*Printed out of a subvention
from the International Council for Philosophy
and Humanistic Studies and UNESCO*

Printed by Dr R N Dandekar at the Bhandarkar Institute Press, Poona-4
and
Published by Dr R. N Dandekar, Hon Secretary of the Institute

CONTENTS OF VOLUME SEVENTEEN

(Anuśāsanaparvan)

Part II

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding
addl. = additional
adhy, adhys = adhyāya(s)
App = Appendix
Arj = Arjunamiśra
B = Bombay edition of the Mbh (Śaka 1799)
BG = Bhagavadgītā
C = Calcutta ed. of the Mbh
chap = chapter(s)
comm. = commentary(taries)
cont = continue(s)
corr = corrected, correction
Crit App = Critical Apparatus
Dev = Devabodha
ed = edition.
fig = figure(s)
fol. = folio(s)
foll. = following
fragm = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally)
illeg = illegible
inf lin = *infra lineam* (below the line)
ins. = insert(s)
int lin = *inter lineas* (between the lines)
interp = interpolate(s)
introd. = introduction, introductory
K = Kumbhakonam ed of the Mbh
L = Line
M = Madras edition of the Mbh (by P P S Sastri, 1931–1936)
m *or* marg = marginal(ly)
Mañj = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 64)
Manu = Manusmṛti (ed N S P)
Mbh = Mahābhārata
Nīl. = Nīlakaṇṭha
O-J = Old-Javanese
om. = omit(s), omitting
orig = original(ly)
post. = posterior.
pr m = *propria manu* (by own hand).
prob = probably
r = repeat(s), repeated.
Rām = Rāmāyaṇa (ed N S P)
ref = refer(ence)
resp = respective(ly)
sec m = *secunda manu* (by another hand).
st = stanza(s)
supp = supplementary
sup lin = *supra lineam* (above the line).
transp = transpose(s), transposition
v = verse
(var) = with variation(s)
v l = varia(e) lectio(nes)

❀❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS readings

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation*.

* * (in the MS readings) indicate syllables lost through injury to MS.

—— printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator, thus, Cd = Comm of Devabodha, Ca n p s v = Comm. of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha, Paramānanda, Vidyāsāgara and Vādirāja A "p" is added on to denote a "pātha" or variant, thus, Cnp = a pātha mentioned in the Comm. of Nīlakaṇṭha.

अकण्टकाः कण्टकिन्यो गन्धरूपरसान्विताः ॥ २५
द्विविधो हि स्मृतो गन्ध इष्टोऽनिष्टश्च पुष्पजः ।
इष्टगन्धानि देवानां पुष्पाणीति विभावयेत् ॥ २६
अकण्टकानां वृक्षाणां श्वेतप्रायाश्च वर्णतः ।
तेषां पुष्पाणि देवानामिष्टानि सततं प्रभो ॥ २७
जलजानि च माल्यानि पद्मादीनि च यानि च ।
गन्धर्वनागयक्षेभ्यस्तानि दद्याद्विचक्षणः ॥ २८
ओषध्यो रक्तपुष्पाश्च कटुकाः कण्टकान्विताः ।
शत्रूणामभिचारार्थमथर्वसु निदर्शिताः ॥ २९
तीक्ष्णवीर्यास्तु भूतानां दुरालम्भाः सकण्टकाः ।
रक्तभूयिष्ठवर्णाश्च कृष्णाश्चैवोपहारयेत् ॥ ३०
मनोहृदयनन्दिन्यो विमर्दे मधुराश्च याः ।
चारुरूपाः सुमनसो मानुषाणां स्मृता विभो ॥ ३१
न तु श्मशानसंभूता न देवायतनोद्भवाः ।
संनयेत्पुष्टियुक्तेषु विवाहेषु रहःसु च ॥ ३२
गिरिसानुरुहाः सौम्या देवानामुपपादयेत् ।
प्रोक्षिताभ्युक्षिताः सौम्या यथायोगं यथास्मृति ॥ ३३
गन्धेन देवास्तुष्यन्ति दर्शनाद्यक्षराक्षसाः ।
नागाः समुपभोगेन त्रिभिरेतैस्तु मानुषाः ॥ ३४
सद्यः प्रीणाति देवान्वै ते प्रीता भावयन्त्युत ।

C 13 4712
B 13 98 26
K 13 155 36
M 13 88 36

M हि, G4 om (for [इ]ह) —^{b}) D1 6–9 कुष्ठोसा (for कृष्टोसा) M कृष्टोसा पर्वताश्रिता — T3 om (hapl) 25^{c}–26^{d} T1 om 25^{cd} —^{c}) V1 B Dn D10 कंटकिनो (for °न्यो) —^{d}) B1 ममन्विता (for रसा°)

26 T2 om 26 (cf v 1 25) —^{ab}) D1 [ऽ]निष्ट-श्रेष्टस्तथैव च (for 26^{b}) S (T2 om) वि(T1 द्वि)विधा हि स्मृता गधा इष्टानिष्टाश्च पुष्पजा (T3 °ल्पिता) —^{cd}) T3 transp देवाना and पुष्पाणि M3 [इ]व (for [इ]ति) V1 B2–4 Dn D5 10 विभावय, B1 विचारय (for विभावयेत्) D1 2 पुष्पाण्यभिसमाहरेत् (for 26^{d})

27 ^{b}) D5 -प्रायाणि (for -प्रायाश्च) D4 सर्वत, G1 वर्णिता (for वर्णत) —^{d}) V1 च सदा (for सतत) S विभो (for प्रभो) — After 27, D10 T G M4 ins

456* पद्मं च तुलसीजानिरपि सर्वेषु पूजिता ।

[D10 G2 पूजिता, T3 °त (for °ता)]

28 ^{a}) D1 partly damaged D2 श्वेतानि रक्तमाल्यानि — After 28^{a}, B6 repeats 23^{d}–24^{a} —^{b}) D9 partly damaged T G1–3 M4 [इ]ह (for the first च) V1 B2–4 Dn D5 10 वै (for the second च) B6 दैवतेभ्यो हितानि वै, D1 2 पद्मिनीजानि यानि च, D4 6–8 पद्म-जातीनि यानि च —^{c}) D1 2 गधर्वयक्षनागेभ्यस्

29 ^{a}) D1 partly damaged Dn2 (before corr) -पुष्पाणि, D3 S (except T1) पुष्पास्तु (for °श्च) —^{b}) B1 5 कटुका कटकास्तथा (B5 °न्विता), D1 4 6–9 °का कटकारिका (D4 °ता); S कुट(T1 3 कट)का कंटकान्विता — Dn1 om (hapl ?) 29^{cd} —^{d}) B3 अध्वरेषु, some MSS अथर्वेषु (for °वसु) B1 निवेदिता, T1 निवेशिता, M4 निदेशिता (for निदर्शिता)

30 T1 om 30^{ab} —^{a}) V1 च (for तु) —^{b}) D9 partly damaged D4 6–8 T3 सु (for स) —^{c}) D3 रक्तवर्णाश्च भूयिष्ठ —^{d}) D1 2 रक्ताश्च् (for कृष्णाश्च्) S कृष्णा रक्षोगणेष्विह

31 T1 om 31^{ab} —^{a}) D4 दर्शिन्यो (for नन्दिन्यो) —^{b}) Dn1 n2 D5 विमर्शे, D8 विमर्दे-, D10 विशेष (for विमर्दे) —^{d}) V1 B1 D5 G मनुष्याणा, T2 मानुष्याश्च (for °षाणा).

32 ^{a}) D4 6 7. 9 न तु श्मशाने संभूतान् —^{b}) V1 B Dn D6–10 देवतायतनोद्भवा (D6–9 °वान्) — T1 om 32^{cd} —^{c}) D5 युक्तेन, T2 G कार्येषु, T3 -कृत्येषु, M -यत्नेषु (for -युक्तेषु)

33 ^{a}) G1 रुह (for रुहा) —^{b}) T2 3 G M4 -धारयेत्, M1–3 -हार° (for पाद°) T1 देवानामवधारय. — T1 om 33^{cd} —^{c}) D1 2 4 6–9 सम्यग् (for सौम्या) —^{d}) Dn2 D4 6–10 यथायोग्यं (for °योग)

34 ^{a}) T1 तृप्यति (for तुष्यन्ति) —^{c}) T2 G1–3 नागानामुपभोगेन —^{d}) D4 च (for तु)

35 T1 om 35 —^{a}) M प्रीणति (for प्रीणाति) —^{b}) T3 तै (for ते) T2 G प्रीत्या (for प्रीता) — D4 om (hapl) 35^{c}–36^{b} —^{c}) T2 G M -सिद्धिर् (for -सिद्धा) T3 सकल्पसिद्धिर्भूतानां —^{d}) V1 मनोहरै, B3–5 Dn D5 8 °रमै (for °रथै) T2 G1 2 4

C. 13 4712 B 13 98 36 K 13 155 36 M 13 89 86 संकल्पसिद्धा मर्त्यानामीप्सितैश्च मनोरथैः ॥ ३५
देवाः प्रीणन्ति सततं मानिता मानयन्ति च ।
अवज्ञातावधूताश्च निर्दहन्त्यधमान्नरान् ॥ ३६
अतऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धूपदानविधौ फलम् ।
धूपांश्च विविधान्साधूनसाधूंश्च निबोध मे ॥ ३७
निर्यासः सरलश्चैव कृत्रिमश्चैव ते त्रयः ।
इष्टानिष्टो भवेद्गन्धस्तन्मे विस्तरतः शृणु ॥ ३८
निर्यासाः सल्लकीवर्ज्या देवानां दयितास्तु ते ।
गुग्गुलुः प्रवरस्तेषां सर्वेषामिति निश्चयः ॥ ३९
अगुरुः सारिणां श्रेष्ठो यक्षराक्षसभोगिनाम् ।
दैत्यानां सल्लकीजश्च काङ्क्षितो यश्च तद्विधः ॥ ४०

अथ सर्जरसादीनां गन्धैः पार्थिवदारवैः ।
फाणितासवसंयुक्तैर्मनुष्याणां विधीयते ॥ ४१
देवदानवभूतानां सद्यस्तुष्टिकरः स्मृतः ।
येऽन्ये वैहारिकास्ते तु मानुषाणामिति स्मृताः ॥ ४२
य एवोक्ताः सुमनसां प्रदाने गुणहेतवः ।
धूपेष्वपि परिज्ञेयास्त एव प्रीतिवर्धनाः ॥ ४३
दीपदाने प्रवक्ष्यामि फलयोगमनुत्तमम् ।
यथा येन यदा चैव प्रदेया यादृशाश्च ते ॥ ४४
ज्योतिस्तेजः प्रकाशश्चाप्यूर्ध्वगं चापि वर्ण्यते ।
प्रदानं तेजसां तस्मात्तेजो वर्धयते नृणाम् ॥ ४५
अन्धं तमस्तमिस्रं च दक्षिणायनमेव च ।

ईप्सिताश्च मनोरथा , T8 M पुष्पैर्लभ्यासुरै सदा (T8 कृता)

36 D4 om 36ab (cf. v. l 35) — a) V1 B Dn D5 10 T1 8 M प्रीता (for देवा) D2 6–9 प्रीयते (for प्रीणन्ति) T1 8 पितरो (for सतत) — b) D8–9 [ऽ]त ; T1 त (for च) — d) Dn8 निर्दहत्यपमानिता

37 a) D5 अत पर (for अतऊर्ध्वं) D1 2 च (for प्र) — b) V1 B Dn D5 10 विधे (for विधौ)

38 a) D4 6–9 सारिणश् (for सरलश्) V1 B Dn D5 10 निर्यासा सारिणश्चैव, T G °सा स(T3 G2 °सस , G1 8 °स स)रलाश्चैव — b) V1 B Dn D4 5 7, 10 G4 M1 2 कृत्रिमाश्, T8 M4 °म (for °मश्) B1 Dn8 [इ]ति (for [ए]व) — c) B1 Dn1 D10 T1 M इष्टो निष्टो (for इष्टा°) — d) V1 B1–8 5 Dn1 n2 D9 10 विस्तरश , Dn8 T1 निगदत (for विस्तरत·)

39 a) D1 2 `सर्वकी ; some MSS शल्लकी (for सल्लकी) T G2 4 वल्लयो, M1–8 सर्जा (for -वर्ज्या) — b) D5 च ये (for तु ते) — c) Dn2 D8 9 गुग्गुल — d) S घृतमिश्रोथ कुदुरु (T1 M1 4 °दरु , T2 °जर , G1 M8 °दुर , G8 °दर)

40 a) Some MSS अगरु (for अगुरु) S सर्वदा, Cv सारिणा (as in text) ❀ Cv सारिणामन्त सारवताम् । ❀ — b) D2 यक्षगधर्वरक्षसा, T1 देवदानव भोगिनां

41 a) D4 6–9 गुड (for अथ) Some MSS सज्ज (for सर्ज) D1 2 रसादीनि, T1 2 G1 3 4 M4 °धैस्तु, G2 M1–8 °धैश्च (for °दीनां) — b) D1 2 दारुणै , D4 6 7 9 -तारवं (for दारवं) — T1 om 41cd — c) D1 damaged B1 8 D2 10 फाणि(D3 फलि)तै सर्वसयुक्तैर्, Dn1 n2 D6 Cnp फालि(Dn1 °णि)तारम°, D4 6. 7 9 मानितासव(D4 °रस)म°, S (T1 om) पानीयासवसयुक्तैर् (T2 G °क्तो) ❀ Cn फालिता विकसिता मल्लिकादय , तासा रसैर्मकरन्दै गन्धरससयुक्तैर्दारवै । ❀

42 b) S (except T1 8) पुष्टिकर (for तु°) — M4 om. 42c–65d — c) D2 ते (for ऽन्ये) D7 वैकारिकास् (for वैहा°) V1 B Dn D5 10 तत्र (for ते तु) — d) D1 2 मनुष्याणाम् (for मानुषा°) G1 8 श्रुति (for स्मृता)

43 M4 om 43 (cf v 1 42) — a) T G3 4 M1–8 सुमनस (for °सा) — b) T8 M1–8 हेतुत (for -हेतव·) — c) M1–8 पर (for परि-) T1 धूपेषु फलभूता वै — d) T2 G पुव (for एव) G4 परि (for प्रीति)

44 M4 om 44 (cf v 1 42) — b) D4 6–9 स्वनुत्तम (for अनु°) — c) D4 T1 यदा, M1–8 यतो (for यथा) T1 2 G यथा (for यदा) — d) D8 ईदृशाश् (for या°) Dn2 D3 5 9 T1 2 G ये (for ते)

45 M4 om 45 (cf v 1 42) T1 om (hapl ?) 45ab, D1 damaged for the same — a) V1 B Dn D4–10 प्रकाश वा (for °शश्च) — b) T2 G M1–8 वर्ध (M8 °र्ष)ते (for वर्ण्यते) D2 corrupt , T8 [अ]प्यूर्ध्वं गत्वापि वर्धते — c) B1 D5 T1 8 तेजसस्, D1 2 T2 G3 तेजसा (for °सा) D5 8 तात (for तस्माद्) D1 प्रदान तेजसो यस्माद् — T G M1–8 om (hapl) 45d–48a — d) D1 7 8 तत्तेजो वर्धते नृणा

उत्तरायणमेतस्माज्ज्योतिर्दानं प्रशस्यते ॥ ४६
यस्मादूर्ध्वगमेतत्तु तमसश्चैव भेषजम् ।
तस्मादूर्ध्वगतेर्दाता भवेदिति विनिश्चयः ॥ ४७
देवास्तेजस्विनो यस्मात्प्रभावन्तः प्रकाशकाः ।
तामसा राक्षसाश्चेति तस्माद्दीपः प्रदीयते ॥ ४८
आलोकदानाच्चक्षुष्मान्प्रभायुक्तो भवेन्नरः ।
तान्दत्त्वा नोपहिंसेत न हरेन्नोपनाशयेत् ॥ ४९
दीपहर्ता भवेदन्धस्तमोगतिरसुप्रभः ।
दीपप्रदः स्वर्गलोके दीपमाली विराजते ॥ ५०
हविषा प्रथमः कल्पो द्वितीयस्त्वौषधीरसैः ।
वसामेदोस्थिनिर्यासैर्न कार्यः पुष्टिमिच्छता ॥ ५१
गिरिप्रपाते गहने चैत्यस्थाने चतुष्पथे ।
दीपदाता भवेन्नित्यं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ५२
कुलोद्द्योतो विशुद्धात्मा प्रकाशत्वं च गच्छति ।
ज्योतिषां चैव सालोक्यं दीपदाता नरः सदा ॥ ५३
बलिकर्मसु वक्ष्यामि गुणान्कर्मफलोदयान् ।
देवयक्षोरगनृणां भूतानामथ रक्षसाम् ॥ ५४
येषां नाग्रभुजो विप्रा देवतातिथिबालकाः ।
राक्षसानेव तान्विद्धि निर्वषट्कारमङ्गलान् ॥ ५५
तस्मादग्रं प्रयच्छेत देवेभ्यः प्रतिपूजितम् । C. 13 4733 B 13 98 57 K. 13 155 57 M 13 88 55

---

46 M4 om 46 (cf v l 42) T G M1-8 om. 46 (cf. v l 45) —a) D4 6 7 9 अनुत्तम (for अन्ध तमस्)

47 M4 om 47 (cf v l 42) T G M1-8 om 47 (cf. v l 45) —a) B1 3 4 D1 2 तस्माद् (for य°) D5 यस्मादूर्ध्वगम तच्च —b) D1 2 तेजसश्च (for तम°) —c) V1 B1 Dn2 D6 7 गतिर् (for गतेर्) —d) V1 B Dn D5 10 भवेत्वि (for इति वि)

48 M4 om 48 (cf. v l. 42) T G M1-8 om. 48a (cf. v l. 45) —c) D5-9 असुराश् (for राक्षसाश्) V1 B2-5 Dn D5 10 [प्]व, T3 [प्]ते (for [इ]ति) T1 सार्यकास्तपसा चेति, G तमसां नाशकाश्चेति- —d) G3 दीप (for दीप) G4 प्रदीपयेत् (for °यते) D1 T1 तस्माद्दीपं प्रदापयेत्

49 M4 om 49 (cf. v l 42) —a) D8 दाता, T1 -दाने (for दानाच्) —c) D1 3 T3 M1-8 त, D4 6-9 T1 तद् (for तान्) Dn3 दृष्ट्वा, T2 G दत्तो (for दत्त्वा) —d) D5 8 9 -हारयेत्, T2 -शात° (for -नाश°)

50 M4 om. 50 (cf v l 42) T1 om (hapl) 50ab —a) T3 दीपहीनो (for °हर्ता) —b) D1 partly damaged. B3 5 असुप्रद (for °प्रभ) —d) V1 B Dn D5 T3 -मालेव, D10 माल्यैर्वि- (for माली वि)

51 M4 om 51 (cf. v l 42) T1 om 51ab —b) V1 B2-5 Dn D. 10 च (for तु) —c) S (M4 om) मेदोव(T1 दीपो व)मास्थिनिर्यासैर् —d) G1 2 कार्यं (for कार्यः) D4 6-9 तुष्टिम् (for पु°)

52 M4 om 52 (cf v l 42) For 52ab, S (M4 om) subst

457* देवालये सभाया च गिरौ चैत्ये चतुष्पथे ।
गोब्राह्मणालये दुर्गे दीपो भूतिप्रद शुचि ।

[(L 1) G4 देवाश्रये (for °लये) T1 M1-8 चैत्य (for चैत्ये)]
— M1-8 om 52cd —c) Dn1 D2 दीपदानं (for दाता)

53 M4 om 53 (cf. v l 42) —a) V1 B1-4 D9 10 कुलोद्दयोत, D5 कुलोद्यतो (for °द्द्योतो) D4 [s]ति (for त्वि) D6-8 T2 8 G M1-8 कुले (G4 ल) द्योतति शुद्धात्मा, T1 कुलोद्दयोतकरो दीपात् —b) T1 प्रकाश त्वमवगच्छति —c) D4. 7 8 [इ]ति (for [प्]व) Dn2 T3 सालोक्ये (for °क्यं) —d) D5 दीपदानात् (for °दाता) T1 भजेश्वर, T2 3 G1 3 भवेश्वर, G2 4 M1-8 लभेश्वर (for नर सदा)

54 M4 om 54 (cf v l 42) —a) T1 -कर्म प्र, T2 3 G M1-8 कर्म च (for -कर्मसु) —b) M1-8 भोगान् (for गुणान्) T1 शृणु सर्वमशेषत

55 M4 om 55 (cf v l 42) —a) D1 2 4 6 7 9 यस्य (for येषा) T3 च (for न) S (M4 om.) देवा (for विप्रा) —b) B1 देवाश्चातिथिबालका, B2 (marg as in text) देवाद्य°, B3 देवा अ°, D1 2 न देवा°, S (M4 om.) न विप्रा° —d) Dn D9 निर्वि-शाकानमगलान्

56 M4 om 56 (cf v l 42) —a) Dn2 देयं, G1. 3 अग्र्य (for अग्र) —b) D1 partly damaged Dn2 M1-8 -पूजित D2 देवेभ्यश्च प्रपूजयेत् —c) V1 B Dn D4-10 प्रयतश्च (for प्रण°) —d) Dn2 भूतिम्

C. 13 4733 B 13 98 57 K 13 155 57 M 13 88 55 शिरसा प्रणतश्चापि हरेद्बलिमतन्द्रितः ॥ ५६
गृह्या हि देवता नित्यमाशंसन्ति गृहात्सदा ।
बाह्याश्चागन्तवो येऽन्ये यक्षराक्षसपन्नगाः ॥ ५७
इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा ।
ते प्रीताः प्रीणयन्त्येतानायुषा यशसा धनैः ॥ ५८
बलयः सह पुष्पैस्तु देवानामुपहारयेत् ।
दधिद्रप्सयुताः पुण्याः सुगन्धाः प्रियदर्शनाः ॥ ५९
कार्या रुधिरमांसाढ्या बलयो यक्षरक्षसाम् ।
सुरासवपुरस्कारा लाजोल्लेपनभूषिताः ॥ ६०
नागानां दयिता नित्यं पद्मोत्पलविमिश्रिताः ।
तिलान्गुडसुसंपन्नान्भूतानामुपहारयेत् ॥ ६१
अग्रदाताग्रभोगी स्याद्बलवर्णसमन्वितः ।
तस्मादग्रं प्रयच्छेत देवेभ्यः प्रतिपूजितम् ॥ ६२
ज्वलत्यहरहो वेश्म याश्चास्य गृहदेवताः ।
ताः पूज्या भूतिकामेन प्रसृताग्रप्रदायिना ॥ ६३
इत्येतदसुरेन्द्राय काव्यः प्रोवाच भार्गवः ।
सुवर्णाय मनुः प्राह सुवर्णो नारदाय च ॥ ६४
नारदोऽपि मयि प्राह गुणानेतान्महाद्युते ।
त्वमप्येतद्विदित्वेह सर्वमाचर पुत्रक ॥ ६५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोत्तरशततमोऽध्याय ॥ १०१ ॥

(for बलिम्)

57 M_4 om 57 (cf v l 42) —^{a}) V_1 B Dn $D_{5\,10}$ गृह्णति, $D_{4\,6-9}$ गृह्यादि ; S (M_4 om) गृ(G_{1-3} ग्र)ह्याधि (for गृह्या हि). —^{b}) V_1 B Dn $D_{5\,10}$ सदा गृहान्, $D_{4\,8}$ गृहान्सदा ; T_1 M_{1-3} गृहे बलिं (for गृहा त्सदा) T_2 आवहति गृहे बलिं, T_3 $G_{2\,4}$ नि(T_3 आ)-वसति गृहे बलिं ; $G_{1\,3}$ वसति बलिनो गृहे —^{c}) $D_{1\,2\,6-9}$ गृह्याश्च, D_4 om (for बाह्याश्च) D_6 जतवो (for [आ] गन्तवो). $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ M_{1-3} च (for ऽन्ये) T_1 बाह्या-श्चाभ्यंतरा ये च ; $G_{1\,3}$ °श्च जतवो ये च

58 M_4 om 58 (cf. v l 42) G_3 om 58–59 —^{a}) T_1 अत्र, $T_{2\,3}$ $G_{1\,2\,4}$ तत्र (for इतो) —^{c}) T_3 $G_{2\,4}$ ता प्रीता ; G_1 प्रीतास्तु (for ते प्रीता) V_1 B Dn D_{6-10} [ए]नम् (for [ए]तान्) —^{d}) S (G_3 M_4 om) श्रिया (for धनै)

59 M_4 om. 59 (cf. v l 42) G_3 om 59 (cf v l. 58). —^{a}) D_2 च (for तु) — T_1 transp 59^b and 59^d —^{b}) T_2 देवतानामुपाहरेत् —^{c}) V_1 B Dn $D_{5\,10}$ दुग्धमया, D_1 -दुग्धयुता, D_2 -क्षीरयुता ; D_{6-9} -द्रप्सुयुता, T G_1 M_{1-3} -द्रव्ययुता, G_4 -द्रप्समया (for °युता) —^{d}) M_{1-3} स (for सु)

60 M_4 om 60 (cf v l 42) —^{a}) M_{1-3} कुर्याद् (for कार्या) D_3 रुचिर- (for रुधिर) T_2 G कुर्याद्रुधिर-मांसाभ्यां —^{c}) D_{10} corrupt $B_{2\,3}$ परिष्कारा (B_3 °रान्) (for -पुरस्कारा). —^{d}) V_1 B_2 $D_{1\,6-9}$ लाजोल्ला पितभूषिता, $B_{1\,2}$ (marg) $_{4\,5}$ Dn_3 D_3 लाजोल्ला(B_4 D_3 °ल्लो)पिक°, B_3 लाजान्नभूषिता (submetric), T_1 लाजालोहितम्°, $T_{2\,3}$ $G_{1\,2\,4}$ M_{1-3} लाजैर्लोहितम्° ; G_3 लाजोल्लपनम्°

61 M_4 om 61 (cf v l 42) —^{a}) D_{10} दर्दिता (for दयिता) —^{b}) S (M_4 om) -विभूषिता (for -विमिश्रिता) —^{c}) D_{10} तिलपिंडान् (for तिलान्गुड-) $D_{1\,2}$ तिलापीडा सुसपन्ना, $D_{6\,7\,9}$ सुरासीधुयुतानन्नान्, S (M_4 om) तिलपिष्टं सुसपन्न (T_3 $G_{1\,3}$ °न्ना).

62 M_4 om. 62 (cf v. l 42). —^{a}) $D_{1\,2\,4\,6-9}$ [अ]ग्रभोजी ; S (M_4 om) °भागी (for °भोगी) —^{b}) Dn_1 बलवीर्य- ; T_1 बलिं श्रद्धा (for बलवर्ण) — T_1 om. 62^{cd} —^{c}) D_4 अग्रे (for अग्र). M_{1-3} प्रय-च्छेया (for °त) —^{d}) $D_{1\,2}$ -पूजित (for °तम्). S (T_1 M_4 om) देवादिभ्य सुपूजित (G_3 °त)

63 M_4 om 63 (cf v l 42) —^{a}) V_1 B_{2-5} Dn_1 n_2 D_{10} $G_{2\,4}$ ज्वलति, D_5 जुर्वंति (for ज्वलति) S (M_4 om) [अ]हरहर् (for °रहो) —^{b}) $D_{1\,2}$ याश्चान्या, $D_{4,\,6-9}$ यश्चान्या ; D_5 याश्च वै, D_{10} ययास्य ; T $G_{2\,4}$ यत्र स्युर्, M_{1-3} यस्य स्युर् (for याश्चास्य). $G_{1\,3}$ यत्र सद्गृहदेवता —^{c}) Dn_3 भूमि, D_{6-8} प्रीति- (for भूति) —^{d}) $D_{3\,7\,8}$ प्रकृताग्र, D_5 प्रभू° (for प्रसृ°)

64 M_4 om 64 (cf v l. 42) D_5 T_1 $G_{2\,4}$ om. (hapl) 64^d–65^a

65 M_4 om 65 (cf v l 42). D_5 T_1 $G_{2\,4}$ om.

१०२

युधिष्ठिर उवाच ।
श्रुतं मे भरतश्रेष्ठ पुष्पधूपप्रदायिनाम् ।
फलं बलिविधाने च तद्भूयो वक्तुमर्हसि ॥ १
धूपप्रदानस्य फलं प्रदीपस्य तथैव च ।
बलयश्च किमर्थं वै क्षिप्यन्ते गृहमेधिभिः ॥ २
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नहुषं प्रति संवादमगस्त्यस्य भृगोस्तथा ॥ ३
नहुषो हि महाराज राजर्षिः सुमहातपाः ।
देवराज्यमनुप्राप्तः सुकृतेनेह कर्मणा ॥ ४
तत्रापि प्रयतो राजन्नहुषस्त्रिदिवे वसन् ।
मानुषीश्चैव दिव्याश्च कुर्वाणो विविधाः क्रियाः ॥ ५
मानुष्यस्तत्र सर्वाः स्म क्रियास्तस्य महात्मनः ।
प्रवृत्तास्त्रिदिवे राजन्दिव्याश्चैव सनातनाः ॥ ६
अग्निकार्याणि समिधः कुशाः सुमनसस्तथा ।
बलयश्चान्नलाजाभिर्धूपनं दीपकर्म च ॥ ७
सर्वं तस्य गृहे राज्ञः प्रावर्तत महात्मनः ।
जपयज्ञान्मनोयज्ञांस्त्रिदिवेऽपि चकार सः ॥ ८

C 13 4550
B 13 99 8
K 13 156 8
M 13 89 6

65* (cf. v. l. 64) — a) T2 3 G1 3 M1-3 मयि च (for ऽपि मयि) — b) D6 7 9 गुह्यमानान्; D8 गुह्यानेतान् (for गुणा°) — c) M1-3 [ए]तान् (for [ए]तद्) T1 G4 [ए]व, G2 [ए]तद् (for [इ]ह) D1 2 त्वमप्येतान्विचिंत्येह — d) M1 2 पौत्रक (for पुत्रक)

Colophon. — *Parvan name* B1 3 Dn3 D1 शांति॰ — *Sub-parvan* V1 B Dn1 n2 D1. 2 4-10 M1-3 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 3 4 6 Dn D5 10 T3 G3 सुवर्णमनुसवाद॰, D1 2 सुमनोधूपबलिदानि(D2 °न)क॰; D4 सुमनोबलिधूपप्रदानिक; D8 धूपदीपप्रदानिक॰, T2 सुवर्णमनुसंवादे दीपादिदानप्रशंसा — *Adhy no* (figures, words or both) V1 98, Dn1 96, D10 137, T1 M4 149, T2 3 G2 4 156, G1 3 M1 150, M2 3 151 — *Śloka no* Dn1, n2 66, D4 62

102

☞ This adhy is missing in D3 (cf. v l 13 82 37)

1 b) D5 T1. 3 G1 3 4 M पुष्पदीप; T2 धूपदीप (for पुष्पधूप) D4 -प्रदायिन (for °नाम्) — c) D4 6-9 विधानेन, T G1 3 4 M -प्रदाने च (for विधाने च) — For 1cd, G2 subst.

458* फल प्रदानेन च तद्भूयो वक्तुं त्वमर्हसि ।

2 a) S -दानस्य च (for प्रदानस्य) — d) B5 -मेधिन (for °भि)

3 c) V1 B Dn D5 10 नहुषस्य च सवादम्

4 a) V1 [s]पि, S तु (for हि) T2 महातेजा (for °राज) — b) S -समाहित (for महातपा) — c) T1 प्राप्य (for प्राप्त). — d) T1 स (for सु-)

5 a) B3 अत्रापि, D4 9 स तत्र (for तत्रापि) T1 त्रिदिवे (for प्रयतो) D8 सुमन प्रददौ राजन् (sic) — b) D1 [s]वसत् (for वसन्) T1 नहुष प्रथितोभवत् — D4 reads 5cd twice — c) D4 (both times) मानुष्यश्च, D8-10 °ष्याश्च, S °षाश्च (for °षीश्च) — D7 om. (hapl) from क्रिया (in 5d) up to सर्वा स्म (in 6a)

6 D7 om 6a (cf. v l 5) T1 om 6a-8b — a) B1 D4-6, 8-10 मानुष्यास्, T2 G1 3 4 M °षास् (for °ष्यस्) B1 om. स्म Dn2 सर्वाशा, G2 सर्वासां (for सर्वा स्म) T3 अमानुषास्तत्र सर्वा — b) G1 3 तत्र (for तस्य) — T2 3 G M om (hapl) 6c-8b

7 S om 7 (cf v. l 6) — a) D1 2 अग्ने (for अग्नि-) D8 -कर्माणि (for -कार्याणि) — c) D1-9 मालाभिर् (for -लाजाभिर्) ❀ Cn लाजाभि आर्षं स्त्रीत्वम् । ❀

8 S om 8ab (cf v l. 6) — c) T1 यज्ञ (for -यज्ञान्). T2 3 G M जपयज्ञ मनोयज्ञ — d) D8 T3 ह (for स.)

9 a) G M1 देवता हि (for दैवतानि) V1 B Dn

C 13 4751 B 13 99 9 K. 13 156 9 M 13 89 7 दैवतान्यर्चयंश्चापि विधिवत्स सुरेश्वरः ।
सर्वाण्येव यथान्यायं यथापूर्वमरिंदम ॥ ९
अथेन्द्रस्य भविष्यत्वादहंकारस्तमाविशत् ।
सर्वाश्चैव क्रियास्तस्य पर्यहीयन्त भूपते ॥ १०
स ऋषीन्वाहयामास वरदानमदान्वितः ।
परिहीनक्रियश्चापि दुर्बलत्वमुपेयिवान् ॥ ११
तस्य वाहयतः कालो मुनिमुख्यांस्तपोधनान् ।
अहंकाराभिभूतस्य सुमहानत्यवर्तत ॥ १२
अथ पर्यायश ऋषीन्वाहनायोपचक्रमे ।
पर्यायश्चाप्यगस्त्यस्य समपद्यत भारत ॥ १३
अथागम्य महातेजा भृगुर्ब्रह्मविदां वरः ।
अगस्त्यमाश्रमस्थं वै समुपेत्येदमब्रवीत् ॥ १४
एवं वयमसत्कार देवेन्द्रस्यास्य दुर्मतेः ।
नहुषस्य किमर्थं वै मर्षयाम महामुने ॥ १५

अगस्त्य उवाच ।

कथमेष मया शक्यः शप्तुं यस्य महामुने ।
वरदेन वरो दत्तो भवतो विदितश्च सः ॥ १६
यो मे दृष्टिपथं गच्छेत्स मे वश्यो भवेदिति ।
इत्यनेन वरो देवाद्याचितो गच्छता दिवम् ॥ १७
एवं न दग्धः स मया भवता च न संशयः ।
अन्येनाप्यृषिमुख्येन न शप्तो न च पातितः ॥ १८
अमृतं चैव पानाय दत्तमस्मै पुरा विभो ।
महात्मने तदर्थं च नास्माभिर्विनिपात्यते ॥ १९
प्रायच्छत वरं देवः प्रजानां दुःखकारकम् ।

$D_{5\ 10}$ देवानभ्यर्चयचापि — T_1 om 9^{bc} — c) V_1 B Dn D_8 सर्वानेव; $D_{8\ 7\ 9}$ °ण्येव, D_{10} °णि च (for °ण्येव) — d) D_8 यथा सर्वम्; T_1 यथान्यायम् (for °पूर्वम्)

10 a) V_1 B Dn $D_{5\ 10}$ अथेंद्रोहमिति ज्ञात्वा — b) D_7 समाविशत् (for तमा°) Dn_1 n_2 D_5 अ(D_5 त्व)-हकार समाविशत् — T_1 om 10^{cd} — d) Dn $D_{1,4\ 10}$ भूपते

11 a) T G ससर्षीन् (for स ऋषीन्) — b) $D_{1\ 2\ 4\ 6-9}$ बलान्वित, S (except T_2) सम° (for मदा°) — c) T_1 बलहीन, some MSS परिहीण (for °हीन-) V_1 B Dn $D_{5\ 10}$ [ए]व (for [अ]पि)

12 a) D_{10} अति (for तस्य) D_{1-8} G_1 काले, T_1 कार्ये (for कालो) — b) $D_{1\ 4\ 6-9}$ मुनीन्पुण्यांस् (for मुनिमुख्यास्) — d) V_1 B Dn $D_{1\ 2\ 5\ 10}$ T_1 अभ्यवर्त (T_1 °र्ध)त (for अत्य°)

13 a) G M पर्यायत (for °यश) V_1 B Dn $D_{5\ 8\ 10}$ सर्वान्, D_2 सर्पीन् (for ऋषीन्) T_2 तस्य पर्यायत ऋषीन् — b) T_1 प्रयच्छति, T_2 G M प्रचक्रमे (for [उ]प°) — c) $D_{1\ 7\ 8}$ [अ]परस्तस्य (for [अ]प्यगस्त्यस्य).

14 a) V_1 B Dn $D_{5\ 10}$ [आ]गत्य (for °म्य) — $D_{1\ 6}$ om (hapl.) 14^d–15^c — d) B_1 समुत्पत्य (for °पेत्य) T_2 G [ए]वम् (for [इ]दम्)

15 $D_{1\ 6}$ om 15^{abc} (cf v l 14) — a) $T_{2\ 3}$ M_{1-3} असत्कारान्, G_2 °राद् (for °र) — b) B_2 [अ]तिदुर्मते; T_1 धुर मुने, $T_{2\ 3}$ G M सुदुर्मते (for [अ]स्य दु°) — d) S मर्षयामो (for °याम) B_1 T_1 महाद्युते (for °मुने).

16 a) D_1 एव (for एष) $D_{8\ 9}$ शक्य — b) B_1 (marg as in text) प्राप्तं पश्य, $D_{1\ 2\ 4\ 6-9}$ शप्तु यस्मै, $T_{1\ 2}$ शप्तुमेव (T_2 °व), T_3 G M शप्तुमद्य (for शप्तु यस्य). — c) D_{1-9} धनदेन (for वर°) — d) B_1 भवते, S °तां (for °तो) $D_{1\ 6-9}$ तु (for च) T_1 -य (for स) D_5 विदितो भवतश्च स

17 b) V_1 $B_{1\ 3\ 4}$ $D_{1\ 3\ 5}$ $T_{1\ 3}$ वध्यो (for वश्यो) — T_1 om 17^c–18^d — c) $D_{1\ 6-9}$ [ए]व च (for [अ]-नेन) V_1 B Dn D_{10} वर (V_1 °रो) देवो, D_5 वरो दत्तो; G M_1 वरो देवान् (for वरो देवाद्)

18 T_1 om 18 (cf v l 17) — c) D_2 अनेन (for अन्येन) D_7 अन्येपि ऋषिमुख्येन — d) V_1 B_{2-5} Dn $D_{5\ 10}$ दग्धो (for शप्तो) S (T_1 om) विनि (for न च) $D_{1\ 2}$ स शप्तो न निपातित, $D_{1\ 8}$ न स शप्तो न पा°

19 a) D_5 पानीय (for पानाय) — b) $T_{2\ 3}$ G प्रभो (for विभो) — c) V_1 B Dn $D_{5\ 10}$ T_1 M महात्मना (for °ने). — d) $D_{1\ 2}$ -पातित- (for पात्यते)

20 a) $T_{1\ 3}$ G M समा(T_1 $G_{1\ 3}$ स प्रा-, G_2 संप्र)-यच्छद् (for प्रायच्छत) B_1 om. वर — b) B_1

द्विजेष्वधर्मयुक्तानि स करोति नराधमः ॥ २०
अत्र यत्प्राप्तकालं नस्तद्ब्रूहि वदतां वर ।
भवांश्चापि यथा ब्रूयात्कुर्वीमहि तथा वयम् ॥ २१

भृगुरुवाच ।

पितामहनियोगेन भवन्तमहमागतः ।
प्रतिकर्तुं बलवति नहुषे दर्पमास्थिते ॥ २२
अद्य हि त्वा सुदुर्बुद्धी रथे योक्ष्यति देवराट् ।
अद्यैनमहमुद्वृत्तं करिष्येऽनिन्द्रमोजसा ॥ २३
अद्येन्द्रं स्थापयिष्यामि पश्यतस्ते शतक्रतुम् ।
संचाल्य पापकर्माणमिन्द्रस्थानात्सुदुर्मतिम् ॥ २४
अद्य चासौ कुदेवेन्द्रस्त्वां पदा धर्षयिष्यति ।
दैवोपहतचित्तत्वादात्मनाशाय मन्दधीः ॥ २५
व्युत्क्रान्तधर्मं तमहं धर्षणामर्षितो भृशम् ।
अहिर्भवस्वेति रुषा शप्स्ये पापं द्विजद्रुहम् ॥ २६
तत एनं सुदुर्बुद्धिं धिक्शब्दाभिहतत्विषम् ।
धरण्यां पातयिष्यामि प्रेक्षतस्ते महामुने ॥ २७
नहुषं पापकर्माणमैश्वर्यबलमोहितम् ।
यथा च रोचते तुभ्यं तथा कर्तास्म्यहं मुने ॥ २८
एवमुक्तस्तु भृगुणा मैत्रावरुणिरव्ययः ।
अगस्त्यः परमप्रीतो बभूव विगतज्वरः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

C. 13 4771
B. 13 99 29
K. 13 157 29
M 13 89 27

-कारणं, Dn_2 T G_3 M_4 °क, D_8 कारितं (for -कारकम्) —^{c}) D_4 7–9 -युक्तेषु (for युक्तानि) D_6 द्विजेष्वकर्मयुक्तेषु —^{d}) V_1 D_1 2 6–9 नृपाधम, D_4 नरो°, D_5 (before corr) नराधिप, S द्विजोत्तम (for नराधम)

21 ^{a}) V_1 B_2 4 5 Dn D_5 G_4 तत्र (for अत्र) S तु (for नस्) —^{d}) D_4 7 यथा (for तथा) V_1 B Dn D_5 10 तत्कर्तास्मि न संशय

22 M_4 om. the ref —^{a}) D_{10} -नियुक्तेन (for -नियोगेन) —^{b}) Dn_1 n_2 D_5 सोहम् (for अहम्) —^{d}) V_1 B D_5 10 नहुषे दै(V_1 B_3 5 दे)वमोहिते, $D_{1.2}$ 4 °षे दर्पस(D_4 °मो)हिते, D_{6-9} °षे बलमोहिते

23 ^{a}) V_1 B Dn_3 D_5 10 T_1 2 $G_{1.3}$ 4 त्वा (for त्वा) T_1 तु (for सु) D_4 5–6 यद्ययं त्वा सुदुर्बुद्धी (D_4 °द्धा) —^{b}) D_4 हि नि, T_1 धुरि, T_2 3 G_2 अय, G_1 3 अभि (for रथे) —^{c}) D_5 अय, D_6 7 9 यदि, S (except T_3) अत्र (for अद्य) Dn_2 T_3 [ए]तम् (for [ए]नम्) —^{d}) V_1 नेंद्रम्, D_4 इन्द्रम्; D_6 8 9 चेंद्रम् (for ऽनिन्द्रम्) D_5 करिष्यामींद्रमोजसा, S शपिष्ये पापमोहित

24 ^{a}) Dn_2 अय, T_1 सदा (for अद्य) —^{c}) S प्र (for सं) —^{d}) V_1 B Dn D_5 10 ऐंद्रात् (for इन्द्र-)

25 T_1 om 25 —^{a}) S (T_1 om) [ए]व (for च) D_1 2 तु (for कु-) —^{b}) D_6 7 9 त्वा पदा; G_4 पदा त्वा (by transp) D_2 त्वा पदा स्पर्शयिष्यति —^{d}) T_2 3 G M_4 दुर्मति (for मन्दधी)

26 ^{a}) B_5 D_6 तद् (for तम्) —^{b}) S गर्हणामर्षितो भृश —^{c}) D_7 भवस्वेष (for °स्वेति) —^{d}) V_1 शाप (for पापं) $T_{1.3}$ द्विजद्विषं, T_2 G M_4 °षंम (for °द्रुहम्)

27 ^{a}) G_1 3 एत (for एन) —^{b}) D_{10} धिक्शब्दादि-, G_1 3 तस्मादभि- (for धिक्शब्दाभि-) T_1 -हतं मया (for -हतत्विषम्) D_6 9 धिगैश्वर्यबल**, T_3 तथापि निहतं त्वया (s10) —^{c}) Dn_3 धरणीं —^{d}) V_1 B Dn D_5 10 पश्यतस् (for प्रेक्ष°) T_1 पेषयिष्यास्यह मुने

28 T_2 om. 28^{a}–29^{b} —^{c}) D_7 वो रोचते, S (T_2 om.) रोचयते (for च रोचते) D_3 यथा वा रोचसे महं —^{d}) $T_{1.3}$ G_1 3 M_4 कर्ता हि (for कर्तास्मि)

29 T_2 om 29^{ab} (of v l. 28) —^{b}) D_1 अच्युत, D_2 ह्युत (for अव्यय) —After 29, S ins

459* तथा चकार तत्सर्वं पपात नहुषो यथा।

Colophon —*Parvan name* B Dn_3 D_1 शांति —*Sub parvan* V_1 B_2 3 Dn_1 n_2 D_1 2 4 6–10 दानधर्मं

१०३

C. 13 4772
B 13 100 1
K 13 158 1
M 13 90 1

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं स वै विपन्नश्च कथं वै पातितो भुवि ।
कथं चानिन्द्रतां प्राप्तस्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १
भीष्म उवाच ।
एवं तयोः संवदतोः क्रियास्तस्य महात्मनः ।
सर्वा एवाभ्यवर्तन्त या दिव्या याश्च मानुषाः ॥ २
तथैव दीपदानानि सर्वोपकरणानि च ।
बलिकर्म च यच्चान्यदुत्सेकाश्च पृथग्विधाः ।
सर्वास्तस्य समुत्पन्ना देवराज्ञो महात्मनः ॥ ३
देवलोके नृलोके च सदाचारा बुधैः स्मृताः ।
ते चेद्भवन्ति राजेन्द्र ऋध्यन्ते गृहमेधिनः ।
धूपप्रदानैर्दीपैश्च नमस्कारैस्तथैव च ॥ ४
यथा सिद्धस्य चान्नस्य द्विजायाग्रं प्रदीयते ।
बलयश्च गृहोद्देशे अतः प्रीयन्ति देवताः ॥ ५
यथा च गृहिणस्तोषो भवेद्वै बलिकर्मणा ।
तथा शतगुणा प्रीतिर्देवतानां स्म जायते ॥ ६
एवं धूपप्रदानं च दीपदानं च साधवः ।
प्रशंसन्ति नमस्कारैर्युक्तमात्मगुणावहम् ॥ ७

— *Adhy name* V1 B3 5 Dn D1 2 5 10 अगस्त्यभृगुसवाद ; B1 भृगुसवाद , B4 अगस्त्यसवाद , T3 नहुपचरित्रे अगस्त्यभृगुसवादे शापप्रतिज्ञा — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 97 , D10 108 ; T1 M4 150 , T2 3 G2 4 157 , G1 3 M1 151 , M2 3 152 — *Sloka no* Dn1 n2 29

103

☞ This adhy is missing in D8 (cf v l 13 82 37).

1 a) V1 B Dn D5, 10 T2 3 G2 4 वै स (by transp) — b) T G1-3 वा (for वै) D10 G2 पतितो (for पा) — c) B3 Dn2 D2 4, 6 8 9 वानिंद्रता ; T1 एवेंद्रतां , T2 3 G देवेंद्रता , M वा चेंद्रता (for चानिन्द्रतां) — d) Dn1 D1 4 5 8 G2 अर्हसि

2 B3 G3 om (hapl) 2c-3f — a) V1 B (B3 om) Dn D5 प्रवर्तंते , D1 2 4 6-9 न्यवर्तंत (for [अ]-भ्य°). D10 सर्वा एव प्रवर्तंते — d) V1 D5 मानुषी , B (B3 om.) Dn1 n3 °षी (for °षा)

3 B3 G2 om. 3 (cf v l 2) D10 om 3. — b) D4 6-9 M4 प्रदीप (for सर्वोप-) V1 B (B3 om) Dn D5 वै (for च) T G1 3 4 M1-3 देवताभ्यर्चनानि च — c) D4 6-9 यथान्यायम् (for च यच्चान्यद्) — d) Dn1 n2 D1 2 5 उत्सवाश्च , Dn3 Cn वत्सकाश्च ; G1 3 उत्सेधाश्च (for °काश्च) D4 6-9 उत्सवाश्च पृथक्पृथक् ❀ Cn वत्सका पुत्रादेर्वार्षिकोत्सवा । ❀ — e) V1 B (B3 om) Dn D1 2 5 सर्वे (for सर्वास्) — f) V1 B (B3 om) Dn D5 देवेंद्रस्य (for देवराज्ञो)

4 a) D1 2 M1-3 वा , D4 6-9 वै (for च) — b) D4 6-9 सदा वा वि- , D10 सत्याचारा (for सदा°) V1 B Dn D5 बुधा (for बुधै) S सदाचारपुरस्कृता — c) S ताश्चोद्भवति राजेंद्र — d) B1 ऋध्यंति , S समृध्यै (for ऋध्यन्ते)

5 b) V1 B Dn3 ब्रह्मायाग्रं ; D5 द्विजायाग्रे , D6 9 द्विजाग्रं सं ; S गृह्य चाग्र (T1 G1 3 M4 °ग्र्यं) (for द्विजायाग्र) — cd) D1 2 6 7 9 गृहोद्देशेष्वथ , D5 °शे ह्यत ; T1 3 °शे यथा , T2 G1-3 °शे तत ; G4 तथोद्देशे तत° , M4 गृहोद्देशे अथ (for °शे अत) T2 M1 2 प्रीणंति (for प्रीयन्ति)

6 a) D8 G1 3 तथा (for यथा) D1 2 M तेषां ; T2 3 G तोष्या (for तोषो) D5 यथा गृहिणस्तोषोस्ति ; T1 यथा च गृहिभिस्तोष्या — b) D1 2 4 6 9 भवेत ; D7 भवेच्च , S भवति (for भवेद्वै) V1 B Dn D5 T3 -कर्मणि (for °णा) D10 भवेच्च बलिकर्मणि — c) G4 शतगुणं — d) V1 B Dn D5 10 प्र (for स्म)

7 a) G1 3 ये च (for एव) G2 दीप (for धूप-) T1 3 G2 M2-4 वै (for च) — b) D10 दाने (for दान) — c) V1 B Dn D5 10 प्रयच्छति (for प्रशसन्ति) — d) D1 उक्तम् (for युक्तम्) S -हिताय वै (for गुणावहम्)

स्नानेनाद्भिश्च यत्कर्म क्रियते वै विपश्चिता ।
नमस्कारप्रयुक्तेन तेन प्रीयन्ति देवताः ।
गृह्याश्च देवताः सर्वाः प्रीयन्ते विधिनार्चिताः ॥ ८
इत्येतां बुद्धिमास्थाय नहुषः स नरेश्वरः ।
सुरेन्द्रत्वं महत्प्राप्य कृतवानेतदद्भुतम् ॥ ९
कस्यचित्त्वथ कालस्य भाग्यक्षय उपस्थिते ।
सर्वमेतदवज्ञाय न चकारैतदीदृशम् ॥ १०
ततः स परिहीणोऽभूत्सुरेन्द्रो बलिकर्मतः ।
धूपदीपोदकविधिं न यथावच्चकार ह ।
ततोऽस्य यज्ञविषयो रक्षोभिः पर्यबाध्यत ॥ ११

अथागस्त्यमृषिश्रेष्ठं वाहनायाजुहाव ह ।
द्रुतं सरस्वतीकूलात्स्मयन्निव महाबलः ॥ १२
ततो भृगुर्महातेजा मैत्रावरुणिमब्रवीत् ।
निमीलयस्व नयने जटा यावद्विशामि ते ॥ १३
स्थाणुभूतस्य तस्याथ जटाः प्राविशदच्युतः ।
भृगुः स सुमहातेजाः पातनाय नृपस्य ह ॥ १४
ततः स देवराट् प्राप्तस्तमृषिं वाहनाय वै ।
ततोऽगस्त्यः सुरपतिं वाक्यमाह विशां पते ॥ १५
योजयस्वेन्द्र मां क्षिप्रं कं च देशं वहामि ते ।
यत्र वक्ष्यसि तत्र त्वां नयिष्यामि सुराधिप ॥ १६

C. 13. 4790
B 13 100 19
K 13 157 18
M 13 90 18

---

8 ^{a}) B Dn2 स्नातेन, D9 अन्नेन (for स्नानेन) D8 [अ]द्भिश्च तद्, T3 [अ] भ्यर्चयेद् (for [अ]द्भिश्च यद्) D1 6 7 अन्नेनाद्भिश्च तत्कर्म (D7 कर्माणि) — ^{b}) D7 क्रियंते — ^{d}) T1 2 G2 4 M1-3 प्रीणन्ति, T3 G1 3 M4 प्रीणाति (for प्रीयन्ति) D4 6-9 प्रीयते तेन देवता — After 8^{abcd}, N (D3 missing) ins

460* पितरश्च महाभागा ऋषयश्च तपोधना ।

— ^{e}) V1 गृह्याश्च, D4 6-9 गृह्यास्तु, T1 गृहस्थ-, G1-3 ग्राह्याश्च, G4 गार्ह्याश्च, M4 गृहस्थैर् (for गृह्याश्च) M1-3 गृह्याश्च देवा सर्वे च. — ^{f}) D1 प्रीयंति D10 [अ]र्थिता (for [अ]र्चिता)

9 ^{a}) D5 [ए]षां बुद्धिम्, T1 2 G M [ए]व विधिम्, T3 [ए]व स्मृतिम् (for [ए]तां बुद्धिम्) — ^{b}) B3 च (for स) D1 2 [S]मरेश्वर, D5 नराधिप, T3 नरो वर (for नरेश्वर) — ^{c}) T3 G महेंद्रत्व (for सुरेन्द्रत्व) D5 अनु (for महत्) — ^{d}) B1 T G महद्, M4 इदम् (for एतद्)

10 ^{c}) B1 D5 8-10 T3 M अविज्ञाय (for अव°) — ^{d}) S यथाविधि (for [ए]तदीदृशम्) V1 B Dn D5 10 कृतवानिदमीदृशं (B1 D10 °मब्रवीत्)

11 ^{a}) D1 2 च (for स) D4 6 8 9 विधिहीनो, some MSS परिहीनो (for °हीणो) D7 यत सत्क्रद्धि-हीनोभूत् — ^{b}) Bom ed and Kumbh ed. सुरेंद्रो बलदर्पत — ^{c}) T3 G -दीपादिक (for -दीपोदक) — ^{d}) T2 3 G M स (for ह) T1 न चकार यथा पुरा — ^{e}) S तथास्य यज्ञो (T3 G2 4 °ज्ञे) विषये — ^{f}) V1 B Dn D5 10 रक्षोभि पर्यबध्यत, D4 6-9 °भि· पर्यं पद्यत, S °भि परिबाध्यते

12 ^{a}) B1 तथा (for अथ) T2 G1 3 ऋषिं (for ऋषि) — ^{b}) T1 वहनाय (for वा°) T1 2 G स, T3 च (for ह) — ^{c}) T G2 4 पूत, M1-3 स्थित (for द्रुत) S -तीरे (for -कूलात्) — ^{d}) M1-3 स्मयमानो (for °न्निव) D4 6-9 महातपा (for °बल)

13 ^{d}) B1 3 Dn2 D5 T2 M1-3 जटा (for जटा) T G1, 3 4 M1-3 [अ]हं (for ते) D4 6-9 जटाया निविशामि ते, M4 जटायां प्रविशाम्यहं — After 13, T G M4 ins

461* सुरेन्द्रपातनायेति स च नेत्रे न्यमीलयत् ।
[T -पतनाय (for -पा°)]

14 ^{a}) T1 3 M4 ततोगस्त्यस्य तस्याथ (T1 च तथा); T3 ततोगस्त्यस्याथ जटा, G1 3 4 ततोगस्त्यादथ जटा (G4 °टा), G2 ततोगस्त्यस्य जटा (submetric), M1-3 सुरेंद्रवाहभूतस्य — ^{b}) Dn1 D1 2, 5 10 M जटां, T2 G दृष्ट्वा (for जटा) B2-3 Dn2 अच्युत D6 8 9 जटा स्वाविशदच्युत (D9 °त) — ^{c}) D1 2 गुत (for भृगु) D10 G1 3 तु (for स) D4 6-9 भृगुस्तस्य जटासस्थ — ^{d}) V1 B Dn D1 5 10 T2 3 G4 M4 च (for ह) T1 G1-3 पतनाय नृपस्य च

15 ^{b}) M1-3 प्राह (for प्राप्तस्)

16 ^{a}) B2 Dn D5 [इ]ति, D8 om (for [इ]न्द्र) D1 4 10 T3 G1 2 4 M1-3 मा (for मा) — ^{b}) T1 क्षयालये, T2 G उपालये, T3 M इहालये (for वहामि ते) — ^{c}) V1 D1 M1-3 त्वा (for त्वां) — ^{d}) D4 6-9 सुरोत्तम (for सुराधिप)

17 ^{c}) V1 B Dn D5 10 जटांतस्थो (for जटासंस्थो).

C 13 4790 B 13 100 19 K 13 157 18 M 13 90 19 इत्युक्तो नहुपस्तेन योजयामास तं मुनिम् ।
भृगुस्तस्य जटासंस्थो बभूव हृषितो भृशम् ॥ १७
न चापि दर्शनं तस्य चकार स भृगुस्तदा ।
वरदानप्रभावज्ञो नहुषस्य महात्मनः ॥ १८
न चुकोप स चागस्त्यो युक्तोऽपि नहुषेण वै ।
तं तु राजा प्रतोदेन चोदयामास भारत ॥ १९
न चुकोप स धर्मात्मा ततः पादेन देवराट् ।
अगस्त्यस्य तदा क्रुद्धो वामेनाभ्यहनच्छिरः ॥ २०
तस्मिञ्शिरस्यभिहते स जटान्तर्गतो भृगुः ।
शशाप बलवत्क्रुद्धो नहुषं पापचेतसम् ॥ २१

भृगुरुवाच ।

यस्मात्पदाहनः क्रोधाच्छिरसीमं महामुनिम् ।
तस्मादाशु महीं गच्छ सर्पो भूत्वा सुदुर्मते ॥ २२
इत्युक्तः स तदा तेन सर्पो भूत्वा पपात ह ।
अदृष्टेनाथ भृगुणा भूतले भरतर्षभ ॥ २३
भृगुं हि यदि सोऽद्राक्षीन्नहुषः पृथिवीपते ।
न स शक्तोऽभविष्यद्वै पातने तस्य तेजसा ॥ २४
स तु तैस्तैः प्रदानैश्च तपोभिर्नियमैस्तथा ।
पतितोऽपि महाराज भूतले स्मृतिमानभूत् ।
प्रसादयामास भृगुं शापान्तो मे भवेदिति ॥ २५
ततोऽगस्त्यः कृपाविष्टः प्रासादयत तं भृगुम् ।
शापान्तार्थं महाराज स च प्रादात्कृपान्वितः ॥ २६

भृगुरुवाच ।

राजा युधिष्ठिरो नाम भविष्यति कुरूद्वहः ।

— d) D1 2 मुदितो (for हृषितो)

18 b) G1 2 4 [श्च]स्य (for स) T3 G2 3 M तथा, G1 damaged (for तदा) — c) D6 9 प्रभावाय (for °वज्ञो)

19 a) V1 B Dn D4–10 T2 3 G तदा (for स च) — b) D4 6–9 स (for ऽपि) S नहुपायाल्पदर्शिने — D4 7 9 om. (hapl ?) 19cd — c) D2 स (for त) B3 च (for तु) T2 G1–3 पदंकेन; Madras ed प्रपादेन (for प्रतोदेन) — d) D1 T1 3 M ताडयामास, T2 G चाल° (for चोद°) — After 19, S and Madras ed ins

462* श्रुतिस्मृती प्रमाण वा नेति वादे स देवराट् ।

[T2 G2 श्रुति° स्मृति°, G3 [इ]तिहासे, Madras ed [इ]ति वा ते (for [इ]ति वादे)]

20 T3 om (hapl) 20ab — a) M4 स (for न) D4 6–8 T1 M4 च (for स) M1–3 चुकोप स च धर्मात्मा — b) D3 कोपेन (for पादेन) D6 9 धर्मराट् (for देव°) — c) D1 2 4 6–9 भृश, T1 2 G3 तथा (for तदा) — D4 om (hapl) 20d–21c

21 D4 om 21abc (of v l 20) — b) S (except M1 2) तज्जटान्तर्गतो मुनि (T1 M1–3 भृगु) — c) D6 (8 9 S बलवान् (for °वत्) D10 शशाप चाधिकोपेन

22 V1 B Dn D4 5 9 10 om the ref — a) Dn D4 5 10 प(D4 पा)दाहत, D1 2 6–9 °हनत्, T2 G M °वधी (for °हन) T1 3 यस्मात्पदावधी कोपाच्‌ — b) Dn1 च, D4 6–9 [प्]न (for [इ]म) T3 शिरस्यस्मिन्महामुने — d) M1–3 सर्पभूत (for सर्पो भूत्वा) T G M4 तमोधिक (for सुदुर्मते)

23 D1 om 23a — a) S स तदा (G3 °था) तेन शप्तोय — b) S महामते (for पपात ह) — c) T3 अदृष्टो हि (for -°ष्टेन) — d) D4 6–9 भूतले विनिपातित, S °ले स प(G1 3 निप)पात ह

24 a) D1 यदि ह; D4 6–9 यदि हि (by transp). V1 B Dn D5 10 [ऽ]द्रक्ष्यन् (for ऽद्राक्षीन्) — b) M1–3 तले (for -पते). D4 6–9 पतमानो महीतले — c) V1 B Dn1 n2 D4–10 न च (D4 8 9 हि) शक्तो, Dn3 न शक्तश्च; T2 G-स शक्तो (G2 °सो) न, T3 अशक्तो न (for न स शक्तो). T1 भगवता (for ऽभविष्यद्वै) — d) D4 T2 पतने

25 a) T G2 4 M प्रदानैस्तु, G1 3 °तव्यैस् (for °नैश्च) — b) B2 (marg as in text) क्रतुभिर् (for तपो°) G2 नियतैस् (for °मैस्) T3 तदा (for तथा) — c) D4 6–9 T3 पातितो G1 3 4 हि (for ऽपि) — G2 om (hapl) 25d–26c — f) D1 2 शापातो वै, G1 3 शापन्यातो (for शापान्तो मे)

26 G2 om 26abc (of v l 25) — b) T2 G1 3 4 प्रसादयति T3 प्रसादयति त भृशं — c) B1 शापान्तार्थे, D1 2 शापातो वै. — d) T G M4 वर (for स च)

स त्वां मोक्षयिता शापादित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ २७
अगस्त्योऽपि महातेजाः कृत्वा कार्यं शतक्रतोः ।
स्वमाश्रमपदं प्रायात्पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ २८
नहुषोऽपि त्वया राजंस्तस्माच्छापात्समुद्धृतः ।
जगाम ब्रह्मसदनं पश्यतस्ते जनाधिप ॥ २९
तदा तु पातयित्वा तं नहुषं भूतले भृगुः ।
जगाम ब्रह्मसदनं ब्रह्मणे च न्यवेदयत् ॥ ३०
ततः शक्रं समानाय्य देवानाह पितामहः ।
वरदानान्मम सुरा नहुषो राज्यमाप्तवान् ।
स चागस्त्येन क्रुद्धेन भ्रंशितो भूतलं गतः ॥ ३१
न च शक्यं विना राज्ञा सुरा वर्तयितुं क्वचित् ।
तस्मादयं पुनः शक्रो देवराज्येऽभिषिच्यताम् ॥ ३२
एवं संभाषमाणं तु देवाः पार्थ पितामहम् ।
एवमस्त्विति संहृष्टाः प्रत्यूचुस्ते पितामहम् ॥ ३३
सोऽभिषिक्तो भगवता देवराज्येन वासवः ।
ब्रह्मणा राजशार्दूल यथापूर्वं व्यरोचत ॥ ३४
एवमेतत्पुरावृत्तं नहुषस्य व्यतिक्रमात् ।
स च तैरेव संसिद्धो नहुषः कर्मभिः पुनः ॥ ३५
तस्माद्दीपाः प्रदातव्याः सायं वै गृहमेधिभिः ।
दिव्यं चक्षुरवाप्नोति प्रेत्य दीपप्रदायकः ।
पूर्णचन्द्रप्रतीकाशा दीपदाश्च भवन्त्युत ॥ ३६
यावदक्षिनिमेषाणि ज्वलते तावतीः समाः ।
रूपवान्धनवांश्चापि नरो भवति दीपदः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

C. 13. 4812
B 13. 109. 41
K. 13. 157. 38
M 13. 90. 41

---

27 T G M_4 om the ref — ^{b}) V_1 B Dn $D_{4\,5\,10}$ कुलोद्वह (for कुरू°) — ^{c}) $D_{1\,6\,7\,9}$ स्वा (for त्वा)

28 ^{a}) G_4 हि (for ऽपि) B_3 महाराज (for °तेजा) — T G M_4 transp 28^b and 28^d — ^{d}) T_3 महर्षिभि (for द्विजातिभि)

29 ^{b}) D_4 विमोक्षित, D_{6-9} च मोचि(D_7 °क्षि)त (for समुद्धृत) — $D_{4\,6\,7\,9}$ om (hapl) 29^c–30^b — ^{c}) B Dn $D_{1\,2\,5\,8\,10}$ -भवन (for सदन) — ^{d}) T G M_4 ते(T_1 स्वे)न पुण्येन कर्मणा

30 $D_{4,6\,7\,9}$ om 30^{ab} (cf. v. l. 29) — ^{a}) T_1 यदा (for तदा) V_1 B Dn $D_{5\,8\,10}$ स (for तु) — ^{c}) B Dn $D_{1,2\,5\,8\,9}$ -भवन (for -सदनं) — ^{d}) $D_{7\,8}$ ब्रह्मणोर्थं, M_{1-3} °णे तन् (for °णे च)

31 ^{a}) T_1 समानीय, $G_{1\,3}$ °साद्य (for °नाय्य) — ^{b}) $D_{4\,6-9}$ देवराज (for देवानाह) — ^{d}) $G_{1\,3}$ आप्नुयात् (for आप्तवान्) — ^{e}) T_2 G_2 ततो (for स च) D_5 कृष्णेन (for क्रुद्धेन) — ^{f}) $D_{2\,4}$ भूतले (for °लं)

32 ^{a}) $D_{1\,2}$ $G_{1\,3}$ हि (for च) — ^{b}) $T_{2\,3}$ G सुरा (for सुरा) — ^{d}) D_1 देवराजो (for राज्ये) $D_{6,8}$ [ऽ]भिषेच्यता

33 ^{a}) D_1 S संभाषमाणे — ^{b}) S पितामहे — ^{c}) B_3 T_1 त हृष्टा, M_4 हृष्टास्तु (for संहृष्टा) — ^{d}) $D_{2\,4\,6-10}$ त (for ते) V_1 B Dn D_5 M_4 प्रत्यूचुस्त नराधिप

34 ^{a}) T G M_4 विशुद्धात्मा (for भगवता) $D_{1\,2}$ ततोभिषिक्तो भगवान् — ^{b}) V_1 B Dn $D_{5\,10}$ राज्ये च, $D_{1\,2}$ राज्ये स, T_3 राज्ये तु (for -राज्येन)

35 ^{a}) $T_{1\,3}$ M_4 तु वृत्तात (for पुरावृत्त) T_2 G एवमेतस्य वृत्तात, M_{1-3} °प तु वृत्तांतो — ^{c}) $D_{1\,2\,4-9}$ ततस् (for स च),

36 ^{a}) $D_{4\,6-9}$ तस्माद्दीप प्रदातव्य — ^{b}) T_1 G_3 -मेधिना (for °भि) — ^{c}) $D_{3\,9}$ दिव्य- (for दिव्य) — ^{d}) V_1 B Dn $D_{2\,5\,10}$ दीपस्य (for दीपप्र) $D_{4\,6\,7\,9}$ प्रेत्य दीपप्रदो नर — ^{e}) D_4 प्रकाशाय, D_{6-9} -प्रतीकाशो (for °काशा) — ^{f}) S तु (for च) Dn_3 भवेत्पुन (for भवन्त्युत) $D_{4\,6-9}$ दीपदश्च भवत्युत

37 ^{a}) $M_{2\,3}$ यावत्याक्षि (for यावदक्षि) T_1 निमेषास्तु (for °षाणि) $D_{1\,2}$ यावत्सोक्षिनिमेषास्ते — ^{b}) B_{2-5} Dn $D_{5\,10}$ T G ज्वलते — ^{c}) B_{2-5} Dn $D_{5\,10}$ बलवांश, T G M_4 धर्म° (for धन°) $D_{4,6-9}$ [ए]व (for [श्चा]पि) — ^{d}) $D_{6\,8-10}$ G_3 दीपत. (for °द) — After 37, T_1 $G_{3\,4}$ ins

१०४

C. 13 4813
B 13 101 1
K. 13 158 1
M 13 91 1

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्राह्मणस्वानि ये मन्दा हरन्ति भरतर्षभ ।
नृशंसकारिणो मूढाः क्व ते गच्छन्ति मानवाः ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
चण्डालस्य च संवादं क्षत्रबन्धोश्च भारत ॥ २

राजन्य उवाच ।

वृद्धरूपोऽसि चण्डाल बालवच्च विचेष्टसे ।
श्वखराणां रजःसेवी कस्मादुद्विजसे गवाम् ॥ ३
साधुभिर्गर्हितं कर्म चण्डालस्य विधीयते ।
कस्माद्गोरजसा ध्वस्तमपां कुण्डे निषिञ्चसि ॥ ४

चण्डाल उवाच ।

ब्राह्मणस्य गवां राजन्ह्रियतीनां रजः पुरा ।
सोममुद्ध्वंसयामास तं सोमं येऽपिबन्द्विजाः ॥ ५
दीक्षितश्च स राजापि क्षिप्रं नरकमाविशत् ।
सह तैर्याजकैः सर्वैर्ब्रह्मस्वमुपजीव्य तत् ॥ ६

463* य इद शृणुयाद्वापि पठते यो द्विजोत्तम ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति स च नैवात्र सशय ।
[(L 1) T_{1} च (for वा)]

Colophon — *Parvan name* B_{1-8} Dn_{8} D_{1} शाति — *Sub-parvan* V_{1} B Dn $D_{1\ 3\ 4\ 6-10}$ M_{1-8} दानधर्म — *Adhy name* V_{1} $B_{1\ 3\ 4\ 6}$ Dn $D_{1\ 2\ 5\ 10}$ अगस्त्यभृगुसवाद , T_{2} नहुषचरित्रे अगस्त्यभृगुसवादे नहुष शापमोक्षण ; $G_{1\ 8}$ नहुषशापमोक्षकथनं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_{1} 98 , D_{10} 109 , T_{1} 150 , T_{2} $G_{2\ 4}$ 158 , T_{8} 157 , $G_{1\ 8}$ M_{1} 152 , $M_{2\ 8}$ 153 , M_{4} 151 — *Śloka no* Dn_{1} 41 , Dn_{2} 40

104

☞ This adhy is missing in D_{5} (of v l 13. 82 37).

1 D_{2} om (hapl) 1–4 (retaining the ref. of st 1) —[a]) $T_{2\ 8}$ G स्व हि (for स्वानि) D_{9} मूढा (for मन्दा) $D_{5\ 10}$ ब्रह्मस्वानि च ये मदा —[b]) D_{6-9} पुरुषर्षभ (for भरत°) —[cd]) T G M_{4} योनिं कां (for मूढा क्व)

2 D_{2} om. 2 (of v l 1) After the ref., S ins

464* पातकाना पर ह्येतद्ब्रह्मस्वहरणं बलात् ।
सान्वयास्ते विनश्यन्ति चण्डाला प्रेत्य चेह च ।
[(L 1) M च यत् (for बलात्) — (L 2) T_{1} हृतस्वास् (for सान्वयास्) T_{8} विनश्यते (for °श्यन्ति)]

—[a]) V_{1} तत्र (for अत्र) —[c]) Some MSS चाडालस्य

3 D_{2} om 3 (of. v l 1) $D_{4\ 6-9}$ S राजा (for राजन्य) —[a]) $T_{1\ 8}$ G [ऽ]पि (for ऽसि) Some MSS चाडाल —[b]) T_{8} स्व (for च). T_{2} $G_{2\ 4}$ [न]पि (for वि) —[c]) Dn_{2} स (for श्व-) —[d]) B_{6} $G_{1\ 8}$ तस्माद् (for क°)

4 D_{2} om 4 (of v l 1) —[b]) Some MSS चांडालस्य —[c]) $D_{4\ 6.\ 7}$ $T_{2,\ 8}$ G_{1-8} $M_{2\ 8}$ तस्माद् (for क°) —[d]) D_{4} कुंभे (for कुण्डे) S अंगं तोयेन सिंचसि

5 Some MSS चाडाल —[b]) $D_{6\ 8\ 9}$ ह्रियंतीनां ; D_{10} S (M_{2} *inf lin.* as in text) प्रयांतीनां (for ह्रिय°) $D_{1\ 2}$ हृतानां वै रज पुर (D_{2} °रा) —[c]) V_{1} सोमं च ध्वंसयामास —[d]) T_{1} ते (for तं) S om. ये $D_{4\ 6-9}$ त च सोमं पपुर्द्विजा — After 5, S (except G_{4}) ins

465* भृत्यानामपि राज्ञां तु रजसा ध्वसित मखे ।
तत्पानाच्च द्विजा सर्वे क्षिप्र नरकमाविशन् ।
[(L 1) T_{1} भूतानाम् , M_{1-8} हृता° (for भृत्या°) T_{8} अपराधात् , $G_{1\ 8}$ अपि राज्ञस् (for अपि राज्ञां) M_{4} भूतानां वापि राज्ञा तु (for the prior half) T_{1} M_{4} रजसा ध्वंसितस्य वै (for the post half) — M_{1-8} om line 2 — (L 2) $T_{1\ 8}$ M_{4} ऋत्विज° (for च द्विजा°)]

6 T_{1} om 6–8 D_{10} M_{4} om (hapl.?) 6–7 —[a]) $D_{4\ 8}$ G_{4} transp च and स $D_{6\ 9}$ दीक्षित स च राजर्षि —[b]) V_{1} $B_{1\ 3\ 4\ 6}$ Dn_{2} D_{1} माविशन्

येऽपि तत्रापिबन्क्षीरं घृतं दधि च मानवाः ।
ब्राह्मणाः सहराजन्याः सर्वे नरकमाविशन् ॥ ७
जघ्नुस्ताः पयसा पुत्रांस्तथा पौत्रान्विधुन्वतीः ।
पशूनवेक्षमाणाश्च साधुवृत्तेन दंपती ॥ ८
अहं तत्रावसं राजन्ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
तासां मे रजसा ध्वस्तं भैक्षमासीन्नराधिप ॥ ९
चण्डालोऽहं ततो राजन्भुक्त्वा तदभवं मृतः ।
ब्रह्मस्वहारी च नृपः सोऽप्रतिष्ठां गतिं ययौ ॥ १०

तस्माद्धरेन्न विप्रस्वं कदाचिदपि किंचन ।
ब्रह्मस्वरजसा ध्वस्तं भुक्त्वा मां पश्य यादृशम् ॥ ११
तस्मात्सोमोऽप्यविक्रेयः पुरुषेण विपश्चिता ।
विक्रयं हीह सोमस्य गर्हयन्ति मनीषिणः ॥ १२
ये चैनं क्रीणते राजन्ये च विक्रीणते जनाः ।
ते तु वैवस्वतं प्राप्य रौरवं यान्ति सर्वशः ॥ १३
सोमं तु रजसा ध्वस्तं विक्रीयाद्बुद्धिपूर्वकम् ।
श्रोत्रियो वार्धुषी भूत्वा चिररात्राय नश्यति । C. 13 4826 B 13 101 14 K. 13. 158 17 M 13 91 17

(for °शात्) — G2 om. (hapl) 6^e–7^d —^c) V1 B Dn2 सगर्वेद् (for सह र्वेद्) D1 शार्वेद् (for सर्वेद्) D1 6 8 9 सहिर्वेर्याजकैः शार्वेद्

7 D10 T1 G2 M4 om. 7 (cf v l. 6) —^a) D1 2 4 7 8 च तत्र, D5 तत्रापि (by transp) —^c) D2 राजन्यै, G1 3 राजान (for राजन्या) —^d) T2 क्षिप्र (for सर्वे)

8 T1 om 8 (cf. v l. 6) D4 6 7 9 om 8 —^a) T2 3 G M1 2 (sup lin) 3 जग्मुस्तत् (for जघ्नुस्ता) —^b) D5 पुत्रान् (for पौ°) V1 विधून्वती ; D1 2 विधूय वै, T2 3 G M1–3 विधूय तान् (for विधुन्वती) M4 वीक्षमाणा प्रयाति ये —^c) M1–3 ये (for च) T2 3 G2–4 M4 पशूनवेक्षमाणाना (M4 °न्वा) —^d) G1. 3 मसदि (for दंपती)

9 ^b) D1 2 यतेन्द्रिय (for जि°) — B4 T3 om (hapl) 9^d–11^e —^d) V1 B1 2 D2 6 8 9 भैक्ष्यम् (for भैक्षम्)

10 B4 T3 om 10 (cf v l 9) —^a) Some MSS चाण्डालो T1 2 G2 4 हि, G1 3 M4 [ऽ]पि (for ऽहं) D5 तदा, T1 तथा (for ततो) —^b) Dn3 दत्त्वा (for भुक्त्वा) V1 B3 4 Dn D5 10 G1 3 नृप ; D1 तत, D2 घृत (for मृत) —^d) D8 ययौ गतिं (by transp)

11 B4 T3 om 11^abc (cf. v l 9) —^a) M1 यस्माद् (for त°) S (T3 om) विप्रस्य (for °स्व) —^b) D1. 2 4 5 7 9 कश्चन (for किंचन) T2 स्व कदाचिच्च किंचन — After 11^ab, T1 2 G M ins

466* न पश्येन्नानुमोदेच्च न हर्तुं किंचिदाचरेत् ।
[G2 तु (for [अ]नु) M हतु (for हर्तुं)]

—^c) Dn1 D4 ब्रह्मस्व, T2 G ब्राह्मणो (for ब्रह्मस्व-)

12 ^ab) D4 6–9 तथा, S तत (for तस्मात्) T3 न (for ऽपि) Dn3 om (hapl) विक्रेय पुरुषेण D7 विपश्यता (for °श्चिता) — After 12^ab, S (except T1) ins

467* एतद्धि धनमुत्कृष्ट द्विजानामविशेषत ।
[T3 एतस्माद् (for एतद्धि)]

—^c) V1 B Dn D8 10 त्विह, D5–7 9 तं हि (for हीह) T1 तद्विक्रय हि सोमस्य —^d) G4 विपश्चित (for मनीषिण)

13 T1 om 13 —^a) Dn2 नैव, D6 वैनं (for चैन) V1 B Dn D1 2 5 10 तात (for राजन्) —^b) Dn3 ह, G1. 3 न (for च) D1 2 नरा (for जना) —^c) D1 4 6–8 ते वै, D2 ते च, T3 G M इतो (for ते तु)

14 ^b) T1 3 M1–3 विक्रीणन् (for °याद्) Dn3 D5 10 विधि (for बुद्धि) V1 B2–4 विक्रीयाविधिपूर्वकं, B1 D1 4 °याबुद्धिपूर्वकं —^c) D4 T2 M4 वार्धुषिर् (for °षी) —^d) T2 G M गच्छति (for नश्यति) V1 B Dn D4 8 10 न चिर स विनश्यति, T1 3 रौरव चापि ग (T3 स विग)च्छति —^e) D4 5 10 त्रिशत (for त्रिंशत) T1 M अकीर्तिम (T1 M4 °र)शत प्राप्य, T2 3 G2 4 अकीर्तित (T2 °क)शत प्राप्य, G1 3 अकीर्तनशत प्राप्य, Madras ed अकीर्तिमिह सप्राप्य —^f) V1 B Dn D5 10 स, D2 4 स्व (for श्व) D3 जायते (for जीवति) — After 14, S (except M1) ins

468* ब्रह्मस्वहारी नरकान्यातनाश्चानुभूय तु ।
म्लेषु च कृमिर्भूत्वा श्वविष्ठामुपजीवति ।

[(L 1) T1 नरक (for °कान्) T1 -भूय वै, T3 गच्छति (for भूय तु) — (L 2) T1 क्रिमिर् (for कृमिर्)]

C 13 4827 B 13 101 15 K. 13 158 18 M 13 91 18 नरकं त्रिगतं प्राप्य श्वविष्ठामुपजीवति ॥ १४
श्वचर्यामतिमानं च सखिदारेषु विप्लवम् ।
तुलयाधारयद्धर्मो ह्यतिमानोऽतिरिच्यते ॥ १५
श्वानं वै पापिनं पश्य विवर्णं हरिणं कृशम् ।
अतिमानेन भूतानामिमां गतिमुपागतम् ॥ १६
अहं वै विपुले जातः कुले धनसमन्विते ।
अन्यस्मिञ्जन्मनि विभो ज्ञानविज्ञानपारगः ॥ १७
अभवं तत्र जानानो ह्येतान्दोषान्मदात्तदा ।
संरब्ध एव भूतानां पृष्ठमांसान्यभक्षयम् ॥ १८
सोऽहं तेन च वृत्तेन भोजनेन च तेन वै ।
इमामवस्थां संप्राप्तः पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १९
आदीप्तमिव चैलान्तं भ्रमरैरिव चार्दितम् ।
धावमानं सुसंरब्धं पश्य मां रजसान्वितम् ॥ २०
स्वाध्यायैस्तु महत्पापं तरन्ति गृहमेधिनः ।
दानैः पृथग्विधैश्चापि यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ २१
तथा पापकृतं विप्रमाश्रमस्थं महीपते ।
सर्वसङ्गविनिर्मुक्तं छन्दांस्युत्तारयन्त्युत ॥ २२
अहं तु पापयोन्यां वै प्रसूतः क्षत्रियर्षभ ।
निश्चयं नाधिगच्छामि कथं मुच्येयमित्युत ॥ २३
जातिस्मरत्वं तु मम केनचित्पूर्वकर्मणा ।

15 T1 om 15 — a) V1 B3-5 Dn D1 2 4-10 M [अ]भि (for [अ]ति) — b) T2 G1 स स्व, T3 स्वस्मिन्; G1 3 स्वेषु, G2 सर्वे, M4 स्व च (for सखि-) V1 B2-4 Dn D3 दारे च (for दारेषु) B3 5 विप्लवन् (for °वम्) D10 स स्वदारे च विप्लव, M1-3 स्वदारेषु च वि° — c) D2 T3 G M1 2 4 धारयन्, D4 धारयेद् (for [अ]धारयद्) V1 B Dn D5 10 तुल्या धारयन्धर्मं (V1 °न्सर्वं)म् — d) V1 B-Dn D5 10 अभिमानी, D1 4 6-9 त्वभिमानो, G4 अति° (for ह्यति).

16 a) Dn3 om (hapl) from पापिन up to अहं वै (in 17a) D4 6 7 9 पामिल (for पापिन) D1 2 श्वान चै (D2 वै) वात्रिल पश्य, T1 स्व मामविकल पश्य, T2 3 G M श्लान मा विकल पश्य — b) D1 1 M4 विवर्णं (for °र्णं) — c) V1 B Dn1 n2 D2 4 5 10 M4 अभि- (for अति-) T G M4 मा पश्य (for भूतानाम्) — d) T G M4 पापा (for इमा) D1 2 उपागत

17 Dn3 om अहं वै (in 17a) (cf v l 16) — a) Bom ed तात (for जात) — b) V1 Dn3 धर्मे, T2 नय (for धन) — c) D10 पौराणेस्मिन् (hypermetric), S पौराणे (for अन्यस्मिन्) — d) T1 पारग (for °ग) D4 6-9 ज्ञानविज्ञानवाद्यर

18 a) B6 अभय, D1 6 7 9 अभवत् (for अभव) D8 तत्र (for तत्र) Dn2 जातानां (for जानानो) D10 G M अभय जानमानोह, T1 3 अभज भाज्य (T3 जात)-मानोह, T2 अगजा जानमानोह (sic) — b) D2 एतान् (for ह्ये) Dn1 सदा (for तदा) B1 D1 corrupt, D4 6-9 एषा दोषप (D4 °ष प) दि तथा, D10 T1 2 G M4 दोषानेतानह सदा, T3 दोषानेतास्तु सर्वदा, M1-3 एतान्दोषानह सदा — d) V1 B Dn D5 10 मांसम्, T1 G2 मांसादि (for मांसानि) T3 भक्षयन् (for [अ]भक्षयम्) — After 18, D10 S ins

469* सोऽहं वै विदित संवृद्धरगो मलिनो वने ।
साधूना परिभावेष्मुरिंप्राणां गर्वितो धने ।
[(L 1) M1-3 निदित (for वि°)]

19 S om (hapl) 19ab — b) B3 तु (for च)

20 a) D1 3 4 6-9 चैलाते, T1 M तैलाक्त, T3 M2 (inf lin) वैलाते (for चैलान्त) D10 corrupt, T2 G आदीपितमिवालात — b) D2 स्वमरैर् (for भ्र°) D4 [अ]र्दित (for °तम्) D1 स्वमरैरिव चार्चित — D7 om (hapl) 20cd — c) T3 G4 याच्यमान (for धाव°) — d) D1 मा (for मा) D1 2 [आ]वृतं, D4 6, 8 9 [अ]र्दित (for [अ]न्वितम्) T1 3 पश्य मा तेन दुःखित

21 a) S महात्मानस् (for महत्पाप) — b) B3 Dn1 n2 D5 10 हरति (for त°) — c) D4 6-9 S [ए]व (for [अ]पि) — d) T2 3 G विप्रजात्या (T2 G3 °त्या) (for यथा प्राहुर्) T1 विप्रजात्या महर्षय

22 T1 om 22 — a) M चापकृत (for पाप°) D8 मित्रम्, G2 (also as in text) कर्म (for विप्रम्) — d) D8 च; S (T1 om) त (for [उ]त)

23 a) V1 B Dn D5 10 G4 हि, D4 च, D6-9 सु- (for तु) — b) D5 10 भरतर्षभ (for क्षत्रिय°) — c) B1 D9 M4 [अ]सि, T2 [अ]व- (for [अ]धि)

शुभेन येन मोक्षं वै प्राप्तुमिच्छाम्यहं नृप ॥ २४
त्वमिमं मे प्रपन्नाय संशयं ब्रूहि पृच्छते ।
चण्डालत्वात्कथमहं मुच्येयमिति सत्तम ॥ २५
राजन्य उवाच ।
चण्डाल प्रतिजानीहि येन मोक्षमवाप्स्यसि ।
ब्राह्मणार्थे त्यजन्प्राणान्गतिमिष्टामवाप्स्यसि ॥ २६
दत्त्वा शरीरं क्रव्याद्भ्यो रणाग्नौ द्विजहेतुकम् ।
हुत्वा प्राणान्प्रमोक्षस्ते नान्यथा मोक्षमर्हसि ॥ २७
भीष्म उवाच ।
इत्युक्तः स तदा राजन्ब्रह्मस्वार्थे परंतप ।
हुत्वा रणमुखे प्राणान्गतिमिष्टामवाप ह ॥ २८
तस्माद्रक्ष्यं त्वया पुत्र ब्रह्मस्वं भरतर्षभ ।
यदीच्छसि महाबाहो शाश्वतीं गतिमुत्तमाम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

C. 13 4842
B 13 101 29
K. 13 158 33
M 13 91 33

— [d]) S आपद (for इत्युत)

24 [a]) D_{n1} n_2 D_5 च मम, $D_{4\ 6\ 7\ 9\ 10}$ मम तु (by transp), $T_{1\ 3}$ G M हि मम, T_2 जातं मे — [b]) T_3 M केन वा (for केनचित्) $D_{1\ 2}$ तात (for पूर्वं) T_1 केनावास हि कर्मणा, T_2 G केन पूर्वेण क° — [d]) G_2 विभो (for नृप)

25 [a]) V_1 B Dn $D_{5,10}$ त्व($D_{..10}$ त्वा)मिम म-, $D_{4\ 6-9}$ तदिदं मे, G_4 त्व ममेह (for त्वमिम मे) T_1 त्वमेवेह प्रपन्नस्य, $T_{2\ 3}$ G_{1-3} M त्व ममेह प्रपन्नस्य — [b]) $D_{1,2}$ शंस (for ब्रूहि) $T_{2\ 3}$ G M पृच्छत (for °ते) T_1 शरणं परिपृच्छत — [c]) Some MSS चाण्डालत्वात्

26 $D_{2\ 6\ 9}$ S राजा (for राजन्य) — [a]) Some MSS चाण्डाल $D_{1\ 6\ 7\ 9}$ -जानेते, $D_{2\ 4}$ -जानीते, D_3 जानेहं (for जानीहि) T_1 चण्डालवृत्तमापन्नो, T_2 G M °लवृत्तात्तसस्त्व, T_3 °लवृत्त्या तसस्त्वं — $D_{1\ 2}$ S (except G_4) om (hapl) 26^{cd} D_4 om (hapl) 26^{c}–27^{b}

27 D_4 om 27 (cf v l 26) — [b]) B_1 $G_{1\ 3}$ रणाग्रे (for °ग्नौ) D_1 $T_{2\ 3}$ G M -हेतुके, $D_{2\ 6-9}$ -हेतवे, T_1 हैतुक (for -हे°) — [c]) S हित्वा (for हुत्वा) B_5 प्रमोक्षार्थे, T_3 $G_{1\ 2\ 4}$ °क्षाय (for °क्षस्ते) — [d]) $D_{1,2\ 7\ 8}$ आप्स्यसि, $D_{6\ 9}$ अवाप्स्यसि (hypermetric) (for अर्हसि)

28 $D_{1\ 4\ 6-9}$ S om the ref — [a]) V_1 B Dn D_{10} तेन (for राजन) D_5 इत्युक्त्वा स तदानेन — [b]) $D_{1\ 2}$ ब्राह्मणार्थे (for ब्रह्मस्वार्थे) — [c]) $T_{1\ 2}$ G हित्वा (for हुत्वा) — [d]) G_4 इष्टा गतिम् (by transp) $D_{.}$ अवाप स, T_3 °सवान् (for °प ह)

29 [a]) $D_{1\ 2}$ विप्र, $T_{2\ 3}$ G M [अ]पीह (for पुत्र) T_1 तस्माद्रक्ष्यास्त्वया विप्रा — [b]) T_1 ब्रह्मस्वाद् (for °स्वं) — [c]) V_1 B_3 D_{n2} D_5 T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ यद् (for यदि) T_3 महाभाग (for °बाहो) — [d]) V_1 B Dn $D_{5\ 10}$ आत्मन (for उत्तमाम्) G_4 शाश्वतीमुत्तमा गतिं

Colophon — *Parvan name* $B_{1\ 2}$ D_{n3} D_1 शांति — *Sub-parvan* V_1 $B_{2\ 3}$ Dn $D_{1\ 2\ 4-6\ 8-10}$ दानधर्मं — *Adhy name* V_1 B Dn $D_{1\ 2\ 6-9}$ राजन्यचं(V_1 B_1 D_8 °चा)डालसंवाद, $D_{5\ 10}$ राजच(D_5 °चा)डालसवाद, T_2 ब्रह्मस्वहरणप्रकरणे क्षत्रबंधुचंडालसंवादे ब्रह्मस्वहरणदोषकथन, $G_{1\ 3}$ क्षत्रबंधुचंडालसंवादे ब्रह्मस्वहरणकथनं — *Adhy no* (figures, words or both) B_5 91, D_{n1} 99, D_{10} 109, T_1 M_4 152, $T_{2\ 3}$ $G_{.\ 4}$ 159, $G_{1,3}$ M_1 153, $M_{2\ 3}$ 154 — *Sloka no* D_{n1} 30, D_{n2} 29, D_4 27

१०५

C. 13 4843
B 13 102. 1
K. 13 159 1
M 13 92 1

युधिष्ठिर उवाच ।
एको लोकः सुकृतिनां सर्वे त्वाहो पितामह ।
उत तत्रापि नानात्वं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
कर्मभिः पार्थ नानात्वं लोकानां यान्ति मानवाः ।
पुण्यान्पुण्यकृतो यान्ति पापान्पापकृतो जनाः ॥ २
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गौतमस्य मुनेस्तात संवादं वासवस्य च ॥ ३
ब्राह्मणो गौतमः कश्चिन्मृदुर्दान्तो जितेन्द्रियः ।
महावने हस्तिशिशुं परिद्यूनममातृकम् ॥ ४
तं दृष्ट्वा जीवयामास सानुक्रोशो धृतव्रतः ।
स तु दीर्घेण कालेन बभूवातिबलो महान् ॥ ५
तं प्रभिन्नं महानागं प्रस्रुतं सर्वतो मदम् ।
धृतराष्ट्रस्य रूपेण शक्रो जग्राह हस्तिनम् ॥ ६
ह्रियमाणं तु तं दृष्ट्वा गौतमः संशितव्रतः ।
अभ्यभाषत राजानं धृतराष्ट्रं महातपाः ॥ ७
मा मे हार्षीर्हस्तिनं पुत्रमेनं
दुःखात्पुष्टं धृतराष्ट्राकृतज्ञ ।
मित्रं सतां सप्तपदं वदन्ति
मित्रद्रोहो नैव राजन्स्पृशेत्त्वाम् ॥ ८
इध्मोदकप्रदातारं शून्यपालकमाश्रमे ।
विनीतमाचार्यकुले सुयुक्तं गुरुकर्मणि ॥ ९
शिष्टं दान्तं कृतज्ञं च प्रियं च सततं मम ।
न मे विक्रोशतो राजन्हर्तुमर्हसि कुञ्जरम् ॥ १०

105

☞ This adhy is missing in D_8 (cf v l 13 82 37)

1 ^{a}) V_1 $B_{8\ 5}$ Dn_2 एकलोका , $B_{1\ 2}$ Dn_1 n_8 एके लोका , B_4 एते लोका ; $D_{1.\ 2}$ एककाल , D_5 एवं लोका (for एको लोक) V_1 B Dn $D_{1\ 2\ 5}$ सुकृतिन (for °तिनां) — ^{b}) $B_{1\ 8}$ $D_{1\ 2}$ सर्वे वाहो, $D_{4\ 6-9}$ अहो सर्वे, D_{10} T_2 $G_{2\ 4}$ स्वर्गे लोके; T_1 स्वर्गो वाहो, T_8 M स्वर्गे नाहो, $G_{1\ 8}$ स्वर्गलोके (for सर्वे त्वाहो) — ^{c}) $B_{1\ 5}$ Dn_8 $D_{1\ 2}$ तत्र (for उत) $D_{6\ 8\ 9}$ वा चापि, D_7 चापि च (for तत्रापि) V_1 B Dn $D_{4\ 5}$ भिन्नास्ते (for नानात्व) — ^{d}) D_{10} S सर्वं (for तन्मे) T_2 (also as in text) कुरूद्वह (for पितामह)

2 ^{c}) D_5 T_8 पुण्याद् (for पुण्यान्) — ^{d}) Bom ed नरा (for जना)

3 D_2 om. 3^{cd} — ^{d}) B_5 ह (for च) S सवाद वै (T_8 वा) शतक्रतो

4 ^{a}) S गौतमो ब्राह्मण कश्चिन् — ^{b}) D_7 यतेंद्रिय (for जि°)

5 ^{a}) $D_{4\ 6-9}$ दृष्ट्वा सं (for त दृष्ट्वा). — ^{b}) G_{1-8} सानुक्रोशाद् (for °शो) B_8 $T_{1\ 8}$ जितेंद्रिय , D_8 T_8 (also) दृढव्रत (for धृत°) — ^{c}) $T_{1\ 2}$ M सोय; T_8 $G_{1\ 8\ 4}$ सोति-, G_2 सोय (for स तु)

6 D_1 om 6^{a} — ^{a}) D_4 महाभागं (for °नागं) D_2 तं पवित महाभागं; T_2 G त प्रपन्न महादीर्घं (T_2 °द्विपं) — ^{b}) D_1 T_2 G प्रसूतं, T_1 प्रभूत, T_8 प्रापितं (for प्रस्रुत) V_1 B Dn $D_{5\ 10}$ प्रस्रुत पर्वतोपम, M_4 °तं सर्वतोदकं — ^{c}) D_5 $G_{1\ 2}$ धृतराष्ट्रस्वरूपेण.

8 Before 8, S (except T_2) ins गौतम — ^{a}) S (except G_2) मा (for मे) $D_{1.\ 2}$ पुत्रमेत; D_5 °मेव, $D_{6\ 7\ 9}$ °भूत (for °मेन) — ^{b}) D_4 दु खे पुष्ट; $D_{6\ 7\ 9}$ दु खात्पुष्ट (for °त्पुष्ट) — ^{c}) V_1 $B_{2\ 4\ 5}$ Dn $D_{5\ 7-10}$ T_2 G मैत्रं (for मित्र) Dn_1 n_2 $D_{1\ 2\ 7\ 8}$ $M_{1\ 8}$ साप्तपद (for स°) — ^{d}) D_1 corrupt Dn_1 n_8 D_2 मैव, $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ नोत, S नेह (for नैव) T_1 शपेत् (for स्पृशेत्)

9 ^{b}) T_1 शून्ये (for शून्य-) V_1 B Dn $D_{2\ 5\ 8\ 10}$ शून्यपालं ममाश्रमे — ^{d}) $B_{1\ 5}$ D_8 सयुक्तं; $D_{1\ 2\ 6\ 7}$ सुनीतं, D_4 सुनीते (for सुयुक्त)

10 T_1 om 10^{ab} — ^{a}) B_8 शिष्ट शांत, T_8 शिष्टज्ञं च (for शिष्ट दान्तं) D_4 कृतप्रज्ञ (for °ज्ञं च) — ^{c}) $T_{1\ 2}$ $G_{1\ 2,\ 4}$ स्व, T_8 M स, G_8 क (for न). —^{d})

धृतराष्ट्र उवाच ।

गवां सहस्रं भवते ददामि
दासीशतं निष्कशतानि पञ्च ।
अन्यच्च वित्तं विविधं महर्षे
किं ब्राह्मणस्येह गजेन कृत्यम् ॥ ११

गौतम उवाच ।

त्वामेव गावोऽभि भवन्तु राज-
न्दासाः सनिष्का विविधं च रत्नम् ।
अन्यच्च वित्तं विविधं नरेन्द्र
किं ब्राह्मणस्येह धनेन कृत्यम् ॥ १२

धृतराष्ट्र उवाच ।

ब्राह्मणानां हस्तिभिर्नास्ति कृत्यं
राजन्यानां नागकुलानि विप्र ।
स्वं वाहनं नयतो नास्त्यधर्मो
नागश्रेष्ठाद्गौतमास्मान्निवर्त ॥ १३

गौतम उवाच ।

यत्र प्रेतो नन्दति पुण्यकर्मा
यत्र प्रेतः शोचति पापकर्मा ।
वैवस्वतस्य सदने महात्मन-
स्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ १४

धृतराष्ट्र उवाच ।

ये निष्क्रिया नास्तिकाः श्रद्दधानाः
पापात्मान इन्द्रियार्थे निविष्टाः ।
यमस्य ते यातनां प्राप्नुवन्ति
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ १५

गौतम उवाच ।

वैवस्वती संयमनी जनानां C. 13 4858
यत्रानृतं नोच्यते यत्र सत्यम् । B 13 102.16 K 13 159 13 M 13 92.16

$D_{2\,8\,9}$ G_{1} हतुम् (for हतुंम्) $T_{1\,8}$ G_{2-4} M नार्हसि (for ञ॰) T_{2} हतु नार्हंसि कुञर

11 ^{a}) $T_{2\,3}$ $G_{2\,3}$ M भवतो (for ॰ते) V_{1} B Dn D_{5} ददानि (for ॰मि) G_{4} गवा शतसहस्र भवतो ददामि — ^{b}) $D_{6\,7\,9}$ चैव (for पञ्च) S शतानि निष्कस्य ददामि पच — ^{c}) T_{8} भवतो ददामि, $G_{1\,2}$ विधिव न्महर्षे (for विविध महर्षे) — ^{d}) D_{1} om, S (except G_{8}) न (for किं)

12 T_{1} om (hapl) 12 — ^{a}) D_{2} तव (for त्वाम्) V_{1} B Dn $D_{5\,8\,10}$ हि (for ऽभि) S (T_{1} om) त्वामेव गावो विविधा भजतु — ^{b}) D_{8} T_{2} $G_{1\,3\,4}$ च (for स) $G_{1\,3}$ तु (for च) $D_{1\,2}$ वित्त (for रत्नम्) T_{8} G_{2} दास्यस्तु (G_{2} ॰श्च) नाना विविध तु रत्नं — ^{c}) Dn_{3} om, $D_{1\,2}$ रत्न T_{8} दत्त (for वित्त) $D_{4\,6\,7\,9}$ पुत्रेण मे भगमो ह्यस्तु तेन, T_{2} अन्य च रत्न विविधं महर्षे — ^{d}) D_{1} corrupt T_{2} G न (for कि) Dn_{1} जनेन, $D_{5\,10}$ गजेन (for धनेन) The portion from नेन कृत्यम् up to the end of this parvan is written by a different hand in V_{1}

13 T_{1} राजा (for धृतराष्ट्र) — ^{a}) S हस्तिना (for ॰भिर्) — ^{b}) B_{1} राज, $D_{4\,6\,7\,9}$ गज, S हस्ति (for नाग) — ^{c}) S स्व (for स्वं) — ^{d}) V_{1} B Dn $D_{4\,6\,8\,10}$ नागश्रेष्ठं, T_{8} ॰श्रेष्ठो (for ॰श्रेष्ठाद्) — After 13, Dn_{1} reads 15^{cd}

14 Dn_{1} धृतराष्ट्र (for गौतम) — ^{a}) D_{8} प्रीतो (for प्रेतो) — ^{b}) D_{1} partly damaged V_{1} B Dn $D_{5\,8\,10}$ शोचते (for ॰ति) — ^{c}) $D_{1\,4\,6\,7\,9}$ भवने (for सदने) V_{1} $B_{\cdot\,5}$ Dn $D_{2\,5\,8}$ G_{8} महात्मस् (for ॰त्मनस्) — ^{d}) $B_{1\,4}$ Dn_{3} $D_{4\,5\,7\,10}$ T_{2} G याचयिष्ये (for यात॰)

15 G_{2} om (hapl) 15–20 — ^{a}) S (G_{2} om) नास्तिका निष्क्रिया (by transp) — ^{b}) $D_{4\,6\,7\,9}$ स्त्विद्रियार्थे (for इन्द्रि॰) S (G_{2} om) पापात्मानश्चेंद्रियार्थे निसृ(T_{1} ॰थैर्विषु)ष्टा — Dn_{1} reads 15^{cd} after 13 — ^{c}) $G_{1\,8}$ यातना T_{8} प्राप्नुवते — Dn_{2} om. 15^{d}. — ^{d}) G_{1} पार (for पर) D_{8} यत्र (for तत्र)

16 G_{2} om 16 (cf v 1 15) T_{8} om (hapl) 16–17 — ^{a}) Dn_{2} सयमिनी (for ॰मनी) V_{1} om जनानां D_{6-9} T_{2} M वैवस्वतीं सयम($D_{6\,9}$ ॰मि)नीं जनाना, T_{1} $G_{1\,3\,4}$ वैवस्वतीं (T_{1} त) सयमनीं (T_{1} ॰नें) च नाम — ^{b}) T_{1} प्रास (for [अ]नृत) S (T_{8} G_{2} om) प्रोच्यते (for नो॰) Dn_{2} तत्र (for the second यत्र) — ^{c}) T_{1} बलिनो (for ॰न) B_{1} याचयति (for यात॰) $D_{5-7\,9\,10}$ यत्राबला बलिना घातयति,

C. 13 4858
B 13 102. 16
K 13 159 16
M 13 92 16

यत्रावला वलिन यातयन्ति
तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ १६

धृतराष्ट्र उवाच ।

ज्येष्ठां स्वसारं पितरं मातरं च
गुरुं यथा मानयन्तश्चरन्ति ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ १७

गौतम उवाच ।

मन्दाकिनी वैश्रवणस्य राज्ञो
महाभोगा भोगिजनप्रवेश्या ।
गन्धर्वयक्षैरप्सरोभिश्च जुष्टा
तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ १८

धृतराष्ट्र उवाच ।

अतिथिव्रताः सुव्रता ये जना वै
प्रतिश्रयं ददति ब्राह्मणेभ्यः ।
शिष्टाशिनः संविभज्याश्रितांश्च
मन्दाकिनीं तेऽपि विभूषयन्ति ॥ १९

गौतम उवाच ।

मेरोरग्रे यद्वनं भाति रम्यं
सुपुष्पितं किंनरगीतजुष्टम् ।
सुदर्शना यत्र जम्बूर्विशाला
तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ २०

धृतराष्ट्र उवाच ।

ये ब्राह्मणा मृदवः सत्यशीला
बहुश्रुताः सर्वभूताभिरामाः ।
येऽधीयन्ते सेतिहासं पुराणं
मध्वाहुत्या जुह्वति च द्विजेभ्यः ॥ २१

तथाविधानामेष लोको महर्षे
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ।
यद्विद्यते विदितं स्थानमस्ति

T_3 $G_{1\,3\,4}$ M °लान्बलिनो घा(M या)तयति —[d]) B_1 Dn_3 $D_{4\,5\,7\,10}$ T_2 $G_{1\,4}$ याचयिष्ये (for यात°)

17 G_2 om 17 (cf. v l 15) T_3 om 17 (cf. v l 16) G_1 M_4 om the ref. —[a]) G_4 ज्येष्ठ (for ज्येष्ठां) V_1 om पितर $D_{4\,6\,7\,9}$ गुरु (for मातर) —[b]) T_1 श्वश्रूर्, T_2 $G_{1\,3\,4}$ गुरून्, M शत्रून् (for गुरु) V_1 B Dn $D_{5\,8\,10}$ यथा शत्रु मद-मत्ताश्चरति, $D_{1\,2}$ गुरु च ये महयंतश्च°, $D_{4\,6\,7\,9}$ शक्त्या (D_4 °त्रु) यथानर्हयाम्यर्चयति —[d]) Dn_3 पद (for पर) D_4 यत्र (for तत्र)

18 G_2 om 18 (cf v l 15) T_1 om (hapl) 18–19 T_3 om the ref —[b]) V_1 B Dn D_{5-10} महाभागा (for °भोगा) S (T_1 G_2 om) महाभो(G_4 °भा)गा भोगिनश्च प्रवेश्या —[c]) T_2 M_4 जुष्टास् —[d]) G_3 partly damaged B_1 $D_{4-7\,9\,10}$ $G_{1\,4}$ याचयिष्ये, T_2 याच° (for यात°)

19 G_2 om 19 (cf v l 15) T_1 om 19 (cf v l 18) —[a]) B_3 साधुव्रता, D_1 om (hapl) (for सुव्रता) —[b]) B_1 $D_{4\,6\,7\,9}$ प्रतिग्रह (for °श्रय) D_7 ददते (for °ति) S (T_1 G_2 om) प्रतिश्रय ये (T_3 वै) ददति द्विजेभ्य —[c]) D_4 [आ]श्रमाश्च, S (T_1 G_2 om) [आ]श्रि(T_2 °श्रु)तेभ्यो (for [आ]श्रितांश्च) —[d]) $D_{1\,2}$ [ऽ]मिवि, D_4 सुवि, $D_{6\,7\,9}$ भुवि; $G_{1\,3\,4}$ [ऽ]पि हि, M_{1-3} हि वि (for ऽपि वि-)

20 G_2 om 20 (cf v l 15) —[a]) $D_{4\,6\,7\,9}$ मेरौ रम्ये, D_3 मेरो रम्य (for मेरोरग्रे) B_3 भाति (for भाति) S (G_2 om) मेरौ नगे (T_3 वने) यद्वन चाति-रम्य —[b]) G_1 partly damaged $B_{1\,5}$ Dn_1 n_2 $D_{1\,7\,8\,10}$ किंनरी (for किंनर) B_3 -जुष्टगीत, D_2 -देवजुष्ट, $D_{4\,6\,8\,9}$ G_4 गीति° (for गीत°) —[d]) B_1 $D_{4-7\,9\,10}$ T_2 G_4 याचयिष्ये (for यात°)

21 [a]) T_3 अमृता (for मृदव) —[b]) B_3 सत्य शीलाभि- (for सर्वभूताभि) B_1 सारा (for -रामा) — T_1 om 21[cd] —[c]) $B_{2\,5}$ Dn_1 $D_{1\,2}$ $M_{1\,2\,4}$ [ऽ]धीयते (for °यन्ते) D_7 च (for स) —[d]) D_1 om त्या जुह्व V_1 B Dn $D_{5\,8\,10}$ वै (for च) $D_{4\,6\,7\,9}$ द्विजेंद्रा (for द्विजेभ्य)

22 B_6 T_1 om (hapl) 22[a]–31[b] —[b]) $D_{5\,6}$ गतो (for गन्ता) $D_{4\,6\,8\,9}$ यत्र (for तत्र) — After 22[ab], T_2 reads 32[ab] (with the ref), repeating it in its proper place —[c]) D_2 यद्यते ते, $D_{4\,6\,7\,9}$ अप्यन्यचे

तद्ब्रूहि त्वं त्वरितो ह्येष यामि ॥ २२

गौतम उवाच ।

सुपुष्पितं किंनरराजजुष्टं
प्रियं वनं नन्दनं नारदस्य ।
गन्धर्वाणामप्सरसां च सद्म
तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ २३

धृतराष्ट्र उवाच ।

ये नृत्तगीतकुशला जनाः सदा
ह्ययाचमानाः सहिताश्चरन्ति ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ २४

गौतम उवाच ।

यत्रोत्तराः कुरवो भान्ति रम्या
देवैः सार्धं मोदमाना नरेन्द्र ।
यत्राग्नियौनाश्च वसन्ति विप्रा
ह्ययोनयः पर्वतयोनयश्च ॥ २५
यत्र शक्रो वर्षति सर्वकामा-
न्यत्र स्त्रियः कामचाराश्चरन्ति ।
यत्र चेर्ष्या नास्ति नारीनराणां
तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ २६

धृतराष्ट्र उवाच ।

ये सर्वभूतेषु निवृत्तकामा
अमांसादा न्यस्तदण्डाश्चरन्ति ।
न हिंसन्ति स्थावरं जङ्गमं च ।
भूतानां ये सर्वभूतात्मभूताः ॥ २७
निराशिषो निर्ममा वीतरागा
लाभालाभे तुल्यनिन्दाप्रशंसाः ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे

C. 13 4870
B 13. 102. 28
K 13 159 28
M 13 92. 26

(for यद्विद्यते) D_{10} मान्ते (for मन्ति) T_{8} G M यद($G_{1,4}$ °द्य)न्यत्ते त्रिविधं स्थानमस्ति —^{d}) $G_{2\ 4}$ चरितो (for त्व°) D_{4} M_{1-3} याति (for यामि)

23 B_{5} T_{1} om 23 (cf. v l 22) T_{2} G_{3} om the ref. —^{b}) D_{8} T_{8} G -वद, T_{2} पद (for वन) D_{1} om. (hapl ?) नन्दनं $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ प्रिय मदा य($D_{8\ 9}$ त)-दनं नारदस्य —^{c}) V_{1} अप्सरमायं, G_{2} °राणा च (for °रसा च) Dn $D_{7\ 8\ 10}$ शश्वत् (for सद्म) —^{d}) D_{5} om from हस्तिन up to न (in 27^{c}) B_{1} $D_{4\ 6\ 7\ 8\ 10}$ T_{2} G याचयिष्ये (for यात°)

24 B_{5} T_{1} om 24 (cf v l 22) D_{5} om 24 (cf v l 23) $D_{7\ 9}$ om. (hapl) 24–26 —^{a}) V_{1} B_{2-4} Dn D_{8} 10 नृत्यगीते, B_{1} नृत्यगीत, D_{5} नृत्तगीते (for °गीत) D_{1} M सदा जना (by transp), T_{2} G_{1} जनास्तदा —^{b}) $D_{1\ 2}$ सहयतश् (for सहिताश्) S (T_{1} om) देवात्मना (M देवद्विजाना) प्रियकामाश्चरति

25 B_{5} T_{1} om 25 (cf v l 22) D_{5} om 25 (cf v l 23) $D_{7\ 9}$ om. 25 (cf v l. 24) D_{4} om. (hapl) 25–26 $G_{1\ 3}$ om the ref. —^{a}) B_{1} यत्रो त्तरा (for °त्तरा) S (T_{1} om) याति (for भान्ति) —^{c}) B_{4} तत्र (for यत्र) B_{1} [अ]ग्नियोमाश्च, T_{2} G [अ]ग्नयो ये ($G_{1\ 3}$ ये) नि-, T_{8} [आ]ग्नियो यत्र, $M_{1\ 3}$ [अ]ग्नियोनयो नि-, M_{2} Cv [अ]ग्नियोना नि (for °यौनाश्च) D_{10} यत्राग्नयो ये निवसंति लोका, M_{4} यत्राग्नयोनग्नयश्च वसंति विप्रा ❀ Cv अग्निरेव योनि कारणं येषा ते अग्नियौना । ❀ —^{d}) V_{1} B_{2-4} Dn_{1} अव्योनय, B_{1} M ह्यव्यो°, Dn_{2} n_{3} $D_{2\ 8\ 10}$ अयो°, D_{1} corrupt (for ह्ययो°)

26 B_{5} T_{1} om 26 (cf v l. 22) D_{6} om 26 (cf v l 23) $D_{7\ 9}$ om. 26 (cf v l. 24) D_{4} om. 26 (cf. v l. 25) —^{a}) $T_{2\ 3}$ G_{1} M यत (for यत्र) —^{b}) T_{2} G M_{4} स्थिता, T_{8} [ई]श्वरा (for स्त्रिय) $B_{2\ 3}$ Dn_{3} D_{2} 10 $M_{1\ 3}$ कामचराश् V_{1} B Dn $D_{5\ 8\ 10}$ भवति (for चरन्ति) —^{c}) D_{1} om च B_{3} (marg) नारीषु पुंसा (for नारीनराणा) —^{d}) B_{1} D_{2} 10 T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ याचयिष्ये (for यात°)

27 B_{5} T_{1} om 27 (cf v l 22) D_{5} om up to न (in 27^{c}) (cf v l 23) D_{2} om (hapl) 27–28 D_{4} om the ref. —^{b}) D_{5} 10 G M ह्यमासादा (for अमा°) T_{2} ह्यमासादा दृढव्रताश्चरति — D_{1} om 27^{c}–28^{d} —^{c}) V_{1} om न हिंसन्ति $G_{1,3\ 4}$ $M_{1\ 2\ 4}$ स्थावर (for °रं) $D_{6\ 7\ 9}$ जगम चा, S (T_{1} om.) °मानि (for °मं च) —^{d}) B_{1} भूतानि ये, $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ ये भूताना (by transp)

C 13 4870
B 13 102. 28
K. 13 159 28
M 13 92 28

परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ २८

गौतम उवाच ।

ततः परं भान्ति लोकाः सनातनाः
सुपुण्यगन्धा निर्मला वीतशोकाः ।
सोमस्य राज्ञः सदने महात्मन-
स्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ २९

धृतराष्ट्र उवाच ।

ये दानशीला न प्रतिगृह्णते सदा
न चाप्यर्थानाददते परेभ्यः ।
येषामदेयमर्हते नास्ति किंचि-
त्सर्वातिथ्याः सुप्रसादा जनाश्च ॥ ३०
ये क्षन्तारो नाभिजल्पन्ति चान्या-
ञ्शक्ता भूत्वा सततं पुण्यशीलाः ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३१

गौतम उवाच ।

ततः परं भान्ति लोकाः सनातना
विरजसो वितमस्का विशोकाः ।
आदित्यस्य सुमहान्तः सुवृत्ता-
स्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ३२

धृतराष्ट्र उवाच ।

स्वाध्यायशीला गुरुशुश्रूषणे रता-
स्तपस्विनः सुव्रताः सत्यसंधाः ।
आचार्याणामप्रतिकूलभाषिणो

---

28 B_6 T_1 om 28 (cf v l 22) $D_{1\ 2}$ om. 28 (cf v l 27) — ^{a}) $G_{1\ 3}$ निर्मदा (for निर्ममा) — ^{b}) Dn_2 लाभेलाभे $D_{5\ 10}$ लाभालाभे ये समा सत्यसंधा — ^{d}) D_8 यत्र (for तत्र)

29 B_6 T_1 om 29 (cf v l 22) D_1 reads 29^{ab} and D_2 repeats the same after 31 G_2 om (hapl) 29–31 — ^{a}) V_1 Dn_3 ततोपरे, B_{1-4} Dn_1 n_2 $D_{1\ 2}$ (both times) $_{3\ 10}$ तत परे, D_5 पर ततो (by transp) $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ सति (for भान्ति) — ^{b}) G_4 सुवर्णं (for सुपुण्य) V_1 B_{2-4} $D_{5\ 10}$ विरजा वि°, Dn_1 n_2 D_8 विरजा वीत , $D_{1\ 2}$ (both times) विमला वि , D_4 निर्जला वीत (for निर्मला वीत) B_1 Dn_3 पुण्यगधा विरजसो विशोका — ^{d}) B_1 $D_{4-7\ 9\ 10}$ T_2 $G_{1\ 4}$ याचयिष्ये (for यात°)

30 B_5 T_1 om 30 (cf v l 22) G_2 om 30 (cf. v l 29) D_5 om (hapl) 30-35 — ^{a}) V_1 B दानशीलान्, D_{10} °शीला (for °शीला न) D_8 प्रतिगृह्णति $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ ये दानशीला प्रतिगृह्णते च, S (T_1 G_2 om) °ला °प्रतिगृह्णति नित्य — ^{b}) V_1 B_{1-4} Dn $D_{8\ 10}$ चाददते (for आद°) S (T_1 G_2 om) न चाप्यर्थानाददते परेषा — ^{c}) D_{10} G_4 देयम् (for [अ]दे°) $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ महर्षे (for अर्हते) — ^{d}) D_4 हताश्च, $D_{6\ 7\ 9}$ कृतज्ञा (for जनाश्च) D_{10} सर्वातिथ्या सुप्रदा सज्जनाश्च, T_2 °थ्या सुप्रजाना जनास्तदा, T_3 $G_{1\ 3\ 4}$ M °थ्या सुप्रजना जना सदा (M_{1-3} सदा ये)

31 B_6 T_1 om 31^{ab} (cf. v l 22) G_2 om 31 (cf. v l 29) D_5 om 31 (cf v l 30) — ^{a}) $D_{1\ 2\ 3}$ M क्षातारो, D_{10} दातारो (for क्षन्तारो) T_3 $G_{1\ 3\ 4}$ M [अ]ति (for [अ]भि) T_2 -कुप्यति (for -जल्पन्ति) B_1 वाच्यान्, D_4 चान्या , D_{10} चान्यच् (for चान्यान्) T_2 येषां दारा नातिजल्पति चान्यान् — ^{b}) V_1 B_1 (marg) $_{2-4}$ Dn सत्रीभूता , B_1 शातीभूता , $D_{1\ 2}$ शाता भूत्वा, $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ शक्ता भक्ता ; D_8 सता भूत्वा (for शक्ता भूत्वा) — $D_{6\ 9}$ om from विधाना (in 31^{c}) up to तत्र (in 31^{d}) — After 31, D_1 reads and D_2 repeats 29^{ab}

32 D_5 om 32 (cf v l 30) B_3 om 32 G_1 om (hapl) 32–34 $D_{1\ 2}$ om 32^{ab} T_2 reads 32^{ab} (with the ref) for the first time after 22^{ab} — ^{a}) V_1 $B_{1\ 2\ 4\ 5}$ Dn $D_{8\ 10}$ [ऽ]परे $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ सुपुण्या, T_1 सुराणा (for सनातना) — ^{b}) Dn_2 $D_{4\ 6\ 7\ 9\ 10}$ $T_{1\ 3}$ विराजस्का (for विरजसो) G_2 विशेषा (for विशोका) — ^{c}) $D_{1\ 2}$ हि यत्र (for सुवृत्तास्) V_1 $B_{1\ 2\ 4\ 5}$ Dn_3 आदित्यस्य सदने महातस्, Dn_1 n_2 $D_{8\ 10}$ आदित्यदेवस्य पद (Dn_2 D_8 °दे) महात्मनस्, T_1 सनातना शश्वदुज्ज्वाल्यमानास्, T_2 रत्ने सुराणामर्हतो हि राजस्; T_3 G_{2-4} M आदित्यस्य सुराणामर्हं(G_3 °र्हं)तो हि राजस् — ^{d}) B_1 $D_{4\ 6\ 10}$ T_2 $G_{2\ 4}$ याचयिष्ये

33 D_5 om 33 (cf v l 30) G_1 om 33 (cf v l 32) D_1 om (hapl) 33–35 — ^{a}) S (G_1 om) -शुश्रूषकाश्च (for °षणे रतास्) — ^{b}) S (G_1 om)

नित्योत्थिता गुरुकर्मस्वचोद्याः ॥ ३३

तथाविधानामेष लोको महर्षे

विशुद्धानां भावितवाङ्मतीनाम् ।

सत्ये स्थितानां वेदविदां महात्मनां

परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३४

गौतम उवाच ।

ततः परे भान्ति लोकाः सनातनाः

सुपुण्यगन्धा विरजा विशोकाः ।

वरुणस्य राज्ञः सदने महात्मन-

स्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ३५

धृतराष्ट्र उवाच ।

चातुर्मास्यैर्ये यजन्ते जनाः सदा

तथेष्टीनां दशशतं प्राप्नुवन्ति ।

ये चाग्निहोत्रं जुह्वति श्रद्दधाना

यथान्यायं त्रीणि वर्षाणि विप्राः ॥ ३६

स्वदारिणां धर्मधुरे महात्मनां

यथोचिते वर्त्मनि सुस्थितानाम् ।

धर्मात्मनामुद्वहतां गतिं तां

परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३७

गौतम उवाच ।

इन्द्रस्य लोका विरजा विशोका

दुरन्वयाः काङ्क्षिता मानवानाम् ।

तस्याहं ते भवने भूरितेजसो

राजन्निमं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ३८ C 13 4880 B 13 102 38 K 13 159 38 M 13 92 38

तपस्विन सत्यसंधा नरा ये — ^{c}) G_{2} अनुकूल (for अप्रतिकूल) $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ -भाषिणो ये (for -कूलभाषिणो) — ^{d}) S (G_{1} om) नित्य स्थिता (for नित्योत्थिता) $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ -कार्येष्वनोद्या (for -कर्मस्वचोद्या)

34 D_{5} om 34 (cf v l 30) G_{1} om 34 (cf v l 32) D_{1} om 34 (cf v l 33) T_{1} om 34^{bc} — ^{b}) V_{1} B Dn $D_{8\ 10}$ विशुद्धाना भावितो (B_{1} °पते, B_{8} °वितं) वाग्यताना — $D_{6\ 7\ 9}$ om. 34^{cd} — ^{c}) T_{8} सत्य (for सत्ये) $D_{2\ 4}$ धर्मात्मनामुद्वहता म(D_{4} ग)तिं त्वां

35 D_{5} om 35 (cf v l 30) D_{1} om 35 (cf v l 33) — ^{a}) V_{1} B Dn $D_{2\ 8\ 10}$ $T_{1\ 8}$ M [ऽ]परे, T_{2} G पर (for परे) T_{1} M न्ति (for भान्ति) $D_{6\ 9}$ सनातनाश्च (for लोका सनातना) $D_{4\ 7}$ तत पर भाति सनातनास्ते (D_{7} °ना ये) — ^{b}) B_{1} विरजसो वि , T_{1} M ह्यरजसो वीत-, T_{2} $G_{1\ 3\ 4}$ ह्यरजो वीत , T_{8} रजसो वीत , G_{2} विरजा वीत- (for विरजा वि-). $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ सुपुण्यलोका विरजस्का विशोका — B_{3} om. from ह्यात्म नस् (in 35^{c}) up to यात (in 35^{d}) — ^{d}) D_{4} च (for त्वा) B_{1} $D_{4\ 7\ 10}$ T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ याचयिष्ये (for यात°)

36 ^{a}) $D_{1\ 5}$ G_{3} चातुर्मास्ये, T_{8} चातुर्मास्यं D_{4} यजति (for °ते) B_{1} सदा जनास् (by transp), D_{2} जना स, $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ जना वै, T_{1} नरास्तु — ^{b}) D_{1} damaged. $D_{2\ 8}$ तयेष्टाना, D_{4} तयाकृष्टीनां (for तथेष्टीनां) M_{1-8} द्विज- (for दश-) $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ -शतान्याप्नुवति (for -शत प्राप्नुवन्ति) T_{8} तथेष्टाना दशशत यातयति — ^{c}) $D_{1\ 2}$ [अ]ग्नीना (for [अ]ग्निहोत्र) — T_{1} om 36^{d}–37^{c} — ^{d}) V_{1} B Dn_{1} n_{3} $D_{8\ 10}$ यथाम्नाय (for °न्याय)

37 T_{1} om 37^{abc} (cf. v l 36) — ^{a}) V_{1} $B_{3\ 4\ 5}$ Dn_{2} Cn सुधारिणा (for स्वदा°) Dn_{1} D_{8} Cn धर्मसुरे, Cnp °धुरे (as in text) $D_{1\ 2}$ स्वदारिणा धर्मधुर निनीषता, $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ सदाराणा धर्मधुर निनीषता, D_{10} S (T_{1} om) स्वदारगाणा धर्मकृता महात्मना ❁ Cn धर्म एव सुर क्षुर , तत्र सुष्ठु आत्मान सधारयन्ति ते सुधारिण , तेषाम् । ❁ — ^{b}) V_{1} B Dn $D_{5\ 8\ 10}$ यथोदिते (for °चिते) B_{1} सास्थिताना, B_{3} damaged (for सुस्थि°) — ^{c}) $D_{2\ 4\ 6\ 7\ 9}$ त्वा, $D_{8\ 10}$ गता, S (T_{1} om) सदा (for ता)

38 ^{a}) B_{6} om , M_{4} शोको (for लोका) B_{1} विरजसो विशोका, $D_{1\ 2}$ ह्यमला अ(D_{2} वि)शोका, $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ ह्य(D_{4} म)जरा ह्यशोका, $T_{1\ 8}$ M अमरा वीतशोका, T_{2} G अमरावतीशा (for विरजा विशोका) — ^{b}) $D_{6\ 9}$ S दुरत्यया (for °न्वया) — ^{c}) $T_{1.3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ M तत्र, T_{2} अत्र (for तस्य) $D_{5\ 7}$ भुवने, T_{1} भविता, $T_{2\ 8}$ $G_{1\ 3\ 4}$ M भवतो (for °ने) $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ भूरिधाम्नो (for भूरितेजसो) — T_{8} om 38^{d}–40^{a} — ^{d}) D_{8} इम त्वाह (for राजन्निम) B_{1} $D_{4.7\ 10}$ T_{2} G याचयिष्ये, $B_{4\ 5}$ वात° (for यात°) — After

C 13 4860
B 13 102 39
K 13 159 39
M 13. 92. 39

शतवर्षजीवी यश्च शूरो मनुष्यो
वेदाध्यायी यश्च यज्वाप्रमत्तः ।
एते सर्वे शक्रलोकं व्रजन्ति
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३९

गौतम उवाच ।

प्राजापत्याः सन्ति लोका महान्तो
नाकस्य पृष्ठे पुष्कला वीतशोकाः ।
मनीषिताः सर्वलोकोद्भवानां
तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ४०

धृतराष्ट्र उवाच ।

ये राजानो राजसूयाभिषिक्ता
धर्मात्मानो रक्षितारः प्रजानाम् ।
ये चाश्वमेधावभृथाप्लुताङ्गा-
स्तेषां लोका धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ४१

गौतम उवाच ।

ततः परं भान्ति लोकाः सनातनाः
सुपुण्यगन्धा विरजा वीतशोकाः ।
तस्मिन्नहं दुर्लभे त्वाप्रधृष्ये
गवां लोके हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ४२

धृतराष्ट्र उवाच ।

यो गोसहस्री शतदः समां समां
यो गोशती दश दद्याच्च शक्त्या ।
तथा दशभ्यो यश्च दद्यादिहैकां
पञ्चभ्यो वा दानशीलस्तथैकाम् ॥ ४३

ये जीर्यन्ते ब्रह्मचर्येण विप्रा
ब्राह्मीं वाचं परिरक्षन्ति चैव ।
मनस्विनस्तीर्थयात्रापरायणा-
स्ते तत्र मोदन्ति गवां विमाने ॥ ४४

38, D5 reads 41-42

39 T8 om 39 (cf v l 38) — a) T1 -जीवी तु (for जीवी) D4 शतवर्षो, T3 G यत्र शूरो (for यश्च शूरो) — b) G1, 3 4 यत्र (for यश्च) — c) B3 damaged, D1 2 ते वै (for एते) D7 स्वर्गं (for शक्र) D6 व्रजंते, T1 2 G M व्रजति (for व्र°) — d) D4 यत्र (for तत्र)

40 T8 om 40^{a} (cf v l 38) — a) M प्रजापते (for प्राजापत्या) D3 6 7 9 सत्य- (for सन्ति) D8 महात्मनो (for महान्तो) — c) D10 S मनीषिणा सर्वं लोकाभयाना — d) B1 D6 7 10 T8 G1 3 4 याचयिष्ये (for यात°)

41 D5 reads 41-42 after 38 — a) T G M4 राजसूयेभिषिक्ता (for राजसूया°) — B2 partly damaged for 41^{bc} — b) B1 महात्मानो (for धर्मा°) — D2 om 41^{c}-42^{d} — c) V1 B3-5 Dn1 n2 D4 8 10 ये चाश्वमेधावभृथे प्लुतागास् (D8 °थाप्लुताना) — d) T3 G4 M लोको (for लोका) D4 यत्र (for तत्र)

42 For the sequence in D5, cf v l 41 D2 om 42 (cf v l 41) G4 M4 om the ref — a) B3 D6 9 परे भाति, S परे सति (for परं भान्ति) D4, 7 महात (for सनातना) — b) B1 विरजसो (for विरजा) B2-5 D1 विशोका, T3 G3 4 वीतमोहा (for °शोका) D3 6 7 9 सुपुण्यगधा विरजस्का विशोका, T1 3 M °गधा विरज शोकमोहा, G1 3 °गधा विरजो वीतमोहा — c) Dn1 D3 चाप्यधृष्ये, Dn2 D8 त्वाप्य°, D5 10 T2 G1 3, 4 M त्वप्र°, D6 7 9 T1 चाप्र°, G2 °प्य° (for त्वाप्र°) B3 तस्मिन्नह सुदुर्लभे त्वा प्रधृष्ये — d) B1 D4-7 9 10 T2 G याचयिष्ये (for यात°)

43 a) G2 शतशो (for °द) D1 2 शत समा, D5 10 S महात्मा, D3 सम स्याद् (for समा समां) D4 6 7 9 यो गोसहस्री स शत च दद्याद् — b) V1 B Dn D1 2 5 8 10 गवा शती (for यो गोशती) B1 तु भक्त्या; D3 6 7 9 स्वशक्त्या (for च शक्त्या) — c) B2 partly damaged D6 9 दशान्ये (for दशभ्यो) D2 यच्च, D4 6 7 9 [s]प्यथ (for यश्च) B5 D10 दशैका; D1 इवैका (for इहैका) — d) T1 तेषां लोका धृतराष्ट्रो न तत्र (= 41^{d})

44 a) D4 7 9 जीर्यंति (for जीर्यन्ते) D7 प्राज्ञाः M1 3 विप्र (for विप्रा) — b) B1 -नदति (for रक्षन्ति) — c) D1 6 om, D2 4 7 9 T1 पराश्च, T2 3 G परा ये (for परायणास्) — d) D1 6 om ते तत्र V1 B Dn D5 8 10 गवा निवासे, D4 6 7 9 गवा हि लोके, T2 3 G M ततो विमानै (for गवां विमाने)

प्रभासं मानसं पुण्यं पुष्कराणि महत्सरः ।
पुण्यं च नैमिषं तीर्थं बाहुदां करतोयिनीम् ॥ ४५
गयां गयशिरश्चैव विपाशां स्थूलवालुकाम् ।
तूष्णींगङ्गां दशगङ्गां महाह्रदमथापि च ॥ ४६
गौतमीं कौशिकीं पाकां महात्मानो धृतव्रताः ।
सरस्वतीदृषद्वत्यौ यमुनां ये प्रयान्ति च ॥ ४७
तत्र ते दिव्यसंस्थाना दिव्यमाल्यधराः शिवाः ।
प्रयान्ति पुण्यगन्धाढ्या धृतराष्ट्रो न तत्र वै ॥ ४८

गौतम उवाच ।

यत्र शीतभयं नास्ति न चोष्णभयमण्वपि ।
न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न दुःखं न सुखं तथा ॥ ४९
न द्वेष्यो न प्रियः कश्चिन्न बन्धुर्न रिपुस्तथा ।
न जरामरणे वापि न पुण्यं न च पातकम् ॥ ५०
तस्मिन्विरजसि स्फीते प्रज्ञासत्त्वव्यवस्थिते ।
स्वयंभुभवने पुण्ये हस्तिनं मे यतिष्यति ॥ ५१

धृतराष्ट्र उवाच ।

निर्मुक्ताः सर्वसङ्गेभ्यो कृतात्मानो यतव्रताः ।
अध्यात्मयोगसंस्थाने युक्ताः स्वर्गगतिं गताः ॥ ५२
ते ब्रह्मभवनं पुण्यं प्राप्नुवन्तीह सात्त्विकाः ।
न तत्र धृतराष्ट्रस्ते शक्यो द्रष्टुं महामुने ॥ ५३

C 13 4895
B 13 102 53
K 13 159 53
M 13 92 53

T1 तत्र स्वाह हस्तिनं यातयिष्ये (= 40d)

45 Before 45, T1 ins धृतराष्ट्र — a) V1 B1 3–5 Dn D5 8 10 तीर्थं, D6 om (for पुण्य) B2 प्रभासं पुष्कर तीर्थं — b) B2 मानस च (for पुष्कराणि) D1, 3 4 6 7 9 G4 महासर (for महत्सर) — c) D1 2 4, 6 7 9 पुण्योद (for पुण्य च) V1 B1 3 5 नेमिष, D6 10 G2 नेमिश, T2 3 G1, 3, 4 M नैमिश (for °षं) — d) D6 9 करतोधनीं, D8 °यनीं (for °यिनीम्) B3 करोति बहुदायिनीं, T1 बाहुदा नर्मदा तथा

46 a) B2 partly damaged V1 B3–5 Dn1 गगा गय-; B1 Dn3 गगागय, B2 D10 गगा गया, Dn2 D5 8 गगागया-; D3 गयागय, T1 3 गया ह्य, T3 हया हय-, G M गया हय (for गया गय) D4 गया गया शिरश्चैव — b) D2 4, 6 7 9 विपाप्मा, G4 तथैव (for विपाशां) D1 विपाप्मा स्थलवालुक, T G1–3 M तथैव स्थलवालुका — c) V1 B2–4 पचनद, T2 G M शनै गंगां (for दशगङ्गां) B5 Dn कृष्णा गगां पचनद, D4 6 7 9 कृष्णगगा श्वेतगंगा, D5 8 10 कृष्णगंगा पंचनदं, T1 सरस्वतीं च गगा च, T3 कृष्णां गंगा वृद्धगंगां — d) D5–10 वा (for च)

47 a) V1 B1 3 4 5 Dn D5 10 T1 3 G2 M4 गोमतीं; B3 गोतमीं (for गौ°) M4 पावका (for कौशिकीं) Dn1 D5 8 10 पर्पां, Dn2 पथा, D1 3 वाचा, D4 6 9 T3 G2 M1, 3 पापा, D7 तार्पी, T1 नंदां, T2 G रम्या, M4 om (for पाका) — T1 om 47bc — b) G1 3 दृढव्रता (for धृत°) — c) T3 सरस्वतीं D5 10 सरस्वत्यै दृषद्वत्यै (D10 °त्या) — d) V1 B2–4 D2 5 10 [ऽ]नु, B1 च, B6 Dn D1 तु (for प्र-)

48 a) T2 G3 4 ततस्ते, M ते तत्र (by transp) — b) G4 माला- (for -माल्य) G1 3 -परा (for -धरा) — c) D1 दिव्य (for पुण्य-)

49 b) T2 G एव च (for मण्वपि) — c) S क्षुत्पिपासे न च ग्लानिर्

50 T1 om (hapl.) 50ab — a) G2 चेष्टो (for द्वेष्यो) — c) D4 6–9 मरण (for °णे) V1 B4 5 Dn D5 10 चाथ, B1 D1 7 8 चापि (for वापि) S न जरामरण त(T1 य)त्र — d) B5 om from न पुण्यं up to योगस (in 52c) D8 जरा (for पुण्य) V1 B1–4 पापक (for पातकम्)

51 B5 om 51 (cf v l 50) T1 om 51ab — a) T3 स्थिते (for स्फीते) — b) D9 प्रजा, S (T1 om) प्राज्ञ- (for प्रज्ञा-) D5 10 G3 -सत्य- (for -सत्त्व-) — c) Dn3 D7 10 स्वयंभू B3 Dn2 D4 भुवने, D1 2 4 8 सदने (for -भवने) — d) V1 B1–4 Dn D10 प्रदास्यसि (for यतिष्यति) D4 हास्तिनम र्पयिष्यति, D5 °नं ये प्रदास्यति, D6–9 °न मेर्पयिष्यति, T1 यातयिष्ये च हास्तिन, T2 3 G M हास्तिन याच(M °स)यिष्यति

52 B5 om up to योगस (in 52c) (cf v l. 50) T3 om 52–54 (retaining the ref) — a) V1 B1–4 Dn D5 10 सर्गेर्यै (for सङ्गेभ्यो) S (T3 om) विमुक्ताः सर्वसर्गेषु — b) D1 2 4 6–9 महात्मानो, D5 धृता°, M यता° (for कृता°) B2 जितेंद्रिया, D7 जितव्रता (for यत°) — c) V1 B Dn D5 8 10 -सस्थानैर्, D4 6 7 9 -सस्थान, T1 G2 4 M -संस्था ये, T2 G1 3 -युक्ता ये (for सस्थाने) — d) T1 G युक्ता सर्वं, T2 युक्त सर्वं,

C 13 4896
B 13 102 54
K 13 159 54
M 13 92 54

गौतम उवाच ।

रथन्तरं यत्र बृहच्च गीयते
यत्र वेदी पुण्डरीकैः स्तृणोति ।
यत्रोपयाति हरिभिः सोमपीथी
तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ५४

बुध्यामि त्वां वृत्रहणं शतक्रतुं
व्यतिक्रमन्तं भुवनानि विश्वा ।
कच्चिन्न वाचा वृजिनं कदाचि-
दकार्षं ते मनसोऽभिषङ्गात् ॥ ५५

शक्र उवाच ।

यस्मादिमं लोकपथं प्रजाना-
मन्वागमं पदवादे गजस्य ।
तस्माद्भवान्प्रणतं मानुशास्तु
ब्रवीषि यत्तत्करवाणि सर्वम् ॥ ५६

गौतम उवाच ।

श्वेतं करेणुं मम पुत्रनागं
यं मेऽहार्षीर्दशवर्षाणि बालम् ।
यो मे वने वसतोऽभूद्द्वितीय-
स्तमेव मे देहि सुरेन्द्र नागम् ॥ ५७

शक्र उवाच ।

अयं सुतस्ते द्विजमुख्य नाग-
श्चाघ्रायते त्वामभिवीक्षमाणः ।

M मुक्ता सर्व (for युक्ता स्वर्गं)

53 T3 om 53 (cf v l 52) —[a]) B3 Dn2 n3 D6–9 -भुवन (for भ°) —[b]) Dn2 ह, T3 G1 3 4 हि (for [इ]ह) —[c]) D6–9 तान् (for ते) —[d]) G भ्रष्टु (for द्रष्टु)

54 T3 om 54 (cf v l 52) D8 om 54 (retaining the ref) T2 om the ref D7 reads 54 on marg (*sec m*) —[a]) B6 Dn3 D4 5 10 T1 2 G2 यच्च (for यत्र) —[b]) B2 3 वेदी, D1 वेदीं (for वेदी) B6 Dn2 D2 4 5 10 स्तृणाति, D6 9 सृतानि (for स्तृणोति) D7 corrupt, S (T3 om) य(G2 त)त्र वेदि पुण्यजनैर्वृता च —[c]) M2 तत्र (for यत्र) D4 -याति च हरिभि, D6.7 9 याति च हरि, M1–3 यासि हरिभि (for याति हरिभि) V1 B2–4 D6 सोमवीर्या, B1 D10 °वीर्थि (for °पीथी) —[d]) B1 D4 5 7 10 T2 G1 4 याचयिष्ये (for यात°)

55 Before 55, G1 3, 4 ins गौतम, G2 ins धृत राष्ट्र —[a]) D1 2 8 पृच्छामि (for बुध्यामि) V1 D1 4 S त्वा, B6 मा (for त्वा) B6 मित्रहण (for वृ°) T1 M सुरपिष्टुत, T2 सुरभिष्टुत, T3 G ऋषिष्टुत (for शतक्रतु) D1 6 7 9 पृच्छामि त्वा वृत्रहण शतक्रतोर् (D1 °ष्टुतो) —[b]) B1 क्रामतं, B5 om, T1 -क्रम मे, T2 क्रम त्वा (for क्रमन्त) D1 6 7 9 विश्वे, D5 10 विश्व (for विश्वा) —[c]) D6 7 9 कच्चित् (for कच्चिन्) D2 कथचिद् (for कदा°) T1 कच्चिन्न वाचा रचित हि किंचिद् —[d]) D1 2 T3 अका(D2 °चा)रिष ते, D1 न चाप्यर्थं, D8 न चाप्यकार्यं, T2 G2 4 अका पीस्ते (for अकार्षं ते) B1 [ऽ]भिषगी, T1 °षंगान् (for °षङ्गात्) D6 7 9 न चाप्यकार्यं ते मनसोभिषंग

56 V1 B Dn D6 9 शतक्रतुर्, D1 गौतम, D5 10 om (for शक्र) —[a]) V1 B2 (marg) 3–5 Dn D5 10 T2 मघवाह, D1 6–9 यस्मादमु, T1 °दिदं (for °दिम) D1 2 प्रधानम् (for प्रजानाम्) —[b]) D1 2 अन्वागम, D1 6–9 °गत, T2 3 G2 4 M2 3 मत्वागम (for अन्वा°) B3 (marg as in text) 3 4 परिवाहे, Dn1 परिवादे, G1 damaged (for पदवादे) D10 M1 मत्वागम परिपादे गजस्य, T1 मत्वागम हरणे ते ग, M2 (*inf lin*) मत्वागम वारिपदे ग° —[c]) B1 मन्वगास्तु (sic), B5 मामुपास्व (for मानुशास्तु). —[d]) D1 2 ब्रवीमि, T1 M °हि, T3 °तु (for °षि) D1 यत्त, D2 तत्तत् (for य°) S करवाणीह (for तत्करवाणि)

57 [a]) Dn S पुत्र तु (Dn1 G1–3 हि) नाग; D4 पुत्रप्रभूत, D6–9 पुत्रभूत (for °नागं) —[b]) D1 2 यमधार्षं, D4 6–9 यमपालय (for यं मेऽहार्षीर्) S प्रिय तु (T1 च) मे प(M1–3 पा)ष्टिवर्षं तु (T2 च) बालं —[c]) D8 om वने

58 B Dn D6 8 शतक्रतुर, D1 2 4 6 7 9 इन्द्र (for शक्र) —[b]) V1 आगच्छति, D1 2 हेपायते, D4 6–9 यच्चायते (for चाघ्रा°) D1 6 9 T2 3 M1 वीक्ष्यमाण (for वीक्ष°) B Dn D5 10 आगच्छति (B1 3 °ते) स्वामभिवीक्ष्यमाण, T1 त्वाघ्राति च स्वामभिरक्ष° —[c]) B2 हि ते, B3 हि मे, D6 7 9 T3 च मे (for च ते) D6 8 9 जिघ्रत (for °ते) T1 ददामि तेह ऋषिमुख्य

पादौ च ते नासिकयोपजिघ्रते
श्रेयो मम ध्याहि नमश्च तेऽस्तु ॥ ५८

गौतम उवाच ।

शिवं सदैवेह सुरेन्द्र तुभ्यं
ध्यायामि पूजां च सदा प्रयुञ्जे ।
ममापि त्वं शक्र शिवं ददस्व
त्वया दत्तं प्रतिगृह्णामि नागम् ॥ ५९

शक्र उवाच ।

येषां वेदा निहिता वै गुहायां
मनीषिणा सत्त्ववतां महात्मनाम् ।
तेषां त्वयैकेन महात्मनास्मि
बुद्धस्तस्मात्प्रीतिमांस्तेऽहमद्य ॥ ६०
हन्तैहि ब्राह्मण क्षिप्रं सह पुत्रेण हस्तिना ।
प्राप्नुहि त्वं शुभाल्लोकानह्नाय च चिराय च ॥ ६१

भीष्म उवाच ।

स गौतमं पुरस्कृत्य सह पुत्रेण हस्तिना ।
दिवमाचक्रमे वज्री सद्भिः सह दुरासदम् ॥ ६२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्याय. ॥ १०५ ॥

C 13 4904
B 13 102 62
K 13 159 62
M 13 92, 62

सर्वं —d) M1-3 हि मे (for मम)

59 G3 om the ref. —a) B1 शिवं सुरेंद्रेह सदैव तुभ्यं —b) B2 damaged, D2 ध्यायाम; M1-3 ध्यास्यामि (for ध्यायामि) D3 तु युञ्जे, T1 प्रयच्छ (for प्रयुञ्जे) —c) T1 3 M गज (for शिव) D1 2 4 6 7 9 वदस्व (for ददस्व) —d) G3 त्वयापि (for त्वया) G4 om दत्तं D1 4 6-9 प्रतिगृह्णे च, D2 °गृह्णीम, T2 °गृह्णावि (for °गृह्णामि)

60 B Dn D5 शतक्रतुर्, T3 om (for शक्र) —a) T3 om, M1 एषा (for येषा) D5 10 वै निहिता (by transp), G2 विहिता वै —b) G3 महर्षीणा (for मनीषिणा) V1 B Dn D2 4 5 7 8 10 सत्यवतां (for सत्त्व°) —c) B1 M1 2 (inf lin as in text) 3 [अ]स्मि, T1 [आ]मीद् (for [अ]स्मि) —d) B5 बृद्धस, D3 5 T1 2 G2 वुद्धिस (for बुद्धस) T1 सो (for ते)

61 a) D4 [ए]ते हि त्व, D6 [ए]वैहि (both hypermetric) (for [ए]हि) —c) B2 damaged V1 B1.3 4 त्व प्राप्नुहि (by transp), Dn1 n2 D5 10 त्वं हि प्राप्नु Dn3 त प्राप्नुहि B5 त्व प्राप्नुहि पुण्य लोकाल्ँ —d) Dn2 अहार्यं (for अह्नाय) D1 4.6 7 9 शिवाय, D2 शुभाय (for चिराय) B5 अत्याय च शिवाय च

62 V1 B Dn2 n3 D5 10 om the ref —a) D8.9 गौतम हि (hypermetric) (for गौतम) —b) T2 हस्ति (for सह) —After 62, Dn1 n2 and Bom ed Calcutta ed Kumbh ed ins

470* य इद शृणुयान्नित्य य पठेद्वा जितेन्द्रिय ।
स याति ब्रह्मणो लोकं ब्राह्मणो गौतमो यथा ।

[(L 1) Bom ed Kumbh ed. इद य° (by transp), Calcutta ed इम य°]

Colophon. —*Parvan name* B1 2 4.5 D1 शाति —*Sub parvan* V1 B1-3 Dn1 n2 D1 2 5-10 दानधर्मं —*Adhy name* V1 B Dn D5 हस्तिकूट, D1 2 10 इद्रगौतमसवादे हस्तिकूट, D4 गौतमसवाद, D6-9 M1-3 इन्द्रगौतमसवाद°, T2 G1 3 शक्रधृतराष्ट्रगौतमसवादे स्वर्गादिबहुलोककथन —*Adhy no* (figures, words or both) V1 102, B5 92, Dn1 100, D10 110, T1 M4 153, T2 3 G2 4 160, G1 3 M1 154, M2 3 155 —*Śloka no* Dn1 n2 63, D4 58

१०६

C 13 4706
B 13 103 1
K 13 160 1
M 13 93 1

युधिष्ठिर उवाच ।
दानं बहुविधाकारं शान्तिः सत्यमहिंसता ।
स्वदारतुष्टिश्चोक्ता ते फलं दानस्य चैव यत् ॥ १
पितामहस्य विदितं किमन्यत्र तपोबलात् ।
तपसो यत्परं तेऽद्य तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ २
भीष्म उवाच ।
तपः प्रचक्षते यावत्तावल्लोका युधिष्ठिर ।
मतं मम तु कौन्तेय तपो नानशनात्परम् ॥ ३
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
भगीरथस्य संवादं ब्रह्मणश्च महात्मनः ॥ ४
अतीत्य सुरलोकं च गवां लोकं च भारत ।
ऋषिलोकं च सोऽगच्छद्भगीरथ इति श्रुतिः ॥ ५
तं दृष्ट्वा स वचः प्राह ब्रह्मा राजन्भगीरथम् ।
कथं भगीरथागास्त्वमिमं देशं दुरासदम् ॥ ६
न हि देवा न गन्धर्वा न मनुष्या भगीरथ ।
आयान्त्यतप्ततपसः कथं वै त्वमिहागतः ॥ ७
भगीरथ उवाच ।
निःशङ्कमन्नमददं ब्राह्मणेभ्यः
शतं सहस्राणि सदैव दानम् ।
ब्राह्मं व्रतं नित्यमास्थाय विद्धि
न त्वेवाहं तस्य फलादिहागाम् ॥ ८
दशैकरात्रान्दश पञ्चरात्रा-

106

☞ This adhy is missing in D3 (cf v l 13 82 37)

1 After the ref, G2 ins गणपतये नम — b) D4 6-9 शम (for शान्ति) V1 B Dn अहिंसित (B3 4 °ता); D5 10 °सनं, D6-9 °सया (for °सता) — c) B3 partly damaged D5 मे (for ते) — d) T1 3 G2 चापि, T2 G1 3 4 वापि (for चैव) D1 तु, D2 हि, D4 6 9 तत् (for यत्)

2 a) D5 10 पितामहास्मि विदित, T2 3 °हास्माद्विदितं, G2 4 °हास्मद्विदित — b) D4-9 त्वन्यत्तु (for °त्र) V1 B Dn D10 किमन्यत्तपसो बलात् — c) B5 तेभ्यस्, D6-7 9 10 नान्यत, T1 तत्र, T2 3 G M त्वद्य (for तेऽद्य) — d) B2 4 Dn1 n2 D1 4 नो (for मे)

3 a) D4 6-9 प्रतीक्षन्ते (for प्रच°) S तपस (G4 °सा) प्रश्न, G2 प्रीत्यो यावत् — b) V1 B3-5 Dn2 D4 लोको, B1 Dn1 n3 D10 लोके (for लोका) — c) V1 B Dn D5 10 ममाय, T2 3 G4 एतत्तु (for मम तु).

4 d) B2 damaged. D4-6 8 9 ब्राह्मणस्य (for महात्मन)

5 a) S [अ]मर (for सुर-) — b) V1 गव्य (for गवां). — c) D7 तु (for च) B1 यो, D6 9 om (for सो) — d) V1 B2-5 Dn श्रुतं, D2 T2 G4 श्रुत, T3 स्मृति (for श्रुति)

6 a) D4 6-9 स्म, T1 3 G M तु, T2 च (for स) V1 B Dn D6 10 त तु दृष्ट्वा वच (Dn3 वत) प्राह. — Dn3 om (hapl) from रथम् (in 6^{b}) up to भगी (in 6^{c}) — c) T1 om कथ B3 कथं भगीरथस्त्वेषाम् (s10) — d) D4 G1 इद (for इम). V1 B Dn D1 2 5 10 लोकं, T1 (also as in text) कस्माद् (for देशं). D1 4 6-9 दुरागम (for °सदम्)

7 c) T3 तप्त (for [अ]तप्त-). — d) G1 उपागत (for इहा°)

8 a) B2 partly damaged V1 B1 3 4 Dn2 n3 D5 निष्काणाम्, B5 Dn1 निष्काणां वै (for निःशङ्कमन्नम्). Dn1 ह्यददं, D3 S अददां (for °दं) — b) D5 10 प्रात (for शत) Dn3 तथैव धेनू, D1 2 दशैव चाहं, D4 6-9 तथैव दान, T G M4 सदैवदानां (for सदैव दानम्) — c) B3 D6-9 ब्राह्म-, D5 10 ब्राह्मयं; T1 महद्, T2 3 G M1-3 ब्रह्मन्; M4 ब्रह्म (for ब्राह्मं) T2 तु त (for व्रतं) V1 B Dn D1 5 10 विद्वन्, D4 6-9 देव (for विद्धि) — d) B1 दत्त्वैवाहं, T2 दैवादहं (for न त्वेवाहं) T G2-4 M [आ]गत (for [अ]गाम्).

9 D10 reads 9^{ab} twice. D5 10 (second time)

नेकादशैकादशकान्क्रतूंश्च ।
ज्योतिष्टोमानां च शतं यदिष्टं
फलेन तेनापि च नागतोऽहम् ॥ ९
यच्चावसं जाह्नवीतीरनित्यः
शतं समास्तप्यमानस्तपोऽहम् ।
अदां च तत्राश्वतरीसहस्रं
नारीपुरं न च तेनाहमागाम् ॥ १०
दशायुतानि चाश्वानामयुतानि च विंशतिम् ।
पुष्करेषु द्विजातिभ्यः प्रादां गाश्च सहस्रशः ॥ ११
सुवर्णचन्द्रोडुपधारिणीनां
कन्योत्तमानामददं स्रग्विणीनाम् ।
षष्टिं सहस्राणि विभूषितानां
जाम्बूनदैराभरणैर्न तेन ॥ १२
दशार्बुदान्यददं गोसवेज्या-
स्वेकैकशो दश गा लोकनाथ ।
समानवत्साः पयसा समन्विताः
सुवर्णकांस्योपदुहा न तेन ॥ १३
अप्तोर्यामेषु नियतमेकैकस्मिन्दशाददम् ।
गृष्टीनां क्षीरदात्रीणां रोहिणीनां न तेन च ॥ १४
दोग्ध्रीणां वै गवां चैव प्रयुतानि दशैव ह ।
प्रादां दशगुणं ब्रह्मन्न च तेनाहमागतः ॥ १५
वाजिनां बाह्लिजातानामयुतान्यददं दश ।

C. 13 4921
B. 13 103 16
K. 13 160 19
M 13 93 16

corrupt for 9^{ab} — ^{a}) B_1 D_{10} (first time) T_2 G_{2-4} रात्र, B_5 -चारान्, $D_{8\ 9}$ रात्रीं (for the first -रात्रान्) $D_{1\ 2}$ पक्ष (for पञ्च) B_1 रात्रम्, $D_{5\ 6}$ रात्रिम् (for the second रात्रान्) — ^{b}) $D_{1\ 2}$ ऋर्षीश्च, D_{10} T G $M_{2\ 4}$ वर्षेव (for क्रतूंश्च) D_4 इष्ट वर्षैकादशक चचार, $D_{5,7\ 9}$ इष्टिं वर्षैकादशका चचार, D_8 इष्टाश्च यैकादशकाश्चकार, $M_{1\ 3}$ एकादशैकादशिकास्तथैव — ^{c}) $D_{1.4\ 6\ 7\ 9}$ फल (for शतं) B_1 प्रदिष्टः S यदिष्टवान् (for यदिष्ट) — ^{d}) B_5 कालेन (for फलेन) D_{6-9} तेषामपि (for तेनापि च) S (except T_2) न च (by *transp*)

10 ^{a}) $D_{5\ 7\ 8}$ यथा (for यच्च) B_1 D_{10} T_2 G_1 -तीरनित्य; T_1 -तीर पुत्र (for -तीरनित्य) — ^{b}) G_2 ततो (for तपो) — ^{c}) G_3 om अदां च — ^{d}) D_{10} गा कन्या वै, $T_{1.2}$ $G_{2\ 4}$ गाव कन्या, T_3 गा कन्यका, $G_{1\ 3}$ M_4 गा कन्या वा, M_{1-3} गा कन्या वा (for नारीपुर) S [आ]गतोहं (for [अ]हमागाम्)

11 ^{a}) B_2 partly damaged B_5 om, $D_{8\ 9}$ तु (for च) — ^{b}) V_1 B Dn $D_{5\ 8\ 10}$ गोयुता(V_1 °गा)नि (for अ°) V_1 om च $T_{2\ 3}$ G विंशति — ^{c}) D_{6-8} पुष्करे तु (for °रेषु) — ^{d}) V_1 om, B Dn $D_{5\ 10}$ शत, M_2 (*sup lin*) गा च (for गाश्च)

12 T_1 om 12 — ^{a}) Dn D_{5-10} स (for सु) V_1 B Dn $D_{5\ 10}$ -चन्द्रोत्तम, D_{6-9} -पचालक (for -चन्द्रोडुप) ⁂ Cn चन्द्रो भूषणविशेष । ⁂ — ^{b}) S (except G_1, T_1 om) अददा V_1 B Dn D_5 सहस्रं (for स्रग्विणीनाम्) — ^{c}) D_8 षड्विंश (for षष्टिं) $T_{2\ 3}$ G M_{1-3} च भूषितानां, M_4 च वेश्मकानां (for विभूषिताना)

13 ^{a}) $B_{2\ 3}$ दशार्बुदानाम् (for °दानि) S अददां (for °द) V_1 गोसवेज्यान्, Dn_3 गा सवत्सान्, T_1 गोसवे च, M °वेभ्यश्च (for °वेज्यासु) — ^{b}) $T_{2\ 3}$ G गा दश (by *transp*) D_4 [ए]कैकशो लोकनाथ सवत्सा

14 $D_{5\ 6\ 7\ 9}$ om (hapl. 1) 14 — ^{a}) V_1 B Dn $D_{5\ 8\ 10}$ G_2 आसोर्यामेषु (for अप्तो°) S सततम् (for नियत°) $D_{1\ 2}$ आयुर्यामेन नियते (D_2 °तम्) — ^{b}) $D_{1\ 2}$ दशायुत, S °ददा (for °ददम्) — ^{c}) $T_{2\ 3}$ G दोग्ध्रीणा (for दात्रीणा) — ^{d}) V_1 S शतानि, B_{3-5} Dn $D_{5\ 8\ 10}$ शतेन (for न तेन)

15 T_1 om 15^{ab} — ^{a}) $D_{1\ 2}$ दोग्ध्रीणा च, S (T_1 om) सुदोग्ध्रीणा (for दोग्ध्रीणा वै) V_1 B Dn $D_{3\ 4-6\ 9\ 10}$ चापि, D_7 वापि (for चैव) — ^{b}) D_1 $G_{1\ 3}$ तथा (for दश) D_1 T_3 G M च, $D_{5\ 6\ 9\ 10}$ हि, D_8 T_2 तु (for ह) — ^{c}) V_1 शतगुण (for दश°) — ^{d}) D_2 न तेनाहमिहागत

16 $D_{4\ 7\ 10}$ om (hapl) 16 T_1 reads 16 twice. — ^{a}) V_1 D_2 वह्नि, T_1 (both times) कुल (for बाह्लि) D_8 बाजिना बहुजातीनाम् — ^{b}) T_1 (both times) $_2$ G [अ]ददां (for °दं) T_3 अयुतानामदां दश, M °न्यर्बुदानि च — ^{c}) $D_{5\ 6\ 8\ 9}$ किंकिणी, T_1 (both times) रूपिणा, $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ पीतानां (for कर्णाणा) M_{1-3} मालाना, M_4 मान्यानां (for मालाना).

C 13 4921 B 13 103 16 K 13 160 16 M 13 93 16 कर्णानां हेममालानां न च तेनाहमागतः ॥ १६

कोटीश्च काञ्चनस्याष्टौ प्रादां ब्रह्मन्दश त्वहम् ।
एकैकस्मिन्क्रतौ तेन फलेनाहं न चागतः ॥ १७
वाजिनां श्यामकर्णानां हरितानां पितामह ।
प्रादां हेमस्रजां ब्रह्मन्कोटीर्दश च सप्त च ॥ १८
ईषादन्तान्महाकायान्काञ्चनस्रग्विभूषितान् ।
पद्मीमतः सहस्राणि प्रायच्छं दश सप्त च ॥ १९
अलंकृतानां देवेश दिव्यैः कनकभूषणैः ।
रथानां काञ्चनाङ्गानां सहस्राण्यददं दश ।
सप्त चान्यानि युक्तानि वाजिभिः समलंकृतैः ॥ २०
दक्षिणावयवाः केचिद्वेदैर्ये संप्रकीर्तिताः ।
वाजपेयेषु दशसु प्रादां तेनापि नाप्यहम् ॥ २१
शक्रतुल्यप्रभावानामिज्यया विक्रमेण च ।
सहस्रं निष्ककण्ठानामददं दक्षिणामहम् ॥ २२
विजित्य नृपतीन्सर्वान्मखैरिष्ट्वा पितामह ।
अष्टभ्यो राजसूयेभ्यो न च तेनाहमागतः ॥ २३
स्रोतश्च यावद्गङ्गायाश्छन्नमासीज्जगत्पते ।
दक्षिणाभिः प्रवृत्ताभिर्मम नागां च तत्कृते ॥ २४
वाजिनां च सहस्रे द्वे सुवर्णशतभूषिते ।
वरं ग्रामशतं चाहमेकैकस्य त्रिधाददम् ।
तपस्वी नियताहारः शममास्थाय वाग्यतः ॥ २५
दीर्घकालं हिमवति गङ्गायाश्च दुरुत्सहाम् ।

D_2 अर्काणा हेममाल्याना, $G_{1\ 3}$ सिताना हेमजालाना ❀ Cn कर्काणां शुक्लाश्वानाम् । ❀

17 T_1 om (hapl) 17 —^{a}) B_1 कोटिस्तु, Dn_2 कोटिश्च; $D_{1\ 2\ 4\ 6-9}$ कोट्यश्च (for कोटीश्च) $T_{2\ 3}$ गाश्चतस्रो, G गाश्च तस्य (for काञ्चनस्य) —^{b}) V_1 B Dn $D_{1\ 2\ 4}$ [अ]न्वह (for त्वहम्) —^{d}) S (T_1 om) [अ]पि (for [अ]ह)

18 ^{a}) B_3 $T_{2\ 3}$ G -वर्णाना (for -क°) —^{c}) T_1 हैम (for हेम-) —^{d}) Dn_2 कोटिर्, D_1 कोटीं, D_{4-9} कोट्यो (for कोटीर्) D_6 om the first च T_1 न च तेनाहमागत

19 ^{a}) $D_{1\ 4\ 6-9}$ -नागान् (for कायान्) —T_1 om 19^{c}–20^{b} —^{c}) Dn_1 M पद्मिनो वै; $D_{1\ 7\ 8}$ पत्नी युतान्, D_{10} $G_{2\ 4}$ पद्मिना वै, T_2 $G_{1\ 3}$ पत्तीना वै, T_3 दन्तिना वै (for पत्नीमत) —^{d}) V_1 B Dn $D_{5\ 10}$ प्रादां दश च सप्त च

20 T_1 om 20^{ab} (cf v l 19) —^{b}) $D_{1\ 4\ 6-9}$ काचन (for कनक) D_{10} भूषितैं (for -भूषणै) D_2 दिव्यै काचनभूषितैं — D_4 om 20^{cdef} —^{c}) D_8 रथाना कांचनानां च, T_3 गजाना च रथानां च —^{d}) S (G_1 damaged) [अ]ददा (for °द) — T_1 om 20^{e}–21^{b} —^{f}) Dn_2 समलकृता

21 T_1 om 21^{ab} (cf v l 20) —^{a}) B_5 दक्षिणा वयवै केचिद् ❀ Cn दक्षिणाख्या यज्ञाङ्गभूता दक्षिणा वयवा । ❀ —^{b}) G_4 दवैर् (for वेदैर्) G_2 यै (for ये) Dn_3 वर्तिता (for की°) $D_{1\ 2\ 4-10}$ देवैर्ये सप्रकल्पिता —^{c}) Some MSS वाजिपेयेषु (for वाज°). —^{d}) V_1 $B_{4\ 5}$ Dn_2 $D_{5\ 10}$ तान्यपि च, $B_{1\ 2}$ तानपि च, B_3 Dn_3 तेष्वपि च, Dn_1 $T_{2\ 3}$ G M तेन न च; D_4 तेनापि च (for °पि न) $D_{1\ 2}$ [आ]गम (for [अ]-प्यहम्) T_1 न च तेनागतो ह्यहं

22 ^{a}) $D_{2\ 4\ 6\ 7\ 9}$ प्रभावाणाम्, G_1 damaged (for °वानाम्) —^{b}) V_1 $B_{4\ 5}$ Dn_2 $M_{1\ 4}$ ह (for च). —^{c}) B_1 $T_{2\ 3}$ G_2 M_3 सहस्र (for °स्र) B_3 -कन्यानाम् (for कण्ठा°) D_{4-10} सहस्रं राजपुत्राणाम्, $G_{3\ 4}$ °स्रनिष्ककर्णानाम् —^{d}) $T_{2,3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ M अददा

23 ^{a}) V_1 $B_{1\ 2\ 4\ 5}$ Dn D_{10} G_2 भूपतीन्, D_{4-9} M_4 पृथिवीं (for नृपतीन्) —^{b}) Dn_1 मयैर् (for मखैर्)

24 T_1 om 24^{a}–25^{d} —^{a}) D_8 गंगाया —^{d}) D_{4-10} नाहमागां; T_3 M_4 मम नागाश्, $G_{2\ 4}$ मम नाकश् (for मम नागा) D_2 सामगानं च तत्कृतं, T_2 corrupt.

25 T_1 om 25^{abcd} (cf v l 24) —^{a}) D_{4-9} तु (for च) —^{c}) D_1 $T_{2\ 3}$ G_4 वन, D_4 पर, $D_{6\ 7\ 9}$ वर; $G_{1\ 3}$ M_3 पर (for वर) —^{d}) M [अ]ददा D_{4-10} एकैकस्मिन्द्विजेददं; $T_{2\ 3}$ G °स्यां तिथावदां (T_2 °दं) —^{e}) D_4 निहताहार (for नियता°)

26 ^{b}) D_2 गगायां (for °याश्) $D_{4\ 6-9}$ गंगायां परिवत्सर, $D_{5\ 10}$ °यां प्रतिवासर, S गंगार्थमचर तप. —^{c}) D_{4-10} दधार यां (for धारा महा) $T_{1\ 3}$ $G_{1\ 4}$ M मूर्ध्ना हर महादेवं, T_2 मूर्ध्नाभं महादेव (810) —^{d})

मूर्ध्ना धारां महादेवः शिरसा यामधारयत् ।
न तेनाप्यहमागच्छं फलेनेह पितामह ॥ २६

शम्याक्षेपैरयजं यच्च देवा-
न्सद्यस्कानामयुतैश्चापि यत्तत् ।
त्रयोदशद्वादशाहांश्च देव
सपौण्डरीकान्न च तेषां फलेन ॥ २७

अष्टौ सहस्राणि ककुद्मिनामहं
शुक्लर्षभाणामददं ब्राह्मणेभ्यः ।
एकैकं वै काञ्चनं शृङ्गमेभ्यः
पत्नीश्चैषामददं निष्ककण्ठीः ॥ २८

हिरण्यरत्ननिचितानददं रत्नपर्वतान् ।
धनधान्यसमृद्धांश्च ग्रामाञ्शतसहस्रशः ॥ २९

शतं शतानां गृष्टीनामददं चाप्यतन्द्रितः ।
इष्ट्वानेकैर्महायज्ञैर्ब्राह्मणेभ्यो न तेन च ॥ ३०

एकादशाहैरयजं सदक्षिणै-
र्द्विर्द्वादशाहैरश्वमेधैश्च देव ।
आर्कायणैः षोडशभिश्च ब्रह्मं-
स्तेषां फलेनेह न चागतोऽस्मि ॥ ३१

निष्कैककण्ठमददं योजनायतं
तद्विस्तीर्णं काञ्चनपादपानाम् ।
वनं चूताना रत्नविभूषितानां
न चैव तेषामागतोऽहं फलेन ॥ ३२

C. 13 4939
B 13 103 38
K. 13 160 33
M 13 93 33

D1-10 शिरसा ता च धारयन्, T1 3 G M4 प्रणम्याभ्यर्चयन्नृप (T1 °न्पुन), T2 शिरसा यद्धार य°, M1-3 °सा यद्धारयं —c) T2 हि (for [अ]पि)

27 T1 om 27 T3 om 27c–28a —a) V1 D6 9 श्यामाक्षेपैर् (for शम्या°) D3 T2 अजयं (for अयज) ❀ Cn शम्या पृथुबुध्न काष्ठदण्ड । स बलेन क्षिप्तो यावद्दूर पतति, तावद्देशो यस्य वेदिकाया भवति, स शम्याक्षेपो याग । ❀ —b) V1 B2 Dn1 साद्यस्कानाम्, B5 सनिस्कानाम्, Dn3 साद्यष्काणाम्, D7 शश्वत्क्रतूनाम् (for सद्यस्कानाम्) B1 3 यत्त, D4 यच्च, D10 यद्वत् (for यत्तत्) D6 8 9 शश्वत्क्रतूनामयुतैश्च यच्च, S (T1 3 om) शतै (G2 °त) क्रतू(M1 4 कृता)नामयुतैश्चापि यच्च —c) D1 6–9 त्रयोदशाब्दान्, D5 त्रयोदशाष्ट (for त्रयोदश-) S (T1 3 om) द्वादशाहैश् (for °हाश्) —d) S (T1 3 om) सपौं(M2 °पु)डरीकैर् D1 2 सपुण्डरीकान्न फलेन तेन

28 T3 om 28a (cf v 1 27) —a) S (T3 om) ककुद्मताम् (for °द्मिनाम्) —b) S अददा (for °द) V1 B Dn द्विजेभ्य (for ब्राह्मणेभ्य) — D10 reads 28cd twice —c) B2 D1 4 6 8 10 (both times) काचन (for °न) T2 3 G एकैक वा कांचन ब्राह्मणेभ्य —d) D6-9 10 (both times) गाश्च (for पत्नीश्च) S अददां D6-9 10 (second time) निष्ककण्ठ्य, D10 (first time) ब्राह्मणेभ्य, T3 निष्ककर्णी (for °कण्ठी)

29 T1 om 29ab —a) V1 B Dn D1 2 निचयान्, D10 T3 G M4 रचितान् (for निचि°) D4 हिरण्यगर्भनचिरान् (sic), T2 °रत्नारचितान् —b) S (T1 om) अददा G4 हेम (for रत्न) —c) Dn1 n2 D10 धनधान्यैं B5 धनधान्यै समृद्धि च —d) B5 Dn1 n2 ग्रामाश्चान्ये (for ग्रामाञ्शत)

30 a) D4 om, T2 G1 3 4 पष्टीनाम् (for गृष्टी°) —b) S अददा (for °द) T1 om from चाप्य up to ब्राह्मणेभ्यो (in 30d) —c) D4 6–9 इष्ट्वाने(D7 ष्ट्वा नै)काहमदद —d) T1 वै (for च)

31 a) D2 4 10 सु, G3 om (for स) D6–9 एकादशैकाहमयज सुदक्षिणैर् —b) T G om. द्वि M मद्वादशाहैर् (for द्विर्द्वा°) T2 G2 अश्वमेधाश् D6 8 10 चापि (for च) S देवान (for देव) —c) B1-3 Dn3 अर्कायणै, B5 D2 आर्कायनै, D1 4–9 Cv अर्कायनै, D10 गवामयै, T1 गवा शतै, T2 3 G1 गवा घनै, G2–4 M4 गवामयनै, M1-3 गवा सवै (for आर्कायणै) ❀ Cv अर्कायनै सूर्यस्य उत्तरायणे दक्षिणायने च क्रियमाणा यज्ञा अर्कायना । ❀

32 T1 om 32–33 —a) D5 सनिष्कैक, D6–9 सनिष्क- (for निष्कैक) B3 D2 योजनायुत (for °यत) D4 सनिष्ककठामदद योजनायतस्, D10 सनिष्ककठीमदद गा जनाय त, T2 G नै(G2 मनै)ष्ककठी(T2 °कर्णी, G3 4 कंठ)मददां गा जनाय, M नैष्कोपकठ(M4 °ठी)- मददा योजनायत —b) D1 2 द्विविस्तीर्णं, S (T1 om) तथा विस्तीर्णं (for तद्विस्तीर्णं) —c) V1 B2 3 वृतानां, Dn1 n2 D5 8 कू°, D4 मू°, D6 9 सू° (for चू) G2 om (hapl) रत्नविभूषितानां

C. 13 4945
B 13. 103 34
K. 13 160 34
M 13 93 34

तुरायणं हि व्रतमप्रधृष्य-
मक्रोधनोऽकरवं त्रिंशतोऽब्दान् ।
शतं गवामष्ट शतानि चैव
दिने दिने ह्यददं ब्राह्मणेभ्यः ॥ ३३
पयस्विनीनामथ रोहिणीनां
तथैव चाप्यनडुहां लोकनाथ ।
प्रादां नित्यं ब्राह्मणेभ्यः सुरेश
नेहागतस्तेन फलेन चाहम् ॥ ३४
त्रिंशदग्निमहं ब्रह्मन्नयजं यच्च नित्यदा ।
अष्टाभिः सर्वमेधैश्च नरमेधैश्च सप्तभिः ॥ ३५
दशभिर्विश्वजिद्भिश्च शतैरष्टादशोत्तरैः ।
न चैव तेषां देवेश फलेनाहमिहागतः ॥ ३६
सरय्वां बाहुदायां च गङ्गायामथ नैमिषे ।
गवां शतानामयुतमददं न च तेन वै ॥ ३७
इन्द्रेण गुह्यं निहितं वै गुहायां
यद्भार्गवस्तपसेहाभ्यविन्दत् ।
जाज्वल्यमानमुशनस्तेजसेह
तत्साधयामासमहं वरेण्यम् ॥ ३८
ततो मे ब्राह्मणास्तुष्टास्तस्मिन्कर्मणि साधिते ।
सहस्रमृषयश्चासन्ये वै तत्र समागताः ।
उक्तस्तैरस्मि गच्छ त्वं ब्रह्मलोकमिति प्रभो ॥ ३९
प्रीतेनोक्तः सहस्रेण ब्राह्मणानामहं प्रभो ।

---

33 T1 om 33 (cf v l 32) —[a]) B1 8 उत्तरायण हि (B8 तु), Dn3 चांद्रायणं हि, D1 2 तुरायणाना, D4–7 9 10 °यण यद्, T2 °यण तु (for °यण हि) B4 5 अप्यधृष्यम् (for अप्र°) B2 तुरायण तु व्रतमप्यधृष्यम्, M1–3 °यण तु प्रतु(M2 [sup lin.] °त)राष्टतप्रधृष्यम्, M4 °यण तु प्रतिमप्रधृष्यम् —[b]) D4–7 9 10 T2 8 G M4 त्रिंशदब्दान् (for °नोऽब्दान्) M1–3 सुवर्णमक्रोधनो ह्यददा (M2 [sup lin] °नोकरव) त्रिंशतोऽब्दान् —[c]) D7 om नि चैव —[d]) B3 ह्यददमह, D5 ह्यददद्, S (T1 om) ह्यददा

34 [b]) V1 B2 4 5 Dn D8 [अ]न्याननडुहो, B1 चान्याननडुहो, B3 G2 चा(G2 चाप्य)नडुहो, D6 9 चाप्यनडुहा —[c]) B1 अदा (for प्रादा) S पुराय (T1 °ह) (for सुरेश) —[d]) D5 10 [अ]गच्छ (for [आ]गतस्) — After 34, Dn2 D10 S (except T1) ins

471* शम्याक्षेपेण पृथिवीं त्रिधा पर्यचर यजन् ।
[Dn2 परिचरन् (for पर्यचर)]

35 [a]) Dn1 S त्रिंशदग्नीन, D1 2 °ताग्निम् (for °दग्निम्) D4–10 त्रिंशताग्निमर्घ्यं(D5 °मखे च, D10 °मुखे च)ब्रह्मन —[b]) D6 नित्यद, D10 °श (for °दा) —[c]) B1 D5 T2 अष्टभि (for अष्टाभि) D10 सर्पं (for सर्वं) —[d]) D1 7 8 हय (for नर-) S नृमेधैर्द्विगुणैस्तथा

36 B5 om 36–37 —[a]) S चाश्वमेधैश्च (for विश्वजिद्भिश्) —[b]) D4–9 यज्ञैर्, T2 3 G स्तोमैर् (for शतैर्) D1 अष्टादशोत्तर (for °त्तरै) T1 M स्तोमैर ष्टादशावरै (T1 °धिकै, M2 3 °परै) —[c]) D1, 2 4–10 लोकेश (for देवेश) —[d]) V1 B Dn1 n2 D10 [अ]गमं (for [आ]गत)

37 B5 om 37 (cf v l 36) —[a]) Some MSS शरय्वा (for स°) —[b]) Some MSS नैमिशे —[c]) D1 2 4 6–9 शतं (for गवा) —[d]) S ह्यददा D6 10 च (for वै) — After 37, T1 ins 472*

38 D4 T1 om 38 —[a]) B1 2 4 5 Dn2 D1 2 5–7 T3 G om वै —[b]) D2 [इ]ति (for [इ]ह) V1 B2 [अ]भ्यविंदत, B1 [अ]न्वविंदत, D6–9 [अ]प्यविंदत (D5 °दत्) (for [अ]भ्यविन्दत्) S (T1 om) यद्भवता तपसा न ह्यविंदत (G1 3 नैव विंदति, G2 न स विंदति) —[c]) D10 S (T1 om) [ए]व (for [इ]ह) D1 2 जाज्वल्यमानं शतशस्तेजसाहं —[d]) D6 9 om तत् B5 Dn वरेण्य, D5–7 9 वरेण (for °ण्यम्) D1 2 तत्साधयामास पर वरेण्य (D2 °ण्य), D10 S (T1 om.) °मास महद्वरेण्य — D10 T2 3 G M ins after 38 T1 after 37

472* ब्राह्मणार्थाय कर्माणि रण चैव करोमि यत् ।

39 [a]) D4–7 9 10 वै (for मे) — D9 om (hapl) from न्कर्मणि (in 39[b]) up to रस्मि (in 39[c]) — After 39[ab], Dn2 D10 S ins

473* पूजितैर्ब्राह्मणैर्नित्य वचनेनाहमागत ।
[Dn2 पूजितो (for °तैर्) T1 ब्रह्मन् (for नित्य) T2 वचने च, T3 G न च तेन (for वचनेन)]
—[d]) S सत्रे (for ये वै) —[e]) G1 3 उक्त (for उक्तस्)

इमं लोकमनुप्राप्तो मा भूत्तेऽत्र विचारणा ॥ ४०
काम यथावद्विहितं विधात्रा
पृष्टेन वाच्यं तु मया यथावत् ।
तपो हि नान्यच्चानशनान्मतं मे
नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ॥ ४१
भीष्म उवाच ।
इत्युक्तवन्तं तं ब्रह्मा राजानं स भगीरथम् ।
पूजयामास पूजार्हं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

युधिष्ठिर उवाच ।
शतायुरुक्तः पुरुषः शतवीर्यश्च वैदिके ।
कस्मान्म्रियन्ते पुरुषा बाला अपि पितामह ॥ १
आयुष्मान्केन भवति स्वल्पायुर्वापि मानवः ।
केन वा लभते कीर्तिं केन वा लभते श्रियम् ॥ २
तपसा ब्रह्मचर्येण जपैर्होमैस्तथौषधैः ।

C. 13 4956 B 13 104 3 K. 13 161 3 M 13 94 3

—^{f}) $D_{1\ 2\ 4-10}$ सनातनं (for इति प्रभो)

40 ^{b}) $D_{1\ 2\ 8}$ विभो (for प्रभो) —^{d}) D_{1} तेन, $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ T_{1} M तत्र (for तेऽत्र)

41 $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ om 41^{ab} —^{a}) G_{1} विहितेन (for विहित वि-) —^{c}) $D_{1\ 4\ 6-9}$ T G_{1-3} $M_{2\ 3}$ om, G_{4} [ऽ]थ (for हि) V_{1} B_{2} Dn_{3} [अ]न्यो, B_{1} [अ]न्यद्, $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ [अ]न्यद्वा (for [अ]न्यच्च) V_{1} $B_{2\ 3}$ $G_{1\ 3}$ मतो, D_{4} व्रत, $D_{5\ 7\ 9}$ श्रुत (for मत) —^{d}) B_{1} देवप्रवर, M देवदेव (for देववर)

42 B_{2-4} Dn_{3} $D_{1\ 2\ 4-10}$ om. the ref. Dn_{2} repeats 42 after 474* —^{a}) B_{3} Dn_{1} $D_{1\ 2}$ ब्रह्मा तु; B_{5} ब्रह्मा*, Dn_{2} (both times) ब्रह्मा नु (for त ब्रह्मा) —^{b}) V_{1} B $Dn_{1,\ n2}$ (both times) n_{3} D_{4} स, $G_{1,\ 3}$ त (for स) —^{c}) Dn_{2} (second time) पूजार्हैं (for °र्हं) — After 42, Dn_{1} n_{2} S ins

474* तस्मादनशनैर्युक्तो विप्रान्पूजय नित्यदा ।
विप्राणा वचनात्सर्वं परत्रेह च सिध्यति ।
वासोभिरन्नैर्गोभिश्च शुभैर्नैवेशिकैरपि ।
शुभै सुरक्षणैश्चापि तोष्या एव द्विजास्त्वया ।
एतदेव पर गुह्यमलोभेन समाचर । [5]

[(L 1) M_{4} भोजय (for पू°) — (L 4) Dn_{1} n_{2} सुरगणैश्, G_{2} सुदक्षिणैश्, M स्वरक्षणैश् (for सुरक्ष°) T_{1} धनैरपि च धान्यैश्च, T_{2} शुभै सुरक्षिणश्चातस् (for the prior half) Dn_{1} n_{2} $G_{1\ 3}$ नया (for त्वया)]

Colophon — *Parvan name* $B_{1\ 2\ 4}$ Dn_{3} D_{1} शाति — *Sub-parvan* V_{1} B Dn_{1} n_{3} $D_{1\ 2\ 5\ 10}$ दानधर्म — *Adhy name* V_{1} $B_{1\ 3-5}$ Dn ब्रह्मभगीरथसवाद B_{2} D_{10} भगीरथसंवाद, $D_{1\ 2\ 5-9}$ $M_{2\ 3}$ पितामहभगीरथ सवाद, T_{2} ब्राह्मणप्रशसाया दानमाहात्म्ये दानफलनिरूपण द्वारभगीरथब्रह्मसवाद, G_{4} भगीरथमाहात्म्य, M_{1} पितामह भगीरथ — *Adhy no* (figures, words or both) V_{1} 103, B_{5} 93, Dn_{1} 101, D_{10} 111, T_{1} M_{4} 154, T_{2} $G_{2\ 4}$ 161, T_{3} 160, $G_{1\ 3}$ M_{1} 155, $M_{2\ 3}$ 156 — *Śloka no* Dn_{1} n_{2} 47

107

☞ This adhy is missing in D_{3} (cf v 1 13 82 37)

1 ^{b}) V_{1} B Dn च जायते, $D_{1\ 2}$ च वैदिक, D_{4-10} शतेंद्रिय (for च वैदिके) —^{c}) B_{4} कथ, $T_{2\ 3}$ तस्मान् (for क°) —^{d}) D_{8} अल्पा (for बाला)

2 ^{b}) V_{1} B Dn $D_{8\ 10}$ $G_{1\ 3}$ अल्पायुर् (for स्व°) $D_{6\ 9}$ भवति (hypermetric), T_{1} अपि (for वापि) —^{c}) M_{3} मुक्तिं (for कीर्तिं)

3 D_{6} om (hapl) 3^{a}–5^{b} —^{b}) V_{1} B Dn D_{1} $_{6-10}$ जप (for जपैर्) T G M_{4} तथापरै, $M_{1\ 2}$ प्रदानकै, M_{3} प्रसादकै (for तथौषधै) —^{c}) $D_{1\ 2}$ कर्मणा (for जन्मना) V_{1} B Dn कर्मणा मनसा वाचा, T_{1}

C 13 4956 B 13 104 3 K 13 161 3 M 13 94 3 जन्मना यदि वाचारात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३
भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि यन्मां त्वमनुपृच्छसि ।
अल्पायुर्येन भवति दीर्घायुर्वापि मानवः ॥ ४
येन वा लभते कीर्तिं येन वा लभते श्रियम् ।
यथा च वर्तन्पुरुषः श्रेयसा संप्रयुज्यते ॥ ५
आचाराल्लभते ह्यायुराचाराल्लभते श्रियम् ।
आचारात्कीर्तिमाप्नोति पुरुषः प्रेत्य चेह च ॥ ६
दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत् ।
त्रसन्ति यस्माद्भूतानि तथा परिभवन्ति च ॥ ७
तस्मात्कुर्यादिहाचारं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ।
अपि पापशरीरस्य आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ ८
आचारलक्षणो धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः ।
साधूनां च यथा वृत्तमेतदाचारलक्षणम् ॥ ९
अप्यदृष्टं श्रुतं वापि पुरुषं धर्मचारिणम् ।
भूतिकर्माणि कुर्वाणं तं जनाः कुर्वते प्रियम् ॥ १०
ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरुशास्त्रातिलङ्घिनः ।
अधर्मज्ञा दुराचारास्ते भवन्ति गतायुषः ॥ ११
विशीला भिन्नमर्यादा नित्यं संकीर्णमैथुनाः ।
अल्पायुषो भवन्तीह नरा निरयगामिनः ॥ १२
सर्वलक्षणहीनोऽपि समुदाचारवान्नरः ।
श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ १३

जन्मना वाय यदि वा

4 D_5 om 4 (of v l. 3) —^{a}) V_1 B Dn $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ अत्र तेह प्रवक्ष्यामि, $D_{1.2.4}$ अत्र ते वर्त(D_2 °र्णं)- यिष्येहम् —^{b}) B_8 यत्र (for यन्मा) B_5 समनु (hypermetric), S परि (for अनु-) $D_{1.2.4.6-10}$ इतिहास पुरातन —^{c}) $D_{1.2}$ स्वल्पायुर्, D_{10} दीर्घा° (for अल्पा°) $D_{8.9}$ वापि (for येन) —^{d}) D_{10} ह्यल्पायुर् (for दीर्घा) S येन (for वापि)

5 D_5 om 5^{ab} (of v l 3). T_1 om 5 —^{a}) S (T_1 om) यथैव (for येन वा) —^{b}) S (T_1 om) यथैव (for येन वा) — D_1 om (hapl) 5^{c}–6^{b} —^{c}) V_1 B Dn_{1} n_2 G_4 वर्तयन्, $T_{2.3}$ च वर्तयन् (hypermetric) (for च वर्तन्)

6 6^{a}=Manu 4 156^{a} D_1 om 6^{ab} (of v l 5) —^{a}) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ M च, T_1 वा, $G_{1.3}$ [ऽ]पि (for हि) —^{b}) $D_{5.10}$ आचाराद्दीप्सिता प्रजा — After 6^{ab}, D—10 ins

475* आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्ति किल्बिषम् ।

[=(var) Manu 4 156^{cd}]

—^{c}) G_4 आचाराल्लभते कीर्तिं.

7 7^{a}=Manu 4 157^{a} —^{b}) T_2 च (for [इ]ह) —^{c}) Dn_3 द्रवति (for त्रसन्ति) $T_{1.3}$ G M चास्य (for यस्माद्) D_{4-10} त्रस्यति चास्य भूतानि, T_2 त्रिसध्य चास्य भू° —^{d}) D_2 [ऽ]व (for च)

8 ^{b}) V_1 $B_{1.4}$ Dn $T_{1.3}$ यद्दीच्छेद् $B_{2.3.5}$ T_2 यदि° (for य इ°) — 8^{d}=Manu 4 156^{d} —^{d}) $D_{5.10}$ T_2 M ह्याचारो (for आ).

9 D_4 om (hapl.) 9 —^{b}) V_1 B Dn D_2 चारित्र- (for चाचार) —^{c}) $D_{1.2}$ तथा (for यथा)

10 T_1 om 10^{ab} —^{a}) V_1 $B_{1.2}$(marg) $_4$ Dn_1 n_3 श्रवादेव, $D_{1.2}$ श्रयेदेव, $D_{4.5.8}$ श्रुतादेव (for श्रुतं वापि) B_6 अप्यदृष्टश्रवादेव, Dn_2 अथ दृष्टं श्रवादेव, $D_{6.7.9}$ अथ दृ(D_7 °प्यदृ)ष्ट श्रु($D_{6.7}$ °ष्टश्रु)तादेव —^{b}) D_4 G_4 लक्षण (for चारिणम्) —^{c}) S स्वानि (for भूति) T_1 धर्माणि (for कर्माणि) —^{d}) $D_{1.2}$ त जन कुरुते प्रिय

11 ^{a}) Some MSS नि क्रियाश्च D_{4-10} वा (for च) —^{b}) V_1 B Dn D_8 -शास्त्राभि (for °ति-) —^{c}) $D_{1.2.5-10}$ गताचारास् (for दुरा°)

12 T_3 om 12–13 —^{a}) S (T_3 om) दुःशीला (for विशीला) —^{b}) D_1 नित्य (for नित्यं) —^{c}) D_2 स्वल्पायुषो (for अ°) B_1 वहति (for भवन्ति) —^{d}) D_2 नित्यं (for नरा)

13 =(var) Manu 4 158 T_3 om 13 (cf. v l 12) —^{b}) B_6 Dn_3 समुदाचारबाधव, $D_{5.10}$ शश्वदाचारवान्नृप, T_1 समयाचारवान्नर —^{c}) Dn $D_{6.8.9}$ S (except T_2 G_2, T_3 om) [ऽ]नसूयुश् (for °सूयश्) —^{d}) D_{10} T_2 शत (for शत)

14 ^{b}) $T_{2.3}$ G भूतानामप्यहिंसक —^{c}) $D_{6.8.9}$

अक्रोधनः सत्यवादी भूतानामविहिंसकः ।
अनसूयुरजिह्मश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ १४
लोष्टमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ।
नित्योच्छिष्टः संकुसुको नेहायुर्विन्दते महत् ॥ १५
ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।
उत्थायाचम्य तिष्ठेत पूर्वां संध्यां कृताञ्जलिः ॥ १६
एवमेवापरां संध्यां समुपासीत वाग्यतः ।
नेक्षेतादित्यमुद्यन्तं नास्तं यान्तं कदाचन ॥ १७
ऋषयो दीर्घसंध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुवन् ।
तस्मात्तिष्ठेत्सदा पूर्वां पश्चिमां चैव वाग्यतः ॥ १८
ये न पूर्वामुपासन्ते द्विजाः संध्यां न पश्चिमाम् ।
सर्वांस्तान्धार्मिको राजा शूद्रकर्माणि कारयेत् ॥ १९
परदारा न गन्तव्याः सर्ववर्णेषु कर्हिचित् ।
न हीदृशमनायुष्यं लोके किंचन विद्यते ।
यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥ २०
प्रसाधनं च केशानामञ्जनं दन्तधावनम् ।
पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम् ॥ २१
पुरीषमूत्रे नोदीक्षेन्नाधितिष्ठेत्कदाचन ।

C 13 4977
B 13 104 24
K 13 161 25
M 13 94 23

मनुसूयुर्, D5 मर्हिंसश्च (for मजिह्मश्च) G2 श्रद्दधानो मसूयश्च (=13^e) —^d) T1 दात (for शतं)

15 =(var) 12 498* 15^{ab}=Manu 4 71^{ab} —^a) B1 T2 लोष्ट्र (for लोष्ट) —^b) D1 om, T1 नखवादी (for °खादी) B1 मानव (for यो नर) —^c) V1 B2 D1 संस्मुको, B1 सङ्कुसुको, B3 सङ्कुशुको, Dn1 n3 शङ्कमुखो, Dn2 शङ्कुसुको, D2 कामुकश्च, D1-10 सङ्कुचितो, S सूचकश्च, Cn सङ्कुसुको (as in text) :: Cn सङ्कुसुको दुर्जनः अस्थिरश्च । :: — After 15, Dn3 D1 2 ins

476* स विनाशं व्रजत्याशु मूढकोऽशुचिरेव च ।

[=(var) Manu 4 71^{cd} Dn2 शुचिरशुचिरेव च (for the post half)]

16 16^{ab}=Manu 4 92^{ab} —^a) Dn2 D5 ब्राह्म, D1 ब्राह्मे (for ब्राह्मे) D10 ब्राह्म्ये मुहूर्ते चोत्थेत —^b) D1-10 इति, M अनु (for चानु) T G धर्मार्थावनुचिंतयन् — For 16^c-17^b, cf Manu 4 93 —^c) T1 यात, T2 3 G M चोत्थ (for [आ]चम्य)

17 ^a) Dn2 T2 परां, D1-9 [उ]त्तरां, D10 [उ]परां (for [अ]परां) — For 16^c-17^b, D1 2 subst

477* उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौच समाहित ।

—17^c=12 186 16^c 17^{cd}=(var) Manu 4 37^{ab} —^c) B2 निरीक्षेत (for नेक्षेत) S नेक्षेतोद्यंतमादित्यं —^d) D1 ना (for न) D1 G यत, D5 6 यात (for यान्तं) D1 कथचन (for कदा°) T1 अस्तं यातं तथैव च — After 17, V1 B Dn D1 3 10 ins

478* नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ।

[=Manu 4 37^{cd} B3 न तमो (for नभसो)]

18 18^{ab}=(var) Manu 4 94^{ab} T1 om 18^{ab} —^a) V1 B Dn1 n2 M1 4 नित्य (for दीर्घ) Dn3 ऋषयो नित्यमनद्धा, D1 2 °यो नित्यसंधित्वाद् —^b) B1 अवाप्तवान्, Dn2 D2 °मुयात्, D1-10 °मुयु (for °मुवन्) — After 18^{ab}, D10 S (except T1) ins

479* स दर्भपाणिस्तत्कुर्वन्वाग्यतस्तन्मना शुचि ।

[M1 तद् (for स) D10 M4 त (for तद्) M1-3 दर्भपाणिस्तु तत्कुर्याद् (for the prior half)]

—^c) Dn2 D1 पूर्वं (for पूर्वां) —^d) T2 पश्चिमाश्च

19 Cf. Manu 2 103 —^a) G3 पूर्वम्, B उपासति (for °सन्ते) D1 2 उपासते न पूर्वां ये —^b) D1 च (for न) —^d) D1 6-10 शूद्रवत्कर्म कारयेत्; T1 शूद्रकर्माणि योज°

20 ^a) B1-5 Dn1 n3 D1 2 T2 3 G2 गतव्या (for °व्या) —^b) T1 M2 वर्णेन (for वर्णेषु) —20^{cdef}=Manu 4 134 —^d) D5-10 दृश्यते (for विद्यते) — Dn2 om 20^{ef} —^f) B1 परदाराभिषेवनं — After 20, Dn1 n2 D1-10 ins

480* यावन्तो रोमकूपाः स्युः स्त्रीणां गात्रेषु निर्मिताः ।
तावद्वर्षसहस्राणि नरकं पर्युपासते ।

[(L. 1) D1 अंगेषु, D3 गात्रे वि (for गात्रेषु) —(L 2) D5 नरकं पर्युपासतां (for the post half)]

On the other hand, T1 G1 3 ins after 20

481* तादृशं विद्यते किंचिदनायुष्यं नृणामिह ।

While T2 3 G2 4 ins after 20

482* तादृशं पुरुषस्येह धनायुष्यहरं नृणाम् ।

21 =(var) Manu 4 152 Dn3 om (hapl) 21^{ab} —^a) S मैत्रं प्रसाधनं स्नानम् —^c) Some MSS पूर्वाह्ने

C. 13 5008 B 13 104 53 K. 13 161 56 M. 13 94 23 उदक्यया च संभाषां न कुर्वीत कदाचन ॥ २२
नोत्सृजेत पुरीषं च क्षेत्रे ग्रामस्य चान्तिके ।
उभे मूत्रपुरीषे तु नाप्सु कुर्यात्कदाचन ॥ २३
प्राङ्मुखो नित्यमश्नीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।
प्रस्कन्दयेच्च मनसा भुक्त्वा चाग्निमुपस्पृशेत् ॥ २४
आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।
धन्यं पश्चान्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः ॥ २५
नाधितिष्ठेत्तुपाङ्गातु केशभस्मकपालिकाः ।
अन्यस्य चाप्युपस्थानं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ २६
शान्तिहोमांश्च कुर्वीत सावित्राणि च कारयेत् ।
निषण्णश्चापि खादेत न तु गच्छन्कथंचन ॥ २७
मूत्रं न तिष्ठता कार्यं न भस्मनि न गोव्रजे ॥ २८

V1 B Dn D1 2 10 कार्याणि (for कुर्वीत) — ^{d}) B8 कारण (for पूजनम्)

22 ^{a}) T1 चोद्वीक्ष्य (for नोद्वीक्षेत्) — ^{b}) D4 T2 3 G M1-3 कथचन (for कदा°) T1 M4 नाभिति(M4 तथा ति)ष्ठेत्कथचन — After 22^{ab}, V1 B Dn read 49-75 and D7 ins 483* D7 om (hapl) 23^{c}–23^{d} — ^{c}) D6 10 नोदक्यया (for उद°) B6 सभाषा, D1 2 6 9 समाप (for °षा) — ^{d}) D1 कथंचन (for कदा°) — After 22, D1 ins 483*

23 D7 om 23 (cf v l. 22) D1 om (hapl) 23 D2 om 23^{ab} — ^{a}) B3 त्यजेत, T1 M चोत्सृजेत् (for [उ]त्सृजेत) D1-6 8-10 पुरीष नोत्सृजेद्बैले (D6 10 °व) — ^{b}) T1 M क्षेत्रे मार्गे जले पुरे (T1 तथा), T2 3 G1, 3 4 क्षेत्रमार्गस्य चांतिके — T1 M om 23^{cd} — ^{c}) B1 2 D1 6 8 9 च (for तु) — ^{d}) D1 6 8 9 कथचन, T2 3 G विचक्षण (for कदाचन) — V1 B Dn D2 4-6 8-10 ins after 23 D1 after 22 D7 after 22^{ab}

483* अर्घ्यं बुभुक्षमाणस्तु त्रिर्मुखेन स्पृशेदप ।
भुक्त्वा चाप्य तथैव त्रिर्द्विः पुन परिमार्जयेत् ।
[(L 2) D6 9 वा (for त्र)]

— On the other hand, T2 3 G ins after 23 T1 M after 23^{ab} D10 after 27

484* देवालयेऽथ गोवृन्दे चैत्ये सस्येषु विश्रमे
भोक्ष्यन्भुक्त्वा क्षुतेऽध्वान गत्वा मूत्रपुरीषयो ।
द्विराचामेद्यथान्याय हृद्गत तु पिबन्नप ।

[(L 1) T1 न गोष्ठे वा, M [ऽ]थ गोवाटे (for ऽथ गोवृन्दे) T1 नाश्रमे (for वि°) — T1 om line 2. — (L 2) M4 भोक्ष्यान् (for भोक्ष्यन्) T3 क्षुधे (for क्षुते) — (L 3) T2 आचमेद् (for आचा°)]

24 ^{b}) B1 वाग्यतो न च कुत्सयन् — ^{c}) G1 3 प्रास्कदयेच्च (for प्र°) D1 6-9 प्रसन्न येन मनसा — ^{d}) D3 [अ]न्नम् (for [अ]ग्निम्) — For 24^{cd}, T1 subst.

485* तत्राचान्त स्पृशेदग्निं तथा मृदुगतिर्व्रजेत् ।

25 ^{a}) B6 (marg as in text) आयुष्मान् (for °ष्य) — ^{b}) D6 9 यशस्वी (for °स्य) — D2 om (hapl) 25^{cd} — ^{c}) D10 T1 3 G3 4 धन (for धन्यं) — ^{d}) T1 वृत्त, T2 मृत, M [ऽ]मृत (for ऋतं) D6 7 सुदङ्मुख — V1 B Dn D1 4-10 ins after 25 D2 after 25^{cd}

486* अग्निमालभ्य तोयेन सर्वान्प्राणानुपस्पृशेत् ।
गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ।

[(L 1) B1 अनु- (for उप-) — (L 2) V1 B Dn -तले तथा (for तलेन तु)]

While, S (except T1) ins after 25

487* अग्रामनो जितक्रोधी बालपूर्वस्त्वलकृत ।
घृताहुतिविशुद्धाग्न हुताग्निश्चाक्षिपन्नमेद् ।

[(L 1) M अग्र्यामनो G -क्रोधो (for -क्रोधी) — (L 2) G2 विशुद्धांग (for °द्धाग्न) G4 क्षिपन् (for [अ]क्षि°)]

26 T1 om 26 — ^{a}) B8 [अ]भि , B4 5 [अ]ति (for [अ]धि) Dn2 D1-8 तुपागार-, M4 तुप जातु (for तुपाङ्गातु) D9 10 नाधिक्षिपे(D10 °पि तिष्ठे)तुपागार- — ^{b}) D10 S (T1 om) कपाल(G2 °लि)कान् (for °लिका) — ^{c}) D10 अन्यत्र (for °स्य) V1 B Dn D2 [अ]वस्नात, T3 [अ]वस्थानं, M [उ]पस्नानं (for °स्थानं)

27 ^{a}) T2 3 G -होम तु, M -होमं प्र- (for -होमांश्च) T1 हुताहुतिविशुद्धात्मा — ^{b}) G4 partly damaged B पवित्राणि (for सावि°) V1 B Dn D1 5 10 G2 धारयेत् (for कार°) — T1 om 27^{c}–28^{b} — ^{c}) T2 न तिष्ठश्च (for निषण्णश्च) — ^{d}) V1 B Dn D2 10 कदाचन (for कथ°) — After 27, D10 ins 484*

28 T1 om 28 (cf. v l 27) — ^{a}) V1 B Dn

आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ।
आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो वर्षाणां जीवते शतम् ॥ २९
त्रीणि तेजांसि नोच्छिष्ट आलभेत कदाचन ।
अग्निं गां ब्राह्मणं चैव तथास्यायुर्न रिष्यते ॥ ३०
त्रीणि तेजांसि नोच्छिष्ट उदीक्षेत कदाचन ।
सूर्याचन्द्रमसौ चैव नक्षत्राणि च सर्वशः ॥ ३१
ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ ३२
अभिवादयेत वृद्धांश्च आसनं चैव दापयेत् ।
कृताञ्जलिरुपासीत गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वियात् ॥ ३३
न चासीतासने भिन्ने भिन्नं कांस्यं च वर्जयेत् ।
नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं न नग्नः स्नातुमर्हति ।
स्वप्तव्यं नैव नग्नेन न चोच्छिष्टोऽपि संविशेत् ॥ ३४
उच्छिष्टो न स्पृशेच्छीर्षं सर्वे प्राणास्तदाश्रयाः ।
केशग्रहान्प्रहारांश्च शिरस्येतान्विवर्जयेत् ॥ ३५
न पाणिभ्यामुभाभ्यां च कण्डूयेज्जातु वै शिरः ।
न चाभीक्ष्णं शिरः स्नायात्तथास्यायुर्न रिष्यते ॥ ३६
शिरःस्नातश्च तैलेन नाङ्गं किंचिदुपस्पृशेत् ।
तिलपिष्टं न चाश्नीयात्तथायुर्विन्दते महत् ॥ ३७
नाध्यापयेत्तथोच्छिष्टो नाधीयीत कदाचन ।
वाते च पूतिगन्धे च मनसापि न चिन्तयेत् ॥ ३८
अत्र गाथा यमोद्गीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।   C. 13 5026 B 13 104 72 K. 13 161 76 M 13 94 42

D10 [ठ]त्तिष्ठवा (for विष्ठवा) D1 2 मूत्रं न कुर्यादाकाशे

29 T3 om (hapl) 29[ab] —[a]) T1 पाणिस् (for -पादस्) —[b]) B2 3 संस्वपेत् (for °विशेत्) —[d]) D1. 2 शतं वर्षाणि जीवति, D8 जीवेत शरदां शतं

30 D1 2 6 9 om (hapl) 30 —[b]) S कथंचन (for कदा°) —D4 om (hapl) 30[c]–31[b] —[c]) T3 गा (for गां) D 7 8 10 ब्राह्मणाश् (for °णं) —[d]) T1 तदा (for तथा) V1 B Dn1 n3 G2 हि (for [आ]-स्य) B3 Dn3 D7 8 10 T3 रिष्यति (for °ते) M4 तस्यायुर्न च रिष्यते

31 D4 om 31[ab] (cf v 1 30) —[a]) T2 3 G ज्योतींषि (for तेजांसि) —[b]) S कथचन (for कदा°) —[d]) D. कदाचन (for च सर्वदा)

32 = Manu 2 120 —[a]) D2 3 G1 2 M ह्युत्क्र-मंति, D4 ह्युत्क्रा°, T2 3 ह्युत्क्र° (for ह्युत्क्रा°) —[b]) D5 10 T G आगते (for आयति) —[c]) B1 D6–9 अभ्युत्थानाभिवादाभ्यां

33 [a]) Hypermetric Dn1 D2 अभिवादयीत वृद्धांश्च, D5–9 अभिवादेत (D5 8 °न) वृ°, D10 °वादयेच्च वृद्धानाम् —[b]) D1 2 4 [अ]प्यासनं (for आसनं) T2 [उ]प (for [ए]व) V1 B Dn दद्याच्चैवासनं स्वयं —[d]) T1 2 G3 M4 गच्छत (for °न्त) D2 4–10 G4 [ऽ]न्वयात् (for ऽन्वि°) T3 G1 गच्छतं पृष्ठतोन्वयात्

34 [a]) T3 [अ]श्नीत (for [आ]सीत) D1 om. भिन्ने —[b]) V1 B Dn D4 5 10 T2 3 G भिन्नं (for भिन्नं) —[d]) Dn1 D4 G2 अर्हसि (for °ति) D1 2 न नग्न स्नानमाचरेत् —[e]) Dn3 D5–10 G2 सुसव्य (for स्व°) —[f]) G1. 4 [उ]च्छिष्टेपि, G3 °ष्टे हि (for °ष्टोऽपि) G3 संस्पृशेत् (for संविशेत्)

35 [b]) M सर्वं (for सर्वे) D4 तदाश्रयात् (for °श्रया) —[c]) V1 B6 Dn -ग्रह, B1–3 -ग्राहं, D2 4 5 ग्रहान् (for ग्रहान्) —[d]) D6 om. (hapl) from शिर up to चाभीक्ष्णं (in 36[c]) B1 Dn3 D4 5 7 9 10 T3 [ए]तानि (for [ए]तान्वि)

36 D6 om up to चाभीक्ष्णं (in 36[c]) (cf v 1 35) —[a]) D7–9 वा, G4 तु (for च) V1 B Dn न सह-ताभ्यां पाणिभ्यां —[b]) V1 B Dn D5 7–10 आत्मन (for जातु वै) —Dn3 T1 om (hapl. ?) 36[cd] —[c]) D1 2 -स्नान (for स्नायात्) —[d]) T2 3 G1 3. 4 M आयुस्तस्य (for तथास्यायुर्) D4–10 रिष्यति (for °ते) G2 आयु-स्तस्य न रिष्यति

37 [a]) Dn3 -स्नातस्तु, D4 6 9 स्नातस्य, D3 10 -स्नातेन (for -स्नातश्च) Dn1 n2 शिर स्नातस्तु (Dn2 °तैश्च) तैलैश्च, T1 शिरस्युक्तेन तैलेन, T2 3 G M शिरो-भ्यक्तेन तै —[b]) V1 B Dn D6–9 अपि (for उप) —[c]) V1 B1 2 4 5 Dn3 D2 तिलमृष्टं, B3 D1 °सृष्टं, Dn1 °मृष्टं, Dn3 °मिष्ट, D8 तिलपीष्टं (for तिलपिष्टं) D6–9 G1 च न (by transp), G3 तथा —[d]) V1 B Dn तथास्यायुर्न रिष्यते (B3 °ति); D10 S गतसर्वरस तथा

38 [a]) D3 T2 3 G2 नाध्यापयेत नो(T2 3 चो)च्छिष्टो —[b]) T2 3 G कथंचन (for कदा°) — G2 reads

C. 13 5027 आयुरस्य निकृन्तामि प्रजामस्याददे तथा ॥ ३९
B 13 104 72 य उच्छिष्टः प्रवदति स्वाध्यायं चाधिगच्छति ।
K. 13 161 76 यश्चानध्यायकालेऽपि मोहादभ्यस्यति द्विजः ।
M 13 94 43 तस्माद्युक्तोऽप्यनध्याये नाधीयीत कदाचन ॥ ४०
प्रत्यादित्यं प्रत्यनिलं प्रति गां च प्रति द्विजान् ।
ये मेहन्ति च पन्थानं ते भवन्ति गतायुषः ॥ ४१
उभे मूत्रपुरीषे तु दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ तथास्यायुर्न रिष्यते ॥ ४२
त्रीन्कृशान्नावजानीयाद्दीर्घमायुर्जिजीविषुः ।
ब्राह्मणं क्षत्रियं सर्पं सर्वे ह्याशीविषास्त्रयः ॥ ४३
दहत्याशीविषः क्रुद्धो यावत्पश्यति चक्षुषा ।
क्षत्रियोऽपि दहेत्क्रुद्धो यावत्स्पृशति तेजसा ॥ ४४
ब्राह्मणस्तु कुलं हन्याद्ध्यानेनावेक्षितेन च ।
तस्मादेतत्त्रयं यत्नादुपसेवेत पण्डितः ॥ ४५
गुरुणा वैरनिर्बन्धो न कर्तव्यः कदाचन ।
अनुमान्यः प्रसाद्यश्च गुरुः क्रुद्धो युधिष्ठिर ॥ ४६
सम्यङ्मिथ्याप्रवृत्तेऽपि वर्तितव्यं गुराविह ।
गुरुनिन्दा दहत्यायुर्मनुष्याणां न संशयः ॥ ४७
दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम् ।
उच्छिष्टोत्सर्जनं चैव दूरे कार्यं हितैषिणा ॥ ४८

38ᶜ–48ᵈ after 13 109 4ᵃᵇ (probably due to displacement of a folio) —ᶜ) D6 7 9 10 वाते (for वाते) T1 [ऽ]पि (for the first च) D2 गधेन, T3 ॰गंधे तु (for गन्धे च) —ᵈ) T1 न वि, T3 G1. 3.4 च न; G2 च वि (for [अ]पि न)

39 ᵃ) M1–8 ब्रह्मगीता (for यमोद्गीता) T3 अत्र गाथां यमोद्गीता — T1 om 39ᶜ–41ᵈ —ᶜ) D6–9 निकृतति (for निकृन्तामि) —ᵈ) Dn3 n8 D2 M1–8 प्रजास्तस्य, D4 6–10 T2 3 G प्रज्ञामस्य (for प्रजा॰) D5 [आ]हरत् (for [आ]ददे) D8 तदा; D10 T2 3 G1. 3 4 M [ऽ]थ वा, G3 तव (for तथा)

40 T1 om 40 (cf. v l 39) —ᵃ) G2 उच्छिस्त (for ॰ष्ट) V1 B1 5 Dn1 n8 प्र(Dn1 प्रा)द्रवति (for प्रवदति) Bom ed. उच्छिष्टो य प्राद्रवति —ᵇ) S (except M4, T1 om) वा (for च) V1 [अ]भि (for [अ]धि) —ᶜ) D4 6–9 तु (for ऽपि) —ᵈ) B1 D1. 2 4. 8 M अभ्यस(B1 D1 2 ॰स्य)ते (for ॰स्यति) D5–7 9 10 मोहादभ्यस(D5 10 स्य॰)ते तु स (D5 7 10 य) — After 40ᶜᵈ, V1 B Dn D6 8 10 ins

488* तस्य वेद प्रणश्येत आयुश्च परिहीयते ।
[Dn8 प्रति- (for परि-)]

While M1–8 ins after 40ᶜᵈ

489* न शूद्रपतिताभ्याशे चण्डालश्रवणेन च ।

— M1–8 om 40ᵉᶠ —ᵉ) B3 युक्ते (for युक्तो) Dn1 n2 D2 5 8 10 हि (for ऽपि)

41 T1 om 41 (cf v l 39) —ᵃ) V1 B3–5 Dn D10 T3 G प्रत्यनल (for ॰निलं) —ᵇ) S (T1 om) प्रति च (by transp) D1 4–10 द्विज (for द्विजान्) —ᶜ) S (T1 om) मे(G2 मो)हयति (for ये मेहन्ति) D1 2 तु (D2 च) मार्गेषु (for च पन्थान)

42 M4 om 42–43. —ᵃ) T1 दिवा, T3 उभौ (for उभे) D1 2 च, S (except T1, M4 om) वै (for तु) D4 उभे मूत्रे पुरीषाणि —ᵇ) T1 नित्य (for दिवा) —ᵈ) V1 B2–6 Dn1 n2 तथा हि, G1 3 तदा हि; G4 सदास्य (for तथास्य) Dn3 D8 10 T2 रिष्यति॰ B1 3 तथा ह्यायुर्न रिष्यति; D5 T3 G2 यथा(T3 तद-; G2 तदा)स्यायुर्न रिष्यति

43 M4 om 43 (cf v l 42) —ᵃ) D10 T2 3 G M1–8 सदा (for कृशान्) T1 त्रीन्सदा नावमन्येत. —ᵈ) D6–10 सर्वे त्वाशीविषोपमा

44 ᵃ) D1 3 4 6–10 हन्याद् (for दहति) —ᵇ) T2 दहति, T3 G स्पृशति (for पश्यति), —ᶜ) D1 2 हि (for ऽपि)

45 B5 om 45–46 —ᵇ) D5 10 क्रुद्धेन (for ध्यानेन) T1 ह, M वा (for च) —ᶜ) S नित्यं (for यत्नाद्) —ᵈ) S नावमन्येत पण्डित

46 B5 om 46 (cf v l 45) —ᵃ) B1 3 गुरूणां॰ V1 B1–4 Dn D5 चैव, T2 वैरि (for वैर-) —ᵇ) D4–8 10 S कथचन (for कदा॰)

47 T1 om 47ᵃᵇ —ᵃ) D1 om मिथ्या D4 M प्रवृत्ते वा, D6–9 ॰त्तौ वा (for ॰त्तेऽपि) —ᵇ) D4 5 8 10 गुरावपि, D6 7 9 गुरोरपि (for गुराविह) —ᶜ) M हरति (for दहति) —ᵈ) T1 युधिष्ठिर (for न संशय)

48 ᵇ) B3 धावनं, G3 om, (for सेचनम्) —ᶜ)

नातिकल्यं नातिसायं न च मध्यंदिने स्थिते ।
नाज्ञातैः सह गच्छेत नैको न वृषलैः सह ॥ ४९
पन्था देयो ब्राह्मणाय गोभ्यो राजभ्य एव च ।
वृद्धाय भारतप्ताय गर्भिण्यै दुर्बलाय च ॥ ५०
प्रदक्षिणं च कुर्वीत परिज्ञातान्वनस्पतीन् ।
चतुष्पथान्प्रकुर्वीत सर्वानेव प्रदक्षिणान् ॥ ५१
मध्यंदिने निशाकाले मध्यरात्रे च सर्वदा ।
चतुष्पथं न सेवेत उभे संध्ये तथैव च ॥ ५२
उपानहौ च वस्त्रं च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।
ब्रह्मचारी च नित्यं स्यात्पादं पादेन नाक्रमेत् ॥ ५३
अमावास्यां पौर्णमास्यां चतुर्दश्यां च सर्वशः ।
अष्टम्यां सर्वपक्षाणां ब्रह्मचारी सदा भवेत् ॥ ५४
वृथा मांसं न खादेत पृष्ठमांसं तथैव च ।
आक्रोशं परिवादं च पैशुन्यं च विवर्जयेत् ॥ ५५

नारुंतुदः स्यान्न नृशंसवादी
न हीनतः परमभ्याददीत ।
ययास्य वाचा पर उद्विजेत
न तां वदेद्रुशतीं पापलोक्याम् ॥ ५६

वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति
यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्य नामर्मसु ते पतन्ति
तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ५७

C 13 4966
B. 13 104 32
K. 13 161 33
M 13 94 61

C 13 4987
B 13 104 33
K 13 161 34
M 13 94 62

रोहते सायकैर्विद्धं वनं परशुना हतम् ।
वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ॥ ५८
हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान्विद्याहीनान्वयोधिकान् ।
रूपद्रविणहीनांश्च सत्त्वहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥ ५९
नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् ।
द्वेषस्तम्भाभिमानांश्च तैक्ष्ण्यं च परिवर्जयेत् ॥ ६०
परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्क्रुद्धो नैनं निपातयेत् ।
अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शिक्षार्थं ताडनं स्मृतम् ॥ ६१
न ब्राह्मणान्परिवदेन्नक्षत्राणि न निर्दिशेत् ।
तिथिं पक्षस्य न ब्रूयात्तथास्यायुर्न रिष्यते ॥ ६२
कृत्वा मूत्रपुरीषे तु रथ्यामाक्रम्य वा पुनः ।
पादप्रक्षालनं कुर्यात्स्वाध्याये भोजने तथा ॥ ६३
त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।
अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥ ६४
संयावं कृसरं मांसं शष्कुली पायसं तथा ।
आत्मार्थं न प्रकर्तव्यं देवार्थं तु प्रकल्पयेत् ॥ ६५

म॰, T3 ये म॰, G1 3 वै म॰ (for नाम॰) B8 corrupt, Dn1 D5 T G ये (for ते) — d) D5 सृजेत् (for [अ]वसृ॰) D6–9 परस्य (for परेषु)

58 For the sequence in V1 B Dn, cf v 1 49 — a) B1 (marg) भिन्न (for विद्ध) D1 2 सरोहतीषुणा विद्ध, S सरोहत्यग्निना दग्ध — b) T2 3 G क्षत (for हतम्) — c) B1 2 (both marg as in text) 3 वाचा दुरुक्तया विद्ध — d) D5 प्र (for सं-) M1–3 विक्षत (for वाक्क्षतम्) — After 58, V1 B Dn D5 8 10 ins

490* कर्णिनालीकनाराचान्निर्हरन्ति शरीरत ।
वाक्शल्यस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदिशयो हि स ।

59 =(var) Manu 4 141 For the sequence in V1 B Dn, cf v 1 49 — b) V1 B Dn D4–10 विगर्हितान्, D1 2 वयोतिगान् (for ॰धिकान्) — d) S जाति, Bom ed सत्य (for सत्त्व)

60 =(var) Manu 4 163 For the sequence in V1 B Dn, cf v 1, 49. T1 om 60, Dn3 reads it twice — b) T3 3 G परनिंदा (for देवताना) — c) T2 corrupt V1 B Dn3 (both times) D2 ॰स्तमाभिमान, T3 G1 2 4 M स्तभाति(T3 ॰दि)मानाश्च (for ॰स्तम्भाभि॰) G3 द्वेषं स्तंभातिमानाश्च — d) B3 Dn1 n2 तैक्ष्य च, D4 5 तैक्षण्य, G2 तैक्ष्णिण्य (for तैक्ष्ण्य च)

61 =(var) Manu 4 164 For the sequence in V1 B Dn, cf v 1 49 B1 D10 om (hapl) 61ab — b) D1 क्रुद्ध (for क्रुद्धो) S (G1 damaged) [ए]व (for [ए]न) D2 निवारयेत् (for निपात॰) — T1 om. 61cd — c) G1 3 शिष्यात्पुत्राद् (by transp) V1 B Dn D5 च (for वा) — d) V1 B1 2 Dn1 D1 4 शिष्टयर्थ, Dn2 शिष्टार्थं, D2 शिष्यार्थे, D6 7 9 शिष्यार्थं (for शिक्षार्थं)

62 For the sequence in V1 B Dn, cf. v 1 49 — a) D5 ब्राह्मणाना (hypermetric), M ब्राह्मण (for ॰णान्) — b) D1 2 5–9 T1 transp नक्षत्राणि and न D4 वि (for न) — T1 om 62c–63b — c) M1–3 तिथीन् (for तिथिं) T2 3 G तिथीन्परस्य न ब्रूयात् — d) B3 तथापि, G1 3 तस्य च (for तथास्य) Dn2 हीयते, D4 5 8 10 रिष्यति (for ॰ते) T2 3 G2 4 तस्य चायुर्न रिष्यति, M तस्यायुर्न च रिष्यते — T2 3 G M ins after 62 T1 after 62ab

491* अमावास्यामृते नित्य दन्तधावनमाचरेत् ।
इतिहासपुराणानि दानं वेदं च नित्यशः ।
गायत्रीमननं नित्य कुर्यात्सध्या समाहित ।

[T1 om line 2 — (L 3) G4 कुर्यान् (for नित्य) T1 गायत्रीं च जपेन्नित्य (for the prior half) G4 नित्य (for कुर्यात्)]

63 Cf Manu. 5 138 For the sequence in V1 B Dn, cf. v 1 49 T1 om 63ab (cf. v 1. 62) — a) D1 2 -पुरीष च (for ॰षे तु) — c) G4 पादौ (for पाद)

64 = Manu 5 127 For the sequence in V1 B Dn, cf v 1 49. T1 om. 64 — b) D4 5 10 अकल्पयत् — G3 4 om (hapl) 64c–65a — d) D4 6 7 9 यत्र (for यच्च)

65 For the sequence in V1 B Dn, cf v 1 49 G2 4 om 65 (cf. v 1 64) — a) D1 2 यवागूं, D4 5 8 10 अपूप, S (G2 4 om) यावकं (for संयावं) V1 B1 3 कृपर, B2 4 5 Dn कृशर (for कृसर) D6 7 9 अपूपं कृशरा मांसं — b) V1 शष्कुलिं, B Dn D1 4 5 10 ॰लीं, T1 ॰ली (for ॰ली) — c) T2

नित्यमग्निं परिचरेद्भिक्षां दद्याच्च नित्यदा ।
वाग्यतो दन्तकाष्ठं च नित्यमेव समाचरेत् ।
न चाभ्युदितशायी स्यात्प्रायश्चित्ती तथा भवेत् ॥ ६६
मातापितरमुत्थाय पूर्वमेवाभिवादयेत् ।
आचार्यमथ वाप्येनं तथायुर्विन्दते महत् ॥ ६७
वर्जयेद्दन्तकाष्ठानि वर्जनीयानि नित्यशः ।
भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्वस्वपि च वर्जयेत् ॥ ६८
उदङ्मुखश्च सततं शौचं कुर्यात्समाहितः ॥ ६९
अकृत्वा देवतापूजां नान्यं गच्छेत्कदाचन ।
अन्यत्र तु गुरुं वृद्धं धार्मिकं वा विचक्षणम् ॥ ७०
अवलोक्यो न चादर्शो मलिनो बुद्धिमत्तरैः ।
न चाज्ञातां स्त्रियं गच्छेद्गर्भिणीं वा कदाचन ॥ ७१
उदक्शिरा न स्वपेत तथा प्रत्यक्शिरा न च ।
प्राक्शिरास्तु स्वपेद्विद्वानथ वा दक्षिणाशिराः ॥ ७२ C. 13. 5003 B 13. 104 48 K 13 161 51 M 13 94 79

प्रवर्तव्यं, G1 M2 प्रवक्तव्यं, G3 M1 2 प्रपत्त(M1 °क्त)व्य (for प्रकर्तव्यं) D1 2 आत्मार्थे न तु कर्तव्य, D4–10 °र्थे नैव पक्तव्य(D5 10 कर्त°)व्य — d) D5–10 देवाना तु, S (G3 4 om) देवतार्थं (for देवार्थं तु) B1 om प्र B1 2 D1 2 4 देवताना तु कल्पयेत्

66 For the sequence in V1 B Dn, cf v 1 49 — b) D5–7 9 10 नित्यश, T1.2 M शक्तित, T2 G3 4 भिक्षित; G1 2 भक्तित (for नित्यदा) — c) D4–10 वाग्यतो देवविप्रांश्च — d) D4–10 समर्चयेत् (for समाचरेत्) — For 66cd, S subst

492* दन्तकाष्ठे च सन्ध्याया मलोत्सर्गे च मौनग ।

[G3 4 सन्ध्याया (for °या) T1 मैथुने (for मौनग)] T1 cont.

493* जलव्यस्तानुसधाने स्नाने मौन प्रशस्यते ।

— f) D4–10 सदा (for तथा) M1–3 प्रायश्चित्तमयो भवेद् — For 66ef, T G M4 subst.

494* न संध्याया स्वपेन्नित्य स्नायाच्छुद्ध सदा भवेत् ।
[G1.2 शुद्धि (for शुद्ध°)]

67 For the sequence in V1 B Dn, cf v 1 49 — a) T1 2 G M प्रात (for माता-) D4 6 7 9 माता पित्रे समुत्थाय, D10 मातापित्रो समु°, T2 प्रातर्मातरमु° — b) B1 प्रातर्, D4 6–9 नित्यम् (for पूर्वं) — B5 om 67c–70b D4 6 7 9 om 67cd — c) B1 2 D1 2 वाप्येव, Dn D5 8 10 वाप्यन्य, S विप्रांश्च (for वाप्येन) — After 67ab, T1 ins

495* भूमावेकेन पाणिना ।
गुल्फदघ्ना समुच्चित्य

68 For the sequence in V1 B Dn, cf. v 1 49 B5 om 68 (cf. v 1 67) D1 reads 68 twice — c) G1 2 4 वर्जयेषु (for भक्ष°) — d) D2 सर्वास्वपि, T1 परस्वानि (for पर्वस्वपि) V1 B1–4 Dn त्रि (for च)

69 For the sequence in V1 B Dn, cf v 1 49. B5 om 69 (cf v 1 67) — a) D5–10 तु (for च). — After 69, V1 B1 4 Dn D1 2 5 ins

496* अकृत्वा देवपूजा च नाचरेद्दन्तधावनम् ।

[D2 तु (for च) D1 अकृत्वा देवतापूजां (for the prior half) D2 हि (for न)]

70 For the sequence in V1 B Dn, cf. v 1. 49 B5 om. 70ab (cf v 1. 67) — a) V1 B1–4 Dn अकृत्वा देवपूजा च, D1 2 अनभ्यर्च्य च देवास्तु — b) V1 B4 Dn D1 [अ]भि (for [अ]न्य) D4 T G कथंचन (for कदा°) B1–3 नाभिगच्छेत्कथंचन — After 70ab, T1 ins 497* D5 10 om (hapl) 70c–71d T1 om 70c–71b — c) D1 वर्जयित्वा (for अन्यत्र तु) D4 अन्यत्र गुरु वृद्ध वा — d) M विचक्षण (for °क्षणम्)

71 For the sequence in V1 B Dn, cf v 1 49 D5 10 om 71, T1 om 71ab (for all, cf v 1. 70) D2 om 71 — d) D5 9 गर्भिणी या, T1 गुर्विणीं वा (for गर्भिणीं वा) — T2 3 G M ins after 71 T1 after 70ab

497* दारसग्रहणात्पूर्वं नाचरेन्मैथुन बुध ।
अन्यथा स्ववकीर्ण स्यात्प्रायश्चित्त समाचरेत् ।
नोदीक्षेत्परदाराश्च रहस्येकासनो भवेत् ।
इन्द्रियाणि सदा यच्छेत्स्वप्ने शुद्धमना भवेत् ।

[(L 2) T1 त्ववकीर्णो स्यात्, T2 °कीर्ण स्यात्, M1–3 °कीर्णस्य (for °कीर्ण स्यात्) G3 सदा चरत् (for समाच°) — (L 3) T1 [उ]द्वीक्षेत् (for [उ]दी°) M °दाराणि (for °दाराश्च) T1 M रहो न (for रहसि) — T1 om (hapl) line 4]

72 For the sequence in V1 B Dn, cf v 1. 49 — a) D5 transp उदक्शिरा and न Dn2 स्वपेच्च (for °त) D4 उदक्शिरो न सस्वपेत्, D10 स्वपेदुदक्शिरा नैव — b) Dn2 न वा, D1 2 T2 3 G1 2 नर (for न च)

C 13 5033 B 13 104 49 K 13 161 51 M 13 94 80

न भग्ने नावदीर्णे वा शयने प्रस्वपेत च ।
नान्तर्धाने न संयुक्ते न च तिर्यक्कदाचन ॥ ७३
न नग्नः कर्हिचित्स्नायान्न निशायां कदाचन ।
स्नात्वा च नावमृज्येत गात्राणि सुविचक्षणः ॥ ७४
न चानुलिम्पेदस्नात्वा स्नात्वा वासो न निर्धुनेत् ।
आर्द्र एव तु वासांसि नित्यं सेवेत मानवः ।
स्रजश्च नावकर्षेत न बहिर्धारयेत च ॥ ७५
रक्तमाल्यं न धार्यं स्याच्छुक्लं धार्यं तु पण्डितैः ।
वर्जयित्वा तु कमलं तथा कुवलयं विभो ॥ ७६
रक्तं शिरसि धार्यं तु तथा वानेयमित्यपि ।
काञ्चनी चैव या माला न सा दुष्यति कर्हिचित् ।
स्नातस्य वर्णकं नित्यमार्द्रं दद्याद्विशां पते ॥ ७७
विपर्ययं न कुर्वीत वाससो बुद्धिमान्नरः ।
तथा नान्यधृतं धार्यं न चापदशमेव च ॥ ७८

G8 तथा प्रत्यक्शिरो नर — ^{c}) D10 स्वापयेद् (for तु स्वपेद्) — ^{d}) S तथा वै (for अथ वा) V1 दक्षिणा (for °णा) D1 6 7 9 10 G2 शिर (for शिरा) D4 अथ वा दक्षिण शिर

73 For the sequence in V1 B Dn, cf v l 49 — ^{a}) B1 D1-10 नावकीर्णे, D1 2 न विदीर्णे, T G1. 3 4 वा न शी(T8 जी)र्णे, G2 M1 नावशीर्णे; M2 3 वा विशीर्णे, M4 वाथ शीर्णे (for नावदीर्णे) V1 B1-4 Dn M1 च, B5 न (for वा) — ^{b}) D4-10 न, T1 [s]थ (for प्र) V1 B Dn D4 स्वपीत (for -स्वपेत) S ह (for च) — ^{c}) D1 4-10 अतर्धाने (for नान्त°) — After 73, V1 B Dn D5 8 10 ins

498* न चापि गच्छेत्कार्येण समयाद्वापि नास्तिके ।

[Dn1 D8 कुर्यात् (for गच्छेत्) B2 (marg. as above) समीपाद् (for समयाद्). B8 Dn1 नास्तिकैः (for °के)]

— V1 B Dn D5 8 10 cont. D1 2 4 6, 7 9 ins after 73

499* आसन तु पदाकृष्य न प्रसज्जेत्तथा नर ।

[Dn8 D8 [आ]क्रम्य (for [आ]कृष्य) B4 आसन च पदाक्रम्य (for the prior half) B1 8 न प्रसक्षेत्, D1 2 प्रसृज्येद्वा, D4-10 प्रदास्य च (for न प्रसज्जेत्) Dn8 कदाचन (for तथा नर)]

74 For the sequence in V1 B Dn, cf v l 49. — ^{b}) D4-10 कथचन (for कदा°) — ^{c}) D1 2 4-10 स्नात्वा न चावमा(D1 2 6 चैव मा)र्जेत — For 73^{c}–74^{d}, S subst

500* तिर्यङ्ङ च शयेन्नित्यं नान्तर्धानेन संयुत ।
न निशाया पुन स्नायादापद्यसिद्धिजान्तिके ।
स्नाने निर्माल्यक वर्जेत्स्नात्वा नाङ्गानि मार्जयेत् ।

[T1 2 G1 2 M read line 2 after 76 — (L 2) T1 G8 आपद्यति, T8 G1 2 4 M1 °धाग्नि (for °धग्नि-) — T1 om line 3, T2 8 G M read line 3 and 75 after 77^{cd} — (L 3) G2 स्नान (for स्नाने) T3 च (for न) T3 8 वर्जयेत् (for मा°)]

75 For the sequence in V1 B Dn, cf v l 49, and for that in T2 8 G M, cf. v l 74 D2 T1 om 75^{ab} — ^{a}) D9 वा (for च) D4 6-9 अगानि (for अस्नात्वा) — ^{b}) S (T1 om) वासश्चापि (for स्नात्वा वासो) D5 10 स्नात्वा सेवेत मानव — T1 reads 75^{cd} after 77^{cd} — ^{c}) T1 M1-8 आर्द्राणि न (for आर्द्र एव) — ^{d}) D1 2 4 6-9 स्नात्वा (for नित्य) — T1 om 75^{ef} — ^{e}) D1 2 वि, D4 च, T2 8 G M4 [अ]प (for [अ]व-). V1 B Dn कृष्येत (for -कर्षेत) — ^{f}) G1 8 पुनर् (for बहिर्) V1 B Dn धारयीत (for °येत)

76 ^{a}) D2 6 9 रक्त (for रक्त) D4 वा धार्यं, S (except T1) धार्यं च (for धार्यं स्याच्) — ^{b}) D2 न; T2 8 G च (for तु) — D4 om (hapl) 76^{d}–77^{a} — ^{d}) Dn1 n2 T1 प्रभो (for विभो) — After 76, T1 8 G1 2 M read line 2 of 500*

77 D4 om 77^{a} (cf v l. 76) T1 om 77^{ab} — ^{a}) G2 रक्त (for रक्तं) B8 धार्यस् (for धार्यं) — ^{b}) D10 S (T1 om) नाग्नेयम् (for वाने°) — ^{c}) T1 8 M [अ]पि (for [ए]व) D5 10 transp या and माला V1 B Dn T2 G कांचनीयापि माला या (B2 या माला) — ^{d}) D8 T2 8 G8 4 दूष्यति (for दु°) — After 77^{cd}, T1 reads 75^{cd} and T2 8 G M read line 3 of 500* and 75 T1 om 77^{ef} — ^{e}) D4 T2 8 G स्नातस्तु, D10 स्नात सु- (for स्नातस्य) D7 वर्णकान् (for °क) D5 9 स्नातस्तु वर्णकान्नित्यम् — ^{f}) D4 6 7 9 आर्द्रान् (for आर्द्रं)

78 ^{b}) V1 B1-3 5 Dn8 M2 वाससोर् (for °सो)

अन्यदेव भवेद्वासः शयनीये नरोत्तम ।
अन्यद्रथ्यासु देवानामर्चायामन्यदेव हि ॥ ७९
प्रियङ्गुचन्दनाभ्यां च बिल्वेन तगरेण च ।
पृथगेवानुलिम्पेत केसरेण च बुद्धिमान् ॥ ८०
उपवासं च कुर्वीत स्नातः शुचिरलंकृतः ।
पर्वकालेषु सर्वेषु ब्रह्मचारी सदा भवेत् ॥ ८१
नालीढया परिहतं भक्षयीत कदाचन ।
तथा नोद्धृतसाराणि प्रेक्षतां नाप्रदाय च ॥ ८२
न संनिकृष्टो मेधावी नाशुचिर्न च सत्सु च ।
प्रतिषिद्धान्न धर्मेषु भक्षान्भुञ्जीत पृष्ठतः ॥ ८३
पिप्पलं च वटं चैव शणशाकं तथैव च ।
उदुम्बरं न खादेच्च भवार्थी पुरुषोत्तमः ॥ ८४
आजं गव्यं च यन्मांसं मायूरं चैव वर्जयेत् ।
वर्जयेच्छुष्कमांसं च तथा पर्युषितं च यत् ॥ ८५
न पाणौ लवणं विद्वान्प्राश्नीयान्न च रात्रिषु ।
दधिसक्तून्न भुञ्जीत वृथामांसं च वर्जयेत् ॥ ८६

C. 13 5049
B 13. 104 94
K. 13. 161 99
M 13 94 94

—^{c}) T_2 ततो (for तथा) $D_{6\ 9}$ कार्यं, S (except T_1) प्राह्य (for धार्यं) —^{d}) V_1 B Dn_3 तया, $D_{6\ 7}$ न वा (for न च) D_1 हि, D_{8-10} ह (for च). S न चातिविकृत तया

79 ^{b}) $D_{1\ 2\ 4-10}$ नराधिप (for नरोत्तम) —T_1 om 79^{c}–80^{d} —^{c}) S (T_1 om) अन्यद्रथ्येषु देवानाम् (sic) —^{d}) T_2 damaged for अर्चाया $D_{1-7\ 9\ 10}$ ह, S (T_1 om) तु (for हि)

80 T_1 om 80 (cf v l 79) —^{a}) D_{8-10} तु (for च) —^{b}) D_{10} स्थगरेण (for तग°) $B_{3\ 8}$ वा (for च) S (T_1 om) लिंपेत स्थगरेण च —^{c}) D_7 पृथाग वा (for पृथगेव) $D_{8\ 9}$ पृथाग वा न लिंपेत —^{d}) Some MSS केदारेण

81 ^{a}) D_5 प्र, T_1 न (for च) —After 81^{ab}, S (except T_1) ins

501* नोपवास वृथा कुर्याद्धनं नापहरेदिह ।

[T_2 हुन (for धन) M [उ]प- (for [अ]प-) T_3 इति (for इह)]

—S (except M_{1-3}) om. 81^{cd} —^{c}) Dn_1 पूर्वं, D_3 पुव (for पर्व) —After 81, Dn_1 n_3 D_{4-10} read 90^{ab}, Dn_1 n_3 D_{5-10} repeating it in its proper place

82 ^{a}) $D_{1\ 2\ 4\ 6-9}$ परिहर्त, Cn °कृतं (for °हतं) V_1 B Dn_1 n_3 Cnp नालीढ नापरिह(Dn_3 °विहि-, Cnp °रिहि)त, D_5 नालीढेनापरिहत ❀ Cn आलीढया रजस्वलया परिकृत सपादितम् । ❀ —^{b}) B_{1-3} D_8 विचक्षण (for कदाचन) $D_{1\ 3\ 4-7\ 9}$ भक्षयेत विचक्षण —For 82^{ab}, D_{10} S subst.

502* नावलीढमवज्ञातमाघ्रात भक्षयेदपि ।

[G_2 घ्रातमघ्रात (for -ज्ञातमाघ्रात) D_{10} मम इति (for भक्षयेद्) G_3 इह (for अपि)]

—^{d}) V_1 B Dn प्रेक्षते (for °ता) S om न D_4 कदाचन, D_{6-10} प्रदाय च (for [अ]प्र°)

83 T_3 om (hapl) 83^{a}–84^{b} T_1 om 83^{ab} —^{a}) V_1 D_1 संनिकृष्ट; B $D_{2\ 5-10}$ °कृष्टे, S ($T_{1\ 3}$ om) [अ]सनिविष्टो (for सनिकृष्टो) —^{b}) V_1 B Dn_2 n_3 अशुचेर्; Dn_1 D_2 नाशुचेर् (for °चिर्) $D_{1\ 3}$ च सत्सु वै, $D_{5\ 8\ 10}$ महासने, D_{6-9} महानसे, $G_{1\ 3}$ च मत्सर (for (for च सत्सु च) —^{c}) S (T_3 om) प्रतिषिद्ध (for °पिद्धान्) $D_{1.\ 2}$ धर्मेण; D_{4-10} धर्मिष्ठान् (for धर्मेषु) —^{d}) V_1 B_{1-3} Dn_1 $D_{3\ 4}$ भक्ष्यान्, $B_{4\ 5}$ Dn_2 n_3 भक्तान्, $G_{1\ 3}$ M भक्षं (for भक्षान्) T_1 भक्ष्यं भुंजीत सर्वदा, T_2 G_2 भक्ष भुजीत पूर्वत, G_4 भक्तं भुंजीत सर्वत

84 T_3 om 84^{cd} (cf v l 83) —^{a}) T_1 वटकं (for च वटं) —^{b}) D_1 *लाशाक, D_2 साण°; $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ शण शाकं, D_{10} चणशाक (for शण°) —^{c}) B_3 उदुंबर, $D_{6\ 7\ 9}$ औद(D_7 °दु)बर $D_{1\ 2}$ खादेत (for °च्च) —^{d}) $D_{1\ 2\ 4-10}$ भवार्थी पुरुष सदा, S भवा (T_1 श्रेयो, T_2 G भावा)र्थी पुरुषो नृप

85 ^{a}) V_1 B Dn तथा (for च यन्) —^{b}) T_2 माचूर, G_4 मासूर (for मायूरं) T_3 corrupt. —^{c}) $D_{4-7\ 9\ 10}$ मासं तु; S -मासानि (for मांस च) —^{d}) D_4 यथा (for तथा) D_4 तत् (for यत्) —After 85, T_1 ins

503* शुष्कमन्नं न भुञ्जीत शूद्रान्नं च विवर्जयेत् ।

86 ^{a}) $D_{6\ 7\ 9}$ पाणि (for पाणौ) D_8 om लवण M_2 प्राज्ञम् (for विद्वान्) D_4 न पाणिलवणे विद्वान् —^{b}) T_1 G_4 M_4 ना(M_4 न)श्नीयान् $D_{6\ 7\ 9}$ न प्राश्नी-

C. 13 5050 B 13 104 95 K 13 131 100 M 13 94 95

वालेन तु न भुञ्जीत परश्राद्धं तथैव च ।
सायं प्रातश्च भुञ्जीत नान्तराले समाहितः ॥ ८७
वाग्यतो नैकवस्त्रश्च नासंविष्टः कदाचन ।
भूमौ सदैव नाश्नीयान्नानासीनो न शब्दवत् ॥ ८८
तोयपूर्वं प्रदायान्नमतिथिभ्यो विशां पते ।
पश्चाद्भुञ्जीत मेधावी न चाप्यन्यमना नरः ॥ ८९
समानमेकपङ्क्त्यां तु भोज्यमन्नं नरेश्वर ।
विषं हालाहलं भुङ्क्ते योऽप्रदाय सुहृज्जने ॥ ९०
पानीयं पायसं सर्पिर्दधिसक्तुमधून्यपि ।
निरस्य शेषमेतेषां न प्रदेयं तु कस्यचित् ॥ ९१
भुञ्जानो मनुजव्याघ्र नैव शङ्कां समाचरेत् ।
दधि चाप्यनुपानं वै न कर्तव्यं भवार्थिना ॥ ९२
आचम्य चैव हस्तेन परिस्राव्य तथोदकम् ।
अङ्गुष्ठं चरणस्याथ दक्षिणस्यावसेचयेत् ॥ ९३
पाणिं मूर्ध्नि समाधाय स्पृष्ट्वा चाग्निं समाहितः ।
ज्ञातिश्रैष्ठ्यमवाप्नोति प्रयोगकुशलो नरः ॥ ९४

याश्च रात्रिषु, M_{1-3} आस्ये वा केवलं क्षिपेत् — D_{1} om (hapl) 86^{d}–87^{a} —^{d}) Dn_{3} om, $D_{5\,6\,8-10}$ तु (for च) — For 86^{cd}, S subst.

504* दधिसक्तु न दोषाया पिबेन्मधु च नित्यश ।
[T_{1} M सक्तून् (for -सक्तु) G_{4} सर्वश (for नित्यश) T_{1} न पिबेन्मधु नित्यश (for the post half)]

87 D_{1} om 87^{a} (cf v l 86) V_{1} B Dn transp. 87^{ab} and 87^{cd} —^{a}) D_{2} अकाले, D_{4-10} यलेन (for वालेन) B_{4} transp तु and न B_{5} वालेयाश्च तु भुंजीत, Dn_{2} अकाले न तु भु°, T G वालेन न तु भु, M न वालेन तु भुं° —^{b}) $D_{2\,4-10}$ परश्राद्धे (for °श्राद्ध). S द्विपदस्य च सर्वश —^{c}) S तु (for च) —^{d}) $D_{1\,2}$ नातरा वा, $D_{6\,7\,9}$ °रा न (for °राले) T_{1} अतरा न कदाचन, $T_{2\,3}$ G M न तु भूमौ कदाचन

88 T_{1} om 88 —^{a}) B_{3} T_{3} वस्त्र, $D_{1\,2}$ वासाश्च (for -वस्त्रश्च) D_{5-10} नात्रा(D10 न वा)य्यतो नैकवस्त्रो —^{b}) $D_{6\,7\,9}$ G_{2} सविष्ट (for [अ]सं°) —^{c}) $D_{1,2}$ च (for न) —^{d}) Dn_{1} n_{2} D_{8} [अ]नाशीलो, T_{2} [अ]शौचेन, T_{3} M [अ]शौचाच्च (for [अ]नासीनो) D_{5-7} शब्दवान् (for °वत्) D_{10} नानाशी न च शब्दवान्, G नाशौचं न (G_{2} °चेन) च शब्दवत्

89 ^{a}) D_{6-9} अन्यत्, M_{1} सोय (for तोय) —^{d}) D_{4-9} न चाप्यन्यदनतर, T_{1} वाग्यतो नियतव्रत

90 D_{4} reads 90^{ab} after 81 Dn_{1} n_{2} D_{5-10} read it for the first time after 81 —^{a}) Dn_{3} पृत्र D_{8} om (for एक) D_{8} (first time) पात्रे, T_{2} पक्त्या —^{b}) Dn_{1} n_{2} $D_{5-7\,9}$ (all first time) भुजीताश्च D_{8} (first time) भुजेश्चाश्च, D_{10} (first time) S भुज्यमानं (T_{1} °नो) (for भोज्यमन्न) Dn_{2} $D_{8\,9}$ (all second time) नरेश्वर, Dn_{3} °श्वर (for °श्वर) $D_{4\,10}$ (first time) भुजीताश्च जनेश्वर — After 90^{ab}, T_{1} ins

505* नि शब्देन तु भुञ्जीत मित्र भुञ्जीत नाहितम् ।
T_{1} cont M_{1-3} ins after 90^{ab}

506* योऽतिथीनामदत्त्वा च बालाना जरठै सह ।
[T_{1} अतिथीनामदत्त्वा तु (for the prior half)]
—^{c}) $D_{1\,10}$ हलाहलं —^{d}) B_{1} अप्रदाय (for योऽप्र°) $D_{5\,10}$ सुहृत्तमे (for °ज्जने)

91 T_{1} om 91 —^{a}) V_{1} Dn सक्तून, B_{1-3} शक्तून्, B_{6} शुक्त, D_{8} तक्र (for सर्पिर्) —^{b}) V_{1} B Dn सर्पिर्, D_{1} शुक्तं, D_{2} -भक्त, D_{4-10} तक्रं (for सक्तु) —^{c}) $D_{1,2}$ निरस्यं, D_{10} S (except G_{2}, T_{1} om) नरस्य (for निरस्य) Dn_{1} अन्येषां (for एतेषा) —^{d}) D_{8} च (for तु) V_{1} Dn_{1} $D_{2,4-10}$ कर्हिचित् (for कस्य°) ❀ Cn निरस्य पानीयादीन्विहाय अन्येषां भक्षाणा शेषमन्यस्मै न देयम् । पानीयादेरपि शेषं पुत्रादिभ्य एव देयम् । पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्ट भोज्यमिति स्मरणात् । अन्येषा तद्भोजनस्य निषेधात् । गौडास्तु निरस्य शेषमेतेषा न प्रदेयमिति पठन्ति । तत्परिसंख्यापत्तेरुपेक्ष्यते । ❀

92 ^{a}) T_{1} हि नर- (for मनुज-) —^{b}) $D_{6\,9}$ नैव M [आ]शकां (for शङ्का) — T_{1} om. 92^{cd} —^{c}) Dn_{2} चाप्यनु, $D_{5\,10}$ तक्रानु- (for चाप्यनु-) $D_{4\,7}$ -पात्रे (for पान) $D_{6\,9}$ दधि तक्रानुपात्रे वै, S (T_{1} om) अधिगम्योदपान तु

93 B_{5} om (hapl) 93–98 —^{a}) V_{1} B_{1-4} Dn D_{4-10} T_{3} G_{2} [ए]क (for [ए]व) —^{b}) Dn_{1} n_{2} $D_{5\,10}$ परिप्लाव्य D_{8} श्रव्य T_{3} °स्रव्य (for °स्राव्य) —^{c}) $D_{1\,2\,6\,7\,9}$ अगुष्ठे (for °ष्ठ) —^{d}) T_{1} प्र- (for [अ]व) B_{1} $D_{1\,2\,4-7\,9}$ -सेचन (for °येत्)

94 B_{5} om 94 (cf v. l. 93) —^{a}) $D_{4-7\,9}$ वारि (for पाणिं) D_{1} मूर्ध्नां (for मूर्ध्नि) S पाणिं मूर्ध्नां

अद्भिः प्राणान्समालभ्य नाभिं पाणितलेन च ।
स्पृशंश्चैव प्रतिष्ठेत न चाप्यार्द्रेण पाणिना ॥ ९५
अङ्गुष्ठस्यान्तराले च ब्राह्मं तीर्थमुदाहृतम् ।
कनिष्ठिकायाः पश्चात्तु देवतीर्थमिहोच्यते ॥ ९६
अङ्गुष्ठस्य च यन्मध्यं प्रदेशिन्याश्च भारत ।
तेन पित्र्याणि कुर्वीत स्पृष्ट्वापो न्यायतस्तथा ॥ ९७
परापवादं न ब्रूयान्नाप्रियं च कदाचन ।
न मन्युः कश्चिदुत्पाद्यः पुरुषेण भवार्थिना ॥ ९८
पतितैस्तु कथां नेच्छेद्दर्शनं चापि वर्जयेत् ।
संसर्गं च न गच्छेत तथायुर्विन्दते महत् ॥ ९९
न दिवा मैथुनं गच्छेन्न कन्यां न च बन्धकीम् ।
न चास्नातां स्त्रियं गच्छेत्तथायुर्विन्दते महत् ॥ १००
स्वे स्वे तीर्थे समाचम्य कार्ये समुपकल्पिते ।
त्रिः पीत्वापो द्विः प्रमृज्य कृतशौचो भवेन्नरः ॥ १०१
इन्द्रियाणि सकृत्स्पृश्य त्रिरभ्युक्ष्य च मानवः ।
कुर्वीत पित्र्यं दैवं च वेददृष्टेन कर्मणा ॥ १०२
ब्राह्मणार्थे च यच्छौचं तच्च मे शृणु कौरव ।
प्रवृत्तं च हितं चोक्त्वा भोजनाद्यन्तयोस्तथा ॥ १०३

C 13 5066
B 13 104 111
K 13 161 116
M 13 94 111

समानाय्य — b) D4 दृष्ट्वाग्निं स, D5 दृष्ट्वाग्निं सु-, D6–9 दृष्ट्वा चाग्निं (D8 यज्ञ) (for स्पृष्ट्वा चाग्निं) T1 समासत (for °हित) — c) V1 B1 D10 -श्रेष्ठम् (for श्रैष्ठ्यम्) — d) D4 6 9 प्रयोगे (for °ग)

95 B. om 95 (cf. v l. 93) — a) M अभी (for अद्भि) B1 3 प्राणं (for प्राणान्) — b) T3 पाणिं नाभि- (for नाभिं पाणि-) V1 B1–4 Dn तले तथा (for तलेन च) — c) D1 2 सस्पृश्य, D6–10 स्पृश्य च (for स्पृशश्च) T1 om from ष्ठेत up to वस्तथा (in 97^d) — d) D4 6–9 स, D5 10 [ए]व (for [अ]पि)

96 Cf Manu 2 59 B5 om 96 (cf. v l. 93) T1 om. 96 (cf. v l. 95) — a) B1 D1 4–7 9 [अ]तरे रे(B1 D1 4 ले)ना (for °राले च) S (T1 om.) अगुष्ठमूलस्य तले — b) D4 6 8 9 ब्राह्म्यं (for ब्राह्मं) S (T1 om) प्रचक्षते (for उदाहृतम्) — D4 6–9 om. 96^{cd} — d) B3 4 T2 3 G2 दैव-, M1–3 दैव (for देव) D1 2 दैवं तीर्थमुदाहृतं

97 B5 om 97 (cf v l 93) T1 om 97 (cf. v l. 95) — a) D5 अगुष्ठ चैव यन्मध्य — c) D6 7 9 तत्र (for तेन) — d) Dn8 D1. 2 4–10 सदा (for तथा)

98 B5 om 98 (cf. v l 93) — b) T1 आप्रिय (for ना°) D6–10 कथंचन (for कदा) — c) D1–10 नोत्पाद्य कस्यचिन्मन्यु — d) T1 विपश्चिता (for भवार्थिना)

99 a) S च (for तु) — b) V1 B Dn वि (for [अ]पि) — c) G2 संसर्गं D1 2 transp च and न D4–10 त(D6 9 य)था नेच्छेत् (for न गच्छेत) — d) T1 तदा (for तथा) D5 10 फल (for महत्) G3 4 तदायुर्वर्धते महत — After 99, D5–10 read 101^{ab}, D6 9 10 repeating it in its proper place

100 D1 2 om. (hapl) 100 — b) D4 6 7 9 बंधुकीं, T2 G वर्धकीं, T3 वार्धकं (for बन्धकीम्) T1 न कन्यामपि वृद्धिनीं — c) D5–9 [अ]ज्ञातां (for [अ]स्नाता) — d) D8 तदा (for तथा) D5 10 फलं (for महत्)

101 T1 om 101^{ab} D5–10 read 101^{ab} after 99, D6 9, 10 repeating the same here — a) D1 तोये (for तीर्थे) D1 4 6 (first time) 8 9 10 (last two first time) सदाचम्य, D10 (second time) S (T1 om) तथा° (for समा°) — b) B3 कार्यं, D1 2 कल्ये, D10 (second time) T2 3 G2 4 काल्ये; G1 3 काम्ये (for कार्ये) B3 (marg as in text) -चक्रिरे (for कल्पिते) — c) S त्रि पीत्वा द्वि प्रमृज्याप (T3 °ज्याय)

102 a) D1 2 स्पृष्ट्वा, D5 10 मृज्य, D9 स्पृशेद् (for स्पृश्य) — b) D9 [अ]द्भिर् (for त्रिर्) — c) T3 G पितृ- (for पित्र्यं) D1. 4–10 दैवं पित्र्यं च कुर्वीत — d) D1. 4–10 विधि, G3 देव (for वेद)

103 T1 om. 103 — a) D4–10 ब्रह्मतीर्थे (for ब्राह्मणार्थे) T2 न (for च) T2 G3 4 यच्छेच्च, G1 3 यच्छेत (for यच्छौच) — b) Dn8 तथा (for तच्च) T2 तन्मे शृणु च कौरव — c) Kumbh ed. and Madras ed [अ]हित (for हितं) D4 6–10 कुर्याद्, D5 वृद्धो (for चोक्त्वा) V1 B Dn D2 पवित्रं च हितं चैव — d) D1 2 4 6–10 भोजनाद्य तपस्तथा; D5 जानात्येव तथा भिधा (810), T2 3 G बहुभोजनवत्तदा (T3 °था)

104 a) D1. 5 10 S -शौचेन (for -शौचेषु) — c) D4 6–10 च (for तु) T2 G2 4 तदा (for तथा) D8

C. 13 5066 B 13 104 112 K. 13 161 117 M 13 94 112 सर्वशौचेषु ब्राह्मेण तीर्थेन समुपस्पृशेत् ।
निष्ठीव्य तु तथा क्षुत्वा स्पृश्यापो हि शुचिर्भवेत् ॥ १०४
वृद्धो ज्ञातिस्तथा मित्रं दरिद्रो यो भवेदपि ।
गृहे वासयितव्यास्ते धन्यमायुष्यमेव च ॥ १०५
गृहे पारावता धन्याः शुकाश्च सहसारिकाः ।
गृहेष्वेते न पापाय तथा वै तैलपायिकाः ॥ १०६
उद्दीपकाश्च गृध्राश्च कपोता भ्रमरास्तथा ।
निविशेयुर्यदा तत्र शान्तिमेव तदाचरेत् ॥ १०७
अमङ्गल्यानि चैतानि तथाक्रोशो महात्मनाम् ।
महात्मनां च गुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित् ॥ १०८
अगम्याश्च न गच्छेत राजपत्नीः सखीस्तथा ।
वैद्यानां बालवृद्धानां भृत्यानां च युधिष्ठिर ॥ १०९
बन्धूनां ब्राह्मणानां च तथा शारणिकस्य च ।
संबन्धिनां च राजेन्द्र तथायुर्विन्दते महत् ॥ ११०
ब्राह्मणस्थपतिभ्यां च निर्मितं यन्निवेशनम् ।
तदावसेत्सदा प्राज्ञो भवार्थी मनुजेश्वर ॥ १११

क्षित्वा; D9 क्षुत्वा (for क्षुत्वा) — d) D1 4 6-9 स्पृष्ट्वा (for स्पृश्य) — After 104, D10 S ins

507* निष्ठीवने मैथुने च क्षुते कक्ष्याविमोचने ।
उदक्यादर्शने तद्वत्प्रस्याचमनं स्मृतम् ।
स्पृशेत्कर्णं सप्रणवं सूर्यमीक्षेत्सदा तदा ।

[(L 1) T3 कच्छ- (for कक्ष्या) T1 -नियोजने, G1 3 -वियोजने (for -विमोचने) — (L 2) T1 अगरत्याचमन स्मृत (for the post half) — (L 3) T1 महाप्रत, M सदा सदा (for सदा तदा)]

105 a) S सखा (for तथा) — b) D2 4-9 M2 (inf lin) इति (for अपि) D10 S अनाथा च स्वसा गुरु — After 105ab, D10 S ins

508* कुलीन पण्डित इति रक्ष्या नि स्वा स्वदाकित ।

[T1 चापि (for इति) D10 वीक्ष्य, T1 ते स्व, T3 नित्य (for नि स्वा)]

— d) D1 2 तत् (for च)

106 a) D10 T2 3 G धार्या; T1 वास्या (for धन्या) B5 D6.9 गृहेषु परतो धन्या — b) D5 शुक-, D6-9 गृह (for सह) B1 3 सारिकै, some MSS शारिका. — After 106ab, D10 S ins

509* देवता प्रतिमादर्शाश्चन्दना पुष्पवल्लिका ।
शुद्ध जल सुवर्णं च रजतं गृहमङ्गलम् ।

[(L 1) G3 [आ]दर्शश्, M [आ]दर्श- (for °र्शाश्) T3 चदन]

— T1 om 106cd, D10 reads it twice — c) B3 गृहेष्वेकेन पापेन, D10 (first time) S (T1 om) गृहेषु च तथा पापा — d) D10 (first time) S (T1 om) निविष्टास् (for तथा वै) B5 D9 9 पायिका ❀ Cv वैकपायिका सारसपक्षिणा योषित । ❀

107 a) D1 2 G1 3 M उपदीपि(D1 2 G3 °प)काश् (hypermetric), D4-7 9 10 T2 3 G3 Cv उपदीपा(G3 °पां)श् (for उद्दीपकाश्) T1 काशिकाश्चैव गृध्राश्च, G4 उपदीपकाश्च गध्याश्च (hypermetric) ❀ Cv उपदीपा पतंगा । ❀ — b) D5 10 कपोत (for कपोता) — M4 om (hapl) 107c–109b. — c) D1, 2 निवेशेयुर् (for निवि°) V1 यथा (for यदा) — d) T1 M1-3 शातिहोम (for °मेव) B1 सदा (for तदा) D2 शातिमेयुस्तदा भवेत्, T2 3 G शातिहोम समा(G3 °दा)चरेत्

108 M4 om 108 (cf v l 107) T1 om 108ab. — a) B3 सुमगल्यानि S (T1 M4 om) अमगल्य (M1-3 °ल) सतां शापस् — c) V1 B Dn महात्मनोतिगु(B5 °नो हि गु)ह्यानि — d) B3 कदाचन; D6 9 युधिष्ठिर (for कर्हिचित्) D5 7 8.10 न वाच्यानि युधिष्ठिर.

109 M4 om 109ab (cf v l 107) D5 om (hapl) 109 D6-10 transp 109ab and 109cd — a) D10 अगम्या (for °म्याश्) B5 om. च — b) V1 B1 Dn1 G3 राज्ञ पत्नीं; D2 राजपत्नीं, D4 G3 राज्ञ पत्नी (for राजपत्नी) B2-5 Dn2 n3 D10 राज्ञ प(D10 °जप)त्नीं सखीं तथा — T1 om 109c–110d — c) D4 6-10 दी- (D4 ही नाना (for वैद्याना) — d) T3 भूत्यानां (for भृत्याना)

110 T1 om 110 (cf v l 109) D5 om (hapl) 110ab — b) S (T1 om) तथा नागरिकस्य च ❀ Cn शारणिकस्य रक्षणार्हि न । ❀ — d) B3 (marg as in text) ध्रुव (for महत्)

111 D1 6 7 9 om (hapl) 111–112 D5 om. 111a–114b — b) G3 निष्ठित (for निर्मित) — c) B3 तथावसत्, D10 S समा° (for तदा°). T3 तदा (for सदा) — d) D10 भावार्थं (for भवार्थी)

संध्यायां न स्वपेद्राजन्विद्यां न च समाचरेत् ।
न भुञ्जीत च मेधावी तथायुर्विन्दते महत् ॥ ११२
नक्तं न कुर्यात्पित्र्याणि भुक्त्वा चैव प्रसाधनम् ।
पानीयस्य क्रिया नक्तं न कार्या भूतिमिच्छता ॥ ११३
वर्जनीयाश्च वै नित्यं सक्तवो निशि भारत ।
शेषाणि चावदातानि पानीयं चैव भोजने ॥ ११४
सौहित्यं च न कर्तव्यं रात्रौ नैव समाचरेत् ।
द्विजच्छेदं न कुर्वीत भुक्त्वा न च समाचरेत् ॥ ११५
महाकुलप्रसूतां च प्रशस्तां लक्षणैस्तथा ।
वयःस्थां च महाप्राज्ञ कन्यामावोढुमर्हति ॥ ११६
अपत्यमुत्पाद्य ततः प्रतिष्ठाप्य कुलं तथा ।
पुत्राः प्रदेया ज्ञानेषु कुलधर्मेषु भारत ॥ ११७
कन्या चोत्पाद्य दातव्या कुलपुत्राय धीमते ।
पुत्रा निवेश्याश्च कुलाद्भृत्या लभ्याश्च भारत ॥ ११८
शिरःस्नातोऽथ कुर्वीत दैवं पित्र्यमथापि च ।
नक्षत्रे न च कुर्वीत यस्मिञ्जातो भवेन्नरः ।

C. 13 5092
B 13 104 127
K. 13 161 185
M 13 94 131

112 D4–7 9 om. 112 (cf. v l. 111) —^{b}) T3 विद्वान् (for विद्या) T3 G1. 3 च न (by transp) D1 2 विद्या च मनसाद्देव्, T1 न च विद्या ममाचरेत् — Dn1 om (hapl) 112^{c}–115^{b} T1 om 112^{c} T1 transp 112^{d} and 113^{a} —^{d}) T1 तदा (for तथा)

113 D5 om 113 (cf v l 111) Dn1 om 113 (cf. v l. 112) T1 transp 112^{d} and 113^{a} T1 om 113^{b-d} —^{b}) T2 3 G3 4 M नक्तं (for भुक्त्वा) D1. 2 रात्रेरन्यत्र दर्शनं, G1 3 नक्त चैव प्रवामन —^{c}) D10 T2 3 G नित्य (for नक्त) —^{d}) T2 3 G2 कुर्याद् (for कार्या) T3 गतिम् (for भूतिम्)

114 D5 om. 114^{ab} (cf. v l 111) Dn1 om 114 (cf v l 112) —^{a}) B5 [ए]व, S ते (for वै) T3 सर्वे (for नित्य) —^{b}) Some MSS शक्तवो —T1 om. (hapl) 114^{c}–115^{d} —^{c}) Dn3 D2–3 [अ]व-दानानि, D1. 2 [अ]न्नपानानि, D5 [अ]वपानानि, Bom ed [ए]व पानानि (for [अ]वदातानि) ❀ Cn अव दातानि इति गौडपाठ । ❀ —^{d}) V1 B Dn2 n3 [अ]-पि, D4 5 10 [अ]ति (for [ए]व) D6–9 पानीय चा (D9 वा)तिभोजन —After 114, M1–3 ins 510*

115 Dn1 om 115^{ab} (cf v l 112) T1 om 115 (cf v l. 114) —^{a}) V1 B Dn2 n3 D5 8 T2 3 G1–3 न च (by transp), G4 न तु ❀ Cv सौहित्य पितृतर्पणम् । ❀ —^{b}) V1 B Dn2 n3 D4 न च, D1 च न (for नैव) D2 रात्रौ च मनमाचरेत् — T2 3 G ins. after 115^{ab} M1–3 after 114

510* न भुक्त्वा मैथुन गच्छेन्न धावेद्यातिहासकम् ।
[G1 मद्याचे (for न धावेन्) G3 4 -हासिक (for °सकम्) T3 मद्याचे नातिहासिक (for the post half)]

—^{c}) D4 6 8–10 G3 M द्विजोच्छेदं (D4 10 °दे), T3 द्विजच्छद, G1 द्विजाच्छाद (for द्विजच्छेद) T2 G2 3 द्विजाच्छाद न कर्तव्य — D2 om. 115^{d}–117^{a} —^{d}) D4 6–9 भक्तान्न, D5 10 भक्ताना (for भुक्त्वा न) T2 च न (by transp), T3 द्रोह (sic), G2 सह, Cnp पान ❀ Cn द्विजच्छेद पक्षिवधं न कुर्वीत । तर्हि पक्षिमांसमेव न भोक्तव्यमिति फलितमित्याशङ्क्याह–भुक्त्वा न समाचरेदिति । द्विजान्भुक्त्वापि तच्छेद न समाचरेत् । क्रयक्रीतमेव मास भक्ष्यम्, न तु हिंसा कार्येत्यर्थ । ❀

116 D2 om 116 (cf v l 115) —^{a}) B2 3 5 Dn D1 G4 -कुले (for कुल) Dn3 G2 -प्रसूताना (for °ता च) —^{b}) D5 10 प्रशस्तैर् (for °स्ता) T1 युतां (for तथा) T2 3 G M प्रश(T2 3 G2 सम)स्तैर्लक्षणैर्युतां —^{c}) D1 2 4–10 वयसा (for वयःस्था) B2–5 -प्राज्ञ (for प्राज्ञ) S वयसावरा सुनक्षत्रा (hypermetric) —^{d}) D4–9 वै वोढुम्, D10 S उद्वोढुम् (for आवो°)

117 D2 om 117^{a} (cf v l 115) —^{b}) S प्रतिष्ठितकुलस्तथा —T1 om (hapl ?) 117^{c}–118^{d} —^{c}) D6 9 प्रणेया (for प्रदेया) Dn2 T2 M ज्ञातेषु, D10 T3 G जातेषु (for ज्ञानेषु) D4 corrupt, D7 8 पुत्रा प्रयुज्य (D8 °बुद्धा) यज्ञेषु —^{d}) D1 2 4 6 7 9 -धर्मे च (for धर्मेषु)

118 T1 om 118 (cf v l 117) D8 om. (hapl) 118 —^{a}) T2 G कन्याश्चोत्पाद्य दातव्या —^{c}) B3 पुत्रान् (for पुत्रा) D4 6 7 9 M च कुले, D8 [आ]शु कुले, T2 3 G स्व(G3 सु)कुले (for च कुलाद्) D10 पुत्रा नियोज्याश्च कुले —^{d}) B1 D4–7 9 10 वृत्त्या (for भृत्या) M1–3 शिक्षिता (for भारत)

119 ^{a}) D1 2 -स्नान प्र (for -स्नातोऽथ) —^{b}) V1 पैत्रम् (for पित्र्यम्) D6–10 वा (for च) D1 2 दैवे पित्र्ये तथापि च — After 119^{ab}, S ins

C 13 5082 B 13 104 127 K 13 161 135 M 13 94 137 न प्रोष्ठपदयोः कार्यं तथाग्नेये च भारत ॥ ११९
दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यहं च विवर्जयेत् ।
ज्योतिषे यानि चोक्तानि तानि सर्वाणि वर्जयेत् ॥१२०
प्राङ्मुखः श्मश्रुकर्माणि कारयेत समाहितः ।
उदङ्मुखो वा राजेन्द्र तथायुर्विन्दते महत् ॥ १२१
परिवादं न च ब्रूयात्परेषामात्मनस्तथा ।
परिवादो न धर्माय प्रोच्यते भरतर्षभ ॥ १२२
वर्जयेद्व्यङ्गिनीं नारीं तथा कन्यां नरोत्तम ।
समार्षां व्यङ्गितां चैव मातुः स्वकुलजां तथा ॥ १२३
वृद्धां प्रव्रजितां चैव तथैव च पतिव्रताम् ।
तथातिकृष्णवर्णां च वर्णोत्कृष्टां च वर्जयेत् ॥ १२४
अयोनिं च वियोनिं च न गच्छेत विचक्षणः ।
पिङ्गलां कुष्ठिनीं नारीं न त्वमावोढुमर्हसि ॥ १२५
अपस्मारिकुले जातां निहीनां चैव वर्जयेत् ।
श्वित्रिणां च कुले जातां त्रयाणां मनुजेश्वर ॥ १२६
लक्षणैरन्विता या च प्रशस्ता या च लक्षणैः ।

511* तैलाभ्यञ्जनमष्टम्या चतुर्दश्या च पर्वसु ।
[T1 M तैल जन्मदिनेष्टम्यां (for the prior half)]

— T1 om 119^cdef — c) V1 Dn3 G1 3 च न (by transp), D1 2 [ऽ]पि च — e) Dn3 D4 6–8 10 प्रोष्ठ- (for प्रोष्ठ)

120 a) G4 om च — b) V1 B2 4 Dn Cn प्रत्यरिं च, B1 D4–10 Cv प्रत्यारम्भ, T1 अह सु च (for प्रत्यह च) B3 प्रत्यरिष्ट च वर्जयेत् ❀ Cn प्रत्यरिं स्व नक्षत्राद्दिननक्षत्र यावद्गणयित्वा नवभिर्भागे हृते पञ्चमी तारा प्रत्यरि । Cv अभिनवकार्यारम्भ प्रत्यारम्भ । ❀ — T1 om (hapl) 120^cd M4 (hapl) 120^c–124^d — c) B3 D4 7 9 10 प्रोक्तानि (for चो°) — d) D7 om तानि Dn1 n2 भारत, D4–10 कारयेत् (for वर्ज) G1 3 सर्वाणि परिवर्जयेत्

121 M4 om 121 (cf v l 120) — b) B1–3 D5 7 8 10 कारयीत, B5 Dn1 D2 °येत्सु (for °येत) M1–3 कारयेत्सुमुहूर्तके — d) T1 सदा (for तथा) — After 121, D10 T G ins

512* सामुद्रेणाम्भसा स्नान क्षौर श्राद्धेषु भोजनम् ।
अन्तर्वत्नीपति कुर्वन्न पुत्रफलमश्नुते ।
सर्वा गुरूणा वृद्धाना कुलस्त्रीणा विशेषत ।

[T1 om lines 1-2 — (L 1) G1 3 4 श्राद्धे च (for श्राद्धेषु)]

122 M4 om 122 (cf v l 120) M1–3 om 122-124 — a) D1 T1 3 G1 3. 4 transp न and च — b) T2 3 G सदा (for तथा) — T1 om 122^cd — c) V1 B Dn ह्यधर्माय ; D2 न धर्मोय (for न धर्माय)

123 M4 om 123 (cf. v l. 120) M1–3 om 123 (cf v l 122) — a) D4–10 भार्यां (for नारीं) — b) D4 6 7 9 नराधिप, T2 G2 नृपोत्तम (for नरो°) Dn3 तथा कुब्जां नरोत्तम , D5 8 10 तथा कुब्जा नराधिप — T1 om 123^cd — c) B3 समानर्षां (hypermetric) (for समार्षां) D4–10 असमर्षाहकृता चैव, T2 3 G सामर्षां (T2 3 नामर्षां) व्यगिका चैव — d) D5 10 च (for स्व)

124 M4 om 124 (cf v l 120) M1–3 om 124 (cf. v l 122) — c) V1 B Dn D1 5 8 10 G1 निकृष्ट- (for [अ]तिकृष्ण-)

125 D2 6 T3 om (hapl) 125^a–126^b T1 om 125^ab — a) D1 सु (for वि) — b) V1 B4 Dn2 D7 गच्छेद्धि, B1 च गच्छेद्, D1 4 9 गच्छेत्सु , D5 8 10 °द्य (for °त) G2 न गच्छेदविचक्षण — c) Some MSS पिंगळा T2 कुष्ठिका (for °नीं) — D8 om 125^d–127^a — d) B2 Dn1 n3 उद्वोढुम् (for आवो°) B3 5 D1 7 अर्हति S (T3 om) न ता वोढ्वो (T1 तां चोढ्वो , T2 तामुद्वो)ढुमर्हति

126 D2 6 T3 om 126^ab , D8 om 126 (for all, cf v l 125) — a) D1 T1 G M अपस्मार (for °स्मारि-) — b) B2–5 T1 G विहीनां, D5 निषिद्धा (for निहीना) Dn1 D5 7 10 च वि , Dn3 चापि, Bom ed चापि (for चैव) — T1 om 126^cd — d) B2–4 वर्जयेन्, Dn3 क्षयिणा (for त्रयाणा) D1 4–7 9 10 त्रयाणां भरत(D1 मनुज)र्षभ — G1, 3 ins after 126 T1 after 126^ab

513* वर्जयेदतिदुष्टां च व्याधिनीं व्यङ्गिका तथा ।
सरोमशामतिस्थूला कन्या मातृपितृस्थिताम् ।
अलज्जा भ्रातृजा दुष्टा वर्जयेद्रक्तकेशिनीम् ।

[T1 om line 1, the post half of line 2, and the prior half of line 3]

मनोज्ञा दर्शनीया च तां भवान्वोढुमर्हति ॥ १२७
महाकुले निवेष्टव्यं सदृशे या युधिष्ठिर ।
अवरा पतिता चैव न ग्राह्या भूतिमिच्छता ॥ १२८
अग्नीनुत्पाद्य यत्नेन क्रियाः सुविहिताश्च याः ।
वेदेषु ब्राह्मणैः प्रोक्तास्ताश्च सर्वाः समाचरेत् ॥ १२९
न चेर्ष्या स्त्रीषु कर्तव्या दारा रक्ष्याश्च सर्वशः ।
अनायुष्या भवेदीर्ष्या तस्मादीर्ष्यां विवर्जयेत् ॥ १३०

अनायुष्यो दिवास्वप्नस्तथाभ्युदितशायिता ।
प्रातर्निशायां च तथा ये चोच्छिष्टाः स्वपन्ति वै ॥ १३१
पारदार्यमनायुष्यं नापितोच्छिष्टता तथा ।
यत्नतो वै न कर्तव्यमभ्यासश्चैव भारत ॥ १३२
संध्यां न भुञ्जेन्न स्नायान्न पुरीषं समुत्सृजेत् ।
प्रयतश्च भवेत्तस्यां न च किंचित्समाचरेत् ॥ १३३
ब्राह्मणान्पूजयेच्चापि तथा स्नात्वा नराधिप ।

C 13 5096
B 13 104 142
K 13 161 152
M 13 94 148

---

127 D3 om. 127a (cf. v l 125) — a) M4 om from न्विता up to क्रिया (in 129b) D4–7 9 10 कुले जाता वसुमती — b) D3 प्रशस्ता लक्षणैस्तथा, D4 9 S °स्ता लक्षणैश्च या, D5–8 10 °स्ता लक्षणान्विता — c) D4 या (for च) B1 3 Dn1 D5–8 10 मनोज्ञा दर्शनीया च — d) T1 G1 3 चैवोद्वोढुम् (for भवान्वो°) D1 2 4–10 ता स्वमावोढुमर्हसि, T2 न तामुद्वोढुमर्हति, T3 G2 4 न ता वोढ्वोढुमिच्छति, M1–3 ता वै वोढुमिहार्हति

128 M4 om 128 (cf v l 127) — b) D2 च (for वा) — c) B5 T1, 2 G2 4 अपरा (for अवरा) D5–9 प्रवरा पतिताश्चैव

129 M4 om up to क्रिया (in 129b) (cf v l 127) T1 om 129 — a) V1 अग्निम् — b) V1 B Dn2 n3 सुविहिताश् (for °हिताश्) — c) V1 B Dn वेदे च (for वेदेषु) D1 2 4–10 चोक्तास् (for प्रो°) — d) T3 G2 M च संग्रहेत् (for समाचरेत्) T2 तान्सर्वांश्चैव संग्रहेत्, G1 3 4 ताश्च सर्वांश्च संग्रहेत्

130 a) B2 3 तासु (for स्त्रीषु) — b) V1 B Dn D5 10 transp दारा and रक्ष्याश् — d) D1 2 ता परि, D5 8 10 ईर्ष्यां च (for ईर्ष्यां वि)

131 a) D4–7 9 10 स्वापस्, D8 स्वाप, T3 G2 -स्वप्न (for -स्वप्नस्) V1 B Dn T2 अनायुष्यं दिवास्वप्नं — b) T1 ह्युदय-, T2 3 ह्युदित, M [अ]भ्युदय- (for °दित) D5–7 10 -शायिन (for शायिता) — D2 om 131c–132b, T1 reads it after 516* — c) B1 2 4 D1 प्रगे, B3 प्राङ् (submetric) (for प्रातर्) B4 तु (for च) D1 यथा, T1 तदा (for तथा) V1 B5 Dn प्रगे निशामाशु तथा (V1 om तथा) — d) Dn1, n2 नैव, D1 यथा (for ये च) B1 [उ]त्सृष्टा (for [उ]च्छिष्टा) T2 3 G M भव(M3 °ज)ति च (for स्वपन्ति वै) T1 दीर्घमायुश्च विंदति

132 For the sequence in T1, cf v l. 131 D2 om. 132 (cf v l. 131) — a) V1 T2 3 G1–3 पर दारम्, B5 Dn1, n3 पारदारम्, M परद्रव्यम् (for पारदार्यम्) — b) D10 S (except G2) अपि चोच्छिष्टता तथा (T1 मता) ꙮ Cn नापितोच्छिष्टता श्मश्रुकर्मोत्तरमस्नातता । ꙮ — T1 om 132cd — c) D1 चैव, G4 नैव (for वै न) B5 प्रयत्नो नैव कर्तव्यम् — d) T2 3 G1 3 4 M4 मत्याशश्, M1–3 मत्याशं (for अभ्यासश्) ꙮ Cn अभ्यासोऽध्ययनम् । ꙮ — For 132cd, D4–10 subst.

514* यत्नो वै भोजने कार्यो मत्याशं च विवर्जयेत् ।
[D4 यत्रे विसर्जने कार्यम् (for the prior half)]

133 D5 10 read 133ab twice — a) D4 च नाद्यान्न, D6 7 9 नाद्यात्तत, T2 3 G न भुञ्ज्याच्च (for न भुञ्जेन्न) V1 B Dn D5 (first time) 8 10 (first time) संध्यायां च न (D5 10 न च) भुञ्जीत, D6 (second time) स्नानसंध्यादिकं कुर्वन्, D10 (second time) संध्यायां नाद्याकृतस्नाया (sic) — b) D4 6 7 9, 10 (second time) transp न and पुरीष V1 B Dn D5 (first time) 8 10 (first time) न स्नाये(D5 10 °या)न्न पठेत्तथा (B3 तथा पठेत्), T1 शयनं च विवर्जयेत् — After 133ab, D9 ins

515* आत्मानं शुचि मन्येत ब्राह्मणांश्च च पस्पर्शेत् ।
स ब्रूयाद्ब्राह्मणश्च च तस्य चायुर्विनश्यति ।
ब्राह्मणा हि सदा पूज्या नरेण भूतिमिच्छता ।

— T1 om (hapl) 133cd — c) S (T1 om) तु (for च) B1 D4 6 7–10 S (T1 om) तासु, D5 योसौ (for तस्यां) — d) S (T1 om) न किंचित्समुदाचरेत्

134 a) T2 3 G M गच्छेत् (for चापि) — For 134ab, T1 subst

516* समावृत्त शुचीन्विप्रान्देवानथ गुरूंस्तमेत् ।
कुर्याद्व्याहृतिहोमादीनर्घ्यार्हश्च सदा भवेत् ।

C. 13 5097
B. 13 104 142
K. 13 161 152
M 13 94 148

देवांश्च प्रणमेत्स्नातो गुरूंश्चाप्यभिवादयेत् ॥ १३४
अनिमन्त्रितो न गच्छेत यज्ञं गच्छेत्तु दर्शकः ।
अनिमन्त्रिते ह्यनायुष्यं गमनं तत्र भारत ॥ १३५
न चैकेन परिव्राज्यं न गन्तव्यं तथा निशि ।
अनागतायां संध्यायां पश्चिमायां गृहे वसेत् ॥ १३६
मातुः पितुर्गुरूणां च कार्यमेवानुशासनम् ।
हितं वाप्यहितं वापि न विचार्यं नरर्षभ ॥ १३७
धनुर्वेदे च वेदे च यत्नः कार्यो नराधिप ।
हस्तिपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च रथचर्यासु चैव ह ।
यत्नवान्भव राजेन्द्र यत्नवान्सुखमेधते ॥ १३८
अप्रधृष्यश्च शत्रूणां भृत्यानां स्वजनस्य च ।
प्रजापालनयुक्तश्च न क्षतिं लभते क्वचित् ॥ १३९
युक्तिशास्त्रं च ते ज्ञेयं शब्दशास्त्रं च भारत ।
गन्धर्वशास्त्रं च कलाः परिज्ञेया नराधिप ॥ १४०
पुराणमितिहासाश्च तथाख्यानानि यानि च ।
महात्मनां च चरितं श्रोतव्यं नित्यमेव ते ॥ १४१

— After the above, T1 reads 131c–132b — c) B वेदांश्च (for देवांश्च) D4–10 ब्राह्मणान् (for प्रणमेत्) T1 तस्माद्, T2 3 G1–3 M स्नात्वा (for स्नातो) — d) T2 गुरवश्च (for गुरूंश्चापि)

135 a) Hypermetric D1 2 5 10 T2 M अमंत्रितो, T1 3 G आमंत्रितो (for अनिमन्त्रितो) — b) V1 B Dn गच्छेत, D1 2 4 गच्छेच्च (for °त्तु) D6–8 कर्हिचित् (for दर्शक) D5 10 यज्ञे गच्छेत्तु कर्हिचित्, T1 यज्ञ संपद्यदक्षिणं — After 135ab, T1 ins 517* T1 om 135c–136b — c) Hypermetric V1 B Dn अनर्चि- (B2 3 °र्थि)ते हि, D10 अनिमन्त्रितस्य, T2 3 G M आ(T2 M अ)मन्त्रितस्य (for अनिमन्त्रिते हि) — d) D4 कारयेत् (for भारत)

136 T1 om 136ab (cf v l 135) — a) B4 Dn1 n2 D5 8 परिव्रज्य, D4 6 7 9 °व्रज्य, D10 °त्याज्य, T3 पथि प्राप्य; G1 3 पथि व्राज्या, G2 पथि प्राज्ञ, G4 M पथि व्राज्य (for परिव्राज्य) — b) D1 M चैकेन (for गन्तव्य) D4–10 गतव्य वै (D5 10 हि) भवे न्निशि; T2 3 G न चैकेन पथा निशि — D10 T2 3 G M ins after 136ab T1 after 135ab

517* नानापदि परस्यान्नमनिमन्त्रितमाहरेत् ।
एकोद्दिष्टं न भुञ्जीत प्रथम तु विशेषत ।
सपिण्डीकरण वर्ज्यं सविधानं च मासिकम् ।

[(L 1) T1 अनिमन्त्रित (for °तम्) —(L 3) T1 2 वर्ज्ये T3 वि-, G4 M म (for the second स-)]

— d) Some unused MSS आगत्य च (for पश्चिमायां) D1 4–7 9 भवेत्, D8 विशेत् (for वसेत्) — After 136, T1 ins 518*

137 T1 om 137 — a) S (T1 om) च पुत्राणा (for गुरूणां च) — c) Dn1 n2 D2 4 7 8 S (T1 om) च (for the first वा) Dn1 D2 7 S (T1 om) च (for the second वा) — d) D4–10 कदाचन, S (T1 om) नरेश्वर (for नरर्षभ) — D10 T2 3 G M ins after 137 T1 after 136

518* क्षत्रियस्तु विशेषेण धनुर्वेद समभ्यसेत् ।
[G2 धनुर्वेदे च निष्ठित (for the post half)]

138 b) T1 युधिष्ठिर, T2 जनेश्वर; T3 G M नरेश्वर (for नराधिप) — c) D5 10 -स्कन्धे च, D6–8 -स्कन्धेश्च (for -पृष्ठेऽश्व) B1 om, T3 वा (for च) — d) Dn3 ब्रह्म- (for रथ) V1 -पृष्ठेषु (for -चर्यासु) D6–7 9 10 G4 चैव हि, G1 3 वै स ह (for चैव ह)

139 T1 om 139ab — a) B1 न प्रधृष्यश्च (for अप्र°) — d) T G2–4 [अ]रातिं (for क्षतिं) B3 लभते न क्षतिं क्वचित्

140 a) B3 D8 मुक्ति-; T2 अर्थ- (for युक्ति-) G3 ततो (for च ते) D4 युक्तिशास्त्रे च ते ज्ञेये — c) B2 3 Dn1 D4 S (except T2) गान्धर्वं (for गन्धर्वं) D1 2 5 -शास्त्रस्य (for -शास्त्रं च) D6–9 गंधर्वशास्त्रस्य कला — d) D1 2 विज्ञेया च (for परिज्ञेया).

141 a) B1 D1 2 4–10 इतिहासांश्च, S °हासं (for °हासाश्च) — b) D7 om (hapl) यानि — c) D6 7 om (hapl) च — d) V1 B1 D1 2 8 T1 एव च, B3 एधते (for एव ते) — After 141, D10 T G ins

519* मान्यानां माननं कुर्यान्निन्द्यानां निन्दनं तथा ।
गोब्राह्मणार्थे युध्येत प्राणानपि परित्यजेत् ।
न स्त्रीषु सज्जेद्द्रष्टव्य शक्त्या दानरुचिर्भवेत् ।
न ब्राह्मणान्परिभवेत्कार्पण्यं ब्राह्मणैर्वृतम् ।
पतिताश्चाभिभाषेत नाह्वयेत रजस्वलाम् । [5]

[(L 1) T3 नदानां (for निन्द्यानां) D10 न तु (for तथा) — T1 om line 3 —(L 4) G1 3 ब्राह्मण (for °णान्) D10 ब्राह्मण्य तर्पणैर्वृत, T1 कार्पण्य ब्राह्मणेषु च (for

पत्नीं रजस्वलां चैव नाभिगच्छेन्न चाह्वयेत् ।
स्नातां चतुर्थे दिवसे रात्रौ गच्छेद्विचक्षणः ॥ १४२
पञ्चमे दिवसे नारी षष्ठेऽहनि पुमान्भवेत् ।
एतेन विधिना पत्नीमुपगच्छेत पण्डितः ॥ १४३
ज्ञातिसंबन्धिमित्राणि पूजनीयानि नित्यशः ।
यष्टव्यं च यथाशक्ति यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
अतऊर्ध्वमरण्यं च सेवितव्यं नराधिप ॥ १४४
एष ते लक्षणोद्देश आयुष्याणां प्रकीर्तितः ।
शेषस्त्रैविद्यवृद्धेभ्यः प्रत्याहार्यो युधिष्ठिर ॥ १४५
आचारो भूतिजनन आचारः कीर्तिवर्धनः ।
आचाराद्वर्धते ह्यायुराचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ १४६
आगमानां हि सर्वेषामाचारः श्रेष्ठ उच्यते ।
आचारप्रभवो धर्मो धर्मादायुर्विवर्धते ॥ १४७
एतद्यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
अनुकम्पता सर्ववर्णान्ब्रह्मणा समुदाहृतम् ॥ १४८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

C 13 5112
B 13 104 157
K 13 161 172
M 13 94 168

the post. half) — (L 5) D10 G3 परीता, T3 परीतान् (for पवित्रान्)]

142 a) D6 om from जम्वला up to पण्डित (in 143^{d}) D6 7 या च (for चैव) V1 B Dn D4 5 8 पत्नी रजस्वला या च — c) D10 T8 चतुर्थं (for °र्थे) — d) T1 नरो (for रात्रौ)

143 D6 om 143 (cf v l 142) After 143^{ab}, D10 S ins

520* आ षोडशादृतुर्मुख्य पुत्रजन्मनि शब्दित ।

— c) B4 5 नारीम् (for पत्नीम्) — d) B4 5 उपगच्छेद्विचक्षण

144 a) T3 -मयध (for मयन्धि) — b) V1 B1 4 5 Dn सर्वदा (for नित्यशा) — d) D1 4-9 विपुल (for विविध) — f) D1 2 नरोत्तम, S (except T1) च (T8 M1-3 हि) नित्यशा (for नराधिप)

145 b) D1-10 च (for प्र) — c) D3 एष त्रैविद्यविद्येभ्य

146 Cf Manu 4 156 — a) Dn2 T2 G1 3 4 -जननम् T1 °नीम् (for °न) — b) T2 G4 -वर्धन (for वर्धन) — c) Dn2 om, D5-8 10 च (for हि) — d) D4 ह्याचारो (for आ°)

147 T1 om 147^{ab} — a) D1 4 6-9 च (for हि) — c) D7 om (hapl) धर्मो — d) D3 4 प्र (for वि)

148 a) D1 4-10 धन्य (for एतद्) — T1 om 148^{cd} — c) Hypermetric V1 B1-3 5 Dn D2 5 8 अनुकम्प्य, B4 कल्प्य, D10 °कपा (for °कम्पता) T8 M1-3 वर्णे (for वर्णान्) T2 G2 4 अनुकंपा सर्ववर्णे, G1 3 M4 °कपया (M4 पिता) सर्ववर्णे — d) D10 G2 ब्रह्मणा समुदाहृता, T3 G3 ब्राह्मणा समुदाहृता — T8 G1 3 ins after 148 T1 after 148^{ab}

521* य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत् ।
स शुभान्प्राप्नुयाल्लोकान्सदाचारपरो नृप ।

[(L 1) T8 इम (for इद) — (L 2) T1 आप्नुते, T3 प्राप्नुते (for प्राप्नुयात्) T8 -व्रतान् (for -परो)]

Colophon — *Parvan name* B1-4 D1 शान्ति — *Sub parvan* V1 B Dn D1 2 6-10 M दानधर्म, D5 दान सह — *Adhy name* V1 B Dn3 D6-10 आयुष्याचार, Dn1 n2 आयुष्याख्यान, D1 पुण्याचारोपदेश, D2 पुण्यप्रदानोपदेश, D4 आचाराध्याय, T2 आयुश्रीकीर्तिवृद्धिलक्षणकथन, T8 M4 आचारलक्षण, M1-3 आचारविधि — *Adhy no* (figures, words or both) V1 104, Dn1 102, D10 112, T1 M4 155, T2 3 G2 4 162, G1 158, G3 M1 156, M2 3 157 — *Śloka no* Dn1 158, Dn2 159, D4 149

१०८

C. 13 5113
B 13 105 1
K. 13 162 1
M 13 95 1

युधिष्ठिर उवाच ।
यथा ज्येष्ठः कनिष्ठेषु वर्तेत भरतर्षभ ।
कनिष्ठाश्च यथा ज्येष्ठे वर्तेरंस्तद्ब्रवीहि मे ॥ १
भीष्म उवाच ।
ज्येष्ठवत्तात वर्तस्व ज्येष्ठो हि सततं भवान् ।
गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्या चेच्छिष्यस्य भारत ॥ २
न गुरावकृतप्रज्ञे शक्यं शिष्येण वर्तितुम् ।
गुरोर्हि दीर्घदर्शित्वं यत्तच्छिष्यस्य भारत ॥ ३
अन्धः स्यादन्धवेलायां जडः स्यादपि वा बुधः ।
परिहारेण तद्ब्रूयाद्यस्तेषां स्याद्व्यतिक्रमः ॥ ४
प्रत्यक्षं भिन्नहृदया भेदयेयुः कृतं नराः ।
श्रियाभितप्ताः कौन्तेय भेदकामास्तथारयः ॥ ५
ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः ।
हन्ति सर्वमपि ज्येष्ठः कुलं यत्रावजायते ॥ ६
अथ यो विनिकुर्वीत ज्येष्ठो भ्राता यवीयसः ।
अज्येष्ठः स्यादभागश्च नियम्यो राजभिश्च सः ॥ ७
निकृती हि नरो लोकान्पापान्गच्छत्यसंशयम् ।
विदुलस्येव तत्पुष्पं मोघं जनयितुः स्मृतम् ॥ ८

108

☞ This adhy is missing in D_8 (cf v l 13 82 37) M_8 om this adhy

1 G_3 om the ref —^{a}) T $G_{1,3,4}$ $M_{1,4}$ कथ (for यथा) D_4 श्रेष्ठ, D_{7-9} ज्येष्ठा (for ज्येष्ठ) —^{b}) B_6 Dn वर्तेत, D_{6-9} वर्तंते (for वर्तते) —^{c}) $D_{4,7,9}$ तथा; D_6 om (for यथा) —^{d}) T $G_{3,4}$ $M_{1,2,4}$ वर्तंते (for वर्तेरन्) $D_{1,2}$ समोच्यता (for ब्रवीहि मे) $G_{1,3}$ वर्तंते भरतर्षभ

2 G_3 om 2–3 —^{b}) $T_{1,3}$ $G_{1,2,4}$ M_3 [ऽ]सि हि तथा, T_2 हि स तथा (for हि सतत) $M_{1,4}$ ज्येष्ठोसि हि तथा भव —^{c}) $D_{1,2}$ गुरौ (for गुरोर्) —^{d}) V_1 B Dn $D_{4,10}$ च शिष्यस्य, D_5 शिष्यस्य च (for चेच्छिष्यस्य) D_{6-9} यावत्तुष्येत (D_9 °ष्ढि) भारत

3 G_3 om 3 (cf. v l 2) —^{a}) D_4 [अ]कृतज्ञोपि (for °प्रज्ञे) —^{b}) B_5 भक्तेन (for शिष्येण) —^{c}) D_4 गुरौ (for गुरोर्) B_5 वै (for हि) S (G_3 M_3 om) गुरौ हि सदृशी वृत्तिर् —^{d}) S (G_3 M_3 om) यथा (for यत्तच्) D_{10} शिष्यस्य च (for तच्छिष्यस्य)

4 ^{b}) D_{4-10} T_1 अथ (for अपि) —^{c}) $D_{4,6-9}$ च, $M_{1,2,4}$ त (for तद्)

5 ^{a}) D_9 प्रत्यक्ष- (for °क्षं) T_1 विषयाद् (for -हृदया) $T_{2,3}$ G $M_{1,2,4}$ प्रत्यक्ष भवतामेतद् —^{b}) $D_{1,2}$ हितान्परान्; D_{4-10} हिताक्षरान्, S (M_3 om) यथा हिता (for कृत नरा) —^{c}) $D_{4,6-9}$ T_2 M_4 हि (for [अ]भि) —^{d}) $D_{1,2,6-9}$ तत्र, T_1 तदा (for तथा) Dn_2 पर (for [अ]रय) — $T_{2,3}$ G $M_{1,2,4}$ ins after 5 Madras ed after 5^{ab}

522* श्रियाभितप्तास्तद्भेदात्त भिन्ना स्यु समाहिता ।
[T_2 $G_{1,3}$ हि (for [अ]भि-) G_2 नु (for स्यु)]

6 6^{ab} = Manu 9 109^{ab} —^{a}) V_1 Dn_2 ज्येष्ठ —^{b}) $M_{1,2}$ विनयी त्वमिवात्मन — T_1 om 6^{cd} —^{c}) $D_{1,2}$ अधि, D_4 अभि- (for अपि) D_5 ज्येष्ठ; D_8 श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ) —^{d}) $B_{2,3}$ $D_{1,2}$ [अ]भि, D_{4-9} [उ]प (for [अ]व) D_{10} S (T_1 M_3 om) प्रायो दुर्विनयादिह

7 = (var) Manu 9 213 —^{a}) T_1 चेद्, $M_{1,2,4}$ वा (for यो) —^{b}) D_9 श्रेष्ठो (for ज्येष्ठो) D_2 कनीयस; D_{10} $T_{1,3}$ G_{1-3} $M_{1,2,4}$ यवीयसि (for °यस) T_2 ज्येष्ठो भ्राता यवीयसा —^{c}) $D_{5,7,9}$ T_3 अभाग्यश् (for °गश्) —^{d}) T_2 $G_{1,3,4}$ $M_{1,2,4}$ नियाम्यो (for नियम्यो) $D_{6,7}$ च य, T_1 स ह (for च स)

8 ^{a}) $D_{4,6-9}$ निकृती ह, $T_{2,3}$ G_{1-3} $M_{1,2,4}$ °तीभिर् (for °ती हि) T_1 नरो निकृतिभिर्लोकान्, G_4 निकृतीभिर्नरा लोकान् —^{b}) G_4 गच्छति V_1 D_4 असशय (for °यम्) —^{c}) V_1 विह्वलस्य, $B_{1,2}$ (marg as in text) Dn_3 निचु°, B_5 D_{5-8} विपु°, D_2 बकु° (for विदु°) D_8 ते (for तत्) D_{10} S (M_3 om) विफ- ($G_{3,4}$ °पु)ल तस्य पुत्रत्व —^{d}) D_7 मोघो (for मोघ) B_3 सुत, $D_{1,2}$ श्रम, $D_{4,6,7,9,10}$ स्वय (for स्मृतम्)

सर्वानर्थः कुले यत्र जायते पापपूरुषः ।
अकीर्तिं जनयत्येव कीर्तिमन्तर्दधाति च ॥ ९
सर्वे चापि विकर्मस्था भागं नार्हन्ति सोदराः ।
नाप्रदाय कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत यौतकम् ॥ १०
अनुजं हि पितुर्दायो जङ्घाश्रमफलोऽध्वगः ।
स्वयमीहितलब्धं तु नाकामो दातुमर्हति ॥ ११
भ्रातॄणामविभक्तानामुत्थानमपि चेत्सह ।
न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात्कथंचन ॥ १२
न ज्येष्ठानवमन्येत दुष्कृतः सुकृतोऽपि वा ।
यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः पश्येत्तथाचरेत् ।
धर्मं हि श्रेय इत्याहुरिति धर्मविदो विदुः ॥ १३
दशाचार्यानुपाध्याय उपाध्यायान्पिता दश ।
दश चैव पितॄन्माता सर्वां वा पृथिवीमपि ॥ १४
गौरवेणाभिभवति नास्ति मातृसमो गुरुः ।
माता गरीयसी यच्च तेनैतां मन्यते जनः ॥ १५
ज्येष्ठो भ्राता पितृसमो मृते पितरि भारत ।
स ह्येषां वृत्तिदाता स्यात्स चैतान्परिपालयेत् ॥ १६
कनिष्ठास्तं नमस्येरन्सर्वे छन्दानुवर्तिनः ।

C. 13 5129
B. 13 1.5 17
K. 13 112 17
M. 13 95 19

---

9 ᵃ) B1 सर्वामर्थं (for °नर्थः) D2 [s]पि हि कुले (for कुले यत्र) D1 2 सर्वानर्थानति कुल, D4-7 9 10 सर्वानर्थाय हि कुले, S (M3 om.) पित्रोरनर्थाय कुले — ᵇ) T2 3 G जायते पापपूरुषा — ᶜ) B1 च जयति, Dn2 क्षालयति, G1 2 4 जनयति (for °यति)

10 =(var) Manu 9 214 — ᵃ) D1 2 सर्वदा, D8 9 सर्वे वा (for सर्वे च) — ᵇ) T2 G2 4 M4 भागान (for भाग) — After 10ᵃᵇ, S (M3 om.) ins.

523* ज्येष्ठोऽपि दुर्विनीतस्तु कनिष्ठस्तु विशेषत ।

[T1 अज्येष्ठो (for ज्येष्ठोऽपि) M4 च (for the second तु)]

— ᶜ) D4 T2 G1 3 प्रदाय (for [ना]प्र°) — ᵈ) B. यौतुक, D5-8 वै तया, S (M3 om.) वेतन (for यौतकम्)

11 =(var) Manu 9 208 T1 om 11 — ᵃ) S (T1 M3 om) अनुजस्य (for °जं हि) D1 6 7 8 M3 (inf lin) दाय (for दायो) V1 B Dn D1 8 अनुपघ्नन्पितुर्दाय — ᵇ) D10 G1 2 4 M1 2 4 जंघाश्रय (for °श्रम) Cr जवाश्रयबलोध्वग ※ Cr जङ्घाश्रयबलोऽध्वग इत्यत्र जङ्घाबलवान् आश्रयबलवान्। अध्वग सन्मार्गरतो ज्येष्ठ। ※ — ᶜ) T2 -लब्धश्च, M1 2 4 -लब्धं च (for -लब्धं तु) D10 T2 G स्वयमीहित ल(G1 2 लु)-ब्धश्च

12 =(var) Manu 9 215 D4 om 12ᶜ-13ᵇ — ᶜ) M1 2 4 न तत्र भाग विहित — ᵈ) S (M3 om) विभजेद्वा (M1 2 °द्धि) (for पिता दद्यात्) V1 B Dn कदाचन (for कथं°)

13 D4 om 13ᵃᵇ (cf. v l 12) — ᵃ) V1 B1 2-5 Dn D10 ज्येष्ठो वा, B2 ज्येष्ठश्च, D-6 ज्येष्ठो न (for ज्येष्ठान्) T1.2 G M1 2 4 -मन्यते (for मन्येत) D2 न च ज्येष्ठमन्येत, T2 तज्येष्ठावमंतव्यो (sic) — ᵇ) T2 च (for वा) D1 2 5-10 सुकृतो दुष्कृतोपि वा — After 13ᵃᵇ, D10 S (M3 om) ins

524* गुरूणामपराधो हि शस्य क्षन्तव्य एव च ।

[M1 2 4 शिष्यै (for शस्य) T1 तु (for च)]

— 13ᶜᵈ = (var) Manu 2 223ᵃᵇ T1 om 13ᶜᵈ — ᶜ) M1 2 श्रेयान् (for स्त्री यदि) — ᵈ) V1 B1 2 (marg) 3-5 Dn चेत्तत्तद्, D1 2 G2 4 पश्येत्तद् (for पश्येत्तथा) — D10 reads 13ᵉᶠ twice — ᵉ) Dn2 धर्मं हि, D3 धर्म्यं हि, D10 (second time) T2 G2-4 धर्मात्मा, T1 धर्म्यार्थं, T2 M1 2 4 धर्मार्थं G1 यद्यात्मा (for धर्मं हि) — ᶠ) V1 B Dn जना (for विदु) D10 (second time) S (M3 om) तयोर्ज्ञाता विधायक — After 13, D10 S (M3 om) ins

525* समे तु ज्येष्ठवद्धा स्यु किंचिदूनेऽपि निन्दता ।

[D10 T2 G2 समेता (for समे तु) M1 2 4 न्यूने (for ऊने)]

14 Cf 12 109 15-16 For 14ᵃ-15ᵇ, cf Manu 2 145 T1 om 14ᵃ-15ᵇ — ᵃ) T2 3 G M1.2 उपाध्यायाद्दशाचार्य (T2 G2 र्यां) — ᵇ) T2 3 G आचार्यांतु, M1.2 आचार्यांस्तु (for उपाध्यायान्) — ᶜ) D6 10 T2 3 G पितुर् (for पितॄन्) — ᵈ) T2 3 G M4 च (for वा) B. सर्वां वा पृथिवी मन, M1 2 गौरवेणातिरिच्यते

15 T1 om 15ᵃᵇ (cf v l 14) M1 2 om 15ᵃᵇ — ᵃ) T3 G2 M4 [ना]पि (for [ना]स्ति) — ᶜ) T1 यस्मात् (for यच्च) — ᵈ) D1 2 4-7 9 मातृ, D10 S (M3 om) गुरुं (for जन)

16 ᶜ) T1 2 G M1 2 4 सर्वेषां, T2 स एषा (for स ह्येषां) — ᵈ) B1 2 Dn2 चैतान्, D10 च ते, G1 2

C 13 5130 B 13 105 18 K 13 162 18 M 13 95 20 तमेव चोपजीवेरन्यथैव पितरं तथा ॥ १७
शरीरमेतौ सृजतः पिता माता च भारत ।
आचार्यशास्ता या जातिः सा सत्या साजरामरा ॥ १८
ज्येष्ठा मातृसमा चापि भगिनी भरतर्षभ ।
भ्रातुर्भार्या च तद्वत्स्याद्यस्या बाल्ये स्तनं पिबेत् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

१०९

युधिष्ठिर उवाच ।
सर्वेषामेव वर्णानां म्लेच्छानां च पितामह ।
उपवासे मतिरियं कारणं च न विद्महे ॥ १
ब्रह्मक्षत्रेण नियमाश्चर्तव्या इति नः श्रुतम् ।
उपवासे कथं तेषां कृत्यमस्ति पितामह ॥ २
नियमं चोपवासानां सर्वेषां ब्रूहि पार्थिव ।
अवाप्नोति गतिं कां च उपवासपरायणः ॥ ३
उपवासः परं पुण्यमुपवासः परायणम् ।
उपोष्येह नरश्रेष्ठ किं फलं प्रतिपद्यते ॥ ४
अधर्मान्मुच्यते केन धर्ममाप्नोति वै कथम् ।

चैनान् (for चैतान्) V_1 B Dn $D_{4\ 5\ 10}$ प्रति (for परि)

17 V_1 reads 17^{bc} twice —^{b}) $D_{1\ 2}$ -वर्तिनं, T_3 -वृत्तिन (for -वर्तिन)

18 =(var) 12 109 17^{cdef} D_4 om 18 —^{a}) T_2 G एव (for एतौ) $D_{5-8\ 10}$ कुरुत (for सृजत) — For 18^{cd}, cf Manu 2 148 —^{c}) T_1 $M_{1\ 2}$ -शास्ता, T_2 दिष्टा, T_3 $G_{2\ 4}$ -शिष्टा, $G_{1\ 3}$ सृष्टा (for -शास्ता) —^{d}) B_2 $T_{1\ 3}$ G $M_{1\ 2\ 4}$ दिव्या (for सत्या) T_2 सा दिव्या साामराजरा

19 ^{a}) $D_{4\ 10}$ या, T_3 वा (for च) —^{c}) T_3 G_4 भ्रातृ-, $M_{1\ 2\ 4}$ ज्येष्ठ (for भ्रातुर्) $D_{4\ 6\ 8\ 10}$ [अ]पि (for च)

Colophon —*Parvan name* B_{1-4} D_1 शान्ति —*Sub-parvan* V_1 $B_{1\ 2\ 5}$ Dn_1 n_2 $D_{1\ 2\ 4\ 6-10}$ दानधर्म, Dn_3 दानेपूत्तमानुशासन, D_5 दानसह —*Adhy name* V_1 B_{1-3} Dn ज्येष्ठकनिष्ठवृत्ति, $B_{4\ 5}$ ज्येष्ठकनिष्ठसंवृत्ति, $D_{1\ 2\ 6-10}$ ज्येष्ठकनिष्ठीय, T_2 ज्येष्ठकनिष्ठवृत्तिकथन, M_1 भ्रातृवृत्तांतकथन, $M_{3\ 4}$ भ्रातृवृत्तकथन —*Adhy no* (figures, words or both) V_1 105, Dn_1 102, D_{10} 113, T_1 M_4 156, $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ 163, G_1 M_1 157, M_2 158. —*Śloka no* Dn_3 20

109

☞ This adhy is missing in D_3 (cf v l. 13 82 37)

1 ^{a}) $D_{1\ 2}$ चैव, G_4 अपि (for एव) —^{b}) D_{6-10} म्लेच्छादीनां (for °ना च) $D_{1\ 2}$ म्लेच्छानां चरतां महीं (D_2 सह) —^{c}) T_1 गतिर् (for म°) —^{d}) V_1 Dn_3 om न

2 D_9 om (hapl ?) 2 —^{a}) $D_{4\ 6-8\ 10}$ नियमश्, D_5 ब्रह्मक्षत्रे च नियमश् —^{b}) $D_{2\ 3}$ T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ कर्तव्या, $D_{4-7\ 10}$ G_2 कर्तव्य (for चर्तव्या) $T_{2\ 3}$ कर्तव्या इति न श्रुत —^{c}) M कृत (for कथ) —^{d}) T G_{1-3} कृतम्, M कथम् (for कृत्यम्)

3 ^{a}) V_1 B Dn नियमाश्चोपवासाश्च —^{b}) $D_{1\ 2}$ सर्वेषां च पितामह, T_1 °षां वक्तुमर्हसि — T_1 om 3^{c}–15^{b} Dn_3 reads 3^{cd} on marg —^{c}) $D_{1\ 2\ 4\ 6\ 7\ 9\ 10}$ वा (for च) V_1 B Dn आ(B_{1-3} प्रा)प्नोति का गतिं तात, D_5 आप्नोति का मतिं का वा —^{d}) $D_{1\ 2\ 4-7\ 9\ 10}$ [अ]प्युपवास, D_8 ह्युप° (for उप)

4 T_1 om 4 (cf v l 3) Dn_2 om (hapl) 4^{ab} —^{a}) B_1 $D_{6\ 7\ 9}$ उपवास- (for °वास) —^{b}) B_1 D_9 उपवासपरायण, $T_{2\ 3}$ G_{1-3} M पवित्रमपि चोत्तम, G_4 पवित्रमिति निश्चित —After 4^{ab}, G_2 reads 13 107

स्वर्गं पुण्यं च लभते कथं भरतसत्तम ॥ ५
उपोष्य चापि किं तेन प्रदेयं स्यान्नराधिप ।
धर्मेण च सुखानर्थाँल्लभेद्येन ब्रवीहि तम् ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवं ब्रुवाणं कौन्तेयं धर्मज्ञं धर्मतत्त्ववित् ।
धर्मपुत्रमिदं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ॥ ७
इदं खलु महाराज श्रुतमासीत्पुरातनम् ।
उपवासविधौ श्रेष्ठा ये गुणा भरतर्षभ ॥ ८
प्राजापत्यं ह्यङ्गिरसं पृष्टवानस्मि भारत ।
यथा मां त्वं तथैवाहं पृष्टवांस्तं तपोधनम् ॥ ९
प्रश्नमेतं मया पृष्टो भगवानग्निसंभवः ।
उपवासविधिं पुण्यमाचष्ट भरतर्षभ ॥ १०

अङ्गिरा उवाच ।

ब्रह्मक्षत्रे त्रिरात्रं तु विहितं कुरुनन्दन ।
द्वित्रिरात्रमथैवात्र निर्दिष्टं पुरुषर्षभ ॥ ११
वैश्यशूद्रौ तु यौ मोहादुपवासं प्रकुर्वते ।
त्रिरात्रं द्वित्रिरात्रं वा तयोः पुष्टिर्न विद्यते ॥ १२
चतुर्थभक्तक्षपणं वैश्यशूद्रे विधीयते ।
त्रिरात्रं न तु धर्मज्ञैर्विहितं ब्रह्मवादिभिः ॥ १३
पञ्चम्यां चैव षष्ठ्यां च पौर्णमास्यां च भारत ।

C 13 5146
B 13 106 14
K 13 163 14
M 13 96 14

38'–48^{d} (due to displacement of folios) —^{c}) Dn_{3} नर श्रेष्ठ, D_{6} नरश्रेष्ठ.

5 T_{1} om 5 (cf. v l 3) —^{a}) G_{4} अधर्मो (for °मान्) —^{b}) V_{1} B Dn D_{5} $_{10}$ वा (for वै) Dn_{2} फलं (for कथम्) —^{c}) Dn_{3} स्वर्गे, D_{9} T_{2} M_{1-3} स्वर्ग्यं (for स्वर्गं)

6 T_{1} om 6 (cf v l 3) —^{a}) B_{1} $_{3}$ T_{2} $_{3}$ G_{1} $_{3}$ $_{4}$ वा, D_{4} $_{6-9}$ [ए]व (for च) D_{1} $_{2}$ गांगेय (for किं तेन) —^{b}) S (except G_{3}, T_{1} om) प्रयोज्य (for प्रदेय) D_{2} पितामह (for नराधिप) —^{c}) B_{1} om च B_{1} M सुखानि (for सुखान) D_{1} G_{4} अर्थं (for अर्थाँल्) —^{d}) B_{5} (marg as in text) S (T_{1} om.) ब्रवीहि मे (B_{6} मां), D_{1} $_{2}$ तदुच्यता, D_{4-10} ममीहित (for ब्रवीहि तम्)

7 T_{1} om. 7 (cf. v l 3) —^{a}) G_{4} ब्रुवत (for ब्रुवाण) — B_{4} om 7^{cd} —^{c}) D_{4} $_{6}$ $_{7}$ $_{9}$ तत्त्वम्, G_{4} -मूतम् (for पुत्रम्)

8 T_{1} om. 8 (cf. v l 3) Before 8, some MSS ins भीष्म उवाच —^{a}) V_{1} B Dn D_{6-10} मया राजन् (for महाराज) —^{d}) V_{1} B_{4} Dn गुणा ये (by transp)

9 T_{1} om 9 (cf. v l 3) —^{a}) T_{3} G_{2-4} om हि D_{2} T_{2} G_{1} आंगिरस, D_{1-7} $_{9}$ $_{10}$ चांगि° (for ह्यङ्गि°) V_{1} B Dn D_{8} ऋषिरं(B_{2} °मा-, Dn D_{8} °म)गिरस पूर्वं —^{b}) B_{1} $_{3}$ $_{4}$ Dn_{3} D_{1} $_{2}$ $_{4-9}$ दृष्टवान् (for पृ°) —^{d}) D_{4} $_{5}$ $_{9}$ दृष्टवास् (for पृष्ट°)

10 T_{1} om. 10 (cf v l. 3) —^{a}) D_{2} प्रथम तु (for प्रश्नमेतं) T_{3} G M पुरा (for मया) G_{4} वृत्तो (for पृष्टो) T_{2} प्रश्नमेनं तथा पृष्टो —^{c}) D_{8} सर्वम् (for पुण्यम्) —^{d}) D_{10} आचष्टे (for °ष्ट)

11 T_{1} om 11 (cf. v l. 3) —^{a}) V_{1} D_{8} T_{3} G_{4} ब्रह्मक्षेत्रे (for क्षत्रे) —^{c}) D_{4} $_{6-9}$ द्वित्रिरात्रम् (for द्वित्रि) V_{1} B Dn_{1} n_{3} D_{10} अथैकाहं, T_{2} G_{2} $_{4}$ M_{4} तथा तत्र (for अथैवात्र) D_{5} द्विरात्रमथ चैकाहं, T_{3} G_{1} $_{3}$ M_{3} द्विरात्र वा तथा तत्र, M_{1} $_{2}$ द्वित्रिरात्र तथा तत्र ❀ Cn v द्वित्रिरात्र षड्रात्रम् । ❀ —^{d}) D_{1} $_{4-10}$ निर्दिष्ट भरतर्षभ, S (T_{1} om) ष्ट नान्यवर्णग (G_{1}, $_{3}$ °क, M_{4} °न)

12 T_{1} om 12 (cf v l 3) —^{a}) D_{1} च यन्, D_{2} $_{5}$ $_{10}$ तु यन् (for तु यौ) V_{1} B Dn वैश्या शूद्राश्च यन्मोहाद्, S (T_{1} om) वैश्यशू(T_{2} °श्या शू)द्रास्तु ये (T_{3} G_{1} यो) मोहाद् —^{b}) V_{1} B Dn प्रचक्रिरे (for प्रकुर्वते) —^{c}) M_{1-3} द्वित्रिरात्रं (for द्वित्रि°) V_{1} B Dn T_{3} G_{3} त्रिरात्र वा द्विरात्र वा, D_{4-10} T_{2} G_{1} $_{2}$ $_{4}$ द्विरात्र वा (D_{4} तु, D_{9} च) त्रिरात्र वा —^{d}) D_{4-10} तेषा (for तयो) V_{1} Dn_{1} T_{2} G M_{1} $_{2}$ $_{4}$ व्युष्टिर्, T_{3} व्युष्टिं (for पुष्टिर्)

13 T_{1} om 13 (cf. v l 3) —^{b}) D_{6} om. from श्यशूद्रे up to पौर्णमा (in 14^{b}) V_{1} B Dn_{1} n_{2} वैश्ये (for वैश्य) —^{c}) G_{4} transp न and तु —^{d}) D_{5} $_{10}$ धर्म (for ब्रह्म) V_{1} B Dn विहितं धर्मदर्शिभि — After 13, the sequence in M_{1-3} is 17–29, 38–39, 30, 14–16, 31–37 and 40^{ab}.

14 For the sequence in M_{1-3}, cf v l. 13 T_{1} om 14 (cf. v l 3) D_{6} om up to पौर्णमा (in 14^{b})

C 13 5147 B 13 106 15 K 13 163 15 M 13 96 14

क्षमावान्रूपसंपन्नः श्रुतवांश्चैव जायते ॥ १४
नानपत्यो भवेत्प्राज्ञो दरिद्रो वा कदाचन ।
यजिष्णुः पञ्चमीं षष्ठीं क्षपेद्यो भोजयेद्द्विजान् ॥ १५
अष्टमीमथ कौन्तेय शुक्लपक्षे चतुर्दशीम् ।
उपोष्य व्याधिरहितो वीर्यवानभिजायते ॥ १६
मार्गशीर्षं तु यो मासमेकभक्तेन संक्षिपेत् ।
भोजयेच्च द्विजान्भक्त्या स मुच्येद्व्याधिकिल्बिषैः ॥ १७
सर्वकल्याणसंपूर्णः सर्वौषधिसमन्वितः ।
कृषिभागी बहुधनो बहुपुत्रश्च जायते ॥ १८
पौषमासं तु कौन्तेय भक्तेनैकेन यः क्षपेत् ।
सुभगो दर्शनीयश्च यशोभागी च जायते ॥ १९
पितृभक्तो माघमासमेकभक्तेन यः क्षपेत् ।
श्रीमत्कुले ज्ञातिमध्ये स महत्त्वं प्रपद्यते ॥ २०
भगदैवं तु यो मासमेकभक्तेन यः क्षपेत् ।

(cf v l 13) — a) V1 B Dn वापि (B2 चापि, Dn8 चाथ) पष्ठ्या, D4 5 7 9 10 पौ(D7 पू)र्णमास्या (for चैव पष्ठ्या) D8 पचम्या पूर्णिमास्या वा — b) D4 6. 7-10 चतुर्दश्या (for पौर्णमास्या) — After 14ab, V1 B Dn D5 8 10 ins

526* उपोष्य एकभक्तेन नियतात्मा जितेन्द्रिय ।

— d) T2 8 G सुरभिश्च, M सुभगश्च (for श्रुतवांश्च) — After 14, T8 reads 17ab, repeating it in its proper place

15 For the sequence in M1-8, cf. v l 13 T1 om 15ab (cf v l 3) D4 om 15ab — a) T2 G1 2 4 M राजन् (for प्राज्ञो) T8 G8 नानाभक्तो (G8 °नापत्यो) भवेद्राजन् — b) S (T1 om) न दरिद्र (for दरिद्रो वा) D1 2 कथचन (for कदा°) — d) V1 B1-4 Dn2 n8 कुलेभ्यो, D1 2 क्षमी यो, D9 (before corr) क्षपयन्यो (hypermetric), D9 (by corr) क्षपयन् (for क्षपेद्यो) B5 Dn1 D4 कुले भोजयते द्विजान्

16 For the sequence in M1-8, cf v l 13 — a) T8 G क्षपि (for क्षय) V1 B Dn कौरव्य (for कौन्तेय) — b) V1 B Dn D5 10 कृष्णपक्षे, D8 9 S शुक्लपक्ष (for °क्षे) — V1 B Dn D1 2 5 8 10 repeat 16cd after 18ab — c) B1 (second time) उपोष्य वीर्यसपन्नो — d) B1 8 (both second time) व्याधि श्चैव, D1 2 (both both times) रूपवान्, T1 विद्या° (for वीर्य) D4 5 (first time) 6 7 8 (first time) 9 10 (first time) वीर्यवाञ्जायते नर

17 For the sequence in M1-8, cf v l. 13 T8 reads 17ab for the first time after 14 — a) D2 तपो-, D4-10 च यो; T2 8 (both times) G M4 तु वै (for तु यो) — b) M8 4 भुक्तेन (for -भक्तेन) B1 4 Dn8 सक्षपेत्, B8 य क्ष°; T1 2 8 (both times) G M4 य क्षि°, T2 (also) वर्तते, M1-8 तु क्षपेत् (for सक्षि°) — After 17ab, D10 reads 19ab and 19cd transposed G1 om (hapl) 17c-19b, G8 reads it on marg — c) S (G1 om) भोजयश्च (for °येच्च) T8 तदा (for द्विजान्) V1 B2-5 Dn1 n2 D4-6 9 10 शक्त्या, D1 damaged (for भक्त्या) — d) S (except G2, G1 om) मुच्यते (for स मुच्येद्)

18 For the sequence in M1-8, cf v l 13 G1 om 18 (cf v l 17) — a) D5 10 T G2-4 M4 -सपन्न, D8 -सयुक्त (for -सपूर्ण) — After 18ab, V1 B Dn D1 2 5 8 10 repeat 16cd — c) D1 om (hapl) बहुधनो — d) V1 B Dn D1 2 धान्यश्च (for पुत्रश्च)

19 For the sequence in M1-8, cf v l 13 G1 om 19ab (of v. l 17). D10 reads 19ab and 19cd transposed after 17ab — a) B1 पौष, D5 पौर्ण, D10 पौष्य-, S (G1 om) पुष्य (for पौष-) D4-10 च (for तु) — b) V1 B2 5 Dn1 n2 D2 T2 G2-4 क्षिपेत् (for क्षपेत्) D4-10 एकभ(D4 °भु)क्तेन य क्षिपेत — T1 om (hapl) 19c-22b T8 om (hapl) 19c-21b D2 repeats 19cd after 22 — d) D2 (second time) कुले महति जायते

20 For the sequence in M1-8, cf v l 13 T1 8 om 20 (cf v l 19) D9 om (hapl) 20-22 D1 om 20a — a) V1 B Dn D2 माघ तु नियतो मासम् — b) V1 B1 2 5 Dn1 n2 D1 2 4-8 10 क्षिपेत् (for क्ष°) S (T1 8 om) य क्षि(M क्ष)पेदेकभोजन (G1. 3 4 °नं) — D4 6. 7 om (hapl) 20c-21b — c) Dn8 D1 श्रीमान्कुले (for श्रीमत्कुले) B8 ज्ञातिमति (for °मध्ये) — d) T2 G सुभगत्व; M सुमहत्तां (M4 °त्व) (for स महत्त्वं)

21 For the sequence in M1-8, cf v l 13 T1 om 21, T8 om 21ab (for both, cf. v l 19) D9 om 21, D4 6 7 om 21ab (for all, cf v l 20) — a) M1-8 तथा, M4 अथो (for तु यो) V1 B4 5 Dn D5

स्त्रीषु वल्लभतां याति वश्याश्चास्य भवन्ति ताः ॥ २१
चैत्रं तु नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षपेत् ।
सुवर्णमणिमुक्ताढ्ये कुले महति जायते ॥ २२
निस्तरेदेकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः ।
नरो वा यदि वा नारी ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत् ॥ २३
ज्येष्ठामूलं तु यो मासमेकभक्तेन संक्षपेत् ।
ऐश्वर्यमतुलं श्रेष्ठं पुमान्स्त्री वाभिजायते ॥ २४
आषाढमेकभक्तेन स्थित्वा मासमतन्द्रितः ।
बहुधान्यो बहुधनो बहुपुत्रश्च जायते ॥ २५
श्रावणं नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षपेत् ।
यत्र तत्राभिषेकेण युज्यते ज्ञातिवर्धनः ॥ २६
प्रौष्ठपदं तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः ।
धनाढ्यं स्फीतमचलमैश्वर्यं प्रतिपद्यते ॥ २७
तथैवाश्वयुजं मासमेकभक्तेन यः क्षपेत् ।
प्रजावान्वाहनाढ्यश्च बहुपुत्रश्च जायते ॥ २८
कार्त्तिकं तु नरो मासं यः कुर्यादेकभोजनम् ।
शूरश्च बहुभार्यश्च कीर्तिमांश्चैव जायते ॥ २९
इति मासा नरव्याघ्र क्षपतां परिकीर्तिताः । C 13 5162 B 13 106 31 K 13 163 30 M 13 96 31

---

8 10 भगदैवतमास तु (V1 °सस्तु) — ^{b}) B2 स ; T3 च (for य) V1 Dn1 n2 D1. 2, 8 10 T2 G क्षिपेत् (for क्ष°) — D1 om (hapl) 21^{c}–22^{b} D3 om 21^{cd} — ^{d}) D4–8 [ए]व (for [अ]स्य) B5 हि (for ता)

22 For the sequence in M1–3, cf. v l 13 T1 om 22^{ab} (cf v l 19) D9 om 22 (cf v l 20) D1 om 22^{ab} (cf. v l 21) D3 transp 22^{ab} and 22^{cd} — ^{a}) D5 10 नियत (for °तो) D2 चैत्रमास तु कौंतेय — ^{b}) G1 3 भुक्तेन (for भ°) V1 B2 Dn1 n2 D4–8 10 T2 G क्षिपेत् (for क्ष°) D3 भक्तेनैकेन य क्षिपेत् — T2 3 G repeat 22^{cd} after 28^{ab} — ^{c}) B3 D3 6 7 मुक्ताढ्य , D1 रत्नाढ्य (for -मुक्ताढ्ये) — After 22, D3 repeats 19^{cd}

23 For the sequence in M1–3, cf v l 13 — ^{a}) G1 भुक्तेन (for भ°) — ^{b}) B3 वैशाखे (for °खं) T2 3 G2 4 M1 3 4 वै (for यो) — ^{c}) T3 नरो वापि द्वितारार्थं — ^{d}) D4 ज्ञातिनां (for ज्ञातीना)

24 For the sequence in M1–3, cf v l 13 B3 om 24 — ^{a}) D4–10 तथा (for तु यो) — ^{b}) V1 Dn1 n2 D6 T2 समिपेत् , B3 D4–8 10 T1 G य क्षि° , D1 2 वर्तयेत् , T2 M4 य क्षपेत् (for सक्ष°) — ^{c}) D5 ज्येष्ठं , S चैव (for श्रेष्ठं) — ^{d}) D9 च (for वा) V1 B1 3 Dn D3 प्रपद्यते , B1 2 T2 3 G [अ]भिपद्यते (for °जायते) D8 स्त्री*चाभिप्रजायते

25 For the sequence in M1–3, cf. v l 13 D6 7 om (hapl) 25 — ^{a}) G1 भुक्तेन (for भ°) — ^{b}) T2 स्थितो (for स्थित्वा) — T2 3 G repeat 25^{cd} after 527* — ^{c}) T2 3 G (all second time) बहुभार्यो (for °धनो)

26 For the sequence in M1–3, cf v l 13 M4 om 26 — ^{a}) D6 8 श्रावणे (for °णं) Dn2 तु नमो- , M1–3 च यथा (for नियतो) T G श्रावणं मासमेकेन — ^{b}) V1 B5 Dn1 n2 D1 2 4–10 क्षिपेत् (for क्ष) T G भक्तेन तु नर क्षि(T1 क्ष)पेत् — After 26^{ab}, T G ins

527* रूपद्रविणसपन्न सुखी भवति नित्यश ।

— After the above, T2 3 G repeat 25^{cd} T1 3 G om 26^{cd} — ^{c}) D4–7 9 10 यत्र (for तत्र) — ^{d}) V1 पूज्यते (for यु°) — For 26^{cd}, M1–3 subst.

528* धनवान्कीर्तिमांश्चैव कुले महति जायते ।

27 For the sequence in M1–3, cf. v l 13 — ^{a}) B4 D10 प्रोष्टपद , D2 4 7 G2 प्रौष्ठपाद , D8 प्रौष्ठपदे , T G1 3 M प्रोष्ठपाद , G4 प्रोष्ठपद्यां (for प्रौष्ठपदं) — ^{b}) S जितेंद्रिय (for भवेन्नर) D9 एकभक्तेन य क्षिपेत् — ^{c}) V1 B Dn D4–10 गवाढ्य , T1 2 धनाढ्य (for °ढ्य) T3 G4 धनाढ्यस्फीतमतुल

28 For the sequence in M1–3, cf v l 13 — ^{a}) G4 युजे मासि (for युज मासम्) — ^{b}) G1 3 -भुक्तेन (for -भ) V1 Dn1 n2 D1 2 4–10 T2 3 G क्षिपेत् (for क्ष°) — After 28^{ab}, T2 3 G repeat 22^{cd} T2 3 G om 28^{cd} — ^{c}) B4 6 Dn1 n2 D1 सृजावान् ; T1 M4 प्रज्ञा° (for प्रजा°) D4–10 प्रजा(D4 प्रज्ञा , D8 9 सृजा)वान्रूपवानाढ्य - — ^{d}) D5–8 10 पुत्रबाहुल्यवान्भवेत्

29 For the sequence in M1–3, cf v l 13 — ^{b}) D5 8 10 चैक (for एक-) G4 M3 भोजन — ^{c}) D1 2

C. 13 5163 B 13 106 31 K 13 163 30 M 13 96 31 तिथीनां नियमा ये तु शृणु तानपि पार्थिव ॥ ३०
पक्षे पक्षे गते यस्तु भक्तमश्नाति भारत ।
गवाढ्यो बहुपुत्रश्च दीर्घायुश्च स जायते ॥ ३१
मासि मासि त्रिरात्राणि कृत्वा वर्षाणि द्वादश ।
गणाधिपत्यं प्राप्नोति निःसपत्नमनाविलम् ॥ ३२
एते तु नियमाः सर्वे कर्तव्याः शरदो दश ।
द्वे चान्ये भरतश्रेष्ठ प्रवृत्तिमनुवर्तता ॥ ३३
यस्तु प्रातस्तथा सायं भुञ्जानो नान्तरा पिबेत् ।
अहिंसानिरतो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ३४
षड्भिः स वर्षैर्नृपते सिध्यते नात्र संशयः ।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ३५
अधिवासे सोऽप्सरसां नृत्यगीतविनादिते ।
तप्तकाञ्चनवर्णाभं विमानमधिरोहति ॥ ३६
पूर्णं वर्षसहस्रं तु ब्रह्मलोके महीयते ।
तत्क्षयादिह चागम्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते ॥ ३७
यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकाहारो भवेन्नरः ।
अतिरात्रस्य यज्ञस्य स फलं समुपाश्नुते ॥ ३८
दशवर्षसहस्राणि स्वर्गे च स महीयते ।
तत्क्षयादिह चागम्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते ॥ ३९
यस्तु संवत्सरं पूर्णं चतुर्थं भक्तमश्नुते ।

-भाग्यश्च, D6–10 पुत्रश्च (D9 °स्तु) (for भार्यश्च)

30 For the sequence in M1–3, cf. v 1 13 T2 G4 om (hapl) 30–31 —a) T3 G1 3 M मासे (for मासा) D8 श्रेष्ठ (for °व्याघ्र) —b) D1 4 7 9 क्षिपता; D2 मया ते, D10 T3 G1–3 M क्षपास्ते; T1 क्षपिता (for क्षपता) — D6 om 30cd —c) D1 2 पितृणा (for तिथीना) T3 G1 3 एते, M ये ते (for ये तु) T1 विधीनां नियमांश्चैव

31 For the sequence in M1–3, cf v 1 13. T2 G4 om 31 (cf v 1 30) D8 10 om (hapl.?) 31ab —b) T1 नक्तम् (for भक्तम्) B2 3 D1 4–7 9 पार्थिव (for भारत) —c) D6–9 T3 G1 3 तु (for च) —d) B3 दीर्घमायु, T3 दीर्घायु स, G1–3 °युस्तु (for °युश्च) D1 2 4–10 T1 [पु]त्र (for स) B om cd बहु भार्यश्च जायते

32 For the sequence in M1–3, cf v 1 13 —a) D1–10 मासे मासे (for मासि मासि) —b) Dn2 वै दश (for द्वादश) —c) D1 2 4–10 T2 M4 आप्नोति (for प्रा°)

33 For the sequence in M1–3, of v 1 13 B3 om 33–34 —a) D4 9 नियता (for °मा) — T1 om 33cd —c) B4 5 T2 ये चान्ये, D1 2 4 6–9 द्वौ चान्यौ (for द्वे चान्ये) —d) D10 तिष्ठता (for वर्तता) D1 2 4–9 स्ववृत्तिमनुतिष्ठता, S (T1 om) प्रवृत्तिरनुकीर्तिता

34 For the sequence in M1–3, of v 1 13 B3 om 34 (cf v 1 33) —d) Dn2 T3 वेदस (for °सम्)

35 For the sequence in M1–3, cf v 1 13 —a) T G M4 वर्षैस्तु (for स वर्षैर्) B2 3 षड्भिर्वर्षैर्नरपते, M1–3 षड्भिर्वर्षैस्तु नृपते —b) B5 म न (for नात्र)

36 For the sequence in M1–3, cf v 1 13. T1 om 36 —a) D1–10 च (for सो) T2 3 अधिवास चाप्सरसा, G M अधिवासमप्सरसां —b) D3 गीत नृत्य (for नृत्यगीत) B2 3 Dn3 -निनादिते; D6 10 विनोदित; D9 विनोदिते; G2 विनादित (for °दिते) D6 7 गीतनृत्यविनोदिते; T2 3 G1 2 4 M नृत्तगीतविनादित — After 36ab, V1 B Dn D5 8 10 ins

529* रमते स्त्रीसहस्राढ्ये सुकृती विरजा नर ।
[B3 D10 महस्राढ्यो B1 Dn1 n* विरजो (for विरजा).]

—d) D1–10 चाधि (for अधि) D1 2 तिष्ठति (for रोहति)

37 For the sequence in M1–3, cf v 1 13 —a) D1–6 8 पूर्णं (for पूर्णं) B Dn1 n2 च (for तु) T2 M1–3 पूर्णे वर्षसहस्रे तु — T1 om 37cd —c) V1 तत्क्षणाद् (for °याद्) D1 2 7–10 चागत्य, D4 T2 3 G1 3 4 वागत्य (for चागम्य)

38 For the sequence in M1–3, cf v 1 13 D1 2 9 T2 G1 om (hapl) 38–39 —c) M4 अश्वमेधस्य यज्ञस्य —d) D6 7 फल स (by transp) D4 फल सप्राप्नुते नर; T1 M स फल प्राप्नुयान्नर (M1–3 °न्महत्); T3 G2–4 फल समाप्नुयान्नर

39 For the sequence in M1–3, cf v 1 13 D1 2 9 T2 G1 om 39 (cf v 1 38) V1 D4 om (hapl)

अहिंसानिरतो नित्यं सत्यवाङ्नियतेन्द्रियः ॥ ४०
वाजपेयस्य यज्ञस्य फलं वै समुपाश्नुते ।
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गे च स महीयते ॥ ४१
षष्ठे काले तु कौन्तेय नरः संवत्सरं क्षपेत् ।
अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ४२
चक्रवाकप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
चत्वारिंशत्सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥ ४३
अष्टमेन तु भक्तेन जीवन्संवत्सरं नृप ।
गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ४४
हंससारसयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
पञ्चाशतं सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥ ४५
पक्षे पक्षे गते राजन्योऽश्नीयाद्वर्षमेव तु ।
षण्मासानशनं तस्य भगवानङ्गिराब्रवीत् ।
षष्टिं वर्षसहस्राणि दिवमावसते च सः ॥ ४६
वीणानां वल्लकीनां च वेणूनां च विशां पते ।
सुघोषैर्मधुरैः शब्दैः सुप्तः स प्रतिबोध्यते ॥ ४७
संवत्सरमिहैकं तु मासि मासि पिबेत्पयः ।
फलं विश्वजितस्तात प्राप्नोति स नरो नृप ॥ ४८

C 13 5182
B 13 106 50
K 13 163 48
N 13 96 47

39^{c}–41^{b} — ^{a}) T1 3 G2–4 M4 त्रिंशद्वर्षं (for दशवर्षं) — ^{b}) B1 [ऽ]पि स T3 M चैव (for च स) D5 8 10 T1 G3 स्वर्गलोके महीयते — ^{c}) M4 तत्क्षणाद् (for °याद्) D6 7 G3 [आ]गत्य (for °म्य) D5 10 तव क्षयादिहागत्य

40 For the sequence in M1–3, cf. v l 13 V1 D4 om. 40 (cf. v l 39) — ^{b}) D9 (before corr as in text) चतुर्थे — D10 om (hapl) 40^{c}–41^{d} — ^{d}) B Dn T1 सत्यवाग्विजितेंद्रिय, D2 M4 वादी जि(M4 य)तेंद्रिय

41 V1 D4 om 41^{ab} (cf. v l 39) D10 om 41 (cf. v l. 40) — ^{a}) D6 वाजपेयमहत्तस्य — D1 om (hapl.) 41^{b}-42^{c} — ^{b}) B Dn स फल (for फल वै) D2 5 6 फल प्राप्नोति मानव, D7 8 फल समाप्नुयान्नर, D9 फल स प्राप्नुते नर, T1 फल चैवमुपाश्नुते — T1 om. 41^{cd}, D3 repeats it after 42 — ^{c}) V1 B Dn दशवर्षं (for त्रिंशद्वर्ष-) — ^{d}) B1 स्वर्गेपि स, B3 स च स्वर्गे, B5 Dn1 n2 D5–7 8 (both times) 9 स्वर्गलोके, D4 स्वर्गे तु स, S (T1 om) स्वर्गे चैव (for स्वर्गे च स)

42 D1 om 42^{abc} (cf v l 41) D7 om 42^{ab} — ^{a}) D2 षष्ठे मासि, D4 5 10 षष्ठ कालं, D6 M1 षष्ठ काल (for षष्ठे काले) G4 तु काले (by transp) — ^{b}) V1 Dn1 n2 (by corr) D2 क्षिपन्, B2–5 Dn3 क्षपन, Dn2 (before corr) D4–6 8–10 T2 G क्षिपेत् (for क्ष°) — D5 reads 42^{b}–43^{a} twice — ^{d}) B2 3 D2 भारत (for मानव) D3 फल समाप्नुयान्नर — After 42, D3 repeats 41^{cd}

43 For the repetition in D6, cf v l 42 T1 om 43^{a}–45^{b} T3 om (hapl) 43–44 D4 om (hapl) 43^{c}–45^{b} — ^{c}) D5–7 10 पञ्चाशच्च, D9 पञ्चाशत (for चत्वारिंशत्) — ^{d}) D10 T2 G1 3 4 वर्षाणि (for °णां)

44 D4 T1 3 om 44 (cf v l 43) B1 om (hapl) 44–45 — ^{b}) T2 G1, 3 4 M तिष्ठन् (for जीवन्) — ^{c}) G1 3 4 M गवामयनयज्ञस्य

45 D4 T1 om 45^{ab} (cf v l 43) B1 om 45 (cf v l 44) — ^{a}) S (T1 om.) हंसयुक्तेन यानेन — ^{b}) T2 3 G स्वर्गलोकं, M4 देवलोकं (for विमानेन) — ^{c}) D7 T3 पञ्चाशत- T G सहस्राणा (for °णि) — ^{d}) D4 G4 वर्षाणि (for °णा)

46 ^{b}) D5–7 9 om यो G1 3 च (for तु) — D1 om. 46^{d} — ^{e}) Dn1 D5 10 षष्टिर्, D2 6 8 9 षष्टि (for षष्टिं) T1 सहस्राणां — ^{f}) T3 आसाद्यते (for आवसते) D6 7 9 10 तु स, G3 नर (for च स) D. दिवि मवसते तु स, D3 वर्षाणा दिवि मोदते

47 T1 om 47 — ^{a}) D1 2 वेणूना (for वीणाना) D3 तु (for च) — ^{b}) D1 2 वीणाना (for वेणूना) B2 3 [ए]व भूपते (for विशा पते) — ^{c}) D4 वाक्यै (for शब्दै) — ^{d}) B1 T2 3 G M1–3 स (for स) V1 B1 Dn3 G4 M -बुध्यते (for -बो°) D1 2 5–10 सुप्त प्रतिवि(D7 °बो)ध्यते

48 ^{a}) D5 6 [ए]व (for [ए]क) — ^{b}) Dn3 om (hapl) one मासि D4 माससासे, D5 10 मास मासं, D6 9 मासे मासे, G3 मासमासि (for मासि मासि) V1 B Dn पिबेद्दप, S क्षपेत य (for पिबेत्पय) — ^{d}) D1 2 नरोत्तम, D4 9 मनोरम (for नरो नृप) D6–8 10 प्राप्नोति सुमनोरम (D3 °हर)

49 T1 om 49^{ab} After 49^{ab}, D3 reads 52^{cd}

C 13 5132 B 13 106 51 K. 13. 163 49 M 13 96 48 सिंहव्याघ्रप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
सप्ततिं च सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥ ४९
मासादूर्ध्वं नरव्याघ्र नोपवासो विधीयते ।
विधिं त्वनशनस्याहुः पार्थ धर्मविदो जनाः ॥ ५०
अनार्तो व्याधिरहितो गच्छेदनशनं तु यः ।
पदे पदे यज्ञफलं स प्राप्नोति न संशयः ॥ ५१
दिवं हंसप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
शतं चाप्सरसः कन्या रमयन्त्यपि तं नरम् ॥ ५२
आर्तो वा व्याधितो वापि गच्छेदनशनं तु यः ।
शतं वर्षसहस्राणां मोदते दिवि स प्रभो ।
काञ्चीनूपुरशब्देन सुप्तश्चैव प्रबोध्यते ॥ ५३
सहस्रहंससंयुक्ते विमाने सोमवर्चसि ।
स गत्वा स्त्रीशताकीर्णे रमते भरतर्षभ ॥ ५४
क्षीणस्याप्यायनं दृष्टं क्षतस्य क्षतरोहणम् ।
व्याधितस्यौषधग्रामः क्रुद्धस्य च प्रसादनम् ॥ ५५
दुःखितस्यार्थमानाभ्यां द्रव्याणां प्रतिपादनम् ।
न चैते स्वर्गकामस्य रोचन्ते सुखमेधसः ॥ ५६
अतः स कामसंयुक्तो विमाने हेमसंनिभे ।
रमते स्त्रीशताकीर्णे पुरुषोऽलंकृतः शुभे ॥ ५७
स्वस्थः सफलसंकल्पः सुखी विगतकल्मषः ।

---

repeating it in its proper place V_1 om (hapl) 49^{c}–52^{b} —^{c}) D_5 स सप्तति, D_8 सप्तविंशत् (for सप्ततिं च) —^{d}) $T_{2\ 3}$ वर्षाणि (for °णा)

50 V_1 om 50 (cf. v l. 49) T_1 om 50^{cd}

51 V_1 om 51 (cf v l 49) —^{a}) $D_{6-7\ 10}$ श्रमार्तो (for अनार्तो) Dn_3 अनार्तोपाविरहितो (sic) —^{d}) $D_{4\ 5\ 7-10}$ प्राप्नोति स (by transp), T_3 प्राप्नोत्येव, G_3 संप्राप्नोति

52 V_1 om 52^{ab} (cf v l. 49) D_8 om (hapl ?) 52^{c}–53^{b} T_1 om 52 —^{a}) $D_{1\ 2\ 4\ 5\ 7-10}$ दिवि (for दिवं) S (T_1 om) त्रिदिवं हंसयुक्तेन —^{b}) D_1 च (for स) — After 52^{ab}, V_1 B $D_{5\ 10}$ G_4 read 53^{cd}, repeating it in its proper place D_8 reads 52^{cd} for the first time after 49^{ab} —^{c}) D_2 [अ]प्सरसा —^{d}) $D_{4\ 5\ 7\ 10}$ तु, D_8 (both times) T_2 च, G_4 हि (for [अ]पि)

53 D_8 om 53^{ab} (cf. v l 52) —^{a}) $D_{4\ 5\ 7\ 8\ 10}$ वै, D_9 [ऽ]पि (for वा) D_4 नित्यं, D_6 चापि (for वापि) — V_1 B Dn $D_{5\ 10}$ G_4 read 53^{cd} for the first time after 52^{ab} —^{c}) D_2 एव, T_1 शत (for शतं) V_1 (first time) Dn_3 (second time) $D_{3\ 4\ 6-9\ 10}$ (second time) $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 2\ 4}$ (second time) -सहस्राणि (for °णा) —^{d}) V_1 B Dn $D_{5\ 10}$ (all both times) G_4 (first time) स दिवि (by transp) V_1 B_{1-4} Dn_3 n_3 $D_{5\ 10}$ (all first time) प्रभु (for प्रभो) — T_1 om 53^{e}–61^{d} —^{f}) M ततश् (for सुप्तश्) B_6 Dn_3 प्रबुध्यते, D_1 विबो° (for प्रबो°). D_{4-10} प्रसुप्त प्रतिबुध्यते, $T_{2\ 3}$ G शयितश्च प्रबु°

54 T_1 om 54 (cf v l 53) —^{a}) V_1 B Dn D_{5-10} G_3 -युक्तेन (for °युक्ते) —^{b}) B_1 हेम-, G_1 सूर्य (for सोम) V_1 $B_{5\ 6}$ Dn_1 n_2 $D_{1\ 8}$ विमानेन तु गच्छति, Dn_3 $D_{6-7\ 9\ 10}$ °नेन स गच्छति —^{c}) D_{10} T_3 G_4 -शताकीर्णो (for °कीर्णे) —^{d}) T_2 विमाने; G_4 मोदते (for रमते)

55 T_1 om 55 (cf v l 53) —^{a}) $D_{4\ 8\ 10}$ $T_{2\ 3}$ [आ]प्यायन (for [आ]प्या°) —^{b}) S (T_1 om) रोपणं (for -रोहणम्) —^{c}) B_3 [औ]षधं ग्राम°; D_4 °धं ग्राम, $D_{5\ 7}$ °धग्रामं; D_8 °धिग्रामं, D_9 °धिग्राह, S (T_1 om) °ध पथ्य (for °धग्राम) —^{d}) $D_{1\ 2\ 4\ 6-9}$ कुपितस्य, $T_{2\ 3}$ G क्रुद्धस्यैव, M °स्यापि (for °स्य च) D_9 M_{1-3} प्रसाधन (for °दनम्) D_5 क्षुद्रस्य च प्रसाधनं

56 T_1 om 56 (cf v l 53) —^{a}) S (T_1 om) [अ]र्थपूर्वस्य (for °मानाभ्या) —^{b}) V_1 B Dn $D_{1\ 2\ 5\ 10}$ दुःखानां प्रतिषेधनं —^{c}) $D_{1\ 2}$ वा (for च) —^{d}) $D_{1\ 2}$ रोचते सुखकाङ्क्षिण — For 56^{cd}, S (T_1 om) subst

530* न चैतद्रोचते तेषा ये धनै सुखमेधिन ।
[M_{1-3} नरा° (for धनै) T_2 गृह- (for सुख-)]

57 T_1 om 57 (cf. v l 53) —^{a}) Dn_2 $G_{1\ 3}$ M -संयुक्ते (for °क्तो) $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ अत सत्काम(T_2 संस्कार)-सयुक्ते —^{b}) $D_{4\ 6\ 9}$ समिते (for सनिभे) —^{c}) $D_{4\ 5\ 7\ 9}$ -शताकीर्णं (for °कीर्णे) —^{d}) V_1 B Dn $D_{6\ 8\ 10}$ शुचि (for शुभे)

58 T_1 om 58 (cf v l 53) —^{a}) $B_{1\ 4\ 5}$ सुस्थ (for स्वस्थ) Dn_3 विगत (for सफल) B_1 $D_{5\ 10}$ -सयुक्त, T_3 संकल्पी (for °ल्प) —^{c}) T_3 अनिष्ट

अनश्नन्देहमुत्सृज्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ५८
बालसूर्यप्रतीकाशे विमाने हेमवर्चसि ।
वैडूर्यमुक्ताखचिते वीणामुरजनादिते ॥ ५९
पताकादीपिकाकीर्णे दिव्यघण्टानिनादिते ।
स्त्रीसहस्रानुचरिते स नरः सुखमेधते ॥ ६०
यावन्ति रोमकूपाणि तस्य गात्रेषु पाण्डव ।
तावन्त्येव सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥ ६१
नास्ति वेदात्परं शास्त्रं नास्ति मातृसमो गुरुः ।
न धर्मात्परमो लाभस्तपो नानशनात्परम् ॥ ६२
ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति पावनं दिवि चेह च ।
उपवासैस्तथा तुल्यं तपःकर्म न विद्यते ॥ ६३
उपोष्य विधिवद्देवास्त्रिदिवं प्रतिपेदिरे ।
ऋषयश्च परां सिद्धिमुपवासैरवाप्नुवन् ॥ ६४
दिव्यं वर्षसहस्रं हि विश्वामित्रेण धीमता ।
क्षान्तमेकेन भक्तेन तेन विप्रत्वमागतः ॥ ६५
च्यवनो जमदग्निश्च वसिष्ठो गौतमो भृगुः ।
सर्व एव दिवं प्राप्ताः क्षमावन्तो महर्षयः ॥ ६६
इदमङ्गिरसा पूर्वं महर्षिभ्यः प्रदर्शितम् ।
यः प्रदर्शयते नित्यं न स दुःखमवाप्नुते ॥ ६७
इमं तु कौन्तेय यथाक्रमं विधिं
प्रवर्तितं ह्यङ्गिरसा महर्षिणा ।
पठेत यो वै शृणुयाच्च नित्यदा
न विद्यते तस्य नरस्य किल्बिषम् ॥ ६८
विमुच्यते चापि स सर्वसंकरै-
र्न चास्य दोषैरभिभूयते मनः ।
वियोनिजानां च विजानते रुतं
ध्रुवां च कीर्तिं लभते नरोत्तमः ॥ ६९ C. 13 5204 B. 13 106 72 K. 13 163 70 M 13 76 69

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

(for अनश्नन्)

59 T1 om. 59 (cf v 1 53) — a) D1 (before corr) 2 6–9 -प्रतीकाशो — b) D1 2 4 6–9 T2 3 G1 2 4 सोम, D6 10 (8 सूर्य- (for हेम) — c) V1 B वैदूर्य (for वैडूर्य-) D3–7 8 10 रत्न (for मुक्ता) S (T1 om.) वैडूर्यमुक्तोपचिते — d) T2 3 G1 2 4 M मुरव, G3 -मुरलि (for मुरज) D5 6 8 10 -नादिनि (for -नादिते)

60 T1 om. 60 (cf v 1 53) — b) D1 दिवि (for दिव्य) S (except G2, T1 om) विनादिते (for -निना°) — D6 om (hapl.) from नुचरिते (in 60c) up to सहस्रा (in 61c)

61 T1 om. 61 (cf v 1 53) D5 om up to सहस्रा (in 61c) (cf. v 1 60) — a) D1 7 9 यावंतो रोमकूपाश्च — c) B3 [अ]न्द्व- (for [ए]व) — d) D6–10 T2 3 G वर्षाणि (for °णा)

62 c) D1 2 4–10 न धर्मात्परमस्तीह, G1 3 4 नास्ति धर्मात्परो लाभस् — d) T2 3 G2 4 न तपो (by transp)

63 b) D1 2 प्रेत्य (for दिवि) D4 [ए]व ह (for [इ]ह च)

64 d) D1–10 T2 G2 4 अवाप्नुयु

65 a) B5 T2 3 G1 2 4 सहस्राणि, D6 °स्र च, D7–10 °स्र तु (for °स्र हि) V1 B1 Dn D4 G2 दिव्य वर्षसहस्राणि — c) D8 कृतम् (for क्षान्तम्) — d) B1 आगत (for °त)

66 a) D5–7 10 त्यक्त नो (for च्यवनो) — b) Some MSS वशिष्ठो (for वसिष्ठो) D4–9 तथा (for भृगु) — c) B2 D1 2 T1 M सर्वं एते, T2 3 G एते सर्वे (for सर्व एव) D4–10 परा सिद्धिं (for दिवं प्राप्ता)

67 a) D5–10 G4 इमम् (for इदम्) B4 D5 10 आगिरसा D2 प्रोक्त, D8 सर्वं (for पूर्वं) — T1 om 67cd — d) D4 6–10 अवाप्नुयात् (for °प्नुते)

68 a) T1 M इदं (for इमं) B1 हि (for तु) D6 om (hapl ?) from य यथा up to विद्यते (in 68d) Dn8 transp यथाक्रम and विधिं B3 D1 2 -विधिक्रम, T1 क्रम द्विज, M4 -विधिक्रमात् (for -क्रमं विधिं) — b) G4 मनीषिणा (for महर्षिणा) — c) Dn1 n3 D1 2 4 6 7 9 10 पठेद्य (for °त) T1 2 G1 3 4 वै य (by transp), T3 वै यच् B1 3 नित्य, D10 om, T3 नित्यश (for °दा)

११०

C 13 5205
B 13 107 1
K 13 164 1
M 13 97 1

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामहेन विधिवद्यज्ञाः प्रोक्ता महात्मना ।
गुणाश्चैषां यथातत्त्वं प्रेत्य चेह च सर्वशः ॥ १
न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं पितामह ।
बहूपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः ॥ २
पार्थिवै राजपुत्रैर्वा शक्याः प्राप्तुं पितामह ।
नार्थन्यूनैरवगुणैरेकात्मभिरसंहतैः ॥ ३
यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं सदा भवेत् ।
तुल्यो यज्ञफलैरेतैस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ४

भीष्म उवाच ।

इदमङ्गिरसा प्रोक्तमुपवासफलात्मकम् ।
विधिं यज्ञफलैस्तुल्यं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ५
यस्तु कल्यं तथा सायं भुञ्जानो नान्तरा पिबेत् ।
अहिंसानिरतो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ६
षड्भिरेव तु वर्षैः स सिध्यते नात्र संशयः ।
तप्तकाञ्चनवर्णं च विमानं लभते नरः ॥ ७

---

69 [a]) Dn2 D1 3 4 T2 3 G4 वा (for च) T1 च, T2 3 G M हि (for स) — [b]) Dn3 वा (for च) S [क्ष]त्यधर्मैर् (for [क्ष]स्य दोषैर्) T2 नर (for मन) — [c]) B1 हि, Dn3 D4 तु (for च) D1 2 स वेत्ति वै (for विजानते) T2 कृत; T3 श्रुत (for रुत) T1 वियोनिजाश्चापि नरो विकिल्विषा — [d]) D1 2 ध्रुव (for ध्रुवा) V1 Dn3 D4 3 G3 नरोत्तम, M1-3 नरेश्वर (for नरोत्तम) T1 ध्रुवा च कीर्तिं परमामुवति

Colophon — *Parvan name* B1-3 Dn3 D1 शाति — *Sub-parvan* V1 B Dn D1 2 9 10 दानधर्म — *Adhy name*: V1 B Dn D1 2 5 T2 3 G1 3 4 M उपवासविधि; D4 6-10 उपवासव्रतविधि — *Adhy no* (figures, words or both) V1 106, B5 96, Dn1 104, D10 114, T1 M4 157, T2 3 G2 4 164, G1 3 M1 158, M2 3 159 — *Śloka no* Dn1 72, Dn2 73

110

☞ This adhy is missing in D3 (cf v l. 13 82 37)

1 [a]) M1-3 विधिना (for विधिवद्) — [c]) B1 D1 तेषा (for चैषा) V1 B Dn T2 3 G M4 यथातथ्य (for °तत्त्व) — [d]) Dn3 D6 वा (for the first च) D1 2 भारत, D4-10 तत्त्वत (for सर्वश)

2 D1 2 4-10 transp 2[ab] and 2[cd] — [a]) Dn2 ते न (by transp) D1 G1 शक्य (for शक्या) — [b]) B3 यज्ञे (for यज्ञा) D1 2 कदाचन (for पितामह)

3 D6 7 om 3[ab] — [a]) D1 5 3 च (for वा) — T1 om 3[c]-4[b] V1 B2-5 Dn D9 repeat 3[cd] after 4[ab] — [c]) V1 B2-5 Dn D9 (all second time) अर्थ (for नार्थ) D6 7 9 (first time), 10 एव, T2 3 G अपि, M1-3 अप (for अव) V1 B2 3 (all first time) 4 (both times) Dn1 (first time) n3 (both times) D1 2 4 6 7 9 (first time) गणैर्, B5 (second time) गवैर् (for गुणैर्) — [d]) B1 5 (first time) T2 G1 3 असगतै, Dn2 (second time) D4 6-8 9 (first time) °हितै°, D5 °स्कृतै (for °हतै)

4 T1 om 4[ab] (cf v l 3) D4 reads 4[ab] twice — [b]) B3 पितामह, D4 (first time) सदा हि तै, D4 (second time) 5-8 10 सदा विभो; D9 यथा विभो, G2 4 यथा (G4 °दा) भवेत् (for सदा भवेत्) — After 4[ab], V1 B2-5 Dn D9 repeat 3[cd] — [c]) D4 5, 7 8 तुल्य, D 10 T1 तुल्य (for तुल्यो) T1 यस्स्याद् (for एतैस्)

5 [a]) B2 4 D1 4-10 M इमम् (for इदम्) — [c]) V1 Dn2 n3 D1 6 विधि, D8 विधिर् (for विधिं) — [d]) D1 om (hapl) from तन्निबोध up to कल्यं (in 6[a]) D7 नृपोत्तम (for युधिष्ठिर)

6 D1 om up to कल्य (in 6[a]) (cf v l 5) — [a]) T G M4 काल्य (for कल्य) D4-10 M1-3 यस्तु सायं तथा का(D4 5 क)ल्यं — [c]) T1, 3 G M1-3 राजन् (for नित्य)

7 G1 om 7 — [a]) V1 B Dn स (for तु) V1 B Dn T1 2 तु, D4 om (for स) — T1 om 7[c]-8[d] — [c]) D4 6-8 वर्णाभं; D5 10 पूर्णाभ (for -वर्ण

देवस्त्रीणामधीवासे नृत्यगीतनिनादिते ।
प्राजापत्ये वसेत्पद्म वर्षाणामग्निसंनिभे ॥ ८
त्रीणि वर्षाणि यः प्राशेत्सततं त्वेकभोजनम् ।
धर्मपत्नीरतो नित्यमग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ९
द्वितीये दिवसे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ।
यज्ञं बहुसुवर्णं वा वासवप्रियमाहरेत् ॥ १०

सत्यवाग्दानशीलश्च ब्रह्मण्यश्चानसूयकः ।
क्षान्तो दान्तो जितक्रोधः स गच्छति परां गतिम् ॥ ११
पाण्डुराभ्रप्रतीकाशे विमाने हंसलक्षणे ।
द्वे समाप्ते ततः पद्मे सोऽप्सरोभिर्वसेत्सह ॥ १२
तृतीये दिवसे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥ १३
अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् । C. 13 5221 B 13. 107 17 K. 13 164 15 M 13 97 10

च) — ^{d}) D1 2 4–10 विमानमधिरोहति

8 T1 om 8 (cf v l 7) — ^{a}) D2 दिव्य- (for देव-) B4 D4 6–9 अधिवासे, T2 समासे तु, T3 G2 4 आवसथे, G1 3 समाजे च (for अधीवासे) — ^{b}) D9 om. (hapl. 1) from नृत्य up to दिवसे (in 10^{a}) D4 6–8 विनोदिते, D5 -विना°, D10 विनोदितैः (for निनादिते) D1 S (T1 om) नृत्तगीतविनादिते — ^{c}) D5 वसन्त्येव, D3 वसेन्पद्मे, D10 S (T1 om) वसेत्सद्मनि (for वसेत्पद्म) — ^{d}) D4–8 10 अग्निवर्णनिभोत्तमे (D5 °रे), S (T1 om) अग्निवर्णनिभे शुभे

9 D9 om. 9 (cf v l 8) — ^{a}) D1 2 [s]श्नीयात्, D5 6 पश्येत् (for प्राशेत्) — ^{b}) T3 G1. 2 4 सततं (for स°) S च (for तु) — After 9^{ab}, B3 4 D5 10 read 10^{cd} repeating it in its proper place — After 9^{cd}, V1 B Dn D7 10 read 10^{ef}, and G1 reads 13^{a}–15^{b}

10 D5 om. up to दिवसे (cf v l 8) T1 om (hapl 1) 10–12 T2 3 G M om 10^{ab-d} B3. 4 D5 10 read 10^{cd} for the first time after 9^{ab} — ^{c}) B5 तदा (for सदा) D1 2 4 6–8 वै (for तु) — D9 om (hapl) 10^{c}–16^{d} V1 B Dn D5 10 read 10^{ef} after 9^{cd} T2 3 G read 10^{c}–12^{d} after 15^{ab} — ^{e}) D6 7 यज्ञैर् (for यज्ञ) B4 5 T3 च, D1 2 6–8 वै, T3 G M यो (for वा) D4 5 10 यज्ञैर्बहुसुवर्णैर्वा — ^{f}) T2 M4 आचरेत्, T3 G1 2 4 आचरन् (for आहरेत्) V1 B1 2 (marg) 4 5 Dn1 n2 वासवप्रतिमो हरेत्, B2 3 Dn3 °वप्रतिमो भवेत्, D4–8 10 °वप्रियकाम्यया — After 10, D5 10 read lines 1–2 of 531*

11 For the sequence in T2 3 G, cf. v l 10 D9 T1 om 11 (cf v l 10) — ^{a}) B1 Dn1 सत्यवान् (for वाग्) — ^{b}) D2 6 7 M1–3 ब्राह्मणश्च (for ब्रह्मण्यश्च) — ^{d}) S (T1 om) स गच्छेत्परमां गतिं

12 For the sequence in T2 3 G, cf v l 10 D9 T1 om 12 (cf v l 10) — ^{a}) D2 पाण्डुपत्र, T2 3 G1 3 4 M पाण्डराभ्र B1 D8 -प्रतिकाशे — ^{c}) D1 2 समन्ते (for समाप्ते) T2 पश्चात् (for पद्मे) — ^{d}) D4 तथा, T2 3 G सदा (for सह) — V1 B1–4 Dn D5 10 ins after 12 B5 after 20 D1 2 4 6–8 after 13

531* अग्निकार्यपरो नित्य नित्यं कल्यप्रबोधन ।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानव ।
हंससारसयुक्तं च विमानं लभते नर ।
इन्द्रलोके च वसते वरस्त्रीभि समावृत ।

[V1 B1 2 4 Dn D5 10 repeat line 1 after 13 B3 repeats it after 16 D5 10 read lines 1–2 after 10 — (L 1) D4 -कार्यरतो (for °परो) V1 (second time) om one नित्यं D1 नित्यकाल-, D2 नित्य काल-, D5 (first time) नित्य चैव, D5 (second time) नित्य काल्य-, D10 (both times) नित्यकाल्य- (for नित्य कल्य-) V1 (first time) -प्रसाधन, V1 (second time) -प्रसाधन, Dn2 (first time) प्रबोधक (for °धन) D4 नित्य काले प्रबोधित, D8 नित्य कल्ये प्रबोधते (for the post half.) — D1 2 4 6 7 om lines 2–4 — (L 2) V1 B Dn1 [अ]नुत्तम (for मानव) — D8 om lines 3–4 — (L 3) B1 संयुक्त (for -युक्तं च) — (L 4) B1 सदा रत (for समावृत)]

— After the above, B1 reads 15^{cd} and B5 reads 20 after 12

13 D9 om 13 (cf v l 10) T2 om 13 M4 om (hapl) 13^{a}–15^{b}, G1 reads it after 9 — ^{c}) T1 प्रति T3 राजन, G1 3 4 मासान् (for सदा) D1 2 वै (for तु) G2 मासाच्च दशमासांस्तु — V1 B1 2 4 Dn D5 10 repeat line 1 of 531* after 13, while D1 2 4 6–8 ins 531* after it

C 13 5221 B 13 107 18 K 13 164 16 M 13 97 11 मयूरहंससंयुक्तं विमानं लभते नरः ॥ १४
सप्तर्षीणां सदा लोके सोऽप्सरोभिर्वसेत्सह ।
निवर्तनं च तत्रास्य त्रीणि पद्मानि वै विदुः ॥ १५
दिवसे यश्चतुर्थे तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ १६
वाजपेयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
इन्द्रकन्याभिरूढं च विमानं लभते नरः ॥ १७
सागरस्य च पर्यन्ते वासवं लोकमावसेत् ।
देवराजस्य च क्रीडां नित्यकालमवेक्षते ॥ १८
दिवसे पञ्चमे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥ १९
अलुब्धः सत्यवादी च ब्रह्मण्यश्चाविहिंसकः ।
अनसूयुरपापस्थो द्वादशाहफलं लभेत् ॥ २०
जाम्बूनदमयं दिव्यं विमानं हंसलक्षणम् ।
सूर्यमालासमाभासमारोहेत्पाण्डुरं गृहम् ॥ २१
आवर्तनानि चत्वारि तथा पद्मानि द्वादश ।
शराग्निपरिमाणं च तत्रासौ वसते सुखम् ॥ २२
दिवसे यस्तु षष्ठे वै मुनिः प्राशेत भोजनम् ।
सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ २३
सदा त्रिषवणस्नायी ब्रह्मचार्यनसूयकः ।

---

14 For the sequence in G_1, cf v l 13 D_9 om 14 (cf v l 10) M_4 om 14 (cf v l 13) B_5 om 14^{c}–15^{b} D_8 om 14^{ab} — ^{a}) B_8 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य — ^{b}) D_{4-7} $_{10}$ S (M_4 om) मानव (for [अ]नुत्तमम्) — After 14^{ab}, B_4 reads 17^{cd} repeating it in its proper place B_4 T_1 om 14^{cd} — ^{c}) V_1 Dn_3 युक्तस्य, B_{1-3} Dn_1 n_2 D_{10} युक्त च (for सयुक्त)

15 For the sequence in G_1, cf. v l 13 D_9 om 15 (cf. v l 10) M_4 om 15^{ab} (cf v l 13) B_5 om 15^{ab} (cf v l 14) — ^{b}) G_4 om. स्रो Dn_2 सदा (for सह) — After 15^{ab}, T_2 $_3$ G read 10^{c}–12^{d} B_1 reads 15^{cd} after 531* — ^{c}) D_{4-8} $_{10}$ निवर्तने (for °न) — ^{d}) B_8 चैव ह, Dn_1 n_2 वै विभु (for वै विदु)

16 D_9 om 16 (cf v l 10) B_5 om 16–19 — ^{a}) T_1 चतुर्थेषु (for °र्थे तु) B_8 दिवसे चतुर्थे यश्च — ^{c}) T_1 तथा (for सदा) V_1 तु (for वै) — After 16, B_3 repeats line 1 of 531*

17 B_5 om 17 (cf v l 16) D_6 T_2 $_3$ G M (hapl) 17–19 T_1 om 17–18 D_2 reads 17–19 after 23 B_4 reads 17^{cd} for the first time after 14^{ab} — ^{c}) D_1 $_2$ $_4$ $_5$ $_7$ $_8$ $_{10}$ इन्द्रकन्याधिरूढ च (D_7 तु) — ^{d}) Dn_3 फल (for नर)

18 For the sequence in D_2, cf v l 17 B_5 om 18 (cf v l 16) D_6 S om 18 (cf v l 17) — ^{a}) D_8 पर्यंते (for पर्यन्ते) — ^{b}) D_1 $_2$ $_4$ $_{7-9}$ आप्नुयात् (for आवसेत्) D_5 $_{10}$ वासव प्राप्नुयात्तत — ^{c}) B_3 क्रीडाया, D_1 $_2$ क्रीडा च (by transp) — ^{d}) D_4 $_5$ $_7$ $_9$ $_{10}$ तावत्कालम् (for नित्यका°) D_4 अवेक्ष्य स, D_8 अवेक्षत (for अवेक्षते) — After 18, T_1 reads 20^{cd}

19 For the sequence in D_2, cf v l 17 B_5 om 19 (cf v l 16) D_6 T_2 $_3$ G M om 19 (cf v l 17) — ^{a}) T_1 पचमे दिवसे यस्तु — T_1 om 19^{c}–20^{b} — ^{c}) D_4 स तु, D_5 $_7$ $_9$ स च (for सदा) D_1 $_4$ $_{7-10}$ वै (for तु)

20 T_1 om 20^{ab} (cf v l 19) B_5 reads 20 after 12 — ^{a}) D_4 $_6$ $_7$ $_9$ सत्यसंधश्च, D_5 चाप्यहिंसश्च, D_8 सत्यशीलश्च; D_{10} S (T_1 om) सविभागी (for सत्यवादी) — ^{b}) D_8 ब्राह्मणश्च (for ब्रह्मण्यश्च) D_{4-7} $_9$ $_{10}$ [अ]प्यहिंसक, S (T_1 om) [अ]पि वाग्यत (for [अ]विहिंसक) D_2 ब्राह्मणश्चाप्यहिंसक — T_1 reads 20^{cd} after 18 — ^{c}) D_1 $_2$ अगर्वस्थो, D_{4-10} स्वर्गसंस्थो, S अवैकुण्यो (for अपापस्थो) — After 20, B_5 ins 531*

21 ^{b}) T_1 विमानमधिरोहति — After 21^{ab}, T_1 ins

532* अतिरात्रफल प्राप्य अप्सरोभि प्रमोदते ।

— T_1 om 21^{c}–22^{d} — ^{c}) D_1 $_2$ -समारोहम् (for समाभासम्) — ^{d}) V_1 B_{2-4} पाटर, D_4 $_{6-9}$ मडल, S (T_1 om) मडप (for पाण्डुर)

22 T_1 om 22 (cf v l 21) — ^{b}) D_1 $_2$ तुला, D_4 $_{6-9}$ कुल (for तथा) S (T_1 om) पद्मानि स च (G_3 सव) सेश्वर — ^{c}) D_{5-10} तु (for च) — ^{d}) G_2 (*inf lin* as in text) गृहे (for सुखम्)

23 ^{a}) D_7 यत्र (for यस्तु) D_4 तु (for वै) — ^{b}) D_2 प्राश्नीत (for प्राशेत) T_1 प्राश्येदेवैकभोजनं

गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ २४
अग्निज्वालासमाभासं हंसबर्हिणसेवितम् ।
शातकुम्भमयं युक्तं साधयेद्यानमुत्तमम् ॥ २५
तथैवाप्सरसामङ्के प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ।
नूपुराणां निनादेन मेखलानां च निस्वनैः ॥ २६
कोटीसहस्रं वर्षाणां त्रीणि कोटिशतानि च ।
पद्मान्यष्टादश तथा पताके द्वे तथैव च ॥ २७
अयुतानि च पञ्चाशदृक्षचर्मशतस्य च ।
लोम्नां प्रमाणेन समं ब्रह्मलोके महीयते ॥ २८
दिवसे सप्तमे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ २९

सरस्वतीं गोपयानो ब्रह्मचर्यं समाचरन् ।
सुमनोवर्णकं चैव मधुमांसं च वर्जयेत् ॥ ३०
पुरुषो मरुतां लोकमिन्द्रलोकं च गच्छति ।
तत्र तत्र च सिद्धार्थो देवकन्याभिरुह्यते ॥ ३१
फलं बहुसुवर्णस्य यज्ञस्य लभते नरः ।
संख्यामतिगुणां चापि तेषु लोकेषु मोदते ॥ ३२
यस्तु संवत्सरं क्षान्तो भुङ्क्तेऽहन्यष्टमे नरः ।
देवकार्यपरो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ३३
पौण्डरीकस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
पद्मवर्णनिभं चैव विमानमधिरोहति ॥ ३४ C. 13 5242 B 13 107 39 K 13 164 35 M 13 91 31
कृष्णाः कनकगौर्यश्च नार्यः श्यामास्तथापराः ।

— S om (hapl) 23^{cd} — ^{c}) D_{5} स च (for सदा) — After 23, D_{2} reads 17–19

24 ^{a}) T_{1} तथा, M_{4} तदा (for सदा) — ^{c}) S गवामयनयज्ञस्य, Bom ed गवा मेधस्य यज्ञस्य — ^{d}) D_{4} [अ]नुत्तम

25 T_{1} om. 25^{ab} — ^{b}) V_{1} स तु (for हंस) — ^{c}) $D_{1\ 2}$ शातकौंमविनिर्मुक्त, D_{4-9} °कु($D_{7\ 9}$ °कौं)म विमुक्त स, D_{10} कुमसुनिर्मुक्त, T_{1} °मय दिव्य, $T_{2\ 3}$ G M_{4} °सुनिर्युक्त, M_{1-3} समायुक्तं — ^{d}) T_{1} लभते (for साधयेद्)

26 T_{1} om 26^{a}–28^{b} — ^{a}) B_{3} मयैव, S (T_{1} om) तासाम् (for तथैव) M_{4} मक (for मङ्के) — ^{b}) $D_{1.2}$ सुप्तस (for प्रसुप्त) D_{2-10} तत्र (for प्रति) D_{4} M_{4} बोध्यते (for -बु) V_{1} B Dn प्रति सुप्त प्रबोध्यते — ^{c}) Dn_{2} विनादेन (for नि°) — ^{d}) Some MSS निस्वनं

27 T_{1} om 27 (cf. v l 26) — ^{a}) Some MSS कोटि (for कोटी) V_{1} G_{1} M_{3} सहस्र (for °स्र) T_{2} कोटिवर्षसहस्राणां — ^{b}) T_{3} G स्त्रीणा (for त्रीणि) T_{2} स्त्रीणा कोटिसहस्रश — ^{c}) $M_{1\ 3}$ वर्षाणि (for पद्मानि) T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ M_{4} [अ]ष्टौ दश (for [अ]ष्टादश) — ^{d}) S (T_{1} om) प्रयुते (for पताके)

28 T_{1} om 28^{ab} (cf v l 26) — ^{a}) B_{3} M अयुताना, $T_{2\ 3}$ G प्रयुता(T_{2} °का)नां (for अयुतानि) — ^{b}) Dn_{2} अक्ष, Dn_{3} D_{5} लक्ष (for ऋक्ष-) D_{10} लक्षपचाशतस्य च, T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ लक्ष पचा°, T_{3} $M_{1\ 4}$ लक्ष पच°, G_{2} लक्ष्य पचा°, $M_{2\ 3}$ लक्ष वप° — ^{c}) T_{1} M रोम्णा, $T_{2\ 3}$ G रोम्ण (for लोम्ना)

29 ^{c}) Dn_{3} स तु, D_{6} स च, T_{2} दश, $G_{1\ 3}$ समा, M_{4} तदा (for सदा)

30 D_{6} T_{1} om 30 — ^{b}) D_{4} सदा चरन्, $T_{2\ 3}$ G_{1-3} M समाचरेत् G_{4} °वसेत् (for °चरन्) — D_{9} om 30^{c}–72^{d} — ^{d}) B Dn_{1} n_{3} $D_{1\ 7}$ वर्जयन् (for °येत्)

31 D_{9} om 31 (cf. v l 30) — ^{a}) D_{5} मरुतो (for °ता) — ^{b}) $D_{5\ 10}$ T_{2} $G_{2\ 4}$ स (for च) — ^{c}) V_{1} B_{1-5} Dn हि, T G M_{4} स (for च) — ^{d}) V_{1} B Dn $D_{1\ 2}$ अर्च्यते (for उह्यते)

32 D_{9} om 32 (cf v l 30) T_{1} om 32 — ^{b}) D_{7} फल (for नर) S (T_{1} om) यज्ञस्य च समश्नुते — $D_{4\ 6\ 7}$ om (hapl) 32^{c}-33^{b} — ^{c}) M अतिगणा (for °गुणा) Dn_{3} S (T_{1} om) [ए]व (for [अ]पि)

33 D_{9} om 33 (cf v l 30) $D_{4\ 6\ 7}$ om 33^{ab} (cf v l 32) $G_{1\ 3}$ om (hapl.) 33–35 — ^{a}) $D_{1\ 2}$ पूर्णं (for क्षान्तो)

34 D_{9} om 34 (cf v l 30) $G_{1\ 3}$ om 34 (cf v l. 33) — ^{a}) $D_{1\ 2\ 4-8\ 10}$ पुंडरीकस्य यज्ञस्य, T_{1} अश्वमेधस्य य° — ^{b}) $D_{6-8\ 10}$ मानव (for [अ]नुत्तमम्) — ^{d}) Dn_{3} गच्छति (for -रोहति)

35 D_{9} om 35 (cf v l 30) $G_{1\ 3}$ om 35 (cf v l 33) — ^{a}) S ($G_{1\ 3}$ om) सृष्टा (for कृष्णा) $D_{1\ 2}$ काचन (for कनक) M_{4} -गौराश् (for गौर्यश्) — ^{b}) T_{1} श्यामा नार्यस् (by transp) — ^{c})

C 13 5262 B. 13 107 39 K 13. 164 35 M 13 97 31 वयोरूपविलासिन्यो लभते नात्र संशयः ॥ ३५
यस्तु संवत्सरं भुङ्क्ते नवमे नवमेऽहनि ।
सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ३६
अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
पुण्डरीकप्रकाशं च विमानं लभते नरः ॥ ३७
दीप्तसूर्याग्नितेजोभिर्दिव्यमालाभिरेव च ।
नीयते रुद्रकन्याभिः सोऽन्तरिक्षं सनातनम् ॥ ३८
अष्टादशसहस्राणि वर्षाणां कल्पमेव च ।
कोटीशतसहस्रं च तेषु लोकेषु मोदते ॥ ३९
यस्तु संवत्सरं भुङ्क्ते दशाहे वै गते गते ।
सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ४०
ब्रह्मकन्यानिवेशे च सर्वभूतमनोहरे ।
अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ४१
रूपवत्यश्च तं कन्या रमयन्ति सदा नरम् ।
नीलोत्पलनिभैर्वर्णै रक्तोत्पलनिभैस्तथा ॥ ४२
विमानं मण्डलावर्तमावर्तगहनावृतम् ।
सागरोर्मिप्रतीकाशं साधयेद्यानमुत्तमम् ॥ ४३
विचित्रमणिमालाभिर्नादितं शङ्खपुष्करैः ।
स्फाटिकैर्वज्रसारैश्च स्तम्भैः सुकृतवेदिकम् ।
आरोहति महद्यानं हंससारसवाहनम् ॥ ४४
एकादशे तु दिवसे यः प्राप्ते प्राशते हविः ।
सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ४५

Madras ed. वरा (for वयो-) D1 2 विशालाढ्या (for विलासिन्यो)

36 D9 om 36 (cf v l 30) — ^{a}) D1-8 10 पूर्ण (for भुङ्क्ते) — ^{b}) D1-8 10 भुक्ते तु (D6 वै) (for the first नवमे) T1 नवम्या प्रयत शुचि , T2 3 G M नवाहे (T2 °ह्न) वै गते गते

37 D9 om 37 (cf v l 30) M1 om (hapl) 37–40 — ^{a}) V1 B1 2 4 5 Dn D3 अश्वमेधसहस्रस्य — ^{b}) V1 B Dn [अ]नुत्तम (for मानव) — After 37^{ab}, M1-3 read 42–44 M1-3 om 37^{c}–39^{d} — ^{c}) T G तु (for च)

38 D9 om 38 (cf v l 30) M om 38 (cf v l 37) T1 om 38 — ^{b}) V1 Dn3 D1 4-8 10 दीप्त (for दिव्य) B1 Dn2 T2 3 G1 -माल्याभिर् (for -मालाभिर्) T2 3 G1 2 4 वा (for च) G3 दिव्य माप्नोति मानव — ^{c}) Dn3 यत्र (for रुद्र) — ^{d}) D1 सोंतरिक्षे , some MSS सोंतरीक्षं (for °रिक्षं)

39 D9 om 39 (cf. v l 30) M om 39 (cf v l 37) — ^{a}) D1 2 -सहस्राणां — ^{b}) G1 3 वा (for च) — D1 2 repeat 39^{cd} after 44 — ^{c}) Dn2 कोटि- D7 T1 तु (for च) — ^{d}) B3 त्रिषु , D1 2 (both second time) देव (for तेषु) T G सर्वेषु (for लोकेषु) D1-8 10 देवलो(D8 तेषु लो)के महीयते

40 D9 om 40 (cf v l 30) M4 om 40 (cf v l 37) — ^{b}) D6-8 10 दशाह (for °हे) D2 दशमेहनि वै नर , T1 दशमेह्नि गते मति — M1-3 om 40^{cd} — ^{c}) T1 तथा (for सदा)

41 D9 om 41 (cf v l 30) T1 om 41^{ab} — ^{a}) B5 Dn1 D1 2 G3 निवासे , Dn2 -निवेश (for °शे) D4-8 10 ब्रह्मलोके नि(D8 °कनि)वासस्तु (D8 °सं तु) — ^{b}) Dn2 मनोहर , M4 मनोरमे (for °हरे) D4-8 10 सर्वलोके म(D7 9 10 °कम)नोरमे — V1 B Dn D5 8 10 repeat 41^{cd} after 47^{ab} — ^{d}) D5 (second time) [अ]नावृत , S मानव (for [अ]नुत्तमम्)

42 D9 om. 42 (cf v l 30) T1 om 42 M1-3 read 42–44 after 37^{ab} — ^{a}) T2 3 G M4 ता (for तं) — ^{b}) V1 B Dn सनातन (for सदा नरम्) — ^{c}) S (T1 om) विनिर्भिन्नै (T2 3 G1-3 °न्नो) (for -निभैर्वर्णै) — ^{d}) S (T1 om) सुगधिभि (for निभैस्तथा)

43 For the sequence in M1-3, cf v l 42 D9 om 43 (cf. v l 30) — ^{a}) T3 विमानमडलावृत्तम् — ^{b}) B1 2 (marg as in text) 3 Dn1 आवर्तगहनाकुल , T1 M °गहनैर्वृतं , T2 °तंनशतैर्वृत , T3 आवृत्त गहनैर्वृत , G1 3 आवर्तगगनैर्वृत , G4 शतमावर्तनैर्वृत — ^{d}) V1 B Dn स लभेद् (for साधयेद्)

44 D9 om 44 (cf v l 30) T1 om 44 — ^{b}) D3 नादितं (for °तं) V1 B Dn D2 -निस्वनै , T3 G2 4 पुष्पकै (for पुष्करै) — ^{c}) S (T1 om) तु (for च) — ^{d}) S (T1 om) च (for सु) Dn1 D6 8 -चेत्रित , D3 वैदिक (for वेदिकम्) — ^{f}) V1 B Dn D5 नादित , D10 सेवित (for -वाहनम्) — After 44, D1 2 repeat 39^{cd}

45 D9 om 45 (cf v l 30) — ^{b}) D1 2 [ऽ]श्नाति वै (for प्राशते) T2 3 G2 4 भुवि (for हवि) T1

परस्त्रियो नाभिलषेद्वाचाथ मनसापि वा ।
अनृतं च न भाषेत मातापित्रोः कृतेऽपि वा ॥ ४६
अभिगच्छेन्महादेवं विमानस्थं महाबलम् ।
स्वयंभुवं च पश्येत विमानं समुपस्थितम् ॥ ४७
कुमार्यः काञ्चनाभासा रूपवत्यो नयन्ति तम् ।
रुद्राणां तमधीवासं दिवि दिव्यं मनोहरम् ॥ ४८
वर्षाण्यपरिमेयानि युगान्तमपि चावसेत् ।
कोटीशतसहस्रं च दश कोटिशतानि च ॥ ४९
रुद्रं नित्यं प्रणमते देवदानवसंमतम् ।
स तस्मै दर्शनं प्राप्तो दिवसे दिवसे भवेत् ॥ ५०
दिवसे द्वादशे यस्तु प्राप्ते वै प्राशते हविः ।
सदा द्वादशमासान्वै सर्वमेधफलं लभेत् ॥ ५१
आदित्यैर्द्वादशैस्तस्य विमानं संविधीयते ।
मणिमुक्ताप्रवालैश्च महार्हैरुपशोभितम् ॥ ५२
हंसमालापरिक्षिप्तं नागवीथीसमाकुलम् ।
मयूरैश्चक्रवाकैश्च कूजद्भिरुपशोभितम् ॥ ५३
अट्टैर्महद्भिः संयुक्तं ब्रह्मलोके प्रतिष्ठितम् ।
नित्यमावसते राजन्नरनारीसमावृतम् ।

C. 13 5263
B. 13 107 59
K 13 164 55
M 13 97 51

उपवास मनाचरेत् — ^{c}) D_{3-8} स च (for सदा) V_1 $B_{1.2.4}$ Dn तु, T_1 $G_{1.3}$ M च (for वै) — ^{d}) D_1 -चेदिक (for -वेदसम्)

46 D_9 om 46 (cf. v l 30) T_1 om. 46^{ab} — ^{a}) V_1 B Dn D_2 परस्त्रिय, D_{10} °स्त्रीयो (for स्त्रियो) B_1 लभेद्, $D_{4.7}$ लिखेद्, $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ -भाषेद्, $G_{1.3}$ M_{1-8} लोपेद् (for लपेद्) — ^{b}) $D_{1-8.10}$ तथा, G_5 [ऽ]पि च (for [ऽ]पि वा) — ^{c}) T $G_{1.3}$ M न च (by transp), G_6 नाभि — ^{d}) $D_{1.2}$ अपि, $D_{4.6-10}$ मपि, D_5 $T_{2.3}$ $G_{1.2.4}$ [ऽ]पि च, T_1 न च (for ऽपि वा) M_{1-8} गुरुणा पूजने रत

47 D_9 om 47 (cf v l 30) M_{1-8} om 47^{ab} — ^{a}) $D_{4-7.10}$ T_2 अपि (for अभि) — ^{b}) T_1 स्वयप्रभ (for महाबलम्) D_{1-7} विमानस्थो महाबल — After 47^{ab}, V_1 B Dn $D_{8.10}$ repeat 41^{cd} T_1 om 47^{c}–48^{d} — ^{c}) V_1 B Dn $D_{2-3.10}$ स्वायमुव (for स्व°) S (T_1 om) स्वयप्रभ (G_3 स्वायंभुव) प्रपश्येत

48 D_9 om 48 (cf v l 30) T_1 om 48 (cf v l 47) — ^{a}) B_2 D_4 कुमार्यं काञ्चनाभासो — ^{b}) Dn_2 $D_{2.4}$ रूपवन्त्यो (for °वत्यो). — ^{d}) $D_{1.2}$ मनोरम (for °हरम्) $D_{4.6.7}$ त्रिवि देव मनोरम

49 D_9 om 49 (cf v l 30) — ^{b}) D_4 corrupt D_1 चेद्दमेत, D_2 यद्दमेत् (for चाव°) V_1 B Dn D_8 युगांताग्निसमप्रभ (V_1 °न) — T_1 om 49^{c}–50^{d} D_{10} repeats 49^{c} after line 1 of 533* — ^{c}) Dn_2 D_8 कोटि (for कोटी) $P_{1.4}$ Dn_2 $D_{4-7.10}$ (both times) सहस्र तु, M_4 स्राणि (for °स्रं च) — ^{d}) $D_{1.2.4-7.10}$ कोटी(D_2 °टि)दश, T_2 $G_{1.3}$ शतकोटि (for दश कोटि)

50 D_9 om 50 (cf v l 30) T_1 om 50 (cf v l. 49) — ^{b}) $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ निर्मित, $G_{1.3}$ समितं (for -संमतम्) — ^{c}) $D_{1.2}$ तस्य, M चास्मै (for तस्मै) T_3 $G_{1.3}$ प्राप्त (for प्राप्तो) — Dn_2 om (hapl) 50^{d}

51 D_9 om. 51 (cf. v l 30) — ^{ab}) B_4 transp यस्तु and प्राप्ते $G_{1.3}$ प्राशितो (for प्राशते) $D_{1.2}$ समाप्तेश्नाति वै हवि (for 51^{b}) — ^{c}) T_1 तु (for वै) — After 51^{ab}, D_{10} $T_{1.3}$ G ins

533* जुह्वानो जातवेदसम् ।
नियमेन समायुक्त

[After line 1, D_{10} repeats 49^{c} D_{10} G_2 om line 2 —(L 2) T_1 न चानृतस्यो विद्वान् (submetric)]

— G_3 om (hapl) 51^{d}–55^{d} — ^{d}) $D_{4.6.7}$ सर्वमेव, D_{10} °यज्ञ (for °मेध) T_2 भवेत् (for लभेत्)

52 D_9 om 52 (cf v l 30) G_2 om 52 (cf v l 51) T_1 om 52–54 T_2 om 52^{ab} — ^{a}) V_1 B Dn_1 आदित्या (B_2 Dn_1 °त्य) द्वादश (B_1 Dn_1 °शे) तस्य, Dn_2 आदित्याद्वादशे तस्य, $D_{1.2}$ द्वादशार्कनिभं तस्य, $D_{4-7.10}$ द्वादशादित्यसकाशं — ^{b}) $D_{4-7.10}$ विमान तेन नीयते — ^{c}) Some MSS प्रवालैश्च — D_4 om (hapl.) 52^{d}–53^{c} — ^{d}) $D_{1.2}$ विमानैर्; M महार्घैर् (for °र्हैर्) $D_{5.10}$ -सेवित (for -शोभितम्).

53 D_9 om 53 (cf v l 30) G_2 om 53 (cf v l 51) T_1 om 53, D_4 om 53^{abc} (for both, cf v l 52) T_2 om (hapl) 53 — ^{a}) $B_{1.2}$ D_{10} हंसमाला (for °माला) — ^{d}) D_{10} -सेवित (for -शोभितम्)

54 D_9 om 54 (cf. v l 30) G_2 om 54 (cf v l. 51) T_1 om 54 (cf v l 52) — ^{a}) B_1 घटैर्,

C 13 5263 B 13 107 59 K 13 164 55 M 13 97 52 ऋषिरेवं महाभागस्त्वङ्गिराः प्राह धर्मवित् ॥ ५४
त्रयोदशे तु दिवसे यः प्राप्ते प्राशते हविः ।
सदा द्वादश मासान्वै देवसत्रफलं लभेत् ॥ ५५
रक्तपद्मोदयं नाम विमानं साधयेन्नरः ।
जातरूपप्रयुक्तं च रत्नसंचयभूषितम् ॥ ५६
देवकन्याभिराकीर्णं दिव्याभरणभूषितम् ।
पुण्यगन्धोदयं दिव्यं वायव्यैरुपशोभितम् ॥ ५७
तत्र शङ्कुपताकं च युगान्तं कल्पमेव च ।
अयुतायुतं तथा पद्मं समुद्रं च तथा वसेत् ॥ ५८
गीतगन्धर्वघोषैश्च भेरीपणवनिस्वनैः ।
सदा प्रमुदितस्ताभिर्देवकन्याभिरीड्यते ॥ ५९
चतुर्दशे तु दिवसे यः पूर्णे प्राशते हविः ।
सदा द्वादश मासान्वै महामेधफलं लभेत् ॥ ६०
अनिर्देश्यवयोरूपा देवकन्याः स्वलंकृताः ।
मृष्टतप्ताङ्गदधरा विमानैरनुयान्ति तम् ॥ ६१
कलहंसविनिर्घोषैर्नूपुराणां च निस्वनैः ।
काञ्चीनां च समुत्कर्षैस्तत्र तत्र विबोध्यते ॥ ६२
देवकन्यानिवासे च तस्मिन्वसति मानवः ।

T2 3 पट्टैर्, G1 2 4 M पट्टैर् (for अट्टैर्) D4 सयुक्तैर् —b) D1 ब्रह्मलोक —c) V1 B Dn D8 आवसथ (for °ते) —d) V1 वर (for नर) Dn3 समाकुल (for °वृतम्) —e) D10 T2 3 एव (for एव) D6 महाराज, T3 °भाग (for °भागस्) —f) D4 धर्मिणं (for धर्मवित्) T2 स्वगिरा मुनिरब्रवीत् —After 54, T1 ins

534* विमानमधिरुह्याशु ब्रह्मलोके महीयते ।

55 D9 om 55 (cf v l 30) G2 om 55 (cf. v l 51). —a) T2 संप्राप्ते (for दिवसे) T3 G1, 3 4 दिवसे त्रयोदशे यो वै (hypermetric) —b) V1 B Dn D4 8 प्राप्ते य (by transp), T2 दिवसे, T3 G1 2 4 संप्राप्ते D1 2 [s]श्नाति वै (for प्राशते) D5–7 10 य प्राश्नाति तथा हवि —c) D6 7 स च (for सदा) —d) S (G2 om) जुह्वानो जातवेदस

56 D9 om 56 (cf v l 30) —a) D6 7 रत्न (for रक्त) —After 56ab, T1 ins

535* तत्र गत्वा समुत्थितो देवकन्याभिरावृत ।

—T1 om 56c–59d —c) M1–3 -सुयुक्त, M4 सुरक्त (for -प्रयुक्तं) B1 Dn3 तु (for च) T2 3 G जातरूप सुरक्त (T2 °त्न) च —M1–3 om 56d–57c —d) Dn3 रक्त (for रत्न) D4–8 10 -सेवित (for -भूषितम्)

57 D9 om 57 (cf v l 30) T1 om 57, M1–3 om 57abc (for both, cf v l 56) —a) D1 2 दिव्य (for देव) —b) D1 2 4 दिव्यभूतनिषेवित, D5–8 10 देवगंधर्वसेवितं; T2 3 G M4 दिव्यभूषणभूषितं —c) T2 3 G पुष्प- (for पुण्य) D4–8 10 पुण्य (for दिव्य) —d) T2, 3 G M1–4 वादित्रैर् (for वायव्यैर्) D4–8 10 नित्य वायव्यशोभित

58 D9 om. 58 (cf v l 30) T1 om. 58 (cf v l 56) —a) B6 तत (for तत्र) D6 7 शंख्न्, G1 2 शंख (for शङ्कु-) V1 B Dn पताके द्वे, D1 2 6 7 °का च (for °कं च) D1, 2 10 तत्र शङ्कुपताका —b) V1 S (T1 om) युगात (for युगान्त) D1 2 काल्पम् (for कल्पम्) —c) Hypermetric S (T1 om) अयुत च (for °तायुतं) —d) D1 6–8 M4 सदा; M1–3 समा (for तथा).

59 D9 om 59 (cf. v l 30) T1 om 59 (cf v l 56) —a) B4 D1 2 गाधर्व —b) S (T1 om) -पटह (for पणव) Some MSS निस्वनै D1 2 भेरीणा च महास्वनै. —c) G1 3 यदा (for सदा) V1 B Dn1 n2 प्रह्लादितस् (for प्रमु°) —D5 repeats 59c after 60ab. —d) V1 B2–5 Dn इज्यते (for ईड्यते) B1 इज्यते सततं दिवि

60 D9 om 60 (cf v l 30) —b) D1 2 प्राप्ते (for पूर्णे) D4–8 10 य प्राप्ते प्राशयेद्धवि —After 60ab, D5 repeats 59c B5 om 60c–76b D5 om 60c —c) D6 स च (for सदा) D2 वर्षान् (for मासान्) V1 B4 Dn तु (for वै) —d) T2 G2 M1 2 भवेत् (for लभेत्)

61 D9 om 61 (cf v l 30) B5 om 61 (cf v l 60) T1 om 61–62 —a) D1 6 -रूप (for रूपा) —c) G1 3 अष्टापदाङ्गदधरा —d) V1 B4 Dn D4 उप-; D5 10 अभि- (for अनु) D1 ता, D5 T2 3 वै (for तम्)

62 D9 om 62 (cf v l 30) B5 om 62 (cf v l 60) T1 om 62 (cf v l 61) —a) T2 3 G काचीनां ध्वनिभिर्युक्तो (G1 3 °कैर्), M कलहसाभि (M3 °दि) निर्घोषैर् —b) Some MSS निस्वनै —c) M समुत्कीर्णैस्

जाह्नवीवालुकाकीर्णे पूर्णं संवत्सरं नरः ॥ ६३
यस्तु पक्षे गते भुङ्क्ते एकभक्तं जितेन्द्रियः ।
सदा द्वादश मासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ।
राजसूयसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ६४
यानमारोहते नित्यं हंसबर्हिणसेवितम् ।
मणिमण्डलकैश्चित्रं जातरूपसमावृतम् ॥ ६५
दिव्याभरणशोभाभिर्वरस्त्रीभिरलंकृतम् ।
एकस्तम्भं चतुर्द्वारं सप्तभौमं सुमङ्गलम् ।
वैजयन्तीसहस्रैश्च शोभितं गीतनिस्वनैः ॥ ६६
दिव्यं दिव्यगुणोपेतं विमानमधिरोहति ।
मणिमुक्ताप्रवालैश्च भूषितं वैद्युतप्रभम् ।
वसेद्युगसहस्रं च खड्गकुञ्जरवाहनः ॥ ६७
षोडशे दिवसे यस्तु संप्राप्ते प्राशते हविः ।
सदा द्वादश मासान्वै सोमयज्ञफलं लभेत् ॥ ६८
सोमकन्यानिवासेषु सोऽध्यावसति नित्यदा ।
सौम्यगन्धानुलिप्तश्च कामचारगतिर्भवेत् ॥ ६९
सुदर्शनाभिर्नारीभिर्मधुराभिस्तथैव च ।
अर्च्यते वै विमानस्थः कामभोगैश्च सेव्यते ॥ ७०
फलं पद्मशतप्रख्यं महाकल्पं दशाधिकम् ।
आवर्तनानि चत्वारि सागरे यात्यसौ नरः ॥ ७१

C. 13 5282
B 13 107 78
K. 13 164 73
M 13 97 70

(for °स्कर्पस्) T2 3 G रत्ननाना समुत्कीर्णस् —^{d}) Dn1 n2 निरोप्यते, D1 2 4–8 10 निपेव्यते (for विचो घ्यते)

63 D9 om 63 (cf v l 30) B om 63 (cf v l 60) —^{a}) T3 विमाने (for निवासे) D3 om, T1 तु (for च) —^{b}) D4–8 10 नित्यशः (for मानव) —^{d}) Dn3 D1 2 3 पूर्णं (for पूर्णं) D3 सवत्सरे (for °र) D5 7 10 पूर्णे स(D° शंस)वत्सरे नर, S ब्रह्म(T1 देव)लोके महीय(M स मोद)ते

64 D9 om 64 (cf v l 30) B6 om. 64 (cf v l 60) —^{a}) D–8 10 पूर्णे (for भुङ्क्ते) —^{b}) D1 2 एक (for एक-) S भक्तो (for भक्तं) —^{c}) M समा (for सदा) B2 D10 T2 3 G1 2 4 वै, D6 8 T1 M च (for तु) —^{f}) D4 M मानव (for [अ]नुत्तमम्)

65 D9 om 65 (cf v l. 30) B6 om 65 (cf v l 60) T1 om 65–66 —^{a}) V1 B1–4 Dn1. n2 D1 5 दिव्य (for नित्य) D4 6–8 10 विमान लभते नित्य —^{b}) S (T1 om) लक्षण (for सेवितम्) —^{c}) S (T1 om) मङ्गलकैश् (for मण्डलकैश्) D1 2 10 युक्त, G4 चित्रैर् (for चित्र) D4–8 मणिकुण्डलकैर्यु (D8 °लम्यु)क्त —^{d}) D1 2 4–8 परिष्कृत, D10 G4 समन्वित, T2 3 G1–3 M समाचित (for °वृतम्)

66 D9 om. 66 (cf v l 30) B6 om 66 (cf v l 60) T1 om 66 (cf v l 65) —^{b}) D4 T2 3 G2 वार (for वर) D4–8 10 वारस्त्रीभिर्निषेवितं —^{d}) D1 2 सप्तभूमि, D6 सप्तभौम (for सप्त°) —^{f}) Some MSS नि स्वनं

67 D9 om 67 (cf v l 30) B6 om 67 (cf v l 60) D4–8 transp 67^{ab} and 67^{cd} —^{a}) V1 दिव्य (for दिव्य) —D1 2 T1 om. 67^{cd} —^{d}) D4–8 10 विद्युदुद्द्योतितप्रभं —^{e}) D8 सहस्रे (for °स्रं) D4 6–8 तु, D5 10 वै (for च) —^{f}) B1 D4 G1, 3 M °वाहन (for वाहन)

68 D9 om 68 (cf. v l 30) B6 om 68 (cf v l 60) —^{a}) V1 B1–4 Dn D2 4–8 10 प्राप्ते (for यस्तु) —^{b}) D4 6 8 10 यस्तु वै (for संप्राप्ते) D1, 2 [s]श्नाति वै (for प्राशते) V1 B1–4 Dn य कुर्यादेक भोजन, D6 7 यस्तु वै प्राशयेद्धवि —^{d}) D7 M1 2 (sup lin as in text) 3 भवेत् (for लभेत्)

69 D9 om 69 (cf v l 30) B6 om 69 (cf v l 60) —^{a}) Dn3 D8 निवासे तु, D4 5 °से च, D6 7 10 °सेन (for °सेषु) —^{b}) D1 2 स वै वसति, D4–8 10 स्वर्गे व°, T G सौम्यो व°, M सोम्यो व° (for सोऽध्याव°) V1 B Dn नित्यशः (for °दा) —T1 om 69^{c}–70^{b} —^{c}) D4 6 7 सम्यग् (for सौम्य) D10 G2 लिप्तस्य, G1 लिप्त च (for लिप्तश्च) D4 5 8 सम्यग्गन्धानुलिप्तस्य (D5 °लेपश्च) —^{d}) Dn1 n2 कामकार (for °चार)

70 D9 om 70 (cf v l 30) B6 om 70 (cf. v l 60) T1 om 70^{ab} (cf v l 69) —^{c}) T1 चरते स, T2 3 G विचाल्यते; M विचार्यंते (for अर्च्यंते वै) D1 om from विमानस्थ up to प्राशते (in 72^{b}) D4 corrupt

71 D9 om 71 (cf v l 30) B6 om 71 (cf v l 60) D1 om 71 (cf v l 70) —^{a}) Dn3

C. 13 5282 B 13 107 78 K 13 164 74 M 13 97 71 दिवसे सप्तदशमे यः प्राप्ते प्राशते हविः ।
सदा द्वादश मासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ७२
स्थानं वारुणमैन्द्रं च रौद्रं चैवाधिगच्छति ।
मारुतौशनसे चैव ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ७३
तत्र दैवतकन्याभिरासनेनोपचर्यते ।
भूर्भुवं चापि देवर्षिं विश्वरूपमवेक्षते ॥ ७४
तत्र देवाधिदेवस्य कुमार्यो रमयन्ति तम् ।
द्वात्रिंशद्रूपधारिण्यो मधुराः समलंकृताः ॥ ७५
चन्द्रादित्यावुभौ यावद्गगने चरतः प्रभो ।
तावच्चरत्यसौ वीरः सुधामृतरसाशनः ॥ ७६

अष्टादशे तु दिवसे प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासान्वै सप्त लोकान्स पश्यति ॥ ७७
रथैः सनन्दिघोषैश्च पृष्ठतः सोऽनुगम्यते ।
देवकन्याधिरूढैस्तु भ्राजमानैः स्वलंकृतैः ॥ ७८
व्याघ्रसिंहप्रयुक्तं च मेघस्वननिनादितम् ।
विमानमुत्तमं दिव्यं सुसुखी ह्यधिरोहति ॥ ७९
तत्र कल्पसहस्रं स कान्ताभिः सह मोदते ।
सुधारसं च भुञ्जीत अमृतोपममुत्तमम् ॥ ८०
एकोनविंशे दिवसे यो भुङ्क्ते एकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासान्वै सप्त लोकान्स पश्यति ॥ ८१

-सहस्राख्यं, D_4 -शत पूर्वं, $D_{5-8\ 10}$ शत पूर्णं (for शत-प्रख्य) S घ(T_1 M फ)लं सर्वाधिक मुख्य — ^{b}) V_1 $G_{1.3}$ महाकल्प T_1 लभते नात्र सशय, M_{1-3} महा कल्पान्दशाधिकान् — T_1 om 71^{cd} — ^{d}) Dn_3 सागर $B_{1\ 3}$ (marg as in text) $_3$ साधयेचाप्यसौ नर, $D_{4-8\ 10}$ सदा वसति मानव

72 D_9 om 72 (cf v l 30) B_5 om 72 (cf v l 60) D_1 om up to प्राशते (in 72^{b}) (cf v l 70) — ^{a}) $T_{2\ 3}$ G दशके (for °मे). — ^{b}) $D_{4\ 8}$ प्राप्ते य (by transp) D_3 [s]श्नाति वै, M_{1-3} प्राशयेद् (for प्राशते) $D_{5-7\ 10}$ प्राप्ते य प्राशयेद्धवि

73 B_5 om. 73 (cf v l 60). — ^{a}) S स्थानं स वारुण चैंद्रं — $M_{2\ 3}$ read 73^{bc} twice — ^{b}) B_1 सौम्य (for रौद्र) V_1 $B_{1\ 3\ 4}$ $Dn_1\ n_2$ चापि, B_2 Dn_3 चापि (for चैव) $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ T_1 [अ]भि (for [अ]धि). — T_1 om. 73^{c}–75^{d} — ^{c}) $T_{2\ 3}$ G $M_{1\ 2\ 3}$ (last two both times) मारुतं शयन चैव ($G_{1\ 3}$ °व); M_4 मारुते शयने चैव — ^{d}) B_1 $D_{1\ 2\ 10}$ $T_{2.3}$ G स (for च)

74 B_5 om. 74 (cf v l 60) T_1 om 74 (cf v l 73) M_{1-3} om 74^{ab} — ^{b}) B_2 $D_{4-7\ 9\ 10}$ आसने च (for °नेन) M_4 -चार्यते (for चर्यते) B_1 आसने परिचर्यते, D_8 °ने चोपसर्पते — ^{c}) M भूर्भुं वश् (for °व) $T_{2\ 3}$ G भूर्भुव स्वश्च देवर्षिर्

75 B_5 om 75 (cf. v l 60) T_1 om 75 (cf v l. 73) — ^{a}) V_1 B_{1-4} Dn_3 $D_{1\ 2}$ देवाति, M °दि (for °धि) — ^{c}) B_1 चारिण्यो (for धा°) S (T_1 om) मनोज्ञरूपधारिण्यो

76 B_5 om 76^{ab} (cf v l 60) — ^{a}) D_2 शुभौ (for उभौ) — ^{b}) M चेरतु (for चरत) — ^{c}) V_1 $B_{3\ 4}$ Dn धीर (for वीर) — ^{d}) B_5 सुरामृत-, D_8 सुधामृद्ु (for °मृत)

77 ^{a}) V_1 B Dn यो (for तु) — ^{b}) $D_{1\ 2}$ यो श्नीयाद्; D_{4-10} य प्राश्नेद् (for प्राश्नीयाद्) — ^{c}) D_8 वै मासान् (by transp) — ^{d}) T $G_{1\ 3\ 4}$ प्र (for स)

78 T_1 om 78^{a}–79^{b} — ^{a}) D_{10} $T_{2\ 3}$ G M_4 सैनिक (for सनन्दि) M_{1-3} सन स्यंदनघोषैश्च — ^{c}) B_4 Dn_3 -कन्याभि (for °धि) V_1 B_3 D_8 S (T_1 om) च (for तु) $D_{4-7\ 9\ 10}$ देवकन्यानुपपदैर् — ^{d}) $D_{1\ 2\ 4-10}$ अलंकृतै (for स्व°)

79 T_1 om 79^{ab} (cf v l 78) — ^{a}) D_4 सिंह-व्याघ्र (for व्याघ्रसिंह) G_4 -प्रयुक्तश् (for °क्तं) — ^{b}) $G_{1\ 3}$ मेघसिंह (for °स्वन) $T_{2\ 3}$ G_4 M_{1-3} -विनादित (for नि°) — ^{d}) D_3 स सुखी, $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 4}$ M_{1-3} सुसुख, $G_{2\ 3}$ स सुख (for सुसुखी) V_1 ह्यभि-, M_4 ह्यति (for ह्यधि) D_{4-10} सुसु($D_{7\ 8}$ स सु)खं चाधि(D_7 °ति)रोहति

80 ^{a}) D_4 (also as in text) $_{6\ 10}$ G_4 च; D_7 तु (for स) — ^{b}) V_1 B Dn कन्याभि (for कान्ताभि) D_6 om मोदते — ^{c}) D_7 तु (for च) M भुजानो (for भुञ्जीत) — ^{d}) S ह्यमृतोपममुत्तम.

81 ^{a}) $D_{5\ 10}$ $T_{2\ 3}$ G एकोनविंश (for °विंशे) V_1 B Dn एकोनविंशतिदिने — ^{b}) V_1 स्वेक; D_{4-10} S स्रोक (for एक) — B_1 om (hapl) 81^{c}–84^{b} — ^{d}) D_5 सत्यलोक (for सप्त लोकान्) $B_{3\ 8}$ सत्यवादी दृढव्रत

उत्तमं लभते स्थानमप्सरोगणसेवितम् ।
गन्धर्वैरुपगीतं च विमानं सूर्यवर्चसम् ॥ ८२
तत्रामरवरस्त्रीभिर्मोदते विगतज्वरः ।
दिव्याम्बरधरः श्रीमानयुतानां शतं समाः ॥ ८३
पूर्णेऽथ दिवसे विंशे यो भुङ्क्ते ह्येकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासांस्तु सत्यवादी धृतव्रतः ॥ ८४
अमांसाशी ब्रह्मचारी सर्वभूतहिते रतः ।
स लोकान्विपुलान्दिव्यानादित्यानामुपाश्नुते ॥ ८५
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च दिव्यमाल्यानुलेपनैः ।
विमानैः काञ्चनैर्दिव्यैः पृष्ठतश्चानुगम्यते ॥ ८६

एकविंशे तु दिवसे यो भुङ्क्ते ह्येकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ८७
लोकमौशनसं दिव्यं शक्रलोकं च गच्छति ।
अश्विनोर्मरुतां चैव सुखेष्वभिरतः सदा ॥ ८८
अनभिज्ञश्च दुःखाना विमानवरमास्थितः ।
सेव्यमानो वरस्त्रीभिः क्रीडत्यमरवत्प्रभुः ॥ ८९
द्वाविंशे दिवसे प्राप्ते यो भुङ्क्ते ह्येकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ९०
धृतिमानहिंसानिरतः सत्यवागनसूयकः ।
लोकान्वसूनामाप्नोति दिवाकरसमप्रभः ॥ ९१

C 13 5302
B 13 107 98
K. 13 164 92
M 13 97 90

(= 84^d), T G M_4 जुह्वानो जातवेदसं

82 B_1 om 82 (cf. v l 81) T_3 reads 82^a–87^b twice. T_1 om 82^{cd} — ^{d}) $D_{4\,6\,7\,9}$ रूप (for सूर्य)

83 For the repetition in T_3, cf v l 82 B_1 om. 83 (cf. v l 81) — ^{a}) D_6 दिव्याधर , T_1 मत्रामर- (for तत्रा°) — T_1 om 83^{cd} — ^{d}) V_1 B_{2-5} Dn शतं (for समा)

84 For the repetition in T_3, cf. v l. 82 B_1 om 84^{ab} (cf. v l 81) — ^{a}) $D_{4\,6-9}$ T_2 तु (for ऽथ) V_1 B_{2-5} Dn $D_{5\,10}$ पूर्णेय विंशे दिवसे — ^{b}) V_1 B_{2-5} Dn $D_{4\,10}$ तु (for हि) — ^{c}) D_3 T_2 $G_{1.3.4}$ वै (for तु) — ^{d}) $B_{1\,5}$ दृढव्रत , D_4 यत°; $D_{6\,7\,8}$ जित°; D_8 T_1 जितेंद्रिय (for धृतव्रत)

85 For the repetition in T_3, cf. v l 82 T_3 om 85^{ab} — ^{c}) $D_{4\,6-9}$ विमलान् (for विपुलान्) V_1 B Dn रम्यान् (for दिव्यान्) $D_{1\,2}$ स लोकान्वि मलान्रम्यान्, T_2 न्विविधान्प्राप्य — ^{d}) T_2 ब्रह्म- लोकम् (for आदित्यानाम्) D_1 उपासते, T_1 समश्नुते (for उपा)

86 For the repetition in T_3, cf. v l 82 D_2 repeats 86^{ab} and 86^{cd} (transp) after the second occurrence of 91^{ab} — ^{b}) B_5 गंधानु (for -माल्यानु) D_{4-9} लेपन (for नैः) D_2 (both times) दिव्य माल्यानुलेपन — ^{c}) V_1 B_{2-5} Dn हृद्यै (for दिव्यै) $T_{1.2\,3}$ (both times) G विमाने काचने दिव्ये — ^{d}) $D_{1\,2}$ (both times) $_{4\,6-9}$ सो (for च) D_{10} गच्छति (for गम्यते) T_1 सुखी चरति नित्यदा

87 For the repetition in T_3, cf v l 82 — ^{a}) Dn^2 $T_{2\,3}$ (both times) G च (for तु) — ^{b}) B_3 एक ; $T_{2\,3}$ (both times) G M चैक (for ह्येक) — $D_{5\,7\,9}$ om (hapl) 87^c–90^b T_3 repeats 87^d–88^a after 93^a

88 For the repetition in T_3, cf. v l 87 $D_{6\,7\,9}$ om 88 (cf. v l 87) D_1 om (hapl) 88-90 D_2 om 88-89 — ^{a}) $T_{2\,3}$ (both times) $G_{1\,3\,4}$ दीप्तं (for दिव्य) G_2 लोकमौशनक दीप्त — ^{b}) B_1 $D_{4\,8\,10}$ स (for च) — ^{d}) B_3 [अ]विरत , D_4 निरत (for [अ]भि°) $T_{1\,3}$ G M_2 (inf lin) $_4$ सुखेभिर($G_{1\,3}$ $M_{2\,4}$ खे हि र)मते सदा (T_3 नर , G_{1-3} तदा), T_2 सुखेति रमते तदा, $M_{1\,3}$ पृष्ठे हिमवतस्तथा

89 $D_{6\,7\,9}$ om 89 (cf. v l 87) $D_{1.2}$ om. 89 (cf v l 88) G_2 om (hapl) 89^c–92^b — ^{c}) G_4 [ऽ]मर (for वर-)

90 $D_{5\,7\,9}$ om. 90^{ab} (cf v l 87) D_1 om 90 (cf. v l 88) G_2 om 90 (cf v l 89) D_2 reads 90 followed by the repetition of 91^{ab} after 92 — ^{a}) D_2 चैत्र, D_4 जाने, S (G_2 om) याते (for प्राप्ते) — ^{b}) D_2 [ऽ]श्नीयाद् (for भुङ्क्ते हि) T_3 G_4 च (for हि) — ^{c}) $D_{6\,7}$ स द्वादश सदा मासान् — ^{d}) D_{6-9} सत्यवादी जि(D_7 धृ)तव्रत

91 G_2 om 91 (cf v l 89) D_2 repeats 91^{ab} after 90 — ^{a}) Hypermetric V_1 B Dn $D_{5\,8\,10}$ अहिंसानिरतो धीमान् D_2 (first time) सर्वहिंसाविरहित , D_2 (second time) रुद्राणां लोकमाप्नोति — ^{d}) $M_{1.2}$ -करप्रभ (for सम°)

C 13 5302 B 13 107 98 K 13 164 98 M 13 97 91 कामचारी सुधाहारो विमानवरमास्थितः ।
रमते देवकन्याभिर्दिव्याभरणभूषितः ॥ ९२
त्रयोविंशे तु दिवसे प्राशेद्यस्त्वेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासांस्तु मिताहारो जितेन्द्रियः ॥ ९३
वायोरुशनसश्चैव रुद्रलोकं च गच्छति ।
कामचारी कामगमः पूज्यमानोऽप्सरोगणैः ॥ ९४
अनेकगुणपर्यन्तं विमानवरमास्थितः ।
रमते देवकन्याभिर्दिव्याभरणभूषितः ॥ ९५
चतुर्विंशे तु दिवसे यः प्राशेदेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ९६
आदित्यानामधीवासे मोदमानो वसेच्चिरम् ।
दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यगन्धानुलेपनः ॥ ९७
विमाने काञ्चने दिव्ये हंसयुक्ते मनोरमे ।
रमते देवकन्यानां सहस्रैरयुतैस्तथा ॥ ९८
पञ्चविंशे तु दिवसे यः प्राशेदेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासांस्तु पुष्कलं यानमारुहेत् ॥ ९९
सिंहव्याघ्रप्रयुक्तैश्च मेघस्वननिनादितैः ।
रथैः सनन्दिघोषैश्च पृष्ठतः सोऽनुगम्यते ॥ १००
देवकन्यासमारूढं राजतैर्विमलैः शुभैः ।
विमानमुत्तमं दिव्यमास्थाय सुमनोहरम् ॥ १०१
तत्र कल्पसहस्रं वै वसते स्त्रीशतावृते ।
सुधारसं चोपजीवन्नमृतोपममुत्तमम् ॥ १०२

---

92 For the sequence in D_2, cf v l 90 G_2 om 92^{ab} (cf. v. l. 89) —^{a}) T_2 सुधाचारो, $M_{3\ 8}$ सुखाहारो (for सुधा°) —^{b}) D_3 आश्रित (for आस्थित) —^{c}) B_8 वसते (for रमते) V_1 दिव्य (for देव) —^{d}) G_1 भूषणेन विभूषित

93 D_{10} om (hapl) 93–95 —^{a}) V_1 ह्य (for तु) — After 93^a, T_8 repeats 87^d–88^a —^{b}) B_1 भुंक्ते यस्, Dn_3 प्राशयेद्, $D_{1\ 2}$ योऽश्नीयाद्, $D_{6\ 7}$ G_3 M_4 य प्राशेद् (by transp), D_8 प्राशो यस् — D_6 M_8 om (hapl) 93^c–96^b —^{c}) $D_{5\ 8}$ S (except T_8, M_8 om.) वै (for तु) —^{d}) $D_{1\ 2\ 4\ 5\ 7-9}$ जितक्रोधो (for मिताहारो)

94 $D_{6\ 10}$ M_8 om 94 (cf. v l. 93) —^{a}) $B_{1\ 2}$ S (M_8 om) [अ]पि (for [ए]व). —^{b}) B_1 $D_{5\ 7\ 9}$ $T_{2\ 3}$ G $M_{1\ 2\ 4}$ स (for च) — T_1 om 94^c–95^d. —^{c}) M_4 कामगत- (for °म)

95 $D_{6\ 10}$ M_8 om 95 (cf v l 93) T_1 om 95 (cf v l 94) D_4 reads 95^{ab} twice —^{a}) V_1 Dn_3 $G_{1\ 3}$ -युग (for गुण) D_4 (first time) $_{5\ 7-9}$ सभूत, D_4 (second time) सपक्ष (for पर्यन्त) —^{c}) $G_{1\ 3}$ मोदते (for रमते)

96 D_6 M_8 om 96^{ab} (cf v l 93) —^{b}) T $G_{2\ 4}$ कुर्याद् (for प्राशेद्) V_1 B Dn य प्राशे प्राशते हवि —^{c}) V_1 B_{1-4} Dn_3 मासास्तु, B_5 Dn_1 n_2 D_{10} G_{2-4} मासाश्च, D_5 वै मासान् (by transp)

97 ^{a}) B_1 अधिवमेन्, T_1 अथावासे (for अधी°) —^{c}) V_1 D_1 मालावर (for -माल्याम्बर-) —^{d}) $D_{1\ 2\ 4-6\ 8-10}$ स्रगनु- (for -गन्धानु-)

98 ^{b}) B_1 $T_{2,3}$ G मनोहरे (for °रमे) —^{d}) $D_{5\ 10}$ अपि, T_2 सदा, G_3 तदा (for तथा)

99 ^{b}) $D_{1\ 2}$ [ऽ]श्नीयाद्, T_1 कुर्याद् (for प्राशेद्) D_3 य सदा प्राशते हवि — T_1 om 99^{cd} —^{c}) $D_{1\ 5\ 8\ 10}$ $T_{2\ 3}$ G वै (for तु) —^{d}) $D_{6\ 7}$ पुष्पकं, G_2 पुष्करं (for °लं) D_4 आवहेत् (for आरु°)

100 ^{a}) B Dn $D_{1\ 2}$ -प्रयुक्तैस्तु, T_1 -समायुक्तं (for प्रयुक्तैश्च) —^{b}) B_8 °नादितैः, $D_{1\ 2\ 6\ 7\ 9}$ -निनादिभि, D_4 निनादित, T_2 -विनादितै (for -नि°) Dn_1 n_2 मेघनिस्वननादितै, D_{10} मेघस्तनितनादिभि, T_1 विमानमधिरोहति — T_1 om 100^c–101^d $T_{2\ 3}$ G om. 100^{cd} —^{c}) V_1 B Dn $D_{5\ 10}$ स रथैर्नंदि(Dn_2 °नांद)-घोषैश्च (V_1 B_3 °स्तु); $D_{4\ 6\ 7}$ रथै स्वनाद°, D_9 रथैं सवाद्य°, M रथस्यदन° —^{d}) V_1 B Dn हि, M_{1-3} [ऽ]पि, M_4 च (for सो)

101 T_1 om 101 (cf v l 100) —^{a}) M_{1-3} -समारूढ —^{b}) D_6 om. राजतैर्विमलै V_1 B_{2-5} Dn काचनैर् (for राजतैर्) D_8 तथा (for शुभै) B_1 काचनै कलशै शुभै, M_{1-3} राजतं विपुल शुभं —^{d}) $D_{1\ 2}$ सुमनोरम (for °हरम्)

102 ^{a}) $D_{1\ 2}$ तत (for तत्र) B_1 D_{5-7} कन्या (for कल्प-) —^{b}) T_1 वसति (for वसते) B_1 -समावृते, $B_{2\ 3}$ -शतावृत°, $D_{9\ 10}$ गणावृत, M_{1-3} °समावृत° (for -शतावृते) $D_{1\ 4\ 6-9}$ रमते स्त्रीशता($D_{4\ 8}$ °समा;

षड्विंशे दिवसे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासांस्तु नियतो नियताशनः ॥ १०३
जितेन्द्रियो वीतरागो जुह्वानो जातवेदसम् ।
स प्राप्नोति महाभागः पूज्यमानोऽप्सरोगणैः ॥ १०४
सप्तानां मरुतां लोकान्वसूनां चापि सोऽश्नुते ।
विमाने स्फाटिके दिव्ये सर्वरत्नैरलंकृते ॥ १०५
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च पूज्यमानः प्रमोदते ।
द्वे युगानां सहस्रे तु दिव्ये दिव्येन तेजसा ॥ १०६
सप्तविंशे तु दिवसे यः प्राशेदेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥ १०७
फलं प्राप्नोति विपुलं देवलोके च पूज्यते ।
अमृताशी वसंस्तत्र स वितृप्तः प्रमोदते ॥ १०८

देवर्षिचरितं राजन्राजर्षिभिरधिष्ठितम् ।
अध्यावसति दिव्यात्मा विमानवरमास्थितः ॥ १०९
स्त्रीभिर्मनोभिरामाभी रममाणो मदोत्कटः ।
युगकल्पसहस्राणि त्रीण्यावसति वै सुखम् ॥ ११०
योऽष्टाविंशे तु दिवसे प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासांस्तु जितात्मा विजितेन्द्रियः ॥ १११
फलं देवर्षिचरितं विपुलं समुपाश्नुते ।
भोगवांस्तेजसा भाति सहस्रांशुरिवामलः ॥ ११२
सुकुमार्यश्च नार्यस्तं रममाणाः सुवर्चसः ।
पीनस्तनोरुजघना दिव्याभरणभूषिताः ॥ ११३
रमयन्ति मनः कान्ता विमाने सूर्यसंनिभे ।
सर्वकामगमे दिव्ये कल्पायुतशतं समाः ॥ ११४

C. 13 5325
B. 13 107 121
K. 13 164 111
M 13 97 113

D3 7 °गणा)वृत — c) D1 2 4–10 स (D1 2 च) लभते (for चोपजीवन्) — d) D1 2 त्वमृतोपममुत्तमं, D7 10 ह्यमृतो°

103 b) Bom ed प्रकुर्याद् (for प्राश्नीयाद्) D4–10 सप्ताहे प्राशते हवि — B3 om (hapl) 103c–107b — c) D2 8 10 T2 G4 वै (for तु)

104 B3 om 104 (cf v l 103) T1 om 104 — a) T2 G2 वीतरोगो (for °रागो) — c) Dn3 D4 8 10 T2 G M सं (for स) M -भोग (for -भाग)

105 B3 om 105 (cf. v l 103) — b) B1 D8 वा (for च) — c) Dn1 n3 विमानैः स्फाटिकैर्दिव्यैः — d) Dn1 n3 D1 4 °लंकृतैः

106 B3 om 106 (cf. v l 103) — a) D5 6 (also as in text) 7 10 तु (for च) — b) D1–7 9 10 स, T2 3 G च (for प्र) — T1 om 106cd — c) D4 द्वे युगाते, D5–7 10 युगाना द्वे (by transp), T2 3 G द्वेर्युदाना — d) B1 दीप्ते, M4 दिवि (for दिव्ये)

107 B3 om 107ab (cf v l 103) — a) B2 Dn3 [s]थ (for तु) — b) D1 2 [s]श्नीयाद्, T1 कुर्याद् (for प्राशेद्) D3 सप्ता प्राश्येत यै हवि — c) D5 8 T2 3 G1. 2 M1 3 मासान्वै, D10 वर्षाणि (for मासांस्तु)

108 a) T3 G विमल (for विपुल) — b) D7 स, T3 G2 4 प्र (for च) — d) V1 B1 (marg) 2–6 Dn D8 10 M1–3 वितृष्णः, D4 तृप्त सन्, D6 हृष्ट सन्, D7–9 हृष्ट सन् (for वितृप्त)

109 a) T G देवर्षिचरिताल्लोकान् — b) V1 B Dn1 n3 अनुष्ठित, T1 अधिष्ठितान्, T2 G3 अभिष्टुतान्; T3 G1 2, 4 M4 अनुष्ठितान् (for अधिष्ठितम्) — c) D1 2 दिव्यान्स, D4–10 धर्मात्मा, T2 3 G पुण्यात्मा (for दिव्यात्मा)

110 T1 om 110 — b) D5–7 10 क्रीडते च, D8 9 रमतेसौ (for रममाणो) S (T1 om) मनोरम (T2 3 G3 °मैः) (for मदोत्कट)

111 c) B1 च, D1 6 8 10 वै (for तु) — d) D7 10 जितात्मा तु, D5 7 °त्मा च, T1 G1 3 विष्टतात्मा; T2 3 G2 4 विजितात्मा, M धृतात्मा वि (for जितात्मा वि-) T1 (sup lin) जुह्वानो जातवेदसं

112 a) S स्वर्गान्देवर्षिचरितान् — b) S विपुलान् (for °लं) — T1 om 112c–116b — c) D1 2 4–10 युक्तः, G3 चापि (for भाति)

113 T1 om. 113 (cf v l 112) — a) D7 10 तु (for च) D1 2 4–10 त नार्यस् (by transp) — b) D1 4 6 स्वरमाणा, D7–9 वर°, T2 3 G2. 4 अमराणा (for रममाणा) G1 3 M अमराणा सुवर्चसो — d) V1 B1. 5 Dn3 M भूषणा (for भूषिता)

114 T1 om 114 (cf v l 113) — a) V1 B

C. 13 5325 B 13 107 121 K 13. 164 112 M. 13 97. 114 एकोनत्रिंशे दिवसे यः प्राशेदेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासान्वै सत्यव्रतपरायणः ॥ ११५
तस्य लोकाः शुभा दिव्या देवराजर्षिपूजिताः ।
विमानं चन्द्रशुभ्राभं दिव्यं समधिगच्छति ॥ ११६
जातरूपमयं युक्तं सर्वरत्नविभूषितम् ।
अप्सरोगणसंपूर्णं गन्धर्वैरभिनादितम् ॥ ११७
तत्र चैनं शुभा नार्यो दिव्याभरणभूषिताः ।
मनोभिरामा मधुरा रमयन्ति मदोत्कटाः ॥ ११८
भोगवांस्तेजसा युक्तो वैश्वानरसमप्रभः ।
दिव्यो दिव्येन वपुषा भ्राजमान इवामरः ॥ ११९
वसूनां मरुतां चैव साध्यानामश्विनोस्तथा ।
रुद्राणां च तथा लोकान्ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १२०
यस्तु मासे गते भुङ्क्ते एकभक्तं शमात्मकः ।
सदा द्वादश मासान्वै ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ १२१
सुधारसकृताहारः श्रीमान्सर्वमनोहरः ।
तेजसा वपुषा लक्ष्म्या भ्राजते रश्मिवानिव ॥ १२२
दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यगन्धानुलेपनः ।
सुखेष्वभिरतो योगी दुःखानामविजानकः ॥ १२३
स्वयंप्रभाभिर्नारीभिर्विमानस्थो महीयते ।
रुद्रदेवर्षिकन्याभिः सततं चाभिपूज्यते ॥ १२४

Dn D1 2 कांते (for कान्ता) — b) D5-7 10 सनिभा°, D9 (before corr) समवे (for संनिभे) — c) B6 कामदुघे (for °गमे) — d) D8-9 तुल्यायुत (for कल्पा°)

115 T1 om 115 (cf v l 112) — a) B Dn एकोनदि(B3 4 Dn3 °ने दि)वसे त्रिंशे, M4 एकाधात्रिंश द्दिवसे — b) T2 3 G क्षिपेद् ; M क्षपेद् (for प्राशेद्) — c) D6 7 T2 G M तु (for वै).

116 T1 om 116^{ab} (cf v l 112) — a) V1 सदा (for शुभा) D9 om दिव्या — b) B4 6 राजसु (for -राजर्षि) D1 2 4-10 दिव्यगंधगुणान्विता — D1 2 om (hapl) 116^{c}–118^{b} — c) V1 B Dn विमानं सूर्यचंद्राभं — d) D4-10 नित्य (for दिव्य) B3.6 तिष्ठति (for -गच्छति)

117 D1 2 om 117 (cf v l. 116) T1 om. 117 — a) V1 B6 दिव्य (for युक्त). D4-10 जातरूपसु मिर्युक्तं ; S (T1 om) °सुनियुक्त — b) Bom ed समन्वित (for विभूषितम्) — c) B1 D4-10 T3 G M -संकीर्णं (for -संपूर्णं) T2 अप्सरोरगसंपूर्णं — d) T2 3 G3 4 -नर्दितं (for नादितम्) D4-10 गंधर्वैरुपशोभित

118 D1 2 om 118^{ab} (cf v l 116) — a) G2 ततस्तु (for तत्र) D5 10 [ए]व (for [ए]नं) — d) T3 मदयंति (for रम°)

119 T1 om 119-120 — a) S (T1 om) भाति (for युक्तो) — D4 om 119^{cd} M4 om (hapl) 119^{c}–129^{d}

120 T1 M4 om 120 (cf v l 119) — a) G4 साध्यानां (for वसूनां) — b) G4 वसूनाम् (for साध्यानाम) — c) M1 3 सदा (for तथा) V1 B Dn लोकं (for लोकान्) — d) Dn1 om ब्रह्मलोकं G3 स (for च)

121 M4 om 121 (cf v l 119) — b) D2 10 °ह्येकभक्त, D5 ह्येकाशन , M1-3 एकभक्त (for °क्तं) V1 B2 4 6 D1 2 समात्मक , D4 शामात्मक (for शमात्मक°) T G एकभक्त° समाहित — c) D6 7 स, D10 तु (for वै) — d) D1 2 4-10 G1 3 जुह्वानो जातवेदस, T1 ब्रह्मचारी जितेंद्रिय , T2 3 G2 4 M1-3 ब्रह्मलोकगति र्भवेत्

122 M4 om 122 (cf v l 119) T1 om 122-125 — a) B6 सुरारस-, T2 3 G2 सुधामृत-; G1 3 तथामृत , G4 सदामृत- (for सुधारस) — b) D4 6 10 दिव्य- (for सर्व-) D1 2 मनोरम (for °हर) — T2 3 G om 122^{c}–123^{b} — c) Dn3 चैव, D1 2 युक्तो (for लक्ष्म्या) D4-10 दिव्यो दिव्येन वपुषा (D5 वेषेण) — d) M2 रश्मिमान् (for °वान्)

123 M4 om 123 (cf v l 119) T1 om 123, T2 3 G om. 123^{ab} (for all, cf v l 122) — a) D1 मालांबर (for माल्याम्बर) — b) D1 2 4-10 -स्रगनु (for गन्धानु-) — c) T2 3 G2 4 सुखैर् (for सुखेषु) D1 2 योगे, Bom ed भोगी (for योगी) — d) T2 3 G योगीव (G2 4 °गी च) निरतो भृशं

124 M4 om 124 (cf v l 119). T1 om. 124 (cf v l 122). T2 3 G om 124^{ab} — b) D4-10 [ऽ]भिपूज्यते, M1-3 विराजते (for महीयते) — c) D1 2 मुनिभि (for कन्याभि) — d) T2 3 G विमका

नानाविधसुरूपाभिर्नानारागाभिरेव च ।
नानामधुरभाषाभिर्नानारतिभिरेव च ॥ १२५
विमाने नगराकारे सूर्यवत्सूर्यसंनिभे ।
पृष्ठतः सोमसंकाशे उदक्चैवाभ्रसंनिभे ॥ १२६
दक्षिणायां तु रक्ताभे अधस्तान्नीलमण्डले ।
ऊर्ध्वं चित्राभिसंकाशे नैको वसति पूजितः ॥ १२७
यावद्वर्षसहस्रं तु जम्बूद्वीपे प्रवर्षति ।
तावत्संवत्सराः प्रोक्ता ब्रह्मलोकस्य धीमतः ॥ १२८
विप्रुषश्चैव यावन्त्यो निपतन्ति नभस्तलात् ।
वर्षासु वर्षतस्तावन्निवसत्यमरप्रभः ॥ १२९
मासोपवासी वर्षैस्तु दशभिः स्वर्गमुत्तमम् ।
महर्षित्वमथासाद्य सशरीरगतिर्भवेत् ॥ १३०
मुनिर्दान्तो जितक्रोधो जितशिश्नोदरः सदा ।
जुह्वन्नग्नींश्च नियतः संध्योपासनसेविता ॥ १३१
बहुभिर्नियमैरेवं मासानश्नाति यो नरः ।
अभ्रावकाशशीलश्च तस्य वासो निरुच्यते ॥ १३२
दिवं गत्वा शरीरेण स्वेन राजन्यथामरः ।
स्वर्गं पुण्यं यथाकाममुपभुङ्क्ते यथाविधि ॥ १३३　C 13 5344　B 13 107 140　K 13 184 129　M 13 97 128

भिरुपासिव

125 M_4 om 125 (cf v l 119) T_1 om 125 (cf. v l 122) $T_{2\,3}$ G om 125 — ^{a}) B_1 स्वरूपाभिर्, M_3 -स° (for -सु°) V_1 B_{3-5} Dn नानारमणरूपाभिर्, D_5 नानाविधाभिर्हारीभिर् — $D_{1\,2\,4-10}$ transp 125^b and 125^d — ^{c}) V_1 मनो (for नाना) — After 125, D_{4-10} ins

536* नानाविधसुगन्धाभिर्नानावेषाभिरेव च ।

126 M_4 om 126 (cf v l 119) — ^{a}) V_1 B Dn गगनाकारे (for नगरा°) — ^{b}) V_1 B Dn D_4 सूर्यवद्दु(Dn3 °द्दू)र्यसंनिभे (B_5 °मवे), T_1 सूर्यवैश्वानरप्रभे — T_1 om 126^c–129^c $T_{2\,3}$ G om 126^c–127^d — ^{c}) $D_{2\,3\,4\,6-9}$ सूर्य (for सोम) — ^{d}) $D_{1\,2}$ corrupt. $B_{2\,3}$ Dn D_{4-10} उदर्कें च (for उदक्चैव)

127 M_4 om 127 (cf v l 119) T G om 127 (cf v l 126) — ^{a}) Dn3 सु, D_{4-10} च (for तु) $D_{1\,2\,6-9}$ रक्तागे (for रक्ताभे) — ^{b}) D_5 ह्यधश्चात् (for अध°) B_1 -मण्डिते, $D_{1\,4\,6-9}$ -कुण्डले (for मण्डले) — ^{c}) V_1 B Dn D_5 त्रिचित्र, M_{1-3} चित्राभ्र (for चित्राभि) — ^{d}) M_{1-3} विमाने (hypermetric) (for नैको)

128 M_4 om 128 (cf v l 119) T_1 om 128 (cf. v l. 126) — ^{a}) V_1 B_{2-5} Dn वै (for तु) — ^{b}) D_2 तु वर्षति, D_{4-10} [ऽ]भिवर्षत (D_5 °ति), $T_{2\,3}$ G भविष्यति, M_{1-3} [ऽ]भितिष्ठति (for प्रवर्षति) — After 128^{ab}, $T_{2\,3}$ G ins

537* यावद्ब्रह्मादिका लोका वर्षधाराप्रमाणतः ।

— ^{c}) $D_{6\,7}$ T_2 G यावत्सं, T_3 यावच्च (for तावत्स). — ^{d}) Dn3 $D_{4\,5}$ -लोकेस्य (for लोकस्य)

129 M_4 om 129 (cf v l 119) T_1 om 129 (cf v l 126) — ^{a}) T_3 विप्रुषैश् (for °पश्) — ^{b}) D_{10} $T_{2\,3}$ G नभःस्थलात्

130 ^{a}) T_3 G_4 वर्षोप (for मासोप) Dn2 $D_{4\,6\,7\,9}$ T_3 वासैर् (for -वासी) B_6 वर्षं, T_1 M_{1-3} मासैस् (for वर्षैस्) G_2 वर्षोपवासे वर्षैस्तु — ^{b}) S तावद्भिः स्वर्गमश्नुते — ^{c}) $T_{2\,3}$ G इह (for अथ) T_1 M स महर्षित्वमिहासाद्य

131 ^{b}) $D_{1\,2\,4-10}$ $T_{2\,3}$ G तथा (for सदा) — ^{c}) $D_{2\,6\,9}$ M जुह्वद् (for जुह्वन्) $T_{2\,3}$ G तु (for च) — ^{d}) B_1 $D_{5\,7\,10}$ G M_4 सेवित°, $T_{1\,2}$ तत्पर (for सेविता)

132 ^{a}) V_1 $B_{4\,5}$ Dn $D_{2\,4}$ $T_{2\,3}$ G_2 एव, M एभिर् (for एव) — ^{b}) V_1 B Dn $D_{5\,10}$ शुचिर्, $D_{1\,2}$ मासम्, S मासाद् (for मासान्) — ^{c}) $D_{4\,6-9}$ -शीलस्य (for -शीलश्च) T_1 सम्यङ्नियमशीलस्य; $T_{2\,3}$ G ह्यत्युपवासशीलस्य ❀ Cn अभ्र मेघस्तस्यावकाश आकाशम्, तच्छीलस्तद्वन्निर्मल । ❀ — ^{d}) D_9 om तस्य $D_{1\,2\,4\,6\,7\,9}$ निरुच्यते, D_8 विधीयते, T_2 G [ऽ]तिरिच्यते (for निरु°) V_1 B Dn $D_{5\,10}$ तस्य भानोरिव त्विषः

133 ^{c}) V_1 B_4 D_1 स्वर्गः; $D_{2\,4-10}$ स्वर्गे, T_2 $M_{2\,3}$ स्वर्ग्यं (for स्वर्गं) T_1 स्वर्गे पुण्यतमे कामम् — ^{d}) V_1 यथाविध, B Dn तथाविध, M_{1-3} यथादिधि (for यथाविधि)

134 ^{a}) T_1 $M_{1\,2}$ (sup lin) $_3$ एतत् (for एष) — B_5 repeats 134^{cd} after 135 — ^{c}) V_1 $B_{1\,2\,4}$

C. 13 5344 B. 13 107 140 K. 13 164 130 M 13 97 129

एष ते भरतश्रेष्ठ यज्ञानां विधिरुत्तमः ।
व्याख्यातो ह्यानुपूर्व्येण उपवासफलात्मकः ॥ १३४
दरिद्रैर्मनुजैः पार्थ प्राप्यं यज्ञफलं यथा ।
उपवासमिमं कृत्वा गच्छेच्च परमां गतिम् ।
देवद्विजातिपूजायां रतो भरतसत्तम ॥ १३५
उपवासविधिस्त्वेष विस्तरेण प्रकीर्तितः ।
नियतेष्वप्रमत्तेषु शौचवत्सु महात्मसु ॥ १३६
दम्भद्रोहनिवृत्तेषु कृतबुद्धिषु भारत ।
अचलेष्वप्रकम्पेषु मा ते भूदत्र संशयः ॥ १३७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

१११

युधिष्ठिर उवाच ।
यद्वरं सर्वतीर्थानां तद्ब्रवीहि पितामह ।
यत्र वै परमं शौचं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १

भीष्म उवाच ।
सर्वाणि खलु तीर्थानि गुणवन्ति मनीषिणाम् ।
यत्तु तीर्थं च शौचं च तन्मे शृणु समाहितः ॥ २

D1 4 6 7 9 T1 G2 4 ह्यनुपूर्वेण, D10 ह्यानुरूपेण (for °पूर्व्येण)

135 ^{b}) V1 B Dn G3 प्राप्त, M1-8 प्राप्यं (for प्राप्यं) B6 Dn3 D1 2 4 10 T1 G1 3 तथा (for यथा). — B1 om (hapl) 135^{cdef} — ^{c}) M4 इद (for इम) T1 गत्वा (for कृत्वा) B3 Dn D1-8 10 उपवासानिमान्कृत्वा, D1 2 °सविधिं कृत्वा — ^{d}) B2 गच्छेत, B4 °यु (for °च्च) — After 135^{abcd}, T1 ins

538* वैष्णवीं वाथ रौद्रीं वा पञ्चमीं ब्रह्मचारिणि ।
संवत्सरव्रतं कृत्वा क्रमन्ते लोकमुत्तमम् ।

— T1 om 135^{e}–136^{d} — ^{f}) G1 damaged G3 भवति (for भरत-) T2 3 G2 4 रक्तो भवति संमत — After 135, B5 repeats 134^{cd}

136 T1 om 136 (cf v l 135) — ^{a}) G2 नियमेषु (for °तेषु) — G3 om (hapl) 136^{d}–137^{a} — ^{d}) D3 महत्सु च (for महात्मसु)

137 G3 om 137^{a} (cf v l 136) G1 om 137^{ab} — ^{a}) T3 G2 M1 3 दम (for दम्भ) T1 रोष, T2 3 G4 M -दोष (for द्रोह) — ^{b}) S (G1 om) [अ]नादिषु (for भारत) — D4 om 137^{cd} — ^{c}) B1 [अ]प्रकाशेषु, Dn1 n2 D5-10 [अ]प्रमत्तेषु; D2 [अ]नुकंपेषु; T2 [अ]प्रकल्प्येषु, T3 G [अ]विकल्प्येषु, M1-3 [ए]व कल्प्येषु; M4 [अ]विकल्प्येषु (for [अ]प्रकम्पेषु) T1 अच्युतेष्वविकल्पेषु — ^{d}) M1-3 तत्र (for अत्र)

Colophon damaged in G1 — *Parvan name* B1 2 4 Dn3 D1 दानि — *Subparvan* V1 B1-3 5 Dn D1 2 6-10 M1-3 दानधर्म — *Adhy name* V1 B Dn D1 2 4-10 G4 M4 उपवासविधि, T2 उपवासविशेषविधिप्रकरणं, T3 G2 उपवासविशेष — *Adhy no* (figures, words or both) B3 97, Dn1 105, D10 114, T1 M4 158, T2 3 G2 4 165, G3 M1 159, M2 3 160 — *Śloka no* Dn1 143, Dn2 144, D4 138 — After this adhy, S reads passages given in App I (Nos 11 and 11A), while D3 ins. a passage given in App I (No 12)

111

☞ This adhy is missing in D3 (cf. v l 13 82 37)

1 ^{a}) B1 D6 (also as in text) तीर्थेषु (for -तीर्थानां). — ^{b}) V1 B Dn मे ब्रूहि (for ब्रवीहि) — ^{c}) D4 अत्र; D6 9 यच्च (for यत्र) V1 B Dn चैव पर (for वै परम) — ^{d}) T1 अर्हति (for °सि)

2 ^{b}) V1 B Dn D4 मनीषिण (for °णाम्) — ^{c})

अगाधे विमले शुद्धे सत्यतोये धृतिह्रदे ।
स्नातव्यं मानसे तीर्थे सत्त्वमालम्ब्य शाश्वतम् ॥ ३
तीर्थशौचमनर्थित्वमार्दवं सत्यमार्जवम् ।
अहिंसा सर्वभूतानामानृशंस्यं दमः शमः ॥ ४
निर्ममा निरहंकारा निर्द्वंद्वा निष्परिग्रहाः ।
शुचयस्तीर्थभूतास्ते ये भैक्षमुपभुञ्जते ॥ ५
तत्त्वविन्त्वनहंबुद्धिस्तीर्थं परममुच्यते ।
शौचलक्षणमेतत्ते सर्वत्रैवान्ववेक्षणम् ॥ ६
रजस्तमः सत्त्वमथो येषां निर्धौतमात्मनः ।
शौचाशौचे न ते सक्ताः स्वकार्यपरिमार्गिणः ॥ ७
सर्वत्यागेष्वभिरताः सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः ।
शौचेन वृत्तशौचार्थास्ते तीर्थाः शुचयश्च ते ॥ ८
नोदकक्लिन्नगात्रस्तु स्नात इत्यभिधीयते ।
स स्नातो यो दमस्नातः सबाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥ ९
अतीतेष्वनपेक्षा ये प्राप्तेष्वर्थेषु निर्ममाः ।
शौचमेव परं तेषां येषां नोत्पद्यते स्पृहा ॥ १०
प्रज्ञानं शौचमेवेह शरीरस्य विशेषतः ।
तथा निष्किंचनत्वं च मनसश्च प्रसन्नता ॥ ११

C 13 5359
B 13 108 11
K 13 170 11
M 13 99 11

D4 T1.3 G M3 यत्र (for यत्तु) D5-9 तु (for the first च) D6 8 9 तु (for the second च) T2 यत्र शौच च तीर्थं च — ^{d}) D2 (marg as in text) सत्ता स्व (for °हित)

3 ^{a}) G3 अगाध- (for °धे) D2 निर्मले (for विमले) D4 अगाधविमले तोये — ^{b}) S तीर्थे (for -तोये) G1-3 स्मृति- (for धृति) — ^{d}) T1 सत्यम् (for सत्त्वम्)

4 ^{a}) D1-10 शौचतीर्थम् (for तीर्थशौचम्) V1 B Dn मनर्थित्वम् (for °त्व) S तीर्थं शौच तपोज्ञा(T1 °या ज्ञा)न- — ^{b}) G3 आर्जवं (for -मार्दव) V1 B Dn आर्जवं सत्यमार्दवं — ^{c}) S अहिंसा सविभागश्च — ^{d}) D2, 4-10 शमो दम (by transp)

5 ^{a}) D1 2 निर्ममो निरहकारो — ^{b}) D1 2 निर्द्वंद्वो निष्परिग्रह , T1 G4 °द्वा निष्प्रतिग्रहा — ^{c}) S योगि नस् (for शुचयस्) T3 तत्त्व (for तीर्थ-) — D2 om (hapl.) 5^{d}–6^{c} — ^{d}) Some MSS भैक्ष्यम् (for भैक्षम्) M जीवते (for -भुञ्जते) B4 5 ये भि(B4 °क्षी)क्षामुपयुंजते , T1 यन्मोक्षमुपजीवते , T2 3 G तीर्थं परममुच्यते

6 D2 om 6^{abc} (cf. v l. 5) — ^{a}) B1 सर्वदात्मवश चित्त , D1 corrupt , D4-10 सत्त्वचित्तमसवीतं , M1-3 तत्त्वचित्तमह बुद्ध — ^{b}) V1 B Dn1 n3 प्रवरम् (for परमम्) —For 6^{ab}, T G subst M1-3 ins after 6^{ab}

539* नारायणेऽथ रुद्रे वा भक्तिस्तीर्थं पर मतम् ।

[T1 वा (for ऽथ) T2 नारायणोथ रुद्रो वा (for the prior half)]

— ^{c}) D1 S च , D4-10 तु (for ते) — ^{d}) T3 [स] न्ववेक्षता , T2 3 G4 °चक्षता , M °वेक्ष्यता , Bom ed °वेक्षत (for °वेक्षणम्)

7 ^{a}) T1 च निर्वृत (for सत्त्वमयो) — ^{b}) D1 2 निर्वाणम् , D8 10 निहितम् (for निर्धौतम्) D4 6 7 9 येषा नि(D6 7 धि)हितमात्मना , S येषा निर्धू(T1 सज्ञा)- तमात्मना (T1 °नि) — ^{c}) V1 B1-4 Dn3 समायुक्ता , B2 (marg) 5 Dn1 n2 समासक्ता , D1 न ते मुक्ता , D4 8 9 न ते शक्ता , D5 10 न संसक्ता (for न ते सक्ता) S तीर्थमाचारशुद्धिश्च — ^{d}) S स्वमार्गप(M4 °र्गे प)रिमार्गण (G4 °र्गणा , M र्गिणा) — After 7, V1 reads 10^{cd} repeating it in its proper place

8 ^{b}) D8 शुचय , D9 om (for सर्वज्ञा) V1 B Dn1 n3 D4 5 सम , D1 2 तत्त्व (for सर्व) G2 4 दर्शना (for दर्शिन) — D9 om (hapl) 8^{c}–10^{b} — ^{c}) D4 6-8 शौचास्ते (for °र्थास्) B3 शौचेतिवृत्ता शौचार्थास् , B5 शौचेन शौचवृत्त्यर्थास् , D5 10 शौचेन शौचवृत्तास्ते , T G1 3 4 M शौचे(T1 सर्वे)ष्वेतेष्वभिरतास् , G2 शौचे ष्वभिरतास्ते च — ^{d}) D4 सु , D6 7 ये (for the first ते) M1-3 तीर्थं (for तीर्था) B3 च तपश् (for शुचयश्) Dn1 M1-3 ये (for the second ते) T G1 3 4 M4 ते (T2 ये) तीर्थशुचयोपि च (G1 3 वा), G2 तीर्थे च शुचयोपि च

9 D9 om 9 (cf v l. 8) — ^{a}) D1 2 S [s]थ (for तु)

10 D9 om 10^{ab} (cf. v l 8) — ^{a}) T G1 2 4 M अदृष्टेषु , G3 आदिष्टेषु (for अतीतेषु) D4-8 10 अतीव निरपेक्षा ये — ^{b}) B1 G2 निर्मला (for निर्ममा) D1 2 प्राप्तेष्वेतेषु निर्दमा — V1 reads 10^{cd} for the first time after 7

11 ^{a}) D4 प्रज्ञा च , D5 10 ज्ञान हि (for प्रज्ञान) T1 [वा]तु (for [इ]ह) B1 प्रज्ञानभावसंशुद्धिर् — ^{b})

C. 13 5960 / B 13 108 12 / K 13 170 12 / M 13 99 12 वृत्तशौचं मनःशौचं तीर्थशौचं परं हितम् ।
ज्ञानोत्पन्नं च यच्छौचं तच्छौचं परमं मतम् ॥ १२
मनसाथ प्रदीपेन ब्रह्मज्ञानबलेन च ।
स्नाता ये मानसे तीर्थे तज्ज्ञाः क्षेत्रज्ञदर्शिनः ॥ १३
समारोपितशौचस्तु नित्यं भावसमन्वितः ।
केवलं गुणसंपन्नः शुचिरेव नरः सदा ॥ १४
शरीरस्थानि तीर्थानि प्रोक्तान्येतानि भारत ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यानि शृणु तान्यपि ॥१५
यथा शरीरस्योद्देशाः शुचयः परिनिर्मिताः ।
तथा पृथिव्या भागाश्च पुण्यानि सलिलानि च ॥ १६
प्रार्थनाच्चैव तीर्थस्य स्नानाच्च पितृतर्पणात् ।
धुनन्ति पापं तीर्थेषु पूता यान्ति दिवं सुखम् ॥ १७
परिग्रहाच्च साधूनां पृथिव्याश्चैव तेजसा ।
अतीव पुण्यास्ते भागाः सलिलस्य च तेजसा ॥ १८
मनसश्च पृथिव्याश्च पुण्यतीर्थास्तथापरे ।
उभयोरेव यः स्नातः स सिद्धिं शीघ्रमाप्नुयात् ॥ १९
यथा बलं क्रियाहीनं क्रिया वा बलवर्जिता ।
नेह साधयते कार्यं समायुक्तस्तु सिध्यति ॥ २०

B_1 दया चैव (for शरीरस्य) — T_1 om 11[cd], D_4 reads it twice — [c]) T_2 G M यथा, T_3 यदा (for तथा) — [d]) D_4 (first time) विशेषत ; S (T_1 om) प्रयत्नत (for प्रसन्नता)

12 [a]) Kumbh ed Madras ed वृत्त (for वृत्त-) D_4 $_{6-9}$ परं शौच, T_2 $_3$ G महाशौचाद् ; M महाशौच (for मन शौच) D_1 $_2$ वृत्तिशौच परं शौच, T_1 व्रत शौचं महाशौच — D_4 om (hapl) 12[bc] — [b]) T $G_{2,4}$ M वृत्त (for तीर्थ-) V_1 B Dn अत परं, D_1 $_2$ परं हि तत् (for परं हितम्) D_{6-9} तच्छौच परमं हित, G_1 $_3$ वृत्तशौच पर स्मृत — [c]) D_7 कृतोत्पन्न (for ज्ञानो°) T G_1 $_3$ $_4$ M ज्ञानतत्त्व च ते (T_1 मे) शौच, G_2 ज्ञान तत्त्व च शौच च — [d]) D_4 च पर (for परमं) Bom ed स्मृत (for मतम्)

13 [a]) B_1 T_2 $_3$ च प्र ; D_5 $_6$ $_{10}$ [अ]प्यत्र (for [अ]थ प्र) M_2 दीप्तेन (for दीपेन) V_1 B_{2-5} Dn D_4 मनसा च प्रदीप्तेन ; G_1 $_3$ मनसायाप्रमादेन — [b]) $D_{5,6}$ ब्राह्म (for ब्रह्म) T_2 -प्रज्ञा (for -ज्ञान). V_1 B Dn D_4 $_{5,8}$ जलेन, D_9 परेण (for बलेन) — [c]) V_1 B Dn D_4 स्नाति यो (for स्नाता ये) — [d]) D_1 $_2$ क्षेत्रस्य (for क्षेत्रज्ञ) T_2 $_3$ G_1 $_3$ $_4$ दर्शना (for दर्शिन) V_1 B Dn D_4 $_8$ तत्स्नान तत्त्वदर्शिनां (B_1 $_3$ Dn_1 D_4 °न) ; D_5 $_{10}$ क्षेत्रज्ञास्तत्त्वदर्शिनां D_6 $_7$ $_9$ T_1 G_2 तत्त्वज्ञा क्षेत्र(T_1 °ज्ञास्तीर्थे)दर्शिन (G_2 °शंना)

14 [a]) D_{10} चित्तस् (for -शौचस्) — [b]) D_1 T_1 $_2$ नित्य (for नित्यं) V_1 B Dn D_4 $_5$ $_{10}$ समाहित (for समन्वित)

15 G_1 om (hapl.) 15[bc] — [b]) G_3 प्रोक्तानि भरतर्षभ

16 [a]) V_1 B_1 $_4$ $_5$ Dn शरीरस्य यथोद्देशा . — [b]) T_2 $_3$ G_2 शरीर , G_1 $_3$ शरीरे (for शुचय) G_2 om. from परि up to धुनन्ति (in 17[c]) V_1 B_4 $_5$ Dn D_5 $_8$ $_{10}$ कीर्तिता , B_{1-3} कल्पिता (for निर्मिता) — [c]) M पृथिव्या (for °व्या) D_{4-7} हि, S (G_2 om) तु (for च) V_1 यथा पृथिव्या भागश्च ; D_1 $_2$ $_{8,10}$ तथा पृथिव्यां भागानि (D_9 $_{10}$ °गा हि).

17 G_2 om up to धुनन्ति (in 17[c]) (cf v l 16). — [a]) V_1 B Dn D_8 कीर्तनाच् (for प्रार्थ°) T G_1 $_3$ $_4$ M_4 [अ]पि (for [ए]व) — [b]) D_1 $_2$ परि- (for पितृ) — [c]) V_1 B_3 $_4$ धुन्वन्ति, M_{1-3} शोध्यं हि (for धुनन्ति) D_1 $_2$ धावति पापास्तीर्थेषु, D_{5-10} धूतपापाश्च ती° ; T G M_4 शोध्यति (T_2 G_{1-3} °ध्य हि) पातकं तीर्थे. — [d]) V_1 B Dn ते प्रयाति सुखं दिव, D_{5-10} स्नाता याति परं सुख

18 D_1 om (hapl) 18[cd] — [c]) V_1 B Dn D_8 अतीव पुण्यभागास्ते — [d]) D_4 [ए]व, G_1 $_3$ [अ]ति- (for च)

19 [b]) V_1 B_{2-5} Dn_2 n_3 D_8 पुण्यास् (for पुण्य). T_3 -तीर्थं (for -तीर्थास्) T_1 G_3 M_4 महाफला°, T_2 $_3$ G_1 $_2$ $_4$ महाबला (for तथापरे) — [c]) D_{5-10} अपि (for एव) D_1 $_2$ यत्, T_1 स (for य) V_1 B_4 $_5$ Dn स्नायान (for स्नात) — [d]) D_7 तीर्थम् (for शीघ्रम्) T_1 यश्च सिद्धिमवाप्नुयात्

20 T_1 M_4 om 20-21 — [a]) Dn_1 D_4 तथा बल, T_2 $_3$ G तथा फल (for यथा बल) — [b]) D_1 $_2$ M_{1-3} बलवि-, D_4 $_6$ $_8$ $_{10}$ च बल , T_2 $_3$ G फलवि (for वा बल) B_5 वर्जिता (for °ता) — [d]) V_1 B Dn D_4 समायुक्ता (D_4 °क्त), M_2 $_3$ °युक्तिस् (for °युक्तस्) G_2 कथ्यते (for सिध्यति)

एवं शरीरशौचेन तीर्थशौचेन चान्वितः ।
ततः सिद्धिमवाप्नोति द्विविधं शौचमुत्तमम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाबाहो सर्वशास्त्रविशारद ।
श्रोतुमिच्छामि मर्त्यानां संसारविधिमुत्तमम् ॥ १

केन वृत्तेन राजेन्द्र वर्तमाना नरा भुवि ।
प्राप्नुवन्त्युत्तमं स्वर्गं कथं च नरकं नृप ॥ २

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं जनाः ।
प्रयान्त्यमुं लोकमितः को वैताननुगच्छति ॥ ३

भीष्म उवाच ।

असावायाति भगवान्बृहस्पतिरुदारधीः ।
पृच्छैनं सुमहाभागमेतद्गुह्यं सनातनम् ॥ ४

नैतदन्येन शक्यं हि वक्तुं केनचिदद्य वै ।
वक्ता बृहस्पतिसमो न ह्यन्यो विद्यते क्वचित् ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

तयोः संवदतोरेवं पार्थगाङ्गेययोस्तदा ।
आजगाम विशुद्धात्मा भगवान्स बृहस्पतिः ॥ ६

ततो राजा समुत्थाय धृतराष्ट्रपुरोगमः ।
पूजामनुपमां चक्रे सर्वे ते च सभासदः ॥ ७

ततो धर्मसुतो राजा भगवन्तं बृहस्पतिम् ।

C. 13 5404
B 13 111 8
K. 13 173 8
M 13 100 8

---

21 T1 M4 om 21 (cf v l. 20) —a) T2 3 G नित्यं (for एवं). —b) D5 तीर्थे (for तीर्थ) S (T1 M4 om.) नित्य (M1-3 तीर्थं) शौचान्वित शुचि —c) V1 B Dn शुचि (for तत) —d) B4 D5 8 10 G1 3 4 विविध (for द्वि°) D2 द्विविधा शौचलक्षणा, D6-9 त्रिविधं शौचलक्षणं

Colophon —*Parvan name* B1 3 D1 शांति —*Sub parvan* V1 B Dn1 n2 D2 5 10 M1 2 दानधर्मं —*Adhy name* V1 B1 4 5 Dn1 n2 शौचानुपृच्छा, B2 3 शौचपृच्छा, Dn3 शौचाचार, D2 4-7 9 10 शौचतीर्थं, D3 शौचलक्षण. —*Adhy no* (figures, words or both) V1 105, Dn1 106, D10 115, T1 M4 164, T2 3 G2 4 171, G1 3 M1 165, M2 3 166 —*Śloka no* Dn3 D4 21 —After 111, V1 B Dn D1-7 9 10 ins passages given in App I (Nos 12 and 12 A), while D8 ins App I (No 12) after 110, and App I (No 12A) after 111

112

☞ This adhy is missing in D8 (cf. v l 13 82 37)

1 a) V1 B3 4 5 Dn महाप्राज्ञ, T G M4 °भाग (for °बाहो) —b) M1 2 4 सर्वशास्त्रविदां वर —c) T1 तत्त्वेन (for मर्त्याना)

2 c) Dn3 आप्नुवंति (for प्रा°) S स्थान (for स्वर्गं) —d) D4-10 व्रजेद् (for नृप)

3 3ab =(var) Manu 4 241ab —a) D8 उत्सृष्टं (for °ज्य) —b) B5 नरा (for जना) —d) D4-10 वा तम् (for वै तान्)

4 a) V1 B Dn D8 अयम्, T1 M आराद्, T2 3 G दूराद् (for असाव्) —c) T1 3 पृच्छ स्व; T2 M पृच्छेस्त्व, G1 3 पृच्छेस्त, G2 4 पृच्छेत्त (for पृच्छैन) D1. 2 सुमहाभाग (for °गम्) —d) D1 2 गुह्यमेतत् (by transp), M4 एत गुह्य

5 T1 om 5ab —a) M4 वै (for हि) —b) M4 हि (for वै)

6 a) T1 3 G1 3 M4 एव (for एवं) —b) Dn1 तथा (for तदा) —c) B3 (marg as in text) 3 महातेजा (for विशुद्धात्मा) —d) V1 B Dn D1 नाकपृष्ठाद् (for भगवान्स)

7 b) Dn3 D1 4 10 -पुरोगमा

C. 13 5404
B 13 111 8
K 13 173 8
M 13. 100 8

उपगम्य यथान्यायं प्रश्नं पप्रच्छ सुव्रतः ॥ ८
युधिष्ठिर उवाच ।
भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
मर्त्यस्य कः सहायो वै पिता माता सुतो गुरुः ॥ ९
मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं जनाः ।
गच्छन्त्यमुत्रलोकं वै क एनमनुगच्छति ॥ १०
बृहस्पतिरुवाच ।
एकः प्रसूतो राजेन्द्र जन्तुरेको विनश्यति ।
एकस्तरति दुर्गाणि गच्छत्येकश्च दुर्गतिम् ॥ ११
असहायः पिता माता तथा भ्राता सुतो गुरुः ।
ज्ञातिसंबन्धिवर्गश्च मित्रवर्गस्तथैव च ॥ १२
मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं जनाः ।
मुहूर्तमुपतिष्ठन्ति ततो यान्ति पराङ्मुखाः ।
तैस्तच्छरीरमुत्सृष्टं धर्म एकोऽनुगच्छति ॥ १३
तस्माद्धर्मः सहायार्थे सेवितव्यः सदा नृभिः ।
प्राणी धर्मसमायुक्तो गच्छते स्वर्गतिं पराम् ।
तथैवाधर्मसंयुक्तो नरकायोपपद्यते ॥ १४
तस्मान्न्यायागतैरर्थैर्धर्मं सेवेत पण्डितः ।
धर्म एको मनुष्याणां सहायः पारलौकिकः ॥ १५
लोभान्मोहादनुक्रोशाद्भयाद्वाप्यबहुश्रुतः ।

---

8 ^{a}) T1 धर्मरतो (for °सुतो) — D9 om 8^{c}–13^{f} — ^{c}) D4–7 10 उपक्रम्य (for °गम्य) — ^{d}) V1 B Dn तत्त्वत, S धर्मवित् (for सुव्रत)

9 D9 om 9 (cf v 1 8) — ^{c}) D4 7 10 मृतस्य (for मर्त्यस्य) — After 9, B1 wrongly ins an additional colophon, followed by 12^{cd}, repeating it in its proper place and a passage given in App I (No 12A) [*Sub-parvan* दानधर्म — *Adhy name* अन्नविधि] B1–3 5 Dn D5 10 read 12^{cd} after 9, repeating it in its proper place

10 10^{ab} = 3^{ab} D9 om 10 (cf v 1 8) V1 D5 6 7 G2 M4 om (hapl) 10–12 — ^{b}) D5 8 10 क्षितौ (for जना) – Dn3 D5 10 read 13^{cd} after 10^{ab}, D8 after 10^{cd}, all repeating it in its proper place — ^{c}) D6 गच्छतं परलोक वै, T1 M1–3 गच्छत्यमुं लोकमित, T2 3 G1 2 4 गच्छत्यमु च लोक च (T2 3 हि) — ^{d}) B1 4 5 T G1 3 4 M1–3 एतान् (for एनम्)

11 D9 om 11 (cf v 1 8) V1 D5 6 7 G2 M4 om 11 (cf v 1 10) — ^{a}) B Dn1 n2 D1 5 8 10 एक प्रसूयते राजन् (D5 10 जतुर्) — ^{b}) B Dn1 n2 D8 एक एव (for जन्तुरेको) T1 भविष्यति (for विन श्यति) D5 10 एक एव प्रमीयते — ^{c}) M1–3 चरति (for त°) — ^{d}) B Dn1 n2 D. 8 10 तु, Dn3 हि (for च)

12 D9 om 12 (cf v 1 8) V1 D5 6 7 G2 M4 om 12 (cf v 1 10) — ^{a}) S (G2 M4 om) न सहाय (for अस°) D8 तथा (for पिता) — ^{b}) D8 पिता, T1 ततो (for तथा) D5 ततो (for सुतो) — B1–3 5 Dn D5 10 read 12^{cd} for the first time after 9, and B1 reads it for the first time after the addl colophon — ^{c}) D10 (first time) T1 3 G1 सबध (for संबन्धि) — ^{d}) B1 (first time) बंधुश्च (for वर्गश्च)

13 D9 om 13^{abcd} (cf. v 1 8) T1 om 13^{ab} — ^{b}) D6, 7 क्षितौ (for जना) — Dn3 D5. 10 read 13^{cd} for the first time after 10^{ab}, while D8 reads it for the first time after 10^{cd} — ^{c}) D1 रुधति, D4 हत्वाय, T1 M रुध्याथ, T2 3 G2 4 ·युज्याय, G1 3 युज्याय (for तिष्ठन्ति) V1 B1 3–5 Dn1 n2 n3 (both times) D5 8 10 (last three second time) मुहूर्तमिव रोदित्वा, B2 गच्छत्यमुत्रलोक वै, D5 (first time) 6 7, 8 10 (last two first time) बाधवा सुहृदश्च — ^{d}) Dn3 G4 तथा, T2 यथा, T3 तदा (for ततो) — Before 13^{ef}, D4–7 9 10 ins बृहस्पतिरुवाच — ^{e}) D4 त शरीरम्, M1–3 शरीरिणम् (for तच्छरीरम्)

14 ^{a}) V1 B Dn सहायश्च, D4–7 10 °यार्थं, D8 9 °यार्थ (for °यार्थे) — ^{b}) B2 3 नृभि सदा (by transp), D5–7 10 सदा बुधै, S सदा नृप (M4 °णा). — ^{c}) D1 2 प्राणी हि धर्मसयुक्तो — T2 om (hapl) 14de — ^{d}) D.–9 T1 G1 3 गच्छति (for °ते) V1 B Dn D1 4 गच्छेत्स्वर्गगतिं परा, M4 गच्छते स्वर्गपारत — ^{f}) V1 B1. 2 4 5 Dn3 नरके च, B3 Dn1, n2 °क च (for °काय)

15 ^{a}) D7 न्यायमतैर्, G1 न्यायगतैर् — ^{d}) V1 D1 T2 पर- (for पार-)

नरः करोत्यकार्याणि परार्थे लोभमोहितः ॥ १६

धर्मश्चार्थश्च कामश्च त्रितयं जीविते फलम् ।
एतत्त्रयमवाप्तव्यमधर्मपरिवर्जितम् ॥ १७

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतं भगवतो वाक्यं धर्मयुक्तं परं हितम् ।
शरीरविचयं ज्ञातुं बुद्धिस्तु मम जायते ॥ १८

मृतं शरीररहितं सूक्ष्ममव्यक्ततां गतम् ।
अचक्षुर्विषयं प्राप्तं कथं धर्मोऽनुगच्छति ॥ १९

बृहस्पतिरुवाच ।

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
बुद्धिरात्मा च सहिता धर्मं पश्यन्ति नित्यदा ॥ २०

प्राणिनामिह सर्वेषां साक्षिभूतानि चानिशम् ।
एतैश्च सह धर्मोऽपि तं जीवमनुगच्छति ॥ २१

त्वगस्थिमांसं शुक्रं च शोणितं च महामते ।
शरीरं वर्जयन्त्येते जीवितेन विवर्जितम् ॥ २२

ततो धर्मसमायुक्तः स जीवः सुखमेधते ।
इह लोके परे चैव किं भूयः कथयामि ते ॥ २३

युधिष्ठिर उवाच ।

अनुदर्शितं भगवता यथा धर्मोऽनुगच्छति ।
एतत्तु ज्ञातुमिच्छामि कथं रेतः प्रवर्तते ॥ २४

बृहस्पतिरुवाच ।

अन्नमश्नन्ति ये देवाः शरीरस्था नरेश्वर ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिर्मनस्तथा ॥ २५

ततस्तृप्तेषु राजेन्द्र तेषु भूतेषु पञ्चसु । C 13 5426 B 13 111 29 K 13 173 27 M 13 100 27

---

16 b) D5 10 [अ]थ बहु-, D8 9 [अ]पि बहु (for [अ]प्यबहु) — c) V1 S [अ]धर्माणि, D3 कार्याणि (for [अ]का°) — d) D4 परार्थं G1 3 मोग (for लोभ) D8-10 लोभमोहसमन्वित

17 Before 17, D4 ins युधिष्ठिर — b) D9 T3 तृतीय (for त्रितय) T1 जीवत (for जीविते) — d) B3 -वर्जन, D4 -वर्जयन् (for -वर्जितम्)

18 T1 om. 18 (retaining the ref) — a) T3 पूत (for श्रुतं) — b) B1 D3 हि तद् (for हितम्) — c) B1-3 5 Dn1 n2 D4 6 निचय, D1 2 -विषय, D10 S (T1 om) निश्चय (for विचय) — d) T2 3 G4 च (for तु)

19 a) V1 B Dn D4 8 10 मृत शरीर हि नृणा — c) D2 विषये — d) D 10 [ऽ]धि- (for ऽनु)

20 V1 om (hapl) 20-21 — a) B3 ज्योतिर् (for वायुर्) — b) B4 (marg as in text) 3 वायुर् (for ज्योतिश्) B1-3 D 8 10 मनोंतक, B4 5 Dn मनोंतग, D4.6-9 मनोंतर, T2 3 G1 2 4 M अनंतर (for च पञ्चमम्) G2 आपो वायुश्च पचम — c) D4 9 सहित, D7 °तो, G2 °तान् (for °ता) — d) Dn2 D1 7 9 G2 पश्यति D4 नित्यश (for °दा)

21 V1 om 21 (cf v 1 20) — b) B1 3 4 5 Dn3 साक्षि(Dn3 °क्षी)भूता निशानिश, Dn1 n2 D4-10 S साक्षि(M °क्षी)भूता दिवानिशं — c) B D4-10 S एतेन (for एतैश्च) D1 हि (for ह) — d) T1 स्वजीवम्, T2 3 G M4 स जी°, M1-3 शरीरम् (for तं जीवम्) D1 2 उप (for अनु)

22 a) B6 T2 3 G1 2 M2-4 -मासं शुक्र, D8-9 T1 G3 4 M1 मासशुक्र (G3 4 °क्रं) (for मांसं शुक्रं) — b) B2 3 महाद्युते (for °मते) — c) G वर्जितं च (G4 तु) (for वर्जयन्ति) T2 3 शरीर वर्जितं चैतैर् — d) D1 2 4-6 8-10 [अ]प-, D7 [अ]पि (for वि-) M3 -वर्जित

23 B2 4 Dn1 n3 D5 repeat 23a after 540* B5 reads it after 540* — a) D1 समायुक्त — After 23a, B2 4 6 Dn1 n3 D5 ins

540* प्राप्नुते जीव एव हि ।
ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति शुभं वा यदि वाशुभम् ।
देवता पञ्चभूतस्था किं भूय श्रोतुमिच्छसि ।
[(L 3) B4 om the post half.]

— B5 om 23b-24a — d) D8 स (for किं) — After 23, D10 ins an addl colophon [*Sub-parvan* दानधर्म —*Adhy no* 117]

24 B6 om 24abc (cf v l. 23) G1 3 om. the ref — a) Hypermetric V1 B (B6 om) Dn तद् (for अनु) S प्रदर्शित च भवता — c) D6 यथा (for एतद्)

25 a) V1 B Dn यद्, D4-10 वै, T1 2 G3 M ते, T3 om (for ये) — d) T1 च पचम (for मनस्तथा)

C 13 5426 / B 13 111 29 / K 13 173 27 / M 13 100 27

मनःषष्ठेषु शुद्धात्मन्रेतः संपद्यते महत् ॥ २६
ततो गर्भः संभवति स्त्रीपुंसोः पार्थ संगमे ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

आख्यातमेतद्भवता गर्भः संजायते यथा ।
यथा जातस्तु पुरुषः प्रपद्यति तदुच्यताम् ॥ २८

बृहस्पतिरुवाच ।

आसन्नमात्रः सततं तैर्भूतैरभिभूयते ।
विप्रमुक्तश्च तैर्भूतैः पुनर्यात्यपरां गतिम् ।
स तु भूतसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव ह ॥ २९
ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति शुभं वा यदि वाशुभम् ।
देवताः पञ्चभूतस्थाः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ३०

युधिष्ठिर उवाच ।

त्वगस्थिमांसमुत्सृज्य तैश्च भूतैर्विवर्जितः ।
जीवः स भगवन्क्वस्थः सुखदुःखे समश्नुते ॥ ३१

बृहस्पतिरुवाच ।

जीवो धर्मसमायुक्तः शीघ्रं रेतस्त्वमागतः ।
स्त्रीणां पुष्पं समासाद्य सूते कालेन भारत ॥ ३२
यमस्य पुरुषैः क्लेशं यमस्य पुरुषैर्वधम् ।
दुःखं संसारचक्रं च नरः क्लेशं च विन्दति ॥ ३३

---

26 ^{a}) B_1 तुष्टेषु; Dn_2 तृसे तु, D_{6-9} तेषु च (for तृसेषु) S भूतेषु (for राजेन्द्र) —^{b}) S तेषु पचसु वै नृप —^{c}) S राजेंद्र (for शुद्धात्मन्)

27 ^{b}) V_1 B Dn श्लेषात्स्त्रीपुसयोर्नृप —^{d}) B (except B_1) Dn भूय किं (by transp) V_1 भूय किं श्रोतुमर्हसि, T_2 $G_{2\ 4}$ किं भूय कथयामि ते

28 D_4 om the ref —^{a}) V_1 B Dn $D_{5\ 10}$ आख्यात मे भगवता —^{b}) Dn_1 T_2 तथा (for यथा) —^{c}) M_4 तथा (for यथा) D_3 च (for तु) —^{d}) $D_{5-8\ 10}$ G_4 प्रपद्येत; T G_{1-3} M प्रतिपद्येत् (for प्रपद्यति) D_4 प्रपद्येत तदुच्यते

29 M om (hapl) 29–31 G_2 reads 29^{ab} twice —^{a}) V_1 $B_{1\ 2\ 4\ 5}$ Dn पुरुषस् (for सतत) B_3 आपन्नमात्र पुरुषस्, G_2 (second time) अन्नमश्नति ये देवास् (=25^{a}) —^{b}) B_3 -जायते (for भूयते) —^{c}) V_1 B_{2-5} Dn युक्तश्, B_1 युक्तस् (for मुक्तश्) B_1 T G तु (for च) D_{4-10} विमुक्तश्च ततो भूतैस् —^{d}) D_{6-9} ततो (for पुनर्) V_1 $B_{2\ 4\ 5}$ [अ]धरा, T G परा (for [अ]परा) —^{e}) V_1 $B_{1.5}$ Dn D_3 G_2 सर्वं, B_{2-4} $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ स च (for स तु) $D_{1\ 2}$ समापन्न (for °युक्त) T_1 स च भूतै समायुक्त —^{f}) V_1 B Dn D_3 $T_{2\ 3}$ हि; $G_{1\ 3}$ तु (for ह) $D_{1\ 2}$ प्राप्नुते जीवते स ह, T_1 °ते कर्म यत्कृत

30 M om 30 (of v l 29) —^{a}) B_6 अतोस्य; $D_{4\ 5\ 8}$ ते तस्य; $D_{6\ 7\ 9}$ T G एतस्य (for ततोऽस्य) —^{c}) $T_{2\ 3}$ G -भूतास्ता (for भूतस्था) T_1 देवता पुरुषन्याम

31 M om 31 (of v l 29) —^{a}) $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ त्वगस्थिमासयुक्तस्य (D_4 °सयुक्त) —^{b}) T_1 भूतैश्च (by transp) D_2 विसर्जित (for विव°) —$G_{1\ 3}$ read 31^{cd} twice —^{c}) D_4 जीवन् (for जीव). $D_{8\ 10}$ भगवान् $D_{1\ 2}$ स्वस्थ (for क्वस्थ) T_1 जीव कथं सर्वं कृत्स्न, $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3}$ (last two second time) $_4$ जीव स ह वसन्कृत्स्न; G_1 (first time) $_{2\ 3}$ (first time) जीव स ह वसस्त्वेव —$D_{6,7}$ om. 31^{d}–32^{a} —^{d}) T_1 $G_{1\ 3}$ (last two first time) सुखदु ख G_4 समश्नते (for समश्नुते) $T_{2\ 3}$ G_1 (second time) $_{2\ 3}$ (second time) सुखदु खसह प्रभो

32 $D_{6\ 7}$ om 32^{a} (of v l 31) D_{10} om the ref After the ref., S ins

541* भोगवश्यं कर्मवश्य यातनावश्यमित्यपि ।
एतत्त्रयाणामासाद्य कर्मत सोऽश्नुते फलम् ।

[(L 1) $M_{2\ 3}$ [उ]त (for [अ]पि) —(L 2) T_1 $M_{2\ 3}$ एक (for एतत्) G_{1-3} $M_{1\ 4}$ कर्मण (for °त)]

—^{a}) V_1 B Dn $D_{5\ 10}$ जीव कर्म, T $G_{1\ 3\ 4}$ M_4 पुण्यपाप, M_{1-3} पुण्यापुण्य (for जीवो धर्म) G_2 पुण्यपापसमायुक्त —^{b}) B_5 D_7 रेतस्थम् (for रेतस्त्वम्) —^{c}) G_4 स्त्रीणां तु पुष्पमासाद्य —^{d}) S सूतिकाले लभेत तत्

33 ^{c}) B_2 Dn_2 n_3 D_9 $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ दु ख- (for दु ख) D_{10} -चक्रे च, S -चक्रे तु (for -चक्र च) —^{d}) Dn_1 n_2 स (for च) B_5 गच्छति (for विन्दति) S नर पापो लभेद्ध्रु

34 ^{a}) D_1 स च प्राणी, S परे चैव (for च स

इहलोके च स प्राणी जन्मप्रभृति पार्थिव ।
स्वकृतं कर्म वै भुङ्क्ते धर्मस्य फलमाश्रितः ॥ ३४
यदि धर्मं यथाशक्ति जन्मप्रभृति सेवते ।
ततः स पुरुषो भूत्वा सेवते नित्यदा सुखम् ॥ ३५
अथान्तरा तु धर्मस्य अधर्ममुपसेवते ।
सुखस्यानन्तरं दुःखं स जीवोऽप्यधिगच्छति ॥ ३६
अधर्मेण समायुक्तो यमस्य विषयं गतः ।
महद्दुःखं समासाद्य तिर्यग्योनौ प्रजायते ॥ ३७
कर्मणा येन येनेह यस्यां योनौ प्रजायते ।
जीवो मोहसमायुक्तस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ ३८
यदेतदुच्यते शास्त्रे सेतिहासे सच्छन्दसि ।
यमस्य विषयं घोरं मर्त्यो लोकः प्रपद्यते ॥ ३९
अधीत्य चतुरो वेदान्द्विजो मोहसमन्वितः ।
पतितात्प्रतिगृह्याथ खरयोनौ प्रजायते ॥ ४०
खरो जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ।
खरो मृतो बलीवर्दः सप्त वर्षाणि जीवति ॥ ४१
बलीवर्दो मृतश्चापि जायते ब्रह्मराक्षसः ।
ब्रह्मरक्षस्तु त्रीन्मासांस्ततो जायति ब्राह्मणः ॥ ४२
पतितं याजयित्वा तु कृमियोनौ प्रजायते ।
तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ॥ ४३

C 13 5447
B 13 111 49
K 13 173 48
M 13 100 45

प्राणी). — D4 om (hapl) 34^{b}–35^{a} — ^{b}) S भारत (for पार्थिव)

35 D4 om 35^{a} (cf v l 34) D3 om (hapl) 35^{c}–36^{b} — ^{d}) S नियतं (for नित्यदा)

36 D8 om 36^{ab} (cf v l 35) — ^{a}) M अथांतरे T1 M4 [ऽ]पि (for तु) — ^{b}) V1 B Dn S [अ]प्यधर्मम् (for अध°) — After 35^{abc}, D7 ins

542* दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
पुनद्दृष्य ध्रुव यद्व

— ^{d}) D1–6 8–10 S हि (for ऽपि)

37 ^{c}) S अवाप्नोति (for समासाद्य) — ^{d}) S (except M2 4) च (for प्र-) B2 तिर्यग्योनिषु जायते

38 D2 6–9 om (hapl) 38^{ab} — ^{b}) D1 प्रसूयते (for प्रजा°) — G1 om (hapl) 38^{c}–40^{d} — ^{c}) D8 नीतो, T1 जातो, T2 जितो (for जीवो) Dn3 -समायुक्त (for °युक्तस्)

39 G1 om. 39 (cf v l 38) D4 om 39^{b}. — ^{b}) V1 D8 [ऽ]ति, B Dn D. 10 च (for स) — ^{d}) B1 मर्त्यो लोक, Dn3 D8 10 मर्त्यलोक, D1 2 मर्त्यलोके, D4 6–9 मर्त्यलोकान् (for मर्त्यो लोक) — For 39, S (G1 om) subst

543* यदेतदुच्यते नित्यमकृत्वा पुरुष सदा ।
कृमियोनिमवाप्नोति बहुश पतितस्तथा ।
[T1 om line 1]

— After 39, N (D8 missing) ins

544* इह स्थानानि पुण्यानि देवतुल्यानि भूतले ।
तिर्यग्योन्यतिरिक्तानि गतिमन्ति च सर्वश ।
यमस्य विषये पुण्ये ब्रह्मलोकसमे गुणै ।
कर्मभिर्नियतैर्बद्धो जन्तुर्दुःखान्युपाश्नुते ।
येन येन तु पापेन कर्मणा पुरुषो गतिम् ।
प्रयाति नरक घोर तत्ते वक्ष्याम्यत परम् ।

[(L 1) D -10 न्यानि सु- (for स्थानानि) V1 B Dn भारते (for भूतले) — (L 3) D4–10 भवने (for विषय) V1 B Dn यमन्य भवने रम्ये (for the prior half) D2 पुण्य- (for ब्रह्म-) D7 लोके (for -लोक-) — (L 4) D1 2 नियतो, D4 °त (for °तैर्) B1 [अ]वाप्नुते (for [उ]पाश्नुते) D2 जतुर्दुःखात्प्रमुच्यते — (L 5) V1 B Dn नरेण, D8 9 पुण्येन (for पापेन) B1 गत (for गतिम्) — (L 6) V1 पुरुषो, B1 परमा, B2 4 5 Dn D1 8 दरुग, B3 D2 निरयान (D2 °य) (for नरक) V1 B Dn D1 8 10 घोरा (for घोर) B* व्याख्यामि (for वक्ष्यामि)]

40 G1 om. 40 (cf v l. 38) — ^{c}) G2 8 परि (for प्रति) B6 D.–7 -गृह्यार्थं (for गृह्याथ)

41 T1 om (hapl) 41^{ab} — ^{a}) B. तत्र, T2 8 G4 अत्र (for खरो) — ^{b}) D9 पञ्च दश (by transp) — ^{c}) D1 2 खरे मृते

42 B5 om 42–43 T1 om 42^{cd} — ^{c}) V1 B1 4 Dn त्र मासांस्त्रीं, D10 S (T1 om) तु मासांस्त्रीं (for तु त्रीन्मासास्) B2 (marg as in text) 8 तत्र जीवति मासांस्त्रीं — ^{d}) T2 8 G1 2 4 M2–4 जायेत (for जायति) B3 मानव (for ब्राह्मण) D1 2 4–0 जायते ब्राह्मणस्तत (D2 °था)

43 B5 om 43 (cf v l 42) — ^{b}) D. क्रिमि-

C 13 5447 B 13 111 50 K 13 173 49 M 13 100 46

कृमिभावात्प्रमुक्तस्तु ततो जायति गर्दभः ।
गर्दभः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि सूकरः ।
श्वा वर्षमेकं भवति ततो जायति मानवः ॥ ४४
उपाध्यायस्य यः पापं शिष्यः कुर्यादबुद्धिमान् ।
स जीव इह संसारांस्त्रीनाप्नोति न संशयः ॥ ४५
प्राक्श्वा भवति राजेन्द्र ततः क्रव्यात्ततः खरः ।
ततः प्रेतः परिक्लिष्टः पश्चाज्जायति ब्राह्मणः ॥ ४६
मनसापि गुरोर्भार्यां यः शिष्यो याति पापकृत् ।
सोऽधमान्याति संसारानधर्मेणेह चेतसा ॥ ४७
श्वयोनौ तु स संभूतस्त्रीणि वर्षाणि जीवति ।
तत्रापि निधनं प्राप्तः कृमियोनौ प्रजायते ॥ ४८
कृमिभावमनुप्राप्तो वर्षमेकं स जीवति ।
ततस्तु निधनं प्राप्य ब्रह्मयोनौ प्रजायते ॥ ४९
यदि पुत्रसमं शिष्यं गुरुर्हन्यादकारणे ।
आत्मनः कामकारेण सोऽपि हंसः प्रजायते ॥ ५०
पितरं मातरं वापि यस्तु पुत्रोऽवमन्यते ।
सोऽपि राजन्मृतो जन्तुः पूर्वं जायति गर्दभः ॥ ५१
खरो जीवति मासांस्तु दश श्वा च चतुर्दश ।

(for कृमि) D8 प्रयाति च (for प्रजायते) — B2 T1 om 43^cd — ^c) T2 3 G अत्र (for तत्र)

44 ^a) V1 B Dn विमुक्तस्तु, M विनिर्मुक्तस् (for प्रमुक्तस्तु) — ^b) D2 6 10 भवति, D4 7–9 S जायेत (for जायति) — T1 om 44^cd — ^d) Some MSS शूकर (for सू°) — After 44^ab/cd, N (D3 missing) ins

545* कुक्कुट पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि जम्बुक ।

[D8 om (hapl) one पञ्च वर्षाणि]

— Dn1 om 44^ef — ^e) D1 2 4 चैकवर्षं, D6–10 चैव वर्षं (for वर्षमेकं) T1 तत श्वा वर्षमेक तु — ^f) D1–10 T G1 3 4 जायेत (for जायति) D1 2 जायते मानवस्तत

45 ^a) T1 उपाध्याये तु (for °यस्य) V1 यत् (for यः) T2, 3 G Madras ed उपाध्यायस्त्रिय (T2 3 °य, Madras ed °यां) पाप — ^c) V1 G1 3 इति, D1 5 10 T3 G4 इव (for इह) — ^d) D5–7 10 त्रीनवाप्नोति निश्चित

46 ^a) T2 3 G2 4 धृको, G1 3 वृषो (for प्राक्श्वा) — ^b) D4–9 नर (for the first तत) D1 2 अत (for the second तत) D1 खग, D6 7 परं (for खर) — ^c) T3 प्रेत (for प्रेत) — ^d) D10 T2, 3 G4 M जायेत; T1 भवति (for जायति) G2 मानव (for ब्राह्मण) D4–9 ततो जायेत ब्राह्मण

47 B3 om 47^cd — ^c) D9 G2 M1–3 [S]धर्मान् (for °मान्) V1 B (B3 om) Dn D1 3 स उग्रान्प्रैति ससारान् — ^d) G1 अधमेन (for °र्मेण) Dn3 तेजसा, D1 10 कर्मणा (for चेतसा) D2 7 9 अधमेनेह कर्मणा

48 T1 om 48 G3 om 48^ab — ^a) D1 T3 G1 M च स, G1 3 स च (for तु स) B1 Dn1 समुद्भूतस् (for स संभूतस्) T2 स श्वयोनौ च सभूतस् — After 48^ab, B3 reads line 2 of 546* repeating it in its proper place M4 om 48^cd T2 3 G transp 48^cd and 49^ab — ^c) T2 3 G2 4 ततस्तु (for तत्रापि) Dn1 D4 7–10 प्राप्य (for प्राप्त) — ^d) Dn1 ब्रह्म, some MSS क्रिमि (for कृमि) T2 3 G1 2 4 च (for प्र).

49 D4 5 om (hapl) 49 T2 3 G transp 48^cd and 49^ab — ^a) D6 10 T2 3 G1 3 4 M4 कृमियोनिम्, M1–3 °जातिम्, some MSS क्रिमिभावम् (for कृमि°) D7–9 कृमियोनिमनुप्राप्य, T1 °योनिमवाप्नोति — ^b) D6 एव (for एक) V1 B Dn D1 2 तु (for स) T1 श्वयोनिं च तत पर — T2 3 G om 49^cd — ^c) Dn1 M प्राप्तो (for प्राप्य) — ^d) M1–3 तु (for प्र-)

50 ^b) D1 अकारणात्, D2 5 10 °णं (for °णे) S गुर सताडयेद्यदु — ^c) D4 6–10 -चारेण (for -का°) S अकारणात्कामकार — ^d) V1 D1–10 S हिंस्र (for हंस)

51 ^a) V1 B Dn1 n3 चैव (for वापि) Dn2 मातरं पितरं चैव — ^b) D1–10 च (for तु) D5 न (for स्व) — ^d) Dn1 n2 D1–10 T G1 जायेत (for जायति) — After 51, N (D3 missing) ins

546* गर्दभत्वं तु संप्राप्य दश वर्षाणि जीवति ।
संवत्सर तु कुम्भीरस्ततो जायति मानव ।
पुत्रस्य मातापितरौ यस्य रुष्टावुभावपि ।
गुर्वपध्यानत सोऽपि मृतो जायति गर्दभ ।

विडालः सप्त मासांस्तु ततो जायति मानवः ॥ ५२
मातापितरमाक्रुश्य सारिकः संप्रजायते ।
ताडयित्वा तु तावेव जायते कच्छपो नृप ॥ ५३
कच्छपो दश वर्षाणि त्रीणि वर्षाणि शल्यकः ।
व्यालो भूत्वा तु षण्मासांस्ततो जायति मानुषः ॥ ५४
भर्तृपिण्डमुपाश्नन्यो राजद्विष्टानि सेवते ।
सोऽपि मोहसमापन्नो मृतो जायति वानरः ॥ ५५
वानरो दश वर्षाणि त्रीणि वर्षाणि मूषकः ।
श्वा भूत्वा चाथ षण्मासांस्ततो जायति मानुषः ॥ ५६
न्यासापहर्ता तु नरो यमस्य विषयं गतः ।
संसाराणां शतं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ॥ ५७
तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ।
दुष्कृतस्य क्षयं गत्वा ततो जायति मानुषः ॥ ५८
असूयको नरश्चापि मृतो जायति शार्ङ्गकः ।
विश्वासहर्ता तु नरो मीनो जायति दुर्मतिः ॥ ५९
भूत्वा मीनोऽष्ट वर्षाणि मृगो जायति भारत ।

C 13 5466
B 13 111 69
K 13 173 73
M 13 100 60

[(L 1) D_4 मस, D_{5-10} च म (for तु सं) —B_8 reads line 2 for the first time after 48^{ab} —(L 2) Dn_1 n_2 D_{5-7} $_{10}$ जायेत (for जायति) D_{8} $_{9}$ ततो जायेत मानुष (for the post half) —D_4 om line 4 —(L 4) D_{6-9} जायेत (for जायति)]

52 D_4 T_1 om 52^{ab} —^{a}) M जायति (for जीवति) D_{5-10} वर्षाणि, T_2 वर्षांस्तु (for मासास्तु) — B_5 om (hapl) 52^{bc} —^{b}) D_{1} $_{2}$ $_{7}$ $_{8}$ M_{2} $_{8}$ श्वा तु, D_{8} $_{9}$ T_2 $_{3}$ G_{1} $_{3}$ $_{4}$ चानु (for श्वा च) —^{c}) Some S MSS विडाळ B_3 वर्षांस्तु, D_{5-10} मासाश्च (for मासास्तु) T_1 ततो विडालो जायेत —^{d}) D_{1-10} G_4 जायेत (for जायति) D_1 $_2$ T_1 M_4 मानुष (for मानव)

53 T_1 om 53^{ab} —^{a}) V_1 B_{1-4} Dn D_{4} $_{5}$ $_{10}$ T_2 $_3$ G -पितराव् (for पितरम्) D_2 आकुष्य (for आक्रुश्य) B_5 पुत्रस्य मातापितरौ —^{b}) B_1 S (T_1 om) शारिका, $D_{1,}$ $_2$ शारक, D_{3-7} $_{10}$ नर श्वा, D_8 $_9$ श्वा नर (for सारिक) — D_{1-7} $_8$ $_{10}$ om 53^{cd} —^{c}) T_1 मातर ताडयित्वा तु —^{d}) D_1 $_2$ कच्छप सम्प्रजायते, M_{1-3} कच्छपो जायते नृप

54 T_1 om 54^{ab} —^{b}) D_{3-9} शल्लक —^{c}) $D_{1,}$ $_2$ व्यालो, some S MSS व्याळो (for व्यालो) V_1 B_{2-5} Dn D_{1} $_{5}$ $_{7}$ च (for तु) T_1 शल्यकस्तु ततो भूत्वा —^{d}) D_{4} $_{6}$ $_{9}$ G_4 जायेत, T_1 M भवति (for जायति) T_2 $_3$ G_2 मानव (for मानुष) D_5 $_{10}$ ततो जायेत मानव —After 54, G_1 $_3$ read 58^{c}–60^{b}

55 M_4 om. (hapl) 55–56 G_2 reads 55^{a}–58^{b} after 72^{ab} —^{a}) D_1 $_2$ पितृ (for भर्तृ) —^{b}) T_1 राजद्वेष्टा नरो भवेत् —T_1 om 55^{cd} —^{c}) M_{1-3} मोह (for मोह-) T_2 $_3$ G सोपि पापसमाविष्टो —^{d}) D_{6-10} जायेत, T_2 $_3$ G भवति (for जायति) B_1 $_3$ मानव (for वानर) D_4 ततो जायेत मानव

56 For the sequence in G_2, cf. v l 55 M_4 om 56 (cf v l 55) —^{a}) B_3 मानवो (for वानरो) —^{b}) D_4 मूषिक V_1 B Dn_1 n_2 पंच वर्षाणि मूषिक, Dn_3 मूषिक सम्प्रजायते, T_2 $_3$ G M_{1-3} पच वर्षाणि सूकर —^{c}) V_1 B_{1} $_{2}$ $_{4}$ $_{5}$ [श्व]थ भूत्वा तु (V_1 °त्वाथ), B_3 च भूत्वा तु, T_2 भूत्वापि च, G भूत्वा चापि (for भूत्वा चाथ) D_5 $_{10}$ वर्षाणि (for षण्मासान्) —^{d}) D_{4-10} जायेत, T_3 G_{1-3} भवति (for जायति) T_2 G_4 ततो भवति मानव — For 56, T_1 subst.

547* मृतो वानरयोनौ स्यात्ततो भवति सूकर ।
तत श्वा चापि भवति ततो भवति मानुष ।

57 For the sequence in G_2, cf v l 55 T_2 $_3$ G_4 om (hapl) 57–58 —^{a}) M न्यासहर्ता तु च नरो —^{c}) T_1 G_{1-3} M यातनानां (for संसाराणां) D_{6} $_{7}$ $_{9}$ गतीं, D_{10} गर्तं (for शतं) —^{d}) Some MSS क्रिमियोनौ G_{1-3} च, M तु (for प्र)

58 For the sequence in G_2, cf v l 55 T_2 $_3$ G_4 om 58 (cf v l. 57) T_1 om 58^{ab} After 58^{ab}, G_1 reads 60^{cd} G_1 $_3$ read 58^{c}–60^{b} after 54 —^{c}) Some MSS दुष्कृतस्य V_1 B Dn D_{6} $_{7}$ कृत्वा (for गत्वा) —^{d}) D_{4} $_{6}$ $_{7}$ $_{9}$ जायेत, T_1 भवति (for जायति) B_2 Dn_3 मानव (for मानुष) D_5 $_{10}$ ततो जायेत मानव

59 For the sequence in G_1 $_3$, cf. v l 58 T_1 om 59^{ab} —^{b}) D_{4-10} जायेत (for जायति) — For 59^{ab}, T_2 $_3$ G M subst.

548* असूयक कुत्सितश्च चण्डालो दुःखमश्नुते ।

—^{c}) S विश्वस्तहता च नरो —^{d}) D_{4-6} $_{8-10}$ जायेत (for जायति) G_2 मानव (for दुर्मति)

60 For the sequence in G_1 $_3$, cf v. l 58 —^{a})

C 13 5467 B 13 111 69 K 13 173 60 M 13 100 60
मृगस्तु चतुरो मासांस्ततश्छागः प्रजायते ॥ ६०
छागस्तु निधनं प्राप्य पूर्णे संवत्सरे ततः ।
कीटः संजायते जन्तुस्ततो जायति मानुषः ॥ ६१
धान्यान्यवांस्तिलान्माषान्कुलत्थान्सर्षपांश्चणान् ।
कलायानथ मुद्गांश्च गोधूमानतसीस्तथा ॥ ६२
सस्यस्यान्यस्य हर्ता च मोहाज्जन्तुरचेतनः ।
स जायते महाराज मूषको निरपत्रपः ॥ ६३
ततः प्रेत्य महाराज पुनर्जायति सूकरः ।
सूकरो जातमात्रस्तु रोगेण म्रियते नृप ॥ ६४
श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन पार्थिव ।
श्वा भूत्वा पञ्च वर्षाणि ततो जायति मानुषः ॥ ६५
परदाराभिमर्शं तु कृत्वा जायति वै वृकः ।
श्वा सृगालस्ततो गृध्रो व्यालः कङ्को बकस्तथा ॥ ६६
भ्रातुर्भार्यां तु दुर्बुद्धिर्यो धर्षयति मोहितः ।
पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति सोऽपि संवत्सरं नृप ॥ ६७
सखिभार्यां गुरोर्भार्यां राजभार्यां तथैव च ।

S मासास्तु (for वर्षाणि) — b) Dn1 D1 मृतो (for मृगो) D9 G4 जायेत (for जायति) D5–7 10 मृतो जायेत भारत — G1 reads 60^{cd} after 58^{ab} — d) D2 काक , G2 छागात् (for छाग)

61 a) D2 काकस् (for छागस्) T1 छागो भूत्वा तत पश्चाज् — T1 om 61^{bc} — b) D5–10 गते (for तत) — c) S (T1 om) गौ स (for कीट) D6 स (for स) — d) D4 6–9 G4 जायेत (for जायति) T2 3 मानव (for मानुष) D5 10 ततो जायेत मानव , T1 जायते मानुषे कुले

62 T1 om 62 D4 om (hapl) 62–65 — a) T2 G2 4 धान्याना तु (for धान्यान्यवांस्) D5 तिला-न्यवान् (by transp) — b) T2 3 G कुलुत्थान् (for कुल°) M शणान् (for चणान्) D6–10 सर्षपाश्चण काञ्शणान् — c) B5 G3 कलापान्, T3 कळमान्, some S MSS कळायान् (for कला°) D.–10 कलमाश्चैव मुद्गांश्च

63 D4 om 63 (cf v l 62) — a) B1 ग्रसस्य (for स°) D6–9 हर्ता स्यान्; D10 हर्तारो (for हर्ता च) T1 यस्तु धान्यादिहर्ता स्यान्; T2 3 G यस्तु धान्यापहर्ता च; M यस्तु धान्यस्य हर्ता तु — b) D6 7 अचेतस (for °तन) — c) D1 2 M4 जायति — d) Some MSS मूपिको D5–7 9 10 मूपको वक्रमनिभ — For 63^{cd}, T1 subst.

549* मृपको जायते पश्चात्सूकरो जायते तत ।

64 D4 om 64 (cf v l 62) T1 om 64^{a}–65^{b} V1 B Dn D8 repeat 64–65 after 79^{ab}, D5 10 repeat the same after 77 — a) V1 B Dn (all first time) D1 2 5 8 10 (last three second time) तत संप्राप्य निधनं , D5 (first time) 6 7 8 (first time) 9 10 (first time) तत स निधन प्राप्य — b) V1 B Dn (all first time) मृतो (for पुनर्) D5 (first time) 6 7 8 (first time) 9 10 (first time) जायेत (for जायति) Some MSS (both times) शूकर V1 B Dn D5 8 10 (all second time) जायते सूकर पुन — d) B5 (first time) नर , T2 3 G M4 पुन (for नृप)

65 For the repetition in V1 B Dn D5 8 10, of v l 64 D4 om 65 (cf v l 62) T1 om 65^{ab} (cf v l 64) After the second occurrence of 65^{ab}, D10 reads 79^{ab} — c) V1 B Dn1 n2 (all first time) भूत्वा श्वा (by transp), M1–3 भूत्वा च V1 B Dn D5 8 10 (all second time) श्वा भूत्वा कृतकर्मासौ — d) D8 (first time) तथा (for ततो) D5 (first time) 6 7 8 (first time) 9 10 (first time) G4 जायेत (for जायति) V1 B Dn (all first time) G2 4 मानव (for मानुष) V1 B Dn D5 8 10 (all second time) जायते मानुषस्तत

66 D2 om 66^{ab} M4 om 66^{a}–69^{b} — a) Some MSS -दाराभिमर्पं (for °मर्शं) B2 D1 4 5 च (for तु) — b) D4–10 जायेत (for जायति) — c) Some MSS शृगालस् (for सृ°) — d) D2 4 6–9 व्याड , D10 G2 व्याळ (for व्याल) D1 (before corr) काको (for कङ्को) B1 वृकस् (for बकस्) T1 जायते सकरस्तत , T2 3 G1 3 4 वळकंकादिकस्तथा , M1–3 व्याळकंकादयस्तथा

67 M4 om 67 (cf. v l 66) — a) T1 G2 भ्रातृजाया , T2 3 G1 3 4 M1–3 भ्रातुर्जाया (for भ्रातु र्भार्यां) V1 B (except B3) Dn2 n3 D1 2 4–10 G4 च (for तु) V1 B Dn पापात्मा (for दुर्बुद्धिर्) — b) D1 2 मर्पयति (for धर्ष°) D4–10 पापकृत् (for मोहित)

68 M4 om 68 (cf v l 66) — a) D. सख्युर् (for सखि-) D1 2 गुरु (for गुरोर्) — b) D1 om (hapl) राजभार्यां — c) V1 B Dn T1 M1–3

प्रधर्षयित्वा कामाद्यो मृतो जायति सूकरः ॥ ६८
सूकरः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि श्वाविधः ।
पिपीलकस्तु षण्मासान्कीटः स्यान्मासमेव च ।
एतानासाद्य संसारान्कृमियोनौ प्रजायते ॥ ६९
तत्र जीवति मासांस्तु कृमियोनौ त्रयोदश ।
ततोऽधर्मक्षयं कृत्वा पुनर्जायति मानुषः ॥ ७०
उपस्थिते विवाहे तु दाने यज्ञेऽपि वाभिभो ।
मोहात्करोति यो विघ्नं स मृतो जायते कृमिः ॥ ७१
कृमिर्जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ।
अधर्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायति मानुषः ॥ ७२
पूर्वं दत्त्वा तु यः कन्यां द्वितीये संप्रयच्छति ।
सोऽपि राजन्मृतो जन्तुः कृमियोनौ प्रजायते ॥ ७३
तत्र जीवति वर्षाणि त्रयोदश युधिष्ठिर ।
अधर्मसंक्षये युक्तस्ततो जायति मानुषः ॥ ७४

C. 13 5482
B 13 111 84
K. 13 173. 83
M 13 100 75

कामाय, $D_{5\ 7\ 10}$ [अ]धर्मात्मा (for कामाद्यो) $D_{4\ 6\ 8}$ प्रधर्षयत्यधर्मात्मा, D_9 °यति पापात्मा —[d]) D_2 S (M_4 om) ततो (for मृतो) D_{4-10} जायेत (for जायति) Some MSS शूकर (for सू) — After 68, T_1 ins

550* श्वा विडाल कुक्कुटश्च जायेतापि पिपीलिका ।

69 M_4 om 69^{ab} (cf. v l 66) T_1 om 69^c–70^b —[a]) Some MSS शूकर —[b]) T_2 lacuna for पञ्च वर्षाणि V_1 B Dn दश (for पञ्च) D_{4-10} श्वा तथा, T_3 चापि च, T_8 M_{1-3} श्वा अपि, $G_{1\ 3\ 4}$ श्वापि च (for श्वाविध) G_2 ततो जायति मानुष — After 69^{ab}, $T_{2\ 3}$ G M ins

551* बिलाळ पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि कुक्कुट ।

—[c]) B_5 $T_{2\ 3}$ G पिपीलिका, some MSS. पिपीलिकस् (for °लकस्) $B_{3\ 5}$ च (for तु) V_1 B Dn S (T_1 om) मासास्त्रीन् (for षण्मासान्) —[d]) $D_{1\ 2}$ नीलको, D_{4-10} कीटको, $T_{2\ 3}$ G वानरो, M किंनरो (for कीट स्यान्) V_1 $B_{1\ 3}$ $D_{n1\ n2}$ S (T_1 om.) तु (for च) —[e]) D_{6-9} च सोपि (for आसाद्य) —[f]) Some MSS क्रिमियोनौ (for कृमि°) — After 69, M_{1-3} read 72^{ab}

70 T_1 om. 70^{ab} (cf v l 69) T_2 om (hapl) 70–73 M_{1-3} om 70^{ab} —[a]) $D_{4\ 5}$ T_3 वर्षाणि, $D_{6\ 7\ 9}$ मासं तु (for मासास्तु) —[b]) Some MSS क्रिमियोनौ (for कृमि°) V_1 B Dn चतुर्दश (for त्रयोदश) — After 70^{ab}, D_8 reads 74^{cd}, repeating it in its proper place D_4 om 70^c–74^b D_8 om (hapl) 70^{cd} —[c]) $G_{1\ 2\ 4}$ M तत्र (for ततो) $D_{5\ 10}$ गत्वा (for कृत्वा) T_1 कृमिर्भूत्वा पापनाशात् —[d]) S (G_1 partly damaged, T_2 om) ततो (for पुनर्) V_1 B Dn मानव (for मानुष) $D_{4-7\ 9\ 10}$ ततो जा($D_{5\ 10}$ पश्चाज्जा)येत मानुष

71 D_4 T_2 om 71 (cf v l 70) $D_{6\ 7\ 9}$ om (hapl.) 71–72 —[a]) D_8 G_1 च (for तु) —[b]) S (T_2 om) विभो (for [अ]भिभो) V_1 B Dn $D_{5,\ 8\ 10}$ यज्ञे दानेपि (V_1 °ने च) वा विभो —[c]) S (T_2 om) चरति (for करोति) —[d]) Some MSS क्रिमि (for कृमि) — After 71, T_3 ins

552* देवालयाधिपत्य हि कुर्यात्तद्द्रव्यभक्षक ।
श्वा भूत्वा सप्त जन्मानि ततो जायति मानव ।
द्विजग्रामाधिपत्य हि कृत्वा ब्रह्मस्वभक्षक ।
श्वानयोनिशत प्राप्य चण्डाल पुल्कलस्तत ।

While M_{1-3} ins after 71

553* वर्षाण्पञ्चदशात्पूर्वं क्रमाद्भवति मानुष ।

72 D_4 T_2 om 72 (cf v l 70) $D_{6\ 7\ 9}$ om 72 (cf. v l 71) T_3 om 72–73 T_1 om 72^{ab}. M_{1-3} read 72^{ab} after 69 —[a]) Some MSS क्रिमिर् (for कृमिर्) — After 72^{ab}, G_2 reads 55^a–58^b M_{1-3} om (hapl) 72^{cd} —[c]) D_{10} M_4 गत्वा (for कृत्वा) —[d]) $D_{5\ 10}$ जायेत (for जायति) V_1 B Dn $D_{5,\ 8\ 10}$ G (G_1 damaged) मानव (for मानुष)

73 D_4 T_2 om 73 (cf v l 70) T_3 om 73 (cf. v l 72) $G_{1\ 3}$ om (hapl.) 73–74 —[a]) M_4 कृत्वा (for दत्त्वा) —[b]) $D_{6-7\ 9\ 10}$ द्वितीयाय (for °ये स) V_1 B Dn D_8 द्वितीये दातुमिच्छ(D_8 °मर्ह)ति, T_1 $G_{2\ 4}$ M °यं (M °यां) दातुमिच्छति. —[d]) Some MSS क्रिमि- (for कृमि)

74 D_4 om 74^{ab} (cf v l 70) $G_{1\ 3}$ om. 74 (cf v l 73) T_1 om 74 —[a]) B_5 $M_{1\ 3}$ ततो; T_3 कृमिर् (for तत्र) —[b]) $D_{1\ 2\ 6-7\ 9\ 10}$ कृमियोनौ चतुर्दश — D_8 reads 74^{cd} for the first time after 70^{ab} —[c]) $B_{3\ 4}$ सक्षयैर्, $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ M क्षयस (for संक्षये) B_1 अधर्मसक्षयान्मुक्तस् —[d]) V_1 T_3 मानव (for मानुष) — For 74^{cd} $D_{1\ 2\ 4-7\ 8}$ (first time) $_{9\ 10}$ subst

C. 13 5482 B 13 111 65 K 13 173 84 M 13 100 78

देवकार्यमुपाकृत्य पितृकार्यमथापि च ।
अनिर्वाप्य समश्नन्वै ततो जायति वायसः ॥ ७५
वायसो दश वर्षाणि ततो जायति कुक्कुटः ।
जायते लवकश्चापि मासं तस्मात्तु मानुषः ॥ ७६
ज्येष्ठं पितृसमं चापि भ्रातरं योऽवमन्यते ।
सोऽपि मृत्युमुपागम्य क्रौञ्चयोनौ प्रजायते ॥ ७७
क्रौञ्चो जीवति मासांस्तु दश द्वौ सप्त पञ्च च ।
ततो निधनमापन्नो मानुषत्वमुपाश्नुते ॥ ७८
वृषलो ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ।
तत्रापत्यं समुत्पाद्य ततो जायति मूषकः ॥ ७९
कृतघ्नस्तु मृतो राजन्यमस्य विषयं गतः ।
यमस्य विषये क्रुद्धैर्वधं प्राप्नोति दारुणम् ॥ ८०
पट्टिसं मुद्गरं शूलमग्निकुम्भं च दारुणम् ।
असिपत्रवनं घोरं वालुकां कूटशाल्मलीम् ॥ ८१
एताश्चान्याश्च बह्वीः स यमस्य विषयं गतः ।
यातनाः प्राप्य तत्रोग्रास्ततो वध्यति भारत ॥ ८२

554* ततो निधनमापन्नो मानुषत्वमुपाश्नुते ।

75 ᵃ) V1 B Dn D8 T1 M1-8 अकृत्वा तु (T1 M1-8 च), D4 10 G1-8 M4 अपा(G2 °धा)कृत्य, T2 परावृत्य, T8 अपावृत्य (for उपाकृत्य) — ᵇ) T2 8 G4 तथा (for अथ) N (except D1 2, D8 missing) T1 वा (for च) — ᶜ) T1 M अनिर्वृत्य (for °र्वाप्य) T2 8 G अनिर्वृत्य (G2 °नुद्धृत्य) समश्नीत — ᵈ) V1 B Dn D6 8 T1 मृतो (for ततो) D4 6 7 10 जायेत (for जायति)

76 ᵃ) T8 G जायते (for वायसो) V1 B (except B1) Dn शत- (for दश) — ᵇ) D4 T1 जायेत, D6 7 10 भवति (for जायति). — ᶜ) V1 B Dn श्यालकश्, D4-10 लावकश् (for ल) T1 तत्राधर्मक्षय कृत्वा, T2 8 G M4 जायते (G1 °येत) वालुकस्तस्मात्, M1-3 °ते स मयूरस्तु — ᵈ) B1 D6 10 मासात् (for मास) V1 तस्य (for तस्मात्) D4-10 च (for तु) T1 ततो भवति मानुष ; T2 8 G (G1 partly damaged) M मा सादेकात्तु मा°

77 ᵃ) Dn8 T1 वा (for च) — ᵇ) V1 चैव, D4 योभि (for योऽव) — ᶜ) D4 उपाकृत्य (for °गम्य) — ᵈ) T8 G1-8 च (for प्र-) — After 77, D6 10 repeat 64-65

78 D5 om (hapl) 78ᵃ-79ᵇ D10 om 78 T1 om 78ᵃᵇ —ᵃ) M2 3 भवति (for जी°) V1 B1-4 Dn वर्षं तु, B5 वर्षाणि; D6 8 मासाश्च (for °स्तु) — ᵇ) V1 B Dn ततो जायति चीर(B1 2 [orig] 3 5 जीव)क, T2 3 G4 दश द्वादश सप्त च, G1-8 M दश द्वौ (M1-3 द्वे) पच सप्त च

79 D5 om 79ᵃᵇ (cf v l 78) D10 reads 79ᵃᵇ after the second occurrence of 65ᵃᵇ — ᵇ) Some MSS क्रिमियोनौ — After 79ᵃᵇ, V1 B Dn D8 repeat 64-65 — ᶜ) M1 3 तत्राप्यपत्यमुत्पाद्य — ᵈ) D4 6 7 10 जायेत (for जायति) T2 3 M मूषिक ; G1 2 मानुष (for मूषक) V1 B Dn G3 4 मृतो जायति मूषिक (G3 मानुष), T1 ततो भवति मानुष

80 ᵃ) D10 M1-3 ततो (for मृतो) D6 7 9 कृमिघ्नस्तु ततो राजन् — T1 om 80ᶜ-81ᵃ — ᶜ) V1 B Dn D3 10 T2 3 G M4 पुरुषै (for विषये) M1-3 घोरैर् (for क्रुद्धैर्)

81 T1 om 81ᵃ (cf v l 80) D5 om (hapl.) 81ᵃᵇ — ᵃ) V1 B1 3 4 5 Dn2 n3 D3 10 दृडक, B2 दृढ च; Dn1 दृढं स , D10 T2 3 G1 2 4 M कटक, G3 कर्णकं (for पट्टिसं) — T1 transp 81ᵇ and 81ᶜ After 81ᵇ, T1 ins 555* — ᵇ) M1 3 कुडं (for कुम्भं) — ᶜ) D1 2 4-7 9 चैव (for घोर) — T1 om 81ᵈ-83ᵈ — ᵈ) B3 Dn1 n2 D5 7 वालुक D6 वालिकां (for वालुका) G1 3 शाल्मल, M -शल्मलिं (for -शाल्मलीम्) — After 81, M4 ins 555*

82 T1 om 82 (cf v l 81) M4 om. 82ᵃ-83ᵇ — ᵃ) B3 Dn1 n2 D5-7 9, 10 T2 3 G M2 च (for स) — M1-3 ins after 82ᵃᵇ T1 after 81ᵇ M4 after 81

555* अन्याश्च यातना प्राप्य कृमियोनौ प्रजायते ।

— ᶜ) B4 5 Dn2 D8 G8 यातनां (for °ना) — After 82, V1 B Dn1 n2 D1 2 4-10 ins.

556* ततो हत कृतघ्न स तत्रोग्रैर्भरतर्षभ ।

[B3 मृत (for हत) D6-10 तु (for स) D5-7 9 10 [आ]स्ते (for [उ]ग्रैर्)]

83 T1 om 83ᵃᵇᶜᵈ (cf v l 81) M4 om 83ᵃᵇ (cf v l. 82) Dn1 om (hapl) 83ᵃᵇᶜᵈ — ᵇ) Some MSS क्रिमियोनौ D8 स (for प्र) — B5 om.

संसारचक्रमासाद्य कृमियोनौ प्रजायते ।
कृमिर्भवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ।
ततो गर्भं समासाद्य तत्रैव म्रियते शिशुः ॥ ८३
ततो गर्भशतैर्जन्तुर्बहुभिः संप्रजायते ।
संसारांश्च बहून्गत्वा ततस्तिर्यक्प्रजायते ॥ ८४
मृतो दुःखमनुप्राप्य बहुवर्षगणानिह ।
अपुनर्भावसंयुक्तस्ततः कूर्मः प्रजायते ॥ ८५
अशस्त्रं पुरुषं हत्वा सशस्त्रः पुरुषाधमः ।
अर्थार्थी यदि वा वैरी स मृतो जायते खरः ॥ ८६
खरो जीवति वर्षे द्वे ततः शस्त्रेण वध्यते ।
स मृतो मृगयोनौ तु नित्योद्विग्नोऽभिजायते ॥ ८७

मृगो वध्यति शस्त्रेण गते संवत्सरे तु सः ।
हतो मृगस्ततो मीनः सोऽपि जालेन वध्यते ॥ ८८
मासे चतुर्थे संप्राप्ते श्वापदः संप्रजायते ।
श्वापदो दश वर्षाणि द्वीपी वर्षाणि पञ्च च ॥ ८९
ततस्तु निधनं प्राप्तः कालपर्यायचोदितः ।
अधर्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायति मानुषः ॥ ९०
स्त्रियं हत्वा तु दुर्बुद्धिर्यमस्य विषयं गतः ।
बहून्क्लेशान्समासाद्य संसारांश्चैव विंशतिम् ॥ ९१
ततः पश्चान्महाराज कृमियोनौ प्रजायते ।
कृमिर्विंशतिवर्षाणि भूत्वा जायति मानुषः ॥ ९२
भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः । C. 13 5516 S 13 111 119 K. 13 173 118 M 13 100 97

(hapl) 83ᶜ–84ᵈ — ᶜ) Some MSS क्रिमिर् T₃ वर्षाणि (for °णि) — ᵈ) S (T₁ om) दुर्मते (for भारत) — ᵉ) D₁–₉ वर्षं (for गर्भं)

84 B₁ om 84 (cf v l. 83) T₁ om 84 — ᵃ) D₁₀ °शत (for शतैर्) — ᵇ) G₃ बहीभि (for बहुभि) M₁–₃ स (for सं) V₁ B₁–₃ Dn प्रपद्यते (for प्रजायते) — ᵈ) V₁ B₁–₄ Dn तिर्यक्षु (for °क्प्र)

85 B₁ om (hapl) 85 B₄ repeats 85 after 97 — ᵃ) V₁ B₁ ₂ ₄ (both times) ₂ Dn ततो (for मृतो) — T₁ om 85ᵇᶜ — ᵇ) D₁₀ गणानपि, T₂ ₃ G₁ °नि च (for °निह) D₁–₉ बहून्वर्षगणानपि (D₁ °नित, D₆ °न्बहून्) — ᶜ) V₁ B₁ ₂ ₄ (both times) ₂ Dn D₁ ₁₀ S (T₁ om) स(T₂ ₃ G स)पुनर्भवसंयुक्तस् — ᵈ) D ₁₀ पुन (for तत) T₁ तिर्यग्जतुपु जायते

86 V₁ B Dn read 86ᵃ–95ᵈ after 96ᶜᵈ — ᵃ) T₁ अदास (for °स्त्र) M₁ गत्वा (for हत्वा). — ᶜ) T₁ M वैरात्, T₂ ₃ G [अ]मर्षात् (for वैरी)

87 For the sequence in V₁ B Dn, cf v l 86 — ᵇ) D₁₀ तत्र (for तत) — ᵈ) V₁ T₂ ₃ हि (for ऽभि)

88 For the sequence in V₁ B Dn, cf v l 86 — ᵃ) B₃ T₃ मृतो (for मृगो) D₁ ₁₀ विध्येत, D₇ विध्यति, M₁–₃ वध्येत (for वध्यति) — ᵇ) D₃ नृप, G₁ हि स (for तु स) — For 88ᵃᵇ, T₁ subst.

557* मृगो भूत्वा तत शस्त्रैर्वध्यते भृशदारुणम् ।

— ᶜ) D₁ ₆ ₇ ₉ ततो (for हतो) — T₁ om 88ᵈ–89ᵃ. — ᵈ) D₁–₁₀ M ततो (for सोऽपि) T₂ ₃ G ततो जालेन पीड्यते

89 For the sequence in V₁ B Dn, cf v l 86 T₁ om 89ᵃ (cf. v l 88) — ᵇ) M₁ ₂ स (for स) T₁ श्वापदो जायते तत — T₁ om 89ᶜᵈ — ᶜ) B₃ पञ्च (for दश) — ᵈ) T₂ ₃ G M₄ द्वे च (T₃ om च); M₁–₃ जीवेद् (for द्वीपी) B₁ ₃ तु (for च)

90 For the sequence in V₁ B Dn, cf v l 86 — ᵃ) D₁–₁₀ S प्राप्य (for प्राप्त) — T₁ om 90ᵇᶜ — ᵇ) D₁–₉ नोदित (for °चो°) — ᶜ) S (T₁ om.) प्राप्तस् (for कृत्वा) — ᵈ) D₁ ₅ ₇ ₁₀ जायेत (for जायति) D₆ ₈ ₉ T₃ मानव (for मानुष)

91 For the sequence in V₁ B₁–₄ Dn, cf v. l. 86 B₃ om (hapl) 91–92 — ᵈ) B₁ D₁–₇ ₉ चैक-, B₃ T₂ M₁–₃ एक (for चैव) D₁₀ T₃ G (G₁ damaged) M₄ नरकानेकविंशतिं (G₃ °तीन्), T₁ नरके भृशदारुणे

92 For the sequence in V₁ B₁–₄ Dn, cf. v l 86 B₃ om 92 (cf v l 91) — ᵇ) Some MSS क्रिमियोनौ — T₁ om. 92ᶜᵈ — ᶜ) Some MSS क्रिमिर् (for कृमिर्) D₃ क्रिमिर्वर्षसहस्राणि ; D₁₀ S (T₁ om) चतुर्विंशतिवर्षाणि — ᵈ) D₆ ₉ कृत्वा (for भूत्वा) D₁ ₂ ₄ ₅ ₇ जायेत (for जायति) M₁–₃ भूत्वा जायेत मानव

93 For the sequence in V₁ B Dn, cf v l 86,

C. 13 5517 B 13 111 119 K 13 173 118 M 13 100 97 मक्षिकासंघवशगो बहून्मासान्भवत्युत ।
ततः पापक्षयं कृत्वा मानुषत्वमवाप्नुते ॥ ९३
वाद्यं हृत्वा तु पुरुषो मशकः संप्रजायते ।
तथा पिण्याकसंमिश्रमशनं चोरयेन्नरः ।
स जायते बभ्रुसमो दारुणो मूषको नरः ॥ ९४
लवणं चोरयित्वा तु चीरीवाकः प्रजायते ।
दधि हृत्वा बकश्चापि प्लवो मत्स्यानसंस्कृतान् ॥ ९५
चोरयित्वा पयश्चापि बलाका संप्रजायते ।
यस्तु चोरयते तैलं तैलपायी प्रजायते ।
चोरयित्वा तु दुर्बुद्धिर्मधुदंशः प्रजायते ॥ ९६
अयो हृत्वा तु दुर्बुद्धिर्वायसो जायते नरः ।
पायसं चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्नुते ॥ ९७
हृत्वा पैष्टमपूपं च कुम्भोलूकः प्रजायते ।
फलं वा मूलकं हृत्वा अपूपं वा पिपीलिकः ॥ ९८

— ^{a}) D6–9 भाजन (for भो°). — ^{b}) D5 T2 3 G1 2 4 मक्षिको (for °का) — T1 om 93^{cd} — ^{c}) D4 6–9 °मशको (for वशगो) — ^{e}) B5 अत (for तत) D10 T2 3 G1–3 M2 3 गत्वा (for कृत्वा) — ^{f}) Dn3 D1 2 4–10 उपाश्नुते, T1 अवाप्यते (for °नुते)

94 For the sequence in V1 B Dn, cf v l 86 T3 G1–3 M4 read 94^{ab} twice — ^{ab}) B1 T3 G1–3 (last four second time) खाद्य, B2 (marg as in text) 3 चोष्य, Dn2 T1 मद्य, Dn3 धान्य, T2 3 G1–3 M4 (last five first time) भक्ष्य, G4 भक्ष्यान् (for वाद्य) D5 transp पुरुषो and मशक V1 B Dn D4 10 लोमशः सं°, T1 मृतो दाशः, T2 3 G1–3 (last four both times) M1–3 4 (both times) जले पाशः (for मशक स) — After 94^{ab}, T2 G4 read 96^{cd}; T3 G1–3 read it after the second occurrence of 94^{ab} — ^{c}) G1 तत (for तथा) D4 6–10 G4 सयुक्तम् (for समिश्रम्) — ^{d}) V1 B1–4 Dn3 D5 चोरयन् (for °येन्) D4–9 T1 नृप (for नर) — ^{e}) D4–9 वक्रसमो, T2 G2 भूनियतो, T3 G1 भूमिधनो, G3 4 भूरिधनो (for बभ्रुसमो) T1 M4 स भवे(M4 जाये) च्छ्वभ्रनियतो, M1–3 जायते श्वभ्रनियतो — ^{f}) Some MSS मृषिको (for मूषको) — After 94, V1 B Dn D5 8 10 G2 ins

558* दशान्वै मानुषाश्रित्य पापात्मा स विशां पते।
घृतं हृत्वा तु दुर्बुद्धिः काकमद्गुः प्रजायते।
मत्स्यमांसमयो हृत्वा काको जायति दुर्मतिः।

[D3 om line 1 — (L 2) V1 B2 4 D8 स (for प्र°) — G2 om line 3 — (L 3) B3 भवति, D5 10 जायेत (for जायति)]

95 For the sequence in V1 B Dn of 95^{ab}, cf v l 86 T2 3 G om (hapl) 95^{a}–96^{b} T1 om 95^{ab} — ^{b}) V1 Dn1 चिरिकाक, B1 2 (marg) 4 5 Dn2 n3 D5 10 चीरीकाक, B2 3 चक्रवाक, D4 चीरीपाद, M चौ(M3 चो)रपाक (for चीरीवाक) — ^{c}) T1 M [प्]व (for [अ]पि) — ^{d}) D4 नरो मत्स्यानसत्कृत, D5 7 10 पुरुषो वै प्रजायते, D6 8 9 सर्वथैव प्रजायते, T1 M प्लवो घृतमयापि च

96 T2 3 G om 96^{ab} (cf v l 95) V1 B Dn read 96^{ab} after 565* — ^{a}) D5 10 पीत्वा पयश्चापि तथा — T2 G4 read 96^{cd} after 94^{ab}, T3 G1–3 read it after the second occurrence of 94^{ab} — ^{c}) B3 च (for तु) — After 96^{abc}, N (D3 missing) ins

559* नरो मोहसमन्वित ।
सोऽपि राजन्मृतो जन्तुस्

— After 96^{cd}, V1 B Dn read 86^{a}–95^{b} — ^{e}) T1 मधु प्राश्य (for तु दुर्बुद्धिर्) — ^{f}) G3 स (for प्र) — After 96, the sequence in V1 B Dn is 98^{cd}, 561*, 97^{c}–98^{b}, and 97^{ab}, and that in S is 560*, 97^{c}–98^{b}, and 97^{ab}

97 For the sequence in V1 B Dn S, cf v l 96 D6 om (hapl) 97–99 D5 om (hapl) 97^{a}–98^{b} — ^{a}) G3 पयो (for अयो) — After 97^{ab}, D1 2 4 7–10 ins 561* B3 om 97^{cd} D10 om 97^{c} — ^{d}) B4 D4 उपाश्नुयात्, D7–9 T1 अवाप्नुयाद् (for °प्नुते) — After 97, B4 repeats 85

98 For the sequence in V1 B Dn S, cf v l 96 D5 om 98^{ab}; D6 om 98 (for both, cf v l 95) — ^{a}) S पिष्टम् (for पै°) T3 G M तु (for च) V1 B Dn हृत्वा पिष्टमयं पूप — ^{b}) D2 om from लूक up to सप्रजायते (in 99^{d}) D4 कुम्भोलूकं, M1 2 °लूप (for °लूक) — B3 om 98^{cd} — ^{c}) D1 2 4 5 7 8 10 वापि (for हृत्वा) — ^{d}) D1 2 4 5 7 8 10 हृत्वा जायेत्पिपीलि(D1 2 7 °ल)क (D4 10 °का, D8 °का)

कांस्यं हृत्वा तु दुर्बुद्धिर्हारीतो जायते नरः ।
राजतं भाजन हृत्वा कपोतः संप्रजायते ॥ ९९
हृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते ।
क्रौञ्चः कार्पासिकं हृत्वा मृतो जायति मानवः ॥१००
चोरयित्वा नरः पट्टं त्वाविकं वापि भारत ।
क्षौमं च वस्त्रमादाय शशो जन्तुः प्रजायते ॥ १०१

वर्णान्हृत्वा तु पुरुषो मृतो जायति बर्हिणः ।
हृत्वा रक्तानि वस्त्राणि जायते जीवजीवकः ॥ १०२
वर्णकादींस्तथा गन्धांश्चोरयित्वा तु मानवः ।
छुच्छुन्दरित्वमाप्नोति राजल्लोभपरायणः ॥ १०३
विश्वासेन तु निक्षिप्तं यो निह्नवति मानवः ।
स गतासुर्नरस्तादृङ्मत्स्ययोनौ प्रजायते ॥ १०४

C. 13 5506
B. 13 111 9
K. 13 173 107
M 13 100 106

— For 98^{cd}, S subst.

560* फलानि वानरो हृत्वापूप हत्वा पिपीलिक ।

[$M_{1,2}$ (sup lin as above) 2 3 पूप (for [अ]पूप) T_1 $G_{1,3,4}$ पिपीलिका, G_2 °लिका]

— V_1 $B_{1\,2\,4\,5}$ Dn ins after 98 B_3 after 98^{ab} $D_{1\,2\,4\,7-10}$ after 97^{ab}

561* चोरयित्वा तु निष्पाव जायते हल्गोलक ।

[$B_{1,2-5}$ D_{n1} n_2 च (for तु) D_1 2 निम्ब वै, $D_{7\,8\,10}$ निव वै (for निष्पाव) $D_{1\,4\,8\,9}$ गल्-, D_7 गन- (for हल-) D_{10} om the post half]

99 D_4 om 99 (cf v 1 97) D_3 om 99 (cf v 1 98) — ^{a}) S हारीत (for दुर्बुद्धिर्) — S om 99^{bc} — ^{d}) T_1 M कपोतो राजतं भवेत् (T_1 हरन्), $T_{2\,3}$ G °तो र($G_{1\,3\,4}$ रा)जत तथा

100 ^{b}) Some MSS क्रिमियोनौ (for कृमि°) — V_1 B Dn $D_{1\,2\,6}$ ins. after 100^{ab} $D_{4\,5\,8-10}$ after 100^{cd} D_7 after 101

562* पत्रोर्णं चोरयित्वा तु कृकलत्वं निगच्छति ।
कौशिकं तु ततो हत्वा नरो जायति वर्तक ।
अंशुक चोरयित्वा तु शुको जायति मानव ।
चोरयित्वा दुकूलं तु मृतो हंस प्रजायते ।

[(L 1) B_4 शुकत्वं, Dn D_1 2 कृकरत्व, D_4 कुकु°, D_{4-10} कुकुटत्व (for कृकलत्व) B_4 . D_{n1} n_2 नियच्छति (for निग°) — (L 2) B_3 नरो (for ततो) $D_{1\,2\,4}$ कोट्टकार नरो हत्वा (for the prior half) $D_{2\,4}$ ततो (for नरो) $D_{5\,10}$ दम्भ चोरयित्वा तु ततो जायेत चातक — (L 3) $D_{5-7\,10}$ अंशु (for अंशुकं). D_1 2 निताप(D_2 °त प)- क्षी तु जायते, D_{4-10} कपोत सप्रजायते (for the post. half)]

— $D_{5\,7}$ om 100^{cd}, D_2 repeats 100^{cd} after 562*. — ^{c}) D_1 2 कर्पासकं, D_4 कर्पासिक (for कार्पा°) — ^{d}) D_8 (first time) 9 मानुष (for मानव) D_1 2 ततो जायति मानुष, D_{6} मृतो जायेत मानुष, M_{1-3} ततो जायेत मानव — For 100^{cd}, T G M_4 subst.

563* सर्पं कार्पासक हत्वा क्षौमं हत्वा शशो भवेत् ।

T G M_4 cont

564* छागश्चाप्याविकं हत्वा कूर्मश्चर्मापहारक । -

[T_1 शाङ्कश्च (for छागश्चापि) T_1 G_2 M_4 कूर्मचर्मापि भारत (for the post. half)]

101 ^{a}) D_1 2 तत (for नर) M_{1-3} पट्टान् (for पट्ट) — ^{b}) D_{6-9} आविक, M_{1-3} आविकान् (for त्वाविकं) V_1 B Dn चत्र, D_{4-10} चापि (for वापि) — T G M_4 om 101^{cd} — ^{c}) D_{4-10} तु (for च) — ^{d}) D_{4-10} शशक स (for शशो जन्तु). — After 101, D_7 ins. 562*

102 ^{a}) $B_{1\,3}$ T_1 वर्णं, $D_{3\,9}$ गधान् (for वर्णान्) M_{1-3} गृहीत्वा (for हत्वा तु) D_1 2 बहुशो (for पुरुषो) — ^{b}) $D_{3\,10}$ M_{1-3} जायेत (for जायति) T_1 वै शिखी, G_4 बर्हण (for बर्हिण) $D_{4\,6\,8\,9}$ मृतो जायेत बर्हण — ^{c}) D_4 T G_2 रत्नानि (for रक्तानि) — ^{d}) T_2 -जीविक (for जीवक)

103 ^{a}) D_1 2 ततो, S शुभान् (for तथा) D_4 वर्णान्कामास्ततो गधाश्, $D_{5-7\,9\,10}$ वर्णकांश्च ततो गंधांश् (D_8 हत्वा) — ^{b}) V_1 B (except B_2) Dn [ह]ह (for तु) — ^{c}) B_3 D_4 आपन्नो (for आप्नोति) B_1 छुगंधकत्वमाप्नोति, $B_{1\,5}$ छुच्छदरित्वमा°, T_1 तित्तिरत्वम वाप्नोति, T_2 चुच्चुरुत्वम, T_3 चचरित्वम° — ^{d}) $D_{1\,2\,4-10}$ -समन्वित (for परायण) — After 103, V_1 B Dn ins

565* तत्र जीवति वर्षाणि ततो दश च पञ्च च ।
अधर्मस्य क्षय गत्वा ततो जायति मानुष ।

[(L 2) D_{n2} n_3 कृत्वा (for गत्वा).]

— After the above, V_1 B Dn read 96^{ab} After 103, D_3 reads 108^{ab}, repeating it in its proper place

104 T_1 om 104–105 — ^{a}) D_8 om from तु निक्षिप्त up to मत्स्ययोनिम (in 105^a) $D_{1\,7\,9}$ न्यासेन

C. 13 5521 B 13 111 124 K 13 173 124 M 13 100 107 मत्स्ययोनिमनुप्राप्य मृतो जायति मानुषः ।
मानुषत्वमनुप्राप्य क्षीणायुरुपपद्यते ॥ १०५
पापानि तु नरः कृत्वा तिर्यग्जायति भारत ।
न चात्मनः प्रमाणं ते धर्मं जानन्ति किंचन ॥ १०६
ये पापानि नराः कृत्वा निरस्यन्ति व्रतैः सदा ।
सुखदुःखसमायुक्ता व्याधितास्ते भवन्त्युत ॥ १०७
असंवासाः प्रजायन्ते म्लेच्छाश्चापि न संशयः ।
नराः पापसमाचारा लोभमोहसमन्विताः ॥ १०८
वर्जयन्ति च पापानि जन्मप्रभृति ये नराः ।
अरोगा रूपवन्तस्ते धनिनश्च भवन्त्युत ॥ १०९
स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन कृत्वा पापमवाप्नुयुः ।
एतेषामेव जन्तूनां पत्नीत्वमुपयान्ति ताः ॥ ११०
परस्वहरणे दोषाः सर्व एव प्रकीर्तिताः ।
एतद्वै लेशमात्रेण कथितं ते मयानघ ।
अपरस्मिन्कथायोगे भूयः श्रोष्यसि भारत ॥ १११
एतन्मया महाराज ब्रह्मणो वदतः पुरा ।
सुरर्षीणां श्रुतं मध्ये पृष्टश्चापि यथातथम् ॥ ११२
मयापि तव कार्त्स्न्येन यथावदनुवर्णितम् ।
एतच्छ्रुत्वा महाराज धर्मे कुरु मनः सदा ॥ ११३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

तु विनिक्षिप्तं —^{b}) V_1 $B_{3\,4\,5}$ Dn_1 n_3 विनि(B_3 om नि)ह्नोति ; $B_{3\,8}$ M_4 वै निह्नोति, $T_{2\,3}$ G निगृह्णाति, M_{1-3} वै निघ्नति (for निह्नवति) D_5 यो निर्हापयति मानुष (hypermetric), D_{10} यो निगृह्णाति मानुष —^{c}) $D_{1\,2}$ तावन् ; Bom ed तात (for तादृङ्) G_4 स गतायुर्नरस्तावन्

105 T_1 om 105, D_6 om up to मत्स्ययोनिम (in 105^{a}) (for both, cf v l 104) D_9 om 105–106 V_1 reads 105^{bc} twice —^{b}) D_{4-8} M_{1-3} जायेत (for जायति) $G_{1\,3\,4}$ मानव (for मानुष) —^{c}) $D_{7\,10}$ अवाप्नोति (for अनुप्राप्य) —^{d}) $D_{1\,2\,4-8\,10}$ -जायते (for पद्यते)

106 D_8 om 106 (cf. v l 105) $D_{6\,7}$ M_{1-3} om. (hapl ?) 106 —^{a}) G_4 om तु V_1 $B_{3\,4\,5}$ Dn_1 n_3 नरा (for नर) —^{b}) V_1 $B_{2\,3\,5}$ Dn D_5 जायति, $D_{4\,10}$ G_4 जायेत (for जायति) D_8 तिर्यग्योनौ प्रजायते T_1 °ग्योनिषु जायते — V_1 T_1 om 106^{cd}. —^{c}) D_4 $T_{2\,3}$ $G_{1\,3\,4}$ M_4 प्रयाणाते ; D_{10} प्रमाणेन (for °ण ते) —^{d}) D_4 T_3 G जानाति B_{2-5} कचन, $D_{7\,10}$ के° (for किं°) M_4 धर्मं जानाति कचन

107 ^{a}) $D_{1,2\,4}$ G_2 नर· (for नरा) T_1 ये पाप निरता क्रुद्धा —^{b}) D_4 S निरस्यते (for °स्यन्ति $D_{2\,5-10}$ सह (for सदा) —^{c}) S नित्य (for सुख) —^{d}) Bom ed व्यथितास् (for व्याधि°)

108 $D_{1,3,4\,7\,9}$ G_2 om (hapl.) 108–109. D_8 reads 108^{ab} for the first time after 103 T_1 transp 108^{ab} and 108^{cd} —^{a}) S (G_2 om) अनु(T_1 नपु)मास (for असंवासा)

109 $D_{1\,2\,4\,7\,9}$ G_2 om 109 (cf v l 108) —^{a}) $B_{1\,2}$ तु (for च) —For 109^{ab}, D_8 subst.

566* जन्मप्रभृति पापानि वर्जयन्ति च ये नरा ।

—^{c}) D_5 अनुल्या (for अरोगा). D_8 च (for ते). —^{d}) D_8 धनवतो (for धनिनश्च)

110 ^{a}) T_1 M संकल्पं (for कल्पेन). $T_{2\,3}$ G स्त्रियो प्यनेन संकल्प —^{b}) $D_{1\,2\,4\,5\,7-10}$ दोषम् (for पापम्) T_1 कृत्वा पापानि चाप्नुयु —$D_{6\,7\,9}$ om (hapl. ?) 110^{c}–111^{b} —^{c}) D_8 अपि (for एव) —^{d}) V_1 B Dn $D_{5\,8}$ भार्यात्वम् (for पत्नी°) $D_{1\,2}$ भो, S च (for ता)

111 $D_{6\,7\,9}$ om 111^{ab} (cf v l 110). $D_{1,2\,4}$ om 111^{ab} —^{a}) S (except G_{1-3}) प्रमत्त (for परस्व) —^{b}) T_1 पूर्वं (for एव) —^{c}) V_1 $B_{1\,5}$ Dn $D_{7\,10}$ M_1 हि (for वै) —^{d}) $D_{5\,10}$ च ; D_6 om, T_1 वै (for ते) —T_1 om 111^{ef}

112 Dn_3 om 112 —^{c}) $D_{1\,2\,4-10}$ महर्षीणां (for सुर°) —^{d}) $D_{4\,5\,7-9}$ [अ]स्मि, D_{10} [अ]स्मिन् (for [अ]पि) $D_{1\,2\,4-10}$ यथाविधि (for °तथम्).

113 ^{a}) $D_{1\,2}$ हि (for [अ]पि). $B_{3\,5}$ Dn तव,

११३

युधिष्ठिर उवाच ।
अधर्मस्य गतिर्ब्रह्मन्कथिता मे त्वयानघ ।
धर्मस्य तु गतिं श्रोतुमिच्छामि वदतां वर ।
कृत्वा कर्माणि पापानि कथं यान्ति शुभां गतिम् ॥ १
बृहस्पतिरुवाच ।
कृत्वा पापानि कर्माणि अधर्मवशमागतः ।
मनसा विपरीतेन निरयं प्रतिपद्यते ॥ २
मोहादधर्मं यः कृत्वा पुनः समनुतप्यते ।
मनःसमाधिसंयुक्तो न स सेवेत दुष्कृतम् ॥ ३
यथा यथा नरः सम्यगधर्ममनुभाषते ।
समाहितेन मनसा विमुच्यति तथा तथा ।
भुजंग इव निर्मोकात्पूर्वभुक्ताज्जरान्वितात् ॥ ४
अदत्त्वापि प्रदानानि विविधानि समाहितः ।
मनःसमाधिसंयुक्तः सुगतिं प्रतिपद्यते ॥ ५
प्रदानानि तु वक्ष्यामि यानि दत्त्वा युधिष्ठिर ।
नरः कृत्वाप्यकार्याणि तदा धर्मेण युज्यते ॥ ६

C. 13 5541
B. 13 112. 10
K. 13 174 9
H 13. 101 7

G2 तावत् (for तत्र) — T1 om 113[cd] — [d]) D1 2. 4-10 transp धर्मे and कुरु

Colophon. — *Parvan name* B D1 शान्ति — *Sub-parvan* V1 B1-3 Dn D2 ‹ 8-10 M1-3 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 3 4 5 Dn D1. 2 संसार चक्र D4-10 संसारचक्रगति , T2 3 G2 4 M1 बृहस्पति युधिष्ठिरसंवाद् — *Adhy no* (figures, words or both) V1 111, Dn1 109, D10 108, T1 M4 165, T2 3 G3 4 172, G1 3 M1 165, M2 3 167 — *Śloka no* Dn1 132, D4 112, D8 131

113

☞ This adhy is missing in D3 (cf. v 1 13 82 37)

1 [b]) D1. 3 10 हे मया, D6-9 ते मम, S वै मम (for मे त्वया) — [c]) D5-10 T2 3 G1-3 M1-3 च (for तु) D6 10 ब्रह्मन् (for श्रोतुम्) — B6 D1 2 4-9 om. 1[cd] — [d]) D5 10 T1 3 G M कृत्वा पापानि कर्माणि — [f]) B3 Dn3 T1 परां (for शुभां) — V1 B1-4 Dn ins after 1 D6 after 1[cd]

567* कर्मणा च कृतेनेह केन यान्ति शुभां गतिम् ।

2 B5 om. the ref. — [b]) D1. 2 S (except T1) स्वधर्म (for अ°) — [d]) D1. 2 नियम (for निरयं)

3 [b]) Dn2 om., T1 नर (for पुन) — [c]) T2 -युक्तो हि (for संयुक्तो) — [d]) T2 दुष्कर, some MSS दुष्कृतं (for दुष्कृतम्) — After 3, N (D3 missing) ins

568* यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गर्हते ।
तथा तथा शरीरं तु तेनाधर्मेण मुच्यते ।
यदि व्याहरते राजन्विप्राणां धर्मवादिनाम् ।
ततोऽधर्मकृताक्षिप्रमपवादात्प्रमुच्यते ।

[Lines 1-2 = (var) Manu 11 229. — (L 1) V1 D8 तथा (for the second यथा) V1 तप्यते, B2 3 Dn3 D1 4 गर्हति, D6-9 गर्हित (for गर्हते) — (L 2) B1 तथा शरीरं तेषां तु (for the prior half) D2 4-10 तस्य (for तेन) D2 9 युज्यते (for मुच्यते) — Dn3 reads from the post half of line 3 up to 5[a] twice. — (L 4) D6 8 9 अति (for अप-)]

4 Cf Manu 11 228 For the repetition in Dn3, cf v 1 3 — [a]) T1 समीचीन (for नर सम्यग्) — [b]) M1-3 नानु (for अनु-) T1 स्वधर्मं मनुपश्यति — [d]) Dn1 n2 D5-7 10 T2 3 G M1-3 विमुच्येत, D1. 2 मुच्यते हि (for विमुच्यति) B3 यथातथं, B5 यथा तथा (for तथा तथा). — [f]) T G M1-3 पूर्वान्मुक्तो; M4 पूर्वमुक्तो (for °मुक्ताज्)

5 For the repetition in Dn3, cf v 1 3. — [a]) S अथ दत्त्वा (for अदत्त्वापि) V1 B Dn1 n2 n3 (both times) D5. 6 8 10 दत्त्वा विप्रस्य दानानि — [c]) D2 पुन (for मन)

6 [a]) D4-10 दानानि तु प्रवक्ष्यामि — D4 reads

C 13 5541 B 13 112. 10 K 13 174 10 M 13 101 8

सर्वेषामेव दानानामन्नं श्रेष्ठमुदाहृतम् ।
पूर्वमन्नं प्रदातव्यमृजुना धर्ममिच्छता ॥ ७
प्राणा ह्यन्नं मनुष्याणां तस्माज्जन्तुश्च जायते ।
अन्ने प्रतिष्ठिता लोकास्तस्मादन्नं प्रकाशते ॥ ८
अन्नमेव प्रशंसन्ति देवर्षिपितृमानवाः ।
अन्नस्य हि प्रदानेन स्वर्गमाप्नोति कौशिकः ॥ ९
न्यायलब्धं प्रदातव्यं द्विजेभ्यो ह्यन्नमुत्तमम् ।
स्वाध्यायसमुपेतेभ्यः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १०
यस्य ह्यन्नमुपाश्नन्ति ब्राह्मणानां शता दश ।
हृष्टेन मनसा दत्तं न स तिर्यग्गतिर्भवेत् ॥ ११
ब्राह्मणानां सहस्राणि दश भोज्य नरर्षभ ।
नरोऽधर्मात्प्रमुच्येत पापेष्वभिरतः सदा ॥ १२
भैक्षेणान्नं समाहृत्य विप्रो वेदपुरस्कृतः ।
स्वाध्यायनिरते विप्रे दत्त्वेह सुखमेधते ॥ १३
अहिंसन्ब्राह्मणं नित्यं न्यायेन परिपाल्य च ।
क्षत्रियस्तरसा प्राप्तमन्नं यो वै प्रयच्छति ॥ १४
द्विजेभ्यो वेदवृद्धेभ्यः प्रयतः सुसमाहितः ।
तेनापोहति धर्मात्मा दुष्कृतं कर्म पाण्डव ॥ १५

6^{bc} twice — ^{b}) D3 यथा (for यानि). — ^{d}) V1 B Dn ततो (for तदा)

7 D10 om. (hapl ?) 7^{a}–8^{b} — ^{c}) D4 एव (for अन्नं). — ^{d}) D1 2 T1 मृदुना (for ऋजुना)

8 D10 om 8^{ab} (of v l 7) — ^{b}) D1 2 ततो (for तस्माज्) D1 2 4–9 प्र (for च) — ^{c}) V1 B Dn D9 अन्ने प्रतिष्ठितो लोकस्, T2 अन्ने प्रतिष्ठो लोकस्ते, T3 G4 अन्ने प्रतिष्ठा लोकाना — ^{d}) V1 B Dn D6 T1 प्रशस्यते; G1 3 प्रशसते (for प्रकाशते)

9 ^{b}) B3 देवता (for °र्षि) — ^{c}) S तु (for हि) — ^{d}) V1 B Dn अश्नाति; M1–3 प्राप्नस्तु (for आप्नोति) T G M4 मानव (for कौशिक) D4–10 रंतिदेवो दिवं गत..

10 ^{a}) G1 damaged T G2–4 M त(T1 य)न्न्यायलब्धं दातव्य — ^{b}) V1 B Dn द्विजातिभ्यो (for द्विजेभ्यो हि) S द्विजेभ्योऽन्नमनुत्तम — ^{c}) Dn1 स्वाध्याय (for °य) D1 स्वाध्यायसमवेतेभ्य, S °मुदितेभ्योऽपि (T1 °भ्यो हि) — ^{d}) D6–9 अ(D6 8 ह्य)क्षयस्व(D7 °स्यस्व-, D8 °र्थं स्व)र्गवांछया

11 ^{b}) V1 B Dn D1–10 T G M4 शत (for शता) D4 5, 8 10 T1 शतं; D6 7 9 शता (for दश) — ^{c}) D6 दत्त्वा (for दत्तं)

12 ^{b}) T2 3 G M युधिष्ठिर (for नरर्षभ) T1 दश भोज्यानि यस्य स — ^{d}) B1 6 Dn2 यागेषु, Dn1 योगेषु (for पापेषु)

13 ^{a}) Some MSS भैक्ष्येण T G M4 [अ]पि (for [अ]न्नं) — ^{b}) D1–10 नरो (for विप्रो) D8 देव- (for वेद) M1–8 -पुरस्कृतं (for °त) T G M4 दद्या(T2 तस्मा)दन्नं द्विजेषु वै(T1 °जातिषु) — T G M4 ins after 13^{ab} M1–3 after 13

569* सुवर्णदानात्पापानि नश्यन्ति सुबहून्यपि ।
दत्त्वा वृत्तिकरीं भूमिं पातकेनापि मुच्यते ।
पारायणैश्च वेदानां मुच्यते पातकैर्द्विज ।
गायत्र्याश्चैव लक्षेण गोसहस्रस्य तर्पणात् ।
वेदार्थं ज्ञापयित्वा तु शुद्धान्विप्रान्यथार्थत । [5]
सर्वत्यागादिभिश्चापि मुच्यते पातकैर्द्विज ।
सर्वातिथ्यं परं ह्येषा तस्मादन्नं परं स्मृतम् ।

[(L 2) T1 पातकैरभिमुच्यते (for the post. half) —(L 3) T2 M1–3 द्वात्रिंशद्भिर्, T3 पुराणानां, G1–3 M4 च द्वात्रिंशत् (for च वेदानां) T1 G4 प्राणायामैस्तु (G4 °श्च) द्वात्रिंशैर् (G4 °शत्) (for the prior half) G3 M1 3 द्विजे (for द्विज°) G4 मुच्यते पातकैर्द्विजा (for the post half) —(L 4) T1 G4 चार्पणात् (for त°) —(L 5) M1–3 यथार्हत (for °र्थत) —(L 6) G4 मुच्यते पातकैर्द्विजा (for the post half) — T1 om line 7]

— T G M4 om 13^{cd}

14 ^{a}) D10 S ब्राह्मणान् (for °णं) V1 B Dn D6 अहिंसन्ब्राह्मणस्वानि, D4 6–9 °स्यो ब्राह्मणो नित्यं — ^{b}) V1 -पाल्यते; D4 कल्पयेत्, D8 पालयन् (for -पाल्य च) — ^{d}) D8 वै यो (by transp) T G M4 अन्नं दद्याच्छुभार्जित

15 ^{b}) S प्रयच्छस्तु (for °त सु-) — ^{c}) D1, 2 सदा (for तेन) B3 6 Dn1 n3 धर्मात्मन् (for °त्मा) T1 तेनापापो विशुद्धात्मा — ^{d}) Some MSS दुष्कृतं T1 परां गतिमवाप्नुयात्

16 ^{a}) B3 वृद्ध (for शुद्धं) — ^{b}) D1 2 क्षये (for

षड्भागपरिशुद्धं च कृपेर्भागमुपार्जितम् ।
वैश्यो ददद्द्विजातिभ्यः पापेभ्यः परिमुच्यते ॥ १६
अवाप्य प्राणसंदेहं कार्कश्येन समार्जितम् ।
अन्नं दत्त्वा द्विजातिभ्यः शूद्रः पापात्प्रमुच्यते ॥ १७
औरसेन बलेनान्नमर्जयित्वाविहिंसकः ।
यः प्रयच्छति विप्रेभ्यो न स दुर्गाणि सेवते ॥ १८
न्यायेनावाप्तमन्नं तु नरो लोभविवर्जितः ।
द्विजेभ्यो वेदवृद्धेभ्यो दत्त्वा पापात्प्रमुच्यते ॥ १९
अन्नमूर्जस्करं लोके दत्त्वोर्जस्वी भवेन्नरः ।
सतां पन्थानमाश्रित्य सर्वपापात्प्रमुच्यते ॥ २०
दानकृद्भिः कृतः पन्था येन यान्ति मनीषिणः ।
ते स्म प्राणस्य दातारस्तेभ्यो धर्मः सनातनः ॥ २१
सर्वावस्थं मनुष्येण न्यायेनान्नमुपार्जितम् ।
कार्यं पात्रगतं नित्यमन्नं हि परमा गतिः ॥ २२
अन्नस्य हि प्रदानेन नरो दुर्गं न सेवते ।
तस्मादन्नं प्रदातव्यमन्यायपरिवर्जितम् ॥ २३
यतेद्ब्राह्मणपूर्वं हि भोक्तुमन्नं गृही सदा ।
अवन्ध्यं दिवसं कुर्यादन्नदानेन मानवः ॥ २४
भोजयित्वा दशशतं नरो वेदविदां नृप ।
न्यायविद्धर्मविदुषामितिहासविदां तथा ॥ २५
न याति नरकं घोरं संसारांश्च न सेवते ।
सर्वकामसमायुक्तः प्रेत्य चाप्यश्नुते फलम् ॥ २६

C 13 5561
B 13 112 29
K 13 174 33
M 13 101 29

कृपेद्) —^{c}) S दद्याद् (for ददद्) —^{d}) D_{5} प्रति (for परि-) T_{1} न स दुर्गाणि सेवते (= 18^{d})

17 $D_{1\,8\,10}$ om (hapl) 17 —^{a}) $B_{2\,3}$ M_{1-3} अप्राप्य (for अवाप्य) —^{b}) D_{1} समाहृत (for °र्जितम्) —^{c}) D_{2} T G M_{4} दद्याद् (for दत्त्वा) —^{d}) $B_{1\,5}$ वि (for प्र)

18 T_{1} om. 18 D_{1} transp 18 and 19 —^{b}) D_{5} $T_{2\,3}$ $G_{1\,2\,4}$ M आर्जयित्वा —^{c}) G_{1-3} दुर्गेभ्यो (for विप्रेभ्यो) —^{d}) Bom ed पश्यति (for सेवते)

19 D_{1} transp 18 and 19 —^{a}) B_{8} Dn_{1} n_{2} D_{8} [प्]राप्तम् (for [आ]प्ता°) —^{b}) D_{3} विमोहित (for विवर्जित) V_{1} B Dn नरो हर्षसमन्वित —^{d}) D_{1} om., D_{4} दद्यात् (for दत्त्वा)

20 D_{8} om (hapl) 20 —^{a}) S [ओ]जस्कर (for [ऊ]र्ज°) —^{b}) S [ओ]जस्वी (for [ऊ]र्जस्वी) — After 20^{ab}, S (except T_{1}) ins

570* शूद्राच्च नैव भोक्तव्यं विप्रधर्मपरायणैः ।
आपद्येव स्वदामाना भोक्तव्य न्यायमुद्यतम् ।

[(L 1) $G_{1\,2}$ त्र (for [द्]र) —(L 2) T_{3} उद्यत (for °तम्)]

— T_{1} om 20^{c}–22^{d} $T_{2\,3}$ G M_{4} om 20^{c}–21^{d} —^{c}) $D_{1\,2}$ स त (for सता) V_{1} B Dn $D_{5\,10}$ M_{1-3} आदृत्य (for आश्रित्य) —^{d}) V_{1} B Dn $D_{5\,10}$ पापै (for -पापाद्)

21 T G M_{4} om 21 (cf. v l. 20) —^{a}) V_{1} B Dn D_{4-10} दानवद्भि (for °कृद्भि) —^{c}) V_{1} $B_{1\,2\,4\,5}$ Dn $D_{8\,10}$ ते हि, B_{3} तस्य, M_{1-3} तस्मात् (for ते स्म)

22 T_{1} om 22 (cf v l 20) —^{c}) B_{5} Dn_{1} D_{1} पात्रागत (for पात्र°) —^{d}) D_{1} om (hapl ?) from मा गति up to दानेन (in 24^{d})

23 D_{1} om 23 (cf v l 22) —^{b}) V_{1} B_{2} (marg) $_{3-5}$ Dn रौद्र $T_{2\,3}$ G M_{4} दुर्गान् (for दुर्गं) — Dn_{1} om 23^{cd}

24 D_{1} om up to दानेन (in 24^{d}) (cf v l 22) T_{1} om 24 —^{a}) $B_{1\,5}$ D_{2} यजेद्, $D_{4\,6\,9}$ इच्छेद्, $T_{2\,3}$ G M_{4} नित्य, M_{1-3} यस्तु (for यतेद्) D_{2} च, S (T_{1} om) तु (for हि) B_{2} (marg as in text) यतेत ब्राह्मण पूर्वं, $D_{5\,7\,8\,10}$ इच्छेत ब्रा(D_{8} य इच्छेद्ब्रा)-ह्मण पूर्वं —^{b}) D_{2} सदा गृही (by transp), D_{5-10} सदा गृहे $T_{2\,3}$ G M_{4} भोक्तव्य शक्तितो द्विजैः (M_{4} बुधैः) — Dn_{1} om 24^{cd} —^{d}) $D_{5\,10}$ दानाध्ययनकर्मभिः, S (T_{1} om) अन्नपानीयदानत

25 ^{a}) M_{1-3} -शतान् (for -शत) —^{b}) M_{1} धर्म (for वेद) D_{8} वर- (for नृप) T G M_{4} इह वेद-विदां नर (T_{1} सना, T_{3} वर), $M_{2\,3}$ नरो धर्मविदां वर — Dn_{1} om. 25^{c}–26^{b} —^{c}) S न्यायधर्मार्थ-विदुषाम् —^{d}) T G M_{4} अपि (for तथा)

26 Dn_{1} om 26^{ab} (cf v l 25) —^{a}) $D_{1\,8-10}$ निरय (for नरक) —^{b}) D_{6} ससारी, M_{1-3} °र (for °रांश्) T_{1} M_{4} दरिद्रश्च न जायते, $T_{2\,3}$ G न दरिद्रश्च जायते — T_{1} om 26^{cd} —^{d}) $D_{1\,6-9}$ [प्]राप्नुते,

C 13 5561 B 13 112 30 K 13 174 24 M. 13 101 30
एवं सुखसमायुक्तो रमते विगतज्वरः ।
रूपवान्कीर्तिमांश्चैव धनवांश्चोपपद्यते ॥ २७
एतत्ते सर्वमाख्यातमन्नदानफलं महत् ।
मूलमेतद्धि धर्माणां प्रदानस्य च भारत ॥ २८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

११४

युधिष्ठिर उवाच ।
अहिंसा वैदिकं कर्म ध्यानमिन्द्रियसंयमः ।
तपोऽथ गुरुशुश्रूषा किं श्रेयः पुरुषं प्रति ॥ १
बृहस्पतिरुवाच ।
सर्वाण्येतानि धर्मस्य पृथग्द्वाराणि सर्वशः ।
शृणु संकीर्त्यमानानि षडेव भरतर्षभ ॥ २
हन्त निःश्रेयसं जन्तोरहं वक्ष्याम्यनुत्तमम् ।
अहिंसापाश्रयं धर्मं यः साधयति वै नरः ॥ ३
त्रीन्दोषान्सर्वभूतेषु निधाय पुरुषः सदा ।
कामक्रोधौ च संयम्य ततः सिद्धिमवाप्नुते ॥ ४
अहिंसकानि भूतानि दण्डेन विनिहन्ति यः ।
आत्मनः सुखमन्विच्छन्न स प्रेत्य सुखी भवेत् ॥ ५
आत्मोपमश्च भूतेषु यो वै भवति पूरुषः ।
न्यस्तदण्डो जितक्रोधः स प्रेत्य सुखमेधते ॥ ६

---

8 (T_1 om) प्राप्नुते (for [अ]प्यश्नुते) V_1 B Dn सुखं (for फलम्) $D_{5\ 10}$ प्रेत्य चैवाश्नुते महत्

27 D_5 om (hapl) 27^{a}–28^{b} — ^{a}) V_1 B Dn D_6 खलु (for सुख) — ^{d}) D_1 कीर्तिमाश्, M_{1-3} मानवश् (for धनवाश्) $D_{4\ 6-9}$ जायते (for पद्यते) D_{10} T G M_4 प्रजा(T_2 °ज्ञा)वाञ्ज्ञानवान्भवेत्

28 D_5 om 28^{ab} (cf v l 27) — ^{a}) B_1 एव (for एतद्) V_1 B D_1 तु (for हि) G_{1-3} वर्णाना (for धर्माणा) — ^{d}) V_1 B Dn प्रदानानां (for °नस्य) T_1 अन्नदान हि भारत; $T_{2\ 3}$ G M प्रदान चैव भा°

Colophon — *Parvan name* B_{1-3} Dn_3 D_1 शाति — *Sub parvan* V_1 B Dn $D_{2\ 5\ 6\ 8-10}$ M_{1-3} दान धर्म — *Adhy name* V_1 $B_{1\ 2\ 4\ 5}$ Dn $D_{2\ 4\ 6-10}$ ससारचक्र, D_5 संसारचक्रगति — *Adhy no* (figures, words or both) V_1 112, B_6 102, Dn_1 110, D_{10} 119, T_1 M_4 166, $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ 173, $G_{1\ 3}$ M_1 167, $M_{2\ 3}$ 168 — *Śloka no* Dn_1 29, Dn_2 32, D_4 30

114

☞ This adhy is missing in D_3 (cf v l 13 82 37)

1 ^{b}) G_2 सयुत (for संयम) — ^{d}) D_{4-10} स्यात्सुखं (for पुरुष)

2 ^{a}) V_1 B_5 Dn धर्म्याणि, B_4 कर्माणि (for धर्मस्य) — ^{b}) S नित्यश (for सर्वश) — ^{c}) T_1 श्रुति (for शृणु) D_{4-10} स्व (for सं) — ^{d}) B_5 D_4 T_2 षडेते, D_7 पडेव, T_1 तथैव (for षडेव)

3 T_1 om 3^{ab} — ^{a}) D_4 corrupt. $D_{5\ 8\ 9}$ तेह; D_7 damaged (for जन्तोर्) — ^{b}) $D_{4\ 5\ 7\ 9\ 10}$ सम्र (for अह) D_2 [अ]शेषत (for [अ]नुत्तमम्) — ^{c}) D_{10} आहिंसाश्रेयस धर्म (s10) — ^{d}) $D_{1\ 2}$ नित्यश (for वै नर) S दातो विद्वान्समाचरेत्

4 ^{a}) B_3 त्रीँल्लोकान्, T_1 अभय, $T_{2\ 3}$ G M त्रिदड (for त्रीन्दोषान्) — B_5 G_1 om (hapl) 4^{b}–6^{a} — ^{b}) T_1 विधाय (for नि°) D_4 पुरुषै (for °ष) S (G_1 om) शुचि (for सदा) — ^{d}) Dn_1 n_2 अवाप्यते; D_1 T_1 अवाप्नुयात्, $D_{4-6\ 8-10}$ उपाश्नुते (for अवाप्नुते)

5 B_5 G_1 om. 5 (cf v l 4) — ^{a}) T_3 भूतेन (for भूतानि) D_2 आहिंस्यानि च भूतानि — ^{b}) $D_{1\ 2}$ [इ]ह, $D_{4\ 6-10}$ [ए]व (for वि-) D_2 T_3 च (for य) — ^{d}) V_1 B (B_5 om) Dn स प्रेत्य न, D_{4-10} स च प्रेत्य, M_1 न च प्रेत्य (for न स प्रेत्य)

6 B_5 G_1 om 6^{a} (cf v l 4) — ^{a}) V_1 B (B_5

सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः ।
देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ ७
न तत्परस्य संदध्यात्प्रतिकूलं यदात्मनः ।
एष संक्षेपतो धर्मः कामादन्यः प्रवर्तते ॥ ८
प्रत्याख्याने च दाने च सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।
आत्मौपम्येन पुरुषः समाधिमधिगच्छति ॥ ९
यथा परः प्रक्रमतेऽपरेषु
तथापरः प्रक्रमते परस्मिन् ।
एषैव तेऽस्तूपमा जीवलोके
यथा धर्मो नैपुणेनोपदिष्टः ॥ १०
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा तं सुरगुरुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
दिवमाचक्रमे धीमान्पश्यतामेव नस्तदा ॥ ११

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

११५

वैशंपायन उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा शरतल्पे पितामहम् ।
पुनरेव महातेजाः पप्रच्छ वदतां वरम् ॥ १
ऋषयो ब्राह्मणा देवाः प्रशंसन्ति महामते ।
अहिंसालक्षणं धर्मं वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ २ C. 13 5577 B 13 114 3 K 13 176 3 M 13 103 3
कर्मणा मनुजः कुर्वन्हिंसा पार्थिवसत्तम ।

---

om) Dn S (G_1 om) तु (for च) — [c]) S त्यक्तदण्डो (for न्यस्त°) — [d]) T_1 भजते (for एधते)

7 [a]) B_2 -भूतेषु (for -भूतस्य) — [b]) T_1 सर्वभूत हितैषिण — [c]) D_1 [अ]पि परि-, D_3 हि परि , $G_{2\ 4}$ विमार्गे, M_4 मार्गेषु (for [अ]पि मार्गे) — [d]) $T_{2\ 3}$ G M_4 ह्यपदस्य (for अप°) T_1 ह्यपदस्य मनीषिण

8 [a]) M_4 त (for तत्) B Dn_1 n_2 $D_{2\ 4-10}$ G_1 M सदध्यात् (for °ध्यात्) — [b]) B_6 सदात्मक (for यदात्मन) — [c]) B_5 एव (for एष) T संग्राह(T_2 °हि)को, G_2 सौग्राह्यको, $G_{3\ 4}$ M साग्राहि(M_4 °मि) को (for संक्षेपतो) — [d]) G_3 कस्माद् (for कामाद्) D_6 G_{1-3} M अन्यत् (for अन्य)

9 [a]) S प्रत्यापने (for प्रत्याख्याने) $D_{4\ 6\ 7\ 9\ 10}$ सुखद°, D_6 तेनैव (for दाने च) — [b]) $G_{1.\ 3}$ सुख- दुःख- — [d]) V_1 B Dn S प्रमाणम् (for समाधिम्)

10 [a]) D_1 damaged, $D_{2\ 4\ 5}$ नर , T_1 पर; $G_{1\ 4}$ पुर (for पर-) — M_4 om (hapl ?) 10^b — [b]) G_1 partly damaged D नर (for [अ]पर) V_1 B Dn $D_{4\ 5\ 8}$ G_3 प्रक्रमते- $D_{1\ 2}$ परेषु (for पर- स्मिन्) — [c]) V_1 B Dn तथैव तेस्तु , T_1 M निषेवतस्तु (for एषैव तेऽस्तु) $T_{2\ 3}$ G निषेवते स्वसमा जीवलोके — [d]) T_3 G धर्मे (for धर्मो) Dn_3 निपुणेन (for नै°) D_{4-10} [ए]व दृष्ट , G_1 [अ]पि दिष्ट (for [उ]पदिष्ट)

11 $D_{6\ 7\ 9}$ om 11 D_4 om 11^{ab} (with the ref) — [a]) B_1 वै (for त) G_4 इत्युक्त्वा स गुरुर्धीमान् — [b]) B_1 $D_{1\ 2}$ धर्मपुत्र (for °राज) — [d]) Dn_3 G_2 तथा, M_{1-3} सदा (for तदा) $D_{1\ 2}$ सर्वेषामेव पश्यतां

Colophon om in $D_{6\ 7\ 9}$ — *Parvan name* B_{1-3} Dn_3 D_1 शांति — *Sub-parvan* V_1 B Dn $D_{2\ 5\ 8\ 10}$ M_{1-3} दानधर्म — *Adhy name* V_1 B Dn $D_{8\ 10}$ M_{1-3} संसारचक्र, $D_{1\ 2}$ बृहस्पतिवाक्यं, D_5 संसारचक्रगति , T_2 M_4 बृहस्पतियुधिष्ठिरसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) V_1 113 , B_5 103 , Dn_1 111 , D_{10} 120 , T_1 M_4 167 , $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ 174 , $G_{1\ 3}$ M_1 168 , $M_{2\ 3}$ 169 — *Śloka no* Dn_1 n_2 D_4 11

115

☞ This adhy is missing in D_8 (cf v l. 13 82 37)

1 [c]) S महाराज (T_3 °ज) (for °तेजा) — [d]) N (except $D_{1\ 2\ 10}$, D_8 missing) T $G_{1\ 3\ 4}$ M_4 वर- (for वरम्).

C. 13 5577
B 13 114 3
K 13 176 3
M 13 103 3

वाचा च मनसा चैव कथं दुःखात्प्रमुच्यते ॥ ३
भीष्म उवाच ।
चतुर्विधेयं निर्दिष्टा अहिंसा ब्रह्मवादिभिः ।
एषैकतोऽपि विभ्रष्टा न भवत्यरिसूदन ॥ ४
यथा सर्वश्चतुष्पादस्त्रिभिः पादैर्न तिष्ठति ।
तथैवेयं महीपाल प्रोच्यते कारणैस्त्रिभिः ॥ ५
यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम् ।
सर्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ।
एवं लोकेष्वहिंसा तु निर्दिष्टा धर्मतः परा ॥ ६
कर्मणा लिप्यते जन्तुर्वाचा च मनसैव च ॥ ७
पूर्वं तु मनसा त्यक्त्वा तथा वाचाथ कर्मणा ।
त्रिकारणं तु निर्दिष्टं श्रूयते ब्रह्मवादिभिः ॥ ८
मनोवाचि तथास्वादे दोषा ह्येषु प्रतिष्ठिताः ।
न भक्षयन्त्यतो मांसं तपोयुक्ता मनीषिणः ॥ ९
दोषांस्तु भक्षणे राजन्मांसस्येह निबोध मे ।
पुत्रमांसोपमं जानन्खादते यो विचेतनः ॥ १०

---

2 Before 2, all MSS (except T1 G2, D8 missing) ins युधिष्ठिर उवाच — a) V1 T8 G1 येदा (for देवा) — b) D1 2 4-10 पितामह (for महामते) — d) T1 लक्षणात् (for दर्शनात्)

3 T1 om 3 Before 3, T2 8 G1 3 4 M1-3 ins भीष्म — a) S (T1 om) न नर (for मनुज) — b) D8 10 अहिंसा पार्थिवोत्तम — c) D6 9 न (for the first च) — d) D1-10 S (T1 om) ततो (for कथ)

4 T2 8 G1-3 M1-3 om the ref — a) T G M4 [ए]षा; M1-3 वै (for [इ]य) — b) T1 2 G [अ]प्य-हिंसा (for अहिंसा) — c) B1 2 Dn1 n2 G1 2 4 एकैकतो, G2 एकैकशो (for एषैकतो) D1-10 T2 एकैकशो हि (T2 °तोपि) निर्दिष्टा

5 a) B2 5 धर्मश्च, S पशुश्च (for सर्वश्च) V1 B Dn चतुष्पाद्दै (for °ष्पादस्) — b) D6 10 तिष्ठन्ति, M4 तिष्ठते (for °ति) — d) T1 G1 2 M करणैस्, T2 च° (for का°) V1 B Dn कारणैः प्रोच्यते त्रिभि

6 6abcd = 12 237 18 — a) D1 2 हस्ति, M1-3 नाम (for नाग) — b) G4 परि (for पद) — After 6ab, T2 3 read line 1 of 572*, repeating it in its proper place — c) T G विलीयंते, M1-3 निली°, M4 विधी° (for [अ]पिधी) — d) T3 जालानि (for जातानि) G2 कुंजरे (for कौञ्जरे) — e) D6 10 लोके हि (for लोकेषु) D3 च, M1-3 या (for तु) — f) N (except D1 2, D8 missing) S (except M1 2) पुरा (for परा)

7 a) T1 लीयते (for लिप्यते) — b) Dn3 [अ]त्र (for च) V1 B Dn [अ]पि (for [ए]व) B3 वा, M1-3 तु (for च)

8 a) T2 पूत (for पूर्वं) D1-9 च (for तु) M4 [इ]त्युक्त्वा (for त्यक्त्वा) — b) D7, 9 10 ततो, S (except M4) त्यजेद् (for तथा) D1 2 G3 च (for [अ]थ) — After 8ab, N (D8 missing) M4 ins

571* न भक्षयेत यो मांस त्रिविध स विमुच्यते ।

[V1 B Dn D3 M4 भक्षयति (for °येत) D5-10 सर्व-पापाद्वि(D6 10 °त्म)मुच्यते (for the post. half)]

— Dn3 om 8c-9e D1 2 om 8c-9d. — c) D8 नि कारणमनिर्दिष्ट

9 Dn3 om 9abc, D1 2 om 9 (for both, cf v. l. 8) — a) B5 वाच (for वाचि) D10 काये मनसि वाक्येपि — b) D1 6-9 येषु (for ह्येषु) — For 8c-9b, S subst

572* हिंसा तु नोपयुञ्जीत तथा हिंसा चतुर्विधा ।
काये मनसि वाक्ये च दोषा ह्येते प्रकीर्तिता ।

[T2 3 read line 1 for the first time after 6ab — (L 2) T1 काले (for काये) T2 3 G1 2 4 [इ]पि (for च) G2 कायेन मनसि वाक्ये (for the prior half) T1 दोषो ह्येषु प्रतिष्ठित, G2 M दोषा ह्येषु प्रतिष्ठिता (for the post half)]

— c) B5 भक्षयति (for °यन्ति) D3 न भक्षयेत्ततो मास — d) G2 M3 मनस्विन (for मनीषिण) D1-10 ततो युक्ता (D6 10 जाता) मनस्विन

10 a) D1 2 ये दोषा (for दोषांस्तु) — b) D6 7 10 आमिषस्य, D6 8 9 मासस्य च (for °स्येह) D1 2 तान्; D6 ते (for मे) — T1 om 10c-13 116 7d — c) D10 T2 3 G1 3 M1-3 पुत्र (for पुत्र) B1 Dn3 D1 6 8 9 राजन्, T2 G M जात, T3 जातु (for जानन्) — d) D10 खादयेद् (for °ते) G1-3 ह्यचेतन, Bom ed विचक्षण (for विचेतन) — After 10, N (D8 missing) ins

मातापितृसमायोगे पुत्रत्वं जायते यथा ।
रसं च प्रति जिह्वायाः प्रज्ञानं जायते तथा ।
तथा शास्त्रेषु नियतं रागो ह्यास्वादिताद्भवेत् ॥ ११
असंस्कृताः संस्कृताश्च लवणालवणास्तथा ।
प्रजायन्ते यथा भावास्तथा चित्तं निरुध्यते ॥ १२
भेरीशङ्खमृदङ्गाद्यास्तन्त्रीशब्दाश्च पुष्कलान् ।
निषेविष्यन्ति वै मन्दा मांसभक्षाः कथं नराः ॥ १३

अचिन्तितमनुद्दिष्टमसंकल्पितमेव च ।
रसं गृद्ध्याभिभूता वै प्रशंसन्ति फलार्थिनः ।
प्रशंसा ह्येव मांसस्य दोषकर्मफलान्विता ॥ १४
जीवितं हि परित्यज्य बहवः साधवो जनाः ।
स्वमांसैः परमांसानि परिपाल्य दिवं गताः ॥ १५
एवमेषा महाराज चतुर्भिः कारणैर्वृता ।　　C. 13 5593 B 13 114 19
अहिंसा तत्र निर्दिष्टा सर्वधर्मार्थसंहिता ॥ १६　　K 13 176 22 M 13 103 19

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

573* मांसं मोहसमाविष्ट पुरुष सोऽधम स्मृत ।
[(D1 2 मांस- (for नाम) V1 B4 5 Dn -समायुक्त (for °विष्ट)]

11 T1 om. 11 (cf v 1 10) — a) Dn1 n2 पितृ मातृ- (for मातापितृ) — b) Dn2 G M तथा, T2 3 [s]न्यथा (for यथा) — After 11ab, N (D3 missing) ins

574* हिंसा कृत्वावश पापो भूयिष्ठ जायते तथा ।
[D2 यथा (for तथा)]

— D2 om (hapl) 11cd — c) V1 B Dn2 n3 D5 जिह्वाया (for °या) S (T1 om) रस च (M1 °जश्च, M2 3 °मश्च) हृदि (M3 [inf lin] as in text) जिह्वाया — d) Dn2 n3 M4 ज्ञान प्र (for प्रज्ञान) D4–10 यथा (for तथा) V1 B Dn1 T2 3 G M1–3 ज्ञान प्र(B1 सं)- जायते यथा — e) D1 2 यथा (for तथा) M1 2 (inf lin as in text) 2 4 शास्त्रेषु (for शास्त्रेषु) — f) B1 D4–9 [ह्या]स्वादितो, M2 (inf lin) °दनाद् (for °दिताद्) D10 रसो ह्यास्वादिता भवेत्, T3 G1 2 4 M रागो ह्यास्वाद(G4 °द्य)ता हि स (M भवेत्)

12 T1 om 12 (cf v 1 10) — a) D1 om (hapl) संस्कृता D4 तु (for च) V1 B Dn सस्कृतासंस्कृता पक्षा, S (T1 om.) सस्कृतासस्कृत पक्षे — b) B4 om (hapl) लवणा S (T1 om) लवणालवण तथा — c) B3 Dn1 n3 D4–10 T3 प्रजायते (for प्रजा°) — d) T3 M चिंता (for चित्त) B1 (marg as in text) 3 D3 विरुध्यते, B5 निरु° (for निरु°) T2 G1–3 यथा पी(T2 पि)वा निरुध्य(G3 °ध्य)ते (sic), G4 यथा चिंता निरुध्यते

13 T1 om. 13 (cf v 1 10) — a) T2 M1 4 मृदगाम्या (for °गाद्यास्) V1 B Dn D4 7 10 भेरीमृदगश ङ्खाश्च (D4 °ङ्खाम्या), D5–9 भेरीशङ्खमृदगाम्या — b) T2 G शब्दाश्च (for -शब्दाश्च). D1 2 मुद्गलान् (for पुष्क°) — c) D1–10 T2 3 G ये (for वै) D1 2 निषेविष्यति वै मंदा — d) Dn2 मासभक्ष्या, M1 °भुक्ता, M3 °भक्ता (for °भक्षा) — After 13, D10 T2 3 G M4 ins

575* परेषा धनधान्याना हिंसका स्तावकास्तथा ।
प्रशंसकाश्च मासस्य नित्य स्वर्गे बहिष्कृता ।
[(L 1) M4 पापकास् (for स्ताव°)]

14 T1 om 14 (cf v 1. 10) — a) V1 B Dn D4 8 10 S (T1 om) अनिर्दिष्टम् (for अनुद्दिष्टम्) — b) M4 वा (for च) — c) V1 B T2 G2–4 M1 3 रस (for रसं) D4–7 9 10 गृद्धति (for गृद्ध्याभि) Dn1 G1 ये, D4 om. (for वै) T3 M4 रसगृद्धया हि भूताना (M4 °ना वै) — d) D1 2 5–10 बलार्थिन (for फला°) — e) M2 (sup lin as in text) प्रशसाम् (for °सा हि) — f) V1 B2–4 Dn2 n3 धर्म-, T2 3 G -कल्प (for -कर्म-) D7 बलान्विता (for फला°) B5 दोषधर्म फलार्थिता — After 14, T2 3 G M4 ins

576* भस्म विष्ठा कृमिर्वापि निष्ठा यस्येदृशी ध्रुवा ।
स काय परपीडाभि कथ धार्यो विपश्चिता ।
[(L 1) Some MSS क्रिमिर्]

15 T1 om 15 (cf v 1 10) — a) D जीवन, D6 8 10 जीवति (for जीवित) D1 2 तु (for हि) T2 3 G4 परित्यजत्वा (for °त्यज्य)

16 T1 om 16 (cf v 1 10) — a) T2, 3 G

११६

C 13 5594
B 13 115 1
K 13 177 1
M 13 104 1

युधिष्ठिर उवाच ।

अहिंसा परमो धर्म इत्युक्तं बहुशस्त्वया ।
श्राद्धेषु च भवानाह पितॄनामिषकाङ्क्षिणः ॥ १
मांसैर्बहुविधैः प्रोक्तस्त्वया श्राद्धविधिः पुरा ।
अहत्वा च कुतो मांसमेवमेतद्विरुध्यते ॥ २
जातो नः संशयो धर्मे मांसस्य परिवर्जने ।
दोषो भक्षयतः कः स्यात्कश्चाभक्षयतो गुणः ॥ ३
हत्वा भक्षयतो वापि परेणोपहृतस्य वा ।
हन्याद्वा यः परस्यार्थे क्रीत्वा वा भक्षयेन्नरः ॥ ४
एतदिच्छामि तत्त्वेन कथ्यमानं त्वयानघ ।
निश्चयेन चिकीर्षामि धर्ममेतं सनातनम् ॥ ५
कथमायुरवाप्नोति कथं भवति सत्त्ववान् ।
कथमव्यङ्गतामेति लक्षण्यो जायते कथम् ॥ ६

भीष्म उवाच ।

मांसस्य भक्षणे राजन्योऽधर्मः कुरुपुंगव ।
तं मे शृणु यथातत्त्वं यश्चास्य विधिरुत्तमः ॥ ७
रूपमव्यङ्गतामायुर्बुद्धिं सत्त्वं बलं स्मृतिम् ।
प्राप्तुकामैर्नरैर्हिंसा वर्जिता वै कृतात्मभिः ॥ ८

महाभाग (for °राज) — [b]) T2 3 G M4 स्मृता (for वृता) — [c]) B1 3 D6–10 S (T1 om) [अ]पीव, D4 चैव (for तव) — [d]) Dn1 n2 धर्मानु , G1 damaged (for धर्मार्थं)

Colophon om in T1 — *Parvan name* B1-3 D1 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn1 n2 D1 2 8 9 10 M1–3 दानधर्म — *Adhy name* Dn3 D1 2 मांसभक्षणं, D1–10 मांसभक्षणदोष — *Adhy no* (figures, words or both) V1 114, B6 104, Dn1 113, D10 120, T2 3 G2 4 175, G1 3 M1 169, M2 3 170, M4 168 — *Śloka no* Dn1 19, Dn2 18

116

☞ This adhy is missing in D3 (cf v l 13 82 37)

1 T1 om 1-7 (cf v l 13 115 10) — [b]) B3 [उ]क्तो (for [उ]क्तं) — [d]) S (T1 om) पितॄणां मांस मीप्सित

2 T1 om 2 (cf v l 1) — [a]) D10 G1 3 बहु विध (for °विधैः) — [b]) S (except G4, T1 om) तथा (for त्वया) Dn2 D1 7–9 पुर (for पुरा) — [c]) D1 2 4 8 9 तु कुतो, D6 10 तु कथ, G4 च ततो (for च कुतो) — [d]) D6 एतद्धि विधिरुच्यते

3 T1 om 3 (cf v l 1) — [a]) D6 10 मे (for न) B1 D4 9 T2 धर्मो (for धर्मे) — [c]) D1 4 10 S (T1 om) कस्य (for क स्यात्) — [d]) D4 10 S (T1 om) कस्य (for कश्च)

4 T1 om 4 (cf v l 1) — [b]) B1 [अ]भिहतस्य, B2 Dn3 D5 M4 [अ]पि हतस्य ; Dn2 [उ]पक्षतस्य, D2 [अ]पि हृतस्य, D4 [अ]वहृतस्य, D6 8 9 [अ]त्रहृतस्य, D7 [अ]थ हतस्य (for [उ]पहृतस्य) D10 परेणात्रहृतस्य च, T2 °णापहृत त्वया, T3 G1 2 4 °णापि हृत त्वया (G1 3 तथा), G2 °णापि हित तव — [d]) T2 G3 नृप (for नर) D1 2 4–10 क्रीत्वा वा भक्षयेत य

5 T1 om 5 (cf v l 1) — [b]) B1 कीर्त्यमान (for कथ्य°)

6 T1 om 6 (cf v l 1) — [c]) T3 कथमव्यगता शुद्धिर्

7 T1 om 7 (cf v l 1) — [a]) V1 B2 3 5 Dn3 [अ]भक्षणाद्, B1 Dn1 D4–10 M1 3 [अ]भक्षणे, B4 Dn2 T3 भक्षणाद् ; M4 रक्षणे (for भ°) — [b]) V1 B Dn नंदन (for पुंगव) — [d]) V1 B2 3 5 Dn1 n2 D4 5 10 यथा (for यश्च) D2 उच्यते (for उत्तम)

8 [b]) Dn2 D4 6 9 वृद्धि (for बुद्धिं) B5 D4 5 T2 3 G1–3 स्मृत, D8 स्मृति , T1 धृतिं (for स्मृतिम्) — [d]) T G4 M4 वर्जनीया (for वर्जिता वै) V1 B Dn D1 6 10 महात्मभि (for कृता°) G1–3 वर्जनीया महा त्मभि

ऋषीणामत्र संवादो बहुशः कुरुपुंगव ।
बभूव तेषां तु मतं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर ॥ ९
यो यजेताश्वमेधेन मासि मासि यतव्रतः ।
वर्जयेन्मधु मांसं च सममेतद्युधिष्ठिर ॥ १०
सप्तर्षयो वालखिल्यास्तथैव च मरीचिपाः ।
अमांसभक्षणं राजन्प्रशंसन्ति मनीषिणः ॥ ११
न भक्षयति यो मांसं न हन्यान्न च घातयेत् ।
तं मित्रं सर्वभूतानां मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ १२
अधृष्यः सर्वभूतानां विश्वास्यः सर्वजन्तुषु ।
साधूनां संमतो नित्यं भवेन्मांसस्य वर्जनात् ॥ १३
स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
नारदः प्राह धर्मात्मा नियतं सोऽवसीदति ॥ १४
ददाति यजते चापि तपस्वी च भवत्यपि ।
मधुमांसनिवृत्त्येति प्राहैवं स बृहस्पतिः ॥ १५
मासि मास्यश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
न खादति च यो मांसं सममेतन्मतं मम ॥ १६
सदा यजति सत्रेण सदा दानं प्रयच्छति ।
सदा तपस्वी भवति मधुमांसस्य वर्जनात् ॥ १७
सर्वे वेदा न तत्कुर्युः सर्वयज्ञाश्च भारत ।
यो भक्षयित्वा मांसानि पश्चादपि निवर्तते ॥ १८
दुष्करं हि रसज्ञेन मांसस्य परिवर्जनम् ।
चर्तुं व्रतमिदं श्रेष्ठं सर्वप्राण्यभयप्रदम् ॥ १९

C 13 5612
B 13 115 19
K 13 177 19
M 13 104 19

---

9 a) T2 3 G तत्र (for अत्र) D8-9 संवाद (for °दो) — b) N (except D1 2, D3 missing) नंदन (for पुंगव) — d) D1-10 M3 (sup lin) नराधिप (for युधिष्ठिर)

10 Cf Manu 5 53 — a) D1 2 4-10 T2 3 G यजेद्, T1 यजति (for यजेत) — b) T1 शतं समाः ; G2 धृतव्रत (for यत°) — c) D5 10 तु (for च) T1 वर्जने मधुमांसस्य — d) D1-10 तुल्यम् (for समम्)

11 a) Some MSS वालिखिल्यास् (for वाल°) — b) D1 2 स (for च) — c) S मांसस्याभक्षणं राजन्

12 Cf Manu 5 50 — a) V1 B2-5 D4 6 8 9 M भक्षयेत (for °यति) — b) V1 B Dn T2 G4 transp हन्यान्न and च D5 7 10 भक्षयेत् (for घात°) T3 न च हन्यान्न खादयेत् — c) D10 T3 G स (for त)

13 c) T2 G1 3 सर्वतो (for संमतो) — d) T1 G1 3 मांसवि- (for °स्य) V1 B Dn T2 3 G2 M भवेन्मांसं विवर्जयन्, D1-10 स भवेन्मांसवर्जक

14 For 14ab, cf Manu 5 52ab — b) D1-10 यो वर्धयति दुर्मति — For 14cd, T G M4 subst

577* अविश्वास्योऽवसीदेत्स इति होवाच नारद ।

15 a) V1 Dn2 D6-8 वा (for च) T2 सदा विजयते वापि — b) D5 10 भविष्यति (for भवत्यपि) D6-9 तपस्वी वा भविष्यति — c) B3 Dn3 -निवृत्तो हि, D2 4-10 °त्तोपि, T1 °त्तं तु, T2 3 G M4 निवर्तीति (for निवृत्त्येति) — d) V1 B2 4 Dn1 n3 चैवं, B3 5 Dn2 T G M4 चैव, M1-3 [ए]व च (for [ए]वं स)

16 Cf Manu 5 53 T1 om. 16 — c) D5 10 S (except M4, T1 om) खादयति (for °ति च) — d) D1 2 युधिष्ठिर, M1 सम मम (for मतं मम) M2 3 मतमेतत्समं मम

17 D4 om. (hapl) 17a — a) G1 3 M3 जयति (for यजति) — b) Dn2 प्रदानं यत् (for सदा दान) — d) V1 B1 2 4 5 Dn मांसवि- (for मांसस्य) B3 सदा मांसविवर्जनात्, T G मांसस्य परि°

18 a) Dn3 D6 T2 3 M सर्वं (for सर्वे) T2 G4 देवा (for वेदा) — b) V1 B2-5 Dn D5 7 10 T1 सत्रैः (for सर्व°) — T1 om 18cd — c) S (except M4, T1 om) यद् (for यो) M1-3 मांसाना (for °नि) — d) D1 निवर्तिते, G4 M1-3 °र्तते (for °र्तते) — T2 3 G ins after 18 T1 after 18ab

578* भक्षयित्वा निमित्तेऽपि दुष्करं कुरुते तपः ।

[T1 निवृत्तो यो, G4 प्रमत्तेपि (for निमि°) T1 हि स (for तप·)]

19 a) Dn2 om , D3 च (for हि) V1 B Dn2 D4 8 10 रसज्ञाने, Dn3 सदा ज्ञाने, T2 कृतज्ञेन (for रस°) — b) Dn2 वर्जयेत् (for °नम्) — After 19ab, G2 reads 25, repeating it in its proper place G1 om. 19c–24d G3 om 19c–22d — c) V1 चाद्य, D4 6 7 9 10 धर्तुं, S (G1 3 om.) व्यक्त (for चर्तुं) D4 6 9

C 13 5613 B 13 115 20 K 13 177 20 M 13 104 20 सर्वभूतेषु यो विद्वान्ददात्यभयदक्षिणाम् ।
दाता भवति लोके स प्राणानां नात्र संशयः ॥ २०
एवं वै परमं धर्मं प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ॥ २१
आत्मौपम्येन गन्तव्यं बुद्धिमद्भिर्महात्मभिः ।
मृत्युतो भयमस्तीति विदुषां भूतिमिच्छताम् ॥ २२
किं पुनर्हन्यमानानां तरसा जीवितार्थिनाम् ।
अरोगाणामपापानां पापैर्मांसोपजीविभिः ॥ २३
तस्माद्विद्धि महाराज मांसस्य परिवर्जनम् ।
धर्मस्यायतनं श्रेष्ठं स्वर्गस्य च सुखस्य च ॥ २४

अहिंसा परमो धर्मस्तथाहिंसा परं तपः ।
अहिंसा परमं सत्यं ततो धर्मः प्रवर्तते ॥ २५
न हि मांसं तृणात्काष्ठादुपलाद्वापि जायते ।
हत्वा जन्तुं ततो मांसं तस्माद्दोषोऽस्य भक्षणे ॥ २६
स्वाहास्वधामृतभुजो देवाः सत्यार्जवप्रियाः ।
क्रव्यादान्राक्षसान्विद्धि जिह्मानृतपरायणान् ॥ २७
कान्तारेष्वथ घोरेषु दुर्गेषु गहनेषु च ।
रात्रावहनि संध्यासु चत्वरेषु सभासु च ।
अमांसभक्षणे राजन्भयमन्ते न गच्छति ॥ २८
यदि चेत्खादको न स्यान्न तदा घातको भवेत् ।

ज्येष्ठं, G_{2} क्षेत्रं (for श्रेष्ठ) —^{d}) $D_{1\,4\,6\,7\,9}$ सर्वं प्राण्यभयंकर

20 $G_{1,3}$ om 20 (cf. v l 19) —^{a}) M_{1-8} दद्याद् (for विद्वान्) —^{c}) V_{1} T_{2} लोकेश, B_{5} $D_{1\,2}$ लोकेषु, $D_{5\,10}$ सो लोके (by transp)

21 $G_{1\,3}$ om. 21 (cf. v l 19) —^{a}) V_{1} B_{6} Dn_{3} एतद्धै, B_{1-4} D_{2} एत वै, Dn_{2} एवैतं, D_{6} T $G_{2\,4}$ एव हि; D_{10} एतं हि (for एव वै) —T_{1} om 21^{cd} —^{c}) $D_{1,2}$ हीष्टा (for ऽभीष्टा) —^{d}) V_{1} $B_{1\,3-5}$ Dn $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ वै, M_{4} तद् (for ते)

22 $G_{1\,3}$ om 22 (cf. v l 19) —^{a}) V_{1} B_{3-5} Dn D_{4-10} मंतव्य (for गन्तव्य) —^{b}) V_{1} B Dn कृतात्मभि (for महा°) — T $G_{2\,4}$ ins after 22^{ab} M after 22

579* विकीर्णकण्टकेनापि तृणप्रस्पन्दने भयम् ।

[G_{3} M_{1-8} विदीर्णे (for विकीर्ण) T_{2} om कण्ट T_{1} विरीणकटकम्यापि (for the prior half)]

— T $G_{2\,4}$ om 22^{cd} —^{c}) V_{1} $B_{1\,2\,4\,5}$ Dn_{3} [इ]ह (for [इ]ति) —^{d}) V_{1} भयम् (for भूतिम्)

23 G_{1} om 23 (cf. v l 19) —^{b}) D_{4} $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ M_{4} सरमा जीवितात्मनां (D_{4} °र्थिन) —^{d}) T_{1} पापा मासोपजीवन — After 23, M_{1-8} ins 580*

24 G_{1} om 24 (cf v l 19) G_{3} om. 24 —^{d}) $D_{5\,9}$ धर्मस्य (for स्वर्गस्य) — For 24, D_{10} T $G_{2\,4}$ subst. M_{1-8} ins after 23

580* मृत्युतो भयमस्तीति शङ्काया दुःखमुत्तरम् ।
धर्मस्यायतन तस्मान्मांसस्य परिवर्जनम् ।

[T_{1} om line 1 —(L 1) G_{4} मृत्यौ नो (for मृत्युतो) $M_{1\,3}$ उत्तम (for उत्तरम्) T_{2} शकया दुःख मुत्तम (for the post half) —M_{1-8} om. line 2.]

25 G_{3} reads 25 for the first time after 19^{ab} —^{b}) $D_{5\,10}$ सुख (for तप) T $G_{1\,2}$ (both times) $_{3\,4}$ M अहिंसा परम तप —^{c}) G_{3} (first time) नित्य (for सत्य) —^{d}) V_{1} B Dn $D_{1\,7}$ यतो (for ततो)

26 ^{a}) B_{5} दृषत्काष्ठाद्, D_{8} वृथाका° (for तृणात्का°) —^{b}) D_{8} M_{1-8} च (for वा) —^{c}) D_{6} राजस् (for जन्तुं) —^{d}) V_{1} B Dn तु भक्षणे, D_{4} तु जायते (for ऽस्य भक्षणे) D_{5-10} तस्मान्मांसं विवर्जयेत्, S ततो दोषोस्ति भक्षणे

27 For 27^{cd}, S subst

581* राक्षसेन्द्रभयान्मुक्ता सर्वभूतपरायणा ।

28 ^{b}) D_{4-10} दावेषु (for दुर्गेषु) $D_{1\,2}$ गह्वरेषु (for गहनेषु) Dn_{2} वा (for च) — D_{4} om (hapl) 28^{cd} —^{c}) D_{6-10} संध्याया (for °सु) — After 28^{cd}, V_{1} B_{1-4} Dn $D_{1\,2\,5-10}$ Bom ed. ins

582* उद्यतेषु च शस्त्रेषु मृगव्यालभयेषु च ।

[D_{5-10} [अ]थ (for च) V_{1} सर्वेषु (for शस्त्रेषु) B_{4} -व्याड- (for व्याल) Bom ed हतेषु (for -भयेषु)]

— D_{8} om 28^{e}–30^{b} —^{e}) $D_{1\,4-7\,9\,10}$ T G -भक्षणाद्, M_{1-8} भक्षिणो (for -भक्षणे) —^{f}) V_{1} B Dn अन्यैर्, $D_{4-7\,9\,10}$ तेभ्यो (for अन्ते) T_{1} भय तेषा न विद्यते, $T_{2\,3}$ G M न भयं तेषु विद्यते — After 28, V_{1} B Dn $D_{1\,2\,4-7\,9\,10}$ ins

घातकः खादकार्थाय तं घातयति वै नरः ॥ २९
अभक्ष्यमेतदिति वा इति हिंसा निवर्तते ।
खादकार्थमतो हिंसा मृगादीनां प्रवर्तते ॥ ३०
यस्माद्ग्रसति चैवायुर्हिंसकानां महाद्युते ।
तस्माद्विवर्जयेन्मांसं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ३१
त्रातारं नाधिगच्छन्ति रौद्राः प्राणिविहिंसकाः ।
उद्वेजनीया भूतानां यथा व्यालमृगास्तथा ॥ ३२
लोभाद्वा बुद्धिमोहाद्वा बलवीर्यार्थमेव च ।
संसर्गाद्वाथ पापानामधर्मरुचिता नृणाम् ॥ ३३
स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
उद्विग्नवासे वसति यत्रतत्राभिजायते ॥ ३४
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
मांसस्याभक्षणं प्राहुर्नियताः परमर्षयः ॥ ३५
इदं तु खलु कौन्तेय श्रुतमासीत्पुरा मया ।
मार्कण्डेयस्य वदतो ये दोषा मांसभक्षणे ॥ ३६
यो हि खादति मांसानि प्राणिनां जीवितार्थिनाम् ।
हतानां वा मृतानां वा यथा हन्ता तथैव सः ॥ ३७ C 13 5633 B. 13 115 40 K. 13 177 39 M 13 104 35
धनेन क्रायको हन्ति खादकश्चोपभोगतः ।

583* शरण्यः सर्वभूतानां विश्वास्यः सर्वजन्तुषु ।
अनुद्वेगकरो लोके न चाप्युद्विजते सदा ।
[(L. 2) D4–7 9 10 न वा(D7 चा)प्योद्विजते जन (for the post. half)]

29 D3 om 29 (cf. v l 28) — [a]) T2 3 G4 घातको (for खादको) — [b]) D4–7 9 10 तथा (for तदा) D1 2 घातक कुत एव तु — [c]) G3 खादका (for घातक) T G1. 3 4 M घातक खादनार्थाय — [d]) V1 B Dn तद् (for त) T2 G3 खादयति (for घात°) D1 2 नेतर, D4–7 9 10 नान्यथा (for वै नर)

30 D3 om 30^{ab} (cf v l 28) — [a]) Some MSS अभक्ष्यम् D4 6 7 8 एतम् (for एतद्) — D2 4 6 7 8 om (hapl) 30^{cd} T1 om. 30^{c}–31^{d} — [c]) D1 खादनार्थम् (for °कार्यम्) B3 (marg) मयो (for मतो) B1 (marg) खादकानुमतो हिंसा, B5 °कार्यमहिंसाय, T2 3 G M °क म(M कृ)मतो हिंसा

31 T1 om. 31 (cf. v l 30) — [a]) V1 B1 5 D4 6 7 8. 10 तस्माद् (for य°) Dn3 D1 2 6 7 9 इसति, D3 10 S (T1 om) हिंसति (for ग्रसति) B1 D1 2 M चेद् (for चैव) — [b]) T2 3 G M4 हिंसादीना, M1–3 हिंसाचाना (for हिंसकाना) D1 2 4–10 विशा पते (for महाद्युते) — [c]) Dn3 हि, S (T1 om) तु (for वि) — [d]) D4 6–9 गतिम् (for भूतिम्) D2 इच्छेत्स गतिमात्मन

32 [a]) D1 त्रातर (for त्रातार) B2 [अ]नु (for [अ]धि) — [b]) T2 3 G2 शूद्रा, G1 3 शूरा (for रौद्रा) — [c]) T G उद्वेजकास्तु भूताना, M °यति भूतानि — [d]) D2 तथा (for यथा) V1 B1. 3–5 व्याड, some MSS व्याळ (for व्याल) M1–3 यथा व्याळा मृगास्तथा — After 32, D10 S (except M4) read 38, D10 repeating it in its proper place

33 [b]) G1 om from र्थमेव च up to तत्रा (in 34^{d}) B2 3 D2 M1–3 वा (for च) — [c]) Dn1 अथ, D4–10 वापि (for वाथ) — [d]) D1 2 मनसा, D3 6 8 9 रुचिना, D10 रुचितो (for °ता) V1 [आ]त्मना (for नृणाम्) S (except G2, G1 om) अधर्मो (T1 वधो हि) रुचितो नृणा

34 G1 om. up to तत्रा (in 34^{d}) (cf v l 33) 34^{ab} = Manu 5 52^{ab} — [b]) D8 अर्हति (for इच्छति) — [c]) B4 Dn1 n2 -वासो, T2 3 G2–4 M राष्ट्रे (for -वासे) D4–10 उद्वेगवान्स वसति; T1 उद्विग्नराष्ट्रो भवति — [d]) V1 B Dn D1 2 10 T2 3 G2–4 -यत्राभि, T1 कुत्राभि (for तत्राभि)

35 [b]) Dn3 बृहत्, S तथा (for महत्)

36 [b]) D3–10 M4 transp पुरा and मया — After 36, T1 ins an addl colophon [*Adhy* no 168] — T1 cont

584* भीष्म ।
मार्कण्डेयेन यथोक्तं शृणु मे परमं वच ।
युधिष्ठिर महाबाहो ये दोषा मांसभक्षणे ।

37 [a]) D5 10 खादयति, T2 3 G M [ऽ]पि खादति (for हि खा) T1 येपि खादति मांसानि — [b]) V1 B Dn प्राणिना जीवितैषिणा — [c]) B8 भूताना (for ह°) T1 नरा भवति वै पापा, T2 3 G M सदा भवति वै पाप — [d]) T2 3 G M प्राणि (for यथा) D8 8 9 हिंसा (for हन्ता) D3 T2 च (for स) T1

C. 13 5633 B 13 115 40 K 13 177 39 M 13 104 35

घातको वधबन्धाभ्यामित्येष त्रिविधो वधः ॥ ३८

अखादन्ननुमोदंश्च भावदोषेण मानवः ।
योऽनुमन्येत हन्तव्यं सोऽपि दोषेण लिप्यते ॥ ३९

अधृष्यः सर्वभूतानामायुष्मान्नीरुजः सुखी ।
भवत्यभक्षयन्मांसं दयावान्प्राणिनामिह ॥ ४०

हिरण्यदानैर्गोदानैर्भूमिदानैश्च सर्वशः ।
मांसस्याभक्षणे धर्मो विशिष्टः स्यादिति श्रुतिः ॥ ४१

अप्रोक्षितं वृथामांसं विधिहीनं न भक्षयेत् ।
भक्षयन्निरयं याति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ४२

प्रोक्षिताभ्युक्षितं मांसं तथा ब्राह्मणकाम्यया ।
अल्पदोषमिह ज्ञेयं विपरीते तु लिप्यते ॥ ४३

खादकस्य कृते जन्तुं यो हन्यात्पुरुषाधमः ।
महादोषकरस्तत्र खादको न तु घातकः ॥ ४४

इज्यायज्ञश्रुतिकृतैर्यो मार्गैरबुधो जनः ।
हन्याज्जन्तुं मांसगृद्ध्री स वै नरकभाङ्नरः ॥ ४५

भक्षयित्वा तु यो मांसं पश्चादपि निवर्तते ।
तस्यापि सुमहान्धर्मो यः पापाद्विनिवर्तते ॥ ४६

आहर्ता चानुमन्ता च विशस्ता क्रयविक्रयी ।

प्राणिहंतार एव च

38 D10 S (except M4) read 38 after 32, D10 repeating it here — a) V1 B2–5 Dn D8 क्रयिको, D4 6 7 9 क्रयको, D5 10 (first time) क्षयको, T1 क्रयतो, G3 4 क्रोधको, M4 कालको, Madras ed सातको (for क्रायको) — b) T2 3 G चापि (for चोप) B5 (orig) घातक (for -भोगत) T1 खादकस्योप भोगत — c) T1 G1 खादको, G3 सूदको, Madras ed. सूचको (for घातको) T3 वधार्थम् (for °भ्याम्) T2 G4 सूदको वधबधाद्याव् — d) D5 7 10 (first time) [ए]व, T1 M4 [त]व (for [ए]ष) D2 वि- (for त्रि) G2 मत (for वध)

39 T1 om 39ab — a) D8 खादश्चापि (for अखा दन्) T2 यो दूषयति मांसानि, T3 G अखादन्नानु मोदी च, M1–3 दी नानुमोदी च, M4 °दोननुमोदी च — b) D5 8 10 भवेद् (for भाव) S (T1 om) नैव दुष्येत (G2 °ष्यति) मानव — c) V1 B Dn1 n3 -मन्यति (for -मन्येत) D4–10 T1 योनुमन्यति हतार, T2 3 G M °मन्यति हन्य(M1 2 [both *sup* *lin*] हिंस)त

40 T1 om 40 — a) D1 2 अवध्य , D5 10 अधृष्ट (for अधृष्य) — b) Dn1 n2 D2, 5 8 10 T2 G निरुज , T3 अरुज , M विरुन (for नी°) Dn1 n3 सुधी , Dn3 सदा, G2 सुख (for सुखी) — c) T3 G2 4 भवेत्तु, G1 3 भवेद् (for भवति) — D2 om (hapl) 40d–41d.

41 D2 om 41 (cf v 1 40) — b) D5 7 10 भारत (for सर्वश) — d) V1 B Dn M4 इति न (for स्यादिति) B4 6 T2 3 G1 श्रुतं (for श्रुति) T1 विशिष्यादिति न श्रुति

42 V1 B2–5 Dn D1 4 6–9 M4 repeat, D2 reads 42ab after 51 — a) M4 (first time) यथा (for वृथा) — D2 om 42c–43a — c) D1 6–10 नरक (for निरयं)

43 D2 om 43a (cf v 1 42) 43ab = Manu 5 27ab — b) T2 G4 -काङ्क्षया (for काम्यया) — c) B1 इह, D5 7 10 च तज्, T2 3 G M इति (for इह) T1 अल्पो दोष इति ज्ञेयो — d) D5 10 विपरीत (for °ते) B3 न (for तु) T2 3 G विद्यते, M4 दृश्यते (for लिप्यते) T1 अन्यथा तु न लिप्यते, M1–3 निर्दोष वैदिक स्मृत

44 a) G4 खादनस्य (for °कस्य) V1 B (except B1) Dn D4 5 10 जतून् (for जन्तु) — b) T3 दद्याद् (for हन्याद्) D1 2 यो हन्यात्पुरुषोधम — c) V1 B Dn दोषतरस्, M1–3 दोषाकरस् (for दोषकरस्) — d) D1 4 6–9 G1–3 घातको (for खादको) V1 B Dn G4 घातको न तु खादक , T1 घातको नरकाय स

45 T1 om 45 — a) D –10 इष्ट्वा (for इज्या) D1 2 श्रुतिकृते, T2 G1 3 4 °वृते, T3 °धूर्ते, G2 M4 °मृते (for °कृतैर्) — b) D4 मासैर् (for मार्गैर्) V1 B Dn M1–3 [s]धम (for जन) T2 3 G M4 यो मार्गैरबुधोपम — c) D6–10 M1–3 हन्याज्ज(D10 °त्वा ज)न्तून् (for °जन्तु) B1 2 गृध्र (for गृध्री) V1 B3–5 Dn D5 M4 हन्याज्ज(D5 °त्वा ज)न्तून्मांसगृध्नु (M3 °गंधी), T2 3 G हन्यान्मांसस्य गृध्नी य — d) D5 7 9 -चाश्नर , T2 G1 3 4 -भाजन, T3 G2 भाजिन (for -भाङ्नर) D8 स वै नरकमाप्तवान्

46 a) V1 B1 2 4 5 Dn T2 3 G1–3 [अ]पि, M4 पुरा (for तु यो) — b) T1 प्रति- (for अपि) — c) V1 तथा (for तस्य) — d) M1–3 यत्पश्चाद् (for य

संस्कर्ता चोपभोक्ता च घातकाः सर्व एव ते ॥ ४७
इदमन्यत्तु वक्ष्यामि प्रमाणं विधिनिर्मितम् ।
पुराणमृषिभिर्जुष्टं वेदेषु परिनिश्चितम् ॥ ४८
प्रवृत्तिलक्षणे धर्मे फलार्थिभिरभिद्रुते ।
यथोक्तं राजशार्दूल न तु तन्मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥ ४९
हविर्यत्संस्कृतं मन्त्रैः प्रोक्षिताभ्युक्षितं शुचि ।
वेदोक्तेन प्रमाणेन पितॄणां प्रक्रियासु च ।
अतोऽन्यथा वृथामांसमभक्ष्यं मनुरब्रवीत् ॥ ५०
अस्वर्ग्यमयशस्यं च रक्षोवद्भरतर्षभ ।
विधिना हि नराः पूर्वं मांसं राजन्नभक्षयन् ॥ ५१

य इच्छेत्पुरुषोऽत्यन्तमात्मानं निरुपद्रवम् ।
स वर्जयेत मांसानि प्राणिनामिह सर्वशः ॥ ५२
श्रूयते हि पुराकल्पे नृणां व्रीहिमयः पशुः ।
येनायजन्त यज्वानः पुण्यलोकपरायणाः ॥ ५३
ऋषिभिः संशयं पृष्टो वसुश्चेदिपतिः पुरा ।
अभक्ष्यमिति मांसं स प्राह भक्ष्यमिति प्रभो ॥ ५४
आकाशान्मेदिनीं प्राप्तस्ततः स पृथिवीपतिः ।
एतदेव पुनश्चोक्त्वा विवेश धरणीतलम् ॥ ५५
प्रजानां हितकामेन त्वगस्त्येन महात्मना ।
आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षितास्तपसा मृगाः ॥ ५६

C. 13 5652
B 13 115 59
K. 13 177 57
M 13 104 58

पापाद्) T1 लोकाश्चापि सनातना

47 Cf Manu. 5 51 — b) D6 8 9 विश्वस्ता (for विशस्ता) — c) B1 चोपहर्ता, T1 यस्य भोक्ता (for चोपभोक्ता) — d) V1 B Dn खादका (for घातका)

48 a) T1 अन्य (for अन्यद्) B2 च, D1 5 7–10 प्र (for तु) — b) D5, 6 8 -निश्चित, D7 निश्चय, T1 पूर्वकं (for -निर्मितम्) B3 प्रमाण विधिमुत्तम, D4 °ण विद्धि निश्चित — D2 om 48c–51b T1 om 48c–49b — c) T2 G2 प्रमाणम् (for पुरा°) — d) B1, 2 Dn D1–10 निष्ठितं, B3 विष्ठित (for निश्चितम्) V1 वेदेषु विधिनिर्मित

49 D2 om 49, T1 om 49ab (for both, cf v l 48) — a) V1 B Dn D1–10 प्रवृत्तिलक्षणो धर्म — b) D5 6 8 G3, 4 M1 प्रजार्थिभिर् (for फला°) V1 B Dn D1–10 प्रजार्थिभिरुदाहृत — B1 om 49c–51d — d) G3 च (for तु) D3–10 -काङ्क्षिभि , S (T2 damaged) कारणं (for काङ्क्षिणाम्)

50 D2 om 50 (cf v l 48) B1 om 50 (cf. v l 49) — a) D1 सस्कर्तुर् (for त) T2 3 G हविर्य मस्कृ(T2 °स्तु)तैर्मन्त्रै — b) T2 3 G1 प्रोक्षिताभ्युक्षित शुचि — D1 om 50cd — d) T1 प्रश्नयाय (for प्रक्रियासु) — e) S (except M1) प्रवृत्तिधर्मि(T1 °कर्म)णा भक्ष्यं — f) S (except M1) नान्यथा (for अभक्ष्यं)

51 D2 om. 51ab (cf v l 48) B1 om 51 (cf v l 49) T1 om 51ab — a) G1 3 अस्वर्गम् D1 6 8–10 तु (for च) — D10 T G read 51cd after 52 — c) D1, 6–9 च नर , T G M1 [अ]पि नर (for हि नरा) V1 B3–5 Dn D5 10 विधिहीन नर पूर्वं — d) N (except D1 2, B1 om , D2 missing) T G न भक्षयेत् (for अभक्षयन्) — For 51cd, M1–3 subst.

585* विधिनाप्यवैदिकेनेति दान्तानामिह निश्चय ।
[Prior half hypermetric]

— After 51, V1 B°– Dn D1 4 6–9 M1 repeat, and D2 reads, 42ab

52 a) T1 यदि (for य) B1 D1 5 T1 नित्यम् (for ऽत्यन्तम्) — D1 reads 52c–53c twice — c) D1 2 4 (both times) 6–9 वि (for स) D6 विवर्जयेत्स मांसानि, G1 3 4 वर्जनीयानि मा° — After 52, D10 T G read 51cd

53 Cf 12 323 806* lines 4–5 For the repetition in D1, cf v l. 52 — a) G1 काले (for -कल्पे) — c) M1 एते (for येन) D10 T2 G M3 विद्वांस , M1 यज्वान (for °न) D1 (both times) 6–9 येनायजञ्च जुह्वाना , T1 यजति येन विद्वांस — d) D1 2 पुण्यकर्म , D1–10 पशुकर्म- (for पुण्यलोक)

54 c) Some MSS अभक्षम् (for °क्ष्यम्) V1 B° 3 5 Dn M1 अथ, M1–3 अपि (for इति) D6–10 मांस तु, T2 3 G मांसस्य (for मांस स) B1 अभक्ष्यमथ वा मांस, T1 मांस भक्ष्यमभक्ष्य वा — d) Some MSS भक्षम् (for भक्ष्यम्)

55 a) V1 B Dn अवनीं (for मेदिनीं) B5 D9 प्राप्य (for प्राप्तस्) — b) D1 तत् (for स) D1–10 मेदिनी (for पृथिवी) — c) D1–3 एवम्, S यस्तद् (for एतद्) — d) D1 2 तले, T1 -तलात् (for तलम्)

C 13 5553 B 13 115 60 K 13 177 58 M 13 104 59 क्रिया ह्येवं न हीयन्ते पितृदैवतसंश्रिताः ।
प्रीयन्ते पितरश्चैव न्यायतो मांसतर्पिताः ॥ ५७
इदं तु शृणु राजेन्द्र कीर्त्यमानं मयानघ ।
अभक्षणे सर्वसुखं मांसस्य मनुजाधिप ॥ ५८
यस्तु वर्षशतं पूर्णं तपस्तप्येत्सुदारुणम् ।
यश्चैकं वर्जयेन्मांसं सममेतन्मतं मम ॥ ५९
कौमुदे तु विशेषेण शुक्लपक्षे नराधिप ।
वर्जयेत्सर्वमांसानि धर्मो ह्यत्र विधीयते ॥ ६०
चतुरो वार्षिकान्मासान्यो मांसं परिवर्जयेत् ।
चत्वारि भद्राण्याप्नोति कीर्तिमायुर्यशो बलम् ॥ ६१
अथ वा मासमप्येकं सर्वमांसान्यभक्षयन् ।
अतीत्य सर्वदुःखानि सुखी जीवेन्निरामयः ॥ ६२
ये वर्जयन्ति मांसानि मासशः पक्षशोऽपि वा ।
तेषां हिंसानिवृत्तानां ब्रह्मलोको विधीयते ॥ ६३
मांसं तु कौमुदं पक्षं वर्जितं पार्थ राजभिः ।
सर्वभूतात्मभूतैस्तैर्विज्ञातार्थपरावरैः ॥ ६४
नाभागेनाम्बरीषेण गयेन च महात्मना ।
आयुषा चानरण्येन दिलीपरघुपूरुभिः ॥ ६५

---

56 =(var) 13 117 17 — [b]) D6–10 om तु — [c]) D9 आरण्यान् (for °ण्या) Dn3 D1 9 T2 3 M दैवत्या (for दै°) — [d]) D1–10 ते महा, T G1–3 M तापसैर् (for तपसा) G4 प्रोक्षितास्तापसैर्वृता — After 56, T1 ins

586* कृतो हि मनसो यज्ञस्तेन देवाश्च तर्पिता ।

57 D4 om 57 — [a]) Dn3 G4 क्रियास्त्वेव, T2 3 G1–3 क्रिया ह्येव (for क्रिया ह्येवं) D2 न लीयते, D5–10 विधीयते (for न ही°) — [b]) Some MSS दैवत (for दै°) D5–10 संयुता, T1 M -सश्रया (for -संश्रिता) — M4 om 57[c]–73[b] T1 om 57[cd] — [c]) M2 पूयते (for प्री°)

58 M4 om 58 (cf v l 57) — [a]) T2 3 G तच् (for तु) M3 om शृणु — T G om 58[bc] — [c]) D2 अभक्षण, D5–10 °क्षणात् (for °क्षणे) M1–3 गुण (for -सुखं) — [d]) T G मांसस्याभक्षणे गुण

59 M4 om 59 (cf v l 57) D6 reads from पूर्णं (in 59[a]) up न्मत (in 59[d]) twice. — [b]) B3 damaged M1–3 सुदुश्चर (for °दारुणम्) — [c]) V1 B Dn D10 T2 3 G [तु]व (for [तु]क) — [d]) D1 2 सम वा स्यान्न वा सम — After 59, Dn2 reads 62[cd], repeating it in its proper place

60 M4 om 60 (cf v l 57) — [a]) Dn2 D4 8 कौमुदी, D1 2 °द, D7 9 °दीं, T1 M1–3 °दा, T2 3 G °दास् (for °दे) B1 [s]ति (for तु) — T3 om (hapl) 60[b]–65[a]. — [b]) D1 2 पक्षं (for -पक्षे) — [c]) B1 5 Dn1 n3 D4–10 मधु (for सर्व-) — D6 reads 60[d]–63[a] twice

61 For the repetition in D6, cf v l 60 M4 om 61 (cf v l 57) T3 om 61 (cf v l 60) T2 G om (hapl) 61–63 — [d]) B1 M1–3 बल श्रिय (for यशो बलम्)

62 For the repetition in D6, cf v l 60 M4 om 62 (cf v l 57) T3 om 62 (cf. v l 60) T2 G om 62 (cf v l 61) — [a]) V1 B Dn D10 एक वै (D10 तु), D1 6 (both times) 8 9 M1 हृत्येक (for अप्येक) — Dn2 reads 62[cd] for the first time after 59 — [d]) B1 2 5 Dn1 n3 (both times) D2 3 . 6 (both times) 7–9 सुख, D10 सुखे (for सुखी) T1 M1–3 सुखी भूयाच्च सशय

63 For the repetition in D6, cf. v l 60 M4 om 63 (cf v l 57) T3 om 63 (cf v l 60) T2 G om 63 (cf v l 61) — [a]) V1 B Dn1 वर्जयति हि मासानि, T1 वर्जयेत्सर्वमासानि — [b]) D3–10 मास पक्षमथापि वा, T1 मासत पक्षतोपि वा — [c]) D5 एषा (for तेषा) T1 M1–3 मांस (for हिंसा) — [d]) D1 6 7 9 ब्रह्मलोके महीयते

64 M4 om 64 (cf v l 57) T3 om 64 (cf. v l 60) T1 om 64 — [a]) D2 om तु T2 कुमुदं — [b]) D1 2 T2 G सर्वे, D5–9 M1–3 तात (for पार्थ) — [c]) D1 6–9 भूतार्थ (for °त्म) B1 5 Dn1 n2 -भूतस्थैर्, D4 भूतैस्तु (for -भूतैस्तैर्) — [d]) V1 B3–4 Dn विदितार्थ-; B1 विदितात्म (for विज्ञातार्थ) D4 परै परै (for परावरै) D9 विज्ञातोर्थपरोपरै

65 M4 om 65 (cf v l 57) T3 om 65[a] (cf. v l 60) — [a]) D7 सगरेण (for नाभागेन) — [b]) B2 सु (for च) — [c]) V1 Dn1 आयुनाथ, B Dn2 n3 M1 2 °पाथ, D4 6–9 °ना च (for °पा च) D5 आयुना वा नरेंद्रेण — [d]) T2 3 G2–4 सूनुभि (for -पूरुभि)

66 M4 om 66 (cf v l 57) — [a]) M2 3 कार्त॰

कार्तवीर्यानिरुद्धाभ्यां नहुषेण ययातिना ।
नृगेण विष्वगश्वेन तथैव शशबिन्दुना ।
युवनाश्वेन च तथा शिबिनौशीनरेण च ॥ ६६
श्येनचित्रेण राजेन्द्र सोमकेन वृकेण च ।
रैवतेन रन्तिदेवेन वसुना सृञ्जयेन च ॥ ६७
दुःषन्तेन करूषेण रामालर्कनलैस्तथा ।
विरूपाश्वेन निमिना जनकेन च धीमता ॥ ६८

सिलेन पृथुना चैव वीरसेनेन चैव ह ।
इक्ष्वाकुणा शंभुना च श्वेतेन सगरेण च ॥ ६९
एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्र पुरा मांसं न भक्षितम् ।
शारदं कौमुदं मासं ततस्ते स्वर्गमाप्नुवन् ॥ ७०
ब्रह्मलोके च तिष्ठन्ति ज्वलमानाः श्रियान्विताः ।
उपास्यमाना गन्धर्वैः स्त्रीसहस्रसमन्विताः ॥ ७१
तदेतदुत्तमं धर्ममहिंसालक्षणं शुभम् ।

C 13 5671
B 13 115 78
K 13 177 76
M 13 104 71

वीर्यानुरुद्धाभ्या — ^{c}) D2 नृगेण विश्वसेनेन — ^{d}) D2 5 T G4 शशि (for शश) — ^{e}) D1 2 6 T1 यौवनाश्वेन च तथा — After 66, N (D8 missing) ins

587* मुचुकुन्देन मान्धात्रा हरिश्चन्द्रेण चाभिभो ।
सत्यं वदत मासत्य मत्य धर्मः सनातन ।
हरिश्चन्द्रश्चरति वै दिवि मत्येन चन्द्रवत् ।

[(L 1) D2 मुचकुदेन V1 B Dn D10 वा विभो, D5 वै विभो (for चाभिभो) — D1–7 9 10 om lines 2–3]

67 M4 om 67 (cf v l 57) T1 om 67^{ab} D8 repeats 67–68 after 69 — ^{a}) D6 8 (second time) 9 इयेनपिष्येण राजेंद्र, S (T1 M4 om) श्वेतच्छत्रेण रा° — ^{b}) D10 वृषेण, S (T1 M4 om) [अ]ष्टकेन (for वृकेण) — ^{c}) Hypermetric B1 रैम्येण, B5 रौत्येन, Dn1 n2 D5 रैवते, D8 (both times) टैवेन, D10 T2 3 G M1–8 मनुना, T1 वसुना (for रैवतेन) B1 8 [अ]ति-, D1 2 [अ]सि- (for रन्ति) — T1 om (hapl.) 67^{d}–68^{c} D7 om 67^{d}–68^{b} — ^{d}) B2 संजयेन (for सृञ्जयेन) — After 67, Dn2 D8 (first occurrence) M1 ins

588* एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्र कृपेण भरतेन च ।

68 For the repetition in D8, cf v l 67 M4 om 68 (cf. v l 57) D7 om 68^{ab}, T1 om 68^{abc} (for both, cf v l 67) — ^{a}) V1 B3 5 दुष्मतेन, B1 दुष्वतेन, B2 4 दुष्यतेन, Dn D5 G2 दुष्यतन (for दुःपन्तेन) S (T1 M4 om) करूशेन (for षेण) D8 (first time) दुष्यतेन करून्येण — ^{b}) B1 रामा मर्कः, B4 Dn2 नर्क, B5 °नर्त- (for °लर्क-) D1 यर्लैस् (for -नलैस्) D2 रामेणापि नलेन च, S (T1 M4 om) रामालर्कनलैस्तथा (G3 °रैस्तया, M1–8 °लै सदा) — For 68^{ab}, D1–6 8 (second occurrence) 9 10 subst.

589* दुःपन्तेन च राजेन्द्र कुशेन च लवेन च ।
विरूपाक्षेण कुरुपेण नृगालर्कनरैस्तथा ।

[(L 1) Some MSS दुष्यतेन D10 बलेन (for लवेन) — (L 2) Prior half hypermetric D4 कुरूक्षेण, D8 कुरूणा (for कुरूपेण) D6 10 विरूपाक्षकरूपा(D10 °शा)भ्यां (for the prior half)]

— While D2 ins 590* after 68^{ab} D2 om 68^{c}–69^{d}. — ^{c}) D1–7 9 10 विश्वरूपेण निमिना, S (T1 M4 om) विचक्राश्वे(G2 °शे)न नि — ^{d}) T1 महात्मना (for च धीमता)

69 M4 om 69 (cf v l 57) D7 om 69 (cf. v l 68) — ^{a}) V1 Dn1 शिनेन, B1 2 5 शीलेन, B4 Dn2 D6 7 शिलेन, B1 D8 ऐलेन, Dn2 शिवेन, D4 शिलपेन, D7 9 10 शलेन, T1 नलेन (for सिलेन) — ^{b}) D1 om (hapl) वीरसेनेन चैव D5 10 T1 हि (for ह) — ^{c}) D1–7 9 10 शकुना च, D8 शंतनुना, M1–8 शंभुना वै (for °ना च) T2 3 G3 4 इक्ष्वाकुणा यु(T2 G4 य)वाश्वेन, G1 °कुयवनाश्वेन, G2 °णा वनाश्वेन — After 69, D8 repeats 67–68 V1 B Dn D1 4–7 9 10 ins after 69 D2 after 68^{ab} D8 after the repetition of 68

590* अजेन धुन्धुना चैव तथैव च सुबाहुना ।
हर्यश्वेन च राजेन्द्र क्षुपेण भरतेन च ।

[(L 1) D1 धुधुना, D2 चधुना (for धुन्धुना) D1–7 9 10 अजेन धुधुमारेण (for the prior half) — (L 2) V1 D1–7 9 10 भरतेन च धीमता (for the post. half)]

70 M4 om 70 (cf v l 57) V1 om 70^{a}. — ^{b}) T1 विवर्जित (for न भक्षितम्) — T1 om. 70^{cd} — ^{c}) M1 8 सादर (for शारद) D6 10 कुमुद (for कौ°) — ^{d}) D4 आप्नुयात्, D5 10 T2 3 G °यु (for °वन्)

71 M4 om 71 (cf v l 57) — ^{a}) D2 तु, M1–8 [s]व (for च) D1–10 गच्छति (for तिष्ठन्ति) — ^{b}) D1 2 4 M2 8 वृता (for [अ]न्विता) — ^{d}) D5 10 T1 स्त्रीसहस्रैः (for स्र) G1 damaged, G3 4 समावृता (for समन्विता) T2 3 G2 M1–8 स्त्रीसहस्रैः समावृता.

C. 13 5672 B 13 115 78 K 13 177 76 M 13 104 71 ये चरन्ति महात्मानो नाकपृष्ठे वसन्ति ते ॥ ७२
मधु मांसं च ये नित्यं वर्जयन्तीह धार्मिकाः ।
जन्मप्रभृति मद्यं च सर्वे ते मुनयः स्मृताः ।
विशिष्टतां ज्ञातिषु च लभन्ते नात्र संशयः ॥ ७३
आपन्नश्चापदो मुच्येद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
मुच्येत्तथातुरो रोगाद्दुःखान्मुच्येत दुःखितः ॥ ७४
तिर्यग्योनिं न गच्छेत रूपवांश्च भवेन्नरः ।
बुद्धिमान्वै कुरुश्रेष्ठ प्राप्नुयाच्च महद्यशः ॥ ७५
एतत्ते कथितं राजन्मांसस्य परिवर्जने ।
प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च विधानमृषिनिर्मितम् ॥ ७६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

---

72 M4 om 72 (cf v l 57) — a) Dn2 तथैतद्, T G तदेनम्, M3 तदेतम् (for °तद्) — b) B3 Dn1 n2 अहिंसाधर्मलक्षण

73 M4 om 73ab (cf. v l 57) — a) D4-10 मास हि, T1 मांसानि (for मास च) G2 om from नित्य up to प्रभृति (in 73b) — b) Dn2 D4 इ (for [इ]इ) — T1 om 73cd — c) S (T1 om) ये नित्य (for मद्य च) — d) S (T1 om) मद्यैश्चैव वि(T3 M °श्च परि)वर्जिता — After 73, N (D3 missing) ins

591* इम धर्ममसाद यश्चरेच्छ्रावयेत वा ।
अपि चेत्सुदुराचारो न जातु निरय व्रजेत् ।
पठेद्वा य इद राजञ्शृणुयाद्वाप्यभीक्ष्णश ।
अमासभक्षणविधिं पवित्रमृषिपूजितम् ।
विमुक्त सर्वपापेभ्य सर्वकामैर्महीयते । [5]

[(L 1) D5 8 9 इद (for इमं) V1 B Dn श्रावयीत (for °येत) —(L 2) D4 नरक (for निरय) —(L 3) B2 D2 10 इम (for इद) D4-9 य पठेद्वा इम राजन् (for the prior half) —(L 4) D1, 2 विधौ (for -विधिं) Dn2 -पूजन, D4-10 -सेवित (for -पूजितम्) D1 2 पवित्रमृषिभि स्तुत (for the post half) —(L 5) D5 9 प्रमुच्यते, D8 च युज्यते (for महीयते) D7 7 10 सर्वपापै (D7 °रोगै) प्रमुच्यते (for the post. half)]

— c) S विशिष्टज्ञा(M1-3 ष्टा ज्ञा)तिप्राधान्यं (M4 °संभार्न्य) — f) N (D3 missing) T1 G2 M4 लभते (for लभन्ते) — After 73, T G ins

592* अहिंस्रो दानशीलश्च मधुमासविवर्जित ।
[T1 अहिंसा- (for °स्रो)]

74 T1 om 74cd — c) D1 5-7 9 10 मुच्येत च, D4 8 मुच्यते च G1 3 मुच्येत्तदा (for °त्तथा) G2 दु खाद् (for रोगाद्) D2 मुच्येत रोगाद्रोगी च — d) D2 दुःखी (for दु खान्)

75 a) V1 B Dn2 n3 गच्छेच्च (for °त) — c) D1 4 7 कुल श्रेष्ठ, D2 कुले श्रेष्ठ; D5, 6 8 10 कुलश्रेष्ठ, T3 G1 2 4 M कुलश्रैष्ठ्य(T3 M4 °श्रेष्ठ)म् (for कुरुश्रेष्ठ) T1 ऋद्धिमांश्च कुलश्रैष्ठ्यम्, T2 सिद्धिमान्वै कुलश्रैष्ठ्यम् — d) S आप्नुयाच्च (for प्रा°)

76 a) S एतत्ते सर्वमाख्यात — b) D1 2 4-10 T1 -वर्जनं (for °ने) — c) B5 अप्रवृत्तौ (for प्रवृत्तौ च) — d) B5 विधि- (for ऋषि) D1 2 संस्तुत (for निर्मितम्)

Colophon. — *Parvan name* B1 2 4 D1 शांति — *Sub parvan* V1 B1 3-5 Dn1 n2 D1 2, 3-10 M1-3 दानधर्म, D5 दानखड — *Adhy name* V1 B Dn मासभक्षण, D1 2 अमासभक्षणविधि, D4-6 9 मासदोष, D7 3 10 मासभक्षणदोष, T2 3 G2 4 मासभक्षणनिषेध, M4 मासविवर्जन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 115, B5 105, Dn1 113, D10 122, T1 M4 169, T2 3 G2 4 176, G3 M1 170, M2 3 171. — *Śloka no* Dn1, n2 85, D4 82.

११७

युधिष्ठिर उवाच ।
इमे वै मानवा लोके भृशं मांसस्य गृद्धिनः ।
विसृज्य भक्षान्विविधान्यथा रक्षोगणास्तथा ॥ १
नापूपान्विविधाकाराञ्शाकानि विविधानि च ।
षाडवान्रसयोगांश्च तथेच्छन्ति यथामिषम् ॥ २
तत्र मे बुद्धिरत्रैव विसर्गे परिमुह्यते ।
न मन्ये रसतः किंचिन्मांसतोऽस्तीह किंचन ॥ ३
तदिच्छामि गुणाञ्श्रोतुं मांसस्याभक्षणेऽपि वा ।
भक्षणे चैव ये दोषास्तांश्चैव पुरुषर्षभ ॥ ४
सर्वं तत्त्वेन धर्मज्ञ यथावदिह धर्मतः ।
किं वा भक्ष्यमभक्ष्यं वा सर्वमेतद्वदस्व मे ॥ ५
भीष्म उवाच ।
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
न मांसात्परमत्रान्यद्रसतो विद्यते भुवि ॥ ६
क्षतक्षीणाभितप्तानां ग्राम्यधर्मरताश्च ये ।
अध्वना कर्शिताना च न मांसाद्विद्यते परम् ॥ ७ C 13 5687 B 13 116 8 K. 13 178 8 M 13 105 6

117

☞ This adhy is missing in D_3 (cf. v l 13 82 37)

1 D_{5} G_2 om the ref — ^{a}) S मानुषा (for मानवा) — ^{b}) T_2 G M मांसेषु (for मांसस्य) V_1 B Dn नृशंसा मांसगृद्धि(B - गर्द्धि)न , $T_{1\,2}$ नृशंसा मांसेन गर्धिन — ^{c}) Some MSS भक्ष्यान् V_1 B Dn विसृज्य विविधान्भक्ष्या(B - °क्षा)न् — T_1 om 1^{d} — ^{d}) V_1 B Dn इव (for तथा)

2 T_1 transp 2^{a} and 2^{b} — ^{a}) All MSS (except $D_{1\,2}$; D_3 missing) om न — B_3 om 2^{d} T_1 om 2^{c} — ^{c}) V_1 पाडवान् , Dn_1 n^{c} खाड (for षाड°) V_1 $B_{1\,2\,4\,5}$ Dn न (for च) $D_{1-7\,9\,10}$ षा(D_7 षा , D_{10} न्वा)डवान्रसयोगाश्च , S (T_1 om) षाडवान्रसयुक्ता(M °योगा)न् — ^{d}) $D_{6\,8\,9}$ S न च, D_7 न वा (for तथा)

3 T_1 om 3 $T_{2\,3}$ G M_4 om 3^{ab} M_{1-3} transp 3^{ab} and 3^{cd} — ^{b}) V_1 $B_{4\,5}$ Dn_1 n_3 (marg) विषये, Dn_2 विषमे (for विसर्गे) $D_{1\,2}$ मुह्यति (for मुह्यते) B_{1-3} Dn_3 $D_{5\,9}$ [by corr] $_{10}$ विषये (Dn_3 °मे) परिमुह्यति (B_1 युज्यते), D_{6-9} त्रिवर्गे (D_8 °सर्गे , D_9 [before corr] °वर्गे) परिमुह्यति, M_{1-3} विवेश परिगृह्यते (sic) — ^{c}) D_4 चात्र, D_{6-9} चैव (for किंचित्) $D_{7\,10}$ न मन्ये रसवांश्चैव — ^{d}) T_3 मांसाद्य (for मांसतो) V_1 B Dn [इ]ति (for [इ]ह) D_{1-6} कश्चन (for किंचन) D_{10} मांसतोऽस्तीति कश्चन

4 ^{b}) V_1 B Dn $D_{5\,10}$ प्रभो, D_{6-9} [ऽ]पि च (for ऽपि वा) — ^{d}) D_{4-10} M तांश्चैव भरतर्षभ, T G तत्पापस्य च मोक्षण

5 T_1 om 5^{ab} — ^{a}) Dn_3 $D_{6\,7}$ सर्व- (for सर्वं) T_3 G $M_{1\,4}$ सर्वमत्त्वेन धर्मज्ञ — ^{b}) D_{6-9} पृच्छत , $D_{5\,10}$ सर्वत (for धर्मत) — ^{c}) Dn_1 च (for the first वा) Dn_2 D_{6-9} किं वा (Dn_2 च) भक्षमभक्षं वा — ^{d}) D_2 मत्यम् (for सर्वम्) D_{1-3} एव (for एतद्) — After 5, N (D_3 missing) ins

593* यथैतद्यादृश चैतद्गुणा ये चास्य वर्जने ।
दोषा भक्षयतो ये च तन्मे ब्रूहि पितामह ।

[(L 1) B_1 D_5 तथा (for यथा) Dn_2 यादृशे V_1 B Dn [ए]व (for [ए]तद्) — (L 2) V_1 वापि, B Dn येपि, D_4 येन (for ये च)]

6 ^{a}) S सर्वम् (for एवम्) — ^{b}) G_1 partly damaged T_2 यदा (for यथा) D_{1-10} पार्थिव (for भारत) — T_1 om 6^{c}–16^{d} — ^{c}) B_1 Dn_3 D_{1-10} S (T_1 om) नस्तीह (for अत्रान्यद्) V_1 B_{2-5} Dn_1 n_2 न मांसात्परम किंचिद् — ^{d}) D_{1-10} रसतो भु($D_{4\,5}$ वान्भु , D_{10} त्वे भु)वि किंचन

7 T_1 om 7 (cf v l 6) — ^{a}) $D_{1-7\,9\,10}$ क्षुध , D_8 क्षात- (for क्षत) — ^{b}) $D_{1\,2}$ $T_{2\,3}$ G ग्राम (for ग्राम्य) V_1 $B_{1\,2}$ (marg) $_{3-5}$ Dn $D_{6\,8}$ रतात्मना (for °श्च ये) — ^{c}) D_{4-9} व्याधिना, D_{10} $T_{2\,3}$ अध्वान (for अध्वना) Some MSS कर्षितानां $D_{7\,3}$ तु (for च)

C 13 5626 B 13. 116 9 K 13 178 9 M 13. 105. 7

सद्यो वर्धयति प्राणान्पुष्टिमग्र्यां ददाति च ।
न भक्षोऽभ्यधिकः कश्चिन्मांसादस्ति परंतप ॥ ८
विवर्जने तु बहवो गुणाः कौरवनन्दन ।
ये भवन्ति मनुष्याणां तान्मे निगदतः शृणु ॥ ९
स्वमांसं परमांसैर्यो विवर्धयितुमिच्छति ।
नास्ति क्षुद्रतरस्तस्मान्न नृशंसतरो नरः ॥ १०
न हि प्राणात्प्रियतरं लोके किंचन विद्यते ।
तस्माद्दयां नरः कुर्याद्यथात्मनि तथा परे ॥ ११
शुक्राच्च तात संभूतिर्मांसस्येह न संशयः ।
भक्षणे तु महान्दोषो वधेन सह कल्पते ॥ १२
अहिंसालक्षणो धर्म इति वेदविदो विदुः ।
यदहिंस्रं भवेत्कर्म तत्कुर्यादात्मवान्नरः ॥ १३
पितृदैवतयज्ञेषु प्रोक्षितं हविरुच्यते ।
विधिना वेददृष्टेन तद्भुक्त्वेह न दुष्यति ॥ १४
यज्ञार्थे पशवः सृष्टा इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
अतोऽन्यथा प्रवृत्तानां राक्षसो विधिरुच्यते ॥ १५

---

8 T1 om 8 (cf v l 6) —[b]) B5 अग्रा (for अग्र्या) B3 प्रयच्छति, B1-5 Dn1 n3 D1 4-9 M1-8 दधाति च (for ददाति च) — After 8[ab], T2 3 G M ins

594* नाशो भक्षणदोषस्य दानमेव सतां मतम् ।
क्षुधितानां द्विजानां च सर्वेषां चैव जीवनम् ।
दत्त्वा भवति पूतात्मा श्रद्धया लोभवर्जितः ।
शिक्षयन्ति न याचन्ते दर्शयन्त स्वमूर्तिभिः ।
अवम्येयमदानस्य मा भूदेव भवानिति । [5]
दानार्थं सुशुचिर्मांसं पुनर्नैव स भक्षयेत् ।

[(L. 1) Kumbh ed -दोष स्याद् (for -दोषस्य) T3 मतः (for मतं) —(L 2) M4 एव (for चैव) T2 3 G2 सर्वेषां चापि जीवितं (for the post. half) —(L 4) T2 3 G2 दर्शयन्ति (for °यन्त) —(L 6) T2 3 G2 दानाय (for °र्थं) T3 म (for सु) T2 3 G2 च (for न)]

—[c]) Dn1 भक्ष्यो, some MSS भक्ष्यो (for भक्षो) G3 4 ह्यधिक (for ऽभ्य°) D1-10 न भक्ष्येष्वधिकं किंचिन्

9 T1 om 9 (cf v l 6) —[a]) V1 B1-4 Dn निवर्जिते, G1 2 निवर्जने (for विव°) D1 2 वर्जने बहवो लोके —[c]) G1-8 भक्ष्यास्तु (for भवन्ति) —[d]) V1 B1-4 Dn2 D2 4 7 8 10 T2 3 G2 4 तत् (for तान्)

10 T1 om 10 (cf v l 6) 10[ab] = (var) 13 116 14[ab], 34[ab]; Manu (var) 5 52[ab] —[ab]) B स, T2 स्व (for स्व) N (except D1, D2 missing) मांसेन यो (for मांसैर्यो वि) —[c]) D5 क्षुद्रतरस् (for °तरम्) —[d]) V1 B3 4 5 Dn2 सु, B1 Dn1 n3 D2 स (for न) D1-5 10 तत, S (T1 om)

नृप (for नर)

11 T1 om. 11 (cf v l. 6) —[a]) D1 2 4 5 7 9 10 प्राणे (for प्राणात्) D8 न हि प्राणे प्रियतरो. —[b]) B1 किंचित्र (for किंचन)

12 T1 om 12 (cf v l 6) —[a]) G1-3 M शुक्राध् (for शुक्राच्) D5 शुक्राच मांसमपाविद्, T2 6 G4 शुक्राच्च तात संभूत — G3 om 12[cd] —[c]) D1 5 7-10 भक्षणे च, T2 3 G1 3 4 खादनेन, M खादने हि (for भक्षणे तु) —[d]) M1-3 मलेन (for वधेन) D5 कल्प्यते V1 B Dn निवृत्त्या पुण्यमुच्यते, D1 2 वधतुल्यं प्रकल्प्यते, T2 3 G1 3 4 म(G4 का)लेन स हि कल्पते, M4 मलेन स हि तुल्यते

13 T1 om 13 (cf. v l 6) D5 om (hapl) 13-15 D10 om (hapl) 13[c]-14[b], V1 B Dn read the same after 21 —[b]) V1 B Dn D1 6-9 G2 M धर्म (for वेद-) —[c]) D6-9 S (except M2, T1 om) यदि हिंस्र (for यदहिंस्रं) V1 B3 4 5 Dn यद्धिंसात्मकं कर्म —[d]) D1 6 7 9 G2 न (for तत्) T2 3 G1 3 4 M आत्मवित् (for °वान्)

14 For the sequence in V1 B Dn, cf v l. 13 T1 om 14 (cf v l 6) D5 om. 14, D10 om 14[ab] (for both, cf v l 13) —[a]) D1 6 8 9 यज्ञे च, D7 -यज्ञेन (for यज्ञेषु) —[b]) B3 प्रोक्षितो, Dn2 °ते (for °तं) D1 2 प्रोक्षितं न निरुच्यते — T3 om (hapl.) 14[c]-15[d] —[c]) D4 T2 G2 4 दैव-, D8 चेह (for वेद-) —[d]) G1 partly damaged G1 कृत्वा (for भुक्त्वा). T2 G2-4 M तद्भुक्त्वा नेह दूष्यते (G2 °ति)

15 T1 om 15 (cf v l 6) D6 om 15 (cf. v l. 13) T2 om 15 (cf v l 14) —[a]) D1, 2 4 6-10 यज्ञार्थं (for °र्थे) —[b]) D1 7-10 [पु]त्र (for [अ]पि).

क्षत्रियाणां तु यो दृष्टो विधिस्तमपि मे शृणु ।
वीर्येणोपार्जितं मांसं यथा खादन्न दुष्यति ॥ १६
आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षिताः सर्वशो मृगाः ।
अगस्त्येन पुरा राजन्मृगया येन पूज्यते ॥ १७
नात्मानमपरित्यज्य मृगया नाम विद्यते ।
समतामुपसंगम्य रूपं हन्यान्न वा नृप ॥ १८
अतो राजर्षयः सर्वे मृगयां यान्ति भारत ।
लिप्यन्ते न हि दोषेण न चैतत्पातकं विदुः ॥ १९
न हि तत्परमं किंचिदिह लोके परत्र च ।
यत्सर्वेष्विह लोकेषु दया कौरवनन्दन ॥ २०
न भयं विद्यते जातु नरस्येह दयावतः ।
दयावतामिमे लोकाः परे चापि तपस्विनाम् ॥ २१
अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति दयापरः ।
अभयं तस्य भूतानि ददतीत्यनुशुश्रुमः ॥ २२
क्षतं च स्खलितं चैव पतितं क्लिष्टमाहतम् ।
सर्वभूतानि रक्षन्ति समेषु विषमेषु च ॥ २३
नैनं व्यालमृगा घ्नन्ति न पिशाचा न राक्षसाः ।
मुच्यन्ते भयकालेषु मोक्षयन्ति च ये परान् ॥ २४
प्राणदानात्परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
न ह्यात्मनः प्रियतरः कश्चिदस्तीति निश्चितम् ॥ २५ C 13 5705 B. 13 116 26 K. 13 178 28 M 13 105 28

16 T1 om 16 (cf v 1 6) —a) D4-10 धर्मो (for दृष्टो) —b) D4 6 7 10 विधि (for विधिस्) —c) T2 3 G स्ववीर्योपार्जित मांस —d) V1 B Dn यथा भुञ्जन्, D4-8 10 तथा भुञ्जन (for यथा खादन्) D9 तथा भुक्ते न दुष्यति, S (T1 om.) यथा (T2 यदा, M तेन) भुंजन्न दू(G1 2 दु)ष्यते

17 For 17, cf 13 116 56 T1 transp 17ab and 17cd —a) T2 M1 3.4 देवत्या (for -दै°) —b) D4-10 सर्वतो (for °शो) V1 B Dn सर्वश प्रोक्षिता मृगा — D10 om (hapl) 17d-18a —d) D5 T2 3 G M2 (inf lin) 3 [स]तेन (for येन) T1 मृगया न तु पूजिता — After 17, S ins

595* रक्षणार्थाय भूताना हिंस्रान्हन्यान्मृगान्पुन ।
[T1 हिंस्रा हन्युर् (for हिंस्रान्हन्यान्) G2 3 द्विज, M अपि (for पुन°)]

18 D10 om. 18a (cf v l 17) T1 om 18 —d) M1 2 3 (also as in text) मृग (for न वा) V1 B Dn3 D1 मृत हन्यति (D1 °न्येत) इति वा (B° 3 च), Dn1 n2 D4 10 मृ(D5 10 पृ)त निघ्नति मानवा, D2 मृत हन्येत वा न वा, D4 6-9 रूप इति विह(D4 न ह, D7 च ह)ति च

19 a) D4 6-9 ततो, T2 अघो (for अतो) —b) D5 सर्वदा (for भारत) T1 न यानि मृगयां नृप — T1 om 19cd —c) V1 B Dn D4 6 8 9 T2 G2 4 M न हि लिप्यति दोषेण (V1 B Dn पापेन), D5 10 लिप्यते न हि पापेन, T3 न लिप्यति च दोषेण, G1 3 न च लिप्यति दो°. —d) B3 Dn3 वा (for च) V1 B4 पापक (for पातक) S (T1 om) भुवि (for विदु)

20 a) D4-10 [स]त (for तत्) V1 B Dn T2, 3 G न ह्यत सदृश (T2 3 G °शी) किंचिद्, T1 न ह्यत पातक किं° —b) D4 om (hapl) from लोके up to ष्विह (in 20c) T1 त्रिषु *** विद्यते —c) D2 तत् (for यत्) V1 B1-3 5 Dn D8 M [इ]ह भूतेषु, D6 7 9 [इ]ह लोके तु, T2 3 G2 4 [अ]पि भूतेषु (for [इ]ह लोकेषु) B4 या सर्वेष्विह भूतेषु, T1 कर्तव्या चेह भूतेषु, G1 3 सर्वेष्वपि हि भूतेषु —d) D1 2 4 यदा (for दया)

21 c) D4 लोके (for लोका) — After 21, V1 B Dn read 13a-14b

22 a) D1 2 भूतेषु (for -भूतेभ्यो) —c) T1 सर्व- (for तस्य) —d) D5-10 ददति, T3 G2 ददाति (for ददति) V1 B Dn1 D2 M2 3 -शुश्रुम (for °म) T1 वदतीत्यनुशुश्रुम

23 T1 om 23 —a) D2 T2 G4 क्षुत, T3 G1-3 क्षुध (for क्षत) V1 तु (for च) D4-10 [अ]पि (for [ए]व) —b) B2 क्षिप्तम्, G क्लिष्टम्, Bom ed कृष्टम् (for क्लिष्टम्) B1 आगत, D8 आहित (for आहतम्) T2 3 पतित क्लिष्टमाहि(T3 °ग)त

24 a) B3 नैव, T2 G1 नैत, M नैनान् (for नैनं) Some MSS व्याद and व्याळ (for व्याल) D4-7 9 नेमान्व्याळ(D6 7 °ल)मृगा इति, D8 10 नैन (D10 °त) व्याळमृगा इति —c) V1 B1 2 4 5 Dn मुच्यते, D4 6-9 S मुचति (for मुच्यन्ते) T1 काले तु (for कालेषु) —d) B1 तु (for च) V1 B2 4 5 Dn मोक्षयेद्यो भये प(V1 न)रान्

C. 13 5706 B 13 116 27 K. 13 178 29 M 13 105 29
अनिष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम भारत ।
मृत्युकाले हि भूतानां सद्यो जायति वेपथुः ॥ २६
जातिजन्मजरादुःखे नित्यं संसारसागरे ।
जन्तवः परिवर्तन्ते मरणादुद्विजन्ति च ॥ २७
गर्भवासेषु पच्यन्ते क्षाराम्लकटुकै रसैः ।
मूत्रश्लेष्मपुरीषाणां स्पर्शैश्च भृशदारुणैः ॥ २८
जाताश्चाप्यवशास्तत्र भिद्यमानाः पुनः पुनः ।
पाट्यमानाश्च दृश्यन्ते विवशा मांसगृद्धिनः ॥ २९
कुम्भीपाके च पच्यन्ते तां तां योनिमुपागताः ।
आक्रम्य मार्यमाणाश्च भ्राम्यन्ते वै पुनः पुनः ॥ ३०

नात्मनोऽस्ति प्रियतरः पृथिव्यामनुसृत्य ह ।
तस्मात्प्राणिषु सर्वेषु दयावानात्मवान्भवेत् ॥ ३१
सर्वमांसानि यो राजन्यावज्जीवं न भक्षयेत् ।
स्वर्गे स विपुलं स्थानं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ ३२
ये भक्षयन्ति मांसानि भूतानां जीवितैषिणाम् ।
भक्ष्यन्ते तेऽपि तैर्भूतैरिति मे नास्ति संशयः ॥ ३३
मां स भक्षयते यस्माद्भक्षयिष्ये तमप्यहम् ।
एतन्मांसस्य मांसत्वमतो बुध्यस्व भारत ॥ ३४
घातको वध्यते नित्यं तथा वध्येत बन्धकः ।
आक्रोष्टाक्रुश्यते राजन्द्वेष्टा द्वेष्यत्वमाप्नुते ॥ ३५

---

25 ^{c}) V_1 B Dn प्रियतर (for °तर) — ^{d}) S न श्रुत (for निश्चितम्) V_1 B Dn किंचिदस्तीह निश्चित

26 ^{a}) $T_{2\,3}$ G अरिष्ट (G_3 °ष्ट) (for अनिष्ट) — $D_{6\,8\,9}$ om (hapl) 26^{bc} — ^{c}) Dn_3 D_4 कालो हि, $D_{1\,2}$ -काले च, T_3 -कालाभि , M_4 -कालेभि- (for -काले हि) — ^{d}) $D_{1\,2}$ जायेत (for जायति) G_3 वै पर (for वेपथु)

27 ^{a}) S (except G_3) व्याधि (for जाति) N (except $D_{1\,2}$, D_8 missing) T G दु खैर् (for दु खे) — ^{c}) T_1 M पच्यते, T_2 तुष्यते, T_3 $G_{1\,3\,4}$ कृष्यते (for वर्तन्ते) G_3 मज्जत परिकृष्यते

28 ^{a}) $B_{1\,2}$ वासे च, D_{4-10} $T_{2\,3}$ $G_{1\,2\,4}$ वासेपि, G_3 वासे वि (for वासेषु) T_1 क्लिश्यते (for पच्यन्ते) — ^{b}) B_5 Dn_{1} n_{3} $T_{1\,2}$ क्षाराद्य (for क्षाराम्ल) $D_{1\,2}$ कट्वम्ललवणै रसै — ^{c}) V_1 $B_{3\,4\,5}$ Dn मूत्रस्वेद ; B_1 °मेद , B_3 पूयस्वेद , T_3 $G_{1\,3\,4}$ मूत्रै श्लेष्म (for मूत्रश्लेष्म) — ^{d}) V_1 B Dn परुषैर्, T_1 विसर्गैर् (for स्पर्शैश्च)

29 ^{a}) $D_{1\,2}$ पुत्र , T_1 तस्थुर् (for तत्र) — ^{b}) V_1 B Dn $D_{1\,4\,6\,8\,9}$ छिद्यमाना , $D_{5\,7\,10}$ तुद्य° (for भिद्य°) — $D_{1\,2\,10}$ T_3 om (hapl) 29^{c}–30^{d} — ^{c}) B_3 (marg as in text) Dn_1 n_2 पाच्यमानाश् ; D_7 पीड्य°, S (T_3 om) हन्य° (for पाट्य°) — ^{d}) B_5 $T_{1\,2}$ $G_{1\,3}$ गर्द्धिन (for गृद्धिन)

30 $D_{1\,2\,10}$ T_3 om 30 (cf v l 29) — ^{a}) $B_{3\,5}$ Dn_3 D_{4-9} T_1 पाकेषु , T_2 $G_{1\,3\,4}$ पाकेन (for पाके च) — ^{b}) $D_{4-7\,9}$ ततो (for ता ता) — ^{c}) V_1 B_3 धार्यमाणाश्, $D_{5\,6}$ मार्ग° (for मार्य°) T_1 M_4 आक्रम्य-माणास्त्रस्यन्ति (M_4 °स्त्रास्यते) — ^{d}) $D_{4-7\,9}$ भ्राम्यतेन्यैं , T_2 G M त्रास्यस्यन्ये (for भ्राम्यन्ते वै) T_1 त्रातार्-मुपयांति च

31 ^{a}) Dn_3 प्रियतम (for °तर) — ^{b}) $D_{1\,2}$ उपसृत्य (for अनु°) T_1 पृथिव्यामिह कश्चन — T_1 om 31^{c}–33^{d} — ^{c}) $D_{1\,2}$ प्राणेषु (for प्राणिषु)

32 T_1 om 32 (cf v. l 31) — ^{c}) Dn_3 स्वर्गे सु ; T_2 G आश्वासं , T_3 आश्वासान् , M आश्वास (for स्वर्गे स) $D_{5\,10}$ स्वर्गे स विपुले स्थाने

33 T_1 om 33 (cf v l 31). $D_{1\,10}$ om (hapl) 33 — ^{ab}) $D_{5\,7}$ transp मांसानि and भूतानां $T_{2\,3}$ G भूताना जीवनैषिणा (for 33^{b}) — ^{c}) G_1 partly damaged G_3 भक्ष्यत्येते (for भक्ष्यन्ते ते) D_2 चापि (for ऽपि तैर्) V_1 B Dn transp तै and भूतै — ^{d}) Dn_1 D_{6-9} M [अ]त्र (for [अ]स्ति)

34 ^{a}) B Dn_1 $D_{1,\,2\,4-8\,10}$ सं (for स) S मां भक्षयति य(G_2 °ते य-, G_4 °ति त)स्मात्स (G_2 °द्धि, G_4 °च्छो) — ^{d}) $B_{1\,2\,6}$ Dn_1 n_2 $D_{1\,2}$ अनु , $T_{2\,3}$ G M ततो (for अतो) T_1 गदित चेह भारत

35 ^{a}) T $G_{1\,3\,4}$ M हन्यते (for वध्यते) V_1 G_2 पातको क्षुध्य(G_2 हन्य)ते नित्यं — ^{b}) T_2 ततो, M_4 तदा (for तथा) D_{4-10} वध्यति, $G_{1\,3\,4}$ वध्येत (for व°) $D_{1\,2}$ वधिता (for बन्धक) V_1 B Dn तथा वध्यति भक्षिता, T_1 यथा वध्येव वधक; M_{1-3} ततो वध्यति वधक — ^{c}) G_{1-3} आक्रुष्टा, G_4 आमृष्टा (for आक्रोष्टा) $D_{5\,10}$ [आ]कृष्यते, Bom ed क्रुष्यते (for [आ]क्रुश्यते) T_2 आक्रुष्ट क्लिश्यते राजन् — ^{d}) V_1 B Dn तथा (for द्वेष्टा) D_{4-9} $T_{2\,3}$ G आप्नुयात् (for °ते) T_1 द्वेष्टा द्वेषं समाप्नुते

येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः ।
तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते ॥ ३६
अहिंसा परमो धर्मस्तथाहिंसा परो दमः ।
अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं तपः ॥ ३७
अहिंसा परमो यज्ञस्तथाहिंसा परं बलम् ।
अहिंसा परमं मित्रमहिंसा परमं सुखम् ।
अहिंसा परमं सत्यमहिंसा परमं श्रुतम् ॥ ३८
सर्वयज्ञेषु वा दानं सर्वतीर्थेषु चाप्लुतम् ।
सर्वदानफलं वापि नैतत्तुल्यमहिंसया ॥ ३९
अहिंस्रस्य तपोऽक्षय्यमहिंस्रो यजते सदा ।
अहिंस्रः सर्वभूतानां यथा माता यथा पिता ॥ ४०
एतत्फलमहिंसाया भूयश्च कुरुपुंगव ।
न हि शक्या गुणा वक्तुमिह वर्षशतैरपि ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

युधिष्ठिर उवाच ।
अकामाश्च सकामाश्च हता येऽस्मिन्महाहवे ।
कां योनिं प्रतिपन्नास्ते तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
दुःखं प्राणपरित्यागः पुरुषाणां महामृधे ।

C. 13 5724
B. 13 117 2
K. 13 179 2
H. 13 106 2

---

36 D2 om. (hapl.) 36. — b) T1 यत्तत् (for यद्यत्). D8-10 च (for य). — d) T2 अवाप्नुते (for उपाश्नुते). T1 तत्फलं समवाप्नुते.

37 T1 om. (hapl.) 37ab. — b) T2 च परमो (for [अ]हिंसा परो). G4 अहिंसा परमो दम. — G3 reads 37cd twice. M1-2 om. (hapl.) 37d-38c. — d) M4 अहिंसा परमा श्रुति.

38 M1-3 om. 38ab-de (cf. v. l. 37). D1-10 om. (hapl.) 38ab. — a) D2 धर्मम् (for यज्ञम्). — b) B Dn3 M4 फलं, T1 प्रियं (for बलम्). — c) D1 सत्यम्, T G M4 शौचम् (for मित्रम्). — d) D1 6 7 श्रुतं (for सुखम्). — D1 6 7 om. (hapl.) 38ef. — e) B1 G3 सत्रम्, T G1-2 M4 मित्रम् (for सत्यम्). — f) S अहिंसा परमा स(T1 G3 M1-3 श्रु, T2 ग, M4 र)ति.

39 a) V1 B (except B1) Dn3 वा स्नानं, T1 दानं च (for वा दानं). — b) D1 6 7 9 वेदेषु, D1 5 देवेषु (for तीर्थेषु). V1 B Dn3 वाप्लुतं, T G M1-3 चाप्लुतं (for चाप्लुतम्). D2 M4 सर्वयज्ञेषु वाप्लुतं (M4 चाप्लुतं). — c) Dn3 D8-10 M च (for वा). T2 तु (for [अ]पि). — d) D2 तेन, S नैव (for नैतत्).

40 a) Dn D8 9 10 अहिंसस्य (for °स्रस्य). — b) Dn3 अहिंसा (for °स्रो). V1 B3 M1 3 जयते, B1 D1-10 T G M2 4 जायते (for यजते). — c) M1 3 अहिंसा (for °स्र). — d) D8 9 T1 2 तथा (for the second यथा). — After 40, D6 10 ins.:

596* अगस्त्येन पुरा राजन्मांसभक्षं तु जाङ्गले ।

41 a) T1 एते (for एतत्). G1 बलम् (for फलम्). D 10 T2 3 G1-2 अहिंसाया (for °या). — b) D1 नंदन (for पुंगव). — c) S शक्या वै (T1 °क्यास्ते) (for हि शक्या). — d) V1 B Dn D2 अपि (for इह).

Colophon. — Parvan name: B1 2 4 Dn3 D1 शांति. — Sub-parvan: V1 B1-2 5 D1 2 5 8 10 M1-3 दानधर्म. — Adhy. name: V1 B4 5 Dn D1 मांसभक्षणं, B1 2 D2 अमांसभक्षणं, B3 अहिंसा, D8-10 मांसभक्षणे दोषः. — Adhy. no. (figures, words or both): V1 Dn3 116, D10 123, T1 M4 170, T2 3 G2 4 177, G1 3 M1 171, M2 3 172. — Śloka no.: Dn1 n2 43.

118

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 a) B1 om. (hapl.) सकामाश्च. — b) D1-10 T G M2 ये हता (by transp.), M3 ये मृता. G1 स्युर् (for ऽस्मिन्). V1 B Dn ये हता स्म म(B5 सुम)-हामृधे. — c) V1 B Dn1 n3 गतिं (for योनिं). Dn2 कां गतिं प्रतिपद्यते.

C. 13 5724 B 13 117 2 K 13 179 2 M 13 106 2 जानामि तत्त्वं धर्मज्ञ प्राणत्यागं सुदुष्करम् ॥ २
समृद्धे वासमृद्धे वा शुभे वा यदि वाशुभे ।
कारणं तत्र मे ब्रूहि सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ ३

भीष्म उवाच ।

समृद्धे वासमृद्धे वा शुभे वा यदि वाशुभे ।
संसारेऽस्मिन्समाजाताः प्राणिनः पृथिवीपते ॥ ४
निरता येन भावेन तत्र मे शृणु कारणम् ।
सम्यक्चायमनुप्रश्नस्त्वयोक्तश्च युधिष्ठिर ॥ ५
अत्र ते वर्तयिष्यामि पुरावृत्तमिदं नृप ।
द्वैपायनस्य संवादं कीटस्य च युधिष्ठिर ॥ ६
ब्रह्मभूतश्चरन्विप्रः कृष्णद्वैपायनः पुरा ।
ददर्श कीटं धावन्तं शीघ्रं शकटवर्त्मनि ॥ ७
गतिज्ञः सर्वभूतानां रुतज्ञश्च शरीरिणाम् ।
सर्वज्ञः सर्वतो दृष्ट्वा कीटं वचनमब्रवीत् ॥ ८
कीट संत्रस्तरूपोऽसि त्वरितश्चैव लक्ष्यसे ।
क्व धावसि तदाचक्ष्व कुतस्ते भयमागतम् ॥ ९

कीट उवाच ।

शकटस्यास्य महतो घोषं श्रुत्वा भयं मम ।
आगतं वै महाबुद्धे स्वन एष हि दारुणः ।
श्रूयते न स मां हन्यादिति तस्मादपाक्रमे ॥ १०

---

2 Before 2, T_3 ins भीष्म — ^{a}) D_6 दु खात् (for दु खं) — ^{b}) D_{4-10} महाहवे (for °मृधे) — ^{c}) T_1 G $M_{1\ 4}$ चाह, $T_{2\ 3}$ चेह (for तत्त्व) V_1 B Dn जानासि त्व महाप्राज्ञ; D_{4-10} °मि धर्मतत्त्वज्ञ — ^{d}) Some MSS सुदु कर T_1 G_{1-3} M_4 प्राणत्याग सुदुष्कर

3 $D_{4\ 6\ 7\ 9\ 10}$ T_3 om (hapl) 3 T_1 om. 3^a–5^b — ^{a}) V_1 B Dn $D_{3\ 8}$ समृद्धौ वासमृद्धौ वा, T_2 समृद्धे वा शुभे वा य — ^{b}) Dn_3 शुभ वा, T_2 समृद्धे (for शुभे वा) D_5 शुभ वा यदि वाशुभं — After 3^{ab}, T_2 G M read 4^{cd} repeating it in its proper place — ^{d}) D_5 [s]सि हि (by transp) Dn_2 सं- (for मे)

4 T_1 om 4 (cf. v 1 3) T_3 om the ref. — ^{a}) V_1 B Dn D_3 समृद्धौ वासमृद्धौ वा — G_1 om 4^b T_2 G M read 4^{cd} for the first time after 3^{ab} — ^{c}) Dn_3 वा (for ऽस्मिन्) D_{4-10} समायाता, T_2 G_2 (both both times) $_3$ (second time) $_4$ (both times) समे जाता, T_3 परे जाता, $G_{1\ 3}$ (both first time) सदा जाता (for समाजाता) — ^{d}) T_2 G M (all first time) प्राणिनोऽभिर(G_3 °नो हि र)ता कथं

5 T_1 om 5^{ab} (cf v 1. 3) — ^{a}) D_1 नियता, G_2 विरता (for नि°) G_4 योग (for येन) — ^{b}) D_5 तत्र मे कारण शृणु — ^{c}) $D_{7\ 10}$ वा, $T_{2\ 3}$ G_4 तु (for च) T_1 सुस (for अनु) — ^{d}) V_1 B Dn D_3 त्वयोक्तस्तु, D_{6-10} $T_{1\ 3}$ $G_{1\ 3}$ M त्वद्यु(T_1 °दु) क्तश्च, T_2 G_2 सद्युक्त च, G_4 तद्युक्त च (for त्वयोक्तश्च)

6 $D_{4\ 7}$ om (hapl) 6 — ^{a}) $D_{6\ 8-10}$ T_2 तत्र (for अत्र) D_3 T_1 अत्र ते वर्ण(T_1 कीर्त)यिष्यामि — ^{b}) $D_{1\ 2}$ पुराकल्पम् (for °वृत्तम्) T_1 शृणु (for नृप) — ^{c}) $D_{1\ 2,\ 10}$ वदत, $D_{6\ 8}$ देवस्य (for सवाद) — ^{d}) V_1 कीटस्य तु, D_5 T_1 °कस्य (for °स्य च)

7 ^{b}) D_7 द्वीपायन (for -द्वैपा°)

8 ^{b}) V_1 B Dn भाषाज्ञश्च, T_1 भूत° (for रुत°) G_3 भूतज्ञश्च शरीरिण — ^{c}) V_1 B Dn स तदा, S त्वरित (for सर्वतो) D_{4-10} सर्वज्ञ सर्वदर्शी च

9 D_4 om 9 Before 9, some MSS ins व्यास — ^{a}) D_{6-10} सतत, T_1 त्वं जीव, T_2 G M त्व त्रस्त- (for संत्रस्त) T_3 कीटस्त्व त्रस्तरूपेण — ^{b}) Dn_2 T_2 लक्ष्यते (for °से) — ^{c}) $T_{2\ 3}$ G M च वा(M चावा) सस् (for धावसि) T_1 क्व चावासस्तव पर

10 ^{a}) $D_{2\ 10}$ व्रजतो (for महतो) $D_{4\ 6,\ 7\ 9}$ S शकटव्रजस्य महतो (hypermetric) — ^{b}) V_1 $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ घोर (for घोष) S महद् (for मम) — $G_{1\ 3}$ om 10^{cd} — ^{c}) $D_{5\ 10}$ हि, S ($G_{1\ 3}$ om) मे (for वै) — ^{d}) B_5 D_4 एव (for एष) — T_1 om. 10^{ef} — ^{e}) V_1 B_{2-5} Dn D_{10} न च मां, B_1 च स मा, $D_{4\ 6-8}$ M न स मा, D_5 स च मा, T_2 G तु स मा (T_2 G_2 मां), T_3 हि स मा (for न स मा) — ^{f}) $T_{2\ 3}$ इतस् (for इति) $B_{1\ 6}$ $D_{6\ 7}$ G M_4 अपक्रमे (for अपा°) V_1 $B_{2\ 4\ 5}$ Dn इति ह्यस्मादपक्रमे

11 ^{a}) D_4 शृण्वता (for श्वसतां) B $Dn_{1\ n3}$ D_3 [ए]न, $D_{1\ 2}$ T_1 [ए]प, $D_{4-7\ 9\ 10}$ [ए]तं; G_2 [ए]त्र (for [ए]व) — ^{b}) T G M_4 गोत्रूपाणां, M_{1-3} गोधुर्याणा (for गोपुत्राणा) V_1 B Dn प्रतोद्यता, $D_{4\ 6-9}$ प्रणोद्यतां, $D_{5\ 10}$ प्रधावता (for प्रचोद्यताम्)

श्वसतां च शृणोम्येवं गोपुत्राणां प्रचोद्यताम् ।
वहतां सुमहाभारं संनिकर्षे स्वनं प्रभो ।
नृणां च संवाहयतां श्रूयते विविधः स्वनः ॥ ११
सोढुमस्मद्विधेनैष न शक्यः कीटयोनिना ।
तस्मादपक्रमाम्येष भयादस्मात्सुदारुणात् ॥ १२
दुःखं हि मृत्युर्भूतानां जीवितं च सुदुर्लभम् ।
अतो भीतः पलायामि गच्छेयं नासुखं सुखात् ॥ १३

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स तु तं प्राह कुतः कीट सुखं तव ।
मरणं ते सुखं मन्ये तिर्यग्योनौ हि वर्तसे ॥ १४
शब्दं स्पर्शं रसं गन्धं भोगांश्चोच्चावचान्बहून् ।
नाभिजानासि कीट त्वं श्रेयो मरणमेव ते ॥ १५

कीट उवाच ।

सर्वत्र निरतो जीव इतीहापि सुखं मम ।
चेतयामि महाप्राज्ञ तस्मादिच्छामि जीवितुम् ॥ १६
इहापि विषयः सर्वो यथादेहं प्रवर्तितः ।
मानुषास्तिर्यगाश्चैव पृथग्भोगा विशेषतः ॥ १७
अहमासं मनुष्यो वै शूद्रो बहुधनः पुरा ।
अब्रह्मण्यो नृशंसश्च कदर्यो वृद्धिजीवनः ॥ १८
वाक्तीक्ष्णो निकृतिप्रज्ञो मोष्टा विश्वस्य सर्वशः ।

C 13 5742
B 13 117 20
K 13 179 20
M 13 106 20

---

om 11^{cd} — ^{c}) B_3 सुवह, $D_{5\,10}$ तु महा (for सुमहा) — ^{d}) V_1 $B_{1\,4}$ Dn^{*} सनिकर्षे (for °र्षे) $D_{3\,9}$ G_3 स्वय (for स्वन) $D_{8\,10}$ नृप (for प्रभो) B_5 सनिकर्षन्वन विभो — ^{f}) $D_{1\,2}$ स्वर (for स्वन) T $G_{1\,3\,4}$ M_4 श्रूयंते विविधा स्वना

12 T_1 om 12^{ab} — ^{a}) V_1 B Dn श्रोतुम्, D_4 corrupt, $T_{2\,3}$ G वोढुम् (for सो°) D_{10} S (T_1 om) अस्मद्विधैर् (for °धेन) B_1 [ए]व, $D_{1\,2}$ [इ]ह (for [ए]ष) — ^{b}) $D_{1\,2}$ सम्यक् (for शक्य), G M °योनिभि (for °ना) — ^{c}) V_1 B Dn D_{10} अति- (for अप) S तस्मादहमप(M °ति)क्रामे — ^{d}) $T_{2\,3}$ G तस्मात् (for अ°)

13 ^{a}) $D_{1\,2\,4-10}$ दुःखो (for दुःख) T G_{1-3} M मृत्युर्हि (by transp) — ^{b}) D_{1-10} हि, T_1 तु (for च) — T_1 om 13^{cd} — ^{c}) D_5 ततो (for अतो) M_4 भीत्या (for भीत) — ^{d}) B_1 [अ]पि असुख, $T_{2\,3}$ G [आ]पद् यथा, M_4 [अ]सुख यथा (for °ख सुखात्) D_{1-10} गच्छेय यत्र न (D_{11} मे) सुख

14 ^{a}) B_1 D_1 T_1 तत, D_4 तदा, $T_{2\,3}$ G M च त (for तु त) — ^{c}) $D_{1\,2\,4-10}$ सुख ते मरण मन्ये — ^{d}) V_1 B Dn तु (for हि)

15 ^{b}) $D_{1\,2\,4-10}$ शुभान् (for बहून्) — ^{c}) $D_{1\,5-7\,9\,10}$ M_{1-3} कीटत्वे (for कीट त्व) — ^{d}) D_3 च (for ते)

16 ^{a}) D_4 $T_{2\,3}$ G_3 सर्वतो (for °त्र) D_1 हि रतो, T_1 च गतो (for निरतो) — ^{b}) V_1 B Dn इतश्चापि, D_{10} S इहापि च (for इतीहापि) — ^{c}) $D_{6\,10}$ चिंतयामि (for चेत°) B_2 D_1 महाप्रज्ञ — ^{d}) V_1 D_1 T_1 जीवित (for °तुम्)

17 T_1 om 17 — ^{a}) M [अ]स्ति (for [अ]पि) $D_{1\,4\,5\,7\,9\,10}$ इहापि विषया सर्वे — ^{b}) $D_{1\,4\,5\,7\,9}$ प्रवर्तिता, D_2 G_4 प्रकीर्तित (D_2 °ता) (for प्रवर्तित) — ^{c}) B_2 damaged, T $G_{1\,4}$ M मनुष्यास् (for मानुषास्) V_1 Dn_2 तैर्यंजाश्च, $B_{1\,3\,4}$ तिर्यग्जाश्च, B_2 Dn_1 n_2 स्थैर्यजाश्च (for तिर्यगाश्च) B_5 मानुष्यास्तैर्यजाताश्च, D_2 तिर्यग्गा मानुषाश्चैव, G_3 मनुष्यगास्तिर्यगाश्चैव (hypermetric) — ^{d}) $D_{1\,4-10}$ पृथग्भावा, T_3 °ग्भोगान्, G_1 °ग्भोग (for °ग्भोगा) D_2 पृथगेवाविशेषत

18 ^{a}) D_2 आसे (for आसम्) T G M_4 मनुष्येषु (for °ष्यो वै) — ^{b}) V_1 B Dn प्रभो, D_8 स्मृत (for पुरा) — ^{d}) D_{3-9} $T_{1\,2}$ $G_{1\,3\,4}$ M वृद्धि- (for वृद्धि-) B_4 जीविक (for जीवन) D_4 T_3 कदर्यो वृद्धिजीविन

19 T_1 om 19^{ab} — ^{a}) D_4 प्राक्श्लक्ष्णो, D_{5-10} वाक्श्लक्ष्णो (for वाक्तीक्ष्णो) $T_{2\,3}$ G M_4 वाक्श्लक्ष्णो (T_2 °क्शठ्यो) ह्यकृतप्रज्ञो, M_{1-3} श्लक्ष्णवागकृत° — ^{b}) B_1 नेष्टो (sic), B_2 $D_{5\,8\,10}$ द्रष्टा, $D_{6\,7\,9}$ मोहे (for मोष्टा) Dn_2 सर्वस्य (for विश्वस्य) S (T_1 om) द्रष्टा विश्वस्य कर्मण — ^{c}) Bom ed मिथ्या- (for मिथ) V_1 B_{2-5} Dn_2 n_3 $D_{4-7\,9\,10}$ [ऽ]पनि(B_3 Dn_2 $D_{5\,10}$ °वि)धिना, B_1 Dn_1 [ऽ]पि नि(Dn_1 वि)धिना (for ऽपनिधन) D_8 दुष्टबुद्धिं समाश्रित्य; T G M_4 मिथो गुप्तनिधि(T_1 °सुधी, G_4 °रति)र्नित्य — ^{d}) D_4

C. 13. 5742 B 13 117 20 K. 13 179 20 M 13 106 20 मिथःकृतोऽपनिधनः परस्वहरणे रतः ॥ १९
भृत्यातिथिजनश्चापि गृहे पर्युषितो मया ।
मात्सर्यात्स्वादुकामेन नृशंसेन बुभूषता ॥ २०
देवार्थं पितृयज्ञार्थमन्नं श्रद्धाकृतं मया ।
न दत्तमर्थकामेन देयमन्नं पुनाति ह ॥ २१
गुप्तं शरणमाश्रित्य भयेषु शरणागताः ।
अकस्मान्नो भयात्त्यक्ता न च त्राताभयैषिणः ॥ २२
धनं धान्यं प्रियान्दारान्यानं वासस्तथाद्भुतम् ।
श्रियं दृष्ट्वा मनुष्याणामसूयामि निरर्थकम् ॥ २३
ईर्ष्युः परसुखं दृष्ट्वा आततायी बुभूषकः ।
त्रिवर्गहन्ता चान्येषामात्मकामानुवर्तकः ॥ २४
नृशंसगुणभूयिष्ठं पुरा कर्म कृतं मया ।
स्मृत्वा तदनुतप्येऽहं त्यक्त्वा प्रियमिवात्मजम् ॥ २५
शुभानामपि जानामि कृतानां कर्मणां फलम् ।
माता च पूजिता वृद्धा ब्राह्मणश्चार्चितो मया ॥ २६
सकृज्जातिगुणोपेतः संगत्या गृहमागतः ।
अतिथिः पूजितो ब्रह्मंस्तेन मां नाजहात्स्मृतिः ॥ २७
कर्मणा तेन चैवाहं सुखाशामिह लक्षये ।
तच्छ्रोतुमहमिच्छामि त्वत्तः श्रेयस्तपोधन ॥ २८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

---

om हरणे.

20 T_1 om. 20^{ab} — ^{a}) V_1 D_2 S (T_1 om) -जनाश्च, Dn_3 -कृतश्च (for -जनश्च) $D_{1\ 3\ 4-10}$ [गृ]त्र (for [अ]पि) — ^{b}) V_1 B_2 Dn पर्येशितो, D_{4-10} यद्वचितो, S (T_1 om) पर्या(G_2 °र्यं)शिता (M °तं) (for पर्युषितो) — ^{c}) G_{1-3} मांसस्य (for मात्सर्यात्) — ^{d}) V_1 $B_{1\ 3-5}$ Dn $D_{4-8\ 3-10}$ T G M_4 बुभुक्ष(T_1 °क्षि)ता; B_2 damaged (for बुभूषता)

21 ^{a}) D_{4-10} देवता (for देवार्थं) $G_{1\ 2}$ अपि (for पितृ) G_3 देवार्थमपि धर्मार्थम् — ^{b}) D_{4-10} न तु श्राद्धं; $T_{2\ 3}$ G न च श्राद्धं (for अन्न श्रद्धा) V_1 $B_{1-3\ 5}$ Dn -हृत (for -कृत) B_4 अन्नं श्राद्ध हृतं मया, T_1 न च श्रद्धा कृता मया, M_{1-3} अन्नं शुद्ध कृत मम — ^{c}) V_1 B_1 $D_{6\ 7\ 10}$ अन्न, B_4 D_9 अन्नं (for अर्थं) D_4 T G M_4 न दत्तमन्नकामेषु (D_4 °भ्यो) — ^{d}) D_{1-7} मया तत्र, D_8 मयान्नं तु (for देयमन्न) V_1 B Dn D_8 पुरा किल (for पुनाति ह) D_{10} S दत्तमन्नं लुनामि च

22 ^{b}) V_1 $T_{1\ 2}$ G_3 भयेषु शरणागत (T_1 °तं; T_2 G_3 °तान्) — ^{c}) V_1 B Dn D_{4-10} ते मया (for नो भयात्) — ^{d}) V_1 B Dn न त्राता अभयैषिण — For 22^{cd}, S subst

597* त्यक्त्वाकस्माद्विशायां च न दत्तमभयं मया ।
[M त्यक्तास्माकं (for त्यक्त्वाकस्मात्)]

23 $G_{1\ 3}$ om (hapl) 23–26 — ^{a}) Dn_3 D_1 धन- (for धनं). V_1 D_1 T_2 प्रिय, B_1 श्रिय (for प्रियान्) G_2 M_{1-3} धनधान्य प्रिया दारा — ^{b}) T_1 गृह (for [अ]द्भुतम्) — ^{c}) $D_{1\ 4-10}$ श्रियो (for श्रिय)

24 $G_{1\ 3}$ om 24 (cf v l 23) T_1 om 24^{ab} — ^{a}) T_2 G_4 श्रिय, T_3 श्रिया, G_2 श्रिया; M_{1-3} कृश (for ईर्ष्युः) M_4 श्रिया सुखपरं दृष्ट्वा — ^{b}) V_1 D_8 अन्यस्य च, B Dn अ(B_1 ह्य)न्यस्य न, $D_{1\ 2}$ ह्याततायी, D_{10} T_3 M यातनाय (for आततायी) T_2 G_2 यातनायाबुभुक्षित, G_4 यातनाय बुभूषित — ^{c}) $D_{1\ 2}$ -हर्ता (for -हन्ता) — ^{d}) $D_{1\ 2}$ मातृ (for आत्म). D_4 मूर्खाणामनिवर्तक, D_{5-8} गुरूणां नानुवर्तिता, D_{10} मूर्खाणां चानुवर्तिता

25 $G_{1\ 3}$ om 25 (cf v l 23) — ^{a}) $T_{2\ 3}$ G_2 -भूयिष्ठ (for °ष्ठं) — ^{b}) $D_{6\ 10}$ मया कृत (by transp) — After 25^{ab}, T_1 ins

598* तेनैषा कुपिता प्राप्ता भयस्य जननी सदा ।

— T_1 om 25^{c}–27^{b} — ^{c}) D_5 तप्येत, D_{6-9} तप्येय, D_{10} तप्येतत्, T_2 $G_{2\ 4}$ M_4 -तप्ये वै (for तप्येऽहं) D_4 श्रुत्वा तदनुतप्येय, T_3 कृत्वा तदनुतप्ये वै — ^{d}) V_1 B Dn हित्वा, T_2 यथा (for त्यक्त्वा) T_3 प्रेयं मम (for प्रियमिव) D_4 [आ]त्मज (for °जम्)

26 $G_{1\ 3}$ om 26 (cf v l 23) T_1 om 26 (cf v l 25) — ^{a}) V_1 B Dn नाभि (for अपि) — ^{c}) D_{4-10} [अ]पि (for च) — ^{d}) $D_{2\ 4-6\ 8-10}$ ब्राह्मणाश्चार्चिता मया

27 T_1 om 27^{ab} (cf v l 25) $G_{1,3}$ read 27 twice. — ^{c}) G_1 (both times) $_3$ (first time) वृद्धो (for ब्रह्मंस्) — ^{d}) $G_{1\ 3}$ (both first time) ब्राह्मण

११९

व्यास उवाच ।

शुभेन कर्मणा यद्वै तिर्यग्योनौ न मुह्यसे ।
ममैव कीट तत्कर्म येन त्वं न प्रमुह्यसे ॥ १
अहं हि दर्शनादेव तारयामि तपोबलात् ।
तपोबलाद्धि बलवद्बलमन्यन्न विद्यते ॥ २
जानामि पापैः स्वकृतैर्गतं त्वां कीट कीटताम् ।
अवाप्स्यसि परं धर्मं धर्मस्थो यदि मन्यसे ॥ ३
कर्म भूमिकृतं देवा भुञ्जते तिर्यगाश्च ये ।
धर्मादपि मनुष्येषु कामोऽर्थश्च यथा गुणैः ॥ ४
वाग्बुद्धिपाणिपादैश्चाप्युपेतस्य विपश्चितः ।
किं हीयते मनुष्यस्य मन्दस्यापि हि जीवतः ॥ ५
जीवन्हि कुरुते पूजां विप्राग्र्यः शशिसूर्ययोः ।
ब्रुवन्नपि कथां पुण्यां तत्र कीट त्वमेष्यसि ॥ ६
गुणभूतानि भूतानि तत्र त्वमुपभोक्ष्यसे ।
तत्र तेऽहं विनेष्यामि ब्रह्मत्वं यत्र चेच्छसि ॥ ७
स तथेति प्रतिश्रुत्य कीटो वर्त्मन्यतिष्ठत ।

C. 13 5759
B. 13 118 8
K. 13 180 7
M 13. 106 37

श्चार्चितो मया

28 T1 om 28^{ab} — ^{a}) V1 B Dn पुनरेव (for तेन चैव) S (T1 om) कर्मणानेव (M1-3 मिह) चैवाह — ^{b}) D4 6 9 इव, M1-3 इप (for इह) V1 B Dn सुखमागामि लक्षये

Colophon om in S — *Parvan name* B1 3 4 Dn2 D1 शांति — *Sub parvan* V1 B1-3 6 Dn1 n2 D1 4 5 10 दानधर्म — *Adhy name* V1 B Dn D1 2 4 6-9 कीटोपाख्यान D5 10 कीटकोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) V1 117, B5 107, Dn1 115, D10 124 — *Śloka no* Dn1 29, D4 26

119

☞ This adhy is missing in D3 (cf v l 13 82 37)

1 T1 om 1^{ab} — ^{b}) B1 मुच्यसे, D1 4 6-10 मुह्यमि (for °से) — D3 om 1^{c}–2^{d} — ^{c}) D10 T2 3 G तद् (for मम) — ^{d}) D1 प्रमुह्यसि D4-9 येन न त्व प्रमुह्यमि

2 D3 om 2 (cf v l 1) — ^{a}) B1 3 4 6 Dn त्वा, D4-10 ते, T3 म (for हि)

3 ^{a}) V1 B Dn2 D1 2 सुकृतैर् (for स्व°) — ^{b}) T3 गतार्थं (for गत त्वा) — ^{c}) V1 B Dn पुनर् (for पर) Dn2 om धर्मं — ^{d}) V1 B2-5 Dn1 n2 धर्मं तु, B1 धर्म्यं त्व, S मानुष्ये (T1 °ष्यं, G1 3 °पे) (for धर्मस्थो) D4-10 धर्मं यदभिमन्य(D7 °गम्य)से

4 T1 om 4 — ^{a}) T3 कर्मं भूमौ, G1 3 कर्मं भूत°, G2 धर्मभूत (for कर्म भूमि) M दैवं (for देवा) — ^{b}) T3 G4 ते (for ये) D1 3 तिर्यंचश्चापि भुंजते — ^{c}) V1 B Dn धर्मोपि हि, T2 3 G धन्या अपि, M धर्मा अपि (for धर्मादपि) — ^{d}) D4-9 कामार्थश्च (for कामोऽर्थश्च) V1 B Dn कामार्थाश्च तथा गुणा ; S (T1 om) कामार्थाश्च यथागुणा (G2 °णं)

5 ^{b}) V1 B Dn D5 ह्यपेतस्य, T2 3 G1-3 समुपेता, G4 समन्वेता (for [अ]प्युपेतस्य) — T1 om (hapl) 5^{cd} — ^{c}) V1 B Dn हास्यति, T2 3 G आयाति ; M हायाति (for हीयते) — ^{d}) T2 3 G [अ]र्थस्य (for [अ]पि हि) V1 जीवित, D3 जायते (for जीवत) D4-10 मंत्रार्थस्यापि जीवत (sic), M मद्स्यार्थस्य जीवित

6 ^{a}) D4 6-9 जीवति, T2 3 G दैवे य , M1-3 दैवे हि, M4 दैवेय (for जीवन्हि) T1 कुर्वंति च सदा पूजा॰ — ^{b}) D5 10 T G विप्राग्नि (sic) (for °ग्र्य) — T1 om 6^{c}–7^{b} D5 om 6^{d}–8^{a}

7 D5 om 7, T1 om 7^{ab} (for both, cf v l. 6) — ^{a}) Dn1 om (hapl) one भूतानि D6-9 भूतानां (for °नि) — ^{c}) D10 S क्रमात् (for तत्र) — ^{d}) D10 S यदि (for यत्र) V1 B3-5 चैष्यसि, B1 D4 6-9 वेत्स्यसि ; Dn वैष्यसि, D3 गच्छसि, T1 मन्यसे (for चेच्छसि)

8 D5 om 8^{a} (cf v l 6) Before 8, D1 2 ins वैशंपायन — ^{b}) D10 T G कीट समव(T1 °मुप)तिष्ठत, M कीटवत्सम(M4 °त्स न्य)ति° — Dn1 n2 D4-9

C. 13 5761 B 13 118 10 K 13 120 8 M 13 107 37

तमृषिं द्रष्टुमगमत्सर्वास्वन्यासु योनिषु ॥ ८
श्वाविद्गोधावराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् ।
श्वपाकवैश्यशूद्राणां क्षत्रियाणां च योनिषु ॥ ९
स कीटेत्येवमाभाष्य ऋषिणा सत्यवादिना ।
प्रतिस्मृत्याथ जग्राह पादौ मूर्ध्ना कृताञ्जलिः ॥ १०

कीट उवाच ।

इदं तदतुलं स्थानमीप्सितं दशभिर्गुणैः ।
यदहं प्राप्य कीटत्वमागतो राजपुत्रताम् ॥ ११
वहन्ति मामतिबलाः कुञ्जरा हेममालिनः ।
स्यन्दनेषु च काम्बोजा युक्ताः परमवाजिनः ॥ १२
उष्ट्राश्वतरयुक्तानि यानानि च वहन्ति माम् ।
सबान्धवः सहामात्यश्चाश्नामि पिशितौदनम् ॥ १३
गृहेषु सुनिवासेषु सुखेषु शयनेषु च ।
परार्ध्येषु महाभाग स्वपामीह सुपूजितः ॥ १४
सर्वेष्वपररात्रेषु सूतमागधबन्दिनः ।
स्तुवन्ति मां यथा देवं महेन्द्रं प्रियवादिनः ॥ १५
प्रसादात्सत्यसंधस्य भवतोऽमिततेजसः ।
यदहं कीटतां प्राप्य संप्राप्तो राजपुत्रताम् ॥ १६
नमस्तेऽस्तु महाप्राज्ञ किं करोमि प्रशाधि माम् ।
त्वत्तपोबलनिर्दिष्टमिदं ह्यधिगतं मया ॥ १७

---

ins after 8[ab] D10 after 8[cd]

599* शकटव्रजश्च सुमहानागतश्च यदृच्छया ।
चक्राक्रमेण भिन्नश्च कीट प्राणान्मुमोच ह ।
सम्भूत क्षत्रियकुले प्रसादादमितौजस ।

[(L 1) Prior half hypermetric Dn1 D1 शकटो व्रजश्च सुमहान् (for the prior half) — D5 10 read line 3 after 9, D8 reads it after 601*]

— D10 reads 8[cd] twice — [c]) B1 5 D1-9 10 (second time) M1-8 ऋषिर् (for ऋषिं) T1 कीट स देहं त्व यत्नाय — [d]) T1 जातो हि (for सर्वासु) — D5-9 ins after 8 D1 after 9 D10 after the second occurrence of 8[cd]

600* ददर्श च महाराज संप्राप्त राजपुत्रताम् ।

9 D6 7 8 om 9 — [a]) B1 D2 G M श्वाविद्गोधा, D1 श्वाविद्गोश्च (for श्वाविद्गोधा) — [c]) V1 B Dn D8 T2 M श्वपाकशूद्रवैश्याना — After 9, D1 ins 600* and D5 10 read line 3 of 599*, while D8 ins. after 9

601* एतास्वेव क्रमेणैव योनिष्वाम स्वकर्मणा ।

— After the above, D8 reads line 3 of 599*

10 D1 om 10-11 — [a]) V1 B Dn G2 एवम् (for [इ]त्येवम्) D1 2 कथितो, D5-10 आदिष्टो, M आख्यातो (for आभाष्य) T1 तासु तासु समाख्यातो, T2 3 G1 3 4 स कीटत्वं (T3 °त्वे) समाख्यातस् — [b]) D1 2 5 10 मुनिना (for ऋषिणा) T1 ब्रह्म- (for सत्य) D5-9 मुनिना सत्ययोनिना, T3 ऋषीणां सत्यवादिना — [c]) D1 प्रतिस्मृत्वा (for °स्मृत्य) D10 om जग्राह — [d]) V1 B Dn G1,3 मूर्धि (for मूर्ध्ना) — After 10, T1 ins

602* पर्यायेण तत प्राप्य क्षात्र स्थानमनुत्तमम् ।

11 D4 om 11 (cf v 1 10) T1 3 om the ref. B3 repeats 11[cd] after 16[ab] — [c]) D1 2 य इद, D5 8 9 तदहं, G3 यदाह (for यदह) — [d]) T1 गतो वै (for आगतो)

12 [c]) T1 2 कांभोजा (for काम्बोजा) — [d]) T G M4 समर (for परम)

13 T1 om 13[ab] — [a]) D1 5 7-10 अश्वाश्वतरमुख्यानि — [c]) D1 4 G3 सबाधवा सहामात्या — [d]) D1 स्वाश्नामि, D5 10 अश्नामि, T1 8 G1-3 M ह्य° (for चा°) T2 G1 ह्यश्नामि पिशिताशनं

14 [a]) B1 5 स्व, D1-10 च (for सु) V1 B1 2 4 निवातेषु (for °वेषु) D1 गृहेषु च निवातेषु, T1 °षु च वरार्ध्येषु — [b]) D1 T8 M1 3 4 शरणेषु (for शयनेषु) — [c]) V1 B Dn D5 वरार्ध्येषु, T1 श्रीमि महा (for परार्ध्येषु) — [d]) V1 B Dn S स्व, D10 इ (for [इ]ह)

15 [c]) V1 B Dn D2 देवा, D10 देव (for देव) — [d]) D1-0 T2 8 G1 महेंद्रमिव वादिन, T1 महेंद्र पाकशासनं

16 [a]) T2 प्रभावात् (for प्रसादात्) — After 16[ab], B3 repeats 11[cd] B8 om 16[cd] — [c]) D1-10 T1 प्राप्त (fro प्राप्य) — S om (hapl) 16[d]-18[c]

17 S om 17 (cf v l. 16) — [a]) B2 तु ते, D1 2 [s]स्तु ते (by transp) — [d]) B1 ह्यधिगतो, D1 त्व धिगत, D5 10 स्वधि (for ह्यधि°) D8 मम (for मया)

व्यास उवाच ।
अर्चितोऽहं त्वया राजन्बाल्येऽभिरथ यदृच्छया ।
अद्य ते कीटतां प्राप्य स्मृतिर्जाताजुगुप्सिता ॥ १८
न तु नाशोऽस्ति पापस्य यत्त्वयोपचितं पुरा ।
शूद्रेणार्थप्रधानेन नृशंसेनाततायिना ॥ १९
मम ते दर्शनं प्राप्तं तच्चैव सुकृतं पुरा ।
तिर्यग्योनौ स्म जातेन मम चाप्यर्चनात्तथा ॥ २०
इतस्त्वं राजपुत्रत्वाद्ब्राह्मण्यं समवाप्स्यसि ।
गोब्राह्मणकृते प्राणान्हुत्वात्मीयान्रणाजिरे ॥ २१
राजपुत्रसुखं प्राप्य क्रतूंश्चैवाप्तदक्षिणान् ।
अथ मोदिष्यसे स्वर्गे ब्रह्मभूतोऽव्ययः सुखी ॥ २२
तिर्यग्योन्याः शूद्रतामभ्युपैति
शूद्रो वैश्यत्वं क्षत्रियत्वं च वैश्यः ।
वृत्तश्लाघी क्षत्रियो ब्राह्मणत्वं
स्वर्गं पुण्यं ब्राह्मणः साधुवृत्तः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

C. 13 5776
B 13 118 24
K 13 180 22
M 13 106 50

---

18 S om 18ab (cf v 1 16) —c) D1 4 6–9 अथ (for अद्य) —d) T1 क्षत्रियत्वमुपागत, T2 3 G M स्मृतिं जातोऽजुगुप्सिता

19 a) D4–10 न च, S (except G2) ननु (for न तु) —b) T M मया (for त्वया) D4–10 [उ]पार्जितं, G2 [उ]पचितं (for चितं) V1 B Dn यस्त्वयोपचित पुरा —T1 om (hapl) 19c–20b Before 19cd, T2 3 G M ins व्यास —c) D2 3 T2 3 G1 3 प्रदानेन (for °प्रधा°) D3 शूद्रेणैवार्थलुब्धेन

20 T1 om 20ab (cf v 1 19) —a) T2 3 G1 3 4 [ए]वद्, G2 [ए]व (for ते) T2 प्राप्तम् (for प्राप्तं) —b) D 10 मया, D7 त्वया (for पुरा) V1 B Dn D4 त(D4 य च्च वै सुकृत त्वया, D6 8 9 तथैव सुकृतं त्वया —c) T2 3 G1 3 हि, G2 त्रि, G4 [अ]भि (for स्म) —d) Dn1 n3 वा (for च) V1 B Dn [अ]भ्यर्चनात्, T2 G2 [अ]प्यर्चन, T3 G1 3 4 [अ]प्यर्चित (for °र्चनात्) D4–10 मम चा(D4 वा)प्यर्चना कृता, T1 मम चाप्यर्चन कृत

21 a) T1 तस्मात्त्व राजपुत्र सन —b) B1 T G M4 ब्राह्मणत्वमवाप्स्यसि —T1 om 21c–22d Before 21cd, T2 3 G M ins भीष्म —d) T1 त्यक्त्वा, T2 3 G M हित्वा (for हुत्वा) V1 B Dn [आ]त्मान, D1 2 सम्यग् (for [आ]त्मीयान्) D4–10 त्यक्त्वा राजन्रणाजिरे

22 T1 om 22 (cf v 1 21) —a) T2 3 G1 4 M1–3 राजपुत्र —b) D5 10 [अ]वाप्य (for [ए]वाप्त), V1 क्रतुं चैवाप्तदक्षिणं, T2 3 G M1–3 ईजे (G2 यज्ञे) चैवाप्तदक्षिणै —c) G1 partly damaged D1 अथो (for अथ) D8 9 मोदिष्यसि, T2 3 G2–4 M1–3 चोदीप्यत (M1–3 °ते) (for मोदिष्यसे) —d) D7 8 10 ब्रह्मभूयो; T2 G प्रभूतोपि (for ब्रह्मभूतो)

23 T1 reads 23 after 13 120 13 —a) D4 तिर्यग्योनिं, D5 °ग्योनौ; D6–9 °ग्योनि; G1 4 °ग्योन्या (for °ग्योन्याः) T1 अभ्युपेत (for अभ्युपैति) —b) V1 B Dn D4 6–9 वैश्य, D5 वैश्य (for वैश्यत्वं) D4 वैश्य; G शूद्र (for वैश्य) —c) D6 8 9 G4 वृत्तश्लाघ्य, T2 3 G1–3 व्रतश्लाघी (for वृत्त°) —d) S (except T1) स्वर्गे (for स्वर्गं) T1 प्राप्तो (for पुण्यं)

Colophon om in B4 D1 2 T1 —*Parvan name* B1–3 Dn3 शांति —*Sub parvan* V1 B1–3 5 Dn1 n2 D5 6 8–10 M1–3 दानधर्म —*Adhy name* V1 B1 2 5 Dn D6 7 9 कीटोपाख्यान, D4 5 8 10 कीटकोपाख्यानं —*Adhy no* (figures, words or both) V1 118, B5 109, Dn1 116, D10 115, T2 3 G2 4 178, G1 3 M1 172, M2 3 173, M4 171 —*Śloka no* Dn2 24, D4 23

१२०

C 13 5777
B 13 119 1
K 13 181 1
M 13 106 51

भीष्म उवाच ।
क्षत्रधर्ममनुप्राप्तः स्मरन्नेव स वीर्यवान् ।
त्यक्त्वा स कीटतां राजंश्चचार विपुलं तपः ॥ १
तस्य धर्मार्थविदुषो दृष्ट्वा तद्विपुलं तपः ।
आजगाम द्विजश्रेष्ठः कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ २
व्यास उवाच ।
क्षात्रं चैव व्रतं कीट भूतानां परिपालनम् ।
क्षात्रं चैव व्रतं ध्यायंस्ततो विप्रत्वमेष्यसि ॥ ३
पाहि सर्वाः प्रजाः सम्यक्शुभाशुभविदात्मवान् ।
शुभैः संविभजन्कामैरशुभानां च पावनैः ॥ ४
आत्मवान्भव सुप्रीतः स्वधर्मचरणे रतः ।
क्षात्रीं तनुं समुत्सृज्य ततो विप्रत्वमेष्यसि ॥ ५
भीष्म उवाच ।
सोऽथारण्यमभिप्रेत्य पुनरेव युधिष्ठिर ।
महर्षेर्वचनं श्रुत्वा प्रजा धर्मेण पाल्य च ॥ ६
अचिरेणैव कालेन कीटः पार्थिवसत्तम ।
प्रजापालनधर्मेण प्रेत्य विप्रत्वमागतः ॥ ७
ततस्तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा पुनरेव महायशाः ।
आजगाम महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ ८
व्यास उवाच ।
भो भो विप्रर्षभ श्रीमन्मा व्यथिष्ठाः कथंचन ।
शुभकृच्छुभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ।

120

☞ This adhy. is missing in D₃ (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 ᵇ) V₁ B Dn च; D₁ ₂ तु (for स). D₃-₁₀ कीटत्वा (for वीर्यवान्). — ᶜ) T G M₄ हि; M₁-₃ [क्ष]य (for स). D₄-₁₀ त्यक्त्वा स वीर्यवान्राज्यं

2 B₁ om. (hapl.) 2ᵃᵇ. — ᵈ) D₇ द्वीपायनस् (for °द्वै°). V₁ T₃ G₁ तथा (for तदा).

3 Dn₃ om. the ref. After the ref., B₁ reads 5ᵃᵇ, repeating it in its proper place. — ᵃ) V₁ B Dn₁ n₃ D₁ देव (for चैव). V₁ om. (hapl.) from कीट up to व्रत (in 3ᶜ). T₁ क्षात्रमेव व्रतमिदं; T₂ ₃ G क्ष(G₁ ₃ क्षा)त्रादेव व्रतात्कीट. — ᵇ) T₂ G₁ ₄ परिपालय; G₂ °लयन् (for °लनम्). — ᶜ) B क्षत्र (for क्षात्रं). B Dn G₂ M देव (for चैव). D₅-₁₀ धार्य (for ध्यायंस्). T₁ क्षात्र व्रतमिदं कुर्वंस्; T₂ क्षात्रादेव व्रतात्त्व हि; T₃ G₁ क्षात्रं देवव्रतस्थैर्ये (G₁ °स्थाय), G₂ ₃ क्षात्रादेव व्रतं ध्यायंस्

4 T₁ om. (hapl.) 4ᵃ-6ᵇ. — ᵃ) D₁ रक्ष, D₇ राजन्, D₈. ₈ ₉ कीट, D₇ ₁₀ क्षेता; T₂ ₃ G₁-₃ M₄ धर्मं; G₄ धर्माच् (for सम्यक्). — ᵈ) V₁ पारगैः; D₁ पावकैः; T₂ ₃ G M₄ भावनैः; M₁-₃ दापनैः (for पावनैः).

5 T₁ om. 5 (cf. v. l. 4). B₁ reads 5ᵃᵇ for the first time after the ref. of st. 3. — ᵃ) G₁ म (for स). V₁ Dn T₃ G ·स्नाने (for स्व). B₁ ₃ ₄ (both times) ₃ D₁ स्वकर्मचरणे रतः; B₁ marg. °ताद्रुतः; B₁ damaged; D₁ ₅-₈ स्वक° D₁ °स्व)माचरणे रत. — ᶜ) T₂ ₃ G M₄ क्षात्रीं च तनुमुत्सृज्य. — ᵈ) M₁-₃ तत्र (for ततो).

6 T₁ om. 6ᵃᵇ (cf. v. l. 4). — ᵃ) D₁ [स]थि (for °थ). T₃ G₁-₃ M [स]रण्याद् (for °ण्यम्). V₁ B Dn अनुप्राप्य; D₁-₁₀ समभिप्रेक्ष्य (for °प्रेत्य). T₃ G₄ सोऽथारण्यादिह प्रेत्य. — ᵈ) S पालयन् (for पाल्य च). D₁ ₂ धर्मणापाल्यसत्तमा

7 T₁ om. 7ᵃᵇ. — ᵇ) Dn₃ D₁ T₃ G₂ M सत्तम (for °म).

8 ᵃ) S ततस्तु ब्राह्मणं दृष्ट्वा

9 ᵃ) V₁ B Dn D₅-₁₀ महर्षभ (for विप्र°). S दृढ मयीमि ते भयो. — ᵇ) D₆ ₈ व्यथास्त (for कथं°). — After 9ᵃᵇ, T₁ ins.:

603* पाल्नाथ विशिष्टानां सुपुत्रमस्मेन च ।
शिष्टसमेषनाथेव स गतिं परमां गत ।
तत स परराष्ट्रेण राजान पीडिता प्रजा ।
हते च सद्धने तात युद्धाय समुपागत ।

उपपद्यति धर्मज्ञ यथाधर्मं यथागमम् ॥ ९
तस्मान्मृत्युभयात्कीट मा व्यथिष्ठाः कथंचन ।
धर्मलोपाद्भयं ते स्यात्तस्माद्धर्मं चरोत्तमम् ॥ १०

कीट उवाच ।

सुखात्सुखतरं प्राप्तो भगवंस्त्वत्कृते ह्यहम् ।
धर्ममूलां श्रियं प्राप्य पाप्मा नष्ट इहाद्य मे ॥ ११

भीष्म उवाच ।

भगवद्वचनात्कीटो ब्राह्मण्यं प्राप्य दुर्लभम् ।
अकरोत्पृथिवीं राजन्यज्ञयूपशताङ्किताम् ।
ततः सालोक्यमगमद्ब्रह्मणो ब्रह्मवित्तमः ॥ १२
अवाप च परं कीटः पार्थ ब्रह्म सनातनम् ।
स्वकर्मफलनिर्वृत्तं व्यासस्य वचनात्तदा ॥ १३
तेऽपि यस्मात्स्वभावेन हताः क्षत्रियपुंगवाः ।
संप्राप्तास्ते गतिं पुण्यां तस्मान्मा शोच पुत्रक ॥ १४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

C. 13 5793
B 13 119 15
K. 13 121 14
M 13 106 65

हत्वा त निहतो युद्धे तस्माद्विप्रत्वमागत ।
आजगाम तत प्राज्ञ कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
पाराशर्यं महाप्राज्ञमुपयान्त द्यापरम् ।
नित्यं प्रसन्नवदन नभःस्निग्धाम्बुदप्रभम् ।
अज्ञानतिमिरादित्य नित्य व्याम नमाम्यहम् ।
इत्युक्त्वा पतित पद्भ्यां प्रीत्या प्राह महामुनि ।
ब्राह्मणान्पूजयन्विह जपसत्यपरायण ।
क्रमाद्ब्रह्म प्राप्स्यसि त्व विष्णुध्यानेन निर्मलम् ।

— T_1 om 9^{c}–10^{d} D_2 G_2 om (hapl.) 9^{c}–10^{b} M_{1-3} transp 9^{c} and 9^{d} —^{c}) T_3 योनौ तु, M_{1-3} योनिषु (for योनीषु) —^{d}) M_{1-3} पापयोनिषु पापिष्ठ. —^{e}) $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ पद्यस्व (for °वि) D_{4-10} धर्मज्ञो जायते जन्तुर् —^{f}) $T_{2\ 3}$ G_4 यथाश्रुतं, $G_{1\ 3}$ °मत (for °गमम्) V_1 B Dn यथापापफलोपग (V_1 B_1 °म)

10 T_1 om 10, D_2 G_2 om 10^{ab} (for all, of v 1 9) —^{a}) $G_{1\ 3}$ युद्ध- (for मृत्यु) —^{c}) V_1 B_{2-6} Dn $D_{6\ 7}$ -लोप (for -लोपाद्) S (T_1 om) धर्मं लाभात्परं (M °द्भयं) न स्यात्

11 ^{b}) S [ऽ]द्य वै (for ह्यहम्) — After 11^{ab}, T_1 ins

604* इत्युक्त्वा समनुज्ञातस्तथा चक्रे द्विजोत्तम ।

— T_1 om 11^{cd} —^{c}) S (T_1 om) -मूल शुभ (for -मूला श्रिय) —^{d}) D_2 न स्याद् (for नष्ट) S (T_1 om) पाप नष्टमि.ाद्य वै (G_2 मे)

12 ^{a}) D_1 corrupt M_4 -जात (for -यूप) —^{c}) $D_{1\ 2}$ आगम्य (for अगमद्)

13 ^{a}) B Dn $D_{4\ 6-10}$ पद, D_5 पदात् (for परं) T_1 M_4 अथाप च पद पार्थ (M_4 कीट); $T_{2\ 3}$ G अथ पापहरं कीट —^{b}) T_1 कीटो (for पार्थ) —^{c}) D_{4-10} -निर्वृत्तिं (for -निर्वृत्त) —^{d}) T_1 यथा (for तदा) $T_{2\ 3}$ G M व्यासस्य वचन यथा — After 13, $D_{1\ 2\ 4-10}$ ins

605* श्रुत्वैतद्राजशार्दूल सत्कर्मपरमो भव ।
[D_{4-10} [इ]द (for [ए]तद्)]

While T_1 reads 13 119 23 after 13

14 ^{a}) D_{4-10} येपि येन (for तेऽपि यस्माद्) B_1 om from भावेन up to हरि (in 13 125 21^{d}). V_1 B_{2-3} Dn प्रभावेण (for स्वभावेन) S कुरुक्षेत्रे युद्धहता (T_1 हता पुण्या) —^{b}) T_1 क्षेत्रे; $T_{2\ 3}$ G M पुण्ये (for हता) —^{c}) $D_{4\ 7-9}$ सु-, $D_{5\ 10}$ तु (for ते) —^{d}) T_2 G M_4 तन्मा त्व (for तस्मान्मा) $B_{4\ 6}$ M_{1-3} शुच (for शोच) D_{4-10} तस्मात्पुत्रक मा शुच, T_1 मा त्व शोचस्व पुत्रक

Colophon om in $B_{1\ 4}$ — *Parvan name* $B_{2\ 3}$ Dn_3 D_1 शांति — *Sub-parvan* V_1 $B_{2\ 3,\ 5}$ Dn $D_{1\ 2\ 5\ 6\ 9\ 10}$ M_{1-3} दानधर्म — *Adhy name* V_1 $B_{2\ 3\ 5}$ Dn $D_{1\ 2\ 4-10}$ कीटोपाख्यान, T_2 व्यासकीटसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) V_1 119, B_3 109, Dn_1 117, D_{10} 126, T_1 171, $T_{2,\ 3}$ $G_{2\ 4}$ 179, $G_{1\ 3}$ M_1 173, $M_{2\ 3}$ 174, M_4 172. — *Śloka no* Dn_1 14, Dn_2 15

१२१

C. 13. 5793
B. 13. 120. 1
K. 13. 182. 1
M. 13. 107. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
विद्या तपश्च दानं च किमेतेषां विशिष्यते ।
पृच्छामि त्वा सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मैत्रेयस्य च संवादं कृष्णद्वैपायनस्य च ॥ २
कृष्णद्वैपायनो राजन्नज्ञातचरितं चरन् ।
वाराणस्यामुपातिष्ठन्मैत्रेयं स्वैरिणीकुले ॥ ३
तमुपस्थितमासीनं ज्ञात्वा स मुनिसत्तमम् ।
अर्चित्वा भोजयामास मैत्रेयोऽशनमुत्तमम् ॥ ४
तदन्नमुत्तमं भुक्त्वा गुणवत्सार्वकामिकम् ।
प्रतिष्ठमानोऽस्मयत प्रीतः कृष्णो महामनाः ॥ ५
तमुत्स्मयन्तं संप्रेक्ष्य मैत्रेयः कृष्णमब्रवीत् ।
कारणं ब्रूहि धर्मात्मन्योऽस्मयिष्ठाः कुतश्च ते ।
तपस्विनो धृतिमतः प्रमोदः समुपागतः ॥ ६
एतत्पृच्छामि ते विद्वन्नभिवाद्य प्रणम्य च ।
आत्मनश्च तपोभाग्यं महाभाग्यं तथैव च ॥ ७
पृथगाचरतस्तात पृथगात्मनि चात्मनोः ।
अल्पान्तरमहं मन्ये विशिष्टमपि वा त्वया ॥ ८
व्यास उवाच ।
अतिच्छेदातिवादाभ्यां स्मयोऽयं समुपागतः ।
असत्यं वेदवचनं कस्माद्वेदोऽनृतं वदेत् ॥ ९

121

☞ This adhy is missing in D8 (cf v l 13 82 37) B1 om this adhy (cf v l 13 120 14)

1 a) V1 B3-5 Dn विद्यातपोभ्या दानाद्य — b) D7 ह्वयेषा (for एतेषां) — c) V1 B3-5 Dn D2 4-10 T G त्वां (for त्वा) M1 2 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठ)

2 c) D1 2 नारदस्य (for मैत्रेयस्य)

3 b) D5 9 अज्ञातवृ, T1 अज्ञान, G3 अज्ञात (for अज्ञात-) D4 चरितश् (for °त)

4 a) T2 3 G2-4 उपच्छन्नम्, G1 damaged (for °स्थितम्) — b) G1 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). B3 D2 S (except M4) सत्तम — d) T1 मैत्रेयो राजसत्तम, T2 3 G M °यो मुनिसत्तम (T3 G1 4 °म)

5 a) D1 2 ज्ञात्वा (for भुक्त्वा) T1 अन्नं तस्य गृहे भुक्त्वा; T3 G4 भुक्त्वा तदन्नमसृत — b) V1 B5 T3 सर्व (for सार्व) — c) D1-10 प्रातिष्ठस्स्मयमानोथ, T1 स्मयमान प्रतीच्छन्वै; G1-3 उचिष्टमानोस्मयत — d) D1-10 महातपा (for °मना)

6 c) D1 2 4-10 भगवन् (for धर्मात्मन्) — d) V1 B Dn ह्यस्मयिष्ठा, T1 विस्मयस्य; T2 G1-3 M उ(M3 sup lin य)स्मयिष्ठा (for योऽस्म°) B1 (marg as in text) 8 5 मे (for ते) D1-10 यत्स्मयिष्ठा महामते (D5 10 °मुने); T3 उत्स्मयिष्ठा कथ च ते — e) G1 धर्मवत (for धृतिमत) — M4 om (hapl) 6f — f) T G प्रमाद (for प्रमोद)

7 D10 om (hapl) 7a-9b — a) S इच्छामि (for पृ°) D4 5-9 महान् (for विद्वन्) — c) V1 विद्वान्, (for भाग्य) — d) B2 माहाभाग्य, D1 om, D-9 सुखभा(D8 भो)ग्य (for महाभाग्यं) V1 B Dn तवेह (for तथैव) S सुखभाग्य ममेह च (T1 ममैव च, M4 ममैव ह) — After 7, T G ins

606* तपोभाग्यान्महाभाग सुखभाग्याचथैव च।

[T1 आत्मनश्च (for महाभाग) G2 सुखमाग्य (for °भाग्यात्)]

8 D10 om 8 (cf v l 7) — a) T G M1-3 आचरित, M4 आचारतस् (for आच°) G3 नाम (for तात) — b) G1 partly damaged V1 B Dn D5 8 पृथगात्मसुखात्मनो (D5 8 °न), D4 6 7 9 पृथगात्मसु चात्मन, T G2-4 M °गाचरितात्मना (T1 °त मन, T2 G3 4 M4 °तात्मन, M3 °तात्मना) — d) V1 B Dn चान्वयात्, D9 M2 Cv वान्वयात्; T2 3 G यत्त्वया (for वा त्वया)

9 D10 om 9ab (cf v l 7) — a) D2 4 5 8 9

त्रीण्येव तु पदान्याहुः पुरुषस्योत्तमं व्रतम् ।
न द्रुह्येच्चैव दद्याच्च सत्यं चैव परं वदेत् ।
इदानीं चैव नः कृत्यं पुरस्ताच्च परं स्मृतम् ॥ १०
अल्पोऽपि तादृशो दायो भवत्युत महाफलः ।
तृषिताय च यद्दत्तं हृदयेनानसूयता ॥ ११
तृषितस्तृषिताय त्वं दत्त्वैतदशनं मम ।
अजैषीर्महतो लोकान्महायज्ञैरिवाभिभो ।
अतो दानपवित्रेण प्रीतोऽस्मि तपसैव च ॥ १२

पुण्यस्यैव हि ते गन्धः पुण्यस्यैव च दर्शनम् ।
पुण्यश्च वाति गन्धस्ते मन्ये कर्मविधानतः ॥ १३
अधिकं मार्जनात्तात तथैवाप्यनुलेपनात् ।
शुभं सर्वपवित्रेभ्यो दानमेव परं भवेत् ॥ १४
यानीमान्युत्तमानीह वेदोक्तानि प्रशंससि ।
तेषां श्रेष्ठतमं दानमिति मे नास्ति संशयः ॥ १५
दानकृद्भिः कृतः पन्था येन यान्ति मनीषिणः ।
ते हि प्राणस्य दातारस्तेषु धर्मः प्रतिष्ठितः ॥ १६

C 13 5811
B 13 120 18
K 13 132, 18
M 13 107 18

अति(D5 °वि)च्छेदातिवादाभ्यां, T1 Cnp अतिच्छेदाति° — b) T2 3 G1, 3 4 M स्मयोयं मानुपागत (G1 °श्रित, M1–3 °गमत्), G2 समयोयमुपागत ※ Cn अतिच्छेदो ऽत्यन्तमन्तरं मशकेन समुद्रशोषणमिव। अतिवादस्तस्यैवार्थस्य कथनम् । ताभ्याम् । Cv अतिच्छेदातिवादाभ्यामित्यत्र वेदे तत्र तत्र अतिशायितकर्मणो यो वाद सोऽतिवाद । तत्फलतया कथ्यमान अतिशायितपापच्छेदो य सोऽतिच्छेद । ताभ्यां तयैव ज्ञायमानाभ्यां निमित्ताभ्यामथ विस्मय समागत । ※ —T1 om. 9cd — d) D1 3 6–9 तस्माद् (for क) — After 9, D2 4 ins 607*

10 D2 4 om. (hapl) 10 — a) T2 [ए]व च, T3 [ए]व मू (for [ए]व तु) — b) D5 10 [उ]त्तम (for °म) T2 3 G व्रति (for व्रतम्) — c) D3 द्रुह्याच् T1 न द्रुह्येत्तैव निंद्याच्च — d) T1 M1–3 om च. T2 [अ]परान्, G परान् (for पर) V1 B2–5 Dn D1 5–10 ins after 10 D2 4 after 9

607* इति वेदोक्तमृषिभि पुरस्तात्परिकल्पितम् ।

— T1 om 10e–11b — e) B2 (marg) सत्यं (for कृत्य) D1–10 इदानीं वै पुरस्कृत्य — f) T3 G2 4 पर स्ताच्, G1 3 परस्माच् (for पुरस्ताच्) V1 प्रतिष्ठितं, B1–5 D (D3 missing) परिश्रुतं M4 पर श्रुतं (for परं स्मृतम्) T2 M1–3 परस्ताच्च पर श्रुत

11 T1 om 11ab (cf v 1 10) — a) V1 B1–5 Dn1 n3 T2 3 G1 3 4 M4 हि (for ऽपि) T2 3 G न्यासो, M न्यायो (for दायो) — b) D2 [अ]ति; D3–10 [उ]क्तो (for [उ]त) T2 3 G M4 महाबल (for °फल) — D2 om 11cd — c) V1 B1–, D10 च से, T2 3 G2–4 तु यद् (for च यद्) — d) Some MSS [अ]नुसूयता

12 a) S तोषिताश्चिदशा (T2 °स्तृषिता) यत्ते — b) D1, 2 तद् (for [ए]तद्) B3 5 Dn3 D8 2 T2 3 G1 3 4 M1 दर्शन (for अशन) M1, 3 महत् (for मम) T1 तत्त्वं दर्शन मम — c) D1 6–9 अजैषीन् — d) V1 B (B1 om) Dn S प्रभो (for [अ]भिभो) — e) V1 B2 5 Dn G1 ततो (for अतो) T3 G2 दम- (for दान) — f) S हि (for च)

13 a) D2 4 5 7–10 T1 [इ]व (for [ए]व) V1 B (B1 om) Dn सत्त्व (for गन्ध) T2 3 G दूरात्पुण्यवतो गध — b) D2 4–10 T1 3 [इ]व (for [ए]व). T1 हि (for च) T2 3 G दर्शनात् (for °नम्) — c) D6–9 पुण्यस्य (for °श्च) V1 B1–5 Dn पुण्यस्यैवाभितं (B4 °भातितं, B5 च हि ग)धस्ते, D4 पुण्यस्य चाति°; D5 10 पुण्यस्येवाति — d) V1 B (B1 om) Dn मन्ये कर्मविधानजं, D1 2 4–10 मन्ये धर्मविधानजं (D1 2 °ज)

14 T1 om 14ab — a) D4–10 अतिधर्मार्जनात्तात, T2 3 G1 3 4 अथ कर्मार्जितस्तात, G2 M अधिकर्मार्जित तात — b) T2 G1–3 M यथा (for तथा) V1 B (B1 om) Dn चैव (for [ए]वापि) D1–10 -पालनात् (for लेप°) — V1 B2–5 Dn D1 2 ins after 14abc D7 10 after 22ab

608* दानमेव पर द्विज ।
नो चेत्सर्वपवित्रेभ्यो

[(L 1) V1 नृप (for द्विज) — (L 2) D1 3 10 न (for नो)]

15 D4 om 15a–22b — a) T3 तानि (for यानि) T3 [इ]व (for [इ]ह) — b) T1 प्रचक्षते, T2 3 G M प्रशसाति (for °सि) — c) B (B1 om) Dn श्रेष्ठतर (for °तम) — d) T1 इदं (for इति) Dn3 वै, D2 om (for मे) Dn1, n2 D1 3 M3 [अ]त्र (for [अ]स्ति)

16 D4 om. 16 (cf v 1 15) — a) D1 T2 3 G दानवद्भि; D5 10 कर्तृ-, T1 M4 °निद्भि (for °कृद्भि) — b) T1 महर्षय (for मनीषिण) — c) T1 M2 3 ये हि, T2 3 G ये वै (for ते हि). D2 प्रणस्य (for

C 13 5812 B 13 120 19 K 13 182 19 M 13 107 19 यथा वेदाः स्वधीताश्च यथा चेन्द्रियसंयमः ।
सर्वत्यागो यथा चेह तथा दानमनुत्तमम् ॥ १७
त्वं हि तात सुखादेव सुखमेष्यसि शोभनम् ।
सुखात्सुखतरप्राप्तिमाप्नुते मतिमान्नरः ॥ १८
तन्नः प्रत्यक्षमेवेदमुपलब्धमसंशयम् ।
श्रीमन्तमाप्नुवन्त्यर्था दानं यज्ञस्तथा सुखम् ॥ १९
सुखादेव परं दुःखं दुःखादन्यत्परं सुखम् ।
दृश्यते हि महाप्राज्ञ नियतं वै स्वभावतः ॥ २०
त्रिविधानीह वृत्तानि नरस्याहुर्मनीषिणः ।
पुण्यमन्यत्पापमन्यन्न पुण्यं न च पापकम् ॥ २१
न वृत्तं मन्यतेऽन्यस्य मन्यतेऽन्यस्य पापकम् ।
तथा स्वकर्मनिर्वृत्तं न पुण्यं न च पापकम् ॥ २२
रमस्वैधस्व मोदस्व देहि चैव यजस्व च ।
न त्वामभिभविष्यन्ति वैद्या न च तपस्विनः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

प्राणस्य) — d) B6 प्रकीर्तित , D6–10 सनातन (for प्रतिष्ठित॰) D1 3 तेषु धर्मा सनातना

17 D4 om 17 (of v l 15) — a) T2 यदा (for यथा) T1 यथा वेदे ह्यधीते तु — b) D6–10 निग्रह (for संयम)

18 D4 om 18 (of v l 15) — a) G1 अह (for त्व हि) G1 3 शुभादेव, Bom. ed महाबुद्धे (for सुखादेव) — b) T3 G1–3 शुभम् (for सुखम्) — c) D6 10 T1 सुखस्य स , D6 7 9 सुखं च स , D8 T2 3 G M सुखात्सुख (for सुखतर-) G3 -प्राप्तम् (for प्राप्तिम्) — d) Dn2 n3 प्राप्नुते (for आ॰) D6–10 प्राप्नुते प्रीतिमान्नर

19 D4 om 19 (of v l. 15). — b) T3 उप लक्ष्यम्, Bom ed ॰लक्ष्यम् (for ॰लब्धम्) B6 अ-सशय G1 3. 4 उपलक्ष्यमसशय — D1 2 T1 om 19cd — c) Dn1 D6–10 श्रीमत प्राप्नुवंत्यर्थान्, T2 G श्रीमता माप्नुवंत्यर्था — d) B3 Dn1 दानं यज्ञस्, D6–9 G1 3 4 M4 दानं यज्ञास्, G2 M1–3 दानयज्ञास् (for दान यज्ञ). T2 3 दानयज्ञ(T3 ॰ज्ञा)स्तत॰ सुखं

20 D4 om 20 (of v l 15) — b) V1 B (B1 om) Dn अपि, D6 T1 एव (for अन्यत्) — c) D8 स्तूयते (for दृश्यते) — d) G1 3 नियता (for ॰त)

21 D4 om 21 (of. v l 15) — a) B6 Dn2 S (except M3) विविधानि (for त्रि॰) T2 भूतानि (for वृत्तानि) — c) M तथा पाप (for पापमन्यन्) — d) D7–7 9 10 T1 पातक (for पापकम्)

22 D4 om. 22ab (of v l 15). D6 om (hapl.) 22 — a) V1 B (B1 om.) Dn D2 6–10 तस्य (for ऽन्यस्य) — b) M4 om मन्यते V1 B3 Dn न स, B2 5 च न (for ऽन्यस्य) D1 T1 पातक (for पापकम्) D2 6–10 मन्यते तस्य पातक — After 22ab, D7 10 ins 608* — D8 8 9 om. (hapl.) 22cd — c) Dn2 T2 G M2 3 यथा (for तथा) D4 स्वधर्म- (for स्वकर्म) T1 -निर्वृत्य (for -निर्वृत्तं). D7 10 यथा स्वधर्मनिर्वृत्त — d) D3 7 10 पातकं (for पापकम्) — B2–5 Dn D1. 2 4 7 10 ins after 22 D6 8 9 after 22ab

609* यज्ञदानतपःशीला नरा वै पुण्यकर्मिण ।
येऽभिद्रुह्यन्ति भूतानि ते वै पापकृतो जना ।
द्रव्याण्याददते चैव दुःखं यान्ति पतन्ति च ।
ततोऽन्यत्कर्म यत्किंचिन्न पुण्यं न च पातकम् ।

[(L 1) D2 -कर्मणि (for -कर्मिण) — (L. 2) B6 ते (for ये). B -4 नरा (for जना) — (L 4) B3 8 अतो (for ततो). B2–5 Dn2 n3 D1 पापक (for पातकम्)]

While S ins. after 22

610* नित्य चाकृपणो भुङ्क्ष्व स्वजनैर्देहि याचित ।
भाग्यक्षयेण क्षीयन्ते नोपभोगेन संचया ।

[(L 1) M तु (for च) T1 M भुंक्ष्व (for भुङ्क्ष्व)]

23 b) B2 D1 4 5 जयस्व (for यजस्व) S देहि दाने (T3 ॰न) रमस्व च — T1 om 23cd — c) T2 3 G M4 न त्वामति(G1 ॰धि)गमिष्यंति — d) B2 D4 [ए]व (for च)

Colophon om. in V1 B1 S — *Parvan name* B2–4 Dn3 D1 शांति — *Sub-parvan* B2–5 Dn D1 2, 4–6 9 10 दानधर्म. — *Adhy. name* B3 4 6 Dn

१२२

भीष्म उवाच ।
एवमुक्तः प्रत्युवाच मैत्रेयः कर्मपूजकः ।
अत्यन्तं श्रीमति कुले जातः प्राज्ञो बहुश्रुतः ॥ १
असंशयं महाप्राज्ञ यथैवात्थ तथैव तत् ।
अनुज्ञातस्तु भवता किंचिद्ब्रूयामहं विभो ॥ २
व्यास उवाच ।
यद्यदिच्छसि मैत्रेय यावद्यावद्यथा तथा ।
ब्रूहि तावन्महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनं तव ॥ ३
मैत्रेय उवाच ।
निर्दोषं निर्मलं चैव वचनं दानसंहितम् ।
विद्यातपोभ्यां हि भवान्भावितात्मा न संशयः ॥ ४
भवतो भावितात्मत्वाद्दायोऽयं सुमहान्मम ।
भूयो बुद्ध्यानुपश्यामि सुसमृद्धतपा इव ॥ ५
अपि मे दर्शनादेव भवतोऽभ्युदयो महान् ।
मन्ये भवत्प्रसादोऽयं तद्धि कर्म स्वभावतः ॥ ६
तपः श्रुतं च योनिश्चाप्येतद्ब्राह्मण्यकारणम् ।
त्रिभिर्गुणैः समुदितस्ततो भवति वै द्विजः ॥ ७
तस्मिंस्तृप्ते च तृप्यन्ते पितरो दैवतानि च ।
न हि श्रुतवतां किंचिदधिकं ब्राह्मणादृते ॥ ८
यथा हि सुकृते क्षेत्रे फलं विन्दति मानवः । C 13 5930 B 13 121 10 K 13 183 11 M 13 107 36

D1 2 4 8 10 मैत्रेयभिक्षा, D5-7 6 मैत्रेयभिक्षण —*Adhy no* (figures, words or both) B5 110, Dn1 118, D10 127 —*Śloka no* Dn1 n3 27, D5 19

122

☞ This adhy is missing in D3 (cf v 1 13 82 37) B1 om this adhy (cf. v 1 13 120 14)

1 ᵃ) D2 महाप्राज्ञ (for प्रत्युवाच) —ᵇ) T2 3 G -पूर्वक (for पूजक) D4-10 मैत्रेयो लोकपूजित, T1 °य सर्वधर्मवित् —T1 om 1ᶜᵈ —ᶜ) B2 3 Dn1 D2 M1-3 अत्यत- —ᵈ) D1 6 प्रज्ञो

2 Before 2, some MSS ins मैत्रेय उवाच —ᵇ) D1 2 4 7 9 10 वेत्थ, D5 6 चात्थ, T1 [प्]त्रोक्त (for [प्]वात्थ) —ᶜ) V1 B2-4 Dn च (for तु) —ᵈ) B5 प्रभो (for विभो)

3 D4 om (hapl) 3 —ᵇ) D8 T2 3 G M तथा, T1 सदा (for यथा) V1 B2-4 Dn1 n2 D5-7 9 10 यथा, T3 सदा (for तथा) —ᶜ) V1 B4 Dn1 n3 S तस्य, B2 Dn2 तत्तत् (for तावत्) B3 ब्रूहि तत्तन्महाभाग

4 D4 om the ref. —ᵃ) Dn1 [ष]त्र (for [ष्]त्र) —ᵇ) S (except M2 3) सत्य (for दान) D2 समित (for -सहितम्)

5 T1 om 5ᵃᵇ —ᵃ) B3 भवतो भावितार्थत्वाद् —ᵇ) Dn1 n2 D5 लाभो, D4 6-10 भावो (for दायो) — D5 om 5ᶜ-6ᵇ —ᵈ) T G M4 सुमद्वृद्ध- (for सुसमृद्ध) D1 6 7 9 इति (for इव)

6 D5 om 6ᵃᵇ (cf v 1 5) —ᵃ) D1 तथा, D2 अद्य (for अपि) V1 B (B1 om) Dn नो, T1 ते (for मे) —ᵇ) D1 6 7 9 भवति, G3 °ता (for °तो) M4 ह्युदयो (for ऽभ्यु°) B3 4 6 Dn भवेत् (for महान्) V1 B3 भवतो ह्युदयो भवेत्, T1 भविता भ्युदयो मम —ᶜ) D2 S मन्ये तप प्र(T1 M °व प्र)सादोयं —ᵈ) D5 10 तद्ध, S (except T1) बुद्धि (for ताद्धि)

7 ᵇ) T2 3 G2 4 M4 [अ]प्येते, G1 3 एते (for [अ]प्येतद्) Dn2 D1 6-9 M ब्राह्मण (for °ण्य) D4 लक्षण (for कारणम्) T1 [अ]प्यते ब्राह्मणलक्षण —ᵈ) D10 T3 G1 3 स्नातो (for ततो)

8 ᵃ) V1 B2 4 5 Dn D1 अस्मिंस् (for त°) Dn3 D4-9 तु, T2 [ऽ]पि, T3 हि, G1 damaged, G4 om (for च) B5 D6-10 T3 G1-3 M4 तृप्यति, T1 तुष्यति (for तृप्यन्ते) —ᵇ) D1 2 4 6-9 पितरो देवतास्तथा, D5 10 देवता पितरस्तथा —ᶜ) T1 2 G श्रुतवत- (for °वतां) — After 8, N (B1 om, D3 missing) ins

611* अन्ध स्यात्तम एवेद न प्रज्ञायेत किंचन ।
चातुर्वर्ण्यं न वर्तेत धर्माधर्मावृतानृते ।
[(L 1) D4-10 सर्व (for अन्ध)]

C. 13 5830 B. 13 121 10 K. 13 183 13 M 13. 107 36 एवं दत्त्वा श्रुतवति फलं दाता समश्नुते ॥ ९
ब्राह्मणश्चेन्न विद्येत श्रुतवृत्तोपसंहितः ।
प्रतिग्रहीता दानस्य मोघं स्याद्धनिनां धनम् ॥ १०
अदन्ह्यविद्वान्हन्त्यन्नमद्यमानं च हन्ति तम् ।
तं च हन्यति यस्यान्नं स हत्वा हन्यतेऽबुधः ॥ ११
प्रभुर्ह्यन्नमदन्विद्वान्पुनर्जनयतीश्वरः ।
स चान्नाज्जायते तस्मात्सूक्ष्म एव व्यतिक्रमः ॥ १२
यदेव ददतः पुण्यं तदेव प्रतिगृह्णतः ।
न ह्येकचक्रं वर्तेत इत्येवमृषयो विदुः ॥ १३
यत्र वै ब्राह्मणाः सन्ति श्रुतवृत्तोपसंहिताः ।
तत्र दानफलं पुण्यमिह चामुत्र चाश्नुते ॥ १४
ये योनिशुद्धाः सततं तपस्यभिरता भृशम् ।
दानाध्ययनसंपन्नास्ते वै पूज्यतमाः सदा ॥ १५
तैर्हि सद्भिः कृतः पन्थाश्चेतयानो न मुह्यते ।
ते हि स्वर्गस्य नेतारो यज्ञवाहाः सनातनाः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

D10 cont. S ins after 8

612* असंस्काराक्षत्रवैश्यौ नश्येते ब्राह्मणाश्ते ।
शूद्रो नश्यत्यशुश्रूषुराश्रमाणां यथार्हतः ।

[T1 om line 1 —(L 1) D10 T2 3 G1 4 °वैश्या (for °वैश्यौ) D10 T2 3 G1 4 नश्यने, M नश्यतो (for नश्येते) —(L 2) T2 3 G शुश्रूषुर् (for [अ]शु°)]

9 a) B om ed सुलभे (for सुकृते) —b) T1 G1 4 फलं विंदति मानवा —c) D1-10 तु (D6 8 [आ]शु) लभते; S श्रुतवते (for °ति) —d) T2 दृष्ट, G2-4 दत्त्वा (for दाता) D1-10 न संशय (for समश्नुते)

10 a) B2 3 Dn1 n2 विंदेत (for विद्येत) —d) T G2-4 M4 वृथा, G1 damaged (for मोघ)

11 D10 reads 11 twice —a) D10 (first time) T1, 2 G M4 अन्न, T3 गृह्णन् (for अदन्) Dn D1 10 (second time) om हि D10 (first time) S [ए]वम् (for [अ]न्नम्) D3 6-9 अविद्य च दहत्यन्नम् —b) D10 (first time) S अ(D10 ह्य)विद्वांस च हंति तत् —T1 om 11cd —c) V1 B1-5 Dn Cnp तच्चा(Dn1 तं चा)न्न पाति यच्चा(B3 Dn1 n2 °श्ना)न्नं, D1 2 तच्चान्न पाति यश्चाद्य, D1-9 10 (second time) तदन्न D7 न दत्तं) हति यच्चा(D8 °श्ना)न्न, D10 (first time) T2 3 G2 4 M4 तच्चान्य (D10 °न्न) हति यच्चा(T2 °श्ना)न्यत् —d) V1 B1-5 Dn D1-9 10 (second time) हता, D10 (first time) T2 3 G M1-3 भुक्त्वा (for हत्वा) D1 2 4-9 10 (second time) पुन (for ऽबुध)

12 a) T1 2 G प्राहुर् (for प्रभुर्) T3 प्राहुर्ह्यन्यद विद्वांस —b) M1 3 दातुर्, M2 4 दातुं (for पुनर्) D1-10 भावयति (for जन°). —T1 om 12cd. —c) S (T1 om) दाता (for चान्नाज्) D1 6 10 यस्माद् (for त°) —G1 3 om 12d-13c —d) V1 B1 3 Dn D1-9 एष, T2 3 G2 4 एव (for एव) —D10 T2 3 G2 4 M ins after 12 T1 after 12ab

613* प्रभुर्ह्यन्नुपभोगी स्याददत्त्वान्नमसंशय ।
यस्तारयति वै विद्वान्पितॄन्देवान्समागतान् ।

[(L 1) D10 T2 3 G2 4 माश्च द(D10 माह्य ह्य-, T3 प्राहुर्)नुपयोगी यो (for the prior half). M3 असंशय D10 T2 3 G2 4 [अ]दत्त्वान्नमसंशय (for the post. half) —(L 2) T1 यद्धारयति वै विद्वान् (for the prior half) D10 T2 3 G2 4 सदागतान्, T1 स तर्पयेत्, M2 (also as above) सदाहृतान् (for समा°)]

13 G1 3 om 13abc (cf v l 12). —a) D3 8 9 तद् (for यद्) —b) D1 6 7 8 10 एवं (for एव) —d) M1-3 [ए]तद् (for [ए]वम्)

14 a) D1-10 [ए]व (for वै) B3 सत (for सन्ति) S यश्चैव (T1 °ग्रैव, M1-3 °श्च वै) ब्राह्मणस्तात —b) T G M3 संहित —c) T1 तस्मिन् (for तत्र). —d) T1 च क्षमं, G1 वाश्नुते (for चा)

15 a) T1 G1 2 M4 योनिसिद्धा, T3 येस्मिन्द्धा (for योनिशुद्धा) —d) D1-9 च, T G M4 न (for वै) B5 स्मृता (for सदा)

16 a) D1-10 तैर्महद्भि, T1 अय सद्भि (for तैर्हि सद्भि) —b) T2 3 G M देवयानो (for चेत°) B3 Dn3 D1 6-9 मुह्यति (for °ते) D 10 येन याते न मुह्यति, T1 देवयानोपम स्मृत —c) M1-3 [ऽ]पि (for हि)

१२३

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तः स भगवान्मैत्रेयं प्रत्यभाषत ।
दिष्ट्यैवं त्वं विजानासि दिष्ट्या ते बुद्धिरीदृशी ।
लोको ह्ययं गुणानेव भूयिष्ठं स्म प्रशंसति ॥ १
रूपमानवयोमानश्रीमानाश्चाप्यसंशयम् ।
दिष्ट्या नाभिभवन्ति त्वा दैवस्तेऽयमनुग्रहः ।
यत्ते भृशतरं दानाद्वर्तयिष्यामि तच्छृणु ॥ २
यानीहागमशास्त्राणि याश्च काश्चित्प्रवृत्तयः ।
तानि वेदं पुरस्कृत्य प्रवृत्तानि यथाक्रमम् ॥ ३
अहं दानं प्रशंसामि भवानपि तपःश्रुते ।
तपः पवित्रं वेदस्य तपः स्वर्गस्य साधनम् ॥ ४
तपसा महदाप्नोति विद्यया चेति नः श्रुतम् ।
तपसैव चापनुदेद्यच्चान्यदपि दुष्कृतम् ॥ ५
यद्यद्धि किंचित्संधाय पुरुषस्तप्यते तपः ।
सर्वमेतदवाप्नोति ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ ६
दुरन्वयं दुष्प्रधृष्यं दुरापं दुरतिक्रमम् ।
सर्वं वै तपसाभ्येति तपो हि बलवत्तरम् ॥ ७
सुरापोऽसंमतादायी भ्रूणहा गुरुतल्पगः ।
तपसा तरते सर्वमेनसश्च प्रमुच्यते ॥ ८
सर्वविद्यस्तु चक्षुष्मानपि यादृशतादृशः । C. 13 5847 B 13 122. 10 K. 13 184 10 H 13 107 54

Colophon om. in B1 —*Parvan name* B3-4 Dn1 n3 D1 शांति —*Sub-parvan* V1 B2 3 5 Dn D1 2 6-7 9 10 M1-3 दानधर्म —*Adhy name* V1 B2. 4 5 Dn3 D2 4-10 मैत्रेयभिक्षा, D1 मैत्रेयशिक्षा, T3 मैत्रेय व्यासमवाद —*Adhy no* (figures, words or both) V1 121, B5 111, Dn1 119, D10 128, T1 172, T2 189, T3 G2 4 180, G1 3 M1 174, M2 3 175, M4 173 —*Śloka no* Dn1 D4 17, Dn2 18

123

☞ This adhy is missing in D3 (cf v 1 13 82 37) B1 om this adhy (cf v 1 13 120 14)

1 c) B (B1 om) M1-3 [पु]त्र, T1 तत्, T2 3 G M4 [पु]वत् (for [पु]त्र) —d) D1 शिष्टा (for दिष्ट्या) — T1 om 1ef —e) D2 लोके (for लोको) V1 B (B1 om) Dn D. [आ]यं (for [ह्य]यं) G1-3 गुणाद् (for गुणान्) —f) V1 B (B1 om.) Dn तु, D4-10 T2 3 G2-4 मं, D5 स, G1 damaged (for स्म)

2 Before 2, T3 ins व्यास —a) D10 T G1 3 4 M2-4 रूपमानो व(M4 °नव)योमानो (D10 °न M2 °न) —b) V1 M1-3 श्रीमानश्च D4-10 श्रीमानैश्चाप्यहङ्कृता, T G M1 धनविद्यामदस्तथा —c) Dn2 D2 10 M2-4 स्वा (for त्वा) —d) G2 4 दैवतो (for दैवस्ते) G1. 3 मनुत्तमं (for °ग्रह) —e) S तत्ते बहुगुण दान —f) M1-3 श्रद्धया स्वगुणैरपि

3 a) S धर्मशास्त्राणि च तथा —b) D6 8-10 काश्च (for काश्चित्) —c) T1 M1-3 दानमेव, T2 3 G M तानि चैव (for तानि वेद)

4 D1 om 4-5 —b) D4 भवने हि D7 10 भव तेपि, G2 भवानिति (for °नपि) V1 D5 तप श्रुत, D7-9 तपस्तु ते (for तप श्रुते) — After 4ab, T1 ins

614* तत्तद्बहुगुण दान श्रद्धया स्वगुणैरपि ।

—c) B5 प्रवृत्त (for पवित्र) B4 T2 3 G1 2 4 देवस्य, D4-10 वेदेभ्यस्, T1 damaged, M देहस्य (for वेदस्य). —d) M4 पावन (for साधनम्)

5 D1 om 5 (cf. v 1 4) —b) D7 10 वा (for च) —c) Dn3 वा (for च) D4-10 [अ]पनुदते, T1 M1-2 [अ]प्यपहरेद्, T2 3 G M4 [अ]प्यनुवृत्तो (for [अ]पनुदेद्) —d) D7 यथा (for यच्च)

6 a) T1 G1 3 [अ]स्ति (for यद्धि) D4-10 संध्यायन् (for संधाय) M2 3 यत्किंचिदभिसंधाय —d) D1 2 पुरुषो (for ब्राह्मणो) V1 B5 Dn विद्यया चेति न श्रुतं

7 a) B2 partly damaged D6 7 9 T1 दुरत्यय (for °न्वय) V1 B2- Dn T G1 3 M दुष्प्रधर्षं, G4 °सहं (for °धृष्य) —b) T2 दुष्प्राप (for दुराप) —c) D1 4-10 हि (for वै) —d) T1 2 G1 3 M2 4 दिष्ट, T3 G2 4 M1 3 दृष्ट (for तपो) G2 om from हि बल up to स्त्वाभ्या (in 9d)

8 G2 om 8 (cf. v 1 7) T1 om 8-9 —a) D10 T2 3 G1 2 4 सुराप स्वर्णहारी च

C. 17 5847 B 13 122 10 K 13 184 10 M 13 107 54 तपस्विनौ च तावाहुस्ताभ्यां कार्यं सदा नमः ॥ ९
सर्वे पूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः ।
दानप्रदाः सुखं प्रेत्य प्राप्नुवन्तीह च श्रियम् ॥ १०
इमं च ब्रह्मलोकं च लोकं च बलवत्तरम् ।
अन्नदानैः सुकृतिनः प्रतिपद्यन्ति लौकिकाः ॥ ११
पूजिताः पूजयन्त्येतान्मानिता मानयन्ति च ।
अदाता यत्र यत्रैति सर्वतः संप्रणुद्यते ॥ १२
अकर्ता चैव कर्ता च लभते यस्य यादृशम् ।
यथैवोर्ध्वं यथैवाक्च त्वं लोकमभियास्यसि ॥ १३
प्राप्स्यसे त्वन्नपानानि यानि दास्यसि कानिचित् ।
मेधाव्यसि कुले जातः श्रुतवाननृशंसवान् ॥ १४
कौमारदारव्रतवान्मैत्रेय निरतो भव ।
एतद्गृहाण प्रथमं प्रशस्तं गृहमेधिनाम् ॥ १५
यो भर्ता वासितातुष्टो भर्तुस्तुष्टा च वासिता ।
यस्मिन्नेवं कुले सर्वं कल्याणं तत्र वर्तते ॥ १६
अद्भिर्गात्रान्मलमिव तमोऽग्निप्रभया यथा ।

---

9 G2 om up to स्ताभ्यां (in 9^{d}) (of v l 7) T1 om 9 (of v l 8) — a) B2 8 च, D8 स (for तु) D4 स च वैद्यस्तु चक्षुष्मान्, D6-7 9 10 स वैद्य स च चक्षुष्मान्, T2 G1 3 4 M1-8 सर्वो वैद्यश्च (M1-8 °स्तु) च, T8 सर्ववैद्यैश्च च°, M4 सर्वं वैद्य च च° — b) D7 T8 यादृक्ष (for यादृश) V1 B4 5 Dn1 n8 M1 3 4 वादृश — c) V1 B2 4 5 Dn D4-10 M तपस्विन तथै(D4-10 °मे)वाहुस्, B8 T2 8 G1 3 4 °नस्तथैवाहुस् — d) D4-10 तस्मै (for ताभ्यां) T2 8 G1 8 M सतो मत; G2 सता मम, G4 सता मत (for सदा नम)

10 a) S पूर्वं (for सर्वे) D4 6 8 9 श्रुतिधरास्; D5 7 10 श्रुतिपरास् (for श्रुतधनास्) — b) D4 6 8 9 ते तथैव (for तथैव च) — c) B2 partly damaged B8 -प्रिया (for प्रदा) T G1 8 4 तथा, G2 तदा, M4 तयो (for सुख) — d) M वा (for च)

11 b) T1 श्रेयश् (for लोक) D6 10 बलवत्तरमुत्तरं — c) T1 दानात् (for दानै). — d) D10 T2 8 G M4 लौकिक (for °का) T1 प्राप्नुवंतीह लौकिक, M1-8 प्रपद्यते त्रिलौकिकं

12 a) Dn1 S [ए]ते, D4 [ए]त्र; D6-10 [ए]नं (for [ए]तान्) — b) M1-8 [उ]त (for च) — B8 reads 12^{cd} twice — c) D2 8 स दाता, T1 प्रदाता (for अ°) T G M1-8 तत्र (for the second यत्र) B8 (first time) दाता यत्र च यत्रैति — d) B8 (first time) सप्रपूज्यते, T1 °घुष्यते; G2 °पद्यते; Bom ed °णूयते (for °णुद्यते) — After 12, T1 ins 615*

13 T1 om 13–15 — c) D2 च (for [ए]व) V1 B (B1 om) Dn D6 8 यदि चो(Dn8 चो)र्ध्वं यद्यधो वा; D4 6 7 10 तदेवोर्ध्वं यथया वा (D7 °थात्रस्) — d) V1 B8-5 Dn1 n3 स्वार्ल्लोकान्, B2 स्वं लोकान्, D5 10 स्वर्लोकान्, D8 स्व लोकम् (for स्वं लोकम्) Bom ed. यास्यति (for °सि) S (T1 om) लोकान्नयसि यास्यसि.

14 T1 om 14 (cf v l 13) — a) B2 partly damaged B8 Dn1 प्राप्स्यसि D4-10 ह्यन्न; T8 स्वं च (for त्वन्न) — b) B2-4 Dn1 यास्यसि, Bom. ed वाञ्छसि (for दास्यसि) S (T1 om) कर्हिचित् (for कानि°) V1 B5 Dn2 n8 यानि यास्यसि कानि च — d) D1 2 अनृशसवाक् (for °वान्)

15 T1 om 15 (cf v l 13) — a) V1 B (B1 om) Dn -चारी, S (T1 om.) दारो (for -दार) D4-10 कौमारिवत(D5 °रवृत्त, D10 °रव्रत)वान्मित्र (D6 8 9 °न्विप्र) — b) M4 नियतो (for निरतो) D5 (before corr) भवान् (for भव) — After 15^{ab}, G2 ins 615* T2 8 G M4 om 15^{c}–17^{b}, M1-8 read the same after 615* — c) D1 2 6-10 गृहाणां (for °ण) — d) M1-8 -मेधिन (for °नाम्)

16 For the sequence in M1-8, of v. l 15 T2 8 G M4 om 16 (of. v l 15) — a) D1 2 4-10 M1-8 सतु(D1 2 M1-8 यस्तु)ष्टो भार्यया भर्ता — b) V1 B4 5 Dn2 n8 भर्तृ, B2 8 D4 भर्त्रा (for भर्तुस्) D1 2 भर्त्रा तुष्टा तथैव सा, D5 10 भर्त्रा च गृहमेधिनी, D6-9 भर्त्रा तुष्यति वासिता, M1-8 भर्त्रा तुष्टा तथाविधा — c) D7 तस्मिन् (for य°) D1 5 8 10 एव (for एवं) D1 2 नित्य (for सर्वं) — d) D1 2 वर्धते (for वर्तते)

17 For the sequence in M1-8, of v l 15 T2 8 G M4 om 17^{ab} (of v l 15) — a) D4-10 माद्भिर्गात्रमलानीव — T2 8 G1 8 4 M ins after 17^{c} T1 after 12 G2 after 15^{ab}

615* विष्णोरभ्यर्चनेन च ।

दानेन तपसा चैव सर्वपापमपोह्यते ॥ १७
स्वस्ति प्राप्नुहि मैत्रेय गृहान्साधु व्रजाम्यहम् ।
एतन्मनसि कर्तव्यं श्रेय एवं भविष्यति ॥ १८
तं प्रणम्याथ मैत्रेयः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
स्वस्ति प्राप्नोतु भगवानित्युवाच कृताञ्जलिः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

१२४

युधिष्ठिर उवाच ।
सत्स्त्रीणां समुदाचारं सर्वधर्मभृतां वर ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं त्वत्तस्तं मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
सर्वज्ञां सर्वधर्मज्ञां देवलोके मनस्विनीम् ।
कैकेयी सुमना नाम शाण्डिलीं पर्यपृच्छत ॥ २
केन वृत्तेन कल्याणि समाचारेण केन वा ।
विधूय सर्वपापानि देवलोकं त्वमागता ॥ ३
हुताशनशिखेव त्वं ज्वलमाना स्वतेजसा ।
सुता ताराधिपस्येव प्रभया दिवमागता ॥ ४

C. 13 5861
B 13 123 4
K. 13 185 4
M 13 103 om.

ब्राह्मण स महाभाग तरेत्संसारसागरात् ।
स्वकर्मशुद्धसत्त्वाना तपोभिर्निर्मलात्मनाम् ।
विद्यया गतमोहाना तारणाय हरि स्मृत ।
तदर्चनपरो नित्य तद्भक्तस्त नमस्कुरु ।
तद्भक्ता न विनश्यन्ति ह्यष्टाक्षरपरायणा ।
प्रणवोपासनपरा परमार्थपरास्त्विह ।
एतै पावय चात्मान

[T1 om line 1 — (L 2) T1 तु, M सन् (for त) M तर मसारसागर (for the post half) T1 अन्नपानैस्तथा तेषां शुश्रूषापूजनैरपि — (L 3) G3 -शुद्धि (for -शुद्ध-) — (L 4) T1 हरिस्मृति (for हरि स्मृत)]

— After the above, M1-3 read 15^{c}–17^{b}. — ^{d}) V1 B2 5 Dn3 D4–7 9.10 T2 3 M सर्वं (for सर्व-) V1 B2–5 Dn D2 अपोहते, D8–10 व्यपोहति, S अपोह्य च, Bom ed °हति (for °ह्यते)

18 ^{a}) D4 6 7 9 कौन्तेय (for मैत्रेय) B3 स्वस्ति मामुहि मैत्रेय — T1 om (hapl) 18^{b}–19^{a} — ^{d}) Dn3 T2 3 G एव (for एवं)

19 T1 om. 19^{a} (cf. v l 18) — ^{a}) D5 10 मैत्रेय (for °य) — ^{b}) S [अ]पि (for [अ]भि) — After 19^{b}, T1 ins

616* भीष्म ।
कृष्णद्वैपायनो राजन्मैत्रेयं द्विजसत्तमम् ।

— ^{c}) M प्राप्नोति (for °तु) T1 श्रेयस्कर स भगवान् — ^{d}) D4–10 यतव्रत (for कृताञ्जलि°)

Colophon om in B1 — *Parvan name* V1 B2–4 Dn3 D1 शांति — *Sub-parvan* V1 B2 3 5 Dn D1 2 4–9 M1–3 दानधर्म — *Adhy name* V1 B2 4 5 Dn D1 2 4–10 मैत्रेयभिक्षा — *Adhy no* (figures, words or both) V1 Dn1 122, B5 112, D10 129, T1 173, T2 3 G2 4 181, G1 3 M1 175, M2 3 176, M4 174 — *Śloka no* Dn1 n2 D4 20

124

☞ This adhy is missing in D8 (cf. v l 13 82 37) B1 om this adhy (cf v l 13 120 14) For a similar account of the righteous behaviour of ladies, cf 3 222–223

1 ^{a}) D6 8 9 यत्स्त्रीणा, T2 3 G स्त्रीणां हि (T2 तु) (for सत्स्त्रीणा) T1 स्त्रीणा च समयाचार — ^{b}) V1 B2 3 Dn S (except T1) -धर्मविदा (for °भृतां)

2 ^{a}) V1 B2–4 Dn तत्त्वज्ञा (for -धर्मज्ञा) — ^{b}) B2 3 तपस्विनीं, Dn3 D1 2 4–9 मनस्विनी (for °नीम्) — ^{c}) T1 3 G2 कैकेयीं (for °यी) D10 T2 G1 2 4 M कैकेयीं सुमना नाम — ^{d}) D10 शाडिल, T1 M °ली, T2 3 G °ल्य (for °लीं)

3 Before 3, T3 ins शाडिल्य — ^{a}) D4–10 केन कल्याणवृत्तेन — ^{b}) B2 (marg) सदाचारेण केन वा

C. 13 5862 B 13 123 5 K. 13 185 5 M 13 108 om
अरजांसि च वस्त्राणि धारयन्ती गतक्लमा ।
विमानस्था शुभे भासि सहस्रगुणमोजसा ॥ ५
न त्वमल्पेन तपसा दानेन नियमेन वा ।
इमं लोकमनुप्राप्ता तस्मात्तत्त्वं वदस्व मे ॥ ६
इति पृष्टा सुमनया मधुरं चारुहासिनी ।
शाण्डिली निभृतं वाक्यं सुमनामिदमब्रवीत् ॥ ७
नाहं काषायवसना नापि वल्कलधारिणी ।
न च मुण्डा न जटिला भूत्वा देवत्वमागता ॥ ८
अहितानि च वाक्यानि सर्वाणि परुषाणि च ।
अप्रमत्ता च भर्तारं कदाचिन्नाहमब्रुवम् ॥ ९
देवतानां पितॄणां च ब्राह्मणानां च पूजने ।
अप्रमत्ता सदायुक्ता श्वश्रूश्वशुरवर्तिनी ॥ १०
पैशुन्ये न प्रवर्तामि न ममैतन्मनोगतम् ।
अद्वारे न च तिष्ठामि चिरं न कथयामि च ॥ ११
असद्वा हसितं किंचिदहितं वापि कर्मणा ।
रहस्यमरहस्यं वा न प्रवर्तामि सर्वथा ॥ १२
कार्यार्थे निर्गतं चापि भर्तारं गृहमागतम् ।
आसनेनोपसंयोज्य पूजयामि समाहिता ॥ १३
यच्च नाभिजानाति यद्भोज्यं नाभिनन्दति ।
भक्ष्यं वाप्यथ वा लेह्यं तत्सर्वं वर्जयाम्यहम् ॥ १४
कुटुम्बार्थे समानीतं यत्किंचित्कार्यमेव तु ।
प्रातरुत्थाय तत्सर्वं कारयामि करोमि च ॥ १५

—^{d}) V_1 समागता (for त्वमा)

4 S om (hapl) 4–8 —^{b}) Dn_2 D_{4-10} च (for त्व) —^{c}) V_1 [इ]ह (for [इ]व) —^{d}) $D_{5\ 10}$ त्वरया (for प्रभया)

5 S om 5 (cf v l 4) —^{c}) V_1 B_{2-5} Dn D_8 शुभा (for शुभे)

6 S om. 6 (cf v l 4) —^{a}) $D_{1\ 2\ 6-9}$ सा (for न) —^{b}) D_{4-10} च (for वा) —^{d}) V_1 B (B_1 om) Dn त्व हि (for तस्मात्)

7 S om 7 (cf v l 4) —^{a}) Dn_3 D_{10} सुमनसा (for °नया) —^{c}) D_{10} शांडिल्यो (for °ली)

8 S om 8 (cf v l 4) Before 8, D_3 ins शाडिल्युवाच —^{b}) $D_{1\ 4-10}$ च (for [अ]पि) —^{c}) $B_{2\ 3}$ D_2 च (for the second न) D_{1-10} मलिना (for जटिला)

9 Before 9, S ins सुमना —^{a}) $D_{1\ 2}$ तु ; T_1 om (for च) —^{c}) T_1 अत्रमन्य (for अप्रमत्ता) —^{d}) M अयत्र (for अब्रुवम्)

10 ^{d}) B_2 (marg as in text) भर्तुरंतरगामिनी

11 ^{a}) V_1 $B_{1\ 5}$ Dn_8 पैशुन्य (for °न्ये) T_1 om न D_7 प्रवृत्तापि, D_8 च वर्तामि (for प्रव°) —^{b}) D_{4-10} ममैतन्मे, T_1 न वक्ष्ये तन् (for न ममैतन्) —^{c}) B_8 पूर्द्वारि, Dn_1 D_2 अद्वारि, G_2 प्रचारे (for अद्वारे) V_1 $B_{2\ 4}$ Dn_2 n_3 प्रद्वारि च न तिष्ठामि, D_6 द्वारे न चैव ति°, T_1 गृहद्वारे न ति°, T_2 G_4 प्रद्वारे च न निष्क्रामि, $G_{1\ 3}$ प्रचारे न चरिष्यामि —^{d}) $T_{2\ 3}$ G पर (for चिरं)

12 ^{a}) V_1 असद्वाकृमितं किंचिद् —^{b}) $D_{4\ 6\ 8\ 10}$ च (for वा) S (except $G_{1\ 3}$) आहित (T_1 प्रयुक्त, M_{1-3} गृहित ; M_4 प्रहर्ण) पापकर्मण (T °णा) —^{c}) T_1 M परस्य च (M_4 °स्यैव) रहस्ये वा, $T_{2\ 3}$ G_4 परस्यैव रहस्ये च (G_4 °स्येव), $G_{2\ 3}$ परस्ये च रहस्ये च —^{d}) B_3 $D_{1\ 2}$ $T_{1\ 2}$ G_3 सर्वदा (for °था)

13 ^{a}) $D_{4\ 6\ 9\ 10}$ कार्यार्थं, $D_{5\ 7}$ °र्थं (for °र्थे) D_4 वा (for च) —^{c}) V_1 B_{3-5} -सयुज्य ; T_1 सपाद्य, $T_{2\ 3}$ G संगम्य, M_{1-3} सपूज्य, M_4 -संपद्य (for सयोज्य)

14 ^{a}) G_4 partly damaged V_1 B_{3-4} Dn D_3 अर्न्यं (for यच्च) T_1 M_2 (sup lin) [अ]नु (for [अ]भि-) $D_{6\ 7\ 8}$ जानामि (for °ति) —^{b}) $D_{5\ 7\ 9}$ तद्भोज्यं (for य°) M_4 च (for न) $D_{1,\ 2}$ नदते (for °ति) —^{c}) D_7 भक्ष (for भक्ष्य) V_1 B (B_1 om) Dn यदि (for [अ]प्यथ) T_1 [अ]न्यच्च (for लेह्य)

15 D_4 om 15 —^{a}) $D_{1\ 2\ 3}$ कुटुंबार्थं, some MSS. कुटुवार्थे (for कुटुम्बार्थे) —^{b}) D_2 चा, D_{10} S च (for तु) —^{c}) D_{10} S पुनर् (for प्रातर्) —^{d}) $D_{1,\ 3\ 9}$ [अ]हं (for च) — After 15, D_{10} S ins

617* अग्निमरक्षणपरा गृहशुद्धिं च कारये ।
पात्राणा धनधान्याना शयनासनवस्तुनाम् ।

प्रवासं यदि मे भर्ता याति कार्येण केनचित् ।
मङ्गलैर्बहुभिर्युक्ता भवामि नियता सदा ॥ १६
अञ्जनं रोचनां चैव स्नानं माल्यानुलेपनम् ।
प्रसाधनं च निष्क्रान्ते नाभिनन्दामि भर्तरि ॥ १७
नोत्थापयामि भर्तारं सुखसुप्तमहं सदा ।
आतुरेष्वपि कार्येषु तेन तुष्यति मे मनः ॥ १८
नायासयामि भर्तारं कुटुम्बार्थे च सर्वदा ।
गुप्तगुह्या सदा चास्मि सुसंमृष्टनिवेशना ॥ १९
इमं धर्मपथं नारी पालयन्ती समाहिता ।
अरुन्धतीव नारीणां स्वर्गलोके महीयते ॥ २०

भीष्म उवाच ।

एतदाख्याय सा देवी सुमनायै तपस्विनी ।
पतिधर्मं महाभागा जगामादर्शनं तदा ॥ २१
यश्चेदं पाण्डवाख्यानं पठेत्पर्वणि पर्वणि ।
स देवलोकं संप्राप्य नन्दने सुसुखं वसेत् ॥ २२ C. 13 5879 B 13 123 22 K 13 135.25 M 13 108 21

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

कुमारान्पालये नित्यं कुमारीं परिशिक्षये ।
आत्मप्रियाणि हित्वापि गर्भसंरक्षणे रता ।
बालानां वर्जये नित्यं शाप कोप प्रतापनम् । [5]
अविक्षिप्तानि धान्यानि नान्नविक्षेपणं गृहे ।
रत्नवत्स्पृहये गेहे गावः सयवसोदकाः ।
समुद्दिश्य च शुद्धाहं भिक्षां दद्यां द्विजातिषु ।

[D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 om line 2 — (L 3) G कुमारीं (for °री) T_3 रक्षये (for -शिक्षये) — (L 4) M_{1-3} त्व (for [अ]पि) — (L 5) M_{1-3} प्रताडन (for °पनम्) — M_{1-3} read lines 7–8 after 17 — (L 7) $T_{2,3}$ $G_{1,2,4}$ रत्नवत् (for रत्न°) M व्रीहयो (for स्पृहये) M_2 सु- (for स-) — (L 8) G_2 (*inf lin*) शुद्धान्न (for °हं)]

16 ^{ab}) Dn_2 यदिने (for यदि मे) V_1 B (B_1 om) Dn M_{1-3} याति भर्ता (by transp) D_8 केन वा (for केनचित्) — ^{d}) V_1 B (B_1 om) Dn तदा, D_{10} [आ]त्मना (for सदा) T_3 G भवामि नियतासना — After 16, T_1 reads 19^{cd}

17 ^{a}) B_6 $D_{8,10}$ S (G_1 damaged) रोचनं (for °ना) B_3 [अ]पि (for [ए]व) — ^{c}) Some MSS निःक्राते — After 17, M_{1-3} read lines 7–8 of 617*

18 T_3 om. (hapl.) 18^{b}–19^{a}, D_8 reads the same twice — ^{b}) $G_{1,3}$ सुख (for सुख) D_4 तदा (for सदा) — M_{1-3} subst for 18^{ab} D_{10} T_2 G ins after 18^{ab}

618* नोत्थापये सुखं सुप्तं ह्यातुरं पालये पतिम् ।

[D_{10} G_4 पतिं सुप्त, T_2 सुमसुप्त, G_2 सुखं सुप्ते, M_{1-3} सुखस्वप्ने (for सुखं सुप्तं) M_{1-3} [ऽ]पि (for हि)]

— T_1 M_{1-3} om 18^{cd} — ^{c}) V_1 B (B_1 om) Dn D_8 (both times) आतरेषु (for आतु°)

19 For the repetition in D_8, cf v l 18. T_3 om 19^{a} (cf. v l 18) — ^{a}) Dn_3 कर्तारं (for भ°) — ^{b}) $M_{1,3}$ कुटुम्बार्थे V_1 B_{2-5} Dn_1 n_3 [ऽ]पि (for च) D_{10} T G M_4 कुटु(T₂ M₄ °टुं)म्बार्थमहं सदा — T_1 reads 19^{cd} after 16 — ^{c}) D_{6-9} सदाचारा (for सदा चास्मि) — ^{d}) B_5 सुसंश्लिष्ट (for °मृष्ट-) D_4 समृष्टविनिवेशना — After 19, D_{4-9} ins

619* बन्धकीं वर्जयाम्येव कुहकामूलकर्म च ।

[D_7 [अ]थ (for [ए]व) D_{8-9} कुहकाकर्म चैव हि (D_7 च) (for the post half)]

20 ^{a}) $D_{4,6,9}$ इदं (for इमं) D_{10} $T_{2,3}$ G_4 M_1 फलं (for -पथं) G_{1-3} इदं धर्मफलं नारी — M_4 om (hapl ?) 20^{bc} — ^{c}) D_{10} $T_{2,3}$ G नारी सा (for नारीणां)

21 G_4 om the ref — ^{a}) $D_{1,2,4-10}$ T_3 एवम् (for एतद्) T_1 G_4 M_{1-3} वै (for सा) B_6 (marg) नारी (for देवी) — ^{b}) S सुमना वै (for °नायै) D_{10} T_3 तपस्विन, T_2 °न (for °नी) — ^{d}) G_2 तथा (for तदा)

22 ^{a}) V_1 B (B_1 om) Dn_2 n_3 [ए]नं; $D_{1,2}$ [ए]तत (for [इ]दं) — ^{d}) V_1 $B_{3,5}$ सुसुखी; Dn_1 n_2 स सुखी, $D_{1,2,4,7}$ स सुखं (for सुसुखं) $B_{3,4}$ D_{10}

१२५

C. 13 5880
B 13 124 1
K. 13 187 1
M 13 110 1

युधिष्ठिर उवाच ।
साम्ना वापि प्रदाने वा ज्यायः किं भवतो मतम् ।
प्रब्रूहि भरतश्रेष्ठ यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १
भीष्म उवाच ।
साम्ना प्रसाद्यते कश्चिद्दानेन च तथापरः ।
पुरुषः प्रकृतिं ज्ञात्वा तयोरेकतरं भजेत् ॥ २
गुणास्तु शृणु मे राजन्सान्त्वस्य भरतर्षभ ।
दारुणान्यपि भूतानि सान्त्वेनाराधयेद्यथा ॥ ३
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गृहीत्वा रक्षसा मुक्तो द्विजातिः कानने यथा ॥ ४
कश्चित्तु बुद्धिसंपन्नो ब्राह्मणो विजने वने ।
गृहीतः कृच्छ्रमापन्नो रक्षसा भक्षयिष्यता ॥ ५
स बुद्धिश्रुतसंपन्नस्तं दृष्ट्वातीव भीषणम् ।
सामैवास्मिन्प्रयुयुजे न मुमोह न विव्यथे ॥ ६
रक्षस्तु वाचा संपूज्य प्रश्नं पप्रच्छ तं द्विजम् ।
मोक्ष्यसे ब्रूहि मे प्रश्नं केनास्मि हरिणः कृशः ॥ ७

---

8 नंदने स सु(B1 T3 M1-3 सुसु)खी भवेत्

Colophon om in B1. —*Parvan name* B2-4 Dn3 D1 शांति —*Sub parvan* V1 B2 4 5 Dn D1 2 5 6 8-10 M1-3 दानधर्म —*Adhy name* V1 B2 4 5 Dn3 D1 2 4-9 शांडिलीसुमनासंवाद, Dn1 n2 सुमनासंवाद, T2 शांडिल्यसुमनासंवादे स्त्रीधर्मकथनं, M4 कैकेयीशांडिलीसंवाद —*Adhy no* (figures, words or both) V1 123, B5 113, Dn1 121, D10 180, T1 174, T2 3 G2 4 182, G1 3 M1 176, M2, 3 177, M4 175 —*Śloka no* Dn1 22, Dn2 23, D4 21. —After 124, S ins a passage given in App I (No 13)

125

☞ This adhy is missing in D3 (cf v l 13 82 37)

1 B1 om up to हरि (in 21^d) (cf v l 13 120 14) —^{a}) V1 B2-4 D1 साम्नि चापि, D4 साम्ना चोप; D5 साम्ना चैव, D6 7 9 साम्नैवोप- (for साम्ना वापि) D10 T2 3 G1 3 4 M प्रदानेन (for °ने वा) B5 Dn D8 T1 G2 साम्नि चापि (Dn3 वापि; D8 वाथ) प्रदाने च (B5 G2 °नेन) —^{d}) M व्याति- (for व्यति).

2 B1 om 2 (cf v l 1) —^{b}) G1 3 यथा (for तथा) D4 [अ]परे (for °र) —^{c}) V1 Dn1 n2 D4 पुरुष; D10 S पौरुषीं (T1 G2 °षं) (for पुरुष) —^{d}) V1 D4 भजेत्; Dn3 D6 8 10 T1, 2 G2 भवेत् (for भजेत्).

3 B1 om 3 (cf v l 1) —^{a}) D10 S (except G4) चै (for श्रे) —^{b}) T2 3 G1 3 M पुरुषर्षभ (for भरत°) —^{d}) V1 B2 4 Dn3 D1 2 [आ]नामयेद्, D4 [आ]गम°, D6 8 9 नम°, D7 मान°, D10 S (except G4) मन्त्र° (for [आ]राध°) T1 बुध (for यथा) B5 सामेनानामयेद्यथा

4 B1 om 4 (cf v l 1)

5 B1 om 5 (cf v l 1) —^{a}) V1 B2 4 5 Dn वा (for तु) V1 गृद्धि, D4-9 गुण-, D10 G4 श्रुत, T3 वेद (for बुद्धि) B3 मनोवाग्बुद्धिसंपन्नो —^{b}) D2 निर्जने (for विजने) —^{c}) D1 corrupt V1 गृहीत्वा (for °त) D6-8 गृहीत कृच्छ्रसंपन्नो, T1 °तो रक्षसा तत्र —T1 om (hapl ?) 5^d–6^a.

6 B1 om 6 (cf v l 1) T1 om 6^a (cf v l 5) —^{a}) D6 T2 3 G सु (for स) V1 B2 4 5 Dn D2 4 6 7 9 T2 श्रुति (for श्रुत) —^{b}) V1 B. Dn2 n3 [अ]तिवि- (for [अ]तीव) B1 तं दृष्ट्वातिविचक्षणं, D10 S दृष्ट्वा तम(T1 °द)तिभीषण —^{c}) D5 साम्नैव (for सामैव) D10 S सामैवास्मै प्र(T1 °म स्वय प्र, T2 3 °म्नैवास्मै प्र, G1-3 °मैव संप्र)युजानो

7 B1 om 7 (cf v l 1) —^{a}) V1 B (B1 om) Dn D2 4 6-9 वाच, D5 [उ]वाच (for वाचा) —^{c}) D6 किं भक्ष्य, D7 किं भक्ष, D5 9 तत्त्वेन (for मे प्रश्नं) — After 7^{abc}, D4 5 7-9 repeat wrongly 13 107 66^d–67^b, 68^a–73^a —^{d}) T3 G4 येनास्मि; G1 3 येनाहं (for केनास्मि) — After 7, D1 reads 12 and

मुहूर्तमथ संचिन्त्य ब्राह्मणस्तस्य रक्षसः ।
आभिर्गाथाभिरव्यग्रः प्रश्नं प्रतिजगाद ह ॥ ८
विदेशस्थो विलोकस्थो विना नूनं सुहृज्जनैः ।
विषयानतुलान्भुङ्क्षे तेनासि हरिणः कृशः ॥ ९
नूनं मित्राणि ते रक्षः साधूपचरितान्यपि ।
स्वदोषादपरज्यन्ते तेनासि हरिणः कृशः ॥ १०
धनैश्वर्याधिकाः स्तब्धास्त्वद्गुणैः परमावराः ।
अवजानन्ति नूनं त्वा तेनासि हरिणः कृशः ॥ ११
गुणवान्विगुणानन्यान्नूनं पश्यसि सत्कृतान् ।
प्राज्ञोऽप्राज्ञान्विनीतात्मा तेनासि हरिणः कृशः ॥ १२
अवृत्त्या क्लिश्यमानोऽपि वृत्त्युपायान्विगर्हयन् ।
माहात्म्याद्व्यथसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ १३
संपीड्यात्मानमार्यत्वात्त्वया कश्चिदुपस्कृतः ।
जितं त्वां मन्यते साधो तेनासि हरिणः कृशः ॥ १४
क्लिश्यमानान्विमार्गेषु कामक्रोधावृतात्मनः ।
मन्ये नु ध्यायसि जनांस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ १५ C 13 5894 B 13 124 15 K 13 187 15 M 13 110 15

M4 reads 10

8 B1 om 8 (cf. v l 1) T3 om (hapl) 8-9 M1 om 8ab? Before 8, D10 T3 G2 4 ins भीष्म उवाच —a) D5 G1 3 अपि (for अथ) —b) D10 T2 G2 4 ब्राह्मणस्त निरीक्ष्य स (G2 च) —c) D10 T1 2 G अभीतवदथाव्यग्र, M1-3 आधिमावादथाव्यग्र

9 B1 om 9 (cf v l 1) T3 om 9 (cf v l 8) T2 transp 9 and 10 —a) V1 B2-5 Dn2 n3 त्रिलोकस्थैर्, D4 5 7-9 °स्थे (for °स्थो) —b) D2 शून्ये (for नून) —c) G1 3 अखिलान् (for अतु°) D4-9 T1 M1 भुक्ते — After 9, T1 reads 13

10 B1 om 10 (cf. v l 1) T1 om (hapl.) 10 T2 transp 9 and 10 T2 reads 10 twice and M4 reads it after 7 —a) D10 T2 3 (both times) G M एव (for नून) —b) T2 3 (both times) G M साधूनां (for साधूप) —c) D4-9 स्वदोषैर् (for °पाद्) D10 T2 3 (both times) G M स्वदोषात्तु (T2 सदोषतु) परित्यज्य —d) G2 [अ]पि (for [अ]सि) — After 10, D10 T2 3 G M1-3 read 13, T3 reading it twice

11 B1 om 11 (cf v l 1) B3 om (hapl) 11-19 D2 om (hapl) 11-12 D1 4 om (hapl) 11 V1 B2 4 5 Dn D5-9 transp 11 and 12 —a) B5 धनैरप्यधिका स्तब्धास्, D5 7 9 °श्वर्याधिकान्स्तब्धांस्, D10 S परकार्याधिकारस्था —b) B2 (marg as in text) D5-10 T3 G त्व(D10 G स)द्गुणैरधमा नरा (G3 °र), T1 स्वगुणैरजरा नरा, T3 मद्गुणैरसमा नरा, M स्वद्गुणैरवरा नरा —c) B6 ते नून, Dn2 नून त्वा (for नून त्वा)

12 B1 om 12 (cf v l 1) B3 D2 om 12 (cf v l 11) T1 3 om (hapl) 12 V1 B2 4 5 Dn D5-9 transp 11-12 D1 reads 12 after 7 —a) V1 B4 D4 5 8-10 S (T1 3 om) निर्गुणान् (for विगु°) —b) D6-9 पश्यति (for °सि) G4 न्यून पश्यसि सुव्रतान् —c) T2 G1 3 4 प्राज्ञैरपि, M प्राज्ञै प्राज्ञो (for प्राज्ञोऽप्राज्ञान्) — After 12, G2 reads 16

13 B1 om 13 (cf v l 1) B3 om 13 (cf v l 11) M1 om (hapl.) 13 D10 T2 3 G M1-3 read 13 after 10, T3 reading it twice T1 reads 13 after 9 —a) G3 अप्रीत्या (for अवृत्त्या) T2 हि, M1-3 [ऽ]थ (for ऽपि) D4-9 अ(D4 8 9 आ)वृत्त्या क्लिश्यमानस्य, D10 °त्त्या अश्यमानो हि, T3 (both times) °त्त्या क्लिश्यमानान्हि, G4 °त्यापि अश्यमानो —b) T2 G मृत्युप्रायान् (for वृत्त्युपायान्). D4-9 वृत्त्युपायं चिकीर्षसि, D10 मृत्युप्रायानगर्हयन्; T1 M1-3 मृत्युपाशानग(T1 °श ग)र्हयन् —c) D4 महात्मा ह्यर्थसे नून, D10 T1 2 3 (both times) G M1-3 महार्या न्ध्यायसे नून

14 B1 om 14 (cf. v l 1) B3 om. 14 (cf v l 11) B6 om (hapl.) 14-15 D4 6 7, 9 10 T1 om (hapl) 14 —a) D8 T2 3 G1 3 4 M संपीड्यमानमा(D8 °न आ)र्यत्वात् —b) D1 अपहृत; D8 अपाकृत (for उपस्कृत) S (T1 om) परिभूय ततो हरि (G3 हरिं, G4 रिपु, M रिपु) —c) D8 तेन (for जित) M त्वा (for त्वा) D2 5 8 T2 G3 मन्यसे (for °ते)

15 B1 om 15 (cf v l. 1) B3 om 15 (cf. v l 11) B5 om 15 (cf. v l 14) T2 repeats 15 after 22 —a) D1 विमार्गेण (for °षु) —b) Dn1 D5-9 कामक्रोधवृतात्मन, D1 corrupt, D4 °धव शात्मन, D10 T1 2 (both times) 3 G M °धह(T1 °धैर्ह)तात्मन. —c) V1 B4 Dn1 n2 मन्ये त्व, T1

C. 13 5895 B 13 124 16 K 13 167 16 M 13 110 16

प्राज्ञैः संभावितो नूनं नप्राज्ञैरुपसंहितः ।
ह्रीमानमर्षी दुर्वृत्तस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ १६

नूनं मित्रमुखः शत्रुः कश्चिदार्यवदाचरन् ।
वञ्चयित्वा गतस्त्वां वै तेनासि हरिणः कृशः ॥ १७

प्रकाशार्थगतिर्नूनं रहस्यकुशलः कृती ।
तज्ज्ञैर्न पूज्यसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ १८

असत्स्वभिनिविष्टेषु ब्रुवतो मुक्तसंशयम् ।
गुणास्ते न विराजन्ते तेनासि हरिणः कृशः ॥ १९

धनबुद्धिश्रुतैर्हीनः केवलं तेजसान्वितः ।
महत्प्रार्थयसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ २०

तपःप्रणिहितात्मानं मन्ये त्वारण्यकाङ्क्षिणम् ।
बन्धुवर्गो न गृह्णाति तेनासि हरिणः कृशः ॥ २१

मानेन (for मन्ये तु)

16 B1 om 16 (cf v l 1) B8 om 16 (cf v l 11) G2 reads 16 after 12 — a) V1 B3 4 Dn प्रज्ञा , D1 2 प्राज्ञ (for प्राज्ञै). D10 T1 2 G3 4 अपूजितो , M संपूजितो (for संभावितो) T3 G1 3 प्राज्ञैरपूजितो नित्य — b) V1 B3 4 6 Dn अप्रज्ञैर् (for नप्राज्ञैर्) D6 अपि , D7 9 असि , D8 अभि (for उप) D1 नप्राज्ञैरपि सहित , D5 अप्रज्ञैरपि सहत , D10 T2 3 G4 प्राज्ञैरप्य(T3 °भ्य)भिनंदित , T1 G1 3 अप्राज्ञैरभिनन्दित , M अप्राज्ञैरपि निंदित — c) T1 2 G1 दुर्वृत्तस् , G1 सयुक्तैस् (for दुर्वृत्तैस्) V1 ह्रीनमानोसि दुर्वृत्तस् ; B3 4 6 Dn ह्रीयमानोसि (B6 °पि) दु° , D1 corrupt , G2 ह्रीमानप्यथ सरक्तैस् — After 16, M1-3 ins 623*

17 B1 om 17 (cf v l 1) B8 om 17 (cf v l 11) D1-9 om (hapl) 17. D10 T2 3 G1 3 4 M om 17ab-18b T1 om (hapl) 17-20 G2 om (hapl) 17-18 D1 2 read 17 after 620* — b) D1 आर्य वपुश् (for आर्यवद्)

18 B1 om 18 (cf v l 1) B8 om 18 (cf v l 11) D10 T2 3 G1 3 4 M om 18ab , T1 G2 om 18 (for all, cf v l 17) D1 2 read 18 after 20 — a) Dn3 रतिर् (for गतिर्) B1 प्रकाशापरतिर्नूनं , B6 °र्थरतेर्नूनं , Dn1 n2 °र्थरतिर्नून , D1 2 प्रकामार्थर (D3 °शाय र)तिर्नून , D4 corrupt , D6-9 प्रकाशार्य(D8 9 °अ)मतिर्नूनं. — D10 T2 3 G1 3 4 M read 18cd after 623* — c) D1 6-9 तस्मान् (for तज्ज्ञैर्) B2 नित्यं , D1-10 T2 3 G1 3 4 M व्यक्तं (for नून) — After 18, D1 2 ins

620* नून शक्त्या समारम्भान्यिहितान्सुमहोदयान् ।
विपक्षार्थान्विजानासि तेनासि हरिण कृश ।
एकद्रव्यनिविष्टेन तुल्यार्थश्रुतसपदा ।
परिभूतोऽसि नून त्व तेनासि हरिण कृश ।

— After the above, D1 2 read 17

19 B1 om. 19 (cf v l 1) B8 om 19 (cf v l 11) T1 om 19 (cf v l 17) D3 om (hapl) 19, D10 T2 3 G M1-4 om read 19-21 after 27 — a) D10 S (T1 om) त्रि (for [अ]भि) — b) V1 B3 4 Dn3 सशयान् D10 S (T1 om) न गुणान्यन्त स्यय — After 19, M1 ins 622*

20 B1 om 20 (cf v l 1) T1 om 20 (cf v l 17) D8 om (hapl) 20-23 M1 om (hapl) 20-21 — a) D1 5 7 8 त्व तु बुद्धि , D9 ननु बुद्धि , D10 T2 3 G धर्मवृत्त , M2-4 धनवृत्त (for °बुद्धि) — b) D10 S (T1 M1 om) पद त्व रजसान्वित — c) D1 2 महान् (for महत्) — After 20, D1 2 read 18

21 B1 om up to हरि (in 21d) (cf v l 1) D6 M1 om 21 (cf v l 20) D7 8 om (hapl) 21 T1 transp 21 and 22 — b) V1 -काक्षितं , T1 -चारिण , M3 -कारिणं (for -काङ्क्षिणम्) — c) B2 3 वर्गोप , D10 S (M1 om) वर्गो नि (for वर्गो न) V1 B3 5 Dn D1 2 बाधवा नाभिनदति , D3 बधुवर्गेण गृहीते — After 21, V1 B2-6 Dn D1 2 ins

621* इष्टमार्यस ते नून प्रातिवेश्यो महाधन ।
युवा सुललित कामी तेनासि हरिण कृश ।
[(L 1) D3 भार्योभि (for -भार्यस्य)]

While D10 T G M2-4 ins after 21 M1 after 19

622* सुदुर्विनीत पुत्रो वा जामाता वा प्रमार्जक ।
दारा वा प्रतिकूलास्ते तेनासि हरिण कृश ।
भ्रातरोऽतीव विषमा पिता वा क्षुत्क्षतो मृत ।
माता ज्येष्ठो गुरुर्वापि तेनासि हरिण कृश ।
ब्राह्मणो वा हतो गौर्वा ब्रह्मस्व वा हृत पुरा । [5]
देवस्व वाधिक काले तेनासि हरिण कृश ।
हृतदारोऽथ वृद्धो वा लोके द्विष्टोऽथ वा नरै ।
अविज्ञातेन वा वृद्धस्तेनासि हरिण कृश ।
वार्धक्यार्थं धन दृष्ट्वा स्वा श्रीर्वापि परैर्हृता ।

नूनमर्थवता मध्ये तव वाक्यमनुत्तमम् ।
न भाति कालेऽभिहितं तेनासि हरिण कृशः ॥ २२
दृष्टपूर्वश्रुतं मूर्खं कुपितं हृदयप्रियम् ।
अनुनेतुं न शक्नोपि तेनासि हरिणः कृशः ॥ २३
नूनमासंजयित्वा ते कृत्ये कस्मिंश्चिदीप्सिते ।
कश्चिदर्थयतेऽत्यर्थं तेनासि हरिणः कृशः ॥ २४
नूनं त्वा स्वगुणापेक्षं पूजयानं सुहृद्ध्रुवम् ।
मयार्थ इति जानाति तेनासि हरिणः कृशः ॥ २५
अन्तर्गतमभिप्रायं न नूनं लज्जयेच्छसि ।
विवक्तुं प्राप्तिशैथिल्यात्तेनासि हरिणः कृशः ॥ २६

C 13 5906
B 13 124 27
K 13 187 23
M 13 110 22

वृत्तिर्वा दुर्जनापेक्षा तेनासि हरिण कृश ।
मयत्काले न ते धर्म क्षीणस्त्वात सुहृद्वने ।
असन्यायमवस्त्वत्र तेनासि हरिण कृश ।

[G2 om (hapl) lines 1–4 — (L 1) T1 सहाय्यायी म दुर्नो वा (for the prior half) T1 G1 M1 2 4 प्रमागग, T2 °त्व., G3 M2 °गेन (for °त्व°) — (L 3) T1 G1 3 M वाति (for क्षीर) — (L 4) D13 ज्येष्ठ- (for च्चेष्टो) — (L 5) T2 वा क्षतो, G2 4 निहतो (for वा हतो) — (L 6) T2 M काल (for काले) — T2 om. (hapl) lines 7–8 — (L 7) M वा वृद्धो (by transp) T1 दुर्गते यथा वृद्धो (for the prior half) D10 G2 नर (for नरो) — T1 om lines 8–9 — (L 8) G1 अविज्ञातोथ वा वृद्धम् (for the prior half) — (L 9) D10 G2 वाधन्त्याध-, M1–3 वाधुन्तर्थ (for वाधन्तर्थ) G2 स्मृता (for हृता) G1 शोकाति त्व यं स्मृता (for the post. half) — (L 10) T3 वृत्तिवात्सजनापेक्षा (for the prior half) — T2 3 om (hapl) lines 11–12, M1–3 repeat the same after st 24 — (L 11) M1–3 (all both times) 4 लप्त (for नात) T1 क्षीणस्त्वक्त सुहृज्जने (for the post half) — T1 om line 12 — (L 12) M1–2 (all second time) ननिद्र् (for नग्नम्)]

22 G2 om (hapl) 22–26 D6 M1 2 om (hapl) 22–23 T1 transp 21 and 22 — [a]) D10 T2 3 G1 3 M2 4 अत्र मता, T1 अन्यरमना (for अर्थवता) B1 (marg as in text) लोक, D5 श्रेष्ठ (for मध्ये) — [c]) D1 2 3 9 नामाति, T1 न भन्ति- (for न भाति) D. निहत, D. निहिते, D1–9 निहित, M1 [ऽ]भिहिते (for °त) — After 22, T1 ins 624*, and T2 repeats 15

23 D6 G2 M1 3 om 23 (cf. v l. 22) T1 om 23^{a}–28^{b} T2 om (hapl) 23 — [a]) B1 3 6 Dn1 n2 D1 7 दृष्टपूर्वं, D6 दृष्टपूर्वं (for दृष्टपूर्व) Dn2 D10 T3 G1 2 4 दृष्टपूर्वान्श्रुतपू(D10 त पू-, G3 4 त पू)र्वान्, M2 4 दृष्टपूर्वं श्रुतपूर्वं — [b]) D1 कुपित (for °त) D4 corrupt, D10 T3 G1 2 4 कुपितान्हृदयप्रियान — [c]) V1 B1 शक्नोषि, G1 2 M2 4 शक्नोमि (for शक्नोपि)

24 G2 om 24 (cf v l. 22) T1 om 24 (cf v l 23) — [a]) V1 B Dn त्वा (for ते) D1 2 नूनं मयोजयित्वा ते (D2 त्वा), D1–9 M1–3 नूनमासज्य यित्वा ते, T3 नूनं मा सजयित्वा ते — [b]) Dn2 कष्टे, G1 3 कृत्वा, M1–3 कृते (for कृत्ये) D7–9 [ई]प्सित (for °ते) — D3 om. 24^{cd} — [c]) T3 स्पृहयते (for अर्थ) V1 B Dn D6 नित्य, D2 ह्यर्थं, D1 6–8 कृत्य, D10 स्वर्थं (for ऽत्यर्थं) T2 G1 2 4 कश्चित्स्पृहयमे नित्यं (T2 स्वर्थं) — After 24, the sequence in D5 is 33, 26, 29, 27, 28, 30, 31, 32, 34 and 25 D6–8 read 33 after 24 and D9 after 24^{ab}, all repeating it in its proper place While D10 T. 3 G1 2 4 M4 ins after 24 M1–3 after 16

623* परोक्षवादिभिर्मिथ्या दोषस्ते सम्प्रदर्शित ।
[M1–3 सम्प्रकाशित (for °दर्शित)]

— After the above, D10 T2 3 G1 3 4 M read 18^{cd} M1–3 repeat lines 11–12 of 622* after 24

25 For the sequence in D5, cf v l 24 G2 om 25 (cf v l 22) T1 om 25 (cf. v l 23) D1 M1 om (hapl) 25–26 M2 3 om (hapl) 25 — [a]) V1 B1. 2 4 Dn2 n3 D2 त्वा स्व , B3 त्वा स (for त्वा स्व-) B2 नूनं त्व सुगुणं पक्ष (sic), Dn1 नूनं त्वा सुगुणैर्युक्त, D2–9 नूनं त्वा सुगु(D6 मग , D9 मगु)णोपेतान, D10 T2 3 G1. 2 4 M4 नूनं त्वा (M4 त्वां) सद्गुणापेक्षं — [b]) V1 पूजमान (for °यान) Dn2 सुहृद्ध्रुव, D3 हि तद्ध्रुव, D10 T3 G1 2 4 सुहृद्धयजा , T2 M4 °जना (for °द्ध्रुवम्) — [c]) V1 मद्यार्थ, B Dn3 D1 ममार्थ (for मयार्थ) Dn1 n2 ममार्थं इति जानीते, D5 7 9 मायार्थमिति जानति, D10 T2 3 G1 3 4 M4 मायावीति च (G1 3 हि) जानति — After 25, D2 reads 28 While D6 7 9 read 35 after 25, repeating it in its proper place

26 For the sequence in D5, cf v l 24 G2 om 26 (cf v l 22) T1 om 26 (cf. v l 23) D1 M1 om 26 (cf v l 25) — [a]) D2 अतर्वदित्य. भिप्राय — [b]) V1 B Dn नूनं नेच्छसि लज्जया; M2, 3

C 13. 5907 B. 13 124 28 K. 13 187 24 H 13 110 23 नानाबुद्धिरुचील्लोके मनुष्यान्नूनमिच्छसि ।
ग्रहीतुं स्वगुणैः सर्वांस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ २७
अविद्वान्भीरुरल्पार्थो विद्याविक्रमदानजम् ।
यशः प्रार्थयसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ २८
चिराभिलषितं किंचित्फलमप्राप्तमेव ते ।
कृतमन्यैरपहृतं तेनासि हरिणः कृशः ॥ २९
नूनमात्मकृतं दोषमपश्यन्किंचिदात्मनि ।
अकारणेऽभिशस्तोऽसि तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३०
सुहृदामप्रमत्तानामप्रमोक्ष्यार्थहानिजम् ।
दुःखमर्थगुणैर्हीनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३१
साधून्गृहस्थान्दृष्ट्वा च तथासाधून्वनेचरान् ।
मुक्तांश्चावसथे सक्तांस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३२
धर्म्यमर्थं च काले च देशे चाभिहितं वचः ।
न प्रतिष्ठति ते नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३३

लज्जया त्व न शक्ष्यसे — c) V1 B Dn G1 विवेक्तु (for विवक्तु) D7–9 प्राप्त (for प्राप्ति) D5 शैथिल्यस् (for °ल्यात्) — After 26, D5–9 read 29.

27 For the sequence in D5, cf v 1 24 T1 om 27 (cf. v 1. 23) — a) V1 B Dn °बुद्धिरुचो (Dn2 °चा), D1 2 °मता, M3 °रुचिर् (for °रुचील्लॅ) — b) D10 T2 G M मानुषान्, T3 मानुष (for मनुष्यान्). V1 लोकम् (for नूनम्) — c) Some MSS गृहीतु (for °ग्र) D1 स्वगणै, D5 सगणै, D10 S (T1 om) स्वैर्गुणै (for स्वगुणै) D1 सर्वै, D7–9 सर्वैस् (for सर्वांस्) — After 27, D10 T2 3 G M2–4 read 19–21

28 For the sequence in D5, cf v 1. 24. T1 om 28ab (cf v 1. 23) T2 3 G2 om (hapl) 28 D2 reads 28 after 25 — a) Dn2 D1 2 4 5 अत्यागी (for अल्पार्थो) B6 अतर्गतमभिप्रायं (= 26a), D10 G1 3 4 M अविद्वन्विरकल्या(G4 °कार्या)र्थैर् — b) Dn3 विद्या, D3 6.8 9 नाना (for विद्या-) D10 विद्याविक्रमदानजं — G1.3 4 M ins. after 28ab T1 after 22 T2 3 G2 cont after 623*

624* अलमर्थयसे हीनांस्तेनासि हरिण कृश ।

— c) D10 T1 G1 3.4 M1 3 4 नित्य (for नून)

29 For the sequence in D5, cf v 1 24 D4 om (hapl.) 29 D5–9 read 29 after 26 — a) D9 चिराभिलिखित किंचित् — b) V1 B1 2 Dn2 n3 T3 मप्राप्तम्, B4 *प्राप्तम्, D7–9 अप्राप्त, D10 प्राप्तव्यम् (for अप्राप्तम्) Dn2 D10 T G1–3 M च, D6 8–9 हि; G4 वा (for ते) — c) D1 स्वकृतम् (hypermetric) (for कृतम्) B4 Dn3 G4 उपहृतं (for अपहृत) D5–9 कृतकृत्यैरपहृतं, D10 T1 3 M हृतमन्यैरपरुद्ध(T1 °द्द-, T3 °भृ)तं, T2 G1–3 जातमन्यैरुपहृतं — After 29, T2 reads 34, repeating it in its proper place

30 For the sequence in D5, cf v 1 24 M1 om (hapl) 30 — b) V1 B Dn D2 आत्मन, D2 °ना (for °नि) — c) V1 B1 3 Dn1 n2 D1 2 4–7 9 [ऽ]भिशप्तो, B1 2 D1 (ऽ:c) °शक्तो, D3 °पिक्तो (for °शस्तो) D10 T2 3 G1 3 4 हि (for ऽसि)

31 For the sequence in D5, cf. v 1 24. B1 G3 om (hapl) 31–32 T1 om (hapl.) 31–35 T2 om (hapl) 31 — a) V1 B1–4 Dn D5 G4 सुहृदां (Dn3 °दो) दुःखमार्तानां, D10 T2 °दा मप्रमत्ताना, M1–3 °दामर्थकामाना — b) V1 B1–4 Dn G4 न प्रमोक्ष्यसि हानि(B1 जाति)ज, D1 अप्रमोक्षाय योजित D7–9 अप्रमोक्षार्थयोजिता (D9 °न), D4 अप्रमोक्षसि जातिज, D10 T2 G1 3 न T3 अ)प्रामाण्यमजानता, M न प्रमाद्यर्थजातज — c) V1 B1–4 Dn D5 G4 अलम्; M1–3 अर्थम् (for दुःखम्) D7–9 अर्थयसे (for °गुणैर्) V1 B1 2 Dn2 n3 D1 M3 4 हीनस्, D5 नून (for हीन) D10 T2 G1 3 आगतोर्थगुणैर्हीनस्

32 For the sequence in D5, cf v 1 24 B5 T1 G3 om 32 (cf v 1 31). — a) D7 दृष्टान् (for दृष्ट्वा) D4 [अ]थ, D6 8 9 [आ]शु (for च) — c) D1 [आ]त्मपथे (for [आ]वसथे) B1 4 युक्तास (for सक्तास्) B3 मुक्ताश्चावसथासक्तान्, D5 7 9 °वस्तुपथे सक्तान् (sic)

33 For the sequence in D5, cf. v 1 24 T1 om 33 (cf v 1 31) D5–8 read 33 for the first time, after 24 — a) B1 D1 6 7 (last two both times) 8 (first time) 9 (both times) 10 T2 3 G M1 धर्मम् (for धर्म्यम्) Dn1 n3 M1–3 अर्थ्यं (for अर्थं) Dn काम्य, D5–9 (all both times) T2 3 G4 M4 काम (for काले) — b) B2 4 Dn काले (for देशे) B1 न, D2 वा (for च) D10 T3 G1 3.4 रहित (for [अ]भिहित) V1 B6 काले चा(B1 ऽत्रे ना)पि हित वच — c) V1 B Dn1.n2 प्रतीयति, D6 प्रतीप्यते, D10 T2 3 G M1–3 प्रसिध्यति (for प्रतिष्ठति) Dn3 प्रतियति न

दत्तानकुशलैरर्थान्मनीषी संजिजीविषुः ।
प्राप्य वर्तयसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३४
पापान्विवर्धतो दृष्ट्वा कल्याणांश्चावसीदतः ।
ध्रुवं मृगयसे योग्यं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३५
परस्परविरुद्धानां प्रियं नूनं चिकीर्षसि ।
सुहृदामविरोधेन तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३६
श्रोत्रियांश्च विकर्मस्थान्प्राज्ञांश्चाप्यजितेन्द्रियान् ।
मन्येऽनुध्यायसि जनांस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३७
एवं संपूजितं रक्षो विप्रं तं प्रत्यपूजयत् ।
सखायमकरोच्चैनं संयोज्यार्थैर्मुमोच ह ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

१२६

युधिष्ठिर उवाच ।
पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
आगमैर्बहुभिः स्फीतो भवान्नः प्रथितः कुले ॥ १
त्वत्तो धर्मार्थसंयुक्तमायत्यां च सुखोदयम् ।

C. 13 6288
B 13 139 1
K. subst
M subst.

वे नून

34 For the sequence in D5, cf v l 24 T1 om 34 (cf v l 31) T3 reads 34, for the first time, after 29 —a) B6 दत्त्वा मन्कुशलैरर्थान्, D10 T3 (both times) 3 G M4 दत्त्वा वे(T3 °त्वाने)न कुशेनार्थं —c) D4-9 वर्तयते (for °से)

35 T1 om. 35 (cf v l 31) M1 om (hapl) 35 D6 7 9 read 35, for the first time, after 25 —a) V1 अवर्तंतो, B1-4 Dn प्रवर्धंतो, B6 प्रकुर्वंतो, D5 7 6 (all first time) च वर्धंतो, D10 T2 3 G1 2 4 विवर्धितान्, G3 °धंता (for °धंतो) —b) V1 B Dn D2 अत्र (for चात्र) D6 7 (both first time) कल्याणांश्चाप्यवर्धत, D5 (first time) °श्चाय वर्धत —c) D8 गर्हयमे (for मृग°) D6 7 9 (all first time) 10 T2. 3 G2 4 M2-4 नून (for योग्य) V1 B Dn ध्रुव गर्हयसे नित्यं, G1 3 नूनं मृगयमे नूनं

36 D10 T2 3 G M4 om (hapl) 36-37 M1-3 transp 36 and 37 —a) V1 B Dn D2 6 सुहृदामुपरोधेन

37 D10 T2 3 G M4 om 37 (cf v l 36) Dn2 om (hapl.) 37 M1-3 transp 36 and 37 —b) D6 7 T1 प्राज्ञाश्चाविजितेंद्रियान —c) T1 मान्याश्च (for मन्येऽनु) —d) V1 [अ]पि (for [अ]मि)

38 Before 38, T1 ins भीष्म —a) V1 D2, 10 T2 3 G सपूजितो (for °तं) —b) B5 D1 विप्रं त प्रतिपूजयेत् —c) D1 4-7 9 10 T2 3 G2 4 सहायम् (for सखा°) —d) Dn2 संयोज्यार्थै, D4-9 सपूज्यार्थो (D8 9 °थ), D10 T2 3 G1 2, 4 M सपूज्यार्थु (for संयोज्यार्थैर्) B3 4 Dn3 D1 T1 च (for ह)

Colophon — *Parvan name* B1-4 Dn3 D1 शांति — *Sub-parvan* V1 B1-2 6 Dn D1 2 6 7 9 10 दानधर्म — *Adhy name* V1 B3 4 5 Dn1 n2 हरिणकृशक, B1 Dn3 हरिणकृश, D2 कृशीय, D4-9 हरिणकृशीय — *Adhy no* (figures, words or both) V1 124, B6 114, Dn1 122, D10 T2 3 G2 4 184, T1 176, G1 3 M1 178, M2 3 179, M4 177 — *Sloka no* Dn1 n2 39 — After this adhy, V1 B Dn D1 2 4-9 Cv ins passages given in App I (Nos 14, 14A and 14B)

126

☞ This adhy is missing in D3 (cf v l. 13 82 37) For adhys 126-134, D10 S subst a passage given in App I (No 15)

1 a) D1 महाप्रज्ञ —d) V1 B1 4 5 Dn1 n2 प्रवरे,

C. 13 6289
B 13 139 2
K. subst.
M subst.

आश्चर्यभूतं लोकस्य श्रोतुमिच्छाम्यरिंदम ॥ २
अयं च कालः संप्राप्तो दुर्लभज्ञातिबान्धवः ।
शास्ता च न हि नः कश्चित्त्वामृते भरतर्षभ ॥ ३
यदि तेऽहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
वक्तुमर्हसि नः प्रश्नं यत्त्वां पृच्छामि पार्थिव ॥ ४
अयं नारायणः श्रीमान्सर्वपार्थिवसंमतः ।
भवन्तं बहुमानेन प्रश्रयेण च सेवते ॥ ५
अस्य चैव समक्षं त्वं पार्थिवानां च सर्वशः ।
भ्रातॄणां च प्रियार्थं मे स्नेहाद्भाषितुमर्हसि ॥ ६
वैशंपायन उवाच ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स्नेहादागतसंभ्रमः ।
भीष्मो भागीरथीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ॥ ७
हन्त ते कथयिष्यामि कथामतिमनोरमाम् ।
अस्य विष्णोः पुरा राजन्प्रभावोऽयं मया श्रुतः ॥ ८
यश्च गोवृषभाङ्कस्य प्रभावस्तं च मे शृणु ।
रुद्राण्याः संशयो यश्च दंपत्योस्तं च मे शृणु ॥ ९
व्रतं चचार धर्मात्मा कृष्णो द्वादशवार्षिकम् ।
दीक्षितं चागतौ द्रष्टुमुभौ नारदपर्वतौ ॥ १०
कृष्णद्वैपायनश्चैव धौम्यश्च जपतां वरः ।
देवलः काश्यपश्चैव हस्तिकाश्यप एव च ॥ ११
अपरे ऋषयः सन्तो दीक्षादमसमन्विताः ।
शिष्यैरनुगताः सर्वे देवकल्पैस्तपोधनैः ॥ १२
तेषामतिथिसत्कारमर्चनीयं कुलोचितम् ।
देवकीतनयः प्रीतो देवकल्पमकल्पयत् ॥ १३
हरितेषु सुवर्णेषु बर्हिष्केषु नवेषु च ।
उपोपविविशुः प्रीता विष्टरेषु महर्षयः ॥ १४
कथाश्चक्रुस्ततस्ते तु मधुरा धर्मसंहिताः ।
राजर्षीणां सुराणां च ये वसन्ति तपोधनाः ॥ १५
ततो नारायणं तेजो व्रतचर्येन्धनोत्थितम् ।
वक्त्रान्निःसृत्य कृष्णस्य वह्निरद्भुतकर्मणः ॥ १६

$B_{3.8}$ D_4 प्रथिते, Dn_3 प्रथमे (for प्रथित)

2 ^{a}) B_8 लोक च (for लोकस्य)

3 ^{a}) D_3 स, $D_{4.8.9}$ हि (for च) — ^{b}) V_1 B $Dn_{1\,n3}$ D_{6-9} दुर्लभो (for दुर्लभ) Dn_2 $D_{2.5}$ दुर्लभो ज्ञातियाधवै ; D_4 दुर्लभ ज्ञातिर्बांधव — ^{c}) D_1 नैवास्ति ; D_{4-8} नास्ति न (D_4 च) (for च न हि) — ^{d}) D_5 त्वद् (for त्वाम्). V_1 B Dn $D_{1.8.9}$ पुरुषर्षभ

4 D_2 om 4 — ^{b}) Dn_3 D_{6-9} नृप (for ऽनघ) — ^{c}) B_8 Dn_2 $D_{4.5}$ यं (for यत्) V_1 $B_{1.6}$ D_2 वक्ष्यामि (for पृच्छामि) D_{4-8} भारत (for पार्थिव)

5 ^{a}) D_{6-9} स्वय (for अयं) — ^{b}) B_1 Dn_1 $D_{7.8}$ -सत्तम (for संमत).

6 ^{a}) B_3 तस्य (for अस्य) — ^{b}) $D_{6.7}$ प्रार्थयान (for पार्थिवाना)

7 ^{a}) D_2 तथा (for तस्य)

8 Before 8, V_1 B Dn $D_{2.4-9}$ ins भीष्म उवाच — ^{a}) V_1 $B_{1.4.6}$ Dn $D_{4.6}$ अहं (for हन्त) — ^{b}) $B_{3.8}$ चित्रा (for अति) B Dn $D_{4.5}$ मनोहरा (for मनोरमाम्) — ^{cd}) D_1 यस्य (for अस्य) D_2 transp पुरा राजन् and प्रभावोऽयं

9 ^{a}) D_3 यस्य (for यश्च) — ^{b}) B_1 प्रभाव च (for °वस्तं) B_1 om च — B_3 om (hapl) 9^{cd} — ^{d}) D_{4-8} तत् (for तं)

10 ^{d}) B_1 उभौ पर्वतनारदौ

11 ^{a}) D_1 कश्यपस्. D_{4-7} कौशिकस् (for काश्यपस्) — ^{d}) B_1 D_1 -कश्यप (for -काश्यप).

12 ^{a}) V_1 B Dn चर्षय (for ऋषय) — ^{b}) $B_{1.3}$ Dn_2 शमान्विता (for -सम°) — ^{c}) V_1 B_{1-4} $Dn_{1\,n3}$ सिद्धैर्, Dn_2 सद्भिर् (for सर्वे)

13 ^{b}) D_{6-8} अर्चनीय — ^{d}) B_1 -तुल्यम् (for -कल्पम्)

14 ^{a}) $D_{3.6}$ सवर्णेषु (for सु°) — ^{b}) B_1 बर्हिष्मत्सु (for बर्हिष्केषु) — ^{c}) D_{1-7} सर्वे (for प्रीता)

15 ^{a}) D_3 तत्र (for ततस्) — ^{c}) D_{4-9} पुराणानां (for सुराणा च) — ^{d}) B_3 $D_{2.8}$ च सति (for वसन्ति)

16 ^{b}) D_{6-8} मघ (for व्रत-) — D_1 om (hapl.)

सोऽग्निर्ददाह तं शैलं सद्रुमं सलताक्षुपम् ।
सपक्षिमृगसंघातं सश्वापदसरीसृपम् ॥ १७
मृगैश्च विविधाकारैर्हाहाभूतमचेतनम् ।
शिखरं तस्य शैलस्य मथितं दीप्तदर्शनम् ॥ १८
स तु वह्निर्महाज्वालो दग्ध्वा सर्वमशेषतः ।
विष्णोः समीपमागम्य पादौ शिष्यवदस्पृशत् ॥ १९
ततो विष्णुर्वनं दृष्ट्वा निर्दग्धमरिकर्शनः ।
सौम्यैर्दृष्टिनिपातैस्तत्पुनः प्रकृतिमानयत् ॥ २०
तथैव स गिरिर्भूयः प्रपुष्पितलताद्रुमः ।
सपक्षिगणसंघुष्टः सश्वापदसरीसृपः ॥ २१
तदद्भुतमचिन्त्यं च दृष्ट्वा मुनिगणस्तदा ।
विस्मितो हृष्टलोमा च बभूवास्राविलेक्षणः ॥ २२
ततो नारायणो दृष्ट्वा तानृषीन्विस्मयान्वितान् ।
प्रश्रितं मधुरं स्निग्धं पप्रच्छ वदतां वरः ॥ २३
किमस्य ऋषिपूगस्य त्यक्तसङ्गस्य नित्यशः ।
निर्ममस्यागमवतो विस्मयः समुपागतः ॥ २४

एतं मे संशयं सर्वं याथातथ्यमनिन्दिताः ।
ऋषयो वक्तुमर्हन्ति निश्चितार्थं तपोधनाः ॥ २५

ऋषयश्च ऊचुः ।

भवान्विसृजते लोकान्भवान्संहरते पुनः ।
भवाञ्शीतं भवानुष्णं भवानेव प्रवर्षति ॥ २६
पृथिव्या यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
तेषां पिता त्वं माता च प्रभुः प्रभव एव च ॥ २७
एतन्नो विस्मयकरं प्रशंस मधुसूदन ।
त्वमेवार्हसि कल्याण वक्तुं वह्नेर्विनिर्गमम् ॥ २८
ततो विगतसंत्रासा वयमप्यरिकर्शन ।
यच्छ्रुतं यच्च दृष्टं नस्तत्प्रवक्ष्यामहे हरे ॥ २९

वासुदेव उवाच ।

एतत्तद्वैष्णवं तेजो मम वक्त्राद्विनिःसृतम् ।
कृष्णवर्त्मा युगान्ताभो येनायं मथितो गिरिः ॥ ३०
ऋषयश्चार्तिमापन्ना जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
भवन्तो व्यथिताश्चासन्देवकल्पास्तपोधनाः ॥ ३१ C. 13. 6318 B. 13. 139. 31 K subst. M subst.

16^{d}–18^{e}

17 D1 om 17 (cf. v. l. 16) — ^{b}) D8. 9 लतान्वित (for °क्षुपम्) — ^{c}) B2. 3 गण (for मृग)

18 D1 om 18^{abc} (cf. v. l. 16) — ^{a}) D4–9 मृगैश्च शतधाकीर्णं — ^{d}) B Dn D2. 4 दीन- (for दीप्त)

19 ^{c}) Dn1. n2 समीप (for °पम्)

20 ^{a}) V1 B Dn D2. 3 गिरिं (for वन) — ^{b}) Some MSS -कर्षण (for कर्शन) — ^{c}) B Dn त, D4. 5 तु, D8 च (for तत्)

21 ^{a}) B1. 3 स्तथ (for तथा) — ^{b}) D4. 5 -फल (for लता) D8–9 स पुष्पितफलद्रुम — ^{c}) V1 -संवृतं (for °ष्ट)

22 ^{a}) V1 B3 Dn तम् (for तद्) — ^{c}) Some MSS हृष्टरोमा

24 ^{a}) V1 B Dn D2 किमर्थं (for °स्य) D7 -संवस्य (for -पूगस्य). — ^{b}) D4. 6 सत्यसंधस्य नित्यश — ^{d}) V1 B Dn D5 विस्मय समुपागमत्

25 ^{a}) Dn1 n2 सर्वे — ^{b}) V1 Dn1. n2 D1 यथा तथ्यम् — ^{d}) D6–9 निश्चयार्थं (for निश्चितार्थं)

26 ^{a}) D5 हि (for वि) — ^{d}) B1 तु, B2–4 Dn1 n3 च (for प्र)

27 ^{a}) B3 भवानेव च भूतानि — ^{b}) D1. 2 त्रसानि (D2 चराणि) स्थावराणि च — ^{c}) B3 Dn3 D6. 7. 9 त्वं (for च) — ^{d}) D1 विभु (for प्रभु) D7 तु (for च)

28 ^{a}) V1 B (except B1) Dn एवं (for एतन्) — ^{b}) V1 B Dn D2–9 सशय, D3 विस्मय (for प्रशस) — ^{c}) B2. 3 वक्तुम् (for त्वमेव) — ^{d}) B2. 3 वक्त्राद् (for वक्तु)

29 ^{b}) Some MSS -कर्षण (for -कर्शन) — ^{c}) D1 नो दृष्ट (by transp.)

30 ^{a}) B Dn D2. 5 वै (for तद्) — ^{b}) D6 वक्त्र (for वक्त्राद्)

C. 13 6319 B 13 139 33 K subst M subst

ब्रह्मचर्यपरीतस्य तपस्विव्रतसेवया ।
मम वह्निः समुद्भूतो न वै व्यथितुमर्हथ ॥ ३२
व्रतं चर्तुमिहायातस्त्वहं गिरिमिमं शुभम् ।
पुत्रं चात्मसमं वीर्ये तपसा स्रष्टुमागतः ॥ ३३
ततो ममात्मा यो देहे सोऽग्निर्भूत्वा विनिःसृतः ।
गतश्च वरदं द्रष्टुं सर्वलोकपितामहम् ॥ ३४
तेन चात्मानुशिष्टो मे पुत्रत्वे मुनिसत्तमाः ।
तेजसोऽर्धेन पुत्रस्ते भवितेति वृषध्वजः ॥ ३५
सोऽयं वह्निरुपागम्य पादमूले ममान्तिकम् ।
शिष्यवत्परिचर्यार्थं शान्तः प्रकृतिमागतः ॥ ३६
एतदस्य रहस्यं वः पद्मनाभस्य धीमतः ।
मया प्रेम्णा समाख्यातं न भीः कार्या तपोधनाः ॥३७
सर्वत्र गतिरव्यग्रा भवतां दीर्घदर्शनाः ।
तपस्विव्रतसंदीप्ता ज्ञानविज्ञानशोभिताः ॥ ३८
यच्छ्रुतं यच्च वो दृष्टं दिवि वा यदि वा भुवि ।
आश्चर्यं परमं किंचित्तद्भवन्तो ब्रुवन्तु मे ॥ ३९
तस्यामृतनिकाशस्य वाङ्मधोरस्ति मे स्पृहा ।
भवद्भिः कथितस्येह तपोवननिवासिभिः ॥ ४०
यद्यप्यहमदृष्टं वा दिव्यमद्भुतदर्शनम् ।
दिवि वा भुवि वा किंचित्पश्याम्यमलदर्शनाः ॥ ४१
प्रकृतिः सा मम परा न क्वचित्प्रतिहन्यते ।
न चात्मगतमैश्वर्यमाश्चर्यं प्रतिभाति मे ॥ ४२
श्रद्धेयः कथितो ह्यर्थः सज्जनश्रवणं गतः ।
चिरं तिष्ठति मेदिन्यां शैले लेख्यमिवार्पितम् ॥ ४३
तदहं सज्जनमुखान्निःसृतं तत्समागमे ।
कथयिष्याम्यहरहर्बुद्धिदीपकरं नृणाम् ॥ ४४
ततो मुनिगणाः सर्वे प्रश्रिताः कृष्णसंनिधौ ।
नेत्रैः पद्मदलप्रख्यैरपश्यन्त जनार्दनम् ॥ ४५
वर्धयन्तस्तथैवान्ये पूजयन्तस्तथापरे ।
वाग्भिर्ऋग्भूषितार्थाभिः स्तुवन्तो मधुसूदनम् ॥ ४६

---

32 [a]) D_{4-9} ब्रह्मचर्यपरीतस्य — [b]) $D_{4,5}$ तपस्वी (for °स्वि) — [c]) D_{4-9} समुत्पन्नो (for °द्भूतो).

33 [b]) $D_{4,6-9}$ स्वय (for स्त्वह). Dn_3 गिरिवर (for °मिमं) B_3 द्रुतं (for शुभम्) — [d]) V_1 B Dn D_5 लब्धुम् (for स्रष्टुम्)

34 [a]) V_1 महात्मा यो; D_5 ममात्मजो (for °त्मा यो). — [b]) D_7 विनिर्गत (for विनिःसृत)

35 [a]) V_1 सृष्टो (for -शिष्टो)

36 [a]) $D_{6,8}$ तथागम्य (for उपा°) — [c]) $B_{1,5}$ Dn_1, n_3 परिचर्यार्थं; D_3 °पाल्यार्थ (for °चर्यार्थ) — [d]) V_1 $B_{4,5}$ $D_{5,6}$ शांतिं (for शान्त)

37 [a]) V_1 B Dn D_{4-6} एव; D_{7-9} देव (for नस्य) D_{1-3} च (for व) — [b]) B_3 पद्मगर्भस्य धीमत — [c]) V_1 B Dn मया प्रोक्त समासेन, D_5 मम वर्त्मानुग ख्यात.

38 D_{4-9} om (hapl) 38^{ab}, Dn_3 reads it on marg — [b]) D_1 दिव्य (for दीर्घ) $B_{1,3-5}$ Dn_1, n_3 -दर्शनात् (for °ना) — [c]) B_3 भवतो (for तपस्वि-). — [d]) B_3 संयुता (for -शोभिता.)

39 [a]) $D_{3,4-9}$ वै (for वो)

41 [a]) V_1 B Dn_2 n_3 D_5 वो (for वा) — [d]) V_1 B Dn_1 n_3 D_{4-9} [अ]मर (for [अ]मल). Dn_3 पश्याम्यमरदर्शनात्

42 [c]) B_3 Dn_3 [अ]नु , $B_{1,5}$ [अ]व (for [आ]त्म) $D_{1,2,4-9}$ आश्चर्यम् (for ऐश्वर्यम्) — [d]) $D_{2,3}$ इति (for प्रति-) V_1 $B_{4,5}$ Dn ह; B_1 वा; D_5 हि (for मे). $B_{3,5}$ आश्चर्यं प्रतिहन्य(B_3 °पद्य)ते.

43 [b]) D_{4-9} सज्जनाच् (for सज्जन) — [d]) $D_{1,2}$ [आ]गतं (for [अ]र्पितम्)

44 [a]) V_1 B_{1-3} $D_{4,6-9}$ अहरहो, Dn D_5 °महो (for °रहर्) — [d]) D_2 प्रदीपक (for दीपकर)

45 [b]) V_1 B Dn विस्मिता (for प्रश्रिता) — [d]) V_1 B Dn D_2 अपश्यस्तं (for °श्यन्त)

46 [a]) D_{4-9} कथयतस् (for वर्ध°). — [c]) B_4 D_5 वाग्भिर्ऋग्भूषितात्माभि , D_4 °रिष्टाभिर्भूतार्थं

47 [a]) B_1 तस्य (for ततो) $D_{4,5}$ देवगणा (for मुनि°) — [b]) D_{4-9} वचंसं (for दर्शनम्) — [c]) B_4

ततो मुनिगणाः सर्वे नारदं देवदर्शनम् ।
तदा नियोजयामासुर्वचने वाक्यकोविदम् ॥ ४७

यदाश्चर्यमचिन्त्यं च गिरौ हिमवति प्रभो ।
अनुभूतं मुनिगणैस्तीर्थयात्रापरायणैः ॥ ४८

तद्भवानृषिसंघस्य हितार्थं सर्वचोदितः ।
यथादृष्टं हृषीकेश सर्वमाख्यातुमर्हति ॥ ४९

एवमुक्तः स मुनिभिर्नारदो भगवानृषिः ।
कथयामास देवर्षिः पूर्ववृत्तां कथां शुभाम् ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

१२७

भीष्म उवाच ।

ततो नारायणसुहृन्नारदो भगवानृषिः ।
शंकरस्योमया सार्धं संवादं प्रत्यभाषत ॥ १

तपश्चचार धर्मात्मा वृषभाङ्कः सुरेश्वरः ।
पुण्ये गिरौ हिमवति सिद्धचारणसेविते ॥ २

नानौषधियुते रम्ये नानापुष्पसमाकुले ।
अप्सरोगणसंकीर्णे भूतसंघनिषेविते ॥ ३

तत्र देवो मुदा युक्तो भूतसंघशतैर्वृतः ।
नानारूपैर्विरूपैश्च दिव्यैरद्भुतदर्शनैः ॥ ४

सिंहव्याघ्रगजप्रख्यैः सर्वजातिसमन्वितैः ।
क्रोष्टुकद्वीपिवदनैर्ऋक्षर्षभमुखैस्तथा ॥ ५

उलूकवदनैर्भीमैः श्येनभासमुखैस्तथा ।
नानावर्णमृगप्रख्यैः सर्वजातिसमन्वयैः ।
किंनरैर्देवगन्धर्वैर्यक्षभूतगणैस्तथा ॥ ६ C 13 6344 B 13 140.7 K subst. N subst.

यदा (for तदा) D_1 नियोजयामास तदा — ^{d}) V_1 B_{1-4} $D_{2\,4}$ वचन (for °ने)

48 Before 48, Dn_1 n_2 ins मुनय $D_{1\,2\,4-9}$ ऋषय — ^{d}) V_1 $B_{1\,2\,4\,6}$ Dn -परैर्मुने, B_3 पराश्च ये (for -परायणैः)

49 ^{b}) V_1 B Dn D_{4-9} हितार्थं सर्वमादित — ^{d}) D_1 व्याख्यातुम् (for आख्या°) V_1 $B_{1\,2}$ Dn D_{4-9} अर्हसि (for °ति)

50 ^{b}) V_1 B Dn मुनि (for ऋषि) — ^{d}) $B_{1\,2\,4\,5}$ Dn इमां कथा, B_3 कथामिमा (for कथां शुभाम्) D_1 कथामेता नरर्षभ, D_{5-9} कथा दिव्या मनोहरा

Colophon. — *Parvan name* B_{1-4} Dn_3 शांति — *Sub-parvan* V_1 B Dn $D_{1\,2\,4}$ दानधर्मं — *Adhy name* V_1 B Dn $D_{1\,2\,4}$ उमामहेश्वरसंवाद, D_{6-9} उमासंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) V_1 $D_{6\,7}$ 139, Dn_1 135 — *Śloka no* Dn_1 50, Dn_3 51

127

☞ This adhy is missing in D_3 (cf v l 13 82 37).

1 V_1 om the ref — ^{b}) V_1 अपि (for ऋषि°) $D_{1\,2}$ नारदो वदतां वर

2 D_6 om 2 — ^{b}) D_4 सुदुष्करं; $D_{6,8}$ सुदुश्चर (D_8 °र), D_9 स दुश्चरं (for सुरेश्वर)

3 D_4 om (hapl) 3^d–4^a. — ^{d}) B_6 -निवेशिते (for निषेविते)

4 D_4 om 4^a (cf v l. 3) — ^{b}) D_4 युतै (for वृत) — ^{d}) Dn_2 -दर्शन

5 ^{b}) B_3 $D_{6\,7\,9}$ -समन्वयै (for °न्वितै°) — ^{d}) D_{4-9} यक्षर्षभ (for ऋक्ष°)

6 ^{b}) V_1 B_{3-5} Dn_1 वृकश्येन , $B_{1\,2}$ वकश्येन (for श्येनभास) — D_2 om (hapl.) 6^{cdef} — ^{c}) V_1 B Dn नानावर्णैर्मृगमुखै — ^{d}) V_1 $B_{1\,2\,4}$ Dn समन्वितै° (for °न्वयै) — ^{e}) $B_{1\,3-5}$ Dn_1 n_2 यक्ष (for देव).

C. 13 6344
B 13 1.0 7
K subst
H subst.

दिव्यपुष्पसमाकीर्णं दिव्यमालाविभूषितम् ।
दिव्यचन्दनसंयुक्तं दिव्यधूपेन धूपितम् ।
तत्सदो वृषभाङ्कस्य दिव्यवादित्रनादितम् ॥ ७
मृदङ्गपणवोद्घुष्टं शङ्खभेरीनिनादितम् ।
नृत्यद्भिर्भूतसंघैश्च बर्हिणैश्च समन्ततः ॥ ८
प्रनृत्ताप्सरसं दिव्यं दिव्यस्त्रीगणसेवितम् ।
दृष्टिकान्तमनिर्देश्यं दिव्यमद्भुतदर्शनम् ॥ ९
स गिरिस्तपसा तस्य भूतेशस्य व्यरोचत ॥ १०
स्वाध्यायपरमैर्विप्रैर्ब्रह्मघोषैर्विनादितः ।
षट्पदैरुपगीतैश्च माधवाप्रतिमो गिरिः ॥ ११
तं महोत्सवसंकाशं भीमरूपधरं पुनः ।
दृष्ट्वा मुनिगणस्यासीत्परा प्रीतिर्जनार्दन ॥ १२
मुनयश्च महाभागाः सिद्धाश्चैवोर्ध्वरेतसः ।
मरुतो वसवः साध्या विश्वेदेवाः सनातनाः ॥ १३
यक्षा नागाः पिशाचाश्च लोकपाला हुताशनाः ।
भावाश्च सर्वे न्यग्भूतास्तत्रैवासन्समागताः ॥ १४
ऋतवः सर्वपुष्पैश्च व्यकिरन्त महाद्भुतैः ।
ओषध्यो ज्वलमानाश्च द्योतयन्ति स्म तद्वनम् ॥ १५
विहगाश्च मुदा युक्ताः प्रानृत्यन्व्यनदंश्च ह ।
गिरिपृष्ठेषु रम्येषु व्याहरन्तो जनप्रियाः ॥ १६
तत्र देवो गिरितटे दिव्यधातुविभूषिते ।
पर्यङ्क इव विभ्राजन्नुपविष्टो महामनाः ॥ १७
व्याघ्रचर्माम्बरधरः सिंहचर्मोत्तरच्छदः ।
व्यालयज्ञोपवीती च लोहिताङ्गदभूषणः ॥ १८
हरिश्मश्रुर्जटी भीमो भयकर्ता सुरद्विषाम् ।
अभयः सर्वभूतानां भक्तानां वृषभध्वजः ॥ १९
दृष्ट्वा तमृषयः सर्वे शिरोभिरवनीं गताः ।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यः क्षान्ता विगतकल्मषाः ॥ २०
तस्य भूतपतेः स्थानं भीमरूपधरं बभौ ।
अप्रधृष्यतरं चैव महोरगसमाकुलम् ॥ २१

V_1 B_8 Dn_2 किंनरैर्यक्षगधर्वै — ^{f}) Dn -रक्षोभूत- (for यक्ष°)

7 ^{b}) V_1 B Dn दिव्यज्वाला(B_2 °ज्ञान)समाकुलं, D_{4-6} °ज्वालासमन्वित (D_4 °ते) — D_1 om (hapl) 7^{c}–8^{b} D_9 repeats 7^{d}–8^{d} after the second occurrence of 9^{a} — ^{d}) B_8 धूपोप (for -धूपेन) $D_{4\ 8\ 9}$ (both times) दिव्यधूपसमन्वित — ^{f}) V_1 $B_{1\ 2\ 4}$ Dn_3 $D_{4-7\ 9}$ (both times) वादित (for ना°)

8 For the repetition in D_9, of v 1 7 D_1 om 8^{ab} (of v 1 7) D_3 om (hapl) 8^{ab} — ^{a}) $B_{3\ 4}$ मृदगपणवैर्जुष्ट; D_{4-5} °पणवाद्युष्ट — ^{d}) $D_{6\ 7}$ बर्हणैस्

9 D_9 reads 9^{a} twice and repeats 7^{d}–8^{d} after the second occurrence of 9^{a}. — ^{a}) D_{6-7} प्रनृत्ताप्सर सघैश्च — ^{b}) V_1 $B_{3\ 4\ 5}$ Dn D_8 देवर्षि (for दिव्यस्त्री) $D_{4-7\ 9}$ नादित (for -सेवितम्) $B_{1\ 3}$ देवर्षिगणसंवृत

10 ^{b}) V_1 B Dn गिरिशस्य (for भूते°)

11 ^{b}) V_1 Dn_3 $D_{4\ 7}$ निनादित (for वि°) B $Dn_{1,\,n2}$ ब्रह्मघोषनिनादित., D_6 °षविनादिभि — D_4 om 11^{c}–12^{b} — ^{c}) V_1 B (except B_5) Dn_3 उप गीतश्

12 D_4 om 12^{ab} (cf. v 1 11) — ^{a}) B_2 (marg as in text) $_{8}$ महामेरु (for महोत्सव) — ^{b}) V_1 B Dn तत (for पुन)

13 ^{d}) V_1 B Dn सवासवा (for सनातना)

14 ^{c}) V_1 B वावा सर्वे महाभूतास्; D_2 तत सर्वे पृथग्भूतास्, D_8 भावा सर्वे ह्यभूताश्च

15 ^{b}) D_{6-9} व्यरोचंत (for व्यकिरन्त) $D_{4\ 5}$ महाद्रुमै (for °द्भुतै) — ^{c}) $D_{1\ 2}$ ज्वलंत्यश्च तथौ(D_2 महौ)षध्यो

16 ^{a}) Some MSS विहगाश् — ^{b}) D_{4-9} व्यनृत्यन् (for प्रा°)

18 D_2 om 18^{cd} — ^{d}) D_{6-7} रोहितांगदभूषण

19 ^{b}) D_{4-9} [अ]मर (for सुर)

20 ^{a}) V_1 B Dn D_8 महर्षय (for तमृषय) — ^{b}) Some MSS अवनिं

21 ^{b}) $D_{1,\,2}$ भीमरूपतर विभो — D_4 om (hapl) 21^{c}–22^{d}

क्षणेनैवाभवत्सर्वमद्भुतं मधुसूदन ।
तत्सदो वृषभाङ्कस्य भीमरूपधरं बभौ ॥ २२
तमभ्ययाच्छैलसुता भूतस्त्रीगणसंवृता ।
हरतुल्याम्बरधरा समानव्रतचारिणी ॥ २३
बिभ्रती कलशं रौक्मं सर्वतीर्थजलोद्भवम् ।
गिरिस्रवाभिः पुण्याभिः सर्वतोऽनुगता शुभा ॥ २४
पुष्पवृष्ट्याभिवर्षन्ती गन्धैर्बहुविधैस्तथा ।
सेवन्ती हिमवत्पार्श्वं हरपार्श्वमुपागमत् ॥ २५
ततः स्मयन्ती पाणिभ्यां नर्मार्थं चारुदर्शना ।
हरनेत्रे शुभे देवी सहसा सा समावृणोत् ॥ २६
संवृताभ्यां तु नेत्राभ्यां तमोभूतमचेतनम् ।
निर्होमं निर्वषट्कारं तत्सदः सहसाभवत् ॥ २७
जनश्च विमनाः सर्वो भयत्राससमन्वितः ।
निमीलिते भूतपतौ नष्टसूर्य इवाभवत् ॥ २८
ततो वितिमिरो लोकः क्षणेन समपद्यत ।
ज्वाला च महती दीप्ता ललाटात्तस्य निःसृता ॥ २९
तृतीयं चास्य संभूतं नेत्रमादित्यसंनिभम् ।
युगान्तसदृशं दीप्तं येनासौ मथितो गिरिः ॥ ३०
ततो गिरिसुता दृष्ट्वा दीप्ताग्निसदृशेक्षणम् ।
हरं प्रणम्य शिरसा ददर्शायतलोचना ॥ ३१
दह्यमाने वने तस्मिन्ससालसरलद्रुमे ।
सचन्दनवने रम्ये दिव्यौषधिविदीपिते ॥ ३२
मृगयूथैर्द्रुतैर्भीतैर्हरपार्श्वमुपागतैः ।
शरणं चाप्यविन्दद्भिस्तत्सदः संकुलं बभौ ॥ ३३
ततो नभःस्पृशज्ज्वालो विद्युल्लोलार्चिरुज्ज्वलः ।
द्वादशादित्यसदृशो युगान्ताग्निरिवापरः ॥ ३४
क्षणेन तेन दग्धः स हिमवानभवन्नगः ।
सधातुशिखराभोगो दीनदग्धवनौषधिः ॥ ३५
तं दृष्ट्वा मथितं शैलं शैलराजसुता ततः ।
भगवन्तं प्रपन्ना सा साञ्जलिप्रग्रहा स्थिता ॥ ३६

C 13 6374
B 13 140 36
K subst
M subst

22 D₄ om 22 (cf. v l 21) —ᵇ) D₁ ₂ ₆–₉ अद्भुत भरतर्षभ —ᵈ) D₁ ₂ विभो (for बभौ)

23 ᵇ) D₄ ₅ ₇ ₉ सेविता (for संवृता) —ᵈ) B₈ Dn -चारिणी (for -चारिणी)

24 For 24ᵃᵇ, D₄–₉ subst

625* बिभ्रती परमं रूपं सर्वभूतमनोहरम् ।
[D₄ ₅ ₇ -मनोरमं (for °हरम्)]

—ᶜᵈ) V₁ B Dn D₂ सर्वाभिः पृष्ठतो (for पुण्याभिः सर्वतो)

25 ᵇ) D₁, ₂ ₄–₉ गन्धवहैस् (for बहुविधैस्) —ᶜ) B Dn₃ D₂ सेवती

26 D₆ om (hapl) 26ᵇ–27ᵃ —ᵇ) V₁ B (except B₁) Dn हासिनी (for दर्शना) —ᶜ) D₄ ₅ ₇–₉ शुभा (for शुभे)

27 D₃ om 27ᵃ (cf. v l 26) —ᶜ) D₃ ₄ निर्मोहं (for निर्होमं) —ᵈ) Dn₁ n₂ D₁ ₂ जगद्धि (for तत्सदः)

28 ᵃ) D₅ जातश्च (for जनश्च) —ᵇ) B₆ D₂ भव, D₄ ₆ ₇ ₉ यत्र (for भय-)

29 ᶜ) D₄ लोचनाग्निस्तदा ज्वाला, D₆–₉ ज्वाला ललाटात्सं(D₅ °टस)भूता —ᵈ) D₄ ₆–₉ भीषणा (for ललाटात्)

30 ᵇ) B₁ संहितं, B₈ समम् (for संनिभम्)

32 ᵇ) Some MSS ससाल-, some unused MSS तमाल (for सशाल) —ᶜ) D₆ om (hapl) from सवने up to चाप्यविन्द (in 33ᶜ) V₁ B Dn₃ D₂ वरे (for वने)

33 D₆ om up to चाप्यविन्द (in 33ᶜ) (cf v l 32) —ᵃ) D₄ ₅ ₇–₉ हतैर् (for द्रुतैर्) D₁ ₇ ₈ दीनैर् (for भीतैर्) —ᶜ) D₁ ₇ ₉ शरण्य (for शरणं) D₅ [अ]थ (for [अ]पि) V₁ B Dn₃ शरणं तत्र विंदाम्नस् —ᵈ) D₄ ₆ ₇ सकलं (for संकुलं)

34 ᵃ) D₁–₈ ततो नभस्पृग्ज्वलनो —ᵇ) V₁ B Dn विद्युल्लोलाग्निरुल्बण —ᶜ) V₁ B -सकाशो (for सदृशो)

35 ᵃ) V₁ B Dn निर्दग्धो (for दग्ध स) —ᵈ) D₁–₉ दाव (for दीन) Bom ed दीप्तदग्धवलतौषधि

36 ᶜ) V₁ B Dn D₂ वै, D₄ [अ]सौ (for सा)

C. 13. 6374
B. 13. 140. 37
K. ...
N. ...

उमां शर्वस्तदा दृष्ट्वा स्त्रीभावागतमार्दवाम् ।
पितुर्दैन्यमनिच्छन्तीं प्रीत्यापश्यत्ततो गिरिम् ॥ ३७
ततोऽभवत्पुनः सर्वः प्रकृतिस्थः सुदर्शनः ।
प्रहृष्टविहगश्चैव प्रपुष्पितवनद्रुमः ॥ ३८
प्रकृतिस्थं गिरिं दृष्ट्वा प्रीता देवी महेश्वरम् ।
उवाच सर्वभूतानां पतिं पतिमनिन्दिता ॥ ३९
भगवन्सर्वभूतेश शूलपाणे महाव्रत ।
संशयो मे महाञ्जातस्तं मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४०
किमर्थं ते ललाटे वै तृतीयं नेत्रमुत्थितम् ।
किमर्थं च गिरिर्दग्धः सपक्षिगणकाननः ॥ ४१
किमर्थं च पुनर्देव प्रकृतिस्थः क्षणात्कृतः ।
तथैव द्रुमसंछन्नः कृतोऽयं ते महेश्वर ॥ ४२

महेश्वर उवाच ।

नेत्रे मे संवृते देवि त्वया बाल्यादनिन्दिते ।
नष्टालोकस्ततो लोकः क्षणेन समपद्यत ॥ ४३
नष्टादित्ये तथा लोके तमोभूते नगात्मजे ।
तृतीयं लोचनं दीप्तं सृष्टं ते रक्षता प्रजाः ॥ ४४
तस्य चाक्ष्णो महत्तेजो येनायं मथितो गिरिः ।
त्वत्प्रियार्थं च मे देवि प्रकृतिस्थः क्षणात्कृतः ॥ ४५

उमोवाच ।

भगवन्केन ते वक्त्रं चन्द्रवत्प्रियदर्शनम् ।
पूर्वं तथैव श्रीकान्तमुत्तरं पश्चिमं तथा ॥ ४६
दक्षिणं च मुखं रौद्रं केनोर्ध्वं कपिला जटाः ।
केन कण्ठश्च ते नीलो बर्हिबर्हनिभः कृतः ॥ ४७
हस्ते चैतत्पिनाकं ते सततं केन तिष्ठति ।
जटिलो ब्रह्मचारी च किमर्थमसि नित्यदा ॥ ४८
एतं मे संशयं सर्वं वद भूतपतेऽनघ ।
सधर्मचारिणी चाहं भक्ता चेति वृषध्वज ॥ ४९
एवमुक्तः स भगवाञ्शैलपुत्र्या पिनाकधृक् ।
तस्या वृत्त्या च बुद्ध्या च प्रीतिमानभवत्प्रभुः ॥ ५०

—[c]) D5 6 7 9 प्रांजलि (for साञ्जलि)

37 [a]) D5 मघम् (for शर्वस्) D1 ततो (for तदा). — B1 om (hapl) 37[b]–39[a] —[b]) V1 B (B5 om) Dn -भावगत- (for भावागत) D5 9 -मार्दवात् —[c]) B1 Dn1 D5–6 ह्यनिच्छती (for °च्छन्तीं) —[d]) V1 B (B5 om) Dn तदा (for ततो)

38 B5 om 38 (cf v l 37) —[a]) D5 [S]सृजत् (for ऽभवत्) V1 B (B5 om) Dn क्षणेन हिमवान्सर्वं —[d]) V1 B (B5 om) Dn D2 सु (for प्र) B3 -पन्न (for -वन)

39 B5 om 39[a] (cf v l 37) —[a]) D5 6 च त, D5 7 9 वनं (for गिरिं) —[b]) D1 प्रीत्या (for प्रीता) B3 Dn D2 देव (for देवी) —[c]) V1 B Dn लोकाना (for -भूताना) —[d]) Dn1 om (hapl) पतिं Dn2 नियम् (for पतिम्)

40 Before 40, V1 B Dn D1 2 4–9 ins उमोवाच

41 B5 om 41[c]–42[a] —[c]) D2 मृग, D5 गिरि (for -गण)

42 B5 om 42[a] (cf v l 41) —[b]) V1 B Dn त्वया (for क्षणात्) —[d]) V1 B Dn पिता मम (for महेश्वर)

43 [c]) V1 B2–5 Dn D6 तदा, B1 तया (for ततो) —[d]) D1 om क्षणेन

44 [a]) D5–9 नष्टालोके तथादित्ये —[d]) D6–9 रक्षितु (for रक्षता) D1 सृष्ट ते रक्षितु प्रजा

45 [a]) D6 महातेजो (for महत्तेजो) —[d]) V1 B1–3 Dn पुन कृत, B4.6 पुन पुन, D2 क्षणात्तव, D6 क्षणात्कृत (for °त्कृत)

46 [a]) D5 6.8 9 तथैव पूर्वं श्रीकांतम्, D6 7 तथैव पूर्ववत्कातम्

47 [c]) D5–9 नीलस्ते (by transp) —[d]) B3 D5–9 बर्हिकण्ठ (for °बर्ह)

48 [a]) V1 B Dn देव, D5–9 चापं (for चैतत्) D2 om ते —[d]) D2 नित्यश (for °दा)

49 [a]) D2 4 9 एव (for एत) D1 2 पूर्वं (for सर्वं). —[b]) V1 B Dn D3 वक्तुमर्हसि वै (B मे) प्रभो —[c]) D1 सहधर्मचरी चाह

50 Before 50, V1 B2 3 Dn D2 ins भीष्म ; B1,

ततस्तामब्रवीद्देवः सुभगे श्रूयतामिति ।
हेतुभिर्यैर्ममैतानि रूपाणि रुचिरानने ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

१२८

महेश्वर उवाच ।
तिलोत्तमा नाम पुरा ब्रह्मणा योषिदुत्तमा ।
तिलं तिलं समुद्धृत्य रत्नानां निर्मिता शुभा ॥ १
साभ्यगच्छत मां देवि रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
प्रदक्षिणं लोभयन्ती मां शुभे रुचिरानना ॥ २
यतो यतः सा सुदती मामुपाधावदन्तिके ।
ततस्ततो मुखं चारु मम देवि विनिर्गतम् ॥ ३
तां दिदृक्षुरहं योगाच्चतुर्मूर्तित्वमागतः ।
चतुर्मुखश्च संवृत्तो दर्शयन्योगमात्मनः ॥ ४
पूर्वेण वदनेनाहमिन्द्रत्वमनुशास्मि ह ।
उत्तरेण त्वया सार्धं रमाम्यहमनिन्दिते ॥ ५
पश्चिमं मे मुखं सौम्यं सर्वप्राणिसुखावहम् ।
दक्षिणं भीमसंकाशं रौद्रं संहरति प्रजाः ॥ ६
जटिलो ब्रह्मचारी च लोकानां हितकाम्यया ।
देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं पिनाकं मे करे स्थितम् ॥ ७
इन्द्रेण च पुरा वज्रं क्षिप्तं श्रीकाङ्क्षिणा मम ।
दग्ध्वा कण्ठं तु तद्यातं तेन श्रीकण्ठता मम ॥ ८

उमोवाच ।
वाहनेषु प्रभूतेषु श्रीमत्स्वन्येषु सत्सु ते ।
कथं गोवृषभो देव वाहनत्वमुपागतः ॥ ९

महेश्वर उवाच ।
C. 13 6399
B 13 141 10
K. subst.
M subst.
सुरभीं ससृजे ब्रह्मामृतधेनुं पयोमुचम् ।

$_{4\ 5}$ नारद′ —^{c}) V_1 B (except B_8) Dn D_2 घृत्या (for वृत्त्या) D_4 तस्या बुद्ध्या च वृत्त्या च —^{d}) D_1 पुन, D_4 भुवि, D_{6-9} विभु (for प्रभु॰)

51 ^{c}) D_4 वैर् (for यैर्) $D_{8\ 9}$ [इ]मानि (for [ए]तानि) —^{d}) D_{5-9} रूपाणि रुचिराणि मे

Colophon. —*Parvan name* B Dn_3 D_1 शांति —*Sub-parvan* V_1 B Dn_3 $D_{1\ 2}$ दानधर्म —*Adhy name* V_1 $B_{1\ 2\ 4\ 5}$ Dn_1 n_2 D_{4-9} उमामहेश्वरसंवाद —*Adhy no* (figures, words or both) V_1 139, Dn_1 137 —*Śloka no* Dn_1 n_2 52, D_4 49

128

☞ This adhy is missing in D_3 (cf v l 13 82 37)

1 V_1 B Dn D_8 भगवान्, D_2 ईश्वर (for महेश्वर) —^{d}) B_3 D_8 पुरा (for शुभा)

2 ^{a}) $D_{6\ 7}$ [अ]भ्यु(D_5 ॰प्यु)पागच्छन् (for [अ]भ्यगच्छत) $B_{2\ 3}$ Dn_1 $D_{4\ 5\ 8}$ देवी (for देवि) —^{b}) D_1 [अ]सदृशी (for [अ]प्रतिमा) —^{d}) D रुचिरानने

3 ^{a}) D_8 सुवदना (for सा सुदती) —^{c}) $D_{1,2}$ देवि (for चारु) —^{d}) $D_{1\ 2}$ चारु (for देवि) $D_{4\ 5}$ विनिर्मित (for ॰र्गतम्)

4 ^{d}) V_1 B Dn उत्तम (for आत्मन)

5 ^{b}) D_{5-9} [अ]ह (for ह)

6 ^{a}) D_{4-9} तु (for मे) —^{c}) $D_{4\ 5\ 7-9}$ घोर (for भीम॰)

8 ^{b}) $D_{1\ 2}$ सदा D_4 पुरा (for मम) —^{c}) D_1 द्रुतं; D_{4-9} च तद् (for तु तद्) —^{d}) D_{5-9} तत (for तेन)

9 D_2 देवी (for उमा) —^{a}) V_1 B Dn [अ]त्र सर्वेषु (for प्रभूतेषु) —^{b}) V_1 B Dn D_2 सत्तम (for सत्सु ते) —^{c}) B Dn च (for गो)

10 ^{a}) D_2 सुरभिं V_1 B Dn असृजद् (for ससृजे)

C 13 6399
B. 13 141 10
K subst.
H subst

सा सृष्टा बहुधा जाता क्षरमाणा पयोऽमृतम् ॥ १०
तस्या वत्समुखोत्सृष्टः फेनो मद्गात्रमागतः ।
ततो दग्धा मया गावो नानावर्णत्वमागताः ॥ ११
ततोऽहं लोकगुरुणा शमं नीतोऽर्थवेदिना ।
वृषं चेमं ध्वजार्थं मे ददौ वाहनमेव च ॥ १२
उमोवाच ।
निवासा बहुरूपास्ते विश्वरूपगुणान्विताः ।
तांश्च संत्यज्य भगवञ्श्मशाने रमसे कथम् ॥ १३
केशास्थिकलिले भीमे कपालघटसंकुले ।
गृध्रगोमायुकलिले चिताग्निशतसंकुले ॥ १४
अशुचौ मांसकलिले वसाशोणितकर्दमे ।
विनिकीर्णामिषचये शिवानादविनादिते ॥ १५
महेश्वर उवाच ।
मेध्यान्वेषी महीं कृत्स्नां विचरामि निशास्वहम् ।
न च मेध्यतरं किंचिच्छ्मशानादिह विद्यते ॥ १६
तेन मे सर्ववासानां श्मशाने रमते मनः ।
न्यग्रोधशाखासंछन्ने निर्भुक्तस्रग्विभूषिते ॥ १७
तत्र चैव रमन्ते मे भूतसंघाः शुभानने ।
न च भूतगणैर्देवि विनाहं वस्तुमुत्सहे ॥ १८
एष वासो हि मे मेध्यः स्वर्गीयश्च मतो हि मे ।
पुण्यः परमकश्चैव मेध्यकामैरुपास्यते ॥ १९
उमोवाच ।
भगवन्सर्वभूतेश सर्वधर्मभृतां वर ।
पिनाकपाणे वरद संशयो मे महानयम् ॥ २०
अयं मुनिगणः सर्वस्तपस्तप इति प्रभो ।
तपोन्वेषकरो लोके भ्रमते विविधाकृतिः ॥ २१
अस्य चैवर्षिसंघस्य मम च प्रियकाम्यया ।
एतं ममेह संदेहं वक्तुमर्हस्यरिंदम ॥ २२
धर्मः किंलक्षणः प्रोक्तः कथं वाचरितुं नरैः ।
शक्यो धर्ममविन्दद्भिर्धर्मज्ञ वद मे प्रभो ॥ २३

— [b]) V1 B Dn देव (for [अ]मृत) — [c]) B दृष्टा (for सृष्टा) D8 9 माता (for जाता) — [d]) Dn2 रक्ष माणा, D4 6 रक्ष्य° (for क्षर°)

11 [a]) V1 B3 4 6 Dn -मुखोच्छिष्ट (for °त्सृष्ट). D1-7 यस्यास्तु वदनोत्सृष्ट — [c]) B3 6 Dn1 दुग्ध्वा, D6 7 9 दुग्धा (for दग्धा)

12 [c]) V1 B Dn1 n3 [पृ]न, Dn2 [पृ]व (for [इ]म)

13 [b]) V1 B Dn दिवि सर्वे (for विश्वरूप-) — [c]) B6 तु (for च) Dn1 n2 विविधव्[?] (for भगवन्) — [d]) D2 वससे, D6 7-9 रमते (for °से)

14 [a]) D4-9 घोरे (for भीमे) — [c]) V1 B Dn बहुले (for कलिले) — [d]) B1 चिताभस्मसमाकुले, B2 (marg as in text) 8 तद्दीभरसे निनादिते

15 [c]) V1 B Dn विकीर्णान्त्रास्थिनिचये — [d]) V1 निनादिते (for वि°)

16 B5 D1 om the ref. — [b]) B Dn [अ]निशं सदा (B1 तदा, B5 तथा) (for निशास्वहम्) — [c]) D6 त्वमे ध्यतर (for च मे°) — [d]) V1 B1-5 Dn D8 लक्ष्यते, B1 लक्षये (for विद्यते)

17 [d]) V1 B1, 2 4 5 Dn निर्भुग्न (for निर्भुक्त) B3 निर्भक्षाग्निविभूषिते

18 [a]) V1 B Dn D5 रमतीमे (for रमन्ते मे) — [b]) V1 B Dn शुचिस्मिते (for शुभानने)

19 [a]) D1 2 मेध्यश्च (for मे मेध्य) — [b]) V1 B Dn शुभे, D4-9 मम (for हि मे) — B5 om. 19[c]–21[b] — [c]) D1 मुख्य (for पुण्य) D8 परमिकश्च (for °मकश्च)

20 B5 om 20 (of v l 19) D2 देवी (for उमा) — [b]) B1 4 Dn धर्मविदां (for °भृतां) — [d]) D5 अभूत् (for अयम्)

21 B5 om 21[ab] (of v l 19) — [b]) B1 3 तेप इति, D1-7 9 तप्यति वै (for तप इति) — [c]) Bom ed तपोवेष (for तपोन्वेष)

22 [a]) D4 8 9 तस्य च, D6 7 तस्य वै (for अस्य च) — [c]) D8-9 पूर्वं (for एतं)

23 [d]) D5 धर्मं च (for धर्मज्ञ) V1 B Dn8 विभो (for प्रभो)

नारद उवाच ।

ततो मुनिगणाः सर्वे तां देवीं प्रत्यपूजयन् ।
वाग्भिर्ऋग्भूषितार्थाभिः स्तवैश्चार्थविदां वर ॥ २४

महेश्वर उवाच ।

अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतानुकम्पनम् ।
शमो दानं यथाशक्ति गार्हस्थ्यो धर्म उत्तमः ॥ २५
परदारेष्वसंकल्पो न्यासस्त्रीपरिरक्षणम् ।
अदत्तादानविरमो मधुमांसस्य वर्जनम् ॥ २६
एष पञ्चविधो धर्मो बहुशाखः सुखोदयः ।
देहिभिर्धर्मपरमैः कर्तव्यो धर्मसंचयः ॥ २७

उमोवाच ।

भगवन्संशयं पृष्टस्तं मे व्याख्यातुमर्हसि ।
चातुर्वर्ण्यस्य यो धर्मः स्वे स्वे वर्णे गुणावहः ॥ २८
ब्राह्मणे कीदृशो धर्मः क्षत्रिये कीदृशो भवेत् ।
वैश्ये किंलक्षणो धर्मः शूद्रे किंलक्षणो भवेत् ॥ २९

महेश्वर उवाच ।

न्यायतस्ते महाभागे संशयः समुदीरितः ।
भूमिदेवा महाभागाः सदा लोके द्विजातयः ॥ ३०
उपवासः सदा धर्मो ब्राह्मणस्य न संशयः ।
स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ३१
तस्य धर्मक्रिया देवि व्रतचर्या च न्यायतः ।
तथोपनयनं चैव द्विजायैवोपपद्यते ॥ ३२
गुरुदैवतपूजार्थं स्वाध्यायाभ्यसनात्मकः ।
देहिभिर्धर्मपरमैश्चर्तव्यो धर्मसंभवः ॥ ३३

उमोवाच ।

भगवन्संशयो मेऽत्र तं मे व्याख्यातुमर्हसि ।
चातुर्वर्ण्यस्य धर्मं हि नैपुण्येन प्रकीर्तय ॥ ३४

महेश्वर उवाच ।

रहस्यश्रवणं धर्मो वेदव्रतनिषेवणम् ।
व्रतचर्यापरो धर्मो गुरुपादप्रसादनम् ॥ ३५
भैक्षचर्यापरो धर्मो धर्मो नित्योपवासिता । C. 13 6425 B 13 141 36 K. subst. M subst.

24 Some MSS om the ref — a) Dn2 D1 6 8 9 गणाः सर्वे (for गण सर्वाम्) — b) D1 - प्रत्यपूजयन — c) B1 वाग्भिर्वाग्भूषितार्थाभिः — d) V1 B Dn विशारदैः (for विदां वर)

25 D2 ईश्वर (for महेश्वर)

26 a) V1 B Dn [अ]समर्गो (for [अ]संकल्पो)

27 a) D1 एवंविधो, D 1-3 द्वे विविधो (for पञ्चविधो) — c) V1 B Dn देह (for धर्म) — d) D1 2 धर्तव्यो (for क°) D2 -संभव (for संचय) V1 B Dn धर्तव्यो दे(B. °तुर्दे)हसंभव

28 Dn2 वामा, D2 देवी (for उमा) — a) V1 B Dn D2 संशय (for °यं) — b) V1 B Dn शासितुम् (for व्याख्यातुम्) — c) D 6 9 चातुर्वर्ण्यस्य — d) D1 धर्मे (for वर्णे) D1-7 सुखावह, D5 6 सुखोदय (for गुणावह)

29 b) Dn2 [ऽ]भवत् (for भवेत्) — d) D1 2 धर्मं कथं (for किंलक्षणो)

30 V1 B Dn भगवान्, D2 ईश्वर (for महेश्वर) — b) B2 5 सर्वेश (for संशय)

31 c) V1 B Dn D5 स हि धर्मार्थसंपन्नो

32 b) B3-5 ब्रह्मचर्या (for व्रत) — c) V1 B Dn व्रतोपनयनं चैव — d) V1 B Dn D5 द्विजो येन (for द्विजायैव) D2 द्विजाय समुपद्यते

33 a) D1-6 पूजार्थे (for °र्थं) — b) B3 स्वाध्यायाभ्यसनात्मक — d) B1 5 संस्तर (for संभव) D1-9 कर्तव्यो धर्मसंचय

34 a) V1 B Dn [ऽ]स्ति (for ऽत्र) — c) B Dn वै (for हि) V1 चातुर्वर्ण्यस्य धर्मं वै — d) V1 B1 4 6 D1 नैपुणेन (for ण्येन)

35 V1 महादेव, D2 ईश्वर, D4 हर (for महेश्वर) — c) V1 B Dn D2 अग्निकार्यं तथा धर्मो — d) V2 B D1-7 गुरुगार (for °पाद) Dn D5 गुरुकार्यप्रसाधनं

36 a) B2-5 D5 भैक्ष्य (for भैक्ष) — b) V1 B Dn नित्यय(Dn2 °त्य न)ज्ञोपवीतिता — c) Dn D5 नित्यं (for नित्य) D2 7 स्वाध्यायता (for °पिता) — d) D5 9 व्रत (for ब्रह्म)

C 13 6425
B 13 141 36
K subst.
M subst.

नित्यस्वाध्यायिता धर्मो ब्रह्मचर्याश्रमस्तथा ॥ ३६
गुरुणा त्वभ्यनुज्ञातः समावर्तेत वै द्विजः ।
विन्देतानन्तरं भार्यामनुरूपां यथाविधि ॥ ३७
शूद्रान्नवर्जनं धर्मस्तथा सत्पथसेवनम् ।
धर्मो नित्योपवासित्वं ब्रह्मचर्यं तथैव च ॥ ३८
आहिताग्निरधीयानो जुह्वानः संयतेन्द्रियः ।
विघसाशी यताहारो गृहस्थः सत्यवाक्शुचिः ॥ ३९
अतिथिव्रतता धर्मो धर्मस्त्रेताग्निधारणम् ।
इष्टीश्च पशुबन्धांश्च विधिपूर्वं समाचरेत् ॥ ४०
यज्ञश्च परमो धर्मस्तथाहिंसा च देहिषु ।
अपूर्वभोजनं धर्मो विघसाशित्वमेव च ॥ ४१
भुक्ते परिजने पश्चाद्भोजनं धर्म उच्यते ।
ब्राह्मणस्य गृहस्थस्य श्रोत्रियस्य विशेषतः ॥ ४२
दंपत्योः समशीलत्वं धर्मश्च गृहमेधिनाम् ।
गृह्याणां चैव देवानां नित्यं पुष्पबलिक्रिया ॥ ४३
नित्योपलेपनं धर्मस्तथा नित्योपवासिता ।
सुसंमृष्टोपलिप्ते च साज्यधूमोद्गमे गृहे ॥ ४४
एष द्विजजने धर्मो गार्हस्थ्यो लोकधारणः ।
द्विजातीनां सतां नित्यं सदैवैष प्रवर्तते ॥ ४५
यस्तु क्षत्रगतो देवि त्वया धर्म उदीरितः ।
तमहं ते प्रवक्ष्यामि तं मे शृणु समाहिता ॥ ४६
क्षत्रियस्य स्मृतो धर्मः प्रजापालनमादितः ।
निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥ ४७
प्रजाः पालयते यो हि धर्मेण मनुजाधिपः ।
तस्य धर्मार्जिता लोकाः प्रजापालनसंचिताः ॥ ४८
तत्र राज्ञः परो धर्मो दमः स्वाध्याय एव च ।
अग्निहोत्रपरिस्पन्दो दानाध्ययनमेव च ॥ ४९
यज्ञोपवीतधरणं यज्ञो धर्मक्रियास्तथा ।
भृत्यानां भरणं धर्मः कृते कर्मण्यमोघता ॥ ५०
सम्यग्दण्डे स्थितिर्धर्मो धर्मो वेदक्रतुक्रियाः ।

---

37 [a]) V1 B Dn च (for तु)

38 [b]) B3 8 (marg as in text) तीर्थानु, D8 सत्स- स्य (for सत्पथ)

39 [b]) D8 यज्वान (for जुह्वान) D6-7 यज्वान स जितेंद्रिय —[c]) D5-9 जिताहारो (for यता°) —[d]) D8 शुभ (for शुचि)

41 [b]) D2 देहिनां (for °षु) D6 अहिंसा चैव देहिषु —[c]) D1 2 पूजन (for -भो°)

42 V1 om (hapl) from पश्चाज्जो (in 42[c]) to जने (in 45[a]) —[d]) D3 क्षत्रियस्य (for श्रो°)

43 V1 om 43 (cf v l 42) —[b]) B Dn D3 धर्मं स्याद्गृहमेधिन —[d]) D1 4 नित्य (for नित्यं)

44 V1 om. 44 (cf v l 42) D4 om 44[cd] —[c]) D6 सुसमृष्टे च लिप्ते च —[d]) B Dn D5 धूमो भवेद् (for धूमोद्गमे) D2 साज्यधूमोद्गमेन च

45 V1 om up to जने (in 45[a]) (cf v l 42). —[b]) Dn1 n2 D2 गार्हस्थो, D5 °स्थ्ये (for °स्थ्यो) D6 7 8 -धारिणि (for धारण.) D8 गार्हस्थो लोकधारित —[c]) D2 द्विजाना च (for °तीना)

46 [b]) Bom ed मया (for त्वया) —[d]) B3 वान्शृणुष्व, D1 त स्व शृणु, D6 7 तत्र शृणु (for त मे शृणु)

47 [c]) D1 2 च (for हि)

48 D4 om 48[a]–49[b] —[b]) D7-9 धर्मेण मनुजेश्वर

49 D4 om 49[ab] (cf. v l 48) D5 om 49–50 Dn1 om 49 —[a]) V1 B Dn2 n3 D8 तस्य (for तत्र) —[b]) D7 9 वा (for च) — D2 om (hapl.) 49[c]–53[d] D6 9 om 49[d] —[d]) D7 om from ध्ययन up to यज्ञो (in 50[b]). D1 8 दानयज्ञक्रियास्तथा

50 D7 om up to यज्ञो (in 50[b]), D2 5 om 50 (for all, cf v l 49) D1 om (hapl) 50–53 D4 om 50[ab] —[b]) B1 5 यज्ञ (for यज्ञो) D6 7 9 यज्ञ- (for धर्म) B2 धर्मो यज्ञक्रियास्तथा —[c]) D6 भृत्यानां धर्मभरणं

51 D2 om 51 (cf v l 49) D1 om 51 (cf v l 50) —[a]) B1 दण्ड, D1 धर्मे (for दण्डे) —[b]) B2 देव (for वेद) V1 -क्रतुस्तथा, D1 -व्रतक्रिया, D5 7 क्रियाविधि (for -क्रतुक्रिया) E8 धर्मो यज्ञक्रिया

व्यवहारस्थितिर्धर्मः सत्यवाक्यरतिस्तथा ॥ ५१
आर्तहस्तप्रदो राजा प्रेत्य चेह महीयते ।
गोब्राह्मणार्थे विक्रान्तः संग्रामे निधनं गतः ।
अश्वमेधजिताँल्लोकान्प्राप्नोति त्रिदिवालये ॥ ५२
वैश्यस्य सततं धर्मः पाशुपाल्यं कृषिस्तथा ।
अग्निहोत्रपरिस्पन्दो दानाध्ययनमेव च ॥ ५३
वाणिज्यं सत्पथस्थानमातिथ्यं प्रशमो दमः ।
विप्राणां स्वागतं त्यागो वैश्यधर्मः सनातनः ॥ ५४
तिलान्गन्धान्रसांश्चैव न विक्रीणीत वै क्वचित् ।
वणिक्पथमुपासीनो वैश्यः सत्पथमाश्रितः ॥ ५५
सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाशक्ति यथार्हतः ।
शूद्रधर्मः परो नित्यं शुश्रूषा च द्विजातिषु ॥ ५६
स शूद्रः संशिततपाः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
शुश्रूषन्नतिथिं प्राप्तं तपः संचिनुते महत् ॥ ५७
त्यक्तहिंसः शुभाचारो देवताद्विजपूजकः ।
शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः संप्रयुज्येत बुद्धिमान् ॥ ५८
एतत्ते सर्वमाख्यातं चातुर्वर्ण्यस्य शोभने ।
एकैकस्येह सुभगे किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

१२९

उमोवाच ।
उक्तास्त्वया पृथग्धर्माश्चातुर्वर्ण्यहिताः शुभाः ।
सर्वव्यापी तु यो धर्मो भगवंस्तं ब्रवीहि मे ॥ १

महेश्वर उवाच ।
ब्राह्मणा लोकसारेण सृष्टा धात्रा गुणार्थिना ।
लोकांस्तारयितुं कृत्स्नान्मर्त्येषु क्षितिदेवताः ॥ २

C 13 6451
B 13 141 62
K subst.
M subst.

स्तथा, D₃ ₈ वेन्यधर्मो धनक्रिया — V₁ om 51^cd —^d) B -वाक्यपूजन (for वाक्यरतिस्)

52 D₂ om 52 (cf v l. 49) D₁ om 52 (cf v l 50) —^a) Cnp आर्द्र (for आर्त-) ꕥ Cn आर्द्रेति पाठे मङ्गलेन हस्तेन ददाति । ꕥ —^b) V₁ B₁ ₃₋₅ D₁₋₇ ₉ transp च and इह —^e) B₄ ₂ अश्वमेधार्जिताँल्लोकान् —^f) Bom ed आप्नोति (for प्रा°) D₄ ₆₋₉ प्राप्नोति त्रिदिव गत, D₅ समाप्नोति दिव गत

53 D₂ om 53 (cf. v l 49) D₁ om 53 (cf v. l 50) —^b) D₄ पशुपाल्य — D₆ om 53^cd

54 ^a) D₁ ₂ ₄ वाणिज्य सत्पथास्थानम् — D₁ om 54^c–55^d —^d) D₂ वैश्यकर्म सनातन

55 D₁ om 55 (cf v l 54) —^b) D₅ ₇ कर्हिचित् (for वै क्वचित्) V₁ B Dn विक्रीणीयात्र चैव हि (V₁ B₂ ₂ ह, B₄ च) —^d) D₄ ₆₋₈ आवसन् (for आश्रित)

56 ^c) D₄ ₆₋₉ शूद्रो धर्मपर नित्य —^d) D₁ शुश्रूषा तु, D₄ ₆₋₈ °पार्थं (for °षा च) D₂ शुश्रूषा द्विजजातिषु

57 ^b) V₁ B Dn D₂ सत्यवादी (for °संधो) —^c) V₁ B Dn D₂ ₈ शुश्रुषुर् (for °षन्)

58 ^a) V₁ B Dn नित्य हि स (B₁ Dn₁ n₂ स हि) (for त्यक्तहिंस) D₄₋₉ न्यस्तहिंससमाचारो —^b) B₂ D₄₋₉ देवतातिथिपूजक- —^d) B₁ -प्रपद्येत; D₁ ₂ -युज्यति च, D₅₋₉ युक्तो याति (for -प्रयुज्येत)

59 ^b) V₁ B₁ ₄ ₆ Dn₁ n₂ शोभनं, D₈ शासने (for शोभने) —^d) D₄ ₈ सर्हसि (for इच्छसि)

Colophon om in V₁ B₂ Dn — *Parvan name* B₁ ₃ ₄ D₁ शांति — *Sub parvan* B₁. ₃ ₅ D₂ ₄₋₆ ₈ ₉ दानधर्म — *Adhy name* B₁ ₃₋₅ D₁ ₂ ₄ ₆₋₉ उमामहेश्वरसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) B₅ 132 — *Śloka no* Dn₁ n₂ 60, D₄ 56

129

☞ This adhy is missing in D₃ (cf v l 13 82 37)

1 B₅ om 1 (retaining the ref) —^ab) V₁ B (B₅ om) Dn उक्तस्त्वया पृथग्धर्मश्चातुर्वर्ण्यहित शुभ —^d) V₁ B₁₋₄ Dn D₅ ₆ ₈ तद् (for त)

2 D₇ महादेव (for महेश्वर) —^a) V₁ B₁₋₄ Dn

C. 13 6452
B 13 141 63
K subst
M subst.

तेषामिमं प्रवक्ष्यामि धर्मकर्मफलोदयम् ।
ब्राह्मणेषु हि यो धर्मः स धर्मः परमो मतः ॥ ३
इमे तु लोकधर्मार्थं त्रयः सृष्टाः स्वयंभुवा ।
पृथिव्याः सर्जने नित्यं सृष्टास्तानपि मे शृणु ॥ ४
वेदोक्तः परमो धर्मः स्मृतिशास्त्रगतोऽपरः ।
शिष्टाचीर्णः परः प्रोक्तस्त्रयो धर्माः सनातनाः ॥ ५
त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान्न चाध्ययनजीवनः ।
त्रिकर्मा त्रिपरिक्रान्तो मैत्र एष स्मृतो द्विजः ॥ ६
षडिमानि तु कर्माणि प्रोवाच भुवनेश्वरः ।
वृत्त्यर्थं ब्राह्मणानां वै शृणु तानि समाहिता ॥ ७
यजनं याजनं चैव तथा दानप्रतिग्रहौ ।
अध्यापनमधीतं च षट्कर्मा धर्मभाग्द्विजः ॥ ८
नित्यस्वाध्यायता धर्मो धर्मो यज्ञः सनातनः ।
दानं प्रशस्यते चास्य यथाशक्ति यथाविधि ॥ ९
अयं तु परमो धर्मः प्रवृत्तः सत्सु नित्यशः ।
गृहस्थता विशुद्धाना धर्मस्य निचयो महान् ॥ १०
पञ्चयज्ञविशुद्धात्मा सत्यवागनसूयकः ।
दाता ब्राह्मणसत्कर्ता सुसंमृष्टनिवेशनः ॥ ११
अमानी च सदाजिह्मः स्निग्धवाणीप्रदस्तथा ।
अतिथ्यभ्यागतरतिः शेषान्नकृतभोजनः ॥ १२
पाद्यमर्घ्यं यथान्यायमासनं शयनं तथा ।
दीपं प्रतिश्रयं चापि यो ददाति स धार्मिकः ॥ १३
प्रातरुत्थाय चाचम्य भोजनेनोपमन्त्र्य च ।
सत्कृत्यानुव्रजेद्यश्च तस्य धर्मः सनातनः ॥ १४
सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाशक्ति दिवानिशम् ।
शूद्रधर्मः समाख्यातस्त्रिवर्णपरिचारणम् ॥ १५

D8 ब्रह्मणा (for ब्रा°) — b) B1 हितार्थिना, B6 गुणान्विता, D8 9 तपोर्थिना (for गुणा°) — c) D4 धारयितु (for तार°) D3 लोक धारयितु कृत्स्न

3 a) V1 B2- Dn D4 5 अपि प्र, D6-9 इद तु (for इम प्र) — b) B1 D2 धर्म कर्म, B3 सर्वधर्म, D4-9 कर्मधर्म (for धर्मकर्म) — c) D1 4 तु, D5-9 च (for हि) — D5 om (hapl) 3d–5a — d) D6-9 transp स and धर्म

4 D5 om 4 (of v l 3). — a) V1 Dn1 n2 इम, B4 5 इद (for इमे) D2 लोकाश्च, D6-9 तु लोका, Bom ed ते लोक (for तु लोक) D1 इमे तु लोका धर्मार्थास्. — b) D3 6-9 तथा (for त्रय) — c) D4 6-9 पृथिव्यां सद्भु ते दृष्टा — d) V1 B (except B4) D2 सृष्टास्, D4 6-9 नित्यं (for सृष्टास्)

5 D5 om 5a (of v l 3) — a) B2 (marg as in text) स परो (for परमो) — b) B1 धर्म (for स्मृति) D4-9 तथा श्रु(D5 स्मृ)तिगत पर — c) V1 B2-5 Dn1 [ऽ]पर (for पर)

6 a) D5 8 त्रिविधो (for त्रैविद्यो) — b) D5-9 तथा (for न च) B4 5 D5 -जीविन, Bom ed जीवक (for °न)

7 b) D4-9 प्रोवाच मनुजेश्वर — d) V1 B Dn शृणु धर्मान्सनात(Dn8 om [hapl] नात)नान्

8 b) D2 परिग्रहौ (for प्रति°) — c) V1 B Dn चाध्ययन (for अधीत च) — d) D4-9 धर्मतो (for °भाग्)

9 a) Bom ed नित्य (for नित्य) V1 B1 2 4 Dn स्वाध्यायिता (for °यता) B3 5 नित्य स्वाध्यायिता धर्मो — b) D4 6-9 धर्म (for धर्मो)

10 a) V1 समस्, Dn D5 शमस् (for अय) Bom ed शमस्तूपरमो धर्म — c) V1 B Dn गृहस्थाना (for °स्थता) D4-9 गार्हस्थ्यता विशुद्धात्मा

11 a) D8 एव (for पञ्च) — d) B1 स्वयंसृष्ट, B5 सुसंहृष्ट (for °मृष्ट)

12 a) D. ब्रह्मन् (for [अ]जिह्म) — b) D5 om from प्रदस्तथा up to ददाति स (in 13d) D4 6-9 सदा (for तथा)

13 D5 om up to ददाति स (in 13d) (of v l 12) — a) Dn2 अर्घं (for अर्घ्यं) — c) V1 B Dn [ए]व (for [अ]पि)

14 c) D6 8 9 तु (for च)

15 a) Dn1 तथातिथ्यं (for सर्वातिथ्य) — b) V1 B Dn1 n3 D2 निशानिशं, D4-9 यथानिश (for दिवा°) — c) D5 स्वयाख्यातस् (for समा°) — d) V1 B2-5 Dn D4-9 त्रिवर्ग- (for °र्ण-)

प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो गृहस्थेषु विधीयते ।
तमहं कीर्तयिष्यामि सर्वभूतहितं शुभम् ॥ १६
दातव्यमसकृच्छक्त्या यष्टव्यमसकृत्तथा ।
पुष्टिकर्मविधानं च कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ १७
धर्मेणार्थः समाहार्यो धर्मलब्धं त्रिधा धनम् ।
कर्तव्यं धर्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः ॥ १८
एकेनांशेन धर्मार्थश्चर्तव्यो भूतिमिच्छता ।
एकेनांशेन कामार्थ एकमंशं विवर्धयेत् ॥ १९
निवृत्तिलक्षणस्त्वन्यो धर्मो मोक्ष इति स्मृतः ।
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि शृणु मे देवि तत्त्वतः ॥ २०
सर्वभूतदया धर्मो न चैकग्रामवासिता ।
आशापाशविमोक्षश्च शस्यते मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥ २१
न कुण्ड्या नोदके सङ्गो न वाससि न चासने ।
न त्रिदण्डे न शयने नाग्नौ न शरणालये ॥ २२
अध्यात्मगतचित्तो यस्तन्मनास्तत्परायणः ।
युक्तो योगं प्रति सदा प्रतिसंख्यानमेव च ॥ २३
वृक्षमूलशयो नित्यं शून्यागारनिवेशनः ।
नदीपुलिनशायी च नदीतीररतिश्च यः ॥ २४
विमुक्तः सर्वसङ्गेषु स्नेहबन्धेषु च द्विजः ।
आत्मन्येवात्मनो भावं समासज्याटति द्विजः ॥ २५
स्थाणुभूतो निराहारो मोक्षदृष्टेन कर्मणा ।
परिव्रजति यो युक्तस्तस्य धर्मः सनातनः ॥ २६
न चैकत्र चिरासक्तो न चैकग्रामगोचरः ।
युक्तो ह्यटति निर्मुक्तो न चैकपुलिनेशयः ॥ २७
एष मोक्षविदां धर्मो वेदोक्तः सत्पथः सताम् ।
यो मार्गमनुयातीमं पदं तस्य न विद्यते ॥ २८
चतुर्विधा भिक्षवस्ते कुटीचरकृतोदकाः ।
हंसः परमहंसश्च यो यः पश्चात्स उत्तमः ॥ २९ C. 13 6478 B 13 141 89 K. subst. M subst.

16 D1 om from स्थेषु (in 16^a) up to तमहं (in 16^c) — ^{c}) V1 B Dn D. तदहं वर्तयिष्यामि — ^{d}) D1.2 -धर्मं (for -भूत) D1 2 शृणु मे देवि तत्त्वत

17 ^{a}) Dn3 om (hapl) from च्छक्त्या up to सकृ (in 17^b) D1-2 भक्त्या (for शक्त्या) — ^{d}) D1 8 1 पुष्टिम् (for भूतिम्)

18 ^{a}) D1 6-9 महाधार्यो (D' 'र्थै), D- मदाहार्यो (for समा') — ^{b}) D1 धनलब्ध धन धन, D'-8 धर्मलब्धय(D1 'ब्धे ध)न धन — ^{c}) B1 कर्म (for धर्म). D1-9 कर्तव्यो धर्मपरमो

19 ^{a}) D2 om (hapl) from एके up to मंश (in 19^d) D1 2 5-8 धर्मार्थं (for 'र्थश्च) — D1 om (hapl) 19^{bc} — ^{b}) D1 2 5 कर्तव्यो (for चर्तव्यो) D'-3 कर्तव्यो धर्ममिच्छता — ^{c}) D1 कामाश्च, D2 कामाद्वा, D3-8 धनार्थम् (for कामार्थ) — ^{d}) D1 2 [अ]प्येकम् (for एकम्)

20 ^{b}) V1 B Dn D1.8 धर्मो मोक्षाय तिष्ठति

21 ^{d}) D1 ' 1-2 -काङ्क्षिण (for णाम्)

22 ^{a}) B2 D5 कुड्या (for कुण्ड्या) — ^{b}) D1 om (hapl.) वाससि न D1 वा (for च) — ^{d}) D -2 नाग्नेन शरणे तथा

23 ^{a}) V1 B Dn D1-3 8 9 गति (for गत). — ^{c}) D1 6-9 युक्त (for युक्तो)

24 ^{a}) V1 B1 2 4 5 मूलचरो, B3 Dn D1 4 'परो, D -7 9 मूलाश्रयो (for मूलशयो) — ^{d}) V1 B1-4 Dn2 n3 रतश्च, B. वृत्तश्च (for रतिश्च)

25 ^{a}) B1 संगत (for 'षु) — ^{b}) D5 बधेन (for बन्धेषु) Some unused MSS स्निग्धबन्धुषु च द्विज — B3 D5 om (hapl.) 25^d — ^{c}) Dn3 योगं, D1-7 9 भार (for भावं) — ^{d}) D1 2 [अ]टते (for [अ]टति) V1 B1 2 4 6 Dn3 समासज्जेत वै द्विज

26 D1 om 26^{cd} — ^{c}) B1 4 6 Dn1 n2 D1 मुक्तस् (for युक्तस्)

27 ^{a}) V1 B2-5 Dn1 n3 निरासक्तो, D1 समा' (for चिरा') — ^{c}) V1 B Dn D3 मुक्तो (for युक्तो)

28 ^{d}) D2 च (for न)

29 ^{a}) V1 B 4 5 Dn1 n2 नु (for ते) — ^{b}) D1 कुटी-चक्र (for कुटीचर) D1-9 बहूदकौ (for कृतोदक) B3 (marg) Dn2 D5 Cn कुटीचरबहूदकौ ✣ Cn कुटीचक-

C 13 6479
B. 13 141 90
K. subst.
M subst.

अतः परतरं नास्ति नाधरं न तिरोऽग्रतः ।
अदुःखमसुखं सौम्यमजरामरमव्ययम् ॥ ३०

उमोवाच ।

गार्हस्थ्यो मोक्षधर्मश्च सज्जनाचरितस्त्वया ।
भाषितो मर्त्यलोकस्य मार्गः श्रेयस्करो महान् ॥ ३१
ऋषिधर्मं तु धर्मज्ञ श्रोतुमिच्छाम्यनुत्तमम् ।
स्पृहा भवति मे नित्यं तपोवननिवासिषु ॥ ३२
आज्यधूमोद्भवो गन्धो रुणद्धीव तपोवनम् ।
तं दृष्ट्वा मे मनः प्रीतं महेश्वर सदा भवेत् ॥ ३३
एतं मे संशयं देव मुनिधर्मकृतं विभो ।
सर्वधर्मार्थतत्त्वज्ञ देवदेव वदस्व मे ।
निखिलेन मया पृष्टं महादेव यथातथम् ॥ ३४

महेश्वर उवाच ।

हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि मुनिधर्ममनुत्तमम् ।
यं कृत्वा मुनयो यान्ति सिद्धिं स्वतपसा शुभे ॥ ३५
फेनपानामृषीणां यो धर्मो धर्मविदां सदा ।
तं मे शृणु महाभागे धर्मज्ञे धर्ममादितः ॥ ३६
उञ्छन्ति सततं तस्मिन्ब्राह्मं फेनोत्करं शुभम् ।
अमृतं ब्रह्मणा पीतं मधुरं प्रसृतं दिवि ॥ ३७
एष तेषां विशुद्धानां फेनपानां तपोधने ।
धर्मचर्याकृतो मार्गो वालखिल्यगणे शृणु ॥ ३८
वालखिल्यास्तपःसिद्धा मुनयः सूर्यमण्डले ।
उञ्छमुञ्छन्ति धर्मज्ञाः शाकुनीं वृत्तिमास्थिताः ॥ ३९
मृगनिर्मोकवसनाश्चीरवल्कलवाससः ।
निर्द्वंद्वाः सत्पथं प्राप्ता वालखिल्यास्तपोधनाः ॥ ४०
अङ्गुष्ठपर्वमात्रास्ते स्वेष्वङ्गेषु व्यवस्थिताः ।
तपश्चरणमीहन्ते तेषां धर्मफलं महत् ॥ ४१
ते सुरैः समतां यान्ति सुरकार्यार्थसिद्धये ।

बहूदकौ त्रिदण्डिनौ। एको गृहे वसति, अपरस्तीर्थान्यटति। ❀

30 D_4 om 30 —^{b}) V_1 B Dn_3 नावर (for नाधर) —^{c}) D_5 अजर (for असुखं) — After 30, V_1 $B_{1\ 3-5}$ ins an addl colophon [*Parvan name* $B_{1\ 3\ 4}$ शांति — *Sub-parvan* V_1 $B_{1\ 3\ 4}$ दानधर्म — *Adhy name* V_1 उमामहेश्वरसंवाद॰, B_1 महेश्वरसंवाद॰ — *Adhy no* V_1 140, B_5 133]

31 B_5 om the ref. —^{a}) $D_{4\ 5\ 8\ 9}$ गार्हस्थ्य (for ॰स्थ्यो) —^{c}) V_1 B Dn D_4 जीव (for मर्त्यं)

32 ^{a}) D_8 धर्मांस् (for -धर्मं) —^{b}) V_1 B Dn [अ]त पर; D_8 [अ]नुत्तमान् (for ॰मम्)

33 ^{b}) D_{5-8} रुधति (for रुणद्धि) B_5 Dn_1 n_2 D_5 तपोधन (for ॰वनम्) —^{c}) D_{4-9} मन प्रीतिर् (for मन प्रीत)

34 ^{d}) $D_{1\ 2}$ ब्रूहि धर्मार्थकोविद —^{c}) $D_{1\ 2\ 4-9}$ पृष्टो (for पृष्ट)

35 V_1 B Dn D_3 भगवान् (for महेश्वर) —^{b}) B_5 मुनेर् (for मुनि-) —^{d}) V_1 $B_{1\ 2\ 4\ 5}$ Dn सु- (for स्व) D_{4-9} सिद्धाश्च तपसा पर

36 D_1 om (hapl) 36^{bcd} —^{b}) V_1 B_{1-4} Dn -विदा सतां, B_5 -मृता सतां (for -विदा सदा)

37 ^{a}) D_{4-9} वांछंति (for उञ्छन्ति) V_1 B Dn ये ते (for तस्मिन्) —^{b}) B Dn_1 n_2 ब्राह्म्यं (for ब्राह्मं) D_{4-9} ब्राह्मं (D_7 ॰ह्म्य) तेज सनातनं —^{d}) V_1 B Dn अध्वरे (for मधुर)

38 ^{c}) B_8 धर्मै, D_1 ब्रह्म (for धर्म) —^{d}) Some MSS वालिखिल्य (for वालखिल्य) V_1 Dn_3 D_8 -गणै (for -गणे) B_8 वालिखिल्लानां च मे शृणु (hypermetric)

39 ^{a}) Some MSS वालिखिल्यास् —^{c}) D_{4-9} इच्छति (for उञ्छन्ति) Dn_1 n_2 उंछे तिष्ठति धर्मज्ञा

40 ^{b}) B_1 धारिण (for -वासस). —^{c}) B_1 निर्द्वंद्वा सूर्यसतसा, D_{4-9} शीर्णपर्णफलाहारा —^{d}) Some MSS वालिखिल्यास्

41 ^{a}) V_1 $B_{1\ 2\ 4\ 5}$ Dn -मात्रा ये, B_3 -मानास्ते (for -मात्रास्ते) —^{b}) V_1 B Dn भूत्वा स्वे स्वे, D_5 अगुष्ठेषु (for स्वेष्वङ्गेषु) D_2 स्वेष्वेवाङ्गेष्ववस्थिता —^{c}) $D_{5-7\ 9}$ ईहतस् (for ईहन्ते) —^{d}) $D_{4-7\ 9}$ भवेत् (for महत्)

42 ^{a}) B_3 तै सुरै, B_6 तेषु वै (for ते सुरै) —^{c}) V_1 B Dn_1 n_2 D_8 द्योतयंति; Dn_3 ॰यति

द्योतयन्तो दिशः सर्वास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ ४२
ये त्वन्ये शुद्धमनसो दयाधर्मपरायणाः ।
सन्तश्चक्रचराः पुण्याः सोमलोकचराश्च ये ॥ ४३
पितृलोकसमीपस्थास्त उञ्छन्ति यथाविधि ।
संप्रक्षालाश्मकुट्टाश्च दन्तोलूखलिनस्तथा ॥ ४४
सोमपानां च देवानामूष्मपाणां तथैव च ।
उञ्छन्ति ये समीपस्थाः स्वभावनियतेन्द्रियाः ॥ ४५
तेषामग्निपरिष्यन्दः पितृदेवार्चनं तथा ।
यज्ञानां चापि पञ्चानां यजनं धर्म उच्यते ॥ ४६
एष चक्रचरैर्देवि देवलोकचरैर्द्विजैः ।
ऋषिधर्मः सदा चीर्णो योऽन्यस्तमपि मे शृणु ॥ ४७
सर्वेष्वेवर्षिधर्मेषु जेय आत्मा जितेन्द्रियः ।
कामक्रोधौ ततः पश्चाज्जेतव्याविति मे मतिः ॥ ४८
अग्निहोत्रपरिस्पन्दो धर्मरात्रिसमासनम् ।
सोमयज्ञाभ्यनुज्ञानं पञ्चमी यज्ञदक्षिणा ॥ ४९
नित्यं यज्ञक्रिया धर्मः पितृदेवार्चने रतिः ।
सर्वातिथ्यं च कर्तव्यमन्नेनोञ्छार्जितेन वै ॥ ५०
निवृत्तिरुपभोगस्य गोरसानां च वै रतिः ।
स्थण्डिले शयनं योगः शाकपर्णनिषेवणम् ॥ ५१
फलमूलाशनं वायुरापः शैवलभक्षणम् ।
ऋषीणां नियमा ह्येते यैर्जयन्त्यजितां गतिम् ॥ ५२
विधूमे न्यस्तमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
अतीतपात्रसंचारे काले विगतभैक्षके ॥ ५३
अतिथिं काङ्क्षमाणो वै शेषान्नकृतभोजनः ।
सत्यधर्मरतिः क्षान्तो मुनिधर्मेण युज्यते ॥ ५४
न स्तम्भी न च मानी यो न प्रमत्तो न विस्मितः ।
मित्रामित्रसमो मैत्रो यः स धर्मविदुत्तमः ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

C 13 6505
B 13. 141 115
K subst
M subst.

(for °यन्तो)

43 ^{cd}) B_1 Dn_2 n_3 चक्रधरा (for °चरा) D_{4-9} सिद्धा देव (for पुण्या सोम)

44 ^{a}) D_1 पितृलोके — ^{c}) D_{6-9} सप्रक्षाला अश्म कुट्टा — ^{d}) Dn_1 n_2 च ये, Dn_3 च ते (for तथा) V_1 Bom ed दन्तोलूखलिकाश्च ते (V_1 ये)

45 ^{c}) D_1 ते (for ये) D_{6-9} उञ्छति ते स्वभावस्था — ^{d}) V_1 B Dn सदारा (for स्वभाव) D_{4-9} स्वदार- विजि(D_4 °निर)तेंद्रिया

46 ^{a}) V_1 B Dn_3 परिस्पंद (for °ष्यन्द) — ^{b}) $D_{4\ 5}$ यथा (for तथा) V_1 B Dn पितृणां चार्चनं तथा — ^{c}) V_1 B Dn D_4 [ए]व (for [आ]पि) D_{6-9} यज्ञाना पच टिच्याना (*sic*)

48 ^{b}) D_{4-6} य आत्मान (for जेय आत्मा) D_1 यतें द्रिय V_1 ज्ञेयोत्मा सजितेंद्रियैः, B Dn ज्ञेयोत्मा (B_3 ज्ञेयार्थी) सयतेंद्रियैः. — ^{d}) D_{4-9} निश्चय (for मे मति)

49 ^{b}) $D_{6\ 7}$ समानतां (for °सनम्) V_1 B Dn Cnp धर्मचक्र सनातन, D_{4-9} धर्मो रात्रिसमानतां ❀ Cn धर्मचक्र सनातनमिति गौडा । ❀ — ^{c}) V_1 सोमयज्ञाभ्यनुज्ञाता

50 ^{a}) V_1 Dn^{*} नित्य॰ (for नित्यं) — ^{b}) D_1 देवार्चन D_{6-9} रत (for रति) — ^{c}) D_{4-9} यथातिथ्यं (for सर्वा°). B_1 तु (for च)

51 ^{a}) V_1 B Dn भोगेषु (for भोगस्य) — ^{b}) V_1 B Dn D_{4-9} शमे (for च वै) — ^{c}) B Dn शयने (for °न)

52 ^{b}) $D_{5\ 7\ 9}$ सेवाल-, D_8 शैवाल- (for शैवल-) — ^{c}) D_{4-9} तु (for हि)

53 Cf. Manu 6 56 — ^{a}) Bom ed सन्न- (for न्यस्त) — ^{c}) D_{4-9} अपेत (for अतीत) — ^{d}) V_1 B Dn $D_{4\ 5}$ भिक्षुके, D_9 भिक्षके (for भै°)

54 ^{a}) D_{4-9} अतिथीन् (for °थिं) — ^{c}) V_1 B Dn -रत (for रति) D_{4-9} दान्तो, Bom ed शान्तो (for क्षान्तो) — ^{d}) V_1 B Dn_3 $D_{4,7\ 8}$ मुनिर् (for मुनि)

55 ^{a}) V_1 B Dn मानी स्यान्, D_{4-9} मायी च (for मानी यो) — ^{b}) V_1 B_{3-6} Dn_1 n_2 प्रसन्नो, B_1 प्रशान्तो

C. III 6506
B 13 142 1
K subst
M subst

१३०

उमोवाच ।
देशेषु रमणीयेषु गिरीणां निर्झरेषु च ।
स्रवन्तीनां च कुञ्जेषु पर्वतोपवनेषु च ॥ १
देशेषु च विचित्रेषु फलवत्सु समाहिताः ।
मूलवत्सु च देशेषु वसन्ति नियतव्रताः ॥ २
तेषामपि विधिं पुण्यं श्रोतुमिच्छामि शंकर ।
वानप्रस्थेषु देवेश स्वशरीरोपजीविषु ॥ ३
महेश्वर उवाच ।
वानप्रस्थेषु यो धर्मस्तं मे शृणु समाहिता ।
श्रुत्वा चैकमना देवि धर्मबुद्धिपरा भव ॥ ४
संसिद्धैर्नियतैः सद्भिर्वनवासमुपागतैः ।
वानप्रस्थैरिदं कर्म कर्तव्यं शृणु यादृशम् ॥ ५
त्रिकालमभिषेकार्थः पितृदेवार्चनं क्रिया ।
अग्निहोत्रपरिस्पन्द इष्टिहोमविधिस्तथा ॥ ६
नीवारग्रहणं चैव फलमूलनिषेवणम् ।
इङ्गुदैरण्डतैलानां स्नेहार्थं च निषेवणम् ॥ ७
योगचर्याकृतैः सिद्धैः कामक्रोधविवर्जनम् ।
वीरशय्यामुपासद्भिर्वीरस्थानोपसेविभिः ॥ ८
युक्तैर्योगवहैः सद्भिर्ग्रीष्मे पञ्चतपस्तथा ।
मण्डूकयोगनियतैर्यथान्यायनिषेविभिः ॥ ९
वीरासनगतैर्नित्यं स्थण्डिले शयनैस्तथा ।
शीतयोगोऽग्नियोगश्च चर्तव्यो धर्मबुद्धिभिः ॥ १०
अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च शैवालोत्तरभोजनैः ।
अश्मकुट्टैस्तथा दान्तैः संप्रक्षालैस्तथापरैः ॥ ११

(for प्रमत्तो) —[d]) Dn सत्य (for य स)

Colophon — *Parvan name* B1 4 D1 शान्ति — *Sub parvan* V1 B Dn1 n2 D1 2 4 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2 4 5 Dn D4 5-9 उमामहेश्वरसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) V1 141, B1.4 5 134, Dn1 138 — *Śloka no* Dn1 114, Dn2 116, D4 52

130

☞ This adhy is missing in D3 (cf v 1 13 82 37).

1 [b]) V1 B Dn नदीनां (for गिरीणां) D4-9 शिखरेषु (for निर्झ°). — D6 reads 1[cd] after 3[ab] —[c]) V1 B Dn D2 नि (for च) —[d]) V1 B Dn पर्वतेषु (for °तोप)

2 [a]) D4-9 वनेषु (for देशेषु) Dn1 n2 पवित्रेषु (for विचि°) — B5 om (hapl) 2[cd] —[c]) B1-4 Dn मेध्येषु (for देशेषु)

3 [a]) D4-9 कृत्स्नं (for पुण्य) — After 3[ab], D6 reads 1[cd] — For 3[cd], D4-9 subst

627* वानप्रस्थोञ्छवृत्तीनां तपोविस्तृतचेतसाम् ।
[D4 तेजसां (for चेतसाम्)]

4 D2 ईश्वर, D2 महादेव (for महेश्वर)

5 [a]) Bom ed नियमं (for °सं)

6 [a]) V1 B1 2 4 अभिषेकार्थं, Dn1 n2 °कं च, D4-9 °कश्च (for °कार्थः) —[b]) V1 B Dn D4-9 तथा (for क्रिया) —[d]) D4 इति, D5 इष्टिं (for इष्टि°).

7 [a]) D4-9 स्नानात् (for चैव) —[c]) D5 7 8 इंगुदैरण्डतैलानां —[d]) V1 B1-4 Dn1 n2 D4-6 स्नेहार्थे च, B5 °र्थेषु (for °र्थं च)

8 [a]) B4 मतैः, D4-8 गतैः (for कृतैः) —[b]) V1 B Dn D4-9 विवर्जितैः (for °र्जनम्) —[c]) D2 वीरशय्यासन सद्भिर्

9 D2 om (hapl) 9 —[a]) B5 D7 मुनैर् (for युक्तैर्). D4 योगवहे —[c]) B5 निरतैर् (for नियतैर्) D4-9 यथायोगम्(D5 ग म)तोषैर् —[d]) B1 4 यथान्याय.

10 D2 om (hapl) 10 —[a]) V1 B Dn D2 रतैर् (for गतैर्) —[b]) V1 B1 2 4 5 Dn शयन —[c]) V1 B Dn तोयाग्नि, D5-9 योगाग्नि (for °योगोऽग्नि) —[d]) Dn2 D6 8 कर्तव्यो (for च) D2 मता (for धर्म)

11 [a]) D5 मधुभक्षैर्वायुभक्षै —[b]) V1 B Dn D4 शैवलोत्तर.

चीरवल्कलसंवीतैर्मृगचर्मनिवासिभिः ।
कार्या यात्रा यथाकालं यथाधर्मं यथाविधि ॥ १२
वननित्यैर्वनचरैर्वनस्थैर्वनगोचरैः ।
वनं गुरुमिवासाद्य वस्तव्यं वनजीविभिः ॥ १३
तेषां होमक्रिया धर्मः पञ्चयज्ञनिषेवणम् ।
भागपञ्चमयज्ञस्य वेदोक्तस्यानुपालनम् ॥ १४
अष्टमीयज्ञपरता चातुर्मास्यनिषेवणम् ।
पौर्णमास्या तु यो यज्ञो नित्ययज्ञस्तथैव च ॥ १५
विमुक्ता दारसंयोगैर्विमुक्ताः सर्वसंकरैः ।
विमुक्ताः सर्वपापैश्च चरन्ति मुनयो वने ॥ १६
स्रुग्भाण्डपरमा नित्यं त्रेताग्निशरणाः सदा ।
सन्तः सत्पथनित्या ये ते यान्ति परमां गतिम् ॥ १७
ब्रह्मलोकं महापुण्यं सोमलोकं च शाश्वतम् ।
गच्छन्ति मुनयः सिद्धा ऋषिधर्मव्यपाश्रयात् ॥ १८
एष धर्मो मया देवि वानप्रस्थाश्रितः शुभः ।
विस्तरेणार्थसंपन्नो यथास्थूलमुदाहृतः ॥ १९

उमोवाच ।

भगवन्देवदेवेश सर्वभूतनमस्कृत ।
यो धर्मो मुनिसंघस्य सिद्धिवादेषु तं वद ॥ २०
सिद्धिवादेषु संसिद्धास्तथा वननिवासिनः ।
स्वैरिणो दारसंयुक्तास्तेषां धर्मः कथं स्मृतः ॥ २१

महेश्वर उवाच ।

स्वैरिणस्तापसा देवि सर्वे दारविहारिणः ।
तेषां मौण्ड्यं कषायश्च वासरात्रिश्च कारणम् ॥ २२
त्रिकालमभिषेकश्च होत्रं त्वृषिकृतं महत् ।
समाधिः सत्पथस्थानं यथोदितनिषेवणम् ॥ २३
ये च ते पूर्वकथिता धर्मा वननिवासिनाम् ।
यदि सेवन्ति धर्मांस्तानाप्नुवन्ति तपःफलम् ॥ २४
ये च दंपतिधर्माणः स्वदारनियतेन्द्रियाः ।
चरन्ति विधिदृष्टं तदृतुकालाभिगामिनः ॥ २५ C. 13. 6530 B. 13. 142. 25 K subst. H subst.

12 [c]) B1 यथाकामं (for °लं)

13 [b]) V1 B1.4.5 Dn3 D4 वनस्थैर् B3 D5 °स्थैर्, Dn1 om (for वनस्थैर्) — [c]) D1 वनं गृहम्, D4.5 वने गृहं D6.8.9 वने गृहम् (for वनं गुरुम्) — [d]) D1.2 वर्तव्यं (for वस्तव्यं)

14 B1 om (hapl.) 14[c]–15[b] — [c]) D6–8 पञ्चलि (for पञ्चम) V1 B2–5 Dn D1 भागं च पञ्चयज्ञस्य — [d]) V1 B (B1 om.) Dn यथोक्तस्य (for वेदो°)

15 B1 om. 15[ab] (cf. v. l. 14) — [c]) D6–9 धर्मो (for यज्ञो) V1 B Dn पौर्णमास्यादयो यज्ञा

16 [a]) D6–8 विमुक्ता (for विमुक्ता) — [b]) D3 वियुक्ता (for विमुक्ता)

17 [c]) D1–3 ते (for ये) — [d]) D4 प्र (for ते)

18 [b]) D1 च (for च) — [d]) D4 मुनि (for ऋषि) V1 B Dn सर्वधर्मव्यपाश्रया

19 [b]) B1 शुभे (for शुभः) — [c]) V1 B2–5 Dn [अ]र्थ (for [अ]र्थं) — [d]) D1–3.9 यथासूक्ष्मम् (for °स्थूलम्)

20 [a]) V1 B Dn D4 भगवन्सर्वभूतेश — [c]) B om. cd सर्वस्य (for संघस्य) — [d]) D1.5.7–9 सिद्ध° (for सिद्धि) D3 शृणु (for वद)

21 [a]) V1 D1.4.6.9 सिद्ध (for सिद्धि) — [d]) D1 कथंचन (for कथं स्मृतः) D3 तेषां धर्मा कथं स्मृता

22 V1 B1.4.5 Dn3 देव, B3 महेश, Dn1.n2 देवदेव D2 ईश्वर (for महेश्वर) — [a]) Dn3 D4–9 तपसा (for °सा) — [b]) D1–9 सर्वभूत (for सर्वे दार) — [c]) D1.2 येषां (for तेषां) D6–9 तेषां कषायमोक्षश्च, D3 तेषां कामेषु मोक्षश्च — [d]) V1 B Dn यामे (for वास°)

23 D2 om. 23[ab] — [a]) V1 B2.3 द्वि (for त्रि) D1 त्रिराश्रमभिषेक च — [b]) D1 चापि, D6.7.9 वर्षं, D यज्ञ (for त्वृषि) — [d]) V1 B2–5 Dn D2 यथोद्दिष्ट, B1 यथादृष्ट (for यथोदित)

24 [b]) V1 B Dn D2 ते वन (for वननि) — [d]) B3 D2.4.5.8 तत (for तप)

25 [a]) B1 धर्मेण (for धर्माण) — [b]) V1 B1.3.4 Dn स्वदारनिरतेन्द्रिया — [c]) D1.6–9 तु, D3 हि (for तद्). — [d]) Dn2.n3 अनु (for ऋतु)

C. 13 6531
B 13 142 26
K subst.
M subst.

तेषामृषिकृतो धर्मो धर्मिणामुपपद्यते ।
न कामकारात्कामोऽन्यः संसेव्यो धर्मदर्शिभिः ॥२६
सर्वभूतेषु यः सम्यग्ददात्यभयदक्षिणाम् ।
हिंसारोपविमुक्तात्मा स वै धर्मेण युज्यते ॥ २७
सर्वभूतानुकम्पी यः सर्वभूतार्जवव्रतः ।
सर्वभूतात्मभूतश्च स वै धर्मेण युज्यते ॥ २८
सर्ववेदेषु वा स्नानं सर्वभूतेषु चार्जवम् ।
उभे एते समे स्यातामार्जवं वा विशिष्यते ॥ २९
आर्जवं धर्म इत्याहुरधर्मो जिह्म उच्यते ।
आर्जवेनेह संयुक्तो नरो धर्मेण युज्यते ॥ ३०
आर्जवो भुवने नित्यं वसत्यमरसंनिधौ ।
तस्मादार्जवनित्यः स्याद्य इच्छेद्धर्ममात्मनः ॥ ३१
क्षान्तो दान्तो जितक्रोधो धर्मभूतोऽविहिंसकः ।
धर्मे रतमना नित्यं नरो धर्मेण युज्यते ॥ ३२
व्यपेततन्द्रो धर्मात्मा शक्त्या सत्पथमाश्रितः ।
चारित्रपरमो बुद्धो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ३३

उमोवाच ।

आश्रमाभिरता देव तापसा ये तपोधनाः ।
दीप्तिमन्तः कया चैव चर्ययाथ भवन्ति ते ॥ ३४
राजानो राजपुत्राश्च निर्धना वा महाधनाः ।
कर्मणा केन भगवन्प्राप्नुवन्ति महाफलम् ॥ ३५
नित्यं स्थानमुपागम्य दिव्यचन्दनरूपिताः ।
केन वा कर्मणा देव भवन्ति वनगोचराः ॥ ३६
एतं मे संशयं देव तपश्चर्यागतं शुभम् ।
शंस सर्वमशेषेण त्र्यक्ष त्रिपुरनाशन ॥ ३७

महेश्वर उवाच ।

उपवासव्रतैर्दान्ता अहिंस्राः सत्यवादिनः ।
संसिद्धाः प्रेत्य गन्धर्वैः सह मोदन्त्यनामयाः ॥ ३८

---

26 a) D5 मुनि (for ऋषि) — D2 om (hapl?) 26c–28d — d) B3 8 बुद्धिभि (for दर्शिभि)

27 D2 om 27 (cf. v l 26) — a) D4–9 पश्यन् (for सम्यग्) — c) V1 B Dn दोष (for रोष). Dn2 D6–9 वियुक्तात्मा (for विमु°). — d) D6–9 धर्मेषु (for धर्मेण)

28 D2 om 28 (cf v l 26) D1 4 8 om (hapl) 28 — a) V1 -धर्मानु (for -भूतानु) D6 7 9 च (for य) — b) D5 प्रिय (for व्रत) — d) D7 9 सर्व (for स वै)

29 a) V1 तीर्थेषु (for वेदेषु) B1 D1 2 च; B5 वै (for वा) D4–9 सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं — b) D4 6–9 -वेदेषु (for भूतेषु) B4 5 वा (for च) — c) D1 2 ह्येते (for एते) D4–9 उभावेतौ समौ स्याताम् — d) D4–9 च (for वा)

30 b) V1 B1, 4 5 Dn न धर्मो (for अधर्मो). D4–7 9 दुःखम् (for जिह्म)

31 B6 om (hapl) 31–32 — a) V1 B1 2 4 Dn8 आर्जवे (for °वो) B3 Dn1 n2 D4–9 आर्जवे तु र(D4 6–9 निर)तो नित्य — c) V1 B (B5 om) Dn D3 -युक्त (for -नित्य).

32 B5 om 32 (cf v l 31). — a) D7 यत- (for जित) — b) D1 सर्वभूतेष्वहिंसक

33 a) B Dn D1 तद्विद् (for तन्द्रो). — D7 om 33b. — b) B1 D1 4–6 8 9 आस्थित (for आश्रित) — c) B2 भूयो; Dn8 वृद्धो, D4–9 धर्मो (for बुद्धो).

34 a) V1 B Dn8 D4 6–9 आश्रमावरिता देव — b) D6–8 तपसा (for ता°) — c) D4–9 दीप्तधर्मक्रियाश्चैव — d) D2 ये, D4–7 9 च (for [अ]थ).

35 a) D7 वा (for च) — b) B1 धनिनो (for निर्धना) V1 B Dn D4 5 ये (for वा) — d) D3 महत्फलं

36 a) V1 B Dn8 दिव्य (for नित्यं) — b) B1–3 Dn1 n2 D2 4–6 9 भूषिता (for रूपिता)

37 a) D4 5 एव; D6–9 एन (for एत) — b) V1 Dn तपश्चर्याश्रित शुभ — c) B2 8 धर्मम् (for सर्वम्)

38 V1 B1 2 4 5 Dn देवः B3 महेश (for महेश्वर) — a) D4 6–9 व्रता, D5 -रता (for -व्रतैर्) D2 दानैर् (for दान्ता). — b) V1 B Dn D3 ह्यहिंस्रा (for अ°). — d) D4, 6–9 [उ]मेनघा (for [अ]नामया)

मण्डूकयोगशयनो यथास्थानं यथाविधि ।
दीक्षां चरति धर्मात्मा स नागैः सह मोदते ॥ ३९
शष्पं मृगमुखोत्सृष्टं यो मृगैः सह सेवते ।
दीक्षितो वै मुदा युक्तः स गच्छत्यमरावतीम् ॥ ४०
शैवालं शीर्णपर्णं वा तद्व्रतो यो निषेवते ।
शीतयोगवहो नित्यं स गच्छेत्परमां गतिम् ॥ ४१
वायुभक्षोऽम्बुभक्षो वा फलमूलाशनोऽपि वा ।
यक्षेष्वैश्वर्यमाधाय मोदतेऽप्सरसां गणैः ॥ ४२
अग्नियोगवहो ग्रीष्मे विधिदृष्टेन कर्मणा ।
चीर्त्वा द्वादश वर्षाणि राजा भवति पार्थिवः ॥ ४३
आहारनियमं कृत्वा मुनिर्द्वादशवार्षिकम् ।
मरुं संसाध्य यत्नेन राजा भवति पार्थिवः ॥ ४४
स्थण्डिले शुद्धमाकाशं परिगृह्य समन्ततः ।
प्रविश्य च मुदा युक्तो दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ॥ ४५
स्थण्डिलस्य फलान्याहुर्यानानि शयनानि च ।
गृहाणि च महार्हाणि चन्द्रशुभ्राणि भामिनि ॥ ४६
आत्मानमुपजीवन्यो नियतो नियताशनः ।
देहं वानशने त्यक्त्वा स स्वर्गं समुपाश्नुते ॥ ४७
आत्मानमुपजीवन्यो दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ।
त्यक्त्वा महार्णवे देहं वारुणं लोकमश्नुते ॥ ४८
आत्मानमुपजीवन्यो दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ।
अश्मना चरणौ भित्त्वा गुह्यकेषु स मोदते ॥ ४९
साधयित्वात्मनात्मानं निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः ।
चीर्त्वा द्वादश वर्षाणि दीक्षामेकां मनोगताम् ।
स्वर्गलोकमवाप्नोति देवैश्च सह मोदते ॥ ५०
आत्मानमुपजीवन्यो दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ।
हुत्वाग्नौ देहमुत्सृज्य वह्निलोके महीयते ॥ ५१
यस्तु देवि यथान्यायं दीक्षितो नियतो द्विजः ।
आत्मन्यात्मानमाधाय निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः ॥ ५२
चीर्त्वा द्वादश वर्षाणि दीक्षामेकां मनोगताम् ।

C. 13 6559
B 13 142. 54
K subst.
H subst.

39 [b]) V1 B Dn D2 यथान्याय for °स्थान)

40 [a]) V1 B Dn मुगोच्छिष्ट, D1 गणोत्सृष्ट (for °मुखो°) —[b]) V1 B भक्षति, D1-9 मोदते (for सेवते) —[c]) D5 [s]पि (for वै)

41 [a]) D1 3 शैवल (for शैवाल) B1 3 पत्र वा, D2 5 पत्र च, D7 पर्णं च (for °पर्णं वा) D3 8 9 सेवाल शीर्णपत्रं च —[b]) V1 Dn2 D1 4-9 तद्व्रत, Dn1.n2 °तो (for °तो) —[c]) B2 योगमहो

42 [c]) D1 2 यक्षेश्च (for यक्षेषु) D1 8 आदाय (for आधाय)

43 [d]) D1-9 धार्मिक (for पार्थिव)

44 D1 3 4 6 7 9 om (hapl) 44 —[c]) Dn2 प्रमाद्य (for सं°) B2 कालेन (for यत्नेन) —[d]) D2 नरो (for राजा)

45 After 45, Dn1 n2 D1-9 read 47[cd], D1-9 repeating it in its proper place

46 Dn2 om (hapl) 46[a]-49[b] B5 om. (hapl) 46[a]-48[b] —[b]) D1 6 वमनानि (for शयनानि) —[d]) V1 B3 4 Dn1 भाविनि (for भामिनि)

47 B5 Dn2 om 47 (cf. v 1 46) D1-9 om. 47[ab] Dn1 n2 read 47[cd] after 45, D1-9 read it for the first time after 45 —[c]) B1 च (for वा) —[d]) D2-9 (all both times) स स्वर्गे सुख मेधते

48 B1 om 48[ab], Dn2 om 48 (for both, cf. v 1 46) D1 2 8 om (hapl) 48 —[c]) D1 घोरं (for देहं) —[d]) B5 आप्नुते (for अश्नुते)

49 Dn2 om 49[ab] (cf v.1 46)

50 [a]) D1-9 [आ]त्मनो देह (for °नात्मानं) — D6 om (hapl) 50[b]-52[c] —[d]) V1 B Dn D2 एतां (for एकां) — Dn2 repeats 50[ef] after 53

51 D6 om 51 (cf v 1. 50) —[c]) D1 6 हुत्वा देह समुत्सृज्य

52 D6 om 52[abc] (cf v 1 50) —[a]) D1 5 7-9 यथायोग (for यस्तु देवि) —[b]) D1 5 7-9 दीक्षितो विगतज्वर —[d]) V1 B Dn निर्ममो धर्मलालस (B3

C. 13 6559
B 13 142 54
K subst.
M subst.

अरणीसहितं स्कन्धे बद्ध्वा गच्छत्यनावृतः ॥ ५३
वीराध्वानमना नित्यं वीरासनरतस्तथा ।
वीरस्थायी च सततं स वीरगतिमाप्नुयात् ॥ ५४
स शक्रलोकगो नित्यं सर्वकामपुरस्कृतः ।
दिव्यपुष्पसमाकीर्णो दिव्यचन्दनभूषितः ।
सुखं वसति धर्मात्मा दिवि देवगणैः सह ॥ ५५
वीरलोकगतो वीरो वीरयोगवहः सदा ।
सत्त्वस्थः सर्वमुत्सृज्य दीक्षितो नियतः शुचिः ।
वीराध्वानं प्रपद्येद्यस्तस्य लोकाः सनातनाः ॥ ५६
कामगेन विमानेन स वै चरति च्छन्दतः ।
शक्रलोकगतः श्रीमान्मोदते च निरामयः ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

१३१

उमोवाच
भगवन्भगनेत्रघ्न पूष्णो दशनपातन ।
दक्षक्रतुहर त्र्यक्ष संशयो मे महानयम् ॥ १
चातुर्वर्ण्यं भगवता पूर्वं सृष्टं स्वयंभुवा ।
केन कर्मविपाकेन वैश्यो गच्छति शूद्रताम् ॥ २
वैश्यो वा क्षत्रियः केन द्विजो वा क्षत्रियो भवेत् ।
प्रतिलोमः कथं देव शक्यो धर्मो निषेवितुम् ॥ ३
केन वा कर्मणा विप्रः शूद्रयोनौ प्रजायते ।
क्षत्रियः शूद्रतामेति केन वा कर्मणा विभो ॥ ४
एतं मे संशयं देव वद भूतपतेऽनघ ।
त्रयो वर्णाः प्रकृत्येह कथं ब्राह्मण्यमाप्नुयुः ॥ ५

महेश्वर उवाच ।
ब्राह्मण्यं देवि दुष्प्रापं निसर्गाद्ब्राह्मणः शुभे ।
क्षत्रियो वैश्यशूद्रौ वा निसर्गादिति मे मतिः ॥ ६

°मानस)

53 ^{a}) Dn8 वीरर्वा (for चीर्त्वा) —^{b}) V1 B Dn D2 पुता (for पुका) —^{d}) B4 अनावृत, D4-7 9 °हत (for °वृत) —After 53, Dn8 repeats 50^{ef}

54 ^{b}) D4-9 गतस् (for रतस्) V1 सदा (for तथा)

55 ^{b}) D4 धर्म (for सर्व) V1 पुरस्कृत —^{d}) V1 B D5 रूपित (for भूपित)

56 ^{a}) D6 मतो (for गतो) V1 B Dn D2 नित्य (for वीरो) —^{b}) Bom ed सह (for वह) —^{c}) D4 6 7 9 सर्वस्थ (for सत्त्वस्थ)

57 ^{c}) D4 गति (for गत) —^{d}) D4-9 स (for च)

Colophon —*Parvan name* B2-4 D1 शान्ति —*Sub parvan* V1 B1-3 5 Dn1 D1 4 5 8 9 दानधर्म —*Adhy name* V1 B1 2 4 5 Dn1 D1 2 5 7 उमा महेश्वरसंवाद —*Adhy no* (figures, words or both) V1 D1 142, B5 135, Dn1 139 —*Śloka no* Dn1 n2 59

131

☞ This adhy is missing in D3 (cf v l 13 82 37)

1 ^{b}) V1 B1 4 5 Dn दशनि (for दशन-) B3 8 D4-9 पूष्णो दशविनाशन

2 ^{d}) D8 भवति (for गच्छति)

3 D9 om 3-4 —^{a}) D2 क्षत्रियता (for वा क्षत्रिय) —^{b}) D4 क्षत्रियो वा द्विजो भवेत् —^{d}) V1 B1 2 4 5 Dn D1 निवर्तितु (for निषेवितुम्) B3 शक्तो धर्मो निवर्तितु

4 D9 om 4 (cf v. l 3)

5 ^{b}) D1 6-9 देव (for वद) —^{c}) D5 7 [ए]व (for [इ]ह)

6 V1 B1 2 4 5 Dn देव, D2 4-9 ईश्वर (for महे-

कर्मणा दुष्कृतेनेह स्थानाद्भ्रश्यति वै द्विजः ।
ज्येष्ठं वर्णमनुप्राप्य तस्माद्रक्षेत वै द्विजः ॥ ७
स्थितो ब्राह्मणधर्मेण ब्राह्मण्यमुपजीवति ।
क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा ब्रह्मभूयाय गच्छति ॥ ८
यस्तु विप्रत्वमुत्सृज्य क्षात्रं धर्मं निषेवते ।
ब्राह्मण्यात्स परिभ्रष्टः क्षत्रयोनौ प्रजायते ॥ ९
वैश्यकर्म च यो विप्रो लोभमोहव्यपाश्रयः ।
ब्राह्मण्यं दुर्लभं प्राप्य करोत्यल्पमतिः सदा ॥ १०
स द्विजो वैश्यतामेति वैश्यो वा शूद्रतामियात् ।
स्वधर्मात्प्रच्युतो विप्रस्ततः शूद्रत्वमाप्नुते ॥ ११
तत्रासौ निरयं प्राप्तो वर्णभ्रष्टो बहिष्कृतः ।
ब्रह्मलोकपरिभ्रष्टः शूद्रः समुपजायते ॥ १२
क्षत्रियो वा महाभागे वैश्यो वा धर्मचारिणि ।
स्वानि कर्माण्यपाहाय शूद्रकर्माणि सेवते ॥ १३
स्वस्थानात्स परिभ्रष्टो वर्णसंकरतां गतः ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रत्वं याति तादृशः ॥ १४
यस्तु शुद्रः स्वधर्मेण ज्ञानविज्ञानवाञ्शुचिः ।
धर्मज्ञो धर्मनिरतः स धर्मफलमश्नुते ॥ १५
इदं चैवापरं देवि ब्रह्मणा समुदीरितम् ।
अध्यात्मं नैष्ठिकं सद्भिर्धर्मकामैर्निषेव्यते ॥ १६
उग्रान्नं गर्हितं देवि गणान्नं श्राद्धसूतकम् ।
घुष्टान्नं नैव भोक्तव्यं शूद्रान्नं नैव कर्हिचित् ॥ १७
शूद्रान्नं गर्हितं देवि देवदेवैर्महात्मभिः ।
पितामहमुखोत्सृष्टं प्रमाणमिति मे मतिः ॥ १८
शूद्रान्नेनावशेषेण जठरे यो म्रियेत वै ।
आहिताग्निस्तथा यज्वा स शूद्रगतिभाग्भवेत् ॥ १९
तेन शूद्रान्नशेषेण ब्रह्मस्थानादपाकृतः ।
ब्राह्मणः शूद्रतामेति नास्ति तत्र विचारणा ॥ २० C. 13 6584 B 13 143 20 K. subst. M subst

---

भर) —^{a}) V1 B3 D7 8 दुष्प्राप्य (for प) —^{b}) Dn1 n2 निःसंगाद् (for निस्सर्गाद्) —^{c}) V1 B1 2 4 5 Dn2 वैश्य शूद्रो (for वैश्यशूद्रौ) Dn1 om ,^{f} D2 च (for वा)

7 ^{a}) V1 निष्कृतेन (for दुष्कृ°) — V1 D1 6 8 9 om (hapl) 7^{cd}

8 ^{a}) D1 6–8 धर्मो यो (for धर्मेण) D6 स्थितो ब्राह्मण्यधर्मो यो —^{c}) D5 क्षत्रियोऽप्यथ वा वैश्यो —^{d}) D -9 कल्पते (for गच्छति)

9 D4 om 9 —^{a}) V1 विसृज्य (for उत्सृज्य) —^{b}) V1 क्षात्र , B2 क्षत्र (for क्षात्र) D1 2 कर्म (for धर्मं) —^{c}) V1 B2–4 Dn स्वस्थानात् (for ब्राह्मण्यात्) — After 9, D2 reads 14

11 D4 om 11 —^{d}) B2 प्राप्नुयात् , D–9 प्राप्नुते (for प्राप्नुते)

12 ^{a}) V1 तदा , B2 यत्र (for तत्र) D1 प्राप्य (for प्राप्तो) —^{b}) D -9 ब्रह्म (for वर्ण) V1 ब्रह्मभ्रष्टो बहिःस्थित —^{c}) V1 B Dn D2 लोकान (for लोक) —^{d}) D1 2 शूद्रत्वमुपजायते , D4–9 क्षत्रियस्तूप(D4 5 °स्तु प्र)जायते

13 ^{c}) D1 2 अपास्य य स्वकर्माणि —^{d}) V1 B1 2 Dn शूद्रकर्म निषेवते

14 D2 reads 14 after 9 —^{b}) D1 2 वर्णसंकर समर —^{d}) B3 शूद्रता (for त्व) B D6–9 तादृशं (for °श)

15 ^{a}) V1 B Dn D2 9 शुद्ध (for शुद्र) —^{d}) D1 5 स्व (for स)

16 ^{b}) V1 B Dn ब्रह्मणा स(Dn2 श)मुप(Dn1 °पा)हृत —^{c}) D6 तद्धि (for सद्भिर्) D2 अध्यात्मनैव विद्भिर्

17 ^{a}) D4–9 ग्रामान्न (for उग्रान्न) —^{c}) Dn1 n2 D1 6 7 9 दुष्टान्न (for घु°) D4 च न , D -7 9 न च (for नैव) —^{d}) D च (for [ए]व) V1 B1 2– Dn2 वा क्वचित् (for कर्हिचित्)

18 ^{b}) V1 B Dn D5 सदा (for देव)

19 ^{b}) B Dn D4 9 म्रियेद्द्विज (for म्रियेत वै) V1 जठरे म्रियते द्विज — B3 om (hapl) 19^{c}–21^{b}

20 B3 om 20 (cf v l 19)

21 B3 om 21^{ab} (cf v l 19) —^{a}) D5 तस्य (for यस्य) —^{b}) V1 B (B3 om) Dn D1 जठरे

C. 13 6585 B 13 143 21 K. subst. M subst

यस्यान्नेनावशेषेण जठरे यो म्रियेत वै ।
तां तां योनिं व्रजेद्विप्रो यस्यान्नमुपजीवति ॥ २१
ब्राह्मणत्वं शुभं प्राप्य दुर्लभं योऽवमन्यते ।
अभोज्यान्नानि चाश्नाति स द्विजत्वात्पतेत वै ॥ २२
सुरापो ब्रह्महा क्षुद्रश्चौरो भग्नव्रतोऽशुचिः ।
स्वाध्यायवर्जितः पापो लुब्धो नैकृतिकः शठः ॥ २३
अव्रती वृषलीभर्ता कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
निहीनसेवी विप्रो हि पतति ब्रह्मयोनितः ॥ २४
गुरुतल्पी गुरुद्वेषी गुरुकुत्सारतिश्च यः ।
ब्रह्मद्विड्चापि पतति ब्राह्मणो ब्रह्मयोनितः ॥ २५
एभिस्तु कर्मभिर्देवि शुभैराचरितैस्तथा ।
शूद्रो ब्राह्मणतां गच्छेद्वैश्यः क्षत्रियतां व्रजेत् ॥ २६
शूद्रकर्माणि सर्वाणि यथान्यायं यथाविधि ।
शुश्रूषा परिचर्यां च ज्येष्ठे वर्णे प्रयत्नतः ।
कुर्यादविमनाः शूद्रः सततं सत्पथे स्थितः ॥ २७
दैवतद्विजसत्कर्ता सर्वातिथ्यकृतव्रतः ।
ऋतुकालाभिगामी च नियतो नियताशनः ॥ २८
चौक्षश्चौक्षजनान्वेषी शेषान्नकृतभोजनः ।
वृथामामान्यभुञ्जानः शूद्रो वैश्यत्वमृच्छति ॥ २९
ऋतवागनहंवादी निर्द्वंद्वः शमकोविदः ।
यजते नित्ययज्ञैश्च स्वाध्यायपरमः शुचिः ॥ ३०
दान्तो ब्राह्मणसत्कर्ता सर्ववर्णबुभूषकः ।
गृहस्थव्रतमातिष्ठन्द्विकालकृतभोजनः ॥ ३१
शेषाशी विजिताहारो निष्कामो निरहंवदः ।
अग्निहोत्रमुपासंश्च जुह्वानश्च यथाविधि ॥ ३२
सर्वातिथ्यमुपातिष्ठञ्शेषान्नकृतभोजनः ।
त्रेताग्निमन्त्रविहितो वैश्यो भवति वै यदि ।
स वैश्यः क्षत्रियकुले शुचौ महति जायते ॥ ३३
स वैश्यः क्षत्रियो जातो जन्मप्रभृति संस्कृतः ।
उपनीतो व्रतपरो द्विजो भवति सत्कृतः ॥ ३४

यो म्रियेद्विज, $D_{4-6\,9}$ जठरे म्रियते द्विज — ^{c}) D_{n2} $D_{4\,6\,7\,9}$ व्रजन् (for व्रजेद्)

22 ^{d}) D_{4-9} द्विजत्वात्पतते स वै

23 ^{a}) D_{1-9} क्षौद्रदः — ^{b}) B_{3} $D_{\cdot}$ चोरो (for चौरो)

24 ^{c}) $D_{1\,2}$ विहीन, $D_{4\,5}$ न हीन (for निहीन-) D_{6-9} य (for हि) — ^{d}) B_{1} हीयते, D_{6-9} पतते (for °ति)

25 ^{a}) V_{1} $B_{3\,5}$ D_{n} गुरुद्रोही (for °द्वेषी) — ^{c}) V_{1} $B_{2\,4\,5}$ D_{n} $D_{4\,6}$ ब्रह्मविच् (for °द्विट्) $D_{2\,8}$ वा (for च)

26 ^{a}) D_{n8} एतैस्; D_{4-9} तथा (for एभिस्) — ^{b}) D_{4-9} सदा (for तथा) — ^{c}) D_{n1} n_{2} याति, D_{2} एति (for गच्छेद्)

27 ^{a}) D_{7} शूद्र (for शूद्र-) D_{4} शूद्र सर्वाणि कर्माणि — ^{d}) V_{1} $B_{1\,2\,4}$ D_{n} $D_{4\,7\,8}$ ज्येष्ठ- (for ज्येष्ठे) — ^{f}) D_{9} सत्पथ

28 ^{a}) V_{1} B D_{n} देवद्विजातिसत्कर्ता — ^{b}) D_{2} सर्वातिथ्ये B_{3} -शुभव्रत (for कृत°)

29 ^{a}) V_{1} B D_{n3} D_{4} चोक्षश्चोक्ष, D_{n1} चोक्षाचोक्ष-, $D_{1\,1-8}$ दक्षो दक्ष (for चौक्षश्चौक्ष) D_{5} दक्षो दक्ष गणान्वेषी — D_{5} om (hapl) 29^{c}–31^{d} — ^{c}) $D_{4,5}$ -मामम् (for मामानि) V_{1} B D_{n} वृथामामं न भुञ्जीत° — ^{d}) B_{2} D_{n3} $D_{1\,2}$ अर्च्छति, B_{2-5} अर्हति (for ऋच्छति)

30 D_{6} om 30 (cf v l 29) — ^{a}) D_{5} कृतवाग् (for ऋत°) — ^{c}) $D_{1,4\,7\,8}$ चैव (for नित्य)

31 D_{6} om 31 (cf v l 29) — ^{b}) V_{1} $D_{4\,5}$ -विभूषक (for बुभूषक) — After 31, B_{4} reads 33^{cd}, repeating it in its proper place

32 $D_{1\,2}$ om (hapl) 32^{a}–33^{b} — ^{a}) $D_{6\,7\,9}$ शेषाशी नियताहारो — ^{b}) D_{4-9} निष्क्रोधो निरहंकृत° (D_{5} °ति) — ^{d}) D_{8} जुह्वानो जातवेदस

33 $D_{1\,2}$ om 33^{ab} (cf v l 32) B_{4} reads 33^{cd} for the first time after 31 — ^{c}) D_{4-9} त्रेताग्निमंत्राभिरतो — ^{d}) V_{1} D_{n1} n_{2} D_{5} द्विज (for यदि) — ^{e}) $D_{1\,4-9}$ वैश्यश्च (D_{1} °स्तु)(for स वैश्य) — ^{f}) $D_{1\,2}$ शुभे, $D_{6\,7\,9}$ शुचि (for शुचौ)

34 ^{c}) B_{8} मखपरो (for व्रत°).

ददाति यजते यज्ञैः संस्कृतैराप्तदक्षिणैः ।
अधीते स्वर्गमन्विच्छंस्त्रेताग्निशरणः सदा ॥ ३५
आर्तहस्तप्रदो नित्यं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
सत्यः सत्यानि कुरुते नित्यं यः सुखदर्शनः ॥ ३६
धर्मदण्डो न निर्दण्डो धर्मकार्यानुशासकः ।
यन्त्रितः कार्यकरणे षड्भागकृतलक्षणः ॥ ३७
ग्राम्यधर्मान्न सेवेत स्वच्छन्देनार्थकोविदः ।
ऋतुकाले तु धर्मात्मा पत्नीं सेवेत नित्यदा ॥ ३८
सर्वोपवासी नियतः स्वाध्यायपरमः शुचिः ।
बर्हिष्कान्तरिते नित्यं शयानोऽग्निगृहे सदा ॥ ३९
सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य कुर्वाणः सुमनाः सदा ।
शूद्राणां चान्नकामानां नित्यं सिद्धमिति ब्रुवन् ॥ ४०
स्वार्थाद्वा यदि वा कामान्न किंचिदुपलक्षयेत् ।
पितृदेवातिथिकृते साधनं कुरुते च यः ॥ ४१

स्ववेश्मनि यथान्यायमुपास्ते भैक्षमेव च ।
त्रिकालमग्निहोत्रं च जुह्वानो वै यथाविधि ॥ ४२
गोब्राह्मणहितार्थाय रणे चाभिमुखो हतः ।
त्रेताग्निमन्त्रपूतं वा समाविश्य द्विजो भवेत् ॥ ४३
ज्ञानविज्ञानसंपन्नः संस्कृतो वेदपारगः ।
विप्रो भवति धर्मात्मा क्षत्रियः स्वेन कर्मणा ॥ ४४
एतैः कर्मफलैर्देवि न्यूनजातिकुलोद्भवः ।
शूद्रोऽप्यागमसंपन्नो द्विजो भवति संस्कृतः ॥ ४५
ब्राह्मणो वाप्यसद्वृत्तः सर्वसंकरभोजनः ।
ब्राह्मण्यं पुण्यमुत्सृज्य शूद्रो भवति तादृशः ॥ ४६
कर्मभिः शुचिभिर्देवि शुद्धात्मा विजितेन्द्रियः ।
शूद्रोऽपि द्विजवत्सेव्य इति ब्रह्माब्रवीत्स्वयम् ॥ ४७
स्वभावकर्म च शुभं यत्र शूद्रेऽपि तिष्ठति ।
विशुद्धः स द्विजातिर्वै विज्ञेय इति मे मतिः ॥ ४८ C 13 6613 B 13 143 49 K subst. M subst

35 ^{b}) V_1 B Dn सन्दर्द्र (for संस्कृतैर्) D_2 साधु, D_{4-9} चाप्त (for आप्त) — ^{c}) V_1 B Dn अधीत्य, $D_{4\,6\,7\,9}$ अदीनं, D_5 अदीन (for अधीते) — ^{d}) $D_{4\,6-8}$ स च (for सदा) — After 35, D_{4-9} read 39^{cd}, D_{4-8} repeating it in its proper place.

36 ^{a}) B_3 (marg.) $_4$ आर्द्र (for आर्त) — ^{c}) $D_{1\,2}$ सद्य (for सत्य) — ^{d}) D_1 तु (for य)

37 ^{a}) D_{4-8} धर्मरतो (for न निर्दण्डो) B_2 धर्मदण्डेन वै दंडो — ^{b}) D_5 -शासन, D_8 साधक (for -शासक) — ^{c}) V_1 B Dn -करणे (for °णे)

38 ^{a}) V_1 $B_{1\,3}$ Dn ग्राम्यधर्मं, B_{1-3} ग्राम्य धर्मं, $D_{1\,2}$ ग्रामधर्मान् (for ग्राम्य) — ^{b}) B_4 $D_{4\,5}$ [आ]र्त्म (for [अ]र्थ) — ^{d}) V_1 पत्नीमुपनिषेवेत्सदा, $B_{1\,3\,4\,5}$ Dn D_{6-9} पत्नीमुपगच्छेत्सदा (D_4 °सदा), B_2 पत्नीमुपागच्छेत्सदा, D_5 पत्नीं परिचरेत्सदा

39 ^{a}) V_1 B Dn $D_{4\,6\,9}$ सदोपवासी निरत, $D_{6\,7}$ सदोपवासनिरत — ^{b}) V_1 नियत, $B_{1\,4\,5}$ Dn निरत (for परम) $B_{2\,3}$ स्वाध्यायनिरत सदा — D_4 reads 39^{cd} after 35 D_{4-8} read 39^{cd} for the first time after 35 — ^{c}) $D_{1\,2}$ बर्हिष्कान्तरितो नित्यं

41 ^{a}) Bom ed अर्थाद् (for स्वा°) — ^{d}) $B_{2\,3}$ तु (for च) $D_{1-7\,9}$ यत्, D_8 तत् (for य)

42 ^{b}) Some MSS भैक्ष्यम् — ^{c}) V_1 $B_{2\,3}$ Dn_3 D_1 द्वि (for त्रि)

43 ^{b}) B_3 मृत (for हत) — ^{c}) B_1 D_1 त्रेताग्नि (for °ग्नि) B_1 पूतं वा, Dn_3 D_8 पूतात्मा, $D_{2\,7\,8}$ -पूत च (for पूत वा) — ^{d}) $D_{4\,6-8}$ समादिश्य (for °विश्य)

44 ^{d}) D_{5-9} तेन (for स्वेन) B_5 क्षत्रियस्येह कर्मणा

45 ^{a}) $D_{4-7\,9}$ धर्म- (for कर्म) — ^{b}) D_8 -कुले भवेत् (for -कुलोद्भव) — ^{d}) D_1 सत्तम, D_{4-8} सत्कृत (for संस्कृत)

46 ^{a}) D_2 [ऽ]पि हि (for वापि) — ^{c}) V_1 $B_{1\,5}$ Dn ब्राह्मण्यं स समुत्सृज्य, B_{1-3} स ब्राह्मण्यं समुत्सृज्य

47 ^{a}) B_3 (marg as in text) स्वकृतैर्, B_5 सुकृतैर्, $D_{4\,5}$ वर्जितैर्, $D_{6\,7\,9}$ विजितैर् (for शुचिभिर्)

48 ^{a}) V_1 B Dn_1 n_3 स्वभाव, Bom ed °व (for °व) $D_{5\,7\,9}$ [अ]प्यशुभं (for च शुभं) D_4 $_5$ स्वाध्यायकर्माप्यशुभ — ^{b}) V_1 $B_{2\,3\,5}$ Dn_3 [ऽ]भि, B_1 [ऽ]धि, B_4 [ऽ]ति (for ऽपि) — ^{c}) Dn $D_{6\,8}$

C 13 6614
B 13 143 50
K subst.
M subst.

न योनिर्नापि संस्कारो न श्रुतं न च संततिः ।
कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम् ॥ ४९
सर्वोऽयं ब्राह्मणो लोके वृत्तेन तु विधीयते ।
वृत्ते स्थितश्च सुश्रोणि ब्राह्मणत्वं निगच्छति ॥ ५०
ब्राह्मः स्वभावः कल्याणि समः सर्वत्र मे मतिः ।
निर्गुणं निर्मलं ब्रह्म यत्र तिष्ठति स द्विजः ॥ ५१
एते योनिफला देवि स्थानभागनिदर्शकाः ।
स्वयं च वरदेनोक्ता ब्रह्मणा सृजता प्रजाः ॥ ५२
ब्राह्मणो हि महत्क्षेत्रं लोके चरति पादवत् ।
यत्तत्र बीजं वपति सा कृषिः पारलौकिकी ॥ ५३
मिताशिना सदा भाव्यं सत्पथालम्बिना सदा ।
ब्राह्ममार्गमतिक्रम्य वर्तितव्यं बुभूषता ॥ ५४
संहिताध्यायिना भाव्यं गृहे वै गृहमेधिना ।
नित्यं स्वाध्याययुक्तेन दानाध्ययनजीविना ॥ ५५
एवंभूतो हि यो विप्रः सततं सत्पथे स्थितः ।
आहिताग्निरधीयानो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५६
ब्राह्मण्यमेव संप्राप्य रक्षितव्यं यतात्मभिः ।
योनिप्रतिग्रहादानैः कर्मभिश्च शुचिस्मिते ॥ ५७
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा शूद्रो भवेद्द्विजः ।
ब्राह्मणो वा च्युतो धर्माद्यथा शूद्रत्वमाप्नुते ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

विशिष्ट (for विशुद्ध)

49 a) V1 सत्कारो (for संस्कारो) — b) V1 श्रुतिं (for श्रुतं) D4 6 8 9 [अ]पि (for च) V1 सततिं, B Dn D4 6 7 संतति (for संततिः) — d) D9 ह (for तु)

50 b) D1 2 विचाल्यते, D4 विचार्यते (for विधीयते) D5-9 वृत्तेन भुवि चार्यते — c) V1 B3 Dn तु शूद्रोपि; B1 2 4 5 D2 तु सुश्रोणि (for च सुश्रोणि) D4-8 वृत्ते स्थि(D4 5 तस्थि)तिश्चैरसुश्रोणि — d) B1 4 5 Dn D4 5 नियच्छति (for निग)

51 a) D6-8 ब्राह्म्य (for ब्राह्म) B2 सुश्रोणि (for कल्याणि) V1 B1 3-5 Dn ब्रह्मस्वभाव सुश्रोणि — b) D1 मत (for मति) — c) D1 निर्मम, D2 निर्दम (for निर्गुण) D4-9 निर्मल सकल ब्रह्म

52 a) V1 B Dn1 n2 D5 योनिमला (for °फला) — b) B1 D1 भाव (for -भाग-) D4-9 सतत सत्पथे स्थिता — c) D4 6-9 [उ]क्त (for [उ]क्ता)

53 a) Dn [ऽ]पि (for हि) — c) D4-9 यस् (for यत्) V1 B1 2 Dn2 पतति, B4 पतते (for वपति) — d) D4 5 कृति (for कृषि) V1 B Dn सा कृषि (Dn2 °ति) प्रेत्यभाविनी

54 a) V1 B1 2 (marg) 4 Dn विघसाशिना (hypermetric), B5 विघसाशी (for मिताशिना) Dn1 om सदा — D4 om (hapl ; 54b-55a — b) V1 B Dn तथा (for सदा) D1 9 सत्पथालम्बिना सदा — c) D5-9 अनु (for अति) V1 B Dn ब्राह्म हि मार्गमाक्रम्य

55 D4 om 55a (cf v l 54) — b) D5 भाविना (for मेधिना) — c) D1 नित्य (for नित्यं). B om cd नित्य स्वाध्यायिना भाव्य — d) V1 B Dn D4 5 न चाध्ययनजीविना

56 a) D1 ब्रह्म (for एव) — b) Dn2 सत्पथं (for सतत)

57 a) V1 B1 2 4 5 Dn देवि (for एव) B3 ब्राह्मण्य देवि समाप्य — b) V1 B Dn यतात्मना, D5-9 जितात्मभि (for यता°)

58 a) V1 B Dn गुह्यम् (for सर्वम्) — b) D1 तथा (for यथा) — c) D1 ब्राह्माद् (for धर्माद्) — d) D3 तथा (for यथा) B2 3 आप्नुयात्, D6 9 अश्नुते (for आप्नुते)

Colophon — *Parvan name* B1 4 D1 आनु — *Sub parvan* V1 B2 3 5 Dn1 n2 D1 2 4-7 दानधर्म. — *Adhy name* V1 B2-5 Dn1 n2 D1 2 4-9 उमामहेश्वरसंवाद — *Adhy no* (figures words or both) V1 143, B5 136, Dn1 141 — *Śloka no* Dn1 60, Dn2 59

१३२

उमोवाच ।

भगवन्सर्वभूतेश सुरासुरनमस्कृत ।
धर्माधर्मे नृणां देव ब्रूहि मे संशयं विभो ॥ १
कर्मणा मनसा वाचा त्रिविधं हि नरः सदा ।
बध्यते बन्धनैः पाशैर्मुच्यतेऽप्यथ वा पुनः ॥ २
केन शीलेन वा देव कर्मणा कीदृशेन वा ।
समाचारैर्गुणैर्वाक्यैः स्वर्गं यान्तीह मानवाः ॥ ३

महेश्वर उवाच ।

देवि धर्मार्थतत्त्वज्ञे सत्यनित्ये दमे रते ।
सर्वप्राणिहितः प्रश्नः श्रूयतां बुद्धिवर्धनः ॥ ४
सत्यधर्मरताः सन्तः सर्वलिप्साविवर्जिताः ।
नाधर्मेण न धर्मेण बध्यन्ते छिन्नसंशयाः ॥ ५
प्रलयोत्पत्तितत्त्वज्ञाः सर्वज्ञाः समदर्शिनः ।
वीतरागा विमुच्यन्ते पुरुषाः सर्वबन्धनैः ॥ ६
कर्मणा मनसा वाचा ये न हिंसन्ति किंचन ।
ये न सज्जन्ति कस्मिंश्चिद्बध्यन्ते ते न कर्मभिः ॥ ७
प्राणातिपाताद्विरताः शीलवन्तो दयान्विताः ।
तुल्यद्वेष्यप्रिया दान्ता मुच्यन्ते कर्मबन्धनैः ॥ ८
सर्वभूतदयावन्तो विश्वास्याः सर्वजन्तुषु ।
त्यक्तहिंसासमाचारास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९
परस्वे निर्ममा नित्यं परदारविवर्जकाः ।
धर्मलब्धार्थभोक्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १०
मातृवत्स्वसृवच्चैव नित्यं दुहितृवच्च ये ।
परदारेषु वर्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ११
स्तैन्यान्निवृत्ताः सततं संतुष्टाः स्वधनेन च । C. 13 6636 B 13 144 13
स्वभाग्यान्युपजीवन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १२ K. subst. M subst.

132

This adhy is missing in D_3 (cf. v l 13. 82 37)

1 ^{a}) $D_{1, 4-9}$ -देवेश (for -भूतेश) — ^{b}) Bom. ed. देवासुर- (for सुरा°) — ^{c}) Dn_1 n_3 धर्माधर्मौ (for °धर्मे) D_4 क्षण (for नृणां) — ^{d}) D_4 त्वं (for मे)

2 ^{b}) $D_{4, 6-9}$ मन (for नर) — ^{c}) B_3 पापैर् (for पाशैर्) B_5 बधनैर्बध्यते पाशैर् — ^{d}) $D_{6, 7, 9}$ पार्थिवा (for ऽप्यथ वा)

3 ^{a}) V_1 B Dn_1 n_2 वै देव, Bom ed. वृत्तेन (for वा देव) — ^{c}) D_{6-9} सदाचारैर् (for समा°) V_1 $B_{1, 2, 4, 5}$ Dn कैर्वा (for वाक्यै) B_3 समाचारगुणै कैर्वा — ^{d}) $D_{1, 2}$ हि (for [इ]ह)

4 D_4 om 4 V_1 $B_{1, 2, 4, 5}$ Dn देव, D_2 ईश्वर (for महेश्वर) — ^{b}) V_1 B Dn धर्मनित्ये, D_{5-9} सत्यव्रत- (for °नित्ये)

5 ^{a}) D_8 सर्व (for सत्य-) — ^{b}) V_1 B Dn D_{4-9} लिंग (for -लिप्सा) — After 5^{ab}, Bom ed reads 10^{cd}, repeating it in its proper place — ^{d}) Dn_3 D_8 बध्यते, D_6 बाध्यते (for बध्यन्ते)

6 ^{b}) V_1 B_{1-5} Dn D_{4-9} सर्व- (for सम-) — ^{d}) V_1 B Dn D_5 कर्म (for सर्व)

7 ^{b}) D_7 कचन (for किं°) — ^{d}) V_1 B Dn D_{4-9} ते न बध्यति कर्मभि

8 ^{c}) V_1 B_{2-5} Dn_2 n_3 द्वेषि (for -द्वेष्य)

10 $D_{4, 5}$ om (hapl) 10 — ^{a}) $D_{6, 7, 9}$ निर्मला (for निर्ममा) Dn_2 परस्वनिर्मला नित्यं — ^{b}) B_4 विवर्जिता (for °र्जका) — Bom. ed reads 10^{cd} for the first time after 5^{ab} B_3 om (hapl) 10^{c}–24^{b} — ^{c}) $B_{4, 5}$ Dn D_9 -लब्धास् (for °र्थ)

11 B_3 om 11 (cf v l 10) After 11, B_1 reads 13^{ab} followed by 20^{c}–21^{b}, repeating the same in its proper place

12 B_3 om 12 (cf. v l 10) $D_{1, 4, 6, 7, 9}$ om. (hapl) 12–13

13 B_3 om 13 (cf v l 10) $D_{1, 4, 6, 7, 9}$ om.

C 13 6638
B. 13 144 13
K subst.
H subst.

स्वदारनिरता ये च ऋतुकालाभिगामिनः ।
अग्राम्यसुखभोगाश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १३
परदारेषु ये नित्यं चारित्रावृतलोचनाः ।
यतेन्द्रियाः शीलपरास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १४
एष देवकृतो मार्गः सेवितव्यः सदा नरैः ।
अकषायकृतश्चैव मार्गः सेव्यः सदा बुधैः ॥ १५
दानधर्मतपोयुक्तः शीलशौचदयात्मकः ।
वृत्त्यर्थं धर्महेतोर्वा सेवितव्यः सदा नरैः ।
स्वर्गवासममीप्सद्भिर्न सेव्यस्त्वत उत्तरः ॥ १६

उमोवाच ।

वाचाथ बध्यते येन मुच्यतेऽप्यथ वा पुनः ।
तानि कर्माणि मे देव वद भूतपतेऽनघ ॥ १७

महेश्वर उवाच ।

आत्महेतोः परार्थे वा नर्महास्याश्रयात्तथा ।
ये मृषा न वदन्तीह ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १८
वृत्त्यर्थं धर्महेतोर्वा कामकारात्तथैव च ।
अनृतं ये न भाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १९
श्लक्ष्णां वाणीं निराबाधां मधुरां पापवर्जिताम् ।
स्वागतेनाभिभाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २०
कटुकां ये न भाषन्ते परुषां निष्ठुरां गिरम् ।
अपैशुन्यरताः सन्तस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २१
पिशुनां ये न भाषन्ते मित्रभेदकरीं गिरम् ।
ऋतां मैत्रीं प्रभाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २२
वर्जयन्ति सदा सूच्यं परद्रोहं च मानवाः ।
सर्वभूतसमा दान्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २३

---

13 (cf. v l 12) B1 reads 13^{ab} followed by 20^{c}–21^{b}, repeating the same in its proper place after 11 —^{a}) D5 चैव (for ये च)

14 B8 om 14 (cf v l 10). —^{b}) B5 चारित्र्यावृत्तलोचना, D4–9 चारित्रव्रत° —^{c}) B1 D4–6 8 9 जितेंद्रिया (for य°) —^{d}) D6–9 देवब्राह्मणपूजका —After 14, D4–9 read 35^{cd} repeating it in its proper place

15 B8 om. 15 (cf v l 10) —^{a}) D4–9 देवि सतां (for देवकृतो) —^{b}) V1 B1 2 4 5 Dn सदा बुधै, D4–9 नरै सदा (by transp) — B1 om (hapl) 15^{cd} D4–7 9 om (hapl) 15^{d}–16^{c} —^{d}) D8 सेवितव्य सदा नरै (= 15^{b})

16 B8 om 16 (cf v l 10) D4–7 9 om 16^{abc} (cf v l 15) D1 2 om (hapl) 16^{abcd} —^{e}) D1 2 6 8 9 -द्वारम् (for -वासम्) D4 6 7 स्वर्गद्वारं तु याछद्भिर् —^{f}) D4–9 यत्न कार्यं सदा नरै

17 B8 om 17 (cf. v l 10) —^{a}) V1 B (B8 om) Dn तु; D5 च (for [अ]थ) —^{b}) D2 येन, D5 चाय; D6 7 9 स्वय (for ऽप्यथ) D8 मुच्यते स्वय कर्मणा

18 B8 om 18 (cf. v l 10) Dn1 उमेश्वर, D1 देवदेव, D2 ईश्वर (for महेश्वर)

19 B8 om 19 (cf v l 10) D4 om (hapl.) 19. —^{b}) D5 9 कामचारात्, D6–8 कामकारात्

20 B8 om 20 (cf. v l 10). D1 2 om (hapl) 20 D5 om. (hapl) 20-21 —^{b}) D4 6–9 दोष- (for पाप-). — B1 reads 20^{c}–21^{b} for the first time after 13^{ab}

21 For the repetition in B1, cf. v l. 20 B8 om 21 (cf v l 10) D5 om 21 (cf v l 20) —^{a}) V1 B1 (both times) 2 4 5 Dn परुष (for कटुका) —^{b}) V1 B1 (both times) 2 4 5 Dn कटुकं निष्ठुर त(Dn3 य)था — D8 repeats 21^{cd} after 22^{ab}

22 B8 om 22 (cf v l 10) —^{a}) D8 पैशुन्य (for पिशुनां) V1 B1 2 4 5 Dn न प्र- (for ये न) —^{b}) Dn2 D4–9 भेदकरी (for °करीं) — After 22^{ab}, D8 repeats 21^{cd} —^{c}) V1 B1 2 4 5 Dn ऋत मै(V1 मि)त्रं तु (Dn3 च) भाषते

23 B8 om 23 (cf v l. 10) —^{a}) D4–6 8, 9 स्तेय (for सूच्य) V1 B1 2 4 5 Dn ये वर्जयंति परुषं —^{b}) D5 न (for च) —^{c}) B5 शातास् (for दान्तास्)

24 B8 om. 24^{ab} (cf v. l 10) D1, 2 om (hapl.)

शठप्रलापाद्विरता विरुद्धपरिवर्जकाः ।
सौम्यप्रलापिनो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २४
न कोपाद्व्याहरन्ते ये वाचं हृदयदारणीम् ।
सान्त्वं वदन्ति क्रुद्धापि ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २५
एष वाणीकृतो देवि धर्मः सेव्यः सदा नरैः ।
शुभः सत्यगुणो नित्यं वर्जनीया मृषा बुधैः ॥ २६

उमोवाच ।

मनसा बध्यते येन कर्मणा पुरुषः सदा ।
तन्मे ब्रूहि महाभाग देवदेव पिनाकधृक् ॥ २७

महेश्वर उवाच ।

मानसेनेह धर्मेण संयुक्ताः पुरुषाः सदा ।
स्वर्गं गच्छन्ति कल्याणि तन्मे कीर्तयतः शृणु ॥ २८
दुष्प्रणीतेन मनसा दुष्प्रणीततराकृतिः ।
बध्यते मानवो येन शृणु चान्यच्छुभानने ॥ २९
अरण्ये विजने न्यस्तं परस्वं वीक्ष्य ये नराः ।
मनसापि न हिंसन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३०
ग्रामे गृहे वा यद्द्रव्यं पारक्यं विजने स्थितम् ।
नाभिनन्दन्ति वै नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३१
तथैव परदारान्ये कामवृत्तान्रहोगतान् ।
मनसापि न हिंसन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३२
शत्रुं मित्रं च ये नित्यं तुल्येन मनसा नराः ।
भजन्ति मैत्राः संगम्य ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३३
श्रुतवन्तो दयावन्तः शुचयः सत्यसंगराः ।
स्वैरर्थैः परिसंतुष्टास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३४
अवैरा ये त्वनायासा मैत्रचित्तपराः सदा ।
सर्वभूतदयावन्तस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३५

C. 13 6658
B 13 144 36
K. subst
M subst

24-25 — [c]) D1-3 ये च (for नित्य)

25 D1 2 om 25 (cf. v l 24) — [a]) D-3 क्रोधाद् (for कोपाद्) D1 4 व्याहरति — [b]) B1 Dn1 दारिणीं, D3 7 8 दारुणा (for दारणीम्) — [c]) B1 क्रुद्धाश्च, B क्रुद्धा वै, D1 2 7-9 ये क्रुद्धास् (for क्रुद्धापि)

26 [a]) D1-3 पूर्वं (for वाणी) — [b]) B1 बुधैः (for नरैः) — [c]) D1 गुणो नित्यो, D1-3 गुणोपेतो (for -गुणो नित्य) — [d]) B1 वर्जनीय (for °नीया) B4 5 वर्जनीयं सदा बुधैः

27 D3 om. (hapl) 27 — [a]) D3 7-9 चैव (for येन) — [b]) D4 बध्यते (for पुरुष). — [c]) D1 2 महादेव (for °भाग)

28 D1 8 9 देवदेव, D2 ईश्वर, D4 देव, D6 om (for महेश्वर) — [d]) B2 3 निगदत (for कीर्तयत)

29 D5 reads 29[b]-30[a] twice — [b]) D4 दुष्प्रणीते स्थिराकृति, D5 6 (both times) 7-9 °तेन कर्मणा — [c]) V1 B Dn D4 5 8 (both times) 7-9 मनो बध्यति ये(D7-9 वे)नेह — [d]) V1 B Dn वाक्य; D4 5 6 (both times) 7-9 तच्च (for चान्यच्)

30 For the repetition in D6, cf v l 29. — [b]) D4 5 6 (both times) 7-9 प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य) V1 B1 3 Dn परस्व दृश्य ये सदा (B3 Dn1 n2 ते यदा) — D7 om 30[c]-31[d]

31 D7 om 31 (cf. v l 30) Dn2 D5 om. (hapl) 31 — [a]) V1 B Dn1 n3 ये (for यद्) — [b]) B3 हित (for स्थितम्) — [c]) D5 8 9 नाभिगृह(D4 °ह्य)ति ये देवि

32 D5 reads 32 twice — [a]) D4 परदार (for °रान्) — [b]) D4 रहोगत (for °गतान्) D5 (first time) 6-9 वाचा वै कर्मणा तथा — [c]) D4 5 (second time) हीप्सति, D5 (first time) 6-9 कामते (for हिंसन्ति)

33 D4 6 7 9 om (hapl) 33-35 — [a]) Dn2 शत्रुमित्र च नित्य तु — [c]) B1 मैत्र, Dn1 n2 मित्रा (for मैत्रा) D5 भजस्यमित्रान्संगेन

34 D4 6 7 9 om. 34 (cf. v l 33) Dn2 transp. 34 and 35

35 D4 6 7 9 om 35 (cf. v l. 33) Dn2 transp 34 and 35 — [b]) D1 मैत्रे (for मैत्र) V1 B1 2 4 5 Dn मैत्रीचित्तरता सदा — D1-9 read 35[cd] for the first time after 14 and D5 reads 38 after the second occurrence of 35[cd]

36 [b]) D6-9 शुद्धाशुद्ध (for चोक्षाचोक्ष) — [c])

C. 13 6559
B 13 144 37
K. subst.
M subst.

श्रद्धावन्तो दयावन्तश्चोक्षाश्चोक्षजनप्रियाः ।
धर्माधर्मविदो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३६
शुभानामशुभानां च कर्मणां फलसंचये ।
विपाकज्ञाश्च ये देवि ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३७
न्यायोपेता गुणोपेता देवद्विजपराः सदा ।
समतां समनुप्राप्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३८
शुभैः कर्मफलैर्देवि मयैते परिकीर्तिताः ।
स्वर्गमार्गोपगा भूयः किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ३९

उमोवाच ।

महान्मे संशयः कश्चिन्मर्त्यान्प्रति महेश्वर ।
तस्मात्त्वं नैपुणेनाद्य ममाख्यातुं त्वमर्हसि ॥ ४०
केनायुर्लभते दीर्घं कर्मणा पुरुषः प्रभो ।
तपसा वापि देवेश केनायुर्लभते महत् ॥ ४१
क्षीणायुः केन भवति कर्मणा भुवि मानवः ।
विपाकं कर्मणां देव वक्तुमर्हस्यनिन्दित ॥ ४२
अपरे च महाभोगा मन्दभोगास्तथापरे ।
अकुलीनास्तथा चान्ये कुलीनाश्च तथापरे ॥ ४३
दुर्दर्शाः केचिदाभान्ति नराः काष्ठमया इव ।
प्रियदर्शास्तथा चान्ये दर्शनादेव मानवाः ॥ ४४
दुष्प्रज्ञाः केचिदाभान्ति केचिदाभान्ति पण्डिताः ।
महाप्रज्ञास्तथैवान्ये ज्ञानविज्ञानदर्शिनः ॥ ४५
अल्पाबाधास्तथा केचिन्महाबाधास्तथापरे ।
दृश्यन्ते पुरुषा देव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ४६

महेश्वर उवाच ।

हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि देवि कर्मफलोदयम् ।
मर्त्यलोके नराः सर्वे येन स्वं भुञ्जते फलम् ॥ ४७
प्राणातिपाती यो रौद्रो दण्डहस्तोद्यतस्तथा ।
नित्यमुद्यतदण्डश्च हन्ति भूतगणान्नरः ॥ ४८

D_{4-9} नित्यास् (for नित्य)

37 $D_{1.2}$ om (hapl) 37. —^{b}) V_1 B Dn -संचयं; D_5 -संक्षये (for संचये)

38 $D_{4\ 6\ 7.\ 9}$ om. (hapl) 38 D_5 reads 38 after the second occurrence of 35^{cd} —^{c}) V_1 B Dn D_5 समुत्थानम(B_2 °य त्व)नुप्राप्तास्.

39 ^{a}) $B_{2\ 5}$ $Dn_1\ n_2$ मार्गपरा (for मार्गोपगा). —^{d}) $D_{6\ 8\ 9}$ अर्हसि (for इच्छसि) V_1 B Dn $D_{4\ 5}$ किं त्वं श्रोतुमिहेच्छ(D_4 °हार्ह)सि — After 39, D_{4-9} ins. an addl colophon [*Adhy name* D_{4-9} उमा महेश्वरसंवादः]

40 ^{b}) V_1 B Dn $D_{4-6\ 8\ 9}$ त्व (for त). D_{6-9} [अ]थ (for [अ]द्य) —^{d}) V_1 B Dn D_2 व्याख्यातुम् (for [मा]ख्यातुं त्वम्) $D_{6\ 7}$ मामेवाख्यातुमर्हसि

41 ^{b}) $D_{6\ 8}$ किम् (for केन)

42 ^{a}) $D_{1\ 2}$ दीर्घायु (for क्षीणायु°)

43 ^{a}) V_1 B Dn महाभाग्या, D_{4-9} °भागा (for °भोगा) —^{b}) V_1 B Dn D_5 मदभाग्यास्; $D_{4\ 6-9}$ °भागास् (for °भोगास्). —^{c}) B_5 कुलशीलास् (for अकुलीनास्).

44 ^{a}) D_7 केन च (for केचिद्) — D_1 om (hapl) 44^{b}–45^{a}. D_2 om 44^{bcd}. $D_{6\ 7\ 9}$ om 44^{c}–45^{d} —^{c}) D_4 सुदर्शनास् (for प्रियदर्शास्) — D_3 om (hapl) 44^{d}–45^{c}

45 D_1 om 45^{a}, D_2 om 45^{abc}, $D_{6.\ 7\ 9}$ om 45 (for all, cf v l 44). —^{c}) V_1 $B_{2.\ 5}$ Dn_2 $D_{2\ 5}$ महाभाज्ञास् (for °प्रज्ञास्) $D_{1\ 2}$ च (for [ए]व) —^{d}) V_1 B Dn $D_{5\ 8}$ भाविन; D_4 -शालिन° (for -दर्शिन°)

46 ^{a}) B_5 $D_{2\ 6-8}$ अल्पयाधास् (for अल्पा°) —^{d}) V_1 B Dn $D_{4\ 5}$ व्याख्यातुम् (for शंसितुम्)

47 B Dn देव; $D_{1\ 4-7\ 9}$ देवदेव, D_2 ईश्वर (for महेश्वर) —^{a}) D_{6-9} सं- (for ऽह) —^{c}) V_1 B Dn D_{4-9} नर सर्वो (for नरा सर्वे) —^{d}) V_1 $B_{2\ 3}$ $D_{4\ 5}$ येन स्वफलमश्नुते; $B_{1\ 4\ 5}$ Dn D_{6-9} येन स्वं फलमश्नुते

48 ^{a}) V_1 प्राणाभि- (for °ति) Dn_2 $D_{1\ 2}$ -पाते (for पाति) —^{b}) V_1 B Dn D_{5-9} सदा (for तथा) —^{c}) V_1 B Dn D_{4-9} -शस्त्रस् (for -दण्डश्).

निर्दयः सर्वभूतानां नित्यमुद्वेगकारकः ।
अपि कीटपिपीलानामशरण्यः सुनिर्घृणः ॥ ४९
एवंभूतो नरो देवि निरयं प्रतिपद्यते ।
विपरीतस्तु धर्मात्मा रूपवानभिजायते ॥ ५०
निरयं याति हिंसात्मा याति स्वर्गमहिंसकः ।
यातनां निरये रौद्रां स कृच्छ्रां लभते नरः ॥ ५१
अथ चेन्निरयात्तस्मात्समुत्तरति कर्हिचित् ।
मानुष्यं लभते चापि हीनायुस्तत्र जायते ॥ ५२
पापेन कर्मणा देवि बद्धो हिंसारतिर्नरः ।
अप्रियः सर्वभूतानां हीनायुरुपजायते ॥ ५३
यस्तु शुक्लाभिजातीयः प्राणिघातविवर्जकः ।
निक्षिप्तदण्डो निर्दण्डो न हिनस्ति कदाचन ॥ ५४
न घातयति नो हन्ति घ्नन्तं नैवानुमोदते ।
सर्वभूतेषु सस्नेहो यथात्मनि तथापरे ॥ ५५
ईदृशः पुरुषोत्कर्षो देवि देवत्वमश्नुते ।
उपपन्नान्सुखान्भोगानुपाश्नाति मुदा युतः ॥ ५६
अथ चेन्मानुषे लोके कदाचिदुपपद्यते ।
तत्र दीर्घायुरुत्पन्नः स नरः सुखमेधते ॥ ५७
एवं दीर्घायुषां मार्गः सुवृत्तानां सुकर्मणाम् ।
प्राणिहिंसाविमोक्षेण ब्रह्मणा समुदीरितः ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३२ ॥

१३३

उमोवाच ।

किंशीलाः किंसमाचाराः पुरुषाः कैश्च कर्मभिः ।
स्वर्गं समभिपद्यन्ते संप्रदानेन केन वा ॥ १

महेश्वर उवाच ।

दाता ब्राह्मणसत्कर्ता दीनान्धकृपणादिषु । C 13 6684 B 13 145 2 K. subst. H subst.
भक्ष्यभोज्यान्नपानानां वाससां च प्रदायकः ॥ २

---

49 [b]) D_2 उद्विग्न (for उद्वेग-) —[c]) V_1 $B_{2.3}$ -पतंगानाम्, B_5 पिपीलिनाम् (for °लानाम्)

50 D_3 om. 50^c–55^b —[b]) D_2 निरयान् —$D_{1.2}$ om 50^{cd} D_4 om 50^d–54^a $D_{6.7}$ om 50^d —[d]) D_8 प्राणिघातविवर्जक (=54^b) —After 50, Dn_2 reads 53

51 $D_{4.9}$ om 51 (cf. v l. 50) B_3 om. (hapl) 51–52 —[a]) D_5 निरयान् (for °यं) —[c]) $D_{1.2}$ रौद्रे (for रौद्रा)

52 $D_{4.9}$ om. 52 (cf v l 50) B_3 om 52 (cf v l. 51) $D_{6.7}$ om. 52^a–54^a —[a]) V_1 $B_{1.2.4.5}$ Dn $D_{5.8}$ य कश्चिन् (for अथ चेन्)

53 $D_{4.9}$ om 53 (cf v l. 50) $D_{6.7}$ om 53 (cf. v l. 52) Dn_2 reads 53 after 50 —[d]) D_3 चैव (for उप)

54 D_4 om. 54^a, D_5 om 54 (for both, cf v l 50) $D_{6.7}$ om. 54^a (cf v l. 52) —[b]) Dn_1 -विवर्तक; D_2 °र्जन (for °र्जक) —[c]) V_1 B Dn $D_{3.8}$ -शस्त्रो (for दण्डो) —[d]) V_1 B $Dn_{1.n3}$ D_8 हिंसति (for हिनस्ति)

55 D_9 om 55^{ab} (cf. v l. 50) —[b]) $D_{4.5.7}$ हृतु, $D_{6.8}$ हत (for घ्नन्त) —[c]) D_9 एव (for सर्व)

56 [a]) Dn_1 पुरुषोत्कर्ष —[b]) Dn_2 D_7 दिवि (for देवि) —[c]) D_{4-9} शुभाँल्लोकान् (for सुखान्भोगान्) —[d]) D_{4-9} सदाश्नाति (for उपा°). B_5 [स]न्वित (for युत)

58 [a]) V_1 B Dn एष (for एव) D_{4-9} एष दीर्घा युषो मार्ग —[b]) B_3 सुपुण्याना (for सुवृत्ताना) Dn सुकर्मिणा (for °र्मणाम्) —[c]) B_3 -विमोक्षाणा

Colophon om. in V_1 —*Parvan name* B_{1-3} शांति —*Sub parvan* B $D_{1.2.6.9}$ दानधर्म —*Adhy name* $B_{1.3}$ $D_{1.2.4-9}$ उमामहेश्वरसंवाद —*Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 141 —*Śloka no* Dn_1 58, Dn_3 59

133

☞ This adhy is missing in D_8 (cf v l 13 82 37)

1 [a]) V_1 B Dn किंशील किंसमाचार —[b]) V_1 B

C. 13 6685
B 13 145 3
K. subst.
M subst.

प्रतिश्रयान्सभाः कूपान्प्रपाः पुष्करिणीस्तथा ।
नैत्यकानि च सर्वाणि किमिच्छकमतीव च ॥ ३
आसनं शयनं यानं धनं रत्नं गृहांस्तथा ।
सस्यजातानि सर्वाणि गाः क्षेत्राण्यथ योषितः ॥ ४
सुप्रतीतमना नित्यं यः प्रयच्छति मानवः ।
एवंभूतो मृतो देवि देवलोकेऽभिजायते ॥ ५
तत्रोष्य सुचिरं कालं भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ।
सहाप्सरोभिर्मुदितो रमित्वा नन्दनादिषु ॥ ६
तस्मात्स्वर्गाच्च्युतो लोकान्मानुषेषूपजायते ।
महाभोगे कुले देवि धनधान्यसमाचिते ॥ ७
तत्र कामगुणैः सर्वैः समुपेतो मुदा युतः ।
महाभोगो महाकोशो धनी भवति मानवः ॥ ८
एते देवि महाभोगाः प्राणिनो दानशीलिनः ।
ब्रह्मणा वै पुरा प्रोक्ताः सर्वस्य प्रियदर्शनाः ॥ ९
अपरे मानवा देवि प्रदानकृपणा द्विजैः ।
याचिता न प्रयच्छन्ति विद्यमानेऽप्यबुद्धयः ॥ १०
दीनान्धकृपणान्दृष्ट्वा भिक्षुकानतिथीनपि ।
याच्यमाना निवर्तन्ते जिह्वालोभसमन्विताः ॥ ११
न धनानि न वासांसि न भोगान्न च काञ्चनम् ।
न गावो नान्नविकृतिं प्रयच्छन्ति कदाचन ॥ १२
अप्रवृत्तास्तु ये लुब्धा नास्तिका दानवर्जिताः ।
एवंभूता नरा देवि निरयं यान्त्यबुद्धयः ॥ १३
ते चेन्मनुष्यतां यान्ति यदा कालस्य पर्ययात् ।
धनरिक्ते कुले जन्म लभन्ते स्वल्पबुद्धयः ॥ १४
क्षुत्पिपासापरीताश्च सर्वभोगबहिष्कृताः ।
निराशाः सर्वभोगेभ्यो जीवन्त्यधमजीविकाम् ॥ १५

Dn पुरुष· $D_{4,6-9}$ चैव (for कैश्च) — ^{c}) V_1 B Dn पश्येत (for पश्यन्ते)

2 D_1 देवदेव, D_3 ईश्वर (for महेश्वर) — ^{b}) V_1 B Dn दीनार्त- (for °न्ध) — ^{c}) $B_{2\,5}$ $D_{6\,9}$ भक्ष (for भक्ष्य-) — ^{d}) B_1 महामति (for प्रदायक).

3 ^{a}) $D_{4\,6-9}$ प्रतिश्रया (for °श्रयान्) — ^{c}) V_1 नित्यकानि, $D_{4\,6-9}$ चैत्य°, D_5 मेच° (for नैत्य°)

4 ^{a}) D_5 वस्त्र (for यान) — ^{b}) V_1 B Dn D_4 गृह र(D_4 धनर)त्न धनं तथा

5 ^{a}) B_4 सुप्रणीत (for °तीत) D_5 सुप्रीतमनसा नित्यं. — ^{c}) V_1 B Dn D_2 नरो (for मृतो) — ^{d}) D_{5-9} महीयते (for ऽभिजायते).

6 ^{c}) $D_{6\,7}$ सदा (for सह) — ^{d}) B_5 यसित्वा, D_1 रमते (for रमित्वा)

7 ^{b}) D_4 प्र (for [उ]प) — ^{c}) V_1 B_1 (marg) $_{4\,5}$ Dn D_4 महाभोग-, B_1 °भाग, D_2 °भारे; D_{6-9} °भाग्ये (for °भोगे) — ^{d}) V_1 B_{1-4} Dn -समाचित; B_5 D_{4-7} समन्वित (B5 °त) (for समाचिते)

8 ^{b}) $D_{1\,6-9}$ सदा देवि (for समुपेतो) — ^{c}) V_1 $D_{6\,7\,8}$ महाभागो (for °भोगो) B_1 महाकायो, some MSS. महाकोपो (for °कोशो)

9 ^{a}) V_1 B Dn D_{4-8} महाभागा (for °भोगा) — D_1 om from ब्रह्मणा (in 9^{c}) up to सर्वसत्त्व (in 32^{b}) — ^{d}) B_5 सर्वत्र (for सर्वस्य)

10 D_1 om. 10 (cf v l 9) — ^{c}) D_4 यानि तानि (for याचिता न) — ^{d}) $D_{7\,9}$ विद्यमानेष्वबुद्धय

11 D_1 om 11 (cf v l. 9) — ^{d}) $B_{2\,3}$ जिह्वा, $D_{4\,8-9}$ जिह्व- (for जिह्वा)

12 D_1 om 12 (cf v l 9) — ^{b}) B_3 भोग (for भोगान्) $D_{5\,7\,9}$ [ए]व (for च) — ^{c}) D_2 च गा (for गावो) $D_{6\,8,9}$ -विकृत (for °तिं)

13 D_1 om 13 (cf v l. 9). B_4 om 13^{ab} — ^{a}) B_6 अप्रमत्तास् (for °वृत्तास्) V_1 B (B_4 om) Dn च (for तु)

14 D_1 om 14 (cf v l 9) $D_{2\,4}$ om. (hapl) 14 — ^{a}) V_1 $B_{1\,2\,4\,5}$ Dn D_3 वै (for चेन्) B_3 D_{5-9} मानुषता (for मनुष्यता) — ^{b}) D_{6-9} कदाचित्कालपर्ययात् — ^{d}) D_{5-9} तेल्प (for स्वल्प-)

15 D_1 om 15 (cf v l 9) — ^{b}) V_1 B Dn -लोक, D_2 -भूतैर् (for -भोग) — ^{c}) D_2 -कामेभ्यो, D_{4-9} कार्येषु (for भोगेभ्यो) — ^{d}) V_1 $B_{1\,4\,5}$ Dn D_8 [अ]धन-, B_3 [अ]धर्म- (for [अ]धम).

अल्पभोगकुले जाता अल्पभोगरता नराः ।
अनेन कर्मणा देवि भवन्त्यधनिनो नराः ॥ १६
अपरे स्तम्भिनो नित्यं मानिनः पापतो रताः ।
आसनार्हस्य ये पीठं न प्रयच्छन्त्यचेतसः ॥ १७
मार्गार्हस्य च ये मार्गं न यच्छन्त्यल्पबुद्धयः ।
पाद्यार्हस्य च ये पाद्यं न ददत्यल्पबुद्धयः ॥ १८
अर्घार्हान्न च सत्कारैरर्चयन्ति यथाविधि ।
अर्घ्यमाचमनीयं वा न यच्छन्त्यल्पबुद्धयः ॥ १९
गुरुं चाभिगतं प्रेम्णा गुरुवन्न बुभूषते ।
अभिमानप्रवृत्तेन लोभेन समवस्थिताः ॥ २०
संमान्यांश्चावमन्यन्ते वृद्धान्परिभवन्ति च ।
एवंविधा नरा देवि सर्वे निरयगामिनः ॥ २१

ते वै यदि नरास्तस्मान्निरयादुत्तरन्ति वै ।
वर्षपूगैस्ततो जन्म लभन्ते कुत्सिते कुले ॥ २२
श्वपाकपुल्कसादीनां कुत्सितानामचेतसाम् ।
कुलेषु तेषु जायन्ते गुरुवृद्धापचायिनः ॥ २३
न स्तम्भी न च मानी यो देवताद्विजपूजकः ।
लोकपूज्यो नमस्कर्ता प्रश्रितो मधुरं वदन् ॥ २४
सर्ववर्णप्रियकरः सर्वभूतहितः सदा ।
अद्वेषी सुमुखः श्लक्ष्णः स्निग्धवाणीप्रदः सदा ॥ २५
स्वागतेनैव सर्वेषां भूतानामविहिंसकः ।
यथार्हसत्क्रियापूर्वमर्चयन्नुपतिष्ठति ॥ २६
मार्गार्हाय ददन्मार्गं गुरुं गुरुवदर्चयन् ।
अतिथिप्रग्रहरतस्तथाभ्यागतपूजकः ॥ २७ C. 13. 6709 B 13. 145. 27 K. subst M subst

16 D_1 om. 16 (cf. v l 9) $D_{4\,6\,7\,9}$ om 16–35 —^{a}) B_1 स्वल्पभोगे, $B_{3\,8}$ अल्पभोगे (for °भोग-) —^{b}) B_1 D_2 स्वल्प (for अल्प) — D_2 om (hapl) 16^{cd}

17 D_1 om 17 (cf v l 9) $D_{4\,6\,7\,9}$ om 17 (cf v l 16) —^{b}) B_1 Dn_3 D_5 नरा (for रता) Dn_1 मानिन पापचेतस —^{d}) $B_{3\,8}$ [अ]ल्पबुद्धय (hypermetric), D_2 [अ]बुद्धय (for [अ]चेतस)

18 D_1 om. 18 (cf. v l 9) $D_{4\,6\,7\,9}$ om 18 (cf v l 16) V_1 reads 18^{ab} twice. —^{b}) V_1 (first time) Dn_3 n_3 D_5 प्रयच्छति (hypermetric) (for यच्छन्ति) V_1 (second time) B_4 न प्रयच्छंत्यबुद्धय, D_3 न ददत्यल्पमेधस —^{d}) D_2 -चेतस (for -बुद्धय)

19 D_1 om 19 (cf v l 9) $D_{4\,6\,7\,9}$ om. 19 (cf v l 16) —^{a}) $D_{5,8}$ अर्घ्यार्हान् (for अर्घा°) D_2 सत्क्रियार्हाश्च सत्कारैर् —^{c}) V_1 अर्घम् (for अर्घ्यम्) B_1 च (for वा) —^{d}) D_2 [अ]बुधा नरा (for [अ]ल्पबुद्धय) D_5 न प्रयच्छत्यबुद्धय

20 D_1 om. 20 (cf v l 9) $D_{4\,6\,7\,9}$ om 20 (cf v l 16) —^{a}) D_5 गुर्वाचार- (for गुरु चाभि) $B_{1\,8}$ -मतं (for -गतं) —^{b}) D_2 [अ]भ्युपासते (for बुभूषते)

21 D_1 om. 21 (cf v l 9) $D_{4\,6\,7\,9}$ om 21 (cf v l 16) —^{a}) D_2 मान्याश्चापि (for संमान्यांश्च) —^{b}) D_8 अभि- (for परि-)

22 D_1 om 22 (cf v l 9) $D_{4\,6\,7\,9}$ om. 22 (cf. v l. 16) —^{a}) D_2 चेद् (for वै) —^{b}) D_8 ते (for वै) D_5 उत्तरंति यथा न वै —^{d}) D_5 कुत्रणा (for कुत्सिते)

23 D_1 om 23 (cf v l. 9) $D_{4\,6\,7\,9}$ om 23 (cf v l 16) —^{a}) V_1 B Dn श्वपाकपुक्क(Dn_3 n_3 °ल्क)सादीना —^{c}) $B_{3\,8}$ तेभि (for तेषु) D_5 महत्सुकुलेषु जायते —^{d}) D_2 गुरुवृद्धावमानिन

24 D_1 om. 24 (cf v l 9) $D_{4,6\,7\,9}$ om. 24 (cf v l. 16) —^{a}) D_2 लोके पूज्य- (for लोकपूज्यो) —^{d}) V_1 B_{3-5} Dn_1 n_2 $D_{5,8}$ वच (for वदन्) B_1 Dn_3 प्रश्रितो मधुरस्वन (Dn_3 °र)

25 D_1 om 25 (cf v l 9) $D_{4\,6\,7\,9}$ om 25 (cf v l 16) —^{d}) D_2 सम (for सदा)

26 D_1 om 26 (cf v l 9) $D_{4\,6\,7\,9}$ om. 26 (cf v l 16) —^{c}) $D_{5\,8}$ यथार्हं —^{d}) D_5 यत्नेन (for अर्चयन्) V_1 $B_{4\,6}$ Dn_1 n_2 D_8 अव (for उप) B_{1-8} अर्चयन्नवतिष्ठते

27 D_1 om. 27 (cf. v l 9) $D_{4\,6\,7\,9}$ om 27 (cf v l 16) —^{b}) D_2 शुभं (for गुरुं) —^{c}) D_5 अतिथिप्रेक्षणपरस्

28 D_1 om 28 (cf. v l. 9) $D_{4\,6\,7\,9}$ om. 26

C. 13 6710
B 13 145 28
K. subst.
H subst.

एवंभूतो नरो देवि स्वर्गतिं प्रतिपद्यते ।
ततो मानुषतां प्राप्य विशिष्टकुलजो भवेत् ॥ २८
तत्रासौ विपुलैर्भोगैः सर्वरत्नसमायुतः ।
यथार्हदाता चार्हेषु धर्मचर्यापरो भवेत् ॥ २९
संमतः सर्वभूतानां सर्वलोकनमस्कृतः ।
स्वकर्मफलमाप्नोति स्वयमेव नरः सदा ॥ ३०
उदात्तकुलजातीय उदात्ताभिजनः सदा ।
एष धर्मो मया प्रोक्तो विधात्रा स्वयमीरितः ॥ ३१
यस्तु रौद्रसमाचारः सर्वसत्त्वभयंकरः ।
हस्ताभ्यां यदि वा पद्भ्यां रज्ज्वा दण्डेन वा पुनः ॥ ३२
लोष्टैः स्तम्भैरुपायैर्वा जन्तून्बाधति शोभने ।
हिंसार्थं निकृतिप्रज्ञः प्रोद्वेजयति चैव ह ॥ ३३
उपक्रामति जन्तूंश्च उद्वेगजननः सदा ।
एवंशीलसमाचारो निरयं प्रतिपद्यते ॥ ३४
स चेन्मानुषतां गच्छेद्यदि कालस्य पर्ययात् ।
बह्वाबाधपरिक्लिष्टे सोऽधमे जायते कुले ॥ ३५
लोकद्वेष्योऽधमः पुंसां स्वयं कर्मकृतैः फलैः ।
एष देवि मनुष्येषु बोद्धव्यो ज्ञातिबन्धुषु ॥ ३६
अपरः सर्वभूतानि दयावाननुपश्यति ।
मैत्रदृष्टिः पितृसमो निर्वैरो नियतेन्द्रियः ॥ ३७
नोद्वेजयति भूतानि न विहिंसयते तथा ।
हस्तपादैः सुनियतैर्विश्वास्यः सर्वजन्तुषु ॥ ३८
न रज्ज्वा न च दण्डेन न लोष्टैर्नायुधेन च ।
उद्वेजयति भूतानि श्लक्ष्णकर्मा दयापरः ॥ ३९
एवंशीलसमाचारः स्वर्गे समुपजायते ।
तत्रासौ भवने दिव्ये मुदा वसति देववत् ॥ ४०

(cf. v l 16) —[b]) D2 भुवन (for स्वर्गतिं) —[c]) B3 8 मनुष्यता (for मानुषतां) —[d]) D5 कुलगो (for °जो)

29 D1 om 29 (cf. v. l 9) D4, 6 7 9 om. 29 (cf. v. l 16) —[a]) D2 [अ]पि (for [अ]सौ) —[b]) B1 °समाचित.; B3 °युतं (for °युत) —[c]) B5 यथार्थ (for °र्ह°)

30 D1 om 30 (cf. v l 9) D4 6 7 9 om 30 (cf v l 16) —[a]) D2 स मत सर्वजन्तूना

31 D1 om. 31 (cf. v l 9). D4, 6 7 9 om 31 (cf. v l. 16). D2 om (hapl.) 31[ab] —[c]) B4 5 यदा तु, Dn3 तदा तु (for उदात्त)

32 D1 om. up to सर्वसत्त्व (in 32[b]) (cf v l 9) D4 6 7 9 om 32 (cf. v l. 16) —[a]) D2 पाप (for रौद्र) —[b]) V1 D2 भूत (for सत्त्व)

33 D4 6 7 9 om 33 (cf. v l 16) —[a]) D2 आयुधैर् (for उपायैर्) —[b]) D5 om from न्बाधति up to निरयं (in 34[d]) B6 धावति (for बाधति) —D2 om 33[c]–34[d] —[d]) D8 हि (for ह)

34 D4 6 7 9 om 34 (cf v l 16) D2 om 34, D5 om. up to निरयं (in 34[d]) (for both, cf v l 33) —[b]) D1 तदुद्वेगकर सदा.

35 D4 6 7 9 om 35 (cf v l 16) —[a]) D1 धे (for चेन्) B3 मानुष्यता (for °पतां) V1 B1 2 4 5 Dn D5 8 स वै मनुष्यता गच्छेद्. —[c]) D2 बह्वाबाधापरिक्लिष्ट, D5 बहुबाधासमायुक्ते —[d]) V1 B Dn2 D6 8 कुले जायति सोधमे, Dn3 जायते सोधमे कुले

36 [a]) B3 लोके द्वेष्यो, D1 लोकद्विष्टो (for °द्वेष्यो) —[b]) V1 B1 4 5 Dn D5 °फलैः कृतैः (for °कृतैः फलैः) —[c]) D2 एतदेव; D4–9 एवविधो (for एष देवि) —[d]) D1 2 6–9 बोद्धव्यो ज्ञानबुद्धिभि (D1 2 °षु)

37 [a]) D5 अथ वा (for अपर)

38 [b]) V1 D8 वा (D8 च) चोद्विजते, B Dn3 विहेठयते, Dn1 n2 विहेठ°, D2 विवेद°, D4–7 9 च बोध°, Bom ed विघात° (for विहिंस°) —[c]) D5–9 नियमितैर् (for सुनियतैर्).

39 D4 6 7 9 om 39 —[b]) B1 3 लोष्टैर् (for लोष्टैर्) D1, 2 om न —[d]) B1 D1 शुक्ल, B2 (marg as in text) शुद्ध (for श्लक्ष्ण)

40 [a]) D1 2 सशीलसमुदाचार —D5 om (hapl ?) 40[c]–41[d] D8 om (hapl) 40[c]–41[b] —[c]) D6 7 9 पुण्ये (for दिव्ये) D4 तत्रासौ शोभने पुण्ये —[d]) B1 सदा, D4 6 7 9 उमे (for मुदा).

स चेत्कर्मक्षयान्मर्त्यो मनुष्येषूपजायते ।
अल्पाबाधो निरीतीकः स जातः सुखमेधते ॥ ४१
सुखभागी निरायासो निरुद्वेगः सदा नरः ।
एष देवि सतां मार्गो बाधा यत्र न विद्यते ॥ ४२

उमोवाच ।

इमे मनुष्या दृश्यन्ते ऊहापोहविशारदाः ।
ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः प्रज्ञावन्तोऽर्थकोविदाः ।
दुष्प्रज्ञाश्चापरे देव ज्ञानविज्ञानवर्जिताः ॥ ४३
केन कर्मविपाकेन प्रज्ञावान्पुरुषो भवेत् ।
अल्पप्रज्ञो विरूपाक्ष कथं भवति मानवः ।
एतं मे संशयं छिन्द्धि सर्वधर्मविदां वर ॥ ४४
जात्यन्धाश्चापरे देव रोगार्ताश्चापरे तथा ।
नराः क्लीबाश्च दृश्यन्ते कारणं ब्रूहि तत्र वै ॥ ४५

महेश्वर उवाच ।

ब्राह्मणान्वेदविदुषः सिद्धान्धर्मविदस्तथा ।
परिपृच्छन्त्यहरहः कुशलाकुशलं तथा ॥ ४६
वर्जयन्त्यशुभं कर्म सेवमानाः शुभं तथा ।
लभन्ते स्वर्गतिं नित्यमिह लोके सुखं तथा ॥ ४७
स चेन्मानुषतां याति मेधावी तत्र जायते ।
श्रुतं प्रज्ञानुगं चास्य कल्याणमुपजायते ॥ ४८
परदारेषु ये मूढाश्चक्षुर्दुष्टं प्रयुञ्जते ।
तेन दुष्टस्वभावेन जात्यन्धास्ते भवन्ति ह ॥ ४९
मनसा तु प्रदुष्टेन नग्नां पश्यन्ति ये स्त्रियम् ।
रोगार्तास्ते भवन्तीह नरा दुष्कृतकर्मिणः ॥ ५०
ये तु मूढा दुराचारा वियोनौ मैथुने रताः ।
पुरुषेषु सुदुष्प्रज्ञाः क्लीबत्वमुपयान्ति ते ॥ ५१
पशूंश्च ये बन्धयन्ति ये चैव गुरुतल्पगाः ।
प्रकीर्णमैथुना ये च क्लीबा जायन्ति ते नराः ॥ ५२

उमोवाच ।

सावद्यं किं नु वै कर्म निरवद्यं तथैव च । C 13 6736 B. 13 145 54 K. subst. M subst.

41 D_5 om 41, D_3 om 41^{a} (for both, cf v l 40) —^{a}) $D_{1\ 2\ 4\ 6\ 7\ 8}$ काल (for कर्म॰) —^{b}) $D_{6\ 7\ 8}$ मानुषेषु (for मनुष्येषु) V_1 प्र (for [उ]प) —^{c}) $B_{3\ 4}$ Dn_2 अल्पयाधो Dn_1 n_2 D_4 निरातक (for निरीतीक) D_{5-8} था (D_8 व) धान्मुक्तो निरातको —^{d}) D_2 सुजात, D_4 संजात, D_{6-9} जात सन् (for स जात॰)

42 ^{b}) D_{5-9} निरुद्वेगकर॰ सदा

43 B_5 om the ref. —^{c}) D_3 चैव (for देव)

44 ^{a}) V_1 B Dn -विशेषेण (for -विपाकेन) —^{c}) $D_{1\ 2}$ अप्राज्ञो वा (for अल्पप्रज्ञो) —^{e}) $D_{1\ 2}$ एव (for एत) —^{f}) $D_{1\ 2}$ -धर्मभृता (for ॰विदां)

45 ^{b}) D_{1-9} रोगाधाश् (for रोगार्ताश्) $D_{1\ 4}$ transp [अ]परे and तथा —^{c}) $D_{1\ 2}$ मृषा (for नरा) D_{4-9} तथा क्लीबाश्च जायते

46 D_1 देवदेव, D_2 ईश्वर (for महेश्वर) —^{d}) $B_{2\ 3}$ सदा, $B_{4\ 5}$ सदा (for तथा)

47 ^{a}) V_1 B Dn D_6 वर्ज(Dn_1 ॰र्तं)मंवो (for वर्जयन्ति) —^{b}) $D_{4\ 6-9}$ सदा (for तथा) —^{d}) V_1 B_{2-5} Dn $D_{4\ 5}$ तथा सुखं (by transp), B_1 तथा शुभं

48 ^{a}) B_1 मनुष्यतां (for मानुषतां) —^{b}) D_{4-9} तेन (for तत्र) —^{c}) V_1 B Dn यस्य (for चास्य)

49 ^{a}) V_1 B Dn चापि (for मूढाश्) —^{b}) D_1 om (hapl.) from श्चक्षु up to मूढा (in 51^{a}) B_1 दृष्टु, D_8 दृष्टिं (for दुष्टं) —^{c}) D_{4-9} सदुष्ट (for दुष्टस्व-) —^{d}) D_2 च (for ते) V_1 D_2 ते; $B_{3\ 4}$ च, $B_{4\ 5}$ वै, D_{5-8} हि (for ह)

50 D_1 om 50 (cf. v l 49) —^{a}) $D_{4\ 6-9}$ सं (for तु) D_5 मनसा सप्रहृष्टेन —^{b}) D_{4-9} वै (for ये) —^{c}) D_{4-7} रोगाधास् (for रोगार्तास्) —^{d}) D_{6-9} -कर्मणा

51 D_1 om up to मूढा (in 51^{a}) (cf v l 49) —^{a}) B_8 [ऽ]पि (for तु) —^{c}) $D_{1\ 4}$ च (for सु) D_{5-9} वधूस्वसृपितृव्यानीं —^{d}) $D_{1\ 2}$ च; D_{6-9} वै (for ते)

52 ^{a}) Dn_1 n_2 वधयंते, $D_{1\ 2\ 4-9}$ घातयंति (for

C 13 6736
B. 13 145 54
K. subst.
H subst.

श्रेयः कुर्वन्नवाप्नोति मानवो देवसत्तम ॥ ५३

महेश्वर उवाच ।

श्रेयांसं मार्गमातिष्ठन्सदा यः पृच्छते द्विजान् ।
धर्मान्वेषी गुणाकाङ्क्षी स स्वर्गं समुपाश्नुते ॥ ५४
यदि मानुषतां देवि कदाचित्स निगच्छति ।
मेधावी धारणायुक्तः प्राज्ञस्तत्राभिजायते ॥ ५५
एष देवि सतां धर्मो मन्तव्यो भूतिकारकः ।
नृणां हितार्थाय तव मया वै समुदाहृतः ॥ ५६

उमोवाच ।

अपरे स्वल्पविज्ञाना धर्मविद्वेषिणो नराः ।
ब्राह्मणान्वेदविदुषो नेच्छन्ति परिसर्पितुम् ॥ ५७
व्रतवन्तो नराः केचिच्छ्रद्धादमपरायणाः ।
अव्रता भ्रष्टनियमास्तथान्ये राक्षसोपमाः ॥ ५८
यज्वानश्च तथैवान्ये निर्होमाश्च तथापरे ।
केन कर्मविपाकेन भवन्तीह वदस्व मे ॥ ५९

महेश्वर उवाच ।

आगमाल्लोकधर्माणा मर्यादाः पूर्वनिर्मिताः ।
प्रामाण्येनानुवर्तन्ते दृश्यन्ते हि दृढव्रताः ॥ ६०
अधर्मं धर्ममित्याहुर्ये च मोहवशं गताः ।
अव्रता नष्टमर्यादास्ते प्रोक्ता ब्रह्मराक्षसाः ॥ ६१
ते चेत्कालकृतोद्योगात्संभवन्तीह मानुषाः ।
निर्होमा निर्वषट्कारास्ते भवन्ति नराधमाः ॥ ६२
एष देवि मया सर्वः संशयच्छेदनाय ते ।
कुशलाकुशलो नृणां व्याख्यातो धर्मसागरः ॥ ६३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

धन्य°) —^{c}) D6 वै, D8–9 तु (for च)

54 D2 ईश्वर (for महेश्वर) —^{a}) V1 B Dn अन्विच्छन् (for आतिष्ठन्) —^{b}) V1 B1, 2 Dn पृच्छति (for °ते) D1 द्विज, D. द्विज (for द्विजान्) —^{c}) D1 2 धर्मावेक्षी (for °न्वेषी) D1–8 गुणान्वेषी (for °काङ्क्षी).

55 ^{b}) B4 5 नियच्छति (for निग°) —^{d}) Bom ed प्रायस् (for प्राज्ञस्)

56 D1 2 4 6–9 om 56^{cd} —^{cd}) Dn1 तव मुदा, Dn2 D5 मया तव (by transp) D5 [इ]दं (for वै)

57 ^{a}) Dn1 n2 अल्प (for स्वल्प) —^{b}) D4–9 नृपा (for नरा) —^{d}) D1 4–8 पृच्छितु (for सर्पितुम्)

58 ^{b}) Dn1, n2 D1 -धर्म (for दम)

59 ^{a}) D6–9 यज्विनश् —^{b}) D1–9 निर्मोहाश् (for निर्होमाश्) —^{d}) B2 3 च (for [इ]ह)

60 D2 4 6 8 9 ईश्वर (for महेश्वर) —^{a}) V1 B1 2 5 Dn1 n2 D6–9 आगमाल्लोकधर्माणा —^{b}) Bom. ed सर्व- (for पूर्व-) D1 2 मर्यादा पूर्वनिर्मिता —^{d}) V1 B Dn च (for हि) D6–8 यतव्रता (for दृढ°)

61 ^{a}) D1 2 धर्म (for धर्मम्) —^{b}) B1, 2 D1 तु (for च)

62 D1, 2 om 62^{ab} —^{a}) D6–9 -कृताद्योगाद् (for -कृतो°) —^{b}) Dn2 D6–9 मानवा (for मानुषा). D5 भवतीह च मानवा —^{c}) V1 B1 D4 5 निर्मोहा (for निर्होमा)

63 D7 om. 63 —^{a}) D8 धर्मो (for देवि) B5 धर्म (for सर्व) D1–6 9 एष धर्मो मया देवि —^{c}) D1 8 9 कुशलाकुशले नृणा —^{d}) D1–6 8 9 संग्रह (for -सागर)

Colophon. — *Parvan name* B1–4 Dn2 D1 शांति. — *Sub parvan* V1 B1–3 5 D1 2 5 6 9 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 3 4 D1 2 5 7 8 उमामहेश्वरसंवाद. — *Adhy no* (figures, words or both) V1 143, Dn1 142 — *Śloka no* Dn1 n2 64, D4 42

१३४

महेश्वर उवाच ।

परावरज्ञे धर्मज्ञे तपोवननिवासिनि ।
साध्वि सुभ्रु सुकेशान्ते हिमवत्पर्वतात्मजे ॥ १
दक्षे शमदमोपेते निर्ममे धर्मचारिणि ।
पृच्छामि त्वां वरारोहे पृष्टा वद ममेप्सितम् ॥ २
सावित्री ब्रह्मणः साध्वी कौशिकस्य शची सती ।
मार्तण्डजस्य धूमोर्णा ऋद्धिर्वैश्रवणस्य च ॥ ३
वरुणस्य तथा गौरी सूर्यस्य च सुवर्चला ।
रोहिणी शशिनः साध्वी स्वाहा चैव विभावसोः ॥ ४
अदितिः कश्यपस्याथ सर्वास्ताः पतिदेवताः ।
पृष्टाश्चोपासिताश्चैव तास्त्वया देवि नित्यशः ॥ ५
तेन त्वां परिपृच्छामि धर्मज्ञे धर्मवादिनि ।
स्त्रीधर्मं श्रोतुमिच्छामि त्वयोदाहृतमादितः ॥ ६
सहधर्मचरी मे त्वं समशीला समव्रता ।
समानसारवीर्या च तपस्तीव्रं कृतं च ते ।
त्वया ह्युक्तो विशेषेण प्रमाणत्वमुपैष्यति ॥ ७
स्त्रियश्चैव विशेषेण स्त्रीजनस्य गतिः सदा ।
गौर्गां गच्छति सुश्रोणि लोकेष्वेषा स्थितिः सदा ॥ ८
मम चार्धं शरीरस्य मम चार्धाद्विनिःसृता ।
सुरकार्यकरी च त्वं लोकसंतानकारिणी ॥ ९
तव सर्वः सुविदितः स्त्रीधर्मः शाश्वतः शुभे ।
तस्मादशेषतो ब्रूहि स्त्रीधर्मं विस्तरेण मे ॥ १०

उमोवाच ।

भगवन्सर्वभूतेश भूतभव्यभवोद्भव । C. 13 6759 B 13 146 13 K subst. H subst.

134

☞ This adhy is missing in D3 (cf. v 1 13 82 37)

1 Before the ref, Dn3 ins

628* नारद उवाच ।

एवमुक्त्वा महादेव श्रोतुकाम स्वयं प्रभु ।
अनुकूला प्रिया भार्यां पार्श्वस्था सममापत ।

— D4 ईश्वर (for महेश्वर) — a) B1 (marg) 4 परा परज्ञे धर्मज्ञे

2 a) D1 2 दक्षे दमशमोपेते — d) D1 चेद (for वद)

3 c) B1 5 Dn3 D1 मार्तंडस्य च धूमोर्णा Dn n3 D6 7 9 मार्तंडेयस्य धू°, D2 4 5 8 मार्कंडेयस्य धू° — d) D8 सिद्धिर्, D3 सिद्धा (for ऋद्धिर्)

4 b) Dn3 D1 5 सुवर्चसा (for °ला)

5 c) D1 7 दृष्टाश्, D1–6 8 9 दृष्टाश् (for पृष्टाश्) — d) D5 स्त्रियो (for त्वया)

6 d) D1 4–9 आत्मन (for आदित) D2 त्वयो-दाहृतमानस •

7 a) V1 B Dn स(V1 Dn2 स्व)धर्मचारिणी मे त्व• — c) D1–9 -शील (for सार) — d) D6 च ते कृतं (for कृत च ते) — e) D1 2 ह्युक (for ह्युक्तो) — After 7e, V1 B Dn ins

629* गुणवान्स भविष्यति ।
लोके चैव तथा देवि

[(L 1) Dn2 स- (for स) —(L 2) Dn1 n3 त्वया (for तया)]

8 a) D5–9 [ष्ट्]व (for [ष्ट्]व) — b) V1 B Dn D8 परा (for सदा) — D2 om (hapl) 8cd — c) Dn1 n2 D4 6–9 गौर्या (for गौर्गां) — d) D 7 लोके च (for लोकेषु) V1 B Dn D2 4 8 गति (for स्थिति)

9 D5 om 9–10 — b) V1 B2 4 5 Dn तव चार्धेन निर्मित, B1 3 मम चार्धेन निर्मिता — c) D4 -कार्यकरा, D8 9 °चरी (for °करी)

10 D5 om 10 (cf v 1 9). — a) D4 धर्म (for सर्व) D1 2 तु (for सु) D8–9 तव धर्म सुविहित — b) B3 शुभ — d) V1 B Dn D1, 9 स्व (for स्त्री) B1 वै (for मे)

11 b) D1–6 8 9 सर्वभव्य-, D7 सर्वभूत (for भूत-

C 13 6759
B 13 146 13
K subst
M subst.

त्वत्प्रभावादियं देव वाक्चैव प्रतिभाति मे ॥ ११
इमास्तु नद्यो देवेश सर्वतीर्थोदकैर्युताः ।
उपस्पर्शनहेतोस्त्वा समीपस्था उपासते ॥ १२
एताभिः सह संमन्त्र्य प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
प्रभवन्योऽनहंवादी स वै पुरुष उच्यते ॥ १३
स्त्री च भूतेश सततं स्त्रियमेवानुधावति ।
मया संमानिताश्चैव भविष्यन्ति सरिद्वराः ॥ १४
एषा सरस्वती पुण्या नदीनामुत्तमा नदी ।
प्रथमा सर्वसरितां नदी सागरगामिनी ॥ १५
विपाशा च वितस्ता च चन्द्रभागा इरावती ।
शतद्रुर्देविका सिन्धुः कौशिकी गोमती तथा ॥ १६
तथा देवनदी चेयं सर्वतीर्थाभिसंवृता ।
गगनाद्गां गता देवी गङ्गा सर्वसरिद्वरा ॥ १७
इत्युक्त्वा देवदेवस्य पत्नी धर्मभृतां वरा ।
स्मितपूर्वमिवाभाष्य सर्वास्ताः सरितस्तदा ॥ १८
अपृच्छद्देवमहिषी स्त्रीधर्मं धर्मवत्सला ।
स्त्रीधर्मकुशलास्ता वै गङ्गाद्याः सरितां वराः ॥ १९
अयं भगवता दत्तः प्रश्नः स्त्रीधर्मसंश्रितः ।
तं तु संमन्त्र्य युष्माभिर्वक्तुमिच्छामि शंकरे ॥ २०
न चैकसाध्यं पश्यामि विज्ञानं भुवि कस्यचित् ।
दिवि वा सागरगमास्तेन वो मानयाम्यहम् ॥ २१

भीष्म उवाच ।

एवं सर्वाः सरिच्छ्रेष्ठाः पृष्टाः पुण्यतमाः शिवाः ।
ततो देवनदी गङ्गा नियुक्ता प्रतिपूज्य ताम् ॥ २२
बह्वीभिर्बुद्धिभिः स्फीता स्त्रीधर्मज्ञा शुचिस्मिता ।
शैलराजसुतां देवीं पुण्या पापापहां शिवाम् ॥ २३
बुद्ध्या विनयसंपन्ना सर्वज्ञानविशारदा ।
सस्मितं बहुबुद्ध्याढ्या गङ्गा वचनमब्रवीत् ॥ २४
धन्याः स्मोऽनुगृहीताः स्मो देवि धर्मपरायणा ।
या त्वं सर्वजगन्मान्या नदीर्मानयसेऽनघे ॥ २५

भव्य). V1 B Dn1 n8 D2 -भवोत्तम (for °न्नव) — d) V1 चैव ; D2 नैव ; D4–7 वै न (for चैव)

12 b) V1 शुभा ; D1 2 स्थिता , D4–9 तथा (for युता) — d) V1 B Dn उपयांति समीपत ; D4–9 उपासति (D4 °ते) समीपत

13 c) B6 D6 7 9 भगवन् (for प्रभवन्)

14 V1 reads 14ab twice. — c) B1 Dn3 [ए]ता (for [ए]व)

15 b) D1 विभो, D2 प्रभो (for नदी)

16 a) D4–9 वितस्ता च विपाशा च — d) V1 B Dn D2 9 गौतमी (for गोमती)

17 b) B4 5 Dn3 n8 D2 -संभृता D7 -सस्रुता (for -संवृता) — d) D4 5 तस्माद्गगा (for गङ्गा सर्व-)

18 D4 om (hapl) 18–19 — c) V1 B2–5 Dn अथ (for इव) — d) V1 B1 4 5 Dn1 n2 D6–9 तथा (for तदा)

19 D4 om 19 (of v 1 18). — d) Dn1, n2 गंगाद्या. सरितस्तथा.

20 Before 20, some MSS ins उमोवाच — ab) V1 B Dn प्रश्नो दत्त (by transp), Bom. ed प्रोक्त प्रश्न· Dn3 संचित , D4 -संमत , D6–9 सहित· (for संश्रित) — c) D5 ननु (for त तु) — d) D4–9 शंकरं (for °रे)

21 b) Dn3 किंचन (for कस्यचित्) — d) D1 वर· यामि (for मान°) D4 5 तेन चोपनयाम्यहं

22 V1 B Dn D4–9 om the ref. — b) D1 2 पुण्या (for पृष्टा) — d) B3 पृच्छ, B4 5 -गृह्य (for -पूज्य) Bom ed च (for ताम्)

23 a) D6 9 युक्ता (for स्फीता) — d) D1 शुभां (for शिवाम्) V1 B2 4 5 Dn पुण्या पा(Dn3 °ण्यपा)· पभयापहा ; B1 8 पुण्या पापभयापहा, D1 2 पुण्या पापापहारिणी

24 a) B2 नियम (for विनय-). B1 -संपन्नां — b) V1 B2–5 Dn धर्म- (for -ज्ञान) B1 सर्वधर्मविशारदा· — c) D5 सर्वं (for बहु) D2 -पुण्यौघा, D8 पुण्याढ्या (for -बुद्ध्याढ्या)

25 Before 25, B3 D1, 2 ins. गङ्गोवाच. — a) V1

प्रभवन्पृच्छते यो हि संमानयति वा पुनः ।
नूनं जनमदुष्टात्मा पण्डिताख्यां स गच्छति ॥ २६
ज्ञानविज्ञानसंपन्नानूहापोहविशारदान् ।
प्रवक्तृन्पृच्छते योऽन्यान्स वै ना पदमर्च्छति ॥ २७
अन्यथा बहुबुद्ध्याढ्यो वाक्यं वदति संसदि ।
अन्यथैव ह्यहंमानी दुर्बलं वदते वचः ॥ २८
दिव्यज्ञाने दिवि श्रेष्ठे दिव्यपुण्ये सदोत्थिते ।
त्वमेवार्हसि नो देवि स्त्रीधर्ममनुशासितुम् ॥ २९

भीष्म उवाच ।

ततः साराधिता देवी गङ्गया बहुभिर्गुणैः ।
प्राह सर्वमशेषेण स्त्रीधर्मं सुरसुन्दरी ॥ ३०
स्त्रीधर्मो मां प्रति यथा प्रतिभाति यथाविधि ।
तमहं कीर्तयिष्यामि तथैव प्रथितो भवेत् ॥ ३१
स्त्रीधर्मः पूर्व एवायं विवाहे बन्धुभिः कृतः ।
सहधर्मचरी भर्तुर्भवत्यग्निसमीपतः ॥ ३२
सुस्वभावा सुवचना सुवृत्ता सुखदर्शना ।
अनन्यचित्ता सुमुखी भर्तुः सा धर्मचारिणी ॥ ३३
सा भवेद्धर्मपरमा सा भवेद्धर्मभागिनी ।
देववत्सततं साध्वी या भर्तारं प्रपश्यति ॥ ३४
शुश्रूषां परिचारं च देववद्या करोति च ।
नान्यभावा ह्यविमनाः सुव्रता सुखदर्शना ॥ ३५
पुत्रवक्त्रमिवाभीक्ष्णं भर्तुर्वदनमीक्षते । C. 13 6731 B 13 146 88 K subst M subst

B Dn धन्यास्म्यनुगृहीतास्मि — b) V1 B1 3 4 5 Dn -परायणे — c) B8 जगन्मातर्, D4–9 °न्मावा (for °न्मान्या)

26 a) B1 4 5 भगवन् D4–9 प्रभाव (for प्रभवन्) — c) Dn2 नूनममत्यधर्मात्मा, D1 न्यून जनमदृष्टात्मा, D4 5 8 नूनं जन्मनि तृप्तात्मा (D5 तृप्तात्वे: D8 दुष्टात्मा), D6 7 9 न्यून जन्मनि तृप्तात्मा — d) B8 गमिष्यति (for स गच्छति)

27 D4 om. (hapl) 27 — c) B8 प्रवक्तु, D5 प्रभव; D7–9 प्रब्रुवन् (for प्रवक्तृन्) — d) B1 Dn2 D5 7 8 ऋच्छति; Dn1 इच्छति (for मर्च्छति)

28 b) D5 सर्ववित् (for संसदि) — c) V1 B Dn [अ]हवादी (for °मानी)

29 a) B5 विधिश्रेष्ठे, D2 5 दिव्यपुण्ये (for दिवि श्रेष्ठे) D8 9 दिव्यज्ञानोऽधिश्रेष्ठे — b) V1 B1 Dn1 n8 सह (for सदा) B2–5 D2 8 दिव्यश्रेष्ठे महोत्थिते, Dn2 दिव्यै पुण्यै सहो° — d) B2 4 Dn1 n8 स्त्रीधर्मान् B1 3 5 Dn2 D4–9 स्त्रीधर्माननुभाषितुं, D1 2 स्त्रीधर्मं सुरसुंदरी (=30d)

30 V1 B Dn om the ref. — a) Dn1 सराधिता (for सारा°) — c) D6–9 धर्मम् (for सर्वम्)

31 Dn1 om 31 Before 31, some MSS ins उमोवाच — d) V1 B Dn D4–9 तथैव प्रथिता भव

32 a) D1 6–9 पूर्वम्, D4 सर्वम् (for पूर्वं) — d) D6–9 भवेद् (for भवति)

33 a) D1 2 ह्यविमना, D4–9 ह्यमिमता (for सुवचना) — b) D1 2 4 5 सुचित्ता (for सुवृत्ता) D6–9 सुचित्ता समदर्शना — Dn2 om 33cd 33cd = 37cd — d) D1 2 -भागिनी (for -चारिणी) — V1 B Dn8 ins after 33 Dn1 D8 after the first occurrenc of 34

630* दपत्योरेप वै धर्मं सहधर्मकृत शुभ ।

34 V1 repeats 34ab, and B Dn1 n8 D8 repeat and Dn2 D1 2 4–7 9 read 34-35 after 37ab — a) V1 B1 (both second time) 2 (both times) 3–5 Dn1 (all second time) n2 n8 (second time) D1 2 4–7 8 (second time) 9 या (for सा) V1 (first time) भर्तृशुश्रूषणरता — b) V1 B Dn1 (all second time) n2 n8 (second time) D1 2 4–7 8 (second time) 9 नारी धर्मं (D4 भर्तृं) समव्रता — c) B3 (second time) देव च (for देववत्) — d) D4 5 अनु- (hypermetric) (for प्र-) B Dn1 (all second time) n2 n8 (second time) D1 2 6 7 8 (second time) 9 भर्तारमनुपश्यति — After the first occurrence of 34, Dn1 D8 ins 630*

35 For the repetition in B Dn1 n8 D8 and the sequence in Dn2 D1 2 4–7 9, cf v l. 34 — a) B1 2 (both second time) 3 (both times) 4 (second time) 5 (both times) Dn2 n8 (second time) D1 2 4-7 8 (second time) 9 परिचर्यां (for °चारं) — b) D8 (second time) प्रकुर्वती (for करोति च) B Dn1 (all second time) n2 n8 (second time) D1 2 4 देवतुल्यं प्रकुर्वती; D6–7 9 °वत्ता (D7 °त्त) प्रकुर्वते (D9

C 13 6762
B 13 146 38
K subst.
M subst.

या साध्वी नियताचारा सा भवेद्धर्मचारिणी ॥ ३६
श्रुत्वा दंपतिधर्मं वै सहधर्मकृतं शुभम् ।
अनन्यचित्ता सुमुखी भर्तुः सा धर्मचारिणी ॥ ३७
परुषाण्यपि चोक्ता या दृष्टा वा क्रूरचक्षुषा ।
सुप्रसन्नमुखी भर्तुर्या नारी सा पतिव्रता ॥ ३८
न चन्द्रसूर्यौ न तरुं पुंनाम्नो या निरीक्षते ।
भर्तृवर्जं वरारोहा सा भवेद्धर्मचारिणी ॥ ३९
दरिद्रं व्याधितं दीनमध्वना परिकर्शितम् ।
पतिं पुत्रमिवोपास्ते सा नारी धर्मभागिनी ॥ ४०
या नारी प्रयता दक्षा या नारी पुत्रिणी भवेत् ।
पतिप्रिया पतिप्राणा सा नारी धर्मभागिनी ॥ ४१
शुश्रूषां परिचर्यां च करोत्यविमनाः सदा ।
सुप्रतीता विनीता च सा नारी धर्मभागिनी ॥ ४२
न कामेषु न भोगेषु नैश्वर्ये न सुखे तथा ।
स्पृहा यस्या यथा पत्यौ सा नारी धर्मभागिनी ॥ ४३
कल्योत्थानरता नित्यं गुरुशुश्रूषणे रता ।
सुसंमृष्टक्षया चैव गोशकृत्कृतलेपना ॥ ४४
अग्निकार्यपरा नित्यं सदा पुष्पबलिप्रदा ।
देवतातिथिभृत्यानां निरुप्य पतिना सह ॥ ४५
शेषान्नमुपभुञ्जाना यथान्यायं यथाविधि ।
तुष्टपुष्टजना नित्यं नारी धर्मेण युज्यते ॥ ४६
श्वश्रूश्वशुरयोः पादौ तोषयन्ती गुणान्विता ।
मातापितृपरा नित्यं या नारी सा तपोधना ॥ ४७
ब्राह्मणान्दुर्बलानाथान्दीनान्धकृपणांस्तथा ।

°ती). —^{c}) B Dn_{1} (all second time) n_{2} n_{3} (second time) $D_{1, 2, 4-7, 8}$ (second time) $_{9}$ वश्या($B_{1, 2, 4, 5}$ °श्य)भावेन सुमना —^{d}) $D_{1, 2, 4-7, 8}$ (second time) $_{9}$ सुव्रता सुमहाहिता

36 ^{b}) B_{1} D_{2} ईक्षती (for ईक्षते) D_{1} भर्तृवचन-मीक्षती (sic) —^{c}) Dn_{1} D_{4-9} या साध्वी नियता नित्य (Dn_{1} °ताहारा) —^{d}) D_{4-9} भर्तुः सा (for सा भवेद्)

37 ^{b}) Dn_{1} n_{3} $D_{2, 4, 5}$ सहधर्मं B_{4} भृत (for कृत) —After 37^{ab}, V_{1} repeats 34^{ab}, and B Dn_{1} n_{3} D_{3} repeat and $D_{1, 2, 4-7, 9}$ read 34–35 V_{1} om 37^{c}–38^{d} 37^{cd} = 33^{cd} —^{d}) Dn_{2} सा नारी (for भर्तुः सा) $D_{1, 2}$ भागिनी (for -चारिणी)

38 V_{1} om 38 (cf. v l 37) —^{b}) B_{1} Dn_{2} n_{3} क्रुद्धेन, B_{2-5} Dn_{1} D_{2} दुष्टेन (for वा क्रूर). D_{5-9} दृश्यते मनसा सह —^{c}) $D_{4, 8, 9}$ मुखा (for -मुखी)

39 ^{a}) $D_{2, 4-9}$ तरूऩ् (for तरुं) —^{b}) V_{1} B Dn D_{3} पुनाम्ना D_{6} निरीक्ष्यति, $D_{8, 9}$ °क्षति (for °क्षते) $D_{4, 5}$ पुनाम्ना या निरीक्ष्यति —^{c}) Dn_{2} भर्तृपूज्या (for °वर्जं) —^{d}) V_{1} Dn $D_{1, 2, 4-9}$ भागिनी (for -चारिणी)

40 ^{b}) Some MSS -कर्शितं —^{d}) D_{4-9} -चारिणी (for भागिनी)

41 B_{3} om (hapl) 41 —^{c}) $D_{1, 4-9}$ -व्रता (for -प्रिया) —^{d}) D_{4-9} -चारिणी (for भागिनी).

42 D_{1} om (hapl) 42–43 —^{b}) Dn_{1} D_{9} तदा (for सदा) —^{c}) D_{4-9} श्व(D_{5} श्च)विमना (for विनीता च) —^{d}) D_{4-7} -चारिणी (for भागिनी)

43 D_{1} om 43 (cf v. l 42) —^{c}) D_{4-9} भर्तुं (for पत्यौ) —^{d}) $D_{4, 5, 7}$ चारिणी (for भागिनी)

44 ^{a}) $D_{1, 7}$ कालोत्थान B_{5} Dn_{1} n_{2} रतिर्, D_{4-9} :परा (for रता) —^{b}) V_{1} B Dn गृह (for गुरु) —^{c}) D_{5} गृहा (for क्षया) ❀ Cn सुसम्मृष्ट-क्षया शोधितगृहा । ❀

45 ^{a}) $D_{4, 5}$ -करी (for -परा) —^{b}) B_{1} बलि-प्रिया (for °प्रदा) —^{c}) D_{4-9} -भूताना (for -भृत्याना) —^{d}) V_{1} $B_{1, 3-5}$ Dn निर्वाप्य (for निरुप्य) D_{1} बलिना (for पतिना)

46 ^{a}) B_{1-4} Dn_{2} n_{3} D_{3} युजाना (for -भुञ्जाना) $D_{4, 5}$ शेषान्नामृतभुंजाना (sic) —^{c}) $D_{6, 7, 9}$ पुष्ट-, D_{8} हृष्ट (for तुष्ट) D_{1} भृत्य (for -पुष्ट-) —D_{2} om (hapl) 46^{d}–47^{c}

47 D_{2} om 47^{abc} (cf v l 46) —^{a}) V_{1} B Dn D_{4-9} पादांस (for पादौ) —^{b}) D_{6} जोषयंती (for तोष°) D_{1} पतिव्रता, $D_{4, 5, 7-9}$ यतव्रता (for गुणान्विता) —^{d}) $D_{4, 5, 7-9}$ पतिव्रता (for तपोधना)

48 ^{d}) D_{4} या (for सा)

49 ^{a}) $D_{5, 8}$ नारी (for नित्य) —^{b}) D_{5} दुस्तर (for दुश्चर) ❀ Cn लघुसत्त्वया शीघ्रमर्यादावबोधिन्या

विमर्त्यनेन या नारी सा पतिव्रतभागिनी ॥ ४८
व्रतं चरति या नित्यं दुश्चरं लघुसत्त्वया ।
पतिचित्ता पतिहिता सा पतिव्रतभागिनी ॥ ४९
पुण्यमेतत्तपश्चैव स्वर्गश्चैष सनातनः ।
या नारी भर्तृपरमा भवेद्भर्तृव्रता शिवा ॥ ५०
पतिर्हि देवो नारीणां पतिर्बन्धुः पतिर्गतिः ।
पत्या समा गतिर्नास्ति दैवतं वा यथा पतिः ॥ ५१
पतिप्रसादः स्वर्गो वा तुल्यो नार्या न वा भवेत् ।
अहं स्वर्गं न हीच्छेयं त्वय्यप्रीते महेश्वर ॥ ५२
यद्यकार्यमधर्मं वा यदि वा प्राणनाशनम् ।
पतिर्ब्रूयाद्दरिद्रो वा व्याधितो वा कथंचन ॥ ५३
आपन्नो रिपुसंस्थो वा ब्रह्मशापार्दितोऽपि वा ।
आपद्धर्माननुप्रेक्ष्य तत्कार्यमविशङ्कया ॥ ५४
एष देव मया प्रोक्तः स्त्रीधर्मो वचनात्तव ।
या त्वेवंभाविनी नारी सा भवेद्धर्मभागिनी ॥ ५५

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स तु देवेशः प्रतिपूज्य गिरेः सुताम् ।
लोकान्विसर्जयामास सर्वैरनुचरैः सह ॥ ५६
ततो ययुर्भूतगणाः सरितश्च यथागतम् ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव प्रणम्य शिरसा भवम् ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

१३५

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा धर्मानशेषेण पावनानि च सर्वशः ।
युधिष्ठिरः शांतनवं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १
किमेकं दैवतं लोके किं वाप्येकं परायणम् । C 13 6937 B 13 149 2 K 13 254 2 M 13 140 2

शुश्रूषा । ❀ —^{c}) D_{1} $_{2}$ पतिपरा (for °हिता) D_{4} $_{6}$ $_{7-9}$ पतिचिंतापरा सापि —^{d}) D_{4} $_{5}$ $_{7-9}$ पतिव्रतविभागिनी

50 ^{a}) D_{5} एव (for एतत्) V_{1} B Dn_{2} [ए]नद् (for [ए]व) —^{b}) D_{4-7} $_{9}$ धर्मश्च (for स्वर्गश्च) —^{d}) D_{5} $_{8}$ $_{9}$ भर्तृपरा (for °व्रता) V_{1} B Dn सती (for शिवा)

51 ^{c}) D_{4-9} गति समा (by transp)

52 ^{a}) D_{4-9} ०प्रसादाद् (for °द) —^{d}) Dn_{2} D_{4} महेश्वरे D_{8} $_{9}$ मय प्रीते महेश्वरे

53 ^{a}) B_{1} यत्र (for यदि) D_{2} $_{4-9}$ यदि कार्यमकार्यं वा —^{c}) D_{6} भूयो (for ब्रूयाद्) —^{d}) B_{1} कदाचन (for कथंचन)

55 ^{a}) D_{6-7} $_{9}$ एव (for देव) —^{b}) D_{1} $_{2}$ स्त्रीधर्मो वदतां वर —^{d}) V_{1} B Dn पतिव्रत (for भवेद्धर्म)

56 B_{2} $_{3}$ नारद, D_{1-9} om. (for भीष्म) —^{b}) B_{1-4} Dn_{2} प्रतिगृह्य (for °पूज्य) —^{d}) V_{1} B Dn भूतान् (for सह)

Colophon — *Parvan name* B_{1-3} D_{1} शांतिपर्व *Sub-parvan* V_{1} B Dn D_{1} $_{2}$ $_{6}$ दानधर्म —*Adhy name* V_{1} B_{1} $_{3}$ $_{4}$ $_{6}$ Dn D_{1} $_{2}$ उमामहेश्वरसंवाद, D_{4-9} उमामहेश्वरसंवादे स्त्रीधर्म —*Adhy no* (figures, words or both) V_{1} 144, Dn_{1} 143 —*Śloka no* Dn_{1} 61, Dn_{2} 58 —After this adhy, V_{1} B Dn D_{1} $_{2}$ $_{4-9}$ ins a passage given in App I (No 16), while D_{10} S ins a passage given in App I (No 17) followed by adhy 151

135

☞ This adhy is missing in D_{3} (cf v l 13 82 37)

B_{1} $_{6}$ ins before the ref. V_{1} B_{3-4} Dn_{1} $D_{4.10}$ T G after the ref

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
ॐ नमः सर्वलोकगुरवे ।
ॐ नमः सर्वलोकपित्रे ।
ॐ नमः सर्वलोकपितामहाय ।

C. 13 6937 B 13 149 2 K 13 254 2 M 13. 140 2 स्तुवन्तः कं कमर्चन्तः प्राप्नुयुर्मानवाः शुभम् ॥ २
को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः ।
किं जपन्मुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबन्धनात् ॥ ३

भीष्म उवाच ।

जगत्प्रभुं देवदेवमनन्तं पुरुषोत्तमम् ।
स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः ॥ ४
तमेव चार्चयन्नित्यं भक्त्या पुरुषमव्ययम् ।
ध्यायन्स्तुवन्नमस्यंश्च यजमानस्तमेव च ॥ ५
अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् ।
लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥ ६
ब्रह्मण्यं सर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्तिवर्धनम् ।
लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवोद्भवम् ॥ ७
एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।
यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चेन्नरः सदा ॥ ८
परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः ।
परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणम् ॥ ९
पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता ॥ १०

ॐ नम सर्वलोकप्रपितामहाय ।
ॐ नम सर्वलोकप्रधानाय ।
ॐ नम सर्वलोकविशिष्टाय ।
ॐ नम सर्वलोकनमस्कृताय ।
ॐ नम सर्वलोकेश्वराय ।
ॐ नम सर्वलोकसुखाय ।
ॐ नम सर्वलोकसुखप्रदाय ।
ॐ नम॰ सर्वलोककर्त्रे ।
ॐ नम सर्वलोकहर्त्रे ।
ॐ नम सर्वलोकभर्त्रे ।
ॐ नम सर्वलोकनिधये ।
ॐ नम सर्वलोकहिताय ।
ॐ नम सर्वलोकहितकराय ।
ॐ नम सर्वलोकोद्भवाय ।
ॐ नम सर्वलोकोद्भवकराय ।
ॐ नमो विष्णवे प्रभविष्णवे नम॰

[Before नम , MSS promiscuously ins ॐ. Insertions or omissions of ॐ are, therefore, ignored — V_1 om lines 3 5, 8, 10, 13, 14 and 17–19 After line 16, V_1 reads सर्वलोकोत्तमाय । सर्वलोकोत्तमकराय । — B_1 Dn_1 om lines 3, 5, 7, 8, 10, 13, 14 and 17 — B_3 om lines 8 and 11, and transp lines 13 and 14 — B_4 om lines 19 and 20, and transp lines 7 and 8 and 13 and 14 — B_5 om. lines 13 and 19, and transp lines 7 and 8 — D_4 om lines 3, 5, 8, 10, 13, 14, 17 and 18 — D_{10} om lines 1, 8, 10 and 19, reads line 7 after line 9, and transp lines 13 and 14 —T_1 om lines 5, 7, 8, 13–15 and 17–19, and reads line 6 followed by line 16 after line 9 After line 1, T_1 G read ॐ नमो भगवते पुरुषोत्तमाय । — G_1 om lines 8, 10, 16 and 18, reads line 7 after line 9, and transp lines 13 and 14 — G_2 om lines 5, 8, 10, 17 and 18, reads line 7 after line 9, and reads after 16 नम॰ सर्वलोकहितकारणाय । — G_3 om lines 8, 10, 13, 17 and 18, reads नम सर्वहितकराय । after line 16, and reads line 20 twice — G_4 om lines 8, 10, 17 and 18, transp lines 13 and 14, and reads as in G_2 after line 16]

1 ^{a}) $T_{1\cdot 3}$ G_2 धर्माणि (for धर्मान्) D_5 विशेषेण (for अशे॰) —^{d}) T_1 [अ]प्यभापत (for [अ]प्य॰)

2 M_4 om 2 —^{c}) V_1 B Dn_2 n_3 क स्तुवत (by transp)

3 ^{b}) D_1 भवता (for ॰त) B_5 धर्मोधिकतमो मत —^{c}) D_1 किं जपन्पुरुषो मुच्येज्

4 D_1 om. 4^d.

5 ^{a}) V_1 $B_{1\cdot 2\cdot 4}$ Dn_3 [अ]भ्यर्चयन्, D_9 चार्चयेन् (for ॰यन्).

7 ^{a}) D_1 ब्रह्मण्य सर्वधर्मज्ञो —^{d}) V_1 -महोचरं (for भवोद्भवम्)

8 ^{b}) D_4 [ऽ]धिकतरो; D_3 ह्येकतमो (for ऽधिक॰) —^{c}) G_4 यो (for यद्)

9 Dn_3 om (hapl) 9^a —^{d}) M_1 यत् (for य)

10 ^{a}) D_9 पवित्रेभ्योयं (for ॰त्र यो) —^{b}) Some MSS मंगळाना च मगळ —^{c}) Some MSS दैवतानां

यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे ।
यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये ॥ ११
तस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते ।
विष्णोर्नामसहस्रं मे शृणु पापभयापहम् ॥ १२
यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः ।
ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये ॥ १३

* * * *

विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभुः ।
भूतकृद्भूतभृद्भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥ १४
पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः ।
अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च ॥ १५
योगो योगविदां नेता प्रधानपुरुषेश्वरः ।
नारसिंहवपुः श्रीमान्केशवः पुरुषोत्तमः ॥ १६
सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः ।

C. 13 6953
B 13 149 17
K 13 254 19
M 13. 140 19

(for ह्रे°) Dn3 om , D1 त्रो (for च)

11 ^{c}) Some MSS प्रळय

12 ^{b}) D. G2 M3 नृपते —^{c}) D1 2 वे (for मे)

13 G3 om 13^{ab} —^{b}) D1 7 मुख्यानि च (for वि-ख्यातानि) —^{d}) D1 3 6 T1 नृपते (for भूतये)

☞ See the note on 13 17 30, which is pertinent also in the context of the following Viṣṇusahasra nāmastotra There are two sahasranāmastotras of Viṣṇu in the *Nārada Pāñcarātra*, one in IV 3 and the other in IV 8, and there is a third in the *Garuḍa-mahāpurāṇa* 15 Since the days of Śaṁkarācārya who wrote a Com (Cś) on it, the text of this stotra has remained practically unchanged The MSS and Cv, no doubt, give a few variants, but many of these are either due to scribal vagaries or are corrupt. For a study and analysis of the names in the stotra, see S M PARANJAPE, *Sāhityasaṃgraha* (in Marathi, Vol I) See also S N TADPATRIKAR, *ABORI*, Vol X, III-IV, p 330

14 Before 14, B1 ins ॐ वेदव्यासऋषि । अनुष्टुप् छन्द । श्रीकृष्णो देवता । श्रीविष्णोर्नामसहस्रपाठस्य पुरुषार्थ चतुष्टयसिद्धये विनियोग ।, B3 (before 13) 8 (before 13^{cd}) ॐ वेदव्यासऋषि । अनुष्टुप् छन्द । श्रीकृष्णपर मात्मा देवता । श्रीविष्णो सहस्रनामपाठे विनियोग ।, D5

631* विष्णोर्नामसहस्रस्य वेदव्यासो महानृषि ।
छन्दोऽनुष्टुप्तथा देवो भगवान्विश्वरूपधृक् ।

अमृतांशूद्भवो भानुरिति बीजम् । देवकीनन्दन स्रष्टेति शक्ति । शङ्खभृन्नन्दकी चक्रीति कीलकम् । शार्ङ्गधन्वा गदाधर इत्यस्त्रम् । रथाङ्गपाणिरक्षोभ्य इति कवचम् । उद्भव क्षोभणो देव इति मन्त्र । श्रीविष्णुप्रेरणया श्रीविष्णुप्रीत्यर्थं श्रीविष्णोर्दिव्यसहस्रनामस्तोत्र मन्त्रजप करिष्ये ।, D6 8 9 श्रीवेदव्यासऋषि । विश्वरूप परमात्मा देवता । अनुष्टुप् छन्द । देवकीनन्दन स्रष्टा इति शक्ति । अमृतांशूद्भवो भानुरिति बीजम् । श्रीविष्णोर्नामसहस्रस्य मोक्षार्थं (D8 मोक्षस्यार्थे, D9 मालार्थे) जपे विनियोग ।, D7 ॐ अस्य सहस्रनामस्तोत्रस्य वेदव्यासऋषि । विश्वरूप परमात्मा देवता । अनुष्टुप् छन्द । विश्व विष्णुरिति हृदयम् । देवकीनन्दन स्रष्टेति शक्ति । आत्मयोनि स्वयजात इति बीजम् । अमृतांशूद्भवो भानुरिति शिर । ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद्ब्रह्मेति शिखा । निमिषोऽनिमिष स्रग्वीति नेत्रे । सुवर्णबिन्दुरक्षोभ्य इति कवचम् । रथाङ्गपाणिरक्षोभ्य इत्यस्त्रम् । सर्वपापक्षयार्थं मोक्षाप्तये स्तवे विनियोग ।, D10 T G M1-8

632* ऋषिर्नाम्ना सहस्रस्य वेदव्यासो महामुनि ।
छन्दोऽनुष्टुप्तथा देवो भगवान्देवकीसुत ।
अमृतांशूद्भवो बीज शक्तिर्देवकीनन्दन ।
त्रिसामा हृदयं तस्य शान्त्यर्थे विनियुज्यते ।

[(L 1) D10 विष्णोर् (for ऋषिर्) T1 नाम- (for नाम्ना) D10 महानृषि —(L 4) M1-8 त्रिधामा (for त्रिसामा) D10 कीलक (for हृदय) D10 वांछितार्थे (for शान्त्यर्थे वि) M1-8 -योजयेत् (for युज्यते)]
— T1 cont

633* विष्णु जिष्णु महाविष्णुं प्रभविष्णु महेश्वरम् ।
अनेकरूपदैत्यान्त नमामि पुरुषोत्तमम् ।

—^{a}) D1 वषंकारो (for वषट्कारो) —^{c}) D1 भूतहृद् (for °भृद्)

15 ^{a}) Dn3 T2 भूतात्मा (for पू°) —^{b}) D1 2 भूताना (for मुक्ताना) —^{d}) B3 Dn1 [ऽ]क्षत्र, D1 [ऽ]क्षत्रम्, D2 [ऽ]क्षेत्रम् (for ऽक्षर)

16 D1 2 om 16^{ab} —^{a}) M4 योगवता (for °विदां) —^{b}) D1 प्रधान (for °न) — D1 2 read 16^{cd} after 21 —^{c}) B. Dn1 n2 D6 9 नरसिंह (for नार°) D1 नरसिंहगति श्रीमान

17 ^{a}) V1 सर्व सर्वं, B1 शर्वं सर्वं (by transp)

C. 13 6953 B 13 149 17 K 13 254 19 M 13 149 19 संभवो भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः ॥ १७
स्वयंभूः शंभुरादित्यः पुष्कराक्षो महास्वनः ।
अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरुत्तमः ॥ १८
अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ।
विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा स्थविष्ठः स्थविरो ध्रुवः ॥ १९
अग्राह्यः शाश्वतः कृष्णो लोहिताक्षः प्रतर्दनः ।
प्रभूतस्त्रिककुब्धाम पवित्रं मङ्गलं परम् ॥ २०
ईशानः प्राणदः प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः ।
हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः ॥ २१
ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ।
अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान् ॥ २२
सुरेशः शरणं शर्म विश्वरेताः प्रजाभवः ।
अहः संवत्सरो व्यालः प्रत्ययः सर्वदर्शनः ॥ २३
अजः सर्वेश्वरः सिद्धः सिद्धिः सर्वादिरच्युतः ।
वृषाकपिरमेयात्मा सर्वयोगविनिःसृतः ॥ २४
वसुर्वसुमनाः सत्यः समात्मा संमितः समः ।
अमोघः पुण्डरीकाक्षो वृषकर्मा वृषाकृतिः ॥ २५
रुद्रो बहुशिरा बभ्रुर्विश्वयोनिः शुचिश्रवाः ।
अमृतः शाश्वतः स्थाणुर्वरारोहो महातपाः ॥ २६
सर्वगः सर्वविद्भानुर्विष्वक्सेनो जनार्दनः ।
वेदो वेदविदव्यङ्गो वेदाङ्गो वेदवित्कविः ॥ २७
लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः ।
चतुरात्मा चतुर्व्यूहश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ॥ २८
भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिजः ।
अनघो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्वसुः ॥ २९
उपेन्द्रो वामनः प्रांशुरमोघः शुचिरूर्जितः ।
अतीन्द्रः संग्रहः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः ॥ ३०
वेद्यो वैद्यः सदायोगी वीरहा माधवो मधुः ।
अतीन्द्रियो महामायो महोत्साहो महाबलः ॥ ३१
महाबुद्धिर्महावीर्यो महाशक्तिर्महाद्युतिः ।
अनिर्देश्यवपुः श्रीमानमेयात्मा महाद्रिधृक् ॥ ३२
महेष्वासो महीभर्ता श्रीनिवासः सतां गतिः ।

$D_{1\,2}$ सम. (for शिव.) —^{d}) $D_{1\,2}$ अव्यय (for ईश्वर).

18 ^{b}) B_{8} महाशन ; B_{6} °मना , $D_{1\,2}$ महोदय (for महास्वन)

19 ^{b}) $D_{1\,2}$ महर्षभ , $D_{6\,8\,9}$ [ऽ]मरप्रभ (for °प्रभु). —^{d}) D_{9} ध्रुव (for ध्रुव)

20 ^{a}) D_{8} आग्राह्य (for अ°) —^{b}) $D_{5\,6\,9}$ T_{2} प्रमर्दन (for प्रत°) —^{c}) V_{1} $B_{1\,2\,4}$ D_{8} $T_{2\,3}$ G_{4} C_{v} प्रभूतस्त्रिककुद्धाम ($T_{2\,3}$ °द्धामा)

21 ^{b}) $D_{1\,2}$ श्रेष्ठो ज्येष्ठ (by transp) — After 21, $D_{1\,2}$ read 16^{cd}

22 ^{a}) $B_{1\,3-5}$ $D_{1\,5\,10}$ G_{2} त्रि(D_{1} त्रि)क्रमो (for °मी) V_{1} ईश्वरो विक्रमो धर्मी —^{d}) V_{1} कृतिज्ञ (for कृतज्ञ).

23 ^{d}) V_{1} प्रत्यय (for प्रत्यय) D_{2} सम (for सर्व-)

24 ^{a}) G_{4} सिन्धि (for सिद्ध°) —^{b}) Dn_{1} n_{2} सिद्ध°, D_{1} संधि (for सिद्धि) —^{d}) $D_{5\,10}$ $T_{1\,3}$ -विनि(T_{1} °नि)सृत° (for विनि सृत)

25 ^{a}) $D_{1\,2}$ सम्यक (for सत्य) —^{b}) $D_{1.2}$ संमत ; D_{4} T_{1} समित , D_{5} G_{1} स(G_{1} स)मिति (for समित) D_{8} सर्वात्मा संमत मम —^{d}) $D_{6\,9}$ वृषाकपि (for °कृति).

26 ^{a}) Dn_{2} n_{3} बहुशिरो (for °रा) —^{c}) $D_{1\,2}$ स्थानं (for स्थाणुर्)

27 ^{b}) MSS (wrongly) विश्वक्सेनो —^{d}) D_{7} क्रम°, G_{4} कपि (for कवि) D_{1} वेदवेदाङ्गविस्कवि

28 ^{a}) Dn_{1} पुराध्यक्षो (for सुरा°) —^{b}) D_{8-9} T G_{4} कृताकृति (for °कृत)

29 ^{a}) Dn_{3} D_{7} अनयो (for °घो) $D_{1\,2}$ सुनयो विनयो जेता —^{d}) $D_{1\,2}$ चक्षु (for -योनि)

30 ^{b}) $D_{1\,2}$ अमेय पतिरूर्जित

31 ^{a}) Dn_{1} वैद्यो, D_{1} वेद्य, M_{8} वेद्रो (for वेद्यो)

32 ^{c}) D_{2} धीमान् (for श्री°) —^{d}) T_{1} M_{1-3} -धृत, C_{6} -धृक (as in text) $D_{1\,2}$ अद्वयात्मा प्रधानधृत्

अनिरुद्धः सुरानन्दो गोविन्दो गोविदां पतिः ॥ ३३
मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः ।
हिरण्यनाभः सुतपाः पद्मनाभः प्रजापतिः ॥ ३४
अमृत्युः सर्वदृक्सिंहः संधाता संधिमान्स्थिरः ।
अजो दुर्मर्षणः शास्ता विश्रुतात्मा सुरारिहा ॥ ३५
गुरुर्गुरुतमो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः ।
निमिषोऽनिमिषः स्रग्वी वाचस्पतिरुदारधीः ॥ ३६
अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमान्न्यायो नेता समीरणः ।
सहस्रमूर्धा विश्वात्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ ३७
आवर्तनो निवृत्तात्मा संवृतः संप्रमर्दनः ।
अहः संवर्तको वह्निरनिलो धरणीधरः ॥ ३८
सुप्रसादः प्रसन्नात्मा विश्वधृग्विश्वभुग्विभुः ।
सत्कर्ता सत्कृतः साधुर्जह्नुर्नारायणो नरः ॥ ३९
असंख्येयोऽप्रमेयात्मा विशिष्टः शिष्टकृच्छुचिः ।
सिद्धार्थः सिद्धसंकल्पः सिद्धिदः सिद्धिसाधनः ॥ ४०
वृषाही वृषभो विष्णुर्वृषपर्वा वृषोदरः ।
वर्धनो वर्धमानश्च विविक्तः श्रुतिसागरः ॥ ४१
सुभुजो दुर्धरो वाग्मी महेन्द्रो वसुदो वसुः ।
नैकरूपो बृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः ॥ ४२
ओजस्तेजो द्युतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापनः ।
ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मन्त्रश्चन्द्रांशुर्भास्करद्युतिः ॥ ४३
अमृतांशूद्भवो भानुः शशबिन्दुः सुरेश्वरः ।
औषधं जगतः सेतुः सत्यधर्मपराक्रमः ॥ ४४
भूतभव्यभवन्नाथः पवनः पावनोऽनिलः ।
कामहा कामकृत्कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः ॥ ४५
युगादिकृद्युगावर्तो नैकमायो महाशनः ।
अदृश्यो व्यक्तरूपश्च सहस्रजिदनन्तजित् ॥ ४६
इष्टो विशिष्टः शिष्टेष्टः शिखण्डी नहुषो वृषः ।
क्रोधहा क्रोधकृत्कर्ता विश्वबाहुर्महीधरः ॥ ४७
अच्युतः प्रथितः प्राणः प्राणदो वासवानुजः ।
अपां निधिरधिष्ठानमप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ॥ ४८　C 13 6985
स्कन्दः स्कन्दधरो धुर्यो वरदो वायुवाहनः ।　B 13 149 49 K 13 254 51 M 13 140 51

---

33 [a]) D1 G2 महाभर्ता (for मही) — [c]) D1 अनुरुद्ध (for अनि°) D6 8 T सदानन्दो (for सुरा).

34 [a]) Dn2 रामनो (for द°) — [d]) D1, 2 प्रजाधर (for °पति)

35 [b]) D5 T3 स्थिर (for स्थिर) — [c]) D1 दुर्धर्षण (for दुर्म°)

36 [a]) D1 1 गुरुवरो (for °तमो) — [b]) D1, 2 सत्य (for सत्य) — [c]) D1 अनिशो (for निमिषो) — [d]) D1 वाचा प्रभुर् (for वाचस्पतिर्)

37 [b]) D1 न्यायोऽनेता (for न्यायो नेता) — [d]) T2 शतमूर्ति (for सहस्राक्ष)

38 [a]) Dn1 D8 निर्वृतात्मा (for निवृत्ता°) — [b]) B1 D1 2 प्रवर्तक, D6 8 9 प्रमर्दन (for -प्रम°) — [c]) M1 सत्स्मरो (for र्तको) — [d]) D1 2 अचलो (for अनिलो)

39 [c]) D5 8 10 T1 2 G1 2 सत्कृति (for °त) — [d]) D5 विभु (for नर)

40 [b]) D1 2 शिष्टभुक् (for °कृच्) — [d]) V1 B2 G1 सिद्ध (for सिद्धि)

41 [a]) D1 2 विषाणी (for वृषाही) — [c]) D1 2 विमुक्त (for विविक्त)

42 [a]) D1 2 दुर्भुजो (for दुर्धरो)

43 [a]) B1 D3 8 9 द्युतिकर (for °धर) D1 तेजस्तेजो द्युतिकर — [b]) D6-8 प्रकाशन (for प्रतापन) — [c]) D1 8 रुद्र (for ऋद्ध) C6 अष्टाक्षरो (for स्प°) D3 मन्त्री (for मन्त्रश्)

44 [a]) D5 (also as in text) अमृताशुद्भवो भानु — [b]) D 10 T2 8 G1 शशि (for शश-) — [d]) D1 2 सत्यकर्मा महाव्रत

45 [a]) G2 जगन्नाथ (for भव°) — [d]) D1 कामी (for काम) G2 शुभ (for प्रभु)

47 [a]) D6-9 [ऽ]वशिष्ट (for वि°) — [c]) M1 क्रोधन (for °हा) — [d]) D1 2 महाभुज (for महीधर)

48 [a]) D1 2 अजित (for अच्युत) T8 G1 प्रच्युत

C 13 6985 B 13 149 49 K 13 254 51 M 13 140.51 वासुदेवो बृहद्भानुरादिदेवः पुरंदरः ॥ ४९
अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः ।
अनुकूलः शतावर्तः पद्मी पद्मनिभेक्षणः ॥ ५०
पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् ।
महर्द्धिरृद्धो वृद्धात्मा महाक्षो गरुडध्वजः ॥ ५१
अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः ।
सर्वलक्षणलक्षण्यो लक्ष्मीवान्समितिंजयः ॥ ५२
विक्षरो रोहितो मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः ।
महीधरो महाभागो वेगवानमिताशनः ॥ ५३
उद्भवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः ।
करणं कारणं कर्ता विकर्ता गहनो गुहः ॥ ५४
व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः ।
परर्द्धिः परमः स्पष्टस्तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः ॥ ५५
रामो विरामो विरतो मार्गो नेयो नयोऽनयः ।
वीरः शक्तिमतां श्रेष्ठो धर्मो धर्मविदुत्तमः ॥ ५६
वैकुण्ठः पुरुषः प्राणः प्राणदः प्रणवः पृथुः ।
हिरण्यगर्भः शत्रुघ्नो व्याप्तो वायुरधोक्षजः ॥ ५७
ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः ।
उग्रः संवत्सरो दक्षो विश्रामो विश्वदक्षिणः ॥ ५८
विस्तारः स्थावरः स्थाणुः प्रमाणं बीजमव्ययम् ।
अर्थोऽनर्थो महाकोशो महाभोगो महाधनः ॥ ५९
अनिर्विण्णः स्थविष्ठो भूर्धर्मयूपो महामखः ।
नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः ॥ ६०
यज्ञ इज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां गतिः ।
सर्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥ ६१
सुव्रतः सुमुखः सूक्ष्मः सुघोषः सुखदः सुहृत् ।
मनोहरो जितक्रोधो वीरबाहुर्विदारणः ॥ ६२
स्वापनः स्ववशो व्यापी नैकात्मा नैककर्मकृत् ।
वत्सरो वत्सलो वत्सी रत्नगर्भो धनेश्वरः ॥ ६३
धर्मगुब्धर्मकृद्धर्मी सदसत्क्षरमक्षरम् ।

(for प्रथित) —b) D_1 प्राणात्मा (for प्राणदो) —d) D_1 अप्रतिष्ठ (for °मत्त)

49 c) $D_{1.2}$ वायुवेगो (for वासुदेवो)

51 a) $D_{1.2}$ पद्महस्तो (for °नाभो) —c) Dn_1 $D_{3\ 5}$ T_2 G_2 M_8 रुद्धो (for ऋद्धो) $D_{1\ 2\ 6}$ विश्वात्मा (for वृद्धात्मा) —d) V_1 $D_{1\ 2}$ महात्मा (for °क्षो)

52 b) G_2 हरिर्हवि (by transp)

53 a) $D_{1\ 2}$ विष्टरो (for विक्षरो) —c) B_2 (marg) महाभोगो (for °भागो)

54 c) D_2 कर्म (for कर्ता) D_4 कारणं कारण कर्ता

55 a) $D_{1\ 2}$ व्यवस्थानं (for °न) —b) $D_{1\ 2}$ संस्थान स्थानदो भव —c) $D_{1\ 6-8}$ मृष्टस्र् (for स्पष्टस्) —d) $D_{1\ 2}$ सुतोषण (for शुभेक्षण)

56 a) $B_{2\ 3}$ Dn_1 n_2 $D_{1\ 4-6\ 8\ 9}$ T_1 $G_{3\ 4}$ M_2 (*sup lin*) विरजो, D_7 °जा (for °तो) —b) D_7 ज्ञेयो (for नेयो) Cv ऽनयो नय (by transp) —d) B_1 विदांवर (for विदुत्तम)

57 b) D_1 प्राणस् (for प्रणव) —c) $D_{1\ 2}$ -वर्ण, M_4 नाभ (for -गर्भ)

58 a) Cv क्रतु (for ऋतु) —b) B_6 पितामह (for परिग्रह) —d) D_1 विश्रमो (for विश्रामो)

59 c) B_{1-4} महाकोपो —d) $D_{1\ 2}$ महाशन (for °धन) $D_{6\ 8\ 9}$ महाभूतो महानिधि

60 b) D_8 रूपो (for यूपो) D_5 महामव, T_3 °नघ (for °मख)

61 a) Dn यज्ञ ईज्यो, D_1 यज्ञेज्यश्च (for यज्ञ इज्यो) —b) B_6 सत्यं, T_3 सत्र (for सत्रं) D_1 सदा (for सतां)

62 a) T_3 G_2 सुवृत्त (for सुव्रत) —D_2 om 62[cd] —c) D_1 जितक्लेशो (for °क्रोधो) —d) D_1 विधारण (for विदा°)

63 a) Dn_1 स्वपन, D_6 स्था° (for स्वा°) V_1 स्वपनो (for स्ववशो) —c) D_4 वत्सलो वत्सरो वत्सी

64 a) D_1 धर्मगुरु, D_4 धर्मात्मा (for धर्मगुब्) T_3 धर्मकृद्धर्मगुब्धर्मी —b) V_1 अव्यय (for अक्षरम्) —c) V_1 विज्ञातात्मा, B_6 $D_{1\ 2}$ अविज्ञात (for °ज्ञाता)

अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षणः ॥ ६४
गभस्तिनेमिः सत्त्वस्थः सिंहो भूतमहेश्वरः ।
आदिदेवो महादेवो देवेशो देवभृद्गुरुः ॥ ६५
उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ।
शरीरभूतभृद्भोक्ता कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः ॥ ६६
सोमपोऽमृतपः सोमः पुरुजित्पुरुसत्तमः ।
विनयो जयः सत्यसंधो दाशार्हः सात्वतां पतिः ॥६७
जीवो विनयिता साक्षी मुकुन्दोऽमितविक्रमः ।
अम्भोनिधिरनन्तात्मा महोदधिशयोऽन्तकः ॥ ६८
अजो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः प्रमोदनः ।
आनन्दो नन्दनो नन्दः सत्यधर्मा त्रिविक्रमः ॥ ६९
महर्षिः कपिलाचार्यः कृतज्ञो मेदिनीपतिः ।
त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षो महाशृङ्गः कृतान्तकृत् ॥ ७०
महावराहो गोविन्दः सुषेणः कनकाङ्गदी ।
गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चक्रगदाधरः ॥ ७१
वेधाः स्वाङ्गोऽजितः कृष्णो दृढः संकर्षणोऽच्युतः ।
वरुणो वारुणो वृक्षः पुष्कराक्षो महामनाः ॥ ७२
भगवान्भगहा नन्दी वनमाली हलायुधः ।
आदित्यो ज्योतिरादित्यः सहिष्णुर्गतिसत्तमः ॥ ७३
सुधन्वा खण्डपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः ।
दिवःस्पृक्सर्वदृग्व्यासो वाचस्पतिरयोनिजः ॥ ७४
त्रिसामा सामगः साम निर्वाणं भेषजं भिषक् ।
संन्यासकृच्छमः शान्तो निष्ठा शान्तिः परायणम् ॥७५
शुभाङ्गः शान्तिदः स्रष्टा कुमुदः कुवलेशयः ।
गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥ ७६
अनिवर्ती निवृत्तात्मा संक्षेप्ता क्षेमकृच्छिवः ।
श्रीवत्सवक्षाः श्रीवासः श्रीपतिः श्रीमतां वरः ॥ ७७
श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः श्रीनिधिः श्रीविभावनः ।
श्रीधरः श्रीकरः श्रेयः श्रीमाँल्लोकत्रयाश्रयः ॥ ७८
स्वक्षः स्वङ्गः शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः ।
विजितात्मा विधेयात्मा सत्कीर्तिश्छिन्नसंशयः ॥ ७९
उदीर्णः सर्वतश्चक्षुरनीशः शाश्वतः स्थिरः ।

C 13 7016
B 13 149 80
K 13 254 32
M 13 140 83

— d) D1 आधाता (for त्रि°) M1 दृढ्क्षण (for °ण)
65 d) D1 भृगु (for गुरु)
66 c) D. G1 शरीरि (for °र) D1 2 शरीरी भूतभृद्भोगी — d) D1 2 M1 कवींद्रो (for कपीन्द्रो)
67 b) V1 B2 ~ पुरजित्पुरुषोत्तम, D1 2 °रपुरुजित्तम, D3 1 0 T1 पुर(D7 T1 °र)जित्पुरसत्तम — c) Hypermetric Dn1 D3 विजयो; D1 2 6 0 जयो, D1 8 नयो (for विनयो) B2 6 D1 T2 विजयो नय सत्यसंधो
68 b) D1 3 सत्य (for ऽमित) D3 मुचुकुंदोमितप्रभ
69 a) D1 अच्छो (for अजो) D1 संभाव्यो (for स्वा°) — b) D1 प्रमर्दन (for प्रमोदन) — c) D1 नंदको (for °नो) — d) D1 2 सत्यकर्मा, D10 T1 G1 °धर्मस् (for °धर्मा)
70 c) D1 त्रिपदस्त्रिपदाध्यक्षो
71 b) Dn1 D1 2 9 G2 कनकांगद
72 a) D1 2 वेदा स्वांगो जितक्रोधो — b) D1 2 [ऽ]नित (for ऽच्युत) — d) B5 D1 2 महास्वन (for °मना)

73 a) C6 [आ]नदी (for नन्दी) — c) D1 2 अनादिर् (for आदित्यो) — d) B3 D3 9 गतिरुत्तम, D1 2 °धृत्तम (for गतिस°)
74 a) Dn2 T2 8 G M C6 दिविस्पृक् (for दिव स्पृक्) D3 सर्वद्रो (for °दृग्) D1 दिव स्पृक्सर्वजिद्धामो
75 a) Dn2 D8 G3 श्रम; G1 सम (for शम) — d) B1 1 ~ Dn2 D1-3 परायण
76 a) D1 शुभ्रांग, D5 सुभग (for शुभाङ्ग) — b) D1 2 कुंद कुवलयेशय
77 a) T2 G4 अनिवृत्तिर् (for °वर्ती) D6 7 अनिवर्तं निवर्तात्मा — b) D1 ध्रुव, D2 शुचि (for शिव)
78 b) D2 श्रीनिधि श्रीमता वर — c) D1 2 श्रीभव (for श्रीधर)
79 a) T3 सदानंदो (for शता°) — b) D3 1 नदी (for नन्दिर्) — c) B8 D1 0 विदितात्मा (for विजि°)
80 b) D1 2 स्थिति (for स्थिर) — c) Dn8 भूषणो भूशयो भूतिर्

C 13 7016 B. 13 149 80 K. 13 254 82 M 13 140 82 भूशयो भूषणो भूतिर्विशोकः शोकनाशनः ॥ ८०
अर्चिष्मानर्चितः कुम्भो विशुद्धात्मा विशोधनः ।
अनिरुद्धोऽप्रतिरथः प्रद्युम्नोऽमितविक्रमः ॥ ८१
कालनेमिनिहा वीरः शूरः शौरिर्जनेश्वरः ।
त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः ॥ ८२
कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः ।
अनिर्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरोऽनन्तो धनंजयः ॥ ८३
ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रह्म ब्रह्मविवर्धनः ।
ब्रह्मविद्ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥ ८४
महाक्रमो महाकर्मा महातेजा महोरगः ।
महाक्रतुर्महायज्वा महायज्ञो महाहविः ॥ ८५
स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता रणप्रियः ।
पूर्णः पूरयिता पुण्यः पुण्यकीर्तिरनामयः ॥ ८६
मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः ।
वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हविः ॥ ८७

सद्गतिः सत्कृतिः सत्ता सद्भूतिः सत्परायणः ।
शूरसेनो यदुश्रेष्ठः सन्निवासः सुयामुनः ॥ ८८
भूतावासो वासुदेवो सर्वासुनिलयोऽनलः ।
दर्पहा दर्पदो दृप्तो दुर्धरोऽथापराजितः ॥ ८९
विश्वमूर्तिर्महामूर्तिर्दीप्तमूर्तिरमूर्तिमान् ।
अनेकमूर्तिरव्यक्तः शतमूर्तिः शताननः ॥ ९०
एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम् ।
लोकबन्धुर्लोकनाथो माधवो भक्तवत्सलः ॥ ९१
सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्दनाङ्गदी ।
वीरहा विषमः शून्यो घृताशीरचलश्चलः ॥ ९२
अमानी मानदो मान्यो लोकस्वामी त्रिलोकधृक् ।
सुमेधा मेधजो धन्यः सत्यमेधा धराधरः ॥ ९३
तेजो वृषो द्युतिधरः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
प्रग्रहो निग्रहोऽव्यग्रो नैकशृङ्गो गदाग्रजः ॥ ९४
चतुर्मूर्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ।

---

81 d) T1 पर्जन्यो (for प्रद्युम्नो)

82 a) V1 B Dn1 n3 M1 4 शौरि (for वीर) — b) V1 B Dn1, n3 वीर शूर ; T2 3 M शूर शूर , C4 शौरि शूर (for शूर शौरिर्) D1 2 शूर शूरगणे श्वर . — d) D1 2 6–7 9 केशहा (for केशिहा)

83 b) D1 3 कामकांति (D2 °ति) (for कामी कान्त) — c) D1 2 अविभाव्य (for अनिर्देश्य-) D1 8 जिष्णुर् (for विष्णुर्).

84 a) D1 ब्रह्मविद् (for °कृद्) — b) D3 विप्र- (for ब्रह्म) — c) V1 ब्रह्मा, B1 D6 8 ब्राह्मी (for ब्रह्मी) — d) D1 2 ब्रह्मण्यो, D9 °ण्यो (for °ज्ञो)

85 a) D6 महाकामी (for °कर्मा) — d) D1 2 महेश्वर (for महाहवि).

86 D6 reads 86ab twice — b) T2 3 G1 3 4 M स्तुत , Bom ed स्तुति (for स्तुति) — D6 om 86c–87b — d) D1 निरामय (for अना°)

87 D5 om. 87ab (cf. v l 86) — b) B1 2 (marg as in text) 3–6 T1 G4 M4 वसुप्रिय (for °प्रद) — D6 reads 87cd twice — c) D1 वसुप्रियो (for °प्रदो) D1 2 वसुधजो वासवेशो — d) B3–6 Cv हरि (for हवि) D1 2 वासो वामनो हर

88 b) D6 1 M3 (sup lin) सद्भूत (for °ति) D1 सत्परायणं — d) T1 श्रीनिवास (for सन्नि°)

89 b) D1 9 [ऽ]मल (for ऽनल) — c) D1 दर्पणो (for °दो).

90 c) D1 2 अस्पष्ट (for अव्यक्त)

91 a) V1 Dn3 D6–9 [ऽ]नेक (for नैक)

92 b) D1 6 8 9 चन्दनाङ्गद — d) D3 9 घृतार्चिर् (for °शीर्) T3 धर (for चल) D1 2 घृतार्चि रचरश्चर

93 b) B1 3 D10 त्रिलोकधृत् ; D1. 2 3 9 T1 °कृत् (for °धृक्) — d) D3 सत्यसंधो (for °मेधा)

94 a) D1 तेजोधरो (for तेजो वृषो) — b) D1 2 भृतावहे (for भृतां वर) — c) D1 2 प्रग्रहानुग्रहो- ऽव्यग्रो

95 a) V1 चतुर्व्यूहश्च, D1 2 °वंक्रश्च (for °बाहुश्च).

चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात् ॥ ९५
समावर्तो निवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः ।
दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥ ९६
शुभाङ्गो लोकसारङ्गः सुतन्तुस्तन्तुवर्धनः ।
इन्द्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः ॥ ९७
उद्भवः सुन्दरः सुन्दो रत्ननाभः सुलोचनः ।
अर्को वाजसनः शृङ्गी जयन्तः सर्वविज्जयी ॥ ९८
सुवर्णबिन्दुरक्षोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः ।
महाह्रदो महागर्तो महाभूतो महानिधिः ॥ ९९
कुमुदः कुंदरः कुन्दः पर्जन्यः पवनोऽनिलः ।
अमृतांशोऽमृतवपुः सर्वज्ञः सर्वतोमुखः ॥ १००
सुलभः सुव्रतः सिद्धः शत्रुजिच्छत्रुतापनः ।
न्यग्रोधोदुम्बरोऽश्वत्थश्चाणूरान्ध्रनिषूदनः ॥ १०१
सहस्रार्चिः सप्तजिह्वः सप्तैधाः सप्तवाहनः ।
अमूर्तिरनघोऽचिन्त्यो भयकृद्भयनाशनः ॥ १०२
अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान् ।
अधृतः स्वधृतः स्वास्यः प्राग्वंशो वंशवर्धनः ॥ १०३
भारभृत्कथितो योगी योगीशः सर्वकामदः ।
आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः ॥ १०४
धनुर्धरो धनुर्वेदो दण्डो दमयिता दमः ।
अपराजितः सर्वसहो नियन्ता नियमो यमः ॥ १०५
सत्त्ववान्सात्त्विकः सत्यः सत्यधर्मपरायणः ।
अभिप्रायः प्रियार्होऽर्हः प्रियकृत्प्रीतिवर्धनः ॥ १०६
विहायसगतिर्ज्योतिः सुरुचिर्हुतभुग्विभुः ।
रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः ॥ १०७
अनन्तो हुतभुग्भोक्ता सुखदो नैकदोऽग्रजः ।
अनिर्विण्णः सदामर्षी लोकाधिष्ठानमद्भुतम् ॥ १०८ C. 13 7045 B 13 149 109 K 13 254 111 M 13. 140 111
सनात्सनातनतमः कपिलः कपिरव्ययः ।

— b) V_1 चतुर्बाहुश्च, $D_{1\ 2}$ °र्वणंश्च (for °र्व्यूहश्च)

96 a) B_3 $D_{1\ 2\ 4}$ G_2 समावृत्तो, D_6 समवर्तो (for समावर्तो) — b) $D_{1\ 2}$ ह्यजेयो (for दुर्जयो) — d) $D_{1\ 2}$ दुरारह (for °रिहा)

97 a) V_1 शुभाग (for शुभाङ्गो) — cd) B_5 महाकर्मा कृतवर्मा इन्द्रकर्मा कृतागम

98 b) D_1 सुलोजन (for सुलोचन) — c) G_{2-4} C_v वाजसनि (for °सन)

99 c) D_1 महावर्तो (for °गर्तो) — d) $D_{1\ 2}$ महोदधि, T_3 महाधन (for °निधि)

100 b) V_1 B_4 Dn_3 G_1 पावनोनिल; B_5 पारदोनल, D_{8-10} T_1 $G_{2\ 4}$ C_v पवनोऽनल, D_6 $T_{2\ 3}$ G_3 C_s पावनोनल (for पवनोऽनिल) — c) B_{1-3} Dn_3 $D_{6\ 9}$ T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ $M_{2\ 3}$ अमृताशो (for °तांशो) — d) $D_{1\ 2}$ सर्वांग (for सर्वज्ञ)

101 a) Dn_1 $D_{5\ 8}$ G_2 सिद्धि (for सिद्ध°) $D_{1\ 2}$ शलभ सुविद स्निग्ध — c) V_1 B_4 न्यग्रोधोदुम्बरोश्वत्थश्च — d) Dn_3 चाणूरांध्री (for °रान्ध्र)

102 c) Dn_2 n_3 अनयो (for °घो)

103 D_5 om 103 — b) $G_{3\ 4}$ गुणभिन् (for °भृन्) — c) B_6 अधृष्ट (for °त) D_{10} $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 4}$ स्वास्थ्य°, C_v स्वाश्य (for स्वास्य) $D_{1,2}$ सुहुतः सुमत स्वाम्य — d) C_v प्राग्वंदो (for °शो)

104 b) $D_{1\ 2}$ योगात्मा योगसाधन — c) $D_{1\ 2}$ काल (for क्षाम) — d) D_5 M_3 सुवर्णो (for सुपर्णो)

105 c) Hypermetric $D_{1\ 2}$ वरार्चित (for अपराजित) — d) D_7 नियतो (for नियमो) D_8 नियमोनियम स्मृत, C_s नियंतानियमोयम

106 a) D_1 सत्यवाक् (for सत्त्ववान्) T_1 सात्यक, G_1 सात्त्विकि (for °क°) $D_{1\ 2}$ सत्त्व (for सत्य) — b) $D_{1\ 2}$ परायण

107 b) Dn_3 सुरुतिर् (for सुरुचिर्) D_1 बल (for विभु) — c) D_1 T_3 विलोचन (for विरो°)

108 a) $G_{3\ 4}$ अनन- (for अनन्तो) $D_{1\ 2}$ अनत धनभुग्भोक्ता — b) V_1 B Dn_1 n_2 $D_{6\ 7}$ M_{1-3} C_v [ए]कजो (for °दो) — d) V_1 B Dn^{n} n_3 D_{4-9} अद्भुत, Dn_1 उद्धत (for अद्भुतम्)

109 b) T_3 कपिल (for °ल) $D_{8\ 9}$ कविर् (for कपिर्) C_v कपिर कपिलोव्यय — d) $D_{1\ 2}$ स्वस्तिमान् (for °भुक्)

C 13 7045 B 13 149 109 K 13 254 111 M 13 140 111 स्वस्तिदः स्वस्तिकृत्स्वस्ति स्वस्तिभुक्स्वस्तिदक्षिणः ॥
अरौद्रः कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्जितशासनः ।
शब्दातिगः शब्दसहः शिशिरः शर्वरीकरः ॥ ११०
अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणा वरः ।
विद्वत्तमो वीतभयः पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ १११
उत्तारणो दुष्कृतिहा पुण्यो दुःस्वप्ननाशनः ।
वीरहा रक्षणः सन्तो जीवनः पर्यवस्थितः ॥ ११२
अनन्तरूपोऽनन्तश्रीर्जितमन्युर्भयापहः ।
चतुरस्रो गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः॥११३
अनादिर्भूर्भुवो लक्ष्मीः सुवीरो रुचिराङ्गदः ।
जननो जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ११४
आधारनिलयो धाता पुष्पहासः प्रजागरः ।
ऊर्ध्वगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणवः पणः ॥ ११५
प्रमाणं प्राणनिलयः प्राणकृत्प्राणजीवनः ।
तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः ॥ ११६

भूर्भुवःस्वस्तरुस्तारः सविता प्रपितामहः ।
यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥ ११७
यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभुग्यज्ञसाधनः ।
यज्ञान्तकृद्यज्ञगुह्यमन्नमन्नाद एव च ॥ ११८
आत्मयोनिः स्वयंजातो वैखानः सामगायनः ।
देवकीनन्दनः स्रष्टा क्षितीशः पापनाशनः ॥ ११९
शङ्खभृन्नन्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः ।
रथाङ्गपाणिरक्षोभ्यः सर्वप्रहरणायुधः ॥ १२०

* * * * *

इतीदं कीर्तनीयस्य केशवस्य महात्मनः ।
नाम्नां सहस्रं दिव्यानामशेषेण प्रकीर्तितम् ॥ १२१
य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत् ।
नाशुभं प्राप्नुयात्किंचित्सोऽमुत्रेह च मानवः ॥ १२२
वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यात्क्षत्रियो विजयी भवेत् ।
वैश्यो धनसमृद्धः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥ १२३

---

110 d) D1 2 शिखर (for शिशिर)

111 c) D8 9 वीततम (for °भय)

112 a) D1 दुष्टनिहा (for दुष्कृतिहा) — B1 om 112c–114d — c) D1 भीतिहा (for वीरहा) G8 लक्षण , G4 दक्षिण (for रक्षण) V1 Dn2 D.–8 शांतो, Dn8 शीतो (for सन्तो) D2 भीतिहा रक्षण स्वातो — d) D10 T1 3 G8 4 जीवन (for °न)

113 B1 om 113 (cf v l 112)

114 B1 om 114 (cf v l 112) — a) D1 अवध्यो (for अनादिर्) — b) D1 सुग्रीवो (for सुवीरो) — c) D1 जनको (for °नो) D2 -जन्मा च (for -जन्मादिर्).

115 a) D2 दाता; C8 [s]धाता (for धाता) — b) G8 प्रजाकर (for °गर) — c) D6 सत्पथाधार (for °चार)

116 a) D1 2 प्राणकृत् (for प्रमाणं) D10 प्राणि (for प्राण) — b) D6 7 10 T G2 3 प्राण(T1 °णि)-दृक्, G4 प्राणघृत् (for °कृत्)

117 a) D7 स्वस्तरस्, T8 स्वस्तमस् (for -स्वस्तरस्) — b) B1 2 4 Dn1 n2 D1. 2 6 T1 2 सपिता (for सविता) — B4 5 om (hapl) 117d–118a — d) B8 साधन (for -वाहन)

118 B4 5 om 118a (cf v l 117) — a) T1 G1 3 4 यज्ञकृद् (for °भृद्) T8 यज्ञभृद् (for °कृद्) D10 यज्ञकृद्यज्ञभुग्यज्ञी — b) B4 5 यज्ञागो, D10 यज्ञभृद् (for °भुग्) — c) D8 गुह्यो (for गुह्यम्) — d) B2 अन्नादम् (for अन्नाद)

119 D1 om 119 — c) D4 श्रेष्ठ (for स्रष्टा)

120 c) D1 रक्षोघ्न (for अक्षोभ्य) — B8 Dn2 D5 10 T G M2 3 read 120d twice — After 120, all MSS ins ॐ नम

121 a) B4 य (for इति) — d) B2 [इ]ह (for प्र-)

122 b) D1 वा (for च) — d) D6 7 परत्र (for सोऽमुत्र)

123 c) V1 B3–5 D5 6 10 -समृद्धि (for °द्ध).

धर्मार्थी प्राप्नुयाद्धर्ममर्थार्थी चार्थमाप्नुयात् ।
कामानवाप्नुयात्कामी प्रजार्थी चाप्नुयात्प्रजाः ॥ १२४
भक्तिमान्यः सदोत्थाय शुचिस्तद्गतमानसः ।
सहस्रं वासुदेवस्य नाम्नामेतत्प्रकीर्तयेत् ॥ १२५
यशः प्राप्नोति विपुलं ज्ञातिप्राधान्यमेव च ।
अचलां श्रियमाप्नोति श्रेयश्चाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ १२६
न भयं क्वचिदाप्नोति वीर्यं तेजश्च विन्दति ।
भवत्यरोगो द्युतिमान्बलरूपगुणान्वितः ॥ १२७
रोगार्तो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
भयान्मुच्येत भीतश्च मुच्येतापन्न आपदः ॥ १२८
दुर्गाण्यतितरत्याशु पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
स्तुवन्नामसहस्रेण नित्यं भक्तिसमन्वितः ॥ १२९
वासुदेवाश्रयो मर्त्यो वासुदेवपरायणः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा याति ब्रह्म सनातनम् ॥ १३०
न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित् ।
जन्ममृत्युजराव्याधिभयं वाप्युपजायते ॥ १३१
इमं स्तवमधीयानः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
युज्येतात्मसुखक्षान्तिश्रीधृतिस्मृतिकीर्तिभिः ॥ १३२
न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।
भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥ १३३
द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्महोदधिः ।
वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः ॥ १३४
ससुरासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ।
जगद्वशे वर्ततेदं कृष्णस्य सचराचरम् ॥ १३५
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः ।
वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥ १३६
सर्वागमानामाचारः प्रथमं परिकल्प्यते ।
आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः ॥ १३७
ऋषयः पितरो देवा महाभूतानि धातवः । C 13 7074 B 13 149 138
जङ्गमाजङ्गमं चेदं जगन्नारायणोद्भवम् ॥ १३८ K. 13 254 140 M 13 140 140

---

124 ^{c}) D_8 काम (for कामी) — ^{d}) B_2 Dn_1 n_2 $D_{1\,2\,3}$ $M_{1.4}$ प्राप्नुयात् (for चा°) Dn_2 $D_{5-7\,9}$ G_2 M_3 (*sup lin*) प्रजां (for प्रजा) T_1 G_1 प्रजार्थी प्राप्नुयात्प्रजा

125 ^{a}) Dn_1 समुत्थाय (for सदो°) — ^{b}) T_3 शूरस् (for शुचिस्) D_1 तत्पर- (for तद्गत)

126 ^{b}) $T_{2\,3}$ G_4 यान्ति (for ज्ञाति) — B_1 om (hapl) 126^{d}–127^{a} — ^{d}) B_{2-5} Dn $D_{3\,4\,5\,8\,9}$ $T_{1\,2}$ G_1 प्राप्नोति (for चा°) $D_{5\,7}$ सर्वत्र विजयं तथा

127 B_1 om 127^{a} (cf. v l. 126) — ^{b}) D_2 तेजश्चायुश् (for वीर्यं तेजश्) — ^{c}) V_1 B_4 [अ]रोगी (for °गो) — ^{d}) $D_{1.8\,9}$ समन्वित (for गुणा°)

128 ^{a}) V_1 B_2 $D_{1.2}$ रोगाद्विमुच्यते रोगी — ^{c}) $D_{1\,8\,9}$ $T_{2\,3}$ $G_{3.4}$ M_{1-3} तु (for च) — ^{d}) B_3 $Dn_{1.}n_2$ $D_{1\,3\,6\,7\,10}$ T_3 $G_{1\,2\,4}$ $M_{1\,4}$ मुच्येद् (for °त)

129 ^{b}) Dn_2 T_2 पुरुषोत्तम ; T_3 °त्तमात् (for °त्तमम्) — ^{d}) T_3 भक्त्या (for भक्ति-)

130 ^{b}) D_4 वासुदेव परायण

131 $D_{6\,7}$ transp 131 and 132 — ^{d}) B_5 Dn_1 n_2 नैव, $D_{1\,2\,7}$ नापि (for वापि)

132 $D_{6\,7}$ transp 131 and 132 — ^{c}) B_{1-3} [आ]यु (for [आ]त्म-) — ^{d}) G_4 -स्तुति (for स्मृति)

133 ^{b}) D_7 गति (for मति)

134 ^{a}) T_1 नक्षत्रं (for °त्रा)

135 ^{a}) V_1 B_3 Dn_2 गंधर्वं (for °र्वं) — ^{c}) B_{1-4} Dn_3 D_4 वर्तति (for °ते)

136 ^{b}) B_6 सत्य (for सत्त्व) Dn_1 मनो धृति , D_1 धृतिर्बल (by transp) — ^{d}) $D_{1\,10}$ $T_{2\,3}$ G_{2-4} M_2 (*inf lin*) $_4$ क्षेत्रज्ञम् (for °ज्ञ) D_6 क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमुच्यते

137 ^{b}) B_1 प्रथम (for °म) $D_{4\,6-9}$ T_3 G_4 -कल्पते (for -कल्प्यते) — ^{c}) B_3 D_5 T_2 G_4 आचार प्रथमो धर्मो

138 ^{b}) V_1 भूतादि- (for °नि) — ^{c}) T_3 [पृ]तज् ; G_2 [पृ]थ (for [इ]द)

139 ^{b}) B_3 Dn_2 $D_{2\,5}$ S (except M_4) शिल्पादि°

C. 13 7075 B 13 140 135 K 13 254 141 M 13 140 141 योगो ज्ञानं तथा सांख्यं विद्याः शिल्पानि कर्म च ।
वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं जनार्दनात् ॥ १३९
एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः ।
त्रीँल्लोकान्व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्वभुगव्ययः॥१४०
इमं स्तवं भगवतो विष्णोर्व्यासेन कीर्तितम् ।
पठेद्य इच्छेत्पुरुषः श्रेयः प्राप्तुं सुखानि च ॥ १४१
विश्वेश्वरमजं देवं जगतः प्रभवाप्ययम् ।
भजन्ति ये पुष्कराक्षं न ते यान्ति पराभवम् ॥ १४२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३५ ॥

(for °नि) — °) G₃ वेदशास्त्रादिविज्ञानम्

140 °) D₂ विश्वात्मा (for भूतात्मा) D₇ त्रीँल्लोका न्प्राप्य विश्वात्मा

141 ᵃ) V₁ D₂ इद (for इमं) — °) Dn₁ इच्छन् (for इच्छेत) — For 141, D₇ subst

634* एतत्स्तोत्र भगवता व्यासेन परिकीर्तितम् ।
य पठेच्छृणुयाद्वापि श्रेय प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।

142 ᵇ) V₁ B₁ ₅ Dn₂ D₁ ₆ ₈ जगत प्रभवाव्यय, D₅ T₂ ₃ G₁ ₃ °त प्रभुर(G₁ ₃ °म)व्ययं, D₇ °त्प्रभव मव्यय — °) D₇ स्तुवति (for भजन्ति) — T₂ ₃ G₃ ₃ read 142ᵈ twice. After 142, Dn₁ n₂ D₅–₁₀ S (except M₄) ins

635* अर्जुन उवाच ।
पद्मपत्रविशालाक्ष पद्मनाभ सुरोत्तम ।
भक्तानामनुरक्ताना त्राता भव जनार्दन ।
श्रीभगवानुवाच ।
यो मा नामसहस्रेण स्तोतुमिच्छति पाण्डव ।
सोऽहमेकेन श्लोकेन स्तुत एव न सशय ।
नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये [5]
सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे ।
सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते
सहस्रकोटीयुगधारिणे नम ।

[D₈-₉ युधिष्ठिर (for अर्जुन) M₁-₃ om lines 1–4 — (L 4) D₇ तेनाहमेकश्लोकेन (for the prior half) T₃ G₁ ₂ ₄ read post. half twice — D₁₀ T₂ ₃ G ins after line 4 D₅ after line 8

636* अर्जुन उवाच ।
वासनाद्वासुदेवस्य वासित ते जगत्त्रयम् ।
सर्वभूतनिवासोऽसि वासुदेव नमोऽस्तु ते ।
[D₁₀ T₃ om the ref.]
— G₁ ₃ read line 8 twice]
D₅ cont

637* नमोऽस्तु ते व्यास विशालबुद्धे
फुल्लारविन्दायतपत्रनेत्र ।
येन त्वया भारततैलपूर्ण
प्रज्वालितो ज्ञानमय प्रदीप ।
एष निष्कण्टक पन्था यत्र सपूज्यते हरि । [5]
कुपथ त विजानीयाद्गोविन्दरहितागमम् ।
रुद्र उवाच ।
राम रामेति रामेति रमे रामे मनोरमे ।
श्रीसहस्रनामतत्तुल्य रामनाम वरानने ।
T₃ cont.

638* इति स्तुत्वा हृषीकेशं पार्थस्तूष्णीं स्थितस्तत ।
While M₁-₃ cont

639* नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नम ।
आकाशात्पतित तोयं यथा गच्छति सागरम् ।
सर्वदेवनमस्कार केशवं प्रति गच्छति ।
सर्ववेदेषु यत्पुण्यं सर्ववेदेषु यत्फलम् । [5]
तत्फल पुरुष आप्नोति स्तुत्वा देवं जनार्दनम् ।
[M₁-₃ read the post half of line 5 twice]

Colophon — *Parvan name* B Dn₂ n₃ D₁ शाति — *Sub parvan* V₁ B Dn D₁ ₂ ₄–₈ ₉ दानधर्म, — *Adhy name* V₁ B Dn₃ D₁ ₂ ₆–₁₀ विष्णोर्नामसहस्रं, Dn₁ विष्णुसहस्रनामकथनं, Dn₂ भगवतो वासुदेवस्य नाम्नां सहस्र, D₁ G₁ ₃ ₄ सहस्रनामकथनं, D₅ श्रीविष्णोर्दिव्यसहस्रनामस्तोत्र, D₁₀ G₂ विष्णुसहस्रनामस्तोत्रं T₂ ₃ सहस्रनामस्तोत्र — *Adhy no* (figures, words or both) V₁ 147, Dn₁ 146, D₁₀ T₂ ₃ G₃ ₄ 235, T₁ 227,

१३६

युधिष्ठिर उवाच ।

के पूज्याः के नमस्कार्याः कथं वर्तेत केषु च ।
किमाचारः कीदृशेषु पितामह न रिष्यते ॥ १

भीष्म उवाच ।

ब्राह्मणाना परिभवः सादयेदपि देवताः ।
ब्राह्मणाना नमस्कर्ता युधिष्ठिर न रिष्यते ॥ २
ते पूज्यास्ते नमस्कार्या वर्तेथास्तेषु पुत्रवत् ।
ते हि लोकानिमान्सर्वान्धारयन्ति मनीषिणः ॥ ३
ब्राह्मणाः सर्वलोकाना महान्तो धर्मसेतवः ।
धनत्यागाभिरामाश्च वाक्संयमरताश्च ये ॥ ४
रमणीयाश्च भूतानां निधानं च धृतव्रताः ।
प्रणेतारश्च लोकानां शास्त्राणां च यशस्विनः ॥ ५
तपो येषा धनं नित्यं वाक्चैव विपुलं बलम् ।
प्रभवश्चापि धर्माणा धर्मज्ञाः सूक्ष्मदर्शिनः ॥ ६
धर्मकामाः स्थिता धर्मे सुकृतैर्धर्मसेतवः ।
यानुपाश्रित्य जीवन्ति प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः ॥ ७
पन्थानः सर्वनेतारो यज्ञवाहाः सनातनाः ।
पितृपैतामहीं गुर्वीमुद्वहन्ति धुरं सदा ॥ ८
धुरि ये नावसीदन्ति विषमे सद्गवा इव ।
पितृदेवातिथिमुखा हव्यकव्याग्रभोजिनः ॥ ९

C 13 7170
B 13 152 9
K 13 256 9
M 13 141 9

$G_{7, 8}$ 229, $M_{1, 2}$ 231, M_3 232, M_4 237 — *Sloka no* Dn_1 141, Dn_2 142

— After the colophon, M_{1-3} ins

640* जित ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ।
नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुषपूर्वज ।

— After 13 135, V_1 B Dn $D_{3, 4-6}$ ins a passage given in App I (No. 18)

136

☞ This adhy is missing in D_2 (cf v l. 13 82 37) D_4 is not collated for this adhy

1 D_4 om the ref —^{b}) Dn_1 $M_{1, 2, 4}$ केषुचित्, T_1 तेषु च, M_3 केनचित् (for केषु च) —^{c}) T_1 कीदृशो हि, G_2 °शेन (for °शेषु)

2 D_{10} om. the ref —^{a}) T_1 साधारण (for ब्राह्मणाना) D_2 परिभवात् —^{c}) B_1 ब्राह्मणान्वा, D_3 °णास्तु (for °णानां) Dn_2 नमस्कृत्य (for स्कर्ता) Dn_1 ब्राह्मणास्तु नमस्कृत्य, D_{10} S ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्वा —^{d}) D_7 रिप्यसे, T_1 °ति (for °ते)

3 ^{a}) D_{10} T_2 G सपूज्यास्ते, T_1 द्विजा पूज्याः; M_4 पूज्यास्ते तु (for ते पूज्यास्ते) —^{c}) D_{10} T G M_4 ते हि सर्वानिमाँल्लोकान् —^{d}) Dn_1 तारयंति (for धार°)

4 $D_{6-7, 9}$ om (hapl.) 4^{c}–7^{b} —^{c}) $D_{1, 2}$ सर्वे (for धन) —^{d}) D_{10} S वाक्संगमधुराश्च ये

5 $D_{6-7, 9}$ om 5 (cf v l 4) T_1 om (hapl.?) 5^{bc} —^{b}) D_{10} $T_{2, 3}$ $G_{2, 4}$ नियमेन, $G_{1, 3}$ नियमे च, M निधने च (for निधान च) —^{c}) D_{10} $T_{2, 3}$ G कोशाना (for लोकाना) —^{d}) T_2 G_2 यशस्विना

6 $D_{6-7, 9}$ om 6 (cf v l 4) —^{b}) $D_{3, 10}$ $T_{2, 3}$ G_1 धन (for बलम्) — For 6^{ab}, T_1 subst

641* महात्मनां ज्ञानविदा तप एव धनं परम् ।

— T_1 om 6^{c}–13^{d} —^{c}) D_{10} $T_{2, 3}$ G $M_{2, 3}$ प्रसवाश्; $M_{1, 4}$ प्रसवश् (for प्रभवश्) V_1 B Dn D_2 [ए]व (for [अ]पि) —^{d}) $T_{2, 3}$ G दर्शना (for दर्शिन)

7 $D_{6-7, 9}$ om 7^{ab} (cf v l 4) T_1 om 7 (cf v l 6) —^{b}) D_1 G_2 सुकृते (for °तैर्) —^{c}) V_1 B Dn समाश्रित्य (for उपा°) D_{10} S (except M_4, T_1 om) तिष्ठति (for जीवन्ति)

8 T_1 om 8 (cf v l 6) —^{a}) D_{10} S (T_1 om) स्वर्गं (for सर्व) —^{c}) T_2 सर्वाम् (for गुर्वीम्) —^{d}) $D_{5, 8, 9}$ उद्वहतो (for °हन्ति)

9 T_1 om 9 (cf v l 6) —^{a}) $T_{2, 3}$ M_4 धुर्येण; G_2 युद्धेन, M_3 युधि ये (for धुरि ये) $D_{1, 2, 6-9}$ विषीदति (for [अ]वसीदन्ति) —^{b}) D_{5-9} वहत (for विषमे) D_{10} T_3 G सद्धया, T_2 सद्भवा (for सद्गवा) V_1 विषमे सुरसत्तम —^{d}) Dn_1 D_5 -भोजना (for भोजिन)

C 13 7171 B 13 152 10 K 13 256 10 M 13 141 10 भोजनादेव ये लोकांस्त्रायन्ते महतो भयात् ।
दीपाः सर्वस्य लोकस्य चक्षुश्चक्षुष्मतामपि ॥ १०
सर्वशिल्पादिनिधयो निपुणाः सूक्ष्मदर्शिनः ।
गतिज्ञाः सर्वभूतानामध्यात्मगतिचिन्तकाः ॥ ११
आदिमध्यावसानानां ज्ञातारश्छिन्नसंशयाः ।
परावरविशेषज्ञा गन्तारः परमां गतिम् ॥ १२
विमुक्ता धुतपाप्मानो निर्द्वंद्वा निष्परिग्रहाः ।
मानार्हा मानिता नित्यं ज्ञानविद्भिर्महात्मभिः ॥ १३
चन्दने मलपङ्के च भोजनेऽभोजने समाः ।
समं येषां दुकूलं च शाणक्षौमाजिनानि च ॥ १४
तिष्ठेयुरप्यभुञ्जाना बहूनि दिवसान्यपि ।
शोषयेयुश्च गात्राणि स्वाध्यायैः संयतेन्द्रियाः ॥ १५
अदैवं दैवतं कुर्युर्दैवतं चाप्यदैवतम् ।
लोकानन्यान्सृजेयुश्च लोकपालाश्च कोपिताः ॥ १६
अपेयः सागरो येषामभिशापान्महात्मनाम् ।
येषां कोपाग्निरद्यापि दण्डके नोपशाम्यति ॥ १७
देवानामपि ये देवाः कारणं कारणस्य च ।
प्रमाणस्य प्रमाणं च कस्तानभिभवेद्बुधः ॥ १८
येषां वृद्धश्च बालश्च सर्वः संमानमर्हति ।
तपोविद्याविशेषात्तु मानयन्ति परस्परम् ॥ १९
अविद्वान्ब्राह्मणो देवः पात्रं वै पावनं महत् ।
विद्वान्भूयस्तरो देवः पूर्णसागरसंनिभः ॥ २०

---

10 T1 om 10 (cf v l 6) —^{a}) D5-8 M4 लोकास्त्रींस्, D10 G1 3 4 यैर्लोकांस्, T3 वै लोकास् (for ये लोकांस्) —^{b}) B5 Dn1 G1 3 त्रायते; D6 8 9 त्रायतो, M त्रायति (for त्रायन्ते) —^{c}) B1 Dn2 दीप (for दीपा) D5-9 प्रदीपा सर्वलोकस्य —^{d}) D6 7, 9 इव, D10 T2 3 G तथा (for अपि)

11 T1 om 11 (cf. v l 6) —^{a}) V1 B Dn -निधना, G2 विधयो (for -नि°) D5-9 सर्वशिक्षाश्रुतिधना —^{b}) Bom ed मोक्ष (for सूक्ष्म-) D6 -दर्शना —^{d}) D10 T2 3 G अध्यात्मगतय स्मृता. (G1 3 °यस्तथा)

12 T1 om 13 (cf v l. 6) . —^{a}) D6 आदिमध्यावसानज्ञा — M4 om (hapl ?) 12^{c}–15^{d}

13 T1 om 13 (cf v l 6) M4 om 13 (cf v l. 12) —^{a}) Some MSS धूत (for धुत) —^{d}) V1 Dn3 ज्ञानवद्भिर्, D6 मानवद्भिर् (for ज्ञानविद्भिर्)

14 M4 om 14 (cf. v l 12) —^{a}) D2 विमर्दे (for चन्दने) D1 2 वा (for च) —^{b}) Dn3 D8 T3 G M1-3 भोजनाभोजने समा, D5-7 9 भोजनासनवाससां —^{c}) D10 T2 3 G ए(T2 G1 4 ये)षां दुकूल तुल्य च; T1 वासो येषां दुकूलाश्च —^{d}) V1 B Dn D7 10 तथा, D1 2 शाली, D5 शांढ, D6 9 साटी; D8 शाणी- (for शाण) T1 शाणमेणाजिनानि च.

15 M4 om 15 (of v l 12) —^{a}) S (M4 om) चापि (for अपि) —^{b}) D8 च (for [अ]पि). —^{c}) D5 शोषयंति (for °येयुश्) —^{d}) D5 स्वाध्याये V1 D6-9 स्वाध्याये सजितेंद्रिया, T1 साधयेयुर्यतेंद्रिया.

16 cf Manu 9 315. —^{a}) Dn1 T2 3 अदेव, Dn2 अदेव, T1 अथैव (for अदैव) B1 कुर्याद्, D1 कुर्या (for कुर्युर्) —^{b}) D6 7 9 कुर्युर्दैवमदैवत, D10 S भस्म कुर्युश्च ते जगत् —^{c}) D1 6-9 लोकपालान् (for लोकानन्यान्) V1 B3-5 Dn ते, B1 ये (for च) —^{d}) D1 5-9 लोकानन्यांश् (for लोकपालाश्) B3 तु (for च)

17 ^{b}) V1 B Dn D5-9 M1 अपि शापान्; T1 आसीच्छा°, T2 भीमको° (for अभिशा°)

18 D5 7 read 18^{bc} twice —^{b}) D5 7 (both second time) कारणस्य च कारणं —^{c}) D5 7 (both first time) प्रमाणं च प्रमाणस्य, D5 7 (both second time) तेषां च वचन नित्यं —^{d}) D10 T2 3 G तस्मात्त (for कस्तान्)

19 ^{a}) D5-7 9 M1-3 तेषां (for येषां) T1 च वृद्धो (by transp) —^{b}) T1 पूज्या एव नस शय — For 19^{ab}, D10 T2 3 G M4 subst

642* तेषां वृद्धाश्च बालाश्च सर्वे सन्मार्गदर्शिन ।
[T1 च वृद्धा (for वृद्धाश्च)]

— T1 om 19^{c}–20^{b} —^{c}) B1 T2 -विशेष तु; D1 2, 5-9 षाम्यां (for °षात्तु) —^{d}) M1-3 मानयेत (for °यन्ति)

20 T1 om 20^{ab} (of v l 19) D2 repeats 20^{ab} after 20^{cd} —^{a}) D5 6 8 9 वेद, D7 वेद, D10 T3 G4 M1-3 देये (for देव) —^{b}) D2 (second time) 5-10 S (T1 om) भावपन (for वै पावन)

अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ।
प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतं महत् ॥ २१
श्मशाने ह्यपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ।
हविर्यज्ञेषु च वहन्भूय एवाभिशोभते ॥ २२
एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तते सर्वकर्मसु ।
सर्वथा ब्राह्मणो मान्यो दैवतं विद्धि तत्परम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

१३७

युधिष्ठिर उवाच ।
कां तु ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं दृष्ट्वा जनाधिप ।
कं वा कर्मोदयं मत्वा तानर्चसि महामते ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
पवनस्य च संवादमर्जुनस्य च भारत ॥ २
सहस्रभुजभृच्छ्रीमान्कार्तवीर्योऽभवत्प्रभुः ।
अस्य लोकस्य सर्वस्य माहिष्मत्यां महाबलः ॥ ३
स तु रत्नाकरवतीं सद्वीपां सागराम्बराम् ।
शशास सर्वां पृथिवीं हैहयः सत्यविक्रमः ॥ ४
स्ववित्तं तेन दत्तं तु दत्तात्रेयाय कारणे ।
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य विनयं श्रुतमेव च ॥ ५
आराधयामास च तं कृतवीर्यात्मजो मुनिम् ।
न्यमन्त्रयत संहृष्टः स द्विजश्च वरैस्त्रिभिः ॥ ६ C. 13 7190 B 13 153 6 K. 13 257 4 M 13 142 6

---

21 = Manu 9 317 D1 om (hapl) 21[ab] D3 6 8.10 S om (hapl) 21[cd]

22 Cf. Manu 9 318 G1 om 22-23 D1 damaged — [a]) T1 [s]पि च (for ह्यपि) Dn2 D5-7 T2 3 G3 M1 श्मशानेष्वपि तेजस्वी — [b]) D-8 स (for [ए]व) D12 दृश्यति, T G2 4 दृश्यते, G2 M दुष्यते (for दुष्यति) — [c]) D. विधिवद् (for च वहन्) V1 B Dn हविर्यज्ञे च विधिवद्, D2 10 T2 3 G3-4 M1 हविर्यज्ञ च (T2 °ज्ञेश्च) विवहन्, T1 °यज्ञे च निवहन, M1-3 °यज्ञाश्च निवहन् — [d]) Dn1 n2 भूय (for भूय) B. Dn2 [अ]ति, D10 हि (for [अ]भि) D 7 वर्धते (for शोभते)

23 = (var) Manu 9 319 G1 om 23 (cf v 1 22) T1 om 23[ab] — [a]) D6 [अ]भिशिष्टेषु (for [अ]नि°) — [c]) D11 S (G1 om) सर्वथा ब्राह्मणा मान्या — [d]) D 7 स (for तत्)

Colophon om in B2 — Parvan name B1 2 D1 शांति — Sub parvan V1 B1 2 4 5 D1 2 6-9 M1-3 दानधर्मं — Adhy name D1 2 6-9 ब्राह्मणपूजा D10 T2 3 G1. 2 M1 ब्राह्मणप्रशंसा, G3 ब्राह्मणप्रशंसन — Adhy no (figure, words or both) V1 149, Dn1 148, T1 M1 228, T2 3 G2 4 236, G1 3 230, M1 2 232, M3 233 — Sloka no Dn1 n2 23

137

☞ This adhy is missing in D3 (cf v 1 13 82 37)

1 G. om the rest — [a]) V1 B कां नु, D4 किं वा, D.-9 M4 का वा, D10 T G M1-3 का स्व (for का तु) — [b]) G2 नराधिप (for जना°) — [c]) B1 T2 3 किं, M1-3 क (for कं) D10 T2 3 G1 3 धर्मोदय (for कर्मो°) D6-9 T1 दृष्ट्वा (for मत्वा) G2 कालधर्मोदय मत्वा — [d]) V1 D अर्चति (for °सि) T1 मही पते (for महामते)

3 D1 2 om 3-5 — [b]) M2 महा (for ऽभवत्) — [c]) D1 6 9 अस्य सर्वस्य लोकस्य — [d]) G3 माहिष्मत्या

4 D1 2 om 4 (cf v 1 3) — [a]) T G1 3 4 M2 त्र (for तु) G2 स च रक्षार्थसर्वतो — [b]) T G M1. 4 ससद्वीपा ससागरा — [c]) V1 B D10 T2 3 G M1 शशास पृथिवीं सर्वां — [d]) T2 3 G1 3 4 M हैहय (for हैं°)

5 D1 2 om 5 (cf v 1 3) — [a]) T2 3 स्व (for स्व) D10 S येन (for तेन) — [b]) D10 T2 G कर्मणे (for कारणे)

6 [a]) G1 3 हि (for च) — [b]) D3 T2 मुनि (for

C. 13 7091 B 13 153 7 K 13 257 7 M 13 142 6 स वरैश्छन्दितस्तेन नृपो वचनमब्रवीत् ।
सहस्रबाहुर्भूया वै चमूमध्ये गृहेऽन्यथा ॥ ७
मम बाहुसहस्रं तु पश्यन्तां सैनिका रणे ।
विक्रमेण महीं कृत्स्नां जयेयं विपुलव्रत ।
तां च धर्मेण संप्राप्य पालयेयमतन्द्रितः ॥ ८
चतुर्थं तु वरं याचे त्वामहं द्विजसत्तम ।
तं ममानुग्रहकृते दातुमर्हस्यनिन्दित ।
अनुशासन्तु मां सन्तो मिथ्यावृत्तं तदाश्रयम् ॥ ९
इत्युक्तः स द्विजः प्राह तथास्त्विति नराधिपम् ।
एवं समभवंस्तस्य वरास्ते दीप्ततेजसः ॥ १०

ततः स रथमास्थाय ज्वलनार्कसमद्युतिः ।
अब्रवीद्वीर्यसंमोहात्को न्वस्ति सदृशो मया ।
वीर्यधैर्ययशःशौर्यैर्विक्रमेणौजसापि वा ॥ ११
तद्वाक्यान्ते चान्तरिक्षे वागुवाचाशरीरिणी ।
न त्वं मूढ विजानीषे ब्राह्मणं क्षत्रियाद्वरम् ।
सहितो ब्राह्मणेनेह क्षत्रियो रक्षति प्रजाः ॥ १२

अर्जुन उवाच ।

कुर्यां भूतानि तुष्टोऽहं क्रुद्धो नाशं तथा नये ।
कर्मणा मनसा वाचा न मत्तोऽस्ति वरो द्विजः ॥ १३
पूर्वो ब्रह्मोत्तरो वादो द्वितीयः क्षत्रियोत्तरः ।

मुनिम्) D5 कार्तवीर्यार्जुनो मुनिं, D6 8 9 कृतवीरात्मजो मुनिं, D7 कार्तवीर्यात्मजो मुनिं — [c]) V1 B Dn D8 0 त तुष्ट ; D1 मे हृष्ट , D6 7 10 S सतुष्ट (G3 °ष्ट) (for संहृष्ट) — [d]) V1 B Dn द्विजश्चैन (Dn2 °च), D2 स द्विजाश्च, D5 द्विजश्चैव (for स द्विजश्च)

7 [a]) G3 गम्तिस् G1 छादि° (for छन्दि°) — [c]) D10 S सहस्रबाहुता मेस्तु — [d]) D10 G2 यूपमध्ये गृहो यथा; T1 भूमिमध्ये गृह तथा, M धूममध्ये गृहे त(M4 य)था

8 [a]) D1 महा , D6 7 9 महद् (for मम) D1 5 वे, D4 6–9 M1–3 हि (for तु) — [b]) Dn2 D8 पश्यन् (for पश्यन्ता) D4 6–9 सैन्यका (for सैनिका) B1 D0 रणे पश्यतु सैनिका — [c]) M4 सर्वां (for कृत्स्नां) — [d]) V1 B1 Dn1 D4 6–9 10 G व्रत (for व्रत) T1 जयेय संशितव्रत — [e]) D1–9 धर्मज्ञ (for संप्राप्य)

9 M1–3 om 9[ab] — [a]) D2 6 8 9 च (for तु) — [b]) Dn1 सत्तमं — T1 om 9[cd] — [c]) D5 त्व ; T2 3 G3 M1 3 4 तन् (for तं) — [d]) V1 D2 T3 [अ]निंदित , M4 [अ]तन्द्रित (for [अ]निन्दित) — [e]) D1 2 मा (for मा) D1 2 नित्य (for सन्तो) — [f]) D5 त्वदाश्रुत, D6 9 ततो ह्यह, D8 T1 त्वदाश्रय (for तदा°) V1 B Dn मिथ्योद्वृत्त (B1 °पेत, Dn2 °द्वृत्ते) त्वदाश्रय, D7 मिथ्यावृत्तिं ततो ह्ययं, D10 T2 °वृत्ताद्रु- (T2 °द)पाश्रयः T3 °वृत्तादपाश्रितं

10 [b]) D1–9 G2 नराधिप (for °पम्) — [c]) S (except T1) भगवतस् (for समभवस्) — [d]) D10 T2 3 G1 वराद्दीपितवेजस , T1 °न्दत्वा स्वतेजसा, G1–3 M4 °दीप्त स्वतेजसा, M1–3 °दीप्तश्च तेजसा

11 [a]) D10 S गत (for तत) G1 स्व (for स) — [b]) V1 B1–5 Dn2 n3 समद्युतिं, B2 T G1 2 4 °प्रभं, D1 8 °न्वित , D5 °न्वित, G3 M °प्रभ (for °द्युति) — [d]) B1 5 G1 3 4 [ऽ]न्योस्ति, T1 वास्ति, G2 [ऽ]न्यस्मिन् (for न्वस्ति) V1 B2–5 Dn1 मम (for मया) Dn1 कोन्वस्मिन् पुरुषोत्तम — [e]) D2 वीर्ये धैर्ये, D6 धैर्ये वीर्ये, D8 9 T1 G1–3 धैर्यवीर्य , D10 T2 3 G4 M4 धैर्यशौर्य (for वीर्यधैर्य) V1 B Dn1 n3 धैर्ये वीर्ययशःशौर्यैर्, Dn2 धैर्ये वीर्ये यशःशौर्ये, D5 धैर्ये वीर्ययशोभिश्च, D7 धैर्यैर्वीर्यैर्यशःशौर्यैः, T1 धैर्यवीर्ययशः-कामैर् M1–3 धैर्यवीर्ययशःशौर्यैर् — [f]) D5–9 तथा, M1–3 [अ]पि च (for [अ]पि वा)

12 [a]) V1 B1 2 4 5 चान्तरिक्षे, D6 9 [ऽ]थान्तरिक्ष (for चान्तरिक्षे) Dn2 तद्वाक्यातैंतरिक्षाद्दै, D10 T1 2 G M1–3 °तैंतरिक्षे त (T1 M1–3 वै), T3 M4 °तैतरिक्षं (M4 °क्षे) तु D8 corrupt. — [c]) M2 (*inf lin*) न (for त्वं) — [e]) T2 रक्षितो, G1 3 विहितो, M1 गृहीतो (for सहितो) — [f]) V1 B Dn शास्ति वै, T1 पालयेत् (for रक्षति)

13 [a]) T2 M4 कुर्याद् (for कुर्यां) T3 कुर्यां भूतो हि दृष्टोह — [b]) D9 नये ह्यह (for तथा नये) — [d]) T2 G1 वर- (for वरो)

14 T1 om 14 — [a]) D10 पूर्वं , T2 3 G2 4 M2–4 पूर्वं (for पूर्वो) D2 5 6 8 ब्राह्मोत्तरो (for ब्रह्मो°) G1–3 पूर्वं ब्रा(G2 ब्र)ह्मोत्तरो (G1 °रे) वाद- — [b]) D10 T2 3 G M2 4 क्षत्रिय (for द्वितीय) M1, 3

त्वयोक्तौ यौ तु तौ हेतू विशेषस्त्वत्र दृश्यते ॥ १४
ब्राह्मणाः संश्रिताः क्षत्रं न क्षत्रं ब्राह्मणाश्रितम् ।
श्रितान्ब्रह्मोपधा विप्राः खादन्ति क्षत्रियान्भुवि ॥१५
क्षत्रियेष्वाश्रितो धर्मः प्रजानां परिपालनम् ।
क्षत्राद्वृत्तिर्ब्राह्मणानां तैः कथं ब्राह्मणो वरः ॥ १६
सर्वभूतप्रधानांस्तान्भैक्षवृत्तीनहं सदा ।
आत्मसंभावितान्विप्रान्स्थापयाम्यात्मनो वशे ॥ १७
कथितं ह्यनया सत्यं गायत्र्या कन्यया दिवि ।
विजेष्याम्यवशान्सर्वान्ब्राह्मणांश्चर्मवाससः ॥ १८
न च मा च्यावयेद्राष्ट्रात्त्रिषु लोकेषु कश्चन ।
देवो वा मानुषो वापि तस्माज्ज्येष्ठो द्विजादहम् ॥ १९
अद्य ब्रह्मोत्तरं लोकं करिष्ये क्षत्रियोत्तरम् ।
न हि मे संयुगे कश्चित्सोढुमुत्सहते बलम् ॥ २०
अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा वित्रस्ताभून्निशाचरी ।
अथैनमन्तरिक्षस्थस्ततो वायुरभाषत ॥ २१
त्यजैनं कलुषं भावं ब्राह्मणेभ्यो नमस्कुरु ।
एतेषां कुर्वतः पापं राष्ट्रक्षोभो हि ते भवेत् ॥ २२
अथ वा त्वां महीपाल शमयिष्यन्ति वै द्विजाः ।
निरसिष्यन्ति वा राष्ट्राद्धतोत्साहं महाबलाः ॥ २३
तं राजा कस्त्वमित्याह ततस्तं प्राह मारुतः ।
वायुर्वै देवदूतोऽस्मि हितं त्वां प्रब्रवीम्यहम् ॥ २४

अर्जुन उवाच ।

अहो त्वयाद्य विप्रेषु भक्तिरागः प्रदर्शितः ।
यादृशं पृथिवी भूतं तादृशं ब्रूहि वै द्विजम् ॥ २५

C. 13. 7211
B 13. 153. 27
K 13. 257. 27
M 13. 42. 27

क्षत्रिया क्षत्रियोत्तमा — ^{c}) D_{10} मया (for त्वया) V_1 B Dn $T_{2.3}$ $G_{2.3}$ M त्व($T_{2.3}$ $G_{2.3}$ म)योक्तौ हेतुयुक्तौ तौ (V_1 $B_{1.2.4}$ Dn तु) — ^{d}) B_3 D_{1-9} G_2 M_1 तत्र (for त्वत्र) $D_{1.2.5.6.8}$ दृश्यता (for °ते)

15 ^{a}) D_8 समिता (for संश्रिता) T_1 ब्राह्मण्य संश्रित क्षत्रं — ^{b}) T_1 न क्षत्र ब्रह्मसंश्रितं — T_1 om. 15^{cd} — ^{c}) $D_{5.7.8}$ न ता ब्रह्मोपध विप्रा, D_6 corrupt, D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 तान्ब्राह्मणा कथ विप्रा, M_{1-3} संश्रितान्ब्राह्मण कथ (sic) — ^{d}) M_{1-3} विप्रान्खादन्ति क्षत्रिया

16 ^{a}) $D_{1.2.4-9}$ स्थितो (for [आ]श्रितो) — ^{b}) $D_{4.6-9}$ लोकाना (for प्रजाना) — ^{c}) $D_{6.7.9}$ क्षत्रियाद् (hypermetric) (for क्षत्राद्) T_3 वृत्त, G_4 वृद्धिर् (for वृत्तिर्) — ^{d}) D_{4-9} तत्कथ, D_{10} T G M_4 कथं वै (for तै कथं)

17 ^{a}) T_2 $G_{1.2}$ सर्वतस्त्वप्रधानास्तान् — ^{b}) Dn_3 T_1 हतान् (for सदा) — ^{c}) Dn_2 अर्थ- (for आत्म) T_1 -संभावनान् (for वितान्) — ^{d}) T_1 स्थापये हि (for °यामि)

18 ^{a}) D_{10} G_4 corrupt. Dn_3 तु (for हि) — ^{b}) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ $M_{2.3}$ गायत्या (for गायत्र्या) T_1 गायत्या देवकन्यया — ^{c}) T_1 विशिष्यामि, T_3 G_2 M_{1-3} विशे° (for विजे°)

19 ^{a}) D_{10} $T_{2.3}$ G M स्थापयेद् (for च्याव°) T_1 द्रष्टुं (for राष्ट्रात्) — ^{b}) D_{10} $T_{2.3}$ G किंचन (for कश्चन) — ^{d}) $D_{6.7.9}$ तस्माद्वक्ष्ये द्विजानह, $D_{8.10}$ $T_{2.3}$ G M तस्माज्ज्ये($T_{2.3}$ G_1 ज्ये)ष्ठो द्विजानह, T_1 तस्मादत्र विशाम्यह

20 ^{a}) G_3 लोके (for लोक) — ^{b}) D_8 करिष्ये क्षत्रियोत्तम — ^{c}) T_1 संशय (for संयुगे)

21 T_1 om. 21^{bc} — ^{b}) D_{10} S (T_1 om.) संत्रस्ता (for वि°) D_6 च (for [अ]भून्) — ^{c}) Some MSS अंतरीक्षस्थस् — ^{d}) $D_{1.2}$ तदा (for ततो)

22 ^{a}) T_2 [इ]म (for [ए]न) D_{10} T_3 G M_4 त्यजेम कल्मषं भाव — ^{c}) D_1 $T_{2.3}$ कुर्वतां (for त) — ^{d}) $M_{2.3}$ राष्ट्रक्षेपो (for क्षोभो) $D_{5.7}$ [ऽ]पि (for हि) D_8 त, T_1 तद् (for ते) V_1 B Dn राष्ट्रक्षोभो भविष्यति

23 ^{a}) T_1 अद्य (for अथ) D_{10} S च (for वा) G_4 त्वा (for त्वां) B_2 G_2 महीपाल — ^{c}) B_1 $D_{1.2}$ वै (D_2 वा) राज्याद्, B_2 Dn_2 वै राष्ट्राद्, D_{4-8} राष्ट्राच्च, D_{10} $T_{2.3}$ G_3 M ते राज्य (for वा राष्ट्राद्) T_1 नाशयिष्यति ते राज्यं, G_{1-3} विनशिष्यति ते राज्य — ^{d}) Dn_2 हतोत्साहं, $T_{2.3}$ महोत्साहा (for हतोत्साह) V_1 B Dn_1 n_3 D_2 महाव्रता, G °बल (for बला) D_1 हतोत्साहा महाव्रता, D_{4-9} ततो नैव (D_6 नैन, D_7 नैष) वदिष्यति

24 B_5 om. 24^{ab} — ^{b}) M_4 भूत (for प्राह) — ^{c}) D_4 -भूताना, $D_{6.7}$ भूतोऽस्मि (for दूतोऽस्मि) — ^{d}) T_1 ततस् (for हित) $D_{1.2}$ त्वाद्य (for त्वां प्र-)

C. 13 7212 B 13. 153 28 K 13 257 28 M 13 142. 28 वायोर्वा सदृशं किंचिद्ब्रूहि त्वं ब्राह्मणोत्तमम् । अपां वै सदृशं ब्रूहि सूर्यस्य नभसोऽपि वा ॥ २६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

१३८

वायुरुवाच ।

शृणु मूढ गुणान्कांश्चिद्ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।
ये त्वया कीर्तिता राजंस्तेभ्योऽथ ब्राह्मणो वरः ॥ १
त्यक्त्वा महीत्वं भूमिस्तु स्पर्धयाङ्गनृपस्य ह ।
नाशं जगाम तां विप्रो व्यष्टम्भयत कश्यपः ॥ २
अक्षया ब्राह्मणा राजन्दिवि चेह च नित्यदा ।
अपिबत्तेजसा ह्यापः स्वयमेवाङ्गिराः पुरा ॥ ३
स ताः पिबन्क्षीरमिव नातृप्यत महातपाः ।
अपूरयन्महौघेन महीं सर्वां च पार्थिव ॥ ४
तस्मिन्नहं च क्रुद्धे वै जगत्त्यक्त्वा ततो गतः ।
व्यतिष्ठमग्निहोत्रे च चिरमङ्गिरसो भयात् ॥ ५
अभिशप्तश्च भगवान्गौतमेन पुरंदरः ।

---

25 T1 3 om the ref — [a]) V1 B Dn D8 G1 [अ]य (for [अ]द्य) — [b]) D5 भक्तियोग, G1-3 °वाद (for राग) — [c]) T2 G3 4 यादृश D10 T3 G4 भूत (for भूत) — [d]) V1 B Dn D5-9 T2 मे; D10 वा, G4 स (for वै) Dn2 D6-9 द्विज (for द्विजम्)

26 [a]) T1 हि, T2 तु, T3 G4 त्वत् (for वा) B1-4 कच्चिद्, T1 वापि, D8 ब्रूहि (for किंचिद्) — D6 7 9 om (hapl) 26[bc] — [b]) D3 किंचित् (for ब्रूहि) D1 2 ब्राह्मणोत्तरं, D5 °त्तम, G1 3 °त्तम — [c]) D2 3 10 T G M1 2 वा (for वै) V1 B Dn D3 5 वद्ह (for ब्रूहि)

Colophon om in D6-9 — *Parvan name* V1 B1 3-5 Dn3 शांति — *Sub parvan* V1 B1-4 Dn1 n2 D1 2 5 M1-3 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2 4 Dn1 D5 ब्राह्मणमाहात्म्यं, Dn2 ब्राह्मणप्रशंसामाहात्म्यं, Dn3 D10 T2 3 G M4 पवनार्जुनसवाद, M1-3 पवनार्जुनसंवादे अर्जुनवरलाभ — *Adhy no* (figures, words or both) V1 150, Dn1 149, D10 T2 G2 4 237, T1 M4 229, T3 236, G1 3 231, M1 3 234, M2 233 — *Śloka no* Dn1 28, Dn2 29

138

☞ This adhy is missing in D8 (cf v l 13 82 37)

1 T1 om 1[cd]

2 [a]) D4-9 त्यक्त्वा पुरा मही विप्रै — [b]) D10 T2 3 G4 असूयया (for स्पर्धया) Dn1 कुनृपस्य, D10 S काश्यपस्य (for [अ]ङ्गनृपस्य) — [c]) D2 विद्धि (for विप्रो). — [d]) Some MSS काश्यप B3-5 Dn D4 व्यस्तम्भयत कश्यप, D6 विस्तम्भयति का°, D7 8 विष्टं भयत क°, D10 व्यजृम्भयत क°

3 [a]) B3 अजेयाः M1-3 अक्षय्या (for अक्षया). — [b]) G4 देहे (for चेह) D6 8 9 सर्वदा (for नित्यदा). — [c]) D1 2 G2 च (for हि)

4 [a]) T1 सदा (for स ता) G3 रसकाम पिबन्क्षीर — [b]) D10 T2 3 G3 [अ]कुप्यत (for [अ]तृ°) V1 B Dn D4 6-10 T1 G1 महामना (for °तपा) — [d]) D6 8 9 नदीं, D7 नदी (for महीं) D1 2 महीं सर्वांश्च पर्वतान्

5 [a]) M4 आपो (for अहं) T2 3 G तु (for च) D5 G2 3 क्रुद्धो (for क्रुद्धे) — [b]) G1 3 मुक्त्वा (for त्यक्त्वा) D10 S भयात् (for गतः) — [c]) D10 T2 3 G M4 -होत्र वै; T1 -होत्रेषु (for -होत्रे च).

6 T1 om 6-11 — [a]) V1 B Dn D4 G1-3 अथ; D6-7 9 अनु, D10 T2 3 G4 तथा, M1 2 अपि (for अभि) — [c]) G3 अहल्या, some MSS अहिल्या (for अहल्या) — [d]) Dn1 धर्मार्थैव (for °र्थं च) D10 S (T1 om) धर्मार्थे हिंसितस्तथा.

अहल्यां कामयानो वै धर्मार्थं च न हिंसितः ॥ ६
तथा समुद्रो नृपते पूर्णो मृष्टेन वारिणा ।
ब्राह्मणैरभिशप्तः सँल्लवणोदः कृतो विभो ॥ ७
सुवर्णवर्णो निर्धूमः संहतोर्ध्वशिखः कविः ।
क्रुद्धेनाङ्गिरसा शप्तो गुणैरेतैर्विवर्जितः ॥ ८
मरुतश्चूर्णितान्पश्य येऽह्वसन्त महोदधिम् ।
सुवर्णधारिणा नित्यमवशप्ता द्विजातिना ॥ ९
समो न त्वं द्विजातिभ्यः श्रेष्ठं विद्धि नराधिप ।
गर्भस्थान्ब्राह्मणान्सम्यङ्नमस्यति किल प्रभुः ॥ १०
दण्डकाना महद्राज्यं ब्राह्मणेन विनाशितम् ।
तालजङ्घं महत्क्षत्रमौर्वेणैकेन नाशितम् ॥ ११
त्वया च विपुलं राज्यं बलं धर्मः श्रुतं तथा ।
दत्तात्रेयप्रसादेन प्राप्तं परमदुर्लभम् ॥ १२
अग्निं त्वं यजसे नित्यं कस्मादर्जुन ब्राह्मणम् ।
स हि सर्वस्य लोकस्य हव्यवाट्किं न वेत्सि तम् ॥ १३
अथ वा ब्राह्मणश्रेष्ठमनु भूतानुपालकम् ।
कर्तारं जीवलोकस्य कस्माज्जानन्विमुह्यसे ॥ १४
तथा प्रजापतिर्ब्रह्मा अव्यक्तः प्रभवाप्ययः ।
येनेदं निखिलं विश्वं जनितं स्थावरं चरम् ॥ १५
अण्डजातं तु ब्रह्माणं केचिदिच्छन्त्यपण्डिताः ।

C 13 7228
B 13 154 16
K 13 258 16
M 13 143 16

7 T_1 om. 7 (cf v l. 6) — ^{a}) Dn_1 n_3 यथा (for तथा) D_8 समृद्रो (for समुद्रो) — ^{b}) D_{10} T_3 G_2 M दृष्टश्च, T_2 दृष्ट च (for मृष्टेन) V_1 B Dn_3 $D_{1\ 2}$ पूर्णो मृष्टस्य वारिण, G_3 पूर्वेभ्यो दृष्टवारिणा — ^{c}) Dn_3 $D_{5\ 7\ 8\ 9}$ (also) G_2 $M_{2\ 3}$ स, $D_{1,6\ 8}$ च (for सँल्) — ^{d}) D_5 प्रभो, D_{10} S (T_1 om) पुरा (for विभो) V_1 B Dn D_4 बभूव लवणोदक (V_1 °धि)

8 T_1 om 8 (cf v l 6) — ^{a}) G_4 सुवर्णवर्णा निर्धूता — ^{b}) V_1 B Dn D_2 संगतोर्ध्व, D_8 G_8 सहि° (for सह) D_{10} T_3 G_4 कपि (for कवि) — ^{c}) D_1 भृगुणा (for [अ]ङ्गिरसा) — ^{d}) D_2 विपश्यत (for विवर्जित)

9 T_1 om 9 (cf v l. 6) — ^{a}) V_1 B Dn महवश् (for मरुतश्) D_{7-9} मरुत्तैश्चूर्णिता यस्य (sic) — ^{b}) Dn_1 हसंति, D_{4-9} वसंति (for ऽह्वसन्त) D_{10} S (T_1 om) यैर्हि पू(T_3 चू)र्णो महोदधि — ^{c}) D_{6-10} $T_{2\ 3}$ G_4 M वारिणा, $G_{1\ 3}$ -का°, G_2 -चा° (for -धा°) — ^{d}) $D_{4\ 6\ 7}$ G_2 अभिशप्ता, $D_{5\ 8\ 9}$ $G_{1\ 3}$ M_{1-3} अभिशप्तो (for अवशप्ता) $B_{4\ 5}$ द्विजन्मना (for द्विजातिना) D_{10} $T_{2\ 3}$ G_4 अभिशप्तो द्विजातिभि, M_4 अभिशप्त द्विजन्मना

10 T_1 om 10 (cf v l 6) — ^{a}) $D_{5\ 6\ 9}$ समनुण्य-, D_7 समनुण्ये, D_{10} S (T_1 om) संमतस्त्व (for समो न त्वं) — ^{b}) V_1 B Dn D_4 श्रेयो (for श्रेष्ठ) D_{6-9} जनाधिप (for नरा°) — ^{c}) $D_{4\ 5\ 7}$ कृष्णो; $D_{8\ 9}$ om, D_{10} $T_{2\ 3}$ G_4 नित्य, G_{1-3} M_{1-3} शश्वन् (for सम्यङ्)

11 T_1 om 11 (cf v l 6) $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ om 11^{ab} — ^{a}) T_2 ब्राह्मणाना (for दण्डकाना) — ^{c}) $D_{8\ 9}$ तालजव (for °जङ्घं) V_1 B Dn T_2 महाक्षत्रम्, D_1 बृहत्क्षत्रम् (for मह)

12 ^{a}) T_3 स त्वया (for त्वया च) — ^{b}) D_4 बलधर्म, T_1 बलधर्म (for बल धर्म) B_1 तदा (for तथा)

13 ^{a}) D_{10} $G_{2\ 3}$ अग्नींस् (for अग्निं) — ^{b}) T_1 नार्जुन (for अ°) D_{10} T_3 G ब्राह्मणै, M_4 °णान् (for °णम्) V_1 B Dn कस्माद्ब्राह्मणमर्जुन, T_2 तस्मादर्जुन ब्राह्मणै — ^{d}) T_1 चेप्सित (for वेत्सि तम्)

14 ^{a}) T_1 त्वं (for वा) M_{1-3} ब्राह्मण (for °ण) — ^{b}) D_4 T_1 -पालनं (for °कम्) — ^{c}) $D_{8\ 9}$ $M_{1,3}$ भर्तार (for क°) G_1 सर्वं (for जीव-) — ^{d}) D_{10} T_3 G_{1-3} तस्माज् (for क°) Dn_1 n_3 विमुह्यते (for °ह्यसे) T_2 तस्माज्जानन्न मुह्यसे

15 ^{b}) V_1 B Dn D_4 अव्यक्त प्रभुरव्यय; $D_{2\ 5,10}$ T G M_{1-3} °क्त प्रभवोऽव्यय, M_4 °क्त प्रभवाव्यय — ^{c}) Dn_3 अखिल, D_{10} S विपुल (for निखिल) $D_{1\ 2}$ सर्वं (for विश्व) — ^{d}) Dn_1 n_3 D_5 स्थाणुजंगम, D_{6-9} स्थावरत्रस, D_{10} $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ M °रं त्रयं, G_2 °रक्रियं (for °रं चरम्)

16 ^{a}) D_{4-9} T_1 हि (for तु) D_{10} $T_{2\ 3}$ G_4 अह्वजातं ब्राह्मण तु — ^{b}) B_1 Dn_1 $D_{1\ 2\ 6}$ पण्डिता (for [अ]पण्डिता) — T_1 om 16^{cd} — ^{c}) B_1 अस्माद्भित्त्वा; D_5 अद्धाद्भित्त्वा (for °द्भित्त्वाद्) — ^{d}) B_5 दिशोंत, D_{10} T_3 $G_{1\ 3}$ दिशो द्यौ; T_2 दिवो द्यौ, G_2 दिशो द्या

C 13 7228 B 13. 154 16 K 13 258 16 M 13 143 16

अण्डाद्भिन्नाद्बभुः शैला दिशोऽम्भः पृथिवी दिवम् ॥ १६
द्रष्टव्यं नैतदेवं हि कथं ज्यायस्तमो हि सः ।
स्मृतमाकाशमण्डं तु तस्माज्जातः पितामहः ॥ १७
तिष्ठेत्कथमिति ब्रूहि न किंचिद्धि तदा भवेत् ।
अहंकार इति प्रोक्तः सर्वतेजोगतः प्रभुः ॥ १८
नास्त्यण्डमस्ति तु ब्रह्मा स राजँल्लोकभावनः ।
इत्युक्तः स तदा तूष्णीमभूद्वायुस्तमब्रवीत् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

१३९

वायुरुवाच ।
इमां भूमिं ब्राह्मणेभ्यो दित्सुर्वै दक्षिणां पुरा ।
अङ्गो नाम नृपो राजंस्ततश्चिन्तां मही ययौ ॥ १
धारणीं सर्वभूतानामयं प्राप्य वरो नृपः ।
कथमिच्छति मां दातुं द्विजेभ्यो ब्रह्मणः सुताम् ॥ २
साहं त्यक्त्वा गमिष्यामि भूमित्वं ब्रह्मणः पदम् ।
अयं सराष्ट्रो नृपतिर्मा भूदिति ततोऽगमत् ॥ ३
ततस्तां कश्यपो दृष्ट्वा व्रजन्तीं पृथिवीं तदा ।

(for दिशोऽम्भ) G4 दिशो द्यौ पृथिवीं दिव, M दिशो द्यौ (M4 द्यां) पृथिवी तत

17 a) T1 M द्रष्टव्या, G1 3 दृष्टवान् (for द्रष्टव्य) D10 T2 3 G2 4 दृष्टवानेतदेव हि — b) V1 B Dn D4 जायेदजो; D5–7 9 ज्यायस्तरो, D10 T2 3 जातस्तथा (for ज्यायस्तमो) D8 corrupt, T1 कथं जात कथ मृत — c) D10 T2 3 G स्थानम् (for स्मृतम्) D4–9 अटं च, T1 अव्यक्तं (for अण्डं तु) D1 2 स्मृतमाकाशमात्रं तु — d) D10 T2 3 G यस्माज् (for त°)

18 T1 om 18ab — a) D10 S (T1 om) ब्रूयान् (for ब्रूहि) — b) D6–9 किंचिच्च, D10 T2 3 G1 3 4 किंचन, G2 किंचिन्न (for °द्धि) Dn3 T3 तथा (for तदा) B1 Dn1 [अ]भवत् (for भवेत्) — d) D1 तेजोमय, D10 T2 3 G4 M °गति (for °गत) D4 6 7 9 शुभ (for प्रभु). G1–3 सर्वतो जगत प्रभु

19 a) D10 T2 3 G2 4 M1–3 [अ]स्त्यतम्, T1 G1 3 M4 [अ]त्यतम् (for [अ]स्त्यण्डम्) Dn2 ब्रह्मा च (for तु ब्रह्मा) D1 2 6–9 तस्यां तदुत्थितो ब्रह्मा, D4 5 तस्मात्तदुत्थितो ब्रह्मा — b) V1 B Dn D4 G2 राजा (for राजँल्) — c) T3 तथा (for तदा) — d) V1 B Dn D4–7 9 T1 G1 ततो (for तम्).

Colophon om in D4 6–9 — *Parvan name* B1 3–5 Dn2 n3 D1 शांति — *Sub-parvan* V1 B Dn D1 2 5 10 दानधर्म — *Adhy name* B1 4 5 Dn2 n3 ब्राह्मणमाहात्म्ये पवनार्जुनसवाद; Dn1 T2 3 G3 M4 पवनार्जुनसवाद; D5 ब्राह्मणमाहात्म्य, D10 वाय्वर्जुनसवाद, M1–3 पवनार्जुनसवादे ब्राह्मणसकीर्तन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 151, Dn1 150, D10 T2 G2 4 238, T1 M4 230, T3 237, G1 3 232, M1 2 234, M3 235 — *Śloka no* Dn1 n2 19, D4 46

139

☞ This adhy is missing in D8 (cf v 1 13 82 37)

1 a) T2 महीं (for भूमिं) V1 B Dn D4 द्विजातिभ्यो (for ब्राह्मणेभ्यो) — b) D10 S दित्सन् (for दित्सुर्) D1 2 अभूत्, D4 परां, D6 7 9 ददौ (for पुरा) — c) T3 राजा (for राजस्)

2 a) V1 B1. 3 D6 7 T1 धारिणीं, Dn1 धरणीं (for धा°) — b) D5–9 स्वयं (for अय) B1 प्राप्त- (for प्राप्य) D2 नृपो वर (by transp), D3 वरो द्विज, D10 T2 G2 4 [अ]वरो नृपु, T1 3 G1 3 M वरो नृपु — d) T2 द्विजेभ्यो राजसत्तम

3 a) D10 T2 G हि (for [अ]ह) Dn2 D3 G4 त्यक्ता (for त्यक्त्वा) — b) G3 ब्रूहि त्वं (for भूमित्वं) — c) D1. 2 5–9 सकामो (for सराष्ट्रो)

4 T1 om 4–12 — a) M4 ता धरा (for ततस्तां)

प्रविवेश महीं सद्यो मुक्त्वात्मानं समाहितः ॥ ४
रुद्धा सा सर्वतो जज्ञे तृणौषधिसमन्विता ।
धर्मोत्तरा नष्टभया भूमिरासीत्ततो नृप ॥ ५
एवं वर्षसहस्राणि दिव्यानि विपुलव्रतः ।
त्रिंशतं कश्यपो राजन्भूमिरासीदतन्द्रितः ॥ ६
अथागम्य महाराज नमस्कृत्य च कश्यपम् ।
पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः ॥ ७
एष राजन्नीदृशो वै ब्राह्मणः कश्यपोऽभवत् ।
अन्यं प्रब्रूहि वापि त्वं कश्यपात्क्षत्रियं वरम् ॥ ८
तूष्णीं बभूव नृपतिः पवनस्त्वब्रवीत्पुनः ।
शृणु राजन्नुतथ्यस्य जातस्याङ्गिरसे कुले ॥ ९
भद्रा सोमस्य दुहिता रूपेण परमा मता ।
तस्यास्तुल्यं पतिं सोम उतथ्यं समपश्यत ॥ १०
सा च तीव्रं तपस्तेपे महाभागा यशस्विनी ।
उतथ्यं तु महाभागं तत्कृतेऽवरयत्तदा ॥ ११
तत आहूय सोतथ्यं ददावत्र यशस्विनीम् ।
भार्यार्थे स च जग्राह विधिवद्भूरिदक्षिणः ॥ १२
तां त्वकामयत श्रीमान्वरुणः पूर्वमेव ह ।
स चागम्य वनप्रस्थं यमुनायां जहार ताम् ॥ १३
जलेश्वरस्तु हृत्वा तामनयत्स्वपुरं प्रति ।

C 13 7245
B 13 155 14
K 13 259 14
M 12 144 14

Some MSS काश्यपो D6 7 8 राज्ञो (for दृष्ट्वा) — D6 om (hapl ?) 4^{b}–5^{a} —b) T8 त्यजता (for व्रजन्तीं) V1 B1 G1 2 तथा (for तदा) —c) D8 कृत्वा (for सद्यो) —d) B1 मुद्धात्मानं, B4 D1, 8 युक्ता°, Dn2 भुक्ता°, Dn3 युक्त्वा°, D2 त्यक्त्वा°, D10 T2 G2 3 M4 युक्तात्मा सु, T3 युक्तासु सु, M1–3 युक्तात्मा तु (for मुक्त्वात्मान)

5 T1 om 5, D6 om 5^{a} (for both, cf v l 4) —a) V1 B Dn1 n3 दत्ता (for रुद्धा) D10 om. सा Dn2 दत्ता मा सर्वयज्ञेन, D7–9 ऋद्धा सा सर्वतो यज्ञैस् —d) D1 4–8 तदा (for ततो)

6 T1 om 6 (cf. v l 4) —b) B5 D10 T2 G1 2 4 दिव्यानि विपुल व्रतं —c) V1 B Dn त्रिंशत°, D2 T2 G त्रिशत, D4–9 त्रिंशति, M1 त्रिशता (for त्रिंशत) Some MSS काश्यपो (for क°) —d) D4 तदा नृप, D10 M2–4 अतंद्रिता (for °त)

7 T1 om 7 (cf. v l. 4) —a) D10 T3 G M4 तथा राजन्, T2 तदा राजा (for महाराज) —b) G1 3 नमस्कृत्वा (for °त्य) D10 S (T1 om) [अ]थ (for च) D4 कश्यप, some MSS काश्यप

8 T1 om 8 (cf v l 4) —b) Some MSS काश्यपो (for क°) D1 4 T2 भवेत्; G1 3 [ऽ]ब्रवीन् (for ऽभवत्) —c) M4 वा (for प्र-) D4–9 च (for वा) V1 B Dn D1 त्व च (for [अ]पि त्व) —d) Some MSS काश्यपात् D2 कश्यपा क्षत्रियाद्वर (sic)

9 T1 om 9 (cf v l 4) —b) D10 S (T1 om) वच (for पुन) —c) D10 S (T1 om) उचथ्यस्य (for उत°) —d) D –7 10 T2 3 G1 3 4 [अ]गिरस

10 T1 om. 10 (cf v l 4) —b) T3 तदा (for मता) D1 2 4 6 7 9 रूपेणाप्रतिमा भुवि, D8 °णासदृशी भुवि —c) D10 S (T1 om.) यस्यास् (for तस्यास्) —d) D2 उतथ्ये, M1 2 4 उचथ्यं (for उतथ्यं) B3 5 D1–7 9 उतथ्य समपश्य(B3 °याच)त, D10 T2 3 G1 3 4 उच(G4 °त)थ्य तममन्यत

11 T1 om 11 (cf v l 4) —a) D2 [अ]थ (for च) —c) Some MSS उचथ्य (for उतथ्य) M1, 3 महाभाग — For 11^{cd}, V1 B Dn D5 subst

643* उतथ्यार्थे तु चार्वङ्गी परं नियममास्थिता ।
[D5 उतथ्यार्थं]

12 T1 om 12 (cf v l. 4) —a) Dn1 चाहूय (for आ°) D10 S (T1 om) चोचथ्य (for सोतथ्यं) —b) V1 B Dn D4 7 ददावत्रिर्, D5 6 8 9 °वत्रिर्, D10 T2 3 G °मीति, M °वति (for °वत्र) —c) D9 भार्यार्थं (for र्थे) D10 S (T1 om) तु (for च) —d) D5–9 दक्षिणां (for °ण)

13 a) B D6 10 G2 om, D10 T2 3 G1 3 4 च (for तु) —b) D2 4–9 हि, D10 T2 3 G4 तु, T1 G1–3 M च (for ह) — T1 om. 13^{cd} —c) D8 10 T2, 3 G M4 समागम्य (for स चा°) D1 2 वनप्रज्ञं (for वनप्रस्थ) —d) D5 7 9 10 M3 8 यमुनाया

14 a) Dn2 हृत्वा, D2 कृत्वा, M4 भूत्वा (for हृत्वा) —b) D1 T2 3 G2 4 M4 आनयत् (for अ°) D2 9 T1 G1 स्वं (for स्व) —c) D7 -शकाया (for सकाश) —d) V1 B2 4 5 Dn G1 3 4 -शात इदम्

C 13 7245 B 13 155 14 K 13 259 14 M 13 144 14 परमाद्भुतसंकाशं पद्मसहस्रशतह्रदम् ॥ १४
न हि रम्यतरं किंचित्तस्मादन्यत्पुरोत्तमम् ।
प्रासादैरप्सरोभिश्च दिव्यैः कामैश्च शोभितम् ।
तत्र देवस्तया सार्धं रेमे राजञ्जलेश्वरः ॥ १५
अथाख्यातमुतथ्याय ततः पत्न्यवमर्दनम् ॥ १६
तच्छ्रुत्वा नारदात्सर्वमुतथ्यो नारदं तदा ।
प्रोवाच गच्छ ब्रूहि त्वं वरुणं परुषं वचः ।
मद्वाक्यान्मुञ्च मे भार्यां कस्माद्वा हृतवानसि ॥ १७
लोकपालोऽसि लोकानां न लोकस्य विलोपकः ।
सोमेन दत्ता भार्या मे त्वया चापहृताद्य वै ॥ १८
इत्युक्तो वचनात्तस्य नारदेन जलेश्वरः ।
मुञ्च भार्यामुतथ्यस्येत्यथ तं वरुणोऽब्रवीत् ।
ममैषा सुप्रिया भार्या नैनामुत्स्रष्टुमुत्सहे ॥ १९
इत्युक्तो वरुणेनाथ नारदः प्राप्य तं मुनिम् ।
उतथ्यमब्रवीद्वाक्यं नातिहृष्टमना इव ॥ २०
गले गृहीत्वा क्षिप्तोऽस्मि वरुणेन महामुने ।
न प्रयच्छति ते भार्यां यत्ते कार्यं कुरुष्व तत् ॥ २१
नारदस्य वचः श्रुत्वा क्रुद्धः प्राज्वलदङ्गिराः ।
अपिबत्तेजसा वारि विष्टभ्य सुमहातपाः ॥ २२
पीयमाने च सर्वस्मिंस्तोये वै सलिलेश्वरः ।
सुहृद्भिः क्षिप्यमाणोऽपि नैवामुञ्चत तां तदा ॥ २३
ततः क्रुद्धोऽब्रवीद्भूमिमुतथ्यो ब्राह्मणोत्तमः ।
दर्शयस्व स्थलं भद्रे पद्मसहस्रशतह्रदम् ॥ २४
ततस्तदिरिणं जातं समुद्रश्चापसर्पितः ।

(for ॰शतह्रदम्).

15 ^{a}) T_{3} किं च (for किंचित्) — ^{b}) B_{5} अन्यं (for अन्यत्) — ^{d}) D_{10} $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ M_{2-4} काम्यैश् — ^{f}) $G_{1\,3}$ रमेद् (for रेमे)

16 ^{a}) D_{10} T G M_{1-3} तदा (for अथ) Some MSS उचथ्याय (for उत॰) — ^{b}) D_{10} S पत्न्याश्च (for पत्न्यव) $D_{4\,8\,9}$ तत पत्न्यभिमर्शन

17 ^{b}) Some MSS उचथ्यो $B_{1\,4\,5}$ Dn_{1} n_{2} $D_{6\,8\,9}$ $T_{2\,3}$ $G_{1\,3,4}$ तथा (for तदा) $D_{1\,2}$ उतथ्यो वदतां वर — ^{c}) T_{1} उवाच (for प्रो॰) D_{1} ब्रूहि गच्छ (by transp) — ^{d}) Dn_{2} परम, D_{4-9} दारुणं (for परुष) — ^{e}) $D_{4\,10}$ T G_{2} मुच्यता, $G_{1\,3}$ मुच ता (for मुञ्च मे) G_{4} मद्वाक्यं मुच्यता भार्यां — ^{f}) D_{6} om (hapl) from हृतवानसि up to चाप (in 18^{d}) $D_{4\,5\,7-9}$ कथमाहृतवानसि, M कस्मादाहृत॰

18 D_{6} om up to चाप (in 18^{d}) of v. l. 17 T_{1} om 18^{ab} — ^{b}) D_{10} S (T_{1} om) विलुंपक (for विलोपक) — ^{e}) $D_{1\,2\,5}$ भार्या वै, D_{10} S मे भार्या (by transp)

19 ^{a}) M_{4} वचनं (for ॰नात्) — ^{c}) Some MSS उचथ्यस्य — After 19^{c}, V_{1} B Dn ins

644* कस्मात्त्व हृतवानसि ।
इति श्रुत्वा वचस्तस्य.

— ^{d}) V_{1} $B_{1\,2}$ (marg) $_{3-5}$ Dn_{1}, n_{3} सोथ त, B_{2} सोतथ्य, Dn_{2} सोपि त, T_{3} इत्थं त, G_{3} प्रयस (for [इ]त्यथ त) — ^{e}) D_{6} वा (for [ए]षा) T_{1} हि (for सु) D_{10} S (except G_{1}) भीरुर् (for भार्या) — ^{f}) D_{10} $T_{2\,3}$ $G_{1\,3\,4}$ $M_{2\,3}$ [ए]ताम्, T_{1} ताम् (for [ए]नाम्)

20 ^{a}) M_{1-3} [उ]क्ते (for [उ]क्तो) — ^{b}) T_{1} प्राह (for प्राप्य) D_{10} S (except M_{4}) वै (for तं) $T_{2\,3}$ G मुनि (for मुनिम्) — ^{c}) Some MSS उचथ्यम् (for उत॰)

21 ^{c}) D_{10} $T_{2\,3}$ G_{4} M_{4} प्रायच्छाद्धि (for प्रयच्छति) V_{1} मे (for ते) — ^{d}) T_{1} यत् (for ते)

22 ^{b}) Dn_{1} रुद्र (for क्रुद्ध॰) $D_{1\,5-9}$ M प्रज्वलद् (for प्रा॰) — ^{d}) $D_{1\,2\,4-9}$ वरुणस्य (for विष्टभ्य सु)

23 ^{a}) D_{2} धयमाने, D_{5} M_{4} पिबत्यपि, $D_{6\,7\,9}$ पीयत्यपि (sic) (for पीयमाने) V_{1} B Dn_{1} n_{3} D_{4} G_{1} तु, Dn_{2} [ऽ]पि (for च) T_{1} पीतवत्यपि सर्वास्मिंस — ^{b}) V_{1} B Dn D_{5-10} $T_{2\,3}$ G M_{4} च, D_{4} [ऽ]पि, T_{1} M_{1-3} स (for वै) — ^{c}) V_{1} B Dn D_{6} M_{4} भिक्ष्यमाणो; $D_{4\,5\,7-9}$ वार्य॰, D_{10} $T_{1\,2}$ G_{4} M_{3} क्षा($T_{1,2}$ क्ष)म्य॰, T_{3} काम्यमानो (for क्षिप्यमाणो) D_{10} S वै (for ऽपि) — ^{d}) D_{10} $T_{2\,3}$ G M_{4} मुचति (for [अ]मुञ्चत)

24 ^{a}) $M_{1\,2}$ वाक्यम् (for भूमिम्) — ^{b}) Some MSS उचथ्यो T_{1} उचथ्यो ब्राह्मणस्तदा — ^{c}) D_{4-9} दर्शयाशु (for ॰यस्व) D_{10} $T_{2\,3}$ G M_{2-4} थिरं, T_{1}

तस्माद्देशान्नदीं चैव प्रोवाचासौ द्विजोत्तमः ॥ २५
अदृश्या गच्छ भीरु त्वं सरस्वति मरुं प्रति ।
अपुण्य एष भवतु देशस्त्यक्तस्त्वया शुभे ॥ २६
तस्मिन्संचूर्णिते देशे भद्रामादाय वारिपः ।
अददाच्छरणं गत्वा भार्यामाङ्गिरसाय वै ॥ २७
प्रतिगृह्य तु तां भार्यामुतथ्यः सुमनाभवत् ।
मुमोच च जगद्दुःखाद्वरुणं चैव हैहय ॥ २८
ततः स लब्ध्वा तां भार्यां वरुणं प्राह धर्मवित् ।
उतथ्यः सुमहातेजा यत्तच्छृणु नराधिप ॥ २९
मयैषा तपसा प्राप्ता क्रोशतस्ते जलाधिप ।
इत्युक्त्वा तामुपादाय स्वमेव भवनं ययौ ॥ ३०
एष राजन्नीदृशो वै उतथ्यो ब्राह्मणर्षभः ।
ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वमुतथ्यात्क्षत्रियं वरम् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

C 13 7244
B 13. 155. 32
K 13 259 32
M 13 144 32

पुर (for स्थल) — d) B2 3 Dn3 D8 T2 M4 शत हृद, D1 -शते हृदे, D2 T1 G2 M1-3 -शतह्रदे (for -शतह्रदम्)

25 a) Dn1 D4 5 Cv तदीरणं, Dn2 तदा रणं, D3 तदरिणं, some S MSS तदीरिणं (for नदीं) ❀ Cv इरणमूषरभूमि । ❀ — b) V1 B1-3 Dn3 [अ]वसर्पित, Dn1 [अ]पि स°, Dn3 विस°, T1 व्यसर्पत, G1 3 M2 [अ]पसर्पति [M2 °त], M1 3 [अ]वसर्पत (for [अ]पसर्पित) M4 समुद्राच्च स सर्पत (sic), Bom ed समुद्रस्यावसर्पत — c) D6 7 9 देवान् (for देशान्) D10 नदी (for नदीं) M1-3 [अ]सौ (for [ए]व) — d) D10 T2 3 G4 [अ]य, T1 M1-3 [ए]व (for [अ]सौ)

26 a) D4 6-9 भीरु गच्छ (by transp) — b) V1 B2-5 Dn मरून् (for मरु) — c) D10 T2 G -भूपो (for एष) T1 मपुण्य एव भवतु (sic)

27 a) V1 B Dn D4 5 सशोषिते, D6 7 9 तु चूर्णिते, D8 तु शोषिते, T1 M1-3 चूर्णीकृते (for सचूर्णिते) D10 T2 3 G ततश्चूर्णीकृते देशे — b) T1 वारि च, G2 वै रिपु (for वारिपः) — B4 om (hapl ?) 27c–29a — c) V1 B1-3 Dn1 n3 D6 8 9 अददच् (for °दाच्) D7 हि त्वा, D10 T3 G1 3 4 गच्छन् (for गत्वा) — d) T1 स्वयम् (for भार्याम्) D1 G2 आंगिरसाय

28 B4 om 28 (cf v l 27) — a) D4-9 स, M1-3 च (for तु) D7 om (hapl) from भार्या up to लब्ध्वा ता (in 29a) M4 पूजाम् (for भार्याम्) — b) Some MSS उचथ्य (for उतथ्य) D1 2 अभूत् (for [अ]भवत्) — c) G2 ता मुमोच (for मुमोच च) Dn3 ततो, T1 जल (for जगद्) T1 राजन्, G1 3 दुःखं (for दुःखाद्) — d) D1 2 4-6 8 9 [अ]पि (for [ए]व) Dn1 D4 हैहय D10 T2 3 G2-4 मरुतश्चैव निर्मला (G3 °र्जल) T1 मरौ चैवेह निर्जले, G1 वरुणश्चैव निर्जल°, M मरुश्चैवेह निर्जल (M3 °ल)

29 B4 om 29 (cf v l 27) D7 om up to लब्ध्वा ता (in 29a) (cf v l 28) — After 29ab, T1 ins

645* अस्पृश्योऽपानयोग्यश्च क्षिप्रमेव भविष्यति ।

— T1 om 29c–30b — c) Some S MSS उचथ्य (for उतथ्य) D10 स (for सु) — d) M4 तच्छृणुष्व (for यत्तच्छृणु) — After 29, D6-9 ins

646* मुक्तस्त्वमायुःशेषेण मा भैर्गच्छ जलेश्वर ।
मावमंस्था पुनर्मोहात्मा त्वा निन्युर्यमक्षयम् ।
[D7 om line 2]

30 T1 om 30ab (cf v l 29) D6, 7 9 om 30ab — a) T2 3 G3 4 M4 मम (for मया) — b) D1 8 जलेश्वर (for जलाधिप) — c) D10 T2 3 G1 3 4 M4 तम्, G2 M1-3 तद् (for इति)

31 Before 31, T3 ins भीष्म — a) B1 D2 4-9 उतथ्यो (for ईदृशो) — b) B1 ईदृशो, some MSS उचथ्यो (for उतथ्यो) D1 2 T1 उतथ्यो ब्राह्मणोत्तम, D4-9 ईदृशो ब्राह्मणोत्तम, D10 T2 3 G उच(G1 °त)थ्य ऋषिसत्तम — c) D10 T2 G4 M4 [अ]न्यै (for [अ]हं) B1 [अ]मुम् (for त्वम्) G2 3 अब्रवीमि ह्यन्य ब्रूहि त्वम् — d) Some S MSS उचथ्यात् (for उत°) D2 उतथ्य क्षत्रियाद्वर, T1 °थ्यात्क्षत्रियर्षभ

Colophon — *Parvan name* B1-4 Dn3 D1 शांति — *Sub-parvan* V1 B1-3 5 Dn1 n2 D1 2 4-9 M1-3 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2 4 5 Dn D1 2 4 6-10

१४०

C. 13 7265
B 13 156 1
K. 13. 260 1
M 13 145 1

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स तदा तूष्णीमभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत् ।
शृणु राजन्नगस्त्यस्य माहात्म्यं ब्राह्मणस्य ह ॥ १
असुरैर्निर्जिता देवा निरुत्साहाश्च ते कृताः ।
यज्ञाश्चैषां हृताः सर्वे पितृभ्यश्च स्वधा तथा ॥ २
कर्मेज्या मानवानां च दानवैर्हैहयर्षभ ।
भ्रष्टैश्वर्यास्ततो देवाश्चेरुः पृथ्वीमिति श्रुतिः ॥ ३
ततः कदाचित्ते राजन्दीप्तमादित्यवर्चसम् ।
ददृशुस्तेजसा युक्तमगस्त्यं विपुलव्रतम् ॥ ४
अभिवाद्य च तं देवा दृष्ट्वा च यशसा वृतम् ।
इदमूचुर्महात्मानं वाक्यं काले जनाधिप ॥ ५
दानवैर्युधि भग्नाः स्म तथैश्वर्याच्च भ्रंशिताः ।
तदस्मान्नो भयात्तीव्रात्त्राहि त्वं मुनिपुंगव ॥ ६
इत्युक्तः स तदा देवैरगस्त्यः कुपितोऽभवत् ।
प्रजज्वाल च तेजस्वी कालाग्निरिव संक्षये ॥ ७
तेन दीप्तांशुजालेन निर्दग्धा दानवास्तदा ।
अन्तरिक्षान्महाराज न्यपतन्त सहस्रशः ॥ ८
दह्यमानास्तु ते दैत्यास्तस्यागस्त्यस्य तेजसा ।

G2 M4 पवनार्जुनसंवाद , D5 पवनकार्तवीर्यार्जुनसंवाद , T2 M1-3 पवनार्जुनसंवादे उचथ्यमाहात्म्य (T2 °त्थ्यकथनं), T3 G1 3 उचथ्यचरितं — *Adhy no* (figures, words or both) V1 152, Dn1 151, D10 T2 G2 4 239, T1 M4 231, T3 238 ; G1 3 233, M1 2 235, M3 236 — *Śloka no* Dn1 32, D4 79

140

☞ This adhy is missing in D8 (cf. v 1 13 82 37)

1 B4 D7 om the ref G3 om (hapl) 1–6 — ᵃ) V1 B Dn नृपस् (for तदा) — ᵇ) D1 T2 3 G1 3 M4 तम्, T1 तदा (for ततो) — ᵈ) D5 सामर्थ्यं (for माहात्म्यं). B1 Dn3 T1. 3 च ; D1 हि, D4–6 9 वै (for ह)

2 G2 om 2 (of v 1 1) — ᵇ) T1 वै (for ते) — T1 om 2ᶜ–3ᵇ — ᶜ) B4 Dn3 D1 2 कृता , D10 G4 स्मृता (for हृता) — ᵈ) V1 B Dn D4 5 पितॄणा (for पितृभ्यश्च) B3 Dn1 T2 G1 स्वधास्

3 G2 om 3 (of v 1. 1) T1 om. 3ᵃᵇ (cf. v 1 2) — ᵃ) Dn3 कर्मेथं (sic), Dn3 धर्मेज्या (for क°) — ᵇ) D1 2 4–9 दानवैर्हं(D4 °र्है)हयाधिप, T2 3 G1 3 4 M1 4 °वैर्हैहयर्पभ, M2 3 दान वै हेह° — ᶜ) D10 G4 यथा दुःखाद्, T1 तदा देवाश्, T2 G1 3 यथा दे°, T3 यथा मूकाश्, M1–3 तथा देवाश् (for ततो दे°) — ᵈ) T2 चोरा (for चेरु) D1 2 4–6 8 9 पूर्वम् (for पृथ्वीम्) D4–9 स्तुति (for श्रुति)

4 G2 om. 4 (of v 1 1) — ᵇ) T1 -तेजन (for -वर्चसम्) — ᶜ) T1 ददृशुस्त महाभागम्

5 G2 om 5 (cf v 1 1). T1 om (hapl.) 5ᵃᵇ — ᵃ) V1 B Dn D4–9 तु (for च) — ᵇ) D5–9 तं (for च) V1 B Dn D5 पृ(V1 द)ष्ट्वा कुशलमेव च — ᶜ) D1 ऊचुश्च (hypermetric) (for ऊचुर्) — ᵈ) T1 वचनं वे (for वाक्य काले) D10 T2 G1 3 4 नराधिप (for जना°)

6 G2 om. 6 (cf v 1 1) Before 6, D10 T3 G1 3 4 ins देवा ऊचु — ᵃ) D10 T2 3 G1 3 4 M4 च (for स्म) — ᶜ) M1–3 तस्माच्चोस्माद् (for तदस्मान्नो) D6 om from त्तीव्रा up to काला (in 7ᵈ) D10 T2 3 M4 तस्माच्चोस्मात्तीव्रभयात् — ᵈ) B3 D4 5 7–9 -सत्तम (for -पुगव)

7 D6 om up to काला (in 7ᵈ) (cf v 1 6) — ᵃ) B3 Dn3 सस् (for स) — ᶜ) T2 स (for च)

8 ᵃ) T2 G2 दीप्ताग्नि (for-दीप्तांशु-) — ᵇ) B1 D1 2 10 T2 3 G तथा (for तदा) — ᶜ) B अंतरीक्षान् — ᵈ) V1 B Dn निपेतुस्ते, D2 न्यपतंश्च (for °तन्त)

9 ᵃ) T1 दैतेया, T2 दैत्यास्ते (by transp) — ᵇ) G1–3 M तदा (for तस्य) D10 T2 3 G4 अगस्त्यस्य च तेजसा, T1 उग्रेणागस्त्यते°. — ᵈ) V1 B Dn D1

उभौ लोकौ परित्यज्य ययुः काष्ठां स दक्षिणाम् ॥ ९
बलिस्तु यजते यज्ञमश्वमेधं महीं गतः ।
येऽन्ये खस्था महीस्थाश्च ते न दग्धा महासुराः ॥१०
ततो लोकाः पुनः प्राप्ताः सुरैः शान्तं च तद्रजः ।
अथैनमब्रुवन्देवा भूमिष्ठानसुराञ्जहि ॥ ११
इत्युक्त आह देवान्स न शक्नोमि महीगतान् ।
दग्धुं तपो हि क्षीयेन्मे धक्ष्यामीति च पार्थिव ॥ १२
एवं दग्धा भगवता दानवाः स्वेन तेजसा ।
अगस्त्येन तदा राजंस्तपसा भावितात्मना ॥ १३
ईदृशश्चाप्यगस्त्यो हि कथितस्ते मयानघ ।
ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वमगस्त्यात्क्षत्रियं वरम् ॥ १४
इत्युक्तः स तदा तूष्णीमभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत् ।
शृणु राजन्वसिष्ठस्य मुख्यं कर्म यशस्विनः ॥ १५
आदित्याः सत्रमासन्त सरो वै मानसं प्रति ।
वसिष्ठं मनसा गत्वा श्रुत्वा तत्रास्य गोचरम् ॥ १६
यजमानांस्तु तान्दृष्ट्वा व्यग्रान्दीक्षानुकर्शितान् ।
हन्तुमिच्छन्ति शैलाभाः खलिनो नाम दानवाः ॥१७
अदूरात्तु ततस्तेषां ब्रह्मदत्तवरं सरः ।
हता हता वै ते तत्र जीवन्त्याप्लुत्य दानवाः ॥ १८ C 13 7283
ते प्रगृह्य महाघोरान्पर्वतान्परिघान्द्रुमान् । B 13 156 19 K 13 260 19 M 13 145 19

गता (for ययु) V1 B Dn तु, D1 10 T2 3 G स, T1 च (for स) D4-9 ययु॰ पातालमञ्जसा

10 a) D1 वडिस्, D3 वळिस् (for बलिस्) —b) D1 अश्वमेधे, D6 °मेध D1 2 9 महीगत —c) V1 B Dn D4 M4 [ऽ]धरस्था (hypermetric) (for खस्था) V1 om, D10 S जलस्थाश् (for महीं°)

11 a) D10 G1 3 4 त्यक्त, T2 G2 त्यक्ता (for ततो) D4-9 नीरजस्का (for पुन प्राप्ता) —b) B3 D10 S सुरै शांत (T1 प्राप्त) मथैनं नृप, D4-9 देवै प्राप्तास्तदा नृप —c) B1 तथैव, T1 तथैनम् (for अथैनम्) —d) Dn1 D1 2 4-9 G2 M4 भूमिस्थान् (for °ष्ठान्)

12 a) V1 B Dn D1, 4-9 प्राह (for आह) T1 इत्युक्त स तदोवाच —b) V1 B Dn1 n3 D4 शक्ष्यामि, Dn2 D2 T1 M4 शक्तोस्मि, D1 शक्ष्यामि (for शक्नोमि) D10 S (except T1) महीं (for मही-) D6-9 धर्मेष्व (D6 °ष्य, D8 °ज्या, D9 °णा) मिरतात्मना —c) T3 G3 हि (for मे) D1 2 T1 G1 दग्धु तपो मे क्षीयेत, T2 दग्धा तपोभिर्वीक्षते, G2 खस्थास्तपोभिवीक्षते —d) V1 B Dn शक्ष्यामि (for धक्ष्यामि) D1, 2 बहुवर्षशतार्जितं, D4-9 रक्षामीति दिगीश्वरा

13 b) D4 तेन (for स्वेन) T1 दानवास्तेन ते तदा —c) V1 तया (for तदा)

14 T1 om 14ab —a) D6 8 9 ईश्वरश् (for ईदृशश्) —c) V1 B1-3 Dn T G2-4 [अ]न्यं (for [अ]हं) D4 मा (for वा) —d) T1 अगस्त्यसदृश भुवि

15 Before 15, V1 B Dn D10 T G M4 ins भीष्म उवाच —a) T2 ततस् (for तदा) —b) D1 2 4 10 T2 3 G M4 तम्, D6 8 तदा, D6 7 9 तया (for ततो) —c) Some MSS वशिष्ठस्य —d) D2 4 मुख (for मुख्य) — After 15, D10 S ins

647* वैखानसविधानेन गङ्गातीर समाश्रिता ।
[T2 वैखानसा (for °स-)]

16 a) D10 M1-3 ऐहत, T G M4 ईहंते (for आसन्त) D1 2 आदित्या स उपासते (D2 °त) —b) B2-5 D10 S वैखानस (for वै मा°) —c) Some MSS. वशिष्ठ D10 T2 3 G M4 ज्ञात्वा (for गत्वा) —d) G2 partly damaged D1 om, D5 8 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) Bom. ed तत्रस्य (for तत्रास्य) V1 B Dn ज्ञात्वा तत्रास्य गौरव, D10 T2 3 G1 3 4 M ग (M1-3 ज्ञा) त्वा तत्त्वस्य गोचरं, T1 ज्ञात्वा तस्य च गौरव

17 a) D4 8 G2 यजमानास् (for °नांस्) M1-3 तदा (for तु तान्) T1 corrupt —b) V1 B Dn सर्वान् (for व्यग्रान्) D4-8 दीक्षावि- (D5 7 °ति-) (for दीक्षानु-) Some MSS -कर्षितान् —c) V1 B2-5 Dn ऐच्छत (for इच्छन्ति) T1 वै बाला, M4 ते बाला (for शैलाभा) —d) Dn3 खल्लिो, D10 S बलिनो (for ख°) G1 2 दानवान्

18 T1 om (hapl) 18 —a) D4 असुरास्तु, G1-3 मरुद्वर्पास् (for अदूरात्तु) —b) D9 T3 G2 -दत्त (for -दत्त-) —c) D7 om one हता V1 तत्रैके, B Dn तत्रैते, M4 ये तेत्र (for ते तत्र) —d) M3 मानवा, M4 दानवान (for °वा)

19 a) D1, 2 4 5 T1 महावोरा (for °घोरान्) D6 8 corrupt —c) Dn3 सततम् (for सलिलम्) D10 G

C. 13 7283 B 13 156 19 K 13 260 19 M 13 145 19 विक्षोभयन्तः सलिलमुत्थिताः शतयोजनम् ॥ १९

अभ्यद्रवन्त देवांस्ते सहस्राणि दशैव ह ।
ततस्तैरर्दिता देवाः शरणं वासवं ययुः ॥ २०

स च तैर्व्यथितः शक्रो वसिष्ठं शरणं ययौ ।
ततोऽभयं ददौ तेभ्यो वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ २१

तथा तान्दुःखिताञ्ज्ञात्वानृशंस्यपरो मुनिः ।
अयत्नेनादहत्सर्वान्खलिनः स्वेन तेजसा ॥ २२

कैलासं प्रस्थितां चापि नदीं गङ्गां महातपाः ।
आनयत्तत्सरो दिव्यं तया भिन्नं च तत्सरः ॥ २३

सरो भिन्नं तया नद्या सरयूः सा ततोऽभवत् ।
हताश्च खलिनो यत्र स देशः खलिनोऽभवत् ॥ २४

एवं सेन्द्रा वसिष्ठेन रक्षितास्त्रिदिवौकसः ।
ब्रह्मदत्तवराश्चैव हता दैत्या महात्मना ॥ २५

एतत्कर्म वसिष्ठस्य कथितं ते मयानघ ।
ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वं वसिष्ठात्क्षत्रियं वरम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

M व्य(G_3 प्र)क्षोभयत ($G_{2.4}$ °त) सलिलम्. —^{d}) B_3 D_{10} T G_{2-4} उत्थित; G_1 laonna (for उत्थिता) $D_{1.2.5-9}$ दश- (for शत-)

20 ^{a}) $D_{4-8.10}$ S (except T_1) अभ्यद्रवश्च देवास्ते (D_8 °नां) —^{b}) B_2 तु, B_3 Dn_2 $D_{5.9.10}$ S हि (for ह). —^{d}) D_{10} S वसिष्ठं शरणं ययु

21 D_{10} T_3 G_4 om (hapl) 21^{ab} —^{a}) G_2 वचनैर् (for स च तैर्) $D_{1.2}$ श्रावित; D_{4-9} M_4 च्यावित; M_{1-3} चान्वित (for व्यथित) T_1 स हि वैश्चालित शक्रो —^{b}) Some MSS वशिष्ठ —^{d}) Some MSS वशिष्ठो.

22 ^{a}) D_{4-9} तदा (for तथा) V_1 B Dn तदा तान्दुःखितान्ज्ञात्वा; D_{10} S दृष्ट्वा तान्दुःखितजनान् (T_1 °तान्देवान्) —^{b}) M_{1-3} [आ]नृशंस- (for °स्य) —^{c}) D_5 [अ]हनत् (for [अ]दहत्) G_2 सर्वं (for सर्वान्) —^{d}) V_1 $D_{2.4.8.9}$ वलिन, D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 ज्वलता, M_{1-3} ज्वलित (for खलिन) D_9 om from स्वेन up to दिव्यं त (in 23^{cd}) T_1 ज्वलितेन स्वतेजसा

23 D_3 om up to दिव्यं त (in 23^{cd}) (of v l 22) —^{a}) B_4 $D_{4.5.7.10}$ S कैलास (for °सं) V_1 B Dn चैव, D_7 वापि (for चापि) —^{b}) T_1 गुरुर्मुनि (for महातपा) —^{c}) V_1 B $Dn_{1.n3}$ D_{10} T_1 M_{1-3} आनयत् —T_1 om 23^{d}–24^{a} —^{d}) $D_{1.2}$ T_3 G_4 तया भिन्नं, T_2 तदा भिन्नं, G_3 तयोर्हीनं (for तया भिन्न)

24 T_1 om 24^{a} (of v l 23) —^{b}) $D_{1.2}$ स तदा, D_{4-9} तेन च (D_4 वा); T_1 नाम सा, G_{1-3} M_{1-3} सा तदा (for सा ततो) —T_1 om (hapl) 24^{cd}. —^{c}) D_{10} T_3 G_4 तु (for च) V_1 D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ M_{1-3} वलिनो (for ख°) —^{d}) D_{10} $T_{2.3}$ G वलिनो (for ख°) M_{1-3} ते देशा वलिनोभवन्

25 ^{a}) Some MSS वशिष्टेन

26 ^{a}) Some MSS वशिष्टस्य —^{b}) V_1 B (except B_2) Dn हि (for ते) —^{c}) V_1 $B_{1.2}$ Dn_2 D_{4-10} T G $M_{2.4}$ [अ]न्यं (for [अ]हं) —^{d}) Some MSS वशिष्टात्

Colophon om in D_{4-9} —*Parvan name* B_{1-4} Dn_3 D_1 शांति —*Sub-parvan* V_1 B Dn_1 n_2 $D_{1.2.10}$ M_{1-3} दानधर्मं —*Adhy name* V_1 $B_{1.2.4.5}$ Dn_1 n_3 पवनार्जुनसंवाद, Dn_3 ब्राह्मणमाहात्म्ये पवनार्जुनसंवाद, $D_{1.2}$ M_4 पवनार्जुनसंवादे वसिष्ठमाहात्म्य, D_{10} T_3 G_{1-3} अगस्त्यवसिष्ठमाहात्म्यं, T_2 M_{1-3} पवनार्जुनसंवादे आगस्त्यवसिष्ठमाहात्म्य (T_2 °स्त्यकथन) —*Adhy no* (figures, words or both) V_1 153, Dn_1 152, D_{10} T_2 $G_{3.4}$ 240, T_1 M_4 232, T_3 239, $G_{1.2}$ 234, $M_{1.2}$ 236, M_3 237 —*Śloka no* Dn_1 n_3 D_4 26

१४१

भीष्म उवाच ।
इत्युक्तस्त्वर्जुनस्तूष्णीमभूद्वायुस्तमब्रवीत् ।
शृणु मे हैहयश्रेष्ठ कर्मात्रेः सुमहात्मनः ॥ १
घोरे तमस्ययुध्यन्त सहिता देवदानवाः ।
अविध्यत शरैस्तत्र स्वर्भानुः सोमभास्करौ ॥ २
अथ ते तमसा ग्रस्ता निहन्यन्ते स्म दानवैः ।
देवा नृपतिशार्दूल सहैव बलिभिस्तदा ॥ ३
असुरैर्वध्यमानास्ते क्षीणप्राणा दिवौकसः ।
अपश्यन्त तपस्यन्तमत्रिं विप्रं महावने ॥ ४
अथैनमब्रुवन्देवाः शान्तक्रोधं जितेन्द्रियम् ।
असुरैरिषुभिर्विद्धौ चन्द्रादित्याविमावुभौ ॥ ५
वयं वध्यामहे चापि शत्रुभिस्तमसावृते ।
नाधिगच्छाम शान्तिं च भयात्त्रायस्व नः प्रभो ॥ ६
कथं रक्षामि भवतस्तेऽब्रुवंश्चन्द्रमा भव ।
तिमिरघ्नश्च सविता दस्युहा चैव नो भव ॥ ७
एवमुक्तस्तदात्रिस्तु सोमवत्प्रियदर्शनः ।
अपश्यत्सौम्यभावं च सूर्यस्य प्रतिदर्शनम् ॥ ८
दृष्ट्वा नातिप्रभं सोमं तथा सूर्यं च पार्थिव ।
प्रकाशमकरोदत्रिस्तपसा स्वेन संयुगे ॥ ९
जगद्वितिमिरं चापि प्रदीप्तमकरोत्तदा ।
व्यजयच्छत्रुसंघांश्च देवानां स्वेन तेजसा ॥ १०
अत्रिणा दह्यमानांस्तान्दृष्ट्वा देवा महासुरान् । C 13 7301 S 13 157 11 K. 13 261 11 M 13 146 10

141

☞ This adhy is missing in D_3 (cf. v l. 13 82 37)

1 ^{a}) $D_{1\,2\,4-9}$ स तदा, G_2 स्त्वब्रवीद् (for स्त्वर्जुनस्) — ^{b}) $B_{3\,4}$ $D_{5\,10}$ T_1 G M ततो (for तम्) — ^{c}) Some MSS हेहय (for है)

2 ^{b}) D_{10} $T_{2\,3}$ G M_4 सहसा (for सहिता) D_{6-9} दैन्य (for देव) — ^{c}) M अविध्यंत (for °ध्यत) — ^{d}) D_2 शशि (for सोम)

3 T_1 om. 3^{a} — ^{a}) D_5 om from अथ up to असुरै (in 4^{a}) G_{1-3} तया (for अथ) D_{7-9} व्यग्रा (for ग्रस्ता) D_6 अथ ते मनसा व्यग्रा — ^{b}) V_1 B Dn_3 $D_{4,6\,7-9}$ वि- (for नि-) — T_1 om 3^{c} — ^{c}) D_7 तदा (for देवा) — ^{d}) $B_{1\,3}$ $D_{2\,4\,5}$ सदा, D_8 तदा (for सह) D_{10} S न देवा बलिनस्तदा (G_4 °था)

4 D_5 om असुरै (cf v l. 3) — ^{a}) $T_{2\,3}$ $G_{1\,3\,4}$ युध्यमानास् (for वध्य°) — ^{d}) V_1 B_4 Dn तपोवनं, $B_{1.3}$ तपोनिधिं, D_4 महामुनिं (for °वने)

5 D_{10} G_4 om 5 — ^{b}) B_1 जित (for शान्त) — ^{c}) D_5 वध्यौ (for विद्धौ) T_3 असुरैर्वारिभिर्वध्यौ — ^{d}) $D_{1\,2\,4\,6-9}$ [ट]मावपि (for [इ]मावुभौ)

6 ^{a}) D_4 om (hapl.?) वय D_{10} S हन्यामहे (for वध्या°) — ^{c}) D_{10} S नाभ्यगच्छाम शांतिं च

7 Before 7, all MSS (except T_1 M_4, D_3 missing) ins अत्रिरुवाच T_1 om. 7^{a}–8^{b} — ^{a}) $G_{1\,3}$ कथ रक्ष्या भवतस्ते — ^{b}) D_5 भवान्, G_2 रवि (for भव) — D_{10} $T_{2\,3}$ G M om (hapl.) 7^{cd} — ^{d}) V_1 B Dn -हता च (for -हा चैव)

8 T_1 om 8^{ab} (cf v l 7) — ^{a}) V_1 B (B_2 damaged) Dn M_4 [अ]त्रिर्वै, D_4 [अ]त्रिश्च; D_{10} T_2 G M_{1-3} [अ]त्रि स, T_3 ह्यत्रिस् (for [अ]त्रिस्तु) — ^{c}) V_1 B Dn D_5 -नावाप्, T_3 -भाग (for भावं) D_3 तु (for च) — ^{d}) D_{4-9} स्वर्गस्य (for सूर्यस्य) D_{10} $T_{2\,3}$ $G_{1\,4}$ M_4 च प्र- $G_{2\,3}$ [आ]चन्द्र, M_{1-3} [अ]पि प्र (for प्रति) T_1 सूर्यं सोमप्रदर्शन

9 T_2 reads 9–11 tw‑ice — ^{b}) T_1 तेजसापूरयन्मुनि — ^{d}) $D_{1\,2}$ भावयन्, D_{4-9} भावित, D_{10} T_2 (both times) $_3$ G M_4 सवृत, T_1 M_{1-3} संयुत (for °गे)

10 For the repetition in T_2, cf. v l. 9 — ^{a}) $B_{4.5}$ $D_{1\,2}$ हि विरजश्च (for वितिमिर) D_{10} $T_{1\,2}$ (both times) $_3$ $G_{1\,3\,4}$ M जगद्वि तिमिराघ हि (D_{10} T_3 G_4 यत्) — G_2 om. from तदा (in 10^{b}) up to हता (in 12^{b}) — ^{c}) D_{10} $T_{1\,2}$ (both times) $_3$ $G_{1\,3\,4}$ M दस्यु (for शत्रु-) — ^{d}) M_{1-3} देवता (for देवानां) D_6 चेतसा (for तेजसा) D_{10} T_2 (both times) $G_{1,3\,4}$ देवतार्थे स्वतेजसा

C 13 7301 B 13 157 12 K 13 261 11 M 13 146 10 पराक्रमैस्तेऽपि तदा व्यत्यघ्नन्नत्रिरक्षिताः ॥ ११
उद्भासितश्च सविता देवास्त्राता हतासुराः ।
अत्रिणा त्वथ सोमत्वं कृतमुत्तमतेजसा ॥ १२
अद्वितीयेन मुनिना जपता चर्मवाससा ।
फलभक्षेण राजर्षे पश्य कर्मात्रिणा कृतम् ॥ १३
तस्यापि विस्तरेणोक्तं कर्मात्रेः सुमहात्मनः ।
ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वमत्रितः क्षत्रियं वरम् ॥ १४
इत्युक्तस्त्वर्जुनस्तूष्णीमभूद्वायुस्तमब्रवीत् ।
शृणु राजन्महत्कर्म च्यवनस्य महात्मनः ॥ १५
अश्विनोः प्रतिसंश्रुत्य च्यवनः पाकशासनम् ।
प्रोवाच सहितं देवैः सोमपावश्विनौ कुरु ॥ १६

इन्द्र उवाच ।

अस्माभिर्वर्जितावेतौ भवेतां सोमपौ कथम् ।
देवैर्न संमितावेतौ तस्मान्मैवं वदस्व नः ॥ १७
अश्विभ्यां सह नेच्छामः पातुं सोमं महाव्रत ।
पिबन्त्वन्ये यथाकामं नाहं पातुमिहोत्सहे ॥ १८

च्यवन उवाच ।

न चेत्करिष्यसि वचो मयोक्तं बलसूदन ।

---

11 For the repetition in T3, of v l. 9 G2 om 11 (cf. v l 10) D3 om (hapl) 11–12 T1 om 11–13 — ^{b}) Dn2 D4 8 देवान् (for देवा) — ^{d}) D1 4–9 व्यनिघ्नन्, D10 T2 (both times) 3 G1 3 4 M व्यनिघ्नत (for व्यत्यघ्नन) V1 व्यघ्नन्नत्रिसुरक्षिता

12 G2 om up to हता (in 12^{ab}) (cf. v l 10) D3 T1 om. 12 (cf. v l. 11) — ^{a}) D10 T3 G1 3 M उद्भावितश्च (for °सितश्च) — ^{b}) D6 देवास्तैराहतासुरा — ^{c}) V1 B (B2 damaged) Dn सामर्थ्यं (for सोमत्व) — ^{d}) D4–9 M1 2 कृतमुत्तममेव ह (M1 2 हि)

13 T1 om 13 (cf v l 11) — ^{a}) V1 B Dn द्विजेनाग्निद्वितीयेन — ^{c}) D10 T2 3 G4 M4 भक्षिणाथ (T2 °णा च) (hypermetric) (for -भक्षेण)

14 ^{a}) D1 2 4–9 तस्यापि सुमहत्प्रोक्तं (D4 °त्कर्म). — ^{b}) B1 मया चात्रेर् (for कर्मात्रे सु) — Dn1 om (hapl) 14^{c}–15^{d} — ^{c}) B2 3 Dn3 D1 5–10 T2 3 G M2–4 [ब्र]न्य (for [ब्र]ह) G3 वाक्यम् (for वा त्वम्) — For 14, T1 subst

648* एवमत्रेर्महाराज कथितं कर्म चाद्भुतम् ।

— After 14, B5 ins an addl colophon [*Sub-parvan* दानधर्म — *Adhy name* पवनार्जुनसवाद]

15 Dn1 om 15 (cf v l 14) Before 15, B5 D1 2 10 T3 G2 4 M ins भीष्म T1 2 om 15^{ab} — ^{b}) V1 B Dn2 n3 ततो (for तम्) — Before 15^{cd}, T2 ins. भीष्म — ^{c}) D10 बृहत् (for महत्)

16 ^{a}) V1 B1 2 4 5 Dn अश्विनौ (for °नो) D10 S (T1 om) संप्रति (for प्रतिस) — ^{c}) V1 सहितौ, B Dn M4 °तो (for °त) D8 देवौ (for देवै.)

— For 15^{c}–16^{d}, T1 subst.

649* च्यवनस्य महाराज शृणु माहात्म्यमुत्तमम् ।
इष्ट्वा यज्ञ महाभाग च्यवन सुमहातपा ।
नासत्यौ बलिनौ राजश्चक्रे वै सोमपीथिनौ ।

17 T1 om 17–20 — ^{a}) D4–7 9 विजिताव्, D10 T2 3 G न समाव्, M4 निंदिताव् (for वर्जि°) — ^{c}) D10 T3 G M हि समाव् (for समिताव्) T2 भूवैर्न हि समावेतौ — ^{d}) B4 D4 8 10 S (T1 om) न (for मा).

18 T1 om 18 (cf. v l 17) — ^{a}) B1 4 5 D10 T2 3 G M4 नेच्छामि, B3 Dn °म (for °म) — ^{b}) V1 B Dn सोम पातुं (by transp) — After 18^{ab} V1 B Dn D1 2 4–9 ins

650* यदन्यद्वक्ष्यसे विप्र तत्करिष्याम ते वच ।
च्यवन उवाच।
पिबेतामश्विनौ सोमं भवद्भि सहिताविमौ ।
उभावेतावपि सुरौ सूर्यपुत्रौ सुरेश्वर ।
क्रियता मद्वचो देवा यथा वै समुदाहृतम् ।
एतद्ध कुर्वता श्रेयो भवेन्नैतदकुर्वताम् । [5]
इन्द्र उवाच।
अश्विभ्या सह सोमं वै न पास्यामि द्विजोत्तम ।

[(L 1) D4 यदन्यद्विप्र ते वक्ष्ये (for the prior half) B5 D1 2 करिष्यामि (for °ष्याम) B4 5 [अ]ह तव (for ते वच) —(L 2) D1 2 4–9 [उ]मौ (for [इ]मौ) —(L 3) D4 सुरेश्वरौ (for °श्वर) —(L 4) D1 2 4–9 यन्मयैतदुदाहृत (for the post half) —(L 5) B5 एव तु कुर्वत श्रेयो (for the prior half) B5 अकुर्वत — D7 ईश्वर (for इन्द्र) —(L 6) D4 अश्विनो (for °भ्यां)]

मया प्रमथितः सद्यः सोमं पास्यसि वै मखे ॥ १९
ततः कर्म समारब्धं हिताय सहमाश्विनोः ।
च्यवनेन ततो मन्त्रैरभिभूताः सुराभवन् ॥ २०
तत्तु कर्म समारब्धं दृष्ट्वेन्द्रः क्रोधमूर्छितः ।
उद्यम्य विपुलं शैलं च्यवनं समुपाद्रवत् ।
तथा वज्रेण भगवानमर्षाकुललोचनः ॥ २१
तमापतन्तं दृष्ट्वैव च्यवनस्तपसान्वितः ।
अद्भिः सिक्त्वास्तम्भयत्तं सवज्रं सहपर्वतम् ॥ २२
अथेन्द्रस्य महाघोरं सोऽसृजच्छत्रुमेव ह ।
मदं मन्त्राहुतिमयं व्यादितास्यं महामुनिः ॥ २३
तस्य दन्तसहस्रं तु बभूव शतयोजनम् ।
द्वियोजनशतास्तस्य दंष्ट्राः परमदारुणाः ।
हनुस्तस्याभवद्भूमावेकश्चास्यास्पृशद्दिवम् ॥ २४
जिह्वामूले स्थितास्तस्य सर्वे देवाः सवासवाः ।
तिमेरास्यमनुप्राप्ता यथा मत्स्या महार्णवे ॥ २५
ते संमन्त्र्य ततो देवा मदस्यास्यगतास्तदा ।
अब्रुवन्सहिताः शक्रं प्रणमास्मै द्विजातये ।
अश्विभ्या सह सोमं च पिबामो विगतज्वराः ॥ २६
ततः स प्रणतः शक्रश्चकार च्यवनस्य तत् ।
च्यवनः कृतवांस्तौ चाप्यश्विनौ सोमपीथिनौ ॥ २७
ततः प्रत्याहरत्कर्म मदं च व्यभजन्मुनिः ।
अक्षेषु मृगयायां च पाने स्त्रीषु च वीर्यवान् ॥ २८

C 13 7823
B 13 157 33
K 13 261 32
M 13 146 29

— c) M4 पिबति (for पिबन्तु) G2 सोमं (for काम)

19 T1 om. 19 (cf v l 17) B1 जत्रिर् (sic) (for च्यवन) — c) G1 3 प्रमथित (for °त) D5 सोम (for सद्य) D5 नया न प्रथित मम्यक् — d) V1 मे (for वै) M1-3 तत्र (for मखे)

20 T1 om 20 (cf. v l 17) Dn1 G1 om (hapl.) 20 Before 20, V1 B (B2 damaged) Dn ins वायुरुवाच — b) D5 स हि च (for सहमा) — d) D10 T2 3 G2-4 M4 तदा, M1-3 तथा (for [अ]-भवन्)

21 a) V1 B Dn D10 T2 3 G तत, D1 तत्र, M4 वच्चद् (for तत्तु) — c) T1 ध्रजं (for शैल) — T1 om 21ef — e) D1 2 4-9 मघवान् (for भग°)

22 b) M4 च्यवनस्तपसा निधि — c) M4 अप (for अद्भि) D10 T2 3 G1 2 4 स्तम्भयति, M1-3 [अ]स्तम्भयत (for °यत्तं) — d) D4 6-8 कायात (for सवज्र) T1 सवज्र स हि सर्वत

23 a) D1 2 तथा, M1-3 अत्र (for अथ) — b) V1 B Dn D2 8 हि, M1-3 च (for ह) — c) D10 S नामाहुति- (for मन्त्राहुति) — d) B1 T1 व्यात्तास्य च (T1 स) (for व्यादितास्य) D1 2 महात्मन (for °मुनि)

24 a) D10 S दता (for दन्त-) D4-9 वै (for तु) — b) D10 T G M1-3 बभूवु शतयोजना — c) D4-9 चास्य (for तस्य) — D8 reads 24d–26a after 26b — f) V1 B Dn [आ]स्य, D4 10 S [पृ]का (for [पृ]कद्) G1-3 M2 3 [अ]पि (for [अ]स्य)

25 For the sequence in D8, cf. v l 24 — a) V1 D4-9 चास्य (for तस्य) — c) T1 तस्यास्य समनुप्राप्ता — d) D1 महार्णव

26 For the sequence in D8, cf v l 24 — a) D1 2 4-9 समन्यत (for ते संमन्त्र्य) — b) D4-9 अयास्य (for मदस्य) V1 B Dn समीपगा, D4 T1 -गतान्त्रया (for °स्तदा) — d) Dn2 D8 T1 प्रणम्यास्मै; T2 °ता स्म, G1 3 4 °तास्मै (for °मास्मै) — T2 om 26ef — f) V1 B Dn D4-9 M1-3 पिबाम (for °मो)

27 a) D1 4 5 7-9 स तत (by transp), D10 T2 G4 स तु तं, M4 स कृत D6 7 प्रयत, D10 G4 प्राणमत् (for प्रणत) T3 स्तुतिं प्रणमत शक्रस्, G1-3 मतत प्रणतिं शक्रस्, M1-3 स तत प्रणतिं शक्रस् — b) D10 T2 3 G M4 च्यवनस्य चकार तद् — For 27ab, T1 subst

651* तथेति शक्रस्तस्याथ प्रणाममकरोन्नृप ।

— c) B3 तु (for च) D10 T2 3 G M4 वच- (T2 G M4 च्यव)न कृतवतौ ताव्, T1 M1-3 वचन (T1 श्वनौ च) कृतवतश्च, — d) V1 B Dn D5 10 S (except T1) -पायिनौ, D2 -भागिनौ (for पीथिनौ)

28 a) D10 तदा, M4 ते वै (for तत) T1 च्यवनस्तु प्रसन्नात्मा, T2 3 G1 2 4 M1-3 ते वै (T2 3 G4 तदा) प्रत्याहरन्कर्म — d) D2 पत्रे (for पाने) D10

C 13 7323 B 13 157 33 K 13 261 32 M 13 146 30

एतैर्दोषैर्नरो राजन्क्षयं याति न संशयः ।
तस्मादेतान्नरो नित्यं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ २९

एतत्ते च्यवनस्यापि कर्म राजन्प्रकीर्तितम् ।
ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वं च्यवनात्क्षत्रियं वरम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

१४२

भीष्म उवाच ।
तूष्णीमासीदर्जुनस्तु पवनस्त्वब्रवीत्पुनः ।
शृणु मे ब्राह्मणेष्वेव मुख्यं कर्म जनाधिप ॥ १
मदस्यास्यमनुप्राप्ता यदा सेन्द्रा दिवौकसः ।
तदेयं च्यवनेनेह हृता तेषां वसुंधरा ॥ २
उभौ लोकौ हृतौ मत्वा ते देवा दुःखिताभवन् ।
शोकार्ताश्च महात्मानं ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ ३
देवा ऊचुः ।
मदास्यव्यतिषिक्तानामस्माकं लोकपूजित ।
च्यवनेन हृता भूमिः कपैश्चापि दिवं प्रभो ॥ ४
ब्रह्मोवाच ।
गच्छध्वं शरणं विप्रानाशु सेन्द्रा दिवौकसः ।

$G_{3.4}$ M_4 स्त्रीपु स, G_2 स्त्रीपुसि (for स्त्रीपु च)

29 [a]) D_{6-9} T_1 नरा (for नरो) —[b]) D_{n1} D_{6-9} $T_{1.3}$ M_1 याति (for चाति) —[c]) D_{4-9} एतन् (for एतान्) $D_{5.7}$ राजन् (for नित्य)

30 [a]) V_1 B D_{n1} n_3 [अ]ध (for [अ]पि) —[c]) D_{n3} $D_{3.10}$ T G $M_{3.4}$ [अ]न्य (for [अ]ह) —[d]) D_4 $T_{2.3}$ G M_4 ब्राह्मणात् (for च्यवनात्) V_1 B D_{n1} n_3 क्षत्रिय ब्राह्मणाद्वर; D_{4-9} M_{1-3} ब्राह्मणं क्षत्रियाद्वरं

Colophon om in V_1 D_{4-9} — *Parvan name* $B_{3.4}$ D_1 शांति — *Sub parvan* B_{3-5} D_{n1} n_2 $D_{1.2}$ M_{1-3} दानधर्म — *Adhy name* $B_{2.4.5}$ D_{n1} n_2 पवनार्जुनसंवाद , D_{n3} ब्राह्मणमाहात्म्ये पवनार्जुनसंवाद , $D_{1.2}$ पवनार्जुनसंवादे च्यवनमाहात्म्यं, D_{10} T_3 $G_{1.2}$ M_4 च्यवनमाहात्म्य, T_2 G_3 पवनार्जुनसंवादे अत्रिच्यवनमाहात्म्य कथन, M_{1-3} अत्रिच्यवनमाहात्म्य — *Adhy no* (figures, words or both) D_{n1} 153, D_{10} T_2 $G_{2.4}$ 241, T_1 M_4 233, T_3 240, $G_{1.3}$ 235, $M_{1.2}$ 237, M_3 238 — *Śloka no* D_{n1} 32

142

☞ This adhy is missing in D_8 (cf. v l 13 82 37)

1 [a]) T_3 त (for तु). —[b]) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 वच (for पुन) —[d]) D_{10} T_3 G मुखं, M_4 दुःखं (for मुख्य)

2 [b]) D_{n3} सदा (for यदा) $D_{2.4-8}$ सर्वे (for सेन्द्रा) —[c]) B_3 D_{n2} D_4 तदैवं, D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.2.4}$ M तदैव, T_1 तथैव (for तदेय) D_{10} S घोर् (for [इ]ह) —[d]) D_{n3} $D_{6.8.9}$ कृता (for हृता)

3 [a]) D_{n1} हृतौः D_{n2} कृतौ (for हृतौ) D_2 तेषां (for मत्वा) —[b]) B_5 वने, T_1 भृशं (for [अ]-भवन्) — T_1 om 3[c]-11[d]. —[c]) D_{10} $T_{2.3}$ G M_{1-3} महात्मानो —[d]) V_1 B_5 $D_{3.10}$ G_1 ब्राह्मणं (for ब्रह्माण) — After 3, D_7 reads 5, repeating it in its proper place

4 T_1 om 4 (cf. v l 3) T_3 om the ref —[a]) B_3 M_{1-3} मदस्य, D_{4-9} मदेन (for मदास्य) $B_{1.4}$ -व्यतियुक्तानाम्, B_3 °सक्तानाम्, B_5 D_{n3} M_{1-3} °पक्तानाम्; D_2 °रिक्तानाम् (for °पिक्तानाम्) $T_{2.3}$ G M_4 मदस्याभ्यवि-षि(G_2 °मु , M_4 °वि)क्तानाम् —[b]) D_{n1} $D_{1.2}$ -पूजिता (for °त) —[c]) $D_{1.2}$ च्यवनेनो (for °नेन) D_{n3} कृता (for हृता) —[d]) D_1 कोपैश्च, $D_{6.8.9}$ क्रमाच् (for कपैश्च) V_1 B_{3-5} Dn D_{4-7} [ए]व, B_1 G_{1-3} त्रि (for [अ]पि) D_2 कोपैश्चैव प्रभो तव

5 T_1 om 5 (cf v l 3) D_7 reads 5 for the first time after 3 —[a]) D_5 गच्छंतु, T_3 गच्छ त्वं (for गच्छध्व) $D_{5.6.9}$ गच्छतु शरणं विप्रम् —[c]) D_{4-8}

प्रसाद्य तानुभौ लोकाववाप्स्यथ यथा पुरा ॥ ५
ते ययुः शरणं विप्रांस्त ऊचुः काङ्क्षयामहे ।
इत्युक्तास्ते द्विजान्प्राहुर्जयतेह कपानिति ।
भूगतान्हि विजेतारो वयमित्येव पार्थिव ॥ ६
ततः कर्म समारब्धं ब्राह्मणैः कपनाशनम् ।
तच्छ्रुत्वा प्रेषितो दूतो ब्राह्मणेभ्यो धनी कपैः ॥ ७
स च तान्ब्राह्मणानाह धनी कपवचो यथा ।
भवद्भिः सदृशाः सर्वे कपाः किमिह वर्तते ॥ ८
सर्वे वेदविदः प्राज्ञाः सर्वे च क्रतुयाजिनः ।
सर्वे सत्यव्रताश्चैव सर्वे तुल्या महर्षिभिः ॥ ९
श्रीश्चैव रमते तेषु धारयन्ति श्रियं च ते ।
वृथा दारान्न गच्छन्ति वृथामांसं न भुञ्जते ॥ १०
दीप्तमग्निं जुह्वति च गुरूणां वचने स्थिताः ।
सर्वे च नियतात्मानो बालानां संविभागिनः ॥ ११
उपेत्य शकटैर्यान्ति न सेवन्ति रजस्वलाम् ।
अभुक्तवत्सु नाश्नन्ति दिवा चैव न शेरते ॥ १२
एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्गुणैर्युक्तान्कथं कपान् ।
विजेष्यथ निवर्तध्वं निवृत्तानां शुभं हि वः ॥ १३

ब्राह्मणा ऊचुः ।

कपान्वयं विजेष्यामो ये देवास्ते वयं स्मृताः ।
तस्माद्वध्याः कपास्माकं धनिन्याहि यथागतम् ॥ १४ C. 13 7342
धनी गत्वा कपानाह न वो विप्राः प्रियंकराः । B 13 158 16 K. 13 262 16 M 13 147 14

---

¹ (both times) ⁸ ⁶ प्रसादयताम् (for °द्य तान्) —ᵈ) D10 T2 G1-3 M -पुर (for पुरा)

6 T1 om 6 (cf. v 1 3) —ᵃ) B1 5 प्रासान् (for विप्रास्) —ᵇ) V1 B Dn ऊचुस्ते (by transp), G2 ऊचतु (sic) —ᶜ) D10 T2 M4 द्विजा D1 5 7 8 आहुर्, D10 T2 3 G1-3 M4 प्रोचुर् (for प्राहुर्) —ᵈ) D1 2 कपानिमान्, D. 8 6 कफानिमान् (for कपानिति) D4 जायतेह कपानिमान्, D. क्षपितेह कफानिमान्, D10 S (T1 om) मददात्त्याकुलीकृता —ᵉ) D1 2 गतान्ह, D10 S (T1 om) लोकस्य (for गतान्हि) —ᶠ) D1 2 तेब्रुवन् (for पार्थिव) D10 G2 वयमित्यब्रवीद्द्विजान्, T2 3 G1 3 4 M °त्यब्रुवन्द्विजा (T2 G4 °जान्)

7 T1 om 7 (cf. v 1 3) D10 T2 3 G M om 7-8 —ᵇ) D1-9 कफ (for कप) —ᵈ) D1-6 8 9 कफैः (for कपैः)

8 T1 om 8 (cf. v 1 3) D10 T2 3 G M om 8 (cf. v 1 7) —ᵇ) D1.9 वफ (for कप) —ᵈ) D1-9 कफा (for कपा)

9 T1 om 9 (cf. v 1 3) Before 9, D10 T2 G1 2 M4 ins देवा, M1 3 धनी —ᵃ) V1 B5 प्रज्ञा, Dn² शूरा (for प्राज्ञा) —ᵈ) D1 महर्षय (for °र्षिभि)

10 T1 om 10 (cf v 1. 3) —ᵇ) G1 2 श्रियश् (for श्रिय) —ᶜ) D1 6 8 9 दारा (for दारान्) —ᵈ) D10 G2 न भुजयेत्, T2 3 G1 3 4 M4 न भक्षयेत्, M1-3 अभक्षका (for न भुञ्जते) D1. 2 1 6 8 9 न वृथामासभक्षिण, D5 7 निवृत्ता मासभक्षणे

11 T1 om 11 (cf v 1 3) —ᵃ) T2 तप्तम् (for दीप्तम्) V1 B3-5 Dn जुह्वते (for °ति) —ᶜ) D10 S (T1 om) तु (for च) —ᵈ) T2 3 G1 बलाना (for बा°)

12 ᵃ) B3 4 शनकैर्, D1-7 9 न स्त्रिय (for शकटैर्) D10 T2 3 G M उपेत्य शनकैर्दारान्, T1 तदाप्रभृति दाराश्च —ᵇ) B1. 4 5 D5 न सेवते, T2 3 G2 4 M सेवति न (by transp) D1 रजस्वला (for °लाम्) D7 रजस्वला न सेवते, T1 न सेवते रजस्वला, G1 3 सेवति न रजस्वला —After 12ᵃᵇ, D10 S (except T1) ins

652* सुगतिं चैव गच्छन्ति तथैव शुभकर्मिण ।

[M1-3 स्वर्गतिं (for सुगतिं) G2 -कर्मणा (for -कर्मिण)]

—After 12ᶜ, D10 S ins

653* गर्भिणीवृत्सकादिषु ।
पूर्वाह्णेषु न दीव्यन्ति

[(L. 1) T1 M1-3 -वृद्धकादिषु (for -वत्स)]

13 ᵇ) D1 युक्ता (for युक्तान्) D5 7-9 कफान् (for कपान्) T1 गुणैर्युक्ता कथंचन —ᵈ) V1 B Dn D10 सुख हि व, D1 शुभ हि न, D1-2 हि व (D4 हित, D5 च व) शिव (for शुभ हि व) T1 M1 सत्यादेव शुभं हि न (M4 व)

14 T1 om 14-17 —ᵃ) D -9 कफान (for कपान्) —ᶜ) T2 M- (also as in text) कस्माद् (for त°) D1 6-9 हन्या कफा (for वध्या कपा) D1 2 नस्ते (for [अ]स्माकं) —ᵈ) D10 T2 3 G M1 प्रयोज्यासासु यास्यथ

15 T1 om 15 (cf v 1 14) —ᵃ) M1 तेष (for

C. 13 7342 B 13 158 16 K. 13 262 16 M 13 147 11 गृहीत्वास्त्राण्यथो विप्रान्कपाः सर्वे समाद्रवन् ॥ १५
समुदग्रध्वजान्दृष्ट्वा कपान्सर्वे द्विजातयः ।
व्यसृजञ्ज्वलितानग्नीन्कपानां प्राणनाशनान् ॥ १६
ब्रह्मसृष्टा हव्यभुजः कपान्भुक्त्वा सनातनाः ।
नभसीव यथाभ्राणि व्यराजन्त नराधिप ।
प्रशशंसुर्द्विजाश्चैव ब्रह्माणं च यशस्विनम् ॥ १७
तेषां तेजस्तथा वीर्यं देवानां ववृधे ततः ।
अवाप्नुवंश्चामरत्वं त्रिषु लोकेषु पूजितम् ॥ १८
इत्युक्तवचनं वायुमर्जुनः प्रत्यभाषत ।
प्रतिपूज्य महाबाहो यत्तच्छृणु नराधिप ॥ १९
जीवाम्यहं ब्राह्मणार्थे सर्वथा सततं प्रभो ।
ब्रह्मणे ब्राह्मणेभ्यश्च प्रणमामि च नित्यशः ॥ २०
दत्तात्रेयप्रसादाच्च मया प्राप्तमिदं यशः ।
लोके च परमा कीर्तिर्धर्मश्च चरितो महान् ॥ २१
अहो ब्राह्मणकर्माणि यथा मारुत तत्त्वतः ।
त्वया प्रोक्तानि कार्त्स्न्येन श्रुतानि प्रयतेन ह ॥ २२

वायुरुवाच ।

ब्राह्मणान्क्षत्रधर्मेण पालयस्वेन्द्रियाणि च ।
भृगुभ्यस्ते भयं घोरं तत्तु कालाद्भविष्यति ॥ २३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १४२ ॥

धनी) D3 M1-8 कपान्प्राह, D4-9 प्राह कपान् (for कपानाह) D10 T2 3 G तेथ गत्वा कपान्प्राहुर् — D8 om 15^{bc} D4 om 15^{c} —^{c}) V1 B Dn [अ]तो (for [अ]थो) D10 S (T1 om) म(M प्र)होदग्रा कपा वेगाद् —^{d}) D6-9 कफा, D10 S (T1 om) विप्रान् (for कपा)

16 T1 om 16 (cf v l 14) G1 om 16^{a}–17^{b} —^{b}) D6-9 कफान् (for कपान्) Dn1 D1 सर्वे (for सर्वे) — D4 om 16^{c}–17^{b} —^{c}) D5 असृजन् (for व्य°). —^{d}) D6-9 कफानां (for कपाना) G3 नाशका (for °नान्)

17 T1 om 17 (cf v l 14) D4 G1 om 17^{ab} (cf v l 16) —^{b}) D6-9 कफान् (for कपान्) V1 B Dn D1, 5 हत्वा (for भुक्त्वा) Dn1 हुताशना, D10 S (T1 G1 om) समाद्रवन् (for सनातना) —^{d}) D1 2 4-9 व्यभ्राजत (for व्यराजन्त) M जनाधिप (for नरा) — After 17^{cd}, V1 B Dn D1, 2 4-9 ins

654* हत्वा वै दानवान्देवा सर्वे सभूय सयुगे ।
ते नाभ्यजानन्हि तदा ब्राह्मणैर्निहतान्कपान् ।
अथागम्य महातेजा नारदोऽकथयद्विभो ।
यथा हता महाभागैस्तेजसा ब्राह्मणै कपा ।
नारदस्य वच श्रुत्वा प्रीता सर्वे दिवौकस । [5]

[(L 1) D4 6-9 च नगमा, D5 च दानवान् (for वै दानवान्) D1 2 हतांश्च च्यवनान्देवा (for the prior half) — (L 2) D1 2 5 6 8 9 च (for हि) D4-9 कफान् (for कपान्) — (L 4) D4 6-9 कफा D5 ब्राह्मणै-स्तेजसा कफा (for the post. half)]

—^{c}) V1 B Dn चापि, T1 2 G1 4 M देवा, T3 G3 देवान्, G8 देव (for चैव) —^{f}) V1 B1 Dn1 D6-10 G2 M4 ब्राह्मणं, B3 D4 T2 ब्राह्मणाश् (for ब्रह्माण) Bom ed यशस्विन (for °नम्)

18 ^{a}) T1 om तेज. D1 2 4-9 तपश्चैव, D10 T2 3 G3-4 तथा वीर्याद् (for तथा वीर्यं) — D4-7 9 om 18^{bc} —^{c}) D10 T2 3 G M4 अथाप्नुवश्, M1. 8 अवाप्तवाश् (for °नुवश्) B1 देवत्वं (for [अ]मरत्वं)

19 ^{a}) B3 [उ]क्ते, D2 T2 [उ]क्त्वा, D10 T3 G2 4 [उ]क्तो (for [उ]क्त) —^{b}) V1 B Dn D2 अर्जुन प्रत्युवाच ह — T1 om 19^{cd} —^{d}) V1 B Dn D1 2 युधिष्ठिर (for नराधिप)

20 Before 20, some MSS ins अर्जुन उवाच —^{a}) V1 B Dn2 n3 D2 4-7 9 T1 ब्राह्मणार्थं (for °र्थे) —^{b}) D6 विभो (for प्रभो) B3 सततं सर्वथा प्रभो, T1 सदा सततग प्रभो —^{c}) V1 B Dn D8 ब्रह्मण्यो, D4-7 9 ब्राह्मणो, T1 2 M4 ब्राह्मणे (for ब्र°) —^{d}) T1 सर्वश (for नित्यश)

21 D4 om (hapl) 21^{ab} —^{b}) D10 T2 3 G M4 फल, M1-8 बलं (for यश) —^{c}) D1 2 4 G3 प्रीतिर् (for कीर्तिर्) —^{d}) G3 कीर्तिश् (for धर्मश्) B2 3 5 Dn1 n3 [आ]चरितो, M4 परमो (for चरितो)

22 T1 om 22 —^{a}) D2 काम्यानि, M1-8 -कार्याणि (for -कर्माणि) —^{b}) V1 B Dn D4-9 T2 3 M

१४३

युधिष्ठिर उवाच ।
ब्राह्मणानर्चसे राजन्सततं संशितव्रतान् ।
कं तु कर्मोदयं दृष्ट्वा तानर्चसि नराधिप ॥ १
कां वा ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं दृष्ट्वा महाव्रत ।
तानर्चसि महाबाहो सर्वमेतद्वदस्व मे ॥ २
भीष्म उवाच ।
एष ते केशवः सर्वमाख्यास्यति महामतिः ।
व्युष्टिं ब्राह्मणपूजायां दृष्टव्युष्टिर्महाव्रतः ॥ ३
बलं श्रोत्रे वाङ्मनश्चक्षुषी च
ज्ञानं तथा न विशुद्धं ममाद्य ।
देहन्यासो नातिचिरान्मतो मे
न चातितूर्णं सविताद्य याति ॥ ४
उक्ता धर्मा ये पुराणे महान्तो
ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां विशां च ।
पौराणं ये दण्डमुपासते च
शेषं कृष्णादुपशिक्षस्व पार्थ ॥ ५
अहं ह्येनं वेद्मि तत्त्वेन कृष्णं
योऽयं हि यच्चास्य बलं पुराणम् ।

C. 13 7359
B 13 159 6
K 13 263 6
M 13 148 6

मया, D10 G मयि (for यया) —ᶜ) T2 मया (for त्वया) D1. 2 कार्याणि (for कार्त्स्न्येन) —ᵈ) D4 परमेण, M4 प्रयतानि (for °तेन) V1 B Dn D8 च, D10 G1 3 4 हि, G2 वै (for ह)

23 ᵃ) D10 T2 3 G1 3. 4 ब्राह्मण (for °णान्) B1-3 5 D4 5 क्षात्र- (for क्षत्र) G2 ब्राह्मण क्षत्रधर्माण —ᵇ) D4 6-9 पालयन् (for °यस्व) —ᶜ) D3 गुरुम्यस्, D10 T2 3 G M विप्रेम्यस्, T1 निंदतस् (for भृगुभ्यस्) —ᵈ) D1 2 6-9 च (for तु)

Colophon. — *Parvan name* B1-4 Dn3 D1 शांति — *Sub-parvan* V1 B Dn1 D1 2 4-9 M1-3 दानधर्म — *Adhy name* V1 B3 4 5 Dn D1 2 4-9 T2 G1-3 M1 पवनार्जुनसंवाद, B1 ब्राह्मणमाहात्म्ये पवनार्जुनसंवाद, B3 ब्राह्मणमाहात्म्य, T3 भगवन्माहात्म्य — *Adhy no* (figures, words or both) V1 155, Dn1 154, D10 T2 G2 4 242, T1 M4 234, T3 243, G1 3 236, M1 2 238, M3 239 — *Śloka no* Dn1 26

143

☞ This adhy is missing in D8 (cf. v l. 13 82 37)

1 T1 om 1-3 —ᵃ) D1-9 वदसे (for अर्चसे) —ᶜ) V1 D4 6 9 किं तु, B2-5 किं नु, Dn3 M1-3 क नु (for कं तु) G1. 3 धर्मोदयं (for कर्मो°) B1 T2 G4 M4 किं नु (B1 कं नु) धर्मोदय दृष्ट्वा —ᵈ) V1 B Dn जनाधिप (for नरा°)

2 T1 om 2 (cf v l 1) —ᵃ) D4 किं (for कां) —ᵇ) Dn2 दृष्ट्वा व्युष्टिं (by transp) D1 2 4-9 -मते (for व्रत) —ᵈ) M1-3 एव (for एतद्)

3 T1 om 3 (cf. v l 1) —ᵇ) D1 2 मते, D10 धुति (for मति) —ᵈ) D4-9 महातेजा, D10 T3 G दृष्ट्वा पुष्टिं (for दृष्टव्युष्टिर्) T2 दृष्ट्वा पुष्टिं समावृत, M1-3 दृष्ट्वा चैव महामति

4 ᵃ) D2 चात्मनश् (for वाङ्मनश्) —ᵇ) T1 स (for न) M1-3 तन्ममाद्य (for ममाद्य) D1-9 ज्ञानं च मे मोह इवास्मु (D6 9 om स्मु) पैति —ᶜ) D1-7 9 दहत्यमौ (for देहन्यासो) —ᵈ) D5 चाद्य, G4 याति (for चाति) G1 3 प्र, G2 [स]द्य प्र (for [स]द्य)

5 ᵃ) M4 युक्ता धर्मे (for उक्ता धर्मा) D1 4 6-9 पुराणा (for °णे) Dn2 om (hapl ?) from महान्तो up to विशां च (in 5ᵇ) M1-3 युक्ता धर्मे ये पुराणा महातो —ᵇ) B1 T1. 2 G M राजन्विप्राणां, Dn3 गोब्राह्मणाना, D4 6-9 ये ब्रा°, T3 राजन्विप्र (for ब्राह्मणाना) — T1 om (hapl ?) 5ᶜ-7ᵇ —ᶜ) V1 B Dn D4 5 7 8 पौराणा (for °णं) D10 S (T1 om) ये (M1-3 तथा) शूद्राणां धर्ममुपासते ते (M1-3 ये) —ᵈ) D10 T2 3 G1 4 तानेव, G2 3 धर्मं, M एव (for शेषं)

6 T1 om 6 (cf v l 5) —ᵃ) V1 B1 Dn1 [ए]त (for [ए]न) D4 5 7 वेद (for वेद्मि) —ᶜ)

C III 7359
B 13 159 6
K 13 263 6
M 13 148. 6

अमेयात्मा केशवः कौरवेन्द्र
सोऽयं धर्मं वक्ष्यति संशयेषु ॥ ६

कृष्णः पृथ्वीमसृजत्खं दिवं च
वराहोऽयं भीमबलः पुराणः ।
अस्य चाधोऽथान्तरिक्षं दिवं च
दिशश्चतस्रः प्रदिशश्चतस्रः ।
सृष्टिस्तथैवेयमनुप्रसूता
स निर्ममे विश्वमिदं पुराणम् ॥ ७

अस्य नाभ्यां पुष्करं संप्रसूतं
यत्रोत्पन्नः स्वयमेवामितौजाः ।
येनाच्छिन्नं तत्तमः पार्थ घोरं
यत्तत्तिष्ठत्यर्णवं तर्जयानम् ॥ ८

कृते युगे धर्म आसीत्समग्र-
स्त्रेताकाले ज्ञानमनुप्रपन्नः ।
बलं त्वासीद्द्वापरे पार्थ कृष्णः
कलावधर्मः क्षितिमाजगाम ॥ ९

स पूर्वदेवो निजघान दैत्या-
न्स पूर्वदेवश्च बभूव सम्राट् ।
स भूतानां भावनो भूतभव्यः
स विश्वस्यास्य जगतश्चापि गोप्ता ॥ १०

यदा धर्मो ग्लायति वै सुराणां
तदा कृष्णो जायते मानुषेषु ।
धर्मे स्थित्वा स तु वै भावितात्मा
परांश्च लोकानपरांश्च याति ॥ ११

Dn2 om , D10 S (except G3, T1 om) अमोघात्मा (for अमेयात्मा) — d) D10 T2 3 G स ते, M1-3 यस्ते (for सोऽयं) D2 धर्मान् (for धर्मं) V1 B Dn2 वक्ष्यते (for °ति) G1 3 सर्वमेतत् (for संशयेषु)

7 T1 om 7^{ab} (cf v 1 5) — a) D4 पृथिवीम् D10 S (T1 om) वै (T2 om वै) बभूव (for स दिव च) — After 7^{a}, V1 B Dn D1 2 ins

655* कृष्णस्य देहान्मेदिनी संबभूव ।
[B1 कृष्णम्य मेदो, D1 विष्णोर्देहान्, D2 विष्णोर्मेदा (for कृष्णस्य देहान्)]

While D4-9 ins after 7^{a}

656* कृत्स्नमेतत्स्थावरं जंगमं च ।
[D4 5 चैतद्, D8 हे° (for ए°)]

— b) Dn2 om वराहोऽय D4 बल, D10 T2 3 G1-3 M वपु (for -बल) G4 वराहोयं भीमवपु पुराण — After 7^{b}, V1 B Dn D1 2 4-9 ins

657* स पर्वतान्व्यसृजद्वै दिशश्च ।
[B1 D4-9 असृजद् (for व्य°)]

— c) D1 2 अस्य वाचा, D4 6-9 अस्य वीर्याद्, D5 अथास्य वीर्याद्, D10 T G1-3 M अस्माद्वायुश्च (for अस्य चाधोऽथ) Dn2 om दिव च — d) V1 B Dn D5 वि (for प्र) — f) D4 7 जालमिदं, D6 9 जालमिम, D8 विश्वमिम; T G3 4 M लोकमिम (for विश्वमिद) D10 G1, 2 स निर्ममे लोकमिम पुराण

8 a) T1 अस्यैव (for अस्य) D6-10 T2 G4 संप्रभूत; T3 सर्वभूत (for संप्रसूत) — c) B1 D10 T2 3 G2-4 छिन्नं; D6 [ट]च्छिन्नं, D8-9 [उ]च्छन्नं, T1 भिन्न (for [आ]च्छिन्नं) — d) B1 2 [अ]तर (for [अ]र्णवं) D4-9 यत्र तिष्ठत्युद्यत वै जनानां; D10 T2 3 G यत्र तिष्ठत्यर्णवास्तर्जयाना , T1 तत्रैवासन्नर्णवा भीमघोषा , M यत्र तिष्ठत्यर्णव तर्जयान

9 b) D10 T2 3 G3 4 M1 2 (*sup lin* as in text) 3 4 यज्ञम् (for ज्ञानम्) G1-3 प्रपन्न (for °न्न) D2 त्रेताकाले ज्ञानधर्मोपपन्न — c) D3 10 T2 3 G M4 च (for तु) T3 तत्र (for पार्थ) D4, 6-9 कृत्स्नं (for कृष्ण) — d) Dn3 D2 4 चाधर्म (for अ°) D4 6-8 10 अस्या(D10 एवा)जगाम (for आजगाम) Dn1 D5 9 कलौ स्वधर्म क्षितिमस्या(Dn1 °मेवा)जगाम, T1 कलावधर्म क्षितिनाशकश्च

10 a) D1 2 य (for स) D10 S एव पूर्वं (for पूर्वदेवो) — b) Dn3 सर्व , D10 S एव (for पूर्व-) — c) D2 पावनो, D5 भावनाद् (for °नो) — d) M1-3 विश्वस्य (for स विश्वस्य) D2 4-9 om. स्यास्य G1 3 गति (for जगतश्च) Dn1 n2 चाभि-, T G1 3 4 M4 सु , M1-3 स (for चापि)

11 Cf 6 26 7 — a) D6 9 यद्वद् (for यदा) V1 B Dn ग्ला(Dn2 भा)ति वशे सुराणा , D1 damaged, D2 ग्लायति मानुषेषु; D3 G2 याति वशे सुराणां, D10

त्याज्यांस्त्यक्त्वाथासुराणां वधाय
कार्याकार्ये कारणं चैव पार्थ ।
कृतं करिष्यत्क्रियते च देवो
मुहुः सोमं विद्धि च शक्रमेतम् ॥ १२
स विश्वकर्मा स च विश्वरूपः
स विश्वभृद्विश्वसृग्विश्वजिच्च ।
स शूलभृच्छोणितभृत्कराल-
स्तं कर्मभिर्विदितं वै स्तुवन्ति ॥ १३
तं गन्धर्वा अप्सरसश्च नित्य-
मुपतिष्ठन्ते विबुधानां शतानि ।
तं राक्षसाश्च परिसंवहन्ते
रायस्पोषः स विजिगीषुरेकः ॥ १४
तमध्वरे शंसितारः स्तुवन्ति
रथंतरे सामगाश्च स्तुवन्ति ।
तं ब्राह्मणा ब्रह्ममन्त्रैः स्तुवन्ति
तस्मै हविरध्वर्यवः कल्पयन्ति ॥ १५
स पौराणीं ब्रह्मगुहां प्रविष्टो
महीसत्रं भारताग्रे ददर्श । C 13 7373 B 13 159 17 K 13 263 17 M 13 148 16

T G1 3 4 M याति वशे सु (for ग्लायते वै सु°) — b) D2 धर्मो (for कृष्णो) G1-3 मानवेषु (for मानुषेषु) — c) M1-3 धर्मेषु (for धर्मे) D5 7 9 om. वै T1 धर्मं रक्षन्सर्वभूतान्तरात्मा — d) D2 om , D5 7 तु (for the first च) B1 D2 चैव, D5 7 तु (for the second च) D1 2 4-8 10 T3 पाति (for याति)

12 a) Bom ed. त्याज्य (for त्याज्यास्) B3 5 D10 S च (for [त्व]थ) D10 S वधेन (for वधाय) — b) G1 [त्र]भिपाति (for [तु]च पार्थ) D10 T2 कार्याकार्यं कारणात्माभिपाति, T1 3 G2 M °र्यं कार(T1 रक्ष)णञ्चाभिपाति, G3 °र्यं कारण चापि पाति, G1 °र्यं कारणाचाभिपाति — c) B3 M1 करिष्यन्; B1 भविष्यत्, D4-9 करिष्ये (for ष्यत्) D10 T1 2 G M सर्वं (for देवो) T3 क्रिया करिष्यन्क्रियते कर्म सर्वं — d) V1 B Dn राहु (for मुहु) V1 B Dn एन (for एतम्) D5-9 मुहु (D5 8 राहु) शक्रं (D8 °क्र) सोमसूर्यौ च विद्धि, T2 3 G1 देवा आहु सोममिवापि(G1 °मिम पि)वन्त्वं, G2 M देवा मुहु सोममिहापिवन्त्वं

13 T1 om 13a — a) V1 B1-4 Dn D8 हि, B3 om (for च) D1-9 विश्वरूप — b) V1 B1 2 4 5 Dn T1 विश्वमुग्, B3 °कृद्, D1 om (for विश्वभृद्) V1 om विश्वसृग् D4-9 स विश्वभुग्विश्वभुग्विश्वजिच्च — For 13ab, D10 T2 3 G M subst.

658* शतक्रतु जित्य स विश्वकर्मा
स विश्वसृक्पार्थ स विश्वरूप ।
स विश्वभुग्विश्वसृग्विश्वजिच्च

[(L 2) M2 4 विश्वकृत् (for °सृक्) — (L 3) M1 om विश्वभुग् D10 G2 4 विश्वभुग्विश्वभुग् (by transp), T2 M4 विश्वभृद्विश्वभुग्, T3 G1 3 विश्वसृग्विश्वभुग्]

— c) D10 T2 G शूलधृक्, T1 मूलभुक्, T3 शूलहृक् (for °भृच्) D1 6-9 सोरिहृत्, D5 सोप्यरिभृत्, T G शोणितभुक् (for °भृत्) Some S MSS करालस् — d) D1 देवदेवा , D5-9 दिवि देवा (for विदित वै) — After 13, D10 T G2 read 15b, while G1 3, 4 M read 15b, repeating it in its proper place

14 a) D1 ह्याप्सरसा, D2 ह्याप्सरसश्च, T1 M चाप्स° (for अप्स°) V1 B Dn त गंधर्वाणामप्सरसां च नित्यम् — b) B1 Dn1 n3 D1 2 विविधानां (for विबु°) V1 B. D. उपा(B5 °प)तिष्ठते (B5 °ति) विविधाना शतानि, D1 6 7 9 उप(D1 °पा)तिष्ठते विविधान्यासनानि; D10 T2 3 G M °ते विधिना पापशान्त्यै, T1 °ष्ठंते सर्वपापापनुत्यै — c) T2 न, G1 3 4 वा (for च) V1 B3 4 परिमहरति, B1 2 5 Dn1 n3 D5 °सवहंति, Dn2 D1 °सवदति, D6 9 सपरिवदन्, D7 परिवदन्, D10 S [अ]पि न(M1 विन)मति सर्वे (for परिसंवहन्ते) — d) D10 T G M1-3 स राजन्यानां, M4 राजन्यानां स (for रायस्पोष स)

15 Dn1 om (hapl ?) 15abc — a) V1 संस्मृतार , Dn2 शासि°, Dn3 संशि°, D2 सश्रि°, T2 संशयिता , G3 सशितार (for शंसितार) — D5 om (hapl) 15b D10 T G2 read 15b after 13, while G1 3, 4 M read 15b for the first time after 13 — b) M1-3 (all second time) रथंतरैः D1 2 [उ]पगाति (for स्तुवन्ति) — G1 2 om. (hapl) 15c — c) D5 6-9 वेदमंत्रैः , D5 वेदवेद्य (for ब्रह्ममन्त्रै) — d) D4-9 तस्मिन्हवींषि (for तस्मै हविर्) D10 S (except T1) कल्पयते — After 15, Dn2 (first time) ins 659*

16 a) T1 G3 पौराणां, T2 पौराणिका (for पौराणीं)

C. 13 7371
B 13 159 17
K 13 263 17
M 13 143 16

स चैव गामुद्धाराग्र्यकर्मा
विक्षोभ्य दैत्यानुरगान्दानवांश्च ॥ १६
तस्य भक्षान्विविधान्वेदयन्ति
तमेवाजौ वाहनं वेदयन्ति ।
तस्यान्तरिक्षं पृथिवी दिवं च
सर्वं वशे तिष्ठति शाश्वतस्य ॥ १७
स कुम्भरेताः ससृजे पुराणं
यत्रोत्पन्नमृषिमाहुर्वसिष्ठम् ।
स मातरिश्वा विभुरश्ववाजी
स रश्मिमान्सविता चादिदेवः ॥ १८
तेनासुरा विजिताः सर्व एव
तस्य विक्रान्तैर्विजितानीह त्रीणि ।
स देवानां मानुषाणां पितॄणां
तमेवाहुर्यज्ञविदां वितानम् ॥ १९
स एव कालं विभजन्नुदेति
तस्योत्तरं दक्षिणं चायने द्वे ।
तस्यैवोर्ध्वं तिर्यगधश्चरन्ति
गभस्तयो मेदिनीं तापयन्तः ॥ २०
तं ब्राह्मणा वेदविदो जुषन्ति
तस्यादित्यो भामुपयुज्य भाति ।
स मासि मास्यध्वरकृद्विधत्ते
तमध्वरे वेदविदः पठन्ति ॥ २१

M1 4 प्रविष्ट —^{b}) B1 D5 8 महासत्रं, Dn3 जगत्यस्मिन्, D6 7 9 ब्रह्मसत्र (for महीं॰) D1 2 पांडवाग्रे (for भारताग्रे) T2 3 G M तस्मिन्सत्रे (G1 ॰न्हते) भारताना (M1 4 भरताग्र्यं, M2 3 भारताग्र्य) ददर्श —^{c}) B1 वै धराम् (for चैव गाम्) Dn3 D1–10 T G M4 उज्जहार (for उद्धार) T1 स वै सत्र द्वादशवार्षिकं च —^{d}) T1 सर्वान् (for दैत्यान) D1 2 मानवाश्च, D10 S च सर्वान् (for दानवाश्च) Dn2 विक्षोभ्य दैत्यानसुराश्च सर्वान् — V1 B Dn1 n2 (second time) n3 D1 2 4–9 ins after 16 Dn2 (first time) after 15

659* तं घोपार्थे गीर्भिरिन्द्रा स्तुवन्ति ।
स चापीशो भारतैक पशूनाम् ।

[(L 1) Dn2 (second time) n3 होमार्थे (for घोपार्थे) D2 4 गीर्भिरीड्य, D7–9 गोभिरीड्य (for गीर्भिरिन्द्रा) —(L 2) D5 6 वा (for च) D4–9 प्रजानां (for पशूनाम्)]

17 ^{a}) T3 G3 ते (G3 स) तस्य (for तस्य) Dn1 n2 D10 G भक्षा, some MSS भक्ष्यान् (for भक्षान्) D10 T2 3 G M भक्षयति (for वेद॰) T1 यक्षान्र क्षोभिर्विविधान्प्राणिनश्च —^{b}) T1 [आ]दौ (for [आ]जौ) B1 वाहयति, B. वेदयन्ते, D. चोदयति (for वेद॰) D10 T2 3 G M तमेवादौ (D10 T2 3 G4 ॰ह) वाहन वेदयंते (G1 3 वेत्ति यस्ते) —^{c}) V1 B Dn3 [अं]तरीक्षं D10 S दिशश्च (for दिवं)

18 T1 om (hapl.) 18^{abc} —^{a}) Dn3 D1 6 7 M1–3 कुम्भे रेत (for कुम्भरेता) Dn2 D2 सृजते, D5–7 10 T2 G M4 ससृजे वै (for ससृजे) V1 B1–3 4 (marg as in text) Dn D5 T2 3 G M सुराणा (for पुराण) —^{b}) T3 द्विजम् (for ऋषिम्) B3 D4 6–9 10 (also as in text) वरिष्ठं, some MSS वशिष्ट (for वसिष्ठम्) —^{c}) D4–6 8 9 भुवनस्य (for विभुरश्व) B1 राज, D10 T2 3 G M4 ॰याजी (for वाजी) —^{d}) D10 G2 4 सु (for स) B Dn1 n2 D1 2 4–10 G2 रश्मिवान (for ॰मान्) D5 [आ]द्य (for [आ]दि)

19 T1 om (hapl ?) 19^{bc} —^{b}) V1 B Dn तद्विक्रान्तैर्, D4–9 तस्याक्रान्तैर्, D10 T2 3 G तस्य कान्त्या, M तस्य क्रान्त्या (for तस्य विक्रान्तैर्) —^{c}) G2 मनुष्याणां (for मानुषाणां) D6–7 9 पतत्रिणा (for पितॄणां) — After 19^{c}, M1–3 read 20^{ab} —^{d}) D4 6–9 विधान (for वितानम्) D10 M तमेवाहुर्यज्ञविद पुराण

20 T1 om 20^{a} M1–3 read 20^{ab} after 19^{c} —^{a}) D10 M सदा (for स) T3 G4 काले (for कालं) D5 अभ्युपैति, D6 ह्युपैति, D7–9 वै ह्युपैति (for उदेति) T2 G1–3 सदैव काले विभजन्नुपैति —^{b}) G3 [अ]यन (for ॰ने) Dn1 वै (for द्वे) — T1 om 20^{d}–22^{a} —^{d}) V1 भावयत, B Dn भास॰, D4 भासयति, D6–9 तापयंति (for यन्त)

21 T1 om 21 (cf v l. 20) D7 om. 21 —^{a}) D10 T2 G4 वदति (for जुषन्ति) —^{b}) B5 मा सुभ, D10 T2 3 G1 2 4 गामुप (for भामुप) —^{c}) D10 S (T1 om) तमांसीमान्यस्य मदापनीन —^{d}) D1 2 पियति (for पठन्ति)

स एकयुक्चक्रमिदं त्रिनाभि
सप्ताश्वयुक्तं वहते वै त्रिधामा ।
महातेजाः सर्वगः सर्वसिंहः
कृष्णो लोकान्धारयते तथैकः ।
अश्नन्नश्नंश्च तथैव धीरः
कृष्णं सदा पार्थ कर्तारमेहि ॥ २२
स एकदा कक्षगतो महात्मा
तृप्तो विभुः खाण्डवे धूमकेतुः ।
स राक्षसानुरगांश्चावजित्य
सर्वत्रगः सर्वमग्नौ जुहोति ॥ २३
स एवाश्वः श्वेतमश्वं प्रयच्छ-
त्स एवाश्वानथ सर्वांश्चकार ।
त्रिवन्धुरस्तस्य रथस्त्रिचक्र-
स्त्रिवृच्छिराश्चतुरस्रश्च तस्य ॥ २४
स विहायो व्यदधात्पञ्चनाभिः
स निर्ममे गां दिवमन्तरिक्षम् ।
एवं रम्यानसृजत्पर्वतांश्च
हृषीकेशोऽमितदीप्ताग्नितेजाः ॥ २५ C. 13. 7320 B 13. 119 27 K 13 263 27 M 13 148 26

22 T1 om 22^{a} (cf v l 20) D5 6 om 22^{ab} — a) V1 B1 2 (marg as in text) 3–5 Dn D8 9 एवोकम्, D6 एयोक्त (for एकयुक्) Dn2 विनाभि (for त्रि°) D10 S (T1 om) स एव युक्तश्च (M1–3 °क्त च)क्रमिद (M4 °व) त्रिधातु ⁂ Cn त्रिनाभि शीतोष्णवृष्टिकालगर्भं चक्र संवत्सर त्रिधामेमि वर्षवातोष्ण प्रकारम् । ⁂ — b) D1 वहति B1 D1 4 5 om वै B2 Dn2 D1 2 4 9 10 त्रिधाम T2 त्रियामा (for त्रिधामा) — c) B3 D6 सर्वगधर्व, B4 5 Dn सर्वदा सर्व (for °ग सर्व) D8 9 महातेजा सगधर्व सहैक, D1 °जा सर्वगधर्व सहैव, D3 °जा गधर्व सहैक — For 22^{c}, D10 S subst.

660* हिरण्मय सत्तगृह सम्वि
धनुर्बाहु पन्नग पद्मनाभ ।

[(L 1) T1 सर्व (for सत्त) G1 सु (for स)]

— M1–3 om 22^{d} — d) V1 B Dn यथा, T1 सदा (for तथा) — T1 om 22^{e}–23^{b} — e) D10 T2 G M4 प्राश्नन् (for अश्नन्) D1 2 तम्, D10 T2 G M स (for तथा) V1 B Dn D8 इमं तमोघ्न च तमेव वीर, D2 1 9 अश्नंस्तमश्नश्च तमेव वीर, T2 प्राश्नन्नश्नन्स एव एव धीर — f) V1 तदा (for सदा) Dn2 D2–10 S (T1 om) एति (for एहि)

23 T1 om 23^{ab} (cf v l 22) — a) D10 T2 3 G M4 तदा यदा त्रिष, M1–3 यदा तदा कक्ष (for स एकदा कक्ष) — b) V1 B Dn तुष्टो, D8 8 9 दृप्तो (for तृप्तो) — c) V1 पन्नगाश्च (for उर°) D1–9 च (D2 वै) विनिर्जित्य, D10 T2 G चाविभज्य, T1 M2 4 चावभज्य, T2 चापि भज्य, M1 3 चावमद्य (for °जित्य)

24 M2 om. 24^{a} — a) V1 B Dn पार्थाय (for [अ]श्व) B1 प्रायच्छत्, B3 प्रयच्छते (for प्रयच्छत्) D10 T2 3 G M1 3 4 स एवाय श्वेतहया(D10 G °वाहा न्प्रयच्छत् (G1 3 °च्छत्), T1 स एवाय वाति वायु प्रयच्छत् — b) D10 S [अ]श्वेर् (for [अ]श्वान्) D10 T2 3 G M1–3 धर्मांश्च, T1 मार्गांश्च (for सर्वांश्च). — T1 om 24^{c}–25^{a} — c) V1 B3–5 Dn1 n2 D1 2 M4 स (for the first त्रि) B1 त्रिचक्री, D6 त्रिचक्रं, T2 त्रित्रिस्मस्त् (for त्रिचक्रम्) — d) B1 चतुरंगश्च, D4–9 °रहाश्च; D10 T3 3 G1 2 4 °रथश्च, M1–3 °रोम्णश्च, M4 °रम्यश्च (for °रस्रश्च) V1 B2–5 Dn2 त्रिवृच्छिराश्च तुरहा(Dn2 °रश्च)स्त्रिनाभि ⁂ Cn वन्धुर तस्य संसार रथस्य योक्ता त्रिचक्र सत्त्वरजस्तमोमय । त्रिवृच्छिरा ऊर्ध्वमध्याधोगतिफल चतुरस्र कालादृष्टेश्वरेच्छास्वसङ्कल्पाश्चत्वारोऽश्रा यस्य । त्रिनाभि शुक्लं कृष्ण शुक्लकृष्ण चेति त्रिविधकर्मगर्भ । C1 त्रिवन्धुर मध्ये पार्श्वद्वये च युगंधरदारुत्रयस्य आदिभागे वन्धकीभूतारत्रययुक्त । त्रिचक्र अथर्वण वेदत्रयेऽन्तर्भूतत्वात् त्रिपदोक्ताश्चत्वारो वेदा एव चक्रचतुष्टय यस्य स त्रिचक्र । त्रीणि काष्ठानि वृणोतीति त्रिवृत् शिरो यस्य स । ⁂

25 T1 om 25^{a} (cf v l 24) — a) V1 B3 4 5 Dn स विहाय, B1 विहाय स, B2 स चेहापि (for स विहायो) D1 2 व्यदधत् (for °धात्) D4 6 1–9 स विहाय मन्यद्धात्पचनाभि, D10 T2 G M स विधाय (M1–3 °हाय, M4 °हायैव) विदधत्पच°, T2 विधायैव विदधत्पच° — T1 transp 25^{b} and 25^{d} — b) G2 निर्ममे वै (for निर्ममे) V1 B दिवमतरीक्ष; D2 अंतरिक्षं दिशश्च (for दिवमन्तरिक्षम्) — D10 S om 25^{c} — c) D4–9 स एव (for एव) V1 B Dn सोरण्यानि व्यसृजत्पर्वताश्च — d) D10 T G2 4 M [ऽ]सावितिदी(M1–3 °घमितदी)प्त, G1 3 रमयन्दीप्त- (for ऽमितदीप्ताग्नि) Dn2 -नेत्र. (for तेजा)

C 13 7381
B 13 159 28
K 13 263 28
M 13 148 26

स लङ्घयन्वै सरितो जिघांस-
न्स तं वज्रं प्रहरन्तं निरास ।
स महेन्द्रः स्तूयते वै महाध्वरे
विप्रैरेको ऋक्सहस्रैः पुराणैः ॥ २६
दुर्वासा वै तेन नान्येन शक्यो
गृहे राजन्वासयितुं महौजाः ।
तमेवाहुर्ऋषिमेकं पुराणं
स विश्वकृद्विदधात्यात्मभावान् ॥ २७
वेदांश्च यो वेदयतेऽधिदेवो
विधींश्च यश्चाश्रयते पुराणान् ।
कामे वेदे लौकिके यत्फलं च
विष्वक्सेने सर्वमेतत्प्रतीहि ॥ २८
ज्योतींषि शुक्लानि च सर्वलोके
त्रयो लोका लोकपालास्त्रयश्च ।
त्रयोऽग्नयो व्याहृतयश्च तिस्रः
सर्वे देवा देवकीपुत्र एव ॥ २९
संवत्सरः स ऋतुः सोऽर्धमासः
सोऽहोरात्रः सकला वै स काष्ठाः ।
मात्रा मुहूर्ताश्च लवाः क्षणाश्च
विष्वक्सेने सर्वमेतत्प्रतीहि ॥ ३०
चन्द्रादित्यौ ग्रहनक्षत्रताराः
सर्वाणि दर्शान्यथ पौर्णमास्यः ।

---

26 T1 om. 26^abc — ^a) V1 B Dn D1 M1 अलं-घयद् (for स लङ्घयन्) D1 6 8 9 सरितो वै (by transp), D5 सविता वै — ^b) B8 damaged Dn1 n2 शक्र, D5 शितं, D6-9 सित (for स त) D10 T2 3 G1 2 4 M स तान्प्र(M1 4 ता प्र)भजन्प्रहरञ्जिरस्य (G2 4 °स्यन्) — ^c) D1-9 स धै (for स) D10 S (T1 om) महेंद्रा दीन्पालयते महाध्वरे — ^d) D5 लोको (for एको) — For 26^d, D10 S subst

661* तमृक्सहस्रैः पुरुष पुराण
सुपर्णमाद्यै चयनैः स्तुवन्ति ।

[(L 2) T1, 2 G1 3 4 M8 सुवर्णन (for सुपर्णम) M8 चयने]

27 T8 om 27^abc T1 om 27^ab — ^a) D1 दुर्वासस, D8 °सता वै (for °सा वै) Dn1 शक्तो (for शक्यो) — ^d) T1 विश्वजिद्, M1-8 °सृग् (for °कृद्) G2 व्याप्नभाति (for विद°) B8 लोकान् (for भावान्)

28 ^a) B1 (marg as in text) Dn2 देवांश्च यो; B5 देवान्यो वै, D1 यो वेदान्वै, D6-7 9 यो वेदान् (for वेदांश्च यो) D10 T G1 3 4 M1-8 वेदान्यो वै वेदयते स (T8 G1 °तेस्ति, M1-8 °तेथ) वेथान, G2 M4 वेदान्वै सोन्व(M4 वेद)यते सदेज्यान् — ^b) D6 8 9 निधींश् (for विधींश्) D1, 2 य सश्रयते, D10 T2 3 G1 3 4 सर्वा-न्श्रावयते, T1 सर्वान्कुरुते, G2 सर्वा श्रयते, M1-8 य श्रावयते, M4 सर्वाञ्जयते (for यश्चाश्रयते) — ^c) V1 B1 5 समे, Dn8 शमे, D1 कामैर, D10 S (except M4) काम्ये (for कामे) T1 लौकिक (for °के) — ^d) V1 B Dn G1 2 विष्वक्सेन, D10 T2 3 G4 M4 °क्सेन, G3 damaged, M1-3 °क्सेनात् (for °क्सेने) D1-10 T2 3 G1 3 4 ब्रवीमि, T1 M4 ब्रवीहि (for प्रतीहि)

29 T1 om (hapl) 29-30 — ^a) V1 B Dn1 n8 हि, Dn2 ह (for च) D10 S (T1 om) यानि (for सर्व) D1-9 लोकास् (for लोके) — ^b) D1-9 वर्णा (for लोका) D6 7 9 च (D7 तु) यस्तु, D5 च ये तु, D10 T2 3 G1 3 4 M त्रयी च (for त्रयश्च) — ^c) M4 चाहुतयश् (for व्याहृत°) G4 चापि (for च) D10 T2 3 G1-3 M1-3 त्रयोग्नयश्चाहुतयश्च पच — ^d) M1 वेदा (for देवा)

30 T1 om 30 (cf v 1 29) — ^a) B2-5 Dn1 D5 9 G1 स वत्सर, T3 सवत्सरात् (for °त्सर) D5 [ऽ]ध (for र्ध) — ^b) D1-9 चैव (for वै स) D10 S (T1 om) सोहोरात्र (T2 G3 °त्रा) सोयन (G3 M2-4 °न) सैव मासा (G1 2 M1-3 °स) — ^c) D1 5 7-9 मत्रा, D10 T2 3 G M4 काष्ठा (for मात्रा) D10 T2 3 G M4 कला (for लवा) — D5 om (hapl) 30^d-31^c — ^d) Dn M4 विष्वक्सेन, D7-9 T3 °क्सेनात्; D10 T2 G M1-3 °क्सेन (for °क्सेने) D1 6-9 ब्रवीमि, T3 प्रसूत (for प्रतीहि)

31 D6 om 31^abc (cf v 1 30) — ^b) V1 B2-5 Dn पौर्णमास, B1 D10 T2 3 G1 °मास्या D1 7 पूर्णमास्य, G2 3 M4 पूर्णमासा (for पौर्णमास्य) — ^d) T1 तत्त्वम् (for सर्वम्) Dn8 इद (for एतत्) D2 प्रतीत, D8 प्रभूत (for प्रसूतम्)

नक्षत्रयोगा ऋतवश्च पार्थ
विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रसूतम् ॥ ३१
रुद्रादित्या वसवोऽथाश्विनौ च
साध्या विश्वे मरुतां षड्गणाश्च ।
प्रजापतिर्देवमातादितिश्च
सर्वे कृष्णादृषयश्चैव सप्त ॥ ३२
वायुर्भूत्वा विक्षिपते च विश्व-
मग्निर्भूत्वा दहते विश्वरूपः ।
आपो भूत्वा मज्जयते च सर्वं
ब्रह्मा भूत्वा सृजते विश्वसंघान् ॥ ३३
वेद्यं च यद्वेदयते च वेदा-
न्विधिश्च यश्चाश्रयते विधेयान् ।
धर्मे च वेदे च बले च सर्वं
चराचरं केशवं त्वं प्रतीहि ॥ ३४
ज्योतिर्भूतः परमोऽसौ पुरस्ता-
त्प्रकाशयन्प्रभया विश्वरूपः ।
अपः सृष्ट्वा ह्यात्मभूरात्मयोनिः
पुराकरोत्सर्वमेवाथ विश्वम् ॥ ३५
ऋतूनुत्पातान्विविधान्यद्भुतानि
मेघान्विद्युत्सर्वमैरावतं च ।
सर्वं कृष्णात्स्थावरं जङ्गमं च
विश्वाख्याताद्विष्णुमेनं प्रतीहि ॥ ३६
विश्वावासं निर्गुणं वासुदेवं
संकर्षणं जीवभूतं वदन्ति ।

C. 13 7392
B 13 159 39
K 13 263 39
M 13 148 89

32 a) D– चद्रादित्यौ, M आदित्यरुद्रा (for रुद्रादित्या) D7 च (for ऽथ) — b) V1 B Dn D1 8 M साध्याश्च (for साध्या) T2 3 M मरुत (for °तां) V1 B Dn गणाद्य, D–0 S षड्गुणाश्च (for षड्गणाश्च) — d) D10 T G M4 [ऋ]पि सिद्धा (T1 नित्या), M1-3 [ए]व साध्या (for [ए]व सप्त)

33 T1 om 33a — a) D3 M1-3 सर्वम् (for विश्वम्) D1 6 7 9 वायुर्भूत्वा विक्षिपत्येव सर्वम् (D1 om सर्वम्) — b) D1 2 दहति B1 विश्वसंघान (for °रूप) — c) D1 7 8 मज्जयत्येव (for यते च) — d) V1 B2-5 Dn D8 सर्वं, T1 भूत (for विश्व) D3 सच (for संघान्)

34 D10 T2 3 G1 2 4 read 34a twice — a) M4 वेद्यश्च D2 om च D1-6 8 9 यो, T1 [अ]सौ, G2 च (for यद्) V1 B Dn D8 वेद्य, D1 2 सवान्, D10 T2 3 G1 2 4 (all second time) वेद, G2 वेदो, M4 वेदा (for वेदान्) D10 T2 3 G1 3 4 (all first time) वेद्य च यो वेदयिता (G4 विदा) च वेत्ता — T1 om 34bc — b) B1 4 Dn D1 2 4 G2 M4 च श्र(D1 2 सश्र)यते विधेय, D10 T2 3 G1 3 4 चा श्रयते विधेय (for °ते विधेयान्) D–0 विधींश्च यश्चाश्रयते विधेय, M1-3 विधिं च य श्रावयते विधेय — d) D2 चराचरे, T2 चराचरं त, T3 चराचर (for °चरं) D1 2 केशवे G4 प्रतीच्छ (for °हि) D1-6 8 9 चराचर (D5 °रे) केशवे तदवेहि, T1 °चरं केशवस्य प्रतीहि — After 34, D10 T G1 3 4 ins

662* वशे स्थितं तस्य समस्तयोने ।

35 T1 om 35ab — a) M1-3 भूत्वा (for भूत) D10 T2 3 G ज्योतिर्भूत्वासौ प्रथमं पुरस्तात् — b) V1 B Dn प्रकाशते यत्, D4 9 प्रभासयन् (for प्रकाशयन्) D5 6 8 प्रभासयन्प्रभया विश्वरूप — c) V1 B Dn सर्वं भूतात्म, D1 6 7 9 सदात्मैवात्म, D5 सदात्मनैवात्म°, D3 सर्वं एवात्म, D10 T2 3 G M सोमभूतात्म (for ह्यात्मभूरात्म) T1 अप्सृष्ट्वासौ हेमभूतात्मयोनि — d) B1 [अ]कार्षीत् (for [अ]करोत्) D10 T2 3 G एतद्धि (for एवाथ)

36 b) D1-9 मेघा (D4 om मेघा) विद्युत्स्तनयित्नुस्तथैव — For 36ab, D10 S subst

663* ऋतून्मासान्विविधं कार्यजातं
विद्युत्सर्वैरापतन्तश्च मेघा ।

[(L 1) G1 2 नक्षत्रमासान, M2 3 ऋतुमासा (for ऋतून्मासान्) —(L 2) T1 विद्युत्सर्वैरागृनाश्चैव मेघान्]

— c) Dn° M1-3 कृत्स्नं, D1 2 कृष्ण (for कृष्णात्) G1 3 M4 जगमं स्थावरं (by transp) — T1 om (hapl ?) 36d–39a — d) V1 B Dn D5 विश्वात्मान D10 °ख्यात, G1 त्मा यो (for °ख्याताद्) B2 D2 विश्वम् (for विष्णुम्) D10 G1 2 एतत्, G4 एव (for एनं) D5 त्ववेहि (for प्रतीहि) D1 7 8 विश्वाख्यातादविष्णुमेकम वेहि, T2 3 G3 M विश्वाख्यातो (T2 °ख्यासौ) विष्णु मेतत्प्रतीहि

C 13 7392
B 13 159 39
K 13 263 39
M 13 148 39

ततः प्रद्युम्नमनिरुद्धं चतुर्थ-
माज्ञापयत्यात्मयोनिर्महात्मा ॥ ३७
स पञ्चधा पञ्चजनोपपन्नं
संचोदयन्विश्वमिदं सिसृक्षुः ।
ततश्चकारावनिमारुतौ च
खं ज्योतिरापश्च तथैव पार्थ ॥ ३८
स स्थावरं जङ्गमं चैवमेत-
च्चतुर्विधं लोकमिमं च कृत्वा ।
ततो भूमिं व्यदधात्पञ्चबीजां
द्यौः पृथिव्यां धास्यति भूरि वारि ।
तेन विश्वं कृतमेतद्धि राज-
न्स जीवयत्यात्मनैवात्मयोनिः ॥ ३९
ततो देवानसुरान्मानुषांश्च
लोकानृषींश्चाथ पितॄन्प्रजाश्च ।
समासेन विविधान्प्राणिलोका-
न्सर्वान्सदा भूतपतिः सिसृक्षुः ॥ ४०
शुभाशुभं स्थावरं जङ्गमं च
विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रतीहि ।
यद्वर्तते यच्च भविष्यतीह
सर्वमेतत्केशवं त्वं प्रतीहि ॥ ४१
मृत्युश्चैव प्राणिनामन्तकाले
साक्षात्कृष्णः शाश्वतो धर्मवाहः ।
भूतं च यच्चेह न विद्म किंचि-
द्विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रतीहि ॥ ४२

---

37 T1 om. 37 (cf v l 36) N (except Dn3 D10 [and except Cal and Bom ed], D8 missing) om 37ab —c) V1 B Dn D1 2 4–9 ततोनिरुद्ध स तथा (B1 सहसा) चतुर्थम् —d) D4–8 आज्ञापयद् (for °पयति)

38 T1 om 38 (cf v l 36) G1 om 38a–39b —a) T2 3 G2–4 M1–3 -गुणोपपन्नं (for जनो°) —b) D4 5 सनोदयद् ; M1–3 पश्चादयं (for संचोदयन्) D10 T2 3 G2–4 M4 पश्चादिदं विश्वमेतत्सिसृक्षुः ❀ Cn पञ्चधा पञ्चप्रकारं देवासुरमनुष्यश्वापदतिर्यग्रूपेण पञ्च जना पञ्च भूतानि तैरुपपन्नं विश्वं सिसृक्षुराज्ञापयतीति पूर्वेणान्वय । ❀ —c) D10 T2 3 G3 4 M -मारुतं (for °तौ) D6 om च —d) T3 om ख V1 B Dn D2 अमथ (for आपश्च) D10 T2 3 G2–4 M1–3 चार्थान् (for पार्थ)

39 T1 om 39a (cf v l 36). G1 om 39ab (cf v l 38) —a) D2 M1 2 [ए]वमेत, D4–9 [ए]व कृत्स्न (for [ए]वमेतच्) —b) D1 2 इदं, T1 एव (for इम) D4–9 च कृष्णात्, D10 T G2–4 M महात्मा (for च कृत्वा) — After 39ab, T1 ins

664* सृष्ट्वा विश्वं विश्वयोनिर्महात्मा
तत्राविशद्विश्वरूपो हि योगात् ।

— T1 om (hapl) 39cdef —c) B3 4 व्यदधन्, D2 अदधत्, D6–9 न्यदध(D9 °धा)त्, G2 अप्यदधात् (for व्यद°) D2 राजन् ; T2 3 G M4 -जातं, M1–3 -जातान् (for बीजां) —d) D4 वारि भूरि (by transp) D10 S (T1 om) द्यावा (M4 द्यौ) पृथिव्यग्निरथाम्बुवायू —e) D2 भूतम् (for कृतम्) —f) Dn2 om., D6–9 स (for स) D10 S (T1 om) स वै द्वि(M1–3 बी)जानां पतिरध्यात्मयोनि

40 a) V1 B Dn T1 मानवांश्च (for मानुषांश्च) —b) D10 T2 G2 स वै लोकान् (for लोकानृषींश्च) V1 B Dn T1 चापि, D4–7 9 T3 M अथ (for चाथ) D6–7 9 पितॄंश्च (for पितॄन्) —c) D5 समासृजन् (for °सेन) V1 B D2 M2 विधिवत् D4 विधिना (for विविधान्) D10 T2 3 G M1–3 पाति (for प्राणि) T1 सर्वानिमान्विविधान्प्राणिजातान् —d) G3 damaged D10 T2 3 G1 2 4 M सदा भूतान्, T1 कृष्णस्तदा (for सर्वान्सदा) Dn1 पतीन् (for -पति)

41 b) Dn3 विष्वक्सेन, D1 2 विश्वाख्यानात्; D4–7 9 विश्वाख्य यत्, T3 G3 M4 विश्वाख्यातात्, M1–3 विश्वाख्यात (for विष्वक्सेनात्) M4 om सर्वमेतत् D4–9 ब्रवीमि (for प्रतीहि) D10 T2 G1 3 4 विश्वाख्यातात्सत्यमेतत्प्रती(G4 °द्भवी)हि, T1 विश्वाख्यात सर्वमेन प्रतीहि — B1 D1 G2 om (hapl) 41c–42d —c) Dn3 [इ]ति (for [इ]ह) —d) V1 B Dn D3 T2 M ह्येतत्; D6 10 T2 3 G1 3 4 चैतत् (for एतत्) D2 4 6–9 केशवे ; D6 om. (for °व) T1 तत् (for त्वं).

42 B1 D1 G2 om 42 (cf v l 41) D4 5 G1 om (hapl) 42 —a) T1 मृत्युं —b) D2 6 7 9 विष्णु (for कृष्ण) D2 धर्ममाहु, D8 9 M2 3 धर्मसाद, D3 धर्म एव, D10 T2 देहभाज ; T3 देहसाक्षी,

यत्प्रशस्तं च लोकेषु पुण्यं यच्च शुभाशुभम् ।
तत्सर्वं केशवोऽचिन्त्यो विपरीतमतो भवेत् ॥ ४३
एतादृशः केशवोऽयं स्वयंभू-
र्नारायणः परमश्चाव्ययश्च ।
मध्यं चास्य जगतस्तस्थुषश्च
सर्वेषां भूतानां प्रभवश्चाप्ययश्च ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

१४४

युधिष्ठिर उवाच ।
ब्रूहि ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं त्वं मधुसूदन ।
वेत्ता त्वमस्य चार्थस्य वेद त्वां हि पितामहः ॥ १

वासुदेव उवाच ।
शृणुष्वावहितो राजन्द्विजानां भरतर्षभ ।
यथातत्त्वेन वदतो गुणान्मे कुरुसत्तम ॥ २

C 13 7402
B 13 160 2
K 13 264 2
M 13 149 3

G3 धर्मेहेह, G4 भूतेहेह (for धर्मवाह) — c) D3 G3 हि (for the first च) Dn3 [ला]ह (for [इ]ह) D5 विपाप्म किंचिद्, D10 T3 भवेच्च किंचिद्, T1 विभूतिमच्च (for न विघ्न किंचिद्) — d) D10 T2 3 G3 4 M विश्वकर्मेन (for °कर्मेनात्)

43 a) D4-8 10 T2 3 G1 हि (for च) T1 या प्रजास्त्रिषु लोकेषु, G2 य प्रशस्तो हि लो°, G3 यच्चप्रशस्तेषु लो°, M य प्रशास्ता हि लो° — b) B1 पुण्यवच् (for पुण्यं यच्) D1-7 सनातन (for शुभाशुभम्) — c) D10 S सर्वं तत् (by transp) D1-5 8 9 तत्सर्वं केशवे नित्यं — T1 om 43cd — d) V1 B1 2 4 5 Dn पर, B3 D1-7 [ऽ]न्यथा (for भवेत्)

44 a) V1 B Dn [ऽ]तश्च भूयो, D1-7 9 यच्च भूयो (for ऽयं स्वयंभूर्) — b) B1 [ऽ]व्यय — c) V1 B Dn मध्यायतन्म (Dn3 °यतोम्य) (for मध्यं चास्य) — d) B Dn1 n3 तुभूयता (for सर्वेषां भूतानां) B3-5 Dn1 D2 [ऽ]ष्ययश्च, D1-7 [ऽ]त्र एव (for [श्चा]प्ययश्च) V1 Dn2 संतुभूयता प्रभवश्चाप्ययश्च — For 44, D10 S subst.

665* तादृश केशवो देवो भूयो नारायण पर ।
आदिरन्तश्च मध्य च देहात काश्यो हरि ।
नाना तस्थुषा चैव भूताना प्रभवाप्यय ।

[(L 1) T3 तादृश M1-3 यच्च (for देवो) T1 om, M4 तादृ° देवान्तश्च (for the prior half) — (L 2) T1 अत्यह्य, T2 3 M2 3 अत (for अन्तश्च) — (L 3) M1 4 नगतस्य (for °ना) D10 T1 3 G2 M3 भूताना प्रभवाप्यय (for the post. half)]

Colophon — *Parvan name* B1 2 D1 शांति — *Sub-parvan* V1 B1 2 5 D1 4 5 6 8 M1-3 दानधर्म — *Adhy name* V1 B महापुरुषमाहात्म्य, D1-9 महापुरुषस्तव, D10 T2 3 G2 भगवन्माहात्म्य, M1-3 विष्णुवैभव — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 155, D10 T2 G2 4 243, T1 M4 235, T3 244, G1 3 237, M1 2 239, M3 240 — *Śloka no* Dn1 46

144

☞ This adhy is missing in D3 (cf v l 13 82 37)

1 Before the ref, T3 ins

666* वैशंपायन ।
पितामहवच श्रुत्वा राजस्ते प्रपितामह ।
प्रणम्य पुण्डरीकाक्षमिद वचनमब्रवीत् ।

— b) D10 T3 G2-4 च (for त्व) — d) B5 वेदाना हि, D10 G M2 4 विदित्वा हि, T3 M1 विदित्वाह (for वेद त्वा हि)

2 D10 T2 3 G M4 भगवान् (for वासुदेव) — b) D10 T2 3 G द्विजाना पूजन सदा — c) G2 om from यथातत्त्वेन up to सर्वं तथैं (in 37c) T3 तथा (for यथा) D1-9 या(D6 7 य)थातथ्येन व(D6 7 ग)दतो — d) V1 B Dn1 n3 वै (for मे) B1 5 D1 2 -नदन (for सत्तम) — After 2, V1 B Dn D1 2 4-9 ins

667* द्वारवत्या ममासीन पुरा मा कुरुनन्दन ।
[Dn3 उपासीन (for ममा°)]

C. 13 7403 प्रद्युम्नः परिपप्रच्छ ब्राह्मणैः परिकोपितः ।
B. 13 160 3 किं फलं ब्राह्मणेष्वस्ति पूजायां मधुसूदन ।
K. 13 264 3 ईश्वरस्य सतस्तस्य इह चैव परत्र च ॥ ३
M. 13 149 3 सदा द्विजातीन्संपूज्य किं फलं तत्र मानद ।
एतद्ब्रूहि पितः सर्वं सुमहान्संशयोऽत्र मे ॥ ४
इत्युक्तवचनस्तेन प्रद्युम्नेन तदा त्वहम् ।
प्रत्यब्रुवं महाराज यत्तच्छृणु समाहितः ॥ ५
व्युष्टिं ब्राह्मणपूजायां रौक्मिणेय निबोध मे ।
एते हि सोमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः ॥ ६
अस्मिँल्लोके रौक्मिणेय तथामुष्मिंश्च पुत्रक ।
ब्राह्मणप्रमुखं सौख्यं न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ७
ब्राह्मणप्रमुखं वीर्यमायुः कीर्तिर्यशो बलम् ।
लोका लोकेश्वराश्चैव सर्वे ब्राह्मणपूर्वकाः ॥ ८
तत्कथं नाद्रियेयं वै ईश्वरोऽस्मीति पुत्रक ।
मा ते मन्युर्महाबाहो भवत्वत्र द्विजान्प्रति ॥ ९
ब्राह्मणो हि महद्भूतमस्मिँल्लोके परत्र च ।
भस्म कुर्युर्जगदिदं क्रुद्धाः प्रत्यक्षदर्शिनः ॥ १०
अन्यानपि सृजेयुश्च लोकाँल्लोकेश्वरांस्तथा ।
कथं तेषु न वर्तेय सम्यग्ज्ञानात्सुतेजसः ॥ ११
अवसन्मद्गृहे तात ब्राह्मणो हरिपिङ्गलः ।

---

3 G_3 om 3 (cf. v l 2). —^{b}) $D_{1.2}$ वारित (for -कोपित) T_1 प्रश्नमेतन्ममातिके —^{c}) V_1 किं फलं ब्राह्मणे सम्यक्, T_1 किं फलं ब्राह्मणाना वै —^{d}) D_8 प्रजानां (for पूजाया) — T_1 om 3^c–4^b —^{e}) D_{10} $G_{1.3.4}$ ततस्तात, T_2 परस्तात, M सततात (for °स्तस्य) V_1 B_{2-5} Dn ईश्वरत्व (B_1 °स्त्व) कुतस्तेषां, D_5 °त्वं गुरुस्तेषा, T_3 °स्व ततस्तात —^{f}) $D_{4.8}$ इद (for इह). V_1 B Dn [ए]व च (by transp) M_4 [अ]-परत्र (for परत्र)

4 G_3 om 4 (cf v l 2) T_1 om 4^{ab} (cf v l 3) D_8 om. 4 —^{a}) $D_{4-7.9}$ पूजयसे (hypermetric) (for सपूज्य) —^{b}) $D_{4-7.9}$ सदा दान ददासि च —^{c}) V_1 B Dn स्फुट (for पित) $T_{1.3}$ M सत्य (for सर्वं) D_{10} T_2 $G_{1.3.4}$ एतन्मे ब्रूहि तत्सर्वं.

5 G_3 om 5 (cf. v l 2). —^{a}) $D_{4\,6-8}$ -वचने V_1 B Dn $D_{6.9}$ इत्युक्ते वचने तस्मिन् (D_6 तेन), M_4 °क्त्वा वचनं तेन. —^{b}) V_1 B Dn_1 n_3 $T_{1.3}$ तथा; M_3 ततस् (for तदा) Dn_2 प्रद्युम्ने च तथा त्वह —^{c}) M_{1-3} प्रत्यब्रव (for °ब्रुव) — After 5, T_1 ins 668*

6 G_3 om 6 (cf v l 2) T_1 om 6^{ab} — $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M ins after 6^{ab} T_1 after 5 Bom ed after 9

668* त्रिवर्गे चापवर्गे च यश श्रीरोगशान्तिषु ।
देवतापितृपूजासु संतोष्या एव नो द्विजा ।

[(L 1) T_1 वापवर्गे वा — (L 2) Bom. ed चैव (for एव) T_1 धै (for नो)]

7 G_3 om 7 (cf v l 2) —^{a}) T_3 तस्मिल्ँ (for अ°) T_1 अत्र चापि परत्रैव —^{b}) M_{1-3} परे व्युष्टिश् (for तथामुष्मिंश्) D_{10} T $G_{1.3.4}$ M_4 परे व्युष्टिश्च (D_{10} $T_{2.3}$ G_3 °ष्टिं च) सर्वदा —^{c}) D_{10} S (G_3 om.) प्रभव (for प्रमुख) B_1 (marg as in text) सौम्यं (for सौख्य)

8 G_3 om 8 (cf v l 2) —^{a}) D_{7-9} S (G_3 om) प्रभव (for प्रमुख) $D_{6.7}$ तीर्थम् (for वीर्यम्) V_1 B Dn ब्राह्मणप्रतिपूजायाम् —^{c}) D_{10} S (G_3 om.) दृश्यते लोकपालाना —^{d}) T_3 M_3 देवा (for सर्वे) D_5 $T_{1.3}$ M_3 -पूजका (for पूर्वका) D_{10} T_2 $G_{1.3.4}$ $M_{1.3}$ देवब्राह्मणपूजका, M_4 ब्राह्मणप्रतिपूजका

9 G_3 om 9 (cf v l 2) —^{a}) D_{8-10} S (G_3 om) तान् (for तत्) D_1 नाभियेय, T_3 नाद्रियेयां (for °येय) D_5 च (for वै) — D_9 reads 9^c–11^a twice After 9, Bom ed ins 668*

10 For the repetition in D_9, cf. v l 9 G_3 om. 10 (cf v l 2). —^{a}) V_1 B Dn D_5 ब्राह्मणा (for °णो) —^{c}) Dn_3 तस्मात (for भस्म) D_{10} T $G_{1.3}$ M कुर्याज् (for कुर्युर्) Dn_2 D_5 सर्वं (for इदं) —^{d}) V_1 -दर्शना (for -दर्शिन) D_{10} S (G_3 om.) क्रुद्ध प्रत्यक्षमेव न°

11 For the repetition in D_9, cf v l 9 G_3 om 11 (cf v l 2) —^{a}) D_{10} $G_{1.3.4}$ इत्युक्तेपि; T M_4 इत्युक्ते पि (for अन्यानपि) —^{b}) D_4 तदा (for तथा) —^{c}) D_4 तेषा (for तेषु) V_1 B Dn न वर्तेरन्, D_{4-9} न वर्तते, D_{10} $T_{1.2}$ $G_{1.3.4}$ M न वर्तेम, T_3 निवर्तेम (for न वर्तेय) —^{d}) $D_{8.7.9}$ सम्यग्ज्ञानश्रुते जना, D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 वयमुत्सुकचेत°

चीरवासा बिल्वदण्डी दीर्घश्मश्रुनखादिमान् ।
दीर्घेभ्यश्च मनुष्येभ्यः प्रमाणादधिको भुवि ॥ १२
स स्म संचरते लोकान्ये दिव्या ये च मानुषाः ।
इमा गाथा गायमानश्चत्वरेषु सभासु च ॥ १३
दुर्वाससं वासयेत्को ब्राह्मणं सत्कृतं गृहे ।
परिभाषां च मे श्रुत्वा को नु दद्यात्प्रतिश्रयम् ।
यो मां कश्चिद्वासयेत न स मा कोपयेदिह ॥ १४
तं स्म नाद्रियते कश्चित्ततोऽहं तमवासयम् ॥ १५

स स्म भुङ्क्ते सहस्राणां बहूनामन्नमेकदा ।
एकदा स्माल्पकं भुङ्क्ते न वैति च पुनर्गृहान् ॥ १६
अकस्माच्च प्रहसति तथाकस्मात्प्ररोदिति ।
न चास्य वयसा तुल्यः पृथिव्यामभवत्तदा ॥ १७
सोऽस्मदावसथं गत्वा शय्याश्चास्तरणानि च ।
कन्याश्चालंकृता दग्ध्वा ततो व्यपगतः स्वयम् ॥ १८
अथ मामब्रवीद्भूयः स मुनिः संशितव्रतः ।
कृष्ण पायसमिच्छामि भोक्तुमित्येव सत्वरः ॥ १९ C 13 7422 B 13 160 22 K 13 264 22 M 13 149 22

(T3 °तेज)स , T1 M1-3 वच (T1 पर) सन्यक्सुचेतस

12 G3 om 12 (cf. v 1 2) — a) D5 M मे गृहे, D6-9 मे गृह (for मद्गृहे) D10 T G1 2 4 मस कृन्मे गृहे वात — b) D10 S (G3 om) परि (for हरि-) — c) V1 B5 वेणुदण्डी, T2 दीर्घ (for बिल्व) D5 चीरवाग्बिल्वदण्डो च — d) D1 6-9 -कृशो महान् (for -नखादिमान्) V1 B Dn D1 2 5 दीर्घश्मश्रु कृशो महान् (D1 2 °शोदर) — f) B1 त्रिमु B3 मुव (for भुवि) D10 S (G3 om) प्रमाणादधिक विदु

13 G3 om 13 (cf v 1 2) T1 om 13ab — a) D10 T2 3 G1 2 4 M4 सर्वान् (for स स्म) — b) D10 T3 G1 मानवा (for मानुषा) — c) Dn2 n3 T1 इमा गाथा, D1. 2 5 इमे गाथे (for इमा गाथा) T3 M4 गायमानाद् D1 6-8 इमे गाथे गायमाने (D3 °न) — d) D3 द्वारेषु च (for चत्वरेषु)

14 G3 om. 14 (cf v 1 2) — a) D10 T2 3 G1 वासयित्वा (for °येत्को) — b) D1 corrupt D6-9 कोपनं, D10 T G1 2 4 M4 स्वेच्छया (for सत्कृत) — After 14ab, D1 2 ins

669* रोपणं सर्वभूताना सूक्ष्मेऽप्यपकृते कृते ।

— c) T2 corrupt D3 8 9 परिमाष, D10 T3 G1 2 4 °भाषाश्च (for °भाषा) — d) D1 2 [ऽ]त्र, D10 T G1. 2 4 M1-3 हि (for नु) — e) T1 corrupt M4 को (for यो) V1 B Dn D1 T2 M वासयीत, G1 °यते (for °येत) — f) V1 B (B2 damaged) Dn इति (for इह) D10 S (G3 om) न च मा कोपयीत ह

15 G3 om 15 (cf v 1 2) — a) V1 B Dn D5 यस्मात्, D1 तस्मात्, D10 T2 3 G1 2 4 त स, M1-3 कोऽस्मान् (for तं स्म) T1 तमानीय गृहे सम्यक् — b) D1. 2 द्रुतम्, D1 6-9 हि तम् (for ऽह तम्) S (G3 om) तम(T1 M °तो)ह समवासय

16 G3 om 16 (cf. v 1 2) — a) B2 5 स समुंक्ते, D10 T2 3 G1 2 4 स तु भुंक्ते, M4 समभुंक्त (for स स्म भुङ्क्ते) D6 om from सहस्राणा up to अकस्माच्च (in 17a) — D5 om (hapl ?) 16c-17d — c) V1 B1 D1 7-9 स्वल्पक, B5 सोल्पक, D10 T2 3 G1 3 4 त्वधिक, T1 क्रमिक, M1-3 मामकं (for स्माल्पक) D1 2 अकस्माच्चाल्पक भुंक्ते, M4 एकस्मादधिकं भुंक्ते — d) V1 B Dn D1 2 4 7 9 चैवेति, T1 M3 [च]त्र चेति (for वैति च) D10 T2 3 G1 2. 4 नैव चैति पुनर्गृहाद् (D10 T2 हरन्)

17 G3 om 17 (cf v 1 2) D6 om अकस्माच्च (in 17a), D5 om 17 (for both, cf v 1 16) T1 om 17 — b) B3 तदा (for तथा) B1 5 D10 T2 G1 2 4 स (G1 3 4 च) रोदिति, T3 स रोदति (for प्ररोदिति) — c) D10 T2 G1 2 4 M4 [अ]सौ (for [अ]स्य) B5 यस्मान्नाद्रियते कश्चित, T2 न चासौ वयसा तुल्य, M1-3 न चास्य क्रोधतुल्यो हि — d) M4 पृथिवीम् D10 G1. 2 4 तथा (for तदा)

18 G3 om 18 (cf v 1 2) — a) B1 3 Dn अथ स, T1 अथ तु (for सोऽस्मद्) V1 B2 4 5 D10 T2 3 G1 M अथ स्वावसथ गत्वा, D1-9 अयास्या(D5 °स्मा)-वमथ कृत्वा, G1 3 अथ स्वास्तरण गत्वा — b) D10 S (G3 om.) शयया D1-7 9 आस्तरणानि (for चास्त°) V1 B Dn D2 सशय्यास्तरणानि च — c) Dn1 n2 दृष्ट्वा; D1-9 दत्त्वा (for दग्ध्वा) — d) D1 6 7 न्यवसत्, D8 8 9 चाप्यवसत् (for व्यपगत) V1 B Dn1 n3 पुन ; Dn2 तदा (for स्वयम्) — For 18cd, D10 S (G3 om.) subst.

670* अदहत्स महातेजास्ततश्चाप्यपतत्स्वयम् ।

[T2 तु- (for स) T1 अमवीच्च ततो मुनि (for the post. half)]

C. 13 7422 B 13 160 22 K 13 264 22 M 13 149 22 सदैव तु मया तस्य चित्तज्ञेन गृहे जनः ।
सर्वाण्येवान्नपानानि भक्ष्याश्चोच्चावचास्तथा ।
भवन्तु सत्कृतानीति पूर्वमेव प्रचोदितः ॥ २०
ततोऽहं ज्वलमानं वै पायसं प्रत्यवेदयम् ।
तद्भुक्त्वैव तु स क्षिप्रं ततो वचनमब्रवीत् ।
क्षिप्रमङ्गानि लिम्पस्व पायसेनेति स स्म ह ॥ २१
अविमृश्यैव च ततः कृतवानस्मि तत्तथा ।
तेनोच्छिष्टेन गात्राणि शिरश्चैवाभ्यमृक्षयम् ॥ २२
स ददर्श तदाभ्याशे मातरं ते शुभाननाम् ।
तामपि स्मयमानः स पायसेनाभ्यलेपयत् ॥ २३
मुनिः पायसदिग्धाङ्गीं रथे तूर्णमयोजयत् ।
तमारुह्य रथं चैव निर्ययौ स गृहान्मम ॥ २४
अग्निवर्णो ज्वलन्धीमान्स द्विजो रथधुर्यवत् ।
प्रतोदेनातुदद्बालां रुक्मिणीं मम पश्यतः ॥ २५
न च मे स्तोकमप्यासीद्दुःखमीर्ष्याकृतं तदा ।
ततः स राजमार्गेण महता निर्ययौ बहिः ॥ २६
तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं दाशार्हा जातमन्यवः ।
तत्राजल्पन्मिथः केचित्समाभाष्य परस्परम् ॥ २७
ब्राह्मणा एव जायेरन्नान्यो वर्णः कथंचन ।
को ह्येनं रथमास्थाय जीवेदन्यः पुमानिह ॥ २८

---

19 G2 om 19 (cf v l 2) T1 om 19^{ab} — d) B6 इच्छामि (for इहयेव) D10 T3 G1 3 4 तत्पर, T1 सत्वर (for °र)

20 G2 om 20 (cf v l 2) T1 om 20 — a) D2 5 T2 सदा, D10 T3 G1 3 4 तथा (for सदा) — b) M1-3 जना — c) T3 सर्वाण्येतानि वेद्यानि — d) Some MSS भक्षाश्च. D6 7 10 T2 3 G1 3 4 भक्षाश्चो श्चावचानि च (D6 7 °चास्तथा) — e) M1-3 सत्कृतानि (for सत्कृ°) B3 6 D10 इह (for इति) T2 3 G1 3 M4 भवतु (M4 °ति) सत्कृतानीह — f) D1-6 8 प्रनोदित, D7 प्रणो°, D10 T2 3 G1 3 4 विचो°, M च चोदिता (for प्रचोदित)

21 G2 om 21 (cf v l 2) — a) D10 T G1 3 4 M ततोह ज्वलमानस्य — c) V1 B1 3 4 Dn तं (for तद्) B3 Dn3 D1-9 स तु (by transp), Dn1 तु तं B6 तं भुक्त्वैव तु सक्षिप्त, D10 S (G2 om) स भु (M1-3 सभु) क्त्वांस्तु मा क्षिप्र — D1 om 21^{ef} — e) T2 लिप्यस्व — f) V1 हि, D6 च (for [इ]ति) D1-7 9 सस्मय (for स स्म ह) D10 T2 3 G1 3 4 पायसेनैव सोप्यह

22 G2 om 22 (cf v l 2) — a) Some MSS अविमृष्य (for °मृश्य) D1-7 तु तत, T1 वचन (for च तत) — b) D1 2 4 6-9 एव (for आस्मि) V1 B3 त तथा, B6 तत्वत (for तत्तथा) — d) V1 B2-4 [अ]भ्यमृक्षय; D1 2 °भ्रक्षयत्, D1-8 [अ]भिषेचयत् (for [अ]भ्यमृक्षयम्) D10 T2 3 G1 3 4 शरीरं च समालिप, T1 M शिरश्चाह समालिप.

23 G2 om 23 (cf v l 2) D2 om 23^{a}–24^{b} — a) T3 स (for स) V1 B Dn तदाभ्यासे; D4 6-9 समाभ्यासे (D7 °शे), D6 10 S (G2 om) समाभ्याशे (T3 °से) (for तदाभ्याशे) — c) B6 स्म, D1 4-9 तु, D10 G1 मन् (for स) B1 ता तु विस्मयमापन्ना — d) D1 [अ]तिलेपयत्, D10 प्रले°, T G1 3 4 M1 4 प्रलेपयेत्, M2 3 व्यलेपयत (for [अ]भ्यले°)

24 G2 om 24 (cf v l 2) D2 om. 24^{ab} (cf. v l 23) — a) D10 S (except T1, G2 om) तत (for मुनि) D1-9 स तौ पायसलिप्ताङ्गौ (D1 °दिग्धाङ्गौ) — b) G1 3 अचोदयत् (for अयोज°). — c) D1 2 4 7-9 [अ]पि (for [ए]व) — d) T1 च (for स)

25 G2 om 25 (cf v l 2) — b) D10 G1 3 4 धुर्यवान् (for °वत्) — c) D10 T2 3 G1 3,4 M तुदन्, T2 नुदन् (for [अ]तुदद्) — d) D10 T2 3 G1 3 4 अनु (for मम)

26 G2 om 26 (cf v l 2) — a) T3 तु (for च) — b) D1 G4 सुखम् (for दुःखम्) D4 तपोधनात्; D10 T2 3 G1 4 -कृत तम, M4 कृत तत (for -कृतं तदा) G3 दुःखमीर्ष्यागत तम — c) V1 B Dn D8 तथा (for ततः) T1 तु (for स) — d) B6 निर्ययौ महता बहि, M1-3 निर्ययौ नगराद्बहि

27 G2 om 27 (cf v l 2) — a) D1 2 दृष्ट्वा तु, D4 6-9 दृष्ट्वा तत् (by transp), T2 3 M4 त दृष्ट्वा — c) M4 अत्र (for तत्र) T1 मिथो ज्वलत केचित्तु

28 G2 om 28 (cf v l 2) — a) T1 ब्राह्मणो येन जायेत — b) T1 कदाचन (for कथंचन) — c) T1 [ए]व (for [ए]नं) Dn3 आरोप्य (for आस्थाय).

आशीविषविषं तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णतरं विषम् ।
ब्रह्माशीविषदग्धस्य नास्ति कश्चिच्चिकित्सकः ॥ २९
तस्मिन्व्रजति दुर्धर्षे प्रास्खलद्रुक्मिणी पथि ।
तां नामर्षयत श्रीमांस्ततस्तूर्णमचोदयत् ॥ ३०
ततः परमसंक्रुद्धो रथात्प्रस्कन्द्य स द्विजः ।
पदातिरुत्पथेनैव प्राधावद्दक्षिणामुखः ॥ ३१
तमुत्पथेन धावन्तमन्वधावं द्विजोत्तमम् ।
तथैव पायसादिग्धः प्रसीद भगवन्निति ॥ ३२
ततो विलोक्य तेजस्वी ब्राह्मणो मामुवाच ह ।
जितः क्रोधस्त्वया कृष्ण प्रकृत्यैव महाभुज ॥ ३३
न तेऽपराधमिह वै दृष्टवानस्मि सुव्रत ।
प्रीतोऽस्मि तव गोविन्द वृणु कामान्यथेप्सितान् ।
प्रसन्नस्य च मे तात पश्य व्युष्टिर्यथाविधा ॥ ३४
यावदेव मनुष्याणामन्ने भावो भविष्यति ।
यथैवान्ने तथा तेषां त्वयि भावो भविष्यति ॥ ३५
यावच्च पुण्या लोकेषु त्वयि कीर्तिर्भविष्यति ।
त्रिषु लोकेषु तावच्च वैशिष्ट्यं प्रतिपत्स्यसे ।
सुप्रियः सर्वलोकस्य भविष्यसि जनार्दन ॥ ३६
यत्ते भिन्नं च दग्धं च यच्च किंचिद्विनाशितम् ।
सर्वं तथैव द्रष्टासि विशिष्टं वा जनार्दन ॥ ३७
यावदेतत्प्रलिप्तं ते गात्रेषु मधुसूदन ।
अतो मृत्युभयं नास्ति यावदिच्छा तवाच्युत ॥ ३८　C. 13 7443 B 13 160 43 K 13 264 43 M 13 149 42

29 G2 om 29 (cf v l 2) — a) T1 M4 आशी विष तीक्ष्णतरं — b) M4 om ततस्तीक्ष्णतर. V1 B Dn ततस्तीक्ष्णतरो द्विज — c) D4 दिग्ध सन्, T1 2 दिग्धस्य (for दग्धस्य) D10 T2 G1 3 4 ब्रह्माहि(D10 °भि)विष दिग्धस्य — d) D2 transp नास्ति and कश्चिच्

30 G2 om 30 (cf v l 2) — b) D10 T G1 3 4 M प्रापतद् (for प्रास्खलद्) — c) Dn1 n2 तत्र (for तां न) D10 T G1 3 4 M4 अमर्षय(M4 °च) त्तथा (T1 °दा) श्रीमान्, M1-3 नामर्षयत्तत श्रीमान् — d) T2 G1 3 4 स्मितपूर्वम् (for ततस्तूर्णम्) B1 6 अयोजयत्, D1-9 अनोद° (for अचोद°)

31 G2 om 31 (cf v l 2) — d) Dn1 D2 प्राद्र- वद्, D6-7 T2 3 M1, 2 4 प्रधावद् (for प्रा°) Dn2 प्राद्रवद्दक्षिणापथ.

32 G2 om 32 (cf v l 2) — a) D10 T2 3 G1 3 4 दृष्पथेन (for °थेन) — b) V1 Dn1 n2 अभ्यधाव (for अन्व°)

33 G2 om 33 (cf v l 2) — a) D4-7 9 आलोक्य, D8 च्या°, D10 T2 3 G1 3 4 M प्रतीतस्, T1 प्रसन्नम् (for विलोक्य) — b) D10 T G1 3 4 M4 दुर्वासा (for ब्राह्मणो) — c) D8 T1 G1 3 4 M4 जित (for जित)

34 G2 om 34 (cf v l 2) — a) D6 अपि, T1 किंचिद् (for इह) — d) D10 T1 G1 3 M वद (for वृणु) — f) Dn2 व्युष्टिं पश्य (for पश्य व्युष्टिर्) B3 यथाविधि, D4-9 तथाविधा, D10 T2 3 G1 3 M यथा विधा, T1 यथा तथा, G4 यथाविधं (for °विधा)

35 G2 om 35 (cf v l 2) T1 om 35-36 — b) D1 अन्न (for अन्ने) — B1 T3 om (hapl) 35cd D1 om (hapl) 35c-36b — c) B5 D6 7 तथा (for यथा) D1 2 [ए]वैषां, D10 T2 G1 3 4 [ए]वैष (for तेषां)

36 G2 om 36 (cf. v l 2) T1 om 36, D4 om 36ab (for both, cf v l 35) — a) D1 2 तावच् (for या°) V1 B5 Dn1 D2 पुण्य, D5 7-9 M पुण्यं (for पुण्या) D10 T2 3 G1 3 4 यावच्च लोके पुण्येषु — b) D2 तव, D3-10 S (T1 G2 om) तावत् (for त्वयि) — c) D6 कालेषु (for लोकेषु) M4 यावच् (for ता°) — d) D1 2 वै श्रुष्ठ (for वैशिष्ट्य) D2 6 7 8 प्रतिपत्स्यते, M2 अभिवत्स्यसे (for प्रतिप°) D10 T2 3 G1 3 4 M4 विशिष्ट फलमाप्स्यसि (M4 से) — After 36, D4 reads 38ab, repeating it in its proper place

37 G2 om up to सर्वं तथै (in 37c) (cf v l 2) D6 T2 3 om (hapl) 37 — a) D10 G1 3 4 [ऽ]वसन्नं, M विपन्न (for भिन्न च) T1 मया गृहे ते यद्दग्धं — b) D1 2 यद्वा किंचन नाशितं — c) G1 3 द्रष्टव्यं (for द्रष्टासि)

38 D4 reads 38ab for the first time after 36 — a) D4 (both times) 7 8 एव (for एतत्) D2 सु (for प्र) D10 S पायसेन प्रलिप्तेषु — c) V1 B1 Dn2 ततो, B6 अथ; D10 T G M1 2 4 तव (for अतो) — d) Dn1 n2 D10 S यावदिच्छसि चा(Dn1

C 13 7443 B 13 160 43 K 13 264 43 M 13 149 42 न तु पादतले लिप्ते कस्मात्ते पुत्रकाद्य वै ।
नैतन्मे प्रियमित्येव स मां प्रीतोऽब्रवीत्तदा ।
इत्युक्तोऽहं शरीरं स्वमपश्यं श्रीसमायुतम् ॥ ३९
रुक्मिणीं चाब्रवीत्प्रीतः सर्वस्त्रीणां वरं यशः ।
कीर्तिं चानुत्तमां लोके समवाप्स्यसि शोभने ॥ ४०
न त्वां जरा वा रोगो वा वैवर्ण्यं चापि भामिनि ।
स्प्रक्ष्यन्ति पुण्यगन्धा च कृष्णमाराधयिष्यसि ॥ ४१
षोडशानां सहस्राणां वधूनां केशवस्य ह ।
वरिष्ठा सहलोक्या च केशवस्य भविष्यसि ॥ ४२
तव मातरमित्युक्त्वा ततो मां पुनरब्रवीत् ।
प्रस्थितः सुमहातेजा दुर्वासा वह्निवज्ज्वलन् ॥ ४३
एषैव ते बुद्धिरस्तु ब्राह्मणान्प्रति केशव ।
इत्युक्त्वा स तदा पुत्र तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४४
तस्मिन्नन्तर्हिते चाहमुपांशुव्रतमादिशम् ।
यत्किंचिद्ब्राह्मणो ब्रूयात्सर्वं कुर्यामिति प्रभो ॥ ४५
एतद्व्रतमहं कृत्वा मात्रा ते सह पुत्रक ।
ततः परमहृष्टात्मा प्राविशं गृहमेव च ॥ ४६
प्रविष्टमात्रश्च गृहे सर्वं पश्यामि तन्नवम् ।
यद्भिन्नं यच्च वै दग्धं तेन विप्रेण पुत्रक ॥ ४७
ततोऽहं विस्मयं प्राप्तः सर्वं दृष्ट्वा नवं दृढम् ।
अपूजयं च मनसा रौक्मिणेय द्विजं तदा ॥ ४८
इत्यह रौक्मिणेयस्य पृच्छतो भरतर्षभ ।

---

n_3 D_{10} T_1 G_4 वा)च्युत, D_3 यावदिच्छास्यह पुन

39 ^{a}) B_1 च (for तु) B_8 D_3 T_1 लिप्त, B_5 मग्नं, D_4 T_2 लिप्त , $D_{6\,7\,9}$ लिप्ति (for लिप्ते) — ^{b}) D_{10} T G $M_{1\,2\,4}$ तस्मात्ते मृत्युरत्र वै — ^{c}) $D_{4\,6\,7\,9}$ [ए]वास्म (for [ए]तन्मे) B_5 Dn_1 n_3 $D_{4\,5\,7-9}$ T_1 G_1 [ए]व; G_3 om (for [ए]व) — ^{d}) $M_{1\,2\,4}$ मा (for मां) T_1 [ऽ]वदत् (for ऽब्रवीत्) $D_{1\,2\,4-9}$ इदं (for तदा) — ^{e}) D_{10} T G M_4 मे (for स्वम्) — ^{f}) V_1 $B_{1\,2\,4\,5}$ Dn D_4 ददर्श, B_8 ददृशे, $D_{5-7\,9}$ अदर्शं (for अपश्यं) D_{10} T G M_4 -समन्वित (for -समायुतम्)

40 ^{b}) D_{10} S सुरूपता (for वरं यश) — ^{c}) $D_{4\,6-9}$ [अ]नुपमां, T_1 °गतां (for °त्तमां) — ^{d}) D_{10} S स्वं समाप्स्यसि शोभने

41 B_2 damaged — ^{a}) B_8 वा वैवर्ण्यं, D_{10} S पीडयेद्वै (for वा रोगो वा) — ^{b}) V_1 $B_{1\,4\,5}$ $D_{6\,10}$ $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ वा, $G_{1,3}$ om (for च) V_1 $B_{1\,4}$ (marg) Dn D_{10} भाविनि, D_2 कामिनि (for भामिनि) B_8 रोगो वापि च भाविनि — ^{c}) D_{10} T_2 $G_{1\,2\,4}$ M द्रक्ष्यसे, T_3 दृश्यसे (for स्प्रक्ष्यन्ति) Dn_1 n_3 $T_{2\,3}$ -गधाश् (for -गन्धा)

42 ^{b}) S (except M_4) पत्नीनां (for वधूनां) V_1 B_3 D_{10} T $G_{1\,3\,4}$ M_4 च; D_{4-9} हि (for ह) — ^{c}) D_{10} $T_{2\,3}$ G सर्वलोक्या, Bom ed च सलोक्या (for सह°) M_4 वरिष्ठा सर्वलोकस्य

43 ^{a}) T_3 $G_{2\,4}$ M_4 ततो (for तव) — ^{b}) T_1 इदम् (for पुनर्) D_2 ततो मामब्रवीत्पुन , D_{4-9} ततो मां च पुन पुन — T_1 om 43^{cd} — ^{c}) $D_{1\,7}$ स्म, D_5 स, D_{10} $T_{2\,3}$ G M_4 च (for सु) D_4 प्रस्थित स महाभागो — ^{d}) V_1 B (B_2 damaged) Dn [अ]-ग्निरिव (for वह्निवज्) D_{10} $T_{2\,3}$ $G_{1\,3\,4}$ M_4 दुर्वासा प्रज्वलन्निव

44 ^{a}) $D_{1\,2}$ तथैव, D_8 एषा वै (for एषैव) — ^{c}) $D_{2\,6\,8\,10}$ S विप्रस् (for पुत्र) — ^{d}) D_2 तथा (for तत्र)

45 ^{a}) $D_{4-6\,8\,9}$ [अ]पि, D_{10} S [ए]व (for [अ]-हम्) — ^{b}) V_1 B Dn आचरं, D_1 अब्रवीत् (for आदिशम्) — ^{c}) T_2 om ब्राह्मणो D_4 यत्किंचिदुक्त-स्तस्य — ^{d}) $D_{1\,2}$ अतन्द्रित (for इति प्रभो)

46 T_1 om 46^{ab} — ^{a}) $D_{4\,5\,9}$ तीर्त्वा, D_7 नीत्वा (for कृत्वा) — ^{c}) D_3 -संहृष्ट (for -हृष्टात्मा) — G_2 om 46^d–47^d — ^{d}) $D_{1\,2}$ ह, D_{7-9} हि (for च)

47 G_2 om 47 (of v l 46) D_8 reads 47 twice — ^{a}) $D_{1,2}$ तु (for च) D_{10} $T_{2\,3}$ $G_{1\,3,4}$ M_4 प्रविष्टश्च गृहे सर्वम्, T_1 ष्ट स्वगृहे सर्वम् — ^{b}) D_{10} T $G_{1\,3\,4}$ M_4 अथ (for सर्वं) V_1 तद्वर, D_2 तत्र वै, D_5 ते नव (for तन्नवम्)

48 ^{b}) D_5 T_1 दृढं नवं (by transp) — ^{c}) $D_{4\,6\,8\,9}$ स्व (for च) — ^{d}) V_1 B Dn सदा द्विजान्, D_{10} T G M_4 द्विजांस्तदा (for द्विजं तदा)

49 D_1 om (hapl) 49–50 T_1 om. (hapl) 49 D_4 om 49^{ab} — ^{c}) D_{10} S (T_1 om) द्विजमुख्यस्य माहात्म्यं

माहात्म्यं द्विजमुख्यस्य सर्वमाख्यातवांस्तदा ॥ ४९
तथा त्वमपि कौन्तेय ब्राह्मणान्सततं प्रभो ।
पूजयस्व महाभागान्वाग्भिर्दानैश्च नित्यदा ॥ ५०
एवं व्युष्टिमहं प्राप्तो ब्राह्मणानां प्रसादजाम् ।
यच्च मामाह भीष्मोऽयं तत्सत्यं भरतर्षभ ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

१४५

युधिष्ठिर उवाच ।
दुर्वाससः प्रसादात्ते यत्तदा मधुसूदन ।
अवाप्तमिह विज्ञानं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १
महाभाग्यं च यत्तस्य नामानि च महात्मनः ।
तत्त्वतो ज्ञातुमिच्छामि सर्वं मतिमतां वर ॥ २

वासुदेव उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा कपर्दिने ।
यदवाप्तं महाराज श्रेयो यच्चार्जितं यशः ॥ ३
प्रयतः प्रातरुत्थाय यदधीये विशां पते ।
प्राञ्जलिः शतरुद्रीयं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ४ C 13 7451 B 13 161 4 K 13 265 4 M 13 150 4

50 D1 om. 50 (cf v l. 49) —b) T2 ब्राह्मण D2 G1-3 M4 विभो, T1 मज (for प्रभो) —c) D6 10 T2 3 G महाभाग —d) D4-9 नित्यश (for °दा)

51 a) D1 पुत्र (for एवं) D4 अनु (for अह) D6-9 इमां व्युष्टिमनुप्राप्तो —b) V1 B Dn D2 3 M4 ब्राह्मणस्य (for °णानां) T1 प्रसादत (for °दजाम्) — T2 M4 om 51cd —c) D10 T1 3 G M1-3 तु (for च) —d) D2 सर्वं (for सत्यं)

Colophon. — *Parvan name* B1-3 D1 5 शांति — *Sub-parvan* V1 B1-3 5 Dn1 n2 D1 2 6-9 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2 4 5 Dn1 n2 D2 6 दुर्वाससो भिक्षा, Dn2 G2 M4 ब्राह्मणमाहात्म्य, D10 दुर्वासमुनिमाहात्म्य, T2 ब्राह्मणमाहात्म्ये दुर्वासोमाहात्म्य, T3 G3 ब्राह्मणपूजामाहात्म्य, G1 ब्राह्मणपूजामाहात्म्यकथन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 157, Dn1 156, D2 169, D10 T2 G1 4 M1 2 244, T1 M4 236, T3 245, G1 2 238, M3 241 — *Śloka no* Dn1 D4 55 —*After this adhy.*, T1 *reads* 13 14

145

☞ This adhy is missing in D2 (cf v l 13 82 37)

1 T1 om 1–23 D4 om the ref —b) D8 यत्तदा भरतर्षभ, D10 S (T1 om) शंकराशस्य माधव

2 T1 om 2 (cf v l 1) —a) D10 S (T1 om) यच्च (by transp) —c) D10 T2 3 G M4 सर्वतो (for तत्त्वतो) —d) D10 T2 3 G M4 शर्वस्य वदतां वर

3 T1 om 3 (cf v l 1) D10 T2 3 G1 3 4 M4 भगवान्, G2 om, M1-3 कृष्ण (for वासुदेव) —a) D1 2 अह (for हन्त) V1 B Dn1 n2 हंत ते कीर्तयिष्यामि —b) B1 - Dn1 n2 T2 M नमस्कृत्य —c) B2-5 Dn D1-9 मया राजन् (for महाराज) B1 यदवाप्य मया राजन् D2 यदा मया मया रा° —d) D10 S (T1 om) लोके यत् (for यच्चार्जितं)

4 T1 om 4 (cf v l 1) —b) D10 T3 G त्वधीयेद्, T2 M1-3 ह्यधीते (M1 2 °ये), M4 अधीयेद् (for °ये) —d) B4 6 निगदित (for °दत) D10 S (T1 om) नास्य किंचन (G1 °चिन्न) दुर्लभं — After 4, D10 T2 3 G M ins

671* शिव सर्वगतो रुद्रः स्रष्टा यस्य शृणुष्व मे ।

5 T1 om 5 (cf v l. 1) D10 om 5ab —a)

C 13 7462 B 13 161 5 K 13 265 5 M 11 150 5 प्रजापतिस्तत्ससृजे तपसोऽन्ते महातपाः ।
शंकरस्त्वसृजत्तात प्रजाः स्थावरजङ्गमाः ॥ ५
नास्ति किंचित्परं भूतं महादेवाद्विशां पते ।
इह त्रिष्वपि लोकेषु भूतानां प्रभवो हि सः ॥ ६
न चैवोत्सहते स्थातुं कश्चिदग्रे महात्मनः ।
न हि भूतं समं तेन त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ७
गन्धेनापि हि संग्रामे तस्य क्रुद्धस्य शत्रवः ।
विसंज्ञा हतभूयिष्ठा वेपन्ति च पतन्ति च ॥ ८
घोरं च निनदं तस्य पर्जन्यनिनदोपमम् ।
श्रुत्वा विदीर्येद्धृदयं देवानामपि संयुगे ॥ ९
यांश्च घोरेण रूपेण पश्येत्क्रुद्धः पिनाकधृक् ।
न सुरा नासुरा लोके न गन्धर्वा न पन्नगाः ।
कुपिते सुखमेधन्ते तस्मिन्नपि गुहागताः ॥ १०
प्रजापतेश्च दक्षस्य यजतो वितते क्रतौ ।
विव्याध कुपितो यज्ञं निर्भयस्तु भवस्तदा ।
धनुषा बाणमुत्सृज्य सघोषं विननाद च ॥ ११
ते न शर्म कुतः शान्तिं विषादं लेभिरे सुराः ।
विद्रुते सहसा यज्ञे कुपिते च महेश्वरे ॥ १२
तेन ज्यातलघोषेण सर्वे लोकाः समाकुलाः ।
बभूवुरवशाः पार्थ विषेदुश्च सुरासुराः ॥ १३
आपश्चुक्षुभिरे चैव चकम्पे च वसुंधरा ।
व्यद्रवन्गिरयश्चापि द्यौः पफाल च सर्वशः ॥ १४

D_{1-9} तं ससृजे $T_{2\ 3}$ G M_4 त(G_3 स)मसृजत् (for तत्ससृजे) M_{1-3} प्रजापतिं तमसृजत् —[b]) $T_{2\ 3}$ M तमसोंते (for तप°)

6 T_1 om 6 (cf. v. l 1) —[b]) $D_{1\ 2}$ महाभूताद्, D_4 °देवो, G_{1-3} अभूत्तस्माद् (for महादेवाद्). —[c]) $D_{1\ 2}$ इति (for इह) B_6 हि (for [अ]पि) —[d]) D_5 लोकानां (for भूताना) D_{6-9} च (for प्र-) G_2 [ऽ]पि न (for हि स) D_4 भूतानां च भवेदिति

7 T_1 om 7 (cf v l 1) —[d]) $D_{1\ 2}$ सर्वं (for त्रिषु) D_{4-9} सर्वभूतेषु विद्यते

8 T_1 om 8 (cf v l 1) B_6 om 8–9 —[d]) $B_{1\ 2}$ Dn D_3 वेपते च, D_{10} $T_{2\ 3}$ G वेपयति (for वेपन्ति च)

9 T_1 om 9 (cf v l 1) B_6 om 9 (cf v l. 8) —[a]) Dn_3 त, T_2 हि (for च) —[c]) V_1 B (B_6 om) Dn_1 n_3 विशीर्येद्, Dn_3 विशीर्णं, D_{6-9} [अ]पि दीर्येद् (for विदी°)

10 With 10-41, cf 7 173 41–70 T_1 om 10 (cf. v l 1) —[a]) V_1 याश्च रूपेण घोरेण, D_{10} S (T_1 om) य घाक्ष्णा (M_{1-3} याश्चार्मा) घोररूपेण —[b]) D_{10} $T_{2\ 3}$ G M_4 पश्येद्यद्य पसेद्य — After 10^{ab}, D_{4-9} ins

672* तत्क्षणादेव कुर्यात्स भस्म वह्निशिखा यथा ।
[D_4 repeats the post half and 10^{cd} after 11^{cd}]
—[c]) T_3 नासुरा न सुरा लोके —[d]) D_{10} S (T_1 om) गधर्वा न च पन्नगा —[e]) D_5 T_3 कुपितेपि (T_3 °ते च) ततो भूयस् —[f]) B_1 गुहाशया, D_4 महामते; D_5 T_3 G_{1-3} गुहा गता, $D_{8\ 9}$ सहागता (for गुहा°)

11 T_1 om 11 (cf v l 1) —[a]) D_{10} S (T_1 om) तु (for च) —[b]) Dn_3 विश्रुते (for वितते). D_2 क्षितौ (for क्रतौ) —[d]) G_{3-4} सदा (for तदा) — After 11^{cd}, D_4 repeats the post half of 672* and 10^{cd} —[f]) D_{10} T_2 G_2 M_4 सुघोषं, T_3 G_1 सुघोरं, G_4 सघोरं (for °प) G_2 स (for वि) D_5 M_{1-3} ह (for च)

12 T_1 om 12 (cf v l 1) —[a]) D_{10} $T_{2\ 3}$ G $M_{2\ 3}$ न ते (by transp) —[b]) M_{1-3} प्रसादाल्., M_4 विषादाल्. (for °द) $D_{1\ 2\ 4\ 6-9}$ लेभिरे स सुरास्तदा — T_3 om (hapl) 12^{c}–13^{d} —[c]) V_1 B Dn विद्रुते च, M_{1-3} विद्रुता (for °ते) D_{10} T_2 G M_4 विद्रुता सह यज्ञे(T_2 °ज्ञे)न

13 T_1 om 13 (cf v l 1) T_3 om 13 (cf. v l 12) —[a]) $D_{6\ 8\ 9}$ ते तथा (for तेन ज्या) $D_{1\ 2}$ -शब्देन (for घोषेण) —[b]) T_2 G_4 सर्व- (for सर्वे) D_7 समागता (for समाकुला) —[c]) $D_{1\ 2\ 4-9}$ वशगा (for अवशा) —[d]) $D_{6-7\ 9}$ निपेतुश् (for विषे°)

14 T_1 om 14 (cf. v l 1) —[a]) D_{10} $T_{2\ 3}$ G भूयश् (for आपश्) D_{6-9} सर्वाश्, D_4 तत्र; D_{10} $G_{1\ 2\ 4}$ चापश्, T_2 G_2 M चापि, T_3 वापश् (for चैव) —[b]) D_5 चुक्षुभे (for चकम्पे) —[c]) D_{10} $T_{2\ 3}$ G_4 M_4 विदीर्णा, G_{1-3} विकीर्णा (for व्यद्रवन्) Dn_3 व्यद्रवं

अन्धेन तमसा लोकाः प्रावृता न चकाशिरे ।
प्रनष्टा ज्योतिषां भाश्च सह सूर्येण भारत ॥ १५
भृशं भीतास्ततः शान्तिं चक्रुः स्वस्त्ययनानि च ।
ऋषयः सर्वभूतानामात्मनश्च हितैषिणः ॥ १६
ततः सोऽभ्यद्रवद्देवान्क्रुद्धो रौद्रपराक्रमः ।
भगस्य नयने क्रुद्धः प्रहारेण व्यशातयत् ॥ १७
पूषाणं चाभिदुद्राव परेण वपुषान्वितः ।
पुरोडाशं भक्षयतो दशनान्वै व्यशातयत् ॥ १८
ततः प्रणेमुर्देवास्ते वेपमानाः स्म शंकरम् ।
पुनश्च संदधे रुद्रो दीप्तं सुनिशितं शरम् ॥ १९
रुद्रस्य विक्रमं दृष्ट्वा भीता देवाः सहर्षिभिः ।
ततः प्रसादयामासुः शर्वं ते विबुधोत्तमाः ॥ २०
जेपुश्च शतरुद्रीयं देवाः कृत्वाञ्जलिं ततः ।
संस्तूयमानस्त्रिदशैः प्रससाद महेश्वरः ॥ २१
रुद्रस्य भागं यज्ञे च विशिष्टं ते त्वकल्पयन् ।
भयेन त्रिदशा राजञ्शरणं च प्रपेदिरे ॥ २२
तेन चैवातिकोपेन स यज्ञः संधितोऽभवत् ।
यद्यच्चापि हतं तत्र तत्तथैव प्रदीयते ॥ २३
असुराणां पुराण्यासंस्त्रीणि वीर्यवतां दिवि ।
आयसं राजतं चैव सौवर्णमपरं तथा ॥ २४
नाशकत्तानि मघवा भेत्तुं सर्वायुधैरपि ।
अथ सर्वेऽमरा रुद्रं जग्मुः शरणमर्दिताः ॥ २५

C. 13 7483
B 13 141 26
K. 13 265 26
M 13 150 26

श्चापि भूतानि, $D_{1\ 2}$ पर्वताश्च व्यशीर्यंत, D_{3-9} न्य(D_7 स)पतन्पर्वताश्चापि —^{d}) D_{10} $T_{2\ 3}$ G [ह्]त्र (for च)

15 T_1 om 15 (cf v l 1) —^{b}) $D_{1\ 2}$ न प्रकाशत सवृता

16 T_1 om 16 (cf v l. 1) —^{d}) D_{10} $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ आत्मनां च, G_2 जत्रनाय (for आत्मनश्च)

17 T_1 om 17 (cf v l 1) —^{b}) V_1 B Dn D_{4-9} रुद्रो (for क्रुद्धो) D_{10} S (T_1 om) भीम (for रौद्र-)

18 T_1 om 18 (cf. v l 1) G_3 M_4 om (hapl) 18 —^{a}) V_1 B_{2-4} Dn $D_{1\ 5\ 10}$ T_3 M_2 पूषण (for पूषाण) $D_{4-6\ 8\ 9}$ $G_{1\ 3}$ M_{1-3} चापि, T_3 अभि (for चाभि-) —^{b}) D_{10} G_4 वरेण, $G_{1\ 3}$ घो° (for प°) V_1 B Dn पादेन च रुपान्वित —^{d}) D_{10} T_2 G_4 तु, $G_{1\ 3}$ M_{1-3} च (for वै) B_3 व्यपातयत् (for व्यशा)

19 T_1 om 19 (cf. v l. 1) —^{a}) B_1 D_{10} $T_{2\ 3}$ $G_{3\ 4}$ प्रणेदुर् (for °मुर्) D_{4-9} च (for ते) —^{b}) B_1 T_2 M_{1-3} तु (T_2 च) शकर, D_{4-9} च शकरात् (for स्म शकरम्) — B_1 om (hapl) 19^{cd} —^{cd}) D_{4-9} दीप्तं सहसा, M_4 रुद्रो दिव्य स- (for रुद्रो दीप्तं सु)

20 T_1 om. 20 (cf v l 1) —^{b}) $D_{1\ 2}$ transp भीता and देवा —^{d}) B_3 D_5 सर्वे (for शर्वं) D_{4} $_{6-9}$ सर्वे विबुधसत्तमा, D_{10} S (T_1 om) शर्वं ते विबुधोत्तम

21 T_1 om 21 (cf. v l 1) —^{a}) G_2 ते (for च) —^{b}) $D_{1\ 2}$ स्थिता, $G_{1\ 3}$ द्रुत, G_2 द्रुता, Bom ed तदा (for तत)

22 T_1 om 22 (cf v l 1) —^{b}) V_1 B_{2-4} $D_{2\ 8\ 10}$ T_3 $G_{1\ 3\ 4}$ [ऽ]न्वकल्पयन्, B_5 Dn_1 [ऽ]नु° (for त्वक°) —^{d}) D_{10} $T_{2\ 3}$ G प्रति (for च प्र)

23 T_1 om 23 (cf v l 1) —^{a}) V_1 B Dn हि तु(Dn_2 रु)ष्टेन, D_{10} $T_{2\ 3}$ G हि कोपेन, M_{1-3} त्रिको°, M_4 ह्यको (for [अ]तिको°) —^{b}) B_1 सततो, $D_{1\ 2}$ सहितो, D_{4-9} स्तम्भितो, D_{10} $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ साधितो, G_2 सम्भृतो (for सधितो) — B_1 om 23^{cd} —^{c}) Dn_1 M [अ]पहृतं, $D_{1\ 2}$ [अ]पि हृत, D_{10} T_2 G [उ]पहृत, T_3 [उ]पहित (for [अ]पि हत) Dn_3 चैव (for तत्र) $D_{4-7\ 9}$ यच्चापि तत्कृत तत्र (D_5 °च्च) —^{d}) M_{1-3} तच्च (for तथा) V_1 B_{2-5} Dn_1 n_3 D_5 [अ]न्व- (B_2 Dn_1 n_3 D_5 °नु)जीवयत्, $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ प्रलीयते (for प्रदी°) D_{10} $T_{2\ 3}$ G M_4 तत्ते च (T_2 यज्ञे च, G_1 यत्ते च, G_3 M_4 तत्तेज) प्रतिपेदिरे

24 Before 24, T_1 ins

673* युधिष्ठिर ।
त्रिपुराणि महाबाहो जितवान्स महेश्वर ।
आचक्ष्व मे यथातत्त्व सर्वज्ञ मधुसूदन ।
वासुदेव ।
शृणु मे गदतस्तात यथा दग्धं पुरत्रयम् ।

—^{b}) M_{1-3} विक्रमतां (for वीर्यवता) —^{c}) $D_{6\ 9\ 10}$ राजस (for °त) —^{d}) D_2 तदा (for तथा) V_1 B Dn सौवर्णमपि चापर

C 13 7462 B 13 161 5 K 13 265 5 H 13 150 5 प्रजापतिस्तत्ससृजे तपसोऽन्ते महातपाः ।
शंकरस्त्वसृजत्तात प्रजाः स्थावरजङ्गमाः ॥ ५
नास्ति किंचित्परं भूतं महादेवाद्विशां पते ।
इह त्रिष्वपि लोकेषु भूतानां प्रभवो हि सः ॥ ६
न चैवोत्सहते स्थातुं कश्चिदग्रे महात्मनः ।
न हि भूतं समं तेन त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ७
गन्धेनापि हि संग्रामे तस्य क्रुद्धस्य शत्रवः ।
विसंज्ञा हतभूयिष्ठा वेपन्ति च पतन्ति च ॥ ८
घोरं च निनदं तस्य पर्जन्यनिनदोपमम् ।
श्रुत्वा विदीर्येद्धृदयं देवानामपि संयुगे ॥ ९
यांश्च घोरेण रूपेण पश्येत्क्रुद्धः पिनाकधृक् ।
न सुरा नासुरा लोके न गन्धर्वा न पन्नगाः ।
कुपिते सुखमेधन्ते तस्मिन्नपि गुहागताः ॥ १०
प्रजापतेश्च दक्षस्य यजतो वितते क्रतौ ।
विव्याध कुपितो यज्ञं निर्भयस्तु भवस्तदा ।
धनुषा बाणमुत्सृज्य सघोषं विननाद च ॥ ११
ते न शर्म कुतः शान्तिं विषादं लेभिरे सुराः ।
विद्रुते सहसा यज्ञे कुपिते च महेश्वरे ॥ १२
तेन ज्यातलघोषेण सर्वे लोकाः समाकुलाः ।
बभूवुरवशाः पार्थ विषेदुश्च सुरासुराः ॥ १३
आपश्चुक्षुभिरे चैव चकम्पे च वसुंधरा ।
व्यद्रवन्गिरयश्चापि द्यौः पफाल च सर्वशः ॥ १४

D_{4-9} त ससृजे $T_{2\,3}$ G M_4 त(G_2 स)मसृजत् (for तत्ससृजे) M_{1-3} प्रजापतिं तमसृजत् —^{b}) $T_{2\,3}$ M तमसोंते (for तप)

6 T_1 om 6 (cf. v l 1) —^{b}) $D_{1\,2}$ महाभूताद् ; D_4 °देवो, G_{1-3} अभूत्तस्माद् (for महादेवाद्). —^{c}) $D_{1\,2}$ इति (for इह) B_5 हि (for [अ]पि) —^{d}) D_5 लोकाना (for भूताना) D_{8-9} च (for प्र-) G_2 [ऽ]पि न (for हि स) D_4 भूताना च भवेदिति

7 T_1 om 7 (cf v l 1) —^{d}) $D_{1\,2}$ सर्वं (for त्रिषु) D_{4-9} सर्वभूतेषु विद्यते

8 T_1 om 8 (cf v l 1) B_5 om 8–9 —^{d}) $B_{1\,2}$ Dn D_3 वेपते च, D_{10} $T_{2\,3}$ G वेपयंति (for वेपन्ति च)

9 T_1 om 9 (cf v l 1) B_5 om 9 (cf v l 8) —^{a}) Dn_3 त, T_2 हि (for च) —^{c}) V_1 B (B_5 om) Dn_1 n_3 विशीर्येद्, Dn_3 विशीर्णं ; $D_{4\,6-9}$ [अ]पि दीर्येद् (for विदी°)

10 With 10-41, cf 7 173 41–70 T_1 om 10 (cf. v l 1) —^{a}) V_1 याश्च रूपेण घोरेण, D_{10} S (T_1 om) य चाक्ष्णा (M_{1-3} याश्चासौ) घोररूपेण —^{b}) D_{10} $T_{2\,3}$ G M_4 पश्येद्दग्ध पतेदध — After 10^{ab}, D_{4-9} ins

672* तत्क्षणादेव कुर्यात्स भस्म वह्निशिखा यथा ।
[D_4 repeats the post half and 10^{cd} after 11^{cd}]

—^{c}) T_3 नासुरा न सुरा लोके —^{d}) D_{10} S (T_1 om) गधर्वा न च पन्नगा —^{e}) D_5 T_2 कुपितेपि (T_2 °ते च) ततो भूयस् —^{f}) B_1 गुहाशया , D_4 महामते ; D_5 T_2 G_{1-3} गुहां गता , $D_{8\,9}$ सहागता (for गुहा°)

11 T_1 om 11 (cf v l 1) —^{a}) D_{10} S (T_1 om) तु (for च) —^{b}) Dn_3 विश्रुते (for वितते) D_3 क्षितौ (for क्रतौ) —^{d}) G_{2-4} सदा (for तदा) — After 11^{cd}, D_4 repeats the post half of 672* and 10^{cd} —^{f}) D_{10} T_2 G_2 M_4 सुघोषं, T_3 G_1 सुघोरं, G_4 सघोरं (for °षं) G_2 स (for वि) D_5 M_{1-3} ह (for च)

12 T_1 om 12 (cf. v l 1) —^{a}) D_{10} $T_{2\,3}$ G $M_{2\,3}$ न ते (by transp) —^{b}) M_{1-3} प्रसादाल्, M_4 विषादाल् (for °द) $D_{1\,2\,4\,6-9}$ लेभिरे स सुरास्तदा — T_3 om (hapl) 12^{c}–13^{d} —^{c}) V_1 B Dn विद्धे च; M_{1-3} विद्रुता (for °ते) D_{10} T_2 G M_4 विद्रुता सह यज्ञे(T_2 °ज्ञे)न

13 T_1 om 13 (cf v l 1) T_3 om 13 (cf. v l 12) —^{a}) $D_{4\,6\,8\,9}$ ते तथा (for तेन ज्या) $D_{1\,2}$ -शब्देन (for -घोषेण) —^{b}) T_2 G_4 सर्व- (for सर्वे) D_7 सवासवा (for समाकुला) —^{c}) $D_{1\,2\,4-9}$ वशगा (for अवशा) —^{d}) $D_{6-7\,9}$ निपेतुश् (for विषे°)

14 T_1 om 14 (cf. v l 1) —^{a}) D_{10} $T_{2\,3}$ G भूयश् (for आपश्) $D_{1\,6-9}$ सर्वाश्, D_4 तत्र ; D_{10} $G_{1\,3\,4}$ चापश्, T_2 G_2 M चापि, T_3 वापश् (for चैव) —^{b}) D_5 चुक्षुभे (for चकम्पे) —^{c}) D_{10} $T_{2\,3}$ G_4 M_4 विदीर्णा, G_{1-3} विकीर्णा (for व्यद्रवन्) Dn_3 व्यद्रव

त्रिप्रकारान्प्रयुङ्क्ते स सुबहून्मम वेश्मनि ।
तानुदारतया चाहमक्षमं तस्य दुःसहम् ॥ ३६
स देवेन्द्रश्च वायुश्च सोऽश्विनौ स च विद्युतः ।
स चन्द्रमाः स चेशानः स सूर्यो वरुणश्च सः ॥ ३७
स कालः सोऽन्तको मृत्युः स तमो राज्यहानि च ।
मासार्धमासा ऋतवः संध्ये संवत्सरश्च सः ॥ ३८
स धाता स विधाता च विश्वकर्मा स सर्ववित् ।
नक्षत्राणि दिशश्चैव प्रदिशोऽथ ग्रहास्तथा ।
विश्वमूर्तिरमेयात्मा भगवानमितद्युतिः ॥ ३९
एकधा च द्विधा चैव बहुधा च स एव च ।
शतधा सहस्रधा चैव तथा शतसहस्रधा ॥ ४०
ईदृशः स महादेवो भूयश्च भगवानतः ।
न हि शक्या गुणा वक्तुमपि वर्षशतैरपि ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

C 13 7501
B 13 161 44
K 13 265 44
M 13 150 44

G2 is missing from चिर (in 35d) up to एवाक्षि (in 13 146 27b) —d) M1-3 चिर (for चिर) G1 M4 ह्वाम ह (for उपावसत्) D1 2 चिरकालमुपासित, D10 T2 3 G2 4 °लमुवास ह

36 T1 om 36 (cf v l 34) G2 missing (cf. v l 35) —b) D10 T2 G1 3 4 सुवली, T3 सुवलिं (for सुवहून्) —c) D10 T2 3 G1 3 4 M4 त चारमतिथिं चाहम्, M1-3 तमारमयितु चा°, Madras ed तांस्तथा मर्षयित्वा° —d) D1 दु क्षमं, D3 दु क्षमान्, D10 G1 3 4 दु सहान् (for दु सहम्) V1 B Dn च क्षमे चातिदु सहान्, T2 3 M अक्षमस्तस्य दु महान् — After 36, V1 B Dn D1 2 4-8 ins

676* स वै रुद्र स च शिव सोऽग्नि शर्व स सर्वजित् ।
[D1 4-9 सर्ववित् (for °जित्)]

37 G2 missing (cf v l 35) —a) D10 T2 3 G1 3 4 M4 वे भूमिश्च (for देवेन्द्रश्च) —b) V1 B2 4 च स (by transp) B1 सोश्विनौ वसव स च, D10 S (G2 missing) सोश्विनौ च (T2 3 G1 3 4 स) मरुत्पति —c) D10 T3 G4 च ब्रह्मा (for चन्द्रमा) —d) G1 3 M4 ह (for स)

38 G2 missing (cf. v l 35) —a) D4 र [ऽ]पि, D6 8 9 [ऽ]थ (for सो) —b) V1 B Dn D1 2 5 8 10 यमो, D1 6 7 9 मेघो (for तमो) —d) B1 स च, D10 T2 3 G1 3 4 सत्य, T1 सध्या (for सध्ये) B1 च हि, D4 तदा (for च स)

39 G2 missing (cf v l 35) —a) D10 T2, 3 G1 3 4 च धाता (for धाता स) M1-3 स (for च) —b) Dn3 सर्वजित्, T1 विश्वकृत् (for सर्ववित्) —c) V1 B Dn G1 3 ग्रहाश् (for दिशश्) —d) V1 B Dn दिशोथ प्र (Dn वि) दिशस्तथा —f) V1 B4 5 Dn1 n2 D1 2 4-9 अमर, B1 Dn3 परम (for अमित) B3 भगवान्परमेश्वर

40 G2 missing (cf v l 35) —b) D2 सर्व (for च स) V1 B2 4 5 Dn D5-9 एव ह, B3 एकवित्, D4 एव हि, D10 T1 3 G4 एव स (for एव च) —c) Hypermetric V1 B2 4 5 Dn1 n3 च (for चैव) —d) Dn2 D10 T2 3 G1 2 4 -सहस्रश (for °स्रधा)

41 G2 missing (of v l 35) —a) Dn2 D6 T1 G1 3 च (for स) —b) B3 सत, D4-10 T2 3 G1, 3 4 अज (for अत) T1 भगवानमितद्युति (=39d) —c) D1 2 शक्या मया, M1-3 शक्य गुणान् (for शक्या गुणा) —d) D1 2 गुणा, D4-9 मया (for the first अपि) T1 पुन (for the second अपि)

Colophon — *Parvan name* B1-3 Dn3 D1 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn1 n2 D1 2 4, 5 M1-3 दान धर्म — *Adhy name* V1 B Dn1 n2 ईश्वरप्रशसा, Dn3 ईश्वरमाहात्म्य, D1 2 रुद्रमाहात्म्यं; D10 T2 3 G3 M4 महादेवप्रशसा, M1-3 महादेवमाहात्म्य — *Adhy no* (figures, words or both) V1 158, Dn1 157, D10 T2 3 G4 245, T1 M1, 2 241, G1 3 239, M3 242, M4 237 — *Śloka no* Dn2 44

C. 13 7484
B 13 161 27
K 13 265 27
M 13 150 27

तत ऊचुर्महात्मानो देवाः सर्वे समागताः ।
रुद्र रौद्रा भविष्यन्ति पशवः सर्वकर्मसु ।
जहि दैत्यान्सह पुरैर्लोकांस्त्रायस्व मानद ॥ २६
स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा विष्णुं कृत्वा शरोत्तमम् ।
शल्यमग्निं तथा कृत्वा पुङ्खं वैवस्वतं यमम् ।
वेदान्कृत्वा धनुः सर्वाञ्ज्यां च सावित्रिमुत्तमाम् ॥२७
देवान्रथवरं कृत्वा विनियुज्य च सर्वशः ।
त्रिपर्वणा त्रिशल्येन तेन तानि बिभेद सः ॥ २८
शरेणादित्यवर्णेन कालाग्निसमतेजसा ।
तेऽसुराः सपुरास्तत्र दग्धा रुद्रेण भारत ॥ २९
तं चैवाङ्कगतं दृष्ट्वा बालं पञ्चशिखं पुनः ।
उमा जिज्ञासमाना वै कोऽयमित्यब्रवीत्तदा ॥ ३०
असूयतश्च शक्रस्य वज्रेण प्रहरिष्यतः ।
सवज्रं स्तम्भयामास तं बाहुं परिघोपमम् ॥ ३१
न संबुबुधिरे चैनं देवास्तं भुवनेश्वरम् ।
सप्रजापतयः सर्वे तस्मिन्मुमुहुरीश्वरे ॥ ३२
ततो ध्यात्वाथ भगवान्ब्रह्मा तममितौजसम् ।
अयं श्रेष्ठ इति ज्ञात्वा ववन्दे तमुमापतिम् ॥ ३३
ततः प्रसादयामासुरुमां रुद्रं च ते सुराः ।
बभूव स तदा बाहुर्बलहन्तुर्यथा पुरा ॥ ३४
स चापि ब्राह्मणो भूत्वा दुर्वासा नाम वीर्यवान् ।
द्वारवत्यां मम गृहे चिरं कालमुपावसत् ॥ ३५

---

25 ^{a}) $D_{1\ 2\ 4-6\ 8\ 9}$ T_{3} M मघवान् ; D_{10} T_{2} G भगवान् (for मघवा) T_{1} न शक्तास्तानि गीर्वाणा — ^{b}) $B_{1\ 3\ 5}$ Dn_{1} जेतुं (for भेत्तु) — ^{c}) Dn_{3} D_{8} महा , $D_{6\ 7\ 9}$ नरा, G_{4} सुरा (for ऽमरा) T_{1} राजन् (for रुद्रं)

26 T_{1} om (hapl) 26^{ab} — ^{a}) Dn_{1} तत्र (for तत) $D_{1\ 2\ 4-9}$ ते तमूचुर्महात्मान — ^{b}) $D_{1\ 2}$ transp देवा and सर्वे — ^{c}) D_{10} $T_{2\ 3}$ G M करिष्यति (for भवि°) — ^{d}) D_{10} $T_{2\ 3}$ G M पशव कर्म ते प्रजा — For 26^{cd}, T_{1} subst

674* रुद्रं स रौद्रकर्माणि सर्वास्त्रकुशल प्रभुम् ।

— M_{4} om 26^{e}–27^{f}

27 M_{4} om 27 (cf v l 26) G_{2} om 27 — ^{a}) T_{2} अथ रुद्रस् (for स तथोक्तस्) — ^{b}) V_{1} B Dn कृत्वा विष्णुं (by transp) T_{1} वेदान्कृत्वा रथोत्तमं — ^{c}) $D_{1\ 2}$ तत कृत्वा, $D_{4\ 6-9}$ तत पुङ्खे, T_{1} तथा विष्णु (for तथा कृत्वा) — ^{d}) $D_{1\ 2}$ पुंखे (for पुङ्खं) $D_{4-7\ 9\ 10}$ S (G_{2} M_{4} om) पुङ्ख ($D_{4-7\ 9}$ मध्ये) सोममपां पतिं — ^{e}) $D_{4-7\ 9}$ मंदर च धनु कृत्वा ; D_{10} $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ M_{1-3} ओंकार च धनु कृत्वा (M_{1-3} °नुस्तस्य); T_{1} सुमेरु च धनु कृत्वा — T_{1} om (hapl) 27^{f}–28^{a} — ^{f}) $D_{4-7\ 9}$ सावित्रीं ज्या महेश्वर

28 T_{1} om 28^{a} (cf v l 27) — ^{a}) D_{10} S (T_{1} om) वेदान (for देवान्) V_{1} B Dn D_{6} ब्रह्माण सारथिं कृत्वा

29 ^{c}) D_{10} T_{2} G पुरा, T_{3} पुन (for ऽसुरा) $D_{1\ 2}$ सुरास्तत्र, $D_{4\ 6}$ पुरा पेतुर्, D_{5-9} सुरा पेतुर् (for पुरास्तत्र) — ^{d}) M_{4} रौद्रेण (for रु°) D_{10} T G M_{1-3} दग्धा रौद्रेण तेज(D_{10} वर्च)सा — After 29, $D_{4-7\ 9}$ ins

675* हतानि पेतु सहसा विपुले सागराम्भसि ।

30 ^{a}) B_{3} त चैवांग॰, Dn_{3} तथैवाक , D_{6-9} तं शैलाक , D_{10} T G देव्याश्चाक , M_{4} बाण चाक (for त चैवाङ्क) — ^{b}) B_{1} T_{1} बार्णं (for बाल) — ^{c}) T_{3} स, M_{1-3} सा (for वै) $D_{1\ 2\ 4\ 6\ 8-10}$ T_{1} उमां जिज्ञासमानो वै (D_{10} T_{1} °न स), $G_{2\ 4}$ उमा जिज्ञासु मनस — ^{d}) D_{10} T $G_{1\ 4}$ हर ; G_{3} M_{4} सुरान् (for तदा) D_{4-9} शक्र (D_{6} वच) कोयमयामवीत्

31 ^{a}) D_{6} असूयतस्तु, T_{1} °यितस्य ; G_{1-3} °यकस्य (for °यतश्च) — ^{d}) V_{1} बाहु स (by transp), $D_{1\ 2}$ स बाहु

32 ^{a}) Dn_{1} ते (for स) D_{10} S [दु]त्र (for [दु]न) — T_{1} om 32^{cd} — ^{d}) $D_{6\ 7\ 9}$ सुपुपुर् (for सुमुहुर्)

33 ^{a}) Dn_{1} च, D_{4-10} S तु (for [अ]थ) — ^{c}) B_{1} स्तुत्वा (for ज्ञात्वा)

34 ^{b}) T_{1} देवता (for ते सुरा) — T_{1} om 34^{c}–36^{d} — ^{c}) D_{2} T_{3} महाबाहुर्, T_{2} तदा बालो, G_{1} तथा बाल, $G_{2\ 3}$ तथा बाल (for तदा बाहुर्) — ^{d}) M_{1-3} -पुर (for पुरा) D_{10} $T_{2\ 3}$ G_{3-4} सहसा तु (T_{2} वयसा तु ; $G_{2\ 3}$ प्रययौ स) यथापुर

35 T_{1} om 35 (cf. v l. 34) The portion in

विप्रकारान्प्रयुङ्क्ते स्म सुबहून्मम वेश्मनि ।
तानुदारतया चाहमक्षमं तस्य दुःसहम् ॥ ३६
स देवेन्द्रश्च वायुश्च सोऽश्विनौ स च विद्युतः ।
स चन्द्रमाः स चेशानः स सूर्यो वरुणश्च सः ॥ ३७
स कालः सोऽन्तको मृत्युः स तमो रात्र्यहानि च ।
मासार्धमासा ऋतवः संध्ये संवत्सरश्च सः ॥ ३८
स धाता स विधाता च विश्वकर्मा स सर्ववित् ।
नक्षत्राणि दिशश्चैव प्रदिशोऽथ ग्रहास्तथा ।
विश्वमूर्तिरमेयात्मा भगवानमितद्युतिः ॥ ३९
एकधा च द्विधा चैव बहुधा च स एव च ।
शतधा सहस्रधा चैव तथा शतसहस्रधा ॥ ४०
ईदृशः स महादेवो भूयश्च भगवानतः ।
न हि शक्या गुणा वक्तुमपि वर्षशतैरपि ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

C 13 7501
B 13 161 44
K. 13 265 44
M 13 150 44

G is missing from चिर (in 35^{d}) up to व्याक्षि (in 13 146 27^{b}) — ^{d}) M1-3 चिर (for चिर) G1 M1 वयान ह (for वयावन्त्) D1 2 चिरकालमुपासित, D10 T2 3 G2 4 °लमुवास ह

36 T1 om 36 (cf v l 34) G2 missing (cf v l 35) — ^{b}) D10 T G1 2 4 सुबली, T3 सुवार्हि (for सुबहून्) — ^{c}) D10 T2 3 G1 2 4 M4 त चारमतिथि चाहन्, M1-3 समारमयितु चा, Madras ed तान्मया मर्षयित्वा° — ^{d}) D4 दु क्षम, D5 दु क्षमान, D10 G1 3 4 दु महान् (for दु सहन्) V1 B Dn च क्षमे चानिदु सहान्, T2 3 M क्षन्तमस्त्रस्य दु महान — After 36, V1 B Dn D1 2 4- ins

676* स वै रुद्र स च शिव सोऽग्नि शर्व स सर्वजित् ।

[D1 4-5 स शिव (for °शिव)]

37 G2 missing (cf v l 35) — ^{a}) D10 T2 3 G1 3 4 M4 रै भूमिश् (for देवेन्द्रश्) — ^{b}) V1 B2 4 च स (by transp) B1 सोश्विनौ यस्त्र स च, D10 S (G2 missing) सोश्विनौ च (T2 3 G1 2 4 स) मरुत्पति — ^{c}) D10 T3 G4 च ब्रह्मा (for चन्द्रमा) — ^{d}) G1 3 M1 ह (for स)

38 G2 missing (cf v l 35) — ^{a}) D1 7 [s]पि, D2 4 5 [s]थ (for सो) — ^{b}) V1 B Dn D1 2 5 8 10 यमो, D1 6 7 9 मेघो (for तमो) — ^{d}) B1 स च, D10 T2 3 G1 3 4 नत्य, T1 मध्या (for सन्ध्ये) B1 च हि, D1 तदा (for च स)

39 G2 missing (cf v l 35) — ^{a}) D10 T2 3 G1 2 4 च धाता (for धाता स) M1-3 स (for च) — ^{b}) Dn3 सर्वजित्, T1 विश्वकृत् (for सर्ववित्) — ^{c}) V1 B Dn G1 3 महाश् (for दिशश्) — ^{d}) V1 B Dn दिशोथ प्र(Dn वि)दिशस्तथा — ^{f}) V1 B4 5 Dn1 n D1 2 4-9 अमर, B1 Dn3 परम (for अमित) B3 भगवान्परमेश्वर

40 G2 missing (cf v l 35) — ^{b}) D2 सर्व (for च स) V1 B2 4 5 Dn D6-9 एव ह, B3 एकवित्, D1 एव हि, D10 T1 3 G4 एव स (for एव च) — ^{c}) Hypermetric V1 B2 4 5 Dn1 n3 च (for चैव) — ^{d}) Dn2 D10 T2 3 G1 2 4 -सहस्रश (for °स्रधा)

41 G2 missing (cf v l 35) — ^{a}) Dn2 D5 T1 G1 3 च (for स) — ^{b}) B3 तत, D4-10 T2 3 G1 3 4 अज (for अत) T1 भगवानमितद्युति (= 39^{f}) — ^{c}) D1 2 शक्या मया, M1-3 शक्य गुणान् (for शक्या गुणा) — ^{d}) D1 2 गुणा, D4-9 मया (for the first अपि) T1 पुन (for the second अपि)

Colophon — *Parvan name* B1-3 Dn3 D1 शाति — *Sub parvan* V1 B Dn1 n2 D1 2 4 5 M1-3 दान धर्म — *Adhy name* V1 B Dn1 n2 ईश्वरप्रशंसा, Dn3 ईश्वरमाहात्म्य, D1 2 रुद्रमाहात्म्य, D10 T2 3 G3 M4 महादेवप्रशंसा, M1-3 महादेवमाहात्म्यं — *Adhy no* (figures, words or both) V1 158, Dn1 157, D10 T2 3 G4 245, T1 M1 2 241, G1 3 239, M3 242, M4 237 — *Śloka no* Dn2 44

१४६

C 13 7502 B 13 162 1 K 13 266 1 M 13 151 1

वासुदेव उवाच ।
युधिष्ठिर महाबाहो महाभाग्यं महात्मनः ।
रुद्राय बहुरूपाय बहुनाम्ने निबोध मे ॥ १
वदन्त्यग्निं महादेवं तथा स्थाणुं महेश्वरम् ।
एकाक्षं त्र्यम्बकं चैव विश्वरूपं शिवं तथा ॥ २
द्वे तनू तस्य देवस्य वेदज्ञा ब्राह्मणा विदुः ।
घोरामन्यां शिवामन्यां ते तनू बहुधा पुनः ॥ ३
उग्रा घोरा तनूर्यास्य सोऽग्निर्विद्युत्स भास्करः ।
शिवा सौम्या च या तस्य धर्मस्त्वापोऽथ चन्द्रमाः ॥ ४
आत्मनोऽर्धं तु तस्याग्निरुच्यते भरतर्षभ ।
ब्रह्मचर्यं चरत्येष शिवा यास्य तनुस्तथा ॥ ५
यास्य घोरतमा मूर्तिर्जगत्संहरते तथा ।
ईश्वरत्वान्महत्त्वाच्च महेश्वर इति स्मृतः ॥ ६
यन्निर्दहति यत्तीक्ष्णो यदुग्रो यत्प्रतापवान् ।
मांसशोणितमज्जादो यत्ततो रुद्र उच्यते ॥ ७
देवानां सुमहान्यच्च यच्चास्य विषयो महान् ।
यच्च विश्वं महत्पाति महादेवस्ततः स्मृतः ॥ ८
समेधयति यन्नित्यं सर्वार्थान्सर्वकर्मभिः ।

146

☞ This adhy is missing in D8 (cf v l 13 82 37) It is also missing in T1

1 G2 missing up to एवाक्षि (in 27^{b}) (cf v l 13 145 35) D10 T2 3 G1 3 4 M4 भगवान् (for वासुदेव) —^{b}) B2 Dn3 T3 माहाभाग्यं B1 D10 T2 3 G1 3 4 M4 महामते (for °त्मन) —^{c}) D1 2 G1 रुद्रस्य बहुरूपस्य —^{d}) D4–9 G1 माहात्म्यं च (for बहुनाम्ने)

2 G2 missing (cf v l 1) —^{a}) D10 T3 [अ]ग्र्य, G1 3 4 [उ]ग्र (for [अ]ग्निं) —^{b}) B1 D10 T2 3 G1 3 4 M देव (for स्थाणु) —^{d}) D1 2 बहु (for विश्व)

3 With 3–29, cf 7 173 74–93 G2 missing (cf v l 1) —^{a}) V1 om, T3 यज्ञस्य (for देवस्य) — D4 reads 3^{b}–4^{a} twioe. —^{c}) V1 ततश्चोग्रा (for शिवामन्या) D1 2 4 (first time) 5–9 घोरा चान्या शिवा चान्या, D4 (second time) घोरा चान्या तथोग्रान्या

4 G2 missing (cf v l 1) For the repetition in D4, cf v l 3 —^{a}) D10 T2 3 G1 3 4 परा (for उग्रा) Some MSS तनुर् (for तनूर्) D10 T2 3 G3 M4 सा, G1 या, G4 तु (for [अ]स्य) —^{b}) M4 समप्रभा (for स भास्कर) D10 T2 3 G1 3 4 M1–3 ऽग्निविद्युत्समप्रभा —^{c}) V1 B Dn च या त्वस्य, D10 T2 3 G1 3. 4 M4 [अ]थ ह्यास्य, M1–3 [अ]थ वा ह्या (for च या तस्य) M4 तथा सौम्याथ ह्या स —^{d}) D5 8 9 च (for तु)

5 G2 missing (cf v l 1) —^{a}) D1 2 5–9 च (for तु) —^{b}) V1 B Dn सोमोर्धं पुनरुच्यते —^{c}) T2 M1–3 [ए]षा, Bom ed [ए]का (for [ए]ष) —^{d}) Bom ed च (for या) D4–9 स्थिता, T3 यथा (for तथा)

6 G2 missing (cf v l 1) —^{a}) D4 6 7 9. 10 T2 3 G1 3 4 M4 घोरतरा —^{b}) B1 D6 8 T3 G1 तया, Dn1 यया, Dn2 यथा; D4 तदा (for तया) —^{c}) D4 स राजश्चेश्वरत्वाच्च — T3 om (hapl) 6^{d}–8^{a}

7 G2 missing (cf v l 1) T3 om 7 (cf v l 6) D2 om (hapl) 7–8 —^{a}) D10 G1 3 4 तीक्ष्णा T2 तथाग्निर्दाहदक्षेण —^{c}) D10 T2 G1 3 4 M4 मज्जादि (for °दो)

8 G2 missing (cf v l 1) T3 om 8^{a} (cf v l 6) D2 om 8 (cf v l 7) —^{a}) D10 G1 3 4 सुमहत्त्वाच्च (for °हान्यच्च) — B6 om (hapl) 8^{b}–10^{a} —^{c}) Dn3 महान्, D10 T2 3 G1 3 4 M जगत् (for महत्) — After 8, V1 B3 Dn2 n3 read 12^{ab}

9 G2 missing (cf v l. 1) B5 om 9 (cf. v l 8) —^{a}) B1 यो (for यन्) —^{b}) V1 B1 3 4 Dn सर्वान्वै; B3 D10 T2 3 G1 3 4 स सर्वान्; M4 सर्वार्थै (for °र्थान्) D1 2 4–9 -कर्मसु (for °भि.) —^{c})

शिवमिच्छन्मनुष्याणां तस्मादेष शिवः स्मृतः ॥ ९
दहत्यूर्ध्वं स्थितो यच्च प्राणोत्पत्तिः स्थितिश्च यत् ।
स्थिरलिङ्गश्च यन्नित्यं तस्मात्स्थाणुरिति स्मृतः ॥ १०
यदस्य बहुधा रूपं भूतं भव्यं भवत्तथा ।
स्थावरं जङ्गमं चैव बहुरूपस्ततः स्मृतः ॥ ११
धूम्रं रूपं च यत्तस्य धूर्जटीत्यत उच्यते ।
विश्वे देवाश्च यत्तस्मिन्विश्वरूपस्ततः स्मृतः ॥ १२
सहस्राक्षोऽयुताक्षो वा सर्वतोक्षिमयोऽपि वा ।
चक्षुषः प्रभवस्तेजो नास्त्यन्तोऽथास्य चक्षुषाम् ॥ १३
सर्वथा यत्पशून्पाति तैश्च यद्रमते पुनः ।
तेषामधिपतिर्यच्च तस्मात्पशुपतिः स्मृतः ॥ १४
नित्येन ब्रह्मचर्येण लिङ्गमस्य यदा स्थितम् ।
महयन्त्यस्य लोकाश्च महेश्वर इति स्मृतः ॥ १५
विग्रहं पूजयेद्यो वै लिङ्गं वापि महात्मनः ।
लिङ्गं पूजयिता नित्यं महतीं श्रियमश्नुते ॥ १६
ऋषयश्चापि देवाश्च गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
लिङ्गमेवार्चयन्ति स्म यत्तदूर्ध्वं समास्थितम् ॥ १७ C. 13 7519
पूज्यमाने ततस्तस्मिन्मोदते स महेश्वरः । B 13 162 18 K. 13. 266 18 M 13 151 16

V1 B (B5 om) Dn मनुष्यान्शिवमन्विच्छंस् —^{d}) V1 Dn D10 T1 3 G3 4 M4 एव, G1 देव (for एष)

10 G2 missing (cf v l. 1) B5 om 10^{a} (cf v l. 8) —^{a}) V1 B1-4 Dn3 ऊर्ध्वं, D4 5 8 पूर्वं, D5 7 9 पूर्वं (for ऊर्ध्वं) —^{b}) D4-9 या (for यत्) V1 B Dn प्राणानृणां स्थिरश्च यत्, D10 S (T1 G2 missing) प्राणान्प्रेरयते च यत् —^{c}) D10 T2 3 G1 -लिंग (for लिङ्गश्) B1 यो (for यन्)

11 G2 missing (cf v l 1) —^{b}) D10 T2 3 G1 2 4 M1, 2 4 भूतभव्यभवत्कर (M1, 2 °भव तथा)

12 G2 missing (cf v l 1) V1 B3 Dn2 n3 read 12^{ab} after 8 —^{a}) B1 4 धूम्ररूप, D2 रूप धूम्रं (by transp), T2 3 धूम्ररूपा, M4 धूम्ररूपाश् D10 G1 3 4 M1-3 धूम्ररूपा जटा यस्माद् —^{b}) B3 D2, 5 तत; D10 T2 3 G1 3 पुनर् (for [इ]त्यत) G4 धूर्जटि पुनरित्यपि — V1 Dn om 12^{cd} —^{c}) B4 D5 ततस्, D4 6-9 यतस् (for च यत्) D10 रूप (for तस्मिन्) — D9 om 12^{d}–14^{c}

13 G2 missing (cf v l. 1) D9 om 13 (cf v l 12) —^{a}) D10 T2 3 G1 2 4 M4 च (for वा) —^{b}) Dn2 D10 S (T1 G2 missing) च (for वा) —^{c}) V1 प्रमुखस्, D4-8 10 T2 3 G4 M2 3 प्रभवं (for °वस्) B1 चक्षुषा च प्रभावश्च —^{d}) D1 2 च, D4-7 वा (for ऽथ) D10 T2 3 G1 3 M सर्व(T3 जग)तश्चक्षुरेव (M3 °ष) तत्

14 G2 missing (cf v l 1) D9 om 14^{abc} (cf. v l 12) —^{a}) B1 D5 सर्वदा (for °था) —^{b}) V1 B2-5 Dn1 n2 D6 सह (for पुन) B1 तैश्च यो रमते सह, Dn3 यश्चैतद्रमते सह —^{c}) D1 यश् (for यच्)

15 G2 missing (cf v l 1) —^{a}) B1 नित्य च (for नित्येन) —^{b}) D4-9 सथा, D10 T2 3 G1, 3 4 M4 सदा, M1-3 यथा (for यदा) T2 स्मृत, M2 (sup lin as in text) स्थिर (for स्थितम्) — B2 om 15^{cd} —^{c}) B3 मोहयति (for मह°) B5 Dn1, n3 महयत्यस्य लोकश्च —^{d}) V1 B1, 3-5 Dn प्रिय ह्येतन्महात्मन — For 15^{cd}, D4-9 subst

677* अर्चयन्ति च ये लोका प्रियास्तस्य महात्मन ।

While, D10 T2 3 G1 3 4 M subst. for 15^{cd}

678* भक्तानुग्रहणार्थाय गूढलिङ्गस्तत स्मृत ।

[M ह्याड (for गूढ-)]

16 G2 missing (cf v l 1) B1 om. 16^{ab} —^{a}) D1 2 तु (for वै) —^{b}) D1 2 4-9 समर्चयेत् (for महात्मन) — D10 T2 3 G1 3 4 om 16^{c}–17^{d} —^{c}) Dn2 n3 D1 2 लिंग (for लिङ्ग) D4 7-9 पूजयतो (for °यिता) D6 M1-3 लिंगपूजन(D6 °य)तो नित्य —^{d}) D6-9 महतीं सिद्धिमाप्नुयात्

17 G2 missing (cf v l 1) D10 T2 3 G1 3 4 om 17 (cf v l 16) —^{a}) D1 2 [ए]व, D3 हि (for [अ]पि) —^{c}) M अस्य (for एव) —^{d}) D4 6 8 9 समन्वित, M1-3 समाहितं (for °स्थितम्) M4 यदाराध्यतमं स्थितं

18 G2 missing (cf v l 1) —^{a}) D10 T2 G4 M1-3 तदा, T3 G1, 3 M4 सदा (for ततस्) —^{c}) D4-9 सुखी प्रीतश्च भवति — After 18^{c}, D4-9 ins

C 13 7519 B 13 162 18 K 13 266 18 M 13 151 16 सुखं ददाति प्रीतात्मा भक्तानां भक्तवत्सलः ॥ १८
एष एव श्मशानेषु देवो वसति नित्यशः ।
यजन्ते तं जनास्तत्र वीरस्थाननिषेविणम् ॥ १९
विषमस्थः शरीरेषु स मृत्युः प्राणिनामिह ।
स च वायुः शरीरेषु प्राणोऽपानः शरीरिणाम् ॥ २०
तस्य घोराणि रूपाणि दीप्तानि च बहूनि च ।
लोके यान्यस्य पूज्यन्ते विप्रास्तानि विदुर्बुधाः ॥ २१
नामधेयानि वेदेषु बहून्यस्य यथार्थतः ।
निरुच्यन्ते महत्त्वाच्च विभुत्वात्कर्मभिस्तथा ॥ २२
वेदे चास्य विदुर्विप्राः शतरुद्रीयमुत्तमम् ।
व्यासादनन्तरं यच्चाप्युपस्थानं महात्मनः ॥ २३
प्रदाता सर्वलोकानां विश्वं चाप्युच्यते महत् ।
ज्येष्ठभूतं वदन्त्येनं ब्राह्मणा ऋषयोऽपरे ॥ २४
प्रथमो ह्येष देवानां मुखादग्निरजायत ।
ग्रहैर्बहुविधैः प्राणान्संरुद्धानुत्सृजत्यपि ॥ २५
स मोचयति पुण्यात्मा शरण्यः शरणागतान् ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं वित्तं कामांश्च पुष्कलान् ॥ २६
स ददाति मनुष्येभ्यः स एवाक्षिपते पुनः ।

679* प्रहृष्टश्चैव शकर ।
सुख वित्त पर लोके
[(L 2) D3 लोक (for लोके)]

19 G2 missing (cf v l 1) —^{a}) D1 2 चैव (for एव) T2 एष श्मशानदेशेषु — Dn1 repeats 19^{b} after 20^{c} —^{b}) V1 B Dn1 (both times) n2 n3 D10 S (T1 G2 missing) निर्दहन् (for नित्यश) —^{c}) D4 ते, M4 ये (for तं) M4 तस्मिन् (for तत्र) D10 T2 3 G1 2 4 रमते तं जनास्तस्मिन् —^{d}) D3 विशेषत , M4 निकेतने (for -निषेविणम्)

20 G2 missing (cf v l 1) —^{a}) V1 B1 (marg) 2-5 Dn D10 विपयस्थ ; D4-9 °मश्च (for °मस्थ) —^{b}) D1 2 4-9 समश्च (for स मृत्यु) —^{c}) M4 तथा प्राण (for स च वायु) — After 20^{c}, Dn1 repeats 19^{b} Dn1 om 20^{d} —^{d}) V1 B Dn2 n3 D6 8 प्राणापान ; D4 9 प्राणापान , D5 7 प्राणायाम , D10 S (T1 G2 missing) प्राणपाल (for प्राणोऽपान)

21 G2 missing (cf. v l 1) —^{ab}) D7 om. रूपाणि D4 रूपाणि प्रदीप्तानि (hypermetric), G4 दीप्तानि रूपाणि (by transp) D10 T2 3 G4 शुभानि (for बहूनि) D2 [अ]पि (for च) — D4 om 21^{c}-22^{b} —^{c}) D6-9 लोकैर् (for लोके) D10 T2 3 G3 4 M स्म (for [अ]स्य)

22 G2 missing (cf v l 1) D4 om 22^{ab} (cf v l 21) —^{a}) V1 B Dn T2 G1 देवेषु (for वेदेषु) —^{b}) V1 B Dn D1 2 यथार्थवत् (for °र्थत) —^{c}) D5 निरूप्यते (for निरुच्यन्ते) B6 D10 T2 3 G4 M बहुत्वाच्; G1 3 विभुत्वाच् (for महत्त्वाच्) —^{d}) G1 3 बहुत्वात् (for विभु°) B1 कर्मतस् (for °भिस्) D4-9 बहुत्वात्कर्मणा तथा.

23 G2 missing (cf v l 1) —^{a}) D1 2 समाख्यात (for विदुर्विप्रा) —^{b}) D7 8 M4 शतरुद्रियम् —^{c}) B1 वा (for च) D10 S (T1 G2 missing) Bom ed व्यासेनोक्त च यच्चास्य (Bom ed °पि) —^{d}) M1-3 हि (for [अ]पि)

24 G2 missing (cf v l 1) —^{a}) Dn1 प्रत्येना (for प्रदाता) D1 2 -कामाना (for लोकाना) —^{b}) D4 6-9 प्राप्नुवते (for चाप्युच्यते) D5 विश्व प्राप्नुवते महान्, D10 T2 3 G1 3 4 M4 विश्वसाक्षी निरामय — D4 6-8 om 24^{cd} —^{c}) D1 2 ज्येष्ठ (for ज्येष्ठ) D10 T3 M1 3 [ए]त, G1 3 4 [ए]तं, M4 [ए]तद् (for [ए]न) —^{d}) V1 B1 2 4 Dn D5 ह्यृषयो (for ऋ°) D1 2 ब्राह्मणा मुनयस्तथा

*25 G2 missing (cf v l 1) —^{a}) D10 T2 3 G1 3 4 M भूतानां (for देवानां) —^{b}) V1 B Dn अजीजनत् (for अजायत) —^{c}) G1 3 अग्रैर् (for ग्रहैर्) D4 प्राणं (for प्राणान्) D10 T2 3 G4 अग्रैर्बहुविध प्राणान —^{d}) M1-3 उल्बणैर् (for उत्सृजति) D10 T2 3 G1 2 4 M4 समुद्धस्तर्पणैरपि

26 G2 missing (cf v l 1) —^{a}) D1 2 भूतात्मा, D4 दु खानि, D6-9 दु खात्स (for पुण्यात्मा) V1 B Dn विमुचति न पुण्यात्मा, D10 T2 3 G1 3 4 विमोक्षयति तु(D10 °त्यतु)ष्टात्मा ; M विमुच(M4 °मोक्ष)ति च तुष्टात्मा —^{b}) Dn3 शरण्य शरण गतान् —^{d}) D10 S (T1 G2 missing) हित्त (for वित्त) D2 कोशाश्च (for कामाश्च)

27 G2 missing up to एवाक्षि (in 27^{b}) (cf v l 1) —^{b}) D1 2 स चैव, D10 T2 3 G1 2 4 M4 सदा च, M1-3 सदा वा (for स एव) —^{c}) D10 T2 3 G1-3 M हि, G4 om (for च) D1 2 सर्वेषु (for

शक्रादिषु च देवेषु तस्य चैश्वर्यमुच्यते ॥ २७
स एवाभ्यधिको नित्यं त्रैलोक्यस्य शुभाशुभे ।
ऐश्वर्याच्चैव कामानामीश्वरः पुनरुच्यते ॥ २८
महेश्वरश्च लोकानां महतामीश्वरश्च सः ।
बहुभिर्विविधै रूपैर्विश्वं व्याप्तमिदं जगत् ।
तस्य देवस्य यद्वक्त्रं समुद्रे वडवामुखम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

१४७

वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्तवति वाक्यं तु कृष्णे देवकिनन्दने ।
भीष्मं शांतनवं भूयः पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १
निर्णये वा महाबुद्धे सर्वधर्मभृतां वर ।
प्रत्यक्षमागमो वेति किं तयोः कारणं भवेत् ॥ २
भीष्म उवाच ।
नास्त्यत्र संशयः कश्चिदिति मे वर्तते मतिः ।
शृणु वक्ष्यामि ते प्राज्ञ सम्यक्त्वमनुपृच्छसि ॥ ३
संशयः सुगमो राजन्निर्णयस्त्वत्र दुर्गमः ।
दृष्टं श्रुतमनन्तं हि यत्र संशयदर्शनम् ॥ ४
प्रत्यक्षं कारणं दृष्टं हैतुकाः प्राज्ञमानिनः ।
नास्तीत्येवं व्यवस्यन्ति सत्यं संशयमेव च ।
तदयुक्तं व्यवस्यन्ति बालाः पण्डितमानिनः ॥ ५
अथ चेन्मन्यसे चैकं कारणं किं भवेदिति ।

C 13 7537
B 13 163 6
K 13 267 6
M 13 152 6

देवेषु) — [d]) D1 2 [ए]व (for च) V1 B Dn D4–5 तस्यैश्वर्यमिहोच्यते

28 [a]) D1 2 चैव (for एव) V1 B Dn व्यापृतो, D10 T2 3 G व्यापको, M व्यापितो (for [अ]भ्यधिको) D4 6–9 लोके (for नित्यं) — [b]) D10 T2 3 G शुभाशुभं — [c]) D1 2 सर्वं (for चैव)

29 [a]) D1 4–9 M1–3 भूतानां (for लोकानां) — [c]) D6 बहुधा (for विविधै) D1 बहुविद्बहुधा रूपैर् — [d]) D1 2 व्याप्नोति वै (for व्याप्तमिदं) D4–9 विश्वं व्याप्नुवते महत् — [e]) D10 T2 3 G1 3 4 यस्य (for तस्य) V1 B1.4 D1 M तद् (for यद्) B1 रूपं (for वक्त्रं) — [f]) B1 स्वयं, D1 4–9 मुखे (for -मुखम्)

Colophon missing in T1 — *Parvan name* B1–5 Dn2 D1 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn D1 2 M1–2 दानधर्म — *Adhy name* V1 B Dn1 n3 महेश्वरमाहात्म्य, D1 2 ईश्वरमाहात्म्य, D4–9 ईश्वरप्रशंसा, D10 G3 रुद्रादिनामविवरण, T2 रुद्रादीनां विवरण, T3 रुद्रनामविवरण — *Adhy no* (figures, words or both) V1 159, Dn1 158, D10 T2 3 G3 4 246, G1 2 240, M1 2 242, M3 243, M4 238 — *Śloka no* Dn1 29

147

☞ This adhy is missing in D3 (cf v 1 13 82 37)

1 T1 om the ref D10 reads the ref on marg — [a]) Dn1 D4 वाक्ये तु, D10 S त(T2 म)द्वाक्यं (for वाक्यं तु) — [c]) T1 भूयः शांतनवं राजा

2 Before 2, D1 4–7 9 T2 M ins युधिष्ठिर — [a]) V1 B1 2 4 5 Dn D1 2 निर्णयो, B3 विनयो (for निर्णये) D10 S तु (for वा) D4 6–9 निर्णयो वा महाबाहो — [b]) V1 B Dn D9 10 T1 G2 विदां (for भृतां) — [c]) T1 प्रत्यक्षं चागमो वापि

3 [a]) T1 राजन्, M4 निश्चयम् (for कश्चिद्) — [c]) T1 इदं (for शृणु) D1 2 सर्वं (for प्राज्ञ) — [d]) G1 यन्मां (for सम्यक्) V1 B4 Dn मेऽनु, D1 2 परि- (for अनु)

4 [a]) D10 S सुमहान् (for सुगमो) V1 B Dn तत्र (for राजन्) — [b]) D5 10 T G M4 तत्र (for त्वत्र) B Dn दुर्गमस्तस्य निर्णयः — [c]) D10 S अचिंत्य (for अनन्तं) D1 4–9 च (for हि)

5 [a]) B3 D3 8 प्रत्यक्ष (for °क्षं) V1 B Dn D4

C. 13 7538
B 13 163 7
K 13 267 7
M 13 152 6

शक्यं दीर्घेण कालेन युक्तेनातन्द्रितेन च ।
प्राणयात्रामनेकां च कल्पयानेन भारत ॥ ६
तत्परेणैव नान्येन शक्यं ह्येतत्तु कारणम् ।
हेतूनामन्तमासाद्य विपुलं ज्ञानमुत्तमम् ।
ज्योतिः सर्वस्य लोकस्य विपुलं प्रतिपद्यते ॥ ७
तत्त्वेनागमनं राजन्हेत्वन्तगमनं तथा ।
अग्राह्यमनिबद्धं च वाचः संपरिवर्जनम् ॥ ८
युधिष्ठिर उवाच ।
प्रत्यक्षं लोकतः सिद्धं लोकाश्चागमपूर्वकाः ।
शिष्टाचारो बहुविधो ब्रूहि तन्मे पितामह ॥ ९
भीष्म उवाच ।
धर्मस्य ह्रियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः ।
संस्था यत्नैरपि कृता कालेन परिभिद्यते ॥ १०
अधर्मा धर्मरूपेण तृणैः कूपा इवावृताः ।
ततस्तैर्भिद्यते वृत्तं शृणु चैव युधिष्ठिर ॥ ११
अवृत्त्या ये च भिन्दन्ति श्रुतत्यागपरायणाः ।
धर्मविद्वेषिणो मन्दा इत्युक्तास्ते न संशयः ॥ १२
अतृप्यन्तस्तु साधूनां य एवागमबुद्धयः ।

दृष्ट्वा, T_2 M_4 द्रष्टु (for दृष्ट) D_9 प्रत्यक्षकरण दृष्ट —[b]) V_1 B_4 D_5 हैतुका, D_{10} T_3 G हेतुकं, T_1 हैतुकात्; T_3 हैतुक (for हेतुका) D_4 दार्शिन (for मानिन) — D_7 om (hapl) 5^{ef} —[e]) D_{10} [ए]त्र (for [ए]व) —[d]) T_3 M_2 आगमम् (for सशयम्) D_{10} $T_{1\ 2}$ G $M_{1\ 3\ 4}$ सत्यमागममेव वा —[e]) $D_{4,\ 5}$ ते वा, $D_{6\ 8\ 9}$ ते च (for तद्) —[f]) T_1 मूर्खा (for बाला)

6 [a]) D_{n1} नैक; D_2 वैक; D_{4-9} राजन् (for चैकं) D_{10} S अथ संचिंत्यमेवैक (T_1 M °मेक वै) —[d]) D_{10} $T_{1\ 2}$ G M_4 [आ]मन्त्रितेन (for [अ]तन्द्रितेन) T_3 M_{1-3} युक्तेनामन्त्रितेन वा (T_3 वै) — T_1 om 6^{ef}. —[f]) D_4 corrupt. B D_{n1} n_3 D_5 कल्पमानेन (D_5 °ने च) भारत

7 [a]) $D_{4\ 5\ 7-9}$ T_3 च (for न) —[b]) $T_{1\ 2}$ $G_{1\ 3\ 4}$ M एतत् (for ह्ये°) V_1 B D_n शक्यं ह्येतस्य दर्शनं, D_{4-9} शक्यं ज्ञातुं निदर्शनं; D_{10} T_3 G_2 शक्यते तत्तु कारण — For 7^{cd}, D_{10} S subst

680* हेतुनामन्त्रिते वापि धर्मशास्त्रेण चोत्तमम्

[D_{10} मन्त्रतो वा, M मन्त्रितेन (for [आ]मन्त्रिते वा)]

—[ef]) T_1 युक्त (for ज्योति) D_8 transp लोकस्य and विपुल B_1 किं पुन, D_{10} $T_{2\ 3}$ G_2 प्रकाश, T_1 बहुलं, M_{1-3} कारण (for विपुल)

8 T_1 om 8 —[a]) D_{4-9} गमन (for [आ]गमन) V_1 B D_n D_1 न त्वेव गमन राजन्, D_{10} T_2 G तत्त्वागमसमे रा°, T_3 तत्परागमने रा°, M तत्त्वावगमने रा° —[b]) V_1 B D_n D_1 हेतुतो, $D_{4-6\ 8\ 9}$ अते च (for हेत्वन्त) D_{10} $T_{2\ 3}$ G -गमने (for °न) T_2 तद्रा (for तथा) M_{1-3} हेत्वावगमनं तथा, M_2 (*inf lin*) हेतुतावगमे तथा; M_4 हेतुमागमने तथा —[c]) B_1 अनिवर्तं, B_4 D_{n2} $D_{5\ 6\ 8}$ अनिरुद्धं, D_{n1} D_{10} $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 2}$ अनुबधं, $G_{3\ 4}$ अनुबद्ध (for अनि°) —[d]) V_1 B D_n $D_{4,\ 10}$ $T_{2\ 3}$ G M_{1-3} वाच (V_1 B D_n °चा) सपरिवर्जयेत्

9 [a]) V_1 B $D_{1\ 2}$ सिद्धिर् (for सिद्ध) D_{10} S प्रत्यक्षमथ धर्माश्च —[b]) V_1 B_5 लोकश् B_3 लोक श्चागमपूर्वक, D_4 corrupt —[c]) D_{10} T_3 G शिष्टाचाराश्च विविधा, T_1 °चारा बहुविधा, T_2 °चाराश्च विविधान् —[d]) V_1 B D_n तन्मे ब्रूहि (by transp), T_1 तत्र ब्रूहि

10 [a]) V_1 $B_{3\ 4\ 5}$ D_{n1} n_3 $T_{1\ 2}$ G_3 धर्मस्य क्रि(T_3 G_3 ध्रि)यमाणस्य —[b]) D_{10} S महात्मभि (for दुरा°) —[c]) T_1 अभिहिता (for अपि कृता) D_{4-9} सस्था तस्य कृता राजन् — T_1 reads 10^{d}–11^{a} twice. —[d]) T_1 (both times) $_{2\ 3}$ G M_4 काले वि (for कालेन) D_{n3} प्रति- (for परि-)

11 For the repetition in T_1, cf v 1 10 —[a]) V_1 B D_n $D_{5\ 8}$ M_4 अधर्मो (for °र्मा) T_1 (second time) धर्मो ह्यधर्मरूपेण — G_2 om 11^{b}–12^{a}. —[b]) V_1 B D_n D_{5} T_1 तृणै कूप इवावृत — G_1 om 11^{c}–12^{d} —[c]) $D_{5\ 6\ 7\ 9}$ वप्र (for वृत्त)

12 G_1 om 12, G_2 om 12^{abc} (for both, cf v 1 11) —[a]) $B_{2\ 3}$ अवृत्ता (for °त्त्या) D_{10} नदति, G_3 निंदा च (s10) G_4 M निंदति (for भिन्दन्ति) V_1 $B_{1\ 4\ 5}$ D_{n1} n_3 अवृत्ता ये तु भिं(B_1 निं)दति, D_2 अवृत्ता ये च भिद्यंते, D_4 T_1 अवृत्त्या चैव भिद्यते (T_1 भिंदति), T_3 अघृत्या ये च निंदति —[b]) V_1 B D_n D_{4-9} श्रुतित्याग, T_1 श्रुत्यागम (for श्रुतत्याग) —[d]) $D_{5\ 8}$ M तेषु (for ते न). V_1 B

परमित्येव संतुष्टास्तानुपास्स्व च पृच्छ च ॥ १३
कामार्थौ पृष्ठतः कृत्वा लोभमोहानुसारिणौ ।
धर्म इत्येव संबुद्धास्तानुपास्स्व च पृच्छ च ॥ १४
न तेषां भिद्यते वृत्तं यज्ञस्वाध्यायकर्मभिः ।
आचारः कारणं चैव धर्मश्चैव त्रयं पुनः ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

पुनरेवेह मे बुद्धिः संशये परिमुह्यते ।
अपारे मार्गमाणस्य परं तीरमपश्यतः ॥ १६
वेदाः प्रत्यक्षमाचारः प्रमाणं तत्रयं यदि ।
पृथक्त्वं लभ्यते चैषां धर्मश्चैकत्रयं कथम् ॥ १७

भीष्म उवाच ।

धर्मस्य ह्रियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः ।
यद्येवं मन्यसे राजंस्त्रिधा धर्मविचारणा ॥ १८
एक एवेति जानीहि त्रिधा तस्य प्रदर्शनम् ।
पृथक्त्वे चैव मे बुद्धिस्त्रयाणामपि वै तथा ॥ १९
उक्तो मार्गस्त्रयाणां च तत्तथैव समाचर ।
जिज्ञासा तु न कर्तव्या धर्मस्य परितर्कणात् ॥ २०
सदैव भरतश्रेष्ठ मा ते भूदत्र संशयः ।
अन्धो जड इवाशङ्को यद्ब्रवीमि तदाचर ॥ २१
अहिंसा सत्यमक्रोधो दानमेतच्चतुष्टयम् । C 13 7555 B 13 163 22 K 13 267 23 M 13 152 om

---

Dn D10 T G1 3 इत्युक्तस्तेषु स(T2 °प्वस)क्षय

13 [a]) D1 4-9 च (for तु) —[b]) D10 T2 3 G M यावद्, T1 यदि च (for य एव) —[d]) D1 6-9 T1 टपास्य (for °स्स्व) T2 तानुपास्य च पूज्य च

14 T1 om (hapl) 14 —[c]) B1 T2 3 G मनुष्या, B3 Dn1 °द्धस्, D1 2 सतुष्टास्; D4-9 महष्टास् (for सबुद्धास्) —[d]) Dn3 D4 6 7 9 T2 उपास्य (for °स्स्व)

15 [a]) D1-9 M न येषा, D10 T2 3 G3 येनैषा, T1 एतेषा, G1 2.4 येनेद (for न तेषा) —[b]) D1 2 -शीलवा, D3-9 -कर्मत, M धर्मत (for -कर्मभि) V1 B Dn D4 यज्ञ (B3 . D5 ज्ञा) स्वाध्यायकर्म च (Dn3 °र्मणि, D1 °र्मणा) — After 15[ab], D10 T G ins

681* मूलाचारस्तु साधूना यज्ञस्वाध्यायवृत्तत ।
[T2 -वृत्तय, G3 -वृत्तना (for -वृत्तत)]

— T1 om 15[c]-19[d] —[c]) B1 D1 2 4-10 T2 G M3 आचार- (for °र) M वेदो (for चैव) —[d]) B1 3-5 Dn [ए]कत्रय, D1 2 [ए]कस्तु य (for [ए]व त्रय) D4 धर्मश्चैवात्र सशय, D10 S (T1 om) धर्मस्तत (M1-3 °श्चैत)त्रय विदु (M3 पुन)

16 T1 om 16 (cf v l 15) B3 om (hapl) 16-17 —[a]) V1 Dn1 D1 4-10 T2 3 G हि (for [इ]ह) —[b]) V1 B Dn D2 -मुह्यति, D3 G1 मुच्यते, D7 -भिद्यते (for मुह्यते) —[c]) D10 S (T1 om) अपारे मज्जमानस्य —D5 om. (hapl) 16[d]-18[a] —[d]) V1 D1 2 4 6-9 पारम् (for तीरम्)

17 T1 om 17 (cf v l 15) B3 D6 om 17 (cf v l 16) —[a]) V1 B (B3 om) Dn D2 वेद, D10 T2 G वेदा (for वेदा) —[c]) D1 6-9 कथ्यते (for लभ्यते) T2 3 G तेषा (for चैषा) D1 2 10 पृथक्त्व लक्ष्यते तेषा —[d]) D10 T2 3 G M1-3 [ए]तत्, M3 [उ]क्त (for [ए]कत्र) D1 2 तु क कथं, D6-9 G3 कथ त्रय (by transp) D4 धर्मश्चैव कथ त्रय

18 T1 om 18 (cf v l 15) D5 om 18[a] (cf v l. 16) —[a]) V1 B Dn D4 6 7 9 क्रियमाणस्य, D10 T2 3 G ध्रिय° (for ह्रिय°) —[b]) D1 2 G1 3 महात्मभि (for दुरा°) —[d]) Dn1 n3 कर्म- (for धर्म) B1 -विधारणा (for -विचा)

19 T1 om 19 (cf v l 15) —[a]) D1 2 एकमेवेह जानीहि, D4 एक एव हि जानाति, D10 S (T1 om) एवमेव विजानीहि —[b]) V1 B Dn3 n3 धर्मस्य, D10 T2 M स्वस्य प्र (for तस्य प्र) Dn1 त्रिधा धर्मस्य धारण, G2 4 त्रिधा स्वस्य प्रयोजन — After 19[ab], B1 reads 21[c]-22[b], repeating it in its proper place. —[c]) V1 B2 4 5 Dn1 D5 च न, B1 3 Dn2 n3 न च (for चैव) —[d]) D5 तदा (for तथा)

20 D10 T2 3 G om 20-22 —[a]) D1-9 ते (for च) T1 उक्तो मार्गो यथा चैव —[b]) T1 M तथैव च (T1 तु) (for तत्तथैव) — D4 6 8 9 om (hapl) 20[c]-21[d] —[c]) Dn3 न तु (by transp), D1 2 7 न च T1 विचिकित्सा न कर्तव्या —[d]) D1 2 6 7 धर्मस्योपरि तर्कणा, T1 धर्मेण परिवर्तिना, M1-3 धर्मेण परितर्किणा

21 D1 6 8-10 T2 3 G om 21 (cf v l. 20). T1 om 21 —[b]) M भूदत्र न (for ते भूदत्र) — B1

C 13 7555
B 13 163 23
K 13 267 23
M 13 162 om

अजातशत्रो सेवस्व धर्म एष सनातनः ॥ २२
ब्राह्मणेषु च वृत्तिर्या पितृपैतामहोचिता ।
तामन्वेहि महाबाहो स्वर्गस्यैते हि देशिकाः ॥ २३
प्रमाणमप्रमाणं वै यः कुर्यादबुधो नरः ।
न स प्रमाणतामर्हो विवादजननो हि सः ॥ २४
ब्राह्मणानेव सेवस्व सत्कृत्य बहुमन्य च ।
एतेष्वेव त्विमे लोकाः कृत्स्ना इति निबोध तान् ॥२५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

१४८

युधिष्ठिर उवाच ।
ये च धर्ममसूयन्ति ये चैनं पर्युपासते ।
ब्रवीतु भगवानेतत्क्व ते गच्छन्ति तादृशाः ॥ १

भीष्म उवाच ।
रजसा तमसा चैव समवस्तीर्णचेतसः ।
नरकं प्रतिपद्यन्ते धर्मविद्वेषिणो नराः ॥ २

---

reads 21c-22b for the first time after 19ab — c) V1 B1 (both times) 2-6 Dn [आ]शत्रो, D6 7 [आ]-शत्रो, M1-3 [अ]शत्रो (for [आ]शत्रो)

22 For the repetition in B1, cf v 1 21 D10 T2, 3 G om 22 (cf v 1 20) — b) D8-9 अत्र (for एतच्) — d) D1 चैव, D2 चैव, M2 एव (for एष).

23 a) D10 T2 G तु (for च) D8-9 यां वृत्ति, T1 वृत्ति स्यात् (for वृत्तिर्या) — b) D6 7-9 पितृ पैतामहोचिता — c) B1 Dn2 श्रामन्ते हि, B4 6 ताम न्वेति; D1 स स्वैव हि; T1 तदन्वेहि (for तामन्वेहि) — d) D8-9 8 9 धर्मस्य (for स्वर्गस्य) V1 B4 6 Dn1 n2 देशका; D2 दैशिका M1-2 शिक्षका (for देशिका) B2 3 Dn3 D2 7 धर्मस्यैते हि देश(D3 दर्श)का

24 a) D1 2 यो; D10 T2 3 G तु, T1 त्रा (for वै) — b) M4 यत् (for यः) V1 B Dn D1 2, 6 जन (for नर). — c) V1 B2-6 Dn1 n2 T1 अर्हेद् (for अर्हो) — d) D10 S विपाद (for विवाद-) D8-9 विवादज्ञस्ततो हि स.

25 b) D10 S बहुमान्य — After 25ab, T2 ins

682* ये धर्ममभ्यसूयन्ते ते धर्मं पर्युपासते ।

— c) D6 8 9 [हृ]व (for [पृ]व) T1 त्रयो (for त्विमे) — d) D8-9 च, D10 T G2-4 तत्; M2 3 मे (for तान्)

Colophon om in V1 B Dn — *Parvan name* D1 शान्ति — *Sub parvan* D2 3 4-9 M दानधर्म — *Adhy name* D1 2 धर्मद्रु, D8 6 धर्मद्वेषु; D6-9 कर्मद्वेषु; M1-3 धर्मविचार — *Adhy no* (figures, words or both) D10 T2 G2 4 247, T1 242, T3 257, G1 3 241, M1-2 243, M4 239 — *Śloka no.* Dn1 26

148

☞ This adhy is missing in D2 (cf v 1 13 62 37)

1 B2 om 1-6 and T1 om 1-5, with the ref D1 om the ref — a) G3 corrupt V1 B (B2 om) Dn असूयन्ते D10 T2 3 G1 3 4 M ये धर्म(M1-3 चैन) मभ्यसूयते — b) T2 3 G1 धर्मं (for चैनं) — c) V1 B1 3 4 6 Dn D2 4 मे भगवान् (for भगवान्) D10 T2 3 G1-3 M4 प्रब्रवीतु भगवानेतत् — d) M4 तैः (for ते)

2 B2 T1 om 2 (cf v 1 1) D5 6 om (hapl) 2-7 — a) D10 T2 G राजसात्तामसाश्चैव — b) B1 corrupt D10 T2 3 G समवस्थितचेतसः — B1 om (hapl) 2d-3a — d) B2 सर्वे (for धर्म) V1 B1 3 4 Dn D8 जना (for नरा) G1 यद्यपि द्वेषिणो नरा

3 B2 T1 om 3 (cf v 1 1) D 9 om 3, B5 om. 3a (for all, cf v 1 2) D2 10 T2 G1 om.

ये तु धर्मं महाराज सततं पर्युपासते ।
सत्यार्जवपराः सन्तस्ते वै स्वर्गभुजो नराः ॥ ३
धर्म एव रतिस्तेषामाचार्योपासनाद्भवेत् ।
देवलोकं प्रपद्यन्ते ये धर्मं पर्युपासते ॥ ४
मनुष्या यदि वा देवाः शरीरमुपताप्य वै ।
धर्मिणः सुखमेधन्ते लोभद्वेषविवर्जिताः ॥ ५
प्रथमं ब्रह्मणः पुत्रं धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
धर्मिणः पर्युपासन्ते फलं पक्वमिवाशयः ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच ।

असतां कीदृशं रूपं साधवः किं च कुर्वते ।
ब्रवीतु मे भवानेतत्सन्तोऽसन्तश्च कीदृशाः ॥ ७

भीष्म उवाच ।

दुराचाराश्च दुर्धर्षा दुर्मुखाश्चाप्यसाधवः ।
साधवः शीलसंपन्नाः शिष्टाचारस्य लक्षणम् ॥ ८
राजमार्गे गवां मध्ये गोष्ठमध्ये च धर्मिणः ।
नोपसेवन्ति राजेन्द्र सर्गं मूत्रपुरीषयोः ॥ ९
पञ्चानामशनं दत्त्वा शेषमश्नन्ति साधवः ।
न जल्पन्ति च भुञ्जाना न निद्रान्त्यार्द्रपाणयः ॥१०
चित्रभानुमनड्वाहं देवं गोष्ठं चतुष्पथम् ।
ब्राह्मणं धार्मिकं चैत्यं ते कुर्वन्ति प्रदक्षिणम् ॥ ११
वृद्धानां भारतप्तानां स्त्रीणां बालातुरस्य च ।
ब्राह्मणानां गवां राज्ञां पन्थानं ददते च ते ॥ १२

C 13 7570
B 13 161 38
K 13 268 12
M 13 152 35

(hapl)3 —^{a}) D1 5 7 च (for तु) D3 महाबाहो (for °राज) —^{b}) B3 ये धर्मं (for सतत) — D1 om 3^{c}–4^{b} —^{c}) D7 रता (for परा) G2 नित्य (for सन्तस्) —^{d}) D1. 5 7 जितो (for -भुजो)

4 B3 T1 om 4 (cf v 1 1) D8 9 om 4 (cf. v 1 2) D1 om 4^{ab} (cf v 1 3) M1 om 4 —^{a}) V1 B1 3 4 5 Dn D2 गतिस् (for रतिस्) —^{b}) D10 T2 3 G M4 आचारोपासनाद्भवेत् —^{d}) D1 5 धर्मं ये (by transp)

5 B3 T1 om 5 (cf v 1 1) D8 9 om 5 (cf v 1 2) —^{b}) T2 G2 उपतप्य D3 ते (for वै) —^{d}) D1 2. 4 5 7 शोक (for लोभ)

6 B3 om 6 (cf v 1. 1) D8 9 om 6 (cf v 1 2) T1 reads 6 after 683* —^{b}) D. यमुत्तम (for मनीषिण). — D5 om 6^{c}–36^{d} —^{c}) T1 तमेव (for धर्मिण) M पर्युपासति —^{d}) D1 7 [अ]ड्जा , D10 S [आ]शिन (G2 °शन) (for [आ]शय)

7 D3 5 om 7 (cf v 1 2) D. om 7 (cf v 1 6) —^{a}) T3 M असाधो (for असता) D10 T2 G असाधो कीदृश शील —^{b}) D10 T2 3 G M साधोश्चैव तु कीदृश, T1 साधोर्वा कीदृश स्मृत —^{c}) G1 3 प्रव्र वीतु (for ब्रवीतु मे) T1 भगवान (for मे भवान)

8 D5 om 8 (cf v 1 6) D8 9 om the ref. —^{a}) D10 G4 M4 दुराराधाश्च, T2 3 G1–3 °राध्याश्च (for °चाराश्च) D1 6–8 दुराधर्षा (for च दुर्धर्षा) — After 8^{c}, T1 ins

683* सत्यार्जवपरायणा ।
एतेषा धर्मशीलाना

— After the above, T1 reads 6 —^{d}) T1 शिष्टाचारो हि लक्षण

9 D5 om 9 (cf v 1 6) —^{a}) G2 मार्गे (for मध्ये) —^{b}) V1 B Dn D1 6–9 धान्य (for गोष्ठ) D10 S जनमध्ये च धार्मिका (G2 also पावका) —^{c}) T1 न च कुर्वंति राजेंद्र —^{d}) D3 मार्गं, D8–9 सदा (for सर्गं)

10 D5 om 10 (cf v 1 6) G1 om 10–11 —^{a}) D10 T2 3 G -1 M1–3 पचाना यजनं कृत्वा ❀ Cn पञ्चाना देवपितृभूतातिथिकुटुम्बानाम् । ❀ —^{d}) D2 10 T G2 M3 निंदंति (for निद्रान्ति) D1 6 7 9 ऊर्ध्वपादा न पाणय (s10)

11 D. om 11 (cf v 1. 6) G1 om 11 (cf v 1 10) —^{a}) D10 T2 3 G2–4 M अपा देव, T1 अर्हं देव (for अनड्वाह) —^{b}) D2 4 6 7 9 देवगोष्ठ, D10 S (G1 om) गोष्ठ चैव (for देव गोष्ठ) T1 चतुष्पद (for °ष्पथम्) —^{c}) V1 धर्मिण (for धार्मिक) D10 S (G1 om) वृद्धं (for चैत्य) D3 धार्मिकं ब्राह्मण चैत्य —^{d}) V1 B Dn D8–10 ये (for ते)

12 Cf Manu 2 138 D5 om 12 (cf. v 1. 6) —^{a}) G2 3 बाल- (for भार) —^{b}) V1 B Dn Cn चक्रधरस्य (for बालातुरस्य) ❀ Cn चक्रधरस्य भुजगस्य बहुग्रामाधिपतेर्वा । ❀ —^{d}) V1 B Dn D1 6–9 T1 ये

C. 13 7571 B 13 163. 9 K 13 268 13 M 13 152 36 अतिथीनां च सर्वेषां प्रेष्याणां स्वजनस्य च ।
तथा शरणकामानां गोप्ता स्यात्स्वागतप्रदः ॥ १३
सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम् ।
नान्तरा भोजनं दृष्टमुपवासविधिर्हि सः ॥ १४
होमकाले यथा वह्निः कालमेव प्रतीक्षते ।
ऋतुकाले तथा नारी ऋतुमेव प्रतीक्षते ।
न चान्यां गच्छते यस्तु ब्रह्मचर्यं हि तत्स्मृतम् ॥ १५
अमृतं ब्राह्मणा गाव इत्येतत्त्रयमेकतः ।
तस्माद्गोब्राह्मणं नित्यमर्चयेत यथाविधि ॥ १६
यजुषा संस्कृतं मांसमुपभुञ्जन्न दुष्यति ।
पृष्ठमांसं वृथामांसं पुत्रमांसं च तत्समम् ॥ १७
स्वदेशे परदेशे वाप्यतिथिं नोपवासयेत् ।
कर्म वै सफलं कृत्वा गुरूणां प्रतिपादयेत् ॥ १८
गुरुभ्य आसनं देयमभिवाद्याभिपूज्य च ।
गुरूनभ्यर्च्य वर्धन्ते आयुषा यशसा श्रिया ॥ १९
वृद्धान्नातिवदेज्जातु न च संप्रेषयेदपि ।

(for ते)

13 D5 om 13 (cf. v l 6) —^{b}) B1 श्रेष्ठाना, T1 सामान्य- (for प्रेष्याणा) D10 G1 3 4 चेतरस्य, G2 सेवकस्य (for स्वजनस्य). — After 13^{ab}, D10 S ins

684* सामान्य भोजन कुर्यात्स्वयं नाभ्याशनं व्रजेत् ।
न सत्यार्जवधर्मस्य तुल्यमन्यच्च विद्यते ।
यहुला नाम गौस्तेन गतिमग्र्या गता किल ।
मुनिशापाद्द्विज कश्चिद्व्याघ्रता समुपागत ।
यहुला भक्षणरुचिमास्वाद्य शपथेन तु । [5]
विमुच्य पीतवत्सा ता दृष्ट्वा स्मृत्वा पुरातनम् ।
जगाम लोकानमलान्सा स्वराष्ट्र तथा पुन ।
तस्मात्सत्यार्जवरतो राजा राष्ट्रं समानवम् ।
तारयित्वा सुख स्वर्गं गन्तासि भरतर्षभ ।

[(L 1) M2 समान- (for सामान्य) G2 कार्यं (for कुर्यात्) G2 3 नाभ्राशन, M3 नोग्रा° (for नाभ्या°) — (L. 2) M1-3 -धनाभ्यां (for धर्मस्य) — (L 5) D10 भक्षणचिरान्, T2 M1-3 भक्षणश्चिर् M1-3 आसाद्य (for आस्वाद्य) — (L 6) M1-3 [आ]पीत- (for पीत) G2 स्पृष्ट्वा (for स्मृत्वा) — (L 7) T2 पुण्यान् (for लोकान्). M1-3 मराष्ट्रा — (L 8) T2 G2 4 M4 -परो (for -रतो) T2 G2 राजन् (for राजा) M1-3 राजन्राष्ट्र समानव (for the post. half)]

14 D5 om 14 (cf. v l. 6) T1 om. 14–17 —^{c}) D7 दुष्टम् (for दृष्टम्)

15 D5 om 15 (cf. v l 6) T1 om. 15 (cf. v l 14) —^{a}) G1. 3 तथा (for यथा) M1-3 वह्ने (for वह्नि) —^{b}) D10 T2 3 G काले होम, M4 कालहोमं (for °मेव) B1 राज्यपातमवेक्ष्यते (sic) —^{c}) Dn3 D9 T2 यथा (for तथा) D10 G M4 दान; M1-3 नार्या (for नारी) —^{d}) D10 T2. 3 G M4 पितरश्च (for ऋतुमेव) B1 वीजपातमपेक्ष्यते, D4 6–9 कालमेव प्रतीक्षते —^{e}) V1 B Dn [अ]न्यदा (for चान्या) D2 यत्तु; T3 योन्यां (for यस्तु) —^{f}) V1 Dn D2 तु (D2 च) तत्स्मृत, B1 तत स्मृतं, D10 S (T1 om.) हि (T2 3 G4 तु, G1-3 च) तस्य तद् (for हि तत्स्मृतम्)

16 D5 om 16 (cf v l 6). T1 om. 16 (cf. v l 14) B5 om (hapl.?) 16–17 —^{b}) T2 3 [ए]ते (for [ए]तत्) D4 एव च (for एकत) —^{c}) M1-3 गा (for गो) D4 6–10 T2 G -ब्राह्मणान् (for °णं). —^{d}) D2 अर्चयेथा, D4 °येच्च (for °येत)

17 D5 om 17 (cf. v l. 6). T1 om. 17 (cf v l. 14) B5 om 17 (cf. v l 16) —^{a}) D4 6–9 यथार्थं (for यजुषा) — D2 om (hapl ?) 17^{bc} —^{b}) B2 Dn1. n3 M3 -युञ्जन् (for -भुञ्जन्) D10 T2 G M न दुष्यते, T3 प्रदुष्यते (for न दुष्यति) —^{c}) T2 पृष्ठ- (for पुत्र-) D6–8 -मासस्य (for -मांसं च)

18 D5 om 18 (cf v l 6) —^{a}) B3 om (hapl.) परदेशे —^{b}) V1 B1-4 Dn ह्यतिथिं, G2 M1 2 [अ]-प्यतिथीन् (for °थिं) D4 6–9 ना(D6, 7 [अ]प्य)तिथिं सादयेद्बुध — G2 om. 18^{c}–19^{d} B1 (hapl.) 18^{cd} —^{c}) D10 T G1. 3 4 M4 लब्ध्वा (for कृत्वा) —^{d}) D10 T2 3 -वेदयेत् (for -पाद°) T1 गुरूणामभिवादयेत्

19 D5 om. 19 (cf. v l 6) G2 om. 19 (cf. v l. 18) D4 om (hapl.) 19^{ab} —^{a}) D10 T2 3 G1. 3. 4 M गुरूणाम् (for गुरुभ्य) Dn1 स्वासनं (for आ°) T1 गुरूणामीप्सितं देयम्. —^{b}) D5–6 अभिवाद्यां(D5 °द्या)श्च यत्नत, M1 3 °र्घंद्याभिवाद्य च. —^{c}) Dn1 n2 D1 गुरुम् (for गुरून्) B1-4 Dn वर्धंति, D1 2 M4 वर्तते, D4 विद्यते, M1-3 वर्धेत (for वर्धन्ते) —^{d}) V1 B

नासीनः स्यात्स्थितेष्वेवमायुरस्य न रिष्यते ॥ २०
न नग्नामीक्षते नारीं न विद्वान्पुरुषानपि ।
मैथुनं सततं गुप्तमाहारं च समाचरेत् ॥ २१
तीर्थानां गुरवस्तीर्थं शुचीनां हृदयं शुचि ।
दर्शनानां परं ज्ञानं संतोषः परमं सुखम् ॥ २२
सायं प्रातश्च वृद्धानां शृणुयात्पुष्कला गिरः ।
श्रुतमाप्नोति हि नरः सततं वृद्धसेवया ॥ २३
स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ।
यच्छेद्वाङ्मनसी नित्यमिन्द्रियाणां च विभ्रमम् ॥ २४
संस्कृतं पायसं नित्यं यवागूं कृसरं हविः ।
अष्टकाः पितृदैवत्या वृद्धानामभिपूजनम् ॥ २५
श्मश्रुकर्मणि मङ्गल्यं क्षुतानामभिनन्दनम् ।
व्याधितानां च सर्वेषामायुषः प्रतिनन्दनम् ॥ २६
न जातु त्वमिति ब्रूयादापन्नोऽपि महत्तरम् ।
त्वंकारो वा वधो वेति विद्वत्सु न विशिष्यते ।
अवराणां समानानां शिष्याणां च समाचरेत् ॥ २७

C. 13 7586
B 13 163 54
K 13 268 32
M 13 152 55

Dn वपुषा, D1 2 वर्चसा (for यशसा)

20 D5 om 20 (cf. v l 6) —a) V1 B Dn T1 [अ]भिमवेज् (for [अ]तिवदेज्) M1–3 चापि (for जातु) —b) G3 तु (for च) V1 B2 Dn1 n3 [ए]नान, B3 4 [ए]नान् (for सं-) B1 -प्रेरयेद् (for प्रेष°) Bom ed इति (for अपि) —c) D10 T2 3 G आसीन (for ना°) D6–9 चोत्थितेषु (for स्यात्स्थि°) T1 [ए]षु (for [ए]वम्) —d) M1–3 तस्य (for अस्य) B3 D4 10 T3 रिष्यति (for °ते)

21 D5 om. 21 (cf. v l 6) —a) D4 6–9 T1 2 M1–3 ईक्षयेन् (for °ते) —b) Dn3 D10 S नग्नान (for विद्वान्) —c) D1 4 मिथुनं (for मै°) T1 भोजन मैथुन गुप्तम् —d) D10 T3 3 G M4 तपश्चैव, M1–3 आचारं च (for आहार च)

22 D5 om. 22 (cf v l. 6) —b) D1 2 4–6 शौचानां, D9 चोक्षाणां, G2 प्रोक्षण, M1–3 चौक्षाणा (for शुचीना) —c) D6–9 वर (for पर) T1 G2 दश्याना प(G3 दर्शनाष्प)रम ज्ञान

23 D5 om. 23 (cf v l 6) —b) D1, 2 4 6–9 शृणुयां पुष्कला गिर, T1 °यात्पुष्कलाशिष —c) V1 om., T1 स (for हि) —After 23, D1 2 ins

6८5* दानागारे गवा चैव ब्राह्मणाना च संनिधौ ।
[Cf. Manu 4 58ab]

24 D5 om. 24 (cf v 1 6) T1 om 24ab. 24ab = Manu. 4 58cd —a) D1. 2 जप्ये भोजनकाले च —b) G1. 3 बाहुम्, G2 पादम् (for पाणिम्) —c) D10 S इच्छेच्चैव तपो नित्यम् —d) D10 G1 2. 4 M2 सविभ्रमं, T G2 M3 4 अपि भ्रम (for च विभ्रमम्) V1 B Dn M1 इन्द्रियाणि त(V1 य)थैव च

25 D5 om 25 (cf. v 1 6) —a) T1 नाश्नीयात्, T3 संस्कृत (for °त) D6 7 चैव (for नित्य) D4 8 9 सस्कृ(D4 °श्रु)त्य पायस चैव —b) B2 4 D1 3 यवागु, D10 T G यावकं, M यवान्न (for °गू) V1 B1. 4 कृपर, B2 3 6 Dn3 n3 D4 6–8 कृशर (for कृसर) T1 तथा (for हवि) —c) B1 2 4 अष्टका (for °का) B1 -देवेज्या, B3 दैवतो, Dn2 n3 D3 देवत्या (for दैवत्या) D6 7 9 इष्ट(D7 ष्टि)का पितृदेवत्या, D10 S अष्टका पितृदैवत्यं —d) V1 B2–5 Dn D4 6 7 9 गृह्याणाम्, D8 गृहाणाम्; M1–3 ग्रहाणाम् (for वृद्धानाम्) B1 गृह्याणा मानपूजन, D10 T G M4 गृहाणामपि पू(T3 भो)जनं

26 D5 om 26 (cf v 1 6) T1 om 26a–34b —a) Dn2 D1 4 T2 -कर्माणि (for -कर्मणि) D3 6 7 9 मागल्य —b) D10 S (T1 om) क्षुते चापि (for क्षुतानाम्) D1 2 M1 4 -वदन (for -नन्दनम्) — T2 3 G M om (hapl) 26cd —d) D6 7 9 आयुष्य, D8 °षा (for °ष) Bom ed आयुषामभिनदन

27 D5 om. 27 (cf v 1 6) T1 om 27 (cf. v l. 26) —a) D4 6–9 सास्मित (for त्वमिति) B1 न जातु प्रतिगृह्णीयाद् —b) D8 आपन्नोस्मि, G2 M4 अपरोक्षं (M4 °क्षो); M1 3 आपन्नो हि (for °न्नोऽपि) D10 T2 3 G1 2 4 अपरोक्षेपि (T3 °क्षे हि) मातरं —c) D10 T2 3 G वदस्व (for वधो वा) D4 6–8 अहंकारो वधो वापि —d) T3 विद्वत्स्व, M1–3 °त्स्विह (for °त्सु) —e) B3 असुराणा, G2 M3 अप° (for अव°) —f) D1 2 4 6–9 [ए]वमाचरेत् (for समा°)

28 D5 om 28 (cf. v 1 6) T1 om 28 (cf. v l. 26) —a) Dn1 D4 6 7 9 10 T2 3 G2–4 आचरते (for °क्षते) D3 पापमाचरते यस्तु —b) V1 B2 3 Dn कार्मिण, B1 D4 5 10 T2 3 G M -कर्मणा, B4 5 कर्मण (for -कार्मिणाम्) — D4 10 T2 3 G M om (hapl.)

C 13 7587 B 13 163 54 K 13 268 33 M 13 152 56 पापमाचक्षते नित्यं हृदयं पापकर्मिणाम् ।
ज्ञानपूर्वं विनश्यन्ति गूहमाना महाजने ॥ २८
ज्ञानपूर्वं कृतं कर्म च्छादयन्ते ह्यसाधवः ।
न मां मनुष्याः पश्यन्ति न मां पश्यन्ति देवताः ।
पापेनाभिहतः पापः पापमेवाभिजायते ॥ २९
यथा वार्धुषिको वृद्धिं देहभेदे प्रतीक्षते ।
धर्मेणापिहितं पापं धर्ममेवाभिवर्धयेत् ॥ ३०
यथा लवणमम्भोभिराप्लुतं प्रविलीयते ।
प्रायश्चित्तहतं पापं तथा सद्यः प्रणश्यति ॥ ३१
तस्मात्पापं न गूहेत गूहमानं विवर्धते ।
कृत्वा तु साधुष्वाख्येयं ते तत्प्रशमयन्त्युत ॥ ३२
आशया संचितं द्रव्यं यत्काले नोपभुज्यते ।
अन्ये चैतत्प्रपद्यन्ते वियोगे तस्य देहिनः ॥ ३३
मानसं सर्वभूतानां धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि धर्ममेव समासते ॥ ३४
एक एव चरेद्धर्मं न धर्मध्वजिको भवेत् ।

28cd —c) V1 B5 Dn1 n8 विनेष्यति ; D6 7 9 विशिष्यते, D8 विशिष्यति (for विनश्यन्ति) —d) B1 गर्हमाणा, D1 2 गूढमाना (for गूह°).

29 D5 om 29 (of v l 6) T1 om 29 (of v l 26) —a) D2 T2 ज्ञानपूर्वं ; D4 ज्ञान पूर्वं (for ज्ञानपूर्वं) —b) D6–9 च्छादयतो ; D10 T2 G4 M गूहयते, T8 ग्राहयति, G1 8 गर्हयते (for च्छादयन्ते) D4 च्छादयतो न साधव, G2 गर्हयते हि सा° —d) D10 T2 G2–4 M4 पश्यतीह (for मा पश्यन्ति). T8 न पश्यति ह्यदैवता —e) V1 B [अ]पिहित, Dn1 n8 D8 [अ]भिहित, D2 [अ]भ्यहत, M4 [आ]राधित (for [अ]भिहत). D10 T2 8 G M1–8 पापेनाभि(G1 8 M1–8 °नाधि, G2 °न वि)गतं पाप —f) D10 T2 8 G1 8 4 M -पूरयेत् (for जायते) G2 तथा सद्य प्रणश्यति

30 D5 om 30 (of v l 6) T1 om 30 (of v l 26) —a) D4 अथ (for यथा) B5 नित्य (for वृद्धिं) —b) B8 अह स्वेव, D10 T2 8 G M1–8 प्रतिमास, M4 प्रतिभेदात् (for देहभेदे) —c) D1 6 7 9 [अ]भिहत (for [अ]पिहित) D10 T2 8 G M8 धर्मेण विहित धर्मं —d) D3 8 9 पापम्, D10 T2 G8 4 एवम्, G2 एतद् (for धर्मम्) D1 2 9 G4 वर्धते (for °येत्) M4 एष एभिर्विवर्धते

31 D5 om 31 (of v l 6) T1 om 31 (of v l 26) —a) G2 M अद्भिस्तु (for अम्भोभिर्) —b) D1 2 विप्र, D4 M4 प्रति (for प्रवि). —c) D6 7 हरं ; D10 T2 8 G -कृत (for -हत)

32 D5 om. 32 (of v l 6) T1 om. 32 (of v l 26) —b) D2 M1–8 गूह्यमानं D1 6–9 विवर्धयेत्, T8 हि वर्धते (for विव°) —c) D2 च (for तु) D10 T2 8 G1 2 4 M4 [आ]ख्याय G3 कृत्वा तु साधुराख्याय —d) D4 एव, T2 धर्मं, G3 धर्मं, M4 यमै (for ते तद्) B1 D6–10 T8 G1 8 4 M1–8 धर्मं प्र(B1 सर्वं प्र ; D6 9 एव प्र, T8 G4 [अ]धर्मं प्र, M1–8 एतत्प्र)शमयत्युत

33 D5 om 33 (of v l 6). T1 om 33 (of v l 26) —a) T8 बहुधा (for आशया) —b) B2 om यत् B4 5 त्यक्त्वापि, Dn1 त्यक्त्वान्येन, D10 S (T1 om) स्वकाले न, Bom ed काले नैव (for यत्काले न) D1 2 6–9 [इ]ह (for [उ]प) V1 -भुजते, B1 -पद्यते (for भुज्यते) —c) B8 अन्यैर् (for अन्ये) B8 om, D1 2 वा (for च) —d) B8 Dn1 [S]न्यस्य, B4 5 ह्यस्य (for तस्य) — After 33, D10 S (T1 om) ins

686 * तद्धर्मसाधनं नित्यं संकल्पाद्धनमार्जयेत् ।
[M2 4 सकल्प्य (for सकल्पाद्).]

— After the above, M8 reads 36cd, repeating it in its proper place

34 D5 om 34 (of v l 6) T1 om 34ab (of v l 26) —a) D10 T2 8 G मनन, M1–8 मानन (for °स) —b) D4–9 मनीषिणा. —c) D10 T2 8 G1 8 4 कार्याणि (for भूतानि) —d) B1 D2 4 6–9 धर्मं (for धर्मम्) D10 T8 G M4 धर्मस्त्वेष सनातन, T1 2 धर्मस्यैव समासत ; M1–8 धर्म एष समासत

35 D5 om 35 (of v l 6) T1 om 35cd —c) D10 S (T1 om) धर्मस्य वणिजो ह्येते (T2 °तद्). —d) D1 2 M4 युजते (for -भुञ्जते)

36 D5 om 36 (of v l 6) —a) D10 T8 G1 8 4 M4 सर्वथैव ; T1 सर्वदैव (for अर्चेद्देवान्) D1 4 7–9 न दंभेन (for अद°) B1 तदाचरन्सदा देवा, T2 G2 सर्वथैव न दमे(G2 सगे)न, M1–8 सर्वदेवाश्च दम्भेन —b) B2 D6–9 गुरु — M8 reads 36cd for

धर्मवाणिजका ह्येते ये धर्ममुपभुञ्जते ॥ ३५
अर्चेद्देवानदम्भेन सेवेतामायया गुरून् ।
निधिं निदध्यात्पारत्र्यं यात्रार्थं दानशब्दितम् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

१४९

युधिष्ठिर उवाच ।
नाभागधेयः प्राप्नोति धनं सुबलवानपि ।
भागधेयान्वितस्त्वर्थान्कृशो बालश्च विन्दति ॥ १
नालाभकाले लभते प्रयत्नेऽपि कृते सति ।
लाभकालेऽप्रयत्नेन लभते विपुलं धनम् ।
कृतयत्नाफलाश्चैव दृश्यन्ते शतशो नराः ॥ २
यदि यत्नो भवेन्मर्त्यः स सर्वं फलमाप्नुयात् ।
नालभ्यं चोपलभ्येत नृणां भरतसत्तम ॥ ३
यदा प्रयत्नं कृतवान्दृश्यते ह्यफलो नरः ।
मार्गन्नयशतैरर्थानमार्गैश्चापरः सुखी ॥ ४

C 13 7602
B 13 164 5
K 13 269 5
M 13 153 4

---

the first time after 686* — c) B2 (marg as in text) 4 पारत्र्य, M1 2 3 (both times) 4 पात्रेषु (for पारत्र्य) D10 T2 3 G1 धन निदध्यात्पात्रेषु, T1 दान दद्याच पात्रेषु — d) Dn2 D5 पात्रार्थं (for या°) B1 -शब्दित (for °तम्) D1 2 4 6 7 9 यात्रार्थं धर्मं (D1 2 शब्द)त्वानिति, D10 T3 G M परत्रार्थं समावृतं (M1 2 3 [both times] स्वमादृतं, M4 ममादृत), T1 परमार्थमुदाहृतं, T2 पात्रार्थं समुदाहृत

Colophon. — *Parvan name* B1-4 Dn3 D1 शाति — *Sub-parvan* V1 B Dn1 n2 D1 2 5 6 9 M1-3 दानधर्म — *Adhy name* D4 6-9 आचारोपदेश, T3 धर्मसारविवरण, M1-3 साधुस्वरूपकथन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 160, Dn1 159, D10 T2 3 G2 4 248, T1 243, G1 3 M4 242, M1-3 244 — After this adhy, D1-9 ins a passage given in App I (No 19)

149

☞ This adhy is missing in D3 (cf v 1 13 82 37)

1 b) D5 तु (for सु) T1 धन वा सुखमेव वा — c) D5-9 स्त्वर्थं, D10 T3 G स्त्वार्थान् (for स्त्व°) — d) D10 S [ऽ]पि (for च) — After 1, T1 ins

687* तत्कथं लभते केन तन्मे त्व वक्तुमर्हसि ।

— After the above, T1 reads 3^{cd}

2 T1 transp 2^{ab} and 2^{cd} — a) V1 न लाभ-, B5 D4 नाभाग- (for नालाभ-) T1 [ऽ]पि लभेत् (for लभते) — D1 om 2^{cd} — c) D4-9 [ऽ]प्रयत्नोपि (for °त्नेन) — e) B1 -यत्नाफल, D10 T2 3 G M यत्ना नराश्च (for -यत्नाफलाश्च) — f) D10 जना, T2 3 G M1 3 [ऽ]धना (for नरा) D4 शतशोथ नरोत्तम, M4 दृश्यते चापरे जना — For 2^{ef}, T1 subst

688* सदा प्रयत्नं कुर्वेव दृश्यते ह्यधनो नर ।

— After 2, V1 B1-4 Dn ins

689* अयत्नेनैधनानाश्च दृश्यन्ते बहवो जना ।

While T1 ins 690* after 2

3 T1 om 3^{ab} D10 M4 om (hapl) 3-5 B5 om (hapl) 3^{a}-4^{b} — a) V1 B2 4 Dn2 D4 G2 4 यत्नो, B3 युक्तो (for यत्नो) D4 5 सत्य, D5-8 सत्य, S (T1 M4 om) नित्य (for मर्त्य) — b) Dn2 D1 4-9 S (T1 M4 om) सर्वं (Dn2 D4-9 °श्च, D1 °वं) फलम वाप्नुयात् — After 3^{ab}, Dn2 reads 7^{cd} repeating it in its proper place T1 reads 3^{cd} after 687* — c) D1 2 नाफल्य, D6-7 9 न फलं, T2 3 नावाप्य, G1 नावासं, G2 3 न चार्थश्च, G4 न चाप्य (for नालभ्य) M1-3 नावाप्यं (M3 °प्यं) चोपलभते

4 B5 om 4^{ab}, D10 M4 om 4 (for all, cf. v 1 3) T1 om 4-13 150 5 — a) D3 यदि, T2 3 G M1-3 सदा (for यदा) V1 B (B5 om) Dn प्रयत्न कृतवतोपि — b) D1 5 दृश्यते (for दृश्यते) V1 B (B5 om) Dn दृश्यते ह्यफला नरा — D1 om

C. 13 7602 B 13. 164 5 K. 13 269 6 M 13 153 5 अकार्यमसकृत्कृत्वा दृश्यन्ते ह्यधना नराः ।
धनयुक्तास्त्वधर्मस्था दृश्यन्ते चापरे जनाः ॥ ५
अधीत्य नीतिं यस्माच्च नीतियुक्तो न दृश्यते ।
अनभिज्ञश्च साचिव्यं गमितः केन हेतुना ।
विद्यायुक्तो ह्यविद्यश्च धनवान्दुर्गतस्तथा ॥ ६
यदि विद्यामुपाश्रित्य नरः सुखमवाप्नुयात् ।
न विद्वान्विद्यया हीनं वृत्त्यर्थमुपसंश्रयेत् ॥ ७
यथा पिपासां जयति पुरुषः प्राप्य वै जलम् ।
दृष्टार्थो विद्ययाप्येवमविद्यां प्रजहेन्नरः ॥ ८
नाप्राप्तकालो म्रियते विद्धः शरशतैरपि ।
तृणाग्रेणापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ ९

भीष्म उवाच ।

ईहमानः समारम्भान्यदि नासादयेद्धनम् ।
उग्रं तपः समारोहेन्न ह्यनुप्तं प्ररोहति ॥ १०
दानेन भोगी भवति मेधावी वृद्धसेवया ।
अहिंसया च दीर्घायुरिति प्राहुर्मनीषिणः ॥ ११
तस्माद्दद्यान्न याचेत पूजयेद्धार्मिकानपि ।
स्वाभाषी प्रियकृच्छुद्धः सर्वसत्त्वाविहिंसकः ॥ १२
यदा प्रमाणप्रभवः स्वभावश्च सुखासुखे ।
मशकीटपिपीलानां स्थिरो भव युधिष्ठिर ॥ १३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १४९ ॥

(hapl) 4^{c}–5^{b} —^{c}) Dn_2 मार्गत्यायशवैर्यान् —^{d}) B_1 Dn_1 D_3 अमार्गश्च (for अमार्गश्च)

5 D_{10} M_4 om 5 (cf v l. 3) T_1 om 5, D_1 om 5^{ab} (for both, cf v l 4) G_2 om. from मसकृ (in 5^{a}) to गमित (in 6^{d}) —^{b}) $D_{6\,7\,9}$ ह्यधमा, T_3 M_{1-3} सधना, G_3 ह्यनया (for ह्यधना) D_6 जना (for नरा) —^{c}) V_1 B_{2-5} Dn D_8 स्वकर्मस्था, $D_{2\,5-7\,9}$ स्वधर्मस्था (for त्व°) B_1 अनुरक्ता स्वधर्मेषु, S (T_1 G_2 M_4 om) धनहीनास्तु धर्मस्था —^{d}) B_3 हि (for च) Dn_1 $D_{4\,5}$ [ऽ]धना (for जना)

6 T_1 om 6 (cf v l 4) G_2 om up to गमित (in 6^{d}) (cf. v l 5) —^{a}) M_{1-3} कस्माच्च (for य°). V_1 B Dn अधीत्य नीतिशास्त्राणि, D_{10} $T_{2\,3}$ $G_{1\,3\,4}$ अतीत्य नीतिं कस्मात्तु, M_4 अपनीत च कस्मात्तु —^{d}) T_3 M_4 गमित —^{e}) $G_{1\,3}$ [अ]युक्तश्च, M [अ]वित्तश्च (for [अ]विद्यश्च) G_2 विद्यायुक्ते ह्ययुक्ते च —^{f}) $D_{4\,5}$ दुर्गतिस् D_{10} S (T_1 om) दुर्मतिस् (for दुर्गतस्). D_{6-9} धर्मवान्दुर्गतिस्तथा

7 T_1 om 7 (cf v l 4) —^{a}) $T_{2\,3}$ G धन (for यदि) V_1 $B_{4\,5}$ Dn_1 n_2 $D_{1\,2}$ उपश्रुत्य (for उपाश्रित्य) —^{b}) $D_{1\,2\,5}$ नरा सुखमवाप्नुयु, $D_{4\,6-9}$ नरा सुखमुपाप्नुयु —Dn_2 reads 7^{cd} for the first time after 3^{ab} —^{c}) T_2 सु (for न) —^{d}) B_1 वित्त स्वम्, B_3 प्रत्यर्थम्, B_5 वित्तार्थम्, G_1 वृद्ध्यर्थम् (for वृत्त्यर्थम्) D_{4-9} संग्रहेत् (for सश्रयेत्)

8 T_1 om 8 (cf v l 4) —^{a}) D_4 तथा (for यथा) V_1 B_2 Dn_3 श्रयते, B_1 जहते, $B_{3\,4}$ (marg) जयते (for जयति) $B_{4\,5}$ तथा पिपासा श्रयते —^{b}) Dn_2 फलं (for जलम्) —^{c}) Dn_1 दृष्टातो, D_1 दृष्टार्थं, D_{5-9} दृष्टार्थान्, D_{10} T_2 G_1 दृष्टोर्थो, G_2 पृष्टोर्थो, M_4 दृष्टार्थो (for दृष्टार्थो) Dn_2 D_{5-9} हि (for [अ]पि) D_4 दृष्टार्थान्विद्यते ह्येवम्, Bom ed दृष्टार्थो विद्यया ह्येव —^{d}) T_2 corrupt V_1 B Dn D_{10} M_4 न विद्या, D_5 G_2 अविद्वान् (for °द्या) D_8 वृत्त्यर्थमुपसंहरेत्

9 T_1 om 9 (cf v l. 4) —^{a}) B_1 $D_{4\,5}$ T_2 -काले —^{c}) $D_{1\,2\,4\,7\,9}$ कुशाग्रेण (for तृणा°) V_1 Dn_2 सस्पृष्ट (for सस्पृष्ट) D_8 कुशाग्रेणापि संस्पृष्ट

10 T_1 om 10 (cf. v l 4) —^{a}) Dn_1 इह यत्न-, Dn_2 इह मन्न- (for ईहमान) M_4 समारंभ (for °रम्भान्) V_1 B Dn_3 इह यत्नसमारम्भाद् — M_4 om. 10^{b}–13^{c} —^{d}) G_2 [उ]सं प्रति (for [अ]नुप्तं प्र-)

11 T_1 om 11 (cf v l 4) M_4 om 11 (cf v l. 10) —^{a}) D_{10} T_2 G_4 तपसे, T_3 तपसा; G_{1-3} M_{1-3} तपसेह (hypermetric) (for दानेन) —^{b}) T_2 बुद्धि- (for वृद्ध-) —^{d}) D_{10} S (T_1 M_4 om) एव माहुर् (for इति प्राहुर्)

12 T_1 om 12 (cf. v l 4) M_4 om 12 (cf. v l 10) —^{a}) V_1 अन्यान् (for दद्यान्) B_1 याचकाय (for न याचेत) —^{c}) V_1 सुभाषा, B_3 Dn_2 सुभाषी, D_4 स्वभावा; D_{6-9} स्वभावी, D_{10} $T_{2\,3}$ G_{1-3} सजप, G_4 मजप, M_{1-3} प्राग्गामी (for स्वाभाषी) B_3 Dn_1 n_2 शात; $D_{4\,6\,8}$ शुक्ल, D_7 युक्त (for शुद्ध)

१५०

भीष्म उवाच ।

कार्यते यच्च क्रियते सच्चासच्च कृतं ततः ।
तत्राश्वसीत सत्कृत्वा असत्कृत्वा न विश्वसेत् ॥ १
काल एवात्र कालेन निग्रहानुग्रहौ ददत् ।
बुद्धिमाविश्य भूतानां धर्मार्थेषु प्रवर्तते ॥ २
यदा त्वस्य भवेद्बुद्धिर्धर्म्या चार्थप्रदर्शिनी ।
तदाश्वसीत धर्मात्मा दृढबुद्धिर्न विश्वसेत् ॥ ३
एतावन्मात्रमेतद्धि भूतानां प्राज्ञलक्षणम् ।
कालयुक्तोऽप्युभयविच्छेपमर्थं समाचरेत् ॥ ४
यथा ह्युपस्थितैश्वर्याः पूजयन्ते नरा नरान् ।
एवमेवात्मनात्मानं पूजयन्तीह धार्मिकाः ॥ ५
न ह्यधर्मतया धर्मं दद्यात्कालः कथंचन ।

C. 13 7617
B 13 165 6
K 13 270 7
M 13 154 7

---

13 T1 om 13 (cf v l. 4) M4 om 13ᵃᵇᶜ (cf v l 10) —ᵃ) G1 3 यथा (for यदा) D1. 2 प्रमाण (for °ण) M1 मावश्च (for प्रभव) D..9 Bom ed यथा प्रमाण भवत (Bom ed. प्रसव) —ᶜ) V1 B Dn दश (for मदा) D3–10 T2 3 G4 M1–3 मशक-कृमिकीटाना, G1–3 मशकं कृ (G1 2 क्रि) मिकीटादौ

Colophon om in T1 — *Parvan name* B1–3 Dn3 D1 शाति — *Sub-parvan* V1 B Dn D1 2 4–6 8 9 M1–3 दानधर्म — *Adhy name* T3 युधिष्ठिर-प्रश्न, M1–3 दैवप्रशमन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 161, Dn1 160, D10 T2 3 G2 4 249, G1. 3 243, M1 2 245, M3 246, M4 241 — *Śloka no* Dn1 D4 14

150

☞ This adhy is missing in D3 (cf. v l 13 82 37)

1 T1 om 1-5 (cf. v 1 13 149 4) T3 G3 om the ref —ᵃ) D3 कार्याय यत्र क्रियते, D4–9 यत्कार्यमेतत्क्रियते, D10 S (T1 om) कार्यं (G1 कथ्य) त्रैवं वामन (D10 G2 M4 °ना) या, Madras ed कार्यंते सर्वथा न्यायात् —ᵇ) D1 2 कृताकृत, D1–7 9 तदा तत, D10 T2 3 G M4 कृत तथा (for कृतं तत) —ᶜ) Dn2 corrupt. D1 4 तदा (for तत्र) D10 S (T1 om) [आ]श्रमेच D1 4 धर्मात्मा, D6–9 तत्कृत्वा, G3 यत्कृत्वा (for सत्कृत्वा) —ᵈ) Dn3 om, D1 2 ह्यपकृत्वा, D4 दृढबुद्धिर्, D10 T2 G M ह्यसत्कृत्वा (for असम°) B1 कृतज्ञेन हि विश्वसेत्

2 T1 om 2 (cf. v 1 1) D1. 2 4 T2 om. (hapl) 2-3 —ᵃ) Dn3 सर्वकाले, D6–9 तु कालेन, D10 T3 G M [अ]त्रारा शक्ति (G1–4 M1 2 °क्तिर्) (for [अ]त्र कालेन) —ᵇ) T3 G4 दधत्, G3 तथा (for ददत्) B1 विग्रहानुग्रहौ नय —ᶜ) D10 ऋद्धिम् (for बुद्धिम्) B5 भूताना बुद्धिमाविश्य —ᵈ) V1 B Dn धर्माधर्मे; Bom ed °धर्मौ (for °र्थेषु)

3 T1 om 3 (cf v l 1) D1 2 4 T2 om 3 (cf. v 1 2) —ᵃ) D6 यदा यस्य, T3 G1 3 4 यथा त्वस्य, G3 यथोपास्य (for यदा त्वस्य) —ᵇ) D5–7 9 धर्मा-र्थार्थ (for धर्म्या चार्थ) V1 B Dn धर्मार्थस्य प्रदर्शनात् —ᶜ) G1 [आ]श्वसिति

4 T1 om. 4 (cf v l 1) —ᵃ) D1 6–9 एवेति (for एतद्धि) —ᶜ) B1 [ऽ]प्यभयदो, D6–9 G3 ह्यभयविच्, T2 ह्युभयवच्, T3 G2 4 M1–3 ह्युभयविच् (for ऽप्युभ) D4 corrupt —ᵈ) V1 B2–5 Dn शेषं युक्त, B1 भयाच्छेप (for शेपमर्थं)

5 T1 om 5 (cf v l 1) —ᵃ) D1 2 तथापि; D6–9 तथा हि (for यथा हि); B1 यथा स्वर्गस्थितै श्वर्या, D4 तथा ह्युपहितैश्वर्यं, D10 T2 3 G M1–3 यथा ह्युपस्थितैश्वर्यात्, M4 यदा ह्यवस्थित कर्म —ᵇ) D10 G1 2 जनान्, T2 3 G3 4 M जनात् (for नरान्) — M4 om 5ᶜᵈ —ᶜ) D1–7 9 स्वयम् (for एवम्) — G3 om (hapl) 5ᵈ-6ᶜ —ᵈ) V1 हि, D4 स (for [इ]ह) D6 9 [अ]धार्मिका (for धार्मिका) — D10 T2 3 G1 2 4 M1–3 ins after 5 M4 after 5ᵃᵇ T1 after 13 149 2

690* भावशुद्धिस्तु तपसा देवतानां च पूजया ।
स्नानेनेन शुद्धा च श्रुतदानजपैरपि ।

[(L 1) D10 -शुद्धि, T1 -शुद्धस्, M1 बुद्धिस् (for -शुद्धिस्) T1 प्र, M4 तु (for च) G2 देवता चैव पूजय (for the post. half) —(L 2) T1 मर्दं च रमते नित्य, T3 M4 स्नानेन नित्य शुद्धा च, M1–3 स्नानेन नित्यशुद्धा च (for the prior half) G1 -जपेन च (for

C 13 7617 B 13 165 6 K 13 270 7 M 13 154 7

तस्माद्विशुद्धमात्मानं जानीयाद्धर्मचारिणम् ॥ ६
स्प्रष्टुमप्यसमर्थो हि ज्वलन्तमिव पावकम् ।
अधर्मः सततो धर्मं कालेन परिरक्षितम् ॥ ७
कार्यावेतौ हि कालेन धर्मो हि विजयावहः ।
त्रयाणामपि लोकानामालोककरणो भवेत् ॥ ८
तत्र कश्चिन्नयेत्प्राज्ञो गृहीत्वैव करे नरम् ।
उह्यमानः स धर्मेण धर्मे बहुभयच्छले ॥ ९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

जपैरपि)]

6 G8 om 6^abc (cf \ 1 5) — ^a) Dn1 n8 [अ]-धर्मभयाद्, D1 2 4–9 °वतां (for °तया) D10 T2 3 G1 2 4 न ह्यशुद्धस्तु ता दद्याद्, T1 M न ह्यधर्मवता दद्याद् (T1 शक्य) — ^b) D10 T2 3 G4 धर्मकाले, T1 प्राप्तु काले, G1 धर्मं काले, G3 दद्याद्धर्मं, M1–3 धर्मं कालं, M4 धर्मकाल (for दद्यात्काल°) — ^d) Dn1 D4 G1–3 -चारिणां (for चारिणम्)

7 T1 om 7 — ^a) D8 10 T2 3 G [s]पि (for हि) M4 स्प्रष्टुमप्यसमं चापि — ^c) V1 B Dn1 n8 D1 5 G1 सततो V1 B2–5 Dn D5–9 धर्मं (for धर्मं) D10 T2 3 G2–4 अधर्मसततो धर्मं — ^d) V1 B Dn D1 रक्षति, D4–9 M रक्षित (for °तम्) D10 T2 3 G कुरुते परकारणात्

8 ^a) V1 B2–5 Dn D1 2 धर्मेण, B1 [अ]धर्मेण (for कालेन) D10 T2 3 G कुर्युं श्चि(D10 T3 कुरुश्चि, G2 कुलश्चि)योपि धर्मेण; T1 कुर्याद्धर्मं प्रयत्नेन, M कार्या ख्ययोपि धर्मेण — ^b) T2 G3 धर्मेण (for धर्मो हि) — ^d) V1 B1 3 4 Dn1 n8 करण, G1 °णाद् (for °णो) B5 Dn2 ह्यालोक कारण भवेत्, D1. 2 4–9 अकार्यकरण भवेत् (D1 2 न तत्), D10 T2 3 G त्रिलोककरणाद्भवेत्, T1 धर्मो हि शरण भवेत्

9 T1 om 9^ab — ^a) V1 B Dn D8 न तु, M1–3 स तु (for तत्र) D10 T3 G2 4 प्राज्ञ, G1 3 प्रज्ञा (for प्राज्ञो) T2 तत्र कश्चित्तयेत्प्राज्ञ — ^b) V1 B1 3 कलेवर, B5 करेवर, D1 2 करे नर, D4–9 करे कर, D10 T3 G4 करे चन (for करे नरम्) — ^c) D8 उच्यमान, D10 S ऊह्य° (for उह्य°) V1 B Dn D1 2 उच्यमानस्तु धर्मेण — After 9^abc, D10 S ins

691* प्राप्नुयात्परमच्युतम् ।
विश्राम एव कर्तव्यो

[(L 1) T1 परमच्युत]

— ^d) V1 धर्मलोकभयाच्छले, B1 धर्मं लोकमयच्छले, B2 3 धर्मलोके (B3 °कं) भय°, B4 5 Dn1 धर्मलोकम°, Dn2 स धर्मं लोकभृच्छले, Dn3 कर्मलोके भयच्छलै, D6–7 9 सर्वलोकभयच्छले, D10 T2 3 G3 धर्मे बहुफल च्छले, T1 धर्मं एव सता नृणा, G2 बहुधर्मे शुभच्छले — After 9, V1 B Dn D1 2 4–9 ins

692* शूद्रोऽह नाधिकारो मे चातुराश्रम्यसेवने ।
इति विज्ञानमपरे नात्मन्युपपदधस्युत ।
विशेषेण च वक्ष्यामि चातुर्वर्ण्यस्य लिङ्गत ।
पञ्चभूतशरीराणा सर्वेषा सदृशात्मनाम् ।
लोकधर्मे च धर्मे च विशेषकरण कृतम् । [5]
यत्रैकत्व पुनर्यान्ति प्राणिनस्तत्र विस्तर ।
अध्रुवो हि कथ लोक स्मृतो धर्म कथ ध्रुव ।
यत्र कालो ध्रुवस्तात तत्र धर्म सनातन ।
सर्वेषा तुल्यदेहाना सर्वेषा सदृशात्मनाम् ।
कालो धर्मेण सयुक्त शेष एव सुसग्रह । [10]
एव सति न दोषोऽस्ति भूताना धर्मसेवने ।
तिर्यग्योनावपि सता लोक एव मतो गुरु ।

[B1 om line 1 — (L 1) D1 2 नाधिकाक्षा (for °कारो) D4–9 चतुराश्रमसेवने (for the post. half). — (L 2) V1 विज्ञानमपरेणात्मन् (for the prior half) B1 [उ]पदधु पुन, D1 2 [अ]वदधु पुन, D4–6 8 9 [अ]वदधस्युन, D7 [अ]वदधरफल (for [उ]पदधस्युत) — (L 3) D1 2 6 7 9 विशेषण (for षेण) D4 प्र- (for च) Dn2 तत्त्वत, D7 विस्तृत (for लिङ्गत) — D4 om line 5 — (L 5) B5 काल- (for लोक) D1 2 धर्मेण (for the second धर्मे च) Dn2 -कारण (for -क°) D5–9 स्मृत (for कृतम्) D1 2 विशेषकरणे कृते (for the post. half) — (L 6) Dn2 यच्च (for यत्र) D4 [ए]क तत (for [ए]कत्व) V1 B Dn याति (for यान्ति) D1 2 विस्तर V1 B Dn प्राणेन स तु विस्तर (for the post half) — (L 7) D4 6–9 स्मृतो (for कथ) — (L 8) B8 लोको (for कालो) B1 ततो (for तत्र) — (L 9)

१५१

युधिष्ठिर उवाच ।
किं श्रेयः पुरुषस्येह किं कुर्वन्सुखमेधते ।
विपाप्मा च भवेत्केन किं वा कल्मषनाशनम् ॥ १

भीष्म उवाच ।
अयं दैवतवंशो वै ऋषिवंशसमन्वितः ।
द्विसंध्यं पठितः पुत्र कल्मषापहरः परः ॥ २ C. 13 7630 B 13 166 3 K 13 271 4 M 139 subst.

D9 missing from सर्वेषा up to मन्दाकि (in 13 151 17[d]) D4 6–8 -धर्माणां (for -देहानां) Dn3 om the second सर्वेषां B1 सर्वेषा प्राणिनां ध्रुव (for the post. half) —(L 10) D1 च्च, D6 7 च्च (for एव) B1 2 D1 2 4, 6–8 न्वय ग्रह, Dn3 न्वय गुरु (for नुग्रह) —(L 12) Dn3 सतो (for सता) D4 6–8 काल त्वात्मनो तुः (for the post. half)]

— While, D10 S ins after 9

693* पाल्य त्व प्रजा सर्वा शान्तात्मा चानुशासित ।
द्वैपायनस्त्वयं चक्षु कृष्णस्तेऽस्तु परायणम् ।
इत्युक्त्वोपासनार्थाय विरराम महामति ।

[(L 1) T2 पाल त्व हि (for पाल्य त्व) T1 प्राय शस्तव राजेन्द्र (for the prior half) D10 T3 त्वनुशासिता, T1 त्वनुशासक, T2 G2 त्वनुशासित, M4 त्वानु° (for चानु°) —(L 2) T3 स्वय (for त्वय) D10 G2 तु (for ऽस्तु) — Before line 3, some MSS ins वैशंपायन —(L 3) T1 महाद्युति (for °मति)]

Colophon missing in D9, om in D10 S —*Parvan name* B1 3 Dn3 D1. 2 शांति —*Sub-parvan* V1 B Dn1 n2 D1. 2 4–6 8 दानधर्म —*Adhy name* D1 2 धर्मसंशय —*Adhy no* (figures, words or both) V1 162, Dn1 161 —*Śloka no* Dn1 n2 15, D4 12 — After this adhy, D1–8 ins a passage given in App I (No 20)

151

☞ This adhy is missing in D8 (cf v 1 13 82 37) D10 T1 G2 om this adhy

1 D9 missing up to मन्दाकि (in 17[d]) (cf v 1 13 150 9) Before the ref., V1 B Dn D1 2 4–8 ins

694* वैशंपायन उवाच ।
शरतल्पगत भीष्म पाण्डवोऽथ कुरूद्वह ।
युधिष्ठिरो हितप्रेप्सुरपृच्छत्कल्मषापहम् ।

[(L 1) D1, 6–8 कुतूहलात् (for कुरूद्वह) D1 2 पांडवार्थ कुतूहलात् (for the post half) —(L 2) B1 3 Dn2 D8 हित (for हित) D2 कश्मलापह, D4 6–8 वचुषा° (for कल्मषा°)]

—[c]) V1 B Dn1 D6 स (for च) —[d]) D1 2 कश्मल (for कल्मष) — After 1, V1 B Dn D1 2 4–8 ins

695* तस्मै शुश्रूषमाणाय भूय शातनवस्तदा ।
देववंश यथान्यायमाचष्ट पुरुषर्षभ ।

[(L 1) D3 तस्मै शुश्रूषमाणस्य (for the prior half) D1 नृप, D4–8 भीष्म (for भूय) —(L 2) D2 4 नैव (for देव) D6–7 आचष्ट भरतर्षभ (for the post. half)]

2 D9 missing (cf v 1 1) —[a]) D4 [ऽ]यम्, D6 7 [ऽ]थ (for वै) —[c]) B1 3–5 Dn2 त्रि (for द्वि-) D4–8 द्वि(D3 त्रि)संध्य पुत्र पठत —[d]) Dn3 शुभ, D8 शिव (for पर) D2 कश्मलापहर पर — For 1–2, T2 3 G1 3 4 M and Madras ed subst

696* युधिष्ठिर ।
सर्वशान्तिकर जप्य दारिद्र्यातुरदुःखिनाम् ।
तुष्टिपुष्टिप्रद नित्य पितामह वदस्व मे ।
भीष्म ।
अय शस्तो महाजप्यो देवराजर्षिसयुत ।
सेवन्नरो न दुःखेन भयेन च विमुह्यति ।

[(L 1) Madras ed पुण्य (for जप्य) M3 दरिद्रातुरदुःखिना (for the post half) —(L. 2) M3 पुष्टितुष्टि- (for तुष्टिपुष्टि) —(L 3) M3 -जापो (for जप्यो) —(L 4) M3 4 सेवन्न दुःखेन भये रणे च न विमुह्यते]

— After 2, V1 B Dn D1 2 4–8 and Bom ed ins

697* यदह्ना कुरुते पापमिन्द्रियैः पुरुषश्चरन् ।
बुद्धिपूर्वमबुद्धिर्वा रात्रौ यच्चापि सध्ययो ।
मुच्यते सर्वपापेभ्य कीर्तयन्वै शुचि सदा ।
नान्धो न बधिर काले कुरुते स्वस्तिमान्सदा ।

C 13 7634
B 13 166 3
K 13 271 8
M 13 139 8

देवासुरगुरुर्देवः सर्वभूतनमस्कृतः ।
अचिन्त्योऽथाप्यनिर्देश्यः सर्वप्राणो ह्ययोनिजः ॥ ३
पितामहो जगन्नाथः सावित्री ब्रह्मणः सती ।
वेदभूरथ कर्ता च विष्णुर्नारायणः प्रभुः ॥ ४
उमापतिर्विरूपाक्षः स्कन्दः सेनापतिस्तथा ।
विशाखो हुतभुग्वायुश्चन्द्रादित्यौ प्रभाकरौ ॥ ५
शक्रः शचीपतिर्देवो यमो धूमोर्णया सह ।
वरुणः सह गौर्या च सह ऋद्ध्या धनेश्वरः ॥ ६
सौम्या गौः सुरभिर्देवी विश्रवाश्च महानृषिः ।
पङ्क्तालः सागरो गङ्गा स्रवन्त्योऽथ मरुद्गणाः ॥ ७
वालखिल्यास्तपःसिद्धाः कृष्णद्वैपायनस्तथा ।
नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसुर्हाहाहूहू ॥ ८
तुम्बरुश्चित्रसेनश्च देवदूतश्च विश्रुतः ।
देवकन्या महाभागा दिव्याश्चाप्सरसां गणाः ॥ ९
उर्वशी मेनका रम्भा मिश्रकेशी अलम्बुषा ।
विश्वाची च घृताची च पञ्चचूडा तिलोत्तमा ॥ १०
आदित्या वसवो रुद्राः साश्विनः पितरोऽपि च ।
धर्मः सत्यं तपो दीक्षा व्यवसायः पितामहः ॥ ११
शर्वर्यो दिवसाश्चैव मारीचः कश्यपस्तथा ।
शुक्रो बृहस्पतिर्भौमो बुधो राहुः शनैश्चरः ॥ १२

तिर्यग्योनिं न गच्छेच्च नरकं संकराणि च । [5]
न च दुःखभयं तस्य मरणे न स मुह्यति ।

[(L 2) D1 4 6 7 अबुद्धो, D5 °द्धो, D8 अपूर्वं (for अबुद्धिर्) D1 6–8 यच्च् (for यश्) — (L 3) D1 2 4–8 नर (for शुचि) — D6–7 om (hapl) line 4 — (L 4) V1 B3–5 Dn1 n3 D8 काल (for काले) D1 2 नांध न बधिर काण (for the prior half) D1 3 स्वस्तिमत् (for °मान्) — (L 5) B3 D1 4–8 गच्छेत, D2 पश्येत (for गच्छेच्च) Dn3 वा (for the second च) D5 नरकं न कदाचन (for the post half) — (L 6) D1 3 न दुर्बलं न च भयं, D4–8 न च दुःखं न च भयं (for the prior half) D1 2 4–8 न च, Bom ed स न (by transp). Dn3 मुह्यते]

3 D9 missing (of v 1 1) —b) T2 3 G1 4 M4 देव; M1–3 लोक (for भूत) —c) D1 4 6–8 वा, D5 च (for ऽथ) M4 हि (for [अ]पि) —d) D2 [अ]नामय (for [अ]योनिज) B1 सर्वप्राणभृतामिह

4 D9 missing (of v 1 1) —b) B3 सुता; T3 M4 स्मृता (for सती) G1 3 सावित्री ब्राह्मणा स्मृता, G4 M1–3 °त्री ब्रह्मणा स्मृता —c) V1 B3 Dn1 n3 D4 T3 देवभूर् (for वेद°) — After 4, T3 ins

698* विष्णोर्नाभिसरोजातो ब्रह्मा भुवनपावन ।

5 D9 missing (of v 1 1) —d) Bom ed चन्द्रसूर्यौ (for चन्द्रादित्यौ)

6 D9 missing (of v 1 1) —a) T2 3 G1 2 4 सुरपतिर् (for शची°) —b) B1 3 D4–7 T2 G1 3 M2 3 धूम्रोर्णया (for धूमो°) —c) D4 6–8 गौर्याथ; T2 भार्या च; G1 3 भार्यश्च (for गौर्या च) —d) Dn3 T3 3 G1 2 4 M1 3 सहर्द्ध्या वै (Dn2 T2 च) (for सह ऋद्ध्या) M4 सहर्द्ध्या वै धनेश्वर

7 D9 missing (cf v 1 1) —a) V1 D1 सुरभी, D5 °भीर् (for °भिर्) —b) D4–5 त्रिश्रवा (for °वाश्च) D1 महा (for महान्) —c) V1 B Dn1 n3 सकल्प, Dn2 सकल, D4–8 षट्कारा (hypermetric), M2–4 षट्काला (for °ल) T2 3 G1 2 4 षट्काला सागरा गंगा —d) Dn2 n3 मरद्गण

8 D9 missing (cf v 1 1). —a) Some MSS वालिखिल्यास् T3 G1 3 4 M4 तथा, M3 तत (for तप) —d) B1–2 5 हाहाहुहू. Dn1 n3 D4 6 M हहाहुहू, D5 हाहाहूहू; D1 3 हहाहुहु (for °हुहू)

9 D9 missing (cf v 1 1) —a) Some MSS तुंबुरुश् D1 चित्रगांरश् (for °सेनश्) —b) M1–3 मातलि (for विश्रुत) —c) G4 देवकीर्त्या (for °कन्या)

10 D9 missing (of v 1 1) —b) V1 B Dn2 n3 ह्यलंबुषा; D1 2 S (T1 G2 om) ह्यलम्बुसा (for अलम्बुषा) —d) D1 पंचशैला; D5–8 °चूला, T2 पदाती च, M1–3 पञ्चचूळा (for °चूडा)

11 D9 missing (cf v 1 1) —b) B1 चाश्विनौ, T2 3 ह्यश्विनौ; G1 3 4 अश्विनौ (for साश्विन) D1 2 मरुतो (for पितरो) D4–8 साश्विनौ पितरस्तथा — D4 6 7 om. 11c–12b —c) V1 B Dn1 D5 श्रुत (for सत्य)

12 D9 missing (cf v 1 1) D4 6 7 om 12ab (of v 1 11) —a) S (T1 G2 om) शर्वरी

नक्षत्राण्यृतवश्चैव मासाः संध्याः सवत्सराः ।
वैनतेयाः समुद्राश्च कद्रुजाः पन्नगास्तथा ॥ १३
शतद्रूश्च विपाशा च चन्द्रभागा सरस्वती ।
सिन्धुश्च देविका चैव पुष्करं तीर्थमेव च ॥ १४
गङ्गा महानदी चैव कपिला नर्मदा तथा ।
कम्पुना च विशल्या च करतोयाम्बुवाहिनी ॥ १५
सरयूर्गण्डकी चैव लोहित्यश्च महानदः ।
ताम्रारुणा वेत्रवती पर्णाशा गौतमी तथा ॥ १६
गोदावरी च वेण्णा च कृष्णवेणा तथाद्रिजा ।
दृषद्वती च कावेरी वंक्षुर्मन्दाकिनी तथा ॥ १७
प्रयागं च प्रभासं च पुण्य नैमिषमेव च ।
तच्च विश्वेश्वरस्थानं यत्र तद्विमलं सरः ॥ १८
पुण्यतीर्थैश्च कलिलं कुरुक्षेत्रं प्रकीर्तितम् ।
सिन्धूत्तमं तपोदानं जम्बूमार्गमथापि च ॥ १९

C. 13 7650
B 13 166 24
K 13 271 24
M 13 137 20

दिवसश्चैव — b) Dn1 Ds T2 मरीच (for मा°) B1 Dn2 T2 3 G1.2 4 M1–3 काश्यपस् — c) T2 G1 3 4 सौम्यो (for भौमो)

13 Ds missing (cf v l 1) — a) D1–8 नक्षत्रा (for °त्राणि) T2 3 G1 2 4 [आ]त्रपश्च (for [ऋ]तवश्च) — b) Ds ममा (for मासा) V1 B Dn पक्षा, T2 G1.3 साध्या (for सध्या) — c) D1 2 पर्वतेया (for वैन°) D1–7 सवत्सराश्च, T2 3 G4 M1–3 सुपुत्रश्च, G1 3 सुपर्णाश्च (for समुद्राश्च) — After 13, D1 2 4–8 ins

699* अनन्तो नागराजश्च वासुकिस्तक्षकस्तथा ।
महापद्मश्च विख्यात कर्कोटकधनजयौ ।

[(L 1) D1 अनन्त पद्मकुलिकौ (for the prior half) — (L. 2) D1 2 कर्कोट शङ्खपालश्च महापद्मश्च विश्रुत]

— After the above, D1 2 3 read 15^{ab}, repeating it in its proper place

14 Ds missing (cf v l. 1) — a) Some MSS शतद्रुश्च (for °द्रूश्च) — b) D1 4–8 इरावती (for सरस्वती) — c) Dn1 देवगा (for देविका) Ds पुत्र (for चैव) — d) V1 B Dn प्रभास पुष्कराणि च — After 14, D1. 4–8 read 17^{ab}

15 Ds missing (cf. v l. 1) D1 2 3 read 15^{ab} for the first time after 699* D1 6 7 read 15^{ab} after 17 — a) V1 B वेण्णा, Dn वेणा (for चैव) — b) V1 B Dn कावेरी, T2 3 G1 3 4 कालिंदी, M1–3 क्रमिमा, M4 कळमा (for कपिला) — c) V1 B Dn2 n3 D2. 5 कुल्पुना, D4 6 7 कम्बुना च, T2 3 G1 4 कंपना च (for कम्पुना च) D1 विशाला (for विशल्या) Dn1 कुलंपुना विशाला च, M4 कपना च विशाला च — d) D1 4–8 [आ]शु (for [अ]म्बु) T2 3 G1 2. 4 पुण्यतोया शुभावहा, M1–3 पुण्यतोयाशुवाहिनी

16 Ds missing (cf. v l 1) — a) B3 शरयू, B4 सरयुर् (for °यूर्) Dn1 गडिका, D4 गण्डका; D6 7 गल्लकी (for गण्डकी) — b) B2 Dn2 लोहित्यश्च, Dn3 D1 2 लौहित्यश्च (for लो°) — c) T2 3 G1 2 4 तथारुणा (for ताम्रा°) V1 B2–5 Dn1 चित्रवती (for वेत्र°) — d) T2 G3 पुण्यदा, T3 G4 पुण्योदा; M1–3 पर्णोदा (for पर्णाशा) V1 B Dn1 n3 D4–7 10 T G2–4 गोमती (for गौतमी) D4 नदी (for तथा) G1 M4 पुण्य(M4 °ण्यो)दा गोमती तथा

17 Ds missing up to मन्दाकि (in 17^{d}) (cf v l 1) D2 om 17^{ab} D1 4–8 read 17^{ab} after 14. — a) Dn D5 8 वेणा, D1 वीणा, D6 7 T2 वेण्या (for वेण्णा) — b) B3 4 कृष्णवेण्णा, Dn3 °वेण्या (for वेणा) V1 B1 तथाद्रिणी, B2 D1 °द्रिमी, B4 5 °द्रिका, Dn °द्रिमा, D2–8 तथा नदी (for तथाद्रिजा) S (T1 G2 om) कृष्णवेणी (M °ण्णा) तथैव च — c) T2 सा, G1 3 4 M स (for च) — d) Dn1 n2 D2 4–8 S (T1 G2 om) चक्षुर् (for वक्षुर्) D2–9 नदी (for तथा) — After 17, D1 6 7 read 15^{ab}

18 a) B5 प्रभास च प्रयागं च, S (T1 G2 om) प्रयागश्च प्रभासश्च — b) S (T1 G2 om) नैमिशम् — c) D3 7 तत्र, S (T1 G2 om) यत्र (for तच्च) D6–9 विश्वेश्वरं T2 3 G1 3 4 M1–3 स्थाणुर् (for स्थान) — d) D1 तत्र (for यत्र) T2 3 G1 3 4 M1–3 विपुलं (for विमल)

19 a) M पुण्यैस् (for पुण्य-) B2 5 -तीर्थैं सु; Dn2 तीर्थेषु (for -तीर्थैश्च) B2 damaged, D2 T3 M3 4 सलिल, T2 G4 कपिल, G1. 3 कपिला (for कलिल) B1 पुण्यतीर्थं कुरुक्षेत्र, Dn3 °र्थं सुसलिल — b) B1 पावनस्व (for कुरुक्षेत्रं) Dn2 प्रकाशित, D4–9 पृथूदक (for प्रकीर्तितम्) — c) Dn2 सिंधूत्तमस्, D1 सिंधुमत, M4 सिंधूत्तमा (for °त्तमं) D6–9 तपो ध्यानं, M1–3 °दानी (for °दान) T2 3 G1 3 4 सिंधूत्तमा तपोदानी (T3 °दा च) — d) B1 3 Dn1 जंबु

C 13 7651 B 13 166 25 K 13 271 25 M 13 139 20 हिरण्वती वितस्ता च तथैवेक्षुमती नदी ।
वेदस्मृतिर्वेदसिनी मलवासाश्च नद्यपि ॥ २०
भूमिभागास्तथा पुण्या गङ्गाद्वारमथापि च ।
ऋषिकुल्यास्तथा मेध्या नदी चित्रपथा तथा ॥ २१
कौशिकी यमुना सीता तथा चर्मण्वती नदी ।
नदी भीमरथी चैव बाहुदा च महानदी ।
महेन्द्रवाणी त्रिदिवा नीलिका च सरस्वती ॥ २२
नन्दा चापरनन्दा च तथा तीर्थं महाहृदम् ।
गयाथ फल्गुतीर्थं च धर्मारण्यं सुरैर्वृतम् ॥ २३
तथा देवनदी पुण्या सरश्च ब्रह्मनिर्मितम् ।
पुण्यं त्रिलोकविख्यातं सर्वपापहरं शिवम् ॥ २४
हिमवान्पर्वतश्चैव दिव्यौषधिसमन्वितः ।
विन्ध्यो धातुविचित्राङ्गस्तीर्थवानौषधान्वितः ॥ २५
मेरुर्महेन्द्रो मलयः श्वेतश्च रजताचितः ।
शृङ्गवान्मन्दरो नीलो निषधो दर्दुरस्तथा ॥ २६
चित्रकूटोऽञ्जनाभश्च पर्वतो गन्धमादनः ।
पुण्यः सोमगिरिश्चैव तथैवान्ये महीधराः ।
दिशश्च विदिशश्चैव क्षितिः सर्वे महीरुहाः ॥ २७
विश्वेदेवा नभश्चैव नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ।
पान्तु वः सततं देवाः कीर्तिताकीर्तिता मया ॥ २८

मार्गम् T2 3 G1 3 4 M1 4 जवू(T2 3 °ह्नु)मार्गवहापि च

20 D5 M2 3 om (hapl) 20^{a}–21^{ab} — a) Dn3 हिरण्मती, T2 M1 4 हैरण्वती, T3 हैरडकी (for हिरण्वती) G1 3 4 हैरण्वती वितस्त्या च — b) V1 B1 2 4 5 Dn1 n2 प्लक्षवती, B3 पुण्यवती, D4 6–9 चेक्षुमती, T2 3 G1 3 4 M1 4 क्षेमवती (for [ए]वेक्षुमती) Dn3 तथा प्लक्षवती सती — c) G3 श्रुती (for -स्मृतिर्) B Dn G3 वेदव(B3 °म)ती, D4 6–9 वैतरणी (for वैदसिनी) V1 T2 3 G4 M4 वेदश्रुतिर्वेदवती (T2 °धुनी; T3 °घनी; G4 °यती); G1 M1 °श्रुती वेदघनी — d) D1 4 corrupt. V1 B2 4 5 मलवायाश्म(V1 °स)नद्यपि, B1 मनोरथवतीत्यपि, B3 मजरीत्युर्मिमत्यपि, D2 मह-र्वाथश्च नद्यपि (sic), D6 7 9 मंडनाथाश्विनद्यपि, T3 मलहाराश्च नद्यपि

21 D5 M2, 3 om 21^{ab} (cf. v l 20) — a) D1 T3 पुण्य (for पुण्या) — c) T2 3 G1 3 4 त्रिधा(T2 °या)मा स्यान्, M च या मेध्या (for तथा मेध्या). — d) B2 Dn2 S (T1 G2 om) चित्रवहा (for °पथा) D4 6–9 मृगा; D5 नदी (for तथा) V1 B1 3–5 Dn1, n3 नद्यः सिंधुवहास्तथा

22 b) D1 चंद्रवती (for चर्मण्वती) — For 22^{ab}, V1 B Dn subst

700* चर्मण्वती नदी पुण्या कौशिकी यमुना तथा ।
[B1 महा- (for नदी)]

— T2 3 G1 3 4 M om (hapl) 22^{cd} — c) D2 4–9 पुण्या (for नदी) Dn2 भागीरथी (for भीम°) D1 पुण्या भीमरथी चैव — d) D1 यहूदा (for बाहुदा) — e) B2–5 Dn D5 7 माहेंद्र (for म°) D4 6 9 म(D9 मा)हेंद्रवती त्रिदिवा, T2 3 G4 महेंद्रवाणिनी (T2 °रुणी) द्रिव्या, G1 3 महेंद्रा वरुणी द्रिव्या — f) D4 5 8 9 नीडिका, D6 वाडिका, D7 वड्डिका, M4 निविका (for नीलिका) T2 3 G1 3 4 M2 3 तथैव च (for सरस्वती) M1 नीविया च तथैव च

23 a) T2 3 G1 3 4 च पर, M2 परम (for चापर) — b) Dn1 D6 7 G1 तीर्थ- (for तीर्थं) V1 B2–5 Dn M4 महाह्रद (for °दम्) — c) Dn1 गया च, D1 गयेथ, D2 4 7–9 गयायां (for गयाथ) D6 तु (for च) S (T1 G2 om) गयेषु फल्गुनीतीर्थं (T2 G1 3 4 M4 °र्थे)

24 a) T2 पुण्य (for पुण्या) — c) D4 6–9 त्रैलोक्य; G1 3 4 त्रिलोके (for °क) — d) T2 G1 3 4 M4 शुभ (for शिवम्) — After 24, D1 2 ins

701* एता पापहरा सर्वा देवनद्य प्रकीर्तिता ।

25 b) T3 G1 3 4 दिव्यौषध (for °षधि) — D4 6 7 9 om (hapl) 25^{cd}

26 b) V1 B Dn रजता(B2 5 °सा)वृत°, D4–9 °चल; S (T1 G2 om) °न्वित (for °चित) — d) D6–9 दुर्दुरस्, T2 3 दर्दं°, G1 3 दरदस्, G4 निर्दुरस् (for दर्दु°)

27 D5 om (hapl) 27^{a}–28^{b} T3 om 27 — d) T2 G1, 3 4 M4 ये चान्ये च (for तथैवान्ये) — f) D1 T2 G4 सर्वं (for सर्वे) Dn1 n2 D2 महीधरा, D4 °रुह (for °रुहा) G1 3 क्षिति सर्वमहीरुह

28 D5 om 28^{ab} (cf v l 27) — c) D2 4–7 9 M4 न (for व) — d) D4–9 शिवा, T2 स्मृता, T3 G1 3 4 M तथा (for मया)

कीर्तयानो नरो ह्येतान्मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।
स्तुवंश्च प्रतिनन्दंश्च मुच्यते सर्वतो भयात् ।
सर्वसंकरपापेभ्यो देवतास्तवनन्दकः ॥ २९
देवतानन्तरं विप्रांस्तपःसिद्धांस्तपोधिकान् ।
कीर्तितान्कीर्तयिष्यामि सर्वपापप्रमोचनान् ॥ ३०
यवक्रीतोऽथ रैभ्यश्च कक्षीवानौशिजस्तथा ।
भृग्वङ्गिरास्तथा कण्वो मेधातिथिरथ प्रभुः ।
बर्ही च गुणसंपन्नः प्राचीं दिशमुपाश्रिताः ॥ ३१
भद्रां दिशं महाभागा उल्मुचुः प्रमुचुस्तथा ।
मुमुचुश्च महाभागः स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्यवान् ॥ ३२
मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथागस्त्यः प्रतापवान् ।
दृढायुश्चोर्ध्वबाहुश्च विश्रुतावृषिसत्तमौ ॥ ३३
पश्चिमां दिशमाश्रित्य य एधन्ते निबोध तान् ।
उषद्गुः सह सोदर्यैः परिव्याधश्च वीर्यवान् ॥ ३४
ऋषिर्दीर्घतमाश्चैव गौतमः कश्यपस्तथा ।
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ।
अत्रेः पुत्रश्च धर्मात्मा तथा सारस्वतः प्रभुः ॥ ३५
उत्तरां दिशमाश्रित्य य एधन्ते निबोध तान् ।

C 13 7669
B 13 166 43
K 13 271 43
M 13 139 37

29 ^{a}) T2 G1 3 4 कीर्तयाना नरा ह्येतान् (G4 °ते), T3 °नेन नरा ह्येते — M3 om (hapl) 29^{bc} — ^{b}) D1 corrupt, T2 3 G1 2 4 मुच्यंते (for मुच्यते) B1 किल्बिषात्, D4–9 -पातकैः (for किल्बिषैः) — ^{c}) B1 [अ]पि नमस्यंश्च (for प्रतिनन्दंश्च) T3 स्तुवत प्रीतिमंतश्च — ^{d}) T3 मुच्यते (for मुच्यते) D1 2 4–10 T2 3 G1. 3 M3 महतो (for सर्वतो) — ^{f}) D1 2 T2 3 G4 M4 नदका, G1 3 निंदका (for -नन्दक) B1 देवस्तवननंदक , D4. 6–9 °तावद्(D7 °कीर्ते)नाह्युच

30 ^{a}) T2 3 G1 2 4 देवतानंदकान्विप्रास् — ^{b}) B3 S (T1 G2 om) तपोधनान् (for °धिकान्) D4 6–9 तप सिद्धांस्तपोधना , D5 कीर्तयिष्ये तपोधनान् — ^{c}) B3 कीर्तयिष्यामि राजेंद्र — ^{d}) D2 प्रमोचकान्, D6–8 °चना, M1 3 विमोचनान् (for प्र°)

31 ^{b}) V1 B1 3 4 Dn3 D6–9 काक्षीवान् (for क°) Some MSS कौषिजस् (for कौशि°) D4 प्रतिनंदंश्च मोचते — D2 om. 31^{cdef} D4 om. 31^{cd} — ^{c}) D6 8 9 भृगुरंगिरास् (hypermetric) (for भृग्वङ्गि°) S (T1 G2 om.) भृगुरा(M1–3 °रं)गिरस कण्वो — ^{d}) D6–7 9 T2 3 G1 3 4 M4 प्रभो (for प्रभुः) — ^{e}) B1 S (T1 G2 om) बर्हिश्च, D5 7 बह्वृषो (for बर्ही च) — ^{f}) D4–9 प्राचीदि(D5 °श्या दि)शि समाश्रिता

32 ^{a}) T2 3 G1. 3 4 भद्राश्चैव (for भद्रां दिशं) D4 6–9 भद्रा दिशि महाराज, M भद्राश्चैव महाभाग — ^{b}) B1 उन्मुचु , G1 3 M1–3 मुमुचु , M4 मुम्लुचु (for उल्मुचु) D5 7 मुमुचु प्रचुस्तथा, T2 3 G4 मम्लुचा प्रम्लु(T2 °मु)चास्तथा — ^{c}) G1 मुम्लुचुश्, G3 मम्लुचश् (for मुमुचुश्) V1 B2–5 Dn D2 4 महाभागा, B1 D7 3 °भाग (for °भाग) T2 मुम्लुचश्च महाभाग, T3 G4 M4 मुम्लुचु(M4 प्रम्लुच)श्च महाभागा — After 32, B5 D2 read 35^{ab}

33 M1 om (hapl) 33-34 G4 reads 33^a–35^b twice, repeating 35^{ab} for the third time after 36 — ^{c}) D2 [दृ]ढ, D3 [इ]ध्म (for [ऊ]र्ध्व-) D4 6 9 दृढस्युश्चेध्मवाहुश्च, D5 भृगु कुत्सोश्वमेधश्च, D7 दृढस्यश्चाश्वमेधश्च, T2 3 G4 (both times) दृढश्च्युतश्चेध्मवाहौ, G1 M2–4 दृढस्युश्चेध्मवाहश्च — ^{d}) M2 3 विप्र- (for ऋषि) Dn1 -संमतौ (for सत्तमौ)

34 For the repetition in G4, cf v l 33 M1 om 34 (cf. v l 33) D2 om 34 — ^{b}) D4–9 एधंते; T2 3 G3 4 (both times) M4 एव ते (for एधन्ते) — After 34^{ab}, D1 reads 36^{cd} D5–9 read 34^c–35^b after 36^{ab} D1 om (hapl) 34^{cd} — ^{c}) T3 G1 3 4 (both times) M4 त्रिशंकु , M2 3 रुशद्गु , Bom ed उषगु (for उषद्गु) D4 6–9 रु(D4 कु)शंगु सहसोदर्यो, T2 त्रिशंकु स हि सोदर्यं — ^{d}) D4–9 जाबालिश्चैव वीर्यवान्

35 For the repetition in G4, cf v l 33 For the sequence in D5–9, cf v l 34 B5 D2 read 35^{ab} after 32, T2 3 G1 3 M read it and G4 repeats the same for the third time after 36 — ^{a}) V1 D1 M4 दीर्घतपाश्च (for °तमाश्च) D5 7 ऋषिर्दीर्घतमो नाम — ^{b}) Some MSS काश्यपस् — D1 om 35^c–36^b D2 om 35^{cdef} — ^{d}) V1 B Dn महानृषि (for महर्षय) — ^{e}) T2 3 G1 3 4 M1–3 अत्रे (for अत्रे) D4–5 तु (for च) — After 35, G4 ins 702*

36 D1 om 36^{ab} (cf. v l 35) — ^{a}) D2 पश्चिमा (for उत्तरा) — ^{b}) D4 6 7 T2 3 G3 M4 एवं ते, D5 एवंते (for एधन्ते) — After 36^{ab}, D5–9 read

C 13 7670 B 13 166 44 K 13 271 44 M 13 139 37 अत्रिर्वसिष्ठः शक्तिश्च पाराशर्यश्च वीर्यवान् ॥ ३६
विश्वामित्रो भरद्वाजो जमदग्निस्तथैव च ।
ऋचीकपौत्रो रामश्च ऋषिरौद्दालकिस्तथा ॥ ३७
श्वेतकेतुः कोहलश्च विपुलो देवलस्तथा ।
देवशर्मा च धौम्यश्च हस्तिकाश्यप एव च । ३८
लोमशो नाचिकेतश्च लोमहर्षण एव च ।
ऋषिरुग्रश्रवाश्चैव भार्गवश्च्यवनस्तथा ॥ ३९
एष वै समवायस्ते ऋषिदेवसमन्वितः ।
आद्यः प्रकीर्तितो राजन्सर्वपापप्रमोचनः ॥ ४०
नृगो ययातिर्नहुषो यदुः पूरुश्च वीर्यवान् ।
धुन्धुमारो दिलीपश्च सगरश्च प्रतापवान् ॥ ४१
कृशाश्वो यौवनाश्वश्च चित्राश्वः सत्यवांस्तथा ।
दुःषन्तो भरतश्चैव चक्रवर्ती महायशाः ॥ ४२
यवनो जनकश्चैव तथा दृढरथो नृपः ।
रघुर्नरवरश्चैव तथा दशरथो नृपः ॥ ४३
रामो राक्षसहा वीरः शशबिन्दुर्भगीरथः ।
हरिश्चन्द्रो मरुत्तश्च जह्नुर्जाह्नविसेविता ॥ ४४
महोदयो ह्यलर्कश्च ऐलश्चैव नराधिपः ।

34^{c}–35^{b}. D_1 reads 36^{cd} after 34^{ab} — ^{c}) Some MSS वशिष्ठ T_3 G_3 अत्रि शक्तिर्वसिष्ठश्च — After 36, $T_{2\,3}$ $G_{1\,3}$ M read and G_4 repeats for the third time 35^{ab}

37 D_5 om. 37^{a}–38^{b} D_3 om 37 — ^{a}) V_1 B Dn D_2 $T_{2\,3}$ $G_{1\,3\,4}$ पुत्रौ (for पौत्रो) — M_4 om (hapl) 37^{d}–39^{a} — ^{d}) B_1 $D_{1\,2\,6-9}$ उ(B_1 D_2 औ)द्दालकस्, T_2 औद्दालिकस् (for °लकिस्)

38 D_5 om. 38^{ab}, M_4 om 38 (for both, of v l. 37) — ^{a}) B_2 Dn_3 G_1 कहोलश्, $D_{1\,2}$ कोहडश्, $D_{4\,6}$ कवोडश्, $T_{2\,3}$ M_{1-3} कहोळश् (for कोहलश्) — ^{b}) $D_{1,6,9}$ वपुलो (for वि°) D_7 वपुलो गालवस्तथा. — ^{d}) $D_{1\,2\,4-9}$ हस्तो (for हस्ति)

39 M_4 om 39^{a} (cf. v l 37) — ^{a}) $G_{1\,2\,4}$ रोमश्च ; M_{1-3} रोमशो (for लो°) D_1 नासिकेतश्, D_2 नासिकेतुश् (for नाचिकेतश्) T_2 रोमश्च नातिकेतश्च — ^{b}) Some MSS रोमहर्षण — After 39^{ab}, D_9 reads from line 156 of App I (No 14B) up to the end of the same passage The portion of the text from 39^{c} up to the end of this adhy is lost in D_9 on a missing folio — ^{c}) Dn_3 $T_{2\,3}$ $G_{1\,2\,4}$ उग्रतपाश् (for °श्रवाश्)

40 D_9 missing (cf. v l 39) T_2 $G_{1\,3}$ M om (hapl) 40^{c}–43^{b} T_3 om 40–43 — ^{a}) D_4 च (for ते) — After 40^{ab}, G_4 reads 44^{a}–45^{b} — G_4 om 40^{c}–42^{b} — ^{c}) D_{4-8} पुण्य (for आद्य) — ^{d}) $D_{1,2\,4-8}$ -प्रणाशन (for -प्रमोचन)

41 D_9 missing (of v l. 39) $T_{2\,3}$ $G_{1\,3\,4}$ M om 41 (cf. v l. 40) — ^{c}) Dn_2 सगरो धुधुमारोथ — ^{d}) Dn_2 दिलीपश्(for सगरश्)

42 D_9 missing (of v l 39) T_2 $G_{1,3\,4}$ M om 42^{ab}, T_3 om 42 (for all, of v l 40). — ^{a}) $D_{1\,2\,4\,6-8}$ युवनाश्वश् (for यौ°) — ^{c}) B_1 दु स्वतो, $B_{3\,5}$ दुष्मतो ; B_4 दु ष्वतो, Dn_1 n_2 D_5 G_1 दुर्ष्यंतो ; Dn_3 $D_{3\,4\,6\,7}$ दुष्कतो (for दु षन्तो) — ^{d}) Dn_2 महामना , $M_{2\,3}$ तथैव च (for महायशा) — After 42, B_1 ins 704* for the first time, repeating it after 46^{ab}

43 D_9 missing (cf. v l 39) T_3 om. 43 (cf. v l 40) B_1 om (hapl) 43^{ab}, D_5 reads it after 45 — ^{a}) Dn_1 $D_{2\,4\,5}$ M_4 पवनो (for य°) — ^{b}) V_1 B_{2-5} Dn $D_{4\,5}$ M_1 दृष्टरथो, T_2 वृद्ध° ; $G_{1\,3}$ दृढतरो (for °रथो) — $D_{2\,4\,6\,7}$ G_1 M om (hapl) 43^{cd} — ^{c}) T_2 G_4 नपरस्तपरश्चैव, G_3 तपरस्तपनश्चैव — T_2 G_3 ins after 43 G_1 M_4 after 43^{ab} G_4 after 35

702* राजा रथतरश्चैव भार्गवश्च्यवनस्तथा ।

44 D_9 missing (cf v l 39) G_4 reads 44^{a}–45^{b} after 40^{ab} — ^{a}) D_7 [s]थ रक्षसां (for राक्षसहा) $D_{4\,6}$ रामोथ राक्षसाना च — ^{b}) G_4 शशि (for शश) S (T_1 G_2 om) तथैव च (for भगीरथ) — ^{d}) D_4 S (T_1 G_2 om) सेवित V_1 B Dn तथा दृढरथो नृप (=43^{ab})

45 For the sequence in G_4, cf v l. 44. D_9 missing (cf. v l 39). — ^{a}) Dn_1 महोदरो ; D_2 °दर्यो (for °दयो) — ^{b}) V_1 $B_{1\,2\,4\,5}$ Dn_3 इलश् ; $D_{1,2}$ इडा , $T_{2\,3}$ G_3 M_{1-3} ऐळश् (for ऐलश्) — For 45^{ab}, D_{4-8} subst.

करंधमो नरश्रेष्ठः कध्मोरश्च नराधिपः ॥ ४५
दक्षोऽम्बरीपः कुकुरो रवतश्च महायशाः ।
मुचुकुन्दश्च राजर्षिर्मित्रभानुः प्रियंकरः ॥ ४६
त्रसदस्युस्तथा राजा श्वेतो राजर्षिसत्तमः ।
महाभिषश्च विख्यातो निमिराजस्तथाष्टकः ॥ ४७
आयुः क्षुपश्च राजर्षिः कक्षेयुश्च नराधिपः ।
शिबिरौशीनरश्चैव गयश्चैव नराधिपः ॥ ४८
प्रतर्दनो दिवोदासः सौदासः कोसलेश्वरः ।
ऐलो नलश्च राजर्षिर्मनुश्चैव प्रजापतिः ॥ ४९
हविध्रश्च पृषध्रश्च प्रतीपः शंतनुस्तथा । C. 13 7683 B 13 166 58 K. 13 271 58 M 13 139 49

703* उदर्कश्चैव मान्धाता तथैवोडो महोदय ।

— After 45^{ab}, T2 3 G1 3 read 48^{cd}. T2 3 G1 3 M4 om (hapl) 45^{cd}, B5 repeats 45^{cd} after 48^{ab}, G4 reads it after 50^{ab} — ^{c}) D4–8 नरपति, M1–8 नृपश्रेष्ठो (for नरश्रेष्ठ) — ^{d}) D4 6 7 कल्मापश्च, M1–8 गाधारिश्च (for कध्मोरश्च) — After 45, D8 reads 43^{ab}

46 D. missing (cf v l. 39) — ^{a}) B5 कक्षो, M1–3 प्लक्षो (for दक्षो) D6 ककुरो, D7 कुकरो (for कुकुरो) D4 8 वक्षोंबरीप कतुरो (D8 °भो), T2 3 G1 2. 4 M4 वृषोंबरीप कमठो (M4 कुमरो) — ^{b}) S (T1 G2 om) महाबल (for °यशा) — V1 B1 (second time) 3–5 Dn D5 ins after 46^{ab} B1 (first time) after 42 D1 2 cont after 710* D4 6–8 after 709*

704* कुरु सवरणश्चैव मान्धाता सत्यविक्रम ।

[B5 D1. 6–8 मवत्सरश्च (for °रणश्च) B1 (first time) तथा भृगुग्योत्तम°, D1 2 4–8 कार्तवीर्यश्च वीयवान् (for the post half)]

— After 46^{c}, V1 B Dn ins

705* जह्नुर्जाह्नविमन्वित ।

आदिराज पृथुर्वैन्यो

[L 1 = (var) 44^{d}]

47 D2 missing (cf v l. 39) — ^{a}) T3 त्रिमद स्यश्च, G1 2 त्रिमदस्युस्च (for त्रस°) D4 राजन् (for राजा) — ^{c}) S (T1 G2 om) महाभिषक् (for °भिपश्च) — ^{d}) B1 निपादश्च, B2–5 Dn D2 निमिराजा, D1 4 6 8 राजराजश्च, D5 7 राजराजा, T2 3 G1 3 4 नृगो राजा, M1–8 नृपो राजा (for निमिराजस्)

48 D6 missing (cf v l. 39) — ^{a}) V1 B2 क्षिपश्च, Dn2 D1 क्षपश्च, T2 3 G1 3 4 क्षेपुश्च, M2 3 क्षुवश्च (for क्षुपश्च) D5 7 विख्यात (for राजर्षि) D4 6 8 आयु क्षिप (D4 °प्र)श्च विख्यात — ^{b}) B1 कक्षायुश्च, T2 3 G1 2 4 M1–3 कक्षेपुश्च (for °युश्च) — After 48^{ab}, B5 repeats 45^{cd} B3 Dn1 n2 D2 M om (hapl) 48^{cd}, T2 3 G1 3 read 48^{cd} after 45^{ab} — ^{d}) V1 गजश्चैव, T3 G4 गवयश्च (for गयश्चैव) D4 नरेश्वर, D6–7 जलेश्वर, D8 जनेश्वर (for नराधिप) — After 48, D1 2 ins

706* पृथुस्तथोपरिचर केकयश्च महायशा ।

49 D6 missing (cf v l 39) — ^{a}) D4 6–8 इडा, S (T1 G2 om) वीरो (for ऐलो) D1 2 बलश्च, D4 नरश्च (for नलश्च) — After 49^{c}, D2 ins 710* D2 om 49^{d}–50^{b} — ^{d}) D1 नरेश्वर (for प्रजापति) S (T1 G2 om) भीमश्चैव नराधिप

50 D6 missing (cf. v l 39) D2 om. 50^{ab} (cf v l 49) — ^{a}) T3 M4 गवीधुश्च, G1 3 गवीयुश्च (for हविध्रश्च) Dn2 n3 वृषध्रश्च (for पृष°) T2 M1 गवीधु(M1 °ध्र)श्च वृषध्रश्च; G4 गवीधुश्च पृषध्रश्च — ^{b}) V1 B2–5 Dn D4 शातनुस्, B1 damaged (for शंतनुस्) — For 50^{ab}, B1 subst

707* पृषध्रुश्च प्रतीपश्च शतनुश्च तथा नृप ।
हविध्रश्च अजश्चैव रन्तिदेव पुरूरवा ।

— After 50^{ab}, V1 B Dn D1 4–8 ins

708* अज प्राचीनबर्हिश्च तथेक्ष्वाकुर्महायशा ।
अनरण्यो नरपतिर्जानुजङ्घस्तथैव च ।

[(L 1) B1 पुरु° (for अज°) D6–8 °बर्हिश्च]

D1 4–8 cont

709* सुहोत्र सृञ्जयश्चैव रन्तिदेवस्तथैव च ।

[D1 मजयश्च (for सृञ्ज°)]

— After the above, D4 6–8 ins 704*

D1 cont. after 709* D2 ins after 49^{c}

710* रम्भोद्भवश्च राजर्षिर्मान्धाता राजसत्तम ।

[D2 om. the prior half]

— After the above, D1 2 ins 704*, while after 50^{ab}, G4 reads 45^{cd} — ^{c}) D1 2 अक्षसेनश्च; D4–8 आर्ष्टिषेणश्च (for कक्षसेनश्च) S (T1 G2 om.) क्षेत्राणि नद्यो राजानो — ^{d}) D5 तु (for च) B Dn1 n2 D2

C. 13 7685 B 13. 166 59 K 13 271 59 M 13 139 50 कक्षसेनश्च राजर्षिर्ये चान्ये नानुकीर्तिताः ॥ ५०

मा विघ्नं मा च मे पापं मा च मे परिपन्थिनः ।

ध्रुवो जयो मे नित्यं स्यात्परत्र च परा गतिः ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

$_{6\ 8}$ च (for न) — After 50, V_1 B Dn $D_{1\ 2\ 4-8}$ ins

711* कल्यमुत्थाय यो नित्य संध्ये द्वेऽस्तमयोदये।
पठेच्छुचिरनावृत्त स धर्मफलभाग्भवेत्।
देवा देवर्षयश्चैव स्तुता राजर्षयस्तथा ।
पुष्टिमायुर्यश स्वर्गं विधास्यन्ति ममेश्वरा ।

[(L 1) $D_{1\ 2\ 6-7}$ काल्यम्, D_4 कालम् (for कल्यम्) D_8 मर्त्य (for नित्य) $B_{1\ 2\ 4\ 5}$ D_{1-3} सध्ये द्वेस्तमनोदये (for the post half) — (L 2) Dn_1 अनावृत्ति ; D_2 सुसवृत्त , $D_{4-6\ 8}$ समावृत्त , D_7 समावृत्त (for अनावृत्त) — (L 3) Dn_2 D_{1-8} तथा (for स्तुता) D_{1-8} [s]पि च (for तथा) — (L 4) D_4 चैव (for स्वर्ग) B_1 Dn_3 $D_{1\ 2}$ महेश्वरा , D_{4-8} न सशय (for ममेश्वरा).]

51 D_8 missing (of v 1 39). — ^{a}) D_1 ते (for मे) $D_{4\ 5\ 8}$ शोको (for पाप) — ^{b}) D_1 ते (for मे) — ^{c}) $D_{1\ 2}$ च (for मे) — ^{d}) V_1 B_{2-5} Dn D_{6-8} शुभा गति , B_1 शुभा मति (for परा गति) — For 51, S (T_1 G_2 om) subst

712* नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यो मा च मे परिपन्थिन ।
परात्परतरा चैव गति स्यादिति तत्पठेत्।

— T_2 M ins. after 51 T_3 after the colophon

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमो भगवते पुरुषोत्तमाय ।
ॐ नम सर्वलोकगुरवे । ॐ नम सर्वलोकपित्रे ।
ॐ नम सर्वलोकपितामहाय। ॐ नम सर्वलोकप्रपितामहाय।
ॐ नम सर्वलोकप्रधानाय । ॐ नम सर्वलोकेश्वराय ।
ॐ नम सर्वलोकविशिष्टाय । ॐ नम सर्वलोकसुखाय ।
ॐ नम सर्वलोकसुखप्रदाय। ॐ नम सर्वलोककर्त्रे ।
ॐ नम सर्वलोकभर्त्रे । ॐ नम सर्वलोकहर्त्रे ।
ॐ नम सर्वलोकनिधये । ॐ नम सर्वलोकहिताय ।
ॐ नमं सर्वलोकहितकराय । ॐ नम सर्वलोकशिवाय ।
ॐ नम सर्वलोकशिवकराय । ॐ नम सर्वलोकभवाय ।
ॐ नम सर्वलोकोद्भवाय। सर्वलोकोद्भवकराय ।
ॐ विष्णवे प्रभविष्णवे ।

[(L 3) M_4 om the second half — (L 4) T_3 om नम in the second half — (L 5) T_3 om the second half — After line 5, M_1 ins ॐ नम सर्वलोकसुखकराय — (L 7) T_2 om the second half. T_3 नियन्त्रे (for -हर्त्रे) — T_3 om line 8, the second half of line 9 and line 10 — (L 10) M_1 -प्रदाय (for भवाय) — (L 11) T_3 om the first half — After line 11, T_2 ins ॐ नमो नारायणाय । ॐ नम , while T_3 ins after line 11

713* अविकाराय शुद्धाय नित्याय परमात्मने ।
सदैकरूपरूपाय विष्णवे प्रभविष्णवे ।

Colophon missing in D_9, om in D_{10} $T_{1\ 2}$ G M_4 — *Parvan name* $D_{1\ 2}$ शांति — *Sub parvan* V_1 $D_{1\ 2\ 4-6}$ दानधर्म. — *Adhy name* V_1 वशानुकीर्तनं, D_1 ऋषिवशानुकीर्तनं ; $D_{2\ 4-8}$ देवर्षिवशानुकीर्तन, T_3 पुण्यपुरुषकथन — *Adhy no* (figures, words or both) T_3 234 , $M_{1\ 2}$ 230 , M_3 231 — *Śloka no* Dn_1 62, Dn_2 61 — After this adhy , $D_{4\ 5}$ ins passages given in App I (Nos 14, 14A and 14B)

१५२

वैशंपायन उवाच ।
तूर्णीभूते तदा भीष्मे पटे चित्रमिवार्पितम् ।
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा व्यासः सत्यवतीसुतः ।
नृपं शयानं गाङ्गेयमिदमाह वचस्तदा ॥ १
राजन्प्रकृतिमापन्नः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
सहितो भ्रातृभिः सर्वैः पार्थिवैश्चानुयायिभिः ॥ २
उपास्ते त्वां नरव्याघ्र सह कृष्णेन धीमता ।
तमिमं पुरयानाय त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३
एवमुक्तो भगवता व्यासेन पृथिवीपतिः ।
युधिष्ठिरं सहामात्यमनुजज्ञे नदीसुतः ॥ ४
उवाच चैनं मधुरं ततः शांतनवो नृपः ।
प्रविशस्व पुरं राजन्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ५
यजस्व विविधैर्यज्ञैर्बह्वन्नैः स्वाप्तदक्षिणैः ।
ययातिरिव राजेन्द्र श्रद्धादमपुरःसरः ॥ ६
क्षत्रधर्मरतः पार्थ पितॄन्देवांश्च तर्पय ।
श्रेयसा योक्ष्यसे चैव व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ७ C 13 7659 B 13 167 11 K 13 272 11 M 13 154 19

152

This adhy is missing in D_3 (of v l 13 82 37)

Before 1, V_1 B Dn $D_{1\ 2\ 4-9}$ ins

714* जनमेजय उवाच ।
शरतल्पगते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे ।
शयाने वीरशयने पाण्डवैः समुपस्थिते ।
युधिष्ठिरो महाप्राज्ञो मम पूर्वपितामह ।
धर्माणामागमं श्रुत्वा विदित्वा धर्मसंशयान् ।
दानानां च विधिं श्रुत्वा छिन्नधर्मार्थसंशय ।
यदन्यदकरोद्विप्र तन्मे शंसितुमर्हसि ।
वैशंपायन उवाच ।
अभून्मुहूर्तं स्तिमितं सर्वं तद्राजमण्डलम् ।

[(L 2) D_2 शयानं B_3 समुपागते, $D_{4\ 6-9}$ °पस्थितै° (for °पस्थिते) — (L 3) D_1 महाप्रज्ञो, D_2 °तेजा (for °प्राज्ञो) — (L 4) D_1 सागर (for आगम) B_1 -संचयान्, Dn_3 -संश्रयात् (for -संशयान्) D_{6-8} विदित्वा सर्वसंशय (for the post half) — D_4 om. (hapl) line 5 — (L 6) $D_{4-7\ 9}$ क्षिप्र (for विप्र) — (L 7) $D_{1\ 2\ 4-9}$ तत्सर्वं स्तिमित (for स्तिमित सर्वं तद्)]

1 Some MSS om the ref. — [a]) D_{6-9} तूष्णीभूते V_1 B Dn ततस्तस्मिन्, $D_{5\ 10}$ S ततो (D_6 °था) भीष्मे (for तदा भीष्मे) — T_1 G_2 M om 1^{bc} — [b]) D_{10} $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ पटे चित्र इवार्पिते — [c]) D_2 तु ध्यात्वा; D_4 त वृद्धो, D_5 तद्दृष्ट्वा; D_{6-9} त दृष्ट्वा, D_{10} $T_{2\ 3}$ G_4 त ध्यात्वा (for च ध्यात्वा) — [e]) D_{4-9} भृश (for नृप) — [f]) D_{10} $T_{1\ 2}$ $G_{1\ 3\ 4}$ M स्वरन्, T_3 स्मरन् (for तदा) D_2 इद वचनमब्रवीत्

2 Before 2, T_3 $G_{1\ 3\ 4}$ ins व्यास — [b]) M_{1-3} कुंतीपुत्रो (for कुरुराजो) — M_4 om 2^{cd} — [c]) D_3 भ्रातृभि सहितः सर्वैस् — [d]) D_{4-9} तथा चैव (D_9 वै च) (for पार्थिवैश्च)

3 [a]) $D_{4\ 6-9}$ एव गते, $T_{2\ 3}$ M_{1-3} उपास्ते त्वा; $G_{1\ 3}$ °स्तेसौ (for °स्ते त्वा) $D_{1.\ 2}$ -श्रेष्ठ (for -व्याघ्र) — [c]) $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ तमिमं पुरुषव्याघ्र, D_{10} S °मं पुनरागतुं — [d]) V_1 B Dn समनु; $D_{4\ 6\ 9}$ त° (for त्व°) T G M_4 अनुज्ञातुं त्वमर्हसि

4 Before 4, D_{10} $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 4}$ ins वैशंपायन उवाच — [b]) $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ व्यासेन सहित सुत — [d]) D_{4-9} [ऽ]रि-सूदन (for नदीसुत)

5 T_1 G_2 M om 5^{ab} — [b]) V_1 B Dn D_2 नृप (for तत) — [c]) V_1 B $Dn_{1.\ n2}$ पुरीं; M_4 महा (for पुर) T_2 शीघ्रं (for राजन्) — [d]) D_{4-10} S धर्मे ते धी(D_5 दी, D_{10} $T_{2\ 3}$ G धि)यतां मन

6 [b]) M_{1-3} स्वधर्नैः; M_4 स्वाद्वन्नै (for बह्वन्नै) B_1 प्राप्त, Dn_2 चाप्त, D_{4-9} भ्राप्त (for स्वाप्त) D_{10} T_1 G पात्रैरासद्दक्षिणै — T_1 om 6^c–7^d G_2 om 6^{cd} — [c]) $D_{1\ 2}$ राजर्षे (for राजेन्द्र) — [d]) T_2 -पुर सरं (for °र)

7 T_1 om 7 (of v l. 6) — [a]) D_{5-9} क्षात्र- (for

C 13 7700 B 13 167 12 K 13 272 12 M 13 154 20 रञ्जयस्व प्रजाः सर्वाः प्रकृतीः परिसान्त्वय ।
सुहृदः फलसत्कारैरभ्यर्चय यथार्हतः ॥ ८
अनु त्वां तात जीवन्तु मित्राणि सुहृदस्तथा ।
चैत्यस्थाने स्थितं वृक्षं फलवन्तमिव द्विजाः ॥ ९
आगन्तव्यं च भवता समये मम पार्थिव ।
विनिवृत्ते दिनकरे प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥ १०
तथेत्युक्त्वा तु कौन्तेयः सोऽभिवाद्य पितामहम् ।
प्रययौ सपरीवारो नगरं नागसाह्वयम् ॥ ११
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गान्धारीं च पतिव्रताम् ।
सह तैरृषिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः केशवेन च ॥ १२
पौरजानपदैश्चैव मन्त्रिवृद्धैश्च पार्थिवः ।
प्रविवेश कुरुश्रेष्ठ पुरं वारणसाह्वयम् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

॥ समाप्तं दानधर्मपर्व ॥

१५३

वैशंपायन उवाच ।
ततः कुन्तीसुतो राजा पौरजानपदं जनम् ।
पूजयित्वा यथान्यायमनुजज्ञे गृहान्प्रति ॥ १
सान्त्वयामास नारीश्च हतवीरा हतेश्वराः ।

क्षत्र-) D7 8 G1 8 धर्मैं (for धर्मं) —b) D7 8 G1 पितॄ (for पितृन्) D3 10 T2 8 G1 8 4 तर्पयन् (for °य) G3 श्रद्धावांश्चैव तर्पय —c) D1 2 4-9 ह्येव; D10 S (T1 om) राजन् (for चैव)

8 a) D6 रंजयश्च (for °यस्व) —b) D4-9 प्रकृती पालयस्व च —T1 om 8cd —c) V1 B Dn अर्चं यस्व; D6 8 M1-8 अभ्यर्च्यं च (for °र्चय) D1, 2 यथाविधि (for °र्हत)

9 a) D1 M2 8 ह्वा (for त्वा) D10 T G M4 उप (for तात) —b) M1-8 च ते (for तथा). —c) D2 8 -स्थान (for -स्थाने) —d) D1-9 [अ]ह्जा (for द्विजा)

10 b) D10 T G M4 साधयस्वेह पार्थिव; M1-8 समये पार्थिवर्षभ —c) G2 8 सदा राजन् (for दिनकरे)

11 Before 11, T2 8 ins वैशंपायन —a) V1 B1 8 Dn1 T2 8 G च, B2 [अ]थ, B4 om, Dn2 स (for तु) —d) D1 2 पुर वारणसाह्वय

12 b) D4 यशस्विनीं (for पतिव्रताम्) —c) D10 T2 G चैव (for सर्वैर्) D4-9 सहितो मुनिभि सर्वैर्, T8 सबलै सर्षिभिश्चैव; M4 सहितैरृषिभिश्चैव —d) D9 वै (for च) D10 S भ्रातृभिश्च समन्वि(G1 8 M4 °मत)त.

13 b) Dn1 मति, D1 मंत्र- (for मन्त्रि) D4-7 8 T2 पार्थिवै (for °व) —c) B Dn D2 कुरुश्रेष्ठ, D4-9 नृपश्रेष्ठ, D10 S पुरश्रेष्ठं (for कुरुश्रेष्ठ) —d) D10 T2 8 G सदा (for पुरं).

Colophon. —*Parvan name* B1-6 Dn8 D1 शांति —*Sub-parvan* V1 B Dn1 n2 D1 6-9 दानधर्म —*Adhy name* D1 गजपुरप्रवेश, D2 हस्तिनापुरप्रवेश, T8 G8 युधिष्ठिरप्रतिप्रयाणं; M1-8 सर्वसंशयच्छेद —*Adhy no* (figures, words or both) V1 164, Dn1 163, D10 T2 8 G2 4 250, T1 G1 8 244, M1 2 246, M8 247, M4 242. —*Sloka no* Dn1, n2 17

153

☞ This adhy is missing in D3 (cf v 1 13 82 37)

1 Before the ref, D3 ins अथ भीष्मस्वर्गारोहणपर्व —a) M1-8 धाचा (for राजा) —b) D5 दृष्ट्वा (for पौर) —d) B1 अन्वयास्त्व- (for अनुजज्ञे) G2 M4 गृह (for गृहान्) D4 मनुजेंद्र प्रति गृहान्

2 a) D1 2 नार्यश्च (for नारीश्च) B1 गत्वा तुतोष नारीश्च —b) D4-7 9 हतनाथा, D10 T2 8 G M4 °पुत्रा (for °वीरा) D1 2 हतप्रजा (for हतेश्वरा) —c)

विपुलैरर्थदानैश्च तदा पाण्डुसुतो नृपः ॥ २
सोऽभिषिक्तो महाप्राज्ञः प्राप्य राज्यं युधिष्ठिरः ।
अवस्थाप्य नरश्रेष्ठः सर्वाः स्वप्रकृतीस्तदा ॥ ३
द्विजेभ्यो बलमुख्येभ्यो नैगमेभ्यश्च सर्वशः ।
प्रतिगृह्याशिषो मुख्यास्तदा धर्मभृतां वरः ॥ ४
उषित्वा शर्वरीः श्रीमान्पञ्चाशन्नगरोत्तमे ।
समयं कौरवाग्र्यस्य सस्मार पुरुषर्षभः ॥ ५
स निर्ययौ गजपुराद्याजकैः परिवारितः ।
दृष्ट्वा निवृत्तमादित्यं प्रवृत्तं चोत्तरायणम् ॥ ६
घृतं माल्यं च गन्धांश्च क्षौमाणि च युधिष्ठिरः ।
चन्दनागरुमुख्यानि तथा कालागरूणि च ॥ ७
प्रस्थाप्य पूर्वं कौन्तेयो भीष्मसंसाधनाय वै ।
माल्यानि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च ॥ ८
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गान्धारीं च यशस्विनीम् ।
मातरं च पृथां धीमान्भ्रातॄंश्च पुरुषर्षभः ॥ ९
जनार्दनेनानुगतो विदुरेण च धीमता ।
युयुत्सुना च कौरव्यो युयुधानेन चाभिभो ॥ १०
महता राजभोग्येन परिबर्हेण संवृतः ।
स्तूयमानो महाराज भीष्मस्याग्नीननुव्रजन् ॥ ११
निश्चक्राम पुरात्तस्माद्यथा देवपतिस्तथा ।

C 13 7717
B 13 168 12
K 13 273 12
M 13 155 12

D_{n3} -मानै- (for -दानैश्च) V_1 $B_{2.3.5}$ $D_{n1, n3}$ स (for च) B_1 विपुलैरतुलैर्दानैश्च —[d]) $D_{1.6.9}$ तथा, D_{10} S तत (for तदा) B_1 D_{n1} G_2 नृप (for नृप)

3 [a]) B_2 महाराज (for °प्राज्ञ) —[b]) G_4 राष्ट्रं (for राज्य) —[c]) D_{10} T $G_{2.4}$ M उप- (for अव) B_3 $D_{1.3.8}$ T_3 M_{1-3} नरश्रेष्ठ (for °श्रेष्ठ) —[d]) D_2 T_1 G_{1-3} M तु; $T_{2.3}$ G_4 च (for स्व) V_1 B_{3-5} D_{n1} n_3 तत , $B_{1.2}$ D_{n2} S तथा (for तदा) $D_{4-7.9}$ सर्वा प्रकृतयस्तदा

4 [a]) V_1 B D_{n3} D_3 गण-, D_{n1} गुण- (for बल-) —[b]) D_{10} S नित्यश (for सर्वश) —[d]) V_1 B Dn तथा; D_{10} S ततो (for तदा)

5 [a]) T_3 G शर्वरीं (for °री) M_{1-3} धीमान् (for श्री°) —[b]) T_3 G पचाह (for °शन्) —[d]) B_3 D_{n2} G_2 सस्मार पुरुषर्षभ (G_2 °भ), D_{4-9} °र भरतर्षभ — After 5, T_1 ins

715* ततश्च पुण्डरीकाक्षमाह धर्मभृता वर ।
भगवन्योगयुक्तोऽसि तूष्णीं ध्यायसि शत्रुहन् ।
ब्रूहि मां पुरुषश्रेष्ठ आज्ञाप्यो भवता ह्यहम् ।
ध्यायस्व पुण्डरीकाक्ष श्रेयो मे परम हितम् ।
श्रीभगवान् ।
शरतल्पगतो भीष्म शाम्यन्निव हुताशन । [5]
मा ध्याति पुरुषव्याघ्रस्ततो मे तद्गत मन ।

6 T_1 om 6^{ab} —[a]) D_3 नाग- (for गज-) D_4 निर्ययौ नगरादश्वै —[b]) D_4 रथैश्च (for याजकै) B_2 -वेष्टित- (for वारित) —[c]) D_{10} T_3 G ततो (for दृष्ट्वा) D_4 काल च (for आदित्यं)

7 [a]) V_1 $D_{4.8}$ घृतमाल्यं, T_1 घृतकुंभाश्च (for घृत माल्यं) V_1 सु (for the first च) — T_1 om 7^{c}–8^{d} —[c]) Some MSS चदनागुरु D_5 मुख्याश्च (for -मुख्यानि) —[d]) D_{10} [अ]पि (for च) V_1 B Dn $D_{1.2}$ तथा कालीयकान्यपि (B_1 D_1 °नि च), S (T_1 om) तथा कालागुरूणि च

8 T_1 om 8 (cf. v l. 7) —[a]) T_3 G_4 तथा प्रस्थाप्य कौंतेयो —[b]) $D_{5.7}$ च (for वै) V_1 B Dn भीष्मसस्करणाय च —[c]) V_1 B D_{n1} n_3 D_2 वरार्हाणि (for महा°)

9 [d]) $B_{1.3}$ D_{n1} G_2 भ्रातॄंश्च पुरुषर्षभान् (B_3 G_2 °भ); $B_{4.5}$ $D_{1.2.4-9}$ T_2 G_4 °श्च भरतर्षभ ($B_{4.5}$ $D_{4.5}$ T_2 G_4 °भ) — For 9^{cd}, T_1 subst

716* भ्रातृश्चैव पुरस्कृत्य मातर च पृथामपि ।

10 T_1 om 10^{ab} —[d]) V_1 B Dn वा विभो; D_5 च प्रभु ; T_1 चाभिभू , G_4 चापि भो (for चाभिभो)

11 [a]) B_2 partly damaged. D_{n1} भोगेन, D_{n2} T_1 M_{1-3} -योग्येन (for -भो) B_6 राजभोग्येन महता —[b]) $D_{4.5}$ G_2 पारि (for परि) $B_{1.2}$ वारेण (for बर्हेण) D_1 सहत , D_2 सयुत (for संवृत) B_3 पारिबर्हेण सम्भृत —[c]) B Dn महातेजा, D_{10} $T_{2.3}$ G_4 M °राजो (for °राज) —[d]) G_2 M [अ]ग्निम् T G_1 भीष्मस्यास्तिकमागमत् (T_2 G_1 °मान्वजन्), $G_{3.4}$ °स्यांत मनुव्रजन्

12 [c]) $D_{4.6.8.9}$ T_1 कुरुक्षेत्र —[d]) D_{n3} G_3 तदा, D_6 तथा (for तत) B_1 D_5 नृप, M नृप (for

C 13 7717 B. 13 168 12 K 13 273 12 M 13 155 12 आससाद कुरुक्षेत्रे ततः शांतनवं नृपम् ॥ १२
उपास्यमानं व्यासेन पाराशर्येण धीमता ।
नारदेन च राजर्षे देवलेनासितेन च ॥ १३
हतशिष्टैर्नृपैश्चान्यैर्नानादेशसमागतैः ।
रक्षिभिश्च महात्मानं रक्ष्यमाणं समन्ततः ॥ १४
शयानं वीरशयने ददर्श नृपतिस्ततः ।
ततो रथादवारोहद्भ्रातृभिः सह धर्मराट् ॥ १५
अभिवाद्याथ कौन्तेयः पितामहमरिंदमम् ।
द्वैपायनादीन्विप्रांश्च तैश्च प्रत्यभिनन्दितः ॥ १६
ऋत्विग्भिर्ब्रह्मकल्पैश्च भ्रातृभिश्च सहाच्युतः ।
आसाद्य शरतल्पस्थमृषिभिः परिवारितम् ॥ १७
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सह कौरव्य शयानं निम्नगासुतम् ॥ १८
युधिष्ठिरोऽहं नृपते नमस्ते जाह्नवीसुत ।
शृणोषि चेन्महाबाहो ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १९
प्राप्तोऽस्मि समये राजन्नग्नीनादाय ते विभो ।
आचार्या ब्राह्मणाश्चैव ऋत्विजो भ्रातरश्च मे ॥ २०
पुत्रश्च ते महातेजा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
उपस्थितः सहामात्यो वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥ २१
हतशिष्टाश्च राजानः सर्वे च कुरुजाङ्गलाः ।
तान्पश्य कुरुशार्दूल समुन्मीलय लोचने ॥ २२
यच्चेह किंचित्कर्तव्यं तत्सर्वं प्रापितं मया ।
यथोक्तं भवता काले सर्वमेव च तत्कृतम् ॥ २३
एवमुक्तस्तु गाङ्गेयः कुन्तीपुत्रेण धीमता ।

नृपम्) T_1 यत्र शातनवो नृप — After 12, T_1 reads 15^{ab}.

13 ^{c}) $D_{1, 2}$ राजेंद्र (for राजर्षे)

14 ^{a}) T_1 हतशेषैर् (for °शिष्टैर्) — M_4 om 14^c–15^d — ^{c}) $D_{1\ 2}$ T_1 M_{1-3} तं (for च)

15 M_4 om 15 (cf. v l 14). $G_{1\ 3}$ om (hapl) 15^{ab}. D_4 reads 15^{ab} twice; T_1 reads it after 12 — ^{a}) D_4 (both times) शयान वीरमासाद्य — ^{b}) $D_{1, 2}$ नृपतिं (for °तिस्) T_3 तदा (for ततः). — After 15^{ab}, T_1 ins

717* ध्यायन्त परमात्मानं कृष्णाधर्मं सनातनम् ।

— After the above, T_1 reads 16^{cd} — ^{c}) G_4 तदा (for ततो) V_1 B Dn अवातीर्य, D_{4-9} °रुह्य (for °रोहद्) — ^{d}) D_3 धर्मवित् (for °राट्)

16 D_1 om 16–17 B_4 repeats 16^{ab} after 17^{ab}. V_1 $B_{1-3\ 5}$ Dn_1 n_3 T_1 repeat 16^{ab} after 17 — ^{a}) $D_{4-7\ 9}$ कौंतेयस्तै परिवृत — ^{b}) D_4 अरिंदम, $D_{8\ 9}$ °दम — T_1 reads 16^{cd} after 717* — ^{d}) D_3 [ए]षाप्यभि-, $D_{4-7\ 9}$ नित्याभि- (for प्रत्यभि). — For 16^{cd}, D_{10} S subst

718* द्वैपायनप्रभृतिभिर्मुनिभि प्रतिनन्दित ।
[T_1 परिवारित (for प्रतिनन्दित)]

17 D_1 om 17 (cf v l 16) — ^{a}) T_2 ऋषिभिर् (for ऋत्विग्भिर्) D_2 देव (for ब्रह्म) — ^{b}) V_1 $B_{1\ 3}$ Dn भ्रातृभि सह धर्मज (B_1 °राट्), $B_{4\ 5}$ T_1 °भि परिवारित (T_1 °त) — After 17^{ab}, B_4 repeats 16^{ab}, while T_1 ins after 17^{ab}

719* माधवेन महाराज कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ।

— B_4 om 17^{cd} After 17, V_1 $B_{1-3\ 5}$ Dn_1 n_3 T_1 repeat 16^{ab}

18 ^{a}) D_{10} S (except T_1) श्रेष्ठो (for श्रेष्ठं) — ^{c}) V_1 B_3 Dn_2 M_{1-3} कौरव्य, $D_{1\ 2\ 10}$ T G °व्य (for °व्य)

20 ^{c}) D_{4-10} $T_{2\ 3}$ G M [इ]मे (for [ए]व) Dn_1 T_1 आचार्यान्ब्राह्मणांश्चैव — ^{d}) $D_{4\ 5\ 8}$ ऋत्विज क्षत्रिया स्तथा; T_1 °जो नागरास्तथा, $T_{2\ 3}$ G M_4 °जो नागरा इमे, M_{1-3} °जो ब्राह्मणा इमे

21 ^{a}) B_1 हि (for च) T_1 [अ]यं (for ते) D_3 महाभाग; D_{10} $T_{2\ 3}$ G °राज; M_4 °राजो (for °तेजा)

22 ^{a}) V_1 हतशेषाश्च, G_{1-3} अवशिष्टाश्च (for हत°) — ^{c}) D_5 पश्यैतान्, D_7 पश्य तान् (by transp) V_1 B Dn_1 n_3 $D_{1\ 2}$ नर- (for कुरु) — ^{d}) Dn_2 समुन्मीलितलोचन; T_1 M_{1-3} समुन्मील्य च लोचने

23 ^{a}) D_{8-9} यथा (for यच्च) — ^{d}) D_{4-9} हि (for च) T_1 सत्वर (for तत्कृतम्) — After 23, T_1 ins an addl colophon [*Adhy* *no* 245]

24 Before 24, B_2 Dn_2 T_1 ins वैशंपायन — ^{c}) V_1 B Dn D_{4-9} $T_{2\ 3}$ M_4 भरतान् (for भा°) — ^{d}) V_1

ददर्श भारतान्सर्वान्स्थितान्संपरिवार्य तम् ॥ २४
ततश्चलवलिर्भीष्मः प्रगृह्य विपुलं भुजम् ।
ओघमेघस्वनो वाग्मी काले वचनमब्रवीत् ॥ २५
दिष्ट्या प्राप्तोऽसि कौन्तेय सहामात्यो युधिष्ठिर ।
परिवृत्तो हि भगवान्सहस्रांशुर्दिवाकरः ॥ २६
अष्टपञ्चाशतं रात्र्यः शयानस्याद्य मे गताः ।
शरेषु निशिताग्रेषु यथा वर्षशतं तथा ॥ २७
माघोऽयं समनुप्राप्तो मासः पुण्यो युधिष्ठिर ।
त्रिभागशेषः पक्षोऽयं शुक्लो भवितुमर्हति ॥ २८
एवमुक्त्वा तु गाङ्गेयो धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
धृतराष्ट्रमथामन्त्र्य काले वचनमब्रवीत् ॥ २९

राजन्विदितधर्मोऽसि सुनिर्णीतार्थसंशयः ।
बहुश्रुता हि ते विप्रा बहवः पर्युपासिताः ॥ ३०
वेदशास्त्राणि सर्वाणि धर्मांश्च मनुजेश्वर ।
वेदांश्च चतुरः साङ्गान्निखिलेनावबुध्यसे ॥ ३१
न शोचितव्यं कौरव्य भवितव्यं हि तत्तथा ।
श्रुतं देवरहस्यं ते कृष्णद्वैपायनादपि ॥ ३२
यथा पाण्डोः सुता राजंस्तथैव तव धर्मतः ।
तान्पालय स्थितो धर्मे गुरुशुश्रूषणे रतान् ॥ ३३
धर्मराजो हि शुद्धात्मा निदेशे स्थास्यते तव ।
आनृशंस्यपरं ह्येनं जानामि गुरुवत्सलम् ॥ ३४
तव पुत्रा दुरात्मानः क्रोधलोभपरायणाः ।

C 13 7740
B. 13. 168 35
K. 13 273 35
M 13. 155 35

B Dn_1 n_3 ह; $D_{1.2}$ M_{1-3} तान् (for तम्) D_{10} T_{2} $_3$ G M_4 सस्थितान्परिवार्य तान्, T_1 परिवार्य च सस्थि तान्

25 ^{a}) V_1 B_2 Dn_3 T_3 G_2 M_4 चलवली, B_{3-5} च स वली; Dn_1 च त वली, Dn_2 D_8 च वलवान्, D_{4-7} $_9$ चल्पते, T_1 कुरुपतिर्, T_2 G_1 चलवपुर् (for °वलिर्) —^{b}) V_1 प्रसह्य (for प्रगृह्य) —^{c}) Dn_3 D_{4-9} उद्यन्नेव (for ओघमेघ) V_1 B_1 G_1 -स्वरो (for -स्वनो) Dn_1 n_2 उद्यन्मेवस्वरो वाग्मी, D_{1} $_2$ भीम-(D_2 दीर्घं)मेघस्वरो वाग्मी, T_1 माघो मास ममो वाग्मी (sic)

26 G_2 om. 26–27 M_4 om 26^b–27^c —^{b}) T_1 सत्यवांस्त्व (for सहामात्यो)

27 G_2 om 27, M_4 om. 27^{abc} (for both, cf v l 26) —^{a}) D_{10} T_{2} $_3$ G_{2} $_4$ पञ्चाशता, G_1 °शतो (for °शत) D_{4} $_5$ $_7$ रात्र्यश्चैवाष्टपञ्चाशच् —^{b}) D_{4-9} [अ]स्य (for [अ]द्य) V_1 B Dn [ऽ]नघ (for गता) —^{d}) D_{4-9} -शतोपमा (for -शत तथा)

28 T_3 om 28 —^{a}) G_4 मासो (for माघो) —^{b}) V_1 B Dn मास सौम्यो, D_{4-7} $_9$ पुण्यो मासो (by transp), D_8 पुण्यमासो; G_4 पुण्य पुण्यो —^{c}) B_1 Dn_2 n_3 -शेषपक्षो; D_{4} $_{6-9}$ -शेषयुक्तो, D_5 -शेष शुक्लो (for शेष पक्षो) —^{d}) D_{4-9} पक्षो (for शुक्लो)

29 B_1 om 29^{ab} —^{a}) D_2 कौंतेयं (for गाङ्गेयो) —^{c}) D_{10} तदा, T_{2} $_3$ G_{1} $_3$ $_4$ तथा (for अथ) V_1 B_{2-5} Dn [आ]श्रित्य (for [आ]मन्त्र्य) B_1 ततो धैर्यं मयाश्रित्य

30 Before 30, Dn_2 T_3 ins भीष्म उवाच —^{a}) D_{10} G_{2} $_4$ M_4 -धर्मज्ञ (for -धर्मोऽसि) —^{b}) G_4 निश्चय (for -संशय) D_{4-7} $_9$ विनिर्णिकार्यसंशय, T_3 G_{1} $_3$ बुद्ध्या वीतार्थसं° —D_{4} $_6$ $_7$ $_9$ om 30^c–31^b D_8 om 30^{cd} G_2 partly damaged for 30^{cd} —^{c}) D_{10} S (G_2 damaged) त्वया (T_1 M हि ते) वृद्धा (for हि ते विप्रा)

31 D_{4} $_6$ $_7$ $_9$ om 31^{ab} (cf v l 30) —^{a}) B_2 D_{10} G_{1} $_3$ $_4$ वेत्थ (for वेद) Dn_2 D_{10} S (except G_2) सूक्ष्माणि (for सर्वाणि) —^{c}) V_1 Dn_2 n_3 T_2 G_2 M_4 सर्वान् (for साङ्गान्) T_1 वेदाश्च सर्वे चत्वार —^{d}) D_5 अखिलान् (for निखिलेन) D_{4} $_{6-9}$ नराधिप (for [अ]वबुध्यसे) D_1 अखिलेनावबुध्यथा, D_{10} S षडङ्गैरुप बृंहितान् (T_1 M_{1-3} °ता)

32 G_2 partly damaged —^{c}) D_7 वेद-, T_2 G_3 धर्म (for देव)

33 ^{a}) D_{10} T_{1} $_3$ G_{1} $_4$ तव (for पाण्डोः) —^{b}) D_{4-9} M_{1-3} पार्थिव, D_{10} T_{2} $_3$ G M_4 पांडवा (for धर्मत)

34 G_2 partly damaged —^{a}) Dn_3 D_{4-9} वि- (for हि) B_3 धर्मात्मा, D_{10} S (G_2 damaged) राजेंद्र (for शुद्धात्मा) —^{b}) Dn_2 D_{10} T_1 M_{1-3} शासने (for निदेशे) D_{4} $_{6-9}$ निर्दे(D_7 °दे)शस्यश्च ते तव; D_{10} T_2 G_{1} $_3$ $_4$ M_4 स्थास्यते शासने तव, T_3 स्थास्यते तव शासने —^{c}) V_1 D_5 G_1 आनृशंस्य, T_2 G_4

C 13 7740 B 13 168 35 K 13 273 35 M 13 155 35

ईर्ष्याभिभूता दुर्वृत्तास्तान्न शोचितुमर्हसि ॥ ३५

वैशंपायन उवाच ।

एतावदुक्त्वा वचनं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
वासुदेवं महाबाहुमभ्यभाषत कौरवः ॥ ३६
भगवन्देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत ।
त्रिविक्रम नमस्तेऽस्तु शङ्खचक्रगदाधर ॥ ३७
अनुजानीहि मां कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ।
रक्ष्याश्च ते पाण्डवेया भवान्ह्येषां परायणम् ॥ ३८
उक्तवानस्मि दुर्बुद्धिं मन्दं दुर्योधनं पुरा ।
यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ३९
वासुदेवेन तीर्थेन पुत्र संशाम्य पाण्डवैः ।
संधानस्य परः कालस्तवेति च पुनः पुनः ॥ ४०
न च मे तद्वचो मूढः कृतवान्स सुमन्दधीः ।
घातयित्वेह पृथिवीं ततः स निधनं गतः ॥ ४१
त्वां तु जानाम्यहं वीर पुराणमृषिसत्तमम् ।
नरेण सहितं देवं बदर्यां सुचिरोषितम् ॥ ४२
तथा मे नारदः प्राह व्यासश्च सुमहातपाः ।
नरनारायणावेतौ संभूतौ मनुजेष्विति ॥ ४३

वासुदेव उवाच ।

अनुजानामि भीष्म त्वां वसूनाप्नुहि पार्थिव ।

°शंस्ये (for °शंस्य-) B_1 $D_{4\,6\,8\,9}$ आनृशंस्य परं ह्येतं (B_1 स्वेन) —^{d}) D_{10} T_2 $G_{1\,3\,4}$ जानामि तु युधिष्ठिर.

35 ^{a}) V_1 सर्वाभि , B_1 ते चाभि- (for ईर्ष्याभि-) —^{d}) D_{6-9} न तान् (by transp)

36 $D_{4\,5\,8-10}$ T_3 G_4 om the ref G_2 partly damaged —^{c}) V_1 $B_{1\,2\,4}$ Dn_1 n_2 D_{6-9} महाबाहुर् ; D_{10} $T_{2\,3}$ $G_{1\,3\,4}$ °रमानम् (for °बाहुम्) —^{d}) V_1 $D_{4\,7\,10}$ G_4 कौरव (for °व)

37 Before 37, some MSS ins भीष्म उवाच —^{c}) Bom ed तुभ्य (for तेऽस्तु) — After 37, D_{10} T G M_4 ins

720* वासुदेवो हिरण्यात्मा पुरुष सविता विराट् ।
जीवभूतोऽनुरूपस्त्व परमात्मा सनातन ।
त्वद्भक्त त्वद्गतस्वान्तमदारमपरिग्रहम् ।
त्रायस्व पुण्डरीकाक्ष पुरुषोत्तम नित्यश ।

[G_2 damaged up to the prior half of line 2 —(L. 1) T_2 सविता च स्वराड्विराट् (for the post half) —(L 2) M_4 [ऽ]नुभूतस् (for °रूपस्) —(L 3) G_1 त्वद्भक्तस् T_1 त्वद्भक्तस्त्वद्गतमना , T_3 °क्त त्वद्गत बाल (for the prior half) T_1 अदाराश्च परिग्रहा , T_3 त्वमेव शरण गत (for the post half)]

38 D_4 om 38^{c}–39^{c} —^{c}) D_{5-9} पाण्डुसुता (for पाण्डवेया) —^{d}) B_3 Dn_1 D_9 $T_{1\,3}$ येषां , $D_{5\,6-8}$ तेषां ; D_{10} $G_{1\,3\,4}$ एषा (for ह्येषां) D_2 परायण (for °णम्) G_2 भवान्येषां परा गति

39 D_4 om 39^{abc} (cf v l 38) —^{b}) V_1 B Dn T_1 तदा (for पुरा) D_{5-9} पुत्र संशा(D_5 °श)म्य पाण्डवै (= 40^{b}) — After 39^{ab}, D_{5-9} ins

721* दुर्योधन दुराचारं क्षत्रियान्तकरं रणे ।

40 ^{b}) $D_{1\,2}$ सुत (for पुत्र) — After 40^{ab}, T_1 ins

722* सुहृद्भि सहितो राजन्भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् ।

— T_1 om 40^{c}–43^{b} —^{c}) B_1 ससारस्य (for संधानस्य)

41 T_1 om 41 (cf v l 40) —^{a}) B_1 संधाय , T_2 $G_{1\,3}$ तु मे तद् (for च मे तद्) —^{b}) G_4 श्रुतवान् (for कृत°) —^{c}) D_{10} G_4 पातयित्वा (for घात°)

42 T_1 om 42 (cf v l 40) —^{a}) $D_{5\,9}$ नु (for तु) V_1 B Dn_3 वीरं , Dn_1 D_{10} $T_{2\,3}$ $G_{1,3,4}$ M देव ; D_6 कृष्ण , G_2 सम्यक् (for वीर) —^{b}) G_2 om. from पुराण up to सुचि (in 42^{d}) B_4 सत्तम —^{c}) T_3 रुचिर (for सहितं) V_1 B_{3-5} वीर , B_1 Dn_3 $M_{2\,3}$ वीरं , B_2 damaged , Dn_1 D_2 देव ; D_5 दिव्य (for देव) —^{d}) D_{10} T_3 G_4 तु (for सु)

43 T_1 om 43^{ab} (cf v l 40) D_4 reads 43^{a}–44^{b} after 47^{ab} —^{a}) T_3 ततो (for तथा) —^{b}) D_2 मना , G_2 -मति (for -तपा) —^{d}) Dn_3 T_1 मानुषेषु (for मनुजेषु) B_1 Dn_2 D_4 G_2 [इ]ह (for [इ]ति) D_{6-10} $T_{2\,3}$ $G_{1\,3\,4}$ M_4 सभूतौ मानुषेष्विह (M_4 °षाविति) — After 43, V_1 B Dn $D_{5\,8}$ ins

723* स मां त्वमनुजानीहि कृष्ण मोक्ष्ये कलेवरम् ।
त्वयाह समनुज्ञातो गच्छेयं परमा गतिम् ।

44 For the sequence in D_4, cf. v l. 43 D_{10}

न तेऽस्ति वृजिनं किंचिन्मया दृष्टं महाद्युते ॥ ४४
पितृभक्तोऽसि राजर्षे मार्कण्डेय इवापरः ।
तेन मृत्युस्तव वशे स्थितो भृत्य इवानतः ॥ ४५
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु गाङ्गेयः पाण्डवानिदमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रमुखांश्चापि सर्वान्ससुहृदस्तथा ॥ ४६
प्राणानुत्स्रष्टुमिच्छामि तन्मानुज्ञातुमर्हथ ।
सत्ये प्रयतितव्यं वः सत्यं हि परमं बलम् ॥ ४७
आनृशंस्यपरैर्भाव्यं सदैव नियतात्मभिः ।
ब्रह्मण्यैर्धर्मशीलैश्च तपोनित्यैश्च भारत ॥ ४८
इत्युक्त्वा सुहृदः सर्वान्संपरिष्वज्य चैव ह ।
पुनरेवाब्रवीद्धीमान्युधिष्ठिरमिदं वचः ॥ ४९
ब्राह्मणाश्चैव ते नित्यं प्राज्ञाश्चैव विशेषतः ।
आचार्या ऋत्विजश्चैव पूजनीया नराधिप ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

१५४

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा कुरून्सर्वान्भीष्मः शांतनवस्तदा ।
तूर्णीं बभूव कौरव्यः स मुहूर्तमरिंदम ॥ १
धारयामास चात्मानं धारणासु यथाक्रमम् ।

C. 13 7760
B 13 169 2
K 13 274 2
M 13 156 2

T1 2 G1 3 4 M4 भगवान् (for वासुदेव) —b) Dn1 D2 T3 प्रामुहि (for ला°) —c) D4 6-9 च मे, D5 हि मे (for तेऽस्ति) G2 व्यसन (for वृजिनं) —d) V1 B1 2 5 Dn T3 इह लोके, D4-9 त्वयि दृष्ट (for मया दृष्टं) D1 2 नरोत्तम (for महाद्युते) B3 इह लोके महामते, D10 T1 2 G M4 शुद्धात्मैश्वर्यसयुत (T1 °वृत°, T2 °युत)

45 a) T2 3 G1 3 4 हि (for ऽसि) —c) T1 इष्ट (for तेन) D4-9 विभो (for वशे) —d) M4 गृह्य (for भृत्य) B1 [अ]नघ; D2 [आ]गत, D4 6 7 9 [आ]हत, M1-3 [अ]प्रत (for [आ]नत)

46 D4-10 T1. 2 G M om the ref —a) D6 9 उक्ते (for उक्तस्) —b) D6-9 पाडव च (for पाण्डवान्) —c) T1 सर्वान् (for चापि) —d) V1 B Dn D5 सर्वांश्च, T1 सामात्य (for सर्वान्स)

47 b) V1 B2 4 Dn3 ते मानु, B1 यूय तज्; B3 मामनु-; B5 ते नानु, Bom ed तत्रानु (for तन्मानु-) — After 47ab, D4 reads 43a-44b —c) B1 3-5 Dn1. n3 सत्येषु, B2 सत्ये तु (for सत्ये प्र) D10 S (G2 damaged) च (for व)

48 c) B3 D2 4-9 T1 ब्राह्मणैर् (for ब्रह्मण्यैर्) B2 यज्ञ, Dn2 दान (for धर्म) —d) Dn3 धर्म- (for तपो-) V1 B1 2 4 Dn D1 भारता (for °त)

49 D6 9 om (hapl.) 49b–13 154 1a —b) B1 2 5 Dn2 n3 D4 5 7 8 हि (for ह) D10 T2 3 G1 3 4 तथा सपूज्य चैव हि (T3 ह) — After 49ab, D10 T G M4 ins

724* धनं बहुविध राजन्दत्त्वा नित्य द्विजातिषु ।

[G4 बहुधन (for °विध) D10 T2 राजा, T1 दत्त्वा (for राजन्) T1 समानीत (for दत्त्वा नित्य)]

50 D6 9 om 50 (cf v l. 49) —a) D10 T2 3 G M सर्वे (for नित्य) D4 5 7 ब्राह्मणानां मते नित्य, T1 °णा श्रुतवृद्धाश्च —b) D4 5 7 वेदशास्त्र, D10 S वृद्धाश्चैव (for प्राज्ञाश्चैव) —d) V1 B2-5 Dn1 n3 D2 5 10 जनाधिप (for नरा°)

Colophon om in D6 9 — *Parvan name* B Dn3 D1 शाति — *Sub-parvan* M1-3 भीष्मस्वर्गारोहणं — *Adhy name* D1 2 भीष्मवाक्य; T2 3 M1-3 भीष्मस्वर्गाभ्यनुज्ञाग्रहण, G1 भीष्मस्वर्गाद्यनुग्रहण, G3 भीष्मस्वर्गानुग्रहण, M4 भीष्मस्वर्गाभ्यनुज्ञा — *Adhy no* (figures, words or both) T1 246, T2 3 G2 4 251, G1 3 245, M1-3 247, M4 243 — *Śloka no* D4 47

154

☞ This adhy is missing in D3 (cf v l 13 82. 37)

C. 13. 7760 B 13 169 2 K. 13 274 2 M 13 156 2 तस्योर्ध्वमगमन्प्राणाः संनिरुद्धा महात्मनः ॥ २
इदमाश्चर्यमासीच्च मध्ये तेषां महात्मनाम् ।
यद्यन्मुञ्चति गात्राणां स शंतनुसुतस्तदा ।
तत्तद्विशल्यं भवति योगयुक्तस्य तस्य वै ॥ ३
क्षणेन प्रेक्षतां तेषां विशल्यः सोऽभवत्तदा ।
तं दृष्ट्वा विस्मिताः सर्वे वासुदेवपुरोगमाः ।
सह तैर्मुनिभिः सर्वैस्तदा व्यासादिभिर्नृप ॥ ४
संनिरुद्धस्तु तेनात्मा सर्वेष्वायतनेषु वै ।
जगाम भित्त्वा मूर्धानं दिवमभ्युत्पपात च ॥ ५
महोल्केव च भीष्मस्य मूर्धदेशाज्जनाधिप ।
निःसृत्याकाशमाविश्य क्षणेनान्तरधीयत ॥ ६
एवं स नृपशार्दूल नृपः शांतनवस्तदा ।
समयुज्यत लोकैः स्वैर्भरतानां कुलोद्वहः ॥ ७
ततस्त्वादाय दारूणि गन्धांश्च विविधान्बहून् ।
चितां चक्रुर्महात्मानः पाण्डवा विदुरस्तथा ।
युयुत्सुश्चापि कौरव्यः प्रेक्षकास्त्वितरेऽभवन् ॥ ८

1 $D_{8,9}$ om. 1^{a} (cf v 1 13 153 49) M_4 om the ref. —^{a}) D_7 इत्युक्त्वा सुहृद सर्वान् —^{b}) B_4 D_{10} T_3 $G_{1\ 3\ 4}$ तथा (for तदा) —G_2 partly damaged for 1^{cd} —^{c}) $D_{4\ 6\ 9}$ अभवत्, $D_{5\ 7}$ अभूच्च (for बभूव) $D_{1\ 2\ 6-9}$ कौरव्य (for °व्य) —^{d}) B Dn_1 $D_{1\ 10}$ $T_{1\ 3}$ M_{1-3} सु (for स) D_{10} S (G_2 damaged) कुरूद्वह ($T_{1\ 2}$ M_4 °ह) (for आरिंदम) D_{4-9} मुहूर्तं स विशां पते

2 T_1 om 2^{a}–3^{b} —^{a}) D_{10} T_3 M_4 समादधत्स चात्मान, T_2 G समादधत्स्वमा°, M_{1-3} समाधिना स चा° —^{b}) $D_{8\ 7\ 9}$ धारणा स्वा, D_8 °णाभिर् (for °णासु). D_4 धारणा स्वा यथाक्रमे, D_{10} T_2 $G_{1\ 3}$ °णानुक्रमस्थित°, T_3 $G_{2\ 4}$ M_4 °णानुक्रमास्थित, M_{1-3} °णा क्रममास्थित. — D_4 om 2^{c}–3^{b} —^{d}) Dn_2 T_2 संनिरुध्य (for °रुद्धा) M_{1-3} महात्मना (for °त्मन).

3 D_4 T_1 om. 3^{ab} (cf v 1 2) G_2 damaged for 3^{ab} After 3^{ab}, V_1 B Dn D_8 read 4^{ef}, repeating it in its proper place —^{c}) B_1 यस्मान् (for यद्यन्) V_1 B Dn गात्रं हि, $D_{1\ 2\ 4}$ T_1 G_3 गात्राणि (for °णा) —^{d}) Some MSS शातनु° $D_{1\ 2}$ भीष्म° शतनुनंदन — G_2 om 3^{ef} —^{e}) Dn_2 तत्र (for तत्तद्) D_{10} T $G_{1\ 3\ 4}$ M_4 अभवद् (for भवति) —^{f}) D_{10} T G M_4 वै (T_2 ते) क्रमात् (for तस्य वै)

4 ^{b}) T_1 तथा (for तदा) $D_{1\ 2}$ विशल्य समपद्यत —^{c}) Dn_1 G_1 तद् (for त) — V_1 B Dn D_8 read 4^{ef} for the first time after 3^{ab} —^{e}) $B_{4\ 5}$ (both second time) $D_{2\ 4-7\ 8}$ (second time) $_9$ सहितैर्, D_{10} $T_{2\ 3}$ $G_{3\ 4}$ संगतैर् (for सह तैर्) V_1 $B_{1\ 3-5}$ Dn D_8 (all first time) सहितैर्ऋषिभि° सर्वैस्, B_2 (first time) ऋषिभि सहितै° सर्वैस —^{f}) V_1 B_1 (both second time).$_2$ (both times) $_{3-5}$ Dn_1 (all second time) n_2 n_3 (both both times) T_1 $G_{1\ 3}$ तथा; $D_{1,2}$ सह (for तदा) V_1 B Dn_1 n_3 D_8 (all first time) प्रभो (for नृप)

5 ^{b}) B_1 Dn_1 D_5 $T_{1\ 2}$ च (for वै) — Before 5^{cd}, T_2 ins वैशंपायन° —^{c}) T_3 छित्वा (for भित्त्वा) —^{d}) $D_{1\ 2}$ T G M_4 ह (for च) —After 5, D_{10} S ins

725* देवदुन्दुभिनादश्च पुष्पवर्षं सहाभवत् ।
सिद्धा ब्रह्मर्षयश्चैव साधु साध्विति हर्षिता ।

[(L 1) T_2 -नादैश्च, M_{1-3} -नादाश्च T_3 $G_{1\ 2\ 4}$ महानभूत्, M_{1-3} तदाभवन् (for सहाभवत्) T_1 पुष्पवृष्टि स्तदाभवत्, T_2 °वृष्टिमहानभूत् (for the post. half)]

6 ^{b}) $D_{4-6\ 9}$ $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 4}$ M_4 मूर्ध्नि (for मूर्ध°) $D_{1\ 2}$ नराधिप (for जना°) T_1 मूर्धदेशे नराधिप —^{c}) T_2 निर्वृत्य (for निःसृत्य)

7 ^{a}) V_1 B Dn राज- (for नृप) —^{b}) $D_{1\ 2}$ भीष्म, D_{10} $T_{2\ 3}$ G (G_2 damaged) श्रीमान् (for नृप) — After 7^{ab}, D_7 reads 8^{ef}, repeating it in its proper place —^{c}) D_{10} S समायुज्यत (for सम°) V_1 B Dn कालेन, $D_{4\ 6\ 8\ 9}$ लोकैस्तैर्, T_1 लोकान्वै (for लोकैः स्वैर्) —^{d}) $D_{1\ 10}$ S (G_2 damaged) भारताना (for भ°) $D_{1\ 2}$ $T_{1,3}$ पितामह (for कुलोद्वह)

8 M_4 om (hapl) 8^{a}–11^{b} G_2 damaged for 8^{ab} —^{a}) D_5 च (for तु) —^{b}) D_{4-9} [उ]च्चावचान् (for विविधान्) T_1 तदा (for बहून्) D_{10} $T_{2\ 3}$ $G_{1,3\ 4}$ चन्दनान्यगरूणि च — After 8^{ab}, T_1 ins

726* चन्दनाना च खण्डानि महार्घाणि बहूनि च ।

युधिष्ठिरस्तु गाङ्गेयं विदुरश्च महामतिः ।
छादयामासतुरुभौ क्षौमैर्माल्यैश्च कौरवम् ॥ ९
धारयामास तस्याथ युयुत्सुश्छत्रमुत्तमम् ।
चामरव्यजने शुभ्रे भीमसेनार्जुनावुभौ ।
उष्णीषे पर्यगृह्णीतां माद्रीपुत्रावुभौ तदा ॥ १०
स्त्रियः कौरवनाथस्य भीष्मं कुरुकुलोद्भवम् ।
तालवृन्तान्युपादाय पर्यवीजन्समन्ततः ॥ ११
ततोऽस्य विधिवच्चक्रुः पितृमेधं महात्मनः ।
याजका जुहुवुश्चाग्निं जगुः सामानि सामगाः ॥ १२
ततश्चन्दनकाष्ठैश्च तथा कालेयकैरपि ।
कालागरुप्रभृतिभिर्गन्धैश्चोच्चावचैस्तथा ॥ १३
समवच्छाद्य गाङ्गेयं प्रज्वाल्य च हुताशनम् ।
अपसव्यमकुर्वन्त धृतराष्ट्रमुखा नृपाः ॥ १४
संस्कृत्य च कुरुश्रेष्ठं गाङ्गेयं कुरुसत्तमाः ।
जग्मुर्भागीरथीतीरमृषिजुष्टं कुरूद्वहाः ॥ १५
अनुगम्यमाना व्यासेन नारदेनासितेन च ।
कृष्णेन भरतस्त्रीभिर्ये च पौराः समागताः ॥ १६
उदकं चक्रिरे चैव गाङ्गेयस्य महात्मनः ।
विधिवत्क्षत्रियश्रेष्ठाः स च सर्वो जनस्तदा ॥ १७
ततो भागीरथी देवी तनयस्योदके कृते । C. 13 7780 B 13 169 21 K 13 274 20 M 13 156 21

— B5 om 8^{c}–9^{d} G2 om from 8^{e} up to the end of this adhy — ^{d}) V1 D6–9 G1 3 तदा (for तथा) — D7 reads 8^{ef} for the first time after 7^{ab} — ^{e}) G4 कौरव्य — ^{f}) D7 (first time) धृतराष्ट्रस्य वशगः

9 B5 G2 M4 om 9 (cf v l 8) — ^{a}) B1 3 Dn1 D4 5 10 T2 3 G1 3 4 M1–3 च (for तु) — ^{b}) D10 T2 3 G1 2 4 धृतराष्ट्रश्च दुःखितौ — ^{c}) D6–9 तदा (for उभौ) — ^{d}) T1 भारत (for कौरवम्)

10 G2 M4 om 10 (cf v l 8) — ^{c}) T3 G1 3 चामरे (for °रं) — ^{d}) T1 तथा (for [उ]भौ) — B1 om 10^{ef} — ^{e}) D10 T3 G1 3 छत्रे च, T1 M1–3 उष्णीष (for °षे) D6–9 पाद्यो (D8 उष्णीषे) प्रतिगृह्णीत — ^{f}) V1 B (B1 om) Dn D5 10 T1 3 तथा, D1 2 अपि (for तदा) — After 10, T G1 3 4 M1–3 ins

727* युधिष्ठिरेण सहितौ धृतराष्ट्रस्तु पाण्डव ।
[T1 3 G1 3 पार्थिव (for पाण्डव)]

11 G2 om 11, M4 om 11^{ab} (for both, cf v l 8) — ^{a}) Dn3 कौरव्य- D10 T G1 3 4 वृद्धा स्त्रिय कौरवाणा, M1–3 ता स्त्रिय कौरवाणा च — ^{b}) T1 वृद्ध (for भीष्म) D6–9 भीष्मस्य भरतर्षभ — ^{c}) D6–9 M1–3 तालवृंतान — ^{d}) V1 B Dn पर्यवीजत सर्वश

12 G2 om 12 (cf. v l. 8) — ^{a}) B1 कृत्वा (for चक्रु) — ^{b}) V1 पितृकृत्य, T3 ब्रह्ममेधं (for पितृ) — ^{c}) V1 B Dn यजन बहुदाश्चाग्नौ, D6–9 याजका जुह्वमानाश्च, T1 जुहवाञ्चक्रिरे चाग्निं — ^{d}) V1 B Dn D1 2 चापरे (for सामगा)

13 G2 om 13 (cf v l 8) — ^{b}) M1–3 तत (for तथा) Some MSS कालीयकैर् — ^{c}) Some MSS कालागुरु (for °गरु) — ^{d}) D6–9 अपि (for तथा) D10 T G1 3 4 M4 गन्धैश्चाज्यघटैरपि

14 G2 om 14 (cf v l 8) — ^{b}) V1 B Dn संप्रज्वाल्य (for प्रज्वाल्य च) — ^{c}) D1 2 अकुर्वंस्ते, T1 2 प्रकुर्वंत (for अ°) — ^{d}) V1 B (B2 damaged) Dn3 चितां, T2 G1 3 4 नृप (for नृपा)

15 G2 om 15 (cf v l 8) — ^{a}) D1 2 संकल्प्य च, D4 6 7 9 समाप्य तु, T1 सज्वाल्य च (for संस्कृत्य च) D10 T2 3 G1 2 4 M स(T3 प्र)ज्वाल्य तु नरश्रेष्ठ — ^{b}) D1 2 T1 नृप (for कुरु-) D10 T1 2 G1 3 4 सत्तम (for °मा) — ^{c}) V1 B Dn D1 2 जग्मुर्भागीरथीं पुण्याम् — ^{d}) V1 B Dn D1 5 M4 ऋषिजुष्टां (for °जुष्ट) D2 6–9 ऋषिजुष्टां कुरूद्वह

16 G2 om 16 (cf v l 8) — ^{a}) Hypermetric T3 -गच्छमाना (for गम्य°) — ^{b}) D6–9 [अ]पि सत्तम (for [अ]सितेन च) — ^{c}) T2 G1 3 भारत (for भ°) — ^{d}) V1 B Dn1 n3 T3 समतत (for समागता)

17 G2 om 17 (cf v l 8) — ^{a}) D1 T1 तस्य; T2 3 G1 3 4 M4 सर्वे (for चैव) — ^{c}) Dn2 विधिवद्भरतश्रेष्ठ — ^{d}) G1 3 पौर (for सर्वो) B2 4 5 तथा (for तदा) T1 M4 ये च पौ(M4 सपौ)रजनास्तथा, T2 3 G4 M1–3 स च पौरजनस्तथा

18 G2 om 18 (cf v l 8) — ^{a}) D10 T G3 4 M सा च (for ततो) T1 तीरे (for देवी) — ^{d}) V1 B Dn विह्वला (for लालसा)

C 13 7780
B 13 169 22
K 13 274 80
M II 156 21

उत्थाय सलिलात्तस्माद्रुदती शोकलालसा ॥ १८
परिदेवयती तत्र कौरवानभ्यभापत ।
निबोधत यथावृत्तमुच्यमानं मयानघाः ॥ १९
राजवृत्तेन संपन्नः प्रज्ञयाभिजनेन च ।
सत्कर्ता कुरुवृद्धानां पितृभक्तो दृढव्रतः ॥ २०
जामदग्न्येन रामेण पुरा यो न पराजितः ।
दिव्यैरस्त्रैर्महावीर्यः स हतोऽद्य शिखण्डिना ॥ २१
अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम पार्थिवाः ।
अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्रं यन्न दीर्यति मेऽद्य वै ॥ २२
समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिपुर्यां स्वयंवरे ।
विजित्यैकरथेनाजौ कन्यास्ता यो जहार ह ॥ २३
यस्य नास्ति बले तुल्यः पृथिव्यामपि कश्चन ।
हतं शिखण्डिना श्रुत्वा यन्न दीर्यति मे मनः ॥ २४
जामदग्न्यः कुरुक्षेत्रे युधि येन महात्मना ।
पीडितो नातियत्नेन निहतः स शिखण्डिना ॥ २५
एवंविधं बहु तदा विलपन्तीं महानदीम् ।
आश्वासयामास तदा साम्ना दामोदरो विभुः ॥ २६
समाश्वसिहि भद्रे त्वं मा शुचः शुभदर्शने ।
गतः स परमां सिद्धिं तव पुत्रो न संशयः ॥ २७
वसुरेष महातेजाः शापदोषेण शोभने ।
मनुष्यतामनुप्राप्तो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २८
स एष क्षत्रधर्मेण युध्यमानो रणाजिरे ।

---

19 G_2 om 19 (cf v l 8) —^{b}) Some MSS कौरव्यान —^{c}) D_{4-9} यथातत्त्वम्, T_1 महावृत्तम् (for यथा°) —^{d}) D_{10} S (G_2 om) नृपा (for [अ]नघा)

20 G_2 om 20 (cf v l 8) —^{a}) D_2 राजवृत्ते समुत्पन्ने —^{b}) V_1 B Dn नियमेन (for [अ]भिजनेन) —^{c}) D_{10} $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ $M_{1\ 2\ 4}$ समर्थ (for सत्कर्ता) V_1 $B_{2\ 3}$ Dn_3 $D_{1\ 2}$ गुरु, $B_{4\ 5}$ पितृ- (for कुरु-) D_{4-9} सत्कर्ता लोक(D_5 राज)वीराणा, T_1 M_3 समर्थ कुरुवीराणा —^{d}) V_1 B Dn महाव्रत, T_2 धृतव्रत (for दृढ°)

21 G_2 om 21 (cf v l 8) —^{b}) V_1 Dn य पुरा (by transp), D_4 om — B_2 damaged for 21^{cd} —^{c}) $D_{1\ 2}$ महाबाहु, D_{4-9} °तेजा, D_{10} $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ °वीर्यैः (for °वीर्यः)

22 G_2 om 22 (cf v l 8) D_5 reads from नूनं (in 22^a) up to the end of the adhy on marg (*sec m*) —^{c}) M_3 अपश्यत्या (for °श्यन्त्या) —^{d}) $D_{4\ 5\ 7-9}$ अनेकधा (for मेऽद्य वै)

23 G_2 om 23 (cf v l 8) —^{a}) D_{10} G_1 पार्थिवा (for °वं) M_{1-3} सत्र (for क्षत्र) T_3 समेता पार्थिवा क्षत्र —^{b}) D_2 काशिराज (for °पुर्यां) —^{c}) V_1 B Dn_2 n_3 D_{10} [ए]व, Dn_1 D_6 [ए]व (for [आ]जौ) —^{d}) B_3 Dn_1 T_1 G_1 चाय, G_3 चैव (for ता यो) $D_{4-6\ 8}$ य; D_1 स, T_1 च (for ह) D_{10} T_3 $G_{2\ 4}$ M_4 ताश्चैवोपजहार ह (G_4 य); M_{1-3} ता स चापजहार च

24 G_2 om 24 (cf v l 8) —^{b}) $D_{1\ 2}$ इह (for अपि) —^{c}) D_5 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा) T_1 शिखंडिना हत श्रुत्वा —^{d}) V_1 $B_{1\ 3\ 5}$ Dn D_6 न विदीर्येत यन्मन, D_2 ततो दीर्येत मे मन

25 G_2 om 25 (cf. v l 8) —^{a}) T_1 श्रेष्ठा (for क्षेत्रे) —^{b}) $T_{2\ 3}$ युद्धे (for युधि) —^{c}) D_6 M_4 नापि (for नाति-) D_{10} T $G_{1\ 3\ 4}$ यो(T_3 यो)धयत्नापि निहतो, M_{1-3} योधितो नापि निहतो —^{d}) V_1 B Dn $D_{1\ 2\ 5\ 6}$ स हतोद्य, D_3 निहतोद्य, D_{10} T_3 निघ्नित स (for निहत स)

26 G_2 om 26 (cf v l 8) —^{a}) D_{10} S (G_2 om.) एव वाक्य बहुविध —^{c}) D_1 तत (for तदा) —^{d}) V_1 B Dn D_6 गंगा (for साम्ना) $D_{1\ 2}$ T_1 हरि, D_4 सखा (for विभु)

27 G_2 om 27 (cf v l 8) —^{a}) V_1 D_{4-9} भद्र ते, D_{10} $T_{1\ 2}$ $G_{1\ 3\ 4}$ M गगे त्व (for भद्रे त्व) —^{b}) Dn_2 प्रिय (for शुभ) —^{c}) D_{10} $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ $M_{3,4}$ पारमिका (for स परमा) V_1 B Dn D_6 गत स परमं लोकं

28 G_2 om 28 (cf v l 8) —^{a}) $D_{4\ 7-9}$ महाभागे (for °तेजा) —^{c}) V_1 B Dn D_6 T_1 मानुषत्वम्, G_4 मानुष्यताम् (for म°)

29 G_2 om 29 (cf v l 8) —^{a}) $D_{4\ 5\ 7\ 9}$ एव स, D_8 स एव (for स एष) —^{b}) Bom ed अयुध्यत (for युध्यमानो) G_1 रणागणे (for रणाजिरे)

धनंजयेन निहतो नैष नुन्नः शिखण्डिना ॥ २९
भीष्मं हि कुरुशार्दूलमुद्यतेषुं महारणे ।
न शक्तः संयुगे हन्तुं साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ३०
स्वच्छन्देन सुतस्तुभ्यं गतः स्वर्गं शुभानने ।
न शक्ताः स्युर्निहन्तुं हि रणे तं सर्वदेवताः ॥ ३१
तस्मान्मा त्वं सरिच्छ्रेष्ठे शोचस्व कुरुनन्दनम् ।
वसूनेष गतो देवि पुत्रस्ते विज्वरा भव ॥ ३२
इत्युक्ता सा तु कृष्णेन व्यासेन च सरिद्वरा ।
त्यक्त्वा शोकं महाराज स्वं वार्यवततार ह ॥ ३३
सत्कृत्य ते तां सरितं ततः कृष्णमुखा नृपाः ।
अनुज्ञातास्तया सर्वे न्यवर्तन्त जनाधिपाः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुष्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

॥ समाप्तं भीष्मस्वर्गारोहणपर्व ॥

॥ समाप्तमनुशासनपर्व ॥

C 13 7796
B 13 169 37
K. 13 274 35
M 13 156 37

— d) D10 T2 3 M4 नैव, T1 स वै, M1-3 न वै (for नैष) V1 B Dn D8 8 देवि, D4 5 7 8 तत्र (for नुन्न)

30 G2 om 30 (cf v l 8) — b) D1 महाहवे (for °रणे) — c) D2 न शक्य, D4 5 9 अशक्त (for न शक्त) D10 T2 3 G1 3 4 समरे (for संयुगे) — d) D4 5 7-9 G4 पुरदर (for शतक्रतु)

31 G2 om 31 (cf v l 8) — a) D4 5 7-9 गत स्वर्गं (for सुतस्तुभ्य) V1 B Dn D6 स्वच्छन्दतस्तव सुतो — b) D1 2 वरानने (for शुभा°) D4 5 7-9 सुतस्तव वरानने — c) V1 B Dn D2 6 G1 त्रि, D10 T G3. 4 तं (for स्युर्) D1 5 T1 वै (for हि) — d) D10 रणे ते, T1 समरे, T3 रणे स्यु (for रणे त)

32 G2 om 32 (cf v l 8) — a) D10 T2 G1 3 न (for मा) Dn2 तस्मान्मा देवि गगे त्व, D4 5 7-9 तस्मात्व सरिता श्रेष्ठे — b) Dn° n3 D4 5 8-10 T2 3 G1 3 4 मा शुच, D1 2 शुचस्व (for शोचस्व) Dn1 स्वं वार्यवततार ह (= 33[d]) — c) V1 B4 5 D5 वसु रेष, B1 G3 4 वसूनेव (for °नेष) — d) D4 5 7-9 स्वस्ति (for पुत्रस्) Dn2 पुत्रस्ते विश्वसमवे

33 G2 om 33 (cf v l 8) Before 33, some MSS ins वैशंपायन उवाच — a) D1 च, M1-3 [अ]थ (for तु) D4 5 7-9 इत्युक्ता वासुदेवेन — b) B3 5 D2 व्यासेन तु, T1 समाश्वस्ता (for व्यासेन च) D10 T2 3 G1 3 4 M4 व्यासेन सरितां वरा — d) B1 5 D4 5 9 10 T3 G1 3 4 M5 स्ववारि, T1 सा चापि (for स्व वारि).

34 G2 om 34 (cf. v l 8) — a) D5 7-9 तां च (for ते तां) T1 सान्त्वयित्वा च सरित — b) V1 B Dn D4 6 G1 नृप (for नृपा) — Dn1 om (hapl) 34[cd] — c) D2 4 5 7-9 राजन् (for सर्वे) D10 S (G2 om) अनुज्ञाप्य च ते सर्वे — d) B2 damaged, B5 Dn2 D4 7 M1-3 जनाधिप, D1 सदा नृप, D2 नरा धिपा (for जना°) — After 34, D4 5 7-9 ins

728* सर्वे ते दीनमनस शोचमाना पुन पुन ।
हस्त्यश्वरथयानैश्च सम्प्राप्ता हस्तिनापुरम् ।

D5 cont

729* इत्येतद्बहुविस्तारमानुशासनिकं शुभम् ।
यत्रोक्ता सर्वधर्माश्च पर्वण्यस्मिंस्त्रयोदशे ।
श्रुत्वा यान्स्वस्थतामाप धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।
भीष्माद्भागीरथीपुत्रात्सर्वसंदेहहारिण ।
एतत्त्रयोदश पर्व धर्मनिश्चयकारकम् । [5]
अध्यायाना शत चात्र षट्चत्वारिंशदेव तु ।
नव श्लोकसहस्राणि शतान्यष्टौ तथैव च ।
व्यासेनोदारमतिना दृष्टो ग्रन्थो महात्मना ।
आनुशासनिक पर्व श्रुत्वा भक्तिसमन्वित ।
मुच्यते सर्वपापेभ्य सर्वधर्मफलं लभेत् । [10]
नारायण पूजयित्वा भक्त्या परमया तत ।
भीष्मोद्देशेन कर्तव्य ब्राह्मणाना च तर्पणम् ।
व्यासरूपी हरि साक्षात्पश्यतामिति कीर्तयेत् ।
दद्याद्धेनुहिरण्यादि वाचकाय विशेषत ।

सर्वकामानवाप्नोति दीर्घमायुश्च विन्दति । [15]
द्वैपायनप्रसादेन नित्यमुत्सववान्भवेत् ।

Colophon om in G2 —*Parvan name* B Dn2 n3 D1 शांति — *Sub-parvan* B1 Dn3 D10 T G1 3 M4 भीष्मस्वर्गारोहण — *Adhy name* D1 2 M1-3 भीष्मो त्क्रांति, D6 युधिष्ठिरभीष्मसंवाद, G1 भीष्मस्वर्गप्राप्ति — *Adhy no* (figures, words or both) D6 156, D10 T2 3 G4 252, T1 247, G1 3 246, M1 240, M2 248, M3 249, M4 241

— After the last colophon, V1 concludes with

विद्वानेव हि जानाति लेखकस्य परिश्रमम् ।
नैव वन्ध्या विजानीयाद्गुर्विणीप्रसवव्यथाम् ।

लिखितेदं पुस्तकं जयनाथस्य ममजानाग्रामात्रस्थितस्य । शुभमस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥ नारायणाय ॥

— B1 concludes with

ॐ तत्सत् । समाप्त चेद शान्तिपर्वणा दानधर्मपर्व । अस्यानन्तर आश्वमेधिक पर्व भविष्यति । श्री श्रीगुरवे नम ।

* * * * * शुभाब्दे
मासे शुभेश्वविदितेऽद्रिसुतासुपक्षे ।
शुक्रे तु गीष्पतिदिनेऽपि शरेन्दुमख्ये
साङ्ग कृतं किल मया शिवशान्तिपर्व ॥

श्रीरामतनुदेवशर्मणा लिखितमिद पुस्तकम् । लिखितम तियत्नेन । यश्चोरयति पुस्तक शूकरी तस्य माता पिता च गर्दभो भवेत् । श्री श्रीकृष्णाय नम । ॐ नम शिवाय नम । ॐ दुर्गायै नम । ॐ सरस्वत्यै नम । ॐ श्यामायै नम । श्री श्रीहरि शरणम् ॥

— B2 concludes with

समाप्तेदं शान्तिपर्व इति उत्तमानुशासनपर्व च । अस्यानन्तरमाश्वमेधिक पर्व भविष्यति तस्यायमाद्य श्लोक नारायणमित्यादि ।

वैशंपायन उवाच ।
कृतोदकं तु राजान धृतराष्ट्र युधिष्ठिर ।
पुरस्कृत्य महाबाहुरुत्तताराकुलेन्द्रिय ॥

यथा दृष्टेत्यादिपरिहार ॥ ॐ नम श्रीकृष्णाय । शुभमस्तु । शकाब्दा । १४४०

— B3 concludes with

श्रीहरये देवदेवाय तस्मै नम ॥ श्रीदुर्गाचरणारविन्दयुगले मतिरास्ताम् । ॐ नमो जगज्जनन्यै ॥

सदाशिवानीप्रियभूषणायै
सदाशिवानीप्रियभूषणाय ।
शिवान्वितायै च शिवान्विताय
नम शिवायै च नम शिवाय ॥
नम शिवाभ्यां शशिशेखराभ्यां
परस्परश्लिष्टवपुर्धराभ्याम् ।
नगेन्द्रकन्यावृषकेतनाभ्यां
नमो नम पार्वतीशंकराभ्याम् ॥

ॐ नमो भवभवानीभ्याम् ॥ द्वितीयशतएकचत्वारिंशत्य समाप्तोऽयं ग्रन्थ इति ॥

— B4 5 conclude with

अस्यानन्तरमाश्वमेधिकं पर्व भविष्यति । तस्यायमाद्य श्लोक ।

वैशंपायन उवाच ।
कृतोदक तु राजान धृतराष्ट्र युधिष्ठिर ।
पुरस्कृत्य महाबाहुरुत्तताराकुलेन्द्रिय ॥

B4 cont

श्रीहरि । शकाब्दा १६६४ । श्रीचण्डीवरशर्मण स्वाक्षरमिदम् ॥ श्रीदुर्गा ॥

B5 cont

ॐ तत्सत् । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । शुभमस्तु । शकातीताब्दा १०३० । श्रीहरिर्जयति । पौषस्य पचमदिव सीयानिपिरिति (sic) ।

— Dn1 concludes with

अस्यानु आश्वमेधिक पर्व भविष्यति । तस्यायमाद्य श्लोक ।
वैशंपायन उवाच ।
कृतोदकं तु राजान धृतराष्ट्र युधिष्ठिर ।
पुरस्कृत्य महाबाहुरुत्तताराकुलेन्द्रिय ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीजगदम्बार्पणमस्तु ॥

अदृष्टदोषान्मतिविभ्रमाद्वा यत्किंचिदून लिखित मयेदम् ।
यथाधिक तत्परिशोधनीय कोपे न च स्यु खलु पण्डितेन ॥
यादृश पुस्तक दृष्ट तादृशं लिखित मया ।
यदि शुद्धमशुद्ध वा मम दोषो न विद्यते ॥

शाके १७०६ वर्षे क्रोधीनामसंवत्सरे श्रावणशुद्धत्रयोदशी भृगुवासरे तद्दिने अनुशासनपर्व समाप्तम् । इद पुस्तकं वासुदेव भट्टात्मजनीलकण्ठेन लिखितम् । इद पुस्तक राजेश्री अबाजीराव पण्डितप्रतिनिधीनाम् । शुभ भवतु ॥

— Dn2 concludes with

अस्यानन्तरं चाश्वमेधिक पर्व भविष्यति यस्यायमादिश्लोक ॥
कृतोदकं तु राजान धृतराष्ट्रं युधिष्ठिर ।
पुरस्कृत्य महाबाहुरुत्तताराकुलेन्द्रिय ॥

दानधर्मे वृत्तान्ता ॥ गौतमीमृत्युसंवाद । सुदर्शनोपाख्यान ।

शुकव्याससंवाद । दैवपुरुषकारीय । कर्मफलिक । सृगालवानरसंवाद । दुरुपविष्ट । श्रीरुक्मिणीसंवाद । मङ्काश्वोपाख्यान । उपमन्युस्तव । शिवनामसहस्र । अष्टवक्रदिक्संवाद । श्येनकपोतीय । स्वर्गनरकवर्णनं । अङ्गिरसतीर्थयात्रा । मतङ्गशक्रसंवाद । वीतहव्योपाख्यान । कृष्णनारदसंवाद । ब्राह्मणप्रशंसा । नारदपञ्चचूडासंवाद । विपुलोपाख्यान । विवाहधर्म । च्यवनोपाख्यानं । च्यवनकुशिकसंवाद । आरामतडागवर्णन । बृहस्पतीन्द्रसंवाद । अन्नदानप्रशंसा । नक्षत्रयोगशमनं । नृगवासुदेवसंवाद । गोप्रदानिक । गोप्रश्न । श्रीगोसंवाद । सुवर्णोत्पत्ति । सुवर्णदान । श्राद्धकल्प । बिसस्तैन्य । पुष्करस्तैन्यं । छत्रोपानहोत्पत्ति । बलिप्रदानं । सुवर्णमनुसंवाद । अगस्त्यभृगुसंवाद । राजन्यचाण्डालसंवाद । हस्तिकूट । ब्रह्मभगीरथसंवाद । आयुष्याचार । ज्येष्ठकनिष्ठवृत्ति । उपवासविधि । विष्णोर्द्वादशक । संसारचक्र । अमांसभक्षण । कीटोपाख्यान । मैत्रेयभिक्षा । शाण्डिलीसुमनासंवाद । देवरहस्यं । भोज्याभोज्यानुकीर्तनं । प्रायश्चित्त । एते वृत्तान्ता समाप्ता ॥ श्रीरस्तु ॥ शाके १६७१ संवत् १८१० मास श्रावण शुद्ध ८ सोमवासरे । लिखितं राजेश्वरेण । शुभं भवतु ॥

— Dn3 concludes with

समाप्तं चेदं शान्तिपर्वेति ॥ छ ॥ श्रीराम सत्य ॥ श्रीकृष्ण सत्य ॥ संवत् १०१७ वर्षे शाके १७८२ प्रवर्तमाने सच्छुद्र ढौडूज्ञातीय परीक्षक श्रीनाथजी तत्सात्मज परीक्षक श्री ५ नाहान तत्सात्मज परीक्षक श्री ५ मोहनदासेन व्यासतीर्थे निवासी अग्निहोत्री विष्णुजी तत्सात्मजोऽग्निहोत्री शारंगधर तत्सात्मजाय उपासनिकायमहं (sic) ईश्वराय महाभारतस्य अनुशासनपर्व पौपान्तदर्शे अर्धोदयपर्वणि ब्रह्मार्पणबुद्ध्या प्रदत्त ॥

— D1.2 conclude with

समाप्तं चेदमा(D2 °समनु)शासनं पर्व । अस्यान्वाश्वमेधिकं पर्व यस्याय प्रविसंधि ।

वैशंपायन ।

कृतोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिर ।
पुरस्कृत्य महाबाहुरुत्तराकुलेन्द्रिय ॥

शुभं भूयात् ।

— D4 concludes with

अत पर आश्वमेधिक पर्व भविष्यति । तस्यायमाद्य श्लोक ।

वैशंपायन ।

कृत्वोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिर ।
पुरस्कृत्य महातेजा उत्तताराकुलेन्द्रिय ॥

अस्मिन्पर्वणि अमी वृत्तान्ता । कालमृत्युलुब्धपन्नगगौतमसंवाद । सुदर्शनोपाख्यान । इन्द्रशुकसंवाद । दैवपुरुषकारीय । कर्मफलनिर्देश । ब्राह्मणप्रशंसा । सृगालवानरसंवाद । दुरुपविष्ट । श्रीरुक्मिणीसंवाद । भङ्गोपाख्यान । ईश्वरसहस्रनाम । अष्टावक्रदिक्संवाद । पात्रपरीक्षा । स्वर्गनरककीर्तन । ब्रह्मघातीयं । अङ्गिरसतीर्थयात्राया गङ्गामाहात्म्यं । इन्द्रमतङ्गसंवाद । वीतहव्योपाख्यान । कृष्णनारदसंवाद । ब्राह्मणप्रशंसा । पृथिवीसंवाद । शक्रशम्बरसंवाद । पात्रपरीक्षा । नारदपञ्चचूलासंवाद । वपुलोपाख्यान । विवाहधर्मा । वर्णसांकरिक । पुत्रप्रणिधि । नहुषच्यवनसंवाद । च्यवनकुशिकसंवाद । नियमदानफलानि । ब्राह्मणप्रशंसा । भूमिदानं । अन्नदानप्रशंसा । पानीयदानं । यमशर्मिलसंवाद । गोदानप्रशंसा । नृगोपाख्यानं । नाचिकेतोपाख्यान । स्वयंभूशक्रसंवाद । सुवर्णोत्पत्ति । रामवसिष्ठसंवाद । तारकवध । तिथिश्राद्ध । तिथिकल्पे दानविधि । गृहस्थाश्रमधर्मा । श्राद्धकल्प । वृषादर्भिसप्तऋषिसंवाद । बिसस्तैन्य । पुष्करस्तैन्य । छत्रोपानदुत्पत्ति । आरामतडागीयं । बलिदान । बलिशुक्रसंवाद । सुमनोबलि । धूपदीपदान । अगस्त्यभृगुसंवाद । हस्तिपुत्रकीय । पितामहभगीरथसंवाद । आयुष्याचारोद्देश । ज्येष्ठकनिष्ठीय । उपवासविधि । तीर्थशौच । संसारचक्रगति । अमांसभक्षणीय । कीटोपाख्यान । मैत्रेयभिक्षा । शाण्डिलीसुमनासंवाद । हरिणकृशीय । उमामहेश्वरसंवाद । विष्णोर्नामसहस्र । ब्राह्मणप्रशंसा । पवनार्जुनसंवाद । ब्राह्मणपूजा । महापुरुषनिर्देश । दुर्वासोभिक्षा । ईश्वरमाहात्म्यं । कर्महैतुके आचारोपदेश । वंशानुकीर्तनं । युधिष्ठिरस्वास्थ्य । भीष्मानुज्ञा । युधिष्ठिरपुरगमन । सर्वराज्ञामनुज्ञा । गदसदगमन । मानसतीर्थकथन । लोमाध्याय । बहुलोपाख्यान । देवर्षिवंशकीर्तन । देवरहस्यं । पुन कुरुक्षेत्रे भीष्मं प्रति युधिष्ठिरागमन । भीष्मस्वर्गारोहणं । भागीरथ्या श्रीकृष्णेन शोकापनोदो नाम ॥

इत्येता बहुवृत्तान्ता आनुशासनिकं शुभम् ।
यत्रोक्ता दानधर्माश्च पर्वण्यस्मिंस्त्रयोदशे ।
श्रुत्वा यान्स्वस्थतामाप धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।
भीष्माद्भागीरथीपुत्रात्सर्वसंदेहहारिण ।
आनुशासनिकं पर्व श्रुत्वा श्रद्धासमन्वितम् ।
मुच्येत सर्वपापेभ्य सर्वदानफलं लभेत् ।
नारायणं पूजयित्वा भक्त्या परमया युत ।
भीष्मोपदेशेन कर्तव्यं ब्राह्मणानां च तर्पयेत् ।
व्यासरूपी हरि साक्षी प्रीयतामिति कीर्तयेत् ।
दद्याद्धेनुहिरण्यादि वाचकाय विशेषत ।

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रसंहितायां आनुशासनिकपर्वणि आनुशासनिकं पर्व समाप्तम् । लक्ष्मीनृसिंहाय नम । श्रीरस्तु । कल्याणमस्तु । शुभं भवतु । संवत् १७३२ वर्षे शाके १५९६ प्रवर्ते उत्तरायणगते श्रीशिशिरऋतौ महामाङ्गल्यप्रदे शुभकारि मासोत्तममाघमासे शुक्लपक्षे द्वितीयायां तिथौ रविवा* ।

— D5 concludes with

श्रीकृष्णार्पणमस्तु । श्रीगणेशाय नम । अस्मिन्पर्वण्यमी

वृत्तान्ता । कालपशुलुब्धकपन्नगगौतमीसंवाद । सुदर्शनोपाख्यान । विश्वामित्रोपाख्यान । इन्द्रशुकसंवाद । दैवपुरुषकारीय । कर्मफलनिर्देश । ब्राह्मणप्रशंसा । सृगालवानरसंवाद । कुरुपथिष्ट । रुक्मिणीसंवाद । भृङ्गाश्वोपाख्यानं । उपमन्योरुपाख्यानं । ईश्वरसहस्रनाम । अष्टावक्रदिक्संवाद । पात्रपरीक्षा । स्वर्गनरककीर्तन । ब्रह्मघातीय । अङ्गिरसतीर्थयात्रा । गङ्गामाहात्म्य । इन्द्रमतङ्गसंवाद । ब्राह्मणप्रशंसा । पृथ्वीसंवाद । शक्रशम्बरसंवाद । पात्रपरीक्षा । नारदपञ्चचूडासंवाद । वपुलोपाख्यान । विवाहधर्म. । दायादविधि । वर्णसांकरिक । पुत्रप्रणिधि । नहुषच्यवनसंवाद । च्यवनकुशिकसंवाद । नियमदानफलानि । ब्राह्मणप्रशंसा । भूमिदान । अन्नदानप्रशंसा । नक्षत्रदानप्रशंसा । पानीयदान । यमशर्मिलासंवाद । गोदानप्रशंसा । नृगोपाख्यान । नाचिकेतोपाख्यानं । स्वयंभूशक्रसंवाद । व्रतानियमफल । गोप्रदानं । गोश्रीसंवाद । पितामहशक्रसंवाद । सुवर्णोत्पत्ति । रामवसिष्ठसंवाद । तारकवध । तिथिश्राद्ध । नक्षत्रश्राद्धं । तिथिकल्पे दानविधि । गृहस्थाश्रमधर्मा । श्राद्धकल्प । वृषादर्भिसप्तर्षिसंवाद । बिसस्तैन्यं । पुष्करस्तैन्य । छत्रोपानदुत्पत्ति । आरामतडागीय । बलिदान । बलिशक्रसंवाद । सुमनोबलिधूपदान । अगस्त्यभृगुसंवाद । इन्द्रगौतमसंवाद । हस्तिपुत्रकीय । पितामहभगीरथसंवाद । आयुष्याचारोद्देश । ज्येष्ठकनिष्ठीय । उपवासविधि । तीर्थशौच । संसारचक्रगति । अमांसभक्षणीय । कीटकोपाख्यान । मैत्रेयभिक्षा । शाण्डिलीसुमनासंवाद । हरिणकृशीय । उमामहेश्वरसंवाद । विष्णोर्नामसहस्र । सावित्रीकथनं । ब्राह्मणप्रशंसा । पवनार्जुनसंवाद । ब्राह्मणपूजा । महापुरुषनिर्देश । दुर्वाससो भिक्षा । ईश्वरमाहात्म्य । कर्महैतुक । आचारोपदेश । वंशानुकीर्तनं । युधिष्ठिरस्वास्थ्य । भीष्मानुज्ञा । युधिष्ठिरागमन । सर्वराज्ञामनुज्ञा । पुनरागमन । मासतीर्थकथन । लोमाध्याय । बहुलोपाख्यान । देवर्षिवंशकीर्तन । दैवरहस्य । पुन युधिष्ठिरागमनं । भीष्मस्वर्गारोहण । भागीरथ्या श्रीकृष्णेन शोकापनोदो नाम । इत्येते वृत्तान्ता कथिता । श्रीकृष्णार्पणमस्तु । अपीतकुचनायकीसहितअरुणाचलेश्वरार्पणमस्तु ॥ श्रीमच्छंकराचार्यगुरुचरणारविंदाभ्यां नम ॥ ॐ आनुशासनिकपर्व समाप्तम् ॥ ग्रन्थसंख्या । ८००० । श्री ॥

— D6 concludes with

अस्यानु आश्वमेधिक पर्व ॥

— D7 concludes with

समाप्तमित्यानुशासनिकम् ॥ शुभ भवतु ॥ अत परमाश्वमेधिक पर्व भविष्यति यस्यायमाद्य श्लोक ॥

वैशंपायन ।

कृतोदक तु राजान धृतराष्ट्र युधिष्ठिर ।
पुरस्कृत्य महातेजा उत्तताराकुलेन्द्रिय ॥

अस्मिन्पर्वणि अमी वृत्तान्ता । कालमृत्युलुब्धकगौतमीसंवाद । १ सुदर्शनोपाख्यानं । २ विश्वामित्रोपाख्यानं । ३ इन्द्रशुकसंवाद । ४ दैवपुरुषकारीयं । ५ कर्मफलनिर्देश । ६ ब्राह्मणप्रशंसा । ७ सृगालवानरसंवाद । ८ कुरुपतिष्ट । श्रीरुक्मिणीसंवाद । ९ भृङ्गाश्वोपाख्यानं । १० उपमन्योरुपाख्यानं । ११ ईश्वरसहस्रनाम । १२ अष्टावक्रदिक्संवाद । १३ पात्रपरीक्षा । १४ स्वर्गनरककीर्तनं । १५ ब्रह्मघातीयं । १६ आङ्गिरसतीर्थयात्रा । १७ गङ्गामाहात्म्यं । १८ इन्द्रमतङ्गसंवाद । १९ वीतहव्योपाख्यानं । २० कृष्णनारदसंवाद । २१ ब्राह्मणप्रशंसा । २२ पृथिवीसंवाद । २३ शक्रशम्बरसंवाद । २४ पात्रपरीक्षा । २५ नारदपञ्चचूडासंवाद । २६ वपुलोपाख्यानं । २७ विवाहधर्मा । २८ दायादविधि । २९ वर्णसांकरिक । ३० पुत्रप्रणिधि । ३१ नहुषच्यवनसंवाद । ३२ च्यवनकुशिकसंवाद । ३३ नियमदानफलानि । ३४ ब्राह्मणप्रशंसा । ३५ भूमिदान । ३६ अन्नदानप्रशंसा । ३६ नक्षत्रप्रशंसादान । ३७ तिलदानं । ३८ पानीयदान । ३९ यमशर्मिलसंवाद । ४० गोदानप्रशंसा । ४१ नृगोपाख्यानं । ४२ नाचिकेतोपाख्यानं । ४३ स्वयंभूशक्रसंवाद । ४४ व्रतनियमफल । ४५ गोप्रदानिक । ४६ गोश्रीसंवाद । ४८ पितामहशक्रसंवाद । ४९ सुवर्णोत्पत्ति । ५० रामवसिष्ठसंवाद । ५१ तारकवध । ५२ तिथिश्राद्धं । ५३ नक्षत्रश्राद्ध । ५४ तिथिकल्पे दानविधि । ५५ गृहस्थाश्रमधर्मा. । ५६ श्राद्धकल्प । ५७ वृषादर्भिसप्तर्षिसंवाद । ५८ बिसस्तैन्य । ५९ पुष्करस्तैन्य । ६० छत्रोपानदुत्पत्ति । ६१ आरामतडागीयं । ६२ बलिदान । ६३ बलिशक्रसंवाद । ६४ सुमनोबलिधूपदीपदानं । ६५ अगस्त्यभृगुसंवाद । ६६ इन्द्रगौतमसंवाद । ६७ हस्तिपुत्रकीयं । ६८ पितामहभगीरथसंवाद । आयुष्याचारोद्देश । ७० ज्येष्ठकनिष्ठीय । ७१ उपवासविधि । ७२ तीर्थशौचं । ७३ संसारचक्रगति । ७४ अमांसभक्षणीयं । ७५ कीटकोपाख्यानं । ७६ मैत्रेयभिक्षा । ७७ शाण्डिलीसुमनासंवाद । ७८ हरिणकृशीय । ७९ उमामहेश्वरसंवाद । ८० विष्णोर्नामसहस्र । ८१ ब्राह्मणप्रशंसा । ८२ पवनार्जुनसंवाद । ८३ ब्राह्मणपूजा । ८४ महापुरुषनिर्देश । ८५ दुर्वाससो भिक्षा । ८६ ईश्वरमाहात्म्य । ८७ कर्महैतुक । ८८ आचारोपदेश । ८९ वंशानुकीर्तनं । ९० युधिष्ठिरस्वास्थ्यं । ९१ भीष्मानुज्ञा । ९२ युधिष्ठिपुरगमन । ९३ सर्वराज्ञामनुज्ञा । ९४ गदमदगमनं । ९५ मानसतीर्थकथनं । ९६ लोमाध्याय । ९७ बहुलोपाख्यानं । ९८ देवर्षिवंशकीर्तन । ९९ देवरहस्यं । १०० पुन कुरुक्षेत्रे भीष्मं प्रति युधिष्ठिरागमनं । १०१ भीष्मस्वर्गारोहण । १०२ भागीरथ्या श्रीकृष्णेन शोकापनोदो नाम । १०४

इत्येतद्बहुवृत्तान्तमानुशासनिकं शुभम् ।
यत्रोक्ता दानधर्माश्च पर्वण्यस्मिंस्त्रयोदशे ।
श्रुत्वा यान्स्वस्थतामागाद्धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।
भीष्माद्भागीरथीपुत्रात्सर्वसंदेहहारिण ।
एतत्त्रयोदशं पर्व धर्मनिश्चयकारकम् ।
अध्यायानां शतं चात्र षट्चत्वारिंशदेव च ।
१४६ अध्याया ।

सप्त श्लोकसहस्राणि शतान्यष्टौ तथैव च ।
व्यासेनोदारमतिना दृष्टो ग्रन्थो महात्मना ।
ग्रन्थसंख्या ॥ ७८०० ॥
आनुशासनिकं पर्व श्रुत्वा श्रद्धासमन्वित ।
मुच्यते सर्वपापेभ्य सर्वदानफलं लभेत् ।
नारायणं पूजयित्वा भक्त्या परमया तत ।
भीष्मोद्देशेन कर्तव्यं ब्राह्मणानां च तर्पणम् ।
व्यासरूपी हरि साक्षात्प्रीयतामिति कीर्तयन् ।
दद्याद्धे

— D8 concludes with

अथ अश्वमेध ॥

वैशंपायन ।
कृतोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिर ।
पुरस्कृत्य महातेजा उत्तताराकुलेन्द्रिय ॥

अत्र वृत्तान्ता ॥ कालमृत्युलुब्धकपन्नगगौतमीसंवाद ॥ सुदर्शनोपाख्यानं ॥ विश्वामित्रोपाख्यानं ॥ इन्द्रशुकसंवाद ॥ दैवपुरुषकारीयं ॥ कर्मफलनिर्देश ॥ ब्राह्मणप्रशंसा ॥ शृगालवानरसंवाद ॥ दुरुपविष्टं ॥ श्रीरुक्मिणीसंवाद ॥ भृङ्गाश्वोपाख्यान ॥ ईश्वरसहस्रनाम ॥ अष्टावक्रदिक्संवाद ॥ पात्रपरीक्षा ॥ स्वर्गनरककीर्तनं ॥ ब्रह्मघातीय ॥ अङ्गिरसतीर्थयात्रा ॥ गङ्गामाहात्म्य ॥ इन्द्रमतङ्गसंवाद ॥ वीतहव्योपाख्यानं ॥ कृष्णनारदसंवाद ॥ पृथ्वीसंवाद ॥ शक्रशम्बरसंवाद ॥ वीतहव्योपाख्यान ॥ कृष्णानां* । वपुलोपाख्यान ॥ विवाहधर्मा ॥ दायादविधि ॥ वर्णसांकरिक ॥ पुत्रप्रणिधि ॥ नहुषच्यवनसंवाद ॥ च्यवनकुशिकसंवाद ॥ नियमदानफलानि ॥ ब्राह्मणप्रशंसा ॥ भूमिदानं ॥ अन्नदान ॥ नक्षत्रप्रशंसादानं ॥ पानीयदान ॥ यमशर्मिलसंवाद ॥ गोदान ॥ नृगोपाख्यान ॥ नाचिकेतोपाख्यान ॥ स्वयंभूशक्रसंवाद ॥ सुवर्णोत्पत्ति ॥ रामवसिष्ठसंवाद ॥ तारकवध ॥ तिथिश्राद्धं ॥ नक्षत्रश्राद्धं ॥ तिथिकल्पदानविधि ॥ गृहस्थाश्रमधर्मा ॥ श्राद्धकल्प ॥ वृषादर्भिसप्तर्षि* ॥ बिसस्तैन्य ॥ पुष्करस्तैन्य ॥ छत्रोपानह उत्पत्ति ॥ आरामतडागीयं । बलिशुक्रसंवाद ॥ सुमनोबलिधूपदीपदान ॥ अगस्त्यभृगुसंवाद ॥ इन्द्रगौतमसंवाद ॥ हस्तिपुत्रकीय ॥ पितामहभगीरथसंवाद ॥ आयुष्याचारोद्देश ॥ ज्येष्ठकनिष्ठीयं ॥ उपवासविधि ॥ तीर्थशौचं ॥ संसारचक्रगति ॥ अमांसभक्षणीय ॥ कीटकोपाख्यानं ॥ मैत्रेयभिक्षा ॥ शाण्डिलीसुमनासंवाद ॥ हरिणकृशीयं ॥ उमामहेश्वरसंवाद ॥ विष्णोर्नामसहस्र ॥ पवनार्जुनसंवाद ॥ ब्राह्मणपूजा ॥ महापुरुषनिर्देश ॥ दुर्वाससो भिक्षा ॥ ईश्वरमाहात्म्यं । कर्महैतुकं ॥ आचारोपदेश ॥ वंशानुकीर्तनं ॥ युधिष्ठिरस्वास्थ्यं ॥ भीष्मानुज्ञा ॥ युधिष्ठिरपुरगमन । सर्वराशानुज्ञा ॥ गदगमन ॥ मानसतीर्थकथन ॥ लोमाध्याय ॥ बहुलोपाख्यान ॥ देवर्षिवंशकीर्तन ॥ देवरहस्य ॥ पुन कुरुक्षेत्रे भीष्मं प्रति युधिष्ठिरागमन ॥ भीष्मस्वर्गारोहणं ॥ भागीरथ्या श्रीकृष्णेन शोकापनोदो नाम ॥

इत्येवद्बहुवृत्तान्तमानुशासनिकं शुभम् ।
यत्रोक्ता दानधर्माश्च पर्वण्यस्मिंस्त्रयोदशे ।
श्रुत्वा यान्स्वस्थतामाप धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।
भीष्माद्भागीरथीपुत्रात्सर्वसंदेहहारिण ।
आनुशासनिकं पर्व श्रुत्वा भक्तिसमन्वित ।
मुच्यते सर्वपापेभ्य सर्वदानफलं लभेत् ।
नारायणं पूजयित्वा भक्त्या परमया युत ।
भीष्मोद्देशेन कर्तव्यं कुर्याद्ब्राह्मणतर्पणम् ।
व्यासरूपी हरि साक्षात्प्रीयतामिति कीर्तयन् ।
दद्याद्धेनुहिरण्यादि वाचकाय विशेषत ।

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रसंहितायां वैयासिक्या आनुशासनिकं पर्व समाप्त ॥ ग्रन्थसंख्या ॥ शुभं भवतु ॥

— D9 concludes with

अत परमाश्वमेधिकं पर्व भविष्यति यस्यायमादिश्लोक ।

वैशंपायन ।
कृतोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिर ।
पुरस्कृत्य महातेजा उत्तताराकुलेन्द्रिय ॥ १ ॥

अस्मिन्पर्वण्यमी वृत्तान्ता ॥ कालमृत्युलुब्धकपन्नगगौतमसंवाद । सुदर्शनोपाख्यान । विश्वामित्रोपाख्यानं । इन्द्रशुकसंवाद । दैवपुरुषकारीयं । कर्मफलनिर्देश । ब्राह्मणप्रशंसा । शृगालवानरसंवाद । दुरुपविष्ट । श्रीरुक्मिणीसंवाद । भृङ्गाश्वोपाख्यान । उपमन्योरुपाख्यान । ईश्वरसहस्रनाम । अष्टावक्रदिक्संवाद । पात्रपरीक्षा । स्वर्गनरककीर्तन । ब्रह्मघातीय । आङ्गिरसतीर्थयात्रा । गङ्गामाहात्म्यं । इन्द्रमतङ्गसंवाद । वीतहव्योपाख्यान । कृष्णनारदसंवाद । ब्राह्मणप्रशंसा । पृथ्वीसंवाद । शक्रशम्बरसंवाद । पात्रपरीक्षा । नारदपञ्चचूलासंवाद । वपुलोपाख्यान । विवाहधर्मा । दायादविधि । वर्णसांकरिकं । पुत्रप्रणिधि । नहुषच्यवनसंवाद । च्यवनकुशिकसंवाद । नियमदानफलानि । ब्राह्मणप्रशंसा । भूमिदान । अन्नदानप्रशंसा । नक्षत्रदानप्रशंसा । पानीयदानं । यमशर्मिलसंवाद । गोदानप्रशंसा । नृगोपाख्यान । नाचिकेतोपाख्यान । स्वयंभूशक्रसंवाद । सुवर्णोत्पत्ति । रामवसिष्ठसंवाद । तारकवध । तिथिश्राद्ध । नक्षत्रश्राद्धं । तिथिकल्पे दानविधि । गृहस्थाश्रमधर्मा । श्राद्धकल्प । वृषादर्भिसप्तर्षिसंवाद । बिसस्तैन्यं । पुष्करस्तैन्य । छत्रोपानदुत्पत्ति । आरामतडागीय । बलिदान । बलिशुक्रसंवाद । सुमनोबलिधूपदीपदानं । अगस्त्यभृगुसंवाद । इन्द्रगौतमसंवाद । हस्तिपुत्रकीयं । पितामहभगीरथसंवाद । आयुष्याचारोद्देश । ज्येष्ठकनिष्ठीयं । उपवासविधि । तीर्थशौच । संसारचक्रगति । अमांसभक्षणीय । कीटकोपाख्यान । मैत्रेयभिक्षा । शाण्डिलीसुमनासंवाद । हरिणकृशीय । उमामहेश्वरसंवाद । विष्णोर्नामसहस्रं । ब्राह्मणप्रशंसा । पवनार्जुनसंवाद । ब्राह्मणपूजा । महापुरुषनिर्देश । दुर्वाससो भिक्षा । ईश्वरमाहात्म्यं ।

कर्महेतुक । आचारोपदेश । वंशानुकीर्तन । युधिष्ठिरस्वास्थ्य । भीष्मानुज्ञान । । युधिष्ठिरपुरगमन । सर्वराज्ञामनुज्ञान । गङ्गागमन । मानसतीर्थकथन । लोमाध्याय । बहुलोपाख्यान । देवर्षिवंशकीर्तन । देवरहस्य । पुन कुरुक्षेत्रे भीष्मं प्रति युधिष्ठिरागमनं । भीष्मस्वर्गारोहण ॥ भागीरथ्या श्रीकृष्णेन शोकापनोदो नाम ॥

इत्येतद्बहुवृत्तान्तमानुशासनिकं शुभम् ।
यत्रोक्ता दानधर्माश्च पर्वण्यस्मिंस्त्रयोदशे ।
श्रुत्वा यान्स्वस्थतामाप धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।
भीष्माद्भागीरथीपुत्रात्सर्वसंदेहहारिण ।
एतत्त्रयोदश पर्व धर्मनिश्चयकारकम् ।
अध्यायाना शतं चात्र षट्चत्वारिंशदेव च ।
अध्याया १४६ ॥
अष्टश्लोकसहस्राणि अष्टश्लोकशतानि च ।
व्यासेनोदारमतिना दृष्टो ग्रन्थो महात्मना ।
ग्रन्थसंख्या ८८०० ॥
आनुशासनिकं पर्व श्रुत्वा भक्तिसमन्वित ।
मुच्यते सर्वपापेभ्य सर्वदानफलं भवेत् ।
नारायणं पूजयित्वा भक्त्या परमया तत ।
भीष्मोद्देशेन कर्तव्यं ब्राह्मणाना च तर्पणम् ।
व्यासस्वरूपहरि साक्षात्प्रीयतामिति कीर्तयन् ।
दद्याद्धेनुहिरण्यादि वाचकाय विशेषत ।
सर्वकामानवाप्नोति दीर्घमायुश्च विन्दति ।
द्वैपायनप्रसादेन नित्यमुत्सववान्भवेत् ॥ छ ॥

— D10 concludes with

आनुशासनिकं पर्व समाप्तम् ॥ कर्तुत्वमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्त ।
श्रीसरस्वत्यै नम ॥ श्रीरामाय नम ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीगुरुभ्यो नम ॥ श्रीरस्तु ॥ शुभमस्तु ॥

— T1 concludes with

आनुशासनिकं समाप्त ।

आनुशासनिकं पर्व श्रुत्वा भक्तिसमन्वित ।
सौभाग्यदानं कुर्वीत हेमरौप्यपुर सरम् ।
मणिविद्रुममुक्ताना चन्दनागरुवाससाम् ।
कस्तूरीकुङ्कुमादीना सुगन्धाना च सर्वश ।
सौरभेयगवा चैव वाजिना जवशालिनाम् ।
भक्ष्योदकाना विप्रेभ्यो माल्यानि च फलानि च ।
यथाशक्ति नरो दत्वा फलं पूर्णमवाप्नुयात् ।
त्रयोदश पर्व शुभं त्रिवर्गफलदायकम् ।
श्रुत्वा मापवर्गमत्यं सद्यो मुच्येत संशय ।

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीवासुदेवब्रह्मणे नम । श्रीरामचन्द्रब्रह्मणे नम । श्रीहयग्रीवाय नम । श्रीवेदव्यासाय नम । श्रीलक्ष्मीनृसिंहब्रह्मणे नम ॥

— T2 concludes with

कृष्णार्पणमस्तु । वासुदेवार्पणमस्तु ।
बिन्दुदुष्टलिपिविसर्गवीथिकाशुद्धमक्षपदभेददूषणम् ।
दुस्त्वयेगजमबुद्धिपूर्वकं क्षन्तुमर्हथ सतोऽस्य सज्जना ।

आनुशासनिकपर्व समाप्तम् । कृष्णाय परब्रह्मणे नम । शुभकृन्नाम संवत्सर ज्येष्ठशुक्लद्वितीया शुक्रवारं उत्तराषाढानक्षत्रे नाद्य रात्रि समापन चेयितन आनुशासनिकपर्वं वेङ्कटलक्ष्मीनरसिंहपण्डितुन्यारिकुमारुडुनैरपडिनुसूनाशिनपुस्तक सीताराम शास्त्रलुब्धारिकि इच्चियुन्नदी । [शुभकृन्नामसंवत्सरे ज्येष्ठशुक्लद्वितीयाया शुक्रवासरे उत्तराषाढानक्षत्रयुते दिने अनुशासनपर्व लेखनं समाप्तिमगात । वेङ्कटलक्ष्मीनरसिंहपण्डितपुत्रेण शेषपण्डितेन लिखितमिदं सीतारामशास्त्रिणे दत्तं च] । कृष्णार्पणमस्तु । लक्ष्मीनरसिंहस्वामिसहायम् ।

— T3 concludes with

शुभमस्तु । श्रीरामा २ ।

— G1 concludes with

हरि ॐ । शुभमस्तु ।

— G2 concludes with

सर्वपापै प्रमुच्यते इत्यानुशासनिके पर्वणि सुव्रताख्यानं नाम षड्विंशद्धिशततमोऽध्याय । युधि० ।

सर्वशान्तिकर जप्य दरिद्राणुरमात्मनाम् ।
परात्परतरा चैव गति स्यादिति तत्परेत् ।

इत्यानुशासनिके पर्वणि महानद्यो नाम षड्विंशदुत्तरद्विशततमोऽध्याय । ॐ नमो विष्णवे प्रभविष्णवे । श्रीवैश० श्रुत्वा धर्मानशेषेण इत्यानुशासनिके पर्वणि सहस्रनामकथनं नाम सप्तविंशद्विशततमोऽध्याय । युधि० । के पूज्या यत्तु मामाह भीष्मस्तु तदस्य भरतर्षभ । इत्यानुशासनिके पर्वणि ब्राह्मणपूजामाहात्म्यकथनं नाम षड्विंशद्विशततमोऽध्याय ॥

युधिष्ठिर ।

पितामह महेशाय नामान्याचक्ष्व शम्भवे ।
विभवे विश्वमायाय महाभाग्यं च तत्त्वत ।

भीष्म ।

सुरासुरगुरो देव विष्णो त्वं वक्तुमर्हसि ।
शिवाय विश्वमायाय यन्मां पृच्छेद्युधिष्ठिर ।
नाम्ना सहस्रं देवस्य ताण्डिना ब्रह्मवादिना ।

शिवपदमघविघट्टने शीघ्रं । इत्यानुशासनिके पर्वणि दानधर्मे शिवसहस्रनामकथनं नाम पञ्चचत्वारिंशदुत्तरद्विशततमोऽध्याय ।

वैशंपायन ।

महायोगी ततः प्राह कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।

शूद्रो गतिं प्रेत्य तथा सुखं च ।

एकचत्वारिंशद्द्विशततमोऽध्याय । युधि॰ दुर्वासम प्रसादात्ते। श्रियै नम ।

— G4 concludes with

श्रीमद्व्यासमहागुरवे नम । युवतवर्षं वैय्याचिमासं २४ तेति आदित्यन्तवारनिन् एल्लुतिमुकिञ्ञतुकीटिनिलै कोटैकामाय मवाणप्पटैकणक्कु सेतुपति अरयक्कार कै एल्लुत्तु [युवतवर्षे वृषभमासि २४ दिने आदित्यवारे समाप्तिमगात् ॥ कीटिनिलै कोटैकामा यमवाणप्पटैळणक्कु सेतुपति अरयक्करेण लिखित]॥ हरि ॐ ॥

— M1 concludes with

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्त ।

— M2 concludes with

स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते ।

पुरुषं तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिम् ।

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा

बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावात् ।

करोमि यद्यत्सकलं परस्मै

नारायणायेति समर्पयामि ।

वरं हुतभुजज्वालापञ्जरान्तर्व्यवस्थिति ।

न शौरिसंलापविमुखजनसंवाससंगतिः ।

कृष्ण पूतनिकारिरस्त्रशकटो वातान्तक पादप

च्छेत्ता वत्सवकामिजिद्वृतगिरिः गोपीष्टदोऽरिष्टहृत् ।

केशिघ्नो हतमल्लकंसयवनक्ष्माजादिराजावली

साहस्रोऽर्जुनसारथि कुरुबलं हत्वा ररक्ष क्षितिम् ।

व्यासाय भयनाशाय श्रीशाय गुणराशये ।

हृद्याय शुद्धविद्याय मध्वाय च नमो नम ।

म(५)ळञेरियुटे ग्रन्थं आनुशासनिकपर्व ।

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

— M3 concludes with

आनुशासनिकपर्व समाप्तम् । शुभमस्तु ।

— M4 concludes with

अक्षर यत्परिभ्रष्टं मात्राहीनं तु यद्भवेत् ।

क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांस कस्य नास्ति व्यतिक्रम ॥

कोल्लं ॥ ९७५ मत मिथुनमास १८ तियदि पूर्वपक्षत्तु सप्तमियु उत्रवुं आयराचयु कूडियदिवसकान्तिराशिकोण्डपल्रोडु कूडप् । इदितोटुं आनुशासनिक नाम मायुळळपर्व । [कोल्लं (संवत्सर) ९७५ मिथुनमासि १८ दिने शुक्लपक्षसप्तम्यां उत्तरानक्षत्रयुक्तायां रविवासरे बहुभि साकं समालोच्य लिखितमानुशासनिकं नाम पर्व समाप्तिमगात्]। शुभमस्तु हरकृपया ॥ गुरुकृपया च ॥ श्रीव्यासाय नम । गुरवे नम । शुकब्रह्मर्षये नम । हराय नम ॥

नम शिवाय शान्ताय रुद्राय करुणात्मने ।

निर्विकाराय शुद्धाय लोककर्त्रे नमो नम ॥

कृष्णाय वासुदेवाय राघवाय महात्मने ।

नारसिंहाय भद्राय विष्णवेऽस्तु नमो नम ॥

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS and printed editions which were either too long to be included in the foregoing footnotes to the constituted text, or were not directly connected with the main thread of the narration, or were otherwise deemed not important enough for being included in the critical apparatus.

The variants cited below these Appendix passages are of the same order as those cited below the additional (star) passages in the footnotes to the constituted text, so that, in both of them, corrupt readings, discrepant readings of single MSS and minor variants are generally ignored, and obvious scribal errors silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic references (such as संजय उवाच) have been uniformly ignored here

1

After 13 8, D10 S Kumbh ed. Madras ed. and Cv ins.

भीष्म ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम् ।
चतुर्णामपि वेदाना सवाद पुत्र तच्छृणु ।

ऋग्वेद ।

गृहानाश्रयमाणस्य अग्निहोत्र च जुह्वत ।
सर्वं सुकृतमादत्ते य सायं नुयतेऽतिथिं ।

यजुर्वेद ।

न स्कन्दते न व्यथते नास्योर्ध्वं सर्पते रज ।
यदिष्टमग्निहोत्राच्च ब्राह्मणस्य मुखे हुतम् ।

सामवेद ।

न चेद्धन्ति पितर मातर वा
न ब्राह्मण नोऽपवाद करोति ।
यत्किंचिदन्यद्वृजिन करोति
प्रीतोऽतिथिस्तदुपहन्ति पापम् ।

अथर्ववेद ।

यत्क्रोधनो यजते यद्ददाति
यद्वा तपस्तप्यति यज्जुहोति ।
वैवस्वतो हरते सर्वमस्य
मोघ चेष्ट भवति क्रोधनस्य ।

Colophon

भीष्म ।

भूयस्तु शृणु राजेन्द्र धर्मान्धर्मभृतां वर ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम् ।
इन्द्राग्न्यो सूर्यशच्योश्च तन्मे निगदत शृणु ।

इन्द्र ।

राज्ये विप्रान्प्रपश्यामि कामक्रोधविवर्जितान् ।
एतेन सत्यवाक्येन पाद कुम्भस्य पूर्यताम् ।

अग्नि ।

यथाह तत्र नाश्नामि यत्र नाश्नन्ति वै द्विजा ।
एतेन सत्यवाक्येन पाद कुम्भस्य पूर्यताम् ।

सूर्य ।

यथा गोब्राह्मणस्यार्थे न तपामि यथाबलम् ।
एतेन सत्यवाक्येन पादः कुम्भस्य पूर्यताम् ।

शची ।

कर्मणा मनसा वाचा नावमन्ये पुरंदरम् ।
एतेन सत्यवाक्येन पाद कुम्भस्य पूर्यताम् ।

Colophon

भीष्म ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम् ।
मद्रराजस्य सवाद व्यासस्य च महात्मनः ।
वैताने कर्मणि तते कुन्तीपुत्र यथा पुरा ।
उक्तो भगवान्यज्ञार्थे तथा तत्राशृणोद्भवान् ।

1

T3 om line 1. —(L 2) T3 तत्र (for पुत्र) M सवाद भरतर्षभ, Kumbh ed and Madras ed °द शृणु पुत्रक (for the post half) —(L 3) T1 कुर्वत (for जुह्वत). —(L 4) T1 2 साया, G4 M3 सायो (for साये) T3 नार्च्यते, G4 M2 4 नुयतो, M1 3 अयतो (for नुयते) —(L 5) T3 रस (for रज) T1 नाश्रयेत्सर्वतो रज (for the post half) —(L 7) D10 G4 वर्धति (for चेद्धन्ति) T3 मातर पितर (by transp) —(L 8) T1 2 M ब्राह्मणे (for °ण) T1 परिवाद, M वाप°, Madras ed नोपवास (for °वाद). —(L 9) T3 G4 अन्य (for अन्यद्) —(L 11) T1 य (for यत्) —(L 12) T1 G3 तप्स्यति —(L 14) D10 G3 मोह (for मोघ) — Colophon. *Sub-parvan* D10 M दानधर्म — *Adhy name* T2 ब्राह्मणप्रशंसा; G1 3 चतुर्वेदकथन, M3 वेदसवाद° —*Adhy no* T G M2 4 14 — T1 om the ref. M om. line 15 —(L 15) G1 partly damaged D10 T2 3 G त्व, T1 च (for तु) T1 धर्म (for धर्मान्) —T1 2 om. line 16 — For line 17, T1 M subst.

इन्द्राग्निसूर्यसवादमिन्द्राण्या सह भारत ।

—(L 18) M3 यथा विप्रान्, Cv यथा राज्य (for राज्ये विप्रान्) T1 M Cv -विवर्जित (for °तान्) —(L 19) T3 कुम्भेन (for कुम्भस्य) —(L 20) D10 तत्र नाश्नति वै द्विजा (for the post half). —(L 22) M1 तथा (for यथा) G3 तप्यामि T1 वियज्ज्वलन्, T2 M यथा ज्वलन् (T3 बल) (for यथाबलम्) — T3 repeats line 23 after line 25 — D10 T3 G3 4 M इद्राणी, G1 damaged (for शची) — Colophon *Sub parvan* D10 M1-3 दानधर्म —*Adhy name* T2 G1 3 ब्राह्मणप्रशसायां इद्राग्निस(T3 °ग्न्यो स)वाद, M1 2 4 इद्राग्निसूर्येद्राणीसवाद°. —*Adhy no* S 15. — Before the ref., T1 ins

शरतल्पगत भीष्ममुपासीना महर्षय ।
कृष्णद्वैपायन व्यास समपृच्छन्स्वय मुनिम् ।
इन्द्रेन्द्राण्योश्च सवादमग्ने सूर्यस्य चैव हि ।

व्यास ।

वृत्ते देवासुरे युद्धे दैत्यमीत पुरंदर ।
अमृतार्थे च समन्त्र्य देवै सार्थ शतक्रतु ।
मध्ये सस्थाप्य शक्रार सौपर्णे सुरसत्तम ।
दृष्ट्वा ब्राह्मणमाहात्म्यमिद वाक्यमुवाच ह ।

— T1 om lines 26-29 T3 om. line 26

मद्रराज ।
कानि तीर्थानि भगवन्फलार्थाश्चेह केऽऽश्रमा ।
क इज्यते कश्च यज्ञ को यूप क्रमते च क ।
कश्चाध्वरे शस्यते गीतिशब्दै
कश्चाध्वरे गीयते वल्गुभाषै ।
को ब्रह्मशब्दै स्तुतिभि स्तूयते च
कस्येह वै हविरध्वर्यव कल्पयन्ति ।
वर्णाश्रमे गोफले कश्च सोमे
कश्चोंकार कश्च वेदार्थमार्ग ।
पृष्टस्तन्मे ब्रूहि सर्व महर्षे
लोकज्येष्ठ यस्य विज्ञानमाहु ।
द्वैपायन ।
लोकज्येष्ठ यस्य विज्ञानमाहु-
र्योनिज्येष्ठ यस्य वदन्ति जन्म ।
पूतात्मानो ब्राह्मणा वेदमुख्या
अस्मिन्प्रश्नो दीयता केशवाय ।
ब्राह्मण ।
बालो जात्या क्षत्रधर्मार्थशीलो
जातो देवक्या शूरपुत्रेण वीर ।
वेत्तु वेदानर्हते क्षत्रियो वै
दाशार्हाणामुत्तम पुष्कराक्ष ।
वासुदेव ।
पाराशर्य ब्रूहि यद्ब्राह्मणेभ्य
प्रीतात्मा वै यज्ञकल्प सुमेधा ।
पृष्टो यज्ञार्थं पाण्डवस्यातितेजा
एतच्छ्रेयस्तस्य लोकस्य चैव ।
व्यास ।
उक्तं वाक्यं यद्भवान्मामवोच-
स्तत्र चित्र नाहमत्रोत्सहेऽद्य ।
छेत्तु विस्पष्ट तिष्ठति त्वद्विधे वै
लोकज्येष्ठे विश्वरूपे सुनामे ।
वासुदेव ।
तत्त्व वाक्य ब्रूहि यत्त्व महर्षे
यस्मिन्कृष्ण प्रोच्यते वै यथावत् ।
प्रीतस्तेऽह ज्ञानशक्त्या यथाव-
त्तस्मान्निर्देशे कर्मणा ब्रूहि सिद्धिम् ।
वैशंपायन ।
उक्तवाक्ये सत्तमे यादवानां
कृष्णो व्यास प्राञ्जलिर्वासुदेवम् ।
विप्रै सार्धं पूजयन्देवदेव
कृष्ण विष्णु वासुदेव बभाषे ।
व्यास ।
आनन्त्य ते विश्वकर्मस्तथैव
रूप पौराण शाश्वत च ध्रुव च ।
कस्ते बुध्येद्देववादेषु चैत-

—(L 28) G3 तथा, G4 न ते (for तते) —(L 29) T2 उक्तो भगवतो मद्रे, Kumbh. ed. उक्त म भगवान्यथे, Madras ed. उक्तो भगवता मद्रे (for the prior half) — T1 ऋषय, M1-3 मद्र (for मद्रराज) —(L 30) T1 फलदाश् (for फलार्थाश्) —(L 31) D10 G2 इत्येते (for इज्यते) T1 इज्यते कश्च यज्ञे च (for the prior half) T1 पर, T2 च म (for च क) —(L 32) T1 यश् (for कश्) G1 2 4 कथ्यते (for शस्यते) D10 M गीतशब्दै, G2 4 गीतिशब्द —(L 34) D10 G2 ब्रह्मशब्द, M3 4 °शब्दै (for °शब्दै) —(L 35) G1 तस्य (for कस्य) T1 M om इह —(L 36) M1 2 4 वर्ण्यो ग्रा(M4 °ग्रा)मे (for वर्णाश्रमे) T2 कोकाल (for गोफले) T1 मत्रग्राम कोफले कश्च सोम, T3 G1 3 वर्णाश्रमे कोफले कश्च सोमे, Madras ed वर्णाश्रम किंफल कश्च सोम, Cv वर्ण्यो ग्रामे गोफले यश्च सोम —(L 37) G2 वेदोक्त- (for वेदार्थ) —(L 38) T1 तत्त्व (for तन्मे) — T2 om. line 39 —(L 40) D10 G2 कस्य (for यस्य) —(L 41) T G1.3 M लोकज्येष्ठ, G2 योगि°, G4 योनिज्यैष्ठ्य —(L 42) M लोकमुख्या (for वेद°) —(L 43) T1 तस्मे (for अस्मिन्) T3 प्रभो (for प्रश्नो) — D10 T3 G2 4 M ब्राह्मणा, T1 ऋषय (for ब्राह्मण) —(L 44) T1 G4 M3 बाला (for बालो) —(L 45) G2 M वीर —(L 46) T1 M1 अर्हति —(L 49) G2 4 यज्ञकल्पं (for °कल्प) —(L 50) D10 G2 यस्यार्थ, T2 3 G1 3 4 यथार्थ (for यज्ञार्थं) M [अ]मितौजा (for [अ]तितेजा) T1 पृष्ट प्रश्न पाण्डवानां हिताय —(L 51) T1 सर्वस्य (for तस्य) —(L 52) D10 तद् (for यद्). T1 अवोच —(L 53) M पश्यश् (for प्रश्न) M3 अथ (for अत्र) —(L 54) T1 M4 वक्तु; M1-3 वेत्तु (for छेत्तु) G4 स्पष्ट (for विस्पष्ट) T3 ये (for वै) —(L 55) T3 G2 स- (for सु-) —(L 56) T1 सर्व, T2 M तस्मिन् (for यत्त्व) G3 महर्षेर्, M1 महार्हे (for महर्षे) —(L 57) M1 3 4 प्रोच्यसे (for °ते) —(L 58) D10 प्रीतस्नेह (for °स्तेऽह) D10 S विज्ञानशक्त्या, Madras ed. शक्त्या महात्मन् (for °शक्त्या यथावत्) —(L 59) T1 निर्देशे (for निर्देशे) D10 T1 सिद्धि, M1 सिद्ध — G2 om, M भीष्म (for वैशंपायन) —(L 60) G3 सप्तमे (for सत्तमे) —(L 61) T1 2 M कृष्णे (for कृष्णो) M4 वाक्य (for व्यास) —(L 63) M विष्णु (for कृष्ण) G2 देवदेव, M

छोके ह्यस्मिन्शासकस्त्वं पितेव ।

Colophon.

भीष्मः ।

द्वारकायां यथा प्राह पुरायं मुनिसत्तम ।
वेदविप्रमयत्वं तु वासुदेवस्य तच्छृणु ।
यूपं विष्णुं वासुदेवं विजान-
न्सर्वान्विप्रान्बोधते तत्त्वदर्शी ।
विष्णुं क्रान्तं वासुदेवं विजान-
न्विप्रो विप्रत्वं गच्छते तत्त्वदर्शी ।
विष्णुर्यज्ञस्त्विज्यते चापि विष्णुः
कृष्णो विष्णुर्यश्च कृत्स्नं प्रभुश्च ।
कृष्णो वेदाङ्गं वेदवादाश्च कृष्ण
एव जानन्ब्राह्मणो ब्रह्म एति ।
स्थानं सर्वं वैष्णवं यज्ञमार्गे
चातुर्होत्रं वैष्णवं तत्र कृष्णः ।
सर्वैर्भावैरिज्यते सर्वकामैः
पुण्याँल्लोकान्ब्राह्मणाः प्राप्नुवन्ति ।
सोमं सद्भावाद्ये च जातं पिबन्ति
दीप्तं कर्म ये विद्वानाश्चरन्ति ।
एकान्तमिष्टौ चिन्तयन्तो ह्यवस्था-
स्ते वै स्थानं प्राप्नुवन्ति व्रतज्ञाः ।
ओमित्येतद्व्याहरमानो न गच्छे-
द्दुर्गं पन्थानं पापकर्मापि विप्रः ।
सर्वे कृष्णं वासुदेवं हि विप्राः
कृत्वा ध्यानं दुर्गतिं न प्रयान्ति ।
आज्यं यज्ञः स्रुक्स्रुवौ यज्ञदाता
इच्छा पत्नी पत्निशाला हवींषि ।
इध्मा पुरोडाशः सर्वदा होतृकर्ता
कृत्स्नं विष्णुं संविजानंस्तमेति ।
योगे योगे कर्मणां चाभिहारे
युक्ते वैताने कर्मणि ब्राह्मणस्य ।
पुष्ट्यर्थेषु प्राप्नुयात्कर्मसिद्धिं
शान्त्यर्थेषु प्राप्नुयात्सर्वशान्तिम् ।

Colophon

द्वैपायनः ।

श्रद्धां त्यागं निर्वृतिं चापि पूजां
सत्यं धर्मं यः कृतं चाभ्युपैति ।
कामद्वेषौ त्यज्य सर्वेषु तुल्यः
श्रद्धापूतः सर्वयज्ञेषु योग्यः ।
यस्मिन्यज्ञे सर्वभूताः प्रहृष्टाः
सर्वे चारम्भाः शास्त्रदृष्टाः प्रवृत्ताः ।
धर्म्यैरर्थ्यैर्ये यजन्ते ध्रुवं ते

पुष्कराक्ष (for वासुदेव) —D_{10} M om. the ref —(L 64) $M_{1\ 3}$ वै (for ते) D_{10} T_2 M [ए]व (for [ए]व) —(L 65) D_{10} (before corr) T_2 $G_{2\ 4}$ पौराणं, T_1 पुराण (for पौ°) —(L 66) T_1 तद् (for ते) G_1 वेदवेदेषु (for °वादेषु) D_{10} $G_{2\ 4}$ वैतल्, T_1 M_{1-3} चैव (for चैतल्) —(L 67) D_{10} T_2 शासकस्त्वं, G_3 मासकस्त्वा (for शासकस्त्व). —Colophon *Sub-parvan* D_{10} M_{1-3} दानधर्म —*Adhy name* T_2 ब्राह्मणप्रशसायां मद्रराजवासुदेवयोर्व्याससवाद, M_{1-3} वेदोदाहरण, M_4 वेदाहरण —*Adhy no* S 16 —T_1 M om lines 68–69 —(L 68) $G_{3\ 4}$ यन् (for [अ]य) —(L 69) Madras ed वेदविप्रमय तत्त्व (for the prior half) —Before line 70, $M_{2\ 3}$ ins व्यास —(L 71) D_{10} G_3 बाधते; M बोधयेत् (for °ते) —T_1 om (hapl.) lines 72–73 —(L 72) D_{10} G_3 कांत (for क्रान्त) —(L 73) T_2 विप्रान् (for विप्रत्व) —(L 74) M_{1-3} वा (for च) —(L 75) D_{10} T_2 G_4 कृष्ण, T_1 G_3 कृत्स्नं; G_1 M कृत्स्न (for कृत्स्न) —(L 76) T_1 -वेष, $T_{2\ 3}$ G M_3 -वेदाश् (for -वादाश्) —(L 80) D_{10} सर्व- (for सर्वैर्) —T_1 om lines 82–83 —(L 83) Kumbh ed दीप्तिं (for दीप्त) —(L 84) T_2 इष्टिं, Kumbh ed इष्ट (for इष्टौ) —(L. 85) D_{10} $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ वै पथान, T_1 वेधांग, M Cv वै त्याग (for वै स्थान) —(L 86) $M_{1\ 3\ 4}$ [ए]न, M_2 [ए]नद् (for [ए]तद्) —(L 88) T_1 विदित्वा (for हि विप्रा) —(L 89) T_1 ध्यायतस्ते (for कृत्वा ध्यान) —(L 90) T_1 याज्य (for आज्य). M_4 यज्ञ (for यज्ञ) T_1 सकल (for स्रुक्स्रुवौ) —(L 91) Madras ed इध्मा वर्तिर्यज्ञशाला हवींषि —(L 92) T_3 इध्म, M_{1-3} om , M_4 इडा (for इध्मा) T_1 पुरोडाशा स्रुक्स्रुवौ for °श सर्वदा) D_{10} $G_{2\ 4}$ भोक्तृकर्ता (for होतृ°) —(L 93) T_2 कृष्णं, M कार्ष्णं (for कृत्स्नं) D_{10} $G_{2\ 4}$ कृष्ण, M कृत्स्न (for विष्णु). —(L 94) T_1 जपन्निम (for योगे योगे) —(L 95) D_{10} $T_{1\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ $M_{3\ 4}$ युक्तो (for युक्ते) T_1 कर्मणा (for °णि) D_{10} S ब्राह्मणोस्य (T_1 °णो वै) (for °णस्य) —(L 96) D_{10} S (except M_4) सर्व (for कर्म) —(L. 97) M_{1-3} -सांत्व (for -शान्तिम्) —Colophon *Sab-purvan* D_{10} M दानधर्म —*Adhy name* T_1 ब्राह्मणप्रशमायां यज्ञपुरुषोत्तमोपाख्यान; M_4 वेदाहरणे विष्णुप्रशमन —*Adhy no* S 17. —(L 98) D_{10} $T_{2\ 3}$ G श्रद्धा (for श्रद्धां) T_1 M चात्म, G_1 देव- (for चापि) —(L. 100) S (except $G_{3\ 4}$) -क्रोधौ (for -द्वेषौ) G_4 तुल्यप्रभाव (for सर्वेषु तुल्य) Cv कामद्वेषौ त्यजता सर्वतुल्य —(L 101) M_4 श्रद्धापूर्व (for °त) T_1 $G_{1\ 3}$ M यो(T_1 या)ज्य (for योग्य) —(L. 103)

पूतात्मानो धर्ममेकं भजन्ते ।
एकाक्षरं द्व्यक्षरमेकमेव
सदा यजन्ते नियता प्रतीता ।
दृष्ट्वा मनागर्चयित्वा स विप्रा
स्वा मार्गं तं ध्रुव समलन्ते ।
पापात्मान क्रोधरागाभिभूताः
कृष्णे भक्ता नाम सकीर्तयन्त ।
पूतात्मानो यज्ञशीला सुमेधा
यज्ञस्यान्ते कीर्तिलोकान्भजन्ते ।
एको वेदो ब्राह्मणानां बभूव
चतुष्पादस्त्रैगुणो ब्रह्मशीर्षे ।
पादं पादं ब्राह्मणा वेदमाहु-
स्त्रेताकाले तं च त विद्धि शीर्षम् ।

Colophon.

द्वैपायन ।

सर्वे वेदा सर्ववेद्या सशाखा
सर्वे यज्ञा सर्व इज्याश्च कृष्ण ।
विदु कृष्णं ब्राह्मणास्तत्त्वतो ये
तेषा राजन्सर्वयज्ञा समाप्ता ।
ज्ञेयो योगी ब्राह्मणैर्वेदतत्त्वै-
रारण्यकं सैष कृष्ण प्रभुत्वात् ।
सर्वान्यज्ञान्ब्राह्मणान्ब्रह्म चैव
व्याप्यातिष्ठद्देवदेवस्त्रिलोके ।
स एष देव शक्रमीश यजान
प्रीत्या प्राह क्रतुयष्टारमग्र्यम् ।
न मा शक्रो वेद वेदार्थतत्त्वा-
द्भक्तो भक्त्या शुद्धभावप्रधान ।
मा जानन्ते ब्रह्मशीर्षे वरिष्ठं
विश्वे विश्व ब्रह्मयोनिं ह्ययोनिम् ।
सर्वत्राहं शाश्वत शाश्वतेश
कृत्स्नो वेदो निर्गुणोऽनन्ततेजा ।
सर्वे देवा वासुदेव यजन्ते
ततो बुद्ध्या मार्गमाणास्तनूनाम् ।
सर्वान्कामान्प्राप्नुवन्ते विशाला-
स्त्रैलोक्येऽस्मिन्कृष्णनामाभिधानात् ।
कृष्णो यज्ञैरिज्यते यायजूकै
कृष्णो वीरैरिज्यते विक्रमद्भि ।
कृष्णो वाक्यैरिज्यते संप्रज्ञानै
कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहै ।
विद्यावन्त सोमपा ये विपापा
इष्ट्वा यज्ञैर्गोचर प्रार्थयन्ते ।

भगवान् ।

सर्वं क्रान्त देवलोकं विशाल-
मन्ते गत्वा मर्त्यलोक भजन्ते ।

G_2 प्रवृद्धा (for °द्धा) —(L 104) $G_{1, 2, 4}$ धर्मैर् (for धन्यैर्) D_{10} G_2 अर्थैर् (for अर्थ्यैर्) —(L 105) T_2 पूतात्मानो, T_3 दुरा° (for पूता°) —(L 107) T_3 यदा यजंते, M_1 समाजयंते (for सदा यजन्ते) M नियता ये (for नियता) —(L 109) T_1 M_{1-3} ते, $G_{1, 2, 4}$ तद्, G_3 om. (for त) —T_1 om. lines 110–111 —(L 110) T_3 G_3 काम-, G_1 कर्म (for क्रोध-) —(L 111) T_3 सर्कीर्तयति —(L 112) T_1 महात्मो (for सुमेधा) —(L 114) G_2 देवो (for वेदो) —(L 115) $T_{1, 3}$ त्रिगुणो, C_v वै सगुणो (for त्रैगुणो) —(L 116) D_{10} G_2 ब्रह्मणा (for ब्रा°) C_v वेधम् (for वेदम्) —(L 117) T_1 एच (for त च) — Colophon. *Sub-parvan* D_{10} M_{1-3} दानधर्म — *Adhy name* T_2 ब्राह्मणप्रशंसायां यज्ञपुरुषोत्तमोपाख्यान, M वेधुदाहरणे यज्ञप्रशंसन —*Adhy no* S 18 —(L 118) $M_{1, 3}$ देवा (for वेदा°) T_3 M_{1-3} सर्ववेदा (for °वेद्या) G_4 -वेदार्थ- (for -वेद्या स-) —(L 119) Kumbh. ed इज्यश्च —(L 121) Kumbh. ed सर्वयज्ञ समास° —(L 123) G_4 सर्व, M_{1-3} एष (for सैष) T_1 आरण्यकैर्गीयते सैष कृष्ण —(L 125) D_{10} त्रिषद्, M_4 [अ]वनि° (for [अ]तिष्ठ°) — T_1 om. lines 126–127 —(L 126) G_4 यजमान (for [ई]श यजान) —(L 127) D_{10} T G प्राहु (for प्राह) —T_1 reads lines 128–131 after line 149 —(L. 128) D_{10} $T_{2, 3}$ $G_{2, 4}$ नम°, M_{1-3} न मां, Madras ed न मे (for न मा) D_{10} G_2 देवदेवार्थकत्वाद्, T_3 G_4 वेद वेदार्थकत्वाद् (for वेद वेदार्थतत्त्वाद्) —(L. 129) T_1 भक्त्या युक्त (for भक्तो भक्त्या) D_{10} शुद्धभाव°, G_2 शुद्धिभाव (for शुद्ध°) —(L 130) T_1 जानीते, $G_{1, 3}$ जानतो, G_2 जायते (for जानन्ते) —(L 131) T_1 विश्वाधीश (for विश्वे विश्व) M सर्वयोनिं (for ब्रह्म°) —(L 132) D_{10} T_2 $G_{1, 3}$ शाश्वत (D_{10} °ता) —(L. 133) Kumbh ed वेदोऽस्मिर् (for वेदो) —(L 134) T_1 M लोका (for देवा) —(L 135) T_1 नित्य (for ततो) T_2 $G_{1, 3}$ M_4 मार्ग(M_4 °ग्य)माणांस् T_1 विशिष्य, T_3 क्रतूनां (for तनूनाम्) —(L 136) T_1 आप्नुयुर्वै, T_2 प्राप्नुवन्तो (for °वन्ते) —(L 138) M_4 सोमपूतै (for यायजूकै) —(L 139) Kumbh ed वीर्यैर् (for वीरैर्) —(L 140) T_1 वीरैर् (for वाक्यैर्) T_2 सर्वशास्त्रै (for संप्रज्ञानै) — T_1 G_2 M om the ref —(L. 144) D_{10} G_2 क्रांत, M क्रांत्वा (for क्रान्त) —(L. 145) $G_{1, 3}$ स्वते, G_4 ये ते (for अन्ते) T_1 हित्वा, T_3 कृत्वा, M_4 (*sup lin* as above) हत्वा (for गत्वा) D_{10} T_2 G मूर्तिलोक, Kumbh. ed. मुक्तिलोक (for मर्त्य°) G_4 विशते,

एवं सर्वे स्वाश्रमा सुव्रता ये
मा जानन्तो यान्ति लोकानदीनान् ।
यां यां दीक्षामुद्वहन्ते विपापा
ज्योतिर्भूत्वा देवलोकं भजन्ते ।
पूज्यन्ते मा पूजयन्त प्रहृष्टा
मा जानन्तः श्रद्धया वासुदेवम् ।
भक्त्या तुष्टोऽहं तस्य सत्त्वं प्रयच्छे
सत्त्वस्पृष्टो वीतमोहोऽयमेति ।

द्वैपायन ।

ज्योतींषि शुक्लानि च यानि लोके
त्रयो लोका लोकपालास्त्रयी च ।
त्रयोऽग्नयश्चाहुतयश्च पञ्च
सर्वे देवा देवकीपुत्र एव ।

भीष्म ।

व्यासस्यैतद्वच श्रुत्वा मद्रराज सहर्षिभि ।
व्यास कृष्ण च विधिवत्प्रीतात्मा प्रत्यपूजयत् ।

वैशंपायन ।

कविप्रधानस्तु महर्षिपुत्रो
द्वैपायनस्तद्वचनं निशम्य ।
जगाम पृथ्वीं शिरसा महात्मा
नमश्च कृष्णाय चकार भीष्म ।

Colophon.

1 A

D_{10} S Kumbh ed Madras ed and Cv cont.

युधिष्ठिर ।

गरुड पक्षिणां श्रेष्ठ इति पूर्वं पितामह ।
उक्तस्त्वया महाबाहो श्वेतवाह प्रशसता ।
अत्र कौतूहल मेऽस्ति श्रवणे जायते मति ।
कथ गरुत्मान्पक्षीणा श्रैष्ठ्यं प्राप्त परतप ।
सुपर्णो वैनतेयश्च केन शत्रुश्च भोगिनाम् ।
किंवीर्य किंबलश्चासौ वक्तुमर्हसि भारत ।

भीष्म ।

वासुदेव महाबाहो देवकी सुप्रजास्त्वया ।
श्रुतं ते धर्मराजस्य यदुहर्षविवर्धन ।
सुपर्ण शास इत्येव मामाह कुरुनन्दन ।
अस्य प्रवक्तुमिच्छामि त्वयाज्ञप्तो महाद्युते ।
त्व हि शौरे महाबाहो सुपर्णं प्रोच्यसे पुरा ।
अनादिनिधने काले गरुडश्चासि केशव ।
तस्मात्पूर्वं प्रसाद्य त्वां धर्मपुत्राय धीमते ।
गरुडं पतता श्रेष्ठं वक्तुमिच्छामि माधव ।

Kumbh ed. भजति (for भजन्ते) —(L 146) G_3 [ऽ]त्याश्रमा (for त्वा°) $G_{1,3}$ समता , M_{1-3} सर्वतो (for सुव्रता) —(L 147) D_{10} T_3 G M_4 मा , T_1 त्वा (for मां) D_{10} जायते (for जानन्तो) T_1 $M_{1-3,4}$ (inf lin) श्रद्धया वासुदेव (for यान्ति लोकानदीनान्) —(L 148) T_1 एव , M विधा- , Kumbh ed ध्यान (for या या) —(L 149) D_{10} G_2 M ज्योतिर्भूता , G_4 °र्गता (for °र्भूत्वा) Kumbh ed भजाति —Before line 150, D_{10} ins भगवान् —(L 150) T_1 ये (for मां) $T_{1,2}$ $G_{1,3}$ M_3 पूजयत —(L 151) D_{10} $T_{1,3}$ G मा (for मां) G_2 जानते —After line 151, T_1 ins

* मुच्यन्तेऽस्मात्सर्वससारबन्धा-
रपूतात्मान श्रद्धया वीतमोहा ।
यश्चैव मां यजते विश्वरूप
भक्त्या युक्त क्रतुयष्टारमव्ययम् ।

—(L 152) T_1 तत्त्व (for सत्त्वं) —(L 153) T_3 सत्य (for सत्त्व-) D_{10} corrupt T_3 मयेति (for ऽयमेति) T_1 मत्त्वात्स्माद्दीनमोहोयमुक्त , G_2 सत्त्वस्पृष्टो वीतमोहानिमैत्री —(L 155) T_1 हि लोका (for लोका) D_{10} G_4 श्रियश्च ; Kumbh. ed त्रयश्च (for त्रयी) —(L 157) M एष (for एव) —(L 158) T_1 प्रीता सर्वे महर्षय (for the post. half) —(L 159) D_{10} पूतात्मा (for प्रीतात्मा) T_1 भक्त्या तौ प्रत्यपूजयन् (for the post. half) G_2 om the ref —(L 160) $T_{1,2}$ $G_{1,3}$ कविप्रधान , Kumbh ed कवि प्रयातस् —Colophon. *Sub-parvan* D_{10} M दानधर्म. —*Adhy name* D_{10} यज्ञपुरुषमाहात्म्य , T_3 व्यासमद्रराजसवादे यज्ञपुरुषोत्तममाहात्म्य , M वेधुदाहरण. —*Adhy no* T $G_{2,4}$ M 19 , $G_{1,3}$ 21

1 A

Before line 1, T_2 reads lines 8–11 repeating them in their proper place —(L 1) T_1 पत्रिणां (for पक्षिणां) —(L 2) T_1 M उक्त. $G_{2,4}$ श्वेतभाव (for °वाह) Cv प्रशसत (for °ता) T_1 श्वेतवाहप्रशसया (for the post. half) —T_1 om line 3 —(L 3) T_3 M अत्र कौतूहलवती (for the prior half) —(L 4) T_1 ज्यैष्ठ्य , G_2 श्रेष्ठ Kumbh. ed. प्राप (for प्राप्त) —(L 5) M_{1-3} स (for च) —T_3 युधिष्ठिर (for भीष्म) —(L 8) T_1 देव (for धर्म) T_1 मम (for यदु-). T_2 (first time) -विवर्धन , T_3 °न , G_3 °क (for °न) —(L 10) T_1 अप्यत्र (for अस्य प्र) D_{10} T_3 G M_3 पृष्टो , T_2 (first time) दृष्टे , T_2 (second time) पृष्टे , $M_{1,3,4}$ सृष्टो (for [आ]ज्ञप्तो) T_3 महामते (ror °द्युते) —(L 11) T_2 (first time) किं काले (for हि शौरे) T_2 (second time) देवकी सुप्रजास्त्वया (for the post half) —T_1 om 12 —(L 12) D_{10} $T_{2,3}$ G [अ]पि (for [अ]सि) —(L 13) M त्वा (for त्वां) M पृच्छते (for धीमते) —(L 14)

वासुदेव ।

यथैव मा भवान्वेद तथा वेद युधिष्ठिर ।
तथा च गरुडो राजस्तथास्मै ब्रूहि तत्त्वत ।

Colophon.

भीष्म ।

युधिष्ठिर महाबाहो शृणु राजन्यथातथम् ।
गरुडं पक्षिणा श्रेष्ठ वैनतेय महाबलम् ।
तथा च गरुडो राजन्सुपर्णश्च यथाभवत् ।
यथा च भुजगान्हन्ति तथा मे ब्रुवत शृणु ।
पुराहं तात रामेण जामदग्न्येन धीमता ।
कैलासशिखरे रम्ये मृगान्निघ्नन्महत्तश ।
तमहं तात दृष्ट्वैव शस्त्राण्युत्सृज्य सर्वश ।
अभिवाद्य पूर्वं रामाय विनयेनोपतस्थिवान् ।
तमहं कथान्ते वरद सुपर्णस्य बलौजसी ।
अपृच्छं स च मा प्रीत प्रत्युवाच युधिष्ठिर ।
कद्रूश्च विनता चास्ता प्रजापतिसुते उभे ।
ते धर्मेणोपयेमेऽथ मारीच कश्यप प्रभु ।
प्रादात्ताभ्या वर प्रीतो भार्याभ्या सुमहातपा ।
तत्र कद्रूर्वर वव्रे पुत्राणां दशत शतम् ।
तुल्यतेज प्रभावाना सर्वेषा तुल्यजन्मनाम् ।
विनता तु वव्रे द्वौ पुत्रौ वीरौ भरतसत्तम ।
कद्रूपुत्रसहस्रेण तुल्यवेगपराक्रमौ ।
स तु ताभ्या वर प्रादात्तथेत्युक्त्वा महातपा ।
जनयामास तान्पुत्रास्ताभ्यामासीद्यथा पुरा ।
कद्रू प्रजज्ञे त्वण्डाना तथैव दशत शतम् ।
अण्डे द्वे विनता चैव दर्शनीयतरे शुभे ।
तानि त्वण्डानि तु तयो कद्रूविनतयोर्द्वयो ।
सोपस्वेदेषु पात्रेषु निदधु परिचारिण ।
नि सरन्ति तदाण्डेभ्य कद्रूपुत्रा भुजगमा ।
पञ्चवर्षशते काले दृष्टश्वासबलौजस ।
विनता तेषु जातेषु पन्नगेषु महात्मसु ।
विपुत्रा पुत्रसतापादण्डमेक बिभेद ह ।
किमनेन करिष्येऽहमिति वाक्यमभाषत ।
न हि पञ्चशते काले पुरा पुत्रौ ददर्श सा ।
सापश्यदण्डान्निष्क्रान्तं विना पत्र मनस्विनम् ।
पूर्वकायोपसपन्न वियुक्तमितरेण ह ।
दृष्ट्वा तु त तथारूपमसमग्रशरीरिणम् ।
पुत्रदु खान्विताशोचत्स च पक्षी तथा गत ।
अब्रवीच्च मुदा युक्त पर्यश्रुनयनस्तदा ।
मातर चपलासीति हतोऽहमिति चासकृत् ।
न त्वया काङ्क्षित कालो यावानेवाल्पगात्पुरा ।
भ्राता भवाव पुत्रौ ते श्वसनाद्बलवत्तरौ ।
ईर्ष्याक्रोधाभिभूतत्वाद्योऽहमेव कृतस्त्वया ।
तस्मात्त्वमपि मे मातर्दासीभाव गमिष्यसि ।

T1 पक्षिणा (for पतना) M ब्रूया देवकिनंदन (for the post. half) —(L 15) T1 G2 मां (for मा) —(L 16) Kumbh ed जातन् (for राजस्) M भारत (for तत्त्वत) —Colophon. *Sub-parvan* D10 M दानधर्म —*Adhy name* T2 सुपर्णोपाख्यान, M सौपर्ण —*Adhy no* S 20 —T1 om lines 19–20 —(L 19) M यथा न (for तथा च) —(L 22) T1 M दृष्टो (for रम्ये) —(L 24) Prior half hypermetric —(L 25) Prior half hypermetric T1 राम (for तमह) T2 महौजसी (for बलौ°) — Before line 27, T3 ins राम —(L 27) T3 M शुभे (for उभे) —(L 28) Madras ed च (for ऽथ) T2 3 G1 3 ते तु धर्मेणोपयेमे (for the prior half) Some MSS काश्यप —(L 30) T1 दशती (for °त) —(L 32) Prior half hypermetric T1 G2 विनता तु वर वव्रे, Madras ed द्वौ पुत्रौ विनता वव्रे (for the prior half) G2 पुत्रौ (for वीरौ) T1 द्वौ वीरौ भरतोत्तम (for the post half) — T1 om line 35 —(L 35) T3 G3 4 यान् (for तान्) T2 पुन , M वर (for पुरा) —(L 36) Kumbh ed हि (for तु) —(L 37) T1 दर्शनीयतमे शुभे (for the post half) —(L 39) D10 G3 4 सोपस्करेषु, T3 °स्नेहेषु (for °स्वेदेषु) T1 2 M1–3 4 (*inf lin*) परिचारका —(L 40) T3 G2 तथा (for तदा) —(L 41) T2 3 G1 3 M3 पञ्चवर्षे ग(T3 M3 °र्षग)ते काले (for the prior half) M1 3 om (hapl) from the post half up to the prior half of line 45 T2 दृष्टाश्वासन्, G1 दृष्टश्वास , M2 4 दृष्टिश्वास-, Kumbh ed दृष्टा मोष , Madras ed. दृष्टाश्च स (for दृष्टश्वास-) G2 -फलोदय (for बलौजस) Cv दृष्टिश्वासा मलौजस (for the post. half) —(L 43) D10 G3 4 द्विपुत्रा (for वि°) — T1 om line 45 —(L 45) Madras ed पुत्र (for पुत्रौ) —(L 46) D10 T2 3 G M विना पुत्र, T1 दीनपुत्र (for विना पत्र) —(L 47) T2 -कायेन (for कायोप) G3 वियुक्तकरणेन ह (for the post half) —(L 48) M मा दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा तु) —(L 49) T1 3 पुत्र (for पुत्र) M1 तथा (for स च) —(L 50) T1 2 तथा, T3 यथा (for मुदा) T2 युक्त (for युक्त) —(L 51) T2 चपलासीह, G1 3 सीश्च (for °सीति) —(L 52) T1 स मया (for न त्वया) Cv यो वो नेष्यो ह्यगात्पुरा (for the post half) —(L 53) D10 T2 3 G1 2 4 पुत्रौ तु, G3 पुत्रस्तु (for पुत्रौ ते) —(L 55) M तसात्त्व नासि मे

पञ्च वर्षशतानि त्व स्पर्धसे वै यया सह ।
दासी तस्या भवित्रीति साश्रुपातमुवाच ह ।
एष चैव महाभागे बली बलवता वर ।
मोक्षयिष्यति ते मातर्दासीभावान्ममानुज ।

Colophon

भीष्म ।

विनता पुत्रशोकार्ता शापाद्भीता च भारत ।
प्रतीक्षते स्म त काल य पुत्रोक्तस्तदाभवत् ।
ततोऽप्यतीते पञ्चशते वर्षाणा कालसयुगे ।
गरुडोऽथ महावीर्यो जज्ञे भुजगभुग्बली ।
वज्रतुण्डास्य शिखी पत्रकोश कूर्मनखो महान् ।
रक्ताक्ष सहतग्रीवो ह्रस्वपादो महागिरा ।
यस्त्वण्डात्स विनिर्भिन्नो निष्क्रान्तो भरतर्षभ ।
विनतापूर्वज पुत्र सोऽरुणो दृश्यते दिवि ।
पूर्वां दिशमभिप्रेत्य सूर्यस्योदयन प्रति ।
अरुणोऽरुणसकाशो नाम्ना चैवारुण स्मृत ।
जातमात्रस्तु विहगो गरुड पन्नगाशन ।
विहाय मातरं क्षिप्रमगमत्सर्वतोदिशम् ।
स तथा चातिववृधे सर्वकामैरथार्चित ।
पितामहविसृष्टेन भोजनेन विशा पते ।
तस्मिंश्च विहगे तत्र यथाकाम विवर्धति ।
कद्रूश्च विनता चैव गच्छेता सागर प्रति ।
ददृशाते तु ते यान्तमुच्चै श्रवसमन्तिकात् ।
स्नात्वोपवृत्त त्वरितं पीतवन्त च वाजिनम् ।
तत कद्रूर्हसन्त्येव विनतामिदमब्रवीत् ।
हयस्य वर्ण को न्वत्र ब्रूहि यस्ते मत शुभे ।

विनता ।

एकवर्णो हयो राज्ञि सर्वश्वेतो मतो मम ।
वर्ण वा कीदृश तस्य मन्यसे त्व मनस्विनि ।

कद्रू ।

सर्वश्वेतो मतस्तुभ्य य एष हयसत्तम ।
ब्रूहि कल्याणि दीव्यावो वर्णान्यत्वेन भामिनि ।

विनता ।

यद्यार्ये दीव्यसि त्व मे क पणो नौ भविष्यति ।
सा तज्ज्ञात्वा पणेय वै ज्ञात्वा तु विपणे त्वया ।

कद्रू ।

जिता दासी भवेयें त्वमह चाप्यसितेक्षणे ।
नैकवर्णैकवर्णत्वे विनते रोचते च ते ।
रोचते मे पणो राज्ञि दासीत्वेन न सशय ।
सत्यमातिष्ठ भद्र ते सत्ये स्थास्यामि चाप्यहम् ।

Colophon

भीष्म ।

विनता तु तथेत्युक्त्वा कृतसशयना पणे ।
कद्रूरपि तथेत्युक्त्वा पुत्रानिदमुवाच ह ।
मया कृत पण पुत्रा मिथो विनतया सह ।
उच्चै श्रवसि गान्धर्वे तच्छृणुध्व भुजगमा ।

माता (for the prior half) S (except T_1 G_4) दासभाव (for दासी°) —(L 57) G_2 भवतु (for भवित्री) T_1 शापस्थानम् (for साश्रुपातम्) T_1 स , M तां (for ह) —(L. 59) D_{10} दासीभावं , S दासभावान् (M °व) — After line 59, M_1 ins

* एतावत्कालमीक्षन्त्या भवाव बलवत्तरौ ।
यस्मात्समर्यातिक्रम तस्माद्दास्यन्त कालमेष्यसि ।
एषोऽनुजो मोक्षयिता दु खादुक्त्वा समाप्लुत ।

— Colophon *Sub-parvan* D_{10} M_4 दानधर्म — *Adhy name* M_4 सौपर्णे अण्डभेद — *Adhy no* S 21 —(L 62) T_1 [ऽ]तीते , T_2 G_1 M_1 व्यतीते (for ऽप्यतीते) M संयुते (for °गे) —(L 63) T_1 M दारुणो (for गरुडो) —(L 64) T_2 om (hapl) from पत्र up to पूर्वज (in line 67) D_{10} T_3 $G_{2.4}$ पुत्र , M नित्र (for पत्र) —(L 66) $M_{1.2}$ सु (for स) —(L 69) T_1 दारुणो (for अ°) T_2 स , G_4 वा (for च) —(L 71) Kumbh ed सर्वतोदिश —(L 72) M [अ]पि (for [अ]ति) Kumbh ed स तत्र ववृधेनीव (for the prior half) $M_{1.2.4}$ अथाचिन , Kumbh ed सदार्चित (for अथा°). —(L 73) T_1 निसृष्टेन (for -वि°) —(L 74) T_3 अस्मिंश्च (for त°) —(L 75) Kumbh ed [आ]गच्छता , Madras ed गच्छतां (for गच्छेतां) —(L 76) $G_{1.3}$ तौ , G_2 ता , M वै (for ते) —(L 77) $T_{2.3}$ G_3 स्नात्वोपयात त्वरित , M स्नातोपवृत्त त्व° (for the prior half) —(L 78) T_1 तत्र (for तत) M_{1-3} हसतीव (for हसन्त्येव) —(L 81) $M_{2.3}$ त्वस्य (for तस्य) S (except G_2) मनस्विनी —(L 83) D_{10} $T_{2.3}$ G दि(T_2 G_4 दी)व्यानि , M दीव्याव (for दीव्यावो) T_2 वर्णान्यत्वे ह (for °त्वेन) —(L 84) Madras ed. [अ]र्थे (for [आ]र्ये T_1 येन वा दीव्यसे त्व मे (for the prior half) T_2 M नौ (for नो) —(L 85) D_{10} $G_{2.4}$ एतज्ज्ञात्वा , M सा नाज्ञात्वा (for सा तज्ज्ञात्वा). T_1 नाज्ञात्वा विपणेय वै (for the prior half) M_{1-3} च (for तु) —(L 86) D_{10} T_1 G M_4 भवेन्मे —(L 87) T_2 -वर्णत्व (for °त्वे) — Before line 88, D_{10} $G_{2.4}$ M ins विनता —(L 88) $G_{1.2.4}$ पणे (for पणो) — Colophon *Sub parvan* D_{10} M दानधर्म — *Adhy name* M_4 सौपर्णे पणबधकथन — *Adhy no* S 22 —(L 90) T_1 om (hapl) from the

अग्रव नैकवर्णं त सैकवर्णमथाब्रवीत् ।
जिता दासी भवेत्पुत्रा सा वाह वा न सशय ।
एकवर्णश्च वाजी स चन्द्रकोकनदप्रभ ।
साह दासी भविष्यामि जिता पुत्रा न सशय ।
ते यूयमश्वप्रवरमाविशध्वमतन्द्रिता ।
सर्वश्वेत वालधिषु वाला भूत्वाञ्जनप्रभा ।

सर्पा ।

निकृत्या न जय श्रेयान्मात सत्या गिर शृणु ।
आयत्या च तदात्वे च न च धर्मोऽत्र विद्यते ।
सा त्व धर्मादपेत वै कुलस्यैवाहित तव ।
निकृत्या विजयं मातर्मा स्म कार्षी कथचन ।
यद्यधर्मेण विजय वय काङ्क्षामहे क्वचित् ।
त्वया नाम निवार्या स्म मा कुरुध्वमिति ध्रुवम् ।
सा त्वमस्मानपि सतो विषपानृजुबुद्धिन ।
कल्मषेणाभियोक्तु काङ्क्षसे लोभमोहिता ।
ते वय त्वा परित्यज्य द्रविष्याम दिशो दश ।
यत्र वाक्यं न ते मात पुन श्रोष्याम ईदृशम् ।
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानत ।
उत्पथ प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ।

कद्रू ।

शृणोमि विविधा वाचो हेतुमत्य समीरिता ।
वक्रगा सन्निवृत्त्यर्थं तदह वो न रोचये ।
न च स्पर्धित मन्दा शक्य जेतुमतोऽन्यथा ।
जिते निकृत्या श्रुत्वैतत्क्षम कुरुत पुत्रका ।
श्वोऽह प्रभातसमये जिता धर्मेण पुत्रका ।
शैलूषिणी भविष्यामि विनताया न सशय ।
इह चामुत्र चार्थाय पुत्रानिच्छन्ति मातर ।
सेयमीहा विपन्ना मे युष्मानासाद्य सगताम् ।
इह वा तारयेत्पुत्र प्रेत्य वा तारयेत्पितॄन् ।
नात्र चित्र भवेत्किंचित्पुनातीति च पुत्रता ।
ते यूय तारणार्थाय मम पुत्रा मनोजवा ।
आविशध्व हयश्रेष्ठ वाला भूत्वाञ्जनप्रभा ।
जानाम्यधर्म सकल विजिता विनता भवेत् ।
निकृत्या दासभावस्तु युष्मानप्यवपीडयेत् ।
निकृत्या विजयो वेति दासत्व वा पराजये ।
उभय निश्चय कृत्वा जयो वै धार्मिको वर ।
यद्यप्यधर्मो विजयो युष्मानेव स्पृशेत्पुन ।
गुरोर्वचनमास्थाय धर्मो व स भविष्यति ।

Colophon.

post half up to the prior half of line 91 D10 T2 3 G3 4 -सद्यपथा (for °थना) —(L 92) T2 3 G3 4 M2 कृत- (for कृत) —(L 93) M न (for तच्) —(L 94) D10 T1 M अहमब्रुव नैकवर्णं, T2 3 G2-4 अह ब्रु(G3 त्वपि ब्रु)वन्नै(G3 4 °न्नै)कवर्ण (T3 °र्णं, G2 °र्णे), Madras ed अह ब्रुव नैकवर्णं (for the prior half) T2 G2 [ऽ]प्यैक- (for सैक-) T1 एकवर्णं च साब्रवीत् (for the post. half) —(L 95) D10 सहसा वै, T2 मा इह वै, T3 G माहस वै (for सा वाह वा) —(L. 96) T1 स्याच् (for स) —(L 98) M1 प्रविशध्वम् (for आ°) —(L 99) M1-3 सर्वे (for सर्वं) T1 वालदेशे (for वालधिषु) Cv सर्वे श्वेत वालधिगा (for the prior half) —(L 100) D10 G2 4 जये श्रेयो, T3 G1 3 जन श्रेयान् (for जय श्रेयान्) — T1 om. line 101 —(L 102) Cv कालस्यैव हित वच (for the post half) —(L 105) M स्मो (for स्म) Cv ब्रुवे (for ध्रुवम्) —(L 106) T1 पापे नान्मान् (for सा त्वम°) T3 हति (for अपि) D10 G2 3 ततो (for सतो) —(L 108) T1 विद्रवाम, T3 M1 2 4 द्रविष्यामो (for °म) —Lines 110-111 = 1 App I, No 81, lines 109-110, 5 178 24, 12 57 7, 12 138 48, Rām. 2 21 13 —(L 111) G2 कार्ये (for पति) —(L 112) D10 G2 विधिना (for विविधा) —(L 113) Kumbh. ed वक्रमार्गनिवृत्त्यर्थं (for the prior half) T1 ता (for वो) —(L 114) D10 फ(भ)णित, G2 पाणित (for स्प°) —(L 115) T1 M कृते (for जिते) Kumbh ed क्षेम (for क्षम) —(L 116) T1 3 G1 3 मा (for श्वो) D10 T1 G2 4 M1 2 4 व(T1 च)क्रगा (for पुत्रका) —(L 117) T1 शैलूषी म, T3 G1. 3 M4 शैलूषणी (for °षिणी) —(L 118) T1 सौख्याय, G2 चार्थाय (for चार्थाय) —(L 119) T3 साहमत्र विपाश हि, Madras ed साह विपन्ना निन्ये (for the prior half) T1 पुत्रान् (for युष्मान्) — T1 om line 121 —(L 121) D10 T2 3 G M4 (also) पुत्रका (for ता) —(L 122) M मनोजव —(L 124) T1 M4 जानान्यधर्म सकलो —G2 om (hapl.) line 125 —(L 125) D10 G1 3 4 परे (D10 रो) भवेत्, T2 3 परो भवे, Kumbh ed पराभवे (for पराजये) Madras ed. दासीत्वमवर भवेत् (for the prior half) —(L 127) M1 2 उभयोर् (for °य) M4 पर (for वर) —(L 128) T1 हि (for [अ]पि) T1 M विजये G2 व स-, M1-3 नैव, M4 एव (for एव) —(L 129) D10 T2 3 G1 2 4 आदाय, G2 M1. 3 आधाय (for आस्थाय) G1 य, G2 वै, Kumbh ed वा (for व) Kumbh ed स- (for स) —Colophon *Sub parvan* D10 M दानधर्म — *Adhy name* T2 सुपर्णोपाख्याने दासप्राप्ति, M4 सौपर्णे

भीष्म ।

श्रुत्वा तु वचन मातु क्रुद्धायास्ते भुजगमा ।
कृच्छ्रेणैवान्वमोदन्त केचिद्धित्वा दिशो गता ।
ये प्रतस्थुर्दिशस्तत्र क्रुद्धा तानशपद्भृशम् ।
भुजगमाना मातासौ कद्रूर्वैरकरी तदा ।

कद्रू ।

उत्पत्स्यति हि राजन्य पाण्डवो जनमेजय ।
चतुर्थो धन्विना श्रेष्ठात्कुन्तीपुत्राद्धनजयात् ।
स सर्पसत्रमाहर्ता क्रुद्ध कुरुकुलोद्वह ।
तस्मिन्मन्त्रेऽग्निना युष्मान्पञ्चत्वमुपनेष्यति ।
एव क्रुद्धाशपन्माता पन्नगान्धर्मचारिण ।
गुरो परित्यागकृत नैतदन्यद्भविष्यति ।
एव शप्ता दिश प्राप्ता पन्नगा धर्मचारिण ।
विहाय मातर क्रुद्धा गता वैरकरीं तदा ।
तत्र ये वृजिन तस्या अनापन्ना भुजगमा ।
ते तस्य वाजिनो वाला बभूवुरसितप्रभा ।
तान्दृष्ट्वा वालधिस्थाश्च पुत्रान्कद्रूरथाब्रवीत् ।
विनतामथ सहृष्टा हयोऽसौ दृश्यतामिति ।
एकवर्णो न वा भद्रे पणो नौ सुव्यवस्थित ।
उदकादुत्तरन्त त हय चैव च भामिनी ।
सा त्ववक्रमतिर्देवी विनता जिह्मगामिनीम् ।
अब्रवीद्भगिनीं किंचिद्विहसन्तीव भारत ।
हन्त पश्याव गच्छाव सुकृतो नौ पण शुभे ।
दासी वा ते भविष्यामि त्व वा दासी भविष्यसि ।
एव स्थिर पण कृत्वा हयं ते तु ददर्शतु ।
कृत्वा साक्षिणमात्मान भगिन्यौ कुरुसत्तम ।
सा दृष्ट्वैव हय मन्द विनता शोककर्शिता ।
श्वेत चन्द्रांशुवाल त कालवाल मनोजवम् ।
तत्र सा मीलिता वाक्य विनता साश्रुबिन्दुका ।
उवाच कालवालोऽय तुरगो विजित त्वया ।
दासी मा प्रेषयस्वार्ये यथाकामवशा शुभे ।
दासश्च कामकारा हि भर्तृणा नात्र सशय ।

Colophon

भीष्म ।

तत कद्रूर्हसन्तीव विनतां धर्मचारिणीम् ।
दासीवत्प्रेषयामास सा च सर्वं चकार तत् ।
न विवर्णा न सक्षुब्धा न च क्रुद्धा न दु खिता ।
प्रेष्यकर्म चकारास्या विनता कमलेक्षणा ।
इमा दिशश्चतस्रोऽस्या प्रेष्यभावेन वर्तिता ।
अथ स्म वैनतेय वै बलदर्पौ समीयतु ।
त दर्पवशमापन्नं परिधावन्तमन्तिकात् ।
ददर्श नारदो राजन्देवर्षिर्दर्पसयुतम् ।
तमब्रवीच्च देवर्षिर्नारद प्रहसन्निव ।
किं दर्पवशमापन्नो न वै पश्यसि मातरम् ।

निकृतिनिवारण — *Adhy no* S 23 — (L. 130) T_1 कृत्वा याने, G_4 क्रुद्धायां तु (for क्रुद्धायास्ते) — (L 132) T_1 कृत्या (for क्रुद्धा) — (L 133) D_{10} $G_{3,4}$ सा (for [अ]सौ) — (L 135) $G_{2,4}$ श्रेष्ठ° — (L 136) T_1 -कुलोद्भव (for °द्वह°) — (L 137) G_2 [ऽ]ग्निरायुष्मान् (for ऽग्निना यु°) — D_{10} om (hapl) lines 138–139, M transp them — (L 138) G_2 इति (for एव) Madras ed च सा (for क्रुद्धा) — (L 139) Madras ed -कृतो (for -कृत) Madras ed दोष एतद्भविष्यति (for the post half) — (L 141) T_1 क्रुद्धां; Madras ed प्राप्ता — (L 142) Madras ed तस्यां D_{10} उपपन्ना, T_1 अगीचक्रुर्, T_2 $G_{2,4}$ $M_{1,4}$ अनुपन्ना (for अना°) — T_1 om line 144 — (L 145) $T_{1,3}$ $G_{1,3}$ M_3 सहृष्टां — T_1 om lines 146–147 — (L 146) T_3 मया (for न वा) G_3 फणाकार- (for पणो नौ सु-) — (L 147) G_3 तु (for त) M हय चेयाव भामिनि (for the post half) — T_3 om (hapl) line 148 — (L 148) $G_{1,3}$ $M_{2,3}$ सा तु वक्रमर्ती ($M_{2,3}$ °ति) देवीं (for the prior half) D_{10} $T_{1,2}$ G M_4 गामिनी (for °नीम्) — (L 149) G_1 विहरतीव; G_3 °सन्निव (for °सन्तीव) — (L 150) T M हत गच्छाव पश्याव (for the prior half) D_{10} G_2 सुकृते, T_1 कार्योसौ, T_3 मजातो (for सुकृतो) T_1 वि-, G_2 तौ (for नौ) — (L 151) T_2 भूता (for वा ते) — (L. 152) D_{10} एत, G_3 एतत् (for एव) T_1 तत कृत्वा तु विपण (for the prior half) D_{10} T G_{1-3} त (for तु) M हय ददृशतुश्च ते (for the post. half) — (L 154) T_1 $G_{1,3}$ [इ]ह (for [ए]व) T_1 M मदा (for मन्द) — (L 156) T_1 M तद° (for तत्र) M_1 स (for सा) $M_{1,2,4}$ बिंदुक, M_3 बिंदुनां (for °का) T_1 विनता धर्मचारिणीं (for the post half) — (L 157) T_3 $M_{1,2}$ तुरगो $G_{1,3}$ विजितास्, M °ता (for °त) — (L 158) Kumbh ed दासी मां प्रेषय स्वार्थे (for the prior half) — (L 159) T_1 दास्यह, $M_{1,3,4}$ दासाश्च — Colophon *Sub parvan* D_{10} M दानधर्म — *Adhy name* D_{10} T_2 सुपर्णोपाख्यान, M_1 सौपर्णे अश्वदर्शन — *Adhy no* S 24 — (L 160) T_3 च (for [इ]व) — (L 161) T_1 [अ]थ (for च) G_2 त (for तत्) — (L 162) $T_{1,3}$ M सरब्धा, T_2 $G_{2,4}$ सलुब्धा (for सक्षुब्धा) $M_{1,2,4}$ न क्रुद्धा न च दु खिता (for the post half) — (L 164) $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ M इमां (for इमा) G_1 स्यु (for ऽस्या°) — (L 165) T_3 त (for स) T_1 M त (for वै) — (L 168) D_{10} देवऋषिर् (for च देवर्षिर्). — (L.

वलेन दत्त सततमहमानकृत सदा।
दासीं पन्नगराजस्य मातुरन्तर्गृहे सतीम्।
तमब्रवीद्वैनतेय कर्म किं तन्महामुने।
जनयित्री मयि सुते जाता दासी तपस्विनी।
अथाब्रवीदपिर्वाक्य दीव्यती विजिता खग।
निकृत्या पन्नगेन्द्रस्य मात्रा पुत्रैः पुरा सह।

गरुड ।

कथ जिता निकृत्या सा भगवञ्जननी मम।
ब्रूहि तन्मे यथावृत्त श्रुत्वा वेत्स्ये तत परम्।
ततस्तस्य यथावृत्त सर्वं तन्नारदस्तदा।
आचख्यौ भरतश्रेष्ठ यथावृत्त पतत्रिण ।
तच्छ्रुत्वा वैनतेयस्य कोपो हृदि समाविशत्।
जगर्हे पन्नगान्सर्वान्मात्रा सह परतप।
ततस्तु रोषाद्दु खाच्च तूर्णमुत्पत्य पक्षिराट्।
जगाम यत्र मातास्य कृच्छ्रे महति वर्तते।
तत्रापश्यत्ततो दीना जटिला मलिना कृशाम्।
तोयदेन प्रतिच्छन्ना सूर्याभामिव भास्वरम्।
तस्य दु खाच्च रोषाच्च नेत्राभ्यामश्रु चास्रवत्।
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च पौरुषे प्रतितस्थुष ।
अनुक्त्वा मातर किंचित्पतत्रिवरपुगव ।
कद्रूमेव स धर्मात्मा वचन प्रत्यभाषत।
यदि धर्मेण मे माता जिता यद्यप्यधर्मत ।
ज्येष्ठा त्वमसि मे माता धर्म सर्व स मे मत ।
इय तु मे स्यात्कृपणा मयि पुत्रेऽम्ब दु खिता।
अनुजानीहि ता साधु मत्कृते धर्मदर्शिनी।
कद्रू श्रुत्वास्य तद्वाक्य वैनतेयस्य धीमत ।
उवाच वाक्य दुष्प्रज्ञा परीता दु खमूर्छिता।
नाह तव न ते मातुर्वैनतेय कथचन।
कुर्यां प्रियमनिष्टात्मा मा ब्रवीषि खग द्विज।
ता तदा ब्रुवतीं वाक्यमनिष्टा क्रूरभाषिणीम्।
दारुणा सूनृताभिस्तामनुनेतु प्रचक्रमे।

गरुड ।

ज्येष्ठा त्वमसि कल्याणि मातुर्मे भामिनि प्रिया।
सोदर्या मम चासि त्व ज्येष्ठा माता न सशय ।

कद्रू ।

विहगम यथाकाम गच्छ कामगम द्विज।
सूनृताभिस्त्वया माता नादासी शक्यमण्डज।
अमृत यद्याहरेस्त्व विहग जननी तव।
अदासीं मम पश्येमा वैनतेय न सशय ।

Colophon

भीष्म ।

तयेत्युक्त्वा तु विहग प्रतिज्ञाय महाद्युति ।

---

169) T_{3} त्व दप , G_{2} क दर्प- (for किं दर्प-) — T_{1} om line 170 —(L 170) M स्तब्ध (for दृप्त) D_{10} [अ]ह नान (for अहमान-) Cv वलेन च पुन स्तब्धो योह मान कृता सदा —(L 172) Kumbh ed महामते (for °मुने) T_{1} कर्मणा केन वै मुने (for the post half) —(L 173) M यज्जनित्री (for जनयित्री) —(L 175) G_{2} आत्म- (for मात्रा) T_{1} मात्रा पुत्रपु मरै (for the post. half) —(L 176) D_{10} $G_{2.4}$ M [अ]मी, T_{1} वै (for सा) D_{10} $G_{2.4}$ भगवन्मुनिसत्तम (for the post half) —(L. 177) D_{10} $G_{2.4}$ यथातत्त्व (for °वृत्त) D_{10} T $G_{1.2.4}$ योत्स्ये (for वेत्स्ये) —(L 179) T_{1} यथातत्त्वत्, $M_{1-3.4}$ (inf lin) यथावच्च (for °वृत्त) —(L 180) T_{1} M क्रोधो (for कोपो) —(L 181) D_{10} G स गर्हे (for जगर्हे) D_{10} S सह मात्रा (by transp) T_{1} $G_{2.4}$ परतप —(L 182) Madras ed उत्प्लुत्य (for उत्पत्य) —(L 183) T_{2} जगाम माता यत्रास्य (for the prior half) —(L 184) T_{1} मलिनां जटिलां कृशां (for the post half) — T_{1} om line 185 T_{1} om line 187 —(L 187) T_{3} G_{4} प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च (for the prior half) —(L 189) D_{10} $G_{2.4}$ च (for स) —(L. 191) G_{2} om from the post half up to the post half of line 194 D_{10} G_{4} प्रणम्य प्रार्थयाम्यत , T_{1} स धर्म सर्वतो मत , M तस्माद्धर्म म मे मत (for the post. half) —(L 192) T_{1} च (for ऽम्ब) —(L 193) T_{1} मां मार्धे (for ता साधु) G_{4} M दर्शिनीं —(L 194) T_{1} च तद्, M तस्य (for [अ]स्य तद्) —(L 195) D_{10} T G वाच (for वाक्यं) G_{2} दुष्प्राज्ञा T_{1} पतिता (for परीता) —(L 196) T_{1} कृते (for न ते) —(L 197) G_{3} M [अ]निष्टा (M_{4} °ष्ट) मां (for °ष्टात्मा) D_{10} कुर्यामप्रियमनिष्टा (for the prior half) M प्र (for मां) M_{4} कथ (for खग) —(L 198) D_{10} निष्ठुरां, Kumbh ed अनिष्ट (for °ष्टां) —(L 199) T_{1} दारुणामकृतप्रज्ञाम् (for the prior half) — T_{1} G_{3} om the ref —(L 200) $T_{1.3}$ $G_{1.3}$ M भगिनी; T_{2} $G_{2.4}$ भामिनी (for °नि) —(L 201) D_{10} T_{3} सोदर्यां, G_{1-3} सोदर्या, G_{4} मौकर्या (for सोदर्या) $M_{1.2.4}$ ज्येष्ठ- (for ज्येष्ठा) — For line 201, T_{1} subst

* न दासी भवितु योग्या मम माता तपस्विनी ।

—(L 203) T_{1} सूनृताभिस्त्व मा वाग्भिर् (for the prior half) $M_{1.3}$ क्रियते (for शक्यम्) —(L 204) D_{10} T_{2} $G_{2.4}$ त्व हि, G_{1} स्व च (for त्व) —(L 205) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_{2} अदासी T_{2} अनु (for मम) M_{4} पश्येय (for °मा) Madras ed अदासीं त्वमपश्येमा (for the prior half). — Colophon *Sub-parvan* D_{10} M

अमृताहरणे वाच तत. पितरमब्रवीत् ।
काम वै सूनृता वाचो विसृज्य च मुहुर्मुहु ।
यद्याप्यनुज्ञा मातुर्वै न च सा ह्यनुमन्यते ।
सा मा बहुविधा वाचो वज्रकल्पा विसृज्य वै ।
भगवन्विनता दासी मम माता महाद्युते ।
कद्रू प्रेषयते चैव दासीयमिति चाब्रवीत् ।
आहरामृतमित्येव मोक्ष्यते विनता तत ।
सोऽहं मातुर्विमोक्षार्थमाहरिष्य इति ब्रुवन् ।
अमृत प्रार्थितस्तूर्णमाहर्तुं प्रतिनन्द्य वै ।

कश्यप ।

अमृत तात दुष्प्राप देवैरपि कुतस्त्वया ।
रक्ष्यते हि भृश पुत्र रक्षिभिस्तन्निबोध मे ।
गुप्तमद्भिर्भृश साधु सर्वत परिवारितम् ।
अनन्तरमथो गुप्त ज्वलता जातवेदसा ।
तत शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
रक्षन्त्यमृतमत्यर्थं किंकरा नाम राक्षसा ।
तेषा शक्त्यृष्टिशूलाश्च शतघ्न्य पट्टिशास्तथा ।
आयुधा रक्षिणा तात वज्रकल्पा शिलास्तथा ।
ततो जालेन महता अवनद्ध समन्तत ।
अयस्मयेन वै तात वृत्रहन्तु स शासनात् ।
तत्त्वमेवविधं तात कथ प्रार्थयसेऽमृतम् ।
सुरक्षित वज्रभृता वैनतेय विहगम ।
इन्द्रेण देवैर्नागैश्च खड्गैर्गिरिजलादिभि ।

गरुड ।

पुत्रगृद्ध्या ब्रवीष्येतच्छृणु तात विनिश्चयम् ।
बलवानुपायवानस्मि भूय किं करवाणि ते ।
तमब्रवीत्पिता हृष्ट प्रहसन्वै पुन. पुन ।
यदि तौ भक्षयेस्तात क्रूरौ कच्छपवारणौ ।
तथा बलममेय ते भविता तत्र सहाय: ।
अमृतस्यैव चाहर्ता भविष्यसि न सशय. ।

गरुड ।

क तौ क्रूरौ महाभाग वर्तेते हस्तिकच्छपौ ।
भक्षयिष्याम्यह तात बलस्याप्यायन प्रति ।

कश्यप ।

पर्वतो वै समुद्रान्ते नभ स्पृष्ट्वेह तिष्ठति ।
उरगो नाम दुष्प्राप पुरा देवगणैरपि ।
गोरुतानि स विस्तीर्ण पुष्पितद्रुमसानुमान् ।
तत्र पन्था· कृतस्तात कुञ्जरेण बलीयसा ।
गोरुतान्युच्छ्रयस्तस्य नव सप्त च पुत्रक ।
गच्छतागच्छता चैव क्षपित स महागिरि ।
तावान्भूमिममस्तात कृत. पन्था समुत्थित ।
तेन गत्वा स मातंग पिपासुर्युद्धमिच्छति ।
तमतीत्य तु शैलेन्द्र ह्रद कोकनदायुत ।
कनकेति च विख्यातस्तत्र कूर्मो महाबल ।
गोरुतानि स विस्तीर्ण कच्छप कुञ्जरश्च स· ।
आयामतश्चापि समौ तेजोबलसमन्वितौ ।

दानधर्मं — *Adhy no.* S 25 — Before line 208, D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1\,2\,4}$ ins गरुड — T_1 om lines 208–210 — (L 208) D_{10} $G_{2\,4}$ काम च (G_2 तु), M तामह (for काम वै) M व्यसृज वै (for विसृज्य च) — (L 209) M या चा(M_4 यच्छा)प्यनुज्ञा (M_4 °ज्ञां) मातुर्मे (for the prior half) — (L 210) M तन् (for सा) — (L 213) M_4 [आ]ह (for [ए]व) T_1 तव (for तत) — (L 214) T $G_{1\,3}$ $M_{2\,3}$ साह (for सोऽह) — (L 215) T_1 $M_{1\,3\,4}$ प्रस्थितस् (for प्रार्थि°) M प्रतिनंद (for °नन्द्य) T_1 अनुजानीहि मां प्रभो, Madras ed हर्तुमप्रतिनद्य वै (for the post half) — (L 216) G_4 प्राप्य (for तात) — (L 220) Kumbh ed अयुतानि (for प्र°) D_{10} अयुतानि (for अर्बुदानि) G_4 [अ]पि (for च) — (L 221) Kumbh ed अत्यत (for अत्यर्थं) — (L 222) D_{10} G_4 शक्त्यश्च, G_2 शक्तिश्च (for शक्त्यृष्टि) — (L 223) T_1 शिता (for तथा) — (L 224) D_{10} $G_{2\,4}$ अपिनद्ध, Madras ed अप° (for अव°) — (L 225) T_1 अयोमयेन (for अयस्म°) — T_1 om lines 227–228 D_{10} $T_{2\,3}$ $G_{1\,2}$ M om line 228 — (L 229) T_1 पुत्रबुध्या, $G_{2,4}$ °गृध्न्या (for °गृद्ध्या) D_{10} [अ]मवीद् (for ब्रवीषि) — (L 230) Prior half hypermetric — (L 232) D_{10} क्रुद्धौ (for क्रूरौ) — (L 233) T_1 M भविष्य(T_1 M_4 °ते)ति (for °ता तत्र) — (L 234) T_1 ततो हर्ता (for [ए]व चाहर्ता) T_2 भविष्यति (for °सि). — D_{10} om. the ref — (L 235) G_4 महाभागौ (for °ग) D_{10} G_3 गज (for हस्ति) — T_1 M पिता, some MSS काश्यप (for कश्यप). — (L 237) D_{10} G_2 सर्वतो, M_1 पूर्वतो (for प°) D_{10} T_2 G_2 $M_{1\,3\,4}$ [इ]व (for [इ]ह) — (L 238) D_{10} G_4 पर्वतो, T_1 दुरगो (for उरगो) T_1 अल (for अपि) — (L 239) T_3 गोरुतानां; Cv °त तु (for °तानि) D_{10} T_2 सु- (for स). T_1 गोरुतादपि विस्तीर्ण (for the prior half) — M transp lines 240 and 241 — (L 240) T_2 विस्तरेण (for कुञ्ज°). — T_1 om line 241 — (L. 241) T_2 तात (for तस्य) — (L 243) T_1 M समसुख (for समुत्थित) — T_1 om line 244 — (L. 244) D_{10} T_3 G_2 (before corr) $_4$ ह्रदम् (for युद्धम्) — T_1 om. line 246 — (L 246) $M_{1\,3\,4}$ करकेति (for कन°). T_3 G_1 तत· (for

पुनरावृत्तिमापन्नौ तावेतौ मधुकैटभौ ।
जन्मान्तरे विप्रमूढौ परस्परवधैषिणौ ।
यदा स नागो व्रजति पिपासुस्त जलाशयम् ।
तदैनं कच्छपो रोषात्प्रतियाति महाबल ।
नखैश्च दशनैश्चापि निमज्योन्मज्य चासकृत् ।
विरराढाग्रहस्तेन कुञ्जर त जलेचर ।
नागराडपि तोयार्थी पिपासुश्चरणैरपि ।
अग्रहस्तेन दन्ताभ्या निवारयति वारिजम् ।
स तु तोयादनुत्तिष्ठन्वारिजो गजयूथपम् ।
नखैश्च दशनैश्चैव द्विरद प्रतिषेधति ।
निवारितो गजश्रेष्ठ पुनर्गच्छति स्व वनम् ।
पिपासु छिन्नहस्ताग्रो रुधिरेण समुक्षित ।
तौ गच्छ सहितौ पुत्र यदि शक्तोपि भक्षय ।
न तौ पृथक्त्वया शक्यावप्रमत्तौ बले स्थितौ ।

Colophon

गरुड ।

कथ तौ भगवञ्शक्यौ मया वारणकच्छपौ ।
युगपद्ग्रहीतु तन्मे त्वमुपाय वक्तुमर्हसि ।

कश्यप ।

योद्धुकामे गजे तस्मिन्मुहूर्त स जलेचर ।
उत्तिष्ठति जलात्तूर्ण योद्धुकाम पुन पुन ।
जलज निर्जल तात प्रमत्त चैव वारणम् ।
ग्रहीष्यसि पतगेश नान्यो योगोऽत्र विद्यते ।

भीष्म ।

इत्येवमुक्तो विहगस्तद्गत्वा वनमुत्तमम् ।
ददर्श वारणेन्द्र स मेघाचलसमप्रभम् ।
ता स नागो गिरेर्वीथि सप्राप्त इव भारत ।
स त दृष्ट्वा महाभाग सप्रहृष्टतनूरुह ।
विभक्षयिषितो राजन्दारुणस्य महात्मन ।
मातग कच्छप चैव प्रहर्ष सुमहानभूत् ।
अथ वेगेन महता खेचर स महाबल ।
सकुच्य सर्वगात्राणि कृच्छ्रेणैवान्वपद्यत ।
तथा गत्वा तमध्वान वारणप्रवरो बली ।
निशश्वास महाश्वास श्रमाद्विश्रमणाय च ।
तस्य नि श्वासवातेन मदगन्धेन चैव ह ।
उदतिष्ठन्महाकूर्मो वारणप्रतिषेधक ।
तयो सुतुमुल युद्ध ददर्श पतगेश्वर ।
कच्छपेन्द्रद्विरदयोरिन्द्रप्रह्लादयोरिव ।
स्पृशन्तमग्रहस्तेन तोय वारणयूथपम् ।
दन्तैर्नखैश्च जलजो वारयामास भारत ।
जलज वारणोऽप्येव चरणै पुष्करेण च ।
प्रत्यषेधन्निमज्जन्तमुन्मज्जन्त तथैव च ।
मुहूर्तमभवद्युद्ध तयोर्भीमप्रदर्शनम् ।
अथ तस्माज्जलाद्राजन्कच्छप स्थलमाश्रित ।
स तु नाग प्रभग्नोऽपि पिपासुर्न न्यवर्तत ।
तोयगृध्नु शनैस्तत्पादपानसर्पत पृष्ठत ।

तत्र) —(L 247) T_2 तु (for स) G_3 य (for स) —(L. 248) D_{10} $T_{2.3}$ M [अ]ति (for [अ]पि) Cv यथात्तौ गोवृहनि (sic) (for the prior half) T_1 -समौ तथा (for -समन्वितौ) — T_1 om (hapl) lines 253–257 —(L 254) G_2 विदधार, Kumbh ed विदार (for विरराद) M -हस्ते त (for -हस्तेन) G_4 तज्, M_2 न (for त) $M_{1.3.4}$ कुनर सलिलेचर (for the post. half) —(L 259) T_1 स (for नि-) —(L 260) D_{10} G_{1-3} M_3 समुक्षित (for °क्षित) —(L 262) Kumbh ed पृथक्त्वया D_{10} T G जले (for बले) °— Colophon. *Sub parvan* D_{10} M दानधर्म — *Adhy name* T_2 सुपर्णोपाख्याने अमृताहरणे गजकच्छपकथन, M_4 सौपर्णे काश्यपगरुडसवाद — *Adhy no* S 26 —(L 264) Prior half hypermetric T_1 यत्तन्मे, G_2 तास्मिंस्त्वम् (for तन्मे त्वम्) — T_1 पिता, some MSS काश्यप (for कश्यप) —(L 265) D_{10} T_3 G_2 गते (for गजे) T_1 मुहूर्तात् (for °र्त) T_2 मुहूर्त सलिलेचर (for the post half) —(L 266) $T_{2.3}$ उत्तिष्ठते — T_1 om line 267 —(L 267) Kumbh. ed निर्गत (for निर्जल) —(L 268) D_{10} G_2 गृहीष्यसि (for ग्र°) T_1 तस्मा मत्तौ (for पतगेश) —(L 269) T_1 $G_{1.3}$ उक्त्वा (for उक्तो) — T_1 om line 271 —(L 271) G_2 त (for ता) T_2 $G_{1.3.4}$ वृद्धि; T_3 दर्वी, G_2 विद्धि (for वीथि) D_{10} त स नागो गिरिवृद्धि (for the prior half) —(L 272) M महाभाग (for °ग) — T_1 om line 273 —(L 273) M महौजस (for महात्मन) —(L 274) M त गज (for मातग) T_2 जलेचर कच्छप च (for the prior half) D_{10} T_2 G_2 स (for तु) T_1 हर्षेण समभिप्लुत (for the post. half) — T_1 om lines 275–280 —(L 275) D_{10} T_2 G M खचर (for खे°) —(L. 277) T_2 नता, $G_{1.3}$ यथा, M अथ (for तथा) —(L 279) Madras ed. तेन (for मद) M_2 -गडेन (for -गन्धेन) —(L 282) M -द्विपेंद्राभ्याम् (for -द्विरदयोर्) T_1 गजकच्छपयोश्चैव (for the prior half) — T_1 om line 286 —(L 286) D_{10} प्रत्यक्षयन् (for °षेधन्) G_2 उन्मुखेन (for उन्मज्जन्त) —(L 287) D_{10} T_1 $G_{2.4}$ M एव मुहूर्तमभवद् (for the prior half) D_{10} T_1 $G_{2.4}$ M युद्ध (for तयोर्) —(L 288) M_1 सालम् (for स्थलम्) T_1 M आश्रित (for आश्रित) —(L 289) D_{10} T_1

तं दृष्ट्वा जलजं तूर्णमपसर्पन्तमाहवात् ।
अभिदुद्राव वेगेन वज्रपाणिरिवासुरम् ।
स रोषात्स्थलमुत्तीर्णमसंप्राप्तं गजोत्तमम् ।
उभावेव समस्तौ तु जग्राह विनतासुतः ।
चरणेन तु सव्येन जग्राह स गजोत्तमम् ।
प्रस्पन्दमानं बलवान्दक्षिणेन तु कच्छपम् ।
उत्पपात ततस्तूर्णं पन्नगेन्द्रनिषूदनः ।
दिवं स च समाहृत्य पक्षाभ्यामपराजितः ।
तेन घोरप्रवता तूर्णं संगृहीतौ नरर्षभाम् ।
वज्रगर्भं सुनिशितं प्राणांस्तूर्णं मुमोचतुः ।
तौ गृह्य बलवांस्तूर्णं स्रस्तपादशिरोधरौ ।
विचरन्निव खे क्रीडन्खेचरोऽभिजगाम ह ।
अनुकामस्ततो वीर पृथिव्यां पृथिवीपते ।
निरैक्षत न चापश्यद्द्रुमं पर्याप्तमासितुम् ।
नैमिषं त्वथ संप्राप्य देवारण्यं महाद्युतिः ।
अपश्यत द्रुमं कंचिच्छाखास्कन्धसमावृतम् ।
हिमवच्छिखरप्रख्यं योजनद्वयमुच्छ्रितम् ।
परिणाहेन राजेन्द्र नल्वमात्रं समन्ततः ।
तस्य शाखाभवत्काचिदायता पञ्चयोजनम् ।
दृढमूला दृढस्कन्धा वज्रपत्रसमाचिता ।
तत्रोपविष्टः सहसा वैनतेयो निगृह्य तौ ।
अनुकामस्ततः शाखां तस्य वेगादुपापतत् ।
सा पतन्तीमभिप्रेक्ष्य प्रेक्ष्य चर्षिगणानथ ।
आसीनान्वसुभिः सार्धं मन्त्रेण जगतीपते ।
वैखानसान्नाम यतीन्वालखिल्यगणानपि ।
तस्य भीराविशत्तत्र पन्नगेन्द्रस्य भारत ।
तान्दृष्ट्वा स यतींस्तत्र समासीनान्सुरैः सह ।
तुण्डेन गृह्य तां शाखामुत्पपात खगेश्वरः ।
तां च पक्षी भुजगाशो व्योम्नि क्रीडन्निवाव्रजत् ।
तं दृष्ट्वा गुरुसंभारं प्रगृह्योत्पतितं खगम् ।
ऋषयस्तेऽसुरास्तत्र गरुडोऽयमिति स्म ह ।
न ह्यन्यः क्षमते पक्षिश्चधार्यं वीर्यवान्खगः ।
असौ गच्छति धर्मात्मा गुरुभारसमन्वितः ।
अथ क्रीडन्निवाकाशे तस्मादुद्गच्छत स ।
एवं ते समयं सर्वे चक्रुश्च दिवौकसः ।
अपार्थं पक्षिराजस्य गरुडत्वेव नाम ह ।
स पक्षी पृथिवीं सर्वां परिधावन्नितस्ततः ।
मुमुक्षुः शाखिनः शाखां न स्म देशमपश्यत ।
स वाचमशृणोद्दिव्यामुपर्युपरि जल्पतः ।
देवदूतस्य विस्पष्टमाभाष्य गरुडेति च ।
वैनतेय मुनीन्द्रेषु समुद्रान्ते महाबल ।
पातयैतां शाखिनः शाखां न हि ते धर्मनिश्चयः ।

$G_{3.4}$ M निवर्तने (for न्यवर्तत) — T_{1} line 290 —(L 290) G_{2} तोयगृध्र (for °गृध्नु) T_{3} दृपाद्, G_{3} M तस्माद् (for तपाद्) D_{10} G_{4} अपमपत, $G_{1.3}$ उपा°, G_{2} M अ(M_{3} उ)पसर्पति (for अपासर्पत) —(L 291) G_{4} जलजस् (for °ज) $T_{1.3}$ आरात् (for °दात्) — T_{1} om lines 293–294 —(L 293) G_{1} तद् (for त) D_{10} G_{2} स्थूलम् (for स्थ°) T_{2} G_{4} असंप्राप्त- (for °प्त) —(L 294) D_{10} G_{2} $M_{1.2.4}$ समतौ, T_{3} समौ तौ (for समस्तौ) M जग्राह विनतात्मज (for the post half) —(L 296) T_{1} प्रस्पन्दमानो, Madras ed प्रस्कन्दमान —(L 297) M -निषूदन (for °निषू°) — T_{1} om line 298 —(L 298) Kumbh ed समुत्पत्य (for समावृत्य) —(L 299) $T_{2.3}$ $G_{1.2.4}$ M_{2} संग्रहीतौ, Madras ed संगृहीतैर् (for °हीतौ) T_{1} संगृहीतेन तौ भृश (for the post. half). —(L 300) T_{1} वज्रकल्पे (for °गर्भं) G_{2} मुमोच तत् (for °चतु) T_{1} नगे प्राणानमुचतां (for the post half) —(L 301) T_{1} om the post half and the prior half of line 302 T_{3} $G_{1.3}$ स्तब्ध (for स्रस्त) —(L 302) G_{1} विचरन्, G_{4} विचरन् (for विचरन्) T_{2} खचरो हि (for खेचरोऽभि) —(L 303) T_{1} उदीच्यां (for पृथिव्यां) —(L 304) G_{2} निरीक्ष्यते (for निरैक्षत) —(L 305) Some MSS °मिषं (for °ष) — T_{1} om lines 306–315 —(L 306) $M_{1.2}$ अपश्यत, M_{3} °यद् (for °त) D_{10} T_{3} G किंचित् (for कं°) —(L 307) D_{10} G_{3} उच्छ्रुद (for उच्छ्रितम्) —(L 310) D_{10} दृढ, $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ M बहु (for वज्र) —(L 311) G_{4} उद्गृह्य (for नि°) —(L 313) Kumbh ed अथ (for अद) —(L 315) D_{10} S वैखानसानां यति(T_{3} G_{2} °नी)नां (for the prior half) —(L 316) Kumbh ed तत्र (for तस्य) Kumbh ed तत्र (for तत्र) T_{1} om. (hapl.) from the post half up to the prior half of line 317 —(L 318) $M_{1.2}$ तुंडे नि (for तुण्डेन) —(L 319) D_{10} भुजगेशो (for °गाशो) T_{1} [आ]द्रवत् (for [अ]व्रजत्) —(L 320) T_{1} खगस्य (for [उ]त्पतित) —(L 321) D_{10} ते (for मे) —(L 322) M पततां (for क्षमते) T_{1} [अ]वो (for [च]य) —(L 323) T_{1} समन्वित (for °त) — T_{1} om lines 324–325 —(L 324) G_{4} अथ (for अय) —(L 325) D_{10} T_{3} G_{2} शुभ (for समय) T_{2} G_{4} दानवाः (for च°) —(L 326) G_{3} अपार्थं (for °र्थं) T_{1} देवाश्च ऋषयश्चक्रुर् (for the prior half) —(L 327) T_{1} इतस्तत (for तत°) —(L 328) D_{10} तस्य (for न स) —(L 329) M स वाचमथ शुश्राव (for the prior half)

तच्छ्रुत्वा गरुडस्तूर्णं जगाम लवणाम्भसम् ।
उद्देशं यत्र ते मन्दा कुविन्दा पापकर्मिण ।
ततो गत्वा तत शाखा मुमोच पतता वर ।
तया हता जनपदास्तदा षट्त्रिंशतो नृप ।
स देशो राजशार्दूल ख्यात परमदारुण ।
शाखापतग इत्येव कुविन्दाना दुरात्मनाम् ।

Colophon

भीष्म ।

हत्वा त पक्षिशार्दूल कुविन्दाना जनव्रजम् ।
उपोपविश्य शैलाग्रे भक्षयामास तावुभौ ।
वारण कच्छप चैव सहृष्ट स पतत्रिराट् ।
तयो स रुधिर पीत्वा मेदसी च परतप ।
सहृष्ट पतता श्रेष्ठो लब्ध्वा बलमनुत्तमम् ।
जगाम देवराजस्य भवन पन्नगाशन ।
त प्रणम्य महात्मान पावक विस्फुलिङ्गिनम् ।
रात्रिंदिव प्रज्वलित रक्षार्थममृतस्य ह ।
त दृष्ट्वा विहगेन्द्रस्य भय तीव्रमथाविशत् ।
न तु तोयाद्व रक्षोभ्यो भयमस्योपपद्यते ।
पक्षित्वमात्मनो दृष्ट्वा ज्वलन्त च हुताशनम् ।
पितामहमथो गत्वा ददर्श भुजगाशन ।
त प्रणम्य महात्मान गरुड प्रयताञ्जलि ।
प्रोवाच तदसदिग्ध वचन पतगेश्वर ।
उद्यत गुरुकृत्ये मा भगवन्धर्मनिश्चितम् ।
विमोक्षणार्थे मातुर्हि दासभावादनिन्दितम् ।
कद्रूसकाशममृत मया हर्तव्यमीश्वर ।
तदा मे जननी देव दास्यभावात्प्रमोक्ष्यते ।
तत्रामृतं प्रज्वलितो नित्यमीश्वर रक्षति ।
हिरण्यरेता भगवान्पाकशासनशासनात् ।
तत्र मे देवदेवेश भय तीव्रमथाविशत् ।
ज्वलन्त पावक दृष्ट्वा पक्षित्व चात्मन प्रभो ।
समतिक्रमितु शक्य कथ स्यात्पावको मया ।
तस्याभ्युपाय वरद वक्तुमीशोऽसि मे प्रभो ।
तमब्रवीन्महाभाग तप्यमान विहगमम् ।
अग्ने सशमनोपायमुत्स्मयन्स पुन पुन ।
पयसा शाम्यते वत्स सर्पिषा च हुताशन ।
शरीरस्थोऽपि भूताना किं पुन प्रज्वलन्भुवि ।
नवनीत पयो वापि पावके त्व समादधे ।
ततो गच्छ यथाकाम न त्वा धक्ष्यति पावक ।

Colophon

—(L 330) T_1 विस्रष्टम् (for विस°) —(L 331) T_1 कुळिन्देषु, $M_{1\,3}$ कुणि°, M_4 कुलि° (for कुविन्देषु) —(L 332) G_2 सव (for धर्म) T_1 -विप्लव (for -निश्चय) Madras ed न भीत्ते धर्मनिश्चयात् (for the post half) —(L 333) T_1 विहगस् (for गरुडस्) D_{10} (before corr) जगाम लवणामसि (for the post half) —(L 334) T_1 कुळिंदा, M कुणि(M_4 °लि)दा (for कुविन्दा) D_{10} T_2 $G_{2\,4}$ -कारिण, G_3 -कमण (for -कर्मिण) —(L 335) T_1 M तत्र (for ततो) —(L 336) T_1 तदा, $G_{1\,3\,4}$ M_2 तया (for तया) Kumbh ed षड्विंशतो (for षट्त्रिंशतो) —(L 338) T_1 M_2 -पातक, G_3 -पता, M_1 -चानिक (for पतग) G_4 शाखामपानयत्येव (for the prior half) T_2 कुळिन्दानां, $M_{1\,3}$ कुणि°, M_4 कुलि° (for कुविन्दानां) T_2 $G_{1\,3}$ महात्मनां (for दुरा°) —Colophon *Sub-parvan* D_{10} M दानधर्म —*Adhy name* D_{10} सुपर्णोपाख्यान, T_2 सुपर्णोपाख्याने काश्यपगरुडसवादे शाखाविसर्जन, M_4 सौपर्णे शाखामोचन —*Adhy no* S 27 —(L 339) T_2 तु (for त) T_1 कुळिंदानां, M कुणि(M_4 °लि)दानां (for कुविन्दानां) G_1 जन प्रति, G_3 जनव्रती, Kumbh ed जन व्रती (for जनव्रजम्) —(L 341) T_1 न स हृष्ट (for सहृष्ट स) —(L 342) $T_{2\,3}$ तु (for स) T_1 परतप —(L 343) T_1 स (for स-) D_{10} G_2 फलम् (for बलम्) T_1 लब्ध्वा च बल्मुत्तम (for the post half) —T_1 om (hapl) lines 345–349 —(L 345) M तत्रापश्यत् (for त प्रणम्य) —(L 346) M_1 रात्रिन्दिन (for °व) —(L 347) M त दृष्ट्वा पतगेन्द्रस्य (for the prior half) Kumbh ed तथाविशत् (for अथा°) —G_2 om line 348 —(L 348) D_{10} रक्षेभ्यो, Kumbh ed राक्षिभ्यो (for रक्षोभ्यो) Madras ed जायते (for पद्यते) —(L 349) M ज्वलित जातवेदस (for the post half) —(L 350) T_1 om from मथो up to प्रणम्य (in line 351) —(L 351) D_{10} G_4 गरुड प्रांजलि स्थित, $M_{1\,2}$ °ड पन्नांजलि (for the post half) —(L 352) T_3 तम्, M [ए]तद् (for तद्) D_{10} G_2 वचन पन्नगेश्वर (sic), Madras ed °न पक्षिराट् तत (for the post half) —T_1 om 353–354. —(L 354) T_2 दासी (for दास) M अनिंदित —(L 356) $M_{1\,2\,4}$ दासभाव, Madras ed दासीभावात् —(L 357) T_1 तु ज्वलतो (for प्रज्वलितो) —T_1 G_2 om line 359 —(L 361) T_1 G_1 शक्य M समतिक्रामितु शक्य (for the prior half) —(L 362) G_2 [अ]प्युपाय (for [अ]भ्यु°) —Before line 363, T_1 ins भीष्म —(L 363) $T_{1\,2}$ M महाराज, G_4 °भागस्, Madras ed °भाग (for °भाग) —(L 364) G_{2-4} विस्मयन् (for उत्स्मयन्) M वै (for स) —(L 365) T_1 M वा (for च) T_3 $G_{1,3}$ पुन पुन (for हुताशन) —T_1 om. line 366 —(L 367) T_1 M समादधा

भीष्म ।

पितामहवच श्रुत्वा गरुड पतता वर ।
जगाम गोकुलं किंचिन्नवनीतजिहीर्षया ।
नवनीत तथापश्यन्मथित कलशे स्थितम् ।
तदादाय ततोऽगच्छद्यतस्तद्रक्ष्यतेऽमृतम् ।
स तत्र गत्वा पतगस्तिर्यक्तोय महाबल ।
हुताशनमपक्रम्य नवनीतमपातयत् ।
सोऽर्चिष्मान्मन्दवेगोऽभूत्सर्पिषा तेन तर्पित. ।
धूमकेतुर्न जज्वाल धूममेव ससर्ज ह ।
तमतीत्याशु गरुडो हृष्टात्मा जातवेदसम् ।
रक्षांसि समतिक्रामत्पक्षवातेन पातयन् ।
ते पतन्ति शिरोभिश्च जानुभिश्चरणैस्तथा ।
उत्सृज्य शस्त्रावरण पक्षिपक्षसमाहता ।
उत्प्लुत्य चावृताञ्चागान्हत्वा चक्र व्यतीत्य च ।
अरान्तरेण शिरसा भित्त्वा जाल समाद्रवत् ।
स भित्त्वा शिरसा जाल वज्रवेगसमो बली ।
उज्जहार तत शीघ्रममृत भुजगाशन ।
तदादायाद्रवच्छीघ्र गरुड श्वसनो यथा ।
अथ सनाहमकरोद्वृत्रहा विबुधै सह ।
ततो मातलिसंयुक्त हरिभि स्वर्णमालिभि ।
आरुरोह रथ शीघ्र सूर्याग्निसमतेजसम् ।
सोऽभ्यद्रवत्पक्षिराज वृत्रहा पाकशासन ।
उद्यम्य निशित वज्र वज्रहस्तो महाबल ।
तथैव गरुडो राजन्वज्रहस्तं समाद्रवत् ।
ततो वै मातलिं प्राह शीघ्र वाहय वाजिन. ।
अथ दिव्य महाघोर गरुडाय ससर्ज ह ।
वज्रं सहस्रनयनस्तिग्मवेगपराक्रम ।
उत्क्षिप्तसृक्षन्तमाज्ञाय वज्रं वै त्रिदशेश्वरम् ।
तूर्णं वेगतरो भूत्वा जगाम पतता वर ।
पितामहनिसर्गेण ज्ञात्वा लब्धवर खग ।
आयुधानां वर वज्रमथ शक्रमुवाच ह ।
वृत्रहन्नेष वज्रस्ते वरो लब्ध पितामहात् ।
अत समानमाकाङ्क्षन्मुञ्चाम्येक तनूरुहम् ।
एतेनायुधराजेन यदि शक्तोऽसि वृत्रहन् ।
हन्यास्त्व परया शक्त्या गच्छाम्यहमनामय ।
तत्तु तूर्णं तदा वज्र स्वेन वेगेन भारत ।
जघान परया शक्त्या न चैनमदहद्भृशम् ।
ततो देवर्षयो राजन्गच्छन्तो वै विहायसा ।
दृष्ट्वा वज्र विपक्ष त पक्षिपर्णेऽब्रुवन्वच ।
सुपर्ण पक्षिगरुडो यस्य पर्णे वरायुधम् ।
विपक्ष देवराजस्य वृत्रहन्तु सनातनम् ।
एव सुपर्णो विहगो वैनतेय प्रतापवान् ।
ऋषयस्त विजानन्ति चाग्नेय वैष्णव पुन ।
वेदाभिष्टुतमत्यन्त स्वर्गमार्गफलप्रदम् ।

(for °धे) — (L 368) T_1 त्वां (for त्वा) — Colophon *Sub-parvan* D_{10} M दानधर्मे — *Adhy name* D_{10} सुपर्णोपाख्यान , T_2 सुपर्णोपाख्याने पितामहगरुडसवादे अग्निजयोपायकथन — *Adhy no* S 28 — (L 370) D_{10} नवनीत (for °त) G_2 नवनीत जिगीषया (for the post half) — (L 371) T_1 M ततो (for तथा) — (L 374) T_1 अभिक्रम्य , T_2 उप° , $M_{1, 3}$ अति° (for अप°) — (L 375) T_1 $G_{1, 3}$ M_2 [ऽ]र्चिषा (for ऽर्चिष्मान्) D_{10} $G_{3, 4}$ सर्वेत (for तर्पित) — (L 376) M_3 स (for न) — (L 377) $G_{1, 3}$ M_3 समतीत्य (for त°) — (L 378) D_{10} S (except $M_{1, 4}$) -क्रामन् (for -क्रामत्) $T_{1, 2}$ $G_{1, 3}$ $M_{2, 3}$ -पातेन (for वातेन) — (L 379) M_4 पतत (for पतन्ति). G_3 (before corr) सह (for तथा) — (L 380) G_2 पक्ष (for पक्षि) $T_{1, 2}$ $G_{1, 3}$ समाहत (for °ता) — (L 381) G_3 उत्पात्य (for उत्प्लुत्य) T_1 उद्दर्शणविषौ नागौ , M उद्गमतौ विष नागौ , Madras ed उत्पत्य पर्वत नाग (for the prior half) — (L 382) G_2 अर्थांतरेण , G_4 तदन्तरेण (for अरान्तरेण) D_{10} T_2 G_{1-3} M_2 हत्वा ; G_4 जाल (for भित्त्वा) G_4 हत्वा (for जाल) — (L 383) D_{10} G_2 छित्वा (for भित्त्वा) — (L 384) T_2 अमृत पन्नगाशन (for the post half) — (L. 387) D_{10} $G_{3, 4}$ M मातलिना (for °लिस) — (L. 389) D_{10} T G [ऽ]भिद्रवत् (for ऽभ्य°) D_{10} T_1 G_{3-4} M पक्षिवर (for °राज) — (L 391) D_{10} T_2 $_3$ $G_{1, 3, 4}$ -हस्तात् (for -हस्त) — (L 393) D_{10} T_1 वज्र (for दिव्य) — T_1 om line 394 — (L 394) D_{10} दिव्य (for वज्र) — (L 396) T_1 M तूर्णं (for तूर्णं) Kumbh ed वेगपरो (for °तरो) — (L 397) D_{10} G_4 M लब्धवर (for °वर). — (L 399) M वर (for वरो) — (L 400) $G_{1, 3}$ [ए]क (for [ए]कं). — (L. 401) $G_{1, 3}$ -जालेन (for -राजेन) M एष आयुधराजस्ते (for the prior half) D_{10} शक्नोषि , M शक्नोति (for शक्तोऽसि) — (L 402) M हन्यात्स (for °स्त्व). G_4 अनामय — (L 403) G_2 त (for तत्) — (L. 404) G_2 भक्त्या (for शक्त्या) T_1 $M_{1, 3}$ अहनद् (for अदहद्) — (L 406) T_1 सुपर्ण इति चाब्रुवन् (for the post. half). — (L. 407) $T_{1, 2}$ M सुपर्ण पक्षिराडेष (for the prior half). — (L 410) T_1 तद् (for तं). G_2 विजानते D_{10} $G_{3, 4}$ ब्राह्मेय , T_1 सुमहद् (for चाग्नेय) M_{1-3} वपु (for पुन). — (L. 411) Kumbh.

तनु पर्णं सुपर्णस्य जगृहुर्बर्हिणस्तथा ।
मयूरा विस्मिता सर्वे आद्रवन्ति स्म वज्रिणम् ।

Colophon

भीष्म ।

ततो वज्रं सहस्राक्षो दृष्ट्वा सक्तं वरायुधम् ।
ऋषींश्च दृष्ट्वा सहसा सुपर्णमिदमब्रवीत् ।
न ते सुपर्ण पश्यामि प्रभावं तेन योधये ।
इत्युक्ते न मया रक्षा शक्या कर्तुमतोऽन्यथा ।
इदं वज्रं मया सार्धं निवृत्तं हि यथागतम् ।
तत सहस्रनयने निवृत्ते गरुडस्तथा ।
कद्रूमभ्यागमत्तूर्णममृतं गृह्य भारत ।

गरुड ।

तदाहृतं मया शीघ्रममृतं जननीकृते ।
अदासी सा भवत्वद्य विनता धर्मचारिणी ।

कद्रू ।

स्वागतं स्वाहृतं चेदममृतं विनतात्मज ।
अदासी जननी तेऽद्य पुत्र कामवशा शुभा ।
एवमुक्ते तदा सा च संप्राप्ता विनता गृहम् ।
उपनीय यथान्यायं विहगो बलिनां वर ।
स्मृत्वा निकृत्या विजयं मातु संप्रतिपद्यत ।
वधं च भुजगेन्द्राणां ये वालास्तस्य वाजिन ।
बभूवुरसितप्रख्या निकृत्या वै जितं त्वया ।
तामुवाच ततो न्यायं विहगो बलिनां वर ।
उज्जहारामृतं तूर्णमुत्पपात च रंहसा ।
तद्गृहीत्वामृतं तूर्णं प्रयान्तमपराजितम् ।
कद्रूर्भुजगजननी सुपर्णमिदमब्रवीत् ।
किमर्थं वैनतेय त्वमाहृत्यामृतमुत्तमम् ।
पुनर्हरसि दुर्बुद्धे मा जातु वृजिनं कृथा ।

सुपर्ण ।

अमृताहरणं मेऽद्य यत्कृतं जननीकृते ।
भवत्या वचनादेतदाहरामृतमित्युत ।
आहृतं तदिदं शीघ्रं मुक्ता च जननी मम ।
हराम्येष पुनस्तत्र यत एतन्मयाहृतम् ।
यदि मां भवती ब्रूयादमृतं मे च दीयताम् ।
तथा कुर्यां न वा कुर्यां न हि त्वममृतक्षमा ।
मया धर्मेण सत्येन विनता च समुद्धृता ।

भीष्म ।

ततो गत्वाथ गरुड पुरंदरमुवाच ह ।
इदं मया वृत्रहन्तर्हृतं तेऽमृतमुत्तमम् ।
मात्रर्थे हि तथैवेदं गृहाणामृतमाहृतम् ।
माता च मम देवेश दासीत्वमुपजग्मुषी ।
भुजंगमाना मातुर्वै सा मुक्तामृतदर्शनात् ।
एतच्छ्रुत्वा सहस्राक्ष सुपर्णमनुमन्यते ।
उवाच च मुदा युक्तो दिष्ट्या दिष्ट्येति वासव ।

---

ed अत्यर्थं (for °न्त) M स्वर्गमोक्ष (for °मार्ग-) — (L 412) T1 तत्तु-, M तनु (for तनु) — (L 413) T1 मयूरास्तद्गृहीत्वा तु अनुकुर्वंति वज्रिणं — Colophon *Sub-parvan* D10 M1-3 दानधर्मं — *Adhy name* T2 सुपर्णोपाख्याने अमृताहरणे गरुडवासवयुद्धं, M4 सौपर्णो अमृताहरणं — *Adhy no* S 29 — (L 414) M1, 4 वज्री (for वज्रं) — (L 415) T1 पुष्ट्वा (for दृष्ट्वा) — (L 416) T1 प्रभाव सुमहात्मन°, M4 °व येन मे भवान् (for the post half) — (L 417) T1 [उ]क्त्वैव (for [उ]क्ते न) G4 शक्य, M4 शक्त्या (for शक्या) — (L 418) T1 स्याद् (for हि) — Before line 419, M ins भीष्म — (L 420) Kumbh ed. [अ]भ्यगमत् (for [अ]भ्या°) — (L 422) T1 ते (for सा) — D10 om. the ref. — (L 423) D10 T1 G4 स्वाहृतं स्वागतं चेदम् (T1 चैव) (for the prior half) T1 अमृत विनतासुत (for the post half) — (L 424) D10 G2, 4 [इ]त्येव, T1 तेन्तु (for तेऽद्य) T1 M1, 2, 4 यत्र (for पुत्र) T1 कामगमा (for °वशा) G4 [अ]नुगा (for शुभा) — Before line 425, M ins भीष्म — (L. 425) D10 T1 G2, 4 [उ]क्ता (for [उ]क्ते) T1 तथा सा च, M तया वेश्म (for तदा सा च) M तदा (for गृहम्) — T1 M om. line 426 G2 om (hapl) lines 427–430 — (L. 427) T1 -पद्य त, M1-3 -पद्यते, M4 -पद्यमे (for -पद्यत) — (L 428) D10 वधस्तु (for वध च) D10 G4 शुद्ध- (for तस्य) — T1 transp lines 429 and 430 — (L 429) T1 विनता जननी पूर्वं (for the prior half) D10 T2 G2, 4 M वै जितास्, T1 विजिता, T3 वै जयास् (for वै जित) — (L 431) T1 इत्युक्त्वा चामृत गृह्य (for the prior half) G1, 3 om (hapl.) from the post half up to the prior half of line 432 G4 विहायसं (for च रंहसा) — (L 437) M वचनं हि (for °नाद्) D10 G2, 4 [अ]थ (for [उ]त) T2 आहृत-ममृतं मया (for the post half) — (L 438) G2 आहर (for आहृतं) M1-3 तदिदं शीघ्रमानीतं (for the prior half) — (L 440) D10 T2, 3 G2, 4 M मा (for मां) — (L 442) T1 मया सत्येन धर्मेण (for the prior half) — D10 om the ref. — (L 443) T1 च (for [अ]थ) — (L 444) M1 धृत (for हृत) D10 M मे (for ते) — (L 445) T1 M मातुरर्थे (for मात्रर्थे हि) D10 T1 G2, 4 उत्तमं (for आहृतम्) — Before line 448, M ins

ऋषयो ये सहस्राक्षमुपासन्ति सुरं सह ।
ते सर्वे च मुदा युक्ता विश्वे देवास्तथैव च ।
ततस्तमूचुः सर्वे देवाश्च भरतर्षभ ।
ऊचुः पुरंदरं हृष्टा गरुडो लभतां वरम् ।
ततः शचीपतिर्वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ।
जनिष्यति हृषीकेश स्वयमेवैष पक्षिराट् ।
केशव पुण्डरीकाक्ष शूरपुत्रस्य वेश्मनि ।
स्वयं धर्मस्य रक्षार्थं विभज्य भुजगाशन ।
एष ते पाण्डवश्रेष्ठ गरुडोऽथ पतत्रिराट् ।
सुपर्णो वैनतेयश्च कीर्तितो भद्रमस्तु ते ।
तदेतद्वदतां श्रेष्ठ मयाख्यानं प्रकीर्तितम् ।
सुपर्णस्य महाबाहो किं भूयः कथयामि ते ।

Colophon

2

After 13 11, D10 S Kumbh ed Madras ed and Cv ins

युधिष्ठिर ।

प्रायश्चित्तं कृतघ्नानां प्रतिब्रूहि पितामह ।
मातृः पितॄन्गुरूंश्चैव येऽवमन्यन्ति मोहिताः ।
ये चाप्यन्ये परे तात कृतघ्ना निरपत्रपाः ।
तेषां गतिं महाबाहो श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।

भीष्मः ।

कृतघ्नानां गतिस्तात नरके शाश्वती मता ।
मातापितृगुरूणां च ये न तिष्ठन्ति शासने ।
कृमिकीटपिपीलेषु जायन्ते स्थावरेषु च ।
दुर्लभो हि पुनस्तेषां मानुष्ये पुनरुद्भवः ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
वम्ननाभो महाप्राज्ञो महर्षिः संशितव्रतः ।
वल्मीकभूतो ब्रह्मर्षिस्तप्यते सुमहत्तपः ।
तस्मिंश्च तप्यति तपो वासवो भरतर्षभ ।
प्रवर्षं सुमहद्वर्षं सविद्युत्स्तनयित्नुमान् ।
सप्त महाद्वर्षं तु मुमुचे पाकशासनः ।
निमीलिताक्षस्तद्वर्षं प्रत्यगृह्णत स द्विजः ।
तस्मिन्प्रवर्षति वर्षं तु शीतवातसमन्विते ।
विशीर्णेऽप्यस्य शिरसो वल्मीकोऽशनिताडितः ।
ताड्यमाने ततस्तस्मिन्व्यसनार्ते महात्मनि ।
कारुण्यात्तस्य धर्मस्तु आनृशंस्यमथाकरोत् ।
चिन्तयानस्य महर्षेः तपन्तमतिधार्मिकम् ।
अनुरूपा मतिः शीघ्रमुपजाता स्वमायया ।
स्वं रूपं माहिषं कृत्वा सुमहान्तं मनोहरम् ।
त्राणार्थं वम्ननाभस्य चक्षुष्पादुपरि स्थितः ।
यदा त्वपगतं वर्षं दृष्ट्वायानमनन्वितम् ।

भीष्म॰ — (L 448) T1 ॰मान्य वै, T2 3 G मन्यत (for ॰मन्यते) — (L 450) T1 M उपासत (T1 ॰ते) (for ॰सन्ति) — T1 om line 452 — (L 452) T3 G3 तद् (for तम्) — (L 453) T2 दृष्टा (for हृष्टा) — (L 455) D10 S (except M4) जनिष्यति हृषीकेश (for the prior half). M4 [इ]ट (for [ए]ष) — T1 om line 457 — (L 457) D10 G2 4 विभजन् (for ॰ज्य) — For line 457, M subst

स्वयमेवात्मना साक्षाद्विज भ्रातृभुजगाशन ।

— Before line 458, D10 M ins भीष्म॰ — (L 458) M स एष (for एष ते) — (L 460) T G1 3 4 वदतां, Kumbh ed भरत (for वदतां) G1 [आ]ख्यात (for ॰न) — (L 461) M किं भूय कथ्यतामिति (for the post half) — Colophon *Sub parvan* D10 M दानधर्म — *Adhy name* D10 T2 3 G1-3 सु(G2 सौ) पर्णोपाख्यान, M1 3.4 सौपर्ण, M2 अमृतप्रत्याहरण — *Adhy no* S 30

2

(L 1) M प्रमवीहि (for प्रतिब्रूहि) — (L 2) T2 माता (for मातृ) — T1 om line 3 — (L 3) M ये चान्येप्यपरास्तात (for the prior half) — (L 4) G1 गतिर् (for गतिं) D10 G2 4 महाभाग (for ॰बाहो) — (L 6) M वै मते (for शासने) — (L 7) T2 G1 M1 3 4 कृमि (for क्रिमि॰) — (L 8) T1 M3 मनुष्ये (for मा॰) — After line 9, T1 M ins

वम्ननाभस्य संवाद धर्मस्य च महात्मन ।
[T1 युधिष्ठिर (for महात्मन)]

— T1 om line 10 — (L 10) G1 महाप्राज्ञ (for ॰ज्ञो) T2 3 G1 3 4 M2 4 संशित (for संशित) — (L 11) D10 महर्षिस् (for ब्रह्म॰) M स्म (for सु) — (L 13) M1 3 4 स्तनयित्नुवान् (for ॰मान्) — (L 14) D10 वर्षं (for ॰वर्षं) T1 तत्र सप्तम्नि वर्षं (for the prior half) — (L 15) D10 G2 प्रतिगृह्णीत, T2 3 G1 3 4 प्रत्यगृह्णीत, Kumbh ed ॰गृह्णन् (for ॰गृह्णत) — T1 om line 17 — (L 17) M1 3 4 विशीर्णो (for ॰र्णे) T2 G1 शिरसे (for ॰रो) — (L 18) M पीड्यमाने (for ता॰) T1 ताड्यमाने च वल्मीके (for the prior half) — (L 19) T1 M कार्पण्यात् (for कारु॰). T2 3 धर्मस्य, Kumbh ed धर्मं स्वम् (for धर्मस्तु) T2 3 स्वानृशंस्यम् (for आ॰) — T1 om lines 20-21 — (L 21) M धर्मरूपा (for अनु॰) M2 4 स्वस्य (for उप) — (L 22) T2 स्व॰, M स॰ (for स्वं). G4 रूपशान (for सुमहान्त) — (L 23) Kumbh ed. रक्षार्थं (for त्राणार्थं) — (L 24) T1 चोद्गत (for [अ]पगत) T2 3 यदोपरत वर्षं (submetric), G3 यदात्मपरत वर्षं (for the prior half) — (L 25)

ततो महिषरूपेण धर्मो धर्मभृतां वर ।
शनैर्वल्मीकमुत्सृज्य प्राद्रवद्भरतर्षभ ।
स्थितेऽस्मिन्वृष्टिसंपाते वीक्षते स्म महातपा ।
दिशश्च विपुलास्तत्र गिरीणां शिखराणि च ।
दृष्ट्वा च पृथिवीं सर्वां सलिलेन परिप्लुताम् ।
जलाशयांस्तु तान्दृष्ट्वा विप्र प्रमुदितोऽभवत् ।
अचिन्तयद्विस्मितश्च वर्षात्केनास्मि रक्षित ।
सोऽपश्यत्तत्र महिषमवस्थितमदूरत ।
तिर्यग्योनावपि कथ दृश्यते धर्मवत्सल ।
अतो नु भद्रमहिष शिलापट्टमवस्थित ।
पीवरश्चैव वल्यश्च बहुमांसो मयेदयम् ।
तस्य बुद्धिरियं जाता धर्ममसक्तजा मुने ।
कृतघ्ना नरक यान्ति ये च विश्वस्तघातिन ।
निष्कृतिं नेह पश्यामि कृतघ्नाना कथचन ।
ऋते प्राणपरित्यागाद्धर्मज्ञाना वचो यथा ।
अकृत्वा भरण पित्रोरदत्त्वा गुरुदक्षिणाम् ।
कृतघ्नता च सप्राप्य मरणान्ता च निष्कृति ।
आकाङ्क्षायामुपेक्षाया चोपपातकमुत्तमम् ।
तस्मात्प्राणान्परित्यक्ष्ये प्रायश्चित्तार्थमित्युत ।
स मेरुशिखर गत्वा निःसङ्गेनान्तरात्मना ।
प्रायश्चित्त कर्तुकाम शरीर त्यक्तुमुद्यत ।
निगृहीतश्च धर्मात्मा हस्ते धर्मेण धर्मवित् ।

धर्म ।

वत्सनाम महाप्राज्ञ बहुवर्षशतायुष ।
परितुष्टोऽस्मि त्यागेन निःसङ्गेन तथात्मन ।
एव धर्मभृत सर्वे विमृशन्ति कृताकृतम् ।
न कश्चिद्वत्सनाभस्य यस्य नोपहत मन ।
यश्चानवद्यश्चरति शक्तो धर्मं च सर्वश ।
निवर्तस्व महाप्राज्ञ पूतात्मा ह्यसि शाश्वत ।

Colophon

3

After 13 13, D_{10} T G Kumbh ed and Madras ed ins

युधिष्ठिर ।

चित्त मे दूयते तात लोके परमविन्दत ।
अशाश्वतमिद सर्वं जगत्स्थावरजंगमम् ।
ऋते नारायण पुण्य प्रतिभाति पितामह ।
नारायणो हि विश्वात्मा पुरुषः पुष्करेक्षण ।
तस्यास्य देवकीसूनो श्रुत कृत्स्न त्वयानघ ।

भीष्म ।

युधिष्ठिर महाप्राज्ञ मया दृष्ट च सगरे ।

युधिष्ठिर ।

त्वत्त एव तु राजेन्द्र राजधर्माश्च पुष्कला ।

M रूपी स (for -रूपेण) $T_{1,2}$ G ततो महिष(T_1 $G_{1,3}$ °षि)रूपी स (for the prior half) —(L 27) G_1 दृष्टि (for वृष्टि-) M स्थिते तस्मिन्वृष्टिपाते (for the prior half) D_{10} T $G_{1,3,4}$ वीक्षति (for °ते) G_3 स (for स्म) —(L 28) D_{10} S तु- (for the first च) —(L 29) M स (for च) D_{10} T_2 G_{1-3} सलिले च (for °लेन) —T_1 om line 30 —(L 30) $G_{2,4}$ स (for प्र) —(L 31) $T_{1,2}$ G_1 [त्र]मि (for [अ]स्मि) —(L 32) T_2 $G_{2,4}$ अपश्यत् (for सोऽप°) Kumbh ed Madras ed. ततोऽपश्यत (Madras ed °च) महिषम् (for the prior half) T_2 $G_{1,3}$ अविदूरमवस्थित (for the post half) —(L 33) M_{1-3} तिर्यग्योन्याम् (for °नाव्) T_1 दृश्यते चानृशंस्यता (for the post. half) —(L. 34) $T_{1,2}$ M अहो (for अतो) D_{10} T_2 G_2 भद्र, T_1 भद्रो, T_2 $G_{1,3}$ भूत (for भद्र-) D_{10} S (except G_2) शिलापट्टसमन्वित°, Madras ed शिलापट्ट इव स्थित° (for the post half) —(L 35) D_{10} T_2 $G_{3,4}$ M तुल्यश्च, T_1 स्थूलश्च (for वल्यश्च) —(L 36) T_1 -मयुक्तजा, T_2 -मभिक्तजा, M_{1-3} समक्तिजा (for °क्तजा) —(L 37) $G_{2,4}$ ते (for ये) Madras ed विश्वास- (for विश्वस्त) T_1 घातका (for घातिन) —(L 38) M_{1-3} [ण]व (for [इ]ह) —(L 39) Madras ed परित्याग (for °त्यागाद्) —(L 40) M_3 अदत्त्वा (for अकृत्वा) —T_1 om line 42 —(L. 42) D_{10} $T_{2,3}$ G उपेक्षे वा (for °क्षाया) M पाप (for चोप-) D_{10} -वासकम् (for -पातकम्) —(L 45) $M_{1,3}$ इच्छति, M_4 अर्हमि, M_4 (also) इच्छसि (for उद्यत°) —(L 46) T_1 स (for नि-) —(L 47) D_{10} $G_{2,4}$ $M_{1,2,4}$ -शतायुत; T $G_{1,3}$ M_3 °युत, Madras ed. °युष (for °युष) —(L 49) Madras ed तथाकृत (for कृता°) —(L 50) T_1 समो (for कश्चिद्). D_{10} $T_{2,3}$ M न स कश्चिद्वत्सनाभो (for the prior half) —(L 51) M यश्च जातो न शोचति (for the post. half) —(L 52) D_{10} S (except M_{1-3}) भूतात्मा (for पू°) —Colophon. *Sub-parvan* D_{10} M दानधर्म —*Adhy name* T_2 कृतघ्नादिपातकप्रायश्चित्ते वत्सनाभचरित्रकथन, M_4 वत्सनाभोपाख्यान —*Adhy no* S 34

3

(L 1) D_{10} दूयतां (for °ते) —(L 3) G_2 (also as above) नराधिप (for पितामह) —(L. 4) D_{10} T_2 G_{1-3} पुरुष पुष्करो विभु° (for the post half) —(L 5) T_1 च कर्म तत् (for त्वयानघ) —T_1 om line 6 (with the ref) $G_{1,2}$ om. the ref —(L 6) $G_{1,3}$ त्वत्तो राजन् (for

श्रुतं पुराणमखिलं नारदेन निवेदितम् ।
गुह्यं नारायणाख्यानं त्रिविधक्लेशनाशनम् ।
एकान्तधर्मनियमाः समासव्यासकल्पिताः ।
कथिता वै महाभाग त्वया वै मदनुग्रहात् ।
लोकरक्षणकर्तृत्वं तस्यैव हरिमेधसः ।
आतिथेयविधिश्चैव तपांसि नियमाश्च ये ।
वेदवादप्रसिद्धाश्च वाजपेयादयो मखाः ।
यज्ञा द्रविणनिष्पाद्या अग्निहोत्रानुपालिताः ।
जपयज्ञाश्च विविधा ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ।
एकादशविधाः प्रोक्ता हविर्यज्ञा द्विजातिनाम् ।
तेषां फलविशेषाश्च उञ्छधर्मास्तथैव च ।
अहन्यहनि ये प्रोक्ता महायज्ञा द्विजातिनाम् ।
वेदश्रवणधर्माश्च महायज्ञफलं तथा ।
वेदव्रतविधानं च नियमाश्चैव वैदिकाः ।
स्वाहा स्वधा प्रणीते च इष्टापूर्तफलं तथा ।
उत्तरोत्तरसेवायामाश्रमाणां च यत्फलम् ।
प्रत्येकशश्च निष्ठायामाश्रमाणां महामते ।
मासपक्षोपवासानां सम्यगुक्तं फलं च यत् ।
अनाशितानां ये लोका ये च पञ्चतपा नराः ।
वीराध्वानं प्रपन्नानां या गतिश्चाग्निहोत्रिणाम् ।
ग्रीष्मे पञ्चतपानां च शिशिरे जलचारिणाम् ।
वर्षे स्थण्डिलशायीनां फलं यत्परिकीर्तितम् ।
लोके चक्रचराणां च द्विजानां यत्फलं स्मृतम् ।
अन्नादीनां च दानानां यत्फलं परिकीर्तितम् ।
सर्वतीर्थाभिषिक्तानां नराणां च फलोदयः ।
राज्ञां धर्माश्च ये लोके सम्यक्पालयतां प्रजाः ।
ये च सत्यव्रता लोके ये च तीर्थे कृतश्रमाः ।
मातापितृपरा ये च गुरुवृत्ताश्च मध्रिताः ।
गोब्राह्मणपरित्राणे राष्ट्रातिक्रमणे तथा ।
त्यजन्त्यभिमुखाः प्राणानिर्भयाः सत्त्वमाश्रिताः ।
महाप्रवृक्षिणानां च या गतिर्वदतां वर ।
ये च सन्ध्यामुपासन्ते सम्यग्युक्ता महाव्रताः ।
तथा योगविधानं च यच्चान्यत्त्वभिवाञ्छितम् ।
वेदाश्च श्रुतयश्चापि श्रुता मे द्विजसत्तम ।
सिद्धान्तनिर्णयाश्चापि द्वैपायनमुखोद्गताः ।
श्रुताः पञ्च महायागा येषु सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
सत्प्रभेदेषु ये धर्मास्तेऽपि वै कृत्स्नशः श्रुताः ।
न च दूषयितुं शक्या मन्निरुक्ता हि ते तथा ।
एतेषां निखिलं धर्माणामुत्तमो वैष्णवो विधिः ।
रक्षते भगवान्विष्णुर्भक्तमात्मनिरीश्वरः ।
कर्मणो हि कृतस्येह कामितस्य द्विजोत्तम ।
फलं ह्यवश्यं भोक्तव्यमृषिर्द्वैपायनोऽब्रवीत् ।
भोगान्ते चापि पतनं गतिः पूर्वं प्रभाषिता ।
न मे प्रीतिकरास्तेन विषोदर्का हि मे मताः ।
यथा कष्टतरं मन्ये गर्भवासं महामुने ।
दिष्टान्ते यानि दुःखानि पुरुषो विन्दते विभो ।
ततः कष्टतराणीह गर्भवासे हि विन्दति ।
ततश्चाप्यधिकां तीव्रां वेदनां लभते नरः ।

युधिष्ठिर) G3 सगमे (for सगरे) —(L 9) G3 त्रिविध (for °च). —(L 10) Kumbh ed ख्याति- (for एकान्त) T1 निर्मला (for समास) —(L 11) D10 कथित (for °ता) —(L 12) D10 G3 4 -रक्षक (for °ण) T1 सर्वयज्ञेषु भोक्तृत्वं (for the prior half) —(L 13) D10 T2 G3 4 -विधेश् (for -विधिश्) —(L 14) G3 जपयज्ञादयो मखा (for the post half) —T1 om line 15 —(L 16) T1 देव (for जप) —(L 17) T1 न ये (for -विधा) —T1 om line 19 —(L 20) T1 महायज्ञे (for °श) —(L 21) G3 वेदका (for वैदिका). —(L 22) T1 इष्टापूर्ते, G3 °पूर्त (for °पूर्त) —T1 om line 24 —(L 25) T1 महाफल (for फल च यत्) —(L 27) T1 प्रमग्नानां (for प्रप°) G3 3 om from the post half up to the prior half of line 30 —(L 29) T1 सुप्तानां (for -शायीनां) T1 पतत्र (for यत्परि-) —(L 31) T3 दातॄणां (for दानानां) —(L 32) T1 पुण्य (for सर्व) —(L 33) T1 पालयितु (for °यतां) —(L 34) G3 सम्यग्व्रता (for सत्यव्रता) G3

मीर्थ (for तीर्थे). —(L 35) T2 -वृत्ता (for -परा D10 T1 G3 गुरुवृत्ति, T2 3 °स्थित्(for °वीर्) मधुना (for मध्रिता) —(L 36) G1 राष्ट्ररक्षणे (for the post half) —(L 37) G1 सत्वत् (मत्तम्) —(L 38) G3 वदतां (for ट°) —(40) D10 यथा (for तथा) —T1 om line 4 —(L 41) T2 3 read the post half and the pr half of line 42 twice D10 G3 गुरु (for द्विज —(L 42) G3 सिद्धान्त निर्णयश्चापि द्वैपायनमुखोद्गत —(43) Kumbh ed -यज्ञा (for -यागा) —(L 4 T2 कृता (for श्रुता) T1 उक्ता मे कृत्स्नशः प्रभो (the post half) —(L 45) G3 शक्ता (for शक्या —(L 47) T1 G1 3 4 भक्तान् (for भक्तम्) —(48) T1 कामस्य द्विजसत्तम (for the post half —(L 49) T1 अश्नाति (for भोक्तव्यम्) —(50) G3 गतिं (for गतिः) G4 पूर्व- (for पूर्व —(L 52) D10 T3 G3 4 भगवान्स (G3 °न्मु (for गर्भवास) —(L 53) T1 नरके (

गर्भोपक्रमणे तात कर्मणामुपसर्पणे ।
तस्मान्मे निश्चयो जातो धर्मेष्वेवेषु भारत ।
तदिच्छामि कुरुश्रेष्ठ त्वत्प्रसादान्महामते ।
त धर्म चेह वेत्तु वै यो जराजन्ममृत्युहा ।
येनोष्णदा वैतरणी असिपत्रवन च तत् ।
कुण्डानि चाग्नितप्तानि क्षुरधारापयस्तथा ।
शाल्मलीं च महाघोरामायसीं घोरकण्टकाम् ।
मातापितृकृते चापि सुहृन्मित्रार्थकारणात् ।
आत्महेतोश्च पापानि कृतानीह नरैश्च यैः ।
तेषा फलोदयं कष्टमृषिर्द्वैपायनोऽब्रवीत् ।
कुम्भीपाकप्रदीप्ताना शूलार्ताना च क्रन्दताम् ।
रौरवे क्षिप्यमाणाना प्रहारैर्मथितात्मनाम् ।
स्तनतामपकृत्तानां पिबतामात्मशोणितम् ।
तेषामेव प्रवदता कारुण्य नास्ति यत्नत ।
तृष्णाशुष्कोष्ठकण्ठाना विह्वलानामचेतसाम् ।
सर्वदुःखाभितप्तानां रुजार्ताना च क्रोशताम् ।
वेदनार्ता हि क्रन्दन्ति पूरयन्तो दिशो दश ।
एक करोति पापानि सहभोज्यानि बान्धवैः ।
तेषामेक फल भुङ्क्ते कष्टे वैवस्वतक्षये ।
येन नैतां गतिं गच्छेन्न विण्मूत्रास्थिपिच्छिले ।
विष्ठामूत्रकृमीमध्ये बहुजन्तुनिषेविते ।
को गर्भवासात्परतो नरकोऽन्यो विधीयते ।
यत्र वासकृतो योग कुक्षौ वासो विधीयते ।
जातो विस्तीर्णदुःख स्याद्भवते विगतज्वर ।
न चैष लभ्यते कामो जातमात्र हि मानवम् ।
आविशन्तीह दुःखानि मनोवाक्कायिकानि तु ।
वैरस्वतश्चो भवति पीड्यमानो भयानकैः ।
तैर्गर्भवासं गच्छति अवशो जायते तथा ।
अवशश्चेहते जन्तुर्भजत्यवश एव हि ।
जरसा रूपविध्वस प्राप्नोत्यवश एव तु ।
शरीरभेदमाप्नोति जीर्यत्यवश एव तु ।
एव ह्यनियतो मृत्युर्भवत्येव सदा नृप ।
गर्भेषु म्रियते कश्चिज्जायमानस्तथापर ।
जाता म्रियन्ते बहवो यौवनस्थास्तथापरे ।
मध्यभावे तु नश्यन्ति स्थविरो मृत एव तु ।
को जन्मनो नोद्विजते स्वयभूरपि यो भवेत् ।
कुतस्त्वसद्विधस्तात मरणस्य वशानुग ।
नित्याविष्टो भयेनाह मनसा कुरुसत्तम ।
मुहूर्तमप्यह शर्म न विन्दामि महामते ।
कालात्मनि तिरोभूतो नित्य तद्गुणवर्जित ।
असंवैर्बहुविधै पुष्ट वस्त्रैर्नानाविधैर्वृतम् ।
चन्दनागरुदिग्धाङ्ग मणिमुक्ताविभूषितम् ।

दिशान्ते) —(L 54) T_2 [ऽ]मि , G_2 [ऽ]पि (for हि) —(L. 56) $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ गर्भादि- (for °प-) T_1 G_2 गर्भोत्र(G_2 °या)क्रमणे तात (for the prior half) T_1 कर्मणा सप्रवर्तने (for the post half) —(L 58) G_2 कुल (for कुरु) —(L 59) T_1 वेत्तुमिह (for चेह वेत्तु) —(L 60) T_1 [उ]ष्मदा, G_2 [उ]ष्णोदा (for [उ]ष्णदा) T_1 यत् (for तत्) —(L 61) T_1 क्षुरधारास्तथैव च (for the post half) —(L 62) Some MSS शाल्मलीं G_2 -कमपि (for कण्टकाम्) —(L 63) G_1 सुहृन्मित्रार्थकारणात् (for the post half) —(L 66) T_1 कूट- (for कुम्भी) T_1 पलायिनां (for च क्रन्दताम्) —(L 67) D_{10} रौरवे क्षीयमाणानां (for the prior half) — T_1 om line 69 —(L 69) T_3 G_{1-3} [ए]न (for [ए]व) G_2 कारुण्यान् (for °ण्य) —(L 71) D_{10} $T_{1.2}$ भूताना (for -तप्तानां). —(L 72) G_1 पूरयति (for °यन्तो) —(L. 74) Madras ed कष्ट (for कष्टे) Kumbh. ed कष्ट वैवस्वते गृहे (for the post. half) — T_1 om line 75 —(L 75) Madras ed. स (for the second न) — After line 77, D_{10} T_3 G_{1-3} Madras ed ins

यत्राहारकृता यात्रा विष्ठामूत्रेण सपदा ।
[Madras ed मात्राहार- (for यत्रा°)]

— After the above, D_{10} $T_{1.3}$ G_{1-3} repeat line 77 —(L 78) $G_{1.3}$ अत्र (for यत्र) —(L 79) D_{10} G_2 जाते (for जातो) Kumbh ed शोक- (for दुःख) G_3 भवेद्, Kumbh. ed भवेत (for भवते) —(L 80) $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ [ए]व (for [ए]ष) D_{10} लभते (for लभ्यते) T_1 कर्म (for कामो) —(L 81) G_2 आदिशन्ति (for आविशन्ति) —(L 82) T_1 मुहुर्मुहु (for भयानकैः) —(L 83) D_{10} गच्छति, G_3 गच्छेत (for गच्छति) T_1 अवशो गर्भमागच्छन्, G_2 ते गर्भवास गच्छति (for the prior half) T_2 ह्यवशो (for अ°) —(L 84) T_3 चेंगते (for चेहते) — D_{10} G_2 om (hapl) line 85 —(L 85) T_1 $G_{1.3}$ जरया, T_3 रजसा (for जरसा) — T_2 om (hapl) line 86 —(L 86) Kumbh. ed जीर्यते (for °ति) —(L 87) G_2 [अ]नियमो (for °तो) G_2 [ए]ष (for [ए]व) —(L 88) G_2 [अ]परे (for °र) —(L 89) $G_{1.3.4}$ म्रियतो (for म्रियन्ते) T_1 [ए]व च (for [अ]परे) —(L 90) T_1 मध्यमागे (for °वे) G_1 भूत (for मृत) —(L 91) T_1 शम्भोरपि भय भवेत् (for the post half) — T_1 om line 93 —(L 93) T_2 नित्यानिष्ट , $G_{1.3}$ °शिष्टो (for विष्टो) — T_1 om line 95 —(L 95) $G_{1.3}$ कालात्मना (for °नि) G_2 स गुण (for तद्गुण-).

यानैर्बहुविधैर्यातमेकान्तेनैव लालितम् ।
यौवनोद्धतरूपाभिर्मदविह्वलगामिभि ।
हृष्टाभिरभिरामाभिर्वरस्त्रीभिरयन्त्रितम् ।
रमित सुचिर काल शरीरममितप्रभम् ।
अवितृप्ता गमिष्यन्ति हित्वा प्राणांस्तथापरे ।
स्वर्गेऽप्यनियता भूतिस्तथैवाकाशसश्रये ।
देवाप्यधिष्ठानवशास्तस्माद्देव न कामये ।
कामानां नास्त्यधिष्ठानमकामस्तु निवर्तते ।
लोकसग्रहधर्मास्तु सर्व एव न सशय ।
डोलासधर्मान्धर्मज्ञ ऋषिर्द्वैपायनोऽब्रवीत् ।
कस्मात्को विषम दु खमारोहेत विचक्षण ।
विद्यमाने समे मार्गे डोलाधर्मविवर्जिते ।
को ह्यात्मान प्रिय लोके डोलासाधर्म्यतां नयेत् ।
चराचरै सर्वभूतैर्गन्तव्यमविशङ्कया ।
अस्माल्लोकात्परं लोकमपाथेयमदैशिकम् ।
घोर तम प्रवेष्टव्यमत्रातारमबान्धवम् ।
ये तु ते किल धर्मज्ञा धर्मं नारायणेरितम् ।
अनन्यमनसो दान्ता स्मरन्ति नियतव्रता ।
सतस्ते न च पश्यन्ति प्राप्नुवन्ति पर पदम् ।
रक्षते भगवान्विष्णुर्भक्तानात्मशरीरवत् ।
कुलालचक्रप्रतिमे भ्राम्यमाणेषु जन्तुषु ।
मातापितृसहस्राणि सप्राप्तानि मया गुरो ।
स्नेहापन्नेन पीतास्तु मातृणा विविधा स्तना ।
पुत्रदारसहस्राणि दृष्टानिष्टशतानि च ।
प्राप्तान्यधिष्ठानवशादतीतानि तथैव च ।
न कश्चित्सुख प्राप्त न कश्चित्प्राप्यते गति ।
स्थानैर्गच्छन्निर्विभ्रष्टो दुःखस्थै पुन पुन ।
धननाशश्च सप्राप्तो लब्ध्वा दु खेन तद्धनम् ।
अध्वगानामिव पथि च्छायामाश्रित्य सगम ।
एष कर्मवशो लोके ज्ञातीनां हि समागम ।
विश्रम्य च पुनर्याति यथाभिर्दर्शिता गतिम् ।
एतदीदृशक दृष्ट्वा ज्ञात्या चैव समागमम् ।
को न विभ्येत्कुरश्रेष्ठ विषाक्तस्येव भोजनात् ।
बुद्धिश्च मे समुत्पन्ना वैष्णवे धर्मविस्तरे ।
तदेव शिरसा पार्श्वौ गतोऽस्मि भगवंस्तव ।
शरण च प्रपन्नोऽस्मि नान्यस्मै शरणे ध्रुवे ।
जन्ममृत्युजराव्याधिव्रिभिर्दुःखैर्निपीडित ।
इच्छामि भवता त्रातुमेभ्यस्त्वत्तो महामुने ।
तस्मादाद्ययुगधर्मस्य श्रवणात्कुरुपुगव ।
एतदाद्ययुगोद्भूत त्रेतायां तत्तिरोहितम् ।
स एव धर्ममखिलमृषिर्द्वैपायनोऽब्रवीत् ।

Colophon

भीष्म ।

सदृश राजशार्दूल वृत्तस्य च कुलस्य च ।
को राज्य विपुल गृह्य स्फीताकारपुर महत् ।
निर्जितारातिसामन्त देवराज्योपम सुखम् ।

—(L 96) G3 अते (for अन्नैर्) G3 स्मृतं (for भृतम्). —(L 97) T1 G3 दिग्ध च (for दिग्धाङ्ग) T1 मणिरत्न (for °मुक्ता) —(L 98) G1 3 [उ]र (for [ए]व) —(L 99) T1 यौवनोत्तमरूपाभिर् (for the prior half). Kumbh ed. मद (for मद) —(L 100) T1 रूपाभिर्, G4 मानाभिर् ((for रामाभिर्) T2 G3 वारस्त्रीभिर् (for वर°). T1 अतत्रिन, Madras ed च यत्रित (for अयन्त्रितम्). —(L 101) T1 शरीरमामितं प्रभो (for the post half) —(L 102) D10 T2 G2 4 भविष्यति (for गमि°) —(L 104) T1 देवान्, G1 नैन (for देवं) —(L 106) T1 G2 एते (for एव) —(L 107) T1 आयासधर्मान्, G2 दोला°, G3 डोलासधर्मा (for °र्मान्) —(L 108) T1 3 G1 तस्मात्, Kumbh ed अस्मात् (for क°) T1 दुर्गम् (for दु खम्) T2 आरोहति (for °हेत) —(L 109) G2 विद्यमानानि मे मार्गे (for the prior half) —(L 110) T1 [आ]त्मन° (for [आ]त्मान) G1 -साधर्मतां (for °र्म्यतां) —(L 112) T1 अमु (for पर) —(L 113) D10 T2 G4 अत, G2 अत (for तम°) —(L 114) T1 शील (for किल) T2 धर्मेश, G3 °ज्ञ (for °ज्ञा). G1 धर्मान् (for धर्मं) —(L 116) T1 अतत् (for सतम्) G1 च न (by transp.) —(L 120) G3 स्नेहादनेन पीतास्तु (for the prior half) —(L 123) Kumbh ed स्थिति (for गति) —(L 125) G3 धननाश (for °शश्) G2 त धन (for तद्धनम्) —(L 126) D10 T1 G4 आध्विकानाम् (for अध्वगानाम्) —(L 127) T1 3 एव कर्मवशे लोके (for the prior half) T1 को ज्ञातीनां हि सगम (for the post half) —(L 128) T1 धर्मिभिर् (for कर्म°) —(L 130) T1 तु लभ्येत् (for न वि°) T2 G2 विषान्नस्य (for विषा°) T1 भोजन (for °नात्) —(L 131) G1 वैष्णवैर् (for °वे) —(L 133) T1 त्वां (for च) Madras ed गता ते चरणे ध्रुवे (for the post half) —(L 134) T1 जन्ममृत्युजराव्याधिदु खाद्यैर्विनिपीडित —(L 135) T3 भगवंस् (for भवता) T1 महामते (for °मुने) —(L 137) G2 ते (for तत्) T1 धर्मस्त्वाद्ययुगोद्भूत पर्यायेण तिरोहित —Colophon. *Sub-parvan* D10 दानधर्मे —*Adhy name* T2 जननमरणदु खससारकथन —*Adhy no* T1 36, T2 3 G 37. —(L 140) T1 श्वेतागार-, G3 स्थिताकार (for

राज्ये राज्यगुणा ये च तान्युदस्य नराधिप ।
दोषं पश्यसि राजेन्द्र देहेऽस्मिन्पाञ्चभौतिके ।
अतिक्रान्तास्त्वया राजन्वृत्तेन प्रपितामहा ।
धर्मो विग्रहवान्धीरो विदुरश्च महायशा ।
सजयश्च महातेजा ये चान्ये दिव्यदर्शना ।
प्रवृत्तज्ञानसपन्नास्तत्त्वज्ञानविदो नृप ।
तेऽतिक्रान्ता महाराज ब्रह्माद्या ससुरासुरा ।
अनित्यं तु खमंतश्च जगदेतच्च संशय ।
एवमेतान्महाबाहो ब्रह्माद्यान्ससुरासुरान् ।
अनित्यान्पश्य तत्र पश्य मनुष्यादिषु का कथा ।
नित्या तु प्रकृतीमाहुर्याभ्यां प्रसवधर्मिणी ।
अरूपिणीमनिर्देश्यामकृता पुरुषातिगाम् ।
तामन्यन्तसुखा सौम्या निर्वाणमिति सज्ञिताम् ।
आहुर्ब्रह्मर्षयो ह्याद्या मुनि चैव महर्षय ।
तया पुरुषरूपिण्या धर्मप्रकृतिकोऽनघ ।
स यात्येव हि निर्वाण यत्तत्प्रकृतिसज्ञितम् ।
स एष प्राकृतो धर्मो ह्याजन्मादियुगे नृप ।
विकारधर्मा शेषेषु युगेषु भरतर्षभ ।
भ्राजन्तेऽभ्यधिक वीर ससारपथगोचरा ।
प्रकृतीना च सर्वासामकृता प्रकृति स्मृता ।
एव प्रकृतिधर्मा हि वरा प्रकृतिमाश्रिता ।
पश्यन्ति परमा लोके दृष्टादृष्टानुदर्शिनीम् ।
सत्त्वादियुगपर्यन्ते त्रेतायुगमसुद्भवे ।
कामं कामयमानेषु ब्राह्मणेषु तिरोहित ।
कुपथेषु तु धर्मेषु प्रादुर्भूतेषु कौरव ।
जातो मन्दप्रचारो हि धर्म कलियुगे नृप ।
नित्यस्तु पुरुषो ज्ञेयो विश्वरूपो निरञ्जन ।
ब्रह्माद्या अपि देवाश्च य सदा पर्युपासते ।
त च नारायण विद्धि पर ब्रह्मेति शाश्वतम् ।
तत्कर्म कुरु कायेन ध्यायस्व मनसा च तम् ।
कीर्तयस्व च तन्नाम वाचा सर्वत्र भूपते ।
तत्पद प्राप्नुहि प्राप्य शाश्वत चापुनर्भवम् ।
इत्येतद्विष्णुमाश्रित्य ससारग्रहमोक्षणम् ।
कथित ते महाबाहो किं भूय श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon

युधिष्ठिर ।

क्लिश्यमानेषु भूतेषु जातीमरणसागरे ।
यत्प्राप्य क्लेश नाप्नोति तन्मे ब्रूहि पितामह ।

भीष्म ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम् ।
सनत्कुमारस्य सत सवाद नारदस्य च ।
सनत्कुमारो भगवान्ब्रह्मपुत्रो महायशा ।
पूर्वजातास्त्रयस्तस्य कथ्यन्ते ब्रह्मवादिन ।
सनक सनन्दनश्चैव तृतीयश्च सनातन ।
जातमात्राश्च ते सर्वे प्रतिबुद्धा इति श्रुति ।
चतुर्थश्चैव तेषा स भगवान्योगवित्तम ।
सनत्कुमार इति वै कथयन्ति महर्षय ।
हैरण्यगर्भ स मुनिर्वसिष्ठ पञ्चम स्मृत ।
षष्ठ स्थाणु स भगवानमेयात्मा त्रिशूलधृत् ।
ततोऽपरे समुत्पन्ना पावका दारुणे क्रतौ ।

स्फीताकार-) Kumbh ed स्फीताकार पुनर्महत् (for the post. half) — (L 141) T1 शुभ (for सुखम्) — (L 142) T1 राज्य (for राज्ये) D10 T G तान्यु दस्य (for तान्यु°) — (L 143) Kumbh. ed पश्यति (for °सि) D10 T2 3 G दोषे (G2 देहे) स्मिन्पचविंशक (G1 3 °के), T1 वयमाथ नवेन च (for the post. half) — (L 145) G2 धम- (for धर्मो) T1 विग्रहवान् (for विग्रह°) — (L 147) T1 प्रवृत्ति (for °त्त-) — (L 148) T3 G1 3 अतिक्रान्ता (for तेऽति°) G2 महाभाग (for °राज) T1 त्वया च समतिक्रान्ता (for the prior half) — T1 om (hapl) lines 149–150 — (L 150) D10 G1–3 [ए]तान् (for [ए]तान्) — (L 152) T1 प्राहुर्, Kumbh ed आहु (for आहुर्) T1 सर्वे प्रसवधर्मिणा (for the post half) — (L. 154) D10 T1 2 G1 4 अति- (for इति) T3 G2 3 निर्वाणमनिर्मौस्य (G2 °मनि)ना (for the post half) — (L 155) T3 महर्षयो (for ब्रह्म) T1 [आ]र्या (for [आ]द्या) T2 G3 4 बहु (for मुनि) — (L 156) G2 पुत्रवि (for पुरुष) G2 धर्मप्रकृतिनो नृप (for the post half) — T1 repeats line 157 after line 162 — (L 158) D10 प्रकृतो (for प्रा°) — (L 160) G2 ह्यधिक (for ऽभ्य°) T3 G3. 4 -गोचर (for -गोचरा) — (L 162) G2 परां, Madras ed वरा (for वरां) T1 आश्रिता (for आश्रिता) — T1 om line 163 — (L 163) T3 तदाहु (for पश्यन्ति) — (L 164) T1 कृतादि- (for सत्त्वादि-) — (L 165) T2 कामान् (for काम) T3 पुरा हित (for तिरोहित) — (L 167) T3 G1 3 -प्रकारो (for -प्रचारो) — D10 T1 2 G2 4 om lines 168–173 — (L 175) T G1. 3 मे (for ते) T3 अहमि (for इच्छसि) T1 G2 किं भूय कथयामि ते (for the post half) — Colophon *Sub-parvan* D10 दानधर्म — *Adhy name* T3 प्रकृतिनिरूपणं — *Adhy no* T1 37, T2 3 G1 3 4 38, G2 36 — G1 3 om the ref — (L 176) Madras ed यतिर् (for जाती) T1 -सकटे (for सागरे) — (L 179) T1 तदा (for सत) — (L 184) T3 योगसत्तम (for °वित्तम) — (L 187) T G त्रिशू(T2 स शू, T3 तु शू)लधृक् (T1 G2 °भृत्) (for °धृत्) — (L 188)

मनसा स्वयभुवो ह्यीमे मरीचिप्रमुखास्तथा ।
भृगुर्मरीचेरनुजो भृगोरप्यङ्गिरास्तथा ।
अनुजोऽङ्गिरसोऽथात्रि पुलस्त्योऽत्रेस्तथानुज ।
पुलस्त्यस्यानुजो विद्वान्पुलहो नु महाद्युति ।
पठ्यन्ते ब्रह्मजा ह्येते विद्वद्भिरमितौजस ।
सर्वमेतन्महाराज कुर्वन्नादिगुरुर्महान् ।
प्रभुर्विभुरनन्तश्रीर्ब्रह्मा लोकपितामह ।
मूर्तिमन्तोऽमूर्तीभूतास्तेजसातितपोन्विता ।
सनकप्रभृतयस्तत्र ये च प्राप्ता पर पदम् ।
कृत्स्नं क्षयमनुप्राप्य विमुक्ता मूर्तिबन्धनात् ।
सनत्कुमारस्तु विभुर्योगमास्थाय योगवित् ।
त्रीँल्लोकानचरच्छश्वदैश्वर्येण परेण हि ।
रुद्रश्चाप्यष्टगुणित योग प्राप्तो महायशा ।
सूक्ष्ममष्टगुण राजन्नितरे नृपसत्तम ।
मरीचिप्रमुखास्तात सर्वे सृष्ट्यर्थमेव ते ।
नियुक्ता राजशार्दूल तेषा सृष्टिं शृणुष्व मे ।
सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चय गता ।
सर्वे वेदेषु चैवोक्ता खिलेषु च न सशय ।
इतिहासपुराणे च श्रुतिरेषा सनातनी ।
ब्राह्मणा वरदानेतान्प्राहुर्वेदान्तपारगा ।
एतेषां पितरस्तात पुत्रा इत्यनुचक्षते ।
गणा सप्त महाराज मूर्तयोऽमूर्तयस्तथा ।
पितॄणा चैव राजेन्द्र पुत्रा देवा इति श्रुति ।
देवैर्व्याप्ता इमे लोका इत्येवमनुशुश्रुम ।
कृष्णद्वैपायनाच्चैव देवस्थानात्तथैव च ।
देवलाच्च नरश्रेष्ठ काश्यपाच्च मया श्रुतम् ।
गौतमादपि कौण्डिन्याद्भारद्वाजात्तथैव च ।
मार्कण्डेयात्तथैवैतद्दपेर्देवमतात्तथा ।
पित्रा च मम राजेन्द्र श्राद्धकाले प्रभाषितम् ।
पर रहस्य वेदान्त प्रिय हि परमात्मन ।
अत पर प्रवक्ष्यामि यन्मा पृच्छसि भारत ।
तदिहैकमनोबुद्धि शृणुष्वावहितो नृप ।
स्वायभुवस्य सवाद नारदस्य च धीमत ।
सनत्कुमारो भगवान्दिव्य जज्वाल तेजसा ।
अङ्गुष्ठमात्रो भूत्वा वै विचचार महाद्युति ।
स कदाचिन्महाभागो मेरुपृष्ठ समागमत् ।
नारदेन नरश्रेष्ठ मुनिना ब्रह्मवादिना ।
जिज्ञासमानावन्योन्य सकाशे ब्रह्मणस्तत ।
ब्रह्मभावगतौ तात परमार्थार्थचिन्तकौ ।
मतिमान्मतिमच्छ्रेष्ठ बुद्धिमान्बुद्धिमत्तरम् ।
क्षेत्रवित्क्षेत्रविच्छ्रेष्ठ ज्ञानविज्ञानवित्तमम् ।
सनत्कुमार तत्त्वज्ञ भगवन्तमरिंदम ।
लोकविल्लोकविच्छ्रेष्ठमात्मविच्चात्मवित्तमम् ।
सर्ववेदार्थकुशल सर्वशास्त्रविशारदम् ।
साख्ययोग च यो वेद पाणावामलक यथा ।
नारदोऽथ नरश्रेष्ठ त पप्रच्छ महाद्युति ।

T2 तदा (for ततो) — (L 189) D10 G2 भीमे (for ह्यीमे) — (L 190) T1 भृगुर्मरीचेरितनुजो (for the prior half) — (L 193) T1 पश्यते (for पठ्यन्ते) — (L 194) T1 सर्गम् (for सर्वम्) D10 T1 2 G1 3 आदिर् (for आदि-) — T1 om line 195 — (L 196) G2 ते (for [अ]ति) T1 तपोन्वितान् (for °ता) — After line 196, T1 ins

सर्गे नियोजयामास न च चक्रुर्मनस्तु ते ।

— T1 om line 197 — (L 197) Prior half hypermetric G2 -प्रभृतास् (for -प्रभृतयस्) — (L 198) T2 अनुप्राप्ता (for °प्य) — (L 199) T1 repeats the post half and the prior half of line 200 after the prior half of line 201 — (L 200) T1 (first time) व्यचरम् (for अ°) T1 (second time) चचार पृथिवीं सर्वां (for the prior half) — (L 201) T1 प्राप्य (for प्राप्तो) — T1 om line 202 — (L 203) T1 सह सृष्ट्या व्यवस्थिता (for the post half) — T1 om lines 204 and 206 — (L 206) G2 ह्यखिलेषु (for खिलेषु च) — (L 207) Madras ed इतिहासे (for °हास) — T1 om line 208 — (L 208) T2 ब्राह्मणान् (for °णा) D10 T2 G1 3 4 ह्येतान् (for ए°) — (L 209) T1 एतेषां चैव पुत्रास्तु पितर परिकीर्तिता — (L 212) T2 G शुश्रुम (for °म) — T1 om line 215 — (L 215) G2 भरद्वाजात् (for भा°) — (L 216) T1 देवमदात्, T2 G1 3 °तमात् (for °मतात्) Kumbh ed अपि (for तथा) — (L 217) T1 श्रद्धा- (for श्राद्ध-) — (L 218) T1 राजेंद्र (for वेदान्त) T1 ब्रह्मण (for प्रिय हि). — (L 222) T1 दिव, G2 दिवि (for दिव्य) D10 G1 तेजस (for °सा) — (L 224) T1 महाराज (for °भागो) T1 मेरुपृष्ठे समेयिवान् (for the post half) — (L 226) T1 ब्रह्मवादिना; G2 °सत्तम (for °णस्तत) — After line 226, T1 reads line 234 T1 om lines 227-229 — (L 227) T2 G2 3 परमार्थविचिंतकौ (for the post half) — (L 228) T2 3 G3 मतिमच्छ्रेष्ठ G1 बुद्धिमत्तम (for °त्तरम्) — (L 229) D10 T2 G1 3 ज्ञानविज्ञानमुत्तमम्, T2 G2 ज्ञान वि(G2 °नवि) ज्ञानमुत्तम (for the post half) — (L 230) G2 तत्त्वज्ञानम् (for भगवन्तम्) — T1 om lines 232-233 —(L

नारद ।

त्रयोविंशतितत्त्वस्य अव्यक्तस्य महामुने ।
प्रभवं चाप्ययं चैव श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं तथैव च ।
कालसंख्यां च सर्गं च स्रष्टारं पुरुषं प्रभुम् ।
यं विश्वमुपजीवन्ति येन सर्वमिदं ततम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्भवान्वक्तुमर्हति ।

सनत्कुमार ।

यं विश्वमुपजीवन्ति यमाहुः पुरुषं परम् ।
तं वै शृणु महाबुद्धे नारायणमनामयम् ।
एष नारायणो नाम यं विश्वमुपजीवति ।
एष स्रष्टा विधाता च हर्ता पालयिता प्रभुः ।
प्राप्यैनं न निवर्तन्ते यतयोऽध्यात्मचिन्तकाः ।
एतावदेव वक्तव्यं मया नारद पृच्छते ।
परं न वेद्मि तत्सर्गं याथात्म्याय यथाप्ययम् ।
श्रूयतामानुपूर्व्येण नव सर्गाः प्रयत्नतः ।
यथाकालपरीमाणं तत्त्वात्ताभृषिसत्तम ।
अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं तथैव च ।
कालसंख्यां च सर्गं च सर्वमेव महामुने ।
तमसः कुर्वतः सर्गं तामसो ह्यभिधीयते ।
ब्रह्मविद्भिर्द्विजैर्नित्यं नित्यमध्यात्मचिन्तकैः ।
पर्यायनामान्येतस्य कथयन्ति मनीषिणः ।
तानि ते संप्रवक्ष्यामि तदेकमनाः शृणु ।
महार्णवोऽर्णवश्चैव सलिलं च गुणाश्रया ।
वेदास्तपश्च यज्ञाश्च धर्माश्च भगवान्विभुः ।
प्राणः प्रवर्तकोऽग्निश्च व्योम कालस्तथैव च ।
नामान्येतानि ब्रह्मर्षे शरीरस्येश्वरस्य वै ।
कीर्तितानि द्विजश्रेष्ठ मया शास्त्रानुमानतः ।
चतुर्युगसहस्राणि चतुर्युगमरिंदम ।
प्राहुः कल्पसहस्रं वै ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ।
दश कल्पसहस्राणि अव्ययस्य महानिशा ।
तथैव दिवसं प्राहुर्योगाः साङ्ख्याश्च तत्त्वतः ।
निशासुप्तोऽथ भगवान्क्षपान्ते प्रत्यबुध्यत ।
पश्चाद्बुद्ध्वा समर्जापस्तासु वीर्यमवासृजत् ।
तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।
अहत्कृत्वा ततस्तस्मिन्ससर्ज प्रभुरीश्वरः ।
हिरण्यगर्भं विश्वात्मा ब्रह्माणं जलवन्मुनिम् ।
भूतभव्यभविष्यस्य कर्तारमनघं विभुम् ।
मूर्तिमन्तं महात्मानं विश्वशंभुं स्वयंभुवम् ।
अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिषां वरम् ।
चक्रे तिरोधां भगवानेतत्कृत्वा महायशाः ।
एतस्यापि निशामाहुर्वेदवेदाङ्गपारगाः ।
पञ्च कल्पसहस्राणि अहरेतावदेव च ।
स सर्गं कुरुते ब्रह्मा तामसस्यानुपूर्वशः ।
सृजते ह त्वहंकारं परमेष्ठिनमव्ययम् ।
अहंकारेण वै लोका व्याप्ताः साहंकृतेन वै ।
येनाविष्टानि भूतानि मज्जन्त्यव्यक्तसागरे ।
देवर्षिदानवनरा यक्षगन्धर्वकिंनराः ।

232) D_{10} G_4 -विशारद (for °दन्) —(L 233) T_3 $G_{1.3}$ माल्य (for माल्य) —(L 234) $T_{2.3}$ G_{1-3} मुनिश्रेष्ठ, G_4 नश्रेष्ठ (for °श्रेष्ठ) —(L 235) T_1 महामने (for °मुने) —(L 236) D_{10} [अ]व्यय (for [अ]प्यय) —(L 237) G_2 आधिदैव (for अ°) T_1 अध्यात्ममधिदैवं च अधिभूतं तथैव च —(L 238) T_2 कालमाख्य, T_3 $G_{1.3}$ °संख्याश्च (for °संख्यां) —(L 240) D_{10} T_3 G_3 अर्हसि (for °ति) —(L 241) T_1 जीवेन (for -जीवन्ति) G_4 प्राहुः (for आहुः) —(L 244) G_2 भर्ता (for हर्ता) D_{10} G_4 विभुः (for प्रभुः) —(L 245) D_{10} [ए]कं (for [ए]नं) T_1 मुनयो ध्यानचिन्तकाः (for the post half) —(L 247) T त्वं वेत्सि, G_2 न वेद (for न वेद्मि) $T_{1.3}$ G सर्वं (for सर्गं) T_3 [अ]हं (for [अ]यं) G_2 तथा (for यथा) T_1 यथा चाह महामते (for the post half) —(L 248) T_3 नव (for नव) Madras ed सर्गान् (for सर्गाः) —(L 249) T_3 G_2 तथा (for यथा) T_3 परीणाम (for °माण) —(L 252) T_3 G_1 [ऽ]प्यभि-, G_2 [ऽ]भ्यभि (for ह्यभि-) —(L 253) T_3 -चिन्तका (for °कैः) — T_1 om line 256 —(L 257) Kumbh ed तपांसि (for तपश्च) T_1 यज्ञश्च (for यज्ञाश्च) T_1 धर्मश्च (for धर्माश्च) —(L 258) Kumbh ed संवर्तको (for स°) —(L 259) G_2 विप्रर्षे (for ब्रह्मर्षे) T_1 स्वकस्य (for [ई]श्वरस्य) —(L 260) T_1 मुनि (for द्विज) Kumbh ed -सारतः (for मानतः) —(L 261) D_{10} चतुर्गुण- (for °र्युग-) T_1 G_2 सहस्रं तु (for °स्राणि) T_1 ब्रह्मणो दिवसं स्मृतः (for the post half) — T_1 om line 262 —(L 262) G_1 -सहस्राणि (for °स्रं वै) —(L 263) D_{10} महायशा (for °निशा) —(L 265) T_1 निशां सुप्त्वा, T_3 निशि सुप्तो (for निशासुप्तो) G_2 प्रत्यबुध्यते — T_1 om lines 268–276 —(L 269) G_2 हिरण्यगर्भो (for °र्भं) Madras ed जलजान् (for °वन्) —(L 272) G_2 वरः, Kumbh ed नरः (for वरम्) —(L 273) G_2 तिरोधे, Madras ed °धं (for °धां) —(L 276) Kumbh ed तामसश्चानुपूर्व्यशः (for the post half) —(L 277) G_3 सृजते (for सृजते) T_1 स (for ह) —(L 278) Kumbh ed [ए]व (for वै) D_{10} प्राप्ता (for व्याप्ता) T_1 तेऽहंकृतेन (for साहं°) —(L 280) T_1 देवर्षिदानवा यक्षा नरा गन्धर्वकिंनराः —(L 282) T_1 तप (for अथ)

उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति ऊर्ध्वाधस्तिर्यगेव च ।
एतस्यापि निशामाहुस्तृतीयामथ कुर्वत ।
त्रीणि कल्पसहस्राणि अहरेतावदेव तु ।
अहकारस्तु सृजति महाभूतानि पञ्च वै ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
एतेषा गुणतत्त्वानि पञ्च प्राहुर्द्विजातय ।
शब्दे स्पर्शे च रूपे च रसे गन्धे तथैव च ।
गुणेष्वेतेष्वभिरता पङ्कलग्ना इव द्विपा ।
नोत्तिष्ठन्त्यवशीभूता सक्ता अव्यक्तसागरे ।
एतेषामिह वै सर्गं चतुर्थमिह कुर्वत ।
चतुर्युगसहस्रे वै अहोरात्रास्तथैव च ।
अनन्त इति विख्यात पञ्चम सर्ग उच्यते ।
इन्द्रियाणि दशैक च यथाश्रुतिनिदर्शनात् ।
मन सर्वमिद तात विश्वं सर्वमिद जगत् ।
न तथान्यानि भूतानि बलवन्ति यथा मन ।
एतस्यापि ह वै सर्गं षष्ठमाहुर्द्विजातय ।
अह कल्पसहस्र वै रात्रिरेतावती तथा ।
ऊर्ध्वस्रोतस्तु वै सर्गं सप्तमं ब्रह्मणो विदु ।
अष्टम चाप्यध स्रोतस्तिर्यक्तु नवम स्मृत ।
एतानि नव सर्गाणि तत्त्वानि च महामुने ।
चतुर्विंशति तत्त्वानि तत्त्वसख्यानि तेऽनघ ।
सर्वस्य प्रभव पूर्वमुक्तो नारायण प्रभु ।
अव्यय प्रभवश्चैव अव्यक्तस्य महामुने ।
प्रवक्ष्याम्यपर तत्त्व यस्य यस्येश्वरश्च य ।
अध्यात्ममधिभूत च अधिदैव तथैव च ।
यथाश्रुत यथादृष्ट तत्त्वतो वै निबोध मे ।

Colophon

सनत्कुमार ।

अथ स्रोतसि सर्गे च तिर्यक्स्रोतसि चैव हि ।
एताभ्यामीश्वर विद्यादूर्ध्वस्रोतस्तथैव च ।
कर्मेन्द्रियाणा पञ्चानामीश्वरो बुद्धिगोचर ।
बुद्धीन्द्रियाणामथ तु ईश्वरो मन उच्यते ।
मनस पञ्च भूतानि सगुणान्याहुरीश्वरम् ।
भूतानामीश्वर विद्याद्ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
भवान्हि कुशलश्चैव धर्मेष्वेषु परेषु वै ।
कालाग्निरह कल्पान्ते जगद्दहति चाशुमि ।
तत सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
महाभूतानि दग्धानि स्वयोनिं गमितानि वै ।
कूर्मपृष्ठनिभा भूमिर्निर्दग्धकुशकण्टका ।
निर्वृक्षा निस्तृणा चैव दग्धा कालाग्निना तदा ।
जगत्प्रलीन जगति जगच्चाप्सु प्रलीयते ।
नष्टगन्धा तदा सूक्ष्मा जलमेवाभवत्तदा ।
ततो मयूखजालेन सूर्यस्त्वापीयते जलम् ।
रसात्मा लीयते चार्के तदा ब्राह्मणसत्तम ।
अन्तरिक्षगतान्भूतान्प्रदहत्यनलस्तदा ।
अग्निभूत तदा व्योम भवतीत्यभिचक्षते ।
त तथा विस्फुरन्त हि वायुर्जरयते महान् ।
महता बलवेगेन आदत्ते तं हि भानुमान् ।
वायोरपि गुण स्पर्शमाकाश ग्रसते यदा ।

—(L 285) G_2 पचम —(L 287) D_{10} G_2 शब्द- (for शब्दे) T_1 शब्दस्पर्शौ च रूप च (for the prior half) T_1 रसगधौ, $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ रसगधे (for रसे गन्धे) —(L 288) G_2 द्विजा (for द्विपा) —(L 290) Kumbh ed सर्वं (for सर्गं) T_1 तेषामिहोत्सर्ग च (for the prior half) —(L 291) T_1 द्वे तु कल्प- (for चतुर्युग) G_2 सहस्र (for °स्रे) $T_{1.3}$ द्वे (for वै) T_1 अहोरात्रस् (for °त्रास्) —(L 294) T_1 पञ्चन् (for the first सर्वन्) —(L 298) D_{10} G_2 चौर्ध्वे (for ऊर्ध्वे) —(L 299) T_1 G_2 अष्टमश् (for °म) G_2 [अ]थ (for [अ]ध-) T_3 $G_{1.3}$ नवम (for °म) —(L 300) T_1 महात्मना (for महामुने) —(L 301) D_{10} G -सख्या च (for -सख्यानि) T_1 चतुर्विंशतिरुक्तानि कालसख्या तथैव च —(L 303) T_1 महात्मन (for °मुने) —(L 306) T_1 $G_{1.2.4}$ मे (for वै) —Colophon *Sub-parvan* D_{10} दानधर्म —*Adhy name* T_2 सनत्कुमारनारदसवादे विश्वसर्गादिनवसर्गप्रकारकथन, $G_{1.3}$ विश्वसर्गादिनवसर्गप्रकारकथन —*Adhy no* T_1 38, $T_{2.3}$ G 39 —(L 307) T_1 अथ स्रोताभिसर्गे च (for the prior half) —(L 308) Kumbh ed विद्याद् (for विद्याद्) G_2 और्ध्वं- (for ऊर्ध्वं) —(L 309) G_1 ईश्वरा बुद्धिगोचरी (for the post. half) —(L 310) T_1 अभवद्, $G_{1.3}$ अधिकम्, Kumbh ed अपि तु (for अथ तु) T_1 ईश्वर मन एव तु (for the post. half) —T_1 om line 313 —(L 314) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ कालोऽग्निर् (for कालाग्निर्) T_1 कालोऽग्निरहस्त्व ते तु (for the prior half) —(L 316) G_2 हा हा (for महा) Kumbh ed स्वां योनिं (for स्वयोनिं) —(L 318) G_2 तथा (for तदा) —D_{10} om (hapl) lines 319–320 —(L 319) Kumbh ed [अ]ग्नि (for [अ]प्सु) —(L 320) G_2 तथा (for the first तदा) —(L 321) T_1 सूर्यस्य (for सूर्यस्तु) —(L 322) Kumbh. ed तथा (for तदा) —(L 323) T_1 -चरान् (for -गतान्) T_1 यथा (for तदा) —G_2 om lines 325–329 —(L 325) Kumbh. ed त तथा विस्फुरद्वह्निं (for the prior

प्रशाम्यति ततो वायु खं तु तिष्ठति नानदत् ।
तस्य त निनद शब्दमादत्ते वै मनस्तदा ।
स शब्दगुणहीनात्मा तिष्ठते मूर्तिमास्तु वै ।
मुक्ते च स तदा व्योम मनस्तात दिगात्मकम् ।
व्योमात्मनि विनष्टे तु सकल्पात्मा विवर्धते ।
सकल्पात्मानमादत्ते चित्त वै स्वेन तेजसा ।
चित्त प्रसत्यहकारस्तदा वै मुनिसत्तम ।
विनष्टे च तदा चित्ते अहकारोऽभवन्महान् ।
अहकार तदादत्ते महान्ब्रह्मा प्रजापति ।
अभिमाने विनष्टे तु महान्ब्रह्मा विराजते ।
त तदा त्रिषु लोकेषु मूर्तिष्वेवाग्रमूर्तिजम् ।
येन विश्वमिद कृत्स्न निर्मित वै गुणार्थिना ।
मूर्ति जलेश्वरमपि व्यवसायगुणात्मकम् ।
प्रसिष्णुर्भगवान्ब्रह्मा व्यक्ताव्यक्तमसशय ।
एषोऽव्ययस्य प्रलयो मया ते परिकीर्तित ।
अध्यात्ममधिभूत च अधिदैव च श्रूयताम् ।

आकाश प्रथम भूत श्रोत्रमध्यात्म शब्दोऽधिभूत दिशोऽधिदैवतम् ॥ १ ॥ वायुर्द्वितीय भूत त्वगध्यात्म स्पर्शोऽधिभूत विद्युदधिदैवतं स्यात् ॥ २ ॥ ज्योतिस्तृतीय भूत चक्षुरध्यात्म रूपमधिभूत सूर्योऽधिदैवतं स्यात् ॥ ३ ॥ आपश्चतुर्थं भूत जिह्वाध्यात्म रसोऽधिभूतं वरुणोऽधिदैवतं स्यात् ॥ ४ ॥ पृथिवी पञ्चम भूतं घ्राणमध्यात्म गन्धोऽधिभूत वायुरधिदैवत स्यात् ॥ ५ ॥ पाञ्चभौतिकमेतच्चतुष्टयमनुवर्णितम् ॥ ६ ॥

अत ऊर्ध्वमिन्द्रियमनुवर्णयिष्याम ॥ १ ॥ पादावध्यात्म गन्तव्यमधिभूत विष्णुरधिदैवत स्यात् ॥ २ ॥ हस्तावध्यात्म कर्तव्यमधिभूतमिन्द्रोऽधिदैवत स्यात् ॥ ३ ॥ पायुरध्यात्म विसर्गोऽधिभूत मित्रोऽधिदैवत स्यात् ॥४॥ उपस्थोऽध्यात्ममानन्दोऽधिभूत प्रजापतिरधिदैवत स्यात् ॥ ५ ॥ वागध्यात्म वक्तव्यमधिभूतमग्निरधिदैवत स्यात् ॥ ६ ॥ मनोऽध्यात्म मन्तव्यमधिभूत चन्द्रमा अधिदैवत स्यात् ॥ ७ ॥ अहकारोऽध्यात्ममभिमानोऽधिभूत विरिञ्चोऽधिदैवत स्यात् ॥ ८ ॥ बुद्धिरध्यात्म व्यवसायोऽधिभूत ब्रह्माधिदैवत स्यात् ॥ ९ ॥

एवमव्यक्तो भगवान्सकृत्कृत्स्नान्कुरुते सहरते च । कस्मात् । क्रीडार्थम् ॥ १ ॥ यथार्णिर्योऽशुजाल क्षिपति सहरते च एवमव्यक्तो गुणान्सृजति संहरते च ॥ २ ॥ यथार्णवादूर्मिमालानिचयश्चोर्ध्वमुत्तिष्ठते सहरते च ॥ ३ ॥ यथा चान्तरिक्षादभ्रकोशमुत्तिष्ठति स्तनितगर्जितोन्मिश्र तद्वत्तत्रैव प्रणाशात् । एवमव्यक्तो गुणान्सृजति सहरते च ॥ ४ ॥

यथा कूर्मोऽङ्गानि कामात्प्रसारयते पुनश्च प्रवेशयति एवमव्यक्तो लोकान्प्रकाशयते प्रवेशयते च ॥ १ ॥ एव चेतनश्च भगवान्पञ्चविंशक शुचि । तेनाधिष्ठिता प्रकृतिश्चेतयति नित्य सहधर्मा च ॥ २ ॥ भगवतोऽव्यक्तस्य क्रियावतोऽक्रियावतश्च प्रकृति । क्रियावानजरामर क्षेत्रज्ञो नारायण पुरुष ॥ ३ ॥

---

half) — T1 om (hapl ?) line 326 —(L 327) T3 आकाशो (for °श) T1 हमते (for प्र°) T1 2 तदा (for यदा) —(L 328) D10 T3 G4 यतो, Kumbh. ed. तदा (for ततो) —(L 229) T1 स- (for त) D10 T3 G1 3 तथा (for तदा) —(L 330) G1 स्व- (for स) —(L 331) T1 तु स, T3 स च (by transp) G2 तथा (for तदा) —(L 333) T3 G4 सकल्पात्मनमाद(G1 °न आद)त्ते (for the prior half) —(L 337) T1 G1 3 [ऽ]पि (for वि-) G1 3 विजानते (for विराजते) — T1 om line 338 —(L 338) G4 तथा (for तदा) —(L 339) T3 गुणात्मना (for °र्थिना) —(L 340) T1 मूर्तं (for मूर्ति) Kumbh ed. मूर्त जलेश्वरमपि (for the prior half) —(L 341) T3 G3 श्रीविष्णुर् (for ग्रसिष्णुर्) T1 व्यक्तोव्यक्तम् (for व्यक्ता°) Kumbh ed अमशय (for °य) —(L 342) T1 प्रभवो (for प्रलयो) —(L 344 1) D10 T3 G1 3 आकाश (for °श) G2 शब्दादिभूत (for शब्दोऽधि°) — For line 344 1, T1 subst

आकाश प्रथम भूत श्रोत्रमध्यात्ममेव च ।
शब्दोऽधिभूत तत्रैव दिशश्चाप्यधिदैवतम् ।

—(L 344 2) D10 द्वितीय- (for °य). T1 om स्यात्. —(L 344 4) T1 2 सोमो (for वरुणो) T1 दैव (for स्यात्) —(L 344 5) T3 G1 3 प्राणम् (for घ्राणम्) T1 वायुरधिदैव (for °दैवत स्यात्) —(L 344 6) D10 G3 पाचभूतिकम् (for °भौतिकम्) D10 T3 G2 4 -वर्तित (for -वर्णितम्) —(L 345 1) T1 इद्रियविधिम् (for इन्द्रियम्) —(L 345 2) T2 पतिर् (for विष्णुर्) G4 अथ (for अधि) T1 om स्यात् —(L 345 3) T2 3 G1 3 [अ]ध्यात्मक (for °ध्यात्म) —(L 345 4) G2 अध्यात्ममपि (for °त्म) T G3, 4 इद्रो (for मित्रो) —G1, 3 om (hapl.) lines 345 7 and 345 8 —(L 345 7) T1 अवमनव्यम् (for मन्तव्यम्) —(L 346 1) T1 सकृत्सर्ग, G2 असकृत्सर्गान् (for सकृत्कृत्स्नान्) G3 reads from कस्मात् up to क्षिपति सहरते च (in line 346 2) twice —(L 346 2) G2 गुणवान् (for गुणान्) — G1 3 om (hapl) line 346 4 —(L. 346 4) Kumbh. ed. अभ्रमाकाशम् (for अभ्रकोशम्) Kumbh. ed प्राणशत् (for प्रणाशात्) Kumbh. ed सहरति (for °ते) — For line 346 4, T1 subst यथार्णवादूर्मिजाल नि मरत्यूर्ध्वे पतति तत्रैव प्रणश्यति एवमव्यक्तो लोकान्सृजति सहरते च । यथान्तरिक्षाद्विद्युत्प्रकाशमुपगच्छति स्तनति गर्जनोन्मिश्रं तत्रैव प्रणश्यति । एवमव्यक्तो गुणान्सृजति सहरते च ।

भीष्म ।
इत्येतन्नारदायोक्त कुमारेण च धीमता ।
एतच्छ्रुत्वा द्विजो राजन्सर्वयज्ञफल लभेत् ।

Colophon

3 A

D_{10} T G Cv cont M ins after 13 11

युधिष्ठिर ।
आत्मन्यग्नीन्समाधाय य एते कुरुनन्दन ।
द्विजातयो व्रतोपेता जपयज्ञपरायणा ।
यजन्त्यारम्भयज्ञैश्च मानस यज्ञमास्थिता ।
अग्निभ्यश्च पर नास्ति येषामेषा व्यवस्थिति ।
तेषां गतिर्महाप्राज्ञ कीदृशी किंपराश्च ते ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन त्वत्त श्रोतु पितामह ।
भीष्म ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहास पुरातनम् ।
वैकुण्ठस्य च सवाद सुपर्णस्य च भारत ।
अमृतस्य समुत्पत्तौ देवानामसुरै सह ।
षष्टिं वर्षसहस्राणि देवासुरमवर्तत ।
तत्र देवास्तु दैतेयैर्वध्यन्ते भृशदारुणै ।
त्रातार नाधिगच्छन्ति वध्यमाना महासुरै ।
आर्तास्ते देवदेवेश प्रपन्ना शरणैषिण ।
पितामह महाप्राज्ञ वध्यमाना सुरेतरै ।
ता दृष्ट्वा देवता ब्रह्मा सम्भ्रान्तेन्द्रियमानस ।
वैकुण्ठ शरण देव प्रतिपेदे च तै सह ।
तत स देवै सहित पद्मयोनिर्नरेश्वर ।
तुष्टाव प्राञ्जलिर्भूत्वा नारायणमनामयम् ।
त्वद्रूपचिन्तनान्नाम्ना स्मरणाद्दर्शनादपि ।
तपोयोगादिभिश्चैव श्रेयो यान्ति मनीषिण ।
भक्तवत्सल पद्माक्ष परमेश्वर पापहन् ।
परमात्माविकाराद्य नारायण नमोऽस्तु ते ।
नमस्ते सर्वलोकादे सर्वात्मामितविक्रम ।
सर्वभूतभविष्येश सर्वभूतमहेश्वर ।
देवानामपि देवस्त्व सर्वविद्यापरायण ।
जगद्बीजसमाहार जगत परमो ह्यसि ।
त्रायस्व देवता वीर दानवार्धै सुपीडिता ।
लोकाश्च लोकपालाश्च ऋषींश्च जयतां वर ।
वेदा साङ्गोपनिषद सरहस्या ससग्रहा ।
सोंकारा सवषट्कारा प्राहुस्त्वा यज्ञमुत्तमम् ।
पवित्राणा पवित्र च मङ्गलाना च मङ्गलम् ।
तपस्विना तपश्चैव दैवत दैवतास्वपि ।
एवमादिपुरस्कारैर्ऋक्सामयजुषा गणै ।
वैकुण्ठ तुष्टुवुर्देवा सर्वे ब्रह्मर्षिभि सह ।
ततोऽन्तरिक्षे वागासीन्मेघगम्भीरनिस्वना ।
जेष्यध्व दानवान्यूय मयैव सह सगरे ।

—(L 347 1) Kumbh ed अन्यक्तो भगवान (for अव्यक्तो) Kumbh. ed प्रकाशयति (for °ते) —(L 347 2) T_1 पद्मलोचनो (for चेतनश्च) T_1 om पञ्चविंशक शुचि T_2 पचविंश, G_2 °विंशति (for °विंशक) —(L 347 3) T_1 भगवान् (for °वतो) —(L 348) D_{10} नारदप्रोक्त (for °दायोक्त) T_2 सनत्कुमारेण धीमता (hypermetric) (for the post half) —(L 349) T_2 G_3 वचो (for द्विजो) — Colophon *Sub-parvan* D_{10} दानधर्म — *Adhy name* T_2 $G_{1, 3}$ सनत्कुमारनारदसवादे पञ्चभूतप्रकृतिविभाग (T_2 °कार) — *Adhy no* T_1 39, $T_{2,3}$ G 40

3 A

—(L 1) G_2 M_4 [अ]ग्नि, Kumbh ed [अ]ग्नौ (for [अ]ग्नीन्) G_2 समादाय (for °धाय) T_1 ये यांति, T_2 यजन्ते (for य एते). —(L 4) T_2 [अ]भ्यर्चास्थिति (for भ्यव°) M [इ]त्येषा ये(M₄ ते)षा व्यवस्थिति (for the post. half) —(L 5) T_1 कीदृशी किंविधा च वै (for the post. half) —(L 6) G_2 महामते (for पितामह) —(L 10) T_1 षष्टि, G_4 षष्टिर् (for षष्टिं) —(L 11) M_{1-3} स्म (for तु) —(L 12) M_{1-3} त्रातार नाध्यगच्छन (for the prior half) T_1 अर्धमाना (for वध्य°) — T_1 om line 14 —(L 14) G_3 M महात्मान (for °प्राज्ञ) —(L 15) $T_{2,3}$ G $M_{2,3}$ तां (for ता) —(L 16) T_1 G_2 M प्रपेदे दैवतै सह (for the post half) —(L 18) M अरिंदम (for अनामयम्) — Before line 19, Madras ed ed ins ब्रह्मा —(L 19) G_3 त्वद्रूप (for °प) —(L 23) T_1 सर्वत्र (for सर्वात्म) —(L. 24) T_1 -मनोहर (for -महेश्वर) —(L 25) $M_{2,4}$ वेदानाम् (for देवा°) T_1 अधि- (for अपि) M_{1-3} वेधस्, M_4 वेदस् (for देवस्) T_1 $G_{1,2}$ M -परायण (M_4 °ण) (for °यण) —(L 26) T_1 M प्रभवो (for परमो) —(L 27) M दानवासुरपीडिता (for the post half) —(L 30) $T_{1,2}$ ओं(T_2 सा)कारा (for सोंकारा) —(L 32) T_1 M [अ]सि (for [ए]व) M दैवतानां च दैवत (for the post half) — Before line 33, Madras ed ins भीष्म —(L 34) D_{10} T $G_{2,3}$ सर्वैर् (for सर्वे) Madras ed समेत्य ब्रह्मणा सह (for the post half) —(L 36) T_1 G_2 M देवा (for यूय) T_1 सगता, M सयुगे (for सगरे) —(L 38) T_1 शस्त्र- (for शार्ङ्ग) —(L 39) T_2 सुपर्णमास्थाय तदा (for the prior half) —(L 42) M_{1-3} व्यनशत

ततो देवगणाना च दानवाना च युध्यताम् ।
प्रादुरासीन्महातेजा शार्ङ्गचक्रगदाधर ।
सुपर्णपृष्ठमास्थाय तेजसा प्रदहन्निव ।
व्यधमद्दानवान्सर्वान्बाहुद्रविणतेजसा ।
त समासाद्य समरे दैत्यदानवपुगवा ।
व्यनश्यन्त महाराज पतगा इव पावकम् ।
स विजित्यासुरान्सर्वान्दानवाश्च महामति ।
पश्यतामेव देवाना तत्रैवान्तरधीयत ।
तं दृष्ट्वान्तर्हित देव विष्णु देवामितद्युतिम् ।
विस्मयोत्फुल्लनयना ब्रह्माणमिदमब्रुवन् ।
भगवन्सर्वलोकेश सर्वलोकपितामह ।
इदमत्यद्भुत वृत्त तन्न शसितुमर्हसि ।
देवासुरेऽस्मिन्सग्रामे त्राता येन वय प्रभो ।
एतद्विज्ञातुमिच्छाम कुतोऽसौ कश्च तत्त्वत ।
कोऽयमस्मान्परित्राय तूष्णीमेव यथागतम् ।
प्रतिप्रयातो दिव्यात्मा त न शसितुमर्हसि ।
एवमुक्त सुरै सर्वैर्वचन वचनार्थवित् ।
उवाच पद्मनाभस्य पूर्वरूप प्रति प्रभो ।

ब्रह्मा ।

न ह्येन वेद तत्त्वेन भुवन भुवनेश्वरम् ।
संख्यातु नैव चात्मान निर्गुण गुणिना वरम् ।
अत्र वो वर्तयिष्यामि इतिहास पुरातनम् ।
सुपर्णस्य च सवादमृषीणा चापि देवता ।
पुरा ब्रह्मर्षयश्चैव सिद्धाश्च भुवनेश्वरम् ।
आश्रित्य हिमवत्पृष्ठे चक्रिरे विविधा कथा ।
तेषा कथयता तत्र कथान्ते पतता वर ।
प्रादुरासीन्महातेजा वाहश्चक्रगदाभृत ।
स तानृषीन्समासाद्य विनयावनतानन ।
अवतीर्य महावीर्यस्तानृषीनभिजग्मिवान् ।
अभ्यर्चित स ऋषिभि स्वागतेन महाबल ।
उपाविशत तेजस्वी भूमौ वेगवता वर ।
तमासीन महात्मान वैनतेय महाद्युतिम् ।
ऋषय परिपप्रच्छुर्महात्मानस्तपस्विन ।
कौतूहल वैनतेय पर नो हृदि वर्तते ।
तस्य नान्योऽस्ति वक्तेह त्वामृते पन्नगाशन ।
तदाख्यातुमिहेच्छामो भवता प्रश्नमुत्तमम् ।
एवमुक्त प्रत्युवाच प्राञ्जलिर्विनतासुत ।
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मा ब्रह्मर्षिसत्तमा ।
प्रष्टव्य प्रष्टुमिच्छन्ति प्रीतिमन्तोऽनसूयका ।
किं मया ब्रूत वक्तव्य कार्यं च वदता वरा ।
यूय हि मा यथायुक्त सर्वे वै प्रष्टुमर्हथ ।
नमस्कृत्वा ह्यनन्ताय ततस्ते ऋषिसत्तमा ।
प्रष्टु प्रचक्रमुस्तत्र वैनतेय महाबलम् ।
देवदेव महात्मान नारायणमनामयम् ।
भवानुपास्ते वरद कुतोऽसौ कश्च तत्त्वत ।
प्रकृतिर्विकृतिर्वास्य कीदृशी क नु सस्थिति ।

(for °श्यन्त) —(L 43) D_{10} $T_{2 \cdot 3}$ G M_{2} स विजित्वा, T_{1} स निर्जित्य, M_{1} सुविजित्य (for स वि°) M महाद्युति (for °मति) — T_{1} om line 45 —(L 45) $G_{1 \cdot 3}$ विप्र (for देव) M दृष्ट्वा त्वतर्हित देवास् (for the prior half) G_{4} [अ]किन (for [अ]मित) M त देवममितद्युतिं (for the post half) — Before line 47, T_{3} ins देवा —(L 48) Madras ed त्व (for तन्) T_{3} G_{3} M_{4} अर्हति (for °सि) —(L. 49) Kumbh ed दैवासुरे (for दे°) T_{1} M विभो (for प्रभो) —(L 50) M एन (for एतद्) T_{3} $G_{1 \cdot 3}$ इच्छामि (for °म) —(L 51) T_{3} परिज्ञाय (for °त्राय) — Before line 53, Madras ed ins भीष्म —(L 53) G_{4} वचनाथ वत् (for °वित्) — T_{1} M om the ref —(L 55) T_{1} भुवने (for °न) —(L 56) $G_{3 \cdot 4}$ च (for न) T_{1} [आ]ख्यातु, M [आ]त्रातु (for [आ]त्मान) —(L 57) $T_{2 \cdot 3}$ $G_{1 \cdot 3}$ ते (for वो) G_{2} वर्तयिष्येह, M कीर्तयिष्यामि (for वर्त°) —(L 58) T_{1} G_{2} M [ए]व (for [अ]पि) —(L 59) T_{1} G_{2} सुरा (for पुरा) T_{1} [अ]पि (for [ए]व) T_{1} भुवनेश्वरा (for °रम) —(L 60) T_{1} समेत्य (for आश्रित्य) G_{1} -पार्श्वे (for -पृष्ठे) M विविधाश्चक्रिरे कथा (for the post half) —(L 62) T_{1} शार्ङ्गचक्र- (for वाहश्चक्र-) M सुपर्ण पक्षिणां वर (for the post. half) — T_{1} om line 65 —(L 65) D_{10} $T_{2 \cdot 3}$ G M_{4} महर्षिभि (for स ऋषिभि) T_{3} [आ]सनेन च (for महाबल) — G_{2} om line 66. —(L 68) T_{1} महात्मान तपस्विन, M_{1-3} °न मनोजव (for the post half) — Before line 69, Madras ed ins ऋषय —(L 69) D_{10} वर (for पर) —(L 70) T_{1} परमस् (for वक्तेह) —(L 71) M [आ]ख्यानम् (for °तुम्) — Before line 72, Madras ed ins ब्रह्मा Before line 73, Madras ed ins गरुड — M_{1} om (hapl) lines 74–77 —(L 74) M_{2-4} प्रष्टव्या (for °व्य) T_{1} भवतोनसूयव, $M_{2 \cdot 3}$ प्रवदतोनसूयव (for the post. half) —(L 76) M_{2-4} सदेष्टुम्, Madras ed वै देष्टुम् (for वै प्रष्टुम्) — Before line 77, T_{1} ins भीष्म, Madras ed ins ब्रह्मा —(L 77) D_{10} $T_{2 \cdot 3}$ G हृदि सत्तमा, M_{2-4} द्विजस° (for ऋषिस) — Before line 79, Madras ed ins ऋषय —(L 79) M अरिंदम (for अनामयम्) — Before line 80,

एतद्भवन्त पृच्छामो देवोऽय क कृतालय ।
एष भक्तप्रियो देव प्रियभक्तस्तथैव च ।
स्व प्रियश्चास्य भक्तश्च नान्य काश्यप विद्यते ।
सुपर्ण मनश्चक्षुष्यविभाव्यतनुर्विभु ।
अनादिमध्यनिधनो न विद्मैन कुतो ह्यसौ ।
वेदेष्वपि च विश्वात्मा गीयते न च विद्महे ।
तत्त्वतस्तत्त्वभूतात्मा विभुर्नित्य सनातन ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
गुणाश्चैषां यथान्यस्य भावाभावौ तथैव च ।
तम सत्त्व रजश्चैव भावाश्चैव तदात्मका ।
मनो बुद्धिश्च तेजश्च बुद्धिगम्यानि तत्त्वत ।
जायन्ते तात कस्माद्धि तिष्ठते तेष्वसौ विभु ।
सचिन्त्य बहुधा बुद्ध्या नाध्यवस्यामहे परम् ।
तस्य देवस्य तत्त्वेन तत्त्व शस यथातथम् ।
एतमेव पर प्रश्न कौतूहलसमन्विता ।
एव भवन्त पृच्छामस्तन्न शसितुमर्हसि ।

सुपर्ण ।

स्थूलतो यस्तु भगवांस्तेनैव स्वेन हेतुना ।
त्रैलोक्यस्य तु रक्षार्थं दृश्यते रूपमास्थित ।
मया तु महदाश्चर्यं पुरा दृष्ट सनातने ।
देवे श्रीवृक्षनिलये तच्छृणुध्वमशेषत ।
न स शक्यो मया वेत्तु न भवद्भि कथंचन ।
यथा मा प्राह भगवांस्तथा तच्छ्रूयता मम ।
मयामृत देवताना मिषतामृषिसत्तमा ।
हृत विपात्य तद्यन्त्र विद्राव्यामृतरक्षिण ।
देवता विमुखीकृत्य सेन्द्रा समस्ततो मृधे ।
उन्मथ्याशु गिरींश्चैव विक्षोभ्य च महोदधिम् ।
त दृष्ट्वा मम विक्रान्त वागुवाचाशरीरिणी ।
प्रीतोऽस्मि ते वैनतेय कर्मणानेन सुव्रत ।
भद्रया तेऽस्तु मद्वाक्य ब्रूहि किं करवाणि ते ।
तामेववादिनीं वाचमहं प्रत्युक्तवांस्तदा ।
ज्ञातुमिच्छामि कस्त्व हि ततो मे दास्यसे वरम् ।
प्रकृतिर्विकृतिर्वा त्व देवो वा दानवोऽपि वा ।
ततो जलदगम्भीर प्रहस्य वदता वर ।
उवाच वरद प्रीत काले त्वं माभिवेत्स्यसि ।
वाहन भव मे साधो वर दद्मि तवोत्तमम् ।
न वै वीर्येण सदृश कश्चिल्लोके भविष्यति ।
पतग पतता श्रेष्ठ न देवो नापि दानव ।
मत्सखित्वमनुप्राप्तो दुर्धर्षश्च भविष्यसि ।
तमसव देवदेव मामेववादिन परम् ।
प्रयत प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रणम्य शिरसा विभुम् ।
एवमेतन्महाबाहो सर्वमेवद्भविष्यति ।

G_2 ins ऋषय —(L 80) M_{1-3} मनत (for वरद) —(L 81) T_1 कीदृशी त्वनुमरिधना (for the post. half) —(L 82) M_4 पृच्छाम (for °मो) M [ऽ]मौ (for ऽय) —(L 85) T_1 प्रभु (for विभु) —(L 86) T_1 G_2 M -निधन (for °नो) G_2 विद्धि (for विद्म) —(L 88) M मव- (for तत्त्व) T_1 भुवि (for विभुर्) —(L 90) $M_{1\,2\,4}$ [ष]व (for [ष]षां). —(L 91) $G_{1\,3\,4}$ गुण (for तम) —(L 92) M चेतश्च (for तेजश्च) G_2 गम्यादि (for °नि) —(L 93) T_1 M तस्माद् (for क°) $M_{1\,3}$ वा (for [अ]सौ) T_1 भुवि (for विभु) —(L 94) T_2 सचिन्त्य (for सचिन्त्य) G_2 मनसा (for बुद्ध्या) T_1 नाथ पश्यामहे पर, M नाधिगच्छामहे पर (for the post half) — T_1 om line 96 —(L 96) M तमेव परम प्रश्न (for the prior half) —(L 98) G_4 [ऽ]धास्तु (for यस्तु) T_1 M तेनैव (for [ए]व स्वेन) —(L 99) T_2 ास्थित (for °त) —(L 101) M_{1-3} देव (for देवे) Kumbh ed श्रीवत्स (for श्रीवृक्ष) —(L 102) T_1 च (for स) $G_{1\,3}$ यथा (for मया) G_2 हेतु, M_3 वक्तु (for वेत्तु) M_{1-3} तथापरे (for कथचन) —(L 104) T_2 अमृत देवतानां च, G_3 मयामृत च देवानां (for the prior half). —(L 105) M न (for यद्) Madras ed मन्त्र (for यन्त्र) —(L 106) M_4 देवतान् (for देवता) M_4 सेंद्रान् (for सेन्द्रा) — T_1 om line 107 —(L 107) $M_{1-3\,4}$ (before corr as above) गिरिं (for गिरींश्) —(L 108) T_1 तद् (for त). —Before line 109, Madras ed ins अशरीरिणी वाक् —(L 109) D_{10} T_3 G_{2-4} तेन (for [अ]नेन) —For line 110, T_1 subst

दशामि ते वर वीर मत्तो यदभिकाङ्क्षसि ।

—Before line 111, Madras ed ins सुपर्ण —(L 111) M_{1-3} अभ्युक्तवांस् (for प्रत्युक्त°). —(L 112) T_2 दास्यते (for °से) —(L 114) D_{10} T_2 $G_{1\,3\,4}$ गदतां (for व°) —(L 115) M कालात् (for काले). T_1 मा हि वेत्स्यसे, $T_{2\,3}$ G M मां हि वेत्स्यामि —(L 116) $G_{1\,3}$ साधु (for साधो) — T_1 M_{1-3} om line 118 —(L 119) $G_{3\,4}$ दुर्धर्ष (for °र्षश्) G_1 स (for च) —(L 120) D_{10} T_1 G_2 अब्रुवं (for अभव). M समह देवदेवेशम् (for the prior half) T_1 om from the post half up to the prior half of line 121 M एव वादिनमम(M_3 °ब्रु)व (for the post half) —(L 121) G_2 भुवि (for विभुम्) — M_{1-3} om line 122 —(L 122) M_4 एनम् (for एतम्) G_2 M_4 एव (for एतन्) T_1 धर्मं एव भविष्यति (for the

वाहन ते भविष्यामि यथा वदति मा भवान् ।
ममापि च महाबुद्धे निश्चय श्रूयतामिति ।
ध्वजस्तेऽह भविष्यामि रथस्थस्य न सशय ।
तथास्त्विति स मामुक्त्वा भूय प्राह महामना ।
न ते गतिवियातोऽद्य भविष्यत्यमृत विना ।
एव कृत्वा तु समय देवदेव सनातन ।
मामुक्त्वा साधयस्वेति यथाभिप्रायतो गत ।
ततोऽह कृतसवादो तेन येनापि सत्तमा ।
कौतूहलसमाविष्ट पितर काश्यप गत ।
सोऽह पितरमासाद्य प्रणिपत्याभिवाद्य च ।
सर्वमेतद्यथावृत्तमुक्तवान्पितुरन्तिके ।
श्रुत्वा तु भगवान्मह्य ध्यानमेवान्वपद्यत ।
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा मामाह वदता वर ।
धन्योऽस्यनुगृहीतश्च यत्त्व तेन महात्मना ।
सवाद कृतवांस्तात गुह्येन परमात्मना ।
स्थूलसूक्ष्म स भगवान्स्तेन तेनैव हेतुना ।
दृश्यतेऽव्यक्तरूपस्य प्रधान प्रभवाप्यय ।
मया हि स महातेजा नान्ययोगसमाविना ।
तपसोग्रेण तेजस्वी तोषितस्तपसा निधि ।
ततो मे दर्शयामास तोषयन्निव पुत्रक ।
श्वेतपीतारुणनिभ कद्रुकपिलपिङ्गल ।
रक्तनीलासितनिभ सहस्रोदरपाणिमान् ।
द्विसाहस्रमहावक्त्र एकाक्ष शतलोचन ।
अनिष्यन्दा निराहारा ममाना सूर्यतेजसा ।
तमुपासन्ति परम गुह्यमक्षरमव्ययम् ।
समासाद्य तु त विश्वमह मूर्ध्ना प्रणम्य च ।
ऋग्यजु सामभि स्तुत्वा शरण्य शरण गत ।
महामेघौघघोषेण स्वरेण जयता वर ।
आभाष्य पुत्र पुत्रेति इदमाह स्थित वच ।
त्वयाभ्युदयकामेन तपश्चीर्णं महामुने ।
अमुक्तस्त्व न मां सङ्गैरविमुक्तोऽद्य पश्यसि ।
यदा सङ्गैर्विमुक्तश्च गतमोहो गतस्पृह ।
भविष्यसि तदा ब्रह्मन्मामनुध्यास्यसे द्विज ।
एकान्तिकीं मतिं कृत्वा मद्भक्तो मत्परायण ।
ज्ञास्यसे मा ततो ब्रह्मन्वीतमोहश्च तत्त्वत ।
तेन त्व कृतसवाद स्वत सर्वहितैषिणा ।
विश्वरूपेण देवेन पुरुषेण महात्मना ।
तमेवाराधय क्षिप्र तमाराध्य न सीदसि ।
सोऽहमेव भगवता पित्रा ब्रह्मर्षिसत्तमा ।
अनुशीनो यथान्याय स्वमेव भवन गत ।

Colophon

सुपर्ण ।

सोऽहमामन्त्र्य पितर तद्भावगतमानस ।
स्वमेवालयमासाद्य तमेवार्थमचिन्तयम् ।
तद्भावगतभावात्मा तद्भूतगतमानस ।
गोविन्द चिन्तयन्नासे शाश्वत परमव्ययम् ।
स्थित बभूव हृदय नारायणदिदृक्षया ।
सोऽह वेग समास्थाय मनोमारुतवेगवान् ।
रम्या विशालां बदरीं गतो नारायणाश्रमम् ।
ततस्तत्र हरिं दृष्ट्वा जगत प्रभव विभुम् ।

post. half) — (L 123) T1 om (hapl) from the post half up to the prior half of line 129 — (L 124) Kumbh ed चापि (by transp) D10 G2 4 M निश्चित (M1-3 °ति) (for निश्चय) — (L 126) G2 तदा (for तथा) — (L 127) M1-3 अनन्तमेव बली लोके (hypermetric) (for the prior half) — (L 128) T3 G2 4 दत्त्वा (for कृत्वा) M1-3 स (for तु) — (L 130) M तथा (for ततो) Kumbh ed येन (for तेन) — (L 131) Kumbh. ed कश्यप (for का°) — (L 133) M यथावृत्त(M1 तत्त्व)म (for °वृत्तम्) — (L 136) D10 T G M2-4 [s]सि (for ऽसि) T1 [s]सि (for न) T2 M यस्त्व, G2 यतस् (for यत्त्व) — (L 139) D10 T1 G1 प्रभवोप्यये, T2 पुरुषोऽव्यय, T3 G1-3 प्रभवोव्यय, M1 4 प्रभवाव्यय (for °प्यय) — (L 140) T1 G2 [अ]पि (for हि) — (L 142) M मोदयन् (for तोष°) — (L 143) M कृष्ण (M4 कद्रु) कपिल एव च (for the post half) — (L 144) T1 M1 4 -पाणिपाद, M3 °वान् (for °मान्) — (L 145) T G1 3 द्विसहस्र (for द्विसा°) — (L 146) T1 M तस्य (for सूर्य) — (L 147) M अक्षयम् (for °रम्) — (L 149) T1 तमेव (for शरण्य) — (L 151) T1 मान् (submetric) (for इदम्) — (L 152) D10 महावने, M1 महद्वने (for महामुने) — (L 153) G3 समागमैर (for न मां सङ्गैर्) — (L 155) G2 तथा, Kumbh ed सदा (for तदा) D10 G1 M4 ब्रह्म (for ब्रह्मन्) T1 -ध्यानवान्, M4 ध्यास्यसि (for °से) M1-3 पर (for द्विज) G2 मामनुध्यास्य तेजसा (for the post. half) — (L 156) T1 एकांतिनीं (for °तिकीं) — (L 158) T1 M1 तत, M1-3 प्रीत्या (for स्वत) — (L 161) D10 मोह भगवता चैव (for the prior half) — (L 162) T1 M अनुनीतो (for °शीनो) — Colophon. *Sub-parvan* D10 M दानधर्म — *Adhy name* G3 सुपर्णवचन, M1-3 सुपर्णवैकुठसवाद, M4 सुपर्णवैकुठ सवादे वाहनपरिग्रह — *Adhy no* T1 M 40, T2 3 G 41 — (L 163) G1 3 -मानस (for °स) — (L 165) M1 3 तद्भाव (for तद्भूत) — (L 166) T1

गोविन्द पुण्डरीकाक्ष प्रणत शिरसा हरिम् ।
ऋग्यजुःसाममिश्रेन तुष्टाव परया मुदा ।
अथापश्य सुविपुलमश्वत्थ देवमव्ययम् ।
चतुर्द्विगुणपीनांस शङ्खचक्रगदाधर ।
प्रादुर्बभूव पुरुष पीतवासा सनातन ।
मध्याह्नार्कप्रतीकाशस्तेजसा भासयन्दिश ।
संस्तुत सविदं कृत्वा ब्रजेति श्रेयसे रत ।
प्रागुदीचीं दिश देव प्रतस्थे पुरुषोत्तम ।
दिशश्च विदिशश्चैव भासयंस्तेन तेजसा ।
तमह पुरुष दिव्य ब्रजन्तममितौजसम् ।
अनुवव्राज वेगेन शनैर्गच्छन्तमव्ययम् ।
योजनाना सहस्राणि षष्टिमष्टौ तथा शतम् ।
तथा शतसहस्र च शत द्विगुणमेव च ।
स गत्वा दीर्घमध्वानमपश्यमहमद्भुतम् ।
महान्त पावक दीप्तमर्चिष्मन्तमनिन्धनम् ।
शतयोजनविस्तीर्णं तस्माद्द्विगुणमायतम् ।
विवेश स महायोगी पावक पावकद्युति ।
तत्र शम्भुस्तपस्तेपे महादेव महोमया ।
स तेन सविद कृत्वा पावक समतिक्रमत ।
श्रमाभिभूतेन मया कथचिदनुगम्यते ।
गत्वा स दीर्घमध्वान भास्करेणावभासितम् ।
अभास्करममर्याद विवेश सुमहत्तम ।
अथ दृष्टि प्रतिहता मम तत्र बभूव ह ।
यथास्वभाव भूतात्मा विवेश स महाद्युति ।
ततोऽहमभवं मूढो जडान्धबधिरोपम ।
दिशश्च विदिशश्चैव न विजज्ञे तमोवृत ।
अविजानन्नह किंचित्तस्मिंस्तमसि सवृते ।
सुसभ्रान्तेन मनसा व्यथा परमिका गत ।
सोऽह प्रपद्य शरण देवदेव सनातनम् ।
प्राञ्जलिर्मनसा भूत्वा वाक्यमेतत्तदोक्तवान् ।
भगवन्भूतभव्येश भवद्भूतकृदव्यय ।
शरण सप्रपन्न मा त्रातुमर्हस्यरिंदम ।
अह तु तत्त्वजिज्ञासु कोऽसि कस्यासि कुत्र वा ।
सप्राप्त पदवीं देव स मा सत्रातुमर्हसि ।
आविर्भूत पुराणात्मा मामेहीति सनातन ।
ततोऽपरान्ततो देवो विश्वस्य गतिरात्मवान् ।
मोहयामास मा तत्र दुर्विभाव्यवपुर्विभु ।
स्वभावमात्मनस्तत्र दर्शयन्स्वयमात्मना ।
श्रम मे जनयामास भय चाभयद प्रभु ।
खिन्न इत्येव मा मत्वा भगवानव्ययोऽच्युत ।
शब्देनाश्वासयामास जगाहे च तमो महत् ।
अह तु खेदानुगत श्रमाच्चलपदश्चरन् ।
मनसा देवदेवेश ध्यातु समुपचक्रमे ।
तथा गत तु मा ज्ञात्वा भगवानमितद्युति ।
तम प्रणाशयामास ममानुग्रहकाङ्क्षया ।
तत प्रनष्टे तमसि तमह दीप्ततेजसम् ।
अपश्य तेजसा व्याप्त मध्याह्न इव भास्करम् ।
स्वयप्रभाश्च पुरुषान्स्त्रियश्च परमाद्भुता ।

विनयश्राम, T_3 °यामाम (for °यमामे) D_{10} परम् (for परम्) —(L 167) T_1 ध्रुव (for धृत) —(L 172) T_1 [ए]त सस्तुत्वा (for [ए]न तुष्टाव) —(L 174) C_4 दीनांस (for °पीनांस) —(L 175) T_1 पुरुत (for पुरुष) —(L 176) M_3 भावयन् (for भास°) —(L 177) $M_{1,2}$ सेनाद, $M_{3,4}$ मया स (for सस्तुत) M C_4 °गत (for ब्रजेति) —(L 180) $M_{1,2}$ देव (for दिव्य) —(L 181) T_1 अनुसंजेह (for °वव्राज) —(L 182) M_3 पश्चिर् (for षष्टिम्) G_3 पष्टिमष्ट शतानि च, $M_{1,2}$ पष्टिरष्टोत्तर तथा (for the post half) —(L 183) T_2 $G_{1,2}$ M शत (for शत) —(L 184) D_{10} $M_{1,2,4}$ महद् (for अहम्) —(L 186) T_1 ततो (for तस्माद्) —(L 188) G_3 तपस्तेपे (for तपस्तेपे) M_{1-3} स्वयमेव (for महादेव) —T_1 om line 194 —(L 194) $M_{1,4}$ यस्य (for यथा) $M_{1,2}$ यस्य स्वभावभूतात्मा (for the prior half) —(L 195) G_1 जडांधबधिरोपम (for the post half) —(L 197) T_1 न विज्ञानन् (for अवि°) G_3 इमम (for सवृते) —(L 198) T_2 om from सुसभ्रान्तेन up to शरण (in line 202) Kumbh ed स (for सु) —(L 200) T_1 G गत्वा (for भूत्वा) T_1 एव तथा (for एतत्तदा) —(L 203) G_2 तत्त्व तु (for तु तत्त्व) —(L 204) M_4 स (for स) M_4 मा (for मां) T_1 G_2 स्व त्रातुम्, M त्व त्रातुम् (for सत्रा°) —M_{1-3} om line 205 —(L 206) T_3 G_2 तदा (for ततो) M_1 (*inf lin*) $_{3,4}$ अन प(M₄ तदा प)र ततो देव (for the prior half) T_1 M कृत्वात्मगतिमा(T₁ °रा)त्मवान् (for the post half) —(L 207) G_1 दुर्विभाव (for °व्य) M_{1-3} तनुर् (for °वपुर्) —(L 208) M_{1-3} स्वीयम् (for स्वयम्) —(L 210) G_1 व्यवेति (by transp) T_1 गत्वा, G_2 उक्त्वा (for मत्वा) —(L 211) G_2 ततो (for तमो) —(L 212) Kumbh ed नयेनानु- (for तु खेदानु-) Kumbh ed श्रमालस- (for °श्रमा°) T_1 M पदश्चलन्; G_3 गतिर्व्रजन् (for °पदश्चरन्) —(L 215) T_1 महानुग्रह- (for ममा°) —(L 216) D_{10} °चैनम (for °तेजसम्) —(L 217) T_2 प्राप्त, M दीप्त (for व्याप्त) —(L 218) T_1 स्वयप्रकाश पुरुष (for

अपश्यमहमव्यग्र तस्मिन्देशे सहस्रश ।
न तत्र द्योतते सूर्यो नक्षत्राणि तथैव च ।
न तत्र चन्द्रमा भाति न वायुर्वाति पांसुल ।
तत्र तूर्याण्यनेकानि गीतानि मधुराणि च ।
अदृश्यानि मनोज्ञानि श्रूयन्ते सर्वतोदिशम् ।
स्रवन्ति वैडूर्यलता पद्मोत्पलसमाकुला ।
मुक्तासिकततटाश्च सरितो निर्मलोदका ।
अगमिंस्तत्र देवानामसुरगा तथैव च ।
गन्धर्वनागयक्षाणा राक्षसाना तथैव च ।
स्वयप्रभास्तत्र नगा दृश्यन्तेऽद्भुतदर्शना ।
येषा न देवतास्तुल्या प्रभाभिर्भावितात्मनाम् ।
स च तानप्यतिक्रम्य दैवतैरपि पूजित ।
विवेश ज्वलन दीप्तमनिन्धनमनौपमम् ।
ज्वालाभिर्मा प्रविष्ट च ज्वलन्त सर्वतोदिशम् ।
दैत्यदानवरक्षोभिर्दैवतैश्चापि दु सहम् ।
ज्वालामालिननामाद्य तमग्निमहमव्ययम् ।
अविपह्यतम मत्वा मनसेदमचिन्तयम् ।
मया हि समरेष्वग्निरनेकेषु महाद्युति ।
प्रविष्टश्चापविद्धश्च न च मा दग्धवान्क्वचित् ।
अय च दु सह शश्वत्तेजसाग्निहुताशन ।
अत्यादित्यप्रकाशार्चिरनलो दीप्यते महान् ।
स तथा दह्यमानोऽपि तेजसा दीप्तवर्चसा ।
प्रपन्न शरण देव शङ्खचक्रगदाधरम् ।
भक्तश्चानुगतश्चेति त्रातुमर्हसि मा विभो ।
यथा मा न दहेदग्नि सद्यो देव तथा कुरु ।
एव विलपमानस्य ज्ञात्वा मे वचन प्रभु ।
मा भैरिति वच प्राह मेघगम्भीरनिस्वन ।
स मामाश्वास्य वचन प्राहेद भगवान्विभु ।
मम त्व विदित सौम्य यथावत्तत्त्वदर्शने ।
ज्ञापितश्चापि यत्पित्रा तथापि विदित महत् ।
वैनतेय ममाप्येवमह वेद्य कथचन ।
महद्दैवतस्वरूप मे न ते वेद्य कथचन ।
मा हि विन्दन्ति विद्वासो ये ज्ञाने परिनिष्ठिता ।
निर्ममा निरहकारा निराशीर्बन्धनायुता ।
भवास्तु सतत भक्तो मन्मना पक्षिसत्तम ।
स्थूल मा वेत्स्यते तस्माज्जगत कारणे स्थितम् ।

Colophon

सुपर्ण ।

एव दत्ताभयस्तेन ततोऽहमृषिसत्तमा ।
नष्टखेदश्रमभय क्षणेन ह्यभव तदा ।
स शनैर्याति भगवान्गत्या लघुपराक्रम ।
अह तु सुमहावेगमास्थायानुव्रजामि तम् ।

---

the prior half) —(L 219) G2 M1 4 व्यग्रस् (for °ग्र) T1 अपश्य तमसा व्यग्रस् (for the prior half) T2 (also as above) स्मग्रत (for सहस्रश) —(L 220) T1 न नक्षत्राणि यानि च (for the post. half) —T2 om (hapl) lines 221–226 —(L 221) D10 वाति वायु° (by transp) —(L 223) G1 2 -दिश (for -दिशम्) —(L 224) M -लता (for -लता) —(L 225) M मुक्तापनि- (for °सिकत) T1 स्थापगा विमलोदका (for the post. half). —(L 227) M च सदा (for तथैव च) —(L 229) Madras ed प्रभाभिर्भावितात्मना (for the post half) —(L 230) M1–3 अप्यति- (for अप्यति) T1 M दैवतैरभिपूजित (for the post. half) —(L 231) T2 M अनूपम (for अनौ°) —(L 232) M1.4 ज्वालाभि दानवदृश्य, M2 3 °र्मा प्रविष्टस्य (for the prior half) —(L. 233) T1 नदं, M नित्यं (for दैत्य) T1 सुदुर्लभ (for [अ]पि दु सहम्) —(L 234) G1 तमग्नि हव्यवाहन (for the post half) —(L 237) D10 [त्र]पि (for [अ]प) —(L 238) M त्वविषह (for च दु सह) T1 नाय विपह्यितु शक्यश्च (for the prior half) —(L 239) G2 M प्रत्याग्निय- (for अत्या°) T1 अविद्धो, M1–3 अनिद्धो, M4 अनिग्नो (for अनलो) —T1 om line 240 —(L 240) M [ऽ]हम् (for ऽपि) M1–3 अग्निना दीप्ततेजसा (for the post half) —(L 241) T1 ततोऽह (for प्रपन्न) T1 प्रपन्नो भक्तवत्सल (for the post half) —(L. 242) M1 भक्त चानुगत चेति (for the prior half) M1 2 4 मा (for मां) —(L 243) T2 G1 3 सिद्धो (for सद्यो) G1 दया (for तथा) —(L 244) M श्रुत्वा (for ज्ञात्वा) G1 M1–3 विभु (for प्रभु) —(L 245) G2 भैषीति (for भैरिति) —G1 2 om lines 246–248 —(L 246) M4 वचनै (for °न) M4 प्रभु° (for विभु°) —Before line 247, Madras ed ins भगवान् —(L 248) M1 ते (for यत्) T1 M2 3 मम (for महत्) —(L 249) G2 [ए]तम् (for [ए]वम्) Madras ed वैनतेय न कस्यापि (for the prior half) G2 om from the post half up to the prior half of line 250 —(L 250) G2 [अ]ह वेद (for ते वेद्य) —(L 251) T1 G1 ज्ञान (for ज्ञाने) —(L 252) T1 M निराशी(T1 °शा)बधना युधा (for the post. half) —(L 254) M2 3 मा (for मां) M वेत्स्यसे (for °ते) —Colophon Sub-parvan D10 M दानधर्म —*Adhy name* T2 G1 2 सुपर्णवचन, M1–3 सुपर्णवैकुठसवादे भगवद्दर्शन, M4 वैकुठसुपर्णसवादे भगवद्दर्शन —*Adhy no* T1 M 41, T2 3 G 42 —(L

स गत्वा दीर्घमध्वानमाकाशममितद्युति ।
मनसाप्यगम देवमासमादात्मतत्त्ववित् ।
अथ देव समासाद्य मनस सदृश जवम् ।
मोहयित्वा च मां तत्र क्षणेनान्तरधीयत ।
तत्राम्बुधरधीरेण भोःशब्देनानुनादिना ।
अथ भोऽहमिति प्राह चास्य वाक्यविशारद ।
शब्दानुसारी तु ततस्त देशमहमाव्रजम् ।
तत्रापश्य ततश्चाह श्रीमद्धत्स्युत सर ।
स तत्सर समासाद्य भगवानात्मवित्तम ।
भोःशब्दप्रतिसृष्टेन स्वरेणाप्रतिवादिना ।
विवेश देव स्वां योनिं मामिद चाभ्यभाषत ।
विशस्व सलिल सौम्य सुखमत्र वसामहे ।
ततश्च प्राविश तत्र सह तेन महात्मना ।
दृष्टवानद्भुततर तस्मिन्सरसि भास्वताम् ।
अग्नीनामप्रणीतानामिद्धानामिन्धनैर्विना ।
दीप्तानामाज्यसिक्ताना स्थानेष्वर्चिष्मतां सदा ।
दीप्तिस्तेषामनाज्याना प्राप्ताज्यानामिवाभवत् ।
अनिद्धानामिव सतामिद्धानामिव भास्वताम् ।
अथाह वरद देव नापश्य तत्र सगतम् ।
तत सम्मोहमापन्नो विषादमगम परम् ।
अपश्यं चाग्निहोत्राणि शतशोऽथ सहस्रश ।
विधिना सम्प्रणीतानि धिष्ण्येष्वाज्यवता तदा ।
असमृष्टतलाश्चैव वेदी कुसुमसस्तृता ।
कुशपद्मोत्पलासङ्गान्कलशांश्च हिरण्मयान् ।
अग्निहोत्राणि चित्राणि शतशोऽथ सहस्रश ।
अग्निहोत्रोपयोग्यानि यानि द्रव्याणि कानिचित् ।
तानि चात्र समृद्धानि दृष्टवानस्म्यनेकश ।
मनोहृद्यतमश्चात्र सुरभि पुण्यलक्षण ।
आज्यगन्धो मनोग्राही घ्राणचक्षु सुखावह ।
तेषा तत्राग्निहोत्राणामीडिताना सहस्रश ।
समीपे त्वद्भुततममपश्यमहमव्ययम् ।
चन्द्रांशुकाशशुभ्राणा तुषारोच्छेदवर्चसाम् ।
विमलादित्यभासाना स्थण्डिलानि सहस्रश ।
दृष्टान्यग्निसमीपेषु द्युतिमन्ति महान्ति च ।
एषु चाग्निसमीपेषु शुश्राव सुमदाक्षरा ।
प्रभावान्तरितानां तु प्रस्पष्टाक्षरभाषिणाम् ।
ऋग्यजु सामगाना च मधुरा सुस्वरा गिर ।
सुसमृष्टतलैस्तैस्तु बृहद्भिर्दीप्ततेजसै ।

---

255) M1-3 क्षणेन हि (for ततोऽहम्) —(L 256) M1-3 ततोहम् (for क्षणेन हि) G2 तथा (for तदा) —T1 om line 257 —(L 258) T1 ततोह (for अह तु) T2 G1 2 4 व्रजाम (for °मि) —(L 259) M1 3 स गत्वा महदध्वानम् (for the prior half) —(L 260) G4 [अ]नम (for [अ]गम) T1 देशान्, M देशम् (for देवम्) T2 [अ]थ (for [आ]स) T1 मन सदृशवेगवान् (for the post half) — M1-3 om line 261 —(L 261) T2 G3 4 द्रुत, G1 तप (for जवम्) —(L 263) T1 न च (for तत्र) —(L 264) G1 भय (for अथ) T1 अह भाव इति प्राह (for the prior half). —(L 265) G1 स (for त) M4 तस्मिन्देशे-हमव्रज (for the post half) —(L 267) T1 तत (for स तत्) —T1 om line 268 —(L 268) T2 M स्वरेण प्रतिना(T2 °वा)दिना (for the post half) —(L 269) T2 चाभ्यभाषत (for चाभ्य°) — Before line 270, Madras ed ins भगवान् —(L 270) M1-3 वसावहे (for °महे) — Before line 271, Madras ed ins सुपर्ण —(271) T1 2 G2 M [s]ह (for च) G2 M प्रविश्य स(for प्राविश) —(L 272) M1 3 अद्भुततम (for °तरं) —(L 273) T1 M सुप्रणीतानाम्, T2 अप्रनी° (for अप्रणी°) G4 अथाग्नीनां प्रणीतानाम् (for the prior half) —(L 274) M तदा (for सदा) —T1 om line 275. —(L. 276) D10 T1 2 G अपि (for इव) —(L 277) M1-3 सगत (for °तम्) —(L 278) G2 अगमत (for °म) T1 वरं (for परं) —(L 280) G1 सप्रणीतानां, M1-3 सुप्रणीतानि (for स°) G2 धिष्ण्येष्वाज्यवता तथा (for the post half) —(L 281) D10 T G वेदी (for वेदी) D10 -सस्तृतान्, T1 सस्तृता, T2 G2 -सस्कृतान्, G4 सन्निभान्, M सस्कृता (for सस्तृता) —(L 282) Kumbh ed कुशपद्मोत्पलासङ्गा° (for the prior half) — D10 S om (hapl) line 283 —(L 284) M1-3 अग्निहोत्रस्योग्यानि, Kumbh ed °त्राय योग्यानि (for the prior half) D10 G2 कानि च (for कानिचित्) T2 द्रव्याण्यपि च कानिचित् (for the post half) —(L 285) M सुमृष्टानि (for समृद्धानि) —(L 286) Kumbh ed [अ]त्रैव (for [अ]त्र) —(L 287) T1 घ्राणेन्द्रिय- (for घ्राणचक्षु) —(L 288) T1 M1 3 एधिताना, M4 इधितानां (for ईडि°) — D10 om (hapl) lines 289-291 —(L 289) T1 G2 M समीपेत्यद्भुततमम् (T1 °मिदम्) (for the prior half) —(L 290) T1 om from the post half up to the prior half of line 291 —(L 292) T2 इष्टानि (for दृ°) T1 समीपे तु (for °पेषु) T2 om (hapl) from the post half up to the prior half of line 293 —(L 293) T1 M4 तेषु (for एषु) M1-3 तेषु चाद्भुतरूपेषु (for the prior half) G4 सपदाक्षर —(L 294) G2 प्रभावान्तर्हितानां तु, M1-3 प्रमयान्तर्हितानां तु (for the prior half) T1 प्रख्याताक्षरभाषिणां (for the post

पावकं पावितात्माहमभवं लघुविक्रम ।
ततोऽहं तेषु धिष्ण्येषु ज्वलमानेषु यज्वनाम् ।
तं देश प्रणमित्वाय अन्वेष्टुमुपचक्रमे ।
तान्यनेकसहस्राणि परीयंस्तु महाजवात् ।
अपश्यमानस्तं देव ततोऽहं व्यथितोऽभवम् ।
ततस्तेष्वग्निहोत्रेषु ज्वलत्सु विमलार्चिषु ।
भानुमत्सु न पश्यामि देवदेवं सनातनम् ।
ततोऽहं तानि दीप्तानि परीय व्यथितेन्द्रिय ।
नान्त तेषा प्रपश्यामि खेदश्च सहसाभवत् ।
विहृत्य सर्वतो दृष्टिं भयमोहसमन्वित ।
श्रमं परममापन्नश्चिन्तयामि विचेतन ।
वसिष्ठु खलु वर्तामि लोके किं चैतदीदृशम् ।
ऋग्यजु सामनिर्घोष श्रूयते न च दृश्यते ।
न च पश्यामि त देव येनाहमिह चोदित ।
एव चिन्तासमापन्न प्रध्यातुमुपचक्रमे ।
ततश्चिन्तयतो मह्य मोहेनाविष्टचेतस ।
महाञ्शब्द प्रादुरासीत्सुभृश मे व्ययाकर ।
अथाह सहसा तत्र शृणोमि विपुलध्वनिम् ।
अपश्य च सुपर्णाना सहस्राण्ययुतानि च ।
अभ्यद्रवन्त मामेव विपुलद्युतिरहस ।
तेषामह प्रभावेन सर्वथैवाव्ररोऽभवम् ।
सोऽहं समन्तत सर्वं सुपर्णैरतितेजसै ।
दृष्ट्वात्मान परिगत मश्रम परम गत ।
विनयावनतो भूत्वा नमश्चक्रे महात्मने ।
अनादिनिधनायैभिर्नामभिः परमात्मने ।
नारायणाय शुद्धाय शाश्वताय ध्रुवाय च ।
भूतभव्यभवेशाय शिवाय शिवमूर्तये ।
शिवयोने शिवाद्याय शिवपूज्यतमाय च ।
घोररूपाय महते युगान्तकरणाय च ।
विश्वाय विश्वदेवाय विश्वेशाय महात्मने ।
सहस्रोदरपादाय सहस्रनयनाय च ।
सहस्रबाहवे चैव सहस्रवदनाय च ।
शुचिश्रवाय महते ऋतुसंवत्सराय च ।
ऋग्यजु सामवक्त्राय अथर्वशिरसे नम ।
हृषीकेशाय कृष्णाय द्रुहिणोरुक्रमाय च ।
महोद्रेकाय तार्क्ष्याय वराहायैकशृङ्गिणे ।
शिपिविष्टाय सत्याय हरयेऽथ शिखण्डिने ।
हुतायोर्ध्वाय वक्राय रौद्रानीकाय साधवे ।
सिन्धवे सिन्धुवर्षघ्ने देवाना सिन्धवे नम ।
गरुत्मते त्रिनेत्राय सुधामाय वृषावृषे ।

half) — T1 om lines 296–297 —(L 298) M1 न देव (for ततोऽहं) M1 om from the post half up to the prior half of line 299 M2 3 सुसमिद्धेषु वह्निनां (for the post. half) — G3 om. (hapl.) lines 300–311 —(L 300) Kumbh ed पर्यटस्तु (for परीयस्तु) T1 मनोजवात् (for महा°) —(L 302) T2 ज्वलद्भिर्विमलालङ्घ (for the post half) —(L 304) G2 परितो, M4 परीत्य (for °य) —(L 305) D10 नांतंपेषा (for नान्त तेषा) D10 T3 G1 4 Madras ed om from the post half up to the prior half of line 310 —(L 306) G2 विसृज्य, M4 विवृत्य, Kumbh ed. विचृत्य (for विहृत्य) —(L 307) G2 M4 ध्यानेन (for त्रि°) T2 चिंतयानस्त्वचेतन (for the post half) —(L 308) T1 M1, 2 4 कलिन् (for त°) T2 M2 न, G2 तु (for तु) T2 वर्तेह (for वर्तामि) T3 दत्र (for किं च) G2 लौकिक चैतदीदृश (for the post. half) — T1 om line 311 —(L 312) M2–4 तथा (for ततश्च) T1 तथा चिंतयमानस्य (for the prior half) G2 –चेनमि (for °स) T1 मोहसविष्टचेतस (for the post. half) — T3 om (hapl) lines 313–316 —(L 313) Kumbh. ed. महाशब्द T1 श्रोत्रयोर् (for सुभृश) —(L 314) Madras ed. तथा (for अथ) — After line 315, M ins

ते महामेघनिर्घोषास्तप्तकाञ्चनवर्चस ।

—(L 316) M3 विमल (for विपुल-) —(L 317) Madras ed [अ]परो (for [अ]वरो) —(L 318) T1 मम गतै, M ममताचै (for समन्तत) T2 सुपर्णैरमितौजसै (for the post half) —(L 319) M4 परिवृतं (for °गत) M1–3 नष्टात्मा नै परिवृत (for the prior half) —(L 320) T3 G1 3 M4 मनश्च (for नमश्च) — T1 om line 324 — D10 repeats line 326 after line 331 —(L 326) T1 M2 (also as above) -रूपाय (for -देवाय) — T2 om (hapl.) line 328 —(L 331) M4 द्रुहिणायोरुक्रमाय च (hypermetric) (for the post half) —(L 332) T1 2 M बृहद्रथाय, T3 G2 महाव्रताय, Kumbh ed. बृहद्रेताय, Madras ed महोद्रकाय (for महोद्रेकाय) — M reads lines 334–342 after line 352 —(L 334) M Kumbh ed हुताशायोर्ज(Kumbh. ed °र्ध्व)वक्त्राय (for the prior half) T1 om from the post. half up to the prior half of line 335 G1 3 वायवे (for साधवे) —(L 335) T1 M वेदानां (for देवानां) —(L 336) T1 ककुभिने, M ककुद्मते (for गरुत्मते) T3 सुधर्माय (for सुधामाय) T1 सुचक्रिणे, Kumbh ed वृषाकृते (for °वृषे)

सम्राडुग्रे सकृतये विरजे सभवे भवे ।
वृषाय वृषरूपाय विभवे भूर्भुवाय च ।
दीप्तसृष्टाय यज्ञाय स्थिराय स्थविराय च ।
अच्युताय तुषाराय वीराय च समाय च ।
जिष्णवे पुरुहूताय वसिष्ठाय वराय च ।
सत्येशाय सुरेशाय हरयेऽथ शिखण्डिने ।
बर्हिषाय वरेण्याय वसवे विश्ववेधसे ।
किरीटिने सुकेशाय वासुदेवाय शुष्मिणे ।
बृहदुक्थे सुषेणाय युग्मे दुदुभये तथा ।
भवे सखाय विभवे भरद्वाजाभयाय च ।
भास्कराय च चन्द्राय पद्मनाभाय भूरिणे ।
पुनर्वसुभृतत्वाय जीवप्रभविषाय च ।
वषट्काराय स्वाहाय स्वधाय निधनाय च ।
ऋचे च यजुषे साम्ने त्रैलोक्यपतये नमः ।
श्रीपद्मायाजसदृशे धरणे धारणे परे ।
सौम्याय सौम्यरूपाय सौम्ये सुमनसे नम ।
विश्वाय च सुविश्वाय विश्वरूपधराय च ।
केशवाय सुकेशाय रश्मिकेशाय भूरिणे ।
हिरण्यगर्भाय नम सौम्याय वृषरूपिणे ।
नारायणाग्र्यवपुषे पुरुहूताय वज्रिणे ।
धर्मिणे वृषसेनाय धर्मसेनाय रोधसे ।
मुनये ज्वरमुक्ताय ज्वराधिपतये नम ।
अनेत्राय त्रिनेत्राय पिङ्गलाय विधर्मिणे ।
तपोब्रह्मनिधानाय युगपर्यायिणे नम ।
शरणाय शरण्याय शक्रेष्टशरणाय च ।
नम सर्वभवेशाय भूतभव्यभवाय च ।
पाहि मा देवदेवेश कोऽप्यजोऽसि सनातन ।
एव गतोऽस्मि शरण शरण्य ब्रह्मयोनिनम् ।
स्तव्य स्तव स्तुतवतस्तत्तमो मे प्रणश्यतु ।
भय च मे व्यपगत पक्षिणोऽन्वर्हिताभवन् ।
शृणोमि च गिर दिव्यामन्तर्धानगता शिवाम् ।
मा भैर्गरुत्मन्दान्तोऽसि पुन सेन्द्रान्दिवौकस ।
स्व चैव भवन गत्वा द्रक्ष्यसे पुत्रबान्धवान् ।
ततस्तस्मिन्क्षणेनैव सहसैव महाद्युति ।
प्रत्यदृश्यत तेजस्वी पुरस्तात्स समान्तिके ।
समागम्य ततस्तेन शिवेन परमात्मना ।
अपश्य चाहमायान्त नरनारायणाश्रमे ।
चतुर्द्विगुणविन्यास त च देव सनातनम् ।
यजतस्तानृषीन्देवान्वदतो ध्यायतो मुनीन् ।
युक्तान्सिद्धान्नैष्ठिकांश्च जपतो यजतो गृहे ।

— T_1 om line 337 — (L 337) M सत्कृतये (for सकृ°) — (L. 338) T_1 मीढुषे (for विभवे) — D_{10} reads line 339 twice — (L 339) M नव (for दीप्त) T_1 देवश्रेष्ठाय यज्ञाय (for the prior half) — (L 340) M वीरेंद्रचमसाय च (for the post. half) — G_3 om (hapl.) line 341 — (L 341) $M_{2, 4}$ वरिष्ठाय (for वसि°) T_1 परिष्ठाय पराय च (for the post half) — T_1 om line 342 — (L 342) M_{1-3} सुकेशाय (for सुरे°) — (L 343) T_1 बर्हिषसे (for बर्हिषाय) T_1 वसवेश महात्मने (for the post half) — (L 344) T_1 M सुदेवाय (for सुकेशाय) — (L 345) $T_{1, 2}$ बृहदुक्थ (for °क्थे) T_1 om from the post half up to the prior half of line 346 T_2 याने (for युग्मे) — (L 346) M_{2-4} भये (for भवे) $T_{2, 3}$ $G_{1, 3}$ M_2 सुखाय (for स°) M भरद्वाजे भयाय च (for the post. half) — (L 347) D_{10} $T_{2, 3}$ $G_{1, 2, 4}$ वरेंद्राय (for च चन्द्राय) T_1 सूरिणे (for भू°) — T_1 om line 348 — (L 349) T_2 स्वाहायै स्वधायै, T_3 °य स्वस्थाय (for °य स्वधाय) — (L 350) T_1 M [s]श्च (for च) — T_1 om line 351 — (L 351) G_3 M श्रीपद्मायात्मसदृशे (for the prior half) Kumbh ed धरणीधारिणे परे (for the post half) — (L 352) Kumbh ed सौम्यासौम्यस्वरूपाय (for the prior half) T_1 om from the post half up to the prior half of line 353 G_3 वपुषे (for सौम्ये) — (L. 355) $M_{1, 3, 4}$ सौम्याय विषमोजिने (for the post half) — T_1 om. (hapl ?) line 356 — (L 357) M वर्मिणे (for ध°) — (L 359) Some MSS त्रिनेत्राय (for त्रिने°) M विद्धर्मिणे (for विध°) — (L 360) T_1 ततो (for तपो) — (L 361) Kumbh ed भक्तेष्ट (for श°) — (L 363) T_1 विश्वरूप, M_{1-3} कोप्यन्योसि (for °जोऽसि) — (L 365) M_{1-3} स्तव्य स्तवेन स्तुवतस्, M_4 स्तव्यस्तवै स्तुवतस् (for the prior half) — (L 367) M_{1-3} शुश्रुवे (for शृणोमि) — Before line 368, Madras ed ins भगवान् — (L 368) M (M_4 also as above) श्रांतो (for दान्तो) T_1 मा गा भय रुक्मपक्ष न तवास्ति भय कचित् — (L 369) Kumbh ed चैव G_3 कृत्वा (for गत्वा) — Before line 370, Madras ed ins सुपर्ण — (L 370) T_1 क्षणे च (for क्षणेन) — (L 371) T_1 प्रत्यक्षदृश्यस्तेजस्वी (for the prior half) — (L 372) T_1 समागतस् (for °म्य) T_2 पुनस् (for ततस्) — (L 373) M आत्मानं (for आयान्त) T_1 सहैव पुनरागम्य (for the prior half) T_1 $G_{1, 3}$ om (hapl) from the post half up to the prior half of line 378 M_{1-3} तस्मिन् (for नर-) — (L 374) M पीनांस (M_2 °ग) (for -विन्यास) G_3 देव- (for त च) — M_4 om lines 375-378

पुष्पपूरपरिक्षिप्त धूपित दीपित हुतम् ।
वन्दित सिक्तसंमृष्ट नरनारायणाश्रमम् ।
तदद्भुतमहं दृष्ट्वा विस्मितोऽस्मि तदानघा ।
जगाम शिरसा देव प्रयतेनान्तरात्मना ।
तदत्यद्भुतमकार्शं किमेतदिति चिन्तयन् ।
नाध्यगच्छं परां दिव्यां तस्य सर्वभवात्मन ।
प्रणिपत्य सुदुर्धर्षं पुन पुनरुदीक्ष्य च ।
शिरस्यञ्जलिमाधाय विस्मयोत्फुल्ललोचन ।
अवोचं तमदीनार्थं श्रेष्ठानां श्रेष्ठमुत्तमम् ।
नमस्ते भगवन्देव भूतभव्यभवत्प्रभो ।
यदेतदद्भुत देव मया दृष्ट त्वदाश्रयम् ।
अनादिमध्यपर्यन्त किं तद्वक्तुमर्हसि ।
यदि जानासि मां भक्त यदि वानुग्रहो मयि ।
शंस सर्वमशेषेण श्रोतव्य यदि चेन्मया ।
स्वभावस्तव दुर्ज्ञेय प्रादुर्भावो भवस्य च ।
भवद्भूतमविज्ञेयं सर्वथा गहन भवान् ।
ब्रूहि सर्वमशेषेण तदाश्चर्यं महामुने ।
किं तदत्यद्भुत वृत्त तेऽग्निषु समन्तत ।
कानि तान्यग्निहोत्राणि केषां शब्द श्रुतो मया ।
शृण्वतां ब्रह्म सततमदृश्यानां महात्मनाम् ।
एतन्मे भगवन्कृष्ण ब्रूहि सर्वमशेषत ।
गृणन्त्यग्निसमीपेषु के च ते ब्रह्मराशय ।

Colophon

भगवान् ।

मां न देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसा ।
विदुस्तत्त्वेन तत्त्वस्य सूक्ष्मात्मानमवस्थितम् ।
चतुर्धाहं विभक्तात्मा लोकानां हितकाम्यया ।
भूतभव्यभविष्यादिरनादिर्विश्वकृत्तम ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
मनो बुद्धिश्च चेतश्च तम सत्त्व रजस्तथा ।
प्रकृतिर्विकृतिश्चेति विद्याविद्ये शुभाशुभे ।
मत्त एतानि जायन्ते नाहमेभ्य कथंचन ।
स किंचिच्छ्रेयसा युक्त श्रेष्ठभाव व्यवस्यति ।
धर्मयुक्त च पुण्य च सोऽहमस्मि निरामय ।
यस्स्वभावात्मतत्त्वज्ञै कारणैरुपलक्ष्यते ।
अनादिमध्यनिधन सोऽन्तरात्मास्मि शाश्वत ।
यत्तु मे परम गुह्य रूप सूक्ष्मार्थदर्शिभि ।
गृह्यते सूक्ष्मभावज्ञै सोऽविभाव्योऽस्मि शाश्वत ।
यत्तु मे परम गुह्य येन व्याप्तमिदं जगत् ।
सोऽहंगत सर्वमत्त्व सर्वस्य प्रभवोऽव्यय ।
मत्तो जातानि भूतानि मया धार्यन्त्यहर्निशम् ।
मय्येव विलय यान्ति प्रलये पन्नगाशन ।
यो मां यथा वेदयति तस्य तस्मास्मि काश्यप ।
मनोबुद्धिगत श्रेयो विदधामि विहंगम ।
मां तु ज्ञातु कृता बुद्धिर्भवता पक्षिसत्तम ।

—(L 376) D_{10} $T_{2\,3}$ G_3 गृही, M_{1-3} गृहीन् (for गृहे) G_2 यजतो जपतो गृही (for the post half) —(L 377) Madras ed हित (for हुतम्) —(L 379) T_2 $M_{1\,3\,4}$ तम($M_{3\,4}$ °द)-द्भुततम दृष्ट्वा (for the prior half) T_2 M [अ]नघ (for °घा) —(L 380) T_1 गतोऽस्मि, M_{1-3} अगम (for जगाम) M_{1-3} प्रीयता च (for प्रयतेन) —(L 382) T_1 M निष्ठा (for दिव्यां) —T_1 om line 383 —(L 384) G_3 आदाय (for आधाय) —(L 385) M_4 प्रोवाचाहम् (for अवोचं तम्) —(L 389) M_4 मा (for मां) G_1 [अ]प्यनुग्रहो (for वानु°) —(L 391) M_4 (also as above) प्रभावस् (for स्व°) —(L 392) T_1 -मविध्ये च (for °ज्ञेय) —(L 394) M यत् (for किं) T_1 M सनातन (for समन्तत) —(L 395) T_3 तानि तानि, M_{1-3} तानि कानि (by transp) $T_{1\,3}$ M तेषां (for केषां) —(L 396) D_{10} T_1 G_3 $M_{1\,4}$ गृणतां (for शृण्वतां) —(L 397) M_{1-3} सतत (for भगवन्) — Colophon. *Sub-parvan* D_{10} M दानधर्म —*Adhy name* T_2 सुपर्णऋषिसंवादे भगवद्दर्शनं, M सुपर्णवैकुण्ठ(M_4 वैकुण्ठसुपर्ण)संवादे नारायणस्तुति —*Adhy no* T_1 M 42, $T_{2\,3}$ G 43

—(L 399) T_1 M नासुरा न च राक्षसा (for the post half) —(L 400) M_{1-3} सत्त्वस्य (for त°) —(L 402) D_{10} T_1 अनादिर्विश्वकृत्तम, G_3 °विश्वतोमुख (for the post half) —(L 404) T_1 तेजश्च (for चेतश्च) —(L 405) Kumbh ed [प]त्र (for [इ]ति) —(L 407) T_1 M यत् (for स) T_1 M युक्त (for युक्त) T_1 न पश्यति (for व्यवस्यति) Kumbh ed श्रेयस्करमनुत्तमम् (for the post half) —(L 409) T_1 यश्च भावात्मतत्त्वज्ञ (for the prior half) G_3 मुच्यते, M लभ्यते (for लक्ष्यते) —(L 410) T_2 सोऽन्तरात्मेति शाश्वत (for the post half) —D_{10} G_{1-3} om (hapl) 411–412 —(L 411) M_{1-3} सूक्ष्म (for रूप) M_4 सूक्ष्मात्म (for °र्थं-) —(L 412) Madras ed स विभाव्यो (for सोऽवि°) —(L 413) $M_{2\,3}$ तत् (for यत्) G_1 दिव्य, M_{1-3} रूप (for गुह्य) —(L 414) T_1 M सोऽहं सर्वगत सत्त्व (for the prior half) M_{2-4} प्रभवाव्यय, Madras ed °वोप्यय (for °वोऽव्यय) —(L 415) M जायते (for जातानि) D_{10} $T_{2\,3}$ $G_{1.3\,4}$ धार्यन्तु, T_1 पालयति (for धार्यन्ति) —(L 416) T_1 M प्रलय (for विलय) T_1 सतत (for प्रलये) —(L 417) G_3 तदा, M तथा (for the first तस्य)

शृणु योऽहं यतश्चाहं यदर्थश्चाहमुद्यतः ।
ये केचिन्नियतात्मानस्त्रेताग्निपरमार्चिताः ।
अग्निकार्यपरा नित्यं जपहोमपरायणाः ।
आत्मन्यग्नीन्समाधाय नियता नियतेन्द्रियाः ।
अनन्यमनसस्ते मां सर्वे वै समुपासते ।
यजन्तो जपयज्ञैर्मां मानसैश्च सुसंयताः ।
अग्नीनभ्युद्यताः शश्वदग्निष्वेवाभिसंस्थिताः ।
अनन्यकार्याः शुचयो नित्यमग्निपरायणाः ।
य एवंबुद्धयो धीरास्ते मां गच्छन्ति तादृशाः ।
अकामहतसंकल्पा ज्ञाने नित्यं समाहिताः ।
आत्मन्यग्नीन्समाधाय निराहारा निराशिषः ।
विषयेषु निरारम्भा विमुक्ता ज्ञानचक्षुषः ।
अनन्यमनसो धीराः स्वभावनियमान्विताः ।
यत्तद्वियति दृष्टं तत्सरः पद्मोत्पलायुतम् ।
तत्राश्रय संनिहिता दीप्यन्ते स्म निरिन्धनाः ।
ज्ञानामलाशयास्तस्मिन्ये च चन्द्रांशुनिर्मलाः ।
उपासीना गृणन्तोऽग्निं प्रस्पष्टाक्षरभाषिणः ।
आकाङ्क्षमाणाः शुचयस्तेऽप्यग्निषु विहंगमाः ।
ये मया भावितात्मानो मय्येवाभिरताः सदा ।
उपासते च मामेव ज्योतिर्भूता निरामयाः ।
तैर्हि तत्रैव वस्तव्यं नीरागात्मभिरच्युत ।
निराहारा ह्यनिष्पन्दाश्चन्द्रांशुसदृशप्रभाः ।
निर्मला निरहंकारा निरालम्बा निराशिषः ।
मद्भक्ताः सततं ते वै भक्तास्तानपि चाप्यहम् ।
चतुर्धाहं विभक्तात्मा चरामि जगतो हितः ।
लोकानां धारणार्थाय विधानं विदधामि च ।
यथावत्तदशेषेण श्रोतुमर्हति मे भवान् ।
एका मूर्तिर्निर्गुणाख्या योगं परममास्थिता ।
द्वितीया सृजते तात भूतग्रामं चराचरम् ।
सृष्टं संहरते चैका जगत्स्थावरजंगमम् ।
जातात्मनिष्ठा क्षपयन्मोहयन्तीव मायया ।
क्षिपन्ती मोहयन्ती च आत्मनिष्ठा स्वमायया ।
चतुर्थी मे महामूर्तिर्जगद्वृद्धिं ददाति सा ।
रक्षते चापि नियता सोऽहमस्मि नरेश्वर ।
मया सर्वमिदं व्याप्तं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
अहं सर्वजगद्बीजं सर्वत्रगतिरव्ययः ।
यानि तान्यग्निहोत्राणि ये च चन्द्रांशुराशयः ।
गृणन्ति वेदं सततं तेऽप्यग्निषु विहंगमाः ।
क्रमेण मां समायान्ति सुखिनो ज्ञानसंयुताः ।
तेषामहं तपो दीप्तं तेजः सम्यक्समाहितम् ।
नित्यं ते मयि वर्तन्ते तेषु चाहमतन्द्रितः ।
सर्वतो मुक्तसङ्गेन मय्यनन्यसमाधिना ।
शक्यः समासादयितुमहं वै ज्ञानचक्षुषा ।
मां स्थूलदर्शनं विद्धि जगतः कार्यकारणम् ।
मत्तश्च मत्प्रसूतांश्च विद्धि लोकान्सदैवतान् ।
मया चापि चतुर्धात्मा विभक्तः प्राणिषु स्थितः ।
आत्मभूतो वासुदेवो ह्यनिरुद्धो मतौ स्थितः ।
संकर्षणोऽहंकारे च प्रद्युम्नो मनसि स्थितः ।

— (L. 418) D10 T2 G M1-3 विदधामि (for °धामि) — (L 419) G2 कृता (for कृता) T1 मां तु धारता कृती बुद्धिर् (for the prior half) — (L 420) G1 3 4 गतश्च (for यतश्च) M यर्थं (for °र्थश्च) — (L 421) T1 3 G2 M त्रेताग्निपरमा द्विजाः (for the post half) — (L 424) T2 तेषां (for ते मां) T1 वर्तते (for सर्वे वै) — (L 425) T1 जयन्तो, T3 यजते (for यजन्तो) — T1 om line 426 — (L 426) M संस्थिताः (for °संस्थिताः) — (L 429) T3 G1 M1 अरामा (for °म) M जपे (for ज्ञाने) T1 समाश्रिताः (for °हिताः) — (L 430) M निरारंभा (for °हारा) — (L 433) T1 तु, M ते (for तत्) D10 सर पद्मोत्पल युतं (for the post half) — T1 om line 434 — (L 434) M1-3 तत्र (for तत्र) — T1 om (hapl) lines 436-438 — (L 436) T3 उपासते (for °सीना) Kumbh ed अस्पष्टाक्षरभाषिणः (for the post half) — (L 440) T1 om from the post half up to the post half of line 441 — (L 442) M1-3 निर्मुक्ता (for निर्मला) M निरारंभा (for °लम्बा) — T1 om line 443 — (L 443) Kumbh ed भक्तास्तु (for भक्तास्) — After line 443, M1-3 read lines 456-461 — (L 444) T3 G1 3 M हित (for हितः) — (L 445) M लोकम् (for लोकानां) — (L 446) M1-3 यथा न (for यथावत्) T1 यथावृत्तान्तेन (for the prior half) T1 इच्छति (for अर्हति) — (L 448) D10 सहते, T1 सृजते (for सृजते) — T1 om lines 450-451 M1-3 om (hapl) line 450 — (L 450) Kumbh ed ज्ञातात्म (for जातात्म) Kumbh ed मोहयन्तीव मायया (for the post half) — (L 451) M1-3 क्षपयन्ती मोहयन्ती (for the prior half) — (L 452) T1 मम या, M स्वेव या (for मे महा) — T1 om line 453 — (L 453) Kumbh ed नरश्रेष्ठ (for °र) — (L 454) T2 3 G1 3 4 प्राप्त (for व्याप्त) — (L 455) T1 सर्वस्व (for °त्र) — T1 om (hapl ?) line 456 — (L 456) G2 निर्मला (for °राशय) — (L 457) T2 गृणति (for गृणन्ति) T1 ब्रह्म (for वेद) — (L 465) T3 मायया (for मया च) T1 विभक्तात्मा (for चतुर्धात्मा) T1 चतुर्धा प्राणिमस्थितः (for the post half) — M4 reads lines 468-469 twice — (L 468) T1 मे, G2 च, M1-3 त्व (for यत्) M4 (second time) यथा तदपि सम्यक्त्व (for the prior

अन्यथा च चतुर्धा यः सम्यक्त्वं श्रोतुमर्हसि ।
हिरण्यगर्भः पद्माख्यो यत्र ब्रह्मा व्यजायत ।
ब्रह्मणश्चापि संभूतः शिव इत्यवधार्यताम् ।
शिवात्स्कन्दः संबभूव एतत्सृष्टिचतुष्टयम् ।
दैत्यदानवदर्पघ्नमेवं मां विद्धि नित्यशः ।
दैत्यदानवरक्षोभिर्यदा धर्मः प्रपीड्यते ।
तदाहं धर्मवृद्ध्यर्थं मूर्तिमान्भविताशुग ।
वेदव्रतपरा ये तु धीरा निश्चितबुद्धयः ।
योगिनो योगयुक्ताश्च ते मां पश्यन्ति नान्यथा ।
पचसि संप्रयुक्तोऽहं विप्रयुक्तश्च पचसि ।
वर्तमानश्च तत्रैव निवृत्तश्चैव तेष्वहम् ।
ये विदुर्जातसंकल्पास्ते मां पश्यन्ति तादृशाः ।
खं वायुरापो ज्योतिश्च पृथिवी चेति पञ्चमम् ।
तदात्मकोऽस्मि विज्ञेयो न चान्योऽस्मीति निश्चितम् ।
वर्तमानमतीतं च पञ्चवर्गेषु निश्चलम् ।
शब्दस्पर्शेषु रूपेषु रसगन्धेषु चाप्यहम् ।
रजस्तमोभ्यामाविष्टा येषां बुद्धिरनिश्चिता ।
ते न पश्यन्ति मे तत्त्वं तपसा महता ह्यपि ।
नोपवासैर्न नियमैर्न व्रतैर्विविधैरपि ।
द्रष्टुं वा वेदितुं वापि न शक्या परमा गतिः ।
महामोहाख्यपङ्के तु निमग्नाना गतिर्हरिः ।
एकान्तिनो ध्यानपरा यतिमावाहन्ति माम् ।
सत्त्वयुक्ता मतिर्येषां केवलात्मविनिश्चिता ।
ते पश्यन्ति स्वमात्मानं परमात्मानमव्ययम् ।
अहिंसा सर्वभूतेषु तेष्ववस्थितमार्जवम् ।
तेष्वेव च समाधाय सम्यगेति स मामजम् ।
यदेतत्परमं गुह्यमाख्यानं परमाद्भुतम् ।
यत्नेन तदशेषेण यथावच्छ्रोतुमर्हसि ।
ये त्वग्निहोत्रनियता जपयज्ञपरायणाः ।
ते मामुपासते शश्वद्यास्त्वं दृष्टवानसि ।
शास्त्रदृष्टविधानज्ञा असक्ताः क्वचिदन्यथा ।
शक्योऽहं वेदितुं तैस्तु यन्मे परममव्ययम् ।
ये तु सांख्यं च योगं च ज्ञात्वाप्यधृतनिश्चयाः ।
न ते गच्छन्त्यकुशलाः परां गतिमनुत्तमाम् ।
तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन प्रसन्नात्मात्मविच्छुचिः ।
आसादयति तद्ब्रह्म यत्र गत्वा न शोचति ।
शुद्धाभिजनसंपन्ना श्रद्धायुक्तेन चेतसा ।
मद्भक्त्या च द्विजश्रेष्ठा गच्छन्ति परमां गतिम् ।
यद्गुह्यं परमं बुद्धेरलिङ्गग्रहणं च यत् ।
तत्सूक्ष्मं गृह्यते विप्रैर्यतिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
न वायुः पवते तत्र न तस्मिञ्ज्योतिषां गतिः ।
न चापः पृथिवी नैव नाकाशं न मनोगतिः ।
तस्माच्चैतानि सर्वाणि प्रजायन्ते विहंगम ।
सर्वेभ्यश्च स तेभ्यश्च प्रभवत्यमलो विभुः ।
स्थूलदर्शनमेतन्मे यद्दृष्टं भवतानघ ।
एतत्सूक्ष्मस्य च द्वारं कार्याणां कारणं त्वहम् ।

---

half) T_2 श्रोष्यसि, $G_{1.2}$ अर्हति (for °सि) $M_{1-3.4}$ (second time) श्रोतुमर्हसि तत्त्वतः (for the post half) — (L 469) T_1 पद्माक्षो (for °ख्यो) M_4 (second time) यच्चान्यत्संप्रसूतं (for the prior half) Kumbh ed तत्र (for यत्र) T_1 प्रजायते (for व्यजायत) — (L 470) M_4 ब्रह्मणस्तु (for °णश्च) G_3 [अ]वधार्येत, M [इ]त्यवार्यता (for [अ]व°) — (L. 471) T_1 शिवात्तु (hypermetric) (for शिवात्) — T_1 om line 474 — (L 474) Madras ed [आ]शु वै (for [आ]शुग) — (L 475) T_2 °श्रुत (for °व्रत) — (L 476) M_{1-2} कामगा (for नान्यथा) — (L 478) $T_{1.2}$ $M_{1.2.4}$ [ए]व (for [ए]वं) — T_1 om line 479 — (L 479) M जित- (for जात) — (L 481) M_4 नान्योऽस्मीति विनिश्चितः (for the post half) — (L 485) T_1 M न मे (for ते न) M_4 ते (for मे) — (L 486) G_2 नोपवासैर् — M_4 reads lines 488–489 on marg — (L. 488) T_1 महानिद्रार्णवके तु, M °स्महापङ्क- (for the prior half) — (L 489) T_2 एकाकिनो (for °न्तिनो) M_{1-2} रति (for यति) T_1 यान्ति मामेव सुव्रताः (for the post half) — (L 490) G_1 मत्त (for सत्त्व) D_{10} G_2 येषां (for येषा) — (L 491) M महात्मान (for स्वमात्मान) M_4 मामजम् (for आत्मानम्) — (L 492) T_1 M येषु (for तेषु) T_1 [उ]पास्थितम् (for [अ]व°) — After line 492, T_1 ins

मामेव ते प्रपद्यन्ति शुभाचारसमन्विताः ।

— $T_{1.2}$ om line 493 — (L 494) T_1 M आख्यात (for °न) — (L 495) M यत्नोऽहं (for यत्नेन) M श्रोष्यसि (for अर्हसि) — (L 496) T_1 M नित्या (for नियता) — (L 497) M ये (for ते) Madras ed त्वां त्व (for यास्त्वं). — (L 498) T_1 M सांख्ययोग-, Kumbh ed शास्त्रदृढ (for °दृष्ट) T_1 [अ]न्यत (for °था) — (L 499) T_1 यत्नेन परमव्यय (for the post half) — (L 500) T_1 [अ]प्रहृत- (for [अ]प्यधृत) — (L 502) D_{10} G_2 दानेन (for शु°) M [आ]त्मवान् (for °विच्) — (L 504) D_{10} श्रद्धाभि- (for शुद्धाभि) — T_1 om (hapl) line 509 — (L 509) M [ए]व (for च) G_3 [अ]पि (for [आ]प) — (L 510) T_1 जातानि (for सर्वाणि) T_1 सर्वाण्येव (for प्रजायन्ते) — T_1 om line 511 — (L 513) M_4 एत (for एतत्)

दृष्टो वै भवता तस्मात्सत्यमितविक्रम ।
ब्रह्मणो यदहोरात्रं सख्यानैर्विभाव्यते ।
एष कालस्त्वया तत्र सरहस्यमुपागत ।
मां यज्ञमाहुर्यज्ञज्ञा वेद वेदविदो जना ।
मुनयश्चापि मामेव जपयज्ञं प्रचक्षते ।
वक्ता मन्ता रसयिता घ्राता द्रष्टा प्रदर्शक ।
बोद्धा बोधयिता चाहं गन्ता श्रोता चिदात्मक ।
मामिष्ट्वा स्वर्गमायान्ति तथा चाप्नुवते महत् ।
ज्ञात्वा मामेव चैधन्ते नि सङ्गेनान्तरात्मना ।
अहं तेजो द्विजातीनां मम तेजो द्विजातय ।
मम यस्तेजसा देह सोऽग्निरित्येव गम्यताम् ।
प्राणपाल शरीरेऽहं योगिनामहमीश्वर ।
साख्यानामिदमेवाग्रे मयि सर्वमिदं जगत् ।
धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं चैवार्जवं जपम् ।
तम सत्त्वं रजश्चैव कर्मजं च भवाप्ययम् ।
स तदाहं तथारूपस्त्वया दृष्ट सनातन ।
ततस्त्वहं परतरं शक्य कालेन वेदितुम् ।
मम यत्परमं गुह्यं शाश्वतं ध्रुवमव्ययम् ।
तदेव परमो गुह्यो देवो नारायणो हरि ।
न तच्छक्यं भुजगारे वेत्तुमभ्युदयान्वितै ।
निरारम्भनमस्कारा निराशीर्वन्धनास्तथा ।
गच्छन्ति तं महात्मान परं ब्रह्म सनातनम् ।
स्थूलोऽहमेव विहग त्वया दृष्टस्तथानघ ।
एतच्चापि न वेत्त्यन्यस्त्वामृते पन्नगाशन ।
मा मतिस्तव गात्वात्मेषा गतिरनुत्तमा ।
मद्भक्तो भव नित्यं त्वं ततो वेत्स्यसि मे पदम् ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं रहस्यं दिव्यमानुषम् ।
एतच्छ्रेय परं चैतत्पन्थानं विद्धि मोक्षिणाम् ।
एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।
पश्यतो मे महायोगी जगामात्मगतिर्गतिम् ।
एतदेवंविधं तस्य महिमानं महात्मन ।
अच्युतस्याप्रमेयस्य दृष्टवानस्मि यत्पुरा ।
एतद्ध सर्वमाख्यातं चेष्टितं तस्य धीमत ।
मयानुभूतं प्रत्यक्षं दृष्ट्वा चाद्भुतकर्मण ।

Colophon

ऋषय ।

अहो श्रावितमाख्यानं भवतात्यद्भुतं महत् ।
पुण्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
एतत्पवित्रं देवानामेतद्गुह्यं परंतप ।
एतज्ज्ञानवतां श्रेयमेषा गतिरनुत्तमा ।

Kumbh ed तद् (for च) — M1-3 om line 514 —(L 515) T1 दिवागत्र, Kumbh ed अहोरात्र (for °त्र) Kumbh ed सख्याभिर्वै (for °नर्वै) —(L 516) M1-3 तात (for तत्र) T1 M1-3 उपागित (for °गत) M4 पनग समुपागित (for the post half) —(L 517) T1 सर्वे (for वेद) —(L 518) M मानसं (for मुनयश्च) M ज्ञानयज्ञ (for जप°) —(L 519) T1 M स्रष्टा (for द्रष्टा) —(L 520) M4 तथासिता (for चिदात्मक) —(L 522) T1 मोदते, T3 चैव ते (for चैधन्ते) —(L 524) M तै (M2 3 ते)जसो (for तेजसा) D10 G4 [अ]व (for [प]व) —(L 526) T1 [अ]ग्र्य, M [अ]ग्र्यो (for [अ]ग्रे) G1, 3 M अह (for इद) —(L 527) T1 धर्माधर्म (for धर्ममर्थ) M धर्मश्चार्थश्च कामश्च (for the prior half) G2 पर (for जपम्) M मोक्षश्चैवार्जव जप (for the post. half) — After line 527, T1 reads line 532, repeating it in its proper place T1 om line 528 —(L 528) M कर्मज चाहमव्यय (for the post half) —(L 529) T3 G2 M तथा (for तदा) —(L 531) M1-3 यस्यात्पर (for यत्परम) M4 परम् (for ध्रुवम्) —(L 532) G2 तदेष (for °व) D10 परम (for °मो) T1 (first time) तदेव परम गुह्य, M म प(M4 तदे)प परमो देवो (for the prior half) M गुह्यो (for देवो) —(L 533) G2 ततश्च (for न तच्) —(L 534) G2 निरालव (for °रम्भ-) —(L 535) T1 3 G2 4 M महात्मान (for °त्मान) —(L 536) M4 तदा (for तथा) —(L 537) T2 वा (for च) —(L 538) T3 G2 M ते व्य(M1 4 तेध्य)गान् (for तव गान) T1 मा गाचैव मतिर्नोश्न् (for the prior half) — T1 om. line 539 —(L 539) M पर (for पदम्) —(L 540) G2 दिव्यम् (for सर्वम्) —(L 541) M1 ततश्च (for एतच्) G3 M2 [प]व (for [प]नत्) T1 वद्धाना विद्धि मोक्षण (for the post half) — Before line 542, Madras ed ins सुपर्ण —(L 544) G2 एवम, M1-3 एतम् (for एतद्) T1 महाद्युते (for °त्मन) —(L 546) T3 एतच्च, G2 तत्पत (for एतद्ध) — Colophon *Sub-parvan* D10 M दानधर्म — *Adhy name* D10 T2 3 G सुपर्णवैकुठसवाद , M1-3 सुपर्णवैकुठसवादे गुह्यकथा, M4 वैकुठसुपर्णसवादे गुह्यकथन — *Adhy no* T1 M 43, T2 3 G 44 —(L 548) M1-3 श्रोतव्यन् (for श्रावितम्) T1 M1-3 श्राविन (for [अ]त्यद्भुत) — D10 reads line 549 twice —(L 550) T1 पर स्मृत (for परतप) —(L 551) G2 ज्ञान तथा (for ज्ञान वतां) —(L 552) T1 सदा (for कथा) —(L 553) T1 आप्नुयात् (for प्रा°) M दिव्यान् (for पुण्यान्)

य इमा श्रावयेद्विद्वान्कथा पर्वसु पर्वसु ।
स लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यान्देवर्षिभिरभिष्टुतान् ।
श्राद्धकाले च विप्राणा य इमा श्रावयेच्छुचि ।
न तत्र रक्षसा भागो नासुराणा च विद्यते ।
अनसूयुर्जितक्रोध सर्वसत्त्वहिते रत ।
य पठेत्सतत युक्त स व्रजेत्तत्सलोकताम् ।
वेदान्पारयते विप्रो राजा विजयवान्भवेत् ।
वैश्यस्तु धनधान्याढ्य शूद्र सुखमवाप्नुयात् ।

भीष्म ।

ततस्ते मुनय सर्वे सपूज्य विनतासुतम् ।
स्थानेव चाश्रमाञ्जग्मुर्बभूवु शान्तितत्परा ।
स्थूलदर्शिभिराक्रुष्टो दुर्ज्ञेयो ह्यकृतात्मभि ।
एषा श्रुतिर्महाराज धर्म्या धर्मभृता वर ।
सुराणा ब्रह्मणा प्रोक्ता विस्मिताना परतप ।
मयाप्येषा कथा तात कथिता मातुरन्तिके ।
वसुभि सत्त्वसपन्नैस्तवाप्येषा मयोच्यते ।
तदग्निहोत्रपरमा जपयज्ञपरायणा ।
निराशीर्बन्धना सन्त प्रयान्त्यक्षरसाम्यताम् ।
आरम्भयज्ञानुत्सृज्य जपहोमपरायणा ।
ध्यायन्तो मनसा विष्णु गच्छन्ति परमां गतिम् ।
तदेव परमो मोक्षो मोक्षद्वार च भारत ।
यथा विनिश्चितात्मानो गच्छन्ति परमा गतिम् ।

Colophon

4

After 13 14 84, N Kumbh ed. ins

जनन्यास्तद्वच श्रुत्वा तदाप्रभृति शत्रुहन् ।
प्राञ्जलि प्रणतो भूत्वा इदमम्बामचोदयम् ।
कोऽयमम्ब महादेव स कथ च प्रसीदति ।
कुत्र वा वसते देवो द्रष्टव्यो वा कथ च स ।
तुष्यते वा कथ शर्वो रूप वा तस्य कीदृशम् ।
कथ ज्ञेय प्रसन्नो वा दर्शयेज्जननी मम ।
एवमुक्ता तदा कृष्ण माता मे सुतवत्सला ।
मूर्धन्याघ्राय गोविन्द सबाष्पाकुललोचना ।
प्रमार्जन्ती च गात्राणि मम वै मधुसूदन ।
धैर्यमालम्ब्य जननी इदमाह सुरोत्तम ।

अम्बा ।

दुर्विज्ञेयो महादेवो दुराराध्यो दुरन्तक ।
दुराधर्ष्यश्च दुर्ग्राह्यो दुर्दृश्यो ह्यकृतात्मभि ।

—(L 554) $M_{1\ 3\ 4}$ शुचि (for शुचि) —(L 556) G_4 -सत्य- (for -सत्त्व-) T_1 M सुखे (for -हिते) —(L 557) G_2 यत् (for य) — For line 557, T_1 subst

सर्वत्र सुखमयुक्त सर्वलोकानवाप्नुयात् ।

—(L 558) M धारयते (for पा°) T_1 देवांस्तर्पयते विप्रो (for the prior half) —(L 559) G_2 वैश्यस्तु धनमाप्नोति (for the prior half) — After line 559, M_{1-3} ins

एवप्रकारो भगवान्स्वेच्छारूपधरोऽव्यय ।

— After the above, $M_{1\ 2}$ read line 562 —(L 561) M_{1-3} स्वमाश्रमपद जग्मुर्, M_4 स्वानाश्रमपदाञ्जग्मुर् (for the prior half) M चाग्नि (for शान्ति-) —(L 562) T_2 $G_{3\ 4}$ दृष्टिभिर् (for -दर्शि°) T_1 कृष्णीय (for आकृष्टो) T_1 दुर्गोय (for दुर्ज्ञेयो) —(L 566) D_{10} $T_{2\ 3}$ G सत्र-, M वसु- (for सत्त्व-) T_1 कथाप्येषा मया श्रुता (for the post half) —(L 568) T_1 M_4 सात्मतां (for साम्यताम्) M_{1-3} भवत्यक्षरसात्मका (for the post half) —(L 570) M मनसा तमनुध्याता (for the prior half) —(L 571) M [ए]ष (for [ए]व) —(L 572) D_{10} यदा (for यथा) — Colophon. *Sub-parvan* D_{10} M दानधर्म — *Adhy name* T_2 सुपर्णऋषिसवादे भगवद्दर्शनमाहात्म्यकथन, M कथाप्रशमन नाम सुपर्णवैकुण्ठ(M_4 वैकुंठसुपर्ण)सवाद — *Adhy no* T_1 M 44, $T_{2\ 3}$ G 45

4

(L 2) D_{1-9} प्रयतो (for प्रणतो) $D_{2\ 3}$ चेदम्, D_5 इमम् (for इदम्) D_{4-8} अनोदय (for अचो°) —(L 3) B_3 अद्य, D_1 अम्य (for अम्ब) B_3 $D_{1\ 8-9}$ कथ चैव (B_3 च म, D_1 देव) (for स कथ च) —(L 4) V_1 अत्र (for कुत्र) B_5 Dn_1 n_2 $D_{4\ 6\ 7\ 9\ 10}$ कथंचन (for कथ च स) —(L 5) $D_{2\ 3}$ इज्यते (for तुष्यते). Dn_1 n_2 तस्य च (for वा तस्य) —(L 6) B_1 तस्य (for ज्ञेय) $D_{2\ 3}$ च कथ (for जननी) D_1 सदा (for मम) —(L 7) $D_{2\ 3}$ तत (for तदा) D_9 इदु (for सुत) —(L 8) D_{1-9} मूर्ध्नि च (for मूर्धनि) D_1 गोविंद (for °द) —(L 9) B_3 Dn_3 $D_{2-6\ 8-10}$ प्रमार्जयती (for प्रमार्जन्ती च) —(L 10) V_1 $B_{1\ 3\ 5}$ Dn_1 n_2 दैन्यम् (for धैर्यम्) D_{1-9} मामाह (for जननी) B_4 दैन्यमास्थ्य जननी (for the prior half) $D_{2\ 3}$ चेदम् (for इदम्) Dn_2 सुरोत्तम, D_{1-8} नरोत्तम (for सु°) D_{1-9} जननी पुरुषोत्तम (for the post half) —(L 11) D_{10} महाबाहो (for °देवो) $B_{1\ 2}$ D_8 दुरागमो, B_4 Dn_1 n_2 °धाने, D_2 धर्षो (for °राध्यो) B_4 दुरन्वय (for °न्तक) —(L 12) $B_{3\ 4}$ दुराधषश्च, Dn_1 n_2 °बाधश्च, D_5 °राध्यश्च (for °धर्ष्यश्च) D_2 दुर्दर्शो हि; D_{6-9} दुर्दर्शश्च (for दुर्दृश्यो हि) —(L 13) D_{1-8} दिव्यानि (for रूपाणि) D_1 देवदेव पुरा किल, $D_{2\ 3}$ देव-

यस्य रूपाण्यनेकानि प्रवदन्ति मनीषिण ।
स्थानानि च विचित्राणि प्रसादाश्चाप्यनेकश ।
को हि तत्त्वेन तद्वेद ईशस्य चरितं शुभम् ।
कृतवान्यानि रूपाणि देवदेव पुरा किल ।
क्रीडते च यथा शर्व प्रसीदति यथा च वै ।
हृदिस्थ सर्वभूताना विश्वरूपो महेश्वर ।
भक्तानामनुकम्पार्थं दर्शनं च यथाश्रुतम् ।
मुनीना ब्रुवता दिव्यामीशानचरिता कथाम् ।
कृतवान्यानि रूपाणि कथितानि दिवौकसै ।
अनुग्रहार्थं विप्राणा शृणु वत्स समासत ।
तानि ते कीर्तयिष्यामि यन्मा त्व परिपृच्छसि ।
ब्रह्मविष्णुसुरेन्द्राणा रुद्रादित्याश्विनामपि ।
विश्वेषामपि देवानां वपुर्धारयते भव ।
नराणा देवनारीणा तथा प्रेतपिशाचयो ।
किरातशबराणा च जलजानामनेकश ।
करोति भगवान्रूपमाटव्यशबराण्यपि ।
कूर्मो मत्स्यस्तथा शङ्ख प्रवालाङ्कुरभूषण ।
यक्षराक्षससर्पाणा दैत्यदानवयोरपि ।
वपुर्धारयते देवो भूयश्च बिलवासिनाम् ।
व्याघ्रसिंहमृगाणा च तरक्ष्वृक्षपतत्रिणाम् ।
उलूकश्वशृगालानां रूपाणि कुरुतेऽपि च ।
हंसकाकमयूराणा कृकलासकसारसाम् ।
रूपाणि च बलाकाना गृध्रचक्राङ्गयोरपि ।
करोति वा स रूपाणि धारयत्यपि पर्वतम् ।
गोरूपी च महादेवो हस्त्यश्वोष्ट्रखराकृति ।
छागशार्दूलरूपश्च अनेकमृगरूपधृक् ।
अण्डजाना च दिव्याना वपुर्धारयते भव ।
दण्डी छत्री च कुण्डी च द्विजाना धारणस्तथा ।
षण्मुखो वै बहुमुखस्त्रिनेत्रो बहुशीर्षक ।
अनेककटिपादश्च अनेकोदरवक्त्रधृक् ।
अनेकपाणिपार्श्वश्च अनेकगणसंवृत ।
ऋषिगन्धर्वरूपश्च सिद्धचारणरूपधृक् ।
भस्मपाण्डुरगात्रश्च चन्द्रार्धकृतभूषण ।
अनेकरावसंघुष्टश्चानेकस्तुतिसंस्तुत ।
सर्वभूतान्तक सर्व सर्वलोकप्रतिष्ठित ।
सर्वलोकान्तरात्मा च सर्वग सर्ववाद्यपि ।

देवस्य वै किल (for the post half) —(L 14) D10 चरित्राणि (for विचि°) — After line 14, B1-4 Dn3 D1-7 9 10 ins

भगवतस्त्वप्रमेयस्य स्थाणो रूपाण्यनेकश ।

[D1-8 स्थान (for स्थाणो)]

—(L 15) B3 तत्त्वज्ञ (for तद्वेद) D3 8 महेश , D1-9 शिवस्य (for ईशस्य) —(L 16) D1 कृतवाक्यानि रूपाणि (for the prior half) D5 8 9 देवरूप (for °देव) —(L 17) V1 B1 3 4 Dn1 n2 D5 तथा (for the first यथा) Dn1 तथा (for यथा) D1-9 स (for च) —(L 18) D1-9 महात्मा (for महेश्वर°) —(L 19) D1 भक्तार्थी (for °र्थं) D5 om (hapl) from दर्शन up to अनुग्रहार्थं (in line 22) —(L 20) D1-9 वदतां (for ब्रुवतां) Dn1 n2 D5 दिव्यम (for दिव्याम्) Dn1 n2 D1 ईशानचरितं शुभं (D5 तथा) (for the post half). —(L 21) D1-9 कर्माणि (for रूपाणि) D1-9 सुरोत्तमै (for दिवौकसै) —(L 22) Dn1 समाहृत , D1-9 °हित (for °सत) —(L 23) Dn1 मा (for मा) — Before line 24, some MSS ins अथ वा D5 om lines 25-26 —(L 25) D7 8 9 10 विभु (for भव) — D1 3 om line 26 —(L 26) B1-4 Dn3 D2 4 8-10 नैव (for देव-) —(L 27) D7 अनेकधा , D3 अनेकश (for अनेकश) —(L 28) B1 रूपाणि (for रूपम्) D1-10 °वरेषु (for °राणि) —(L 29) D1-6 प्रवालाङ्कुरभूषण (for the post half) —(L 30) D1 2-8 यक्षराक्षस सर्पाणां (for the prior half) —(L 31) D1 3 भूयश्च जलचारिणां , D10 भूयश्चलितवासिनां (for the post half) —(L 32) B1 Dn1 तरक्षर्क्ष , D10 तरक्ष्वर्क्ष (for तरक्ष्वृक्ष) D1-9 तरक्षमृगपक्षिणां (for the post half) — D1-7 9 om lines 33-34 —(L 33) B4 उलूकानां (for उलूकश्व) B1 वपुर्धारयते भव (for the post half) —(L 34) D1-8 हंसकक- (for °काक-) D1-8 कृकिलासकसारसां (for the post half) —(L 35) B2 6 Dn3 D1 - 10 गृध्रचक्राङ्ग योरपि , D1 6-8 °चक्रांकयोरपि (for the post half) —(L 36) B1 D10 चापि , D1-7 9 चाय , D8 चैव (for वा स) D8 तारयति (for धा°) D7 [अ]थ (for [अ]पि) D1-0 पर्वतान् (for °तम्) —(L 37) V1 Dn1 n2 D10 गोरूप (for °पी) B1 3 D1-9 गोरूपी हरि- B1 3 रूप)रूपी च (for the prior half) —(L 38) D3 तथानेकमृगाधिप , D6 अनेकोदरचक्रधृक् (for the post half) —(L 39) D1 3 रूप (for वपुर्) B8 प्रभु (for भव) —(L 40) D2 3 छत्री दण्डी (by transp) D1 दण्डी कुण्डी च छत्री च , D1-9 दण्डी कुण्डी च मुण्डी च (for the prior half) B1 3-5 D10 धारण , Dn D1 6-9 वा(D1-9 चा)रणस् (for धा°) —(L 41) B2 6 त्रिमुखो (for त्रिनेत्रो) D2 3 -नेत्रक° (for शीर्षक). —(L 42) Dn3 रत्नधृक् , D1 2 -चक्रधृत् (for °धृक्) —(L 43) B1 D1-9 गुण (for गण) —(L 44) V1 D1-3 -चापधृक् (D1 2 °धृत् , D3 °भृत्), Kumbh ed रूपधृत् (for °धृक्) —(L 45) D4 चंद्रांके , D5 6 8 9 चन्द्राङ्क (for °र्ध) D1-3 -शेखर (for

सर्वत्र भगवाञ्ज्ञेयो हृदिस्थ सर्वदेहिनाम् ।
यो हि य कामयेत्काम यस्मिन्नर्थेऽर्च्यते पुन ।
तत्सर्वं वेत्ति देवेशस्त प्रपद्य यदीच्छसि ।
नन्दते कुप्यते चापि तथा हुकारयत्यपि ।
चक्री शूली गदापाणिर्मुसली खड्गपट्टिशी ।
भूधरो नागमौञ्जी च नागकुण्डलकुण्डली ।
नागयज्ञोपवीती च नागचर्मोत्तरच्छद ।
हसते गायते चैव नृत्यते सुमनोहरम् ।
वादयत्यपि वाद्यानि विचित्राणि गणैर्वृत ।
वल्गते जृम्भते चैव रुदते रोदयत्यपि ।
उन्मत्तमत्तरूप च भापते चापि सुस्वर ।
अतीव हसते रौद्रस्त्रासयन्नयनैर्जनम् ।
जागर्ति चैव स्वपिति जृम्भते च यथासुखम् ।
जपते जप्यते चैव तपते तप्यते पुन ।
ददाति प्रतिगृह्णाति युञ्जते ध्यायतेऽपि च ।
वेदीमध्ये तथा यूपे गोष्ठमध्ये हुताशने ।
दृश्यते दृश्यते चापि बालो वृद्धो युवा तथा ।
क्रीडते ऋषिकन्याभिर्ऋषिपत्नीभिरेव च ।
ऊर्ध्वकेशो महाशेफो नग्नो विकृतलोचन ।
गौर श्यामस्तथा कृष्ण पाण्डुरो धूमलोहित ।
विकृताक्षो विशालाक्षो दिग्वासा सर्ववासक ।
अरूपस्याद्यरूपस्य अतिरूपाद्यरूपिण ।
अनाद्यन्तमजस्यान्त वेत्स्यते कोऽस्य तत्त्वत ।
हृदि प्राणो मनो जीवो योगात्मा योगसज्ञित ।
ध्यान तत्परमात्मा च भावग्राह्यो महेश्वर ।
वादको गायनश्चैव सहस्रशतलोचन ।
एकवक्त्रो द्विवक्त्रश्च त्रिवक्त्रोऽनेकवक्त्रक ।
तद्भक्तस्तद्गतो नित्य तन्निष्ठस्तत्परायण ।
भज पुत्र महादेव तत प्राप्स्यसि चेप्सितम् ।

-भूषण) — (L 46) D1–3 अनेकनामसस्तुत्य (for the prior half) D5–10 अनेक- (for चानेक-) Dn3 -श्रुति , D7 श्रुति (for -स्तुति) Dn1 n2 D2 3 सस्कृत (for -सस्तुत) — (L 47) B1 2 5 D1–3 शर्व (for सर्व) D3 सवलोके — (L 48) B3 D10 सर्वग सर्ववागपि (for the post. half) — (L 49) B1 देवो (for ज्ञेयो) — (L 50) V1 प्रार्थयेत् (for काम°) D2 कार्य (for काम) B1 5 [s]र्थ्यते (for ऽर्च्यते) D2 3 यस्मिन्नर्थं यदिच्छसि (for the post half) — D3 om (hapl) line 51 — (L 51) D2 वेद (for वेत्ति) — (L 52) B2 3 5 तथा क्रीडा करोत्यपि , D1–3 तथा किंकरयत्यपि , D4–7 9 पिनाकी कारयत्यपि , D10 स क्रीडां कारयत्यपि (for the post half) — (L 53) D1–3 दड- (for खड्ग) Kumbh ed. -पट्टसी (for -पट्टिशी) — (L 54) D10 भूचरो (for भूधरो) D7 मौंजीवान् (for मौञ्जी च) — (L 55) D1 3 -यज्ञोत्तर (for -चर्मो°) — (L 56) After the prior half of line 56, D7 reads the prior half and the post half of line 58 (transposed), repeating the same in its proper place D3 om (hapl) from the post. half up to the prior of line 58 B1 Dn1 n2 D2 च (for सु) — D3 om lines 57–59 — (L 57) B4 Dn1 n2 गणैर्युत ; D1–6 गणान्वित (for गणैर्वृत) — (L 58) D9 om (hapl) from चैव up to जृम्भते (in line 61) D7 (second time) एव चेष्टा करोति स (for the post half) — (L 59) Dn3 D1 4–8 -रूपश्च (for रूप) B1 सस्वन , B4 D1 2 4–8 सु(D3 स)स्वर (for सुस्वर) — (L 60) B5 स्वपरैर् (for नयनैर्) B1 Dn2 D1–7 जगत् (for जनम्) — (L 61) Dn3 D2 3 तथा सुख — (L 62) B1 जप्यते जपते चैव तप्यते तपते पुन — (L 63) D1–3 युनक्ति , D4–9 भुजते (for युञ्जते) — (L 64) D7 यथा (for तथा) D2 गोष्ठी- (for गोष्ठ) — (L 65) D4–9 स्पृश्यते (for the second दृश्यते) D6 तथा युवा (by transp) — (L 66) D1 चापि , D2 ऋषि (for the first ऋषि) D1 7 पुत्रीभिर् (for -पत्नी°) — (L 67) B1 Dn3 D2 3 महाकेशो , D1–7 9 °नासो (for °शेफो) D4–9 भैरवो (for नग्नो) D7 रौद्रलोचन , D8 विकृतानन (for °तलोचन) — (L 68) V1 गौर कृष्णस्तथा श्याम (for the prior half) B1 2 4 5 Dn3 D1–3 7 10 धूम्र- , B3 नील (for धूम) V1 पाडुरो धूम्रलोचन (for the post. half) — (L 69) D2 3 विरूपाक्षो , D1 विशालास्यो (for °लाक्षो) B1 पूर्व- (for सर्व-) D2 3 वस्त्रधृत , D1–10 -वासधृक् (for -वासक) D1 विश्वाशा सर्ववस्त्रधृत् (for the post half). — (L 70) B1 सुरूपस्य (for अरू°) D1–6 स (for [आ]द्य-) B3 रूपिण V1 D1–7 3 10 अतिरूपस्य रूपिण (for the post half) — (L 71) D7 अज शांत (for अजस्यान्त) D4–9 वेत्स्यसे न स्म तत्त्वत (for the post half) — D2 om lines 72–74 — (L 72) D1. 3 सर्व- (for योग-) D4–6 8 9 -सभव , D7 सतत (for सज्ञित) — (L 75) D4–6 9 नैक (for ऽनेक-) — (L 76) D5 तद्भक्तस (for तन्निष्ठस्) — (L 77) D1–7 9 प्राप्यसि ध्रुवमी(D4 5 स्त्वमभी , D6 च मनी)प्सित , D8 प्राप्स्यासि ध्रुवमव्यय (for the post. half)

5

After 13 14 99, N Kumbh. ed ins

उपमन्यु ।

सदसद्व्यक्तमव्यक्त यमाहुर्ब्रह्मवादिन ।
नित्यमेकमनेक च वर तस्माद्वृणोम्यहम् ।
अनादिमध्यपर्यन्त ज्ञानैश्वर्यमचिन्तितम् ।
आत्मान परम यस्माद्वर तस्माद्वृणीमहे ।
ऐश्वर्यं सकल यस्मादनुत्पादितमव्ययम् ।
अबीजाद्बीजसमूत वर तस्माद्वृणीमहे ।
तमस परम ज्योतिस्तपस्तद्वृत्तिना परम् ।
य ज्ञात्वा नानुशोचन्ति वर तस्माद्वृणीमहे ।
भूतभावनभावज्ञ सर्वभूताभिभावनम् ।
सर्वग सर्वद देव पूजयामि पुरदर ।
हेतुवादैर्विनिर्मुक्त सांख्ययोगार्थद परम् ।
यमुपासन्ति तत्त्वज्ञा वर तस्माद्वृणीमहे ।
मघवन्मघवात्मान य वदन्ति सुरेश्वरम् ।
सर्वभूतगुरु देव वर तस्माद्वृणीमहे ।
य पूर्वमसृजद्देव ब्रह्माण लोकभावनम् ।
अण्डमाकाशमापूर्य वर तस्माद्वृणीमहे ।
अग्निरापोऽनिल पृथ्वी ख बुद्धिश्च मनो महान् ।
स्रष्टा चैषा भवेद्योऽन्यो ब्रूहि क परमेश्वरात् ।
मनो मतिरहकारस्तन्मात्राणीन्द्रियाणि च ।
ब्रूहि चैषा भवेच्छक्र कोऽन्योऽस्ति परम शिवात् ।
स्रष्टार भुवनस्येह वदन्तीह पितामहम् ।
आराध्य स तु देवेशमश्नुते महतीं श्रियम् ।
भगवत्युत्तमैश्वर्यं ब्रह्मविष्णुपुरोगमम् ।
विद्यते वै महादेवाद्ब्रूहि क परमेश्वरात् ।
दैत्यदानवमुख्यानामाधिपत्यारिमर्दनात् ।
कोऽन्य शक्नोति देवेशादृते सपादितु सुतान् ।
दिक्कालसूर्यतेजासि ग्रहवाय्विन्दुतारका ।
विद्धि त्वेते महादेवाद्ब्रूहि क परमेश्वरात् ।

5

—(L 2) D7 तद् (for च) V1 B Dn वृणामहे (for वृणोम्यहम्) — After line 2, D1 reads line 6 D3 5 7 9 10 om (hapl) lines 3–4 D4 6 om (hapl) lines 3–6 —(L 3) B4 विचिंतित, D8 समन्वित (for अचिन्तितम्) —(L 4) B2 3 5 D1 8 8 आनदानां पर यस्माद् (for the prior half) B2 (marg as above) D1 8 वृणोम्यह (for वृणीमहे) — After line 4, D10 reads line 8 B3 om (hapl) lines 5–12 —(L 5) D2 तस्माद् (for य°) —(L 6) D10 बीजक (for बीजस-) D5 अबीज बीनमव्यक्त (for the prior half) D1–3 7 9 10 वृणोम्यह (for वृणीमहे) — After line 6, D7 reads lines 13–14 —(L 7) B1 5 D3 4 6 7 9 तपम (for तमस) B6 D10 तत्पद (for तपस्तद्) D1–3 उपा यद्वृत्तिमत्पर, D4 6–9 उपेय वृजिनात्पर (for the post. half) — D2 om line 8 D8 om (hapl) lines 8–9 —(L 8) D4 9 यश्च ज्ञात्वा न शोचति (for the prior half) D1 4 7–9 वृणोम्यह (for वृणीमहे) — After line 8, D4 6 7 read lines 15–16 D9 om (hapl) lines 9–12 —(L 9) Dn8 सर्व (for भूत) D1 -भूतज्ञ (for -भावज्ञ) D1 4 6 7 10 भूतादि (D10 °धि-) (for °भि) B4 मर्वभूतविभावन (for the post half) — D6 repeats lines 10–12 after line 15 —(L 10) D10 सर्वेश (for सर्वग) D4 (both times) सर्वग (for °द) B4 D1–4 6 7 वरयामि (for पूज°) D10 पर तस्माद्वृणोम्यह (for the post half) —(L 12) D5 (both times) धर्मज्ञा (for तत्त्वज्ञा) D1–4 6 10 वृणोम्यह (for वृणीमहे). — After line 12, D10 ins

तस्माद्वरमह काङ्क्षे निधन वापि कौशिक ।
गच्छ वा तिष्ठ वा शक्र यथेष्ट बलसूदन ।

— After line 12, D4 reads lines 17–18 D8 10 om (hapl) lines 13–14 —(L 13) B1 ये (for य) —(L 14) B2 D7–9 रुद्र, B4 बभ्रु, D1 भद्र (for देव) D1 7–9 वृणोम्यह (for वृणीमहे) —(L 15) V1 Dn D10 यत् (for य) — D5 om line 16 —(L 16) D6–9 अंडमाकाशवत्पूर्व (for the prior half) D1–4 6–10 वृणोम्यह (for वृणीमहे) —(L 18) B1 तेषा, D1 2 चैव, D4 6 8 9 एषां (for चैषां) —(L 19) D4–9 बुद्धिर् (for मतिर्) —(L 20) V1 D4–9 तेषां, D1–3 चैव (for चैषां) V1 B1 Dn परम (for °म) B4 कोन्योस्ति परमेश्वरात् (for the post. half) —(L 21) B1 वदति य, B3 D6–9 य वदति, D1–3 वदते य, D4 वदति ह, D10 वदते य॰ (for वदन्तीह) —(L 22) D1–3 आराध्य त देवगुरुम्, D10 आराध्य शक्र देवेशम् (for the prior half) D10 सोश्नुते (for अ°) V1 महतां, D5 परमां (for महतीं) —(L 23) D4 6 10 भगवन्पुत्रमैश्वर्यं (for the prior half) —(L 24) D1–3 विद्य त (for विद्यते) D4 7–9 महादेवे (for °देवाद्) D2 3 को ब्रूहि (by transp) D6 ऋते ब्रूहि महेश्वरात् (for the post half) — D6 om lines 25–26 —(L 25) Dn3 D2 3 आधिपत्यविमर्दनात् (for the post half) — V1 om (hapl) lines 26–30 D5 om lines 26–28 —(L 26) B2,3 5 D1 3 7 10 शास्तु दिते (for सपादितु) —(L

अथोत्पत्तिविनाशे वा यज्ञस्य त्रिपुरस्य वा ।
दैत्यदानवमुख्यानामाधिपत्यारिमर्दन ।
किं चात्र बहुभि सूक्तैर्हेतुवादै पुरंदर ।
सहस्रनयन दृष्ट्वा त्वामेव सुरसत्तम ।
पूजित सिद्धगन्धर्वैर्देवैश्च ऋषिभिस्तथा ।
देवदेवप्रसादेन तत्सर्वं कुशिकोत्तम ।
अव्यक्तमुक्तकेशाय सर्वगस्येदमात्मकम् ।
चेतनाचेतनाद्येषु शक्र विद्धि महेश्वरात् ।
भुवाद्येषु महान्तेषु लोकालोकान्तरेषु च ।
द्वीपस्थानेषु मेरोश्च विभवेष्वन्तरेषु च ।
भगवन्मघवन्देव वदन्ते तत्त्वदर्शिन ।
यदि देवा सुरा शक्र पश्यन्त्यन्या भवाकृतिम् ।
किं न गच्छन्ति शरण मर्दिताश्चासुरै सुरा ।
अभिघातेषु देवाना सयक्षोरगरक्षसाम् ।
परस्परविनाशेषु स्वस्थानैश्वर्यदो भव ।
अन्धकस्याथ शुम्भस्य दुदुभेर्महिषस्य च ।
यक्षेन्द्रबलरक्ष सु निवातकवचेषु च ।

वरदानावघाताय ब्रूहि कोऽन्यो महेश्वरात् ।
सुरासुरगुरोर्वक्त्रे कस्य रेत पुरा हुतम् ।
कस्य वान्यस्य रेतस्तद्येन हैमो गिरि कृत ।
दिग्वासा कीर्त्यते कोऽन्यो लोके कश्चोर्ध्वरेतस ।
कस्य चार्धे स्थिता कान्ता अनङ्ग केन निर्जित ।
ब्रूहीन्द्र परम स्थान कस्य देवै प्रशस्यते ।
श्मशाने कस्य क्रीडार्थं नृत्ये वा कोऽभिभाष्यते ।
कस्यैश्वर्यं समान वा भूतै को वापि क्रीडते ।
कस्य तुल्यबला देवगणा ऐश्वर्यदर्पिता ।
घुष्यते ह्यचल स्थानं कस्य त्रैलोक्यपूजितम् ।
वर्षते तपते कोऽन्यो ज्वलते तेजसा च क ।
कस्मादोषधिसपत्ति को वा धारयते वसु ।
प्रकाम क्रीडते को वा त्रैलोक्ये सचराचरे ।
ज्ञानसिद्धिक्रियायोगै सेव्यमानश्च योगिभि ।
ऋषिगन्धर्वसिद्धैश्च विहित कारण परम् ।
कर्मयज्ञक्रियायोगै सेव्यमान सुरासुरै ।
नित्यं कर्मफलैर्हीन तमह कारण वदे ।

---

28) Dn1 भिवि त्सेने, D2 विभ्मिन ते, D4 6 विपते वै, D7-9 विद्धि ते वै, D10 भिद्धि प्रापुर् (for विद्धि त्सेने) —(L 29) D1-9 अथोत्पत्तौ (for °त्ति) —D1-2 10 om line 30 —(L 30) B1 मुग्न (for -मर्दन) —D4 6-9 om line 31 —(L 31) B2 3 5 वा (for च) B3 तूक्तैर् (for सूक्तैर्) —(L 32) B1 D1 पव (for एव) B5 त्वामेव पुरुषोत्तम (for the post. half) —D1-3 om (hapl) lines 33-34 —(L 35) D2 3 [प]वम् (for [इ]दम्) D4-7 9 भवगम्य दमात्मना (for the post. half) —(L 36) D1-3 चेतनाचेतनाद्यानि (for the prior half) D1-3 विद्धि शक्र (by transp), D5 शक्ति विद्धि D10 महेश्वर (for °श्वरात्) —(L 37) B1 Dn3 भूताद्येषु (for भुवा°) —(L 38) Dn1 -स्थान च (for -स्थानेषु) D6 विभवे तु (for °वेषु) —D4 6 om. lines 39-47 —(L 39) B3 प्रभवन् (for भगवन्) B4 वदति (for वदन्ते) —(L 40) B4 यत्र (for यदि) B पुरा (for सुरा) B1 D1-9 यदि देवा (D7 देवाश्चैव, D9 देवा सर्वे) मघधर्वा (for the prior half) B3-5 Dn3 D1-3 5 8-10 भवाकृति, D7 च महृति (for भवाकृतिम्) —(L 41) V1 B3 D1-3 10 नु (for न) V1 B4 Dn3 D1-3 7 अर्दिताश्च (for म°) D1 5 7-9 चासुरै, D2 अ° (for चा°) —(L 42) D1 अति-, D5 7-9 प्रति- (for अभि) —(L 43) D1-3 स्वस्थानैश्वर्यहेतवे (for the post half) —(L 44) V1 B Dn D1-10 शुक्रस्य (for शुम्भस्य) D7-9 दुर्मतेर् (for दुदुभेर्) —(L 45) D7 9 कवचेन (for °चेषु) —(L 46) D1-3 शरधाराबघातेषु (for the prior half) —(L 48) D1 6-8 10 च (for वा) V1 B1 तु (for तद्)' —(L 49) D1-3 कथ्यते (for कीर्त्यते) D4 6-9 लोके (for कोऽन्यो) D2 कन्याभि-, D6 तम्योर्ध्व (for कश्चोर्ध्व) D4 6-9 कस्तस्मादूर्ध्वरेतस (for the post half) —(L 50) D8 चोर्ध्वे (for चार्धे) D2 3 पूजित, D9 निर्मित (for निर्जित) —(L 51) D1-3 देवेंद्र, D4-9 देवस्य (for °न्द्र प) V1 B2 3 5 Dn3 कस्य देवै प्रणम्यते (for the post half) —D4-7 9 om line 52 —(L 52) D2 3 क्रीडा च (for क्रीडार्थं) B4 5 नृत्यते, D8 10 नृत्ते वा (for नृत्ये वा) B3 D8 भाषते (for -भाष्यते) D1-3 नृत्यतो गीतभाषिते (for the post half) —(L 53) B4 समालक्ष्य, Dn3 °नं च (for °न वा) V1 B2-5 Dn3 D1-3 भूतैः (for भूतै) B3 क्रीडति, D6-9 कीर्त्यते (for क्रीडते) —(L 55) V1 पूज्यते, Dn3 पुष्यते, D4 6-9 तुष्यते (for घु°) —(L 56) Dn1 ज्वलते तेन पावक (for the post half) —(L 57) B2 3 5 D10 चौषधि, Dn1 औषधि, D4 औषध (for ओषधि) V1 B1 4 Dn3 कथ चौषधिसपत्ति (for the prior half) V1 B Dn3 D1-9 वपु (for वसु) —(L 58) D1-3 प्रकाश (for °म) D4-9 [ऽ]न्यस् (for वा) D5 त्रैलोक्य सचराचर (for the post. half) —(L 59) D4 -योगै (for सिद्धि) D5 -क्रियायां वै (for °योगै) —D4 6-9 om lines 60-61 —(L 60) Dn1 n3 D1-3 10 विद्धि त, D5 विद्धि तत् (for विहित) B1-4 Dn1 n2 D1-3 5 हरे (for परम्) —(L 61) B1 कश्च, Dn3 क स, D2 यश (for कर्म-) D2 -धर्म-, D3 -यज्ञे, D5 -ज्ञान- (for -यज्ञ) B5 D1-3 5 सेव्यमान (for °मान) —(L,

स्थूल सूक्ष्ममनौपम्यमग्राह्य गुणगोचरम् ।
गुणहीन गुणाध्यक्ष पर माहेश्वर पदम् ।
विश्वेश कारणगुरु लोकालोकान्तकारणम् ।
भूताभूतभविष्यच्च जनक सर्वकारणम् ।
अक्षराक्षरमव्यक्त विद्याविद्ये कृताकृते ।
धर्माधर्मौ यत शक्र तमह कारण वदे ।
प्रत्यक्षमिह देवेन्द्र पश्य लिङ्ग भगाङ्कितम् ।
देवदेवेन रुद्रेण सृष्टिसहारहेतुना ।
मात्रा पूर्वं समाख्यात कारण लोककारणम् ।
नास्ति चेशात्पर शक्र त प्रपद्य यदीच्छसि ।
प्रत्यक्ष ननु ते सुरेश विदित सयोगलिङ्गोद्भव
त्रैलोक्य सविकारनिर्गुणगण ब्रह्मादिरेतोद्भवम् ।
यद्ब्रह्मेन्द्रमहेन्द्रविष्णुमहिता देवाश्च दैत्यासुरा
नान्य कामसहस्रकल्पितधिय शसन्ति ईशात्परम् ।
त देव सचराचरस्य जगतो व्याख्यातवेद्योत्तम
कामार्थी वरयामि सयतमना मोक्षाय शर्वं शिवम् ।

6

After 13 14 153, V1 B Dn D1 4-10 Kumbh ed. ins , D2 8 ins after 13 14 153[ab]

नमोऽस्तु रक्तवर्णाय रक्ताम्बरधराय च ।
रक्तध्वजपताकाय रक्तस्रगनुलेपिने ।
नमोऽस्तु पीतवर्णाय पीताम्बरधराय च ।
पीतध्वजपताकाय पीतस्रगनुलेपिने ।
नमोऽस्तूच्छ्रितछत्राय किरीटवरधारिणे ।
अर्धहारार्धकेयूरअर्धकुण्डलकर्णिने ।
नम पवनवेगाय नमो देवाय वै नम ।
सुरेन्द्राय मुनीन्द्राय महेन्द्राय नमोऽस्तु ते ।
नम पद्मार्धमालाय उत्पलैर्मिश्रिताय च ।
अर्धचन्द्रनलिप्ताय अर्धस्रगनुलेपिने ।
नम आदित्यवक्त्राय आदित्यनयनाय च ।
नम आदित्यवर्णाय आदित्यप्रतिमाय च ।

---

62) Dn8 D1 6 7 9 नित्य (for नित्य). B5 पुष्प (for कार्य) — (L 63) Dn1 D1 6 7 9 स्थूल (for स्थूलं) V1 B1 Dn8 अग्राह्य गुणिनो पर (for the post half) — (L 64) D1-3 वद (for पर) B1 पर (for पदम्) — (L 65) Dn1 स्थित्युत्पत्ति कारण च , D6-9 स्थित्युत्पत्तिकारणगुण (hypermetric) (for the prior half) D2 8 काल कालान्तकारण (for the post half) — D2 8 om (hapl) line 66 — (L 66) V1 D1 भूताभूत , B5 भूत भव्य (for भूताभूत-) Dn1 n2 भूत भव्य भविष्य च , D1 6 7 9 भूताभूत भविष्य च (for the prior half) — (L 68) V1 Dn8 गुरु , B5 भजे , Dn1 ब्रुवे (for वदे) — (L 69) D1 6 7 9 देवेश (for देवेन्द्र) D2 8 भगान्वित (for °ङ्कितम) — (L 70) D1 6 सहारे स्थितिहेतुना , D8 9 महारसह(D9 °हि)हे° (for the post half) — (L 71) B8 भूत , D1 पूर्वे (for पूर्वं) B1 D. समाख्यात (for समा°) Bom ed Kumbh ed लक्षण (for -कारणम्) D2 8 लोककारण कारण (for the post half) — (L 72) Dn2 D1 6-9 देवात् , D1-3 शर्वात् , D5 शिवात् (for चेशात्) — (L 73) D2 8 [s]मरेश (for सुरे°). — (L 74) B5 Dn1 D7-9 -गुण (for -गण) — (L 75) B2 5 Dn1 n2 D10 -हुताश , D1 6 सुरेंद्र- (for -महेन्द्र-) D2 4 8 दैत्या पुरा , Bom ed Kumbh ed दैत्येश्वरा (for दैत्यासुरा) — (L 76) Dn1 n2 D10 नान्यस्य (for नान्य) B Dn1 n2 D1-10 छन्दित (for -कल्पित) B2 5 भूतेशत , Dn1 n2 D10 यस्मात्पर , D1-3 शर्वात्पर , D1 6-9 देवात्पर (for ईशात्परम्) — (L 77) Dn1 D8 10 विदित (for जगतो) B1 2 4 Dn1 n2 D1-3 6-10 -वेदोत्तम (for -वेद्योत्तमम्) — (L 78) Dn2 D2 8 कामार्थं (for °र्थी) B1 सयतमनो , Dn* सजितमना (for सयत°) Dn1 n2 D2 10 सर्व (for शर्वं) D1 6 भव (for शिवम्)

6

D2 4-7 9 om line 1 — (L. 1) D2 10 ते (for ऽस्तु) B2 शुक्लांबर- (for रक्ताम्बर-) B1 नरेंद्राय नमोस्तु ते (for the post half) — B1 om line 2 , D2 8 repeat it after line 28 — (L 2) B1 स्रग्गंध , B. -चन्दनानु , D1 6 9 रक्तगानु (for स्रगनु). — D1-7 9 transp lines 3 and 4. — (L 3) D1-7 9 om the prior half D2 ते (for ऽस्तु) — Dn1 n2 D10 om (hapl) line 4 — (L 4) D1-3 transp the prior half and the post half. B1 2 4 -स्रग्गंध , B1 -चन्दनानु- (for -स्रगनु) — (L 5) D2 10 सित- (for [उ]च्छ्रित) D8 om from the post half up to the post half of line 8 — (L 6) B1 -चलिने , D10 -धारिणे (for -कर्णिने) — (L 7) D9 पतग (for पवन) — (L 8) B1 om , D1 2 4 6-9 नरेंद्राय , D5 महेंद्राय (for मुनीन्द्राय) D5 नमो देवस्तुताय च (for the post half). — (L 9) D2 8 चोत्पलैर् (for उ°) — (L 10) D1 6-9 आर्द्र- (for अर्ध). B1 4 5 D10 -गंधानु- , D1-3 -चन्दन (for -स्रगनु) D1 6-9 आर्द्रगंधानुलेपने , D5 अर्धचन्द्रानुलेपने (for the post. half) — B1 D2 3 5 om (hapl) line 11 V1 transp lines 11 and 12 — (L 11) B1 3 वर्णाय (for वक्त्राय) — After line 11, B3 reads line 18 — (L 12) B3 4 D1 6-9 रूपाय (for -वर्णाय) D1-3. 6-9 अनादि- (for the second आदित्य) V1 -नयनाय

नमः सोमाय सौम्याय सौम्यवक्त्रधराय च ।
सौम्यरूपाय मुख्याय सौम्यदंष्ट्राविभूषणे ।
नमः श्यामाय गौराय अर्धपीतार्धपाण्डुरे ।
नारीनरशरीराय स्त्रीपुंसाय नमोऽस्तु ते ।
नमोऽस्तु वृषवाहाय गजेन्द्रगमनाय च ।
दुर्गमाय नमस्तुभ्यमगम्यागमनाय च ।
नमोऽस्तु गणगीताय गणवृन्दरताय च ।
गणानुयातमार्गाय गणनित्यव्रताय च ।
नमः श्वेताभ्रवर्णाय संध्यारागप्रभाय च ।
अनुद्दिष्टाभिधानाय स्वरूपाय नमोऽस्तु ते ।
नमो रक्ताग्रवासाय रक्तसूत्रधराय च ।
रक्तमालाविचित्राय रक्ताम्बरधराय च ।
मणिभूषितमूर्धाय नमश्चन्द्रार्धभूषिणे ।
विचित्रमणिमूर्धाय कुसुमाष्टधराय च ।
नमोऽग्निमुखनेत्राय सहस्रशशिलोचने ।
अग्निरूपाय कान्ताय नमोऽस्तु गहनाय च ।
खचराय नमस्तुभ्यं गोचराभिरताय च ।
भूचराय भुवनाय अनन्ताय शिवाय च ।
नमो दिग्वाससे नित्यमधिवाससुवाससे ।
नमो जगन्निवासाय प्रतिपत्तिसुखाय च ।
नित्यमुद्बद्धमुकुटे महाकेयूरधारिणे ।
सर्पकण्ठोपहाराय विचित्राभरणाय च ।
नमस्त्रिनेत्रनेत्राय सहस्रशतलोचने ।
स्त्रीपुंसाय नपुंसाय नमः सांख्याय योगिने ।
शंयोरभिस्रवन्ताय अथर्वाय नमो नमः ।
नमः सर्वार्तिनाशाय नमः शोकहराय च ।
नमो मेघनिनादाय बहुमायाधराय च ।
बीजक्षेत्राधिपालाय स्रष्टाराय नमो नमः ।
नमः सुरासुरेशाय विश्वेशाय नमो नमः ।
नमः पवनवेगाय नमः पवनरूपिणे ।
नमः काञ्चनमालाय गिरिमालाय वै नमः ।
नमः सुरारिमालाय चण्डवेगाय वै नमः ।

(for प्रतिमाय) —(L 13) B2 4 D1-9 -चक्रेक्षणाय (for -वक्त्रधराय) —(L 14) B1 2 4 5 D3 8 -विभूषिणे (for °षणे) —(L 15) D1 2 6-9 श्यामाय- (for °य) D5 -पीनाय (for -पीतार्ध-) D8 -पाण्डरे (for -पाण्डुरे) —(L 16) D1.2 नारीनर-, D5-9 नरनारी (for नारीनर-) D1 4-9 पुंसाय (for -पुंसाय) —(L 17) Dn1 n2 नमो वृषभवाहाय (for the prior half) —(L 19) V1 D3 4 6 8 9 गीताय, D7 -पीठाय (for -गीताय) D2 8 -नताय (for -रताय) —(L 20) Kumbh ed गुणानु (for गणानु) D5 -स्तुताय (for -व्रताय) —(L 21) B4 नुताय, D1 -व्रताय, D2 8 -रताय (for प्रभाय) —(L 22) B2 5 D1-9 अनिर्दिष्टा(D5 °र्देश्या)भिधानाय (for the prior half) B1 D2 4 6-8 सुरूपाय, B4 D10 अरू°, D1 मरू° (for स्वरू°) B4 नमः (for ऽस्तु ते) —(L 23) B2 4 रक्ताग-, D10 रक्ताभ्र (for रक्ताग्र-) —(L 24) D1-9 माल्य- (for -माला) D8 रक्तमाल्य- (for रक्ताम्बर-) —(L 25) B3 om (hapl.) from the prior half up to the post half of line 26 D4-7 9 10 भूषणे (for भूषिणे) —(L 26) D4 6-9 -माल्य (for -मणि) V1 कुसुमाष्टशताय च, B1 2 5 D6-9 °मालशराय च, B2 4 D5 10 °माल(B3 °माष्ट-, D5 °मोल)शिताय च, Dn3 D4 °मालवराय च, D1-3 °मालशिराय च (for the post. half) — After line 26, D2 8 ins

शुक्लभस्माङ्गलिप्ताय शुक्लकर्मरताय च ।

—(L. 27) B2 3 5 -शिति-, D1 3 4 -शत (for शशि) — D4.6 7 9 om (hapl) lines 28-35 D5 om lines 28-30 —(L 28) Dn3 शान्ताय (for कान्ताय) D1-3 अतिकामाय भीमाय (for the prior half) B D1-3 10 नमोऽनघहराय च (for the post half) —(L 29) B Dn1 D3 8 10 खेचराय, D1 गोच° (for खच°) B1 गो-चराति-, B5 खेचराभि, D1-3 गोचराभि- (for °राभि-) — B5 om (hapl) lines 30-34 —(L 30) B1 D10 भूधराय, D1-3 भूतधाय (for °राय) D1-3 भुवनाय, D8 10 भु(D10 भ)वानाय (for भुवनाय) B3 4 भुवनाय अनताय (for the prior half) V1 अनकाय, B3 भूनराय, B4 भूवराय (for अनन्ताय) D1-3 अचराय चराय च (for the post half) —(L 31) D6 -वासानु (for वाससु-) —(L 33) D2 3 5 मुकुट (for °टे) D8 10 नित्यमुन्नद्ध मुकुट- (for the prior half) D2 3 5 हार- (for महा-) —(L 34) D1 3 10 -कण्ठार्ध (for -कण्ठोप-) — V1 om (hapl.) lines 35-38 D5 om line 35 —(L 36) B2 Dn1 n3 D1-9 स्त्रीपुंसाय (for स्त्रीपुंसाय) —(L 37) B1.3 D2 4 5 शनोर्, D6 7 9 शमोर् (for शयोर्) D2 8 अभिप्रवृत्ताय, D1-9 अभि(D3 °भि)श्रवानाय (for अभिस्रवन्ताय) D1-3 [ऽ]स्तु ते (for नमः) —(L 38) D1 3 -हाराय (for -नाशाय) D1-3 महा- (for नमः) — B4 om. (hapl) from the post half of line 39 up to the prior half of line 42 —(L 40) V1 राज- (for बीज-) V1 B3 5 Dn क्षेत्राभिपालाय, D3 क्षत्राधि°, D6 -क्षेत्रादि° (for क्षेत्राधि°) B3 सुग्रीवाय, B5 अष्टाराय, D3 10 निष्ट° (for स्रष्टा°) D1-3 [ऽ]स्तु ते (for नमः) — After line 40, D2 reads line 46 D2 om (hapl) lines 41-43 —(L 41) V1 B (B4 om) Dn1 n3 D1 10 सत्वसुरेशाय, D4-9 सर्वामरेशाय (for सुरासुरे°) D1.3 [ऽ]स्तु ते (for नमः) — D1 3-6 om (hapl) line 42 —(L 42) D7 9 मनोवेगाय वै नमः (for

ब्रह्मशिरोपहर्ताय महिषघ्नाय वै नम॰ ।
नम स्त्रीरूपधाराय सर्वरूपधराय च ।
नमस्त्रिपुरहर्ताय यज्ञविध्वसनाय च ।
नम कामाङ्गनाशाय कालदण्डधराय च ।
नम॰ स्कन्दविशाखाय ब्रह्मदण्डाय वै नम ।
नमो भवाय शर्वाय विश्वरूपाय वै नम ।
ईशानाय भगघ्नाय नमोऽस्त्वन्धकघातिने ।
नमो विश्वाय मायाय चिन्त्याचिन्त्याय वै नम ।

7

After 13 22, D10 S Kumbh ed Madras ed and Cv ins

युधिष्ठिर ।
वैश्ययोन्या समुत्पन्ना शूद्रयोन्या तथैव च ।
ब्रह्मर्षय इति प्रोक्ता॰ पुराणा द्विजसत्तमा॰ ।
कथमेतन्महाराज तत्त्व शंसितुमर्हसि ।
विरुद्धमिह पश्यामि वियोनौ ब्राह्मणो भवेत् ।
भीष्म ।
अल कौतूहलेनात्र निबोध त्व युधिष्ठिर ।
शुभेतर शुभं वापि न चिन्तयितुमर्हसि ।
ईशन्त्यात्मन इत्येतद्गतिश्चैषा न सज्जते ।
ब्रह्मभूयांस इत्येव ऋषय॰ श्रुतिचोदिता ।
निन्द्या न चैते राजेन्द्र प्रमाण हि प्रमाणिनाम् ।
लोकोऽनुमन्यते चैतान्प्रमाण ह्यत्र वै तप॰ ।
एव महात्मभिरिमात तपोज्ञानसमन्वितै ।
प्रवर्तितानि कार्याणि प्रमाणान्येव सत्तम ।
भार्याश्चतस्रो राजेन्द्र ब्राह्मणस्य स्वधर्मत ।
ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्रा च भरतर्षभ ।
राज्ञा तु क्षत्रिया वैश्या शूद्रा च भरतर्षभ ।
वैश्यस्य वैश्या विहिता शूद्रा च भरतर्षभ ।
शूद्रस्यैका स्मृता भार्या प्रतिलोमे तु सकर॰ ।
शूद्रायास्तु नरश्रेष्ठ चत्वार॰ पतय स्मृता ।
वर्णोत्तमायास्तु पति सवर्णस्त्वेक एव स ।
द्वौ क्षत्रियाया विहितौ ब्राह्मण क्षत्रियस्तथा ।
वैश्यायास्तु नरश्रेष्ठ विहिता पतयस्त्रय ।
सवर्ण क्षत्रियश्चैव ब्राह्मणश्च विशां पते ।
एव विधिमनुस्मृत्य ततस्ते ऋषिभि पुरा ।

---

the post half) — D1 9 repeat line 43 after line 44. — (L 43) D4 om from the post half up to the post half of line 44 D1-8 गिरिमाल नमोस्तु ते, D8 9 (second time) महाशीर्षाय ते (D9 वै) नम , D7 (second time) महर्षये ते नम (submetric) (for the post. half) — B8 D8 om (hapl) line 44 — (L 44) D1-8 चण्डवेग नमोस्तु ते (for the post half) — (L 45) D1 reads the prior half twice B2 D1 (first time) महाशीर्षाय हर्ताय (D1 ते नम), D2 8.4 (second time) 8-10 °शीर्षो(D2 8 °र्षा)पहर्त्रे च (for the prior half) D4 om from the post half up to the post half of line 46 D8 9 om (hapl) from the post. half up to the prior half of line 47 D1-8 महिषघ्न नमोस्तु ते (for the post half) — After line 45, D10 reads line 50 repeating it in its proper place — (L 46) V1 B2.8 5 Dn8 D7 त्रिरूप (for स्त्रीरूप) Dn D8 यज्ञविध्वमनाय च (for the post half) — D5 om (hapl) lines 47-49 D2 reads line 47 twice — (L 47) D1 om the prior half D2 (both times) 8 7 8 हर्त्रे च (for हर्ताय) — (L 48) B8 कालाग (for कामाङ्ग-) B1 D1-8 काम (for काल-) — After line 48, D1 ins

नम स्कन्दधराय च ।

— D2 om (hapl) line 49 — (L 49) D1 8 10 ब्रह्म दण्डधराय च (for the post half) — D1 om (hapl) line 50 — (L 50) D5 हराय (for भवाय) B5 रुद्राय (for शर्वाय) D2 8 विश्वरूपधराय च (for the post. half) — (L 51) B2 4 5 Dn1 n2 D5 भवघ्नाय (for भग°) D1-7 तु (for ऽस्तु) V1 -नाशिने (for घातिने) — (L 52) D1 नाथाय , D6-9 नादाय (for मायाय) D1 नित्या नित्याय वै नम (for the post half)

7

T1 om line 3 — (L 3) G2 महाभाग (for °राज) — (L 4) M1 2 4 इव (for इह) — G2 om the ref — T1 om line 7 — (L 7) G2 M1 2 4 [ए]ते (for [ए]तद्) — (L 8) D10 G1 8 -चोदिन (for °ता) T1 M ऋषय कुरुनदन (for the post. half) — (L 9) T1 स्वत एव हि राजेंद्र (for the prior half) — T1 om lines 10-16 — (L 10) M [ए]नान (for [ए]तान्) — For lines 13-17, of Manu 3 13 — (L 13) M4 विप्रस्य (for राजेन्द्र) M4 तिस्र क्षत्रे विशां द्वय (for the post half) — M4 om lines 14-16 T8 om (hapl) line 15 — (L 15) G2 राज्ञस्तु , M1-8 क्षत्रस्य (for राज्ञां तु) — D10 om (hapl) line 16 — (L 16) T2 शूद्रा चापि युधिष्ठिर (for the post. half) — T1 repeats line 17 after 19 — (L 17) T1 (second time) विधानमवगच्छैत्र (for the prior half) D10 T2 8 G1 8 4 प्रतिलोमात् (for °मे) T1 (first time) शूद्रैव भरतर्षभ (for the post. half) — T1 reads lines 19-20 (transposed) after line 22 — (L 21) M पतयो विहितास्त्रय (for the post half) — T1

उत्पादिता महात्मान पुत्रा ब्रह्मर्षय पुरा ।
पुराणाम्यामृषिम्या तु मित्रेण वरुणेन च ।
वसिष्ठोऽथ तथागस्त्यो बर्हिषद्भिस्तथैव च ।
कक्षीवानार्ष्टिषेणश्च पुरुष कञ्च एव च ।
मामतेयस्य वै पुत्रा गौतमस्यात्मजा स्मृता ।
वल्मप्रियश्च भगवान्स्थूलरश्मिस्तथाक्षणि ।
गौतमस्यैव तनया ये दास्या जनिता श्रुत ।
कपिंजलादो ब्रह्मर्षिश्चण्डाल्यामुदपद्यत ।
वैनतेयस्तथा पक्षी तुर्यायां च वसिष्ठत ।
प्रसादाच्च वसिष्ठस्य शुल्कान्युपगमेन च ।
अदृश्यन्त्या पिता वैश्यो नाम्ना चित्रमुख पुरा ।
ब्राह्मणत्वमनुप्राप्तो ब्रह्मर्षित्वं च कौरव ।
वैश्यश्चित्रमुख कन्या वसिष्ठतनयस्य वै ।
शुभा प्रादाद्यतो जातो ब्रह्मर्षिस्तु पराशर ।
तथैव दाशकन्यायां सत्यवत्या महानृषि ।
पराशरात्प्रसूतश्च व्यासो योगमयो मुनि ।
विभण्डकस्य मृग्या च तपोयोगात्मको मुनि ।
ऋश्यशृङ्ग समुत्पन्नो ब्रह्मचारी महायशा ।
शाङ्गर्यां च मन्दपालस्य चत्वारो ब्रह्मवादिन ।
जाता ब्रह्मर्षय पुण्या ये स्तुतो हव्यवाहन ।
द्रोणश्च स्तम्बमित्रश्च शारिसृक्कश्च बुद्धिमान् ।
जरितारिश्च विख्याताश्चत्वार सूर्यसंनिभा ।
महर्षे कालवृक्षस्य शकुन्यामेव जज्ञिवान् ।
हिरण्यहस्तो भगवान्महर्षि काञ्चनप्रभ ।
पावकात्तात संभूता मनसा च महर्षय ।
पितामहस्य राजेन्द्र पुलस्त्यपुलहादय ।
सवर्णश्चापि राजर्षि सवर्णायामजायत ।
मृण्मय्या भरतश्रेष्ठ आदित्येन विवस्वता ।
शाण्डिल्यश्चाग्नितो जात काश्यपस्यात्मज प्रभु ।
शरद्वत शरस्तम्बात्कृपश्च कृपया सह ।
पश्चाच्च जज्ञे राजेन्द्र सोमपस्य महात्मन ।
रेणुश्च रेणुका चैव राममाता यशस्विनी ।
यमुनाया समुद्भूत सोमकेन महात्मना ।
अर्कदत्तो महानृषि प्रथित पृथिवीतले ।
अग्नेराहवनीयाच्च द्रुपदस्येन्द्रवर्चस ।
धृष्टद्युम्नश्च संभूतो वेद्यां कृष्णा च भारत ।
व्याघ्रयोन्या ततो जाता वसिष्ठस्य महात्मन ।
एकोनविंशति पुत्रा ख्याता व्याघ्रपदादय ।
मन्धश्च वाडलोमश्च जाबालिश्च महानृषि ।
मन्युश्चैवोपमन्युश्च सेतुकर्णस्तथैव च ।
एते चान्ये च विख्याता पृथिव्या गोत्रता गता ।
विश्वकादास्य राजर्षेरिक्ष्वाकोस्तु महात्मन ।

om. (hapl) line 23 — (L 23) M1 (inf lin) एत (for एव) M नैर् (for ते) G2 ऋषिभिस्तै तत्र पुरा (for the post half) — D10 om (hapl.) line 24 — (L 24) T1 दत्ता हि ते (for उत्पादिता) T1 पुरा (for पुत्रा) T1 नृप, T2 प्रभो, G2 M1 (inf lin) तथा (for पुरा) — (L 25) T1 पुरागावृषिमुख्यौ तु (for the prior half) — After line 25, T1 ins.

उत्पादितौ महात्मानावुर्वश्यां राजसत्तम ।

— (L 26) G1 वसिष्ठेन (for °ष्ठोऽथ), T G बहुभिस्तु, Kumbh. ed बर्हिषन्यस्(for बर्हिषद्भिस्) M1 (inf lin) ऋनिनौ वज्रशात्पुरा (for the post half) — (L 27) D10 T2 3 G3 4 कृप (for कश्च) — T1 om line 28 — (L 28) D10 T2 3 G3 (also as above) 4 मार्कण्डेयस (for मामते°) — (L 29) T1 वत्सप्रियैव भगवान् (for the prior half) T1 om from the post half up to the prior half of line 30 M1 स्यूम- (for स्थूल) — (L 30) D10 T2 3 G3 4 [अ]पि (for हि) —(L 32) T1 M चर्षिस् (for पक्षी) D10 T2 3 G1 तुर्यायाश्च, T1 M तुरीयायां (for तुर्यायां च) — T1 om lines 35–36 — (L 37) T1 शुनां (for शुभां) — After line 37, T1 M ins

अदृश्यन्त्यां समुत्पन्न पिता व्यासस्य धीमत ।

— (L 39) M पराशर- (for °शरात्) Madras ed वेदमयो (for योग°) — (L 40) T1 ऋश्यशृंगो महामुनि (for the post half) — T1 om. lines 41 and 46 — (L 46) M शकुन्तायाम् — (L 47) M महर्षि (for महर्षे) — T1 om. lines 50–51 — (L 50) G2 सुवर्णश्, Kumbh ed. सावर्ण्यश् (for सवर्णश्) — (L 52) T1 3 G1 3 4 M2 3 शांडिलश् (for °ल्यश्) G2 शांडिल्यस्यात्मजो जात (for the prior half) D10 T2 3 G1 3 4 [अ]ग्नित (for [आ]त्मज) Kumbh ed कश्यपस्याग्रज प्रभु (for the post half) — (L 56) Kumbh ed यमुनाया T1 M1 अ(M1 सा)श्मकेन (for सोम°) — (L 57) Kumbh. ed अर्कान्तो (for °दत्तो) T1 ऋषि प्राश, G1 महर्षिश्च, M महानासीत् (for °नृषि) — (L 60) M तथा (for ततो) — (L 62) M मण्डिश्चैवोद्दलोमश्च (for the prior half) — T1 reads line 64 twice — (L 64) T1 (second time) विख्याता विमलाश्चैते (for the prior half) T1 (second time) तथोर्व्यां (for पृथिव्यां) T1 (first time) पृथिव्या योगवित्तमा (for the post half) — T1 om line 65 — (L 65) M1 2 4 विश्वगश्वस्य राजर्षेर्, Madras ed विश्वाकाग्रस्य रा° (for the prior half) G2 M [इ]क्ष्वाकोस् — (L 66) M2 3

वालाश्वो नाम पुत्रोऽभूच्छिखा भित्त्वा विनि सृत ।
मान्धाता चैव राजर्षिर्युवनाश्वेन धीमता ।
स्वय धृतोऽथ गर्भेण दिव्याश्रयलसयुत ।
गौरिकश्चापि राजर्षिश्चक्रवर्ती महायशा ।
बाहुदायां समुत्पन्नो नद्या राजा सुबाहुना ।
भूमेश्च पुत्रो नरक सवर्तश्चैव पुष्कल ।
अङ्गिश्चैव महातेजा ऋषिर्गार्ग्यो ह्यजायत ।
एते चान्ये च बहवो राजन्या ब्राह्मणास्तथा ।
प्रभावेनाभिसभूता महर्षीणा महात्मनाम् ।
नासाध्य तपसा तेषां विद्ययात्मगुणे परे ।
अस्मिन्नर्थे च मनुना गीत श्लोको नराधिप ।
धर्मं प्रणयता राजस्त निबोध युधिष्ठिर ।
ऋषीणा च नदीनां च साधूना च महात्मनाम् ।
प्रभवो नाधिगन्तव्य स्त्रीणा दुश्चरितस्य च ।
तन्नात्र चिन्ता कर्तव्या महर्षीणा समुद्भवे ।
यथा सर्वगतो ह्यग्निस्तथा तेजो महात्मसु ।

Colophon

7 A

After the above, S Kumbh ed Madras ed, and Cv cont. D10 ins after 13 48

युधिष्ठिर ।

पुत्रै कथ महाराज पुरुषस्तारितो भवेत ।
यावन्न लब्धवान्पुत्रमफल पुरुषो नृप ।

भीष्म ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम् ।
नारदेन पुरा गीत मार्कण्डेयाय पृच्छते ।
पर्वत नारद चैव असित देवल च तम् ।
आरणेय च रैभ्य च एतानत्रागतान्पुरा ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये भोगवत्या समागमे ।
दृष्ट्वा पूर्वं समासीनान्मार्कण्डेयोऽभ्यगच्छत ।
ऋषयस्तु मुनिं दृष्ट्वा समुत्थायोन्मुखा स्थिता ।
अर्चयित्वार्हतो विप्र किं कुर्म इति चाब्रुवन ।

मार्कण्डेय ।

अय समागम सद्भिर्यत्नेनासादितो मया ।
अत्र प्राप्स्यामि धर्माणामाचारस्य च निश्चयम् ।
ऋजु कृतयुगे धर्मस्तस्मिन्क्षीणे विमुह्यति ।
युगे युगे महर्षिभ्यो धर्ममिच्छामि वेदितुम् ।
ऋषिभिर्नारद प्रोक्तो ब्रूहि यत्रास्य सशय ।
धर्माधर्मेषु तत्त्वज्ञ त्व हि छेत्तासि सशयान् ।
ऋषिभ्योऽनुमत वाक्य नियोगान्नारदोऽब्रवीत् ।
सर्वधर्मार्थतत्त्वज्ञ मार्कण्डेय ततोऽब्रवीत् ।

शिलां (for शिखां) T1 भित्त्वेक्ष्वाकु विनिर्गत, M1 4 शिलां भित्त्वा विनिर्गत (for the post half) —(L 67) D10 T2 G1 2 4 यौवनाश्वेन (for युवना°) —T1 om line 68 —(L 68) D10 G2 गर्गेण, (for गर्भेण) —(L. 69) Madras ed गौरतश् (for गौरिकश्) —(L 71) M पुष्कर (for पुष्कल) —(L 72) T1 रैभ्यश्; M अङ्गश् (for अङ्गिश्) D10 गर्गो, T1 गार्ग्यो (for गार्ग्यो) D10 M4 [ऽ]भ्यजायत (for ह्य°) —(L 73) T1 G2 राजानो (for राजन्या) M राजन्शतसहस्रश (for the post. half) —(L 74) M1–3 [अ]पि (for [अ]भि) —M om line 75 —(L 75) T1 विद्यते (for तपसा) T1 तपसा (for विद्यया) —(L 76) M1 मुनिना (for मनुना) G2 गीता श्लोका नराधिप (for the post. half) —(L 77) Madras ed प्रथयता (for प्रण°) —Lines 78–79 = (var) 5 35 62 —(L 78) M4 कृतात्मना (for महा°) —T2 om line 81 —Colophon *Sub-parvan* D10 M1–3 दानधर्म —*Adhy name* D10 G4 ऋषिजन्मकथन, T2 भीष्मयुधिष्ठिरसवादे मुनीना व्यासादीनां जन्मसंस्कारकथन, T3 G1 3 ऋषीणां जन्मकथनं, M1–3 ऋषिमाहात्म्यकथन, M4 ऋषिमाहात्मिक —*Adhy no* T1 M 49, T2 3 G2 4 55, G1 3 50

7A

—For lines 1–2, D10 subst

कीदृश पुत्रलाभो हि महात्मभिरुदाहृत ।
अर्थवन्त प्रतिफला सतानार्थमकुर्वत ।
तावत्कीर्तिर्न भवति नरस्य महतोऽच्युत ।
यावन्न लब्धवान्पुत्रमपुत्र पुरुषो भुवि ।

—D10 om line 4 —(L 5) D10 T1 M नारद पर्वत चैव (for the prior half) D10 असित चैव देवल (for the post half) —(L 6) D10 T1 आरुणेय (for आर°) D10 तीर्थयात्रागतान्पुरा (for the post. half) —D10 om lines 8–10 —(L 8) M4 [ऽ]भ्यपृच्छत (for °गच्छत) —(L 9) T1 M त (for तु) —(L 10) T1 तदा, T2 G4 ह्यतो, M1–3 गत (for [अ]र्हतो) —(L 11) D10 सतां समागमो यो वै (for the prior half) D10 [आ]वेशितो (for [आ]सादितो) —(L 12) D10 तत, M तत्र (for अत्र) G2 विनिर्णय (for च निश्चयम्) D10 आचारविधिनिश्चय (for the post half) —Before line 15, Madras ed ins भीष्म —(L 16) D10 धर्माचारेषु धर्मज्ञ (for the prior half) Madras ed वि (for हि) T1 भेत्ता (for छेत्ता) G1 3 4 स, M [अ]स्य (for [अ]सि) D10 [अ]सशयं (for सशयान्) —(L 17) Madras

दीर्घायो तपसा दीप्त वेदवेदाङ्गतत्त्ववित् ।
यत्र ते संशयो ब्रह्मन्समुत्पन्नः स उच्यताम् ।
धर्मं लोकोपकारं वा यच्चान्यच्छ्रोतुमिच्छसि ।
तदहं कथयिष्यामि ब्रूहि त्वं सुमहातप ।

मार्कण्डेय ।

युगे युगे व्यतीतेऽस्मिन्धर्मसेतुः प्रणश्यति ।
कथं धर्मच्छलेनाहं प्राप्नुयामिति मे मतिः ।

नारद ।

आसीद्धर्मः पुरा विप्र चतुष्पादः कृते युगे ।
ततो ह्यधर्मः कालेन प्रसूतः किंचिदुत्थितः ।
ततस्त्रेतायुगं नाम प्रवृत्तं धर्मदूषणम् ।
तस्मिन्व्यतीते संप्राप्तं तृतीयं द्वापरं युगम् ।
तदा धर्मस्य द्वौ पादावधर्मो नाशयिष्यति ।
द्वापरे तु परिक्षीणे नन्दिके समुपस्थिते ।
लोकवृत्तं च धर्मं च उच्यमानं निबोध मे ।
चतुर्थं नन्दिकं नाम धर्मपादावशेषितम् ।
ततःप्रभृति जायन्ते क्षीणप्रज्ञायुषो नराः ।
क्षीणप्राणधना लोके धर्माचारबहिष्कृताः ।

मार्कण्डेय ।

एवं विलुलिते धर्मे लोके चाधर्मसंयुते ।
चातुर्वर्ण्यस्य नियतं हव्यकव्यं नियच्छति ।

नारद ।

मन्त्रपूतं सदा हव्यं कव्यं चैव न नश्यति ।
प्रतिगृह्णन्ति तद्देवा दातुर्न्यायात्प्रयच्छतः ।
सत्त्वयुक्तः च दाता च सर्वान्कामानवाप्नुयात् ।
अवाप्तकामः स्वर्गे च महीयेत यथेप्सितम् ।

मार्कण्डेय ।

चत्वारो ह्यथ ये वर्णा हव्यकव्यं प्रदास्यते ।
मन्त्रहीनमपन्याय तेषां दत्तं क्व गच्छति ।

नारद ।

असुरान्गच्छते दत्तं विप्रै रक्षांसि क्षत्रियैः ।
वैश्यैः प्रेतानि वै दत्तं शूद्रैर्भूतानि गच्छति ।

मार्कण्डेय ।

अथ वर्णावरे जाताश्चातुर्वर्ण्योपदेशिनः ।
दास्यन्ति हव्यकव्यानि तेषां दत्तं क्व गच्छति ।

नारद ।

वर्णावराणां भूतानां हव्यकव्यप्रदातॄणाम् ।

---

ed [ऽ]नुमन्ते (for °मत) G3 4 नत्र (for ऽब्रवीत्) —(L 18) D10 M4 °त्वतो (for °त) T2 नतो वच, T3 G1 3 अथाब्रवीत् (for °तोऽब्र°) D10 मार्कंडेयानुशासन (for the post half) — Before line 19, some MSS ins नारद —(L 19) D10 °वि त (for °तत्त्ववित्) —(L 20) T1 [ह]ह (for स) D10 मार्कंडेय तदुच्यताम् (for the post half) —(L 21) G3 M धर्म (G2 मम) लोकोपचारं वा (for the prior half) T1 M4 ऽहमि (for च्छमि) D10 सर्वेषामनुतच्छेत सर्वा [illegible] महामुने —(L 22) D10 °मोऽह, M °योऽह (for तदह) M4 म (for सु) T1 °महातिप (for महातप) —(L 23) D10 धर्मसेव (for °सेतु) —(L 24) D10 °दन त (for °च्छलेन) D10 प्राप्नुयां सुमहामुने (for the post half) —(L 26) D10 [ऽ]पि (for हि) T1 प्रजानाथ, G1 3 4 M2 धर्मोऽभूत् (for प्रसूत) D10 यत्र धर्मो विहृध्यते (for the post half) —(L 27) T2 3 G1 3 प्रवृद्ध, G4 प्रसिद्ध (for प्रवृत्त) — D10 G2 4 read line 28 twice. —(L 28) Kumbh ed अतीते (for व्य°) D10 G2 4 (all second time) तस्मिंस्त्रियुगातीते स्म (for the prior half) — D10 repeats line 29 after line 31 —(L 29) D10 (second time) M3 तथा, T2 यदा, G2 तदा (for तदा) D10 (second time) पादौ द्वौ (by transp) —(L 30) T2 नांतिके (for नन्दिके) — T1 om line 31. —(L 31) D10 लोकधर्मे च वृत्त च प्रोच्यमानं शृणुष्व मे —(L 32) D10 तृतीय (for चतुर्थं) D10 नन्दकं, M4 नन्दि (for °कं) D10 धर्मपादः प्रतिष्ठति (for the post half) —(L 33) D10 तेनाद्यप्रभृति मानवे (for the prior half) —(L 34) T2 G1-3 M3 °प्राणधरा (for °धना) D10 नातिवर्तिष्यते लोके धर्माचारविधि कृत — D10 om the ref —(L 35) T1 एव लुप्ताते धर्मेस्मिल्लो (for the prior half) T1 धर्मेण (for चाधम°) D10 केवलाधर्मसंस्थिते (for the post half) —(L 36) Kumbh. ed हव्य (for हव्य) D10 क दास्यति, T1 क गच्छति (for निय°) Madras ed किं चतुर्वर्णनियतं हव्य कव्य न नश्यति —(L 37) T1 पूत (for सदा) —(L 38) M सर्वं (for न्यायात्) D10 प्रतिगृह्य स्वयं देवो दातुः सर्वं प्रयच्छते —(L 39) T1 M सत्त्वयुक्तस्य T1 चैव (for the second च) D10 स तथा सत्त्वसंयुक्तः सर्वकामं समश्नुते —(L 40) M1-3 महीयति (for °येत) D10 यथासुखं (for यथेप्सितम्) —(L 41) D10 [ऽ]पि हि, M4 [ऽ]प्यथ (for ह्यथ) T1 वर्णश्चतुर्भिश्चापि (for the prior half) T2 3 G4 हव्य (for हव्य-) D10 प्रयच्छते, Kumbh ed प्रदास्यति —(L 42) D10 अपूत च, T1 अपि न्याय, T2 अवज्ञात, G1 3 4 M2 तु पत्न्या यत्, G2 प्रपथाय (for अपन्याय) —(L 44) T1 M4 प्रेतांस्तदा (M4 °था) (for प्रेतानि वै) D10 वैश्यैश्चापि पिशाचांश्च (for the prior half) —(L 45) D10 चातुर्वर्ण्यस्य नमका, Kumbh ed °र्ण्योपदेशिन (for the post half) —(L 46) D10 दत्तानि, M4 दास्यते (for दास्यन्ति).

नैव देवा न पितरः प्रतिगृह्णन्ति तत्स्वयम् ।
यातुधाना पिशाचाश्च भूता ये चापि नैर्ऋता ।
तेषां सा विहिता वृत्तिः पितृदैवतनिर्गता ।
तेषां सर्वप्रदातॄणां हव्यकव्यं समाहिता ।
यत्प्रयच्छन्ति विधिवत्तद्धि भुञ्जन्ति देवता ।

Colophon

मार्कण्डेय ।

श्रुत वर्णावरे दत्त हव्य कव्य च नारद ।
सप्रयोगे च पुत्राणा कन्याना च ब्रवीहि मे ।

नारद ।

कन्याप्रदान पुत्राणा स्त्रीणा सयोगमेव च ।
आनुपूर्व्यान्मया सम्यगुच्यमान निबोध मे ।
जातमात्रा तु दातव्या कन्यका सदृशे वरे ।
कालदत्तासु कन्यासु पिता धर्मेण युज्यते ।
यस्तु पुष्पवतीं कन्या बान्धवो न प्रयच्छति ।
मासि मासि गते बन्धुस्तस्या भ्रौणहत्यमाप्नुते ।
यस्तु कन्या गृहे रुन्ध्याद्ग्राम्यैर्भोगैर्विवर्जिताम् ।
अवध्यात स कन्याया बन्धुः प्राप्नोति भ्रूणहाम् ।
दूषिता पाणिमात्रेण मृते भर्तरि दारिका ।
सस्कार लभते नारी द्वितीये सा पुनः पतौ ।
पुनर्भूर्नाम सा कन्या सपुत्रा हव्यकव्यदा ।
अदूष्या सा प्रसूतीषु प्रजाना दारकर्मणि ।

मार्कण्डेय ।

या तु कन्या प्रसूयेत गर्भिणी या तु वा भवेत् ।
अथ दारक्रिया भूय सा भजेदृषिसत्तम ।

नारद ।

तत्त्वार्थनिश्चित शब्द कन्यका नयतेऽग्नये ।
तस्मात्कुर्वन्ति वै भाव कुमार्यस्ता न कन्यका ।
ब्रह्महत्यात्रिभागेन गर्भाधानविशोषिताम् ।
गृह्णीयात्ता चतुर्भाग विशुद्धा सर्जनात्पुनः ।

मार्कण्डेय ।

कथ कन्यासु ये जाता बन्धूना दूषिता सदा ।
कस्य ते हव्यकव्यानि प्रदास्यन्ति महामुने ।

नारद ।

कन्यायास्तु पितु पुत्राः कानीना हव्यकव्यदा ।

—(L 47) T1 प्रदायिनां, T2 3 G2 4 प्रद नृणां (for ॰प्रदातॄणाम्) —(L 49) M1-3 जाता (for भूता) D10 ये चान्ये वै निशाचरा (for the post. half) —T1 om (hapl) line 50 —(L 50) D10 तु, M1 या (for सा) D10 -निर्गमा (for निर्गता) —(L 51) D10 हव्यकव्यस्य नारद (for the post half) —After line 51, D10 ins

ते भूतास्तर्पितारस्तुष्टा किं प्रयच्छन्ति दातृणाम् ।
नारदः ।
यथेप्सितानि कामानि इहलोके परत्र च ।
उभे भोक्ष्यन्ति दातारस्तैर्भूतै परमार्थितै ।
वर्णा सर्वे त्वसकीर्णा हव्यकव्यस्य सहिता ।

—(L 52) D10 यत्प्रदास्यति मन्त्रोक्त (for the prior half) D10 भोक्ष्यति (for भुञ्जन्ति) —Colophon *Sub-parvan* D10 M दानधर्मे —*Adhy name* T2 हव्यकव्यप्रशसा, M1-3 मार्कंडेयनारदसवादे मन्त्रसस्कारप्रशस(M1 ॰दर्श)न, M4 नारदगीता —*Adhy no* D10 48, T1 M 50, T2 3 G2 (by corr) 4 56, G1 3 51, G2 (before corr) 46 —(L 53) T1 वर्णांतरे, T2 G1 3 4 M4 वर्णावरैर् (for ॰वरे) —(L 54) T1 सप्रदान (for ॰योगे) D10 सयोग पुत्रदाराणां (for the prior half) —T1 om (hapl) lines 55–56 —(L 55) D10 -प्रदाने (for ॰न) —(L 56) D10 M सर्वम् (for सम्यग्) D10 शृणुष्व (for नि बोध) —(L 57) D10 प्रदेया तु (for तु दातव्या) D10 कन्या च (for कन्यका) M4 नरे (for वरे) —(L 58) Kumbh. ed काले (for काल) —(L 60) D10 तस्याः, T1 M4 वध्ये (for बन्धुस्) G2 M1-3 भ्रू(G2 भ्रौ)णघ्नम् D10 पिता भवति भ्रूणहा, T1 भ्रूणहत्यां समाप्नुयात् (for the post half) —(L 62) D10 अथ ध्यानात् (for अव ध्यात) T1 भ्रूणता (for ॰हाम्) D10 पिता भवति भ्रूणहा (for the post half) —(L 63) D10 चाति (for पाणि) —(L 64) D10 द्वितीय (for सस्कारं) D10 सस्कार (for द्वितीये) D10 प्रभो (for पतौ) —(L 65) D10 भार्या (for कन्या) —T1 om line 66 —(L 66) D10 प्रसूता हि (for प्रसूतीषु) D10 द्विजानां (for प्रजानां) M1-3 प्रजा नारद कर्मसु (for the post. half) —After line 66, T2 reads lines 73–74, repeating them in their proper places G4 M1 3 om the ref —(L 67) D10 कन्या च (for तु कन्या) D10 चापि वा, M1-3 वापि या (for या तु वा) —(L 68) D10 T1 M कथ (for अथ) D10 लभेद्, M1 भवेद् (for भजेद्) D10 द्विज (for ऋषि) —T1 om line 69 —(L 69) D10 दत्त्वा च विहित शब्द (for the prior half) D10 T2 3 G M2 कन्यकान(D10 ॰ना)यनेऽग्नये (for the post half) —After line 69, D10 ins

यस्मिन्यस्मिन्निवासः स्याद्बन्धूनां तस्य कन्यया ।

—(L 70) Madras ed. भाव याः (for वै भाव) —(L 71) T1 वि- (for -त्रि-) D10 विशोधिता, T2 3 G1 3 4 M ॰तः (for ॰ताम्) —(L 72) T1 M1 3 4 चतुर्भाग (for ॰र्भाग) D10 T2 3 G विशुद्धोत्सर्जनात्पुन (for the post half) —(L 73) T2 (first time) यासु (for कथ) D10 वधूनां दोषत सुता (for the post

अन्तर्वरन्यास्तु य पाणिं गृह्णीयात्स सहोढज ।
मार्कण्डेय ।
अथ येनाहितो गर्भ कन्याया तत्र नारद ।
कथं पुत्रफल तस्य भवेदेतत्प्रचक्ष्व मे ।
नारद ।
धर्माचारेषु ते नित्य दूषका कृतशोधना ।
बीज च नश्यते तेषा मोघचेष्टा भवन्ति ते ।
मार्कण्डेय ।
अथ काचिद्भवेत्कन्या क्रीता दत्ता हृतापि वा ।
कथं पुत्रकृतं तस्यास्तद्भवेदपिसत्तम ।
नारद ।
क्रीता दत्ता हृता चैव या कन्या पाणिवर्जिता ।
कौमारी नाम सा भार्या प्रभवेदौरसान्सुतान् ।
न पत्यर्थे शुभा प्रोक्ता तत्कर्मण्यपराजिने ।
मार्कण्डेय ।
केन मङ्गलकृत्येषु विनियुज्यन्ति कन्यका ।
एतदिच्छामि विज्ञातु तत्त्वेनेह महामुने ।
नारद ।
नित्य निवसते लक्ष्मी कन्यकासु प्रतिष्ठिता ।
शोभना शुभयोग्या च पूज्या मङ्गलकर्मसु ।
आकरस्थ यथा रत्न सर्वकामफलोपगम् ।
तथा कन्या महालक्ष्मी सर्वलोकस्य मङ्गलम् ।
एव कन्या परा लक्ष्मी रतिस्तोषश्च देहिनाम् ।
महाकुलाना चारित्र वृत्तेन निकषोपलम् ।
आनयित्वा स्वकाद्वर्णात्कन्यका यो भजेन्नर ।
दातार हव्यकव्याना पुत्रक सा प्रसूयते ।
साध्वी कुल वर्धयति साध्वी पुष्टिर्गृहे परा ।
साध्वी लक्ष्मी रति साक्षात्प्रतिष्ठा सततिस्तथा ।

Colophon

मार्कण्डेय ।
श्रुत बहुविध वृत्त कन्यकाना महामते ।
इच्छामि योषिता श्रोतु धर्माधर्म परिग्रहे ।
नारद ।
अष्टौ भार्यागमा धर्म्या नराणां दारकर्मणि ।
प्रेत्येह च हिता यास्तु सपुत्रा हव्यकव्यदा ।
साध्वी पाणिगृहीता या कौमारी पाणिवर्जिता ।
भ्रातृभार्या स्वभार्येति प्रसूयेत्पुत्रमौरसम् ।

---

half) —G1 3 4 om the ref. —(L 76) M1–3 गृह्णानि (for गृह्णीयात्) —(L. 77) D10 अथ ते विहिता गर्भा- स्तासु कन्यासु नारद —(L 78) D10 तासा (for तस्य) D10 भवतीह (for भवेदेतद्) —(L 79) T1 धर्माभावेन (for °चारेषु) D10 G2 ये (for ते) G2 -शोभना (for -शोधना) D10 वर्जितास्तत्रविद्विषा, T1 दूषिता कृतशोभना, M दूषिता धर्मदूषणा (for the post. half) —(L 80) D10 मोघ कल फलत्वदि (for the post half) —(L 81) G2 क्रीतार्थ ता (for क्रीता दत्ता) D10 [अ]थ वा हृता (for हृतापि वा) —(L 82) D10 -फल तासा, T1 फल तस्यास् (for -कृत तस्यास्). —(L 83) D10 कन्या पाणिविवर्जिता (for the post half) —(L 84) G2 या (for सा) M4 (also as above) कन्या (for भार्या) D10 प्रभवेत्पुत्रमौरस (for the post half) —D10 om line 85 —(L 85) T2 भक्त्यर्थे, M4 पत्न्यर्थे (for पत्यर्थे) T1 न (for तद्) Madras ed [अ]पवर्जिते (for [अ]पराजिने) —(L 86) D10 कथ (for केन) D10 -कायाणि (for -कृत्येषु) —(L 88) D10 हि (for नि) D10 वपुष्मती (for प्रतिष्ठिता) —After line 88, D10 reads line 97, repeating it in its proper place. D10 om line 89. —(L 89) T1 M सदा (T1 M4 °था) शुभा पुष्टि शोभा, G2 शोभनाख्या शुभा योग्या (for the prior half) M पूता (for पूज्या) —(L 90) D10 आगारस्य (for आकरस्थ) D10 -फल भवेत्, T1 M1–3 -फलोदय (for -फलोपगम्) —(L 91) D10 महा (for महा) G2 reads the post half of line 91 and the prior half of line 92 (transposed) twice. —Before line 92, D10 ins मार्कण्डेय —D10 reads line 92 twice. —(L 92) D10 (second time) यथ कन्या च लभते (for the prior half) D10 (second time) प्राणिनां (for देहिनाम्) —(L 93) D10 M4 चरित, T1 M1–3 चारित्र- (for चारित्र) D10 वृत्त च (for वृत्तेन) M1 3 3 निकषोपल —Before line 94, D10 ins नारद —(L 94) D10 अनयित्वा स्ववर्णात्कन्यकायास्तथा नर —(L 95) M4 प्रसूयति —(L 96) D10 सा च (for the second साध्वी) —(L 97) D10 (first time) मुने सा श्रीस्ततो रक्षा (for the prior half) D10 (both times) प्रतिष्ठा शाश्वती समा (for the post. half) —Colophon. *Sub-parvan* D10 M दानधर्म —*Adhy name* T2 मार्कण्डेयनारदसवादे कन्यालक्षण, T3 G कन्यालक्षण, M1–3 नारदमार्कण्डेयसवादे पुत्रकन्याविधि(M1 °न्यामवि)भाग, M4 नारदगीतासु कन्यावृत्त —*Adhy no* D10 49, T1 M 51, T2 3 G2 4 57, G1 3 52 —(L 98) D10 महामुने (for °मते) —(L 99) M1–3 धर्माधर्मौ (for °धर्म) M4 महामते (for परिग्रहे) D10 गम्यागम्यासु नारद (for the post. half) —(L 100) M1 (also as above) नराणां न कलौ तथा (for the post half) —(L 101) G2 [इ]व (for [इ]ह) T1 [अ]पिता (for हिता) D10 प्रेत्येव च यथा स्मृति (for the prior half) —(L 102) D10 साक्षात् (for साध्वी) —(L 103) D10 M च (for स्व) D10 सूयते (for प्रसूयेत्)

मार्कण्डेय ।

त्रयो भार्यागमा ज्ञाता यत्र धर्मो न नश्यति ।
पञ्चान्या पश्चिमा ब्रूहि भार्यास्तासां च ये सुता ।

नारद ।

सगोत्रभार्या क्रीता च परभार्या च कारिता ।
गतागता च या भार्या आश्रमादाहृता च या ।
एते भार्यागमा पञ्च पुनर्भार्या भवन्ति या ।
एता भार्या नृणां गम्यास्तत्पुत्रा हव्यकव्यदा ।

Colophon

मार्कण्डेय ।

श्रुता भार्याश्च पुत्राश्च विस्तरेण महामुने ।
आश्रमस्था कथं नार्यो न दुष्यन्तीति ब्रूहि मे ।

नारद ।

आश्रमस्थासु नारीषु बान्धवत्वं प्रणश्यति ।
नष्टवश्या भवन्त्येता बन्धूनामथ भर्तृणाम् ।
परदारा मुक्तदोषास्ता नार्योऽऽश्रमसंस्थिता ।
स्वयमीशा स्वदेहाना काम्यास्तद्गतमानसा ।
एवं नार्यो न दुष्यन्ति नराणां तत्प्रसूतिषु ।
धर्मपत्न्यो भवन्त्येता सपुत्रा हव्यकव्यदा ।

मार्कण्डेय ।

परस्य भार्या या पूर्वं मृते भर्तरि या पुन ।
अन्यं भजति भर्तारं ससुता असुता कथम् ।

नारद ।

असूता वा प्रसूता वा गृहस्थानां परस्त्रिय ।
परामृष्टेति ता वर्ज्या धर्माचारेषु दूषिता ।
न चासां हव्यकव्यानि प्रतिगृह्णन्ति देवता ।
यस्तासु जनयेत्पुत्रान्न ते पुत्रमवाप्नुयात् ।

मार्कण्डेय ।

परक्षेत्रेषु यो बीजं चापल्याद्विसृजेन्नर ।
कथं पुत्रफलं तस्य भवेत्तदृषिसत्तम ।

नारद ।

अस्वामिके परक्षेत्रे यो नरो बीजमुत्सृजेत् ।
स्वयंवृत्तोऽऽश्रमस्थायां तद्बीजं न विनश्यति ।
परक्षेत्रेषु यो बीजं नरो दर्पात्समुत्सृजेत् ।
क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न बीजी लभते फलम् ।
नात परमधर्म्यं चाप्ययशस्य तथोत्तरम् ।
गर्भादीनां च बहुभिस्ताश्च त्याज्या समेष्वपि ।

मार्कण्डेय ।

अथ ये परदारेषु पुत्रा जायन्ति नारद ।
कस्य ते बन्धुदायादा भवन्ति परमद्युते ।

नारद ।

परदारेषु जायेते द्वौ पुत्रौ कुण्डगोलकौ ।
जीवत्यथ पतौ कुण्डो मृते भर्तरि गोलक ।
ते च जाता परक्षेत्रे देहिनां प्रेत्य चेह च ।

—(L 104) T_2 क्षेय, T_3 क्षेया, M_4 धर्म्या (for ज्ञाता) M_{1-3} महामते (for न नश्यति) —(L 105) T_1 पचमा (for पञ्चान्या) D_{10} पचेमा अपरा यास्ता ब्रूहि भार्या सुतेषु च —(L 106) D_{10} भ्रातृभाया च (for सगोत्रभार्या) T_1 प्रीता (for क्रीता) D_{10} नारद (for कारिता) —(L 107) D_{10} भार्या च (for या भार्या) D_{10} आश्रमस्था च या परा (for the post half) —(L 108) T_2 G भार्यागता (for °मा) —(L 109) D_{10} नृभि (for नृणां) D_{10} M कार्या, T_1 अन्यास् (for गम्यास्) D_{10} M सपुत्रा (for तत्पुत्रा) — Colophon om in M_{1-3} — *Adhy name* T_2 मार्कंडेयनारदसंवादे धर्माधर्मपरिग्रहलक्षणं — *Adhy no* T_1 M_4 52, T_2 3 G_2 4 58, G_1 3 53 — D_{10} om (hapl) lines 110–117 —(L 111) Cv च या (for कथं) G_2 भो (for मे) T_2 न दूष्यति हि न प्रभो (for the post half) —(L 112) T_3 प्रपश्यति (for प्रण°) —(L 113) T_1 प्रष्टव्याश्च (for नष्टवश्या) G_4 अपि (for अथ) G_2 भ्रातृणां (for भर्तृणाम्) M_{1-3} सपुत्रा हव्यकव्यदा (for the post. half) —(L 114) M_3 परदारोक्तदोषास्ता (for the prior half) —(L 115) G_4 स्वगेहानां (for स्वदे°) —(L 118) T_1 सा, G_2 वा, M यत् (for the second या)

—(L 119) G_4 चासुता, Madras ed छ° (for अ°) D_{10} तासु कन्यासु या च सा (for the post half) —(L. 120) M_{1-3} गृहस्थेन (for गृहस्थानां) —(L 121) D_{10} परक्षेत्रेति मा वर्ज्या (for the prior half) D_{10} चोदिता (for दूषिता) T_1 धर्माचारबहिष्कृता (for the post half) —(L 122) D_{10} तस्या (for चासां) —(L 123) G_2 न (for यस्) D_{10} यस्तस्यां जनयेत्पुत्र (for the prior half) D_{10} न स पुत्रत्वमाव्रजेत्, T_1 G_2 $M_{1\ 2\ 4}$ न ते पुत्र($M_{1\ 2}$ °त्रि)त्वमाप्नुयात् (for the post half) — D_{10} om (hapl) lines 124–131 T_3 G_2 om (hapl) lines 124–127 —(L 124) Kumbh ed चापलाद् (for °ल्याद्) —(L 127) $M_{1\ 4}$ स्वयंवृतो (for °वृत्तो) T_1 स्वयंवृताश्रमस्था वा (for the prior half) —(L 129) T_1 मद्यन् (for बीजं) G_2 न बीजी फलमाप्नुयात् (for the post half) —(L 130) G_2 यथोत्तर (for त°) — T_1 om line 131 —(L 131) G_2 M_4 गर्भादिना (for गर्भादीनां) —(L 132) D_{10} ते (for ये) D_{10} मानवै (for नारद) —(L 133) D_{10} भवति मुनिसत्तम (for the post. half) — Lines 134–137 = (var) Manu 3 174–175 —(L 134) D_{10} यातौ यौ, G_4 जायते (for जायेते)

दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयन्त्यथ दातृणाम् ।
पितुर्हि नरकायैते गोलकस्तु विशेषतः ।
चण्डालतुल्यौ तज्ज्ञौ हि परत्रेह च नश्यतः ।
मार्कण्डेय ।
कस्य ते गर्हिताः पुत्राः पितॄणां हव्यकव्यदाः ।
यस्य क्षेत्रे प्रसूयन्ते यो वा ताञ्जनयेत्सुतान् ।
नारद ।
क्षेत्रिकश्चैव बीजी च द्वावेतौ निरयं गतौ ।
न रक्षन्ति हि ये दारान्परदारांश्च गच्छन्ति ।
गर्हितास्ते नरा नित्यं धर्माचारबहिष्कृताः ।
कुण्डो भोक्ता च भोजी च कुत्सितौ पितृदैवतैः ।
मार्कण्डेय ।
यथैते गर्हिताः पुत्रा हव्यकव्यानि नारद ।
कस्य नित्यं प्रयच्छन्ति धर्मो वा तेषु किं फलम् ।
नारद ।
यातुधानाः पिशाचाश्च प्रतिगृह्णन्ति तैर्हुतम् ।
हव्यं कव्यं च तैर्दत्तं ये च भूता निशाचराः ।
मार्कण्डेय ।
अथ ते राक्षसाः प्रीताः किं प्रयच्छन्ति दातृणाम् ।
किं वा धर्मफलं तेषां भवेत्तद्वदसत्तम ।
नारद ।
न दत्तं नश्यते किंचित्सर्वभूतेषु दातृणाम् ।
प्रेत्य चेह च ता पुष्टिमुपाश्नन्ति प्रदायिनः ।
मार्कण्डेय ।
अथ गोलककुण्डाभ्यां संततिर्या भविष्यति ।
तयोर्ये बान्धवाः केचित्प्रदास्यन्ति कथं नु तत् ।
नारद ।
साध्वीजाताः सुतास्तेषां ता वृत्तिमनुतिष्ठताम् ।
प्रीणन्ति पितृदैवत्यं हव्यकव्यसमाहिताः ।
एवं गोलककुण्डाभ्यां ये च वर्णापदेशिनः ।
हव्यं कव्यं च शूद्राणां प्रतिगृह्णन्ति देवताः ।
Colophon
मार्कण्डेय ।
श्रुतं नराणां चापल्यं परस्त्रीषु प्रजायताम् ।
प्रमदानां तु चापल्ये दोषमिच्छामि वेदितुम् ।
नारद ।
एकवर्णेऽपि दोषं तु गमनं पूर्वकालिकम् ।
धाता च समनुज्ञातो विष्णुना तत्तथाकरोत् ।

— (L 135) D_{10} [च]न पतौ, T_1 [ए]व भवे (for [अ]थ पतौ) D_{10} नयति (for °र्हति) — G_2 om line 136 — (L 136) T_1 प्र, M_{1-3} हि (for च) D_{10} तौ तु जातौ च क्षेत्र (for the prior half) D_{10} प्राणिनां (for °र्हिता) — (L 137) G_2 तयोस्तु (for दत्तानि) T_1 M_4 प्र- (for [अ]थ) D_{10} नाशयेतां प्रणानितां, G_2 नाश दत्तानि यानि च, M_{1-3} नाश यानि प्रदातृणां (for the post half) — D_{10} om lines 138–139 — (L 138) T_1 G_2 पित्रोर् (for पितुर्) T_1 G_2 M [ए]तौ (for [ए]ते) — (L 139) Some MSS चाण्डाल° — (L 141) G_3 प्रसूयति D_{10} यस्य क्षेत्रेषु जायते (for the prior half) T_1 हि तान्, G_3 वा न (for वा तान्) D_{10} नर (for सुतान्) — (L 142) D_{10} क्षेत्रकश्चैव बीजं तु (for the prior half) D_{10} नरक (for निरय) M_4 (*inf lin*) -गामौ (for गतौ) — (L 143) D_{10} यो व्रजेद् (for गच्छति) — (L 144) $T_{2\ 3}$ G_4 धर्ममार्ग- (for धर्माचार) D_{10} धर्मांतरेषु साधुभिः (for the post half) — (L 145) D_{10} $M_{1\ 3}$ कुट- (for कुण्डो) D_{10} भोगी (for भोजी) Madras ed कुत्सित D_{10} जयति पितृदेवता (for the post half) — (L 146) D_{10} T_1 अथ ते, G_2 तथा ते (for यथैते) — After line 146, M_{1-3} ins

पितृदेवनिकृष्टानि सुभगे त महामुने ।

— M_2 om. line 147 — (L 147) G_1 तस्य (for कस्य) D_{10} पुष्टि (for नित्य) D_{10} T_1 धर्मांतरेषु किं फल (for the post half) — (L 149) $M_{1\ 2}$ हव्य- M_{1-3} येर् (for तैर्) — M_1 om (hapl) lines 151–152 — (L 151) D_{10} कथं दत्तं, G_2 किं वा कर्म- (for किं वा धर्म) T_1 भवेच्च, G_3 उभयोर्, $M_{2\ 3}$ भवेन (for भवेत्तद्) D_{10} वै मुनि- (for °द्वृषि) — (L 152) G_2 दत्तं न (by transp) — (L 153) D_{10} एव (for चेह) M व्युष्टिम् (for पुष्टिम्) D_{10} प्रदायकाः (for °यिनः) — (L 154) D_{10} जातो भाया (for संततिर्या) — (L 155) D_{10} भवेत्, G_{1-3} नु तत् (for नु तत्) — (L 156) T_1 M सता वृत्तिमनुष्ठिता° (for the post half) D_{10} सर्वं एते धनसुतास्तेषां वृत्तिरनुष्ठिता — (L 157) T_1 °देवान्ते (for °दैवत्य) D_{10} प्रयाति पितृदेवांश्च, G_2 प्रीणयति पितृन्देवान् (for the prior half) D_{10} समाहित (for °ता) G_2 हव्यकव्ये समाहिते (for the post half) — (L 158) D_{10} एवं कुडगोलकाभ्यां (for the prior half) T_1 वदया (for ये च) — (L 159) M वि- (for च) D_{10} G_2 हव्यकव्यानि (G_2 °नि) शूद्राणां (for the prior half) — Colophon om in D_{10} *Sub-parvan* M दानधर्म — *Adhy name* T_2 मार्कंडेयनारदसंवादे कुंडगोलकोपकथनं, $G_{1\ 2}$ कुडगोलकोपकथनं, M नारदगीता — *Adhy no* T_1 M_4 53, $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ 59, $G_{1\ 3}$ 54, M_{1-3} 52 — (L 160) T_1 M चापल्ये D_{10} श्रुतं परस्त्रीजानं य यथैवात्र प्रसूयिना — (L 161) D_{10} चापल्य (for °ल्ये) D_{10} एतद् (for दोषम्) — D_{10} om lines 162–163 T_1 M transp lines 162–163 and

भगलिङ्गे महाप्राज्ञ पूर्वमेव प्रजापतिः ।
ससर्ज ताभ्यां संयोगमनुज्ञातश्चकार स ।
अथ विष्णुप्रसादेन भगो दत्तवर किल ।
तेन चैव प्रसादेन सर्वाँल्लोकानुपाश्नुते ।
तस्मात्तु पुरुषे दोषो ह्यधिको नात्र संशयः ।
विना गर्भं सवर्णेषु न त्याज्या गमनात्स्त्रियः ।
प्रायश्चित्तं यथान्यायं दण्डं कुर्यात्स पण्डितः ।
ऋषिर्वा दशन स्नात्वा सप्तरात्रिं निशि ।
भूमौ च भस्मशयनं दानं भोगविवर्जितम् ।
दोषगौरवतः शास्त्रे द्रव्यगौरवतोऽपि च ।
मर्यादा स्थापिता पूर्वमिति तीर्थान्तरं गते ।
तत्रोषितां तु दीर्घायो नास्ति दोषो व्यतिक्रमे ।
भगस्तीर्थान्तरं शुद्धो विष्णोस्तु वचनादिह ।
रक्ष्यार्थैर्वान्यसंवादैरन्यनेत्राद्विमोक्षणे ।
आसां शुद्धिं विशेषेण कर्मणां फलमश्नुते ।
नैता वाच्या न वै वध्या न द्वेष्या शुभमिच्छता ।
विष्णुप्रसादादित्येव भगस्तीर्थान्तरं गतः ।
मासि मासि रजस्तासां दुष्कृतान्यपकर्षति ।
त्रिवर्गोपचरा नृणां त्रिवर्गसुखप्रदा सदा ।
पुत्रगेहप्रतिष्ठाश्च स्त्रियो लोके महामुने ।

Colophon

मार्कण्डेय ।

श्रुत धर्मं प्रभावश्च योषितां मुनिसत्तम ।
यस्त्व ब्रह्मभावस्य धर्मानिच्छामि वेदितुम ।

नारद ।

बहुभार्यासु सक्तस्य नारीभोगेषु देहिनः ।
कर्मा त्रिगुणमानस्य मानिनं भ्रूणहा स्मृतः ।
वृद्धा वन्ध्या सुव्रता च मृतापत्यास्त्वपुष्पिणीम् ।
कन्या च बहुपुत्रा च वर्जयन्नुच्यते भयात् ।
व्याधिता धनहर्ता वा प्रवासेष्वथ पर्वसु ।
ऋतुकालेषु नारीणां भ्रूणहत्या प्रमुच्यते ।

मार्कण्डेय ।

वेश्यास्त्रीषु वै जाता यस्य त्वन्यास्तु या सुता ।
यस्य ते धर्मशास्त्रादा भवन्ति हि महामुने ।

164–165 —(L 162) T3 G3-4 तु, M1 (inf lin) वि (for ऽपि) —(L 164) T1,2 G अतस्मिंद् D10 G3 M महामात (for °प्राज्ञ) D10 अथ तस्मै (for पूर्वमेव) —(L 165) T1 मनुजोक्त (for अनुज्ञातश्च) G3 अनुज्ञां विनाहद (for the post half) D10 पूर्वं स्त्र तु सा रान्त्सयोगेन विगर्हित (sic) —(L 166) D10 पुरा (for अथ) M4 जिष्णु (for विष्णु) D10 श्रीलेष्मोकानुपाश्नुते (for the post half) —(L 167) G3 कामान् (for लोकान्) —T1 reads line 168 twice —(L 168) T2 3 G1 3 4 [ऽ]स्त्र्यधिको (for ह्य°) —(L 171) Madras ed ऋषिद् (for ऋषिद्). T2 M1 दर्शा, T3 G2 दशन (for द°) M त्रितये (for °य). —(L 172) T2 3 G1 3 4 भस्मनि (for च भस्म) T1 om the post half M1 3 4 -विवर्जन (for °जितम्) —(L 173) T1 om the post half T2 द्रिव्य (for द्रव्य) —(L 174) T1 दृढ स्त्रीणां व्यतिक्रमे (for the post half). —(L 177) G2 प्रसादाधेर् (for [अ]वसवादैर्) Madras ed नेत्राद् (for °त्रे°) Kumbh ed विचक्षणे (for विमो°) —(L 179) T1 ता (for [ए]ता). T1 नरैर्नार्यो (for न वै वध्या) G1 3 शुद्धिम् (for शुभम्). —T1 om line 180 —(L 180) M1–3 [प्र]त्र, M4 [प्र]त (for [प्र]त्र) M1–3 भगे (for भगस्) M1–3 गते (for गत) —(L 181) T2 द्रुतिस्, Kumbh ed ऋतुस (for रजस्) G2 च्यासां, M1 चैषां (for तासां) —(L 182) G2 तुष्टि (for तुष्टि) —(L 183) T1 M महामुने (for °मुते) —For lines 167–183, D10 subst

मर्यादा स्थापिता नित्यं विष्णुना स्त्रीषु गर्हिता ।
न नारी दुष्टा धन्य वरदुःखकर्त्व ।
न च माद्दृशि भवति मधा शास्त्र निश्चय ।
स्त्रीलोभोत्पन्न दृष्टिदि मघा रक्तमा ।
[illegible] न [illegible] मासि लोके व्यतिक्रम ।
मासि मासि रजो ह्यासां दुष्कृतं निर्गच्छेत् तथा [illegible] ।
न [illegible] नृणां सर्वेषां निर्दुष्टानि (?) ।
पुत्राश्चासि सर्वा [illegible] नारदस्य प्रतिष्ठिताः (?) ।

Colophon Sub parvan M1–3 आनृशंस्य —Adhyaya name T2 G3 स्त्रीप्र सा, G2 कुष्णोपदेशवरदा, M1 3 नारायणोपाख्याने भरतश्रेष्ठाद्भुतकथा, M4 नारायणोपाख्यानं —Adhy no T1 M1 54, T2 G3 4 60, G1 3 55, M 4 53 —(L 184) D10 योषितां वै महामुने (for the post half) —(L 186) Kumbh ed देहिन (for दे°) —(L 187) G3 मासिके मर्यादिना (for the post half) D1 कर्मा च त्रिमानस्य मानिने भ्रूणहत्यया —(L 188) T1 समता, T2 3 G M1 स्वत्वां (for सुत्वां) D10 अविनीतां वरियां वा, M1–3 मतपस्त्रतात्पनत्वत्वं (for the prior half) T1 सूनपुत्रम् (for मृतापत्याम्) D10 च पुष्पिणी (for अपु°) —(L 190) G2 व्याधिता (for व्याधितो) D10 सापत्नो (for धनहर्तो) G3 M प्रवासी वा (for °सेषु) T1 [अ]पि (for [अ]थ) D10 प्रवासी वा सती तथा (for the post half) —(L 191) G1 नारी तु (for नारीषु) D10 भ्रूणहत्या प्रमुच्यते (for the post half) —(L 192) T2 G3 4 M1 3 -जातीषु (for -नारीषु). D10 T1 3 M1–3 ये, G2 M1 वा (for वै) D10 ये (for वा) —G2

नारद ।
पण्यस्त्रीषु प्रसूता ये यस्य स्त्री तस्य ते सुता ।
क्रयाच्च कृत्रिमा पुत्रा प्रदानाच्चैव दत्रिमा ।
मार्कण्डेय ।
पण्यनारीष्वनियत पुंसोऽर्थो वर्तते ध्रुवम् ।
तत्र चाहितगर्भाया कस्य पुत्र वदन्ति तम् ।
नारद ।
तीर्थभूतासु नारीषु जायते योऽभिगच्छति ।
ऋतौ तस्य भवेद्गर्भो य वा नारी न शङ्कते ।
मार्कण्डेय ।
नराणा त्यजता भार्यां कामक्रोधाद्गुणान्विताम् ।
अप्रसूता प्रसूता वा तेषा पृच्छामि निष्कृतिम् ।
नारद ।
अपापा त्यजमानस्य साध्वीं मन्वेवमादित ।
आत्मवश स्वधर्मो वा त्यजतो निष्कृतिर्न तु ।
यो नरस्त्यजते भार्यां पुष्पिणीमप्रसूतिकाम् ।
स नष्टवश पितृभिर्युक्तस्त्यज्येत दैवतं ।
भार्यामपत्यसंजाता प्रसूता पुत्रपौत्रिणीम् ।
पुत्रदारपरित्यागी न सप्राप्नोति निष्कृतिम् ।
एव हि भार्या त्यजता नराणा नास्ति निष्कृति ।
नार्हन्ति प्रमदास्त्यक्तु पुत्रपौत्रप्रतिष्ठिता ।
मार्कण्डेय ।
कीदृशीं सत्यजन्भार्यां नरो दोषैर्न लिप्यते ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन विज्ञातुमृषिसत्तम ।
नारद ।
मोक्षधर्मस्थिताना तु अन्योन्यमनुजानताम् ।
भार्यापतीना मुक्तानामधर्मो न विधीयते ।
अन्यसङ्गा गतापत्या शूद्रगा परगामिनीम् ।
परीक्ष्य त्यजमानाना नराणा नास्ति पातकम् ।
पातकेऽपि तु भर्तव्यौ द्वौ तु माता पिता तथा ।
मार्कण्डेय ।
भार्याया व्यभिचारिण्या नरस्य त्यजतो रुषा ।
कथ धर्मोऽप्यधर्मो वा भवतीह महामते ।
नारद ।
अनृतेऽपि हि सत्ये वा यो नारीं दूषिता त्यजेत् ।
अरक्षमाण स्वा भार्यां नरो भवति भ्रूणहा ।
अपत्यहेतोर्या नारी भर्तारमतिलङ्घयेत् ।
लोलेन्द्रियेति सा रक्ष्या न सत्याज्या कथचन ।
नद्यश्च नार्यश्च समस्वभावा
नैता प्रदुष्यन्ति नरावगाढा ।
स्रोतासि नद्या वहते निपात
नारी रजोभि पुनरेति शौचम् ।

om. the ref. —(L 194) D10 परस्त्रीषु प्रजाता ये (for the prior half) T2 वै (for ते) —(L 195) D10 क्रयित (for कृत्रिमा) M1-3 प्रोक्ता (for पुत्रा) D10 प्रदानेन (for [द]त्रिमा) — D10 om. (hapl.) lines 196-199 —(L 197) M गमाया (for °या) T1 गर्भिण्या चैव तस्या तु (for the prior half) G2 M4 गर्भ (for पुत्र) M1-3 कस्य गर्भो भवेत्तु स (for the post half) —(L 198) T1 G2 M4 जायते (for धा°) T2, 3 G3, 4 हि (for ऽभि) —(L 200) T2, 3 G कामक्रोध- (for °धाद्) D10 कामक्रोधसमन्वितां (for the post. half) —(L 202) T1 अपापां त्यजतो मोहान्निष्कृतिर्नोपलभ्यते — T1 om. line 203 —(L 203) Madras ed स्वधर्मं तु (for °र्मो वा) Madras ed त्यजतां (for °तो) D10 यो धर्म प्रतिपन्नानां निष्कृतिर्नैव दृश्यते, M आत्मवश हि त्यजतो निष्कृतिर्नोपलभ्यते —(L 205) T1 G1 M त्यक्तम् (for युक्तम्) T1 त्यजति (for त्यज्येत) —(L 206) D10 भार्यामपापां त्यजन् (for the prior half) —(L 207) D10 हि, G2 स (for न) — G2 om (hapl.) line 208 —(L 209) G2 प्रमदां (for °दास्) D10 न सार्हति महाभागा (for the prior half) G2 पुत्रिणीमप्यपुत्रिणीं (for the post half) —(L 210) G2 त्यजतो (for सत्यजन्) D10 कीदृशीं त्यजमानोथ (for the prior half) D10 पापैर् (for दोषैर्) —(L 212) D10 G2 M मोक्षधर्मे —(L 214) T1 M कन्यामू विगतापत्यां, G2 अन्यप्रसूता पतिता (for the prior half) T1 G2 M शूद्रगा(M2 भगिनी)मपकारिणीं (for the post half) — For lines 213-214, D10 subst

भार्यां पतिविनिर्मुक्तां विचरन्तीं च कामत ।
अवीरां कन्यकाम् च मृतापत्यां च भामिनीम् ।

—(L 215) D10 बलेन (for परीक्ष्य). — D10 M om line 216 —(L 216) G2 वि (for the first तु) G2 द्वौ मातापितराविति (for the post half) —(L 218) D10 अथ (for कथ) D10 M महामुने (for °मते) — For line 218, G2 subst

प्रायश्चित्ते तदाभ्यासे धर्मो वाधर्म एव वा ।

—(L 219) M वाथ (for ऽपि हि) D10 अनृतेप्यथ वा सत्ये, T1 अनृतेनापि सत्ये वा, G2 °ते वाथ वा सत्ये (for the prior half) T1 विसृष्टां (for यो नारीं) —(L 220) T1 G2 ता (for स्वां) D10 त्यक्त्वा, T2, 3 ततो (for नरो) —(L 221) D10 अभि (for अति) —(L 222) M1-3 स (for सा) D10 सा (for स-) G3 M कदाचन (for कथ°) —(L 223) T1 G2 -प्रभावा (for -स्वभावा) —(L 224) Kumbh. ed प्रमुच्यन्ति (for प्रदुष्यन्ति) D10 न ता प्रदुष्यति नरो-

एव नार्यो न दुष्यन्ति व्यभिचारेऽपि भर्तृणाम् ।
मासि मासि भवेत्त्यागस्तत शुद्धा भवन्त्युत ।
मार्कण्डेय ।
कानि तीर्थानि भगवन्नृणा देहाश्रितानि वै ।
तानि वै शस भगवन्याथातथ्येन पृच्छत ।
सर्वतीर्थेषु तीर्थज्ञ किं तीर्थं परम नृणाम् ।
यत्रोपस्पृश्य पूतात्मा नरो भवति नित्यश ।
नारद ।
दर्वापिपितृतीर्थानि ब्राह्म मध्येऽथ वैष्णवम् ।
नृणा तीर्थानि पद्माहु पाण्यो सनिहितानि वै ।
आद्यतीर्थं तु तीर्थाना वैष्णवो भाग उच्यते ।
यत्रोपस्पृश्य वर्णाना चतुर्णां वर्धते कुलम् ।
पितृदैवतकार्याणि वर्धन्ते प्रेत्य चेह च ।
मार्कण्डेय ।
नराणा कामवृत्ताना या नार्यो निरवग्रहा ।
यासामभिग्रहो नास्ति ता मे कथय नारद ।
नारद ।
वागुर्वेश्या नटी गोपी तान्तुकी तुन्नवायिकी ।
नारी किराती शबरी नर्तकी चानभिग्रहा ।
मार्कण्डेय ।
एतासु जाता नारीषु सर्ववर्णेषु ये सुता ।
तेषु के बन्धुदायादा भवन्ति ऋषिसत्तम ।
नारद ।
य एवा परिगृह्णन्ति तेषामेव हि ते सुता ।
सर्वत्र तु प्रवृत्तासु बीजं नश्यति देहिनाम् ।
मार्कण्डेय ।
सर्वस्त्रीषु प्रवृत्ताश्च साधुवेदविवर्जिता ।
मानवा काण्डपृष्ठाश्च वेदमन्त्रबहिष्कृता ।
नियुक्ता हव्यकव्येषु तेषा दत्त कथ भवेत् ।
नारद ।
नार्हन्ति हव्यकव्यानि सावित्रीवर्जिता द्विजा ।
ग्रासेष्वन्नप्रदान तद्यथा शूद्रेषु वै तथा ।
मार्कण्डेय ।
धर्मान्वधिष्ठिताना तु नराणा मुह्यते मन ।
कथ नु विप्रो भवति एतदिच्छामि वेदितुम् ।
नारद ।
अर्थाश्च नार्यश्च समानमेत-
च्छ्रेयासि पुसामिह मोहयन्ति ।
रतिप्रमोदात्प्रमदा हरन्ति
भोगैर्धन चाप्युपहन्ति धर्मान् ।
हव्य कव्य च धर्मात्मा सर्वं तच्छ्रोत्रियोऽर्हति ।
दत्त हि श्रोत्रिये साधौ ज्वलिताग्नाविवाहुति ।

पगूढा — (L 225) D10 स्रोतो हि नधा व्यपनोति शौच, T1 स्रोतासि नद्य प्रवहन्ति सर्वे, T2 3 G °सि नद्योपहते प्रपात — (L 226) T G नार्यो (for नारि) G2 शुद्धि (for शौचम्) — (L 227) D10 भार्या (for नार्यो) D10 व्यभिचारेण (for °रेऽपि) — D10 om lines 228–230 — (L 228) Kumbh ed रागस् (for त्यागस्) — T2 om (hapl) from the post half of line 229 up to the prior half of line 230 — (L 230) M मे (for वै) T1 विप्रेन्द्र, M4 नीथानि (for भगवन्) — (L 231) Kumbh. ed सर्वत्र (for तीर्थेषु) D10 तीर्थं परमक नृणां (for the post half) — (L 232) T2 3 G1 2 4 पूतो यो (for पूतात्मा) D10 सदद (for नित्यश) — G2 om the ref. — (L 233) T1 अपि (for मध्ये) — (L 234) M4 पाणि (for पाणौ) — (L 235) G3 M आद्य तु तीर्थं तीर्थाना (for the prior half) D10 अथ तु सर्वतीर्थाना विष्णोर्तीर्थं मनुत्तम — (L 236) T1 चतुर्णा विन्दत फल (for the post half) — (L 237) D10 सिद्धिर्वा सवकार्याणां (for the prior half) D10 वर्धते, G2 वर्तते (for वर्धन्ते) — G3 नारद (for मार्कण्डेय) — (L 238) M नारीणां (for नराणां) D10 यास्ता नार्यो विगर्हिता, T1 या नार्य स्त्वनभिग्रहा, M या नार्यो निरभिग्रहा (for the post. half) — (L 239) D10 च वि- (for अभि-) T2 G2 4 ता (for ता) D10 त्वमेतद्वक्तुमर्हसि (for the post half) — G1–8 M4 om the ref — (L 240) D10 शुक्रियथा नटी गोपी, T1 वेश्या नटी गोपिका च (for the prior half) M तुन्नवायिका (for °यिकी) T1 घटी वै तुन्नवायिनी (for the post. half) — (L 241) G2 M1–3 दैवी (for नारी) T1 रजकी (for नर्तकी) G1–8 [अ]नवग्रहा (for °भिग्रहा) D10 सैरन्ध्री शबरी चैव नर्तकी मानभिग्रहा — (L 243) T1 G3 M येषु, G2 केषा (for तेषु) D10 T1 G2 M ते (for के) — (L 244) D10 भार्या भवेयुर्येषां तास् (for the prior half) — (L 245) M1–3 हु- (for तु) D10 चापस्येन प्रवृत्तानां (for the prior half) D10 वै नृणां (for देहिनाम्) — D10 om line 246 T1 om (hapl) line 247 — (L 247) D10 -शास्त्र (for मन्त्र-) — After line 247, M4 reads the post half of line 248, repeating it in its proper place — (L 248) D10 भोज्यमे हव्यकव्यानि (for the prior half) M4 (second time) तेषु (for तेषां) D10 तथाविध (for कथ भवेत्) — (L 249) D10 नष्टसावित्रिका द्विजा (for the post. half) — (L 250) M1–8 यद् (for [अ]न्न) D10 प्रेत्य चेह प्रदातव्य दत्त्वा शूद्रेषु चैव ह — (L 251) M [अ]भिरताना (for [अ]धिष्ठि°) D10 धर्मेष्वनभिपन्नाणां तु (hypermetric) (for the prior half) — (L 252) Madras ed विप्र (for विप्रो) — G3 om the ref D10 om lines 253–256

मार्कण्डेय ।
श्रोत्रियाणा कुले जाता वेदार्थविदितात्मनाम् ।
हित्वा कस्मात्त्रयीं विद्यां वार्तां वृत्तिमुपाश्रिता ।
नारद ।
चातुर्वर्ण्यं पुरा न्यस्त सुविद्वत्सु द्विजातिषु ।
तस्माद्वर्णै सविभज्या वृत्ति सकरवर्जिता ।
ये चान्ये श्रोत्रियाज्जाता सस्कृता पुत्रगृध्नुभि ।
पूर्वनिर्वाणनिर्वृत्ता जाता वृत्तिमुपाश्रिता ।
मार्कण्डेय ।
असस्कृता श्रोत्रियजा सस्कृता ज्ञानिन कथम् ।
नारद ।
असस्कारो वैदिकश्च न मान्य श्रोत्रियात्मज ।
शुद्धान्वय श्रोत्रियस्तु स विद्वद्भि समोऽन्यथा ।
अनधीयानपुत्राश्च वेदसस्कारवर्जिता ।
तस्मात्ते वेदविज्ञापि विप्रा श्रुतिनिकारिण ।
ब्रह्मराशौ पुरा सृष्टा वेदसंस्कारसस्कृता ।
तस्मात्तेष्वेव ते जाता साधव कुलधारिण ।
मार्कण्डेय ।
स्वय क्रीतासु प्रेष्यासु प्रसूयन्ते तु ये नरा ।
कस्य नार्यं सुताश्चैव भवन्ति ऋषिसत्तम ।
नारद ।
स्वदास्या यो नरो मोहात्प्रसूयेत स पापकृत् ।
इहापि निन्दित प्रेत्य अपत्य प्रेष्यता नयेत् ।
सा तस्य भार्या पुत्रा ये हव्यकव्यप्रदास्तु ते ।
तस्या ये बान्धवा केचिद्विपक्षा प्रेष्यता गता ।
सर्वे तस्यास्तु सबन्धान्मुच्यन्ते प्रेष्यकर्मसु ।
एतत्ते कथित सर्व यदभिव्याहृत त्वया ।
अथ वा सशय कश्चिद्ब्रूय सप्रष्टुमर्हसि ।

— (L 253) $T_{2.3}$ G_3 अर्थोर्थं (for अर्थांश्च) — (L 255) T_1 नर (for रति) — (L 256) T_1 धनेशु (for धन) — (L 257) D_{10} T_1 M यत्किंचित् (for धर्मात्मा) D_{10} तत्सर्वं (by transp), G_3 विनीत — (L 258) M_{1-3} तच् (for हि) D_{10} श्रेष्ठ (for भार्यो) G_3 M ज्वलितेश्वात् (for °ताशात्) — D_{10} transp lines 259 and 260 — (L 259) D_{10} श्रोत्रियस्य कुले जात वेदार्थे विदितात्मन — (L 260) D_{10} M_4 तस्मात् (for क°) — (L 261) D_{10} प्रन्त (for न्यस्त) T_1 धर्मवित्सु (for सुविद्वत्सु) D_{10} सा सा जातिर्द्विजातिना (for the post half) — (L 262) T_1 सविभक्ता (for °भज्या) — Before line 263, $T_{2.3}$ G ins मार्कण्डेय — (L 263) D_{10} श्रोत्रिये (for °याज्) D_{10} T_1 G_3 M -गृद्धिभि (for गृध्नुभि) — T G Madras ed. om line 264 — (L 264) M_4 निर्वृत्तास् (for °त्ता) M तां ता (for जाता) D_{10} वृत्ति ते समुपाश्रिता (for the post half) — After line 264, D_{10} ins.

मार्कण्डेय ।
मरुत केन विख्याता साध्या केन महामुने ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन विज्ञातुमृषिसत्तम ।
नारद ।
कश्यपस्य सुता सप्त दिव्या जातास्तरस्विन ।
मारुतास्ते च विख्याता व्याप्य लोकत्रय स्थिता ।
इन्द्रेण सप्तधा भिन्नो दित्या गर्भोऽनुरूपत ।
इन्द्रेण मा रुतेत्युक्त्वा तदैतेषा मरुत्तता ।
तस्मात्सगर्भादिन्द्रेण सह लोहितबिन्दुभि ।
नि सृतास्तत्र ये साध्या देवा इन्द्रपुरोगमा ।
आवह प्रवह प्राणो विवह सवहस्तथा ।
उद्वहश्च तथोदान सप्तैते मारुतोत्तमा ।
सहस्रशश्च ते सर्वे भ्रातर साध्यमारुता ।
मातुर्नियोगादिन्द्रेण सहाथ राज्यधारिण ।

— $T_{2.3}$ G om the ref. D_{10} om lines 265–267 — (L 265) T_1 M ज्ञानिजा (for °न) — (L 266) G_3 असस्कृता वैदिकाश्च (for the prior half) T_1 नमस्य, Kumbh ed Madras ed स मान्य (for न मान्य) — (L 267) M_1 शुद्धान्वये T_1 कुत (for ऽन्यथा) — After line 267, G_3 ins.

वृषलावृषलानीं च त्यक्त्वा सस्कारसयुता ।

— Before line 268, M_4 ins नारद — G_3 om (hapl) lines 268–270 — (L 268) D_{10} अनधीता कुपुत्राश्च, T_3 $G_{1.2.4}$ अनधीयानधीताश्च (for the prior half) — (L 269) D_{10} तस्मात्ते तदविज्ञाना विश्रुताश्च हि कारणात् — Before line 270, D_{10} ins नारद — (L 270) D_{10} ब्रह्मणा ये (for ब्रह्मराशौ) — (L 271) G_2 M_4 एतेषु (for तेष्वेव) G_2 ये (for ते) D_{10} तस्मिन्देशे तु ये जाता (for the prior half) — (L 272) $G_{1.3}$ स्वसंस्कृतासु प्रेष्यासु (for the prior half) — (L 273) T_1 वा ते (for नार्यं) G_3 M_{1-3} मुनि (for ऋषि-) — (L 275) M_{1-3} निषते (for निन्दित) $M_{2.3}$ [अ]प्यवश्य (for अपत्य) T_1 परलोकेपि हीयते (for the post half) — (L 276) T तस्या जातास्तु पुत्रा ये (for the prior half) — (L 277) D_{10} विपक्षा (for विपक्ता) — (L 278) M_{1-3} तस्या सर्वे (by transp) D_{10} तस्या सबधन सर्वे (for the prior half) T_1 M कर्मण (for -कर्मसु) — (L 279) G_2 इह (for अभि) — (L 280) $M_{2.3}$ त्व (for स) D_{10} यश्च ते सशयो जात किं भूय श्रोतुमिच्छसि — T_1 om lines 281–282 (with the ref) — T_1 om the ref — (L 283) T_1 मुनिभिर् (for ऋषि°) — T_1 om. line 284. — (L 284) $M_{1.3.4}$

मार्कण्डेय ।
अमिथ्यादर्शनो लोके नारद सर्वकोविद ।
प्रत्यक्षदर्शी लोकाना स्वयंभूरिव सत्तम ।
भीष्म ।
इति समाप्य ऋषिभिर्मार्कण्डेयो महातपा ।
नारद चापि सत्कृत्य तेन चैवाभिसत्कृत ।
आमन्त्रयित्वा ऋषिभि प्रययावाश्रमं मुनि ।
ऋषयश्चापि तीर्थाना परिचर्या प्रचक्रमु ।
सुक्षेत्रबीजसस्कारविशुद्धो ब्रह्मचर्यया ।
नित्यनैमित्तिकात्स्नातो मन शुद्ध्या च शुध्यति ।

Colophon.

8

After 13 32, V_1 B Dn $D_{8\ 10}$ ins

युधिष्ठिर ।
पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि धर्मं भरतसत्तम ।
शरणागत ये रक्षन्ति भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
किं तस्य भरतश्रेष्ठ फल भवति तत्त्वत ।
भीष्म ।
इद शृणु महाराज धर्मपुत्र महायश ।
इतिहास पुरावृत्त शरणार्थे महाफलम् ।
प्रपात्यमान श्येनेन कपोत प्रियदर्शन ।
वृषदर्भं महाभाग नरेन्द्र शरणं गत ।
स त दृष्ट्वा विशुद्धात्मा त्रासादङ्कमुपागतम् ।
आश्वास्याश्वसिहीत्याह न तेऽस्ति भयमण्डज ।
भय ते सुमहत्कस्मात्कुत्र किं वा कृत त्वया ।
येन त्वमिह सप्राप्तो विसंज्ञो भ्रान्तचेतन ।
नवनीलोत्पलापीड चारुवर्ण सुदर्शन ।
दाडिमाशोकपुष्पाक्ष मा त्रसस्वाभय तव ।
मत्सकाशमनुप्राप्त न त्वा कश्चित्समुत्सहेत् ।
मनसा ग्रहण कर्तुं रक्षाध्यक्षपुरस्कृतम् ।
काशिराज्य तवाद्येद त्वदर्थं जीवित तथा ।
त्यजेय भव विस्रब्ध कपोत न भयं तव ।
श्येन ।
ममैद्विहित भक्ष्य न राजंस्त्रातुमर्हसि ।
अतिक्रान्त च प्राप्त च प्रयत्नाच्चोपपादितम् ।
मास च रुधिर चास्य मज्जा मेदश्च मे हितम् ।
परितोषकरो ह्येष मम मास्याग्रतो भव ।
तृष्णा मे बाधतेऽत्युग्रा क्षुधा निर्दहतीव माम् ।
मुक्त्वैन न हि शक्ष्यामि राजन्मन्दयितु क्षुधाम् ।
मया ह्यनुसृतो ह्येष मत्पक्षनखविक्षत ।
किंचिदुच्छ्वासनि श्वासं न राजन्गोप्तुमर्हसि ।
यदि स्वविषये राजन्प्रभुस्त्व रक्षणे नृणाम् ।

सपूज्य (for सत्कृत्य) — (L 285) T_1 च मुनीन्, G_2 $M_{1\ 2}$ [अ]थ ($M_{1\ 2}$ च) ऋषीन् (for ऋषिभि) M_8 चाश्रम (for आ°) — For lines 284-285, D_{10} subst.

न मिथ्याचक्षते लोके नारदो धर्मदर्शन ।
यत्र तेऽहं प्रवक्ष्यामि प्रात श्रोष्यामि गम्यताम् ।
नारदस्य वच श्रुत्वा सर्वधर्मार्थदर्शिन ।
नारदश्च ऋषींश्चैव सर्वे तमभिवाद्य च ।
प्रात इत्योपदेशश्च मार्कण्डेयाय विस्मित ।
मुनीनामन्य स मुनिर्मार्कण्डेय पुन पुन ।
प्रस्थितो मनसा प्रीत श्रुतकृत्यस्तपोधन ।

— D_{10} om lines 286-288 — (L 286) T_1 G_2 $M_{1\ 2\ 4}$ प्रचक्रिरे (for °क्रमु) — T_1 $M_{1\ 2}$ om lines 287-288 — (L 287) M_4 सुक्षेत्रबीजे सस्कारस् (for the prior half) G_2 M_4 तच्छुद्धो (for विशुद्धो) — M_8 om line 288 — (L 288) M_4 [अ]पि (for च) G_2 M_4 सिध्यति (for शु°) — Colophon. *Sub-parvan* D_{10} M दानधर्म — *Adhy name* D_{10} मार्कंडेयपृच्छा, T_2 मार्कंडेयनारदसवादे स्त्रीमकरवर्णसस्कारश्राद्धपुत्रनिरूपण, T_3 $G_{1\ 2\ 4}$ मार्कंडेयनारदसवाद°, M_{1-3} मार्कंडेयनिवर्तन, M_4 नारदमार्कंडेयसवाद — *Adhy no* D_{10} 51, T_1 G_3 M_4 55, $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ 61, G_1 56, M_{1-3} 54.

8

The episode of Śibi Auśīnara's having saved the life of a pigeon pursued by a hawk occurs in the *Mahābhārata*, in several contexts, *vide*, 3 130 19-131 30 and 3 App I, No 21 5

(L 1) B_4 सर्वशास्त्रभृतां वर (for the post. half) — (L 2) D_8 सर्वं (for धर्मं) — (L 3) Prior half hypermetric B_{1-4} $D_{8\ 10}$ रक्षति यो (for ये रक्षन्ति) — (L 4) B_1 तद्वद (for तत्त्वत) — (L 5) B_{2-4} महाभाग, Dn_1 n_2 °प्राज्ञ (for °राज) — (L 11) B_1 अत्र (for कुत्र) — (L 15) D_{10} समुत्सृजेत् (for °त्सहेत्) — (L 17) V_1 तदर्थेति, $B_{1\ 2\ 4\ 5}$ Dn_3 D_5 तदद्येद, Dn_1 n_2 तदद्यैव (for तवाद्येद) — (L 19) B_4 महति (for °मि) — (L 22) B_1 च (for मा) — (L 24) $B_{1\ 3\ 4}$ शक्यामि (for शक्ष्यामि) V_1 $B_{1\ 2}$ D_5 मदायितु, B_4 मोच°, B_5 धार° (for मन्द°) — D_{10} om line 25. — (L 25) Dn_1 n_2 स्वनुसृतो (for ह्यनु°) — (L 28) B_2 खगस्य च (for खेचरस्य) V_1 B Dn D_5 अथोत्तम (for अथो मम) — (L 29) $D_{8\ 10}$ मित्रेषु (for भृत्येषु)

खेचरस्य तृषार्तस्य न त्वं प्रभुरथो मम ।
यदि वैरिषु भृत्येषु स्वजनव्यवहारयोः ।
विषयेष्विन्द्रियाणां च आकाशे मा पराक्रम ।
प्रभुत्वं हि पराक्रम्य सम्यक्पक्षहरेषु ते ।
यदि त्वमिह धर्मार्थी मामपि द्रष्टुमर्हसि ।
भीष्मः ।
श्रुत्वा श्येनस्य तद्वाक्यं राजर्षिर्विस्मयं गतः ।
संभाव्य चैनं तद्वाक्यं तदर्थी प्रत्यभाषत ।
गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा ।
त्वदर्थमद्य क्रियतां क्षुधाप्रशमनाय ते ।
शरणागतं न त्यजेयमिति मे व्रतमाहितम् ।
न मुञ्चति ममाङ्गानि द्विजोऽयं पश्य वै द्विज ।
श्येनः ।
न वाराहं न चोक्षाणं न चान्यान्विविधान्द्विजान् ।
भक्षयामि महाराज किमन्नाद्येन तेन मे ।
यस्तु मे विहितो भक्षः स्वयं देवैः सनातनः ।
श्येनाः कपोतान्खादन्ति स्थितिरेषा सनातनी ।
उशीनर कपोते तु यदि स्नेहस्तवानघ ।
ततस्त्वं मे प्रयच्छाद्य स्वमांसं तुलया धृतम् ।
राजा ।
महाननुग्रहो मेऽद्य यस्त्वमेवमिहात्थ माम् ।
बाढमेव करिष्यामीत्युक्त्वासौ राजसत्तमः ।
उत्कृत्योत्कृत्य मांसानि तुलया समतोलयत् ।
अन्तःपुरे ततस्तस्य स्त्रियो रत्नविभूषिताः ।
हाहाभूता विनिष्क्रान्ताः श्रुत्वा परमदुःखिताः ।
तासां रुदितशब्देन मन्त्रिभृत्यजनस्य च ।
बभूव सुमहान्नादो मेघगम्भीरनिस्वनः ।
निरुद्धं गगनं सर्वं शुभ्रं मेघैः समन्ततः ।
मही प्रचलिता चासीत्तस्य सत्येन कर्मणा ।
स राजा पार्श्वतश्चैव बाहुभ्यामूरुतश्च यत् ।
तानि मांसानि संछिद्य तुलां पूरयते शनैः ।
तथापि न समस्तेन कपोतेन बभूव ह ।
अस्थिभूतो यदा राजा निर्मांसो रुधिरस्रवः ।
तुलां ततः समारूढः स्वं मांसक्षयमुत्सृजन् ।
ततः सेन्द्रास्त्रयो लोकास्तं नरेन्द्रमुपस्थिताः ।
भेर्यश्चाकाशगैस्तत्र वादिता देवदुन्दुभिः ।
अमृतेनावसिक्तश्च वृषदर्भो नरेश्वरः ।
दिव्यैश्च सुसुखैर्माल्यैरभिवृष्टः पुनः पुनः ।
देवगन्धर्वसंघातैरप्सरोभिश्च सर्वतः ।
नृत्तैश्चैवोपगीतश्च पितामह इव प्रभुः ।
हेमप्रासादसंबाधं मणिकाञ्चनतोरणम् ।
स वैदूर्यमणिस्तम्भं विमानं समधिष्ठितः ।
स राजर्षिर्गतः स्वर्गं कर्मणा तेन शाश्वतम् ।
शरणागतेषु चैवं त्वं कुरु सर्वं युधिष्ठिर ।
भक्तानामनुरक्तानामाश्रितानां च रक्षिता ।
दयावान्सर्वभूतेषु परत्र सुखमेधते ।
साधुवृत्तो हि यो राजा सद्वृत्तमनुतिष्ठति ।
किं न प्राप्तं भवेत्तेन स्वव्याजेनेह कर्मणा ।
स राजर्षिर्विशुद्धात्मा धीरः सत्यपराक्रमः ।
काशीनामीश्वरः ख्यातस्त्रिषु लोकेषु कर्मणा ।
योऽप्यन्यः कारयेदेवं शरणागतरक्षणम् ।
सोऽपि गच्छेत तामेव गतिं भरतसत्तम ।
इदं वृत्तं हि राजर्षेर्वृषदर्भस्य कीर्तयन् ।
पूतात्मा वै भवेल्लोके शृणुयाद्यश्च नित्यशः ।

Colophon

— (L. 30) B1 Dn3 D5 विषये तु (for °येषु) — (L. 32) B1 D5 अपि (for इह) D6 धर्मार्थं (for °र्थी) — (L. 34) V1 B Dn3 D8 10 सनाथ्य, D5 सपाद्य (for संभाव्य) V1 B Dn3 D5 10 तदर्थे (Dn3 °र्थं) (for तदर्थी) — Before line 35, V1 B Dn D5 8 10 ins. राजोवाच — (L. 37) Prior half hypermetric — (L. 39) B1-4 D8 10 मृगान् (for द्विजान्) — (L. 41) B Dn D5 भक्ष्यः — (L. 42) V1 B Dn3 D5 पुरातनी (for सना°) — (L. 43) B1 om. from कपोते up to त्वं मे (in line 44) B3 4 D3 10 च (for तु) — (L. 45) B8 एव विहाय (for एवमिहात्थ) — (L. 47) D5 तुलयामास तोलयन् (for the post. half) — (L. 50) D5 रुदन- (for रुदित) B1 मन्त्रिगा स्व (for मन्त्रिभृत्य) — (L. 58) ꠰ Cn नासक्षय मातात्य शरीरम् । ꠰ — (L. 62) B1 कुसुमैर् (for सुसुखैर्) D8 10 अभिवर्षन्पुरन्दरः (for the post. half) — (L. 63) D10 सतानैर् (for -संघातैर्) V1 B Dn3 D5 8 10 सवशः (for °तः) — (L. 64) B1 नृत्यैश् (for नृत्तैश्) — (L. 66) Dn3 वैडूर्य (for वैदूर्य-) D10 वैडूर्यविपणि स्तम्भ (for the prior half) — (L. 68) Prior half hypermetric B1-4 D8 10 रक्षा (for सर्वं) — (L. 72) D10 स्वकार्येण (for स्वव्याजेन) — D5 om. (hapl.) lines 73–74 — (L. 75) B1 पालनं (for -रक्षणम्) — (L. 77) B3 a. s Dn1 n2 D5 8 10 राजर्षे — (L. 78) B8 कृतार्थो (for पूतात्मा) D10 चापि (for यश्च) — Colophon *Parvan name* B1-4 Dn3 शान्ति — *Sub-parvan* V1 B Dn D5 8 10 दानधर्म — *Adhy. name* V1 B Dn D5 8 10 श्येनकपोतीय — *Adhy. no.* V1 32, D5 10 31

9

After 13 90, D10 S Kumbh ed Madras ed. and Cr ins —

युधिष्ठिर

सुराणामसुराणां च भूतानां च पितामह ।
प्रभुः स्रष्टा च भगवान्मुनिभिः स्तूयते विभुः ।
तस्योपरि कथं लेभे गोलोकः स्थानतां गतः ।
संशयो मे महानेष तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।

भीष्मः ।

मनोगतमुद्यस्मात्पदेकस्था कुरूत्तम ।
ततो मे शृणु कार्त्स्न्येन गोमहात्म्यमुत्तमम् ।
पुण्यं यशस्यमायुष्यं तथा स्वस्त्ययनं महत् ।
कीर्तिर्विहरता लोके गवां योगेषु भक्तिमान् ।
श्रूयते हि पुराणेषु महर्षीणां महात्मनाम् ।
संस्थाने सर्वलोकानां देवानां चापि संभवे ।
देवकार्येऽमृतार्थे च यज्ञार्थे चैव भारत ।
सुरभिर्नाम विख्याता रोहिणी कामरूपिणी ।
संकल्प्य मनसा पूर्वं रोहिणी ह्यमृतानना ।
घोरं तपः समास्थाय निर्मिता विश्वकर्मणा ।
पुरा चामृतजद्भूयस्तेजसा तपसा च ह ।
देदीप्यमानं वपुषा समिद्धमिव पावकम् ।
सोऽपश्यद्दिव्यरूपां तां सुरभिं रोहिणीं तदा ।
दृष्ट्वैव चातिविमनाः सोऽभवत्काममोहितः ।
तं चामार्तिमयो ज्ञात्वा स्वयंभूर्लोकभावनः ।
मार्तो भव तथा चैष भगवानभ्यभाषत ।
ततः स भगवानत्र मार्ताण्ड इति विश्रुतः ।
चकार नाम तं दृष्ट्वा तस्मान्नामाग्र्यमुत्तमम् ।
सोऽददाद्भगवांस्तस्मै मार्ताण्डाय महात्मने ।
सुरूपां सुरभिं कन्यां तपस्तेजोमयीं शुभाम् ।
यथा मयैष चोद्भूतस्तव चैवेषा च रोहिणी ।
मैथुनं गतवन्तौ च तथा चोत्पत्स्यति प्रजा ।
प्रजा भविष्यते पुण्या पवित्रं परमं च वाम् ।
न चाप्यगम्यागमनाद्दोषं प्राप्स्यसि कर्हिचित् ।
त्वत्प्रजासंभवं क्षीरं भविष्यति परं हविः ।
यज्ञेषु चाज्यभागानां त्वत्प्रजामूलजो विधिः ।
प्रजाशुश्रूषवश्चैव ये भविष्यन्ति रोहिणि ।
तव तेनैव पुण्येन गोलोकं यान्तु मानवाः ।
इदं पवित्रं परमं मृषं न कर्हिचित् ।
यद्वै ज्ञात्वा द्विजा लोके मोक्ष्यन्ते योनिसंकरात् ।
पूतक्रियाः प्रपत्स्यन्ते मन्त्रब्राह्मणसत्कृताः ।
देवतानां पितॄणां च हव्यकव्यपुरोगमाः ।
तव एतेन पुण्येन प्रजास्तव तु रोहिणि ।
ऊर्ध्वं ममापि लोकस्य वत्स्यन्ते निरुपद्रवाः ।
भद्रं तेभ्यश्च भद्रं ते ये प्रजासु भवन्ति वै ।
युगधराश्च ते पुत्राः सन्तु लोकस्य धारणे ।
यान्यान्कामयसे लोकांस्ताँल्लोकाननुयास्यसि ।
सर्वदेवगणाश्चैव तव यास्यन्ति पुत्रताम् ।
तव स्तनसमुद्भूतं पिबन्तोऽमृतमुत्तमम् ।
एवमेतान्वरान्सर्वानगृह्णात्सुरभिस्तदा ।
शुभद सर्वलोकेषु शान्तिर्धृतिं चागमत्पराम् ।
सृष्ट्वा प्रजाश्च विपुला लोकसंधारणाय वै ।
ब्रह्मणा समनुज्ञाता सुरभिर्लोकमाविशत् ।
एवं वरप्रदानेन स्वयमोरेव भारत ।
उपरिष्टाद्गवां लोकः प्रोक्तः ते सर्वमादितः ।

Colophon

9

(L 1) T1 [illegible] (for भूतानां) — (L 2) G2 [illegible] (for [illegible]) T2 [illegible] (for स्तू°) D10 T2 G2-4 [illegible] (for विभु) — (L 3) D10 T2 G4 [illegible] (for [illegible]) — (L 6) T1 [illegible]; T2 गोमहा[illegible] (for the post half) — T1 om line 8 — (L 8) G1-2 [illegible], Kumbh ed [illegible] (for [illegible]) — (L 9) D10 T2-3 G2-4 [illegible] (for श्रूयते हि) G3 [illegible] हि (for [illegible]) T1 [illegible] च (for [illegible]) — T1 om 11 — (L 11) G1-2 [illegible] (for [illegible]) — (L 12) G1 [illegible] (for नाम [illegible]) — (L 13) T1 [illegible] (for पू°) T2 [illegible] (for °[illegible]) — (L 16) T1 [illegible] (for [illegible]) — (L 17) T2-3 G4 [illegible] (for [illegible]) — T1 om lines 20-22 — (L 20) G2 यदा (for तथा) — (L 23) Madras ed स ददौ (for सोऽददाद्) — T1 om line 25 — (L 25) M1-3 [ए]षा चैव (for [ए]वैषा च) — (L 26) T1 प्रजार्थं ममितप्रभो, M1-3 तथार्वा चास्यति प्रजा (for the post half) — (L 30) T1 मूल्को (for °जो) — T1 M4 read lines 31-32 after line 38 — (L 32) G4 गोल्लोकान् G1-3 यानि (for यान्तु) — After line 33, T1 reads line 40 T1 om line 34 — M1-3 ins after line 34 T1 M4 after line 40

ऋषिभिर्निश्चितं लोके वक्ष्यते धर्ममुत्तमम् ।

— After line 34, M4 reads line 40 — (L 35) T1 G1-3 प्रयान्ति, T2 प्रपद्यन्ते (for °त्स्यन्ते) G1-3 मन्त्रा (for मन्त्र) — T1 om lines 39, 41-46 — (L 44) Madras ed सानन् (for सर्वान्) D10 T2 G2 तदा (for तथा) — T1 transp lines 47 and 48 — (L 49)

युधिष्ठिर ।

सुरभे का प्रजा पूर्वं मार्तण्डादभवन्पुरा ।
एतन्मे शंस तत्त्वेन गोषु मे प्रीयते मन ।

भीष्म ।

शृणु नामानि दिव्यानि गोमातॄणां विशेषत ।
याभिर्व्याप्तास्त्रयो लोका कल्याणाभिर्जनाधिप ।
सुरभ्य प्रथमोद्भूता याश्च स्यु प्रथमा प्रजा ।
मयोच्यमाना शृणु ता प्राप्स्यसे विपुलं यश ।
तप्त्वा तपो घोरतपा सुरभिर्दीप्ततेजसी ।
सुषावैकादश सुतान्रुद्रा ये व्रुवन्ति स्तुता ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यस्त्र्यम्बकश्च महायशा ।
वृषाकपिश्च शंभुश्च कपाली रैवतस्तथा ।
हरश्च बहुरूपश्च उग्र उग्रोऽथ वीर्यवान् ।
तस्य चैवात्मज श्रीमान्विश्वरूपो महायशा ।
एकादशैते कथिता रुद्रास्ते नाम नामत ।
महात्मानो महायोगास्तेजोयुक्ता महाबला ।
एते वरिष्ठजन्मानो देवाना ब्रह्मवादिनाम् ।
त्रिप्राणा प्रकृतिर्लोके एत एव हि विश्रुता ।
एव एकादश प्रोक्ता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वरा ।
शत रौद्रमथाख्यात शतरुद्र महात्मनाम् ।
सुषुवे प्रथमा कन्या सुरभि पृथिवीं तदा ।
विश्वकामदुघा धेनुर्या धारयति देहिन ।
सुत गोब्राह्मण राजन्नेकमित्यभिधीयते ।
गोब्राह्मणस्य जननी सुरभि परिकीर्त्यते ।
सृष्ट्वा तु प्रथम रुद्रान्वरदान्ब्रह्मसंभवान् ।
पश्चात्प्रभुं ग्रहपतिं सुषुवे लोकसंमतम् ।
सोमराजानममृत यज्ञसर्वस्वमुत्तमम् ।
ओषधीना रसाना च देवाना जीवितस्य च ।
तत श्रिय च मेधा च कीर्तिं देवीं सरस्वतीम् ।
चतस्र सुषुवे कन्या योगेषु नियता स्थिता ।
एता सृष्ट्वा प्रजा एषा सुरभि कामरूपिणी ।
सुषुवे परम भूयो दिव्या गोमातर शुभा ।
पुण्या माया मधुश्च्योता शिवा शीघ्रा सरिद्वराम् ।
हिरण्यवर्णां सुभगा गव्या पृश्निं कुथावतीम् ।
अन्नावतीं घृतवतीं दधिक्षीरपयोवतीम् ।
अमोघा सुरभा भव्या रेवतीं भारतीं रसाम् ।
अजा च सिकता चैव शुद्धधूमामधारिणीम् ।
जीवा प्राणवतीं धन्यां शुद्धां धेनु धनावहाम् ।
इन्द्रामृद्धिं च शान्तिं च शान्तपापा सरिद्वराम् ।
चत्वारिंशतमेता च धन्यास्ता दिवि पूजिता ।
भूयो जज्ञे सुरभ्याश्च श्रीमाश्चन्द्रांशुसप्रभ ।
वृषो दक्ष इति ख्यात कण्ठे मणितलप्रभ ।
स्रग्वी ककुद्मान्द्युतिमान्मृणालसदृशप्रभ ।
सुरभ्यनुमते दत्तो ध्वजो माहेश्वरस्तु स ।
सुरभ्य कामरूपिण्यो गाव पुण्यार्थमुत्तमा ।
आदित्येभ्यो वसुभ्यश्च विश्वेभ्यश्च ददुर्वरान् ।
सुरभिस्तु तपस्तप्त्वा सुषुवे गास्तत पुन ।
या दत्ता लोकपालानामिन्द्रादीना युधिष्ठिर ।
सुदुघा कपिला चैव रोहिणीं च यशस्विनीम् ।
सर्वकामदुघा चैव मरुता कामरूपिणीम् ।

D13 T2 G3.4 स्तोत्र , T2 स्वात्र (for स्तोत्र) D10 T2.3 G3.4 प्रोक्तान् (for प्रोक्त) —Colophon *Sub parvan* D13 M1-3 दानधर्म —*Adhy name* T2 गोमाहात्म्ये सुरभिसृष्टिप्रकार , M1-3 गोमहात्म्ये वरलाभ —*Adhy no* T1 M 110, T2.3 G3.4 117, G1.2 111 —(L 51) T1 [ऽ]नघ (for मन) —T1 om lines 52-53 —(L 56) T1 घोररूपा , G3 °वता (for °त्पा) T1 G1.2 तेजस (for °सी) G3 सुरभिर्लोकपावनी (for the post half) —(L 57) T1 रुद्रान् (for रुद्रा) —(L 58) T1 महातपा (for °यशा) —(L 60) M1-3 रुद्र (for उग्र) —(L 62) M4 प्रथिता (for क°) M नाम (for नाम) —(L 64) T2 वेदानां (for देवानां) —T1 om line 65 —(L 66) T1 M4 येकादश —T1 om line 67 —(L 68) T2.3 G3 तथा (for तदा) —T1 om line 70 —(L 72) D10 T2 G2 दृष्ट्वा (for सृष्ट्वा) D10 T2 G2 रुद्र (for ब्रह्म) —(L 73) D10 T2.3 G2 प्रभुर् (for प्रभु) —(L 74) M सोम (for सोम) —T1 om line 75 —(L 78) M1-3 देवा (for एषा) —(L 79) D10 T2 G2.4 परम (for च°) —(L 80) T2 G2 M अवा (for माया) T1 पुण्यामवा मधुमतीं (for the prior half) —(L 81) Kumbh ed वर्णां (for -वर्णां) T1.3 M भवा पृश्निं कुम्भवतीं (for the post. half) —(L 84) D10 नाभिका , T1 हस्ता (for सिकतां) T1 G1.2 M4 शुचिधूम्राम् , G2 शुचिधूमान् (for शुद्ध°) T2 अहारिणीं (for अधारिणीम्) M1-3 शुचिधूमामधारिणीं (for the post half) —(L 85) G1.2 M नन्द्या (for धन्या) —(L 86) T1 शामबोधा (for शान्तपापां) —(L 87) T1 कन्यास् (for ध°) —(L 88) T1 तु (for च) T2 सन्निभ (for -सप्रभ) —T1 om (hapl ?) lines 90-91 —(L 90) G2 धृतिमान् , M4 मति° (for द्युति°) —(L 91) M सुरभ्यानुमतो दत्तो (for the prior half) —(L 92) M1-3 धारिण्यो (for -रूपिण्यो) Kumbh. ed उत्कटा (for उत्तमा) —(L 94) M1-3 [ऽ]न्या प्रजा , M4 [ऽ]न्यास्तत (for गास्तत) T1 सुषुवेन्या पुन सुता (for the post. half)

गावो मृष्टदुघा श्वेताश्चतस्रोऽमृतमस्कृता ।
याला भूत्वा पुरा वत्सा पियन्त्यमृतमुत्तमम् ।
सुष्टुता देवराजाय वासवाय महात्मने ।
कपिलां धर्मराजाय वरुणाय च रोहिणीम् ।
सर्वकामदुघा धेनु राज्ञे वैश्रवणाय च ।
इत्येता लोकमहिता विश्रुता सुरभे प्रजा ।
एतासा प्रजया पूर्णा पृथिवी मुनिपुंगव ।
गोभ्य प्रभवते सर्वं यत्किंचिदिह शोभनम् ।
सुरभ्यपत्यमित्येतन्नामतस्तेऽनुपूर्वश ।
कीर्तित ब्रूहि राजेन्द्र किं भूय कथयामि ते ।

Colophon

युधिष्ठिर ।

सुरभ्यास्तु तदा देव्या कीर्तिर्लक्ष्मी सरस्वती ।
मेधा च प्रवरा देवी याश्चतस्रोऽसिविश्रुता ।
पृथग्गोभ्य किमेता स्युरताहो गोषु सश्रिता ।
देवा के वाश्रिता गोषु तन्मे ब्रूहि पितामह ।

भीष्म ।

य देव सश्रिता गावस्त देव देवसत्तिमम् ।
यद्यद्देवाश्रित दैवं तत्तद्दैव द्विजा विदु ।
सर्वेषामेव देवाना पूर्वं किल समुद्भवे ।
अमृतार्थे सुरपति सुरभिं समुपस्थित ।

इन्द्र ।

इच्छेयममृत दत्त त्वया देवि रसाधिकम् ।
त्वत्प्रसादाच्छिव मह्यममरत्व भवेदिति ।

सुरभि ।

वत्सो भूत्वा सुरपते पिबस्व प्रस्रव मम ।
ततोऽमरत्वमपि तत्स्थानमैन्द्रमवाप्स्यसि ।
न च ते वृत्रहन्युद्धे व्ययारिभ्यो भविष्यति ।
बलार्थमात्मन शक्र प्रस्रव पिब मे विभो ।

भीष्म ।

ततोऽधयत्स्तन तस्या सुरभ्या सुरसत्तम ।
अमरत्व सुरूपत्वं बलं च पदमुत्तमम् ।
पुरंदरोऽमृत पीत्वा प्रहृष्ट समुपस्थित ।
पुत्रोऽहं तव भद्र ते ब्रूहि किं करवाणि ते ।

सुरभि ।

कृत पुत्र त्वया सर्वमुपयाहि त्रिविष्टपम् ।
पालयस्व सुरान्सर्वाञ्जहि ये सुरकण्टका ।
न च गोब्राह्मणेऽवज्ञा कार्या ते शान्तिमिच्छता ।
गोब्राह्मणस्य नि श्वास शोषयेदपि देवता ।
गोब्राह्मणप्रियो नित्य स्वस्तिशब्दमुदाहरन् ।
पृथिव्यामन्तरिक्षे च नाकपृष्ठे च विक्रमेत् ।
यच्च तेऽन्यद्धितं कृत्य तन्मे भूया समासत ।
तत्ते सर्वं करिष्यामि सत्येनैतद्ब्रवीमि ते ।

इन्द्र ।

इच्छेय गोषु नियत वस्तु देवि ब्रवीमि ते ।
एभि सुरगणै सार्धं ममानुग्रहमाचर ।

सुरभि ।

गवा शरीर प्रत्यक्षमेवत्कौशिक लक्षये ।

—(L 96) G_2 सुस्थिता (for सुष्टुता) G_2 पयस्विनीं (for यशं°) —(L 97) M_4 -दुहा (for -दुघां) M_{1-3} मधुरां (for महतीं) —T_1 om lines 98–99 —(L 98) $T_{2,3}$ G M_4 -दुहा (for -दुघा) T_3 G_2 $M_{1,3}$ मस्तुता (for सस्कृता) D_{10} नाश्चतस्रोमृता सुता, T_2 याश्चतस्रोमृतास्तु या, Kumbh ed ताश्चतस्रोत्र मस्तुता (for the post half) —(L 102) M_4 -कामदुहां (for °घां) T_2 (also as above) चैव (for धेनु). —(L 103) T_1 विख्याता; G_2 -महता (for -महिता) —T_1 om line 106 —(L 106) $G_{1,3}$ M_2 तु (for ऽनु) —(L 107) T_1 माहात्म्य कीर्तित त्वेतत् (for the prior half) —Colophon *Sub-parvan* D_{10} M_1 दानधर्म —*Adhy name* T_2 गोदानप्रकरणे सुरभिसृष्टिप्रकारकथन, T_3 G_2 सुरभिसृष्टि°, M_{1-3} गोमाहात्म्ये सुरभ्यपत्यसकीर्तन —*Adhy no* T_1 101, $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 118, $G_{1,3}$ 112, M_{1-3} 111, M_4 110 —(L 108) T_1 M_{1-3} सुता (for तदा) —(L 109) T_1 प्रथिता (for प्रवरा) D_{10} $G_{2,4}$ सुवि, T_1 [ऽ]पि वि, T_2 [ऽ]थ वि, T_3 $G_{1,3}$ M_4 हि वि- (for ऽभि वि) —(L 111) M_{1-3} किमाश्रिता (for के वाश्रिता) —(L 112) M_{1-3} सश्रित (for °ता) T_2 गावस् (for गा°) M_4 -सश्रित (for -सत्तिमम्) T_1 स त्वेवो देवसाश्रित, T_2 M_{1-3} तद्देव दै(M_1 दे)वतश्रि(T_2 °ति)त (for the post. half) —T_1 om line 113 —(L 113) D_{10} G_2 $M_{1,3}$ देवाश्रित (for द्दे°). —(L 115) M_{1-3} सुरभिं समुपाश्रित (for the post. half) —T_3 om the ref —(L 117) T_1 स्थिर (for शिव) —(L. 118) D_{10} प्रस्तव (for प्रस्रव) —(L 119) T_1 अपि च; G_2 अमृत (for अपि मत्) —(L 120) T_1 दैन्य जातु (for व्ययारिभ्यो) —(L 121) D_{10} प्रस्तव (for प्रस्रव) —(L. 122) T_2 $G_{1,3}$ [ऽ]पिबत् (for ऽधयत्) —(L. 123) T_1 G_{1-3} अमृतत्व (for अमरत्व) $T_{1,2}$ [अ]भवद् (for पदम्) M अमरत्व बल सत्यमैश्वर्यं च यदोत्तमं —(L 124) M लब्ध्वा (for पीत्वा) —(L 125) M_{1-3} अस्मि (for तव) —(L. 127) G_4 वै (for ये) T_1 जयस्व सुरवैरिण (for the post half) —(L 128) M_{1-3} हि (for च) G_4 न कार्यां (for कार्या ते) —T_1 om. (hapl.) line 129 T_1 om 131

यो यत्रोत्सहते वस्तु स तत्र वसतां सुर ।
सर्वं पवित्र परम गवा गात्रं सुपूजितम् ।
तथा कुरुष्व भद्रं ते यथा स्व शक्र मन्यसे ।
भीष्म ।
तस्यास्तद्वचन श्रुत्वा सुरभ्या सुरसत्तम ।
सह सर्वै सुरगणैरभजत्सौरभीं प्रजाम् ।
शृङ्गे वक्त्रे च जिह्वाया देवराज समाविशत् ।
सर्वच्छिद्रेषु पवन पादेषु मरुता गणा ।
ककुद सर्वगो रुद्र कुक्षौ चैव हुताशन ।
सरस्वती स्तनेष्वघ्न्या श्री पुरीषे जगत्प्रिया ।
मूत्रे कीर्ति सुमहती मेधा पयसि शाश्वती ।
वक्त्रे सोमश्च वै देवो हृदये भगवान्यम ।
धर्म पुच्छे क्रिया लोम्नि भास्करश्चक्षुषी श्रित ।
निद्रा सविषु सिद्धिश्च तपस्तेजश्च चेष्टने ।
एव सर्वे सुरगणा नियता गात्रवर्त्मसु ।
महती देवता गावो ब्राह्मणै परिसस्कृता ।
गामाश्रयन्ति सहिता देवा हि प्रभविष्णव ।
किमन्यत्सर्वकामेन न विदध्याद्भवान्प्रियम् ।
भावत परया भक्त्या पूजयस्व नरेश्वर ।
गावस्तु परम लोके पवित्र पावन हवि ।
निपात्य भक्षित स्वर्गाद्वागेव फेनप किल ।
स च प्रागात्पुनर्लब्ध्वा ततो गोलोकमाश्रितः ।

Colophon

9A

D10 S Kumbh ed Madras ed and Cv cont.

युधिष्ठिर ।
क फेनपेति नाम्नासौ कथ वा भक्षित पुरा ।
मृत उज्जीवित कस्मात्कथ गोलोकमाश्रित ।
विरुद्धे मानुषे लोके तथा समयवर्त्मसु ।
ऋते दैव हि दुष्प्राप मानुषेषु विशेषत ।
सशयो मे महानत्र तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।
भीष्म ।
श्रूयते भार्गवे वंशे सुमित्रो नाम भारत ।
वेदाध्ययनसपन्नो विपुले तपसि स्थित ।
वानप्रस्थाश्रमे युक्त स्वकर्मनिरत सदा ।
विनयाचारतत्त्वज्ञ सर्वधर्मार्थकोविद ।
यत्तस्त्रिषवणस्नायी सध्योपासनतत्पर ।
अग्निहोत्ररत क्षान्तो जपञ्जुह्वच्च नित्यदा ।
पितॄन्देवांश्च नियतमनिर्यैश्चैव पूजयन् ।

—(L 132) G2 ब्रूहि (for ब्रूया) —(L 136) G2 लक्ष्यते (for लक्ष्ये) —T1 om the ref. T1 om line 141 —(L 143) T1 शृग वक्त्र च जिह्वां च (for the prior half) —After line 143, T1 ins

उरःस्थितो गवां ब्रह्मा शिरःस्थाने सदाशिव ।
शृङ्गमूले स्वय शक्र शृङ्गाग्रे च जनार्दन ।

—(L. 144) T1 G1.2 M ककुदे G1 2 वामकुक्षौ (for कुक्षौ चैव) —(L. 146) T1 च गगा च (for सुमहती) T1 रक्ते शीतांशुरेव च (for the post. half) —T1 om line 147 —(L 147) Madras ed कंठे (for वक्त्रे) M2 3 भव, M1 भग (for यम) —(L 148) T1 स्थित, T2 स्मृत (for श्रित) —After line 148, T1 ins

ऋषयो रोमकूपेषु पादाङ्गुलीषु गुह्यका ।

—(L 149) G1 2 M वेष्टने (for चे°) T1 सिद्धा अश्विषु सर्वत्र विश्वेदेवाश्च वेष्टने —(L 150) G2 मतु- (for गात्र-) —(L 151) T1 -कीर्तिना, G1.3 4 M -सस्तुता (for -सस्कृता) —(L. 152) G1.2 M गाव श्रयति महिता (for the prior half) —T1 om line 153 —(L 153) M -भावेन (for -कामेन) Kumbh ed किमामा सर्वभावेन विदध्याद्भगवान्प्रिय —(L 154) T1 गाव परमया भक्त्या (for the prior half) —(L 155) T1 विदु (for हवि) —M1 reads line 156 twice. —(L 156) T1 निहत्य भक्षितो गोभिर्, Cv निपात्य भर्जित स्वर्गो (for the prior half) T3 Cv भार्गव (for °व) M1 (second time) फेनप —(L 157) D10 T2 3 G2 4 ततो लोक समाश्रित (for the post half) —Colophon *Sub-parvan* D10 दानधर्म —*Adhy name* T2 गो दानप्रकरणे गोशरीरे सर्वदेवतास्थितिकरण, M1-3 गोप्रशसा —*Adhy no* T1 M 112, T2 3 G2 4 119, T3 G1 3 113

9A

(L 1) T1 फेनप किल नाम्नासौ (for the prior half) —(L 2) T1 आस्थित (for आश्रित) —T1 om (hapl ?) lines 3–4 —(L 3) T3 विरुद्धो (for °द्धे) —(L 4) M मानुषेण (for °षु) —(L. 6) T1 M भार्गव (for भारत) —T1 om from the post half of line 7 up to the prior half of line 8 —(L. 8) T1 स्वधर्म (for स्वकर्म) —T1 om lines 9–10 —(L 10) T2 नित्य, G2 एकस्, Kumbh. ed यत्नात् (for यत्तस्) —(L 11) M1-3 -पर (for रत) G2 जपशीलश् (for जपञ्जुह्वच्) —(L 12) Kumbh ed पितृदेवांश्, T1 पितृदेवार्चनपरो, T2 पितृंश्च देवान्नियतम् (for the prior half) D10 G1 स, T1 [अ]पि, T2 3 G2 सु (for [च]व) —T1 om (hapl) line 13

प्राणसंधारणार्थं च यत्किंचिदुपहारयन् ।
गिरिखिशिखरो नाम यत प्रभवते नदी ।
कुलहेति पुराणेषु विश्रुता रुद्रनिर्मिता ।
तस्यास्तीरे समे देशे पुष्पमालासमाकुले ।
वन्यौषधिद्रुमोपेते नानापक्षिमृगायुते ।
व्यपेतदंशमशके ध्वाङ्क्षगृध्रैरसेविते ।
कृष्णदर्भतृणप्राये सुरम्ये ज्योतिरश्मिनि ।
सर्वोन्नते समे श्यामैर्यज्ञीयैस्तरुभिर्वृते ।
तत्राश्रमपदं पुण्यं भृगूणामभवत्पुरा ।
उवास तत्र नियतः सुमित्रो नाम भार्गवः ।
ययोद्दिष्टेन पूर्वेषां भृगूणां साधुवर्त्मनाम् ।
तस्मा आङ्गिरसः कश्चिद्ददौ गां शार्करीं शुभाम् ।
वर्षासु पश्चिमे मासि पौर्णमास्यां शुचिव्रतः ।
स तां लब्ध्वा धर्मशीलश्चिन्तयामास तत्परः ।
सुमित्रः परया भक्त्या जननीमिव मातरम् ।
तेन संधुक्ष्यमाणा सा रोहिणी कामचारिणी ।
विवृद्धिमगमच्छ्रेष्ठा प्राणतश्च सुदर्शना ।
सिराविमुक्तपार्श्वान्ता विपुलां कान्तिमुद्वहत् ।
श्यामपार्श्वान्तपृष्ठान्ता सुरभिर्मधुपिङ्गला ।
बृहती सूक्ष्मरोमान्ता रूपोदग्रा तनुत्वचा ।
कृष्णपुच्छा श्वेतवक्त्रा समवृत्तपयोधरा ।
पृष्ठोन्नता पूर्वनता शङ्कुकर्णी सुलोचना ।
दीर्घजिह्वा ह्रस्वशृङ्गी संपूर्णदशनान्तरा ।
मांसाधिकगलान्ता सा प्रसन्ना शुभदर्शना ।
नित्यं शमयुता स्निग्धा संपूर्णोदात्तनिस्वना ।
प्राजापत्यैर्गवां नित्यं प्रशस्तैर्लक्षणैर्युता ।
यौवनस्थेव वनिता शुशुभे रूपशोभया ।
वृषेणोपगता सा तु कल्या मधुरदर्शना ।
मिथुनं जनयामास तुल्यरूपमिवात्मनः ।
संवर्धयामास स तां सवत्सां भार्गवो ऋषिः ।
तयोः प्रजाधिसंवर्गात्सहस्रं च गवामभूत् ।
गवां जातिसहस्राणि संभूतानि परस्परम् ।
क्षयमाणा च राजेन्द्र नैवान्तः प्रतिदृश्यते ।
तेराश्रमपदं रम्यमरण्यं चैव सर्वशः ।
समाकुलं समभवन्मेघैरिव नभःस्थलम् ।
कानिचित्पद्मवर्णानि किंशुकाभानि कानिचित् ।
रुक्मवर्णानि चान्यानि चन्द्रांशुसदृशानि च ।
तथा राजतवर्णानि कानिचिल्लोहितानि वै ।
नीललोहितताम्राणि कृष्णानि कपिलानि च ।
नानारागविचित्राणि यूथानि बहुलानि च ।
न च क्षीरं घृतं स्नेहाद्रसानामुपजीवति ।
भार्गवः केवलं चासीद्वृत्त्या प्राणायने रतः ।
तथा शुश्रूषतस्तस्य गवां हितमवेक्षतः ।
व्यतीयात्सुमहान्कालो वत्सोच्छिष्टेन वर्तनः ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तः सततं प्रस्नवं गवाम् ।
वत्सैरुच्छिष्टमुद्दिश्य बहुक्षीरतया बहु ।
पीतवांस्तेन नामास्य फेनपेत्यभिविश्रुतम् ।
गौतमस्यामितिष्पन्नमेवं नाम युधिष्ठिर ।

Colophon

— (L 13) T_2 प्राणसरक्षणार्थं च (for the prior half) — (L 14) G_3 यत्र (for यत) — (L 15) G_3 कुलमेद्रि, Kumbh ed °जेति (for °हेति) — (L. 16) $G_{1, 3}$ पुष्पपुञ्ज, M °मूल (for °माला) $T_{1, 2}$ पुष्पमूलफलाकुले (for the post half) — T_1 om lines 17–18 — (L 17) T_2 वनौषधि, T_3 $G_{1, 3}$ M धान्यौ° (for वन्यौ°) M_{1-3} -समायुते (for मृगा°) — (L 18) T_2 ध्वाङ्क्षगृध्रोपसेविते (for the post half) — (L 19) T_1 om the post half and the prior half of line 20 D_{10} $T_{2, 3}$ G_4 M_{1-3} सुरम्य (for °म्ये) — (L. 20) D_{10} T_3 $G_{1, 3}$ M सर्वोन्नते समे श्यामे (for the prior half). — (L 22) T_1 पार्थिव (for भार्गव) — T_1 om line 23 — (L 23) D_{10} T_2 -वर्त्मना (for °नाम्) — (L 25) T_1 M मासे (for मासि). — (L 26) T_2 धर्मशीलां (for °शीलश्) — (L 28) Kumbh. ed -रूपिणी (for -चारिणी) — (L 29) T_1 चापि (for श्रेष्ठा) T_1 om from the post half up to the prior half of line 31 G_3 M प्रमाणे (for प्राणतश्) — (L 31) G_3 वाम (for श्यान) D_{10} G_4 -पृष्ठा च, T_2 पृष्ठा सा (for पृष्ठान्ता) Some MSS पिंगळा — T_1 om line 35 and om (hapl) lines 37–40 — (L 38) D_{10} $T_{2, 3}$ G_2 प्रशान्तैर् (for प्रशस्तैर्) — (L 40) Madras ed कल्या मधुरशोभना (for the post. half) — (L 41) T_1 अपत्य (for मिथुन) — (L 42) D_{10} T_1 मुनि (for ऋषि) — T_1 om line 43 — (L. 44) T_1 शत, M तानि (for जाति-) — (L 45) $G_{1, 3}$ परि (for प्रति-) — (L 46) G_1 पुण्यम् (for रम्यम्) — (L 50) T_1 G_4 च (for वै) — T_1 om (hapl) lines 51–52 M_4 om (hapl) line 52 — (L. 52) D_{10} $T_{2, 3}$ G_4 यूथानि कुल्यूथप (for the post. half) — (L. 53) G_2 तत् (for च) D_{10} $G_{3, 4}$ सुन- (for घृत) — (L 55) T_1 सुखम् (for हितम्) — T_1 om line 57 — (L 57) D_{10} प्रस्रव (for प्रस्नव) — (L 58) T_1 वत्सोच्छिष्ट तथा फेन (for the prior half) — (L. 60) M_3 (*inf lin*) भार्गवस्य (for गौतमस्य) $G_{1, 3, 4}$ M_4 एतत् (for एव) — Colophon *Sub parvan*

भीष्म: ।

कदाचित्कामरूपिण्यो गाव: स्त्रीवेषमास्थिता: ।
ह्रदे क्रीडन्ति संहृष्टा गायन्त्य: पुण्यलक्षणा: ।
ददृशुस्तस्य गावो वै विस्मयोत्फुल्ललोचना: ।
ऊचुश्च का यूयमिति स्त्रियो मानुषया गिरा ।

स्त्रिय: ।

गाव एव वयं सर्वा: कर्मभि: शोभनैर्युता: ।
सर्वा: स्त्रीवेषधारिण्यो यथाकामं चरामहे ।

गाव: ।

गवां गाव: परं दैवं गवां गाव: परा गति: ।
कथयध्वमिहास्माकं केन व: सुकृता गति: ।

स्त्रिय: ।

अस्माकं हविषा देवा ब्राह्मणास्तर्पितास्तथा ।
कव्येन पितरश्चैव हव्येनाग्निश्च तर्पित: ।
प्रजया च तथास्माकं कृषिरभ्युद्धृता सदा ।
शकटैश्चापि संयुक्ता दशवाहगनेन वै ।
तदेतै: सुकृतै: स्फीतैर्वयं याश्चैव न: प्रजा: ।
गोलोकमनुसंप्राप्ता य: पर: कामगोचर: ।
यूयं तु सर्वा रोहिण्य: सप्रजा: सहपुंगवा: ।
अधोगामिन्य इत्येव पश्यामो दिव्यचक्षुषा ।

गाव: ।

एवं गवां परं दैवं गाव एव परायणम् ।
स्वपक्ष्यास्तारणीया व: शरणाय गता वयम् ।
किमस्माभि: करणीयं वर्तितव्यं कथंचन ।
प्राप्नुयाम च गोलोकं भवाम न च गर्हिता: ।

स्त्रिय: ।

वर्तते रन्तिदेवस्य सत्रं वर्षसहस्रकम् ।
तत्र तस्य नृपस्याशु पशुत्वमुपगच्छत ।
ततस्तस्योपयोगेन पशुत्वे यज्ञसंस्कृता: ।
गोलोकान्प्राप्स्यथ शुभास्तेन पुण्येन संयुता: ।

भीष्म: ।

एतत्तासां वच: श्रुत्वा गावा संहृष्टमानसा: ।
गमनाय मनश्चक्रुरौत्सुक्यं चागमन्परम् ।
न हि नो भार्गवो दाता पशुत्वेनोपयोजनम् ।
यज्ञस्तस्य नरेन्द्रस्य वर्तते धर्मवत्तथा ।
वयं न चाननुज्ञाता: शक्ता गन्तुं कथंचन ।
अवोचन्नथ तत्रत्या भार्गवो वध्यतामयम् ।
एतत्सर्वा रोचयत न हि शक्यमतोऽन्यथा ।
लोकान्प्राप्तुं सहास्माभिर्निश्चय: क्रियतामयम् ।
न तु तासां समेतानां काचिद्घोरेण चक्षुषा ।
शक्नोति भार्गवं द्रष्टुं सत्कृतेनोपसंयुता: ।
अथ पद्मसवर्णाभा भास्कराशुसमप्रभा: ।
जपालोहिततामाक्ष्यो निर्मांसकठिनानना: ।
रोहिण्य: कपिला: प्राहु: सर्वासां वै समक्षत: ।
मेघस्तनितनिर्घोषास्तेजोभिरभिरञ्जिता: ।
वयं हि तं वधिष्याम: सुमित्रं नात्र संशय: ।
मुहूर्तं प्रतीक्षत कृत्वा किं न श्रेयो विधास्यथ ।

गाव: ।

कपिला: सर्ववर्णेषु प्रधानत्वमवाप्स्यथ ।
गवां शतफलाच्चैका दत्त्वा फलमवाप्स्यति ।

भीष्म: ।

एतद्गवां वच: श्रुत्वा कपिला हृष्टमानसा: ।
चक्रु: सर्वा भार्गवस्य सुमित्रस्य वधे मतिम् ।

Colophon

D_{10} M_{1-3} दानधर्मे — *Adhy name* T_2 गोमाहात्म्ये फेनपसुमित्रचरित्रकथन, M_{1-3} फेनपनिवचन — *Adhy no* T_1 M 113, $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 120, $G_{1.3}$ 114 — (L 61) D_{10} $T_{2.3}$ M_1 आश्रिता: (for आस्थिता) — (L 63) $G_{1.3}$ M_{1-3} ता गावो (for गावो वै) T_1 M_4 ता दृष्ट्वा (M_4 दृष्ट्वा तु) तस्य ता गावो (for the prior half) — (L 65) Kumbh ed. सर्वे (for सर्वा:) T_1 वृता: (for युता:) — (L 66) T_1 तथा (for सर्वा) D_{10} $G_{1.3}$ लोकाननु (for यथाकाम) — (L. 68) G_2 कथयस्व (for °ध्वम्) T_1 $G_{1.3}$ M सुकृता (for °ता) — (L 69) T_1 G_{1-3} M तर्पिता ब्राह्मणास्तथा (T_1 $G_{1.3}$ °णा: सदा) (for the post half) — (L 71) M मम (for तथा) T_1 तथा (for सदा) — (L 72) M_{1-3} शकटाश्च (for °टैश्च) M_{1-3} दशभार- (for °वाह-) — (L 73) G_2 सर्वे (for वयं) — (L. 74) D_{10} T_2 परं (for पर:) — (L. 75) D_{10} T_2 G_4 M_4 सत्र- (for सर्वा) — (L 78) D_{10} G $M_{3.4}$ स्वपक्षास् (for °क्ष्यास्) — (L. 81) M_{1-3} सहस्रिक (for °स्रकम्) — (L. 82) $G_{1.3}$ M_3 तत्र (for तस्य) — (L 84) $G_{1.3}$ सुव्रता, G_4 संयता: (for संयुता) — (L. 86) T_1 $G_{1.3.4}$ मतिं (for मनश्च) — (L 90) $G_{1.3}$ अवोचन च (for °चन्नथ) T_1 तत्रान्या (for तत्रत्या) — T_1 om. lines 93–94 — (L 95) D_{10} T_3 $G_{2.4}$ सुवर्णाभा (for -स°) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 भास्करेण (for °राशु) — (L. 96) T_1 निर्मांसकठिनत्वच: (for the post half) — (L 97) T_2 पिंगला: (for कपिला:) — T_1 om line 98 Before line 99, MSS ins. कपिला ऊचु: — (L 100) T_1 G_3 विधास्यति (for °स्यथ) — (L 102) M_{1-3} शतफल (for °फलाच्) T_2 $G_{1.3}$ अवाप्स्यथ, G_2 समश्नुय:, G_3 (also) अवाप्स्यसि (for °ति) — Colophon. *Sub-parvan* D_{10} M_{1-3} दानधर्म — *Adhy name* T_2 गोमाहात्म्ये सुमित्रचरित्र, M_{1-3} कपिलाप्राधान्यकथन. — *Adhy no* T_1 M 114, $T_{2.3}$

भीष्म ।
यास्तु गोमातरस्तस्य कामचारिण्य आगता ।
समीप हि सुमित्रस्य कृतज्ञा समुपस्थिता ।
अभिप्रशस्य चैवाहुस्तमृषिं पुण्यदर्शना ।
गोलोकादागता वेद ऋषे गोमातरो वयम् ।
सुप्रीता स्म वर गृह्ण यमिच्छसि महामुने ।
यदि गोषु परा बुद्धिं कृतवानसि नित्यदा ।
सुमित्र ।
प्रीतोऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मा गोमातर शुभा ।
सुप्रीतमनस सर्वास्तिष्ठन्ते च वरप्रदा ।
भवेद्गोष्वेव मे भक्तिर्यथैवाद्य तथा सदा ।
गोघ्नाश्चैवावसीदन्तु नरा ब्रह्मद्विषश्च ये ।
गोमातर ।
एवमेतदृषिश्रेष्ठ हित वदसि न प्रियम् ।
एहि गच्छ सहास्माभिर्गोलोकमृषिसत्तम ।
सुमित्र ।
यूयमिष्टा गतिं यान्तु न ह्यह गन्तुमुत्सहे ।
इमा गाव समुत्सृज्य तपस्विन्यो मम प्रियाः ।
भीष्म ।
तास्तु तस्य वच श्रुत्वा कपिलाना सुदारुणम् ।
निन्युस्तमृषिमुत्क्षिप्य भार्गव नभ उद्वहन् ।
कलेवर तु तत्रैव तस्य सन्यस्य मातर ।
निष्कृष्य करण योगादनयन्भार्गवस्य वै ।
सर्वं चास्य तदाचख्यु कपिलाना विचेष्टितम् ।
यदर्थं हरण गोभिर्गोलोक लोकमातर ।
ततस्तु कपिलास्तत्र तस्य दृष्ट्वा कलेवरम् ।
यथाप्रतिज्ञ शृङ्गैश्च खुरैश्चाप्यवचूर्णयन् ।
तत सच्छिद्य बहुधा भार्गव नृपसत्तम ।
ययुर्यत्रेतरा गावस्तच्च सर्वं न्यवेदयन् ।
अथ गोमातृभि शप्तास्ता गाव पृथिवीचरा ।
अमेध्यवदना क्षिप्र भवध्व ब्रह्मघातका ।
एव कृतज्ञा गावो हि यथा गोमातरो नृप ।
ऋषिश्च प्राप्तवाँल्लोक गावश्च परिमोक्षिता ।

Colophon

भीष्म ।
ता गावो रन्तिदेवस्य गत्वा यज्ञ मनीषिण ।
आत्मान ज्ञापयामासुर्महर्षीणां समक्षत ।
रन्तिदेवस्ततो राजा प्रयत प्राञ्जलि शुचि ।
उवाच गाव प्रणत किमागमनमित्यपि ।
गाव ।
इच्छामस्तव राजेन्द्र सत्रेऽस्मिन्विनियोजनम् ।
पशुत्वमुपसप्राप्तु प्रसाद कर्तुमर्हसि ।
रन्तिदेव ।
नास्मि शक्तो गवां घात कर्तुं शतसहस्रश ।
घातयित्वा त्वह युष्मान्कथमात्मानमुद्धरे ।
य पशुत्वेन सयोज्य युष्मान्स्वर्गं नयेदिह ।
आत्मान चैव तपसा गाव समुपगम्यताम् ।
गाव ।
अस्माकं तारणे युक्तो धर्मात्मा तपसि स्थित ।
श्रुतोऽस्माभिर्भवान्राजस्ततस्तु स्वयमागता ।
रन्तिदेव ।
मम सत्रे पशुत्व वो यद्येव हि मनीषितम् ।
समयेनाहमेतेन जुहुया वो हुताशने ।
कदाचिद्यदि व काचिदकामा विनियुज्यते ।
तदा समाप्ति सत्रस्य गवा स्यादिति नैष्ठिकी ।
गाव ।
एवमस्तु महाराज यथा त्व प्रब्रवीषि न ।
अकामा स्युर्यदा गावस्तदा सत्र समाप्यताम् ।
भीष्म ।
तत प्रवृत्ते गोसत्रे रन्तिदेवस्य धीमत ।
गोसहस्राण्यहरहर्नियुज्यन्ते शमितृभि ।
एव बहूनि वर्षाणि व्यतीतानि नराधिप ।

G3 4 121, G1 8 115 — Before line 108, Madras ed ins गोमातर — (L 108) M1-8 विद्धि, Madras ed. वेत्थ (for वेद) M1-8 मुने, Kumbh. ed नृप- (for ऋषे) — (L 109) G1 8 सु (for स) G3 यद् (for यम्) T1 महामते (for °मुने) — (L 110) M1 8 भक्तिं (for बुद्धिं) — (L 111) T2 4 G M च (for the second ऽस्मि) — (L 113) M [ए]व सा (for सदा) — (L 116) T1 G1 8 एभिर् (for एहि) T2 om. (hapl) from the post. half of line 119 up to the prior half of line 123 — (L 121) T1 तस्य (for तत्र) T1 तदा (for तस्य) — (L 124) M1-8 गोलोके (for °क) — (L. 126) Kumbh ed तथाप्रतिज्ञ — T1 om (hapl) lines 127–128 — (L 132) T2 M4 लोकान् (for लोक). — Colophon Sub-parvan D10 M1-8 दानधर्म — *Adhy name* T2 गोमाहात्म्ये सुमित्रचरित्रे सुमित्रगोलोकप्राप्ति — *Adhy no* T1 M 115, T2 8 G3 4 122; G1 8 116 — (L 137) D10 T2 8 G1 4 इच्छाम (for °मस्) — (L 138) T3 पशुत्वमपि सप्राप्त (for the prior half) — T1 om lines 141–142 and 145 — (L 145) M1-8 समीहित (for मनीषितम्) — (L 146) T1 M एकेन (for एतेन) — (L 148) G2 नैष्ठिकं (for °की) — (L 151) T1

गवां वै वध्यमानानां न चान्तः प्रत्यदृश्यत ।
गवां चर्मसहस्रैस्तु राशयः पर्वतोपमाः ।
बभूवुः कुरुशार्दूल बहुधा मेघसंनिभाः ।
मेदश्छेदवहा चैव प्रावर्तत महानदी ।
अद्यापि भुवि विख्याता नदी चर्मण्वती शुभा ।
तत कदाचित्स्व वत्स गौरुपामन्त्र्य दुःखिता ।
एहि वत्स स्तनं पाहि मा त्वं पश्चात्क्षुधार्दितः ।
तप्स्यसे विमना दुःखं घातितायां मयि ध्रुवम् ।
एते ह्यायान्ति चण्डालाः सशस्त्रा मां जिघांसवः ।
अथ शुश्राव तां वाणीं मानुषीं समुदाहृताम् ।
रन्तिदेवो महाराज ततस्तां समवारयत् ।
स्थापयामास गोसत्रमयं तं पार्थिवर्षभ ।
सत्रोत्सृष्टाः परित्यक्ता गावोऽन्याः समुपाश्रिताः ।
यास्तस्य राज्ञो निहता गावो यज्ञे महात्मनः ।
ता गोलोकमुपाजग्मुः प्रोक्षिता ब्रह्मवादिभिः ।
रन्तिदेवोऽपि राजर्षिरिष्ट्वा यज्ञं यथाविधि ।
ततः सगन्य सुरपतेस्त्रिदिवं चाक्षयं ययौ ।
फेनपो दिवि गोलोके मुमुदे शाश्वतीः समाः ।
अवशिष्टाश्च या गावस्ता बभूवुर्वनेचराः ।
फेनपाख्यानमेतत्ते गवां माहात्म्यमेव च ।
कथितं पावनं पुण्यं कृष्णद्वैपायनेरितम् ।
नारायणोऽपि भगवान्दृष्ट्वा गोषु परं यशः ।
शुश्रूषां परमां चक्रे भक्तिं च भरतर्षभ ।
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र गा वै पूजय भारत ।
द्विजेभ्यश्चैव सततं प्रयच्छ कुरुसत्तम ।

Colophon.

9B

D_{10} S Kumbh ed Madras ed and Cv cont

युधिष्ठिर ।

पवित्राणां पवित्रं यच्छ्रेष्ठं लोकेषु पूजितम् ।
महाव्रत महाभाग तन्मे ब्रूहि पितामह ।

भीष्म ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
पितुः पुत्रस्य संवादं व्यासस्य च शुकस्य च ।
ऋषीणामुत्तमं कृष्णं भावितात्मानमच्युतम् ।
पारंपर्यविशेषज्ञं सर्वशास्त्रार्थकोविदम् ।
कृतशौचः शुकस्तत्र कृतजप्यः कृताह्निकः ।
परं नियममास्थाय परं धर्ममुपाश्रितः ।
प्रणम्य शिरसा व्यासं सूक्ष्मतत्त्वार्थदर्शिनम् ।
शुकः पप्रच्छ वै प्रश्नं दानधर्मकुतूहलः ।
बहुचित्राणि दानानि बहुशः शंससे मुने ।
महार्थं पावनं पुण्यं किंस्विद्दानं महाफलम् ।
केन दुर्गाणि तरति केन लोकानवाप्नुते ।
केन वा महदाप्नोति इह लोके परत्र च ।
के वा यज्ञस्य वोढारः केषु यज्ञः प्रतिष्ठितः ।
किं च यज्ञस्य यज्ञत्वं किं च यज्ञस्य भेषजम् ।
यज्ञानामुत्तमं किं च तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ।
स तस्मै भजमानाय जातकौतूहलाय च ।
व्यासो व्रतनिधिः प्राह गवामिदमनुत्तमम् ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं लोके श्रुतिसुखावहम् ।
यत्पवित्रं पवित्राणां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
सर्वपापप्रशमनं तत्समासेन मे शृणु ।
यदिदं तिष्ठते लोके जगत्स्थावरजंगमम् ।

M ततः प्रवृत्तं गोसत्र (for the prior half) — Before line 160, Madras ed ins. गौः — (L 160) T M_3 पुत्र (for वत्स) G_{1-3} वत्स (for पश्चात्) — (L 161) T_3 M_{1-3} दुःखाद् (for दुःखं) — (L 162) G_1 चांडालाः — Before line 163, Madras ed ins भीष्मः T_2 om. the post half of line 163 and the prior half of line 164 — (L 164) G_1 महाराजम् — (L 168) G_1 M नाकं (for ता गो) T_1 सुहुता, G_3 ते प्रोक्ता (for प्रोक्षिता) — Before line 171, Madras ed. ins वैशंपायनः — (L. 171) G_4 मोदते (for मुमुदे) — T_1 om lines 175–176 — (L 175) D_{10} वरं (for परं) — (L 177) T_1 गाः संपूजय नित्यदा (for the post. half) — Colophon *Sub-parvan* D_{10} M_{1-3} दानधर्म — *Adhy name* T_2 गोमाहात्म्ये रन्तिदेवचरित्रकथनं, M_{1-3} गोमाहात्म्ये भार्गवोपाख्यानं, M_4 गोमाहात्म्यं — *Adhy no* T_1 M 116, $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ 123, $G_{1.2}$ 117

9B

T_1 om lines 7–8 — (L 8) T_1 इव स्थितः, M_1 अवस्थितः, $M_{2.3}$ इव स्थितः (for उपाश्रितः) — (L 10) $M_{1.3}$ सुतः (for शुकः) D_{10} T_2 $G_{2.4}$ -कुतूहलं — T_1 om line 11 — (L 12) T_1 परमं (for महार्थं) T_1 महत्फलं (for महाफलम्) — (L 13) M_{1-3} तरते (for °ति) T_1 G_4 M_1 लोकान्, Cv दुर्गान् (for लोकान्) $G_{1.3}$ M_4 केन लोकमवाप्नुयात् (for the post half) — T_1 om lines 14–15 Before line 18, Madras ed ins भीष्मः T_1 om lines 18–19 Before line 20, $T_{1.2}$ ins व्यासः — After line 21, T_1 ins

गाव एव परं लोके गाव एव परं धनम् ।

— T_1 om lines 22–24 — (L 23) $G_{1.3}$ यदिदं त्रिषु लोकेषु (for the prior half) — (L 24) M गावः प्राप्य

गावस्ता प्राप्य तिष्ठन्ति गोलोके पुण्यदर्शना ।
मातर सर्वभूताना विश्वस्य जगतश्च ह ।
रुद्राणामथ साध्याना गाव एव तु मातर ।
रुद्राणां मातरो ह्येता आदित्याना स्वसा स्मृता ।
वसूना च दुहितृस्ता ब्रह्मसतानमूलजा ।
यासामधिपति पूषा मरुतो वालबन्धना ।
ऐश्वर्यं वरुणो राजा विश्वेदेवा समाश्रिता ।
य एव वेद ता गावो मातरो देवपूजिता ।
स विप्रो ब्रह्मलोकाय गवां लोकाय वा ध्रुव ।
गावस्तु नावमन्येत कर्मणा मनसा गिरा ।
गवां स्थान परं लोके प्रार्थयेद्य: परां गतिम् ।
न पद्भ्या ताडयेद्गावो न दण्डेन न मुष्टिना ।
इमा विद्यामुपाश्रित्य पावनीं ब्रह्मनिर्मिताम् ।
मातृणामनुपाते च न गोमध्ये न गोव्रजे ।
नरो मूत्रपुरीषस्य इच्छ्या कुर्याद्विसर्जनम् ।
शुद्धाश्चन्दनशीताङ्गयश्चन्द्ररश्मिसमप्रभा ।
सौम्या सुरम्य: सुभगा गावो गुग्गुलुगन्धय: ।
सर्वे देवाविशन्गाव समुद्रमिव सिन्धव ।
दिव चैवान्तरिक्ष च गवां व्युष्टिं समश्नुते ।
दधिना जुहुयादग्निं दधिना स्वस्ति वाचयेत् ।
दधि दद्याच्च प्राशेत गवां व्युष्टिं समश्नुते ।
घृतेन जुहुयादग्निं घृतेन स्वस्ति वाचयेत् ।
घृतमालभ्य प्राश्नीयाद्गवां व्युष्टिं समश्नुते ।
गाव सजीवना यास्तु गावो दानमनुत्तमम् ।
ता पुण्यगोपा सुफला भजमान भजन्तु माम् ।
येन देवा पवित्रेण स्वर्गलोकमितो गता: ।
तत्पवित्र पवित्राणां मम मूर्ध्नि प्रतिष्ठितम् ।
वीणामृदङ्गपणवा गवा गात्र प्रतिष्ठिता ।
क्रीडारतिविहारार्थे त्रिषु लोकेषु वर्तते ।
न तत्र देवा वर्तन्ते नाग्निहोत्राणि जुह्वति ।
न यज्ञैरिज्यते चात्र यत्र गौर्वै न दुह्यते ।
क्षीर दधि घृत यासा रसानामुत्तमो रस: ।
अमृतप्रभवा गावस्त्रैलोक्य येन जीवति ।
इडामाहूय धेनुं च सवत्सा यज्ञमातरम् ।
उपाह्वयन्ति यं विप्रा गावो यज्ञहविष्कृता ।
या मेध्या प्रथम कर्म इयं धेनु सरस्वती ।
पौर्णमासेन वत्सेन काम कामगुणान्विता ।
यत्र सर्वमिद प्रोत यत्किंचिज्जगम जगत् ।
सा गौर्वै प्रथमा पुण्या सर्वभूतहिते रता ।
धारणा पावना: पुण्या भावना भूतभावना ।
गावो मामभिरक्षन्तु इह लोके परत्र च ।
एष यज्ञ: सहोपाङ्ग एष यज्ञ: सनातन ।
वेदा सहोपनिषदो गवा रूपे प्रतिष्ठिता: ।
एतत्तात मया प्रोक्त गवामिह परं मतम् ।
सर्वत: श्रावयेन्नित्य प्रयतो ब्रह्मससदि ।
श्रुत्वा लभेत तांल्लोकान्ये मया परिकीर्तिता ।
श्रावयित्वापि प्रीतात्मा लोकांस्तान्प्रतिपद्यते ।
धेनुमेकां सदा दद्यादहन्यहनि पावनीम् ।

द्विजश्रेष्ठ, Kumbh ed गावस्तत्प्राप्य तिष्ठते (for the prior half) T G लोके पुण्यस्य दर्शनात्, M तेनैना (M_4 तिष्ठने) पुण्यदर्शना (for the post. half) — (L 25) T_1 तथा (for च ह) — (L 26) T_1 G_3 अपि, M_1 एव, Kumbh ed इह (for अथ) T_1 वसूनामपि मातर: (for the post. half) — (L. 27) Kumbh ed. ह्यादित्यानां (for आ°) — (L 29) G_4 मूल- (for वाल) — (L 31) G_2 om (hapl.) from the post half up to the prior half of line 35. T_1 G_4 M_{1-3} लोक (for देव) — (L 32) G_4 M ध्रुवं (for ध्रुव:) — (L 34) T_1 M_4 गाव स्थान, M_1 गवा दान (for गवां स्थान) — (L 35) D_{10} T गा वै (for गावो) — (L 37) T_2 अनुयाने च, Kumbh ed अन्ववाये च, Madras ed अनुपातेन (for °पाते च) T_1 गवां वा न च पार्श्वे तु (for the prior half) — (L 39) D_{10} $T_{2\ 3}$ शीताढ्याश्च, T_1 -शीताश्च (for शीताङ्गयश्च) — (L 40) M_4 गुल्गुल, Kumbh ed गुग्गुल (for गुग्गुलु) — (L 41) T_1 गा वै (for गाव) — T_1 om lines 42–44 — (L 42) M_4 पुष्टिं (for व्युष्टिं) — (L 44) T_3 पुष्टिं (for व्युष्टिं) — (L 46) G_2 घृतकुल शुपाश्नीयाद् (for the prior half) T_1 $G_{1\ 3}$ M तथाश्नुते (for सम°) — (L 47) T_1 गवां (for गावो) — (L 48) $G_{1\ 3}$ पुण्यगाव (for °गोपा:) M_{1-3} सुभगा (for सुफला) — (L 49) $T_{1\ 3}$ G_3 M ययु (for गता) — T_1 om lines 51–52 — (L 51) M पणव (for पणवा) G_4 गात्रे, Madras ed मन्त्र- (for गात्र) — (L 55) G_2 चासां (for यासां) — T_1 om lines 57–58 — (L 57) Kumbh ed इमाम् (for इडाम्) — (L 58) Madras ed. यज्ञे (for विप्रा) Kumbh ed -हविष्कृत (for °ता:) — (L 59) T_2 G_{1-3} काम (for कर्म) T_1 गौर्मेध्या प्रथम कीर्णा, M_4 या मेध्या परम कीर्णा (for the prior half) — T_1 om line 60 — (L 61) M_4 यच्च (for यत्र) T_2 M_4 च यत् (for जगत्) — T_1 om line 62 — (L 62) M वै गौ: (by transp) — (L 63) T_1 M_{1-3} भुवने, G_2 पावना (for भा°) — (L 64) T_2 om. from मभिरक्षन्तु up to सर्वत: (in line 68) — (L 65) T_1 सर्वे यज्ञा सहोपागा (for the prior half) D_{10} ह्येष (for एष) T_1 स्विष्टाश्चैव सदक्षिणा (for the post half) — (L 67)

तत्त्या प्राप्नुयाद्विप्र पठन्वै गोमतीं सदा ।
अथ धेनुर्न विद्येत तिलधेनुमनुत्तमाम् ।
दद्याद्गोमतिकल्पेन ता धेनु सर्वपावनीम् ।
आह्निक गोमतीं नित्यं य पठेत सदा नर ।
सर्वपापाद्विमुच्येत प्रयतात्मा य आचरेत् ।
घृत वा नित्यमालभ्य प्राश्य वा गोमतीं जपेत् ।
स्नात्वा वा गोकरीषेण पठन्पापात्प्रमुच्यते ।
मनसा गोमतीं जप्येद्गोमत्या नित्यमाह्निकम् ।
न स्वैव दिवसं कुर्याद्व्यर्थं गोमतिपाठक ।
गोमतीं जपमाना हि देवा देवत्वमाप्नुवन् ।
ऋषिश्चर्षयश्चापि गोमत्या सर्वमाप्नुवन् ।
बद्धो बन्धात्प्रमुच्येत कृच्छ्रान्मुच्येत सकटात ।
गोमतीं सेवते यस्तु लभते प्रियसगमम् ।
पूतपवित्र कार्त्स्न्येन एतदुक्तमनुत्तमम् ।
एतत्तु पृथिवीपाल पावन शृण्वता सदा ।
पुत्रकामाश्च ये केचिद्धनकामाश्च मानवा ।
अध्वाने चोरवैरिभ्यो मुच्यते गोमतीं पठन् ।
पूर्ववैरानुबन्धेषु रणे चाप्याततायिन ।
लभते जयमेवाशु सदा गोमतिपाठक ।

Colophon

शुक ।
क्षत्रियाश्चैव शूद्राश्च मन्त्रहीनाश्च ये द्विजा ।
कपिलामुपजीवन्ति कथमेतत्पितर्भवेत् ।

व्यास ।
क्षत्रियाश्चैव शूद्राश्च मन्त्रहीनाश्च ये द्विजा ।
कपिलामुपजीवन्ति तेषा वक्ष्यामि निर्णयम् ।
कपिलास्तूत्तमा लोके गोषु चैवोत्तमा मता ।
तासा दाता लभेत्स्वर्गं विधिना यश्च सेवते ।
स्पृशेत कपिला यस्तु दण्डेन चरणेन वा ।
स तेन स्पर्शमात्रेण नरकायोपपद्यते ।
मन्त्रेण युञ्ज्यात्कपिला मन्त्रेणैव प्रमुच्यते ।
मन्त्रहीन तु यो युञ्ज्या कृमियोनौ प्रसूयते ।
प्रहारहतमर्माङ्गा दु खेन च जडीकृता ।
पदानि यावद्गच्छेत तावल्लोकान्कृमिर्भवेत् ।
यावच्च बिन्दवस्तस्या शोणितस्य क्षितिं गता ।
तावद्वर्षसहस्राणि नरक प्रतिपद्यते ।
मन्त्रेण युञ्ज्यात्कपिला मन्त्रेण विनियोजयेत् ।
मन्त्रहीनैरनुयुतो मज्जयेत्तमपि प्रभो ।
कपिला येऽपि जीवन्ति बुद्धिमोहान्विता नरा ।
तेऽपि वर्षसहस्राणि पतन्ति नरके नृप ।
अथ न्यायेन ये विप्रा कपिलामुपयुञ्जते ।
तस्मिँल्लोके प्रमोदन्ते लोकाश्चैवामनामया ।
विधिना ये न कुर्वन्ति शूद्रास्तानुपचारय ।

Colophon

G_2 एत (for एतद्) —(L 68) Madras ed सर्वनाशा-श्चैवमित्य (for the prior half) $G_{1.3}$ मतिसौ (for -मनदि) — T_1 om line 69 —(L 69) $T_{2.3}$ नरान् (for लोकान्) —(L 70) T_1 आशादित्या गवा लोका-न्नूनाहता प्रतिपद्यते —(L 71) G_2 एता (for एकां) —(L 72) T_1 फल (for नथा) —(L. 73) M_{1-4} विदेत (for विद्येत) —(L 75) T_1 पृतात्मा (for आह्निक) —(L 76) T_1 $G_{1.2}$ M सवदारे (for °पाद्) M_4 वि (for प्र) T_1 गवा लोके महीयते (for the post half) —(L 77) T_2 घृत वा दधि वा नित्य (for the prior half) — T_1 om lines 79–80 T_2 om (hapl) from the post half of line 79 up to the prior half of line 82 D_{10} om (hapl) line 82 —(L. 82) T_1 M [च]व (for [अ]पि) —(L 83) T_1 वि (for प्र) —(L 86) T_1 एतच्च मुनिपालाना, M_1 एतत्सुविविपालानां (for the prior half) — T_1 om lines 88–89 —(L 90) D_{10} T_2 G_2 लभत (for लभते) T_1 लभते सवमेवाशु (for the prior half) — Colophon *Sub-parvan* D_{10} M_{1-3} दानधर्म — *Adhy name* D_{10} T_2 $G_{2.4}$ गोमतीमाहात्म्य, T_2 गोमाहात्म्ये गोदानप्रकरणे गोमती स्तोत्रमहिमान — *Adhy no* T_1 M 117, $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 124, $G_{1.3}$ 118 — T_1 om (hapl.) lines 91–92 —(L 92) T_3 om (hapl) from the post half up to the prior half of line 94 M_{1-3} महामते (for पितर्भवेत्) G_2 कथमनद्विध भवेद् (for the post. half) —(L 93) M_{1-3} हीनाश्च् (for शूद्राश्च्) —(L 97) T_1 M स्पृशेत्तु (for °त) —(L 100) T_1 प्रजायते, Madras ed हि जायते (for प्रसूयते) — T_1 om line 101 —(L 102) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ यानि (for यावद्) —(L 103) Kumbh ed यावतो (for यावच्च) G_4 व्रजेत् (for गता) —(L 104) T_1 तिर्यग्योनिषु सेवते, G_3 पतति नरके नृप, M तिर्यग्योनिं निषेवते (for the post. half) — T_1 om lines 105–106 G_3 om lines 105–108 —(L 105) M_4 -युज्यते (for -योजयेत्) —(L 106) G_2 अनुगतो (for °युतो) —(L 107) T_1 बुद्धिहीना नरा क्वचित् (for the post half) —(L 108) T_1 ध्रुव, G_1 सदा (for नृप) G_4 नरक प्रतिपद्यते (for the post. half) —(L 109) T_2 G_4 अन्यथा येन ये विप्रा (for the prior half) T_1 भुजते, M_4 सेवते (for युञ्जते) —(L. 110) T_1 तासां, T_3 $G_{1.3}$ $M_{1.2.4}$ तस्मिँल्लँ (for तस्मिँल्लँ) $G_{1.3.4}$ काले (for लोके) G_{1-3} M_4 हि (for च) T_1 सनातना (for अनामया) —(L 111) M_{1-3} न्यायेन (for विधिना) — Colophon *Sub-*

शुक ।

नानावर्णैरुपेताना गवां किं मुनिसत्तम ।
कपिला. सर्ववर्णेषु वरिष्ठत्वमवाप्नुयन् ।

व्यास ।

शृणु पुत्र यथा गोषु वरिष्ठा कपिला स्मृताः ।
कपिलत्व च सप्राप्ता पूज्याश्च सतत नृषु ।
अग्नि पुरापचक्राम देवेभ्य इति न श्रुतम् ।
देवेभ्यो मां छादयत शरण्या शरण गतम् ।
ऊचुस्ता सहितास्तत्र स्वागतं तव पावक ।
इद गुप्तस्त्वमस्मासिर्नं देवैरुपलप्स्यसे ।
अथ देवा विविस्मन्त पावक परिचक्रमु ।
गोषु गुप्त च विज्ञाय ता गिम्नुपतस्थिरे ।
युष्मासु निवसत्यग्निरिति गा समचूतुदन् ।
प्रकाश्यतां हुतवहो लोकान्न च्छेत्तुमर्हथ ।
एवमस्त्वित्यनुज्ञाय पावक समदर्शयन् ।
अधिगम्य पावक तुष्टास्ते देवा सत्र एव तु ।
अग्नि प्रचोदयामासु क्रियता गोष्वनुग्रह ।
गवां तु यासा गात्रेषु पावक समवस्थित ।
कपिलत्वमनुप्राप्ता सर्वश्रेष्ठत्वमेव च ।
महाफलत्वं लोके च ददौ तासा हुताशन ।
तस्माद्धि सर्ववर्णानां कपिलां गा प्रदापय ।
श्रोत्रियाय प्रशान्ताय प्रयतायाग्निहोत्रिणे ।
यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वा
युगानि तावन्ति पुनाति शक्रन् ।
अग्निर्महांश्च पुनाति गृणा
शिष्टे गु गौर्यं प्रतिपादनेन ।

Colophon

शुक ।

केन धर्मविभागेन विशेषा कपिला भवेत् ।
कति वा एकवर्णान्यस्या ददामि मुनिसि पुत्र ।

व्यास ।

शृणु तात यथा गोषु विशेषा कपिला भवेत् ।
नेत्रयो शुक्लयोगेन शृङ्गेषु सुवर्णेषु च ।
कर्णौ ... कपिला स्मृता ।
पूर्वेषां ... सर्वेषामपि ... ।
कपिलां तां विजानीयाद्... ।
आग्नेयी ... ।
ग्रीवायां ... ।
वर्णाश्च ... ।
... स्मृता ।
एष गावश्च विप्राश्च गायत्री ... च ।
यज्ञाश्च सुवर्णश्च ... ।
नेत्रयो कपिला यस्तु वाहयेत दुहेत वा ।
स पापकर्मा नरके ... प्रतिपद्यते ।
नरकाद्विप्रमुक्तस्तु तिर्यग्योनि निषेवते ।
यदा लभेत मानुष्य जात्यन्धो जायते नर ।
शूद्रयो कपिलां यस्तु वाहयेत दुहेत वा ।
तिर्यग्योनिं स लभते जायमान पुन पुन ।

---

parvan D_{10} M_{1-8} दानधर्म — *Adhy name* T_1 गो माहात्म्ये कपिलामाहात्म्य — *Adhy no* T_1 M 118, $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 125, $G_{1.3}$ 119 — Before line 112, G_3 reads lines 136–139 repeating them in their places — (L 112) T_1 M_1 हि (for किं) — (L 117) $T_{1.2}$ $G_{2.3}$ $M_{1.2}$ शरण्या शरणागत (for the post. half) — (L 119) T_1 यथा हीनस् (for इद गुप्तस्) — (L 121) T_1 न गोषु गुप्त विज्ञाय (for the prior half) — (L 122) T_1 ता (for गा) — (L 123) T_1 लोकान्गच्छेयुरस्मान् (for the post. half) — (L 125) Prior half hypermetric $T_{1.3}$ हृष्टा (for तुष्टास्) $G_{1.3}$ M_1 सर्वे (for सत्र) — (L 127) D_{10} पावक समुपस्थित (for the post. half) — (L 128) M_{1-3} च स (for अनु) G_3 ज्येष्ठत्वम् (for श्रे°) T_1 $G_{1.3}$ M ता सर्वा श्रैष्ठ्यमेव च (for the post half) — (L 130) T_1 तस्माद्धि सर्वथा राजन् (for the prior half) T_1 कपिला सुसमा स्मृता (for the post half). — After line 131, T_1 ins

ददस्व कपिलां तात यदिच्छसि महत्फलम् ।

— (L 133) T_2 पुनाति (for पुनाति) — (L 135) T_1 $G_{1.3}$ $M_{1.4}$ शिष्टेषु (for शिष्टे गु). G_3 M_{1-3} ... माना, M_4 पूज्यमाना (for प्रतिपादनेन) — Colophon *Sub parvan* D_{10} M_{1-3} दानधर्म — *Adhy name* T_1 गोमाहात्म्ये व्यासशुकसंवादे कपिलामाहात्म्य — *Adhy no* T_1 M 119, $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 126, G_1 121, G_3 120 — (L 136) $M_{1.2.4}$ विशेषेण (for °विभागेन) — (L 139) M [ ]ति (for [ ]) — (L 140) M कर्णयोर् (for कर्णौ) $G_{1.3}$ [ ] (for [ ]) — M_1 om lines 142–145 — (L 144) $G_{1.3}$ °गयोर् (for ग्रीवायां) — T_1 om line 145 T_2 om (hapl) lines 145–148 — (L 145) Madras ed ... (for ...) — G_1 om. (hapl) lines 146–148 — (L 146) T_1 ... कपिला स्मृता (for the post. half) — T_1 om lines 147–148 — (L 147) C_v गायत्री (for गायत्र्य) — (L 149) C_v नेत्रयो कपिलायास्तु (for the prior half) M_3 वाहयीत (for °येत) $M_{1.2.4}$ वाहयेद्दापयीत वा (for the post half) — After line 150, T_1 reads the prior half of line 153 and repeats line 150 — (L 152) G_1

सुरेषु कपिला यस्तु वाहयेत दुहेत्त वा ।
वसत्यपारे मज्जेत धनहीनो नराधम ।
कपिला वालधानेषु वाहयेत दुहेत्त वा ।
निराश्रय सदा चैव जायते यदि चेत्कृमि ।
वर्णेन कपिला यस्तु जानन्नप्युपजीवति ।
सहस्रश कृमिर्भूत्वा मानुष्य प्राप्नुयादय ।
चण्डाल पापकर्मा वा जायते स नराधम ।
घ्राणेन कपिला यस्तु प्रमादादुपजीवति ।
सोऽपि वर्षसहस्राणि तिर्यग्योनौ प्रजायते ।
व्याधिग्रस्तो जडो रोगी भवेन्मानुष्यमागत ।
मधुसर्पि सुगन्धान्तु कपिला शाश्वत स्मृता ।
एता समुपजीवेत सोऽपि तिर्यक्षु जायते ।
स्थावरत्वमनुप्राप्तो यदि मानुष्यता लभेत् ।
अल्पायु स भवेज्जातो हीनवर्णकुलोद्भव ।
ये तु पापा ह्यसूयन्ते कपिला वाहयन्ति च ।
निरयेषु प्रतिष्ठन्ते यावदाभूतसंप्लवम् ।

Colophon

10

After 13 98, *D*10 S Kumbh. ed Madras ed and Cv ins .

युधिष्ठिर ।

शूद्राणामिह शुश्रूषा नित्यमेवानुवर्णिता ।
कै कारणै कतिविधा शुश्रूषा समुदाहृता ।
के च शुश्रूषया लोका विहिता भरतर्षभ ।
शूद्राणा भरतश्रेष्ठ ब्रूहि मे धर्मलक्षणम् ।

भीष्म ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शूद्राणामनुकम्पार्थं यदुक्त ब्रह्मवादिना ।
वृद्ध पराशर प्राह धर्मं शुभ्रमनामयम् ।
अनुग्रहार्थं वर्णाना शौचाचारसमन्वितम् ।
धर्मोपदेशमखिल यथावदनुपूर्वश ।
शिष्यानध्यापयामास शास्त्रमर्थवदर्थवित् ।
क्षान्तेन्द्रियेण मानेन शुचिनाचापलेन वै ।
अदुर्बलेन धीरेण नोत्तरोत्तरवादिना ।
अलुब्धेनानृशसेन ऋजुना ब्रह्मवादिना ।
चारित्रतत्परेणैव सर्वभूतहितात्मना ।
अरय षड्विजेतव्या नित्य स्व देहमाश्रिता ।
कामक्रोधौ च लोभश्च मानमोहौ मदस्तथा ।
विधिना धृतिमास्थाय शुश्रूषुरनहंकृत ।
वर्णत्रयस्यानुमतो यथाशक्ति यथाबलम् ।
कर्मणा मनसा वाचा चक्षुषा च चतुर्विधम् ।
आस्थाय नियम धीमाञ्शान्तो दान्तो जितेन्द्रिय ।
रक्षोयक्षजनद्वेषी शेषाशकृतभोजन ।
वर्णत्रयान्मधु यथा भ्रमरो धर्ममाचरेत् ।
यदि शूद्रस्तप कुर्याद्दिष्टेन कर्मणा ।

यथा (for सदा) G1 3 M4 लभति, M1-3 भवति (for लभेत) — (L 153) M4 om. from the post. half up to the post half of line 157. M1-3 वाहयीत (for °येत) — T1 om line 154 M1 om (hapl) lines 154–155 G2 M2 3 om (hapl) 154–157 M4 om from the prior half of line 154 up to the prior half of line 159 — (L 157) G1 3 M1 स्थाने तु (for धानेषु) T1 ग्रीवाया कपिलां यस्तु (for the prior half) — (L 159) T2 G1 3 वर्णेन (for व°) T2 -जीवने (for °ति) — (L 160) Kumbh. ed शुनिर् (for कृमिर्) — (L 161) M1 4 चण्डाला D10 T2 3 G2 4 -योनिश्च (for कर्मा वा) — (L. 163) T1 तिर्यग्योनिसहस्राणि लभते नात्र सशय — T1 om lines 164–168 M1-3 om (hapl) lines 164–166 — (L 164) T2 भवेद् (for जडो) G1, 3 M4 व्याधि (for रोगी) — (L 166) T एता समुपसेवेत (for the prior half) — (L 167) M1 2 4 अनुप्राप्य (for °प्तो) M1-3 व्रजेत् (for लभेत्) — (L 168) M1-3 जातो (for जातो). — (L 169) M4 [अ]भ्यसूयन्ते (for ह्यसू°) — Colophon. *Sub-parvan* D10 M1-3 दानधर्म — *Adhy name* T2 कपिलावर्णविभाग — *Adhy. no* T1 M 120, T2 3 G2 4 127, G1 3 121

10

(L 2) T1 कारणै कै (by transp) — (L. 7) T1 M शुभम् (for शुभ्रम्) — (L 9) T1 M अतुल (for अखिल) — (L 10) G2 3 अर्थवद् (for °वित्) T1 G1 4 शास्त्रमर्थविदर्थवद् (for the post. half) — T1 om lines 11–12 Before line 11, Madras ed ins पराशर — (L. 11) T2 M दांतेन (for मानेन) — (L 12) D10 G2 4 अबलेन च, T2 दुर्बलेन च (for अदुर्बलेन) T3 शांतिनोत्तरवादिना (for the post. half) — (L. 13) T1 सत्य- (for ब्रह्म) — (L 14) T1, 2 चारित्राचरणेनैव (for the prior half) — (L 15) T1 नित्य धर्मपरेण वै (for the post half) — T1 om lines 16–18 — (L 16) T3 G1 3 4 कामक्रोधश्च (for कामक्रोधौ) M मोहमानौ भय तथा (for the post half) — (L 19) T3 M मनसा कर्मणा वाचा (for the prior half) — (L 20) D10 T1, 2 G नियमान्

इह चास्य परिक्लेश प्रेत्य चाप्यशुभा गति ।
अधर्म्यमयशस्य च तप शूद्रे प्रतिष्ठितम् ।
अमार्गेण तपस्तप्त्वा म्लेच्छेषु फलमश्नुते ।
अन्यथा वर्तमानो हि न शूद्रो धर्ममर्हति ।
अमार्गेण प्रयातानां प्रत्यक्षादुपलभ्यते ।
चातुर्वर्ण्यव्यपेताना जातिमूर्तिपरिग्रह ।
तथा ते हि शकाश्चीना काम्भोजा पारदास्तथा ।
शबरा पह्लवाश्चैव तुषारयवनास्तथा ।
दार्वाश्च दरदाश्चैव उज्जिहानास्तथेतरा ।
वेणाश्च कङ्कणाश्चैव सिंहला मद्रकास्तथा ।
किष्किन्धका पुलिन्दाश्च कह्वाश्चान्ध्रा सनीरगा ।
गन्धिका द्रमिडाश्चैव बर्बराश्चुचुकास्तथा ।
किराता पार्वतेयाश्च कोलाश्चोला ससापका ।
आरुकाश्चैव दोहाश्च याश्चान्या म्लेच्छजातय ।
विकृता विकृताचारा दृश्यन्ते क्रूरबुद्धय ।
अमार्गेणाश्रिता धर्मं ततो जात्यन्तर गता ।
अमार्गोपार्जितस्यैतत्तपसो विदित फलम् ।
न नश्यति कृत कर्म शुभ वा यदि वाशुभम् ।
अत्राप्येते वसु प्राप्य विकर्मतपसार्जितम् ।
पाषण्डानर्चयिष्यन्ति धर्मकामा वृथाश्रमा ।
एव चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां च पार्थिव ।
विपरीत वर्तमाना म्लेच्छा जायन्त्यबुद्धय ।
अध्यायधनिनो विप्रा क्षत्रियाणा बल धनम् ।
वणिक्कृपिश्च वैश्यानां शूद्राणां परिचारिका ।
व्युच्छेदात्तस्य धर्मस्य निरयायोपपद्यते ।
ततो म्लेच्छा भवन्त्येते निर्घृणा धर्मवर्जिता ।
पुनश्च निरयस्तेषां तिर्यग्योनिश्च शाश्वती ।
ये तु सत्पथमास्थाय वर्णाश्रमकृत पुरा ।
सर्वान्विमार्गानुत्सृज्य स्वधर्मपथमाश्रिता ।
सर्वभूतदयावन्तो दैवतद्विजपूजका ।
शास्त्रदृष्टेन विधिना श्रद्धया जितमन्यव ।
तेषां विधिं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वश ।
उपादानविधिं कृत्स्न शुश्रूषाधिगम तथा ।
शिष्टोपनयन चैव मन्त्राणि विविधानि च ।
तथा शिष्यपरीक्षा च शास्त्रप्रामाण्यदर्शनात् ।
प्रवक्ष्यामि यथातत्त्व यथावदनुपूर्वश ।
शौचकृत्यस्य शौचार्थान्सर्वानेव विशेषत ।
महाशौचप्रभृतयो दृष्टास्तत्त्वार्थदर्शिभि ।
तत्रापि शूद्रो भिक्षूणामिद शेष च कल्पयेत् ।
भिक्षुभि सुकृतप्रज्ञै केवल धर्ममाश्रितै ।
सम्यग्दर्शनसम्पन्नैर्गताध्वनि हितार्थिभि ।
अवकाशमिम मेध्य निर्मित कामनीरुग्रम् ।

(for °म) — T_1 om line 21 — (L 21) T_3 नित्य दक्षजनान्वेषी, $G_{1,3}$ M चौक्षश्चौक्षजनान्वेषी, Cv श्चौपद्दवोपद्द चमान्वेषी (for the prior half) — (L 22) Cv न्त्रय (for त्रयान्) T_3 G_1 आचरन् (for °रेत्) — (L 23) T_1 विधि (for वेद) — (L 24) T_1 [अ]त्र (for the second [अ]स्य) — (L 25) D_{10} T_3 G_2 अन्मम् (for °र्म्यम्) $T_{1,3}$ M प्रकल्पित (for प्रतिष्ठितम्) — (L 26) D_{10} T_2 $G_{2,4}$ अमार्गेषु (for °ण) T_1 कृत्वा (for तप्त्वा) — (L 27) T_1 M_{1-3} [ऽ]पि (for हि) — T_1 om lines 28–29 — (L 29) D_{10} T_2 G जात- (for जाति) T_3 मुक्त (for मूर्ति-) — (L 30) T_1 भवति ते, M तथा तेपि (for तथा ते हि) — (L 31) M_4 पह्लवाश्च (for पह्ल°) — T_1 om line 32 — (L 32) T_3 [अ]परा (for [इ]तरा) M औजिहानास्तुखान्तथा (for the post half) — (L 33) T_2 कमलाश्च, M तकणाश्च (for कङ्क°) — (L 34) $G_{1,3,4}$ कण्वाश्च (for कह्वाश्च) M सनीपरा (for °रगा) — For lines 33–34, T_1 subst

दङ्कणाश्च पुलिन्दाश्च पुण्ड्रा पौण्ड्रा सधीवरा ।
सिंहका मद्रकाश्चैव बर्बराश्च समाल्वा ।

— T_1 om line 35 — (L 35) M गडिका (for गान्धिका) T_3 बबराश्च सचूचुका (for the post half) — (L 36) D_{10} T_1 M पर्वतीयाश्च (for पार्वते°) T_3 पार्वतीयाश्च काशाश्च (for the prior half) D_{10} कालाश्च, T_2 G_4 कोव्याश्च, G_3 काशाश्च, M कासाश्च (for कोलाश्च) D_{10} चोपा, T_2 G_{2-4} M चोळा (for चोला) T_1 G_1 काशाश्चोला महोल(G_1 °वाह)का, T_3 किराताश्चोल्का शका (for the post. half) — (L 37) M आरुहाश्च (for °काश्च) T_1 उज्जिहाश्च खर्वाश्च, T_3 कुरुकाश्च विदेहाश्च (for the prior half) — T_1 reads line 38 after line 41 — (L 38) M_4 विकृत (for °ता) T_1 $G_{1,3,4}$ विकृता विकृताकारा (for the prior half) T_3 कृत (for क्रूर) — (L 40) T_1 [इ]ह (for [ए]तत्) T_3 M विमार्गोपार्जितस्यैतत् (for the prior half) — (L 42) M सुख (for वसु) — (L 45) T_1 विपरीतेन वृत्तेन (for the prior half) — (L 46) T_3 M स्वाध्याय- (for अ°) — T_3 om line 47 T_1 om lines 48–53 — (L 48) M अस्य (for तस्य) T_3 विच्छेदादस्य धर्मस्य (for the prior half) — (L 52) Kumbh ed विधिम् (for पथम्) — (L 53) $T_{2,3}$ दैवत (for °त) G_4 पूर्वका (for पूजका) — (L 54) T_2 श्रद्धावि- (for श्रद्धया) — (L 55) T_3 सिद्धिं (for विधिं) — (L 56) T_1 शुश्रूषाधिगत तथा, T_2 °भिगम तथा (for the post. half) — (L 57) M_{1-3} तन्त्राणि (for मन्त्राणि) — (L 58) D_{10} T_2 G -परीक्षा (for °क्षा) — (L 60) T_3 पूर्वार्थान् (for शौचा°) M शौच हि सर्वकृत्यार्थं (for the prior half) M सर्वेषां च

निर्जन सवृत बुद्ध्वा नियतात्मा जितेन्द्रिय ।
सजल भाजन स्थाप्य मृत्तिका च परीक्षिताम् ।
परीक्ष्य भूमिं मूत्रार्थी तत आसीत वाग्यत ।
उदड्मुखो दिवा कुर्याद्रात्रौ चेद्दक्षिणामुख ।
अन्तर्हिताया भूमौ तु अन्तर्हितशिरास्तथा ।
असमाप्ते तथा शौचे न वाच किंचिदीरयेत् ।
कृतकृत्यस्तथाचम्य गच्छन्वोदीरयेद्वच ।
शौचार्थमुपविष्टस्तु मृद्भाजनपुरस्कृत ।
स्थाप्य कमण्डलु गृह्य पार्श्वेऽन्यामथान्तरे ।
शौच कुर्याच्छनैर्वीरो बुद्धिपूर्वमसकरम् ।
पाणिना शुद्धमुदक सगृह्य विधिपूर्वकम् ।
विप्रुषश्च यथा न स्युर्यथा चोरू न सस्पृशेत् ।
अपाने मृत्तिकास्तिस्र प्रदेयास्त्वनुपूर्वश ।
हस्ताभ्या च तथा विप्रो हस्त हस्तेन सस्पृशेत् ।
अपाने नव देया स्युरिति वृद्धानुशासनम् ।
मृत्तिका दीयमाना हि शोधयेद्देगमञ्जसा ।
तस्मात्पाणितले देया मृत्तिकास्तु पुन पुन ।
बुद्धिपूर्व प्रयत्नेन यथा नैव स्पृशेत्स्फिजौ ।
यथा घातो हि न भवेल्क्लेदज परिधानके ।
तथा गुद प्रमार्जेत शौचार्थं तु पुन पुन ।
प्रतिपाद ततस्त्यक्त्वा शौचमुत्थाय कारयेत् ।
सव्ये द्वादश देया स्युर्मृत्तिकास्तिस्र पुन पुन ।
देया कूर्परके हस्ते पृष्ठबन्धे पुन पुन ।
तथैवादर्शके दद्यात्ततस्तूभयोरपि ।
उभयोर्हस्तयोरेक सप्त सप्त प्रदापयेत् ।
ततोऽन्या मृत्तिका गृह्य कार्यं शौच पुनस्तयो ।
हस्तयोरेवमेतद्धि महाशौचं विधीयते ।
ततोऽन्यथा न कुर्वीत विधिरेष सनातन ।
उपस्थे मूत्रशौचस्य अत ऊर्ध्वं विधीयते ।
अतोऽन्यथा तु य कुर्यात्प्रायश्चित्तीयते तु स ।
मलोपहतचेलस्य द्विगुण तु विधीयते ।
सहपादमथोरुभ्या हस्तशौचमसशयम् ।
अवधीरयमाणस्य सदेह उपजायते ।
यथा यथा विशुध्येत तत्तथा तदुपक्रमे ।
सकर्दम तु वर्षासु गृहमाविश्य सकटम् ।
हस्तयोर्मृत्तिकास्तिस्र पादयो षट् प्रदापयेत् ।
काम दत्त्वा गुदे दद्यात्तिस्र पञ्चया तथैव च ।
हस्तशौच प्रकर्तव्य मूत्रशौचविधेस्तथा ।
मूत्रशौचे तथा हस्तौ पादाभ्यां चानुपूर्वश ।
नैष्ठिके स्थानशौचे तु महाशौच विधीयते ।
क्षारोपराभ्या वस्त्रस्य कुर्याच्छौच मृदा सह ।
लेपगन्धापनयनममेध्यस्य विधीयते ।
स्नानशाट्या मृदस्तिस्रो हस्ताभ्या चानुपूर्वश ।
शौच प्रयत्नत कृत्वा कम्पयान समुद्धरेत् ।

(for सवानेव) — T1 M4 om line 62 — (L 62) G1, 8 क्षेपेण (for क्षेपं च) M1 2 मृद देश च वदयेत् (for the post half) — After line 62, M1-3 read line 70 repeating it in its proper place — (L 63) T1 G1 8 च, T3 M हि (for तु) — (L 64) T1 शृणु वक्ष्यामि पार्थिव (for the post half) — (L 65) T1 2 G1 8 M1 4 इद (for इम) — (L 66) D10 निर्जित (for निर्जन) M1 नियमात्मा (for °तात्मा) — (L 67) G1 8 सकल (for सजल) Madras ed शुभ्र (for स्थाप्य) — (L. 70) T3 अनर्हिताया भूमस्तु (for the prior half) — (L. 71) T1 M कश्चिद् (for किंचिद्) — T1 om. line 72 — (L 73) T1 उपतिष्ठेन (for °विष्टस्तु) — After line 73, M1-3 ins

मूत्रशौच पुरस्कृत्य शौच कुर्याच्छनैर्मृदा ।

— (L 74) T1 स्थित, Cv सर्वे (for स्थाप्य) G3 ग्राम (for गृह्य) M4 तथा (for अथ) Cv पार्श्वे दिग्भ्यामवांनर (for the post. half) — (L 75) T1 3 M1-3 धीरो (for वीरो) — T1 om line 79-86 — (L 79) M तदा (for तथा) M2 3 न (for स-) — (L 81) G3 देहम् (for देशम्) G1 3 अमसा (for अञ्जसा) T3 M कोपयेद्दोपमार्शम (for the post half) — (L. 84) T3 M यथोद्घातो (for यथा घातो) — (L 85) M1-3 यथा (for तथा) D10 प्रसर्नेन (for प्रमा°) T3 M शनै शनै (for पुन पुन°) — (L 88) G3 पृष्ठे (for पृष्ठ-) — (L 89) Cv तथैव दशके त्वर्थे (for the prior half) — (L 90) Cv मवास्तत्र प्रभावयेत् (for the post. half) — G3 om (hapl) lines 93-96 M4 om (hapl.) lines 93-105 — (L 93) M1-3 अतो (for ततो) — (L 94) M1-3 अथ विधि (for विधीयते) — T1 om line 95 — (L 95) M1 2 ततो (for अतो) — (L 96) G1 3 4 M1-3 गात्रस्य (for -चेलस्य) Cv मलोपहतता चेत्स्याद् (for the prior half) G1 8 तद् (for तु) — (L 97) T1 हस्ते शौचमतःपर (for the post half) — T1 om line 98 — (L. 99) T1 G1 8 यस्य (for the second यथा) T1 तत्तथा शौचमाचरेत् (for the post half) — T1 om lines 100-103 — (L 100) Cv सकदमा शुभार्द्रासु (for the prior half) — (L 102) T3 G3 काम दद्याद्, Cv वामे कृत्वा (for काम दत्त्वा) — (L 103) G1 3 4 तदा (for तथा) — (L 105) T2 स्नान (for स्थान) T1 -काले (for शौचे) — (L 107) T1 पूति (for लेप) — T1 om line 108 — (L 108) D10 T2 G1-3 -शाट्या (for -शाट्यां) — (L 109)

देयाश्चतस्त्रस्तिस्रो वा द्विर्वाप्येका तथापदि ।
कालमासाद्य देश च शौचस्य गुरुलाघवम् ।
विधिनानेन शौच तु नित्य कुर्यादतन्द्रित ।
अविप्रेक्षन्नसभ्रान्त पादौ प्रक्षाल्य तत्पर ।
अप्रक्षालितपादस्तु पाणिमा मणिबन्धनात् ।
अधस्तादुपरिष्टाच्च तत पाणिमुपस्पृशेत् ।
मनोगतास्तु नि शब्दा नि शब्द त्रिरप पिबेत् ।
द्विर्मुख परिमृज्याथ खानि चोपस्पृशेद्बुध ।
ऋग्वेद तेन प्रीणाति प्रथम य पिबेदप ।
द्वितीय तु यजुर्वेद तृतीय साम एव च ।
सृज्यते प्रथम तेन अथर्वा प्रीतिमाप्नुयात् ।
द्वितीयेनेतिहास च पुराणस्मृतिदेवता ।
यच्चक्षुषि समाधत्ते तेनादित्य तु प्रीणयेत् ।
प्रीणाति वायु घ्राण च दिशश्चाप्यथ श्रोत्रयो ।
ब्रह्माण तेन प्रीणाति यन्मूर्धनि समापयेत् ।
समुत्क्षिपति चापोर्ध्वमाकाश तेन प्रीणयेत् ।
प्रीणाति विष्णु पद्भ्या तु सलिल वै समादधत् ।
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि अन्तर्जानुरुपस्पृशेत् ।
सर्वत्र विधिरित्येष भोजनादिषु नित्यदा ।
अन्नेषु दन्तलग्नेषु उच्छिष्ट पुनराचमेत् ।
विधिरेष समुद्दिष्ट शौचे चाभ्युक्षण स्मृतम् ।
शूद्रस्यैष विधिर्दृष्टो गृहान्निष्क्रमत सत ।
नित्य स्वल्पशौचेन वर्तितव्य कृतात्मना ।
यशस्कामेन भिक्षुभ्य शूद्रेणात्महितार्थिना ।

Colophon.

पराशर ।

क्षत्रा आरम्भयज्ञास्तु वीर्ययज्ञा विश स्मृता ।
शूद्रा परिचरायज्ञा जपयज्ञास्तु ब्राह्मणा ।
शुश्रूषाजीविन शूद्रा वैश्या विपणिजीविन ।
अनिष्टनिग्रहा क्षत्रा विप्रा स्वाध्यायजीविन ।
तपसा शोभते विप्रो राजन्य पालनादिभि ।
आतिथ्येन तथा वैश्य शूद्रो दास्येन शोभते ।
यतात्मना तु शूद्रेण शुश्रूषा नित्यमेव च ।
कर्तव्या त्रिषु वर्णेषु प्रायेणाश्रमवासिषु ।
अशक्तेन त्रिवर्गस्य सेव्या ह्याश्रमवासिन ।
यथाशक्य यथाप्रज्ञ यथाधर्म यथाश्रुतम् ।
विशेषेणैव कर्तव्या शुश्रूषा भिक्षुकाश्रमे ।
आश्रमाणा तु सर्वेषा चतुर्णां भिक्षुकाश्रमम् ।
प्रधानमिति वर्ण्यन्ते शिष्टा शास्त्रविनिश्चये ।
यच्चोपदिश्यते शिष्टै श्रुतिस्मृतिविधानत ।
तथा स्थेयमशक्तेन स धर्म इति निश्चित ।
अतोऽन्यथा तु कुर्वाण श्रेयो नाप्नोति मानव ।
तस्माद्भिक्षुषु शूद्रेण कार्यमात्महितं सदा ।
इह यत्कुरुते श्रेयस्तत्प्रेत्य समुपाश्नुते ।
तच्चानसूयता कार्यं कर्तव्य यद्धि मन्यते ।
असूयता कृतस्येह फल दु खादवाप्यते ।

Kumbh. ed कपमान° (for °यान) — T1 om line 110 — (L 110) T3 तथाविधि (for तथापदि) — (L 112) T3 तेन (for [अ]नेन) G1 3 नित्य कुर्युरतंद्रिता (for the post half) — (L 114) M1–3 सुप्रक्षालित- (for अप्र°) T3 -पाद (for पादस्) T1 M पाणिना पाणि(T1 °द)बधनात्, T2 पाणिक्रमणबधनात् (for the post half) — (L 116) M च स्यप° (for त्रिरप°) — (L 117) T3 द्विज (for बुध) — (L 120) T1 3 सृश्यते (for सृज्यते) — (L 121) T M4 [इ]तिहासश्च (for °हास) M1–3 द्वितीय सेतिहासाश्च (for the prior half) — (L 124) T2 यच्च मूर्ध्नि (for यन्मूर्धनि) T3 समालभेत् (for °पयेत्) — (L 125) M यदुत्क्षिपति (for समुत्क्षि°) T1 3 यदुत्क्षिपति चाप्यूर्ध्वम् (for the prior half) — (L 126) D10 T1 3 G1 3 4 M4 विष्णु (for विष्णु) — T1 om lines 129–130 — (L 130) T2 G1 3 शौचे वा, T3 शौचे हि, M शौचेषु (for शौचे च) — (L 131) G1 व्रत (for मत) — (L 132) T1 3 M कृतात्मसु (for °त्मना) — (L 133) T1 -हितात्मना, T3 M1–3 -हितैषिणा (for हितार्थिना) — Colophon *Sub-parvan* D10 M1–3 दानधर्म — *Adhy name* T2 शूद्रधर्मविधिमकल्पवर्णधर्मविधि, G3 शूद्रविधि° — *Adhy no* D10 106, T1 M4 139, T2 3 G3 4 146, G1 3 M1 140, M2 3 141 — (L 134) T1 G1 3 M क्षत्रस्यारम्भयज्ञस्तु (for the prior half) T3 G1 3 M हविर्यज्ञो विशा तथा (for the post half) — (L 135) G1 3 4 शूद्र (for शूद्रा) D10 परिचार-, T1 °चर्या- (for °चरा-) M1–3 परिचारयज्ञा शूद्रास्तु (for the prior half) — (L 136) D10 T2 M1–3 विपण- (for विपणि) — D10 T1 2 om (hapl) line 137 — (L 137) T3 क्षत्र (for क्षत्रा) M अनिष्टनिग्रहास्क्षत्र (for the prior half) — (L 138) T2 तप सं- (for तपसा) M राजन्य पालनादपि (for the post half) — (L 139) M2 3 दास्येण (for दास्येन). — (L 142) Madras ed. त्रिवर्णस्य (for °र्गस्य) T1 G1 3 च (for हि) T1 वासिषु (for °न) — (L 143) T1 3 M4 -शक्त्या, G1 3 M1–3 -शक्ति (for -शक्य) — (L 144) Madras ed शुश्रूषा भिक्षुकाश्रम (for the post half) — (L 146) T G1 3 M मन्यते (for वर्ण्यन्ते) — T1 om lines 147–156 — (L 148) M1–3 निश्चय° (for निश्चित) — (L 153) G2 4 तु तस्य (for कृतस्य).

प्रियवादी जितक्रोधो वीततन्द्रिरमत्सरः ।
क्षमावाञ्शीलसंपन्नः सत्यधर्मपरायणः ।
आपद्भावेन कुर्याद्धि शुश्रूषां भिक्षुकाश्रमे ।
अयं मे परमो धर्मस्त्वनेनेमं सुदुष्करम् ।
संसारसागरं घोरं तरिष्यामि न संशयः ।
विभयो देहमुत्सृज्य यास्यामि परमां गतिम् ।
नातः परं सनाप्यन्यः एष धर्मः सनातनः ।
एवं संचिन्त्य मनसा शूद्रो बुद्धिसमाधिना ।
कुर्यादविमना नित्यं शुश्रूषाधर्ममुत्तमम् ।
शुश्रूषानियमेनेह भाव्यं शिष्टाशिना सदा ।
दामान्वितेन दान्तेन कार्याकार्यविदा सदा ।
सर्वकार्येषु कृत्यानि कृतान्येव तु दर्शयेत् ।
यथा प्रियो भवेद्भिक्षुस्तथा कार्यं प्रसाधयेत् ।
यदकल्प्यं भवेद्भिक्षोर्न तत्कार्यं समाचरेत् ।
यदाश्रमस्याविरुद्धं धर्मेनात्राभिसंहितम् ।
तत्कार्यमविचारेण नित्यमेव शुभार्थिना ।
मनसा कर्मणा वाचा नित्यमेव प्रसादयेत् ।
स्थितेष्वथ तिष्ठमानेषु गच्छमानाननुव्रजेत् ।
आसीनेष्वासितव्यं च नित्यमेवानुवर्तिता ।
धर्मलब्धेन स्नेहेन पादौ संपीडयेत्सदा ।
उद्वर्तनादींश्च तथा कुर्यादप्रतिचोदितः ।
नैशकार्याणि कृत्वा तु नित्यं चैवानुचोदितः ।
यथाविधिरुपस्पृश्य संन्यस्य जलभाजनम् ।
भिक्षूणां निलयं गत्वा प्रणम्य विधिपूर्वकम् ।
ब्रह्मपूर्वान्गुरूंस्तत्र प्रणम्य नियतेन्द्रियः ।
तथाचार्यपुरोगाणामनुकुर्यान्नमस्क्रियाम् ।
स्वधर्मचारिणां चापि सुखं पृष्ट्वाभिवाद्य च ।
यो भवेत्पूर्वसंसिद्धस्तुल्यधर्मा भवेत्सदा ।
तस्मै प्रणामः कर्तव्यो नेतरेषु कदाचन ।
अनुज्ञात्वा तेषु चोत्थाय नित्यमेव यतव्रतः ।
समार्जनमथो कृत्वा कृत्वा चाप्युपलेपनम् ।
ततः पुष्पबलिं दद्यात्पुष्पाण्यादाय धर्मतः ।
निष्क्रम्यावसथात्तूर्णमन्यत्कर्म समाचरेत् ।
यथोपघातो न भवेत्स्वाध्यायेऽऽश्रमिणां तथा ।
उपघातं तु कुर्वाण एनसा संप्रयुज्यते ।
तथात्मा प्रणिधातव्यो यथा ते प्रीतिमाप्नुयुः ।
परिचारकोऽहं वर्णानां त्रयाणां धर्मतः स्मृतः ।
किमुताश्रमवृद्धानां यथालब्धोपजीविनाम् ।
भिक्षूणां गतरागाणां केवलं ज्ञानदर्शिनाम् ।
विशेषेण मया कार्या शुश्रूषा नियतात्मना ।
तेषां प्रसादात्तपसा प्राप्स्यामीष्टां शुभां गतिम् ।
एवमेतद्विनिश्चित्य यदि सेवेत भिक्षुकान् ।
विधिना स्वोपदिष्टेन प्राप्नोति परमां गतिम् ।

Colophon.

— (L 154) G2 विनष्टो वीततन्त्र॰, Kumbh ed वीत तन्द्रीरमत्सर॰ (for the post half) — (L 156) G3 भिक्षुराश्रमे (for भिक्षुका॰) — (L 157) T1 न (for मे) T1. 2 M1 2 3 अनेनैव (for स्त्वनेनेम) T1 M सुदुष्कर (for सुदुष्करम्) — (L 159) T1 2 निर्भयो (for विभयो) — (L 160) T2 [अ]न्ति (for [अ]तः) M1-3 [अ]न्यद्, M4 [अ]त्र (for [अ]न्य) — (L 162) M1-3 शुश्रूषा (for शुश्रूषा-) — (L 163) G3 M1-3 नियतेन (for ॰मेन) T1 भाव्या (for भाव्य) T1 यथा (for सदा) — D10 reads line 164 twice — (L 164) T1 मता (for सदा) — (L 165) T2 M हि (for तु) — (L 166) T2 G1 2 प्रीतो (for प्रियो) — (L 167) T2 यत्कार्यं (for ॰कल्प) — (L 168) T2 3 G4 यथा (for यदा) — (L 172) G M नीचम् (for नित्यम्) — T1 om line 173 — (L 173) D10 G3 -लुब्धेन, M3 (sup lin) स्नेहेन (for -लब्धेन) T2 M4 सम्प्रदिव (for संपीडयेत) M1-3 पादावभ्यञ्जयेत्सदा (for the post half) — (L 174) G2 सदा (for तथा) T1 उद्वतन पादयोश्च (for the prior half) — (L 175) Kumbh. ed नैज (for नैश) T1 कुर्याच (for कृत्वा तु) T1 अप्रति (for चैवानु) — T1 om line 176 — (L 178) G2 -पूर्व (for -पूर्वान्) T1 प्रणमेत् (for ॰म्य) — (L 179) T2 यथा (for तथा) — (L 180) M4 -चारिणश् (for ॰णा) — (L 181) T1 3 G1 -धर्मो, Kumbh ed -कर्मा (for धर्मा) — (L 182) T1 3 G1 2 M [इ]तरेषां (for ॰रेषु) T1 कथचन — (L 184) T2 G4 गत्वा (for the second कृत्वा) T1 [अ]व- (for [उ]प-) — (L 185) T2 M कुर्यात् (for दद्यात्) T1 तत पुष्पफलानीनि (for the prior half) T1 सर्वाणि (for पुष्पाणि) — (L 186) T1 काम (for कर्म) — T1 om lines 187-188 — (L 190) Prior half hypermetric T2 धर्माणां, T3 कर्माणां (for वर्णानां) T2 वर्णत॰ (for धर्मत) T1 त्रयाणामपि धर्मत (for the post half) — (L 191) G2 -वर्णानां (for -वृद्धानां) — (L 192) T3 -भावानां, M -भावानां (for -रागाणां) — (L 194) M1-3 लप्स्यामि (for प्रा॰) T3 गतिं शुभां (by transp) — (L 196) T1 यथोपदिष्टविधिना, T3 M विधिना यथोपदिष्टेन (hypermetric) (for the prior half) — Colophon Sub parvan D10 M1-3 दानधर्म — Adhy name T3 शूद्रधर्मोक्ति — Adhy no T1 140, T2 3 G2 4 147, G1 3 M1 4 141, M2 5 142 — Madras ed om the ref — For line 198, T1 subst

इष्टां गतिं स समवाप्नुयादचिरेण न संशय ।

— G1 om line 199-202 — (L 200) G4 स (for

पराशर ।

न तथा सम्प्रदानेन नोपवासादिभिस्तथा ।
इष्टां गतिमवाप्नोति यथा शुश्रूषकर्मणा ।
यादृशेन तु तोयेन शुद्धिं प्रकुरुते नर ।
तादृग्भवति तद्धौतमुदकस्य स्वभावत ।
शूद्रोऽप्येतेन मार्गेण यादृशं सेवते जनम् ।
तादृग्भवति संसर्गादचिरेण न संशय ।
तस्मात्प्रयत्नत सेव्या भिक्षवो नियतात्मना ।
उदकग्रहणाद्येन स्नपनोद्वर्तनैस्तथा ।
अध्वना कर्शितानां च व्याधितानां तथैव च ।
शुश्रूषा नियत कुर्यात्तेषामापदि यत्नत ।
दर्भाजिनान्यवेक्षेत भैक्षभाजनमेव च ।
यथाकाम च कार्याणि सर्वाण्येवोपसाधयेत् ।
प्रायश्चित्त यथा न स्यात्तथा सर्वं समाचरेत् ।
व्याधितानां तु प्रयतश्चैलप्रक्षालनादिभि ।
प्रतिकर्मक्रिया कार्या भेषजानयनैस्तथा ।
पिंषणालेपन चूर्णं कषायमथ साधनम् ।
नान्यस्य प्रतिचारेषु सुखार्थमुपपादयेत् ।
भिक्षाटनोऽभिगच्छेत भिषजश्च विपश्चित ।
ततो विनिष्क्रयार्थानि द्रव्याणि समुपार्जयेत् ।
यश्च प्रीतमना दद्याद्दद्याद्भेषज नर ।
अश्रद्धया हि दत्तानि तान्यभोज्यानि भिक्षुभि ।
श्रद्धया यदुपादत्त श्रद्धया चोपपादितम् ।
तस्योपभोगाद्धर्म स्याद्व्याधिभिश्च निवर्त्यते ।
आ देहपतनादेव शुश्रूषार्थमतन्द्रितै ।
न त्वेव धर्ममुत्सृज्य कुर्यात्तेषां प्रतिक्रियाम् ।
स्वभावतो हि द्वंद्वानि विप्रयान्त्युपयान्ति च ।
स्वभावत सर्वभावा भवन्ति न भवन्ति च ।
सागरस्योर्मिसदृशा विज्ञातव्या गुणात्मका ।
विद्यादेव हि यो धीमांस्तत्त्वविंतत्त्वदर्शन ।
न स लिप्येत पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ।

Colophon

पराशर ।

एव प्रयतितव्य हि शुश्रूषार्थमतन्द्रितै ।
सर्वाभिरुपसेवाभिस्तुष्यन्ति यतयो यथा ।
नापराध्येत भिक्षोस्तु न चैनमवधीरयेत् ।
उत्तर च न सदद्यात्क्रुद्ध चैव प्रसादयेत् ।
श्रेय एवाभिधातव्य कर्तव्य च प्रहृष्टवत् ।
तूष्णींभावेन वै तत्र न क्रुद्धमभिसंवदेत् ।
नाददीत परस्वानि न गृह्णीयादयाचितम् ।
लब्धालब्धेन जीवेत तथैव परितोषयेत् ।
कोपिन तु न याचेत ज्ञानविक्षेपकारित ।
स्थावरेषु दया कुर्याज्जङ्गमेषु च प्राणिषु ।
यथात्मनि तथान्येषु समा दृष्टिं निपातयेत् ।
सर्वभूतेषु चात्मान सर्वभूतानि चात्मनि ।
संपश्यमानो विचरन्ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
हिंसा वा यदि वाहिंसा न कुर्यादात्मकारणात् ।

स्व) —(L 201) M_{1-3} सेवते यादृश जन (for the post. half) —(L 202) T_1 अपरेण (for अचि°) —T_1 om line 204 —(L 204) M_{1-3} स्नापनोद्वर्तनेन च (for the post half) —(L 205) T_3 व्यथितानां (for व्याधि°) —(L 207) T_1 उदभाजनमीक्षेत, T_3 M उदभाजनान्यवेक्षेत (for the prior half) T_1 भिक्षा (for भैक्ष-) —(L 208) $T_{1.3}$ M_{1-3} यथाकाल (for °काम) T_1 M_{1-3} -पादयेत् (for साध°) —(L 209) M_4 पूर्व (for सर्व) —(L 210) Kumbh ed भिक्षूणां (for प्रयतश्) M चेलप्रक्षाळणादि च (for the post half) T_1 प्रयतो व्याधितानां तु पादप्रक्षालनादि च —T_1 om lines 212–213. —(L 212) D_{10} G_4 काषायम् (for क°) —(L 213) T_3 $M_{1.3}$ तान्यस्य (for नान्यन्य) M_{1-3} प्रतिकारेषु (for प्रतिचा°) —(L 215) T_3 ततोपि नियमार्थानि (for the prior half) —(L 216) T_1 प्रद-द्यात् (for आदद्यात्) —(L 217) T_3 [अ]भि- (for हि) G_4 [अ]भोक्ष्याणि (for °ज्यानि) —T_1 om lines 218–219 —(L 218) T_3 M श्रद्धापूतात् (for श्रद्धया यद्). $G_{1.3}$ सोप (for चोप) —(L 219) M व्याधिश्च विनिवर्तते (for the post half) —(L 220) T_1 देह (for एव) —(L 221) $G_{1.3}$ M [ए]व, Kumbh ed [ए]ष (for [ए]व) —(L 222) T_1 M_{1-3} [ऽ]पि (for हि) M_{1-3} विनयन्ति (for विप्रयान्ति) —D_{10} G_4 om (hapl) line 223 —(L 225) $T_{1.3}$ G_3 (also as above) $M_{1.2.4}$ तत्त्वदर्शन (for °दर्शन) T_3 त विदुस्तत्त्वदर्शिन (for the post half) —(L 226) T_1 M लिप्यति (for लिप्येत) —Colophon *Sub parvan* D_{10} M_{1-3} दानधर्मे —*Adhy name* T_3 दानप्रकरणे शूद्रधर्मशुश्रूषाप्रशसा, $G_{1.3}$ शूद्रधर्मे शुश्रूषाप्रशसा —*Adhy no* T_1 M_4 141, $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ 148, $G_{1.2}$ M_1 142, $M_{2.3}$ 143 —(L 227) T_3 G M अतन्द्रित (M °णा) (for °द्रितै) —(L 229) Madras ed [ए]वम् (for [ए]नम्) —(L 230) M_{1-3} नैव (for च न) T_1 [ए]न (for [ए]व) —(L 231) T_1 -भधाय (for -धातव्य) T_1 दातव्य, T_3 M वक्तव्य (for कर्तव्य) —T_1 om line 232 —(L 234) T_3 M -षेपयेत् (for -तो°) —T_1 om line 235 —(L 235) T_3 M न तु (by transp) T_3 ये च विक्षेपकारिण, M याञ्चा विक्षेपकारिका (for the post half) —(L 236) T_3 जन्तुषु (for प्राणिषु) —(L 237) G_3 तथा (for यथा) —(L 239) D_{10} T_3 G_3 व्यचरन् (for वि°) —T_1

यत्रेतरो भवेच्छिल्य दोष तत्र न कारयेत् ।
एव स मुच्यते दोषात्परानाश्रित्य वर्तयन् ।
आत्माश्रयेण दोषेण लिप्यते ह्यल्पबुद्धिमान् ।
जरायुजाण्डजाश्चैव उद्भिज्जा स्वेदजाश्च ये ।
अवध्या सर्व एवैते बुधै समनुवर्णिता ।
निश्चयार्थं विबुद्धाना प्रायश्चित्त विधीयते ।
हिंसा यथान्या विहिता तथा दोष प्रयोजयेत् ।
यथोपदिष्ट गुरुणा शिष्यस्य चरतो विधिम् ।
न हि लोभ प्रभवति हिंसा वापि सदात्मिका ।
शास्त्रदर्शनमेतद्धि विहित विश्वयोनिना ।
यथैतदेव मन्येत शूद्रो ह्यपि च बुद्धिमान् ।
कृत कृतवता गच्छेत्किं पुनर्यो निषेवते ।
न शूद्र पतते कश्चिन्न च सस्कारमर्हति ।
नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधनम् ।
अनुग्रहार्थं मनुना सर्ववर्णेषु वर्णितम् ।
यदापवादस्तु भवेत्स्त्रीकृत परिचारके ।
अन्नावकाशशयन तस्य सवत्सर स्मृतम् ।
तेन तस्य भवेच्छान्तिस्ततो भूयोऽप्युपाव्रजेत् ।
सवर्णाया भवेदेवद्धीनायास्त्वर्धमर्हति ।
वर्षत्रय तु वैश्याया क्षत्रियायास्तु षट् समा ।
ब्राह्मण्या तु समेतस्य समा द्वादश कीर्तिता ।
कटाग्निना वा दग्धव्यस्तस्मिन्नेव क्षणे भवेत् ।
शिश्नावपातनाद्वापि विशुद्धिं समवाप्नुयात् ।
अनस्थिबन्धमेक तु यदि प्राणैर्वियोजयेत् ।
उपोष्यैकाहमादद्यात्प्राणायामास्तु द्वादश ।
त्रि स्नानमुदके कृत्वा तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ।
अस्थिबन्धेषु द्विगुण प्रायश्चित्त विधीयते ।
अनेन विधिना वापि स्थावरेषु न सशय ।
कायेन पद्भ्या हस्ताभ्यामपराधात्तु मुच्यते ।
अदुष्ट क्षपयेद्यस्तु सर्ववर्णेषु वाचयेत् ।
तस्याप्यष्टगुण विद्यात्प्रायश्चित्त तदेव तु ।
चतुर्गुण कर्मकृते द्विगुण वाक्प्रदूषिते ।
कृत्वा तु मानस पाप तथैवैकगुण स्मृतम् ।
तस्मादेतानि सर्वाणि विदित्वा न समाचरेत् ।
सर्वभूतहितार्थं हि कुशलानि समाचरेत् ।
एव समाहितमना सेवते यदि सत्तमान् ।
तद्गतिस्तत्समाचारस्तन्मनास्तत्परायण ।
नाभिनन्देत मरण नाभिनन्देत जीवितम् ।
कालमेव प्रतीक्षेत निर्वेश भृतको यथा ।
एव प्रवर्तमानस्तु विनीत प्रयतात्मवान् ।
निर्णय पुण्यपापाभ्यामचिरेणोपगच्छति ।

Colophon

पराशर ।

शुश्रूषानिरतो नित्यमरिष्टान्युपलक्षयेत् ।
त्रैवार्षिक द्विवार्षिक वा वार्षिक वा समुत्थितम् ।
षाण्मासिक मासिक वा सप्तरात्रिकमेव वा ।
सर्वांस्तदर्थान्वा विद्यात्तेषा चिह्नानि लक्षयेत् ।
पुरुष हिरण्मय यस्तु तिष्ठन्त दक्षिणामुखम् ।

---

om line 241 — (L 241) T_2 यतोषीनो (for यत्रेतरो) — (L. 243) D_{10} T_3 $G_{2.4}$ दृश्यते (for लिप्यते) G_3 स्वल्प (for ह्यल्प) — (L 244) D_{10} $G_{1.3}$ जीवास, T_3 M_{1-3} जीवा स (for उद्भिज्जा) T_1 तथा (for च ये) — (L. 245) T_2 M भवथैव, G_3 सर्वमेव (for सर्व एव) — T_1 om. line 247 — (L 247) T_3 [अ]प, M च (for [अ]न्या) D_{10} T_2 G M_4 यथा (for तथा) — (L 249) G_4 च (for वा) — (L 251) D_{10} G_4 [ए]त्र (for [ए]व) T_3 स शूद्रो ह्यपि बुद्धिमान् (for the post half) — (L 252) T_2 M_{1-3} कृतवता (for °वता) — G_1 om lines 255–256 — (L 256) $T_{1.3}$ G_3 M_2 यथोपघातम्, Cv यदोपघातं (for यदापवादस्) — (L 257) G_1 Cv अन्यावकाश-, G_3 अस्याव° (for अन्नाव°) — (L 258) T_1 न च (for ततो) T_3 हि (for ऽपि) — (L 259) G_2 हीनायास् (for ह्री°) T_3 G_2 अर्धम् (for त्वधम्) — (L 260) T_3 $G_{1.3}$ क्षत्रियाया (for °यायाम्) — (L 263) $G_{1.3}$ च (for वा) T_1 शिश्नावपातमात्रेण (for the prior half) — T_1 om lines 264–269 — (L 264) D_{10} T_2 G -काढम् (for -बन्धम्) T_2 एतत (for एक) — (L 268) T_2 G_{1-3} M च (for वा) — (L 270) T_1 भारत, Kumbh ed यश्चरेत् (for वाचयेत्) — (L. 271) T_3 तथैव तु, G_4 विधीयते (for तदेव तु) — (L 272) T_1 चात्र (for वाक्प्र) — (L. 273) T_3 G_4 मनसा (for मानस) — (L 274) D_{10} T_2 G विदितानि (for °त्वा न) T_1 विदित्वा सम्यगाचरेत् (for the post half) — T_1 om (hapl) line 275 — (L 275) M_4 वा (for हि) $G_{1.3}$ कुशलेन (for °लानि) — (L 276) $G_{1.3}$ सत्तम (for सत्तमान्) T_1 शूद्र सेवेत सत्तमान् (for the post. half) — (L 278) M_{1-3} -नदश्च (for -नन्देत) M_{1-3} -नदश्च (for नन्देत) — (L 279) T_1 M निर्देश (for निर्वेश) — (L 281) T_1 निश्चय (for निर्णय) M [अ]धि (for [उ]प) — Colophon. *Sub-parvan* D_{10} M_{1-3} दानधर्म — *Adhy no* T_1 M_1 142, $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 149, $G_{1.3}$ M_4 143, $M_{2.3}$ 144 — (L 283) Prior half hypermetric. T_2 वार्षिक समुपस्थित (for the post half) — (L 284) $G_{1.2.4}$ वा मास (for मासिक) Kumbh. ed and Madras ed

लक्षयेदुत्तरेणैव मृत्युस्त्वैवार्षिको भवेत् ।
शुद्धमण्डलमादित्यमरश्मिं सम्प्रपश्यत ।
संवत्सरद्वयेनैव तस्य मृत्युं समादिशेत् ।
ज्योत्स्नायामात्मनश्छाया सच्छिद्रा य प्रपश्यति ।
मृत्युं संवत्सरेणैव जानीयात्स विचक्षण ।
विशिरस्कां यदा छाया पश्येत्पुरुष आत्मन ।
जानीयादात्मनो मृत्युं षण्मासेनेह बुद्धिमान् ।
कर्णौ पिधाय हस्ताभ्यां शब्दं न शृणुते यदि ।
जानीयादात्मनो मृत्युं मासेनैव विचक्षण ।
शवगन्धमुपाघ्राति अन्यद्वा सुरभिं नर ।
देवतायतनस्थो वै सप्तरात्रेण मृत्युभाक् ।
कर्णनासापनयन दन्तदृष्टिविरागता ।
लुप्तसंज्ञं हि करणं सद्यो मृत्युं समादिशेत् ।
एवमेषामरिष्टाना पश्येदन्यतम यदि ।
न त काल परीक्षेत यथारिष्ट प्रकल्पितम् ।
अभ्याशेन तु कालस्य गच्छेत पुलिन शुचि ।
तत्र प्राणान्प्रमुञ्चेत तमीशानमनुस्मरन् ।
ततोऽन्य देहमासाद्य गान्धर्वं स्थानमाप्नुयात् ।
तत्रस्थो वसते विंशत्पद्मानि स महाद्युति ।
गन्धर्वैश्चित्रसेनाद्यैः सहित सत्कृतस्तथा ।
नीलवैडूर्यवर्णेन विमानेनावभासयन् ।
नभ स्थलमदीनात्मा सार्धमप्सरसां गणै ।
छन्दकामानुसारी च तत्र तत्र महीयते ।
मोदतेऽमरतुल्यात्मा सदामरगणैः सह ।
पतितश्च क्षये काले क्षणेन विमलद्युति ।
वैश्यस्य बहुवित्तस्य कुलेऽग्र्ये बहुगोधने ।
अवाप्य तत्र वै जन्म स पूतो दैवकर्मणा ।
छन्दसा जागतेनैव प्राप्तोपनयन तत ।
क्षौमवस्त्रोपकरण द्विजत्व समवाप्य तु ।
अधीयमानो वेदार्थान्गुरुशुश्रूषणे रत ।
ब्रह्मचारी जितक्रोधस्तपस्वी जायते तत ।
अधीत्य दक्षिणा दत्त्वा गुरवे विधिपूर्वकम् ।
कृतदार समुपैति गृहस्थ्यमग्र्यमुत्तमम् ।
ददाति यजते चैव यज्ञैर्विपुलदक्षिणै ।
अग्निहोत्रमुपासन्वै शुद्धश्चैव यथाविधि ।
धर्मं संचिनुते नित्य मृदुगामी जितेन्द्रिय ।
स कालपरिणामात्तु मृत्युना सम्प्रयुज्यते ।
संस्कृतश्चाग्निहोत्रेण कृतपात्रोपधानवान् ।
संस्कृतो देहमुत्सृज्य मरुद्भिरुपपद्यते ।
मरुद्भि सहितश्चापि तुल्यतेजा महाद्युति ।
बालार्कसमवर्णेन विमानेन विराजता ।
सुरं चरति तत्रस्थो गन्धर्वाप्सरसा गणै ।
विरजोम्बरसंवीतस्तप्तकाञ्चनभूषण ।
छन्दकामानुसारी च द्विगुण कालमावसेत् ।
सन्निवर्तेत कालेन स्थानात्तस्मात्परिच्युत ।
अवितृप्तविहारार्थो दिव्यभोगान्विहाय तु ।

साप्त (for सप्त-) —(L 285) T_1 सर्वं तदर्धं वा विधात्, M_{1-3} अर्वाक्तदर्धमथ वा (for the prior half) —(L 286) Prior half hypermetric —(L 288) $G_{1\,3}$ पश्यत (for -पश्यत॰) —(L 289) T_1 समुद्धरेत्, T_3 M समुद्दिशेत् (for समादि॰) —(L 290) T_1 स्वतनु (for आत्मनश्) T_3 छिद्रायां यो हि पश्यति (for the post half) —(L 291) $T_{1\,3}$ विजानीयाद् (for जानीयात्स) —$T_{1\,3}$ om (hapl.) lines 293–294 —(L 294) M_{1-3} शब्दं नैव शृणोति चेत् (for the post half) —(L 295) $T_{1\,3}$ $G_{1\,3}$ M [इ]ह (for [ए]व) —(L 296) T_1 उपाघ्राते (for ॰घ्राति) —(L 298) T_1 M_{1-3} कर्णनासापगमन (for the prior half) T_1 -विराजिता (for ॰गता) Madras ed दन्तदृष्टिविरागता (for the post half) —(L 299) T_1 लुप्तविज्ञानलावण्य (for the prior half) G_4 सद्यो मरणमादिशेत् (for the post. half) —(L 300) T_3 M_4 अनिष्टानां (for अरि॰) —(L 301) M_{1-3} प्रतीक्षेत (for परी॰) T_3 नत॰ काल प्रतीक्षेत (for the prior half) T_3 यथाकाल; M_3 ॰दिष्ट (for ॰रिष्ट) —(L 303) T_1 $G_{1\,3\,4}$ तत (for तत्र) T_3 त हरिं मनसा स्मरन् (for the post. half) —(L 305) T_1 मोदते (for वसते) G_4 सु (for स) —(L 306) T_1 सदा (for तथा) —(L 307) M_{1-3} दिव्य (for नील) T_1 [अ]वभासने; G_4 विभासयन् (for [अ]वभा॰) —T_1 om line 308 —(L 309) $M_{1\,2}$ छन्दकामानुचारी च (for the prior half) —T_1 om 310 —(L 310) T_3 $G_{1\,3}$ M मोदन्ति (for ॰ते) —(L 311) M_{1-3} तस्य (for काले) —(L 313) $G_{1\,3}$ स (for स) —T_1 om line 315 M_3 om (hapl) lines 315–317 —(L. 319) T_3 तमुपैति (for समु॰) T_3 गार्हस्थ्य (for गृहस्थ्य-) M_{1-3} गृहस्थाश्रममुत्तम (for the post half) —(L 320) Madras ed विमल (for विपुल) —(L 322) M ऋतु (for मृदु-) —T_1 reads line 324 after 330 T_1 reads line 325 twice —(L 325) M संस्कृते (for ॰तो) —(L 327) $T_{1\,3}$ M विराजते (for ॰जता) —(L 330) G_3 M_4 स (for च) T_1 तत्र तत्र महीयते (for the post. half) —(L 331) T_1 स निवृत्तस्तु, M_{1-3} स विहृत्य च (for सन्निवर्तेत) T_2 $G_{3\,4}$ स्थानादस्मात्, M_{1-3} तस्मात्स्थानात् (by transp) —T_1 om line 332 —(L 332) T_3 विहीनार्थो (for -विहारार्थो) T_3 M_4 दिव्यान् (for दिव्य-) M_{1-3} दिव्यान्भोगान्विधाय तु (for the post half) —(L 333) D_{10} $G_{1\,3\,4}$ स (for स) G_4

स जायते नृपकुले गजाश्वरथसंकुले ।
पार्थिवीं श्रियमापन्नः श्रीमान्धर्मपतिर्यथा ।
जन्मप्रभृति संस्कारं चौलोपनयनानि च ।
प्राप्य राजकुले तत्र यथावद्विधिपूर्वकम् ।
छन्दसा त्रैष्टुभेनेह द्विजत्वमुपनीयते ।
अधीत्य वेदमखिलं धनुर्वेदं च मुख्यशः ।
समावृत्तस्ततः पित्रा यौवराज्येऽभिषिच्यते ।
कृतदारक्रियः श्रीमान्राज्यं संप्राप्य धर्मतः ।
प्रजाः पालयते सम्यक् षड्भागकृतसंविधिः ।
यज्ञैर्बहुभिरीजानः सम्यगाप्तार्थदक्षिणैः ।
प्रशास्ति महीं श्रीमान्राज्यमिन्द्रसमद्युतिः ।
स्वधर्मनिरतो नित्यं पुत्रपौत्रसहायवान् ।
कालस्य वशमापन्नः प्राणांस्त्यजति संयुगे ।
देवराजस्य भवनमिन्द्रलोकमवाप्नुते ।
संपूज्यमानस्त्रिदशैर्विचचार यथासुखम् ।
राजर्षिभिः पुण्यकृद्भिर्यथा देवपतिस्तथा ।
तैः स्तूयते वन्दिभिस्तु नानावाद्यैः प्रबोध्यते ।
दिव्यजाम्बूनदमयं भ्राजमानं समन्ततः ।
वराप्सरोभिः संपूर्णं देवगन्धर्वसेवितम् ।
यानमारुह्य विचरेद्यथा शक्रः शचीपतिः ।
स तत्र वसते षष्टिं पद्मानीह मुदान्वितः ।
सर्वांल्लोकाननुचरन्महर्द्धिरवभासयन् ।
अथ पुण्यक्षयात्तस्मात्स्थाप्यते भुवि भारत ।
जायते च द्विजकुले वेदवेदाङ्गपारगे ।

Colophon

पराशर ।

तत्र श्रुतिसमापन्नः संस्कृतश्च यथाविधि ।
चौलोपनयनं तस्य यथावत्क्रियते द्विजैः ।
ततोऽष्टमे स वर्षे तु व्रतोपनयनादिभिः ।
क्रियाभिर्विधिदृष्टाभिर्ब्रह्मत्वमुपनीयते ।
गायत्रेण च्छन्दसा तु संस्कृतश्चरितव्रतः ।
अधीयमानो मेधावी शुद्धात्मा नियतव्रतः ।
अचिरेणैव कालेन साङ्गान्वेदानवाप्नुते ।
समावृत्तः स धर्मात्मा समावृत्तक्रियस्तथा ।
याजनाध्यापनरतः कुशले कर्मणि स्थितः ।
अग्निहोत्रपरो नित्यं देवतातिथिपूजकः ।
यजते विविधैर्यज्ञैर्जपयज्ञैस्तथैव च ।
न्यायागतधनान्वेषी न्यायवृत्तस्तपोधनः ।
सर्वभूतहितश्चैव सर्वशास्त्रविशारदः ।
स्वदारपरितुष्टात्मा ऋतुगामी जितेन्द्रियः ।
परापवादविरतः सत्यव्रतपरः सदा ।
स कालपरिणामात्तु संयुक्तः कालधर्मणा ।
संस्कृतश्चाग्निहोत्रेण यथावद्विधिपूर्वकम् ।
सोमलोकमवाप्नोति देहन्यासान्न संशयः ।
तत्र सोमप्रभैर्देवैरग्निष्वात्तैश्च भास्वरैः ।
तथा बर्हिषदैश्चैव देवैराङ्गिरसैरपि ।
विश्वेभिश्चैव देवैश्च तथा महर्षिभिः पुनः ।
देवर्षिभिश्चाप्रतिमैस्तथैवाप्सरसां गणैः ।
साध्यैः सिद्धैश्च सततं सत्कृतस्तत्र मोदते ।
जातरूपमयं दिव्यमर्कतुल्यं मनोजवम् ।
देवगन्धर्वसंकीर्णं विमानमधिरोहति ।
सौम्यरूपा मनःकान्ताः स्रक्काञ्चनभूषणाः ।
सोमकन्या विमानस्थं रमयन्ति मुदान्विताः ।
स तत्र रमते प्रीतः सह देवैः सहर्षिभिः ।

रथाश्वगजसंकुले (for the post half) — (L 334) T2 M धन (for धर्म) — (L 338) T1 वेदान् (for वेदम्) M1-3 कृत्स्नशः (for मुख्यशः) — (L 339) T1 om the prior half. M1-3 तत्र (for यौव-) — (L 341) M1-3 सद्भाव- (for षड्भाग-) — (L 342) T3 आश्रित- (for आप्तार्थ-) — M1-3 om line 346 — (L 346) T1 अवाप्य च (for °प्नुते) — (L 347) G2 सु- (for सं) Kumbh. ed त्रिदिवे (for त्रिदशैः) T1 विचेरुश्च (for °चार) — (L 349) T2 M तोष्ट्यते (for तैः स्तू°) T1-3 स्तूयते वन्दिभिश्चापि (T3 °नित्य) (for the prior half) T1-3 G1.3 M1 तु, M1-3 च (for प्र-) — (L 350) M दिव्य (for दिव्य) — (L 351) G1-3 संपूज्य (for संपूर्णं) T3 M -शोभित (for सेवितम्) — (L 353) M1-3 मुदायुतः (for °न्वितः) — T1 om line 354 — (L 355) T1 पतितो (for स्थाप्यते) — (L 356) T1-3 G1-3 M -पारगः (for °गे) — Colophon *Sub parvan* D10 M1-3 दानधर्म — *Adhy name* T2 G1-3 क्षत्रियाचार-प्रभव — *Adhy no* T1 M4 143, T2-3 G2-4 150, G1-3 M1 144, M2-3 145 — (L 357) G2.4 -समुत्पन्न (for समापन्नः) M ततः श्रुतसमाम्नाये (for the prior half) — T1 om line 358 — (L 359) M1-3 च (for स) T1 अष्टमेनैव वर्षेण, T3 अष्टमेष्वथ वर्षे तु (for the prior half) T1 कृतोपनयनस्तथा (for the post half) — (L 360) T1 समुपाश्नुते (for उपनीयते) — T1 om (hapl.) line 362 — (L 362) G च (for नि) T3 M1 विशुद्धात्मा यतव्रतः (for the post. half) — T1 om line 364 — (L. 368) T3 -धनाजीवी, G1 नयान्वेषी (for धना°) — (L 372) G1 -परिपाकात् (for °णामात्) D10 G2-4 संयुतः (for संयुक्तः) — (L 377) T2 M देवैस्तु (for देवैश्च) T2 तत्र (for तथा) T1 सत्र (for पुनः) — (L. 378) T1-3 G1 M1-3 च (for [ए]व) — (L 383) G1-3 सर्वाल्लोकाननुचरन् (for

लोकान्सर्वाननुचरन्दीप्ततेजा मनोजवः ।
सभां कामजवीं चापि नित्यमेवाभिगच्छति ।
सर्वलोकेश्वरमृषिं नमस्कृत्य पितामहम् ।
परमेष्ठिरनन्तश्रीर्लोकानां प्रभवाप्ययः ।
यतः सर्वाः प्रवर्तन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः ।
स तत्र वर्तते श्रीमान्द्विशतं द्विजसत्तम ।
अथ कालक्षयात्तस्मात्स्थानादावर्तते पुनः ।
जातिधर्मांस्तथा सर्वान्सर्गादीननेकानि च ।
अशाश्वतमिदं सर्वमिति चिन्त्योपलभ्य च ।
शाश्वतं दिव्यमचलमदीनमपुनर्भवम् ।
आस्थास्यत्यभयं नित्यं यत्रावृत्तिर्न विद्यते ।
यत्र गत्वा न म्रियते जन्म चापि न विद्यते ।
गर्भक्लेशा मया प्राप्ता जायता च पुनः पुनः ।
कायक्लेशाश्च विविधा द्वन्द्वानि विविधानि च ।
शीतोष्णसुखदुःखानि ईर्ष्याद्वेषकृतानि च ।
तत्रतत्रोपभुक्तानि न क्वचिच्छाश्वती स्थितिः ।
एवं स निश्चयं कृत्वा निर्मुच्य गृहबन्धनात् ।
छित्त्वा भार्यामयं पाशं तथैवापत्यसंभवम् ।
यतिधर्ममुपाश्रित्य गुरुशुश्रूषणे रतः ।
अचिरेणैव कालेन श्रेयः समधिगच्छति ।
योगशास्त्रं च सांख्यं च विदित्वा सोऽर्थतत्त्ववत् ।
अनुज्ञातश्च गुरुणा यथाशास्त्रमवस्थितः ।
पुण्यतीर्थानुसेवी च नदीनां पुलिनाश्रयः ।
शून्यागारनिकेतश्च वनवृक्षगुहाशयः ।
अरण्यानुचरो नित्यं देवारण्यनिकेतनः ।
एकरात्रं द्विरात्रं वा न क्वचित्सज्जते द्विज ।
शीर्णपर्णपुटे चापि व्यङ्गे चरति भिक्षुकः ।
न भोगार्थमनुप्रेत्य यात्रामात्रं समश्नुते ।
धर्मलब्धं समश्नाति न कामात्किंचिदश्नुते ।
युगमात्रदृगध्वानं क्रोशादूर्ध्वं न गच्छति ।
समो मानापमानाभ्यां समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
सर्वभूताभयकरस्तथैवाभयदक्षिणः ।
निर्द्वंद्वो निर्नमस्कारो निरानन्दपरिग्रहः ।
निर्ममो निरहंकारः सर्वभूतनिराश्रयः ।
परिसंख्यानतत्त्वज्ञस्तदा सत्यरतः सदा ।
ऊर्ध्वं नाधो न तिर्यक्च न किंचिदभिकामयेत् ।
एवं हि रममाणस्तु यतिधर्मं यथाविधि ।
कालस्य परिमाणात्तु यथा पक्वफलं तथा ।
स विसृज्य स्वकं देहं प्रविशेद्ब्रह्म शाश्वतम् ।
निरामयमनाद्यन्तं गुणसौम्यमचेतनम् ।
निरक्षरमबीजं च निरिन्द्रियमजं तथा ।
अजय्यमक्षयं यत्तदभेद्यं सूक्ष्ममेव च ।
निर्गुणं च प्रकृतिमन्निर्विकारं च सर्वदा ।
भूतभव्यभविष्यस्य कालस्य परमेश्वरम् ।
अव्यक्तं पुरुषं क्षेत्रमानन्त्याय प्रपद्यते ।

Colophon

पराशरः ।

एवं स भिक्षुर्निर्वाणं प्राप्नुयाद्दग्धकिल्बिषः ।
इहस्थो देहमुत्सृज्य नीडं शकुनिवद्यथा ।

the prior half) — (L 386) M_{1-3} कामगमां (for °जवीं) — T_1 om line 387 — (L 387) T_2 $G_{1.2}$ M नमस्कर्तुं (for °स्कृत्य) — (L 390) $T_{1.2}$ $G_{1.2.4}$ M वसते (for वर्तते) — (L 392) T_2 मात्रास् (for -धर्मांस्) — (L 393) T_1 चिन्तयित्वा (for इति चिन्त्य) — (L 394) $T_{1.2}$ M धर्मम् (for दिव्यम्) — (L 396) T_2 तत्र (for यत्र) — (L 397) $M_{2.3}$ [अ]वाप्ता (for प्राप्ता) — (L 400) T_1 गतिः (for स्थितिः) — (L 404) T_2 G_2 समभि (for समधि-) — (L 405) T_1 सांख्य (for -शास्त्र) $G_{1.2}$ तत्त्ववित् (for -तत्त्ववत्) — T_1 om (hapl) line 408 — (L 408) M_{1-3} -गुहाश्रय (for °शय) T_2 M_4 वृक्षागारगुहाश्र(M_4 °श्र)य (for the post half) — (L 409) T_1 देवागार (for °रण्य-) — (L 410) T_2 यति (for द्विज) — T_1 om lines 411-412 — (L 411) D_{10} T_2 $G_{2.4}$ -पुटे वा, Kumbh ed. भुगेव (for पुटे च) Kumbh and Madras ed वने (for व्यङ्गे) — (L 413) $M_{1.2}$ काम (for कामात्) — T_1 om. line 414 — (L 414) M_4 युगमात्रदृष्टिरध्वान (hypermetric) (for the prior half) — (L 416) $M_{2.3}$ सर्वभूताभयरतस् (for the prior half) — (L. 418) G_4 -हिनाश्रयः (for -निरा°) — T_1 om line 419 — (L 419) D_{10} G_{1-3} सदा, $T_{2.3}$ M तथा (for तदा) G तथा (for सदा) — (L 420) $T_{1.2}$ M नोर्ध्वं (for ऊर्ध्वं) M_{1-3} नाधाद् (for नाधो) T_2 अपि (for अभि-) M_4 -कारयेत् (for -काम°) — (L 421) $T_{1.2}$ M वि(M_2 सं)-चरमाणस् (for हि रम°) — (L 423) D_{10} T_2 G स वि ($G_{1.2}$ सवि)अज्य, T_1 स निसर्ज्य (for स विसृज्य) — (L 424) T_2 $G_{1.2}$ M साम्यम् (for सौम्यम्) T_1 गुणसाम्यमनामय (for the post. half) — (L 426) T_2 अक्षय्यम्, Madras ed अक्षरम् (for अजय्यम्) T_2 अक्षर (for अक्षय) T_1 अजेयमक्षयं यच्च (for the prior half) T_1 अभेद्य (for अ°) — (L 429) T_2 M_4 अव्यक्त (for °क्तं) G_2 प्रकल्पते (for प्रपद्यते) — Colophon *Sub-parvan* D_{10} M_{1-3} दानधर्मे. — *Adhy name* T_2 श्रीपराशरोक्तौ आश्रमधर्मे, M_{1-3} यतिधर्मकथन — *Adhy no* T_1 M_4 144, $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 151, $G_{1.2}$ M_1 145,

सत्पथालम्बनादेव शूद्र प्राप्नोति सद्गतिम् ।
ब्रह्मण स्थानमचलं स्थानात्स्थानमवाप्नुयात् ।
यथा खनन्खनित्रेण जाङ्गले वारि विन्दति ।
अनिर्वेदात्तत स्थानमीप्सित प्रतिपद्यते ।
सैषा गतिरनाद्यन्ता सर्वैरप्युपधारिता ।
तस्माच्छूद्रैरनिर्वेदाच्छ्रद्दधानैस्तु नित्यदा ।
वर्तितव्य यथाशक्त्या यथा प्रोक्त मनीषिभि ।
यत्करोति तदश्नाति शुभ वा यदि वाशुभम् ।
नाकृतं भुज्यते कर्म न कृत नश्यते फलम् ।
तथा शुभसमाचार शुभमेवाप्नुते फलम् ।
तथाशुभसमाचारो ह्यशुभ समवाप्नुते ।
तथा शुभसमाचारो ह्यशुभानि विवर्जयेत् ।
शुभान्येव समादद्याद्य इच्छेद्भूतिमात्मन ।
भूतिश्च नान्यत शक्या शूद्राणामिति निश्चय ।
ऋते यतीना शुश्रूषामिति सन्तो व्यवस्थिता ।
तस्मादागमसपन्नो भवेत्सुनियतेन्द्रिय ।
शक्यते ह्यागमादेव गतिं प्राप्तुमनामयाम् ।
परा चैषा गतिर्दृष्टा यामन्वेषन्ति माधव ।
यत्रामृतत्व लभते त्यक्त्वा दु खमनन्तकम् ।
इम हि धर्ममास्थाय येऽपि स्यु पापयोनय ।
स्त्रियो वैश्याश्च शूद्राश्च प्राप्नुयु परमा गतिम् ।
किं पुनर्ब्राह्मणो विद्वान्क्षत्रियो वा बहुश्रुत ।

न चाप्यक्षीणपापस्य ज्ञान भवति देहिन ।
ज्ञानोपलब्धिर्भवति कृतकृत्यो यदा भवेत् ।
उपलभ्य तु विज्ञान ज्ञान वाप्यनसूयक ।
तथैव वर्तेद्गुरुषु भूयास वा समाहित ।
अथावमन्येत गुरु तथा तेषु प्रवर्तते ।
व्यर्थमस्य श्रुत भवति ज्ञानमज्ञानतां व्रजेत् ।
गतिं चाप्यशुभा गच्छेन्निरयाय न सशय ।
प्रक्षीयते तस्य पुण्य ज्ञानमस्य विरुध्यते ।
अदृष्टपूर्वकल्याणो यथा दृष्ट्वा विधिं नर ।
उत्सेकान्मोहमापद्य तत्त्वज्ञानमवाप्तवान् ।
एवमेव हि नोत्सेक कर्तव्यो ज्ञानसभव ।
फल ज्ञानस्य हि शम प्रशमाय यतेत्सदा ।
उपशान्तेन दान्तेन क्षमायुक्तेन सर्वदा ।
शुश्रूषा प्रतिपत्तव्या नित्यमेवानसूयता ।
धृत्वा शिश्नोदर रक्षेत्पाणिपाद च चक्षुषा ।
इन्द्रियार्थांश्च मनसा मनो बुद्धौ समादधेत् ।
धृत्यासीत ततो गत्वा शुद्धदेश सुसवृतम् ।
लब्ध्वासन यथादृष्ट विधिपूर्व समाचरेत् ।
ज्ञानयुक्तस्तथा देव हृदिस्थमुपलक्षयेत् ।
आदीप्यमान वपुषा विधूममनल यथा ।
रश्मिमन्तमिवादित्य वैद्युताग्निमिवाम्बरे ।
सस्थित हृदये पश्येदीश शाश्वतमव्ययम् ।

M_3 3 146 — G_2 om the ref — (L 430) T_1 नियाण (for निर्वाणं) — (L 431) T_3 $M_{1\,2\,4}$ नीळ (for नीड) — (L 432) G_4 सत्पथापालनादेव (for the prior half) — (L 434) T_3 त्रिदने (for विन्दति) — (L. 435) T_3 $G_{1\,3.4}$ तथा (for तत°) — (L 436) G_1 3 सर्वा (for सैषा) T_1 M पूर्वैर् (for सर्वैर्) — (L 437) T_3 M नित्यश (for °दा) — (L 438) G_4 यथाशक्य, M_{1-3} °शक्ति (for °शक्त्या) M_{1-3} महर्षिभि (for मनीषिभि°) — (L 439) M_{1-3} यद् (for तद्) — T_3 om (hapl) line 441 — (L 441) $T_{1\,2}$ $G_{1\,3}$ M शुभकृत (for तथा शुभ-) T_2 -सदाचार°, M_4 -कृत्य° (for -समा°) G_4 [अ]श्नुते (for [आ]प्नुते) — T_1 M_4 om. (hapl.) line 442 — (L 442) M_1 यथा (for तथा) T_3 ह्यशुभ समवाप्नुयात् (for the post half) — (L. 445) T_1 नान्यथा (for °त) — (L 448) M गति (M₄ °तिं) प्राप्नुमनानया (for the post half) — (L 449) Kumbh. ed वरा (for परा) — (L 450) T_2 G_{2-4} M_4 अनतर (for अनन्तकम्) — (L 451) T_3 -निश्चया (for योनय°) — (L 452) D_{10} तथा शूद्रा° (for च शूद्राश्च) — (L 456) Cv त्रिभिर् (for तु वि) — (L 457) T_1 सदा (for तथा) T_1 नावमन्येत नान्युन (for the post. half) — (L 458) D_{10} यदा, $T_{1\,2}$ G यथा, M_4 तथा (for अथ) T_1 om the post half. — (L 459) Prior half hypermetric T_1 om the post. half — (L. 460) G_3 [अ]स्य (for [अ]पि) G_4 विंदेन् (for गच्छेन्) — (L 461) T_1 M यश प्रक्षीयते तस्य (for the prior half) M_{1-3} प्रसिध्यते (for विरु°) — T_1 om line 462 — (L 462) D_{10} पूर्व (for पूर्व-) M_4 विधिर् (for विधिं) M_{1-3} यथादृष्टविधिर्नर (for the post. half) — (L 463) T_2 अवाप्नुयात्, Madras ed न चाप्नुयात् (for अवाप्तवान्) T_1 नोत्सेको हि कथचन (for the post half) — T_1 om line 464 — (L 465) T_3 शम (for श्रम°) — (L. 466) T_3 एव (for उप) M समायुक्तेन (for क्षमा°) — (L 467) T_2 M -कर्तव्या (for पत्तव्या) — (L 468) T_1 M_{1-3} पाणिपादौ (for °पाद) — (L 469) D_{10} T_2 G_2 मनसि (for मनसा) — T_1 om lines 470-473 — (L 470) M_4 प्रीत्या (for धृत्या) M_1 2 (*sup lin* as above) 3 शुद्ध दृष्ट्वा विधिं नर°, M_4 शुश्रूषायजन गत (for the post half) — (L 472) M_{1-3} -कल्पयेत् (for लक्ष°) — (L 473) T_3 $G_{1,3}$ M दीप्यमान स्ववपुषा (for the prior half) — (L 475) T_1 M_{1-3} हृदि स-, G_2 हृदय (for °ये) T_3 M अज (for

न चायुक्तेन शक्येत द्रष्टुं देहे महेश्वरः ।
युक्तस्तु पश्यते बुद्ध्या संनिवेश्य मनो हृदि ।
अथ त्वेवं न शक्नोति कर्तुं हृदयधारणम् ।
यथासांख्यमुपासीत यथावद्योगमास्थितः ।
पञ्च बुद्धीन्द्रियाणीह पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यपि ।
पञ्चभूतविशेषाश्च मनश्चैव तु षोडश ।
तन्मात्राण्यपि पञ्चैव मनोऽहंकार एव च ।
अष्टमं चाप्यथाव्यक्तमेताः प्रकृतिसंज्ञिताः ।
एताः प्रकृतयश्चाष्टौ विकाराश्चापि षोडश ।
एवमेतदिहस्थेन विज्ञेयं तत्त्वबुद्धिना ।
एवं वर्षं समुत्तीर्य तीर्णो भवति नान्यथा ।
परिसंख्यानमेवैतन्मन्तव्यं ज्ञानबुद्धिना ।
अहन्यहनि शान्तात्मा पावनाय हिताय च ।
एवमेव प्रसंख्याय तत्त्वबुद्धिर्विमुच्यते ।
निष्कलं केवलं भवति शुद्धतत्त्वार्थतत्त्ववित् ।
भिक्षुकाश्रममास्थाय शुश्रूषानिरतो बुधः ।
शूद्रो निर्मुच्यते सत्त्वसंसर्गादेव नान्यथा ।
सत्संनिकर्षे परिवर्तितव्यं
विद्याधिकाश्चापि निषेवितव्याः ।
सवर्णतां गच्छति संनिकर्षा-
न्नीलः खगो मेरुमिवाश्रयन्वै ।

भीष्मः ।

इत्येवमाख्याय महामुनिस्तदा
चतुर्थवर्णेषु विधानमर्थवित् ।
शुश्रूषया वृत्तगतिं समाधिना
समाधियुक्तः प्रययौ स्वमाश्रमम् ।

Colophon.

10A

D_{10} S cont

युधिष्ठिर ।

केषां देया महाभागा सन्नमन्ते महात्मनाम् ।
लोकेऽस्मिंस्तानृषीन्सर्वाञ्श्रोतुमिच्छामि सत्तम ।

भीष्म ।

इतिहासमिमं विप्राः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
अस्मिन्नर्थे महाप्राज्ञास्तं निबोध युधिष्ठिर ।
वृत्रं हत्वाप्युपावृत्तं त्रिदशानां पुरस्कृतम् ।
महेन्द्रमनुसंप्राप्तं स्तूयमानं महर्षिभिः ।
श्रिया परमया युक्तं रथस्थं हरिवाहनम् ।
मातलिः प्राञ्जलिर्भूत्वा देवमिन्द्रमुवाच ह ।
नमस्कृतानां सर्वेषां भगवंस्त्वं पुरस्कृतः ।
येषां लोके नमस्कुर्यात्तान्ब्रवीतु भवान्मम ।

भीष्मः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा देवराजः शचीपतिः ।
यन्तारं परिपृच्छन्तं तमिन्द्रः प्रत्युवाच स ।
धर्मं चार्थं च कामं च येषां चिन्तयतां मतिः ।
नाधर्मे वर्तते नित्यं तान्नमस्यामि मातले ।
ये रूपगुणसंपन्नाः प्रमदाहृदयंगमाः ।
निवृत्ताः कामभोगेषु तान्नमस्यामि मातले ।
स्वेषु भोगेषु संतुष्टाः सुवाचो वचनक्षमाः ।
अमानकामाश्चार्घ्यार्हास्तान्नमस्यामि मातले ।

ईश) T_1 अजमक्षयमव्ययं (for the post half) — (L 476) $T_{1,3}$ शक्यो वै, G_4 पश्येत, M_{1-8} शक्योय (for शक्येत) — T_1 om lines 477–478 — (L 477) T_2 संनिवेश (for °श्य) — (L 479) M_{1-8} तत्त्वसंख्याम् (for यथासांख्यम्) T_1 तथा योगमुपश्रित (for the post half) — (L 482) $T_{1,3}$ M महान्भूतादिरेव च (for the post half) — (L 484) M_{1-8} [ए]व (for [अ]पि) — (L. 485) $T_{1,3}$ M सर्वम् (for एवम्) — T_3 om (hapl) lines 486–487 — (L 486) T_1 चैव (for वर्षं) — T_1 om line 487 — (L 487) M [इ]द (for [ए]तन्) — T_1 om line 490 — (L 490) Prior half hypermetric M_4 भाति (for भवति) — (L 491) M_{1-8} आश्रित्य (for आस्थाय) T_1 भिक्षोराश्रममास्थाय (for the prior half) — (L 492) T_1 सर्वे-, G_3 सत्य (for सत्त्व) — (L 494) G_1 निषेवणीया (for °वितव्या) — (L 496) T_3 नीड (for नीलः) M_{1-8} [आ]श्रितो यथा (for [आ]श्रयन्वै) — (L 499) T_1 महात्मा (for समाधिना)

— Colophon *Sub-parvan* D_{10} $M_{1,3}$ दानधर्मं — *Adhy name* T_2 धर्मशास्त्रनिर्णये भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे शूद्रधर्मप्रस्तावे श्रीपराशरवचने सर्ववर्णाश्रमधर्मनिर्णयः. — *Adhy no* T_1 M_4 145, $T_{2,3}$ $G_{3,4}$ 152, $G_{1,2}$ M_1 146, $M_{2,3}$ 147

10A

(L 2) $T_{2,3}$ तत्त्वतः (for सत्तम) — (L. 5) T_3 पुरावृत्तं (for [अ]प्युपा°) — (L 6) G_3 महेंद्रं समनुप्राप्त (for the prior half) — G_4 om. line 12 — (L 12) $T_{2,3}$ ह, G_2 त (for सः) — (L. 13) D_{10} T_3 G_2 अर्थं (for चार्थं) T_1 मनः (for मतिः) — (L 14) G_2 नाधर्मैर् (for °र्मे) — After line 14, T_3 G_3 M read lines 17–18 — T_1 om lines 15–20 G_1 om (hapl) lines 15–18 — (L 17) T_2 ये च भोगात्सुसंतुष्टाः, M ये सुभोगाः सुसंतुष्टाः (for the prior half) — (L 18) G_3 चार्घ्याश्च, Kumbh. ed and

धन विद्यास्तथैश्वर्यं येषा न चलयेन्मतिम् ।
चलिता ये निगृह्णन्ति तान्नित्य पूजयाम्यहम् ।
इष्टैर्दारैरुपेताना शुचीनामग्निहोत्रिणाम् ।
चतुष्पादकुटुम्बाना मातले प्रणमाम्यहम् ।
महतस्तपसा प्राप्तौ धनस्य विपुलस्य च ।
त्यागस्तस्य न वै कार्यो योऽऽस्मानं नावबुध्यते ।
येषामर्थस्तथा कामो धर्ममूलविवर्धित ।
धर्मार्थौ यस्य नियतौ तान्नमस्यामि मातले ।
धर्ममूलार्थकामानां ब्राह्मणाना गवामपि ।
पतिव्रताना नारीणा प्रणाम प्रकरोम्यहम् ।
ये भुक्त्वा मानुषान्भोगान्पूर्वे वयसि मातले ।
तपसा स्वर्गमायान्ति शश्वत्तान्पूजयाम्यहम् ।
असंभोगाच्च चासक्तान्धर्मनित्याञ्जितेन्द्रियान् ।
सन्यस्तानचलप्रख्यान्मनसा पूजयामि तान् ।
ज्ञानप्रसन्नविद्याना निरूढ धर्ममिच्छताम् ।
परै कीर्तितशौचाना मातले तान्नमाम्यहम् ।

Colophon

–

11

After 13 110, D_{10} S ins

युधिष्ठिर ।

पितामहेन कथिता दानधर्माश्रिता कथा ।
मया श्रुता ऋषीणा तु सनिधौ केशवस्य च ।
पुन कौतूहलमभूत्तामेवाध्यात्मिकीं प्रति ।
कथा कथय राजेन्द्र त्वदन्य क उदाहरेत् ।
एष यादवदायादस्तथानुज्ञातुमर्हति ।
ज्ञाते तु यस्मिञ्ज्ञातव्य ज्ञात भवति भारत ।
पश्चाच्छ्रोष्यामहे राज्ञा श्राव्यान्धर्मान्पितामह ।
कौतूहलमृषीणां तु च्छेत्तुमर्हसि सांप्रतम् ।

भीष्म ।

अत ऊर्ध्वं महाराज साख्ययोगोभयशास्त्रविगतयाथात्म्यदर्शनसपन्नयोराचार्ययो सवादमनुव्याख्यास्याम । तद्यथा– भगवन्त सनत्कुमारमासीनमङ्गुष्ठपर्वमात्र महति विमानवरे योजनसहस्रमण्डले तरुणभास्करप्रतीकाशे शयनीये महति बद्धासनमनुध्यायन्तममृतमनावर्तकरममूर्तमक्षयजमयोपदिष्टमुपससर्प भगवन्तमाचार्यं भगवानाचार्यो रुद्रस्त प्रोवाच– स्वागत महेश्वर ब्रह्मसुत । एतदासनमास्ता भगवान् ॥

Madras ed. चार्वांहांस् (for चार्व्यांहांस्) — (L 19) T_3 G_1 M विद्या (for विद्यास्) T_3 येषां न चल्न्ते मति (for the post half) — T_1 om lines 23-24 — (L. 23) T_3 $G_{1,3}$ M_{1-3} तपस (for तपसा) T_2 धर्मस्य (for धनस्य) — (L 24) T_3 M_{1-3} [ऽ]र्थस्य (for तस्य) $M_{1\ 3}$ योऽत्मना नावमन्यते (for the post. half) — (L 25) T_3 $G_{1\ 3}$ धर्ममूल त्रिवर्धते (T_3 °न) (for the post. half) — (L. 26) Kumbh. ed Madras ed तस्य (for यस्य) M त (for तान्) — T_3 om. (hapl) lines 27–29 M_{1-3} om. lines 27–28 — (L 27) T_1 धर्मकामार्थमूलानां, $G_{1,3}$ धर्ममूलार्थमर्थानां (for the prior half) — (L 28) G_2 तान्नमस्यामि मातले (for the post half) — (L 31) M_{1-3} चोत्पिक्तान् (for चास°) — (L 32) T_2 $G_{1,3}$ शिरसा (for मनसा) — (L 33) G_4 -प्रसाद- (for -प्रसन्न-) T_1 M निगूढ (for निरूढ) D_{10} $G_{1\ 2\ 4}$ ईप्सतां, T_2 इप्सित (for इच्छताम्) — (L 34) M_{1-3} प्रणमामि (for तान्न°) — Colophon *Sub-parvan* D_{10} M_{1-3} दानधर्म — *Adhy name* T_2 देवेंद्रमातलिसंवादे सर्वदेवनमस्कार्यपुरुषलक्षण — *Adhy no* $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ 153, $G_{1,3}$ M_1 147, $M_{2\ 3}$ 148, M_4 146

11

(L. 1) T_3 पितामहेह कथित (for the prior half) — (L 2) T_2 यथाश्रुतम्, G_4 मया श्रुतम् (for मया श्रुता) $G_{1\ 3}$ केशवस्य च संनिधौ (for the post. half) — (L 3) G_4 कुतूहलम् D_{10} श्रुत्वा (for अभूत्) T_2 अध्यात्मिकां, T_3 °त्मकीं (for °त्मिकीं) — (L 4) Kumbh ed कथा (for कथा) — T_1 om. line 5 — (L 5) M तथा ज्ञातुमिहार्हति (for the post half) — (L 6) M_{1-3} तस्मिन् (for य°) T_2 ज्ञान (for ज्ञात) — T_1 om line 7 — (L 7) T_2 राजन् (for राज्ञा) $G_{1,3}$ M महाप्राज्ञ (for पितामह) — G_4 om line 8 — (L 8) M_{1-3} इच्छामि (for अर्हसि) — (L 9) G_3 -याथात्म (for °त्म्य-) T_1 उभयोराचार्यशिष्ययो , T_2 आचार्यशिष्ययो, M_4 om (for आचार्ययो) T_1 -व्याख्यास्यामि — (L. 10) T_1 M अनतरूप (for शयनीये महति) D_{10} अक्षय्यम्, $T_{2\ 3}$ G_{2-4} M अक्षयम् (for अक्षयजम्) After अक्षयजम्, D_{10} $T_{2\ 3}$ G (G_1 damaged) M_{1-3} ins. अजम् T_1 ध्यायत भगवतमाचार्यं भगवान्रुद्र उपससर्प M_{1-3} om from भगवन्त up to रुद्रस् D_{10} T G M_4 रुद्र (for रुद्रस्) M_{1-3} स (for त) D_{10} ब्रह्मादिवंश, M_{1-3} ब्रह्मपुत्र (for °सुत) $G_{2\ 4}$ M भवान् (for भगवान्) — (L 11) T_1 om. च T_1 ध्यानविध्यासमावर्तयति, T_3 किं ध्यानमनुवर्तयति, M ध्यानमावर्तत इति (for °र्तयति) D_{10} $T_{2\ 3}$ G_4 च; G_2 om. (for चाह) $T_{2\ 3}$ G_4 om. तथेति — (L. 12) T_1 अथ (for तथा) T_1 M [उ]क्ते (for [उ]क्तश्) D_{10} T_1 om च T_1 om , $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ तथा (for तदा) — Before line 14, Madras ed ins. शंकर°

इत्युक्ते चासीनो भगवाननन्तरूपो रुद्रस्त प्रोवाच-भगवानपि ध्यानमावर्तयति । इत्युक्ते चाह भगवान्सनत्कुमारस्तथेति ॥

तथेत्युक्तश्च प्रोवाच भगवाञ्शंकरस्तदा ।
परावरज्ञं सर्वस्य त्रैलोक्यस्य महामुनिम् ।
किं वा ध्यानेन द्रष्टव्य यद्भवाननुपश्यति ।
यच्च ध्यात्वा न शोचन्ति यतयस्तत्त्वदर्शिन ।
कथय त्वमिम देव देहिनां यतिसत्तम ।
यच्च तत्पुरुष शुद्धमित्युक्तं योगसाख्ययो ।
किमध्यात्माधिभूत च तथा चाप्यधिदैवतम् ।
कालसख्या च का देव द्रष्टव्या तस्य ब्रह्मण ।
सख्या संख्यादनस्यैव या प्रोक्ता परमर्षिभि ।
शास्त्रदृष्टेन मार्गेण यथावद्यतिसत्तम ।
यच्च तत्पुरुष शुद्ध प्रबुद्धमजर ध्रुवम् ।
बुध्यमानाप्रबुद्धाभ्यां विद्यावेद्य तथैव च ।
विमोक्ष त्रिविध चैव ब्रूहि मोक्षविदा वर ।
परिसख्या च साख्याना ध्यान योगेषु चार्थवत् ।
एकत्वदर्शन चैव तथा नानात्वदर्शनम् ।
अरिष्टानि च तत्त्वेन तथैवोत्क्रमणानि च ।
दैवतानि च सर्वाणि निखिलेनानुपूर्वश ।
यान्याश्रितानि देहेषु देहिना यतिसत्तम ।
सर्वमेतद्यथातत्त्वमाख्याहि मुनिसत्तम ।
श्रेष्ठो भवान्हि सर्वेषा ब्रह्मज्ञानामनिन्दित ।
चतुर्थस्त्व त्रयाणां तु ये गता परमा गतिम् ।
ज्ञानेन च प्राकृतेन निर्मुक्तो मृत्युबन्धनात् ।
यय तु वैकृतं मार्गमाश्रिता वै क्षर सदा ।
परमुत्सृज्य पन्थानममृताक्षरमेव तु ।
न्यूने पथि निमग्नास्तु ऐश्वर्येऽष्टगुणे तथा ।
महिमान प्रगृह्येम विचरामो यथासुखम् ।
न चैतत्सुखमत्यन्त न्यूनमेतदनन्तरम् ।
मूर्तिमत्परमेतस्मात्त्विदमेव सुसत्तम ।
पुन पुनश्च पतनं मूर्तिमत्युपदिश्यते ।
न पुनर्मृत्युरित्यन्य निर्मुक्ताना तु मूर्तितः ।
मृत्युदोषास्त्वनन्ता वै उत्पद्यन्ते कृतात्मनाम् ।
मर्त्येषु नाकपृष्ठेषु निरयेषु महामुने ।
तत्र मज्जन्ति पुरुषा सुखदु खेन चेष्टिता ।
सुखदु खव्यपेतं च यदाहुरमृतं पदम् ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि यथावच्छ्रुतिदर्शनात् ।

सनत्कुमार ।

यदुक्त भवता वाक्य तत्त्वसज्ञेति देहिनाम् ।
चतुर्विंशतिमेवात्र केचिदाहुर्मनीषिण ।
केचिदाहुस्त्रयोविंश यथाश्रुतिनिदर्शनात् ।
वय तु पञ्चविंश वै तदधिष्ठानसज्ञितम् ।
तत्त्व समधिमन्याम सर्वतन्त्रप्रलापनात् ।
अव्ययश्चैव वै व्यक्तावुभावपि पिनाकधृक् ।

—(L 14) D10 उप- (for अनु-) —(L 16) G8 इदं (for इम). G4 देव (for देव) —(L 17) T1 यत्र (for यच्च) D10 सिद्धम् (for शुद्धम्) —(L 18) D10 T8 G2 4 वा, T1 M1-8 [ए]व (for the second च) M4 किं तथैवाधिदैवत (for the post half) —(L 19) T1 G4 M दृष्टान्यक्तस्य ब्रह्मण (for the post half) —T1 om lines 20-21 —(L 20) T8 सांख्यमख्यादयश्चैव, G4 सख्यामसख्या तस्यैव (for the prior half) —(L 22) T1 येन्वेयिष्यति पुरुष (for the prior half) —(L 23) T1 बुध्यमानाप्रबुद्धांश्च, T2 G8 4 °मानप्रबुद्धाभ्यां (for the prior half) T1 M1-8 विद्याविद्ये, T2 M4 °विद्य (for °वेद्य) —(L 24) T1 विमोह (for °क्ष) —T1 om. line 25 —(L 25) Kumbh ed परिसाख्य (for °सख्यां) T8 नाथावित् (for °वत्) —(L 27) D10 T2 8 G2 अनिष्टानि (for अरि°) G4 अनिष्टानिष्टनत्त्वेन (for the prior half) —(L 29) T2 यथाज्ञातानि देवेषु (for the prior half). —T8 om (hapl) line 30 —(L 30) G4 व्याख्याहि (for आ°) —(L 31) Kumbh ed अनिंदित (for °त) —(L 33) G4 निर्मुक्ता (for °क्तो). —(L 34) T1 प्राकृत (for वै) M4 अक्षर (for वै क्षर) T1 आश्रिता मुनिसत्तम (for the post. half) —T1 om line 35 —(L 35) M8 वरम् (for परम्) —(L 36) G4 ध्याने (for न्यूने) T1 स्थिता, T2 M मत (for तथा) —T1 om line 37 —(L 38) G1 अ... श्रय (for अनन्तरम्) —T1 om lines 39-40 —(L 39) G1 3 4 इदम् (for त्विदम्) G1 M सुख मम (for सुसत्तम) —(L 40) M1-8 मूर्तिरिति (for °मति...) —(L 41) T1 M [उ]क्त (for [अ]न्य). M4 कीर्ति... (for मू°) —(L 42) T1 ये (for वै) —After line 42, T1 M ins

इष्टानिष्टकृता एव त्रिषु स्थानेषु देहिनाम् ।

—(L 43) T1 M -पृष्ठे च (for -पृष्ठेषु), —(L 44) T1 सज्जति (for म°) —(L 45) T1 M तु (for च) T1 परम (for अमृतं) D10 फल, T2 M1 2 (also above) 3 4 पर (for पदम्) —T8 om. lines 47-5... —(L 49) Madras ed निदर्शन —(L 50) T1 M1 तदधिष्ठात्सञ्ज्ञित (for the post half) —(L 51) T2 G4 सर्वं तत्र (for सर्वतन्त्र) T1 सर्वश्रुतिनिदर्शनात् (for the post half) —(L 52) T2 अव्यय (for °यश्) M1 3 4 [ए]प (for [ए]व) G8 अव्यय चैष वै व्यक्ताव् (for the prior half) T1 G2 4 पिनाकधृत —(L. 53)

सह चैव विना चैव तावन्योन्य प्रतिष्ठितौ ।
हिरण्मयीं प्रविश्यैव मूर्तिं मूर्तिमतां वर ।
चकार पुरुषस्तत्र विकारपुरुषावुभौ ।
अव्यक्तादेक एवैष महानात्मा प्रसूयते ।
अहंकारेण लोकांश्च व्याप्य चाहंकृतेन वै ।
विना सर्वं तदव्यक्तादभिमन्यस्व सूत्रधृक् ।
भूतसर्गमहंकारात्तृतीयं विद्धि वै क्रमात् ।
अहंकाराच्च भूतेषु चतुर्थं विद्धि वैकृतम् ।
अहंकाराच्च जातानि युगपद्विबुधेश्वर ।
सविशेषाणि भूतानि पञ्च प्राहुर्मनीषिण ।
चतुर्विंशात्तु ये प्रोक्तास्पञ्चविंशोऽधितिष्ठति ।
एते सर्गा मया प्रोक्ताश्चत्वार प्राकृतास्त्विह ।
अहंकाराच्च जातानि युगपद्विबुधेश्वर ।
अहंकाराच्च भूतेषु विविधार्थं व्यजायत ।
इन्द्रियैर्युगपत्सर्गे सोऽनित्यश्च समीक्ष्यते ।
सत्त्व सत्त्वसर्गश्च तुष्टि सिद्धिस्तथैव च ।
वैकृतानि प्रवक्ष्यामि शृणु तानि महामते ।
एषा तत्त्वचतुर्विंशन्मया शास्त्रानुमानत ।
वर्णिता तव देवेश पञ्चविंशसमन्विता ।
पञ्चमोऽनुग्रहश्चैव सर्वते प्राकृतै सह ।
ऐन्द्रेऽप्यहमयाप्यन्यत्समामति च सात्वर ।
यच्च देहमय किंचिद्विषु लोकेषु विद्यते ।
सर्वत्रतामभिमन्तव्य त्वया त्रिपुरसूदन ।
अन्यथा ये तु पश्यन्ति ते न पश्यन्ति सत्तज ।

एतदव्यक्तविषय पञ्चविंशसमन्वितम् ।
अनेन कारणेनैव तत्त्वमाहुर्मनीषिण ।
विकारमात्रमेतत्तु तत्त्वमाचक्षते परम् ।
निस्तत्त्वश्चैव देवेश बोद्धव्य तु न बुध्यते ।
यदि बुध्येत्पर बुद्ध बुध्यमान सुरर्षभ ।
प्रबुद्धो ह्यभिमन्येत योऽय नाहमिति प्रभो ।

Colophon

सनत्कुमार ।

तत्त्वसख्या श्रुता चैषा येषा ब्रह्मविदा वर ।
सर्गसख्या मया प्रोक्ता नवानामनुपूर्वश ।
प्रवक्ष्यामि तु तेऽध्यात्ममधिभूताधिदैवतम् ।
नैतद्युक्तैर्वेदविद्भिर्गृहस्थै-
र्नान्यैरेभिस्तपसा वाभिपन्नै ।
यत्नेन दृष्ट परमात्मतत्त्व
तत्त्वेन प्राप्य तु यथोक्तमेतत् ।
पर परेभ्यस्त्वमृतार्थतत्त्व
स्वभावसत्त्वस्थमनीशमीशम् ।
कैवल्यतां प्राप्य महासुरोत्तम
तवैतदाख्यामि मुनीन्द्र वृत्त्या ।
रहस्यमेवान्यदवाप्य दिव्य
पवित्रपूतस्तव मृत्युजालम् ।
पृथ्वीमिमा यद्यपि रत्नपूर्णां
दद्यान्न देय त्वपरीक्षिताय ।
नाश्रद्दधानाय न चान्यबुद्धे-

प्रतिष्ठित (for °तौ) — (L 58) T_1 G_2 सूत्रधृत, T_2 M_4 °सूत्र (for °धृक) — $T_{1\ 3}$ om (hapl) lines 61–64 M_4 om line 61 — (L 61) T_1 G_2 भूतानि (for जा°) D_{10} G_3 विविधेश्वर (for विबुधे°) — M om (hapl) line 65 — (L 65) T_1 अहंकारादिभूतानि (for the prior half) D_{10} T_3 G_3 विविधेश्वर (for विबु) — (L 66) D_{10} जातेषु (for भू°) D_{10} T_2 G_4 विविधाथा, T_1 G_1 M विपर्यार्थं (for विविधार्थं) — T_1 om line 68 — (L 68) G_3 सत्त्व सष्टिसर्गश्च, M पुनस्तत्र अस्ति सर्गश्च (for the prior half) G_3 तत्तु सिद्धिम् (for तुष्टि सिद्धिम्) — $M_{1\ 2\ 4}$ om line 69 — (L 70) M_{1-2} तत्र (for तत्त्व) D_{10} G_4 मात्त (for °मानत) T_1 पञ्चविंशत्समन्विता (for the post. half) — (L 71) T_1 मया शास्त्रानुमानत (for the post half) — T_1 om lines 72–75 M_{1-3} om line 72 — (L 73) Madras ed सात्वर (for °र) — (L 76) M_4 [s]तु (for तु) G_1 M_{1-3} transp ते and न G_1 ब्रह्म वै (for ब्रह्मज) — (L 79) Kumbh ed एव (for एतत्) M परे (for परम्)

T_1 तत्त्वमाहुस्तत्त्वे परे (for the post half) — (L 80) M_{1-3} तु (for न) T M_4 निस्तत्त्व चैव देवेश (for the prior half) T_1 न तु (by transp) — (L 81) G_2 बुद्धि (for बुद्ध) T_1 यदि बुद्धे परतर (for the prior half) — (L 82) M मोहम् (for ना°) — Colophon om in M_{1-3} *Sub-parvan* D_{10} दानधर्म — *Adhy name* D_{10} सनत्कुमारशक्रसवाद , T_2 अध्यात्मविद्याप्रकरणे सनत्कुमाररुद्रसवाद , T_3 G_2 सनत्कुमारसवाद , G_3 सनत्कुमाररुद्रसवाद — *Adhy no* T_1 M_4 159, $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ 166, G_1 100, G_3 160 — (L 83) T_1 यथा, M_4 मया (for श्रुता) T_1 तव (for येषां) — After line 83, M_{1-3} read lines 102–120 — (L 84) T_1 यथार्थेनानुपूर्वश (for the post half) — M_{1-3} om line 85 — (L 85) T_1 तथा, T_2 स ते, T_3 कृते (for तु ते) — (L 88) T_2 M_4 यत्तेन (for यत्नेन) T_1 यत्तेन दृश्य परमार्थतत्त्व — (L 89) M_4 प्राप्त (for प्राप्य) T_1 दृष्टं पुराणेषु यथोक्तमेतत् — T_1 om lines 90–95 — (L 91) $G_{2\ 4}$ °तत्त्वसमम् (for °सत्त्वस्थम्) — (L 92) D_{10} $T_{2\ 3}$ सुरोक्त, M_{1-3} सुरेशात्, M_4

नाज्ञानयुक्ताय न विस्मिताय ।
स्वाध्याययुक्ताय गुणान्विताय
प्रदेयमेतन्नियतेन्द्रियाय ।
सक्षेप चाप्यथैतेषा तत्त्वाना वृषभध्वज ।
अनुलोमानुजाताना प्रतिलोम प्रलीयताम् ।
प्रवक्ष्यामि तमध्यात्म साधिभूताधिदैवतम् ।
यथांशुजालमर्कस्य तथैतत्प्रवदन्ति वै ।
सक्षीणे ब्रह्मदिवसे जगज्जलधिमाविशेत् ।
प्रलीयते जले भूमिर्जलमग्नौ प्रलीयते ।
लीयतेऽग्निस्तथा वायौ वायुराकाश एव तु ।
मनसि प्रलीयते ख तु मनोऽहकार एव च ।
अहकारस्तथा तस्मिन्महति प्रविलीयते ।
महानव्यक्त इत्याहुस्तदेकत्व प्रचक्षते ।
अव्यक्तस्य महादेव प्रलय विद्धि ब्रह्मणि ।
एवमस्यासकृत्क्रीडामाहुस्तत्त्वविदो जना ।
अध्यात्ममधिभूत च तथैवाप्यधिदैवतम् ।
यथावदुदित शास्त्र योगे तु सुमहात्ममि ।
तथैव चेह सांख्ये तु परिसख्यात्मचिन्तकै ।
प्रपञ्चितार्थमेतावन्महादेव महात्ममि ।
ब्रह्मेति विद्यादध्यात्म पुरुष चाधिदैवतम् ।
प्रभव सर्वभूताना रक्षण तत्र कर्म च ।
अध्यात्म प्राणमित्याहु क्रतुमप्यधिदैवतम् ।
रथ च यज्ञवाहोऽत्र कर्माहकार एव च ।
अध्यात्म तु मनो विद्याच्चन्द्रमाश्चाधिदैवतम् ।
दैव च प्रभवश्चैव कर्म व्याहृतयस्तथा ।
विद्यात्तु श्रोत्रमध्यात्ममाकाशमधिदैवतम् ।
सर्वभावाभिधानार्थ शब्द कर्म सदा स्मृतम् ।
त्वगध्यात्ममथो विद्याद्वायुरत्राधिदैवतम् ।
सनिपातय विज्ञान सर्वकर्म च तत्र ह ।
अध्यात्म चक्षुरित्याहुर्भास्करोऽत्राधिदैवतम् ।
ज्ञापन सर्ववर्णाना रूप कर्म सदा स्मृतम् ।
जिह्वेति विद्यादध्यात्ममापश्चात्राधिदैवतम् ।
पायुरध्यात्ममित्याहुर्यथावद्यतिसत्तमा ।
विसर्गमधिभूत च मित्र चाप्यधिदैवतम् ।
उपस्थोऽध्यात्ममित्याहुर्देवदेव पिनाकधृक् ।
अनुभावोऽधिभूत तु दैवत च प्रजापति ।

सुरेशता (for -सुरोत्तम) — (L 93) T2 M4 प्रीत्या, M1-3 भक्त्या (for वृत्त्या) — (L 95) G4 -भुनष्ट् (for पूतस्) M त्यज (for तव) — (L 98) T1 M बुद्ध्ये (for -बुद्धेर्) — (L 99) T1 न ज्ञानमुक्ताय न विस्मिताय — (L 101) T2 G2.4 एव नि, T3 एतानि (for एतन्नि-) — After line 101, M1-3 ins an addl colophon — *Adhy name* M1-3 सनत्कुमाररुद्रसंवाद — *Adhy no* M1-3 160 — After this colophon, M1-3 ins सनत्कुमार followed by lines 444–481, and lines 145–443 — (L 102) G3 [अ]थ तेषां (for [अ]थैतेषां) — (L 103) T2 लोमानां (for -जातानां) D10 G3 प्रतीयतां (for प्रलीयताम्) — T1 om line 104 — (L 104) T2.3 तव, G4 तद्, M तु ते (for तम्) M1.2 -दैवक (for °तम्) — (L 105) T1 G1.3 M1-3 [प्र]व (for [प्र]वद्) — (L 107) G3 प्रलीयन्ता (for the second °यते) — (L 109) Prior half hypermetric — (L 112) M1-3 अव्यक्त तत् (for °क्तस्य) — T1 om line 113 D10 G2 om lines 115–119 T3 om (hapl) lines 115–120 — (L 115) M शास्त्रं (for शास्त्र) T1 महात्मने, M4 °त्मनि (for °त्मभि) — (L 116) T1 तथैव चोक्त सांख्येषु (for the prior half) T1 -चर्यात्म (for -सख्यात्म-) T2 G1.2.4 -चिंतनै (for चिन्तकै) — (L 117) T1 एवैतत् (for एतावत्) — (L 118) T2 पुरुषाद् (for °ष च) — M3 om (hapl) lines 119–121 — (L 119) D10 T2 G4 प्रवह (for प्रभव) T1 करण, M1.2 क्षरण (for रक्षण) — (L 120) T1 M1.2 प्राण (for प्राणम्) M4 क्रमन् (for क्रतुम्) — (L 121) G1.3 M1.2.4 रथश् (for रथ) M1 कर्ता (for कर्म) D10 T1.2 [अ]हकारम् (for °कार) — (L 122) T1 मनसो (for तु मनो) — (L 123) T2 प्रभव (for °वश्) T1 सदश्च यज्ञवाहोत्र (for the prior half) T1 M4 स्मृता (for तथा) — (L 124) M1-3 विद्याम (for °त्तु) — D10 T2 G2 om (hapl) lines 125–127 T1 om (hapl) line 125 — (L 125) M1-3 सवभावाभिधानार्थं, M4 °विधानार्थं (for the prior half) M1-3 तथा (for सदा) M4 स्मृत (for स्मृतम्) — T1 om (hapl) lines 127–129 — (L 127) T2 सनिपाताय, M °तस्य (for °तय) M सर्ग (for सर्व) — (L 129) T3 G1.3 रूप (for रूप) M1-3 तत (for सदा) — After line 130, T1 G4 M ins

जीवन सर्वभूतानां रस कर्म तत स्मृतम् ।
विद्यात्तु घ्राणमध्यात्म भूमिरत्राधिदैवतम् ।
तत्र कर्म च गन्ध स्यादिन्द्रियो भूमिसभव ।
हस्तावध्यात्ममित्याहुर्मोक्षशास्त्रतत्त्वदर्शिन ।
कर्तव्यमधिभूत तु इन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ।

[(L 1) T1 तथा स्मृत, M1-3 तत स्मृत ; M4 च सम्मृत (for तत स्मृतम्) — After line 1, T1 reads line 126 T1 om (hapl) line 2 — (L 3) T1 ससिद्धि (for गन्ध स्याद्) T1 भूमि- (for भूमि-)] — After the above, G4 reads lines 136–137 — (L 131) T1.2 G1 M1-3 वायुर् (for पायुर्) — (L 132) T1 मित्रश्चापि, M1-3 मित्रस्तेत्र (for मित्र चापि) — (L

पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिन ।
गन्तव्यमधिभूत तु विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ।
वागध्यात्म तथैवाहु पिनाकिस्तत्त्वदर्शिन ।
वक्तव्यमधिभूत तु वह्निस्तत्राधिदैवतम् ।
एतदध्यात्ममतुल मात्रिभूताधिदैवतम् ।
मया तु वर्णित सम्यग्देहिनाममरर्षभ ।
एतत्कीटपतगे च श्वपाके शुनि हस्तिनि ।
पुत्तिकादशमशके ब्राह्मणे गवि पार्थिवे ।
सर्वमेव हि द्रष्टव्यमन्यथा मा विचिन्तय ।
अतोऽन्यथा ये पश्यन्ति न सम्यक्तेषु दर्शनम् ।
देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसकिंनरा ।
यन्न जानन्ति को ह्येष कुतो वा भगवानिति ।
ओमित्येकाक्षर ब्रह्म यत्तत्सदसत परम् ।
अनादिमध्यपर्यन्त कूटस्थमचल ध्रुवम् ।
योगेश्वर पद्मनाभ विष्णु जिष्णु जगत्पतिम् ।
अनादिनिधन देव देवदेव सनातनम् ।
अप्रमेयमविज्ञेय हरिं नारायण प्रभुम् ।
कृताञ्जलि शुचिर्भूत्वा प्रणम्य प्रयतोऽर्चयेत् ।
अनाद्यन्त पर ब्रह्म न देवा ऋषयो विदु ।
एकोऽयं वेद भगवान्धाता नारायणो हरि ।
नारायणादृषिगणास्तथा सिद्धा महोरगा ।
देवा देवर्षयश्चैव य विदुर्दुःखभेषजम् ।
यमाहुर्विजितक्लेश यस्मिंश्च विहिता प्रजा ।
यस्मिँल्लोका स्फुरन्तीमे जाले शकुनयो यथा ।
सप्तर्षयो मन सप्त साख्यास्तु मुनिदर्शनात् ।
सप्तर्षयश्चेन्द्रियाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च ।
श्रोत्रयोश्च दिश प्राहुर्मनसि त्वथ चन्द्रमा ।

मन षष्ठ बुद्धि सप्तमी ह्यात्मनि स्थापितानि, शरीरेषु नात्मनि ।
[162] तस्य हि कारणानि भवन्ति । सर्वाण्यपि सर्वकर्मसु वा
विषयेषु वा युञ्जन्ति यथात्मनि स्वानि कर्माणि प्रवृत्तानि । सप्त-
स्वपि विषयाणा व्यापकानि । [163] तान्येव स्वपतो भूतग्राम-
स्याजमात्मान देवलोकस्थानसमित देहान्तरगामिन मुमुक्षु वानु-
प्रविशन्ति सूक्ष्माणि प्रलीयन्ते । [164] मोक्षकाले तमेक न
कश्चिद्वेत्ति स्वापरम् । [165] एव प्रविष्टेषु भूतेषु को जागर्ती-
त्युच्यते । निद्राप्रसुप्तेषु वात्र जाग्रत्स्वप्नशीलोऽत्र सदने च देव-
द्योतनो भगवांश्चात्र क्षेत्रज्ञो बुद्धिर्वा । स हि सुप्तस्यापि स्वप्न-

133) G2 नदसो (for उदन्यो) D10 T1 पिनाकधृग् —(L 134) D10 G2 [ऽ]नि (for ऽपि) —(L. 135) M4 साक्षात्तत्त्वदर्शिन (for the post half) —(L 136) M4 द्रष्टव्यम् (for गन्तव्यम्) —(L 138) D10 T2 वक्तव्यम् (for वक्तव्यम्) G1 अत्र (for तत्र) — T2 3 om (hapl) line 139 —(L 139) G2 एवम् (for एतद्) M अन्विद (for अतुल) T1 अपि (for मात्रि-) —(L 140) T1 सर्व (for सम्यग्) — T1 om line 142 —(L 142) Some MSS पुत्तिका (for पुत्रिका) —(L 143) T1 M सम्यग् (for सर्वम्) M3 8 एव (for एव) T1 om from the post half up to the prior half of line 148 T3 विचारय (for विचिन्तय) —(L. 144) Some MSS यदा (for तो) —(L 145) M4 -गुह्यका (for -किंनरा) —(L 146) D10 वेत्ति (for ह्येष) —(L 150) T2 अनादिमध्यनिधन (for the prior half) —(L 151) T3 हरिर् —(L 152) D10 G2 प्रणतो (for प्रयतो) D10 T2 3 G2 4 [ऽ]र्चय (for °येत्) —(L 153) T1 G1 3 4 M नपयो (for ऋ°) — T1 om line 154 —(L 154) M1-3 तद् (for ऽय) M धाता (for ध्राता) M1-3 स्वय (for हरि) —(L 155) T1 M तथा (for तत) —(L 156) T1 ये, M1-3 तद् (for य) —(L 157) T1 G1 3 M विगत, G4 विहित (for विजित) T1 निहिता°, T2 G2 विजिता (for विहिता) —(L 158) D10 लोके (for लोका) M1-3 [ए]ते (for [इ]मे) —(L 159) T1 सप्त तथा (for मन सप्त) —(L 160) T1 पञ्चेंद्रियाणि च तथा, M सप्तपञ्च इंद्रियाणि च (hypermetric) (for the prior half) M सप्त पञ्चेंद्रियाणि च (for the post half) — T1 M repeat line 161 after line 182 —(L. 161) T1 (second time) चाहुर् (for प्राहुर्) T1 (second time) [अ]प च (for त्वथ) —(L 162) T1 सप्तमेत्ये-तानि, T2 सप्तमीत्येतानि; G1 damaged, G3 सप्तम्यात्मनि, G4 °मी ह्येतानि, M1 च सप्तमी एतानि (for सप्तमी ह्यात्मनि) M4 सप्तमीत्येतानि समापितानि T1 G1. 3 M शरीरे (for °रेषु) D10 T2 G नात्मनि परमात्मनि, M4 आत्मनि च नात्मनि च (for नात्मनि) —(L 163) T1 तानि कर्माणि, M तानि कारणानि (for कारणानि) M सप्तकर्मसु (for सर्व°) T1 om. from यथात्मनि up to विषयाणां (in line 163) G1 3 यथात्मनश्च (for त्मनि) D10 T2 G3 स्वात्मानि (T2 °नि वा), G1 3 चान्य (for स्वानि) M1-3 अत आत्मान च नान्यकर्माणि, M4 अथात्मनश्च नान्यकर्माणि G2 om, Kumbh ed व्यापकत्वानि (for °कानि) —(L 164) T1 M om देव T1 सभव (for समित) D10 G2 मुमुक्षुर्, T2 मुमुक्षवो, M1 2 मुक्त (for मुमुक्षु) T3 न प्र (for वानु-) G2 लीयते, M1-3 विलीयते, some MSS प्रलीयते वा (for प्रलीयन्ते) —(L 165) D10 G2 तमेतन्, T1 M तदेतन्, G4 तमेत्र (for तमेक) G3 न च (for न) T2 नापर, G1 M1-3 स्वाप, M4 om, Kumbh ed स्वपर (for स्वा°) —(L 166) T1 M1-3 om एव T2 पृष्ठेषु (for प्रविष्टेषु) D10 G4 लोको (for को) M1-3 om इति T3 वामुत्र, M1-3 द्वावत्र (for

दर्शनानि पश्यति । [166] अप्रतिबुद्धेषु लोकेषु स एव प्रति-
बुध्यते । [167] स एष प्राज्ञ । अथ तैजस कायाग्नि । स हि
सुप्तस्यात्मा वा । अविदुषो वाप्रतिबुध्यमानस्यान्न पचतीत्यन्तेऽव-
तिष्ठते । एतदात्मानमधिकृत्यानुज्ञातमिति । [168]

Colophon

सनत्कुमार ।

प्रभवश्चाप्ययस्तात वर्णितस्तेऽनुपूर्वश ।
तथाध्यात्माधिभूत च तथैवात्राधिदैवतम् ।
निखिलेन तु वक्ष्यामि दैवतानीह देहिनाम् ।
यान्याश्रितानि देहेषु यानि पृच्छसि शकर ।
वाच्यग्निस्त्वथ जिह्वाया सोम प्राणे तु मारुत ।
रूपे चाप्यथ नक्षत्र जिह्वाया चाप एव तु ।
नाभ्या समुद्रश्च विभुर्नखरोम तथैव च ।
वनस्पतिवनौषध्यस्त्वक्षेपु मरुतस्तथा ।
सवत्सरा पर्वसु च आकाशे दैवमानुषे ।
उदाने विद्युदभवद्व्याने पर्जन्य एव च ।
स्तनयोरेव चाकाश बले चेन्द्रस्तथाभवत् ।
मतावप्यथ चेशानस्त्वपाने रुद्र एव च ।
गन्धर्वाप्सरसो व्याने सत्ये मित्रश्च शकर ।
प्रज्ञाया वरुणश्चैव चक्षुष्यादित्य एव च ।
शरीरे पृथिवी चैव पादयोर्विष्णुरेव च ।
पायौ मित्रस्तथोपस्थे प्रजापतिररिंदम ।
मूर्ध्नि चैव दिश प्राहुर्बुद्धौ ब्रह्मा प्रतिष्ठित ।
बुध्यमानोऽऽत्मनिष्ठ स्यादधिष्ठाता तु शकर ।
अबुद्धश्चाभवत्तस्माद्बुध्यमानान्न मत्पर ।
आम्नायमन्य परो बुद्धो वेदवादिषु शकर ।
यत्राश्रितानि देहेषु दैवतानि पृथक्पृथक् ।
योऽग्नये यजते नित्यमात्मयाजी समाहित ।
य एवमनुपश्येत दैवतानि समाहित ।
सोऽत्र योगी भवत्येव य एवमनुपश्यति ।
स सर्वयज्ञयाजिभ्यो ह्यात्मयाजी विशिष्यते ।
मुखे जुहोति यो नित्य कृत्स्न विश्वमिद जगत ।
सोऽऽत्मवित्प्रोच्यते तज्ज्ञैर्महादेव महात्मभि ।
सर्वेभ्य परमेभ्यो वै दैवतेभ्यो ह्यात्मयाजिना ।
गन्तव्य परमाकाङ्क्षन्परमेव विचिन्तयन् ।
यथा सक्रमते देहाद्देही त्रिपुरसूदन ।
तथास्य स्थानमाख्यास्ये पृथक्त्वेनेह शकर ।
पादाभ्या वैष्णव स्थानमाप्नोति विनियोजनात् ।

वात्र) T_1 om , $G_{1\,3}$ सीदतौ (for सदने) T_1 om , M देवो घोतमानो (M_4 घोतनो) (for देवघोतनो) T_1 om भगवांश्चात्र T_1 क्षेत्रज्ञोक्षर एव च Kumbh ed अभि (for स हि) T_1 [अ]धि- (for [अ]नि). T_3 पश्यति (for पश्यति) — (L 167) T_2 मोक्षेषु तेषु , M_4 तेषु लाभेषु (for लोकेषु) M_{1-3} अप्रतिबुद्धविषयलाभेषु तेषु M एष (for एव) — (L 168) D_{10} G_3 तैजस (for °स) M_4 सुप्त स्याद् (for सुप्तस्यात्मा) D_{10} T_3 G पचतीत्यते(G_2 °त्यन्ते)वतिष्ठति (G_2 °ते), T_1 पचन्नवतिष्ठते , M_{1-3} पचन्नेव तिष्ठति , M_4 °त्येव तिष्ठति G_2 अनुष्ठानम् (for °तम्). M_{1-3} om इति — Colophon *Sub parvan* D_{10} दानधर्म. — *Adhy name* M_{1-3} सनत्कुमाररुद्र-सवाद — *Adhy no* T_1 M_4 160 , $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ 167 , $G_{1\,3}$ M_1 161 , $M_{2\,3}$ 162 — (L 169) M_3 चैव (for तात) — T_1 om line 170 — (L 170) G_3 तत्र (for the second तथा) — (L 171) T_1 च , M तु , Kumbh ed इ (for [इ]ह) — (L 172) $T_{2\,3}$ G_1 [आ]श्रितेषु (for °तानि) T_1 देहिनां चात्र शकर (for the post. half) — After line 172, T_1 ins

दैवतानि शृणुष्वाद्य यानि पृच्छसि शूलधृक् ।

— After line 173, T_1 M read lines 178-182 — (L 174) T_1 M_3 तु (for the second च) G_1 om the post half of line 175 and the prior half of line 176 — (L 177) M_{1-3} [अ]प्याकाशे (for आकाशे) T_3 M_4 देव- (for दैव) — (L 179) T_2 आकाश , T_3 चाकार (for °श) $T_{1\,3}$ $G_{1\,3\,4}$ जले (for बले) T_2 M_{1-3} चन्द्रस् (for चेन्द्रस्) Kumbh ed [इ]व च (for [अ]भवत्) — (L 180) T_3 मनसा , Madras ed समाने (for मताव्) — (L 181) T_1 M_4 घ्राणे (for व्याने) M_{1-3} सत्त्वे (for सत्ये) — T_1 om lines 183-188 — (L 185) M_{1-3} वै प्रभव (for चैव दिश) — (L 187) M_{1-3} [अ]परस् (for [अ]भवत्) M_4 प्रबुद्धश्चापरस्तस्माद् (for the prior half) — (L 189) T_1 ममाश्रितानि (for यत्राश्रि°) — T_1 om line 190 — (L 190) T_3 जायते (for यजते) $G_{1\,3}$ योऽग्निं याजयते नित्यम् , G_4 M_4 यो नियोजयते नित्यम् , M_{1-3} यो हि योजयते नित्यम् (for the prior half) — T_1 om line 192 — (L 192) D_{10} M_4 स (for य) — (L 193) T_1 -याजी च , $G_{1\,3}$ M_4 -याजी स्याद् (for याजिभ्यो) T_1 $G_{1\,3}$ M_4 आत्मयाजी T_2 [अ]व- (for वि) — (L 194) T_1 मुखेषु (hypermetric), $T_{2\,3}$ G_4 स्वमुखे (hypermetric) (for मुखे) — For lines 193-195, M_{1-3} subst

सोऽत्र योगी जुहोत्येव सोमवित्स्वमुखे जगत् ।

— T_1 om lines 196-197 — (L 196) Post half hypermetric — (L 197) M [अ]नु , Kumbh ed., च (for वि-) — (L 198) T_1 यदा (for यथा) — (L 199) T_1 अथ (for तथा) M स्थानानि (for

पायुना मित्रमाप्नोति उपस्थेन प्रजापतिम् ।
नाभ्या च वारुण स्थान स्तनाभ्या तु भुवो लभेत् ।
बाहुभ्या वासव स्थान श्रोत्राभ्यामाशुयाद्दिश ।
आदित्य चक्षुपा स्थान मूर्ध्ना ब्रह्मण एव च ।
अथ मूर्धसु य प्राणान्धारयेत समाहित ।
युक्त्या मानमवाप्नोति द्रव्यावस्थ न सशय ।
अव्यक्तात्परम शुद्धमप्रमेयमनामयम् ।
तमाहु परम नित्य यद्यदाप्नोति बुद्धिमान् ।
बुध्यमानाप्रबुद्धाभ्या स बुद्ध इति पठ्यते ।
बुध्यमानमबुद्धश्च नित्यमेवानुपश्यति ।
विकारपुरुपस्त्येप बुध्यमान इति स्मृत ।
पञ्चविंशतितत्त्व तत्प्रोच्यते तत्र सशय ।
स एप प्रकृतिस्थत्वात्तस्थुरित्युपदिश्यते ।
महानात्मा महादेव महानत्राधितिष्ठति ।
अधिष्ठानादधिष्ठाता प्रोच्यते शास्त्रदर्शनात् ।
एप चेतयते देव मोहजालमबुद्धिमान् ।
अव्यक्तस्यैव साधर्म्यमेतदाहुर्मनीपिण ।
सोऽह सोऽहमतो नित्यादज्ञानादिति मन्यते ।
यदि बुध्यति चैवायं मन्येयमिति भास्वर ।
न प्रबुद्धो न वर्तेत पानीय मत्स्यको यथा ।
देवता निखिलैनैता प्रोक्तास्त्रिभुवनेश्वर ।
योगकृत्य तु तावन्मे त्व निबोधानुपूर्वश ।
शून्यागारेष्वरण्येपु सागरे वा गुहासु वा ।

विष्टम्भयित्वा त्रीन्दण्डानवासो ह्यद्वयो भवेत् ।
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि तथा पश्चान्मुखोऽपि वा ।
दक्षिणावदनो वापि बद्ध्वा विधिवदासनम् ।
स्वस्तिकेनोपसविष्ट कायमुन्नाम्य भास्वरम् ।
यथोपदिष्ट गुरुणा तथा तद्ब्रह्म धारयेत् ।
लघ्वाहारो यतो दान्तस्त्रिकालपरिवर्जक ।
मूत्रोत्सर्गपुरीषाभ्यामाहारे च समाहित ।
शेषकाल तु युञ्जीत मनसा सुसमाहित ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो मनसा विनिवर्तयेत् ।
मनस्तथैव सगृह्य बुद्ध्या बुद्धिमता वर ।
विधावमान धैर्येण विस्फुरन्तमितस्तत ।
निरुध्य सर्वसकल्पास्ततो वै स्थिरता भजेत् ।
एकाग्रस्त्वद्विजानीयात्सर्वं गुह्यतम परम् ।
निवातस्थ इवालोलो यथा दीपोऽतिदीप्यते ।
ऊर्ध्वमेव न तिर्यक्च तथैव भ्राम्यते मन ।
हृदिस्थस्तिष्ठते योऽसौ तथैवाभिमुखो यदा ।
मनो भवति देवेश पाषाणमिव निश्चलम् ।
स निर्जने विनिर्घोपे सघोपे चावसज्जने ।
युक्तो यो न विकम्पेत योगी योगविधि श्रुत ।
तत पश्यति तद्ब्रह्म ज्वलदात्मनि सस्थितम् ।
विद्युदम्बुधरे यद्वत्तद्वदेकमनाश्रयम् ।
तमस्यगाधे तिष्ठन्त निस्तमस्कमचेतनम् ।
चेतयानमचेत च दीप्यमान स्वतेजसा ।

स्थानम्) G_2 om (hapl) from the post. half of line 200 up to the prior half of line 203 — (L 201) M_{1-3} ह्युपस्थेन — (L 202) D_{10} T $G_{1\,3\,4}$ M_4 नाभ्यां (for नाभ्या) T_1 भवेत् (for लभेत्) — (L. 203) T_2 G_3 वासव (for °व) T_1 om (hapl) the post. half and the prior half of line 204 — (L 205) M_{1-3} मूर्धनि (for °सु) M_{1-3} प्राण (for प्राणान्) M_{1-3} धारयेत्तु- (for °येत) — (L 206) $M_{1\,3\,4}$ द्रव्यावस्थान् (for °स्थ) — (L 209) T_1 कथ्यते (for पठ्यते) — (L 211) T_3 [इ]ह (for [ए]प) — (L 212) T_1 M_{1-3} पञ्चविंशतिम तत्त्व, G_3 °तिक तत्त्व, M_4 °तितत्त्वानि (for the prior half) D_{10} G_2 तत्र, Madras ed नात्र (for तत्र) M प्रोच्यते तत्त्वसंश्रयात् (for the post half) — (L 213) T_2 स एप प्रकृतिस्थत्व (for the prior half) — T_1 om. line 214 — (L 216) M_{1-3} देह (for देव) T_2 -कालम् (for -जालम्) — (L 218) D_{10} T_1 G_2 M_{1-3} यो (for the first सो) M_4 [ऽ]यम् (for the second ऽहम्) M_1 इतो (for अतो) T_1 ज्ञानाद् (for नित्याद्) — (L 219) T_1 $G_{1\,3\,4}$ M_4 अन्येयम्, M_{1-3} अन्योहम् (for मन्येयम्) — (L 220) D_{10} $T_{2\,3}$ $G_{3\,4}$ M_{1-3} [ऽ]नु- (for the second न) — (L 222) D_{10} विबोध (for नि) — (L. 223) M [अ]रण्ये वा (for °ण्येपु) T_1 शून्यागारे अरण्ये वा (for the prior half) — T_1 om line 224 — (L 224) G_4 M_{1-3} त्रिदण्डान् (for त्रीन्दण्डान्) D_{10} T_3 अवाप्नो प्यथ योगवित्; $G_{1\,3}$ °प्नोति च योगवित्, $G_{2\,4}$ °प्नो_ह्यत्र योगवित् (for the post. half) — (L 226) D_{10} दक्षिणाभिमुखो वापि, T_2 °विमुखो वापि (for the prior half) — (L 227) $T_{1\,3}$ $G_{1\,3}$ उन्नम्य (for उन्नाम्य) — (L 228) D_{10} G_2 साधयेत् (for धार°) — G_2 om. lines 230-234 T_1 om line 234. — (L 234) M_{1-3} विष्फु(M_2 °स्फु)रद्वै समतत (for the post half) — (L 235) M_4 स्थिरजा (for °तां) — T_1 om line 236 — (L 236) $G_{1\,3}$ M_4 त (for तद्) — (L 237) D_{10} निपातस्थ (for निवा°) — (L 239) D_{10} G_2 हृदि सं (for हृदिस्थस्) $G_{1\,3}$ तस्यैव, M_{1-3} स तदा (for तथैव). — (L 240) T_1 M_4 पाषाण (for °णम्) T_2 $G_{1,3}$ निश्चल — T_1 om line 241 — (L 242) T_1 M_4 तदा (for यो न) T_1 श्रुत (for श्रुत°) — (L 243) D_{10} G_2 बलाद् (for ज्वलद्) T_1 सश्रित (for सस्थितम्) — T_1 om

अङ्गुष्ठपर्वमात्र तन्नै श्रेयसमनिन्दितम् ।
महद्भूतमनन्त च स्वतन्त्र विगतज्वरम् ।
ज्योतिषां ज्योतिष देव विष्णुमत्यन्तनिर्मलम् ।
नारायणमणीयांसमीश्वराणामधीश्वरम् ।
विश्वत परम नित्य विश्वं नारायण प्रभुम् ।
अविज्ञाय निमज्जन्ति लोका ससारसागरे ।
य दृष्ट्वा यतयस्तात न शोचन्ति गतज्वरा ।
जन्ममृत्युभयान्मुक्तास्तीर्णा ससारसागरम् ।
अणिमा लघिमा भूमा प्राप्ति प्राकाम्यमेव च ।
ईशित्वं च वशित्व च यत्रकामावसायिता ।
एतदष्टगुण योग योगानाममित स्मृतम् ।
दृष्ट्वात्मान निरात्मानमप्रमेय सनातनम् ।
ते विशन्ति शरीराणि योगेनानेन भास्वरम् ।
दैत्यदेवमनुष्याणा बलेन बलवत्तमा ।
एतत्तत्त्वमनाद्यन्तं यद्भवाननुपृच्छति ।
नित्यं वयमुपास्मामो योगधर्मं सनातनम् ।
योगधर्माद्धि धर्मोऽस्ति गरीयान्सुरसत्तम ।
एतद्धर्मं हि धर्माणामपुनर्भवमस्कृतम् ।
तत्त्वत परमस्तीति केचिदाहुर्मनीषिण ।
केचिदाहु पर नास्ति ये ज्ञानफलमाश्रिता ।
ज्ञानस्य पुरुषस्यैष विकृत स्वेन वर्णित ।
य ध्यानेनानुपश्यन्ति नित्य योगपरायणा ।
तमेव पुरुष देव केचिदेव महेश्वर ।
नित्यमन्यतमा प्राहुर्ज्ञान परमक स्मृतम् ।
ज्ञानमेव विनिर्मुक्ता साख्या गच्छन्ति केवलम् ।
चिन्वाध्यात्मनि चान्यत्र योगा परमबुद्धय ।
उक्तमेतावदेतत्ते योगदर्शनमुत्तमम् ।
साख्यज्ञान प्रवक्ष्यामि परिमस्यानिदर्शनम् ।

Colophon

सनत्कुमार ।

इन्द्रियेभ्यो मन पूर्वमहकारस्तत परम् ।
अहकारात्परा बुद्धिर्बुद्धे परतर महत् ।
महत परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुष पर ।
एतावदेतत्साख्याना दर्शन देवसत्तम ।
अव्यक्त बुद्ध्यहंकारौ महाभूतानि पञ्च च ।
मनस्तथा विशेषाश्च दश चैवेन्द्रियाणि च ।
एषा तत्त्वचतुर्विंशन्महापुरुषसमिता ।
बुध्यमानेन देवेश चेतनेन महात्मना ।
सयोगमेतयोर्नित्यमाहुरव्यक्तपुसयो ।
एकत्व च बहुत्व च सर्गप्रलयकोटिश ।
तम सत्त्वमेवाद्धि प्रवदन्ति त्रिशूलधृक् ।
समुत्पाद्य यथाव्यक्ताज्जीवा यान्ति पुन पुन ।
आविरेष महानात्मा गुणानामिति न प्रभो ।
गुणस्थत्वाद्गुणं स्वेनमाहुरव्यक्तलक्षणम् ।
एतेनाध्युषितो व्यक्तस्त्रिगुण चेतयत्यथ ।
अचेतनप्रकृत्येष न चान्यमनुबुध्यते ।
बुध्यमानो ह्यहकारी नित्य मानाप्रबोधनात् ।
विमलस्य विशुद्धस्य नीरुजस्य महात्मन ।

---

line 245 —(L 245) M1–8 सचेनन (for अचे°) —(L 246) T1 M अचेतश् (for °त) —(L 247) T1 G1 3 4 M नि श्रेयसम् (for नै श्रे°) — T1 M om lines 249–252 —(L 249) T3 ज्योतिषो (for °षां) —(L 251) G1 3 हरिं (for प्रभुम्) — T1 om lines 255–256 —(L 255) G1,3 M महिमा (hypermetric) (for भूमा) —(L 257) T1 अणिमाद्यष्टयोग च; M1–3 एवमष्टगुणो योगी (for the prior half) Madras ed आहित (for अमित) T1 G3 M4 स्थित, M1–3 स्थित (for स्मृतम्) T2 योगानाममितसस्कृत (for the post. half) — G1 3 om (hapl) lines 259–262 —(L 259) T1 भास्वता (for °रम्) —(L. 260) T2 देवदैत्य (for दैत्यदेव) T1 बलवत्तरा (for °मा) — T1 om lines 264–265 —(L 264) G1, 3 -सस्मृत, M -सम्मृत (for -मस्कृतम्) —(L 266) D10 G4 तु विज्ञानम्, T1 3 M ज्ञानवत्म्, T2 G2 साख्यज्ञानम् (for ज्ञानफलम्) —(L 267) G4 M1–3 तेनु- (for स्वेन) —(L 268) T2 G3 M4 यद्, Kumbh. ed ये (for य) —(L 269) T1 M1–3 केचित् (for देव) — T1 om line 270 —(L 270) T3 केचिद् (for नित्यम्) G1 तु परम, G3 परमस- (for °मक) — T1 om. line 272 —(L. 272) G4 चिनाध्यानेन, M1–3 °त्मेन (for °त्मनि) —(L 273) T2 G1 3 युक्तम् (for उ°) —(L 274) G4 सांख्य (for साख्य) Kumbh ed विदर्शन (for -नि°) — Colophon *Sub-parvan* D10 दानधर्म — *Adhy name* D10 सनत्कुमारशक्रसवाद, M सनत्कुमाररुद्रसवाद — *Adhy no* T1 G2 M1 162, T2 3 G3 4 168, G1 M4 161, M2 3 163 —(L. 278) T1 G4 एव (for एतद्) —(L 279) T1 अव्यक्तबुद्ध्यहकारा (for the prior half) —(L 284) T1 -कोटिन (for °श) —(L 285) T1 त्रिशूलधृत्, G2 °भृत् (for °धृक्) —(L 286) T2 यदा (for यथा) —(L 288) T3 गुणत्वेन, G1, 3 गुण चैनम् (for गुण त्वेनम्) —(L 289) T1 M [अ]धिष्ठितो (for [अ]ध्युषितो) —(L 290) Kumbh ed and Madras ed अचेतन प्रकृत्येषु (for the prior half) — T1 om. line 293 —(L 293) T2 विमलो दानशील स्याद् (for the prior half) —(L 294) T1 3 सर्व- (for सत्त्व-) — T1 om lines 295–298 —(L 296) T3 भूत्वा नाम्याम् (submetric) (for ताभ्यामुभाभ्याम्)

विमलोदारशील स्याद्बुध्यमानाप्रबुद्धयो ।
द्रष्टा भवस्यमोक्ता च सत्त्वमूर्तिश्च निर्गुण ।
बुध्यमानाप्रबुद्धाभ्यामन्य एव तु निर्गुण ।
उपेक्षक शुचिस्ताभ्यामुभाभ्यामयुतस्तथा ।
बुध्यमानो न बुध्येत बुद्धमेव सनातनम् ।
स एव बुद्धेरव्यक्तस्वभावत्वादचेतन ।
सोऽहमेव न मेऽन्योऽस्ति य एवमभिमन्यते ।
न मन्यते ममान्योऽस्ति येन चेतोऽस्त्यचेतन ।
एवमेवाभिमन्येत बुध्यमानोऽप्यनात्मवान् ।
अहमेव न मेऽन्योऽस्ति न प्रबुद्धवशानुग ।
अव्यक्तस्थो गुणानेष नित्यमेवाभिमन्यते ।
तेनाधिष्ठिततत्त्वज्ञैर्महद्भिरभिधीयते ।
अहकारेण मयुक्तस्तत्तममभिमन्यते ।
क्षेत्रं प्रविश्य दुर्बुद्धिर्बुध्यमानो ह्यनात्मवान् ।
अहमेव सृजत्यन्य द्वितीय लोकसारथि ।
सर्वभावैरहकारैस्तृतीय सर्गमञ्जितम् ।
ततो भूतान्यहकारमहकारो मनोऽसृजत ।
सर्वस्रोतस्यभिमुख समावर्तत बुद्धिमान् ।
तथैव यज्ञे भूतेषु विपर्यायी पुन पुन ।
इन्द्रियै सह स्थूलाद्य पञ्चपञ्चभिरेव च ।
मनो वेद न चात्मानमहकार प्रजापति ।
न वेद वाप्यहकारो बुद्धिं बुद्धिमतां वर ।
एवमेते महाभाग नेतरे नयवादिन ।
अहकारेण संयुक्तः स्रोतस्यभिमुख सदा ।
एवमेष विकारात्मा महापुरुषसज्ञकः ।
प्रतनोति जगत्कृत्स्नं पुनराददतेऽसकृत् ।
ससक्तत्वाज्जगत्कृत्स्नमव्यक्तस्य हृदि स्थितम् ।
सविशत्यजनीं कृत्स्ना निशान्ते दिवसागमे ।
पुनरात्मा विजयते यहवो निर्गुणास्तथा ।
अज्ञानेन समायुक्तः सोऽव्यक्तेन तमोत्मना ।
यदि श्रेयो नु मन्येत ममास्ति परतोऽपर ।
स पुन पुनरात्मान न कुर्यादाक्षिपेत च ।
एतमव्यक्तविषय सूक्ष्म मन्येत बुद्धिमान् ।
पञ्चविंश महादेव महापुरुषवैकृतम् ।
प्रबुद्धो बुद्धवानेतत्सृजमानमबुद्धवान् ।
गुणान्पुनश्च तानेव सोऽऽत्मनात्मनि निक्षिपेत् ।
अव्यक्तस्य वशीभूतो सोऽज्ञानस्य तमोत्मन ।
बुध्यमानो ह्यबुद्धस्य बुद्धस्तदनुभुज्यते ।
उपेक्षकः शुचिर्व्यग्र सोऽलिङ्ग सोऽव्रणोऽमल ।
पार्ङ्गिशो भगवानास्ते बुद्ध शुद्धो निरामय ।
अव्यक्तादि विशेषान्तमेतद्द्वैधा वदन्त्युत ।
एतैरेव विहीन तु केचिदाहुर्मनीषिण ।
निस्तत्त्वं बुध्यमानास्तु केचिदाहुर्महामते ।
केचिदाहुर्महात्मानस्तत्त्वसञ्ज्ञितमेव तु ।
तत्त्वस्य श्रवणादेव तत्त्वमेव वदन्ति वै ।
तत्त्वमश्रयणाच्चैव सत्त्ववन्त महेश्वर ।
एवमेष विकारात्मा बुध्यमानो महाभुज ।
अव्यक्तो भवते व्यक्तो सत्त्व सत्त्व तथा गुणी ।
विद्या च भवतेऽविद्या भवते ग्रहसञ्ज्ञितम् ।
य एवमनुबुध्यन्ते योगसाख्याश्च तत्त्वत ।

—(L 298) G_4 तन प्रबुध्येदव्यक्त , M बुन एव बुध्येदव्यक्त (hypermetric) (for the prior half) — T_1 G_3 om (hapl) lines 299-300 G_1 om lines 299-301 T_3 om (hapl) the post half of line 299 and the prior half of line 300 —(L 302) G_2 सोहम् (for अहम्) M_{1-3} प्रभुत्व (for प्रबुद्ध-) —(L 305) $G_{1\ 3}$ तद् (for तम्) G_4 धीयते (for मन्यते) —(L 306) M_4 [ऽ]पि (for हि) —(L 307) M एक (for एव) T_1 मप्रबुद्धवशानुग (for the post half) —(L 308) G_3 om. (hapl) the post half and the prior half of line 309 T_3 M_{1-3} -सज्ञक (for -सञ्ज्ञिनन्) T_1 M_4 तृतीय सगसञ्ज्ञित (M_4 °क) (for the post. half) —(L 310) D_{10} $T_{2\ 3}$ G तस्य (for सर्व-) — T_1 om line 313 —(L 315) G_4 एव, M_{1-3} एतत् (for एते) T_3 महाभागा (for °ग) T_1 M_4 नेतरेनरवा(M_4 °वे)दिन , M_{1-3} °रे तत्त्ववेदिन (for the post half) —(L 316) D_{10} $G_{2\ 4}$ तदा, T तथा (for सदा) —(L 318) T_3 M_{1-3} स सत् (for ऽसकृत्)

—(L 319) D_{10} T_2 $G_{2\ 4}$ मयुक्तत्वात्, $G_{1\ 3}$ ससह° (for समक्त°) — T_1 om lines 320-324 —(L 321) M विसृजते (for विजयते) —(L 323) M_{1-3} [ऽ]मि-, M_3 हि (for नु) —(L 324) M_4 न कुर्यादाक्षिपेत्कचित् (for the post half) —(L 325) D_{10} T_1 M_4 एवम्, G_{1-3} M_3 एतद् (for एतम्) —(L 327) T_1 बुद्धिमान (for बुद्धवान्) T_1 अबुद्धिमान् (for °द्धवान्) —(L. 328) T_1 स्वकान् (for च तान्) —(L 329) G_{1-3} ये (for सो) —(L 330) D_{10} (*inf lin* as above) T_3 M_2 -बुध्यते (for -भुज्यते) — T_1 om line 331 —(L 331) M व्यग्र (for व्यग्र) —(L 332) T_1 M [अ]तो (for [आ]स्ते) T_3 शुद्धबुद्धो (for बुद्ध शुद्धो) —(L 333) T_1 एतद्वै व्याप्तमित्युत (for the post. half) — T_1 om line 335 —(L 336) T_1 M यतात्मानस् (for महा°) M_{1-3} -माथिनम् (for सञ्ज्ञि°) —(L 337) T_1 M तत्त्वमश्रयणादेन (T_1 °व) (for the prior half) — T_1 om line 338 —(L 338) $G_{1\ 3}$ सत्त्व (for तत्त्व) G_4 एव (for चैव) —(L 339) T_2 G_4 विष-

तेऽव्यक्तं शकरागाढं मुञ्चन्ते शास्त्रबुद्धय ।
तेषामेव तु वदतां शास्त्रार्थे सूक्ष्मदर्शिनाम् ।
बुद्धिर्विस्तीर्यते सर्वं तैलबिन्दुरिवाम्भसि ।
विद्या तु सर्वविद्यानामवबोध इति स्मृत ।
येन विद्यामविद्यां च विन्दन्ति यतिसत्तमा ।
सैषा त्रयी परा विद्या चतुर्थ्यान्वीक्षिकी स्मृता ।
यां बुध्यमानो बुध्येत बुद्ध्यात्मनि सम गतः ।
अप्रबुद्धमथाव्यक्तमविद्यासञ्ज्ञकं स्मृतम् ।
विमोहनं तु शोकेन केवलेन समन्वितम् ।
एतद्बुद्ध्वा भवेद्बुद्ध किमन्यद्बुद्धलक्षणम् ।
ये ह्येतत्सावबुध्यन्ते ते प्रबुद्धवशानुगा ।
ते पुन पुनरव्यक्ताज्जनिष्यन्त्यबुधात्मन ।
तमेव तुलयिष्यन्ति अबुद्धवशवर्तिन ।
ये चाप्यन्ये तन्मनसस्तेऽप्येतत्फलभागिन ।
विदित्वैव न शोचन्ति योगोपेतार्थदर्शिन. ।
स्वातन्त्र्यं प्रतिलप्स्यन्ते केवलत्वं च भास्वरम् ।
अज्ञानबन्धनान्मुक्तास्तीर्णा ससारबन्धनात् ।
अज्ञानसागरं घोरमगाधं तमसञ्ज्ञकम् ।
यत्र मज्जन्ति भूतानि पुन पुनररिंदम ।
एषा विद्या तथाविद्या कथिता ते मयार्थत ।
यस्मिन्देयं च नो ग्राह्यं सांख्या सांख्यं तथैव च ।
तथा चैकत्वनानात्वमक्षरं क्षरमेव च ।
निगदिष्यामि देवेश त्रिमोक्षं त्रिविधं च ते ।
बुध्यमानाप्रबुद्धाभ्यामबुद्धस्य प्रपञ्चनम् ।
भूय एव निबोध त्वं देवानां देवसत्तम ।
यथा किंचिच्छ्रुतं न स्याद्दृष्टं नैव च किंचन ।
तथा ते सप्रवक्ष्यामि एकाग्र शृणु तत्पर ।

Colophon

सनत्कुमार ।

अरिष्टानि प्रवक्ष्यामि तत्त्वेन शृणु तद्वयान् ।
मध्य उत्तरतस्तात दक्षिणामुखनिष्ठितम् ।
विधुस्मन्दानपुरुष यदि पश्येत मानव ।
वर्षत्रयेण जानीयाद्देहन्यासमुपस्थितम् ।
एतत्फलमरिष्टस्य शंकराद्धि मनीषिणः ।
शुद्धमण्डलमादित्यमरश्मिमथ पश्यन ।
वर्षार्धेन जानीयाद्देहन्यासमुपस्थितम् ।
छिद्रा चन्द्रमसश्छाया पादाग्यनुपश्यत ।
संवत्सरेण जानीयाद्देहन्यासमुपस्थितम् ।
कनीनिकायामशिर पुरुष यदि पश्यति ।
जानीयात्षट्सु मासेषु देहन्यासमुपस्थितम् ।
कर्णौ पिधाय हस्ताभ्यां शब्दं न शृणुयाद्यदि ।
विजानीयात्तु मासेन देहन्यासमुपस्थितम् ।

मानो (for बुध्य°) T_1 महामने (for °मुज) — T_1 om lines 340-341 — (L 340) G_1 मत्य, M तत्त्व (for the first सत्त्व) — (L 341) $G_{1.3}$ भवेत्तु, M अन्यत्तु (for the second भवते) — (L 342) T_1 -बुध्यति (for -बुध्यन्ते) T_1 M योगा (for योग) — (L 343) $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ [अ]गाध (for °ढ) T_1 प्रवदति मनीषिण (for the post half) — (L 344) G_2 एन, Kumbh ed एतत् (for एव) T_3 सूक्ष्मार्थं शास्त्रदर्शिनां (for the post half) — T_1 om line 345 — (L 346) M_{1-3} शश्वत् (for सर्वं) — (L 347) T_1 भजति, M_{1-3} वदति (for विन्दन्ति) — (L 349) T_1 बुद्ध्या तु म, M बुद्धा तु न (for बुद्ध्या त्मनि) — (L 350) T_3 G_4 सज्ञिकं (for सज्ञकं) G_2 गुरु (for स्मृतम्) — (L 351) Kumbh ed विमोहित (for °हन) G_2 समन्वित — T_1 om lines 353-356 — (L 353) T_3 ते बुद्धवशगानुगा (for the post half) — (L 355) T_2 M_{1-3} ह्यबुद्ध, Kumbh ed अबुद्धि- (for °द्ध-) — (L 356) $G_{1.3}$ [अ]नेन (for [अ]न्ये तन्) — (L 357) T_1 [ए]व, Kumbh ed [ए]न (for [ए]न) T_2 पश्यन्ति (for शोचन्ति) T_1 योगतत्त्वार्थ दर्शिन (for the post half) — T_1 om line 358 — (L 359) T_1 सागर, M सागरात् (for -बन्धनात्) — T_1 om line 360 — (L 360) D_{10} M_4 सज्ञित, $T_{2.3}$ -सञ्ज्ञिक (for सज्ञकम्) M_{1-3} केवलं तमसज्ञित (for the post half) — (L 362) T_1 परा प्रोक्ता (for तथा विद्या) D_{10} मयार्थिन°, G_1 M_{1-3} यथार्थत (for मया°) — (L 363) T_1 यथा चेद (for यस्मिन्देयं) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ ग्राह्या (for ग्राह्य) — (L 364) M_1 यथा (for तथा) T_3 -नानाथम् (for °त्वम्) T_3 अक्षर- (for °र) — (L 365) D_{10} T_2 $G_{3.4}$ निगमिष्यामि देवेश (for the prior half) T_1 ममोक्ष त्रिदशाधिप (for the post half). — (L 366) T_1 प्रपञ्चित (for प्रपञ्चनम्) — (L 368) T_3 य (for यच्) G_2 तस्य (for न स्याद्) D_{10} नैव न, G_{1-3} चैव न (for नैव च) T_3 G_4 दृष्टं नै(G_4 नै)व कथन (for the post half). — (L 369) $G_{1.3}$ सर्वं (for ते स) — Colophon *Sub-parvan* D_{10} दानधर्म — *Adhy name* M_{1-3} सनत्कुमाररुद्रसवाद — *Adhy no* T_1 M_4 162, $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 169, $G_{1.3}$ M_1 163, $M_{2.3}$ 164 — (L 370) G_3 अनिष्टानि (for अरि°) M_4 सत्येन (for तत्त्वेन) T_1 वे (for तद्) — (L 371) T_1 -मुस्थित (for -निष्ठितम्) — (L 373) T_1 -त्रये तु (for -त्रयेण) — T_1 repeats line 374 after line 376 — (L 375) M_4 अरश्मिकमपश्यत (for the post half) — M_4 om (hapl) lines 377-382 — (L 377) T_1 रात्रौ समनु पश्यत (for the post half) — (L 379) T_1 अपर, M_1 अशिर (for अशिर°) — (L 381) G_4 हस्तेन (for हस्ताभ्यां) — (L 382) M_{1-3} जानीयात्स (for विजानी

विस्रगन्धमुपाघ्राति सुरभिं प्राप्य भास्वरम् ।
देवतायतनस्थोऽपि सप्तरात्रेण मृत्युभाक् ।
सर्वाङ्गधारणावस्था धारयेत समाहित ।
यथा स मृत्यु जयति नान्यथेह महेश्वर ।
यदि जीवितुमिच्छेत चिरकाल महामुने ।
अथ नेच्छेच्चिरं काल त्यजेद्दात्मानमात्मना ।
केवल चिन्तयानस्तु निष्कल स निरामयम् ।
अथ त निर्विकार तु प्रकृते परम शुचि ।
पुरुषं तेन साधर्म्यं देहन्यासमुपाप्नुयात् ।
जाग्रतो हि मयोक्तानि तवारिष्टानि तत्त्वत ।
धारणाश्चैव सर्वाङ्गे मृत्यु जीयात्सुरर्षभ ।
एकत्वदर्शन भूयो नानात्व च निबोध मे ।
अक्षर च क्षर चैव चतुष्टयविधानत ।
अव्यक्तादीनि तत्त्वानि सर्वाण्येव महाद्युते ।
आहुश्चतुर्विंशतिम विकार पुरुषान्वितम् ।
एकत्वदर्शन चैव नानात्वेनावर स्मृतम् ।
पञ्चविंशतिवर्ग स्यादपवर्गोऽजरामर ।
स निर्विकार पुरुषस्तत्त्वेनैवोपदिश्यते ।
स एव पञ्चविंशस्तु विकार पुरुष स्मृत ।
यद्येष निर्विकार स्यात्तत्त्व न तु भवेद्ध्रुव ।
विकारा विद्यमानास्तु तत्त्वसंज्ञक उच्यते ।
यद्येषोऽव्यक्तता नैति व्यतिरेकाच्च सशय ।
तथा भवति निस्तत्त्वस्तथा सत्त्वस्तथा गुण ।
विकारगुणसत्यागात्प्रकृत्यन्यत्वत शुचि ।
तदा नानात्वतामेति सर्गहीनोऽपवर्गभाक् ।
बोध्यमान प्रबुध्येत समो भवति बुद्धिमान् ।
अक्षरश्च भवत्येष यथा वा च्युतवान्क्षणात् ।
अव्यक्ता व्यक्तिरुक्ता स्यान्निर्गुणस्य गुणाकरात् ।
एतदेकत्वनानात्वमक्षर क्षर एव च ।
व्याख्यात तव शूलाङ्क तथारिष्टानि चैव हि ।
विमोक्षलक्षण शेष तदपीह ब्रवीमि ते ।
य ज्ञात्वा यतय प्राप्ता कैवल्यमनामयम् ।
साङ्ख्याश्चाप्यथ योगाश्च दग्धपङ्का गतज्वरा ।
अमूर्तित्वमनुप्राप्ता निर्गुणा निर्भया भव ।
विपाप्मानो महादेव मुक्ता ससारसागरात् ।
मरणे प्रजनादाने गुणानां प्रकृति सदा ।
परा प्रमत्ता सततमेतावत्कार्यकारणम् ।
असच्चैव च सच्चैव कुरुते स पुन पुन ।
चैतन्येन पुराणेन चेतनाचेतनात्पर ।
यस्तु चेतयते चेतो मनसा चैकबुद्धिकम् ।
स नैव सन्न चैवासत्सदसच्च च सस्मृत ।
व्यतिरिक्तश्च शुद्धश्च सोऽन्यश्चाप्रकृतिस्तथा ।
उपेक्षकश्च प्रकृतेर्विकारपुरुष स्मृत ।
विकारपुरुषेणैषा सयुक्ता सृजते जगत् ।
पुनरादत्ते चैव गुणानामन्यथात्मनि ।
मत्स्योदकात्स सज्ञात प्रकृतेरेव कर्मण ।

यात्) —(L 383) $G_{1, 3}$ आम, Madras ed शव- (for विस्र-) —(L 384) T_{1} हि (for ऽपि) —T_{1} om lines 385–389 —(L 385) D_{10} G_{4} सर्वसाधारणास्तात, T_{2} सर्वांगधारणाश्वस्तां, T_{3} M 'गधारणास्ता(M_{4} 'णास्ता)त (for the prior half) —(L 386) M_{1-3} तथा (for यथा) —(L. 387) G_{4} महामते (for 'मुने) —(L 389) M_{3} केवलश् (for 'ल) —(L 390) T_{1} M_{1-3} शुत्रि (for शुचि) —(L 391) G_{2-4} M_{4} देह- (for तेन) —(L 392) T_{1} तथा, G_{1-3} मया (for तव) —(L. 394) M_{4} निबोधत (for 'ध मे) —(L 396) T_{1} अव्यक्तादीव भूतानि, G_{4} 'नि च तत्त्वानि (for the prior half) —T_{1} om (hapl) line 398 —(L 398) T_{2} चैतन्, T_{3} G_{4} त्वेत, M_{1-3} त्वेतन् (for चैव) G_{2} [अ]पर (for [अ]वर) G_{4} M_{1-3} नानात्वमप(G_{4} 'व)र स्मृत (for the post. half) —(L 399) T_{1} M -सर्ग (for -वर्ग) G_{2} अपवर्गे, G_{4} यजरत्वे (for अपवर्गो) —(L 400) D_{10} T_{1} $G_{2, 4}$ निर्विकार- (for 'र) —(L 401) T_{1} M पचविंशस्तु देवेश (for the prior half) —(L 403) Kumbh. ed विकारो विषमानस्तु (for the prior half) $G_{1, 3}$ M_{4} -संज्ञिक, Kumbh ed -सज्ञकम् (for -सज्ञक) —T_{1} *om* line 404 —(L 405) T_{1} यथा, G_{3} M_{4} तदा (for तथा) G_{3} $M_{1, 2}$ (*sup lin*) निस्तत्त्व T_{3} M सत्त्व (for सत्त्वस्) T_{2} गुणा (for गुण) T_{1} तदा भवति निर्गुण (for the post. half) —(L 406) T_{1} प्रकृत्या निर्गुण शुचि (for the post half) —(L 407) $T_{1, 3}$ तथा (for तदा) T_{1} वर्ग (for सर्ग-) —(L 409) T_{3} क्षरात् (for क्षणात्) —T_{1} *om.* lines 410–414 —(L 410) M_{1-3} अव्यक्ताद् (for 'क्ता) T_{2} व्यतिरिक्ता (for व्यक्तिरुक्ता) —(L 411) G_{1-3} अक्षर (for 'र) M क्षरम् (for क्षर) —(L. 414) D_{10} G_{4} स, T_{3} M_{1-3} यद् (for य) G_{1-3} मुनय (for यतय) T_{3} प्राहु, M प्रापु (for प्राप्ता) —(L 417) T_{2} महात्मानो (*for* विपाप्मानो) —(L 418) T_{1} M धारणे (for मरणे) —(L 419) T_{1} परप्रयुक्ता सतत (for the prior half) —(L 422) T_{1} मनसा वै स बुद्धिमान् (for the post. half) —(L 424) T_{1} च ह (for तथा) M सोन्यश्चाप्राकृतश्च ह (*for* the post. half) —(L 425) T_{2} विकार (for 'र-) T_{1} M तु स (for स्मृत) —(L 426) T_{1} जनयेज् (for सृजते) —(L. 427) G_{1} गुणानामन्यथात्मन (for the post. half)

तद्वत्क्षेत्रसहस्राणि स एव प्रकरिष्यति ।
क्षेत्रप्रलयतज्जस्तु क्षेत्रज्ञ इति चोच्यते ।
सयोगो नित्य इत्याहुर्ये जनास्तत्त्वदर्शिन ।
एवमेष ह्यसत्सच्च विकारपुरुष स्मृत ।
विकारापद्यमान तु विकुर्वि प्रवदन्ति न ।
यदा त्वेष विकारस्य प्रकृतानीति मन्यते ।
तदा विकारतामेति विकारान्यत्वता व्रजेत् ।
प्रकृत्या च विकारैश्च व्यतिरिक्तो यदा भवेत् ।
शुचि यत्परम शुद्ध प्रतिबुद्ध सनातनम् ।
अयुक्त निष्कल शुद्धमव्ययाजरमव्रणम् ।
समेत्य तेन शुद्धेन बुध्यमान स भास्वर ।
विमोक्ष भजते व्यक्तादप्रबुद्धादचेतनात् ।
उदुम्बराद्वा मशक प्रलयान्निर्गतो यथा ।
तथाव्यक्तस्य त्यागान्निर्मम पञ्चविंशक ।
यथा पुष्करपर्णस्थो जलबिन्दुर्न सल्लिपेत् ।
तथैवाव्यक्तविषये न लिप्येत्पञ्चविंशक ।
आकाश इव नि सङ्गस्तथासङ्गस्तथा वर ।
पञ्चविंशतिमो बुद्धो बुद्धेन समता गत ।
एतद्धि प्रकृत ज्ञान तत्त्वतश्च समुत्थितम् ।
पूर्वजेभ्यस्तथोत्पन्न ब्रह्मजेभ्यस्ततोऽनघ ।
आदिसर्गो महाबाहो तामसेनावृत परम् ।
प्रविष्टावयव देवममेयमजरामरम् ।
सनक सनन्दनश्चैव तृतीयश्च सनातन ।
ते विदु परम धर्ममव्यय व्ययधर्मिणम् ।
अव्यक्तात्परमात्सूक्ष्माद्व्रणान्मूर्तिसञ्ज्ञकात् ।
क्षेत्रज्ञो भगवानास्ते नारायणपरायण ।
अस्माक सहजातानामुत्पन्न ज्ञानमुत्तमम् ।
एते हि मूर्तिमन्तो वै लोकान्सविचरामहे ।
पुन पुन प्रजाता वै तत्र तत्र पिनाकधृक् ।
द्वंद्वैर्विरज्यमानस्य ज्ञानमुत्पन्नमुत्तमम ।
कपिलान्मूलआचार्यात्तत्त्वबुद्धिविनिश्चयम् ।
योगसांख्यमवाप्त मे कार्त्स्न्येन मुनिसत्तमात् ।
तेन सम्बोधिता शिष्या बहवस्तत्त्वदर्शिन ।
तद्बुद्ध्वा बहव शिष्या मयाप्येतन्निदर्शिता ।
जन्ममृत्युहर तथ्य ज्ञान ज्ञेय सनातनम् ।
यज्ज्ञात्वा नानुशोचन्ति तत्त्वज्ञानाज्जितेन्द्रिया ।
शुद्धबीजमलाश्चैव विपक्वा वै निरक्षरा ।
स्वतन्त्रास्ते स्वतन्त्रेण समिता निष्कला स्मृता ।

— (L 429) T1 अत्र, G1 3 M तत्र (for तद्वत्) — (L 430) T2 -सदस्तु, G4 तत्त्वज्ञ, Madras ed -विज्ञस्तु (for -तज्जस्तु) — T1 om line 432 — (L 433) T1 G1 M1-3 विकृत (for °र्वि) T1 वै, T3 M ह (for न) — T1 om lines 434–435 — (L 434) T3 M विकाराणि (for °रस्य) — (L 436) T1 G1, 3 4 ह्यतिरिक्तो (for व्य°) T1 G2 यथा, M1 सदा (for यदा) — (L 437) T1 निष्फल च, M1 शुद्ध बुद्ध (for प्रतिबुद्ध) — T1 om lines 438–439 — (L 438) G1 3 अव्यय चाजरामर (for the post half) — M ins after line 438 T1 after line 437

अतीन्द्रियमबीज च जन्ममृत्युतमोनुदम् ।

— (L 439) T2 सत्यमेतेन शुद्धेन बुध्यमानस्त्वभूत्पुर — (L 440) D10 G4 बुद्धाद् (for व्यक्ताद्) — (L 441) M1-3 वै (for वा) G2 क्रमश (for मशक) D10 T1 3 G1 M3 प्रलय (for °यान्) — T1 om line 442 — (L 442) M (all second time) [ए]वाव्यक्त (for [अ] व्यक्तस्य) T3 M1-3 (last three both times) निर्मल (for °म) — After line 442, M ins

उदक वा यथा मत्स्य तत्सृज्याप्नोति निर्मल ।

— After the above, M repeats line 442 After the repetition, M1-3 read lines 83–84 (transposed) and om. line 444 — (L 444) T2 G1 3 लिप्येत् (for लिप्येत्) — (L 445) T3 इति (for इव) D10 G2 4 M1 3 4 पर (for वर) — (L 446) T1 शुद्धो (for बुद्धो) T1 सह स- (for समता) — (L 447) T1 M3 4 प्राकृत (for प्र°) — (L 448) T1 मया मम, Kumbh ed तथानघ (for तनोऽनघ) — T1 om lines 449–450 — (L 449) M आदिसर्गे (for °र्गो) M1-3 [आ]वृत (for [आ]वृत) — (L 450) M प्रविष्टात्मव्यय देवम् (for the prior half) — After line 450, T1 reads lines 455 — (L 451) Prior half hypermetric — (L 452) T1 M ब्रह्म (for धर्मम्) D10 T1 M व्ययमव्ययधर्मिण (D10 °र्मण) (for the post half) — T1 om lines 453–454 — (L 455) M1-3 अस्माक सहजाना तु ज्ञानमुत्पन्नमुत्तम — G2 om (hapl) lines 456–458 — (L 456) T1 -चरत्युत (for -चरामहे) — (L 457) T1 प्रजायते, M1-3 °ताश्च (for °ता वै) D10 T1 पिनाकधृत् (for °धृक्) — (L 458) T3 द्वंद्वैर्विरममाणस्य (for the prior half) T1 नारायणपरायण (for the post half) — (L 459) M1-3 मूलम् (for मूल) T1 अस्माक ज्ञानमुत्पन्नम् (for the prior half) D10 T2 G1 विनिश्चय (for °श्चयम्) T1 आचार्यात्कपिलादिह, M1-3 तत्त्वज्ञानविनिश्चित (for the post half) — (L 460) M1-3 सांख्ययोगम्, M1 योग सांख्यम् (for योगसांख्यम्) G2 वै (for मे) — T1 om lines 462–463 — (L 462) D10 T2 G2 4 तद्बुद्ध्या (for °द्ध्वा) G1, 3 4 निदर्शित (for °ता) — (L 464) M4 [अ]सि- (for [अ]नु) — T1 om lines 465–470 — (L 465) G1 [अ]पि (for [ए]व) — (L 466) G4 समता, M

शाश्वताश्चाव्ययाश्चैव तमोग्राह्याश्च भास्वरा ।
विपाप्मानस्तथा सर्वे सत्त्वस्थाश्चापि निर्व्रणा ।
विमुक्ता केवलाश्चैव वीतमोहभयास्तथा ।
अमूर्तास्ते महाभाग सर्वे च विगतज्वरा ।
हिरण्यनामस्त्रिशिरास्तथा प्रह्लादभास्करौ ।
वसुर्विश्वावसुश्चैव सार्धं पञ्चशिखस्तथा ।
गार्ग्योऽथासुरिरान्यो गौतमोऽत्रत एव च ।
कात्यायनोऽथ मनुर्विहरिश्च दमनश्च ह ।
एते चान्ये च बहवस्त्वमेवोपदर्शिता ।
केचिन्मुक्ता स्थिता केचित्त्वन्तशरीरे मृता ।
दर्शितास्त्रिविधं बन्धं विमोक्षं त्रिविधं तथा ।
अज्ञानं चैव रागश्च संयोगं प्राकृतं तथा ।
एतेभ्यो बन्धनं प्रोक्तं विमोक्षमपि मे शृणु ।
परितस्तावता सम्यक्समबन्धो यावता कृत ।
कृत्स्नत्रयपरित्यागाद्विमोक्षं हन्ति न श्रुति ।
निवृत्त सर्वसङ्गेभ्य केवल पुरुषोऽमल ।

भीष्म ।

इत्येवमुक्त्वा भगवानीश्वराय महात्मने ।
सनत्कुमार प्रययावाकाश समुपाश्रित ।

Colophon

12

V1 B Dn D1–2 8 10 ins after 13 111 D3 after 13 110

युधिष्ठिर ।

सर्वेषामुपवासाना यच्छ्रेय सुमहत्फलम् ।
यच्चाप्यसशय लोके तन्मे त्व वक्तुमर्हसि ।

भीष्म ।

शृणु राजन्यथा गीत स्वयमेव स्वयभुवा ।
यत्कृत्वा निर्वृतो भूयात्पुरुषो नात्र सशय ।
द्वादश्या मार्गशीर्षे तु अहोरात्रेण केशवम् ।
अर्च्याश्वमेधमाप्नोति दुष्कृत चास्य नश्यति ।
तथैव पौषमासे तु पूज्य नारायणेति च ।
वाजपेयमवाप्नोति सिद्धिं च परमा व्रजेत् ।
अहोरात्रेण द्वादश्या माघमासे तु माधवम् ।
राजसूयमवाप्नोति कुल चैव समुद्धरेत् ।
तथैव फाल्गुने मासि गोविन्देति च पूजयेत् ।
अतिरात्रमवाप्नोति सोमलोक च गच्छति ।
अहोरात्रेण द्वादश्या चैत्रे विष्णुरिति स्मरन् ।
पौण्डरीकमवाप्नोति देवलोक च गच्छति ।
वैशाखमासे द्वादश्या पूजयन्मधुसूदनम् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति सोमलोक च गच्छति ।
अहोरात्रेण द्वादश्या ज्येष्ठे मासि त्रिविक्रमम् ।
गवामयमवाप्नोति अप्सरोभिश्च मोदते ।
आषाढे मासि द्वादश्या वामनेति च पूजयेत् ।

मनिता (for मनिता) —(L 467) T1 निष्कल्माष् (for चाव्ययाश्च) —(L 468) T2 G1 M4 निष्प्रभा (for निर्व्रणा) —(L 470) T2 3 महाभागा (for °ग) M1–3 हे (for च) —(L 471) T2 तत्र (for तथा) —(L 473) G1 गर्गो (for गार्ग्यो) —(L 474) T1 मनुश्च (for दमनश्च) —(L 475) G1 M1 2 तथ्यम् (for त्वम्) T1 त्वस्यैवोपदर्शिन, G1 3 त्वय्येवोपपा स्थिता (for the post. half) —(L 476) M4 तथा (for स्थिता) — T2 om line 477 —(L 478) M1–3 संयोग प्राकृतस्तथा (for the post half) —(L 479) G1 3 मूर्तेभ्यो (for ए) —(L 481) D10 G4 सकृत् (for कृत्स्न-) — G1–3 om the ref —(L 483) T1 प्रययौ (for भगवान्) T1 ईश्वराय (for इश्व°) — G2 om line 484 —(L 484) T1 भगवान् (for प्रययाव्) — Colophon *Sub-parvan* D10 दानधम — *Adhy name* D10 सनत्कुमारशुकसवाद°, T2 3 G2 M2–4 सनत्कुमारगुरुसवाद, M1 सनत्कुमारसवाद — *Adhy no* T1 M4 163, T2 3 G2 4 170, G1 3 M1 164, M2 3 165

12

D3 om the ref —(L 5) B3 केवल (for केशवम्) —(L 6) B2 6 Dn D5 10 प्राप्नोति (for आ) —(L 8) V1 राजसूयम् (for वाजपे°) B8 देवलोक च गच्छति (for the post. half) —(L 9) V1 माघे (for माघ-) —(L 11) V1 B Dn1 D5 8 10 पूजयन् (for °येत्) —(L 14) B1 4 पुण्डरीकम् (for पौण्ड°) —(L 15) B2 3 मासि (for मासे) D3 पूजयेत (for यन्) —(L 16) D10 om (hapl) from the post half up to the prior half of line 18 B5 स (for च) —(L 18) Bom ed गवां मेधम् (for गवामयम्) —(L 19) V1 B Dn1 n3 D5 10 पूजयन् (for °येत्) —(L 24) B5 हि च (by transp), Dn2 [प]व हि, D8 [s]पि च V1 पूनाम्ना भवनेति च, B8 स्मा भवनीति ह (for the post. half) — After the prior half of line 28, Dn2 ins

जायते च क्षितौ नृप ।
द्वादश्या स्वस्तिकस्यर्च्य पद्मनाभेति नित्यश ।
विष्णुलोकमवाप्नोति

नरमेधमवाप्नोति पुण्य च लभते महत् ।
अहोरात्रेण द्वादश्या श्रावणे मासि श्रीधरम् ।
पञ्चयज्ञानवाप्नोति विमानस्थ स मोदते ।
तथा भाद्रपदे मासि हृषीकेशेति पूजयन् ।
सौत्रामणिमवाप्नोति पूतात्मा भवते च हि ।
द्वादश्यामाश्विने मासि पद्मनाभेति चार्चयन् ।
गोसहस्रफल पुण्य प्राप्नुयान्नात्र सशय ।
द्वादश्या कार्त्तिके मासि पूज्य दामोदरेति च ।
गवा यज्ञमवाप्नोति पुमान्स्त्री वा न सशय ।
अभ्यर्च्य पुण्डरीकाक्षमेव सवत्सर तु य ।
जातिस्मरत्व प्राप्नोति विन्द्याद्बहु सुवर्णकम् ।
अहन्यहनि तद्भावमुपेन्द्र योऽधिगच्छति ।
समाप्ते भोजयेद्विप्रानथ वा दापयेद्घृतम् ।
अत पर नोपवासो भवतीति विनिश्चय ।
उवाच भगवान्विष्णु स्वयमेव पुरातनम् ।

Colophon

12A

V1 B3 4 5 Dn D5 10 cont. D8 ins after 13 111

वैशपायन ।

शरतल्पगत भीष्म वृद्ध कुरुपितामहम् ।
उपगम्य महाप्राज्ञ पर्यपृच्छद्युधिष्ठिर ।

युधिष्ठिर ।

ज्ञान रूप च सौभाग्य प्रियत्व च कथ भवेत् ।
धर्मार्थकामसयुक्त सुखभागी कथ भवेत् ।

भीष्म ।

मार्गशीर्षस्य मासस्य चन्द्रे मूलेन सयुते ।
पादौ मूलेन राजेन्द्र जङ्घायामथ रोहिणीम् ।
अश्विन्यां सक्थिनी चैव ऊरू चाषाढयोस्तथा ।
गुह्य तु फाल्गुनी विद्यात्कृत्तिका कटिकास्तथा ।
नाभिं भाद्रपदे विद्याद्रेवत्यामक्षिमण्डलम् ।
पृष्ठमेव धनिष्ठासु अनुराधोत्तरास्तथा ।
बाहुभ्या तु विशाखासु हस्तौ हस्तेषु निर्दिशेत् ।
पुनर्वस्वङ्गुली राजन्नाश्लेषासु नखास्तथा ।
ग्रीवा ज्येष्ठा च राजेन्द्र श्रवणेन तु कर्णयो ।
मुख पुष्येण राजेन्द्र दन्तोष्ठौ स्वातिरुच्यते ।
हस्त शतभिषा चैव मघा चैवाथ नासिकाम् ।
नेत्रे मृगशिरो विद्याल्ललाट मित्रमेव तु ।
भरण्या तु शिरो विद्यात्केशानार्द्रां नराधिप ।
समाप्ते तु घृत दद्याद्ब्राह्मणे वेदपारगे ।
सुभगो दर्शनीयश्च ज्ञानी भोगी च जायते ।

— D8 om. lines 29-30 — (L 29) V1 B3 अभ्यर्चेत्, B5 Dn8 °र्च्येत्, Dn1 अर्चयन्, Dn2 D5 अर्चयेत् (for अभ्यर्च्य). — (L 30) V1 B1 4 Dn8 चाप्नोति (for प्रा°) — (L 31) B3 सद्भावम् (for त°) — (L 32) B5 भोजने (for °येद्) B3 तथा चाहारयेद्घृत (for the post half) — (L 33) D5 10 विपश्चिता (for विनिश्चय) — (L 34) B3 पुरातन (for °नम) — Colophon *Parvan name* B1-4 Dn3 शान्ति — *Sub parvan* V1 B1-3 5 Dn D5 8 10 दानधर्म. — *Adhy name* V1 विष्णोर्नामद्वादशक, B3 Dn1 D8 विष्णोर्द्वादशनाम, B2 4 विष्णोर्द्वादशनामक, B3 5 Dn3 विष्णोर्द्वादशक, Dn8 द्वादशनामक — *Adhy. no* V1 109, B3 99, D10 116, Dn1 107

12 A

(L. 1) B4 5 D5 10 कुरुवृद्ध (for वृद्ध कुरु) — (L. 2) B4 उपागम्य (for उप°) — (L 3) D5 10 ज्ञान (for ज्ञान) V1 B2 4 Dn भगानां (B2, 4 विज्ञान) रूप सौभाग्य, B5 विद्वान रूपसपन्न (for the prior half) Dn1 प्रिय भेद (for प्रियत्व च) B3 भवेत्कथ (by transp) — (L. 6) B3 जघाभ्याम् (for °याम्) V1 Dn3 रोहिण्यां जघयोस्तथा, B4 5 जघाभ्यामथ रोहिणी (for the post half) — Dn3 om (hapl) line 7 — (L 8) V1 Dn3 च (Dn8 तु) फल्गुनीं B5 [अ]श्विन्यां (for विद्यात्) B2 4 गुह्य च फल्गुनाश्विन्या, D5 10 गुह्य तु फल्गुनी चैव (for the prior half) V1 Dn1 n8 कृत्तिका कटिमे(Dn3 °रे)व च, B2 4 5 D5 कृत्तिकां काटिकां तथा (for the post half) — (L 9) B2 4 5 D5 10 पादौ (B3 °श्वौ) भाद्रपद विद्याद् (D5 10 चैव) (for the prior half) — (L 10) V1 B2 4 5 Dn8 अनुराधोत्तर तथा (for the post. half) — (L 11) V1 Dn8 बाहू चैव (for बाहुभ्या तु) Dn3 हस्तेन (for °षु) — (L 12) B4 आश्लेषास्तु मघास्तथा, B5 °षां तु मघां तथा (for the post. half) — (L 13) B2 4 5 D5 10 ज्येष्ठे (for ज्येष्ठा) — (L 14) Dn1 n2 दानेन, D5 10 च तथा (for राजेन्द्र) B2 4 दन्तोष्ठ, B5 दन्तोष्ठ (for °ष्ठौ) V1 Dn3 दन्तौ(Dn8 °तो)ष्ठ स्वातिमेव च (for the post. half) — (L 15) B2 4 5 D5 10 विद्यान् (for चैव) Dn1 हस्तेनांश शतभिषा, Dn2 हस्तेन शतक विद्यान् (for the prior half) D5 10 मघा चैवाथ नासिका (for the post. half) — (L 16) V1 B2 4, 5 Dn1, n2 D5 10 ललाटे (for °ट) — (L 17) D5 10 भरण्यास् (for °ण्या) B5 Dn3 D5 10 आर्द्रां (for आर्द्री) V1 Dn3 केशानार्द्रांश्च भारत (for the post. half) — (L.

जायते परिपूर्णाङ्ग पौर्णमास्यामिवोडुराट् ।

Colophon

13

After 13 124, D10 S Kumbh ed, Madras ed and Cv ins .

युधिष्ठिर ।

यज्ज्ञेय परम कृत्यमनुष्ठेय महात्मभि ।
सार मे सर्वशास्त्राणां वक्तुमर्हस्यनुग्रहात् ।

भीष्म ।

श्रूयतामिदमत्यन्त गूढ समारमोचनम् ।
श्रोतव्यं च त्वया सम्यग्ज्ञातव्य च विशा पते ।
पुण्डरीक पुरा विप्र पुण्यतीर्थे जपान्वित ।
नारद परिपप्रच्छ श्रेयो योगपर मुनिम् ।
नारदश्चाब्रवीदेन ब्रह्मणोक्तं महात्मना ।
शृणुष्वावहितस्तात ज्ञानयोगमनुत्तमम् ।
अप्रभूत प्रभूतार्थं वेदशास्त्रार्थसारकम् ।
य पर प्रकृते प्रोक्त पुरुष पञ्चविंशक ।
स एव सर्वभूतात्मा नर इत्यभिधीयते ।
नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदु ।
तान्येव चायन तस्य तेन नारायण स्मृत ।
नारायणाज्जगत्सर्वं सर्गकाले प्रजायते ।
तस्मिन्नेव पुनस्तच्च प्रलये सम्प्रलीयते ।
नारायण पर ब्रह्म तत्त्व नारायण परः ।
परादपि परश्चासौ तस्मान्नास्ति परात्परम् ।
वासुदेवं तथा विष्णुमात्मान च तथा विदु ।
सज्ञाभेदैः स एवैक सर्वशास्त्राभिसंस्कृत ।
आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुन पुन ।
इदमेकं सुनिष्पन्न ध्येयो नारायण सदा ।
तस्मात्त्वं गहनान्सर्वांस्त्यक्त्वा शास्त्रार्थविस्तरान् ।
अनन्यचेता ध्यायस्व नारायणमजं विभुम् ।
मुहूर्तमपि यो ध्यायेन्नारायणमतन्द्रित ।
सोऽपि तद्गतिमाप्नोति किं पुनस्तत्परायण ।
नमो नारायणायेति यो वेद ब्रह्म शाश्वतम् ।
अन्तकाले जपन्नेति तद्विष्णो परम पदम् ।
श्रवणान्मननाच्चैव गीतिस्तुत्यर्चनादिभि ।
आराध्य सर्वदा ब्रह्म पुरुषेण हितैषिणा ।
लिप्यते न स पापेन नारायणपरायण ।
पुनाति सकल लोक सहस्रांशुरिवोदित ।
ब्रह्मचारी गृहस्थोऽपि वानप्रस्थोऽथ भिक्षुक ।
केशवाराधन हित्वा नैव याति परा गतिम् ।
जन्मान्तरसहस्रेषु दुर्लभा तद्गता मति ।
तद्भक्तवत्सल देव समाराधय सुव्रत ।
नारदेनैवमुक्तस्तु स विप्रोऽभ्यर्चयद्धरिम् ।
स्वप्नेऽपि पुण्डरीकाक्ष शङ्खचक्रगदाधरम् ।
किरीटकुण्डलधर लसच्छ्रीवत्सकौस्तुभम् ।
तं दृष्ट्वा देवदेवेश प्रणमत्सम्भ्रमान्वित ।
अथ कालेन महता तथा प्रत्यक्षतां गत ।
संस्तुत स्तुतिभिर्वेदैर्देवगन्धर्वकिंनरै ।
अथ तेनैव भगवानात्मलोकमधोक्षज ।

---

18) V1 Dn2 समाप्तौ च (for °से तु) —(L 19) B2 4 5 Dn1 n2 D5 10 ज्ञानमाग्रय (B2 4 °गम्र) जायते (for the post. half) —(L 20) D5 10 पूर्णाग पूर्णमास्यां वै (for the prior half) B3 4 5 Dn1 n2 पौर्णमास्येव चद्रमा, D5 10 भवेदिति च चद्रमा (for the post half) —Colophon om. in B2 4 —*Parvan name* Dn2 शाति —*Sub-parvan* V1 B5 Dn D5 10 दानधर्म —*Adhy name* V1 B5 Dn2 n2 अगविधि, Dn1 अभिरागविधि —*Adhy no* V1 110; B5 100, Dn1 108, D10 116

13

—(L 1) T1 M यच्छ्रेय (for यज्ज्ञेय). —(L 3) T1 आख्यान; T2 अत्यर्थ (for °न्त) —(L. 5) T1 G4 जलाप्लुत (for जपान्वित) —(L 6) D10 G2 हि परम, M योगिवर (for योगपरं) T1 श्रेयो योगपरायण (for the post half) —(L. 7) T1 M अथात्मन (for महात्मना) —(L 8) T2 -यज्ञम् (for -योगम्) —(L. 9) M अल्पग्रथ (for अप्रभूत) D10 T2 -सागर (for सारकम्) —G2 om from the post half of line 10 up to the prior half of line 14. —(L 12) G4 तु (for [इ]ति) —(L 13) T1 अयन (for चा°) —(L 15) T1 तत्र (for तच्च) —(L 17) T2 पुनश् (for परश्) G2 पर (for परम्) —(L 19) D10 M2 -सस्तुत (for -सस्कृत) —(L 21) M2 सुनिश्चित्य (for °ष्पन्न) T2 M2 ध्यायेन्नारायण सदा (for the post. half) —(L. 22) T2 सर्वे (for सर्वांस्) —(L 25) T1. 2 G2 M सङ्गतिम् (for त°) M2 तत्परायणं (for °ण) T2 किं पुनस्तत्परो जन (for the post. half) —(L 26) M2 (*inf lin* as above) वदेद् (for वेद) —(L 29) G2 M1-2 आराध्य (for °ध्य) —(L 30) G2 पर पुमान् (for -परायण) —(L 31) T1 M पुनाति लोक सकल (for the prior half) —(L 33) D10 न याति परमां गतिं (for the post half) —Before line 36, T1 G4 ins भीष्म —(L 41) T2 सत्कृत (for सस्तुत) —(L 43) T2 G1 2 4 योग (for योगि) —(L. 46) T1 अमर-

गत' संपूजित सर्वै स योगिनिलयो हरि ।
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र तद्भक्तस्तत्परायण ।
अर्चयित्वा यथायोग भजस्व पुरुषोत्तमम् ।
अजरममरमेक ध्येयमाद्यन्तशून्य
सगुणमगुणमाद्यं स्थूलमत्यन्तसूक्ष्मम् ।
निरुपममुपमेय योगिविज्ञानगम्य
त्रिभुवनगुरुमीश त्व प्रपद्यस्व विष्णुम् ।

Colophon

14

V1 B Dn D6-8 ins after 13 125 D4 5 Cv after 13 151 D9 after 13 151 39[ab]

युधिष्ठिर' ।

जन्म मानुष्यक प्राप्य कर्मक्षेत्र सुदुर्लभम् ।
श्रेयोर्थिना दरिद्रेण किं कर्तव्य पितामह ।
दानानामुत्तम यच्च देय यच्च यथा यथा ।
मान्यान्पूज्यांश्च गाङ्गेय रहस्य वक्तुमर्हसि ।

वैशपायन ।

एव पृष्टो नरेन्द्रेण पाण्डवेन यशस्विना ।
धर्माणां परम गुह्य भीष्म प्रोवाच पार्थिवम् ।

भीष्म ।

शृणुष्वावहितो राजन्धर्मगुह्यानि भारत ।
यथा हि भगवान्व्यास पुरा कथितवान्मयि ।
देवगुह्यमिद राजन्यमेनाक्लिष्टकर्मणा ।
नियमस्थेन युक्तेन तपसो महत फलम् ।
येन य प्रीयते देव प्रीयन्ते पितरस्तथा ।
ऋषय प्रमथा श्रीश्च चित्रगुप्तो दिशां गजा' ।
ऋषिधर्म स्मृतो यत्र सरहस्यो महाफल ।
महादानफल चैव सर्वयज्ञफल तथा ।
यश्चैतदेव जानीयाज्ज्ञात्वा वा कुरुतेऽनघ ।
स दोषो दोषवांश्चेह तैर्गुणै सह युज्यते ।
दशसूनासम चक्र दशचक्रसमो ध्वज ।
दशध्वजसमा वेश्या दशवेश्यासमो नृप ।
अर्धेनैतानि सर्वाणि नृपति कथ्यतेऽधिक' ।
त्रिवर्गसहित शास्त्र पवित्र पुण्यलक्षणम् ।
धर्मव्याकरण पुण्यं रहस्यश्रवण महत् ।
श्रोतव्य धर्मसयुक्त विहित त्रिदशै स्वयम् ।
पितॄणां यत्र गुह्यानि प्रोच्यन्ते श्राद्धकर्मणि ।
देवताना च सर्वेषां रहस्य कथ्यतेऽखिलम् ।
ऋषिधर्म स्मृतो यत्र सरहस्यो महाफल ।
महायज्ञफल चैव सर्वदानफलं तथा ।
ये पठन्ति सदा मर्त्या येषां चैवोपतिष्ठति ।
श्रुत्वा च फलमाचष्टे स्वय नारायण प्रभु' ।
गवा फल तीर्थफल यज्ञाना चैव यत्फलम् ।
एतत्फलमवाप्नोति यो नरोऽतिथिपूजक ।
श्रोतार' श्रद्दधानाश्च येषा शुद्ध च मानसम् ।
तेषां व्यक्त जिता लोका' श्रद्दधानेन साधुना ।
मुच्यते किल्बिषाच्चैव न स पापेन लिप्यते ।
धर्म च लभते नित्य प्रेत्यलोकगतो नर. ।

मजरम् (by transp) — (L 48) D10 T2 G योग (for योगि-). — After line 49, T1 ins

यस्मिन्नाभिन्नमपि भिन्नमिवावभाति
लोकत्रय जलतरङ्गवदप्रमेयम् ।
तस्मान्नरेन्द्र तव विप्रतिपत्तिमुक्ता
नारायणे भवतु भक्तिरमुक्तभावा ।

— Colophon *Sub-parvan* D10 दानधर्म — *Adhy name* T G1 2 M4 पुण्डरीकनारदसवाद . — *Adhy no* D10 T2 3 G3 4 183, T1 175, G1 2 M1 177, M2 3 178, M4 176

14

The portion of the text from line 1 up to the end of line 155 is lost in D9 on missing folios B1 3 Dn1 om lines 1-2 — (L 1) B3 6 Dn2 जन्ममायुष्यमासाद्य (sic), B4 जन्मासाद्यमायुष्य (sic) (for the prior half) — (L 2) B2 द्विजेंद्रेण (for दरिद्रेण) Dn1 द्र (for द्रि) — (L 3) D3 तथा (for the second यथा) — (L 4) B1 3 अर्च्यान् (for मान्यान्) — D8 om the ref — (L 8) B1 D8 मे (for हि) B1 तदा, B3. 5 D8 तथा (for मयि). — After line 8, D8 reads lines 20–24 V1 B1 om lines 9-16 — (L 14) B3 D8 महायज्ञ- (for °दान-) B3 D8 सर्वदान- (for °यज्ञ-) — (L 16) B4 Dn3 n3 स दोषवांश्चेह भवेद् (for the prior half) Dn2 सप्र- (for सह) B3–5 Dn3 गुणैश्च समयुज्यत (for the post half) — Lines 17-18 = (var) Manu 4 85 — (L 17) D8 चक्री (for चक्र) D8 दशचक्रिसमो ध्वजी (for the post half) — (L 18) Dn1 ध्वजसमो — (L 19) V1 B Dn3 रूपत' कथ्यते क' (for the post half) — (L 20) B3 4 -सहित (for -स°) — (L 21) V1 B1 D8 रहस्य (for °स्य-) — (L 22) B5 सम (for स्वयम्) — (L 27) Dn3 तेषां (for येषां) B3 तिष्ठते (for °ति) — (L. 28) D8 आचष्ट (for °ष्टे) — (L 32) B1 वृत्तिं (for व्यक्त) — (L 33) V1 B1 2 4 Dn3 D8 च (for स) — (L 36) B1 प्रत्यभापन (for पर्यं°) — (L 38) B3

कस्यचित्त्वथ कालस्य देवदूतो यदृच्छया ।
स्थितो ह्यन्तर्हितो भूत्वा पर्यभाषत वासवम् ।
यौ तौ कामगुणोपेतावश्विनौ भिषजां वरौ ।
आज्ञयाह तयो प्राप्त सनरान्पितृदेवतान् ।
कस्माद्धि मैथुनं श्राद्धे दातुर्भोक्तुश्च वर्जितम् ।
किमर्थं च त्रय पिण्डा प्रविभक्ता पृथक्पृथक् ।
प्रथम कस्य दातव्यो मध्यम क्व च गच्छति ।
उत्तरश्च स्मृत कस्य एतदिच्छामि वेदितुम् ।
श्रद्दधानेन दूतेन भाषित धर्मसहितम् ।
पूर्वस्थास्त्रिदशा सर्वे पितर पूज्य खेचरम् ।

पितर ।

स्वागत तेऽस्तु भद्र ते श्रूयता खेचरोत्तम ।
गूढार्थ परम प्रश्नो भवता समुदीरित ।
श्राद्ध दत्त्वा च भुक्त्वा च पुरुषो य स्त्रिय व्रजेत् ।
पितरस्तस्य त मास तस्मिन्रेतसि शेरते ।
प्रविभाग तु पिण्डाना प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वश ।
पिण्डो ह्यधस्ताद्गच्छस्तु अप आविश्य भावयेत् ।
पिण्ड तु मध्यम तत्र पत्नी त्वेका समश्नुते ।
पिण्डस्तृतीयो यस्तेषा त दद्याज्जातवेदसि ।
एष श्राद्धविधि प्रोक्तो यथा धर्मो न लुप्यते ।
पितरस्तस्य तुष्यन्ति प्रहृष्टमनस सदा ।
प्रजा विवर्धते चास्य अक्षय चोपतिष्ठति ।

देवदूत ।

आनुपूर्व्येण पिण्डाना प्रविभाग पृथक्पृथक् ।
पितॄणा त्रिषु सर्वेषा निरुक्त कथित त्वया ।
एक समुद्धृत पिण्डो ह्यधस्तात्कस्य गच्छति ।

सुरराट् (for सनरान्) B_3 सनरानपि देवतान् (for the post. half) — For lines 1-38, D_{4-7} subst

युधिष्ठिर ।

बहु पृष्टोऽसि मे तात बाल्यभावे पिता यथा ।
क्षमस्व कुरुशार्दूल विकल्प्य प्रातिभानि मे ।
विशन्य धीमते काम प्रश्न प्रश्नविदां वर ।
ब्रूहि तात पुनर्भीष्म यत्ति सत्य तु मन्यसे ।
श्राद्धदानादिसक्षेप तत्त्वस्य विधानत ।
यच्च यस्य यथेष्ट च स्थान देवस्य पूर्ववत् ।
तत्त्वतद्द यथा श्रुत्वा करिष्येऽहमसशयम् ।

भीष्म ।

शृणु पुत्र वचो मह्य सम्यगेतद्धि निश्चितम् ।
इत्यस्म मम रहस्य हि देवानामपि नैव ह ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम् ।
मार्कण्डेयाच्चो राजस्तेषां चापि श्रुत मया ।
देवलोके महापुण्या सुधर्मा नाम वै सभा ।
तत्र ब्रह्मादयो देवा अमावास्या समागता ।
ईश्वरो लोकपालाश्च पितरोऽथ बृहस्पति ।
सिद्धाश्च ऋषयश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
स्कन्दश्च चित्रगुप्तश्च उमापतिरेव च ।
विश्वेदेवगणा दानव्यतयश्च तथापरे ।
समेता वसवश्चैव सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।
नद्यश्च या पुण्यजला ये चान्येऽपि जलाशया ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि आसमुद्रसरांसि च ।
गन्धर्वयक्षरक्षांसि पिशाचानां च ये गणा ।
तथा भूतगणाश्चैव सकिंनरमहोरगा ।
एतेऽन्ये च समागम्य मेरुपृष्ठे दिवौकस ।
तेषां समुपविष्टानां कथा दिव्या प्रवर्तिता ।
कथाया तत्र राजेन्द्र देवदूत प्रभञ्जन ।
उवाच वाग्मी स तदा तत्कालसदृश वच ।

देवदूत ।

पूज्यन्ते चाद्य पितरोऽमावास्यायां सदैव हि ।
कस्मात्त्रयीधर्मपरैर्गृहस्थै फलकाङ्क्षिभि ।

[(L 1) D_4 पृच्छसि (for पृष्टोऽसि) D_4 यथापि वा, D_6 यथा पिता (by transp) — (L 5) D_5 -सक्षेपात् (for °प) — (L 6) D_7 यस्य यच्च (by transp) — (L 7) D_4 न सशय (for असशयम्) — (L 9) D_5 हि (for ह) — (L 19) D_5 वाप्य (for च, या) — (L 21) $D_{4, 5}$ नागाश्च (for रक्षांसि) — (L 27) D_5 वा (for च)]
— (L 39) D_{4-7} दाता भोक्ता च वर्जयेत् (for the post. half) — (L 41) D_{4-7} अधस्ताद्दी(D_5 प्रथमो दी)यते कस्य मध्यम कस्य दीयते — (L 42) D_7 उत्तमश् (for °रश्च) — $D_{4, 6, 7}$ om lines 43-44 — (L 43) $B_{1, 4}$ (marg as above) $_5$ भूतेन (for दू°) D_8 भाषित धर्ममुत्तमं (for the post half) — (L 45) D_{4-7} च (for ऽस्तु) — (L 46) $D_{6, 7}$ भवता समुदाहृत (for the post half) — (L 47) D_8 कृत्वा (for दत्त्वा). $D_{4, 6, 7}$ पुरुषो (for भुक्त्वा च) D_8 om. from व्रजेत् up to शेरते (in line 48) $D_{4, 6, 7}$ यस्त्वथ मैथुन व्रजेत् (for the post half) — D_4 om line 48 — For line 48, $D_{5, 7}$ subst.

भवन्ति पितरस्तस्य तं मास रेतभोजना ।
पितृदेवाहरात्री द्वे वर्जयेत्तत्र मैथुनम् ।

— (L 50) D_8 तारयेत् (for भाव°) — $D_{4, 6, 7}$ om (hapl) line 51 — (L 52) $D_{4, 6, 7}$ यस्तु उत्तमपिंडो हि (for the prior half) B_1 D_7 तद् (for त) — (L 53) D_{4-7} श्राद्ध (for धर्मो) — (L 54) D_{4-7} पितरश्चास्य प्रीयते गृह्णाति च यथाकृते — (L 55) D_{5-7} प्रजा चास्य विवर्धेत (for the prior half) $B_{3, 5}$ -तिष्ठते, D_{4-7} पद्यते (for -तिष्ठति) — (L 56) $D_{4, 6, 7}$ भगवन्नानुपूर्व्येण, D_5

क वा प्रीणयते देव कथ तारयते पितॄन् ।
मध्यम तु तदा पत्नी भुङ्क्तेऽनुज्ञातमेव हि ।
किमर्थं पितरस्तस्य कव्यमेव च भुञ्जते ।
अत्र यस्त्वन्तिमः पिण्डो गच्छते जातवेदसम् ।
भवते का गतिस्तस्य क वा समनुगच्छति ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतु पिण्डेषु त्रिषु या गति ।
फल वृत्तिं च मार्गं च यश्चैन प्रतिपद्यते ।

पितर ।

सुमहानेष प्रश्नो वै यस्त्वया समुदीरित ।
रहस्यमद्भुत चापि पृष्टा स्म गगनेचर ।
एतदेव प्रशसन्ति देवाश्च मुनयस्तथा ।
तेऽप्येव नाभिजानन्ति पितृकार्यविनिश्चयम् ।
वर्जयित्वा महात्मान चिरजीविनमुत्तमम् ।
पितृभक्तस्तु यो विप्रो वरलब्धो महायशा ।
त्रयाणामपि पिण्डाना श्रुत्वा भगवतो गतिम् ।
देवदूतेन य पृष्ट श्राद्धस्य विधिनिश्चय ।
गतिस्त्रयाणा पिण्डाना शृणुष्वावहितो मम ।
अपो गच्छति यो ह्यत्र शशिन ह्येष प्रीणयेत् ।
शशी प्रीणयते देवान्पितॄश्चैव महामते ।
भुङ्क्ते तु पत्नी य चैषामनुज्ञाता तु मध्यमम् ।
पुत्रकामाय पुत्र तु प्रयच्छन्ति पितामहा ।
हव्यवाहे तु य पिण्डो दीयते तन्निबोध मे ।
पितरस्तेन तृप्यन्ति प्रीता कामान्दिशन्ति च
एतत्ते कथित सर्वं त्रिषु पिण्डेषु या गति ।
ऋत्विग्यो यजमानस्य पितृत्वमनुगच्छति ।
तस्मिन्नहनि मन्यन्ते परिहार्यं हि मैथुनम् ।
शुचिना तु सदा श्राद्ध भोक्तव्य खेचरोत्तम ।
ये मया कथिता दोषास्ते तथा स्युर्न चान्यथा ।

पिंडानामानुपूर्व्येण (for the prior half) D8 विभागस्तु (for प्रविभाग) — (L 57) D8 हि व (for त्वया) — For lines 57–58, D4–7 subst

पिण्डेषु परिपृच्छामि निरुक्त कथयस्व मे ।
यदेतद्दीयते आप (sic) अधस्तात्तस्य किं फलम् ।

— D6 7 om line 59 — (L 59) B1 कथ (for क वा) — (L 60) B2 तु यत्न, D6–7 चापि यत् (for तु तदा) B1 ह्यर्थजात भुभुक्षति, D6–7 अनुज्ञापिटमश्नुते (for the post half) — D8 om lines 61–63 D7 om line 61 — (L 61) V1 Dn2 n8 D8 तत्र (for तस्य) B1 तु, B2 3 प्र- (for च) — For lines 62–63, D5 7 subst

यस्तु चोत्तमपिण्डो हि दीयते जातवेदसि ।
का गतिर्भगवस्तस्य को वा त समुपाश्नुते ।

D5 7 cont D4 6 ins after line 63

कतर प्रीणयेद्देवान्कतर पितृतृप्तिद ।
मातामहस्य कतर कतर प्रपितामहान् ।

— (L 64) D4 5 त्रिषु पिंडेषु या गति (for the post half) — After line 64, D4–7 ins

अनुरूपमिद सर्वं भवेद्वै खेचरोत्तम ।
महागुह्यमिम प्रश्नं प्रष्टा स्म गगनेचर ।
शृणुष्वैतद्वचो मह्य शृणु पिण्डेषु या गति ।

[Before line 1, D6 ins पितर D5 reads line 3 after line 78]

— D4 om (hapl) lines 65–72 D5 om lines 65–67 — (L 65) B3 Dn3 वृत्त (for वृत्तिं) B3 यथैन प्रतिगृह्णते (for the post. half) — (L 66) V1 D8 वै प्रश्नो (by transp) — (L 68) B1 ऋषयश्च तपोधना (for the post half) — (L 69) B1 चैन न (for [ण]व नाभि) B3 तपोधना न जानति (for the prior half). — After line 71, B4 6 ins

स्वयमप्रतिमो धीरो मार्कण्डेयस्तपोधन ।
पितॄणां हि मनुष्याणां लोकानां च स विन्दति ।

— D5 om (hapl) from the post half of line 72 up to the prior half of line 74 — D4 om. lines 73–74 — (L 73) V1 B3–5 यत् (for य) B3 पृष्ट (for पृष्ट) — B3 om line 74 — (L 74) B1 [s]नघ, Kumbh ed नृप (for मम) — (L 76) D4–7 पितॄश्चापि महायशा (for the post. half) — For line 77, D4–7 subst

यदेतद्भुञ्जते पत्नी अनुज्ञापिण्डमुत्तमम् ।

D4–7 cont

उद्धरन्ति कुल तेन प्रीतास्तस्य पितामहा ।
एकेन तेन पिण्डेन प्रीतिं गच्छन्ति शाश्वतीम् ।
[After line 1, D5 reads lines 79–80]

— D6 7 om lines 78–80 — (L 78) B1 प्रयच्छति पितामह (for the post half) — D4 om lines 79–80 — (L 79) D8 निबोधत (for °ध मे) — (L 80) B1 4 तुप्यति, D8 प्रीयति (for तृप्यन्ति) B1 काम (for कामान्) — After line 81, D4–7 ins

भुञ्जाने यजमाने तु वदामो दोषविस्तरम् ।
[D4 om the post half]

— D5 repeats lines 82–83 after line 84 — (L. 82) D4 om the prior half Dn2 D5 (second time) ऋत्विग्भ्यो, D5 (first time) भुंजाने, D6 7 भुजानो, D8 ऋत्विक्षु (for °ग्यो) V1 B1 2 4 Dn3 D4 5 (both times) 6–8 उप- (for अनु-) — For line 83, D4 5 (first time) 6 7 subst,

तस्मात्स्नात शुचि क्षान्त श्राद्ध भुञ्जीत वै द्विज ।
प्रजा विवर्धते चास्य यश्चैव सम्प्रयच्छति ।
ततो विद्युत्प्रभो नाम ऋषिराह महातपा ।
आदित्यतेजसा तस्य तुल्य रूपं प्रकाशते ।
स च धर्मरहस्यानि श्रुत्वा शक्रमथाब्रवीत् ।
तिर्यग्योनिगतान्सत्त्वान्मर्त्या हिंसन्ति मोहिता ।
कीटान्पिपीलिकान्सर्पान्मेषान्समृगपक्षिण ।
किल्बिष सुबहु प्राप्ता किंस्वित्तेषा प्रतिक्रिया ।
ततो देवगणा सर्वे ऋषयश्च तपोधना ।
पितरश्च महाभागा पूजयन्ति स्म त मुनिम् ।

शक्र ।

कुरुक्षेत्र गया गङ्गा प्रभास पुष्कराणि च ।
एतानि मनसा ध्यात्वा अवगाहेत्ततो जलम् ।
तथा मुच्यति पापेन राहुणा चन्द्रमा यथा ।
त्र्यह स्नात स भवति निराहारश्च वर्तते ।
स्पृशते यो गवा पृष्ठ वालधिं च नमस्यति ।
ततो विद्युत्प्रभो वाक्यमभ्यभाषत वासवम् ।
अय सूक्ष्मतरो धर्मस्त निबोध शतक्रतो ।
घृष्टो वटकषायेण अनुलिप्त प्रियङ्गुणा ।
क्षीरेण षष्टिकान्भुक्त्वा सर्वपापै प्रमुच्यते ।
श्रूयता चापर गुह्य रहस्यमृषिचिन्तितम् ।
श्रुत मे भाषमाणस्य स्थाणो स्थाने बृहस्पते ।
रुद्रेण सह देवेश तन्निबोध शचीपते ।
पर्वतारोहण कृत्वा एकपादो विभावसुम् ।
निरीक्षेत निराहार ऊर्ध्वबाहु कृताञ्जलि ।
तपसा महता युक्त उपवासफल लभेत् ।
रश्मिभिस्तापितोऽर्कस्य सर्वपापमपोहति ।
ग्रीष्मकालेऽथ वा शीते एव पापमपोहति ।
तत पापात्प्रमुक्तस्य द्युतिर्भवति शाश्वती ।
तेजसा सूर्यवद्दीप्तो भ्राजते सोमवत्पुन ।
मध्ये त्रिदशवर्गस्य देवराज शतक्रतु ।
उवाच मधुर वाक्य बृहस्पतिमनुत्तमम् ।
धर्मगुह्य तु भगवन्मानुषाणां सुखावहम् ।
सरहस्याश्च ये दोषास्तान्यथावदुदीरय ।

बृहस्पति ।

प्रतिमेहन्ति ये सूर्यमनिलं द्विषते च ये ।

तस्मात्तन्नियहस्तस्य परिहार्योऽश्रमश्रुता ।
[D5 6 तस्य (for तस्य)]

— (L 84) B1 तु सत्र, B- [अ]पि सत्र, D4-7 सवथा (for तु सत्र) D5 श्राद्धे (for श्राद्ध) D5 भोजन (for भोजनस्य) — (L 85) B1 3 के तथा नान्यथा भवेत् (for the post. half) D4-7 ये यथा वर्णिता दोषास्ते तथा नात्र सशय. — After line 85, D4 6 7 ins an addl colophon *Sub parvan* D6 7 दानधर्म — *Adhy name* D4 6 7 देवरहस्यानि. — D4 6 7 om lines 86–114 — (L 86) B1 श्राद्धभुग्- (for क्षान्त श्राद्ध) — (L 87) V1 Dn3 [प्र]न (for [प्र]व) — (L 88) Dn1 D1 तथा (for ततो) — (L 89) D5 तुल्य (for तस्य) D2 transp तस्य and तुल्य D रूप तस्य प्रकाशते (for the post half). — (L 90) D5 एव (for स च) — (L 92) D2 च (for स-) — For lines 91–92, D- subst

तिर्यग्योनिगता सर्वे मर्त्या मन्ति विमोहिता ।
कीटा पिपीलिका सर्पा मेषा समृगपक्षिण ।

— (L 97) B1 3 (marg as above) गत्वा (for ध्यात्वा) D2 -गेहत् (for -गाहेत्) Dn3 तु भोजन (for ततो जलम्) — (L. 98) B1 मुच्येत (for मुच्यति) — (L 100) D1 वालधि न नमस्यते (for the post half) — (L 101) B1 अथाभाषत, B2 प्रत्यभा° (for अभ्यभा°) — (L 103) V1 अवलिप्त (for अनु°) — (L 106) Dn2 श्रुत स, D2 श्रुतयो (for श्रुत मे) — (L 107) B1 3 शतक्रतो (for शचीपते) — (L 111) B1 3 तापित सूर्यरश्मिभि (for the prior half) — (L 112) B1 3 4 हिम- (for ग्रीष्म) D5 [ऽ]थ शीतेन, D8 तथा शीते (for ऽथ वा शीते) D- ये च पाप व्यपोहति (for the post. half) — (L 113) V1 शापात् (for पा°) — (L 114) Dn3 सूर्यवत्तेजसा दीप्तो (for the prior half) — After line 114, D5 ins an addl colophon — *Adhy name* देवरहस्य — Before line 115, D4-7 ins भीष्म° — For line 115, D4-7 subst.

सर्वदेवै समासीनमृषिमध्ये शतक्रतु ।
[D- 7 देवै सह (for सर्वदेवै)]

—(L 116) D4-7 बृहत्तेजा बृहस्पति (for the post half) — Before line 117, D5 6 ins धर्म — (L 117) V1 B1-3 Dn3 मनुष्या(B1 °षा)णां (for मानुषाणां) D4-7 धर्मगुह्यानि सर्वाणि सरहस्यानि तत्त्वत — (L 118) D5 तद् (for तान्) D6 7 श्रोतुमिच्छामि भगवन्तानि मे वक्तुमर्हसि — After the ref, D4-7 ins

व्यक्त भूतार्थसयुक्त निरुक्त पापनाशनम् ।
शृणुष्व बलभित्सर्वमेतेषां दोषविस्तरम् ।

— D4 6 7 om lines 119–120 — (L 119) B1 य (for ये) — (L 120) B1 हव्यवाहस्य दीप्तस्य (for the prior half) Dn3 जुह्वते — D5 7 read and D5 repeats lines 121–122 after the substitution for line 131 — (L 121) B3 बाल च सा (for बालवत्सां) D1 धेनु च (for ये धेनु) D6 7 दुह्यते D4 -कर्मण (for

हव्यवाहे प्रदीप्ते च समिध ये न जुह्वति ।
बालवत्सां च ये धेनु दुहन्ति क्षीरकारणात् ।
तेषा दोषान्प्रवक्ष्यामि तान्निबोध शचीपते ।
भानुमाननिलश्चैव हव्यवाहश्च वासव ।
लोकानां मातरश्चैव गाव. सृष्टा स्वयभुवा ।
लोकांस्तारयितु शक्ता मर्त्येष्वेतेषु देवता ।
सर्वे भवन्त शृण्वन्तु एकैक धर्मनिश्चयम् ।
वर्षाणि षडशीतिं तु दुर्वृत्ता कुलपासना. ।
स्त्रिय सर्वाश्च दुर्वृत्ता प्रतिमेहन्ति या रविम् ।
अनिलद्वेषिण शक्र गर्भस्था च्यवते प्रजा ।
हव्यवाहस्य दीप्तस्य समिध ये न जुह्वति ।
अग्निकार्येषु वै तेषा हव्य नाश्नाति पावक ।
क्षीर तु बालवत्सानां ये पिबन्तीह मानवा ।
न तेषा क्षीरपा केचिज्जायन्ते कुलवर्धना ।
प्रजाक्षयेण युज्यन्ते कुलवशक्षयेण च ।
एवमेतत्पुरा दृष्ट कुलवृद्धैर्द्विजातिभि ।
तस्माद्वर्ज्यानि वर्ज्यानि कार्यं कार्यं च नित्यश ।
भूतिकामेन मर्त्येन सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
तत सर्वे महाभागा देवता' समरुद्गणा ।
ऋषयश्च महाभागा' पृच्छन्ति स्म पितृन्स्तत' ।
पितर' केन तुष्यन्ति मर्त्यानामल्पचेतसाम् ।
अक्षयं च कथ दान भवेच्चैवौर्ध्वदेहिकम् ।
आनृण्य वा कथ मर्त्या गच्छेयु केन कर्मणा ।
एतदिच्छामहे श्रोतु पर कौतूहल हि न ।

पितर ।

न्यायतो वै महाभागा' सशय समुदाहृत ।
श्रूयता येन तुष्यामो मर्त्याना साधुकर्मणाम् ।
नीलषण्डप्रमोक्षेण अमावास्यां तिलोदकै' ।
वर्षासु दीपकैश्चैव पितृणामनृणो भवेत् ।
अक्षय निर्व्यलीक च दानमेतन्महाफलम् ।
अस्माक परितोषश्च अक्षय परिकीर्त्यते ।
श्रद्दधानाश्च ये मर्त्या आहरिष्यन्ति सततिम् ।
दुर्गाच्चे तारयिष्यन्ति नरकात्प्रपितामहान् ।
पितृणां भाषित श्रुत्वा हृष्टरोमा तपोधन' ।

-कारणात्) — (L 122) D5 (first time) विशा पते (for शचीपते) D4 5 (second time) 6 7 एकचित्त शृणुष्व तान् (D4 5 तत्) (for the post half) — (L 123) B1-3 हव्यवाहश्चैव वासव, D4 °वाहं च वासव (for the post. half) — (L 124) D4-7 याश्च (for चैव) D4-7 transp गाव and सृष्टा — After line 124, D5 reads lines 129–130 — D4 6 7 ins after line 124 D5 after line 130

दुर्वृत्तकलिजन्मानो भूयिष्ठमिह ये नरा ।
[D5 प्रतिमेहति ये नरा (for the post half)]

— D4 5 om lines 125–127 — (L 125) Dn3 लोकानां (hypermetric) (for लोकांस्) — (L 126) B3 कर्म (for धर्म) — D6 7 om line 127 — (L 128) D4-7 transp सर्वा and च Dn1 ये (for या) — After line 128, D6 7 read the substitution for line 131 — (L 129) B3 मुच्यते (for च्यवते) — (L 131) B1 3 D5 चैतेषां, B3 नैतेषु (for वै तेषां) B3 [आ]प्नोति (for [अ]श्नाति) — For line 131, D4-7 subst. (D6 7 reading it after line 128)

अग्निहोत्रेषु सर्वेषु हविर्नाश्नन्ति पावका ।

— (L 132) D4-7 ये क्षीर (for क्षीर तु) Dn3 -वृद्धानां (for -वत्सानां). D4-7 पिबते दुष्टचा(D4 °का)रिण (for the post half). — (L 133) D4 6 भवते, D7 भवनि (for जायन्ते). — (L 134) D5 वर्तेते (for युज्यन्ते) — After line 134, D4-7 ins

पतिसगमकाले च कन्याविघ्न करोति य ।
अपुत्रत्व लभते सोऽपि जायमान पुन पुन ।
एतानि वर्जयेद्यस्तु श्रद्दधानो जितेन्द्रिय ।
कामपुत्रार्थभागी स वर्धते तु दिने दिने ।
एवमुक्त सुरेन्द्रस्तु आचार्येण महात्मना ।
प्रत्यगृह्णाद्वचस्तस्य विबुधै प्रतिपूजितम् ।

— D4-7 om lines 135–137 — (L. 135) D5 वृत्त (for दृष्ट) — (L 139) B1 D4-7 महात्मान (for °भागा) B3 पृच्छते (for पृच्छन्ति) B3 मम (for तत) D4-7 सयक्षोरगराक्षसा (for the post half) — (L 140) D6-7 मेधसां (for -चेतसाम्) — (L 141) D4-7 वा (for च) D4-7 निर्वाप्य च (D7 वा) (for भवेच्चैव) — (L 142) B3 3 अनृणा (for आनृण्य) B3 भवेयु, D6 7 गच्छति (for गच्छेयु) D5 येन गच्छति कर्मणा (for the post. half) — (L 143) B1 D4 5, 7 इच्छाम्यह (for °महे) B3 3 मे (for न) — (L 144) D5 तत्सर्वं (for सशय) Dn3 n3 स्वनुगाहृता D6 7 सशया समुदाहृता (for the post half) — (L 146) D5 अमायां तु (for अमावास्यां) — (L 147) D7-7 वर्षासु दीपदानेन (for the prior half) — After line 147, D5 ins

एवमेतत्समुद्दिष्ट लभते फलमुत्तमम् ।

— (L 148) B1 3 फल महत्, D5-7 सुरोत्तमा' (for महाफलम्) D4 दानमेव सुरोत्तम (for the post. half) — (L 149) D4-7 [अ]प्य(D4 5 अ)क्षय च भविष्यति (for the post. half) — (L 150) D4 [अ]स्ति त, D5 [अ]स्ति मे; D6 7 स्त्विमे (for च ये) D4-7 प्रकरिष्यति ये सदा (for the post. half) — (L 151) D5 दुर्गति (for दुर्गाच्चे) D4-7 पितॄन्पितामहांस्ते तु (D4 5 °स्तेस्तु) तारयति दशाव(D4 °प)रान् — (L 153) D4 -गार्गो, D4-7 -गर्गो (for

वृद्धगार्ग्यो महातेजास्त्वानेव वाक्यमब्रवीत् ।
के गुणा नीलषण्डस्य प्रमुक्तस्य तपोधना ।
वर्षासु दीपदानेन तथैव च तिलोदके ।

पितर ।

नीलषण्डस्य लाङ्गूल तोयमभ्युद्धरेद्यदि ।
षष्टिं वर्षसहस्राणि पितरस्तेन तर्पिता ।
यस्तु शृङ्गगत पङ्कं कूलादुद्धृत्य तिष्ठति ।
पितरस्तेन गच्छन्ति सोमलोकमनामयम् ।
वर्षासु दीपदानेन शशिवच्छोभते नर ।
तमोरूप न तस्यास्ति दीपक य प्रयच्छति ।
अमावास्या तु ये मर्त्या प्रयच्छन्ति तिलोदकम् ।
पात्रमौदुम्बर गृह्य मधुमिश्र तपोधन ।
कृत भवति तै श्राद्ध सरहस्य यथार्थवत् ।
हृष्टपुष्टमनास्तेषा प्रजा भवति नित्यदा ।
कुलवशस्य वृद्धिस्तु पिण्डदस्य फल भवेत् ।
श्रद्दधानस्तु य कुर्यात्पितॄणामनृणो भवेत् ।
एवमेष समुद्दिष्ट श्राद्धकालक्रमस्तथा ।
विधि पात्र फल चैव यथावदनुकीर्तितम् ।

Colophon

भीष्म ।

केन ते च भवेत्प्रीति कथ तुष्टिं तु गच्छसि ।
इति पृष्ट सुरेन्द्रेण प्रोवाच हरिरव्यय ।
ब्राह्मणाना परीवादो मम विद्वेषण महत् ।
ब्राह्मणै पूजितैर्नित्य पूजितोऽह न सशय ।

°गार्ग्यो) D1-7 पितॄन्वाक्यमथाब्रवीत् (for the post half) — Before line 154, D5 6 7 ins गग, D5 गार्ग्य — (L 154) D1 5 य (for के) B3 विमुक्तस्य, D3 प्रमु° (for प्रमु°) D1-7 विमुक्तस्य महायशा (for the post half) — (L 155) B1-3 °दाने च (for °दानेन) D1-7 वर्षासु दीपक चैव यश्च द(D5 पश्चाय, D7 यस्य द)धा- त्तिलोदक — After line 155, D1-7 ins

प्रत्येकमिह सर्वेषां श्रोतुमिच्छामहे वयम् ।
कारण कारण चैव उपचार च तत्त्वत ।
पितर ।
नीलषण्डप्रमोक्षेण वर्धते तु महाफलम् ।
स्वर्गकामश्च विपुल सर्वकामप्रदस्तदा ।

— D5 resumes D5 7 om the ref — (L 156) B1 तु यद्, D1-7 9 यत (for यदि) — (L 157) Dn3 षष्टि (for षष्टिं) — For line 158, D6 7 9 subst.

योऽस्य शृङ्गगत पङ्क कूलादुद्धृत्य तिष्ठति ।

— (L 159) D1-6 9 तृप्यंति, D7 तुष्यति (for गच्छन्ति) D1-7 9 सोमलोके यथेप्सित (D5 °त) (for the post half) — After line 159, D1-7 9 ins

यथास्य ककुदे पङ्कस्तेन चन्दनरूपिता ।
पितरो दैवलोकस्था मोदन्ते विगतज्वरा ।
तृप्तास्तृप्ति प्रयच्छन्ति सर्वकामाश्च तस्य वै ।
लोकाश्च विपुलान्पुण्यान्नीलषण्डप्रमोक्षणे ।

[(L. 1) D1 9 °भूषिता (for रू°) — (L 4) D1 5 नीलष(D5 °प)ण्डप्रमोक्षा (D5 °णात्) (for the post half)]

— (L 160) B1 सोमवच् (for शशि°) D1-7 9 वर्षासु दीपक नित्य यो ददाति नरोत्तम — After line 160, D1-7 9 ins

न पश्यति तमो घोर शशिवद्द्योतते च स ।
शीतरश्मिप्रभाभिस्तु पितरस्तस्य तर्पिता ।
तिलोदक पितृभ्यस्तु यो ददाति दिने दिने ।
मर्त्यलोके च स्वर्गे च पितृभि सोऽभिपूज्यते ।
नित्य दीपप्रदो मर्त्यो नित्य च शुभलक्षण ।
सूर्यरश्मिप्रभे लोके पितृभि सह मोदते ।
त्वेगोष्ठद्विजावासे चत्वरे वा प्रतिश्रये ।
ददाति दीपक यो वै स गच्छेल्लोकमुत्तमम् ।
अप्सरोगणसंयुक्तो विमानेन महाद्युति ।
तिल° सोमलोकस्थास्तस्य प्रीता भवन्ति हि ।
विचरेद्दीपको वीरो द्योतयन्वै दिशो दश ।
धर्षयन्ति न भूतानि पिशाचा न च राक्षसा ।
एव तु पितृभि प्रोक्ते विष्णु पृच्छन्ति देवता ।
येन तुष्यामि मर्त्यानां यस्य धर्म सनातन ।
यश्च कुर्वन्नरो नित्य लभते लोकमुत्तमम् ।
तद्ब्रूहि सरहस्य च तत्सर्व वक्तुमर्हसि ।

[After line 1, D5 reads line 161 — (L 11) D1 दिश (for दश) — After line 12, D5 reads lines 162-169 D1 reads lines 13-16 after line 169 — (L 13) D1 5 च (for तु). — (L 14) D1 5 तुष्यति (for तुष्यामि) D1 यश्च (for यस्य). — (L 15) D1 5 यत् (for च)]

— D6 7 9 om lines 161-172 — (L 164) V1 यथाथन° — (L 165) Dn1 सत्फला (for नित्यदा). — (L. 169) B1 2 (marg as above) 3 पात्र पात्र (for विधि पात्र) B1 (marg as above) फलरं च (for फल चैव) — Colophon — *Parvan name* B शांति — *Sub parvan* V1 B1-3 Dn दानधर्म — *Adhy name* Dn1 पितृरहस्य — *Adhy no* V1 125, B3 115, Dn1 123 — D1 om the ref. D1 5 om. lines 170-171 — (L 171) Dn1 n1 ईश्वर (for अव्यय) — Before line 172, B3 ins हरि — (L. 172) Dn2 भवेत् (for महत्) D1-7 9 मम विद्वे-

नित्यामिवाद्या विप्रेन्द्रा भुक्त्वा पादौ तथात्मन ।
तेषां तुष्यामि मर्त्यानां यश्चक्रे च बलिं हरेत् ।
वामन ब्राह्मण दृष्ट्वा वराह च जलोत्थितम् ।
उद्धृता धरणीं चैव मूर्ध्ना धारयते तु य. ।
न तेषामशुभ किंचित्कल्मष चोपपद्यते ।
अश्वत्थ रोचना गां च पूजयेद्यो नर सदा ।
पूजित च जगत्तेन सदेवासुरमानुषम् ।
तेन रूपेण तेषा च पूजां गृह्णामि तत्त्वत ।
पूजा ममैषा नास्त्यन्या यावल्लोका प्रतिष्ठिता ।
अन्यथा हि वृथा मर्त्या पूजयन्त्यल्पबुद्धय ।
नाह तत्प्रतिगृह्णामि न सा तुष्टिकरी मम ।

इन्द्र ।

चक्र पादौ वराह च ब्राह्मण चापि वामनम् ।
उद्धृतां धरणीं चैव किमर्थ त्व प्रशससि ।
भवान्सृजति भूतानि भवान्संहरति प्रजा ।
प्रकृति सर्वभूताना समर्त्याना सनातनी ।

भीष्म ।

संप्रहस्य ततो विष्णुरिद वचनमब्रवीत् ।
चक्रेण निहता दैत्या. पद्भ्यां क्रान्ता वसुधरा ।
वाराह रूपमास्थाय उद्धृता च वसुंधरा ।
वामन रूपमास्थाय जितो राजा मया बलि ।
परितुष्टो भवाम्येव मानुषाणा महात्मनाम् ।
तस्मा ये पूजयिष्यन्ति नास्ति तेषा पराभव ।
अपि वा ब्राह्मण दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमागतम् ।
ब्राह्मणायाहुतिं दत्त्वा अमृत तस्य भोजनम् ।
ऐन्द्रीं संध्यामुपासित्वा आदित्याभिमुख स्थित ।
सर्वतीर्थेषु स स्नातो मुच्यते सर्वकिल्बिषै ।
एतद्व कथित गुह्यमखिलेन तपोधना ।

पणो भवेत् (for the post half) — After line 173, D4-7 9 ins.

ब्राह्मणान्द्विषते ये वै तमो घोर सुदारुणम् ।
पूजन च द्विजेन्द्राणां स्वर्गमार्गप्रदर्शनम् ।

[(L 2) D6 7 -प्रदर्शक (for °नम्)]
— D4 om lines 174–176 — (L 174) D5-7 9 नित्यमोज्याश्च सर्वश (for the post half) — (L 175) D6.7 9 सर्वेषा (for मर्त्यानां) D5-7 9 गृहे यस्य (for यश्चक्रे च) — (L 176) D5-7 9 ब्राह्मण वामन चैव (for the prior half) D4 6 om the post. half and the prior half of line 177 — After line 176, D7 9 ins

प्रणम्य शिरसा नित्य पादौ गृह्णन्ति ये नरा ।

— (L 177) D6 7 9 उद्धृतां च महीं दृष्ट्वा (for the prior half) — After line 177, D4-7 9 ins

मद्भक्तास्ते नरा नित्य मम पूजानुकारिण ।
पूर्णं कुम्भ च मध च वर्धमान गुरु नृपम् ।
व दृष्टे वृषभ चैव गजेन्द्र च मदोत्कटम् ।
उद्यन्त भास्करं चैव उदयन्न निशाकरम् ।
जलौघ च विवर्धन्त वन्दते शिरसा सदा ।
यस्त्वेव कुरुते नित्य श्रद्दधानोऽनसूयकः ।
स विस्मयकरो लोके पितॄणां परमप्रिय ।

[(L 2) D4.6 पूर्णं (for पूर्णं) — (L 4) D6 दृष्ट्वा (for चैव) — (L 5) D6 जलौघमिव वर्धते (for the prior half) D5 6 9 सदा (for सदा)]
— (L 178) B1.3 5 Dn3 कलुष (for कल्मष). — For line 178, D4-7 9 subst.

न तस्य चाशुभ किंचित्किल्बिष वा प्रदृश्यते ।
[D6 9 हि (for च)]

— B4 ins after line 197 B5 after line 178

ब्रह्महत्यासम पाप सर्वमेव व्यपोहति ।
ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्य शूद्रो वापि कदाचन ।

[After line 1, B4 ins

तस्मादैन्द्रीं दिश तिष्ठन्सर्वपाप व्यपोहति ।]

— After the above, B4 repeats line 1 followed by lines 2–4 and B5 repeats lines 1–4 of the star passage after line 200 — D4 6 7 9 om line 179 — (L 180) B3 मानव (for -मानुषम्) — (L 181) V1 B4 5 Dn3 n8 स्वेन (for तेन) D4-7 9 स्वेन रूपेण तस्याह (for the prior half) D4 6 9 सर्वश , D5 7 नित्यश (for तत्त्वत) — (L 182) B1 नान्यस्य, D4-7 9 परमा (for नास्त्यन्या) V1 B2 (marg).4 5 Dn3 n8 D8 यथा (for यावल्) — D4-7 9 om lines 183–202 — (L 187) V1 भजति (for सृ°) B3 संहरते — After line 187, B4 5 ins

कर्मणामप्रयुक्तानां नैव विघ्न कदाचन ।

— (L 188) B3 मर्त्यानां च (for समर्त्यानां). — After line 188, B4 5 ins

सुराणामसुराणा च त्वमेवैक परायणम् ।
तद्ब्रूहि वदतां श्रेष्ठ सर्वमेतद्यथातथम् ।

[(L 2) B4 यथायथ (for °तथम्)]
After the ref , B4 5 ins

तेषां तद्वचन श्रुत्वा देवर्षिपितृभाषितम् ।

— (L. 189) B1 संप्रहृष्य (for °हस्य) — (L 191) D8 आश्रित्य (for आस्थाय) B1 उद्धृता धरणी मम , Bom. ed हिरण्याक्षो निपातित (for the post half). — After line 192, B4 5 ins

क्रमता चापि त्रैलोक्य पदक्रान्ता वसुधरा ।

— (L 196) V1 B3 8 ब्राह्मणाद्याहुतिं दत्त्वा (for the prior half) — After line 196, B4 5 ins

यदि भास्करसयुक्त सलिल मुञ्चते नर ।

सखाय पृच्छमानानां किं भूयः कथयाम्यहम् ।
बलदेव ।
श्रूयतां परमं गुह्यं मानुषाणां सुखावहम् ।
अजानन्तो यदबुधाः क्लिश्यन्ते भूतपीडिताः ।
कल्य उत्थाय यो मर्त्यः स्पृशेद्गां वै घृतं दधि ।
सर्षपं च प्रियङ्गुं च कल्मषात्प्रतिमुच्यते ।
भूतानि चैव सर्वाणि अग्रतः पृष्ठतोऽपि वा ।
उच्छिष्टं वापि च्छिद्रेषु वर्जयन्ति तपोधनाः ।
देवाः ।
प्रगृह्यौदुम्बरं पात्रं तोयपूर्णमुदङ्मुखः ।
उपवासं तु गृह्णीयाद्यद्वा संकल्पयेद्व्रतम् ।
देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकं चापि सिध्यति ।
अन्यथा हि वृथा मर्त्याः कुर्वते स्वल्पबुद्धयः ।
उपवासे बलौ चापि ताम्रपात्रं विशिष्यते ।

— (L 197) D3 उपानीत (for °मिता) — After line 197, B1. 5 ins

वत्सल समानिच्छेय ऊर्ध्वबाहुः कृताञ्जलिः ।

— B5 om line 198 — (L 198) Dn3 सर्वे (for सर्वे) — B1. 4 repeat lines 199–200 after the next star passage — (L 199) B1. 4 (both both times) निखिलेन — (L 200) B1. 4 (both both times) व° (for [अ]हम्) — B1. 4 ins after line 200 B5 cont after the above star passage

बलदेव ।

शृणुध्वं चापरं वाक्यं सर्वं एव समागताः ।
यत्कृत्वा विप्रराजन्या वैश्या वा लोभमोहिताः ।
पतन्ति नरके घोरे तिर्यग्योनिगतेषु च ।
मुनीनामाश्रमं गत्वा मुक्तः प्रव्रजितो द्विजः ।
क्षत्रियो यदि वा वैश्यो मोक्षं प्राप्य महाफलम् ।
मोहात्तु प्रव्रजेद्यो वै धर्मसेतुमतिक्रमन् ।
चाण्डालीं गच्छते योनिं दिव्यं वर्षशतं हि सः ।
स प्रव्रज्यानिवृत्तश्च वृथाप्रव्रजितश्च सः ।
क्षमावेनावसमाप्तौ मिथ्यावादी च यो नरः ।
नैते हव्येषु कव्येषु प्रशस्ता नैव शान्तिषु ।
अनुगतागच्छते यत्र्य यथोर्ने नैष्कामभवन् ।
प्रतिगृह्य तु लोभेन कष्टात्कष्टतरं भवेत् ।
नैते अर्हति नरकं कल्पान्ते ये कदाचन ।
मोक्षधर्मं समाश्रित्य नैव कार्यं विपश्चिता ।
इदं चाप्यपरं गुह्यं शृणुध्वं सहिता सुराः ।
अपेतः सर्वधर्मेभ्यो धर्मेण शास्त्रसत्तया ।
ब्राह्मणो नाहवे पूजां न च संसत्सु भोजनम् ।
भुक्त्वा लोभेन वै दातुरात्मनश्च न संशयः ।
हन्ति जातानजातांश्च यथैवाप्यनुमन्यते ।
ब्राह्मण्यं हि महल्लोके सृष्टं धात्रा हितार्थिना ।
तल्लब्ध्वा धारयेद्यस्तदेव सिद्धिरवाप्यते ।
ब्राह्मणोऽन्येऽवमन्यन्ते ते वै ज्ञेया नराधमाः ।

Colophon

[B1. 5 om. the ref. —(L 1) B1. 5 (both first time) पाप (for वाक्य) B1 य एवात्र (for सर्व एव) —(L 3) B1. 4. 5 (both times) तिर्यग्योनिगयापि वा (B5 [second time] च) (for the post. half) —(L 4) B1. 5 (second time) कृच्छ्रगतो (for प्रव्रजितो) —(L 6) B1. 4 च (for तु) —(L 8) B1 प्रव्रज्याया-, B5 सव्रज्याय (for स प्रव्रज्या) B यथा (for वृथा) —(L 15) B1 विबुधा (for सहिता°) — Colophon *Parvan name* B1. 4. 5 शांति — *Sub-parvan* B1. 4. 5 दानधर्म — *Adhy name* B1. 4. 5 विष्णुरहस्य — *Adhy no* B1 126, B5 116]

— B5 देवल (for बलदेव) — V1 om. lines 202–206 — Before line 203, D1–7 ins बलभद्र° — D6. 7 read lines 203–206 after line 278 —(L 203) B Dn3 n3 D5 कन्यन्, D1–6 काल्यम्, D7 कालम् (for कल्य) B5 वै गां (by transp), D1–6 गां वा B1–3 D1–7 मधु (for दधि) —(L 204) D1–7 किल्बिषेण स मु(D5 °पास प्रमु)च्यते (for the post. half) —(L 205) D1–7 न च हिंसति भूतानि पुरस्तात्पृष्ठतोपि वा — After line 205, D1–7. 9 ins

अभिरूपा महात्मानस्ते नराः स्वर्गगामिनः ।
अथ देवगणाः सर्वे सहिताः समरुद्गणैः ।
पृच्छन्ति धर्मगुह्यानि महादेवीं श्रियं सतीम् ।
[(L 2) D5 समरुद्गणा]

— After the above, D1–7. 9 read lines 217–288 — D1–7 om line 206 D6. 7. 9 om. the ref —(L 213) D3 द्याफल (for [अ]लफल) D4. 5 लभेत् (for भवेत्) — After line 214, D1–7. 9 ins

पितरश्च महाभागा अक्षयं चोपपद्यते ।
नास्ति नाशः कृते पुण्ये नास्ति नाशस्त्वहिंसया ।
नास्ति सत्यस्य नाशो वै नास्ति नाशः शुभाशुभे ।
अक्षयं दुष्कृतं नित्यं सुकृतं नित्यमव्ययम् ।
शुभाशुभकृतं पुण्यं परत्रैवोपभुज्यते ।
लाभालाभौ सुखं दुःखं जीवितं मरणं तथा ।
कालः पुरुषमभ्येति नास्ति काले क्षयोदयौ ।

Colophon

भीष्म ।

विष्णोस्तु वचनं श्रुत्वा देवताः प्रतिनन्द्य च ।
बलभद्रं सुतहृष्टाः पर्यपृच्छन्त धार्मिणः ।

[(L 2) D1 [अ]सत्त्वम् (for [अ]हिंसया) —(L 3) D5 [स्]स्ति (for वै) — Colophon *Sub-parvan* D1–7. 9 दानधर्म]

बलिर्भिक्षा तथार्घ्यं च पितॄणां च तिलोदकम् ।
ताम्रपात्रेण दातव्यमन्यथाल्पफलं भवेत् ।
गुह्यमेतत्समुद्दिष्टं यथा तुष्यन्ति देवताः ।
धर्मः ।
राजपौरुषिके विप्रे घाण्टिके परिचारके ।
गोरक्षके वाणिजके तथा कारुकुशीलवे ।
मित्रध्रुगनधीयाने यश्च स्याद्वृषलीपतिः ।
एतेषु दैवं पित्र्यं वा न देयं स्यात्कथंचन ।
पिण्डदास्तस्य हीयन्ते न च प्रीणाति वै पितॄन् ।
अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ।

— After the above, $D_{4,5}$ read 203–205 —(L 215) D_4 चारके परचारके, D_5 पदिके विप्रजीविके (for the post. half) — $D_{4,6,7,9}$ om. lines 216–217 —(L 217) D_5 द्रुहे (for द्रुहि) —(L 218) Dn_3; पैत्र्य (for पित्र्य) V_1 वा (for स्यात्) $D_{4,5}$ दत्तं नाश्नति देवताः (for the post half). — After line 218, $D_{4-7,9}$ ins

इदं चैव परं गुह्यं नराणामल्पमेधसाम् ।
श्राद्धकाले यथा श्राद्धं लुप्यते तन्निबोधत ।
[(L 1) D_5 [अ]परं (for परं)]

— $D_{4-7,9}$ om line 219 —(L 219) B_8 न च प्रीणाति देवताः (for the post half) — For lines 221–224, $D_{4-7,9}$ subst

पितरस्तस्य नश्यन्ति अग्नयश्च महायशाः ।
निराशो यस्य गच्छेत अतिथिर्यस्य दुर्मनाः ।
भ्रूणहत्या कृता तेन अशुभा पापकर्मिणा ।
पितॄणामतिथिर्यस्य व्रजेत्तदिह नार्चितः ।
[(L 1) D_5 ह्यग्नयश् (for अ°) —(L. 3) $D_{4,5}$ अशुभं पापकर्मिणां (for the post half)]

$D_{4-7,9}$ cont

तस्यायं च परश्चैव लोको नास्ति दुरात्मनः ।
अयं चैव परो धर्मः शुचिस्मयकरो महान् ।
ये सदा मां न पश्यन्ति प्रविशन्ति हुताशनम् ।
याचका सलिलं वापि पुनः पुनरभीक्ष्णशः ।
जलं च प्रविशेयस्तु स तु मां नोपसर्पति ।
ये च पुण्यावकाशेषु पुण्यक्षेत्रेषु मानवाः ।
हरिश्चन्द्रे परिश्चन्द्रे प्रभासेऽमरकण्टके ।
कुरुक्षेत्रे पुष्करे च तथा मुञ्जारपर्वते ।
अन्येषु च यथान्यायं साधयन्तीह कार्पिकाः ।
गोग्रहे स्त्रीग्रहे वापि राष्ट्रोपक्रमणेऽपि वा ।
धर्मयुद्धेषु राज्ञा वा ये नराभिमुखा हताः ।
अपरावर्तिनः शूरा आह्वयन्तः परस्परम् ।
ते न पश्यन्ति मां धीरा गच्छन्ति परमां गतिम् ।
चतुर्दशीमष्टमीं च उभयोः पक्षयोरपि ।
उपवासपरो नित्यं नियतो नियतेन्द्रियः ।
पूर्णे संवत्सरे चैव कुर्याद्ब्राह्मणतर्पणम् ।
मधुपर्कतिलांश्चैव दत्त्वा मां नोपसर्पति ।
भीष्म ।
धर्मराजवचः श्रुत्वा सर्वे ते विबुधेश्वराः ।
यक्षराजं धनपतिं पृच्छन्ति सुरसत्तमाः ।
दानमेतत्कथं देयं कथं दत्तं महाफलम् ।
एतद्वै सर्वमाख्याहि यथावदनुपूर्वशः ।
धनद ।
विशुद्धहृदयो भूत्वा योऽन्नं दद्याद्द्विजातये ।
धर्मद्वारविधिं तस्य प्रवक्ष्यामि यथातथम् ।
दूरादभ्यागतं पात्रं वृत्तिहीनं क्षुधान्वितम् ।
दरिद्रं व्याधितं दीनं कुटुम्बकरकर्शितम् ।
श्रोत्रियं यज्ञशीलं च सर्वज्ञं छिन्नसंशयम् ।
कामादिभिः परित्यक्तं परं पदमुपासकम् ।
बाल्याहिताग्निं स्थविरं वेदाध्ययनतत्परम् ।
ब्रह्मचारी गृहस्थो वा पात्रमेवंविधं विदुः ।
एभ्यो दत्तमनन्तं हि सत्त्वयुक्तेन चेतसा ।
भीष्म ।
धनेश्वरवचः श्रुत्वा सर्वे देवाः सवासवाः ।
वरुणं नोदयन्तीह ब्रूहि त्वं स्वमनीषितम् ।
वरुण ।
अल्पं वा बहु वा तोयं निर्मले निचये नराः ।
अवगाह्य पिबन्ते च पवित्रमिति मन्यते ।
विशुद्धचेतसा युक्तास्तेषां पुष्टिं ददाम्यहम् ।
जलाशयानां कर्तारः सर्वभूताभयप्रदाः ।
नित्यं प्रवाहतोयानि नोपरुन्धन्ति सेतुभिः ।
नोत्सृजन्ति पुरीषाणि मूत्राणि ष्ठीवनानि च ।
नित्यं तोयप्रदातारस्तेषां पुष्टिं ददाम्यहम् ।
वरुणस्य वचः श्रुत्वा वज्रपाणिं शतक्रतुम् ।
पृच्छन्ति धर्मगुह्यानि क्रमेण विबुधेश्वराः ।
इन्द्र ।
ऐन्द्रीं संध्यामुपासीत आदित्याभिमुखः स्थितः ।
सर्वतीर्थेषु च स्नातो मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।
अथ सर्वे महाभागा मरुतश्च यशोन्विताः ।
अश्विनौ रूपसंपन्नौ क्रमेण परिपृच्छतः ।
अश्विनौ ।
अश्विनीपौर्णमास्यां तु पुष्पमाल्यानुलेपनः ।
यो ददातीह विप्रेभ्यः स आवां प्रीणयेत हि ।
वीरामनोपवासेन उपवासेन यो निशि ।
तां रात्रिं समतिक्रम्य कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
सर्पिर्विभावसौ दद्याद्दक्षिणां च द्विजातये ।
तस्य धान्यं धनं चैव पुत्राश्चैव गुणान्विताः ।
आभिरूप्यं च रूपं च जीवितं च महोदयम् ।
सौख्यं च सततं मुख्यं कामभोगांश्च पुष्कलान् ।
वीतरागः सुसंहृष्टो गन्धमाल्यसुशोभनम् ।

पितरस्तस्य देवाश्च अग्नयश्च तथैव हि ।
निराशा प्रतिगच्छन्ति अतिथेरप्रतिग्रहात् ।
स्त्रीघ्नैर्गोघ्नैः कृतघ्नैश्च ब्रह्मघ्नैर्गुरुतल्पगैः ।
तुल्यदोषो भवत्येभिर्यस्यातिथिरनर्चितः ।
अग्नि ।
पादमुद्यम्य यो मर्त्यः स्पृशेद्गाश्च सुदुर्मतिः ।
ब्राह्मणं वा महाभागं दीप्यमानं तथानलम् ।
तस्य दोषान्प्रवक्ष्यामि तच्छृणुध्वं समाहिताः ।
दिवं स्पृशत्यशब्दोऽस्य त्रस्यन्ति पितरश्च वै ।
वैमनस्यं च देवानां कृतं भवति पुष्कलम् ।
पावकश्च महातेजा हव्यं न प्रतिगृह्णति ।
आजन्मनां शतं चैव नरके पच्यते तु सः ।
निष्कृतिं च न तस्यापि अनुमन्यन्ति कर्हिचित् ।
तस्माद्गावो न पादेन स्प्रष्टव्या वै कदाचन ।
ब्राह्मणश्च महातेजा दीप्यमानस्तथानलः ।
श्रद्दधानेन मर्त्येन आत्मनो हितमिच्छता ।
एते दोषा मया प्रोक्तास्त्रिषु यः पादमुत्सृजेत् ।
विश्वामित्र ।
श्रूयतां परमं गुह्यं रहस्यं धर्मसंहितम् ।
परमान्नेन यो दद्यात्पितॄणामौपहारिकम् ।

देवताः पितरश्चैव क्रमेण समरुद्गणाः ।
ऋषयो धर्मगुह्यानि पृच्छन्ति सुसमाहिताः ।
इच्छाम ऋषिभिः सर्वैः पृथक्कारेण भाषितुम् ।
धर्माधर्मकृतं सर्वमृषीणां सम्प्रवर्तनम् ।
एतच्छ्रुत्वा सुरेन्द्राणां स्वस्त्याक्षरपदं वचः ।
ब्रुवन्ति ऋषयः सर्वे परिपृष्टाः शुभाशुभम् ।
वसिष्ठ ।
आस्तिकाः सुमनाः धीराः सत्त्वस्था जितेन्द्रियाः ।
देवलोके महीयन्ते श्रद्दधानाश्च ये नराः ।
स्नातकं वेदि भाषन्तः नग्ना वनगतास्तथा ।
अर्चयन्ति यथाशक्त्या ते नराः स्वर्गगामिनः ।
विश्वामित्र ।
श्रूयतां मे परं गुह्यं पवित्रं धर्मसंहितम् ।
दानं सुवर्णस्यैकं यथा बहुफलं भवेत् ।
परमान्नेन यो दद्यात्पितॄणामनुमासिकम् ।
गजच्छायां तु पूर्वायां कुतुपे दक्षिणामुखः ।
मासि प्रौष्ठपदे यस्तु मघास्वोऽस्य यदेच्छकम् ।
श्रूयतां तस्य दानस्य यादृशो गुणविस्तरः ।
त्रयोदश मघास्वेन पितरस्तस्य तर्पिताः ।
प्रयच्छन्ति परां पुष्टिं सर्वकामपुरस्कृताः ।
एतेनैव तु योगेन यस्त्वाममनुपानहौ ।
यो ददाति यथाशक्ति भोजनं च किमिच्छकम् ।
द्विदादशसमास्तस्मात् पितरस्तस्य तर्पिताः ।
सर्वकामान्प्रयच्छन्ति परं च शुभां गतिम् ।

[(L 1) D. [अ]पि (for [ए]व) — (L 6) $D_{6.7.8}$ निद- (for पुण्य-) — D_{4} om lines 8–9 D_{7} reads lines 15–17 on marg — (L. 16) $D_{6.7}$ पूर्ण (for पूर्णे) — (L 22) $D_{8.7}$ दत्त (for दद्याद्) — (L. 23) $D_{4.6.9}$ यथा तथा (for यथातथम्) — (L 26) D_{4} क्रतुशील, $D_{5.7.9}$ ऋजु° (for यश°) — (L 29) $D_{5.7.9}$ ब्रह्मचारि गृहस्थ वा (for the prior half) — (L. 33) $D_{4.6.7.9}$ दूषयन्ति च ये नराः (for the post. half) — (L 35) D_{4} तुष्टिं (for पुष्टिं) — (L 44) $D_{4.6.8}$ महायशाः (for यशोऽन्विताः) — (L 46) $D_{6.7.9}$ आश्विन्या (for °नी) $D_{6.7.9}$ आश्विनीं पूर्णमास्यां तु (for the prior half) — D_{3} om. from the post half of line 47 up to the prior half of line 51 — (L 61) $D_{7.9}$ यतेन्द्रिया (for जि°). — Lines 65, 68–70 = (var) lines 237–241 — (L. 71) $D_{4.6.9}$ तेन (for तस्य) — D_{4} om. (hapl) lines 72–75 — (L. 74) D_{7} यथेच्छकं (for किमि°) — (L 75) $D_{6.7.9}$ तेन (for तस्य) — (L 76) D_{3} परां (for शुभां)]

— (L 225) D_{4} मर्त्यः (for मर्त्यः) D_{8} om (hapl) from स्पृशेद् up to दिवं (in line 228) D_{8} गां (for गाश्च) D_{4-7} स्पृशेद्गावो महायशाः (sic) (for the post half) — (L 226) D_{n3} तथानलं, D_{4-7} च पावकं (for तथानलम्) — (L 227) D_{8} om from दोषान् up to दिवं स्पृ (in line 228) $D_{4.6.7}$ दारुणान्क्रूरकर्मणः (for the post. half) — After line 227, $D_{4.6.7}$ ins

तन्निबोधत मे सर्वे महाभागाः सुरोत्तमाः ।

— (L 228) $D_{4-7.9}$ भिद्यशब्दः (for [अ]शब्दोऽस्य) $D_{4-7.9}$ पितरो विभ्रमन्ति च (for the post half) — (L. 229) $D_{4-7.9}$ तेन वै (for पुष्कलम्) — (L. 230) $D_{4.6.7.9}$ महात्मानो (for °तेजा) $D_{4-7.9}$ हविर्न प्रतिगृह्णते (for the post half) — (L 231) D_{8} शतेन (for शतं च) $D_{4-7.9}$ नरके घोरदर्शने (for the post. half) — After line 231, $D_{4-7.9}$ ins

पच्यते क्रूरकर्मा वै जायमानः पुनः पुनः ।
घृष्टाया नानुविन्दन्ति पितरः सह दैवतैः ।

— $D_{4-7.9}$ om line 232 — (L 233) $D_{4-7.9}$ स्प्रष्टव्या लोकमातरः (for the post half) — After line 233, $D_{4-7.9}$ ins

दोषाश्च विविधा दृष्टा ये श्रुता विबुधा गणैः ।

[D_{3} ये श्रुता विबुधागणाः (for the post half)]

— After the above, $D_{4-7.9}$ read lines 317–335 — $D_{4-7.9}$ om lines 234–276 V_{1} B_{1} D_{n1} D_{3} om.

गजच्छायायां पूर्वस्यां कुतुपे दक्षिणामुखः ।
यदा भाद्रपदे मासि भवते बहुले मघा ।
श्रूयतां तस्य दानस्य यादृशो गुणविस्तरः ।
कृतं तेन महच्छ्राद्धं वर्षाणीह त्रयोदश ।

गावः ।

बहुले समङ्गे ह्यकुतोभये च
क्षेमे च सख्येव हि भूयसी च ।
यथा पुरा ब्रह्मपुरे सवत्सा
शतक्रतोर्वज्रधरस्य यज्ञे ।
भूयश्च या विष्णुपदे स्थिता या
विभावसोश्चापि पथे स्थिता या ।
देवाश्च सर्वे सह नारदेन
प्रकुर्वते सर्वसहेति नाम ।
मन्त्रेणैतेनाभिवन्देत यो वै
विमुच्यते पापकृतेन कर्मणा ।
लोकानवाप्नोति पुरंदरस्य
गवां फलं चन्द्रमसो द्युतिं च ।
एतं हि मन्त्रं त्रिदशाभिजुष्टं
पठेत यः पर्वसु गोष्ठमध्ये ।
न तस्य पापं न भयं न शोकः
सहस्रनेत्रस्य च याति लोकम् ।

भीष्मः ।

अथ सप्त महाभागा ऋषयो लोकविश्रुताः ।
वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे ब्रह्माणं पद्मसंभवम् ।
प्रदक्षिणमभिक्रम्य सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ।
उवाच वचनं तेषां वसिष्ठो ब्रह्मवित्तमः ।
सर्वप्राणिहितं प्रश्नं ब्रह्मर्षेर्विदितात्मनः ।
द्रव्यहीनाः कथं मर्त्या दरिद्राः साधुवृत्तयः ।
प्राप्नुवन्तीह यज्ञस्य फलं केनेह कर्मणा ।
एतच्छ्रुत्वा वचस्तेषां ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।
अहो प्रश्नो महाभागा गूढार्थः परमः शुभः ।
सूक्ष्मः श्रेयांश्च मर्त्यानां भवद्भिः समुदाहृतः ।
श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये निखिलेन तपोधनाः ।
यथा यज्ञफलं मर्त्यो लभते नात्र संशयः ।
पौषमासस्य शुक्ले वै यदा युज्येत रोहिणी ।
तेन नक्षत्रयोगेन आकाशशयनो भवेत् ।
एकवस्त्रः शुचिः स्नातः श्रद्दधानः समाहितः ।
सोमस्य रश्मयः पीत्वा महायज्ञफलं लभेत् ।
एतद्वः परमं गुह्यं कथितं द्विजसत्तमाः ।
यन्मां भवन्तः पृच्छन्ति सूक्ष्मतत्त्वार्थदर्शिनः ।

Colophon

विभावसुः ।

सलिलस्याञ्जलिं पूर्णमक्षताश्च घृतोत्तराः ।
सोमस्योत्तिष्ठमानस्य तज्जलं चाक्षतांश्च तान् ।
स्थितो ह्यभिमुखो मर्त्यः पौर्णमास्यां बलिं हरेत् ।
अग्निकार्यं कृतं तेन हुताश्चास्याग्नयस्त्रयः ।

---

line 236 — (L 240) Dn_2 भवने (for °ते) — (L 243) D_8 [अ]कुतोभय (for °ये). — (L 245) D_8 [अ]वसत्सा (for सवत्सा) — (L 247) B_1 वे (for the second या). — (L 248) $B_{1\cdot 3}$ Dn_2 D_8 पथि, B_4 पदे (for पथे) — (L 251) V_1 मन्त्रेष्टनेन (for मन्त्रेणै-तेन) V_1 B Dn_2 D_8 [अ]भिवदे(B_3 °रमे)त (for °वन्देत) — (L 256) B_1 D_8 गोषु (for गोष्ठ-) — (L 260) V_1 ब्राह्मणं (for ब्रह्माण) — (L 261) V_1 $B_{3\cdot 4}$ D_8 अतिक्रम्य (for अभि°) — (L 264) B_3 Dn_1 n_2 -वर्तिन (for वृत्तय) — (L 265) $B_{1\cdot 3}$ Dn_1 n_2 च (for [इ]ह) — After line 265, D_8 ins

एतन्मे ब्रूहि तत्त्वेन यथावत्परिपृच्छते ।

— B_5 om lines 267–270 — (L 270) V_1 $B_{1\cdot 3}$ D_8 मर्त्या (for मर्त्यो) V_1 $B_{1\cdot 3}$ D_8 लभते. — B_{2-5} ins after line 276 B_1 before line 277

श्रूयतां चापरं गुह्यं ब्रह्मक्षत्रसुखावहम् ।
पूर्वं स्नात्वा यथान्यायं प्राणायामं समाचरेत् ।
सहस्रगुणितं कृत्वा सावित्रीं वेदमातरम् ।
सायं प्रातर्जपन्विप्रो यमलोकमवाप्नुयात् ।

[(L 1) $B_{1\cdot 6}$ परम (for चापर).]
— Colophon — *Parvan name* B_{1-4} D_8 शान्ति. — *Sub parvan* V_1 B Dn_1, n_2 दानधर्म — *Adhy name* V_1 $B_{1\cdot 3\cdot 4\cdot 6}$ Dn D_8 रोहिण्य — *Adhy no* V_1 126, B_3 116, Dn_1 124 — $D_{4\cdot 5}$ भानु (for विभावसु) — After the ref, $D_{4-7\cdot 9}$ ins.

संशृणुध्वं भवन्तो वै यन्मां पृच्छथ तत्त्वतः ।

— (L 277) $D_{6\cdot 7\cdot 9}$ पूर्णाम् (for पूर्णम्) D_4 घृतोत्तमा, $D_{6\cdot 7\cdot 9}$ घृतोत्तरां (for °रा) — (L 278) $D_{4-7\cdot 9}$ उद(D_4 °दि)तश्चैव पूर्वेण (for the prior half) B_3 तज्जलं चाक्षय शुभ, $D_{4-7\cdot 9}$ तज्जलं तांश्च अक्षतान् (for the post half). — After line 278, $D_{4-7\cdot 9}$ ins

विक्षिपेत्सुमनास्तत्र श्रद्दधानस्तु मानवः ।

— (L 279) $D_{4-7\cdot 9}$ तत्र (for मर्त्यं). $D_{1-7\cdot 9}$ सदा युक्तो (for पौर्णमास्यां) — (L 280) Dn_2 [अ]पि (for [अ]स्य) $D_{4-7\cdot 9}$ सुप्रीतोऽह कृतस्तेन अग्नयश्च त्रयो हुताः. — After line 280, $D_{4-7\cdot 9}$ ins

ये च धर्मार्थिनो लोके वयोवृद्धा महामताः ।
तेषां धर्मफलं साधु धर्मेषु सुमहत्फलम् ।

वनस्पतिं च यो हन्यादमावास्यामबुद्धिमान् ।
अपि ह्येकेन पत्रेण लिप्यते ब्रह्महत्यया ।
दन्तकाष्ठं तु यः खादेदमावास्यामबुद्धिमान् ।
हिंसितश्चन्द्रमास्तेन पितरश्चोद्विजन्ति च ।
हव्यं न तस्य देवाश्च प्रतिगृह्णन्ति पर्वसु ।
कुप्यन्ते पितरश्चास्य कुले वंशोऽस्य हीयते ।

श्री ।

प्रकीर्णं भाजनं यत्र पानभाण्डमथासनम् ।
योषितश्चैव हन्यन्ते कश्मलोपहते गृहे ।
देवताः पितरश्चैव उत्सवे पर्वणीषु वा ।
निराशाः प्रतिगच्छन्ति कश्मलोपहताद्गृहात् ।

अङ्गिरा ।

यस्तु संवत्सरं पूर्णं दद्याद्दीपं करञ्जके ।
सुवर्चलामूलहस्तः प्रजा तस्य विवर्धते ।

गार्ग्य ।

आतिथ्यं सततं कुर्याद्दीपं दद्यात्प्रतिश्रये ।
वर्जयानो दिवास्वप्नं न च मांसानि भक्षयेत् ।
गोब्राह्मणं न हिंस्याच्च पुष्कराणि च कीर्तयेत् ।
एष श्रेष्ठतमो धर्मः सरहस्यो महाफलः ।
अपि क्रतुशतैरिष्ट्वा क्षयं गच्छति तद्धवि ।

—(L 281) D4 9 हिंसति यो, D6 7 हिंसयति (for च यो हन्याद्) D5 7 दशावास्याम् — D4-7 9 om (hapl) lines 282–283 —(L 282) B2 3 भ्रूण (for ब्रह्म-) —(L 284) B3 [उ]द्भवति (for [उ]द्विजन्ति) — For line 284, D4-7 9 subst

सोमस्तु हिंसितस्तेन नास्य तुष्यन्ति देवता ।

—(L. 285) D4 om from न तस्य up to हीयते (in line 286) D4-7 हव्यं च देवतास्तस्य नानुगृह्णन्ति सर्वदा (D4 °त) —(L 286) B2 3 कुप्यति B3 तस्य (for चास्य) B1 देव, Dn2 D3 कुल (for कुले) D4-7 पितरश्चैव हन्यते (D4 °वच्य वं) कुलवंशश्च हीयते — D4-7 ins after line 286 D3 after हव्य (in line 285)

गृहेष्वागतवान् तु चन्द्रादित्यौ नमस्यति ।
तस्य व्युष्टिं ददामीऽस्य हव्येन नमस्यन ।
दक्षिणाभिमुखो रात्रावुत्तराभिमुखो दिवा ।
नरः प्रस्रवते यस्तु तस्य व्युष्टिं ददाम्यहम् ।
भाषितं रविणा श्रुत्वा शीतरश्मिं महाद्युतिम् ।
पृच्छन्ति हि रहस्यानि श्रोतुकामा दिवौकसः ।

सोम ।

अविद्यो वा सविद्यो वा न वेत्त्यतिथिं यस्तु नाम ।
अपि पर्यासविद्यो वा नरके वसते तु सः ।
देवकार्येषु नास्तिक्यो दुराचारो विनश्यति ।
न च पुत्रपशूंस्तस्य स्यादक्तो नरको ध्रुवः ।
यथाक्रममुपासित्वा सर्वं देवमुपासते ।
पृच्छमाना क्रमेणाभिमथयन्ति सुरोत्तमाः ।

[D4 om lines 2–4]

—D4 श्रिय (for श्री) —(L 287) Dn1 भिन्न (for पान) D4-7 9 भस्मभाण्डयुतं गृहं (for the post. half) —(L 288) D4-7 9 हन्यते योषितश्चैव (for the prior half) — After line 288, D4-7 9 ins

नास्तिकं न बलिर्यत्र नोपवासो न शौचता ।
मया त्यक्तं गृहं तत्तु शीघ्रं प्रविशते कलिः
पापच्छन्ने गृहे तस्मिन्विनायकशतैर्युते ।
अपि वर्षशतस्यान्ते भोजनं नैव विद्यते ।
पुंश्चली गृहिणी यत्र न च शौचसमन्विता ।
तद्गृहं सर्वपापैस्तु ग्रस्तं नैव सुखं भवेत् ।
शिष्टाचारो नरो यत्र नित्यं शौचसमन्वितः ।
योषितोऽलंकृता यत्र तत्राहं भवने रता ।
प्रतिश्रुत्य श्रियो वाक्यमभिनन्द्य पुनः पुनः ।
अर्कं विभावसुं देवा नोदयन्ति समाहिताः ।
यत्तु गुह्यं रहस्यं तु धर्मं प्रेत्येह चाक्षयम् ।
मर्त्यानां श्रद्दधानानां तद्ब्रूहि सुमहामते ।

[(L 2) D4 तत्र, D5 यत्तु (for तत्तु) D6 7 9 क्षिप्रं (for शीघ्रं) — D5 om lines 6–8 D4 om line 9]

— D4-7 9 om lines 289–290 —(L 289) B3 [अ]पि (for वा) —(L 290) B1 3 D3 तस्य (for प्रति-) —(L 291) B2 दीपान् (for दीपं) D4-7 9 करजे दीपकं दत्ते (for the post half) —(L 292) D4-7 9 अक्षतैश्चावयेन्नित्य (for the prior half). B3 D4. 6 7 9 प्रजाम् (for प्रजा) — After line 292, D4-7 9 ins

गौतम ।

पूजयेत्रिमगा यश्च स्रोतः प्रतिमुखागतम् ।
यस्तस्य यानं वहति गुणान्वा वदते महान् ।

[L 1) D5 यत्र (for यश्च)]

— After the above, D4-7 9 read lines 306–316
— After the ref., D4-7 9 ins

अहो बहुविधो धर्मः सरहस्यो मनीषिणाम् ।
धर्मगुह्यमिदं पुण्यं मनुष्याणां सुखावहम् ।
शृणुध्वं गदतः सर्वे यथा धर्मो न हीयते ।

— D4-7 9 read line 293 after line 295 —(L 293) D4-7 9 आतिथ्यं च यथाशक्त्या दद्याद्दीपकमाश्रये (D6 7 °मथाश्रये) — D4-7 9 om line 294 —(L 294) Bom ed स्वाप (for स्वप्न) —(L 295) D4-7 9 हिंसेत (for हिंस्याच्च) D4-7 9 सर्वावस्थमनिन्दित (for the

न तु क्षीयन्ति ते धर्मा श्रद्दधानैः प्रयोजिताः ।
इदं च परमं गुह्यं सरहस्यं निबोधत ।
श्राद्धकल्पे च दैवे च तैर्थिके पर्वणीषु च ।
रजस्वला च या नारी श्वित्रिकापुत्रिका च या ।
एताभिश्चक्षुषा दृष्टं हविर्नाश्नन्ति देवताः ।
पितरश्च न तुष्यन्ति वर्षाण्यस्य त्रयोदश ।
शुक्लवासाः शुचिर्भूत्वा ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयेत् ।
कीर्तयेद्भारतं चैव तथा स्यादक्षयं हविः ।

धौम्यः ।

तिलभाण्डं च खट्वां च कुक्कुटं शुनकं तथा ।
अप्रशस्तानि सर्वाणि यश्च वृक्षो गृहेरुहः ।
तिलभाण्डे कलिं प्राहुः खट्वायां तु धनक्षयः ।
कुक्कुटे शुनके चैव हविर्नाश्नन्ति देवताः ।
वृक्षमूले ध्रुवं सत्त्वं तस्माद्वृक्षं न रोपयेत् ।

जमदग्निः ।

यो यजेदश्वमेधेन वाजपेयशतेन ह ।
अवाक्शिरा वा लम्बेत सत्रं वा स्फीतमाहरेत् ।
न चास्य हृदयं शुद्धं नरकं स ध्रुवं व्रजेत् ।
तुल्यं यज्ञश्च सत्यं च हृदयस्य च शुद्धता ।
शुद्धेन मनसा दत्त्वा सक्तुप्रस्थं द्विजातये ।
ब्रह्मलोकमनुप्राप्तः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ।

Colophon

---

post. half). — (L 296) D4-7 ० पुण्य (for श्रेष्ठ) D4-7 ० मनुष्याणां सुखावह (for the post half) — Dn2 D4-7 ० om lines 297-298 — (L 299) D4-7 ० [ए]व पर (for परम) — (L 300) B6 [अ]पि (for the third च) D4-7 ० श्रद्धानस्य यज्ञेषु पर्वणीषु तिथीषु च — (L 301) B1 पूतिका, D4-7 ० पूतिका (for [अ]पुत्रिका) — (L 302) D4-7 ० स्पृष्टं चाप्युपहन्यते (for the post half) — After line 302, D4-7 ० ins

न तद्देवानुगृह्णन्ति हतं भवति तद्धविः ।

— (L 303) Dn1 [अ]पि (for [अ]स्य) D4-7 ० पितरस्तु न चाश्नन्ति वर्षाणि तु (D4 न वर्षाणि, D7 वर्षाणि च) चतुर्दश. — After line 303, D4-7 ० ins

वृथा भवति तच्छ्राद्धं तस्मादेतांस्तु वर्जयेत् ।

— (L 304) B2 शुद्ध- (for शुक्ल) D4-7 ० स्नातो (for भूत्वा). — (L 305) D4-7 ० [अ]पि (for [ए]व) — After line 305, D4-7 ० ins

एवमक्षयतां याति अन्यथा सममेव हि ।
सूकरो यन्निरीक्षेत यन्निरीक्षेत कुक्कुटः ।
यच्छ्वा वै हि निरीक्षेत यच्चैव वृषलीपतिः ।
न देवास्तत्तु भुञ्जन्ति पितरो वा कदाचन ।
न च सुप्लावितं विप्रा हतं भवति तद्धविः ।
येऽश्वमेधेषु निपिबन्ति सेवितानि मनीषिभिः ।
शान्तिं गच्छन्ति ते वीरा ईप्सितांश्च मनोरथान् ।
न कुर्वन्ति यथोक्तानि श्रियस्तेषु मनोरमाः ।
दाम्भिको लिङ्गिनः क्रूरा व्रजन्ति नरकं हि ते ।
ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च परंतपाः ।
पितरश्च महात्मानो वृद्धगर्गेण भाषितम् ।
श्रुत्वा प्रीतमनोभिस्ते सर्वे एव समाहिताः ।

[(L 2) D1 निरीक्षेत्तु (for the second °क्षेत)]

— After the above, D4-7 ० read lines 368-394

— (L 306) B1 खट्वांग (for खट्वां च) D8 कुक्कुटं च शुनं तथा (for the post half) D4-7 ० तिलं भांडं तथा खट्वां कुक्कुटं श्वानमेव च — (L 307) B1 नुप्रशस्तानि D4-7 ० चत्वारि (for सर्वाणि) D4-7 ० ये च वृक्षाः फलैर्विना (for the post half). — After line 307, D4-7 ० ins

गृहद्वारे गृहे वाथ स्थापयेन्न विचक्षणः ।

— (L 308) D4 6 -भांड (for भाण्डे) D4-7 ० वाहनं (for तु धन) — (L 309) B2 6 Dn2 शुनि वा (for शुनके) D4-7 ० श्वाने वै कुक्कुटे चैव (for the prior half) — (L 310) V1 सेवयेत् (for रोप°) D4-7 ० तस्मात्तत्परिवर्जयेत् (for the post half) — After line 310, D4-7 ० ins

श्रद्धानेन मर्त्येन वर्जनीयानि नित्यशः ।

— (L 311) D4-7 ० अग्निष्टोमेन वा यजेत् (for the post half) — (L 312) D5-7 ० [अ]थ (for वा) D4 अवाक्शिरा विलंबेत (for the prior half). — (L 313) B4 चान्य, Dn1 यस्य (for चास्य) D4-7 ० हृदयं वा यस्य शुद्धस्य (D6 7 ० °द्धं स्यात्) (for the prior half) V1 चाकाशं (for नरकं) D4-7 ० शाश्वतं (for स ध्रुवं) — (L 314) D4-7 ० अल्प (D6 7 ० तुल्य) सत्यं च यज्ञश्च यस्य शु(D6 7 सि)द्धं मनो भवेत् — (L 315) D4-7 ० दत्त्वा शुद्धेन मनसा (for the prior half) — (L 316) D4 ब्रह्मलोके (for °कम्) D4-7 ० महत्प्राप्य (for अनुप्राप्त) Dn2 पर्याप्ति (for °प्त) — After line 316, D4-7 ० ins

पर्वतः ।

प्रातः प्रभाते सध्यायामुपगृह्य तु पिप्पलम् ।
तिलपात्रं च यो दद्यान्मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।
गन्धान्मूत्रपुरीषेण पयसा च घृतेन च ।
आह्निकं यः प्रकुर्वीत दध्ना चापि सुसंस्कृतम् ।
गां चैव यः स्पृशेन्नित्यं ग्रासमुष्टिं प्रयच्छति ।
निस्तरेत्सप्तरात्रेण प्रवृद्धमपि किल्बिषम् ।

वायु ।

किंचिद्धर्मं प्रवक्ष्यामि मानुषाणां सुखावहम् ।
सरहस्याश्च ये दोषास्तान्शृणुध्वं समाहिताः ।
अग्निकार्यं च कर्तव्यं परमान्नेन भोजनम् ।
दीपकश्चापि कर्तव्यः पितॄणां सतिलोदकः ।
एतेन विधिना मर्त्यः श्रद्दधानः समाहितः ।
चतुरो वार्षिकान्मासान्यो ददाति तिलोदकम् ।
भोजनं च यथाशक्त्या ब्राह्मणे वेदपारगे ।
पशुबन्धशतस्येह फलं प्राप्नोति पुष्कलम् ।
इदं चैवापरं गुह्यमप्रशस्तं निबोधत ।
अग्नेस्तु वृषलो नेता हविर्मूढाश्च योषितः ।
मन्यते धर्म एवेति स चाधर्मेण लिप्यते ।
अग्नयस्तस्य कुप्यन्ति शूद्रयोनिं स गच्छति ।
पितरश्च न तुष्यन्ति सह देवैर्विशेषतः ।
प्रायश्चित्तं तु यत्तत्र ब्रुवतस्तन्निबोध मे ।
यत्कृत्वा तु नरः सम्यक्सुखी भवति विज्वरः ।
गवां मूत्रपुरीषेण पयसा च घृतेन च ।
अग्निकार्यं त्र्यहं कुर्यान्निराहारः समाहितः ।

कश्यप ।

यः पशून्हन्ति वै पापः परत्र हन्यते तु सः ।
ददते पशवो यस्तु तस्य लोके महोदयः ।
यस्तु मुक्तवतां धीरो वेदिनीं परिमार्जयेत् ।
श्रद्दधानो भवेन्मर्त्यः सुखसौमाग्यभाग्भवेत् ।
दीर्घमायुर्यशोऽथ्य च यशश्च विपुलं शुचि ।
उत्तमां च गतिं लोके तुष्टिं पुष्टिं गुणोदयम् ।
अथ चैव परो धर्मो गुह्यार्थो लोकविश्रुतः ।
यो ददाति हि वै मर्त्यः कन्यां भूषणभूषिताम् ।
तस्याक्षयो भवेल्लोकः शाश्वतः शुभलक्षणः ।
स्वर्गे च लभते वासं सर्वकामपुरस्कृतम् ।
अद्दत्वा भूमिं तोयं यः स्कन्नेन तु यो व्रजेत् ।
लङ्घिता देवतास्तेन सलिलं लङ्घितं सदा ।
अप्सु न च मज्जेन न च जल्पेत भोजने ।
दुःस्वेदोऽत्र भयानश्च रमते तत्र पाप्मना ।
शयनासने न तिष्ठेत ऊर्ध्वपादो नरः सदा ।
अनङ्गस्यमपुष्टीक वपुस्तेजःप्रणाशकम् ।
पुरस्तान्स्नातनानस्य गच्छमानस्य वा पथि ।
मुण्डनग्नशिरोर्भाव श्रिया यानि श्रियं हरेत् ।
अधौतपादः स्वपिति रात्रौ च दधिभोजनम् ।
श्रद्दधानो न कुर्वीत कश्चिदाः हि तद्भवेत् ।

[(L 2) D₅ तु (for च) —(L 4) D₅ च य (for य श्र) D₅ ₉ दधिना च (for दृष्ट्वा चापि) —(L. 5) D₅ ₆ ₉ तु (for यः) —(L 12) D₅.₇ ₈ तुष्टिपुष्टि- —(L. 17) D₇ च (for तु) D₉ जयत् (for भजेत्) —(L. 18) D₅ तास्ते (for तेन) —(L 19) D ₇ तु (for the second च) D₅ ₈ मज्जेत, D₇ जल्पेशु (for जल्पेत) —(L. 20) D₇ भजेद् (for दुःस्वेद्) —(L 21) Prior half hypermetric —(L. 22) D₇ -प्रणाशन (for ˚शकम्) —(L 23) D₅ पुरत (for पुरस्तात्)]

— After the above, D₅₋₇ ₉ read lines 338–365 —(L 317) B₁₋₃ कच्चिद् (for किं˚) D₅₋₇ ₈ मनुष्याणां (for मानुषाणां) —(L 318) D₅₋₇ ₉ धर्मास् (for दोषाम्) D₅ तान्शृणुष्व समाहित (for the post half) —(L 319) D₅₋₇ ₉ नित्यशः (for भोजनम्) —(L 320) D₆ ₇ ₉ [अ]ुप (for [अ]पि) B₁ ₃ D₅ दीपकश्चोपदर्तव्य, D₅ सदीपश्चापकर्तव्यः (for the prior half) —(L. 321) D₅ ₇ अनेन (for एतेन) D₅ ₇ ₉ बलिं हरेत् (for समाहितः) —(L 322) D₅₋₇ ₉ चत्वारो (for चतुरो) — After line 322, B₆ ins

पितृणां नियतश्राद्धे दीपकाश्च यथाविधि ।

— B₅ reads line 323 twice. —(L 323) D₅ यथा शक्ति (for ˚क्त्या) D₅ ब्राह्मणैर्वेदपारगैः (for the post. half) —(L 324) D₅₋₇ -शत तेन (for -शतस्येह) D₉ पशुवधशत तेन (for the prior half) D₅₋₇ ₉ यष्टं भवति शाश्वत (for the post half) —(L 325) D₅₋₇ ₉ परम (for [ए]वापर) D₅₋₇ ₉ प्रशस्त मे (for अप्रशस्त). D₈ द्विजोत्तम (for निबोधत). — After line 325, D₆.₇ ins

द्विजानामल्पबुद्धीनां परलोके सुखावहम् ।
मुच्यमानं तु वृषभं ददतो गां द्विजातये ।
नैवमित्याह यः पापो दोषांस्तस्य निबोधत ।

[(L 1) D₅ परलोक- (for ˚के) —(L 3) D₇ यद् (for य)]

D₅₋₇ ₉ om. lines 326–327 —(L 326) B₅ देवता (for योषित) —(L 327) D₈ [इ]ह (for [इ]ति) —(L. 328) D₅ तुष्यति, D₅ रुष्यति, D₆ ₇ ₉ तुष्यते (for कुप्यन्ति) B₁ ₃ च (for स) D₅₋₇ ₉ शूद्रयोनौ प्रजायते (for the post. half) —(L 329) D₈ न संशय (for विशेषत) D₅₋₇ ₉ देवा नाश्नन्ति तद्धविः (for the post. half) — After line 329, D₅₋₇ ₈ ins

एते दोषा महान्तस्य मूढस्य तु भवन्ति वै ।

—(L 330) D₅ ₆ ₇ ₉ प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि दोषाणां तस्य शोधनम् —(L 331) D₅ ₆ ₇ ₉ यथा मुच्यति दोषैस्तु (for the prior half) D₅₋₇ ₉ न चाधर्मेण लिप्यते (for the post. half) —(L 332) D₅ मूत्रे (for मूत्र). — After line 332, D₅₋₇ ₉ ins

दध्ना चैव यथान्यायमेकैकेन त्र्यहं त्र्यहम् ।
एकैकं प्राशनो नित्यं त्र्यहं त्वनशनो भवेत् ।

[D₅ om line 2 —(L 2) D₇ ₈ मनशनो (for त्व˚)]

तत सवत्सरे पूर्णे प्रतिगृह्णन्ति देवता ।
हृष्यन्ति पितरश्चास्य श्राद्धकाल उपस्थिते ।
एष ह्यधर्मो धर्मश्च रहस्य सप्रकीर्तित ।
मर्त्याना स्वर्गकामाना प्रेत्य स्वर्गसुखावह ।

Colophon

लोमश ।

परदारेषु ये सक्ता अकृत्वा दारसग्रहम् ।
निराशा पितरस्तेषा श्राद्धकाले भवन्ति वै ।
परदाररतिर्य स्याद्यश्च वन्ध्यामुपासते ।
ब्रह्मस्व हरते यश्च समदोषा भवन्ति ते ।
असभाष्या भवन्त्येते पितॄणा नात्र सशय ।
देवता पितरश्चैषा नाभिनन्दन्ति तद्धवि ।
तस्मात्परस्य वै दारास्त्यजेद्वन्ध्यां च योषितम् ।
ब्रह्मस्व हि न हर्तव्यमात्मनो हितमिच्छता ।
श्रूयता चापर गुह्य रहस्य धर्मसहितम् ।
श्रद्दधानेन कर्तव्य गुरूणा वचन सदा ।
द्वादश्या पौर्णमास्या च मासि मासि घृताक्षतम् ।
ब्राह्मणेभ्य प्रयच्छेत तस्य पुण्य निबोधत ।
सोमश्च वर्धते तेन समुद्रश्च महोदधि ।
अश्वमेधचतुर्भाग फल सृजति वासव ।

— (L 333) D1-7 9 अग्निकार्य सदा कार्यमेकैकेन ग्रह ग्रह (D4 पर) — After line 333, D1-7 9 ins

एतेन विधिना युक्तो गते मासे तु द्वादशे ।

[D7 अनेन (for एतेन) D5 अनेन विधिना यस्तु (for the prior half)]

— (L 334) D1-7 9 हविर् (for प्रति) — (L 335) D1-7 9 पितरश्चैव सहृष्टा (for the prior half) — After line 335, D1-7 9 ins

हव्यकव्यानि गृह्णन्ति त्रिदिवसह देवतै ।
व्यपेतकलुषश्चापि श्रीश्चैव भजते नरम् ।
इद चैव पर गुह्य सदा यत्र इति स्मृतम् ।
दैवतेभ्योपहारांस्तु यो ददाति नरोत्तम ।
गन्धानुलेपन पुष्प प्रदीप गीतवादिनम् ।
जप्य च शुचिना राजन्प्रतिगृह्णन्ति देवता ।
शङ्खतूर्यनिनादैश्च उभे सध्ये तु यो नर ।
स्वगृहे कुरुते शान्ति तुष्यन्ते तस्य देवता ।
नित्योपहार देवेभ्य प्रयच्छेन समाहित ।
एषा शान्ति परा नृणामेतत्परममङ्गलम् ।
परम पावनानां च वधनाना च वर्धनम् ।
आज्य धूपश्च दीपश्च तथा तूर्यस्य निस्वन ।
अक्षय स्वगमार्ग च दर्शयन्ति महोदयम् ।
सध्याउपासन नित्य अग्निकार्य पर हि यत् ।
सर्वदोषहर नृणा सर्वपापविनाशनम् ।
कृत्वा तु देवकार्याणि य उभे कुसुमोदके ।
विक्षिपेन्मम नाम्ना वै तस्य तुष्टि ददाम्यहम् ।
अनलस्य वच श्रुत्वा अभिनन्द्य पुन पुन ।
धर्मराज तु तत्त्वेन परिपृच्छन्ति देवता ।
ब्राह्मणा के न मोक्तार पितृकार्ये महात्मन ।

[(L 3) D4 परो गृह्य (for पर गुह्य) — (L 5) D6 -वाधक, D7 वादिक (for °नम्) — D4 om (hapl) lines 7–8. D5 om lines 7–9. — (L 9) D7 य प्रयच्छेत् (for प्रयच्छेत) — (L 12) D1 6 9 आपो, D7 आज्य (for आज्य) — (L 14) D1 अग्निकार्यहित यत (for the post. half) — (L 16) D6 उभौ (for उभे) — (L 17) D1 ने (for [अ]हम्) — D1 om line 20]

— After the above, D1-7 9 read lines 215 and 218 — (L 336) B1 8 D8 सरहस्य (for रहस्य स-) — Colophon om in D1 7 9 — *Parvan name* B1-4 Dn8 शांति — *Sub parvan* V1 B1 2 5 Dn1 n2 D8 दानधर्म — *Adhy name* B1 3 4 5 वायु रहस्य, Dn8 दवरहस्य — *Adhy no* V1 128, Dn1 125 — D1-7 9 नारद (for लोमश) — (L 338) D1-7 9 सक्ता ये (by transp) After the prior half, D1-7 9 read the post half of line 340 and lines 341–342 — (L 339) D1-7 9 उपस्थिते (for भवन्ति वै) — (L 340) D1-7 9 om the prior half Dn8 परदारे (for °दार-) B1 Dn1 n8 च (for स्याद्) D1-7 9 ये (for यश्च) — (L 341) D1-7 9 ब्रह्मस्वानां च हर्तार सम तत्र न (D4 6 9 °समेनस्र) सशय — (L 342) D1-7 9 त्रयोपि ते (D9 ये) असभाष्या (for the prior half) D1 5 तु न, D7 च न (for नात्र) — After line 342, B1 ins.

स्नानवतां च विप्राणा ये वसन्तस्तपोधना ।
पितरो द्रष्टुमन्येन नाहन्ति स कदाचन ।

— (L 343) D1-7 9 देवताश्च न तुष्यति पूजिता अपि पर्वणि• — (L 344) D1 6 9 दाराणि, D5 7 दारा हि (for वै दारांस्) — (L 345) D1 न च, D6 7 9 च न (for हि न) D1-7 9 श्रद्दधानेन सर्वदा (D1 9 °धा) (for the post half) — (L 347) V1 B Dn1 n8 D8 यथा, Dn8 तथा (for सदा) — (L 348) D1-7 9 द्वादशीं पूर्णमासीं च (for the prior half) D5-7 9 घृताक्षतान् (for °तम्) — For lines 349–350, D1-7 9 subst

ब्राह्मणाय प्रयच्छन्ति तस्य पुण्यफल शृणु ।
यथा समुद्र सोमश्च क्षीणो (वृद्धो?) भवति पर्वणि ।
एवमस्य प्रदातारो वर्धन्तीह नरा भुवि ।

[(L 3) D5 तस्य (for अस्य) D4 वर्धयति (for वर्धन्तीह)]

दानेनैतेन तेजस्वी वीर्यवांश्च भवेन्नरः ।
प्रीतश्च भगवान्सोम इष्टान्कामान्प्रयच्छति ।
श्रूयतां चापरो धर्मः सरहस्यो महाफलः ।
इमं कलियुगं प्राप्य मनुष्याणां सुखावहः ।
कल्यमुत्थाय यो मर्त्यः स्नातः शुक्लेन वाससा ।
तिलपात्रं प्रयच्छेत ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।
तिलोदकं च यो दद्यात्पितॄणां मधुना सह ।
दीपकं कृसरं चैव श्रूयतां तस्य तत्फलम् ।
तिलपात्रे फलं प्राह भगवान्पाकशासनः ।
गोप्रदानं च यः कुर्याद्भूमिदानं च शाश्वतम् ।
अग्निष्टोमं च यो यज्ञं यजेत बहुदक्षिणम् ।
तिलपात्रं सहैतेन समं मन्यन्ति देवताः ।
तिलोदकं सदा श्राद्धे मन्यन्ते पितरोऽक्षयम् ।
दीपे च कृसरे चैव तुष्यन्तेऽस्य पितामहाः ।
स्वर्गे च पितृलोके च पितृदेवाभिपूजितम् ।
एवमेतन्मयोद्दिष्टमृषिदृष्टं पुरातनम् ।

Colophon.

भीष्म ।

ततस्त्वृषिगणाः सर्वे पितरश्च सदैवताः ।
अरुन्धतीं तपोवृद्धामपृच्छन्त समाहिताः ।
समानशीलां वीर्येण वसिष्ठस्य महात्मनः ।
त्वत्तो धर्मरहस्यानि श्रोतुमिच्छामहे वयम् ।
यत्ते गुह्यतमं भद्रे तत्प्रभाषितुमर्हसि ।

अरुन्धती ।

तपोवृद्धिर्मया प्राप्ता भवतां स्मरणेन वै ।
भवतां च प्रसादेन धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ।
सगुह्यान्सरहस्यांश्च ताञ्शृणुध्वमशेषतः ।
श्रद्दधाने प्रयोक्तव्या यस्य शुद्धं तथा मनः ।
अश्रद्दधानो मानी च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
असंभाष्या हि चत्वारो नैषां धर्मं प्रकाशयेत् ।

— (L 351) Dn3 D5 -चतुर्भाग (for °भाग) D5 6 फलं विंदति मानवाः, D6 7 8 फलं विन्दति मानवः (for the post. half) — After line 351, D4–7 9 ins

अगस्त्य ।

देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति धर्मस्यातिक्रमेण तु ।
मा दद्यस्वेति यो ब्रूयाद्गोऽग्निब्राह्मणेषु च ।
तिर्यग्योनिशतं गत्वा चण्डालेषु प्रजायते ।
मानुषं लोकमासाद्य परलोकसुखावहम् ।

[(L 1) D6 -विनाशं च (for °शेन) — (L 5) D5 -सुखावहे]

— D4–7 9 om lines 352–353 — (L 352) B2 3 [अ]पि जायते (for भवेन्नरः) — (L 354) D4–7 9 श्रूयतां धर्मसर्वस्वं रहस्यं सुम (D5 तु म)हत्फलम् — D4–7 9 om line 355 — (L 355) B2 Dn1 इदं (for इमं) B3 मानुषाणां (for मनुष्याणां) B1 2 Dn2 n3 सुखावहं —(L 356) D5 काल्यं, D6 7 9 काल्यम्, D3 कल्य (for कल्यम्) D4–7 9 स्नातो वै शुक्लवाससः (D5 °ससा) (for the post half) — (L 357) D4–7 9 ब्राह्मणे वेदपारगे (for the post half) — D5 om from the post half of line 358 up to the prior half of line 361 — (L 359) D6–7 9 तस्य पुण्यफलं शृणु (for the post half) —D6–7 9 om line 360 — (L 362) D4–7 9 यजते वा सदक्षिणं (for the post half) — (L 363) B3 सहितेन (for सहै°) D4–7 9 तिलपात्रसहस्रं च (D7 तु) (for the prior half) B2 (marg) समं मन्यन्त देवताः, B3 सम्यक्पश्यन्ति दे° (for the post half) — (L 364) D4–7 9 च (D5 तु) यः कुर्याद् (for सदा श्राद्धे). D4–7, 9 अश्नाति (for मन्यन्ते) — (L 365) D4 दीपकेन प्रकाशं च, D5 दीपकेन कृसरया, D6 7 9 दीपकेन कृसर्या च (for the prior half) B तुष्यन्ति (for तुष्यन्ते) D4–7 9 तु- (D5 हृ)ष्यन्ति च हसन्ति च (for the post half) —After line 365, D4–7 9 ins

तिलपात्रेण वै श्राद्धं कृतं भवति शाश्वतम् ।
तिलोदकं पितॄणां तु यो ददाति दिने दिने ।
मर्त्यलोके च पितृभिः सोऽप्ययं पूज्यते सदा ।

[(L 3) D5 [s]पि (for च) D6 [s]प्ययं (for स्वयं)]

— D4–7 9 om lines 366–367 — (L 367) Dn2 पूर्वम् (for एवम्) V1 B1 जुष्ट (for -दृष्ट) — Colophon —*Parvan name* B1 2 4 Dn2 शान्ति —*Sub-parvan* V1 B1 2–5 Dn1 n2 दानधर्म —*Adhy name* V1 129, B3 120, Dn1 126 — D4–7 9 om line 368 — (L 368) D5 पितृगणा (for त्वृषि) — (L 369) D4–7 9 परिपृच्छन्ति धर्मिणं, D8 समानव्रतचारिणीं (for the post. half). — After line 369, B1 3 5 D4–7 9 ins

भवत्यनितपोवृद्धा समानव्रतचारिणी ।

[B3 अरुधता, D4–7 9 सततं त्व (for भवत्यति-)]

— Dn1 n2 om. lines 370–372 — (L 370) B1 3 वृत्तेन (for वीर्येण) — For line 370, D4–7 9 subst.

समानसारां वीर्येण दैवतैश्च न सदृश ।

— (L 371) D4–7 9 तव (for त्वत्तो) — For line 372, D4–7 9 subst

यच्च गुह्यं रहस्यं च धर्मं प्रेत्येह चाक्षयम् ।
सर्वदैवैः समं प्राप्तं तन्नो ब्रूहि यथातथम् ।

— (L 373) D4–7 9 युष्माकं वै प्रसादजा (for the post half) — (L 374) D4–7 9 युष्मदेव (D5 युष्माकं हि)

अहन्यहनि यो दद्यात्कपिला द्वादशीः समाः ।
मासि मासि च सत्रेण यो यजेत सदा नरः ।
गवां शतसहस्रं च यो दद्याज्ज्येष्ठपुष्करे ।
न तद्धर्मफलं तुल्यमतिथिर्यस्य तुष्यति ।
श्रूयतां चापरो धर्मो मनुष्याणां सुखावहः ।
श्रद्दधानेन कर्तव्यः सरहस्यो महाफलः ।
कल्यमुत्थाय गोमध्ये गृह्य दर्भान्सहोदकान् ।
निषिञ्चेत गवां शृङ्गे मस्तकेन च तज्जलम् ।
प्रतीच्छेत निराहारस्तस्य धर्मफलं शृणु ।
श्रूयन्ते यानि तीर्थानि त्रिषु लोकेषु कानिचित् ।
सिद्धचारणजुष्टानि सेवितानि महर्षिभिः ।
अभिषेकः समस्तेषां गवां शृङ्गोदकस्य च ।
साधु साध्विति चोद्दिष्टं दैवतैः पितृभिस्तथा ।
भूतैश्चैव सुमहृष्टैः पूजिता साप्यरुन्धती ।

पितामह ।

अहो धर्मो महाभागे सरहस्य उदाहृत ।

प्रसादेन धर्मं वक्ष्यामि ये गुणाः — (L 375) D4-7 9 शृणु ध्यान् D4-7 9 समाहिता (for अशेषत). — (L 376) B8 प्रयोक्तव्य (for °व्या) D4-7 9 श्रद्दधान प्रमत्तेषु नित्य श्रेयस्करा हि ये — (L 377) D4-7 9 आश्रिते य (D8 °तेषु) महतों च (for the prior half) — (L 378) D4-7 9 नरा ह्येते (for हि चत्वारो) B8 धर्मान् (for धर्म) D4-7 9 धर्मस्तेषां हि लुप्यते (for the post half) — (L 380) D4 6 9 यो यजेद्दक्षिणावता, D5 7 ये यज्ञे दक्षिणान्विता (for the post. half) — (L 381) D4-7 9 गोसहस्रं च यो दद्यात् (for the prior half) D4-7 9 कार्तिक्यां (for यो दद्याज्) — (L 382) B1 च (for तद्) D4-7 9 तत्तु धर्मफलं तस्य (for the prior half) — (L 383) D4-7 9 इदं (D8 कर्म) चैव परं गुह्यं (for the prior half). — (L 384) D4-7 9 श्रूयतां धर्मसंग्रह (for the post. half). — (L 385) D4-7 9 काल्य(D4 °ल)मुत्थाय यो मर्त्यो (for the prior half) — (L 386) D4-7 9 गवां शृंगेभिषेचेत (for the prior half.) — (L 387) D4 6 9 प्रतीच्छेच्च, D5 7 य प्रतीच्छेत् (for प्रतीच्छेत) D4-7 9 पुण्यफलं (for धर्म°) B1 (marg as above) 8 तस्य धर्मं निबोधत (for the post. half) — (L 388) D4-7 9 यानि तीर्थानि श्रूयते (for the prior half) D4-7 9 कृत्स्नशः (for कानिचित्) — (L 389) D4-7 9 मनीषिभिः (for महर्षिभिः) — (L. 390) D4-7 9 तेषु (for तेषां). — After line 390, D4-7 9 ins

अयं वै परमो धर्मो विनीतानां प्रशस्यते ।
सर्वपापहरः श्रीमान्परलोकसुखावहः ।
न व्रतं नोपवासस्तु न दानं न तपो महत् ।
स्त्रीणां धर्मो भवेन्नान्यो भर्तृशुश्रूषणात्परः ।
यो ददाति महादानं धनधान्यमनुत्तमम् ।
भर्तृविप्रियकारिण्या तद्वृथा नरको ध्रुवः ।

[(L 2) D9 परलोके (for °क-) — (L 6) D6 9 भर्तुर् (for भर्तृ-)]

— For line 392, D4-7 9 subst

ऋषिभिश्चैव सर्वैस्तु वृद्धगर्गादिभिः सह ।

D4-7 9 om. the ref. — (L 394) D4-7 9 भद्र ते (for ते भन्ये) — After line 394, D4-7 9 ins

ततो देवा महाभागा ऋषयश्चापि धर्मिणः ।
पृच्छन्ति धर्मगुह्यानि वसूनथ पितॄन्गणान् ।

वसव ।

देवताभिगमे धूपं दत्त्वा प्रज्वलितेऽनले ।
त यत्नेऽङ्गिरसा यस्तु तस्य पुष्टिप्रदा वयम् ।
नारायणं वर्धमानाद्दर्शां वा वृद्धिमन्तिकात् ।
यस्तु सप्रश्रितः पश्येत्कुर्याच्चास्य प्रदक्षिणम् ।
तस्य सा सफला यात्रा सर्वकामफलप्रदा ।
धर्मोऽस्य विपुलो मुख्यो जीवितं च महोदयम् ।
यत्र वा तत्र वा सर्पं हतं वाप्यभिनन्द्य च ।
सत्कारयेच्च विधिवत्तस्य धर्मो महान्भवेत् ।
यः सर्पं हनते क्रूरः परत्र हन्यते तु सः ।
भ्रूणहत्याकृतं पापं तस्य वै भवते ध्रुवम् ।
भ्रूणहापि कुमारीं वा पन्नगीं वापि यो हनेत् ।
समो दोषस्तु समाप्यो नरकं यात्यसौ नरः ।
वसूनां वचनं श्रुत्वा पितरो मुनिभिः सह ।
क्रमेण धर्मगुह्यानि रुद्रान्पृच्छन्ति देवता ।

रुद्रा ।

आह्निकस्यावसाने तु गवां पादोपसेचनम् ।
तत्तस्य हरते पापं सलिलं मूर्ध्नि पातितम् ।
मृत्तिकां गृह्य यः स्नायान्नद्यास्तूभयकूलतः ।
तस्य सर्वाणि पापानि भवन्ति निहतानि वै ।
शुचिः स्नात्वा नरो यस्तु शुक्लवस्त्रधरः सदा ।
रोचनाकृतमङ्गल्यः श्वेतमाल्यानुलेपनः ।
स हि सर्वाणि पापानि यक्ष्मस्थान्यशुभानि च ।
निहत्य वपुषा युक्तः ह्यूर्णां हरते वपुः ।
विशुद्धकल्मषश्चापि यक्षलोकमनुव्रजेत् ।
स तत्र तेजसा युक्तो यक्षराजेन पूज्यते ।

Colophon.

भीष्मः ।

रुद्राणां वचनं श्रुत्वा परितुष्टा महर्षयः ।
आदित्यास्तमपृच्छन्त तत्रैव समरुद्गणैः ।
यस्य देवमनायत्तं ब्राह्मणैः सह विग्रहः ।
निष्फलं जीवितं तस्य अधर्मेण च युज्यते ।
सन्ति देवाश्च सन्तश्च ब्राह्मणाः शौचमेव च ।

वरं ददामि ते धन्ये तपस्ते वर्धतां सदा ।
यम ।
रमणीया कथा दिव्या युष्मत्तो या मया श्रुता ।
श्रूयतां चित्रगुप्तस्य भाषितं मम च प्रियम् ।
रहस्यं धर्मसंयुक्तं शक्यं श्रोतुं महर्षिभिः ।
श्रद्दधानेन मर्त्येन आत्मनो हितमिच्छता ।
न हि पुण्यं तथा पापं कृतं किंचिद्विनश्यति ।
पर्वकाले च यत्किंचिदादित्यं चाधितिष्ठति ।
प्रेतलोकं गते मर्त्ये तत्तत्सर्वं विभावसुः ।
प्रतिजानाति पुण्यात्मा तच्च तत्रोपयुज्यते ।
किंचिद्धर्मं प्रवक्ष्यामि चित्रगुप्तमतं शुभम् ।
पानीयं चैव दीपं च दातव्यं सततं तथा ।
उपानहौ च च्छत्रं च कपिला च यथातथम् ।
पुष्करे कपिला देया ब्राह्मणे वेदपारगे ।

अस्ति धर्मस्य सत्यं च दानं च विधिवत्सदा ।
वेदाः सत्यं स्मृतिः सत्यं यस्यैतत्तु मतं सदा ।
श्रद्धावान् स मनुजः स्वर्गलोके महीयते ।
आदित्यानां वचः श्रुत्वा सर्वे समभिनन्द्य च
तत्रैव विबुधाः सर्वे पृष्टवन्तः पितामहम् ।
पितामहः ।
देवतानामृषीणां च पितॄणां मातृभिः सह ।
आदित्यरुद्रसाध्यानां वसूनां च सुरोत्तमाः ।

[(L. 3) D5 गत्वा प्रज्वलनेन वै (for the post. half) —(L. 4) D5.7 तद् (for त) — (L. 9) D5.6 त इव चाभिनद्य च, D7 इन त चाभिनद्य च (for the post. half) — (L. 11) D5 हन्यते स परत्र ह (for the post. half). — (L. 12) D6.7 [ए]त्र न भवेद् (for वै भवते) — (L. 14) D6.7 समाख्यो (for °ख्यो) — (L. 17) D5.7.6 गवां पादावसेचनं (for the post. half) — D5 om. lines 18–19 — Colophon. *Sub-parvan* D5-7.6 दानधर्म — *Adhy. name* D4-7.6 देवरहस्य — (L. 31) D4 om. the prior half D4 reads from the post. half up to the post. half of line 34 after the prior half of line 397 — (L. 32) D4 अस्ति धर्मस्य शौचस्य (for the prior half) — (L. 35) D4 सर्वे (for सर्वं) — (L. 38) D5 आदित्यानां च रुद्राणां (for the prior half)]

D4-7.6 om. the ref. — (L. 395) B1.3 Dn3 रमणीयाः B1.3 Dn3 मया श्रुता, D6 श्रुता मया (by transp.) D4-7.6 श्रुता युष्माभिरव्यया (for the post. half). — (L. 396) D5-7.6 च मम (by transp.) — D4-7.6 transp. lines 397 and 398 — (L. 397) D5-7.6 शक्यमाचरितुं नरैः (for the post. half) — (L. 398) D4-7.6 परलोकसुखावहं (for the post. half) — After line 398, D4-7.6 ins.:

पितामहवचः श्रुत्वा चित्रगुप्तो महायशाः ।
देवतां प्रणतो भूत्वा भाषते धर्मसंहितम् ।

— (L. 400) Dn3 [उ]प- (for [अ]धि) — (L. 401) V1 B1 Dn3 प्रेतलोक-, B2.3 Dn3 °के (for °कं) D4-6.6 प्रेतलोकगतस्यापि (for the prior half) D4-7.6 पुण्यपापैः (for तत्तत्सर्वं) — (L. 402) Dn3 तत्र (for तच्च) D4-7.6 प्रजानाति हि (D4 सुप्रजाना हि; D5 प्रजानामिह) तत्सर्वं तत्रैव ह्युपभुज्यते — After line 402, D4-7.6 ins.:

इहैव यत्कृतं कर्म यथाकालमुपस्थितम् ।
सहस्रसमितं तत्तु तत्र तस्योपतिष्ठति ।
पर्यायं सर्वभूतेषु मन्वन्यं कालपर्ययात् ।
तत्र शीतं तथैवोष्णं कण्टका नरके बहु ।

[(L. 1) D5 चैव (for [ए]व यत्) D4 इहैव तत्कृतं कार्य (for the prior half). — (L. 2) D7 त (for तत्) D4 -तिष्ठते (for °ति)]

— After the above, D4-7.6 read lines 412–413 — D4-7.6 om. line 403 — After line 405, D4-7.6 ins.:

अग्निहोत्रं च पुण्याख्यं यत्र कौतूहलं हि नः ।
तेषु दानेषु यो धर्मस्तं भवान्वक्तुमर्हति ।
पृथक्कारेण सर्वेषां श्रोतुमिच्छाम तत्त्वतः ।
चित्रगुप्तः ।
तेषु दानेषु ये धर्मास्ताञ्शृणुध्वं समाहिताः ।
श्रद्दधानेषु मर्त्येषु प्रेत्यलोके सुखावहम् ।
नित्यार्जवा ये विनये रताश्च
स्वाध्याययज्ञादिपथे निविष्टाः ।
नित्यप्रदानोद्धरणेषु युक्ता
यमस्य वक्त्रं न समीक्षते नराः ।
अवनितलगमनाद्दिव्यनगरीं रत्नचित्रसवीताम् ।
वैतरणीं नाम नदीं सुखेन गच्छन्ति वै मनुजाः ।
प्रियंवदा नित्यमनोविशुद्धा
ये तेषु वैत्रग्रहपङ्कगूढाः ।
सा एव मूत्रस्त्वविदुर्विगाह्या
कर्मानुरूपा भवतीह पुंसाम् ।
प्रायेण हिंसाभिरताः कृतघ्ना
मित्रद्रुहो नैकृतिकाः शठाश्च ।
ये कूटमानेषु रता मनुष्या-
स्ते पूयशोणितवहां प्रतरन्ति सर्वे ।
ये धर्मशीला व्रतिनो मनुष्याः
पुण्योदका शीतजला हि तेषाम् ।
पिबन्ति ते वै सलिलं हि तत्र

अग्निहोत्रं च यत्नेन सर्वशः प्रतिपालयेत् ।
अथ चैवापरो धर्मश्चित्रगुप्तेन भाषितः ।
फलमस्य पृथक्त्वेन श्रोतुमर्हन्ति सत्तमाः ।
प्रत्य सर्वभूतैश्च गन्तव्यं कालपर्ययात् ।
तत्र दुर्गमनुप्राप्ताः क्षुत्तृष्णापरिपीडिताः ।
दह्यमाना विपच्यन्ते न तत्रास्ति पलायनम् ।
अन्धकारं तमो घोरं प्रविशन्त्यल्पबुद्धयः ।
तत्र धर्मं प्रवक्ष्यामि येन दुर्गाणि संतरेत् ।
अल्पव्ययं महार्थं च प्रेत्य चैव सुखोदयम् ।
पानीयस्य गुणा दिव्याः प्रेतलोके विशेषतः ।
तत्र पुण्योदका नाम नदी तेषां विधीयते ।
अक्षयं सलिलं तत्र शीतलं ह्यमृतोपमम् ।
स तत्र तोयं पिबति पानीयं यः प्रयच्छति ।
प्रदीपस्य प्रदानेन श्रूयतां गुणविस्तरः ।
तमोन्धकारं नियतं दीपदो न प्रपश्यति ।
प्रभां चास्य प्रयच्छन्ति सोमभास्करपावकाः ।
देवताश्चास्य मन्यन्ते विमलाः सर्वतोदिशः ।
द्योतते च यथादित्यः प्रेतलोकगतो नरः ।
तस्माद्दीपः प्रदातव्यः पानीयं च विशेषतः ।
कपिलां ये प्रयच्छन्ति ब्राह्मणे वेदपारगे ।
पुष्करे च विशेषेण श्रूयतां तस्य यत्फलम् ।
गोशतं सवृषं तेन दत्तं भवति शाश्वतम् ।
पापं कर्म च यत्किंचिद्ब्रह्महत्यासमं भवेत् ।
शोधयेत्कपिला ह्येका प्रदत्तं गोशतं यथा ।

यथापि तोयस्य हि संप्रदाना ।
तत्र पुण्योदका नाम नदी ह्यमृतवाहिनी ।
अक्षयं ह्यमृतं तत्र पीयते मानवोत्तमैः ।
तत्र तोयकृतैः कामैर्यः स तृप्तो नरोत्तम ।
देवतास्तस्य तुष्टीनाः प्रयच्छन्ति महोदयम् ।
स्वर्गलोकं च विपुलं सर्वकामपुरस्कृतम् ।
तत्रैव दीयमानस्य श्रूयतां गुणविस्तरः ।
देवतायतने नित्यं दिवारात्रे प्रतिश्रये ।
आवासे नगरे वापि यः प्रयच्छति दीपकम् ।
तस्य सोमश्च सूर्यश्च पावकश्च प्रभां ददुः ।
देवताश्चानुमन्यन्ते विमलाः सर्वतोदिशः ।
सोमसूर्याग्निसमाभ्यां दीप्त्याश्चोत्तमा शुभा ।
प्रदीपयन्ति तं देशं यत्र यत्र स गच्छति ।
दिव्याश्वसंप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
अप्सरोगणसंवीते स्वर्गलोके महीयते ।

[(L 1) D1 अग्निहोत्रे च पुण्यानां (for the prior half) — (L 2) D1 ये धर्मान् (for यो धर्मम्) — (L 3) D1 s इच्छति (for °त) — (L 10) D. संनिश्रा (for संवीनाम्) — (L 14) D1 -दुर्गगाणा (for °गाहा) — (L 22) D1 ये (for ये) — D1 om line 21 — (L 26) D1 य स, D1 सुरा (for द स) — D1 om from the post half of line 33 up to the prior half of line 35 — (L 37) D1 सर्वीते (for -संवीते)]

After the above, D1-7 9 read lines 426-434 D1-7 8 om line 406 — (L 407) B1 परि (for प्रति-) D-7 9 शुश्रूषुरनुपालयेत् (for the post half) — After line 407, D1-7 9 ins

महतोऽप्यनुगच्छन्ति परलोकगतं नरम् ।
पारयन्ति च दुर्गेषु श्रमयो नात्र संशयः ।
तेनाग्नयश्चानिशमन्ति अग्निहोत्रेषु जुह्वताम् ।

[D1 om line 1 — (L 2) D1 ह्यग्नयो (for न°) — (L 3) D1 दहति (for अति)]

— After the above, D1-7 9 read lines 436-439 D1-7 9 om lines 408-411 — (L 409) B8 पृथक्चैव (for °क्त्वेन) — (L 410) B8 -भूतेन (for भूतैश्च). — (L 412) D1 कुत एव परां गतिं, D5-7 9 कुत एव परा गतिः (for the post half) — After line 413, D1-7 9 ins

तत्र धर्ममिमं पुण्यं युक्तदानमहोदयम् ।
कृता यस्य प्रपा ग्रीष्मे शीततोया सुसंस्कृता ।'
अशून्या न च संश्लिष्टा सुसंमृष्टोपलेपना ।
अनेककुसुमयुक्तास्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
हरशीर्षच्युता दिव्या सलिलाढ्या विभूषिता ।
त्रिलोकमहिता देवी सा वै नित्यं विधीयते ।
तच्छ्रुत्वा पितरः सर्वे ऋषयश्च सुरैः सह ।
प्रत्यूचुस्तं महात्मानं चित्रगुप्तं महामतिम् ।
अहो बहुविधो धर्मो यस्त्वया समुदाहृतः ।

[(L 8) D1 ते (for त)]

— D1-7 9 om lines 414-425 — (L 416) Some MSS प्रेतलोके (for प्रेत°) — (L 420) D8 दीपस्य वै प्रदाने च (for the prior half). — (L 421) Dn2 दीपदानां प्रणश्यति (for the post half) — (L 422) B1 सोमपावकभास्कराः (for the post half) — (L 423) Dn2 [अ]नु (for [अ]स्य) B8 विमलाः सर्वदेवताः (for the post half) — (L 424) Dn2 तथा (for यथा) Dn8 प्रेत्य (for प्रेत) D8 गते (for -गतो) — D1 om (hapl) lines 426-432 — (L 426) D5-7 9 कपिलां यः प्रयच्छेत (for the prior half) — (L 427) D5-7 9 पुष्करेषु (for °रे च) D5-7 9 फलं तस्येह शृण्वथ (for the post half) — (L 430) B1 प्रयातु गोशतं तथा (for the post half) — For lines 429-430, D5-7 9 subst

मुच्यते पापकं कर्म ब्रह्महत्यादृते कृतम् ।
विधिवत्कपिलां दत्त्वा शोधयेत्सर्वकिल्बिषात्

तस्मात्तु कपिला देया कौमुद्या ज्येष्ठपुष्करे ।
न तेषां विषमं किंचिन्न दुःखं न च कण्टकाः ।
उपानहौ च यो दद्यात्पात्रभूते द्विजोत्तमे ।
छत्रदाने सुखां छायां लभते परलोकगः ।
न हि दत्तस्य दानस्य नाशोऽस्तीह कदाचन ।
चित्रगुप्तमतं श्रुत्वा हृष्टरोमा विभावसुः ।
उवाच देवताः सर्वाः पितॄंश्चैव महाद्युतिः ।
श्रुतं हि चित्रगुप्तस्य धर्मगुह्यं महात्मनः ।
श्रद्दधानाश्च ये मर्त्या ब्राह्मणेषु महात्मसु ।
दानमेतत्प्रयच्छन्ति न तेषां विद्यते भयम् ।
धर्मदोषास्त्विमे पञ्च येषां नास्तीह निष्कृतिः ।
असंभाष्या अनाचारा वर्जनीया नराधमाः ।
ब्रह्महा चैव गोघ्नश्च परदाररतश्च यः ।
अश्रद्दधानश्च नरः स्त्रियं यश्चोपजीवति ।
प्रेतलोकगता ह्येते नरके पापकर्मिणः ।
पच्यन्ते वै यथा मीनाः पूयशोणितभोजनाः ।
असंभाष्याः पितॄणां च देवानां चैव पञ्च ते ।
स्नातकानां च विप्राणां ये चान्ये च तपोधनाः ।

Colophon

भीष्म ।

ततः सर्वे महाभागा देवाश्च पितरश्च ह ।
ऋषयश्च महाभागाः प्रमथान्वाक्यमब्रुवन् ।

विशुद्धकल्मषः सोऽपि स्वर्गलोके महीयते ।

— D4–7 9 om line 431 D4–7 9 transp lines 432 and 433 — (L 432) D4–7 9 न तस्य चाशुभं किंचित् (for the prior half) D4–7 9 शूलं (for दुःखं) — (L 433) D4–7 9 तु (for च) B2 (marg as above) द्विजातये (for द्विजोत्तमे) D4–7 9 स्नातकाय द्विजाय वै (D4 6 °तये) (for the post half) — After line 433, D4–7 9 ins

महारूपाणि यानानि उपागच्छन्ति तं नरम् ।
कामभोगाश्च विपुला निर्वाणं चोत्तमं परम् ।

[(L 1) D8 9 om from the post half up to the post half of line 2 D4 उपगच्छन्ति ये नराः (for the post half)]

— (L. 434) D4–7 9 छत्रदानेन दश्यन्ते परलोकगता नराः — After line 434, D4–7 9 ins

अन्नदानश्च तच्छाया उपागच्छन्ति शाश्वतम् ।

— After the above, D4–7 9 read line 407 D4–7 9 om. line 435 — (L 435) B6 न शोचति (for नाशोऽस्तीह) — (L 436) D4–7 9 वच (for मत) Dn8 हृष्टलोमा (for हृष्टरोमा) D4–7 9 हृष्टपुष्टान्त्यभोजना (for the post. half) — (L 437) D4–7 9 समभ्युत्तदा सर्वे पितृभिः सहिता सुराः — (L 438) V1 B2–5 Dn8 D8 श्रुतं वचः, B1 Dn2 श्रुतं च, D4–7 9 श्रूयतां (for श्रुतं हि) — After line 438, D4–7 9 ins

नृणां श्रेयस्करं नित्यं परवाक्यं नुतावहम् ।
[D4 दिव्य (for नित्यं)]

— (L 439) D4–7 9 श्रद्दधाना नरा (D6 नरे) ये तु ब्राह्मणेभ्यो मनीषिणः — After line 439, D4–7 9 ins

एवमेतत्प्रयच्छन्ति चित्रगुप्तमतं तु ये ।
ते प्राप्नुवन्ति विपुलं फलं प्रेत्यगता नराः ।
सन्ति च गुणा तत्र उपलोक्यन्ति मानवाः ।
लोकपालास्तथा सर्वे चक्रपाणेः विष्णुना सह ।
पूजयन्ति सुरश्रेष्ठाश्चित्रगुप्तं महामतिम् ।
साधु निष्कल्मषो धर्मो सरहस्य उदाहृतः ।
व्यक्तः सूक्ष्मश्च श्रेष्ठश्च प्रेत्यलोके न संशयः ।
तच्छ्रुत्वा लोकपालानां भाषितं विष्णुना सह ।
चित्रगुप्तस्ततो वाक्यं प्राञ्जलिः प्रत्यभाषत ।
धर्मदोषास्त्विमे पञ्च येषां नास्तीह निष्कृतिः ।
ब्राह्मणान्द्विषते यस्तु गुरुदारांश्च यो व्रजेत् ।
राष्ट्रे कृतघ्नश्च यो मर्त्यो भवेद्दुर्भिक्षकाङ्क्षि वै ।
स्त्रियो ये चोपजीवन्ति अश्रद्धेयश्च पञ्चमः ।
एते निष्क्रान्तधर्माणो नीचाचारा दुरात्मनः ।
पच्यमाना यथा मीनाः पूयशोणितभोजनाः ।
निष्कृतिं नाधिगच्छन्ति जायमानाः पुनः पुनः ।
दुष्कृतं ते तु विस्तारमुपभुञ्जन्ति पावकम् ।
नित्यमेव त्वसंभाष्याः पितॄणां सह दैवतैः ।
स्नातकानां तु विप्राणां साधूनां च महात्मनाम् ।
चित्रगुप्तस्य तच्छ्रुत्वा भाषितं बहुविस्तरम् ।
सुप्रीतमनसो देवाः स्वयमुपहितास्तदा ।
प्रतिगृह्णन्ति ते धर्मं चित्रगुप्तमतं शुभम् ।

Colophon

[(L 1) D7 य (for ये) — (L. 4) D4. 6 9 चत्वरे (for चत्वारो) — (L 7) D6 7 9 प्रेतलोके (for प्रेत्य°) — (L. 14) D4 6 7 9 निराचारा (for नीचा°) — D4 om (hapl) lines 15-16 — (L 17) D4 पातक, D8 पात्रक (for पावकम्) — (L. 18) D4 6 9 असमाप्या — Colophon *Sub-parvan* D4–7 9 दानधर्म — *Adhy name* D4–7 9 देवरहस्य]

— D4–7 9 om lines 440-448 — (L 445) V1 सर्वे (for ह्येते) B5 कर्मणा (for कर्मिण) — (L 446) Dn2 प्रोच्यते (for पच्यन्ते) — (L. 448) D8 [ऽ]पि चान्ये (for चान्ये च) — Colophon. — *Parvan name* B1 2 4 Dn3 शांति — *Sub-parvan* V1 B1 3–5 Dn1 n2 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1, 3 4 5 Dn1 n2 D8 चित्रगुप्तरहस्यानि — *Adhy no* V1 130, B 121, Dn1 127 — (L 449) D4–7 9 ततः सुरगणा

भवन्तो वै महाभागा अपरोक्षनिशाचरा ।
उच्छिष्टानशुचीन्क्षुद्रान्कथं हिंसथ मानवान् ।
के च स्मृता प्रतीघाता येन मर्त्यान्न हिंस्थ ।
रक्षोघ्नानि च कानि स्युर्यैर्गृहेषु प्रणश्यथ ।
श्रोतुमिच्छाम युष्माकं सर्वमेतन्निशाचरा ।

प्रमथा ।

मैथुनेन सदोच्छिष्टा. कृते चैवाधरोत्तरे ।
मोहान्मांसानि खादेय वृक्षमूले च य स्वपेत ।
आमिषं शीर्षतो यस्य पादतो यश्च संविशेत् ।
तत उच्छिष्टका सर्वे बहुच्छिद्राश्च मानवा ।
उदके चाप्यमेध्यानि श्लेष्माणं च प्रमुञ्चति ।
एते भक्ष्याश्च वध्याश्च मानुषा नात्र संशय. ।
एवंशीलसमाचारान्धर्षयामो हि मानवान् ।

श्रूयतां च प्रतीघातान्यैर्न शक्नुम हिंसितुम् ।
गोरोचनासमालम्भो वचाहस्तश्च यो भवेत ।
घृताक्षतं च यो न्यान्मूर्ध्नि तत्परायण ।
ये च मांसं न खादन्ति तान्न शक्नुम हिंसितुम् ।
यस्य चाग्निर्गृहे नित्यं दिवा रात्रौ च दीप्यते ।
तरक्षोश्चर्म दंष्ट्राश्च तथैव गिरिकच्छपा ।
आज्यधूमो बिडालश्च छागः कृष्णोऽथ पिङ्गल ।
येषामेतानि तिष्ठन्ति गृहेषु गृहमेधिनाम् ।
तान्यधृष्याण्यगाराणि पिशिताशैः सुदारुणैः ।
लोकानस्मद्विधा ये च विचरन्ति यथासुखम् ।
तस्मादेतानि गेहेषु रक्षोघ्नानि विशां पते ।
एतद्वः कथितं सर्वं यत्र वः संशयो महान् ।

Colophon

सर्वे पितरो मुनयस्तथा — (L 450) V1 पितरश् (for ऋषयश्) D1-7,9 स्वयमुवा सह विभो (for the prior half) — (L 451) D1-7,9 भवतो हि महात्मानो (for the prior half) V1 ह्यपरोक्ष, D1-7,9 अप्रमेया (for अपरोक्ष) — After line 451, D1-7,9 ins.

पृच्छाम सरहस्यानि धर्मगुह्यानि तत्त्वत ।

— (L 452) D1-7,9 उच्छिष्टे वाथ छिद्रे वा (for the prior half) D1-7,9 ये तु (for कथ) — (L 454) B1 गृहे च (for गृहेषु) — For lines 453–455, D1-7,9 subst

मानुषाणां च ये दोषा वध्यावध्याश्च यादृशा ।
प्रतिघात च युष्माकं तत्त्वमाख्यातुमर्हथ ।

— After the ref, D1-7,9 ins

सर्वमेतत्प्रवक्ष्याम यथा हिंसाम मानुषान् ।
यथोच्छिष्टांश्च छिद्रेषु वध्यावध्याश्च यादृशा ।
रक्षोघ्नानि च सर्वाणि दुराधर्षाश्च ये नरा ।
प्रतिघातश्च योऽस्माकं श्रूयताममरोत्तमा ।

— (L 456) D1-7,9 उच्छिष्टो मैथुने यस्तु प्रकुर्वीताधरोत्तर — (L 457) D1-7,9 यश्च भक्षयते मांस (for the prior half) D8 न च (for च य) D6,9 शयेत् (for स्वपेत्) — (L 458) D1-7,9 शयानस्य सुरोत्तमा (for the post. half) — After line 458, D1-7,9 ins

शयने चैव संध्यायां तथा शेते चतुष्पथे ।
देवगोष्ठे शुचिस्थाने अस्तमेति च भास्करे ।

— (L 460) D1-7,9 उदके मेध्यमूत्रे वा (for the prior half) D1,6,9 श्लेष्मं चापि, D5,7 श्लेष्माणं वा (for °णं च) B1,6 वि (for प्र) — B6 ins after line 460

देवागारे च यस्तिष्ठेदस्तं याते दिवाकरे ।

While D1-7,9 ins after line 460

यादगानश्च यो गच्छेत्स्त्रीनिषेवश्च यो भवेत् ।
नग्निका चापि या नारी नग्नश्चापि यो नर ।

[(L 2) D1 भवेत् (for नर)]

— (L 461) D1-7,9 मनुष्या दोषसंयुता (for the post. half) — (L 462) D1-7,9 भक्षयामो (D6,9 °म) नराधमान् (for the post half) — After line 462, D1-7,9 ins

अनुच्छिष्टाश्च ये नित्यं ये नित्यं कृतमङ्गला ।
भूतान्ये पितृश्चैव दुराधर्षा हि ते सदा ।

[(L 1) D5,7,9 अनुच्छिष्टा ह्यनुच्छिष्टाश्च (for the prior half) — (L 2) D7 न (for वा)]

— (L 463) B1,6 हि (for च) D1-7,9 गृहेभ्यो मङ्गलैः शुभैः (for the post half) — D1-7,9 om (hapl) lines 464–466 — (L 464) Dn1 न्यं तथा (for गोरोचना-). B3 समालम्भो, D5 °लम्भो (for °लम्भो) — (L 467) D1-7,9 यस्याग्नि सततं गेहे (for the prior half) — After line 469, D1-7,9 ins.

यत्रैतानि सदा गेहे न न शक्ता स्म हिंसितुम् ।
नैषा लङ्घयितुं शक्ता मर्यादा लोकविश्रुता ।
स्थापिता विबुधै पूर्वं युष्माभिर्धर्मरक्षिभि ।

[(L 1) D1 ते, D5 तु (for न)]

— D1-7,9 om lines 470–472 — (L 472) V1 B D8 महासुरा, Dn1 n2 यथासुखा (for °सुखम्) — (L 473) D1-7,9 निवासयेत् (for विशां पते) — (L 474) D1-7,9 एतेषु (for एतद्) D1-7,9 मा भूद्वः संशयोऽत्र तु (for the post half) — Colophon — *Parvan name* B1-4 Dn1 शान्ति — *Sub parvan* V1 B1,3-4 Dn1 n2 D8 दानधर्म — *Adhy name* V1 B Dn D8 प्रमथानां रहस्यानि — *Adhy no* V1 131, B3

भीष्म ।
तत पद्मप्रतीकाश पद्मोद्भुत पितामह ।
उवाच वचन देवान्वासव च शचीपतिम् ।
अय महाबलो नागो रसातलचरो बली ।
तेजस्वी रेणुको नाम महासत्त्वपराक्रम ।
अतितेजस्विन सर्वे महावीर्या महागजा ।
धारयन्ति महीं कृत्स्ना सशैलवनकाननाम् ।
भवद्भि समनुज्ञातो रेणुकस्तान्महागजान् ।
धर्मगुह्यानि सर्वाणि गत्वा पृच्छतु तत्र वै ।
पितामहवच श्रुत्वा ते देवा रेणुक तदा ।
प्रेषयामासुरव्यग्रा यत्र ते धरणीधरा ।
रेणुक ।
अनुज्ञातोऽस्मि देवैश्च पितृभिश्च महाबला ।
धर्मगुह्यानि युष्माक श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत ।
कथयध्व महाभागा यद्वस्तत्त्व मनीषितम् ।

दिग्गजा ।
कार्तिके मासि चाश्लेषा बहुलस्याष्टमी शिवा ।
तेन नक्षत्रयोगेन यो ददाति गुडौदनम् ।
इम मत्र जपञ्श्राद्धे यताहारो ह्यकोपन ।
बलदेवप्रभृतयो ये नागा बलवत्तरा ।
अनन्ता ह्यक्षया नित्य भोगिन सुमहाबला ।
तेषा कुलोद्भवा ये च महाभूता भुजगमा ।
ते मे बलिं प्रयच्छन्तु बलतेजोभिवृद्धये ।
यदा नारायण श्रीमानुज्जहार वसुधराम् ।
तद्बल तस्य देवस्य धरामुद्धरतस्तथा ।
एवमुक्त्वा बलिं तत्र वल्मीके तु निवेदयेत् ।
गजेन्द्रकुसुमाकीर्णं नीलवस्त्रानुलेपनम् ।
निर्वपेत्त तु वल्मीके अस्त याते दिवाकरे ।
एव तुष्टास्तत सर्वे अधस्ताद्भारपीडिता ।
श्रम त नावबुध्यामो धारयन्तो वसुधराम् ।

122, Dn1 128 — *Śloka no* Dn2 14 — D1–7 9 om. the ref. — (L 475) D1–7 9 प्रमथैरेवमुक्तन्तु (for the prior half) D1–7 पद्मगर्भ (for पद्मोद्भुत) — (L 476) D1–7 9 विष्णो प्रोवाच वचन वासवश्च शचीपति — (L 477) D1–7 9 -तलोत्थित (for -चरो बली) — (L 478) D1–7 9 दिशागजमदानुग (for the post half) — (L 479) B3 दिशा (for महा-) D1–7 9 ये च सर्वे महावीर्या महाकाया दिशा गजा — (L 480) D1–7 9 सर्वां (for कृत्स्नां) — For lines 481–484, D1–7 9 subst

तानपृच्छत्ततो नागान्रेणुको वै दिशां गजान ।
धर्मगुह्यानि तेषां च त वय नोदयामहे ।
विष्णो शक्रवच श्रुत्वा ते वै देवगणास्तदा ।
ऊचु सर्वे गच्छेति रेणुक नागसत्तमम् ।
दिशा गजानां ये धर्मा श्रोतुमिच्छामहे वयम् ।
बाढमित्येव सो नाग प्राञ्जलि प्रत्यभाषत ।
गच्छामि युष्मद्वचनाद्रसातलतल सुरा ।
भवतां च प्रसादेन गमिष्यामि दिशां गजै ।
सरहस्याश्च ये धर्मा कथयिष्यन्ति मे सुरा ।
भीष्म ।
ततो रसातल प्राप्तो रेणुकस्तान्दिशा गजान् ।
उवाच वचन धीमान्महातेजा महीधरान् ।
[(L 3) D7 तथा (for तदा)]

— (L 485) V1 अनुज्ञातैश्च (for °तोऽस्मि) — After line 485, D1–7 9 ins

एभिश्च समहाभागैर्वृद्धगणाग्निभि स्वयम् ।

— (L 486) D4, 5 नान्यथा, D6 7 9 चान्यथा (for तत्त्वत°) — After line 486, D1–7 9 ins

रेणुकेन तथा पृष्ट नागानां समुदाहृतम् ।
धर्मं प्रति कथास्तत्र नागानां परिवर्धिता ।
विमृश्याथ तत सर्वे धर्माधर्मविनिश्चयम् ।
प्रत्यूचू रेणुक सर्वे शृणु धर्मविनिश्चयम् ।
ब्राह्मण क्षत्रियो वापि वैश्य शूद्रोऽपि चोरग ।
[(L 5) D5 चानघ (for चोरग°)]

— D1–7 9 om line 487 D1–7 9 om the ref. — (L 488) B3 सिता, B4 5 शुभा, D4, 5 ध्रुव (for शिवा) — D1–7 9 om lines 490–497 — (L 490) B2 नित्य (for श्राद्धे) — (L 491) V1 B1 4 Dn2 n3 नागा ये (by transp) — Dn1 om line 493 — (L 493) V1 B Dn2 n3 कुलान्वया (for कुलोद्भवा) — (L 494) V1 B D8 प्रतीच्छतु (for प्रय°) B3 4 -तेजोवि-, B5 तेजोनि- (for -तेजोऽभि-) — (L 496) B2 (marg as above) 5 तदा (for तथा) B3 धरामुद्धृतस्तदा (for the post. half) — B2 om lines 498–501 — (L 498) D1–7 9 -कुसुमाकीर्णैर् D1–7 9 -लेपनै (for °नम्) — (L 499) D8 तद् (for त) B8 निर्वपेत च वल्मीके (for the prior half) V1 ह्यस्त (for अस्त) D1–7 9 वल्मीके चाथ (D6 °पि) तदेव गच्छत्यस्त दिवाकरे — (L 500) D1–7 9 तेन दृष्टा वय सर्वे (for the prior half) D1–7 9 धरणी- (for अधस्ताद्) — (L 501) D7 श्रम ततो न बुध्याम (for the prior half) D1–7 9 महीमिमा (for वसुधराम्) — (L 502) D4 5 एत (for एव) Dn1 सर्वे, Dn2 सर्व (for धर्म) D4 5 यत्र गच्छन्ति मानवा, D6 7 9 य प्रयच्छन्ति मानव (for the post. half) — For lines 503–505, D1–7 9 subst

आतिथ्य कृतमस्माक यावल्लोका प्रतिष्ठिता ।
यस्तु सवत्सर पूर्णमेतद्दान प्रयच्छति ।

एव मन्यामहे धर्मं भारार्ता निरपेक्षिण ।
ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्य शूद्रो वा यद्युपोषित ।
एव संवत्सर कृत्वा दान बहुफलं लभेत् ।
वल्मीके बलिमादाय तन्नो बहुफल मतम् ।
ये च नागा महावीर्यास्त्रिषु लोकेषु कृत्स्नश ।
कृतातिथ्या भवेयुस्ते शत वर्षाणि तत्त्वत ।
दिग्गजाना च तच्छ्रुत्वा देवता पितरस्तथा ।
ऋषयश्च महाभागा पूजयन्ति स्म रेणुकम् ।

Colophon

महेश्वर ।

सारमुद्धृत्य युष्मासि साधु धर्म उदाहृत ।
धर्मगुह्यमिद मत्त शृणुध्व सर्वे एव ह ।
येषां धर्माश्रिता बुद्धि श्रद्दधानाश्च ये नरा ।
तेषा स्यादुपदेष्टव्य सरहस्यो महाफल ।
निरुद्विग्नस्तु यो दद्यान्मासमेक गवाह्निकम् ।
एकभक्त तथाश्नीयाच्छ्रूयता तस्य यत्फलम् ।
इमा गावो महाभागा पवित्र परम स्मृता ।
त्रीँल्लोकान्धारयन्ति स्म सदेवासुरमानुषान् ।
तासु चैव महापुण्य शुश्रूषा च महाफलम् ।
अहन्यहनि धर्मेण युज्यते वा गवाह्निके ।
मया ह्येता ह्यनुज्ञाता पूर्वमासन्कृते युगे ।
ततोऽहमनुनीतो वै ब्रह्मणा पद्मयोनिना ।
तस्माद्व्रजस्थानगतस्तिष्ठत्युपरि मे वृष ।
रमेऽह सह गोभिश्च तस्मात्पूज्या सदैव ता ।
महाप्रभावा वरदा वरान्दद्युरुपासिता ।
ता गावोऽस्यानुमन्यन्ते सर्वकर्मसु यत्फलम् ।
तस्य तत्र चतुर्भागो यो ददाति गवाह्निकम् ।

Colophon

कार्त्तिक मासमस्माकं श्रद्धान समाहित ।
निर्वाप्य परम तेन दत्त भवति शाश्वतम् ।

— (L 504) Dn1 n3 एतत् (for एव) B1 3 Dn1 भवेत् (for लभेत्) — (L 505) Dn1 महत् (for मतम्) — (L 506) D7 om लोकेषु D4–7 9 विश्रुता (for कृत्स्नश) — (L 507) D4–7 9 त्रिशद्वर्षाणि रेणुक (for the post half) — After line 507, D4–7 9 ins

एकेनैव तु दानेन मनुज सुखमाग्भवेत् ।
प्राप्नोति विपुल स्वर्ग सर्वकामाश्च पुष्कलान् ।

— For lines 508–509, D4–7 9 subst

दिशां गजानां तद्वाक्य श्रुत्वा श्रावयतो गज ।
देवतानां पितॄणां च श्रुत्वा प्रीता भवस्तदा ।
विबुधा पितृभि सार्धं पूजयित्वेदमब्रुवन् ।
एवमेतद्यथार्थ त्वमुरग सत्यमस्तु तत् ।

[(L 2) D4 तथा (for तदा). — (L 4) D6 7 9 यथार्थत्वम् (for °स्य त्वम्)]

— Colophon — *Parvan name* B1 3 4 शांति — *Sub parvan* V1 B1 3. 5 Dn D4–9 दानधर्म —*Adhy name* V1 B1 3 4 5 Dn D8 दिग्गजानां रहस्यानि, D4 6 7 9 देवरहस्य, D5 वेदरहस्य — *Adhy no* V1 133, B5 123, Dn1 129 — *Śloka no* Dn1 n3 18 — Before the ref., D4–7 9 ins

स्कन्दस्य वचन श्रुत्वा पितर सह दैवतै ।
पृच्छन्ति धर्मगुह्यानि महादेवमुमापतिम् ।

— (L 510) D4–7 9 सारभूतास्त्विमे धर्मा सरहस्यानुचिंतिता — (L 511) D4 7 इम (for इद) D4–7 9 पुण्य, D5 यत्र (for मत्त) V1 च, B1–3 Dn1 n3 हि (for ह) D4–7 9 तच्छृणुध्व समाहिता (for the post half) — D4–7 9 om. lines 512-513 — (L 512) B2 (marg as above) विद्याश्रिता (for धर्मा°) B2 (marg as above) 3 सर्वश (for ये नरा) — (L 515) V1 एकभुक्त (for °भक्त) D4–7 9 एकभक्तेन चाश्नीयात्तस्य पुण्यफल त्विद (D4 °लान्वित) — (L 516) D4–7 9 महादोग्ध्री (for °भागा) D4–7 9 पवित्रा लोकमानर (for the post half) — (L 517) D4–7 9 धारयति च त्रील्लो (D5 7 त्रयो लो)कान् (for the prior half) — After line 517, D4–7 9 ins

गावस्तेषां प्रयच्छन्ति सर्वधर्मेषु यत्फलम् ।
गच्छते च गवां लोक न पुण्य न च पातकम् ।

[(L 2) D4 6 9 हि (for the second च)]

— D4–7 9 om (hapl) lines 518-526 — (L 518) B1 5 तथा (for महा) — (L 519) Bom ed. गवाह्निक (for के) — (L 524) Dn1 n3 वर (for वरान्) — After line 524, V B Dn1 n3 D8 ins.

अवन्दिताश्च हिंसियुस्तस्मा पूज्यतमा मता ।

[B5 अपूजिताश्च (for अवन्दि°) B1 5 स्मृता (for मता).]

— (L 525) B1 3 धर्मेषु (for कर्मसु) — (L 526) B3 तत्र तस्य (by transp), Dn3 तस्य तस्य — Colophon. — *Parvan name* B1 3 4 शांति — *Sub-parvan*. V1 B3–5 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 3. 4. 5 महादेवरहस्यानि — *Śloka no* Dn1 n3 9 — Before the ref., D4–7 9 ins

तत सूर्यप्रतीकाश रक्तपद्मानमप्रभम् ।
शाकर नोदयामास कार्त्तिकेय महाद्युतिम् ।
तत शशिधर श्रीमान्धर्मगुह्यमिद जगौ ।
सारभूतास्त्विमे धर्मा भवद्भिर्ये उदाहृता ।

स्कन्द ।
ममाप्यनुमतो धर्मस्तं शृणुध्वं समाहिता ।
नीलषण्डस्य शृङ्गाभ्यां गृहीत्वा मृत्तिका तु य ।
अभिषेकं त्र्यहं कुर्यात्तस्य धर्मं निबोधत ।
शोधयेदशुभं सर्वमाधिपत्यं परत्र च ।
यावच्च जायते मर्त्यस्तावच्छूरो भविष्यति ।
इदं चाप्यपरं गुह्यं सरहस्यं निबोधत ।
प्रगृह्यौदुम्बरं पात्रं पक्वान्नं मधुना सह ।
सोमस्योत्तिष्ठमानस्य पौर्णमास्यां बलिं हरेत् ।
तस्य धर्मफलं नित्यं श्रद्दधाना निबोधत ।
साध्या रुद्रास्तथादित्या विश्वेदेवास्तथाश्विनौ ।
मरुतो वसवश्चैव प्रतिगृह्णन्ति त बलिम् ।
सोमश्च वर्धते तेन समुद्रश्च महोदधि ।
एष धर्मो मयोद्दिष्टः सरहस्य सुखावह ।
विष्णु ।
धर्मगुह्यानि सर्वाणि देवताना महात्मनाम् ।
ऋषीणां चैव गुह्यानि य पठेदाह्निकं सदा ।
शृणुयादनसूयुर्य श्रद्दधान समाहित ।
नास्य विघ्न प्रभवन्ति भय चास्य न विद्यते ।
ये च धर्मा शुभा पुण्या सरहस्या उदाहृता ।
तेषां धर्मफलं तस्य य पठेत जितेन्द्रिय ।
नास्य पाप प्रभवति न च पापेन लिप्यते ।

— (L 527) D1-7 9 ममा(D1 तम)प्यनुमतान्धर्मान् (for the prior half) D6-7 9 नान् (for त) D1 शृणुध्व नुसमाहिता (for the post half) — After line 527, D1-7 9 ins

आषाढे शुक्लपक्षे तु रविपुत्रा पुनोऽन्कान् ।

— (L 528) D1-7 9 गोवृषस्य विषाणाभ्यां मृत्तिकां गृह्य यो नर — After line 528, D1-7 9 ins

प्रकुर्वीताभिषेकं तु तस्य पाप प्रणश्यति ।

— (L 529) D1-7 9 तस्य पुण्यफलं महत् (for the post half) — B5 om (hapl) 530–532 — (L 530) B3 (marg as above) 8 च विंदति (for परत्र च) D1-7 9 शोधयेत्पापकं कर्म इहलोके परत्र च — (L 531) D1-7 9 यावज्जीवति मर्त्य स तावद्वर्धति चन्द्रवत् — D1 6 7 9 om. line 532 D5 om 532–534 — (L 532) D5 [ए]व (for [अ]पि) — (L 533) D6 7 9 गृह्य च (for प्रगृह्य) D1-7 9 यावकं (for पक्वान्न) — After line 533, D1 6 7 9 ins

श्वेतानि चैव पुष्पाणि माल्यानि घृत दधि ।

— (L 534) D1 6 7 9 उदय तस्य सोमस्य (for the prior half) — (L 535) D1-7 9 दिव्य (for नित्य) D1-7 9 श्रद्दधानस्य वै सुरा (for the post half) — For lines 536–537, D1-7 9 subst

आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ समरुद्गणा ।
लोकपालाश्च वायुश्च हुताशः शक्र एव च ।

— After line 538, D1-7 9 ins

सुप्रीताश्च प्रयच्छन्ति यथेप्सितमरिंदमा ।
शाश्वतं नाकपृष्ठे च वास सर्वे विमत्सरा ।
चक्षुष्मतां तु मर्त्यांस्ते मृतानां सोम एव च ।
सौम्यता च ततो यान्ति पौर्णमास्यां तु चन्द्रमा ।
यच्चास्य दुष्कृतं किंचित्तत्सर्वं व्यपकर्षति ।
पुष्टिं च विपुलां दद्यात्परितुष्टो महोदधि ।

— D1-7 9 om. line 539 D1-7 9 om. the ref — (L 540) D1-7 9 देवतानां च गुह्यानि पितृणां मातृभि सह — (L. 541) D1 7 9 ऋषीणां प्रमथानां च (for the prior half) — D5 om lines 542–543 — (L 542) D1 6 7 9 श्रद्दधान (for [अ]नसूयुय). D1 om from the post half up to the prior half of line 544 D6 7 9 om 543 — (L 545) D1-7 9 तथा (for तेषां) D5 य पठेद्विजितेन्द्रिय (for the post. half) — After line 545, D1-7 9 ins

नैव पापानि चाप्नोति इहलोके परत्र च ।
यत्फलं लभते मर्त्यस्तत्फलं चापि शृण्वत ।
यथा क्रतुशतैरिष्ट्वा यथा दानं च पुष्करे ।
ब्राह्मणेषु च प्रीतेषु तत्फलं शाश्वतं ध्रुवम् ।
यच्च दुष्कृतं किंचित्पितृभि पूर्वजै कृतम् ।
तच्च शोधयते सर्वं वियोनिं न च गच्छति ।
धर्मवृद्धिं च वै देवास्तस्य कुर्युर्मया सह ।
विवर्धन्ते यथोत्साहस्तथा पितरस्तथा ।
श्रद्दधानं पठेद्यस्तु शृणुयाद्वा समाहित ।
अपुत्रो लभते पुत्रानन्धो लभति चक्षुषी ।
अविद्यो लभते विद्यां ब्राह्मणो वेदपारग ।
दरिद्रो लभते धनमाशिल्प लभति शिल्पित ।
वणिग्वै लभते लाभं बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
व्याधितो मुच्यते रोगात्कामार्थी काममाप्नुयात् ।
युद्धे जयं च लभते मृतो लभति सद्गतिम् ।
भीष्म ।
इत्युक्तो लोकनाथेन शक्रेण महात्मना ।
विबुधा पितरश्चैव ऋषय समरुद्गणा ।
एवमस्तु विभो सर्वे कृतोऽस्माकमनुग्रह ।
यस्त्विमं शृणुयान्नित्यं पठेद्वापि समाहित ।
वयमप्यास्यामस्तं गच्छामोऽन्धकसूदन ।

Colophon.

[(L 1) D1 6 9 च (for [ए]व). — (L 3) D1 यथा क्रतुभिरिष्ट च (for the prior half) — (L 12)

पठेद्वा श्रावयेद्वापि श्रुत्वा वा लभते फलम् ।
भुञ्जते पितरो देवा हव्यं कव्यमथाक्षयम् ।
श्रावयंश्चापि विप्रेन्द्रान्पर्वसु प्रयतो नरः ।
ऋषीणां देवतानां च पितॄणां चैव नित्यदा ।
भवत्यभिमतः श्रीमान्धर्मेषु प्रयतः सदा ।
कृत्वापि पापकं कर्म महापातकवर्जितम् ।
रहस्यधर्मं श्रुत्वेमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

भीष्म ।

एतद्धर्मरहस्यं वै देवतानां नराधिप ।
व्यासोद्दिष्टं मया प्रोक्तं सर्वदेवनमस्कृतम् ।
पृथिवी रत्नसंपूर्णा ज्ञानं चेदमनुत्तमम् ।
इदमेव ततः श्राव्यमिति मन्येत धर्मवित् ।
नाश्रद्दधानाय न नास्तिकाय
न नष्टधर्माय न निर्गुणाय ।
न हेतुदुष्टाय गुरुद्विषे वा
नानात्मभूताय निवेद्यमेतत् ।

Colophon

14A

V_1 B Dn D_1 2 4–9 Cv cont.

युधिष्ठिर ।

के भोज्या ब्राह्मणस्येह के भोज्याः क्षत्रियस्य ह ।
तथा वैश्यस्य के भोज्याः के च शूद्रस्य भारत ।

भीष्म ।

ब्राह्मणा ब्राह्मणस्येह भोज्या ये चैव क्षत्रियाः ।
वैश्याश्चापि तथा भोज्याः शूद्राश्च परिवर्जिताः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या भोज्या वै क्षत्रियस्य ह ।
वर्जनीयास्तु वै शूद्राः सर्वभक्ष्या विकर्मिणः ।
वैश्यास्तु भोज्या विप्राणां क्षत्रियाणां तथैव च ।
नित्याग्नयो विविक्ताश्च चातुर्मास्यरताश्च ये ।
शूद्राणामथ यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलम् ।
मलं नृणां स पिबति मलं भुङ्क्ते जनस्य च ।
शूद्राणां यस्तथा भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलम् ।
पृथिवीमलमश्नन्ति ये द्विजाः शूद्रभोजिनः ।
शूद्रस्य कर्मनिष्ठायां विकर्मस्थोऽपि पच्यते ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो विकर्मस्थश्च पच्यते ।
स्वाध्यायनिरता विप्रास्तथा स्वस्त्ययने नृणाम् ।
रक्षणे क्षत्रियं प्राहुर्वैश्यं पुष्ट्यर्थमेव च ।
करोति कर्म यद्वैश्यस्तद्गत्वा ह्युपजीवति ।
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यमकुत्सा वैश्यकर्मणि ।
शूद्रकर्म तु यः कुर्यादवहाय स्वकर्म च ।
स विज्ञेयो यथा शूद्रो न च भोज्यः कदाचन ।
चिकित्सकः काण्डपृष्ठः पुराध्यक्षः पुरोहितः ।
सांवत्सरो वृथाध्यायी सर्वे ते शूद्रसंमिताः ।
शूद्रकर्मस्वथैतेषु यो भुङ्क्ते निरपत्रपः ।
अभोज्यभोजनं भुक्त्वा भयं प्राप्नोति दारुणम् ।

D_2 शिस्रग (for शिल्पिन) —(L 13) D_4 वणिजो (for °नै) D_6 9 लभते वाणिजो ज्ञान (for the prior half). —(L 14) D_5 रोगी (for रोगात्) —(L 15) D_1 6 9 सर्वलोके च सद्गति (for the post half) —(L 17) D_2 व्यपयत्र (for वितरत्र) D_5 विमत (for व्यपय). —Colophon *Sub parvan* D_6 6 9 दानधर्म —*Adhy name* D_1–7 9 देवरहस्यानि]

—D_1–7 9 om lines 546–561 —(L 547) B_5 पठित्वा (for पठेद्वा) B_1 Dn_2 D_8 श्रावयित्वा (for °यद्वा) V_1 B_1 2 Dn_2 पठित्वा श्रावयित्वापि (for the prior half) —(L 548) B_1 Dn_1 नथा (for अथ) —(L 550) B_1 3 नित्यश (for °दा) —(L 559) B_1–3 निर्घृणाय (for निर्गु°) —(L 560) V_1 B_4 Dn_1 न, B_1 2 च (for वा) —After line 561, D_8 ins

देयं विद श्रद्दधानाय पुण्यं
शुश्रूषिते धर्मपराय चैव ।
दत्तप्रयुक्ताय गुरुप्रियाय
महात्मनन्यवाद नियमेन ।

—Colophon. —*Parvan name* B_1–4 शान्ति —*Sub-parvan* V_1 B Dn_1 n_2 D_8 दानधर्म —*Adhy name* V_1 B Dn D_8 धर्म (Dn_2 सर्वेष)रहस्यानि —*Adhy no* V_1 135, B_8 125, Dn_1 130 —*Śloka no* Dn_1 16, Dn_2 17

14 A

D_4 6 9 om line 1 —(L 1) V_1 B_1–3 5 Dn_2 D_8 8 च (for ह) —(L 2) Dn_1 om. (hapl) from the post half up to the prior half of line 4 Bom. ed के शूद्रस्य च भारत (for the post half). —(L 3) B_1 थे च (for चैव) D_6 ब्राह्मणस्येह भोज्या ये भोज्याश्च क्षत्रियस्य च —(L 5) B_3 5 D_5 8 च, Dn_2 हि (for ह) —(L 6) V_1 च (for तु) —D_4 om lines 8–12 —(L 9) D_8 अपि (for अथ) —B_8 om. line 12 —(L 13) B_1 4 D_6 हि (for ऽपि) —(L 14) B_5 ब्राह्मणाः B_3 5 वैश्या B_3 5 विकर्मस्थास्तु D_2 8 हि (for च) —(L 17) V_1 B_1 2 (marg as above) 4 5 दत्त्वा (for गत्वा) Dn_2 [अ]भ्युप (for ह्युप°) Dn_1 n_2 तद्दत्वाभ्युपजीवति (for the post half) —(L 18) B_1 4 5 गोरक्ष- B_3 कृषिवाणिज्यगोरक्षम् (for the prior half) —(L 19) D_5 अनहाय (for अव°) —(L 22) D_6 वृथाश्रायी (for °ध्यायी) —(L 24) D_5 आप्नोति (for प्रा°) —D_5 om. lines 28–30 —(L 29) V_1 -चमत्र

कुलं वीर्यं च तेजश्च तिर्यग्योनित्वमेव च।
स प्रयाति यथा श्वा वै निष्क्रियो धर्मवर्जित ।
भुङ्क्ते चिकित्सकस्यान्नं तदन्नं च पुरीषवत्।
पुंश्चल्यन्नं च मूत्रं स्यात्कारुकान्नं च शोणितम्।
विद्योपजीविनोऽन्नं च यो भुङ्क्ते साधुसंमत ।
तदप्यन्नं यथा शौद्रं तस्मात्तु परिवर्जयेत्।
वचनीयस्य यो भुङ्क्ते तमाहु शोणितं ह्रदम्।
पिशुनं भोजनं भुङ्क्ते ब्रह्महत्यासमं विदु ।
असत्कृतमवज्ञातं न भोक्तव्यं कदाचन।
व्याधिं कुलक्षयं चैव क्षिप्रं प्राप्नोति ब्राह्मण ।
नगरीरक्षिणो भुङ्क्ते श्वपचप्रवणो भवेत्।
गोघ्ने च ब्राह्मणघ्ने च सुरापे गुरुतल्पगे।
भुक्त्वान्नं जायते विप्रो रक्षसां कुलवर्धन ।
न्यासापहारिणो भुक्त्वा कृतघ्ने क्लीबवर्तिनि।
जायते शबरावासे मध्यदेशबहिष्कृते।
अभोज्याश्चैव भोज्याश्च मया प्रोक्ता यथाविधि।
किमन्यदद्य कौन्तेय मत्तस्त्वं श्रोतुमिच्छसि।

Colophon

युधिष्ठिर ।

उक्तास्तु भवता भोज्यास्तथाभोज्याश्च सर्वश ।
अत्र मे प्रश्नसंदेहस्तन्मे वद पितामह।
ब्राह्मणानां विशेषेण हव्यकव्यप्रतिग्रहे।
नानाविधेषु भोज्येषु प्रायश्चित्तानि शंस मे।

भीष्म ।

हन्त वक्ष्यामि ते राजन्ब्राह्मणानां महात्मनाम्।
प्रतिग्रहेषु भोज्ये च मुच्यते येन पाप्मन ।
घृतप्रतिग्रहे चैव सावित्री समिदाहुति ।
तिलप्रतिग्रहे चैव सममेतद्युधिष्ठिर।
मांसप्रतिग्रहे चैव मधुनो लवणस्य च।
आदित्योदयनं स्थित्वा पूतो भवति ब्राह्मण ।
काञ्चनं प्रतिगृह्याथ जपमानो गुरुश्रुतिम्।
कृष्णायसं च त्रिवृतं धारयन्मुच्यते द्विज ।
एवं प्रतिगृहीतेऽथ धने वस्त्रे तथा स्त्रियाम्।
एवमेव नरश्रेष्ठ सुवर्णस्य प्रतिग्रहे।
अन्नप्रतिग्रहे चैव पायसेक्षुरसे तथा।
इक्षुतैलपवित्राणां त्रिसंध्येऽप्सु निमज्जनम्।
व्रीहौ पुष्पे फले चैव जले पिष्टमये तथा।
यावके दधिदुग्धे च सावित्रीं शतशोऽन्विताम्।
उपानहौ च वस्त्रं च प्रतिगृह्यौर्ध्वदेहिकम्।
जपेच्छतं समायुक्तस्तेन मुच्येत पाप्मना।
क्षेत्रप्रतिग्रहे चैव ग्रहसूतकयोस्तथा।
त्रीणि रात्राण्युपोषित्वा तेन पाप्मा विमुच्यते।
कृष्णपक्षे तु य श्राद्धं पितॄणामश्नुते द्विज ।
अन्नमेतदहोरात्रात्पूतो भवति ब्राह्मण ।
न च संध्यामुपासीत न च जप्यं प्रवर्तयेत्।
न संकिरेत्तदन्नं च तथा पूयेत ब्राह्मण ।
इत्यर्थमपराह्णे तु पितॄणां श्राद्धमुच्यते।
यथोक्तानां यदश्नीयुर्ब्राह्मणा पूर्वकेतिता ।
मृतकस्य तृतीयाहे ब्राह्मणो योऽन्नमश्नुते।
स त्रिवेलं समुन्मज्य द्वादशाहेन शुध्यति।
द्वादशाहे व्यतीते तु कृतशौचो विशेषत ।
ब्राह्मणेभ्यो हविर्दत्त्वा मुच्यते तेन पाप्मना।
मृतस्य दशरात्रेण प्रायश्चित्तानि दापयेत्।
सावित्रीं रैवतीमिष्टिं कूष्माण्डमघमर्षणम्।
मृतकस्य त्रिरात्रे य समुद्दिष्टे समश्नुते।
सप्त त्रिषवणं स्नात्वा पूतो भवति ब्राह्मण ।
सिद्धिमाप्नोति विपुलामापदं चैव नाप्नुयात्।
यस्तु शूद्रैः सहाश्नीयाद्ब्राह्मणोऽप्येकभोजने।

(for समत) —(L 32) B⁴⁻⁵ पिशुनान्नं (B₄ तु) यो भुङ्क्ते (for the prior half) —(L 33) D₈ ह्यविज्ञात (for अव॰) —(L 34) D₈ मानव (for ब्राह्मण). —(L 35) V₁ B D₅ ₆ नगरारक्षिणे भुङ्क्ते (for the prior half) —(L 36) B Dn₃ D₅ ₆ ब्रह्मघ्ने (for ब्राह्मणघ्ने) —(L 37) D जन्तो (for विप्रो) —(L 41) D₅ वाञ्छसि (for इच्छसि) —Colophon —*Parvan name* B₁ ₂ ₄ Dn₃ शान्ति —*Sub-parvan* V₁ B Dn D₈ दानधर्म —*Adhy name* V₁ B₁ ₂ ₄ ₆ Dn₁ n₂ D₈ भोज्याभोज्यान्न (B₁ °ज्यदान), Dn₃ भोज्यान्न —*Adhy no* V₁ 135, B₆ 126, Dn₁ 132 —*Śloka no* Dn₁ n 21 —(L 43) V₁ B₂ ब्रूहि (for वद) —(L 47) V₁ B₁ ₄ ₆ Dn₃ D₂ ग्रह च (for ग्रहेषु) —(L 52) Dn₂ यजमानो (for जप॰) B₃ स्मृति (for श्रुतिम्) —(L 53) B त्रिविध, Bom ed विवृत (for त्रि॰) —(L 54) B₂ च (for ऽथ) D₈ याने (for धने) —(L 60) Bom ed च्छत्र (for वस्त्र) B₈ Dn₃ देहिके (for °कम्) —(L 63) B₁ पापाद् (for पाप्मा) —(L 64) B₆ यच्च (for य) —(L 66) B₁₋₃ ₆ जाप्य (for जप्य) —(L 67) D₆ न संकिरन्न दत्त च (for the prior half) Dn₃ तत्र (for तथा) —(L 69) B₁ समश्नीयुर् (for यद॰) —Dn₃ reads lines 70–72 twice —(L 71) V₁ B मुच्यते (for शुध्यति) —(L 75) V₁ B₄ Dn₁ n₂ इष्ट (for इष्टिं) —(L 77) B₁ Dn₃ स च, B₆ स वा (for सप्त) V₁ सावित्रीसवनं स्नात्वा, B₂₋₄ स रात्रिषवणं स्नात्वा (for the prior half) —(L 78) V₁ [अ]पि (for [ए]व) Dn₃ मा (for न) —(L 79) B₃ ₆ समश्नीयाद् (for सहाश्नी॰) B₈ ₆ D₃ [ऽ]थ

अशौचं विधिवत्तस्य शौचमात्र विधीयते ।
यस्तु वैश्यै सहाश्नीयाद्ब्राह्मणोऽप्येकभोजने ।
स वै त्रिरात्रं दीक्षित्वा मुच्यते तेन कर्मणा ।
क्षत्रियै सह योऽश्नीयाद्ब्राह्मणोऽप्येकभोजने ।
आप्लुतः सह वासोभिस्तेन मुच्येत पाप्मना ।
शूद्रस्य तु कुलं हन्ति वैश्यस्य पशुबान्धवान् ।
क्षत्रियस्य श्रियं हन्ति ब्राह्मणस्य सुवर्चसम् ।
प्रायश्चित्तं च शान्तिं च जुहुयात्तेन मुच्यते ।
सावित्रीं रैवतीमिष्टिं कूष्माण्डमघमर्षणम् ।
अथोच्छिष्टमथान्योन्यं सप्राशेनात्र संशयः ।
रोचना विरजा रात्रिर्मङ्गलालम्भनानि च ।

Colophon

14 B

V1 B Dn D1 2 4-9 Cv cont

युधिष्ठिरः ।

दानेन वर्ततेत्याह तपसा चैव भारत ।
तदेतन्मे मनोदुःखं व्यपोह त्वं पितामह ।
किंस्वित्पृथिव्या ह्येतन्मे भवाञ्शंसितुमर्हति ।

भीष्मः ।

शृणु यैर्धर्मनिरतैस्तपसा भावितात्मभिः ।
लोका ह्यसंशयं प्राप्ता दानपुण्यरतैर्नृपैः ।
सत्कृतश्च तथात्रेयः शिष्येभ्यो ब्रह्म निर्गुणम् ।
उपदिश्य सदा राजन्गतो लोकाननुत्तमान् ।
शिबिरौशीनरः प्राणान्प्रियस्य तनयस्य च ।
ब्राह्मणार्थमुपाकृत्य नाकपृष्ठमितो गतः ।
प्रतर्दनः काशिपतिः प्रदाय तनयं स्वकम् ।
ब्राह्मणायातुलां कीर्तिमिह चामुत्र चाश्नुते ।
रन्तिदेवश्च सांकृत्यो वसिष्ठाय महात्मने ।
अर्घ्यं प्रदाय विधिवल्लेभे लोकाननुत्तमान् ।
दिव्यं शतशलाकं च यज्ञार्थं काञ्चनं शुभम् ।
छत्रं देवावृधो दत्त्वा ब्राह्मणायास्थितो दिवम् ।
भगवानम्बरीषश्च ब्राह्मणायामितौजसे ।
प्रदाय सकलं राष्ट्रं सुरलोकमवाप्तवान् ।
सावित्रः कुण्डलं दिव्यं यानं च जनमेजयः ।
ब्राह्मणाय च गा दत्त्वा गतो लोकाननुत्तमान् ।
वृषादर्भिश्च राजर्षी रत्नानि विविधानि च ।
रम्यांश्चावसथान्दत्त्वा द्विजेभ्यो दिवमागमत् ।
निमी राष्ट्रं च वैदर्भिं कन्यां दत्त्वा महात्मने ।
अगस्त्याय गतः स्वर्गं सपुत्रपशुबान्धवः ।
जामदग्न्यश्च विप्राय भूमिं दत्त्वा महायशाः ।
रामोऽक्षयांस्तथा लोकाञ्जगाम मनसोऽधिकान् ।
अवर्षति च पर्जन्ये सर्वभूतानि देवराट् ।
वसिष्ठो जीवयामास येन यातोऽक्षयां गतिम् ।
रामो दाशरथिश्चैव हुत्वा यज्ञेषु वै वसु ।
स गतो ह्यक्षयाँल्लोकान्यस्य लोके महद्यशः ।
कक्षसेनश्च राजर्षिर्वसिष्ठाय महात्मने ।
न्यासं यथावत्संन्यस्य जगाम सुमहायशाः ।
करंधमस्य पौत्रस्तु मरुत्तोऽऽविक्षितः सुतः ।
कन्यामङ्गिरसे दत्त्वा दिवमाशु जगाम सः ।

(for ऽपि) D6 8 -भोजन V1 B1 2 4 ब्राह्मणोऽथैकभाजने (for the post half) — V1 B3 om (hapl) lines 80–83 D3 om (hapl) 80–81 — (L 80) B3 Dn2 n2 शौचमत्र (for °मात्र) — (L 81) B3 [अ]थ (for [ए]क) B1 2 4 Dn1 ब्राह्मणोऽथैकभाजने (Dn1 °भोजन) (for the post half) — (L 82) B3 भिक्षित्वा (for दी°) — (L 83) B3 Dn1 [ऽ]थ (for ऽपि) B1 2 4 ब्राह्मणोऽथैकभाजने (for the post half) — Dn2 reads line 86 twice D3 om lines 87–88 — (L 88) V1 B3 Dn2 रैवतीम् V1 B1 इष्ट (for इष्टिं) — (L 89) Bom ed तथा (for the first अथ) — Colophon — *Parvan name* B1 2 4 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn1 n2 D3 दानधर्म — *Adhy name* V1 B3 Dn D2 प्रायश्चित्तविधि — *Adhy no* V1 136, B2 127, Dn1 133 — *Śloka no* Dn1 25, Dn2 24

14 B

Dn1 n2 D3 om line 3 — (L 3) B2 (marg) किंचित्त्रुशुमं तन्मे (for the prior half) B1 5 D5 अर्हसि (for °ति) — (L 5) D8 ह्यसक्षया (for °शय) Dn3 -पुण्यपूर्नैर्, D8 °तैरैर् (for °रनैर्) D5 नरैः (for नृपैः) — (L 6) V1 यथा (for तथा) — (L 7) B1 5 D8 तथा, D6 ततो (for सदा) Dn3 मुनो, Dn3 सतां (for गतो) D2 गोलोकानप्यनुत्तमान् (for the post half) — B5 D5 om (hapl) lines 8–13 — (L 9) B1 D3 उपाहृत्य (for °कृत्य) — (L 12) Some MSS वशिष्ठाय — (L 13) B1 अर्घ (for अर्घ्यं) — B1 om (hapl) lines 14–19 — (L 18) D5 सावित्रं (for °त्रः) — (L 19) V1 B1 तथा, B2 3 च यो, B5 यथा, Dn च गां (for च गा) — (L 21) Dn आगतान्, Bom ed आगतः (for °मत्) — (L 22) V1 B1 2 4 D3 तु (for च) — (L 25) Dn2 मनसा (for °सो) — (L 27) Some MSS वशिष्ठो — (L 30) Some MSS वशिष्ठाय — (L 31) D3 तथा

ब्रह्मदत्तश्च पाञ्चाल्यो राजा धर्मभृतां वर ।
निधिं शङ्खमनुज्ञाप्य जगाम परमां गतिम् ।
राजा मित्रसहश्चैव वसिष्ठाय महात्मने ।
मदयन्तीं प्रियां भार्यां दत्त्वा च त्रिदिवं गत ।
मनो पुत्रश्च सुद्युम्नो लिखिताय महात्मने ।
दण्डमुद्धृत्य धर्मेण गतो लोकाननुत्तमान् ।
सहस्रचित्यो राजर्षि प्राणानिष्टान्महायशा ।
ब्राह्मणार्थे परित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान् ।
सर्वकामैश्च संपूर्णं दत्त्वा वेश्म हिरण्मयम् ।
मौद्गल्याय गत स्वर्गं शतद्युम्नो महीपति ।
भक्ष्यभोज्यस्य च कृत्वा राशय पर्वतोपमान् ।
शाण्डिल्याय पुरा दत्त्वा सुमन्युर्दिवमास्थित ।
नाम्ना च द्युतिमान्नाम शाल्वराजो महाद्युति ।
दत्त्वा राज्यमृचीकाय गतो लोकाननुत्तमान् ।
मदिराश्वश्च राजर्षिर्दत्त्वा कन्यां सुमध्यमाम् ।
हिरण्यहस्ताय गतो लोकान्देवैरधिष्ठितान् ।
लोमपादश्च राजर्षि शान्तां दत्त्वा सुतां प्रभु ।
ऋष्यशृङ्गाय विपुलै सर्वै कामैरयुज्यत ।
कौत्साय दत्त्वा कन्यां तु हंसीं नाम यशस्विनीम् ।
गतोऽक्षयानतो लोकान्राजर्षिश्च भगीरथ ।
दत्त्वा शतसहस्रं तु गवां राजा भगीरथ ।
सवत्सानां कोहलाय गतो लोकाननुत्तमान् ।
एते चान्ये च बहवो दानेन तपसा च ह ।
युधिष्ठिर गता स्वर्गं निवर्तन्ते पुन पुन ।
तेषां प्रतिष्ठिता कीर्तिर्यावत्स्थास्यति मेदिनी ।
गृहस्थैर्दानतपसा यैर्लोका वै विनिर्जिता ।
शिष्टानां चरितं ह्येतत्कीर्तितं मे युधिष्ठिर ।
दानयज्ञप्रजासर्गैरेते हि दिवमास्थिता ।
दत्त्वा तु सततं तेऽस्तु कौरवाणां धुरंधर ।
दानयज्ञक्रियायुक्ता बुद्धिर्धर्मोपचायिनी ।
यत्र ते नृपशार्दूल संदेहो वै भविष्यति ।
श्व प्रभाते हि वक्ष्यामि संध्या हि समुपस्थिता ।

Colophon

युधिष्ठिर ।

श्रुतं मे भवतस्तात सत्यव्रतपराक्रम ।
दानधर्मेण महता ये प्राप्तास्त्रिदिवं नृपा ।
इमांस्तु श्रोतुमिच्छामि धर्मान्धर्मभृतां वर ।
दानं कतिविधं देयं किं तस्य च फलं लभेत् ।
कथं केभ्यश्च धर्म्यं च दानं दातव्यमिष्यते ।
कै कारणै कतिविधं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत ।

भीष्म ।

शृणु तत्त्वेन कौन्तेय दानं प्रति ममानघ ।
यथा दानं प्रदातव्यं सर्ववर्णेषु भारत ।
धर्मादर्थाद्भयात्कामात्कारुण्यादिति भारत ।
दानं पञ्चविधं ज्ञेयं कारणैर्यैर्निबोध तत् ।
इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ।
इति दानं प्रदातव्यं ब्राह्मणेभ्योऽनसूयता ।
ददाति वा दास्यति वा मह्यं दत्तमनेन वा ।
इत्यर्थिभ्यो निशम्यैव सर्वं दातव्यमर्थिने ।
नास्याहं न मदीयोऽयं पापं कुर्याद्विमानित ।
इति दद्याद्भयादेव दृढं मूढाय पण्डित ।
प्रियो मेऽयं प्रियोऽस्याहमिति संप्रेक्ष्य बुद्धिमान् ।
वयस्यायैवमक्लिष्टं दानं दद्यादतन्द्रित ।

(for -यशा) V_1 D_5 जगाम सुमहद्यश (for the post half) — (L 33) V_1 इ (for म) — (L 34) D_8 तु (for च) — (L 35) B_8 $D_{6\,8}$ अनुप्राप्य (for °ज्ञाप्य) — (L 36) B_5 वज्रो (for राजा) Some MSS वसिष्ठाय — (L 37) D_8 दमयन्तीं (for मदयन्तीं) — (L 38) Dn_3 तु (for च) — (L 39) Dn_2 मार्गेण, D_3 यत्नेन (for धर्मेण) — B_1 om (hapl) lines 40–41 D_6 om (hapl) lines 42–47 — (L 44) $B_{2\,4}$ भक्ष्य (for भक्ष्य-) — (L 46) B_1 रानश्च (for नाम) — Dn_2 reads lines 47–48 twice — (L 51) V_1 सर्वं (for सर्वैं) — (L 53) Dn_8 ततो (for अतो) D_8 अक्षयांश्च गतो लोकान् (for the prior half) — (L 59) D_8 लोका स्वे च विनिर्मिता (for the post half) — (L 60) D_6 शिष्टानां चरिते ह्येते (for the prior half) Dn_8 ते (for मे) — (L 64) Dn_2 तत्र (for यत्र) — (L 65) B_1 ते, B_2 तु (for the second हि) — Colophon — *Parvan name* $B_{1.8}$ Dn_8 शांति — *Sub-parvan* V_1 B Dn D_8 दानधर्म — *Adhy name* V_1 दानफलिक, B_1 दानफलकथन, $B_{3\,5}$ धर्मफल(B_2 °लि)क, B_4 Dn D_8 फलिक — *Adhy no*, V_1 137, B_5 122, Dn 134 — *Sloka no* Dn_2 32 — (L 67) D_5 तथा (for नृपा) — (L 69) Dn_8 ज्ञेय (for देय) B_4 Dn_8 च तस्य (by transp) B_6 भवेत् (for लभेत्) V_1 B_{1-8} D_8 किं च त(V_1 किंचित्त)स्य फलं भवेत् (for the post half) — (L 70) D_8 तेभ्यश्च (for के°) V_1 $B_{1\,4}$ Dn_2 n_3 D_5 धर्मं, D_8 धर्म्यं (for धर्म्यं) — (L 71) D_5 कारण (for °णै) V_1 B_5 कतिविधे (for °ध) — (L 72) $B_{4\,8}$ कौरव्य (for कौन्तेय) — (L 73) B_5 यथा प्रदान दातव्य (for the prior half) — $D_{5\,8}$ om (hapl) line 74 — (L 75) V_1 $B_{2\,4\,5}$ Dn_8 निबोध तान्, B_1 °भत (for °ध तत्) — (L 76) V_1 इति (for इह) B_6 शुभ (for सुखम्) — (L 79) Dn_8 [अ]र्थिभ्यो (for °भ्यो) V_1

दीनश्च याचते चायमल्पेनापि हि तुष्यति ।
इति दद्याद्दरिद्राय कारुण्यादिति सर्वथा ।
इति पञ्चविधं दानं पुण्यकीर्तिविवर्धनम् ।
यथाशक्त्या प्रदातव्यमेवमाह प्रजापतिः ।

Colophon

15

For 13 126–13 134, D10 S Kumbh ed Madras ed and Cv subst

वैशंपायन ।

अनुज्ञाप्य शुभैर्वाक्यैर्भीष्मस्त्वाह महामतिम् ।
प्रीत्या पुनः स शुश्रूषुर्वचनं यद्युधिष्ठिरे ।

जनमेजय ।

पितामहो मे विप्रर्षे भीष्मः कालवशं गतम् ।
किमपृच्छत्तदा राजा सर्वसामासिकं हितम् ।
उभयोर्लोकयोर्युक्तं पुरुषार्थमनुत्तमम् ।
तन्मे वद महाप्राज्ञ श्रोतुं कौतूहलं हि मे ।

वैशंपायन ।

भूय एव महाराज शृणु धर्मसमुच्चयम् ।
यदपृच्छत्तदा राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
शरतल्पगतं भीष्मं सर्वपार्थिवसंनिधौ ।
अजातशत्रुः प्रीतात्मा पुनरेवाभ्यभाषत ।

युधिष्ठिर ।

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
श्रूयतां मे हि वचनमर्थितात्प्रब्रवीम्यहम् ।
परावरज्ञो भूतानां दयावान्सर्वजन्तुषु ।
आगमैर्बहुभिः स्फीतो भवान्नः परमः कुले ।
त्वादृशो दुर्लभो लोके सांप्रतं ज्ञानदर्शनः ।
भवता गुरुणा चैव धन्या वत वयं प्रभो ।
अयं स कालः संप्राप्तो दुर्लभो ज्ञातिबान्धवैः ।
शास्ता तु नास्ति नः कश्चित्त्वदृते पुरुषर्षभ ।
तस्माद्धर्मार्थसंयुक्तमायत्यां च हितोदयम् ।
आश्चर्यं परमं वाक्यं श्रोतुमिच्छामि भारत ।
अयं नारायणः श्रीमान्सर्वपार्थिवसंनिधौ ।
भवन्तं बहुमानाच्च प्रणयाच्चोपसेवते ।
अस्यैव तु समक्षं नः पार्थिवानां तथैव च ।
इतिवृत्तं पुराणं च श्रोतॄणां परमं हितम् ।
यदि तेऽहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
मत्प्रियार्थं तु कौरव्य स्नेहाद्भाषितुमर्हसि ।

वैशंपायन ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स्नेहादागतविक्लवः ।
प्रपिबन्निव तं दृष्ट्वा भीष्मो वचनमब्रवीत् ।
शृणु राजन्पुरा वृत्तमितिहासं पुरातनम् ।
एतावदुक्त्वा गाङ्गेयः प्रणम्य शिरसा हरिम् ।

B1 2–6 Dn2 D3 [ण]त्र (for [ण]त्र) — (L 82) B2 [ऽ]य मे (by transp), D5 मेद — (L 84) V1 दीनश्च याचमानश्च (for the prior half) V1 तुष्यते (for °ति) — (L 86) D5 पुण्यं पुण्य (for दान पुण्य) — Colophon — *Parvan name* B1 2 Dn2 दानि — *Subparvan* V1 B1 2–6 Dn1 n2 D8 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2 4 5 Dn D8 दानप्रभेद — *Adhy no* V1 138, B2 129, Dn1 135 — *Śloka no* Dn1 n2 11

15

D10 जनमेजय (for वैशंपायन) — (L 1) T1 अनुदृ (for °ज्ञाप्य) D10 T2 3 G भीष्ममाह महामति (for the post. half) — (L 2) T1 न, M1 तु (for स) D10 T2 3 G युधिष्ठिर, T1 M1 युधिष्ठिर (for ष्ठिरे) — T1 om (hapl) lines 3–8 D10 om the ref — (L 4) T2 om (hapl) from the post. half up to the prior half of line 8 D10 T2 G सामासिक (for °सिक) — (L 5) T2 दृष्ट (for पृच्छ) — (L 6) D10 G2 नमेजय, G1 संवेद (for न्मे वद) — G2 om the ref — (L 7) G1 महाभाग (for °राज) — (L 12) T1 [ऽ]य (for हि) — (L 14) D10 T G प्रीतो (for स्फीतो) D10 T G परम (for °न) — (L 15) D10 T1 3 G M2 (inf lin) 4 सयुन, T2 सयुन (for °दर्शन) — T1 om lines 16–17 — (L 16) D10 T2 3 G M1 चैव (for वत) — (L 17) D10 T3 G दुर्लभैर् (for °भो) — (L 18) S (except T3 G2 4) तु (for नु) D10 T3 शास्ति (for नास्ति) D10 T2 3 G क॰ (for न) G2 कश्चित् (for कश्चित) — (L 19) D10 T2 3 G2 -साहितम् (for संयुक्तम्) T1 महोदय (for हितो°) — (L 20) T3 आश्चर्यपर वाक्य (sic) (for the prior half). M1.2 परिपृच्छामि भारत (for the post half) — (L 22) D10 T3 3 G [ण]त्र (for [ठ]त्र) — (L 23) G2 च (for तु) — T1 transp lines 24–25 — (L 24) T1 इतिहास (for °वृत्त) M1 पुराणक (for °ण च) — (L 26) D10 T G हि (for तु) — (L 28) G2 -सजन् (for -पिबन्) — Before line 29, T1 2 ins भीष्म॰. — (L 29) T1 यथा- (for पुरा) — After line 29, M1–3 read line 47, repeating it in its proper place — T1 reads lines 30–31, followed by the colophon, after line 69 — (L 31) T1 [ण]द (for [इ]द)

धर्मराजं समीक्ष्येदं पुनर्वक्तु समारभत् ।

Colophon

अथ नारायण श्रीमान्पुत्रार्थं व्रतकाङ्क्षया ।
दीक्षितोऽभून्महाराज पुरा द्वादशवार्षिकम् ।
दीक्षित केशव द्रष्टुमभिजग्मुर्महर्षय ।
सेवितु च महात्मान प्रीयमाणा जनार्दनम् ।
नारद पर्वतश्चैव कृष्णद्वैपायनस्तथा ।
देवल काश्यपश्चैव हस्तिकाश्यप एव च ।
जमदग्निश्च राजेन्द्र धौम्यो वाल्मीकिरेव च ।
अपरेऽपि तप सिद्धा सत्यव्रतपरायणा ।
शिष्यैरनुगता सर्वे ब्रह्मविद्भिरकल्मषै ।
केशवस्तानभिगतान्प्रीत्या संप्रतिगृह्य च ।
तेषामतिथिसत्कार पूजनार्थं कुलोचितम् ।
देवकीतनयो हृष्टो देवतुल्यमकल्पयत् ।
उपविष्टेषु सर्वेषु विष्टरेषु तदानघ ।
विश्वस्तेषु हि तुष्टेषु केशवार्चनया पुन ।
परस्पर कथा दिव्या प्रावर्तन्त मनोरमा ।
विष्णोर्नारायणस्यैव प्रसादात्कथयामि ता ।
तस्यैव व्रतचर्यायां मुनिभिर्विस्मित पुरा ।
यश्च गोवृषभाङ्कस्य प्रभावोऽभून्महात्मन ।
यत्र देवी महादेवमपृच्छत्संशयान्पुरा ।
कथयामास शर्वस्तान्देव्या प्रियचिकीर्षया ।
उमापत्योश्च संवाद शृणु तात मनोरमम् ।
वर्णाश्रमाणां धर्मश्च तत्र तात समाहित ।
ऋषिधर्मश्च निखिलो राजधर्मश्च पुष्कल ।
गृहस्थधर्मश्च शुभ कर्मपाकफलानि च ।
देवगुह्य च विविध दानधर्मविधिस्तथा ।
विधानमत्र सप्रोक्त यमस्य नियमस्य च ।
यमलोकविधान च स्वर्गलोकविधिस्तथा ।
प्राणमोक्षविधिश्चैव तीर्थचर्या च पुष्कला ।
मोक्षधर्मविधान च साङ्ख्ययोगसमन्वितम् ।
स्त्रीधर्मश्च स्वय देव्या देवदेवाय भाषित ।
एवमादि शुभ सर्व तत्र तात समाहितम् ।
रुद्राण्या संशयप्रश्नो यत्र तात प्रवर्तते ।
धन्य यशस्यमायुष्य धर्म्यं च परम हितम् ।
पुष्टियोगमिद दिव्यं कथ्यमान मया शृणु ।
इतिहासमिम दिव्य पवित्र परम शुभम् ।
साय प्रात सदा सम्यक्श्रोतव्य च बुभूषता ।
ततो नारायणो देव संक्लिष्टो व्रतचर्यया ।
वह्निर्विनि सृतो वक्त्रात्कृष्णस्याद्भुतदर्शन ।
अग्निना तेन महता नि सृतेन मुखाद्विभो ।
पश्यतामेव सर्वेषा दग्ध एव नगोत्तम ।

— Colophon *Sub-parvan* D10 M1 दानधर्म — *Adhy no* D10 T2 3 G2 4 185, T1 177, G1 119, G3 M1 179, M2 3 180, M4 178 — Before line 32, S (except T1) ins भीष्म — (L 32) D10 T G पुत्रार्थे (for °र्थं) — (L. 33) D10 G2 4 हि (for ऽभून्) D10 G2 व्रत, T3 पुनर् (for पुरा) — T1 om line 35 — (L 35) D10 T3 G4 सेवित्वा (for °तु) G1 3 4 M महात्मान (for °न) D10 T2 3 G प्रीयमाण (for °णा) — (L 36) T1 om (hapl) from the post half up to the prior half of line 37 D10 T3 G1-3 M1 तदा (for तथा) — (L 37) T1 काश्यपश्चाग्निरेव च (for the post half) — T1 om line 40 — (L. 40) G4 सद्भिर् (for सर्वे) — (L 41) T1 सु- (for स) T2 3 G -परि- (for -भगि) — (L 42) T1 -सत्कार (for °र) G2 फलोचित (for कुलो°) — G2 om lines 43-45 — (L. 43) G4 देवतन्त्न् (for °तुल्यम्) — (L 44) T1 तथा (for तदा) — T1 om line 45 — (L 45) T2 3 G [अ]भि- (for हि) — (L 46) D10 T2 3 M3 4 परस्पर- (for °स्पर) — Before line 47, D10 T2 3 G2 ins भीष्म — (L 47) M1 om. the post half M1-3 (all first time) [इ]इ (for [ए]व) D10 T2 3 G2 4 ते, M1-3 (all first time) द (for ता) — (L 48) T1 G1.3 M1 3 अस्यैव, M4 om (for तस्यैव) D10 S (except G1) विस्मित (for °त) — (L 49) D10 T G M4 यत्र (for यश्च) T1 G1 3 M च (for ऽभून्) — (L 51) D10 G4 सवान्स, T G1-3 M4 सर्वान्सान् (for शर्व°) — (L 52) T1 2 G मनोहर (for °रमम्) — (L 53) T1 यत्र तात, T2 तदा तत्र (for तत्र तात) — (L 54) T2 ऋषिधर्माश्च निखिला (for the prior half) — (L 55) G2 -पाग (for पाक) — (L 56) T1 G3 दान (for दान-) T G1-3 तथा (for तथा) — (L 57) T1 G1 3 M तत्र (for अत्र) T2 3 G2 प्रोक्त यद् (for सप्रोक्त) — (L 58) M3 -लोके (for लोक-) D10 T G M4 -गतिस् (for विधिस्) — (L 59) T2 तीर्थचर्याश्च T1 तीर्थयात्राश्च पुष्कला (for the post half) — (L 60) G4 तीर्थ (for मोक्ष) — (L 61) M1-3 धर्म (for धर्मश्च) M1-3 भाषित (for °त) — (L 62) G2 समाहित (for °हितम्) — T1 om lines 65-66 — (L 65) G1 इम (for इद) — (L 66) D10 G2 इद (for इम) G3 पुण्य (for दिव्य) — (L 67) M1 सु- (for च) — Before line 68, D10 T G4 ins भीष्म — (L 68) M3 संश्लिष्टो (for संक्लिष्टो) — (L 69) T3 दर्शित (for -दर्शन) — (L 70) G4 T1 3 4 G1 3 4 M विभो (for विभो) — (L 72) T3 G M4 -नगाकार (for

मृगपक्षिसमाकीर्णं श्वापदैरभिसकुल ।
वृक्षगुल्मलताकीर्णो मथितो दीनदर्शन ।
पुन स दृष्टमात्रेण हरिणा सौम्यचेतसा ।
स बभूव गिरि क्षिप्र प्रफुल्लद्रुमकानन ।
सिद्धचारणसघैश्च प्रसन्नैरुपशोभित ।
मत्तवारणसयुक्तो नानापक्षिगणैर्युत ।
तदद्भुतमचिन्त्य च सर्वेपामभवद्भृशम् ।
तं दृष्ट्वा हृष्टरोमाण सर्वे मुनिगणास्तदा ।
विस्मिता परमायस्ता साध्वसाकुललोचना ।
न किंचिदब्रुवस्तत्र शुभ वा यदि वेतरत् ।
ततो नारायणो देवो मुनिसघे सुविस्मिते ।
तान्समीक्ष्यैव मधुर बभाषे पुष्करेक्षण ।
किमर्थं मुनिसघस्य विस्मयोऽयमनुत्तम ।
एतं मे सशय सर्वे याथातथ्यमनिन्दिता ।
ऋपयो वक्तुमर्हन्ति निश्चयेनार्थकोविदा ।
केशवस्य वच श्रुत्वा तुष्टुवुर्मुनिपुगवा ।
भवान्सृजति वै लोकान्भवान्सहरति प्रजा ।
भवानीड्य भवान्पुण्य भवान्सत्य भवान्क्रतु ।
भवानादिर्भवानन्तो भवतोऽन्यन्न विद्यते ।
स्थावर जगम सर्वं त्वमेव पुरुषोत्तम ।
त्वत्त सर्वमिद तात लोकचक्र प्रवर्तते ।
त्वमेवार्हसि तद्वक्तु मुखादग्निविनिर्गमम् ।
एतन्नो विस्मयकर बभूव मधुसूदन ।
ततोऽधिगतसत्रासा भवाम पुरुषोत्तम ।
यदिच्छेत्तत्र वक्तव्य कुतोऽस्माक नियोगत ।

भगवान् ।

नित्य हितार्थं लोकाना भवद्भि क्रियते तप ।
तस्माल्लोकहित गुह्य श्रूयता कथयामि व ।
असुर सांप्रत कश्चिदहितो लोकनाशन ।
मायास्त्रकुशलश्चैव बलदर्पसमन्वित ।
बभूव स मया वध्यो लोकाना हितकाम्यया ।
पुत्रेण मे वधो दृष्टस्तस्य वै मुनिपुगवा ।
तदर्थं पुत्रमेवाह सिसृक्षुर्वनमागत ।
आत्मन सदृश पुत्रमह जनयितु व्रतै ।
एव व्रतपरीतस्य तपस्तीव्रतया मम ।
अथात्मा मम देहस्थ सोऽग्निर्भूत्वा विनि सृत ।
विनि सृत्य गतो द्रष्टु क्षणेन च पितामहम् ।
ब्रह्मणा मन्मथोऽनङ्ग पुत्रत्वे मे प्रकल्पित ।
अनुज्ञातश्च तेनैव पुनरायान्ममान्तिकम् ।
एतन्मे वैष्णव तेजो मम वक्त्राद्विनि सृतम् ।
तत्तेजसा निर्मथित पुरतोऽय गिरि स्थित ।
दृष्ट्वा नाश गिरेस्तस्य सौम्यभावतया मम ।
पुन स दृष्टमात्रेण गिरिरासीद्यथापुरम् ।
एतद्गुह्य मया तथ्य कथित व समासत ।
भवन्तो व्यथिता येन विस्मिताश्च तपोधना ।
ऋषीणामेवमुक्त्वा तु तान्पुन प्रत्यभाषत ।

Colophon.

भगवान् ।

भवता दर्शनादेव प्रीतिरभ्यधिका मम ।

°समा°) D10 S (except T1 G1) अपि (for अभि) — (L 73) T1 मत्तवारणसयुत (for the post half) — (L 74) G1-3 तेजसा (for °चेतसा) — (L 76) T2 °शोभिते (for °त) — G1 om (hapl) 77 — (L 77) G4 वृत (for युत) — (L 79) D10 सदा (for तदा) — (L 80) S (except T1 M3 [inf lin] 4) परमायत्ता (for °यस्ता) — T1 om line 81 — (L 82) D10 T G तु (for सु°) — Before line 84, M ins भगवान् — (L 84) Kumbh ed सर्वेस्मिन (for सघस्य) — (L 85) T2 नित्य (for सर्वे) T1 G3 याथातथ्येर् (for °तथ्यम) D10 T2 3 G1 2 4 य(G4 या) थात(D10 °ति)थ्येन नदि(T3 नादि)ता (for the post. half) — Before line 87, T1 M ins भीष्म — T3 reads lines 92–95 twice — (L 92) G4 लोके (for लोक) — (L 93) G3 विनिर्गम (for °गमम्) T3 (both times) मुखादग्निर्विनिर्गत (for the post half) — (L 94) G1 2 एत्र (for एतन्) —(L 95) T3 (both times) G वि° (for ऽधि°) — T1 om line 96 — (L 96) D10 G M यदि चेत् (for यदिच्छेत्) D10 G1 2 4 M तच्च, G3 ते च (for तत्र) — (L 98) G4 सर्वं (for गुह्य) M4 श्रूयते (for °तां) — (L 99) T2 3 G2 आभितो, G4 असुरो (for अहितो) — (L 101) G4 बभूव न, M स बभूव (by transp) D10 T2 3 G2 वद्धो (for वध्यो) — (L 102) G2 दिष्टस (for दृष्टस) G4 [ए]व (for वै) — (L 103) G1-3 अत्र (for अर्थं) — (L 106) G2 देहरतु (for °स्थ) T2 भूतो (for भूत्वा) — (L 108) T3 निर्मितो (for मन्मथा) G2 पुत्रत्वेन (for °त्वे मे) G1 damaged, G3 प्रकल्पिते (for °त) — (L 109) T2 [ए]व —(L 110) D10 T3 G2 4 एव (for एतन्) — (L 112) D10 T G दाह (for नाश) T2 तत्र (for तस्य) — (L 113) T2 3 G M4 यथा पुरा (for यथापुरम्) — (L 114) G2 एत (for एतद्) D10 T2 3 G यथा (for मया) T3 समाहिता (for °सत) — Colophon. *Sub parvan* D10 M1-3 दानधर्म — *Adhy name* D10 T2 G2 M4 उमामहेश्वरसवाद , T3 नारायणऋषिसवाद ; G4 गोविंदऋषिगणसवाद

भवन्तस्तु तप सिद्धा भवन्तो देवदर्शना ।
सर्वत्र गतिमन्तश्च ज्ञानविज्ञानभाविता ।
गतागतज्ञा लोकाना सर्वे निर्धूतकल्मषा ।
तस्माद्भवद्भिर्यत्किंचिद्दृष्ट वाप्यथ वा श्रुतम् ।
आश्चर्यभूत लोकेषु तद्भवन्तो ब्रुवन्तु मे ।
युष्माभि कथित यत्स्यात्तपसा भावितात्मभि ।
तस्यादमृतसकाश वाङ्मधुश्रवणे स्पृहा ।
रागद्वेषवियुक्ताना सतत सत्यवादिनाम् ।
श्रद्धेय श्रवणीय च वचन हि सता भवेत् ।
तत्प्रयोग हि वन्नेऽस्तु न वृथा कर्तुमर्हथ ।
भवता दर्शन तस्मात्सफल तु भवेन्मम ।
तदह सज्जनमुखाद्धि सुत जनससदि ।
कथयिष्याम्यहरहो बुद्धिदीपकर नृणाम् ।
तदन्ये वर्धयिष्यन्ति पूजयिष्यन्ति वापरे ।
धाक्दाल्यविगताश्चान्ये प्रशसन्ति पुरातनम् ।

भीष्म ।

एव ब्रुवति गोविन्दे श्रवणार्थ महर्षय ।
वाग्भि साञ्जलिमालाभिरिदमूचुर्जनार्दनम् ।
अयुक्तमस्मानेव त्व वाचा वरद भाषितुम् ।
स्वच्छामनसुखा सर्वे त्वदधीनपरिश्रमा ।
एव पूजयितु चास्मान्स चैवार्हसि केशव ।
तद्वस्त्वन्यच्च पश्यामो यल्लोके ते न विद्यते ।
दिवि वा भुवि वा किंचित्तत्सर्वं हि त्वया ततम् ।
न विद्महे वय देव कथ्यमान तवान्तिके ।
एवमुक्तो हृषीकेश सस्मित चेदमब्रवीत् ।
अह मानुषयोनिस्थ साप्रत मुनिपुगवा ।
तस्मान्मानुषवद्वीर्य मम जानीत सुव्रता ।
भवद्भि कथ्यमान च अपूर्वमिव तद्भवेत् ।

भीष्म ।

एव सचोदिता सर्वे केशवेन महात्मना ।
ऋषयश्चानुवर्तन्ते वासुदेवस्य शासनम् ।
ततस्त्वृषिगणा सर्वे नारद देवदर्शनम् ।
अमन्यन्त बुधा बुद्ध्या समर्थ तन्नियोधने ।
ऋषिरप्रतपाश्चाय केशवस्य प्रियोऽधिकम् ।
पुराणज्ञश्च वाग्मी च कारणैस्त च मेनिरे ।
सर्वे तदर्हण कृत्वा नारद वाक्यमब्रुवन् ।
भवता तीर्थयात्रार्थ चरता हिमवद्गिरौ ।
दृष्ट वै यत्तदाश्चर्य श्रोतॄणा परम प्रियम् ।
तत्त्व त्वमविशेषेण हितार्थ सर्वमादित ।
प्रियार्थ केशवस्यास्य स भवान्वक्तुमर्हति ।

भीष्म ।

तदा सचोदित सर्वैर्ऋषिभिर्नारदस्तथा ।

— *Adhy no* D10 T2 3 G2 4 186, T1 178, G1 3 M1 180, M2 3 181, M4 179 — (L 117) T1 दर्शनेन (for °नाद्) M4 अप्यधिका (for अभ्य°) — (L 119) T1 -कोविदा (for -भाविता) — (L 120) D10 T2 3 G गत्यागतिज्ञा लोकानां (for the prior half) — (L 123) G1 यस्मात् (for यस्यात्) T2 भावितात्मना (for °भि) — (L 124) G1-3 वाङ्मधुश्रवणेप्सिन (for the post half) — T1 om. line 127 — (L 127) T1 तु (for हि) D10 T3 G M1 3 4 न (for तत्) M4 अर्हति (for °थ) — (L 128) D10 T3 दर्शनाद् (for °न) G4 अस्मात् (for त्र°) T1 भवता मत्स्य यस्मात् (for the prior half) — T1 om lines 129–132 — (L 130) D10 T2 G अह बुद्धि (D10 G2 °द्धिर्, T2 दया) (for अहरहो) G1 दीपितर (for दीप°) — (L 131) G4 तान्येव (for तदन्ये) D10 T2 3 G च (for वा) — (L 132) D10 T2 3 G1 3 4 वात्सल्य (for वाक्शल्य) G4 -विगत (for °ताश्) G1-3 पुरातना (for °तनम्) — D10 T2 G om the ref — (L 134) T1 वाग्भि सात्व-प्रधानाभिर् (for the prior half) — Before line 135, D10 S (except T1 G2) ins ऋषय — (L 135) G4 transp अस्मान् and एव G2 नो वक्तु (for एव त्व) — (L 137) D10 भाषितु (for कथय) — Before line 138, D10 ins केशव उवाच — (L 138) D10 T2 3 G त्वच-त्त्वन्य, T1 तत्त्वदन्य (for तद्वस्त्वन्यन्) G2 च (for न) T1 वस्तु (for ते न) — (L 140) T2 कथ (for वय) D10 त्वेव (for देव) — Before line 142, T3 ins श्रीभगवानुवाच — (L 142) G4 ऋषि (for मुनि) — (L 143) D10 T2 G2 4 जन्म (for मम) — T3 M om. the ref — M1 om (hapl) lines 145–155 — (L 146) T1 ऋषयश्चान्ववर्तन (for the prior half) — T3 om (hapl) line 147 — (L 147) T1 दिव्य- (for देव) — (L 148) T1 तदा (for बुधा) M4 om from बुधा up to मब्रुवन् (in the post. half of line 151). T2 3 निबोध मे (for °धने) — (L 149) D10 T2 G [ऽ]धिक — (L 150) D10 T2 G4 पुराणश्चैव वाग्मी च (for the prior half) — (L 151) T1 G2 3 M2 3 तदर्पण (for °हण) — Before line 152, D10 T G2–4 ins ऋषय, M2 3 भीष्म — T1 om line 154 — (L. 154) D10 T2 3 G4 अतस् (for तत्त्व) G1–3 अत स्त्वनवशेषेण, M2–4 तत्त्व त्वनव° (for the prior half) — (L 155) G1 partly damaged T1 G3 4 भगवन् (for स भवान्) G2 3 अर्हसि (for °ति) — G2 3 om. the ref. — (L 156) T1 M2 3 तथा (for तदा) T2 3 G1 3 4 सयोजित (for सचो°) D10 G2 तथा सयोजित

प्रणम्य शिरसा विष्णुं सर्वलोकहिते रतम् ।
समुद्वीक्ष्य हृषीकेशं वक्तुमेवोपचक्रमे ।
ततो नारायणसुहृन्नारदो वदतां वरः ।
शंकरस्योमया सार्धं संवादमन्वभाषत ।

Colophon

नारद ।

भगवंस्तीर्थयात्रार्थं तथैव चरता मया ।
दिव्यमद्भुतसंकाशं दृष्टं हैमवतं वनम् ।
नानावृक्षलतायुक्तं नानापक्षिगणैर्युतम् ।
नानारत्नसमाकीर्णं नानाभावसमन्वितम् ।
दिव्यचन्दनसंयुक्तं दिव्यधूपेन धूपितम् ।
दिव्यपुष्पसमाकीर्णं दिव्यगन्धेन मूर्छितम् ।
सिद्धचारणसंवासं भूतसंघैर्निषेवितम् ।
वरिष्ठाप्सरसाकीर्णं नानागन्धर्वसंकुलम् ।
मृदङ्गमुरजोद्घुष्टं शङ्खवीणाभिनादितम् ।
नृत्यद्भिर्भूतसंघैश्च सर्वतस्त्वभिशोभितम् ।
नानारूपैर्विरूपैश्च भीमरूपैर्भयानकैः ।
व्याघ्रसिंहोरगमुखैर्बिडालवदनैस्तथा ।
खरोष्ट्रद्वीपिवदनैर्गजवक्त्रैस्तथैव च ।
उलूकश्येनवदनैः काकगृध्रमुखैस्तथा ।
एवं बहुविधाकारैर्भूतसंघैर्भृशाकुलम् ।
नानद्यमानं बहुधा हरपारिषदैर्भृशम् ।
घोररूपं सुदुर्दर्शं रक्षोगणशतैर्वृतम् ।
समाजं तद्वने दृष्टं मया भूतपते पुरा ।
प्रनृत्ताप्सरसं दिव्यं देवगन्धर्वनादितम् ।
षट्पदैरुपगीतं च प्रथमे मासि माधवे ।
उत्क्रोशक्रौञ्चकुररैः सारसैर्जीवजीवकैः ।
मत्ताभिः परपुष्टाभिः कूजन्तीभिः समाकुलम् ।
उत्तमोत्सवसंकाशं भीमरूपतरं ततः ।
द्रष्टुं भवति सर्वस्य धर्मभागिजनस्य च ।
ये चोर्ध्वरेतसः सिद्धास्तत्र तत्र समागताः ।
मार्ताण्डरश्मिसंचारा विश्वेदेवगणास्तथा ।
तथा नागास्तथादित्या लोकपाला हुताशनाः ।
वाताश्च सर्वे वायन्ति दिव्यपुष्पसमाकुलाः ।
किरन्तः सर्वपुष्पाणि किरन्तोऽद्भुतदर्शनाः ।
ओषध्यः प्रज्वलन्त्यश्च द्योतयन्त्यो दिशो दश ।
विहगाश्च मुदा युक्ता नृत्यन्ति च नदन्ति च ।
गिरः सुमधुरास्तत्र दिव्या दिव्यजनप्रियाः ।
तत्र देवो गिरितटे हेमधातुविभूषिते ।
पर्यङ्क इव बभ्राज उपविष्टो महाद्युतिः ।
व्याघ्रचर्मपरीधानो गजचर्मोत्तरच्छदः ।
व्यालयज्ञोपवीतश्च लोहिताभ्रविभूषितः ।
हरिश्मश्रुजटो भीमो भयकर्ता सुरद्विषाम् ।

सर्वैः (G2 °स्वैः) (for the prior half) D10 T1 3 G1 2 तदा (for तथा) — (L 157) T1 महेश्वर (for हिते रतम्) — (L 160) T1 संवादं चान्वभाषत (for the post half) — Colophon *Sub-parvan* D10 M दानधर्म — *Adhy name* D10 T2 3 G2 M उमामहेश्वरसंवाद — *Adhy no* D10 T2 3 G2 4 187, T1 179, G1 3 M1 181, M2 3 182, M4 180 — (L 161) D10 T1 G1 3 M यात्रायां (for °र्थं) G2 तदा (for तथा) G4 [आ]चरता (for च°) — (L 163) D10 T2 3 G4 लतायुक्त (for लता°). D10 T2 3 G पूर्ण (for युतम्) — (L 164) T1 शब्द (for रत्न-) D10 T3 -गणाकीर्णं (for समा°) — M3 reads lines 165–168 twice — (L 165) T1 धूपैः सु, G3 4 धूमेन (for धूपेन) — G1 om (hapl) line 166 — (L 166) T1 गन्ध- (for -पुष्प) T1 पुष्पैः (for -गन्धेन) D10 T2 3 चार्चितं, G2 3 वासितं (for मूर्छितम्) — (L 167) D10 T2 3 G4 -संवासं, T1 G3 -संवाधं, M1 संवादं (for °सं) D10 T1 M1 2 3 (both times) 4 -संघ (for संघैः) — (L 168) D10 G4 वरिष्ठसारसाकीर्णं, T1 वरिष्ठजनसंकीर्णं (for the prior half) T3 G नाग (for नाना-) M3 नानाभावसमन्वितं (for the post half) — (L 169) M3 मृदङ्गमुरजोद्घुष्ट (for the prior half) G1 3 वीणानु- (for °भि) — (L 170) T1 सर्व- (for भूत-) T1 सर्वशः (for °तः) M4 -चोदितं (for -शोभितम्) — (L 171) T2 भूत- (for भीम-) — (L 172) T3 -मृगैः (for मुखैः) D10 G2 सिंहव्याघ्रोरगमुखैः (G2 °मृगैः) (for the prior half) Some MSS बिडाल (for बिडाल-) — (L 173) D10 G2 3 -द्वीप- (for -द्वीपि-) D10 G4 om (hapl) from the post half up the prior half of line 174 — (L 174) D10 G2 काल, G4 बक (for काक-) — (L 180) T1 प्रथम (for °मे) — (L 183) D10 S (except M1–3) उत्तमावाससंकाशं (for the prior half) T3 अभि (for भीम-) G4 -चर (for -तर) T1 2 भीमरूपः परंतप (for the post half) — (L 184) T2 G3 4 दृष्ट (for द्रष्टुं) D10 S (except T1) धर्मस्य (for सर्वस्य) — (L 185) G3 रेतः म- (for रेतसः) T1 समाहिता (for °गता) — (L 187) T2 G3 दिव्यास् (for नागास्) D10 T1 3 G M4 दिव्या, T3 नागा (for [त्वा]दित्या) T2 लोकपाल- (for °पाला) — (L. 188) T1 वाति स (for वायन्ति) — (L 189) M1–3 ऋतवः (for किरन्तः) T1 चरन्तो, T2 वहन्तो (for किरन्तो) — (L 191) T1

भयघ्न सर्वभूताना भक्तानामभयंकर ।
किंनरैर्देवगन्धर्वै स्तूयमान समन्तत ।
ऋषिभिश्चाप्सरोभिश्च सर्वैश्चापि शोभित ।
तत्र भूतपते स्थान देवदानवसकुलम् ।
सर्वतेजोमय भूम्ना लोकपालनिषेवितम् ।
महोरगसमाकीर्णं सर्वेषा लोमहर्षणम् ।
भीमरूपमनिर्देश्यमप्रधृष्यतम विभो ।
तत्र भूतपतिं देवमासीन शिखरोत्तमे ।
ऋषयो भूतसघाश्च प्रणम्य शिरसा हरम् ।
गीर्भि परमशुद्धाभिस्तुष्टुवुश्च महेश्वरम् ।
विमुक्ताश्चैव पापेभ्यो बभूवुर्विगतज्वरा ।
ऋषयो वालखिल्याश्च तथा विप्रर्षयश्च ये ।
अयोनिजा योनिजाश्च तप सिद्धा महर्षय ।
तत्रस्थ देवदेवेश भगवन्तमुपासते ।
एवस्तस्मिन्क्षणे देवी भूतस्त्रीगणसेविता ।
हरतुल्याम्बरधरा समानव्रतचारिणी ।
काञ्चन कलश गृह्य सर्वतीर्थाम्बुपूरितम् ।
पुष्पवृष्ट्याभिवर्षन्ती दिव्यगन्धसमायुता ।
सरिद्वराभि सर्वाभि पृष्ठतोऽनुगता वरा ।
सेवितु भगवत्पार्श्वमाजगाम शुचिस्मिता ।
आगम्य तु गिरे पुत्री देवदेवस्य चान्तिकम् ।
मन प्रिय चिकीर्षन्ती क्रीडार्थं शंकरान्तिके ।
मनोहराभ्या पाणिभ्या हरनेत्रे पिधाय तु ।
अवेक्ष्य हृष्टा स्वगणान्स्मयन्ती पृष्ठत स्थिता ।
देव्या चान्धीकृते देवे कश्मलं समपद्यत ।
निमीलिते भूतपतौ नष्टचन्द्रार्कतारकम् ।
नि स्वाध्यायवषट्कार तमसा चाभिसवृतम् ।
विषण्ण भयसत्रस्त जगदासीद्भयाकुलम् ।
हाहाकारस्त्वृषीणा च लोकानामभवत्तदा ।
तमोभिभूते सभ्रान्ते लोके जीवितशङ्किते ।
तृतीय चास्य सभूत ललाटे नेत्रमायतम् ।
द्वादशादित्यसकाश लोकान्भासावभासयत् ।
तत्र नेत्राग्निना तेन युगान्ताग्निनिभेन वै ।
अदह्यत गिरि सर्वो हिमवानग्रत स्थित ।
दह्यमाने गिरौ तस्मिन्मृगपक्षिसमाकुले ।
सविद्याधरगन्धर्वे दिव्यौषधसमायुते ।
ततो गिरिसुता चापि विस्मयोत्फुल्ललोचना ।
बभूव च जगत्सर्वं तथा विस्मयसयुतम् ।
पश्यतामेव सर्वेषा देवदानवरक्षसाम् ।
नेत्रजेनाग्निना तेन दग्ध एव नगोत्तम ।
त दृष्ट्वा मथितं शैल शैलपुत्री सविक्लवा ।
पितु शमनमिच्छन्ती पपात भुवि पादयो ।
तद्दृष्ट्वा देवदेवेशो देव्या दु खमनुत्तमम् ।
हैमवत्या प्रियार्थं च गिरिं पुनरवैक्षत ।
दृष्टमात्रो भगवता सौम्ययुक्तेन चेतसा ।
क्षणेन हिमवाञ्शैल प्रकृतिस्थोऽभवत्पुन ।
हृष्टपुष्टविहगश्च प्रफुल्लद्रुमकानन ।
सिद्धचारणसघैश्च प्रीतियुक्तै समाकुल ।

रदानि, G3 मदनि (for नदन्ति) —(L 192) D10 T2 3 G तत मननवस्तत्र (for the prior half) —(L 193) T2 दिव्य- (for हैम) —(L 196) Some MSS व्याल- (for व्याल) —(L 197) D10 T2 3 G M2 [अ]मर- (for नुर-) —(L 198) D10 T2 3 G त्र्यहे तुरभक्तानां (for the prior half) —(L 199) M1 3 नतस्तत (for समन्तत) —(L 200) T1 सर्वशश्च (for °तश्च) D10 T1 3 G [ए]व, T2 [उ]र (for [अ]पि) —(L 202) T2 भूतौ (for भूम्ना) —(L 204) T1 G2 3 M वशी (for विभो) —(L 206) T2 देव (for भूत-) G2 [अ]ञ्जलिं (for हरम्) — T3 om (hapl) line 207 —(L 207) D10 T2 G2 4 मनोहर, G2 मनोरम (for महेश्वरम्) —(L 209) T1 ते (for ये) — T1 om line 210 —(L 211) D10 T2 3 G M1 ततस्त, T1 तरसा (for तत्रस्थ) —(L 212) T2 तदा (for भूत) S (except M) -सवृता (for -सेविता) —(L 215) T1 om from the post half up to the prior half of line 219 D10 T2 3 G -समावृता, M1 °हिता (for °युता) —(L 217) M3 सेवित (for °तु) —(L 218) G3 4 M2 आगत्य (for °म्य) —(L 221) G1 तदा, M3 स्तिता (for स्थिता) —(L 222) T1 नेत्रे (for देवे) —(L 223) T1 स (for नि) —(L 224) T1 सवृत (for तम्) —(L 225) G2 वित्रस्त (for सत्रस्त) — T1 om line 226 —(L 226) D10 T2 3 G M2 हाहाकार-मृषीणां च (for the prior half) —(L 227) G3 लोक- (for लोके) D10 G T2 3 M1 सशये, T1 -सशये (for -शङ्किते) —(L 228) M1 सभ्रात (for सभूत) — T1 om line 229 —(L 230) D10 T3 G1-3 तेनाग्निना (for नेत्रा°) T2 तत्र तेनाग्निनाक्ष्णा (for the prior half) — T1 om (hapl) line 233 —(L 233) M दिव्यौषधि- (for °ध-) T3 G2 -समाकुले (for °युते) T2 G1 3 दिव्यौषधिसमाकुले (for the post half) — T1 om lines 235-238 —(L 238) D10 सु (for स) —(L 239) D10 T2 3 G स(G3 स)मानम् (for शमनम्) —(L 242) D10 T G दृष्टमात्रे (for °मात्रो) G1 3 तेजसा (for चेतसा) — T1 om lines 244-245 —(L 244) D10 T2 3 G1-3 विहगैश्च (for °गश्च) —(L 245) M1 3 4 समाकुलै (for °कुल) —(L 246) G1 3 4

पितर प्रकृतिस्थं तु दृष्ट्वा हैमवती भृशम् ।
अभवत्प्रीतिसयुक्ता मुदिता च पिनाकिनम् ।
देवी विस्मयसयुक्ता प्रष्टुकामा महेश्वरम् ।
हितार्थं सर्वलोकाना प्रजाना हितकाम्यया ।
देवदेव महादेवी बभाषेद वचोऽर्थवत् ।
भगवन्देवदेवेश शूलपाणे महाद्युते ।
विस्मयो मे महाञ्जातस्तस्मिन्नेत्राग्निसम्भुते ।
किमर्थं देवदेवेश ललाटेऽस्मिन्प्रकाशते ।
अतिसूर्याग्निसकाश तृतीय नेत्रमायतम् ।
नेत्राग्निना तु महता निर्दग्धो हिमवानसौ ।
पुन स दृष्टमात्रस्तु प्रकृतिस्थ पिता मम ।
एष मे सशयो देव हृदि सप्रति वर्तते ।
देवदेव नमस्तुभ्य तन्मे शसितुमर्हसि ।

नारद ।

एवमुक्तस्तया देव्या प्रीयमाणोऽब्रवीद्भव ।
स्थाने सशयितु देवि धर्मज्ञे प्रियभाषिणि ।
त्वदृते मां हि वै प्रष्टु न शक्य केनचित्प्रिये ।
प्रकाश यदि वा गुह्य त्वत्प्रियार्थं ब्रवीम्यहम् ।
शृणु तत्सर्वमखिलमस्यां ससदि भामिनि ।
सर्वेषामेव लोकानां कूटस्थ विद्धि मा प्रिये ।
मदधीनास्त्रयो लोका यथा विष्णौ तथा मयि ।
स्रष्टा विष्णुरह गोप्ता इति तद्विद्धि भामिनि ।
तस्माद्यदा मा स्पृशति शुभ वा यदि वेतरत् ।
तथैवेद जगत्सर्वं तत्तद्भवति शोभने ।
एतद्गुह्यमजानन्त्या त्वया बाल्यादनिन्दिते ।
नेत्रे मे पिहिते देवि क्रीडनार्थं दृढव्रते ।
त्वत्कृते नष्टचन्द्रार्के जगदासीद्भृशाकुलम् ।
नष्टादित्ये तमोभूते लोके गिरिसुते प्रिये ।
तृतीय लोचन सृष्ट लोकान्सरक्षितु मया ।
अस्यैव तेजसाक्ष्णो मे मथितोऽय गिरि शुभे ।
वृक्षगुल्मलताकीर्णो व्यालाभ्युषितकदर ।
त्वत्प्रियार्थं कृतो देवि प्रकृतिस्थ पुनर्मया ।
कथित सशयस्थान निर्विशङ्का भव प्रिये ।

Colophon

नारद ।

क्षणज्ञा देवदेवस्य श्रोतुकामा प्रिय हितम् ।
उमा देवी महादेवमपृच्छत्पुनरेव तु ।
भगवन्देवदेवेश सर्वदेवनमस्कृत ।
चतुर्मुखो वै भगवानभवत्केन हेतुना ।
भगवन्केन वै वक्त्रमैन्द्रमद्भुतदर्शनम् ।
उत्तर चापि भगवन्पश्चिम शुभदर्शनम् ।
दक्षिण च मुख रौद्र केनोर्ध्वं जटिलावृतम् ।
यथादिश महादेव श्रोतुमिच्छामि कारणम् ।
एष मे सशयो देव तन्मे शसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

तदह ते प्रवक्ष्यामि यत्त्व पृच्छसि भामिनि ।
पुरासुरौ महाघोरौ लोकोद्वेगकरौ भृशम् ।
सुन्दोपसुन्दनामानावासतुर्बहुगर्वितौ ।
अशस्त्रवध्यौ बलिनौ परस्परहितैषिणौ ।

च (for तु) —(L 248) T1 G1 3 द्रष्टुकामा (for प्रष्टु°) — T1 om line 249 —(L 250) T2 G4 महादेव (for °देवी) — Before line 251, S (except T2 3 G2 4) ins देवी, Madras ed उमा. —(L 252) D10 तत्र (for तस्मिन्) D10 T2 3 G1 3 4 सभवे, G2 सन्निभे (for सम्भुते) —(L 253) D10 T2 G4 प्रकाशित, G1-3 M4 °शिते (for °शते) —(L 255) T1 च (for तु) (L 257) T1 3 G M4 मे सप्र (for सप्रति) — G4 om the ref —(L 259) D10 T2 3 G4 तथा (for तया) — After line 259, T1 ins

देवीमुवाचानुकूला सर्वभूतहितैषिणीम् ।

— Before line 260, D10 S (except G2) ins महेश्वर —(L 260) G3 M1-3 सशयित (for °यितु) —(L 261) T1 शक्य (for प्रष्टु) T1 प्रष्टु (for शक्य) —(L 262) D10 T2 3 G2-4 प्रियार्थं प्र (for त्वत्प्रियार्थं) — T1 om line 264 —(L 265) T2 त्रिलोका ये (for त्रयो लोका) — T1 om lines 266–268 —(L 266) D10 T2 3 G2-4 M [स]तद् (for तद्) —(L 267) D10 M4 मा (for मां) —(L 268) G1-3 M4 तदेव (for तथैव) —(L 270) D10 T2 3 G मन्नेत्रे (for नेत्रे मे) T1 शुचिस्मिते, T2 3 धृतव्रते (for दृढ°) —(L 271) D10 T1 3 G2-4 तत्कृते, T2 मत्कृते (for त्वत्कृते) D10 T2 3 G भयाकुल (for भृशा°) —(L 273) D10 S (except M1 4) लोक (for लोकान्) — D10 S (except M1 3) om (hapl) lines 274–276 — Colophon *Sub-parvan* D10 दानधर्म —*Adhy name* D10 T2 M उमामहेश्वरसवाद° —*Adhy no* D10 T2 3 G2-4 188, G1 3 M1 182, M2 3 183, M4 184 —(L 280) T1 G2 3 M4 सर्वभूत (for °देव) —(L 282) D10 T G ते (for वै) —(L 283) M1-3 उत्तम (for °र) —(L 284) T1 केनोर्ध्वं जटिल प्रभो (for the post half) — T1 om line 285 —(L 286) D10 एव (for एष) —T1 महेश°, T2 3 G महादेव (for महेश्वर) —(L 287) D10 T G2-4 M4 इच्छसि (for पृ°) —(L 288) T3 महाभागौ (for °घोरौ) —(L 289) G1 3 M सुन्दोप-

तयोरेव विनाशाय निर्मिता विश्वकर्मणा ।
मृगपक्षिगणानां च स्थावराणां तथैव च ।
सर्वत: सारमुद्धृत्य तिलशो लोकपूजिता ।
तिलोत्तमेति विख्याता अप्सरा सा बभूव ह ।
देवकार्यं करिष्यन्ती हावभावसमन्विता ।
सा तु पर्यन्तमागम्य रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
मया बहुमता चेयं देवकार्यं करिष्यति ।
इति मत्वा तदा चाहं कुर्वन्तीं मां प्रदक्षिणम् ।
तथैव तां दिदृक्षुश्च चतुर्वक्त्रोऽभवं प्रिये ।
ऐन्द्रं मुखमिदं पूर्वं तपश्चर्यापरं सदा ।
दक्षिणं मे मुखं दिव्यं रौद्रं संहरति प्रजा: ।
लोककार्यपरं नित्यं पश्चिमं मे मुखं प्रिये ।
वेदानधीते सततमद्भुतं चोत्तरं मुखम् ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूय: श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

भगवञ्श्रोतुमिच्छामि शूलपाणे वरप्रद ।
किमर्थं नीलता कण्ठे भाति बर्हनिभा तव ।

महेश्वर ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु देवि समाहिता ।
पुरा युगान्तरे यत्नादमृतार्थं सुरासुरै: ।
बलवद्भिर्विमथितश्चिरकालं महोदधि: ।
रज्जुना नागराजेन मथ्यमाने महोदधौ ।
विषं तत्र समुद्भूतं सर्वलोकविनाशनम् ।
तद्दृष्ट्वा विबुधा: सर्वे तदा विमनसोऽभवन् ।
ग्रस्तं हि तन्मया देवि लोकानां हितकारणात् ।
तत्कृता नीलता चासीत्कण्ठे बर्हिनिभा शुभे ।
तदाप्रभृति चैवाहं नीलकण्ठ इति स्मृत: ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूय: श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

नीलकण्ठ नमस्तेऽस्तु सर्वलोकसुखावह ।
बहूनामायुधानां त्वं पिनाकं धर्तुमिच्छसि ।
किमर्थं देवदेवेश तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

शस्त्रागमं ते वक्ष्यामि शृणु धर्म्यं शुचिस्मिते ।
युगान्तरे महादेवि कण्वो नाम महामुनि: ।
स हि दिव्यां तपश्चर्यां कर्तुमेवोपचक्रमे ।
तथा तस्य तपो घोरं चरत: कालपर्ययात् ।
वल्मीकं पुनरुद्भूतं तस्यैव शिरसि प्रिये ।
वेणुर्वल्मीकसंयोगान्मूर्ध्नि तस्य बभूव ह ।
धरमाणश्च तत्सर्वं तपश्चर्यामथाकरोत् ।
तस्मै ब्रह्मा वरं दातुं जगाम तपसार्चित: ।
दत्त्वा तस्मै वरं देवो वेणुं दृष्ट्वा त्वचिन्तयत् ।
लोककार्यं समुद्दिश्य वेणुनानेन भामिनि ।
चिन्तयित्वा तमादाय कार्मुकार्थे न्ययोजयत् ।
विष्णोर्मम च सामर्थ्यं ज्ञात्वा लोकपितामह: ।
धनुषी द्वे तदा प्रादाद्विष्णवे च ममैव च ।
पिनाकं नाम मे चापं शार्ङ्गं नाम हरेर्धनु: ।
तृतीयमवशेषेण गाण्डीवमभवद्धनु: ।
तच्च सोमाय निर्दिश्य ब्रह्मलोकं गत: पुन: ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं शस्त्रागममनिन्दिते ।

मुनौ नाम्ना नाद् ($G_{1.3}$ °ञ्जान्नाम्) (for the prior half) G_{1-3} अतुल्य (for आसन्तुट्) — D_{10} S (except M_{1-3}) om lines 292–293 — (L 295) D_{10} $T_{1.2}$ G_{1-3} $M_{1.4}$ अप्सरा सा (T_{2} वि , G_{2} स), T_{3} ह्यप्सरा° सा, G_{4} चाप्सरसा (for अप्सरा सा) — T_{1} om lines 296–297 — (L 296) D_{10} $T_{2.3}$ G $M_{2.4}$ हास (for हाव) — (L 297) T_{3} साधु (for सा तु) D_{10} T_{2} G_{2} पश्यन्त् (for पर्यन्तम्) $M_{1.2}$ आगत्य (for °म्य) $G_{1.3}$ सा तमभ्यन्तमागम्य (for the prior half) — (L 299) $G_{2.3}$ कुर्वतीं (for कुर्वन्तीं) — (L 300) G_{2} तदा (for तथा) — G_{1} om lines 302–305 — (L 303) $G_{2.4}$ M_{4} °कर (for पर) — (L 307) T_{1} सद्विधा, T_{3} G_{1-3} वर्हिनिभा (for बर्ह°) D_{10} T_{2} G_{4} तव भाति महेश्वर (for the post half) — T_{3} G_{3} महेश (for °श्वर) — (L 308) D_{10} $T_{2.3}$ G हन्त (for हन्त) — (L 314) $G_{2.3}$ मे (for तत्) — (L 315) T_{2} $M_{2.3}$ तत्कृते (for °ता) — (L 317) M_{3} अर्हसि (for इच्छसि) — T $G_{1.4}$ $M_{2.2}$ om the ref T_{1} transp lines 319 and 320 — (L 319) T_{3} कथम् (for धतुम्) — G_{4} महादेव (for महेश्वर°) — After the ref., G_{1} reads line 326 repeating it in its proper place D_{10} T_{1} G_{4} om line 321 — (L 322) M_{2-4} पुरा (for महा) $T_{1.3}$ °देवी (for देवि) — (L 323) M ह (for हि) T_{1} G_{3} M तीव्रा (for दिव्या) — (L 324) T_{1} तस्य (for तथा) — T_{1} om line 327 — (L 327) G_{4} तान्सर्वान् (for तत्सर्वं) $T_{2.3}$ G_{4} तथा (for अथ) D_{10} G_{2} तपश्चर्यां तथाकरोत् (for the post half) — T_{1} om 330 — (L 330) $M_{1.3}$ तेन (for [अ]नेन) — (L 331) T_{1} स्वचोदयत (for न्ययोज°) — After line 331, T_{1} ins

विश्वकर्माणमाहूय सृज त्वं धनुषी उभे ।

— T_{1} om line 332 — (L 333) T_{1} तत्र° (for तदा) $T_{1.2}$ विष्णवे मम चैव हि (T_{2} तु) (for the post half). — M_{4} om (hapl.) line 335 — (L 335) G_{3} एष (for अव) T_{1} °शिष्ट तु (foa °शेषेण) — (L 336) T_{1} $G_{1.3.4}$ $M_{1.4}$ ब्रह्मा (for ब्रह्म) T_{1} स्वकं (for

उमा ।

भगवन्सर्वभूतेश पिनाकपरशुप्रिय ।
वाहनेषु तथान्येषु सत्सु भूतपते तव ।
अथ तु वृषभः कस्माद्वाहनत्वमुपागमत् ।
एष मे संशयो देव तं मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि वाहनं स यथाभवत् ।
आदिसर्गे पुरा गावः श्वेतवर्णाः शुचिस्मिते ।
बलसंहननोपेता दर्पयुक्ताश्चरन्ति ताः ।
अहं तु तप आतिष्ठे तस्मिन्काले शुभानने ।
एकपादश्चोर्ध्वबाहुर्लोकार्थे हिमवद्गिरौ ।
गावो मे पार्श्वमाविश्य दर्पोत्सिक्ताः समन्ततः ।
स्थानभ्रंशं तु मे देवि चक्रिरे बहुशस्तथा ।
अपचारेण चैतासां मनःक्षोभोऽभवन्मम ।
तस्माद्रुषा मया गावो रोषाविष्टेन चेतसा ।
तस्मिंस्तु व्यसने घोरे वर्तमाने पशून्प्रति ।
अनेन वृषभेणाहं शमितः सप्रसादनैः ।
तदाप्रभृति शान्ताश्च वर्णभेदत्वमागताः ।
श्वेतोऽयं वृषभो देवि पूर्वसंस्कारसंयुतः ।
वाहनत्वे ध्वजत्वे मे तदाप्रभृति योजितः ।
तस्मान्मे गोपतित्वं च देवैर्गोभिश्च कल्पितम् ।
प्रसन्नश्चाभवं देवि तदा गोपतितां गतः ।

Colophon

उमा ।

भगवन्सर्वभूतेश शूलपाणे वृषध्वज ।
आवासेषु विचित्रेषु रम्येषु च शुभेषु च ।
सत्सु चान्येषु देशेषु श्मशाने रमसे कथम् ।
केशास्थिकलिले भीमे कपालशतसंकुले ।
सृगालगृध्रसंपूर्णे शवधूमसमाकुले ।
चिताग्निविषमे घोरे गहने च भयानके ।
एवं कलेवरक्षेत्रे दुर्दर्शे रमसे कथम् ।
एष मे संशयो देव तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु देवि समाहिता ।
आवासार्थं पुरा देवि शुद्धान्वेषी शुचिस्मिते ।
नाध्यगच्छं चिरं कालं देशं शुचितमं शुभे ।
एष मेऽभिनिवेशोऽभूत्तस्मिन्काले प्रजां प्रति ।
आकुलं सुमहद्घोरं प्रादुरासीत्समन्ततः ।
संभूता भूतसृष्टिश्च घोरा लोकभयावहा ।
नानावर्णविरूपाश्च तीक्ष्णदंष्ट्राः प्रहारिणः ।
पिशाचरक्षोवदना प्राणिनां प्राणहारिणः ।
यतस्ततश्चरन्ति स्म निघ्नन्तः प्राणिनो भृशम् ।
एवं लोके क्षयं याते प्राणिहीने पितामहः ।
चिन्तयंस्तत्प्रतीकारं मां च शक्तं हि निग्रहे ।
एवं ज्ञात्वा तदा ब्रह्मा तस्मिन्कर्मण्ययोजयत् ।
तच्च प्राणिदयार्थं तु मयाप्यनुमतं प्रिये ।

पुनः) T_3 ब्रह्मा लोकांतरं गतः (for the post half) — (L 337) T_{1} $_{2}$ G_{1-3} च (for ते) T_1 किं भूय श्रोतुमिच्छसि (for the post. half) — (L 338) D_{10} T_2 $_3$ G भगवन्देवदेवेश (for the prior half) D_{10} T_2 $_3$ G -परम- (for -परशु) T_3 om from the post. half of line 339 up to the prior half of line 342 — (L 340) T_1 उपागतः (for °मत्) D_{10} T_3 G_{1} $_{3}$ $_{4}$ वाहनं स (G_4 तु) यथाभवत् (for the post. half) — T_1 om (hapl) lines 341–342 — (L 341) D_{10} G_4 एवं (for एष) — D_{10} T_3 G महादेव , T_2 महेश (for महेश्वर) — (L 344) D_{10} T_2 $_3$ G बल्संहनना गावो (for the prior half) — (L 345) D_{10} T G आतिष्ठ (for °ष्ठे) — (L 347) T_3 तु (for मे) D_{10} S (except M_{1-3}) आगम्य (for आविश्य) — (L 348) D_{10} T_2 $_3$ G_{1} $_{3}$ $_{4}$ तदा , G_2 तथा (for तु मे) D_{10} S (except M_{1-3}) तदा (for तथा) — (L 349) T_2 तपःक्षेपो (for मनःक्षोभो) — (L 350) D_{10} T_1 G यदा , T_2 यथा (for मया) — (L 352) T_1 M_4 शमितः सप्रसादितः (M_4 °दनैः) (for the post. half) — (L 353) T_1 श्वेतवर्णमुपागतः (for the post half) — T_1 om. line 354 — (L. 354) T_2 मे (for ऽयं) D_{10} T_3 सर्व-, T_2 G M_4 वर्ण- (for पूर्व-) — (L 357) T M Kumbh and Madras eds तथा (for, तदा) — Colophon *Sub parvan* D_{10} M_{1-3} दानधर्मं — *Adhy name* D_{10} T_2 $_3$ G_2 M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy no* D_{10} T_2 $_3$ G_2 $_4$ 189, T_1 181, G_1 $_3$ M_1 183, M_2 $_3$ 184, M_4 182 — (L 358) D_{10} T_2 $_3$ G_4 देवेश (for भूतेश) — (L 360) D_{10} S (except T_2) भूतेषु (G_1 °श) (for देशेषु) — G_1 om line 361 — (L 361) M_{1-3} -सलिले (for -क°) — T_1 om line 363 — (L 363) G_4 भयदे (for भयानके) — G_1 om line 364 — (L 364) T_1 एक- (for एवं) — D_{10} T_2 $_3$ G_{2-4} महादेव , T_1 महेश (for महेश्वर) — (L 366) T_2 एतत् (for हन्त) — (L 367) D_{10} महा (for पुरा) — (L 369) M_2 $_3$ ह्य (for ऽभि) T_1 सर्वलोकहिताय वै (for the post half) — T_1 om line 370 — (L 370) D_{10} T_2 $_3$ G आकुलं सुमहाघोरं (G_{1-3} °र) (for the prior half) — (L 372) T_1 $_2$ G M_2 नानावर्णा (for °वर्ण) M_2 $_3$ प्रतारिणः (for प्रहा°) — (L 374) T_1 चरन्ति यत्र वै नित्यं (for the prior half) — For line 374, D_{10}

तस्मात्सरक्षिता देवि भूतेभ्य प्राणिनो भयात् ।
अस्माच्छ्मशानान्मेध्य तु नास्ति किंचिदनिन्दिते ।
नि संपात मनुष्याणा तस्माच्छुचितम स्मृतम् ।
भूतसृष्टिं तु ता चाहं श्मशाने मन्यवेशयम् ।
तत्रस्थ· सर्वलोकाना विनिहन्मि प्रिये भयम् ।
न च भूतगणेनाह विना वस्तुिमुत्सहे ।
तस्मान्मे संनिवासाय श्मशाने रोचते मन ।
मेध्यकामैर्द्विजैर्नित्य मेध्यमित्यभिधीयते ।
आचरद्भिर्व्रत रौद्र मोक्षकामैश्च सेव्यते ।
स्थान मे तत्र विहित वीरस्थानमिति प्रिये ।
कपालशतसपूर्णं भीमरूप भयानकम् ।
मध्याह्ने सध्ययोस्तत्र नक्षत्रे रुद्रदैवते ।
आयुष्कामैरशुद्धैर्वा न गन्तव्यमिति स्थिति· ।
मदन्येन न शक्य हि निहन्तु भूतज भयम् ।
तत्रस्थोऽह प्रजा सर्वा पालयामि दिने दिने ।
मन्नियोगाद्भूतसघा न च घ्नन्तीह किंचन ।
तस्माल्लोकहितार्थाय श्मशाने रमयाम्यहम् ।
एतत्ते सर्वमाख्यात किं भूय श्रोतुमिच्छसि ।
उमा ।
भगवन्देवदेवेश त्रिनेत्र वृषभध्वज ।
पिङ्गल विकृत भाति रूप ते सुभयानकम् ।
भस्मदिग्ध विरूपाक्ष तीक्ष्णदष्ट्र जटाकुलम् ।
व्याघ्रोरगत्वक्संवीत कपिलश्मश्रुसततम् ।
रौद्र भयानक घोर शूलपट्टससयुतम् ।
किमर्थमीदृश रूप तन्मे शसितुमर्हसि ।
महेश्वर ।
तदह कथयिष्यामि शृणु तत्त्व समाहिता ।
द्विविधो लौकिको भाव शीतमुष्णमिति प्रिये ।
तयोर्विग्रथित सर्वं सौम्याग्नेयमिद जगत् ।
सौम्यत्व सतत विष्णौ मय्याग्नेय प्रतिष्ठितम् ।
अनेन वपुषा नित्य सर्वलोकान्बिभर्म्यहम् ।
रौद्राकृति विरूपाक्ष शूलपट्टससयुतम् ।
आग्नेयमिति मे रूप देवि लोकहिते रतम् ।
यद्यह विपरीत· स्यामेतत्त्यक्त्वा शुभानने ।
तदैव सर्वलोकाना विपरीत प्रवर्तते ।
तस्मान्मयेद् ध्रियते रूप लोकहितैषिणा ।
इति ते कथित देवि किं भूय श्रोतुमिच्छसि ।
उमा ।
भगवन्देवदेवेश शूलपाणे वृषध्वज ।
किमर्थं चन्द्ररेखा ते शिरोभागे विरोचते ।
श्रोतुमिच्छाम्यह देव तन्मे शसितुमर्हसि ।
महेश्वर ।
तदह ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ।
पुराह कारणाद्देवि कोपयुक्त शुचिस्मिते ।
दक्षयज्ञवधार्थाय भूतसघसमावृत ।
तस्मिन्क्रतुवधे घोरे यज्ञभागनिमित्तत ।

$T_{2.3}$ G subst

इतश्चरान्ति निघ्नन्त प्राणिनो भृशमेव च ।

[T_2 तु, G_{1-3} हि (for च)]

— (L 375) D_{10} T G transp क्षय याने and प्राणिहीने — (L. 376) T_3 $G_{1.2.4}$ च, M_3 इ (for हि) — (L 377) T_1 मत्वा (for शाम्वा) D_{10} $T_{2.3}$ G_2 ततो (for तदा) — (L. 378) D_{10} $T_{2.3}$ G हितार्थं (for -दयार्थं) — T_1 om line 379 — (L 380) T_1 $G_{1.3}$ तस्माच्च् (for अ°) T_2 श्मशान (for °नान्) T_1 G_{1-3} मे वास (for मेध्य तु) T_3 कश्चिद् (for किंचिद्) — (L 381) D_{10} T_3 G M_4 नि मपानान् (for °त) — (L 382) $T_{2.3}$ G च (for तु) $T_{1.3}$ सनिवेशय (for मन्यवे°) — After line 382, T_1 reads line 392, repeating it in its proper place. — T_1 om (hapl.) line 383 — (L 383) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 -भूतानां (for लोकानां) — (L 384) T_2 शयितुम् (for वसि°) D_{10} अपि नासितुमुत्सहे (for the post. half) — (L 385) T_3 निवेशाय (for निवासाय) — T_1 om line 386 G_2 om lines 386–388 — (L. 387) T_2 न चरद्भिर् (for आच°) — T_1 om. lines 389–391. — (L. 389) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ अभि (for भीम) — (L 391) D_{10} आगतव्यम् (for न गन्त°). T_2 स्थित, G_3 स्मृत, G_4 श्रुति (for स्थिति) — (L 394) T_2 चरति (for च घ्नन्ति) T_1 G_2 च (for [इ]ह). D_{10} $T_{1.3}$ G M_1 कचन (for किं°) — (L. 395) D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} तांस्तु, M_{2-4} तास (तस्मात्) T_1 निवसामि (for रमयामि) — After line 396, T_1 ins an addl colophon [*Adhy no* 202] — (L 398) D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} तु (for सु-) — (L 399) T_1 भयकर (for जटाकुलम्) — (L 400) D_{10} $T_{2.3}$ G व्याघ्रोदर- (for °रग) $M_{1.3}$ कापिल (for °ल) — M_4 om (hapl) from रौद्र (in line 401) up to सौम्यत्व सतत (in line 406) — (L 402) D_{10} $T_{2.3}$ G M_1 त्वीदृश (for इ°) — (L 403) D_{10} $T_{2.3}$ G_1 समाहिते (for °हिता). — (L 405) D_{10} T_2 G_4 नि-, $T_{1.3}$ G_{1-3} हि (for वि-) — (L 408) M_3 रौद्राकृतिर् (for °कृति) G_2 शूलपट्टसमन्वित (for the post. half). — (L 411) D_{10} T_3 तथा (for तदा) — (L 415) T_3 चन्द्रलेखा (for °रेखा). — G_2 om. (hapl) lines 416–418 — T_1 महेश (for °श्वर) — (L 419) M_4 दक्षयज्ञे (for °यज्ञ-) $T_{1.2}$ G सर्वे (for सव) — After line 419, M_{1-3} ins.:

देवा विश्रशितास्ते वै येषा भाग क्रतौ कृत ।
सोमस्तत्र मया देवि कुपितेन भृशार्दित ।
पश्यंश्चानपराधी सन्पादाङ्गुष्ठेन पीडित ।
तथा विनिकृतेनाह सामपूर्वं प्रसादित ।
तन्मे चिन्तयतश्चासीत्पश्चात्ताप पुन प्रिये ।
तदाप्रभृति सोम हि शिरसा धारयाम्यहम् ।
एव मे पापहानिस्तु भवेदिति मतिर्मम ।
तदाप्रभृति वै सोमो मूर्ध्नि मद्दृश्यते सदा ।

नारद ।

एव ब्रुवति देवेशे विस्मिता परमर्षय ।
वाग्भि साञ्जलिमालाभिरभितुष्टुवुरीश्वरम् ।
नम शकर देवेश नम सर्वजगद्गुरो ।
नमो देवादिदेवाय नम शशिकलाधर ।
नमो घोरतराद्घोर नमो रुद्र भयकर ।
नम शान्ततराच्छान्त नमश्चन्द्रस्य पालक ।
नम सोमाय देवाय नमस्तुभ्य चतुर्मुख ।
नमो भूतपते शभो जह्नुकन्याम्बुशेखर ।
नमस्त्रिशूलहस्ताय पन्नगाभरणाय च ।
नमोऽस्तु विषमाक्षाय दक्षयज्ञप्रदाहक ।
नमोऽस्तु बहुनेत्राय लोकरक्षणतत्पर ।
अहो देवस्य माहात्म्य महादेवस्य वै कृपा ।
एव धर्मपरत्व च देवदेवस्य चार्हति ।
एव ब्रुवत्सु मुनिषु वचो देव्यब्रवीद्धरम् ।
प्रीत्यर्थ च मुनीना सा क्षणज्ञा परम हितम् ।
भगवन्देवदेवेश सर्वलोकनमस्कृत ।
अस्य वै ऋषिसघस्य मम च प्रियकाम्यया ।
वर्णाश्रमगत धर्मं वक्तुमर्हस्यशेषत ।
न तृप्तिरस्ति देवेश श्रवणीय हि ते वच ।
सधर्मचारिणी चेय भक्ता चेयमिति प्रभो ।
वक्तुमर्हसि देवेश लोकाना हितकाम्यया ।
याथातथ्येन तत्सर्वं वक्तुमर्हसि शकर ।

Colophon

महेश्वर ।

हन्त ते कथयिष्यामि यत्ते देवि मन प्रियम् ।
शृणु तत्सर्वमखिल धर्मं वर्णाश्रमाश्रितम् ।
ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या शूद्राश्चेति चतुर्विधा ।
ब्रह्मणा विहिता पूर्वं लोकतन्त्रमभीप्सता ।
कर्माणि च तदर्हाणि शास्त्रेषु विहितानि वै ।
यदि चेदेकवर्णं स्याज्जगत्सर्वं विनश्यति ।
सहैव देववर्णानि चत्वारि विहितान्युत ।
मुखतो ब्राह्मणा सृष्टास्तस्मात्ते वाग्विशारदा ।
बाहुभ्या क्षत्रिया सृष्टास्तस्माद्बाहुबलान्विता ।

अगम तत्र त देश भागार्थे परिपद्धृत ।

— (L 420) S (except T_3 $M_{1, 3}$) क्रतुवरे (for °वधे) — (L 421) $G_{1, 3}$ हृत (for कृत) — (L 422) D_{10} T_3 मयार्दित (for भृशा°) — (L 423) D_{10} $T_{2, 3}$ G_4 ताडित (for पी°) — (L 425) T_1 G M तु (for च) D_{10} $T_{2, 3}$ G पुरा (for पुन) — (L 426) T_3 वै (for हि) — (L 427) T_1 हि (for मे) — T_3 G_3 om the ref — Before line 431, MSS ins ऋषय — (L 431) D_{10} S (except T_2 $G_{1, 4}$) सर्वेश (for देवेश) — T_1 om (hapl.) lines 433–434 — (L 433) T_2 नमो घोराद्घोरतर (for the prior half) D_{10} $T_{2, 3}$ G नमो रुद्राय शकर (for the post half). — (L 434) T_3 शांतकराच् (for °तराच्) — T_1 om (hapl) line 436 — (L 438) T_2 M_4 नमोस्तु त्रिपमे(M_4 °मो)क्षाय (for the prior half) T_2 प्रहारक (प्रदाहक) — (L 440) D_{10} S (except T_1 $G_{1, 2}$ M_2) अहो (for महा) — (L 441) T_1 अहो (for एव) G_2 पतित्व (for -परत्व) T_1 देवेशस्य प्रजापते (for the post. half) — T_1 om line 443 — (L 443) $T_{2, 3}$ G सप्रीत्यर्थं (for प्रीत्यर्थं च) T_2 तु (for सा) — Before line 444, MSS ins उमा — T_1 om line 445 — (L 445) T_3 G_{1-3} M [ए]व (for वै) — (L. 446) D_{10} $T_{2, 3}$ G_4 -कृत (for गत) — T_1 om line 447 — After line 448, T_1 ins

इति सञ्चोदितो देव्या वक्तुमारभत स्वयम् ।

— T_1 om lines 449-450 — (L 449) $G_{1, 3}$ M_4 लोकज्ञ (for देवेश) — After line 449, M_{1-3} ins

ब्राह्मणे कीदृशो धर्म क्षत्रिये कीदृशो भवेत् ।
वैश्ये किलक्षणो धर्म शूद्रे धर्म कथविध ।
नारद ।
इति सञ्चोदितो देव प्रियया हितकाम्यया ।

— (L 450) D_{10} S (except G_2, T_1 om.) यथातथ्येन M_{1-3} वक्तुमेवोपचक्रम (for the post. half) — Colophon. *Sub-parvan* D_{10} M_{1-3} दानधर्म — *Adhy name* D_{10} $T_{2, 3}$ $G_{2, 3}$ उमामहेश्वरसवादे चन्द्रमौलिकथन, G_4 M उमा-महेश्वसवाद — *Adhy no* D_{10} $T_{2, 3}$ $G_{2, 4}$ 190, T_1 M_4 183 $G_{1, 3}$ M_1 184, $M_{2, 3}$ 185 — M_4 om the ref T_1 महेश (for महेश्वर) — (L 451) T_2 एतत (for हन्त) — (L 452) T_1 धर्मं वर्णाश्रमाश्रय (for the post. half) — (L 453) D_{10} $T_{2, 3}$ G चतुर्विध (for °विधा) — (L 455) M_4 शास्त्राणि (for शास्त्रेषु) — (L 456) D_{10} T_3 G_2 यदीत्थम्, T_2 तदिद च, $G_{1, 3, 4}$ M_4 यदिद तु (for यदि चेद्) — T_1 om line 457 — (L 457) D_{10} $T_{2, 3}$ $G_{1, 3, 4}$ देवि (for देवैर्) D_{10}

उदराद्धवा वैश्यास्तस्माद्वार्तोपजीविन ।
शूद्राश्च पादत सृष्टास्तस्मात्ते परिचारका ।
तेपा धर्मांश्च कर्माणि शृणु देवि समाहिता ।
विप्रा कृता भूमिदेवा लोकाना धारणे कृता ।
ते कैश्चिन्नावमन्तव्या ब्राह्मणा हितमिच्छुभि ।
यदि ते ब्राह्मणा न स्युर्दानयोगवहा सदा ।
उभयोर्लोकयोर्देवि स्थितिर्न स्यात्समासत ।
लोकेपु दुर्लभं किं तु ब्राह्मणत्वमिति स्मृतम् ।
अबुधो वा दरिद्रो वा पूजनीय सदैव स ।
ब्राह्मण योऽवमन्येत निन्देत्क्रोशयेच्च वा ।
प्रहरेत हरेद्वापि धन तेपा नराधम ।
कारयेद्धीनकर्माणि कामलोभविमोहनात् ।
स च मामवमन्येत मा क्रोशति च निन्दति ।
मामेव प्रहरेन्मूढो मद्धनस्यापहारक ।
ममैव प्रेक्षण कृत्वा नन्दते मूढचेतन ।
स्वाध्यायो यजन दान तस्य धर्म इति स्थिति ।
कर्माण्यध्यापन चैव याजन च प्रतिग्रह ।
सत्य शान्तिस्तप शौच तस्य धर्म सनातन ।
विक्रयो रसधान्याना ब्राह्मणस्य विगर्हित ।
अनापदि च शूद्रान्न वृषलीसग्रहस्तथा ।
तप एव सदा धर्मो ब्राह्मणस्य न सशय ।
स तु धर्मार्थमुत्पन्न पूर्वं धात्रा तपोवलात् ।
तस्योपनयन धर्मो नित्य चोदकधारणम् ।
रहस्यश्रवण धर्मो वेदव्रतनिषेवणम् ।
अग्निकार्यं परो धर्मो नित्य यज्ञोपवीतिता ।
शूद्रान्नवर्जन धर्मो धर्म सत्पथसेवनम् ।
धर्मो नित्योपवासित्व ब्रह्मचर्यं पर तथा ।
अमृताश्य पर धर्मो गृहपुष्पवलिस्तथा ।
गृहसमार्जन धर्म आलेपनविधिस्तथा ।
अतिथिव्रतता धर्मो धर्मस्त्रेताग्निधारणम् ।
इष्टय पशुबन्धाश्च विधिपूर्वं पर तप ।
दपत्यो समशीलत्व धर्मो वै गृहमेधिनाम् ।
एप द्विजन्मनो धर्मो गार्हस्थ्ये धर्मधारणम् ।
यस्तु क्षत्रगतो धर्मस्त्वया देवि प्रचोदित ।
तमह ते प्रवक्ष्यामि शृणु देवि समाहिता ।
क्षत्रियास्तु तथा देवि प्रजाना पालने स्मृता ।
यदि न क्षत्रियो लोके जगत्स्यादधरोत्तरम् ।
रक्षणात्क्षत्रियैरेव जगद्भवति शाश्वतम् ।

'T2, 3 G1-3 M1 2 4 [अ]न (for [उ]न) — M1 3 om (hapl) from the post. half of line 458 up to the prior of line 461 — (L 459) D10 T1 2 G तस्मात्ते वाहुगर्विता, T3 M4 °ते बलवत्तरा- (M4 °गर्विता) (for the post half) — (L 460) T1 G2 ऊरुभ्यात् (for उद राद्) M2 तस्माद्वार्तेव जीविन (for the post. half) — (L 461) T1 तु (for च) D10 -चारिण (for चारका) — (L 462) G1 3 आचार- (for धर्मांश्च) T1 तेपा च वर्णधर्माणि (for the prior half) — (L 463) G1-3 M स्मृता (for कृता) T1 विप्रा स्मृता देवभूता (for the prior half) T1 धृता (for कृता) — (L 466) T3 मूनिर् (for स्थितिर्) T3 स्थित न स्यात्समाहित (for the post. half) — (L 468) T3 स तैवन (for सदैव स) T1 अबुद्धा वा दरिद्रा वा पूजनीया सदैव ते — (L 469) D10 T G ब्राह्मणान् (for °ण यो) T1 क्रोधयेच् (for क्रोश°) D10 T2 3 G निंदे (G1-3 °द्या)च्च क्रोधयच्च वा (for the post half) — T1 om line 471 — (L 472) D10 T2 3 G क्रोधयति (for क्रोशति च) T1 प्राक्रोशति च निंदति (for the post half) — (L 473) T1 मम (for मद्) T1 [अ]पकारक (for °हारक) — (L 474) D10 M2 प्रेषण (for प्रेक्षण) T G M4 मामेव (T3 ममैव) प्रेषण कृत्वा (for the prior half) D10 T2 3 G निंदते (for नन्दते) — (L 475) T2 स्मृति, G1-3 स्मृत (for स्थिति) — (L 476) G2 कम हि (for कर्माणि) — (L 479) T1 -सगमस् (for -सग्रहस्)

— T2 om (hapl) from the post half of line 480 up to the prior half of line 482 — T1 om. line 482 — (L 483) D10 T2 G शास्त्रस्य (for रहस्य) — (L 484) M1 2 4 पर (for परो) G1 3 om (hapl) from the post half up to the prior half of line 487 D10 G2 नित्ययज्ञोपवीतिना (G2 °तता), T2 3 G4 नित्य यज्ञोपवीतिना (for the post half) — (L 485) T1 त्रेताग्नि (for सत्पथ-) — (L 487) T1 अमृताश, T2 3 G4 गृहस्थस्य (for अमृताश्य) D10 G2 गृहस्थस्य परो धर्मो (for the prior half) D10 T G गृहस्थाग्निरक्षणतथा (for the post half) — (L 488) T1 G1 3 M4 धर्मम् (for धर्म) G2 गृहसपूजन धर्मम (for the prior half) — (L 489) T2 3 G त्रियता (for व्रतता) T1 om the post half and the prior half of line 490 — D10 G1 om (hapl) lines 490-492 — (L 490) T2 3 G2-4 इष्टिवा (for इष्टय) G4 -वधश् T2 3 G2 3 परतप, M पर तन (for पर तप) — (L 491) G4 हि (for वै) G2-4 मेधिन (for नाम्) — (L 492) T2 3 G2-4 एव (for एप) T2 G2 गार्हस्थ्य (for °स्थ्ये) — (L 493) T1 त्वयी विद्या (for त्वया देवि) —(L 494) T1, 2 G3 M तद् (for तम्) — (L 495) T2 3 G ततो (for तथा) D10 T G M4 द्विजानां (for प्र°) G3 रता (for स्मृता) — (L 496) D10 T2 3 G क्षत्रिया, T1 स्युनृपा (for क्षत्रियो) — (L 499) D10 T2 3 G4 दीनानां, G1-3 आर्तानां (for भीतानां)

तस्याप्यध्ययनं दानं यजनं धर्मतः स्मृतम् ।
भीतानां रक्षणं चैव पापानामनुशासनम् ।
सतां संपोषणं चैव करषड्भागजीवनम् ।
उत्साहः शस्त्रजीवित्वं तस्य धर्मः सनातनः ।
भृत्यानां भरणं धर्मः कृते कर्मण्यमोघता ।
सम्यग्रणधृतो धर्मो धर्मः पौरहितक्रिया ।
व्यवहारस्थितिर्नित्यं गुणमेतन्महीपते ।
आर्तहस्तप्रदो राजा धर्मं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
एवं ते विहिताः पूर्वैर्धर्माः कर्मविधानतः ।
तथैव देवि वैश्याश्च लोकयात्राहिताः स्मृताः ।
अन्ये तानुपजीवन्ति प्रत्यक्षफलदा हि ते ।
यदि न स्युस्तथा वैश्या न भवेयुस्तथा परे ।
तेषामध्ययनं दानं यजनं धर्म इष्यते ।
वैश्यस्य सततं धर्मः पाशुपाल्यं कृषिस्तथा ।
अग्निहोत्रपरिस्पन्दास्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
वाणिज्यं सत्पथे स्थानमातिथेयं सदा भवेत् ।
विप्राणां स्वागतं न्यायो वैश्यधर्मः सनातनः ।
तिलगन्धरसाश्चैव न विक्रेयाः कथंचन ।
वणिक्पथमुपासद्भिर्वैश्यैर्वैश्यपथि स्थितैः ।
सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाशक्ति दिवानिशम् ।
एवं ते विहिता देवि लोकयात्रा स्वयंभुवा ।
तथैव शूद्रा विहिताः सर्वधर्मप्रसाधकाः ।
शूद्राश्च यदि ते न स्युः कर्मकर्ता न विद्यते ।
त्रयः पूर्वे शूद्रमूलास्तस्मात्कर्मकराः स्मृताः ।
ब्राह्मणादिषु शुश्रूषा दासधर्म इति स्मृतः ।
वार्ता च कारुकर्माणि शिल्पं नाट्यं तथैव च ।
अहिंसकः शुभाचारो दैवतद्विजवन्दकः ।
शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः स्वधर्मेणोपयुज्यते ।
एवमादि तथान्यच्च शूद्रकर्म इति स्मृतम् ।
तेऽप्येव विहिता लोके कर्मयोगाः शुभानने ।
एवं चतुर्णां वर्णानां पुण्यलोकाः परत्र च ।
विहिताश्च तथा दृष्टा यथावद्धर्मचारिणाम् ।
एष वर्णाश्रयो धर्मः कर्म चैव तदर्पणम् ।
कथितं श्रोतुकामाया किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश नमस्ते वृषभध्वज ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं देव धर्ममाश्रमिणां विभो ।

महेश्वरः ।

अथाश्रमगतं धर्मं शृणु देवि समाहिता ।
आश्रमाणां तु यो धर्मः क्रियते ब्रह्मवादिभिः ।
गृहस्थः प्रवरस्तेषां गार्हस्थ्यव्रतमाश्रितः ।
पञ्चयज्ञक्रिया शौचं दारतुष्टिरतन्द्रिता ।
ऋतुकालाभिगमनं दानयज्ञतपांसि च ।
अविप्रवासस्तस्येष्टः स्वाध्यायश्चाग्निपूजनम् ।
अतिथीनामाभिमुख्यं शक्त्या चेष्टनिमन्त्रणम् ।
अनुग्रहश्च सर्वेषां मनोवाक्कायकर्मभिः ।
एवमादि शुभं चान्यत्कुर्यात्तद्वृत्तवान्गृही ।
एवं संचरतस्तस्य पुण्यलोका न संशयः ।

T_1 om. (hapl.) the post. half and the prior half of line 500. — (L. 500) G_3 सतोषणं (for संपो°) D_{10} $T_{2.3}$ G कर्म- (for कर-). — (L. 501) $T_{2.3}$ G तस्य धर्मः सनातनः (for the post. half). — (L. 502) T_2 भरणे (for °णं). — T_1 om. line 503. — (L. 503) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 गुणयु(D_{10} °य, T_3 °हि)तो (for रणधृतो). — (L. 504) T_1 गुणं एष (for गुणमेतन्) D_{10} $T_{2.3}$ G गुणयुक्तो महीपतिः (for the post. half). — T_1 om. lines 505–510. — (L. 505) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.4}$ -वित्त (for -हस्त). — (L. 506) $T_{2.3}$ G विहित (for °ता). M पूर्व (for पूर्वैर्) D_{10} एवं तैर्विहितैः पूर्वैर् (for the prior half). D_{10} G_2 धर्मकर्म, $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ धर्मं कर्म, M_4 धर्माधर्म (for धर्माः कर्म). — (L. 510) G_3 उच्यते (for इष्यते). — (L. 511) D_{10} T G M_4 कर्म पशु- (for धर्मः पाशु). — T_1 om. line 512. — (L. 513) G_2 अनिर्धियंद (for आतिथेयं) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ आतिथेयत्वमेव च (for the post. half). — (L. 514) G M_4 स्वागत- (for °त). — (L. 516) T_1 कार्यै (for वैश्यैर्). — M_1 om. lines 517–519. — (L. 517) T_1 निवेदनं (for दिवानिशम्). — T_1 om. line 518. — (L. 520) T_1 G_{1-3} M चेन् (for ते). — (L. 521) T_1 मुखास् (for मूलास्) D_{10} $T_{2.3}$ G सर्वे (for तस्मात्) T_3 कमकृत (for °कराः). — (L. 522) G_4 M_3 दान- (for दास). — T_2 om. (hapl.) lines 523–526. T_1 om. line 523. — (L. 525) T_1 -परो नित्यं, G_2 -फलैरिष्ठा (for फलैरिष्टैः) T_1 G_3 [ए]व (for [उ]प-) $G_{2.3}$ पद्यते (for -युज्यते). — T_1 om. (hapl.) lines 526–527. — (L. 527) G_2 कर्मयोग्या (for °योगाः). — (L. 528) D_{10} T_2 G_2 वर्णलोकाः, T_3 वर्णा लोकाः (for पुण्यलोकाः). — (L. 529) $T_{1.3}$ यथा (for तथा) M_3 दृष्ट (for दृष्टा) D_{10} $T_{1.2}$ G चारिणि (for °णाम्). — T_1 om. (hapl.) from the post. half of line 530 up to the prior half of line 535. — (L. 534) D_{10} T_2 G_3 तथा (for अथ). — (L. 536) D_{10} $T_{2.3}$ G M_3 गार्हस्थ्यं धर्ममाश्रितः, T_1 गार्हस्थ्यं व्रतमाश्रितः (for the post. half). — (L. 537) G_3 अयन्त्रिता (for अतन्द्रिता). — T_1 om. line 539. — (L. 539) D_{10} $T_{2.3}$ G [इ]ष्ट (for .[इ]ष्ट) T_3 स्वाध्याय चाग्निपूर्वकं (for the post. half). — (L. 542)

तथैव वानप्रस्थस्य धर्माः प्रोक्ताः सनातनाः ।
गृहवासं समुत्सृज्य निश्चित्यैकमना शुभे ।
वन्यैरेव सदाहारैर्वर्तयेदिति च स्थितिः ।
भूमिशय्या जटा श्मश्रुचर्मवल्कलधारणम् ।
देवतातिथिसत्कारो महाकृच्छ्राभिपूजनम् ।
अग्निहोत्रं त्रिषवणं नित्यं तस्य विधीयते ।
ब्रह्मचर्यं क्षमा शौचं तस्य धर्माः सनातनाः ।
एवं स विगते प्राणे देवलोके महीयते ।
यतिधर्मास्तथा देवि सद्मांस्त्यक्त्वा यतव्रतः ।
आकिंचन्यमनारम्भः सर्वतः शौचमार्जवम् ।
सर्वत्र भैक्षचर्या च सर्वत्रैव विवासनम् ।
सदा ध्यानपरत्वं च दोषशुद्धिः क्षमा दया ।
तत्त्वानुगतबुद्धित्वं तस्य धर्मविधिर्भवेत् ।
ब्रह्मचारी च यो देवि जन्मप्रभृति दीक्षितः ।
ब्रह्मचर्यपरो भूत्वा संश्रयेद्गुरुमात्मनः ।
सर्वकालेषु सर्वत्र गुरुपूजां समाचरेत् ।
भैक्षचर्याग्निकार्यं च सदा जलनिषेवणम् ।
स्वाध्यायः सततं देवि तस्य धर्मः सनातनः ।
तस्य चेष्टा तु गुर्वर्थमाप्राणान्तमिति स्थितिः ।
गुरोरभावे तत्पुत्रे गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ।
एवं सोऽप्यमलाँल्लोकान्ब्राह्मणः प्रतिपद्यते ।
एष ते कथितो देवि धर्मश्चाश्रमवासिनाम् ।
चातुर्वर्ण्याश्रमे युक्तो लोक इत्येव विद्यते ।
कथितं ते समासेन किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon

उमा ।

भगवन्देवदेवेश त्रिपुरान्तक शंकर ।
अयं त्वृषिगणो देव तपस्तेप इति प्रभो ।
तपसा कर्शिता नित्यं तपोर्जनपरायणाः ।
अस्य किंलक्षणो धर्मः कीदृशश्चागमस्त्वया ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे वद वरप्रद ।

नारद ।

एवं वदन्त्यां रुद्राण्यामृषयः साधु साध्विति ।
अब्रुवन्हृष्टमनसः सर्वे तद्गतमानसाः ।
शृण्वन्तीमृषिधर्मांस्तु ऋषयश्चाभ्यपूजयन् ।
त्वत्प्रसादाद्वयं देवि श्रोष्यामः परमं हितम् ।
धन्याः खलु वयं सर्वे पादमूलं तवाश्रिताः ।
इति सर्वे तदा देवीं वाचा समभिपूजयन् ।

महेश्वर ।

न्याय्यतस्त्वं महाभागे श्रोतुकामा मनस्विनि ।
हन्त ते कथयिष्यामि मुनिधर्मं शुचिस्मिते ।
वानप्रस्थं समाश्रित्य क्रियते बहुधा नरैः ।
बहुशाखो बहुविधः ऋषिधर्मः सनातनः ।

T_1 कार्यं (for चान्यद्) $M_{2.3}$ व्रतवान् (for वृत्त°) T_1 गृहस्थेन शुभात्मना (for the post half) — G_2 om line 543 — (L 544) T_1 $G_{1.3}$ M_{1-3} धर्मः प्रोक्ताः सनातनः (for the post. half) — T_1 om line 545 — (L 545) G_1 M शुभे (for शुभे) — (L 546) G_{1-3} समाहारैर् (for सदा°) T_2 मुनि (for स्थिति) — (L 548) T_1 -वृद्धाभि- (for -कृच्छ्राभि-) — (L 549) T_1 नूनं तस्य, T_2 तस्य नित्यं (by transp.) — (L 550) T_1 तथा (for क्षमा) D_{10} $T_{2.3}$ G तस्य धर्मः सनातनः (for the post. half) — (L. 551) D_{10} T_1 G_{1-3} M सोऽपि (for स वि-) M_{1-3} विधीयते (for मही°) — (L 552) T_3 M_3 -यमस् (for धर्मास्) D_{10} T_2 G_4 गृहांस् (for सद्मांस्) T_2 सग त्यक्त्वा यतव्रत (for the post. half) — (L 554) T_2 सर्वतो (for °त्र) $G_{1.3}$ च (for [प]त्र) T_1 प्र (for वि-) — (L 555) G_{1-3} देह- (for दोष) — (L 556) G_2 बुद्धित्वात् (for °त्व) T_3 धर्मगतिर् (for °विधिर्) — (L 558) D_{10} T_2 G साधयेद् (for संश्र°) — T_1 om line 559 T_2 om lines 560–564 — (L 561) G_2 तस्य (for देवि) — (L 563) T_1 गुरुवृत्तिमथाचरेत् (for the post half) — (L 564) T_3 $G_{1.3.4}$ ब्रह्मण (for ब्रा) — After line 564, $G_{1.3}$ ins

आयुष्कामो द्विजो देवि धारयेद्ब्रह्म नित्यशः ।
मोक्षकामी च यो विप्रो भूतिकामोऽथ वा पुनः ।
पुनरावृत्तिरहितं लोकं संप्रतिपद्यते ।

— (L 565) D_{10} $T_{2.3}$ मे (for ते) — (L 566) D_{10} $T_{2.3}$ चतुर्वर्णाश्रमो युक्तो, T_1 G चतुर्णामाश्रमो (T_1 °मे) युक्तो (for the prior half) T_1 om the post half and the prior half of line 567 — Colophon *Sub-parvan* M_{1-3} दानधर्म — *Adhy name* D_{10} T_2 G_2 उमामहेश्वरसंवादे वर्णाश्रमधर्मलक्षणकथनं, T_3 उमामहेश्वरसंवादे ऋषिचरितं, G_4 वर्णाश्रमलक्षणं, M उमामहेश्वरसंवादः — *Adhy no* D_{10} T_2 G_4 191, T_1 M_4 184, T_3 192, $G_{1.3}$ M_1 185 — (L 569) D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} M तपः, T_1 नष्ट (for तेप) — T_1 om line 570 — (L 570) D_{10} कर्शित, T_2 G_{1-3} M_4 कर्शितो (for कर्शिता) G_{1-3} M_4 -परायण (for °यणाः) — (L 571) T_3 तु (for च) M_2 कीदृशश्चाश्रमास्तथा (for the post half) — G_2 om. the ref — (L 573) D_{10} T $G_{1.3.4}$ M_4 ब्रुवत्यां (for वदन्त्यां) — T_1 om lines 575–579 — (L 575) T_2 [अ]त्यपूजयन् (for [अ]भ्य) — Before line 576, G_2 ins ऋषयः ऊचुः — T_3 om (hapl) lines 576–578 — (L 577) T_2 उपाश्रिता (for तवा°) — (L 580) T_2 अहं (for हन्त) — T_1 om lines

प्रायश स्वर्गमोगार्थमृपिसि क्रियते तप ।
तथा सचरता तेपा देवि धर्मविधि शृणु ।
भूत्वा पूर्व गृहस्थस्तु पुनानृण्यमवाप्य च ।
कलत्रकार्य सस्थाप्य कारणात्सत्यजेद्गृहम् ।
अवस्थाप्य मनो धृत्वा व्यवसायपुर सर ।
निर्द्वंद्वो वा सदारो वा वनवासाय प्रव्रजेत् ।
देशा परमपुण्या ये नदीवनसमन्विता ।
आबाधमुक्ता प्रायेण तीर्थायतनसयुता ।
तत्र गत्वा विधिं ज्ञात्वा दीक्षा कुर्याद्यथाक्रमम् ।
दीक्षितश्चैकमना भूत्वा परिचर्या समाचरेत् ।
काल्योत्थान च शौच च सर्वदेवप्रणामनम् ।
शकृद्दालेपन काये त्यक्तदोपाप्रमादिता ।
साय प्रातश्चाभिपेकमग्निहोत्र यथाविधि ।
कायशौच च कार्य च जटावल्कलधारणम् ।
सतत वनचर्या च समित्कुसुमकारणात् ।
नीवारग्रहण काले शाकमूलोपचायनम् ।
सदायतनशौच च तस्य धर्माय चेष्यते ।
अतिथीनामाभिमुख्य तत्परत्व च सर्वश ।
पाद्यासनाभ्या सपूजा तथाहारनिमन्त्रणम् ।
अग्राम्यपचन काले पितृदेवार्चन तथा ।
पश्चादतिथिसत्कारस्तस्य धर्म सनातन ।
शिष्टैर्धर्मासने चैव धर्मार्थसहिता कथा ।
प्रतिश्रयविभागश्च भूमिशय्या शिलासु वा ।
व्रतोपवासयोगश्च क्षमा चेन्द्रियनिग्रह ।
दिवा रात्रौ यथायोग शौच धर्मार्थचिन्तना ।
एव धर्मा पुरा दृष्टा सामान्या वनवासिनाम् ।
एव वै यतमानस्य कालधर्मो यदा भवेत् ।
तदैव सोऽभिजायेत स्वर्गलोक शुचिस्मिते ।
तत्र सविहिता भोगा स्वर्गस्त्रीभिरनिन्दिते ।
परिभ्रष्टो यदा स्वर्गाद्विशिष्टस्तु भवेन्नृपु ।
एव धर्म सदा देवि सर्वेषा वनवासिनाम् ।
एतत्ते कथित सर्व किं भूय श्रोतुमिच्छसि ।
उमा ।
भगवन्देवदेवेश ऋषीणा चरित शुभम् ।
विशेपधर्मानिच्छामि श्रोतु कौतूहल हि मे ।
महेश्वर ।
तदह ते प्रवक्ष्यामि शृणु देवि समाहिता ।
वननित्यैर्वनरतैर्वानप्रस्थैर्महर्पिभि ।
वन गुरुमिवालम्ब्य वस्तव्यमिति निश्चय ।
वीरशय्यामुपासद्भिर्वीरस्थानोपसेविभि ।
व्रतोपवासैर्बहुभिर्ग्रीष्मे पञ्चतपैस्तथा ।
पञ्चयज्ञपरैर्नित्य पौर्णमास्यपरायणै ।
मण्डूकशायैर्हेमन्ते शैवालाङ्कुरभोजनै ।
चीरवल्कलसवीतैर्मृगाजिनधरैस्तथा ।
चातुर्मास्यपरै कैश्चिद्देवधर्मपरायणै ।
एवविधैर्वनगतैस्तप्यते सुमहत्तप ।

581, and 583–584 — (L 583) $T_{2\,3}$ G सर्व- (for स्वर्ग) — (L 586) D_{10} सप्राप्य (for सस्थाप्य) — T_1 om line 587 — (L 588) G_2 निर्दारो (for निर्द्वंद्वो) — T_1 om lines 590–591 — (L 593) $G_{1\,3}$ शौच देश-, M_4 सवभूत (for सर्वदेव) T_1 सवदेवेषु वदन (for the post half) — T_1 om line 594 — (L 594) G_3 M काले (for काये) M_4 om (hapl) from the post half up to the prior half of line 598 T_2 G_3 त्यक्तदोपप्रमादिता, $M_{2\,3}$ °रोपाप्रमादिना (for the post half) — (L 595) T_1 transp अभिपेक and अग्निहोत्र D_{10} $T_{2\,3}$ G_{1-3} M चाग्निहोत्र (for अग्नि°) — (L 596) D_{10} T $G_{2\,4}$ काले, $G_{1\,3}$ M_1 काल- (for काय) T_1 त्याज् (for the second च) G_1 -धारिण (for धारणम्) — (L 598) T_3 निवानाश्रयण काले (for the prior half) — (L 599) T_1 तथा (for सग) — (L 600) D_{10} $T_{2\,3}$ G सर्वग (for °श) — T_1 om line 601 — (L 601) D_{10} $T_{2\,3}$ G सपूज्य (for °जा) T_3 [आ]तिथ्याहार (for तथाहार-) — (L 602) $G_{1\,3}$ M_4 तत (for तथा) — (L 603) D_{10} तस्य धम सनातन (for the post half) — T_1 om line 604 — (L 604) T_3 शिष्टे (for शिष्टैर्) $G_{2\,3}$ धर्मासनैश्च (for °सने) G_1 शिष्टै सहासनैश्चैव (for the prior half) — T_1 om lines 607–608 — (L 607) D_{10} $T_{2\,3}$ $G_{3\,4}$ -रात्र (for रात्रौ) $M_{3,4}$ तथा (for यथा) M_4 धर्मस्य (for धर्मार्थ) D_{10} $T_{2\,3}$ G शौचं धर्मस्य चिंतन (for the post half) — (L 610) D_{10} $T_{2\,3}$ G जयति (for -जायेत) — (L 611) D_{10} $T_{2\,3}$ $G_{1\,3\,4}$ सविहिता (for °हिता) — (L 612) T_1 जायते स सग नृषु (for the post half) — (L 614) $T_{1\,3}$ देवि (for सर्व) — G_3 om the ref. — (L 615) T_1 M_2 (*inf lin*) ऋषीणां परम श्रुत (for the post half) — G_3 om the ref T_1 महेश (for महेश्वर) — (L 618) T_2 वनचरैर् (for °रतैर्) T_1 महात्मभि (for महर्षिभि) — (L 621) D_{10} G_2 बहुलैर् (for °भिर्) T_1 ग्रीष्मे पञ्चतपोन्वितै (for the post. half) — T_2 om (hapl) lines 622–624 — (L 622) M_4 पञ्चभिर्यज्ञपरमै (for the prior half) — After the prior half, T_1 ins

वेदोक्ताचारतत्परै ।
अष्टमीकृत्यपरमै

G_1 पौर्णमासी- (for °मास्य-) — T_1 om line 623 G_4 M_{1-3} om (hapl.) lines 623–25 — (L 623) T_2

एव कृत्वा शुभं कर्म पश्चाद्याति त्रिविष्टपम् ।
तत्रापि सुमहत्काल स विहृत्य यथासुखम् ।
जायते मानुषे लोके दानभोगसमन्वित ।
तपोविशेषसयुक्ता कथितास्ते शुचिस्मिते ।

उमा ।

भगवन्सर्वभूतेश तेषु ये दारसंयुता ।
कीदृश चरित तेषा तन्मे शसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

य एकपत्नीधर्माणश्चरन्ति विपुल तप ।
विन्ध्यपादेषु ये केचिद्ये च नैमिषवासिन ।
पुष्करेषु च ये चान्ये नदीवनसमाश्रिता ।
सर्वे ते विधिदृष्टेन चरन्ति विपुल तप ।
हिंसाद्रोहविमुक्ताश्च सर्वभूतानुकम्पिन ।
शान्ता दान्ता जितक्रोधा सर्वातिथ्यपरायणा ।
प्राणिष्वात्मोपमा नित्यमृतुकालाभिगामिन ।
स्वदारसहिता देवि चरन्ति व्रतमुत्तमम् ।
वसन्ति सुखमव्यग्रा पुत्रदारसमन्विता ।
तेषा परिच्छदारम्भा कृत्योपकरणानि च ।
गृहस्थवद्विधीयन्ते यथायोग प्रमाणत ।
पोषणार्थं च दाराणामग्निकार्यार्थमेव च ।
गावश्च कर्षण चैव सर्वमेतद्विधीयते ।
एवं वनगतैर्देवि कर्तव्य दारसयुतै ।
ते स्वदारै समायान्ति पुण्याँल्लोकान्दृढव्रता ।
पतिभि सह ये दाराश्चरन्ति विपुलं तप ।
अव्यग्रभावादैकात्म्याते च गच्छन्ति वै दिवम् ।
एतत्ते कथित देवि किं भूय श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon

उमा ।

भगवन्देवदेवेश तेषा कर्मफल विभो ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं देव प्रसादात्ते वरप्रद ।

महेश्वर ।

वानप्रस्थगत सर्वं फलपाक शृणु प्रिये ।
अग्नियोग व्रजन्ग्रीष्मे नरो द्वादशवार्षिकम् ।
रुद्रलोके हि जायेत विधिदृष्टेन कर्मणा ।
उदवासव्रत कुर्वन्वर्षकाले दृढव्रत ।
सोमलोकेऽभिजायेत नरो द्वादशवार्षिकम् ।
काष्ठवन्मौनमास्थाय नरो द्वादशवार्षिकम् ।
मरुतां लोकमास्थाय तत्र भोगैश्च युज्यते ।
कण्टशर्करसयुक्ते स्थण्डिले सविशेन्मुनि ।
यक्षलोकेऽभिजायेत सहस्राणि चतुर्दश ।
वर्षाणा भोगसयुक्तो नरो द्वादशवार्षिकम् ।
वीरासनगतो यस्तु कण्टकाफलकाश्रित ।
गन्धर्वेष्वभिजायेत नरो द्वादशवार्षिकम् ।
वीरस्थायी चोर्ध्वबाहुर्नरो द्वादशवार्षिकम् ।
देवलोकेऽभिजायेत दिव्यभोगसमन्वित ।
पादाङ्गुष्ठेन यस्तिष्ठेदूर्ध्वबाहुर्जितेन्द्रिय ।

-शार्दूलै (for मोनरै) —(L 626) T_3 वनचरैस्, G_2 वने वासैस् (for वनगतैस्) — T_1 om lines 627–642 —(L 628) D_{10} $T_{2\,3}$ G_{1-3} M स- (for स) —(L. 631) D_{10} $T_{2\,3}$ -लोकेश (for भूतेश) — T_3 G_1 om (hapl. ?) lines 433–436 G_2 om (hapl.) lines 634–636 —(L 637) G_3 मोह (for -द्रोह-) T_2 -कपना (for -कम्पिन) —(L 640) G_{1-3} -निरता (for -सहिता) (L 641) M_{1-3} वने विगतकल्मषा (for the post half) —(L 644) T $G_{1\,3\,4}$ M स्व (for च) D_{10} G_2 पोषणार्थं स्वदाराणाम् (for the prior half) — T_1 om. line 646 —(L 646) D_{10} $T_{2\,3}$ G -सर्वै (for -सयुतै) —(L 647) $G_{1\,3}$ तै (for ते) —(L 649) T_2 अव्यक्त- (for °ग्र-) D_{10} $T_{2\,3}$ ऐकाम्यात्, T_1 ऐकात्म्यात् (for ऐकात्म्यात्) —(L 650) M transp किं and भूय — Colophon *Adhy name* D_{10} G_2 ऋषिचरितं, T_2 ऋषिधर्मकथन, T_3 वालखिल्यचरित, G_1 ऋषिचर्या, M उमामहेश्वरसंवाद — *Adhy no* D_{10} T_2 $G_{2\,4}$ 162, T_1 M_4 185, T_3 193, $G_{1\,3}$ M_1 186, $M_{2\,3}$ 187 —(L 651) D_{10} T_2 G_{2-4} प्रभो (for विभो) — T_1 महेश (for महेश्वर) —(L 653) T_1 शृणुष्व मे (for शृणु प्रिये) —(L 654) T_1 M_4 -योगे (M_4 °ग) वने (for -योग व्रजन्) D_{10} $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ ततो (for नरो) — D_{10} T_3 G_4 om (hapl) lines 655–657 G_1 om (hapl) lines 655–658 —(L 655) $T_{1\,2}$ [ऽ]भि- (for हि) G_3 om (hapl) from the post. half of line 655 up to the prior half of line 657 —(L 656) $T_{1\,2}$ उप (for उद-) T_3 कुर्याद् (for कुर्वन्) T_1 पर्वकाले, T_2 G_3 वर्षा° (for वर्ष°). —(L. 657) G_3 हि (for ऽभि) T_2 repeats from the post half up to the prior half of line 659 after the prior half of line 667 — M_1 om (hapl) line 658 — After line 659, $M_{2\,3}$ ins

शष्प मृगमुखोत्सृष्ट वसमानो मृगै सह ।
वसुलोकेऽभिजायेत नरो द्वादशवार्षिकम् ।

—(L 660) D_{10} T_3 G कुश ; T_1 कटु (for कण्ट) T_2 शर्कराभिरसयुक्त (for the prior half) T_3 G_{1-3} सविशन् (for °शेन्) —(L 661) $G_{1\,3}$ हि (for ऽभि-) —(L 663) D_{10} वीरस्थान (for वीरासन-) T_2 कटकाफलमाश्रित, T_3 परित कटका°, G_2 कटकाफलमा° (for the post half) —(L 664) T_2 ततो (for

इन्द्रलोकेऽभिजायेत सहस्राणि चतुर्दश ।
आहारनियम कृत्वा मुनिर्द्वादशवार्षिकम् ।
नागलोकेऽभिजायेत सवत्सरगणान्बहून् ।
एव दृढव्रता देवि वानप्रस्थाश्च कर्मभि ।
स्थानेपु तेपु तिष्ठन्ति तद्वद्भोगसमन्विता ।
तेभ्यो भ्रष्टा पुनर्देवि जायन्ते नृपु भोगिन ।
वर्णोत्तमकुलेप्वेव धनधान्यसमन्विता ।
एतत्ते कथित देवि किं भूय श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

एपा यायावराणा तु धर्ममिच्छामि मानद ।
कृपया परयाविष्टस्तं मे ब्रूहि महेश्वर ।

महेश्वर ।

धर्मं यायावराणां तु शृणु भामिनि तत्परा ।
व्रतोपवासशुद्धाङ्गास्तीर्थस्नानपरायणा ।
धृतिमन्त क्षमायुक्ता सत्यव्रतपरायणा ।
पक्षमासोपवासैश्च कर्शिता धर्मदर्शिन ।
वर्षशीतातपैरेव कुर्वन्त परम तप ।
कालयोगेन गच्छन्ति शक्रलोक शुचिस्मिते ।
तत्र ते भोगसयुक्ता दिव्यगन्धसमन्विता ।
दिव्यभूपणसयुक्ता विमानवरमास्थिता ।
विचरन्ति यथाकाम दिव्यस्त्रीगणसयुता ।
एतत्ते कथित देवि भूय श्रोतु किमिच्छसि ।

उमा ।

तेपा चक्रचराणा तु धर्ममिच्छामि वै प्रभो ।

महेश्वर ।

हन्त ते कथयिप्यामि शृणु शाकटिक शुभे ।
सवहन्तो धुर दारै शाकटाना तु सर्वदा ।
प्रार्थयन्ते यथा ग्राम्या शकटैर्भैक्षचर्यया ।
तपोर्जनपराधीनास्तपसा क्षीणकल्मपा ।
पर्यटन्तो दिश सर्वा कामक्रोधविवर्जिता ।
स्ववशादेव ते मृत्युमभिकाङ्क्षन्ति नित्यश ।
इन्द्रलोके तथा तेपा निर्मिता भोगसचया ।
अमरै सह ते यान्ति देववद्भोगसयुता ।
वराप्सरोभि सयुक्ताश्चिरकालमनिन्दिते ।
तेनैव कालयोगेन त्रिदिव यान्ति शोभने ।
तत्र प्रमुदिता भोगैर्विचरन्ति यथासुखम् ।
एतत्ते कथित देवि किं भूय श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

वैखानसाना वै धर्मं श्रोतुमिच्छाम्यह प्रभो ।

महेश्वर ।

तेपु वैखानसा नाम वानप्रस्था शुभेक्षणे ।
तीव्रेण तपसा युक्ता दीप्तिमन्त स्वतेजसा ।
सत्यव्रतपराधीनास्तेपा निष्कल्मप तप ।
अश्मकुट्टास्तथान्ये च दन्तोलूखलिनस्तथा ।

नरो) T_3 सहस्राणि चतुर्दश (for the post half) — G_2 om (hapl) lines 666–669 — (L 670) G_2 देव (for नाग) — (L 671) T_1 स्व (for च) — (L 672) D_{10} $T_{2\,3}$ G तत्र (for तेपु) D_{10} $T_{2\,3}$ G M_3 तत्तद्भोग-, T_1 तत्र भोग (for तद्वद्भोग-) — T_1 G_3 om the ref — After the ref., M ins

भगवन्देवदेवेश ऋषीणां चरित श्रुतम् ।

— (L 676) T येपां, M_{1-3} तेपां (for एपा) G_2 एपा मयावराणां तु (for the prior half) $G_{1\,3}$ वेदितु (for मानद) — After line 676, T_1 ins

वेदितु देवदेवेश सदा सद्व्रतशालिनाम् ।

— T_1 M om line 677 — (L 678) D_{10} त्व, G_2 च (for तु) T_3 धर्म यथा वराणा त्व (for the prior half) — (L 679) T_2 तीर्थस्थान- (for °स्नान) — D_{10} G_4 om (hapl) line 680 — (L 680) M_{1-3} स्मृतिमन (for धृति°) — (L. 682) D_{10} T_2 G_4 वर्षं (for वर्ष-) — (L 684) M_{1-3} transp तत्र and ते — (L 685) D_{10} $T_{2\,3}$ G M_4 विमानवरसयु(T_3 °म)ता (for the post half) — D_{10} G_4 om (hapl) line 686 — (L 686) M -सेविता (for सयुता) — (L 687) D_{10} T G_{2-4} किं भूय श्रोतुमिच्छसि (for the post. half) — (L 688) D_{10} $G_{2\,4}$ च (for तु) — After line 688, T_1 ins

विज्ञातु देवदेवेश भवद्वचनवर्णितम् ।

— D_{10} महादेव , G_3 शिव (for महेश्वर) — (L 689) $T_{2\,3}$ एनत् (for हन्त) — (L 690) T G शकटानां (for शा°) M_{1-3} अतापसा , M_4 तु सर्वथा (for तु सर्वदा) — (L 691) $T_{2\,3}$ $G_{3\,4}$ -काल, G_1 damaged (for ग्राम्या) D_{10} G_2 प्रार्थयतो यथाकाल (for the prior half). — (L 692) T_3 M तपोर्जनपरा धीरास्, $G_{1\,3}$ °र्जनपरा धीरास् (for the prior half) — D_{10} T G om lines 694–697 M om lines 698–699 T_1 om line 700 M_4 om (hapl) lines 701–716 — (L 701) $G_{1\,3}$ शिव (for प्रभो) — T_1 महेश (for महेश्वर°) — (L 702) D_{10} $T_{2\,3}$ G M_3 ते वै, T_1 ते तु (for तेपु) — (L 704) D_{10} T_3 $G_{1\,2}$ $M_{2\,3}$ परा धीरास् (for पराधीनास्) T_1 येपां (for तेपां) — (L 705) T_2 transp [अ]न्ये and च — (L 706) D_{10} T_2 G_{1-3} उञ्छवृत्ति(T_2 °त्ता)स्, G_4 उञ्छवृत्त्यश्च (for °यन्ति) — (L 707) D_{10} T G -वृत्तयश् (for व्रतिनश्) G_4 आश्रिता (for आस्थिता) — D_{10} T_1 M_3 om (hapl) line 709 — (L 709) T_3 वि- (for स-). — After line 710,

शीर्णपर्णाशिनश्चान्ये उञ्छयन्ति तथापरे ।
कपोतव्रतिनश्चान्ये कापोतीं वृत्तिमास्थिता ।
पशुप्रचारनिरता फेनपाश्च तथापरे ।
मृगवन्मृगचर्याया सचरन्ति तथापरे ।
अब्भक्षा वायुभक्षाश्च निराहारास्तथैव च ।
सचरन्ति तपो घोर व्याधिमृत्युविवर्जिता ।
स्ववशादेव ते मृत्युमभिकाङ्क्षन्ति नित्यश ।
इन्द्रलोके तथा तेषा निर्मिता भोगसचया ।
अमरै सह ते यान्ति देववद्भोगसयुता ।
वराप्सरोभि सयुक्ताश्चिरकालमनिन्दिते ।
एतत्ते कथित देवि किं भूय श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

भगवञ्श्रोतुमिच्छामि वालखिल्यास्तपोधनान् ।

महेश्वर ।

धर्मचर्यां तथा देवि वालखिल्यगता शृणु ।
मृगनिर्मोकवसना निर्द्वंद्वास्ते तपोधना ।
अङ्गुष्ठमात्रा सुश्रोणि स्वेष्वेवाङ्गेषु सयुता ।
ते मृत्युविषयातीतास्तप सिद्धास्तपोधना ।
जिताहारा जितक्रोधा सर्वभोगेषु नि स्पृहा ।
तपश्चरणमिच्छन्तो लोकार्थं परमोद्यता ।
उद्यन्त सतत सूर्यं स्तुवन्तो विविधै स्तवै ।
भास्करस्यैव किरणै सह सयान्ति नित्यदा ।
द्योतयन्ते दिश सर्वा धर्मज्ञा सत्यवादिन ।
तेष्वेव निर्मल सत्य लोकार्थे तु प्रतिष्ठितम् ।
लोकोऽय धार्यते देवि तेषामेव तपोबलात् ।
महात्मना तु तपसा सत्येन च शुचिस्मिते ।
क्षमया च महाभागे भूताना मन्यिर्ति विदु ।
प्रजार्थमपि लोकार्थं महद्भि क्रियते तप ।
तपसा प्राप्यते सर्वं तपसा प्राप्यते फलम् ।
दुष्प्रापमपि यल्लोके तपसा प्राप्यते हि तत् ।
पञ्चभूतस्थितिश्चैव लोकसृष्टिविवर्धनम् ।
एतत्सर्वं समासेन तपोयोगाद्विनिर्मितम् ।
तस्मादय ऋषिगणस्तपस्तेप इति प्रिये ।
धर्मान्वेषी तप कर्तुं यतते सतत प्रिये ।
अमरत्व वशित्व च तपसा प्रार्थयेत्सदा ।
एतत्ते कथित सर्वं शृण्वन्त्यास्ते श्रुत प्रिये ।
प्रियार्थमृषिमवस्य लोकाना हितकाम्यया ।

नारद ।

इति ब्रुवन्त देवेशमृषयश्चापि तुष्टुवु ।
भूय परमक यत्न तदाप्रभृति चक्रिरे ।

Colophon

उमा ।

उक्तस्त्वया त्रिवर्गस्य धर्म परमक शुभ ।
सर्वव्यापी तु यो धर्मो भगवस्तद्ब्रवीहि मे ।

महेश्वर ।

ब्राह्मणा लोकसारे सृष्टा धात्रा गुणार्थिना ।
लोकास्तारयितु युक्ता मर्त्येषु क्षितिदेवता ।
तेषु तावत्प्रवक्ष्यामि धर्मं शुभफलोदयम् ।

D_{10} $T_{2\ 3}$ G ins

केचिच्चरन्ति तद्विष्णो पापूजनमुत्तमम् ।
[D_{10} T_3 $G_{2\ 4}$ तद्विष्णो (for त°)]

— T_1 om line 711 —(L 711) T_2 घोरा (for घोर) —(L 712) T_2 $G_{2\ 3}$ भीरयति च नित्यश (for the post half) —(L 713) T_3 इति; G_2 इह (for इन्द्र-) —(L 714) D_{10} $T_{2\ 3}$ G ममता (for सह ते) —(L 716) D_{10} G_4 एव (for एतत्) G_2 भूय श्रोतु किमिच्छसि (for the post. half) — T_1 महेश (for महेश्वर) — T_1 om line 718 —(L 720) D_{10} S (except M_{1-3}) तेषु (for स्वेषु) G_{1-3} सङ्गिना (for सयुता) — D_{10} S (except M_{1-3}) om lines 722-723 —(L 725) D_{10} $T_{2\ 3}$ G सहसा (for सह स) —(L 726) D_{10} S (except M_{1-3}) द्योतयन्तो (for °यन्ते) — T_1 om lines 727 and 729-730 —(L 733) T_1 महत् (for हि तत्) — T_1 om lines 734-735 —(L 734) D_{10} T_2 G पञ्चभूतार्थतत्त्वेन (D_{10} G_2 स्ते च) (for the prior half) T_2 -विवर्धन (for °नम्) —(L 735) T_2 अनिर्दिते (for विनिर्मितम्) —(L 736) T_1 तपस्तप्त इति स्मृत (for the post half) — D_{10} T_3 G_4 om (hapl) lines 737-739 —(L 738) T_2 G_{1-3} शिवत्व (for वशित्व) T_1 G_{1-3} प्रापयेत्, T_3 प्राप्यते (for प्रार्थयेत्) —(L 739) T_1 देवि (for सर्वं) T_1 om the post half and the prior half of line 740 —(L 740) D_{10} $T_{2\ 3}$ G प्रजाना (for लोकाना) — G_3 om. the ref —(L 741) D_{10} $T_{2\ 3}$ G_4 M_1 एव (for इति) T_1 [अ]भि (for [अ]पि) —(L 742) M_3 परतर (for °मक) D_{10} $T_{2\ 3}$ G भूय परतर यत्नु (for the prior half) — Colophon *Sub parvan* M दानधर्म — *Adhy name* D_{10} $T_{2\ 3}$ G_2 उमामहेश्वरसवादे वालखिल्यचरित, M उमामहेश्वरसवाद — *Adhy no* D_{10} $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ 193, T_1 M_4 186, $G_{1\ 3}$ M_1 187, $M_{2\ 3}$ 188 — M_4 om lines 743-749 —(L 743) D_{10} T_3 G_1 च परम (for परमक) M_{1-3} शिव (for शुभ) G_3 धर्मश्च परम शुभ (for the post. half) —(L 744) D_{10} T_2 G_2 [इ]ति (for तु) D_{10} $G_{1\ 3\ 4}$ त्व म(D_{10}

ब्राह्मणेष्वभयो धर्मः परमः शुभलक्षणः ।
इमे हि धर्मा लोकार्थं पूर्वं सृष्टाः स्वयंभुवा ।
पृथिव्यां सज्जनैर्नित्यं कीर्त्यमानं निबोध मे ।
स्वदारनिरतिर्धर्मो नित्यं जप्यं तथैव च ।
सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाशक्ति दिवानिशम् ।
शूद्रो धर्मपरो नित्यं शुश्रूषाभिमना भवेत् ।
त्रैविद्यो ब्राह्मणो वृद्धो न चाध्ययनजीवकः ।
त्रिवर्गं तु व्यतिक्रान्तस्तस्य धर्मः सनातनः ।
षट् कर्माणि च प्रोक्तानि सृष्टानि ब्रह्मणा पुरा ।
धर्मिष्ठानि वरिष्ठानि यानि तानि शृणूत्तमे ।
यजनं याजनं चैव दानं पात्रे प्रतिग्रहः ।
अध्यापनमध्ययनं षट्कर्मा धर्मभाग्द्विजः ।
नित्यस्वाध्यायतो धर्मो नित्ययज्ञः सनातनः ।
दानं प्रशस्यते नित्यं ब्राह्मणेषु त्रिकर्मसु ।
अयं परमको धर्मः सद्वृत्तः सत्सु विद्यते ।
गर्भस्थाने विशुद्धानां धर्मस्य नियमो महान् ।
पञ्चयज्ञविशुद्धात्मा क्रतुनित्योऽनसूयकः ।
दान्तो ब्राह्मणसत्कर्ता सुसंमृष्टनिवेशनः ।
चक्षुर्दो मनदो जिह्वास्निग्धवर्णप्रदः सदा ।
अतिथ्यभ्यागतरतः शेषान्नकृतभोजनः ।
पाद्यमर्घ्यं यथान्यायमासनं शयनं तथा ।
दीपं प्रतिश्रयं चैव यो ददाति स धार्मिकः ।
प्रातरुत्थाय वै पश्चाद्भोजनेन निमन्त्रयेत् ।
सत्कृत्यानुव्रजेद्यश्च तस्य धर्मः सनातनः ।
प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो गृहस्थेषु विधीयते ।
तदहं कीर्तयिष्यामि त्रिवर्गेषु च यद्यथा ।
एकेनांशेन धर्मोऽर्थः कर्तव्यो हितमिच्छता ।
एकेनांशेन कामार्थमेकमंशं विवर्धयेत् ।
निवृत्तिलक्षणः पुण्यो धर्मो मोक्षे विधीयते ।
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि तां शृणुष्व समाहिता ।
सर्वभूतदया धर्मो निवृत्तिपरमः सदा ।
बुभुक्षितं पिपासार्तमतिथिं श्रान्तमागतम् ।
अर्चयन्ति वरारोहे तेषामपि फलं महत् ।
पात्रमित्येव दातव्यं सर्वस्मै धर्मकाङ्क्षिभिः ।
आगमिष्यति यत्पात्रं तत्पात्रं तारयिष्यति ।
काले संप्राप्तमतिथिं भोक्तुकाममुपस्थितम् ।

G2 4 तद्द)वीतु, M1 3 त (M3 त्र) ब्रवीहि (for तद्द॰) T G3 भगवांस्तद्द (G3 ॰स्त्व म)वीतु मे (for the post half) — T1 महेश (for ॰श्वर) — (L 745) T2 3 G3 4 यात्रा (for धात्रा) T1 गुणान्विता , T2 ॰धिन (for ॰धिना) — (L 746) T1 धारयितु (for ता॰) — T1 om line 748 — (L 748) T2 [ए]व यो; T3 [इ]ह यो, G1 [आ]ह यो, M1-3 [इ]व यो (for [अ]भयो) G3 ब्राह्मणेष्वाह यो धर्मं (for the prior half) — (L 749) D10 T2, 3 च (for हि) T1 इमे च धर्मसिद्ध्यर्थं (for the prior half) — (L 750) D10 T2 G2 4 साद्भिजैर् (for सज्जनैर्) — (L 751) T3 नित्यतृप्तिस (for नित्य जप्य) — T1 om lines 753–755 — (L 754) D10 ॰जीविक (for ॰जीवकः) G1 तथाध्ययनजल्पक (for the post half) — (L 755) G2 M1 4 व्यतिक्रांत (for ॰क्रान्तस्) D10 T2 3 G1 2 4 त्रिवर्गस्य व्यतिक्रान्त (for the prior half) M3 यस्य (for तस्य) — (L 756) D10 हि (for च) T1 विप्रेषु (for प्रोक्तानि) T1 प्रोक्तानि (for सृष्टानि) — T1 om. line 757 — (L 757) G2 धर्मतीर्थवरिष्ठानि (for the prior half) D10 T2 3 G तानि (for यानि) — (L. 759) M1 om the prior half T1 2 G4 चाध्ययन, G1-3 द्ध्य॰ (for अध्य॰) T1 सुवृत्तो वेदलक्षण (for the post. half) — (L 760) G1-3 नित्य (for नित्य) — (L 761) D10 T3 G प्रशसते (for प्रशस्यते) — T1 om line 762 — (L 762) D10 T2 3 G एव परो (for परमको) — (L 763) T1 गर्भस्थान (for ॰स्थाने) T1 धर्मः स (for धर्मस्य) — T1 om lines 764 and 766 — (L 766) D10 T2 3 G चक्षुःश्रोत्रम(T2 3 ॰त्र म)नोजिह्वा (for the prior half) — (L 767) G2 आतिथ्यभागनिरत (for the prior half) — T1 om line 768 — (L 769) T1 नित्य दयात्मसमाहित (for the post. half). — (L 770) T1 सतत (for वै पश्चाद्) D10 T2 3 G1 भोजने तु (for ॰नेन) — After line 770, T1 ins

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्य पाशुपाल्य तथैव च ।
सर्वातिथ्य परो धर्म प्रोक्तो वैश्यस्य नित्यश ।
शुश्रूषापरम शूद्र इति वेदविदो विदु॰ ।

— T1 om line 771 — (L 771) T3 तु (for च) G3 एकमश विवर्जयेत् (for the post. half) — (L 772) G3 निवृत्तिलक्षण पुण्यो (for the prior half) and धर्मो मोक्षे (for गृहस्थेषु) —T1 om lines 773–774 M1 om line 773 — (L. 773) G2 फल तथा (for च यद्यथा) — (L 774) G धर्मार्थं , M2 (*sup lin*) धर्मार्थ (for धर्मोऽर्थ) — (L 775) D10 T3 कर्मार्थम् , T1 धर्मा॰ (for कामा॰) — (L 776) T1 धर्मो (for पुण्यो) M2 3 मोक्षो (for मोक्षे) — M1-3 transp lines 777 and 778 — (L 778) D10 T2, 3 G1-3 निवृत्ति (for ॰त्ति-) T1 निवृत्तिपरमस्य तु (for the post half) — After line 778, T1 ins

आत्मन्येवात्मनो भाव समायोज्येत सयत ।
आत्मभूतो यताहारो मोक्षदृष्टेन कर्मणा ।
पवित्रनित्यो युक्तश्च तस्य धर्म॰ सनातन॰ ।
साधारण तथा धर्मं प्रवक्ष्यामि शुभानने ।

— (L 780) T1 अर्चयिष्यति ये नित्य (for the prior half)

चित्तं सभावयेत्तत्र व्यासोऽय समुपस्थित. ।
तस्य पूजा यथाशक्ति सौम्यचित्त प्रयोजयेत् ।
चित्तमूलो भवेद्धर्मो धर्ममूलं भवेद्यश ।
तस्मात्सौम्येन चित्तेन दातव्यं देवि सर्वदा ।
सौम्यचित्तस्तु यो दद्यात्तद्धि दानमनुत्तमम् ।
यथाम्बुबिन्दुभि सूक्ष्मै पतद्भिर्मेदिनीतले ।
केदाराश्च तटाकानि सरासि सरितस्तथा ।
तोयपूर्णानि दृश्यन्ते अप्रतर्क्याणि शोभने ।
अल्पमल्पमपि ह्येतद्दीयमानं विवर्धते ।
पीडयापि च भृत्याना दानमेव विशिष्यते ।
पुत्रदारा धन धान्य न मृताननुगच्छति ।
श्रेयो दान च भोगश्च धनं प्राप्य यशस्विनि ।
दानेन हि महाभागा भवन्ति मनुजाधिपा ।
नास्ति भूमिसम दान नास्ति दानसमो निधि ।
नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातक परम् ।
आश्रमे यस्तु तप्येत तपोमूलफलाशन ।
आदित्याभिमुखो भूत्वा जटावल्कलसवृत ।
मण्डूकशायी हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपा भवेत् ।
सम्यक्तपश्चरन्तीह श्रद्दधाना वनाश्रमे ।
गृहाश्रमस्य ते देवि कला नार्हन्ति षोडशीम् ।

उमा ।

गृहाश्रमस्य या चर्या व्रतानि नियमाश्च ये ।
यया च देवता पूज्या सतत गृहमेधिना ।
यद्यच्च परिहर्तव्य गृहिणा तिथिपर्वसु ।
तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथ्यमान त्वया प्रभो ।

महेश्वर ।

गृहाश्रमस्य यन्मूल फल धर्मोऽयमुत्तम ।
पादैश्चतुर्भि सतत धर्मो यत्र प्रतिष्ठित ।
सारभूत वरारोहे दध्नो घृतमिवोद्धृतम् ।
तदह ते प्रवक्ष्यामि श्रूयता धर्मचारिणि ।
शुश्रूषते य पितर मातर च गृहाश्रमे ।
भर्तार चैव या नारी अग्निहोत्र च ये द्विजा ।
तेषु तेषु च प्रीणन्ति देवा इन्द्रपुरोगमा ।
पितर पितृलोकस्था स्वधर्मेण स रज्यते ।

उमा ।

मातापितृवियुक्ताना का चर्या गृहमेधिनाम् ।
विधवाना च नारीणा भवानेतद्ब्रवीतु मे ।

महेश्वर ।

देवतातिथिशुश्रूषा गुरुवृद्धाभिवादनम् ।
अहिंसा सर्वभूतानामलोभ सत्यसधता ।
ब्रह्मचर्यं शरण्यत्व शौच पूर्वाभिभाषणम् ।
कृतज्ञत्वमपैशुन्य सतत धर्मशीलता ।
दिने द्विरभिषेक च पितृदैवतपूजनम् ।
गवाह्निकप्रदान च सविभागोऽतिथिष्वपि ।
दीप प्रतिश्रय चैव दद्यात्पाद्यासन तथा ।
पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा द्वादशे वाप्यथाष्टमे ।
चतुर्दशे पञ्चदशे ब्रह्मचारी सदा भवेत् ।
श्मश्रुकर्म शिरोभ्यङ्गमञ्जन दन्तधावनम् ।

— T_1 om lines 782–785 — (L 783) D_{10} $G_{2\ 4}$ काल- (for काले) G_4 अव (for उप) — (L 784) D_{10} $T_{2\ 3}$ G यत्त (for चित्त) $M_{1\ 2}$ (sup lin) $_3$ तस्य (for तत्र) M_{1-3} व्यासोयमिति निश्चित (for the post. half) — (L 785) D_{10} $T_{2\ 3}$ G यथाशक्त्या (for °शक्ति). — (L 786) D_{10} वेत्ति, T_3 G_4 वित्त- (for चित्त) : T_1 M_4 मूल (for मूलो) T_2 G_3 -मूलो (for -मूल) — (L. 787) S (except T_2 G_4) सवथा (for °दा) — (L 788) T_2 धर्न (for ताद्धि) — (L 791) D_{10} T_2 $G_{1\ 2}$ अ(G_1 ह्य)प्रतर्क्योतिशोभने, T_3 $G_{3\ 4}$ ह्यप्रतर्क्याणि शोभने (for the post half) — (L 792) D_{10} $T_{2\ 3}$ G [ए]क (for [ए]तद्) — T_1 om (hapl) line 793 — (L 793) D_{10} G_4 transp [अ]पि and च T_3 भूतानां (for भृत्याना) — (L 794) D_{10} T G पुत्र-दार- (for °दारा) — T_1 om line 795 — (L 796) T_1 दानेन मनुजा भुवि (for the post half) — (L. 797) D_{10} $T_{2\ 3}$ G नास्ति भूमौ दानसम (for the prior half) — Line 798 = 12 156 24^{ab} — T_1 om. lines 799–801 — (L 802) T_1 तपश्चरति ये सम्यक् (for the prior half) — (L 807) D_{10} $T_{1\ 2}$ $G_{1\ 3\ 4}$ विभो, G_2 [अ]नघ (for प्रभो) — T_1 महेश, G_2 ईश्वर (for महेश्वर) — T_1 om lines 809–810 — (L 810) D_{10} [उ]त्तम, M_4 [उ]द्धित (for [उ]द्धृतम्) — (L 811) T_1 तम् (for तद्) T_1 शृणु तावत्समाहिता (for the post half) — After line 811, $G_{1\ 3}$ ins

दपत्यलकरिष्णुश्च गृहदानरतिर्नर ।
कलत्रसौख्य विन्दन्ति नास्ति तत्र विचारणा ।
स्त्रियो वा पुरुषो वापि दपतीन्पूजयन्ति ते ।
मनोभिलषितान्कामान्प्राप्नुवन्ति न सशय ।

— (L. 812) D_{10} शुश्रूषयते पितर (for the prior half) — (L 813) T_1 नारी च (for या नारी) — (L 814) T_1 प्रीतेषु तेषु प्रीणति (for the prior half) — T_1 om. line 815 — (L 815) $G_{1\ 3}$ हि, M_4 च (for स) — T_1 महेश, G_3 om (for महेश्वर) — (L. 818) T_1 गुरुवृद्धानुवदन (for the post half) — M_4 om. (hapl.) lines 819–822 — (L 822) D_{10} आभिषेकश्च — T_1 om. lines 823–824 — (L 823) T_2 माध्याह्निक (for गवा°) — (L 825) D_{10} $T_{2\ 3}$ G द्वादशेप्यष्टमेथ

नैतेष्विह सु कुर्वीत तेष्वलक्ष्मी प्रतिष्ठिता ।
व्रतोपवासनियमस्तपो दान च शक्तित ।
भरण भृत्यवर्गस्य दीनानामनुकम्पनम् ।
परदारनिवृत्तिश्च स्वदारेषु रति सदा ।
शरीरमेक दंपत्योर्विधात्रा पूर्वनिर्मितम् ।
तस्मात्स्वदारनिरतो ब्रह्मचारी विधीयते ।
शीलवृत्तविनीतस्य निगृहीतेन्द्रियस्य च ।
आर्जवे वर्तमानस्य सर्वभूतहितैषिण ।
प्रियातिथेश्च क्षान्तस्य धर्मार्जितधनस्य च ।
गृहाश्रमपदस्थस्य किमन्यै कृत्यमाश्रमै ।
यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तव ।
तथा गृहाश्रम प्राप्य सर्वे जीवन्ति चाश्रमा ।
राजान सर्वपाषण्डा सर्वे रङ्गोपजीविन ।
व्यालग्राहाश्च दम्भाश्च चोरा राजभटास्तथा ।
सविद्या सर्वशिल्पज्ञा सर्वे चैव चिकित्सका ।
दूराध्वान प्रपन्नाश्च क्षीणपथ्योदना नरा ।
एते चान्ये च बहवस्तर्कयन्ति गृहाश्रमम् ।
मार्जारा मूषिका श्वान सूकराश्च शुकास्तथा ।
कपोतकाकचटका सरीसृपनिषेविण ।
अरण्यवासिनश्चान्ये सघा ये मृगपक्षिणाम् ।
एव बहुविधा देवि लोकेऽस्मिन्सचराचरा ।
गृहे क्षेत्रे बिले चैव शतशोऽथ सहस्रश ।
गृहस्थेन कृत कर्म सर्वैस्तैरुपभुज्यते ।
उपयुक्त च यत्तेषा मतिमान्नानुशोचति ।
धर्म इत्येव सकल्प्य यत्तु तस्य फल शृणु ।
सर्वयज्ञप्रणीतस्य हयमेधस्य यत्फलम् ।
वर्षे स द्वादशे देवि फलेनैतेन युज्यते ।
आशापाशविमोक्षश्च विद्धि धर्ममनुत्तमम् ।
वृक्षमूलचरो नित्यं शून्यागारनिवेशनम् ।
नदीपुलिनशायी च नदीतीरमनुव्रजन् ।
विमुक्त सर्वसङ्गेभ्य स्नेहबन्धेन वै द्विज ।
आत्मन्येवात्मनो भाव समायोज्येह ते वने ।
आत्मभूतो यताहारो मोक्षदृष्टेन कर्मणा ।
पवित्रनित्यो युक्तश्च तस्य धर्म सनातन ।
नैकत्र रमते सक्तो न चैकग्रामगोचर ।
युक्तोऽप्यटति योऽयुक्तो न चैकपुलिनेशय ।
एष मोक्षविदा धर्मो वेदोक्त सत्पथे स्थित ।

Colophon

उमा ।

देवदेव नमस्तुभ्य त्रियक्ष वृषभध्वज ।
श्रुत मे भगवन्सर्वं त्वत्प्रसादान्महेश्वर ।
सगृहीत मया तच्च तव वाक्यमनुत्तमम् ।
इदानीमस्ति सदेहो मानुषेष्वेव कश्चन ।
तुल्यपाणिशिर कायो राजायमिति दृश्यते ।

वा (T_2 °मेपि वा, T_3 [orig] °मे तथा) (for the post. half) — (L 828) T_3 $G_{1, 2, 4}$ लक्ष्मी (for [अ]लक्ष्मी) — T_1 om line 829 — (L 832) T_1 विधात्रा निर्मित पुरा (for the post half) — (L 833) T_1 [अ]भि (for वि) — (L 835) $G_{1, 3}$ आर्जवे यतमानस्य (for the prior half) — (L 836) T_2 न्तस्य (for क्षान्तस्य) — With lines 838–839, cf Manu 6 90 — (L 840) T_1 चापि (for सव) — (L 841) S (except T_3 M_3) -ग्रहाश् (for -ग्राहाश्) — T_1 om line 842 — (L 842) T_2 $G_{1, 3, 4}$ M_4 -शीलज्ञा , T_3 -जीवज्ञा (for शिल्पज्ञा) D_{10} $G_{2, 4}$ वै वि (for चैव) — (L 843) D_{10} G_{2-4} क्षीणा , G_1 दीना (for क्षीण) T_1 क्षीणा पथ्याशना नरा (for the post half) — (L 846) D_{10} T_2 सपोतका चर्कटका , T_3 G_3 °तका° काचटका (for the prior half) T_1 om the post half and the prior half of line 847 D_{10} $T_{2, 3}$ निषेवणा (for °विण) — (L 847) D_{10} G_4 ते (for ये) — T_1 om line 848 — (L 848) D_{10} -चरावरे (for °चरा) — (L 849) T_3 G_3 गृह (for गृहे) T_1 तथा चैते, M_3 (orig) खले चैव (for बिल चैव) T_2 गृहे क्षेत्रबिले चैव, G_4 गृहक्षेत्रे खले चैव (for the prior half) G_1 om from शोऽथ up to इय (in line 853) — (L 850) D_{10} T G_{2-4} इह (for उप) M_4 लभ्यते (for भुज्यते) — (L 851) T_1 तथैतेषां (for च यत्तेषा) T_3 कोनु-, G_4 न तु (for नानु) — (L 852) T G_{2-4} यस् (for यत) M_4 तत्तु (for तस्य) — (L 853) D_{10} T_3 G_{2-4} यज्ञ- (for -यज्ञ) D_{10} $T_{2, 3}$ G मेधेन (for -मेधस्य) — (L 854) T_3 च, $G_{1, 3}$ यद् (for स) T_1 वर्षे द्वादशके देवि तत्फलनैव युज्यते — T_1 om lines 855–857 — (L 855) D_{10} $T_{2, 3}$ G M_4 विमोक्षं (for °क्षश्) — (L 856) G_{1-3} -परो (for -चरो), T_3 निवेशन (for °शनम्) — (L 858) D_{10} $T_{2, 3}$ $G_{2, 4}$ -धर्मेभ्य (for -सङ्गेभ्य) T_1 आशापाशविवर्जित (for the post half) — T_1 om lines 859–863 — (L 859) $G_{1, 2}$ तेन वै (for ते वने) — (L 862) T_2 रक्तो (for सक्तो) T_2 (also as above) न चैकगृहिगोचर (for the post half) — (L 863) D_{10} $T_{2, 3}$ G न चैकपुलिनाशय (for the post. half) — (L 864) M_{1-3} मोक्षविदो (for °विदां) T_1 सद्वृत्तो मुच्यते चापि (for the prior half) T_1 गृहस्थ (for वेदोक्त) — Colophon *Sub parvan* M_{1-3} दानधर्म — *Adhy name* D_{10} T_3 G_3 M उमामहेश्वरसवाद , T_2 उमामहेश्वरसवादे त्रिवर्गकथन·

केन कर्मविपाकेन सर्वप्राधान्यमर्हति ।
स चापि दण्डयन्मर्त्यान्मर्त्यान्विधमन्नपि ।
प्रेत्यभावे कथं लोकाँल्लभते पुण्यकर्मणाम् ।
राजवृत्तमहं तस्माच्छ्रोतुमिच्छामि मानद ।
महेश्वरः ।
तदहं ते प्रवक्ष्यामि राजधर्मं शुभानने ।
राजायत्तं हि तत्सर्वं लोकवृत्तं शुभाशुभम् ।
महतस्तपसो देवि फलं राज्यमिति स्मृतम् ।
तपोदानमयं राज्यं परं स्थानं विधीयते ।
तस्माद्राज्ञः सदा मर्त्याः प्रणमन्ति यतस्ततः ।
न्यायतस्त्वं महाभागे श्रोतुकामासि भामिनि ।
तस्मात्तस्यैव चरितं जगत्पथ्यं शृणु प्रिये ।
अराजके पुरा स्वामीप्रजानां संकुलं महत् ।
तद्दृष्ट्वा संकुलं ब्रह्मा मनुं राज्ये न्यवेशयत् ।
तदाप्रभृति संदृष्टं राज्ञां वृत्तं शुभाशुभम् ।
तन्मे शृणु वरारोहे तस्य पथ्यं जगद्धितम् ।
यथा प्रेत्य लभेत्स्वर्गं यथा धर्मं यशस्तथा ।
पित्र्यं वा भूतपूर्वं वा स्वयमुत्पाद्य वा पुनः ।
राजधर्मननुष्ठाय विधिवद्भोक्तुमर्हति ।
आत्मानमेव प्रथमं विनयैरुपपादयेत् ।
अनु भृत्यान्प्रजाः पश्चादित्येष विनयक्रमः ।
स्वामिनं चोपमां कृत्वा प्रजास्तद्वृत्तकाङ्क्षया ।
स्वयं विनयसंपन्ना भवन्तीह शुभेक्षणे ।
तस्मात्पूर्वतरं राजा आत्मानं विनये नयेत् ।
यो विनीतः स्वयं राजा विनयत्येव स प्रजाः ।
अपहास्यो भवेत्तादृक्स्वदोषस्यानवेक्षणात् ।
विद्याभ्यासैर्वृद्धयोगैरात्मानं विनयं नयेत् ।
विद्या धर्मार्थफलिनी तद्विदो वृद्धसंज्ञिताः ।
इन्द्रियाणां जयो देवि अत ऊर्ध्वमुदाहृतम् ।
अजये सुमहान्दोषो राजानं विनिपातयेत् ।
पञ्चैव स्ववशान्कृत्वा तदर्थान्पञ्च शोषयेत् ।
षडुत्सृज्य यथायोगं ज्ञानेन विनयेन च ।
शास्त्रचक्षुर्नयपरो भूत्वा भृत्यान्समाहरेत् ।
वृत्तश्रुतकुलोपेतानुपधाभिः परीक्षितान् ।
अमात्यानुपधातीतान्सापसर्पाञ्जितेन्द्रियान् ।
योजयेत यथायोगं यथार्हं स्वेषु कर्मसु ।
अमात्या बुद्धिसंपन्ना राष्ट्रं बहुजनप्रियम् ।
दुराधर्षं पुरश्रेष्ठं कोशः कृच्छ्रसहः स्मृतः ।
अनुरक्तं बलं सारमद्वैधं मित्रमेव च ।
एताः प्रकृतयः षट् च स्वामी च नयतत्त्ववित् ।
प्रजानां रक्षणार्थाय सर्वमेतद्विनिर्मितम् ।
आभिः करणभूताभिः कुर्याल्लोकहितं नृपः ।
आत्मरक्षा नृपेन्द्रस्य प्रजारक्षार्थमिष्यते ।
तस्मात्सततमात्मानं संरक्षेदप्रमादवान् ।
भोजनाच्छादनात्स्नानाद्बहिर्निष्क्रमणादपि ।
नित्यं स्त्रीगणसंयोगाद्रक्षेदात्मानमात्मवान् ।
स्वेभ्यश्चैव परेभ्यश्च शस्त्रादपि विषादपि ।
सततं पुत्रदारेभ्यो रक्षेदात्मानमात्मवान् ।
सर्वेभ्य एव स्थानेभ्यो रक्षेदात्मानमात्मवान् ।
प्रजानां रक्षणार्थाय प्रजाहितकरो भवेत् ।

— *Adhy no* D10 T2 3 G2 3 194, T1 M3 187, G1 3 M1 188, M2 3 189 — (L 865) T1 महादेव (for नमस्तुभ्य) T1 त्रिनेत्र, T2 G3 त्र्यक्ष भो, G1 त्र्यक्ष (for त्रियक्ष) — T1 om lines 866–867 — (L 868) G1 3 मनुष्येषु (for मानुषेषु) D10 T G [दे]ह (for [ए] व) — (L 869) S (except M1-3) -प्राप (for -वाति) T1 चिरस्थायी (for -चिरस्थायी) — G2 om lines 870–873 — (L 871) T1 सदा (for स च) D10 दह यान् (for °यन्) D10 T2 3 G1 विविधान् (for विधमन्) — (L 872) G3 M1-3 कर्मणा (for °णाम्) — G1-3 om the ref T1 महेश (for °श्वर) — (L 874) T1 मनानन (for शुभानन) — (L 875) D10 यत्र (for तत्र) — T1 om lines 876–879 — (L 877) T2 तपोदानमयात्म (for the prior half) — (L 879) D10 श्रोतुमिच्छामि भामिनि (for the post half) — With lines 881–882, cf Manu 7 3 — (L 882) T2 3 G1 3 4 M1 3 4 न (for तद्) D10 G3 4 न्यवेदयत् (for °शयत्) — (L 892) T2 3 G2-4 स्वस्मात् (for न°) D10 T2 3 G विनयत्येव वै (G4 ते) प्रजाः, M1-3 त्वात्मानं विनयं नयेत् (for the post half) — D10 T G om line 893 M1 om (hapl) lines 893–895 — (L 894) M2 3 [अ]नपेक्षणात् (for [अ]नवे°) — (L 897) D10 T2 G उदाहृत (for °हृतम्) — (L 899) D10 T2 3 G स्ववशे (for शान) — (L 900) D10 -योगाद् (for -योग) — (L 901) T3 समाचरेत् (for °हरेत्) — (L 903) D10 T2 3 G1-3 सोपसर्पा(T2 G2 °र्पा)न् (for साप°) — (L 904) T2 3 तथायोग (for यथा°) — (L 905) G2 अमात्यान्बुद्धिसंपन्नान् (for the prior half) — (L 906) G1 3 पुर, G2 वर (for पुर-) G4 कृच्छ्र तर (for °सह) T2 कोशा कृच्छ्रसहा स्मृता (for the post half) — (L 907) D10 T2 3 G M4 मान्यान् (for सारम्) G मत्रम् (for मित्रम्) — (L 908) D10 T2 3 G M4 स्वेषु (for षट् च) D10 T3 G विनय, T2 विषय- (for च नय) — (L 911) T2 3 G M4 नरेन्द्रस्य (for नृपेन्द्रस्य) — (L 913) T2 3 भोजनाच्छादनस्नानाद् (for the prior half) — (L 917) After

प्रजाकार्यं तु तत्कार्यं प्रजासौख्यं तु तत्सुखम् ।
प्रजाप्रियं प्रियं तस्य स्वहितं हि प्रजाहितम् ।
प्रजार्थं तस्य सर्वस्वमात्मार्थं न विधीयते ।
प्रकृतीनां विवादार्थं रागद्वेषौ व्युदस्य च ।
उभयोः पक्षयोर्वादं श्रुत्वा चैव यथातथम् ।
समर्थं विमृशेद्बुद्ध्या स्वयमा तत्त्वदर्शनात् ।
तद्विद्भिर्बहुभिर्वृद्धैः सहासीनो नरोत्तमैः ।
कर्तारमपराधं च देशकालौ नयानयौ ।
ज्ञात्वा सम्यग्यथाशास्त्रं ततो दण्डं नयेन्नृपः ।
एवं कुर्वँल्लभेद्धर्मं पक्षपातविवर्जनात् ।
प्रत्यक्षाप्तोपदेशाभ्यामनुमानेन वा पुनः ।
बोद्धव्यं सततं राज्ञा देशवृत्तं शुभाशुभम् ।
चारैः कर्मप्रवृत्त्या च तद्विज्ञाय विचारयन् ।
अशुभं निर्हरेत्सद्यो जोषयेच्छुभमात्मनः ।
गर्ह्यान्विगर्हयेदेव पूज्यान्संपूजयेत्तथा ।
दण्ड्यांश्च दण्डयेद्देवि नात्र कार्या विचारणा ।
पक्षापेक्षं सदा मन्त्रं कुर्याद्बुद्धियुतैर्नरैः ।
कुलवृत्तश्रुतोपेतैर्नित्यं मन्त्रपरो भवेत् ।
कामरागेण वै मूर्खैर्नैव मन्त्रमना भवेत् ।
राजा राष्ट्रहितापेक्षं सत्यधर्माणि कारयेत् ।
सर्वोद्योगं स्वयं कुर्याद्दुर्गादिषु सदा नृपः ।
देशवृद्धिकरान्भृत्यानप्रमादेन कारयेत् ।
देशक्षयकरान्सर्वान्संप्रियानपि वर्जयेत् ।
अहन्यहनि संपश्येदनुजीविगणं स्वयम् ।
सुमुखः सुप्रियो भूत्वा सम्यग्वृत्तं समादिशेत् ।
अधर्म्यं परुषं तीक्ष्णं वाक्यं वक्तुं न चार्हति ।
नरे नरे गुणान्दोषान्सम्यग्वेदितुमर्हति ।
स्वेङ्गितं वृणुयाद्धैर्याच्च कुर्यात्क्षुद्रसविदम् ।
परेङ्गितज्ञो लोकज्ञो भूत्वा संसर्गमाचरेत् ।
स्वतश्च परतश्चैव परस्परभयादपि ।
अमानुषभयेभ्यश्च स्वाः प्रजाः पालयेन्नृपः ।
लुब्धाः कठोराश्चाध्यक्षा मानवा दस्युवृत्तयः ।
निग्राह्या एव ते राज्ञा संगृहीता यतस्ततः ।
कुमारान्विनयैरेव जन्मप्रभृति योजयेत् ।
तेषामात्मगुणोपेतं यौवराज्ये नियोजयेत् ।
प्रकृतीनां यथा न स्याद्राज्यभ्रंशोद्भवं भयम् ।
एतत्संचिन्तयन्नित्यं तद्विधानं तथार्हति ।
अराजकं क्षणमपि राष्ट्रं न स्याद्धि शोभने ।
आत्मनोऽनुविधानाय यौवराज्यं सदेष्यते ।
कुलजानां च वैद्यानां श्रोत्रियाणां तपस्विनाम् ।
अन्येषां वृत्तयुक्तानां विशेषं कर्तुमर्हति ।
आत्मार्थं राज्यतन्त्रार्थं कोशसंचयमारभेत् ।

the prior half, T8 ins

कामक्रोधभयादपि ।
सततं परदारेभ्यो

—(L 920) D10 T8 G3.4 प्रियाप्रिये (for प्रजाप्रिय) D10 T2.3 G3.4 तु (for हि) —(L 922) D10 T2 G हि (G4 च) रक्षार्थं, T8 रक्षणार्थं (for विवादार्थं) —(L 923) T2 वादाम् (for वाद) —(L 925) D10 T7.8 G तत्त्वविद्भिश्च बहुभिर् (for the prior half) G1 वृद्धैः सह, G8 वृद्धैर्मांत्री (for सहासीनो) —(L 931) T2 च कर्म (for कर्मप्र) T1.2 G विचारयेत् (for °रयन्) T8 तद्विघात्तु विचारयेत् (for the post. half) —(L 932) T1 G3.4 अशुभान् (for °म) — T1 om. 933–939 —(L 935) T2 बुद्धिहितैर्, T8 °युतो (for °युतैर्) —(L 936) G1.8 -तपोपेतैर् (for श्रुतो°) —(L 937) D10 T2.3 G कामकारेण वै मूर्खैर् (for the prior half) D10 [ए]व, G2 च (for [ए]व) G1.8 मन्त्रपरो (for °मना) —(L 938) T2.3 G हितापेक्ष (for °पेक्षं) M4 -कर्माणि (for -ध°) — T8 transp lines 939 and 940 —(L 939) T2 सदा (for स्वयं) D10 T2.3 G नृपु (for नृप) —(L 940) G1.2.4 M4 देशशुचि (for °वृद्धि-) D10 यत्नान्, T1 विप्रान् (for भृत्यान्) G4 न प्रमादेन (for अप्र°) D10 G2 अप्रियांश्च विवर्जयेत् (for the post half) — T8 reads line 941 twice —(L 941) G1.8 -प्रियकरान् (for -क्षय°) T1 विप्रान् (for सर्वान्) T1 सु- (for स) T2 चापि (for अपि) D10 T8 (both times) G अप्रियाश्च विस(T8 [first time] °व)र्जयेत् (for the post. half) — T1 om line 943 —(L 943) D10 T2.3 G2–4 M4 दत्त्वा (for भूत्वा) T8 वृत्तिं (for वृत्त) D10 T2.3 G M4 समाचरेत् (for °दिशेत्) — After line 944, T2.3 G ins

असविश्वास्य वचनं वक्तुं सत्सु न चार्हति ।

[T8 विश्वस्य (for -विश्वास्य) T2 G4 अस्य विश्वस्य वचनं (for the prior half)]

—(L 945) G1.2 नयो, G3 समो (for सम्यग्) —(L 946) T1 स्वाहितं (for स्वेङ्गितं) T1 -सगतिं (for -सविदम्) —(L 947) D10 T8 G लोकेषु; T2 भूतेषु (for लोकज्ञो) —(L 950) D10 लुब्धान्, G3.4 वृद्धा° (for लुब्धा) D10 T1.8 G M4 चाप्यस्य, T2 हीनाश्च (for चाध्यक्षा) —(L 951) D10 T G M8 संगृहीत्वा (for °ता) —(L 953) D10 T1.3 G यौवराज्येन (for °ज्ये नि-) —(L 954) D10 T2.3 G M4 -भ्रंशो भवेद् (for भ्रंशोद्भव) — T1 om line 955 —(L 955) T2 तदा (for तथा) —(L 956) D10 T G राज्य (for राष्ट्र) —(L 957) G8 -विनाशाय (for विधानाय) —(L 959) D10 T2.3 G2.4 वृत्ति- (for वृत्त). T1

दुर्गाद्दाप्तास्त्समुद्दाय वणिग्भ्य पुरपाल्ययात् ।
परान्सगुणमाराग्या भृत्यपोषणमाचरेत् ।
वाहनाना विघायाग्रे पोषण योधकर्मसु ।
सादर सतत भूत्वा अवेक्षाव्रतमाचरेत् ।
चतुर्थो विभजेत्कोश धर्मभृत्यात्मकारणात् ।
आपदर्थं च नीतिज्ञो देशकालवशेन तु ।
अनाथान्व्याधितान्वृद्धान्स्वदेशे पोषयेन्नृप ।
सधिं च विग्रह चैव तद्विशेषात्मयापरान् ।
यथावत्सविमृश्यैव बुद्धिपूर्वं समाचरेत् ।
सर्वेषा स प्रियो भूत्वा मण्डल सतत चरेत् ।
शुभेष्वपि च कार्येषु न चैकोऽन्त समाचरेत् ।
व्यसनश्च परतश्चैव व्यसनानि विमृश्य तु ।
परेण धार्मिकान्यायाज्ञार्तोयाद्वैरल्लोभत ।
रक्ष्यत वै प्रजाधर्म क्षत्रधर्मस्तु रक्षणम् ।
कुनृप पीडितान्सम्यात्प्रजा सर्वत्र पालयेत् ।
यात्राकालमवेक्ष्यैव पश्चात्कोप फलोदयम् ।
बहुत्वाश्चापदश्चैव प्राग्यानादिति चिन्तयेत् ।
व्यसनेभ्यो बल रक्षेन्नयतो व्ययतोऽपि वा ।
आपदो वर्जयेद्युद्ध प्राणरक्षणकारणात् ।
कारणादेव योऽन्यस्य नात्मन परतोऽपद ।
सुयुद्धे प्राणमोक्षश्च तस्य धर्माय इष्यते ।

अभियुक्तो बलवता कुर्यादापद्विधिं नृप ।
अनुनीय तथा सर्वान्प्रजाना हितकारणात् ।
अन्यप्रकृतियुक्ताना राज्ञा वृत्तविचारिणाम् ।
अन्याश्चापत्प्रपन्नाना न तान्सयोक्तुमर्हति ।
शुभाशुभ यदा देवि वृत्त तूभयत स्मृतम् ।
आत्मैव तच्छुभ कुर्यान्शुभ योजयेत्परान् ।
एवमुद्देशत प्रोक्तमलेपत्व यथा भवेत् ।
एतदेव समासेन राजधर्म प्रकीर्तित ।
एव सवर्तमानस्तु दण्डयन्मर्त्यमयन्प्रजा ।
न किल्बिषमवाप्नोति पद्मपत्रमिवाम्भसा ।
एव सवर्तमानस्य कालधर्मो यदा भवेत् ।
स्वर्गलोके तदा राजा त्रिदशै सह तोष्यते ।
द्विविध राजवृत्त च न्यायमान्यसमन्वितम् ।
एव न्यायानुग वृत्त कथित ते शुभेक्षणे ।
राज्य न्यायानुग नाम बुद्धिशास्त्रानुग भवेत् ।
धर्म्य पथ्य यशस्य च स्वर्ग्यं चैव तथा भवेत् ।
दैवपक्ष्ये सति नृपे राज्य न्यायानुग भवेत् ।
क्रियन्ते यत्र कर्माणि शास्त्रयुक्तिं विमृश्य वै ।
कर्ता द्वेषवियुक्तश्च तत्र न्यायानुग भवेत् ।
राज्य भोगानुग नाम अयथावत्प्रदृश्यते ।
तत्तु शास्त्रविनिर्मुक्त सता कोपकर भवेत् ।

त्मना (for विशेष) —(L 960) M1 नयार्थ (for न्यायार्थ) D10 T2 3 G कोशार्थं च समाचरेत् (for the post half) — T1 om (hapl) lines 961–964 —(L 961) D10 T2 G2 3 दुर्ग (for दुर्गाद्) —(L 962) T2 दुरात्म (for प°) —(L 964) M4 क्षोभा (for °क्षा-) —(L 965) T1 चतुर्थेच कोशेन (for the prior half) — T1 om line 966 —(L 967) T1 3 G1 3 4 M1 2 व्यथितान् (for व्याधि°) —(L 968) T1 सधिविग्रहण नैव यानासनमथैव च —(L 969) T3 G स (for स) T1 भेद विमृश्य विधिवद् (for the prior half) — T1 M1 om (hapl) line 971 —(L 972) T2 3 G विमृश्यन, Kumbh. ed and Madras ed °श्य स (for °श्य तु) —(L 973) D10 G योगान्, T2 लोकान् (for न्यायान्) T1 प्रायेण धार्मिकन्यायान (for the prior half) T1 कुर्याद् (for [अ]नीदाद्) — T1 om (hapl) lines 976–977 —(L 976) D10 T2 3 G1 M4 यात्राकालेनवे (T3 °कालवे)क्ष्यैव, G1–3 यात्रे च नैवेक्ष्य (for the prior half) M2 4 कोप (for कोश) D10 T2 3 G पश्चात्को पस्योदय (for the post half) —(L 979) T3 न्याय्य (for °णात्) — G2 om (hapl) lines 980–983 —(L 981) T2 धर्माय, T3 धर्मोय (for धर्माय) T1 वेष्यते (for इ°) —(L 982) T2 वापद्विधि, G4 पश्चाद्विधि (for आप°) T1 न कुर्यादापद पद (for the post. half) — T1 om line 983 —(L 983) T2 सर्वे प्राणिनां (for सर्वान्प्रजानां) —(L 984) T1 राजा (for अन्य) M4 अयप्रभृति युक्तानां (for the prior half) T1 राज्ञां वृत्ति विचारयेत् (for the post half) —(L 985) D10 T2 3 प्रति, G2 [अ]पि प्र (for [आ]पत्प्र-) T1 वृत्तिं चापि प्रपन्नानां (for the prior half) — T1 om line 986 —(L 986) D10 T2 3 G2 व्रतमुभयसाधन (sic), G1 3 4 व्रत तूभयसाधन (for the post half) —(L 987) T1 आत्मनश्च शुभ कार्यम् (for the prior half) — T1 om (hapl) line 988 —(L 988) D10 T3 अलेपत्व, T2 अलोमत्व (for अलेपत्वं) —(L 989) D10 T G एष देवि (for एतदेव) —(L 990) T2 रक्षयन् (for मर्त्य°) G1 3 मर्त्ययन्दण्डयन्प्रजा (for the post half) —(L 991) D10 T2 3 G निष्कल्मषम् (for न किल्बिषम्) —(L 993) T1 मोदते, G4 पोष्यते (for तो°) —(L 996) G2 M3 राज (for राज्य) —(L 997) T3 नन्त, M4 यथा (for तथा) — D10 S (except M1–3) om (hapl) lines 999–1000 —(L 1001) T G1 3 मार्गानुग (for भोगा°) T1 विधित सप्रवर्तते (for the post half) —(L 1002) T1 परलोकाय न क्षम (for the post half) —(L 1003) D10 G2 दुस्तर, T1 विधुर, G1 3 दुरित (for दुरन्त) — T1 om (hapl) line 1004 —(L 1005) D10 T2 3 G तत्र (for यत्र).

अधर्म्यमपत्यं च दुर्गतं च भवेद् ध्रुवम् ।
यत्र स्वच्छन्दतः सर्वं क्रियते कर्म राजसि ।
यत्र भाग्यवशात्कृत्या लभन्ते न विशेषतः ।
यत्र दण्ड्या न दण्ड्यन्ते पूज्यन्ते वा नराधमाः ।
यत्र सन्तो विहन्यन्ते तत्र भाग्यानुगं भवेत् ।
शुभाशुभं यदा यत्र विपरीतं प्रदृश्यते ।
राज्ञि वासुरपक्षे तु तत्र भाग्यानुगं भवेत् ।
भाग्यानुगे तु राजानो वर्तमाना यथातथा ।
प्राप्याकीर्तिमनर्थं च इहलोके शुभेतरम् ।
परत्र सुमहाघोरं तमः प्राप्य दुरत्ययम् ।
तिष्ठन्ति नरके देवि प्रलयान्तावधि स्थिति ।
मोक्षणं दुष्कृतीनां तु विद्यते कालपर्ययात् ।
नास्त्येव मोक्षणं देवि राज्ञां दुष्कृतकारिणाम् ।
एतत्सर्वं समासेन राजवृत्तं शुभाशुभम् ।
कथितं ते महाभागे भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

Colophon

उमा ।

देवदेव महादेव सर्वदेवनमस्कृत ।
यानि धर्मरहस्यानि श्रोतुमिच्छामि तान्यहम् ।

महेश्वरः ।

रहस्यं श्रूयतां देवि मानुषाणां सुखावहम् ।

नपुंसकेषु वन्ध्यासु वियोनौ पृथिवीतले ।
उत्सर्गो रेतसस्तेषु न कार्यो धर्मकाङ्क्षिभिः ।
एतेषु बीजं प्रक्षिप्तं न विरोहति वै प्रिये ।
यत्र वा तत्र वा बीजं धर्मार्थी नोत्सृजेत्पुनः ।
नरो बीजविनाशेन लिप्यते भ्रूणहत्यया ।
अहिंसा परमो धर्मः अहिंसा परमं सुखम् ।
अहिंसा धर्मशास्त्रेषु सर्वेषु परमं पदम् ।
देवतातिथिशुश्रूषा सततं धर्मशीलता ।
वेदाध्ययनयज्ञाश्च तपो दानं दमस्तथा ।
आचार्यगुरुशुश्रूषा तीर्थाभिगमनं तथा ।
अहिंसाया वरारोहे कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
एतत्ते परमं गुह्यमाख्यातं परमार्चितम् ।

उमा ।

यदि धर्मस्त्वहिंसाया किमर्थममरोत्तम ।
यज्ञेषु पशुयज्ञेषु हन्यन्ते पशवो द्विजैः ।
कथं च भगवन्भूयो हिंसमाना नराधिपाः ।
स्वर्गं सुदुर्गमं यान्ति सदा स्म रिपुसूदन ।
यस्यैव गोसहस्राणि विंशतिः साधिकानि तु ।
अहन्यहनि हन्यन्ते द्विजानां मांसकारणात् ।
समांसं तु स दत्वान्नं रन्तिदेवो नराधिपः ।
कथं स्वर्गमनुप्राप्तः परं कौतूहलं हि मे ।
किं तु धर्मं न शृण्वन्ति न श्रद्दधति वा श्रुतम् ।

T1 M1 s transp लभन्ते and न — (L 1006) D10 G1 वै, T1 च (for वा) — T1 om line 1007 — (L 1007) T3 वसन्यत्र, M2 3 [s]भि हन्यन (for विहन्यन्ते) G1 2 गतो (for तत्र) — D10 reads lines 1008-1009 twice — (L 1008) D10 (both times) T1 2 G यदा (for यत्र) T2 तत्र (for यत्र) — T1 om lines 1009 1010 — (L 1009) G1 2 4 राज्ञस्तु (for राज्ञि वा) — (L 1010) G4 यथायथ (for °तथा) — (L 1011) M1-3 अनार्य (for अनर्थं) T2 प्राप्य लोके शुभं चैव, G4 प्राप्य कीर्तिमर्थानि च (for the prior half) G1 3 शुभानने (for शुभेतरे) — (L 1012) T1 सुघोराद् (for सुमहा) T1 दुस्तर (for तम) — T1 om line 1014 — (L 1014) T2 च (for तु) D10 G4 मोक्षणं तु (G4 च) दुष्कृतानां च, T2 विमोक्षो दुष्कृतानां च (for the prior half) — (L 1015) G1-3 दुष्कृत°, M1 दुष्कृति (for दुष्कृत°) — (L 1017) D10 transp श्रोतुं and किं T1 2 G4 किं पुनः श्रोतुमिच्छसि (for the post half) — Colophon — Adhy name D10 T2 G1 M धर्मरहस्यम्, T3 2 ... — Adhy no D10 T2 3 G3 4 195, T1 M4 188, G1 2 M1 189, M2 3 190 — T1 महेश्वर (for महेश्वर) — (L 1023) D10 T2 3 G च (for वि-) — (L 1024) G2 बीजार्थं (for वा बीज) D10 G4 धर्मार्थं (for °र्थी) — (L 1025) D10 T2 G4 बध्यते (for लिप्यते) D10 T2 3 G4 ब्रह्म (for भ्रूण) — T1 om (hapl) line 1027 — (L 1027) G4 सर्व- (for धर्म) G4 अहिंसा (for सर्वेषु) — T1 om (hapl) line 1030 — (L 1031) G1 M2 4 नार्हति (for °न्ति) — (L 1032) T1 आख्यातं शुभदर्शने (for the post. half) — (L 1033) D10 T2 [अ]हिंसाया, T1 [अ]हिंसा वै (for [अ]हिंसायां) — (L 1035) T1 भूयो (for भूयो) — (L 1036) T3 दुर्गमम् (for सुदुर्गमं) T3 तेऽथ, G1 2 तदा स्म (for सदा स्म) D10 G1 4 M1-3 रिपुसूदना — T1 transp lines 1037 and 1038 — (L 1037) M तस्य (for यस्य) — T reads line 1038 twice — (L 1038) T1 (both times) 2 द्विजानां गोसहस्रं च (T2 तु) (for the post half) — (L 1039) T1 3 समांसमन्नं दत्वा च G4 मांसं तु स दत्त्वान्नं (for the prior half) — (L 1040) T2 स्वर्गमनु° (for स्वर्गमनु-) — (L 1041) G1 3 समान्, G2 धर्मंणि (for धर्मं न) — (L 1042) T2 3 M मृगया वै (M1-3 ये) (for मृगयायै) G1 2 4 मृगयायै विनिर्गन्तु (for the prior half) — T1 om line 1043 — (L 1043) M अदर्पेण (for

मृगयार्थं विनिर्गत्य मृगान्घ्नन्ति नराधिपाः ।
एतत्सर्वं विशेषेण विस्तरेण वृषध्वज ।
श्रोतुमिच्छामि भगवंस्तत्त्वमेतन्ममोच्यताम् ।
महेश्वर ।
बहुमान्यमिदं देवि नास्ति कश्चिदहिंसकः ।
श्रूयतां कारणं चात्र यथानेकविधं भवेत् ।
दृश्यते चापि लोकेऽस्मिन्न कश्चिदविहिंसकः ।
धरणीसंश्रिताञ्जीवान्सुसूक्ष्मांश्चैव मध्यमान् ।
सचरश्चरणाभ्यां च हन्ति जीवाननेकशः ।
अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि ये जीवाः शयनासने ।
उपाविशन्शयानश्च हन्ति जीवाननेकशः ।
शिरोवस्त्रेषु ये जीवा नराणां स्वेदसंभवाः ।
तांश्च हिंसन्ति सततं दंशांश्च मशकानपि ।
जले जीवास्तथाकाशे पृथिवी जीवमालिनी ।
एवं जीवाकुले लोके कोऽसौ स्यादस्त्वहिंसकः ।
स्थूलमध्यमसूक्ष्मैश्च स्वेदवातमहीरुहैः ।
दृश्यरूपैरदृश्यैश्च नानारूपैश्च भामिनि ।
जीवैस्ततमिदं सर्वमाकाशं पृथिवी तथा ।
अन्योन्यं ते च हिंसन्ति दुर्बलान्बलवत्तराः ।
मत्स्या मत्स्यान्ग्रसन्तीह खगाश्चैव खगांस्तथा ।
सरीसृपाश्च जीवन्ति कपोताद्या विहंगमाः ।
भूचराः खेचराश्चान्ये क्रव्यादा मांसगृद्धिनः ।
समृद्धाः परमांसैस्तु भक्षैरन्येऽपि चापरैः ।
सत्त्वैः सत्त्वानि जीवन्ति शतशोऽथ सहस्रशः ।
अपीडयित्वा नैवान्यं जीवा जीवन्ति सुन्दरि ।
स्थूलकायस्य सत्त्वस्य खरस्य महिषस्य वा ।
जीवन्त्येकस्य मांसेन पयसा रुधिरेण वा ।
तृप्यन्ते बहवो जीवाः क्रव्यादा मांसभोजिनः ।
एको जीवसहस्राणि सदा खादति मानवः ।
अनाद्यल्पोपभोगेन धान्यसंज्ञानि यानि तु ।
मांसधान्यं मरीचांश्च भोजनं परिवर्जयेत् ।
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा ।
धान्यानि यो न हिंसेत्स अहिंसकः परिकीर्तितः ।
नाश्नाति यावतो जीवांस्तावत्पुण्येन युज्यते ।
आहारस्य निरोधेन शरीरं परितप्यते ।
तप्यमाने शरीरे तु शरीरं चेन्द्रियाण्यपि ।
वशे तिष्ठन्ति सुश्रोणि नृपाणामिव किंकराः ।
निरुद्धेन्द्रियाण्येव स सुखी स विचक्षणः ।
इन्द्रियाणां निरोधेन दानेन च दमेन च ।
नरः सर्वमवाप्नोति मनसा यद्यदिच्छति ।
एतन्मूलमहिंसाया उपवासः प्रकीर्तितः ।
आहारं कुरुते यस्तु भूमिमाक्रमते च यः ।
सर्वे ते हिंसका देवि यथा धर्मेषु दृश्यते ।
यथेहाहिंसको देवि तत्त्वज्ञो जायते नरः ।
तथा तदहं प्रवक्ष्यामि श्रूयतां धर्मचारिणि ।
फलानि जीर्णपर्णानि भस्म वा योऽपि भक्षयेत् ।

विशे°) — (L 1044) D10 G1 तत्त्वेन, T2 G1-3 तत्सर्वं, T3 सर्वज्ञ (for भगवन्) D10 T1 3 G M4 अद्य (for एतत्) T2 मह्यमेव मोच्यताम् (for the post half) — T1 महेश, T2 3 G1 ईश्वर (for महेश्वर) — T1 om line 1046 — (L 1046) M4 नैक (for [अ]नेक-) — (L 1047) G1 3 न हि कश्चिदहिंसकः, G2 कश्चित्स्यादहिंसकः (for the post half) — T2 om (hapl) lines 1048-1055 — (L 1048) G1 धरणीं T3 G M1 2 देवि (for जीवान्) T1 [अ]पि (for [ए]व) — (L 1050) T1 सर्वतः (for ये जीवाः) — (L 1052) D10 शिरोवस्त्रे च ये जीवा (for the prior half). — (L 1055) T1 वा (for ऽसौ) — (L 1056) D10 T2 3 G, 4 M4 वारि- (for वात) — (L 1058) T1 जीवनस्तस्य (for जीवैस्ततम्) — (L 1059) T1 अपि (for ते च) — (L 1060) G1 3 M4 मत्स्यान्मत्स्या (by transp) T1 च हिंसन्ति (for ग्रसन्तीह) T3 मत्स्या-गृह्णन्ति वै मत्स्या (for the prior half) T1 खगश्चापि खगास्तथा (for the post half) — (L 1061) T मयूराद्या (for कपोताद्या) — (L 1062) M1-3 भूचरान् (for °राः) T2 G1 3 गर्द्धिनः (for गृद्धिनः) — T1 om lines 1063-64 — (L 1063) D10 T3 G1-3 ते, T2 G4 च (for ये) G4 मे परे (for चापरैः) — (L 1065) T1 [अ]न्यान् (for [अ]न्यं) — (L 1066) T1 om from the post half up to the prior half of line 1067 D10 T2 G च (for वा) — (L 1067) T1 मांसेन (for पयसा) G4 च (for वा) — (1068) T1 तृप्यन्ति (for °न्ते) T2 G2 भोजनाः (for भोजिनः) — (L 1069) G1 एव (for एको). G2 जाव (for जीव-) — T1 om lines 1070-1071 — (L 1070) M3 भोग (for धान्य-) — T1 reads lines 1072 1073 after line 1077 — (L 1072) D10 T2 G M4 तथा (for अथ) — (L 1073) T1 सोऽहिंस (for [अ]हिंसक) — (L 1074) D10 T3 G3 4 जीवम् (for जीवान्) — (L 1076) D10 G तु, T1 3 च (for [अ]पि) — (L 1078) M3 [ए]व (for [ए]व) — (L 1081) D10 T2 3 G एवं (for एतत्) — T1 om lines 1082-1083 — (L 1082) G3 स (for यः) — before line 1084, T1 ins महेश — (L 1084) D10 T. G1 यथैव, T1 3 G1 3 तथैव, G2 यथा वा (for °थेह) — (L 1085) D10 T2 यथा (for तथा) D10 T2 G1-3 तत्त, T1 तेषां, T3 G4

आलेख्यमिव निश्चेष्टं तं मन्येऽहमहिंसकम् ।
आरम्भा हिंसया युक्ता धूमेनाग्निरिवावृता ।
तस्माद्यस्तु निराहारस्तं मन्येऽहमहिंसकम् ।
यस्तु सर्वं समुत्सृज्य दीक्षितो नियतः शुचिः ।
कृत्वा मण्डलमर्यादां संकल्पं कुरुते नरः ।
यावज्जीवमनाशित्वा कालाकाङ्क्षी दृढव्रतः ।
ध्यानेन तपसा युक्तस्तं मन्येऽहमहिंसकम् ।
अन्यथा हि न पश्यामि नरो यः स्यादहिंसकः ।
बहु चिन्त्यमिदं देवि नास्ति कश्चिदहिंसकः ।
यतो यतो महाभागे हिंसा स्यान्महती ततः ।
निवृत्तौ मधुमांसाभ्यां हिंसा स्वल्पतरा भवेत् ।
निवृत्तिः परमो धर्मो निवृत्तिः परमं सुखम् ।
मनसा विनिवृत्तानां धर्मस्य निचयो महान् ।
मनःपूर्वंगमा धर्मा अधर्माश्च न संशयः ।
मनसा बध्यते चापि मुच्यते चापि मानवः ।
निगृहीते भवेत्स्वर्गो विसृष्टे नरको ध्रुवः ।
घातकः शस्त्रमुद्यम्य मनसा चिन्तयेद्यदि ।
आयुःक्षयं गतेऽप्येषां मृते तु प्रहराम्यहम् ।
इति यो घातको हन्यान्न स पापेन लिप्यते ।
विधिना निहतः पूर्वं निमित्तं स तु घातकः ।
विधिर्हि बलवान्देवि दुस्त्यजं वै पुराकृतम् ।
जीवाः पुराकृतेनैव तिर्यग्योनिसरीसृपाः ।
नानायोनिषु जायन्ते स्वकर्मपरिवेष्टिताः ।
नानाविधविचित्राङ्गा नानावीर्यपराक्रमाः ।
नानाभूमिप्रदेशेषु नानाहाराश्च जन्तवः ।
जायमानस्य जीवस्य मृत्युः पूर्वं प्रजायते ।
सुखं वा यदि वा दुःखं यथा पूर्वं कृतं तथा ।
प्राप्नुवन्ति नरा मृत्युं यदा यत्र च येन च ।
नातिक्रान्तुं हि शक्यः स्यान्निदेशः पूर्वकर्मणः ।
अप्रमत्तः प्रमत्तेषु विधिर्जागर्ति जन्तुषु ।
न हि तस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यो न च मध्यमः ।
समः सर्वेषु भूतेषु कालः कालं निरीक्षते ।
गतायुषो ह्याक्षिपति जीवं सर्वस्य देहिनः ।
यथा येन च मर्तव्यं तथा युज्येत मृत्युना ।
अवशो नीयते तत्र मर्तव्यं यत्र येन तु ।
अरण्ये स्वगृहे वापि रात्रौ वाहनि वा तथा ।
यथा येन हि मर्तव्यं नान्यथा म्रियते हि सः ।
दृश्यते न च लोकेऽस्मिन्भूतो भव्योऽपि वा पुनः ।
विज्ञानैर्विक्रमैर्वापि नानामन्त्रौषधैरपि ।
यो हि वञ्चयितुं शक्तो विधेस्तु नियतां गतिम् ।
एष तेऽभिहितो देवि जीवहिंसाविधिक्रमः ।

Colophon

महेश्वरः ।
श्रूयतां कारणं देवि यथा हि दुरतिक्रमः ।
विधिः सर्वेषु भूतेषु मर्तव्ये समुपस्थिते ।
आयुःक्षयेणोपहता समागम्य वरानने ।
कीटाः पतंगा बहवः स्थूलाः सूक्ष्माश्च मध्यमाः ।
प्रज्वलत्सु प्रदीपेषु स्वयमेव पतन्ति ते ।

ते स (for तेऽह) — (L 1086) D10 T2 3 G मूल- (for जीर्ण-) — (L 1089) M1-3 निरारंभस् (for °हारस्) — T1 om lines 1090-1091 G2 om (hapl.) lines 1090-1093 — (L 1090) G1 हिंसां, G4 पूर्वं (for सर्वं) D10 T2 3 G1 3 4 दीक्षित्वा (for °तो) — (L 1093) D10 T1 3 धन्येन (for ध्यानेन) — (L 1094) G4 तु (for हि) — G3 om (hapl) line 1095 T1 om line 1096 — (L 1097) G2 अल्पतरा (for स्वल्प°) — (L 1100) Cf Dhammapada 1 D10, S मन पूर्वा(G4 °र्वं)गमा (G1 3 °म) धर्मा (for the prior half) — (L 1103) M1-3 मनसा चिंतयन्यत (for the post half) — (L 1104) D10 T2 G3 आयु क्षय , T3 °क्षये (for °क्षय) D10 T1 2 G M4 [ऽ]न्येषां (for ऽप्येषां) — (L 1106) D10 G4 विधिर्हि (for विधिना) — (L 1107) T3 हि (for वै) — (L 1108) T1 जीवा पुराकृताश्चैव (for the prior half) — (L 1110) D10 नानायुग , G1 3 4 °युध , G2 °युधा (for °विध) T2 विशुद्धांगा D10 T2 3 G -शौर्य (for -वीर्य) — (L 1111) T1 नानावेष धराश्चैव (for the prior half) — (L 1112) T1 पुत्रस्य (for जीवस्य) T1 उत्पद्यते (for प्रजायते). — T1 om line 1113 — (L 1113) G M पूर्वं (for पूर्वं) D10 G तु वा, T2 त्वया (for तथा) — (L 1114) D10 T1 यथा (for यदा). — (L 1115) G4 तु (for हि) D10 T1 G1 3 4 शक्य (for शक्य) D10 T2 G4 निर्देश (for निदेश) T2 G2 -कर्मणि (for °ण) — (L 1119) T1 गतायुष (for °षो) D10 G ह्याक्षिपते (for °ति) T3 G1 3 4 जीवं (for जीव) — D10 om (hapl) lines 1120-1124 T G M4 om (hapl) lines 1120-1122 — (L 1124) G1 भूत- (for भूतो) T2 G3 4 द्विधा, T3 यथा (for ऽपि वा) — (L 1127) D10 T2 3 वि- (for ऽभि) — Colophon — *Adhy name* D10 T2 3 G3 उमामहेश्वरसंवादे जीवहिंसाविधि , M उमामहेश्वरसंवाद — *Adhy no* D10 T2 3 G3 4 196, G1 3 M1 190, M2 3 191, M4 189 — T1 महेश , G2 शिव (for महेश्वर) — (L 1129) T2 देवेषु (for भूतेषु) — (L 1130) D10 G3 3 [उ]पहिता , T1 °गता , T2 °चिता , G1 °रता (for °हता) — (L 1131) T G1-3 M3 स्थूल (for स्थूला) — (L 1132) T1 [अ]ग्निदेशेषु (for

बहूनां मृगयूथानां नानावननिषेविणाम् ।
यस्तु कालहतस्तेषां स वै कालेन वध्यते ।
सूनायां देवि वध्यानां क्षीणायुर्यो नियम्यते ।
भवद्यो घातकस्तस्य हस्तं तत्र हरेति स ।
यथा पक्षिगणाः क्षिप्रं विस्तीर्णाकाशगामिनः ।
क्षीणायुषो नियम्यन्ते शक्ता अपि पलायितुम् ।
यथा वारिचरा मीना बहवो बहुजातयः ।
जालं समधिरोहन्ति स्वयमेव विधिवशात् ।
शल्यकस्य च जिह्वाग्रं स्वयमारुह्य शोभने ।
आयुःक्षयेणोपहृता निपतन्ते सरीसृपाः ।
कृषतां कर्षकाणां च नास्ति बुद्धिर्विहिंसने ।
अथैषां लाङ्गलाग्रैर्हन्यन्ते जन्तवोऽज्ञया ।
पादाग्रेणैव चैकेन या हिंसां कुरुते नरः ।
मातङ्गोऽपि न तां कुर्यात्क्रूरो जन्मशतैरपि ।
म्रियन्ते यैर्हि मर्तव्यं न तान्हन्ति कृषीवलः ।
कृषामीति मतिस्तस्य नास्ति चिन्ता विहिंसने ।
तस्माज्जीवसहस्राणि हत्वापि न स लिप्यते ।
विधिना विहितं पूर्वं पश्चात्प्राणी विपद्यते ।
एवं सर्वेषु भूतेषु विविधैर्हि दुरतिक्रमः ।
गतायुषा न शक्यं हि मुहूर्तमपि जीवितुम् ।
जीवितव्ये न मर्तव्यं न भूतं न भविष्यति ।
शुभाशुभं कर्मफलं न शक्यमतिवर्तितुम् ।
तथा ताभिश्च मर्तव्यं मोक्तव्याश्चैव तास्तथा ।
रन्तिदेवस्य गावो वै विधेर्हि वशमागताः ।
स्वयमायान्ति गावो वै हन्यन्ते यत्र सुन्दरि ।
गवां वै हन्यमानानां रुधिरप्रभवा नदी ।
चर्मण्वतीति विख्याता खुरशृङ्गास्थिदुर्गमा ।
रुधिरं तां नदीं प्राप्य तोयं भवति शोभने ।
मेध्यं पुण्यं पवित्रं च गन्धवर्णरसैर्युतम् ।
तत्राभिषेकं कुर्वन्ति कृतजप्याः कृताह्निकाः ।
द्विजा देवगणाश्चापि लोकपाला महेश्वराः ।
तस्य राज्ञः सदा सत्रे स्वयमागम्य सुन्दरि ।
विधिना पूर्वदृष्टेन तन्मांसमुपकल्पितम् ।
मन्त्रवत्प्रतिगृह्णन्ति यथान्यायं यथाविधि ।
समासं च सदा ह्यत्र शतशोऽथ सहस्रशः ।
भुञ्जानानां द्विजातीनामस्तमेति दिवाकरः ।
गावो यास्तत्र हन्यन्ते राज्ञस्तस्य क्रतूत्तमे ।
पच्यमानेषु सत्रेषु यथान्यायं यथाविधि ।
ताश्च स्वर्गं गता गावो रन्तिदेवश्च पार्थिवः ।
सदा सत्रविधानेन सिद्धिं प्राप्तो नरेश्वरः ।
अथ यस्तु सहायार्थमुक्तः स्यात्पार्थिवैर्नरः ।
भोगानां संविभागेन वस्त्राभरणभूषणैः ।
सहभोजनसंबन्धैः सत्कारैर्विविधैरपि ।
सहायकाले संप्राप्ते संग्रामे शस्त्रमुद्धरेत् ।
व्यूढानीके यथा शस्त्रं सेनयोरुभयोरपि ।
हस्त्यश्वरथसंपूर्णे पदातिबलसंकुले ।
चामरच्छत्रशबले ध्वजचर्मायुधोज्ज्वले ।
शक्तितोमरकुन्तासिशूलपट्टसधारिभिः ।
कूटमुद्गरचापेषुभुशुण्डीमुष्टिमुष्टिभिः ।
भिन्दिपालगदाचक्रप्रासकर्पणधारिभिः ।
नानाप्रहरणैर्योधैः सेनयोरुभयोरपि ।
युद्धशौण्डैः प्रगर्जद्भिर्वृषेषु वृषभैरिव ।

पर्वतेषु) M_{1-3} वै (for ते) — (L. 1133) T_2 G_2 नानामृग (for °वन) — (L. 1134) D_{10} $T_{1.3}$ G_{1-3} °गतम् (for °हतम्) D_{10} T G स वै (G_3 सर्वे) पापेन वध्यते (for the post. half) — (L. 1135) T_1 [ऽ]नि (for नि) — (L. 1138) T_2 प्र (for नि) — (L. 1139) T_2 $G_{1.2.4}$ [प्र]भुज, T_3 [अ]युनि (for बहु) — (L. 1141) G_2 तेरने (for शोभने) — (L. 1142) D_{10} $T_{2.3}$ G °पद्यति, T_1 °वर्तते (for °पतन्ते) — (L. 1144) T_1 तथैषां, M_1 अन्येषां (for अथैषां) — (L. 1145) M हि वा (for [ए]व च) — (L. 1147) $T_{2.3}$ G_2 M_3 कृषीवला G_3 न तान्घ्नति कृषीवला (for the post. half) — (L. 1148) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 कषामि, T_1 कृष्यामि (for कृषामि) D_{10} $T_{1.2}$ G_{1-3} मनसा, T_3 विधिम् (for मतिस्) — (L. 1150) D_{10} स हत, $T_{2.3}$ G_4 साहित° (for विहित) — (L. 1152) D_{10} G_4 मुहूर्तं तु (for न शक्यं हि) T_2 $G_{1.2}$ क्षणमप्युपजीवितुं, G_4 न शक्यमुप° (for the post. half) — (L. 1153) G_4 जीवित मे (for °तव्ये) — T_1 om. line 1155 — (L. 1156) T_1 हि (for वै) — (L. 1157) T_1 G_2 $M_{1.2.3}$ (also as above) $_4$ हि (for वै) — (L. 1158) T_1 G_{1-3} M_4 °प्रवहा (for प्रभवा) — (L. 1159) G_2 संकुला (for दुर्गमा) — T_1 om. lines 1161 and 1164 T_3 om. the post. half of line 1166 and the prior half of line 1167 — (L. 1167) $G_{1.3.4}$ यथा, G_2 यत्र (for सत्र) T_1 मांसमन्न (for शतशोऽथ) — (L. 1168) $M_{1.2.4}$ दिवाकरे (for °रः) T_1 om. the post. half of line 1169 and the prior half of line 1170 — (L. 1172) D_{10} T_2 G नरोत्तमः, T_1 वरानने (for नरेश्वर) — (L. 1173) T_1 M_4 सन् (for स्यात्) — T_1 om. (hapl.) lines 1176–1177 and om. lines 1180–1188 — (L. 1180) D_{10} $T_{2.3}$ G $M_{1.2.3}$ (also as above) $_4$ °शूलमुद्गरपाणिभिः (for the post. half) — (L. 1182) D_{10} $T_{2.3}$ G M भिंडिपाल D_{10} T_3 G कपट, T_2 मुद्गर (for °कर्पण) — (L. 1186) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 तु (for च) — (L. 1189) D_{10} T_2 G

शङ्खदुंदुभिनादेन नानातूर्यरवेण च ।
हयहेषितशब्देन कुञ्जराणां च बृंहितैः ।
योधानां सिंहनादैश्च घण्टानां शिञ्जितस्वनैः ।
दिशश्च विदिशश्चैव समन्ताद्बधिरीकृताः ।
ग्रीष्मान्तेषु विगर्जद्भिर्नभसीव बलाहकैः ।
रथनेमिखुरोद्धूतैररुणं रणरेणुभिः ।
कपिलाभिरिवाकाशे छाद्यमाने समन्ततः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते योधानां तत्र सेनयोः ।
तेषां प्रहारक्षतजं रक्तचन्दनसप्रभम् ।
ते स्रवन्तः स्वगात्रेभ्यस्तरन्ते रणमूर्धनि ।
पलाशाशोकपुष्पाणां जगमा इव राशयः ।
रणे समभिवर्तन्त उद्यतायुधपाणयः ।
शोभमाना रणे शूरा आह्वयन्तः परस्परम् ।
हन्यमानेष्वमित्रेषु शूरेषु रणसंकटे ।
पृष्ठं दत्त्वाथ ये तत्र नायकस्य नराधमाः ।
अनाहूता निवर्तन्ते नायकं वाप्यभीप्सतिः ।
ते दुष्कृतं प्रपद्यन्ते नायकस्याखिलं नराः ।
यच्चास्ति सुकृतं तेषां युज्यते तेन नायकः ।
अहिंसा परमो धर्म इति येऽपि नरा विदुः ।
संग्रामेषु न युध्यन्ते भृतार्थानानुरूपतः ।
नरकं यान्ति ते घोरं भर्तृपिण्डापहारिणः ।
यस्तु प्राणान्परित्यज्य प्रविशेदुद्यतायुधः ।
संग्राममग्निप्रतिमं पतंगा इव निर्भयम् ।
सत्त्वमाविशते तत्र ज्ञात्वा योधस्य निश्चयम् ।
आविशेच्चैव सत्त्वेन निर्घृणो नायके नरः ।
प्रहारैर्न्यस्यति सर्वेणाभिहतो हि सः ।
प्रहारस्यापि शिरः न गणयत्युर्वेति सः ।
यस्तु स्वं नायकं संग्रामनिर्गते रणाङ्गणे ।
तापयन्नाशिन्यानि सिंहो नगगणानिव ।
आदित्य इव मध्याह्ने दुर्निरीक्ष्यो रणाजिरे ।
निर्भयो यस्तु संग्रामे प्रहरन्नुद्यतायुधः ।
यजते स तु पूतात्मा संग्रामेण महाक्रतुम् ।
धर्मं कृत्वाजिरं तस्य उपस्कारं धनुः स्मृतम् ।
रथो वेदी ध्वजो यूपः कुशाश्च रथरश्मयः ।
मानो दर्पस्त्वहंकारस्त्रयस्तस्याग्नयः स्मृताः ।
प्रतोदश्च स्रुवस्तस्य उपाध्यायोऽस्य सारथिः ।
स्रुग्भाण्डं चापि यच्चिपिच्छोपकरणानि च ।
आयुधान्यत्र सर्वाणि समिधः सायकाः स्मृताः ।
स्वेदस्रावश्च गात्रेभ्यः शौर्यं यस्य यशस्विनः ।
पुरोडाशा नृशीर्षाणि रुधिरं चाज्यमिष्यते स्मृतम् ।
तूणश्चर्म चकोरो यशो यस्य यथा स्मृताः ।
क्रव्यादा भूतसंघाश्च गणिनश्च द्विजातयः ।
तेषां भक्षणस्थानानि हता नृगजवाजिनः ।
भुञ्जते ते यथाकामं यथा यज्ञे द्विजित्करे ।
निहतानां तु योधानां वस्त्राभरणभूषणम् ।
हिरण्यं च सुवर्णं च गर्ह्य यज्ञस्य दक्षिणा ।
यस्तत्र हन्यते वीरो गजस्कन्धगतो नरः ।
महल्लोकमवाप्नोति रणेष्वभियुतो हरः ।

[इ]व (for वि) —(L 1193) D10 T2 3 G -भनिभ (for सप्रभम्) —(L 1194) D10 T3 G1 3 4 तेषाम् (D10 T3 G1 °मा स्रवाणि गात्रेभ्य T1 प्रस्रवतश्च गा°, G2 तेषामा स्रवगा°) (for the prior half) D10 T2 G1 2 4 सवने (for तरन्ते) — T1 om lines 1197-1198 —(L 1198) G4 शूरेण (for शूरेषु) —(L 1199) D10 T G1-3 M4 च, G4 तु (for [अ]थ) — T1 om line 1200 —(L 1200) G1 3 अनाहूता T3 om (hapl) from the post half up to the prior half of line 1204 D10 T2 G न (for वा) —(L 1201) T2 दुष्कर (for दुष्कृत) —(L 1203) T1 ये च, G2 वनिन् (for येऽपि) —(L 1204) D10 T G भूताश्च, M4 हताश्च (for भृताश्च) —(L 1207) M निर्भया (for निर्भयम्) D10 T G पतग इव निर्भय (for the post half) — T1 om lines 1208-1212 —(L 1208) D10 T2 3 G स्वर्गम् (for सत्त्वम्) D10 G1 4 ज्ञात्वा, T3 यत्र (for तत्र) D10 G4 सोऽपि (for ज्ञात्वा) T2 या यस्य गतिनिश्चय (for the post half) —(L 1209) D10 T2, 3 G सघृणो (for निघृणो). —(L 1210) T2 (also as above) नर (for हि स) —(L 1212) D10 T2 3 G स्वेद् (for स्वान्) T2 M स्वाङ्गे (for स्वाङ्गणे) —(L 1214) G1-3 M मुख (for आदित्य) —(L 1215) D10 T2 G प्रहरन्, T1 प्रहरेद् (for प्रहरति) —(L 1216) T2 G1 2 4 M4 यदु (for स) T2 धनात्मा (for पूतात्मा) —(L 1217) T G1 3 M4 धर्म (for धनु) D10 T1 3 G दण्ड (for स्पष्ट) —(L 1218) D10 T1 2 G वेदिः (for वेदी) (L 1219) T2 3 G4 M4 मनो (for मानो) T2 तस्य (for त्रयस्) — M1 3 om (hapl) lines 1220-1222 —(L 1220) D10 G1 तदम् (for स्रुवस्) D10 T2 3 G हि, M4 न (for स्य) —(L 1222) G1 3 4 साधवा (for सायका) — T1 om line 1223 —(L 1223) D10 T2 G1 3 4 स्त्रव (for स्रावन्) —(L 1224) D10 T G1-3 स्मृता, G4 तथा (for स्मृतम्) —(L 1226) T2 M1 3 क्रव्याद् (for °द्) — T1 om lines 1227-1228 —(L 1227) D10 T2 G4 भक्षाण (for भक्षाण) M4 स्मृता (for हता) —(L 1228) G1 च (for ते) D10 शिखिमुन्ते, G1 3 4 °ति (for °के) —(L 1229) G च (for तु) T1 वीराणां (for योधानां). G2 om.

रयमध्यगतो वापि ह्यपृष्ठगतोऽपि वा ।
हन्यते यस्तु सग्रामे शक्रलोके महीयते ।
स्वर्गे हन्त्वा पूज्यते वैर्हतस्तत्रैव पूज्यते ।
द्वावेतौ सुखमेधेते हन्ता यश्चैव हन्यते ।
तस्मात्सग्राममासाद्य प्रहर्तव्यमभीतवत् ।
निर्भयो यस्तु सग्रामे प्रहरेदुद्यतायुध ।
राज्ञो वल्लभतामेति कुल भावयते स्वकम् ।
यथा नदीसहस्राणि प्रविष्टानि महोदधिम् ।
तथा सर्वे न सदेहो धर्मो धर्मभृता वरे ।
प्रविष्टा राजधर्मेण आचार्यविनयस्तथा ।
वेदोक्ताश्चैव ये धर्मा पाषण्डेषु च कीर्तिता ।
तथैव मानवा धर्मा धर्माश्चान्ये तथापरे ।
देशजातिकुलानां च ग्रामधर्मास्तथैव च ।
ये धर्मा पार्वतीयेषु ये धर्मा पत्तनादिषु ।
तेषा पूर्वप्रवृत्ताना कर्तव्य परिरक्षणम् ।
धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षित ।
तस्माद्धर्मो न हन्तव्य पार्थिवेन विशेषत ।
प्रजा पाल्यते यत्र धर्मेण वसुधाधिप ।
षट्कर्मनिरता विप्रा पूज्यन्ते पितृदेवता ।
नैव तस्मिन्ननावृष्टिर्न रोगा नाप्युपद्रवा ।
धर्मशीला प्रजा सर्वा स्वधर्मनिरते नृपे ।
एष्टव्य सतत देवि युक्ताचारो नराधिप ।
छिद्रज्ञश्चैव शत्रूणामप्रमत्त प्रतापवान् ।
क्षुद्रा पृथिव्या बहवो राज्ञा बहुविनाशका ।
तस्मात्प्रमाद सुश्रोणि न कुर्यात्पण्डितो नृप ।
तेषु मित्रेषु त्वन्येषु तथा मर्त्येषु हस्तिषु ।
विस्रम्भो नोपगन्तव्य स्नानपानेषु नित्यश ।
राज्ञो वल्लभतामेति कुल भावयते स्वकम् ।
यस्तु राष्ट्रहितार्थाय गोब्राह्मणकृते तथा ।
वन्दिग्राहाय मित्रार्थे प्राणास्त्यजति दुस्त्यजान् ।
सर्वकामदुघा धेनु धरणीं लोकधारिणीम् ।
ससमुद्रान्ता वरारोहे सशैलवनकाननाम् ।
दद्याद्देवि द्विजातिभ्यो वसुपूर्णां वसुधराम् ।
न तत्सम वरारोहे प्राणत्यागी विशिष्यते ।
सहस्रमपि यज्ञाना यजते यदि चर्द्धिमान् ।
यज्ञैस्तस्य किमाश्चर्यं प्राणत्याग सुदुष्कर ।
तस्मात्सर्वेषु यज्ञेषु शस्त्रयज्ञो विशिष्यते ।
एव सग्रामयज्ञास्ते यथातत्त्वमुदाहृता ।

Colophon

महेश्वर ।

मृगयात्रा तु वक्ष्यामि शृणु वा धर्मचारिणि ।
मृगान्हत्वा महीपालो यथा पापैर्न लिप्यते ।
निर्मानुषामिमा सर्वे मृगा इच्छन्ति मेदिनीम् ।
भक्षयन्ति च सस्यानि शासितव्या नृपेण ते ।
दुष्टाना शासन धर्म शिष्टाना परिपालनम् ।
कर्तव्य भूमिपालेन नित्य कार्येषु चार्जवम् ।
स्वर्गं मृगाश्च गच्छन्ति स्वय नृपतिना हता ।
यथा गावो ह्यगोपालास्तथा राष्ट्रमनायकम् ।
तस्माद्गास्तु देवाना गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
राज्ये नियुक्ता राष्ट्रेषु प्रजापालनकारणात् ।
अशिष्टशासने चैव शिष्टाना परिपालने ।
तेषा चर्यां प्रवक्ष्यामि श्रूयतामनुपूर्वश ।
यथा प्रचरता तेषा पार्थिवाना यशस्विनि ।
राष्ट्र धर्मो धन चैव यश कीर्तिश्च वर्धते ।

(hapl.) from the post half of line 1234 up to the prior half of line 1238 — (L 1235) D10 T G1 3 4 स्वर्गे हना प्रपूज्यते (for the prior half) D10 T2 3 G1 3 4 हना तत्र (for हनस्तत्र) — G2 om lines 1237–1256 — (L 1238) T1 G1 3 M प्रहरति (for °रेद्) — D10 T G1 3 4 M1 om line 1239 — (L 1241) D10 T2 धर्मे धर्मभृतां वर, T1 3 G1 3 धर्माधर्मभृता वरे (G1 3 र) (for the post. half) — T1 om line 1242 — (L 1242) D10 T2 G1 3 4 चान्तार° (for °थ) T1 om (hapl.) from the post. half of line 1243 up to the prior half of line 1244 — (L 1244) G1 3 4 च (for [ए]व) D10 T2 3 मानुषा (for मानवा) D10 T2 G1 [इ]तरे (for [अ]परे) T1 धर्मश्चैव तु मानवा (for the post. half) — (L 1245) T1 देशजा कुलजाश्चैव (for the prior half) — (L 1246) D10 T1 ये धर्मा पट्टनादिषु (for the post. half) — Lines 1248–1249 = (var.) Manu 8 15 — T1 om line 1251 — (L 1251) G3 स्वकम (for षट्कर्म) — (L 1253) G1 3 सत्यधर्मरतैर्नृपे (for the post half) — (L 1254) T1 यष्टव्य (for एष्टव्य) G3 एष्टव्य देवि सतत (for the prior half) — T1 om lines 1255–1260 — (L 1258) G1 3 भृत्येषु (for मर्त्येषु) — (L 1262) T1 प्राणत्याग सुदुष्कर (for the post half) — G1 om lines 1266–1269 — (L 1270) D10 T G यथार्थ स(T1 °तत्त्व)मुदाहृता (for the post half) — Colophon — *Adhy name* T2 3 M1 2 4 उमामहेश्वरसवाद — *Adhy no* T1 G3 M1 191, T2 3 G1 197, M2 3 192, M4 190 — M1 om (hapl ?) from the post half of line 1272 up to the prior half of line 1276 — (L 1273) T1 गच्छति (for इच्छन्ति) — (L 1278) M1 4 अनायक (for अना यकम्) — T1 om lines 1281–1284 — (L 1282) T3 चैषा (for चर्यां) — T3 om lines 1283–1287

नृपाणां पूर्वमेवाय धर्मो धर्मभृतां वरे ।
सभाप्रपातटाकानि देवतायतनानि च ।
ब्राह्मणावसथाश्चैव कर्तव्या नृपसत्तमैः ।
ब्राह्मणा नावमन्तव्या भस्मच्छन्ना इवाग्नयः ।
कुलमुत्सादयेयुस्ते क्रोधाविष्टा द्विजातयः ।
ध्मायमानो यथा ह्यग्निर्निर्दहेत्सर्वमिन्धनम् ।
तथा क्रोधाग्निना विप्रा दहेयुः पृथिवीमिमाम् ।
न हि विप्रेषु क्रुद्धेषु राज्यं भुञ्जन्ति भूमिपाः ।
परिभूय द्विजान्मोहाद्वातापिनहुषादयः ।
सबन्धुमित्रा नष्टास्ते दग्धा ब्राह्मणमन्युभिः ।
शरीरं चापि शक्रस्य कृतं भगनिरन्तरम् ।
ततो देवगणाः सर्वे इन्द्रस्यार्थे महामतिम् ।
प्रसादं कारयामासुः प्रणामस्तुतिवन्दनैः ।
तेन प्रीतेन सुश्रोणि गौतमेन महात्मना ।
तच्छरीरं तु शक्रस्य सहस्रभगचिह्नितम् ।
कृतं नेत्रसहस्रेण क्षणेनैव निरन्तरम् ।
छित्वा मेषस्य वृषणौ गौतमेनाभिमन्त्रितौ ।
इन्द्रस्य वृषणौ भूत्वा क्षिप्रं वै श्लेषमागतौ ।
एवं विप्रेषु क्रुद्धेषु देवराजः शतक्रतुः ।
अशक्तः शासितुं राज्यं किं पुनर्मानुषो भुवि ।
क्रोधाविष्टो दहेद्विप्रः शुष्केन्धनमिवानलः ।
भस्मीकृत्य जगत्सर्वं सृजेदन्यज्जगत्पुनः ।
अदेवानपि देवान्स कुर्याद्देवानदेवता ।
तस्मान्नोत्पादयेन्मन्युं मन्युप्रहरणा द्विजाः ।
महत्स्वप्यपराधेषु शासनं नार्हति द्विजः ।
न च शस्त्रनिपातानि न च प्राणैर्वियोजनम् ।
दृश्यते त्रिषु लोकेषु ब्राह्मणानामनिन्दिते ।
क्रोधाश्च विपुला घोराः प्रसादाश्चाप्यनुत्तमाः ।
तस्मान्नोत्पादयेत्क्रोधं नित्यं पूज्या द्विजातयः ।
दृश्यते न स लोकेऽस्मिन्भूतो वाथ भविष्यति ।
क्रुद्धेषु यो वै विप्रेषु राज्यं भुङ्क्ते नराधिपः ।
न चैवोपहसेद्विप्रान्नैवोपालभेत तान् ।
कालमासाद्य कुप्येच्च काले कुर्यादनुग्रहम् ।
सप्रहासश्च भृत्येषु न कर्तव्यो नराधिपैः ।
लघुत्वं चैव प्राप्नोति आज्ञा चास्य निवर्तते ।
भृत्यानां सप्रहासेन पार्थिवः परिभूयते ।
अयाच्यानि च याचन्ति अवक्तव्यं ब्रुवन्ति च ।
पूर्वमप्युचितैर्लाभैः परितोषं न यान्ति ते ।
तस्माद्भृत्येषु नृपतिः सप्रहासं विवर्जयेत् ।
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते च न विश्वसेत् ।
स्वगोत्रेषु विशेषेण सर्वोपायैर्न विश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं हन्यान्मूलमिवाशनिः ।
प्रमादाद्धन्यते राजा लोभेन च वशीकृतः ।
तस्मात्प्रमादं लोभं च न कुर्यान्न च विश्वसेत् ।
भयार्तानां परित्राता दीनानुग्रहकारकः ।
तस्मात्कृत्यविशेषज्ञो नित्यं राज्ञो रतः ।
सत्यसंधः स्थितो राज्ये प्रजापालनतत्परः ।
अलुब्धो न्यायवादी च षड्भागं चोपजीवति ।
कार्याकार्यविशेषज्ञः सर्वं धर्मेण पश्यति ।
स्वराष्ट्रेषु दयां कुर्यादकार्यं न प्रवर्तते ।
ये चैनं प्रशंसन्ति ये च निन्दन्ति मानवाः ।
शत्रुं च मित्रवत्पश्येदपराधविवर्जितम् ।
अपराधानुरूपेण दुष्टं दण्डेन शासयेत् ।
धर्मः प्रवर्तते तत्र यत्र दण्डरुचिर्नृपः ।

— (L 1289) D_{10} T_1 मूलम् (for कुलम्) — (L 1290) T_3 धार्यमाणो (for ध्मायमानो) T_1 वह्निर् (for ह्यग्निर्) T_1 M न्देत्सर्वमर्पोधन (for the post half) — (L 1292) G_{1-3} न हि क्रुद्धेषु विप्रेषु (for the prior half) — (L 1293) T_3 यथा हि (for वातापि) — (L 1296) $G_{1.3}$ M_4 मुनिं (for मतिम्) — (L 1297) D_{10} G_3 प्रसादं कामयामासु (for the prior half) $G_{1.3.4}$ प्रसाद- (for प्रणाम) — (L 1299) T_2 -निर्मित (for -चिह्नितम्) — (L 1301) $G_{1.3}$ [अ]स्य मेष (for मेषस्य) — (L 1304) D_{10} मानुषा (for °षो) — (L 1316) D_{10} T $G_{1.3.4}$ [अ]प- (for [उ]प) T_1 विद्वान् (for विप्रान्) — (L 1317) $G_{1.3}$ कुप्याच्च (for कुप्येच्च) — (L 1319) T_1 तस्य (for चास्य) — (L 1321) G_2 अयुद्धानि (for अयाच्यानि) — (L 1322) T_1 कृतैर् (for पूर्वम्) $G_{1.3.4}$ पूर्वमप्यर्पितैर्लाभै (for the prior half). — (L 1323) T_1 परिहासं विसर्जयेत् (for the post half).

— Line 1321 = (var) 12 136 138^{ab}, 136 318*, line 1 — (L 1324) M_{1-3} अविश्वस्त (for °स्ते). D_{10} T G_{1-3} $M_{1.3}$ न न (by transp), G_4 नाति, M_4 om. — G_2 om (hapl) lines 1325–1328 — Line 1326 = (var) 12 136 138^{cd} — (L 1326) T_1 विश्वस्ताद् (for विश्वासाद्) — (L 1328) $M_{1.3}$ प्रसादं (for प्रमा°) T_3 न कुर्यान्न (for कुर्यान्न च) — (L 1329) D_{10} T G_{1-3} M_4 भयत्राता (for परि°) $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ कारणात् (for -कारक) — T_1 om line 1330 — (L 1330) D_{10} T_2 G कार्याकार्य (for तस्मात्कृत्य) D_{10} om the post half and the prior half of line 1331 — (L 1332) T_1 षड्भागकृतजीविन (for the post half) — (L 1333) $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ M_{1-3} सर्वं (for सर्वं) — (L 1334) $G_{2.3}$ अकार्ये (for °र्यं) T_1 प्रवर्तयेत् (for °तते) — (L 1337) G_2 दुष्टान् (for दुष्ट) — (L 1338) T_1 यत्र दण्ड प्रवर्तते (for the post half).

नाधर्मो विद्यते तत्र यत्र राजा क्षमान्वित ।
अशिष्टशासन धर्म शिष्टाना परिपालनम् ।
वध्याश्च घातयेद्यस्तु अवध्यान्परिरक्षति ।
अवध्या ब्राह्मणा गावो दूतश्चैव पिता तथा ।
विद्या ग्राहयते यश्च ये च पूर्वोपकारिण ।
स्त्रियश्चैव न हन्तव्या यश्च सर्वातिथिर्नर ।
धरणीं गा हिरण्य च सिद्धान्न च तिलान्घृतम् ।
दददित्य द्विजातिभ्यो मुच्यते राजकिल्बिषात् ।
एव चरति यो नित्य राजा राष्ट्रहिते रत ।
तस्य राष्ट्र धन धर्मो यश कीर्तिश्च वर्धते ।
न च पापैर्न चानर्थैर्युज्यते स नराधिप ।
षड्भागमुपयुञ्जन्य प्रजा राजा न रक्षति ।
स्वचक्रपरचक्राभ्या धर्नर्वा विक्रमेण वा ।
निरुद्योगो नृपो यश्च परराष्ट्रनिवारणे ।
स्वराष्ट्र नि प्रतापस्य परचक्रेण हन्यते ।
यत्पाप परचक्रस्य परचक्राभिघातने ।
तत्पाप सकल राजा स्वराष्ट्र प्रपद्यते ।
मातुल भागिनेय वा मातर श्वशुर गुरुम् ।
पितर वर्जयित्वैक हन्यादाततायिनमागतम् ।
स्वस्य राष्ट्रस्य रक्षार्थ युध्यमानस्तु यो हत ।
सग्रामे परचक्रेण भूयता तस्य या गति ।
विमाने तु वरारोहे अप्सरोगणसेविते ।
शक्रलोकमितो याति सग्रामे निहतो नृप ।
यावन्तो रोमकूपा स्युस्तस्य गात्रेषु सुन्दरि ।
तावद्वर्षसहस्राणि शक्रलोके महीयते ।
यदि वै मानुषे लोके कदाचिदुपपद्यते ।
राजा वा राजमात्रो वा भूयो भवति वीर्यवान् ।
तस्माद्यत्नोऽनुकर्तव्य स्वराष्ट्रपरिपालने ।
व्यवहारश्च चारश्च सतत सत्यसधता ।
अप्रमाद प्रमोदश्च व्यवसायेऽप्यचण्डता ।
भरण चैव भृत्याना वाहनाना च पोषणम् ।
योधाना चैव सत्कार कृते कर्मण्यमोघता ।
श्रेय एव नरेन्द्राणामिह चैव परत्र च ।

Colophon

महेश्वर ।

पशव पशुबन्धेषु ये हन्यन्तेऽध्वरेषु च ।
यूपे निरुद्धा मन्त्रैश्च यथान्याय यथाविधि ।
मन्त्राहुतिविपूतास्ते स्वर्ग यान्ति यशस्विनि ।
तर्पिता यज्ञभागेषु तेषा मासैर्वरानने ।
अग्नयस्त्रिदशाश्चैव लोकपाला सहेश्वरा ।
तेषु तुष्टेषु जायेत तस्य यज्ञस्य यत्फलम् ।
तेन सयुज्यते देवि यजमानो न सशय ।
सपत्नीक सपुत्र स स पितृभ्रातृभि सह ।
ये तत्र दीक्षिता देवि सर्वे स्वर्ग प्रयान्ति ते ।
एतत्ते सर्वमाख्यात भूय श्रोतु किमिच्छसि ।

उमा ।

भगवन्सर्वभूतेश शूलपाणे महाद्युते ।
श्रोतुमिच्छाम्यह वृत्त सर्वेषा गृहमेधिनाम् ।
कीदृश चरित तेषा त्रिवर्गसहित प्रभो ।
प्रत्यायति कथ तेषा जीवनार्थमुदाहृतम् ।

—(L 1339) T1 G. M वर्तते (for विद्यते) —T1 om line 1341 —(L 1342) D10 T1 2 G3 4 दृष्टाश्च (for दुष्टाश्च) T2 [ ]रि (for [प]रि) —(L 1343) G3 श्रावयेत् (for ग्राह°) —(L 1346) T1 मुच्यते महतो भयात् (for the post half) —T1 om lines 1349–1351 —(L 1349) M1 [ऽ]सौ (for स) —(L 1350) G1 3 M1 मुक्त्वा (for -युञ्जन्य) —(L 1351) D10 T2 G1 3 4 धर्नैर् (for धनैर्) —G2 om (hapl) from the post half of line 1352 up to the prior half of line 1354 D10 T2 om (hapl) lines 1353–1354 T1 om (hapl) line 1354 —(L 1354) T3 G1 3 4 M परराष्ट्रनिवारणे (for the post half) —(L 1355) T3 यत (for तत) —(L 1356) T1 G1 3 M1 4 च (for वा) —(L 1358) M1 2 तस्य (for स्वस्य) T1 राज्यस्य (for राष्ट्रस्य) —(L 1360) G1–3 M विमानेन (for °ने तु) T1 G1–3 M सेवित (for °ते) —(L 1362) G1 3 च (for -स्युस्) —(L 1365) M2 3 राजपुत्रो (for °मात्रो) —(L 1366) D10 T G M1 तस्मात्पालनेन कर्तव्य (for the prior half) D10 T G M1 4 -पालन (for °ने) —(L 1367) T1 व्यवहारविचारश्च (for the prior half) —(L 1368) T3 M1 प्रमादश्च (for प्रमोदश्च) T1 [अ]नद्रिता (for [अ]चण्डता) —(L 1371) T1 एव श्रेयो (for श्रेय एव) —Colophon —*Adhy name* D10 T2 3 G2 उमामहेश्वरसवादे राष्ट्ररक्षणफलवर्णन, M उमामहेश्वरसवाद —*Adhy no* D10 T3 3 G2 4 198, G1 3 M1 192, M2 3 193, M4 191 —T1 महेश (for महेश्वर) —(L 1373) D10 T3 G निबद्ध (for निरुद्धा) —(L 1374) T1 -विधूतास् (for -विपू°) —(L 1375) T3 भक्षेषु (for -भागेषु) —(L 1377) G3 om (hapl) तुष्टेषु G1 3 तत् (for यत्) T1 यज्ञभागस्य यत्फल (for the post half) —T1 om lines 1379–1381 —(L 1379) D10 T2 3 G च (for स) D10 T2 3 G पित्रा च, M4 स पित्रा (for स पितृ-) —(L 1381) D10 T2 3 G किं भूय श्रोतुमिच्छसि (for the post half) —T1 om lines 1382–1388 —(L 1383) G1–3 -चारिणाम् (for मेधिनाम्) —T3 G1 3 om (hapl) the post half of line 1384 and the prior

वर्तमानाः कथं सर्वे प्राप्नुवन्त्युत्तमां गतिम् ।
एतत्सर्वं समासेन वक्तुमर्हसि मानद ।

महेश्वरः ।

न्यायतस्त्वं महाभागे श्रोतुकामासि भामिनि ।
प्रायशो लोकमावृत्तमिष्यते गृहवासिनाम् ।
तेषां संरक्षणार्थाय राजानः संस्मृता भुवि ।
सर्वेषामथ मर्त्यानां वृत्तिं सामान्यतः शृणु ।
विद्या वार्त्ता च सेवा च कारुत्वं नाट्यता तथा ।
इत्येते जीवनार्थाय मर्त्यानां विहिताः प्रिये ।
अपि जन्मफलं तावन्मानुषाणां विशेषतः ।
विहितं तत्स्ववृत्तेन तन्मे निगदतः शृणु ।
कर्मक्षेत्रं हि मानुष्यं भोगयुक्तास्तु ते परे ।
सर्वेषां प्राणिनां तस्मान्मानुष्यं वृत्तमिष्यते ।
विद्यायोगस्तु सर्वेषां पूर्वमेव विधीयते ।
कार्याकार्यं विजानाति विद्यया देवि नान्यथा ।
विद्यया स्फीयते ज्ञानं ज्ञानात्तत्त्वविदर्शनम् ।
दृष्टतत्त्वो विनीतात्मा सर्वार्थस्य च भाजनम् ।
शक्यं विद्याविनीतेन लोके संजीवनं सुखम् ।
आत्मानं विद्यया तस्मात्पूर्वं कृत्वा तु भाजनम् ।
वश्येन्द्रियो जितक्रोधो भूत्वात्मानं तु भावयेत् ।
भावयित्वा तथात्मानं पूजनीयः सतामपि ।
कुलानुवृत्तं वृत्तं वा पूर्वमेव समाश्रयेत् ।

कृष्णां गृहवासाय दारकर्म यथाविधि ।
यदि वेदविधाय चैव वृत्तिं [illegible] ।
[illegible] तु [illegible] गति वा ।
[illegible] ।
प्रत्यवधार्यार्थ [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] यथ [illegible] ।
यदि [illegible] वृत्तिं [illegible] ।
[illegible] च [illegible] वृत्तिमाचरेत् ।
वाणिज्यं वा [illegible] तु [illegible] ।
शुश्रूषां [illegible] च [illegible] ।
[illegible] वा [illegible] ।
[illegible] ।
च [illegible] वृत्तिं [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] वा [illegible] समाश्रयेत् ।
[illegible] ।
यथा यथा स [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] च नाट्यं च [illegible] ।

half of line 1385. —(L 1386) T1 G4 तेषु (for तेषां) —(L. 1388) G1-3 तु (for त्व) —(L 1389) T1 °मेधिनां (for °वासिनाम्) —(L 1390) D10 G M3 सत्कृता (for संस्मृता) —(L 1391) G1 2 च (for अथ). T1 वर्णानां (for मर्त्यानां) G4 वृत्त (for वृत्तिं) —(L 1392) T1 कुसीदं कारुता तथा (for the post half) —(L 1393) G4 तथा (for प्रिये) —(L 1394) T1 मनुष्याणां (for मानुषाणां) —(L 1395) D10 T G3-4 तन्मे शृणु समाहिता (for the post half) —(L 1396) T2 G1 2 4 सुख (for भोग) T1 भोगयुक्तास्त्वथापरे (for the post half) —(L 1397) D10 T2 3 G वृत्तिर् (for वृत्तम्) —(L 1398) M3 2 °योग (for °योगस्तु) —(L 1399) T G3-4 विजानन्ति (for °नाति) G2 om from the post half up to the prior half of line 1403 —(L 1400) T1 [अ]भीयते (for स्फी°) T2 ज्ञान (for ज्ञानात्). T1 निदर्शन (for °दर्शनम्) —(L 1401) T1 असौ लोके (for दृष्टतत्त्वो) G1 2 भाविनि (for भाजनम्) —(L 1402) D10 T2 G1 2 4 M4 शुभ (for सुखम्) T1 सम्राप्तुं जीवनं शुभं (for the post half) — T1 om line 1403 —(L 1404) D10 T2 G M4 भूतात्मानं (for भूत्वा°) —(L. 1405) D10 T2 G M4 सदा (for तथा) —(L 1406) T1 पूर्वमात्मानमाश्रयेत् (for the post half) — T1 om line 1407 —(L 1407) D10 T2 3 G [illegible] (for the prior half) D10 T2 G [illegible], M4 [illegible] (for °[illegible]) —(L 1409) D10 T2 G [illegible] (for [illegible]) —(L 1411) D10 T2 3 G [illegible], M4 [illegible] (for [illegible]) —(L 1413) M1-3 [illegible] (for [illegible]) G1 2 4 [illegible] (for [illegible]) —(L 1414) D10 T2 3 G [illegible] (for यदि [illegible]) —(L 1415) G1-3 [illegible], G4 [illegible] (for [illegible]) —(L 1416) T1 [illegible] (for [illegible]) —(L 1417) T1 [illegible], T2 G1 4 M [illegible] (for [illegible]) D10 G2 4 [illegible] T2 °[illegible] (for the post half) —(L 1418) D10 T2 3 G [illegible] (for °[illegible]) T2 [illegible] (for [illegible]) —(L 1420) T2 [illegible], G1 2 [illegible] (for [illegible]) G4 [illegible] (for the post half) —(L 1422) T2 [illegible] (for [illegible]) M1-3 [illegible] (for °[illegible]) G1 [illegible] (for °[illegible]) —(L 1423) D10 T2 3 G1 2 4 M4 तदा (T1 तथा, M4 [illegible]) [illegible] (for the post half) —(L 1424) D10 T2 3 G1-3 [illegible] (for °[illegible]) G4 [illegible] (for the post half) —(L 1425) T2 3 G1 2 4 M4 [illegible] (for °[illegible])

तयोरपि यथायोग न्यायत कर्मवेतनम् ।
आजीवेभ्योऽपि सर्वेभ्यश्चार्जवाद्वेतन हरेत् ।
अनार्जवाद्धाहरतस्तत्तु पापाय कल्पते ।
सर्वेषा पूर्वमारम्भाश्चिन्तयेन्नयपूर्वकम् ।
आत्मशक्तिमुपायाश्च देशकालौ च शक्तित ।
कारणानि प्रवाम च प्रक्षेप च फलोदयम् ।
एवमादीनि सचिन्त्य दृष्ट्वा दैवानुकूलताम् ।
अत पर समारम्भेद्यत्रात्महितमाहितम् ।
वृत्तिमेव समासाद्य ता सदा परिपालयेत ।
दैवमानुषविघ्नेभ्यो न पुनर्भ्रश्यते यथा ।
पालयन्वर्धयन्भुञ्जन्ता प्राप्य न विनाशयेत् ।
क्षीयते गिरिसकाशमश्नतो ह्यनपेक्षया ।
आजीवेभ्यो धनं प्राप्य चतुर्धा विभजेद्बुध ।
धर्मायार्थाय कामाय आपत्प्रशमनाय च ।
चतुर्ष्वपि विभागेषु विधान शृणु शोभने ।
यज्ञार्थं चान्नदानार्थं दीनानुग्रहकारणात् ।
देवब्राह्मणपूजार्थं पितृपूजार्थमेव च ।
कुलार्थं सविवासार्थं क्रियानित्यैश्च धार्मिकै ।
एवमादिषु चान्येषु धर्मार्थं सत्यजेद्धनम् ।
धर्मकार्ये धन दद्यादनपेक्ष्य फलोदयम् ।
ऐश्वर्यस्यानलाभार्थं राजवाल्लभ्यकारणात् ।
वार्त्तायां च समारम्भे भृत्यमित्रपरिग्रहे ।
आवाहे च विवाहे च पुत्राणा वृत्तिकारणात् ।
अर्थोदयसमाताशावनर्थस्य विवातने ।
एवमादिषु चान्येषु अर्थार्थं विभजेद्धनम् ।
अनुबन्ध फल हेतु दृष्ट्वा वित्त परित्यजेत् ।
अनर्थे वावने ह्यर्थो अर्थ चैव फलान्युत ।
नाधना प्राप्नुवन्त्यर्थान्नरा यत्नशतैरपि ।
तस्माद्धन रक्षितव्य दातव्य च विधानत ।
शरीरपोषणार्थाय आहारस्य विशेषणे ।
नटगान्धर्वसयोगे कामयात्राविहारयो ।
मन प्रियाणा सयोगे प्रीतिदाने तथैव च ।
एवमादिषु चान्येषु कामार्थं विसृजेद्धनम् ।
विचार्य गुणदोषौ तु मात्रया तत्र सत्यजेत् ।
चतुर्थं सनिदध्याच्च आपदर्थं शुचिस्मिते ।
राज्यभ्रशविनाशार्थं दुर्भिक्षार्थं च शोभने ।
महाव्याधिविमोक्षार्थं वार्द्धकस्यैव कारणात् ।
शत्रूणा प्रतिकाराय साहसैश्चाप्यमर्षणात् ।
प्रस्थाने चान्यदेशार्थमापदा विप्रमोक्षणे ।
एवमादि समुद्दिश्य सनिदध्यात्स्वक धनम् ।
सुखमर्थवता लोके कृच्छ्राणा विप्रमोक्षणम् ।
यस्य नास्ति धन किंचित्तस्य लोकद्वय न च ।
अदानादिन्द्रियाणीव सर्वमर्थात्प्रवर्तते ।
निधान मात्रया कुर्यादन्यथा विलय व्रजेत् ।
एव देवि मनुष्याणा लोके स्वाजीवन प्रति ।
एव युक्तस्य लोकस्य लौक्य वृत्त पुन शृणु ।
धन्य यशस्यमायुष्य स्वर्गीय परम वच ।
त्रिवर्गे च यथा युक्त सर्वेषा सविधीयते ।

— T_1 om line 1427 — (L 1430) $G_{1\ 2\ 4}$ हि (for ऽपि) D_{10} $T_{2\ 3}$ G स्वानदाद् (for चा) — (L 1432) T_3 न तेषा (for सर्वेषां) G_2 आरभ (for आरम्भाश्) G_2 वात्म (for नय) — T_1 om line 1433 — (L 1433) D_{10} T_2 G_{2-4} युक्ति (for श°) — (L 1434) $T_{1\ 2}$ G_{1-3} M प्रदास (for प्रवास) — (L 1435) D_{10} T_3 $G_{1\ 4}$ देवानु (for दै°) — (L 1436) T_1 यत्नात्म- (for यत्रात्म) — (L 1437) T_2 $G_{3\ 4}$ एव (for पव) — T_1 om lines 1438–1440 — (L 1438) T_2 G_1 हृश्यते, T_2 दृश्यते, G_3 नश्यते (for भ्रश्यते) G_4 तथा (for यथा) — (L 1443) $T_{1\ 2}$ G_4 सोभने (for शोभने) — (L 1444) M_4 ग्रान- (for चान्न) — (L 1446) D_{10} T_3 G_4 मूलार्थं (for कुलार्थं) M_4 कुलार्थं सनिवासार्थं (for the prior half) — T_1 om lines 1447–1456 — (L 1447) G_2 om चान्येषु T_3 अर्थार्थं विसृजेद्धन (for the post half) — (L 1450) M_4 वार्त्तायाम् (for °या) D_{10} T_2 G_1 भृत्यामात्य, G_4 मातृमित्र (for भृत्यमित्र) G_2 अमात्यमपरिग्रही (for the post half) — (L 1451) M_1 वृद्धि- (for वृत्ति) — (L 1453) D_{10} T_2 3 G विसृजेद् (for विभ°) — (L 1454) $T_{2\ 3}$ G_4 हेतुयुक्त (for फल हेतु) — (L. 1455) D_{10} $G_{3\ 4}$ $M_{1\ 3}$ ह्यर्थ (for अर्थ) — (L 1456) D_{10} $T_{2\ 3}$ $G_{3\ 4}$ अर्थ (for अर्थान्) D_{10} यत्न- (for यत्न) — (L 1457) T_1 तथा नरै (for विधानत) — (L 1458) G_{1-3} शरीरपोषणार्थं च (for the prior half) — T_1 om. lines 1459 and 1461 — (L 1461) $G_{1\ 2}$ अर्थार्थं (for कामार्थं) — (L. 1462) D_{10} $T_{2\ 3}$ G त्रयाणां (for मात्रया) — (L 1464) T_1 तथा धन (for च शोभने) — T_1 om the post half of line 1466 and the prior half of line 1467 — (L 1466) G_{1-3} -घाताय (for -काराय) — (L 1467) T_1 प्रवि- (for विप्र-) — T_1 om lines 1469 and 1471–1477 — (L 1471) T_2 G_4 [इ]ह (for [इ]व) D_{10} G_4 प्रवर्तयेत् (for °ते) — (L 1472) D_{10} $T_{2\ 3}$ G नि(D_{10} वि)धानमात्र यत्नेपात्म् (T_2 य कुर्याद्) (for the prior half) — (L 1473) $G_{1\ 3}$ एवमादि (for एव देवि) D_{10} $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ लोकानां जीवन प्रति, $G_{1\ 3}$ लोके सजीवन प्रति (for the post. half) — (L 1474) D_{10} $T_{2\ 3}$ G_{2-4} एव लोकस्य वृत्त(G_3 युक्त)स्य (for the prior half) D_{10} $T_{2\ 3}$ G_4 लोक- (for लौक्य) — (L 1475) G_{1-3} स्वर्ग्यं च (for स्वर्गीय) D_{10} $T_{2\ 3}$

तथा सवर्तमानास्तु लोकयोर्हितमाप्नुयु ।
काल्योत्थान च शौच च देवब्राह्मणभक्तता ।
गुरूणामेव शुश्रूषा ब्राह्मणेष्वभिवादनम् ।
प्रत्युत्थान च वृद्धानां देवस्थानप्रणामनम् ।
आभिमुख्य पुरस्कृत्य अतिथीना च भोजनम् ।
वृद्धोपदेशकरण श्रवण हितपथ्ययो ।
पोषण भृत्यवर्गस्य सान्त्वदानपरिग्रहै ।
न्यायत कर्मकरणमन्यायाहितवर्जनम् ।
सम्यग्वृत्त स्वदारेषु दोषाणां प्रतिषेधनम् ।
पुत्राणा विनय कुर्यात्तत्कार्ये नियोजयेत् ।
वर्जन चाशुभार्थाना शुभानां जोषण तथा ।
कुलोचिताना धर्माणा यथावत्परिपालनम् ।
वर्जन कलहादीनां भक्त्या सहामा तथा ।
मता व्यसनसयोगे स्वशक्त्याभ्यवपत्तिता ।
दीनानां सग्रह चैव मानृशस्यव्यपेक्षया ।
अवद्यानृतघोराणां वचनाना विवर्जनम् ।
कुलसधारण चैव पौरुषेणैव सर्वदा ।
एवमादि शुभ सर्व तस्य वृत्तमिति स्मृतम् ।
वृद्धसेवी भवेन्नित्य हितार्थं ज्ञानकाङ्क्षया ।
परार्थं नाहरेद्द्रव्यमनामन्त्र्य तु सर्वदा ।
न याचेत परान्धीर स्वबाहुबलमाश्रयेत् ।
स्वशरीर सदा रक्षेदाहाराचारयोरपि ।
हित पथ्य सदाहार जीर्णे भुञ्जीत मात्रया ।
[illegible]तातिथि[illegible]र्थं कृत्वा सर्वं यथाविधि ।
शेष तु [illegible] न च [illegible] ।
प्रतिश्रय च [illegible] शिष्यो च सर्वतः ।
गृहस्थः [illegible] पोषयेत् ।
[illegible] दिवा ।
[illegible] गमन नैव [illegible] ।
[illegible] समाचरेत् ।
[illegible] गृहस्थानां प्रकीर्तित ।
[illegible] ।
[illegible] कुर्वीत [illegible] ।
बुद्धिपूर्वं [illegible] गुरुदोषत ।
[illegible] शुभ [illegible] ।
[illegible] शुभाशुभे ।
मनसा धर्मेण [illegible] न च [illegible] पातकम् ।

[illegible]

उमा ।

भगवन् [illegible] ।
इमे तु धर्माश्रमाणां [illegible] ।
[illegible] ।
एप मे [illegible] ।

महेश्वर ।

[illegible] ।
[illegible] ।

G4 स्वर्गं न परम यश (for the post half) — (L 1476) G1 4 वर्गो हि (for °वर्गे च) D10 T2 G 3 M4 त्रिवर्गो हि (M4 °गोऽपि) वदे युक्त (for the prior half) — (L 1477) T2 तथा सवर्तमानस्तु (for the prior half). T1 आमुयात् (for °यु) — (L 1478) G3 4 कर्मोत्था न (for का°) D10 T2 3 G1-3 भक्तिन (for भक्तता) — (L 1479) G3 अपि (for एव) — (L 1481) D10 T G1-4 M4 पूजन (for भो°) — (L 1484) T2 G1-2 वर्जित (for वर्जनम्) — (L 1485) G2 दोष प्रति निषेधन (for the post. half) — (L 1486) M नियोजन (for °येत्) D10 T G3 4 तत्कार्यनियोजन (for the post half) — T1 om line 1487 D10 T G M4 om (hapl) lines 1489–1492 — (L 1493) G4 च (for the second [व]च) — T1 om line 1494 — (L 1494) D10 इह (for इति) D10 T2 G1 स्मित (for स्मृतम्) — (L 1495) G1 3 हितार्थी (for °र्थं) — G3 om lines 1496–1500 — (L 1496) T1 परस्व नाहरेद्विद्वान् (for the prior half) T1 om the post. half and the prior half of line 1497 — (L 1499) M1-3 सदाहाराज् (for °हार) M1-3 जीर्णो (for जीर्णे) — (L 1502) D10 T2 3 G1 3 4 M1 [illegible], T1 [illegible] (for न च [illegible]) — T1 om line 1503 — (L 1503) D10 T2 G2-4 M4 [illegible] — (L 1504) D10 T G2-4 M4 [illegible] (for [illegible]) — (L 1505) G1-3 [illegible] (for [illegible]) T1 [illegible] (for [illegible]) — T1 om lines 1506–1511 — (L 1506) D10 T2 G M4 [illegible] (for [illegible]) D1 T2 G [illegible] तु [illegible] (for the post. half) — (L 1507) G1 न, G2 [illegible] (for [illegible]) D10 T2 G3 4 [illegible], G2 °जन (for [illegible]) — (L 1509) T2 3 G1 3 4 M4 [illegible] (by transp) — (L 1510) G1 3 M4 पुरो (for [illegible]) — (L 1511) M [illegible] (for [illegible]) — (L 1512) D10 T G M1 [illegible] (for आत्मा) T1 कुर्यांचैवात्मन शुभ (for the post half) — Colophon — *Adhy name* D10 T2 3 G2 M उमामहेश्वरसवाद — *Adhy no* D10 T2 3 G3 4 M3 199, T1 G1 2 M1 193, M2 194, M4 191 — (L 1515) D10 T2 3 G4 धर्माश्च, G1 3 न धर्माश्च (for तु ध°) D10 T2 G2-4 M4 स्व, T1 स्तु (for [illegible]) — After line 1515, T1 ins

तत्र कर्म विशेषेण पुनर्जन्मनि जायते ।
तन्मार्गं संप्रवक्ष्यामि तत्सर्वं कर्मपाकत ।
ब्राह्मणस्तु नरो भूत्वा स्वां जातिमनुपालयेत् ।
इह ब्राह्मणकर्माणि वेदोक्तानि समाचरेत् ।
सत्यार्जवपरो भूत्वा दानयज्ञपरस्तथा ।
तस्या जात्या समुत्कृष्टो जातिधर्मांश्च ह्यापयेत् ।
एवं संवर्तमानस्तु कालधर्मं गत पुन ।
स्वर्लोके चाभिजायेत स्वर्गभोगाय भामिनि ।
तत्क्षये ब्राह्मणो भूत्वा तथैव भुवि जायते ।
एवं स्वकर्मणा मर्त्य स्वां जातिं लभते पुन ।
अपरस्तु तथा कश्चिद्ब्रह्मयोनिसमुद्भव ।
अज्ञमर्त्यैव तां जातिमज्ञानतमसावृत ।
अन्यथा वर्तमानस्तु जातिकर्माणि वर्जयेत् ।
शूद्रवद्विचरंल्लोके शूद्रकर्माभिलाषया ।
शूद्रै सह चरंस्तस्य शौचमङ्गलवर्जित ।
स चापि कालधर्मेण यमलोकेषु दण्डित ।
यदि जायेत मर्त्येषु शूद्र एवाभिजायते ।
शूद्र एव भवेद्देवि ब्राह्मणोऽपि स्वकर्मणा ।
तथैव शूद्रस्त्वपर शूद्रकर्माणि वर्जयन् ।
सत्यार्जवपरो भूत्वा दानधर्मपरस्तथा ।
सद्ब्राह्मणसत्कर्ता मनसा ब्राह्मणप्रिय ।
एवंयुक्तसमाचार शूद्रोऽपि मरणं गत ।
स्वर्गलोकेऽभिजायेत तत्क्षये भुवि जायते ।
ब्राह्मणानां कुले शुभ्रे वेदस्वाध्यायसंयुते ।
एवमेव सदा लोके शूद्रो ब्राह्मण्यमाप्नुयात् ।
एवं क्षत्रियवैश्याश्च जातिधर्मेण संयुता ।
स्वकर्मणैव जायन्ते विशिष्टेष्वधमेषु च ।
एवं जातिविपर्यास प्रेत्यभावे भवेन्नृणाम् ।
अन्यथा तु न शक्यन्ते लोकसंस्थितिकारणात् ।
तस्माज्जातिं विशिष्टां तु कथंचित्प्राप्य पण्डित ।
सर्वथा तां ततो रक्षेन्न पुनर्भ्रश्यते यथा ।
इति ते कथितं देवि भूय श्रोतुं किमिच्छसि ।

उमा ।

जन्मप्रभृति कै शुद्धो लभेज्जन्मफलं नर ।
शोभनाशोभनं सर्वमधिकारवशात्स्वयम् ।

महेश्वर ।

कर्म कुर्वन्न लिप्येत आर्जवेन समाचरन् ।
आत्मैव तच्छुभं कुर्यादशुभे नैव योजयेत् ।
शठेषु शठवत्कुर्यादार्येष्वृजुवदाचरेत् ।
आपत्सु नास्तिकेष्वेव घोरान्संक्रामयेत्परान् ।
साम्नैव सर्वकार्याणि कर्तुं पूर्वं समारभेत् ।
अनर्थाधर्मशोकास्तु यथा न प्राप्नुयात्स्वयम् ।
प्रयतेत तथा कर्तुमेवंवृत्त समाहित ।
एतद्वृत्तं समासाद्य गृहमाश्रित्य मानवा ।
निराशाशा निरुद्वेगा प्राप्नुवन्त्युत्तमां गतिम् ।
एतज्जन्मफलं नित्यं सर्वेषां गृहवासिनाम् ।
एवं गृहाश्रमिणां वर्तितव्यमिति स्थिति ।
एतत्सर्वं मया प्रोक्तं किं भूय श्रोतुमिच्छसि ।

पुनर्भवत्तु श्रीमानिह [illegible] ।

— T_1 om (hapl) lines 1516–1521 — (L 1517) D_{10} $T_{2,3}$ [illegible], $G_{1,4}$ om., $G_{2,3}$ M_4 [illegible] (for [illegible]) — (L 1519) M_3 [illegible] (for [illegible]) $G_{1,2}$ [illegible] (for °[illegible]) — (L 1521) D_{10} $T_{2,3}$ G_{2-4} [illegible] (for [illegible]) D_{10} [illegible], G_{2} [illegible] (for °[illegible]) T [illegible] (for the post. half) — G_3 om (hapl) from the post half of line 1522 up to the prior half of line 1524 — (L 1522) D_{10} T $G_{1,4}$ [illegible] (for °[illegible]) — (L 1523) T_1 [illegible] (for °[illegible]) — T_1 om line 1525 — (L 1525) D_{10} $T_{2,3}$ G_{2-4} [illegible] (for [illegible]) T_2 [illegible] (for the post half) — (L 1526) $T_{2,3}$ [illegible] — G_3 om (hapl) lines 1527–1529 — (L 1527) T $G_{1,4}$ [illegible] ($T_{2,3}$ G_1 °[illegible]) (for the prior half) T_3 [illegible] (for -भोगाय) — G_4 om lines 1528–1529 — (L 1533) $T_{2,3}$ G M_4 [illegible] (for the post half) — (L 1535) $T_{2,3}$ G_{2-4} [illegible] (for [illegible]) — (L 1538) T_3 शूद्रेषु (for शूद्रस्तु) — (L 1541) T_3 लोके हि, G_4 [illegible] (for लोकेऽभि) — (L 1543) G_{1-3} [illegible] (for श्रुते) — T_1 om line 1548 — (L 1548) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 [illegible] (for शक्यन्ते) — (L 1550) D_{10} $T_{1,2}$ G_{2-4} M_4 यथा, T_3 सदा (for ततो) T_3 [illegible] (for भ्रश्यते) — (L 1551) $G_{3,4}$ किं भूय श्रोतुमिच्छसि (for the post half) — (L 1552) G_{1-3} क (for °कै) — (L 1553) M_{1-3} अधिकारि- (for °कार) D_{10} $T_{1,2}$ G_{2-4} M_4 [illegible], T_3 [illegible] (for स्वयम्) — (L 1554) D_{10} $T_{2,3}$ G_{2-4} समाचरेत् (for °चरन्) — (L 1555) T_1 आत्मना (for आत्मैव) D_{10} S (except G_4) अशुभे योजयेत्कथम् (for the post half) — (L 1556) D_{10} G_4 [illegible], T_1 ऋजुरिव, T_2 $G_{1,3}$ आर्यवत् (for ऋजुवत्) — (L 1557) T_3 $G_{2,3}$ M_4 संग्रामयेत् (for संक्राम) D_{10} G_4 योधान्संग्रामयेत्परान् (for the post half) — (L 1558) T_3 G_4 सामेन (for साम्नैव) T_1 समाचरेत् (for °भेत्) — (L 1559) D_{10} T_3 G -शोकानां (for शोकास्तु) — (L 1561) D_{10} T $G_{1,3}$ [illegible] (for [illegible]) — (L 1562) D_{10} T G M_4 निराहारा (for °शाशा). — T_1 om lines 1563–1566 — (L.

उमा ।
सुरासुरपते देव वरद प्रीतिवर्धन ।
मानुषेष्वेव ये केचिद्दृश्यन्ते क्लेशवर्जिताः ।
भुञ्जाना विविधान्भोगान्दृश्यन्ते निरुपद्रवाः ।
अपरे क्लेशसंयुक्ता दरिद्रा भोगवर्जिताः ।
किमर्थं मानुषे लोके न समत्वेन कल्पिताः ।
एतच्छ्रोतुं महादेव कौतूहलमतीव मे ।
महेश्वर ।
न्यायतस्त्वं महाभागे श्रोतुकामासि भामिनि ।
शृणु तत्सर्वमखिलं मानुषाणां हितं परम् ।
आदिसर्गे पुरा ब्रह्मा मानुषानसृजत्प्रभुः ।
नित्यं न भवतो ह्यस्य रागद्वेषौ प्रजापतेः ।
तदा तस्मात्समाः सर्वे बभूवुः सर्वतो नराः ।
एवं सरत्समाने तु युगे कालविपर्ययात् ।
केचित्प्रपेदिरे तत्र विषमं बुद्धिमोहिताः ।
तेषां हानिं ततो दृष्ट्वा तुल्यानामेव भामिनि ।
ब्राह्मणास्ते समाजग्मुस्तत्कारणनिवेदकाः ।
कर्तुं नार्हसि देवेश पक्षपातं त्वमीदृशम् ।
पुत्रभावे समे देव किमर्थं नो भवान्कृती ।
इत्येवं तैरुपालब्धो ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।
यूयं मा कार्ष्ट मे रोषं स्वकृतं स्मरत प्रजाः ।
युष्माभिरेव युष्माकं प्रथितं हि शुभाशुभम् ।
यादृशं कुरुते कर्म तादृशं फलमश्नुते ।
स्वकृतस्य फलं भुङ्क्ते नान्यस्तद्भोक्तुमर्हति ।
एवं संबोधितास्तेन लोककर्त्रा स्वयंभुवा ।
पुनर्निवृत्य कर्माणि शुभान्येव प्रपेदिरे ।
एवं विज्ञाततत्त्वास्ते दानधर्मपरायणाः ।
भुक्तानि विविधान्भोगान्भाग्यभोगयुताः पुरा ।
मति दानफलं चैव शुभं च शुभभोगिनि ।
स्वर्गं तु नरकं चापि तस्मात्तस्य प्रपश्यति ।
अपरे धर्मसंयुक्ता नियतात्तु गुणैश्च ते ।
यदृशं निरुद्योगा आदानपरमास्तथा ।
तादृशा मरणं प्राप्य पुनर्जन्मनि भोगिनः ।
दरिद्राः कृपणा दुःखा भवन्त्येव न संशयः ।
उमा ।
मानुषेषु ये केचिद्दानधर्मसमन्विताः ।
भोगहीना न दृश्यन्ते गर्भभोगेषु मानवाः ।
न भुञ्जते किमर्थं ते तन्मे वक्तुमर्हसि ।
महेश्वर ।
परैः संबोधितो धर्मं कुर्वीत न स्वभावतः ।
स्वयं मत्वा दरिद्रत्वं कुर्वीत च कृतेति च ।
तादृशा मरणं प्राप्य पुनर्जन्मनि भोगिनः ।
फलानि यानि भक्तस्य शुभानि तानि सर्वशः ।
स्वभावो धर्मपरताथ श्रावणीं निशिवासरम् ।
उमा ।
दरिद्रान्विदुषां भोगयुक्ता महेश्वर ।
मानुषा दृश्यन्ते तन्मे वक्तुमर्हसि ।
महेश्वर ।
आढ्यास्तथा ये तु धर्मात्मानश्च गुणान्विताः ।
परोपकारं कुर्वन्ति दीनानुग्रहकारकाः ।
प्रतिगृह्य परस्मात्तु नार्थयन्ति धनम् ।
नित्यं ये दानमनसो नरा वित्तसमन्विताः ।
धान्यधनैश्च प्राप्ताः पुनर्जन्मनि ते नराः ।
एते धनविद्वानाथ भोगयुक्ता भवन्त्युत ।

1564) D10 T2 G4 दौर (for भवेद्) —(L 1567) T1 लोके (for कश्चिद्) T1 आढ्या योगविवर्जिताः (for the post half) —(L 1568) T2 मानुषान् (for विविधान्) T1 सुसुखा (for दृश्यन्ते) —(L 1569) T1 दैन्येर्योग मयुता (for the prior half) —(L 1570) G1 2 कर्म स्तेन न कल्पिताः (for the post half) — T1 महेश (for महेश्वर) —(L 1573) G1 2 मु (for त्व) — T1 om line 1575 —(L 1576) G1 तथा (for तदा) D10 T2 8 G2-4 तुल्याः, M1 समाः (for समाः) — T1 om line 1579 —(L 1579) D10 हि तानि, T2 हि स ततो (for हानिं ततो) —(L 1580) D10 T2 3 G2-4 M ब्राह्मणाः (for ब्रह्माण) D10 T2 3 G1 तत्कारण (for तत्कारणनिवेदकाः) —(L 1583) D10 T2 8 G2 4 एवमुक्तैर्, G2 स एवं दैर् (for इत्येवं तैर्) — T1 om line 1584 —(L 1584) D10 T2 8 G कुरुत (for कार्ष्ट) —(L 1587) G2 योक्तुम (for भो°) —(L 1588) T2 ते तु (for हेतु) D10 T G तान् (for भोग) —(L 1593) T1 पुरा (for तु) — M1-3 om line 1590 —(L 1590) T1 G1 3 M1 एवं विज्ञाय समासेन (for the prior half) —(L 1591) D10 T1 G 3 M कामदं (for °प्त) —(L 1592) G1 3 तथैव (for विविध) —(L 1593) M1 न (for तु) —(L 1594) T1 G1 3 M1 न (for च) D10 T2 3 G1 कामेच्छो (for कार्येभ्य) D10 T2 3 G न (for तु) —(L 1596) T2 तदा (for तथा) —(L 1597) D10 T G2-4 M1 भुक्तिहा (for भुञ्जते) —(L 1599) T2 भोगहीनेषु सन्ति (for the post half) — G1 om (bapl) lines 1601–1607 —(L 1601) G1 2 प्र (for स) T2 स कार्य (for स्वभावत) —(L 1602) T2 स्वयमेव कुर्वीत (for the prior half) —(L 1608) T1 सामार्थ (for कारणं) G1-3 कुशला (for दुःखा) —(L 1610) D10 T2 परिहृत्य (for प्रति°) D10 T G1 2 4 नरेश्वर

धर्मदानोपदेशा या कर्तव्यमिति निश्चय ।
इति ते कथित देवि किं भूय श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon

उमा ।

भगवन्देवदेवेश त्रियक्ष वृषभध्वज ।
मानुषास्त्रिविधा देव दृश्यन्ते सतत विभो ।
आसीना एव भुञ्जन्ते स्थानैश्वर्यपरिग्रहै ।
अपरे यत्नपूर्वं तु लभन्ते भोगमग्रहम् ।
अपरे यतमानास्तु लभन्ते न तु किंचन ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

न्यायतस्त्व महाभागे श्रोतुकामासि भामिनि ।
ये लोके मानुषा देवि दानधर्मपरायणा ।
पात्राणि विधिवज्ज्ञात्वा दूरतो ह्यनुमानत ।
अभिगम्य स्वय तत्र ग्राहयन्ति प्रमाद्य च ।
दानानि चेङ्गितैरेव तैरविज्ञातमेव वा ।
पुनर्जन्मनि देवेशि तादृशा शोभना नरा ।
अयत्नतस्तु तान्येव फलानि प्राप्नुवन्त्युत ।
आसीना एव भुञ्जन्ते भोगान्सुकृतभोगिन ।
अपरे ये च दानानि ददत्येव प्रयाचिता ।
यथा यथा ते दीनत्वात्पुनर्दास्यन्ति याचिता ।
तावत्काल तथा देवि पुनर्जन्मनि ते नरा ।
यत्नत श्रमसंयुक्ता पुनस्तान्याप्नुवन्त्युत ।
याचिता अपि ये केचिन्न ददत्येव किंचन ।
अभ्यसूयापरा मर्त्या लोभोपहतचेतस ।
ते पुनर्जन्मनि शुभे यतन्ते बहुधा नरा ।
न प्राप्नुवन्ति मनुजा मार्गन्तस्तेऽपि किंचन ।
नानुप्त रोहते सस्य तद्वद्दानफल विदु ।
यद्यद्ददाति पुरुषस्तत्तत्प्राप्नोति केवलम् ।
इति ते कथित देवि भूय श्रोतु किमिच्छसि ।

उमा ।

भगवन्भगनेत्रघ्न केचिद्वार्धकसंयुता ।
अभोगयोग्यकाले तु भोगांश्चैव धनानि च ।
लभन्ते स्थविरा भूत्वा भोगैश्वर्य यतस्तत ।
येन कर्मविपाकेन तन्मे शसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु तत्त्व समाहिता ।
धर्मकार्य चिर काल विस्मृत्य धनसयुता ।
प्राणान्तकाले सप्राप्ते व्याधिभिश्च निपीडिता ।
आरभन्ते पुनर्धर्मं दातु दानानि वा नरा ।
ते पुनर्जन्मनि शुभे भूत्वा दु खपरिप्लुता ।
अतीतयौवने काले स्थविरत्वमुपागता ।
लभन्ते पूर्वदत्ताना फलानि शुभलक्षणे ।
एव कर्मफल देवि कालयोगाद्भवत्युत ।

(for हन्त धनम्) —(L 1611) T_3 दे (for ये) —(L 1613) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ M_4 विहीनाश्च (for -वियुक्ताश्च) T_1 एते धर्मविहीनाश्च (for the prior half) —(L 1614) T_1 धर्म (for धन) — Colophon *Sub-parvan* M_{1-3} दानधर्म — *Adhy name* D_{10} उमामहेश्वरसवादे भोगानुभव विधि, $T_{2,3}$ उमामहेश्वरसवादे भोगाभोगविधि, G_2 उमामहेश्वरसवादे भोगविधि, M उमामहेश्वरसवाद — *Adhy no* D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 200, T_1 $G_{1,3}$ M_1 194, $M_{2,3}$ 195, M_4 192 —(L 1616) $M_{2,3}$ त्र्यक्ष (submetric) (for त्रियक्ष) —(L 1619) T_2 लभते (for °न्ते) $G_{1,3}$ M -सग्रहान् (for °हम्) —(L 1620) $G_{1,3}$ इतरे (for अपरे) D_{10} T G_{1-3} M_4 च (for the first तु) —(L 1621) T_2 धर्म (for कर्म) — T_1 महेश, G_2 शिव (for महेश्वर) — T_1 om line 1622 —(L 1622) $T_{2,3}$ M_3 मानिनी —(L 1623) T_2 G_2 लोका (for लोके) D_{10} मानुषे (for °षा) —(L 1624) D_{10} T G M_4 [ऽ]पि (for हि) — T_2 reads lines 1625–1628 after line 1633 —(L 1625) T_1 ग्राहयित्वा (for °यन्ति) —(L 1626) D_{10} दानादि (for °नि) T_3 $G_{1,3}$ एव (for अवि-) —(L 1627) D_{10} T $G_{1,3,4}$ ते देवि, G_2 ते दत्त्वा (for देवेशि) —(L 1628) T_2 तान्देवि (for तान्येव) — G_2 om (hapl.) lines 1629–1633 —(L 1630) D_{10} अपरेण च, T_1 °रे नैव, T_2 °रे चापि (for °रे ये च) — D_{10} M_4 om (hapl) line 1631 —(L 1631) T_1 तथा (for the second यथा) $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ यदा यदाधिने (T_2 °नो) दत्त्वा (for the prior half) $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ दान च (for दास्यन्ति) —(L 1632) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ ततो (for तथा) —(L 1633) D_{10} $T_{1,2}$ $G_{1,3,4}$ पुनस्तान्प्राप्नुवन्ति च (for the post half) —(L 1634) T_3 मन, $G_{1,3}$ $M_{1,2,4}$ त्वपि (for अपि) $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ केचित्तु (for ये केचिन्) D_{10} G_2 तु ददत्येव किंचन, $T_{1,2}$ ददत्येव न किंचन, $G_{1,3,4}$ अदत्त्वैव कथंचन (for the post half) —(L 1635) G_2 अनसूयापरा मर्त्या (for the prior half) —(L 1636) T_1 G_{1-3} M यततो (for यतन्ते) —(L 1640) D_{10} $T_{1,2}$ $G_{2,4}$ किं भूय श्रोतुमिच्छसि (for the post half) —(L 1641) D_{10} T_1 G M_4 वार्धक्य, T_3 वा धर्म (for वार्धक-) —(L 1643) T_3 $G_{1,3,4}$ M_4 भूता (for भूत्वा) T_1 भोगैश्वर्ययुतास्तत (for the post half) — T_1 महेश (for महेश्वर) —(L 1648) D_{10} धर्मान् (for धर्म) — G_4 om (hapl.) lines 1650–1653 G_2 om (hapl) lines

उमा ।

भोगयुक्ता महादेव केचिद्व्याधिपरिप्लुताः ।

असमर्थाश्च तान्भोक्तुं भवन्ति किमु कारणम् ।

महेश्वर ।

व्याधियोगपरिक्लिष्टा ये निराशा स्वजीविते ।

आरभन्ते सदा कर्तुं दानानि शुभलक्षणे ।

ते पुनर्जन्मनि शुभे प्राप्य तानि फलान्युत ।

असमर्थाश्च तान्भोक्तुं व्याधितास्ते भवन्त्युत ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश मानुषेष्वेव केचन ।

रूपयुक्ताः प्रदृश्यन्ते शुभाङ्गाः प्रियदर्शनाः ।

केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु तत्र समाहिता ।

ये पुरा मनुजा देवि लज्जायुक्ताः प्रियंवदाः ।

शक्ताः सुमधुरा नित्यं भूत्वा चैव स्वभावतः ।

अमांसभोजिनश्चैव सदा प्राणिदयायुताः ।

प्रतिकर्मप्रदा चापि वस्त्रदा धर्मकारणात् ।

भूमिशुद्धिकरा चापि कारणादग्निपूजकाः ।

एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि ते नराः ।

रूपेण स्पृहणीयास्तु भवन्त्येव न संशयः ।

उमा ।

विरूपाश्च प्रदृश्यन्ते मानुषेष्वेव केचन ।

केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ।

रूपयोगात्पुरा मर्त्या दर्पाहंकारसंयुताः ।

विरूपहासकाश्चैव स्तुतिनिन्दादिभिर्भृशम् ।

परोपतापिनश्चैव मांसादाश्च तथैव च ।

अन्यदूषणपराश्चैव असूयाश्च तथैव च ।

एवंयुक्तसमाचाराः यमलोके सुपीडिताः ।

कथंचित्प्राप्य मानुष्यं तत्र ते स्वल्पजीविनः ।

छिन्ना भवन्त्येव नास्ति तत्र विचारणा ।

उमा ।

भगवन्नेकदेशेन केचिद्भोगसमन्विताः ।

स्वभोगाद्भोगिनश्च दृश्यन्ते बलदर्पिताः ।

केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

ये पुरा मनुजा देवि संभवन्ति प्रियंवदाः ।

स्वदारैस्तु मनुजा भोगेषु सततं रताः ।

शान्तिर्वेदाश्च सर्वे च आत्मार्थं विचारतः ।

न तु प्रयच्छन्त्येव धर्मार्थं पुण्यसंचयात् ।

अन्नपानीयं चापि पूर्णं स्वात्मार्थमेव ये ।

स्वदारवश्चैव धर्मात्मानो निरन्तराः ।

एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।

मानुषास्ते भवन्त्येव भोग मुक्ता सुलम् ।

अर्थोपेतानि ते नित्यं भवन्ति बलदर्पिताः ।

उमा ।

दुर्भगाः संप्रदृश्यन्ते सदा भोगयुता अपि ।

केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु सर्वं समाहिता ।

ये पुरा मनुजा देवि मदान्मत्ताश्च सर्वशः ।

परेष्टपृष्ठपरा नित्यं दीनसंज्ञमाः ।

परेषां विप्रियकरा याचकं तापसंमिति ।

निराश्रया निस्त्राणा परेषां हृदयकोपना ।

1651-1653 —(L 1651) T_2 गतानां (for रसानां) —(L 1652) D_{10} T_{2} G_{1} M_1 व्यत्र (for ए) — M_1 om (hapl.) lines 1653-1658. —(L 1654) T_2 om (hapl.) from the post half up to the prior half of line 1658 D_{10} किम् (for किमु) —(L 1658) T_2 च (for त) —(L 1660) T_1 (second time) भवन्त्येव, T_2 च दृश्यते (for प्रदृ°) T_1 (second time) शुभ (for प्रिय). —After line 1661, T_1 ins

महेश ।

दृष्ट्वा परेषां रूपं च नाभ्यसूयन्ति ये नराः ।

— After the above, T_1 repeats line 1660

— G_3 M_1 om. the ref T_1 om lines 1662-1669 —(L 1663) D_{10} T_2 G_{1-3} मानुषा (for मनुजा) —(L 1667) D_{10} G_4 शुचि (for भूमि-) —(L 1668) G_3 न पुनर्जन्मिनो नराः (for the post. half) —(L 1670) T_2 G_1 (for) T (for प्रदृश्यन्ते) T_1 (for the post half) —(L 1671) T_1 (for the prior half) — T_1 om line 1672 —(L 1674) T_2 G_1 दिव्या (for हिंस्र) T_1 (for the post half) — T_1 om lines 1675-1676 —(L 1675) T_2 G_{1-3} मांसाश्चैव विस्तृत (for the post. half) —(L 1676) D_{10} T_2 G M_1 तथा (G_3) नराः (for तथैव च) —(L 1677) D_{10} (for) —(L 1678) T_1 विरूपास्ते भवन्त्युत (for the post half) —(L 1680) G_{1-3} पाप- (for केचित्) — T_1 (for) —(L 1683) D_{10} T_2 मानुषा (for मनुजा) T_1 om (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 1695 —(L 1686) G_1 damaged, G_2 न तु प्रत्यादिशन्देवि (for the prior half) D_{10} T_2 G_{1-4} पुण्य (for पुण्य).

एवंयुक्तसमाचारा पुनर्जन्मनि ते नरा ।
दुर्भगा मभवन्त्येव क्षीणा हृदयविप्रिया ।
नास्ति तेषा रतिसुख स्वदारेष्वपि किंचन ।

Colophon

उमा ।

भगवन्देवदेवेश मानुषेष्वेव केचन ।
ज्ञानविज्ञानसपन्ना बुद्धिमन्तो विचक्षणा ।
दुर्गतास्तु प्रदृश्यन्ते यतमाना यथाविधि ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

तदह ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ।
ये पुरा मनुजा देवि श्रुतवन्तोऽपि केवलम् ।
निराश्रया निराबाधा भृशमात्मपरायणा ।
ते पुनर्जन्मनि शुभे ज्ञानबुद्धियुता अपि ।
निष्किंचना भवन्त्येव अनुप्त न हि रोहति ।

उमा ।

मूर्खा लोके प्रदृश्यन्ते दृढ मूढा विचेतस ।
ज्ञानविज्ञानरहिता समृद्धाश्च समन्तत ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

ये पुरा मनुजा देवि बालिशा अपि सर्वत ।
समाचरन्ति दानानि दीनानुग्रहकारणात् ।
अबुद्धिपूर्व ददता ददत्येव यतस्तत ।
ते पुनर्जन्मनि शुभे प्राप्नुवन्त्येव तत्तथा ।
पण्डितोऽपण्डितो वापि भुङ्क्ते दानफल नर ।
बुद्ध्यानपेक्षित दान सर्वेषा तत्फलप्रद ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश मानुषेष्वेव केचन ।
मेधाविन श्रुतिधरा भवन्ति विशदाक्षरा ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

ये पुरा मनुजा देवि गुरुशुश्रूषका भृशम् ।
ज्ञानार्थं ते तु सगृह्य तीर्थतो विधिपूर्वकम् ।
विधिनैव पराश्चैव ग्राहयन्ति न चान्यथा ।
अश्लाघमाना ज्ञानेन प्रशान्ता यतवाचका ।
विद्यास्थानानि ये लोके स्थापयन्ति च यत्नत ।
तादृशा मरण प्राप्ता पुनर्जन्मनि शोभने ।
मेधाविन श्रुतिधरा भवन्ति विशदाक्षरा ।

उमा ।

अपरे मानुषा देव यत्नतोऽपि यतस्तत ।
बहिष्कृता प्रदृश्यन्ते श्रुतविज्ञानबुद्धिभि ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

ये पुरा मनुजा देवि ज्ञानदर्पसमन्विता ।
श्लाघमानाश्च तत्प्राप्य ज्ञानाहकारमोहिता ।
तपन्ति ये पराञ्चित्य ज्ञानाधिक्येन दर्पिता ।
ज्ञानादसूयां कुर्वन्ति न सहन्त्येव चापरान् ।
तादृशा मरण प्राप्ता पुनर्जन्मनि शोभने ।
मानुष्य सुचिर प्राप्य तत्र बोधविवर्जिता ।
भवन्ति सतत देवि यतन्तो हीनमेधसः ।

उमा ।

भगवन्मानुषा केचित्सर्वकल्याणसयुता ।

— (L 1688) T_2 -चातिनश् (for -चार्निन्द्र्) — (L 1692) D_{10} G_4 आद्या, T_3 आय (for आदया) — (L 1695) T_1 दर्पात् (for देवि) — T_1 om line 1698 — (L 1698) G_{1-3} निरानन्दा (for निराबाधा) — (L 1700) D_{10} तु (for स) — (L 1701) T_1 किं पुन (for किंचन) — Colophon — *Adhy name* D_{10} T_3 G_2 $M_{1,2,4}$ उमामहेश्वरसवाद — *Adhy no* Dn $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ M_3 201, T_1 $G_{1,3}$ M_1 195; M_2 196, M_4 193 — (L 1702) D_{10} $G_{1,3,4}$ [अ]पि (for [ए]व) — T_1 महेश (for महेश्वर) — T_3 om (hapl) from the post half of line 1707 up to the prior half of line 1714 — (L 1710) D_{10} T_2 G M हि न (by transp), T_1 न प्र- — (L 1711) D_{10} $G_{2,4}$ दृढमूढा, T_2 $G_{1,3}$ दृढा मूढा, $M_{1,3}$ दृढ मूढ (for दृढ मूढा) — (L 1714) M_1 यवश (for °त) — (L 1716) D_{10} T_2 G_4 या दातु, $T_{1,3}$ यदान, $G_{1,3}$ ये दातु, G_2 यदातु (for ददतां) $G_{1,3,4}$ च (for [ए]व) T_3 ततस् (for यतस्) — (L 1719) T_1 $G_{1,3}$ M बुद्धि ना(T_1 °द्धिनां)-पेक्षते दान (for the prior half) — (L 1720) D_{10} T_3 $G_{1,3,4}$ च केचन, G_2 कदाचन (for [ए]व केचन) — (L 1721) T_1 $G_{1,3,4}$ M श्रुत- (for श्रुति-) — G_2 om (hapl.) lines 1722–1729 — (L 1725) T_3 विधि दैव (for विधिनैव) D_{10} T_3 च न (by transp). — (L 1726) M_4 -वाचिका — (L 1729) $G_{1,3}$ M श्रुतधरा (for श्रुति°) — G_2 शिव (for उमा) — (L 1731) T_3 श्रुति- (for श्रुत) $G_{1,3}$ बुद्धित (for °भि) D_{10} T_2 $G_{2,4}$ ज्ञान(G_4 श्रुति)विज्ञानबुद्धित (T_2 °क्षय) (for the post half) — T_1 महेश (for महेश्वर) — (L 1734) $G_{1,3}$ प्राप्ता (for प्राप्य) — (L 1735) D_{10} $T_{2,3}$ G_2 वदन्ति, $G_{1,3,4}$ भवति, M_4 पतति (for तपन्ति) — (L 1736) D_{10} G_2 च (for [ए]व) — (L 1738) D_{10} T G सुचिरात् (for °र) $G_{1,3}$ सदा

पुत्रैर्दारैर्गुणयुतैर्दासीदासपरिच्छदैः ।
परस्परर्द्धिसयुक्ताः स्थानैश्चर्यपरिग्रहैः ।
व्याधिहीना निराबाधा रूपारोग्यबलैर्युताः ।
धनधान्येन सपन्ना प्रासादैर्यानवाहनैः ।
सर्वोपभोगसयुक्ता नानाचित्रैर्मनोहरैः ।
ज्ञातिभि सह मोदन्ते अधिक तु दिने दिने ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु सर्वं समाहिता ।
ये पुरा मनुजा देवि आढ्या वा दुर्गतेऽपि वा ।
श्रुतवृत्तसमायुक्ता दानकामा शुभप्रिया ।
परेङ्गितपरा नित्यं दातव्यमिति निश्चिता ।
सत्यसधा क्षमाशीला लोभमोहविवर्जिता ।
दातार. पात्रतो दान व्रतैर्नियमसयुता ।
स्वदु खमिव सस्मृत्य परदुःख महामन ।
सौम्यशीला शुभाचारा देवब्राह्मणपूजका ।
एवंयुक्तसमाचारा पुनर्जन्मनि शोभने ।
दिवि वा भुवि वा देवि जायन्ते कर्मभोगिन ।
मानुषेष्वपि ये जातास्तादृशा सभवन्ति ते ।
यादृशास्तु त्वया प्रोक्ता सर्वे कल्याणसयुता ।
रूपं द्रव्य बल चायुर्भोगैश्वर्यं कुल श्रुतम् ।
इत्येतत्सर्वसाद्गुण्यं दानाद्भवति नान्यथा ।
तपोदानमय सर्वमिति विद्धि शुभानने ।

उमा ।

अथ केचिद्दरिद्रश्यन्ते मानुषेष्वेव मानुषा. ।
दुर्गताः क्लेशभूयिष्ठा दानभोगविवर्जिता ।
अयैर्विविधैः मग्न दुष्टा व्याधिदुःखपरीडिता ।
दुष्कालमतिभूराश्च सर्वा पिशाचनेवा ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि आसुरं भावमाश्रिता ।
लोभलोभरता नित्यं निराशाश्च निष्क्रिया ।
नास्तिकाश्च मूर्खाश्च मूर्खाश्चात्मपरायणा ।
परोपतापिनो देवि प्रायण प्राणिनिर्दया ।
एवयुक्तसमाचारा पुनर्जन्मनि शोभने ।
कथंचित्प्राप्य मानुष्यं तत्र ते दु खपीडिता ।
सर्वतः सभवन्त्येव पूर्वमात्मकृतादृता ।
यथा ते पूर्वकथित तथा ते सभवन्त्युत ।
शुभाशुभं कृत कर्म सुखदुःखफलोदयम् ।
इति ते कथित देवि किं भूय श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon

उमा ।

भगवन्देवदेवेश मम प्रीतिविवर्धन ।
जात्यन्धाश्च दृश्यन्ते जाता वा नष्टचक्षुष ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ।
ये पुरा कामरागेण परवेश्मसु लोलुपा ।
परस्त्रियोऽभिवीक्षन्ते दुष्टेनैव स्वचक्षुषा ।
अन्धीकुर्वन्ति ये मर्त्यान्क्रोधलोभसमन्विता ।

(for तत्र). — (L. 1742) G1 2 परम बुद्धिसयुक्ता (for the prior half) D10 G1 om (hapl) from the post half up to the prior half of line 1745 T2 -मनोहरै (for -परिग्रहै) — (L 1743) T1 रूपद्रव्य (for रूपारोग्य-) —(L 1745) G2 om the post half. M1-2 -नानाविध (for °चित्रैर्) — T1 महेश (for महेश्वर) — (L.1750) T2 श्रुति (for श्रुत-) — (L 1751) T2 पर हित- (for परेङ्गित-) —(L 1753) T2 नित्य (for दानं) T1 2 वृत्तैर्विनयसंयु(T2 °यु)ता (for the post. half) — (L 1754) D10 T2 2 G M परदु खविवर्जि(T2 °समन्वि) ता (for the post. half). —(L 1756) D10 T2 2 G -शील (for -युक्त). —(L 1757) T1 भोगयुक्ता भवन्त्यपि (for the post. half). — T1 om lines 1758–1759. —(L 1758) T2 जाता वे (by transp) —(L 1759) T2 G1, 2 तथा (for त्वया) D10 G2 M1-2 सर्वं- (for सर्वे) —(L 1760) T2 वय, G2 बल (for कुल) — (L. 1761) T2 [ए]वं (for [ए]तद्). T1 2 सर्वंषाड्गुण्य — T1 om line 1762 — (L. 1764) T1 -दुष्टा (for भूयिष्ठा) T2 भूयिष्ठ दानवर्जिता (for the post. half) — (L 1765) D10 T1 2 G2 M2 सनाजुष्टा, T2 सना युक्ता, G1 3 4 सनाविष्टा (for मग्न दुष्टा). D10 T G M1 -सयुता (for पीडिता) — (L. 1766) G1, 2 -कृतिना (for -दर्शना) — T1 महेश (for महेश्वर) — (L. 1769) D10 T2 2 G समायुक्ता; T1 -युता निरव (for -रता नित्य) — T1 om line 1770 T1 reads line 1771 after line 1774 — (L 1771) G1-2 -निर्दया (for -निर्दया). — (L 1775) D10 T2 G M1 -कथितास् (for °त). — T1 om line 1776 — (L 1777) G1 2 4 M4 भूय श्रोतु किमिच्छसि (for the post. half) — Colophon — *Adhy name* D10 T2 2 G1 M उमामहेश्वरसंवाद — *Adhy no* D10 T2 2 G2 4 M2 202, T1 G1 3 M1 196, M3 197, M4 194 — T1 महेश, G2 शिव (for महेश्वर) — T1 om line 1781 — (L 1782) T1 2 G1 2 4 M2 4 कामकारेण (for °रागेण) D10 T2 ये पुरा कर्मकारेण (for the prior half) — (L. 1784) D10 T

लक्षणज्ञाश्च रूपेषु अयथावत्प्रदर्शकाः ।
एवंयुक्तसमाचाराः कालधर्मगतास्तु ते ।
दण्डिता यमदण्डेन निरयस्थाश्चिरं प्रिये ।
यदि चेन्मानुषं जन्म लभेरंस्तादृशा नराः ।
स्वभावतो वा जाता वा अन्धा एव भवन्ति ते ।
अक्षिरोगयुता वापि नास्ति तत्र विचारणा ।
उमा ।
मुखरोगयुताः केचिद्दृश्यन्ते सततं नराः ।
दन्तकर्णकपोलस्थैर्व्याधिभिर्बहुपीडिताः ।
आदिप्रभृति मर्त्या वा जाता वाप्यथ कारणात् ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
हन्त ते कथयिष्यामि शृणु देवि समाहिता ।
दुर्वचास्तु ये देवि जिह्वया कटुकं भृशम् ।
असत्यं परुषं घोरं गुरून्प्रति परान्प्रति ।
जिह्वाबाधां तथान्येषां कुर्वते कोपकारणात् ।
प्रायशोऽनृतभूयिष्ठा नराः कार्यवशेन वा ।
तेषां जिह्वाप्रदेशस्था व्याधयः संभवन्ति ते ।
कुश्रोतारस्तु ये चार्थं परेषां कर्णनाशकाः ।
कर्णरोगान्बहुविधाँल्लभन्ते ते पुनर्भवे ।
दन्तरोगशिरोरोगकर्णरोगास्तथैव च ।
अन्ये मुखाश्रिता दोषाः सर्वे चात्मकृतं फलम् ।
उमा ।
पीड्यन्ते सततं देव मानुषेष्वेव केचन ।
कुक्षिपक्षाश्रितैर्दोषैर्व्याधिभिश्चोदराश्रितैः ।
तीक्ष्णशूलैश्च पीड्यन्ते नरा दुःखपरिप्लुताः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
ये पुरा मनुजा देवि कामक्रोधयुता भृशम् ।
आत्मार्थमेव चाहारं भुञ्जते निरपेक्षकाः ।
अभक्ष्याहारदाश्चैव विश्वस्तानां विषप्रदाः ।
अभक्ष्यभक्ष्यदाश्चैव शौचमङ्गलवर्जिताः ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
कथंचित्प्राप्य मानुष्यं तत्र ते व्याधिपीडिताः ।
तैस्तैर्बहुविधाकारैर्व्याधिभिर्दुःखपीडिताः ।
भवन्त्येव तथा देवि यथा येन कृतं पुरा ।
उमा ।
दृश्यन्ते सततं देव व्याधिभिर्मेहनाश्रितैः ।
पीड्यमानास्तथा मर्त्या अश्मरीशर्करादिभिः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
ये पुरा मनुजा देवि परदारप्रधर्षकाः ।
तिर्यग्योनिषु धूर्ता वै मैथुनार्थं चरन्ति च ।
कामदोषेण ये धूर्ताः कन्यासु विधवासु च ।
बलात्कारेण गच्छन्ति रूपदर्पबलान्विताः ।
तादृशा मरणं प्राप्ताः पुनर्जन्मनि शोभने ।
यदि चेन्मानुषं जन्म लभेरंस्ते तथाविधाः ।
तत्र मेहनजैर्घोरैः पीड्यन्ते व्याधिभिः प्रिये ।
उमा ।
भगवन्मानुषाः केचिद्दृश्यन्ते शोषिणः कृशाः ।

M4 ये मर्त्या, G सम्मता (for ये मत्यान्) — T1 om line 1785 — (L 1785) M4 लक्षणज्ञानि (for °ज्ञ) — (L 1786) D10 T2 3 G -वशात् (for गतास्) — (L 1787) T1 समा बहु (for चिरं प्रिये) — (L 1788) D10 T G M4 लभेरंस्ते तथापि वा (T1 M4 °विधा) (for the post half) — (L 1789) G1-3 [अ]न्ध (for ते) — (L 1791) D10 T G1 3 4 दृश्यन्ते, G2 M4 वीक्ष्यन्ते (for दृश्यन्ते) — (L 1792) T1 कपोलस्थ- (for °स्थैर्) G1-3 M मूत्र- (for बहु-) — (L 1793) D10 T2 3 G4 ये मर्त्या, T1 G1-3 M4 वा मर्त्या (by transp) — (L 1795) T1 शृणु कल्याणकारक (for the post half) — (L 1796) T1 ते, G4 om (for ये) D10 G2 जिह्वायां G4 M4 जिह्वाया (for जिह्वया) T2 G3 4 कटुका (for °कं) — (L 1797) D10 T2 3 G येषु (for the second प्रति) — T1 om line 1798 — (L 1798) D10 T2 नरा (for तथा) M3 4 ह्येषां (for [अ]न्येषां) D10 जिह्वाबाधां नरान्येषां (for the prior half) — (L 1800) T1 वै (for ते) — (L 1801) T1 नाशने, G3 नाशना (for -नाशका) — (L 1802) G1 3 4 भजते (for लभन्ते) — (L 1803) T1 कर्णरोग- (for दन्त°) G1.3 M4 दन्तरोगाः शिरोरोगाः (for the prior half) T1 -दन्तरोगास् (for कर्ण°) — (L 1804) D10 T2 G दुःखाश्रिता (for मुखा°) T1 अन्ये दुःखाश्रिता रोगा (for the prior half) — (L 1805) T3 छिद्यन्ते (for पीड्यन्ते). — (L 1809) D10 T2 G -क्रोधवशा, T1 3 °वशाद् (for °युता). — (L 1810) T1 स्वादु (for एव). — T1 om (hapl) the post half of line 1811 and the prior half of line 1812 — (L 1812) M4 अपथ्य (for अभक्ष्य) D10 T2 M1 3 भक्षदाश्, G4 -भक्षकाश् (for -भक्ष्यदाश्) G1-3 अपथ्यभक्षणाश्चैव (for the prior half) T1 om from the post hlaf of line 1813 up to the prior half of line 1815 — (L 1815) D10 T2 3 G4 -मश्रिता, G3 3 M4 संयुता (for -पीडिता). T1 व्याधिभिः कुक्षिमाश्रितैः (for the post half) — (L 1816) T1 पीड्यन्ते बहुधा तत्र यथा स्वकृतकर्मभिः — T1 महेशः, G3 शिव (for महेश्वरः) — (L 1820) G1.3 -वि (for -प्र) — (L 1821) T2 ते (for च) — G3 om.

केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वर ।
ये पुरा मनुजा देवि मांसलुब्धा सुलोलुपा ।
आत्मार्थं स्वादुगृद्धाश्च परभोगोपतापिनः ।
अभ्यसूयापराश्चैव परभोगेषु ये नराः ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
शोषव्याधियुतास्तत्र नरा धमनिसंतताः ।
भवन्त्येव नरा देवि पापकर्मोपभोगिनः ।
उमा ।
भगवन्मानुषाः केचित्क्लिश्यन्ते कुष्ठरोगिणः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वर ।
ये पुरा मनुजा देवि परेषां रूपनाशकाः ।
आघातवधबन्धैश्च वृथादण्डेन मोहिताः ।
इष्टनाशकरा ये तु अपथ्याहारदा नराः ।
चिकित्सका वा दुष्टाश्च लोभमोहसमन्विताः ।
निर्दया प्राणिहिंसायां मलदाश्चित्तनाशकाः ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
यदि वै मानुषं जन्म लभेरंस्ते सुदुःखिताः ।
अत्र ते क्लेशसंयुक्ताः कुष्ठरोगसमन्विताः ।
केचित्त्वग्दोषसंयुक्ता मण्डलैश्च सयुताः ।
श्वित्रकुष्ठयुता वापि बहुधा कुष्ठसंयुताः ।
भवन्त्येव नरा देवि यथा येन कृतं फलम् ।
उमा ।
भगवन्मानुषाः केचिदङ्गहीनाश्च पङ्गवः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वर ।
ये पुरा मनुजा देवि लोभमोहसमावृताः ।
प्राणिनां प्राणहिंसार्थमङ्गहीनं प्रकुर्वते ।
शस्त्रेणोत्कृत्य या देवि प्राणिनां चेष्टनाशकाः ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
तत्राङ्गहीना ये प्रेत्य भवन्त्येव न संशयः ।
स्वभावतो वा जाता वा पङ्गवस्तु भवन्ति ते ।
उमा ।
भगवन्मानुषाः केचिद्ग्रन्थिभिः पिटकैस्तथा ।
क्लिश्यमानाः प्रदृश्यन्ते तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वर ।
ये पुरा मनुजा देवि ग्रन्थिभेदकरा नृणाम् ।
मुष्टिप्रहारपरमा नृशंसाः पापकारिणः ।
पाटकाश्चोदकाश्चैव शूलानामर्दकाश्च ये ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
ग्रन्थिभिः पिटकैश्चैव क्लिश्यन्ते भृशदुःखिताः ।
उमा ।
भगवन्मानुषाः केचिच्छ्लीपदरोगसमन्विताः ।
दृश्यन्ते भगवन् देव तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वर ।
ये पुरा मनुजा देवि क्रोधलोभसमन्विताः ।
मनुजा देवतास्थानं स्वपादैः संस्पृशन्त्युत ।
जानुभिः पार्ष्णिभिश्चैव प्राणिहिंसां प्रकुर्वते ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
पादरोगैर्बहुविधैर्बाध्यन्ते श्लीपदादिभिः ।
उमा ।
भगवन्मानुषाः केचिद्दृश्यन्ते बहवो भुवि ।
वातजैः पित्तजै रोगैर्युगपत्सान्निपातिकैः ।
रोगैर्बहुविधैर्देव क्लिश्यमानाः सुदुःखिताः ।

(hapl) lines 1826–1832 —(L 1825) M_{1-3} चेयुः, M_4 च (for ते) —(L 1827) T_2 कासरोगाभिभिर्युताः (for the post half) —(L 1830) D_{10} अथार्थं स्वादुगर्धाश्च (for the prior half) —T_1 om line 1831 —(L 1831) T_3 [अ]पि (for [ए]व) T_3 -भोगेषु (for भोगेषु) —T_1 om. (hapl) lines 1833–1842 —(L 1833) T_2 G_{1-3} श्लेष्म- (for शोष) —(L 1835) G_4 मानुषे (for °षा) G_{1-3} दृश्यन्ते (for क्लिश्यन्ते) G_2 कर्ण (for कुष्ठ) —(L 1837) D_{10} T_2 G_{1-3} $M_{2,4}$ -नाशनाः (for °काः) —(L 1840) D_{10} T_3 G_1 M_4 द्वेषलोभ, T_2 दोषलोभ, G_4 रोगलोभ (for लोभमोह-) G_2 द्वेषलोभमदान्विताः (for the post half) —T_3 om (hapl) lines 1841–1843 —(L 1841) D_{10} T_2 G नाशनाः (for °काः) —(L 1844) T_1 यत्र ते, T_3 G_1 अमूने (for अत्र ते) G_2 कर्ण (for कुष्ठ-) D_{10} $T_{1,2}$ $G_{1,3,4}$ -समावृताः, T_3 -समावृता (for समन्विताः) —T_1 om (hapl) lines 1845–1846 G_4 om (hapl) line 1845 —(L 1846) G_2 कृच्छ्र (for कुष्ठ) —(L 1847) $T_{1,3}$ यदा (for नरा) T_1 येन यत्र (for यथा येन) —(L 1848) G_1 लोके (for केचिद्) —(L 1850) T_3 om (hapl) from the post half up to the prior half of line 1852 $T_{1,2}$ समन्विताः (for समावृताः) —(L 1851) D_{10} T_2 G M हिंसा (for -हीनं) —T_1 om line 1852 —(L 1852) $M_{2,3}$ [अ]पेन (for [उ]त्कृत्य) $M_{1,3}$ प्राणिनः (for °नां) —(L 1855) D_{10} $G_{2,4}$ ते (for तु) —D_{10} $G_{1,3}$ om उमा T_1 om line 1860 —(L 1862) T_1 स्फोटकैश्च (for पिटकैश्च) T_1 दुःख (for भृश) —(L 1864) G_1 क्लिश्यन्ते (for दृश्यन्ते) —T_1 om line 1865 —(L 1866) D_{10} नरेन (for मनुजा) $M_{2,3}$ देवत (for देवता) T_3 G_3 स्वपदैर् (for

अममस्तैः समस्तैश्च आढ्या वा दुर्गतास्तथा ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वर ।
तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ।
ये पुरा मनुजा देवि आसुरं भावमाश्रिता ।
स्ववशा कोपनपरा गुरुविद्वेषिणस्तथा ।
परेषां दुःखजनका मनोवाक्कायकर्मभिः ।
छिन्दन्भिन्दंस्तुदंश्चैव नित्यं प्राणिषु निर्दया ।
एवंयुक्तसमाचारा पुनर्जन्मनि शोभने ।
यदि वै मानुषं जन्म लभेरंस्ते तथाविधाः ।
तत्र ते बहुभिर्घोरैस्तप्यन्ते व्याधिभिः प्रिये ।
केचिच्छ्लीपदसंयुक्ता केचित्कासंसमन्विताः ।
ज्वरातिसारतृष्णाभिः पीड्यमानास्तथापरे ।
वातगुल्मैश्च बहुभिः शोफोदरसमन्विताः ।
पादरोगैश्च विविधैर्व्रणकुष्ठभगंदरैः ।
आढ्या वा दुर्गता वापि दृश्यन्ते व्याधिपीडिताः ।
एवमात्मकृतं कर्म भुञ्जते तत्र तत्र वै ।
गृहितुं न च शक्यं वै केनचित्स्वकृतं फलम् ।
इति ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon

उमा ।
भगवन्देवदेवेश भूतपाल नमोऽस्तु ते ।
ह्रस्वाङ्गाश्चैव वक्राङ्गा कुब्जा वामनकास्तथा ।
अपरे मानुषा देव दृश्यन्ते कुणियाहवः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।
ये पुरा मनुजा देवि लोभमोहसमन्विताः ।
धान्यमानान्विकुर्वन्ति क्रयविक्रयकारणात् ।
तुलादोषं तथा देवि घृतमानेषु नित्यशः ।
अर्घापकरणं चैव सर्वेषां क्रयविक्रये ।
अङ्गदोषकरा ये तु परेषां कोपकारणात् ।
मांसादाश्चैव ये मूर्खा अयथावद्वृथा सदा ।
एवंयुक्तसमाचारा पुनर्जन्मनि शोभने ।
ह्रस्वाङ्गा वामनाश्चैव कुब्जाश्चैव भवन्ति ते ।
उमा ।
भगवन्मानुषा केचिद्दृश्यन्ते मानुषेषु वै ।
उन्मत्ताश्च पिशाचाश्च पर्यटन्तो यतस्ततः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वर ।
ये पुरा मनुजा देवि दर्पाहंकारसंयुताः ।
बहुधा प्रलपन्त्येव प्रहसन्ति परान्भृशम् ।
मोहयन्ति परान्भोगैर्मदनैर्लोभकारणात् ।
वृद्धान्गुरूंश्च ये मूर्खा वृथैवापहसन्ति च ।
शौण्डा विदग्धाः शास्त्रेषु तथैवानृतवादिनः ।
एवंयुक्तसमाचारा पुनर्जन्मनि शोभने ।
उन्मत्ताश्च पिशाचाश्च भवन्त्येव न संशयः ।
उमा ।
भगवन्मानुषा केचिन्निरपत्या सुदुःखिताः ।
यतन्तो न लभन्त्येव अपत्यानि यतस्ततः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

स्वपादैर्) G_2 न्यश्नयति (for अशयन्ति) — G_2 om from the post. half of line 1867 up to the prior half of line 1868 —(L 1870) T_1 छिद्यते (for दृश्यन्ते) G_{1-3} बहुधा (for बहवो) T_1 भृश, G_4 [ऽ]पि च (for भुवि) —(L 1872) T_3 रोगैश्च बहुभिर्देव (for the prior half) —T_1 om line 1873 —(L 1876) T_2 G_4 त्वासुर (for आ°) M आस्थिता (for आश्रिता) —(L 1877) D_{10} T_2 $G_{2,4}$ -विद्वेषगास् (for °षिणस्) —(L 1879) M_2 देवि (for एव) —T_1 om lines 1881 and 1883 —(L 1883) $G_{1,3}$ वातादि- (for श्लीपद-) — G_2 om. (hapl) lines 1884–1885 —(L 1885) D_{10} पाद-, G_4 पद- (for वात). T_3 पित्तैश् (for -गुल्मैश्) T_1 वातजैर्बहुभिश्छिद्रैः (for the prior half) D_{10} श्लेष्मरोग-, T_3 M_4 शोषोदर-, $G_{1,3}$ श्लेष्मरोग (for शोफोदर-) T_2 श्लेष्मोदर-समासिता (for the post half) —(L 1886) T_2 G_2 वात (for पाद) G_4 बहुभिर् (for विविधैर्) T_1 पादरोगैर्बहुविधैर् (for the prior half) G_4 प्रच्छर्दिक- (for व्रण कुष्ठ) —(L. 1888) D_{10} $T_{1,2}$ G_4 M_{1-3} ते (for वै) —(L 1889) D_{10} T_3 G_4 M_4 ग्रहीतु (for गृहितु) T_2 G_{1-3} अभिभूत (G1 धातु) न शक्य हि (for the prior half) —(L 1890) D_{10} $G_{1,2}$ भूय श्रोतु किमिच्छसि (for the post half) — Colophon *Sub parvan* D_{10} दानधर्म — *Adhy name* D_{10} T_3 G_2 M_{1-3} उमामहेश्वरसंवाद — *Adhy no* D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 203, T_1 $G_{1,3}$ M_1 197, $M_{2,3}$ 198, M_4 195 — T_1 om महेश्वर —(L 1898) D_{10} $T_{2,3}$ G_{2-4} अर्घापकरणाच्चै(G_3 °ण चै)व (for the prior half) —(L 1899) G_2 -दोषपरा (for -दोषकरा) —(L 1902) M_{1-3} कुणयगा (for ह्रस्वाङ्गा) M_{1-3} ह्रस्वाङ्गाश्च (for कुब्जाश्चैव) —(L 1904) D_{10} T_3 G M_4 पर्यटने —(L. 1906) T_2 तत्रिना (for -मनुजा) T_1 लोभमोहसमन्विता (for the post half) —(L 1907) D_{10} T G हसन्ति च (for प्रहसन्ति) —(L. 1909) T_1 तथा (for वृथा). —(L 1910) $G_{1,3}$ M सदा (for तथा) — G_2 om (hapl) lines 1912–1920 —(L 1913) $G_{1,3}$ अनपत्य (for निर°) M_{1-3} दृश्यन्ते निरपत्यका (for the post half) —(L 1916) T_3 मानुषा (for मनुजा).

महेश्वर ।

ये पुरा मनुजा देवि सर्वप्राणिषु निर्दया ।
घ्नन्ति बालाश्च भुञ्जन्ते मृगाणां पक्षिणामपि ।
गुरुविद्वेषिणश्चैव परपुत्राभ्यसूयका ।
पितृपूजा न कुर्वन्ति यथोक्त चाष्टकादिभिः ।
एवयुक्तसमाचारा पुनर्जन्मनि शोभने ।
मानुष्य सुचिरात्प्राप्य निरपत्या भवन्ति ते ।
पुत्रशोकयुता वापि नास्ति तत्र विचारणा ।

उमा ।

भगवन्मानुषा केचित्प्रदृश्यन्ते सुदु खिताः ।
उद्वेगवासनिरता सोद्वेगाश्च यतस्तत ।
नित्यशोकसमाविष्टा दुर्गताश्च तथैव च ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

ये पुरा मनुजा नित्यमुत्कोचनपरायणा ।
भीषयन्ति पराञ्चित्य विकुर्वन्ति तथैव च ।
ऋणवृद्धिं च ये कृत्वा दरिद्रेभ्यो यथेष्टत ।
ऋणार्थमभिगच्छन्ति सतत वृद्धिरूपका ।
उद्विजन्ते हि तान्दृष्ट्वा धारकास्त्वथ कारणात् ।
अतिवृद्धिर्न कर्तव्या दरिद्रेभ्यश्च धर्मत. ।
ये श्वभि क्रीडमानाश्च त्रासयन्ति वने मृगान् ।
प्राणिहिंसा तथा देवि कुर्वन्ति च यतस्ततः ।
येषा गृहेषु वै श्वानस्त्रासयन्ति वृथा नरान् ।
एवयुक्तसमाचारा कालधर्मगता पुन ।
पीडिता यमदण्डेन निरयस्थाश्चिर प्रिये ।
कथचित्प्राप्य मानुष्य तत्र ते दु खसयुता ।
कुदेशे दु खभूयिष्ठे व्याघातशतसंकुले ।
जायन्ते तत्र शोचन्त सोद्वेगाश्च यतस्तत ।

उमा ।

भगवन्मानुषा केचिदैश्वर्यस्थानसंयुता ।
म्लेच्छभूमिषु दृश्यन्ते म्लेच्छैश्वर्यसमन्विता ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

ये पुरा मनुजा देवि धनधान्यसमन्विता. ।
अयथावत्प्रयच्छन्ति श्रद्धावर्जितमेव वा ।
अपात्रेभ्यश्च ये दान शौचमङ्गलवर्जिता ।
ददत्येव च ये मूर्खा श्लाघयावज्ञयापि वा ।
एवंयुक्तसमाचारा पुनर्जन्मनि शोभने ।
कुदेशे म्लेच्छभूयिष्ठे दुर्गमे घनसंकटे ।
म्लेच्छाधिपत्यं सप्राप्य जायन्ते तत्र तत्र वै ।

उमा ।

भगवन्भगनेत्रघ्न मानुषेष्वेव केचन ।
क्लीबा नपुंसकाश्चैव दृश्यन्ते पण्डकास्तथा ।
नीचकर्मरता नीचा नीचसौख्यास्तथा भुवि ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

तदह ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ।
ये पुरा मनुजा भूत्वा घोरकर्मरतास्तथा ।
पशुपुस्त्वोपघातेन जीवन्ति च रमन्ति च ।
पुंस्त्वोपघातिनश्चैव नराणा कोपकारणात् ।
ये धूर्ता स्त्रीषु गच्छन्ति अयथावद्यथेष्टत ।
कामविघ्नकरा ये तु द्वेषपैशुन्यकारणात् ।

—(L 1917) M1 अधान् (for घ्नन्ति) —(L 1921) T3 सुचिर (for °रात्) —(L 1922) D10 T2 G च (for वा) — After line 1922, G1 3 ins

ताद्दशास्तु नरा देवि पुनर्जन्मनि दु खिना ।
भोगसौख्य न विन्दन्ति नास्ति तत्र विचारणा ।
उमा ।
भगवन्मानुषा केचित्कुकल्यप्रपीडिता ।
कल्यवन्तोऽपि सुख नाप्नुवन्ति कदाचन ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शसितुमर्हसि ।
महेश्वर ।
मनुजा देवि दपत्योर्भेदकाश्च शठास्तथा ।
स्वपत्नीं वर्जयित्वा च पुंश्चल्यां निरता शुभा ।

—(L 1923) T1 दृश्यतेनात्र दु खिना (for the post half) —(L. 1924) D10 T2 G यतव्रता, T1 3 ततस्तन (for यतस्तत) —(L 1925) T2 G1-3 नित्य (for नित्य). T1 दुर्मगाश् (for दुर्गताश्) —T1 om lines 1927–1928. —(L. 1929) D10 T2 G ऋणवृद्धिकराश्चैव, T1 ऋण-वृद्धिपरा कृत्वा (for the prior half) —(L. 1930) T2 अपि, G1 3 अप- (for अभि-) T3 -पूर्वक, M3 (also as above) -सूत्रका (for -रूपका) —(L 1931) D10 G2 स्वार्थे-, T1 ऋग-, T2 3 G1 3 M4 स्वयं- (for त्वथ) —(L 1932) D10 T2 G यथेष्टत (for च धर्मत). —T1 om line 1934 —(L 1936) D10 T1 G कालधर्मे, T2 °धर्मे (for °धर्म-) T3 तत (for पुन). —(L 1941) D10 T G2-4 घान- (for -स्थान-) —(L 1945) M1-3 यशोर्थे कुरुते धर्म (for the prior half). —(L 1947) T1 दान (for मूर्खा) —(L 1951) D10 T3 G च (for [ए]व) —(L 1952) T1 om from the post. half up to the prior half of line 1953 D10 T2 3 G M1 4 पडकाश् (for पण्ड°) —(L 1953) T2 नित्य (for नीचा) —T1 om line 1955 —(L 1959) T2 तेषु (for स्त्रीषु) T1 ये चापि स्त्रीषु गच्छति कामव्यसनकारणात् —(L. 1960) D10 T2 3 G2 कालधर्मगतास्तु ते, G1 3. 4 कालधर्मं गतास्तु

एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
दण्डिता यमदण्डेन निरयस्थाश्चिर प्रिये ।
यदि चेन्मानुष जन्म लभेरंस्ते तथाविधा ।
क्लीबा वर्षवराश्चैव पण्डकाश्च भवन्ति ते ।
नीचकर्मरता लोके निर्लज्जा वीतसभ्रमा ।
परनिन्दा पुरस्कृत्य ते भवन्ति स्वकर्मणा ।
यदि चेत्सविमृश्येरंस्ते मुच्यन्ते हि किल्बिषात् ।
तत्रापि ते प्रमाद्येयु पतन्ति नरकालये ।
स्त्रीणामपि तथा देवि यथा पुसा तु कर्मजम् ।
इति ते कथित देवि भूय श्रोतु किमिच्छसि ।

Colophon

उमा ।

भगवन्देवदेवेश शूलपाणे वृषध्वज ।
पुश्चल्य इति या स्त्रीषु नीचवृत्तरता स्मृता ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

या पुरा प्रमदा देवि बुद्धिमोहसमन्विता ।
कामरागसमायुक्ता पतीनपचरन्ति वै ।
प्रतिकूलपरा यास्तु पतीन्प्रति यथा तथा ।
शौच लज्जा तु विस्मृत्य यथेष्टपरिचारका ।
एवयुक्तसमाचारा यमलोके सुदण्डिता ।
यदि चेन्मानुष जन्म लभेरस्तास्तथाविधा ।
बहुसाधारणा एव पुश्चल्यश्च भवन्ति ता ।
पौंश्चल्य यत्तु तद्वृत्त स्त्रीणा कष्टतम स्मृतम् ।
ततःप्रभृति ता देवि पतन्त्येव न सशय ।
शोचन्ति चेत्तु तद्वृत्त मनसा दिवमाप्नुयु ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश प्रमदा विधवा भृशम् ।
दृश्यन्ते मानुषे लोके सर्वकल्याणवर्जिता ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

या पुरा प्रमदा देवि बुद्धिमोहसमन्विता ।
कुटुम्ब तत्र वै पत्युर्नाशयन्ति वृथा तथा ।
विषदाश्चाग्निदाश्चैव पतीन्प्रति सुनिर्दया ।
अन्यासां हि पतीन्यान्ति स्वपतिद्वेषकारणात् ।
एवयुक्तसमाचारा यमलोके सुदण्डिता ।
निरयस्थाश्चिर काल कथचित्प्राप्य मानुषम् ।
तत्र ता भोगरहिता विधवास्तु भवन्ति वै ।

उमा ।

भगवन्प्रमदास्त्वन्या पत्नौ ज्ञातिषु सत्स्वपि ।
लिङ्गिन्य सप्रदृश्यन्ते पाषण्ड धर्ममाश्रिता ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

या पुरा भावदोषेण लोभमोहसमन्विता ।
परद्रव्यपरा लोभात्परेषा द्रव्यहारका ।
अभ्यसूयापरा यास्तु सपत्नीना प्रदूषका ।
ईर्ष्यापरा कोपनाश्च बन्धूना विफला सदा ।
एवयुक्तसमाचारा पुनर्जन्मनि ता प्रिये ।

ते (for the post half) — (L 1964) T1 नपुसकाश्च (for वर्षवराश्च) G पडकाश्च (for पण्डकाश्च) T1 नीचकर्मरतास्तथा (for the post. half) — (L 1965) T2 परा, M1. 2 करा (for रता) T1 नीचमौरया निकृष्टाश्च (for the prior half) — T1 om lines 1966–1969 — (L 1966) D10 T2 G1 2 4 परान्दोनान्वाहिष्कृत्य (for the prior half) M भजन्ति (for भवन्ति) — (L. 1967) D10 T2 3 G2 सप्रपश्येरस्, G1 2 4 M4 सप्रदृ° (for सविमृ°) D10 T2 3 G3 व न्मप त् (for किल्बिषात्) — (L 1968) D10 T3 G4 अत्र (for तत्र) G1–3 पतनि निरये पुन° (for the post half) — (L 1969) T2 om (hapl) the post. half and the prior half of line 1970 T2 प्रकीर्तित (for तु कर्मजम्) — G2 om. line 1970 — (L 1970) T1 भवति मनुजा देवि (for the prior half) G1 2 4 किं भूय श्रोतुमिच्छसि (for the post half) — Colophon *Sub-parvan* M1–3 दानधम — *Adhy name* D10 T2 3 G2 उमामहेश्वरसवाद° — *Adhy no* D10 T2 3 G2 4 204, T1 G1. 3 M1. 2 198, M3 199, M4 196 — (L. 1972) D10 T2 G इव (for इति) D10 T G1–3 M वृत्ति- (for -वृत्त) — T1 om line 1974 — (L 1974) D10 T2 3 M4 मनुजा (for प्रमदा) — (L 1975) T1 transp the prior half and the post half G2 om from the post half up to the post half of line 1978 D10 T G1 2 4 अति, M1 4 अव (for अप) — (L 1977) D10 T G1 2 4 परिचारणा (for °चारका) — (L 1979) D10 T2 3 G वै (for चेत्) T2 3 G2 M1 ते (for तास्) G1–3 यथा तथा (for तथाविधा) — T1 om lines 1981–1982 — G4 om the ref — (L 1985) D10 G2 4 मानुषा (for °षे) — (L. 1987) D10 T2 3 G M4 मनुजा, T1 तु मदा (for प्रमदा) — (L 1988) T1 स्त्रिय°, G4 यथा (for तथा) — (L 1990) T1 अन्यमेव पति यान्ति (for the prior half) — T1 om (hapl) lines 1994–2003 — (L 1994) D10 T2 3 G लोके (for त्वन्या) G1 2 4 पत्यौ (for पत्नौ) D10 T2 3 G न (for [अ]पि) — (L 1995) D10 G4 पाषण्डमतमाश्रिता (for the post half) — (L 1998) D10 T2 G4 M4 हरा (for वरा) G1 2 परद्रव्यानिलोभाच्च (for the prior half) — (L 2001)

अपलक्षणसंपन्नाः पाषण्डधर्ममाश्रिताः ।
स्त्रियः प्रव्राजशीलाश्च भवन्त्येव न संशयः ।

उमा ।

भगवन्मानुषाः केचित्कारवृत्तिं समाश्रिताः ।
प्रदृश्यन्ते मनुष्येषु नीचकर्मरता जनाः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

ये पुरा मनुजा देवि स्तब्धा मानयुता भृशम् ।
दर्पाहंकारसंयुक्ताः केवलात्मपरायणाः ।
तादृशा मनुजा देवि पुनर्जन्मनि शोभने ।
कारवो नटगन्धर्वाः संभवन्ति यथा तथा ।
नापिता बन्दिनश्चैव तथा वैतालिकाः प्रिये ।
एवंभूतास्त्वधोवृत्तिं जीवन्त्याश्रित्य मानवाः ।
परप्रसादनकरास्ते परैः कृतचेतनाः ।
परावमानस्य फलं भुञ्जते पौर्वदेहिकम् ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश मानुषेष्वेव केचन ।
दासभूताः प्रदृश्यन्ते सर्वकर्मकरा भृशम् ।
आघातभर्त्सनसहाः पीड्यमानाश्च सर्वशः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ।
ये पुरा मनुजा देवि परेषां वित्तहारकाः ।
ऋणवृद्धिकरं कुर्वाद्यामददत्तथैव च ।
निक्षेपकारणाच्च परेषां द्रव्यहारिणः ।
प्रमादाद्विस्मृतं नष्टं परेषां धनहारकाः ।
वधबन्धपरिक्लेशैर्दासत्वं कुर्वतेऽपरान् ।
तादृशा मरणं प्राप्ता दण्डिता यमशासने ।
कथंचित्प्राप्य मानुष्यं तत्र ते देवि सर्वथा ।
दासभूता भवन्त्येव जन्मप्रभृति मानवाः ।
तेषां कर्माणि कुर्वन्ति येषां ते धनहारकाः ।
आ समाप्तेः स्वपापस्य कुर्वन्तीति विनिश्चयः ।
पशुभूतास्तथा चान्ये भवन्ति धनहारकाः ।
तत्तथा क्षीयते कर्म तेषां पूर्वापराधजम् ।
अतोऽन्यथा न तच्छक्यं कर्म हातुं सुरासुरैः ।
किं तु मोक्षविधिस्तेषां सर्वथा तत्प्रसादनम् ।
अयथावन्मोक्षकामः पुनर्जन्मनि पच्यते ।
मोक्षकामी यथान्यायं कुर्वन्कर्माणि सर्वदा ।
भर्तुः प्रसादमाकाङ्क्षन्नाघातांस्तत्सदा सहन् ।
प्रीतिपूर्वं तु यो भर्त्रा मुक्तो मुक्तः स्वपापतः ।
तथाभूतान्कर्मकरान्सदा सपोषयेत्पतिः ।
यथार्हं कारयेत्कर्म दण्डं कारणतः क्षिपेत् ।
वृद्धान्बालांस्तथा क्षीणान्पालयन्धर्ममाप्नुयात् ।
इति ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon

D10 शोभने, T2.3 G ता स्त्रिय, M4 ते नरा (for ता प्रिये) — (L 2002) D10 T2.3 G अपलक्षणसमायुक्ता M4 पलक्षणसंयुक्ता (for the prior half) — After the ref, T2 ins

भगवन्प्रमदा लोके एकपुत्रा मृतप्रजा ।
स्त्रीप्रजाये प्रजायन्ते तन्मे ब्रूहि पितामह ।
महादेव ।
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि रहस्यं शास्त्रविश्रुतम् ।
मनुजे पशुपुत्रादि ऋणयोगात्प्रजायते ।
तद्दायस्तु न गृह्णाति कृत्वा यो न ददाति च ।
तत्र प्रजायते [कन्या] दत्त्वा हत्वा प्रयान्ति ये ।

— (L 2005) D10 T2.3 G2 रतास्तथा, T1 करा नरा, G1.2.4 -करास्तथा (for रता जना) — (L 2008) G1.3 क्रोधलोभ (for केवलात्म) — (L 2009) D10 T G मानुषा (for मनुजा) — (L 2010) T2 G2 अपरे (for कारवो) — T1 om line 2012 — (L 2013) T2 तु ये वृत्तिं (for स्त्वधोवृत्तिं) G1.3 जीवन्तो भुवि मानवाः (for the post half) — (L 2013) D10 T2.3 G2.4 प्रधा धन (for °दन). T2 M परास् (for करास्) D10 G2 -वेदना (for -चेतना) — (L 2015) T1 भगव-न्मानुषा केचित् (for the prior half) M मानवाः (for केचन) — (L 2016) D10 T2 G M1.4 -कर्मपरा (for °करा) T1 नीचकर्मरता भृश (for the post half) — T1 om line 2019 — (L 2021) T1 G1.2 M1.2 -कृत्वा (for कुर्वन्) — (L 2022) D10 -कारिणा (for -कारणाद्) D10 T G M4 परद्रव्यापहारिण (for the post half). — T2 om (hapl) lines 2024–2030 — (L 2024) G2.3 क्लेशाद् (for क्लेशैर्) D10 T2 G दासत्व (for °त्वं) — T1 om line 2026 — (L 2027) T2 G4 भविष्यन्ति (for भवन्त्येव) — G2 M1–3 om (hapl) lines 2029–2030 M4 reads line 2030 twice — (L 2030) M4 (second time) पुन (for पशु) T1 कुर्वन्ति, M4 (both times) कल्पन्ति (for भवन्ति) — (L 2032) T1 अन्यथा हि (for अतोऽन्यथा) D10 T G M4 मोक्तु (for हातु) — (L 2036) G4 आयासान् (for आघातान्) D10 T2 G1–3 आयासान्सर्वथा सहन् (for the post half) — (L 2037) D10 T2 G2 स पावन (for स्वपापत) — (L 2038) T2 G1–3 M2.4 मतोपयेद् (for सपो°) — (L 2039) T1 धर्मकारणपूर्वक (for the post half) — (L 2040) D10 क्षुधा (for तथा) — T1

उमा ।

भगवन्मानुषेष्वेव मानुषाः समदर्शनाः ।
चण्डाला इव दृश्यन्ते स्पर्शमात्रेण दूषकाः ।
नीचकर्मकरा देव सर्वेषां मलहारकाः ।
दुर्गता क्लेशभूयिष्ठा विरूपा दुष्टचेतसः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि त्वमेकाग्रमना शृणु ।
ये पुरा मनुजा घोरा अतिमानयुता भृशम् ।
आत्मसंभावनायुक्ता स्तब्धा दर्पसमन्विताः ।
प्रणामं न तु कुर्वन्ति गुरूणामपि पापकाः ।
ये स्वधर्मार्पणं कार्यमतिमानान्न कुर्वते ।
परान्सनामयन्त्येव आनयात्मनि ये बलात् ।
ऋद्धियोगात्पराञ्चित्यमवमन्यन्ति मानवान् ।
पानपाः सर्वभक्षाश्च परुषाः कटुका नराः ।
एवंयुक्तसमाचारा दण्डिता यमशासनैः ।
कथंचित्प्राप्य मानुष्यं चण्डालाः संभवन्ति ते ।
नीचकर्मरताश्चैव सर्वेषां मलहारकाः ।
परेषां वन्दनपरास्ते भवन्त्यवमानिनाः ।
विरूपाः पापयोनिस्थाः स्पर्शनादपि वर्जिताः ।
कुवृत्तिमुपजीवन्ति भूत्वा ते रजकादयः ।
पुरातिमानदोषात्तु भुञ्जते स्वकृतं फलम् ।
तानप्येवंस्थान्कृपणांश्चण्डालानपि बुद्धिमान् ।
न च निन्देत्तान्निकृष्येत्तु भुञ्जते स्वकृतं फलम् ।
चण्डाला अपि वा जातिं शोचन्त शुद्धिमाप्नुयुः ।

उमा ।

भगवन्मानुषाः केचिद्दासपाशशतैर्वृताः ।
परेषां द्वारि तिष्ठन्ति प्रतिषिद्धाः प्रवेशने ।
द्रष्टुं ज्ञापयितुं चैव न लभन्ते च यत्नतः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

ये पुरा मनुजा देवि ऐश्वर्यस्थानसंयुताः ।
सविद्ं तु न कुर्वन्ति परैश्वर्यमोहिताः ।
द्वाराणि न ददत्येव द्वेषलोभादिभिर्वृताः ।
अवस्थामोहसंयुक्ताः स्वार्थमात्रपरायणाः ।
लुब्धा भोगयुता वापि सर्वेषां निष्फला भृशम् ।
अपि शक्ता न कुर्युर्ये परानुग्रहकारणात् ।
निर्दयाश्चैव निर्द्वारा भोगैश्वर्यगतिं प्रति ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
यदि चेन्मानुषं जन्म लभेरंस्ते तथाविधाः ।
दुर्गता दुरवस्थाश्च कर्मव्याक्षेपसंयुताः ।
अभिधावन्ति ते सर्वे तमर्थमभिवेदिनः ।
राज्ञा वा राजमात्रा वा द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ।
कर्म विज्ञापितुं भद्रे न लभन्ते कथंचन ।
प्रवेष्टुमपि ते द्वारि बहिस्तिष्ठन्ति काङ्क्षया ।

उमा ।

भगवन्मानुषे लोके मानुषेषु बहुष्वपि ।
सहसा नष्टसर्वस्वा भ्रष्टकोशपरिग्रहाः ।
दृश्यन्ते मानुषाः केचिद्राजचोरोदकादिभिः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

---

om line 2041 — (L 2041) D_{10} T_{2} G M_{4} भूयश्चैतु विभिच्छामि (for the post half) — Colophon — *Sub-parvan* M_{3} दानधर्म — *Adhy name* D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ M_{1-3} उमामहेश्वरसंवाद — *Adhy no* D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 205, T_{1} $G_{1,2}$ $M_{1,2}$ 199, M_{3} 200, M_{4} 127 — (L 2043) G_{2} -मात्रे हि (for मात्रेण) D_{10} स्पर्शमात्रे विदूषिता, T_{1} स्पर्शमात्रविदूषिता, $T_{2,3}$ $G_{1,2,4}$ स्पर्शमात्रेऽपि दूषिता (for the post half) — (L 2044) D_{10} $T_{1,2}$ G M_{4} रता (for -करा) $G_{1,2,4}$ -हारिण (for -हारका) — T_{1} om line 2047 — (L 2047) D_{10} $T_{2,3}$ G M_{4} तद् (for त्वन्) — (L 2048) D_{10} T G M_{4} देवि (for घोरा) — (L 2050) D_{10} $T_{2,3}$ G_{4} पामरा (पापका) — T_{1} om lines 2051–2052 — (L 2051) M_{1-2} इति मान (for अतिमानात्) — (L 2052) M_{1-3} चान्यया (for आ°) — (L 2053) D_{10} बुद्धि- (for ऋद्धि-) — (L 2057) $G_{1,3}$ M -कराश्च (for -रताश्च) — (L 2058) T_{1} परेषां वचने युक्ताम् (for the prior half) D_{10} T_{2} G_{2-4} M_{4} ते भवन्त्यव मानिन (M_{4} °ना), T_{1} ते भवन्त्यपमानिना (for the post half) — T_{1} om line 2059 — (L 2059) D_{10} $T_{2,3}$ G स्पर्शनादिविवर्जिता (for the post half) — T_{1} om line 2061 D_{10} G_{4} M_{1-3} om (hapl.) lines 2062–2063 — (L 2063) T_{3} न निन्दान्निकुत्सेत (for the prior half) — (L 2065) T_{1} आशापाशेन मोहिता (for the post half) — (L 2070) D_{10} $T_{2,3}$ G सदा न (for सविद्) G_{1} परैश्वर्यविमोहिता (for the post half) — T_{1} om (hapl) line 2071 — (L 2071) D_{10} T_{3} $G_{2,4}$ लोभमोहादिभिर्वृता, T_{2} द्वेषलोभादिमोहिता (for the post half) — (L 2073) T_{1} लब्ध्वा धनं भोगयुता (for the prior half) — (L 2074) T_{1} परानुग्रहसंमता (for the post half) — T_{1} om lines 2075, 2077, and 2078 — (L 2082) D_{10} T_{2} G M_{4} ते द्वार, T_{1} च द्वार (for ते द्वारि) — (L 2083) D_{10} T G M_{4} भगवन्मानुषा केचिन् (for the prior half) — (L 2084) D_{10} नष्टकोश-, T_{1} भ्रष्टराज (for कोश-) — (L 2085) D_{10} राजचोराधमादिभि, $M_{1,3,4}$ °चोरोदकाग्निभि (for the post

महेश्वर ।

ये पुरा मनुजा देवि आसुरं भावमाश्रिता ।
परेषां वृत्तिनाशं तु कुर्वते द्वेषलोभत ।
उत्कोचनपराश्चैव पिशुनाश्च तथाविधा ।
परद्रव्यहरा घोराश्चौर्याद्वान्येन कर्मणा ।
निर्दया निरनुक्रोशा परेषां वृत्तिनाशका ।
नास्तिकानृतभूयिष्ठा परद्रव्यापहारिण ।
एवंयुक्तसमाचारा दण्डिता यमशासनै ।
निरयस्थाश्चिरं कालं तत्र दु खसमन्विता ।
यदि चेन्मानुषं जन्म लभेरंस्ते तथाविधा ।
तत्रस्था प्राप्नुवन्त्येव सहसा द्रव्यनाशनम् ।
कष्टं च प्राप्नुवन्त्येव कारणाकारणादपि ।
नाशं विनाशं द्रव्याणामुपघाताश्च सर्वश ।

उमा ।

भगवन्मानुषा केचिद्धान्यधनं सहसा पृथक् ।
कारणाकारणादेव सहसा प्राणनाशनम् ।
शस्त्रेण वान्यथा वापि प्राप्नुवन्ति वधं नरा ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

ये पुरा मनुजा देवि घोरकर्मरता नरा ।
आसुरा प्रायशो क्रूरा प्राणिहिंसाप्रिया भृशम् ।
निर्दया प्राणिहिंसाया तथा प्राणविघातका ।
विश्वस्तघातकाश्चैव तथा सुखविघातका ।
प्रायशोऽनृतभूयिष्ठा नास्तिका मांसभोजिन ।
एवंयुक्तसमाचारा प्राणिधर्मंगता पुन ।
दण्डिता यमदण्डेन निरयस्थाश्चिरं प्रिये ।
तिर्यग्योनिं पुन प्राप्य तत्र दु खपरिक्षयात् ।
यदि चेन्मानुषं जन्म लभेरंस्ते तथाविधा ।
तत्र ते प्राप्नुवन्त्येव वध्यन्ते चान्यथा तथा ।
आढ्या वा दुर्गता वापि भुञ्जते स्वकृतं फलम् ।
सुखा सत्याश्च विश्वस्तास्तथा ते प्राप्नुवन्त्युत ।
प्राणनाशकृतं दु खं धान्यधनं सहसा पृथक् ।
पुत्रदारविनाशं वा शस्त्रेणान्येन वा वधम् ।

उमा ।

भगवन्मानुषा केचिद्राजभिर्नीतिकोविदै ।
दण्ड्यन्ते मानुषे लोके मानुषा सतत भुवि ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

ये पुरा मनुजा देवि ननु चाधिकृतांश्च वा ।
छिद्रघातेन निघ्नन्ति प्राणान्प्राणिषु निर्दया ।
असुरा घोरकर्माण क्रूरदण्डवधप्रिया ।
ये दण्डयन्त्यदण्ड्यांस्तु राजान क्रोधमोहिता ।
हिंसाविहारा पुरुषा मांसादा नास्तिका शुभे ।
केचित्स्त्रीपुरुषाश्च गुरवश्च तथा प्रिये ।
एवंयुक्तसमाचारा प्राणिधर्मगता पुन ।
दण्डिता यमदण्डेन निरयस्थाश्चिरं प्रिये ।
पूर्वदेहकृतं कर्म भुञ्जते वदिह प्रजा ।
इहैव यत्कृतं कर्म तत्परत्र फाल्गुन ।

half) —G_2 शिव (for महेश्वर) —(L 2087) M_{1-3} आसुरीं वृत्तिमाश्रिता (for the post. half) —(L 2091) $G_{1.3}$ परनिष्पत्तिनाशका (for the post half) —T_1 om line 2092 —(L 2093) T_3 -मादनै (for शासनै) —T_1 om line 2094 —(L 2095) G_2 लभते (for लभेरन्) T_2 $M_{1.3}$ चेत् (for ते) —M om (hapl) the post half of line 2096 and the prior half of line 2097 T_1 om lines 2097–2098 —(L 2097) D_{10} T_3 G_4 तत्प्राप्नुवन्ति, T_2 तत्राप्नु° (for च प्राप्नु°) —(L 2098) D_{10} $G_{3.4}$ घात (for -घातांश्च) —T_1 om. lines 2099–2100 —(L 2100) D_{10} $T_{2.3}$ G कारणादेव सर्वेषां (for the prior half) —(L 2101) T_1 नरा वधं (by transp) —(L 2103) G_{1-3} रक्ता (for नरा) —T_1 om lines 2105–2106 —(L 2105) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ प्राणि (for प्राण) —T_3 om (hapl) line 2106 —(L 2107) $G_{1.3}$ M_4 प्रायेण (for प्रायशो) D_{10} T G M_4 भोजना (for भोजिन) —(L 2108) $T_{1.3}$ $G_{1.3.4}$ कालधर्मं, T_2 कालधर्म (for प्राणि°) —T_1 om line 2109 —(L 2110) G_2 तिर्यग्योनिगतो भूत्वा (for the prior half) —(L 2111) M_{1-3} चेत् (for ते) —T_1 om lines 2114–2116 —(L 2117) G राजनीतिविशारदै (for the post. half) —(L 2118) D_{10} G_{1-3} मानुषे (D_{10} °षा) सततोत्तमा, T G_4 °षा सर्वतो भुवि (for the post. half) —(L 2120) T_1 om the post. half and the prior half of line 2121 D_{10} $T_{2.3}$ G मानुषा ($T_{2.3}$ G_2 °षा) श्रेष्ठतानि वा (for the post half) —(L 2121) T_1 क्रूरा (for प्राणान्) G_2 निर्भया (for निर्दया) —G_1 om (hapl) line 2122 —(L 2122) M ये पुरा (for असुरा) —T_1 om line 2123 —(L 2124) D_{10} $T_{2.3}$ G हिंसाविहारपरुषा (for the prior half) D_{10} G शुभा ; M_4 प्रिये (for शुभे) —T_1 om lines 2125–2126 M_4 om. (hapl) line 2125 —(L 2126) D_{10} $T_{2.3}$ G प्राणिधर्म, G_2 प्राणधर्म (for प्राणिधर्म) —(L 2127) T_1 पुनर्जन्मनि शोभने (for the post half) —After line 2127, T_1 ins

दण्ड्यन्ते राजभिर्नागैर्दण्डैर्नानाविधैस्तरम् ।

—(L. 2128) D_{10} $T_{2.3}$ G पूर्वजन्म-, T_1 इहैव यत् (for पूर्वदेह-) —(L 2129) D_{10} T_3 G_4 कर्म कृत (by

एषा व्यवस्थितिर्देवि मानुषेष्वेव दृश्यते ।
न ऋषीणां न देवानाममरत्वात्तपोबलात् ।
तेनैव न शरीरेण भुज्यते कर्मणः फलम् ।
न तथा मानुषाणां स्यादन्तर्धाय भवेद्धि तम् ।

उमा ।

स्त्रियं मानुषा लोके दृश्यन्ते पृथिवीश्वरैः ।
कृतापराधमुद्दिश्य हन्ता हर्तापि युत ।
पुत्रार्थी पुत्रकामेष्ट्या इहैव लभते सुतान् ।
तेनैव हि शरीरेण भुञ्जाना कर्मणां फलम् ।
दृश्यन्ते मानुषे लोके बहवानतुमन्यते ।
एतन्मे संशयस्थानं तत्त्व छेत्तुमर्हसि ।

महेश्वर ।

स्थाने संशयितं देवि तत्त्व शृणु समाहिता ।
सर्वं कर्मफलं चेति युगपद्भुवि नेष्यते ।
परत्रानिहितं देवि हन्ता हर्तायमित्यपि ।
तेषां तत्पूर्वकं कर्म लभ्यते यत्र राजसि ।
ऐहिकं दुष्कृतं तेषां हेतुर्भवति शासने ।
अपराधापदेशेन राजा दण्डयति प्रजाः ।
इहलोके व्यवस्थार्थं राजसिद्दण्डनं स्मृतम् ।
उद्वेजनार्थं शेषाणामपराधं समुद्दिशन् ।
पुराकृतफलं दण्डो दण्ड्यमानस्य तद् ध्रुवम् ।
प्रागेव च मया प्रोक्तं तत्र निःसंशया भव ।

उमा ।

भगवन्भुवि मर्त्यानां दण्डितानां नरेश्वरैः ।
दण्डेनैव तु तेनेह पापनाशो भवेन्न वा ।
एतन्मम संशयितं तद्भवाञ्छेत्तुमर्हति ।

महेश्वर ।

स्थाने संशयितं देवि शृणु तत्त्व समाहिता ।
ये नृपैर्दण्डिता भूमावपराधापदेशतः ।
यमलोके न दण्ड्यन्ते तत्र ते यमदण्डनैः ।
अदण्डिता वा ये मिथ्या मर्त्या वा दण्डिता भुवि ।
तान्यमो दण्डयत्येव स हि वेद कृताकृतम् ।
नातिक्रमेद्यमं कश्चित्कर्म कृत्वेह मानुषः ।
राजा यमश्च कुर्वीत दण्डमात्रं तु शोभने ।
उभाभ्यां यमराजभ्यां दण्डितोऽदण्डितोऽपि वा ।
पश्चात्कर्मफलं भुङ्क्ते नरके मानुषेषु वा ।
नास्ति कर्मफलच्छेत्ता कश्चिल्लोकत्रयेऽपि च ।
इति ते कथितं सर्वं निर्विशङ्का भव प्रिये ।

उमा ।

किमर्थं दुष्कृतं कृत्वा मानुषा भुवि नित्यशः ।
पुनस्तत्कर्मनाशाय प्रायश्चित्तानि कुर्वते ।
सर्वपापहरं चेति हयमेधं वदन्ति च ।
प्रायश्चित्तानि चान्यानि पापनाशाय कुर्वते ।
तस्मान्मे संशयो जातस्तं च छेत्तुमिहार्हसि ।

महेश्वर ।

स्थाने संशयितं देवि शृणु तत्त्व समाहिता ।
संशयो हि महानेष पूर्वेषां च मनीषिणाम् ।
द्विधा तु क्रियते पापं सद्भिश्चासद्भिरेव च ।
अभिसंधाय वा नित्यमन्यथा वा यदृच्छया ।
दैवाच्चाभिसंधाय संरम्भाच्च करोति यत् ।
कर्मणस्तस्य नाशस्तु न कथंचन विद्यते ।
अभिसंधिकृतस्येह नैव नाशोऽस्ति कर्मणः ।

---

transp) —(L 2130) T_1 येषां, $G_{1\,2}$ एषां (for एषा) —(L 2131) D_{10} $T_{1\,2}$ G M_{1-8} ऋषीणां (for ऋषीणां) D_{10} G M_4 अमृतत्वात्, T_2 अमृतत्व (for अमरत्वात्) —(L 2133) T_1 क्षीयते बहुजन्मभि (for the post. half) —(L 2138) D_{10} T_2 $_3$ $G_{1\,3\,4}$ M_4 मानुषा (for °षे) D_{10} T $G_{1\,2\,4}$ नानु- (for अनु) —(L 2139) D_{10} T_2 $G_{1\,2\,4}$ संशये त्व छेत्तुमर्हसि $T_{1\,2}$ सर्वे छेत्तु त्वमर्हसि (for the post half) —(L 2140) T_2 शृणु तत्त्व (by transp) —(L 2141) T_2 $G_{1\,2}$ M_1 कृतात्कर्म (for कर्म फल) —G_2 om lines 2142–2144 —(L 2142) D_{10} $G_{1\,3}$ M [अ]भिहितं (for °हित) T_1 $G_{1\,2\,4}$ M_1 [उ]त (for [अ]पि) —(L 2144) $M_{1\,2\,4}$ नैतिक (for ऐहिक) D_{10} T $G_{1\,2\,4}$ नेति कर्मस्य वै (T_1 $_3$ $G_{1\,2}$ वै ताः) (for the prior half) —(L 2146) T_2 व्यवस्थान, $G_{1\,2\,4}$ °स्थानं (for °स्थार्थं) — T_1 om line 2147 —(L 2147) T_2 G_{1-3} परधर्म (for अपराध) —(L 2151) T_2 कृतेन (for तु तेन) —(L 2152) G_1 सुमिनत्य (for संशयित) —T_1 om line 2153 —(L 2156) $G_{1\,3}$ M_4 तस्मां ये (for ये मिथ्या) D_{10} T G $M_{1\,2\,4}$ मिथ्या (for मर्त्या) —(L 2157) T_1 नरान्सर्वान् (for कृताकृतम्) —(L 2160) T_1 पीडितो (for दण्डितो) —(L 2162) T_2 G_2 कर्मफल —T_1 om line 2163 —T_1 ins after line 2165, M after line 2167

नास्ति कर्मसमाप्तेति श्रुतं मे भगवद्वचः ।

—T_1 om lines 2166–2168 —(L 2168) G_2 [s]श्चास्ति (for जातम्) D_{10} $T_{2\,3}$ G_4 तस्मान्मया संशयित (for the prior half) —T_1 om line 2169 —(L 2170) T_1 [s]य, M मे (for हि) —(L 2171) T_2 G_2 त्रिधाश्च, $G_{1\,3}$ द्विधात्र (for द्विधा तु) —(L 2173) T_1 क्रियते च (for च करोति) — M_{1-8} repeat lines 2174–2180 after line 2224 —(L 2175) D_{10} $T_{2\,3}$ G M_{1-8} (last three first time) $_4$ [ए]व (for [इ]ह) D_{10} शि (for [ए]व) —(L 2176)

अश्वमेधसहस्रैर्वा प्रायश्चित्तशतैरपि ।
अन्यथा यत्कृत पाप प्रमादाद्वा यदृच्छया ।
प्रायश्चित्ताश्वमेधाभ्या शोधनात्तु प्रणश्यति ।
लोकसव्यवहारार्थं प्रायश्चित्तादिरिष्यते ।
विद्धयेव पापक कार्ये निर्विशङ्का भव प्रिये ।
इति ते कथित देवि किं भूय श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश मानुषाश्चेतरा अपि ।
म्रियन्ते बहुधा लोके कारणाकारणादपि ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

ये पुरा मनुजा देवि कारणाकारणादपि ।
यथासुभिर्वियोज्यन्ते प्राणिन प्राणिनिर्दयै ।
तथैव ते प्राप्नुवन्ति यथैवात्मकृत फलम् ।
विषदस्तु विषेणैव शस्त्रे शस्त्रेण घातक ।
एवमेव यथा लोके मानुषा घ्नन्ति मानुषान् ।
कारणैरेव ते तेन तथा स्वप्राणनाशनम् ।
प्राप्नुवन्ति पुनर्देवि नास्ति तत्र विचारणा ।
इति ते कथित सर्वं पापकर्मफल प्रिये ।
भूयस्तव समासेन कथयिष्यामि तच्छृणु ।
सत्यप्रमाणकरण नित्यमव्यभिचारि च ।
ये पुरा मनुजैर्देवि यस्मिन्काले यथा कृतम् ।
येनैव कारणेनापि कर्म यत्तु शुभाशुभम् ।
तस्मिन्काले तथा देवि तेनैव करणेन ते ।
प्राप्नुवन्ति नरा प्रेत्य नि सदेह शुभाशुभम् ।
इति सत्य विजानीहि लोकतन्त्रविधिं प्रति ।
कर्म कृत्वा नरो मोक्ता स नास्ति दिवि वा भुवि ।
न शक्य कर्म चाभोक्तु सदेवासुरमानुषै ।
कर्मणा ग्रथितो लोक आदिप्रभृति वर्तते ।
एतदुद्देशत प्रोक्त कर्मपाकफल प्रिये ।
यदन्यच्च मया नोक्त यस्मिंस्ते कर्मसग्रहे ।
बुद्धितर्केण तत्सर्वं तथा वेदितुमर्हसि ।
कथितं श्रोतुकामाया किं भूय श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon

उमा ।

भगवन्सर्वलोकेश लोकपालनमस्कृत ।
प्रसादात्ते महादेव श्रुता मे कर्मणा गति ।
सगृहीत च तत्सर्वं तत्त्वतोऽमृतसनिभम् ।
कर्मणा ग्रथित सर्वमिति वेद्मि शुभाशुभम् ।
गोवत्सवच्च जननीं निम्न सलिलवत्तथा ।
कर्तार स्वकृत कर्म नित्य तमनुधावति ।
कृतस्य कर्मणश्चेह न नाशोऽस्तीति निश्चय ।

M1-3 (all second time) सहस्रेण (for °स्रैर्वा) — (L 2178) M1-8 (all second time) प्रायश्चित्तादिभि पुण्यै (for the prior half) D10 T2 8 G1-8 श्रेयसा तद्, G4 तेजसा तद् (for शोधनात्तु) — (L 2179) T1 प्रायश्चित्त विधीयते (for the post half) — T1 om lines 2180-2181 — (L 2180) M1-8 (all second time) अतरे न त्वदिष्यते (for the post half) — (L 2181) D10 T2 8 G1-8 भूय श्रोतु किमिच्छसि (for the post. half) — G1 om the ref — (L 2182) G1 3 [इ]तरेपि वा, G4 [इ]तरे अपि (for °रा अपि) — (L 2183) D10 T2, 8 G मानुषा (for बहुधा) — (L 2186) D10 T G M1 वियुज्यते (for वियो°) T2 G1 2 प्राणिभि (for °न) — (L 2187) D10 T8 G4 तथैव, G1-8 नदैव (for यथैव) — (L 2188) D10 T G M4 घातका (for °क) — (L 2190) D10 S कारणैनैव तेनाय (T2 तेनैव, M ते तेन) (for the prior half) — (L 2192) G4 देवि (for सर्वं) D10 T G M1 कर्मपाक (for पापकर्म) — T1 om line 2194 — (L 2194) D10 T2 G M4 कारणान् (for °ण) — (L 2197) T1 शुभं वान्यत् (for तथा देवि) D10 T G M4 कारणैनैव तेन तु (G1, 8 ते) (for the post half) — (L 2199) D10 T2 8 G M4 प्र (for वि) D10 T8 G लोके तत्र (for लोकतन्त्र) — (L 2200) D10 T G M4 कर्ता (for कृत्वा) T1 नान्यो (for स न) — After line 2200, T1 ins

नाभुक्त क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।

— (L 2201) D10 T2 3 G4 वा भोक्तु (for चाभोक्तु) — T4 om line 2203 — (L 2203) G3 प्राप्त (for प्रोक्त) D10 T2 G M4 प्रति (for प्रिये) — T1 om lines 2204-2205 — (L 2204) M यच्च हि (for अन्यच्च) G2 प्रोक्त (for नोक्त) T2 धर्म (for कर्म°) — (L 2205) T2 तर्केन (for तर्केण) G1 8 त्वत्त (for तथा) — (L 2206) D10 T2 G M भूय श्रोतु किमिच्छसि (for the post. half) — Colophon — *Adhy name* D10 T8 G2 M उमामहेश्वरसवाद — *Adhy no* D10 T2 G2 4 206 T1 G1 2 M1 200, T8 205 M2 8 201, M4 198 — (L 2207) T1 M सर्व° (for सर्व) T8 °देवे। (for लोकेश) T8 नमोऽस्तु ते (for °नमस्कृत) — T1 om line 2208 — (L 2209) T1 त्वया प्रोक्त (for च तत्सर्वं) — (L 2210) T3 G वेद (for वेद्मि) — (L 2211) G8 गोवत्सवज्जननीं (for the prior half) — G2 om lines 2212-2217 — (L 2212) T1 om (hapl) from the post half up to the prior half of line 2220 T2 G4 तद् (for तम्) — (L 2213) T3 तस्य (for कृतस्य) G1 8 [ए]व (for [इ]ह) D10 T2 8 G transp न and नाशो — (L 2214) D10 G1

अशुभस्य शुभस्यापि तदप्यवगतं मया ।
भूय एव महादेव वरद प्रीतिवर्धन ।
कर्मणा गतिमाश्रित्य संशयान्मोक्तुमर्हसि ।

महेश्वर ।

यत्ते विवक्षितं देवि तुल्यमप्यनिवेक्षणे ।
तत्सर्वं निर्विशङ्का त्वं पृच्छ मां शुभलक्षणे ।

उमा ।

एवं व्यवस्थिते लोके कर्मणा वृषभध्वज ।
कृत्वा तु पुरुषः कर्म शुभं वा यदि वेतरत् ।
कर्मणः स्वकृतस्येह कदा भुङ्क्ते फलं पुनः ।
इह वा प्रेत्य वा देव तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

स्थाने संशयितं देवि तद्धि गुह्यतमं शृणु ।
त्वत्प्रियार्थं प्रवक्ष्यामि देवगुह्यं शुभानने ।
पूर्वदेहकृतं कर्म भुङ्क्ते तदिह प्रजा ।
इहैव यत्कृतं पुंसा तत्परत्र फलिष्यति ।
एषा व्यवस्थितिर्देवि मानुषेष्वेव दृश्यते ।
देवानामसुराणां च अमरत्वात्तपोबलात् ।
एकेनैव शरीरेण भुज्यते कर्मणां फलम् ।
मानुषेण तथा देवि अन्तरं त्वेतदिष्यते ।

Colophon

उमा ।

भगवन्भगनेत्रघ्न मानुषाणां विचेष्टितम् ।
सर्वमात्मकृतं चेति श्रुतं मे भगवन्मतम् ।
लोके ग्रहकृतं सर्वं मत्वा कर्म शुभाशुभम् ।
सदैव ग्रहनक्षत्रं प्रायशः पर्युपासते ।
एतं मे संशयं देव तद्भवं छेत्तुमर्हसि ।

महेश्वर ।

स्थाने संशयितं देवि शृणु तत्त्वविनिश्चयम् ।
नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव शुभाशुभनिवेदकाः ।
मानवानां महाभागे न तु कर्मकराः स्वयम् ।
प्रजानां तु हितार्थाय शुभाशुभविधिं प्रति ।
अनागतमतिक्रान्तं ज्योतिश्चक्रेण बोध्यते ।
किं तु तत्र शुभं कर्म सुग्रहैस्तन्निवेद्यते ।
दुष्कृतस्याशुभैरेव समवायो भवेदिति ।
तस्माद्धि ग्रहसाम्येऽपि वैषम्यं कुरुते जनः ।
ग्रहसाम्ये शुभं कुर्याज्जात्या जात्या पुराकृतम् ।
केवलं ग्रहनक्षत्रं न करोति शुभाशुभम् ।
सर्वमात्मकृतं कर्म लोकवादो ग्रहा इति ।
पृथग्ग्रहाः पृथक्कर्ता कर्ता स्वं भुज्यते फलम् ।
इति ते कथितं सर्वं विशङ्कां जहि शोभने ।

उमा ।

भगवन्विविधं कर्म कृत्वा जन्तुः शुभाशुभम् ।

[ग]तम् (for [भ]व॰) — Before line 2215, D10 ins. उमा — (L. 2215) G1 महाभाग (for ॰देव) — (L. 2216) G1 संशय (for ॰यान्) D10 छेत्तुम् (for मोक्तुम्) — G2 शिव (for महेश्वर॰) — (L. 2218) D10 T3 G2 तत्सर्वं निर्विशङ्कार्थं (for the prior half) — (L. 2219) M3 व्यवस्थित (for ॰स्थिते) D10 T2 3 G M4 कर्माणां (for ॰णा) — (L. 2220) T1 च (for the second वा) — T1 om. line 2221 — (L. 2221) T2 यदा (for कदा) — (L. 2222) T1 [श्रा]द्गोति (for देव) — (L. 2223) T2 M4 गुह्यतम (for संशयित) D10 T1 G M1-2 शृणु (for शृणु) — (L. 2224) D10 गुह्य देवि, T2 3 G 4 M2 देवि गुह्य (for देवगुह्य) G1 3 देवि गुह्य शुभाशुभ (for the post. half) — M1-3 om. lines 2225-2230 — (L. 2226) G2 [प]र फलिष्यते, G4 फलिष्यते (for ॰ति) — T1 om. (hap.) lines 2228-2230 — (L. 2229) T2 M4 भुज्यते (for भुज्यते) — (L. 2230) T2 मानुषाणां (for ॰षेण) T2 अन्तर (for अन्तर) G1 इष्यति (for ॰ते) M4 पश्यताधिदैवते (for the post. half) — Colophon — *Adhy. name*: D10 T2 3 G2 M4 उमामहेश्वरसंवादे, M1-3 उमामहेश्वरसंवादे शुभाविकारे प्रायश्चित्तविषयनिश्चय — *Adhy. no.*: D10 T2 G2 4 207, T3 206, G1 3 M1 201, M3 3 202, M4 199 — (L. 2231) G2 भगवन्देवदेवेश (for the prior half) — (L. 2232) T1 ग्रह॰ (for आत्म) T1 हि (for मे) T1 मया (for मतम्) — T1 om. line 2233 — (L. 2233) G2 ग्रहगत (for ॰कृत) M4 लोके गमकृत कर्म (for the prior half) — (L. 2234) D10 T G M4 नरा (for सदा॰) — (L. 2235) D10 T G एष मे संशयो देव (for the prior half) D10 T3 G1-3 तन्मे त्व (for तद्भव) T2 तन्मे शंसितुमर्हसि, G4 तन्नो छेत्तु त्वमर्हसि (for the post. half) — (L. 2236) G2 विनिश्चित (for ॰श्चयम्) — M4 om. lines 2240-2245 — (L. 2240) M1-3 विद्यते (for बोध्यते) — (L. 2241) T1 ग्रहैस्तु वि॰ (for सुग्रहैस्तन्) T3 निबोध्यते (for निवेद्यते) — (L. 2242) M1-2 इह (for इति) — (L. 2243) T1 3 वैषम्य (for ॰म्ये) D10 T2 G विषम (for वैषम्य) T1 ह्यशुभं कुरुते नर (for the post. half) — (L. 2244) G2 जात्यन्तरान (for जात्या जात्या) D10 T2 3 G1 3 4 यातनास्थ(T3 ॰न)न तथाकृत (for the post. half) — T1 om. line 2247 — (L. 2247) *D10* प्रकल्प्यते (for पृथक्कर्ता) — (L. 2248) G1 देवि (for सर्वं) T1 शङ्कां जहि शुभानने (for the post. half) — (L. 2249) T3 द्विविध (for वि॰) — (L. 2250) T1 तयो पूर्वं च कनर (for the prior half) — (L. 2251) D10 G त्वम् (for इह) — G1 3 om. the ref. — (L. 2254) M1-3 [ए]-

किं तयो पूर्वकतर भुङ्क्ते जन्मान्तरे पुन ।
एष मे सशयो देव तं मे छेत्तुमिहार्हसि ।
महेश्वर ।
स्थाने सशयितं देवि तत्ते वक्ष्यामि तत्त्वत ।
अशुभ पूर्वमित्याहुरपरे शुभमित्यपि ।
मिथ्या तदुभय प्रोक्त केवल तद्ब्रवीमि ते ।
मानुषे तु पदे कर्म युगपद्भुज्यते सदा ।
यथाकृत यथायोगमुभय भुज्यते क्रमात् ।
भुञ्जानाश्चैव दृश्यन्ते क्रमशो भुवि मानवा ।
ऋद्धिं हानिं सुख दु खसभय भयमेव च ।
दु खान्यनुभवन्त्याढ्या दरिद्राश्च सुखानि च ।
यौगपद्याच्च भुञ्जाना दृश्यन्ते लोकसाक्षिकम् ।
नरके स्वर्गलोके च न तथा सस्थिति प्रिये ।
नित्य दु ख हि नरके स्वर्गे नित्य सुख तथा ।
शुभाशुभानामाधिक्यात्कर्मणा तत्र सेव्यते ।
निरन्तर सुख दु ख स्वर्गे च नरके भवेत् ।
तत्रापि सुमहत्कृत्वा पूर्वमल्प पुन शुभे ।
एतत्ते सर्वमाख्यात भूय श्रोतु किमिच्छसि ।
उमा ।
भगवन्प्राणिनो लोके म्रियन्ते केन हेतुना ।
जाता जाता न तिष्ठन्ति तन्मे शसितुमर्हसि ।
महेश्वर ।
तदह ते प्रवक्ष्यामि शृणु तत्त्व समाहिता ।
आत्मकर्मक्षयाद्देह यथा मुञ्चन्ति तच्छृणु ।
शरीरात्मसमाहारो जन्तुरित्यभिधीयते ।
तत्रात्मान नित्यमाहुरनित्य क्षेत्रमुच्यते ।
तत्तु कालवशाल्लोके जीर्णं भवति शोभने ।
कालच्छिद्राणि चाप्यपि दिनमासर्तुहायनैः ।
काल पचति भूतानि कालेनाकुलित जगत् ।
काल नातिक्रमेरन्हि सदेवासुरमानवा ।
यथाकाशे न तिष्ठेत द्रव्य किंचिदचेतनम् ।
तथा धावति कालोऽय क्षण किंचिन्न तिष्ठति ।
एव कालेन सक्रान्त शरीर जर्जरीकृतम् ।
अकर्मयोग्य सशीर्णं त्यक्त्वा देही ततो व्रजेत् ।
नित्यस्यानित्यसत्यागाल्लोके तन्मरण विदु ।
न च नित्यस्य जीवस्य विनाशो विद्यते शुभे ।
स पुनर्जायतेऽन्यत्र शरीर नवमाविशन् ।
एव लोकगतिर्नित्यमादिप्रभृति वर्तते ।
उमा ।
भगवन्प्राणिना बाला दृश्यन्ते मरणं गता ।
अतिवृद्धाश्च जीवन्तो दृश्यन्ते चिरजीविन ।
केवल कालमरण न प्रमाण महेश्वर ।
तस्मान्मे सशय ब्रूहि प्राणिनां जीवकारणम् ।
महेश्वर ।
शृणु तत्कारण देवि निर्णयस्त्वेक एव सः ।
जीर्णत्वमात्र कुरुते कालो देह न पातयेत् ।
जीर्णे कर्मणि सघात स्वयमेव विशीर्यते ।
पूर्वकर्मप्रमाणेन जीवित मृत्युरेव वा ।
यावत्पूर्वकृत कर्म तावज्जीवति मानव ।
तद्वत्कालवशाद्बाला म्रियन्ते भोगसक्षयात् ।

तद् (for तद्) — (L 2255) T_1 देवि (for कर्म) — (L 2257) M_{1-8} मानुषा (for मानवा) — T_1 om line 2258 — (L 2258) D_{10} वृद्धिं (for ऋद्धिं) D_{10} $T_{2\ 8}$ G तत्सर्वमु(T_2 °म)भय मय (for the post. half) — (L 2259) T_1 दु खस्य शुभजातानि दरिद्रा प्राप्नुवन्ति च — (L 2260) T_2 युगपत्त्व (for यौगपद्याच्) G_{1-3} M_1 साक्षिका (for °कम्) — T_1 om line 2261 — (L 2262) D_{10} सत्य (for नित्य) — (L 2263) D_{10} T G M_1 आधिक्य (for °क्यात्) — T_1 om lines 2264–2265 — (L 2265) D_{10} T_8 G M_2 भुक्त्वा, M_4 पश्चात् (for कृत्वा) G_2 पूर्वतर (for °मल्प) T_2 शुभ (for शुभे) — (L 2266) D_{10} T G किं भूय श्रोतुमिच्छसि (for the post. half) — (L 2267) G_8 प्राणिनां (for °नो) — (L 2268) M_4 जातु (for the second जाता) — (L. 2269) D_{10} G_2 सत्य, $T_{1\ 2}$ $G_{1\ 3\ 4}$ M_4 सर्वं (for तत्त्व) — T_1 om line 2270 — (L 2270) G_2 देवि (for देह) — (L 2271) T_1 -समाहाराज् (for °हारो). — (L. 2272) T_1 अनित्यो देह उच्यते (for the post. half) — After line 2272, D_{10} T G M_4 read lines 2279 2281, and om lines 2273–2275 — (L 2276) $G_{1\ 8}$ M_4 मानुष (for मानवा) — T_1 om line 2277 — (L 2278) $G_{1\ 8}$ किंचन (for किंचिन्न) — (L 2279) T_1 सप्राप्तं (for सक्रान्त) T_1 मर्मरी- (for जर्जरी) G_2 शरीर जन्मजन्मानि (for the post half) — (L 2280) D_{10} T_8 G_4 सकीर्णं (for सशीर्णं) T_1 कर्मयोगेन सम्पीर्णं (for the prior half) — (L. 2281) T_1 -सयोगाल् (for सत्या°) — D_{10} T G M_4 om line 2282 — (L 2284) D_{10} -गत (for -गतिर्) — D_{10} om lines 2285-2286 — (L 2285) T G M_1 प्राणिनो (for °ना) — (L 2289) M_4 निर्दिष्टस्त्वेकमेव तत (for the post half) — (L 2290) D_{10} क्षीणत्व (for जी°) — (L 2291) $G_{1\ 8}$ सघाते (for त°) T_1 जीर्णे तु कर्मसघाते (for the prior half) — (L 2292) T_2 -प्रकारेण (for -प्रमाणेन) D_{10} T_2 G $M_{3\ 4}$ मृत्युम (for मृत्युर्) — (L 2293) T_1 पूर्वं (for पूर्वं) T_1 om. the post. half and the prior half of

जीवन्ति चिरवृद्धाश्च तथा कर्मप्रमाणतः ।
इति ते कथितं देवि निर्विशङ्का भव प्रिये ।

उमा ।

भगवन्केन वृत्तेन भवन्ति चिरजीविनः ।
स्वल्पायुषो नराः केन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

शृणु तत्सर्वमखिलं गुह्यं पथ्यतरं नृणाम् ।
ये नरा वृत्तसंपन्ना भवन्ति चिरजीविनः ।
अहिंसा सत्यवचनमक्रोधः क्षान्तिरार्जवम् ।
गुरूणां नित्यशुश्रूषा वृद्धानामपि पूजनम् ।
शौचं चाकार्यसंत्यागः सदा पथ्यस्य भोजनम् ।
एवमादि शुभं वृत्तं नराणां दीर्घजीविनाम् ।
तपसा ब्रह्मचर्येण रसायननिषेवणात् ।
उद्यमसत्त्वा बलिनो भवन्ति चिरजीविनः ।
स्वर्गे वा मानुषे वापि चिरं तिष्ठन्ति धार्मिकाः ।
अपरे पापकर्माणः प्रायशोऽनृतवादिनः ।
हिंसाप्रिया गुरुद्विष्टा निष्क्रियाः शौचवर्जिताः ।
नास्तिका घोरकर्माणः सततं मांसपानपाः ।
पापाचारा गुरुद्वेषाः कोपनाः कलहप्रियाः ।
एवमेवाशुभाचारास्तिष्ठन्ति निरये चिरम् ।
तिर्यग्योनौ तथात्यन्तमल्पं तिष्ठन्ति मानुषे ।
तस्मादल्पायुषो मर्त्यास्तादृशाः संभवन्ति ते ।
अगम्यदेशगमनादपथ्यानां च भोजनात् ।
आयुःक्षयो भवेन्नृणामायुःक्षयकरा हि ते ।
भवन्त्यल्पायुषस्तैस्तैरन्यथा चिरजीविनः ।
एतत्ते कथितं सर्वं भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

Colophon

उमा ।

भगवन्देवदेवेश श्रुतं मे परमं हितम् ।
आत्मनो जातिसंबन्धं ब्रूहि स्त्रीपुरुषान्तरे ।
स्त्रीप्राणः पुरुषप्राण एकः स पृथगेव वा ।
एष मे संशयो देव तं मे छेत्तुं त्वमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु सर्वं समाहिता ।
पुंस्त्वं स्त्रीत्वमिति प्राणे स्थितिर्नास्ति शुभेक्षणे ।
निर्विकारी सदैवात्मा स्त्रीत्वं पुंस्त्वं न चात्मनि ।
कर्मप्रकारेण तथा जात्यां जात्यां प्रजायते ।
अकर्ता चाविकारी च नित्यश्च पुरुषः स्मृतः ।
स्त्रीशरीरकृतं कर्म स्त्रीभावेनोपभुज्यते ।
पुरुषेण कृतं कर्म पुरुषेणैव भुज्यते ।
एवं प्रसज्यते लोके भावैकत्वेन भूयशः ।
शरीरं कर्मनानात्वाद्दृश्यते विपरीतवत् ।
कृत्वा तु पौरुषं कर्म स्त्री पुमानपि जायते ।
स्त्रीभावयुक्पुमान्कृत्वा कर्मणा प्रमदा भवेत् ।

उमा ।

भगवन्सर्वलोकेश कर्मात्मा न करोति चेत् ।
कोऽन्यः कर्मकरस्तत्र देहे तद्वक्तुमर्हसि ।

---

line 2294 — (L 2294) D10 T2 3 G1 2 4 तत्र कर्म, G3 तत्कर्म- (for तद्वत्काल) — (L 2295) D10 T G M4 चिरं जीवन्ति वृद्धाश्च (for the prior half) — T2 om (hapl) lines 2298–2300 — (L 2298) T1 केचित् (for केन) — (L 2299) T3 पथ्यकर (for °तर) — (L 2300) D10 T1 3 G M4 येन वृत्तेन मनुजा (for the prior half) — M4 om (hapl) lines 2301–2306 — (L 2302) T2 द्विज- (for नित्य-) — (L 2303) T2 G1 2 4 शौचाद् (for शौचं च) — (L 2304) D10 T2 3 G2 4 -शुभं (for शुभं) — D10 G3 om lines 2307–2309 — (L 2307) T1 स्वर्गे मानुषलोके वा (for the prior half) — (L 2310) T1 सततं (for नास्तिका) T1 नास्तिका (for सततं) — T1 om lines 2311–2312 — (L 2311) D10 T3 G -द्विष्टा (for -द्वेषा) — (L 2312) D10 नरके (for निरये) — (L 2313) G नित्यम् (for [अ]त्यन्तम्) D10 T2 3 G अल्पं तिष्ठन्ति मानवाः (for the post half) — (L 2316) M4 क्षयं नृणां (for क्षयो भवेत्) — T1 om line 2317 — (L 2317) M4 चान्यथा (for अन्यथा) — (L 2318) D10 T2 3 G एवं (for एतत्) T1 एतत्ते सर्वमाख्यातं (for the prior half) D10 T1 भूयः किं (T1 किं भूयः) श्रोतुमिच्छसि (for the post half) — Colophon — *Adhy name* D10 T3 M3 उमामहेश्वरसंवादः, T2 G2 4 उमामहेश्वरसंवादे आयुःक्षयलक्षणं, M1–3 उमामहेश्वरसंवादे गुह्याधिकारः — *Adhy no* T1 201, T2 G2 206, T3 207, G1 3 4 M1 3 4 202, M5 203 — (L 2319) D10 T G देवदेव महादेव श्रुतं मे (T1 श्रुतं ते, T3 शृणु नः) भगवन्निदं — (L 2320) T1 -पुरुषान्तरं — (L 2321) G1–3 स्त्रीप्राणाः पुरुषप्राणाः (for the prior half) T1 G1–3 एकतः, M एकस्तु (for एकः स) — (L 2322) T2 शंसितुम् (for छेत्तुं त्वम्) — (L 2323) M4 समाहितः — (L 2324) D10 T G M3 4 स्त्रीत्वं पुंस्त्वम् (by transp) — (L 2325) D10 T G निर्विकारः (for °कारी) T3 चात्मनः (for °नि) — D10 T G om lines 2327–2331 — (L 2332) M4 पौरुषिकं (for पौरुषं) T2 कृत्वात्मपुरुषं कर्म, G1–3 कृत्वा कर्म पुमान्स्त्री वा (for the prior half) T1 2 M4 अभि- (for अपि) — (L 2333) G1–3 स्त्रीभावं यदा (for °वयुक्) T1 स्त्रीभावयुक्तस्तु पुमान् (for

महेश्वरः ।
शृणु भामिनि कर्तारमात्मा हि न च कर्मकृत् ।
प्रकृत्या गुणयुक्तेन क्रियते कर्म नित्यशः ।
शरीरं प्राणिनां लोके यथा पित्तकफानिलैः ।
व्याप्तमेव त्रिभिर्दोषैस्तथा व्याप्तं गुणैस्त्रिभिः ।
सत्त्वं रजस्तम इति गुणास्त्वेते शरीरिणः ।
प्रकाशात्मकमेतेषां सत्त्वं सततमिष्यते ।
रजो दुःखात्मकं तत्र तमो मोहात्मकं स्मृतम् ।
त्रिभिरेतैर्गुणैः सर्वं लोके कर्म प्रवर्तते ।
सत्यं प्राणिदया शौचं श्रेयः प्रीतिः क्षमा दमः ।
एवमादि तथान्यच्च कर्म सात्त्विकमिष्यते ।
दाक्ष्यं कर्मपरत्वं च लोभो भोगविधिं प्रति ।
कलत्रसङ्गो माधुर्यं नित्यमैश्वर्यलुब्धता ।
रजसश्चोद्भवं चैतत्कर्म नानाविधं सदा ।
अनृतं चैव पारुष्यं श्रुतिविद्वेषता भृशम् ।
हिंसापरत्वं नास्तिक्यं निद्रालस्यभयानि च ।
तमसश्चोद्भवं चैतत्कर्म पापयुतं सदा ।
तस्माद्गुणमयं सर्वं कार्यारम्भं शुभाशुभं ।
तस्मादात्मानमव्यग्रं विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ।
सात्त्विकाः पुण्यलोकेषु राजसा मानुषे पदे ।
तिर्यग्योनौ च नरके तिष्ठेयुस्तामसा नराः ।

उमा ।
किमर्थमात्मा भेद्यः सन्देहे शस्त्रेण वा हते ।
स्वयं प्रणश्यते देही तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।
तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ।
एतन्नैयायिकैश्चापि मुह्यते सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
कर्मक्षये तु संप्राप्ते प्राणिनां देहधारिणाम् ।
उपद्रवो भवेद्देहे येन केनापि हेतुना ।
तन्निमित्तं शरीरी तु शरीरं प्राप्तसंक्षयम् ।
अपयाति परित्यज्य ततः कर्मवशेन सः ।
देहक्षतेऽपि नैवात्मा वेदनाभिर्न चाल्यते ।
तिष्ठेत्कर्मफलं यावद्गच्छेत्कर्मक्षये पुनः ।
आदिप्रभृति लोकेऽस्मिन्नेवमात्मगतिः सदा ।
एतत्ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

Colophon.

उमा ।
भगवन्देवदेवेश कर्मणैव शुभाशुभम् ।
यथायोगं फलं जन्तुः प्राप्नोतीति विनिश्चयः ।
परेषां विप्रियं कुर्वन्यथा संप्राप्नुयाच्छुभम् ।
यद्येतदस्ति चेद्देव तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।
तदप्यस्ति महाभागे अभिसंधिफलं नृणाम् ।
हितार्थं दुःखमन्येषां कृत्वाशुभमवाप्नुयात् ।
दण्डयन्भर्त्सयन्राजा प्रजाः पुण्यमवाप्नुयात् ।

---

the prior half) — (L 2334) $G_{3.8}$ M_4 कर्मात्मान, G_2 कर्मणा न (for कर्मात्मा न) G_3 च (for चेत्) T_1 आत्मा वा अथ देहे वा भवते कर्मकर्तृता — (L 2335) T_1 [ऽ]त्र (for ऽन्य) D_{10} T G देहे तन्मे त्व (for तत्र देहे तद्) — (L 2339) D_{10} T G त्रिभिर्गुणैः (by transp) — T_1 om lines 2340–2345 — (L 2340) D_{10} T_{2-4} G चैव (for इति) — (L 2343) D_{10} G युक्तं, T_2 नित्य (for सर्वं) D_{10} तेन (for लोके) — (L 2344) T_2 M_3 शौर्यं (for श्रेयः). M_4 दया (for दमः) — (L 2345) T_3 $G_{1.3}$ M_8 उच्यते (for इष्यते) G_4 सात्त्विकं कर्म उच्यते (for the post half) — (L 2346) D_{10} T_3 G मोहो, T_2 मोह (for भोग-) — (L 2348) M [उ]द्भवश्च (for °वं च) T_1 रजसश्चाद्भुतं चैव (for the prior half) — M_4 om (hapl) lines 2349–2351 — (L 2350) D_{10} T_2 G हिंसा सत्यं च, T_2 हिंसात्वं चैव (for °परत्वं) — G_2 om lines 2351–2354 — (L 2351) T_1 $M_{1.2}$ [उ]द्भवति (for [उ]द्भवं च) T_1 पापकरं (for °युतं) D_{10} T_3 $G_{3.4}$ तथा (for सदा) — (L 2352) T_1 M_4 तस्माद्गुणमयं सर्वं (for the prior half) D_{10} $T_{2,3}$ G_1 शुभाशुभं — (L 2354) M_4 सर्व- (for पुण्य) T_2 -लोके तु (for लोकेषु) T_1 राजसा मानुषेषु वै, M_4 मानुषा राजसाः पदे (for the post half) — $G_{1.4}$ om the ref — (L 2356) $T_{2.3}$ G भिन्नेऽस्मिन् (for भेद्यः सन्) — (L 2357) D_{10} T G स्वयं प्रयास्यति तदा (for the prior half) — (L 2359) $G_{1.3}$ निर्णायकैश्च, G_2 निर्णायिकैश्च, G_4 निर्णा° (for नैया°) — (L 2360) T_2 $G_{1.3.4}$ प्राणिनां जन्मकारि- (T_3 °धारि-)णां (for the post half) — (L 2362) T_1 G_2 शरीरं (for °री) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 प्राप्य (for प्राप्त) T_1 स तदा प्राप्य संक्षयं (for the post half) — (L 2364) M_{1-3} देहे (for देह-) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 क्षये (for क्षते) T_1 च (for न) G_{1-3} बाध्यते (for चाल्यते) — (L 2365) T_1 कर्मक्षयं (for °ये) — (L 2366) G_2 आदि- (for आत्म) D_{10} T_1 $G_{1.3.4}$ M स्मृता, T_3 तदा (for सदा) — (L 2367) D_{10} T G किं भूयः श्रोतुमिच्छसि (for the post half) — Colophon — *Sub parvan* M दानधर्म — *Adhy name* D_{10} $T_{2.3}$ G_2 उमामहेश्वरसंवादः — *Adhy no* D_{10} T_2 $G_{3.4}$ 209, T_1 202, T_3 208, $G_{1.3}$ $M_{1.4}$ 203 — (L 2368) M_4 सर्वं (for देव-) — (L 2369) T_1 -योगबलं (for

गुरु मतर्जयम्भिन्यान्मर्त्या मृत्यजन स्वकम् ।
उन्मार्गप्रतिपन्नाश्च शास्ता धर्मफल लभेत् ।
चिकित्मकश्च दुःखानि जनयन्हितमाप्नुयात ।
यज्ञार्थं पशुहिंसा च कुर्वन्नपि न हिंसक ।
एवमन्ये सुमनसो हिंसका स्वर्गमाप्नुयु ।
एकस्मिन्निहतेऽमष्टे बहव सुखमाप्नुयु ।
तस्मिन्हते भवेद्धर्म कुत एव तु पापकम् ।
अभिसंधेरजिह्मत्वाच्छुद्धे धर्मस्य गौरवात् ।
एवरूपा तु पापिष्ठान्दोपान्न प्राप्नुयात्कचित ।

उमा ।

भगवन्मर्त्यमर्त्याना ज्ञानी भवति सत्तम ।
किमपेक्ष्य तदुत्पन्न ज्ञान तस्य फल च यत् ।
कृत्रिम तत्स्वभाव वा तन्मे शसितुमर्हसि ।

नारद *।

एतच्छ्रुत्वा महादेवो जगौ ज्ञानस्य सभवम् ।

महेश्वर ।

स्थावर जगम चेति जगद्द्विविधमुच्यते ।
चतस्रो जातयस्तत्र प्रजाना क्रमशो यथा ।
तेषामुद्भेदजा वृक्षा लता वल्ल्यश्च वीरुध ।
दशयूकादयश्चान्ये स्वेदजा कृमिजातय ।
पक्षिण-छिद्रकर्णाश्च प्राणिनस्त्वण्डजा स्मृता ।
मृगव्यालमनुष्याश्च विद्धि तेषा जरायुजान ।
एव चतुर्विधा जातिमात्मा सश्रित्य तिष्ठति ।
स्पर्शनेनेन्द्रियेणात्मा तिष्ठत्युद्भेदजेषु वै ।
शरीरस्पर्शरूपाभ्या स्वेदजेष्वपि तिष्ठति ।
पञ्चभिश्चेन्द्रियद्वारैर्जीवन्त्यण्डजरायुजा ।
तथा भूम्यम्बुसयोगाद्भवन्त्युद्भेदजा प्रिये ।
शीतोष्णयोस्तु सयोगाज्जायन्ते स्वेदजा प्रिये ।
अण्डजाश्चापि सयोगाज्जायन्ते क्षेत्रबीजयो ।
शुक्रशोणितसयोगात्सभवन्ति जरायुजा ।
जरायुजाना सर्वेषा मानुष पदमुत्तमम् ।
सकलैरिन्द्रियैर्मर्त्या सयुक्ता जल्पिनस्तथा ।
भय रतिश्च चित्त तद्दृश्यते मृगपक्षिषु ।
धर्माधर्मौ च विज्ञान नैव पक्षिमृगादिषु ।
बुद्धि सत्त्व धृतिर्लज्जा ज्ञान विज्ञानमेव च ।
ऊहापोहौ च मर्त्येषु गुणा नानाविधा स्मृता ।
मानुष हि पद तस्माद्विशिष्टमिह लभ्यते ।
महता धर्मकार्येण प्राप्यते जन्म मानुषम् ।
अत पर तमोत्पत्तिं शृणु देवि समाहिता ।
द्विविध हि तमो लोके शार्वर देहज तथा ।
ज्योतिर्भिश्चाग्निना लोके नाश गच्छति शार्वरम् ।
देहज तु तमो घोर तैः समस्तैर्न शाम्यति ।
तमसस्तस्य नाशार्थं नोपायमधिजग्मिवान् ।
तपश्चकार विपुल लोककर्ता पितामह ।
चतुरस्तु समुद्भूता वेदा साङ्गा सहोत्तरा ।

योग फल) — T_1 om lines 2370 2383 — (L 2371) D_{10} $T_{2.3}$ G दत्ताग्निश्चेद्दे (T_3 °श्चोद्दे) (for the prior half) — (L 2372) D_{10} $T_{2.3}$ G दत्तान् (for °दत्तं) — (L 2373) D_{10} $T_{2.3}$ G [अ]नुत्तम (for [अ]नुभम्) — D_{10} om (hapl) line 2374 M_4 om (hapl) lines 2374–2377 — (L 2374) T_2 जनान् (for प्रजा) — (L 2375) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.2.4}$ °जनान्स्व वान् (for °जन स्वकम्) G_3 भक्तानुपयतनात्स्वकान् (for the post half) — (L 2378) T_2 हिंसाद्य (for °हिंसां) D_{10} $T_{2.3}$ G लिप्यते (for हिंसक) — (L 2381) D_{10} $T_{2.3}$ G दानक (for पापकम्) — $G_{1.3.4}$ read line 2382 twice — (L 2382) D_{10} अशुद्ध वान् (for अजिह्म°) G_1 (first time) $_{2.3.4}$ (last two first time) अहिंसनेति दत्वा तु (for the prior half) M शुभे (for शुद्धे) G_1 (first time) $_{2.3.4}$ (last two first time) कर्माणि (for धर्मस्य) — (L 2383) D_{10} G पापेभ्यो (for पापिष्ठान्) D_{10} T_3 G_4 न दोष G_{1-3} न दोष प्राप्नुयु कचित् (for the post half) — For line 2384, D_{10} T G subst

चतुर्विधानां भूतानां तथ ज्ञानमिह स्मृतम् ।

— D_{10} T G Kumbh and Madras eds om. lines 2386–2387 M om the ref (नारद*) — (L 2389) D_{10} T G योनयस् (for जात°) — (L. 2390) D_{10} T G M_4 उद्भिदजा (for उद्भे°) — (L 2391) T_1 दशयूकादयश्चान्ये (for the prior half) — (L 2392) G_2 चन्द्र- (for छिद्र-) T_1 पक्षिण क्षुद्रकणाग (for the prior half) T_1 यत , $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ M_1 मता (for स्मृता) — (L 2393) T_1 मृगांश्चैव (for मृगव्याल). T_1 चैताद्य् (for तेषां) — (L 2395) T_2 स्वाशेन (for स्पर्शेन) — (L 2396) D_{10} T G_{2-4} स्वेदजेषु (for छे°) M [ए]व (for [अ]पि) G_1 स्वेदजेष्ववतिष्ठते (for the post. half) — T_1 om (hapl) the post. half of line 2398 and the prior half of line 2399 — (L 2399) D_{10} T G योनजा (for छे°) M प्रजा (for प्रिये) — (L 2400) D_{10} T G transp सयोगाज् and जायन्ते D_{10} T G देह (for क्षेत्र) — (L 2401) Kumbh and Madras eds शुक्र (for शुक्र) — D_{10} T G om lines 2403–2409 — (L 2410) M श्रुतोत्पत्ति (for तमो°) — M_4 om from शार्वर in the post half (of line 2411) up to ज्योतिर्भिश्च (in line 2412) — (L 2412) D_{10} T G M_4 तमो (for [अ]ग्निना) — (L 2413) D_{10} T $G_{3,4}$

ताँल्लब्ध्वा मुमुदे ब्रह्मा लोकाना हितकारणात् ।
देहजं तत्तमो घोरमभूत्तेनैव नाशितम् ।
कार्याकार्यमिदं चेति वाच्यावाच्यमिदं त्विति ।
यदि चेन्न भवेल्लोके श्रुत चारित्रदेशिकम् ।
पशुभिर्निर्विशेष तु चेष्टन्ते मानुषास्त्विति ।
यज्ञादीनां समारम्भ श्रुतेनैव विधीयते ।
यज्ञस्य फलयोगेन देवलोक समृध्यते ।
प्रीतियुक्ता पुनर्देवा मानुषाणा फलन्त्युत ।
एव नित्य प्रवर्धेते रोदसी च परस्परम् ।
लोकसधारण तस्माच्छ्रुतमित्यवधारय ।
ज्ञानाद्विशिष्ट जन्तूना नास्ति लोकत्रयेऽपि च ।
सहज तत्प्रधान स्यादपर कृत्रिमं श्रुतम् ।
उभय यत्र सपन्न भवेत्तत्र तु शोभनम् ।
सप्रगृह्य श्रुत सर्वं कृतकृत्या भवन्त्युत ।
उपरीव च मर्त्याना देववत्सप्रकाशते ।
काम क्रोध भय दर्पमज्ञान चैव बुद्धिजम् ।
तच्छ्रुत नुदति क्षिप्र यथा वायुर्बलाहकान् ।
अल्पमात्र कृतो धर्मो भवेज्ज्ञानवता महान् ।
महानपि कृतो धर्मो ह्यज्ञानान्निष्फलो भवेत् ।
परावरज्ञो भूतानां ज्ञानवास्तत्त्वविद्भवेत् ।
एव श्रुतफल सर्वं कथित ते शुभेक्षणे ।

उमा ।

भगवन्मानुषा केचिज्जातिस्मरणसयुता ।
किमर्थं तेऽभिजायन्ते जानन्त पौर्वदेहिकम् ।
एतन्मे तत्त्वतो देव मानुषेषु वदस्व भो ।

महेश्वर ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि कारण शृणु शोभने ।
ये मृता सहसा मर्त्या जायन्ते सहसा पुन ।
तेषा पौराणिकोऽभ्यास कंचित्काल स तिष्ठति ।
तस्माज्जातिस्मरा लोके जायन्ते बोधसयुता ।
तेषा विवर्धता सज्ञा स्वप्नवत्सा प्रणश्यति ।
परलोकस्य चास्तित्वे मूढाना कारण च तत् ।

उमा ।

भगवन्मानुषा केचिन्मृत्वा भूत्वा हि सप्रति ।
निवर्तमाना दृश्यन्ते देहेष्वेव पुनर्नरा ।

महेश्वर ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि कारण शृणु शोभने ।
प्राणैर्वियोज्यमानाना बहुत्वात्प्राणिना क्षये ।
तथैव नामसामान्याद्यमदूता नृणां भुवि ।
वदन्ति ते कचिन्मोहादन्यांस्तु इति यामिका ।
निर्विकार हि तत्सर्वं यमो वेद कृताकृतम् ।
तस्मात्संयमिनीं प्राप्य यमेनैते विमोक्षिता ।
पुनरेव निवर्तन्ते शेष भोक्तु स्वकर्मण ।
स्वकर्मण्यसमाप्ते तु न म्रियन्ते हि मानवा ।

उमा ।

भगवन्सुसमाग्राणा मर्त्याना स्वप्नदर्शनम् ।

लोके, G1 3 लोकैस्त् (for घोर) T1 ज्योतिर्भिर्न हि नश्यति (for the post half) —(L 2415) D10 T G चचार (for चकार) —(L 2416) D10 T G M4 चरनम् (for चतुरस्) T1 सहेतरा (for सहोत्तरा) —(L 2417) D10 T G -काम्यया (for -कारणात्) —(L 2418) G1-3 M4 तु (for तत्) D10 T2 G1 3 4 भूर्नैव विनाशित, T1 ततस्तैरेव नश्यति, T3 वेदैरेव विनाशित (for the post half) —(L 2420) M लभेल् (for भवेल्) T1 G2 -दर्शन (for देशिकम्) —(L 2421) D10 T2 3 G अपि, T1 भुवि (for त्विति) —(L 2423) T1 -भोगेन (for -योगेन) —(L 2424) D10 T G भवति (for फलन्ति) —(L 2425) T1 प्रमोदेते (for प्रवर्धेते) —(L 2426) M4 -सधारणात् (for °रण) T2 श्रुताद् (for श्रुतम्). T2 G1 2 [उ]प (for [अ]व) —(L 2428) T1 G4 स्मृत (for श्रुतम्) —(L 2430) D10 T1 2 G1 3 4 कृतकृत्यो भवत्युत (for the post half) —(L 2431) D10 T2 3 G [उ]परि (for [इ]व च) —(L 2432) T3 कामक्रोध, G3 4 कामक्रोध (for काम क्रोध) G2 धर्मम् (for र्पम्) — D10 T1 om (hapl) line 2436 —(L 2437) D10 T3 G1 3 4 शुभ, T1 श्रुते (for श्रुत) — G4 om the ref —(L 2439) D10 T G अभि (for तेऽभि) T1 पूर्वदेहिक (for पौर्वदे°) — M om line 2440 —(L 2441) D10 T G शृणु तत्त्व समाहिता (for the post. half) —(L 2443) T1 धर्म, G1-3 M1-3 बोध, M4 [s]-भ्यासात् (for °स) T1 G2 किंचित्काल (for कंचि°) —(L 2445) G1 3 स (for वि) T1 G1 2 4 स (for सा) —(L 2446) M4 परस्यैकस्य नास्तित्वे (for the prior half) D10 T3 लोकानां (for मूढानां) —(L 2447) T1 मानवा (for मानुषा) —(L 2449) M4 भामिनि (for शोभने) —(L 2450) T3 वधे (for क्षये) —(L 2451) D10 T2 3 G प्रति (for भुवि) —(L 2452) T1 निहत्येते (for वदन्ति ते) D10 T G1 3 4 अन्यन (D10 T1 °न्य म) र्ले तु धार्मि (T1 यामि) का°, G2 अथ मर्त्यास्तु धार्मिका, M4 अन्यरत्र चेति यामिका (for the post half) —(L 2453) D10 धर्मो (for यमो) —(L 2454) T1 3 G1 3 4 M1 3 4 सयमनीं (for °मिनीं) D10 T1 2 G [ए]केन (for [ए]ते वि-) T3 यमेनैवेन तोषिता (for the post half) —(L 2456) T3 G4 निवर्तन्ते (for न म्रियन्ते) G1-3 पुनर्जीवन्ति मानुषा (for the post half) — T1 om (hapl) lines 2457-2462 —(L 2457)

किं तत्स्वभावमन्यद्वा तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वर ।
सुखाना तु पुनश्चेष्टा स्वप्न इत्यभिधीयते ।
अनागतमतिक्रान्तं पश्यते मचरन्मन ।
निमित्तं च भवेत्तस्मात्प्राणिना स्वप्नदर्शनम् ।
एवं ते कथितं सर्वं भूय श्रोतुं किमिच्छसि ।

Colophon

उमा ।
भगवन्सर्वभूतेश लोके कर्मक्रियापथे ।
दैवात्प्रवर्तते सर्वमिति केचिद्व्यवस्थिता ।
अपरे चेष्टया चेति दृष्ट्वा प्रत्यक्षत क्रियाम् ।
पक्षभेदे द्विधा चास्मिन्संशयस्थं मनो मम ।
तत्त्वं वद महादेव श्रोतुं कौतूहलं हि मे ।
महेश्वर ।
तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु तत्त्वं समाहिता ।
न दैवं कुरुते कर्म लोके देवि शुभाशुभम् ।
लक्ष्यते द्विविधं कर्म मानुषाणां शुभानने ।
पुराकृतं तयोरेकमैहिकं च परं तथा ।
अदृष्टं पौर्विकं कर्म तद्दैवमिति लक्ष्यते ।
ऐहिकं दृष्टकरणं तन्मानुषमिति स्मृतम् ।
मानुषं च क्रियामात्रं दैवात्संभवते फलम् ।
एवं तदुभयं सर्वं मानुषे विद्यते नृपु ।
लौकिकं तत्प्रवक्ष्यामि दैवमानुषनिर्मितम् ।
कृषौ तु दृश्यते कर्म कर्षणं वपनं तथा ।
रोपणं चैव लवनं यच्चान्यत्पौरुषं स्मृतम् ।
काले वृष्टि सुवापश्च प्ररोह पक्तिरेव च ।
एवमादि तु यच्चान्यत्तद्दैवमिति स्मृतम् ।
प्रवाप पौरुषं कर्म सिद्धिर्दैवमिति स्मृतम् ।
दैवात्सिद्धिश्च भवेद्दुष्कृतं चास्ति पौरुषे ।
पुरुषाल्लभते कीर्तिं दुर्बलाद्दयशस्तथा ।
एवं लोकगतिर्देवि आदिप्रभृति वर्तते ।
उमा ।
भगवन्सर्वभूतेश सुरासुरनमस्कृत ।
कथमात्मा सदा गर्भे सविशेषकर्मकारणात् ।
तन्मे वद महादेव वन्द्धि गुह्यं परं मम ।
महेश्वर ।
शृणु भामिनि तद्गुह्यं गुह्यानां परमं प्रिये ।
देवगुह्यानपि परमात्मगुह्यमिति स्मृतम् ।
देवासुरास्तत्र विदुरात्मनो हि गतागतम् ।

D10 T2 G M4 नाप्रेण (for मात्रानां) D10 T2 प्राणिनां (for सुखानां) — G2 om (hapl) lines 2458–2461 —(L 2459) D10 T2 3 G1 2 4 मनश्चेष्टा (for पुन°) —(L 2461) M4 °न्मते (for °मन्) —(L 2462) D10 T2 G देवि (for सर्वं) D10 किं भूय श्रोतुमिच्छसि (for the post half) — Colophon om in T1. — *Adhy name* D10 T2 G2 उमामहेश्वरसंवादे स्वप्नदर्शनकथनं, T2 M उमामहेश्वरसंवाद — *Adhy no* D10 T2 G1 210, T3 209, G1 3 M1 204, M2 3 203, M4 202 — (L 2463) T1 लोकेश (for भूतेश) T3 फले (for पथे) T1 सर्वलोकनमस्कृत (for the post half) —(L 2465) T1 [अ]पि (for [इ]ति) —(L 2467) T1 परं (for वद) —(L 2469) D10 T2 3 G3 4 नरेन्द्र, T1 सुरेन्द्र, G1 3 नरेन्द्र (for न दैवं) T3 om (hapl) from the post half up to the prior half of line 2472 —(L 2470) D10 T2 G मानुष्येषु नरोत्तम (for the post half) — G2 om lines 2471–2475 —(L 2471) T1 द्वयोर् (for तयोर्) D10 चिरन्तनं, T1 स्वपरं, T3 G1 2 4 चिरं (for च परं) —(L 2472) D10 T1 2 G1 3 4 अदृष्टपूर्वं यत्कर्म (for the prior half) —(L 2473) D10 T G1 3 4 विहितं (for ऐहिकं) — T1 om (hapl) lines 2474–2478 —(L 2475) D10 T2 3 G1 2 4 कर्म (for सर्वं) D10 बुद्धिकृतं, T2 3 G1 2 4 निर्दिष्टं (for विद्यते) —(L 2477) M4 मर्दनं (for वपनं) — After line 2477, M4 reads line 2481 T1 M4 read line 2478 after line 2505 D10 T2 3 G repeat lines 2478–2480 after line 2505 —(L 2478) T1 रोपणं कर्तनं चैव, M4 रोपणं लवनं चैव (for the prior half). — After the prior half, M4 ins

लवनं मर्दनं च यत् ।
धान्यारोहं यत्कर्म

—(L 2479) D10 G (all both times) सुवाप (for °पश्च) T1 प्ररोहोऽथ्विरेव च (for the post half) —(L 2480) After the prior half, M4 ins

*** क्रियया प्रिये ।
स्वयंभूतमानुषं

G1 3 (both both times) M1 तच्चदैवम्, M2 तत्तु दैवम् (for तद्दैवम्) — D10 T G om (hapl) line 2481 —(L 2481) M4 प्रयत्न (for प्रवाप) — G2 om (hapl) lines 2482–2489 —(L 2482) G1 3 [अ]पि, M1 [अ]त्र (for [अ]स्ति) T1 मानुषे (for पौरुषे) — After line 2484, T1 ins an addl colophon [*Adhy no* 203] M2 reads lines 2506–2546 after line 2484. M1 3 read lines 2485–2506 after line 2546 —(L 2485) D10 T G1 2 4 लोकेश (for भूतेश) M4 भगवन्देवदेवेश (for the prior half) —(L 2487) T2 महाभाग (for देव) D10 T1 3 G1 2 4 मतं (for मम) —(L 2488) D10 T1 3 G1 3 4 M3 सर्वं (for गुह्यं) M4 शृणु ते कथयिष्यामि

अदृश्यो हि स देवानां शैघ्र्यात्सौक्ष्म्यान्निराश्रयात् ।
अतिमात्रातिमायानामात्ममाया सदेष्यते ।
सोऽयं चतुर्विधा जाति संविशत्यात्ममायया ।
मैथुन शोणितं बीज दैव चाप्यत्र कारणम् ।
बीजशोणितसयोगो यदा समवते शुभे ।
तदात्मा विशते गर्भमेवमण्डजरायुजे ।
शीतोष्णयोस्तु संयोगे स्वेदजेष्ववतिष्ठति ।
बीजभूमिजलानां तु योगादुद्भेदजेषु च ।
एव सयोगकाले तु आत्मा गर्भत्वमेयिवान् ।
कललाज्जायते पिण्ड पिण्डात्पेश्यर्बुदं भवेत् ।
व्यक्तिभाव गते चैव कर्म स्वाश्रयते क्रमात् ।
एव स्त्रीपुरुषसयोग पौरुष विद्धि भामिनि ।
अपत्यलाभो यच्चान्यच्चद्दैवमिति सस्मृतम् ।
एव विवर्धमानेन कर्मात्मा सह वर्तते ।
एवमात्मगतिं विद्धि यन्मा पृच्छसि सुव्रते ।
पञ्चभूतस्थितिश्चैव ज्योतिषामयन तथा ।
अबुद्धिगम्य यन्मर्त्यैर्हेतुभिर्वा न विद्यते ।
तादृश कारणं दैव शुभ वा यदि वेतरत् ।
यादृश चात्मना शक्य तत्पौरुषमिति स्मृतम् ।
केवल फलनिष्पत्तिरेकेन न तु शक्यते ।
पौरुषेण च दैवेन युगपद्ग्रथित प्रिये ।
तयोः समाहित कर्म शीतोष्ण युगपत्तथा ।
पौरुष तु तयो पूर्वमारब्धव्य विजानता ।
आत्मना नैव शक्य हि न तथा कीर्तिमाप्नुयात् ।
खननान्मथनाल्लोके जलाग्निप्रापण यथा ।
तथा पुरुषकारे तु दैवसपत्समाहिता ।
नरस्याकुर्वत कर्म दैवसपन्न लभ्यते ।
तस्मात्सर्वसमारम्भो दैवमानुषनिर्मित ।
असुरा राक्षसाश्चैव मन्यन्ते लोकनायका ।
न पश्यन्ते च ते पापा केवल मांसभक्षका ।
प्रच्छादित हि तत्सर्वं गुह्यकामा हि देवता ।
तदह ते प्रवक्ष्यामि देवगुह्य पुरातनम् ।
आदिकाले प्रजा सर्वा कृत्वा कर्म शुभाशुभम् ।
भुञ्जते पश्यमानास्ते वृत्तान्तं लोकयोर्द्वयो ।
यथैवात्मकृत विदुर्देशान्तरगता नरा ।
विदुस्तथैवान्तकाले स्वकृत पौर्वदेहिकम् ।
एव व्यवस्थिते लोके सर्वे धर्मपराभवन् ।
अचिरेणैव कालेन स्वर्ग संपूरितस्तदा ।
देवानामपि सबाध दृष्ट्वा ब्रह्माप्यचिन्तयत् ।
सचरन्ते कथ देवा मानुषा प्रविशन्ति हि ।
इत्येवमनुचिन्त्यैष मानुषान्सममोहयत् ।
तदाप्रभृति ते मर्त्या न विदुस्ते पुरातनम् ।

(for the prior half) —(L 2490) T_{8} हिताहित (for गतागतम्) —(L 2491) D_{10} T G सर्वात्मा (for स देवानां). G_{1-3} जनै (for शैघ्र्यात्) —(L 2494) D_{10} $T_{1\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ चैव, T_{2} G_{2} एव (for चापि) — T_{1} om lines 2495–2498 D_{10} $T_{2\ 3}$ G M_{4} om lines 2497–2498 — After line 2499 M_{1-3} read lines 2502–2503 —(L 2500) T G M_{1} कम्लिलाज् (for कल°) T_{3} पेश्य-बुद, M_{4} वे बुद्धुर (for पेश्यर्बुद) T_{1} पिंडाज्जतु प्रजायते (for the post. half) —(L 2501) D_{10} $T_{2\ 3}$ G_{1-3} M_{1} व्यक्तिभावगत (T_{3} °व गत; G_{3} °वगति, M_{1} °वगते) चैव, T_{1} त्यक्तभोगमिम चैव (for the prior half) — D_{10} T G M_{4} (hapl) om lines 2502–2503 —(L 2502) Prior half hypermetric —(L 2504) D_{10} $T_{1\ 2}$ G वर्धते (for वर्तते) T_{3} कर्मणात्मा स वर्धते (for the post half). —(L 2505) D_{10} T_{3} $G_{2\ 4}$ -गम (for -गतिं) G_{3} मे (for मा) D_{10} $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ सुप्रभे, $G_{1\ 3}$ शोभने (for सुव्रते) — After line 2505, $M_{2\ 3}$ read lines 2547–2548 G_{1} om lines 2506–2509 —(L 2506) D_{10} स्थिति, T_{2} स्मृति (for -स्थितिश्च) — T_{1} om. line 2509 —(L 2510) G_{3} किमल (for केवल) —(L 2511) D_{10} $T_{2\ 3}$ G M_{4} [प]त्र (for च) $G_{1\ 3}$ कथित, M_{1-3} ग्रथिता (for °त) — T_{1} om line 2512 —(L 2512) M_{4} दत्तच् (for कर्म) — T_{1} om line 2514 —(L 2514) D_{10} T_{2} हि न, T_{3} G तु न (for नैव) M_{4} अनारब्ध तु शक्य हि (for the prior half) $T_{2\ 3}$ तथा कीर्तिमवाप्नुयात् (for the post half) —(L 2515) $G_{3\ 4}$ खनन (for °नान्) D_{10} T_{2} G_{4} तथा (for यथा) —(L 2517) D_{10} T_{1} कुर्वत (for [आ]कु°) D_{10} T_{2} G_{3} लिप्यते (for लभ्यते) —(L 2519) D_{10} नायका, $T_{2\ 3}$ G M_{4} -नाशना (for -नायका) T_{1} न मन्यते च दैवत (for the post. half) — T_{1} om lines 2520–2546 —(L 2520) M_{4} पश्यति D_{10} $T_{2\ 3}$ G पश्यन्ते न च ($G_{1\ 3}$ च न) ते पापा (for the prior half) D_{10} $T_{2\ 3}$ G -भक्षणा (for °का) —(L 2521) D_{10} $T_{2\ 3}$ G गूढमाया (for गुह्यकामा) —(L 2522) M_{4} एव विद्धि शुभाचारे (for the prior half) D_{10} T_{3} G $M_{2\ 3}$ देवि (for देव) —(L 2523) D_{10} $T_{2,3}$ G नरा सर्वे (for प्रजा सर्वा) —(L 2524) T_{2} G_{1-3} M_{4} विभज्य पच्यमानास्ते (for the prior half) $G_{1\ 3\ 4}$ वृत्तान्ताल् (for वृत्तान्त) —(L 2526) M_{3} विदुस्त (for विदुस्) —(L 2527) G रता (for परा) D_{10} $T_{2\ 3}$ सर्वधर्मरताभवन् (for the post half) —(L 2528) T_{2} सदा (for तदा) —(L 2529) T_{3} प्राचिंतयत् (for [अ]प्यचिन्तयत्) —(L 2530) T_{3} G_{4} सचरन्ति, G_{2}

कामक्रोधौ च तत्काले मानुषेषु न्यपातयत् ।
ताभ्यामभिहता मर्त्याः स्वर्गलोकं न लेभिरे ।
पुराकृतस्याविज्ञानात्कामक्रोधाभिपीडनात् ।
नैतदस्तीति मन्वाना विकारांश्चक्रिरे पुनः ।
अकार्यादीन्महादोषानारभन्तात्मकारणात् ।
विस्मृत्य धर्मकार्याणि परलोकभयं तथा ।
एवं व्यवस्थिते लोके कश्मलं समपद्यत ।
लोकानां चैव वेदानां क्षयायैव तदा प्रिये ।
नरकाः पूरिताश्चासन्प्राणिभिः पापकारिभिः ।
पुनरेव तु तद्दृष्ट्वा लोककर्ता पितामहः ।
अचिन्तयत्तमेवार्थं लोकानां हितकारणात् ।
समत्वेन कथं लोको वर्ततेति मुहुर्मुहुः ।
चिन्तयित्वा तदा ब्रह्मा ज्ञानेन तपसा प्रिये ।
अकरोज्ज्ञानदृश्यं तु परलोकं न चक्षुषा ।

उमा ।

भगवन्मृतमात्रस्तु योऽयं जात इति स्मृतः ।
तथैव दृश्यते जातस्तत्रात्मा तु कथं भवेत् ।
गर्भादावेव मविष्ट आत्मेति भगवन्मतम् ।
एष मे संशयो देव तन्मे छेत्तुं त्वमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु तत्त्वं समाहिता ।
अन्यो गर्भगतो भूत्वा तत्रैव निधनं गतः ।
पुनरन्यच्छरीरं तदाविश्य भुवि जायते ।
तत्रचिन्नैव सर्वत्र दैवयोगं तु तद्भवेत् ।
सूतिकाया हितार्थं च मोहनार्थं च देहिनाम् ।
यमकर्मविधानं तदित्येव विद्धि शोभने ।
कौक्षमात्रं तु नरकं भुक्त्वा केचित्प्रयान्ति हि ।
माया सा यामिका नाम यज्जन्ममरणान्तरे ।
इति ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

उमा ।

भगवन्सर्वभूतेश लोकनाथ वृषध्वज ।
नास्त्यात्मा कर्मभोक्तेति मृतो जन्तुर्न जायते ।
स्वभावाज्जायते सर्वं यथा वृक्षफलं तथा ।
यथोर्मयः संभवन्ति तथैव जगदाकृतिः ।
तपोदानादि यत्कर्म तत्रात्मा दृश्यते वृथा ।
नास्ति पौनर्भवं जन्म इति केचिद्व्यवस्थिताः ।
परोक्षवचनं श्रुत्वा न प्रत्यक्षस्य दर्शनात् ।
तत्सर्वं नास्ति वास्तीति संशयस्थास्तथापरे ।
पक्षभेदान्तरे चास्मिंस्तत्त्वं मे वक्तुमर्हसि ।
उक्तं भगवता यत्तु तत्तु लोकस्य संस्थितिः ।

नारदः ।

प्रश्नमेतं तु पृच्छन्त्या रुद्राण्या परिषत्तदा ।
कौतूहलयुता श्रोतुं समाहितमनाभवत् ।

°रत (for °रत्ने) D_{10} T_2 3 G स्वर्ग (for °षेषु) —(L 2531) D_{10} T_2 3 G M_4 [प]त्र (for [प]त) —(L 2532) G_2 om (hapl) from the post half up to the prior half of line 2534 D_{10} T_2 3 G_1 3 4 पुराकृत (for °तस्य) —(L 2533) D_{10} T_2 3 4 [प]त्र पातयत् (for न्यपा°) —(L 2534) T_2 अपि (for अभि) G_1 °गता (for °हता) T_2 नराधमास्ते मत्या (for the prior half) D_{10} T_2 3 G पेभिरे (for लेभिरे) —(L 2535) D_{10} T_2 G M_4 पीडिता (for °पीडनात्) —(L 2537) D_{10} T_2 G M_4 अकार्यादि, T_3 आहारादि (for अकार्यादीन्) G_2 महादोष (for महादोषान्) D_{10} T_2 3 G_1 3 4 आहरन्ति, G_2 आहरन्ती (for आरभन्त) —(L 2538) M_2 3 विस्मृता (for °त्य) T_2 °लोक यथा (for °लोकभय) —(L 2539) M_1 व्यवसिते (for °स्थिते) —(L 2540) D_{10} T_2 3 G देवानां (for वेदाना) —M_4 om (hapl) lines 2541–2545 —(L 2542) D_{10} T_2 3 G तान् (for तद्) —(L 2544) D_{10} T_2 3 G M_1 लोके (for लोको) —(L 2546) D_{10} T_2 3 G तत् (for तु) —(L 2547) D_{10} यज् (for दृश्य) —T_2 om line 2548 —(L 2549) D_{10} T_2 3 तु (for [इ]ति) D_{10} यथा, T G_{1-3} मम (for मतम्) —(L 2550) M_1 3 एतच्चे, M_2 4 एत मे (for एष मे) T_2 G_2 संशय (for °यो) T_1 तत्त्व छेत्तुमिहार्हसि (for the post half) —(L 2553) T_1 G_1 3 4 M_2 अन्य° (for अन्यच्) D_{10} T_2 3 G M_4 प्रविश्य (for आ°) —G_2 om lines 2554–2557 —(L 2554) D_{10} T G_1 3 4 तत्त्वविन्नैव सर्वस्तु (for the prior half) D_{10} T_1 3 G_1 3 4 M_4 दैवयोगस् (for °योग) D_{10} T_2 3 G_1 3 4 स (for तद्) —(L 2556) D_{10} T_2 3 G_1 3 4 नरकर्मविधानत्वाद् (for the prior half) —T_1 om line 2557 —(L 2557) D_{10} T_2 3 G_1 3 4 वाक्षमाणास्, M_4 कुक्षिमात्र (for कौक्ष°) —(L 2558) D_{10} T_2 3 G_1 3 4 स (for सा) T_1 याता या यामिका नाम (for the prior half) —(L 2559) T_1 G_2 4 किं भूय श्रोतुमिच्छसि, T_3 भूय किं श्रोतुमि (for the post half) —(L 2560) D_{10} T_2 3 G लोकेश (for भूतेश) —(L 2564) T G M_1 3 4 °दानानि (for °दि) D_{10} तत्र यद्, T_2 3 G_1 3 4 अत्र तद् (for तत्रात्मा) T_1 M_3 यथा, T_3 तथा, G_1 3 [ऽ]पि वा (for वृथा) G_2 तत्र दृश्यन्ति ते वृथा (for the post half) —G_2 om lines 2566–2569 —(L 2566) M_4 परोक्ष (for परोक्ष) G_1 3 प्रत्यक्षस्य च, M प्रत्यक्षस्यास्य (for न प्रत्यक्षस्य) —(L 2567) D_{10} T G_1 3 4 M_4 न (for वा) —(L 2568) T_1 सर्वे (for तत्त्व) —D_{10} T_2 G_{1-3} M_4 om the ref —(L 2570) D_{10} T_2 3

महेश्वर ।

नैतदस्ति महाभागे यद्वदन्तीह नास्तिका ।
एतदेवाभिशस्तानां श्रुतिविद्वेषिणां मतम् ।
सर्वमर्थं श्रुतं दृष्टं यत्प्रागुक्तं मया तव ।
तदाप्रभृति मर्त्यानां श्रुतमाश्रित्य पण्डिता ।
कामान्सञ्छिन्द्य परिघान्धृत्वा वै परमात्मना ।
अभियान्त्येव ते स्वर्गं पश्यन्त कर्मणां फलम् ।
एवं श्रद्धाफलं लोके परत सुमहत्फलम् ।
शुद्धि श्रद्धा च शुश्रूषा कारणानि हितैषिणाम् ।
तस्मात्स्वर्गाभिगन्तार कतिचित्त्वभवन्नरा ।
अन्ये करणहीनत्वान्नास्तिक्यं भावमाश्रिता ।
श्रुतविद्वेषिणो मूर्खा नास्तिका दृढनिश्चया ।
निष्क्रियाश्च निराचारा पतन्त्येवाधमां गतिम् ।
नास्तीति वै पुनर्जन्म कथयोऽप्यत्र मोहिता ।
नाधिगच्छन्ति तच्चित्य हेतुवादशतैरपि ।
एषा ब्रह्मकृता माया दुर्विज्ञेया सुरासुरै ।
किं पुनर्मानुषैर्लोके ज्ञातुकामै स्वकर्मभि ।
केवलं श्रद्धया देवि श्रुतिमात्रनिविष्टया ।
तदस्तीत्येव मन्तव्यं तथा हि तमवाप्नुयात् ।
वेदगुह्येषु चान्येषु हेतुर्देवि निरर्थक ।
बधिरान्धवदेवात्र वर्तितव्यं हितैषिणा ।
एतत्ते कथितं सर्वं देवगुह्यं प्रजाहितम् ।
त्वत्प्रीत्यर्थमिदं गुह्यमवाच्यमपि भाषितम् ।

Colophon

उमा ।

भगवन्सर्वभूतेश त्रिपुरार्दन शंकर ।
कीदृशा यमदण्डास्ते कीदृशा परिचारका ।
कथं मृतास्ते गच्छन्ति प्राणिनो यमसादनम् ।
कीदृशं भवनं तस्य कथं दण्डयति प्रजा ।
एतत्सर्वं महादेव श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ।

महेश्वर ।

शृणु कल्याणि तत्सर्वं यत्तद्देवि मन प्रियम् ।
दक्षिणस्यां दिशि शुभे यमस्य सदनं महत् ।
विचित्रं रमणीयं च नानाभावसमन्वितम् ।
पितृभि प्रेतसंघैश्च यमदूतैश्च संततम् ।
प्राणिसंघै सुबहुभि कर्मवश्यैस्तु पूरितम् ।
तत्रास्ते दण्डयन्नित्यं यमो लोकहिते रत ।
मायया सततं वेत्ति प्राणिनां यच्छुभाशुभम् ।
मायया संहरंस्तत्र प्राणिसंघान्यतस्तत ।
तस्य मायामया पाशा न वेद्यन्ते सुरासुरै ।
को हि मानुषमात्रस्तु वेत्ता तच्चरितं महत् ।
एवं हि शासतस्तस्य यमस्य परिचारका ।
गृहीत्वा संनयन्त्येव प्राणिन क्षीणकर्मिण ।
येन केनापदेशेन अपदेशास्तदुद्भव ।

G पृच्छत्वा (for पृच्छन्त्यां) D10 T2 G रुद्राण्या (for °ण्यां) T2 रुद्राण्या शुकोवदत (for the post half) — T1 महेश (for °श्वर) — (L 2572) T2 ह, G1 2 4 हि, G3 च (for [इ]ह) — (L 2573) D10 T2 3 G4 श्रुत (for श्रुति) — (L 2574) M4 तत्समर्थ (for सर्वमर्थं) — (L 2575) G1-3 सर्वेषां (for मर्त्यानां) — (L 2576) D10 समित्र (for सञ्छिन्द्य) T1 परितो, T2 भगवान् (for परिघान्) M4 कामक्रोधौ समाच्छिद्य (for the prior half) D10 T2 3 G4 धृत्वा वै (D10 G4 च) परमात्मना, M4 परितो धृतिनात्मना (for the post half) — (L 2577) D10 T G1-3 कर्मण (for °णां) — (L 2578) T3 मत (for फलं) G2 भोगे (for लोके). T2 एवं श्रुत्वा च लोके (for the prior half) M4 परत्र (for °त) — (L 2579) D10 T2 3 G विनय, T1 नियम (for शुश्रूषा) — (L 2581) T2 G2 कारण (for क°) — (L 2582) M1 3 श्रुति (for श्रुत) — (L 2583) D10 T G निराचार (for °चा) — (L 2584) D10 T G M1 अस्तीति (for स्तीति वै) M4 यत्र (for ऽप्यत्र) — (L 2585) T2 ते (for तत्) G2 हेतुमद्दर्शनैरपि (for the post half) — T1 om line 2587 — (L 2587) D10 T2 3 G मानवैर (for मानुषैर) D10 T2 3 G कुबुद्धिभि (for स्वकर्मभि) — (L 2589) D10 T2 3 G ततोस्ति (for तदस्ति) T3 यथा (for तथा) — (L 2590) T1 [अ]र्थेषु (for [अ]न्येषु) — (L 2592) D10 T2 G देवि (for सर्वं) D10 T3 G1 ऋषि-, M4 वेद- (for देव-) G4 सनातन (for प्रजाहितम्) — D10 T G om (hapl) line 2593 — Colophon — *Adhy name* D10 T2 G2 उमामहेश्वरसंवाद, T3 उमामहेश्वरसंवादे जातिस्मरणलक्षणम्, M1-3 उमामहेश्वरसंवादे तदपगुह्याधिकरणम् — *Adhy no* D10 T2 G2 4 211, T1 204, T3 210, G1 3 M1 205, M2 3 206, M4 203 — (L 2594) D10 T2 3 G1 3 M1 लोकेश (for भूतेश) T1 G2 4 भगवन्देवदेवेश (for the prior half) G2 त्रिपुरान्तक (for °रार्दन) — (L 2597) T3 दहयते (for °यति) — (L 2598) G2 तत्त्वत (for [अ]हं प्रभो) — T1 महेश, G2 शिव (for महेश्वर) — (L 2601) G2 -राग (for -भाव) — T1 om (hapl) line 2603 — (L 2603) D10 T2 G M3 च (for तु) — M1-3 om (hapl.) line 2605 — (L 2607) T2 तस्य मायाश्च पाशाश्च (for the prior half) T1 विघ्न (for वे°) — (L 2608) T3 om from मात्रस्तु up to पदेशे (in the prior half of line 2611). G1 2 -मात्र (for -मात्रस्) D10 T2 G

कर्मणा प्राणिनो लोक उत्तमाधममध्यमाः ।
यथार्हं तान्समादाय नयन्ति यमसादनम् ।
धार्मिकानुत्तमान्विद्धि स्वर्गायान्ते यथामराः ।
नृषु जन्म लभन्ते ये कर्मणा मध्यमाः स्मृताः ।
तिर्यङ्नरकगन्तारो ह्यधमास्ते नराधमाः ।
पन्थानस्त्रिविधा दृष्टाः सर्वेषां गतिजीविनाम् ।
रमणीयं निराबाधं दुर्दर्शमिति नामतः ।
रमणीयं तु सन्मार्गं पताकाध्वजसंकुलम् ।
धूपितं सिक्तसंमृष्टं पुष्पमालाभिसंकुलम् ।
मनोहरं सुखस्पर्शं गच्छतामेव तद्भवेत् ।
निराबाधं यथा लोके सुप्रशस्तं तथा भवेत् ।
तृतीयं तत्तु दुर्दर्शं दुर्गन्धि तमसावृतम् ।
परुषं शर्कराकीर्णं श्वदंष्ट्राबहुलं भृशम् ।
कृमिकीटसमाकीर्णं गच्छतामतिदुर्गमम् ।
मार्गैरेभिस्त्रिभिर्नित्यमुत्तमाधममध्यमान् ।
सन्नयन्ति यथा काले तन्मे शृणु शुचिस्मिते ।
उत्तमानन्तकाले तु यमदूताः सुसंयताः ।
नयन्ति सुखमादाय रमणीयपथेन वै ।

उमा ।

भगवंस्तत्र धर्मात्मा त्यक्त्वेह निराश्रयम् ।
अदृश्यं कथमादाय सन्नयन्ति यमान्तिकम् ।

महेश्वर ।

शृणु भामिनि तत्सर्वं त्रिविधं देहधारणम् ।
कर्मवश्यं भोगवश्यं तु स्ववश्यमिति प्रिये ।
मानुषं कर्मवश्यं स्यात्स्वर्गीयं भोगसाधनम् ।
तृतीयं यातनावश्यं शरीरं मायया कृतम् ।
यमलोके न चान्यत्र दृश्यते यातनायुतम् ।
शरीरैर्यातनावश्यैर्जीवमामुच्य भामिनि ।
नयन्ति यामिकास्तत्र प्राणिनो मायया मृतान् ।
मध्यमानथ वेषेण मध्यमेन यथा तथा ।
चण्डालवेषास्त्वधमान्गृहीत्वा भर्त्स्य तर्जनैः ।
आकर्षन्तस्तथा पाशैर्दुर्दर्शेन नयन्ति तान् ।
त्रिविधानेवमादाय नयन्ति यमसादनम् ।
धर्मासनगतं दक्षं भ्राजमानं स्वतेजसा ।
लोकपालं समाध्यक्षं तथैव परिषद्गतम् ।
दर्शयन्ति महाभागे यामिकास्तान्निवेद्य ते ।
पूजयन्दण्डयन्काश्चित्तेषां शृण्वञ्शुभाशुभम् ।
व्यापृतो बहुसाहस्रैस्तत्रास्ते सततं यमः ।
गतानां तु यमस्तेषामुत्तमानामिपूजया ।
अभिगम्य विधिवत्पृष्ट्वा स्वागतकौशलम् ।
प्रस्तुत्य भक्त्या तेषां लोकं संदिशते यमः ।
यमेनैवमनुज्ञाता यान्ति पश्चात्त्रिविष्टपम् ।
मध्यमाना यमस्तेषां श्रुत्वा कर्म यथातथम् ।
जायन्तां मानुषेष्वेव इति संदिशते च तान् ।
अधमान्पापसंयुक्तान्यमो नावेक्षतेऽगतान् ।
यमस्य पुरुषा घोराश्चण्डालसमदर्शनाः ।
यातना यापयन्त्येतांल्लोकपालस्य शासनात् ।

°वम्य, T_1 वेदास्य (for वेद, तद्) — (L. 2609) D_{10} T_2 G M_1 °वत्सलम्, M_{1-3} °नाद° (for °नाम°) — (L. 2610) T_1 तान् (for स) — (L. 2611) D_{10} T_2 G_1 स्वर्गेऽस्तु, M_{1-4} स्वर्ग° (for जर°) T_2 G_{1-3} मनु-ज्ञय (for तदुक्त) M_4 स्वर्गेण सदुक्तम् (for the post half) — (L. 2612) G_2 प्राणिनां (for °नो) D_{10} लोका (for लोक) — (L. 2613) G_2 तत् (for तान्) — (L. 2614) D_{10} T G M_2 स्वर्गिणः (for स्वर्गीयान्) M_4 यथा स्मृता (for यथाम°) — M_4 om. (hapl.) line 2615 — (L. 2615) M_{1-3} वै (for ये) G_4 मानुषा (for मध्यमा) — (L. 2618) $G_{1,2}$ दुर्गन्धिं नामतः (for the post half) — (L. 2622) T_1 सदा (for यथा) D_{10} $T_{2,3}$ G_1 लोक (for लोके) D_{10} $T_{2,3}$ G कृत, T_1 यथा (for तथा) — (L. 2623) D_{10} T G यत् (for तत्) — (L. 2624) T_1 $G_{1,2}$ M पूर्ण (for °र्ण) $G_{1,2}$ °बहु-लायुत (for °ल भृशम्) — (L. 2626) D_{10} $T_{2,3}$ G °न्त, M °न्त (for °न्तम्) — (L. 2628) $G_{1,2}$ उत्तमा धमकाले तु, M_4 °नां तु कालेन (for the prior half) T_2 सुसंवृता (for °यता) — (L. 2629) G_2 पथेन (for °पथेन) — (L. 2630) T_2 गताश्रय (for निराश्रयम्) — G_2 om. lines 2631–2634 — T_1 महेश (for °श्वर) — (L. 2632) G_1 देहि (for देह) D_{10} T $G_{1,3,4}$ M_2 °धारणम् (for °धा°) — (L. 2633) T_1 अथा-परं (for इति प्रिये) — (L. 2634) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ द्वितीयं, T_1 तृतीयं (for स्वर्गीयं) — T_1 om. (hapl.) line 2636 — (L. 2637) D_{10} G_{2-4} जीवान् (for जीवम्) — (L. 2639) T_1 मध्यमेन (for °मान्) $G_{1,3,4}$ वेष (for °ष) — (L. 2644) M_3 सदाध्यक्ष, M_4 धना° (for समा°) — (L. 2645) G_2 धार्मिकाम् (for यामि°) $T_{2,3}$ न (for तान्) T_1 तु (for ते) — (L. 2647) T_1 नियत (for सतत) — (L. 2648) T_2 पूजयेत्, $G_{1,3,4}$ पूजयन् (for पूजया) G_2 गतवानभिपूजया (for the post half) — (L. 2649) D_{10} T G $M_{2,4}$ संगृह्य (for °गम्य) — (L. 2650) D_{10} $T_{2,3}$ G तत्कृत, T_1 सगत (for भक्त्या) — (L. 2652) G_2 पच्यमानां (for मध्यमानां) $G_{1,2}$ स्वस्य (for यमस्) — (L. 2654) D_{10} T G M_4 पाप (for पाप) — (L. 2656) D_{10} $T_{1,3}$ G प्राप-यति (for या°) T_2 प्रापयत्येव तान्सर्वान् (for the prior

छिन्दन्तश्च नुदन्तश्च प्रकर्षन्ते यतस्ततः ।
क्रोशतः पातयन्त्येतान्मिथो गर्तेष्ववाङ्मुखान् ।
सघातिन्य शिलाश्चैषां पतन्ति शिरसि प्रिये ।
अयोमुखा काकबला भक्षयन्ति सुदारुणा ।
असिपत्रवने घोरे चारयन्ति तथापरान् ।
तीक्ष्णदंष्ट्रास्तथा श्वान काश्चित्तत्र दशन्ति वै ।
तत्र वैतरणी नाम नदी ग्राहसमाकुला ।
दुष्प्रवेशा च घोरा च मूत्रशोणितवाहिनी ।
तस्या समजयन्त्येतांस्तृषितान्पाययन्ति तान् ।
आरोपयन्ति वै काश्चित्तत्र कण्टकशल्मलीम् ।
यन्त्रचक्रेषु तिलवत्पीड्यन्ते तत्र केचन ।
अङ्गारेषु च दह्यन्ते तथा दुष्कृतकारिण ।
कुम्भीपाकेषु पच्यन्ते भर्ज्यन्ते सघृतेषु वै ।
पाट्यन्ते तरुवच्छेद्यैः पीड्यन्ते लोचनादिषु ।
भिद्यन्तेऽथाङ्गश शूलैस्तुद्यन्ते सूक्ष्मसूचिभि ।
एव त्वया कृतो दोषस्तदर्थं दण्डन त्विदम् ।
वाचैव घोषयन्ति स्म दण्ड्यमानान्समन्तत ।
एव ते यातना प्राप्य शरीरैर्यातनावहै ।
प्रसहन्तश्च तद्दु ख स्मरन्त स्वापराधजम् ।
क्रोशन्तश्च रुदन्तश्च न मुच्यन्ते कथचन ।
स्मरन्तस्तत्र तप्यन्ते पापमात्मकृत फलम् ।
एव बहुविधा दण्डा भुज्यन्ते पापकारिभि ।
यातनाश्च तथा भुक्त्वा पच्यन्ते नरके पुन ।
अपरे यातना भुक्त्वा मुच्यन्ते तत्र किल्बिषात् ।
पापदोषक्षयकरा यातना सस्मृता नृणाम् ।
बहुतप्त यथा लोह निर्मल तत्तथा भवेत् ।

Colophon.

उमा ।

भगवस्ते कथ तत्र दण्ड्यन्ते नरकेषु वै ।
कति ते निरया घोरा कीदृशास्ते महेश्वर ।

महेश्वर ।

शृणु भामिनि तत्सर्वं पञ्चैते नरकाह्वया ।
भूमेरधस्ताद्विहिता घोरा दुष्कृतकर्मणाम् ।
प्रथम रौरव नाम शतयोजनमायतम् ।
तावत्प्रमाण विस्तीर्णं तामस पापपीडितम् ।
भृश दुर्गन्धि परुष कृमिभिर्दारुणैर्युतम् ।
अतिघोरमनिर्देश्य प्रतिकूल यतस्तत ।
ते चिर तत्र तिष्ठन्ति न तत्र शयनासने ।

---

half) G2 शासन (for पालस्य). — (L 2657) D10 T G1 2 4 भिंदतश्च तु(D10 रु)दतश्च, G2 विंदतश्च नदतश्च (for the prior half) — (L 2658) T G1-3 M4 क्रोशन (for क्रोशत) T1 अथो (for मिथो) — (L 2659) T2 सघातिन्य (for सघातिन्य) T2 [ए]त्र (for [ए]षा) — (L 2660) T2 3 अधोमुखा (for अयो°) D10 T G M4 काकवला (G °टा) (for काकबला) — (L 2661) M4 -वटे (for वने) G1-3 [अ]त्रधान् (for [अ]परान्) — (L 2662) D10 T2 G4 ध्नन्ति (for दशन्ति) — (L 2665) T3 तस्या (for तस्या) D10 T G1 2 4 [ए]ते (for [ए]तास्) G2 तस्तां समजयत्येन (for the prior half) T1 वारयति (for पाय) G1 3 ते (for तान्) G1 घोरे तान्भावयति ते (for the post half) — (L 2666) T1 G3 4 शाल्मली (for -ल°) — (L 2667) T1 यन्त्रचक्रेषु बहुधा (for the prior half) — (L 2668) G1 3 M4 दह्यते (for दह्यन्ते) T3 -चारिण (for -का°) — (L 2669) T1 पाकेंतु (for पाकेषु) T1 om from the post half up to the prior half of line 2670 T2 पच्यत, T3 भज्यते, M4 भिन्ते (for भज्यन्ते) D10 T2 3 G1 2 4 सिकतासु, G2 स्नेहेन (for सघृतेषु) — (L 2670) D10 T G पीड्यते (D10 T3 G1 3 4 पाटिन) क्रकचादिभि (for the post half) — (L 2671) D10 T G भागश (for ऽथाङ्ग) M केचित् (for शूलैस्) G2 सूचिभि (for सूचिभि) — (L 2672) T3 तदर्थं (for त°) D10 T G इति (for इदम्) — (L 2673) T1 वाचैव दह्यतस्ते (for the prior half) D10 T G M4 दण्ड्यमाना (for °मानान्) — (L 2674) D10 T3 G M4 यातनां (for °ना) — (L 2677) G1 3 पच्यते (for तप्यन्ते) D10 T G भृश (for फलम्) — (L 2678) T1 एव बहुविधो दडो, T2 एव बहुविधान्दडान् (for the prior half) — (L 2679) T2 प्रभुजत°, G1-3 [अ]नुभूयैव (for तथा भुक्त्वा) D10 T3 G4 यातनाभिश्च पा(D10 प)च्यते (for the prior half) D10 T3 G4 नरकेषु पुन पुन (for the post half) — (L 2680) T1 G1-3 यातनां (for °ना) G2 कल्मषात् (for किल्बि°) — (L 2681) G1 2 स्मर्यते (for सस्मृता). — (L 2682) D10 T2 3 G अमल, T1 अतुल (for निर्मल) — Colophon — *Adhy name* D10 T2 उमामहेश्वरसवादे नरकविवरण, T3 M4 उमामहेश्वरसवाद, G4 यातनानुभवप्रकार, M1-3 उमामहेश्वरसवादे यातनाभेदवर्णनम् — *Adhy no* D10 T2 G2 4 212, T1 205, T3 211, G1 3 M1 206, M2, 3 207, M4 204 — (L 2683) M4 कथित (for ते कथ) T1 दर्ण्यते यमाकिंकरै (for the post half) — (L 2684) D10 T G नरका (for निरया) T3 वद प्रभो (for महेश्वर). — T1 महेश (for °श्वर) — (L 2685) M ते (for [ए]ते) D10 T G पच ते (G1 4 °चैते) नरका ह्वया (for the post half) — (L 2686) T1 विविधा (for विहिता) — (L 2689) Some Mss क्रिमिभिर् (for कृ°) M4 वृत (for युतम्) G3 क्रिमिदुर्वारणैयुत (for the post half) — T1 om line 2690.

कृमिभिर्भक्ष्यमाणाश्च विस्रगन्धसमायुताः ।
पूर्वप्रमाणमुद्विग्ना यान्ति तिष्ठन्ति तत्र ते ।
यातनाभ्यो दशगुणं नरके दुःखमिष्यते ।
तत्र चात्यन्तिकं दुःखमिति विद्धि शुभेक्षणे ।
क्रोशन्तश्च रुदन्तश्च वेदनास्तत्र भुञ्जते ।
भ्रमन्ति दुःखमोक्षार्थं त्राता कश्चिन्न विद्यते ।
दुःखस्यान्तरमात्रं तु द्वारं वा न च लभ्यते ।
महारौरवसंज्ञं तु द्वितीयं नरकं प्रिये ।
तस्माद्द्विगुणितं विद्धि माने दुःखे च रौरवात् ।
तृतीयं नरकं तत्र कण्टकावनसंज्ञितम् ।
ततो द्विगुणितं तं च पूर्वाभ्यां दुःखमानयोः ।
महापातकसंयुक्ता घोरास्तस्मिन्विशन्ति हि ।
अग्निकुण्डमिति ख्यातं चतुर्थं नरकं प्रिये ।
एतद्द्विगुणितं तस्माद्यथानिष्टसुखं तथा ।
तत्र दुःखं हि सुमहदमानुषमिति स्मृतम् ।
भुञ्जते तत्र तत्रैव दुःखं दुष्कृतकारिणः ।
पञ्चकष्टमिति ख्यातं पञ्चमं नरकं प्रिये ।
तत्र दुःखमनिर्देश्यं महाघोरं यथातथम् ।
पञ्चेन्द्रियैरसह्यत्वात्पञ्चकष्टमिति स्मृतम् ।
भुञ्जते तत्र तत्रैव दुःखं दुष्कृतकारिणः ।
अमानुषार्हं तद्दुःखं महाभूतैस्तु भुज्यते ।
अतिघोरं चिरं कृत्वा महाभूतानि यान्ति तम् ।
पञ्चकष्टेन हि समं नास्ति दुःखं तथाविधम् ।
दुःखस्यान्तमिति प्राहुः पञ्चकष्टं सदा प्रिये ।
एवं ते तेषु तिष्ठन्ति प्राणिनो दुःखभागिनः ।
अन्ये च नरकाः सन्ति अवीचिप्रमुखाः प्रिये ।
क्रोशन्तश्च रुदन्तश्च वेदनार्ता भृशातुराः ।
केचिद्भ्रमन्ति चेष्टन्ते केचिद्धावन्ति चातुराः ।
आधावन्ते निवार्यन्ते शूलहस्तैर्यतस्ततः ।
रुजार्दितास्तृषायुक्ताः प्राणिनः पापकारिणः ।
क्रोशन्तश्च नदन्तश्च न मुच्यन्ते कथंचन ।
कृमिभिर्भक्ष्यमाणाश्च वेदनार्तास्तृषान्विताः ।
संस्मरन्त स्वकं कर्म कृतमात्मापराधजम् ।
शोचन्तस्तत्र तिष्ठन्ति यावत्पापक्षयं प्रिये ।
एवं भुक्त्वा तु नरकं मुच्यन्ते पापसंक्षयात् ।

उमा ।

भगवन्कतिकालं ते तिष्ठन्ते नरकेषु वै ।
एतद्वेदितुमिच्छामि तन्मे ब्रूहि महेश्वर ।

महेश्वरः ।

शतं सहस्रं वर्षाणामादिं कृत्वा हि जन्तवः ।
तिष्ठन्ति नरकावासाः प्रलयान्तमिति स्थितिः ।

— (L. 2690) M_4 क्रूर (for कूल) D_{10} $T_{2.3}$ G ततस् (for य°) — (L. 2691) T_1 पापिष्ठाम् (for ते चिर) M_4 तेषु (for the first तत्र) — (L. 2692) D_{10} $T_{2.3}$ G विष्ठा-, T_1 M_4 विप (for विस्र) — T_1 om. line 2693 — (L. 2693) D_{10} $T_{2.3}$ G यावत् (for यान्ति) G_4 यत्र (for तत्र) — T_1 reads lines 2695–2697 twice — (L. 2695) D_{10} T_3 G इष्यते च (for इति विद्धि) T_2 इष्यते शुभेक्षणे (for the post half) — (L. 2696) T_1 (both times) वेदनां, M_4 यातनाम् (for वेद°) — (L. 2697) $T_{2.3}$ G ज्ञाता (for त्राता) — T_1 om. (hapl.) line 2698 — (L. 2702) D_{10} $T_{2.3}$ G_{1-3} M_{1-3} तच्च, T_1 M_4 तत्र (for तं च) G_2 पूर्णं स्याद् (for पूर्वा°भ्या) T_1 मानदुःखयोः (for दुःखमानयोः) — T_1 om. (hapl.) lines 2705–2708 M_4 om. lines 2705–2709 — (L. 2706) T_2 ततो (for तत्र) — T_2 G_2 om. (hapl.) lines 2708–2711 — (L. 2708) T_3 नरकं पञ्चमं प्रिये (for the post half) — (L. 2709) T_1 यथानथा (for °तथम्) — (L. 2710) T_1 $G_{3.4}$ असाध्यत्वात् (for असह्य°) — M_2 om. line 2711 — (L. 2711) T_3 तत्रैव (for °व) — (L. 2712) D_{10} T $G_{1.3.4}$ अमानुषाहजं दुःखं, G_2 °षा नृशं दुःख (for the prior half) G_2 om. the post half — (L. 2714) D_{10} T_3 $G_{1.3.4}$ M_1 तथापरं, G_2 तथा समं (for तथाविधम्) — (L. 2715) D_{10} $T_{2.3}$ G दुःखस्यानमिति (T_2 न सं°) प्राहुः (for the prior half) — (L. 2716) D_{10} T_2 G_4 त्वेतेषु, T_1 ते तत्र, T_3 G_{1-3} चैतेषु (for ते तेषु) — M_2 om. (hapl.) from the post. half of line 2718 up to the prior half of line 2722 — T_1 om. (hapl.) line 2719 — (L. 2719) D_{10} $T_{2.3}$ G केचिद्भ्रम तथेष्टन (for the prior half) — (L. 2720) D_{10} $T_{2.3}$ G आधावन्तो, T_1 आवार्यंते (for आधावन्ते) T_1 इतस्ततः (for यत°) — (L. 2721) T_1 क्षुधार्दिताः (for रुजा°). — (L. 2722) D_{10} T G यावत्पूर्वकृतं तावत् (for the prior half) — T_1 om. line 2723 — (L. 2723) $G_{1.3}$ वेदनामपराधजां (for the post. half) — G_3 om. (hapl.) line 2724 — (L. 2724) D_{10} T $G_{2.4}$ पाप (for कम) T_1 स्वीयम् (for कृतम्) — T_1 om. line 2726 — (L. 2726) G_{1-3} नरं कर्म (for तु नरकं) — (L. 2727) D_{10} तु (for ते) D_{10} T G_{1-3} M_3 तिष्ठति (for तिष्ठन्ते) D_{10} ते (for वै) — After line 2727 T_1 (marg.) ins.:

मानुषाः पापकर्माणो वक्तुमर्हसि मे प्रिय ।

— D_{10} $T_{1.3}$ $G_{2.4}$ M_{1-3} om. line 2728 — T_1 महेशः (for °श्वरः) — (L. 2729) D_{10} T G शतं च (T_3 °तव-) र्षसहस्राणाम् (G_3 °णि) (for the prior half) $G_{1.3.4}$

उमा ।

भगवंस्तेषु ते कुत्र तिष्ठन्तीति वद प्रभो ।

महेश्वरः ।

रौरवे शतसाहस्रं वर्षाणामिति संस्थितिः ।
मानुषघ्ना कृतघ्नाश्च तथैवानृतवादिन ।
जारचोराश्च नारी च सर्वतश्चापचारिणी ।
उत्कोचकाश्च पिशुना वर्णसमेदकारकाः ।
तादृशा परिपच्यन्ते रौरवे नरके नराः ।
देशघ्नाश्चैव राजघ्ना पितृमातृविघातिनः ।
राजा चान्यायवत् शास्ता साक्षित्वेऽनृतवादिन ।
बहुघ्नाश्च कुलघ्नाश्च भ्रूणघ्ना गुरुघातिन ।
विश्वस्तघातकाश्चैवमात्मघ्नाः कोपकारणात् ।
पतिघ्नय प्रमदा मोहाद्यज्ञविघ्नकराश्च ये ।
द्वितीये द्विगुण काल पच्यन्ते तादृशाः नराः ।
महापातकयुक्तास्तु तृतीये दुःखमाप्नुयुः ।
एतावन्मानुषसहं परमन्येषु लक्ष्यते ।
यक्षा विद्याधराश्चैव काद्रवेयाश्च किंनरा ।
गन्धर्वा भूतसंघाश्च तेषां पापयुता भृशम् ।
चतुर्थे परिपच्यन्ते यावद्युगविपर्यय ।
सहन्तस्तादृशं घोरं पञ्चकष्टे च यादृशम् ।
तादृग्विधस्य दुःखस्य अयोग्यान्विद्धि मानुषान् ।
एव ते नरकान्भुक्त्वा तत्र क्षपितकल्मषाः ।
नरकेभ्यो विमुक्ताश्च जायन्ते कृमिजातिषु ।
उद्भिज्जेषु वा केचित्तत्रापि क्षीणकल्मषा ।
पुनरेव प्रजायन्ते मृगपक्षिषु शोभने ।
मृगपक्षिषु तद्भुक्त्वा लभन्ते मानुषं पदम् ।

उमा ।

नानाजातिषु केनैव जायन्ते पापकारिण ।

महेश्वर ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि यत्त्वमिच्छसि भामिनि ।
सर्वथात्मा कर्मवशान्नानाजातिषु दृश्यते ।
यश्च मांसप्रियो नित्यं कङ्कगृध्रान्स सस्पृशेत् ।
सुराप सततं मर्त्य सूकरत्वं व्रजेद् ध्रुवम् ।
अभक्ष्यभक्षणो मर्त्यः काकजातिषु सम्पृशेत् ।
परोद्वेगकरो नित्यं व्यालजातिषु जायते ।
आत्मघ्नो यो नर कोपात्प्रेतजातिषु तिष्ठति ।
पैशुन्यात्परिवादाच्च कुक्कुटत्वं समश्नुयात् ।
नास्तिकश्चैव यो मूर्खो मृगजातिं स गच्छति ।
हिंसाविहारस्तु नर कृमिकीटेषु जायते ।
अत्र मानयुतो नित्यं प्रेत्य गर्दभतां व्रजेत् ।
अनृतस्य परस्य वाक्यं यो वदेन्मत्स्यतां व्रजेत् ।
अगम्यागमनाच्चैव परदाराभिमर्दनात् ।

[आ]दि (for हि) G_2 मही गत्वा हि जतव (for the post. half) —(L 2730) G_2 स्मृता (for स्थिति) — D_{10} G_4 om the ref. —(L 2731) D_{10} T_1 M_{1-3} के (for ते) D_{10} $T_{2\,3}$ $G_{3\,4}$ तत्र (for कुत्र) $G_{1,3}$ भगवन्केषु के तत्र (for the prior half) — T_1 महेश॰, $G_{2,3}$ om (for महेश्वर॰) — D_{10} T G om lines 2734–2741 $M_{1\,3}$ om lines 2737–2738 M_2 reads line 2742 twice —(L 2742) T_3 द्वितीय (for ॰ये) M_2 (first time) तृतीय त्रिगुण काल (for the prior half) —(L. 2743) T_3 सयुक्तास् (for ॰युक्तास्तु) —(L 2744) $M_{1\,3}$ वक्ष्यते (for ल॰) —(L 2745) D_{10} यक्ष॰ (for यक्षा) —(L. 2746) D_{10} $G_{3\,4}$ गधर्व॰ (for गन्धर्वा) T_1 तेषां पापमुग्राहन (for the post. half) —(L 2747) G_2 तप्यंते (for पच्यन्ते) D_{10} $T_{2\,3}$ G_{2-4} सादृशा नरका स्मृता (for the post. half). — T_1 om lines 2748–2749 —(L 2748) M_{1-3} दुःख (for घोर). D_{10} T_3 $G_{3\,4}$ पत्रकष्टे तु, T_2 $G_{1\,3}$ ॰कष्टेषु (for ॰कष्टे च) —(L 2749) D_{10} $T_{2\,3}$ G तत्रास्य (D_{10} G_4 अत्रास्य, T_3 तत्रापि) चिरदुःखस्य (for the prior half) D_{10} ॰योग्यान्; $T_{2\,3}$ $G_{1\,3.4}$ ॰(G_{1\,3} अ) ॰योन्यान्, G_2 ॰योन्यान् (for अयोग्यान्) — T_1 G_3 om lines 2751–2752. —(L 2752) D_{10} T_2 $G_{1,2,4}$ अत्र (for तत्र) —(L 2755) T_2 जायते (for केनैव) T_2 केन वै (for जायन्ते) — T_1 महेश (for ॰श्वर) —(L 2756) T_1 श्रोतुमर्हसि (for यत्त्वमिच्छसि) D_{10} G शोभने (for भामिनि). — T_3 reads line 2757 twice —(L 2757) D_{10} $T_{1\,2\,3}$ (second time) सर्वगात्मा, T_3 (first time) सर्वमात्मा (for ॰थात्मा) D_{10} $T_{2\,3}$ (second time) $G_{1\,3\,4}$ ॰वशा (for ॰वशान्) D_{10} $T_{1\,3}$ (second time) G M_2 जायते, $T_{2\,3}$ वर्तते (for दृश्यते) — T_1 om lines 2758–2760 —(L 2758) D_{10} T_2 G काक॰ (for कङ्क॰) G_3 ॰गृध्रादि (for ॰न्स) —(L 2759) T_2 नित्य (for सतत) —(L. 2760) D_{10} $T_{2\,3}$ G जायते (for सस्पृशेत्) — D_{10} T_1 G om (hapl) line 2761 T_3 reads lines 2761–2765 after line 2771 — For line 2761, T_2 subst.

परापकारको नित्य व्यालजातिषु जायते ।

—(L 2762) M_{1-3} वर्गेषु (for ॰जातिषु) T_1 जायते (for तिष्ठति) —(L 2763) D_{10} T_1 G अवाप्नुयात् (for समश्नु॰) —(L 2764) T_2 ॰जातिषु (for ॰जातिं स) —(L 2766) D_{10} T G अनि॰ (for अत्र) — D_{10} T_3 G M_1 om (hapl) line 2767 —(L 2767) T_1 M_2 मर्त्यतां (for मत्स्यता) —(L 2768) D_{10} T_3 G परदारनिषेवणात्, T_1 मूषकत्व व्रजेन्नर (for the post. half) — T_1

मूषिकस्तु भवेन्मर्त्यो नास्ति तत्र विचारणा ।
कृतघ्नो मित्रघाती च सृगालवृकजातिषु ।
गुरुघ्नः पितृघाती च स्थावरेष्ववतिष्ठति ।
वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ।
शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
एवमाद्यशुभं कृत्वा नरा निरयमाश्रिताः ।
तांस्तान्भावान्प्रपद्यन्ते स्वकृतस्यैव कारणात् ।
एवं जातिषु निर्दग्धाः प्राणिनः पापकारिणः ।
कथंचित्पुनरासाद्य लभन्ते मानुषं पदम् ।
बहुकृच्छ्रोऽतितप्तस्तु लोहं शुचितमं यथा ।
बहुदुःखाभितप्तस्तु तथात्मा शुध्यते मलात् ।
तस्मात्सुदुर्लभं चेति विद्धि जन्म सुमानुषम् ।

Colophon

उमा ।

भगवन्देवदेवेश शूलपाणे वृषध्वज ।
श्रुतं मे परमं गुह्यं प्रसादात्ते वरप्रद ।
श्रोतुं भूयोऽहमिच्छामि प्रजानां हितकारणात् ।
शुभाशुभमिति प्रोक्तं कर्म सर्वं समासतः ।
तन्मे विस्तरशो ब्रूहि शुभाशुभविधिं प्रति ।
अशुभं कीदृशं कर्म प्राणिनोऽधो निपातयेत् ।
शुभं कर्म कथं देव प्रजानामूर्ध्वतो नयेत् ।
एतन्मे वद देवेश श्रोतुकामास्मि कीर्तय ।

महेश्वर ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि तत्सर्वं शृणु शोभने ।
सुकृतं दुष्कृतं चेति द्विविधः कर्मविस्तरः ।
तयोर्यद्दुष्कृतं कर्म तच्च संजायते त्रिधा ।
मनसा कर्मणा वाचा बुद्धिमोहसमुद्भवम् ।
मनःपूर्वं तु वाक्कर्म वर्तते वाङ्मयं ततः ।
जायते वै क्रियायोगमेव चेष्टाक्रमं प्रिये ।
अभिद्रोहोऽभ्यसूया च परार्थे चक्षुषा स्पृहा ।
शुभाशुभानां मर्त्यानां वर्तनं विपरीततः ।
धर्मकार्ये यदश्रद्धा पापकर्मणि हर्षणम् ।
एवमाद्यशुभं कर्म मनसा पापमुच्यते ।
अनृतं यच्च परुषमबद्धवचनं कटु ।
असत्यं परिवादश्च पापमेतत्तु वाङ्मयम् ।
अगम्यागमनं चैव परदारनिषेवणम् ।
वधबन्धपरिक्लेशैः परप्राणोपतापनम् ।
चौर्यं परेषां द्रव्याणां हरणं नाशनं तथा ।

---

om line 2769 — (L 2770) M_4 मृग (for वृक-) — (L 2771) T_1 पुत्र (for पितृ) D_{10} $T_{2.3}$ G कृतघ्न पु(G_2 मि)त्रघाती च (for the prior half) D_{10} $T_{1.3}$ G [अ]धि, T_2 त्र (for [अ]व-) — D_{10} $T_{2.3}$ G M om. lines 2772–2773 — (L 2774) D_{10} T G नरा निरय गामिन (for the post. half) — (L 2775) T_2 तां तां योनिं, T_3 तांस्तानगमान् (for °न्भावान्) D_{10} तांस्तान्स प्रतिपद्यन्ते (for the prior half) — (L 2776) D_{10} T_2 G निर्दिष्टाः (for निर्दग्धाः) — (L 2777) T_1 कथंचित्सुकृतान्वै (for the prior half) — (L 2778) D_{10} T G बहुशश्चाभितप्तस्तु (for the prior half) D_{10} T_3 G शुचिमय, T_1 शुचि भवेद्, T_2 शुचितर (for °तम) T_3 तथा (for यथा) — (L 2779) G_3 M_4 -भमत (for °मस्) M_{1-3} शोध्यते (for शु°) T_1 तस्मात् (for मलात्) D_{10} T_2 G M_4 तथात्मा शोध्यते तस्मात् (M_4 महान्) (for the post. half) — (L 2780) G_2 सुदुस्तर (for °र्लभ) T_1 इति (for चेति) M_4 सुदुर्लभं चेति विद्धि (for the prior half) M_4 फल (for विद्धि) — Colophon *Sub-parvan* M_{1-3} दानधर्म — *Adhy name* D_{10} T_3 G_2 M_{1-3} उमामहेश्वरसंवाद, T_2 उमामहेश्वरसंवादे नरकादिशेषः — *Adhy no* D_{10} T_3 G_4 213, T_1 206, T_2 212, $G_{1.3}$ M_1 207, $M_{2.3}$ 208, M_4 205 — G_2 om the ref T_1 om from the post. half of line 2781 up to the prior half of line 2782 T_1 om. lines 2784–2785 — (L 2784) D_{10} $T_{2.3}$ G सर्वं च (for सर्वं) — (L 2786) T_3 यत्, T_3 G_1 यो (for ऽधो) — (L 2787) D_{10} $T_{2.3}$ G_{1-3} चापि, G_4 चापि (for कर्म) D_{10} T G भवेत् (for नयेत्) — T_1 महेश (for °श्वर). — (L 2790) D_{10} T G द्विविधं कर्मविस्तरं (for the post half) — (L 2792) D_{10} कर्मणा मनसा (by transp) D_{10} T_2 G_2 समुद्भवात् (for °द्भवम्) — (L 2793) D_{10} T_3 G_{1-3} $M_{3.4}$ या कर्म, T_3 तत्कर्म (for वाक्कर्म) M_{1-3} तथा (for ततः) M_4 वर्तते वाङ्मयात्तथा (for the post. half). — (L 2794) M_4 -योगाद् (for -योगम्). D_{10} T_3 G अनु चेष्टा (for एव चेष्टा) T_2 $G_{1.3.4}$ M_4 क्रम (for °क्रम) — (L 2795) D_{10} T G परार्थेषु च वै स्पृहा (for the post half) — T_1 om line 2796 — (L 2796) D_{10} G वर्तन परिवादिन, T_2 °न विपरीतक (for the post. half) — (L 2797) T_1 तथाश्रद्धा, G_3 यच्चाश्रद्धा, M_4 तु याश्रद्धा (for यदश्रद्धा) — (L 2799) T_1 M_4 पारुष्यम्, G_2 वचनम् (for परुषम्). T_1 अयुक्त, $G_{1.3}$ अबद्ध (for °द्ध-) T_2 अवध यच्च चाकृति; G_2 अबद्ध परुष कटु (for the post half) — (L 2800) M_4 असत्त्व (for °त्य) $M_{1.3}$ असत्य परिवाद च (for the prior half) — (L 2802) M_4 परनापीपताडन (for the post half) — (L 2804) T_3

अभक्ष्यभक्षण चैव व्यसनेष्वभिपक्तता ।
दर्पात्स्तम्भाभिमानाद्य परेषामुपतापनम् ।
अकार्याणां च करणमशौचं पानमेव च ।
दौःशील्य क्षुद्रसंपर्के साहाय्य पापकर्मणि ।
अधर्म्यमयशस्यं च कार्यं तस्य निषेवणम् ।
एवमाद्यशुभ चान्यच्छारीर पापमुच्यते ।
मानसाद्वाङ्मय पाप विशिष्टमिति वक्ष्यते ।
वाङ्मयादपि वै पाप शारीर गण्यते बहु ।
एव पापयुत कर्म पातयेत्त्रिविध नरम् ।
परोपतापजननमत्यन्त पापक स्मृतम् ।
द्विविध तत्कृत पाप कर्तार नरकं नयेत् ।
पातक त्वपि यत्कर्म करणाद्बुद्धिपूर्वकम् ।
सापदेशमवश्य तु कर्तव्यमिति यत्कृतम् ।
कथचित्तत्कृतमपि कर्ता तेन न लिप्यते ।
अवश्यभावदेशेन प्रतिहन्येत कारणम् ।

उमा ।

भगवन्पापक कर्म यथा कृत्वा न लिप्यते ।
अनृत धर्मयुक्त च तन्मे शसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

यो नरोऽनपराधी सन्नात्मप्राणस्य रक्षणात् ।
शत्रुमुद्यतशस्त्र वा पूर्वं तेन हतोऽपि वा ।
प्रतिगत्य नरो हिंस्यान्न स पापेन लिप्यते ।
चोराटविकमल्लानामात्मनीकारचेष्टया ।
तान्प्रतिघ्नन्नरो हिंस्यान्न स पापेन लिप्यते ।
वृत्तिघ्न तु नरो हिंस्यान्न स पापेन लिप्यते ।
ग्रामार्थं भर्तृपिण्डार्थं दीनानुग्रहकारणात् ।
वधबन्धपरिक्लेशान्कुर्वन्पापात्प्रमुच्यते ।
दुर्भिक्षे चात्मवृत्त्यर्थमेकायनगतस्तथा ।
अकार्य चाप्यभक्ष्य वा कृत्वा पापैर्न लिप्यते ।
व्याधितो रोगमोक्षार्थमभक्ष्येण न लिप्यते ।
अनृत धर्मयुक्त च दाक्षिण्यात्स्त्रीषु भाषितम् ।
आत्मप्राणभयाद्युक्त मोक्षार्थं चाप्यधार्मिकात् ।
विवाहकरणे चैव लौकिकेनानृत ब्रुवन् ।
समाश्वसनार्थं ग्रस्तानामनृतेन न लिप्यते ।
विधिरेष गृहस्थानां प्रायेणैवोपदिश्यते ।
अबाध्य चाप्यकार्यं वा देशकालवशेन तु ।
बुद्धिपूर्वं नर कुर्वन्नप्रयोजनमात्रया ।
किंचिद्वा लिप्यते पापैरथ वा न च लिप्यते ।
एव देवि विजानीहि नास्ति तत्र विचारणा ।

परेषां व्यसनाक्रिया (for the post. half) — T_1 om line 2805. — (L 2805) T_3 स्तम निमानाच्, M_4 °भिमानश्च (for °मानाच्च) M_4 °ापनात् (for °नम्) — (L 2806) D_{10} T G अशौच पान(T_2 °प)ेवन (for the post half) — (L 2807) D_{10} T G पाप- (for क्षुद्र). $T_{2.3}$ संपर्क (for °कें) T_1 आचाम पापकर्मणा (for the post half) — (L 2808) $G_{1.3}$ काम (for कार्यं) — (L 2810) T_2 M_4 मनसा (for मानसाद्) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 लक्ष्यते (for व°) T_1 वरिष्ठमिति लक्षये (for the post half) — After line 2810, D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 read line 2822, repeating it in its proper place, while G_2 reads line 2822 — (L 2811) D_{10} T G पापाच् (for पाप) — (L 2812) D_{10} S त्रिविध पातयेन्नर (for the post half) — T_1 om lines 2813 2818. — (L 2813) D_{10} T_3 G परापकारजननम्, T_2 परतापकर पापम्, M_4 परोपघातजननम् (for the prior half) D_{10} $T_{2.3}$ G पातक (for पापक) — (L 2814) D_{10} $T_{2.3}$ G त्रिविध (for द्वि°) D_{10} T_3 G पापक (for नरक) — (L 2815) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.2.4}$ चापि, G_3 नापि (for त्वपि) D_{10} T_3 G कर्मणा, T_2 कमणा, M_4 कारण (for करणाद्) — (L 2816) M_4 अपि (for इति) — (L 2817) T_3 G स (for न) — (L 2818) D_{10} $T_{2.3}$ G अवश्य पापदेशेन (for the prior half) — (L 2819) D_{10} कर्म (for कृत्वा) — After line 2819, T_3 ins

पापं यातयेन्न वापि तद्वदस्व महेश्वर ।

— D_{10} T $G_{3.4}$ om line 2820 G_2 om (hapl) lines 2820–2823 — T_1 महेश (for महेश्वर) — (L 2821) G_1 [ऽ]परा (for नरो) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.2.4}$ न (for सन्) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ स्वात्म (for आत्म-) $M_{1.2}$ कारणात् (for रक्ष°) — (L 2823) D_{10} T_1 $G_{1.2.4}$ प्रति हन्यात्, $T_{2.3}$ °हन्य (for °गत्य) T_1 यस्तु (for हिंस्यात्) — D_{10} $G_{2.4}$ om (hapl) lines 2824–2826 — (L 2824) T_2 चोराटविकमल्लाम्, $G_{1.3}$ चोरा अधिकमल्लाश्च (for the prior half) — For line 2824, T_1 subst.

य सङ्ग्रामकराश्चोरा यत्र चाटविकाश्च ये ।

— (L 2825) $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ य प्रगृह्णन्, M य प्रति° (for तान्प्रति°) T_1 यस्तु, $G_{1.3}$ हन्यात् (for हिंस्यात्) — After 2825, T_2 reads 2826 repeating it in its proper place $T_{1.3}$ $G_{1.3}$ om (hapl.) line 2826 — (L 2828) M_4 प्रति (for कुर्वन्) — (L 2829) M_4 दुर्भिक्ष (for °क्षे) — (L 2830) $G_{1.3}$ अपि (for वापि) D_{10} $T_{1.3}$ G पापात्, T_2 पाप (for पापैर्). — After line 2830, M_4 reads line 2836 D_{10} T G om (hapl) lines 2831–2835 — (L 2831) M_4 व्याधितो रोगमोक्षार्थे (for the prior half) — (L 2833) M_3 कर्म (for धर्म) — (L 2835) M_4 दुःस्थानाम् (for ग्रस्ता°) — (L 2837) $T_{1.2}$ अकार्य चाप्यवाच्य वा (for

उमा ।
भगवन्पानदोषाश्च पेयापेयत्वकारणम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे वद महेश्वर ।
महेश्वर ।
हन्त ते कथयिष्यामि पानोत्पत्तिं शुचिस्मिते ।
पुरा सर्वेऽभवन्मर्त्या बुद्धिमन्तो नयानुगाः ।
शुचयः सुभगाचाराः सर्वे सुमनसः प्रिये ।
एवंभूते तदा लोके प्रेष्यत्वं न परस्परम् ।
प्रेष्याभावान्मनुष्याणां कर्मारम्भो ननाश ह ।
उभयोर्लोकयोर्नाशं दृष्ट्वा कर्मक्षयात्प्रभुः ।
यज्ञकर्म कथं लोके वर्तेतेति पितामह ।
आज्ञापयत्सुरान्देवि मोहयध्वेति मानुषान् ।
तमसः सारमुद्धृत्य पानं बुद्धिप्रणाशनम् ।
न्यपातयन्मनुष्येषु पापदोषावहं प्रिये ।
तदाप्रभृति तत्पीत्वा मुहुर्मानुषा भुवि ।
कार्याकार्यमजानन्तो वाच्यावाच्यं गुणागुणम् ।
केचिद्धसन्ति तत्पीत्वा प्ररुदन्ति तथा परे ।
नृत्यन्ति मुदिताः केचिद्गायन्ति च शुभाशुभम् ।
कलहं कुर्वतेऽभीक्ष्णं प्रहरन्ति परस्परम् ।
केचिद्धावन्ति सहसा प्रस्खलन्ति पतन्ति च ।
अयुक्तं बहु भाषन्ते यत्रक्वचन शेरते ।
नग्ना विक्षिप्य गात्राणि नष्टसंज्ञा मृता इव ।
एवं बहुविधान्पापान्कुर्वन्ति हतचेतसः ।
ये पिबन्ति महामोहं पानं पापयुता नराः ।
धृतिं लज्जां च बुद्धिं च पानं पीतं प्रणाशयेत् ।
तस्माच्चराः सम्भवन्ति निर्लज्जा निरपत्रपाः ।
बुद्धिसत्त्वे परिक्षीणास्तेजोहीना मलान्विताः ।
पीत्वा पीत्वा तृषायुक्ताः पानपाः सम्भवन्ति च ।
पानकामाः पानकथाः पानकालाभिकाङ्क्षिणः ।
पानार्थं कर्मवश्यास्ते सम्भवन्ति नराधमाः ।
पानकामास्तृपायोगाद्बुद्धिसत्त्वपरिक्षयात् ।
पानपानां प्रेष्यकराः पानपास्त्वभवन्भृशम् ।
तदाप्रभृति वै लोके नीचैः पानवशैर्नरैः ।
कारयन्ति च कर्माणि बुद्धिमन्तस्त्वपानपाः ।
कारुत्वमथ दासत्वं प्रेष्यतामेत्य पानपाः ।
सर्वकर्मकराश्चासन्पशुवद्रज्जुयन्त्रिताः ।
पानपास्तु मदान्धत्वात्तदा बुद्धिप्रणाशनात् ।
कार्याकार्यस्य चाज्ञानाद्यथेष्टकरणात्स्वयम् ।
विदुषामविधेयत्वात्पापमेवाभिपद्यते ।
परिभूतो भवेल्लोके मद्यपो मित्रभेदकः ।
सर्वकालमशुद्धश्च सर्वभक्षस्तथाभवत् ।
विशिष्टैर्ज्ञातिभिर्दूष्यः सततं कलिभावनः ।

the prior half) T_1 om from the post. half of line 2838 up to the prior halt of liue 2839 — (L 2839) T_2 आरभ्यते (for वा लि°) T_1 न स पापेन लिप्यते, M_4 अथ वाचा न लिप्यते (for the post half) T_1 om from the post half of line 2841 up to the prior half of line 2842 — (L 2843) T_2 अह (for हन्त) — (L 2845) D_{10} T_{1} $_3$ G सुशुभाचाराः, T_2 च शुभा° (for सुभगा°) D_{10} T_2 $_3$ G_{1-2} चोन्मनसः (for सुम°) — (L. 2846) D_{10} T G प्रष्यकृत् (for °त्व) — (L 2848) G_4 नृप (for प्रभु°) — (L. 2849) T_2 तथा (for कथ) T_3 एवंभूते तदा लोके (for the prior half) — T_1 om line 2850 — (L 2851) T_2 प्राण- (for पान) — (L 2852) T_1 सन- (for पाप-) — (L 2853) D_{10} T_2 $_3$ G_{2} $_4$ तत्पानात्, T_1 पानेन, G_1 $_3$ तत्पान (for तत्पीत्वा) D_{10} T_2 $_3$ G मानवा (for मानुषा) — (L 2855) M_4 वदन्ति (for हसन्ति) D_{10} T G प्रधावन्ति (for प्ररु°) M_4 प्रिये (for परे) — (L 285h) T_1 om from the post half up to the prior half of line 2857 D_{10} T_3 G_1 $_3$ $_4$ M_4 शुभाशुभान् (for शुभम्) — (L. 2857) D_{10} T_2 G कलिं त (for कलह) T_3 कलि कुर्वंति नेभीक्ष्ण (for the prior half) — (L 2858) D_{10} T_2 $_3$ G M_{1-3} क्वचिद् (for के°) T_1 तथा ये (for पतन्ति च). — (L. 2859) D_{10} T_2 $_3$ G शोभते (for शेरते) — (L 2860) D_{10} T G नष्टज्ञाना इवा(G_2 उपा)सते (for the post half) — (L 2861) D_{10} T G भावान् (for पापान्) D_{10} भ्रांत, T_1 हन (for हत) T_2 $_3$ G कुर्वंति भ्रांत(T_3 °ति)चेतना (for the post. half) — (L 2865) T_1 -सत्त्व (for -सत्त्वे) T_2 मदान्विता (for मला°) — (L 2867) T_3 -परा (for कथा) G_3 $_4$ पानकालाभिलाषिण, M_4 °कामाभिकांक्षिता (for the post half) — T_1 om (hapl) lines 2868–2869 — (L 2869) M_3 $_4$ केचित्सत्त्व (for बुद्धिसत्त्व-) — (L 2870) D_{10} T G पानशाना (for पाना) D_{10} T G पानपा सहसाभवन् (for the post. half) — (L 2871) D_{10} T G दीनै. (for नीचै) T_1 पापरतैर्, T_3 पापवशैर् (for पान°). — (L 2872) D_{10} T G तु (G_4 च) पानपा (G_1 $_3$ °दा) (for त्वपानपा) — D_{10} om (hapl) line 2873. — (L 2874) M_1 सर्वकाम- (for °कम) T_3 -पीडिता, G_1 $_3$ बधिन (for -यन्त्रिता) — T_1 om lines 2875–2880 — (L 2875) D_{10} G_2 $_4$ सुधां दत्त्वा, T_2 G_1 $_3$ सुरां पीत्वा, T_3 सुरां दत्त्वा (for मदान्धत्वात्) — (L 2876) M_4 यथेष्टकारिण स्वय (for the post half) — (L. 2877) G_1 अपि हेयत्वात्, G_4 अभिभेदत्वात् (for अविधे°) — (L 2879) T_2 अशुद्धिश्, T_3 G_2 $_4$ अशुद्धिश् (for °शुद्धश्) T_2 G_1 $_3$ भवेत् (for [अ]भवत्) — (L. 2880) D_{10} T_2 $_3$ G विनष्टो ज्ञाति(D_{10} जाति-, $G_{1,3}$ ज्ञान)विद्भ्यः

फलुष पत्र घोरं वाक्यं यदृति मर्षेत ।
गुरूनतिपदेन्मत्त: परदाराभ्य रंसेत् ।
सतिद् पुरुषे शांवई ह्यु कोति हिते वचिन ।
एव बहुविधा दोषा पापं सति दोभने ।
येषां सर्वं पालि मालि भग विपाप्ता ।
तस्मात्सद्गति सति: पत्तनाप्याद्विवि ।
यदि पाल न पर्शेत्याभ्य आत्मिवान ।
अपेक्ष्य जगत्मवै त्रिलोकी च विश्विताम् ।
तस्मात्सर्वेदि रक्षा गति परी विधर्तितम् ।
इति ते कुत्स्नं सर्वं त्रिविधे वसित द्विजे ।

Colophon

सोध्याय ।

विधान गुरूत्वानि भूप सुपु सुविभिन्ना ।
प्रोच्यते त्रिविधा देति मुद्दात च समानता ।
यद्दोपरलिर चैव सुखुन किलाद्दाम् ।
सर्वेव मोपकरण नावता मृहूर्त रितु ।
निवृत्ति पापकर्माण्यपदोवरलिर द्विषे ।
मनोवाक्कायजा दोषा सृपु म पर्यात्मनाम् ।
त्रैविष्यदोषपरमे यस्तु शापादपेक्षया ।

न नु यद्यपि नरः सर्वे पुरुषपातविनाश ।
[illegible] दोषा पुरुपपुर्षीष मा ।
यथा [illegible] प्रिय त्रि [illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

(for the prior half) D₃ T₁ ₃ G [illegible] (for [illegible]) M₃ सर्वं [illegible] (for the post half) — (L 2881) D₅ T₁ ₃ G M₁₋₃ [illegible] (for the prior half) D₅ T₁ ₃ G [illegible], T₂ [illegible] (for [illegible]) — (L 2882) T₁ [illegible], T₂ [illegible] (for [illegible]) — (L 2883) T₁ [illegible] (for [illegible]) — (L 2887) D₅ T₂ G₁ ₄ न पर्येत, T₁ तस्यां (for न दर्शे) [illegible] (for the prior half). — (L 2888) D₅ T₃ G [illegible], T₁ ₃ [illegible] (for [illegible]) D₅ T₂ G₁ ₃ [illegible] (for [illegible]) — T₁ om lines 2889–2890 — (L 2889) D₅ कृदेर्, T₂ पुदेर् (for पुदेर) — (L 2890) G₁ देति (for सर्वे) T₂ G₁ ₃ [illegible], G₁ [illegible] (for the post half) — Colophon — *Sub-parvan* M₁ ₃ [illegible] — *Adhy name* D₅ T₁ ₃ G₁ M₁ [illegible] — *Adhy no* D₅ T₁ G₁ ₄ 211, T₁ 207, T₂ 213, G₁ ₃ M₁ 208, M₂ ₃ 209, M₄ 206 — T₁ [illegible] (for [illegible]) — (L 2892) G₁ ₃ [illegible] (for [illegible]) T₂ ते (for न) — T₁ om lines 2893–2895 — (L 2893) G₁ ₃ M₁ (*inf lin*) [illegible] (for [illegible]) — (L 2894) M₁ [illegible] (for [illegible]) — (L 2895) M₁ (*inf lin*) [illegible] (for [illegible]) — (L 2896) T₂ G₁₋₃ M₁ ₄ मनोवाक्कायजान्दोषान् (for the prior half) — For line 2896, T₁ subst

[illegible] — (L 2897) T₁ [illegible] (for [illegible]) — (L [illegible]) [illegible] T₂ G₁ ₄ [illegible] (for [illegible]) — (L 2900) T₂ [illegible] (for the prior half) — (L 2901) [illegible] (for [illegible]) — T₂ [illegible] D₅ [illegible] (for [illegible]) — (L 2903) T₂ [illegible] D₅ T₂ G₁ [illegible] (for the prior half) D₅ T₂ G₁ ₃ [illegible] (for [illegible]) T₂ [illegible] M₁ [illegible] (for [illegible]) — (L 2904) [illegible] (for [illegible]) — (L [illegible]) T₁ G₁ [illegible] (for [illegible]) M₁ [illegible] (for [illegible]) D₅ T₂ G [illegible] T₁ [illegible], T₂ [illegible] (for [illegible]) — T₁ om lines 2905–2908 — (L 2908) D₅ T G [illegible] (for [illegible]) T₂ G₁ ₃ [illegible] (for [illegible]) — (L 2909) G₁ ₄ [illegible] (for the post half). — (L 2910) T₂ [illegible] (for [illegible]) — (L 2911) T₁ [illegible] (for [illegible]) — (L 2912) D₅ T₂ ₃ G [illegible]; M [illegible] (for [illegible]) — T₂ [illegible] (1 spl) line 2913 — (L 2913) G₁ ₃ सुमार (for [illegible]) D₅ T₂ ₃ G [illegible] (for [illegible]). — (L 2915) T₁ [illegible], G₁ [illegible] (for [illegible]

सुकृत यामिक प्रोक्त पथ्यं निरुपसाधनम् ।
सुखाभिमविलोकानां मत्य शौचमथार्जवम् ।
व्रतोपवास प्रीतिश्च ब्रह्मचर्यं दम शम ।
एवमादि शुभं कर्म सुकृत नियमाश्रितम् ।
शृणु तेषा विशेषाश्च कीर्तयिष्यामि भामिनि ।
सत्य स्वर्गस्य सोपान पारावारस्य नौरिव ।
नास्ति सत्यात्परं दान नास्ति सत्यात्पर तप ।
यथा श्रुत यथा दृष्टमात्मना यद्यथा कृतम् ।
तथा तस्याविकारेण वचन सत्यलक्षणम् ।
यच्छलेनाभिसंयुक्त सत्यरूप मृषैव तत् ।
नित्यमेव प्रवक्तव्य पारावर्यं विजानता ।
दीर्घायुश्च भवेत्सत्यात्कुलसतानपालक ।
लोकसस्थितिपालश्च भवेत्सत्येन मानव ।

उमा ।

कथ मधारयन्मर्त्यो व्रत शुभमवाप्नुयात् ।

महेश्वर ।

पूर्वमुक्तं तु यत्पाप मनोवाक्कायकर्मभि ।
व्रतवत्तस्य सत्यागस्तदौपरमिक व्रतम् ।
तेन धर्ममवाप्नोति व्रतवत्परिपालयन् ।
मङ्गल्य शुभकर्माणि व्रतेनैव समाचरेत् ।
नरो धर्ममवाप्नोति शुभसजोषण व्रतम् ।
यद्यदात्मप्रियं नित्य मनोवाक्कायकर्मभि ।
व्रतवत्तस्य संत्यागस्तपोव्रतमिति स्थितम् ।
त्याज्य वा यदि वा जोष्यमव्रतेन वृथा चरन् ।
तथा फल न लभते तस्माद्धर्मं व्रताच्चरेत् ।
शुद्धकायो नरो भूत्वा स्नात्वा तीर्थे यथाविधि ।
पञ्च भूतानि चन्द्रार्कौ सध्ये धर्मं यम पितॄन् ।
आत्मनैव तथात्मान निवेद्य व्रतवच्चरेत् ।
व्रतमा मरणाद्वापि कालच्छेदेन वा चरेत् ।
शाकादिषु व्रत कुर्यात्तथा पुष्पफलादिषु ।
ब्रह्मचर्यं व्रतं कुर्यादुपवास तथा व्रतम् ।
एवमन्येषु बहुषु व्रत कार्यं हितैषिणा ।
व्रतभङ्गो यथा न स्याद्रक्षितव्य तथा बुधैः ।
व्रतभङ्गो महत्पापमिति विद्धि शुभेक्षणे ।
औषधार्थं यदज्ञानाद्गुरूणा वचनादपि ।
अनुग्रहार्थं बन्धूनां व्रतभङ्गो न दुष्यते ।
व्रतापवर्गकालेषु देवब्राह्मणपूजनम् ।
नरेण तु यथाशक्ति कार्यं सिद्धिं तथाप्नुयात् ।

उमा ।

कथ शौचविधिस्तत्र तन्मे शसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

बाह्यमाभ्यन्तर चेति द्विविध शौचमिष्यते ।
मानस सुकृत यत्तच्छौचमाभ्यन्तर स्मृतम् ।
सदाहारविशुद्धिश्च कायप्रक्षालन च यत् ।
बाह्य शौच भवेदेतत्तथैवाचमनादि च ।
मृच्चैव शुद्धदेशस्था गोशकृन्मूत्रमेव च ।
द्रव्याणि गन्धयुक्तानि यानि पुष्टिकराणि च ।
एतै समार्जयेत्कायमम्भसा च पुन पुन ।
अक्षोभ्य यदप्रकीर्णं च नित्यस्रोतश्च यज्जलम् ।
प्रायशस्तादृशे मज्जेदन्यथा चापि वर्जयेत् ।

नृणाम्) — (L 2917) $G_{1.3}$ M महत्यपि (for महात्मेति) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 हि निर्दिशेत, M_{1-3} हि निर्दिशेत् (for विनिर्द°) T_1 नेष सर्वे विनिर्दिशेत् (for the post half) — (L 2918) D_{10} $T_{2.3}$ G चोक्त (for प्रोक्त) T_1 om from the post half up to the prior half of line 2919 D_{10} $T_{2.3}$ G वक्ष्ये (for पथ्य) — (L 2919) T_1 तथा, M_4 उत (for अथ) — (L 2920) T_1 M_{1-3} व्रतोपवास (for °वास) — (L 2922) T_1 शोभने (for भामिनि) — (L 2923) M_4 मयान (for सोपान) — T_1 om lines 2925–2951 — (L 2926) D_{10} $T_{2.3}$ G विकारेण (for [अ]वि°) — (L 2927) D_{10} $T_{2.3}$ G M_2 छलेन (for छ°) — (L 2928) D_{10} $T_{2.3}$ G सत्यम् (for नित्यम्) — (L 2929) M_4 -कारक (for -पालक) — D_{10} T_2 G M_4 om. (hapl) lines 2933–2937 T_3 om lines 2934–2935 — (L 2936) T_2 तेन (for नरो) T_3 सजोषणाद् (for °षण) — (L 2938) D_{10} $T_{2.3}$ G $M_{2.4}$ स्मृत (for स्थितम्) — (L 2940) D_{10} $T_{2.3}$ G वृथा (for व्रताच्) — (L 2942) G_3 मर्मा (for यम) — (L 2943) D_{10} $T_{2.3}$ G [ए]व (for [ए]व) — (L 2944) T_2 हरणाद् (for मर°) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.2.4}$ [आ]इरेत् (for चरेत्) M_4 om (hapl) from the post half of line 2945 up to the prior half of line 2946 — (L 2946) D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} M_1 ब्रह्मचर्य (for °चर्यं) D_{10} $T_{2.3}$ G उपवासव्रत तथा (for the post half) — (L 2951) T_2 भूतानां (for बन्धूनां) — (L 2952) D_{10} T_2 G M_1 -काले तु, T_3 -कालेपि (for -कालेषु) — (L 2953) D_{10} $T_{2.3}$ G यथा विद्धि (for यथाशक्ति) T_3 काय (for कार्यं) D_{10} T_2 G कार्यसिद्धि यथा (D10 °द्धिमवा)प्नुयात् (for the post half) — T_1 महेश, G_2 शिव (for महेश्वर) — (L 2955) T_3 M_4 अभ्यतर (for आ°) G_4 [ए]व (for [इ]ति) — (L 2956) T_2 मनसा (for मानस) — (L 2957) T_1 प्रतपन (for -प्रक्षालन) — (L 2958) D_{10} $T_{2.3}$ G बाह्य (for बाह्य) T_1 [आ]चमनान्कि, T_2 $G_{1.3}$ दिषु, G_2 दि वा (for °नादि च) — (L 2959) $G_{1.3}$ सुप्र- (for शुद्ध-). — (L 2963) D_{10} T_3 G वि- (for [अ]

त्रिरात्रमात्रं चैव त्रिभिर्नेमित्तिकैस्तथा ।
तथा विण्मूत्रयोः शुद्धिरद्भिर्मृत्तिका भवेत् ।
तथैव जलशुद्धिश्च संशुद्धं तु [illegible] ।
पञ्चधा भूमिशुद्धिः स्यात्तेषां [illegible] स्मृता ।
लक्षणं पात्र चैव [illegible] विशोधनम् ।
पचनं [illegible] च [illegible] ।
दोषाणां देवि सर्वेषामातपेन अग्निना च ।
ब्राह्मणानां च वाक्येन सदा संशोध्यं भवेत् ।
[illegible] यत्र [illegible] ।
एवमापदि संशुद्धिरेवं शौच विधीयते ।

उमा ।

आहारशुद्धिस्तु कथं तन्मे वद महाप्रभो ।

महेश्वरः ।

अमांसमसमद्ये [illegible] च ।
[illegible] च शुभगन्धि च ।
कृमिकीटमलैर्हीनं मधुरं शुभभाजने ।
एवंविधं सदाहारं देवमानुष [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
इति ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

Colophon.

उमा ।

[illegible] ।
[illegible] । [2985]

महेश्वरः ।

[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । [2990]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । [2995]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । [3000]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

यन्मांसरम्ममास्वाद्य पुनर्मांसानि वर्जयेत् ।
धर्म्यं यशस्यमायुष्य स्वर्ग्यं स्वस्त्ययन महत् ।
इत्येव मुनय प्राहुर्मांसन्याभक्षणे गुणान ।
एव बहुगुण देवि नृणां मासविवर्जनम् ।
न शक्नुयाद्यदा जीवस्त्यक्तु मास कथचन ।
त्रिपुण्यमाममात्र वा वर्जनीय विशेषत ।
न शक्नुयाडपि तथा कौमुदीमासमेव च ।
जन्मनक्षत्रतिथिषु मदा पर्वसु रात्रिषु ।
वर्जनीय तथा मासं परत्र हितमिच्छता ।
अशक्त कारणान्मर्त्यो भोक्तुमिच्छेद्विधिं शृणु ।
अनेन विधिना स्वादन्कल्मपेण न लिप्यते ।
सूनाया च गतप्राण क्रीत्वा न्यायेन भामिनि ।
ब्राह्मणातिथिपूजार्थं भोक्तव्य हितमिच्छता ।
भैषज्यकारणाद्व्याधौ खादन्पापैर्न लिप्यते ।
पितृशेष तथैवाश्नन्मास नाशुभमृच्छति ।

उमा ।

गुरुपूजा कथ देव क्रियते धर्मकाङ्क्षिभि ।

महेश्वरः ।

गुरुपूजा प्रवक्ष्यामि यथावत्तव शोभने ।
कृतज्ञाना परो धर्म इति वेदानुशासनम् ।
तस्मात्स्वगुरव पूज्यास्ते हि पूर्वोपकारिण ।
गुरूणां च गरीयासस्त्रयो लोकेषु पूजिता ।
उपाध्याय पिता माता सपूज्यास्ते विशेषत ।
ये पितृभ्रातरो ज्येष्ठा ये च तस्यानुजास्तथा ।
पितु पिता च सर्वे ते पूजनीया यथा पिता ।
मातुर्या भगिनी ज्येष्ठा मातुर्या च यवीयसी ।
मातामही च धात्री च सर्वास्ता मातर स्मृता ।
उपाध्यायस्य य पुत्रो यश्च तस्य भवेद्गुरु ।
ऋत्विग्गुरु पिता चेति गुरव परिकीर्तिता ।
ज्येष्ठो भ्राता नरेन्द्रश्च मातुल श्वशुरस्तथा ।
भयत्राता च भर्ता च गुरवस्ते प्रकीर्तिता ।
इत्येष कथित स्वर्ग्यो गुरूणा सर्वसग्रह ।
अनुवृत्तिं च पूजा च तेषामपि निबोध मे ।
अवध्यौ मातृपितरौ उपाध्यायस्तथैव च ।
कथचिन्नावमन्तव्या नरेण हितमिच्छता ।
येन प्रीणाति च पिता तेन प्रीत प्रजापति ।
येन प्रीणाति चेन्माता प्रीता स्युर्देवमातर ।
येन प्रीणात्युपाध्यायो ब्रह्मा तेनाभिपूजितः ।
अप्रीतेषु पुनस्तेषु नरो नरकमेति हि ।
गुरूणां वैरनिर्बन्धो न कर्तव्य कथचन ।
नरक स गुरुप्रीत्या मनसापि न गच्छति ।
न ब्रूयाद्विप्रिय तेषामनिष्टे न प्रवर्तयेत् ।
विगृह्य न वदेत्तेषां समीपे स्पर्धया क्वचित् ।
यद्यदिच्छन्ति ते कर्तुमस्वतन्त्रस्तदाचरेत् ।

— (L 3000) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ यत् (for यस्) $M_{1,3}$ विपुल (for परम) — (L 3001) D_{10} T_{2} G यच्चापि, T_{1} M_{1-3} यश्चाप्त, M_{4} यश्चात्र (for °पि) — (L 3002) $M_{1,2}$ किंचिन्न (for किंचन) — (L 3004) $M_{2,3}$ मर्वं (for मर्वे) D_{10} T_{2} G_{2} देवाद् (for वेदाद्) — (L 3005) D_{10} T G M_{4} यो (for यन्) D_{10} T_{2} G_{2} मांस वि, T_{2} $G_{1,2,4}$ मांस न (G_{1} च) (for मासानि) M_{1-3} पुन र्मांसस्य वर्जन (for the post half) — After line 3005, M_{4} ins

मद्येन यजते नित्यं सदा दान प्रयच्छति ।
सदा तपस्वी भवति मधुमांसस्य वर्जनात् ।

— D_{10} T G om line 3006 T_{1} om line 3009 — (L 3009) D_{10} T_{2} G [अ]नीत्र (for जीवस्) — (L 3010) D_{10} $T_{2,3}$ G पुण्य तन्मासमात्र वा (for the prior half) — T_{1} om line 3011 — (L 3012) T_{1} $G_{1,3,4}$ तथा (for सदा) — (L 3013) T_{2} वर्जितव्य (for वर्जनीय) D_{10} T_{3} G तथा, $T_{1,2}$ सदा (for तथा) — (L 3015) D_{10} $T_{2,3}$ G अनेन स्वादन्विधिना (for the prior half) D_{10} T G कलुषेण (for कल्म°) — T_{2} om. (hapl) lines 3016–3018 — (L 3016) T_{1} वि (for च) — For line 3016, M_{4} subst

स्वधाया च गतप्राणान्क्रीडन्त्या येन भामिनि ।

— (L 3018) D_{10} $T_{1,3}$ G $M_{2,3}$ -करणाद् (for -का°). G_{4} वाप (for व्याधौ) — (L 3019) D_{10} $G_{2,4}$ [अ]श्न (for [अ]श्नन्) — (L 3020) M_{4} कर्म (for धर्म) D_{10} T G -चारिभि (for -काङ्क्षिभि) — T_{1} महेश (for °श्वर). — (L 3022) G_{2} देवानु- (for वेदानु) — (L 3023) M_{4} से (for स्व) — (L 3026) T_{1} च स्युर्, $T_{2,3}$ $G_{1,2,4}$ पितुर् (for पितृ-) T_{1} om from the post half up to the prior half of line 3027 — (L 3027) D_{10} $T_{1,2}$ G M_{4} पिता यथा (by transp), T_{3} पिता तथा — (L 3028) D_{10} T G transp मातुर् and या च — (L 3031) D_{10} T G M_{4} सप्र (for परि-) — (L 3032) D_{10} G_{4} ज्येष्ठ- (for ज्येष्ठो) — T_{1} om lines 3034–3035 — (L 3034) D_{10} G_{4} सार्धं, T_{3} सार्थं (for स्वर्ग्यो) T_{2} इत्येते कथिता सर्वे, $G_{1,3}$ गुरुरित्येव कथितो (for the prior half). — (L 3036) D_{10} $T_{2,3}$ G आराध्यौ मातापितरौ (for the prior half) — (L 3038) D_{10} T G M_{4} पितरस् (for च पिता) — (L 3039) G_{4} तेन (for प्रीता) $G_{2,4}$ स्याद् (for स्युर्) — (L 3040) T_{1} तेन ब्रह्मा प्रजापति (for the post half) — T_{1} om line 3043 — (L 3043) D_{10} G नर स्वगुरुप्रीत्या (for the prior half) — (L 3044) D_{10} T_{1} $G_{2,4}$ अनिष्ट, $T_{2,3}$ $G_{1,3}$ अरिष्टं

वेदानुशासनसमं गुरुशासनमिष्यते ।
कलहांश्च विवादांश्च गुरुभिः सह वर्जयेत् ।
कैतवं परिहासांश्च मन्युकामाश्रया कथा ।
गुरूणां योऽनृतवादी करोत्याज्ञामतन्द्रितः ।
न तस्मात्सर्वमर्त्येषु विद्यते पुण्यकृत्तमः ।
असूयामपवादांश्च गुरूणां परिवर्जयेत् ।
तेषां प्रियहितान्वेषी भूत्वा परिचरेत्सदा ।
न तद्यज्ञफलं कुर्यात्तपो वाचरितं महत् ।
यत्कुर्यात्पुरुषस्येह गुरुपूजा सदा कृता ।
अनुवृत्तेर्विना धर्मो नास्ति सर्वाश्रमेष्वपि ।
तस्मात्समादृतः काले गुरुवृत्तिं समाचरेत् ।
स्वमर्थं स्वशरीरं च गुर्वर्थे संत्यजेद्बुधः ।
विवादं धनहेतोर्वा मोहाद्वा तैर्न रोचयेत् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च दानानि विविधानि च ।
गुरुभिः प्रतिषिद्धस्य सर्वमेतदपार्थकम् ।
उपाध्यायं पितरं मातरं च
येऽभिद्रुह्युर्मनसा कर्मणा वा ।
तेषां पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं
तेभ्यो नान्यः पापकृदस्ति लोके ।

उमा ।

उपवासविधिं तत्र तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

शरीरमलकार्श्यार्थमिन्द्रियोच्छोषणाय च ।
एकभुक्तोपवासैस्तु धारयन्ते व्रतं नराः ।
लभन्ते विपुलं धर्मं तथाहारपरिक्षयात् ।
बहूनामुपरोधं तु न कुर्यादात्मकारणात् ।
जीवोपघातं च तथा धान्यं सजीव्यमिष्यते ।
तस्मात्पुण्यं लभेन्मर्त्यः स्वयमाहारवर्जनात् ।
तस्माद्गृहस्थैर्यथाशक्ति कर्तव्यमिति निश्चयः ।
उपवासार्दिते काये आपत्स्वपि पयो जलम् ।
भुञ्जन् व्रतवान्स्यात् ब्राह्मणाननुमान्य च ।

उमा ।

ब्रह्मचर्यं कथं देव रक्ष्यं तस्य विजानता ।

महेश्वर ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु देवि समाहिता ।
ब्रह्मचर्यं परं शौचं ब्रह्मचर्यं परं तपः ।
केवलं ब्रह्मचर्येण प्राप्यते परमं पदम् ।
संकल्पाद्दर्शनाच्चैव तथा संभाषणादपि ।
संस्पर्शाच्च प्रयोगाच्च तथा रक्षितं परम् ।
व्रतवद्धारितं चैव ब्रह्मचर्यमकल्मषम् ।
नित्यमरक्षणं तस्य नैष्ठिकानां विधीयते ।
तदिष्यते गृहस्थानां कालमुद्दिश्य कारणम् ।
जन्मनक्षत्रयोगेषु पुण्यवासेषु पर्वसु ।
देवताधर्मकार्येषु ब्रह्मचर्यव्रतं चरेत् ।
ब्रह्मचर्यव्रतफलं लभेद्दारवती सदा ।
शौचमायुस्तथारोग्यं लभ्यते ब्रह्मचारिभिः ।

उमा ।

तीर्थचर्या कथं देव क्रियते धर्मकाङ्क्षिभिः ।
कानि तीर्थानि लोकेश तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

हन्त ते कथयिष्यामि तीर्थस्नानविधिं प्रिये ।
पावनार्थं च शौचार्थं ब्रह्मणा निर्मिता पुरा ।
यास्तु लोके महानद्यस्ताः सर्वास्तीर्थसंज्ञिताः ।
तासां प्राक्स्रोतसः श्रेष्ठाः संगमश्च परस्परम् ।

(for अनिष्टे) — T1 om line 3046 — (L 3046) T2 स्वयं तदपि चाचरेत् (for the post half) — (L 3047) G4 वेदानुशासनमिमं (for the prior half) — T1 om. line 3049 T3 reads lines 3049-3052 twice — (L 3049) D10 G2 तथा (for कथा) T3 (both times) G4 मन्युकामाश्रयांस्तथा (for the post half) — (L 3052) D10 T2 3 (both times) G अपवादं, T1 °दांश (for °वादांश्) T3 (both times) गुरुभिः सह वर्जयेत् (for the post half) — T1 om line 3055 — (L 3057) D10 T3 G2 4 क्षमामन, T1 क्षमायुत, G1 3 क्षमापून (for समादृत°) — (L 3058) M1 4 समर्थं (for स्व°) M च (for स्व-) G1 3 गुर्वर्थे संप्रवर्तयेत् (for the post half) — (L 3059) T2 तैर्विवादं (for मोहाद्वा तैर्) — (L 3061) T1 निरर्थकं (for अपा°) — (L 3065) T1 ततो (for तेभ्यो) — T1 महेश (for °श्वर°) — (L 3067) D10 T3 G -शोषणम्, T1 -शान्त्य° (for -कार्श्या°) T2 शरीर शमसाधनम् (for the prior half) — (L 3068) T1 G1 धारयन्ति (for °यन्ते) — (L 3071) M1 जीवघातनिवृत्त्यर्थं (for the prior half) D10 T2 3 G सजीव धान्यमिष्यते (T1 °मुच्य°ते), T3 स जीव धारयिष्यते (for the post half) — (L 3072) G2 -दशनात् (for -व°) — (L 3074) G2 कुल (for काय) T1 उपवासार्दितं काल (for the prior half) — (L 3075) D10 T2 3 G प्राशितानि (for व्रत°) — T1 महेश (for °श्वर) — T1 om (hapl) line 3077 — (L 3077) G1 सर्व (for देवि) — (L 3081) T1 G1 अपि (for अथ) D10 T2 3 G मम, T1 इ तत् (for परम्) — (L 3083) D10 T2 3 G नित्यं संरक्षितं यस्य (for the prior half) — (L 3085) D10 G2 -चारेषु, M2 (inf lin) नासेषु (for -वा°) — (L 3089) D10 T2 3 मत (for कथ) G1 कर्म (for धर्म-) T1 क्रियते ब्रह्मचारिभिः (for the post half.) — (L 3090) D10 T2 3 G M2 लोकेषु (for

तास्मा सागरसंयोगो वरिष्ठश्चेति विद्यते ।
तासामुभयत कूलं यत्र तत्र महर्षिभि ।
देवैर्वा सेवित देवि तत्तीर्थं परम स्मृतम् ।
समुद्रश्च महातीर्थं पावनं परम शुभम् ।
तस्य कूलगतास्तीर्था मद्विश्च समाश्रुता ।
स्रोतसा पर्वतानां च जोषिताना महर्षिभि ।
अपि कूपतटाक वा मुनिभि सेवित प्रिये ।
तत्तु तीर्थमिति ज्ञेय प्रभावात्तु तपस्विनाम् ।
तदाप्रभृति तीर्थत्व लेभे लोकहिताय वै ।
एव तीर्थोद्भव विद्धि तस्य स्नानविधिं शृणु ।
तन्मना व्रतभूयिष्ठो गत्वा तीर्थाभिकाङ्क्षया ।
उपवासत्रय कुर्यादेक वा नियमान्वित ।
पुण्यमासमुपेते काले पौर्णमास्या यथाविधि ।
बहिरेव शुचिर्भूत्वा तत्तीर्थं तन्मनाविशेत् ।
त्रिराप्लुत्य जलास्याद्रौ दत्त्वा ब्राह्मणदक्षिणाम् ।
अभ्यर्च्य देवायतन तत प्रायाद्यथागतम् ।
एतद्विधान सर्वेषा तीर्थं तीर्थं प्रति प्रिये ।
समीपतीर्थस्नानात्तु दूरतीर्थं सुपूजितम् ।
आदिप्रभृति शुद्धस्य तीर्थस्नान शुभ भवेत् ।
तपोर्थं पापनाशार्थं शौचार्थं तीर्थगाहनम् ।
एव पुण्येषु मासेषु तीर्थस्नान शुभ भवेत् ।
एतत्तैर्थमिक सर्वं सुकृत कथित तव ।

Colophon

महेश्वर ।

दानानि देवपूजा च पितृपूजा तथैव च ।
अन्यानि धर्मकार्याणि सुकृत सोपसाधनम् ।
तत्सर्वं शृणु कल्याणि प्रजाना हितकाम्यया ।
चेतनाचेतनैर्युक्तं यल्लोके विद्यते धनम् ।
एतदर्थमवाप्नोति नर प्रेत्य शुभेक्षणे ।

उमा ।

लोकसिद्ध तु यद्द्रव्य सर्वसाधारणं भवेत् ।
तद्द्रव्यसर्वसामान्य कथ धर्म सुरेश्वर ।
एव साधारणे द्रव्ये कस्य स्वत्व कथं भवेत् ।

महेश्वर ।

लोके भूतमय द्रव्य सर्वसाधारण तथा ।
यथैव तद्द्रव्यमर्त्यो भवेत्पुण्य हि तच्छृणु ।
दाता प्रतिग्रहीता च देय सोपक्रम तथा ।
देशकालौ च यत्त्वेतद्दान षड्गुणमुच्यते ।
तेषा सपद्विशेषाश्च कीर्त्यमानान्निबोध मे ।
आदिप्रभृति य शुद्धो मनोवाक्कायकर्मभि ।
सत्यवादी जितक्रोधस्त्वलुब्धो नानसूयकः ।
श्रद्धावानास्तिकश्चैव एव दाता प्रशस्यते ।

`श ) $T_1$ नानातीर्थानि देवेश ( for the prior half ) — $T_1$ महेश ( for `श्वर) — (L 3092) D_{10} T_2 3 G निर्मित (for `ता) — (L 3093) T_3 -मनसा , G_1 सश्रिता (for संश्रिता) — (L 3095) T_1 त्रिदिष्ट इति कीर्त्यते (for the post half) — (L 3096) T_1 om from the post. half up to the prior half of line 3101 D_{10} T_2 3 G तत्र (for यत्र) — D_{10} reads lines 3097–3100 twice — (L 3097) M स्रव (M_4 `त्रु) तार्थ पर स्मृत (for the post half) — (L 3099) T_3 तीर- (for कूल-). — (L 3101) D_{10} G_2 कूल, T_3 G_3 3 M_1 4 कूप, G_4 कूड (for कूप) D_{10} T_2 3 G_2 4 सेवित मुनिभि प्रिये (for the post half) — (L 3103) M_{1-3} भवत् (for लभे) — (L 3104) M देवि (for विद्धि) D_{10} T_2 3 G एव तीर्थं भवेद्देवि (for the prior half) T_1 तत्र (for तस्य) — (L 3105) D_{10} G_2 4 तन्मना (for तन्मना) T_1 शुचि (for व्रत) D_{10} T_3 G_2 4 तीर्थानि (for `भि- ) — ( L 3107 ) $D_{10}$ G $M_4$ मासे, $T_3$ -माग (sic) ( for -मास ) — ( L 3108 ) $D_{10}$ $G_1$ मन्मना , $G_1$ 3 मनसा ( for तन्मना ) $G_2$ तत्तीर्थं मन्मनाश्रित ( for the post half ) — ( L 3109 ) $G_3$ पुनःपुन ( for त्रि`) — (L 3110) T_1 गच्छेद् (for प्रायाद्) — (L 3111) D_{10} T_2 3 G M_4 प्रति (for प्रति) T_1 तीर्थानामुत्तम प्रिये (for the post. half) — (L 3114) T_2 G_1 3 सन्नी (T_2 तीर्थे ती)र्थावगाहन (for the post half) — (L 3115) T_1 2 तीर्थेषु (for मासेषु) —Colophon — *Adhy name* D_{10} T_2 3 G_2 M उमामहेश्वरसवाद — *Adhy no* D_{10} T_2 G_2 4 216, T_1 209, T_3 215, G_1 3 M_1 210, M_2 3 211, M_4 208 — After the ref., M ins

तृतीय सोपकरण क्रियते गृहवासिभि ।

— D_{10} T_2 3 G om lines 3117–3120 — (L. 3117) M देवपूजा (for `पूजां ) M पितृपूजा ( for `पूजां) — (L 3121) D_{10} एतमर्थं (for एतदर्थम्) T_1 M तद्द्द्धर्ममाप्नोति (for the prior half) — (L 3122) T_1 तथा (for भवेत्) — (L 3124) D_{10} T G तस्य (for कस्य) — (L 3125) G_2 भवेत् (for तथा) — (L 3126) T_3 G_2 तथा (for यथा) D_{10} T_2 3 G M_4 लभेत् (for भवेत्) T_2 स (for हि) T_1 लभेत्पुण्यफल शृणु (for the post. half) — T_1 om lines 3127–3132 — (L 3128) M_2 -कालेन (for -कालौ च) — D_{10} om lines 3131–3198 — (L. 3132) G_3 M_4 एतद्दाता (for एव दाता) — (L 3133) T_3 G तथा (T_2 `था) दीन (for तथोदित) T_1 त्वलुब्धो नाभ्यसूयक (for the po t half) — (L 3134) T_1 पञ्चयज्ञपरायण (for the post half) — After line 3134 T_1 reads lines 3189–3190, repeating them in their proper

शुद्धो दान्तो जितक्रोधस्तथोदितकुलोद्भवः ।
श्रुतचारित्रसंपन्नस्तथा बहुकलत्रवान् ।
पञ्चयज्ञपरो नित्यं निर्विकारशरीरवान् ।
एतान्पात्रगुणान्विद्धि तादृक्पात्रं प्रशस्यते ।
पितृदेवाग्निकार्येषु तस्य दत्तं महत्फलम् ।
यद्यदर्हति यो लोके पात्रं तस्य भवेच्च सः ।
मुच्येतापदमापन्नो येन पात्रं स तस्य तु ।
अन्नस्य क्षुधितः पात्रं तृषितस्तु जलस्य वै ।
एवं पात्रेषु नानात्वमिष्यते पुरुषं प्रति ।
जारश्चोरश्च षण्ढश्च हिंस्रः समयभेदकः ।
लोकविघ्नकराश्चान्ये वर्जिताः सर्वशः प्रिये ।
परोपघाताद्यद्द्रव्यं चौर्याद्वा लभ्यते नृभिः ।
निन्दया लभ्यते यच्च धूर्तभावेन वा तथा ।
अधर्मादथ मोहाद्वा बहूनामुपरोधनात् ।
लभ्यते यद्धनं देवि तदन्यद्वा हृतं भवेत् ।
तादृशेन कृतं धर्मं निष्फलं विद्धि भामिनि ।
तस्मान्न्यायागतेनैव दातव्यं शुभमिच्छता ।
यद्यदात्मप्रियं नित्यं तत्तद्देयमिति स्थितिः ।
उपक्रममिमं विद्धि दातॄणां परमं हितम् ।
पात्रभूतं तु दूरस्थमभिगम्य प्रसाद्य च ।
दाता दानं तथा दद्याद्यथा तुष्येत तेन सः ।
एष दानविधिः श्रेष्ठः समाहूय तु मध्यमः ।
पूर्वं च पात्रतां ज्ञात्वा समाहूय निवेद्य च ।
शौचाचमनसमायुक्तं दातव्यं श्रद्धया प्रिये ।
याचितॄणां तु परममाभिमुख्यपुरस्कृतम् ।
समानपूर्वं संगृह्य दातव्यं देशकालयोः ।
अपात्रेभ्योऽपि चान्येभ्यो दातव्यं भूतिमिच्छता ।
पात्राणि संपरीक्ष्यैव दाता वै दानमाश्रयो ।
अतिशक्त्या परं दानं यथाशक्ति तु मध्यमम् ।
तृतीयं चापरं दानं नानुरूपमिवात्मनः ।
यथासंभावितं पूर्वं दातव्यं तत्तथैव च ।
पुण्यक्षेत्रेषु यद्दत्तं पुण्यकालेषु वा तथा ।
तच्छोभनतरं विद्धि गौरवाद्देशकालयोः ।

उमा ।

यश्च पुण्यतमो देशस्तथा कालश्च शंस मे ।

महेश्वरः ।

कुरुक्षेत्रं महानद्यो यच्च देवर्षिसेवितम् ।
गिरिर्वरश्च तीर्थानि देशभागेन पूजिताः ।
ग्रहीतुरीप्सितो यश्च तत्र दत्तं महत्फलम् ।
शरद्वसन्तकालश्च पुण्यमासस्तथैव च ।
शुक्लपक्षश्च पक्षाणां पौर्णमासी च पर्वसु ।
पितृदैवतनक्षत्रं निर्मला दिवसास्तथा ।
तच्छोभनतरं विद्धि चन्द्रसूर्यग्रहं तथा ।
प्रतिग्रहीतुर्यः कालो मनसा कीर्तितः शुभे ।
एवमादिषु कालेषु दत्तं दानं महद्भवेत् ।
दाता देयं च पात्रं च उपक्रमयुता क्रिया ।
देशः कालश्च इत्येषा संपच्छुद्धिः प्रकीर्तिता ।

place — T1 om. lines 3135–3141 — (L 3135) T3 G1.3.4 -यज्ञकरो (for °परो) — (L 3137) G1 -कार्ये तु (for -कार्येषु). — (L 3139) T2.3 G M4 मुच्येद् (for मुच्येत). — (L 3140) M4 क्षुधित (for °तः), T2 तृषित तु, G4 °तस्य (for °तस्तु) G1.3 M4 तृषितं सलिलस्य वै (for the post. half) — (L 3141) T3 नानार्थम् (for °त्वम्). — (L 3145) T3 G निर्दयाल्ल (for निन्दया). — (L 3147) G2 यल्लभ्यते (by transp.) T2.3 G तदन्यतवि(T2 °त वि)गर्हितं, M4 तदन्यायाहृतं भवेत् (for the post. half) — (L 3148) G2 तु तं (for कृतं) — (L 3149) T3 न्यायागमेन (for °नेन) T1 अफलाकाङ्क्षिणा नित्यं (for the prior half) T2 भूतिम् (for शुभम्). — T1 om. line 3151 — (L 3151) T3 G M1-3 इदं (for इमं) — (L 3154) T1 स एष विधिं वच्छेष्ठ (for the prior half) — After line 3154, T1 ins.

यद्द्रव्यं न्यायतः प्राप्तं तदेव स्वमिति स्मृतम् ।

— (L 3155) T निवेदयेत् (for °द्य च) — (L 3156) T2.3 G शौचाचमनसंयुक्तं (G4 °स्काराद्) (for the prior half) G4 वर्तव्यं (for दातव्यं) — (L 3157) M1-3 चरमम् (for प°) M1-3 पुरस्कृतं (for °तम्) — (L 3158) T G समाप्य (for सं°गृह्य) — G2 reads lines 3159–3165 twice — (L 3160) T2.3 G1.3 (both times) 3.4 मात्रया (for °यो) — (L 3161) T3 -शक्त्या (for शक्ति) — T1 om. lines 3162–3163 — (L 3162) T3 परं (for [अ]परं) — (L 3163) G1.3 (both times) 3 M -संभावितं (for °वितं) G3 (both times) दानं तत् (for दातव्यं) — (L 3165) T3 शोभनकरं (for °तरं) — T1 महत्तं (for °श्च रः) — (L 3168) T1 G1.3 M वनं (for वरश्च) T1.2 -भागेषु (for °न) T3 G देशभागेषु पूजितं (for the post. half) — (L 3169) T3.3 G1.2 यत्र (for यश्च) T1 ग्रहीतुरिष्टं स्यायत्र, G3.4 M4 ग्रहीतुमीप्सितो यत्र (for the prior half) T2.3 G महा (for महत्) — (L 3171) G1.3 -पक्षे (for -पक्षश्च) — (L 3172) T3 G निर्मलो दिवसस्तथा (for the post. half) — (L 3173) T G M4 ग्रहे (for -ग्रह). — T1 om. line 3174 — (L 3174) M तर्कितं (for कीर्तितः) — (L 3175) M2 om. कालेषु T1.2 महत्फलं (for °द्भवेत्). — (L 3176) T1 दानस्य (for देयं च)

यत्रैव युगपत्संपत्तत्र शुद्धिर्महद्भवेत् ।
अत्यल्पमपि यद्दानमेभिः षड्भिर्गुणैर्युतम् ।
भूत्वानन्तं नयेत्स्वर्गं दातारं दोषवर्जितम् ।
सुमहद्वापि यद्दानं गुणैरेभिर्विनाकृतम् ।
अत्यल्पफलनिर्योगमफलं वा भवेद्धि तत् ।

उमा ।

एवं गुणयुतं दानं दत्तं स्वफलतां व्रजेत् ।
तदस्ति चेन्महादेव तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

तदप्यस्ति महाभागे नराणां भवदोषतः ।
कृत्वा तु धर्मं विधिवत्पश्चात्तापं करोति चेत् ।
श्लाघया वा यदि ब्रूयात्कृथा मयाद्य यत्कृतम् ।
प्रकल्पयेच्च मनसा तत्फलं प्रेत्यभावनः ।
धर्मकार्यं कृतं यच्च सततं फलकाङ्क्षया ।
एवं कृतं वा दत्तं वा परत्र विफलं भवेत् ।
एते दोषा विवर्ज्याश्च दातृभिः पुण्यकाङ्क्षिभिः ।
सनातनमिदं वृत्तं सद्भिराचरितं तथा ।
अनुग्रहः परेषां तु गृहस्थानामृणं हि तत् ।
इत्येव मन आवेश्य दातव्यं सततं बुधैः ।
एवमेव कृतं नित्यं सुकृतं तद्भवेन्महत् ।
सर्वसाधारणं द्रव्यमेवं दत्त्वा महत्फलम् ।

Colophon

उमा ।

भगवन्कानि देयानि धर्ममुद्दिश्य मानवैः ।
तान्यहं श्रोतुमिच्छामि तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

अजस्रं धर्मकार्यं च तथा नैमित्तिकं प्रिये ।
अन्नं प्रतिश्रयो दीपः पानीयं तृणमिन्धनम् ।
स्नेहो गन्धश्च भैषज्यं तिलाश्च लवणं तथा ।
एवमादि तथान्यच्च दानमाजस्रमुच्यते ।
अजस्रदानात्सततमाजस्रमिति निश्चितम् ।
सामान्यं सर्ववर्णानां दानं शृणु समाहिता ।
अन्नं प्राणा मनुष्याणामन्नदः प्राणदो भवेत् ।
तस्मादन्नं विशेषेण दातुमिच्छन्ति मानवाः ।
ब्राह्मणायाभिरूपाय यो दद्यादन्नमीप्सितम् ।
निदधाति निधिं श्रेष्ठं सोऽनन्तं पारलौकिकम् ।
श्रान्तमध्वपरिश्रान्तमतिथिं गृहमागतम् ।
अर्चयीत प्रयत्नेन स हि यज्ञो वरः स्मृतः ।
कृत्वा तु पातकं कर्म यो दद्यादन्नमर्थिनाम् ।
ब्राह्मणानां विशेषेण सोऽपहन्ति स्वकं तमः ।
पितरस्तस्य नन्दन्ति सुवृष्ट्या कर्षका इव ।
पुत्रो वा यस्य पौत्रो वा श्रोत्रियान्भोजयिष्यति ।
अपि चण्डालशूद्राणामन्नदानान्न गर्ह्यते ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन दद्यादन्नममत्सरः ।

T_1 $G_{1,3}$ M ॰युता क्रिया (for युता क्रिया) —(L 3177) M_4 देशकाल (for देश॰ कालश्च) T_1 तथा श्लेषा (for च श्लेषा) $T_{2,3}$ G देशकाल तथान्या T_3 G_2 ॰श्लेषा (for the prior half) $T_{1,2}$ सदस॰ (for सतश्च), — om line 3178 —(L 3178) $T_{2,3}$ G यथा (for यत्र) $T_{2,3}$ G M ज्ञान (for शुद्धिः) — G_1 om (hapl) lines 3179–3181 —(L 3182) T_2 G_4 फलाय (G_4 ॰र्थि)त (for भवेद्धि तत्) —(L 3183) T_1 तत्फलतां, G त्व फल(G_4 चाफ)लता (for स्वफ॰) —(L 3184) T_3 G महदेव (for महादेव) T_2 तन्नास्ति चेन्महादान (for the prior half) —T_1 महेश (for ॰श्वर) —(L 3186) $T_{2,3}$ G धर्मं तु (by transp) G_2 कृत्वा पाप (for पश्चात्तापं) —(L 3187) T_1 श्लाघनाय, G_2 श्लाघन्वाना (for ॰या वा) G_4 श्लाघ्या वा यदि वा ब्रूयाद् (for the prior half) M_4 तद् (for यद्) T_1 ॰ वा भसि वै नर (for the post half) — T_1 om line 3188 —(L 3189) T_3 G कर्म धर्म॰ (for धर्मकार्यं) T_1 (first time) एतेन यत्कृतं कर्म, T_2 कर्म धर्मकृतं यच्च (for the prior half) —(L 3190) G M त्वेवं (for एवं) T_1 (first time) दत्तं वापि हुतं वापि (for the prior half) —(L 3191) T_1 वर्जनीया (for विवर्ज्याश्च) —(L 3192) T_1 सदा (for तथा) —(L 3193) $T_{2,3}$ G मनुग्रहात् (for ॰ग्रहः) —(L 3194) T_1 निश्चित्य मनसैतेव (for the prior half) — T_1 om line 3195 —(L 3195) T_2 भवत् (for कृतं) —(L 3196) T_1 त्वत, G_4 कृत्वा (for दत्त्वा) — Colophon om. in D_{10} — *Sub parvan* M_{1-3} दानधर्म — *Adhy name* T_3 G_2 उमामहेश्वरसंवादे दानविधि, T_3 M उमामहेश्वरसंवाद — *Adhy no* T_1 210, T_2 $G_{2,4}$ 217, T_3 216, $G_{1,3}$ M_1 211, $M_{2,3}$ 212, M_4 209 — D_{10} om the ref — T_1 महेश (for ॰श्वर) —(L 3199) T_1 तद् (for च) —(L 3201) $G_{3,4}$ M_1 गध (for गन्धश्च) —(L 3204) T_3 समागत (for ॰हिता) —(L 3205) D_{10} T_2 $G_{2,4}$ प्राणा (for प्राणा) —(L 3206) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ दातुमिच्छन्ति मानव (for the post half) — T_3 om (hapl) lines 3208–3211 —(L 3208) T_1 M_4 धन (for निधिं) —(L 3209) T_2 श्रद्धयाध्व (for श्रान्तमध्व) D_{10} परिश्रान्तम् (for ॰श्रान्तम्) —(L 3210) D_{10} T_2 G M_4 वरप्रद, T_1 फलप्रद (for वर स्मृत) —(L 3211) D_{10} T_2 G पातक (for पापक) —(L 3214) D_{10} T_1 G यस्य तु (for वा यस्य) D_{10} T_3 G श्रोत्रिय (for ॰यान्) —(L 3215) D_{10} $T_{1,3}$ G M_4 अन्नदान (for ॰नान्) T_1 गच्छति, T_2 (also as above) लभ्यते, G_2 गृह्यते (for गर्ह्यते) —(L 3217) D_{10} G_3

फलग्र पीडयित्वापि पोषयेदतिथीन्सदा ।
जन्मापि मानुषे लोके तदर्थं हि विधीयते ।
अन्नदानाद्य ये लोकास्तान्प्रवक्ष्याम्यनिन्दिते ।
भवनानि प्रकाशन्ते दिवि तेषा महात्मनाम् ।
अनेकशतभौमानि सान्तर्जलवनानि च ।
वैडूर्यार्चि प्रकाशानि रुक्मरूप्यनिभानि च ।
नानासस्थानरूपाणि नानारत्नमयानि च ।
चन्द्रमण्डलशुभ्राणि किङ्किणीजालवन्ति च ।
तरुणादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि च ।
यथेष्टभक्ष्यभोज्यानि शयनासनवन्ति च ।
सर्वकामफलाश्चात्र वृक्षा भवनसस्थिता ।
वाप्यो वह्व्यश्च कूपाश्च दीर्घिकाश्च सहस्रश ।
अरुजानि विशोकानि नित्यानि विविधानि च ।
भवनानि विविक्तानि प्राणदानां त्रिविष्टपे ।
विवस्वतश्च सोमस्य ब्रह्मणश्च प्रजापते ।
विशन्ति लोकास्ते नित्य जगत्यन्नोदकप्रदा ।
तत्र ते सुचिर काल विहृत्याप्सरसा गणै ।
जायन्ते मानुषे लोके सर्वकल्याणसयुता ।
बलसहननोपेता नीरोगाश्चिरजीविन. ।
कुलीना मतिमन्तश्च भवन्त्यन्नप्रदा नरा ।
तस्मादन्न विशेषेण दातव्य भूतिमिच्छता ।
सर्वकाल च सर्वस्य सर्वत्र च सदैव च ।
सुवर्णदान परम स्वर्ग्य स्वस्त्ययन महत् ।
तस्मात्तद्वर्णयिष्यामि यथावदनुपूर्वश ।
अपि पाप कृत क्रूर दत्त रुक्मं प्रणाशयेत् ।
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति श्रोत्रियेभ्य. सुचेतस ।
देवतास्ते तर्पयन्ति समस्ता इति वैदिकम् ।
अग्निर्हि देवता सर्वा सुवर्णं चाग्निरुच्यते ।
तस्मात्सुवर्णदानेन दत्ता स्यु' सर्वदेवता' ।
अग्न्यभावे तु कुर्वन्ति वह्निस्थानेषु काञ्चनम् ।
तस्मात्सुवर्णदातार सर्वान्कामानवाप्नुयु' ।
आदित्यस्य हुताशस्य लोकान्नानाविधाञ्शुभान् ।
काञ्चन सप्रदायाशु प्रविशन्ति न संशय. ।
अलकारकृत चापि केवलात्प्रविशिष्यते ।
सौवर्णैर्ब्राह्मणान्काले तैरलकृत्य भोजयेत् ।
एतत्परमक दानं दत्त्वासौ वर्णमद्भुतम् ।
द्युतिं मेधां वपु कीर्तिं पुनर्जाते लभेद्ध्रुवम् ।
तस्मात्स्वशक्त्या दातव्य काञ्चन भुवि मानवै ।
न ह्येतस्मात्परं लोकेष्वन्यत्पावनमुच्यते ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गवा दानमनिन्दिते ।
न हि गोभ्य पर दान विद्यते जगति प्रिये ।
लोकान्सिसृक्षुणा पूर्वं गाव सृष्टा स्वयभुवा ।
वृत्त्यर्थं सर्वभूतानां तस्मात्ता मातर स्मृता ।
लोकज्येष्ठा लोकवृत्त्या प्रवृत्ता
मय्यायत्ता सोमविष्यन्दभूता ।
सौम्या' पुण्या कामदा प्राणदाश्च
तस्मात्पूज्या पुण्यकामैर्मनुष्यै ।
धेनु हि दत्त्वा निभृतामरोगां
कल्याणवत्सा च पयस्विनीं च ।
यावन्ति लोमानि भवन्ति तस्या-

तोषयेद्, T_1 पूज°, T_3 भोज° (for पोष°) —(L 3218) T_3 जन्मना (for जन्मापि) —(L 3219) $T_{2.3}$ लोका स्तान् (for ये लोकास्) D_{10} T_1 G अन्नदानां च लोका(T_1 °का)स्तान् (for the prior half) D_{10} $T_{2.3}$ G स (for तान्) — T_1 om (hapl) line 3221 —(L 3222) T_1 रुक्मरूपशतानि च (for the post half) —(L 3223) D_{10} $G_{2.4}$ नानारूपाणि स(D_{10} सु)म्यानि (for the prior half) — T_1 om (hapl) line 3224 —(L 3227) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ -काल (for काम) T_1 वृक्षा (for चात्र) T_1 भवनेषु च सस्थिता (for the post half) —(L 3228) T_1 नद्यश् (for बह्व्यश्) —(L 3229) $G_{1.3.4}$ निरुजानि (for अरु°) —(L 3230) D_{10} T G विचित्राणि (for विविक्तानि) G_2 प्राणदानि (for °दानां) T_1 अन्नदाना विशिष्यते (for the post. half) —(L 3234) T_1 जायते मानुषे लोके (for the prior half) T_1 om from the post half up to the prior half of line 3235 — T_1 om lines 3236, 3238 and 3240 —(L 3240) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ ते (for तद्) —(L 3241) T_1 रुक्मे दत्त (for दत्त रुक्म) —(L 3243) T_3 देवतास्तर्पयन्ति स, G_2 °स्तेन तृप्यन्ति, M_3 (*sup lin* as above) $_3$ स्ते प्रयच्छन्ति (for the prior half) —(L 3245) T_2 $G_{1.3.4}$ तृप्ता (for दत्ता) — T_1 om lines 3246–3247 and 3250–3251 —(L 3250) D_{10} T_3 $G_{2.4}$ अलकार (for अलकार-) —(L 3251) D_{10} T_3 G_{1-3} M ब्राह्मण (for °णान्) —(L 3252) D_{10} $T_{2.3}$ G य ए(G_2 ये)तत्परम दान (for the prior half) —(L 3253) T_1 धृतिं (for द्युतिं) T_1 G_4 $M_{1.2}$ पुनर्जातो (for °जाते) T_3 $G_{1.3}$ M_3 पुनर्जातो भवेद्ध्रुव (for the post half) —(L 3254) T_1 सर्व (for भुवि) — T_1 om line 3255 —(L 3255) D_{10} $T_{2.3}$ G [अ]न्यत्पापात्प्रमुच्यते (for the post half) —(L 3256) T_1 अनुत्तम (for अनिन्दिते) —(L 3259) T_1 प्रीत्यर्थं (for वृत्त्यर्थं) —(L. 3260) T_1 लोकवृत्तौ (for °वृत्त्यां) $T_{2.3}$ प्रवृत्त्या (for °त्ता) —(L 3261) D_{10} T G M_4 -निष्यन्दभूता (for -विष्यन्द°) —(L 3262) T_1 G_4 प्राणदा कामदाश् (by transp.).

स्तावत्समाः स्वर्गफलानि भुङ्क्ते ।
प्रयच्छते यः कपिलां सचेलां
कांस्योपदोहां कनकाग्रशृङ्गीम् ।
पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलं च सर्व-
मासप्तमं तारयते परत्र ।
अन्तर्जाता क्रीतका द्यूतलब्धा
प्राणक्रीता सोदकाश्चौजसा वा ।
कृच्छ्रोत्सृष्टा पोषणार्थागताश्च
द्वारैरेतैस्ता प्रलब्धा प्रदद्यात् ।
कृशाय बहुपुत्राय श्रोत्रियायाहिताग्नये ।
प्रदाय नीरुजां धेनुं लोकान्प्राप्नोत्यनुत्तमान् ।
नृशंसस्य कृतघ्नस्य लुब्धस्यानृतवादिनः ।
हव्यकव्यव्यपेतस्य न दद्याद्गां कथंचन ।
समानवत्सां यो दद्याद्धेनुं विप्रे पयस्विनीम् ।
सुवस्त्रां वस्त्रसंदानां सोमलोके महीयते ।
समानवत्सां यो धेनुं कृष्णां दद्यात्पयस्विनीम् ।
सुवृत्तां वस्त्रसंदानां लोकान्प्राप्नोत्यपां पतेः ।
समानवत्सां यो धेनुं दद्याद्गौरीं पयस्विनीम् ।
सुवृत्तां वस्त्रसंदानामग्निलोके महीयते ।
हिरण्यवर्णां पिङ्गाक्षीं सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
प्रदाय वस्त्रसंदानां याति कौबेरसद्म सः ।
वायुरेणुसवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
प्रदाय वस्त्रसंदानां वायुलोके महीयते ।
युवानं बलिनं श्यामं शतेन सह यूथपम् ।
गवेन्द्रं ब्राह्मणेन्द्राय भूरिशृङ्गमलंकृतम् ।
ऋषभं ये प्रयच्छन्ति श्रोत्रियाणां महात्मनाम् ।
ऐश्वर्यमभिजायन्ते जायमानाः पुनः पुनः ।
गवां मूत्रपुरीषाणि नोद्विजेत कदाचन ।
न चासां मांसमश्नीयाद्गोषु भक्तः सदा भवेत् ।
ग्रासमुष्टिं परगवे दद्यात्संवत्सरं शुचिः ।
अकृत्वा स्वयमाहारं व्रतं तत्सार्वकामिकम् ।
गवामुभयतः काले नित्यं स्वस्त्ययनं वदेत् ।
न चासां चिन्तयेत्पापमिति धर्मविदो विदुः ।
गावः पवित्रं परमं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
कथंचिन्नावमन्तव्या गावो लोकस्य मातरः ।
तस्मादेव गवां दानं विशिष्टमिति कथ्यते ।
गोषु पूजा च भक्तिश्च नरस्यायुष्यमावहेत् ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि भूमिदानं महाफलम् ।
भूमिदानसमं दानं न किलास्तीति निश्चयः ।
गृहयुक्तक्षेत्रयुक्तापि भूमिभागः प्रदीयते ।
सुखभोग्यं निराक्रोशं वास्तुपूर्वं प्रकल्प्य च ।
ग्रहीतारमलंकृत्य वस्त्रपुष्पानुलेपनैः ।
सभृत्यं सपरीवारं भोजयित्वा यथेष्टतः ।
यो दद्याद्दक्षिणाकाले त्रिरद्भिर्गृह्यतामिति ।
एवं भूम्यां प्रदत्तायां श्रद्धया वीतमत्सरैः ।
यावत्तिष्ठति सा भूमिस्तावत्तस्य फलं विदुः ।
भूमिदः स्वर्गमारुह्य रमते शाश्वतीः समाः ।
अचला ह्यक्षया भूमिः सर्वान्कामान्दुधुक्षति ।

— (L 3264) G1.2 सुरूपां (for नि°) D10 T2 G सुशीलां (for अरोगां) — (L 3266) T1 M4 तस्यां (for तस्याम्) — (L 3269) D10 T2 G सवत्सदोहां (for कांस्योप°) — T1 om lines 3272–3275 — (L 3273) G1.2 मोचकान् (for मोच°) — (L 3277) T1 विरुजां (for नी°) — (L 3279) G1.2 गां, G4 तां (for गां) — (L 3280) G1.2 धेनुं, M1–3 स्वतां (for दद्याद्) D10 om (hapl) from the post half up to the prior half of line 3282 G1.2 दद्याद् (for धेनुं) M दद्यात् (for विप्रे) — (L 3281) T G M4 सुवृत्तां (for सुवस्त्रां) T1.3 G1.2.4 सद्मनां, T2 -सपत्नां (for सदानां) — M4 om (hapl) lines 3282–3283 — (L 3282) T2 G दद्यात् (for धेनुं) D10 T2 G धेनुं (for दद्यात्) — (L 3283) T2.3 G1.2.4 सद्मनां (for -सदानां) T1 कृष्णवस्त्रेण सद्मना (for the prior half) — M4 om (hapl) lines 3286–3289 — (L 3287) D10 T1 G3.4 -सद्मनां, T2.3 G1.2 -सपत्नां (for -सदानां) D10 reads from the post half up to the prior of line 3289 twice — (L 3288) T1 वात (for वायु) — (L 3289) D10 (both times) T2.3 G1.2 सपत्नां, T1 G3.4 -सद्मनां (for -सदानां). — (L 3292) T1 वृषभं (for ऋ°) — (L 3293) T2 ऐश्वर्याणि (for °र्यम्) — (L 3297) D10 अभुक्त्वा (for अकृत्वा) G1.2 वृत्त (for व्रत) G1.2 M4 -कालिक (for -कामिकम्) — (L 3298) G2 महत् (for वदेत्) — T1 om line 3303 — (L 3303) D10 G2–4 नरस्यायुष्यतां वहेत्, T2 °तां महत्, T3 °तां व्रजेत्, G1 °तां भवेत् (for the post half) — (L 3304) T1 महत्फलं, G2 फलं महत् (for महाफलम्) — (L 3305) T1 भूमिदानात्परं दानं (for the prior half) D10 T G1.3.4 लोके नास्ति, G2 नास्ति लोके (for न किलास्ति) — After line 3306, M1–3 ins

उभयोस्तु युतं दानं शून्यं तत्र विशिष्यते ।

— T1 om line 3307 — (L 3307) D10 T2.3 G M4 भोग (for भोग्य) — (L 3309) G1.3 सापत्य (for सभृत्य) — (L 3310) D10 T G दक्षिणा, M4 °णे (for दक्षिणा) T2 भूरद्भिर् (for त्रि°) G1.2 भूरिरद्भि प्रगृह्यतां (for the post half) — T1 om 3314 — (L.

यद्यच्च कुरुते पाप पुरुषो वृत्तिकर्शित. ।
अपि गोकर्णमात्रेण भूमिदानेन मुच्यते ।
सुवर्णरजत वस्त्र मणिमुक्तावसूनि च ।
सर्वमेतन्महाप्राज्ञे भूमिदाने प्रतिष्ठितम् ।
भर्तुर्निं श्रेयसे युक्तास्त्यक्तात्मानो रणे हता ।
ब्रह्मलोकाय ससिद्धा नातिक्रामन्ति भूमिदम् ।
हलकृष्टा महीं दद्याद्य सबीजफलान्विताम् ।
सकूपशरणा वापि सा भवेत्सर्वकामदा ।
निष्पन्नसस्यां पृथिवीं यो ददाति द्विजन्मनाम् ।
विमुक्त' कलुषै सर्वै शक्रलोक स गच्छति ।
यथा जनित्री क्षीरेण स्वपुत्रमभिवर्धयेत् ।
एव सर्वफलैर्भूमिर्दातारमभिवर्धयेत् ।
ब्राह्मण वृत्तसपन्नमाहिताग्निं शुचिव्रतम् ।
ग्राहयित्वा निजां भूमिं न याति यमसादनम् ।
यथा चन्द्रमसो वृद्धिरहन्यहनि दृश्यते ।
तथा भूमिकृत दान सस्ये सस्ये विवर्धते ।
यथा बीजानि रोहन्ति प्रकीर्णानि महीतले ।
तथा कामा प्ररोहन्ति भूमिदानगुणार्जिता ।
पितर' पितृलोकस्था देवताश्च दिवि स्थिता ।
सतर्पयन्ति भोगस्त यो ददाति वसुधराम् ।
दीर्घायुष्ट्वमरोगत्व स्फीता च श्रियमुत्तमाम् ।
परत्र लभते मर्त्यं सप्रदाय वसुधराम् ।
एतत्सर्वं मयोद्दिष्ट भूमिदानस्य यत्फलम् ।
श्रद्दधानैर्नरैर्नित्य श्राव्यमेतत्सनातनम् ।
अत पर प्रवक्ष्यामि कन्यादान यथाविधि ।
कन्या देया तथा देवि परेषामात्मनोऽपि वा ।
कन्या शुद्धव्रताचारा कुलरूपसमन्विताम् ।
यस्मै दित्सति पात्राय तेनापि भृशकामिताम् ।
प्रथम तत्समाकल्प्य बन्धुभि कृतनिश्चयम् ।
कारयित्वा गृह पूर्वं दासीदासपरिच्छदैः ।
गृहोपकरण चैव शुद्धधान्येन सयुतम् ।
दारार्थिने तदर्हाय कन्या ता समलकृताम् ।
सविवाह यथान्याय प्रयच्छेदग्निसाक्षिकम् ।
वृत्त्यायतिं तथा कृत्वा सद्गृहे तां निवेशयेत् ।
एव कृत्वा वधूदान तस्य दानस्य गौरवात् ।
प्रेत्यभावे महीयेत स्वर्गलोके यथासुखम् ।
पुनर्जातौ च सौभाग्य कुलवृद्धिं तथाप्नुयात् ।
विद्यादान तथा देवि पात्रभूताय वै ददत् ।
प्रेत्यभावे लभेन्मर्त्यो मेधा बुद्धिं धृतिं स्मृतिम् ।
अनुरूपाय शिष्याय स्वां विद्यां य प्रयच्छति ।
यथोक्तमस्य दानस्य फलमानन्त्यमुच्यते ।
दापन त्वथ विद्याना दरिद्रेभ्योऽर्थवेतनैः ।
स्वयदत्तेन तुल्य स्यादिति विद्धि शुभानने ।
एव ते कथितान्येव महादानानि भामिनि ।
त्वत्प्रियार्थं महादेवि भूय श्रोतु किमिच्छसि ।

Colophon

3315) D10 T2 3 G M यत्किंचित् (for यद्यच्च) — (L 3316) G1 3 गोचर्म (for गोकर्ण) — (L 3318) D10 T2 3 G महाभागे (for °प्राज्ञे) — (L 3322) M1 वापीं (for वापि) — (L 3324) M1 कल्मषै (for कलुषै) — T1 om lines 3325-3326 — (L 3327) T1 प्रशांत नियतव्रत (for the post. half) — T1 om (hapl) line 3330 — (L 3330) D10 T2 3 G भूमे (for भूमि) G3 विवर्धन (for °र्धते) — (L 3332) G3 गुणान्विता (for °र्जिता) T1 भूमिदस्य गुणान्विते (for the post half) — M1 reads line 3333 twice — (L 3335) T1 G1 3 M1 दीर्घायुष्यम् (for °ष्ट्वम्) D10 T2 3 G2 4 दीघायुष्य वरारोह (for the prior half) — (L 3340) D10 T G महादेवि (for तथा देवि) — After line 3341, T1 ins

यो ददाति सुपात्राय ब्रह्मलोक स गच्छति ।

— T1 om (hapl) line 3342 — (L 3343) T1 समालोच्य (for °कल्प्य) — (L 3344) T3 ग्राहयित्वा (for कार) — (L 3345) D10 T1 2 G1 3 4 गृहोपकरणैश्चैव (for the prior half) D10 T2 3 G M4 पशुधान्यन सयुतां, T1 पशुधा यै समन्विता (for the post half) — (L 3346) D10 T2 3 G M4 तदर्थिने (for दारा°) T1 वराय च यथार्हाय (for the prior half) — T1 om line 3348 — (L 3348) T2 प्रत्यायतिं, T3 वृत्ता° (for वृत्त्या°) — For line 3348, M1 subst

वृत्त्यायतिं तां कृत्वा सग्गृहे तेन निवेशित ।

— (L 3351) T1 2 G1 3 4 जातश्च (for जातौ) — After line 3351, T1 ins

अत पर प्रवक्ष्यामि विद्यादानमनुत्तमम् ।

— T1 reads lines 3352-3353 after line 3358 — (L 3354) M4 अनुकूलाय (for °रूपाय) D10 T2 3 G2 4 यश्च विद्या, G1 3 यस्य विद्या (for स्वां विद्यां य) — (L 3355) D10 T2 3 G1 3 4 यथाशक्त्य प्रदानस्य, G2 °शक्त्यैव दानस्य (for the prior half) D10 T G अश्नुते (for उच्यते) — (L 3356) T1 दापयित्वा (for दापन तु) T1 तु शोभने (for ऽर्थवेतनै) — (L 3358) D10 T2 3 G मानिनि, T1 शोभने (for भामिनि) — (L 3359) D10 T2 G मया (for महा) T1 G1 3 किं भूय श्रोतुमिच्छसि (for the post half) — Colophon — *Adhy name* D10 उमामहेश्वरसवादे गोभूहिरण्यकन्यासरस्वतीदाननिरूपण, T2 G2 M उमामहेश्वरसवाद, T3 उमामहेश्वरसवादे दानविधि — *Adhy no* D10 T2 G2 4 218, T1 211,

उमा ।

भगवन्देवदेवेश कथं देयं तिलान्वितम् ।
तस्य तस्य फलं ब्रूहि दत्तस्य च कृतस्य च ।

महेश्वर ।

तिलकल्पविधिं देवि त्वं मे शृणु समाहिता ।
सम्प्रदेरसम्प्रदैर्वा तिला देया विशेषत ।
तिला पवित्रा पापघ्ना सुपुण्या इति संस्मृता ।
न्यायतस्तु तिलाञ्शुद्धान्सम्पाद्य स्वशक्तित ।
तिलराशिं पुन कुर्यात्पर्वनाभ समन्तकम् ।
महान्तं यदि वा स्तोकं नानाद्रव्यसमायुतम् ।
सुवर्णरजताभ्यां च मणिमुक्ताप्रवालकै ।
अलङ्कृत्य यथायोगं समनाभं समेदिकम् ।
सभूषणं सवस्त्रं च शयनासनसंयुतम् ।
प्रायश कौमुदीमासे पौर्णमास्यां विशेषत ।
भोजयित्वा च विधिवद्ब्राह्मणानर्हतो बहून् ।
स्वयं कृतोपवासं च कृतशौचसमन्वित ।
दद्यात्प्रदक्षिणीकृत्य तिलराशिं सदक्षिणम् ।
एकस्य वा बहूनां वा दातव्यं भूतिमिच्छता ।
तस्य दानफलं देवि अग्निष्टोमेन सम्मितम् ।
केवलं वा तिलैरेव भूमौ कृत्वा गवाकृतिम् ।
सवत्सकं सवस्त्रं च पुना गोदानकाङ्क्षिणा ।
तदर्हाय प्रदातव्यं तस्य गोदानवत्फलम् ।
शरावान्तिलसम्पूर्णान्सहिरण्यान्सचम्पकान् ।
जलैर्दद्ब्राह्मणाय स पुण्यफलभाग्भवेत् ।
एवं तिलमयं देयं नरेण हितमिच्छता ।
नानादानफलं भूय शृणु देवि समाहिता ।
बलमायुस्तथारोग्यमन्नदानाल्लभेन्नर ।
पानीयदस्तु सौभाग्यं रसज्ञानं लभेन्नरः ।
वस्त्रदानाद्वपु शोभामलङ्कारं लभेन्नर ।
दीपदो बुद्धिवैमल्यं द्युतिं शोभां लभेत्पुन ।
राजपीडाविमोक्षं तच्छत्रदो लभते फलम् ।
दासीदासप्रदानात्तु भवेत्कर्मान्तभाङ्नर ।
दासीदासं च विविधं लभेत्प्रेत्य गुणान्वितम् ।
यानानि वाहनं चैव तदर्हाय ददन्नर ।
पादरोगपरिक्लेशान्मुक्तश्चोत्साहवान्भवेत् ।
विचित्रं रमणीयं च लभते यानवाहनम् ।
प्रति श्रयप्रदानाच्च तदर्हाय यदिच्छते ।
वर्षकाले तु रात्रौ च लभेत्पक्षबलं शुभम् ।
सेतुकूपतटाकानां कर्ता तु लभते नर ।
दीर्घायुष्यं च सौभाग्यं तथा प्रेत्यायतीं शुभाम् ।
वृक्षपङ्क्तिकरो यस्तु छायापुष्पफलप्रद ।
प्रेत्यभावे लभेत्पुण्यमभिगम्यो भवेन्नर ।

T₂ 217, G₁ ₂ M₁ 212, M₂ ₃ 213 M₄ 210 —(L 3361) T₁ दान (for the second तस्य) T₁ श्रोतु कौतूहल मम (for the post half) — T₁ महेश (for °श्व°) — T₁ om line 3362 —(L 3362) D₁₀ T₂ ₃ G तल (for त्व) G₂ om from the post half of line 3363 up to the prior half of line 3366 —(L 3364) T₁ च (for °) — T₁ om line 3365 —(L 3365) D₁₀ T₂ G₁ ₃ ₄ सत्य, T₂ सहृत (for सहृत्य) —(L 3366) T₁ प्रदद्यति, G₁ ₂ पुनस्कुर्यात (for पुन कु°) T₂ सुरत्नक, T₃ सदक्षिण (for सरत्नकम्) —(L 3367) D₁₀ T G समन्वित (for समायुतम्) —(L 3370) T₂ ₃ G सहित (for सयुतम्) — T₁ om lines 3371–3373 —(L 3372) M स्वदारसमायुक्तान्बहून् (for the post half) —(L 3373) D₁₀ T₂ ₃ G M₄ कृतो-पवासश्च (for कृतोपवास) T₂ व्रत (for कृत) —(L 3374) G₁ ₃ सम्यक् (for दद्यात्) —(L 3375) D₁₀ T₂ ₃ G [अ]पि (for the first वा) —(L 3376) T G M₁–₃ समम् (for संमितम्) —(L 3377) G₁ ₃ ₄ भूमि (for भूमौ) — T₁ om line 3378 —(L 3378) D₁₀ T₂ ₃ G सवत्सं सवस्त्रं (G₂ °स्त्र) च (for the prior half) —(L 3379) D₁₀ T₁ ₂ G M गोदानस्य (for °वत्) —(L 3380) G₁ ₂ सवस्त्रकान् (for सचम्प°) —(L 3381) D₁₀ T₂ ₃ G सूत्रो (for जलै°). G₁ ₂ ₄ दद्यात् (for °द्द्) T₁ यो दद्याद्विप्रवर्येभ्य (for the prior half) —(L 3383) T₂ देवि (for भूय) T₂ भूय (for देवि) —(L 3384) G₁ फलम् (for बलम्) —(L 3385) T₁ शुद्ध (for रस-) —(L 3386) T₁ आयुर्वृद्धि (for अलंकार) — D₁₀ om (hapl.) line 3387 —(L 3387) T G वैशद्य (for वैमल्य) T G₂–₄ नर (for पुन) — T₂ om (hapl) lines 3388–3391 —(L 3388) D₁₀ T₁ ₂ G M₄ तु (for तच्). G₁–₃ छत्रदो (for °दो) — T₁ om. (hapl) line 3389 —(L 3391) T₁ दासीदासप्रजा नर (for the post half) — T₁ om line 3392 —(L 3392) D₁₀ T₂ G M₄ मुक्तश्चमनवाहवान् (for the post half) —(L 3393) T₁ छत्रोपानहदानाच्च (for the prior half) —(L 3394) D₁₀ T₂ ₃ G -प्रदान (for °नात्) T₁ लभते चोत्तम गृह (for the post half) — T₁ om line 3395 —(L 3395) T₃ G वर्षा- (for वर्ष) T₂ G₁ ₃ वा (for च) —(L 3397) D₁₀ T₂ ₃ G M₃ ₄ दीर्घायुष्य, T₁ दीर्घमायुश्च (for दीर्घायुष्य) D₁₀ T G प्रेत्य गतिं (for प्रेत्यायतीं) — T₁ om lines 3398–3405 —(L 3398) D₁₀ T₂ ₃ G M₁ सरोपको (for -पङ्क्तिकरो) —(L 3399) G₁ ₂ ₄ वहेत् (for लभेत्) G₁ ₃ M नरै (for नर) —(L.

यस्तु सक्रमकृल्लोके नदीषु जलतारिणाम् ।
लभेत्पुण्यफल प्रेत्य व्यसनेभ्यो विमोक्षणम् ।
मार्गकृत्सतत मर्त्यो भवेत्सतानवान्पुन ।
कायदोषविमुक्तस्तु तीर्थकृत्सतत भवेत ।
औषधाना प्रदाता च सतत कृपयान्वित ।
भवेद्व्याधिविहीनश्च दीर्घायुश्च विशेषत ।
अनाथान्पोषयेद्यस्तु कृपणान्धकपङ्गुकान् ।
स तु पुण्यफल प्रेत्य लभते कृच्छ्रमोक्षणम् ।
देवगोष्ठान्सभा शाला भिक्षूणा च प्रतिश्रयम् ।
य कुर्याल्लभते नित्य नर प्रेत्य फल शुभम् ।
प्रासादवान विविध पक्षशोभा लभेन्नर ।
विविध विविधाकार भक्ष्यभोज्यगुणान्वितम् ।
रम्य सदैव गोवाट य कुर्याल्लभते नर ।
प्रेत्यभावे शुभा जातिं व्याधिमोक्ष तथैव च ।
एव नानाविध द्रव्य दाता कर्ता लभेत्फलम् ।

उमा ।

कृत दत्त यथा यावत्तस्य यल्लभते फलम् ।
एतन्मे वद देवेश तत्र कौतूहल महत् ।

महेश्वर ।

प्रेत्यभावे शृणु फल दत्तस्य च कृतस्य च ।
दान वा षड्गुणयुत तदर्हाय यथाविधि ।
यथाविभवतो दान दातव्यमिति मानवै ।
बुद्धिमायुष्यमारोग्य कुल भाग्य तथागमम् ।
रूपेण सप्तधा भूत्वा मानुष्यं फलति ध्रुवम् ।
इद दत्तमिद मे स्यादित्येव फलकाङ्क्षया ।
यद्दत्त तत्तदेव स्यान्न तु किंचन लभ्यते ।
त्रय देव्युत्तमे दाने मध्यमे त्वधमे फलम् ।

Colophon

उमा ।

भगवन्देवदेवेश विशिष्ट यज्ञमुच्यते ।
लौकिक वैदिक चैव तन्मे शसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

देवताना च सपूजा यज्ञेष्वेव समाहिता ।
यज्ञा वेदेष्वधीनाश्च वेदा ब्राह्मणसयुता ।
इद तु सकल द्रव्य दिवि वा भुवि वा प्रिये ।
यज्ञार्थं विद्धि तत्सृष्ट लोकाना हितकाम्यया ।
एवं विज्ञाय तत्कर्ता सदार सतत द्विज ।
प्रेत्यभावे लभेल्लोकान्ब्रह्मकर्मसमाधिना ।
ब्राह्मणेष्वपि तद्ब्रह्म नित्य देवि समाहितम् ।
तस्माद्विप्रैर्यथाशास्त्र विधिदृष्टेन कर्मणा ।
यज्ञकर्म कृत सर्वं देवता अभितर्पयेत् ।
ब्राह्मणा क्षत्रियाश्चैव यज्ञार्हा प्रायश स्मृता ।
अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्वेदेषु परिकल्पितै ।
शुद्धैर्यजमानैश्च ऋत्विग्भिश्च यथाविधि ।
शुद्धैर्द्रव्योपकरणैर्यष्टव्यमिति निश्चय ।
तथा कृतेषु यज्ञेषु देवाना तोषण भवेत् ।

3400) D10 T2 3 G °तारिणां (for °ता°) — (L 3401) T2 विमोक्षिन (for °क्षणम्) — (L 3402) G1 3 4 M4 नर (for पुन) — (L 3404) D10 T2 3 M1 4 प्रदातातु (for °ता च) — (L 3407) T1 प्राप्य (for प्रेत्य) — (L 3410) D10 T G पुन (for नर) — T1 om. line 3411 — (L 3414) D10 T2 3 G दान-, T1 दानाद् (for दाता) — (L 3415) G कथ (for कृत) G4 तावत् (for या°) D10 T G M4 तल्ल (for यल्ल) — (L 3416) D10 T3 G2 4 देव-, T2 शम (for वद) T2 G4 हि मे (for महत्) — T1 महेश (for °श्वर) — (L 3418) D10 T G दान षड्गुणयुक्त तु (T2 G4 °मयुक्त) (for the prior half) — (L 3420) D10 T2 बल (for कुल) D10 यथागम, T2 तथाकृत (for °गमम्) — (L 3421) T1 चोत्तमो (for सप्तधा) T2 M4 मानुष्ये, G1 3 M1-3 मनुष्ये (for मानुष्य) T1 लभते (for फलति) — (L 3422) D10 T2 3 G देयम् (for मे स्याद्) — (L 3423) G4 तु दत्त (for दत्त तत्) T2 यच्च दत्त सदा येन (for the prior half) T2 तत् (for तु) — (L 3424) D10 G2 4 देवि (for देवि) T2 [s]प्युत्तं (for दाने) — Colophon — *Adhy name* D10 T2 3 M4 उमामहेश्वरसंवाद, M1-3 उमामहेश्वरसंवादे नानादान फलोपदेश — *Adhy no* D10 T2 G2 4 219, T1 212, T3 218, G1 3 M1 213, M2 3 214, M4 211 — T1 महेश (for °श्वर) — (L 3427) D10 T1 2 G1 3 4 पूजाया (G1 2 4 °या), G2 पूजार्थ (for सपूजा) T1 यज्ञ इत्युच्यते बुधै (for the post half) — G2 om lines 3428–3432 — (L 3428) D10 T G1 3 4 M4 [अ]धीताश्च (for °नाश्च) — (L 3432) T3 भवेल्ल (for लभेल्ल) — (L 3433) D10 T2 3 G [ए]व (for [अ]पि) G2 ब्रह्मन् (for ब्रह्म) T1 ब्राह्मणेनापि तत्कर्म, M4 °णेष्वेव नान्यब्रह्म (for the prior half) — (L 3436) D10 T3 G यज्ञार्थं (for °र्हा) T1 om from the post half of line 3437 up to the prior half of line 3438 — (L 3438) G2 4 ऋत्विग्भ्यश्च (for °ग्भिश्च) — (L 3439) G2 4 M4 शुद्धैर्यज्ञोपकरणैर् (for the prior half) — (L 3440) G4 पोषण (for तो°) — M3 om lines 3441–3442 — (L 3441) D10 T3 G2 4 सर्वदेवेषु, G1 3 देवि देवेषु, M1 2 देवसत्रेषु (for °ज्ञेषु) T2 G1 3 M1 2 यष्टा (for यज्ञा) — G3 reads line 3442 twice — G1 ins after line 3442 G3 after the first occurrence of line

तुष्टेषु देवसंघेषु यज्वा यज्ञफलं लभेत् ।
देवाः संतोषिता यज्ञैर्लोकान्संवर्धयन्त्युत ।
उभयोर्लोकयोर्भूमिर्देवि यज्ञैः प्रदृश्यते ।
तस्माद्यज्वा दिवं गत्वा अमरैः सह मोदते ।
नास्ति यज्ञसमं दानं नास्ति यज्ञसमो निधिः ।
सर्वधर्मसमुद्देशो देवि यज्ञे समाहितः ।
एषा यज्ञकृता पूजा लौकिकीमपरां शृणु ।
देवसत्कारमुद्दिश्य क्रियन्ते लौकिकोत्सवाः ।
देवगोष्ठान्हि संस्कृत्य चोत्सवं यः करोति वै ।
यागान्देवोपहारांश्च शुचिर्भूत्वा यथाविधि ।
देवान्संतोषयित्वा स देवि धर्ममवाप्नुयात् ।
गन्धमाल्यैश्च विविधैः परमान्नैः पूजन ।
बहुभिः स्तुतिभिश्चैव स्तुवन्तः प्रयता नराः ।
नृत्तवाद्यैश्च गान्धर्वैरन्यैर्दृष्टिविलोभनैः ।
देवसत्कारमुद्दिश्य कुर्वन्ते ये नराः शुचि ।
तेषां भक्तिकृतेनैव सत्कारेणाभिपूजिताः ।
तथैव तोषं गच्छन्ति देवि देवास्त्रिविष्टपे ।
मानुषैरपरैर्वापि शुचिभिस्तत्परायणैः ।
ब्रह्मचर्यपरैरेतत्कृतं धर्मफलं भवेत् ।
देवतैः स्तुतिभिर्देवि गन्धमाल्यसमायुतैः ।
प्रयतैः शुद्धगात्रैस्तु शुद्धदेशे सुपूजिताः ।
संतोषं यान्ति वै देवा भक्त्या सम्पूजितास्तथा ।
देवान्संतोषयित्वैव देवि धर्ममवाप्नुयात् ।

उमा ।

त्रिविष्टपस्था वै देवा नृभिर्मानुषचेष्टितम् ।
कथं जानन्ति त्रिविधं तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि यथा तद्विद्यते प्रिये ।
प्राणिनां तु शरीरेषु अन्तरात्मा व्यवस्थितः ।
आत्मानं परमं देवमिति विद्धि शुभेक्षणे ।
आत्मा मनोव्यवस्थानात्सर्वं वेत्ति शुभाशुभम् ।
आत्मैव देवान्तर्हितुरव्यग्रमनसं कृतम् ।
मनो मनोव्यवस्थानाच्छुभं भवति वै नृणाम् ।
तस्माद्देवाग्निपूजा पितृपूजा तथैव च ।
यज्ञाश्च धर्मकार्याणि गुरुपूजाश्च शोभने ।
शुद्धगात्रैर्भक्तियुक्तैर्मनसा तत्परायणैः ।
एवं व्यवस्थितैर्नित्यं कर्तव्यमिति निश्चयः ।
एवं कृत्वा शुभाल्लोकी परत्रेह च मोदते ।

3442

आयुष्कामो द्विजो देवि भूमिदो वा पुनः ।
सर्वेषां धार्थिकश्च मोक्षकामी च यो नरः ।

[(L 2) G1 स्नान (for मोक्ष)]

— (L 3443) D10 T2 3 G2 4 श्रीनिर् (for भूमिर्) D10 T2 3 G1 3 4 यज्ञै (for यज्ञै) T1 देवि नृप प्रतिष्ठिता (for the post half) — T1 om lines 3444–3446 — (L 3444) G1 3 यस्माद् (for तस्मा) — (L 3445) T2 G1 3 M4 विधि (for निधि) — (L 3448) D10 T2 3 क्रियते देवि नित्यं तत्र (for the post half) — (L 3449) D10 T2 3 G2 4 गोष्ठेषु, M (inf lin as above) गोष्ठानि (for गोष्ठान्हि) M1 संस्कृत्य (for संस्कृत्य) T1 देवायतनमुद्दिश्य, G1 3 देवदेवांश्च संपूज्य (for the prior half) G1 3 हि (for च) G3 य, G4 च (for वै) — (L 3450) T1 कुर्वन्, T2 M1–2 यागान्, G1 3 याग (for यागान्) — (L 3451) T1 [प्री]ति, G2 [त]थ (for स) T2 देवधर्मं समाप्नुयात् (for the post half) — (L 3453) D10 T2 G स्तुतिभि (for बहुभि) D10 T2 3 G स्तुवन्ति प्रयतनरा, T1 नादितैश्च नवार्थे (for the post half) — (L 3455) T1 नरा कुर्वन्ति ये शुचि (for the post half) — (L 3456) D10 T G [प्री]त (for [अ]भि) T1 पूजया (for पूजिता) — T1 om line 3457 — (L 3457) D10 T2 3 G नत (for तथा) T2 दिवि, G1 देव (for देवि) — (L 3458) T1 च (for वा) D10 T2 3 G मानुषैश्चो(G1 3 °र)पका(T2 G1 3 °रा)रैवा (for the prior half) T1 स्तुतिभिस्त (for शुचि) — After line 3458, T1 ins

देवास्तोषं यथा यान्ति ब्रह्माणोऽक्ष न्दस्यपि ।

— T1 om line 3459 — (L 3459) D10 T2 G M4 कृत्य (for देवैर्) — (L 3460) D10 T2 3 G2 -समाश्रितैः, T1 समन्वितैः (for समायुतैः) — (L 3461) T2 सुपूजितैः (for जिता) — (L 3462) G4 प्राप्य (for यान्ति) D10 T2 3 G ते (for वै) T1 देवि (for देवा) T1 तदा (for तथा) — (L 3464) D10 T2 3 G भूमौ स्था (T2 °स्था) (by transp) — (L 3465) D10 T2 3 G विधिवत्, T1 वै देव (for त्रिविध) — T1 महेश (for °श्वर) — T1 om line 3466 — (L 3466) D10 ते, G4 वै (for तद्) T2 ज्ञायते (for विद्यते) — (L 3467) T1 कायस्थित (for रेषु) — (L 3468) T1 तत्र परमं ज्ञानम् (for the prior half) — (L 3470) G4 ते (for तद्) T1 सर्वज्ञाश्च परात्मा (for the prior half) D10 T1 3 G मनसा (for स) — After line 3470, T1 ins

आत्मानं परमं धर्ममिति विद्धि शुभेक्षणे ।

— (L 3472) D10 T2 G1 3 4 रुद्रपूज्या (for °जा) D10 T G ब्राह्मणाना (for पितृपूजा) — After line 3472, T1 ins

ब्राह्मणे पूजिते चैव प्रीताः स्युः सर्वदेवता ।

अन्यथा मन आवेश्य कृत न फलति प्रिये ।
कृतेऽपि तु मनो देवि अशुभ फलति ध्रुवम् ।

Colophon

उमा ।

पितृमेध कथ देव तन्मे शंसितुमर्हसि ।
सर्वेषां पितर. पूज्या' सर्वसपत्प्रदायिन ।

महेश्वर ।

पितृमेध प्रवक्ष्यामि यथावत्तन्मना शृणु ।
देशकालौ विधान च तत्क्रियाया शुभाशुभम् ।
लोकेषु पितर पूज्या देवतानां च देवता ।
शुचयो निर्मला पुण्या दक्षिणा दिशमाश्रिता ।
यथा वृष्टिं प्रतीक्षन्ते भूमिष्ठा' सर्वजन्तव ।
पितरश्च तथा लोके पितृमेधं शुभेक्षणे ।
तस्य देशा कुरुक्षेत्र गया गङ्गा सरस्वती ।
प्रभास पुष्करं चेति तेषु दत्त महाफलम् ।
तीर्थानि सरित पुण्या विविक्तानि वनानि च ।
नदीना पुलिनानीति देशा श्राद्धस्य पूजिता ।
मघाप्रौष्ठपदौ मासौ श्राद्धकर्मणि पूजितौ ।
पक्षयो कृष्णपक्षश्च पूर्वपक्षात्प्रशस्यते ।
अमावास्यां त्रयोदश्या नवम्यां प्रतिपत्सु च ।
तिथिष्वेतासु तुष्यन्ति दत्तेनेह पितामहा ।
पूर्वाह्णे शुक्लपक्षे वा रात्रौ जन्मदिनेषु वा ।
युग्मेष्वह सु च श्राद्ध न च कुर्वीत पण्डित ।
एष कालो मया प्रोक्त पितृमेधस्य पूजित ।
यस्मिन्वा ब्राह्मण पात्र पश्येत्काल स च स्मृत ।
अपाङ्क्तेया द्विजा वर्ज्या प्राग्यास्ते पङ्क्तिपावनाः ।
पूजयेद्यदि पापिष्ठाञ्श्राद्धेषु नरक व्रजेत् ।
वृत्तश्रुतकुलोपेतान्सकलग्रान्गुणान्वितान् ।
तदर्हाञ्श्रोत्रियान्विद्धि ब्राह्मणानयुज शुभे ।
एतानिमन्त्रयेद्विद्वान्पूर्वेद्यु प्रातरेव वा ।
तत्र श्राद्धक्रिया पश्चादारभेत यथाविधि ।
त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्र कुतपस्तिला ।
त्रीणि चात्र प्रशसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम् ।
कुतपस्य च लोमानि कुशा दर्भास्तिला मधु ।
नीलशाक गजच्छाया पवित्र श्राद्धकर्मसु ।
तिलानवकिरेत्तत्र नानावर्णान्समन्तत ।
अशुद्ध पितृयज्ञेषु तिलै शुध्यति शोभने ।
नीलकाषायवस्त्र च भिन्नकर्णं नखव्रणम् ।
हीनाङ्गमशुचिं चापि वर्जयेत्तत्र दूरत ।
कुक्कुटाश्च वराहाश्च नग्न क्लीब रजस्वलाम् ।
आयस त्रपु सीस च श्राद्धकर्मणि वर्जयेत् ।
मासं प्रीणन्ति पितरो मुद्गमाषयवैरिह ।
शशोरभ्रमासेन षण्मास तृप्तिरिष्यते ।
सवत्सर च गव्येन हविषा पायसेन च ।
वार्ध्रीणसस्य मासेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ।
आनन्त्याय भवेद्दत्त खड्गमास पितृक्षये ।
पायस सतिल क्षौद्र खड्गमासेन समितम् ।
महाशफरिणो मत्स्याश्छागो वा सर्वलोहित ।

— (L 3473) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.2}$ M पूजा (for पूजाह्) — (L 3474) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 मन्युनैस् (for वृत्तयुक्तैस्) — (L 3476) T_1 स (for [इ]ह) — (L 3477) G_4 अजसा (for अन्यथा). — (L 3478) T_3 कम नो (for तु मनो) D_{10} T_2 भवति (for फलति) — Colophon — *Adhy name* D_{10} $T_{2.3}$ G_3 M उमामहेश्वरसवाद — *Adhy no* D_{10} T_2 $G_{2.4}$ 220, T_1 213, T_3 219, $G_{1.3}$ M_1 214, $M_{2.3}$ 215, M_4 212 — After the ref, T_3 ins

देवदेव जगन्नाथ भगवन्प्राणनायक ।

— (L 3480) M_{1-3} सर्वे (for सत्र) — T_1 महेश (for °श्वर) — (L 3482) T_3 M_3 देशकाल, $G_{2.4}$ °काल- (for °कालौ) — T_1 om (hapl) line 3484 — (L 3485) M_4 वृत्त (for वृष्टिं) — (L 3488) G_3 [ए]व (for [इ]ति) $T_{1.2}$ $G_{1.3.4}$ महत्फल (for महाफलम्) — (L 3490) T_3 वेदा, M_1 देवा, M_2 नेवि (for देशा) — (L 2491) D_{10} $T_{1.3}$ G M_4 माघ (for मघा) — (L 3493) G_3 दशम्यां (for नवम्यां) — (L 3495) G_3 -दिनेपि (for -दिनेषु) — T_1 om lines 3499-3500 — (L 3500) D_{10} $T_{2.3}$ G भोजयेद् (for पू°) M_4 पापिष्ठ (for ष्ठान्) — (L 3501) T_1 -गुणोपेतान् (for कुलो°) T_1 द्विजोत्तमान् (for गुणान्वितान्) — T_1 om line 3502 — (L 3504) T_1 श्राद्धविधिं (for क्रिया°) — (L 3507) D_{10} T_2 G कुनप (T_2 °प) खड्गाश्च च, T_1 कालशाक गजच्छाया (for the prior half) T_3 तिल (for तिला) — (L 3508) D_{10} T_2 G काल (for नील) — For line 3508, T_1 subst

एतानि तु पवित्राणि श्राद्धकर्मसु शोभने ।

— (L 3510) $G_{1.3}$ -यज्ञ च (for -यज्ञेषु) D_{10} G_4 अशुद्धमपितृक च, T_2 G_2 °मपवित्र च, T_3 °द्ध पितृकश्चैव (for the prior half) — (L 3511) D_{10} $T_{2.3}$ G भिन्नवर्णं, T_1 हीनवर्णं (for भिन्नकर्णं) — (L 3515) T_1 अपि (for इह) — (L 3517) T_3 सर्पिषा (for हविषा) — (L 3518) D_{10} G वाध्राणसस्य T_1 वार्ध्री°, T_3 वाभ्रायणस्य (for वाध्राणसस्य) — (L 3519) T_1 अनन्ताय भवत्तत्तु (for the prior half) — T_1 om line 3521 — (L 3521) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 -शकलिनो (for -शफरिणो) — (L 3522) T_2 G_{1-3} कालशाकमितीत्येव, G_4 कालस्य शाकमित्येनत् (for the prior half) D_{10} $T_{2.3}$ G प्रकल्पित (for प्रकीर्तितम्) — (L. 3523) T_3 परि (for

कालशाककमित्येव सदानन्त्य प्रकीर्तितम् ।
सापूपं सामिष स्निग्धमाहारमुपकल्पयेत् ।
उपकल्प्य तदाहार ब्राह्मणानर्चयेत्तत ।
श्मश्रुकर्मशिर स्नातान्समारोप्यासन क्रमात् ।
सुगन्धमाल्याभरणै स्रग्भिरेतान्विभूषयेत् ।
अलकृतोपविष्टांस्तान्पिण्डावाप निवेदयेत् ।
तत्र प्रस्तीर्य दर्भाणा प्रस्तर दक्षिणामुख ।
तत्समीपेऽग्निमिद्ध्वा च स्वधां च जुहुयात्तत ।
समीपे त्वग्नीषोमाभ्या पितृभ्यो जुहुयात्तथा ।
ततो दर्भेषु पिण्डांस्त्रीन्निर्वपेद्दक्षिणामुखम् ।
अपसव्यमपाङ्गुष्ठ नामधेयपुरस्कृतम् ।
एतेन विधिना दत्त पितॄणामक्षय भवेत् ।
ततो विप्रान्यथाकाम पूजयेन्नियत शुचि ।
सदक्षिण ससभार यथा तुष्यन्ति ते द्विजा ।
यत्र तत्क्रियते कर्म पैतृक ब्राह्मणान्प्रति ।
तत्सर्वमखिल कुर्याद्दैश्वदेवस्य पूर्वकम् ।
अश्रूञ्च पातयेत्तत्र न जल्पेन्न जपेन्मिथ ।
नियम्य वाच देह च श्राद्धकर्म समारभेत् ।
ततो निर्वपणे वृत्ते तान्पिण्डान्तदनन्तरम् ।
ब्राह्मणोऽग्निरजो गौर्वा भक्षयेदप्सु वा क्षिपेत् ।
पत्नीं वा मध्यम पिण्ड पुत्रकामो हि प्राशयेत् ।
आधत्त पितरो गर्भं कुमार पुष्करस्रजम् ।
तृप्तानुत्थाप्य तान्विप्रानन्नशेष निवेदयेत् ।

तच्छेष बहुभि पश्चात्सभृत्यो भक्षयेन्नर ।
एष प्रोक्त समासेन पितृयज्ञ सनातन ।
पितरस्तेन तुष्यन्ति कर्ता च फलमाप्नुयात् ।
अहन्यहनि वा कुर्यान्मासे मासेऽथ वा पुन ।
सवत्सरस्य द्वि कुर्याच्चतुर्वापि च शक्तित ।
दीर्घायुश्च भवेत्तस्य पितृमेधेन मानव ।
सपुत्रो बहुभृत्यश्च प्रभूतधनधान्यवान् ।
श्राद्धद स्वर्गमाप्नोति निर्मल विविधाद्भुतम् ।
अप्सरोगणसघुष्ट विरजस्कमनन्तकम् ।
श्राद्धानि पुष्टिकामा ये प्रकुर्वन्ति च पण्डिता ।
तेषा पुष्टिं प्रजाश्चैव दास्यन्ति पितर सदा ।
धन्य यशस्यमायुष्य स्वर्ग्यं शत्रुविनाशनम् ।
कुलसधारण चेति श्राद्धमाहुर्मनीषिण ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश मृतास्ते भुवि जन्तव ।
नानाजातिषु जायन्ते शीघ्र कर्मवशात्पुन ।
पितरास्त्वात ते तत्र कथ तिष्ठन्ति देवसत्त् ।
पितॄणां कतमो देश पिण्डानश्नन्ति ते कथम् ।
अन्ने दत्ते मृताना तु कथमाप्यायन भवेत् ।
एव मया सशयित भगवञ्छेत्तुमर्हसि ।

नारद ।

एवद्विरुद्ध रुद्राण्या पृच्छन्त्या परिपञ्छशम् ।
बभूव सर्वा मुदिता श्रोतु परमक हि तत् ।

उप-) — T_1 om line 3525 — (L 3526) G_2 सु- (for वि) — T_1 om (hapl) line 3527 — (L 3527) G_2 स्विदारान् (for प) — (L 3528) T_1 प्रकीय (for प्रस्ती) D_{10} 1 G प्रस्तरं दक्षिण मुख (for the post. half) — (L 3529) G_2 स्वाहां (for स्वधां) — After line 3529, T_2 M_4 read line 3531 repeating it in its proper place — T_1 om (hapl) line 3530 —(L 3530) $T_{2\cdot3}$ G_2 M_3 अग्निषोमाभ्या (for द्वी) G_2 पैतृक (for पितृभ्यो) — (L. 3531) D_{10} T_2 (second time) G तथा, T_3 तदा (for तता) T_1 विस्तार्ण (for पिण्डांस्त्रीन्) $T_{1\cdot2}$ (both times) 3 $G_{1\cdot3}$ $M_{1-3\cdot4}$ (both times) निव(T_1 M_3 °वं-, T_3 °क्षि)रेद्दक्षिणामुख (for the post half) — (L 3532) T_1 अपा सुष्टि (for अपाङ्गुष्ठ) —(L 3534) D_{10} T G M_4 यथाशक्ति (for °काम) — (L 3536) D_{10} T G M_4 तत्र (for (for कर्म) D_{10} T G M_4 om (hapl) from the post half up to the prior half of line 3538 — (L 3538) D_{10} $T_{1\cdot3}$ G $M_{1\cdot2}$ जल्प (for जल्पेन्) M_{1-3} हन्येन् (for जपेन्) — (L 3539) T_1 M_4 समाचरेत् (for °रभेत्) — (L 3540) T_1 ततो दर्भेषु निस्तीर्णांस्(for the prior half) — (L 3542) $T_{1\cdot3}$ पुत्र-

कामा (for °कामो) D_{10} T_3 G [ऽ]पि (for हि) — (L 3547) T_1 तृप्यन्ति (for तुष्यन्ति) — (L 3548) T_1 [ऽ]पि वा, M_3 यथा (for ऽथ वा) — (L 3549) D_{10} $G_{2\cdot4}$ सवत्सर द्वि कुर्याच्च, T_1 °त्सर तथा कुर्याच्, T_2 °त्सरेथ वा कुर्याच्, $G_{1\cdot3}$ त्सर द्विन कुर्यान् (for the prior half) T_1 चातुर्मास्य (for चतुर्वापि) D_{10} $T_{2\cdot3}$ G स्व- (for च) — (L 3550) T_1 यज्ञेन (for मेधेन) G_4 वा पुन (for मानव) — (L 3551) T सुपुत्रो (for स°) $T_{2\cdot3}$ बहुपुत्रश्च (for °भृत्यश्च) — (L 3552) G_{1-3} M श्राद्धकृत् (for °द) D_{10} T G M_4 निर्मल विविधात्मक (for the post half) — T_1 om (hapl) line 3553 — (L 3553) D_{10} T_3 G M_1 अनतर (for अनन्तकम्) — (L 3554) D_{10} $T_{2\cdot3}$ $G_{2\cdot4}$ -कामा वै, $G_{1\cdot3}$ -कारणि (for कामा ये) D_{10} $T_{2\cdot3}$ G ये (G_2 यै) प्रकुर्वंति पंडिता° (for the post half) — (L 3555) $T_{1\cdot3}$ G प्रजां (for प्रजाश्च) — (L 3557) D_{10} T_3 G मधारक (for °रण) — (L 3560) D_{10} $T_{2\cdot3}$ G स्वस्ति (for स्थिति) M_4 पुनरस्त्विनि ते तत्र (for the prior half) — (L 3561) T_1 दातॄणा (for पि) — (L 3563) G_4 एतन् (for एव) T_1 एत मे सशय देव (for the prior half) D_{10} $T_{2\cdot3}$ G M_4 वक्तुम् (for छेत्तुम्). — T_1 om the ref

महेश्वर ।

स्थाने संशयितं देवि शृणु कल्याणि तत्त्वतः ।
गुह्यानां परमं गुह्यं खिलानां परमं खिलम् ।
यथा देवगणा देवि तथा पितृगणाः प्रिये ।
दक्षिणस्यां दिशि शुभे सर्वे पितृगणाः स्थिताः ।
प्रेतानुद्दिश्य या पूजा क्रियते मानुषैरिह ।
तेन तुष्यन्ति पितरो न प्रेताः पितरः स्मृताः ।
उत्तरस्यां यथा देवा रमन्ते यज्ञकर्मभिः ।
दक्षिणस्यां तथा ते च तुष्यन्ति विविधैर्मखैः ।
द्विविधं क्रियते कर्म हव्यकव्यसमाश्रितम् ।
तयोर्हव्यक्रिया देवान्कव्यमाप्याययेत्पितॄन् ।
प्रसव्यं मङ्गलैर्द्रव्यैर्हव्यकर्म विधीयते ।
अपसव्यममङ्गल्यैः कव्यं चापि विधीयते ।
सदेवासुरगन्धर्वाः पितॄनभ्यर्चयन्ति च ।
आप्यायिताश्च ते श्राद्धे पुनराप्याययन्ति तान् ।
अनिष्ट्वा च पितॄन्पूर्वं यः क्रियां प्रकरोति चेत् ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च फलं मोक्ष्यन्ति तस्य तत् ।
हव्यकव्यक्रिया तस्मात्कर्तव्या भुवि मानवैः ।
कर्मक्षेत्रं हि मानुष्यं तदन्यत्र न विद्यते ।
कव्येन सततं दृष्टा हव्ये भूतिः पृथग्विधा ।
इति ते कथितं देवि देवगुह्यं सनातनम् ।

Colophon

उमा ।

एवं कृतस्य धर्मस्य श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ।
प्रमाणं फलमानानां तन्मे शासितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

प्रमाणकल्पनां देवि दानस्य शृणु भामिनि ।
यत्सारस्तु नरो लोके तद्दानं चोत्तमं स्मृतम् ।
सर्वदानविधिं प्राहुस्तदेव भुवि शोभने ।
प्रस्थं सारं दरिद्रस्य शतं कोटिधनस्य च ।
प्रस्थसारस्तु तत्प्रस्थं ददन्महदवाप्नुयात् ।
कोटिसारस्तु तां कोटिं ददन्महदवाप्नुयात् ।
उभयं तन्महत्तच्च फलेनैव समं स्मृतम् ।
धर्मार्थकामभोगेषु शक्यमात्रं तु मध्यमम् ।
स्वद्रव्यादतिहीनं तु तद्दानमधमं स्मृतम् ।
शृणु दत्तस्य वै देवि पञ्चधा फलकल्पनम् ।
आनन्त्यं च महच्चैव समं हीनं च पातकम् ।
तेषां विशेषान्वक्ष्यामि शृणु देवि समाहिता ।
दुस्त्यजस्य च यद्दानं पात्रे आनन्त्यमुच्यते ।
दानं षड्गुणयुक्तं तु महदित्यभिधीयते ।
यथाश्रद्धं तु वै दानं यथार्हं सममुच्यते ।
गुणतस्तु तथा हीनं दानं हीनमिति स्मृतम् ।
दानं पातकमित्याहुः षड्गुणानां विपर्यये ।
देवलोके महत्कालमानन्त्यस्य फलं विदुः ।

— T_1 om lines 3564–3574 —(L 3564) D_{10} $T_{2,3}$ G पृच्छत्यां रुद्राण्या (by transp) M_4 पुष्प (for परिषद्) —(L 3565) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ श्रोतुं हि (T_3 वै) परमं हितं, $G_{1,3}$ श्रोतुं तत्परमं हि यत् (for the post half) —(L 3567) D_{10} $T_{2,3}$ G हितानां परमं हितं (for the post half) —(L 3570) G_3 यत्पूतं (for या पूजा) —(L 3573) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 देवि (for ते च) —(L 3574) $G_{1,3}$ हव्यकव्यं समाहितं (for the post half) —(L 3575) D_{10} T G आप्यायते (for °ययेत्) —(L 3576) M अमव्य (for प्र) T_1 °द्व्यैर् (for द्रव्यैर्) T_1 हव्य कव्य, T_3 हव्य कर्म (for हव्यकर्म) — $T_{1,3}$ om (hapl) line 3577 —(L 3578) G_2 पितॄनभ्यर्चयस्तथा (for the post half) —(L 3579) D_{10} G_{1-3} आप्याय(G_1 °य)ने (for °यिताश्) T_1 ये (for ते) $T_{2,3}$ G_4 आप्यायने च ते श्राद्धे (for the prior half) —(L 3580) M_4 अग्निष्वात्त (for अनिष्ट्वा च) T_1 पूर्वान् (for पूर्वं) M_{1-3} यां (for य) —(L 3581) T_1 वै (for तत्) —(L 3582) D_{10} T G -क्रियास् (for -क्रिया) D_{10} T $G_{2,4}$ मानुषैः (for मानवैः) —(L 3583) T_1 कर्मक्षत्रे (for °क्षेत्रं) —(L 3584) T_2 M_3 हव्यैर् (for हव्ये) — Colophon — *Sub parvan* $M_{2,3}$ दानधर्मं — *Adhy name* D_{10} G_{1-3} उमामहेश्वरसंवादे हव्यकव्यमाहात्म्यकथनं, T_2 M_4 उमामहेश्वरसंवाद° — *Adhy no* D_{10} T_2 $G_{2,4}$ 221, T_1 214, T_3 223, $G_{1,3}$ M_1 215, $M_{2,3}$ 216, M_4 213 —(L 3587) T_1 प्रमाणं फलमानानां, M_4 प्रमाणं फलदानं तत् (for the prior half) — T_1 महेश (for °श्वर) —(L 3588) D_{10} $T_{2,3}$ G प्रमाणक(D_{10} °णं क)ल्पनां देवि (for the prior half) —(L 3589) T_3 यत्सारं (for यत्सारस्) —(L 3591) G_2 प्रस्थ (for प्रस्थं) G_3 शत- (for शतं) —(L 3593) T_3 सारं (for सारस्) G_3 सर्वं (for प्रस्थं) — D_{10} T_1 om (hapl.) line 3593 —(L 3594) T_1 शतस्थानस्य तस्यैव (for the prior half) — T_1 om line 3595 G_2 om (hapl) lines 3595–3596 T_2 om line 3596 —(L 3596) T_3 धर्मतः (for अधमं) —(L 3599) D_{10} $T_{2,3}$ G विशेषं (for °षान्) —(L 3600) $T_{2,3}$ G_2 पात्रम् (for पात्रे) T_1 चानन्त्यम् (for आ) —(L 3601) M_4 तद्गुण (for षड्गुण) —(L 3602) T_1 दानार्हं (for यथार्हं) —(L 3605) T_2 महत्कार्यम् (for °ल्म्) —(L 3606) $G_{1,3}$ यथा (for तथा) D_{10} $T_{2,3}$ G M_{1-3} कालं (for दानं) —(L 3607) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 तदा; T_1 यथा (for

महतस्तु तथा दानं स्वर्गलोके तु पूज्यते ।
समस्य तु तथा दानं मानुषं भोगमावहेत् ।
दानं निष्फलमित्याहुर्विहीनं क्रियया शुभे ।
अथ वा म्लेच्छदेशेषु तत्र तत्फलता भवेत् ।
नरकं प्रेत्य तिर्यक्षु गच्छेदशुभदानतः ।

उमा ।

अशुभस्यापि दानस्य शुभं स्याच्च फलं कथम् ।

महेश्वर ।

मनसा तत्त्वतः शुद्धमनृशंस्यपुरःसरम् ।
प्रीत्या तु सर्वदानानि दत्त्वा फलमवाप्नुयात् ।
रहस्यं सर्वदानानामेतद्विद्धि शुभेक्षणे ।
अन्यानि सर्वकार्याणि शृणु मद्धि कृतानि च ।
आरामं देवगोष्ठानि संक्रमाः कूप एव च ।
गोवाटं च तटाकं च सभा शालाश्च सर्वशः ।
भिक्षुकावसथाश्चैव पानीयं गोतृणानि च ।
व्याधितानां च भैषज्यमनाथानां च भोजनम् ।
अनाथशवसंस्कारस्तीर्थमार्गविशोधनम् ।
व्यसनाभ्युपपत्तिश्च सर्वेषां च स्वशक्तितः ।
एतत्सर्वं समासेन धर्मकार्यमिति स्मृतम् ।
तत्कर्तव्यं मनुष्येण स्वशक्त्या श्रद्धया शुभे ।
प्रेत्यभावे लभेत्पुण्यं नास्ति तत्र विचारणा ।
रूपं सौभाग्यमारोग्यं बलं सौख्यं लभेन्नरः ।
स्वर्गे वा मानुषे वापि तैर्नराप्यायते हि सः ।

उमा ।

भगवँल्लोकपालेश धर्मस्तु कतिभेदकः ।
दृश्यते चरितः सद्भिस्तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

शृणु देवि समुद्दिष्टानानाधर्मान्मकट्टे ।
धर्मा बहुविधा लोके श्रुता वेदमुखोद्भवाः ।
स्मृतिधर्मश्च बहुधा सद्भिराचार इष्यते ।
देशधर्माश्च दृश्यन्ते कुलधर्मास्तथैव च ।
जातिधर्माश्च वै धर्मा गणधर्माश्च शोभने ।
शरीरकालवैषम्यादापद्धर्मश्च दृश्यते ।
एतद्धर्मस्य नानात्वं क्रियते लोकवासिभिः ।
कारणात्तत्र तत्रैव फलं धर्मस्य चेष्यते ।
तत्कारणसमायोगे लभेत्कुर्वन्फलं नरः ।
अन्यथा न लभेत्पुण्यमतद्धर्मं समाविशन् ।
एवं धर्मस्य नानात्वं फलं कुर्वँल्लभेन्नरः ।
श्रौतः स्मार्तस्तु धर्माणां प्राकृतो धर्म उच्यते ।
इति ते कथितः सर्वं भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

Colophon

उमा ।

भगवन्सर्वभूतेश त्रिपुरार्दन शंकर ।
श्रुतं पापकृतं दुःखं यमलोके वरप्रद ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं देव नृणां सुकृतकर्मणाम् ।
कथं ते भुञ्जते लोकान्स्वर्गलोके महेश्वर ।

तथा) D_{10} $T_{2,3}$ G मानुष्य (for °ष) —(L 3611) T_1 शुभस्य (for शुभं स्याच्च) T_3 G_2 transp फल and कथ —T_1 महेश (for °श्व°) —(L 3612) D_{10} $T_{2,3}$ G आनृशंस्य (T_2 °स्य) (for अनृशंस-) —(L 3613) T_1 दत्त्वा तत्फलमाप्नुयात् (for the post half) —(L 3614) $G_{1,3,4}$ शुभानने (for शुभेक्षणे) —(L 3615) D_{10} T G धर्म- (for सर्व) — G_2 M_4 om (hapl) lines 3616-3618 —(L 3616) D_{10} T $G_{1,2,4}$ आराम (for °म) —(L 3617) D_{10} T $G_{1,2,4}$ गोवाटश्च तटाकश्च (for the prior half) —(L 3518) D_{10} T $G_{1,3,4}$ पापशास्त्रसथश्चैव (for the prior half) —(L 3619) D_{10} T G M_4 पोषणं (for भोजनम्) —(L 3620) T_1 तीर्थानां मार्गशोधनं (for the post half) —(L 3621) T_1 निवारो व्यसनस्यापि (for the prior half) —(L 3627) $G_{1,3}$ भगवन्देवदेवेश (for the prior half) —(L 3628) D_{10} $T_{2,3}$ G पठित, T_1 कथित (for चरित) — T_1 महेश्वर (for °श्वर) — T_1 om line 3629 —(L 3630) D_{10} T G M_4 श्रुतिवेद- (for श्रुता वेद) —(L 3631) T_1 श्रुति (for स्मृति) —(L 3633) M_4 राज (for जाति) —(L 3634) $G_{1,3}$ -न्य (for -काल) T_1 वैधर्म्याद् (for वैषम्याद्) — G_4 om (hapl) from the post half of line 3636 up to the prior half of line 3639 —(L 3637) T_1 एतत्कारणयोग (for the prior half) —(L 3638) $G_{1,3}$ भवेत् (for लभेत्) D_{10} $T_{2,3}$ G_{1-3} समाविशेत्, M_{1-3} °विशन, M_4 °शेत् (for °विशन्) T_1 विहीनं शास्त्रदृष्टितः (for the post half) — T_1 om lines 3639-3640 —(L 3641) D_{10} T_2 देवि (for सर्वं) T_1 $G_{1,2,4}$ M_2 किं भूयः श्रोतुमिच्छसि (for the post half) — Colophon — *Sub parvan* M_{1-3} दानधर्म — *Adhy name* D_{10} T_2 G_2 उमामहेश्वरसंवादे धर्मसमुच्चय, T_3 उमामहेश्वरसंवादे हव्यकव्यमाहात्म्य, M उमामहेश्वरसंवाद — *Adhy no* D_{10} 200, T_1 215, T_2 $G_{2,4}$ 222, T_3 221, $G_{1,3}$ M_1 216, $M_{2,3}$ 217, M_4 214 —(L 3642) T_1 लोकेश (for भूतेश) $G_{2,4}$ भगवन्देवदेवेश (for the prior half) T_1 om from the post half up to the prior half of line 3644 D_{10} $T_{2,3}$ G पुरमदन शंकर (for the post half) —(L 3643) D_{10} $T_{2,3}$ G पापकर्मा (for °त) —(L 3644) G_3 कारिणां (for कर्मणाम्) T_1 नराः सुकृतकर्मिण (for the post

कथिता कीदृशा लोका नृणां सुकृतकारिणाम् ।
एतन्मे वद देवेश श्रोतुं कौतूहलं हि मे ।

महेश्वरः ।

शृणु कल्याणि तत्सर्वं यत्त्वमिच्छसि भामिनि ।
विविधाः पुण्यलोकास्ते कर्माकर्मण्यरा गताः ।
मेरुं हि कनकात्मानं परितः सर्वतोदिशम् ।
भद्राश्वः केतुमालश्च उत्तराः कुरवस्तथा ।
जम्बूखनादयः स्वर्गा इत्येते कर्मवर्जिताः ।
तेषु भोगाः स्वयंभूताः प्रदृश्यन्ते यतस्ततः ।
योजनानां सहस्रं तु एकैकं मानमात्रया ।
नित्यपुष्पफलोपेतास्तत्र वृक्षाः समन्ततः ।
आमुक्तवस्त्राभरणाः सर्वे कनकसंनिभाः ।
द्विरेफाश्चाण्डजास्तत्र प्रवालमणिसंनिभाः ।
विचित्राश्च मनोज्ञाश्च कूजितैः शोभयन्ति तान् ।
कुशेशयवनैश्छन्ना नलिन्यश्च मनोरमाः ।
तत्र वान्त्यनिला नित्यं दिव्यगन्धाः सुखावहाः ।
सर्वे चाम्लानमाल्याश्च विरजोम्बरसंवृताः ।
एवं बहुविधा देवि दिवि भोगाः सुखावहाः ।
स्त्रियश्च पुरुषाश्चैव सर्वे सुकृतकारिणः ।
रमन्ते तत्र चान्योन्यं कामरागसमन्विताः ।
दिव्यभूषणसंयुक्ता दिव्यगन्धसमन्विताः ।
मनोरमा महाभागाः सर्वे ललितकुण्डलाः ।
पूर्वं तत्रगता मर्त्याः प्रमदाः प्रियदर्शनाः ।
नानाभावसमायुक्ता यौवनस्थाः सदैव तु ।
कमनीयाः कामयुताः कामज्ञा ललितास्तथा ।
मनोनुकूला मधुरा भोगिनामुपकल्पिताः ।
प्रमदाश्चोद्भवन्त्येव स्वर्गलोके यथा तथा ।
एवंविधाः स्त्रियश्चात्र पुरुषाश्च परस्परम् ।
रमन्ते चेन्द्रियैः सर्वैः शरीरैर्भोगसंस्कृतैः ।
कामहर्षौ गुणानाञ्च नान्ये क्रोधादयः प्रिये ।
क्षुत्पिपासा न चाप्यत्र गात्रक्लेशाश्च शोभने ।
सर्वतो रमणीयश्च सर्वर्तुकुसुमान्वितम् ।
यावत्पुण्यफलं तावद्रमन्ते तत्र संगताः ।
निरन्तरं भोगयुता रमन्ते स्वर्गवासिनः ।
तत्र भोगान्यथायोगं भुक्त्वा पुण्यक्षयात्पुनः ।
नश्यन्ति जायमानास्ते शरीरैः सहसा प्रिये ।
स्वर्गलोकात्परिभ्रष्टा जायन्ते मानुषे पुनः ।
पूर्वपुण्यावशेषेण विशिष्टाः संभवन्ति ते ।
एषा स्वर्गगतिः प्रोक्ता पृच्छन्त्यास्तव भामिनि ।
अत ऊर्ध्वं पदान्यष्टौ कर्मण्यानि शृणु प्रिये ।
भोगयुक्तानि पुण्यानि उच्छ्रितानि परस्परम् ।
विद्याधराः किंपुरुषा यक्षगन्धर्वकिंनराः ।
अप्सरो दानवा देवा यथाक्रममुदाहृताः ।
तेषु स्थानेषु जायन्ते प्राणिनः पुण्यकर्मिणः ।

---

half) — D10 G3 om (hapl) lines 3645-3646 — (L 3645) M भोगान् (for लोकान्) — (L 3646) T1 कति ते (for कथिता) M1 लोके (for लोका) — T1 महेश (for °श्वर) — (L 3648) D10 T2 3 G शोभने (for भामिनि). — T1 om line 3649 — (L 3652) T1 चैव (for स्वर्गा) T1 उच्यते (for इत्येते) — T1 om (hapl) line 3653 — (L 3653) D10 T2 3 G2 4 भूत्वा, G1 3 M1 भूता (for भोगा) — (L 3655) T1 transp the prior half and the post half D10 T2 3 G1-3 निष्य (for नित्य) — (L 3659) D10 T2 3 G -वन (for वनैश्). — (L 3660) D10 T2 3 G2 4 वात्यनिलो (for वान्त्यनिला) D10 T G दिव्यगन्धसु(T3 °ध सु)खावह (for the post half) — G4 om (hapl) lines 3661-3662 — (L 3662) G1 3 M1 दिव्यभोग (for दिवि भोगा) T1 देवभोगा समतत (for the post half) — (L 3664) T1 एव ते (for रमन्ते) — D10 T G om (hapl) line 3665 — (L 3666) D10 मनोहरा (for °रमा) — G3 reads line 3667 twice — (L 3667) D10 T2 3 G स्थिता (for गता) — (L 3668) G1-3 ता (for तु) — (L 3669) D10 T2 3 G सुवस्य कल्पितास्तत्र (for the prior half) G1-3 मनोज्ञा, G4 कान्ता (for काम°) T1 कामजा स्तनास्तथा (for the post half) — T1 om (hapl) lines 3670-3671 — (L 3672) M1-3 तत्र (for चात्र) — (L 3674) T1 एष (for -हर्षौ) D10 T2 3 G कामदर्प(T3 °क्रोध)गुणान्दस्ता (for the prior half) — (L 3675) T3 न चान्यत्र, M1-3 -परि क्लेशा, M4 न सत्यत्र (for न चाप्यत्र) T3 क्षुत्पिपासे न सत्यत्र (for the prior half) T1 M4 परि- (for गात्र) M1-3 न सन्त्यत्र शुभानने (for the post half) — (L 3676) D10 T1 3 G2 रमणीय (for °यश्च) D10 T G2 M1 सर्वत्र (for सर्वर्तु) G1 3 सवन कुसुमावृतः (for the post half) — (L 3677) G1-3 सह (for तत्र) D10 T2 G4 दृश्य(G4 दीप्य)न्ते तेषु संगता (for the post half) — (L 3679) D10 G2 भूतान् (for भोगान्) — (L 3680) T2 शरीरैः सह भोगिनः (for the post half) — (L 3683) G1-3 एषां तु स्वर्गतिः प्रोक्ता (for the prior half) — (L 3684) T1 प्रवक्ष्यामि (for पदान्यष्टौ) D10 T2 G सुकर्माणि (for कर्मण्यानि) — (L 3685) G2 पुरःसर (for परस्परम्) — (L 3687) T1 om from the post half up to the prior half of line 3692 T2 G1 3 -कामम्, T3 -क्रतुः (for क्रमम्)

तेषामपि च ये लोकाः स्वर्गलोकोपमाः स्मृताः ।
स्वर्गवत्तत्र ते भोगान्भुञ्जते च रमन्ति च ।
रूपसत्त्वबलोपेताः सर्वे दीर्घायुषस्तथा ।
तेषां सर्वक्रियारम्भो मानुषेष्वेव दृश्यते ।
अतिमानुषमाश्चर्यमन्नमायाबलात्कृतम् ।
जराप्रसूतिमरणं तेषु स्थानेषु दृश्यते ।
गुणदोषाश्च सन्त्यत्र आकाशगमनं तथा ।
अन्तर्धानं बलं सर्वमायुश्च चिरजीवनम् ।
तपोविशेषाज्जायन्ते तेषां कर्माणि भामिनि ।
देवलोकप्रवृत्तिस्तु तेषामेव विधीयते ।
न तथा देवलोको हि तद्विशिष्टाः सुराः स्मृताः ।
तत्र भोगमनिर्देश्यममृतत्वं च विद्यते ।
विमानगमनं नित्यमप्सरोगणसेवितम् ।
एवमन्यच्च तत्कर्म देवतेभ्यो विशिष्यते ।
प्रत्यक्षं तव तत्सर्वं देवलोकप्रवर्तनम् ।
तस्मात्र वर्णये देवि विदितं हि त्वया शुभे ।
तत्सर्वं सुकृतेनैव प्राप्यते चोत्तमं पदम् ।

Colophon

उमा ।

मानुषेष्वेव जीवत्सु गतिर्विज्ञायते न वा ।
अथ शुभगतिर्जीवन्नसौ स्वशुभभागिति ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वर ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि जीवतां विद्यते यथा ।
द्विविधाः प्राणिनो लोके दैवासुरसमाश्रिताः ।
मनसा कर्मणा वाचा प्रतिकूला भवन्ति ये ।
तादृशानासुरान्विद्धि मर्त्यास्ते नरकालयाः ।
रागद्वेषयुता ये तु निर्लज्जा निरपत्रपाः ।
दर्पाहंकारसंयुक्ता नरा नरकगामिनः ।
नास्तिकाश्च शठा घोराः परेषामुपतापिनः ।
यथेष्टवृत्तयश्चैव नरा नरकगामिनः ।
दुष्प्रणीतमना यस्तु चलचित्तो निराकृतिः ।
शिश्नोदररतिर्मूढो निरयं याति सोऽधमः ।
मांसपानप्रिया नित्यं कठोरा नीचवृत्तयः ।
तादृशानासुरान्विद्धि सर्वे ते नरकालयाः ।
हिंसाविहारा ये नित्यं निर्दया प्राणिनाशने ।
स्वधर्मविमुखाश्चैव परस्वेष्वभिकाङ्क्षिणः ।
युद्धमात्सर्यसंयुक्ता ग्राम्यभोगपरायणाः ।
तादृशानासुरान्विद्धि नरान्नरकगामिनः ।
दर्पोत्सेकसमायुक्ता मूर्खास्तत्त्वबहिष्कृताः ।
श्रुतिविद्वेषिणो नित्यं ते नरा नरकालयाः ।
नित्यं वदन्ति ये मोहादनृतं कटुकं वचः ।
कृतघ्नाः पिशुना घोरा भवन्ति नरकालयाः ।
हिंस्राश्चोराश्च धूर्ताश्च परदाराभिमर्शिनः ।
नीचकर्मकरा ये च शौचमङ्गलवर्जिताः ।
श्रुतिविद्वेषिणः पापा लोकचारित्रदूषकाः ।
एवंयुक्तसमाचारा जीवन्तो नरकालयाः ।
लोकोद्वेगकराश्चान्ये पशवश्च सरीसृपाः ।
वृक्षाः कण्टकिनो रूक्षास्तादृशान्विद्धि चासुरान् ।
अपरान्देवपक्षांस्तु शृणु देवि समाहिता ।
मनोवाक्कर्मभिर्नित्यमनुकूला भवन्ति ये ।
तादृशानमरान्विद्धि ते नराः स्वर्गगामिनः ।
शौचार्जवपराधीनाः परार्थं न हरन्ति ये ।
ये समाः सर्वभूतेषु ते नराः स्वर्गगामिनः ।
भयाद्वा वृत्तिहेतोर्वा अनृतं न ब्रुवन्ति ये ।

—(L 3690) T_2 लोकान् (for भोगान्) —(L 3693) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 °श्चयम् (for °श्चर्यम्) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 अत्र, T_1 तत्र (for अन्न) —(L 3696) M सत्त्वम् (for सर्वम्) D_{10} $T_{2.3}$ G अन्तर्धानबलं सत्त्व(T_3 G_1 °स्य)T (for the prior half) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 -जीविता, T_1 °विन°, G_{1-3} -जीविन, M_4 जीविता (for -जीवनम्) —T_1 om line 3697 —(L 3697) D_{10} $T_{2.3}$ G यथा (for तेषां) —(L 3698) D_{10} T_3 G °देवलोके (for °लोक-) —T_1 om line 3699 —(L 3701) M_{1-3} -सेवन (for सेवितम्) —(L 3703) T_1 चैव (for तव) D_{10} -लोके (for -लोक) —(L 3705) D_{10} T G सुकृतैरेव (for °तेनैव) T_1 मानुषेष्वेव दृश्यते (for the post. half) —Colophon om in T_1 —*Sub-parvan* M_{1-3} दानधर्म —*Adhy name* D_{10} $T_{2.3}$ G_2 उमामहेश्वरसंवादे पुण्यलोकप्रशंसा (G_2 °सन), M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादे सुकृतिकर्मफल, M_4 उमामहेश्वरसंवादः —*Adhy no* D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 223, G_{3} M_1 217, $M_{2.3}$ 218, M_4 216 —(L 3707) D_{10} $T_{2.3}$ G यथा (for अथ) D_{10} T_2 $G_{1.3.4}$ नासौ, T_1 त्वसौ, G_2 न हि (for असौ) —T_1 महेश (for °श्वर). —(L 3709) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 जीवित (for जीवतां) —(L 3710) D_{10} T_3 दे(T_2 दै)वासुरसुराश्रिताः, T_1 G_{1-3} M दैवमानुषमाः°, G_4 दैवासुरमयाः° (for the post half) —D_{10} $T_{1.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 om (hapl) lines 3713–3728 T_2 G_2 om (hapl) lines 3729–3732 —(L 3729) D_{10} $T_{1.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 मशका (for मर्शिनः) —(L 3730) D_{10} $T_{1.3}$ $G_{1.3.4}$ कर्मरता (for °करा) —(L 3731) D_{10} T_3 $G_{1.3.4}$ M_4 शुचि, M_{1-3} गुरु (for श्रुति). —(L 3737) T_1 सत्यं वदति सततं (for the prior half) —T_3 om (hapl) lines 3738–3741 —(L. 3738) D_{10} T_1 G_{1-3}

सत्यं वदन्ति सततं ते नराः स्वर्गगामिनः ।
धार्मिकाः शौचसंपन्नाः शुद्धा मधुरभाषिणः ।
नाकार्यं मनसेच्छन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ।
दरिद्रा अपि ये केचिद्याचिताः प्रीतिपूर्वकम् ।
ददत्येव च यत्किंचित्ते नराः स्वर्गगामिनः ।
आस्तिका मङ्गलपराः सततं वृद्धसेविनः ।
पुण्यकर्मपरा नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ।
स्वं तु स्वमिव मन्यन्ते परेषां तु स्वयेदनाम् ।
शक्त्या चाभ्युपपद्यन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ।
व्रतिनो दानशीलाश्च सुखशीलाश्च मानवाः ।
ऋजवो मृदवो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ।
गुरुशुश्रूषणपरा देवब्राह्मणपूजकाः ।
कृतज्ञाः कृतविद्याश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ।
जितेन्द्रिया जितक्रोधा जितमानमदस्पृहाः ।
लोभमात्सर्यहीना ये ते नराः स्वर्गगामिनः ।
निर्ममा निरहंकाराः सानुक्रोशाः स्वयन्धुषु ।
दीनानुकम्पिनो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ।
ऐहिकेन तु वृत्तेन पारत्रमनुमीयते ।
एवंविधा नरा लोके जीवन्तः स्वर्गगामिनः ।
यदन्यच्च शुभं लोके प्रजानुग्रहकारि च ।
पदार्थश्चैव वृक्षाश्च प्रजानां हितकारिणः ।
तादृशान्देवपक्षस्थानिति विद्धि शुभानने ।
शुभाशुभमयं लोके सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।
दैवं शुभमिति प्राहुरासुरं ह्यशुभं प्रिये ।

Colophon

उमा ।
भगवन्मानुषाः केचित्कालधर्ममुपस्थिताः ।
प्राणमोक्षं कथं कृत्वा परत्र हितमाप्नुयुः ।

महेश्वर ।
हन्त ते कथयिष्यामि शृणु देवि समाहिता ।
द्विविधं मरणं लोके स्वभावाद्यत्नतस्तथा ।
तयोः स्वभावं नोपायं यत्नजं कारणोद्भवम् ।
एतयोरुभयोर्देवि विधानं शृणु शोभने ।
कल्याकल्यशरीरस्य यत्नजं द्विविधं स्मृतम् ।
यत्नजं नाम मरणमात्मत्यागो मुमूर्षया ।
तत्राकल्यशरीरस्य जरा व्याधिश्च कारणम् ।
महाप्रस्थानगमनं तथा प्रायोपवेशनम् ।
जलावगाहनं चैव अग्निचित्याप्रवेशनम् ।
एवं चतुर्विधः प्रोक्त आत्मत्यागो मुमूर्षताम् ।
एतेषां क्रमयोगेन विधानं शृणु शोभने ।
स्वधर्मयुक्तं गार्हस्थ्यं चिरमूढ्वा विधानतः ।
तत्रानृण्यं च संप्राप्य वृद्धो वा व्याधितोऽपि वा ।
दर्शयित्वा स्वदारांस्तु सर्वांनेवानुमान्य च ।
संविधाय स्वयन्धूंश्च कर्मणा मरणं तथा ।
दानानि विधिवत्कृत्वा धर्मकार्यार्थमात्मनः ।
अनुज्ञाप्य जनं सर्वं वाचा मधुरया ब्रुवन् ।
अहतं वस्त्रमाच्छाद्य बद्ध्वा तत्कुशरज्जुना ।
उपस्पृश्य प्रतिज्ञाय व्यवसायपुरःसरम् ।
परित्यज्य ततो ग्रामं पश्चात्कुर्याद्यथेप्सितम् ।

M_4 -परा धीरा (for -पराधीना) G_4 पराधान् (for °धं) D_{10} T_2 G नाहरन्ति (for न ह°) —(L 3739) T_1 G_{1-3} $M_{1\ 2\ 4}$ समाः सर्वेषु भूतेषु (for the prior half) — G_4 om (hapl) lines 3740-3743 —(L 3740) D_{10} T_2 G_{1-3} वदति (for ब्रुवन्ति) — T_1 om (hapl) lines 3742-3747 —(L. 3742) D_{10} $T_{2\ 3}$ G -वादिन (for -भाषिण) —(L 3744) T_2 केचित्तु, G_3 ते केचिद् (for ये के°) — G_3 om (hapl) lines 3746-3755 —(L 3746) M_3 नास्तिका (for आ°) M_1 नास्तिका मंगलाचारा (for the prior half) After line 3747, T_2 reads line 3757 — $G_{1\ 3}$ om (hapl) lines 3748-3749 —(L 3748) D_{10} T_1 G_4 -वेदन (for °नाम) — D_{10} G_4 M_3 om line 3749 T_1 om (hapl) lines 3750-3757 —(L 3750) $T_{2,3}$ $G_{1,3\ 4}$ धर्म (for सुख) —(L 3752) T_3 पूजिता (for पूजका) — T_2 G_4 om (hapl.) lines 3754-3755 —(L 3754) D_{10} T_3 $G_{1\ 3}$ -मदा स्पृहा (for मदस्पृहा) —(L 3755) T_3 -रहितास् (for -हीना ये) —(L 3758) T_1 विहितेन (for ऐहिकेन) T_1 साधुत्वम्, $T_{2\ 3}$ परत्रम् (for पा°). —(L 3760) G_2 यदन्यच् (for अन्यच्च) —(L 3761) T_3 -कारण (for कारिण) —(L 3762) G_3 $M_{2\ 3}$ तादृशा (for °शान्) M पक्षस्था (for °स्थान्) —(L. 3763) $T_{1\ 2}$ G_2 शुभाशुभमये (T_1 °मया, G_2 °मत) लोके (for the prior half) —Colophon om in T_3 —*Sub-parvan* · M_{1-3} दानधर्म —*Adhy name* D_{10} T_2 G_{1-3} उमामहेश्वरसंवादे स्वर्गगमनं, M_{1-3} शुभाशुभमयत्वप्रतिपादनं, M_4 उमामहेश्वरसंवादः —*Adhy no* D_{10} T_2 $G_{2\ 4}$ 224, T_1 M_4 216, $G_{1\ 3}$ M_1 218, $M_{2\ 3}$ 219 —(L 3765) G_2 बभूवुर् (for भगवन्) — T_1 महेश्वः (for °श्वर) —(L 3769) T_2 स्वभावान् (for °व) $T_{1\ 2}$ G_2 यत्नतः (for °ज) D_{10} T_3 $G_{1\ 2\ 4}$ यत्नतः कारणोद्भव (for the post half) T_1 om from the post half of line 3770 up to the prior half of line 3771 — T_1 om. line 3773 T_3 om (hapl) lines 3773-3776 —(L 3775) G_4 जलावगाहगमनम् (for the prior half) D_{10} T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ -चित्यां (for चित्या-) —(L. 3776) D_{10} G_3 प्रोक्तम् (for प्रोक्त) $T_{1\ 2}$ $G_{1\ 3\ 4}$ M_4 एवं चतुर्विधं प्रोक्तम् (for the prior half) T_1 प्राणत्यागो मुमूर्षया (for the post.

महाप्रस्थानमिच्छेच्चेत्प्रतिष्ठेतोत्तरां दिशम् ।
भूत्वा तावन्निराहारो यावत्प्राणविमोक्षणम् ।
चेष्टाहानौ शयित्वापि तन्मनाः प्राणमुत्सृजेत् ।
एवं पुण्यकृतां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ।
प्रायोपवेशनं चेच्छेत्तेनैव विधिना नरः ।
देशे पुण्यतमे श्रेष्ठे निराहारस्तु संविशेत् ।
आप्राणान्तं शुचिर्भूत्वा कुर्वन्दानं स्वशक्तितः ।
हरिं संस्मरंस्त्यजेत्प्राणानेष धर्मः सनातनः ।
एवं कलेवरं त्यक्त्वा स्वर्गलोके महीयते ।
अग्निप्रवेशनं चेच्छेत्तेनैव विधिना शुभे ।
कृत्वा काष्ठमयं चित्यं पुण्यक्षेत्रे नदीषु वा ।
देवतेभ्यो नमस्कृत्य कृत्वा चाग्निं प्रदक्षिणम् ।
भूत्वा शुचिर्व्यवसितः प्रविशेदग्निमन्तरम् ।
सोऽपि लोकान्यथान्यायं प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ।
जलावगाहनं चेच्छेत्तेनैव विधिना शुभे ।
ख्याते पुण्यतमे तीर्थे निमज्जेत्स्वकृतं स्मरन् ।
सोऽपि पुण्यकृतां लोकान्निसर्गात्प्रतिपद्यते ।
ततः कल्यशरीरस्य संत्यागं शृणु तत्त्वतः ।
रक्षार्थं क्षत्रियस्येष्टः प्रजापालनकारणात् ।
योधानां भर्तृपिण्डार्थं गुर्वर्थं ब्रह्मचारिणाम् ।
गोब्राह्मणार्थं ग्रामार्थं सर्वेषां च विधीयते ।
स्वराष्ट्ररक्षणार्थं वा कुनृपैः पीडिता प्रजाः ।
मोक्तुकामस्त्यजेत्प्राणान्युद्धमार्गे यथाविधि ।
सुसंनद्धो व्यवसितः संविश्यापराङ्मुखः ।
एवं राजा मृतः सद्यः स्वर्गलोके महीयते ।
तादृशी सुगतिर्नास्ति क्षत्रियस्य विशेषतः ।
भृत्यो वा भर्तृपिण्डार्थं भर्तृकर्मण्युपस्थिते ।
कुर्वंस्तत्र तु साहाय्यमात्मप्राणानपेक्षया ।
स्वाम्यर्थं संत्यजेत्प्राणान्पुण्याँल्लोकान्स गच्छति ।
स्पृहणीयः सुरगणैस्तत्र नास्ति विचारणा ।
एवं गोब्राह्मणार्थं वा दीनार्थं वा त्यजेत्तनुम् ।
सोऽपि पुण्यमवाप्नोति आनृशंस्यव्यपेक्षया ।
इत्येते जीवितत्यागे मार्गास्ते समुदाहृताः ।
कामात्क्रोधाद्भयान्मोहाद्यदि चेत्संत्यजेत्तनुम् ।
सोऽनन्तं नरकं याति आत्महन्तृत्वकारणात् ।
स्वभावमरणं नाम न तु चात्मेच्छया भवेत् ।
तथा मृतानां यत्कार्यं तन्मे शृणु यथाविधि ।
तत्रापि बोधसंत्यागान्मूढत्यागो विशिष्यते ।
भूमौ संवेशयेद्देहं नरस्य विनशिष्यतः ।
निर्गते वृणुयात्सद्यो वाससा तु कलेवरम् ।
माल्यगन्धैरलंकृत्य सुवर्णेन च भामिनि ।
श्मशाने दक्षिणे देशे चिताग्नौ प्रदहेच्छवम् ।
अथ वा निक्षिपेद्भूमौ शरीरं जीववर्जितम् ।
दिवा च शुक्लपक्षश्च उत्तरायणमेव च ।
मुमूर्षूणां प्रशस्तानि विपरीतं तु गर्हितम् ।
औदकं चाष्टकाश्राद्धं बहुभिर्बहुधा कृतम् ।
आप्यायनं मृतानां तत्परलोके भवेच्छुभम् ।
एतत्सर्वं मया प्रोक्तं मानुषाणां हिताय च ।

Colophon

half) —(L 3778) T_1 आत्म (for दृष्ट्वा) —(L 3781) D_{10} $T_{2.3}$ G सत्त्वान्निहाय वपुश्च (for the prior half) —(L 3784) T_1 आदाय (for आच्छाद) —(L 3785) M_{1-3} पुनः स्म (for °स्तु) — T_1 om line 3786 —(L 3786) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ धर्म (for पश्चात्) $G_{1.2}$ पुनः पश्चात्तेऽपि च (for the post half) —(L 3790) $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ M_{1-4} स्वर्गान् (for कृता) G अनघान् (for अमलान्) —(L 3791) T_1 नृप (for नरः) —(L 3794) D_{10} $T_{1.2}$ G M_4 पुण्यं प्र(T_1 °प्राप्य)ति, T_3 पुण्यं स्मरन् (for हरिं स्मरन्) —(L 3798) D_{10} T $G_{1.3.4}$ नमस्कृत्वा (for °स्य) G_3 [अ]पि (for [अ]ग्निं) —(L 3799) After the prior half, T_3 ins

सर्वभागवता हरिम् ।

माधवेभ्यो नमस्कृत्वा

—(L 3802) G_{1-3} M_4 लोके (for ख्याते) T_3 केशव (for स्वकृतं) —(L 3803) D_{10} T_2 G पुण्यतमाँल् (for °कृतां) T_1 अमलान् (for निसर्गात्) —(L 3804) G_{1-3} परं (for ततः) —(L 3806) T_1 त्यजेच्च (for योधानां) —(L 3807) D_{10} $T_{2.3}$ G सर्वेषां (for ग्रामार्थं) D_{10} T_2 प्राणत्यागो, T_3 G आत्मत्यागो (for सर्वेषां च) T_1 स्थाणमर्थे महात्मना (for the post half) —(L 3808) T_2 राज्य (for राष्ट्र) D_{10} G कुजनैः, T_2 चोरानैः (for कुनृपैः) —(L 3809) $G_{1.2}$ M_4 मोक्षकामस् (for मोक्तु°) —(L 3813) T_1 युद्धं (for the second भर्तृ) —(L 3815) T_1 समर्थे (for स्वाम्यर्थं) — T_1 om lines 3816–3824 —(L 3820) D_{10} काम- (for कामात्) D_{10} $T_{2.3}$ G वापि (for मोहाद्). —(L 3822) T_3 चान्येच्छया (for चात्म°) —(L 3823) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 यथा (for तथा) G_4 तत् (for यत्) —(L 3824) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 तत्रापि मरणं त्यागो (for the prior half) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 त्यागाद् (for त्यागो) —(L 3825) T_1 तथा व्यपशरीरस्य (for the prior half) —(L 3826) M_4 निर्जित (for निर्जीव) T_1 om from the post half of line 3827 up to the prior half of line 3828 —(L 3828) T_1 चिताग्नौ विधिवो

उमा ।

देवदेव नमस्तेऽस्तु कालसूदन शंकर ।
लोकेषु विविधा धर्मास्त्वत्प्रसादान्मया श्रुता ।
विशिष्टं सर्वधर्मेभ्य शाश्वतं ध्रुवमव्ययम् ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं धर्मं तत्र मुह्यति मे मन ।
केचिन्मोक्षं प्रशंसन्ति केचिद्यज्ञफलं द्विजा ।
वानप्रस्थं पुन केचिद्गार्हस्थ्यं केचिदाश्रमम् ।
राजधर्माश्रयं केचित्केचित्स्वाध्यायमेव च ।
ब्रह्मचर्याश्रमं केचित्केचिद्वाक्संयमाश्रयम् ।
मातरं पितरं केचित्सेवमाना दिवं गता ।
अहिंसयापरं स्वर्गं सत्येन च महीयते ।
आहवेऽभिमुखा केचिन्निहतास्त्रिदिवं गता ।
केचिदुञ्छव्रते सिद्धा स्वर्गमार्गं समाश्रिता ।
आर्जवेनापरे युक्ता हताश्चानार्जवैर्जनै ।
ऋजवो नाकपृष्ठे तु शुद्धात्मान प्रतिष्ठिता ।
एवं बहुविधैर्लोके धर्मद्वारै सुसंवृतै ।
ममापि मतिराविद्धा मेघलेखेव वायुना ।
एतस्मिन्संशयस्थाने संशयच्छेदकारि यत् ।
वचनं ब्रूहि देवेश निश्चयज्ञानसंज्ञितम् ।

नारद ।

एवं पृष्ट स्वयं देव्या महादेव पिनाकधृक् ।
प्रोवाच मधुरं वाक्यं सूक्ष्ममध्यात्मसंज्ञितम् ।

महेश्वर ।

न्यायतस्त्वं महाभागे श्रोतुकामासि निश्चयम् ।
एतदेव विशिष्टं ते यत्त्वं पृच्छसि मां प्रिये ।
सर्वत्र विहितो धर्म स्वर्गलोकफलाश्रित ।
बहुद्वारस्य धर्मस्य नेहास्ति विफला क्रिया ।
यस्मिन्यस्मिंश्च विषये यो यो याति विनिश्चयम् ।
तं तमेवाभिजानाति नान्यं धर्मं शुचिस्मिते ।
शृणु देवि समासेन मोक्षज्ञानमनुत्तमम् ।
एतद्धि सर्वधर्माणां विशिष्टं शुभमव्ययम् ।
नास्ति मोक्षात्परं देवि मोक्ष एव परा गति ।
सुखमात्यन्तिकं श्रेष्ठमनिवर्ति च तद्विदु ।
नात्र देवि जरामृत्यू शोको वा दुःखमेव वा ।
अनुत्तममचिन्त्यं च तद्देवि परमं सुखम् ।
ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानं मोक्षज्ञानं विदुर्बुधाः ।
ऋषिभिर्देवसंघैश्च प्रोच्यते परमं पदम् ।
नित्यमक्षरमक्षोभ्यमजरं शाश्वतं शिवम् ।
इच्छन्ति तत्पदं प्राज्ञा स्पृहणीयं सुरासुरै ।
दुःखादि च दुरन्तं च सक्षयं च विरोधि च ।
मिथ सततकार्यं च त्रिवर्गं सुखमुच्यते ।
तस्मान्मोक्ष प्रधानस्तु त्रिवर्गाच्च विशेषत ।

दद्देत् (for the post half) — (L 3831) T1 प्रशस्त हि (for °स्त्वानि). — (L 3832) D10 T2 3 M1 बहुभि, T1 °धा (for °श्र) — (L 3834) D10 T2 3 G श्रित वच°, T1 द्वितीय वै (for °य च) — Colophon — *Sub parvan* M1 दानधर्म — *Adhy name* D10 T° 3 उमामहेश्वरसंवादे मरणलोकप्रदर्शन (T3 °लोककथन), G2 उमामहेश्वरसंवादे मरणलोक, M1 प्राणत्यागक्रम, M2 3 उमामहेश्वरसंवादे प्राणत्यागक्रम, M4 उमामहेश्वरसंवा° — *Adhy no* D10 T3 4 G3 4 225, T1 M4 217, G1 3 M1 219, M3 3 220 — (L 3838) D10 T2 G M3 सर्वमत्र (for धर्मं तत्र). M1 om from the post half of line 3840 up to the post half of line 3842 M4 om (hapl) from the post half of line 3840 up to the prior half of line 3843 — T1 om (hapl) lines 3841 3842 — (L 3841) D10 G4 °धर्माश्रया (for °श्रय) — (L 3842) T3 केपि (for केचिद्) T2 केचिद्विद्वत्समाश्रय (for the post half) — (L 3844) T1 गता स्वर्गं (for [ऽ]परं स्वर्गं) T3 अहिंसाया परं स्वर्गं (for the prior half) T1 सत्येनैव तु केचन (for the post half) — (L 3846) D10 T1 2 G1-3 M4 व्रते (for व्रते) T1 द्विजाश्रिता (for समा°) — (L 3847) D10 T G M4 महतां पूजने रता (for the post half) — (L 3849) T3 धर्माचारै (for धर्मद्वारै) T1 M1 3 असंवृतै (for सु°) — For line 3851, T1 subst.

पर मे संशयं देव भवान् छेत्तुमर्हसि ।

— T1 om line 3852 — (L 3852) T2 निश्चय (for निश्चय) D10 T3 G1-3 M1-3 °संज्ञित, G3 संज्ञित (for संज्ञितम्) — G1 om the ref — (L 3853) D10 तदा (for स्वय) D10 पिनाकधृत् (for °धृक्) — (L 3854) D10 T1 3 G संज्ञित (for °संज्ञितम्) — T1 महेश (for °श्वर) — (L 3855) G1 वि- (for [अ]भि) T1 भामिनि (for निश्चयम्) — T1 om line 3856 — Lines 3857-3860 = (var) 12 340 2-3 — (L 3857) T1 समाश्रित, G3 फलं श्रित (for °फलाश्रित) — (L 3859) T1 यस्मिंस्तु विषये लोके (for the prior half). — (L 3861) D10 T2 3 G M3 ज्ञानम्, T1 धर्मम् (for °ज्ञानम्) — (L 3862) D10 T3 G शुभम् (for शुभम्) — (L 3863) D10 T2 3 G4 नास्ति मोक्षात्परा गति, G3 मोक्षेण परमा गति (for the post half) — (L 3864) D10 अनिमित्त, T2 °वृत्ति, T3 इति वृत्त, G अनिवृत्त, M4 °वृत्ति (for °वर्ति) — (L 3865) T3 नास्ति (for नात्र) D10 T-G M1 4 मृत्यु (for °मृत्यू) — (L 3867) T1 क्षेत्र- (for मोक्ष-) — (L 3869) T1 G1 3 अक्षयम् (for °स्यम्) D10 T2 3 G M4 अजेय (for अजर) — (L 3870) D10 G1-3 विशन्ति (for इ°) T1 तद्विद (for तत्पद) G4 स्पृहणीया (for °णीय). — T1

मोक्षस्य तस्य मार्गोऽयं श्रूयतां शुभलक्षणे ।
ब्रह्मादिस्थावरान्तश्च संसारोऽयं प्रवर्तते ।
शोकव्याधिजरादोषैर्मरणेन च संयुतः ।
यथा ज्योतिर्गणा व्योम्नि निवर्तन्ते पुनः पुनः ।
संसारे प्राणिनः सर्वे निवर्तन्ते तथा पुनः ।
तत्र संसारचक्रस्य मोक्षो ज्ञानेन दृश्यते ।
अध्यात्मतत्त्वविज्ञानं ज्ञानमित्यभिधीयते ।
ज्ञानस्य ग्रहणोपायमाचारं ज्ञानिनस्तथा ।
यथावत्संप्रवक्ष्यामि तत्त्वमेकमना शृणु ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि भूत्वा पूर्वं गृहे स्थितः ।
आनृण्यं सर्वतः प्राप्य ततस्तान्संत्यजेद्गृहान् ।
ततः संत्यज्य गार्हस्थ्यं निश्चितो वनमाश्रयेत् ।
वने गुरुसमाज्ञातो दीक्षेत विधिपूर्वकम् ।
दीक्षां प्राप्य यथान्यायं स्ववृत्तं परिपालयेत् ।
गृह्णीयादप्युपाध्यायान्मोक्षज्ञानमतन्द्रितः ।
द्विविधश्च पुनर्मोक्षः सांख्यो योग इति स्मृतः ।
पञ्चविंशतिविज्ञानं सांख्यमित्यभिधीयते ।
ऐश्वर्यं देवसायुज्यं योगशास्त्रस्य निर्णये ।
तयोरन्यतरं ज्ञानं शृणुयाच्छिष्यतां गतः ।
नामुण्डो नाप्यकाषायी नाप्यसंवत्सरोषितः ।
सांख्ययोगौ न च श्राव्यौ गुरुणा स्नेहपूर्वकम् ।
समः शीतोष्णहर्षादीन्विषहेत सदा मुनिः ।
अहृष्यः क्षुत्पिपासाभ्यां भवेज्ज्ञानसमाधिना ।
न कुर्वीतान्यमारम्भमनिवेद्य स्वकं गुरुम् ।
छायाभूतोऽपरित्यागी नित्यमेव भवेद्गुरौ ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्य उचितेभ्यो निवर्तयेत् ।
त्यजेत्संकल्पजान्ग्रन्थीन्सदा ध्यानपरो भवेत् ।
कुण्डिका चर्म सशिक्यं छत्रं यष्टिमुपानहौ ।
चैलमित्येव नैतेषु स्थापयेत्स्वाम्यमात्मनः ।
गुरोः पूर्वं समुत्तिष्ठेज्जघन्यं तस्य संविशेत् ।
नाननुज्ञाप्य भर्तारमावश्यकमपि व्रजेत् ।
द्विरह्नः स्नानशाटेन संध्ययोरभिषेचनम् ।
एककालाशनं चास्य विहितं यतिभिः पुरा ।
भैक्षं सर्वत्र गृह्णीयाच्चिन्तयेत्संततं निशि ।
कारणे चापि संप्राप्ते न कुप्येत कदाचन ।
ब्रह्मचर्यं वने वासः शौचमिन्द्रियसंयमः ।
दया च सर्वभूतेषु तस्य धर्मः सनातनः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
आत्मयुक्तः परां बुद्धिं लभते पापनाशिनीम् ।
यदा भावं न कुरुते सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ।
अनीर्ष्युरनहंकारो विमुक्तः सर्वबन्धनैः ।
ब्राह्मं पदमवाप्नोति यत्प्राप्य न निवर्तते ।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा शोकानन्दौ भयाभये ।
प्रियाप्रिये परित्यज्य ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
निर्ममो निरहंकारो निर्द्वंद्वो वीतमत्सरः ।
वीतशोकभयाबाधः पदं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।

om lines 3871-3874 — (L 3871) M₁ दुरन्तश्च (for दुरन्त) D10 G दुःखाश्च दुरन्तश्च (for the prior half) D10 T2 3 G तथा ता य प्रवर्तिते (for the post half) — After line 3871, D10 T2 3 G3 4 read lines 3876-3877 D10 T2 3 G1 om lines 3872 3873 G1-2 om lines 3872-3875 — (L 3874) D10 T2 3 G4 तस्य मोक्षस्य मार्गोऽयं (for the prior half) — (L 3875) T1 2 G4 °स्थावरांत° (for °रान्तश्च) D10 T2 3 G4 संसारे य प्रकीर्तितः (for the post half) — After line 3875, T1 ins

ज्ञानान्मोक्षमवाप्नोति तच्च सद्गुरुसेवया ।

— After line 3877, D10 T2 G2 ins

एवं जीवा अमी लोके विवर्तन्ते पुनः पुनः ।

— T1 om lines 3878-3880 G2 om (hapl) 3878 — (L 3883) T1 पूर्वं भूत्वा (by transp), M4 भूत्वा सर्वं — (L 3886) D10 T2 3 G वने गुरुं समाश्रित्य (for the prior half) D10 T G दीक्षितो (for दीक्षेत) — (L 3889) D10 T2 3 G M4 द्विविधं च पुनर्मोक्षं सांख्ययो(T3 °ख्य यो)गमिति स्मृतिः — (L 3891) D10 T2 3 G M4 सारूप्य (for -सायुज्य) D10 T G निर्णय (for °ये). — (L 3892) T1 प्रेष्यता (for शि°) — (L 3893) D10 T2 3 G M4 नाकामो (for नामुण्डो) T1 नाकार्यो नाप्यकापायी (for the prior half) — (L 3894) M1-3 नर (for न च) D10 T2 G नाम(D10 न ता स्यय गो नाश्राद्ध, T2 नासांख्ययोगौ नाश्राद्धं (for the prior half) T2 गुरुस्य, T3 G1 3 4 गुरूणां (for गुरुणा) — T1 om lines 3895-3896 — (L 3895) D10 T2 3 G स वै (for सदा) D10 T2 3 G M om from the post. half of line 3896 up to the prior half of line 3899 — (L 3901) G2 सत्त्वं (for छत्रं) — (L 3904) D10 T G M4 नैवाविज्ञाप्य भर्तारम् (T1 च गुरुम्) (for the prior half) — (L 3905) D10 T G द्विरह्नि (for °ह्नः) T1 -कालेन (for -शाटेन). — T1 om. line 3906 — (L. 3908) G1-3 कालेन (for कारणे) — (L 3909) G1. 3 -निग्रहः (for -संयम) — (L 3915) D10 T G M4 अनिष्ठुरो (for अनीर्ष्युर्) D10 T G M4 om (hapl) from the post. half up to the prior half of line 3919 — (L 3919) M1-3 निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः (for the post. half) — (L 3920) G1-3 भयाबाध (for °बाधः) T2 परं (for पदं) — (L 3921) M1-3 तुल्य- (for सम)

सम शत्रौ च मित्रे च निर्वाणमधिगच्छति ।
एवयुक्तसमाचारस्तत्परोऽध्यात्मचिन्तक ।
ज्ञानाभ्यासेन तेनैव प्राप्नोति परमा गतिम् ।

Colophon

महेश्वर ।

अनुद्विग्नमतेर्जन्तोरस्मिन्ससारमण्डले ।
शोकव्याधिजरादु खे निर्वाण नोपपद्यते ।
तस्मादुद्वेगजनन मनोवस्थापन तथा ।
ज्ञान ते सप्रवक्ष्यामि तन्मूलममृत हि वै ।
शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ।
नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ।
अहो दु खमिति ध्यायञ्शोकस्य पदमाव्रजेत् ।
द्रव्येषु समतीतेषु ये गुणास्तान्न चिन्तयेत् ।
ताननाद्रियमाणस्य शोकबन्ध प्रणश्यति ।
सप्रयोगादनिष्टस्य विप्रयोगात्प्रियस्य च ।
मानुषा मानसैर्दु खै सयुज्यन्तेऽल्पबुद्धय ।
मृत वा यदि वा नष्ट योऽतीतमनुशोचति ।
सतापेन च युज्येत तच्चास्य न निवर्तते ।
उत्पन्ने त्विह मानुष्ये गर्भप्रभृति मानवम् ।
विविधान्युपवर्तन्ते दु खानि च सुखानि च ।
तयोरेकतरो मार्गो यद्येनमभिसन्नमेत् ।
सुख प्राप्य न सहृष्येद्दु ख प्राप्य न सज्वरेत् ।
दोषदर्शी भवेत्तत्र यत्र स्नेह प्रवर्तते ।
अनिष्टेनान्वित पश्येद्यथा क्षिप्र विरज्यते ।
यथा काष्ठ च काष्ठ च समेयाता महोदधौ ।
समेत्य च व्यपेयातां तद्वज्ज्ञातिसमागमः ।
अदर्शनादापतिता पुनश्चादर्शन गता ।
स्नेहस्तत्र न कर्तव्यो विप्रयोगो हि तैर्ध्रुवम् ।
कुटुम्ब पुत्रदार च शरीर धनसचय ।
पारक्यमध्रुव सर्वं किं स्वं सुकृतदुष्कृते ।
पुत्रदारकुटुम्बेषु सक्ता सीदन्ति जन्तव ।
सर पङ्कार्णवे मग्ना जीर्णा इव महागजा ।
मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
असख्येयान्यतीतानि तथैवानागतानि च ।
न तेषां च मया कार्यं न कार्यं मम तैरपि ।
अतीतमनतीत तदिति पश्यन्न मुह्यति ।
दु खोपघाते शारीरे मानसे वा समुत्थिते ।
यस्मिन्न शक्यते कर्तुं यत्नात्तन्नानुचिन्तयेत् ।
यन्निमित्त भवेच्छोकस्त्रासो वा दु खमेव वा ।
आयासो वा यतोमूलस्तदेकाङ्गमपि त्यजेत् ।
अनित्य यौवनं रूप जीवित रत्नसचय ।
ऐश्वर्यं स्वस्थता चेति न मुह्येत्तत्र पण्डितः ।
सुखमेकान्ततो नास्ति शक्रस्यापि त्रिविष्टपे ।
तत्रापि सुमहद्दु ख सुखमल्पतरं भवेत् ।
न नित्य लभते दु ख न नित्य लभते सुखम् ।
सुखस्यानन्तर दु ख दु खस्यानन्तर सुखम् ।
क्षयान्ता निचया सर्वे पतनान्ता समुच्छ्रया ।
सयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ।
उच्छ्रयान्विनिपातांश्च दृष्ट्वा प्रत्यक्षत स्वयम् ।
अनित्यमसुख चेति व्यवस्येत्सर्वमेव च ।
अर्थानामार्जने दु खमार्जितानां च रक्षणे ।
नाशे दु ख व्यये दु ख धिगर्थं दु खभाजनम् ।
अर्थवन्त नरं नित्य पञ्च निघ्नन्ति शत्रवः ।

— Colophon. — *Sub-parvan* D_{10} M_{1-3} दानधर्म — *Adhy name* D_{10} T_3 G_2 उमामहेश्वरसवादे आश्रमलक्षण, T_2 आश्रमलक्षण, M_4 उमामहेश्वरसवाद — *Adhy no* D_{10} $T_{2\ 3}$ $G_{2,4}$ 226, T_1 M_4 218, $G_{1\ 3}$ M_1 220, $M_{2\ 3}$ 221 — (L 3929) T_1 -गतानि (for शतानि) — T_1 om lines 3933–3936 — (L 3933) G_2 शोकेषु (for द्रव्येषु) D_{10} $T_{2\ 3}$ G शुभास् (for गुणास्) — After line 3937, M_4 ins

दु खाद्य दु ख भवति पापानर्था प्रपद्यते ।
नार्थो न धर्मो न यशो योऽतीतमनुशोचति ।

— (L 3939) D_{10} T_1 G_4 उत्पन्नमिह, T_3 उत्पन्नमिव, $G_{1\ 3}$ °न्नानिह, G_2 °न्नानीह (for उत्पन्ने त्विह) $G_{1\ 3}$ मानवान् (for °वम्) — T_1 repeats line 3940 after line 3948 — (L 3941) T_1 -सनयेत् (for °मेत्) — (L 3942) T_2 G_2 सुख (for न स) T_1 $G_{1\ 3}$ M न सुख प्राप्य सहृष्येद् (for the prior half) D_{10} $T_{1,2}$ $G_{1\ 3}$ M न दु ख प्राप्य सज्वरेत् (for the post half) — (L 3948) $G_{1\ 3}$ M_{1-3} ध्रुव (for ध्रुवम्) — (L 3949) D_{10} T_3 $G_{3\ 4}$ दाराश् (for -दार) T_1 कुटुबभरण चापि (for the prior half) D_{10} $T_{2\ 3}$ G $M_{1,4}$ -सचय (for °य) — D_{10} T G M_4 om (hapl) lines 3950–3961. — (L 3953) Kumbh ed and Madras ed जीवा (for जीर्णा). — (L 3964) M_{1-3} स्वल्पतर (for अल्प°) — Line 3966 = 3 48 45^{ab}, 12 26 23^{ab}; 149 84^{ab}, 186 18^{ef}, 14 44 14^{cd} — T_3 om lines 3966–3967. — Lines 3967–3968 = (var) 11 2 3, 12 27 29, 317 20, 14 44 18, Rām 2 105 16, 7 52 11, Gobhilasmṛti 3 43, Kathāsaritsāgara 51 26^{cd}–27^{ab}. — G_2 om (hapl) lines 3971–3974 — (L 3972) T_1 नित्यशो, M_3 धिगित्थ (for धिगर्थ) — (L 3973) D_{10} T_3 $G_{1\ 3\ 4}$ M_4 [अ]भि (for नि). — (L 3974) T_2 दाराश्रोगाश्च दायादा, T_3 $G_{1\ 3\ 4}$ राजा चोरश्च दा° (for

राजतस्करदायादा भूतानि क्षय एव च ।
अर्थ एव ह्यनर्थस्य मूलमित्यवधारय ।
न ह्यनर्था प्रबाधन्ते नरमर्थविवर्जितम् ।
अर्थप्राप्तिमहद्दु खमाकिंचन्य पर सुखम् ।
उपद्रवेषु चार्थाना दु खं हि नियतं भवेत् ।
धनलाभेन तृष्णाया न तृप्तिरुपलभ्यते ।
लब्ध्वा भूयो विवर्धेत समिद्भिरिव पावक ।
जित्वापि पृथिवीं कृत्स्ना चतु सागरमेखलाम् ।
सागराणा पुन पारं जेतुमिच्छत्यसंशयम् ।
अल परिग्रहेणेह दोषवान्हि परिग्रह ।
कोशकार कृमिर्देवि बध्यते हि परिग्रहात् ।
य एकां पृथिवीं कृत्स्नामेकच्छत्रां प्रशास्ति च ।
एकस्मिन्नेव राष्ट्रे तु स चापि निवसेन्नृप ।
तस्मिन्राष्ट्रेऽपि नगरमेकमेवाधितिष्ठति ।
नगरेऽपि गृहं चैक भवेत्तस्य निवेशनम् ।
एक एव प्रतिष्ठा स्यादावास तद्गृहेऽपि च ।
आवासे शयन चैक निशि यत्र प्रलीयते ।
शयनस्यार्धमेवास्य स्त्रियास्त्वर्धं विधीयते ।
तदनेन प्रसङ्गेन स्वल्पेनैव हि युज्यते ।
सर्वं ममेति संमूढो जन पश्यति बालिश ।
एव सर्वोपभोगेषु स्वल्पमस्य प्रयोजनम् ।
तण्डुलप्रस्थमात्रेण यात्रा स्यात्सर्वदेहिनाम् ।
ततो भूयस्तरो भागो दु खाय पतनाय च ।
नास्ति तृष्णासमं दु ख नास्ति त्यागसमं सुखम् ।
सर्वान्कामान्परित्यज्य ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यत ।
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्ता तृष्णा त्यजत सुखम् ।
न जातु काम कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ।
अलाभेनेह कामाना कामांस्त्यजति पण्डित ।
आयासविकटस्तीव्र कामाग्निस्तर्पणारणि ।
इन्द्रियार्थेषु संमोहात्पश्यत्यकुशल जनम् ।
यत्पृथिव्या व्रीहियवं हिरण्य पशव स्त्रिय ।
नालमेकस्य पर्याप्तमिति पश्यन्न मुह्यति ।
यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हत षोडशीं कलाम् ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु नैव धीरो नियोजयेत् ।
मन षष्ठानि संयम्य नित्यमात्मनि योजयेत् ।
इन्द्रियाणा विसर्गेण दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
संनियम्य तु तान्येव तत सिद्धिमवाप्नुयात् ।
षण्णामात्मनि युक्तानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति ।
न स पापैर्न चानर्थै संयुज्येत विचक्षण ।
अप्रमत्त सदा रक्षेदिन्द्रियाणि विचक्षण ।
अरक्षितेषु तेष्वाशु नरो नरकमेति हि ।
हृदि काममयश्चित्रो मोहसंचयसंभव ।
अज्ञानरूढमूलस्तु विधित्सापरिषेचन ।

the prior half) —(L 3976) M1 3 [अ]र्था प्रति- (for [अ]नर्था प्र) — G2 om lines 3977-3984 —(L 3977) G1, 3 M4 महादु खन् —(L 3979) G1 3 4 -लोभेन (for लाभेन) D10 येन लोभेन तृष्णाया (for the prior half) —(L 3980) D10 T2 3 G1 3 4 लब्धा भूयो (for लब्ध्वा भूयो) D10 T2 3 G1 3 4 समिद्ध (for °द्भिर्). —(L 3982) T1 पर (for पुन) G1 3 om from the post half up to the prior half of line 3985 — T1 om (hapl) line 3984 —(L 3985) D10 T2 एकोपि, T3 G4 एको हि, G2 नित्वापि, M य एनां (for य एकां) —(L 3987) T1 तस्मिन्राष्ट्रे तु नगरे (for the prior half) G एक (for एकम्) M4 [अ]पि (for [अ]धि-) —(L 3989) D10 G2 प्रविष्ट, T1 गृहस्य, T2 G1 3 4 प्रदिष्ट (for प्रतिष्ठा) D10 T G M4 आवासस् (for °स) —(L 3991) T1 शयन च (for °नस्य) T2 [अ]त्र (for [अ]स्य) T1 G4 स्त्रियार्थार्थं, G1 3 स्त्रिया सार्धं, M4 स्त्रिया स्वर्धं (for स्त्रियास्त्वर्धं) —(L 3992) G4 स्वल्पेनेह (for तदनेन) G4 तदनेन (for स्वल्पेनैव) D10 T G [इ]ह (for हि) — G2 om lines 3993-3995 —(L 3993) M4 एव (for मम) D10 T2 3 G1 3 4 M4 बल (for जन) T1 जन पश्यति बालिश (for the post half) —(L 3994) D10 T2 3 G1 3 4 एव सर्वोपयोगेषु (for the prior half) T1 अस्ति (for अस्य) —(L 3996) D10 T2 3 G1 3 तयोर् (for ततो) —(L 3997) T2 तृष्णापर (for °सम) — Lines 3999-4000 = 1, 840*, lines 5-6, 3 2 354, 12 268 12, 13 7 21, Harivaṁśa B 1 30 42 = (var) Bhāg P. 9 19 16; Vāyu P II. 31 91 — Lines 4001-4002 = 1, 840* lines 1-2 —(L 4003) M4 अलब्धेन (for अलाभेन) D10 T G [ए]व (for [इ]ह) D10 T G M4 शोक (for कामांस्) —(L 4004) D10 T2 3 G M4 विटपम्, T1 -प्रभवम् (for -विकटम्) D10 T2 G M3 कामाग्नि कर्षणारणि (for the post half) —(L 4005) T1 संमोह (for °हात्) T2 इन्द्रियार्थेन संमोह, G1-3 °र्थेषु मनोज्ञ, G4 M4 °र्थेरसमोक्षो (for the prior half) D10 T G M4 न्हति (for पश्यति) —(L 4009) T2 3 कलां नार्हति षोडशीं (for the post half) —(L 4012) T2 वियोगेन (for विसर्गेण) T1 G1 3 4 M4 [अ]संशय (for °यम्) —(L 4015) D10 T G च (for स) T2 न (for स) — D10 T2 om (hapl) line 4016 —(L. 4016) M1-3 विशेषत (for विचक्षण) — T1 om. lines 4019-4027 —(L 4019) T3 G1

रोषलोभमहास्कन्धः पुराद्दुष्कृतसारवान् ।
आयासविटपस्तीव्रः शोकपुष्पो भयाङ्कुरः ।
नानासंकल्पपत्राढ्यः प्रमादपरिवर्धितः ।
महतीभिः पिपासाभिः समन्तात्परिवर्धितः ।
सरोहत्यकृतप्रज्ञः पादपः कामसंभवः ।
नैव रोहति तत्त्वज्ञे रूढो वा छिद्यते पुनः ।
कृच्छ्रोपायेष्वनित्येषु निःसारेषु चलेषु च ।
दुःखादिषु दुरन्तेषु कामभोगेषु का रतिः ।
येन संवत्सरो दृष्टः सकृत्कामश्च सेवितः ।
तेन सर्वमिदं दृष्टं पुनरावर्तकं जगत् ।
भोगा भुक्ता मनुष्येण स्वप्ना इव भवन्ति ते ।
स्वप्नोपभोगतुल्येषु कामभोगेषु का रतिः ।
इन्द्रियेषु च जीर्यत्सु छिद्यमाने तथायुषि ।
पुरस्ताच्च स्थिते मृत्यौ किं सुखं पश्यतः शुभे ।
व्याधिभिः पीड्यमानस्य नित्यं शारीरमानसैः ।
नरस्याकृतकृत्यस्य किं सुखं भवति प्रिये ।
सचिन्वानकमेवार्थं कामानामवितृप्तकम् ।
व्याघ्रः पशुमिवारण्ये मृत्युरादाय गच्छति ।
जन्ममृत्युजराद्दुःखैः सततं समभिद्रुतः ।
संसारे पच्यमानस्तु पापान्नोद्विजते जनः ।

उमा ।

केनोपायेन मर्त्यानां निवर्तेते जरान्तकौ ।
यद्यस्ति भगवन्मह्यमेतदाचक्ष्व माचिरम् ।
तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ।
रसायनप्रयोगैर्वा केनात्येति जरान्तकौ ।

महेश्वरः ।

नैवास्ति महाभागे जरामृत्युनिवर्तनम् ।
सर्वलोकेषु जानीहि मोक्षादन्यत्र भामिनि ।
न धनेन न राज्येन नोग्रेण तपसापि वा ।
मरणं नातिवर्तन्ते विना मुक्त्या शरीरिणः ।
अश्वमेधसहस्रेण वाजपेयशतेन च ।
न तरन्ति जरामृत्यू निर्वाणाधिगमाद्विना ।
ऐश्वर्यं धनधान्यं च विद्या लाभस्तपस्तथा ।
रसायनप्रयोगश्च न तरन्ति जरान्तकौ ।
दानयज्ञतपःशीला रसायनविदोऽपि वा ।
स्वाध्यायनिरता वापि न तरन्ति जरान्तकौ ।
देवदानवगन्धर्वकिंनरोरगराक्षसान् ।
स्ववशे कुरुते कालो न कालस्यास्त्यगोचरः ।
न ह्यहानि निवर्तन्ते न मासा न पुनः क्षपाः ।
सोऽयं प्रपद्यतेऽध्वानमजस्रं ध्रुवमव्ययम् ।
स्रवन्ति न निवर्तन्ते स्रोतांसि सरितामिव ।
आयुरादाय मर्त्यानामहोरात्राणि संततम् ।
जीवितं सर्वभूतानामक्षयः क्षपयन्नसौ ।
आदित्यो ह्यस्तमभ्येति पुनः पुनरुदेति च ।
यस्यां रात्र्यां व्यतीतायामायुरल्पतरं भवेत् ।
गाधोदके मत्स्य इव किं नु तस्य कुमारता ।
मरणं हि शरीरस्य नियतं ध्रुवमेव च ।
तिष्ठत्येव क्षणं सर्वं कालस्यैति वशं पुनः ।
न म्रियेरन्न जीर्येरन्यदि स्युः सर्वदेहिनः ।
न चानिष्टं प्रवर्तेत शोको वा प्राणिनां क्वचित् ।

M विचित्सा (for विधित्सा-) G2 4 विधित्सा परिवेतन (for the post half) — (L 4020) D10 लोभरोष (for रोषलोभ) — (L 4021) D10 T2 G2 भयांकुर (for भयाङ्कुर) — (L 4022) D10 T2 3 G M4 प्रमादाद (for °द) — (L 4023) D10 T2 3 G1-3 M -वेष्टित (for -वर्धित) — (L 4024) D10 कृतप्रज्ञे, T2 3 G M [अ]कृतप्रज्ञे (for °प्रज्ञ) — (L 4026) D10 T2 3 निरयेषु (for [अ]नित्येषु) D10 T2 3 G फलेषु (for चलेषु) — (L 4027) D10 T2 3 G M4 -योगेषु (for -भोगेषु) — D10 T G M4 om (hapl) lines 4028–4031 — (L 4032) T1 भिद्यमाने (for छिद्य°) — (L 4033) T1 क्व क्षेमं (for किं सुखं) — (L 4035) D10 T G M4 किं सुखं (T1 कृतं) मरणे मति (for the post. half) — (L 4036) D10 T G1 3 4 सचिन्वानं तमेवार्थं (for the prior half) — (L 4039) G1 3 संसारे पच्यमानस्य (for the prior half) G1 3 मन, M4 पुन (for जन) — (L 4041) T1 तत्त्वतः (for माचिरम्) — (L 4043) T1 तथौषध (for रसायन-) — (L 4047) T2 3 G1 3 4 -तरन्ते (for -वर्तन्ते) — (L 4048) T2 3 G4 सहस्राणि (for सहस्रेण) D10 T2 G2 4 -शतानि (for -शतेन) — (L 4049) T3 जरामृत्यु. T1 द्विजा (for विना). T2 निर्वाणाधिगमार्थिना (for the post. half) — (L 4050) T1 तथैव च (for तपस्तथा). — (L 4051) D10 T G -प्रयोगाद्वै, M4 °गाद्यैर् (for °गश्च) — (L 4056) T2 मुसानि (for ह्यहानि) D10 T2 मनसा, T1 तथैव (for न मासा) — (L 4057) T3 G4 ध्यानम् (for ऽध्वानम्) — (L 4059) G1 3 आयुरारोग्यमैश्वर्यम् (for the prior half) T2 3 G4 -रात्रेषु, G1 3 -रात्रिषु (for रात्राणि) — (L 4060) T2 सततं (for जीवितं) — Lines 4062–4063 =(var) 13 169 11[ab d] — (L 4063) M1-3 कुमारिका (for °रता). — (L 4064) T1 उच्यते (for एव च) — (L 4065) T1 [ए]व (for [ए]ति) — T1 om lines 4066–4067 — (L 4066) G2 न म्रियेयुर्न जीर्येयुर् (for the prior half) G2 न दस्यु (sic) (for यदि स्युः) — (L 4067) G1 3 [अ]स्थिर (for [अ]निष्ट). — Line 4070 = 13 169 14[ab],

अप्रमत्त प्रमत्तेषु कालो भूतेषु तिष्ठति ।
अप्रमत्तस्य कालस्य क्षय प्राप्तो न मुच्यते ।
श्व कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् ।
को हि तद्वेद यद्यास्य मृत्युना नाभिवीक्षितः ।
इदमिद्य करिष्यामि इदं पीत्पर करायो ।
इति चाश्चिन्तयानि अन्तराय न बुध्यते ।
इद मे स्यादिद मे स्यादित्येवमनसो नरा ।
अनवाप्तेषु कामेषु ह्रियन्ते मरण प्रति ।
कालपाशेन बद्धानामहन्यहनि जीर्यताम् ।
का श्रद्धा प्राणिना मार्गे विषमे भ्रमता सदा ।
सुखेष्वसतोषित्वात्तेनेति हि जीवितम् ।
फलानामिव पक्वाना सदा हि पतनाद्भयम् ।
मर्त्यस्य किमु हर्तारि दुर्धर्षाणि विवर्जयि ।
मत्वा सर्वमुत्सृज्य मृत्योर्दि यत्नमेविधान ।
जायमानांश्च सप्रेक्ष्य म्रियमाणास्तथैव च ।
न भयोऽस्ति येषाम् कालोऽहमसो हि स ।
विनाशिनो ह्यध्रुवजीवितस्य
कि बन्धुभिर्मित्रपरिग्रहैश्च ।
विहाय यद्गच्छति सर्वमेव
क्षणेन गत्वा न निवर्तते च ।
एव चिन्तयतो नित्य सर्वार्थानामनित्यताम् ।
उद्वेगो जायते नित्य निर्वाणस्य पुर सर ।
तेनोद्वेगेन चाप्यस्य विमर्शो जायते पुन ।
विमर्शाद् वैराग्य सर्वान्धेर्यात्तायत ।
वैराग्येण परा शान्तिर्लभन्ते मानवा शुभे ।
सोऽस्यपवर्गितेरिति वैराग्यानि कीर्तितम् ।
क्षयो कुलि वैति मानमेगाम्यच ।
एतद्वै हि सविशेष मुच्यन्ते हि मुमुक्षव ।

Colophon

महेश्वर ।
साख्यज्ञान प्रवक्ष्यामि यथावत् शुचिस्मिते ।
यज्ज्ञात्वा न पुनर्भूयः ससारेषु प्रवर्तते ।
ज्ञानेनैव विमुक्तास्ते साख्या सर्वाम्बरोचिता ।
शरीर तु तपो घोर साख्या प्राहुरिदम् ।
पञ्चविंशतितत्त्व ज्ञानमेतत् स्मृतम् ।
मूलप्रकृतिरव्यक्तमव्यक्ताज्जायते महान् ।
महतोऽभूदहकारस्तस्मात्तन्मात्रपञ्चकम् ।
इन्द्रियाणि दशैव च तन्मात्रेभ्यो भवन्त्युत ।
तेभ्यो भूतानि पञ्च स्युरिति शैवमनुक्रम ।
अग्र क्षेत्रस्य सक्षेपधर्तुर्विंशतिरिष्यते ।
पञ्चविंशतिरित्याहु पुरुषमिह साख्यया ।
सत्त्व रजस्तम इति गुणा प्रकृतिसमया ।
तै गुणपरिवृत्तोऽप्रकृति स्यात् सर्वगुणै ।
इच्छा द्वेष सुख दुख सघातश्चेतना धृति ।

309 72[cd], Vrddhaśatatapa Smrti 65 —Line 4071 = (var) 12 169 11[cd], 309 72[cd] —(L 4071) Dn T2 3 G1-3 हि, G1 सोहि (for को हि) T2 G1 3 मृत्युनैव (for मृत्युना न) G3 नाभि (for नाभि) M मृत्युनैनाभिवीक्षते (M1 °क्षित) (for the post half) —(L 4072) T1 2 श्चेत न स्मृत (for the post half) —(L 4073) T G2 इति सन्चिन्त्या (for the prior half) G1 2 कुर्वति (for °रा) —(L 4074) Dn T मत्या (for °सो) —(L 4076) G1 3 श्वान्ते (for पात्रे) —(L 4079) G2 4 अति (for इव) G1 [ ] हि (for हि) —(L 4080) G1-3 कि पुनैर (for किमु °र) —(L 4081) Dn T G मृत्यानु (T2 °मृत्यु)यात (for the post half) —(L 4083) G2 सर्वा (for सता) T1 न सत्यता नु , T2 न भवानि न मुक्त (for the prior half) —(L 4086) Dn T G1-3 ए (for एव) —(L 4087) Dn (for न) —(L 4089) Dn T G M1 वात (for नित्य) Dn T2 G1 पुरस्सर (for पुर सर) —(L 4090) M1 विमर्श (for विमर्शो) (L 4091) T 2 G विमर्शाद् वैराग्य (G2 वैराग्य)मार्ग (for the prior half) T1 [ ]मुनि (for [ ]मुनि) Dn T 2 G मन्दश्च (for the post half) —(L 4092) G2 वैराग्येण परा शान्ति (for the prior half) Dn T G2 4 शान्ति (for शान्ति) T1 हि, G1 शुभे (for शुभे) G1 2 यति मानव शुभे (for the post half) —(L 4093) Dn T2 3 G वित्र (for °र्) Dn T2 3 G निश्चित (for कीर्तितम्) —(L 4095) Dn T2 3 G विमुच्य (for मुच्य) T1 एव अनित्य ताप (for the prior half) T2 transp निवृत्य and सुखद —Colophon —Sub parvan Dn M1-3 मानस —Adhy name Dn T2 3 G1 3 उमा महेश्व सवाद, M उमामहेश्वरसवाद —Adhy no Dn T 3 G2 4 227, T1 M1 219, G1 2 M1 221, M 2 222 —G2 om from the post half of line 4099 up to the prior half of line 4102 —(L 4100) M1 3 कि [ ]ति (for °ति) —(L 4101) T2 रति (for इति) —T2 om lines 4101–4105 —(L 4104) Dn T1 3 G M1 पञ्च (for पञ्च सु) Dn T1 2 G M1 इति वै (T1) अपि (for the post half) —(L 4105) Dn T1 3 G M1 सर्व (for सत्त्व) —(L 4107) Dn T G M1 अति (for इति) —(L 4108) G2 स्यात्सर्व (for °सर्) —(L 4109) G2 समात (for समाप्त) —(L 4110) T1 2 G1-3 वैष (for वैप) T1

विकाराः प्रकृतेश्चैव वेदितव्या मनीषिभिः ।
लक्षणं चापि सर्वेषां विशेषः चादितः पृथक् ।
विस्तरेण प्रवक्ष्यामि तस्य व्याख्यामिमां शृणु ।
नित्यमेकमणु व्यापि क्रियाहीनमहेतुकम् ।
अग्राह्यमिन्द्रियैः सर्वैरेतदव्यक्तलक्षणम् ।
अव्यक्तं प्रकृतिर्मूलं प्रधानं योनिरव्ययम् ।
अव्यक्तस्यैव नामानि शब्दैः पर्यायवाचकैः ।
तत्सूक्ष्मत्वादनिर्देश्यं तत्सदित्यभिधीयते ।
तन्मूलं च जगत्सर्वं तन्मूला सृष्टिरिष्यते ।
सत्त्वादयः प्रकृतिजा गुणास्तान्प्रवदाम्यहम् ।
सुखं तुष्टिः प्रकाशश्च त्रयस्ते सात्त्विका गुणाः ।
रागद्वेषौ सुखं दुःखं स्तम्भश्च रजसो गुणाः ।
अप्रकाशो भयं मोहस्तन्द्री च तमसो गुणाः ।
श्रद्धा प्रहर्षो विज्ञानमसंमोहो दया धृतिः ।
सत्त्वे प्रवृद्धे वर्धन्ते विपरीते विपर्ययः ।
कामः क्रोधो मनस्तापो द्रोहो लोभस्तथा तृषा ।
प्रवृद्धे परिवर्धन्ते रजस्येतानि नित्यशः ।
विषादः संशयो मोहस्तन्द्री निद्रा भयं तथा ।
तमस्येतानि वर्धन्ते प्रवृद्धे हेत्वहेतुभिः ।
एवमन्योन्यमेतानि वर्धन्ते च पुनः पुनः ।
हीयन्ते च तथा नित्यमभिभूतानि भूरिभिः ।
तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।
वर्तते सात्त्विको भाव इत्युपेक्षेत तत्तथा ।
यदा संतापसंयुक्तं चित्तक्षोभकरं भवेत् ।
वर्तते रज इत्येव तदा तदभिचिन्तयेत् ।
यदा संमोहसंयुक्तं यद्विषादकरं भवेत् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ।
समासात्सात्त्विको धर्मः समासाद्राजसं धनम् ।
समासात्तामसः कामस्त्रिवर्गस्त्रिगुणक्रमात् ।
महादिविशेषसृष्टिर्या सात्त्विकीति प्रकीर्त्यते ।
राजसी मानुषी सृष्टिस्तिर्यग्योनिषु तामसी ।
ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ।
देवमानुषतिर्यक्षु दृश्यते सचराचरम् ।
आत्मप्रभृति संयुक्तं व्याप्तमेभिस्त्रिभिर्गुणैः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि महदादीनि निर्णयम् ।
विज्ञानं च विशेषश्च महतो लक्षणं भवेत् ।
महान्बुद्धिर्मतिः प्रज्ञा नामानि महतो विदुः ।
महदादिक्रियायोगे महत्त्वं चोपजायते ।
अभिमानः पुनस्तत्र महतोऽहंकृताद्भवेत् ।
अहंकारः स विज्ञेयो लक्षणेन समासतः ।
अहंकारेण भूतानां सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ।
अहंकारनिवृत्तिर्हि निर्वाणायोपपद्यते ।
खं वायुरग्निः सलिलं पृथिवी चेति पञ्चमी ।
महाभूतानि भूतानां सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ।
शब्दः श्रोत्रं तथा खानि त्रयमाकाशसंभवम् ।
स्पर्शस्त्वक्प्राणिनां चेष्टा पवनस्य गुणाः स्मृताः ।
रूपं पाकोऽक्षिणी ज्योतिश्चत्वारस्तेजसो गुणाः ।
रसः स्नेहस्तथा जिह्वा शैत्यं च जलजा गुणाः ।
गन्धो घ्राणं शरीरं च पृथिव्यास्ते गुणास्त्रयः ।
इति सर्वगुणा देवि व्याख्याताः पाञ्चभौतिकाः ।
गुणानुपूर्वं पूर्वेषां प्राप्नुवन्त्युत्तराणि तु ।
तस्मान्नैकगुणाश्चेह दृश्यन्ते भूतसृष्टयः ।
उपलभ्याप्सु ये गन्धं केचिद्ब्रूयुरनैपुणाः ।

मनीषिणः (for °षिभिः) — (L 4111) T_2 स्थितस्तु (for °णं च) — (L 4112) D_{10} T [ए]त (for प्र) D_{10} $T_{1\,2}$ $G_{1\,3\,4}$ अहं (for इमां) T_3 G_2 तस्य व्याख्या (G_2 वक्ष्या)म्यहं शृणु (for the post half) — (L 4113) D_{10} T_3 शृणु, T_2 गुण- (for अणु) — (L 4118) D_{10} मूलत्व (for तन्मूलं) — T_2 om (hapl) line 4122 — (L 4123) D_{10} $T_{1\,2}$ G_{1-3} M प्रहर्षो (for प्रहर्षो) — (L 4124) D_{10} $T_{1\,2}$ G प्रवृत्ते (for प्रवृद्धे) — (L 4125) D_{10} T G M_3 कामक्रोधौ (for कामः क्रोधो) T_1 मोहस् (for लोभस्) — (L 4126) T_1 विवृद्धे, $G_{1\,2}$ प्रवृत्ते (for प्रवृद्धे) T_3 G_2 वर्तते (for वर्धन्ते) D_{10} $T_{2\,3}$ G सर्वशः (for नित्यशः) — (L 4128) D_{10} $T_{2\,3}$ G प्रवृद्धे हेत्वहेतुकं (for the post half) — (L 4129) T_1 विवर्धते (for वर्धन्ते च) — (L 4130) D_{10} G_4 हसते (for हीयन्ते) T_2 [अ]न्योन्यम् (for नित्यम्) D_{10} T $G_{1\,3\,4}$ भूरिशः (for °भिः) — (L 4131) T_1 यथा तु प्रिय संयुक्तं (for the prior half) D_{10} T $G_{1\,2\,4}$ M_4 कायेन मनसापि वा, G_3 यद्विषादकरं भवेत् (for the post half) — G_2 om line 4132 T_1 om (hapl) lines 4134–4135, T_3 om (hapl) lines 4134–4136 — (L 4134) D_{10} T_2 G M_4 इत्येव — T_1 om lines 4137–4138 — (L 4137) T_2 सात्त्विकं (for राजसं) — (L 4138) D_{10} T_2 त्रिगुणा (for °णं) — (L 4139) G_2 प्रकीर्तिता (for °र्त्यते) — (L 4140) T_2 तामसी, $G_{1\,3}$ मानवी (for मानुषी) — (L 4144) M_4 (also as above) संसक्तं (for संयुक्तं) — (L 4146) G विवेक (for °शेष) — D_{10} om lines 4148–4150 T G M_4 om lines 4148–4149 — (L 4156) $T_{1\,2}$ $G_{1\,3\,4}$ स्पर्शश्च, G_2 शब्दश्च (for स्पर्शस्त्वक्) T_1 स्पर्शस्त्वक्संसार पवनाश्रिता स्मृता — (L 4160) D_{10} T_2 G विख्याता (for व्या°) — T_1 om line 4162 — (L 4163) T_2 उपलिश्य (for °लभ्य) — (L 4165) T_1 M_4 पृथिव्याम् — (L 4166) T_3 सम्मृत (for सम्मितम्) — T_3 om (hapl) lines 4167–4169. — (L

अपां गन्धगुणं प्राज्ञा नेच्छन्ति कमलेक्षणे ।
तद्गन्धत्वमपां नास्ति पृथिव्या एव तद्गुणः ।
भूमेर्गन्धो रसे स्नेहो ज्योतिश्चक्षुषि संस्थितम् ।
प्राणापानाश्रयो वायुः खेष्वाकाशः शरीरिणाम् ।
केशास्थिनखदन्तत्वक्पाणिपादशिराणि च ।
पृष्ठोदरकटिग्रीवा सर्वं भूम्यात्मकं स्मृतम् ।
यत्किंचिदपि कायेऽस्मिन्धातुदोषमलाश्रितम् ।
तत्सर्वं भौतिकं विद्धि देहे नैवास्त्यभौतिकम् ।
बुद्धीन्द्रियाणि कर्णस्त्वगक्षि जिह्वा च नासिका ।
कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणी पादौ मेढ्रं गुदं तथा ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
बुद्धीन्द्रियार्थाञ्जानीयाद्भूतेभ्यस्त्वभिनिःसृतान् ।
वाक्यं क्रिया गतिः प्रीतिरुत्सर्गश्चेति पञ्चधा ।
कर्मेन्द्रियार्थाञ्जानीयात्ते च भूतोद्भवा मताः ।
इन्द्रियाणां तु सर्वेषामीश्वरं मन उच्यते ।
प्रार्थनालक्षणं तच्च इन्द्रियं तु मनः स्मृतम् ।
नियुङ्क्ते च सदा तानि भूतात्मा मनसा सह ।
नियमे च विसर्गे च मनसः कारणं प्रभुः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स्वभावश्चेतना धृतिः ।
भूताभूतविकारश्च शरीरमिति संज्ञितम् ।
शरीराच्च परो देही शरीरं च व्यपाश्रितः ।
शरीरिणः शरीरस्य योऽन्तरं वेत्ति वै मुनिः ।
अरसस्पर्शगन्धं च रूपशब्दविवर्जितम् ।
अशरीरं शरीरेषु दिदृक्षेत निरिन्द्रियम् ।
अव्यक्तं सर्वदेहेषु मर्त्येष्वमरमाश्रितम् ।
यः पश्येत्परमात्मानं बन्धनैः स विमुच्यते ।
नैवायं चक्षुषा ग्राह्यो नापरैरिन्द्रियैरपि ।
मनसैव प्रदीपेन महानात्मा प्रदृश्यते ।
स हि सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ।
वसत्येको महावीर्यो नानाभावसमन्वितः ।
नैव चोर्ध्वं न तिर्यक्च नाधस्तान्न कुतश्चन ।
इन्द्रियैरिह बुद्ध्या वा न दृश्येत कदाचन ।
नवद्वारं पुरं गत्वा हंसोऽसौ नीयते वशम् ।
ईश्वरः सर्वभूतेषु स्थावरस्य चरस्य च ।
तमेवाहुरणुभ्योऽणुं स महद्भ्यो महत्तरम् ।
बहुधा सर्वभूतानि व्याप्य तिष्ठति शाश्वतः ।
क्षेत्रज्ञमेकतः कृत्वा सर्वं क्षेत्रमथैकतः ।
एवं संविमृशेज्ज्ञानी संयतः सततं दृढः ।
पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।
अकर्तालेपको नित्यो मध्यस्थः सर्वकर्मणाम् ।
कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ।
अजरोऽयमचिन्त्योऽयमव्यक्तोऽयं सनातनः ।
देहे तेजोमयो देही तिष्ठतीत्यपरे विदुः ।
ज्ञानमूष्मा च वायुश्च शरीरे जीवसंज्ञितः ।
इत्येके निश्चिता बुद्ध्या तत्र ये बुद्धिचिन्तकाः ।
अपरे सर्वलोकांश्च व्याप्य तिष्ठन्तमीश्वरम् ।
युवते केचिदत्रैव तिले तैलवदास्थितम् ।
अपरे नास्तिका मूढा हीनसत्त्वाः सूक्ष्मलक्षणैः ।
नास्त्यात्मेति विनिश्चित्य प्राहुस्ते निरयालयाः ।

4169) M1-8 °ग्रीव (for °ग्रीवा) T1 भूतात्मकं (for भूम्यात्मकं) —(L 4171) T1 तत्सारं (for तत्सर्वं) T1 देहे नैव तु भौतिकं (for the post half) —(L 4172) T1 श्रोत्र (for कर्णः) D10 T2 3 G चक्षुः (for अक्षि) —(L 4173) D10 T G M4 पाणि- (for पाणी) T2 3 G4 गुल्फं (for गुदं) T1 पादमेढ्रगुदास्तथा (for the post. half) —(L 4176) G2 4 पञ्चम (for पञ्चधा) —(L 4178) G1 परम (for ईश्वर) —T1 om lines 4180–4181 —(L 4183) T1 G1 2 M1-3 विकाराश्च (for °रश्च) D10 T2.3 G संस्थित (for संज्ञितम्) —(L 4184) T1 शरीरं समुपस्थित (for the post half) —(L 4185) T1 शरीरिणं शरीरं च (for the prior half) D10 T2 G सो (for यो) T3 वेद (for वेत्ति) —(L 4186) T1 रूप (for °गन्ध) D10 T2 3 G M3 रस स्पर्शश्च गन्धश्च (for the prior half) —(L 4187) T1 निरीक्षेत, G3 निरीक्षेत् (for दिदृक्षेत) —(L 4188) T1 मर्त्येष्वमरतां गतं (for the post. half) —(L 4190) T1 सर्वैर् (for [अ]परैर्) —(L 4191) D10 T G M3 [प्र]द्य (for [प्र]दी) T2 G2 प्रदीपेन (for °पेन) —(L 4194) D10 T G M1 कदाचन (for कुतश्चन) —(L 4195) T1 देह, G2 एव (for इह) —(L 4196) M1-3 बुद्ध्वा (for गत्वा) T1 वशे, M4 वशी (for वशम्) D10 T2 3 G सन्न (G1 3 तनोतौ, G2 स्थितोतौ) नियतो वशी (for the post half) —(L 4197) D10 T2 3 G M4 °लोकेषु, T1 °लोकस्य (for भूतेषु) —(L 4198) M1 3 [अ]णुर् (for [आ]हुर्) —(L 4199) T2 3 G4 शाश्वत (for °तः) —(L 4200) T1 सर्वक्षेत्रे तथैकतः (for the post half) —(L 4201) T1 संविमृशन्, G1 3 4 स विमृशेत् (for संवि°) D10 T G दृढ (for दृढः) — After line 4201, T1 ins

तमेव परमात्मानं बुध्यते सर्वविद्विषैः ।

—(L 4206) T1 अजरो, M1 अचरो (for अजरो) —(L 4207) T2 देही (for देहे) T2 देहे (for देही) —(L 4208) D10 G सत्कृत, T2 °संज्ञिक (for संज्ञित°) —(L 4209) D10 T2 3 G [ए]ते, T1 [ए]व (for [ए]के) D10 T2 3 G [ए]ते (for ये) T1 वर्षनध्यात्मचिंतका

एव नानाविधानेन विमृशन्ति महेश्वरम् ।
ऊहवान्ब्राह्मणो लोके नित्यमव्ययमक्षरम् ।
अस्त्यात्मा सर्वदेहेषु हेतुस्तत्र तु दुर्गम ।
ऋषिभिश्चापि देवैश्च व्यक्तरूप तु दृश्यते ।
दृष्ट्वा तत महात्मान पुनस्तान निवर्तते ।
तस्मात्तद्दर्शनादेव विन्दते परमा गतिम् ।
इति ते कथितो देवि साख्यधर्म सनातन ।
कपिलादिभिराचार्यै सेवित परमर्षिभि ।

Colophon

महेश्वर ।

साख्यज्ञानेन युक्ताना तदेतत्कीर्तित मया ।
योगधर्म पुन कृत्स्न कीर्तयिष्यामि मे शृणु ।
स च योगो द्विधा भिन्नो ब्रह्मदेवर्षिसेवित ।
समानमुभयत्रापि वृत्त शास्त्रप्रचोदितम् ।
स चाष्टगुणमैश्वर्यमधिकृत्य विधीयते ।
सायुज्य सर्वदेवाना योगधर्म पर स्मृत ।
ज्ञान सर्वस्य योगस्य मूलमित्यवधारय ।
व्रतोपवासनियमैस्तैस्तै परिबृंहणेन ।
ऐकात्म्य बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणा च सर्वश ।
आत्मन्यव्ययिनि प्राज्ञे ज्ञानमेतत्तु योगिनाम् ।
अर्चयेद्ब्राह्मणानग्नीन्देवतायतनानि च ।
वर्जयेदशिवा वाच सर्वस्वरसुदारुण ।
दानमध्ययन श्रद्धा व्रतानि नियमास्तथा ।
सत्यमाहारशुद्धिश्च शौचमिन्द्रियनिग्रह ।
एतैस्तु वर्धते तेज पाप चाप्युपशाम्यति ।
धूतपाप्मा च तेजस्वी लघ्वाहारो जितेन्द्रिय ।
नि शोको निर्मलो भूत्वा यथायोग समाचरेत् ।
अवरुध्यात्मन पूर्व सम्यग्यात्र ध्यायमिच्छत ।
एकान्ते विजने देशे सर्वत सवृते शुचौ ।
कल्पयेदासन तत्र स्वास्तीर्ण मृदुभि कुशै ।
उपविश्यासने तस्मिन्नृजुकायशिरोधर ।
अव्यग्र सुखमासीन स्वाङ्गानि न विकम्पयेत् ।
सप्रेक्ष्य नासिकाग्र स्व दिशश्चानवलोकयन् ।
भ्रुवोर्मध्ये मन कृत्वा चिन्तयित्वा शरीरिणम् ।
यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वश नयेत् ।
मनोऽभ्यासेन देवि योगस्योपनिषन्मतेन ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मनोऽभ्यासपरस्तदा ।
त्वक्श्रोत्र च ततो जिह्वा घ्राण चक्षुश्च सहरेत् ।
पञ्चेन्द्रियाणि सहृत्य मनसि स्थापयेद्बुध ।
सर्व चापोह्य सकल्पमात्मनि स्थापयेन्मन ।
यदैतान्यवतिष्ठन्ते मन षष्ठानि चात्मनि ।

(for the post half) — (L 4212) T3 G1 विश्व ता (for हीन°) — (L 4213) D10 T2 3 G M4 प्रवान्न, T1 व्यास्यति (for प्राहुस्ते) — (L 4214) T1 विध ऐव, T3 विधेनैव (for विधानेन) T1 परात्पर (for महेश्वरम्) — (L 4215) T1 ऋचुश्च, G1 (also as above) ऽ भगवन् (for ऊहवान्). T2 नित्याक्षरमव्यय (for the post. half) — (L 4216) G भूतेषु, M1-3 लोकेषु (for देहेषु) — (L 4217) T1 ऋषिभिर्देवतैश्चापि (for the prior half) T1 M1 एव (for व्य) D10 T G M4 न (for तु) — (L 4218) D10 T G M4 दृष्ट्वा तु त (G2 कृत) (for दृष्ट्वातत) T1 G1-3 M तु (for तत्). — (L 4219) T1 देवि (for एव) — (L 4220) M4 साख्यैर् (for साख्य) — Colophon — *Sub-parvan* D10 दानधर्म — *Adhy name* D10 उमामहेश्वरसवादे साख्ययोग, T2 उमामहेश्वरसवादे साख्यज्ञान, T3 M4 उमामहेश्वरसवाद, G2 साख्ययोगविधि, M1-3 उमामहेश्वरसवादे मोक्षाधिकारे साख्यज्ञानकथन — *Adhy no* D10 T2 3 G2 4 228, T1 M4 220, G1 3 M1 222, M2 3 223 — (L 4222) D10 T1 3 G M2 ज्ञान नि, T2 -योगे नि (for ज्ञानेन) D10 T2 3 G यथावत् (for तन्तथा) — (L 4223) D10 T3 G त, T1 [अ]द्य (for मे) — (L 4324) D10 T2 G1 2 4 समत, G3 -मनिन (for -सेवित) — (L 4227) D10 G योगधर्म पर श्रिता, T3 योगधर्मो परश्रिता (for the post half) — (L 4228) T3 योगस्य (for योगस्य) — (L 4229) D10 T2 3 G तन्मयै, T1 त पुन (for तैस्तैस्तु) T3 - चापि (for परि-) — (L 4230) T1 ऐकात्म्य (for °त्म्य) — (L 4231) D10 T1 3 G1 3 M4 आत्मनो व्ययिन प्राज्ञे (for the prior half) — (L 4233) D10 T G [ ]शिव भाव (T1 पाप) (for °वा वाच) D10 T3 G मन (for मवेत्) D10 T3 स्वरम, T2 स्वरान् (for स्वरम्) — (L 4235) D10 T2 3 G M4 सत्यम् (for सत्यम्) T1 सत्यमाचारशुद्धिश्च (for the prior half) — (L 4236) T3 चाप्य (for चापि) — (L 4237) D10 T2, 3 G निधूत पापस्तेजस्वी (for the prior half) — (L 4238) D10 T3 G2 अमोघो, T1 विशोको, T3 अशोको (for नि शोको) — T1 om line 4239 — (L 4239) M4 सत्स्यपावन् T3 [अ]निशा (for [आ]मिषम्) — (L 4240) T1 शुभे (for शुचौ) — (L 4241) T1 शुभे (for कुशै) — (L 4243) T3 स्वयम् (for सुखम्) — D10 T G M4 om lines 4245-4247 — (L 4246) M1-3 निसरति (for निश्चरति) — T1 om (hapl ?) lines 4249–4250 — (L 4250) T3 तथा (for ततो) — (L 4252) T1 मनश्चापि समकल्पम् (for the prior half) T1 बुध (for मन) — After line 4252, T1 reads line 4258 repeating it in its proper place — T1

प्राणापानौ तदा तस्य युगपत्तिष्ठतो वशे ।
प्राणे हि वशमापन्ने योगसिद्धिर्ध्रुवा भवेत् ।
शरीरं चिन्तयेत्सर्वं विपाट्य च समीपतः ।
अन्तर्देहगतिं चापि प्राणानां परिचिन्तयेत् ।
ततो मूर्धानमग्निं च शरीरं परिपालयन् ।
प्राणो मूर्धनि चाग्नौ च वर्तमानो विचेष्टते ।
स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः ।
मनो बुद्धिरहंकारो भूतानि विषयाश्च सः ।
बस्तिमूलं गुदं चैव पावकं च समाश्रितः ।
वहन्मूत्रं पुरीषं चाप्यपानः परिवर्तते ।
अथ प्रवृत्तिर्देहेषु कर्मादानस्य तन्मतम् ।
उदीरयन्सर्वधातूनत ऊर्ध्वं प्रवर्तते ।
उदान इति तं विदुरध्यात्मकुशला जनाः ।
सर्वौ सर्वौ संनिविष्टः सर्वचेष्टाप्रवर्तकः ।
शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ।
धातुष्वग्नौ च वितत समानोऽग्निः समीरणः ।
स एव सर्वचेष्टानामन्तकाले निवर्तकः ।
प्राणानां संनिपातेषु संसर्गाद्यः प्रजायते ।
ऊष्मा सोऽग्निरिति ज्ञेयः सोऽन्नं पचति देहिनाम् ।
अपानप्राणयोर्मध्ये प्राणापानसमाहितः ।
समन्वितः समानेन सम्यक्पचति पावकः ।
अधस्त्वग्निरपानेन प्राणेन परिपाल्यते ।
पृष्ठतस्तु समानेन स्वां स्वां गतिमुपाश्रितः ।
शरीरमध्ये नाभिः स्यात्तस्यामग्निः प्रतिष्ठितः ।
अग्नौ प्राणाश्च सर्वे प्राणेष्वात्मा व्यवस्थितः ।
पक्वाशयस्त्वधो नाभेरूर्ध्वमामाशयः स्मृतः ।
नाभिर्मध्ये शरीरस्य सर्वप्राणास्तमाश्रिताः ।
स्थिताः प्राणादयः सर्वे तिर्यगूर्ध्वमधश्चराः ।
वहन्त्यन्नरसान्नाड्यो दश प्राणप्रचोदिताः ।
योगिनामेष मार्गस्तु पञ्चस्वेतेषु तिष्ठति ।
जितश्रमः समासीनो मूर्ध्न्यात्मानमादधेत् ।
मूर्ध्न्यात्मानमाधाय भ्रुवोर्मध्ये मनस्तथा ।
संनिरुध्य ततः प्राणानात्मानं चिन्तयेत्परम् ।
प्राणे त्वपानं युञ्जीत प्राणांश्चापानकर्मणि ।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरो भवेत् ।
एवमन्तः प्रयुञ्जीत पञ्च प्राणान्परस्परम् ।
विजने संमिताहारो मुनिस्तूष्णीं निरन्तरम् ।
अश्रान्तश्चिन्तयेद्योगमुत्थाय च पुनः पुनः ।
तिष्ठन्गच्छन्स्वपन्वापि युञ्जीतैवमतन्द्रितः ।
एवं नियुञ्जतस्तस्य योगिनो युक्तचेतसः ।
प्रसीदति मनः क्षिप्रं प्रसन्ने दृश्यते परः ।
विधूम इव दीप्तोऽग्निरादित्य इव रश्मिमान् ।
वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे दृश्यते पुरुषोऽव्ययः ।
दृष्ट्वा तदात्मनो ज्योतिरैश्वर्याष्टगुणैर्युतम् ।
प्राप्नोति परमं स्थानं स्पृहणीयं सुरैरपि ।
इमान्योगस्य दोषांश्च दशैव परिचक्षते ।
दोषविघ्नो वरारोहे योगिनां कविभिः स्मृतः ।
कामं क्रोधं भयं स्वप्नं स्नेहमत्यशनं तथा ।
वैचित्त्यं व्याधिमालस्यं लोभं च दशमं स्मृतम् ।
एतैस्तेषां भवेद्विघ्नो दशभिर्दैवकारितैः ।
तस्मादेतानपास्यादौ युञ्जीत चपलं मनः ।
इमानपि गुणानष्टौ योगस्य परिचक्षते ।

om (hapl) lines 4256-4257 — (L 4257) G_3 M_4 सर्वदेहगत (for °देहगति) — (L 4258) D_{10} T_1 (both times) $G_{2,3}$ M_4 °ध्यायेत् (for °यन्) — T_1 om lines 4259-4279 — (L 4259) M_4 मूर्ध्नि च (for मूर्धनि) D_{10} T_2 $G_{2,4}$ च वासौ, T_3 चासने, $G_{1,3}$ M_4 चाकाशे (for चाग्नौ च) D_{10} $G_{2,4}$ [s]पि (for वि) — (L 4260) T_2 स च (for सर्व-) — (L 4263) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 समपानं प्रवर्तते (for the post half) — (L 4264) D_{10} T_2 G समितं, T_3 M_1 समस्तं (for तन्मतम्) — (L 4266) $G_{1,3}$ उदानम् (for उदान) D_{10} $G_{2,4}$ इत्येनं (for इति तं) — (L 4267) D_{10} T_2 G स निविष्ट°, T_3 च निविष्ट° (for संनिविष्ट) — G_2 om (hapl) lines 4268-4270 — (L 4269) T_2 विहित° (for वितत) — (L 4273) D_{10} $G_{1,3,4}$ M_4 व्यानोदान(M_4 प्राणापा)नावुपाश्रितौ, T_2 व्यानोदानौ व्यपाश्रितौ, T_3 व्यानोदाना उपाश्रितौ, G_2 प्राणव्यानावुपाश्रिता (for the post half) — M_4 om (hapl) lines 4274-4276 D_{10} $T_{2,3}$ G_1 om lines 4275-4276 — (L 4278) D_{10} $T_{2,3}$ G संयुक्त (for सर्वे प्रा) T_2 प्रतिष्ठित (for व्यवस्थित) — (L 4279) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 तथा (for स्मृत) — (L 4280) T_1 M_1 च संश्रिता, $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ च संश्रिता (for तमाश्रिता) — (L 4282) D_{10} T M_4 प्राणाग्नि (for प्राणप्र) — T_1 om lines 4284 and 4286-4318 — (L 4286) T_3 तास्था तत्र (for आत्मान) — (L 4287) M_4 प्राणेषु (for प्राणे तु) $M_{1,3}$ प्राण (for प्राणांश्च) — (L 4291) D_{10} $T_{2,3}$ G योगी (for योगम्) M_1 परस्पर (for पुन पुन) — (L 4293) M_4 एवं नियुञ्जमानस्य (for the prior half) — (L 4294) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 पर (for पर) G_2 om from the post half of line 4295 up to the prior half of line 4298 — (L 4298) G_3 स्पृहणीय (for °णीय) — (L 4300) $G_{1,3,4}$ स्मृता (for स्मृत) — (L 4301) $G_{1,3}$ M_4 काम क्रोधौ — (L 4304) T_3 अपोह्य (for अपास्य) D_{10} T_2 G M_4 च पर, T_3 परम (for चपल) — G_3 om lines 4305-4308

गुणैस्तैरष्टभिर्द्रव्यमैश्वर्यमधिगम्यते ।
अणिमा महिमा चैव प्राप्तिः प्राकाम्यलाघवे ।
ईशित्वं च वशित्वं च यत्रकामावसायिता ।
एतानष्टौ गुणान्प्राप्य कश्चिद्योगिना वरा ।
ईशाः सर्वस्य लोकस्य देवानप्यतिशेरते ।
योगोऽस्ति नैवात्यशिनो न चैकान्तमनश्नतः ।
न चातिस्वप्नशीलस्य नातिजागरतस्तथा ।
युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ।
अनेनैव विधानेन सायुज्येऽपि प्रकल्पते ।
सायुज्यं देवमास्थाय प्रयुञ्जीतात्मभक्तितः ।
अनन्यमनसा देवि नित्यं तद्गतचेतसा ।
सायुज्यं प्राप्यते देवैर्यत्नेन महता चिरात् ।
हविर्भिरर्चनैर्होमैः प्रणामैर्नित्यचिन्तया ।
अर्चयित्वा यथाशक्ति स्वकं देवं विशन्ति ते ।
सायुज्यानां विशिष्टे द्वे मामकं वैष्णवं तथा ।
मां प्राप्य न निवर्तन्ते विष्णुं वा शुभलोचने ।
इति ते कथितो देवि योगधर्मः सनातनः ।
न शक्यं प्रष्टुमप्यन्यैर्योगधर्मस्त्वया विना ।

Colophon

उमा ।

त्र्यक्ष त्रिदशश्रेष्ठ त्र्यम्बक त्रिदशाधिप ।
त्रिपुरान्तक कामाङ्गहर त्रिपथगाधर ।
दक्षयज्ञप्रमथन शूलपाणेऽरिसूदन ।
नमस्ते लोकपालेश लोकपाल वरप्रद ।
नैकशाखमपर्यन्तमध्यात्मज्ञानमुत्तमम् ।
अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं सांख्ययोगसमन्वितम् ।
भवता परितुष्टेन शृण्वन्त्या मम भाषितम् ।
इदानीं श्रोतुमिच्छामि सायुज्यं त्वत्कृतं विभो ।
कथं परिचरन्त्येते भक्तास्त्वां परमेष्ठिनम् ।
आचारः कीदृशस्तेषां येन तुष्टो भवेद्भवान् ।
वर्ण्यमानं त्वया साक्षात्प्रीणयत्यधिकं हि माम् ।

महेश्वर ।

हन्त ते कथयिष्यामि मम सायुज्यमद्भुतम् ।
येन तेन निवर्तन्ते युक्ताः परमयोगिनः ।
अव्यक्तोऽहमचिन्त्योऽहं पूर्वैरपि महर्षिभिः ।
सांख्ययोगान्मया सृष्टं सर्वं चापि चराचरम् ।
अर्चनीयोऽहमीशोऽहमव्ययोऽहं सनातनः ।
अहं प्रसन्नो भक्तानां ददाम्यमरतामपि ।
न मां विदुः सुरगणा मुनयश्च तपोधनाः ।
त्वत्प्रियार्थमहं देवि मद्विभूतिं ब्रवीमि ते ।
आश्रमेभ्यश्चतुर्भ्योऽहं चतुरो ब्राह्मणाञ्शुभे ।
मद्भक्तान्विमलान्पुण्यान्समानीय तपस्विनः ।
व्याचक्ष्येऽहं तदा देवि योगं पाशुपतं महत् ।
गृहीतं तैश्च तत्सर्वं श्रुत्वा मम दक्षिणात् ।
श्रुत्वा च त्रिषु लोकेषु स्थापितं चापि वै पुनः ।

—(L 4306) M1-3 दिव्यम् (for द्रव्यम्) —(L 4307) D10 T2 3 G प्राप्तिः प्राकाम्यमेव हि (for the post half) —(L 4310) D10 T2 G4 ईशा (for ईशाः) D10 -शोभते (for शेरते) —T2 repeats line 4311 after line 4315 —(L 4312) T3 नास्ति (for नाति-) —(L 4314) T3 युक्तस्वप्नप्रबोधस्य (for the prior half) —(L 4315) D10 T2 3 G M4 सायुज्यं तत्प्रकं (D10 G3 तत्र क) ल्पते (for the post half) —(L 4316) D10 T2 3 G M4 कृत्वा (for -कृत्य) M4 -शक्तितः (for भक्तितः) —(L 4318) G1 3 गम्यते (for प्रा°) —(L 4319) T2 G2 प्रणयैर् (for प्रणामैर्) —(L 4320) T2 देवाः, T3 G1 3 4 M2 4 देवं (for देवं) /T1 विष्णुं वा मां तथैव च (for the post half) —(L 4321) D10 T2 G2 4 विशिष्टे च, G1 3 विशिष्टेषु (for °ष्टे द्वे). G1. 3 मामका वैष्णवास्तथा (for the post half) T1 सायुज्यं मामुपत्यैव योगधर्मव्यपाश्रयाः —T1 om line 4322 —(L 4322) T2 (also as above) लक्षणे (for -लोचने) —(L 4323) D10 T G M4 कथित (for °तो) —(L 4324) D10 T3 G4 अन्यैर्वा, G1-3 अन्येन (for अप्यन्यैर्) —Colophon —*Sub-parvan* M दानधर्म —*Adhy name* D10 उमामहेश्वरसंवादे योगविधि, T2 उमामहेश्वरसंवादे योगधर्मव्याख्या, T3 G1 3 M4 उमामहेश्वरसंवादः, M1-3 उमामहेश्वरसंवादे योगाधिकारे योगाधिकारः —*Adhy no* D10 T2 3 229, T1 G4 M4 231, G1 3 M1 233, G2 231, M2 3 221 —(L 4325) T2 G2 M2-4 त्र्यक्ष (submetric), M1 त्र्यम्बक (for त्रिदश) D10 -श्रेष्ठ (for श्रेष्ठ) T1 om from the post half up to the prior half of line 4328 —(L 4330) D10 T2 3 G अविज्ञेय (for अनिर्देश्य) —T1 om (hapl) line 4331 —(L 4331) D10 T2 3 G -तुष्टेन (for तु°) —T2 reads line 4335 twice. —(L 4335) T2 (first time) पश्यमान (for वर्ण्य°) —(L 4336) T1 उत्तमम् (for अद्भुतम्) T1 om (hapl) from the post half of line 4338 up to the prior half of line 4340 —(L 4338) D10 T3 G1 मुमुक्षुभिः (for महर्षिभिः) G1-3 अविज्ञेयोऽयमुच्यते (for the post half) —(L 4341) G2 4 देवानां (for भक्तानां) —T1 om lines 4342 and 4344 —(L 4344) T2 चतुर्थो (for चतुर्भ्यो) —(L 4345) T1 मद्भक्ता निर्मला पुण्या (for the prior half) T1 गुणवतस् (for समानीय) —(L 4347) T3 सर्वैर् (for सर्वं) —(L 4348) D10 T G M4 तत् (for the first च) —T1 om lines 4349–4356 M4 om lines 4349–4351 D10 T2 3 G om the post

इदानीं च त्वया पृष्टस्त्वत्प्रियार्थमनिन्दिते ।
तत्सर्वं कथयिष्यामि तत्त्वमेकमना शृणु ।
अहं पशुपतिर्नाम मद्भक्ता ये च मानवाः ।
सर्वे पाशुपता ज्ञेया भस्मदिग्धतनूरुहाः ।
रक्षार्थं मङ्गलार्थं च पवित्रार्थं च भामिनि ।
लिङ्गार्थं चैव भक्तानां भस्म दत्तं मया पुरा ।
तेन संदिग्धसर्वाङ्गा भस्मना ब्रह्मचारिणः ।
जटिला मुण्डिता वापि नानाकृतशिखण्डिनः ।
विकृताः पिङ्गलाभाश्च नग्ना नानाप्रहारिणः ।
भैक्षं चरन्तः सर्वत्र निःस्पृहा निष्परिग्रहाः ।
कपालहस्ता मद्भक्ता मन्निवेशितबुद्धयः ।
चरन्तो निखिलं लोकं मम हर्षविवर्धनाः ।
मम पाशुपतं दिव्यं योगशास्त्रमनुत्तमम् ।
सूक्ष्मं सर्वेषु लोकेषु विमृशन्तश्चरन्ति ते ।
एवं नित्याभियुक्तानां मद्भक्तानां तपस्विनाम् ।
उपायं चिन्तयाम्याशु येन मामुपयान्ति ते ।
स्थापितं त्रिषु लोकेषु शिवलिङ्गं मया प्रिये ।
नमस्कारेण वा तस्य मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।
इष्टं दत्तमधीतं च यज्ञाश्च सहदक्षिणाः ।
शिवलिङ्गप्रणामस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
अर्चया शिवलिङ्गस्य परितुष्याम्यहं प्रिये ।
शिवलिङ्गार्चनायां तु विधानमपि मे शृणु ।
गोक्षीरनवनीताभ्यामर्चयेद्यः शिवं मम ।
इष्टस्य हयमेधस्य यत्फलं तस्य तद्भवेत् ।
घृतमण्डेन यो नित्यमर्चयेदद्रि शिवं मम ।
स फलं प्राप्नुयान्मर्त्यो ब्राह्मणस्याग्निहोत्रिणः ।
केवलेनापि तोयेन स्नापयेद्यः शिवं मम ।
स चापि लभते पुण्यं मत्प्रियश्च भवेन्नरः ।
मधूकं गुग्गुलुं सम्यग्धूपयेद्यः शिवान्तिके ।
गोसवस्य तु यज्ञस्य यत्फलं तस्य तद्भवेत् ।
यस्तु गुग्गुलुपिण्डेन केवलेनापि धूपयेत् ।
तस्य रुक्मप्रदानस्य यत्फलं तस्य तद्भवेत् ।
यस्तु नानाविधं पुष्पैर्मम लिङ्गं समर्चयेत् ।
स हि धेनुसहस्रस्य दत्तस्य फलमाप्नुयात् ।
यस्तु देशान्तरं गत्वा शिवलिङ्गं समर्चयेत् ।
तस्मात्सर्वमनुष्येषु नास्ति मे प्रियकृत्तमः ।
एवं नानाविधैर्द्रव्यैः शिवलिङ्गं समर्चयेत् ।
मत्समादान्मनुष्येषु न पुनर्जायते नरः ।
अर्चनाभिर्नमस्कारैरुपहारैः स्तवैरपि ।
भक्तो मामर्चयेन्नित्यं शिवलिङ्गेष्वतन्द्रितः ।
पलाशबिल्वपत्राणि राजवृक्षस्रजस्तथा ।
अर्कपुष्पाणि मेध्यानि मत्प्रियाणि विशेषतः ।
फलं वा यदि वा शाकं पुष्पं वा यदि वा जलम् ।
दत्तं मत्प्रीणयेद्देवि भक्तैर्मद्गतमानसैः ।
ममाभिपरितुष्टस्य नास्ति लोके सुदुर्लभम् ।
तस्मात्ते सततं भक्ता मामेवाभ्यर्चयन्त्युत ।
मद्भक्ता न विनश्यन्ति मद्भक्ता वीतकल्मषाः ।
मद्भक्ताः सर्वलोकेषु पूजनीया विशेषतः ।
मद्द्वेषिणश्च ये मर्त्या मद्भक्तद्वेषिणस्तथा ।
यान्ति ते नरकं क्षिप्रमिष्ट्वा क्रतुशतैरपि ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं योगं पाशुपतं मम ।
मद्भक्तैर्मनुजैर्देवि श्राव्यमेतद्दिने दिने ।

half of line 4349 and the prior half of line 4350 — (L 4350) D10 T2 3 G यदानि (for तत्सर्वं) — G2 om lines 4352–4357 — (L 4356) D10 T2 G2 नानाकार-, G1 4 °कारा (for °कृत-) — (L 4357) D10 T2 3 G1 2 4 -प्रकारिण (for प्रहा°) (L 4358) T2 चरति (for चरन्त) T1 निस्पृहा निष्परिग्रहाः (for the post half) — (L 4359) D10 T2 शूलाग्र (for कपाल-) — (L 4360) T1 विविधं, M2 अखिलं (for नि°) — M1 2 om (hapl) from the post half of line 4362 up to the prior half of line 4365 — (L 4365) D10 T G M4 मम (for प्रिये) — (L 4367) D10 T1 2 G M4 इत्थं (for इष्ट) D10 T G M4 बहु (for सह) — (L 4369) T1 तुष्टोस्मि (for तुष्यामि) — (L 4372) T2 3 G1–3 तत्तस्य (for तस्य तद्) D10 G4 यत्फलं तत्फलं लभेत् (for the post half) — (L 4373) T1 पिष्टेन (for -मण्डेन) T G M4 च (for हि) D10 शिवलिङ्गं समर्चयेत् (for the post half) — T1 om lines 4374–4378 — (L 4376) D10 T2 3 G प्रियं च लभते नरः (for the post half) — G4 om (hapl) lines 4379–4380, T1 reads the same after line 4382 — (L 4380) G1 3 M2 नरः (for तस्य) T1 तच्च वै (for तस्य तद्) — D10 om line 4382 G2 om lines 4382–4384 T1 om lines 4383–4386 — (L 4386) D10 T2 3 G मत्समानो (for मत्प्रसादात्) — (L 4387) G1 3 4 उपचारैः (for °हारैः) — (L 4390) G2 तत्पुष्पाणि च मेध्यानि (for the prior half) — (L 4392) T1 मद्भक्तैर्युक्तमानसैः (for the post half) — T1 om lines 4393–4394 — (L 4393) T2 3 ममापि, G1 3 मया हि, G2 मयाभि (for ममाभि) D10 T2 G1–3 M लोकेषु (for लोके सु) — (L 4397) D10 T1 G1 2 4 M च वा, T2 [s]पि वा, T3 च ये (for तथा) G2 विष्णुविद्वेषिणश्च वा (for the post half) — (L 4398) D10 T G M4 घोरम् (for क्षिप्रम्) — (L 4399) D10 T2 3 G महत् (for मम) — T1 om line 4401 — (L 4401) D10 T2 3

शृणुयाद्य पठेद्वापि ममैत धर्मनिश्चयम् ।
स्वर्गं कीर्ति धन धान्य लभेत स नरोत्तम ।

Colophon.

नारद ।

एवमुक्त्वा महादेव श्रोतुकाम स्वय प्रभु ।
अनुकूला प्रिया भार्या पार्श्वस्था समभाषत ।

महेश्वर ।

परावरज्ञे धर्माणां तपोवननिवासिनाम् ।
दीक्षादमशमोपेते सतत व्रतचारिणि ।
पृच्छामि त्वा वरारोहे पृष्टा वद ममेप्सितम् ।
सावित्री ब्रह्मण पत्नी कौशिकस्य शची शुभा ।
लक्ष्मीर्विष्णो प्रियतमा धृतिर्भार्या यमस्य तु ।
मार्कण्डेयस्य धूमोर्णा ऋद्धिर्वैश्रवणस्य तु ।
वरुणस्य तथा गौरी सवितुश्च सुवर्चला ।
रोहिणी शशिनो भार्या स्वाहा वह्नेरनिन्दिता ।
कश्यपस्यादितिश्चैव वसिष्ठस्याप्यरुन्धती ।
एताश्चान्याश्च देव्यस्तु सर्वास्ता पतिव्रता ।
श्रूयन्ते लोकविख्यातास्त्वया चैव सहोषिता ।
ताभिश्च पूजिता सा त्वमनुवृत्त्यानुभाषणै ।
तस्मात्वां परिपृच्छामि धर्मज्ञे लोकसमते ।
स्त्रीधर्मं श्रोतुमिच्छामि त्वयैव समुदाहृतम् ।
सधर्मचारिणी मे त्व समानव्रतचारिणी ।
समानसारा वीर्येण मयैव त्व शुभानने ।
ममैवार्धाच्छरीरस्य निर्मितासि पुरा शुभे ।
सुरकार्यं करोषि त्व लोकसधारणी तथा ।
अय हि स्त्रीगणस्त्वा तु अनुयाति न मुञ्चति ।
त्वत्प्रसादादिहित श्रोतु स्त्रीवृत्त शुभलक्षणे ।
त्वया चोक्त विशेषेण गुरुभूतं हि तिष्ठति ।
स्त्रिय एव सदा लोके स्त्रीगणस्य गति प्रिये ।
शश्वत्स्त्रीगोष्ठिषु गच्छेत नान्यत्र रमते मन ।
एव लोकगतिर्देवि आदिप्रभृति वर्तते ।
प्रमदोक्त तु यत्किंचित्तत्स्त्रीषु बहु मन्यते ।
न तथा मन्यते स्त्रीषु पुरुषोक्तमनिन्दिते ।
त्वयैव विदितो ह्यर्थ स्त्रीणां धर्म सनातन ।
तस्मात्त्वा परिपृच्छामि पृष्टा वद ममेप्सितम् ।

नारद ।

एवमुक्ता तदा देवी महादेवेन शोभना ।
सोद्वेगा च सलज्जा च नावदत्तत्र किंचन ।
पुन पुनस्तदा देवो देवीं किमिति चाब्रवीत् ।
बहुशश्चोदिता देवी सव्रीडा चेदमब्रवीत् ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत ।
त्वदन्तिके मया वक्तु स्त्रीणा धर्मं कथ भवेत् ।

महेश्वर ।

मन्नियोगादवश्य तु वक्तव्य हि मम प्रिये ।

उमा ।

इमा नद्यो महादेव सर्वतीर्थोदकान्विता ।
उपस्पर्शनहेतोस्त्वा न त्यजन्ति समीपत ।
एताभि सह समन्त्र्य प्रवक्ष्यामि तवेप्सितम् ।
अयुक्त सत्सु तज्ज्ञेषु ताननतिक्रम्य भाषितुम् ।
मया समानिताश्चैव भविष्यन्ति सरिद्वरा ।

नारद ।

इति मत्वा महादेवी नदीर्देवी समाह्वयत् ।

M_4 [इ]म, G [ट]द (for [ए]त) —(L 4402) T_1 स्वर्ग्यं कीर्तिकर धन्य सर्वसपत्कर नृणां —Colophon —*Sub parvan* M_{1-3} दानधर्म —*Adhy name* D_{10} $T_{2\ 3}$ G_3 उमामहेश्वरसवादे शिवभक्तिलक्षण, G_4 शिवभक्तिलक्षण, M_{1-3} उमामहेश्वरसवादे पाशुपतयोगकथन मोक्षाधिकार, M_4 उमामहेश्वरसवाद —*Adhy no* D_{10} $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ 230, T_1 M_4 223, $G_{1\ 3}$ M_1 224, $M_{2\ 3}$ 225 —(L 4403) M_{1-3} एतद् (for एवम्) —(L 4404) D_{10} G_4 पार्श्वस्थामभ्यभाषत (for the post half) —(L 4405) T_1 भूतानां (for धर्माणां) —T_1 om 4406 —(L 4406) D_{10} $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ दीक्षाविधि (for °दम) $G_{1\ 3}$ शिक्षाविधिदमोपेते (for the prior half) —T_1 om line 4408 —(L 4409) D_{10} T G प्रिया भार्या (for प्रियतमा) T_3 om (hapl.) from the post half up to the prior half of line 4412 T_1 मनास्विन (for यमस्य तु) —(L 4410) T_1 वैवस्वतस्य धूमोर्णा (for the prior half) —(L. 4411) G_2 प्रिया (for तथा) —(L 4412) D_{10} $T_{2\ 3}$ G चाग्नेर् (for वह्नेर्) —(L 4415) T_1 स्वय (for त्वया) —(L. 4416) T_1 $G_{1.3}$ M [अ]सि (for सा) $G_{1\ 3}$ अनुसृत्य तु भाषणे, M_4 °सृत्यानुभाषणै (for the post half) —(L 4417) D_{10} $T_{2\ 3}$ G तु (for त्वां) T_1 om (hapl) the post. half and the prior half of line 4418 D_{10} T G M_4 om. (hapl) from the post half of line 4419 up to the prior half of line 4422 —(L 4423) T_1 समतत (for न मुञ्चति) —T_1 om (hapl ?) lines 4424–4425 —(L 4424) $T_{2\ 3}$ G -लक्षण (for °णे) —(L 4425) D_{10} $T_{2\ 3}$ G_{1-3} M_4 गुणभूत (for गुरु°) —T_1 om. line 4427 —(L 4427) D_{10} T_3 G_4 नर (for मन) —T_1 om line 4430 —(L 4431) D_{10} $T_{2\ 3}$ G M_4 [ए]ष (for [ए]व) —(L 4433) T_1 तथा, G_4 महा (for तदा) —D_{10} T G M_4 om (hapl) line 4436

विपाशा च वितस्ता च चन्द्रभागा सरस्वतीम् ।
शतद्रु देविका सिन्धु गोमतीं कौशिकीं तथा ।
यमुना नर्मदां चैव कावेरीमथ निम्नगाम् ।
तथा देवनदीं गङ्गा प्राप्तां त्रिपथगा शुभाम् ।
सर्वतीर्थोदकवहा सर्वपापविनाशनीम् ।
एता नदी समाहूय समुद्दीक्ष्येदमब्रवीत् ।

उमा ।

हे हे पुण्या सरिच्छ्रेष्ठा सर्वपापविनोदका ।
ज्ञानविज्ञानसपन्ना शृणुध्व वचन मम ।
अथ भगवता प्रश्न उक्त स्त्रीधर्ममाश्रित ।
न चैकया मया साध्यस्तस्माद्वस्त्वानयाम्यहम् ।
युष्माभिस्त्विद्विचार्यैव वक्तुमिच्छामि शोभना ।
तत्कथ देवदेवाय वाच्य स्त्रीधर्म उत्तम ।

नारद ।

इति पृष्टास्तया देव्या देवनद्यश्चकम्पिरे ।
तासा श्रेष्ठतमा गङ्गा वचन चेदमब्रवीत् ।
धन्याश्चानुगृहीता स्म अनेन वचनेन ते ।
या त्व सुरासुरैर्मान्या नदीर्मानयसेऽनघे ।
तवैवार्हन्ति कल्याणि एव सान्त्वप्रमादनम् ।
अशक्यमपि ये मूर्खा स्वात्मसंभावनायुता ।
वाक्यं वदन्ति समस्तु स्वयमेव यथेष्टत ।
य शक्तश्चानहवादी सुदुर्लभतमो भव ।
त्व हि शक्ता सती देवी वक्तु प्रश्नमशेषत ।
व्याहर्तुं नेच्छसि स्त्रीत्वात्सपूजयसि नस्तथा ।
त्व हि देवसमा देवि ऊहापोहविशारदा ।
दिव्यज्ञानयुता देवि दिव्यज्ञानेन्धनेविता ।
त्वमेवार्हसि तद्वक्तु स्त्रीणा धर्म शुभाशुभम् ।
याचामहे वय श्रोतुममृत त्वन्मुखोद्गतम् ।
कुरु देवि प्रिय देवि वद स्त्रीधर्ममुत्तमम् ।

नारद ।

एवं प्रसादिता देवी गङ्गया लोकपूजिता ।
प्राह सर्वमशेषेण स्त्रीधर्मं सुरसुन्दरी ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश सुरेश्वर महेश्वर ।
त्वत्प्रसादात्सुरश्रेष्ठ तवैव प्रियकाम्यया ।
तमह कीर्तयिष्यामि यथावच्छ्रोतुमर्हसि ।

Colophon

नारद ।

एव ब्रुवन्त्या स्त्रीधर्मं देव्यां देवस्य शासनात् ।
ऋषिगन्धर्वयक्षाणा योषितश्चाप्सरोगणा ।
नागभूतस्त्रियश्चैव नद्यश्चैव समागता ।
श्रोतुकामा पर वाक्य सर्वा पर्यवतस्थिरे ।
उमा देवी मुदा युक्ता पूज्यमानाङ्गनागणै ।
आनृशस्यपरा देवी सतत स्त्रीगण प्रति ।
स्त्रीगणस्य हितार्थाय भवप्रियचिकीर्षया ।
वक्तु वचनमारेभे स्त्रीणा धर्माश्रित हितम् ।

—(L 4438) T G1 3 4 धन (for धर्म) — T1 om lines 4439–4469 —(L 4440) G1–2 सर्वान् (for सर्व-) —(L 4447) D10 T2 3 G शतद्रु T3 G3 4 M4 कौशिकां —(L 4449) D10 T2 3 G M4 श्रेष्ठा (for प्राप्ता) G4 शिवां (for शुभाम्) —(L 4450) T2 3 G1–3 M3 4 -विनाशिनीं, G4 प्रणाशिनीं (for विनाशनीम्) — T3 om. the ref —(L 4452) D10 T2 3 G M4 हे पुण्या सरित श्रेष्ठा (for the prior half) D10 T2 3 G M4 विनाश(M4 °शि)का (for विनोदका) —(L 4455) D10 T2 3 G1 3 4 M4 साध्य (for साध्यस्) — T3 om the ref —(L 4458) D10 T2 3 G2 महा- (for देव) — After the prior half of line 4459, T3 ins

विष्णुपादाब्जका सती ।
सम्यग्विचार्य मनसा

—(L 4460) T2 स्म (for च) M4 च (for स्म) —(L 4461) G1 3 4 आद्रियसे (for मानयसे) —(L 4462) D10 T2 3 G M4 [अ]हति (for [अ]र्हन्ति) —(L 4465) D10 T2 3 G transp य and शक्त —(L 4466) T3 शक्ता च (for हि शक्ता) T3 G2 om (hapl) from the post half up to the prior half of line 4268 —(L 4467) T3 यथा (for स्त्रीत्वात्) —(L 4468) D10 T2 G1 3 त्व हि देवि महादेवी (for the prior half) —(L 4469) D10 T2 3 G1 3 M2 4 दिव्यज्ञानेधने स्थिता (for the post half) —(L 4470) D10 T2 3 G M4 वृत्त, T1 चैव (for धर्म) —(L 4473) G1–3 देव्या (for देवी) D10 T2 G -पूज्यया, T1 -कांतया (for पूजिता) T3 गगया देवपूज्यया (for the post half) —(L 4474) D10 T3 G M4 धर्मम् (for सर्वम्) T1 अशेषशा (for °षेण) —(L 4477) T1 G1 तद् (for तम्) — Colophon. — *Sub-parvan* M1–3 दानधर्म — *Adhy name* D10 T2 उमा महेश्वरसंवादे स्त्रीधमप्रश्न, T3 M4 उमामहेश्वरसवाद, G2 धर्मप्रशसन, M1–3 उमामहेश्वरसवादे स्त्रीधर्मकथनप्रेरण — *Adhy no* D10 T2 3 G4 231, T1 M4 223, G1 3 M1 225, M2 3 226 —(L 4480) T3 नागवत्य (for °भूत) — T1 om. lines 4482–4483 —(L. 4484) T1 देव (for भव) —(L 4485) D10 T3 G M4 स्त्रीणा धर्माश्रितान्वि(G1–3 M4 °श्रि)त, T1 स्त्रीणां धर्म हित शुभ, T2 स्त्रीणां धर्मासमान्वित (for

उमा ।
भगवन्सर्वधर्मज्ञ श्रूयतां वचनं मम ।
ऋतुप्राप्ता सुशुद्धा या कन्या सेत्यभिधीयते ।
तां तु कन्यां पिता माता भ्राता मातुल एव वा ।
पितृव्यश्चेति पञ्चैते दातुं प्रभवता गता ।
विवाहाश्च तथा पञ्च तासां धर्मार्थकारणात् ।
कामतश्च मिथो दानं भयाच्च प्रसभात्तथा ।
दत्ता यस्य भवेद्भार्या एतेषां येन केनचित् ।
दातारं सविमृश्यैव दातुमर्हन्ति नान्यथा ।
उत्तमानां तु वर्णानां मन्त्रवत्पाणिसंग्रहः ।
विवाहकरणं चाहुः शूद्राणां सम्प्रयोगतः ।
यदा दत्ता भवेत्कन्या तस्मै भार्यार्थिने स्वकैः ।
तदाप्रभृति सा नारी दशरात्रं विवर्ज्य च ।
मनसा कर्मणा वाचा ह्यनुकूला च सा भवेत् ।
इति भर्तृव्रतं कुर्यात्पतिमुद्दिश्य शोभना ।
तदाप्रभृति सा नारी तत्तत्कुर्यात्पतिप्रियम् ।
यद्यदिच्छति वै भर्ता धर्मकामार्थकारणात् ।
तदेवानुप्रिया भूत्वा तथैवोपचरेत्पतिम् ।
पतिव्रतात्वं नारीणामेतदेव समासतः ।
तादृशा सा भवेन्नित्यं यादृशस्तु भवेत्पतिः ।
शुभाशुभसमाचारे एतद्वृत्तं समासतः ।
दैवतं सततं साध्वी भर्तारं यानुपश्यति ।
दैवमेव भवेत्तस्याः पतिरित्यवगम्यते ।
एतस्मिन्कारणे देव पौराणी श्रूयते श्रुतिः ।
कथयामि प्रसादात्ते शृणु देव समाहितः ।
कस्यचित्त्वथ विप्रस्य भार्ये हि द्वे बभूवतुः ।
तयोरेका धर्मकामा देवानुद्दिश्य भक्तितः ।
भर्तारमवमत्यैव देवतासु समाहिता ।
चकार विपुलं धर्मं पूजनार्चनयान्वितम् ।
अपरा धर्मकामा च पतिमुद्दिश्य शोभना ।
भर्तारं दैवतं कृत्वा चकार किल तत्प्रियम् ।
एवं संवर्तमाने तु युगपन्मरणेऽध्वनि ।
गते किल महादेव तत्रैका या पतिव्रता ।
देवप्रियायां तिष्ठन्त्या पुण्यलोकं जगाम सा ।
देवप्रिया च तिष्ठन्ती विललाप सुदुःखिता ।
तां यमो लोकपालस्तु बभाषे पुष्कलं वचः ।
मा शोचीस्त्वं निवर्तस्व न लोकाः सन्ति ते शुभे ।
स्वधर्मविमुखासि त्वं तस्माल्लोका न सन्ति ते ।
दैवतं हि पतिर्नार्याः स्थापितं सर्वदैवतैः ।
अवमत्य शुभे तं त्वं कथं लोकान्गमिष्यसि ।
मोहेन त्वं वरारोहे न जानीषे स्वदैवतम् ।
पतिमत्या क्रिया कार्या धर्मं पत्यर्पितस्त्विति ।
तस्मात्त्वं हि निवर्तस्व कुरु पत्याश्रितं हितम् ।
तदा गन्तासि लोकांस्तान्यान्गच्छन्ति पतिव्रताः ।

the post half) — T1 om line 4486 — (L 4487) T8 सुधा (for सुशुद्धा) T1 transp कन्या and सा — (L 4488) M4 कन्या (for कन्यां) T1 transp माता and भ्राता — (L 4489) D10 T G चैव (for चेति) G2 प्रभातु (for दातुं प्र) — (L 4490) G1 3 4 विवाहाश्च T2 विवाहार्थं विवाहार्थं (for the prior half) — (L 4491) D10 T G M4 इतरेतरकाम्यया (for the post half) — (L 4493) D10 T2 3 G M4 सु (for स) T1 दातारस्तु विमृश्यैव (for the prior half) — (L 4495) D10 T1 G M2 4 -कारणं (for -क°) T1 प्राहुः (for चाहुः) — (L 4496) T1 यथा (for यदा) D10 T G तस्मात् (for तस्मै) — T1 om lines 4497–4499 — (L 4497) D10 T2 G विलज्जया, T3 विलोक्य या (for विवर्ज्य च) — (L 4498) G1 3 [अ]प्यनुकूला, G3 4 अनु° (for ह्यनु°) — (L 4500) T1 प्रतिश्रय (for पतिप्रियम्) D10 T2 G न कुर्यात्सत्सु (T2 °कर्तुं) तत्प्रियं (for the post half) — (L 4501) T1 भर्ता च (for वै भर्ता) — (L 4502) D10 T2 3 G2 4 तथैव, T1 G1 M3. 4 तदेव (for तदेव) T1 सदैव (for तथैव) — (L 4503) T3 मतार्थं (for समासतः) D10 T2 G सनातनं (for समासतः) — (L 4504) G1 3 पतिर्भवेत् (by transp), — T1 om line 4505 — (L 4505) D10 समाचारं, T3 G -समाचारा (for समाचारे) — (L 4506) T1 G4 या तु, G1 3 सानु (for यानु) — (L 4507) T1 पतिम् (for भवेत्) G4 [ए]व (for [अ]व) — (L 4508) D10 T2 G4 M3 कारणं, T3 कारणात् (for कारणे) T1 G1–3 एतस्मात्कारणा देव (for the prior half) T1 पत्नीति, G1 पुराणी (for पौ°) T1 श्रुतौ (for श्रुतिः) — (L 4509) D10 T G M1 समासतः (for °हितः) — (L 4510) D10 T1 3 G3 4 द्वे हि (by transp), T2 द्वे तु — (L 4513) D10 पूजयानार्चयान्वितं, T1 देवतार्चनतत्परा, T2 3 G M1–3 पूजयार्चनयान्वितं (for the post half) — (L 4515) T1 शुभदत्त (for किल तत्) — (L 4516) T G1 3 वि, G2 4 हि (for स) — (L 4517) T2 [अ]थ (for या) — (L 4518) D10 T3 -प्रिया च (for प्रियायां) D10 पुण्यल्लोकान् G2 ह (for सा) — M4 om lines 4519–4522 — (L 4521) T G4 शुचस्त्वं, G1 3 शुचं मन् (sic) (for शोचीस्त्वं) — (L 4522) D10 T2 3 G सा (for [अ]सि) — (L 4523) D10 T3 G2 देवता (for दैवतं) D10 T3 G2 स्थापिता (for °तं) T3 G1 -देवतैः, G3 4 दैवतं (for -दैवतैः) — (L 4524) T1 अवाप्स्यसि (for गमिष्यसि) — (L 4525) M1 2 पुरारोहे (for वरा°) G2 जानीषे सं च दैवतं (for the post

नान्यथा दृश्यते प्राप्तु पत्नीना लोक उत्तम ।
यमेनैवविध चोक्त्वा निवृत्य पुनरेव सा ।
बभूव पतिमालम्ब्य पतिप्रियपरायणा ।
एवमेतन्महादेव दैवत हि पति स्त्रिय ।
तस्मात्पतिपरा भूत्वा पतिं परिचरेदिति ।

Colophon

उमा ।

पतिमत्या विचारात्र वृत्तान्त श्रूयता शुभ ।
पत्यु पूर्व समुत्थाय प्रात कर्म समाचरेत् ।
पत्युर्भाव विदित्वा तु पश्चात्सबोधयेत्पतिम् ।
तत पौर्वाह्णिक कार्य स्वय कुर्याद्यथाविधि ।
निवेद्य च तथाहार यथा सपद्यतामिति ।
तथैव कुर्यात्तत्सर्व यथा पत्यु प्रिय भवेत् ।
यथा पत्युस्त्वया भर्तुर्गुरूणा प्रतिपद्यते ।
शुश्रूषापोषणविधौ पतिप्रियचिकीर्षया ।
भर्तुर्निष्क्रमणे कार्य सस्मरेदप्रमादत ।
आगत तु पतिं दृष्ट्वा सहसा परिचारक ।
स्वय कुर्वीत सप्रीत्या कायश्रमहर परम् ।
पाद्यासनाभ्या शयनैर्वाक्यैश्च हृदयप्रिये ।
अतिथीनामागमने प्रीतियुक्ता सदा भवेत् ।
कर्मणा वचनेनापि तोषयेदतिथीन्सदा ।
मङ्गल्य गृहशौच च सर्वोपकरणानि च ।
सर्वकालमवेक्षेत कारयन्ती च कुर्वती ।
धर्मकार्ये तु सप्राप्ते तद्धर्मपरा भवेत् ।
अर्थकार्ये पुनर्भर्तु प्रमादालस्यवर्जिता ।
या यत्र परम कुर्यात्तस्य साहाय्यकारणात् ।
युगधरा भवेत्साध्वी पत्युर्धर्मार्थयो सदा ।
विहारकाले वै भर्तुर्ज्ञात्वा भाव हृदि स्थितम् ।
अलकृत्य यथायोग हावभावसमन्विता ।
चान्यैर्मधुरमधुरै स्मयन्ती तोषयेत्पतिम् ।
येन येन यथा तुष्येत्तथा सा तोषयेत्पतिम् ।
कठोराणि न वाच्यानि अन्यदा प्रमदान्तरे ।
यस्या कामी भवेद्भर्ता तस्या प्रीतिकरा भवेत् ।
अप्रमाद पुरस्कृत्य मनसा तोषयेत्पतिम् ।
अनन्तर तथान्येषा भोजनावेक्षण चरेत् ।
दासीदासबलीवर्दाश्चण्डालाश्च शुनस्तथा ।
अनाथान्कृपणाश्चैव भिक्षुकाश्च तथैव च ।
पूजयेद्बलिभिस्तेन पत्युर्धर्मविवृद्धये ।
कुपित चार्थहीन वा श्रान्त चोपचरेत्पतिम् ।
यथा स तुष्ट स्वस्थश्च भवेत्सततोषयेत्पतिम् ।
तथा कुटुम्बचिन्ताया विवादे चार्थसशये ।
आहूता च सहायार्थं तदा प्रियहित वदेत् ।

---

half) — (L 4526) D10 T3 G1 2 प्रत्यपणम्, T1 आत्मार्पणम्, G3 4 पत्यपणम्, M4 प्रत्ययग (for पत्यर्पितम्) — (L 4527) M1 नदा (for क्षिमम्) — (L 4528) T3 G2 पतिव्रता (for °ना) G1 3 4 यानुगच्छेत्पतिव्रता (for the post half) — (L 4529) T1 अन्यथा (for ना°) D10 T G M4 पत्नीनां लोकमुत्तम (for the post half) — (L 4530) D10 T2 3 G M4 चोक्ता (for चोक्त्वा) T1 एवविध यमेनोक्ता (for the prior half) D10 T3 G निवृत्ता (for °त्य) — (L 4531) T1 -व्रत (for प्रिय) — (L 4532) D10 T G M4 स्त्रिया पति (for पति स्त्रिय) — (L 4533) G1 पतिप्रिया (for °परा) D10 T G M4 पतीनुपचरेन्निति (for the post half) — Colophon — *Sub parvan* M1-8 दानधर्म — *Adhy name* D10 T2 3 उमामहेश्वरसवादे पतिव्रतामाहात्म्य, G2 पातिव्रत्य माहात्म्य, M1 8 उमामहेश्वरसवादे पातिव्रत्यप्रशसन, M4 उमामहेश्वरसवाद — *Adhy no* D10 T2 3 G2 4 232, T1 M4 224, G1 3 M1 226, M2 3 227 — T1 om lines 4534–4706 — (L 4534) D10 T2 3 G M4 वृत्तांत श्रूयता शुभ (D10 कथा) (for the post half) — (L 4536) D10 T2 3 G M4 तु त (for पतिम्) — (L 4537) D10 T2 3 G नित्य (for तत°) — (L 4538) D10 T2 3 G M4 सपाद्यताम् (for सप°) — (L 4539) D10 G2 पत्यु प्रियतम भवेत् (for the post half) — (L 4540) D10 T2 3 G M4 यथा भर्ता तथा नारी (for the prior half) G2 गुरूणां प्रतिपद्यतां (for the post half) — (L 4543) D10 T2 3 G M4 सहसा परिचारज (for the post half) — (L 4544) G2 सप्रेम (for सप्रीत्या) — (L 4546) D10 T2, 3 G M4 आगमेन (for °मने) — (L 4548) D10 G2 मगल, T2 3 G1, 3 4 M4 माल (for मङ्गल्य) — (L 4550) D10 -कार्य (for -कार्ये) — (L 4552) D10 G2 अपर (for परम) — (L 4553) D10 T2 3 G M4 भर्तु (for साध्वी) Kumbh ed धुरधरा भवेद्भर्तु (for the prior half) D10 T2 3 G M4 साध्वी (for पत्युर्) — (L 4555) D10 Madras ed उपहार (D10 अपहास) समन्वित, T2 3 G M4 मन्दहाससमन्वित (for the post half) — D10 T2 3 G1 3 4 M4 om (hapl) line 4557 G2 om (hapl) lines 4557–4565 — (L 4558) T2 3 G1, 3, 4 M4 अन्यथा (for °दा) — (L 4559) D10 T2 3 G1, 3 4 M4 प्रीतिकारी (for °करा) — (L 4560) D10 T2 3 G1 3 4 M4 तोषयेत् (for तो°) — (L 4561) D10 T2 3 G1, 3 4 अथ (for तथा) — (L 4562) D10 T2 3 G1 3 4 M4 -दडाल (for चण्डालाश्च) — (L 4564) D10 T 3 G1 3 4 M4 पत्युर्धर्म विवर्धयेत् (for the post

अप्रिय वा हित ब्रूयात्तस्य कामार्थकाङ्क्षया ।
एकान्तचर्याकथन कलह वर्जयेत्परे ।
बहिरालोकन चैव मोह व्रीडां च पैशुनम् ।
बह्वाशित्व दिवास्वप्नमेवमादीनि वर्जयेत् ।
रहस्येकासन साध्वी न कुर्यादात्मजैरपि ।
यद्यद्द्यान्निधत्स्वेति न्यासवत्परिपालयेत् ।
विस्मृत वा पतिर्द्रव्य प्रतिदद्यात्स्वशौचवत् ।
यत्किंचित्पतिना दत्त तल्लब्ध्वा सुमुखी भवेत् ।
अतियाच्ञामतीर्ष्यां च दूरत परिवर्जयेत् ।
बालवद्वृद्धवन्नार्या सदैवातुरवत्पति ।
भार्यया व्रतमित्येव भर्तव्य सतत विभो ।
एतत्पतिव्रतावृत्तमुक्त देव समासत ।
न च भोगे न चैश्वर्ये न धने न सुखे तथा ।
स्पृहा यस्या यथा पत्यौ सा नारीणा पतिव्रता ।
पतिर्हि दैवत स्त्रीणा पतिर्बन्धु पतिर्गति ।
नान्या गतिरिह पश्ये प्रमदाना यथा पति ।
जातिष्वपि च वै स्त्रीत्व विशिष्टमिति मे मति ।
कायक्लेशेन महता पुरुष प्राप्नुयात्फलम् ।
तत्सर्वं लभते नारी सेवन्तीन्द्रियगोचरान् ।
यथासुख पतिमती सर्वं पत्यनुकूलत ।
ईदृश धर्मसंक्यं पश्यध्व प्रमदा प्रति ।
एतद्विस्मृत्य वर्तन्ते कुस्त्रियः पापमोहिता ।
तपश्चर्या च दान च पत्यौ तस्या समर्पितौ ।
रूप कुल यश स्वर्ग सर्वं तस्मिन्प्रतिष्ठितम् ।
एवंवृत्तसमाचारा स्ववृत्तेनैव शोभना ।
पतिना च सम गच्छेत्पुण्यलोकान्स्वकर्मणा ।
वृद्धो विरूपो बीभत्सुर्धनवान्निर्धनोऽपि वा ।
एवभूतोऽपि भर्ता वै स्त्रीणा भूषणमुत्तमम् ।
आढ्य वा रूपयुक्त वा विरूप धनवर्जितम् ।
या पतिं तोषयेत्साध्वी सा नारीणां पतिव्रता ।
दरिद्राश्च विरूपाश्च प्रमूढान्कुष्ठसंयुतान् ।
एवंविधान्पतीन्देव तोषयित्वा पतिव्रता ।
उपर्युपरि ताँल्लोकान्पत्यैव सह गच्छति ।
एव प्रवर्तमानाया पति पूर्वं म्रियेत चेत् ।
तदानुमरण गच्छेत्पुनर्धर्म चरेत वा ।
एतदेव मया प्रोक्त स्त्रीणा धर्माश्रित हितम् ।

Colophon.

उमा ।

एवमेतन्मया प्रोक्त स्त्रियस्तु बहुधा स्मृता ।
देवतानागगन्धर्वमनुष्या इति नैकधा ।

---

half) — (L 4566) D10 T2.3 G1.3.4 M4 तथा (for भवेत्). — (L 4567) D10 T2.3 G M4 यथा (for तथा) D10 T2.3 G M4 मचये (for सशये) Kumbh ed विवादे वार्यसंचये (for the post half) — (L 4568) T2.3 G1.3.4 M4 तत्सहायार्थे (for च स°) T2.3 G1.3.4 तथा (for तदा) — (L 4569) D10 T2.3 G M4 च (for वा) D10 T2.3 G धर्मार्थे (for कामार्थ) — (L 4571) G3 व्रीळां (for व्रीडां) — (L 4572) D10 T2.3 G M4 एवमादि वि° (for °दीनि) — (L 4574) D10 न (for यद्) — (L 4575) D10 T2.3 G M4 [अ]पि यद् (for पति) — (L 4576) D10 T2.3 G M4 लब्ध्वा तेन (D10 तस्मा) सुखी भवेत् (for the post half) — (L 4577) D10 T2.3 G M4 अतीवाशाम् (for अतियाच्ञाम्) — (L 4578) D10 T2.3 G M4 भार्या (for नार्या) T2.3 [अ]नुचरेत् (for [आ]तुरवत्) — (L 4579) D10 T2.3 G M4 भार्याया (for भार्यया) D10 T2.3 G M4 कर्तव्य° (for भर्तव्य) — (L 4581) D10 T2.3 G M4 न सुखे न धने तथा (for the post. half) — (L 4582) D10 T2.3 G M4 तथा भर्तु (for यथा पत्यौ) — (L 4584) T2.3 G1.3.4 M4 नान्य (for नान्या) D10 T2.3 G M4 प्रमदाया (for °नां) — (L 4585) D10 T2.3 G1.3.4 M4 मे (for वै) D10 G2 विशिष्ट मे मति प्रभो (for the post half) — (L 4587) D10 T2.3 G M4 सुखेन पतिपूजया (for the post half). — (L 4589) D10 T2.3 G M4 -साकल्य (for सौकर्य) D10 T2.3 G M4 पश्य त्व प्रमदां प्रति (G2 सती) (for the post. half) — (L 4590) D10 T2.3 G M4 एतद्विसृ(G2 °म)ज्य पच्यते (for the prior half) G2 स्त्रिय पापविमोहिता (for the post. half) — (L 4591) G2 तपश्चर्या (for °श्चर्या) T2.3 G M4 समर्पित (for °पितौ) D10 पत्यौ तस्या समर्पित (for the post. half) — (L 4592) D10 T2.3 G तेज (for स्वर्ग) G1.2.4 अस्मिन् (for त°) — (L 4593) Kumbh ed शोभना (for °ना) — (L 4594) D10 T2.3 G M4 स्वभर्त्रा (for पतिना) D10 T2.3 G M4 सु- (for स्व) — (L 4595) D10 T2.3 G1.3.4 M4 बीभत्सो (for °त्सुर्) G2 वृद्धान्विरूपान्बीभत्सान् (for the prior half) G2 om from the post half up to the prior half of line 4599 — (L 4596) D10 T2.3 G1.3.4 M4 transp भर्ता and वै — (L 4598) D10 T2.3 G1.3.4 M4 सा पत्नीनां विशिष्यते (for the post half) — (L 4599) G2 अधनान् (for प्रमूढान्) — For lines 4600–4601, D10 T2.3 G M4 subst

पतीनुपचरेल्लोकानक्षयान्प्रतिपद्यते ।

— D10 T2.3 G M4 om (hapl) from the post half of line 4604 up to the prior half of line 4605 — Colophon — *Sub-parvan* M1–3 दानधर्म — *Adhy name* M1–3 उमामहेश्वरसंवादे स्त्रीलक्षण — *Adhy no.* M1 227, M2.3 228 —(L 4606) D10 T2.3 G M4 Madras

सौम्यशीला शुभाचारा सर्वास्ता सभवन्ति हि ।
अथाशुभं प्रवक्ष्यामि स्त्रीणां वृत्तं महेश्वर ।
आसुर्यश्चैव पैशाच्यो राक्षस्यश्च भवन्ति या ।
तासां वृत्तमशेषेण श्रूयतां लोककारणात् ।
न्यायतो वान्यथा प्रोक्ता भावदोषसमन्विता ।
भर्तॄनपचरन्त्येव रागद्वेषबलात्कृता ।
स्वधर्मविमुखा भूत्वा प्रदुष्यन्ति यतस्ततः ।
प्रवृद्धविषया नित्यं प्रतिकूलं वदन्ति च ।
अर्थान्विनाशयन्त्येव न गृह्णन्ति हितं क्वचित् ।
स्वबुद्धिनिरता भूत्वा जीवन्ति च यथा तथा ।
गुणवत्य क्वचिद्भूत्वा पतिधर्मपरा इव ।
पुनर्भवन्ति पापिष्ठा विषमं वृत्तमाश्रिता ।
अनवस्थितमर्यादा बहुवेषा व्ययप्रिया ।
असंतुष्टाश्च लुब्धाश्च ईर्ष्याक्रोधयुता भृशम् ।
भोगप्रिया हितद्वेष्या कामभोगपरायणा ।
पतीन्परिभवन्त्येव प्रतिकूलपरायणा ।
प्रायशोऽनृतभूयिष्ठा गुरूणां प्रतिलोमका ।
एवंयुक्तसमाचारा आसुरं भावमाश्रिता ।
अपरा पापकारिण्य सततं कलहप्रिया ।
परुषा रूक्षवचना निर्घृणा निरपत्रपा ।
निःस्नेहा कोपनाश्चैव भर्तृपुत्रस्वबन्धुषु ।
घोरा मांसप्रिया नित्यं हसन्ति च रुदन्ति च ।
पतीन्व्यभिचरन्त्येवमुन्मार्गेण यथा तथा ।
बन्धुभिर्भर्त्सिता भूत्वा गृहकार्याणि कुर्वते ।
भयं वा भर्त्सिता देव नीचवृत्ता स्वबन्धुषु ।
तथैवात्मवधं घोरं व्यवस्येयुर्न संशयः ।
निर्दया निरनुक्रोशा कुटुम्बार्थविलोपना ।
धर्मार्थरहिता घोरा सततं कुर्वते क्रिया ।
अनर्थनिपुणा पापा परप्राणेषु निर्दया ।
एवंयुक्तसमाचारा स्त्रिय पैशाच्यमाश्रिता ।
अपरा मोहसंयुक्ता निर्लज्जा रोदनप्रिया ।
अशुद्धा मलदिग्धाङ्गा पानमांसरता भृशम् ।
वदन्त्यनृतवाक्यानि हसन्ति विलपन्ति च ।
दुष्प्रगाढा महाक्रोधा स्वप्नशीला निरन्तरम् ।
तामस्यो नष्टतत्त्वार्था मन्दशीला महोदरा ।
भुञ्जन्ति विविधं सिद्धं भोजनं तीव्रमभ्रमा ।
गुणरूपवयोयुक्तं पतिं कामुकमुत्तमम् ।
हित्वान्यानेव गच्छन्ति सर्वथा भृशपापिका ।
निर्लज्जा धर्मसंदिग्धा प्रतिकूला समन्ततः ।
एवंयुक्तसमाचाराः स्त्रियो राक्षस्यमाश्रिता ।
एवंविधानां सर्वासां न परत्रेह वा सुखम् ।
एतासामेव कुस्त्रीणां मृतानां च महेश्वर ।
असंशयं चिरं कालं नरके वास इष्यते ।
नरकाद्धि विमुक्तानां कथंचित्कालपर्ययात् ।
इष्यते जन्म मानुष्यं कष्टं तत्रापि भुञ्जते ।
तासां दुष्कृतसंयोगाद्दुःख जन्मान्तरेष्वपि ।
दरिद्रा क्लेशभूयिष्ठा विरूपा कुत्सिता परैः ।
विधवा दुर्भगा वापि लभन्ते दुःखमीदृशम् ।
शतवर्षसहस्रान्तमात्मानं व्यभिचारिणी ।
नयेज्जारं च निरयं पतिं पापेन योजयेत् ।

ed. देवदानवगन्धर्वां (Madras ed. °वं) (for the prior half) — G_2 om lines 4608–4611 — (L. 4608) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ M_4 यथाशुभ (D_{10} °द्ध) (for अथाशुभ) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ M_4 धर्मं (for वृत्त) — (L. 4609) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ M_4 हि (for या) — (L. 4612) D_{10} $T_{2,3}$ G उपचरति (for अप°) — (L. 4615) Kumbh ed [ए]व (for [ए]व) — D_{10} om (hapl ?) line 4619 — (L. 4619) $T_{2,3}$ G M_4 व्ययवाम्पिना (for व्ययप्रिया) — (L. 4620) G_2 -दोषयुता (for क्रोध°). — D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 om (hapl) line 4622 — (L. 4624) $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ M_4 एववृत्तसमाचारा ((for the prior half) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 त्वासुर (for आ°) — (L. 4625) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 अपकारपरा नित्य (for the prior half) — (L. 4627) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 क्रोधनाश्च (for कोप°) — (L. 4629) D_{10} व्यभिचरन्ति, G_2 अभि° (for व्यभि°) $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ M_4 [ए]व (for [ए]वम्) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 दुर्मार्गेण (for उन्मा°) — (L. 4631) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 निवृत्ता स्वेषु कर्मसु (for the post half) — (L. 4632) D_{10} G_2 भव (for -वध) — (L. 4633) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 विलोपका (for °पना) — (L. 4635) D_{10} $T_{2,3}$ G अनर्थे (for °थं) — (L. 4638) D_{10} G_2 दिग्धाङ्ग्य (for -दिग्धाङ्गा) — (L. 4642) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 भुञ्जते (for भुञ्जन्ति) G_2 सिद्धिं (for सिद्ध) — (L. 4643) $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ M_4 कामिनम् (for कामुकम्) — (L. 4644) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 [अ]न्येनैव (for [अ]न्यानेव) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 तापिता (for -पापिका) — (L. 4645) G_2 सत्र- (for धर्म) — (L. 4646) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ M_4 एवरूप- (for °युक्त-) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 राक्षसम् (for °स्यम्) — (L. 4647) $G_{1,3,4}$ महा (for [इ]ह वा) — D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 om lines 4648–4649 — (L. 4650) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 विप्र- (for हि वि) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 मानुष्यं दुर्लभं भवेत् (for the post half) — For line 4651, D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 subst :

कष्टं तत्रापि भुञ्जन्ते स्वकृतं दुःखजं बहु ।

[D_{10} G_2 इष्ट (for कष्ट)]

एतद्यदि तु विज्ञाय पुनश्चेद्धितमात्मन ।
कुर्युर्भर्तारमाश्रित्य तथा धर्ममवाप्नुयु ।
अभिसयान्ति ता लोकान्पुण्यान्परमशोभनान् ।
अवमत्य तु या पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा ।
वर्तमानाश्च सतत भर्तृणा प्रतिकूलताम् ।
भर्त्रानुमरण काले या कुर्वन्ति तथाविधा ।
कामात्क्रोधाद्भयान्मोहादपहास्या भवन्ति ता ।
आदिप्रभृति कुस्त्रीणा तथानुमरण वृथा ।
आदिप्रभृति या साध्वी भर्तु प्रियपरायणा ।
ऊर्ध्वं गच्छति सा तत्र भर्त्रानुमरण गता ।
एव मृताया वै लोकानह पश्यामि चक्षुषा ।
स्पृहणीयान्सुरगणैर्यान्गच्छन्ति पतिव्रता ।
अथ वा भर्तरि मृते वैधव्य धर्ममाश्रिता ।
मृत च पतिमुद्दिश्य कुर्याच्चैवविध तप ।
एव गच्छति सा नारी पतीना लोकमुत्तमम् ।
रमणीयमनिर्देश्य दुष्प्राप दैवमानुषै ।
प्राप्नुयात्तादृश लोक केवल या पतिव्रता ।
इति ते कथित देव स्त्रीणा धर्ममनुत्तमम् ।
तवैव प्रियकामिन्या यन्मयोक्त तवाग्रत ।
चापल्यान्मम देवेश तद्भवान्क्षन्तुमर्हति ।

नारद ।

एव वदन्तीं रुद्राणीं लज्जाभावसमन्विताम् ।
तोषयामास देवेशो वाचा सपूजयन्प्रियाम् ।
ऋषयो देवगन्धर्वा सासुरा साप्सरोगणा ।
दैवतप्रमदाश्चापि देवनद्यश्च सगता ।
प्रणम्य शिरसा देवीं स्तुतिभिश्चापि तुष्टुवु ।
पूजयामासुरपरे देवदेवं मुदा युता ।
अपरे विस्मयाच्चोचुस्तमर्थमभिचिन्त्य वै ।
सप्रहृष्टमना शर्वं सवाद चिन्तयन्मुहु ।
तत्र तस्मिन्क्षणे देवीं देवो वचनमब्रवीत् ।
शृणु कल्याणि मद्वाक्य यदिद तु त्वया मया ।
कृत सवादमभवत्तत्त्रिलोक गमिष्यति ।
पुण्य पवित्रमाख्यान भविता तच्च सदाय ।
य इद श्रावयेद्विद्वान्सवाद त्वावयो प्रिये ।
शुचिर्भूत्वा नरान्युक्तान्स यज्ञफलमाप्नुयात ।
ये त्वेन शृणुयुर्नित्य धर्म्यं तद्गतमानसा ।
श्रवणादेव तेषा तु महद्धर्मफल भवेत् ।
कथयेच्छृणुयाद्वापि य कश्चिन्नित्यमाह्निकम् ।
स भवेन्मत्प्रियो देवि त स्मरामि दिने दिने ।
य इम पठते नित्य सवाद चावयो शुभम् ।

— D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 om line 4652 — (L 4655) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 ॰महस्राणि निरय (for ॰न्नमात्मान) — For line 4656, D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 subst

मजेत्पतिं च पापेन सयोज्य स्वकुल तथा ।

— (L 4657) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 एतद्विज्ञाय पतित (D_{10} G_2 यदि तु) (for the prior half) — (L 4658) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 कुर्याद् (for कुर्युर्) D_{10} $T_{2.3}$ G अवाप्नुयात् (for ॰प्नुयु) — (L 4659) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 अभिसयाति ताँल्लोकान् (for the prior half) — (L 4661) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ कुत्स्न (for ॰ताम्) — (L 4662) G_2 तथाविधि (for ॰विधा) — (L 4663) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 लोभाद् (for मोहाद्) — (L 4665) D_{10} G_2 सा (for या) $T_{2.3}$ G M_4 पत्यु (for भर्तु) — (L 4666) D_{10} प्रीता, $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 पूता (for तत्र) G_2 ऊर्ध्वंगतिश्च सा पूता (for the prior half) — (L 4668) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 यान्ग(D_{10} स्याद)च्छति पतिव्रता (for the post. half) — After line 4669, D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 Kumbh ed ins

तूष्णीं भौमजले नित्यमश्निस्नानमुत्तमम् ।

[Kumbh ed मौम (for भौम)]

— (L 4670) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 व्रत (for मृत) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 कुर्युश्चैव विधि तत (for the post half) — (L 4671) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 पतिलोकमनुत्तम (for the post half) — D_{10} om (hapl) lines 4672–4674 — (L 4675) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 भवत॰ (for तवैव) — (L 4678) D_{10} $T_{2.3}$ G प्रशशास च देवेशो वाचा सजन यन्प्रिय. — (L. 4679) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 प्रमदाश्च सहस्रश (for the post. half) — D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 om line 4680 — (L 4681) D_{10} $T_{2.3}$ G [अ]भि (for [अ]पि) — D_{10} G_2 om lines 4682–4683 $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 om line 4683 — For lines 4684–4685, D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 subst

सवाद चिन्तयन्त्यन्ये श्रद्दधाना सुचेतस ।
ततस्तु देवदेवेशो देवीं वचनमब्रवीत ।

— Before line 4686, $G_{1.3.4}$ ins महेश्वर — (L 4686) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 सत्कान्येय मया तव (for the post. half) — D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 om line 4687 — (L 4688) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 ख्यात (G_2 ॰ति) च (for आख्यान) $T_{2.3}$ नात्र (for तत्र) — (L 4689) D_{10} $T_{2.3}$ G इम (for इद) — (L 4690) G_2 विप्रान् (for युक्तान्) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 स ते स्वर्ग व्रजेत्सुख, G_2 युक्तान्स्वै स्वर्गति व्रजेत् (for the post half) — (L 4691) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 यस्त्वेन शृणुयान्नित्य (for the prior half) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 om (hapl) from the post half up to the prior half of line 4695 — (L 4695) D_{10} प्रिय (for शुभम्) — (L 4696) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 लभते

कीर्तिमायुष्यमारोग्यं परत्रेह च विन्दति ।
नारद ।
श्रुत्वा चेमं प्रयोक्ता तु कथं स न भवेन्महान् ।
इत्युक्त्वा स महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत ।
देवीं देवं वयं तत्र नापश्याम प्रभावत ।
एवं पुरा मयाश्चर्यं दृष्टं हैमवते वने ।
चरता तीर्थयात्रार्थं पुरा केशिनिषूदन ।
तदद्य कथितं सर्वं तत्र केशव शृण्वत ।
भीष्म ।
एतावदुक्त्वा देवर्षिर्नारदो विरराम ह ।
तदद्य निखिलेनैव कथितं ते युधिष्ठिर ।
वैशंपायन ।
धर्मराजस्तु तच्छ्रुत्वा भ्रातृभिर्मुदितोऽभवत् ।
तत्सर्वं निखिलं प्रोक्तं तवेह जनमेजय ।

Colophon

16

After 13 134, V1 B Dn D1.2 4–9 ins

ऋषय ।
पिनाकिन्भगनेत्रघ्न सर्वलोकनमस्कृत ।
माहात्म्यं वासुदेवस्य श्रोतुमिच्छाम शंकर ।
महेश्वर ।
पितामहादपि वर शाश्वत पुरुषो हरि ।
कृष्णो जाम्बूनदाभासो व्यभ्रे सूर्य इवोदित ।
दशबाहुर्महातेजा देवतारिनिषूदन ।
श्रीवत्साङ्को हृषीकेश सर्वदैवतपूजित ।
ब्रह्मा तस्योदरभवस्तस्याहं च शिरोभव ।
शिरोरुहेभ्यो ज्योतींषि रोमभ्यश्च सुरासुरा ।
ऋषयो देहसंभूतास्तस्य लोकाश्च शाश्वता ।
पितामहगृहं साक्षात्सर्वदेवगृहं च स ।
सोऽस्या पृथिव्या कृत्स्नाया स्रष्टा त्रिभुवनेश्वर ।
संहर्ता चैव भूतानां स्थावरस्य चरस्य च ।
स देवश्रेष्ठ साक्षाद्देवनाथ परंतप ।
सर्वज्ञ सर्वसंश्लिष्ट सर्वग सर्वतोमुख ।
परमात्मा हृषीकेश सर्वव्यापी महेश्वर ।
न तस्मात्परमं भूतं त्रिषु लोकेषु किंचन ।
सुरकार्यार्थमुत्पन्नो मानुषं वपुरास्थित ।
न हि देवगणा शक्तास्त्रिविक्रमविनाकृता ।
भुवने देवकार्याणि कर्तुं नायकवर्जिता ।
नायक सर्वदेवानां सर्वभूतनमस्कृत ।
एतस्य देवनाथस्य देवकार्यपरस्य च ।
ब्रह्मभूतस्य सततं ब्रह्मर्षिशरणस्य च ।
ब्रह्मा वसति गर्भस्थ शरीरे सुखसंस्थित ।
सर्वा सुखसंस्थिताश्चैव शरीरे तस्य देवता ।
स देव पुण्डरीकाक्ष श्रीगर्भ श्रीसहोषित ।
शार्ङ्गचक्रायुध खड्गी सर्वनागरिपुध्वज ।

स गतिं परां (for the post half) — D10 T2 3 G M4 om line 4697 (with the ref) — (L 4704) D10 T2 3 G M4 तदद्य निखिलं सर्वं (for the prior half) — Colophon om in T1 — *Sub parvan* M1–3 दानधर्म — *Adhy name* D10 T2 3 G M4 उमामहेश्वरसंवादे स्त्रीस्पृहा, M1–3 उमामहेश्वरसंवाद — *Adhy no* D10 T2 3 G2 4 233, G1 3 227, M1 228, M2 3 229, M4 225

16

Before the ref, V1 B1 4 ins

भीष्म उवाच ।
महेश्वरवच श्रुत्वा ऋषयो विस्मयान्विता ।
वासुदेवस्य माहात्म्यं द्रष्टुं समुपचक्रमु ।
[(L 2) V1 प्रष्टु (for द्रष्टु)]

— (L. 1) D1 -लोके, D. -देव- (for -लोक-) — (L 2) V1 B2 3 Dn1 n3 D1 2 4–7 9 10 इच्छामि (for °म) — After line 2, D4–9 ins

त्वमेव तस्य जानीषे यथात्म्यहिरदेरिव ।
गुणागुणवता मुख्य स वा तव विशेषत ।

[(L 2) D5 गुणानगुणता मुख्य (for the prior half) D8 च ते च (for वा तव)]

—B3 महेश, D2 4–9 ईश्वर (for महेश्वर) —(L 3) B2 D4–9 पर (for वर) B3 पुरुष शाश्वतो हरि (for the post half) — D1 2 om line 5 — (L 6) V1 B -पूजित (for पूजित) —(L 7) V1 B Dn सदहस्त्स्य (for शयस्तथा) D1 2 transp अहं and च D6 7 9 शिरोद्भव (for °भव) — (L 9) B1 Dn1 D4 देव (for देह-) D1 2 9 तथा (for तस्य) — (L 10) D1 3 5 -गृहश्च य, D5–7 गृहं च य (for गृहं च स) — (L. 11) D4–9 अस्या (for सोऽस्या) — (L 12) Dn2 च जगम (for चरस्य च) — (L 13) V1 B Dn स हि देववर साक्षाद् (for the prior half) — (L 14) D4–9 -समृष्ट (for -संश्लिष्ट) D3 om (hapl) सर्वग — V1 B Dn3 ins after line 14 Dn1 n2 D5 after line 15

सनातनो वै मधुहा गोविन्द इति विश्रुत ।
स सर्वान्पार्थिवान्संख्ये घातयिष्यति मानद ।

— V1 B Dn3 om line 15 Dn2 reads lines 19–20 on marg — (L 19) D1 वर्जित (for °ता) — (L 20) V1 B D2 -भूतानां (for -देवानां) Dn1 n2 D2 4–9

उत्तमेन च शौचेन शीलेन च दमेन च ।
पराक्रमेण वीर्येण वपुषा दर्शनेन च ।
आरोहेण प्रमाणेन धैर्येणार्जवसंपदा ।
आनृशंस्येन रूपेण बलेन च समन्वितः ।
अस्त्रैः समुदितः सर्वैर्दिव्यैश्चाद्भुतदर्शनैः ।
योगमायः सहस्राक्षो निरवद्यो महामनाः ।
धीरो मित्रजनश्लाघी ज्ञातिबन्धुजनप्रियः ।
क्षमावाननहंवादी ब्रह्मण्यो ब्रह्मनायकः ।
भयहर्ता भयार्तानां मित्राणां नन्दिवर्धनः ।
शरण्यः सर्वभूतानां दीनानां पालने रतः ।
श्रुतवानर्थसंपन्नः सर्वभूतनमस्कृतः ।
समाश्रितानामुपकृच्छत्रूणामपि धर्मवित् ।
मतिमान्नीतिसंपन्नो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
भवार्थमिह देवानां बुद्ध्या परमया युतः ।
प्राजापत्ये शुभे मार्गे मानवे धर्मसहिते ।
समुत्पत्स्यति गोविन्दो मनोर्वंशे महात्मनः ।
अङ्गनामा मनोः पुत्रस्त्वन्तर्धामा ततः परः ।

अन्तर्धाम्नो हविर्धामा प्रजापतिरनिन्दितः ।
प्राचीनबर्हिर्भविता हविर्धामसुतो महान् ।
तस्य प्रचेतःप्रमुखा भविष्यन्ति दशात्मजाः ।
प्राचेतसस्तथा दक्षो भवितेह प्रजापतिः ।
दाक्षायिण्यास्तथादित्यो मनुरादित्यतस्तथा ।
मनोश्च वंशज इडा सुद्युम्नश्च भविष्यति ।
बुधात्पुरूरवाश्चापि तस्मादायुर्भविष्यति ।
नहुषो भविता तस्माद्ययातिस्तस्य चात्मजः ।
यदुस्तस्मान्महासत्त्वः क्रोष्टा तस्माद्भविष्यति ।
क्रोष्टुश्चैव महान्पुत्रो वृजिनीवान्भविष्यति ।
वृजिनीवतो हि भविता उषद्गुरपराजितः ।
उषद्गोर्भविता पुत्रः शूरश्चित्ररथस्तथा ।
तस्य त्ववरजः पुत्रः शूरो नाम भविष्यति ।
तेषां विख्यातवीर्याणां चारित्रगुणशालिनाम् ।
यज्विनां सुविशुद्धानां वंशे ब्राह्मणसंमते ।
स शूरः क्षत्रियश्रेष्ठो महावीर्यो महायशाः ।
स्ववंशविस्तरकरं जनयिष्यति मानदः ।

-देव- (for भूत-) — (L 21) D1 2 स तस्य, D6 य एनद् (for एतस्य) D9 वा (for च) — D2 4 6 7 9 om (hapl) line 22 — (L 23) D1 om the post half — After line 23, Dn1 n2 D6 ins

शर्वं सुखसंश्रितश्च शरीरे सुलक्षणैः ।

—(L 24) V1 B1 2 4 5 Dn D6-9 सर्वैः सुखसंश्रि (D6-9 °श्रि)ताश्च, B3 सर्वांश्च सुखसंयुक्ता, D1 om (for the prior half) — (L 26) D6 7 9 सर्पनागारिकध्वज (for the post. half) —(L 27) V1 B Dn D2 स शीलेन, D4-9 स शौचेन V1 B Dn D2 शौचेन (for शीलेन) Bom ed दमेन च शमेन च (for the post half) — Dn2 om. (hapl.) line 28 —(L 28) D6-7 9 [आ]र्जवेन (for वीर्येण) —(L 29) D4 6 7 9 आरोहणे, D8 °हण- (for °हेण) —(L 31) V1 B Dn D2 अद्भुत (for चा°) — (L 32) D1 2 4 6-9 योगमाया- (for °मायः) V1 B Dn निरपायो (for °वद्यो) —(L 33) V1 B Dn1 n2 D2 4 वीरो (for धीरो) B3 श्लाघ्यो (for -श्लाघी) —(L 34) V1 B Dn क्षमावांश्च (for °वान्) D8. 9 ब्रह्मज्ञो (for °ण्यो) —(L 36) D1 5 भूतानां, D6 8 9 भीतानां, D7 om (for दीनानां) —(L 37) D1 om (hapl) from the post half up to the prior half of line 39 D6-9 -देव- (for भूत) —(L 38) V1 B Dn3 उदकृच्, Dn1 n2 वरद, D6-9 उदधि (for उपकृच्) —(L 39) V1 B Dn D6-9 नीतिज्ञो, D2 विजयो (for मतिमान्) V1 B Dn ब्रह्मवादी (for °चारी) D7 यतेंद्रिय —(L 41) V1 B Dn D4 -सत्कृते (for सहिते) —(L 42) D4 5 7 स चेतस्यति गोविंदो, D8 9 स चोत्पत्स्यति गो° (for the prior half) —(L 43) V1 B Dn2 n3 D2 4-9 अंगो नाम (for अङ्गनामा) —After the prior half, V1 Dn3 ins

तस्य वेनोऽभवत्सुतः ।
पृथुस्तस्याभवत्पुत्रो

B1 Dn1 अतर्धामा (for त्वन्तर्धामा) D6-9 परं (for परः) V1 B2-5 Dn2 n3 अतर्धामा ततः परः (for the post. half) —(L 44) D4 6-9 बर्हिर्धामा (for हवि°) —(L 45) V1 B Dn1 n2 D2 हविर्धामः, Dn3 D7 8 °धान (for °धाम-) —(L 46) D2 तवात्मजा (for दशा°) —(L 47) B4 D7 8 प्रचेतसस् — D4 reads lines 48-49 after 51 —(L 48) V1 B1-3 Dn3 दाक्षायण्यास् B4 5 दाक्षायण्यास्तथादित्यो (B5 °दा दक्षो) (for the prior half) —(L 49) D2 इद्र, some Mss इला (for इडा) D2 प्रद्युम्नश्च (for सु°) — After line 49, D6 reads line 53 — B5 D4 7-9 om (hapl.) line 50, D6 reads it after line 52 D4 om lines 52-53 D7 9 om (hapl) lines 53 —(L 54) The prior half hypermetric V1 B Dn च (for हि) D4-9 वृजिनीतश्च (D7-9 °स्य) भविता (for the prior half) B3 5 Dn1 n2 D2 उपगुर्, D4-9 रुपगुर् (for उषद्गुर्) —(L 55) B3 उपगोर्, D1 2 पृषद्गोर्, D4-9 रुपगोर् (for उषद्गोर्) —(L 56) D4 6-9 सिंहो (for शूरो) — V1 om line 57 —(L 57) Dn3 चारित्र्य-, D4 चरित्र- (for चा°) D6-9 गुरचारित्रशालिनां (for the post. half) —(L 58) V1 B Dn यज्वनां (for यज्विनां)

वसुदेव इति ख्यात पुत्रमानकदुंदुभिम् ।
तस्य पुत्रश्चतुर्बाहुर्वासुदेवो भविष्यति ।
दाता ब्राह्मणसत्कर्ता ब्रह्मभूतो द्विजप्रिय ।
राज्ञ सर्वांश्च रुद्धान्स मोक्षयिष्यति मानद ।
जरासंध च राजान निर्जित्य गिरिगह्वरे ।
सर्वपार्थिवरत्नाढ्यो भविष्यति स वीर्यवान् ।
पृथिव्यामप्रतिहतो वीर्येण च भविष्यति ।
विक्रमेण च संपन्न सर्वपार्थिवपार्थिव ।
शूरसेनेषु संभूतो द्वारकाया वसन्प्रभु ।
पालयिष्यति गा देवीं विजित्य नयवत्सदा ।
त भवन्त समासाद्य वाङ्माल्यैरर्हणैर्वरैं ।
अर्चयन्तु यथान्याय ब्रह्माणमिव शाश्वतम् ।
यो हि मा द्रष्टुमिच्छेत ब्रह्माण वा पितामहम् ।
द्रष्टव्यस्तेन भगवान्वासुदेव प्रतापवान् ।
दृष्टे तस्मिन्नहं दृष्टो न मेऽत्रास्ति विचारणा ।
पितामहो वा देवेश इति वित्त तपोधना ।
स यस्य पुण्डरीकाक्ष प्रीतियुक्तो भविष्यति ।
तस्य देवगण प्रीतो ब्रह्मपूर्वो भविष्यति ।
यश्च त मानवो लोके संश्रयिष्यति केशवम् ।
तस्य कीर्तिर्जयश्चैव स्वर्गश्चैव भविष्यति ।
धर्माणा देशिक साक्षात्स भविष्यति धर्मभाक् ।

धर्मविद्भि स देवेशो नमस्कार्य सदोद्यतै ।
धर्म एव परो हि स्यात्तस्मिन्नभ्यर्चिते विभौ ।
स हि देवो महातेजा प्रजाहितचिकीर्षया ।
धर्मार्थं पुरुषव्याघ्र ऋषिकोटी ससर्ज ह ।
ता सृष्टास्तेन विभुना पर्वते गन्धमादने ।
सनत्कुमारप्रमुखास्तिष्ठन्ति तपसान्विता ।
तस्मात्स वाग्मी धर्मज्ञो नमस्यो द्विजपुगवा ।
वन्दितो हि स वन्देत मानितो मानयेत च ।
अर्चितश्चार्चयेन्नित्य पूजित प्रतिपूजयेत् ।
दृष्ट पश्येदहरह संश्रित प्रतिसंश्रयेत् ।
अर्चितश्चार्चयेन्नित्य स देवो द्विजसत्तमा ।
एतत्तस्यानवद्यस्य विष्णोर्वै परम व्रतम् ।
आदिदेवस्य महत सज्जनाचरित सदा ।
भुवनेऽभ्यर्चितो नित्य देवैरपि सनातन ।
उभयेनानुरूपेण यजन्ते तमनुव्रता ।
कर्मणा मनसा वाचा नमस्य स द्विजै सदा ।
यत्नवद्भिरुपस्थाय द्रष्टव्यो देवकीसुत ।
एष वोऽभिहितो मार्गो मया वै मुनिसत्तमा ।
त दृष्ट्वा सर्वशो देवा दृष्टा स्युर्मुनिसत्तमा ।
महावराह त देव सर्वलोकपितामहम् ।
अह चैव नमस्यामि नित्यमेव जगत्पतिम् ।

D_4 यत्त्वना मुनिशुद्धानां, D_{5-9} यज्विनां पुण्यकर्तॄणा (for the prior half) D_1 -स्मत , $D_{4\ 5\ 7-9}$ सत्तम (D_9 °मा) (for समते) —(L 59) $D_{4\ 5}$ महा बल° (for °यशा°) —(L 60) $D_{5\ 6\ 8\ 9}$ मानद — $D_{4\ 7\ 9}$ om (hapl.) lines 61-64 —(L 61) B Dn $D_{1\ 2\ 6}$ वसुदेवम् (for °देव) V_1 [s]मिति (for इति) D_3 स्थात (for ख्यात) V_1 Dn_1 n_2 $D_{5\ 6}$ दुदुभि (for °भिम्) —(L 63) $D_{1\ 2}$ भूयान् (for -भूतो) — D_5 om line 64 —(L 64) V_1 $B_{2\ 4\ 5}$ Dn D_6 नुबद्धान्, B_1 सुबद्धान्, B_2 om (for च रुद्धान्) V_1 B Dn $D_{6\ 8}$ यान्च (for मानद) —(L 65) V_1 B Dn तु (for च) —(L 66) $D_{4\ 6-8}$ रत्नार्हो, D_5 -साहाय्ये (for रत्नाढ्यो) —(L. 68) D_4 सत्तम (for -पार्थिव) —(L. 69) Dn_1 n_2 सभूत्वा, Bom ed भूत्वा स (for सभूतो) V_1 B Dn_3 शूरसेनसुतो भूत्वा (for the prior half) —(L 70) V_1 B Dn_1 n_3 D_{4-9} नयवित्, Dn_2 तपोवत (for नयवत्) D_5 तत (for सदा) —(L 71) Dn_1 भवद्भि (for °न्त) B_{2-5} $D_{4\ 5}$ शुभै°, D_1 धनै (for वरै) Dn_3 वाङ्मनोवर्धनैवरै° (for the post. half) —(L 72) $D_{4\ 5\ 7\ 9}$ अर्चयति (for °यन्तु) —(L. 73) $D_{5\ 8\ 9}$ प्रष्टुम् (for द्रष्टुम्) V_1 B Dn D_2 च (for वा) — B_5 om lines 74–77 D_5 om line 79 —(L 79) D_{8-9} तु (for च) Bom. ed मानवे (for °वो) —(L 80) B_3 भविष्यति न संशय (for the post half) —(L 81) Dn_2 धर्मवित् (for °भाक्) —(L 82) D_1 सत्त देवो (for स देवेशो) B_1 D_2 सर्वोच्यते, B_3 Dn_3 स उच्यते, $D_{4\ 5}$ सदोदिते, D_{7-9} °दितै (for °द्यतै) —(L 83) Dn_2 $D_{5\ 7\ 8}$ विभो, D_2 सदा (for विभौ) —(L 85) $D_{5\ 7\ 9}$ -कोटि (for -कोटी) —(L 87) D_4 स्थिता (for [अ]न्विता) — After line 88, Bom ed ins

त्रिदिव श्रेष्ठो हि भगवान्हरिर्नारायण प्रभु ।

—(L 89) V_1 B Dn D_8 मानयीत (for येत) D_{4-9} स (for च) — B_2 om (hapl) lines 90-91 —(L 90) V_1 $B_{1\ 4\ 5}$ Dn अर्हि($B_{4\ 5}$ °र्ह)तश्चार्हयेन्नित्य (for the prior half) D_6 चापि , D_7 चापि (for प्रति) —(L 92) D_{4-9} अर्हि(D_7 °र्ह)तश्चार्हयेन्नित्य (for the prior half) —(L. 93) D_{8-9} हि (for वै) $D_{4\ 5\ 7\ 9}$ स्मृत (for व्रतम्) — D_6 om (hapl) lines 95–97 —(L 96) V_1 B Dn $D_{1\ 2}$ असमेन (for उभ°) V_1 B Dn $D_{2\ 4\ 6-9}$ युज्यते (for यजन्ते) —(L. 97) V_1 B Dn transp नमस्य and स —(L 99) D_{4-9} द्विज (for मुनि) —(L 100) V_1 B_{2-5} Dn D_9 देव (for देवा) V_1 B Dn D_3 सुर-, $D_{4-7\ 9}$ द्विज-

तत्र वश्चितय दृष्ट भविष्यति न सशय ।
समस्ता हि वय देवास्तस्य देहे वसामहे ।
तस्य चैवाग्रजो भ्राता सिताभ्रनिचयप्रभ ।
हली बल इति ख्यातो भविष्यति धराधर ।
त्रिशिरास्तस्य देवस्य शातकौम्भमयो द्रुम॰ ।
ध्वजस्तृणेन्द्रो देवस्य भविष्यति रथाश्रित ।
शिरो नागैर्महाभोगै परिकीर्णं महात्मन ।
भविष्यति महाबाहो सर्वलोकेश्वरस्य हि ।
चिन्तितानि समेष्यन्ति शस्त्राण्यस्त्राणि चैव ह ।
अनन्तश्च स एवोक्तो भगवान्हरिरव्यय ।
समादिष्ट॰ स विबुधैर्दर्शयन्तमिति प्रभो ।
सुपर्णो यस्य वीर्येण कश्यपस्यात्मजो बली ।
अन्त नैवाशकद्द्रष्टु देवस्य परमात्मन ।
स च शेषे विचरते परया वै मुदा युत ।
अन्तर्वसति भोगेन परिरभ्य वसुंधराम् ।
स एष विष्णु सोऽनन्तो भगवान्वसुधाधर ।
यो राम स हृषीकेशो योऽच्युत स धराधर॰ ।
तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ दिव्यौ दिव्यवपुर्धरौ ।
द्रष्टव्यौ माननीयौ च चक्रलाङ्गलधारिणौ ।
एष योऽनुग्रह॰ प्रोक्तो मया पुण्यस्तपोधना ।
यं भवन्तो द्विजश्रेष्ठा पूजयेयु॰ प्रयत्नत ।

Colophon

नारद ।

अथ व्योम्नि महाञ्शब्द॰ सविद्युत्स्तनयित्नुमान् ।
मेघैश्च गगन नीलै सरुद्धमभवद्घनै ।
प्रावृषीव च पर्जन्यो ववृषे निर्मलं पयः ।
तमश्चैवाभवद्घोर दिशश्च न चकाशिरे ।
ततो देवगिरौ तस्मिन्रम्ये पुण्ये सनातने ।
न शर्व भूतसघ वा ददृशुर्मुनयस्तदा ।
व्यभ्र च गगनं सद्य क्षणेन समपद्यत ।
तीर्थयात्रां ततो विप्रा जग्मुश्चान्ये यथागतम् ।
तदद्भुतमचिन्त्यं च दृष्ट्वा ते विस्मिताभवन् ।
शकरस्योमया सार्धं सवाद तत्कथाश्रयम् ।
भगवान्पुरुषव्याघ्रो ब्रह्मभूत सनातन ।
यदर्थमनुशिष्टा स्मो गिरिपृष्ठे महात्मना ।
द्वितीयमद्भुतमिद त्वत्तेज कृतमद्य वै ।

(for मुनि-) — (L 101) D_{5} महानुभाव त देव (for the prior half) — (L 102) $D_{4\ 6-8}$ [ए]न (for [ए]व) — (L 103) $D_{4\ 5\ 7\ 9}$ तस्य (for तत्र) V_{1} B Dn_{1} n_{3} D_{4-9} च (for वस्) Dn_{2} न भविष्यति सशय॰ (for the post half) — (L 104) $D_{4\ 7\ 9}$ वसाम्यहं (for ॰महे) — (L 105) D_{8} भ्राता (for भ्राता) V_{1} B_{2-5} Dn D_{2} सिताद्रि-, B_{1} हिमाद्रि, D_{4-9} सितांशु- (for सिताभ्र) — (L 106) B_{2} (marg as above) बली (for हली) — (L 107) V_{1} B_{2-5} Dn दिव्यस्य (for देवस्य) V_{1} B Dn D_{5} -कुममयो, $D_{4\ 7-9}$ -कुममय- (for -कौम्भमयो) D_{6} [ऽ]द्रुन (for द्रुम) — (L. 108) $D_{4-7\ 9}$ त्रिनेत्रो (for तृणेन्द्रो) D_{4} रथाश्रय (for ॰श्रित) — (L 109) V_{1} B_{1} $D_{4\ 5\ 7\ 9}$ महामार्गै॰ (for ॰भोगै॰) V_{1} B Dn महात्मभि॰, D_{4-9} समतत (for महात्मन) — (L. 110) V_{1} $D_{1\ 4\ 5\ 8\ 9}$ महाबाहो (for ॰बाहो) V_{1} $B_{4\ 5}$ Dn_{1}. n_{2} D_{8} च, Dn_{3} $D_{4-7\ 9}$ ह (for हि) — (L 111) V_{1} B_{5} Dn_{1} D_{2} चैव हि, $D_{4,\ 5,\ 7-9}$ तस्य वै (for चैव ह) — Dn_{1} om lines 112–114 — (L 112) V_{1} $B_{1\ 2\ 4\ 5}$ Dn_{2} n_{3} वेदोक्तो, D_{1} चैवोक्तो, D_{2} देवोक्तो (for ए॰) B_{3} अननभूतो वेदोक्तो (for the prior half) — (L 113) $B_{1\ 2\ 4\ 5}$ D_{1} दर्शयांतम्, B_{3} Dn_{2} ॰य त्वम् (for ॰यन्तम) — (L 115) $D_{1.\ 2}$ वै न (for नैव) $D_{4\ 5\ 7-9}$ अल वै नाशक द्रष्टुं (for the prior half) — $D_{1\ 2\ 4\ 5\ 7-9}$ transp lines 116 and 117 — (L 116) V_{1} B_{1-4} Dn $D_{2\ 6}$ शेषो (for शेषे) B_{5} $D_{4,\ 5\ 7-9}$ स च शेषो विचरति (B_{5} ॰जयते) (for the prior half) D_{3} च (for वै) $D_{1\ 4\ 7\ 9}$ परया मुदया युत (for the post half) — (L. 117) B_{1} परिवर्त्यं (for ॰रभ्य) — (L 118) V_{1} B_{1-4} Dn D_{4-8} य एव, B_{5} य एष, D_{2} स च प्र-, D_{9} स एव (for स एष) — (L 119) D_{6} गदाधर (for धरा॰) — (L 120) V_{1} B Dn पराक्रमौ (for -वपुर्धरौ) — (L. 123) $D_{4\ 7-9}$ यद् (for य) V_{1} B Dn यद्भवतो यदुश्रेष्ठ (for the prior half) D_{2} तपोधना (for प्रयत्नत॰) — Colophon — *Parvan name* B_{1-3} Dn_{2} n_{3} D_{1} शांति — *Sub-parvan* V_{1} B Dn_{1} n_{2} $D_{1\ 2}$ दानधर्मे — *Adhy name* V_{1} Dn_{1} उमामहेश्वरसवादे पुरुषमाहात्म्य, $B_{1.\ 4\ 5}$ उमामहेश्वरसवादे महापुरुषमाहात्म्य, B_{2} महापुरुषमाहात्म्यं, B_{3} वासुदेवमाहात्म्य, D_{1} उमामहेश्वरसवादे वासुदेवमाहात्म्य, D_{4-9} महापुरुषोपाख्यान — *Adhy no* V_{1} 145, Dn_{1} 144 — (L 125) V_{1} B Dn नील (for नीलै) D_{3} अगमद् (for अभवद्) — (L 126) B_{5} ह (for च) V_{1} B_{2-5} Dn D_{6} ववर्ष (for ववृषे) B_{1} ववर्ष विमल पय॰ (for the post half) — (L 127) V_{1} B Dn $D_{1\ 2\ 5\ 6}$ तमश्च (for नमश्च) D_{6-9} न दिश प्र (for दिशश्च न). — (L 129) D_{7-9} -सघाता (for सघ वा) $B_{1.\ 4}$ Dn_{2} तथा (for तदा). — (L 130) $D_{4\ 5\ 7-9}$ सर्वे (for सद्य॰) — (L 131) D_{4-9} जग्मुस्ते वै मुदान्विता॰ (D_{4} ॰दा युता॰) (for the post half) — (L 132) D_{1} वो (for च) D_{4} मुदिता (for विस्मिता) $D_{1\ 2}$ दृष्ट्वा ते विस्मय ययु॰, D_{5-9} ते दृ($D_{8\ 9}$ तद्दृ)ष्ट्वा मुदिताभवन् (for the post half) — (L 133) V_{1} B_{4} Dn_{1}. n_{2} D_{6-9} सवाद त्वत्कथाश्रय (D_{6-9} ॰श्रित) (for the post half).

दृष्ट्वातिविस्मिता कृष्ण सा च न स्मृतिरागता ।
एतत्ते देवदेवस्य माहात्म्यं कथितं विभो ।
कपर्दिनो गिरीशस्य महाबाहो जनार्दन ।
इत्युक्त स तदा कृष्णस्तपोवननिवासिभि ।
मानयामास तान्सर्वानृषीन्देवकिनन्दन ।
अथर्षय सप्रहृष्टा पुनस्ते कृष्णमब्रुवन् ।
पुन सदर्शयस्वास्मान्सदैव मधुसूदन ।
न हि न सा रति स्वर्गे या च त्वद्दर्शने विभो ।
तादृश च महाबाहो यथाह भगवान्भव ।
एतत्ते सर्वमाख्यात रहस्यमरिकर्शन ।
त्वमेव ह्यर्थतत्त्वज्ञ पृष्टोऽस्मान्पृच्छसे सदा ।
तदस्माभिरिद गुह्य त्वत्प्रियार्थमुदाहृतम् ।
न च तेऽविदित किंचित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
जन्म चैव प्रसूतिश्च यच्चान्यत्कारण भुवि ।
वयं तु बहुचापल्यादशक्ता गुह्यधारणे ।
तत स्थिते त्वयि विभो लघुत्वात्प्रलपामहे ।
न हि किंचित्तदाश्चर्यं यन्न वेत्ति भवानिह ।
दिवि वा भुवि वा देव सर्वं हि विदित तव ।
साधयाम वय देव वृद्धिं पुष्टिमवाप्नुहि ।
पुत्रस्ते सदृशस्तात विशिष्टो वा भविष्यति ।
महाप्रभावसंयुक्तो दीप्तिकीर्तिकर प्रभो ।

भीष्म ।

तत प्रणम्य देवेश यादव पुरुषोत्तमम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य प्रजग्मुस्ते महर्षय ।
सोऽय नारायण श्रीमान्दीप्त्या परमया युत ।
व्रत यथावत्तच्चीर्त्वा द्वारका पुनरागमत् ।
पूर्णे च दशमे मासि पुत्रोऽस्य परमाद्भुत ।
रुक्मिण्या सम्मतो जज्ञे शूरो वशधर प्रभो ।
स काम सर्वजन्तूना सर्वभावगतो नृप ।
सुराणामसुराणा च चरत्यन्तर्गत सदा ।
सोऽय पुरुषशार्दूलो मेघवर्णश्चतुर्भुज ।
सश्रित पाण्डवान्प्रेम्णा भवन्तश्चैनमाश्रिता ।
कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिश्चैव स्वर्गमार्गस्तथैव च ।
यत्रैष सस्थितस्तत्र देवो विष्णुस्त्रिविक्रम ।
सेन्द्रा देवास्त्रयस्त्रिंशत्स्थिता नात्र विचारणा ।
आदिदेवो महादेवो भूताना च प्रतिश्रय ।
अनादिनिधनोऽव्यक्तो महात्मा मधुसूदन ।
स्वयजातो महातेजा सुराणामर्थसिद्धये ।
सुदुस्तरार्थतत्त्वस्य वक्ता कर्ता च माधव ।
तव पार्थ जय कृत्स्नस्तव कीर्तिस्तथातुला ।

— D1 om. lines 134–180 — (L 134) D4 6 7–9 सोमवत् (for भगवान्) V1 B Dn D5 स भवान्पुरुषव्याघ्र (for the prior half) — (L 135) D2 शिष्ट स (for -शिष्टा सो) D7 9 महात्मन (for त्मना) — (L 136) V1 B Dn D2 त्वद्ब्रुवन् (for अ°) D8 तत्तेज- (for त्व°) — (L. 137) V1 B Dn D2 4–6 च (for [अ]ति) D7–9 कृष्ण (for कृष्ण) D5 om. (hapl) from the post half up to the prior half of line 140 — (L 138) V1 B1 4 6 Dn D2 प्रभो (for विभो) — (L 139) D4 7–9 जनार्दन (for °र्दन) — (L 143) D4 8 त्व (for स) V1 B Dn पुन पुनर्दर्शयास्मान् (for the prior half) D2 स च (for सदा) D4 7–9 सदैव मधुसूदन (for the post half) — (L. 144) D8 कृष्णे (for स्वर्गे) Dn2 यावत्, D5 7 8 या नस् (for या च) — (L 145) V1 B Dn D4 6 यन्माह (for यथाह) — (L 146) D6 इत्यस्य ह्यरिकर्शन (for the post half) — (L 147) V1 B1–4 Dn2 n3 तदा (for सदा) — (L 150) D4 6 8 9 तच् (for यच्) V1 B Dn विभो, D4–9 महत् (for भुवि) — (L 151) B3–5 Dn2 n3 D4–9 बहु- (for बहु-) — (L 153) D4–9 transp किंचिद् and तद् D4 om. from the post half of line 154 up to the prior of line 156 — (L 155) Dn3 साधयामो, D5 °मि (for °म) V1 B Dn कृष्ण बुद्धिं (for देव वृद्धिं) — (L 157) D4–9 सकीर्णो (for -सयुक्तो) D2 कान्तिकर (for -कीर्ति°) V1 B Dn प्रभु (for प्रभो) — (L 160) D4–8 यो (for सो) Dn2 पुन (for युत) — (L 161) D4 6 8 9 यथार्थवच् (for °वत्तच्) D6 व्रत यथार्थवच्चीर्त्वा (for the prior half) — (L 163) D2 7–9 वशकर (for °धर) B3 D4 प्रभु (for प्रभो) — (L 164) V1 B Dn2 n3 भूताना (for -जन्तूना) Dn1 कामिन सर्वभूताना (for the prior half) B Dn3 -भावगतो (for -भागवतो) — (L 165) D9 वा (for च) V1 B Dn D2 असुराणा सुराणा च (for the prior half) D2 भवति (for चरति) — (L 167) Dn3 प्रीत्या (for प्रेम्णा) D7–9 सवनश्च (for भवन्तश्) V1 B4 6 [ए]तम् (for [ए]नम्) D4 6 सर्वतश्चैवमाश्रिता (for the post. half) — (L 168) D4, 5 7–9 स्वर्गमायुस् (for °मार्गस्). — (L 169) D6 सश्रितस् (for सस्थितस्) — (L 170) D2 सर्वे (for सेन्द्रा) V1 B Dn एव (for स्थिता) — (L 171) V1 B Dn सर्वभूत (for भूताना च) D2 सर्वभूतनतिप्रिय (for the post half) — (L 173) V1 B Dn D2 अज (for स्वय) — (L. 174) B3 अथ नदाथनस्तस्य, B5 सुरस्तवार्थ°, D2 दुस्तरस्यार्थ°, D6–9 पुष्कलस्यार्थ° (for the prior half) — (L. 175) D4 7 9 पार्थिव य (for पार्थ जय) B1 6 D8 9 कृष्णस् (for कृत्स्नस्) D2 [अ]चला (for [अ]तुला) — (L. 176) V1 B Dn D2 देवी (for कृत्स्ना) D8 नत्वेय पृथिवी

तवेय पृथिवी कृत्स्ना नारायणसमाश्रयात् ।
अय नायस्त्वचिन्त्यो यस्य नारायणो हृदि ।
स भवान्भूमिपाध्वर्यू रणाग्नौ हुतवान्नृपान् ।
कृष्ण स्रुवेण महता युगान्ताग्निसमेन वै ।
दुर्योधनस्तु शोच्योऽसौ सपुत्रभ्रातृबान्धव ।
कृतवान्योऽबुध कोपाद्धरिगाण्डीवविग्रहम् ।
दैतेया दानवेन्द्राश्च महाकाया महाबला ।
चक्राग्नौ क्षयमापन्ना दावाग्नौ शलभा इव ।
प्रतियोद्धु न शक्यो हि मानुषैरेष मयुगे ।
निहीनै पुरुषव्याघ्र सत्त्वशक्तिबलादिभि ।
जयो योऽय युगान्ताभ सव्यसाची रणाग्रग ।
तेजसा हतवान्सर्वं सुयोधनबल नृप ।
यत्तु वै वृषभाङ्केन मुनिभ्य समुदाहृतम् ।
पुराण हिमवत्पृष्ठे तन्मे निगदत शृणु ।
यावदस्योद्भवस्तुष्टिस्तेजो वीर्यं पराक्रम ।
प्रभाव सन्नतिर्जन्म कृष्णे तन्नितय विभो ।
न शक्यमन्यथा कर्तुं तद्यदि स्यात्तथाप्यणु ।
यत्र कृष्णो हि भगवांस्तत्र तुष्टिरनुत्तमा ।
वय हि बाल्मतय परनेत्रा सुविक्लवा ।
ज्ञानपूर्वं प्रपन्ना स्मो मृत्यो पन्थानमुत्तमम् ।
भवाश्चाप्यार्जवपर सर्वं कृत्वा प्रतिश्रयम् ।
राजवृत्तान्न चलते प्रतिज्ञापालने रत ।
अप्येवात्मवध लोके राजस्त्व बहु मन्यसे ।
न हि प्रतिज्ञया दत्त त प्रहातुमरिंदम ।
कालेनाय जन सर्वो निहतो रणमूर्धनि ।
वय च कालेन हता कालो हि परमेश्वर ।
न हि कालेन कालज्ञ स्पृष्ट शोचितुमर्हति ।
कालो लोहितरक्ताक्ष कृष्णो दण्डी सनातनः ।
तस्मात्कुन्तीसुत ज्ञातीन्नेह शोचितुमर्हसि ।
व्यपेतमन्युर्नित्य त्व भव कौरवनन्दन ।
माधवस्य च माहात्म्य श्रुतं यत्कथित मया ।
तदेव तव पर्याप्त सज्जनस्य निदर्शनम् ।
व्यासस्य वचन श्रुत्वा नारदस्य च धीमत ।
स्वय चैव महाराज कृष्णस्यार्हत्तमस्य वै ।
प्रभावश्चर्षिपूगस्य कथित सुमहान्मया ।
महेश्वरस्य सवाद शैलपुत्र्याश्च भारत ।
धारयिष्यति यश्चेम महापुरुषसभवम् ।
शृणुयात्कथयेद्वा य स वै श्रेयो लभेत्परम् ।

देवी (for the prior half) V1 B Dn D2 कृत्स्ना नारायणा श्रयात् (for the post half) — (L 177) V1 B2-5 Dn गति , B1 D2 4 हरि (for हृदि) — (L 178) V1 B Dn D8 स भवांस्त्वमुपाध्वर्यू (for the prior half) — (L 180) V1 B Dn1 च (for तु) D1-9 वै (for ऽसौ) — (L 181) V1 B Dn D5 क्रोधाद् (for कोपाद्) B2 Dn हरिगांडीवविनिग्रह , D1-9 वैर गाण्डिवधन्वन (D1 9 °न्विन , D6 °न्वना) (for the post. half) — (L 182) D1 दैत्येयो (for दैतेया) D1 महाकाला (for °काया) — Dn2 om lines 183-185 — (L 184) D1 7-9 शक्तो (for शक्यो) V1 Dn1 D1 5, 7-9 एव (for एष) — (L 185) B3 Dn1 n2 D1 2 4 5 8 विहीनै (for नि°) — (L 186) V1 B Dn D1, 2 4 5 8 योगी , D9 यश्च (for योऽय) V1 D1 5 8 9 रणाग्रत , D2 °ग्रश (for °ग्रग) — (L 187) D3 9 महसा (for तेजसा) — (L 188) V1 B Dn गो (for वै) — (L 190) D1-9 भवेत् (for [उ]द्भवस्) V1 B Dn यावत्तस्योद्भवा पुष्टिस् (for the prior half) V1 B Dn दीप्ति , D1 5 8 9 वीय (for वीर्यं) — (L 191) B1 Dn2 n8 मतानिर् (for सन्न°) V1 B Dn D1 6 3 8 त्रिगुण (for त्रितय) D7 कृष्णे तात्रिगुण भवेत् (for the post half) — (L 192) V1 B2 4 5 Dn क शक्नोति , B1, 8 क शक्तो हि , D1 5 अशक्यम् (for न श°) B3 यथा (for यदि) B2 8 [अ]प्यनु , B1 5 D1-7 9 शृणु (for [अ]प्यणु) Dn1 तमुद्दिश्यान्यथाप्यणु (for the post. half) — (L 193) V1 B Dn D1 2 4 5 पुष्टिर् (for तुष्टिर्) — (L 194) V1 D1 हि त्वल्प , B Dn D5 त्विहाल्प , D2 4 हि बाल्य (for हि बाल) V1 B Dn D2 6 परतन्त्रा (for °नेत्रा) — (L 195) V1 B1-4 Dn D1-9 अव्यय , B5 अद्वय (for उत्तमम्) — (L 196) D1 भगवांश्च , D5-7 9 भवांश्च (for भवां श्चापि) V1 B Dn पूर्वं (for सर्वं) — (L 197) D1 5 लभते , D6 9 चलसे (for °ते) V1 B Dn D2 राज (B3 वाह्य) वृत्त न (B1 च) लभते , D7 राजपुत्रान्न चलसे (for the prior half) — (L 198) B3 Dn1 n2 अथ , D1 6 7 अद्य (for अपि) — (L 199) V1 B Dn D2, 6 न हि प्रतिज्ञा या दत्ता (for the prior half) V1 B Dn D2 6 तां (for त) — (L 201) V1 हि (for च) — (L 202) V1 B Dn D2 4 कालज्ञ (for °ज्ञ) D6-9 पुन (for स्पृष्ट) Dn1 n2 D2 4-9 अर्हसि (for °ति) — D2 om (hapl) lines 203-204 D1 om lines 205-206 — (L 206) V1 B Dn D2 5 [अ]स्य , D1, 7-9 तु (for च) — (L 207) D1-9 [ए]तत् (for (for [ए]व) B3 5 Dn तावत् (for तव) — (L 209) D1-9 महाभाग (for °राज) D9 च (for वै) — (L 210) D1 6-9 तु (for च) D5 -सघस्य (for -पूगस्य) — (L 211) V1 B Dn D1-9 सवाद (for °द) — (L 212) B3 Dn1 n2 D1 6-9 यश्चैन , D5 सवाद (for यश्चेम) B2 D1 5 7-9 -संस्तव (for -सभवम्) — (L 213) D1-9 [अ]पि (for य) V1 B Dn D1 5 स श्रेयो लभते पर (for the post. half) — (L 214) D1 तस्यार्थे (for तस्याथ) — (L

भवितारश्च तस्याथ सर्वे कामा यथेप्सिता ।
प्रेत्य माहेश्वरं लोकं लभते नात्र संशयः ।
नाथ श्रेयोऽभिकामेन प्रतिपत्तुं जनार्दनं ।
एष वै चाक्षयो विप्रैः स्मृतो राजञ्जनार्दनः ।
महेश्वरमुखोत्सृष्टा ये च धर्मगुणाः स्मृताः ।
ते त्वया मनसा धार्याः कुरुराज दिवानिशम् ।
एवं ते वर्तमानस्य सम्यग्दण्डधरस्य च ।
प्रजापालनदक्षस्य स्वर्गलोको भविष्यति ।
धर्मेण हि सदा राजा प्रजा रक्षितुमर्हति ।
यस्तस्य विपुलो दण्डः सम्यग्धर्मः स कीर्त्यते ।
स एष कथितो राजन्मया सज्जनसंनिधौ ।
शंकरस्योमया सार्धं संवादो धर्मसंहितः ।
श्रुत्वा वा श्रोतुकामो वाप्यर्चयेद्वृषभध्वजम् ।
विशुद्धेन हि भावेन य इच्छेद्भूतिमात्मनः ।
एष तस्यानवद्यस्य नारदस्य महात्मनः ।
संदेशो देवपूजार्थं तं तथा कुरु पाण्डव ।
एतदत्यद्भुतं वृत्तं पुण्ये हैमवते गिरौ ।
वासुदेवस्य कौन्तेय स्थाणोश्चैव स्वभावजम् ।
दश वर्षसहस्राणि बदर्यामेष सात्वतः ।
तपश्चचार विपुलं सह गाण्डीवधन्वना ।
त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनंजयौ ।
विदितौ नारदादेतौ मम व्यासाच्च पार्थिव ।
बाल एव महाबाहुश्चकार कदनं महत् ।
कंसस्य पुण्डरीकाक्षो ज्ञातित्राणार्थकारणात् ।
कर्मणामस्य कौन्तेय नान्तं संख्यातुमुत्सहे ।
शाश्वतस्य पुराणस्य पुरुषस्य युधिष्ठिर ।
ध्रुवं श्रेयः परं तात भविष्यति तवोत्तमम् ।
यस्य ते पुरुषव्याघ्रः सहायोऽयं जनार्दनः ।
दुर्योधनं तु शोचामि प्रेत्यलोकेऽतिदुर्मतिम् ।
यत्कृते पृथिवी सर्वा विनष्टा सहयद्विपा ।
दुर्योधनापराधेन कर्णस्य शकुनेस्तथा ।
दुःशासनचतुर्थानां कुरवो निधनं गताः ।

वैशंपायन ।

एवं प्रभाषमाणे तु गाङ्गेये पुरुषर्षभे ।
तूष्णीं बभूव कौरव्यो मध्ये तेषां महात्मनाम् ।
तच्छ्रुत्वा विस्मयं जग्मुर्धृतराष्ट्रादयो नृपाः ।
संपूज्य मनसा कृष्णं सर्वे प्राञ्जलयोऽभवन् ।
ऋषयश्चापि ते सर्वे नारदप्रमुखास्तथा ।
प्रतिगृह्याभ्यनन्दन्त तद्वाक्यं प्रतिपूज्य च ।
इत्येतदखिलं सर्वं पाण्डवो भ्रातृभिः सह ।
श्रुतवान्सुमहच्चित्रं पुण्यं भीष्मानुशासनम् ।
युधिष्ठिरस्तु गाङ्गेयं विश्रान्तं भूरिदक्षिणम् ।
पुनरेव महाबुद्धिः पर्यपृच्छन्महीपतिः ।

Colophon

---

215) D_1 मन्ते (for लभते) — For line 215, V_1 B Dn subst

प्रेत्य स्वर्गं च लभते नरो नास्त्यत्र संशयः ।

— (L. 216) V_1 B Dn D_{5-8} न्याय, $D_{2.4.6}$ न्याय (for नाथ) D_2 प्रतिपन्न (for पत्तुं) V_1 B Dn D_1 जनार्दन, D_{5-9} °र्दन (for °नं) — B_2 D_1 om (hapl) line 217 — (L 217) V_1 $B_{1.3-5}$ Dn $D_{1.2}$ एव, $D_{2.6}$ चैव (for वै च) V_1 B_{3-5} Dn स्तुतो (for स्मृतो) — (L. 219) D_1 वाचा (for धार्या) $D_{1.7-9}$ निशानिशं (for दिवा°) Dn_1 n_3 om (hapl) from the post. half of line 220 up to the prior half of line 223 — (L 221) B_1 स्वर्गलोके (for °लोको) — (L 222) Bom ed. [अ]पि (for हि) $B_{1.5}$ Dn राजन् (for राजा) B_3 Dn_2 D_9 अर्हसि (for °ति) — (L 223) D_1 सम्यग्दण्ड°, D_6 तस्य धर्म (for सम्यग्धर्म) V_1 च (for स) — (L 224) V_1 B Dn $D_{1.2.6}$ य (for स) — (L 225) $D_{1.8.9}$ संवादं धर्म सहित (for the post half) — (L 226) $D_{1.5}$ पूजयेद् (for [अ]प्यर्च°) — (L 227) V_1 B Dn $D_{1.6.8}$ [इ]ह (for हि) B_1 गतिम् (for भूतिम्) — (L 229) $D_{6.7-9}$ तद् (for तं) — (L 230) V_1 B Dn D_{1-9} पुण्ये हिमवति प्रभो ($D_{8.9}$ °भौ) (for the post. half) — (L 231) $D_{1.7.9}$ स्थान (for स्थाणोश्च) — (L 232) $D_{1.5.7-9}$ शाश्वत (for सात्वत) — (L 233) $D_{1.9}$ धन्विना (for धन्वना) — (L 235) Dn_1 n_3 नारदेन (for °दाद्) B_5 देवौ (for एतौ) — (L 236) $D_{1.5}$ एष (for एव) D_8 भाग (for बाहुश्च) D_{7-9} बाल एव महाभाग (for the prior half) — (L 241) V_1 Dn_1 n_3 $D_{5.8.9}$ व्याघ्र (for °व्याघ्रः) V_1 B Dn D_1 सदा च (for सहायो) — (L 242) V_1 B Dn $D_{1.6}$ [ऽ]पि, D_{5-9} सु (for ऽति°) — (L 243) D_{5-8} यदर्थे (for यत्कृते) — Dn_1 om line 245 — (L 246) V_1 B Dn D_8 स (for प्र) V_1 $B_{1.5}$ Dn_3 D_8 गाङ्गेये पुरुष- (Dn_3 भरत)र्षभ (for the post half) — (L 247) Dn_1 D_1 कौरव्य (for °व्यो) D_{7-9} बभूव तूष्णीं कौरव्यो (for the prior half) — (L. 250) $B_{2.3}$ तदा (for तथा) — (L 252) V_1 B_{3-5} Dn $D_{2.4.5}$ सर्व (for सर्वं) — (L 253) $D_{1.5}$ तु (for सु) V_1 B Dn $D_{2.4}$ महाचर्यं (for महच्चित्रं) — (L 254) V_1 Dn_1 (also as above) च (for तु) D_8 वर्चस (for दक्षिणम्) — (L 255) B_{1-3} $D_{1.5.7-9}$ महामति (for महीपति) — Colophon. — *Parvan-name* B Dn_3 D_1 शांति.

17

After 13 134, D_{10} S Kumbh ed Madras ed ins

युधिष्ठिर ।

क उपायो वरप्राप्तौ सर्वेषा पापकर्मणाम् ।
ज्ञानस्य च परस्येह तन्मे ब्रूहि पितामह ।

भीष्म ।

उपायोऽयं वरप्राप्तौ परम परिकीर्तित ।
नारायणस्य तु ध्यानमर्चन यजन स्तुति ।
श्रवण तत्कथाना च विद्वत्सरक्षण तथा ।
विद्वच्छुश्रूषणप्रीतिरुपदेशानुपालनम् ।
सध्यानेन जपेनाशु मुच्यते प्राकृतोऽपि च ।
जपश्चतुर्विध प्रोक्तो वैदिकस्तान्त्रिकोऽपि च ।
पौराणिकोऽथ विद्वद्भि कथित स्मार्त एव च ।
द्विजशुश्रूषया ज्ञान विद्वत्सरक्षणेन वा ।
नासाध्य ज्ञानिना किंचित्तस्माद्रक्ष्या द्विजास्त्वया ।
सुव्रता बन्धुहीनैका वने पूर्वं यमेन तु ।
आसीदाश्वासिता विद्वत्सरक्षणफलात्किल ।
विप्रस्य मरणे हेतुस्तत्पत्नी पितृशोकदा ।
वैश्या त्वममिलापेय विप्रकन्येति साम्प्रतम् ।
इत्युक्ताश्वासिवापृच्छत्केनैव पापसयुता ।
जाता विप्रकुले सम्यक्छ्रेयश्चापि ब्रवीहि मे ।

यम ।

अन्यजन्मनि विद्वांसं प्रहारैरमिपीडितम् ।
चोरशङ्काविमोक्षेण मोक्षयित्वा सुजन्मिका ।
इत्युक्ताष्टाक्षरध्यानजपादिश्रेयसा तु सा ।
यमेनानुगृहीताभूत्पुण्यलोकनिवासिनी ।
तन्नित्यं विदुषा रक्षातत्परो भव भूपते ।
तेषा सरक्षणात्तुष्ट. सर्वपापै प्रमुच्यते ।

Colophon

18

After 13 135, V_1 B Dn $D_{4\,5\,8}$ ins

युधिष्ठिर ।

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
किं जप्य जपतो नित्य भवेद्धर्मफल महत् ।
प्रस्थाने वा प्रवेशे वा प्रवृत्ते वापि कर्मणि ।
दैवे वा श्राद्धकाले वा किं जप्यं कर्मसाधनम् ।
शान्तिक पौष्टिक रक्षा शत्रुघ्न भयनाशनम् ।
जप्य यद्ब्रह्मसमित तद्भवान्वक्तुमर्हति ।

भीष्म. ।

व्यासप्रोक्तमिमं मन्त्र शृणुष्वैकमना नृप ।
सावित्र्या विहित दिव्य सद्य पापविमोचनम् ।
शृणु मन्त्रविधिं कृत्स्न प्रोच्यमान मयानघ ।
य श्रुत्वा पाण्डवश्रेष्ठ सर्वपापै प्रमुच्यते ।
रात्र्यावहनि धर्मज्ञ येन पापैर्न लिप्यते ।
तत्तेऽह सम्प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ।
आयुष्मान्भवते चैव य श्रुत्वा पार्थिवात्मज ।

—*Sub-parvan* V_1 B_{1-4} Dn $D_{1\,2\,5-8}$ दानधर्म —*Adhy name* V_1 B Dn $D_{1\,2\,4-8}$ उमामहेश्वरसवा° —*Adhy no* V_1 146, Dn_1 145

17

—(L 1) T_1 G_1 M_4 परप्राप्तौ (for व°) D_{10} $T_{2\,3}$ G_{2-4} कृपया परया प्रोक्त (for the prior half) —(L 2) T_1 परमस्य, $M_{2\,3}$ च वरस्य (for च परस्य) —(L 3) T $G_{1\,3\,4}$ M_4 पर- (for वर-) —(L 4) D_{10} T G [अ]नु- (for तु) T_2 स्मृति° (for स्तुति) $G_{1\,3}$ यजन परम स्तुति (for the post half) —(L 5) T_1 द्विजानां (for विद्वत्स) —(L 6) D_{10} T विद्वच्छुश्रूषण प्रीतिर्, $G_{1\,3}$ विप्रशुश्रूषणप्रीतिर्, M_{1-3} विद्वत्सरक्षण° (for the prior half) —(L 7) D_{10} T_2 G_2 $M_{1\,3}$ स ध्यानेन, T_1 ध्यानेन च, T_3 समानेन (for सध्यानेन). —(L 8) T_1 M_4 च द्विविध (for चतुर्विध) —(L 10) D_{10} T G M_4 विद्वच्छुश्रूषया ज्ञान (for the prior half) —(L 11) D_{10} T G M_4 त्वया द्विजा (by transp) —(L 15) D_{10} T_2 G वै(D_{10} G_2 वे)श्या त्वमतिलोभोय, T_3 वेश्या त्वमासि एनोय, M_2 (inf lin) 4 वेश्या त्वमतिलाभोय (for the prior half) T_1 वेश्या त्वमासि लोकोय प्रविशश्चेति साप्रत —(L 16) D_{10} T G M_4 [उ]क्त्वा (for [उ]क्ता) D_{10} T_3 G [इ]य (for [ए]व) —(L 17) T_1 ब्रवीतु (for °हि) —T_1 om line 20 —(L 20) $T_{2\,3}$ G_{2-4} M_4 [उ]क्त्वाष्टाक्षर, G_1 [उ]क्त्वा शकर (for [उ]क्ताष्टाक्षर-) $G_{1\,3\,4}$ युता (for तु सा) —(L 21) T_3 -लोके (for -लोक-). —(L 22) D_{10} T_1 G_3 -तत्परो भूर्महीपते, T_2 °रोह महीपते, T_3 $G_{1\,3\,4}$ M_4 °रोभूर्महीपते (for the post half) —(L 23) D_{10} T G M_4 सद्य (for तुष्ट) —Colophon —*Sub-parvan* M_{1-3} दानधर्म —*Adhy name* D_{10} $T_{2\,3}$ G_1 सुव्रताख्यान —*Adhy no* D_{10} $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ 234, T_1 M_4 226, $G_{1\,3}$ 228, $M_{1\,2}$ 229, M_3 230

18

(L 3) B_8 Dn_3 प्रवासे (for प्रवेशे) —(L 4) V_1 B_6 धर्म (for कर्म) —(L 8) B_2 प्रमोचन, Dn_3 -विमोक्षण, Bom ed -विनाशन (for -विमोचनम्) —(L 11) B_8 जपन् (for येन) —(L 12) V_1 ते तु (for तत्ते) —(L 13) D_6 य° (for य). D_4 पार्थिवात्मज°

पुरुषस्तु सुसिद्धार्थः प्रेत्य चेह च मोदते ।
सेवितः सततं राजन्पुरा राजर्षिसत्तमैः ।
क्षत्रधर्मपरैर्नित्यं सत्यव्रतपरायणैः ।
इदमाह्निकमव्यग्रं कुर्वद्भिर्नियतैः सदा ।
नृपैर्भरतशार्दूल प्राप्यते श्रीरनुत्तमा ।
नमो वसिष्ठाय महाव्रताय
पराशरं वेदनिधिं प्रणम्य ।
नमोऽस्त्वनन्ताय महोरगाय
नमोऽस्तु सिद्धेभ्य इहाक्षयेभ्यः ।
नमोऽस्त्वृषिभ्यः परमं परेषां
देवेषु देवं वरदं वराणाम् ।
सहस्रशीर्षाय नमः शिवाय
सहस्रनामाय जनार्दनाय ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापराजितः ।
ऋतश्च पितृरूपश्च त्र्यम्बकश्च महेश्वरः ।
वृषाकपिश्च शम्भुश्च हवनोऽथेश्वरस्तथा ।
एकादशैते प्रथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ।
शतमेवं समाख्यातं शतरुद्रे महात्मनाम् ।
अंशो भगश्च मित्रश्च वरुणश्च जलेश्वरः ।
तथा धातार्यमा चैव जयन्तो भास्करस्तथा ।
त्वष्टा पूषा तथैवेन्द्रो द्वादशो विष्णुरुच्यते ।
इत्येते द्वादशादित्या काश्यपेया इति श्रुतिः ।
धरो ध्रुवश्च सोमश्च सावित्रोऽथानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ।
नासत्यश्चापि दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनावपि ।
मार्तण्डस्यात्मजावेतौ संज्ञानासाविनिर्गतौ ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि लोकानां कर्मसाक्षिणः ।
अपि यज्ञस्य वेत्तारो दत्तस्य सुकृतस्य च ।
अदृश्याः सर्वभूतेषु पश्यन्ति त्रिदशेश्वराः ।
शुभाशुभानि कर्माणि मृत्युः कालश्च सर्वदा ।
विश्वेदेवाः पितृगणा मूर्तिमन्तस्तपोधनाः ।
मुनयश्चैव सिद्धाश्च तपोमोक्षपरायणाः ।
शुचिस्मिताः कीर्तयतां प्रयच्छन्ति शुभं नृणाम् ।
प्रजापतिकृतानेताँल्लोकान्दिव्येन तेजसा ।
वसन्ति सर्वलोकेषु प्रयताः सर्वकर्मसु ।
प्राणानामीश्वरानेतान्कीर्तयन्प्रयतो नरः ।
धर्मार्थकामैर्विपुलैर्युज्यते स हि नित्यशः ।
लोकांश्च लभते पुण्यान्विश्वेश्वरकृताञ्शुभान् ।
एते देवास्त्रयस्त्रिंशत्सर्वभूतगणेश्वराः ।
नन्दीश्वरो महाकायो ग्रामणीर्वृषभध्वजः ।
ईश्वराः सर्वलोकानां गणेश्वरविनायकाः ।
सौम्या रौद्रगणाश्चैव योगभूतगणास्तथा ।
ज्योतींषि सरितो व्योम सुपर्णः पतगेश्वरः ।
पृथिव्यां तपसा सिद्धाः स्थावराश्च चराश्च ह ।
हिमवान्गिरयश्चैव चत्वारश्च महार्णवाः ।
भवस्यानुचराः सर्वे हरतुल्यपराक्रमाः ।
विष्णुर्देवोऽथ जिष्णुश्च स्कन्दश्चाम्बिकया सह ।
कीर्तयन्प्रयतः सर्वान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मानवानृषिसत्तमान् ।
यवक्रीतश्च रैभ्यश्च अर्वावसुपरावसू ।
औशिजश्चैव कक्षीवान्बलश्चाङ्गिरसः सुतः ।
ऋषिर्मेधातिथेः पुत्रः कण्वो बर्हिषदस्तथा ।
ब्रह्मतेजोमयाः सर्वे कीर्तिता लोकभावनाः ।
लभन्ते हि शुभं सर्वे रुद्रानलवसुप्रभाः ।
भुवि कृत्वा शुभं कर्म मोदन्ते दिवि दैवतैः ।
महेन्द्रगुरवः सप्त प्राचीं वै दिशमाश्रिताः ।
प्रयतः कीर्तयन्नेतान्शक्रलोके महीयते ।
उन्मुचुः प्रमुचुश्चैव स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्यवान् ।
दृढव्यश्चोर्ध्वबाहुश्च तृणसोमाङ्गिरास्तथा ।
मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथागस्त्यः प्रतापवान् ।
धर्मराजर्त्विजः सप्त दक्षिणां दिशमाश्रिताः ।
दृढेयुश्च ऋतेयुश्च परिव्याधश्च कीर्तिमान् ।
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसंनिभाः ।
अत्रेः पुत्रश्च धर्मात्मा ऋषिः सारस्वतस्तथा ।
वरुणस्यर्त्विजः सप्त पश्चिमां दिशमाश्रिताः ।
अत्रिर्वसिष्ठो भगवान्कश्यपश्च महानृषिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ।
ऋचीकतनयश्चोग्रो जमदग्निः प्रतापवान् ।

—(L. 14) D5 स (for नु-) —(L 15) D4 देवर्षि- (for राजर्षि) D6 सेवितं तु पुरा सर्वैर्देवैर्देवर्षिसत्तमैः —(L 20) V1 Dn3 नमस्ये (for प्रणम्य) —(L 23) B3 (marg as above) पवित्र (for परेषां) —(L 31) Dn3 समानीतं (for °ख्यातं) —(L 36) D6 ध्रुवो धरश्च (for धरो ध्रुवश्च) D4.5 transp अनिल and अनल —(L 38) B3 चेति (for चापि) —(L 42) Dn3 पश्यन्ति त्रिदिवेश्वरा (for the post half) —(L 47) B1 चक्षुषा (for तेजसा) — D8 om lines 49-54 —(L 51) D5 विश्वेदेव (for °श्वर-) —(L 53) V1 B (except B8) Dn1 महाकालो (for °कायो) —(L 55) D5 प्राणाश्चैव योगगणा (for the prior half) —(L 56) Dn3 पन्नगेश्वरः (for पत°) —(L 61) V1 B1.3 (marg as above) 4.5 Dn3 सम्यक् (for सर्वान्) —(L 64) B1.3.4.5 नलश्च, D4 नन्दश्च (for बलश्च) —(L 65) D4.5.8 मेधातिथि. —D6 om (hapl) lines 70-74 —(L 74)

धनेश्वरस्य गुरव ससैते उत्तरा श्रिवा ।
अपरे मुनय सप्त दिक्षु सर्वासु धिष्ठिता ।
कीर्तिस्वस्तिकरा नृणा कीर्तिता लोकभावना ।
धर्म कामश्च कालश्च वसुर्वासुकिरेव च ।
अनन्त कपिलश्चैव ससैते धरणीधरा ।
रामो व्यासस्तथा द्रौणिरश्वत्थामा च लोमश ।
इत्येते मुनयो दिव्या एकैक सप्तसप्तधा ।
शान्तिस्वस्तिकरा लोके दिशा पाला प्रकीर्तिता ।
यस्या यस्या दिशि ह्येते तन्मुख शरण व्रजेत् ।
स्रष्टार सर्वभूताना कीर्तिता लोकपावना ।
सवर्तो मेरुसावर्णो मार्कण्डेयश्च धार्मिक ।
साख्ययोगौ नारदश्च दुर्वासाश्च महानृषि ।
अत्यन्ततपसो दान्तास्त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
अपरे रुद्रसकाशा कीर्तिता ब्रह्मलौकिका ।
अपुत्रो लभते पुत्र दरिद्रो लभते धनम् ।
तथा धर्मार्थकामेषु सिद्धिं च लभते नरः ।
पृथुं वैन्य नृपवर पृथ्वी यस्याभवत्सुता ।
प्रजापतिं सार्वभौमं कीर्तयेद्वसुधाधिपम् ।
आदित्यवशप्रभव महेन्द्रसमविक्रमम् ।
पुरूरवसमैल च त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
बुधस्य दयित पुत्रं कीर्तयेद्वसुधाधिपम् ।
त्रिलोकविश्रुत वीर भरत च प्रकीर्तयेत् ।
गवामयेन यज्ञेन येनेष्ट वै कृते युगे ।
रन्तिदेव महादेव कीर्तयेत्परमद्युतिम् ।
विश्वजित्तपसोपेत लक्षण्य कामलक्षणम् ।
तथा श्वेत च राजर्षिं कीर्तयेत्परमद्युतिम् ।
स्थाणु प्रसादितो येन यस्यार्थे ह्यन्धको हत ।
महादेवप्रसादेन येन गङ्गावतारिता ।
भगीरथ दुराधर्षं कीर्तयेत्परमद्युतिम् ।
सगरस्यात्मजा येन प्लाविताम्तारितास्तथा ।
हुताशनसमानेतान्महारूपान्महौजस ।
उग्रकोपान्महासत्त्वान्कीर्तयेत्कीर्तिवर्धनान् ।
देवानृषिगणांश्चैव नृपांश्च जगतीश्वरान् ।
साख्य योग च परम हव्यं कव्य तथैव च ।
कीर्तितं परमं ब्रह्म सर्वश्रुतिपरायणम् ।
मङ्गल्य सर्वभूतानां पवित्र बहुकीर्तितम् ।
व्याधिप्रशमन श्रेष्ठं पौष्टिक सर्वकर्मणाम् ।
प्रयत कीर्तयेच्चैतान्कल्य सायं च भारत ।
एते वै यान्ति वर्षन्ति भान्ति वान्ति सृजन्ति च ।
एते विनायका श्रेष्ठा दक्षा क्षान्ता जितेन्द्रियाः ।
नराणामशुभ सर्वं व्यपोहन्ति प्रकीर्तिता ।
साक्षिभूता महात्मान पापस्य सुकृतस्य च ।
एतान्वै कल्यमुत्थाय कीर्तयञ्शुभमश्नुते ।
नाग्निचोरभयं तत्र न मार्गप्रतिरोधनम् ।
एतान्कीर्तयता नित्य दु स्वप्नो नश्यते नृणाम् ।
मुच्यते सर्वपापेभ्य स्वस्तिमांश्च गृहान्व्रजेत् ।
दीक्षाकालेषु सर्वेषु य पठेन्नियतो द्विज ।
न्यायवानात्मनिरत क्षान्तो दान्तोऽनसूयक ।
रोगार्तो वाभियुक्तो वा पठन्पापात्प्रमुच्यते ।
वास्तुमध्ये तु पठत कुलस्वस्त्ययन भवेत् ।
क्षेत्रमध्ये तु पठत सर्वं सस्य प्ररोहति ।
गच्छत क्षेममध्वान ग्रामान्तरगत पठन् ।
आत्मनश्च सुताना च दाराणां च धनस्य च ।
बीजानामोषधीना च रक्षामेता प्रयोजयेत् ।
एतान्सग्रामकाले तु पठत क्षत्रियस्य तु ।
व्रजन्ति रिपवो नाश क्षेम च विनिवर्तते ।
एतान्दैवे च पित्र्ये च पठत पुरुषस्य हि ।
भुञ्जते पितरो हव्य कव्य च त्रिदिवौकस ।

B5 श्रीमान् (for सप्त) —(L 75) D5 वीर्यवान् (for कीर्तिमान्) —B3 om (hapl) lines 79-82 —(L 83) V1 B2 त्रिष्टिता, B8 [अ]धिष्टिता (for धि°) —(L 85) B5 धर्मं कालश्च वामश्च (for the prior half) —(L 86) Dn3 श्रेतक (for अनन्त) —(L 90) Dn2 तन्मुख, Dn3 उन्मुख (for तन्मुख) —(L 92) B1 सावर्णिर् (for °र्णो) —Dn3 D3 5 om (hapl) lines 100-102 —(L 102) B4 6 बुधस्य (for बुधस्य) —(L 103) B1 त्रिलोके, D5 त्रैलोक्य- (for त्रिलोक) —(L 105) D4 महाभाग (for देव) —(L 106) Dn1 D4 5 लक्षण्य लोकपूजित, Dn3 D8 °ण्य लोकमगल (for the post. half) —After line 107, Dn1 reads line 111 B1 D3 om (hapl) lines 108-110 Dn1 om line 108 —(L 108) D4 विदितो येन यस्यार्थो ह्यन्धको दानवो हत —(L 109) D4 transp येन and गङ्गा —(L 110) V1 B2-5 Dn1 n3 D4 5 च राजर्षिं (for दुराधर्षं) D5 om (hapl) from the post half up to the prior half of line 113 —(L 116) D5 कीर्तयेच्च पर ब्रह्म (for the prior half) —(L 117) Dn3 पवित्र कीर्तिवर्धन (for the post half) —(L 120) B1 3 4 5 पांति, Dn1 D8 भाति (for यान्ति) —(L 122) V1 B Dn D4 6 सर्व (for सर्वं) —(L 125) B3 Dn1 n2 D8 तस्य (for तत्र) —(L 127) B3 (marg as above) वसेत् (for व्रजेत्) —(L 129) D6 जितेंद्रिय (for ऽनसूयक) —(L 131) D4 कुले (for कुल) —(L 137) V1 B1-4 Dn D4 5 8 क्षेमी (for क्षेम) Dn1 n2 D5 8 परि (for विनि-) —(L 139) B5 transp हव्य and कव्य D5 हव्य चापि (for

न व्याधिभ्यापदस्तस्य न द्विपाच्च हि तस्करात् ।
कश्मलं स्पृशतां याति पाप्मना च प्रमुच्यते ।
यानपात्रे च याने च प्रवासे राजवेश्मनि ।
परां सिद्धिमवाप्नोति सावित्रीं ह्युत्तमां पठन् ।
न च राजभयं तेषां न पिशाचान्न राक्षसात् ।
नाग्न्यम्बुपवनव्यालाद्भयं तस्योपजायते ।
चतुर्णामपि वर्णानामाश्रमस्य विशेषतः ।
करोति सततं शान्तिं सावित्रीमुत्तमां पठन् ।
नाग्निर्दहति काष्ठानि सावित्री यत्र पठ्यते ।
न तत्र बालो म्रियते न च तिष्ठन्ति पन्नगाः ।
न तेषां विद्यते दुःखं गच्छन्ति परमां गतिम् ।
ये शृण्वन्ति महद्ब्रह्म सावित्रीगुणकीर्तनम् ।
गवां मध्ये तु पठतो गावोऽस्य बहुवत्सलाः ।
प्रस्थाने वा प्रवेशे वा सर्वावस्थागतः पठेत् ।
जपतां जुह्वतां चैव नित्यं च प्रयतात्मनाम् ।
ऋषीणां परमं जप्यं गुह्यमेतन्नराधिप ।
याथातथ्येन संगम्य इतिहासं पुरातनम् ।
पराशरमतं दिव्यं शक्राय कथितं पुरा ।
तदेतत्ते समाख्यातं तथ्यं ब्रह्म सनातनम् ।
हृदयं सर्वभूतानां श्रुतिरेषा पुरातनी ।
सोमादित्यान्वयाः सर्वे राघवाः कुरवस्तथा ।
पठन्ति शुचयो नित्यं सावित्रीं प्राणिनां गतिम् ।
अभ्यासे नित्यं देवानां सप्तर्षीणां ध्रुवस्य च ।
मोक्षणं सर्वकृच्छ्राणां मोचयत्यशुभात्सदा ।
वृद्धैः काश्यपगौतमप्रभृतिभिर्भृग्वङ्गिरोऽत्र्यादिभि
शुक्रागस्त्यबृहस्पतिप्रभृतिभिर्ब्रह्मर्षिभिः सेवितम् ।
भारद्वाजमतं ऋचीकतनयं प्राप्तः वसिष्ठात्पुनः
सावित्रीमधिगम्य शक्रवसुभिः कृत्स्ना जिता दानवाः ।
यो गोशतं कनकशृङ्गमयं ददाति
विप्राय वेदविदुषे च बहुश्रुताय ।
दिव्यां च भारतकथां कथयेच्च नित्यं
तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ।
धर्मो विवर्धति भृगोः परिकीर्तनेन
वीर्यं विवर्धति वसिष्ठनमोनतेन ।
संग्रामजिद्भवति चैव रघुं नमस्य-
न्स्यादश्विनौ च परिकीर्तयतो न रोगः ।
एषा ते कथिता राजन्सावित्री ब्रह्म शाश्वती ।
विवक्षुरसि यच्चान्यत्तत्ते वक्ष्यामि भारत ।

Colophon

19

After 13.148, D4–5 ins.:

युधिष्ठिरः ।

मानसानीह तीर्थानि प्रशंसन्ति महर्षयः ।
तानि मे कुरुशार्दूल यथावद्वक्तुमर्हसि ।

भीष्मः ।

शृणु तीर्थानि गदतो मानसानीह मानद ।
येषु सम्यङ् नरः स्नात्वा प्रयाति परमां गतिम् ।
सत्यं तीर्थं क्षमा तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः ।
सर्वभूतदया तीर्थं तीर्थमार्जवमेव च ।
दानं तीर्थं दमस्तीर्थं संतोषस्तीर्थमुत्तमम् ।
ब्रह्मचर्यं परं तीर्थं तीर्थं च प्रियवादिता ।
ज्ञानं तीर्थं तपस्तीर्थं धृतिस्तीर्थमुदाहृतम् ।
तीर्थानामपि यत्तीर्थं विशुद्धिर्मनसः परा ।
नोदकक्लिन्नगात्रो हि स्नात इत्यभिधीयते ।
स स्नातो यो दमस्नातः सुविशुद्धमनोमलः ।
यो लुब्धः पिशुनः क्रूरो दाम्भिको विषयात्मकः ।
सर्वतीर्थेष्वपि स्नातः पापो मलिन एव सः ।
न च गच्छन्ति ते स्वर्गमविशुद्धमनोमलाः ।

कस्य च त्रि) — (L 140) B1 द्विपो नापि (for द्विपाच्च हि). — (L 142) D5 यानपात्रे प्रवासे च जन्मवेश्मनि भारत — (L 144) Dn1 n2 D. रोग (for राज) B3 न पिशाचोरगाद्भयम् (for the post. half) — (L 145) D4 प्र (for [उ]प-) — (L 146) D5 आश्रमाणां (for °मस्य) — (L 153) B1.3.5 Dn3 D4.5 प्रवासे (for प्रवेशे) — (L 155) D4 transp. जप्यं and गुह्यम् — (L 159) Dn1 सनातनी (for पुरा°) — (L 160) Dn1 D5 सोमादित्यनृपाः सर्वे (for the prior half) — (L 162) Dn2 अभीष्टे (for अभ्यासे) — (L 166) V1 वसिष्ठाग्निभिः, B1.2–5 Dn1 D5 वसिष्ठात्पुनः — Dn2 reads line 169 twice — (L 169) V1 B1.2.4 सु- (for च) — (L. 170) B पुण्यां (for दिव्यां) B शृणुयात् (for कथयेत्) — (L 173) B1 वसिष्ठमुनेः स्मरणेन (for वसिष्ठनमोनतेन) — Colophon — *Parvan name* B1–4 शांति — *Sub-parvan* V1 B Dn D5.8 दानधर्म — *Adhy name* V1 B4.5 सावित्री, B1 सावित्रीमाहात्म्यकथन, B3 Dn सावित्रीमंत्र, B8 सावित्र्याख्यान, D5.8 सावित्रीकथन — *Adhy no* V1 148, Dn1 147

19

D5 om lines 1–7 — (L 5) D4.8.9 निग्रह (for निग्रहः) — D7 om. (hapl.) lines 7–8. — (L 9) D8.7 दान (for ज्ञान) D7 दमस् (for तपस्) — (L 10) D4 तुर्त्तं (for तीर्थं) — (L 12) D4 विशुद्धिश्च, D6 शुचिः शुद्धः (for सुविशुद्ध).

विषयेष्वपि सरागो मानसो मल उच्यते ।
तेष्वेव च विरागोऽस्य निर्मलत्वमुदाहृतम् ।
चित्तमन्तर्गत दुष्ट तीर्थस्नानैर्न शुध्यति ।
शतशोऽपि जले धौत सुराभाण्डमिवाशुचि ।
निगृहीतेन्द्रियग्रामो यत्रैव निवसेन्नर ।
तत्र तस्य कुरुक्षेत्र नैमिष पुष्कर गया ।
ज्ञानह्रदे सत्यजले रागद्वेषमलापहे ।
य. स्नातो मानसे तीर्थे स याति परमा गतिम् ।

Colophon

युधिष्ठिर ।

पापस्य किमधिष्ठान का प्रसूतिश्च भारत ।
किं चास्य कारण प्रोक्त तन्मे ब्रूहि पितामह ।

भीष्म ।

लोभ प्रतिष्ठा पापस्य प्रसूतिर्लोभ एव च ।
अत्र ते सशयो मा भूल्लोभ पापस्य कारणम् ।
लोभात्क्रोध प्रभवति लोभाद्द्रोह प्रवर्तते ।
लोभान्मोहश्च माया च मानान्मात्सर्यमेव च ।
नार्थैः पूरयितुं शक्यो लोभो बहुविधैरपि ।
नित्य गम्भीरतोयाभिरापगाभिरिवार्णव ।
सर्वभूतेष्वविश्वास सर्वभूतेष्वनिर्दय ।
सर्वभूतेष्वजिह्मश्च लोभाद्भवति भारत ।
सुमहान्त्यपि शास्त्राणि धारयन्तो बहुश्रुता ।
छेत्तारः संशयानां च लोभग्रस्ता प्रयान्त्यध ।
लोभक्षये क्षय यान्ति सर्वपापानि देहिनाम् ।
लोभवृद्धौ च वर्धन्ते नृपते नात्र सशय ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन त्यज लोभ युधिष्ठिर ।
यदीच्छसि महाराज शाश्वतीं गतिमात्मन ।

Colophon

20

After 13 150, D_{4-8} ins

युधिष्ठिर ।

पितामह महाबाहो सर्वधर्मभृतां वर ।
सत्यार्जवगुणोपेत सौम्य धर्म वदस्व मे ।
भवत श्रोतुमिच्छामि सत्यवाक्यमनुत्तमम् ।
यत्प्राग्बहुलया प्रोक्त तन्मे त्व वक्तुमर्हसि ।

भीष्म ।

सौम्य धर्म प्रवक्ष्यामि सत्यार्जवसमन्वितम् ।
कामरूपस्य व्याघ्रस्य धेन्वा संवादमुत्तमम् ।
माथुरे विषये रम्ये धनधान्यसमन्विते ।
नानाजनपदाकीर्णे यज्ञवाटविभूषिते ।
तत्र सा नगरी रम्या यमुनातीरमाश्रिता ।
अर्धचन्द्रप्रतीकाशा विद्वज्जनविभूषिता ।
इन्द्रयष्टिध्वजाकीर्णा गोपीभिरुपशोभिता ।
बहुद्विजसमाकीर्णा नानापण्योपशोभिता ।
सुप्रमाणा सुरम्या च स्वातिनक्षत्रनिर्मिता ।
प्राकाराट्टप्रतोलीभिर्दुर्जया परिखादिभि ।
आम्रातककपित्थैश्च राजवृक्षैश्च शोभिता ।
देवतायतनैर्दिव्यै कदलीखण्डमण्डिता ।
हसमालाप्रतीकाशैर्दीप्यते धवलैर्गृहै ।
पनसैर्बकुलैस्तालै प्रियालैर्नागकेसरै ।
करवीरै कर्णिकारै पाटलाशोकचम्पकै ।
मल्लिकाकुन्दजातीभि कुब्जाह्लादकुरण्टकै ।
सुवर्णश्वेतयूथीभि किंकिरातोत्पलादिभि ।
पुनागवृक्षबकुलैरुद्यानैरुपशोभिता ।
सपूर्णा धनधान्यैश्च गोधनैरुपशोभिता ।
वेदाध्ययनघोषैश्च पवित्रीकृतमङ्गला ।
वेदीशृङ्गाटकै रम्यैस्त्रिकचत्वरशोभिता ।

—(L 17) D_4 तदेव च विरागोस्य (for the prior half) —(L 21) D_8 तस्य तत्र (by transp) — Colophon — *Sub-parvan* D_4 5 दानधर्म — *Adhy name* D_{4-9} मानसतीर्थ — D_5 om the post half of line 25 and the prior half of line 26 —(L 27) D_5 क्रोध° (for लोभ°) —(L 30) D_4 लोके बहुविधैस्तथा (for the post half) — D_4 om (hapl) line 32 —(L. 35) D_4 7 पतंति (for प्रयान्ति) — Colophon — *Sub parvan* D_4 दानधर्म — *Adhy name* D_4 6 8 9 मानसतीर्थ, D_7 लोभतीर्थ

20

This passage is substantially identical with Padma Purāna, I 18 —(L 2) D_5 सौन्य (for सौम्य) —(L 3) D_6 8 भगवन् (for भवत°). —(L 5) D_4 6 8 -गुणान्वित (for -सम°). —(L 6) D_4 व्याघ्रेण (for व्याघ्रस्य) —(L 11) D_5 परि-, D_7 प्रति- (for उप) — D_4 6 8 om (hapl.) line 12 —(L 15) D_4 आम्रातकै (for °तक-) D_4 शोभिते (for °ता) —(L 16) D_4 -मण्डित (for -मण्डिता) —(L 18) D_8 पियालैर् (for प्रि°) —(L 20) D_4 -करटकै (for -कु°) —(L 21) D_4 किंकरातोत्पलैस्तथा; D_5 नीलश्वेतोत्पलादिभि (for the post half) —(L 22) D_7 अपि (for उप-) D_4 -शोभिते (for °ता) —(L. 25) D_4 5 वेदै (for वेदी) —(L 26) D_4

रावणस्येव रत्नाढ्या लङ्का चैव महापुरी ।
इन्द्रसेनो नृपस्तत्र राजधर्मसमन्वित ।
धर्मे चाभिरतो नित्य देवतातिथिपूजक ।
क्षत्रधर्मे रत श्रीमान्प्रजापतिसम क्षितौ ।
तेन सा नगरी रम्या राजसिंहेन पालिता ।
नित्योत्सवप्रमुदिता शङ्खवादित्रनादिता ।
सुसगीतविदग्धैश्च प्रेक्षणीयै समाकुला ।
अन्तरापणवीथीभि सुविभक्तैश्चतुष्पथै ।
दीर्घिकाकूपवापीभिर्देवागारैरुपशोभिता ।
सभाप्रपासमाकीर्णा विवाहमखसङ्कुला ।
पुरी चन्द्रवती नाम दृष्टा ते यदि वा श्रुता ।
तस्यां पुर्यां पुरा वृत्तं तस्य शृणु युधिष्ठिर ।
कस्यचिद्द्विजमुख्यस्य कल्याणी धेनुरुत्तमा ।
हृष्टपुष्टा सुसतुष्टा बहुला नाम विश्रुता ।
गोधनस्य च सा मुख्या हसवर्णा घटस्रवा ।
दीर्घघोणा विम्रकाक्षी श्रेष्ठलोमतनुत्वचा ।
विस्तीर्णजघना डिम्या पीनश्रोणिपयोधरा ।
सर्वलक्षणसपन्ना सर्वावयवसुन्दरी ।
नीलकण्ठा शुभग्रीवा घण्टाली मधुरस्वरा ।
सा च यूथस्य सर्वस्य चचाराग्रे सुनिर्भया ।
ग्रामधान्य चरेच्छन्न गवैकैव यथासुखम् ।
सान्द्र सुपुष्पित सुरभि अच्छिन्न चरते तृणम् ।
रोहितो नाम तत्रान्य पर्वतो यमुनातटे ।
अनेककन्दरदरीनिर्झरैरुपशोभित ।
तस्य पूर्वोत्तरे भागे घोरे तृणसमाकुले ।
सकटे विषमे दुर्गे भैरवे लोमहर्षणे ।
मृगसिंहसमाकीर्णे बहुश्वापदसेविते ।
वल्लीवृक्षादिगहने शिवाशतनिनादिते ।
दुर्गेऽस्मिन्वसते रौद्र कामरूपी भयकर ।
द्वीपी शोणितमासाशी महादष्ट्रो महाबल ।
महापर्वतसकाशो मेघगर्जितनिस्वन ।
महागुहादरीवक्त्रस्तीक्ष्णदष्ट्रो नखायुध ।
नन्दी नाम स धर्मात्मा स च गोपहिते रत ।
अच्छिन्नाग्रैस्तृणैर्दीर्घैर्गोधन परिरक्षति ।
तस्य यूथपरिभ्रष्टा बहुला तृणतृष्णया ।
चरन्ती व्याघ्रपुरत सा धेनु समुपस्थिता ।
अभिद्रवश्च ता व्याघ्रस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
त्वमद्य विहितो भक्ष स्वय प्राप्तासि मे वनम् ।
व्याघ्रस्य वचन श्रुत्वा निष्ठुर लोमहर्षणम् ।
सुत रूपान्वित बाल चन्द्ररूपसमप्रभम् ।
वत्स स्मरति सा धेनु स्नेहार्ता गद्गदस्वरा ।
दह्यन्ती पुत्रशोकेन बहुला पुत्रवत्सला ।
रुदन्ती करुणं सा तु निराशा पुत्रदर्शने ।
दृष्ट्वा तु बहुला व्याघ्र क्रन्दमानां सुदु खिताम् ।
उवाच वचन घोर बहुले कि प्ररुद्यते ।
दैवाद्ययोपपन्नासि भक्षस्त्व मे यदृच्छया ।
न रुदन्त्या वा हसन्त्या वा तथा ते जीवित भवेत् ।
विहित भुज्यते लोके स्वय प्राप्तासि धेनुके ।
मृत्युस्ते विहितोऽद्यैव वृथा किमनुशोचसि ।
पप्रच्छ च पुनर्व्याघ्र किमर्थ रुदित त्वया ।
कौतुक मेऽद्य सजातमशेष कथयस्व न ।
व्याघ्रस्य वचन श्रुत्वा बहुला वाक्यमब्रवीत् ।
क्षन्तुमर्हसि मे नाथ कामरूप नमोऽस्तु ते ।
त्वां समालोक्य लोकस्य परित्राणं न विद्यते ।
जीवितार्थं न शोचामि प्राप्तस्य मरण मया ।
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुव जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्व शोचितुमर्हसि ।
देवैरपि सदा सर्वैर्मर्तव्यमवशैर्ध्रुवम् ।

रत्नानां (for °ढ्या) D5 [ए]व हि (for चैव) —(L 29) D5 क्षात्रधर्म- (for क्षत्रधर्मे) —(L 30) D4 -हसेन (for सिंहेन) —(L 31) D6-7 -वादिता (for -ना°) —(L 32) D8 -विदैश्चैव (for -विदग्धैश्च) D4 5 प्रेक्ष- णीय- (for °णीयै) —(L 35) D4 5 -सुख (for -मख) —(L 37) D5 नराधिप (for युधिष्ठिर) —(L 38) D8 कल्या धेनुषु चोत्तमा (for the post. half) —After line 40, D5 ins

सुमुखा हसवर्णाभा पटन्यस्तामिव श्रियम् ।

—(L 41) D5 दृढपुष्टा (for दीर्घघोणा) D7 श्रेष्ठा रोम- (for श्रेष्ठलोम-) D6 पुष्टरोमतनुच्छदा , D8 श्रेष्ठा रोमसतनूत्तमा (for the post. half) —(L 45) D5 सुदुर्भरा (for सुनिर्भया) —(L 47) Prior half hypermetric D6 सुरभिम् (for सुरभि) D5 मादपुष्पितसौरभ्यम् , D8 सान्द्र सुपुष्प सुरभिम् (for the prior half) —(L 49) D4 अनेककदकदली , D8 °दरीयुक्तो (for the prior half) D4 5 -शोभिते (for °त) —(L 51) Some Mss रोम (for लोम) —(L 54) D4 5 रौद्रे (for रौद्र) —D4 5 om lines 55–58 —(L 59) D5 अच्छिन्नास्तरणै- र्दीर्घैर् (for the prior half) —(L 63) D4 5 वने (for वनम्) —(L 64) Some Mss रोम (for लोम) —(L 65) D4 6 8 दिव- (for रूप) —(L 68) D4 5 8 रुदती (for रुदन्ती) —(L 71) D6 8 भक्ष्यस् (for भक्षस्) —(L 72) D5 कथ (for तथा) —(L 74) D5 ह्येव (for ऽद्यैव) —D4 om (hapl) line 79 —(L 80) D4 जीवनार्थं (for जीवितार्थं) —Lines 81–82 = 6 24 27 —(L 83) D7 अवश (for देव) D5 मर्तव्यमविशङ्कया (for the post.

तस्मात्तन्नाहमेवैकं व्याघ्र शोचामि जीवितम् ।
किं तु स्नेहवशाद्व्याघ्र दुःखेन रुदितं मया ।
अस्ति मे हृदि संतापस्तं च त्वं श्रोतुमर्हसि ।
अग्रे वयसि वर्तन्ती प्रसूताहं मृगाधिप ।
दृष्टः प्रथमजातस्तु सुतश्च मम बालकः ।
क्षीरं पिबति मे वत्सस्तृणं नाद्यापि जिघ्रति ।
स च गोपकुले बद्धः क्षुधितो मामुदीक्षते ।
सुतं तमनुशोचामि कथं जीविष्यते सुतः ।
तस्येच्छामि स्तनं दातुं पुत्रस्नेहवशानुगा ।
पाययित्वा च तं वत्समवलिह्य च मूर्धनि ।
सखीनामर्पयित्वा च संदिश्य च हिताहितम् ।
पुनः प्रत्यागमिष्यामि यथेष्टं भक्षयिष्यसि ।
शीघ्राहमागमिष्यामि महाव्याघ्र तवान्तिकम् ।
बहुलाया वचः श्रुत्वा मृगेन्द्रः पुनरब्रवीत् ।
किं ते पुत्रेण कर्तव्यं मरणं किं न पश्यसि ।
त्रसन्ति सर्वभूतानि मां निरीक्ष्य म्रियन्ति च ।
त्वं पुनः कृपयाविष्टा पुत्र पुत्रेति भाषसे ।
न मन्त्रा न तपो दानं न माता न पिता सुतः ।
शक्नुवन्ति परित्रातुमागतां मत्समीपतः ।
कथं तद्गोकुलं गत्वा गोपीजनसमाकुलम् ।
वृषभैर्नादितं रम्यं बालवत्सविभूषितम् ।
भूषणं देवलोकस्य स्वर्गतुल्यं न संशयः ।
नित्यं प्रमुदितं रम्यं सर्वदैवतपूजितम् ।
पवित्रं तत्पवित्राणां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
यत्तीर्थं सर्वतीर्थानां रम्याणां रम्यमुत्तमम् ।
समस्तगुणसंकीर्णमीश्वरायतनं महत् ।
यत्स्थानं सर्वसिद्धानां भूमिस्वर्गमनुत्तमम् ।
गर्गरीरवशब्देन यत्र लक्ष्मीर्न हन्यते ।
यत्र वत्साश्च हुंकारं करुणं मातृकाङ्क्षया ।
यद्गोपैः पालितं शूरैर्बाहुयुद्धविशारदैः ।
प्रगीतनृत्यसंलापं वल्गुतास्फोटनादितम् ।
इतस्ततः स्थितैर्यत्रैरर्च्यमानं समन्ततः ।
सरोवद्राजते गोष्ठं श्रीमद्भिरिव पङ्कजैः ।
तच्छ्रीनिकेतनं रम्यं मातरं भ्रातरं सुतम् ।
दृष्ट्वा सखीजनं भूयः कथं प्रत्यागमिष्यसि ।
पञ्च भूतानि मे भद्रे पिबन्तु रुधिरं तव ।
न निराशानि भूतानि वाङ्मात्रेण करोम्यहम् ।

बहुला ।

प्रथमं दृष्टवत्साहं मृगेन्द्र शृणु मे वचः ।
दृष्ट्वा सखीजनं बालं गोपांश्च परिचारकान् ।
गोपीजनं समागम्य जननीं च विशेषतः ।
शपथैरागमिष्यामि मन्यसे यदि मुञ्च माम् ।

व्याघ्र ।

शपथाः कीदृशा भद्रे ये त्वया परिनोदिताः ।
प्रत्ययं चैवमाख्याहि बहुले मम यत्नतः ।

बहुला ।

यदि ते नास्ति विश्वासो ममोपरि मृगाधिप ।
शपथैरागमिष्यामि सत्यं श्रूयां न संशयः ।
मा ददस्वेति यो ब्रूयाद्गुर्वग्निब्राह्मणेषु च ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
मधुमासे च यत्पापं लाक्षाविक्रयणे तथा ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
यो वेदविक्रयी विप्रश्च स्वरे पठते तु यः ।
असंतोषी च यो विप्रो नित्यं भवति याचकः ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
मत्सरी गोत्रभावेन भूतानां गुणनाशकः ।
कौमारं चापि भर्तारं या नारी नानुमन्यते ।
परद्रव्योपयोगेन यज्ञं कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

half) —(L 84) D8 तत्र (for तत्र) —(L 85) D6 विदित (for रु°) —(86) D4 तच्च त्वं, D6 क्षमस्व (for तं च त्वं) — D6 om. lines 88–89 —(L 91) D6, 8 स्तन्य (for सुत) D4 शून्यं तु मम शोचामि (for the prior half). —(L 92) D4 तथा दानं (for स्तनं दातुं) —(L 94) D6 7 सखीनां समर्पयित्वा, D8 अर्पयित्वा सखीनां च (for the prior half) —(L 99) D4 6–8 त्रसति (for त्रसन्ति) —(L 101) D4 मन्त्रौ (for मन्त्रा) —(L 102) D5 गत्वा वत्ससमीपतः (for the post half) —(L. 103) D8 दृष्ट्वा (for गत्वा) —(L 105) D4 6 7 8 लोक (for -तुल्य) —(L 106) D4 8 नित्य (for नित्यं) —(L 107) D6 7 प्रवित्रं नित्यं विप्राणां (for the prior half) —(L. 112) D6 स्तहुंकारैर् (for त्र हुंकार) D6 मातृहुंकारकांक्षया (for the post half) —(L 113) D4 तद् (for यद्) —(L 114) D8 प्रगीत (for °त-) D5 -नृत्त (for -नृत्य) —(L 115) D7 स्तैर् (for स्थितैर्) —(L 116) D7 राजते (for भ्रा°) —(L 121) D6 मद्वचः (for मे वचः) —(L 123) D8 जनन्या (for °नीं) —(L 124) D4 6 8 यदि मन्यसि मुंच मां (for the post half) —(L 126) D6 प्रतीप (for प्रत्ययं) —(L 129) D6 गुर्वग्निब्राह्मणादिषु (for the post half) —(L 130) D4 यत्ते (for यदि) —(L 131) D4 विक्रयिणश् (for °यणे) —(L 132) D6–7 लिप्यामि (for लिप्येऽहं) D4 यत्ते (for यदि) —(L 134) D8 पापकः (for याचकः) — D4 repeats line 135 after line 137 —(L 135) D4 (first time) 6 लिप्यामि (for लिप्येऽहं) D6 यत्ते (for यदि) — D8 om lines 136–140 —(L 136)

तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
स्वपाकं च परित्यज्य परपाकरताश्च ये ।
ये भक्ता गुरुदारेषु स्वामिदारेषु ये नराः ।
ब्राह्मणो वृषलीं गत्वा न तु तीर्थानि सेवते ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
ब्राह्मणः कृतसंस्कारः शूद्रप्रेक्षणकारकः ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
अनृतं धनसंबद्धे कूटसाक्ष्यं वदन्ति ये ।
यत्पापं ब्रह्महत्यायां मातापितृवधेन च ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
यत्पापं लुब्धकानां च म्लेच्छानां गरदायिनाम् ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
पादेन स्पृशते गाश्च शिरोभिर्न नमन्ति ये ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
गोष्ववज्ञां प्रकुर्वन्ति शपन्ते ताडयन्ति च ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
सकृद्दत्त्वा तु यः कन्यां द्वितीयाय प्रयच्छति ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
कथायां क्रियमाणायामन्तरायं करोति यः ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
गृहे यस्यागतो विप्रो निराशः प्रतिगच्छति ।
तेन पापेन लिप्यामि यत्तेऽहं नागमे पुनः ।
द्विभार्यः पुरुषो यस्तु एकां स्नेहेन पश्यति ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
एकाकी मृष्टमश्नाति यः कश्चित्पुरुषाधमः ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
यश्चोन्हले बलीवर्दान्विषमं वाहयेत यः ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यदि नायां तवान्तिकम् ।
इत्येतैः पातकैर्घोरैरागमिष्याम्यहं पुनः ।
लब्ध्वा स प्रत्ययं व्याघ्रः पुनर्वचनमब्रवीत् ।
सजानः प्रत्ययोऽस्माकं शपथैर्बहुले तव ।
कदाचिन्मन्यसे गत्वा मूर्खोऽसौ वञ्चितो मया ।
लोकेऽस्मिन्नास्तिकाः केचिन्मूर्खाः पण्डितमानिनः ।
भ्रामयन्ति च ते बुद्धिं चक्रारूढ इवेक्षणम् ।
अतथ्यान्यपि तथ्यानि दर्शयन्त्यपि पेशलाः ।
समे निम्नोन्नतानीव चित्रं कर्मविदो जनाः ।
प्रायः कृतार्थो लोकोऽयं मन्यते नोपकारिणम् ।
वत्सः क्षीरक्षयं दृष्ट्वा परित्यजति मातरम् ।
न तं पश्यामि लोकेऽस्मिन्कृतं प्रतिकरोति यः ।
सर्वस्य हि कृतार्थस्य मतिरन्या प्रवर्तते ।
ऋषिदेवासुरगणैः शपथाः कार्यसिद्धये ।
कृताः परस्परं पूर्वं तच्च मन्यामहे कथम् ।
सत्येनाभिशपेद्यस्तु देवाग्निगुरुसंनिधौ ।
तस्य वैवस्वतो राजा धर्मस्यार्धं निकृन्तति ।
मा ते बुद्धिर्भवेदेव शपथैरेव वञ्चिता ।
तेनैव दर्शितं पूर्वं यथेष्टं कुरु साम्प्रतम् ।
बहुले गच्छ पश्य त्वं पुत्रकं पुत्रवत्सले ।
पाययित्वा च तं वत्समवलिह्य च मूर्धनि ।
मातरं भ्रातरं दृष्ट्वा सखीं स्वजनबान्धवान् ।
सत्यमेवाग्रतः कृत्वा शीघ्रमागमनं कुरु ।

भीष्म ।

एवं सा प्रत्ययं कृत्वा बहुला सत्यवादिनी ।
अनुज्ञाता मृगेन्द्रेण प्रयाता पुत्रवत्सला ।
अश्रुपूर्णमुखी दीना वेपमाना सुदुःखिता ।
कुररी नि स्वनन्तीव पतिता शोकसागरे ।
करिणीव हि नागेन गृहीता सलिलाशये ।

D5 भावे च (for -भावेन) —(L 137) D6 -मोन्ते (for -मन्यते) —(L 139) D5-7 लिप्यानि (for लिप्येऽहं). D5 यत्ते (for यदि) —(L 141) D5 न स्व (for गुरु) D6 पर (for स्वामि) —(L 143) D6 लिप्यानि यत्ते (for लिप्येऽहं यदि) —(L 146) D5 -सुबाध, D6-8 -सबधे (for -संबद्धे) —(L 147) D5 6-8 मातृपित्रोर् (for मातापितृ) —(L 148) D5 लिप्यामि (for लिप्येऽहं) D5 यत्ते (for यदि) —(L 150) D5 लिप्यामि यत्ते (for लिप्येऽहं यदि) —D8 om (hapl) lines 151-152 —(L 151) D5 गा वै, D6 7 गाव (for गाश्च) —(L 152) D5 लिप्यामि यत्ते (for लिप्येऽहं यदि) —(L 154) D5 लिप्यामि यत्ते (for लिप्येऽहं यदि) —(L 155) D5 कन्यां यो (by transp) D7 द्वितीय य (for °याय) —(L 156) D5 लिप्यामि यत्ते (for लिप्येऽहं यदि) —D5 om (hapl.) lines 157-162 —(L 158) D5 लिप्यामि यत्ते (for लिप्येऽहं यदि) —D6 8 om (hapl) lines 159-160 —(L 162) D5 लिप्यामि यत्ते (for लिप्येऽहं यदि) —D5 om lines 163-166 D4 repeats line 164 after line 167 —(L 166) D4 6 8 यद्यहं नागमे पुन (for the post half) —(L 167) D4 आगन्य इ पुन पुन (for the post half) —(L 168) D5 8 बध्वा (for लब्ध्वा) —(L 170) D5 [ऽ]य (for ऽसौ) —D8 om. lines 173-176 —(L 174) D4 [इ]इ (for [इ]व) —(L 175) D5 प्राय कृतार्था लोकेस्मिन् (for the prior half) D4 . सत्य ते (for मन्यते) —(L 178) D. सर्वेषु (for सर्वस्य हि) D5 प्रजायते (for प्रवर्तते) —(L 184) D4 ममैव (for तेनैव) D4 सप्रति (for साम्प्रतम्) —(L 185) D5 स्वपुत्र (for पुत्रक) —(L 187) D6-8 नन्दी (for सखीं) —(L 191) D4 -मुखा (for मुखी) D4 निरानदा (for वेप

अशक्तात्मपरित्राणे विलपन्ती मुहुर्मुहु ।
सा तु गोपकुलं गत्वा बहुला हृतविक्रमा ।
श्रुत्वात्मवत्सं क्रोशन्तं पर्यधावत तन्मुखी ।
उपासर्पत तं वत्सं बाष्पपर्याकुलेक्षणा ।
स प्राप्तां मातरं वत्सः शङ्कितः परिपृच्छति ।
न ते पश्यामि सौम्यत्वं दुर्मना इव लक्ष्यसे ।
उद्विग्ना चापि ते दृष्टिर्भीतभीता च दृश्यते ।

बहुला ।

पिब पुत्र स्तनं मह्यं कारणं यदि पृच्छसि ।
आगता च तव स्नेहात्कुरु तृप्तिं यथेप्सिताम् ।
अपश्चिममिदं वत्स दुर्लभं मातृदर्शनम् ।
एकाहमद्य मां पीत्वा प्रत्यूषे कस्य पास्यसि ।
मया तु पुत्र गन्तव्यं शपथैरागता ह्यहम् ।
कामरूपस्य व्याघ्रस्य दातव्यं जीवितं मया ।
बहुलाया वचः श्रुत्वा वत्सो वचनमब्रवीत् ।
अहं तत्र गमिष्यामि यत्र त्वं गन्तुमिच्छसि ।
श्लाघ्यं ममापि मरणं त्वया सह न संशयः ।
एकाकिनापि मर्तव्यं मयावश्यं त्वया विना ।
यदि मां सहितं मातर्वने व्याघ्रो हनिष्यति ।
या गतिर्मातृभक्तानां ध्रुवं सा मे भविष्यति ।
तस्मादवश्यं यास्यामि त्वया सह न संशयः ।
अथ मातश्च तिष्ठ त्वं शपथाः सन्तु ते मम ।
जनन्या विप्रयुक्तस्य जीविते किं प्रयोजनम् ।
अनाथस्य वने नित्यं को मे नाथो भविष्यति ।
नास्ति मातृसमो बन्धुर्बालानां क्षीरपायिनाम् ।
नास्ति मातृसमो नाथो नास्ति मातृसमा गतिः ।
नास्ति मातृसमं स्नेहो नास्ति मातृसमं सुखम् ।
नास्ति मातृसमो देव इहलोके परत्र च ।
एष नः परमो धर्मः प्रजापतिविनिर्मितः ।
ये तु तिष्ठन्ति सत्पुत्रास्ते यान्ति परमां गतिम् ।
ममैव विहितो मृत्युर्न त्वं पुत्र गमिष्यसि ।
न चायमन्यजीवानां मृत्युः स्यादन्यमृत्युना ।
अपश्चिममिमं पुत्र मातुः संदेशमुत्तमम् ।
अनुतिष्ठस्व मद्वाक्यं तत्र शुश्रूषणं परम् ।
वने जले च विचरन्मा प्रमादं करिष्यसि ।
प्रमादात्सर्वभूतानि विनश्यन्ति न संशयः ।
न च लोभेन वर्तव्यं विषमस्थं तृणं क्वचित् ।
लोभाद्विनाशः सर्वेषामिह लोके परत्र च ।
समुद्रमटवीं युद्धं विशन्तो लोभमोहिताः ।
लोभादकार्यमत्युग्रं विद्वानपि समाचरेत् ।
लोभात्प्रमादाद्विश्रम्भात्त्रिभिर्वै बध्यते पुमान् ।
तस्माल्लोभं न कुर्वीत न प्रमादं न विश्वसेत् ।
आत्मा च सततं पुत्र रक्षितव्यः प्रयत्नतः ।
सर्वेभ्यः श्वापदेभ्यश्च म्लेच्छचोरादिसंकटे ।
तिरश्चां पापजातीनामेकत्र वसतामपि ।
विपरीतानि चित्तानि न ज्ञायन्ते ह पुत्रक ।
नदीनां नखिनां चैव शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम् ।
विश्वासो नैव कर्तव्यः स्त्रीणां वेश्याजनस्य च ।
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेऽपि न विश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ।
न विश्वसेत्स्वदेहेऽपि चलतो जीवचेतसः ।
तद्व्यक्तिमूढमत्यर्थं सदा सुखं विचारयेत् ।
गन्धः सर्वत्र सततमाघ्रातव्यः प्रयत्नतः ।
गावः पश्यन्ति गन्धेन वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः ।
चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ।
नैकस्तिष्ठेद्वने घोरे धर्ममेकश्च चिन्तयेत् ।
न चोद्वेगस्त्वया कार्यः सर्वस्य मरणं ध्रुवम् ।
यथा हि पथिकः कश्चिच्छायामाश्रित्य विश्रमेत् ।
विश्रम्य च पुनर्गच्छेत्तद्वद्भूतसमागमः ।
यत्रानित्यं जगत्सर्वं तत्रैकः शोच्यते कथम् ।

माना) —(L 196) D4 स्व (for [आ]त्म-). —(L 198) D4 5 7 8 म- (for स) D5 पर्यपृच्छत (for परिपृच्छति) —(L 202) D6 8 तव च (by transp) D4 5 यथेप्सित (for °ताम्) —(L 205) D5 पुत्राद्य (for तु पुत्र) D5 [अ]स्मि (for हि) D6 [अ]हो (for अहम्) — D5 om. line 207 —(L 210) D4 6 8 च (for [अ]पि) D6 सत्य (for [अ]वश्य) —(L 214) D5 मति (for मन्तु) —(L 215) D5 8 युक्तस्य (for यु°) — D5 om (hapl) lines 217–218 D4 om from the post. half of line 217 up to the prior half of line 219 —(L 221) D5 मे (for न) —(L 222) D4 5 तेपि यांति परां गतिं (for the post half) —(L 223) D5 न मेव (for ममैव) —(L 225) D5 मातृ- (for मातु). —(L 226) D5 तद्वाक्य (for मद्वाक्य) — D5 om lines 233–235 —(L 233) D4 6 7 बध्यते (for ब°). —(L 234) D8 कुर्वेति (for कुर्वीत) —(L 238) D6 न ज्ञायति कदाचन (for the post. half) —(L. 239) D5 दंष्ट्रिणां, D8 नखीनां (for नखिनां) D4 नदीनां च नखीनां च (for the prior half) — Lines 241–242 = (var) 1 App I 81 lines 125–126 —(L 243) D4 6 7 [ऽ]तीव (for जीव-) —(L. 244) D7 शक्ति (for व्यक्ति-) —(L. 245) D5 सर्वेस्व (for °त्र) —(L. 246) D7 बाडवा (for ब्राह्मणा). —(L. 248) D5 नैको धर्मान्विचिंतयेत् (for the post half). — D4 om lines 251–252 —(L 252) D6 शोच्यसे (for °ते) —(L. 253) D4–6 [अ]न (for [अ]न्त).

तस्मात्त्वं शोकमुत्सृज्य मद्वाक्यमनुपालय ।
शिरस्याघ्राय तं वत्समवलिह्य च मूर्धनि ।
शोकेन महताविष्टा बाष्पव्याकुललोचना ।
विनि श्वसन्ती मार्गाव व्याघ्राणा वशमागता ।
पुत्रहीना जगत्सर्वं पश्यन्त्यन्धेव साभवत् ।
महापङ्कविनिर्मग्ना निष्टन्त्येवात्र सीदति ।
विलप्य बहुला पुत्रमुवाचेदं पुनर्वच ।
नास्ति पुत्रसम स्नेहो नास्ति पुत्रसम सुखम् ।
नास्ति पुत्रसमा प्रीतिर्नास्ति पुत्रसमा गति ।
अपुत्रस्य जगच्छून्यमपुत्रस्य गृह कुत ।
पुत्रेण जयते लोकान्पुत्रेण नरकं जयेत् ।
अनृत वदते लोकश्चन्दन किल शीतलम् ।
पुत्रगात्रपरिष्वङ्गश्चन्दनादपि शीतल ।
दिगम्बर गतव्रीड जटिल धूलिधूसरम् ।
पुण्यैर्विना न पश्यन्ति गङ्गाधरमिवात्मजम् ।
किं चन्दनेन पीयूषबिन्दुना किं किमिन्दुना ।
पुत्रगात्रपरिष्वङ्गपात्रं गात्रं भवेद्यदि ।
इति पुत्रगुणानुक्त्वा निरीक्ष्य च मुहुर्मुहु ।
स्वमातर सर्वांगोपान्क्रमात्तानपृच्छति ।
यूयस्याग्रे चरन्तीं मामाससाद मृगाधिप ।
मुक्ताहं तेन शपथै कुल द्रष्टुमागमिष्यसि ।
साह भवन्त सद्रष्टु मातर स्वकुल सुतम् ।
आगता सत्यवाक्येन पुनर्यास्यामि तत्र च ।
मात क्षमस्व तत्सर्वं बालत्वे यत्कृत मया ।
न्यासस्तवायं दौहित्र किमन्यद्ब्रवीमि ते ।
विपुले चम्पके दाने भद्रे सुरभि मालिनि ।
वसुधारे श्रिये नन्दे महानन्दे घटस्तवे ।
अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि यदुक्त क्वचिदप्रियम् ।
तत्क्षमध्व महाभागा पश्चाद्यच्च कृत मया ।
सर्वा सर्वगुणोपेता सर्वलोकस्य मातर ।
सर्वा सर्वप्रदा नित्य रक्षध्व मम बालकम् ।
अनाथमबल दीन सीदन्तं मम पुत्रकम् ।
मातृशोकाभिसतप्तं भगिन्य पालयिष्यथ ।
भगिनीनामय पुत्र साप्रत च विशेषत ।
बालोऽयलाभि सर्वाभि पोष्य पाल्यश्च पुत्रवत् ।
चरन्त विषमे स्थाने गच्छन्त परगोकुले ।
अकार्येषु प्रवर्तन्त हे सख्यो वारयिष्यथ ।
परपुत्रात्मपुत्रेषु यासां चित्त सम भवेत् ।
ता धन्यास्ता कृतार्थाश्च ता स्त्रियस्ताश्च मातर ।
मोदन्ते देवलोकेषु ता गावस्ताश्च योषित ।
या पालयन्त्यनाथांश्च परपुत्रानात्मपुत्रवत् ।
तस्मादनाथं मत्पुत्र पुत्रवत्पालयिष्यथ ।
रक्षध्व च महाभागा यास्यामि सत्यसश्रयात् ।
यत सर्वस्य जातस्य स्थित मरणमग्रत ।
न चास्मद्गमने मन्यु सख्य कार्यं कथचन ।
श्रुत्वैतद्बहुलावाक्य माता सख्यश्च विह्वला ।
विषाद परम जग्मुरिदमूचु सुविस्मिता ।
अहो सुमहदाश्चर्यं यद्व्याघ्रवदन महत् ।
प्रवेष्टुमुद्यता भीम बहुला सत्यवाक्यत ।
शपथै सत्यवाक्येन वञ्चयित्वा यतो भयम् ।
नाशितव्य प्रयत्नेन तत्कथ गम्यते पुन ।
बहुले नैव गन्तव्य धर्मोऽय कतमस्तव ।
यद्बाल स्वकुल त्यक्त्वा सत्यलोमेन गम्यते ।
अत्र गाथा पुरा गीता ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभि ।
प्राणत्यागे समुत्पन्ने शपथैर्नास्ति पातकम् ।
उक्त्वानृतं भवेद्यत्र प्राणिनां प्राणरक्षणम् ।
अनृत तत्र वै सत्य सत्य चैवानृत भवेत् ।
कामिनीषु विवाहेषु गवा कार्ये तथैव च ।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथैर्नास्ति पातकम् ।

—(L 254) D₄ शिरसा (for °सि) D₄ om from the post half up to the prior half of line 260 —(L 255) D₄ जल, D₇ नष्टा (for बाष्प-) —(L 256) D₈ नि श्वसंती वेपमाना (for the prior half) D₈ व्याघ्रस्य (for व्याघ्राणां) —(L 259) D₄ बहुधा (for बहुला). —(L 263) D₆₋₈ त्यजेत् (for जयेत्) —(L 264) D₈ कदलीकांडशीतल (for the post half) —D₄ ₆ ₈ om lines 266–269 —(L 267) D₇ पुण्यहीना (for पुण्यैर्विना) —(L 270) D₄ पुत्रैर् (for पुत्र). D₇ निरीक्षनी (for °क्ष्य च) —(L. 271) D₈ [ए]व (for तान्) —(L 274) D₈ भवतीं (for भवन्त) —(L 276) D₅ ₇ बालस्येन (for °त्वे यत्) —(L. 281) D₄ ₈ तत्क्षमस्व महाभागे (for the prior half) D₄ ₆₋₈ तु (for च) —(L 282) D₈ सर्वा सर्वस्य मातर (for the post. half). —(L 283) D₈ सर्वथा सुप्रजा नित्य (for the prior half) —(L 286) D₈ एष (for अय) —(L. 287) D₄₋₆ ₈ बालाभि (for स्व°) D₄ पुत्रक (for °वत्) —(L 288) D₄ विषम (for विषमे) —(L 293) Post. half hypermetric —(L. 295) D₈ यास्येह (for यास्यामि) —(L 296) D₆ सत (for यत) —(L 297) D₇ दुःख (for मन्यु) —(L 300) D₈ [ऽ]त्र (for सु) —(L. 306) D₈ -वादिभि (for -दर्शिभि) —(L 308) D₈ भवेत्सत्य, D₆ °ध्वत्र (for °यत्र) —(L 309) D₅ ₇ तथ (for तत्र) —(L 314) D₈ गर्भे (for गर्भे) D₈

बहुला ।
परेषां प्राणरक्षार्थं वदाम्येवानृतं वचः ।
नात्मार्थमुत्सहे वक्तुं स्वल्पमप्यनृतं क्वचित् ।
एकः संक्लिश्यते गर्भे जायतैको म्रियेत च ।
भुङ्क्ते चैकः सुखं दुःखं सातः सत्यं वदाम्यहम् ।
सत्ये प्रतिष्ठितो लोको धर्मः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
उदधिः सत्यवाक्येन मर्यादां न विलङ्घति ।
विष्णवे पृथिवीं दत्त्वा बलिः पातालमाश्रितः ।
छद्मना च बलिर्बद्धः सत्यवाक्येन तिष्ठति ।
प्रवर्धमानः शैलेन्द्रः शतयोजनमुच्छ्रितः ।
सत्येन संस्थितो विन्ध्यो न प्रवृद्धः स साम्प्रतम् ।
स्वर्गापवर्गनरकाः सर्वे वाचि प्रतिष्ठिताः ।
यस्तां लोपयते वाचमशेषं तेन लोपितम् ।
योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ।
तस्मान्नैवाहमात्मानमसत्येन च लोपये ।
यास्यामि नरकं घोरं विलोप्यात्मानमात्मना ।
अगाधे विपुले शुद्धे सत्यतीर्थे क्षमाह्रदे ।
स्नात्वा पापविनिर्मुक्तः प्रयाति परमां गतिम् ।
अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ।
सत्यं साधु तपः श्रुतं च परमं क्लेशादिभिर्वर्जितं
स्वाधीनं च सुदुर्लभं च जगतः साधारणं भूषणम् ।
साधूनां निकषः सतां कुलधनं सर्वाश्रमाणां बलं
यन्म्लेच्छोऽपि विधाय गच्छति दिवं तत्त्यज्य तिष्ठेत्कथम् ।
सत्यः ।
बहुले त्वं नमस्कार्या सर्वैरपि सुरासुरैः ।
मा त्वं परमसत्येन प्राणांस्त्यजसि दुस्त्यजान् ।
ब्रूमः किमत्र कल्याणि या त्वं धर्मधुरंधरा ।
त्यागेनानेन यत्प्राप्यं त्रैलोक्ये कः समोऽस्ति ते ।
अधियोगं च पश्यामस्त्यागादस्मात्सुतेन ते ।
न हि कल्याणचित्तानामापदः सन्ति कुत्रचित् ।
दृष्ट्वा गोपाङ्गनं सर्वं परिक्रम्य च गोकुलम् ।
बहुला प्रस्थिता देवान्वृक्षांश्चापृच्छ्य तान्पुनः ।
क्षितिं च जलमग्निं च वायुं खार्कनिशाकरम् ।
दशदिग्देवतामद्रींश्चक्षत्राणि महांस्तथा ।
सर्वान्विज्ञापयाम्यद्य प्रणिपत्य मुहुर्मुहुः ।
स्वैः स्वैः प्रभावै रक्षध्वमनाथं मम वत्सकम् ।
करुणाहितचित्तानां न स्यात्परजनो यतः ।
तस्मात्करुणया बालमनाथं पालयिष्यथ ।
ये संश्रिता वने सिद्धाः सर्वाश्च वनदेवताः ।
वने चरन्तं मे बालं ते रक्षन्तु सुतं मम ।
चम्पकाशोकपुंनागसरलार्जुनकिंशुकाः ।
शृण्वन्तु पादपाः सर्वे संदेशं मम विक्लवम् ।
बालमेकाकिनं दीनं चरन्तं विजने वने ।
रक्षध्वं वत्सकं बालं स्नेहात्पुत्रमिवौरसम् ।
मातापितृविनिर्मुक्तमनाथं दीनमातुरम् ।
विचरन्तमिमां भूमिं क्रन्दमानं सुदुःखितम् ।
तस्येहाक्रन्दमानस्य मत्पुत्रस्य महावने ।
मातृशोकाभिभूतस्य क्षुत्पिपासातुरस्य च ।
न्यस्तस्यैकाकिनः शून्यं जगत्सर्वं प्रपश्यतः ।
चरमाणस्य कर्तव्यं सानुक्रोशस्य रक्षणम् ।
एवं संदिश्य बहुला पुत्रस्नेहवशं गता ।
शोकाग्निनातिसंतप्ता छिन्नाशा पुत्रदर्शने ।
वियुक्ता चक्रवाकीव लतेव पतिता तरोः ।
अन्धेव यष्टिरहिता प्रस्खलन्ती पदे पदे ।
गत्वा तु सा पुनस्तत्र यत्रासौ पिशिताशनः ।
आस्ते विस्फूर्जितमुखस्तीक्ष्णदंष्ट्रो भयानकः ।
व्याघ्रं दृष्ट्वा तु सा धेनुरिदं वचनमब्रवीत् ।
आगताहं महाभाग सत्यधर्मव्यवस्थया ।

म्रियेत वा, D5 प्रयाति च (for म्रियेत च) —(L 316) D5 सत्ये धर्मं (by transp) —(L 317) D5 6 8 च (for वि) —(L 318) D5 आस्थित (for आश्रित॰) —(L 319) D5 वाक्ये प्र- (for ॰वाक्येन) —(L 323) D5 तु (for ता) —(L 326) D4 असतो न च लोपयेत् (for the post half) —(L 328) D4 6 8 अगाध- (for ॰धे) — Lines 330-331 = (var) 1 69 22, 12 156 19, 13 75 29, Mārkandeya P 8 42, Rām 2 61 10, Hitopadeśa IV 129 — D5 om. (hapl) line 330 —(L 331) D5 एतद् (for एव) —(L 334) D4 मिपर्नां, D5 अनिशं (for निकष) —(L 335) D4 6 8 [ऽ]प्यवधार्य (for ऽपि वि॰) —(L 339) D6 ये (for यद्) —(L 341) D5 कल्याणि (for ॰ण-). —(L 342) D5 गोप- (for गोपाङ्-) —(L 343) D5 [आ]पृच्छनी (for ॰च्छ्य तान्) —(L 344) D4 परम्, D6-8 वरम् (for जलम्) D4-8 -निशाचर (for ॰करम्) —(L 345) D6 8 दिग्देवता (for ॰ताम्) —(L 346) D5 पुनः पुनः (for मुहुर्मुहुः) —(L 348) D5 करुणायतचित्ताना (for the prior half) D4 om (hapl) from the post half of line 351 up to the prior half of line 355 —(L 352) D5 पुनागा॰ (for ॰ग) —(L 356) D4 6 मातृपितृ, D6 8 पितृमातृ (for मातापितृ-) — D4 om line 358 —(L 358) D6 [ए]व (for [इ]ह) D7 तत्स्नेहात्क्रन्दमानस्य (for the prior half) —(L 364) D4 तरौ (for तरोः) —(L 365) D5 अथ वा (for अन्धेव) —(L. 370)

कुरु तृप्तिं यथाकाम मम मांसेन साम्प्रतम् ।
तर्पयस्व स्वभूतानि पश्चात्स्य शोणितेन मे ।

व्याघ्र ।

स्वागतं तव कल्याणि बहुले सत्यवादिनि ।
न हि सत्यवता किंचिदशुभ विद्यते क्वचित ।
त्वयोक्त बहुले पूर्वं सत्यात्प्रत्यागता पुन ।
तेन न कौतुकं जात प्राप्तागच्छेत्कथ पुन ।
अन्यथा मा समासाद्य जीवन्ती यात्यसे कथम् ।
तच्च न कौतुक पूर्णं दृष्ट सत्य गवा मया ।
तस्मादनेन सत्येन विमुक्तासि मयाधुना ।
सत्ये प्रतिष्ठिता लोका धर्म सत्ये प्रतिष्ठित ।
सत्ये प्रतिष्ठित ज्ञान सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ।
सत्येन देवास्तुष्यन्ति सत्येन पितरस्तथा ।
सत्येन ऋषय सिद्धा सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ।
धन्या गाव क्षितिर्धन्या धन्या त्वमपि धेनुके ।
धन्य स राजा यत्र त्व वससे सत्यवादिनि ।
धन्य सराष्ट्र सतृण प्राणिवृक्षसमन्वित ।
चचार बहुला यत्र दिष्ट्या पापविनाशिनी ।
ते धन्यास्ते कृतार्थाश्च तैरेव सुकृतं कृतम् ।
तै प्राप्त जन्मन सार ये पिबन्ति गवा पय ।
मृगेन्द्र प्रत्ययं गत्वा विस्मय परम गत ।
प्रत्यादेशोऽयमस्माक सर्वैर्देवै प्रदर्शित ।
तत्करिष्याम्यह कर्म येन मोक्ष्यामि किल्बिषात् ।
मया जीवसहस्राणि भक्षितानि हतानि च ।
गति का नु गमिष्यामि दृष्ट्वा गोसत्यमीदृशम् ।
अह पापी दुराचारो नृशंसो जीवघातक ।
काल्लोकान्हि गमिष्यामि कृत्वा कर्म सुदारुणम् ।
गमिष्ये पुण्यतीर्थानि करिष्ये कायशोधनम् ।
पतिष्ये गिरिमासाद्य विशे वापि हुताशनम् ।
बहुले यन्मया कार्यं तप पापविशुद्धये ।
तदादेशय सक्षेपात्त कालो विस्तरस्य मे ।

बहुला ।

तप कृते प्रशसन्ति त्रेतायां यज्ञकर्म च ।
द्वापरे ध्यानयोग च दानमेक कलौ युगे ।
सर्वेषामेव दानानामिदमेवैकमुत्तमम् ।
अभय सर्वभूताना नास्ति दानमत परम् ।
चराचराणां भूतानामभय य प्रयच्छति ।
स सर्वभयनिर्मुक्त पर ब्रह्माधिगच्छति ।
नास्त्यहिंसापर दान नास्त्यहिंसापरो दम ।
यथा हस्तिपदेनान्यत्पद सर्वं प्रलीयते ।
सर्वे धर्मास्तथा व्याघ्र विधीयन्ते ह्यहिंसया ।
योगवृक्षस्य या छाया तापत्रयविनाशिनी ।
धर्मज्ञानसुपुष्पस्य स्वर्गमोक्षफलस्य च ।
दु खत्रयार्कसतप्तश्छाया योगतरो श्रित ।
न बध्यते पुनर्दु खं प्राप्य निर्वाणमुत्तमम् ।
इत्येव परम श्रेय कीर्तित ते समासत ।
ज्ञातं चैतत्त्वया सर्वं केवल मा हि पृच्छसि ।

व्याघ्र ।

अह देवै पुरा सर्वैर्व्याघ्ररूपेण पातित ।
तत्र प्राणिवधे घोरे अशेष मम विस्मृतम् ।
त्वत्सपर्कोपदेशेन सजात स्मरण पुन ।
मुक्तशापश्च सजात प्रसादात्तव धेनुके ।
बहुले गच्छ तुष्टोऽस्मि पुत्रेण सहिता भव ।
त्व चाप्यनेन सत्येन गमिष्यसि परा गतिम् ।
ततो योग समाश्रित्य व्याघ्रस्तद्गतमानस ।
प्राणायामै स्वक देह परित्यज्य दिव गत ।
सर्वपापविशुद्धात्मा योगैश्वर्यसमन्वित ।
विमाने हससयुक्ते महता अप्सरोगणै ।
विमानसस्थित दृष्ट्वा विस्मय परम गत ।
बहुला हृष्टतुष्टाङ्गी गोकुल पुनरागता ।
आगत्य च यथावृत्त व्याघ्रमवादमुत्तमम् ।
सखीम्य कथयामास पुत्रस्य च विशेषत ।

D5 मया काम, D8 यथान्याय (for °काम) —(L 375) D5 मे (for न) D3 प्रीता (for प्राप्ता) D4 कथत्रन (for कथ पुन) —(L 377) D5 ज्ञान (for पूर्ण) D5 पूर्ण दृष्ट (for दृष्ट सत्य) —(L 384) D5 देशो (for राजा) —(L 390) D5 प्रत्यादेशोऽयमस्माक (for the prior half) —(L 393) D1 6 8 ते (for गो) —(L 402) D5 इदमेकमनुत्तम (for the post half) —(L 404) D5 परावराणां भूतानाम् (for the prior half) —(L. 407) D5 -पदेषु, D3 पदे च (for पदेन) D1 6 वि (for प्र) —(L 408) D5 सर्व (for सर्वे) —(L 409) D7 -विनाशनी (for °शिनी) —(L 410) D4 -सुपणस्य, D5 6 8 -सुपुण्यस्य (for °ष्पस्य) —(L. 411) D7 -तप्तस्य (for सतप्तश्) D5 दु खत्रयकषायस्य (for the prior half) —(L 412) D6-8 बाध्यते (for ब°) D3 प्राप्तो (for प्राप्य) —(L 414) D5 [ए]व (for [ए]तत्) —(L 416) D6-8 -वधैर्घोरैर् (for -वधे घोरे) —(L 421) D8 मार्ग (for योग) D5 तद्गत- (for तद्गत) —(L 424) D5 -युक्ते हि (for -सयुक्ते) D7 हसयुक्तविमानेन (for the prior half) D5-8 [अ]प्सरसो (for अप्सरो) —(L 425) D8 विमाने (for विमान-) —(L 426) D7 8 -पुष्टांगी (for तुष्टाङ्गी) —(L 431) D4 दृष्ट्वा (for सखीम्) —(L 432) D4 यथेष्ट मे महा-

बहुला पुत्रसयुक्ता सुप्रीता सुनिराकुला ।
गोधनैर्वृषभैर्वत्सैर्गोपगोपीजनैर्वृता ।
विचचाराटवीं सर्वामशेषभयवर्जिता ।
यथेष्टचेष्टमभवद्गोकुल तत्प्रभावत ।
सराष्ट्रभृत्यराजान सान्त पुरपरिच्छदम् ।
सर्वान्गोपांश्च तान्दृष्ट्वा गोपीगोमण्डलानि च ।
इति सगृह्य तान्सर्वान्बहुला प्रस्थिता दिवम् ।
महाविमाने श्रीमद्भिरसख्यै सर्वतोवृतम् ।
प्राप्य स्वर्गं क्रमादूर्ध्वमशेषै सहिता पुन ।
उपर्युपरि लोकाना गत्वा गोलोकमास्थिता ।
तत्र सभोगसकीर्णे असख्यातै पुरोत्तमै ।
क्रीडते सहिता सर्वैर्यावदाभूतसप्लवम् ।

भीष्म ।

इत्येतत्सत्यवाक्यस्य माहाभाग्यमुदाहृतम् ।
य पठेच्छृणुयाद्वापि स्वर्गलोक स गच्छति ।
बहुलाव्याघ्रसवाद य पठेत्सतत द्विज ।
शृणुयादेकचित्तश्च स व्याघ्रैर्नाभिभूयते ।
वियुक्ता या सुतैर्नारी नरो वापि पठेत्सदा ।
सोऽपि पापैर्विनिर्मुक्त पुत्रैर्भवति सगत ।
य पठेत्प्रातरुत्थाय चतुर्दश्यष्टमीषु च ।
सतां पुण्यकृता लोकान्गच्छते नात्र सशय ।
गवा गोष्ठे च पठता गोवृद्धिर्नात्र सशय ।
क्षेत्रमध्ये च पठता सस्यवृद्धि प्रजायते ।
गृहमध्ये च पठता बालाना शान्तिवर्धनम् ।
भवेद्ग्रहाभिभूताना रक्षामेता च य पठेत् ।
दुर्गेषु पठतां नित्यमटव्यायतनेषु च ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ न भय विद्यते क्वचित् ।
दु स्वप्नारिष्टदुर्मित्र श्रुत्वेद सप्रणश्यति ।
वन्ध्यायाश्च भवेत्पुत्र सम्मतश्च पतिर्भवेत् ।
कुमारी च सदा शृण्वन्वीर पतिमवाप्नुयात् ।
नारी वा पुरुषो वापि दुर्भग सुभगो भवेत् ।
गवा पर्वसु भक्त्या च माहात्म्य पुरत पठेत् ।
स गोवृद्धिमवाप्नोति गोलोक चैव गच्छति ।

Colophon

भागे (for the prior half) — (L 434) D_6 हृयान्, D_7 हृष्टान् (for दृष्ट्वा) D_5 सर्वगोपाश्च ना दृष्ट्वा (for the prior half) D_5 गोपीगोपकुलानि च (for the post half) — (L 435) D_5 हृदि (for इति) — (L 438) D_2 गोकुलम् (for गोलोकम्) — (L 439) D_5 तत्र भोगसमाकीर्णे (for the prior half) — D_2 om line 441 — (L 442) D_5 इत्येतद्य पठेद्वापि (for the prior half) — (L 443) D_5 नर (for द्विज) — (L 449) D_4 मध्ये (for गोष्ठे) — (L 450) D_8 सम्यग् (for सस्य-) — (L 451) D_7 -मध्येषु (for मध्ये च) D_4 गोवृद्धिर्नात्र सशय, D_5 बालवृद्धि प्रजायते (for the post half) — (L 453) D_4 पठते (for °तां) — (L 456) D_5 भवेत्पति (by transp) — Colophon. — *Sub parvan* $D_{2,8}$ दानधर्मे — *Adhy name* D_{4-8} बहुलोपाख्यान

CRITICAL NOTES

☞ *Besides a few comments from the point of view of textual criticism, exegesis, grammar, epic style, etc, the Critical Notes also include corrections in the Constituted Text and the Critical Apparatus*

A manuscript containing a commentary by an unidentified author (Cu) became available after the text of the Anuśāsanaparvan had been printed off This manuscript was mostly identical with the manuscript (B O R I, Govt Collection No 61 of 1871–73) which had been already used for the constitution of the text, namely, Dn3 On closer scrutiny, however, it was discovered that the commentary given in this manuscript as also in the manuscript which became newly available was definitely not by Nīlakaṇṭha From the many extracts which have been reproduced in the Critical Notes, it will be seen that it differs substantially from Cn *The siglum Dn3 assigned to the manuscript is thus not correct, though the manuscript certainly belongs to the D version of the N recension The commentary by the unidentified author* (Cu) *is highly interesting from the point of view both of the v l which it mentions and the interpretations which it gives It has, therefore, been quoted copiously in the Critical Notes*

1

2 ^{b}) शान्तिरुक्ता This presupposes the Śāntiparvan The present parvan, which follows and, in a sense, continues Bhīsma's instruction to Yudhisthira embodied in the Śāntiparvan, is appropriately called *anuśāsana* Yudhisthira had lost his peace of mind on account of the tragic consequences of the great war of which he believed himself to be the root-cause, and had not apparently regained it completely even after Bhīsma's teachings in the Śāntiparvan From this point of view, Yudhisthira's first question, namely, how he could hope to win peace of mind knowing that he had been mainly responsible for the great catastrophe [Cu इदृश (in 1^{d}) बहुविध शातिवान्धवादि वधन्], is fairly relevant But the subsequent questions which Yudhisthira is represented in this parvan to have put to Bhīṣma are certainly not so There also does not seem to be any logical connection between one question and another The attempts made by Nīlakantha and other commentators to establish some kind of logical order among the various adhyāyas cannot be said to have been quite successful Whatever topics came to the mind of the various redactors of the Epic seem to have been introduced in this parvan in the form of Yudhisthira's questions and Bhīsma's replies which latter are often illustrated by some ancient legends Some of the questions put into Yudhisthira's mouth are so elementary that they show that venerable king to be a naive person, they make one wonder if Yudhiṣṭhira had not learnt even commonplace things in the course of his long and eventful life

5 ^{a}) Cu नु, प्रश्न

6* Cu नु, मो

8* (Line 10) Cu राजन् इति सबोधन क्षत्रियाभिप्रायेण, जनमेजयस्येति वा

8 ^{a}) परतन्त्र = subject to the inexorable law of *karman* Cu परतन्त्र इति सबोधनपाठो वा (cf. D7) — ^{d}) पन्द् = the working of the law of *karman* It is subtle and beyond the ken of the senses

9 ^{b}) In this and similar other contexts, the word *itihāsa* is used in the general sense of *itihāsa-purāṇa* It often denotes a legend rather than history as such. — ^{cd}) The dialogue actually occurs among the five parties, and not between Mrtyu and Gautamī on the one hand and Kāla, Lubdhaka, and Pannaga on the other, as seems to be implied here Cu धमराजस्य व्यापारभेदेन कालमृत्युयम इति पृथक्पृथग् व्यपदेश

11 ^{a}) Cu स्नायु गर्भवेष्टन चर्म, Cr स्नायुपाशेन बम न्यायपाशेन

13 ^{c}) Cu न ह्यहम् इति क्वचित्पाठ (cf. Dn1 D1.6)

15 ^{b}) Cu अबुद्धा अभिज्ञा

16 ^{ab}) In view of the divergence of reading between the majority of N Mss on the one hand and S Mss. on the other, the critical text of 16^{a} is derived from the Mss of the middle group, that is, of D Version This is so done also because D1 and D2 are presumably Devanāgarī transcripts of a (lost) Śāradā MS The constituted text of 16^{b}, on the other hand, should have better read as जीवत्यसि कोऽप्यय स्यादयु ते Cu mentions both substitutions, namely, 10* and 11* — ^{b}) Ca जीतानेन पन्नगेन बहवो जन्तवो दष्टव्या, तस्माद्बहूनामुपकारार्थं इ यतामयम् — ^{c}) Cv (seems to read असयोसक्ते) उत्सक्ते प्राणमुक्तस्य अस्य जन्तो अर्थ आनयनार्थमिति यावत्

17 ^{c}) Ci सुस्थस्य अक्षिप्तमन, Cb स्वस्थस्य अचलितमते, Cu स्वस्थस्य इति। स्वे आत्मनि तिष्ठति इति स्वस्थ, स्थिरचित्त

18 ^{a}) Cb द्विविधा किल पुरुषा भवन्ति, मुमुक्षवः मुमुक्षव [च]। तत्र ये शमार्थिनो मुमुक्षवस्ते कालगतिं वदन्ति Cu कालगतिं वदन्ति, कालस्वभावादुत्पद्यन्ते निरुध्यन्ते च भावा इति — ^{b}) Ca अर्थविद्, नीतिशास्त्रज्ञा — ^{c}) Cu श्रेय क्षय शोचति इति पाठ। श्रिय क्षये शोचति इति पाठ। दुर्गविद श्रेय क्षये [य] गच्छति इति च पाठ — [Crit. App., line 4 read °थिन for °थिन Cu also reads शमार्थिन]

19 ^{a}) अस्मद्विधानां This obviously refers to Gautamī s characterisation (in st 10) as *sthavira* and *śamasamyuta* Cub अस्मद्विधानां धर्मार्थिनाम् — ^{c}) Cu reads नित्यायस्तो बालकोऽस्यत्र तस्माद्

20 ^{b}) कृत = since

21 ^{a}) Cu दशवर्षहरता कीर्त्यादिलाभ, अव्ययम् अक्षय, श्रेय कल्याण स्यात्, 'न हताज्जायते भयम्' इति वचनात्, Cv लाभ हित्वा स्थितस्य अवस्थ्य — ^{b}) Ca सद्योऽलाभ एव नित्य दशमस्य सकाशात्प्रशस्त। तदुक्तं सभापर्वणि कृष्णेन 'क्षान्तं अशुनं सौम्येय स्य पीडयितु रणे' (2. 21 20^{ab}) इति — ^{d}) Cu कुत्सितोऽस्मिन् इति च पुस्तके पाठ Cabn कुत्सित न शोभन
[Crit App., line 18 read कुत्सितो- for कुत्सिते-]

22 ^{ab}) *gṛhya* and *namuktvā* are not strictly Pāṇinian forms Cu गृह्यशत्रु गृहणीयशत्रु

25 ^{a}) The war between Indra and Vṛtra is an oft-repeated theme in the *Ṛgveda* — ^{bc}) In *Taittirīya Saṃhitā* 3 2 4 and *Taittirīya-Brāhmaṇa* 3 2 8 3, Agni is called Rudra and is given the epithet *makhaghna* This is reminiscent of the destruction of Dakṣa's sacrifice by Śiva

31 ^{d}) तथा = as an instrumental or efficient cause (*nimittakāraṇa*), not as a material cause (*upādāna kāraṇa*) This seems to have been made clear in st 36, where the word *kāraṇa* in the first pāda means *upādāna*, and that in the third pāda *nimitta*

34 ^{c}) Cu (reads सन्दोहो for संदेहो) मार्यायें कारण सन्दोह कारणराशि

36 Cv भवान्कारण स्वतन्त्रकारण यदि न स्यात्, तर्हि 'स्वतन्त्र कर्ता' इति स्मृते त्व कर्ता न स्या। त्व च विनाशे कारणं, दण्डचक्रादिवत् सामान्यकारणम्

37 ^{a}) Cv (reads अन्यविकृते कार्ये) विविधे कृत न भवति इति अविकृत, एवमेव कृतमित्यर्थ

38 Obscure — ^{ab}) Cu seems to understand *kriyā* as effect, and *kārya* as action culminating in the bringing into existence of that effect
[— ^{c}) Read तस्मात्त्वमस्मिन्हेतौ]

43-49 Doctrine of *kāla* as the ultimate cosmic principle, cf *AV* XIX 53-54, *Śvetāśvatara-Up* I 2, Avestan Zurvan

44 ^{c}) Cv (reads तद्वज्जलद्वयाहम्) तद्वत् वायुवत् काल, अह जलद्वय

53 ^{cd}) Cu मृत्योरपि न दोष स्यादिति मेऽत्र प्रयोजनम्। मृत्यो मयि न दोष स्याद् इति च पाठ

56 ^{d}) "I am not characterizing as a cause what is not a cause"

58 ^{b}) Cu आवां निर्दिष्टकारिणौ कालस्य आज्ञाकारिणौ

59 The question does not seem to be directly related to the matter under consideration Cu मे मम तटस्थस्य परोक्षकर्तरि दर्प, अपकर्षोश्च युवयोरुपरि द्वेष [क्रोध?] वा यथा स्यात तथा ब्रूतम्

63 ff Doctrine of the inexorability of the law of *karman* to which everything else, even *kāla*, is subservient

68 ^{a}) The analogy of *chāyātapau* is not happy

75 ^{c}) Following the general trend of the foregoing discussion, the law of *karman*, rather than *kāla*, must be said to have been operative in the whole affair

2

6 ^{a}) Māhiṣmatī on the river Narmadā (cf. st 18) is identified by some scholars with Oṁkāra Māndhātā and by others with Maheśvara in Madhya Pradesh

(the latter view is more likely) It was the capital of southern Avanti According to *HV* (23), Māhismatī was founded by Māhismat Other Purānic texts mention a Yadu prince as the founder The *Purānas* also mention that Māndhātr of the solar dynasty, who ruled at Ayodhyā, subjugated the Kānyakubja and Paurava kingdoms, defeated the Ānavas and the Druhyus in the north west, and led his army up to the Narmadā through the Vindhyas His son, Purukutsa, continued the victorious expeditions But after him, the political power of this royal family of Ayodhyā declined, and the Haihaya branch of the Yādavas reoccupied Malwa The Haihaya king Mahisyant is said to have fortified Māhismatī Recent excavations at Māhismatī have proved to be quite fruitful (cf H D SANKALIA and others, *The Excavations at Maheshwar and Navdatoli*, Poona 1953)

25 [c]) Cn मद्य मम

27 [a]) Cn दह्यायामास, आत्मानामिति शेष

32 This is a paranthetical reference Cf. 2 28 16ff.

33 [b]) Cn आहतवासम, वेदे अहतवासनम् इति पाठ अर्थश्च समण्ड्वासम, नूतनवाससम् इत्यर्थश्च लोके

34 [d]) Cn वसो धारा मन्ता घृतधाराम्

37 [b]) According to the *Bhāgavata P* and the *Visnu P*, Nrga was a son of Iksvāku He is elsewhere said to have been the son of king Usīnara Nrga was also the name of the second among the ten sons of Vaivasvata Manu A legend relating to Nrga is narrated in 13 69 Also cf 2 8 8[b], 4 917*, L 29, 9 52 19[b] Cn नृगस्यातीतिपितामह इत्यनेन ओघवतो महत्त्व सूचित, नृगस्य महत्त्वात्

39 [c]) For Kuruksetra, see crit note on 9 52 20

40 [a]) Read °वक्ष्येप्यामि

47 Cn explains the first तदा with गार्हस्थ्यकाले, and the second तदा with इध्माहरणकाले — [c]) Cn पृष्ठत तस्य अप्रत्यक्षम्, Cn पृष्ठत पश्चात्

53 [c]) Cn राग्नि रानकन्ये

54 [ab]) Cn स मृत्यु । तया नृपकन्यया ओघवत्या । अन्यै इंगितै (for इम्मितै) द्रव्यै इन्यमान लोभ्यमान

56 [a]) Cn reads विहरय (for रह स) विहृत्येत्यत्र रह स इति पाठ स्पष्टाय

58 [b]) Cn पावकि, सुदर्शन

65 [a]) Cn एषा (for इयम्)

71 [d]) C1 स्वयमात्मानमालभे, आत्मशिरस्पर्शं करोमि अतिथिविषय सत्यवदाहृतवाक्ये दिव्यमिद ज्ञेयमिति भाव

72 [d]) Cn गुणा इन्द्रियाणि, तदभिमानिन्यो देवता पृथिव्याद्या इत्यर्थ । Cn गुणा दशसंख्याका एते पृथिव्यादय D2 3 read गुणाश्चैव दिशो दश, where गुणा presumably means the three *gunas*

77 [a]) शैक्षेण स्वरेण = with proper Vedic accents, in accordance with the rules laid down in the *Śiksā* texts Cf 9 35 35[b]

81 [b]) Cn पतिव्रतगुणे, पतिभक्तिगुणे । पतिव्रतागुणैर्वा । पुत्रकाय आय

82–83 Oghavatī is generally believed to have been a river in Panjab, sometimes identified with Sarasvatī Cf 9 37 4

86 [ab]) to be understood as पञ्च भूतानि (अतिक्रान्तानि), अतिक्रान्त स्ववीर्याच्च मनोभव

87 [c]) Cn राजर्षिरिति ऋषिराजत्वात् राजजामातृत्वाद्वा सबोधनम्

88 [d]) व्यवसाय = Śiva or Visnu Cn reads वासवोऽप्यानगाम तम् and adds अत्र व्यवसायो जगाम तम् इति पाठ प्रकल्प्य अर्थं करोति[मि] । वि पक्षिण अवति रक्षति [इति] व्यवो गरुड, त स्यति नाशयति [इति] व्यवसाय इन्द्र । देशान्तरपुस्तके पाठोऽयमलेखि । वस्तुतोऽस्य पाठो देशपुस्तके नास्ति ।

3

3–4 *Cf RV* III. 53, VII 104, *MBh* 3 70 79–83 The loss of his sons suffered by Vasistha is often referred to, directly or indirectly, in *RV* VII Also cf *Taittirīya-Samhitā* 7 4 7 1, *Tāndya Br* 4.7 3

5 The family of Viśvāmitra is referred to in *RV* as *Kuśikāh* (III 53 9–11), but he can by no means be regarded as the founder of the Kuśikavaṁśa

6–8 Actually, the name of Śunahśepa's father was Ajīgarta, but Śunahśepa is referred to as Ārcīka also in *HV* (App 6 A) and *Brahma P* 10 For the Śunahsepa legend, cf *Aitareya Br* VII 3 Rcīka was a son of Cyavana and belonged to the Bhrgu family For his connection with Viśvāmitra, see 13 4

16 ^{ab}) In view of the divergence of reading between the majority of N Mss on the one hand and S Mss. on the other, the critical text of 16^{a} is derived from the Mss of the middle group, that is, of D Version This is so done also because D1 and D2 are presumably Devanāgarī transcripts of a (lost) Śāradā MS. The constituted text of 16^{b}, on the other hand, should have better read as जीवयासिन्कोऽन्यय स्यादय ते Cu mentions both substitutions, namely, 10* and 11* — ^{b}) Ca जीवतानेन पन्नगेन बहवो जन्तवो दष्टव्या, तस्माद्बहूनामुपकारार्थं हन्यतामयम् — ^{c}) Cv (seems to read अस्योत्सङ्गे) उत्सङ्गे प्राणमुक्तस्य अस्य जन्तो अर्थे आनयनार्थमिति यावत्

17 ^{c}) Ci सुस्थस्य अक्षिप्तमते, Cb स्वस्थस्य अचलितमते, Cu स्वस्थस्य इति। स्वे आत्मनि तिष्ठति इति स्वस्थ, स्थिरचित्त

18 ^{a}) Cb द्विविधा किल पुरुषा भवन्ति, मुमुक्षवः मुमुक्षवश्च [च]। तत्र ये शमार्थिनो मुमुक्षवस्ते कालमाहि वदन्ति Cu कालमाहि वदन्ति, कालस्वभावादुत्पद्यन्ते निरुध्यन्ते च भावा इति — ^{b}) Ca अर्थविद्, नीतिशास्त्रज्ञा — ^{c}) Cu श्रेय क्षय शोचति इति पाठ। श्रिय क्षये शोचति इति पाठ। दुःखविद् श्रेय क्षये [य] गच्छति इति च पाठ — [Crit. App., line 4 read °र्थिन for °विन Cu also reads शमार्थिन]

19 ^{a}) अस्मद्विधाना This obviously refers to Gautamī's characterisation (in st 10) as *sthavira* and *śamasamyuta* Cab अस्मद्विधाना धर्मात्मनाम् — ^{c}) Cu reads नित्यायस्तो बालरोऽयेव तस्माद्

20 ^{b}) कुत = since

21 ^{a}) Cu शत्रु हत्वा कीर्त्यादिलाभ, अव्ययम् अक्षय, श्रेय कल्याण स्यात्, 'न हताज्जायते भयम्' इति वचनात्, Cv लाभ हित्वा स्थितस्य अबलस्य — ^{b}) Ca सबोलाभ एव नित्य शत्रुभ्य सकाशात्प्रशस्त। तदुक्त सभापर्वणि कृष्णेन 'क्षान्त शत्रुनं कौन्तेय लभ्य पीडयितु रणे' (2 21 20^{ab}) इति — ^{d}) Cu कुत्सितोऽस्मिन् इति च पुस्तके पाठ Cabn कुत्सिन न शोभन
[Crit App, line 18 read कुत्सितो- for कुत्सिते-]

22 ^{ab}) *grhya* and *namulvā* are not strictly Pāṇinian forms Cu गृह्यशत्रुन् गृहणीयशत्रुन

25 ^{a}) The war between Indra and Vṛtra is an oft repeated theme in the *Rgveda* — ^{bc}) In *Taittirīya-Samhitā* 3 2 4 and *Taittirīya-Brāhmana* 3 2 8 3, Agni is called Rudra and is given the epithet *makhaghna* This is reminiscent of the destruction of Dakṣa's sacrifice by Śiva

31 ^{d}) तथा = as an instrumental or efficient cause (*nimittakārana*), not as a material cause (*upādāna-kārana*) This seems to have been made clear in st 36, where the word *kārana* in the first pāda means *upādāna*, and that in the third pāda *nimitta*

34 ^{c}) Cu (reads सदोहा for संदेहो) कार्यार्थे कारण-सदोह कारणराशि

36 Cv भवान्कारण स्वतन्त्रकारण यदि न स्यात्, तर्हि 'स्वतन्त्र कर्ता' इति स्मृते त्व कर्ता न स्या। त्व च विनाशे कारण, दण्डचक्रादिवत् सामान्यकारणम्

37 ^{a}) Cv (reads अन्यविकृते कार्ये) विविधे कृत न भवति इति अविकृत, एकेनैव कृतमित्यर्थ

38 Obscure — ^{ab}) Cn seems to understand *kriyā* as effect, and *kārya* as action culminating in the bringing into existence of that effect
[— ^{c}) Read तस्मात्त्वमस्मिन्हेतौ]

43-49 Doctrine of *kāla* as the ultimate cosmic principle, cf *AV* XIX. 53-54, *Śvetāśvatara-Up* I. 2, Avestan Zurvan

44 ^{c}) Cv (reads तद्वज्जलदवच्चाहम्) तद्वत् वायुवत् काल, अह जलदवच

53 ^{cd}) Cu मृत्योरपि न दोष स्यादिति मेऽत्र प्रयोजनम्। मृत्यो मयि न दोष स्याद् इति च पाठ

56 ^{d}) "I am not characterizing as a cause what is not a cause"

58 ^{b}) Cu आवां निर्दिष्टकारिणौ कालस्य आज्ञाकारिणौ

59 The question does not seem to be directly related to the matter under consideration Cn मे मम तटस्थस्य परोपकर्तरि हर्ष, अपकर्तरि च युवयोरुपरि द्वेष [क्रोध?] वा यथा स्याता तथा ब्रूतम्

63 ff Doctrine of the inexorability of the law of *karman* to which everything else, even *kāla*, is subservient

68 ^{a}) The analogy of *chāyātapau* is not happy

75 ^{c}) Following the general trend of the foregoing discussion, the law of *karman*, rather than *kāla*, must be said to have been operative in the whole affair

2

6 ^{c}) Māhismatī on the river Narmadā (cf. st 18) is identified by some scholars with Omkāra Māndhātā and by others with Maheśvara in Madhya Pradesh

(the latter view is more likely) It was the capital of southern Avanti. According to *HV* (23), Māhismatī was founded by Māhismat. Other Purāṇic texts mention a Yadu prince as the founder. The *Purāṇas* also mention that Māndhātṛ of the solar dynasty, who ruled at Ayodhyā, subjugated the Kānyakubja and Paurava kingdoms, defeated the Ānavas and the Druhyus in the north west, and led his army up to the Narmadā through the Vindhyas. His son, Purukutsa, continued the victorious expeditions. But after him, the political power of this royal family of Ayodhyā declined, and the Haihaya branch of the Yādavas reoccupied Malwa. The Haihaya king Mahiṣyant is said to have fortified Māhismatī. Recent excavations at Māhismatī have proved to be quite fruitful (cf H D SANKALIA and others, *The Excavations at Maheshwar and Navdatoli*, Poona 1953)

25 [c]) Cn मह्य मम

27 [a]) Cn न्यवेदयामास, आत्मानमिति शेषः

32 This is a paranthetical reference Cf 2 28 16ff.

33 [b]) Cn आहतवासस, वेदे अहतवाससन् इति पाठः अर्थश्च समन्ववासः, नूतनवाससम् इत्यर्थश्च लोके

34 [d]) Cn दत्तो धारा मतता पृतधाराम्

37 [b]) According to the *Bhāgavata P* and the *Viṣṇu P*, Nṛga was a son of Ikṣvāku. He is elsewhere said to have been the son of king Uśīnara. Nṛga was also the name of the second among the ten sons of Vaivasvata Manu. A legend relating to Nṛga is narrated in 13 69. Also cf 2 8 8[b], 4 917*, L 29, 9 52 19[b]. Cn नृगस्यासीत्पितामह इत्यनेन ओघवतो महत्त्व चरितं, नृगस्य महत्त्वात्

39 [e]) For Kurukṣetra, see crit note on 9 52 20

40 [a]) Read °वनेष्यामि

47 Cn explains the first तदा with गार्हस्थ्यकाले, and the second तदा with इध्माहरणकाले — [c]) Cn पृष्टन् तस्य अग्न्यक्षम्, Cn पृष्ठत पश्चात्

53 [c]) Cn राज्ञि राजकन्ये

54 [ab]) Cn स मृत्यु । तया नृपकन्यया ओघवत्या । अन्यैः इंगितैः (for इम्यिते) द्रव्यैः इन्यमान लोभ्यमानः

56 [a]) Cn reads विहरस्व (for रहः स) विहरस्वेत्यत्र रहः स इति पाठः स्पष्टार्थः

58 [b]) Cn पावकि, सुदर्शन

65 [a]) Cn एषा (for इयम्)

71 [d]) Cn न्ययनात्मानमाल्भे, आत्मशिरच्छे करोमि अतिथिविषय समुदाहृतवाक्ये दिव्यमिद श्रेयमिति भाव

72 [d]) Cn गुणा इन्द्रियाणि, तदभिमानिन्यो देवता पृथिव्याद्या इत्यर्थः । Cn गुणाः दशसंख्याका एते पृथिव्यादय D2 3 read गुणाश्चैव दिशो दश, where गुणा presumably means the three *gunas*

77 [a]) शैक्षेण स्वरेण = with proper Vedic accents, in accordance with the rules laid down in the *Śikṣā* texts Cf 9 35 35[b]

81 [b]) Cn पतिव्रतगुणैः, पतिभक्तिगुणैः । पतिव्रतागुणैवा । पुव क्ष्माय भाय

82–83 Oghavatī is generally believed to have been a river in Panjab, sometimes identified with Sarasvatī Cf 9 37 4

86 [ab]) to be understood as पञ्च भूतानि (अतिक्रान्तानि), अतिक्रान्ताः स्ववीर्याच्च मनोजव

87 [c]) Cn राजविति ऋषित्वात्, राजजामातृत्वाद्वा सर्वोधनम्

88 [d]) व्यवसाय = Śiva or Viṣṇu Cn reads वासवोऽप्यानगाम तम् and adds अत्र व्यवसायो जगाम तम् इति पाठ प्रकल्प्य अर्थं करोति[मि] । वि पक्षिण अवति रक्षति [इति] व्यवो गरुड, त स्यति नाशयति [इति] व्यवसाय इन्द्रः । देशान्तरपुस्तके पाठोऽयमलेखि । वस्तुतोऽस्य पाठो देशपुस्तके नास्ति ।

3

3–4 Cf *RV* III. 53, VII 104, *MBh* 3 70 79–83 The loss of his sons suffered by Vasiṣṭha is often referred to, directly or indirectly, in *RV* VII Also cf *Taittirīya-Saṃhitā* 7 4 7 1, *Tāṇḍya Br* 4.7 3

5 The family of Viśvāmitra is referred to in *RV* as *Kuśikāḥ* (III 53 9–11), but he can by no means be regarded as the founder of the Kuśika vaṁśa

6–8 Actually, the name of Śunaḥśepa's father was Ajīgarta, but Śunaḥśepa is referred to as Ārcīka also in *HV* (App 6 A) and *Brahma P* 10 For the Śunaḥśepa legend, cf *Aitareya Br* VII. 3 Ṛcīka was a son of Cyavana and belonged to the Bhṛgu family For his connection with Viśvāmitra, see 13 4

9 [a]) Cn त्रिशङ्कुर्बन्धुभिर्मुक्त । त्रिशङ्कुर्बन्धुभिस्त्यक्त इति च पाठ । शङ्कु अपराध । गुरुदोग्ध्रीवध, अप्रोक्षितमांसोपयोग, पितुर परितोषश्च इति त्रि [अव शङ्कव] यस्य cf *HV* 1 10 17–18

10 Satyavati, daughter of Gādhi, is said to have become the river Kauśikī This river was called Pārā by Viśvāmitra (1 65 32) It is variously identified with a branch of Dṛṣadvatī, or with the modern river Kusī which flows into the Gaṅgā through Purnea, or with Kusiara in Sylhet

12–13 Vipāś or Vipāśā (Hyphasis of Greek writers) is modern Beas

14 [d]) Cn त्रिशङ्कु याजयन्विश्वामित्रो वसिष्ठपुत्रै शाप श्वपाकस्य याजकस्त्व श्वपचो भविष्यसीति देवसेनापग =इन्द्र

15 Viśvāmitra appears in the sky as a star between the polar star and Ursa Major

18–19 For the story about Mataṅga, see 13 28–30 S reads these adhys (and Dn*s* reads adhys 28–31) before adhy 3 This arrangement of adhys seems to be supported by the reference in these two stanzas, as also by that in the first stanza (ब्राह्मण्य यदि दुष्प्रापम्)– this latter reference being directly connected with 13 28 4 (ब्राह्मण्य तात दुष्प्रापम्) However, in view of the evidence of N, this arrangement is not accepted in Crit Ed

4

2 Viśvāmitra belonged to the family of the Kuśikas, but Viśvāmitras are also referred to as *bharatasya putrāh* (*RV* III 53 24) Commenting on this latter passage, Sāyana says *bharatavaṃśyāh ime viśvāmitrāh*

3 How the Gaṅgā came to be known as Jāhnavī is described in *Rāmāyana* I 43, *Vāyu P* 2 30

7 [a]) Cn सुताया विशेषण कन्या, कनीय[सी] अनूढा वा। कन्या जज्ञे शुभा तस्य इति क्वचित्पाठ । उत्तरोत्तरानुवादात्सुता इति पाठ साधु

10 *Śulka* is often demanded for the bride, also cf 13 2 31

12 [c]) Cn श्यावकर्णानाम् इति च पाठ

15 Rcīka is said to have obtained the horses from Varuna on the strength of the sixty-four *rks* beginning with *aśvo voḷhā* (*RV* IX 112 4). Cf *Skanda P.* 6 166 31 The place on the banks of the Gaṅgā in Kānyakubja where this happened came to be known as *Aśvatīrtha* (cf 3 115 16, 13 4 17)

16 [a]) Cn स्वागतानि तु तीर्त्वा, स्वागमानि कर्णानि इति च पाठ

25 [a]) Cn (seems to read (like G*1*] न पुत्र [for अपत्य]) पुत्र, पुत्रवत्पालितानि तिर्यञ्चाम्

27 Cf ऊर्जो वा एषोऽन्नाद्यादुनरयनिर्यापर यदुदुम्बरो भौमस्य वा एतद्बनस्पतीनाम् . तेजसो वा एष वनस्पतिर्जायत यदश्वत्थ साम्राज्य वा एतद्वनस्पतीनाम् (*Aitareya Br* VII 5), also cf क्षत्र वा एतद्वनस्पतीनां यन्न्यग्रोध (*ibid*)

30 [c]) Cu (seems to read हे पुत्रि पूर्वोत्पन्नाया) ' हे पुत्रि मम वचन कुरुष्व । वचनप्रतिपालने हेतुमाह पूर्वोत्पन्नाया इति । ज्येष्ठा-पत्योत्पत्तौ सकलार्थ[सिद्धेषु] तव प्रथमोत्पन्नत्वात् । ज्येष्ठत्व मात्रप्रधानो निर्देश । यद्वा लौकिक वाक्यमेवमस्ति । त्वामपीदद अह यदमा स्वैदा, मम पुत्राया वचन कुरु इत्यभिप्रायेण समेत्यस्य विशेषण पूर्वोत्पन्नाया इति । पूर्व प्रथम उत्पन्ना जाता त्व गत्वा मम सकाशादिति पूर्वोत्पन्नाया इति वा विशेषणस्याथ

33 Cu भाव इच्छा

48–58 According to *Ait-Br* VII 3, Viśvāmitra had 101 sons Only the names of Madhucchandas, Rṣabha, Renu, and Aṣṭaka are mentioned there Viśvāmitra also adopted Śunaḥśepa as his son, named him Devarāta, and made him the eldest among his sons For the *pravaras* of the Viśvāmitras, see *Śrautakośa*, Vol. I, English Section, Part II, 1006–1014

5

2 [c]) Cr सविषं विषमुक्त काण्ट शरम्

10 [ab]) Cn अथ वा नात्र नित्य हि अभक्ष्यासवस्य तु । अथ वा नात्र नित्र हि विविधा दृश्यते गति इति च पाठ । तिर्यग्योने पक्षिण स्थिरत्व दृष्ट्वा इन्द्रस्य किमपि चिन्त्य नाभवत् । पाठान्तरे प्राणिनो विविधा गतिर्दृश्यते इति नात्र तिर्यग्योनौ नित्र दृश्यते इत्यभिप्रायेण आह अथ वा इति

12 [b]) Cn दाक्षेयी दक्षदौहित्री शुकी नाम, Cu दाक्षेयी सुप्रजा त्वया । सुप्रजास्त्वया इति च पाठ । भो शुक त्वया पुत्रेण दाक्षेयी दक्षकन्या तव माता सुप्रजा शोभनजातपुत्रा । पाठान्तरे असिच् प्रत्यय

20 [ab]) Cu दैवतानि, देवताप्रतिपादितानि कार्यजातानि.

22 [a]) Cu अनुक्रोशवैफल्य शिष्टधर्मवैफल्यम् । अनुक्रोश पालनधर्म, तस्य वैफल्य वा

25 [b]) Cu ध्यापयित्वा इति च पाठ — [c]) Cu स्वमस्त [च], सर्वत्र तद्रूपेण तिष्ठन्त, सर्वं सपूर्णं वा

6

7-8 According to st 7, *puruṣakāra* would seem to have been represented as *bīja*, while in st 8 it is identified with *kṣetra*

9 [d]) Cu कृतस्य कर्तव्यकस्य । अपकृतस्य अपकारस्यकार्यस्य

11 [d]) Cr क्षेत्र क्षावसेचनमित्यत्र यथानभेति योग्यपदाध्याहारेण योजना

12 [d]) Cu अकृतात्मना अकृतकर्मस्वभावेन

18 [d]) तप्यते *Ātmanepada* rare

21) Obscure. There is greater danger in the other world if one exerts himself but little, than in this world if destiny is unfavourable.

26 [a3]) Cr कथ चास्य समुत्पत्तिर्यथा दैव प्रवर्तते इत्यत्र। दैवमनुसृत्य यथा वर्तते जीवलोक तथा अस्य जीवलोकस्य समुत्पत्ति कथ स्यादिति विग्रहो भवतीति पूर्वेणान्वय

28 Cr कृतकर्म कृतार्थस्य किंचिदविकृतमपि कृतपुण्य सिध्यते। अकृत ग्रहु कृतमपि कन अकृतार्थे विपद्यते नष्ट भवति

30 The sons of Yayāti's daughter, Mādhavī, were named Pratardana, Vasumanas, Śibi, and Aṣṭaka Through their sacrifice, they helped Yayāti to regain *svarga* For the story, see 1 81-88, *Matsya P* 25-42

32 This Saudāsa is better known as Kalmāṣapāda He is also referred to as Mitrasaha

33 Cu मुनिपुत्रौ भूत्वा रामाश्वत्थामानौ भनुधरौ स्यातां, मात्र यस्य निन्दितमिद कर्म, 'काण्डपृष्ठ' इत्यादिना अग्रे निन्दितस्य कर्मणो निषेधात्। यद्वा सति पुरुषकारे दैव फलदमिति बोद्धव्यम्। स्वकृतेन स्वकृतमनुव्यापारेण

34 [a]) Vasu = son of Uttānapāda See *Matsya P* 143 18-25

36 A reference to Janamejaya's *brahmahatyā* occurs in *Śatapatha-Br* 13 5 3 5

37 [c]) Cr वैशपायनाख्योऽप्यन्य कश्चिदृषि

39 Dhundhumāra = Kuvalāśva? Girivraja was the capital of the Magadha kings, identified with Rājagṛha

46 [c]) Cu वनगुल्म समूहवाची

7

3-4 This is, indeed, a peculiar doctrine Cab ननु विरुद्धमेतत्कथ सगच्छते। यदि येन शरीरेण यत्कर्म क्रियते तेनैव तत्फलमुपभुज्यते तदा स्वर्गादुपभोग आत्मनो न स्यात्पूर्वशरीरविनाशात्। अथ वा येनात्मशरीरेण कर्म कृत तेनैव तत्फलमुपभुज्यते इत्याशय, तदा शरीरेणेति व्यर्थम्। तथा 'यस्यां यस्यामवस्थायां यत्कर्म करोति य, तस्यां तस्यामवस्थायां स तत्फलमुपाश्नुते' इत्यायमगत, गर्भगतस्य बालस्य भोगोच्छेदप्रसङ्गात्। सोऽपि सुखदुःखे अनुभवत्येव। न च गर्भशय्यागत किंचित्कर्म करोति। तस्मात्कोऽनयो श्लोकयोरर्थ। उच्यते। येन येन सत्त्वावस्थेन रजोवस्थेन तमोवस्थेन वा [शरीरेण] यद्यत्कर्म करोत्यात्मा तत्फल तदवस्थेन शरीरेणैवात्मा उपभुङ्क्ते इत्यर्थ। एव यस्या यस्यामवस्थायामित्यस्यापि अयमेवार्थो बोद्धव्य। न च गर्भशय्यागतस्य नास्त्युपभोग इति वाच्यम्। 'गर्भशय्यामुपादाय भुज्यते पौर्वदेहिकम्' इत्यादि, Cn मनसा कृतस्य कर्मण फल मनसैव स्वप्नादौ भुङ्क्ते। कायेन कृतस्य फल कायेनैव भुङ्क्ते जाग्रदादौ इत्यर्थ। अवस्थाया बाल्ययौवनादिरूपायां, आपद्यनापदि वा, Cu येन येन शरीरेण मनुष्यतिर्यगादिशरीरेण। अवस्थापदेन सत्त्वादयो गुणा लक्ष्यन्ते। कौमारावस्थादिरिति केचित्

5 Cu कर्मपद च सदसत्परम्।

मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीह न।
तांश्च देवा प्रपश्यन्ति स्वश्चैवान्तरपूरुष॥

इति कर्मदर्शने मनु (*Manu* 8 85)

6 Cu आगते चक्षुर्दानम्। क्रियाचरणे मनोदानम्। सतोष प्रियवाक्य वाग्दानम्। आ उत्क्रान्त अनुव्रजेत्। उपासना सेवनम्। एव सोऽतिथियज्ञ पञ्चदक्षिण

9 [d]) Cr राज्ञ पौरुषमुच्यते इत्यत्र, पौरुष शौर्य फलमुच्यते

10 [a]) Cr प्रतिसहारे दाने

11 [c]) Cn एकशायी ब्रह्मचर्यवान्, Cu एकशायी अधशायी

12 [b]) Cu प्रतिश्रय प्रवासिनो वासम्

16 [d]) Cu फलमुत्तमम्। कुलमुत्तमम् इति च पाठ

17 [b]) Cu तृणाशन। तृणासन इति च पाठ — [c]) Cn स्त्रिय स्त्रिय त्यक्त्वा इत्यथ, Cu स्त्रिय इति वचनव्यत्यय, स्त्री निषेव्य (?) त्रिषवण त्रिसध्यस्नानम्

21 [c]) Cu यासौ तृष्णा। योऽसौ इति पाठे यो रोग

24 Rather out of context.

28 Cr पूर्वोक्तानां त्रयाणां मध्ये एकैकस्मिन्वृथा कृते एकैकमेव व्यर्थ भवति। 'धर्म क्षरति कीर्तनात्' इति वचनात्सम्यक्कृतापि सदसि एकस्मिन्नपि धर्मे अभिधीयमाने सति सत्कर्म वृथा भवति इत्यर्थ, Cu वृथामन्त्राद्युपयुज्यमाने यत्फल स्यात्तत्सर्वमसत्याभिधाने स्यादित्याह, यन्मन्त्रे भवति वृथोपयुज्यमाने इति [Cn वृथापयुज्यमाने इति पाठ]

29 [a]) Cu ऋषिणा वेदव्यासेन

8

5 c) Cu श्रुतवृद्धोपपन्नानाम् इति च पाठ

6 b) Cu सरस्वत्युद्धत्योपदर्शनाय इत्यानामिव इति दृष्टान्त

10ff The two themes mentioned here, namely, that a Brāhmana of any sort is superior to persons belonging to other social orders and that gifts to a Brāhmana constitute the greatest virtue, are repeated in many other contexts in this parvan.

17 a) Cu ब्राह्मण्य ब्रह्मजातो आसक्त , Cu ब्राह्मण्य ब्राह्मण चरिश्चवन्त मामाहुरित्यन्वय

26 Obscure Cu ब्राह्मणादिति दत्यनेपे पञ्चमी । अकोपन परमशान्त ब्राह्मण प्राप्य भूय प्रचुर यद्दत्त दान सदान [तेन उभय तपश्च तेजश्च स्यात्,] क्षत्रियाणामिति शेष । ब्राह्मणानां चैते स्वाभाविके। क्षत्रियाणां तु उभयमिद दाननिबन्धनम् । ततस्तेजोर्थिना क्षत्रियेण प्रचुर तर दान कर्तव्यम् । तदा कथ देवमेधपितृमेधार्दीनां निर्वाह इत्यत आह । कुर्यादुभयत इति । गृहे यत्किंचिद्वस्तु उभयतो देवमेधार्थं पितृ मेधार्थं विभज्य दानार्थं धन सरक्षेत् । दानार्थं च यद्धीन तस्य नेष पुरुषार्थं न रक्षेत् । अपि तु सर्वमेव स्यात् । पुरुषार्थ पृथगेव भाग कल्पयेदिति भाव' । वृद्धाश्च (?) भूयो बहुफल स्यात् भवेत् । किं तत् [यदुक्त] विशिष्टदेशकालोपपादितम् । उभय द्रव्य यथ्य न । ब्राह्मणादिति चतुर्थ्यर्थे पञ्चमी । अकोपनात् कोपलोभादिरहितात् । तर्हि सर्वमेव ब्राह्मणाय देयम् । नेत्याह, कुर्यादिति । आत्मपुत्रकलत्राणिप्योष्यवर्गसरक्षणाय उभयतो द्रव्यात् कथ्याच शेषं कुर्यात्, न तु सर्वस्वमेव दद्यात् । उक्त च ।

> अन्वाहित याचितकमाधि साधारण च यत् ।
> निक्षेप पुत्रदाराश्च सर्वस्व चान्वये सति ॥
> [नारदीयमनुसहिता, दत्ताप्रदानिकम्]

अन्वाहितमुपनिधि । उक्त चोपनिधिनिक्षेपयोर्लक्षणम् ।

> असख्यातमविज्ञात समुद्र यन्निधीयते ।
> त जानीयादुपनिधिं निक्षेप गणित विदु ॥ इति ।

याचितक मृगयित्वा यदानीतम् । आधिर्बन्धकितद्रव्यम् । असख्याता विज्ञातसमुद्रस्य [उप]निधित्व, गणितस्य निक्षेपत्वमिति । एतत्सर्वमदेयम् । ततश्चोभयत शेष कुर्यात् । सर्वस्वदाने राजसूये कथ सर्वदक्षिण स्यात्, तत्राह दत्तशेषमिति । जीवनभागादधिर्यद्धर्मार्थं भागद्वय परिकल्पित तद्दे यम् । अन्यद्दत्त्वा तु ददद्दोषमवाप्नुयादिति । तत्र दत्तशेषं न शेषयेत् न स्थापयेत् । उक्त च ।

> तस्मात्त्रिभाग वित्तस्य जीवनार्थं प्रकल्पयेत ।
> भागद्वय च धर्मार्थं न नित्य जीवित यत' ॥

[नारदश्चाह] कुटुम्बभरणाद्द्रव्य यत्किंचिदतिरिच्यते ।
[तद्देयमुपहत्यान्यद्ददद्दोषमवाप्नुयात ॥] [नारदीयमनु सहिता, दत्ताप्रदानिकम्]

एव क्षत्रियेण धनस्य चतुर्धा विभाग [कार्य] इति सिध्यति इति मध्ये क्षत्रियधर्म' कथित Beginning from वृद्धाश्च, Cu mostly reproduces relevant portions from Ca and Cb Does वृद्धा denote old commentators like Arjunamiśra and Vimalabodha? Cab ब्राह्मणादित्यत्र भीष्म आह, भूय स्यादि-त्यादि । भूयो बहुतर

28 cd) Cu एतो ब्राह्मणानां, जीवन जीवनोपाय

9

4 c) Cu यजमिव्यन्तो ब्रह्मीगारमध्ये

8 c) Cu अन्यां योनिम् इति न पाठ

9 a) Cu पराजन् परप्राणान मांसानीति यावत्.

11 d) Cu मदुपादनम । तदु चाक्रिणम् इति न पाठ.

14 b) Cu गुरुत्वादमितिहाग कुत्रस्य स्वामस्य गृहस्थो धनधनो वासुदेवस्य वा मुखात् श्रुतोऽस्मथ

15 d) The Brāhmanas should not be made to entertain a hope which is not likely to be fulfilled.

17 d) अञ्जय [उदक] = libation of water, honey, and sesamum offered in *śrāddha* after the offering of *pinda*

18 cd) Cu विपरीतस्य शीलविपरय जनस्य । अतोदेन कारोगेण सम्यक् यातो शीलियथा यथा ब्राह्मणप्रतिनिन्दनं जनो मननीयदर्थ'

24 cd) Cu ब्राह्मणपूजने समयानियमो नास्तीत्याह वेलाया मिति

10

4 d) Cu उपाध्यायस्य इत्येषु , भाष्यते वध्यते

5 a) Cu इद निदर्शन दृष्टान्तरूपम् — c) Cu ब्रह्मा श्रमपदस्य विशेषण, दुरुक्तवचने अनुष्यनिवचन इत्यर्थ'.

15 b) Cu स्निग्ध सत्यामिमिच्छम्, Cu स्निग्ध शूद्र जातिम् (?).

21 b) सगत्या = in order to make his acquaintance.

26 d) Cu कपेरासन वृसी [Read परमशीर्षिकाम्.]

27 ab) Cu दक्षिणा दक्षिणदेशा, आवृत्य स्थाप्य, वृसीं ब्राह्मणा सन, परमशीर्षिकीं पश्चिमाभिमुखीं इद्धा कपिरकर्यात् । वृस्या ब्राह्मणो बोध्य । मुख्यकुश उपरागतिरिति मैथिला' । 'वृस्यां दर्भेषु द्रव्येषु कर्मेषु मुनिसत्तम । उपदेश कृत, (13 10 50) इत्युत्तर-ग्रन्थकथनात् । यद्वा आद्यमिद वृद्धि(वृसी)मादम् । तत्र दक्षिण दिशमारभ्य पश्चिमदिगुत्तरदिपर्यन्त पात्रासादनम्, Cr अथ दक्षिण-माधित्य वृसीं पश्चिमशीर्षिकाम् इत्यत्र, वृसीं पिण्डस्थापनाय सूक्ष्मक टवत्कृतां दर्भपङ्क्तिम्

28 ab) Cu 'प्राङ्मुखेभ्य उदङ्मुखो दद्यात्' इति कुर्वे — d) Cu शूद्र प्रति एतावन्मात्रोपदेशेन कपे' परिणामाशुद्धिरभूत्

34 The *Atharvaveda* is separately mentioned by the side of the *Veda* (*trayī*), presumably because that Veda is specifically the Veda of the Purohitas *Kalpaprayoge* may also be referring to the five *kalpas* of the *Atharvaveda* Cu वेदे सामवेदादौ । कल्प स्त्रादि

35 ᵃ) Cu कल्पविहितेन गजाभिषेचनकर्मणा

45 ᶜ) Cu व्यनया रोच्छया

47 ᵇ) Cu दत्तवान्य दत्तवान्यपि, स्यवर्गेण अपिना सह अन्वय

51 Presumably, the profession of a Purohita had come to be regarded as degrading because he had to occupy himself with the practices of the *Atharvaveda* It seems to be suggested that the imparting of religious instruction by a Brāhmana to a person of a lower social order is a *karmadoṣa*, but not the receiving of such instruction by a person of a lower order

53 ᶜ) Cu तुल्य इव

60–61 Cu शूद्रोपदेश उपसंहारमुखेन निषिध्यते, शूद्रेण न वक्तव्य तस्मादृग्वरे जने इति । अतिनिषिद्धत्वात्पुनर्निर्देश , वज्रदेश देश च सर्वत्र भावतो नृप इति । असत्शूद्रविषयमिदं चोदनम् । अन्यथा 'सर्वेषु वर्णेषु तथाश्रमेषु' इत्यागमो विरुध्येत

64 ᵃᵇ) Cu माद्रि ।िष्टे किंचिन्न वक्तव्य, असते शूद्राय इति शेष

68 ᶜᵈ) Cu सत्यानृतेन वाणिज्येन धनलोभेन इत्यर्थ । 'सत्यानृत तु वाणिज्यम्' इति स्मृति (*Manu* 4 6), Cu सत्यानृतेन हि इन उपेक्षो हि नास्ति मे । मत्येन अनृतेन मिथ्याभ्रंशेण वा इत दर्शने दृष्टो नास्ति मम इत्यन्वय

11

2–3 Rukmini and Srī (Lakṣmī) are here distinguished from each other Cu मकरध्वजस्य प्रद्युम्नस्य

4 ᵈ) महर्षिकन्ये Lakṣmī is said to have been the daughter of Bhṛgu and his wife Khyāti

8 ᵃ) Cu आत्मसाधनं नाम श्रवणमनननिदिध्यासनं, तदभावो यत्र तत्र न वसामीत्यर्थ

12 ᵃ) Cu अवलेहिनी सुकिर्या लेलिहाना, सदा क्षुद्राभिलाष , [better, greedy] Cu अक्षोभान् अक्षुद्रान् । अवलेलिहाना लेवालिकमन्तरेण मिष्टान्न्य[ना]न्वास्यमानान्

18 ᶜ) [Read वैद्ये for वैश्ये]

19 ᶜ) Cu सुमहान्विशिष्ट (cf B₁), सुमहाभिविष्ट इति च पाठ

12

1 The question asked by Yudhisthira is, indeed strange and appears to be rather abrupt and out of context स्पर्श = pleasure derived from sexual contact

4 *Agnistut* = an *ekāha* sacrifice of the *Agnistoma*-type, cf. *ĀpŚS* 12 6 15 As the result of an *Agnistut* sacrifice, B, who had been sonless, obtained one hundred sons

5 ᶜ) Cu अन्तर हितम्

6 ᵇ) Cu तृतीयं तादात्

13 ᵇ) Cu वनवन्त विह्वलन्तम् इति च पाठ

21 ᶜ) Cu अन्य प्रासनीत्विस्य महात्मनस्य

22 ᵃ) Cu अथ सा इति । महात्मनस्य प्रासनीत्वात्तद्भार्या सा इति निर्देश

41 ᵇ) Cu स्नेहनेभ्योऽधिक कथम् इति च पाठ । स्नेहन्ते त्वधिक कथम् इति च पाठ

47 A curious point is made out here by Bhangāśvana, namely, that a woman derives greater pleasure from sexual contact with a man than a man does from that with a woman B had both kinds of experience and could therefore speak with authority Incidentally the relevant portion from the discussion on this subject occurring in Vātsyāyana's *Kāmasūtra* (with commentary) may be quoted here

तत्र औद्दालके मतम्—

न स्त्री पुंवदेव भावमधिगच्छति । [२ १ १९]

[आक्षेप]

पुरुषप्रतीतेश्च अनभिज्ञत्वात् । [२ १ २३]
कथं ते सुखमिति प्रष्टुमशक्यत्वात् । [२ १ २४]

बाभ्रव्यमतमाह—

सातत्यात्त्वरतिरारम्भात्प्रभृति भावमधिगच्छति पुरुष पुनरन्त एव । [२ १ ३०]

सुरतान्ते सुखं पुंसां स्त्रीणां तु सततं सुखम् ।
धातुक्षयनिमित्ता च विरामेच्छोपजायते ॥ [२ १ ४१]

एवं पक्षद्वयमुपन्यस्य सिद्धान्तमाह—

तस्मात्पुरुषवदेव योषितोऽपि रसव्यक्तिर्द्रष्टव्या । [२ १ ४२]

कथं हि समानायामेवाकृतावेकार्थमभिप्रपन्नयो कार्यवैलक्षण्यम् । [२ १ ४३]

(आक्षेप—स्यादुपायवैलक्षण्यादभिमानवैलक्षण्याच्च । [२ १ ४४])

तेनोभयोरपि सदृशी सुखप्रतिपत्तिरिति । [२ १ ३६]

जातेरभेदाद्दम्पत्यो स[illegible]मिष्यते । [२ १ ६२]

सदृशत्वस्य [illegible] [२ १ ६४]

Vātsyāyana thus states that the pleasure derived from the sexual act by both man and woman is similar and equal This subject has interested modern sexologists also, as will be seen from the following extracts quoted from Havelock Ellis, *Studies in the Psychology of Sex*, Vol I, Part 2 "A long succession of distinguished physicians throughout the 17th century discussed at more or less length the relative amount of sexual desire in men and women, and the relative degree of their pleasure in coitus It is remarkable that, although they usually attach great weight to the supposed opinion of Hippocrates in the opposite sense, most of them decide that both desire and pleasure are greater in women" (pp 198–99), " sexual order in women increased after the establishment of sexual relationships" (p 247), " sexual sphere is larger and more diffused in women" (p 249), " the distribution of the sexual impulse between the two sexes is fairly balanced" (p 256) (The last quotation seems to embody Ellis's own view)

13

5 °) कर्मणाम् = (perhaps specifically) of Vedic ritualistic acts

6 ᵈ) Cn तस्य तस्यास्तु ते फलम् [इति] मङ्कणकोपाख्याने अस्य अध्यायस्य प्रवेश

14

Ca अयं मेघवाहनपर्वणि महादेवमहिमतात्पर्यार्थं [अध्याय] मेघवाहनाख्यशक्ररूपधारिणा शंभुना उपमन्युपरीक्षणात्

Cu मेघवाहनपर्वणि, मेघवाहन इन्द्र, महादेव शक्ररूपो भूत्वा उपमन्युस्थानमागत्य वरादिकं दत्तवानिति तात्पर्येणायमध्यायो मेघवाहन इति

1 In this stanza, as also in the sequel, the dative is used in the sense of the genitive In the Vedic language this phenomenon occurs mostly in the case of feminine nouns ईशाय नामानि is also explained as 'names applied *to* Īśa' — ᵈ) Cn बभ्रवे विशालाय, Cu बभ्रवे पिङ्गलमूर्तये

2 This stanza presupposes Bhīṣma's realisation of his own incapacity to accede to Yudhiṣṭhira's request and his approaching Vāsudeva for the purpose 73* makes this clear Vādirāja's comments on this stanza deserve to be reproduced *in extenso* Cv सविस्तरं निरूपितसकलमोक्षदायकविष्णुधर्मो भीष्म । संप्रति व्यासस्यानभिमता 'त्रिभाषां यो न जानाति नीतीना शतमेव च' [महाभारततात्पर्यनिर्णय १ १३८] इत्यादिना उक्तभारतत्रिभाषा भरितत्वस्फोरणाय केवलं शैवदर्शनभाषामाश्रित्य उक्ता शिवसंबन्धिनीं कथा स्वमरणकाले स्वमुखेनैव उच्चारयितु लज्जावान्भीष्म असुरजनमोहनार्थमप्यवतीर्णं कृष्णमेव प्रस इत्याह, "सुरासुरगुरो देव विष्णो त्वं वक्तुमर्हसि" इत्यादिना । वक्ष्यमाणं शिवसर्वोत्तमत्वादिकमप्रामाणिकमिति सूचयितुं सुराणा गुरो इति संबुद्धि । असुरजनमोहनार्थं बुद्धयादिरूपेण विरुद्धकथाप्रस्तावाच्च त्वमेव चतुर इति सूचनाय असुराणा गुरो इति च संबुद्धि । ननु अस्तु भारतस्य त्रिभाषाभरितत्वम् वक्ष्यमाणा शैवी कथा शैवदर्शनमालम्ब्य प्रवृत्तेति कथं ज्ञेयमिति चेत्, इत्थम् । 'आद्यन्तयोर्विरुद्धं यद्दर्शनं तदुदाहृतम्' [महाभारततात्पर्यनिर्णय २ २४] इति वचनात् । 'नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति' इत्याद्यवचनस्य,

न हि मे केनचिद्देयो वर पाण्डवनन्दन ।
इति संचिन्त्य मनसा पुराण विश्वमीश्वरम् ।
पुत्रार्थमाराधितवानहमात्मानमात्मना ।
न हि विष्णु प्रणमति कस्मैचिद्विबुधाय तु ।
ऋत आत्मानमेवेति ततो रुद्रं नमाम्यहम् ।

रुद्रं प्रति ब्रह्मणो वाक्यम्—

एष स शक्यस्त्वया द्रष्टु मयान्यैरपि सत्तम ।
सगुणो निर्गुणो विश्वो ज्ञानदृश्यो ह्यसौ स्मृत ॥
अहं ब्रह्मा आद्य ईश प्रजाना
तस्माज्जातस्त्वं च मत्त प्रसूत ।
मत्तो जगत्स्थावरजङ्गमं च
सर्वे वेदा सरहस्याश्च पुत्र ॥ इति ।
यत्तत्पदमभूत्सर्वं यतो ब्रह्मा व्यजायत ।
ब्रह्मणश्चापि संभूत शिव इत्यवधार्यताम् ॥
शिवात्स्कन्द संबभूव एतत्सृष्टिचतुष्टयम् ।
अनाश्रित्योच्छ्रयो नास्ति मुख्यमाश्रयमाश्रयेत् ॥
रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो ब्रह्माणमाश्रित ।
ब्रह्मा मामाश्रितो नित्यं नाहं कंचिदुपाश्रित ॥

इति च मध्यभागवचनानाम्,

सत्यं सत्यं पुन सत्यमुद्धृत्य भुजमुच्यते ।
वेदशास्त्रात्परं नास्ति न दैवं केशवात्परम् ॥

इति अन्तिमवचनस्य च विरुद्धमिदं प्रमेयं दर्शनान्तरमाश्रित्यैवोक्तमिति प्रेक्षावद्भिरुत्प्रेक्षितु शक्यत्वात् । अपि च

न हि मे केनचिद्देयो वर पाण्डवनन्दन ।
इति संचिन्त्य मनसा पुराणं विश्वमीश्वरम् ॥
पुत्रार्थमाराधितवानहमात्मानमात्मना ।
न हि विष्णु प्रणमति कस्मैचिद्विबुधाय तु ॥

इति अव्यवहितपूर्वकालीनमोक्षधर्मवचने स्पष्टम् । कैलासयात्रोक्तापातकथाया दृषितत्वाच्च, वक्ष्यमाणकृष्णकैलासयात्राविस्तार सर्वोऽप्य प्रामाणिक एवेति सिद्धम् । अतोऽपि शैवदर्शनभाषयैवेदमनुवर्णितमिति कथं न विमर्शवान् विमृशीत । किं च 'कुमारश्चित् पितरं वन्दमानं प्रतिनानाम रुद्रोपयन्तम्', 'स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं ।

मृगं न भीमं कुचरं गिरिष्ठाम्', 'तव श्रिये मरुतो मर्जयन्त। रुद्र यत्ते जनिम चारु चित्रम्', 'पदं यद्विष्णोरुपमं निधायि। तेन पासि गुह्यं नाम गोनाम्', 'अस्य देवस्य मीळ्हुषो वयाः। विष्णोरेषस्य प्रभृथे हविर्भिः', 'विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्वम्। यासिष्टं वर्तिरश्विना विरावत्', 'सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्', 'रुद्रस्य त्वेव धनुरार्त्निः शिर उत्पिपेष', 'य आनयत्परावतः सुनीती तुर्वशं यदुम्। तं मह्याय तवृषि सुमेधाम्' 'अहं रुद्राय धनुरातनोमि। ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ', 'उच्छेषणभागो वै रुद्रः', 'नाभिरेव रुद्रोऽन्वायत्तः', 'इन्द्रा-नासत्या गवमा कृन्त सूर्यः' इत्यादिवेदवचनेषु नीचीकृतस्य रुद्रस्य उक्तता न वेदव्यासस्य अभिमता। अतोऽर्वाक् प्रवेयं दर्शनभाषयो-क्तम्। किं च 'अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमः, तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः' इति श्रुतौ अग्निवचनात्स्य इतरान्सर्वान्देवानपकर्ष्य विष्णोरेव उत्तमत्वप्रतिपादनात्, निरवकाशेनच श्रुतिविरुद्धस्मृति वचनस्यापि 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्' इति सूत्रनयात्या वेदाना अप्रामाण्यावश्यंभावात्। सर्वथाप्रामाण्यस्य च 'इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदाना वेदः' इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमवेदत्वेनोक्तभारते असंभवाच्च दर्शनास्यानुवाद एव विज्ञायते। यद्यपि अन्तर्यामिविषयतया योजयितुं शक्यते, तथापि भारते इयमेव मर्यादा इति सकलमवदातम् [In this connection, cf. *Mahābhāratatātparyanirnaya* 2 123–128

वासुदेवस्य महिमा भारते निर्णयोदितः।
तदर्थास्तु कथाः सर्वा नान्यार्थं वैष्णवं यशः॥
तस्मात्तीर तु यद्दृश्येत तन्मम मनीषिणः।
भाषास्तु त्रिविधास्तत्र मया वै सम्प्रदर्शिता॥
उक्तो यो महिमा विष्णोः स तूक्तो हि समाधिना।
शैवदर्शनमात्रस्य क्वचिच्छैवी कथोदिता॥
समाधिभाषयोक्तं यत्तत्सर्वं ग्राह्यमेव हि।
अविरुद्धं समाधेस्तु दर्शनोक्तं च गृह्यते॥
आद्यन्तयोर्विरुद्धं यद्दृश्यते तदुदाहृतम्।
दर्शनान्तरसिद्धं च गुह्यभाषान्यथा भवेत्॥
तस्माद्विष्णोर्हि महिमा भारतोक्तो यथाभवत्॥

Also cf Vādirāja's commentary on *MTN* 9 138 quoted above त्रिभाषा, समाधिभाषा गुह्यभाषा दर्शनभाषा च इति त्रिभाषाम्। स्पष्टं सर्वथा ज्ञायते तथा कथनं समाधिभाषा, यथा 'नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति' इत्यादिकम्। अर्थं निगूह्य कथनं गुह्यभाषा । पाशुपतादिदर्शनमाश्रित्य कथनं दर्शनभाषा, यथा शान्तिपर्वणि रुद्रं प्रति कृष्णस्य तपश्चरणादिकथा] Cn पृच्छन् अपृच्छत्

3 [a]) Cn यद्यपि मोक्षधर्मेषु (12 App I, No 28) शिवसहस्रनामस्तोत्रमुक्तमतः एतत्कथनमनर्थकप्रायं तथापि तत्र चतुरधिकानि षड्दृतानि सन्ति तेषामुक्तसंख्यापूरणमपि तत्रैव त्रिसुपर्णं तथा ब्रह्मयजुषा शतरुद्रियमिति वाक्यात्चैव श्रुतात् त्रिसुपर्णशतरुद्रियाभ्यामुक्तम्। अतस्तस्तोत्रं मोक्षाधिकारपाठात् वेदमन्त्रगर्भितत्वाच्च नात्रैवर्णिकस्य ब्रह्मलोकार्थकामार्थिनो धेयं युक्तमिति एतद्दानधर्मप्रसङ्गात् काम्यं 'वेदान्कृत्स्नान्ब्राह्मणः प्राप्नुयात्तु जयेन्नृपः पार्थ महीं च कृत्स्नाम्। वैश्यो लाभं प्राप्नुयान्नैपुणं च शूद्रो गतिं प्रेत्य तथा सुखं च' इत्युपसंहारात्सर्ववर्णाधिकारिकं च ततः पृथक् पठितम्। एवं 'विश्वं विष्णुर्वषट्कारः' इत्यादि विष्णुसहस्रनामापि ज्ञेयम्। तत्रापि 'शूद्रः सुखमवाप्नुयात्' इत्यन्ते स्मरणात् न तेनैतद्गतार्थमिति पुनरत्रापि शिवाराधनमुक्तमित्याशयः Also see the introductory note to crit app on 13 17 30 — [b]) Tandin belonged to the Angirasa gotra and lived in the Krtayuga King Sudhanvan of the solar race was his pupil (cf. *Linga P* 1 65) — [d]) Cn [यत्] तण्डिना ब्रह्मणोऽन्तिके निवेदितमभवत् इति परेणान्वयः

5 [a]) Cn ध्रुवाय इत्यादि, षष्ठ्यर्थे चतुर्थी बोध्या

8 [a]) Cn असुरेन्द्रस्य, असुरघ्नस्य इति [च] पाठः

11 [b]) Sāmba was the son of Krsna and Jāmbavati He was so named after Śiva through whose favour he was born He was responsible for the extermination of the Yādava family

12 [ab]) Sambara was an asura After Madana's death, his wife Rati became Māyāvati and lived at Śambara's house Madana was reborn as Pradyumna, *son of Krsna and Rukmini. Śambara snatched him* away on the sixth day and threw him into the ocean. Pradyumna, however, survived in the form of a fish which came to Māyāvati's hands Pradyumna manifested himself, and Nārada told Māyāvati that he was Madana. Eventually Pradyumna killed Śambara and married Māyāvati (Cf *Visnu P* 5 26, *Harivaṁśa* 2 104–07)

13 [d]) Cn भीष्मस्योक्तिः, युधिष्ठिर (इति) संबोधनम्। यद्वा प्रथमं श्रोता युधिष्ठिरस्तत्रासीदिति वासुदेवेन युधिष्ठिरं प्रति संबोधनं कृतम्

17 Elsewhere, Rukmini is said to have had ten sons and one daughter (cf *Bh* 10 61, *Hari* 2 60).

20 [c]) Cn यज्ञवाहा इति च्छन्दसामेव विशेषणम्। 'छन्दांसि वै देवेभ्यो हव्यमूहुः' इति ब्राह्मणात् तेषां यज्ञवाहत्वसिद्धिः

24 [b]) Why कपीन्द्रपुत्रीन्? Jāmbavati's father was actually the king of *rksas* (bears) However, Jāmbavat does bear the epithet *Kapindra* Cn ततोऽभ्यनुज्ञाय नरेन्द्र पत्नीम्। नरेन्द्रपुत्रीन् इति च पाठः। पत्नीतिपाठे नरेन्द्र इति जनमेजयसंबोधनम्। पुत्रीतिपाठे नरेन्द्रपुत्री जाम्बवती। नरेन्द्रपदेन राजत्वमुपलक्ष्यते — [d]) Āhuka was the son of Punarvasu He defended Dvārakā at the time of Krsna's battle with Śālva

25 [cd]) Cn तानभ्यनुज्ञाय तदातिदुःखाद्गतस्तथैवातिबलं च रामम्। तानभ्यनुज्ञाय तदातिदुःखाद्गदं तथैवातिबलं च रामम् इति च पाठः। अथश्च, तान् पित्रादीन्, गदं रामं च अभ्यनुज्ञाय अभ्यनुज्ञातवान्। भूतार्थे क्त्वा। यद्वा अभ्यनुज्ञाय स्थित इति शेषः गद was

a half-brother of Kṛṣṇa

34 ᵈ) Cu मारुतोऽभिमुखो ववौ। मारतोऽभि(ति ?)मुखो ववौ इति च पाठ

35 ᵃ) Cu धाराप्रपातै इत्याद्युपलक्षणे तृतीया

37 ᵇ) Cu सदा च जुष्टं नृप जह्नुकन्यया। नृप जह्नुकन्या इति पाठे कन्यावाची कनीशब्द तस्य तृतीयारूप कन्या इति

39–40 Cu गोचारिण इत्यादि प्रथमान्ते पदार्थनिर्देश कृत्वा पश्चात्तान् गोचारिण इत्यादीन् मुदु साश्रियमाणन्वहत पश्यन् इत्यन्वय

52 According to some texts, Hiranyakaśipu obtained the boon from Śiva, according to others from Brahmā

54 ᵈ) Cu ग्रहस्य मन्दारनाम्न

56 Vidyutprabha etc many of these episodes are not mentioned anywhere else Cu विद्युत्प्रभस्य शतमुखनाम्न

67 ᵉ) Cu वत्से [वंशे?] तवैव नाम्ना तु। वत्से तवैव नाम्ना इति च पाठे वत्से इति संबोधनम्

68 ᵈ) Cu मनोयमेन मन सयमेन

71 ᵈ) Cu [अ]जरामय, [अ]जरामर इति पाठ

86 ᵈ) Cu वामाङ्गुष्ठाग्रनिष्ठित। पादाङ्गुष्ठाग्र[विष्ठित] इति च पाठ

110* (L 3) Cu ना नाकलोक न स्वर्गलोकम्। ना निषेधे। न नाकलोकम् इति च पाठ

99 ᵃᵇ) Cu क पुनर्भवने इति। कारणाना अप्रादीना कारणे। ईशो महादेवे। भवने भवननिमित्तं तव को हेतु पुनर्भवने वा

100 ᵃᵇ) Cu अन्यैर्हेतुभि किं यत ते प्रसिद्धा हेतव तेषा कारणाना कारणम्। ईशो महादेव। यद्वा ते तव मते अन्यैर्हेतुभिर्वा किमित्यन्वय

102 ᶜ) अर्चयध्वम् why imperative? in the sense of the present tense?

103 ᵇ) Cu कौशिक इन्द्र Kauśika is also the epithet of Śiva

105 ᵈ) Cu (किमेतादिति चिन्तयन्) किमेतादीति चिन्तयम् इति पाठे किमेतदित्यचिन्तयम्। अडभाव आर्ष। चिन्तनानन्तरं आशुतोषस्य उमापते परमकारुणिकस्य मयि प्रसादो भविष्यतीति तत्पूर्व ऐरावतमहमपश्यमित्याह, अथापश्य क्षणेनैवम् इत्यादि

108 ᵈ) Cu स्वरूपं, स्व आत्मा महादेव तस्य रूपं तस्यानुरूपमित्यर्थ। अत चारुदर्शनं रमणीयदर्शनम्। सुरूपपाठे क्रियमाणे सुरूपचारुदर्शनयो पुनरुक्ति स्यादिति चिन्त्यम्

113 ᵈ) Cu किमेतादिति चिन्तयन्। चिन्तयम् इति पाठे अचिन्तयमित्यर्थ

116 ᵇ) Cu असक्तं कुत्राप्यसंलग्नम्। तालव्यशकारपाठ क्वचित्

120 ᵇ) Cu माला कण्ठे (for गात्रे)

122 ᵇᶜ) Cu न्यस्तं तस्य महात्मन। धनुस्तस्य महात्मन इति च पाठ। पिनाकनाम (for पिनाकमिति) नाम इति प्रसिद्धि। स्वलिङ्गे तात्पर्यम्। नस्तम् (?) इति पाठ क्वचित्

131–134 Cu यत्तच्छूलम्। यौवनाश्वो हतो येन मान्धाता सबल पुरा। ग्रन्थस्य विशेषणं द्वितीयश्लोकस्य उत्तरार्धे (134ᶜ) स्थितं करस्थेन इति। करस्थेन महादेवकरस्थेन येन शूलेन यौवनाश्वो युवनाश्वस्य पुत्रो मान्धाता हत तच्छूलम्। लवणस्य रक्षस सबन्धे स्थितमिति पौर्वापर्येणान्वय Yuvanāśva did not have a son So he consumed the prsadājya from Bhṛgu's sacrificial altar As the result of this, he gave birth to Māndhātṛ Māndhātṛ was later killed at the hands of Lavaṇāsura

139 ᵈ) Cu दीप्तवर्तिशलोपम। दीप्तवह्निशिखोपम इति च पाठ

144 ᵇ) Cu नन्दि नन्दिनमित्यर्थ। इकारान्तो वा नन्दिशब्द —ᶜ) Cu तिष्ठन्तं तिष्ठदिति शूलविशेषणम्

147 ᵇ) *Rathantara* is one of the two well known categories of Sāman, it is *apurastātstobha, padanidhana, laghugīti* (The other category is *bārhata*, which is *purastātstobha, bahunidhana, gurugīti*) Cu रथन्तरं वेदभागविशेषणम् —ᶜ) *Jyeṣṭhasāman = bārhata-sāman?*

155 ᶠ) Cu विष्णुरुच्यते, उच्यसे इति [च] पाठ

157 ᶜ) Cu गोवृष गोश्रेष्ठ स्त्रीपुंगवो वा

168 Cu एवं स्तवानन्तरं भाविफलसंपादकं शुभलक्षणमभूदित्याह, तत शीताम्बुसंयुक्ता दिव्या इत्यादि

177 ᵈ) जायते past tense is expected, therefore, presumably, *v l* in most of N MSS

179 Cu उपमन्युर्महादेवस्य परमसंतोषमुपलभ्य स्वस्य श्लाघा करोति, अद्य जातो ह्यहम् इत्यादि अद्य जात = Only today am I born "in the true sense"

180 ᵈ) मया instrumental for ablative

181 ᶜᵈ) Cu तद्विशोपमिति ख्यातं यदजं ज्ञानमुत्तमम्। षड्विंशकमिति ख्यातम् इति पाठे प्रकृत्यादि चतुर्विंशति, पुरुष, निर्गुण परमेश्वर एवं षड्विंशकम् षड्विंशकं तत्त्वम् = the twenty sixth principle, namely, God

183 Mahādeva is represented to have created Brahmā, Viṣṇu, and Rudra

184 ^{d}) संवर्तक अनल = fire of final destruction, *saṃvartaka* is sometimes represented also as a cloud

185 [Crit App, line 6 read आश्लिष्य (for °ष्य)]

191 ^{c}) Cn विनयावनतं सानुचेष्टितं संल्लुन्यते, महान्

193 ^{b}) Cn सानिध्यं दुग्धेऽक्षये इति च पाठ क्वचित्। यत्र यत्र त्वं प्रिय दुग्धमिच्छसि (192^{d}), तत्र तत्र ते तत्र क्षीरेऽपि सोमनिश्रितं तस्मै सागर भविता भविष्यति। तथा वा क्षीरनिश्रितं तस्मै सागरो भविष्यतीति = कृत्वा शुद्धदुग्धदानमाह। कामं यथेष्ट पयसो निधे (193^{ab}) सुदर्शनसमुद्रस्य तव सानिध्यं भविष्यति। पाठान्तरे =[आ]श्रये क्षीरोदसागरस्य सानिध्य भवान् स्यात् (?)

137* Cn ईश्वरस्य महात्मन पाण्डवे[न] अत्यावश्यमपि कथिनुमुक्ते

15

140* Cn मध्ये भीष्मवाक्यं निर्दिशति

8–9 Cn तत्र स्थित इति, तत्र वने, देव्या सह महादेव स्थित इत्येवं वाक्यम्। वाक्यान्तरं तेजसा इति। देव्या सह महेश्वरो रराज। सा तपसा इत्याग्निना उपलक्षिता

14 Cn एकादश स्थानानि इति। एवं महादेवे रुद्राणां रुद्रप्रभृतिदेवानां एकादश शतानि अनुवर्तन्त्यन्वय

16 ^{b}) अदितिनन्दनौ = Mitra and Varuna?

20 ff Sanatkumāra, the Gandharvas, the Vidyādharas, etc are mentioned separately, because as Cn says महत्त्वसूचनार्थं पृथक्पृथक् नामनिर्देशेन स्तुतिनमस्कारयो निर्दिष्टा

29 [^{d}) Read ब्रह्मर्षिभि (for ब्रह्म°)]

30 [^{c}) Read सत्त्वं (for सत्व)]

32 ^{b}) Cn स्थावराणि त्रिकालस्थायीनि महान्तीनि, चराणि स्थूलभूतानीनि

33 ^{b}) सप्त to be taken with वायव, Cn सप्त वायव आवहाद्या अन्तरिक्षे ये सुवआसीन् [भूतानीन ?] सत्वान्तान् लोकान्धारयन्ति. Or, सप्त [अग्रत] = पञ्च प्राणा, समान पञ्च, लौकिक सप्तम (In that case, वायव = पञ्च प्राणा)

34 ^{c}) Cn सुक्स्रुवसमित्कुशदेशकालादिकं यज्ञोपगं यज्ञोपयोगि.

37 ^{c}) पावन विभो vocatives in a series of nominatives, presumably on account of भवान् (38^{b}) For the change in the arrangement of the stanzas, see the next crit note

38–39 Cn महदादी अनुत्तमभि पर्यायान् वेदे वेदे महानात्मा भजनेन विस्त्यते The arrangement of the stanzas should be changed as follows $37^{abcd} = 37$, $37^{ef} + 38^{ab} = 38$, $38^{cd} + 39 = 39$

48 Cn मध्ये वासुदेव स्वसाक्षात्कारमाह मम मूर्ति इति.

49 [Crit App., line 3 read om (hapl)]

51 Cf. 139*, lines 5–6

> षोडशाष्टौ वरांश्चापि प्राप्स्यसि त्वं महेश्वरात्।
> सपत्नीकाच्चतुर्थेऽत्र सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥

[On this, Cn अष्टौ च अष्टौ च एकशेषेण अष्टौ षोडश, न तु षोडशाष्टौ मिलित्वा चतुर्विंशति वरा। 'वृणीष्वाष्टौ वरान्कृष्ण दातास्मि तव सत्तम' इति महादेववाक्य (15 51^{ab}), 'मत्तोऽप्यष्टौ वरानिष्टान्गृहाण त्वं ददामि ते' इति पार्वतीवाक्यं (16 5^{cd}), इत्युत्तरग्रन्थस्य प्रत्येकमष्टाष्टसंख्याविशेषनिर्देशेन विशेषप्रसङ्गात्। वाक्या निर्देशसहिता गणना तथा कर्तव्या यथा षोडश वरा भवन्ति The view of Nilakantha is, however, different See crit note on 16 7]

16

2 Actually, only seven boons seem to be mentioned in this st — ^{c}) Cn योगेन सहित प्रियत्वम् — इति द्वौ वरौ Cn योग प्रियत्वम् इति पाठ, योगं प्रियत्वम् इति पाठे योग एक प्रियत्वमपरम्, एवं सत्यष्टौ वरा महादेवस्य

7 ^{c}) Cn एवं भविष्यतीति प्रार्थितान्वरानभ्यनुज्ञाय स्वय भवानी वराष्टक ददाति। तत्र अमरप्रभाव इति सर्वोवनेन एको वर सूचित। नाहं वृथा जातु वदे इति त्वमपि वृथा मा वद इति द्वितीय एवं च उपक्रमस्थाना षोडशानां वचनमुपपद्यते [Nilakantha's effort to derive eight additional boons of Pārvatī out of stanzas 7 and 8, and thereby make up the total of twenty four—eight boons of Śiva (16 2) and sixteen boons of Pārvatī (16 6–8)—is by no means convincing], Cn उपमन्यूक्तवरान्दत्त्वा ईश्वरी पार्वती वासुदेवायातिशयप्रीत्या वरपञ्चकमन्यत्स्वयमुष ददाति, भार्यासहस्राणि च इति

10–11 The arrangement of the stanzas should be changed as follows $10 + 11^{ab} = 10$, $11^{cdef} = 11$ Cn परम्पर्य [परपरा] कथयति एतदेव इति। एतद्वृत्त मया भीष्मेण उपमन्यवे व्याख्यातम्। स उपमन्यु देवदेवाय प्राह। हे सुव्रत, हे सुप्रभ इति क्वचित्पाठ

151* (L 3) Cn साध्या[चार्या] कपिलासुरिकालिदासा। योगिन योगशास्त्रप्रणेतार पतञ्जलिप्रभृतय

17–18 The arrangement of the stanzas should be

changed as follows $17+18^{ab}=17$, $18^{cdef}=18$ Cu तनवस्ते स्मृतास्तिस्र इति । ब्रह्मविष्णुमहेश्वररूपा । यद्वा सत्त्वरजस्तमोमया Or, are they Kāla, Puruṣa, and Brahman?

20 ^{d}) आक्षेप्ता = projector of all beings into existence and their withdrawer within himself (PCR)

23 ^{d}) Cn अस्ति च नास्ति चेति, रज्जुभुजंगाभं प्रतीतितोऽस्ति स्वतो नास्ति तादृश जगत्कारणमज्ञानमुच्यते Cu अस्ति नास्ति इति व्यपदेशस्त्वामाश्रित्य वर्तते इत्याह त्वमेवास्ति च नास्ति च इति

29 ^{c}) Cu गुहाया शिवोऽवस्थित, पद्ममध्ये हृदि वा

32 ^{c}) Cu मारकामाना मरणशीलानाम् । अपुन ससाराभावरूपा या गति सोऽयमीश्वर इत्यन्वय

35 ^{cd}) Cu क्षितिमूर्ति शर्व, जलमूर्ति भग, अग्निमूर्ती रुद्र, वायुमूर्ति उग्र, आकाशमूर्ति भग, यजमानमूर्ति पशुपति, सोममूर्ति महादेव, सूर्यमूर्ति ईशान, इत्यष्टाभिस्तनुभि Also cf. *Śākuntala*, Nāndī 1

37 ^{d}) Cn कैवल्य मुख्या मुक्ति, Cu कैवल्य तत्त्वज्ञानम्

48 ^{c}) Cn त्रिधा पाकयज्ञत्रये श्रौतस्मार्तध्यानयज्ञैरित्यर्थ, Cu त्रिधा वेद्य ऋषिच्छन्ददैवतभेदेन

54 ^{a}) Cn अष्टौ भूमिरापोऽनलो वायु ख मनो बुद्धिरहंकारश्च, Cu अष्टौ प्रकृतय प्रकृतिर्महदहंकारपञ्चतन्मात्ररूपा

60–65 पञ्च गतय as mentioned in stanzas 60–64 Cu प्रकृतिलयज्ञानविज्ञानचतुष्टयप्रतिपादिता गति, वेदशास्त्रपुराणोक्ता गति एका, एव पञ्चैता गतय

17

4 ^{ab}) Cu मुनिभिश्च यथोक्तै साधुविख्याते । वेदविख्याते इति च पाठ —^{cd}) to be connected with वक्ष्ये (5^{c})

11 ^{c}) Cu नाम्ना कंचित्समुद्देशम् । किंचित्समुद्देशम् इति च पाठ

12 [Crit App, line 5 read नाम्ना चयं (for नाम्ना च यं)] Cu चयं राशिम्

13 ^{cd}) Cu तानि निर्मथ्य इति । मनसा मनोदण्डेन निर्मथ्य, अथर्वेदसमुद्रम्

16 Cu वेदबोधितफलावश्यंभावनिश्चय श्रद्धा । वेदा प्रमाणमिति ज्ञानवानास्तिक । उक्तविपरीतो नास्तिक

30 Cu अष्टोत्तरसहस्रनाम्नां गणना कृत्वा विशेषणविशेष्यभावेन निश्चितव्यमिति प्रथमशते विशेषणत्रयं प्रथमविंशते लिखित्वा नाम्नां विंशति निरणायि । पश्चादत्र प्राचीनप्रामाणिकमहाजनलेखन न दृश्यते । कथमन्यथैव गणना क्रियते इति लघुभावेन स्थूलदृशा विंशति विंशति कृत्वा, प्रथमं शतं द्वितीयं शतमिति क्रमेण, विशेषणविशेष्यभावमन्तरेण अष्टोत्तरदशशतं महादेवस्य नामानि लिखितवान् । तत्र अष्टोत्तरदशशतोपरि त्र्यधिकपञ्चाशतं नामानि प्राप्तवान् । एवमधिकनाम्ना प्रतिशतं विशेषणविशेष्यभावनिरूपणेन अष्टोत्तरदशशतनाम्ना निर्वाह परमसूरिभि कर्तव्य इति मया विंशतिविभागेन नामानि लिख्यन्ते, ॐ शिव स्थाणु इत्यादिना । स्थिर स्थाणु इति च पाठ क्वचित् । ॐ इति परममङ्गलस्वकम् At the end of this section, Cu adds एवमष्टोत्तरसहस्रं समपूरि । अत्र लेखनदोष परमकारुणिकेन श्रीमच्छिवेन क्षन्तव्य इति For the significance of such epithets as योगी and महारेता (st 39), उष्णीषी (43), कपर्दी (45), मेढ्रज (58), अयज्ञ (62), अमुख्य (64), मुनि (67), विषाणी (69), etc., see R N DANDEKAR, "Rudra in the Veda", *JUPHS* 1 94–148

60 Read कर्मसर्वबन्धविमोचन

62 ^{c}) हेमकरोऽयश is perhaps better

96 ^{ab}) The *saṁdhi* देव अर्थकारी may be noted

98 ^{c}) Cn seems to read सयशारि सकामारि, though the text given in the vulgate reads स यशारि स कामारि

104 ^{b}) Cn पुण्यचुञ्चु पुण्येन ज्ञात, 'तेन वित्तश्चुञ्चुप् चणपौ' इति चुञ्चुप् । ई लक्ष्मीरित्येकाक्षरं नाम

108 ^{ab}) Cn सिद्धार्थ, पूर्वपक्षं निरस्य यो निष्पन्नोऽर्थ स सिद्धार्थ उच्यते । स एव सिद्धान्त इति प्रसिद्ध । तस्यैव विशेषणं छन्दोव्याकरणोत्तर इति, वेदव्याख्यानोपबृंहित इत्यर्थ

150 ^{c}) Cu यथाप्रधानं प्रधानमनतिक्रम्य

151 ^{ab}) Cu यं न ब्रह्मादयो देवा विदुस्तत्त्वेन चर्षय । विदुस्तत्त्वेन नर्षय इति च पाठ

160 ^{f}) Cu तद्भागवतचेतस (for तद्भावगतचेतस) भगवानेव भागवत, स महादेव, तस्मिन् चेतो येषा ते तद्भागवतचेतस

18

9–11 This evidently refers to Paraśurāma But Paraśurāma is no where mentioned to have killed his father Actually he beheaded his mother at his father's behest The incident alluded to in 10^{a} is not generally known Cn पितृतुल्या विप्रा, 'ज्येष्ठो भ्राता पितु सम इति स्मृते ज्येष्ठा भ्रातर, तेषा वधेन

14 ^{a}) For Asita Devala, see crit note on 9 48 23^{a} —^{c}) Cn शक्रस्य धर्मशास्त्रे कश्चिदन्यथाकरणात्कुपितस्य

15 ^{a}) Gṛtsamada is traditionally believed to be the ṛṣi of the second maṇḍala of *RV* His friendship

with Indra is referred to in connection with the background of *RV* II. 12 आजमीढ = युधिष्ठिर

16 ^{ab}) This Vasistha is obviously different from Maitrāvaruna Vasistha of *RV*

17 ^{cd}) Cn पार्थ (for हर्य) अनवधान क्रौर्य वा त्यक्त्वा, हे द्विजोत्तम गृत्समद, पुनः समीक्षस्व सम्यगुच्चर

18 ^{b}) Cn प्राह शर्म पुनर्वच । प्राह शर्म पुनर्वच इति वा पाठ

21 ^{d}) Cn युवयो गृत्समदगतमन्वो, Cn युवयो गृत्समद-वसिष्ठयो

23 ^{cd}) Read युधिश्रेष्ठ for युधि श्रेष्ठ Cn seems to make a confusion between मे and ते मध्ये युधिष्ठिरप्रश्नसननाह, न मे तान [इति]। युधिश्रेष्ठ युधिष्ठिर, ते तव, विद्यया तत्त्वज्ञानेन, सम पण्डित सदसद्विवेकी नास्तीति भाव

24 For त्रैगुण्य, see 9 49

25 ^{ab}) Even in view of the fact that Gārgya (Garga see crit note on 9 36 15–17), who is traditionally known as an eminent astronomer-astrologer, is the speaker, the reading काल- (for कला-) is preferable For चतु षष्ट्यङ्ग कालज्ञानम्, cf. गर्गसंहितायां तु चतुर्विंशतिसंख्यानि अङ्गानि, उपाङ्गानि चत्वारिंशदिति ज्योतिरङ्गानि चतु षष्टिविधान्युक्तानि यथा "यथैव वेदस्याङ्गानि षडुक्तानि मनीषिभि । चतु षष्टिस्तथाङ्गानि ज्योतिषस्य विदुर्बुधा " इति (वाचस्पत्यम् १ ७४) [As for the 64 *kalās*, authors differ in their enumeration and interpretation of them. Vātsyāyana's *Kāmasūtra* (1 3 15) mentions 64 *angavidyās*]

27 ^{c}) Cn श्रिया शोभया वासो यस्य स । श्रिय [लक्ष्म्या] आवास इति वा

29 ^{c}) Cn reads संभावनायास्या and understands it as a double *samdhi* मयि महादेवे तव अस्या संभावनाया भक्तिरूपाया फलात् कृष्ण वेदव्यास पुत्रो भविष्यति । संभावनायास्या इति प्रयोग आर्ष

35 [Crit App., line 4 read 'तप शौचं दया सत्यम्']

36 ^{c}) Cn सफलं, सफलम् इति च पाठ

49 ^{b}) Cn कालचक्रं रथम् । कालचक्रं बलं च इति [च] पाठ

19

1 ^{c}) सहधर्मेति double *samdhi* Cn सहधर्मेति [इति] प्रयोग आर्ष — ^{d}) Cn ब्राह्मणीक्षत्रियाद्यभिप्रायेण स्त्रीणाम् इति बहुत्वम्

2 Cn आर्ष प्राजापत्य आसुर इत्युपलक्षणम्

6 ^{b}) Cn सूत्रकार न्यासरूपी For 'अनृता स्त्रिय', cf
अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलोभिता ।
अशौचं निर्दयत्वं च स्त्रीणां दोषा स्वभावजा ॥
(Cf. *Pañcatantra*, Bom. ed., 1 195)

7 ^{ab}) Cf. *RV* IV 5 5, also VIII 33 17 — ^{cd}) Cn पूर्विका सभा पूर्वाचार्यव्यपदेश । उपचार संकेतादि

8–9 The arrangement of the stanzas should be changed as follows $8^{ab} = 8$, $8^{cd} + 9^{abcd} = 9$

10 As it is, the Astāvakra legend does not seem to supply appropriate answers to Yudhisthira's questions — ^{c}) Cn दिशा-शब्द आकारान्त, 'दिशा वाचा क्षुधा गिरा' इति दर्शनात् । अतीतानागतवर्तमानविषयस्य साक्षात्कारित्वाद् [त्वं] भीष्मस्य इति कृत्वा विपुलोपाख्यानानन्तरं युधिष्ठिरस्य पुन विवाहादिप्रश्नो भविष्यतीत्यालोच्य एतत्प्रश्नस्य प्रत्युत्तरं तत्रैव दास्यामीति चेतसि संप्रधार्य अत्र स्त्रीस्वभावमात्रं कथयति इतिहासद्वारा । इतिहासपदेन यद्यपि पूर्ववृत्तप्रामाणिकदर्शनं प्राप्यते तथापि अतिप्राचीनत्वव्यापनार्थं पुरातन इति स्थले [स्थले] विशेषणं दीयते इति तात्पर्यमुत्तरोत्तरमिति बोध्यम्

11 ^{a}) The vulgate reads निर्वेष्टुकाम [Cn निर्वेष्टुकाम दारसंग्रहार्थी], but this *v l* has remained to be mentioned in Crit App Cn निर्वेष्टुकाम वोढुकाम

14 ^{cd}) Cn वदान्यस्य अष्टावक्राय कन्यादाने यदिदं वचनं तस्य तात्पर्यमग्रे स्पष्टं भविष्यति

19 ^{a}) Cn इद (for इष्ट)

20

4 ^{d}) Cn कौशे (for कौश्ये)

8 ^{d}) Manibhadra was an army-commander of Kubera He is said to have been defeated on the Kailāsa mountain by Rāvana's army-commander Prahasta (*Rām* 6 19 11)

10 ^{c}) Kubera was the son of sage Viśravas

17 ^{cd}) Cn भगवन्त समाज्ञाय नृत्येरन्नप्सरोगणा । भवच्छन्दं समाज्ञाय इति पाठ

21 ^{b}) Cn पदार्थाभिनयो वाक्यार्थाभिनयश्च यत्र वर्तते तत्र नृत्तम् । तत्प्रिया अप्सरस प्रनृत्ताप्सरस । मध्यमपदलोपी समास

22 Cn दिव्य संवत्सर तत्र ऋषि (ऋषिं ?) अष्टावक्रमुपागमत् । दिव्य संवत्सरं सर्वं ज्ञेयम् । यत्र महातपा एष अष्टावक्र आवसन् तत्र दिव्यमपि संवत्सरं मुनेन क्षणप्रायं भूत्वा ऋषिमगच्छदिति भावप्रधानो निर्देश कर्तव्य । ऋषिं ऋषित्वम् । दिव्ये ऋषिरुपावसत् इति पाठ क्वचित् । यद्वा दिव्यं संवत्सरं गान्धर्वे नृत्ये [प्रवृत्ते] सति ऋषित्वमुपागमत् प्राप्तवान्

29 ^{b}) Cn वैराग्यं स्थानमुत्तमम्। वैराग स्थानमुत्तमम [इति] क्वचित् पाठः

32 ^{b}) Cn भगवान् अष्टावक्र ।

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां [भग इतीरणा]॥ तद्वान्

[Cn quotes (on st 26)

उत्पत्तिं च निरोधं च भूतानामागतिं गतिम्।
वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति॥]

—^{d}) Cn पुष्करिण्यः पुष्करिणी

39 ^{cd}) Cn अतिथिं समनुप्राप्तमभिजानन्तु यत्र वै। नेदृशं वै इति च पाठः

40 Cn कन्याना (^{d}) विशेषणं कन्यापरिवृता (^{a}) सप्त = connected with the seven quarters (besides the North)

45 ^{a}) Cn तद्दर्शनानन्तरं तद्विषये स्वीकारं चाङ्गेदित्याह स्मनीति। स्मनिशब्दः स्वीकारे

53 ^{c}) Cn कामेन मोहिता चास्मिति। 'अविनीतोऽभिमा पस्य प्रवाहः पाप उच्यते'

21

3 ^{a}) Cn उत्तानिति चासिति

7 ^{ab}) Cv मोहः किं नु किंप्रयोजन। यत्तत्त्व इत्येव मे भवेत्सीति तस्य बुद्धिरभूत् इति योजना (This explanation is, however, not at all clear)

197* This was inserted obviously to make the context of st 10 clearer

11 Cn (rather strangely) सा तत्र इति। तदा रमणार्थे। न विरोधः अष्टावक्रेण, तथा वृथा स्पर्धता सती वृद्धा स्त्री भिरासना निःश्वसिषम अभवत्स्थित

16 ^{c}) Cn अात्मानं स्पर्शयामि नेगेनात्मानं स्पर्शयिष्यामि। तत्र दोषो न भविष्यतीति भाव

21 "As is my (attitude towards you), so is yours (towards me), as is your (attitude towards me), so is mine (towards you) (We have mutual sexual attraction for each other) There is, (however) this doubt or question (*jijñāsā*) Will (my yielding to my desire), indeed, not mean frustrating the intention of that sage (Vadanya)?" Cn तन्त्रगुणा (अतिस्पर्शा) तत्र जिज्ञासा, मम धर्मस्य, शिविर साधुरसा वृत्तिः

22-24 These stanzas (and perhaps also 21^{cd}) constitute the 'thought', and not the 'speech', of Astāvakra (cf 201*) Cn मध्ये अष्टावक्रस्य विभावन ज्ञेयं, किं नु इति

23 ^{cd}) "Today she bears here the form of a young and beautiful maiden, but what would be her later form like?" (Formerly she was old and decrepit, but now she is young and beautiful There is, therefore, no knowing what form she will assume hereafter) In this connection, cf. 13 22 3 Cn अत्र अस्मिन्विषये, किं उत्तरं श्रेयस्तर, पूर्वपरिगृहीतस्यात्यागः उत एतस्याः स्वीकार इतव्य इति भाव (This is rather farfetched Cn seems to connect 23^{d} with 24 rather than with 23^{abc})

24 ^{a}) यथा = whatever it might be —^{b}) Cn न व्युत्थास्ये न धर्ममुल्लङ्घ[यिष्ये], विपरीताचरणे उत्थानं न करिष्ये इति

22

3 ^{ab}) "This sexual desire prevails (everywhere) in the heaven and on the earth" Cn एषा काम्या ब्राह्मणेच्छा (?) —^{d}) Cn हे सत्यविक्रम। 'सर्वातिशायि सामर्थ्यं विक्रमं परिचक्षते'

9 ^{b}) "You gave a proper answer" —^{cd}) Cn सा (for एषा) काम्या अनतिक्रमणीया, Cn (rather strangely) एषा उत्तरा दिक्। त्रिभिर्लोकैः स्वर्गमर्त्य[लोक]पातालवासिभिः। अनतिक्रमणीया अनुल्लङ्घनीया

23

1 ^{c}) Cn लिङ्गिन ब्रह्मचारिणं संन्यासिनं च दण्डादिलिङ्गवन्तम्, Cn लिङ्गिन [विशिष्ट]वेषधारिणम्

2 Cn 'स्वाचारवान् पात्रम्' इत्युत्सर्गतः कथयति, स्वच्छचित्तमभिप्राय इति। लिङ्गी यद्यपि [अपि यदि?] निजाचारवान् भवति स तावत्प्राणिनि बाधकं विना नानीहि।

वेदो वा हरिभक्तिर्वा भक्तिर्वापि महेश्वरे।
आचाराविमुखं मूढं न पुनाति कदाचन॥ इत्युक्तं पुराणे।
तपस्विनौ उक्तप्रकारेणाधिकारिणौ

3 ^{a}) Cn श्रद्धया परयाप्रीतः इति पाठः। परयापूत इति क्वचित्पाठः। श्रद्धया इत्यकन्थाम्मिनेन दोषस्य शङ्कैव नोदेतीत्याशय। संधिनिर्दिष्टः अकारो बोध्य। श्रद्धया परया श्रेष्ठया अप्रीतः अपूतो वा। इत्य दैवेदेयम्। कव्य पितृभ्देयम्। "दान सम्यन्वध्वसपूतः पक्वन्नतापात्त्ना" Cn also reads श्रद्धया परया अपूतः, though the text given in the vulgate reads श्रद्धया परया पूत Satisfactory sense can be derived from both the readings

4 Cn उक्तं चादिपर्वणि श्रद्धावत्त्वं दानानां, "तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्क" (1 1 210) इत्यादि

5 This is to be understood in the sense of a question "Why is it that one need not examine the credentials of a Brāhmaṇa officiating in a rite pertaining to gods ?"

6 Cu दैवकर्मणि देवता एव अनुग्रहनिग्रहयोः समर्थत्वात्। ब्राह्मणस्तत्र हव्यं न साधयते। दैवादेव तत् सिध्यति। न तत्र ब्राह्मणस्य महाभद्रपरीक्षा। यत्र पुनः ब्राह्मणः साधयते अर्थात् कव्यादि, तत्र ब्राह्मणस्य साधकत्वे अस्ति च परीक्षा, यतो विद्वान्ब्राह्मणः [एव] साधको भवति

7 ^{cd}) "(But, in connection with the rites pertaining to Pitṛs,) the (officiating) Brāhmaṇas (should) always (be) well versed in *Brahman* lore" Cu ब्राह्मणान्नित्यं वेदपारगा ब्राह्मणा न परीक्ष्या, अन्ये तु परीक्ष्या इति। निन्दितब्राह्मणो हव्यादिदाने दोषकथनात्। तथा च मनुः, "अनर्हः यद्विनिर्मुक्तं परिवेष्टारमिच्छया। अश्राद्धेयं तद्भवेद्दैवे तद्वै रक्षांसि भुञ्जते" (Manu 3 170) इति

8 ^{a}) अपूर्व = a stranger

11 ^{b}) Cu नेतुः (for ज्येष्ठो) आनुपूर्वेण — ^{d}) Cu त्रिषु चिः त्रिवेदी ऋक्सामयजुर्वेदाध्यायी

12 ^{c}) Cu गतिं न भवन्ति न प्रभवन्ति, ऊषरभूमौ बीजवपनवत्

13 Cu अभिव्यक्तिरेकमुखेन पात्रं निर्दिशति अर्धीयान इति

15 Cu. \ महायुः मार्कण्डेय Mārkaṇḍeya is usually mentioned along with the seven *cirajīvins*

17 Cu आढ्यिनः परिवारवन्तः इति, (those who have persons under them whom they can command?), Cn आढ्ये 'ज्ञानवयसि ब्रह्मचर्ये वा' इति युवादिशः, तद्वन्तः

18 ^{a}) Cn अनेकान्त अनेकस्यागारं स्थाय, Cu पौर्वापर्यापेक्षया प्रश्नः प्रश्न करोति अनेकान्तमित्यादि। अनेकान्त अनेकमनयानन्तर अन्तः समाप्तिः यस्य न धनमित्यन्वयः — ^{c}) Cu किं निमित्तं भवेत्स्य। किं न्विच्छिन्नं इति पाठे इष्टितं इच्छाविषयीभूतम् Cn mentions *v l* यत्र (for तत्र)

19 ^{a}) Cu भूतानामनभिद्रोहः अहिंसा

22 Cn connects this with विद्या in 21^{c} This, though obvious, is not quite satisfactory It would perhaps be better if (as PCR suggests) the genitives were understood in the sense of dative and connected with स्नाति in 21^{b}

23 ^{ab}) Cn वैश्वदेव तत्सम्बन्धिन हन्तकार [हन्तकार = offering to be made to a guest]। ब्रह्मचारिणे इति मन्या सिनोऽप्युपलक्षणम्। "यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ" इति स्मृते, Cu वैश्वदेव पाकसंस्कारहोमद्रव्यम्

24 ^{b}) Cu किं परं धर्मलक्षणम्। ब्रह्मलक्षणं (cf. 8) चेति [इति च] पाठः

25 ^{a}) ब्रह्मचर्यात् (in many MSS) is obviously an improvement made to suit the context

27 ^{a}) Cu काल्यं प्रथमतः यौवनाद्यवसरे इत्यर्थः

24

1 ^{b}) Cu पित्र्ये, पैत्र्ये इति वा पाठः (for धर्मे)

3 ^{b}) Cn उपपत्तिभिः आम्नायादिभिः युक्तः सन्, Cu उपपत्तितः निजविभवानुरूपात्

4 ^{b}) Cu काले कलहः। अस्या शालाया [सर्वं] सर्वप्राण्यर्थे सिद्धमिति शब्दितम्

6 ^{c}) Cu अवधूतं फूत्कारेण जनितकम्पनम्

7 ^{a}) Cn निरोङ्कारेण अननुज्ञातेन शूद्रेण वा, Cu निरोङ्कारेण 'अमृतोपस्तरणमसि' इत्यनुमन्त्रणेन — ^{b}) Cu सशस्त्रेण। शस्त्रपदमुपलक्षणं द्रव्यान्तरस्यापि युक्तेन

8 ^{b}) Cn परिमुक्तं देवातिथिपितृबालकादीन्वर्जयित्वा भुक्तं स्वेनैव, Cu परिभुक्तं पूर्वसेवितम्

11 ^{c}) Cu उपचारैः (for दुराचारैः) 'श्राद्धं कर्तव्यं' इति याचितः इत्यर्थः

12 ^{c}) Cn विसर्गस्य ब्राह्मणो दानस्य पात्रभूते, Cu विसर्गस्य त्यागस्य, Cv विसर्गस्य दानस्य

13 ^{d}) Cv कित् स्थाने रोगापनये चेति धातोः केतनं स्थानं, 'पितुः स्थाने क्षणः क्रियताम्' इति श्राद्धे स्थानं दातुं अर्हन्ति, Cu केतनं निमन्त्रणम्

15 ^{a}) Cu देवलका वेतनेन मठाधिकारिणः

16 ^{b}) Cu पूरका (for प्लवका) वादकास्तथा। पूरगा वादका इति च पाठः। पूरका नृत्यकराः। पूरगा इति पाठे मन्थकगामिनः

18 ^{ab}) Cn अनुयोक्ता भृतकाध्यापकः, अनुयुक्तः भृतकाध्येता, Cu अनुयोक्ता सर्वाभियोज्यः। [अनुयुक्तः] पूर्वमन्येन निमन्त्रितः सन् पश्चादन्येन निमन्त्रितः, Cv अनुयोक्ता धनदानेन अध्ययनं यः इति नियोगकर्ता

19 ^{ab}) Cu अग्रणीः ग्रहावेक्षणादौ अधिकारीकृतः। वर्णावर्णः [वर्णावरः] शूद्रः, तत्परिग्रहः तत्सेवी च, Cv यः पूर्वं अग्रणी सेनानायकः कृतः। पश्चाद् वर्णावारपरिग्रहोऽभूदित्यर्थः, Cn वर्णावरपरिग्रहः शूद्रयाजी [PCR explains *agraṇī* as a Brāhmaṇa to whom the food and other offerings made to the Preta in the first *śrāddha* are given away]

20 [b]) Cu मृतनिर्यातका अन्त्येष्टिविधिकर्तार

21 [b]) Cn गणपूर्वा ग्रामण्य , Cu गणपूर्वा गणाधिकारिण [PCR "those whose antecedents are vile" (?)]

23 [a]) Cn स्त्रीपूर्वा स्त्रीजिता स्त्रीपण्यापजीविन वा। काण्ड पृष्ठ वेश्यापति , Cu स्त्रीपूर्वा स्त्री पूर्व प्रधानं कार्य येषा ते स्त्र्यधीना इत्यर्थ । स्त्र्याकारा इति केचित्। काण्डपृष्ठा काण्डजीविन , Cv काण्डपृष्ठा काण्डा बाणा पृष्ठे येषा ते तथोक्ता तृणीबद्धपृष्ठा इत्यर्थ Cab (seem to read the st. differently) "त्रिपूर्व (for स्त्रीपूर्व ?) काण्डपृष्ठश्च यवनो दार्वजस्तथा। अजपो ब्राह्मणोऽनग्नि [श्राद्धे] नार्हति केतनम्" अस्यार्थ [Ca त्रिपूर्व इत्यादि]। त्रिपूर्व क्षेत्रज पुनर्भूजातो वा। काण्डपृष्ठ काण्डीर इति राज्ञो वेतनभुक्। संधिविग्रह[यु]क्तो वा [Ca संधिविग्रहमाह (?)] वा। यवनो [य]वनदेशज । दार्वज दार्वदेशोद्भव पतितजो [Cb प्रतिव्रजो (?)] वा। अजप सध्यावन्दनहीन [Ca संध्याद्वयहीन]। अनग्नि आवसथ्याग्निहीन अहोमकृत् वा [Cb om]। एवंभूतो ब्राह्मण न श्राद्धादिषु केतनं निमन्त्रणमर्हति इत्यर्थ स्त्रीपूर्वा may also be explained as स्त्रीपूर्वा पूर्व स्त्रीलिङ्गधारिण पश्चात्पुरुषा शिखण्डिवत् [Crit App, line 4 read वैश्यापति for वेश्यापति]

29 [ab]) Cu संध्याद्वयस्यावश्यकरणार्थं पौन पुन्येन नानानिर्देशेन कथयति उदितास्तमितो यश्च तथैवास्तमितोदित । यद्वा विध्यन्तरं कथयति। उदिते परमैश्वर्ये सति अस्तमित, अस्तमित इव, न तु ऐश्वर्यमदेन मत्त इव। वक्ष्यति च 'अनाथो ब्राह्मणश्चैव यावद्विस्तचयो महान्'। एवमस्तमिते दारिद्र्ये सति उदित इव हर्षित इव सकलनिजकर्मणि तत्पर । न तु द्रव्यहीन स निजकर्मपाती। एवभूतो ब्राह्मणो निमन्त्रणक्षम । यद्वा उदितानुदित[होम, उदितहोमाशक्तौ] अस्तमितहोम, अस्तमितहोमाशक्तौ उदितहोम इति

31 [c]) Cu सोम सोमयागावमत जलम्

34 [a]) Cu अपवर्गे स्नानादिविधि , Cv अपवर्गे श्राद्धापवर्गे Cn gives हीयमाण as v l for क्रियमाणे, this should have been mentioned in Crit. App — [c]) युक्त = relevant utterances like अस्तु, स्वधा [PCR "refuses to utter the word *yukta* (= well applied or well performed) "] — [d]) Cv गवि यदनृतं [गवानृतम्]। 'विप्राय गा ददामि, इत्युक्त्वा पुनर् 'न' इति वचनम्। गोस्तृणादिक दर्शयित्वा पुनरदानम् [PCR "the sin of swearing falsely in a suit for land (?)]

35 [c]) Cu सोमक्षय अमावास्या Cv मास (for मास) पौर्णमासी। आरण्य तपोवनम्

36 [ab]) Cu श्राद्धापवर्गे विप्रस्य पुरा (for स्वधा) वै मुदिता भवेत्। [स्वधा वै] स्वदिता भवेदिति च पाठे स्वधाशब्देन श्राद्धमुपलक्ष्यते। श्राद्धशेषे ब्राह्मणस्य स्वधा श्राद्ध स्वदिता सुखभोजिता भवेत्। भोजनारूपा उत्तरा प्रतिपत्ति, [तस्या] आवश्यकत्वात्। पाठान्तरे, श्राद्धशेषे स्वधा मुदिता शोभनोदिता भवेत्। स्वधाशब्द [स्वेन] स्वीकारो बोध्य। तथैवाय पाठ साधु , Cv 'श्राद्धापवर्ग विप्रस्य स्वधा वै स्वधिता भवेत्' इत्यत्र। 'ॐ स्वधा,' 'अस्तु स्वधा,' 'स्वधा स्वधा सपद्यताम्' इति स्वधा। स्वधीता(?) सम्यगधीता भवेत्

39 [cf]) Cu स्त्रीशूद्राणाममन्त्रोक्ता इति भाव

40 [c]) Cv याम्बजी काशाग्र्यदर्भमयी। "उलपा बल्वजा प्रोक्ता इषीका काश उच्यते" इति हल (cf हलायुध, 2 37)

42 [c]) Cu यवीयान् लघु [reduced to an inferior status]

53 [a]) Cv अकल्कस्यापि (for अकल्कस्य) विप्रस्य इत्यत्र। कल्कं औषधं तद्रहितस्य वैद्यानुपजीविन इत्यर्थ

62 [c]) Cn परेषा दोषस्य इति शेष, Cu सूचका परेषा सबन्धे खला

65 [cd]) Cn आशाया छेदमित्येकदेशानुषङ्ग, कुर्वन्तीति शेष, Cu मित्रच्छेदं तथाशायास्ते वै निरयगामिन। मित्रच्छेद तथा कुर्यु इति च पाठ। मित्रच्छेद तथाशाया इति पाठे समास निविष्टछेदशब्दस्य विच्छेद कर्तव्य। कुर्युरित्यध्याहार

67 [c]) Cn प्रत्यवसिता आरूढपतिता, Cu प्रत्यवासिता (for प्रत्यवसिता) परवञ्चका

69 [a]) Cn पर्यश्नन्ति परित्यज्य अश्नन्ति, Cu पर्यश्नन्ति वर्जयन्ति

73 [c]) Cn अन्तरं यान्ति अन्तराया भवन्ति, Cu अन्तरं छिद्रम्

75 [b]) Cv श्वभ्रे भूगर्ते

77 [a]) Cv अप्राप्तदमका अप्राप्तकाले वृषभाणा वृषणपवणकर्तार

82 Cu स्वर्गभागित्वकथनप्रतिज्ञाया (81^{cd}) अनन्तरमपि निरयगामित्वकथनं एकपद्यं सर्वेष्वेव तु इति The explanation given by Cn (and PCR) is farfetched

97 Cu विहारावसथोद्यानकूपारामसभाप्रदा । ते वै नरा स्वर्गगामिन । [एतत्] स्पष्टम्। विहारावसथोद्यानकूपारामप्रपासभा [इति च] सविसर्गपाठ। अर्थश्चायम्। कर्तार इति क्रियापदम्। तृन्तृचोरेकशेषेण प्रत्ययद्वयम्। तृन्पक्षे षष्ठीनिषेधेन। विहारावसथोद्यानकूपारामप्रपासभाकर्तार स्वर्गगामिन। तृच्पक्षे कर्मणि षष्ठी।

25

3 [a]) चतुर्थ = fourth in the line of Vasiṣṭha Vasiṣtha–Śakti–Parāśara–Vyāsa

5 Cu आतिदेशिकब्रह्महत्यामाह ब्राह्मणमिति

217* This seems to have been a kind of marginal gloss on *vrttiṁ harati* (6^{c}).

26

3 ^{a}) Cn स्नमङ्गिरसा इति च पाठ

7 For the identification of the various rivers, places, etc, reference should be made to P V KANE, *History of Dharmaśāstra*, Vol IV List of Tirthas (K) and B C LAW, *Historical Geography of Ancient India* (L) Candrabhāgā = Chenab this river rises in the Himalayas in two streams-Candrā and Bhāgā -which join at Tandi Vitastā = Jhelum.

9 Puskara see crit note on 9 37 11, Prabhāsa see crit. note on 9 34 36, Naimisa see crit note on 9 36 35, Devikā (K 746, L 74)

10 ^{a}) Hiranyabindu on the mountain Kalamjara

11 Gandhamādana (K 752, L 76), Karatoyā (K 764, L 34, 224)

12 Gangādvāra is often identified with Haridwar, Kuśāvarta (K 773), Kanakhala (K 762, L 89) Cn गङ्गाद्वारादयोऽत्र अमरागिरि गोदावर्यनुगता एव ग्राह्या नागीरथीमाहात्म्यस्य अत्र त्वानन्वितत्वप्रसङ्गात् — ^{d}) Cn दर्शनेन । स्विर्गमेन इति च पाठ

14 ^{c}) Cn महेश्वरस्य त्रि स्थाने यो नर इति । महेश्वरस्य स्थाने यो नर त्रि वारत्रय अभिषिक्तो भवति स देवता पश्यति

15 ^{a}) Saptaganga (K 801 this explanation does not seem satisfactory, S must have obviously been a single place of pilgrimage)

16 ^{a}) Cn महाश्रमे इति, महाश्रमे तीर्थे — ^{d}) Cn सिद्धि अणिमादिसिद्धि प्रनेन, जीवन्मुक्तो भवतीत्

17 ^{b}) Bhrgutuṅga (K 739)

19 ^{c}) Cn स्पर्शरूपं (for स्पर्शनस्यं) रूपेण तेजस्विनाम्

24 ^{c}) Cn मतानां चरागा

25 ^{a}) Devadāruvana (K 745)

27 Citrakūta (K 744, L 313-14), Janasthāna (K 710, L 41)

29 ^{d}) Cn अन्तर्धानफलं गन्धर्वादिभोगम्(?)

31 ^{a}) Mataṅgavāpi near Gayā? — ^{cd}) Cn विगाहति ह्यनालम्बमन्धकं वै सनातनम् । अन्धकं वै सनातनम् इति पाठे, अनालम्बं तीर्थविशेषं योऽवगाहते स कं ब्रह्म अनुलक्ष्यीकृत्य विगाहतीत्यन्वय । अन्धकं तीर्थं अनालम्बं शवनम् यो विगाहति स सनातनं नित्यस्थानं लभत इति शेष । विगाहते ह्यनालम्बमन्धकं वै इति पाठे या मनुष्यवाच्या विगाहते स्नायात् स अन्धकं समक्षं अनालम्बं आलम्बनमात्रशून्यं सनातनं ब्रह्म लभते इत्यन्वय

33 ^{a}) Gangāhrada in Kurukṣetra ? — ^{b}) Utpalāvana (K 816)

34 ^{b}) Kālañjara (K 760)

38 ^{a}) Brahmaśiras near Gayā ?

39 Kapotakatīrtha on the river Sabarmati, Astavakra near Haridwar

40 Munjap-stha presumably to be identified with Mundap-stha near Gayā, Gayā see crit note on 9 37 19 Devaparvata = Devagiri between Ujjain and Mandasor (Aravali Hills?)

41 ^{c}) Devahrada on the river Gandaki

42 Nandā (K 784), Mahanandā (K 776).

43 ^{a}) Urvaśī, in this context, seems to signify some constellation, "at the auspicious time marking the conjunction of Urvaśī and Krttikā" Cn उर्वशीं उर्वशीतीर्थं (also Cu), कृत्तिकायोगे कार्त्तिक्या पौर्णमास्याम् — ^{c}) Lauhitya (K 774, L 232)

44 ^{a}) Rāmahrada (K 795) — ^{b}) Viśālā (K 822) Cn विशालायां, विपाशायामिति च पाठ

45 ^{a}) Mahāhrada near Badrinath

47 ^{b}) Surpāraka = Sopara near Bassein

48 ^{a}) Jambūmārga (K 758, L 41)

49 ^{a}) Kokāmukha (K 768)

52 ^{b}) Ārstiṣena is said to have become a Brāhmana through penance A sage of this name belonging to the Bhrgu family is also mentioned — ^{c}) Piṅgā was the second wife of Māṇḍūki, and step-mother of Aitareya

54 ^{a}) Pindāraka (K 790)

55 ^{a}) Brahmasaras (K 741)

56 ^{a}) Maināka (K 778, L 105)

64 a) Cn दत्तवान् कथितवान् — ^{c}) Cn अङ्गिरा समनुज्ञात, उग्रऋषि समनुज्ञात इति कश्चित्पाठ

27

15 ^{cd}) Cn प्रकाशन्ते स्म पुत्र विस्मयं परमं ययु । प्रकाशान्त इति च पाठ । प्रकाशान्त इति पक्षे प्रथमा प्रकाशात ऋषीणां

संवन्धे दिशो वीक्ष्य पाण्डवा विस्मयं ययुरित्यन्वय । पाण्डवाना वा विशेषणम् । प्रकाशन्त इति प्रकाशन्त्य, प्रकाशन्ती । द्वितीयार्थे प्रथमा

24 ^{b}) केऽऽश्रमा a common epic *samdhi*, see crit note on 9 39 19 Cn आश्रमा इति आकारस्य पूर्वरूपमार्षम्

27 ^{b}) Cn गात्राणि अस्थीनि न्यस्तानि गङ्गायाम्

30 ^{c}) Cn व्युष्टि पुण्यवृद्धि, Cu व्युष्टि फलम्

37 ^{cd}) Cu गवा निर्हार गोमय, तस्मान्निर्मुक्ता वहिर्भूता, ये यावका यवमुद्गादय हविष्या, तेषा भक्षणात् गङ्गाजल्पानं विशिष्यते, Cv गवा निर्हारात् नितरामाहारात्, निर्मुक्तात् यावकात् यव संवन्धिधान्यात्

38 ^{a}) Cu इन्दुव्रतसहस्रं चान्द्रायणव्रतसहस्रम् —^{d}) "or, perhaps, not equal– the latter (that is, one who drinks the water of the Gangā) belonging to a superior order"

50 ^{cd}) Cu स्नाताना सरिता श्रेष्ठा गङ्गा नद्यदिहोच्यत । सर्वासा सरिता श्रेष्ठा इति च पाठ । [स्नाता] स्नानं क्रियते अत्र, स्नाने आधारे क्त । स्नानाधिकरणाना नदीना मध्ये गङ्गा श्रेष्ठेत्यर्थ

52 ^{a}) Cu सोमार्कसंस्थानि अमृतानीत्यन्वय

72 ^{b}) त्रिभि पथिभि This presumably refers to the three forms of the Gangā — as the Mandākinī in the heaven, as the Bhāgīrathī or the Gangā on the earth, and as the Bhogavatī in the nether regions Cu पथिभि त्रिभि तिसृभि द्वाराभि

73 ^{c}) नैवेश = a human king (?)

75 ^{a}) Cn 'अरश्च ण्यश्चार्णवौ तृतीयस्यामितो दिवि' (cf छा उ ८ ५ ३) इति श्रुतेररण्याख्यसरोद्वयवान् ब्रह्मलोक अरण्य तत्र भवे आरण्यविषये [Crit App., line 2 read (for [आ]रण्यैर्)]

81 ^{a}) Cu पयस्विनीं, यशस्विनीं इति च पाठ

83 ^{b}) Cu त्रिवर्त्मगा, अलकनन्दादिभेदेन

87 ^{a}) Cn गङ्गा दृष्ट्वा 'इयं गङ्गा' इति अन्यान् गङ्गा दर्शयत पुरुषस्य, नियतं नियमेन, गङ्गैव प्रतिष्ठा संसारावसानहेतुर्भवति —^{b}) The Gangā had borne in her womb Guha (=Kārttikeya) and gold cf 9 43 —^{c}) Cu त्रिवर्गा (for त्रिमार्गा) धर्मार्थकामरूपा

88 ^{a}) Cn अवनीध्रस्य मेरो हिमवतो वा पर्वतस्य, Cv अवनीध्रस्य हिमवत सुता

90 ^{b}) Cu शस्या (for शुष्मा) Cu (also as in the text) त्रिधारा (for इरा)

94 ^{a}) Cu उस्रा कमनीया, मिपतीं पश्यन्तीं अर्थाद्भक्ताम्, Cn मिपतीं पश्यन्तीं सर्वग्रामिलथ —^{b}) Cn धारिणीमित्यत्र रेवतीं इति पाठे मातरम् । 'रेवती हस्तिभार्याया (पत्न्या स्यात्) ताराभिन्मातृभेदयो' इति मेदिनी (तत्रिकम्, १४४)

95 ^{a}) Cu सनिभून् ब्रह्मसहितान्

98 ^{b}) Cu गुणान्सर्वाञ्जाह्नवीयान् । जाह्नवीजानिति च पाठ

101 ^{b}) Cu त्रिपथात्मयोगरूपान् इति वा पाठ

28

7 ^{b}) Cn तुल्यवर्ण अन्यवर्णजोऽपि जातकर्मादिसंस्कारयोगातुल्यवर्णत्वं गत

8 ^{a}) Cn यज्ञकार यज्ञ कारयन् आर्त्विज्य कुर्वन्नित्यर्थ, Cu स मतङ्ग यज्ञकार [पित्रा (?)] यज्ञे नियुक्त, पित्रा सृष्ट सक्त

11 ^{c}) Cu आवाप (for आचार्य) आश्रय

12 ^{d}) Cu भाव जातिस्वभाव भाव स्वजात्यनुरूपचेष्टा [नि]यच्छति करोति (कारयति ?)

16 Cu क्रियाभेदाद्वाक्यभेद, वाक्यभेदाच्च त्वमिति द्वयस्यान्वय

19 "Whoever is birthless (that is, a god) or is born in the topmost (social) order (that is, a Brāhmana), he (alone) may be happy Whence can there be happiness for him whose mother is like this, O father?" Most of the manuscripts, presumably having failed to catch the point, seem to have changed the original reading in ^{ab} —^{ab}) Cv अयोनि द्रोणादिवद् योन्यामजात । अभियोनि अभियुक्ता प्रशस्ता योनिर्यस्य स तथोक्त

20 ^{ab}) Cu पितुर्वेदयतीह माम् । पितर् इति च पाठ । हे पित । पितु इति च पाठे पितु वृपलाज्जातम्

22 ^{d}) Cn स्थानं ब्राह्मण्यम्, cf 13 28 4

28 ^{d}) Cu (presumably reading differently) न तत्प्राप्य कथंचन इति च पाठ

29

5 ^{c}) पुल्कस (पुक्कस) 'जातो निषादाच्छूद्राया जात्या भवति पुक्कस' (Manu 10 18)

6 ^{a}) Cu पुंश्चली पुरुषेषु चञ्चला । पापयोनि अन्त्यजयोनि —^{cd}) Cu तस्यां तव मातरि, परि सर्वतो भावेन वर्तते (this explanation is obviously wrong)

11 ^{c}) Cf. crit note 13 24. 23, also cf. 'स्वकुलं पृष्ठत कृत्वा यो वै परकुलं व्रजेत् । तेन दुश्चरितेनासौ काण्डपृष्ठ इति स्मृत' Cv [काण्डपृष्ठ] धनुर्बाणधर In the *Mahā*

Virāṭaparva 3, Śatānanda calls Jāmadagnya a *Kāṇḍa-pṛṣṭha*, that is a person who is a Brāhmaṇa by birth but a warrior by profession The word seems to be used in this very sense in the present context [Crit App., line 7 read वैद्यापति]

253* This is clearly a kind of marginal gloss

15 ^{cd}) Cn अथ ते वैजयन्त्येनं (for वै जयन्त्येनं) ताला ग्रादिव पात्यते। लोकं प्रति। ते त्वया। तालाग्रात्तालवृक्षाग्रात्। वैज यन्ती माला पात्यते निपात्यते तद्वत्। तालाग्रे यथा वैजयन्त्या मालाया असंभावना तथा शूद्रे ब्राह्मण्यं असंभावितमिति भाव This is all very fanciful

30

2 ^{b}) Cn धमनिसंततः नाडीविस्तृतः ("His veins became swollen ")

8 ^{ab}) Cn दु स्विनजनपातेन किं पौरुषमिति भाव — ^{cd}) Cv किंतु शोचामि यतस्त्वं ब्राह्मण्यं न बुभूषसे त्वयम। त्वम् मया लब्धुमनीप्सितम्। ब्राह्मण्यं न बुभूषसे न भावयितुमिच्छसि। तेन शोचामि इति योजना

12–13 In the original, there must have been a kind of hiatus in the narrative, which is filled in differently by N and S

31

6 ^{d}) Śaryāta (Śāryāta, Śaryāti) Mānava is referred to in the Vedic literature He is said to have been the author of *RV* X. 92, also see *Śatapatha Br* 4 1 5 2, *Jaiminīya-Up-Br* 4 5 1, 8 3 5, *Aitareya-Br* 8 21

7 ^{cd}) Vatsa = the kingdom of the Vatsas (or the Vaṃśas), which was one of the sixteen Mahājanapadas of old, its capital was Kauśāmbī (= modern Kosam near Allahabad) Hehaya was also known as Vītahavya.

11 ^{a}) In *AV* V 18 10, the Vaitahavyas are said to have 'eaten up' the cow of a Brāhmaṇa and to have thereby suffered defeat In *AV* V 19 1, they are said to have killed Bhṛgu Cv वीतहव्य इति हैहयस्यैव नामान्तरम्

18 ^{c}) Gomatī = river Gumti in Oudh, which rises in the Himalayas and falls into the Gangā below Vārāṇasī.

21 ^{b}) दशति = a group of ten (The *RV* which consists of ten maṇḍalas is referred to as *dāśatayī*)

Cn दशतीदश सहस्रमित्यर्थ। षष्टिसप्ततिनवतिवद्दशतिशब्दोऽपि दशगुणितान्दश ब्रूते

27 ^{d}) Cn येन (for यथा) पुत्रेण

30 ^{c}) Cn लौक्यं आलोचनीयम् — ^{d}) Cn तस्मिन्देशे प्रतर्दनदेहे

31 ^{cd}) Cn प्रययौ स धनुर्धन्वी खड्गी चर्मी शरासनी। प्रययौ स धनुर्धन्वन इत्यादिपाठश्च। कथंभूत, धनुर्धन्वी, धनु धानुष्क, तेषां मध्ये धन्वी श्रेष्ठ। यद्वा लघुधनुःस्थूलधनुःसंबन्धेन भिन्नधनुर्भेयन्। सधनु लघुधनु, धन्वी स्थूलधनु

55 ^{cd}) This incident is mentioned as constituting the background of *RV* II 12

32

1 ^{d}) Cn कथ्यन कथ्यति। कथ्यतामिति च पाठ

6–7 There does not seem to be any significance in the enumeration of the specific divinities, nor in the specific order in which they are enumerated.

14 ^{c}) Cn आ पृष्ठतापात् पृष्ठतापपर्यन्तं मध्यंदिनपर्यन्तम्

17 [Crit App., line 4 read, after भैक्ष्, Dn2 (second time) भिक्षु- (for भैक्ष्य)]

19 ^{c}) कपोतवृत्तय = those who, like pigeons, pick up grains but do not store them

22 ^{b}) Cn सुधा वैश्वदेवशेष

30 Cn भिक्षुचर्येति द्वौ श्लोकौ पुन पाठादुपेक्षितौ गौडै It is not clear what this refers to

273* This may have been a part of the original text, haplographically omitted in S MSS

33

2 ^{c}) Cn अनुष्ठानं आराधना, Cn अनुष्ठानं उपस्थानम्, Cv अनुकूलं स्थानं अनुष्ठानम्

6 ^{d}) Cn वासवे पर्जन्ये

9 ^{ab}) विचन्ते + एषा = विचन्तेषां Cn विस्मयन्त्येषां साहसिका गुणास्तेषामतीव हि। विचन्तेषां साहसिका इति च पाठ। एषां ब्राह्मणानां साहसिका साहसेन जाता गुणा विस्मयन्ति लोकान् आयासयन्तीत्यर्थ। तत्र हेतु, तेषामतीव हि। तेषां ब्राह्मणानां गुणा अतीव अतिशयिता। विचन्ति इति पाठे, मम साहसिका गुणा विचन्ति विचन्ते तिष्ठन्तीति यावदिति कृत्वा, एषां ब्राह्मणानां संबन्धे

19–20 For the various tribes mentioned here, see B C Law, *Tribes in Ancient India*, Poona.

34

1 ^{c}) *Śatapatha-Br* 5 3 3 12, 4 2 3. ('उप

चोऽस्मी राजा, सोमोऽस्माक ब्राह्मणाना राजा' इति नस्माद्ब्राह्मणोऽ नार्थं सोमराजा हि भवति)

2 ^{b}) Cv किमिच्छकै 'किं किमिच्छन्ति पूजया' [इति प्रश्न-पूर्वकं प्रदर्श्यते]

16 ^{a}) See crit note on 13 31 11^{a} — ^{b}) The Nipas are said to have belonged to the Pūru race Not much is otherwise known about the conflict between the Angirases and the Nipas — ^{c}) Cf 13 31

17 ^{cd}) Obscure, parenthetical? Cv प्रक्षिप्याथ च कुम्भान्वै इत्यत्र, कुम्भान् प्रक्षिप्य, पारगामिन तान्मन्त्रनस्तन्त्रयित्वा आहरन, Cn प्रक्षिप्याथ च कुम्भ्या वै पारगामिनमाचरेत्। प्राक्षिप्याथ च कुम्भान्वै पारगामिनमाचरेदिति च पाठ । कुम्भ्या कलश्या प्रक्षिप्य अथाद्धान्यं पारगामिन परलोकहितं कर्म आरमेत्। देहयात्रार्थं धनमाहरेत्। न श्वस्तनो भवेत्। पाठान्तरे (thus Cn), कुम्भ्यां ब्राह्मणे प्रक्षिप्य दत्त्वा पारगामिनं परलोकहितं कम आचरेत्। भान् दीप्तिं कुर्वन्। उभयलोके इति शेष

24 ^{ab}) Cn यथा महार्णवे क्षिप्त सीतानेष्टुर्विनश्यति। यथा महार्णवे क्षिप्त आमलेष्टुर्विनश्यतीति च पाठ । यथा महार्णवे क्षिप्ता सीता नेष्टुरिति च पाठ । सीतानेष्टु वालुकानहुमो मृत्तिका-गुडक आमलेष्टु अपक्वगुडक पाठान्तरे, सीता लाङ्गलपद्धति [Crit App., line 2 read सीतानेष्टुर्, Crit App, line 3 read सीतालेष्टुर्]

25 ^{a}) Through Dakṣa's curse — ^{b}) As the result of Agastya's wrath — ^{cd}) In the Ahalyā-Gautama incident

35

1 ^{d}) Cn प्रसिताग्रमुक्त (for प्रसूता), (श्रितं पाके निपात्यते?)

5 ^{c}) Cn गुप्त गोपायते (for गुप्ता गोपायत) Cn seems to read 5^{cd} and 6^{ab} as forming one stanza

17–18 Cf. 13 33 19–20 (and the crit note on it)

36

1 In RV II 12 11, Śambara, lying hidden in the mountains, is said to have been overpowered by Indra, in the fortieth autumn

2 ^{cd}) Cn विरूप रथनाग्धाय प्रश्न प्रपच्छ शम्बरन्। विरूपमास्थायेति च पाठ

8 ^{cd}) Cn अनुलाम अनुकूलम्। समार्धि चिन्ताम्, Cn समाधिं ब्राह्मणेषु निग्रहम (PCR ātmanah anulomam = my own inferiority to them?)

9 ^{ab}) Cv सोऽहमग्रप्रशिष्टानामित्यत्र, अत्र ब्राह्मणेषु दानं, तेन प्रशिष्टाना उवरिताना रसाना अवलेहिता, Cn सोऽहं वागग्र-मिष्टाना रसानामवलेहक। सोऽहं शम्बर, इष्टानामीश्वराणा ब्राह्मणाना, वागग्रं वचनप्राधान्य, अवलेहक आस्वादयिता। ब्राह्मणा वाग्बला इति अग्रे वक्ष्यते। रसाना अमृतानामवलेहक आस्वादयिता इव। यद्वा अहं ब्राह्मणाना वागग्र वाक्पुरःसरं यथा स्यात्तथा इष्टाना रसानामवलेहक आस्वादयिता। ब्राह्मणवचनं विना किमपि नास्वाद्यते इति भाव, Cn वागग्रे जिह्वाग्रे मृष्टं विघामृत येषा ब्राह्मणाना रसानामुक्तिसुधानाम्

16 ^{d}) Cn अप्रवासिन वेदार्थं ग्रामान्तरे वासमकुर्वाणम् (cf. st 15), Cn अप्रवासिनं तीर्थपर्यटन विना गृहे तिष्ठन्तम्

37

1 ^{ab}) Cn अपूर्व कदाचिन्नाऽऽगतो न दृष्टश्च। चिरोषित दृष्टपूर्व किं तु दीर्घकालप्रवासी

2 ^{ab}) Cn क्रिया स्पष्टतया कर्माचरणम्। उपांशुव्रत अन्यैर-श्रूयमाणं व्रतम्

5 ^{a}) Cn (reads भृत्याना) अपीडया च भूतानामिति च पाठ — ^{d}) Cn दत्तं प्रदेयवस्त्वभिमानिनी देवता न संतर्पयथा, तादृशाय देयं नान्यस्मै। स्मर्यते हि, "नष्टशौचे व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते। दीयमानं रुदत्यन्नं किं मया दुष्कृतं कृतम्"

12 ^{c}) Cn आन्वीक्षिकीं न्यायदर्शनम्। तर्कविद्या कुतर्कशास्त्रम् Cn निरर्थिका श्रुतिविरोधित्वेन मोक्षानुपयोगिनीम्

13 Cn हेतुवादान् नास्तिकवादान्। [अ]हेतुवादक । [अ]हेतुवादिक इति क्वचित्पाठ । उभयपाठेऽनिष्टवादी। आक्रोष्टा ब्राह्मणानामाह्वानकर्ता। अभिवक्ता ब्राह्मणानामभिभावको भूत्वा वक्ता

14 ^{c}) बोद्धव्य is not clear, Cn बोद्धव्य, अस्मद्वचनेनेति शेष, Cn बोद्धव्य श्राद्धेऽज्ञातव्य (?)

15–16 Without 15^{c}–16^{d}, which is omitted in N (except D10), the sense of the passage does not become quite clear

17 ^{a}) Cn लोकयात्रा शिष्टाचारादिव्यवहार, Cn (rather fancifully) लोकयात्रा सल्लोकस्थानगमनम्। किमर्थं लोकयात्रा, तत्राह। सेवनार्थं (15^{c}) सल्लोकस्य दर्शनाद्यालापार्थम्। उक्तं च "न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामया। ते पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधव" इति। लोकयात्राया प्रयोजनमाह, सवशास्त्रवधाय च (15^{d})। सर्वान् शिष्टान् शास्ति सुयुक्त्या उपद्रुतयति सर्वशास्त्र बौद्ध तस्य वधाय हिंसनाय। सल्लोकादिधर्माद्याचरणेन बौद्धा निरस्ता भवन्ति इति भाव। लोकयात्राया रक्षा नास्तिकनिराकरणं च। अत्र दृष्टान्तमाह, यथा श्वा नाधितुमिति (15^{ab})

19 ^{a}) पर्यायेण = in the proper order

38

1 ^{d}) Cf. इन्द्रश्चिद्धा तदब्रवीत्स्त्रिया अशास्यं मन। उतो अह

ऋतु न्युन (RV 8 33 17), also, न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणां हृदयान्येता (RV X 95 15)

3 [c]) Cn नार्यो मन्यन्तेस्म्यथान्, Cu नार्यो मन्यनिग्रान्

7 [c]) Cu न वास्यामि । न रुस्यामि [इति] क्वचित्पाठ Pañcacūḍā seems almost to equate स्त्रीस्वभाववान with स्त्रीनिन्दा

10 [a]) Cn कृतमपि वस्यामीनि कृतनिश्चया, Cu कृतमपि सत्यमपि — [d]) Cu दय- (for मय-) [Cu adds (कृतमपि भवन, मापितुमुपचरन्ने) इनि वान्यद्वयननायत्वात् (?)]

22 [d]) Cn भर्तृषु, स्त्स्वेषु इति शेष । न हि तिष्ठन्ति, धैर्ये इति शेष

39

4 [f]) Cu गृहन्त्येता नव नवम् । नव नरं इति वा पाठ

5 For Śambara, cf. RV II 12 11, for Namuci, cf. RV VIII 14 13 Kumbhīnasī, daughter of Bali, is generally mentioned, (but not so a male demon, Kumbhīnasi) — [c]) Cv कुम्भीनसाना च रूपम, कुम्भीनसाना सपापानाम्

7 Uśanas (= Śukra) was the preceptor of the Daityas, and a distinct school of polity is known after him (cf. Śukranīti or Auśanasa-Dharmaśāstra) Bṛhaspati, the preceptor of gods, was also a renowned teacher of polity (cf Bārhaspatya Śāstra) (In the matter of strategy and subterfuge, women are said to be excelling both these teachers)

9 This, indeed, constitutes a striking compliment to feminine intellect

40

4 [c]) Cup समिधा (for प्रमदा) — [f]) Cu वह्निरित्येकन । मृत्युरित्येकन इति च पाठ

5 [d]) Cu मयं कर्तुं देवान् स्याद्दन्दैत्

8 [cd]) Singular number of समुत्पन्ना and कृत्या "But after Prajāpati's creation, (women became) corrupt, Kṛtyā (as it were, thereby) came into being"

11 [ab]) क्रिया = any special acts (or rites) prescribed by Dharmaśāstra (Hindu Dharmaśāstra is mostly man oriented) — [c]) Cu निरिन्द्रिया नि शेष इन्द्रिया इन्द्रियविकारा (?) ("Whose sensuous desires can never be fully satiated") [Kullūka on Manu 9 18 इन्द्रियं प्रमाणं, धर्मप्रमाणश्रुतिस्मृतिरहितत्वात्र धर्मज्ञा]

13 [a]) रक्षणं (in the present context) = keeping under restraint

32 [e]) Peculiar saṃdhi "A person born of pratiloma marriage or one born of anuloma marriage", [Cu प्रतिलोम शूद्रादि । अनुलोम ब्राह्मणादि]

39 [a]) Cu नावल्गिहेत् नोपमुञ्जे

43 [c]) Cu उटजं वानप्रस्थाश्रमं इलथ (?)

50 [ab]) Cu योगेनाथ प्रवेशे हि गुरुपत्न्या दृश्येत । प्रवेशो हि पाठश्च [इति च पाठ]

57 [a]) लक्षण = eye (?) Cn (on 13 42 31[c]) लक्षणं स्त्रीपुंसयो असाधारणं चिह्नम्

41

1 [c]) अन्तरं = opportunity

14 [d]) Does saṃskārabhūṣitā imply (1) that women usually spoke asaṃskṛta (prākṛta) language, (2) that, on this occasion, it was actually Vipula who had spoken through Ruci's mouth, and (3) that, consequently, all this roused Indra's suspicion (st 15–16) ?

20 [ab]) Cu इन्द्रं लज्जयति विपुल । अजितेन्द्रिय दुर्बुद्धे पापात्मक पुरंदर । पापान्धक पुरंदर इति च पाठ । हे पापात्मक पापस्वभाव । पाठान्तरे, हे पाप, हे अन्धक कामुक (?)

28 [cd]) Cu कृत्वा काम यथाकाममाजगाम स्वमाश्रमम् । कृत्वा यत्र यथाकाममिति च पाठ

34 [c]) Cu छन्दयामास वरेण वशीचकार

42

4 दानम् = marriage or any other auspicious ceremony in which gifts are given to a woman, cf. Manu 3 59 Cn (reading आदानं for दानं वै) आदीयते अग्निरन्वाधर्वस्त उपायनादिकं स आदान विवाहाद्युत्सव, Cu आदान निमन्त्रणं ग्रहणम्

7 Aṅga seems to have comprised the districts of Bhagalpur and Monghyr Its capital was Campā, situated on the river of the same name (modern Chāndan)

17 [c]) Cn परिवर्तन्तमिति पुंस्त्वमात्मनेपदाभावश्च आर्ष

18–19 Cf 13 43 4 Cn explains the astronomical significance of this incident (as also of the one referred to in st 25 [cf 13 43 5]) According to it, the first phenomenon (st 18–19) refers to the

time (May–June) when nights are short (and thus appear to move quickly) and days long, and to the time (November–December) when days are short (and thus appear to move quickly) and nights long When accused by the other of quick movement, both night and day protest that they are following the course laid down for them The second phenomenon (st. 25) refers to the six seasons and the two *rāśis* belonging to each of them

22 [d]) Cn परिश्रव (for °ग्रह°) परि सर्वतोभावेन, श्रवणम् परिग्रह° = (to be connected with मिथुनस्यास्य in 23[a]) oath.

31 [ab]) See crit note on 13 40 57[a], (PCR लक्षण = limb) — [c]) Cn विधाय न मया चोक्तम्। पिधाय न मया चोक्तमिति च पाठ°

43

2 [cd]) आत्मा = I myself (?) [Cn (rather strangely) ते अन्त करणाख्य त्वा जानन्ति इति योजना। आत्मा मनश्चित्तमहकारश्च]

6–7 Cf द्यौ संनिपद्य यन्मन्त्रयेते राजा तद्वेद वरुणस्तृतीय° (AV IV 16 2), also cf

मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति न ।
तांस्तु देवा प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुष ॥
(*Manu* 8 85)

8 Cn पाठान्तरे (= गुरुकर्म निवेदितुम्) गुरुकर्म गुरुविषये यथोचित कर्म निवेदयितुं त्वां स्मारयन्त प्राहु इत्यर्थ

10 [b]) "(The deed which you thought was) dreadful, because (you feared that it had constituted) adultery "

12 [a]) Cn (reads त्वयाशक्या) अशक्येति च्छेद , Cn तथाशक्या (for तथा शक्या), "In that way (*tathā*) (alone) was it possible (*śakyā*) to keep under restraint the woman inclined towards evil act You have not done anything wrong, (on the other hand) I am pleased with you, on account of it (what you have done) "

14 [ab]) Cn सजन्ति पुष्पे नार्यं पुमासोऽर्थश्च पुष्कल । पुमांसो अर्थपुष्कला इति [च] पाठ

18 [b]) Elliptical, therefore, *v l* in various Mss — [cd]) This and the next stanza (particularly the latter) seem to be an afterthought, inconsistent with the general trend of the chapter

20 [d]) Cn सहजै पाणिपादरेखादिभि°

22 [cd]) "No man *as such* is, verily, dear to them, their fondness is only for sexual intercourse with me "

23 [ab]) Cn कृत्या प्राणग्राहिदेवतारूपा°, कार्या कृताश्च, पूर्वमेकेन कृता स्वीकृता अपि पश्चादन्येनापि कर्तुं योग्या व्यभिचारिण्य°

25 [d]) युक्ति° = well balanced attitude As suggested in 24[cd], man's relationship with women should be marked by non-attachment or even reluctance (*kheda*), but that relationship cannot be completely avoided, for, it has to be maintained as part of one's duty (*dharma*) A proper mental equilibrium (*samatva*) constitutes the *yukti* (= *yoga*) [Cn युक्त्या विचारेण कर्माचरण परिणामशुद्धमित्याह युक्ति सर्वत्र पूज्यते व्याख्याने मुक्तिरिति पाठ आयाति (मुक्ति आत्यन्तिकी दुःख निवृत्ति°)]

44

3 [b]) Cn योनिं मातृत पितृतश्च शुद्धिम् — [c]) Cf. *Manu* 3 35 [Cn introduces this discussion as follows भीष्मो यद्विवाहादिकं प्रत्युत्तरयिष्यति तस्य रहस्यं मन्वाद्युक्त सुखावबोधाय लिख्यते। ग्रन्थश्च उपलक्षणमुद्रया बोध्य°।

यतो यतो याति गुरो सरस्वती
ततस्ततो मूर्तिमती सरस्वती।
अतो मयैतन्निरणायि सर्वं
विद्यासु वाचस्पतिरेव देव° ॥

Then it quotes extensively from the portion in the *Manusmṛti* dealing with marriage (3 6–44) and comments on that portion mostly agreeing with Kullūka It concludes सर्वमिदं मतं युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मोक्तौ यथायोग सक्षेपत ज्ञातव्यम्]

3–8 Only five forms of marriage are mentioned here [For the eight forms of marriage, see *Manusmṛti* 3 20–34 Cn understands the Brāhma form to include the Brāhma, the Ārṣa, and the Daiva, the Kṣātra as identical with the Prājāpatya, the Gāndharva, the Āsura, and the Rākṣasa as including the Rākṣasa and the Paiśāca. The eight forms of the *Manusmṛti* are thus understood to be indicated by the five forms of the *Mahābhārata* Cn regards the Rākṣasa form as permissible to the Kṣatriyas]

9 According to Cn, Damayantī's marriage represents the mixture of the Brāhma and the Kṣātra, Rukmiṇī's marriage that of the Gāndharva and the

Rākṣasa, and Subhadrā's marriage that of the Kṣatra and the Rākṣasa

10 Cf. *Manu* 3 14–17 — [a]) Cn तिस्रो भार्या आत्मनीयस्त्रियावैश्या। अनुलोमविवाहेन शूद्रापि ज्ञेया, अ्ये शूद्रा पत्न्यः भागस्थानात् (cf 13 47 15, 50, 54) — [d]) It is suggested that the progeny of a person from these permitted wives enjoys equal status so far as their *varna* is concerned (cf 13 47 17)

11 [d]) Cf *Yājñavalkya smṛti* 1 56 (यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रदारोपसंग्रहः। नैतन्मम मतम्) Cv नग्निका अनागतार्तवा। 'नग्निकानागतार्तवा' इत्यमरः (2 6 8)। 'अदृष्टरजसं नारीं नग्निकां तु विदुर्बुधाः'

13 Cf *Manu* 9 94 — [b]) See M. M. PATKAR, "A note on the word *nagnikā* and its bearing on the marriageable age of girls in ancient India", *Vāk* 3, 37–44

14 [b]) This is not very clear *Manu* 3 11[b] reads न विज्ञायेत वा पिता (Cn इत्येयं पुत्री इति विशेषेण पिता न ज्ञायेत) — [d]) For *putrikā*, cf *Manu* 9 127

17 Cf *Yājñavalkya* 1 52–53 Cn सापिण्डता च समानगोत्रे नासप्तमात्, असमानगोत्रे पाञ्चपौर्व्या इति श्रूयते [For *sāpiṇḍya*, cf *Manu* 5 60] [Cn एवं सप्तमपञ्चममध्ये यदि त्रिगोत्रान्तरिता कन्या भवति सापि विवाह्या श्रुत्यनुवचनात्। वचनं च,

सर्वदा भवेद्या तु पिण्डेनैवोत्केन वा।
सा विवाह्या द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च या॥ इति

कौथुमस्मृतिः]

18 The discussion about *śulka* commencing with this stanza lacks lucidity [Cn शुल्कमिति पञ्चानां पक्षाणामुपन्यासः, Cn कर्ता क्रयादि इत्यादि(त्य) ये चत्वारः पक्षा अन्ये श्रूयन्ते]

20 [a]) Cn पातकः पातयितुं भवति इत्यर्थः, Cn पातकः पान्हेतु

21 [c]) Cn दण्डो नाम अतिरथि(नी)नाना विनयाधायको गुरुः

24–25 The pre-conditions of a regular marriage are agreement by kinsmen, *mantra*, and *homa*, the latter two, however, are of greater validity

26 [a]) Cv देवरस्तां चीटिकादिना (?) प्राप्ताम् — [cd]) Cv अनृता नेयागतां वाचं पर्युत्स्यति

28 [a]) The two horns of the dilemma are rejecting what is desirable (27[b]) and breaking the promise implied by the acceptance of *śulka* (27[a])

30 [a]) *Śulka* is not the determining factor in respect of marriage [Cn मिथ्या शुद्धिः, शुल्कं न शुद्धिकरम्]

31–32 *Śulka* is not 'price', but a token of respect and affection

34 [cd]) In another context pertaining to marriage, *Manu* 9 42 speaks of *vāyugītā gāthā*

36 Union of persons of incompatible natures is fraught with many dangers, *śulka* (whether promised or actually given) should not be permitted to bring about such a union

37 For the episode, see 1 96, 5 170–72 — [b]) Cn अम्बिकाम्बालिकयोरेकत्वविवक्षया द्वे इत्युक्तम् — [Crit App, line 9 read [c] for [c]]

38 [b]) पिता = पितृव्य Bāhlika (41[d]) was a son of Pratīpa and elder brother of Bhīṣma's father Śaṁtanu

39 [a]) Cn अनुप्रष्टुं अनुपृष्टवानहं शङ्कमान इति वैचित्र्यात्पारोक्ष्यमभिसंधायोत्तमपुरुषप्रयोगः। 'बहु जगद पुरस्तात्' इतिवत्

42 Obscure — [c]) [Cn वरं लाजोपलक्षितं यज्ञं लाजान्तरं लाजहोमानन्तरम्]

45 [cd]) Cf. *Manu* 3 51

47 [a]) Satyavat, a son of Manu, is probably intended here

49 [cd]) Elliptical, Cn जीवन्तमपि शुल्कदं अनादृत्य शिष्टा एवं यथेष्टमार्गं कुर्वते इत्यर्थः, Cn कुर्वते जीवतोऽप्येके मृते नैवास्ति संशयः। कुर्वतो जीवतेऽप्येवमिति च पाठः। वरमाहूय विधिना कन्यादाने जीवतो वरस्य विवाहं कुर्वते कारयन्ति। कुर्वतो जीवतोऽप्यस्य इति पाठे

50 For *niyoga*, cf *Manu* 9 59–64 Cn मृते वरे मृते सति देवरद्वारापि विवाहे पुत्रोत्पादने विधिमनुना उक्तोऽस्ति। तथा च मनुः (९ ९७)

कन्याया दत्तशुल्कायां म्रियते यदि शुल्कदः।
देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते॥

Cn देवरमिति युगान्तरधर्मः, कलौ देवरात्सुतोत्पत्तेर्निषेधात्

51 Cn केषांचिन्मते देवराभ्यः अग्निनिर्तां भ्रातृभार्यां लिखन्त्येव सुरतेन योजयन्त्येव। अपरेषां मते शनैः मन्थरा इयं प्रवृत्तिर्लौकिकी न तु वैधी इत्यर्थः, Cn केषांचिन्मते विवाहदार्ढ्यार्थं लिख-

न्त्येव निर्णयं लेखनद्वारा कुर्वन्त्येव । अपरथा मते शनैः शनैः क्रमशो वचनैर्निर्णयं कुर्वन्ति

53 ab) Cf *Manu* 8 227, 9 72 — d) Cf. *Manu* 3 35 [Crit App., lines 2ff Cn actually gives this (अयं भाव , etc) on st. 54]

45

1 b) Cn शुल्कन्क्षेत्रप्रोषित तद्वयाप्त्यश्च न शृणुते तदा — c) Cn प्रतिपत्ति व्यवहार

2 This stanza is very terse — a) यापुत्रकस्य would perhaps give better sense than या पुत्रकस्य — b) प्रतिपत्ता is not clear

3 Cf. *Manu* 9 69, 97 — c) Cn तस्य शुल्कदस्य अर्थे , Cn [क्षेत्राद्दौ कन्या अपत्यार्थे देया इति पक्षं स्पष्टयति अथ चेन्नाहरेच्छुल्कं] तस्या कन्यकाया , अर्थे निमित्ते, अपत्यमीहेत अपत्यार्थे यत्नं कुर्यादिति भाव । तस्यार्थे इति प्रयोग आर्ष (double *samdhi*)

4 a) Cn मन्त्रवत्कार्यं विधित तस्या पाणिग्रहणम् Cn reads तस्या, but also mentions the *v l* तस्मात्

5 Crit App , line 5 read c for e For the episode relating to Sāvitrī, see 3 277 — d) Cn नेतरे जना अशुद्धजना

6 The sense of this and the next four stanzas is not clear — ab) [According to Kullūka's comm on *Manu* 9 99ab परे = people in the past , अपरे = people at the present time] — cd) Is it suggested that *sadācāra*, as a source of law, is superior to other sources of law ? *Śāstrād rūḍhir balīyasī ?*

7 b) This Sukratu does not seem to have been mentioned anywhere else

8 "How can there be any prescription as *dharma* (*anukīrtana*) of a practice which is not followed by the good A question or a doubt regarding *dharma* — this would amount to the censure of the good " (This translation is of course tentative)

9 c) Cn एता पद्धतिम्

11 Cn अपुत्रस्य धने कन्यकाया अधिकार इति जानन् भीष्म मुखाच्छ्रवणे स्वं पक्षं सुदृढीकरोति अथ केन प्रमाणेन इति — c) Cn तस्य अपुत्रस्य

12 Cn quotes in this connection the following stanzas (among others)

अङ्गादङ्गात्संभवति पुत्रवद्दुहिता नृणाम् ।
तस्या पितृधनं त्वन्य कथं गृह्णीत मानव ॥

[इति] ऋष्यशृङ्ग ।

पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वै कारयेत्स्वधाम् ।
अपुत्रस्य तु या पुत्री सापि पिण्डप्रदा भवेत् ॥

13 a) Cn मातु यौतकं पृथक्कृतं धनम्

15 Obscure According to Cn, this refers to the right of inheritance of a sonless person's daughter *vis-a-vis* the son born to that person or the son adopted or purchased by him after he had invested his daughter with the status of a son Cn ननु औरसी या कन्या तस्या पुत्रत्वे आश्चर्यं नास्तीति, परक्षेत्रजाया कन्याया अपि पुत्रत्वमस्तीत्याह अन्यत्र जातया सार्धं प्रजाना पुत्र ईहते [इति] । अन्यत्र जामया सार्धं इति च पाठ । अन्यत्र परक्षेत्रे जाता या कन्या तयैव सार्धम् । प्रजाना प्रकर्षेण जनयन्ति पुत्रानिति प्रजा जनका , तेषा संबन्धे, पुत्र ईहते पुत्रकार्ये चेष्टते, न पुन स्तुत (?) पुत्र इति भाव । जामया इति पाठे जामीत्यर्थे जामेति बोध्यम् । तस्मात्कन्यैव पुत्र इति स्थितम् । पुनर्दुहितु प्रशंसामाह दुहितान्यत्र इति । अन्यत्र क्षेत्रान्तरे जातेन पुत्रेण परक्षेत्रजा दुहिता विशिष्यते विशिष्टा भवति — cd) Cf *Manu* 9 134 Cr अन्यत्र जातेन ज्येष्ठकनिष्ठादौ जातेन गाम्यादौ वा

20 b) Cf *Manu* 4 88, *Yājñavalkya* 3 222

21 Cf *Manu* 3 29 (definition of the Ārṣa marriage), 3 53 (no provision for *śulka* in the Ārṣa marriage) See also Kullūka's comm on *Manu* 3 53

22 c) Cn अन्येषा बलात्कन्याहरणशीलाना राक्षसानाम्

23 a) Cn वंश्या कुमारीम् । वश्या कुमारीमिति क्वचित्पाठ

24 a) Cn अन्योऽपि पशुरपि

46

1 a) Prācetasa = Dakṣa

2 Cn शुल्काग्रहणे कन्याया अलंकरणं देयं, तदेवाह अर्हणं तत्कुमारीणामिति

5 f) Cn जामय कुलस्त्रिय

7 c) Cn स्वल्प ईषदायासेन अपनेय कौपीनो गुह्याच्छादनपटो यासा, सद्योहार्या इत्यर्थ

8 d) Cn दक्षस्य संबोधनं हे मानवा इति बोध्यम्

9 a) Cn स्त्रीप्रत्यय स्त्रीहेतुक , Cn स्त्रीप्रत्यय स्त्रीनिबन्धन । सत्या स्त्रिया प्रत्यय प्रतीतिरिति वा

13 Crit App., line 3 read °री

47

2 [cd]) This is strange, for Yudhiṣṭhira's questions cannot be said to relate to the difficult situation to which he refers

4 Cf 13 44 10–11, 47 [c], Manu 3 14–17

8 [d]) Cn u शूद्रस्त्या ...

10 [b]) Cn u ... (because ... a śūdrā for wife is permitted for pleasure and not for ...)

11 [a]) Cn Kullūka (on Manu 9 151) ... Cn ... Cn ... [d]) Cn ...

12 Cf Manu (two views) 9 151 and 9 152–53

16 [cd]) Cf Manu 9 112–13

17 [b]) ... in consequence of his being unskilled in the scriptures and the duties enjoined for the Brāhmaṇa (PCR), Cn ... [cd]) Cf 13 44 10[d]

22 This verse is out of the context

23 [a]) Cn ... [इति]

24 [a]) Cn ... [d]) Cn ...

30 [b]) Read ... [ab]) Cn ... Cn ...

36 [c]) Cn ...

38 The father gives the son his varṇa, the mother her rank.

58 [ab]) Cf Manu 9 156[a]

60 Cf Manu 9 113

61 [d]) Mārīca (usually Marīci) was a son of Kaśyapa and Danu He is said to have married Dakṣa's daughter Sambhūti He is often referred to as an authority on Dharmaśāstra

48

1–2 On the subject of varṇasaṃkara and mixed castes, see Manu 10 8–67, Yājñavalkya 1 90–96

3 Cf Manu 10 4 — [c]) The Bhagavadgītā deals with Cāturvarṇya as representing the theory of ethical interdependence on the social level and its significance as an essential feature of the doctrine of yajña

4 Cf Manu 10 6, also cf 13 44 10 47 17 (which express a different view)

5 [a]) Cn ... इति ... Cn ... इति ... [F N to the Citraśālā Ed of Cn पारशवं = ...]

6 [b]) Cn ... (for ...) ... — [c]) Cn ...

7 A reference to Ambaṣṭha (son of a Brāhmaṇa father and a Vaiśya mother) was expected in this context (cf. Manu 10 8) — [ab]) Cn ... — [d]) [F N to the Citraśālā Ed of Cn (उग्रा) ...]

9 [a]) [Dn1 text reads ..., comm reads ...] Cn ... [... = different from the ones mentioned above]

10 [a]) Read ... — [d]) Cn ... Cn ...

11 [b]) Cn ... [च] पाठ

12 [b]) Cn ...

13 [d]) Cn ... इति पाठ

14 [a]) ... = the nine mentioned above (Ambaṣṭha, Pāraśava, Ugra, Sūta, Vaidehaka, Caṇḍāla, Māgadha, Niṣāda, and Āyogava)

18 Four born of Māgadha mother respectively from Āyogava, Vaidehaka, Niṣāda, and Caṇḍāla fathers, three born of Āyogava mother respectively from Vaidehaka, Niṣāda, and Caṇḍāla fathers, two born of Niṣāda mother respectively from Caṇḍāla and Vaidehaka fathers, two born of Vaidehaka mother respectively from Caṇḍāla and Niṣāda fathers, one each born of Niṣāda mother and Caṇḍāla father, Niṣāda mother and Śūdra father, and Ambaṣṭha mother and Vaidehaka father, and Vrātya

19 ^{b}) Cu सैरिन्ध्रो परवेश्मगा, अतो हीनसंस्कारा

22 ^{c}) Mamsa and Svādukara are to be regarded as distinct from each other

26 ^{d}) Cn चर्मसारो वेणु, Cu त्वक्सारव्यवहारयान ब्रोन्च

30 ^{d}) Cn अनन्ता भेदा भवन्ति, ते च सर्वे पञ्चदशस्वेव अन्तर्भवन्ति इति तावतामेव परिगणन कृत इत्यर्थ

39 ^{c}) Cu सन्ततार्चीर्णि विष्ठक्रौ

41 ^{d}) Cn नियच्छति गूहितु शक्नोति

46 ^{a}) Cu सत्त्वेन आत्मीयबुद्ध्या (?) [The two types of *sattva* (= essential character)—*sahaja* and *saṃskāraja*—seem to be referred to here]

48 ^{a}) Cu आगानं आत्मस्वरूपम्

49 ^{d}) Cu बुध सदसद्विचारक

49

1 For the different kinds of sons, see *Manu* 9 159-83, *Yājñavalkya* 2 128-32

3 ^{a}) Cf. आत्मा वै पुत्रनामासि (*Kauṣītaki Up* 2 11, *MBh* 1 68 61-62) —^{b}) Cn अनन्तरज औरस

5 Twenty kinds of sons are mentioned here, *Manu* mentions only twelve

8 अपध्वसजा = अनुलोमजा, अपसदा = प्रतिलोमजा [Cu अपध्वसशब्देन कुत्सावाद उच्यते, मनूक्तत्वात्। तथा च मनु (cf. *Manu* 10 41, 67, 20)]

14 ^{b}) Cu क्षेत्रजस्यागम कथमिति च पाठ। (this implies that Cu reads differently), Cn आगम पुत्रत्वप्रापकं शास्त्रम् —^{cd}) Cv यत्सुसमय स्वपितु सकाशे हित्वाभिवेन केनचिन्नीकृत पुत्रस्तं च कथं विद्म इति योजना

16 ^{b}) Cu या गर्भवती कन्याम्

17 ^{a}) Cu अन्यस्य इति अत्र अनपत्य, Cv अन्यस्तु क्षेत्रज इत्यर्थ। भर्त्रादा विना क्षेत्रज अन्य इति —^{d}) Cn दृष्टान्त प्रत्यक्षमेवापगतो नाम

18 [संग्रह = bringing up]

19 ^{d}) Cu यत्र लभ्येत भागं। यत्र नेक्ष्येत भागं इति च पाठ

25 ^{c}) Cu ममान्यस्मात्, संस्कर्तुमिति

26 ^{d}) [Cu धर्मस्य गुह्या गतिरिति निश्चयं को वेद। अगो अतो (?) व्यवहाराय लिंगमेवादिति परीक्षा]

50

2 ^{a}) Cu वनयिष्यामि (for कथ॰) —^{cd}) Nahuṣa = son of Āyu, grandson of Purūravas, father of Yayāti Cyavana Bhārgava is often mentioned in the Vedic literature

7 ^{d}) Cu वातवेगसम जवे। जवे वेगे, वातेन सममिति नायुक्ति। वातवेगनामा कश्चिद्वायु तत्तुल्यम्

10 ^{c}) Cn आसत आसीनस्य, Cu आसत उपविष्टस्य

19 ^{c}) [Cn महाना जन्तुविशेषाणाम्] Cv स्थूलश्लक्ष्णैरित्यर्थ। श्लक्ष्णैं क्षुद्रमत्स्यप्राणिभि। "शुक्तिर्वाः शम्बूका जलशुक्तय" इत्यमर (1 10 23)

20 ^{c}) Cu दाशा कैवर्ता

51

1 ^{a}) Cu नहुषस्य विशेषण, सहामात्यपुरोगम। अमात्येन सह वर्तते इति सहामात्य, पुर पुर नं यथा स्यात्तथा गमन यस्य [स] सहामात्यपुरोगम। यद्वा अमात्यस्य पुरो अग्रे गम गमनं [यस्य स] अमात्यपुरोगम। तेन सह वर्तते य स सहामात्यपुरोगम

9 ^{b}) Cu निर्मेय परिच्छेद्यं परिवेदन (?) इति यावत्

15 ^{d}) Cu गविजातो नाम्ना

22 ^{cd}) Cu गावो मूल्य परिकल्पयन्ताम् इति वचनस्यान्वय, मूल्य अभिहितं कर्म इति वा गावो गौर्वा इत्यर्थ

38 Rather out of context Cu भो कैवर्ता गोदानेनाहं संतुष्टोऽभवम्। अतो वो युष्माकं धेनु प्रतिगृह्णामि। अनेन लक्तपापा भवन्त शीघ्र जलोद्धृतै मत्स्यै सह दिव गच्छत। अन्यथा भवता दाह स्यादिति केनापि व्यपदेशेन कथयति, कृपणस्य इति

52

6 ^{c}) Cu दोष, यत, ब्राह्मणो भूत्वा क्षत्रधर्म गृहीतवान् इति

11 ^{a}) Cu भगवन्सहधर्मोऽयम्। अतिथिसेवाधर्म एव सहधर्म

गाविन्दिषम । स्वधामपान्तराले युधिष्ठिरमुक्त्वा, मामता । तस्य धर्मे बुद्धिरिति

14 a) Cr भृङ्गार पूर्णकुम्भम् । "अम्बुकुम्भ पूर्णकुम्भः भृङ्गार" इत्यमर (2 8 32), Cu भृङ्गार सुवर्णजलपात्रम

27 c) औपपत्तिक = proper (or, ready at hand) Cu औपपत्तिकं उपयुक्तम्

53

7 a) त्रिंशत् रात्रेण = after 21 days

9 c) Cr [दृष्टवान्तेन (for °रा°)] दृष्टवानाशा तत्र नैन नैन्य

16 c) Cf Cu : "[भृङ्गार] कनकस्य कृतं वै हेमशारं इत्यमर" इति हलायुध (2 267) Cu वैन्याल वैन्य इति प्रसिद्ध

24 d) Cu संधिषु पर्विस्वनपानविशेषः

27 d) Read सामर्थित

39 c) Cu कृताकृतं घटिताघटितं कनकम्, (PCR "coined and uncoined gold")

48 c) Cu विशाखानामाम दासनामाम

61 b) Cu अन्नमोदका इति दैवया निरीक्षाम् । प्रयो° नाथ । दशा प्रस्तम्य [दवता] उपवेश्य मा, त्याम्

54

2 c) दिव्यान्निमित्तान् = indications of being divine in nature

10 a) Cu गान्धर्वनगर, गन्धर्व[ना]गरान् इति न पाठ

16 c) Uttarakuru is most probably a mythical region which is believed to have been situated somewhere north of Kashmir, it is said to possess all the felicities offered by *svarga*

24 c) Cu भाषा स्वयमौ

34 b) Cr चरन् स्वर्गनिषयेषु

55

11 Cyavana wanted to suggest that there would be *varnasamkara* in his family on account of contamination from Kusika's family

30 cd) Cu नृपदि पुत्र तुल्य सत्मान गमिष्यति । भाव° त्वं स्तु । त्वत्पुत्रं प्राप्य मामान्वमिति च पाठ । तुभ्यं सख, नृपतिपुत्रं प्राप्य मामान्त्व गमिष्यति प्राप्स्यसीति भाव । कुशिक, गाधिर्निलाद, विश्वामित्रमुनीय

35 c) "Who will be my benefactor in this matter?"

56

10 c) Cu उत्कृष्टनार्थं उत्कर्षार्थम्

13 ab) For the episode, see 13 4 Cu स्त्रियो मर्त्यलोकस्य मी गाते नौ च

57

1 c) Cu पार्थिवसंहते (for °संवति) पार्थिवसमूहे

6 cd) Cu युधिष्ठिरं दृष्ट्वा निपुणं निष्णातमिति परीक्ष्य भत्यायन (better, perhaps "having reflected upon Yudhisthira's speech, acutely and with understanding")

9 a) Cu स्नानं पर्वस्नानं, विज्ञानमपरोक्षज्ञानम्

10 b) दान has been already mentioned, therefore, read मौनेनाथ्यान् [As for the various kinds of pious practices and their fruits, it may be observed (a) that there is no consistency in the statements on the subject occurring in different contexts in the epic, (b) that there does not generally seem to be any rational connection between a practice and its fruits, and (c) that different fruits are here mentioned in respect of the same practice]

13 d) Cu प्रजु प्रजापतिं, प्राप्नोमि प्रजापतिलोकं प्राप्नोतीत्यर्थ

14 a) Cu दक्षोऽपि प्रजापतिविशेष (तस्य लोकं प्राप्नोति इत्यर्थ) — c) मरु साधयत = for one who resorts to a waterless region, by way of penance, ("by worshipping the deities in a wilderness" PCR) [Nilakantha on *HI* 16 26 मरुनिर्जलो देशः । साध्य साधयित्वा जल्पाग-तिनैतम् । गिरिकुञ्जनिपतनेऽपि । "मरुना गिरिधन्वनौ" इति मेदिनी]

17 c) Cu आमिषं स्नेह्य वस्तु[स्तु]

19 cd) Cu देवशुश्रूषया राज्यं दिव्यरूपं नियच्छति । दिव्यं चापि पुष्कल (19d) इति पाठे प्राप्नोतीति शेष

24 d) Cu वीरस्थानात् योगिस्थानाद (?)

25 c) Cu ब्राह्मेण ब्राह्मविवाहेन देया कन्याम्

28 कांस्योपदोहाम् = with udders brazen in colour (?), (or, together with a brazen pot for milking)

30 c) Cu धेनु तिलानामिति । यावता वस्त्रेण कृष्णा धेनु आच्छादिता भवति [ताव]त्परिपूरिततिला तिलधेनु इति परिभाषा

33 a) Cu नैवेशिक गृहोपस्कर शय्यादि, Cu नैवेशिक गृहम्

34 ^{cd}) Cu हिरण्यं साधारणसुवर्णं, ततो विशिष्टं कनकं, उत्कृष्टं सुवर्णम्। हिरण्यं रजतं वा

41 ^{b}) वीरशायी = lying on a hero's bed on the battlefield. It seems to be suggested that a hero's death is far superior to any kind of penance or gift This is intended to dissuade Yudhiṣṭhira from his desire to abandon Kṣatriya dharma and practise penance (st 5) [Crit App., colophon, lines 8–9 read D4 5 8 10]

58

1 ^{a}) बहिर्वेद्यां = not connected with any sacrifice

2 ^{c}) Cu दत्तं दानं, कर्तृ

3 ^{b}) Cu व्यसनेनाप्यनुग्रह। व्यसने चाप्यनुग्रहः इति [च] पाठ

4 ^{a}) Cn यद्दत्त्वा दत्तं मन्येत न त्विदं मदीयं दानमिति

9 ^{a}) Cu अभीमानात् अहंकारात्, Cn (rather strangely) अभीमानात् अतिसमर्थाऽयं इति अभिमानं स्वमनस्येव कृत्वा याचमानम्

11 ^{ab}) Dative for genitive

14 ^{a}) Strangely enough, worthy Brāhmaṇas are compared with vile serpents! — ^{c}) Cn युक्तैः चारैः। मुक्तैरिति पाठे निसृष्टैः नरैः, Cu युक्तैः उपयुक्तैः

15 ^{a}) Cu आवसथैः यज्ञावभृथजलैः। ग्रासाविशेषैर्वा

16 ^{a}) "They may accept those gifts" — ^{c}) "Considering that one is offering gifts as a part of one's duty, and not with any other ulterior motive" (Or, considering it to be their duty to accept the gifts selflessly offered)

17 ^{a}) Cu विद्यास्नाता ज्ञानशौचा। व्रतस्नाता चान्द्रायणप्राजापत्यादिव्रतशौचाः [Cu gives an alternative explanation It mentions in some detail the formal procedure to be adopted by a student, and then continues एवं विद्यां संपाद्य पश्चात्स्नायात्। तत्र गुरुरेनं आहूय दिव्यैर्गन्धजलैः दिव्याभिरोषधीभिः मन्त्रपुरःसरं स्नापयित्वा पुष्पालंकारपरिष्कृतं गवादिनार्चदानं कृत्वा शय्यायामुपवेश्य प्रतिष्ठापयेत्। आशिषश्च दद्यात् "वेदा प्रतिभान्तु "। तदाशीर्दानान्तं कर्म विद्यास्नानम्। तद्युक्ता विद्यास्नाता। व्रतानि सावित्र्यादीनि, वेदाध्ययनकाले यानि क्रियन्ते — ^{b}) Cn व्यपाश्रित्य प्रभोराश्रयमकृत्वा, cf 13 59 11^{d}

21 ^{a}) Cu "निवापः पितृदानं स्यात्" — ^{b}) Cu तादृशेषु जनेषु मध्ये त्वमेको भव इति शेषः

23 ^{a}) "Those who do not think much of us donors" — ^{cd}) Cu ते पुत्रवत्परिपाल्या, तेभ्यो नमः, यतः तदुभयं श्रेयः कर्तव्यमिति शेषः, Cn (reading तथाभयम्) तथोभयमिति पाठे तेभ्यः तुष्टेभ्यः रुष्टेभ्यश्च, उभयं स्वर्गो नरकश्च भवतीति शेषः

24 ^{b}) मृदुभावधरा rather a strange compound

25 ^{a}) Cu मे मम अस्ति, धनादिकमिति शेषः — ^{c}) Cn मा पर्यश्नी परित्यज्य मा भुङ्क्ष्व

28 ^{c}) Cv धृतिमर्हत्युपक्षेप्तुमित्यत्र। उपपन्नतया क्षेप्तुं तेभ्ये वायस्थापयितुम्

33 ^{c}) Read संस्पर्शपरिचर्यस्तु [Crit. App., lines 1–3 read — ^{c}) D3 5 T2 G1 3–5 सस्पृहस्य, T1 संस्पृश्य, G2 M संस्पर्शे (for सम्पर्श-)]

59

1 ^{a}) Cu चरणेन वदशाखया, प्रथमद्वितीयतृतीयनामास्ताध्यायपदेन वा

4 ^{a}) Read यात्रामात्रुरनीशस्य — ^{b}) Cu अभिहारं अभि सवतोभावेन हरति महत्त्वादिकमित्यभिहारः तम् [In connection with ^{ab}) Cu quotes *Manu* 3 165

आचारहीनं क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा।
कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ॥],

Cv अभिभारं च भारत इत्यत्र। द्रव्यार्थमभितः भारं भरणं पलायनम्

9 ^{ab}) Cu तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः पूजां प्रयुञ्जीथा इत्यन्वयः। प्रयुञ्जेथा इति च पाठः

11 =(var) 13 58 17 [In 13 58 17^{b}, vi in *vyapāśritya* seems to have been used in the negative sense, not so here Or, perhaps, is the reading in the former passage येऽन्यपाश्रित्यजीविनः?]

12 ^{ab}) Cu कृतैः आवसथैः कृतावभृथस्नानैः। केचित्तु, कृतैरावसथैरिति निर्मितैः गृहैः। प्रकाराभिप्रायेण व्यक्त्यभिप्रायेण (?) वा बहुवचनम्। सपरिच्छदैः सकलगृहोपकरणविद्भिः

14 ^{a}) Cu अग्रतो (for अपि ते) — ^{b}) Cn सोद्धरणान्, स्वामिन्यागते दास्यामीति याचमानेभ्यो बालकेभ्य आशाप्रदर्शनं मुद्धरणं तत्सहितान्। अत एव दारास्तेषां प्रतीक्षन्त इत्युक्तम्, Cu सोद्धरणाः, उद्धृतं उत्थितं (?) धरणं शाल्मी[यैस्ते]। तथा च मनुः (८ १३४–३५) "द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रूप्यमाषकः। ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः" सोद्धरणान्गृहान् इति च पाठः। गृहे षोडशमाषकरौप्याभाव इति भावः। अस्य गृहस्थस्य गृहे गृहस्त्रियः अतिथिभोजनप्रतीक्षया तिष्ठेयुः। अतिथिभोजनानन्तरं च भुञ्जीरन् [Crit App, line 2 read Dn3]

16 [a]) Cn (reading मध्यंदिनं) माध्यंदिनमिति कश्चित् ऋषिः

60

3 [a]) अन्तर्वेद्या = in connection with a sacrifice, (cf. बहिर्वेद्या in 13 58 1) — [b]) Cn आनृशंस्यतो बहिर्वेद्या दानम् [अन्तर्वेद्या and बहिर्वेद्या or आनृशंस्यतः may be respectively compared with इष्ट and पूर्त]

4 [c]) Cn वैतानिक सार्वत्र् (?) [Actually वैतानिक = relating to a Śrauta rite]

6 [d]) Cn एवदानम्

8 [a]) Cn u ते न (for तेन) [Cn. u ते ब्राह्मणा न करिष्यन्ति प्रतिग्रहमिति शेष] — [b]) Cn ते न (for तेन) [Cn तर्हि कृतं नुकृतं ते तव न भविष्यति] Cn तेन प्रतिग्रहाभावेन, Cv यत्रैतेन करिष्यन्तीत्यत्र। यतेन दानेन यज्ञेन च करिष्यन्ति ब्राह्मणतर्पणं यत्र करिष्यन्ति तेन सर्वं कृतं पूर्णं भवति [*The sense of the constituted text is* "*If they* (that is, the Brāhmanas described in st 7) were to do with it (that is, were willingly to accept what was offered to them), then as the result of it (that is, of their acceptance) the donor would accomplish (whatever he wanted) "]

9 [ab]) Cv यज्वाना च, इष्टं यागे[न]विषय, दत्त दाने[न]विषय च, आत्मानं परमात्मानं मन्येथा

10 [d]) Cn जनयिता प्रजापति

14 [a]) Cn व्युष्टि समृद्धि, Cn व्युष्टि फलम्

337*, line 12 Cn यदा परिनिषेच्येत। यदा न परिषिच्येत इति च पाठ

22 [d]) Presumably refers to *Manu* 8 18, also cf. *Manu* 8 304 (अधर्मादपि षड्भागी भवत्यस्य धारमतः)

61

1 [a]) Cn इष्टं द्रव्य इष्टं द्रव्यम् (?)

6 [d]) Cn प्रियं स्वपतिम्

7 [a]) Cn य एतामिति। एता भूमिमुद्दिश्य दक्षिणा परिमितसुवर्ण दद्यात्। भूमिदाने भूमिदेन दक्षिणा देया इत्याह एतामिति। एतां भूमिं दक्षिणा दद्यादिति कश्चित्

12 [a]) Cn प्रिय भूमिदानमनेन पृथिव्या नाम प्रियमुक्ता इति कथयति Cn प्रियेण प्रियाय वा दत्ता, Cv दत्ता सती प्रिया दत्ता। इदं गुह्यं नाम। अस्या भूमे दानमादानं च अस्या प्रियं नाम प्रिय सत्

13 [cd]) Obscure Cn दानसमर्थश्च न वा गृहेत्। दान न संकोचयेत्। दाने विधिमाह। [also Cn] अन्तर्धानेन नाचरेत्। भूमिमुपविश्य दानमाचरेत

15 [a]) Double *samdhi*

16 On गोचर्ममात्रेण, Cn quotes the following from *Vasistha*

दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डनिपातनम्।
पार्श्वतो दण्डमानेन गोचर्म परिचक्षते॥
वृषभैक शतं गावो यस्या भूमौ हि शेरते।
गोचर्ममात्रा सा भूमिरन्यनेऽर्थविद्यारतैः॥

Cn quotes

सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डा निवर्तनम्।
दश तान्येव गोचर्म दत्त्वा स्वर्गे महीयते॥

19 [ab]) Cn पण्डिता परमविचारका न शङ्केरन्। नानाविधं सत्कर्म कृत्वापि साधवो नहीं दमामेति निश्चयं कुर्युरिति भाव — [cd]) Cn अर्पितदानान्तरवद्भूमिदाने पुण्योत्पत्तौ शङ्कैव नास्ति इत्यर्थ

24 [a]) Cn [वैकिंकर (for वै किंकर)] विपरीतं कुत्सितं च करोति विकिंकर काल, तत्संबन्धी, कालमृत्युरित्यर्थ, Cn किंकर इति दण्डस्य नाम

26 [d]) Explaining सत्रि, Cn quotes

बहुभ्यो दीयते यत्र हूयन्ते प्राणिनो बहु।
होतारो बहवो यत्र तत्सत्रमभिधीयते॥

28 [c]) Cn उदीर्णं महत्, Cn उदीर्णं उत्कृष्टम्

31 [cd]) Kaśyapa was the preceptor of Jāmadagnya Paraśurāma (*Padma P* Uttara 241) He also officiated as Adhvaryu in Paraśurāma's horse sacrifice Paraśurāma gave away to him the entire earth except the Mahendra mountain (*Brahmānda P* 3 47)

34 [c]) प्रायश्चित्त मह्रं कृत्वा is not clear Is it प्रायश्चित्तमह (= expiation-rite)? — [d]) "Ten generations of ancestors on both sides, namely, on the father's side and on the mother's" (Can *ubhayatah* mean both of ancestors and of descendants?)

46 [b]) जायन्ति irregular form — [c]) Cn चतुर्विध जरायुज-अण्डज-स्वेदज-उद्भिज्ज

56 [b]) "Six generations of descendants" (?) — [e]) Cn एकादश, पुरुषानिति शेष

59 [b]) Cn काश्यपी पृथिवीम्

71 [b]) Cn क्षिपन् हरन्, Cn क्षिपन्, 'कथं भूमिं ददासि, मा दा" इति वदन्

72 Cf. *AV* V 11

75 [a]) Cn ना च्छिन्द्यात् न उल्लङ्घयेत् । ना निषेधे Cn u न्यर्पिता दद्यात्

78 [c]) Read गोऽश्व- (for गोश्व-).

62

3 [a]) Is it perhaps किंफलवत् ?

5 [c]) Cn लोकतन्त्र लोकराशि, (PCR "course of the world")

14 [a]) Cn अपरिक्लिष्ट दुर्गन्धादिरहितम्

18 [cd]) Strangely enough, Cn offers a variety of interpretations of this verse-half, [one interpretation of भिक्षित is यद्वा भिक्षा संजाता अस्य इति, तारकादित्वादितच् । भिक्षितो भिक्षुः ब्राह्मणेन याचितः सन् अन्नं स्यात्].

19 [a]) Cv अन्नदायकवृक्षा अन्नवृक्षा

22 [b]) Cn प्रस[श्रि]ताग्रमुक पाकाग्रमुक् । श्रुतं पाके

33 [a]) Cn आवाहाः दीयमानाः (?) विवाहाः, विवाहा इति क्रियमाणा विवाहाः, Cv आवाहाः देवताप्रतिष्ठाः —[d]) Cn ब्रह्म वेदः

34 [b]) Cn स्थाणुजङ्गममिति समाहारद्वन्द्वे एकत्वं नपुंसकत्वं वचनम्

63

3 [c]) Cn (reading वच प्रश्न for तत प्रश्ने) नारदस्य स्वरूपयोग्यत्वमुक्त्वा विशेषणमाह वच प्रश्नम् । [वच] प्रत्युत्तरं, प्रत्युत्तरप्रश्नौ वर्तेते यत्र स तम् । अनयोर्विषयो नारद इति भावः । यद्वा प्रश्नं पप्रच्छ, यत्र प्रश्ने धर्मदर्शनं वच

5 It is significant that Nārada begins with the constellation Kṛttikās

7 [b]) = under the constellation Mṛgaśiras

8 [a]) Cn कृशरं (for कृसरं) घृतेन यवगोधूममद्वेदेन च पाकेन साधितम्

9 [a]) Cn पूपान पिष्टमयान् घृतपाचितपिण्डान, Cv पूपान् अपूपान

10 [c]) Cn अनालोकेषु आलोकान्तरवर्जितेषु स्वयंप्रकाशेषु इत्यर्थः; Cn नास्ति आलोकः प्रकाशो येभ्यः लोकेभ्यः ते [अनालोकाः] लोकाः, तेषु लोकेषु । यद्वा, नास्ति आ सम्यक्प्रकारेण लोका यत्र तेषु । वैकुण्ठलोकस्वरूपत्वालोकस्य इति भावः

11 [a]) Cn अश्लेषायां (for आ°) तिथि । अश्लेषासु इति पाठे, अश्लेषानक्षत्रस्थितयात्मकत्वाद्बहुवचनम्

12 [c]) वर्धमान = flat earthen vessel like *śarāva*

13 [c]) Cn फाणितं गोरसविकारः, [PCR "inspissated juice of the sugar-cane"]

14 [b]) Cv [षाष्टिकोदनं] षाष्टिक यवसदृशधान्य अन्नम् । "यव्यं यवक्यं षाष्टिक्यं यवादिभवनं हि यत्" इत्यमरः (2 9 7) —[c]) Cn उत्तराविषये उत्तरफल्गुनी उत्तरभाद्रपदानक्षत्रयोगे

19 [c]) Cn धान्यादिपिधानयोग्य चतुरस्त्रम्, [PCR "a basket of bamboo or other material for covering paddy"), Cn सप्रासङ्ग लोहयुगादियुक्तमित्यर्थः

22 [a]) प्रावार = embroidered cloth (?) —[b]) Cn वस्त्रार्थं समुपोषितः । वस्त्रोत्तरमुपोषितः । वस्त्रोत्तरं वस्त्राणां प्रधानवस्त्रम्

26 [a]) Cn उदमन्थ उदकुम्भयुक्त सक्तुविकारम्, Cn उदमन्थ नवनीतम्

31 [b]) Cn राजमाषः वायसीति प्रसिद्धि

64

1 [cd]) This reference seems to be only conventional and not necessarily relating to any specific work of Atri Also cf. reference to Hariścandra in st 2, and to Śāṇḍilya in st 19

3 Actually, *Manu* 4. 233 says सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते *Manu* 4 229 has वारिदः तृप्तिमाप्नोति

4 [b]) Cn कर्मण इति हेतौ पञ्चमी । यद्वा पुरुषस्य विशेषणं (इद्धकर्मण)। इद्ध समाहे, एतदेव कूपादिखननं कर्म यस्य तस्य इद्धकर्मण

12 [b]) Cn सोपच्छन्द सोपकरणः, Cn सोपच्छन्दः स्वच्छन्दव्यवहार —[d]) Cn करकान्वितमण्डलम्

13 [c]) Cn उपस्पर्शनं दानम्, Cn उपस्पर्शनषड्भागम् । उपस्पर्शनं तीर्थानां स्नानम् । तत्स्नानपुण्यस्य षड्भागम्

65

6 [ab]) Cn पितृणां संबन्धे, भाव्यणां प्रथमं भोज्यं भोज्या, तिलाः सृष्टाः वचनलिङ्गयोर्व्यत्ययः । यद्वा पितृणां प्रथमं तिलाः सृष्टाः तदनन्तरं भोज्यं सृष्टं इत्यन्वयः

11 Āpastamba, Śaṅkha, Likhita, and Gautama are teachers of famous schools of Dharmaśāstra.

12 [a]) Cn तिलहोमवतो (for °परा) —[d]) Cn प्रवृत्तिषु दानादिषु

16 [c]) Cn समागमं देवानामागमनप्रयोजनम्

17 [b]) Cn भूमिभागे (for °भागं)

18 c) Cu अननुज्ञातभूमि । न अनुज्ञाता तपस्वीत्वेन न परिनिष्ठिता भूमि येन स

22 b) Vrsākapi is rarely mentioned as a sage, though traditionally he is regarded as the seer of RV X 86 Actually, Vrsākapi is an aspect of Vedic Visnu See DANDEKAR, "Visnu in the Veda", *Kane Comm Vol*, pp 95-111, also see SHAH, "Vrsākapi in Rgveda", *JOIB* 8, 41-70

24 b) Cu त्रिनवति त्रिनवत्यमापे कुर्वन्, "येषा कुरुक्षेत्रे वेदिरासीत्" इति श्रुते — cd) Cu पत्रमतं करोति । अश्वमेधात्परमाप्तियज्ञ पुण्यमहाफलं महभाजस्तत्र भूमिदानं प्रचक्रि रेवा

25 b) अनुपस्यन् = genuinely, without any show

26 d) Cu पुण्यान्ते पुण्यक्षये अपि न च्यवते । न पुन ससारे प्रवर्तते इति भाव

32 ab) Cu पञ्चनिभूमौ सर्वं निपिद्ध, तेन महीं क्रीत्वा सर्वं यागादि स्वर्ग्यमित्याह पारस्ये भूमिस्थे विति

33 d) Cu u तस्या क्रीताया [भूमौ]

34 c) Cu स्वामिरात्रि नवजनसाधारणानि — d) Cu न परिग्रह क्रयविक्रयसंदर्भेन न निवन्ध

38 The suggestion that cows are sacred because they are useful to man in a variety of ways is significant

39 c) Cu न वपविर्यं चापि । न वपविरसं चापी ति [च] पाठ । उभयत्र वपविनय वर्पविपनश्च [इति] लिङ्गव्यत्ययो बोध्य

41 a) Rantideva is mentioned as a son of Sankrti in *Matsya P*, *Bhāgavata P*, and *Visnu P* His charity has become proverbial — c) Carmanvatī is identified with Chambal which rises from the Aravalli range Dasapura on the bank of this river is said to have been Rantideva's capital

42 The practice of offering cows as sacrificial oblations (*paśutva*) (as evidenced by one of Rantideva's sacrifices) seems to have been discontinued in course of time, instead, they came to be given away only as *daksinā* to the officiating priests

44 This reference to Indra's statement is to be understood only in a conventional sense Similarly, the reference to Parāśara (st 58)

49 b) कीनाश = one who tills the soil (particularly with the aid of bulls or cows) [Cu कीनाशो दरिद्रे]

54 ab) Cu अन्नदानप्रदान हि कौन्तेय परिचक्षते । अन्नदानस्य प्रकृष्टदानं प्रकर्षेण विनिना दानम् । अन्नदानं प्रदान [इति च] पाठ । प्रधानं इति च क्वचित्पाठ — d) For Rantideva, see crit note on st 41

60 a) Cu कौमुदे कार्त्तिके मासि

66

7 ab) सावित्र्या वचन (a conventional reference?)

9 b) Lomaśa is frequently mentioned in the *Mahābhārata* The present reference to his *vacah*, however, seems to be quite conventional — cd) For the episode, see 3 App I, No 21 5

11 c) Cu नीरजातेन जलोद्भवेन धान्यादिना, Cu नीरजातेन जलस्वरूपेण

12 d) Sacrificial oblations offered with the sacred utterance *svāhā* or *vasa* Cu अमृतं च सुधा चैव स्वधा चैव मतं तथा । अमृतं च स्वधा चैव मतस्तथा इति च पाठ

17 cd) The preposition *adhi* is separated from the verbal form *tisthati* by a couple of words

19 Cf crit note on 13 64 3

67

3 a) According to *Manu* 2 21, Madhyadeśa is the region extending from the Himalayas in the north up to the Vindhyas in the south, and from Vinaśana in the west up to Prayāga in the east

7 b) अनादृत = indifferent about honour and respect

12 "I am by no means entitled to know what is ordained by Kāla (that is, it is not I who fixes up the time for one's death, it is Kāla), I only take note of whatever Dharma one practises (and thereby assign to him the consequent fruit) [Therefore, I cannot permit you to stay here before your appointed time]"

18 b) Cu आलम्भन सवत स्पर्शनं उद्वर्तनमित्यर्थ, Cu आलम्भनं तै तिलै गात्रमार्जनम्

19 c) Cu पुष्करिण्य पुष्करिणी, वचन(?)व्यत्यय

30 a) Cu स्थित्या मर्यादायाम्

32 d) Obviously, वेदप्रामाण्यदर्शनात् is not to be understood in the literal sense

33 This is clearly out of context

68

4 [a]) तुल्यनामानि The single word *go* denotes cow, earth, and speech (or knowledge) [Cu लिङ्गसाम्यात्तुल्यनामता (?)]

5 [cd]) Cu पृथिवीगोप्रदाभ्या च इति इष्टात् परो य श्रूयते स प्रत्येकमभिसवध्नातीति पृथिवीप्रद गोप्रदाभ्या तुल्यफलम्

6 [c]) Cu संनिकृष्टफला अदूरवर्तिफला पोषणादिव्यवहारे (cf. 13 65 38)

8 Obscure "The goading of bulls employed in connection with sacrificial rites (*karmasu*) was practised by gods This practice of yore (namely, goading only in connection with sacrificial rites) may be regarded as non-culpable (*aksara*), but not the goading of bulls on any other occasion (*anyad*) The latter somehow becomes censurable (*abhidheya*)" Cu गवा कमसु गवां गोमयापहरणतृणजलपानादिसेवासु प्रचोदनं विधान देवकृतं देवप्रायकृतमिव लुप्तोपमा। तत्र सेवाया विधानमाह, पूर्वमेवाक्षरमिति। सकेतार्थं हिंजली-पियली-शवली-धवली-नन्दिनी-इत्यादिनाम्ना मध्ये पूवमक्षरं नाम्न प्रथमाक्षरं, अन्यत् समस्त नामाक्षरं वा, अभिधेयं उच्चारणीयम्, Cv पूर्वं वा यागो इलाघपरशभापा। एकाक्षरं प्रियवाक्यमेव गवामाह्वाने वक्तव्यम्। अन्यन्निष्ठुरं न वक्तव्यम्

11 [c]) Cu आहारं तदीयतक्राधाहरणमकृत्वा — [d]) Cu तत्सार्वकामिकम्। सर्वकालिकमिति च पाठ

17–18 Rather out of context, presumably, some kind of *gāthās* [Cu प्रसङ्गतो धर्मान्तरकथनमाह, कल्मषमिति In this context, Cu further quotes "एका भार्या त्रय पुत्रा द्वे हले दश धेनव"

20 [b]) Cu स नित्य शान्त बहिरिन्द्रियसयमी। किं च आतिथये यो मृदुर्भवति न तीक्ष्णदृष्टि। सोऽपि शान्त इत्सन्वय। तथा चोक्तम्।

न च ते वृषसर्गो न च ते कामनिग्रह।
एक एव तवैशत्वे त्रिनेत्रासि यदात्मनि॥

21 [c]) सर्वावस्थं = under all circumstances

69

1 [b]) Cu ब्राह्मणस्वाभिमर्षणे (for °र्शने)

2 [a]) Cu निविशन्त्यां निराबाधेन तिष्ठन्त्याम्, Cv निविशन्त्या कुरूद्वह इत्यत्र, निविशन्त्यां समुद्र प्रविश्य स्थिताया द्वारवत्याम्

11 [c]) Cu पशुपे गोरक्षकें। [संख्याता] सम्यक् ख्याता कथिता, इयं गौ अग्निहोत्रिण ब्राह्मणस्य इति — [d]) प्रेत्यार्थ = the goal to be reached, that is the world of felicity to be attained, after death.

15 [b]) Read क्षान्तातिवत्सला

22 [c]) Cu चरस्व उपनुदस्व

23 [d]) It is not clear how Nrga's lapse was threefold [Cu रक्षणप्रतिज्ञाया असत्यत्व अग्निहोत्रिब्राह्मणस्य गोर्ग्रहण एवं त्रिविध ते व्यतिक्रम विपर्यय] On the other hand, the occurrence of three चs in this stanza would seem to support the reading त्रिविध Nrga's proud claim that *he* was the protector of his subjects by itself constituted a lapse on his part, that he allowed his vow to be rendered false was another lapse, and that he violated the property of a Brāhmana was the third lapse

25 [d]) Cup जनाधिप (for जनार्दन)

27 [a]) कूपेऽस्मान a common epic *samdhi* [Cu स्मान आत्मान, संधिरार्ष]

31 This is like the moral of a didactic tale in the *Pañcatantra* or the *Hitopadeśa* Cf *AV* V 18

32 This is clearly out of context [Cu मध्ये शिष्टसंबन्धस्य फलमाह]

33 [b]) "So too, any act of violation in respect of the cow (*droha*) leads to evil consequences (*aphala*)"

70

1 [d]) Cup कथ्यत (for कथ्यताम्)

2 Uddālaki (more commonly Uddālaka), son of Aruna, was a well known teacher of the *Chāndogya-Up* (6 1 1) His son and pupil was Śvetaketu In the *Katha Up* (1 11), Naciketas (who is here mentioned as Nāciketa) is also referred to as the son of Auddālaki Āruni (CHARPENTIER and HILLEBRANDT identify Naciketas with Auddālaki Āruni.) In *Katha-Up* 1 1, the name of the father of Naciketas is given as Vājaśravasa The episode given here is, to a certain extent, reminiscent of the *Katha-Up*

4 [a]) Cu मे मया उपदिष्ट यदिध्माधानयन, ते त्वया, आनेतुं विस्मृतम्

10 [c]) Cu प्रास्पन्दत् कम्पितवान्

15 [b]) गृहं निवेद्य "Having welcomed me to his house" (having offered his house to me by way of welcome), "having given the necessary instructions to his household in connection with my coming"

22 [c]) भौम = storey (?)

29 [ab]) Cn गोदाने पात्रादिनियमो नास्तीत्याह, न त्वेतावानिति। एतावता गवां दानमात्रं प्रशस्तं, न पात्राद्यपेक्षा। यद्वा गोदानमात्रं न प्रशस्तं न सम्यक्फलजननसमर्थं किं तु विधिना तद्दानं प्रशस्तं सम्यक्फलजनकम्। तत्र विधिमाह पात्रं काल इत्यादि। पात्रं विद्वान् निराचारश्च। कालः शुभरात्र्यादिदोषरहितः। गोविशेषाः जरन्त्यूननापत्यानत्वादिदोषरहिताः — [cd]) Cv ज्ञात्वा देयं विप्रस्यान्तरं चेत्यत्र, पात्रकालादिनिरूपणे ज्ञात्वा दातृं स्यान्तरं गोकालादिकाश्च ज्ञात्वा देयम्। आतपनिर्हरणाय गोप्रच्छादनवस्त्रं वा

30 [c]) Cn शर्मोन्मुक्ता संकटात् निरोधान् मुक्ता — [d]) तैः तैः = for these reasons, on account of these characteristics

31 [cd]) Cv अर्चिः ज्योत्स्नाप्रकाशम्। अर्चिस्तृणेष्व भरितायां भूमौ। उपोष्य यासं कृत्वा। तृप्ता गाव इति संबन्धः — [d]) Cn चतुर्थं दिनमारभ्य स्वयं एकैका गा दत्त्वा

33 [c]) Cn कुलानुजाताः कुलं प्रतिपुरुषं उपजीवन्ति निजपरंपरया, Cv कुलोपजीविन्यः कुलेन सह सम्यक् जीवन्ति इति कुलानुजाताः। जीवत्कुले जातमित्यर्थः

35 [a]) Cn बालपुत्रा बालपुत्रयाभिप्रायेण वा, Cn बालपुत्राभिपन्ना, गोवत्सयोरभिपन्नः संबन्धो यत्र ता ताः — [cd]) Cn [अन्तर्गता] अन्तः बहुदुग्धा, गृहजातात्पुत्रपौत्रेण जाताः, Cn अन्तर्गता गृहजाताः Cn जन्मना स्वपत्नयत्नरहिता प्राणक्रीता = purchased by means of exchange with other animals Cn औरसाः उपरमरहितेन्य जन्मप्रभृतिवसनानुक्ताः [Cn यौतकाः (for औरसाः) पाणिग्रहणादिकाले श्वशुरादिभ्य प्राप्ताः] Cv अन्तर्गताः क्षत्रियादानादन्या प्राणक्रीता निर्जिताश्चेत्याश्च इत्यत्र। अन्तर्गताः स्वगृह एव जाताः। सुस्त्रियाः शोभना उदकक्रिया, तस्याः दानेन लब्धाः, परराष्ट्रान्तरानीता इत्यर्थः। प्राणक्रीताः प्राणः क्षीरदत्वं तदनुसारेण क्रीताः। निर्जिताः नितरां जिताः स्ववर्गे प्राप्ताः। एकतः एकः वत्सः जातो यासां ता एकजाश्च गावः। दद्यादिति संबन्धः

37 [c]) Cn गोप्रदानस्य अनुकल्पं प्रतिनिधिरूपः

38 [b]) Cn पार्श्वाभिपन्नी घृतधेनुस्तथा। कृष्णसारचर्म धेनुरूपं कृत्वा तच्चर्मनिर्देशेन घृतेन पूरयित्वा घृतधेनुः कर्तव्या। कस्यचिन्मते तिलधेन्वादाविव रीतिर्ज्ञेया, Cv घृतधेनुं यतव्रतः इत्यत्र। धेन्वाकारपात्रविशेषे कृतं घृतदानं घृतधेनुदानम्। एवं जलधेन्वादावपि

42 [b]) "sacrifice in the form of the gift of cows"

43 [a]) Cn दानव्युष्टिं दानफलम्

48 [b]) Cn प्रापणीयं गो आहारादि (?), Cn प्रापणीयं ग्राहणीयं दानम् — [c]) Cn कामनया फलवाञ्छया कर्तव्या अष्टमी काम्याष्टमी [कामे इच्छापूरणे साधुः काम्या या अष्टमी शुक्लकृष्णान्यतरा तस्यामिति मिश्रा]

51 [ab]) "Economic" importance of cows emphasised. — [c]) Cn हार्दं इत्यर्थ भक्ष्यपानकण्डूयनादिकं कर्तुं न एति नानुसरति, Cn यः गवां संबन्धे हार्दं स्नेहं न जानन् एति इतस्ततो गच्छति

53 [c]) Cn एक शब्दः गोवाची किरणवाची च

54 [d]) Choosing and attending upon one's preceptor is the basic (*ādya*) *vidhi*, all other *vidhis* (such as the giving away of cows) are dependent upon it.

55 [b]) Cn प्रयतेथा द्विजेभ्य, प्रयतेथा परीक्ष्य इति च पाठः

71

6 [c]) पद्मे for पद्मानि

8 [a]) Cnp ते च (for क स्वित्)

11 [a]) Cn बहुदाता निरन्तर दाता। अल्पदाता सकृद्दाता

72

1 [b])=गोप्रदान अधिकृत्य, concerning the gift of cows

2 [d])=women who have one husband each It is rather strange that such women should be specifically mentioned as being endowed with special kind of *punya* It cannot have been implied that such women were rare and therefore particularly meritorious Are women belonging to higher social orders intended to be referred here? Or is it a general reference to women distinguished for *pātivratya*? [Cn परमपतिव्रता इत्यर्थ]

3 [d]) Cn शुभवृत्तयो ब्राह्मणा निजाचारयुता विप्रा

4 [a])=in the state of temporary release (*mokṣa*) which one experiences as the result of the suspension of bodily functions, that is of *samādhi*.

5 [c]) Cn कालः क्षणलवाद्युपहित काल

6 [f]) कामात्कामान् = wish after wish

10 [b]) यावदन्ताय युक्त = engaged in his prescribed duties up to the end (?) (that is, up to the end of his life or of the prescribed work)

14 [a]) Cn नैकृतिको वञ्चक। शठ समर्थोऽपि दारिद्र्यभाषी, Cn नैकृतिक क्रूर। शठ धूर्त

17 [ab]) No kind of blemish seems to have attached to the money won in the game of dice [Cn किं बहुना, द्यूतोपार्जितकपर्दकेनापि गोक्रयण कृत्वा गौर्देया इत्यावश्यक गोदानमिति कथयति, यो वै द्यूत इति]

21 [d]) Cn गोवृत्ति असंग्रहपर, गवा घासादे अनुकल्पक

संपादन' गोनुकल्पक', Cu गोविषये वृत्ति' सेवा यस्य स गोवृत्ति, गोषु अनुकम्पा पावनं (?) यस्य स' [गोनुकम्पक]

27 ^{c}) Cu आघातितो यश्च गवा नमेत गा नमस्कुर्यात्। आ जातितो यश्च इति पाठे गोजातिमात्रम् [आ जातित = since the time of one's birth, that is, throughout one's life]

32 ^{c}) Cu पञ्चवार्षिकं वृषभं पञ्चवार्षिकीं गा वा (?)

33 ^{c}) Cu स्पर्शयेद् दद्यात् [Cn (यावत्संदर्शयेद्वा वै)। संदर्शयेत्पदयेत्। यावद्ब्रह्माण्डे गोजातीयमस्ति]

38 ^{b}) Cu प्रसूते (for प्रसूत्यान्) गोप्रसवार्थम्

39 ^{b}) Cv प्राणकीतास्तेजसा यौतकाश्च स्वय। यौतक नित्य देया। "यौतकादि तु यद्देय" इत्यमर (2 8 28)

40 ^{d}) Cv अनुजीना वर्तमाना गवा मध्ये। "माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माहा च श्रृङ्गिणी। अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यादुत्तमा" इत्यमर (2 9 66-67), Cu कपिला पारिभाषिकी धेनु

41 Cu पूर्वं व्याख्यातम्। वक्तृभेदकथनत न पौनरुक्त्यम्

44 ^{c}) PCR's criticism of the reading *ksemena* is unacceptable

48 ^{c}) Cu (curiously enough) मम लोके मम इन्द्रस्य लोके The reference is clearly to *brahmaloka* —^{d}) Cu चेष्ठति (?) (for चेच्छति)

73

3 ^{a}) Cn विक्रयार्थं यो नियुङ्क्ते इति शेष This is, however, not necessary —^{b}) Cu [भक्षयेत्] गा विक्रीय तन्मूल्यं भक्षयेत्

7 Sudden change in the topic under discussion Cu सुवर्णं दक्षिणामाहु इति गोदानस्य साधारण्येन सुवर्णं दक्षिणामाहु। पश्चात्तस्य परिमाण निर्दिशति, सुवर्णं परमम् इति। सुवर्ण परिमितसुवर्णं। तथा च मनु (८ ।३४)

सर्षपा षड् यवो मध्यस्त्रियव त्वेककृष्णलम्।
पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥

74

2 Broadly speaking, *vrata* is a major religious vow, while *niyama* is a minor observance The former implies some positive act of worship It is also suggested (st 9) that, in contrast with it, *niyama* is *pratyaksa phala* Various *vratas* are mentioned in such works as Hemādri's Vrata Khaṇḍa As for *niyamas*, cf शौचमिज्या तपो दान स्वाध्यायोपस्थनिग्रहौ। व्रतमौनोपवास च स्नान च नियमा दश (*Atrisamhitā* 49).

17 ^{c}) Cu कामेन इच्छया यान गमन येषा, देवाना इत्यन्वय

22 ^{a}) Cu युग' प्रकृतारब्धकर्मनिःप्रत्यूहनिर्वाहका'

27 ^{ab}) *Sāmkhyaśūra* and *yogaśūra* are noteworthy

33 ^{b}) Read मया for मया

75

1 ^{d}) Cu प्राप्नुयादिह (for जश्नुवीमहि)। प्राप्नुयामिह। प्राप्नुयादिह इति] पाठे जन इति शेष

3 ^{a}) Cu मता शिष्टाना अर्थे निमित्ते पूर्वे प्रथमं यो विधि उत्पादित (so, also Cn) स एव विधि सम्यक्

5 ^{ab}) Fixing up the prospective time (*svakāla*, it would perhaps be better to read *svakāla* as one word) for the giving away of cows, and previously honouring the twice-born [Cn स्वकालमिति पाठे स्वकालं स्वस्य मृत्यु आकस्मिक ज्ञात्वा]

6 ^{b}) The cow is to be addressed with the names such as, *samange* (voc), *bahule* (voc) बहुलेति (बहुले + इति) is *ārsa samdhi* —^{d}) "One should recite the *mantra* (7^{ab})"

7 ^{b}) Cn दिवं स्वर्गं, शर्म ऐहिक सुखं, प्रयच्छतु इति शेष। जगती गौ', 'पशवो जगति' इति श्रुते, Cu दिव स्वर्गं प्रति, गौ शम सुखम्। यद्वा दिवं द्यौ गौ शर्म च। जगती पृथ्वी मे मम प्रतिष्ठा आश्रय

8 ^{b}) Cu समभङ्ग तुल्यबन्धु। समव्रत गोगमने गमनं, गोशयने शयन, इत्यादि तुल्यव्रत

9 ^{a}) Cu उत्सृष्ट त्यक्त वृषवत्स यस्या सा. —^{c}) This is not quite clear Does *trividham* refer to the three mentioned in 9^{d}, namely, *arthavāda* (st. 10), *āśis* (st 11), and *stava* (st 11-12)? अर्थवादाशिष, double *samdhi* (rather than a compound)

10 ^{a}) Cv ऊर्जस्विन्यूर्जवहा इत्यत्र। ऊर्जं देवान्नम् —^{c}) राय'प्रभव (emendation) = source of all nourishment.

11 ^{cd}) अनुक्ता contrasted with आम्नाता

12 ^{a}) Cn कर्मभि पञ्चगव्यादिभि (?)

14 ^{a}) तस्याग्रे, double *samdhi* Cn अयं श्लोक (?) दातृप्रतिग्रहीतृभ्या क्रमेण अर्धश पठनीय इत्यर्थ [presumably, श्लोक refers collectively to the four preceding stanzas], Cu ऊर्जस्विन्य इत्यर्थवादमारभ्य सौम्यरूपोग्ररूपा इवि [इत्यन्त]

शोषचतुष्टयस्य पूर्वार्धेऽर्पणं तथा नाता वदेत्। शेषम् ' उच्चार्य... दद्यं [प्रतिग्रहीता]। यद्वा 'त्वमिना गृह्णाम' इति तथा अग्रं प्रथमं वदेत्। 'त्वम्नि' इति गोप्रतिग्रहीता

15 [b]) to be connected with चोत्प्रेरे in [d], denotes the maker of *pratinidhi-dāna* (gift or substitutes for cow)

16 It is suggested that what is implied is this While offering *arghya* as substitute, one should say, "Here is *ūlharyā* cow that I am offering", while offering *vastra*, "Here is *bhartavyā*", and, while offering *vasu*, "Here is *vasumati*" (cf st 15) The fruits of these three substitute offerings are respectively mentioned in 16[cd] [Cn क्रियमाणे कर्मणि नाव नामग्रहणेऽधिकारन्। तद्धोदाने तथामिवं न मोघानो एवं फलं ...मिति भाव]

17 [b]) Cn त्वादीना गोनतिनिर्देशनम् — [d]) अष्टमे पदे is not clear The giver obtains the entire fruit even when he is just at the eighth step on his way to the recipient's house for making the gift (or even when the recipient is at the eighth step on his way back to his house after receiving the gift) [Cn अष्टमे क्रमे, प्रथम दानं द्वितीयं दान स्त्वादितो अष्टमे क्रमे अष्टमानरे]

18 The ... is not mentioned here, Cn निर्... फलं नोक्तम् — [c]) Cn ... उषसि ... संध्याय दनाप्ति पोदा इति (?)। सन्ध्यावन्दन च परमोनागोऽदत्।

प्रातःसन्ध्या ... यथाविधि।
नादित्या पश्चिमा संध्यामर्धास्तमितभास्कराम्॥
निष्ठेदोदयनात्पूर्वं मध्यमामपि शक्तितः।
आसीनोदयनाद्यान्त्या संध्या पूर्वं त्रिकं जपन्॥

[आ उदयनात् सूर्योदयनं यावत्। आ उद्गमात् नक्षत्रोदयं यावत्। धर्मप्रदीप]

एष सन्ध्याविधिः प्रोक्तः मामकं यदाश्रितम्।
यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते॥
संध्यालोपस्य चाकर्ता स्नानशीलश्च यः सदा।
तं दोषा नोपसर्पन्ति गरुत्मन्तमिवोरगाः॥

Cn भारते विद्वान् भारतवेत्ता, Cn भारते शास्त्रे गोष्ठानु वैष्णवा लोका चान्द्रलोका[श्च] व्याख्याता यद्वा भारते भारतभूमौ

25-26 Uśīnara = king of Kekaya and Madraka, father of Śibi Yauvanāśva is sometimes mentioned as another name of Māndhātṛ Mucukunda was the youngest of the three sons born to Māndhātṛ from his queen Bindumatī Bhūridyumna, son of Vīra-dyumna, was lost, but was recovered by the sage Kṛśa (12 126) Naiṣadha (presumably) = Nala Somaka Sahadevya, king of the Sṛñjayas, is mentioned in *RV* IV 15 7-10, patron of Vāmadeva Purūravas Aila is celebrated since the time of the *RV* (cf. *RV* X. 95) Bharata = son of Duhṣanta (?) Dilīpa = either father of Bhagīratha or father of the great Raghu (presumably the latter, he is said to have saved the cow Nandinī by offering his own life)

30 [b]) Cn यवसस्थान् (for °शस्यान्) यवकणान् गोमये सह पिबन्। उदरानि सृतगोमयमध्यवर्तियवकणान् इति केचित्

31 [c]) Cn नृपपुरि च गामयुद्ध भूयस्तुरगवैरगमच्च यत्र तत्र। [नृपतिपुरि न गामयुद्धं भूय इति च पाठ]। राजा गोवाहनशकटे च युज्य न गच्छति इति [तस्य] गोविषयकभक्ति कथयति।] नृपतिशकटवाहनार्थे भारं गामयुद्ध नियोजयति, स्वयं राजा तत्र नारोहति। आमेषवत्सेभ्यो नम्र। ... गच्छति। वर्तमाने भूतप्रत्यय

76

4 Cn गोप्रदानमाहात्म्य किमर्थिक वक्तव्यम्। ब्रह्महत्यादि साधारणप्रायश्चित्त तदिति सामान्यतो जानीहि इति वदति, वत्सला गुणसंपन्नामिति। वत्सला सवत्साम्

5 [a]) *Asuryā* = appertaining to the asuras or demons Cf *Īśa-Up* (3) असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृता (Śaṅkara commenting upon this passage says that these are the worlds of asuras or of those who are not the knowers of the self. Asuras are those who delight only in physical life and are addicted to sensual pleasures) The v l *asūryā* occurs even in *Īśa Up*, presumably occasioned by *andhena tamasā* Cn असुर्या नाम ते लोका। असूर्या नाम ये लोका इति च पाठ। असूर्या सूर्यसंचाररहिता — [c]) This is not quite clear Cn चौर्येण उदकतृणार्थे इतस्ततो गमनशीलान् [PCR "incapable of drinking water or eating grass" (?)]

6 [a]) Cn त्यक्तोत्रा (for उग्रोत्रा) उग्रवेगाम् उपयुक्तार्था = "whose usefulness is exhausted."

7 [b]) Elliptical Add क्रीता or उपलक्षिता at the end

9 [a]) Cn बहून् जनान् त्राति अनुगृह्णाति [इति बहुला]

11 [c]) Cn वृत्ति वर्तनं जीविका इति यावत्

14 [a]) Cn सोम अमृतस्वरूप घृतादिद्रव्यं, स च सोम गोषु प्रतिष्ठित

16 [c]) Cu प्रजापतिन्तु बलवान् इति। प्रजापति ब्रह्मा [प्रजापति = दक्ष (?), cf. st. 11]

27–29 For Śiva and the bull and Śiva's character as Paśupati, see DANDEKAR, "Rudra in the Veda", JUPHS 1, 94–148

30 [a]) Cu अव्यग्रवर्णाना सकलविधसंपन्नरूपाणाम्

33 [a]) शान्तिकर्म = Atharvanic rites

34 [c]) Cu सुवर्णवर्णानडुहस्तथा गा'। अनडुह एकपदम्। सुवर्णवर्णान् वहुशस्तथा गा' इति च पाठ'। शोभनवर्णेन वर्णो यासा ता' सुवर्णवर्णा। पाठान्तरे शोभनवर्णेन वर्णो येषा तान्

77

1 [a]) = in days of yore (PCR)

2 [b]) Cu ब्रह्मकोशं वेदभाण्डागारम् — [c]) Traditionally, among the Vedic seers, Vasistha was regarded as Purohita *par excellence*

5 [d]) Cu स्वस्त्ययन स्वस्तिप्रापकम्। अभिप्रेतार्थस्य अविनाश स्वस्ति

10 [d]) Cu दरिद्रकृतमृद्गृहादिदान राजादिकृतसुवर्णगृहादिदान च दरिद्रेश्वरयो' तुल्यफल [इति] नारदीयं पुराणम्।

दृषद्भि' कारयेद्यस्तु धनाढ्यो देवतागृहम्।
मृदा दरिद्र' कुरुते समं पुण्य प्रकीर्तितम्॥
धनाढ्य' कुरुते ग्रामं ददाति क्षामकिंचन'।
अपि हस्तप्रमाणा वा समं पुण्यं प्रकीर्तितम्॥

[Cf Bṛhannāradīya P., 1 12 15 17]

11 Cu अन्यभावयद्भावाभ्या स्वाचारहीनतोपलक्ष्यते। उक्त च।

वेदो वा हरिभक्तिर्वा भक्तिर्वापि महेश्वरे।
आचारविमुख मूढ न पुनाति कदाचन॥ इति

13 Cu भूरिशृङ्गं सुवर्णशृङ्गम्। भूरिशब्द सुवर्णपर्याय' इत्यभिधानिका (For भूरिशृङ्ग, cf. RV I. 154 6)

16 [cd]) Cu न चासा मासमश्नीयान्निवृत्तिस्तु महाफला इति। गोष्ठोऽतिथि इति अतिथिपूजनानन्तरं तन्मासमशनेऽधिकारे सति तन्निवृत्तिपरो गृहस्थो गवा मास नाश्नीयात्, निवृत्तिस्तु महाफला इति श्रवणात् Cv गवा व्युष्टि तथाश्नुते इत्यत्र। व्युष्टि समृद्धि'। 'व्युष्टि' फले समृद्धौ च' इत्यम (3 38)

18 [b]) Cu करीष शुष्कगोमय

19 [a]) Cu चर्मणि गोरेव, सार्द्रे प्रोक्षणेनार्द्रीकृते, उपविश्य इति शेष, Cu विध्यन्तरमाह, सार्द्रे चर्मणि भुञ्जीत इति। स्पर्शादीतापर्यम् — [c]) भूमौ = without using dishes etc

21 [a]) गोमती विद्या = mantra with the *go pratīka* Cn जुहुयाद्गोमत्या इति, अपकृष्यते गोमाँ अग्नेऽविमाँ अश्वी इति मन्त्र' गोमती

78

9 [a]) Cu तुल्यवत्सा वर्णेन इति शेष

10 ff Cu समानवत्साया महत्त्वसूचनाय पुन' पुनस्तदुपन्यास', समानवत्सामिति

15 [a]) Cu वातरेणु वायुना उत्थितो रेणु' धूलिराशि' वर्णान्तरता प्राप्नोति, तत्तुल्यवर्णाम्। यद्वा वातरेणु' वर्णविशेष'

21 [a]) Cu वैराटपृष्ठं ताम्रपृष्ठम्

79

5 [b]) Cu वसोर्धारा मन्दाकिनी

8 [c]) Cu स्वकृतान् (for सुकृतान्) स्वदानेन [प्राप्तान्].

9 [c]) Here पानीय obviously denotes जलधेनु

80

2 [a]) Cu गावो महार्था पुण्याश्च। गावो महात्मा इति पाठे टावन्तशब्दो गोविशेषणम्

4 [ab]) Cows are said to be residing in the *parama pada* of Visnu (cf. RV I. 154 6) — [c]) Cu तारयते तारयन्त्यन्यान्। स्वर्गं च यान्ति। तारयते तारणयोग्याय विप्राय एता गा दत्वा स्वर्गं यान्ति इति वा अर्थ.

7 [f]) Cu पितरं विशिनष्टि, दृष्टलोकपरावरं [इति]। दृष्टं लोकाना परावरं कार्यकारणं येन तम्

23 [c]) Cn उद्धूतपुलिना' अङ्कुरिततीरा'.

26 [b]) Cn नगा' वृक्षा। पत्ररथा पक्षिण'

37 [a]) Cn निर्हृतै गोमयनिर्गतै', Cn निर्हृतैरिति। गोभिहनूचलननिर्जिताहारत्यक्तै — [b]) Cu यावक' भर्जितयव'.

40 [b]) Cu गोमती इति मन्त्रप्रतीकग्रहणम्

81

1 [ab]) Cv मया लक्ष्म्या, जुष्ट सेवितं तत्र संनिधान कृतं इत्यर्थ'

7 [c]) Cu अभिपन्ना संवद्धा

9 [f]) Cv [अ]घ वै (for [अ]नघा')

12 [a]) Cv किमेतद्भक्षणं (for 'द' क्षम) गाव' इत्यत्र। भक्षण दाहकवचनम्

15 [c]) Cu नावमान्या अहं सौम्या' इति। नावमन्ये अहं सौम्या इति पाठे कैश्चिदहं नावमन्ये इत्यन्वय'

19 ^{f}) Cn भवत्व' भवतीम्य' । हे भवत्यो वा

82

9 Viśvāvasu (Gandharva, cf *Taittirīya Sam* 1 1 11 1) is associated with *RV* X. 139 Hahā and Huhu are also Gandharvas, but in the present context Hahāhuhu seems to have been regarded as one Gandharva (note the dual)

20 ^{c}) Cn अकूटवाहिन्य' अमायान्वहरिण्य , Cn अकूट्वाहिन्य' शुद्धसत्त्वा'

23 ^{a}) Elliptical "Why cows went down to the earth"

24 ^{ab}) Cn देवयुगे सत्ययुगे। दैवेन्द्रेपु। दैत्येन्द्रेपु इति च पाठ । दैत्येन्द्रेपु इति पाठ' साधु । विष्णोगर्भप्रसवसमये देवाना कश्यपादित्याने अवस्थानात् शासनाभावात् दैत्येन्द्राणा च शासनसंभवात्। यद्वा दैवेन्द्रा देवनियामका' बोध्या' । देवेन्द्रा दैत्या इति बोध्यम्। अनेन व्याख्यानेन देवेन्द्रेपु इति च पाठ' संगच्छते [Crit App., line 2 read (for दैत्ये-]

30 ^{b}) Cn देवीं सरस्वतीन् (?)

35 ^{ab}) Cn त्रयाणा उपरिष्टात् ब्रह्मलोके इत्यर्थ' [Actually, विष्णो परमं पदम्]

83

2 ^{b}) The *āsramadharma* is difficult to be maintained. (Or, the hermitages are difficult to be protected.)

5 ^{a}) वेदोपनिषदे is not quite a regular form

6 ^{b}) Cn understands *suvarna* as denoting a specific measure (*parimāna*)

14 ^{c}) Cn निर्वपणं पितृदैवम्

23 ^{c}) Cn श्रुत आत्मन' श्रवण, इदमुपलक्षणं मननादेरपि

33 ^{c}) Cn स्तुता निष्पापताम्

35 ^{ef}) This should be omitted. Crit App., line 6 After (for जातघृणो)., read After 35, S ins

388* प्रत्युवाच ततस्तेषा वसिष्ठो भगवानृपि ।

[M1–3 वसिष्ठो जमदग्निज (for the post half)]

While V1 B Dn D1. 2 4. 6–9 ins after 35 D5 after 3 D10 after 34^{ab} Add इत्युक्ता वेदशास्त्रज्ञास्ते तनूचुर्महर्षय' as line 1 in 389*, the numbering of the following lines should be suitably altered The critical apparatus, now given for 35^{e} and 35^{f}, should be treated as critical apparatus for line 1 (according to the arrangement suggested above इत्युक्ता etc) of 389*

36 ^{c}) Cf 13 85 20^{ab}

45 ^{ef}) Cn (strangely) अपत्यार्थे कृतोद्यमे महात्मने पार्वतीं प्रति देवाना वाक्यं, अपत्यार्थ निगृह्णीष्व तजे परमकम् इति

390* This may have been a haplographical omission in S But since it contains merely a repetition and elaboration of what has already been said, it is here regarded as an insertion in N — Line 4) Cn अन्तरिक्षवाची दिवशब्दो नपुंसक' । व्यत्ययो वा

52–53 Cf 9 43 6

84

1 For the episode of Tārakavadha, also see 9 45

7 ^{b}) Cn पुरा कृते सत्ययुगे

9 ^{a}) तद्=अपश्यन्

11 ^{ab}) Cf. *RV* X 129 4

12 Cf. 9 43

13 ^{b}) Cn u नष्ट' अदर्शनं गत The disappearance and rediscovery of Agni is a common motif in various Vedic contexts

15 Since Pārvatī's curse referred to *all* gods (including Agni), the absence of Agni on that occasion could not have alone rendered him immune Therefore, this additional reason is mentioned

16 Cn काम' काम्यमानो वह्नि', संकल्प' अपत्यविपय , तदर्थं अभिरुचि' सवतो रोचमानो भवत् (for ऽनल') अस्तु, Cn सङ्कल्पाभिरुचि' मनोरुचि, काम' अभिलाप अभवत् [Crit App., line 8 read (s)भवत्]

17 ^{d}) Epic henotheism ? However, Cv रुद्रात् ज्येष्ठपुत्रो जात' । इतरस्माद् ज्येष्ठ इति वा

21 ^{c}) Cn नष्ट केनाप्यदृष्टम् । आत्मनि, पुत्रस्वरूपेण जले सलीनम् (Cf. तस्माद्वा एतस्माद् आत्मन' आकाश सभूत', आकाशाद्वायु', वायोरग्नि', अग्नेराप', अद्भ्य पृथिवी — *Taitt Up* 2 11)

27 ^{d}) Cn रसनेन्द्रियहीनो भविष्यसि इत्यथ

28 ^{c}) Cn विभु' अग्नि

30 ^{a}) अजिह्वापि, double *samdhi* — ^{cd}) Is this perhaps reminiscent of the *Mandūkasūkta* (*RV* VII

103 1)? Cu सरस्वतीं वाणीम्। बहुविधा 'के के' इति नानाप्रकाराम्

31 Cf. the description of frogs in *RV* VII 103

33 In this connection, it may be pointed out that the *araṇis* for the churning out of fire are made of the wood of the *aśvattha* tree, which is *śamīgarbha*, that is, which grows upon a *śamī* tree or which grows touching a *śamī* tree very closely (cf *Baudh-ŚS* 2 12)

35 [c]) For the technical sense of *śamīgarbha*, see the preceding note. Here the word seems to have been used to denote simply the *śamī* tree [Incidentally, fire itself is called *śamīgarbha*, *śamīgarbha* also means a sacrificial priest] The association of Agni with water, *aśvattha*, and *śamī* (*garbha*) is traditional

39 [c]) Cu आवर्तयामास, जिह्वा उदरे प्रवेशयामास It may be noted that the curses pronounced by Agni on frogs, elephants, and parrots relate to the tongue (and speech) This is so, presumably because Agni is the presiding deity of speech (cf अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् — *Ait. Up* 2 4)

41 [b]) Cu कान्तं अतिरमणीयम् (कान्त = confined to the sound *ka* — PCR)

43 [cd]) This obviously refers to the churning out of fire [However, Cu वह्न्युत्पादने उपायं मानवा अधिजग्मु ज्ञातवन्त । उपायं चाह, आपो रसातले यास्तु इति]

44 [c]) "in the form of hot springs gushing out from mountains" — [d]) Cn ऊष्मा ऊष्माणं, डाबुभाभ्यामिति मन्नन्तात् डाप्, Cu ऊष्माशब्द आकारान्त, द्वितीयाएकवचनम् ऊष्माणमिति। आर्षं वा

53 [d]) Cu कक्षे काष्ठे, कृष्णगति अग्नि

61 [c]) "I consider you to be entirely responsible for it"

63 [d]) Cu अन्यत (for मद्रेतो-) इति पष्ठ्यर्थे तसि

68 [a]) Cu जातरूपसगर्भं सुवर्णसमानगर्भं

76 [a]) Cu षड्नक्षत्रात्मकत्वात् कृत्तिकाया बहुवचनम्। मम दैवत आग्नि, अग्नेश्चायं गर्भ, इति स्नेहेन कृत्तिकानक्षत्रस्य दर्शनमिति भाव ।

85

1 [b]) ब्रह्मदर्शन = traditional lore about Brahmā — [c]) Cv पुरा रुद्रेण क्रियमाणयागसमये यद्वृत्तम् तत्सर्वं कथयामि इति योजना

2 [a]) Cn देवस्य महत इति रुद्रस्य इत्यर्थ, Cv महत महत्तत्त्वाभिमानिन — [c]) Cv ऐश्वर्ये यज्ञैश्वर्ये

4 It is noteworthy that the *Atharvaveda* is not mentioned in this context

5 [a]) लक्षणानि = लक्षणग्रन्था (?) — [cd]) Cu [निग्रह] नितरां ग्रहणेन ग्रह सूर्यादि । प्रग्रह प्रकर्षेण दानमान (sic) च । एतयोविशेषणं नेत्रे । नेत्रे नेतारौ, सफलकर्मसाधकौ। लिङ्गव्यत्यय आर्ष । पाठान्तरे, अत्र यथे ओंकार अवसन्न सर्वत्र मन्त्रे प्रत्यासन्न ।

6 [a]) Cu आत्मना मनसा, आत्मानं देहम्

8 [b]) Cv वरुणान्तर्नियामकत्वाद् वरुणपदवाच्यस्य महात्मन पशुपते निमित्तमात्रं वरुण । होमकर्ता तु तद्धृदिस्थो रुद्र इति व्यामिश्रोक्ति

10 [d]) Cn प्रादुर्भाव चरमधातु, Cu प्रादुर्भाव उत्कर्षं भाव (= strong sexual urge)

11 Cu सुवर्णमाहात्म्यप्रकरणे कथ्यमाना ब्रह्मण सृष्टि (st 11–58) प्रकारान्तरीया ज्ञेया

12 [d]) Cv तैजसं रजोगुण

13 [cd]) Cv सगुण शब्दगुणसहित, आकाश तमसि तेजसश्च जात । रजस शब्दाख्यगुण, तमस आकाश इति विवेक

15 [c]) Cn भृज्जति पाचयति इति भृक्, ज्वाला, Cv (reading भुक् for भृक्) आज्याहुतिभुक् भुञ्जान अग्नि । यदा भुगित्येव शब्द कृतवान् तदा पूर्वं भृगुरभवत्

17 [d]) शिल = ears of corn, grass Presumably, on account of the fact that the sense of *śila* as sacrificial grass is rather far fetched, many manuscripts have substituted either *kuśa* or *śara* for *śila* — [cd]) Cv ज्वालाजननाय अत्र आज्याहुतिं दिश अत्र आज्याहुतिं दिशेत्युक्ते अग्निर्जात इत्यर्थ

19 [b]) Cn स्रोतोभ्य श्रोत्रादीन्द्रियेभ्य — [c]) लोमकूप = pores on the body

22 [c]) मैत्रम्? relating to Mitra? Cv तत् कनक मैत्रं, अन्योन्यमैत्रीजनकत्वान्मैत्रम्

25 Cv वरुण वरुणान्तर्यामी रुद्र । परमात्मन (for 'क') मम, दिव्यमिदं सत्रम्

27 [d]) Cn अवश आत्मा चित्तं यस्य स अवशात्मक, भ्रान्त इत्यर्थ

32 [ab]) The transposition of वरुण and ब्रह्मण occurring in some N MSS seems to have been intended for

making the sense clear ["Though by nature (physically) Bhrgu was born of Brahmā, Varuna adopted him as his own son "] [Cv निसगान् ब्रह्मण निसर्गतपूर्वं वरुण भृगुं अपत्यार्थे जग्राह । पश्चाच्च ब्रह्म जग्राह इति योजना]

38 Why *vāruṇāḥ* (and not *āgneyāḥ*)? So too, in 40[b] The reason is given in st 44

48 [c]) Cn u विदुष विद्वांस

51 [ab]) How ? — [d]) क्षमयाम = we shall bear with one another

55–56 For gold employed as substitute for the sacrificial fire, cf *Āp SS* VII 5 9, X. 23 2 Cn कुर्यात्तन्वे इत्यादि [सुवर्ण]महत्त्वप्रतिपादनपरं बोध्यम् । न पुनर्वे ह्यभावे यज्ञ

399* Presumably, a marginal addition

59 [c]) Cn राजराज्यन कुबेरत्वेन

64 [c]) "Having unobstructed course "

65 [a]) Cn तेभ्य नैकेभ्य

86

1 [d]) Cn श्रुतिर्वेद लक्षण ज्ञापक येषा ते श्रुतिलक्षणा, इत्युक्ता इत्यर्थ

3 [c]) ते = त्वया

5 [a]) Cn विपर्यं ध्वन्यं येषा ते, गङ्गया गर्भे त्यक्ते साति नष्टकार्या, Cn अनुरेण निराकृतकाया

7 It is pointed out by Cn that the Krttikās assumed the form of Garudī and consumed the semen abandoned by Ga gā

8 [cd]) वर्त्मन् = womb Cn पद्मसु वत्मनु तेजोऽसि (for तेजोऽग्ने) सकल निहित प्रभो । निहित प्रभो इति सविसर्गपाठ । पद्मसु पथिपु तजो निहितं अर्पितम् । तेज अग्नि अग्निस्वरूप, ततो जातत्वात् । सविमगपाठे तेजोऽसि तेजस्वरूपोऽसि , निहित अर्पित । अग्नेरपत्यकथनप्रसङ्गात् निर्विसगपाठ सम्यक् । येनेष्ट पुस्तकसप्रदाये तद्ग्राह्यम्

11 [d]) Kāntipura is presumably the place near which the Krttikās are supposed to have given birth to Skanda *Skanda P* (*Kāśī* 6 68) mentions Kānti among the seven sacred towns (काशी कान्ती च मायाख्या त्वयोध्या द्वारवत्यपि । मथुरावन्तिका चैता सप्त पुर्योऽत्र मोक्षदा) In *Brahmānda P* (III 13 94–97), Kāntipurī is described as possessing a place for Vyāsa's meditation, a Kumāradhārā (this is significant !) and Puṣkarinī (Kāntipura is identified, among other places, with Kathmandu in Nepal and Kotival near Gwalior] The uncommonness of the reference has perhaps occasioned the v l in different manuscripts The reading कार्तिपु (or कार्त्ति पुर) apparently seeks to establish connection with the Krttikas Cn कातस्वरं काञ्चनम्

17 [b]) Cn देवेभ्योऽर्प्यन्ते यै तानि, ऋग्यजुःसामानि मूर्तिमन्ति देवार्पणानि This appears rather far fetched [= offerings made to gods (personified) ?]

20 Cf 9 44 21 ff , 9 45 41 ff

21, 25 It may be noted that Rākṣasas and Asuras also are said to have attended upon Kumāra.

23 [a]) Cn गवा माता, देवी सरस्वती

27 [b]) गुहालय According to a tradition, Guhāgar in Konkan was the ancient Guhālaya, the birthplace of Kārttikeya — [c]) Cn विप्रकारं विशिष्ट प्रकार , जयहेतुप्रकार , तन् । यद्वा तारककारित तारकासुरकर्तृ विप्रकार विरुद्धभावम्

28 Cf. 9 45 64

87

5 [a]) Cn आग्नित आदौ प्रथमम् इति । यद्वा सोमयागादौ 'नानिष्ट्वा तु पितॄन्सर्वान्कर्म वैदिकमाचरेत्' इत्यभिप्रायेण उक्तम् Cn points out that the rites for Pitrs are to be performed on the new moon day (cf. *Āp ŚS* I 7 1), while those for gods are to be performed on the following day , *śrāddha* usually precedes *iṣṭi* Also cf. देवकार्याद्द्विजातीना पितृकार्यं विशिष्यते (*Manu* 3 203)

6 [ab]) Cn अन्वाहार्यं अमावास्याया श्राद्ध नान्दीमुखश्राद्धमिति । कश्चित् —

यच्छ्राद्धं कर्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा भवेत् ।
अमावास्याया तृतीय यदन्वाहार्यं तदुच्यते ॥

इति मनु (however, not traceable in *Manu*) Cf. *Manu* 3 123 पितृणा मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधा Though, literally, the term *anvāhārya* means "that which is to be offered (or performed) subsequently", when it specifically refers to *śrāddha* (or offerings to Pitrs), it is actually to be offered (or performed) first (that is, before offerings are made to gods) The word *anvāhārya* is also explained as अनु मासि मासि आह्रियते In another sense अन्वाहरति यज्ञसंबन्धि दोपजातं परिहरति अनेन इति अन्वाहार्यो नाम ऋत्विग्भ्यो देय ओदन It is cooked on the Dakṣina fire, which is

therefore called Anvāhāryapacana. It may be noted that the Dakṣina fire is connected with the offerings to Pitṛs [For Piṇḍapitṛyāga, see *Āp ŚS* I 7–10] — [cd]) Cf. *Manu* 3 123[cd] [आमिषेण वक्ष्यमाणमासेन — Kullūka]

7 [b]) Cu पितामहा पितृपितामहप्रपितामहा, 'त्रिषु पिण्ड समाहित ' इति कथनात्

9 ff There is obviously no rationale in all this

10 [a]) Cv [द्वितीया,] द्वितीया सप्तम्यर्थे, 'पद्रसु द्वितीया' प्राति सूत्रात् । द्वितीयाया स्त्यर्थ

14 [a]) Cn कुप्य वस्त्रपात्रादि, Cu कुप्य कास्यं गर्भरक्षणीय (?) वा वस्तु — [b]) Cv एकादशीं विद्धैकादशीन् (?)

16–17 The stanzas should better be rearranged as 16[ab] = 16, 16[cd] + 17 = 17 [Presumably, 16[cd] refers to the performer of *śrāddha* on the *caturdaśī*]

88

1 [c]) चिररात्र = a period of many nights, a long time. [Cf. Kullūka on *Manu* 3 266 चिररात्रायपदमव्यय चिरकालवाचि । अत एव 'चिराय चिररात्राय चिरस्याचाश्चिरार्थका' इत्याभिधानिका]

3 = (var) *Manu* 3 267 — [a]) Cu मापै कृष्णमापफलापै

4 [ab]) This specific mention not traceable in *Manu*, on the other hand, cf *Manu* 3 273 Cu वर्धमानतिलं बहुतिलम्

5–10 Cf. *Manu* 3 268–72

9 [c]) [वार्ध्रीणसश्च निगमे व्याख्यात —

त्रिपिब त्विन्द्रियक्षीण श्वेतं वृद्धमजापतिम् ।

वार्ध्रीणस तु तं प्राहुर्याज्ञिका पितृकर्मणि ॥

नद्यादौ पय पिबत यस्य त्रीणि जलं स्पृशन्ति कर्णौ जिह्वा च, त्रिभि पिबति इति त्रिपिब — Kullūka on *Manu* 3 271]

10 [c]) [लोह लोहितवर्ण छाग एव । 'छागेन सर्वलोहेनानन्त्यम्' इति पैठीनसिवचनात् — Kullūka on *Manu* 3 272]

12–13 Cf. *Manu* 3 274

13 [a]) Cu लोहेन रक्तेन — [c]) *Manu* 3 274[d] प्राक्छाये कुञ्जरस्य च [(त्रयोदश्या तथा तिथ्यन्तरेऽपि) हस्तिन पूर्वां दिश गताया छायायाम् न तु त्रयोदशीहस्तिच्छाययो समुच्चय — Kullūka.] — [d]) This would not go very well with the interpretations of *hasticchāyā* given by Kullūka (see above) and Vādirāja (see crit app)

On the other hand, the actual presence of an elephant could not have been intended.

15 Cf *Manu* 3 273

89

1 [ab]) Yama and Śaśabindu are mentioned together in various contexts in *MBh* (cf. 2 8 7, 7 App 1 8 140, 2 8 24, 7 App 1 8 623, 12 20 11, 12 29 98) — [c]) काम्यानि may imply that those mentioned in the preceding chapters are *nitya*

2 [a]) Cn कृत्तिकाया[नु] श्राद्धनिषेधस्तु श्रूयते, 'नाग्नेयेषु भारत' इति । कथमत्र श्राद्ध कृत्तिकायोगे विधीयते । निषेधस्तु शाखि[खा]भेदेन बोध्य .

3 [b]) Cn मृगोत्तमे मृगशिरसि

6 [d]) Cn फलभाक् इष्टार्थभाक्

11 [a]) Cv अभिजिति श्रवणनक्षत्रे

12 [c]) Cn वारुणे शतभिषजि (Cu शतभिषायां)

90

2 [c]) A comma after दैवे कर्मणि would make the sense clearer, cf st 3 [However, Cu श्राद्धे ब्राह्मणान्परीक्षेत । पूर्वं क्षत्रियकर्तृकपरीक्षानिषेधो बोध्य, Cv न परीक्षेत, देवपितृकार्यव्यतिरिक्तदानेषु न परीक्षेत]

3 [b]) Cv दैवेन विश्वेदेवसंबन्धिना । तेजसा यदृच्छया लब्धद्रव्यसामर्थ्येन

5 Three kinds of Brāhmanas seem to be intended — *paṅktidūṣa*, *paṅktipāvana*, and *apāṅkteya* Cn पङ्क्तिदूषा काणादय (of st. 12), अपाङ्क्तेया दुष्कर्माण पङ्क्त्ययोग्या, Cu पङ्क्तिदूषा समुदायदूषका । अपाङ्क्तेया निन्द्या

6 [b]) Cn निराकृति अध्ययनादिशून्य, Cu निराकृति अकृतप्रायश्चित्त — [c]) Cn ग्रामप्रेष्य चाटिआल (?)

7 [b]) Cn कुण्डाशी मगभक्ष, Cu कुण्डं निन्दितं द्रव्यम् । यद्वा हीनजाति कुण्ड । तद्द्रव्यभोजी, Cv कुण्डाशी मृण्मयपात्रभोजी — [d]) Cu (rather strangely) सामुद्रिक तप्तलोहेन गात्रं दग्ध्वा कृतचिह्न, Cv सामुद्रिक समुद्रे नाविकायायी (?)

9 [a]) Cn पर्वकार वेषान्तरधारी । 'पर्व क्लीबं महाग्रन्थप्रस्तावे लक्षणान्तरे' इति मेदिनी(?) । सूची पिशुन, Cu पर्वकार काण्डकृत् । सूची खल

10 [a]) This reminds one of Vedic *śvaghnin*. — [c]) Cv परिवित्तिश्च यस्य (for यश्च) स्यादित्यत्र । परिवित्ति अनूढज्येष्ठकनिष्ठस्य पत्नी (?) । 'परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ।

परिविवित्स्तु तज्ज्यायान्' इत्यमर (2 8 56) According to *Manu* 3 171, *parivettā* is the younger brother who marries even while his elder brother is unmarried, such elder brother is called *parivitti* — ᵉ) Cn कुशीलवः कुशी फाल' तेन कर्षणं लभ्यते, कृषीवल । लवः छेदन, तदुपजीवी काष्ठच्छेदनोपजीवी । 'कुशी फाले' इति मेदिनी(?) The more common sense of the word is actor, mime Cn देवलक मठजीवी

409* Line 4 Cv पितरस्तस्य सेवत इत्यत्र । तस्य माह्मणस्य पुरीषम् । तं मासं, मासपर्यन्तम् । तस्य यजमानस्य पितर

12 ᵃ) Cn षष्टिं, शत, पुरुषान् इति शेष, Cn षष्टि वर्षाणि (?) शत वर्षाणि (?)

13 ᵇ) Cn दक्षिणामुख श्राद्धे भोज्यमिदम् कामनाविशेषे दक्षिणानुज्ञा[दि]भोजनविधानात् । तथा चोक्त मनुना (२ ५२)

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुख ।
श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुख ॥

14 ᶜ) Cn असुरेन्द्राय वल्ये

15 ᶜ) In *Srauta* literature, two *parivrtas* are usually mentioned, they are enclosed cabins for washing and dressing (one used by those who are initiated and the other by laymen), cf. *Kāt ŚS* 2 7, also in connection with Mahāvrata The other word is *pariśrita* (*parisrayaṇa*), and it denotes the altar etc which is curtained off (cf. *Āp ŚS* VIII. 13 15) In the present context, *pariśrite* would perhaps be more appropriate, *parisrte*, as read by Cn (परिस्रुते आवृतदेशे), is not clear (can it be misreading for *parisrite*?) Cn परिवृते वस्त्रादिना आच्छादिते स्थले

20 ᵃ) Cn तृणाचिकेत (for त्रि°) [perhaps तृ°, wrongly for त्रि°] अध्वर्युवेदभागविशेषयुक्त — ᵇ) Cn त्रिसुपर्णं बह्वृचा वेदभागविशेषाध्यायी — ᶜ) Cn (perhaps reading ब्रह्मदेहानुसतान) ब्राह्मविवाहेन दीयमानाया कन्याया आत्मा देह, तत्र जात संतान पुत्र, Cv ब्रह्मदेवा(for °देया)नुसंतान इत्यत्र । वेददेवानुकूलसंतानवान् इत्यर्थ

21 ᵇ) = belonging to a family having *śrotriyas* for ten generations

25 ᵈ) योगा in the sense of योगिन

412* A reference to Pañcarātravid, Bhāgavata, and Vaikhānasa occurring exclusively in S MSS is significant

31 ᵃᵇ) Cn connects this, wrongly, with 30ᶜᵈ Its explanation is, accordingly, confusing — ᵈ) Cn वहति (for हरति) [Crit App., line 5 read Cnp for Cn]

34 ᵃ) Cn मित्रमेव प्रधान, न योग्यत्वादिकं, येषु तानि । मित्रेष्वपि योग्यता चेत् तत्परित्यागे दोष एव इति भाव

35 ᵃ) Cn य श्राद्धेन (for यश्च श्राद्धे) Cv यस्तु (for यश्च) श्राद्धे कुरुते सगतानीत्यत्र । सगतानि अन्योन्यसंबन्धवन्ति मित्राणि इति यावत् — ᶜ) पिप्पल = a bird kept free (not confined in a cage) [Cn स पिप्पल मित्रसबन्धेन (?) श्राद्धभोजी] Cn वा इवार्थे । पिप्पल जातपुष्पादि । बन्धनम् इति क्वचित्पाठ Cv पिप्पलपदेन देहाख्य अश्वत्थ इत्युच्यते । 'समानं वृक्षं परिषस्वजाते' इति हि श्रुति । यद्वा पिप्पलपदेन कर्मफलमुच्यते

38 ᵇ) Cn शाम्यति नानमृत्नात्रस्तिष्ठति । एवमुक्त मनुना (३ १५७)

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृग ।
यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम बिभ्रति ॥

39 ᵃ) Cn संभोजनी अन्योन्यं दीयमाना, Cn श्राद्धमैत्रीसबन्धेन लौमत कुर्वाणा [क्रियमाणा] भोजनक्रिया समोजनी, Cv सहभोजनयोग्येषु दत्ता संभोजनी

40 ᵈ) Cn आप्नोति अर्जयति

41 ᵃ) Cn उभौ पितृमातृलोकौ (?)

46 ᶜ) Cn दूरादेवेति । परंपराशतत्वेन ब्राह्मणा परीक्षणीया

91

1 ᶜ) Bhrgus and Aṅgirases are regarded as the most ancient among human tribes They are also the earliest fire priests Cv भृग्वङ्गिरआदिऋषीणा प्रवृत्तिकाले

4 Atri was one of the ten *mānasaputras* of Brahmā. He procreated ten sons from his wife Anasūyā, one of these was Datta Ātreya

6 ᶜ) Cn कालवनपरीतात्मा मरणव्याप्तदेह

8 ᵃ) Cn कृत्वा उपकल्प्य Cn उपहार्याणि श्राद्धद्रव्याणि For these latter, see *Āp ŚS* 1 7 7 — ᵇ) Cn चतुर्दशी तिथि, यथावसरप्राप्ता शौचान्ते तिथि

9 ᶜᵈ) "His mind having been withdrawn from the object of sorrow, his intellect became occupied with matters of wider interest"

10 ᶜ) तस्य = of himself, or of his deceased son?

12 ᶜ) Cn दक्षिणावर्तिना प्रदक्षिणावर्तिना, Cn दक्षिणावर्तिका दक्षिणदेशस्थिता, Cv दक्षिणत आवर्तो यासा ता दक्षिणावर्तिका

13 [a]) For the number of Brāhmanas to be invited for śrāddha, see *Manu* 3 125–26

14 [a]) Cf. *Āp ŚS* 1 7 4

16 [b]) Cn श्रौते पित्राद्युद्देशेन दृष्टो धर्मो लोके पुत्रोद्देशेनापि स्वेच्छया कल्पित इति सङ्कर

23 ff Cn विधिरयं दिङ्प्रदर्शनमात्रपरो ज्ञेय

23 [a]) For *agnikarana*, cf. *Manu* 3 282 — [cd]) Cf *Manu* 3 211

25 [c]) Pṛthivī is Viṣṇu's consort and therefore *vaiṣṇavī*, she was given away as *dakṣiṇā* to Kaśyapa by Paraśurāma and is therefore called *kāśyapī*

26 [a]) Cv उदकायतने अर्चनोदकपात्रे

27 [c]) Cn उष्णपा नाम पितृगणा, तेऽपि ऊष्मपा, Cv उष्णपास्तु महाभागेति पाठे, पञ्चाग्निमध्ये स्थित्वा उष्णं पिबन्ति इति उष्णपा ऋषय Cf *Manu* 3 237

28 [c]) Cn सप्तक पितृवंशस्तु इति, मूर्तामूर्तभेदेन सप्त गणा हरिवंशे पितृकल्पे (*HV* 13 4) प्रपञ्चिता सन्ति

29 [a]) Cn एते अग्निमुखा देवा कश्चित्कल्पे ज्ञेया । पुरूरवोर्द्रव सश्च (?) उपलक्षका वा

31 [b]) Cn कृष्ण (for कृत) एव च । कृत्व एव च इति च पाठ

38 [b]) Cn पुलका असंपूर्णतण्डुलयुक्तधान्यानि

39 [ab]) Cn सौभाञ्जन शिग्रु । गृञ्जन विषदिग्धशस्त्रहत-पशुमांसम्

40 [cd]) Cn कृष्णाजाजी कृष्णजीरक, विड विड्लवणं, शीतपाकी शाकविशेष, Cn कृष्णाज कृष्णवर्ण छाग, आजीविड वेलम्रछाग, शीतपाकी छागविशेष

41 [a]) Cn सर्वं लवणं कात्यायन्यादिभिन्नम् (?)

92

3 Cn अधिकान्न न देयं किं तु परिमितमन्न देयम् । आधिकान्न-दाने दोषमाह, तर्पिता पितरो देवा इति सपात्रकपक्षेन । अपात्रक पक्षे चतुर्गुणमामान्न वदन्ति इति मदनपारिजात (cf *Madanapārijāta* 7 आमश्राद्धे विशेषमाह व्यास, 'आमं ददतु कौन्तेय दद्यादन्न चतुर्गुणम्')। तेन सर्पणेन अजीर्णैरपकैरन्नै पित्राभि सह देवा अभिहन्यन्ते

11 [b]) विज्वराभवन् double *samdhi* — [cd]) Cn अग्रे [प्राक्तन] प्रथम दीयते, अग्नौकरणहोम इति (cf. 13 91 23)

12 [a]) Cn निवसे दत्ते । संप्रसारणाभाव आर्ष, औणादिक-स्त्नप्रत्ययो वा

13 Cn पूर्वं पिण्डं पितुर्दद्यादिति, 'त्रिषु पिण्ड समाहित' इति वचनात् । पित्रादित्रिकपिण्ड इति इदमुपलक्षणम् । मातामहादिष्वपि पिण्डत्रय बोध्यम्, 'पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम्' (cf. *Madanapārijāta* 7) इति वचनात्

14 [cd]) Cf. 'सोमाय पितृपीताय स्वधा नम' इति दक्षिणाग्नौ जुहोति (*Āp ŚS* 1 7 8)

15 [d]) Cn संग्राह्या चाप्यवंशजा । संग्राह्या नान्यवशजा । अप्यवंशजा इति पाठे वंशजापि यदि रजस्वलादिदोषदुष्टा [तदा] नोपतिष्ठेत । अशब्दस्तु निषेधे । यद्वा अवंशजापि उपतिष्ठेत । तथापि दोषदुष्टा वंशजा नोपतिष्ठेत इति भाव । यद्वा संग्राह्या विधिना कृतविवाहा अपि अवंशजा नोपतिष्ठेत

16 [a]) Cn स्नानं कृत्वा तर्पणार्थं जलं प्रतरमाण प्रविष्टवान् । यद्वा मध्ये आचारविधिमाह, जल प्रतरमाणश्च इति । प्रतरमाण सतरणं कुर्वाण । तथापि विध्यन्तरमाह

18 [ab]) Cn चित्रवर्णं बलीवर्दपुच्छमाश्रित्य नदीं तरत सकाशात् तत्पुच्छेन तर्पणं पितरोऽभिलषन्ते, Cn वर्णत कल्माषो ज्ञेय, Cv [कुल्माष- (for कल्माष-)] कुल्माष वन्यमाष । गोयुगेन मन्त्ररूपया गवा दृष्टिरूपया च गवा । जलपानाय मन्त्र, जलशोधनाय दृष्टिरिति विवेक । यद्वा गोयुगेन पित्रादिशब्देन तदन्तर्गतप्रद्युम्नादिशब्देन च [It seems that, for 18[b], Cv reads युक्त तत्र रसाजलम् (रसाया भूमावेव स्यन्दमानजलेन, न तु उद्धृतोदकेन)] [The interpretation of 18[ab] given by Cv is not quite clear] — [cd]) Cv अधिरोहत स्वर्गमधिरोढुमिच्छन पुरुषस्य नावम् । सोम पितृमान्, यमोऽङ्गिरस्वान्, अग्नि कव्यवाहन [इत्या]दयो ये पितर तान्पितॄंस्तर्पयामि । भू पितॄंस्तर्पयामि । भुव पितॄंस्तर्पयामि । सुव पि° । भूर्भुव स्व पि° । सर्वान् पि° । सर्वपितृपत्नीस्तर्पयामि । सर्वपितृपुत्रास्तर्पयामि । सर्वपितृगणास्तर्पयामि । इति नवपितृसंबन्धिनं जलाञ्जलिम् । पर्युषिते जलनिषेधाय, न वारिसबन्धि (?) । पञ्च जलाञ्जलीन् पितरोऽभिलषन्ते इति योजना

19 [a]) Cn मासार्धे अमावास्यायां कृष्णपक्षस्य इत्युक्तेनात्र शुक्लादिमासो विवक्षित, Cn द्वौ पक्षौ मास । एवं मासस्यार्धे कृष्णप्रतिपदमारभ्य अमावास्यापर्यन्तम् । कृष्णपक्षस्य सबन्धे, मासार्धे इति वाक्यार्थ

20 Pulastya was a *mānasaputra* of Brahmā, he was married to Dakṣa's daughter Prīti. Pulaha was another *mānasaputra* of Brahmā, and was married to Dakṣa's daughter Kṣamā. Kratu was also a *mānasaputra* of Brahmā, and was married to Dakṣa's daughter Saṁtati. Vasiṣṭha mentioned in this context cannot be the Vedic seer He and Kaśyapa are traditionally included among Prajāpatis

93

1 [c]) Cn ब्राह्मणकामाय ब्राह्मणप्रीतये [The purport of Yudhiṣṭhira's question is made clear by Cn quoted

in Crit App] Cv व्रतोपेता द्विजातयः यद्यविर्मुखते तद् ब्राह्मणानाय दातुर्ब्राह्मणस्य काम्यफलाय, [इति] कथं भविष्यति, एतद्ब्रूहि इति योजना

2 The implication of this stanza seems to be that, even at the cost of the lapse of one's *vrata*, one should not allow a *śrāddha* to lapse

4 Cu शरीरस्य पीडाया अविरोधेन उपवासादिकं कार्यम्। उपवासेन हि धातुवैषम्यादिपीडा स्यात् इति उत्कटं कार्यं निषिद्धमित्याह, मासाधमासोपवासीति। आत्मतन्त्रोपवासी, आत्मा शरीरं, तन्त्रं प्रधानं, प्रधानभूतशरीरवासी [Excessive self mortification is discouraged.]

5 [a]) Cu त्यागस्य संपत्तिः दानसंपत्तिः For *sadopavāsī*, cf. st. 10, and for *brahmacārī*, st 11

6 [d]) Cu अस्वप्नः दिवा अनिद्रः, also cf. 12[d]

7 [a]) Cf. *Manu* 3 285

विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वामृतभोजनः।
विघसो भुक्तशेषं तु यज्ञशेषं तथामृतम्॥

Also cf. st 13 —[b]) Cu पवित्रं त्स्वादि, also cf. 12[c] (Can it mean " one who uses *pavitra*, therefore, a sacrificer "?)

8 [a]) For *vighasāśī*, see crit note on 7[a] above. —[c]) *Amāṁsāśī* cf 12[ab]

10 Cu पारिभाषिकं सदोपवासिनं कथयति, अन्तरा सायमाशं च इत्यादि। राग्प्राप्तभोजनत्रयं कथयति। अन्तरा मध्ये सायंकाले प्रातःकाले भोजनं यो नरः कथयति (?) स रागप्राप्तत्रितयभोजनः स्यात्। एवं पूर्वार्धं प्रतिपाद्य भोजननियमेन उत्तरार्धं प्रतिपादयति, सदोपवासीति। भोजनत्रयमध्ये नैमित्तेन अन्तरा मध्ये यो न भुङ्क्ते स सदोपवासी भवति। 'सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं देवनिर्मितम्' इति भोजनद्वयनियमात्। एवं सदोपवासी अग्रे युधिष्ठिरस्य प्रश्नप्रत्युत्तरे स्पष्टो भवति —

सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम्।
नान्तरा भोजनं दृष्टमुपवासविधिर्हि सः॥
(=13 148 14, also=(var) 12 186 10)

94

1 [cd]) Cu दातुर्दानजन्यफले ग्रहीतुर्ग्रहणजन्यफले को विशेषः, कस्य कस्य किंरूपः

2 [cd]) Cu गुणवति दातरि, Cu गुणवति प्रतिग्रहीतरि [Cu adds दाता विशेषो भविष्यति, ग्रहीता च विद्वान् भविष्यति, तदा उत्त(म्)फलम्। अन्यथा दोषः। तथा च मनुः (*Manu* 4. 190, 192, 193)

अतपास्त्वनधीयानः प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः।
अम्भस्यश्मप्लवेनेव सह तेनैव मज्जति॥
न वार्यपि प्रयच्छेत्तु बैडालव्रतिके द्विजे।
न बकव्रतिके विप्रे नावेदविदि धर्मवित्॥
त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनाप्यर्जितं धनम्।
दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च॥ इति दिक्]

3 [c]) Vrsādarbhi was the son of Śibi (cf. st 8) His name is variously given as Vrsādarbha, Vrsadarbha, and Vrsādarvi Cu यद्यपि याज्नाद्यधिकारी ब्राह्मणस्तथापि 'निवृत्तिस्तु महाफला' इति सामान्यतो दृष्टत्वात् प्रतिग्रहविमुखो ब्राह्मणः स्यादित्यत्र सप्तर्षिभिः सह वृषादर्भेः क्षत्रियस्य संवादं कथयति

5 [b]) Cu गण्डा इति नामतः, Cu नाम्ना गण्डा

6 [c]) Cu उपशिक्षन्त जजपन्तः

11 [a]) Cu निराधे अदनीयाभावे आत्मानं परीप्सवः आत्मानं रक्षितुमीप्सवः

12 [a]) Cu [अथ] अस्मिन्नवसरे

14 [c]) Cu एकैकस्य एका एका अश्वतरीं प्रति सवृषाः संप्रयुक्ता याश्च उपामिलन्वन

15 [d]) Cu सत्त्वयुक्ता गौः गृष्टिः। पानक्रियायोगेन धे[नूना] एवं नाम्नि भेद

16 [c]) Cu मांसमिन्भक्ष्ये भावमेन कुर्वन्तम्। मांसमिन्नभक्ष्ये भावमेनं कुर्वन्तम् इति च पाठः। भक्ष्येऽविहितमानुषमांसभक्ष्ये अभक्ष्ये मानुषमांसे

18 [a]) Cu ब्राह्मणान् क्षेत्रं ब्राह्मणरूपस्थानं देवतासमूहः। 'यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति' इति श्रुत्यर्थ उक्तः, Cu क्षत्रं क्षत्रियजातीयः, क्षत्रं। ब्राह्मणान् दैवतं समुपाश्रितम् इत्यन्वयः। 'वेदाः प्रमाणम्' इतिवत् ब्राह्मणाः दैवतम् [इति] ज्ञेयम्। [Read क्षत्रं] —[c]) Cv एषः अनलः रविवा

19 [Crit App., line 3 read अह्नाय (for 'पि) and वेह (for [अ]पीह)] —[a]) Cv अह्नाय शीघ्रम् —[c]) Cu दाव इव वनाग्निरिव

20 [d]) Cu अन्येन पथा, Cu अन्येन तदन्यजनेन सार्धम् यद्वा अन्येन मानभिन्नेन द्रव्येण (?)

21 [a]) Cu पाके नियोजित मांसं इत्यादिवत्स्वं न भवतीत्याह, अपक्वमेवेति। पाके सति भक्षणीयं मांस स्यात् अर्थात् अस्मा भवेदिति, तस्मात् भूमिति मांसस्य अपक्वता इति भावः

22 [c]) Cu प्रचाल्य (for प्रचीय) दुर्वाणा दुर्दर्शः

23 [b]) Cv (though S om. 23[ab]) हेमभाणि अन्तःपूरितसुवर्णानि

24 [c]) Cu न स्पृहे न सः, अक्षोरार्थस्तद्, Cu [स सः]

लोटो लटवदिति छिवादेयान् निभक्तिलोप

26 ^{ab}) One *niṣka*, if accepted, will be counted as 100 or 1000 *niṣkas*, while the *pāpa* involved in *pratigraha* is being assessed It is thus suggested that the acceptance of even a small thing is not desirable Cu निष्क सुवर्णमापक, रसविशेषो वा —^{e}) Cn प्रतीच्छन् प्रतिगृह्णन्

28 ^{ab}) An interesting *dṛṣṭānta* Cu मृगशृङ्ग ग्रन्थिग्रन्थिभेदेन प्रतिक्षणं वर्धते यथा —^{c}) Cv प्रार्थनापुरुपस्य इत्यत्र, प्रार्थनाशीलपुरुपस्य

31 ^{a}) Cv प्रतिग्रहे विपये। सयम उपरम । प्रतिग्रहानिरोध इत्यर्थ —^{c}) Cn u तद्धन तपोधनम्

32 ^{b}) Cu पक्षसमत मर्त्यसवन्धिसंमत

33 ^{a}) Cu इत प्रतिग्रहात्

34 ^{ab}) Cn यत् यतो हेतो । वैधर्मे (for वै धर्म) विधर्म एव वैधर्म तस्मिन् Cu ब्राह्मणा एव मम धनं, आराधनद्वारा इत्याह। यद्वै धर्मो (for धर्म) परं नास्ति ब्राह्मणास्तदनं विदु । यद्वै धर्मोऽन्यन्नास्ति (submetric) इति पाठ

35 ^{a}) Cu [दानाय] दानेन सह तस्मै वृषादर्भये कुशलमस्तु। क्रियायोगे चतुर्थी —^{c}) Cn उपधि छन्म्, Cu उपधियुक्तानि कपटयुक्तानि । उपधि छल्म्

39–40 Was it a kind of Atharvanic rite?

42–43 A full comprehension of the name of a thing or a person gives one a kind of magical control over that thing or person This is a common feature of primitive ideology, and several indications of it are to be seen even in the Vedic literature, particularly in the *Atharvaveda* Cu नामानि ज्ञात्वा, अन्वथपूर्वकनामनिर्वचन ज्ञात्वा

95

4 Cn कार्श्यस्य कारण नित्यकर्मलोप इति वसिष्ठस्य भाव, Cu एतस्य परिव्राज अग्निहोत्रादिक नास्ति, असार्क यथा

6 ^{b}) Not clear Cn शास्त्रप्रतिपादितो जरन् क्षीयमाणो धर्म इति विश्वामित्रस्य [भाव] "His case is not like ours, for, we have to follow the dictates of scriptures. But a person who is overpowered by hunger is like an aging bull, he becomes sluggish and stupid (I have become so, and therefore feel anxious as to how I may be able to follow the scriptural dictates Śunaḥsakha has no such anxiety and is therefore sturdy)"

7 ^{c}) Bom. Ed. संचिन्त्सन्

8 Do the reasons mentioned by a Ṛṣi relate specifically to his own case? Presumably, they do not. The word *asmākam* would seem to confirm this The reference to four brothers in this stanza is not clear Kaśyapa is said to have had one brother and six half brothers

9 ^{c}) The reference is not clear

10 ^{b}) Cn त्रिकौशेय, कुशा रज्जु तया निर्वृत्तं कौशेयं पाटितसधानं, त्रीणि कौशेयानि यस्मिन्, Cu त्रिकौशेय ग्रन्थित्रयसंयुक्तं कुशविकार आसन वस्त्र वा । राङ्कवं, रङ्कुर्मृग, तद्विकारं वस्त्रम् —^{c}) Cn त्रिवर्षीय अतिजीर्णम्, Cu एकैक एकवत्सरनिर्वाह्यं वत्सरत्रितयनिर्वाह्यं वा [Cv रङ्कु कृष्णमृग (त्रिचर्मीय) त्रिचर्मणा अन्योन्यं सवन्धेन कृतम्]

14 ^{c}) Cu शुचिवारित्रिप्रसन्नोदा, शुचौ ग्रीष्मे, वारणं प्रसन्न, उद् उदक, यस्या ताम्। न वार्युदौ पुनरुक्तिशङ्का

16 ^{d}) Cn उपतीर्थे अवतरणमार्ग

21 ^{a}) Cu अनुयोग प्रश्न

25 In order not to allow the Yātudhānī to have a magical control over them (cf crit note on 13 94 42–43), the Ṛṣis deliberately adopt a cryptic way of mentioning their names They have recourse, among other things, to strange etymology and play on words This completely defeats the purpose for which the Yātudhānī was commissioned. [Cn यातुधानीं विमोहयिष्यन्] Cu अरात्रि न रात्रि अहरेव इत्यर्थ, जागरणयोगात्। कात्रे (?) रात्रि, या प्राप्य नाधीते अग्निमुनिरद्य इति अतो रात्रे अरात्रिकत्वान् अत्रिरिति मे मम नाम। उदाहृतं यन्नाम तत्र कचित् वक्रनाम, कचित् विपर्यय, कचित् छान्दस, इति तथाविधबोधाभावान् चारु न भवति इति [Ca b कासौ रात्रि या प्राप्य नाधीते अत्रिर्भनि अध्येति, वेदग्रहणात्प्रभृति अद्य यावत्] [Cu seems to agree largely with Ca and Cb in the interpretation of these stanzas]

27 Cu वसुरग्नि नित्यम्। तद्योगाद्वसिष्ठ। तथा अवसरे नगमि वासं गार्हस्थ्यगृहेषु दारनिमित्तम् (?)। अतो वसिष्ठत्वात् अग्निगृहाणा संवन्धाद्वसिष्ठ इति, Cv अतिशयेन वसन् वसिष्ठ इति निरुक्तिर्ज्ञेया

28 ^{b}) "the inflections which the original roots have undergone are unintelligible" (PCR) The symmetry in the Yātudhānī's responses may be noted

29 Cn कुरम कुरम (?) इति स्थाने कुलप कुपप इति कचित्पाठ। तत्रायमर्थ। कुल कुल सूर्यवंशश्चन्द्रवंशश्च। स च कु पृथ्वीं पापयति गोपयति इति कुल्प सूर्य। कुल पाति रक्षति इति पितृत्वात् कश्यप एव। तथा कु पृथिवीं पिबति गिरति प्रलये इति

कुप, समुद्र । स एव पाता पालयिता यस्य स कुपप चन्द्र । सोऽपि कश्यप, समानयोनित्वात् । उक्तं च, 'मरीचि कश्यपं पुत्रं रजनपञ्जके' इति । स च कश्यपो द्विज अग्नीषोमात्मकतया हि प्रकाशे (द्विप्रकारो ?) ज्ञान । उक्तं च मन्त्रसंहितायां, 'अग्नीषोमात्मको विप्र कश्यपो नाम नामत' [इति], Cb स च कश्यपो द्विज अग्नीषोमात्मकतया द्विप्रकारो ज्ञान काश्यपी इव विद्या विषनाशनी Cu कुन्ं कुन्ं च कुपाप (?) कुपप कश्यपो द्विज । कुन्ं कुन्ं च कुवस कुवस कश्यप इति च पाठ । अन्याथ । कुन्ं अग्निकुन्, तस्य कुत्सितं स्थानि कश्यपकुलस्य स्थानि इति कुन्म् । कुवस कुत्सित वसति कुकारे उकारलोपादकारागम । तथा वत्सो स्थाने श्यपयोरागमात् कुवस कश्यप Cv कुलात्कुलं च गच्छति इत्यत्र । लोके प्रकाशयोग्यत्वात् काश्य कुलम् । कुलात् देवकुलात् कुलं दैत्यनागछशादिकुलं गच्छति । अत कुलपालकत्वात् काश्यप इत्यर्थ

31 ^a) Ca. b मे शिष्यान्मे पुत्रान् —^c) Cu (agreeing largely with Ca b) मरे मार्यां मे नृत्यान् इति च पाठ । मरे मार्यां मरे द्राजान् इति च पाठ । अन्याथ । द्राक्या वाद्यनोत्त्वा अजति गच्छति इति द्राज नृत्य । 'अज्' गतौ इत्यस्य प्रयोग [Ca. b add उक्तं च प्रातिशाख्यपञ्जिकायां (Cb °चन्द्रिकायां), 'अजादयो निपात्यन्ते' इति] । पाठान्तरे, अनव्याज नकपट । तत्राशक्तिविरहात् [Ca adds उक्तं च, 'लोकव्यवहर्तव्यं मुक्तसङ्गेन भिक्षुणा' इति]

33 Ca. b u गोदम इत्यादि । गा इन्द्रियाणि, दमितवान् इति गोदम । दम इन्द्रियाणां प्रत्याहार, तं गतवान् प्राप्तवान् इति दमा । धूमोऽज्ञानम् । न न विद्यते अस्मिन्निति अधूम । न शक्यते दमितुं वशीकर्तुं विषयेन्द्रियै इति अदम । ते तव, असमदर्शन । हिंसादृष्टत्वात् शान्तिदृष्टत्वाच्च मम । द्वेष सुमनम् । वर्णागमादि पूर्ववत् । [431*] गोभि इन्द्रियै, विषयान् प्रत्याहृते (Ca °कृते) इत्यर्थ । तत पार्थ, नानमानस्य जन्मन प्रभृति । देहन देहाधिष्ठितस्य मम इति संबध्यते । षष्ठ्यर्थे तृति [Crit. App., line 12 read Ca. b u [s]मन्मेऽसमदर्शन, line 13 read Cap bp np up (for Cnp)]

35 Ca. b u विश्वे देवा कान्तकामादय दश, ते मम अमित्रं (for मित्रं) शृणुत । अमित्रमिति छान्दसत्वात् पुंस्त्वम् एकवचनत्वं च । [Ca. b पुरा हरिश्चन्द्रविक्रयावसरे विश्वेदेवै विश्वामित्रो धिक्कृत । तत कोपादसौ तान् भूमौ अपातयत् । तत अमित्रत्वं गतवान् इति अन्तर्गर्भिणी कथा ।] मे मित्रं इति पाठे, आराधनप्रसन्नेन मुनिना पुन स्वर्गभाजो विश्वेदेवा कृता अत मित्रभावं गता इति । गवा देवानां नियमनस्मि सृष्टिकारणात् । [Ca b त्रिशङ्कुयाजनप्रस्तावे आहूयमानेषु देवेषु नागतेषु अन्यानेव देवादीन् कृतवान् इति अन्तर्गर्भिणी कथा ।] गोशब्देन च स्वर्गस्था देवा लक्ष्यन्ते । मञ्चा क्रोशन्ति इति यथा । विश्वस्य जगतो मित्रं विश्वामित्र । [Cb विश्वस्य वसुमित्रयो इति दीर्घ] वर्णागमादि कार्यं पूर्ववत् । [Ca b गवां इन्द्रियाणां नियमनस्मि, सुज्ञानोऽप्यथान् प्रभावान् इति वा अर्थ ।]

37 Ca b u (reading जाजनथ जजानाय जिहाहीहाजिजायिषि) जाज इन्द्रियाणां समाहारं निग्रहं इति यावत् । पापानां वा । जजि युद्धे इति धातो प्रयोग । [Cu आजिजायिषि अजानिषम् ।] किमर्थं, तत्राह, जजानाय अत्यर्थं आत्मप्रबोधनाय सा त्वं जिहाहि अत्यर्थं त्यज अस्मान् अत्रापि वर्णागमादि कार्यम् [Crit App., line 15 read जाजनम्]

39 Bom Ed. Ca b n u धरान् (for धरा) Ca b u धरान् पर्वतान् । धरित्रीं पृथ्वीम् । वसुधा दिव, वसून् देवान् दधाति इति व्युत्पत्त्या । तिष्ठामि अधितिष्ठामि । भर्तु अनन्तरं अव्यवधानेन । मनो न रत्नवती (for मनेऽनुरू°) अनाजिपत्नी भर्तु वसिष्ठस्य । अतो मामनन्धती विद्धि [Crit App., line 4 read 'डुधाञ् धारणपोषणयो' इति धातो धात्रि (for धर्त्री)]

41 That the servant girl and her Śūdra husband should also adopt the cryptic manner of mentioning their names does not appear quite natural. Ca b u (subst 432* for 41) वक्त्रैकदेशे गण्डाभिधाने । गण्डेति धातुं गन्ड्रति(?) इति वक्तव्ये गण्डा इति एकदेशविकृतमविकृतं इति न्यायात् । [Ca. b भीमो भीमसेनवत्] तेन वक्त्रैकदेशेन उन्नतेन उपलक्षिता गण्डेति ख्याता मा विद्धि [Cn and Cu point out that the Yātudhānī was produced by Vṛsādarbhi out of his own jaṭā offered into the fire This detail is not mentioned in 13 94 38–41] Cv (mentioning 432* as v l) धातुनेन प्रचक्षते इत्यनेन 'गण्ड स्थूलकपोलयो' इति धातु सूचित । 'गलिता स्थूलपाषाणा गण्डशैला इति स्मृता' इति च हल (? १३)

43 Ca. b u [पशून्रजामि दृष्ट्वा हं] पशून् गवादीन् दृष्ट्वा रजामि [Cu पशूनक्षामि इति च पाठ] रक्तो भवामि । रज इति नामधातु । अथ वा रञ्ज रागे इत्यस्यैव धातो प्रयोग । छान्दसत्वान्नकारलोप [Ca आर्षो नलोप] । मा गौणं सखायिगुणभूतं विद्धि

45 Cu शुन सखा इति अलुक्समासेन शुन सख इत्यनेन परिव्राड् उच्यते । [श्वा] सारमेय, तस्य सखा धर्म, तस्य सखाय अभय, तेषां सखायं सहचारिणं मा उपधारय विद्धि (This would, however, come to शुनःसखसखसखायम् !) [Ca. b u सर्वं चेदं कृच्छ्रादृषाणामप्रपरतया ऋषिवाक्यं नातिलक्षणेन निबन्धितव्यम् (Cu एवं निर्वचने न मुनीनां वाक्यं प्रतिपदेन निबन्धितव्यम्) । (Ca पाठान्तरं यथाबोधं अनुष्ठातव्यम्, Cb पाठान्तरेऽपि यदि सुगम स्यात्तदा यथामतमनुष्ठातव्यम्) । उक्तं च मुनिना ।

युगानुरूपतत्त्वैश्च सुलक्षणपरैर्नरै ।
न वाक्यानि विचार्याणि मुनीनां वेदवादिनाम् ॥

(तथा च) मुनीनां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति (cf. Uttararāmacarita 1 10) । इति । (Ca पञ्चश्रे इत्यादि प्रागेवोक्तम्, Cb 'वेदवाक्यो न लौकिक' इति वचनात्, Cu

पदशेनातिनिबन्ध कर्तव्यो मुनिभाषिते ।
अनुसरणतात्पर्यान्नाद्रियन्ते हि लक्षणम् ॥
न दृष्टमिति वैयासे शब्दे मा संशयं कृथा ।
अज्ञैरज्ञातमित्येवं रत्नं न हि न विद्यते ॥

यान्युज्जहार माहेशाद्यासो व्याकरणार्णवात् ।
तानि किं पदरत्नानि माति पाणिनिगोष्पदे ॥ इति)

[The last two stanzas originally occur among the *mangala slokas* at the beginning of Devabodha's comm on the Ādiparvan See ed. of the same by DANDEKAR, BORI, 1941 Ca reproduces them, adding the first, among its *mangala slokas* at the beginning of the Ādiparvan]

49 Cu एवं यातुधानीं हत्वा शुनःसखः ऋषीणां मुखतो धर्मश्रवणव्याजेन बिसापहारं (करोति)

54 Cn अत्र शपथव्याजेन निषिद्धान्युच्यन्ते

56 ff Cu दिव्यानि आह

57 [b]) Cn शुनः सारमेयान्, परिकर्षतु क्रीडार्थं मृगयार्थं वा, Cu परिकर्षतु आरोहतु

62 [c]) Cu कृशाग्नौ वनाग्नौ । असस्कृताग्नौ इति तात्पर्यम्

66 [a]) Cn उदपानप्लवे एककूपैकजीवने (The water used in the village for drinking etc becomes defiled by the touch of all kinds of people) Cu उदपानप्लवे, उदपानं नद्यादि, नद्यादिजलप्लाविते ग्रामे, तिष्ठतु जनः इति शेषः । जलप्लावितस्थले अनायतपुरीपादिना तत्र वसतिः अनुचिता इति भावः । यद्वा, उद् उदकं पीयते यत्र तद् उदपानं, वाप्यादिः । तस्य प्लवो वेल्को (?) यस्मिन् ग्रामे स उदपानप्लवः । एवं ग्रामे तिष्ठतु जनः । यस्य वेल्कः तस्य जन्सचरणे निस्तारणसाधारण्येन जलस्य इति कृत्वा निन्दितो ग्रामः

67 [c]) Cu बहुपुत्रः, रक्के च बहुपुत्रत्वस्य दोषमध्ये लिखनमिति प्रवादः

68 [a]) Cn ब्रह्मकूटो वेदराशिः, (*brahmakūṭa* = a wretch among the Brāhmaṇas — PCR)

69 [a]) Not clear —[b]) Are the references, *bahuputraḥ* (st 67) and *purohitaḥ*, directed against Vasistha (in view of the traditional rivalry between him and Viśvāmitra) ?

71 [a]) Cn ज्ञातीनां अनादरे षष्ठी, ज्ञातीननादृत्य इत्यर्थः

73 [c]) प्र + √मा = procreate, bring forth विकर्मणा = through an improper act

75 Adhvaryu, Chandoga, and *ātharvaṇa* suggest respectively the *Yajurveda*, the *Sāmaveda*, and the *Atharvaveda* What about the *Ṛgveda*? —[d]) Read स्नायीत

79 [b]) Cu निर्दिश्य अतिक्रुद्धः अङ्गुल्या निर्दिशति, एषा इति

81 Some confusion has occurred here (also cf. stanzas 83 and 84) as regards *apratigraha* and *alobha* The theme of the chapters is *pratigraha-doṣa* (cf. 13 94 17)

85-86 *ākhyānaphalaśruti*

96

4 [a]) Kavi is often used as an epithet of Śukra In the present context, however, Kavi is presumably to be understood as denoting the father of Śukra (who is also known as Kāvya or Uśanas)

5 [a]) Aṣṭaka is traditionally known to have been a son of Viśvāmitra (cf. *Ait. Br* 7 17) —[d]) Dhundhumāra is the name given to Kuvalāśva.

6 [d]) Cu माघ्यां, पौर्णमास्यां इति शेषः For Kauśikī, see crit note on 13 3 10

7 [b]) Brahmasaras — near Gayā (or near Thaneshwar) ?

10 [a]) It is believed that Dharma was four footed (that is, full and perfect) in the Kṛtayuga and that in each successive yuga he lost one foot (and thereby became less full and perfect)

11 [b]) Cu पुष्टस्वराः (for घुष्ट°) उदात्तादिस्वरपूर्णाः

12 [a]) Cn प्रस्रवरान् मध्यमान् (It seems to be suggested that the stratification among men, such as high, middling, and low, is essential for social solidarity)

14 [c]) Cu मिथ्याभिपङ्गः वृथापरीवादः

16 There is obviously no specific connection between the oath and one who takes it. Many of the *śapathas* occurring here have already occurred in 13 95, though the persons taking them are not necessarily the same in the two contexts —[ab]) Cf अक्रोधेन जयेत्क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् — 5 39 58 —[c]) पृष्ठमासं = flesh sticking to the back-bone (of the sacrificial victim) ?

17 Cf. 13 95 57

20 [b]) = (var) 13 95 57[b] —[c]) Cn अनिकृतिः अकृतप्रायश्चित्तः

21 [b]) Cu प्रजायतु अपत्यमुत्पादयतु —[c]) Cf केवलाघो भवति केवलादी (*RV* X. 117 6), भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् (*BG* III 13) (Also cf 13 95 70[c] and 73[a])

22 [a]) Cu आयुर्वेदशास्त्रस्य अध्ययनाध्यापनयोः अधिकारः

माद्रास्त्व, न चिकित्सायाम् इत्युक्तम् — ^{b}) = 13 95 64^{a} — ^{c}) Cf. इदमा गमना व्याता वितु व्यायाश्च मध्यमा ।
सधना मातुष्यारव्याता श्वशुराद्या ममाधमा ॥

25 ^{b}) Cf. 13 90 34

27 ^{ab}) Cf 13 95 63^{c}

33 ^{a}) Does this refer to a servant who is employed to work in the field during the rainy season, but who does not fulfil his obligation? (अवर्षा सेनान?) [avarṣām may also refer to the breaking of an year's contract of service] Cu भृत्यक नीतिनिश्चितम् मासान् वर्षे वन्यमेव कृषिकर्म पूर्णं ह्रीनो भवतु

34 ^{c}) Cf 13 95 57^{b}

37 ^{b}) Cu मयपादन् गेहेषु आगतेषु पादद्, तामितानानिना वधद्

40 ^{c}) Cf 13 95 57^{c}

41 ^{a}) Cu निपानं शोधनमर्हे रचा पात्रमानी नत्तु, Cu निपानं छादनं नत्तु (?)

42 ^{d}) Cu [सेपनं] सेवननामानं (?) निगम्

43 ^{a}) Cu प्रमदं अभिगमनम्

44 ^{d}) Read स्नापीत [Crit App., for the last three lines read — ^{d}) V1 B Dn D4 5–9 स्नादेन (for स्नापीत) T1 2 G1. 4 M दन्ने (for द) D12 M1–3 आपनीत (for 'नापि)]

47 ^{c}) Here, as in 13 95 50–86, the knowledge about Dharma is imparted indirectly by suggesting what should not be done It is said that Hindu Dharmaśāstra contains more 'don'ts' than 'dos'

48 ^{a}) Read धर्म दुष्मिनुव्वयों [Crit App, line 2. omit D1 2 धर्म द्वृति, before D2, read D4 - 8 T1 - 4 G1. 2 . धर्मं दुत, line 3 read (for धर्म दुति-)]

52 ^{a}) Cu आख्यानश्रवणाल्लभात्, नाख्यानं य इत्यम् इति — ^{d}) Cu निगृहाति [अङ्ग]प्रायश्चित्त, अनिष्टमं वा

97

1 ^{a}) Cu श्राद्धधर्मेषु उत्सर्गेन प्रेतश्राद्धकर्मसु इति बोधयन्

441* This may have been a hapl. om in S and some N MSS It is, however, more or less a paraphrase of 2^{b}, and presumably did not belong to the original text

9 ^{ab}) Cu ज्येष्ठामूले ज्येष्ठमासे । ज्येष्ठमासस्य मध्याह्ने अतितीक्ष्ण [निदाघ] इति सूचितम् । मासनिहितनक्षत्र तदुपलक्षितनक्षत्रं चेति युक्ता पौर्णमासी भवति । तदुक्तं सूर्यसिद्धान्ते,

अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभो मत ।
शेषा मासा द्विभा ज्ञेया कृत्तिकादिव्यवस्थया ॥

इति । [The *Sūryasiddhānta* (14 16), however, actually reads कार्त्तिकयादिषु नैषौ प्रतिकादि द्वयं द्वयम् । अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रयं स्मृतम The quotation given by Cu seems to have been derived from some other source] तेन ज्येष्ठायुक्ता पौर्णमासी मूलयुक्ता वा यस्मिन्मासे भवति स मासो ज्येष्ठो भवति इति शास्त्रयुक्तत्वेन ज्येष्ठो मासो लभ्यते । [In his commentary on the *Sūryasiddhānta* (14. 16), Raṅganātha says ज्येष्ठामूलाख्या ज्येष्ठ] किं [तथा] च, 'ज्येष्ठामूलीयमिच्छन्ति मासमाषाढपूर्वकम्' इति हारावली । [It is not clear as to which work Cu is referring The *Śabdārthacintāmaṇi* as quoted in the *Śabdakalpadruma* reads ज्येष्ठामूलीयमिच्छन्ति मासमाषाढपूर्वजम्] यद्वा ज्येष्ठ श्रेष्ठ (रमता?), आ समन्तात्, मूलं आश्रय यस्य नक्षत्रस्य तद् रोहिणीनक्षत्र ज्येष्ठामूलं, तत्र निदाघे सति इत्यर्थ । किं च अग्रे वार्षिकोपवासैकभुक्तनियमकथने आग्रहायणमारभ्य ज्येष्ठमासैकभुक्तकथने ज्येष्ठमूलं इति निर्देशेन वक्ष्यति, 'ज्येष्ठामूलं तु यो मासमेकभुक्तेन संक्षिपेत्' (13 109 24) इति

19 ^{d}) Cu ते तव मन्दत्वे, सूर्य किं [अपराध्यति] अपराधी भवति । [पाठान्तरे] ते त्वया, सूर्य किं अपराध्यते, किं पीड्यते सूर्य .

21 ^{cd}) Cf. *Taitt Up* 3 7 1, also *Maitri Up* 6 13

22 ^{c}) The traditionally known seven *dvīpas*, which together make up the terrestrial world, are Jambu, Plakṣa, Śālmali, Kuśa, Krauñca, Śāka, and Puṣkara.

26 ^{b}) Cu आरम्भिताणि आरब्धकार्याणि

98

4 ^{a}) निमित्त = target — ^{c}) Cu [मेत्स्यसि], वेत्स्यसि इति पाठ

5 ^{cd}) "It is necessary that I should teach you a lesson today"

6 ^{b}) Cu तिष्ठसि स्थिरीभवसि

9 Cu धर्मं यो लङ्घयेत् स शरणार्त [हन्यात्] त्यजेत्, ब्राह्मणेष्वार्तत्वमिति । आनर्तं अक्रोटिन्यम् । यथदर्शनल्लङ्घनाभिधानं तत्तद्दर्शनार्थं तत्तद्धनस्य प्राधान्यस्थापनार्थं वा

12 ^{ab}) Does it mean "Do you, O dear one, think of some remedy (*samādhi*) for one who becomes afflicted (by your heat *apanītasya*)" ! [Cu एनस्य तु अपनीतस्य कृतापराधस्य, समाधिं समाधानम्]

14 ^{c}) Cu पङ्क्त्या पादयो

15 The gift of umbrella and shoes is, however, not very common.

18 ^{c}) Cu शतपद अधिकपरम्

[Cu, which does not go beyond this adhy, adds समाप्तेयं टीका However, on folio 246^{b} of the newly found MS of Cu, the following words are written सुमनोभि' पुष्पै' । उपलक्षणं धूपदीपयो (13 101 9^{a} ?)]

99

[Crit App, introductory note, lines 2–3 read V1 B Dn D1 s 8 10 Bom ed Cal ed Kumbh ed read this adhy after 13 57] (Cu on this adhy is, accordingly available)

2 ^{a}) Cu वलवती इति [च] पाठ । अर्थश्च, वलवती या भूमि तस्यां आरामस्य अतिसंभवात् [Cn वलवती वहुसस्योत्पादिका]

5 ^{ab}) According to Cn, the word *mitra* is here used in three different senses, namely, 'friend' (*mitrasadanam*), 'Sūrya' (*maitram*), and 'gods' (*mitravivardhanam*)

7 ^{a}) Cu चतुर्विधाना जरायुजाण्डजोद्भि ज्जस्वेदजाना, भूतानां प्राणिनाम्

9 ^{c}) Cu यावत्तत्र फलावाप्ति' । या च तत्र फलावाप्ति इति च पाठ

10 Cu ऋतुनामोल्लेखेन फल कथयति, वर्षाकाले इति, सम्यग् जलाशयस्य खननाशक्तौ सेतुनिर्देशो बोध्य

21 ^{ab}) The use of the instrumental (instead of the normal ablative) should be noted

23 ^{a}) Why स्थावराणा भूतानाम् when only the botanical aspect of the creation is intended? [*vrksa* = tree, *gulma* = shrub, or bushy plant, *latā* = creeper growing upon a tree, *vallī* = creeper spreading out upon the ground, *tvaksāra* = bamboo, *trnajāti* = various kinds of grass]

446* This is presumably a marginal gloss

100

5–6 Cf five *mahāyajñas* (*Manu* 3 70)

[T8 स सृजत्यपि चाङ्गानि (for ^{a}) Ñ3 V1 B1 Dn D8 T1 ०र्धयन् (for वर्त°)]

7 ^{b}) Cn वलिकर्म वैश्वदेव', तत्र प्रागन्नमेव ग्राह्यम् (Cf. *Manu* 3 81) [For the distinction between *homa* and *bali*, see DANDEKAR, "Rudra in the Veda"]

9 ^{cd}) Cf *Manu* 3 85

10–13 Cf *Manu* 3 86–90

19 ^{c}) Dative for genitive

22 ^{ab}) Cf *Manu* 3 92

101

10 Technique of a *samvāda* within a *samvāda*. This is further developed in later narrative literature The *samvāda* between Manu and Suvarna was reported by the latter to Nārada, who in his turn reported it to Bhīṣma (cf st 65)

15 The significance of this is not clear Does it mean that *tapas* (of Prajāpati) was the source of this world (*vīrudosadhyah* to be understood as symbolic), and that *dharma* was later created for bringing order into this world?

38 ^{a}) *Sarala* (as against *krtrima*) = natural? [*Sarala* also denotes a kind of pine tree] Or is *sārinaś* the original reading? Cf st 40 But the combined evidence of D1 2 and M is irresistible.

40 ^{a}) Cv सारिणा अन्त'सारवता वृक्षाणाम् । 'सारो मज्जा समौ त्वक् स्त्री' इत्यमर (*Amarakośa* 2 4 12)

46 Does this suggest the origin of the Dīpāvali festival?

51 ^{a}) Cn हविषा घृतेन [This refers to the oily substances used in lamps]

102

10 ^{a}) [literally] "at the prospect of Indratva"

29 For Agastya's birth from Mitra-Varuna, see *RV* VII 33 13 There he is called Māna.

103

12 ^{c}) Sarasvatī = some celestial river? From there, Nahuṣa fell down to the earth (st 23)

13 ^{d}) So that he may not come within the range of Nahusa's sight and thereby under his control (cf. 13 102 17)

462* Read देवराट्

29 For the incident, see 3 177–78

32 Without kingship, there would ensue chaos and disorder (cf. 12 59)

104

4 ^{c}) Cn गोरजसा गोपरागेण । यथा पुष्पस्य परागो रजः कणा तदन्तर्गते पतित प्रसर्पति, एवं प्रचलन्त्या धेनोरन्तःस्त सत्राग्र्यात्यन्त क्षीरविप्रुष अत्र परागपर्यायेण रजःपदेन उच्यन्ते

5 ^{ab}) Cv ब्राह्मणस्य गवा राजन्ह्रियन्तीनामित्यत्र । ह्रियन्तीना पङ्कत्या, तेन राज्ञैव बलाद् ह्रियन्तीना ब्राह्मणानामिति संबन्ध । यद्यपि गोपदरजःपातेन पावित्र्यमेव तथापि बलादपहृतब्रह्मस्वभूता गोरजसोऽपि ब्रह्मस्वसंबन्धित्वात् ब्रह्मस्वमेव गां ब्रह्मस्वमिति किं वक्तव्यमिति भाव

8 Cv (presumably reading differently) दम्पती नाथामवाते । तौ ब्राह्मणौ च तदनुवृत्तौ । न्यक्कीयनपत्ता हियमाणपशून् अवेक्षमाणान्सर्वांश्च जघ्नतु

12 Parenthetical Cf. 13 95 65^{c}

13 ^{a}) Cn एनं ब्रह्मस्वघ्नम् (मोनम्)

15–16 Discussion about *atımāna* is unconnected with the main topic of the adhy

18 ^{d}) For *pṛṣthamāmsa* (reference to which occurs here rather abruptly), cf. 13 96 24^{a}

19 Discrepancy between this st and st 10 ?

20 ^{ab}) Cv आर्द्रामिव तैलान्त इत्यत्र । तैलान्ते तैलमध्ये । आर्द्राम् मन्यमानं दिनिव स्यामाहम् । अनरे इत्यन्तरे । आर्द्रीर्म् सङ्क्षेप्वाद्रितमिव च स्यामाहम्

105

2 ^{a}) Cn कर्मभिरिति । पुण्यपापयोरिव पुण्यानामवान्तरभेदोऽस्तीत्यर्थं

8 ^{a}) Cf. 3 246 35^{a}, 281 22^{a} PCR understands *pada* in *saptapadam* in the sense of 'word' (also of 'pace')

14 ^{d}) Cv हस्तिन नयतीति हस्तिन सन् । 'णीञ् प्रापणे' इति धातो औणादिको डप्रत्यय .

15ff. There does not seem to be any rational or fixed connection between the various *lokas* mentioned here and the kind of people who are said to be entitled to attain those *lokas*

18 ^{a}) The river Mandākinī is usually identified with Kālīgaṅgā which rises in the mountains of Kedāra in Garhval It is said to be a tributary of the Alakanandā. According to CUNNINGHAM (*ASR* XXI, 11), the Mandākinī is to be identified with Mandākin, a small tributary of the Paisundi in Bundelkhand which flows by the side of the Citrakūta. The Mandākinī is elsewhere said to be springing from the lake Mandodaka at the foot of Kailāsa. In the present context, however, the Mandākinī has to be understood as a mythical river [Vaiśravana = Kubera] — ^{d}) Cv एतादृशपुण्यलोकेऽपि त्वां यातयिष्ये यातनावन्तं करिष्ये

25 ^{c}) Cn अग्नियोना धृष्टद्युम्नवदग्निरेव योन योनि येषां ते

37 ^{a}) स्वदारिन् = devoted to one's own wife

39 Before 39, read धृतराष्ट्र उवाच

45 Prabhāsa = Somanāthapattana in Saurāṣṭra. Mānasa = a lake in the Himālayas embedded between Kailāsa on the north and Gurla Māndhātā on the south Bāhudā = a river near Sarasvatī (It is said that Yuvanāśva cursed his wife Gaurī who became Bāhudā. Elsewhere the river is said to have been brought down by Kārtavīrya Bahuda) Karatoyinī (Karatoyā) = Sadānīrā (?), flowing on the western boundary of Kāmarūpa.

46 Mahāhrada — near Badrīnātha

47 Gautamī = Godāvarī (?) Dṛṣadvatī = Chittang (*CHI* I, 80) or Rākshi to the south of Thanesar (*ASI* XIV, 88)

51 ^{d}) "(There), one will yield (that is, you will be made to yield) my elephant" The impersonal *yatisyati* (for the usual *yātayisye*) is rather strange, hence, the various *v l.*

56 ^{ab}) Cv यस्मादिदं लोकपदं प्रजानामित्यत्र । यस्मात्प्रजाना इदं लोकपद, लोक्यते इति लोक तत्पदम् । गजाना पदपादे पादस्य पदे, सत्ता आगत, सर्वं हस्तिपदे मग्नमिति वचनात् । सर्वोन्नतपदत्वात गजं नेतुं आगमन् इत्यर्थ

57 ^{a}) Cv करेणुं अपालयमिति संबन्ध

106

2 ^{b}) Read किमन्यत्र "It is known to the grandsire where else (= that nowhere else) than in the power derived from penance (lies the fulfilment of life)"

9 [a]) Cn प्रकारादय ऋतुविशेषा

10 [d]) Cn नारीपुर कन्यासमूहम्

12 [a]) Cn चन्द्रो भूषणविशेष (golden crescent ?).

13 [a]) Gosava = an *ekāha* sacrifice of the *ukthya* type (cf *ĀpŚS* XXII 12 17–20)

14 [a]) Aptoryāma = a Soma-sacrifice consisting of 33 *stotras* and as many *śastras*—an amplified form of Atirātra (cf *ĀpŚS* XIV 4 12) — [c]) *Grsti* = a cow which has borne only one calf — [d]) *Rohinī* = a specific kind of cow

16 [a]) Bāhli = Bāhlika, Balkh — [c]) Cn कर्काणां शुक्लाश्वानाम् ['कर्के कर्कोटके (कर्के सखे) वह्नौ शुक्लाश्वे दर्पणे घटे' इति मेदिनी (1 18)]

19 [a]) *Īṣādanta* = elephants having tusks like plough shafts

21 [a]) Cn दक्षिणारूपा यशाङ्गभूता दक्षिणावयवा

22 [c]) Cn निष्ककण्ठानां युधे जितानाम् (vanquished kings with necks adorned with *niṣkas*)

24 Cv (reading differently) स्रोतश्च यावदुद्वायादष्ट गमासीदिसत्र। गङ्गाया स्रोत यावत् यावज्जिनीं नागच्छत्र्। दक्षिणाभि प्रवृत्ताभि तावन्नागा। तत्क्रते दक्षिणाकृते दत्ता मम नागाश्च तावन्त इति योजना

27 [b]) Sadyaska (Sadyaskrī or Sādyaskra) = an *ekāha* in which the purchase of Soma takes place on the day of the sacrifice itself and not, as in the case of other Soma sacrifices, on the preceding day (cf. *ĀpŚS* XXII 2 6) Cv स शस्त्राणां (for सद्यस्कानां) अयुतं श्वापि यत्तत् इत्यत्र। स अहं शस्त्राणां गानरहितवेदमन्त्राणां अयुतं देवान् अयजम् इति संबन्ध — [d]) Paundarika = a Soma-sacrifice lasting for 11 days, so called after Kṣemadhanvan, son of Puṇḍarīka, characterised by abundant *dakṣiṇā* (cf *ĀpŚS* XXII 24 8)

33 [a]) Turāyana (course of Tura) = a kind of Sattra (cf *ĀpŚS* XXIII 14 1)

37 [a]) Sarayū is believed to spring from the Mānasa lake in the Himālayas Ayodhyā was situated on the banks of this river It is identified with the Ghagra or Gharghara, a tributary of the Gaṅgā It is the Sarabos of PTOLEMY

38 [a]) Ca b ब्रह्मभगीरथसंवादे ब्रह्मणा पृष्टो भगीरथ 'केन कर्मणा त्वामिहागा' (st 6) इति। ततो भगीरथो ब्रह्माणं कथयमास इन्द्रेण इत्यादि (Cb ब्रह्माणमुवाच)। इन्द्रेण ऐन्द्र पदं (Cb इन्द्रत्वं) अवाप्य यत् शतोदनादिकं अथर्ववेदविहितं कर्म, गुहायां निहितं गुप्तं कृत्वा स्थापितं, यत् भार्गवो भृगुसुतत्वयो मम याजक शौनक तपसा [अन्वविन्दत्, तत्] (Ca om from गुहायां up to तद्) अहं साधयामास साधितवानस्मि। मां पृष्टि येष्य उत्कृष्ट उशनसोजसा आज्यस्थान अयं तेजोयुक्त इत्यर्थ। तथा च आथर्वणी श्रुति –'इन्द्र पपाठ प्रथमं शतोदनं महर्षिभ्य (Cb तापसेभ्य) उशनस्य (Ca स्व॰) उशना (Ca न॰)। तथा भुशना (Ca स्व॰) यत्र्योजसा च तथाग्नेस्तु (Cb तथाऽग्नेत्स्म) वैश्यो देव लोकान् (Cb 'लोकान्)' इति [This stanza is, however, not traceable in *AV*], Cn गुहाया निहितं गोपितं गुह्य यदमतं साधयामास इति आर्षम्, Cv इन्द्रेण गुहायां निहितं गुप्तं आज्यपदानां अनज्जानार्थं यत्तप, भार्गव उशना तपसा अभ्यविन्दत् तत् तप अहं साधयामासम्

107

1 [b]) वैदिके = in the Veda or the scriptures

3 [b]) औषधै = by means of drugs (?) In *AV*, the word *osadhi* is used secondarily in the sense of amulets (containing pieces of roots of certain herbs)

8 [cd]) Cn अलक्ष्मीं दुष्प्रारम्भारादि विन्दन्त् व्यपाहन्, ["the inauspiciousness and misery (of even one that is sinful)"—PCR], the sense seems to be that, through proper *ācāra*, one can even get cured of the blemishes and disabilities of a diseased body

9 Cf *Manu* 1 108–110 This adhy has much in common with *Manu* 2–4 and *Yājñavalkya*, *ācārādhyāya* However, it does not constitute a systematic or rationally organised statement about *ācāra*, topics are indiscriminately mixed up and there is much repetition On the whole, the statement is characterised by naïvete, sturdy commonsense, and superstition

15 [ab]) implies indolent and ugly mannerisms. — [c]) सङ्कुसुक = unsteady, restless

22 [a]) Cf *Manu* 4 77[c] — [b]) Cv पुरीषमूत्रोत्सर्जनकाले नातिष्ठेत् — [c]) Cf *Manu* 4 57[c] *udakyā* = a woman in her courses

23 Cf. *Manu* 4 45[cd]–48, 56

24 [c]) Cn प्रस्कन्दयेत् अल्पदोषं किंचित्त्यजेत

25 = (var) *Manu* 2 52

486* Cv प्राणान् इन्द्रियाणि

26 ^{c}) Read चाप्युपस्थानं

27 ^{ab}) Is it suggested that śāntihomas or śāntikarmāṇi (being gṛhya rites) are to be performed by the yajamāna himself, while sāvitrāṇi (being śrauta rites) are to be performed by the officiating priests for the yajamāna? (Such specification does not seem to be intended, kurvīta and kārayet do not seem to be particularly significant)

28 Cf. Manu 4 45^{cd}

29 =(var) Manu 4 76

34 ^{b}) Cf. Manu 4. 65 — ^{d}) Cf. Manu 4 45^{b}

36 ^{ab}) Cf. Manu 4. 82^{ab}

37 ^{ab})=(var) Manu 4 83^{cd}

42 Cf. Manu 4. 50

43 Cf. Manu 4 135–136

48 Cf. Manu 4. 151

64 ^{c}) Cn अदृष्टं शूद्रोदक्यादिभि , Cv अदृष्ट शूद्रादी नामस्पर्शनम् ["whose impurity is unknown" (?)—PCR]

65 Cf. Manu 5 7 — ^{cd}) prakartavyam and prakalpayet reflect grammatical looseness

66 Cf Manu 2 220-221

67 mātāpitaram irregular

73 ^{c}) Cn अन्तराले अत्यन्तमन्धकारे। मंत्रुक्ते इतरे स्थाण्डिला,

75 ^{c}) Read आहुर्न तु [Crit App., at the end of line 6 read V1 B Dn न चैवाद्राणि वासासि]

77 ^{b}) Cv कालेय (for वानेय) तच्चन्दनानुलेपनम्। 'कालेय(कं)दकं च कालानुसार्यम्' इत्यम (2 6 126)

78 ^{a}) Cn विपर्यय औत्तराधयम्

80 Cn प्रियङ्गु गन्धिका। 'प्रियङ्गु स्त्री राजिकाकणयोरपि' इति मेदिनी (त्रा–८०)। तारमन्वर्ग महाराष्ट्राणा 'गात्रवाण' इति प्रसिद्धम्। पृथक् इति। रात्रिकया अनुलेपन कृत्वा, स्नात्वा, चन्दनाद्यन्यतमेन अनुलेपन कार्य इत्यर्थ

91 ^{c}) Cv दोषं (for शेष) Cv निरस्य निरकृत्य

92 ^{b}) Cn नीर्थमिति न वा इति अग्नस्य अपूतत्वात्त अभिक्षात्(वा) उदृद्या नैव भोक्तव्यमित्यर्थ — ^{c}) Cv (reading अभिगम्योदपान) अभिगम्य अभितो गत्वा, उदपानं उपपानम्। स्वस्त्रो गच्छता उदपान न कर्तव्यं इत्यर्थ

95 ^{a}) Cn प्राणान् नासादीन

106 ^{a}) Cv शारिका शुकी — ^{d}) Tailapāyikāh = cockroaches Cv no doubt says तैलपायिका सारसपक्षिणा योषित (as mentioned in Crit App), but then quotes from the Amarakośa 'हंसस्य योषिद्वरटा परोष्णी तैलपायिका' (2 5 25–26), thus implying that तैलपायिका means 'cockroach' (परोष्णी = cockroach)

107 ^{a}) Uddīpakāh = fire flies

109-110 The genitives vaidyānām, etc., are presumably to be connected with patnīh (in the compound rājapatnīh), hence the compound is dissolved in some MSS

111 ^{a}) Ritual efficacy and technical skill are respectively implied Cv ब्राह्मणेन शुद्धि कर्तव्या, स्थपतिना गृह कर्तव्यमिति भाव

113 ^{c}) Cn पानीयस्य क्रिया स्नान, 'न नक्तं स्नायात्' इति गृहे रात्रौ शिर स्नाननिषेध

115 ^{a}) Cf. Manu 4 62^{b} Cn सौहित्यं आतृप्ति भोजनम्, Cv quotes 'सौहित्यं तर्पणं तृप्ति' इत्यमर (2 9 56) [Commenting on Manu 4 62^{b}, Kullūka quotes from the Visnu P नठरं पूरयेदर्धमन्नैर्भाग जलेन च। वायो संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत्] — ^{c}) Cn on द्विजच्छेद is not very convincing Does dvija mean 'tooth' in the present context?

117 ^{c}) Cn ध्यानेषु बहुज्ञाननिमित्तं पुत्रा देया विद्वत्सु समर्पणीया

118 ^{cd}) Cn कुलान सन्तु संबन्धेन निवेश्या विवाह्या। लभ्या लम्भनीया ["Sons should also be established and a portion of the family inheritance given to them as their provision"— PCR]

123 Cf. Manu 3 5, 10 Cn व्यङ्गिनीं न्यूनाङ्गीम्। व्यङ्गिता विकलाङ्गेन अधिकेन युक्ताम्। समार्षां समानप्रवराम्

124–26 Cf. Manu 3 7–11

125 ^{a}) Cn अयोनिं अप्रधानकुला, वियोनिं हीनकुलाम्, ["whose organs of generation are not healthy or well formed"—PCR] — ^{d}) Tvam certainly sounds very strange, also bhavān in 127^{d} Of course, the sense is 'one' should not or 'one' should

126 ^{b}) Nihīnām cf. hīnakriyam (kulam) of Manu 3 7^{a} — ^{d}) Trayānām is not quite clear Does it refer to the three kinds of kulas mentioned in this stanza (apasmāri, nihīna, and śvitri)? Or is trayāṇām

to be connected with *kula* and so to be understood as a fourth kind of *kula*, as a family in which there are only three members, namely, father, mother, and daughter — in other words, as a family in which there is no son (cf *nispurusam* of *Manu* 3 7[a] and *yasyās tu na bhaved bhrātā* of *Manu* 3 11[a])?

127 [d]) See crit note on 125[d]

129 [c]) ब्राह्मणे = ऋषिभि ? or ब्राह्मणग्रन्थे ?

131 Cf. *Manu* 2 220-221

136 [a]) Cn परिव्रज्य देशान्तरे गन्तव्यम्

138 [c]) 'riding an elephant or a horse'

142-43 Cf. *Manu* 3 45-50, 4. 40-42

145 [ab]) Cn आयुष्याणां आयुष्कराणां कर्मणाम्, उद्देश संक्षेप

108

2 [a]) Bhīṣma particularizes his answer —[cd]) Cn has obviously missed the point

4 [c]) परिहारेण = indirectly —[d]) Cn तेषां गुरूणाम् (?)

5 Elliptical. —[b]) Cn छन्नं मिश्रं अरय नरा भेदयेयु

8 [c]) Cn विदुलस्य वेतसस्य [The cane-flower is useful neither for worship nor for adornment]

11 [a]) Rather obscure, hence the various *v.l* The meaning seems to be "A share in patrimony is due to a younger brother" Cv अनुजस्य पितुर्दायं —[bcd]) As against this, the elder brother may not assign to the younger brother any share in what he has himself earned Cv लब्धं पितुर्दायं स्वयमीहते। अकाम सदीय दुश्चरित्रदर्शनेन दातुमिच्छारहित । दातुं नार्हति

12 [b]) *Saha utthānam* = common demand for partition of property (?) Cn उत्थानं भोजनादौ विभागे वा, Cv उत्थानं उत्पत्तिश्च सह चेद् एकमातृजश्चेत् इत्यर्थ । भिन्नमातृजत्वे एक एव पुत्र बहूना भागमर्हति (?)

13 [bc]) Cn यदि स्त्री यदि वा कनिष्ठो दुष्कृत तथा अपि तस्य श्रेय आचरेत्, Cv अवरजा स्त्रिय सहोदरी स्त्रिय यथा पश्येत् तथा तेषामपि श्रेय आचरेत्

14 [a]) *Manu* regards *ācārya* as superior to *upādhyāya*

18 [cd]) It seems to be implied here (as against st. 14) that *ācārya* is superior to the parents. Cf., in this context, *AV* XI. 5 3

109

9-10 Agni adopted Aṅgiras (who was born from the mouth of Brahmā in the Vaivasvata manvantara and came to be known as Paitāmaharṣi) as his son (*Matsya P* 194)

11 Cn महाअन्ने त्रिरात्राधिकमुपोषणं नेष्ट, द्विस्त्रिरात्रं पड्रात्रं सर्वेषां अथ आश्रमान्तरे कश्चिन् निर्दिष्टम्, Cv त्रिरात्रं उपवास, द्विस्त्रिरात्रं पड्रात्रं, एकाहं एकरात्र, काम्योपवासविधिरयम्

13 [a]) Cn दिनस्य द्वे भक्ते, तत्र चतुर्थस्य भक्तस्य क्षपणं द्विरात्र अभोजन इत्यर्थ, Cv चतुर्थभक्ताक्रमण (for °भक्तक्षपणं) चतुर्थयामे भक्तस्य अन्नस्य आक्रमणं भोजनम्

14 Elliptical, hence, 526*

17 It may be noted that this enumeration begins with Mārgaśīrṣa (and not with Kārttika)

21 [a]) Bhaga = the constellation Uttarā Phalgunī, therefore, the month Bhagadaiva is Phālguna —[c]) Bhagadevatā is the deity presiding over love and marriage

31 [ab]) Cn सर्वेषु मासेषु एकैकस्मिन्पक्षे गते द्वितीयपक्षे भक्तं एकभक्तं अश्नाति, ["who, abstaining from it every day, takes rice (?) at the expiration of every fortnight"— PCR]

38 Atirātra is a rite within the Soma-sacrifice which lasts a day and the following night, it consists of a nocturnal vigil with 29 śastras and stotras (cf *ĀpŚS* XIV 3 8-16)

40 [b]) Cv एकादिने उपोष्य परदिनरात्रिभोजनं चतुर्थं भक्तम् [Giving up three continuous meals (two meals a day) and taking the fourth, *ṣaṣṭhe kāle* (st 43) and *aṣṭamena bhaktena* (st 44) are to be understood similarly]

44 [a]) Cv अष्टमेन तु भक्तेन इत्यत्र। षष्ठकालवत् सप्तकालानुपोष्य तद्रात्रौ भोजनेन इत्यर्थ —[c]) Gavāmaya (= gavāmayana) is a Soma-sattra (cf. *ĀpŚS* XXI 15-22)

46 [abcd]) Cn एकस्मिन्पक्षे गते परस्मिन्पक्षे अश्नाति (cf. st. 31) वर्षे च तदेव षण्मासाशनम्, Cv एकपक्षे उपवासेन गते पुन पक्षान्तरे य अश्नीयात्

47 *Vallakī* = Indian lute

48 [ab]) Cn (reading अप for पय) एकैकस्मिन् संवत्सरे

एकमेक मास जलमात्राहारो भवेत् इति वाक्यार्थः । यथाश्रुतार्थग्रहणे जीवनाशप्रसङ्गात् [*gate* to be understood after *mān mān* (?), cf. st. 46] — ᶜ) Viśvajit (*ĀpŚS* XXII 1 6)

49 ᶜ) Read वर्षाणा

55-56 He does not mind any physical or mental discomfort while observing fast Cv क्षतस्य क्षतरोहणमित्यत्र । क्षतस्य यदृच्छया जातस्य क्षतस्य औषधादिना तस्मात् क्षतात् रोहणं आरोहण परिहार इत्यर्थ । क्रुद्धस्य प्रसाद(द)न मित्यत्र । क्रुद्धस्य सत स्वस्य अन्यै क्रियमाणं प्रसाद(द)नम्

69 ᶜ) Cn वियोनिजाना पश्वादीना स्तं शब्दम् What is the significance of this part of the *phalaśruti* ?

110

3 ᶜᵈ) Cn अवगुणे निर्गुणे । एकात्मभि एकाकिभि । अत एव असहते असहाये

6 ᵃ) Cv कार्ल्य (for कार्य) अहर्नोऽन्तस्य यो विहित काल तत्र विघनानम्

9 [Crit App , line 5 read 10ᵉ–12ᵈ for 10ᵉᶠ]

10 ᵃᵇ) 'One meal in the course of two days', the enumeration goes on up to 'one meal in the course of one month' (st. 121)

15 ᶜ) Cn निवर्तनं नियमेन वतनम्

20 ᵈ) Dvādaśāha = the Soma sacrifice, Daśarātra, extended with a day of overture at the beginning and a day of closure at the end (*ĀpŚS* XXI 14 2) It is an ahīna and a sattra at the same time

22 ᵃ) Cn आवननानि वर्षाणि — ᶜ) शराग्निपरिमाण = 35 (शर = 5 , अग्नि = 3) [Cv दाराग्निपरिमाणश्च (for शराग्निपरिमाण च), दारग्रहणसंबन्धोऽग्नि दाराग्नि , तत्परिमाण सह-वासमान]

27 ᵈ) Cn ऊर्ध्वत्वसामान्यात् पताका महापथाख्यसंख्या विशेष

30 ᵃ) = observing the vow of silence

51 ᵈ) Sarvamedha is a ten-day Soma-sacrifice performed with the wish *sarvam idam bhaveyam* (*ĀpŚS* XX. 25 3).

58 *Śaṅku* and *samudra* (more commonly, *jaladhi*) are terms implying almost fabulous numbers

67 ᵈ) *Khaḍga* = rhenoceros

74 ᶜ) Bhūrbhuva very little is known about this sage

80 ᶜᵈ) Cn सुधा अमृत, अमृतं देवभोग्यं, तदुपमम्

91 ᵈ) Read °समप्रभ

111

3 ᵇ) Read धृतिह्रदे [Two kinds of *tīrthas* may be said to have been described — those pertaining to mental, moral, spiritual purity (*ādhyātmika* point of view) and those pertaining to physical purity (*ādhibhautika* point of view), cf st 15]

6 ᶜᵈ) Cv (reading तु for ते) 'दृष्टिपूत न्यसेत्पाद वस्त्रपूतं जल पिबेत् । सत्यपूता वदेद्वाणीं मन पूतं समाचरेत्' (*Manu* 6 46) इति वचनात्, सर्वत्र पादविन्यासजलपानादौ स्थलशुद्ध्यादिकं अनुसृत्य अन्वेक्षणं, सर्वत्रान्ववेक्षण इत्यर्थ

112

18 ᶜ) Read शरीरविचय, [*vicaya* means 'search', 'investigation', (secondarily) 'analysis', but, *nicaya* (= 'collection', 'construction,' 'constitution') may perhaps be better in the present context, cf. the root *bhṛ* with *ā* or *sam* and its derivatives used in *AV* X 2], Cn शरीरस्य निचय सचय अवास्थितिं इति यावत्

21 ᶜ) सह (for स ह) is perhaps better [In that case, Crit App., line 4 read Dı स हि (for सह)]

28 ᶜᵈ) *Puruṣaḥ prapadyati* = the 'essential' self is transformed into the 'embodied' self [*prapadyati* (P) may be noted]

32 Cn स्थूलदेहनाशक्षण एव स रेतस्त्वं शुक्रक्रमेण सूक्ष्मशरीरभावं एति, तत क्षीणां पुष्पं समासाद्य इत्यादि स्पष्टम्

40-110 There is hardly any rhyme or reason in this statement

42 ᶜ) *Jāyati* (P), here and at several places below, may be noted.

53 ᵇ) *Sārikaḥ* (mas) is unusual

59 ᵇ) *Śārṅgakaḥ* meaning ?

62 ᵃ) *Dhānyān* (mas) is unusual.

82 ᵈ) *Vadhyati* (here and below) for *vadhyate.*

94 ᶜ) *Piṇyāka* = saffron , oil seeds

95 ᵇ) *Cīrīvākaḥ* = a cricket (?) [an imitating parrot — PCR]

96 ᶠ) Read मधु दश

102 ᵃ) Cn वर्णान् हरितालादीन् —ᵈ) जीवजीवक = a kind of bird (?)

106 ᶜᵈ) [येषा] आत्मन प्रमाणं ते = those who follow their own whims (who do not recognise any *dharma*)

110 ᵃᵇ) Women suffer the consequences of their sins in the same manner (*etena kalpena*) as detailed above

113

4 ᵇ) अनुभाषते = makes a 'confession' —ᵈ) विमुच्यति (P) may be noted

5 अदत्त्वापि प्रदानानि On the face of it, this may have perhaps sounded strange, hence, two distinct attempts at changing the original reading — one in S MSS and the other in a majority of N MSS Actually st 5 has to be read together with st. 4 It is pointed out that *anubhāsana* (confession of *adharma*) and *manahsamādhi* (mental equilibrium) secure *vimukti* (release from the bondage of sins) and *sugati* (benign state), even (*api*) without having recourse to gifts (*pradānāni adattvā*) Of course, the giving of gifts also secures similar results *Tu* in 6ᵃ significantly confirms the reading *adattvā api* in 5ᵃ

9 ᵈ) The identity of Kauśika cannot be ascertained, the legend is not commonly referred to [Bom. Ed also reads रतिदेवो दिवं गत]

11 ᵇ) शता (mas) is unusual, or is it *śatā*, alternative form of neuter plural (as in Veda)?

14 ᶜ) 'obtained by the exercise of his strength (*tarasā*)' — PCR

24 ᵃ) यतेत् (P) is unusual, hence, the v l

114

4 ᵃᵇ) Cn त्रीन् दोषान् कामक्रोधलोभान्। लोकेषु निधाय न तु स्वात्मनि [सर्वभूतेषु निधाय to be understood in the secondary sense, namely, 'casting off from oneself'] —ᶜ) Cn कामक्रोधौ, चालोभम्

7 ᵈ) अपदस्य = of the one who leaves no trace behind, that is, who completely merges into the ultimate reality [Gods seek to stick to *svarga* (*padaiṣiṇah*) It is implied that *moksa* is superior to *svarga*.]

8 ᵃᵇ) Cf. 'Do unto others as you would like others to do unto you' [also cf. 10ᵃᵇ]

10 ᵈ) Cv यथा धर्मो निपुणेनोपदिष्ट (for नैपु॰) इत्यत्र। निपुणेन यथा उपदिष्ट तथैव धर्मस्तिष्ठति, न तु स्वेच्छया

115

4 ᵃᵇ) Cn मनसा वचसा कर्मणा भक्षणेन इति चतुर्विधा अहिंसा, Cv मनसा अहिंसा, वाचा अहिंसा, कायेन अहिंसा, कर्मणा अहिंसा च इति चतुर्विधा [Also cf st. 16] —ᶜᵈ) Ahimsā does not remain ahimsā [*esā* (*ahimsā*) *na bhavati*] if there is a lapse in respect of even one of its four aspects [*ekatah api* (*sā*) *vibhrastā syāt*)] [To use modern phraseology, ahimsā, like peace, is indivisible]

5 ᵈ) Cv मनोवाक्कर्मदण्डाख्यै त्रिभि कारणै (This is, however, not clear) [The wording of *cd* is confused, though its general sense can be surmised. Similar is the case with st. 8–13]

9 The concept of ahimsā is here restricted to the renunciation of meat-eating

10 ᶜᵈ) Elliptical [(पशुमास) पुत्रमांसोपमं (इति) जानन् (अपि) य (तद्) खादते, (स) विचेतन] N seeks to remove the ellipsis through 573*

11 Not clear [Just as from the union of the mother and the father, a son is born (lit. 'sonhood' is engendered), so too as the result of the contact of the tongue (female) with *rasa* (male) there arises the sensation (*prajñāna* neut to correspond with *putratva*) which induces one to the further tasting of the *rasa* That is to say when once one eats *māmsa*, his taste for it grows and he continues eating it It is thus affirmed in the scriptures (namely) that attachment (*rāga*) for a thing arises from the tasting of that thing] N obviously misses the point, 574* has no relevance in the present context (Cn यथा स्त्रीपुयोगेनान्तरीयक पुत्रजन्म एवं हिंसकस्य भूयिष्ठं पापयोनौ जन्म इत्यर्थ) Cv (also missing the point) प्रति जिह्वाया यथा रसो जायते तथा च शास्त्रेषु नियत ज्ञान प्रज्ञायते। तथा आस्वादनात् रागो जायते इति योजना

12 Obscure [This seems to imply Meat-foods may be properly cooked or they may not be (however, in *Manu* 5 36, the words *samskrta* and *asamskrta* seem to be used in a different sense, cf Kullūka

[असंस्कृतान्] वेदविहितसंस्कारशून्यान्), similarly they may be salty or they may not be, accordingly, different sensations of taste may arise And yet, the mind becomes enslaved to (*nirudhyate* man's free will ceases to function in respect of) meat-eating – to a larger or a smaller extent corresponding to the kind of taste that one experiences That is to say once one has tasted meat he continues to be a slave to meat-eating — whether in greater or lesser degree He cannot wean himself away from the habit.] Cv संस्कृतासंस्कृता पक्वा लवणालवणास्तथा इत्यत्र । असंस्कृते अपक्वे अलवणे च यथा अनारस्वात् मनोनिरोधः क्रियते तथा संस्कृतान्मांसमपि दोषहेतुत्वात् न अपेक्षितं इति मनोनिरोधः कर्तव्यः इत्यर्थः

13 ^{ab}) Is this indicative of the pleasure of Svarga which are said to be denied to the eater of meat (cf 13^{cd})?

14 ^{ab}) Inordinate glorification of the taste of meat. — ^{ef}) Cv (reading प्रशंसनेव for प्रशंसा सैव) दोषकर्मफलान्विता मांसस्य प्रशंसनेव कुर्वन्ति इति योजयपदाध्याहारेण योजना

15 Cn यथा स्वमांसप्रदानात् शिबिः ऊर्ध्वं गतः एवं परमांसादनात् अधो गच्छति इत्यर्थः

16 ^{b}) Cv कायदण्डेन सह चतुर्भिः कारणैः वृता इत्यर्थः

116

1 ^{ab}) Cf. 13 114 3^{c}, 115 2^{c}, 6^{ef}, 16^{cd}

2 ^{ab}) 13 88 5–10, etc.

14 The *Nāradīya Dharmśāstra* (translated into English from the unpublished Sanskrit original by JOLLY, London 1876) consists only of "Introduction", "Judicature", and "Laws" The view quoted as of Nārada in this stanza is accordingly not traceable in that work.

15 The view of Bṛhaspati quoted here is not traceable in the *Bṛhaspati Smṛti* (edited by K. V Rangaswami AIYANGAR, Baroda, 1941)

18 Cn (न हि कृत्स्नो वेदः तथा तद्बोधिता यज्ञाश्च पुरुषं हिंसायां प्रवर्तयन्ति, किं तु परिसंख्याविधयो निवृत्तिमेव बोधयन्ति इत्यर्थः) seems to miss the point What is actually intended is that the study of all the Vedas or the performance of all the sacrifices does not conduce to that much *punya* to which one, who having once eaten (tasted) meat later (resolutely) abjures it, becomes entitled. This meaning is confirmed by the next stanza, also cf st 46. Cv सर्वे वेदा न तत्कुर्युः इत्यत्र। तत् मांसत्यागजनितपुण्यम्

23 ^{d}) Cv पर्यग्निसोपरागविधिः इत्यत्र । हन्यमानानाम् (23^{c}) इति पूर्वेण संबन्धः

25 Cf. *Manu* 2 159, 10 63

29 ^{cd}) Cv घातकः खादकार्थाय (for खादकार्थं) यथा भवति (for तं घातयति) वै नरः इत्यत्र । तथा स्वयमपि कस्यचित् खादनार्थाय भवति

32 ^{d}) Cv व्याल्गृध्राः मांसादपशवः

36 ^{c}) A *Mārkaṇḍeya-Smṛti* is mentioned by the *Mitākṣarā* (on *Yājñavalkya* 3 19) and the *Smṛticandrikā*

42–43 Cf *Manu* 5 33, 36, 39

45 ^{c}) Cn मांसतृष्णः केवलं यज्ञव्याजेन मांसं भोक्तुकामः

46 Cf. st 18

49 ^{ab}) Refers to *karmakāṇḍa* leading to Svarga — ^{cd}) Refers to *jñānakāṇḍa* leading to Mokṣa

50 Cf *Manu* 5 41 (also 5 27, 36, 39).

53 ^{b}) Cn व्रीहिमयः पशुः पुरोडाशात्मकः, "त एतदुक्त्वान्तमेधा अमेध्याः पशवः" इत्युक्त्वा "तस्मादाहुः पुरोडाशसत्रं लोक्यम्" इति ब्राह्मणात्

54 ^{b}) Cedi (near the Yamunā) corresponded roughly to the modern Bundelkhand and the adjoining region. Vasu, king of Cedi, is rarely mentioned elsewhere

56 Cn आरण्याः प्रोक्षिताः इति "पर्यग्निकृतान् आरण्यान् उत्सृजन्ति" इति श्रुते आरण्येषु यज्ञं कृत्वापि तेषां वधो न कृत इत्यर्थः [As against this, cf *Manu* 5 22] The meaning seems to be Agastya has, through his penance and his being compassionate to the people, duly consecrated to gods the forest beasts, therefore, hunting them (and subsequently eating their flesh) does not constitute the breaking of the rule laid down in st 42 — it is not *pāpa* Also cf. 13 117 17

61 ^{a}) = the four months (from Āṣāḍha *śuddha ekādaśī* to Kārttika *śuddha ekādaśī*)?

65–69 A purely conventional list of kings of yore Nābhāga = son of Vaivasvata Manu's son Nabhaga, Ambarīṣa = son of Nābhāga, Gaya = son

of Āyu (?), Āyu = son of Purūravas and Urvaśī, Anaraṇya = son of Trasadasyu (?), Śaśabindu = son of Citraratha (?), Somaka = king of the Sṛñjayas, Karūṣa = one of the ten sons of Vaivasvata Manu, Alarka = a scion of the family (great-grandson) of Divodāsa of Kāśī

117

15 ^{ab}) Cf *Manu* 5 39^{ab} — ^{cd}) Cf *Manu* 5. 31^{cd}

17 Cf. 13 116 56 and crit note thereon [Cn (again missing the point) आरण्या इति। यजमानेन उत्सृष्टानां अपि आरण्याना राज्ञा मृगयायां वधो न्याय्य एव। उत्सृष्टपशोर्जीवने तद्दैवतायास्तृप्त्ययोगात्]

18 ^{ab}) Another reason why *mṛgayā* does not constitute a sin is that great risk of life on the part of the hunter is involved in that adventure. — ^{c}) If the risk on the part of the killer and of the killed was equal, it would not be *hiṃsā* — ^{d}) रूप = beast (rarely used in this sense, hence, the *v l*)

19-20 Cn on 19^{cd}–20^{ab} rather farfetched

24 *Enam* (sing) in 24^{a} to be connected with *ye* (pl.) in 24^{d}

26 ^{d}) *Jāyati* (P) may be noted

27 ^{a}) Cn जाति॰ गर्भे जन्म

34 Reminiscent of etymologies in the *Brāhmaṇas*. Cv मां यो भक्षयति स मम भक्ष्य इति व्युत्पत्त्यर्थ

35 ^{b}) वध्येत (for वध्येत) was perhaps to be expected for the sake of the uniformity of construction being maintained.

36 = 13 7 3 Cf crit. note thereon

37 ff Cf. 13 116 25

118

3 ^{c}) Read वृद्धि — ^{d}) Read ह्रासि

5 ^{a}) भाव = innate tendency (which determines one's course of action or *dharma*), cf. 13 120 14^{ab}

6 The legend of Vyāsa and the *kīṭa* cannot be said to be particularly relevant to Yudhiṣṭhira's question.

10 ^{b}) Read मर्त्य.

14 ^{d}) Read वर्तसे

18 ^{d}) वृद्धिजीवन॰ = a usurer

19 ^{a}) निकृतिप्रज्ञ = one who regards dishonesty and fraud as wisdom — ^{b}) मोषा = a thief or a robber — ^{c}) Not clear (hence, the *v l*), perhaps the *avagraha* might be omitted and the word might be taken as one single compound word "one who secretly brings about the end (of others)" (?) [Or does it mean "one who secretly makes deposits of money"?]

20 ^{b}) पर्युषित = fed with stale food.

22 ^{c}) न (presumably to be understood in the sense of मया) — ^{d}) भ्राता (nom sing) अमयैषिण॰ (gen sing), or, perhaps better भ्राता॰ (nom. pl.) अमयैषिण॰ (nom pl) [double *saṃdhi*]

24 ^{b}) अनुभूयक॰ = not wishing prosperity (to others)

27 ^{b}) सगत्या = in the course of his peregrinations?

119

1 Cn शुभेन येन न मुह्यसे तन्ममैव कर्म

2 ^{ab}) The *darśana* refers to the one which the *kīṭa* had in its former birth (and not to the present one) Cf 13 118 26-27 (the Brāhmaṇa mentioned there was presumably Vyāsa himself) 13 119 20 would seem to confirm this

4 ^{ab}) Gods as well as the creatures of the lowest order enjoy or suffer from the consequences of their deeds done on this earth. [Cn तिर्यगा इत्यत्र वर्णलोप आर्ष। सिद्धा इत्यर्थ (?)] — ^{cd}) Not quite clear

5-6 Not clear [What would be lacking in man —whether he was a wise one endowed with speech, intellect, hands and feet, or whether he was a dullard — if (only) he lived (and thus had opportunities to make the best of his life? Obviously nothing). While living, the foremost of the Brāhmaṇas worships the Moon and the Sun reciting (their) holy legends (and thereby attains to a higher world) You (too), O *kīṭa*, will (be able to) go there (for, in the course of your life, you too will have opportunities to do the things necessary for this purpose)] Cv मन्त्रार्थस्यापि (for मन्दस्यापि हि) जीवत इत्यत्र। मन्त्रार्थो (विद्यते) यस्मिन् तस्य मनुष्यस्य जीवत॰ जीवात् किं पुण्यं हीयते

7 ^{a}) Cv महत्त्व ब्राह्मणत्वम्.

599* Seeks to fill in the hiatus between 8^{ab} and 8^{cd} The life of the *kīṭa* as *kīṭa* ended, the *kīṭa* then passed through different states of existence (st 9), until at last it was born as a Kṣatriya In each of these states of existence, the *kīṭa* (preserving its memory) went and paid homage to Vyāsa.

13 ^{d}) पिष्टिरौदन = rice cooked with meat

18 ^{d}) Having been once condemned to the life of a *kīṭa*, you have today acquired memory which is by no means despicable (*ajugupsitā*, that is, which does not suggest anything despicable) [Bom. Ed. (and PCR, and probably many MSS) read स्मृति जाता जुगुप्सिता]

20 ^{ab}) Cv मम ते दर्शनं प्राप्तं तच्च वै सुकृतं त्वया इत्यत्र तद् मम दर्शनहेतुभूतं मातृसेवाख्यं पुण्यं च त्वया सुकृतं सुष्ठु कृतं तेन सुकृतेन ते त्वया मद्दर्शनं प्राप्तम् [Crit. App., line 4, read तं(D₃ च)च]

120

9 ^{a}) Cv - महार्षभ (for विप्र°)

11 ^{b}) त्वत्कृते = on account of you, through your grace

14 ^{a}) समावेन (स्वधर्मं आचरन्त), Cf. 13 118 5^{a}

121

2 ^{c}) Maitreya = son of Kuṣārava and Mitrā (?), mentioned in different contexts in the *Mahābhārata* (cf. 2 4. 8, 3 11)

3 ^{d}) Cn मैत्रेयमपि अज्ञातचरितं चरन्तं इत्यर्थः The significance of स्वैरिणीकुले is not clear Cn - स्वं ईरयति पर्याय प्रेरयति स्वैरिणी मुनिश्रेणी, तस्याः कुले गृहे (farfetched?), Cv (equally farfetched?) स्वेच्छया आ समन्तात् मेरौ चतुर्दिक्षु ईरणं प्रवाहरूपेण गमनं यस्याः सा स्वैरिणी गङ्गा नदी, तस्याः कुले तटे। यद्वा उत्कल्युतया स्वेच्छया प्रवहन्तीनां पञ्चसरितां कुलं समूहः यस्मिन् तस्मिन् स्थले। स्वेन वक्रिमरूपेण आ समन्ताद् ईरणं प्रेरणं यस्याः सा स्वैरिणी गङ्गा, तस्याः कुले कूले तीरे ["in the house of an unchaste woman", does this indicate the strained circumstances of Maitreya (cf तृषित in st. 12)? or his utterly sagelike indifference to where he lived?]

6 ^{cd}) य (त्व) अस्मयिष्ठाः (स त्व) कारणं ब्रूहि (perhaps not quite smooth, hence, many N and S MSS have sought to improve the original reading — of course, in different ways) Cn कुतश्च ते प्रमोद (6^{c}) इति संबन्धः

7 ^{cd}) "(I ask you about) the blessedness of my *tapas* as also (about) my great good fortune (as the result of which you have noticed in my presence something to marvel)"

8 Obscure [Though our respective ways of living and of thinking are different (*pṛthagācarataḥ*, *pṛthagātmanī*), I think that there is little (real) difference between us two, but you seem to have discovered something peculiar, which has led you to marvel. Or (less probably) our ways of life and thought are different, but I think that you have marked but little difference between us two — All this is, however, purely conjectural.] Cv अल्पान्तरं अहं मन्ये इत्यत्र। आवयोः अहं अल्पान्तरं मन्ये। अन्वयात् शास्त्रसमन्वयात् त्वां विशिष्टं च मन्ये। ऋषिकुलत्वात्कुलं उभयोः समानम्। ज्ञानेन तु त्वमेव विशिष्ट इति भावः

9 ^{ab}) Elliptical? My wonder has arisen out of the incongruity between the exaggerated precept and hyperbolic statement of the Veda (namely, that, without a hundred sacrifices, one does not attain to the state of felicity) on the one hand, and the actual fact (namely, that you have attained to that state merely through the offering of a handful of water) on the other — ^{cd}) The Vedic statement (referred to above) is thus rendered untrue, but, why should the Veda make such untrue statement? This kind of thought causes astonishment Cn देशकालपात्रश्रद्धाविशेषात् अल्पमपि महत्तमत्वं जलमौक्तिकन्यायेन प्राप्नोति इति दर्शनात् 'कस्माद्वेदोऽनृतं वदेत्' इत्युक्तम्

12 ^{b}) Bom. Ed दर्शनं (for अशनं) [Cn एतद्दर्शनमिति पाठे स्पष्टोऽर्थः] मम = महाम् — ^{c}) Cv अतो दानपवित्रेण इत्यत्र दानात्पवित्रेण तपसा। पवित्रं दानं (वा) दानपवित्रं तेन

14 ^{b}) Cn अनुल्पेनान् वेदव्रतसमापनात्

15 ^{b}) प्रशंसति (in the present context) = (which) one praises or glorifies

19 ^{c}) अनुयान्ति = go to — ^{d}) दानं = दानफलम्? यज्ञ = यज्ञफलम्?

20 ff. The significance of these stanzas in the present context is not quite clear

22 ^{ab}) Not clear Presumably, 22^{a}, 22^{b}, and 22^{cd} refer respectively to the three courses of conduct mentioned in st 21 [अन्यस्य वृत्तं (पापकं) न मन्यते (that is, पुण्यं मन्यते), अन्यस्य (वृत्तं) पापकं मन्यते] Cn

(reading तस्य for the first [अ]न्यस्य and न च for the second [अ]न्यस्य) निविधानीलस्यान्यं पाद व्याचष्टे न पूरा मिति। तस्य महानिष्ठस्य यज्ञादीनि पुण्यं द्रोहादीनि पापं ततोऽन्यन्न पुण्यं न च पापकमिति स्वकर्मनिर्मुक्त पुण्यं पापं च न मन्यते इत्यर्थ (Not convincing) [Crit. App, line 4 read च for स]

609* Can have been hapl om, but, more probably, it is ins, intended to clarify, to a certain extent, the obscurity in st. 22 610* is obviously not relevant in the present context

23 Cn त्वं तु पुण्यस्यैवाधिकारी इत्याह, रमस्व इति

122

4–5 Cn पात्रगुणाद्दानस्य महाफलत्व मैत्रेय आह, निर्दोष मिति द्वाभ्याम्

9 [d]) सुकृते = well tilled

11 [a]) हन्यति irregular

12 [ab]) Cn 'यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ' इति स्मृते विद्वान् अन्न अदन तस्य प्रभुर्भवति, ईश्वरत्वाच्च क्षेत्रभूत सन् पुनर्जनयति दात्रे अनेकगुणितं प्रयच्छति इत्यर्थ — [cd]) Not clear Cn seems to be farfetched

13 [c]) Cv दातु प्रतिग्रहीतुर्वा अभावे एकचक्रं यानमिव न वर्तेत

123

8 [d]) Cn असंमतादायी, यथा च परप्रनिग्रहमभिमन्यते स्तेनो भवति इति स्मृते स्तेन

16 [a]) Cn वासिता स्त्री

124

2 [d]) Śāṇḍilī = daughter of sage Śāṇḍilya, also called Svayaṃprabhā, cf. 5 111 1, 6 9 9

16 [cd]) Cn - मङ्गलै नियता इति मङ्गलसूत्रमात्र धारयामि, न तु ताम्बूलादीनि इत्यर्थ This does not seem to be correct It rather means I occupy myself with the performance of auspicious rites which would bring blessings to the undertakings of my husband

125

2 [c]) प्रकृति = the nature of the person in respect of whom the upāya is to be employed

7 [d]) Cn हरिण पाण्डुरवर्ण

25 [a]) मयार्थ = मदर्थ ?

26 [c]) 'On account of the delay which was likely to occur in its accomplishment'

38 The operation of the expedient of sāman cannot be said to have been clearly brought out in this legend [Cn अनात्मविपर्यिणी चिन्ता पाण्डुत्वकृशत्वहेतु, ज्ञानाभावे सामैव जीवनोपाय इति अध्यायतात्पर्यम् (?)]

126

1 Cn पितामह इति अध्यायद्वयं स्पष्टार्थम्। तस्य तात्पर्यं, एक एव प्रभु पर्वतस्य दाहक उल्लासकश्च, स एव वैष्णवे विष्णुरित्यभिगत पूर्वाध्याये, माहेश्वरे महेश्वर इत्युत्तराध्याये। अत्रैव, 'नेत्रे मे संवृते देवि त्वया बाल्यादनिन्दिते। नष्टालोकस्तदा लोक क्षणेन समपद्यत' (13 127 43) इति महेश्वरवचनेन शिवमूर्ते ब्रह्माण्डस्य च अभेदो दर्शित

7 [b]) आगतसंभ्रम = whose activity or zeal had revived

9 [d]) Cn दंपत्यो रुद्राणीरुद्रयो। तं संवादम्

11 [b]) Dhaumya = son of Apoda, and younger brother of Devala. — [d]) Hastikaśyapa = ?

42 [cd]) The lordly glory which is inherent in me does not strike as a wonder or mystery to me

44 [c]) श्रावयिष्यामि, used in causal sense (I desire to be told)

127

5 [b]) having faces like those of different varieties of animals

6 [b]) bhāsa = vulture, cock.

12 [c]) The mention of muni (as against ṛṣi) in association with Śiva may not be without significance See in this connection DANDEKAR, "Indian pattern of life and thought—a glimpse of its early phases", I-AC 8, 47–59

14 [c]) nyagbhūtāḥ = who had bowed down in humility

35 [c]) ābhoga = expanse, environs

43 See crit. note on 13 126 1 — [b]) bālyāt = innocently, not suspecting the dire consequences of your action

128

1 For the legend of Tilottamā, see 1 203–204

[Cn introduces this adhy with एवं शंभो कृष्णादनन्यत्वं जगदात्म्यं चोक्त्वा चतुर्मुखादनन्यत्वं चाह — तिलोत्तमेत्यादिना]

4 A more or less similar legend about the four faces of Śiva is given in *Skanda-P* 6 153 [For the *caturmukhatva* of Brahmā, see *Bhāgavata-P.* 3 8 16; *Matsya-P* 3 30–40]

8 Śrīkantha is to be understood in more or less the same sense as Nīlakantha. For the usual explanation of the *nīlakanṭhatva* of Śiva, see *Bhāgavata-P* 8 7 Also see DANDEKAR, "Rudra in the Veda," *JUPHS* 1

10–12 Cn tries to explain the symbolism in these stanzas

16 Cn मेध्यान्वेषी इत्यादिना मेधाया धीवृत्तौ विहितं मेध्यं ब्रह्म तत्प्राप्तिकामै इदं श्मशानं उपास्यते इति वचनात्तान्यत् श्मशान रुद्रावास इति ज्ञेयम्

17 निर्भुक्त (from the root *bhuj*, 7 U = enjoy) = used out, stale, withered [The *v l* निभुग्न (derived from the root *bhuj*, 6 P = bend) = bent, torn, distorted]

20 Cn योगजधर्मं धृत्वं वाराणसीं श्मशानं च सेवितुमशक्ताना तपआदिकं विधातुं भगवान्नित्यादिग्रन्थ प्रवर्तते

26 [a]) *asaṃkalpaḥ* is better than the *v l asaṃsargaḥ*, *paradārā* to be avoided even in thought

27 [a]) How *pañcavidha*? Perhaps, the *gārhasthya dharma* (which is itself fivefold) mentioned in st 25 and the four *dharmas* mentioned in st 26

31 [a]) Cn उपवास इन्द्रियजय

35 [a]) रहस्य = *Upaniṣads*?

39 [c]) *Vighasa* = whatever food remains after being offered to gods, *atithis*, etc

41 [c]) Cn अपूर्वभोजनं, पूर्वभोजनं प्राक्भोजनं तदभाव सकृद्भोजनमित्यर्थ

43 [d]) *gṛhya* worship (as distinguished from *śrauta* w) [*pūjā* and *bali* are to be distinguished from *homa*]

44 [c]) The reference to a well cleaned and well-scrubbed house is interesting, cf. also 13 129 11

46 [b]) "The *dharma* about which you have asked." This rather unusual sense of *udīritaḥ* in the present context seems to have occasioned the *v l mayā* (for *tvayā*)

47 [c]) Cn निर्दिष्ट षड्भाग

49 [c]) *pariṣ(s)panda* literally means decorating, thence, decorating or beautifying Agni by means of *agnihotra* oblations [The reading may have been *pariṣyanda* = pouring out]

50 [d]) Cf. निर्वाह. प्रतिपन्नवस्तुषु—*Mudrā.* 2 18

52 [a]) Cf आर्तत्राणाय व शस्त्रम्—*Śāk.* 1 11 [None of the MSS used gives the Cnp आर्तहस्तप्रद]

56 [ab]) This is wrongly connected with st. 55 and regarded as forming part of the description of the Vaiśya-dharma (cf PCR) The word *ca* in 56[d] clearly indicates that the entire st 56 speaks of the Śūdra-dharma This is also confirmed by 13 129 15 Three items are mentioned here Cn सर्वप्रकारेण आतिथ्य सर्वातिथ्यम् Some such word as *pālanam* to be connected with *trivargasya* needs to be supplied [*trivarga* = *dharma, artha, kāma*] Or, *trivargasya sarvātithyam* = observance of (that is, respecting) duties connected with the three *puruṣārthas*, in that case, only two items will have been mentioned This latter sense seems to be supported by 13 131 40

129

2 [b]) गुणार्थिन् = desirous of righteous accomplishments (PCR)? with a view to manifesting his special qualities? or, is it suggestive of गुणकर्मविभागश चातुर्वर्ण्यसृष्टि?

5 Cf. *Manu* 1 6, 12; *Yājñavalkya* 1 7

7 [c]) वृत्त्यर्थं = for maintenance or livelihood, but then 6[b] and 8[c] would be contradictory वृत्त्यर्थं may, therefore, be understood in the sense 'for observance'

11 [a]) *brahma-yajña, pitṛ y., deva-y., bhūta y.,* and *nṛ-y*

12 [a]) *ajihma* = not crooked.

15 Rather abrupt and out of context. (Also cf. crit note on 13 128 56)

22 [a]) Bom Ed कुण्ड्यां (for कुण्ड्या) कुण्डी = bowl, gourd

23 [d]) Not quite clear Has one to read संख्यान

प्रति (युक्त) एव च ? "occupied with Yoga (yogic practices) and Saṁkhyāna, that is Sāṁkhya (metaphysical discussions) " [pratisaṁkhyāna means consciousness, प्रतिसंख्यान प्रति युक्त ?]

28 ^{cd}) Who follows this path in such a way that he leaves no trace or vestige behind (that is, in an entirely aloof or unattached manner) Bom. Ed च (for न)

29 Ca चतुर्विधम् (for चतुर्विधा) इत्यादि । उमामहेश्वरसंवादे चतुराश्रमधर्मे महेश्वर आह । तत्र कुटीचर तीर्थे कस्मिंश्चित् पुत्रो [पुत्राद्यादौ] भिक्षुक अयाचितात्मा वा दण्डभिक्षुको वा कुटीं कृत्वा विवेत्तयेत् । "कृतोदकस्तु योगरति येनकेनचिदाश्रित । यत्रक्वचनशायी च नि स्पृह सर्वतश्चरेत्" इति [It would appear from Cb that some words between कृतोदकस्तु and योगरति are omitted in Ca], Cb चतुर्विधा भिक्षव इत्यादि उमां महेश्वर आह । तत्र कुटीचर तीर्थे कस्मिंश्चित् पुत्रभिक्षुको [पुत्राद्यादभिक्षुको] वा दण्डभिक्षुको वा कुटिं कृत्वा विवेत्तयेत् । कृतोदकस्तु अनिश्चिताश्रय त्रिषवणस्नायी कमण्डलुमात्रपरिग्रह भिक्षालाभालाभयो समदर्शी विचरेत् । हंसस्तु अनावरण [यो]गाभ्यासपर यथालब्धेन विचरेत् । "परमहंसस्तु योगरति येनकेनचिदाश्रित । यत्रकुत्रापिशायी च नि स्पृह सर्वतश्चरेत्" इत्यादि बहु वक्तव्यमेतत्, Cn इतरौ (हंसपरमहंसौ) एकदण्डिनौ, तयोराद्य आश्रमधर्मनियत परो निस्त्रैगुण्य इति तेषा भेद

30 Cn अत पारमहंस्येन आत्माधिगमात् परं श्रेष्ठं नास्ति, नापि अवरादि, सर्वस्य अत्रैव अन्तर्भूतत्वात्

41 ^{ab}) Of the size of a digit of the thumb and (yet) fully developed (and well-organised) in their various limbs. (41^{b} is rather vague, hence the v l)

43 ^{c}) Cn चक्रचरा चक्रवच्चरन्ति वासरहिता इत्यर्थ

44 ^{cd}) Cn सम्प्रक्षाल्य सम्यक् पात्रादिक प्रक्षालयन्ति न तु श्वोऽर्थे किंचित्स्थापयन्ति, *aśmakuṭṭa* = one who uses two stones for husking grain, *dantolūkhalin* = one who uses his teeth as mortar for husking grain

46 ^{a}) Cf 13 128 49, also 13 129 49

49 ^{b}) Cn धर्मरात्रि धर्मसत्र, तेन सम्यगासन समासनम्

53–54 This sounds rather like *gṛhastha-dharma* than *muni-dharma*

130

3 ^{d}) Those who are physically self dependent, Cn स्वशरीरमेव उपजीवन्ति न तु भृत्यादि, स्वयंदासा इत्यर्थ

8 ^{cd}) *Vīra* in this context means 'ascetic hero', also of st 54 [Cn वीरशय्यां वीरासनं, वीरस्थान महारण्य वीरुभि अप्रवेश्यम्]

9 ^{b}) *Pañcātapa* = yogic practice which consists of sitting among four fires on four sides and with the blazing sun overhead

यश्चैर्दीप्तैमि शुष्कै चतुर्दिक्षु चतुष्टयम् ।
वह्निसंस्थापनं ग्रीष्मे तीव्रांशुस्तत्र पञ्चम ॥

Kālikā-P 42 [Cf *agniyoga* in st. 10.]

— ^{c}) *Maṇḍūka-yoga* = yogic practice characterised by sitting motionless like a frog and meditating

10 ^{a}) Cn वीरासनं सदोपवेशनम् (cf. Cn on st. 8), शीतं वर्षास्वासारशायी

14 *Nāgapañcamayajña* ?

15 ^{a}) *Aṣṭamīyajña* = sacrificial rite to be performed on the eighth day in a lunar half month, which is regarded as a *parvan* (cf चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा । पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च), this is to be distinguished from the *aṣṭakā* rites for *pitṛs* — ^{c}) *Paurṇamāsī yajña* = a *pārvana homa* rather than the *darśapūrṇamāsau*

20 ^{d}) Cn सिद्धिवादेषु ज्ञानगोष्ठीषु (?), in scriptures relating to *siddhis* or special yogic and ascetic accomplishment [सिद्धिवाद योगविशेष]

21 ^{c}) Out of those who have attained perfection in *siddhivāda* and who are forest-dwellers some are unrestrained in conduct (*svairin*) while others lead a married life

22 ^{cd}) Cn तत्र स्वैरिणा मौण्ड्य कषायश्च कारणं ज्ञापकं दारसंयुक्ताना रात्रिर्वासे कारणं, न स्वैरिणामिव तेषा यथेष्टविहार अस्ति इत्यर्थ

23 ^{ab}) Cn त्रिकालमभिषेक उभयेषा, दारवता कश्चित्कृतं होम वन्याम्बुफलादिना होम, एवं यथायोग्य धर्मसंबन्ध ऊह्य ।

29 ^{a}) = *sarvavedāvagāhana*

44 ^{c}) Cn मरुसाधनं मेरुसाधनमिति पर्याय (?) जलाहारमपि त्यक्त्वा इत्यर्थ [Cf *Harivaṁśa* 16 25]

45 ^{a}) शुद्ध = केवलम्

49 ^{c}) The kind of practice mentioned here is not clear Does it refer to walking bare footed on rocky places ? — ^{d}) Guhyakas = demi gods attendants of Kubera and guardians of his treasures.

131

1 [a]) For Śiva as *bhaganetraghna*, cf. *Śatapatha Br* I 7 4, *Bhāgavata-P* 4. 5 17–20 — [b]) Cf. *Bhāgavata-P* 4 5 21–22 — [c]) Cf. *MBh* 12 App I, No 28, line 152

3 [d]) निवर्तितुं शक्य (=can be avoided for निषेवितुं शक्य =can be practised or borne) is obviously a later improvement.

6 [b]) *nisargāt* = through birth. (However, see st 49 below)

8 Has one to add "in the next life"? Or, is it intended just to emphasise, by way of *arthavāda*, the advisability of a Brāhmana observing *Brāhmana-dharma*?

17 C *Manu* 4 207–224 — [a]) उग्रान्नं [cf. Kullūka's comm on *Manu* 4 212 उग्रो दारुणकर्मा, तस्यान्नम्। "गोविन्दराजो मन्त्रर्थामुग्रं राजानमुक्तवान्। मनुश्चौ च शूद्राया क्षत्रियोत्पन्नमन्यधात्॥ मेदोक्तेर्याज्ञवल्कीये नोग्रो राजेति वावदत्। आश्चर्यमिदमेतस्य स्वकीयहृदि भूषणम् "] — [b]) गणान्नं = mess, food prepared for a number of persons in common [cf. Kullūka on *Manu* 4 209 गणान्नं शठब्राह्मणसवान्नम्, also cf. *Manu* 4. 219] श्राद्धसूतकम् = food cooked for the first *śrāddha* of the deceased (?), सूतक = period of impurity following child-birth, *jananāśauca*, hence, food cooked during this period? *Manu* 4 212, 217 mention अनिर्दश which is explained by Kullūka as सूतकान्नम् [*Manu* 4 212 speaks of सूतिकान्न, Kullūka सूतिकान्नं सूतिकामुद्दिश्य यत्क्रियते तदन्नं तत्कुल्यैरपि न भोक्तव्यम्] — [c]) घुष्टान्नं [cf. Kullūka on *Manu* 4. 209 घुष्टान्नं, को भोक्ता इत्युपोद्घुष्य अन्न सत्रादौ यद्दीयते] — [d]) शूद्रान्न, cf. *Manu* 4 218, 223

24 [b]) कुण्डाशी = a pander [but, Cn कुण्डे पाकपात्रे अश्नाति इति कुण्डाशी, this does not seem to be the meaning in the present context]

26 [a]) "on the other hand, by means of these actions", *ebhiḥ* refers to actions mentioned in the following stanzas — [c]) One expects शूद्रो वैश्यतां गच्छेत् (cf. st. 29) As it is, it may mean a Śūdra becomes a Brāhmana by stages — that is, a Śūdra becomes a Vaiśya (st 27–29), a Vaiśya becomes a Kṣatriya (st 30–33), and a Kṣatriya becomes a Brāhmaṇa (st. 34–44)

29 [a]) Cn चोक्ष (for चौक्ष) शुद्ध

31 [b]) "seeking prosperity (welfare) of all varnas", cf. बुभूषता in st 54

39 [c]) "on a bed of sacrificial grass"

40 [ab]) Cf. crit note on 13 128 56[a]

49 Cf. st 6 — [b]) *samnati* = a kind of sacrifice, humility, *saṁnatiḥ* is rather out of the way, hence, the simplified reading *samtatiḥ* in some manuscripts, but that does not afford a satisfactory sense in the present context.

52 Varnas, as based on birth, are indicative of the position (*sthāna*) and the share of social obligations (*bhāga*) *initially* assigned to different persons, but there is possibility of upgrading or degradation of these original varnas [" the distribution of human beings into the four orders as dependent on birth is only for purposes of classification"—PCR]

55 [d]) Some MSS seem to have wrongly understood —*jīvin* in the sense of "maintaining himself by means of", and to have therefore changed the reading in order to avoid contradiction with 13 129 6[b], but, —*jīvin* may mean "passing his life by practising *dāna* and *adhyayana* (among other things)"

57 Cn कुयोनिसंबन्धात् कुप्रतिग्रहात् आदानाच्च ब्राह्मण्यं नश्यति इति भाव:

132

8 [a]) Cn प्राणातिपाताद् इन्द्रियाणां विषयाभिमुख्याद् [This interpretation is strange *prāṇātipāta* = killing a living being, *viratāḥ* those who abstain from it]

9 [d]) Release from the bondage caused by actions and attainment of *svarga* seem to have been regarded here as similar

15 [c]) Cn अकषायकृता रागद्वेषाद्यभावार्थं निर्मित

16 [d]) (A path) other than this should not be resorted to

23 [a]) *Sūcya* = insinuating speech, or, words piercing the heart like a needle, [rather out of the way, and hence the *v l*]

25 [c]) कुदापि, double *saṁdhi*.

29 [ab]) On account of an undisciplined mind one becomes possessed of a far more undisciplined *ākṛti* or

(physical) form (or body, that is to say, his conduct becomes far more undisciplined, for, the physical body is the instrument of that conduct) [The nature of one's mind (that is, one's character) is usually reflected in his form, also cf *yatrākṛtis tatra guṇā vasanti*] It is also possible to read दुष्प्रणीततरा इति

54 शुक्लाभिजातीयः = born in a 'white' (pure or noble) family [Does the word have any racial significance?]

133

3 [cd]) Cn नैत्यकानि नित्यदेयानि । 'किमिच्छसि' इति पृष्ट्वा यदीप्सितं दीयते तत् किमिच्छकम्

12 [c]) अन्नविकृति = any kind of food

13 [a]) अप्रवृत्ता = disinclined (to relieve distress?).

17 [a]) स्तम्भिन् = stiff, arrogant, *stabdha* [Cf सर्वान्वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्ध एयाय — *Ch Up* VI. 1 2]

23 [d]) Cn गुरुवृद्धापचायिनः गुरूणां वृद्धानां च हीनत्व संपादकाः

27 [b]) Cn गुरुवत् पितृवत् (Cf उपाध्यायस्य नैवास्ति विशेष सुतशिष्ययो । सच्छिष्यस्यापि नैवास्ति जनकाचार्ययोस्तथा)

41 निरीतिकः = free from all distress [*īti* means seasonal calamity, cf अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषकाः शुकाः । प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः], lengthening of *ti* in *nirītikah*, *metri causa* To avoid this, *v l*

134

3 [a]) Cf *Skanda P* 3 1 4 — [c]) Mārtandaja is Yama Yama is the son of Vivasvat and Saraṇyū Vivasvat is the Sun god, Mārtanda is another name of the Sun god The reading *mārkandeyasya* (also in Bom Ed) is obviously not likely A mention of Mārkandeya among the divinities like Brahmā, Indra, Kubera (Vaiśravaṇa), Varuna, etc would be out of place, *mārkaṇḍeyasya*, perhaps misreading for *mārtaṇḍeyasya*

4 [a]) गौरी, वरुणभार्या इति मेदिनी (गौरी यादसांपति-योषिति-रष्टिकम्, 28-29), rarely referred to

7 [cd]) "Explained by you, it will derive special authoritativeness"

8 [ab]) Also of 14[ab] — [c]) a *dṛṣṭānta* in support of [ab] [Cn गौर्यां गच्छति etc is farfetched]

13 [cd]) A handsome compliment to Śiva ["You know everything, including *strīdharma*, and yet, without entertaining any vanity on that account, you gracefully show me the courtesy of asking me this question Capability without vanity is the mark of a true Puruṣa"] For a similar idea, see st 20

14 [ab]) Cf st 8

15 [d]) Cf एकाचेतत्सरस्वती नदीनां शुचिर्यती गिरिभ्य आ समुद्रात् (*RV* VII 95 2)

16 Vipāśā = Beas, Hypasis Vitastā = Jhelum, Hydaspes Candrabhāgā = Chenab Irāvatī = Ravi (?). Śatadru = Sutlej Devikā = Deeg, a tributary of Ravi (PARGITER), or, Sarayū (particularly, her southern course)? Kauśikī = Kusi (?) Gomatī = Gomal, a western tributary of the Indus

24 [a]) *buddhyā*, to be connected with *sampannā* (in *vinayasampannā*)? But that sense is brought out by *bahubuddhyārthyā* in [c] Therefore, perhaps *vinayasampannā* (possessed of humility) in consequence of true intelligence or knowledge (*buddhyā*)

26 Cf st 13

27 [d]) नापदम्, that is न आपदम् (for ना पदम्) is certainly more natural

28 [a]) अन्यथा = without consulting the wise

36 [ab]) It seems to be suggested that a mother's affection for her child is more intense than a wife's love for her husband Cf also 40[c].

39 [ab]) Presumably, not to be taken literally

44 [c]) Cf 13 128 44, 129 11

49 [b]) सुखेन (to be supplied), "effortlessly (*laghu*) but with determination or strong will (*sattva*)"

135

1 [a]) Does this suggest that the treatment of the main topics of this *parvan* has now been completed?

13 [a]) Cv यानि नामानि गौणानि इत्यत्र । गौणानि, सकल नाम्ना भगवति योगवृत्त्या प्रवर्तनात् । एकैकभगवद्गुणप्रतिपादकानि तत्त्वमुख्यानि । मुख्यवाच्यस्यान्यस्याप्रसिद्धत्वात् । विष्ण्वादिनाम्नां विष्णावमुख्यत्वस्य व्याहतत्वाच्च — [c]) Cś ऋषिभिः मन्त्रैः तद्-दर्शिभिश्च, परिगीतानि परितः समन्ततः परमेश्वराख्यानेषु तत्र तत्र गीतानि Is it implied that the (Vedic) seers have

already sung these names of Visnu? Actually, only about 150 of these names can be derived, whether directly or indirectly, from the Vedic sources

14 Cn विश्व विष्णु इत्यत आरभ्य अन्य न्यपदार्थ । नाम पदानामवयवार्थस्तु श्रीशंकराचार्यभाष्यात्तदीयभाष्यास्वावाद्दष्टव्य A reference may be made to a recent edition of the *Visnusahasranāmastotram* with the Śāmkarabhāsya and the Vivrti of Bhāsya by Tarakabrahmānanda-sarasvati (editor R RAMA SASTRY, Oriental Research Institute Sanskrit Series 106, Mysore, 1961) Among the commentators of *VSNS*, the editor mentions Śamkara, Parāśara Bhatta *alias* Ranganātha Deśika, Satyasandhayati, Vidyārāja, and Vādirāja. Cv on the *VSNS* (that is, on 13 135 14–120) is published in *ABORI*, Vol No 45, 81–98 Another com on *VSNS* from the Dvaita point of view by Śrīsatyasandhayatirāja is published at Dharwar in 1933 An English exposition of *VSNS* by K.E PARTHASARATHI, mainly based on the com of Śamkara and Parāśarabhatta is appearing serially in the *Kalyāna-Kalpataru* (beginning from Vol 26, No 5) An English commentary on *VSNS* by Swami CHINMAYANANDA is also appearing serially in *Tapovanaprasāda* (Bombay), beginning from the issue of April 1964 [Incidentally, in connection with the *Śivasahasranāmastotra* (13 17 30 ff), a mention may be made here (since it was not made at the proper place) of E ROSE's *Beiträge zur Kenntnis des Śivaitischen Namensglaubens nach den Purānen eine religionsgeschichtliche und textkritische Untersuchung*, Bonn, 1934, which considers *ŚSNS*] — [a]) For the discussion of the name Visnu, see DANDEKAR, " Visnu in the Veda ", *Kane Comm Vol.*, 95–111

23 [c]) Some com explain Visnu is like the day (*ahah*) to the Jiva after the latter is awakened from the sleep of *avidyā*

39 [c]) Cv सन्कृति (*for* °त)

45 [b]) Cv [अ]नल (for [अ]निल)

60 [c]) Visnu resides within the constellation Śiśumāra or the Northern Bear, round which the *naksatras* are supposed to revolve

74 [a]) The reading may be either खण्डपरशु or [अ] खण्डपरशु Some com. see in this context an allusion to the legend of Bhārgava Rāma who vanquished his preceptor Śiva's son Kumāra, thereby gave satisfaction to Śiva, and thus obtained the *paraśu* from him Visnu (as Bhārgava Rāma) is one who divested (*Khanda*) Śiva of his *parasu*

95 Cb चतुर्मूतिश्चतुर्व्यूह(for °बाहु°)श्चतुर्बाहु (for °व्यूह°)-श्चतुर्भुज (for °गति) । चतुरर्थो (for °रात्मा) चतुर्भावश्चतुर्वेद विदेकपात् ॥ सहस्रनामन्तुतौ चराचरान्नतुतो भगवान् स्तूयते । चतुर्मूतिरिति । उत्पत्तिस्थितिप्रलयोदासीना अवस्था चतस्र । [तद्]-वन्याभेदप्रकल्पिता मूतय । अपरा जलनिधौ जलपानपरा हयग्रीवाख्या । चतुर्व्यूह इति । चतुर्वेद–चतुर्वर्ग–चतुराश्रम–चतुर्होत्राणि [इति] चतुर्व्यूहा यस्मिन् [स] चतुर्व्यूह । चतुर्बाहुरिति । चत्वार संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धनारायणा बाहव कायोपयुक्ता बाहव यस्य [स]। चतुर्भुज इति । चत्वारो वाय्वग्निकालसूर्या एव जगद्ग्रासकत्वेन मुखानि यस्य । उक्तं च, " यस्याग्निरास्यम् " इत्यादि । चतुरात्मेति । चत्वारि धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि आत्मनि यस्य । चतुर्भाव इति । तैरेव धर्मादिभि चतुर्भिर्भावयति नाशयतीति । चत्वारो वेदा । एक श्रेष्ठ पादो [It seems that the interpretations of चतुर्व्यूह and चतुर्बाहु have been transposed Samkarsana etc are the *vyūhas* It may also be noted that Cb reads चतुरर्थ but comments on चतुरात्मा]

101 [c]) न्यग्रोधोदुम्बर, double *samdhi* — [d]) Did Cānūra belong to Āndhra? Or is Āndhra the name of another foe killed by Krsna?

108 [Crit App., line 3 read नैकजो for [ए]कजो नैकज, as also नैकज, must be regarded as a single word]

109 [b]) The reading of Cv is the same as that in the text Cv, however, gives two different interpretations of *Kapila* [Crit App, line 2 drop Cv कपिल कपिलोऽव्यय]

123 [d]) In view of the first three *pādas*, one expects here a reference to Śūdra's obtaining the best fruit of his own special work [Cn अनेन शूद्रस्यापि एतज्जपे अधिकारोऽस्तीति दर्शितम् However, Cś शूद्र सुख मवाप्नुयात्, श्रवणेनैव । न तु जपयज्ञेन । " तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्त " (तै सं ७ १ १) इति श्रुते । " श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रत " इति महाभारते श्रवणमनुज्ञायते (cf 18 5 43)। "सुगतिमियाच्छ्रवणाच्च शूद्रयोनि " इति हरिवंशे]

133 [d]) पुरुषोत्तमे (= पुरुषोत्तमस्य) भक्तानाम्.

135 [c]) The *samdhi* of वर्तते and इद may be noted.

137 [b]) The Citraśālā ed of Cn mentions in f n the *v l* प्रथम (for प्रथम) — [d]) It reads आचार प्रथमो धर्म , but mentions the *v l* आचारप्रभवो धर्म in f. n

[On the left hand margin of page 714, read B 13 149 139]

136

8–11 It would appear from the words *dhuram* and *dhuri* occurring respectively in 8[cd] and 9[ab], and from the words *bhojanah* and *bhojanāt* occurring respectively in 9[cd] and 10[ab], that the stanzas needed to be rearranged as 8[ab] = 8, 8[cd]–9[ab] = 9, 9[cd]–10[ab] = 10, and 10[cd]–11 = 11

16 = *Manu* 9 315 —[cd]) Reference to the creation by Viśvāmitra of another *svarga* for Triśaṅku ? Cf *Rāmāyana*, Bāla. 57–61

17 [ab]) Reference to the quaffing off of the ocean by Agastya (*Padma P* , Sṛṣṭi 19) —[cd]) Reference ?

21 [a]) *Praṇītaḥ* = formally carried forth to be set up as the āhavanīya fire For 21–22, cf. *Manu* 9 317–19

137

3 For Kārtavīrya, Dattātreya, and the four boons, see *MBh* 3 App 15; 12 49, *Vāyu P.* 2 32, *Matsya P* 43, etc

14 [cd]) Actually only one *hetu* is mentioned (cf. 12[cd]), therefore, presumably with a view to regularising the context, many MSS seem to have changed the original reading

15 [ab]) ब्रह्मोपधा = acting under the pretext of giving instruction in the matter of the Veda and the sacrifice Cv श्रिता ब्रह्मपरा (for श्रितान्ब्रह्मोपधा) इत्यत्र । ब्रह्मपरा वेदपरा विप्रा क्षत्रियान् श्रिता सन्त खादन्ति अश्नन्ति इत्यन्वय ।

18 [ab]) Gāyatrī = *ākāśavāṇī* (cf. st 12) Cn गायत्र्या सरस्वत्या असत्यं कथितम् The reading [अ]सत्य (for सत्य) is possible " What Gāyatrī has said, namely, that the Brāhmaṇas are superior to the Kṣatriyas, is not true. " However, the reading सत्य is perhaps more probable. " Whatever has been proclaimed in the sky by this virgin Gāyatrī is (probably) true [The Brāhmaṇas are at present independent (*avaśa*) and superior (cf 20[a], अद्य ब्रह्मोत्तरं लोके), but] I shall vanquish (*vijeṣyāmi*) them and establish Kṣatriyas' superiority in the world (cf. 20[b]) " Cv कथित दिमया (for तनया) सत्य गायत्र्या कन्यया भुवि (for दिवि) इत्यत्र । गायत्र्या कन्यया साक्षिभूतया भुवि मया सत्यं कथितम्

19 [a]) *rāṣṭra* = sovereignty [It may be noted that *AV* III 4 distinguishes between *rāṣṭra* (= kingdom or dominion) and *rājya* (= kingship)]

[p 719, right hand corner read 13 137 25]

21 [b]) Cn निशाचरी अन्तर्हिता सरस्वती । यद्वा, निशाचरी राक्षसपि विप्रस्वाभूत् विप्रानाये आसिता इति भाव [Why is Gāyatrī (st 18) called *niśācarī* ?]

25 To read पृथिवीभूत as one word (Cn पृथिवीभूत पृथिव्यात्मक भूतम्, Cv [पृथिवीभूत] पृथिवीतत्त्वात्मा) is not necessary In this and in the next stanza the five elements (*bhūtāni*), namely, *pṛthivī*, *vāyu*, *ap*, *sūrya* (= *tejas*), and *nabhas* (*ākāśa*), are mentioned, and, referring to each of them, Kārtavīrya asks whether a Brāhmaṇa is equal to that *bhūta* —[cd]) पृथिवी यादृश भूत, द्विज तादृशो यदि [Crit. App , colophon, line 5, last word read पवनार्जुनसंवादे]

138

1 [cd]) " A Brāhmaṇa is (not only equal but also) superior to those (elements) which have been mentioned by you (13 137 25[cd]–26), O king "

2 Cf. *MBh* 13 139 1–8 King Aṅga decided to give away Pṛthvī by way of charity, therefore, she abandoned her body and went over to Brahmā. Thereupon the sage Kaśyapa, through his yogic power, left his own body, entered the lifeless body of Pṛthvī, and thereby revived her Pṛthvī is, therefore, called Kāśyapī (Cf *Padma P* Uttara. 135, *MBh* 12 49) —[a]) Cv मही महती, तस्या भाव महीत्वम् । धनधान्यादि सम्पत्करीत्वं इत्यर्थ

3–4 Cf *MBh* 13 139 9[c]–30[d]

5 [a]) Cn अङ्ग वायु [The legend referred to here does not seem to have been very common]

6 For the legend, see *Brahma P.* 87, 122, *Rāmāyana* (Uttara) 30

7 Reference ?

8 [b]) Cn कावि अग्नि Cv reads सहतोर्ध्वशिख कपि. [Cv वडवारूपेण जं समुद्रजल पिबति इति कपि, अग्नि] The legend of the loss of his splendour suffered by Agni is narrated in *Matsya P* 217–218 But there Aṅgiras

is represented to have helped Agni.

9 The reference is not clear Cn mentions the legend concerning the sons of Sagara [Crit App, line 3 Before Dn1, read V1 B Dn2 n3 हासन]

10 ^{b}) Do you try to understand what is best (*śreṣṭha*) for you, O king

11 ^{cd}) For the legend, cf. *Bhāgavata P* 9 23 Is the reference to Tālajangha in the present context not strange ? Tālajangha is usually described as the grandson of Kārtavīrya, and Vāyu is here telling Kārtavīrya about the burning of his grandson by Aurva.

14 Reference to Brahmā. To read अनुभूतानुपालकम् as one word does not give satisfactory sense (Cn अनुभूत प्रतिभूतं, अनुपालक पोषकम्) भूतानुपालकम् by itself is quite all right Presumably अनु is to be connected with जानन् in the fourth *pāda* " Recognising or conceding (*anujānan*), as you do, the greatness of the creator and the sustainer of beings, who is the best among the Brāhmanas, why are you still deluding yourself with a doubt about the superiority of a Brāhmaṇa ? "

15 C1 ब्रह्मणोऽपि ब्राह्मणानेन त्वात् तं स्तौति, तथा प्रजापतिर्ब्रह्मा इत्यादिना

16^{a}–19^{b} A digression ? The statement is not clear

16 View denying Brahmā as creator

17 ^{ab}) Refutation of the above view — ^{cd}) Explains how the *aṇḍajātatva* of Brahmā is to be understood. [Cn आकाशे सम्याकृतम्]

18 ^{ab}) Objection against the explanation. — ^{cd}) Answers away the objection. [Cv अहंकार इति प्रोक्त इत्यत्र । अहं अहंकारास्पदतत्त्व करोति इति अहंकार]

19 ^{d}) Cv अब्रुवन् (for अब्रवीत्) किमपि अवदन् वायु

139

1–8 This passage expands the reference in 13 138 2

4 ^{a}) मही = महीकलेवरम् — ^{d}) आत्मानं = स्वदेहम्

5 ^{c}) धर्मोत्तरा = having Dharma prevailing everywhere [Cn seems to have missed the point]

9^{c}–30^{d} This passage expands the reference in 13 138 3–4

9 ^{c}) According to the *Bhāgavata P.*, Utathya was the son of Angiras and Śraddhā

12 ^{a}) सोतथ्य, double *saṃdhi*

25 ^{a}) Cv ततस्तदीरण जात इत्यत्र । तत नत्स्थले ईरण ऊषरभूमि जातम्

26 For some other legends concerning the disappearance of Sarasvatī, see *MBh* 3 130 3–4, *Vāmana P* 3 8

28 ^{c}) Cn मुमोच मोचयामास Cv मुमोच च ततो (for जगद्) दुःखात् इत्यत्र । तत पुरीशोषणादिदुःखात्, मुमोच मोचयामास

31 ^{c}) Cv ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वम् इत्यत्र । अहं एनं उतथ्यं ब्राह्मणं वर ब्रवीमि

140

9 ^{d}) As a matter of fact, Agastya himself is very closely associated with the South.

10 Only those Dānavas who fought in the mid-region (*antarikṣa*) were burnt up The Dānavas in the other two regions (that is, *kha* and *mahī*) were safe [Crit. App, line 3 Read [ऽ]धस्ता for [ऽ]धरस्ता (hypermetric)]

14 ^{c}) = 13 139 31^{c}

16 ^{cd}) Having come to know of his haunt (in that locality), the Ādityas mentally approached Vasiṣṭha (and requested him to officiate as their priest)

19 ^{cd}) Not clear Does it mean By means of mountains, maces, and trees, the Dānavas fiercely agitated the water of the lake and thus drained it out up to a distance of a hundred *yojanas* ? [*utthitāh āpah* or *dānavāh* ?]

24 ^{ab}) Cf. *Matsya P* 121 16–17, *Brahmāṇḍa P* II. 18 70

141

2 ^{cd}) In *RV* V 40 5–9, Svarbhānu is said to have pierced Sūrya with darkness There is no mention of Soma (= the moon) in that context. *RV* V 40 5–9 is believed to contain a reference to a solar

eclipse which Atri had observed Also cf. *ŚBr* V 3 2 2 The legend regarding Atri given in this adh (2–14) is clearly reminiscent of the above reference in the *RV* Svarbhānu is later identified with Rāhu. [2^{cd} seems to give the reason why the situation described in 2^{ab} arose]

8 ᵇ) Read तमोनुदमवच्छशी — ᶜᵈ) Not clear Atri saw the predicament of Soma (*Saumyabhāva*) and also had the sight (*pratidarśana*) of Sūrya (who had lost all his splendour) (cf 9^{ab}) [Or Atri looked (*apaśyat*?) the very nature of Soma and a reflection (*pratidarśana*) of Sūrya (that is, he assumed the exact forms of the Moon and the Sun)] [Crit App., line 7 Before T1, read V1 B Dn3 सोमवत्प्रियदर्शनः]

16 ᵃ) For Cyavana's promise to Aśvins, cf *MBh* 3 124. This was in connection with Cyavana's rejuvenation by Aśvins (for this, cf *RV* I 117 13, VII 68 6, etc)

25 ᶜ) *Timi* = leviathan, a whale of enormous size

28 Cyavana cut up Mada (= infatuation?) into four parts and distributed those parts among dice, *mṛgayā*, etc

142

4 ᵈ) Cn कपे असुरविशेषे

6 ᶜᵈ) For, only after they have been brought down to the earth (*bhūgatān*) can we subjugate them

7 ᵈ) Cv धनी धनिनामको दूतः

8 ᵈ) किमिह वर्तते = why then should this (sacrifice) go on here?

9–12 Usual statement regarding the *ācāra* of the Brāhmaṇas

11 ᵃ) They share food with (their) children (?)

12 ᵃ) The idea is not clear, hence, the *v l* [Does it imply whenever they drive in *śakaṭas* (carts), they all drive together (*upetya*), that is, they do not make any one of them go on foot, but make place for him in the carts, otherwise, all of them go on foot?]

14 ᵇ) It is laid down that what gods are, that we too are (that is, gods and we Brāhmaṇas have ever belonged together)

23 ᵃᵇ) Kārtavīrya died at the hands of Bhārgava Rāma (cf *MBh* 1 98 1, 3 116 23–24, 8 4. 52, *Matsya P* 43, etc) But this happened at the end of Kārtavīrya's long regime of 85,000 years

143

1 ᶜ) Cn कर्मोदयं फलोदयम्

2 ᵇ) Cv व्युष्टि फलम्। "व्युष्टिः फले समृद्धौ च" इत्यमरः (3 3 38).

3 ᵈ) दृष्टव्युष्टि = one who has experienced the fruit (?)

4 ᵈ) Cn दुःखितस्य दिनं महद्भवति इत्यर्थः.

5 ᶜ) ये पौराणं दण्ड उपासते (तेषां) च धर्मः (मया) उक्तः I have also explained to you the duties of those who adopt the polity (*daṇḍa* = *daṇḍanīti*) as laid down in the *Purāṇas* It seems that the first two *pādas* of this stanza refer to the precepts of Dharmaśāstra (particularly relating to the *ācāra* of the three social orders), while the third *pāda* refers to those of Daṇḍanīti or Arthaśāstra (or Rājadharma) Of course, this is not expressed very clearly, hence, the *v l* [Bom ed तथा शूद्राणां धर्ममुपासते च]

6 ᵈ) संशयेषु = when Dharma is in jeopardy? Or, when there arise any doubts about Dharma?

8 ᵇ) Cv अमितौजा ब्रह्मा यत्र नाभिकमले स्वयं स्वतन्त्राद् नारायणात् उत्पन्न इत्यर्थ — ᵈ) तर्जयानम् = mocking the ocean (in respect of depth and extent)

9 Kṛṣṇa himself appears in the Kṛtayuga, the Tretāyuga, the Dvāparayuga, and the Kaliyuga respectively as perfect Dharma, knowledge, power, and *adharma* — ᶜ) Cv फलं चासीद् (for बलं त्वासीद्) द्वापरे पार्थ कृष्णः इत्यत्र। फलं, कृतयुगे कृत्स्नसकलधर्माणां त्रेतायुगे सकलयज्ञानां च फलं फलभूतः द्वापरे कृष्ण आसीत् इति योजना.

10 ᵃ) Cv देवानां पूर्वः पूर्वदेवः, देवाग्रेसरः इत्यर्थः। स कृष्ण [Cn पूर्वदेव आदिदेव] — ᵇ) Cn स एव सम्राड् बलिरूपी पूर्वदेवो दैत्यो बभूव (?)

11 ᵃ) सुराणां, to be connected not with धर्मः but with जायते in the next *pāda*, सुराणां = सुरेषु.

12 ᵃ) Cv साज्यान् कलियुगप्रवर्तनाय लक्षणु योग्यान्, कांश्चिद् दैत्यान् त्यक्त्वा

13 ᶜ) Cn शोणितभृत् शरीरी.

14 ^{c}) Cv राक्षसाश्चापि नमन्ति इत्यत्र। राक्षसा प्रह्लादादय —^{d}) Cv रायस्पोष उत्पोषक। "रा स्वर्णे स्वावदेयमर्थं स्वम्" इति हल (cf. रा कन्याण निष्कनद्यापद च। हलायुध — २ १८)

15 Do the four *pādas* of this stanza refer respectively to the four priests — Hotṛ, Udgātṛ, Brahmā, and Adhvaryu? [Cf *RV* X. 71 11]

16 ^{a}) Cv महागुहा वेदहृदयम् — ^{b}) Cn मही सर्वं पृथिव्याच्छादनं भजनम् इति यावत्, Cv [reading तस्मिन् for मही) तस्मिन् वेदे, मर्म यत् ददर्श। हे भारत

17 ^{b}) Cv वाहनं निर्वाहकम्

18 ^{ab}) कुम्भरेता (mas nom sing) is strange [Incidentally, *kumbharetāḥ* = Agni.] Presumably, this is misreading for कुम्भरेत (neut. acc sing) which is improved in some MSS to कुम्भे रेत Cv actually reads कुम्भेत For the legend of Vasiṣṭha's birth from *kumbha-retas*, cf. *RV* VII. 33 11–13 It may be noted that the very words *tam āhur vasiṣṭham* (18^{b}) occur in *RV* VII 33 13^{d} Cv स कुम्भरेत इत्यत्र। स परमात्मा। पुराणार्थे [reading पुराणा for पुराणं], कुं पृथिवीं मानयति इति व्युत्पत्त्या कुम्भरेत हिरण्यरेत, तद्रूपं ब्रह्माण्ड ससृजे वसिष्ठ चिरकालस्थायिनं ब्रह्माणम् — ^{c}) अश्ववाजी (dual?) = Aśvins

19 ^{b}) Cf. *RV* I. 154. 2 — ^{c}) The word *ātmā* to be supplied

20 ^{c}) Dividing time into day and night, etc

22 ^{ab}) Cf. *RV* I 164 2–3 Ca b स एकयुक् इत्यादि। महेश्वरो मुनिभ्य विष्णुमाहात्म्यं कथयति (obviously, quite a different context!)। स विष्णु, एकयुक् असहाय, चक्रं कालचक्रमिदं प्रवर्तमानं, त्रिनाभि (Cb त्रिणाभि) भूतभविष्यद्वर्तमाना पूर्वापरमध्याह्ना वा नित्रो नाभय बन्धनानि यस्य, सप्त छन्दांसि एव आशुगमनात् अश्वा तै युक्त, त्रिनामा त्रिलोकार्थं वहति (Ca हरति), कालपुरुषत्वात् न कस्यचिद्वशे तिष्ठति

24 ^{ab}) Ca b स एव अश्वाय (for अश्व) आशुगामिने आदित्याय, श्वेत निर्मलं नभ, अश्व गमनशील वायु, उपकरणार्थं प्रायच्छत्। स एव अश्वान् इतस्ततो गमनशीलान् रश्मीन्, सहस्रसंख्यातान् चकार इत्यर्थ। तस्य कालात्मन, रथ शरीरम्। अथ काला भूतभविष्यद्वर्तमाना (om in Ca) पूर्वाह्णापराह्णमध्याह्नरूपा वा, षड्ऋतु बन्धनानि यस्य स तथा। कालस्य एकस्यापि भूतादित्वं (पूर्वापरादित्वं?) उपाधिभेदै। त्रिचक्र, त्रीणि सत्त्वरजस्तमांसि चक्राणि यस्य। त्रीणि धर्मार्थकामरूपाणि [वा]। अथ ऋतव एव चक्राणि (Ca om from त्रीणि धर्मार्थ up to चक्राणि) भ्रामकत्वात् यस्य स तथा। ऋतु संवत्सर इति (Ca मुनि-)वचनात्। त्रिवृच्छिरा, त्रिवृच्छब्देन नवसंख्या उच्यते। नवैव निमेषकाष्ठाकला मुहूर्ताहोरात्रपक्षमासर्तुसंवत्सराख्यानि शिरांसि प्रधानावयवरूपाणि (om. in Cb) यस्य स तथा। (Cb) यद्वा, त्रिवृद्दराणि (?) त्रिनाभि यस्मिन् स तथा। चतुरश्व इति, चत्वारो वेदा चत्वारो वाध्यात्माधिदैवाधिभूताधियज्ञा अश्वा यस्य स तथा तस्य प्रसिद्धस्य (om in Cb) [Cv चतुरश्र रथ अर्जुनरथ (?) तस्य वशे तिष्ठति]

26 Cf. 13 140 31 —^{ab}) Legend? Cv अलङ्घयत्सरितो वै त्रिधामु इत्यत्र। प्रहरन्तं वज्रं निरस्य प्रयुज्य सतामुपरि (?), सरित सरणशीलान् पर्वतान्, त्रिधामु, स कृष्ण, अलङ्घयत्, भूमिमितस्ततो लङ्घयामास वै

27 ^{ab}) For the story, see 13 144 12ff Cv दुर्वासा वै इत्यत्र। तेन कृष्णेन स्वगृहे वासित इति योग्यपदाध्याहारेण योजना

28 ^{c}) Does this refer to the three kinds of rites — *kāmya*, *nitya* (*śrauta*), and *laukika* or *gṛhya*?

29 ^{d}) Cv देवकीपुत्र इति च्छेद

30 ^{b}) Read स कला for सकला

31 ^{b}) दर्शानि, neut ?

32 ^{b}) मरुत षड् गणा? Usually one hears of seven *marudgaṇas* Hence, the *v l*

37 The four *vyūhas* of the Pāñcarātra doctrine. Cf MBh 12 347 (यो वासुदेवो भगवान् क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मक, etc) Pradyumna = *manas*, Aniruddha = *ahamkāra*

38 ^{ab}) Ca. b स एव, पञ्चधा पञ्चभूतात्मकं, पञ्चजनोपपन्नं परमपुरुषाधिष्ठित (?), पञ्चोन्य (for सञ्चोदयन्) पञ्चविषयानुभवत्कृत, पञ्चगुण (for विश्वमिदं) सिसृक्षु सृष्टवान् इत्यर्थ — ^{cd}) Reference to the five *mahābhūtāni*

39 ^{bc}) Cn चतुर्विध जरायुजादि। पञ्चबीजां चतुर्विधभूतग्राम कर्म च, तेषां बीजभूताम्

42 ^{c}) The past and that about which we here do not know anything (that is, the future).

43 ^{d}) To think, in this connection, of anything other than this (Keśava) would be perverse

144

3 ^{c}) Genitive absolute When the God Himself is there (to be worshipped, why should the Brāhmaṇas be worshipped?), 9^{ab} confirms this. The *v l*, in order to avoid the hiatus तस्य इह?

6 ^{c}) Cf. *ŚBr* V [illegible] 4. 2 3

12 ^{d}) Read दीर्घरमश्रुनखादिमान्

14 ^{c}) परिभाषा = rumours about my disposition? conditions? Bom Ed ins 669* (this is presumably intended to supply the *paribhāṣā*)

27 Dāśārhas = people of Daśārha (दशार्ह यदुदेश); Daśārha is also another name of Dvārakā

31 *Utpathena* = over a pathless ground (PCR)? along unfamiliar paths?

37 ^{d}) *Viśiṣṭa* = in better form and condition

39 ^{ab}) Hints at Kṛṣṇa's death which was to result from a wound to his left sole (*MBh* 16 5 20)

45 ^{b}) "I took a silent vow" The vow is set forth in the following two *pādas*

51 ^{c}) माम् = about me Cf 1^{d}

145

1 There is no reference in the preceding adhy to Kṛṣṇa's having acquired any *vijñāna* from Durvāsas It becomes clear from what follows that Durvāsas was none other than Lord Śaṁkara [For Durvāsas as an incarnation of Śaṁkara, cf *Mārkaṇḍeya P* 17, *Viṣṇu P* 1 9 According to *Śiva P. Śata* 19, Durvāsas was Atri's son born through Śaṁkara's portion Atri obtained two other sons, Soma and Datta, born respectively through the portions of Brahmā and Viṣṇu]

4 Vedic *Śatarudriya* = *Vājasaneyi Saṃhitā* 16

5 ^{ab}) To be connected with st 4 (*tat* = *Śatarudrīya*) The stanzas may be rearranged as 4+5^{ab}=4, 5^{cd}=5

7–8 =(var) 7 173 16–17

8 Context?

11–23 Destruction of Dakṣa's sacrifice by Śaṁkara Cf. *Bhāgavata P* 4 5

17 ^{cd}) Cf *ŚBr* I 7 4; *Bhāgavata P* 4 5 17–20

18 Cf. *RV* VI 56 1, *ŚBr* 1 7 4.7, *Bhāgavata P* 4 5 21–22

22 ^{ab}) *Sviṣṭakṛt* oblation

24–29 Burning up of Tripura Cf. *Padma P* Sṛṣṭi. 13

26 ^{d}) पशव = sacrificial victims or oblations Gods promised that, in all sacrificial rites, oblations would be offered to Rudra (*raudra*) In return, they wanted Rudra to destroy the Daityas (cf. 26^{ef}) [PCR seems to understand *paśavaḥ* in the sense of demons]

146

4 ^{d}) Mention of Dharma in this context is strange

5 ^{ab}) Seems to remain hanging, hence, v l in some N MSS The stanzas may be better rearranged as 4+5^{ab}=4, 5^{cd}+6^{ab}=5, 6^{cd}=6

16 ^{a}) विग्रह = image (in human form)

19 ^{d}) वी स्थान = श्मशान?

24 The stanzas may be better rearranged as 24^{ab}=24, 24^{cd}+25^{ab}=25, 25^{cd}+26^{ab}=26, 26^{cd}+27=27

25 *Asya* to be added before *mukhād* He is the first among the gods, and not Agni, for, Agni is born from his mouth [Or, does it mean Rudra was born first as Agni from the mouth of Gods? But, in that case, how can he be *prathama*?]

147

1 After what Bhīṣma has said (13 143 5) as also after the interlude of adhys 144–46, Yudhiṣṭhira's further questions appear strange The following statement on the relative validity of the various *pramāṇas* is by no means clear

4 ^{cd}) There are innumerable instances both of direct perception (*dṛṣṭa*) and scriptural authority (*śruta*) where doubts are likely to arise as to the greater validity of any one particular of those *pramāṇas*

5 ^{cd}) The so-called rationalists claim that there is no truth beyond what can be directly perceived (or logically inferred), but they admit the possibility of doubt in respect o *pratyakṣa* (and *anumāna*)

6 Elliptical —^{ef}) Obscure Not following any one fixed way of life, adopting a mendicant's way of life? [Truth can be realised only through yoga, concentrated meditation, and austerity]

7 ^{cd}) Truth transcends formal logic.

8 ^{a}) तत्त्वेनागमनं, obscure. — ^{cd}) Whatever is not comprehended nor defined by *śabda-pramāṇa* (*vāl* 1) should be discarded (*samparivarjanam*), [so too are to be avoided the two things mentioned in the first half of the stanza, namely, not following the proper path of realising *tattva* (? cf. st. 6–7) and over-doing of logic.]

9 Elliptical. It would seem that only three *pramāṇas* are mentioned here, namely, direct perception which is actually confirmed (*lokataḥ siddham pratyakṣam*), doctrines propounded by the Veda *āgama, ūrvalāḥ lokāt*), and the practice of the Śiṣṭas. Cf. st. 17–20. [Presumably, *anumāna* is to be understood to have been included in *pratyakṣa*.] Mention of *śiṣṭācāra* in this connection is peculiar.

12 ^{d}) Read लघुनुलघु मन्त्र. The relevant crit app needs to be changed accordingly. Cn हेतु प्रत्यक्षानुमानागम तु. This does not seem to be likely, हेतु, to be rather connected with हे in ^{a}.

13 ^{a}) अतृप्यन्त = not self-complacent, ever seeking after truth.

14 ^{c}) Elliptical, एवं to be supplied after तम.

15 Obscure. The purport of the st seems to be the persons (described in st 13–14) practise Dharma in conformity with the three, namely, *pratyakṣa* (Cn इह प्रत्यक्षदृष्टं प्रत्यक्षम्), *śiṣṭācāra*, and the Veda (Cn कारण वेद). Yudhiṣṭhira's next question (st 17) seems to confirm this.

19 ^{cd}) My view or explanation (*buddhiḥ*) in regard to the distinctness of the three is like this (*tathā*), that is to say, it is as has been set forth in 19^{ab}.

20 ^{ab}) Does this establish the superiority of the Veda? Among the three *pramāṇas* or sources of Dharma (*trayāṇām*), the path or course of conduct (*mārgaḥ*) which has been prescribed in the Veda (*uktaḥ*) is to be preferred (*śreyān*, to be supplied).

21 Bhīṣma seems to encourage an attitude of blind acceptance (as against that of critical inquiry).

148

6 ^{a}) Cn आग्रय मोक्तुर्मनः

11 ^{c}) The reference to *caitya* may be noted.

16 ^{b}) प्रकृत = on par

18 ^{cd}) Cn कम अध्ययनम्। प्रतिपादयेत् दक्षिणामिति शेषः

24 ^{b}) Cn दक्षिणं पाणिमुद्धृत्य यज्ञोपवीती भवेत् (doubtful!)

25 ^{c}) Cf *Manu* 4 150

28 ^{a}) आचक्षते = is betrayed (through their actions).

29 ^{cd}) Cf *AV* IV 16 2

30 ^{b}) Bom Ed दिनमेव (for देह°). — ^{c}) Read धमम्°. The *dṛṣṭānta* in ^{ab} as relating to ^{cd} is not particularly happy. The stanzas may perhaps be better rearranged as 29$^{ab\,cd}$ = 29, 29^{ef} + 30 = 30. The present 30^{ab} may then be connected with the present 29^{ef} (though the words *vardhim* in 30^{b} and *abhivardhayet* in 30^{d} seem to suggest otherwise). Just as the interest continues to be charged by a creditor even after the death (*dehabhede*) of the debtor, so too does the sin committed in this life continue to have effect even in the next life (*pāpam abhyāyate*).

32 Importance of "confession".

34 ^{ab}) Does it mean. "The wise ones say that the mind of the people is naturally inclined towards Dharma"?

35 ^{bc}) Practice of Dharma should not be advertised, nor should it be traded or the enjoyment of any fruit. Cf "ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च" — *Pātañjala Mahābhāṣya* I 1 1

36 ^{d}) Cn यात्रार्थं ज्ञानयेमिम (for °दक्षिणम्) इत्यत्र। ... कृते सति यच्चोदितं वस्तु तत्, यात्रार्थं देहयात्रार्थं प्रकल्पयेत् इति योजना

149

2 ^{c}) Cn कृत यत्नः अफलः येषां ते कृतयत्नाफलाः (rather an awkward compound).

3 ^{a}) Cn भवेत समर्थः स्यात्

13 ^{ab}) One's *svabhāva* or nature (and environments) as determined by one's past deeds is the deciding factor (*pramāṇaprabhava*) in the matter of one's happiness or sorrow. — ^{c}) Elliptical. If such (that is, as described in ^{ab}) is the case in respect of

insects, ants, etc, it is much more so in respect of human beings

150

1 a) Elliptical One should have faith that having done good deeds (one would enjoy good fruits)

2 a) The word *kālah* here seems generally to imply the doctrine of *karman*

3 cd) Read धर्मात्मादृढबुद्धिर्न [*adrdhabuddhih* = one who does not have firm faith in the efficacy of Dharma]

4 a) Cn एतावत् धर्मे विश्वासवत्त्वम्

5 b) [Crit App., line 5 read at the end of the line, V1 B Dn D1 2 प्रजायंते न राजसा]

6 ab) Kāla will never make Dharma operate as Adharma (that is, will not make it produce the consequences of Adharma)

8 a) Since these two things (namely, those mentioned in 6^{ab} and 7) are ensured by Kāla.

9 Not clear, hence, the v l in different MSS

151

2 This adh constitutes a veritable index of gods, their consorts, divine beings, sacred concepts and entities, celestial bodies, rivers, holy places, mountains, Brahmarṣis and Rājarsis, etc However, except for a broad classification, the various items cannot be said to have been arranged in any rational order

4 b) Cv सावित्री ब्रह्मणः तथा (for सती) इत्यत्र । ब्रह्मणः चतुर्मुखस्य । सावित्री नाभिकमलात् प्रसवकर्त्री माता इति । नारायणस्य इति विशेषणम्

11 cd) The mention of *pitāmaha* in this context seems strange. Moreover, why does the reference to Pitāmaha occur a second time (cf. st 4)?

152

2 a) Cf. 13 1 1^{cd}

5 d) Cf. 13 1 76^{b}

10 Indication of the time of Bhīṣma's *niryāṇa*

153

4 b) *Naigamāh* = townsmen, leading citizens

5 ab) This reference could be helpful in fixing up the chronology of the war But it creates some difficulty It becomes clear from st. 27 of this adhy. that, till the day of his *niryāna* (st 28), Bhīṣma had lain on the bed of arrows for 58 nights He was struck down on the tenth day of the war The war continued for 8 more days after that event This means that 50 days elapsed between the end of the war and the *niryāna* of Bhīṣma The statement in the present stanza (st 5) that Yudhisthira had remained in Hastināpura for 50 nights before he again set out for the battlefield to be present there on the day of Bhīṣma's *niryāna* (cf 13 152 10) would suggest that he had gone to Hastināpura *immediately after* the end of the war Actually, however, after the massacre on the last night of the war, there followed the offerings of water libations for the dead and other incidents described in the Strīparvan Thereafter, the Pāṇḍavas and others are said to have remained outside the city for one month (12 1 2) It was presumably at the end of this period that Yudhisthira returned to Hastināpura (12 38 49) for the *abhiṣeka* (12 40) Later, Yudhiṣṭhira again went to Kurukṣetra for receiving instruction from Bhīṣma (12 48. 2, 50 5, 55) In view of all this, it is difficult to understand how a period of 50 days could have possibly elapsed between the day of Yudhisthira's return to Hastināpura (12 38 49) and the day of his departure for Kuruksetra for Bhīsma's *niryāṇa*

On the other hand, the present context (adhy 152–153) would seem to indicate that Yudhiṣṭhira returned to Hastināpura after he had taken his leave of Bhīṣma at the end of the *anuśāsana* (13 152 13), remained there for 50 nights (13 153 5), and then again left for Kurukṣetra to be present at Bhīṣma's *niryāṇa* (13 153 6)

Any way, the statements in st 5 and st. 27 cannot be satisfactorily adjusted with each other

10 c) Yuyutsu = the illegitimate son of Dhrtarāṣtra who had gone over to the side of the Pāndavas. — d) Yuyudhāna = Sātyaki.

11 d) The sacred fires set up by Bhīṣma Was Bhīsma an *āhitāgni*? If so, he must have been

married. [Cf. Cn भीष्मस्त्वाग्नीन् इति । तेन तस्यापि पत्नी आसीत् । यद्वा सन्कारकान् अग्नीन्] After a person's death, the sacred fires set up by him are to be carried to the cremation ground together with his dead body (cf. *Baudhāyana-Pitṛmedha* 3 1–4) In this connection, see सदाचारेषु हि दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च महतां प्रजापतीन्द्रवसिष्ठविश्वामित्रयुधिष्ठिरकृष्णद्वैपायनभीष्मधृतराष्ट्रवासुदेवार्जुनप्रभृतीनां बहूनामपतनाना च । .. भीष्मश्च —

भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् ।
सर्वे तेनैव पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥

(मनु ९ १८२)

इत्येवं विचित्रवीर्यक्षेत्रजपुत्रद्वयपित्र्यानृणत्वं केवलयज्ञार्थपत्नीसंबन्ध आसीदित्यपरया अनुक्तमपि गम्यते ॥

यो वा पिण्डं पितुः पाणौ विषक्तेऽपि न दत्तवान् ।
शास्त्रार्थातिक्रमाद्भीतो यजेदेकाग्न्यसौ कथम् ॥

—तन्त्रवार्त्तिक 1 3, pp 127, 135

Also see V V MIRASHI, "भीष्म विवाहित होते काय ?", *Saṁśodhana-Muktāvali* (Marathi), Vol. IV, pp 78–89

25 [a]) चलवलि = with the folds on his skin (*vali*) slightly moving or hanging down (*cala*), old and emaciated.

27 [ab]) An important reference from the point of view of the chronology of the war Cf. crit. note on st 5 above. Also see Introduction

28 The day indicated here is, according to Cn, Māgha-śukla-aṣṭamī. If this was accepted, in view of the fact that till then Bhīṣma had lain on the arrow bed for a period of 58 nights (st 27), the day on which he was first struck down would be somewhere near Mārgaśīrṣa-śukla-daśamī But this does not fit in with the chronological scheme suggested by other references For a discussion of this question, see Introduction

30 [ab]) Reference to Dharmaśāstra as also to Arthaśāstra

39 [cd]) = 9 61 30[cd] (where Yudhiṣṭhira reports that Vyāsa had said this to him) For Bhīṣma's advice to Duryodhana to this effect, cf 4 532*

44 [b]) Cf 13 154. 28

154

2 Ref. to the yogic procedure according to which life is let out of the body

3 The arrows, upon which Bhīṣma's body had been resting, dropped down one by one until at last the body remained suspended without any support. [Does *viśalyam* also imply that no trace of any wound remained on Bhīṣma's body ?]

5 [cd]) Ref. to life going out through the *brahma-randhra* Cf. *AV* X. 2 26

7 [cd]) *svaiḥ lokaiḥ* = *vasubhiḥ* ? (cf st 32)

12 [b]) For Pitṛmedha, see *Śrautakośa*, Vol. I, English Section, Part II, 1033–1132

15 [a]) *saṁskṛtya* = having performed the *agni-saṁskāra* (on Bhīṣma)

21 [a]) Gaṅgā laments not so much the death of Bhīṣma as the fact that he should have died at the hands of a person like Śikhaṇḍin.

CONCORDANCE

CONCORDANCE OF THIS EDITION

with the Bombay, Calcutta, and Madras (P P S. Sastri's) Editions

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
1*	Not numbered	Not numbered	—
2*	—	—	—
3*	—	—	—
4*	—	—	—
5*	—	—	—
1 1–5^{abcd}	1 1–5	1–5	1 1–5
1 5^{ef}	1 6^{ab}	6^{ab}	1 6^{ab}
6*	1 6^{cd}	6^{cd}	—
1 6^{ab}	1 7^{ab}	7^{ab}	1 6^{cd}
1 6^{cd}	1 7^{cd}	7^{cd}	1 $6\frac{1}{2}$
7*	1 8	8	—
1 7	1 9	9	1 $7\frac{1}{2}$
8*	1 10–14	10–14	—
1 8–15	1 15–22	15–22	1. $8\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}$
9*	—	—	—
1 16^{ab}	—	—	—
10* (subst 16^{ab})	1 23^{ab}	23^{ab}	—
11* (subst 16^{ab})	—	—	1 $16\frac{1}{2}^{ab}$
1 16^{cd}–31	1 23^{cd}–38	23^{cd}–38	1 $16\frac{1}{2}^{cd}$–$31\frac{1}{2}$
1 32^{ab}	1 39^{ab}	39^{ab}	1 32
1 32^{cd}	1 39^{cd}	39^{cd}	—
1 33–35^{ab}	1 40–42^{ab}	40–42^{ab}	1 33–35^{ab}
1 35^{cd}	1 42^{cd}	42^{cd}	—
12* (subst 35^{cd})	—	—	1 35^{cd}
1 36–44^{ab}	1 43–51^{ab}	43–51^{ab}	1 36–44^{ab}
1 44^{cd}	1 51^{cd}	51^{cd}	—
13*	—	—	1 44^{cd}
1 45–60	1 52–67	52–67	1 45–60
1 61	1 68	68	—
1 62–76	1 69–83	69–83	1. 61–75
2 1–10^{a}	2 1–10^{a}	84–93^{a}	2 1–10^{a}
14*	2 10^{bc}	93^{bc}	—
2 10^{bcd}	2 10^{d}–11^{ab}	93^{d}–94^{ab}	2 10^{bcd}

Crit Ed.	Bom. Ed	Cal Ed	Madras Ed.
2. 11^{ab}	2. 11^{cd}	94^{cd}	2. 11^{ab}
2. 11^{cd}	—	—	2. 11^{cd}
15* (subst 11^{cd})	2. 12^{ab}	95^{ab}	—
2. 12	2. 12^{cd}–13^{ab}	95^{cd}–96^{ab}	2. 12
16* (subst 5^{c}-12^{d})	—	—	—
2. 13^{ab}	2. 13^{cd}	96^{cd}	2. 13^{ab}
2. 13^{cd}	—	—	2. 13^{cd}
17* (subst 13^{cd})	2. 14^{ab}	97^{ab}	—
2. 14–15^{ab}	2. 14^{cd}–15	97^{cd}–98	2. 14–15^{ab}
2. 15^{cd}	2. 16^{ab}	99^{ab}	—
18* (subst 15^{cd})	2. 16^{cdef}	—	2. 15^{cd}
2. 16	2. 17–21^{ab}	99^{cd}–100^{ab}	2. 16
2. 17–21^{ab}	—	100^{cd}–104	2. 17–21^{ab}
19* (L. 1–12)	—	—	2. 22–27
19* (L. 13)	—	—	2. 27$\frac{1}{2}$
19* (L. 14–27)	—	—	2. 28$\frac{1}{2}$–34$\frac{1}{2}$
19* (L. 28)	—	—	2. 35
19* (L. 29–30)	—	—	2. 36
19* (L. 31)	—	—	2. 36$\frac{1}{2}$
19* (L. 32)	—	—	2. 37$\frac{1}{2}^{ab}$
2. 21^{cd}	2. 21^{cd}	105^{ab}	—
20* (subst 21^{cd})	—	—	2. 37$\frac{1}{2}^{cd}$
21*	—	—	2. 38$\frac{1}{2}^{ab}$
2. 22^{ab}	2. 22^{ab}	105^{cd}	2. 38$\frac{1}{2}^{cd}$
2. 22^{cd}	2. 22^{cd}	106^{ab}	—
22* (subst 22^{cd})	—	—	2. 39
2. 23–27^{ab}	2. 23–27^{ab}	106^{cd}–110	—
23* (L. 1–2)	—	—	2. 40
23* (L. 3)	—	—	2. 40$\frac{1}{2}$
23* (L. 4–7)	—	—	2. 41$\frac{1}{2}$–42$\frac{1}{2}$
23* (L. 8)	—	—	2. 43
23* (L. 9–13)	—	—	2. 44–46^{ab}
2. 27^{cd}	2. 27^{cd}	111^{ab}	2. 46^{cd} = 21^{cd}
2. 28	2. 28	111^{cd}–112^{ab}	2. 47
2. 29^{ab}	2. 29^{ab}	112^{cd}	2. 47$\frac{1}{2}$
2. 29^{cd}	2. 29^{cd}	113^{ab}	—
2. 30–31^{abcd}	2. 30–31	113^{cd}–115^{ab}	2. 48$\frac{1}{2}$–49$\frac{1}{2}$
2. 31^{ef}	2. 32^{ab}	115^{cd}	2. 50

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
2 32–36^{ab}	2 32^{cd}–36	116–120^{ab}	2 51–55^{ab}
24*	2 37^{ab}	120^{cd}	—
2 36^{cd}	2 37^{cd}	121^{ab}	2 55^{cd}
2 37–40	2 38–41	121^{cd}–125^{ab}	2 56–59
2 41^{ab}	2 42^{ab}	125^{cd}	2 59½
2 41^{cd}	2 42^{cd}	126^{ab}	2 60
2 42–45	2 43–46	126^{cd}–130^{ab}	2 61–64
2 46^{ab}	2 47^{ab}	130^{cd}	2 64½
2 46^{cd}	2 47^{cd}	131^{ab}	2 65
2 47–51	2 48–52	131^{cd}–136^{ab}	2 66–70
2 52^{ab}	2 53^{ab}	136^{cd}	2 70½
2 52^{cd}	2 53^{cd}	137^{ab}	2 71
2 53–60	2 54–61	137^{cd}–145^{ab}	2 72–79
2 61^{ab}	2 62^{ab}	145^{cd}	2 79½
2 61^{cd}	2 62^{cd}	146^{ab}	2 80
2. 62	2 63	146^{cd}–147^{ab}	2 81
2 63^{ab}	2 64^{ab}	147^{cd}	2 81½
2 63^{cd}	2 64^{cd}	148^{ab}	2 82
2 64–69^{ab}	2 65–70^{ab}	148^{cd}–153	2. 83–88^{ab}
25* (subst 69^{ab})	—	—	—
2 69^{cd}–82	2 70^{cd}–83	154–167^{ab}	2. 88^{cd}–101
2 83	2 84	168	2 102
2 84^{ab}	2 85^{ab}	169^{ab}	2 102½
2 84^{cd}	2 85^{cd}	169^{cd}	2 103½^{ab}
2 85^{ab}	2. 86^{ab}	170^{ab} = 167^{cd}	2 103½^{cd}
2 85^{cd}–86^{ab}	2 86^{cd}–87^{ab}	170^{cd}–171^{ab}	2. 104½
2 86^{cd}	2 87^{cd}	171^{cd}	2 105
2 87–94^{ab}	2 88–95^{ab}	172–179^{ab}	2 106–113^{ab}
2 94^{cd}	2 95^{cd}	179^{cd}	2 113^{cd}
2 95	2 96	180	2 114
3 1	3 1	181	4 1
3 2^{ab}	3. 2^{ab}	182^{ab}	4 1½
3 2^{cd}	3 2^{cd}	182^{cd}	4. 2
3 3–19	3 3–19	183–199	4 3–19
4 1–21	4. 1–21	200–220	4 20–40
25A*	—	—	—
4 22–29	4 22–29	221–228	4 41–48
26*	—	—	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal. Ed	Madras Ed
4 30^{ab}	4 30^{ab}	229^{ab}	4 $48\frac{1}{2}$
4 30^{cd}	4 30^{cd}	229^{cd}	4 49
4 31	4 31	230	4 50
4 32^{ab}	4 32^{ab}	231^{ab}	—
27*	—	—	4 51^{ab}
4 32^{cd}	4. 32^{cd}	231^{cd}	4 51^{cd}
28*	4 33^{ab}	232^{ab}	—
4. 33^{ab}	4 33^{cd}	232^{cd}	4 $51\frac{1}{2}$
4. 33^{cdef}	4 34	233	4 $52\frac{1}{2}$
4 34–57	4 35–58	234–257	4 $53\frac{1}{2}$–$76\frac{1}{2}$
4 58^{abcd}	4. 59	258	4 $77\frac{1}{2}$
29*	—	—	—
4 58^{ef}	4 60^{ab}	259^{ab}	4 78
4. 59–61^{ab}	4 60^{cd}–62^{abcd}	259^{cd}–261	4 79–81^{ab}
4 61^{cd}	4 62^{ef}	262	4 81^{cd}
5 1	5. 1	263	8 1
30*	5 2	264	—
5 2–12	5 3–13	265–275	8 2–12
5 13^{ab}	5. 14^{ab}	276^{ab}	8 $12\frac{1}{2}$
5 13^{cd}	5 14^{cd}	276^{cd}	8 13
5 14–15^{ab}	5 15–16^{ab}	277–278^{ab}	8 14–15^{ab}
5 15^{cd}	5 16^{cd}	278^{cd}	—
31* (subst 15^{cd})	—	—	8 15^{cd}
5 16–22^{ab}	5 17–23^{ab}	279–285^{ab}	8 16–22^{ab}
32*	—	—	8 22^{cd}
5 22^{cd}	5 23^{cd}	285^{cd}	8. 23^{ab}
5 23^{a}	5 24^{a}	286^{a}	8. 23^{c}
5. 23^{bc}	5 24^{bc}	286^{bc}	—
5 23^{d}	5 24^{d}	286^{d}	8 23^{d}
5 24–25^{ab}	5 25–26^{ab}	287–288^{ab}	8 24–25^{ab}
33*	—	—	8. 25^{cd}
5 25^{cd}	5 26^{cd}	288^{cd}	—
34* (subst 25^{cd})	—	—	8 $25\frac{1}{2}$
5. 26–27^{ab}	5 27–28^{ab}	289–290^{ab}	8 $26\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}^{ab}$
35*	—	—	—
5. 27^{cd}–31	5 28^{cd}–32	290^{cd}–294	8 $27\frac{1}{2}^{cd}$–$31\frac{1}{2}$
6 1–4	6 1–4	295–298	6 1–4
36*	—	—	6 5–6

Crit Ed	Bom Ed.	Cal Ed	Madras Ed
6 $5–45^{abc}$	6 $5–45^{abc}$	$299–339^{abc}$	6 $7–47^{abc}$
37*	6 45^{d}	339^{d}	—
6 45^{d}	6 46^{a}	340^{a}	6. 47^{d}
6 46^{abc}	6 46^{bcd}	340^{bcd}	6 48^{abc}
6 46^{d}	6 47^{a}	341^{a}	6 48^{d}
6 47^{ab}	6 47^{bc}	341^{bc}	6 49^{ab}
6 47^{c}	—	—	6 49^{c}
6 47^{d}	6 47^{d}	341^{d}	6 49^{d}
6 48–49	6 48–49	342–343	6 50-51
7 1	7. 1	344	7 1
38*	7 2^{ab}	345^{ab}	—
7 2	7 2^{cdef}	$345^{cd}–346^{ab}$	7 2
7 $3–10^{a}$	7 $3–10^{a}$	$346^{cd}–353^{abc}$	7 $3–10^{a}$
7 10^{bc}	7 10^{bc}	$353^{d}–354^{a}$	—
7 10^{d}	7 10^{d}	354^{b}	7 10^{b}
7 11^{ab}	7. 11^{ab}	354^{cd}	7 10^{cd}
7 11^{cd}	7 11^{cd}	355^{ab}	7 $10\frac{1}{2}$
7 $12–16^{ab}$	7 $12–16^{ab}$	$355^{cd}–359$	7 $11\frac{1}{2}–15\frac{1}{2}^{ab}$
7 16^{cd}	7 17^{cd}	361^{ab}	7 $15\frac{1}{2}^{cd}$
7 17^{ab}	7 16^{cd}	360^{ab}	7 16
7 17^{cd}	7 17^{ab}	360^{cd}	7 17^{ab}
7 18^{ab}	7 18^{ab}	361^{cd}	7 17^{cd}
7 18^{cd}	7 18^{cd}	362^{ab}	7 $17\frac{1}{2}$
7 $19–20^{ab}$	7 $19–20^{ab}$	$362^{cd}–363$	7 $18\frac{1}{2}–19\frac{1}{2}^{ab}$
38A* (L 1)	—	—	7 $19\frac{1}{2}^{cd}$
38 A* (L 2)	—	—	7 20
7 20^{cd}	7 20^{cd}	364^{ab}	—
39*	—	—	—
7 $21–25^{abcd}$	7 $21–25^{abcd}$	$364^{cd}–369^{ab}$	7. 21–25
7 25^{ef}	7 25^{ef}	369^{cd}	7 $25\frac{1}{2}$
7 26–29	7 26–29	370–373	7 $26\frac{1}{2}–29\frac{1}{2}$
8 1	8. 1	374	—
40* (subst 1)	—	—	9 1
8 2–5	8 2–5	375–378	9 2–5
8 6^{ab}	8 6^{ab}	379^{ab}	9 $5\frac{1}{2}$
8 $6^{cd}–7^{ab}$	8 $6^{cd}–7^{ab}$	$379^{cd}–380^{ab}$	9 $6\frac{1}{2}$
8 7^{cd}	8 7^{cd}	380^{cd}	9 7
41*	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
8. 8–9^{abcd}	8. 8–9	381–382	9. 8–9
8. 9^{ef}	8. 10^{ab}	383^{ab}	9. 9½
8. 10^{abcd}	8. 10^{cd}–11^{ab}	383^{cd}–384^{ab}	9. 10½
8. 10^{ef}	8. 11^{cd}	384^{cd}	9. 11
8. 11	8. 12	385	—
42* (subst. 11)	—	—	9. 12
8. 12–21	8. 13–22	386–395	9. 13–22
43*	—	—	9. 23
8. 22–24^{ab}	8. 23–25^{ab}	396–398^{ab}	9. 24–26^{ab}
44*	—	—	9. 26^{cd}
8. 24^{cd}–25^{ab}	8. 25^{cd}–26^{ab}	398^{cd}–399^{ab}	—
8. 25^{cd}	8. 26^{cd}	399^{cd}	9. 26½
45*	—	—	9. 27
8. 26–27^{ab}	8. 27–28^{ab}	400–401^{ab}	—
8. 27^{cd}	8. 28^{cd}	401^{cd}	9. 28^{ab}
8. 28^{ab}	8. 29^{ab}	402^{ab}	9. 28^{cd}
8. 28^{cd}	8. 29^{cd}	402^{cd}	9. 28½
App. I (No. 1)	—	—	Adhys. 10–11
App. I (No. 1A)	—	—	Adhy. 12
46*	—	—	—
9. 1	9. 1	403	13. 1
9. 2^{ab}	9. 2^{ab}	404^{ab}	—
9. 2^{cd}	9. 2^{cd}	404^{cd}	13. 1½
9. 3–4^{abcd}	9. 3–4	405–406	13. 2½–3½
9. 4^{e}	9. 5^{a}	407^{a}	13. 4^{a}
47*	9. 5^{bc}	407^{bc}	—
9. 4^{f}	9. 5^{d}	407^{d}	13. 4^{b}
9. 5–8	9. 6–9	408–411	13. 5–8
48*	—	—	13. 8½
9. 9^{ab}	9. 10^{ab}	412^{ab}	13. 9½^{ab}
9. 9^{cd}	9. 10^{cd}	412^{cd} = 414^{cd}	13. 9½^{cd}
9. 10	9. 11	413	13. 10½
9. 11^{ab}	9. 12^{ab}	414^{ab}	13. 11
9. 11^{cd}–12^{ab}	9. 12^{cd}–13^{ab}	415	13. 12
9. 12^{cd}	9. 13^{cd}	416	13. 12½
49*	—	—	—
50*	9. 14	417	—
51* (L. 1)	9. 15^{ab}	418^{ab}	13. 13

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
51* (L 2)	9 15^{cd}	418^{cd}	13 14^{ab}
51* (L. 3)	9 15^{ef}	419	13 14^{cd}
9 13	9 16	420	13 15
9 14^{ab}	9 17^{ab}	421^{ab}	13 $15\frac{1}{2}$
9 14^{cd}	9 17^{cd}	421^{cd}	—
52*	9 18	422	13 $16\frac{1}{2}$
9 15–24	9 19–28	423–432	13 $17\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}$
10 1–3^{ab}	10 1–3^{ab}	433–435^{ab}	14 1–3^{ab}
53*	—	—	14 3^{cd}
10 3^{cd}	10 3^{cd}	435^{cd}	14. $3\frac{1}{2}$
10 4	10 4	436	14 $4\frac{1}{2}$
54*	—	—	14 $5\frac{1}{2}^{ab}$
10 5^{abcd}	10 5	437	14 $5\frac{1}{2}^{cd}$–$6\frac{1}{2}^{ab}$
10. 5^{ef}	10 6^{ab}	438^{ab}	14 $6\frac{1}{2}^{cd}$
10 6–8^{abcd}	10 6^{cd}–9^{ab}	438^{cd}–441^{ab}	14 $7\frac{1}{2}$–$9\frac{1}{2}$
10 8^{ef}	10 9^{cd}	441^{cd}	14 $10\frac{1}{2}^{ab}$
10 9^{ab}	10 10^{ab}	442^{ab}	14 $10\frac{1}{2}^{cd}$
10 9^{cd}	10 10^{cd}	442^{cd}	14 11
10 10–15	10 11–16	443–448	14 12–17
55*	10 17	449	—
10 16^{ab}	10 18^{ab}	450^{ab}	14 $17\frac{1}{2}$
10 16^{cdef}	10 18^{cd}–19^{ab}	450^{cd}–451^{ab}	14 $18\frac{1}{2}$
10 17^{ab}	10 19^{cd}	451^{cd}	14 19
10 17^{cdef}	10 20	452	14 20
10 18	10 21	453	14 21
10 19^{ab}	10 22^{ab}	454^{ab}	14 $21\frac{1}{2}$
10 19^{cd}–20^{ab}	10 22^{cd}–23^{ab}	454^{cd}–455^{ab}	14 $22\frac{1}{2}$
10 20^{cd}	10. 23^{cd}	455^{cd}	14 23
10 21–23	10 24–26	456–458	14 24–26
10 24^{ab}	10 27^{ab}	459^{ab}	14 $26\frac{1}{2}$
10. 24^{cd}	10 27^{cd}	459^{cd}	14 27
10 25^{ab}	10 28^{ab}	460^{ab}	—
56*	—	—	14 28^{ab}
10 25^{cd}	10. 28^{cd}	460^{cd}	14 28^{cd}
57* (subst 25^{cd})	—	—	—
10 26–29	10 29–32	461–464	14 29–32
10 30^{ab}	10 33^{ab}	465^{ab}	14 $32\frac{1}{2}$
10 30^{cd}	10. 33^{cd}	465^{cd}	14 33

Crit Ed	Bom. Ed	Cal Ed	Madras Ed.
10. 31^{abcd}	10 34	466	14. 34
10 31^{ef}	10. 35	467^{ab}	14 34½
10 32^{ab}	10 36	467^{cd}	14. 35½^{ab}
10 32^{cd}–34^{ab}	10 37^{ab}–38^{cd}	468–469	14. 35½^{cd}–37½^{ab}
10 34^{cd}	10. 38^{ef}	470^{ab}	14 37½^{cd}
10 34^{ef}	10. 39^{ab}	470^{cd}	14 38
10. 35^{abcd}	10. 39^{cd}–40^{ab}	471	14 39
10 35^{ef}	10 40^{cd}	472^{ab}	14 39½
10 36–37^{abcd}	10 41–42	472^{cd}–474^{ab}	14. 40½–41½
10. 37^{ef}	10 43^{ab}	474^{cd}	14 42
10 38–39	10 43^{cd}–45^{ab}	475–476	14 43–44
10 40^{ab}	10. 45^{cd}	477^{ab}	14 44½
10. 40^{cd}	10 46	477^{cd}	14. 45
10 41–42	10 47–48	478–479	14 46–47
10. 43^{ab}	10. 49^{ab}	480^{ab}	14. 47½
10 43^{cd}	10 49^{cd}	480^{cd}	14. 48
10 44–50^{abcd}	10 50–56	481–487	14 49–55
10. 50^{ef}	10 57^{ab}	488^{ab}	14. 56^{ab}
10 51^{abcd}	10. 57^{cd}–58^{ab}	488^{cd}–489^{ab}	14 56^{cd}–57^{ab}
10. 51^{ef}	10. 58^{cd}	489^{cd}	14 57^{cd}
10. 52–57	10 59–64	490–495	14 58–63
10 58^{ab}	10 65^{ab}	496^{ab}	14 63½
10 58^{cd}	10 65^{cd}	496^{cd}	14 64
10 59–60	10 66–67	497–498	14. 65–66
10 61–62	—	—	14. 67–68
10 63–64	10 68–69	499–500	14. 69–70
10. 65^{ab}	10 70^{ab}	501^{ab}	14 70½
10. 65^{cd}	10 70^{cd}	501^{cd}	14 71
10. 66–70	10 71–75	502–506	14 72–76
11 1–6^{ab}	11. 1–6^{ab}	507–512^{ab}	15 1–6^{ab}
58*	11. 6^{cd}	512^{cd}	—
11 6^{cd}	11. 7^{ab}	513^{ab}	15. 6^{cd}
11 6^{ef}	11 7^{cd}	513^{cd}	15 6½
11 7–8	11 8–9	514–515	15. 7½–8½
11. 9	—	—	15 9½
59*	—	—	15 10½
11. 10^{ab}	—	—	15 11½^{ab}
11 10^{cd}	—	—	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
60* (subst 10^{cd})	—	—	15 11½^{cd}
61* (subst 9–10)	11 10–11^{ab}	516–517^{ab}	—
11 11–16^{abcd}	11 11^{cd}–17^{ab}	517^{cd}–523^{ab}	15 12½–17½
11 16^{ef}	11 17^{cd}	523^{cd}	15 18
11 17^{ab}	—	—	15 19^{ab}
62* (subst 17^{ab})	11 18^{ab}	524^{ab}	—
63* (subst 17^{ab})	—	—	—
11 17^{cd}–20	11 18^{cd}–21	524^{cd}–527	15 19^{cd}–22
App I (No 2)	—	—	Adhy 16
12 1–5	12 1–5	528–532	17 1–5
64*	12 6^{ab}	533^{ab}	—
12 6–8^{abcd}	12 6^{cd}–9^{ab}	533^{cd}–536^{ab}	17 6–8
12 8^{ef}	12 9^{cd}	536^{cd}	17 8½
12 9–10	12 10–11	537–538	17 9½–10½
12 11^{ab}	12 12^{ab}	539^{ab}	17 11
12 11^{cd}–13^{ab}	12 12^{cd}–14^{ab}	539^{cd}–541^{ab}	17 12–13
65*	—	—	17 13½
12 13^{cdef}	12 14^{cd}–15^{ab}	541^{cd}–542^{ab}	17 14½
12 14–16	12 15^{cd}–18^{ab}	542^{cd}–545^{ab}	17 15½–17½
12 17^{ab}	12 18^{cd}	545^{cd}	17 18
12 17^{cdef}	12 19	546	17 19
12 18–19^{ab}	12 20–21^{ab}	547–548^{ab}	17 20–21^{ab}
12 19^{cd}	—	—	17 21^{cd}
66* (subst 19^{cd})	12 21^{cd}	548^{cd}	—
12 20^{ab}	12 22^{ab}	549^{ab}	17 21½
12 20^{cd}	12 22^{cd}	549^{cd}	17. 22
12 20^{ef}	—	—	—
67* (subst 20^{ef})	12 23^{ab}	550^{ab}	—
68* (subst 20^{ef})	—	—	17 23^{ab}
12 21–23^{ab}	12 23^{cd}–25	550^{cd}–552	17 23^{cd}–25
12 23^{cd}	12 26^{ab}	553^{ab}	17 25½
12 24^{abcd}	12 26^{cd}–27^{ab}	553^{cd}–554^{ab}	17 26½
12 24^{ef}	12 27^{cd}	554^{cd}	17 27
12 25–27^{ab}	12 28–30^{ab}	555–557^{ab}	17 28–30^{ab}
12 27^{cd}	12 30^{cd}	557^{cd}	—
12 27^{ef}	12 31^{ab}	558^{ab}	17 30^{cd}
12 28	12 31^{cd}–32^{ab}	558^{cd}–559^{ab}	17 31
12 29^{ab}	12 32^{cd}	559^{cd}	17 31½

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed.	Madras Ed.
12. 29^{cd}	12. 33^{ab}	560^{ab}	17. 32
12. 30^{ab}	12. 33^{cd}	560^{cd}	17. $32\frac{1}{2}$
12. 30^{cd}	12. 34^{ab}	561^{ab}	17. 33
12. 31–32^{abcd}	12. 34^{cd}–36^{ab}	561^{cd}–563^{ab}	17. 34–35
12. 32^{ef}	12. 36^{cd}	563^{cd}	17. $35\frac{1}{2}$
12. 33–34	12. 37–38	564–565	17. $36\frac{1}{2}$–$37\frac{1}{2}$
12. 35^{ab}	12. 39^{ab}	566^{ab}	17. 38
12. 35^{cd}–36^{ab}	12. 39^{cd}–40^{ab}	566^{cd}–567^{ab}	17. 39
12. 36^{cd}	12. 40^{cd}	567^{cd}	17. $39\frac{1}{2}$
12. 37^{ab}	12. 41^{ab}	568^{ab}	17. 40
12. 37^{cdef}	12. 41^{cd}–42^{ab}	568^{cd}–569^{ab}	17. 41
69*	—	—	—
12. 38^{ab}	12. 42^{cd}	569^{cd}	17. $41\frac{1}{2}$
12. 38^{cdef}	12. 43	570	17. $42\frac{1}{2}$
12. 39^{ab}	12. 44^{ab}	571^{ab}	17. 43
12. 39^{cd}	12. 44^{cd}	571^{cd}	17. $43\frac{1}{2}$
12. 40^{ab}	12. 45^{ab}	572^{ab}	17. 44
12. 40^{cd}–41^{ab}	12. 45^{cd}–46^{ab}	572^{cd}–573^{ab}	17. 45
12. 41^{cd}	12. 46^{cd}	573^{cd}	17. $45\frac{1}{2}$
12. 42	12. 47	574	17. $46\frac{1}{2}$
12. 43^{ab}	12. 48^{ab}	575^{ab}	17. 47
12. 43^{cd}	12. 48^{cd}	575^{cd}	17. $47\frac{1}{2}$
12. 44	12. 49	576	17. $48\frac{1}{2}$
12. 45	12. 50^{ab}	577^{ab}	17. 49
12. 46^{ab}	12. 50^{cd}	577^{cd}	17. $49\frac{1}{2}$
12. 46^{cd}	12. 51^{ab}	578^{ab}	17. 50
12. 47^{ab}	12. 51^{cd}	578^{cd}	17. $50\frac{1}{2}$
12. 47^{cdef}	12. 52	579	17. $51\frac{1}{2}$
12. 48–49	12. 53–54	580–581	17. $52\frac{1}{2}$–$53\frac{1}{2}$
13. 1	13. 1	582	18. 1
70*	—	—	18. 2
13. 2–6^{ab}	13. 2–6^{ab}	583–587^{ab}	18. 3–7^{ab}
13. 6^{cd}	13. 6^{cd}	587^{cd}	—
71* (subst 6^{cd})	—	—	18. 7^{cd}, $7\frac{1}{2}$
App I (No 3)	—	—	Adhys 19–20
App. I (No 3A)	—	—	Adhy 21
72*	14. 1^{ab}	588^{ab}	—
14. 1	14. 1^{cd}–2^{ab}	588^{cd}–589^{ab}	22. 1

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
73* (L 1–2)	14 2^{cd}–3^{ab}	589^{cd}-590^{ab}	—
74*	—	—	—
73* (L 3–7)	14 3^{cd}–5^{abcd}	590^{cd}–592	—
73* (L 8)	14 5^{ef}	593^{ab}	—
73* (L 9–29)	14 6–16^{ab}	593^{cd}–603	—
73* (L 30)	14 16^{cd}	604	—
73* (L 31)	14 17^{ab}	605^{ab}	—
75*	—	—	—
73* (L 32)	14 17^{cd}	605^{cd}	—
14 2–5	14 18–21	606–609	22 2–5
14 6	14 22^{ab}	610^{ab}	22 $5\frac{1}{2}$
14 7^{abcd}	14 22^{cd}–23^{ab}	610^{cd}–611^{ab}	22 $6\frac{1}{2}$
14 7^{ef}	14 23^{cd}	611^{cd}	22 7
14 8–19^{abcd}	14 24–35	612–623	22 8–19
14 19^{ef}	14 36^{ab}	624^{ab}	22 20^{ab}
14 20–23^{abcd}	14 36^{cd}–40^{ab}	624^{cd}–628^{ab}	22 20^{cd}–24^{ab}
14 23^{ef}	14 40^{cd}	628^{cd}	22 24^{cd}
14 24–25	14 41–42^{abcd}	629–630	22 25–26
76*	14. 42^{ef}	631	—
14 26	14. 43	632	22 27
77* (subst 26)	—	—	—
78*	—	—	—
79* (subst 23-26)	—	—	—
14 27–30	14 44–47	633–636	22 28–31
14 31^{ab}	14 48^{ab}	637^{ab}	22 $31\frac{1}{2}$
14 31^{cd}–32	14 48^{cd}–49	637^{cd}–638	—
80* (L 1–2)	—	—	22 $32\frac{1}{2}$
80* (L 3)	—	—	22. $33\frac{1}{2}^{ab}$
14 33^{ab}	14 50^{ab}	639^{ab}	22 $33\frac{1}{2}^{cd}$
14 33^{cd}	14 50^{cd}	639^{cd}	22 34
14 33^{ef}	14 50^{ef}	640	—
81*	14 51	641	—
14. 34–35	14. 52–53	642–643	22 35–36
14 36	14 54	644	—
14 37–38	14 55–56	645–646	22 37–38
82*	—	—	22 $38\frac{1}{2}$
14 39	14 57	647	—
83*	14 58	648	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
14.40-42	14.59-61	649-651	—
14.43	14.62	652	22.39½
14.44^{ab}	14.63^{ab}	653^{ab}	22.40
14.44^{cd}-45^{ab}	14.63^{cd}-64^{ab}	653^{cd}-654^{ab}	22.41
14.45^{cd}	14.64^{cd}	654^{cd}	22.42^{ab}
14.45^{ef}	14.65	655^{ab}	22.42^{cd}
14.46	14.66	655^{cd}-656^{ab}	22.43
84*	—	—	22.43½
14.47	14.67	656^{cd}-657^{ab}	22.44½
14.48^{ab}	14.68^{ab}	657^{cd}	22.45
14.48^{cd}-49^{ab}	14.68^{cd}-69^{ab}	658	22.46
14.49^{cd}	14.69^{cd}	659^{ab}	22.46½
14.50^{abcd}	14.70	659^{cd}-660^{ab}	22.47½
14.50^{ef}	14.71^{ab}	660^{cd}	22.48
14.51^{ab}	14.71^{cd}	661^{ab}	22.48½
14.51^{cdef}	14.72	661^{cd}-662^{ab}	22.49½
14.52-54	14.73-75	662^{cd}-665^{ab}	22.50½-52½
85* (L 1-6)	14.76-78	665^{cd}-668^{ab}	—
86* (subst L 6)	—	—	—
85* (L 7-10)	14.79-80	668^{cd}-670^{ab}	—
14.55-56^{abcd}	14.81-82	670^{cd}-672^{ab}	22.53½-54½
14.56^{ef}	14.83^{ab}	672^{cd}	22.55
14.57	14.83^{cd}-84^{ab}	673	22.56
14.58^{abcd}	14.84^{cd}-85^{ab}	674	—
14.58^{ef}	14.85^{cd}	675^{ab}	—
14.59	14.86	675^{cd}-676^{ab}	—
87*	14.87^{ab}	676^{cd}	—
14.60	14.87^{cd}-88^{ab}	677	—
14.61^{ab}	14.88^{cd}	678^{ab}	—
14.61^{cd}	14.89^{ab}	678^{cd}	22.56½
88*	14.89^{cd}-91^{ab}	679-680	—
14.62^{ab}	14.91^{cd}	681^{ab}	22.57
14.62^{cd}-63^{ab}	14.92	681^{cd}-682^{ab}	22.58
14.63^{cd}	14.93^{ab}	682^{cd}	22.58½
89*	—	—	—
14.64	14.93^{cd}-94^{ab}	683	22.59½
90*	14.94^{cd}	684^{ab}	—
14.65^{ab}	14.95^{ab}	684^{cd}	22.60

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
14 65^{cdef}	14 95^{cd}–96^{ab}	685	22 61
14 66–67^{ab}	14 96^{cd}–97	686–687^{ab}	22 62–63^{ab}
91*	14 98^{ab}	687^{cd}	—
14 67^{cd}	14 98^{cd}	688^{ab}	22 63^{cd}
92*	14 99	688^{cd}–689^{ab}	—
14 68–69^{abcd}	14 100–101	689^{cd}–691^{ab}	—
14 69^{ef}	14 102^{ab}	691^{cd}	—
93*	14 102^{cd}	692^{ab}	—
14 70–71	14 103–104	692^{cd}–694^{ab}	22 64–65
94*	14 105–108^{ab}	694^{cd}–697	—
95* (L 1)	—	—	22 65½
95* (L 2–3)	—	—	22 66½
95* (L 4)	—	—	22 67
14 72–73^{abc}	14 108^{cd}–110^{a}	698–699^{abc}	22 68–69^{abc}
96*	—	—	—
14 73^{d}	14 110^{b}	699^{d}	22 69^{d}
14 74–75^{abcd}	14 110^{cd}–112^{ab}	700–701	22 70–71
14 75^{ef}	14 112^{cd}	702^{ab}	22 71½
14 76–77	14 113–114	702^{cd}–704^{ab}	22 72½–73½
97*	—	—	22 74½
14 78–79^{ab}	14 116^{cd}–117	706–707^{ab}	22 75½–76½^{ab}
98*	14 118–119	707^{cd}–709^{ab}	—
14 79^{cd}	14 120^{ab}	709^{cd}	22 76½^{cd}
14 80^{ab}	14 120^{cd} = 115^{ab}	710^{ab} = 704^{cd}	22 77
14 80^{cd}	—	—	22 77½
99* (subst 80^{cd})	14 121^{ab} = 115^{cd}	710^{cd} = 705^{ab}	—
100*	14 116^{ab}	705^{cd}	—
14 81–82	14 121^{cd}–123^{ab}	711–712	22 78½–79½
101*	14 123^{cd}–126	713–716^{ab}	—
14 83	14 127	716^{cd}–717^{ab}	22 80½
102* (L 1–4)	—	—	22 81½–82½
102* (L 5)	—	—	22 83
14 84^{ab}	14 128^{ab}	717^{cd}	22 84^{ab}
103*	—	—	22 84^{cd}
14 84^{cd}	14 128^{cd}	718^{ab}	—
App I (No 4)	14 129–166	718^{cd}–757	—
14 85–87^{abcd}	14 167–169	758–760	22 85–87
14 87^{ef}	14 170^{ab}	761^{ab}	22 87½

Crit Ed	Bom Ed.	Cal. Ed	Madras Ed
104*	14. 170^{cd}	761^{cd}	—
14 88^{ab}	14 171^{ab}	762^{ab}	22. 88½^{ab}
105*	14 171^{cd}	762^{cd}	—
14. 88^{cd}	14. 172^{ab}	763^{ab}	22. 88½^{cd}
14. 88^{ef}	14 172^{cd}	763^{cd}	—
14 89–91	14 173–175	764–766	—
14. 92–93	14. 176–177	767–768	22 89½–90½
106*(subst 93^{cd})	—	—	—
14 94	14 178	769	22. 91½
107*	14 179	770	—
108*	—	—	—
14. 95	14 180	771	22. 92½
109*	14 181–185	772–776	—
14 96	14. 186	777	22. 93½
110*	14 187–188	778–779	—
14 97	14. 189	780	22 94½
14. 98	14 190	781	22. 99½
111*	14. 191	782	—
112*	—	—	22 100½
14 99	14 192	783	22 95½
App I (No. 5)	14. 193–229	784–821	—
14 100^{ab}	14. 230^{ab}	822^{ab}	22 96
14. 100^{cd}	14. 230^{cd}	822^{cd}	22. 96½
14 101–102	14 231–232	823–824	22 97½–98½
113* (L 1–2)	14. 233	825	—
113* (L. 3–6)	14. 234	826–827	—
113* (L 7–8)	14 235	828	—
14. 103–105^{abcd}	14. 236–238	† 828–830	22. 101½–103½
14. 105^{ef}	14 239^{ab}	831^{ab}	22. 104½^{ab}
14 106^{ab}	14 239^{cd}	831^{cd}	—
14. 106^{cd}	14. 240^{ab}	832^{ab}	22. 104½^{cd}
14. 107^{ab}	14. 240^{cd}	832^{cd}	22. 105½^{ab}
114*	14 241	833	—
14 107^{cd}–110	14 242–245^{ab}	834–837^{ab}	22. 105½^{cd}–108½
115*	—	—	22. 109½
14 111–115^{ab}	14 245^{cd}–249	837^{cd}–841	22 110½–114½^{ab}
14 115^{cd}	—	842^{ab}	22. 114½^{cd}

† Line 828 (wrongly) counted twice

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed.	Madras Ed
116*	—	—	22 $115\frac{1}{2}^{ab}$
14 115^{ef}	—	842^{cd}	22 $115\frac{1}{2}^{cd}$
14. 116–118	14 250–252	843–845	22 $116\frac{1}{2}$–$118\frac{1}{2}$
14 119^{ab}	14 253^{ab}	846^{ab}	—
14 119^{cd}	14 253^{cd}	846^{cd}	22 $119\frac{1}{2}^{ab}$
117* (L 1)	—	—	22 $119\frac{1}{2}^{cd}$
117* (L 2)	—	—	22 120
14 120–124^{ab}	14 254–258^{ab}	847–851^{ab}	22 121–125^{ab}
118*	—	—	22 125^{cd}–127^{ab}
119*	—	—	—
14 124^{cd}	14 258^{cd}	851^{cd}	22 127^{cd}
14 125–128	14 259–262	852–855	22 128–131
120*	—	—	—
14 129–136^{abcd}	14 263–270	856–863	22 132–139
14 136^{ef}	14 271^{ab}	864^{ab}	22 $139\frac{1}{2}$
14 137^{ab}	14 271^{cd}	864^{cd}	—
121*(subst 137^{ab})	—	—	22 $140\frac{1}{2}^{ab}$
14 137^{cd}	14 272^{ab}	865^{ab}	22 $140\frac{1}{2}^{cd}$
14 137^{ef}	14 272^{cd}	865^{cd}	—
14 138–142^{abc}	14 273–277^{abc}	866–870^{abc}	22 $141\frac{1}{2}$–$145\frac{1}{2}^{abc}$
14 142^{d}–143^{a}	14 277^{d}–278^{a}	870^{d}–871^{a}	—
14 143^{b}	14 278^{b}	871^{b}	22 $145\frac{1}{2}^{d}$
14 143^{cd}	14 278^{cd}	871^{cd}	22 146
14 144–145	14 279–280	872–873	22 147–148
122*	14 281^{ab}	874^{ab}	—
14 146	14 281^{cd}–282^{ab}	874^{cd}–875^{ab}	22 149
123*	—	—	22 $149\frac{1}{2}$
14 147^{ab}	14 282^{cd}	875^{cd}	22 $150\frac{1}{2}^{ab}$
14 147^{cd}	14 283	876^{ab}	22 $150\frac{1}{2}^{cd}$
14 147^{ef}	14 284^{ab}	876^{cd}	22 151
14 148–149^{abcd}	14 284^{cd}–286^{ab}	877–878	22 152–153
124*	14 286^{cd}	879^{ab}	—
14 149^{ef}	14 287^{ab}	879^{cd}	22 $153\frac{1}{2}$
14 150–153	14 287^{cd}–291^{ab}	880–883	22 $154\frac{1}{2}$–$157\frac{1}{2}$
App I (No 6)	14 291^{cd}–317^{ab}	884–909	—
14 154–155^{abcd}	14 317^{cd}–319^{ab}	910–911	22 $158\frac{1}{2}$–$159\frac{1}{2}$
14 155^{ef}	14 319^{cd}	912^{ab}	22 $160\frac{1}{2}^{ab}$
14 156–158^{ab}	14 320–322^{ab}	912^{cd}–914	22 $160\frac{1}{2}^{cd}$–$162\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
14 158^{cd}	14 322^{cd}	915^{ab}	22. 163
14 $159–161^{abcd}$	14 323–325	$915^{cd}–918^{ab}$	22 164–166
14 161^{ef}	14. 326^{ab}	918^{cd}	22 $166\frac{1}{2}$
14 $162–169^{ab}$	14 $326^{cd}–333^{abcd}$	$919–926^{ab}$	22. $167\frac{1}{2}–174\frac{1}{2}^{ab}$
14 169^{cd}	14 333^{ef}	926^{cd}	22 $174\frac{1}{2}^{cd}$
14 $170–179^{a}$	14 $334–343^{a}$	$927–936^{a}$	22 $175\frac{1}{2}–184\frac{1}{2}^{a}$
14 179^{bcd}	—	—	22 $184\frac{1}{2}^{bcd}$
125* (for 179^{bcd})	14 343^{bcd}	936^{bcd}	—
14 $180–183^{abcd}$	14 344–347	937–940	22 $185\frac{1}{2}–188\frac{1}{2}$
14 183^{ef}	14 348^{ab}	941^{ab}	22 189
14 184	14. $348^{cd}–349^{ab}$	$941^{cd}–942^{ab}$	22 190
126*	14 349^{cd}	942^{cd}	—
14 185–186	14 350–351	943–944	22 191–192
127*	—	—	—
14 187^{ab}	14 352^{ab}	945^{ab}	—
128*(subst 187^{ab})	—	—	—
129*(subst 187^{ab})	—	—	22 193^{ab}
14 $187^{cd}–191^{ab}$	14 $352^{cd}–356^{ab}$	$945^{cd}–949^{ab}$	22 $193^{cd}–197^{ab}$
130*	14 356^{cd}	949^{cd}	—
131*	14. 357^{ab}	950^{ab}	—
14 191^{cd}	14 357^{cd}	950^{cd}	22. 197^{cd}
14 192^{ab}	14 358^{ab}	951^{ab}	22. $197\frac{1}{2}$
14 192^{cd}	14 358^{cd}	951^{cd}	22 $198\frac{1}{2}^{ab}$
14 193^{ab}	14 359^{ab}	952^{ab}	—
132*	—	—	22 $198\frac{1}{2}^{cd}$
14. 193^{cd}	14 359^{cd}	952^{cd}	22 $199\frac{1}{2}^{ab}$
14. 194^{ab}	14 360^{ab}	953^{ab}	22 $199\frac{1}{2}^{cd}$
133*	14 $360^{cd}–361^{ab}$	$953^{cd}–954^{ab}$	—
14 194^{cd}	14 361^{cd}	954^{cd}	22 201^{cd}
14 195^{ab}	14 362^{ab}	955^{ab}	22 200
14 195^{cd}	—	—	22 201^{ab}
134*	14 362^{cd}	955^{cd}	—
14 196–198	14 363–365	956–958	22 202–204
14 199^{ab}	—	—	22 205^{ab}
135*(subst 199^{ab})	14 366^{ab}	959^{ab}	—
14 199^{cd}	14 366^{cd}	959^{cd}	22 205^{cd}
14 199^{ef}	14 367^{ab}	960^{ab}	—
136*(subst 199^{ef})	—	—	22 $205\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
137^{*}	14 367^{cd}	960^{cd}	—
138^{*}	14 368–370	961–963	—
139^{*}	14 371–374	964–967	—
15 $1–2^{abcd}$	14 375–376	968–969	22 $206\frac{1}{2}–207\frac{1}{2}$
15 2^{ef}	14 377^{ab}	970	22 208
15 3	14 $377^{cd}–378^{ab}$	971	22 209
140^{*}	14 $378^{cd}–379^{ab}$	972	—
15 $4–7^{abcd}$	14 $379^{cd}–383^{ab}$	973–976	22 210–213
15 7^{ef}	14 383^{cd}	977^{ab}	22 $213\frac{1}{2}$
15 $8–10^{ab}$	14 $384–386^{ab}$	$977^{cd}–979$	22 $214\frac{1}{2}–216\frac{1}{2}^{ab}$
15 10^{cd}	14 386^{cd}	980	22 $216\frac{1}{2}^{cd}$
15 11^{a}	14 387^{a}	981^{a}	22 $217\frac{1}{2}^{a}$
15 11^{b}	14 387^{b}	981^{b}	—
15 $11^{cd}–12^{a}$	14 $387^{cd}–388^{a}$	$981^{cd}–982^{a}$	22 $217\frac{1}{2}^{bcd}$
15 12^{bcd}	14 388^{bcd}	982^{bcd}	22 $218\frac{1}{2}^{abc}$
141^{*}	—	—	22 $218\frac{1}{2}^{d}$
15 $13–14^{ab}$	14 $389–390^{ab}$	$983–984^{ab}$	22 $219\frac{1}{2}–220\frac{1}{2}^{ab}$
142^{*}(subst 14^{ab})	—	—	—
15 $14^{cd}–15$	14 $390^{cd}–391$	$984^{cd}–985$	22 $220\frac{1}{2}^{cd}–221\frac{1}{2}$
15 16	14 392	986	—
15 17–24	14 393–400	987–994	—
143^{*}	—	—	—
15 25^{abcd}	14 401	995	—
15 25^{ef}	14 402^{ab}	996^{ab}	—
15 26^{abcd}	14 402^{cdef}	$996^{cd}–997^{ab}$	—
15 26^{ef}	14 403^{ab}	997^{cd}	—
15 27–28	14 $403^{cd}–405^{ab}$	998–999	—
144^{*}	14 $405^{cd}–406^{ab}$	1000	—
15 29	14 406^{cdef}	1001	—
145^{*} (subst 29^{cd})	—	—	—
146^{*} (for 17–29)			
146^{*} (L 1)	—	—	22 222
146^{*} (L 2–4)	—	—	22 223, $223\frac{1}{2}$
146^{*} (L 5–8)	—	—	22 $224\frac{1}{2}–225\frac{1}{2}$
15 $30–32^{ab}$	14 $407–409^{ab}$	$1002–1004^{ab}$	22 $226\frac{1}{2}–228\frac{1}{2}^{ab}$
15 32^{cd}	—	—	22 $228\frac{1}{2}^{cd}$
147^{*}(subst 32^{cd})	14 409^{cd}	1004^{cd}	—
15 $33–37^{ab-d}$	14 410–414	1005–1009	22 $229\frac{1}{2}–233\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom. Ed.	Cal Ed	Madras Ed
15 37^{ef}	14 415^{ab}	1010^{ab}	22. $234\frac{1}{2}^{ab}$
15 38–39^{ab}	14 415^{cd}–416	1010^{cd}–1011	22 $234\frac{1}{2}^{cd}$–$235\frac{1}{2}$
15 39^{cd}	14 417^{ab}	1012^{ab}	22 236
15 40^{ab}	14 417^{cd}	1012^{cd}	22 $236\frac{1}{2}$
148*(subst 40^{ab})	—	—	—
15 40^{cd}	14 418^{ab}	1013^{ab}	22 $237\frac{1}{2}^{ab}$
15 41^{ab}	14. 418^{cd}	1013^{cd}	22. $237\frac{1}{2}^{cd}$
15 41^{cd}	14 419^{ab}	1014^{ab}	22 238
15 42^{abcd}	14 419^{cd}–420^{ab}	1014^{cd}–1015^{ab}	22 239
15 42^{ef}	14 420^{cd}	1015^{cd}	22 $239\frac{1}{2}$
15 43–51	14 421–429	1016–1024	22 $240\frac{1}{2}$–$248\frac{1}{2}$
16. 1^{ab}	15 1^{ab}	1025^{ab}	—
149*(subst 1^{ab})	—	—	23 1^{ab}
16 1^{cd}–2	15 1^{cd}–2	1025^{cd}–1026	23 1^{cd}–2
16. 3	15 3^{ab}	1027^{ab}	23 $2\frac{1}{2}$
16 4–5^{abcd}	15 3^{cd}–5^{ab}	1027^{cd}–1029^{ab}	23 $3\frac{1}{2}$–$4\frac{1}{2}$
16 5^{ef}	15 5^{cd}	1029^{cd}	23 5
16 6–8^{ab}	15 6–8^{ab}	1030–1032^{ab}	23 6–8^{ab}
16 8^{cd}	15 8^{cd}	1032^{cd}	—
150* (subst 8^{cd})	—	—	23 8^{cd}
16 9–10	15 9–10^{abcd}	1033–1034	23 9–10
16 11^{ab}	15 10^{ef}	1035	23 $10\frac{1}{2}$
16 11^{cd}	15. 11^{cd}	1036^{cd}	23 $11\frac{1}{2}^{ab}$
16 11^{ef}	15 11^{ab}	1036^{ab}	23 $11\frac{1}{2}^{cd}$
16 12^{ab}	16 1^{ab}	1037^{ab}	23 12
16 12^{cdef}	16 1^{cd}–2^{ab}	1037^{cd}–1038^{ab}	23 13
16 13^{ab}	16 2^{cd}	1038^{cd}	23 $13\frac{1}{2}$
151*(L. 1–16)	16 3–10	1039–1046	—
151*(L 17)	—	—	—
151*(L. 18–19)	16 11^{abcd}	1047	—
151*(L 20)	16 11^{ef}	1048	—
16 13^{cd}	16 12	1049^{ab}	23 $14\frac{1}{2}^{ab}$
16 13^{ef}	16 13^{ab}	1049^{cd}	23 $14\frac{1}{2}^{cd}$
16 14–17	16 13^{cd}–17^{ab}	1050–1053	23 $15\frac{1}{2}$–$18\frac{1}{2}$
16 18^{ab}	16 17^{cd}	1054^{ab}	23 19
16 18^{cdef}	16 18	1054^{cd}–1055^{ab}	23 20
16 19–21^{ab}	16 19–21^{ab}	1055^{cd}–1057	23 21–23^{ab}
16 21^{cd}	16 21^{cd}	1058^{ab}	23 24^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
16 22^{ab}	16 22^{ab}	1058^{cd}	23 23^{cd}
16 22^{cd}–30	16 22^{cd}–30	1059–1067^{ab}	23 24^{cd}–32
16. 31^{ab}	16 31^{cd}	1068^{ab}	23. 33^{ab}
16 31^{cd}	16 31^{ab}	1067^{cd}	23 33^{cd}
16 32–33	16 32–33^{abcd}	1068^{cd}–1070^{ab}	23 34–35
16 34^{ab}	16 33^{ef}	1070^{cd}	23 36^{ab}
16 34^{cd}	—	—	23 36^{cd}
16 35–44^{ab}	16 34–43^{ab}	1071–1080^{ab}	23 37–46^{ab}
16 44^{cd}	16 43^{cd}	1080^{cd}	—
152*	16 44^{ab}	1081^{ab}	—
16 45–46^{ab}	16 44^{cd}–45	1081^{cd}–1082	23 46^{cd}–47
16 46^{cd}	16 46^{ab}	1083^{ab}	23 $47\frac{1}{2}$
16 47–48	16 46^{cd}–48^{ab}	1083^{cd}–1085^{ab}	23 $48\frac{1}{2}$–$49\frac{1}{2}$
16 49^{ab}	16 48^{cd}	1085^{cd}	23 50
153*	16 49^{ab}	1086^{ab}	—
16. 49^{cd}–51^{ab}	16 49^{cd}–51^{ab}	1036^{cd}–1088^{ab}	23 51–52
16 51^{cd}	16 51^{cd}	1088^{cd}	23 $52\frac{1}{2}$
16 52–58^{ab}	16 52–58^{ab}	1089–1095^{ab}	23 $53\frac{1}{2}$–$59\frac{1}{2}^{ab}$
16 58^{cd}	16 58^{cd}	1096^{ab}	23 $59\frac{1}{2}^{cd}$
16 59^{ab}	16 59^{ab}	1095^{cd}	23 $60\frac{1}{2}^{ab}$
16 59^{cd}–66	16 59^{cd}–66	1096^{cd}–1103	23 $60\frac{1}{2}^{cd}$—$67\frac{1}{2}$
154*	16 67	1104	—
16 67–69	16 68–70	1105–1107	23 $68\frac{1}{2}$–$70\frac{1}{2}$
16 70^{ab}	16 71^{ab}	1108^{ab}	23 71
16 70^{cd}	16 71^{cd}	1108^{cd}	23 $71\frac{1}{2}$
16 71–75	16 72–76	1109–1113	23 $72\frac{1}{2}$–$76\frac{1}{2}$
17. 1–4^{abcd}	17 1–4	1114–1117	23 $77\frac{1}{2}$–$80\frac{1}{2}$
17 4^{ef}–5^{ab}	17. 5	1118	23 $81\frac{1}{2}$
17 5^{cd}	17 6^{ab}	1119^{ab}	23 82
17 6–15^{abcd}	17 6^{cd}–16^{ab}	1119^{cd}–1129^{ab}	23 83–92
17 15^{ef}	17. 16^{cd}	1129^{cd}	23 $92\frac{1}{2}$
17 16–18^{abcd}	17. 17–19	1130–1132	23 $93\frac{1}{2}$–$95\frac{1}{2}$
17. 18^{ef}–19^{ab}	17 20	1133	23 $96\frac{1}{2}$
17 19^{cd}	—	—	23 97
17 20–21^{abcd}	17 21–22	1134–1135	23 98–99
17 21^{ef}–29^{ab}	17 23–30^{abcd}	1136–1143	23. 100–107
17 29^{cd}	17 30^{ef}	1144^{ab}	23 $107\frac{1}{2}$
17 30–31	17 31–32	1144^{cd}–1146^{ab}	23 $108\frac{1}{2}$–$109\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
155*	—	—	23 $110\frac{1}{2}$–$120\frac{1}{2}$
17 32–49	17 33–50	1146^{cd}–1164^{ab}	23 $121\frac{1}{2}$–$138\frac{1}{2}$
156*	—	—	—
17 50–52^{ab}	17 51–53^{ab}	1164^{cd}–1166	23 $139\frac{1}{2}$–$141\frac{1}{2}^{ab}$
157*	—	—	—
17 52^{cd}	17 53^{cd}	1167^{ab}	23 $141\frac{1}{2}^{cd}$
17 53^{ab}	17 54^{ab}	1167^{cd}	23 $142\frac{1}{2}^{ab}$
158*	17 54^{cd}–55^{ab}	1168	—
17 53^{cd}–58	17 55^{cd}–60	1169–1174^{ab}	23 $142\frac{1}{2}^{cd}$–$147\frac{1}{2}$
159*	—	—	—
17. 59–61	17 61–63	1174^{cd}–1177^{ab}	23 $148\frac{1}{2}$–$150\frac{1}{2}$
160*(subst 61^{cd})	—	—	—
17 62–64	17 64–66	1177^{cd}–1180^{ab}	23 $151\frac{1}{2}$–$153\frac{1}{2}$
161*	17 67^{ab}	1180^{cd}	—
17 65^{ab}	17 67^{cd}	1181^{ab}	23 $154\frac{1}{2}^{ab}$
162*	—	—	—
17. 65^{cd}	17 68^{ab}	1181^{cd}	23 $154\frac{1}{2}^{cd}$
17 66^{ab}	17 68^{cd}	1182^{ab}	23. $155\frac{1}{2}^{ab}$
163*(for65^{c}–66^{b})	—	—	—
17. 66^{cd}–68	17 69–71^{ab}	1182^{cd}–1184	23 $155\frac{1}{2}^{cd}$–$157\frac{1}{2}$
164* (subst 68)	—	—	—
17 69–72	17 71^{cd}–75^{ab}	1185–1188	23 $158\frac{1}{2}$–$161\frac{1}{2}$
165*	17 75^{cd}	1189^{ab}	—
17 73–77^{ab}	17 76–80^{ab}	1189^{cd}–1193	23 $162\frac{1}{2}$–$166\frac{1}{2}^{ab}$
166*	—	—	—
17. 77^{cd}	17. 80^{cd}	1194^{ab}	23 $166\frac{1}{2}^{cd}$
167*(subst 77^{cd})	—	—	—
17 78^{ab}	17 81^{ab}	1194^{cd}	23 167
17 78^{cd}–84	17 81^{cd}–87	1195–1201^{ab}	23 168–174^{ab}
168*	—	—	23 174^{cd}
17 85^{ab}	17 88^{ab}	1201^{cd}	—
169*(subst 85^{ab})	—	—	23 175^{ab}
17 85^{cd}–91^{ab}	17 88^{cd}–94^{ab}	1202–1207	23 175^{cd}–181^{ab}
17 91^{cd}	17 94^{cd}	1208^{ab}	—
17 92–96	17 95–99	1208^{cd}–1213^{ab}	23 181^{cd}–186^{ab}
17 97–98^{abc}	17 100–101^{abc}	1213^{cd}–1215^{a}	—
170*	—	—	—
17 98^{d}–100^{ab}	17 101^{d}–103^{ab}	1215^{bcd}–1216	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
17 100^{cd}–107	17 103^{cd}–110	1217–1224^{ab}	23 186^{cd}–193
171*(subst 107)	—	—	—
17 108–109	17 111–112	1224^{cd}–1226^{ab}	23 194–195
17 110^{ab}	17 113	1226^{cd}	23 195$\frac{1}{2}$
17 110^{cd}	17 114^{ab}	1227^{ab}	—
172*	—	—	—
17 111–112^{ab}	17 114^{cd}–115	1227^{cd}–1228	—
17 112^{cd}–125	17 116–129^{ab}	1229–1242^{ab}	23 196$\frac{1}{2}$–209$\frac{1}{2}^{ab}$
173*	—	—	—
174*	—	—	—
17 126–131^{ab}	17 129^{cd}–134	1242^{cd}–1247	23 209$\frac{1}{2}^{cd}$–214$\frac{1}{2}$
17 131^{cd}–132^{a}	17 135^{abc}	1248^{abc}	23 215$\frac{1}{2}^{abc}$
17 132^{bc}	17. 135^{d}–136^{a}	1248^{d}–1249^{a}	—
17 132^{d}	17 136^{b}	1249^{b}	23 215$\frac{1}{2}^{d}$
17 133^{ab}	17 136^{cd}	1249^{cd}	23 216$\frac{1}{2}^{ab}$
17 133^{cd}	17 137^{ab}	1250^{ab}	—
17 134^{ab}	17 137^{cd}	1250^{cd}	23 216$\frac{1}{2}^{cd}$
17 134^{cd}–145	17 138–149^{ab}	1251–1262^{ab}	23 217$\frac{1}{2}$–228$\frac{1}{2}^{ab}$
17 146^{ab}	17 149^{cd}	1262^{cd}	23 229$\frac{1}{2}^{ab}$
17 146^{cd}	17 150^{ab}	1263^{ab}	23 228$\frac{1}{2}^{cd}$
17 147–150^{ab}	17 150^{cd}–153	1263^{cd}–1266	23 229$\frac{1}{2}^{cd}$–232$\frac{1}{2}$
17 150^{cd}	17. 154^{ab}	1267^{ab}	23 233
17 151^{ab}	17 154^{cd}	1267^{cd}	23 234^{ab}
175*	—	—	—
17 151^{cd}	17 155^{ab}	1268^{ab}	23 234^{cd}
176*(subst 151)	—	—	—
17 152–153^{ab}	17 155^{cd}–156	1268^{cd}–1269	23. 235–236^{ab}
17 153^{cd}	17 157	1270^{ab}	23. 236^{cd}
17 154–156	17 158–160	1270^{cd}–1273^{ab}	23 237–239
177*	17 161–162	1273^{cd}–1275^{ab}	—
17 157^{ab}	—	—	23 240^{ab}
178*(subst 157^{ab})	17. 163^{ab}	1275^{cd}	—
17 157^{cdef}	17 163^{ef}–164^{ab}	1276	23 240^{cd}–241^{ab}
17 158–160^{abcd}	17 164^{cd}–167^{ab}	1277–1279	23 241^{cd}–244^{ab}
17 160^{ef}–163	17 167^{cd}–170	1280–1283^{ab}	23 244^{cd}–247
17 164^{ab}	17 171^{ab}	1283^{cd}	—
179*(subst 164^{ab})	—	—	23 248^{ab}
180*	17 171^{cd}–175^{ab}	1284–1287	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal. Ed	Madras Ed
17 164^{cd}–169^{abcd}	17 175^{cd}–180	1288–1293^{ab}	23 248^{cd}–253
17. 169^{ef}	17 181^{ab}	1293^{cd}	23 $253\frac{1}{2}$
17 170	17 181^{cdef}	1294	23 $254\frac{1}{2}$
17 171	17 182	1295	23 $255\frac{1}{2}$
18 1–3	18 1–3	1296–1298	24 1–3
181*	18 4–5^{ab}	1299–1300^{ab}	—
18 4	18 5^{cdef}	1300^{cd}–1301^{ab}	24. 4
18 5–6	18. 6–7	1301^{cd}–1303^{ab}	24 5–6
18 7^{ab}	18. 8^{ab}	1303^{cd}	24 $6\frac{1}{2}$
18 7^{cdef}	18 8^{cd}–9^{ab}	1304	24 $7\frac{1}{2}$
18 8^{ab}	18 9^{cd}	1305^{ab}	24. 8
18 8^{cdef}	18 10	1305^{cd}–1306^{ab}	24 9
18 9–13	18 11–15	1306^{cd}–1311^{ab}	24 10–14
182*	18 16–17^{ab}	1311^{cd}–1312	—
18 14^{ab}	18 17^{cd}	1313^{ab}	24. $14\frac{1}{2}$
18 14^{cdef}	18 18	1313^{cd}–1314^{ab}	24 $15\frac{1}{2}$
18 15–16^{abcd}	18 19–20	1314^{cd}–1316^{ab}	24 $16\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}$
18 16^{ef}	18 21^{ab}	1316^{cd}	24. 18
18. 17^{ab}	18 21^{cd}	1317^{ab}	24 $18\frac{1}{2}$
18 17^{cdef}	18 22	1317^{cd}–1318^{ab}	24 $19\frac{1}{2}$
18. 18^{abcd}	18 23	1318^{cd}–1319^{ab}	24 20, $20\frac{1}{2}$
18 18^{ef}–19^{ab}	18 24	1319^{cd}–1320^{ab}	24. $21\frac{1}{2}$
18 19^{cdef}	18 25	1320^{cd}–1321^{ab}	24. $22\frac{1}{2}$
18 20–22	18 26–28	1321^{cd}–1324^{ab}	24 $23\frac{1}{2}$–$25\frac{1}{2}$
18. 23^{ab}	18 29^{ab}	1324^{cd}	24 26
18 23^{cd}	18 29^{cd}	1325^{ab}	—
183* (L 1–13)	18 30–36^{ab}	1325^{cd}–1331	—
183* (L 14)	18. 36^{cd}	1332	—
184*	—	—	—
18. 24	18 37	1333	24. 27
185*	—	—	24. 28^{ab}
18 25–27^{ab}	18 38–40^{ab}	1334–1336^{ab}	—
18 27^{cd}	18. 40^{cd}	1336^{cd}	24. 28^{cd}
18. 27^{ef}–28^{ab}	18 41	1337	24 $28\frac{1}{2}$, 29
186*	—	—	24. 30–31^{ab}
18. 28^{cd}–29	18 42–43^{ab}	1338–1339^{ab}	—
18 30	18 43^{cd}–44^{ab}	1339^{cd}–1340^{ab}	24 31^{cd}–32^{ab}
18 31	18 44^{cd}–45^{ab}	1340^{cd}–1341^{ab}	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
18 32^{ab}	18 45^{cd}	1341^{cd}	24 32^{cd}
18 32^{cd}	18 46^{ab}	1342	—
187*	—	—	24 32½
18 33^{ab}	18 46^{cd}	1343^{ab}	24 33
18 33^{cd}–34^{ab}	18 47	1343^{cd}–1344^{ab}	24 34
18 34^{cdef}	18 48	1344^{cd}–1345^{ab}	24. 35
188*	—	—	24 36^{ab}
18 35	18 49	1345^{cd}–1346^{ab}	—
18 36^{ab}	18 50^{ab}	1346^{cd}	24 36^{cd}
18 36^{cd}	18 50^{cd}	1347^{ab}	24 36½
18 37^{abcd}	18 51	1347^{cd}–1348^{ab}	24 37½
18 37^{ef}	18 52^{ab}	1348^{cd}	24 38
18 38–42	18 52^{cd}–57^{ab}	1349–1353	24 39–43
18 43^{ab}	18 57^{cd}	1354^{ab}	—
18 43^{cd}–44^{ab}	18 58	1354^{cd}–1355^{ab}	24 44
18 44^{cd}	18 59^{ab}	1355^{cd}	24 44½
18 45–46	18 59^{cd}–61^{ab}	1356–1357	24 45½–46½
189*(L 1–18)	18 61^{cd}–70^{ab}	1358–1366	—
189*(L 19)	18 70^{cd}	1367	—
18 47–59	18. 71–83	1368–1380	24 47½–59½
19 1–6^{ab}	19 1–6^{ab}	1381–1386^{ab}	25 1–6^{ab}
19 6^{cd}	19 6^{cd}	1386^{cd}	—
19 7–8^{ab}	19 7–8^{ab}	1387–1388^{ab}	25 6^{cd}–7
19. 8^{cd}	19 8^{cd}	1388^{cd}	25 7½
19 9–13	19 9–13	1389–1393	25 8½–12½
19 14^{ab}	19 14^{ab}	1394^{ab}	25 13
190*	—	—	25 14–15
19 14^{cd}	19 14^{cd}	1394^{cd}	25 15½
19 15–20	19. 15–20	1395–1400	25 16½–21½
19 21^{ab}	19 21^{ab}	1401^{ab}	25 22
19 21^{cd}–22^{ab}	19 21^{cd}–22^{ab}	1401^{cd}–1402^{ab}	25 23
19 22^{cd}	19 22^{cd}	1402^{cd}	25 23½
19. 23	19 23	1403	25 24½
19 24	19. 24	1404	25 25 , 25½
19 25	19 25	1405	25 26½
20 1–5	19 26–30	1406–1410	25 27½–31½
20 6	19 31	1411	25 32 , 32½
20 7–9	19 32–34	1412–1414	25 33½–35½

Crit Ed	Bom Ed.	Cal Ed	Madras Ed
20. 10^{ab}	19. 35^{ab}	1415^{ab}	25. 36
20. 10^{cd}	19. 35^{cd}	1415^{cd}	25. 36½
20. 11–16	19. 36–41	1416–1421	25. 37½–42½
20. 17^{ab}	19. 42^{ab}	1422^{ab}	25. 43
20. 17^{cd}–18^{ab}	19. 42^{cd}–43^{ab}	1422^{cd}–1423^{ab}	25. 44
20. 18^{cd}	19. 43^{cd}	1423^{cd}	25. 44½
20. 19–22	19. 44–47	1424–1427	25. 45½–48½
20. 23^{ab}	19. 48^{ab}	1428^{ab}	25. 49
20. 23^{cd}–24^{ab}	19. 48^{cd}–49^{ab}	1428^{cd}–1429^{ab}	25. 50
20. 24^{cd}	19. 49^{cd}	1429^{cd}	25. 50½
20. 25	19. 50	1430	25. 51½
20. 26^{ab}	19. 51^{ab}	1431^{ab}	25. 52
20. 26^{cd}–27^{ab}	19. 51^{cd}–52^{ab}	1431^{cd}–1432^{ab}	25. 53
20. 27^{cdef}	19. 52^{cd}–53^{ab}	1432^{cd}–1433^{ab}	25. 54
20. 28^{ab}	19. 53^{cd}	1433^{cd}	25. 55^{ab}
191*	—	—	25. 55^{cd}–56
20. 28^{cd}	19. 54^{ab}	1434^{ab}	25. 56½
20. 29^{abcd}	19. 54^{cd}–55^{ab}	1434^{cd}–1435^{ab}	25. 57½
20. 29^{ef}	19. 55^{cd}	1435^{cd}	25. 58
20. 30–31^{abcd}	19. 56–57	1436–1437	25. 59–60
20. 31^{ef}	19. 58^{ab}	1438^{ab}	25. 60½
20. 32^{abcd}	19. 58^{cd}–59^{ab}	1438^{cd}–1439^{ab}	25. 61½
20. 32^{ef}–33^{ab}	19. 59^{cd}–60^{ab}	1439^{cd}–1440^{ab}	25. 62½
20. 33^{cd}	19. 60^{cd}	1440^{cd}	25. 63
20. 34–37^{abcd}	19. 61–64	1441–1444	25. 64–67
20. 37^{ef}–39^{ab}	19. 65–66	1445–1446	25. 68–69
20. 39^{cd}	19. 67^{ab}	1447^{ab}	25. 69½
20. 40–45^{ab}	19. 67^{cd}–72	1447^{cd}–1452	25. 70½–75½^{ab}
20. 45^{cd}	19. 73^{ab}	1453	25. 75½^{cd}
20. 46–47	19. 73^{cd}–75^{ab}	1454–1455	25. 76½–77½
192*	—	—	25. 78
20. 48^{ab}	19. 75^{cd}	1456^{ab}	25. 78½
20. 48^{cd}	19. 76^{ab}	1456^{cd}	25. 79
20. 49–50	19. 76^{cd}–78^{ab}	1457–1458	25. 80–81
20. 51^{ab}	19. 78^{cd}	1459^{ab}	25. 81½
20. 51^{cd}	19. 79^{ab}	1459^{cd}	25. 82
20. 52–61	19. 79^{cd}–89^{ab}	1460–1469	25. 83–92
193*	—	—	25. 93

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
20 62^{ab}	19 89^{cd}	1470^{ab}	25 94^{ab}
194*	—	—	25 94^{cd}–95
20 62^{cd}–63^{ab}	19 90	1470^{cd}–1471^{ab}	25 96
20 63^{cd}	19 91^{ab}	1471^{cd}	25 $96\frac{1}{2}$
20 64–67^{ab}	19 91^{cd}–94^{abcd}	1472–1475^{ab}	25 $97\frac{1}{2}$–$100\frac{1}{2}^{ab}$
20 67^{cd}	19 94^{ef}	1475^{cd}	25 $100\frac{1}{2}^{cd}$
20 68	19 95	1476	25 101 , $101\frac{1}{2}$
20 69	19 96	1477	25 $102\frac{1}{2}$
20 70^{ab}	19 97^{ab}	1478^{ab}	25 103
20 70^{cd}	19 97^{cd}	1478^{cd}	25 $103\frac{1}{2}$
20 71–76	19 98–103	1479–1484	25 $104\frac{1}{2}$–$109\frac{1}{2}$
21 1–4^{abcd}	20 1–4	1485–1488	25 $110\frac{1}{2}$–$113\frac{1}{2}$
21 4^{ef}–5^{ab}	20 5	1489	25 $114\frac{1}{2}$
21 5^{cd}	20 6^{ab}	1490^{ab}	25 115
21 6	20 6^{cd}–7^{ab}	1490^{cd}–1491^{ab}	25 116
195*	—	—	25 117^{ab}
21 7–8^{abcd}	20 7^{cd}–9^{ab}	1491^{cd}–1493^{ab}	25 117^{cd}–119^{ab}
21 8^{ef}	20 9^{cd}	1493^{cd}	25 119^{cd}
196*(subst 8^{ef})	—	—	—
21 9	20 10	1494	25 120
197*	20 11	1495	—
21 10–17	20 12–19^{abcd}	1496–1503	25 121–128
198*	20 19^{ef}	1504	—
199*	—	—	—
21 18–19	20 20–21	1505–1506	25 129–130
200*	—	—	25 $130\frac{1}{2}$
21 20	20 22	1507	25 $131\frac{1}{2}$
21 21^{ab}	20 23^{ab}	1508^{ab}	25 132
201*	—	—	—
21 21^{cd}–22^{ab}	20 23^{cd}–24^{ab}	1508^{cd}–1509^{ab}	25 133
21 22^{cd}	20 24^{cd}	1509^{cd}	25 $133\frac{1}{2}$
21 23–24	20 25–26	1510–1511	25 $134\frac{1}{2}$–$135\frac{1}{2}$
22 1–3	21. 1–3	1512–1514	25 $136\frac{1}{2}$–$138\frac{1}{2}$
22 4^{ab}	21 5^{ab}	1516^{ab}	25 $139\frac{1}{2}^{ab}$
22 4^{cd}	21 4^{cd}	1515^{cd}	25 $139\frac{1}{2}^{cd}$
22 5^{ab}	21 4^{ab}	1515^{ab}	25 $140\frac{1}{2}^{ab}$
22 5^{cd}	21 5^{cd}	1516^{cd}	25 $140\frac{1}{2}^{cd}$
202*	—	—	25 $141\frac{1}{2}$

*4

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
22 6^{ab}	21 6^{ab}	1517^{ab}	25 142
22. 6^{cd}–7^{ab}	21 6^{cd}–7^{ab}	1517^{cd}–1518^{ab}	25 143
203*	—	—	25 144–145
22 7^{cd}	21 7^{cd}	1518^{cd}	25 145½
22 8–16	21 8–16	1519–1527	25 146½–154½
22 17	21 17	1528	25 155, 155½
22 18–19	21 18–19	1529–1530	25 156½–157½
App I (No 7)	—	—	—
App. I (No 7A)	—	—	—
23 1	22 1	1531	28 1
23 2–3	22 2–3	1532–1533	28 4½–5½
204*	—	—	28 6
23 4–5	22. 4–5	1534–1535	28 2–3
23 6^{ab}	22 6^{ab}	1536^{ab}	—
23 6^{cd}	22 6^{cd}	1536^{cd}	28 3½
23 7	22 7	1537	—
23 8–14	22 8–14	1538–1544	28 7–13
205*(subst 14^{cd})	—	—	—
23 15–36	22 15–36	1545–1566	28 14–35
23 37^{ab}	22 37^{ab}	1567^{ab}	—
23 37^{cd}	22. 37^{cd}	1567^{cd}	28 35½
23 38–40^{ab}	22. 38–40^{ab}	1568–1570^{ab}	28 36½–$38½^{ab}$
23 40^{cd}	22 40^{cd}	1570^{cd}	—
206*	—	—	28 $38½^{cd}$
23. 41	22 41	1571	28 39½
24 1–3	23. 1–3	1572–1574	29 1–3
24 4	23. 4	1575	29 5
24 5	23 5	1576	—
24. 6–7	23 6–7	1577–1578	29 6–7
24 8	23 8	1579	29 4
24 9	—	—	—
24 10	23 9	1580	—
24 11–17	23 10–16	1581–1587	29 8–14
24 18–19	23 17–18	1588–1589	29 18–19
24 20–22	23 19–21	1590–1592	29 15–17
24 23–27	23 22–26	1593–1597	29 20–24
24 28^{ab}	23 27^{ab}	1598^{ab}	—
207*(subst 28^{ab})	—	—	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
208*	—	—	—
24 28^{cd}–29	23 27^{cd}–28	1598^{cd}–1599	—
24 30–35	23 29–34	1600–1605	29 25–30
209*(L 1–6)	—	—	29 31–33
209*(L 7)	—	—	29 33½
209*(L 8–9)	—	—	29 34½
24 36–37	23 35–36	1606–1607	29 35½–36½
24. 38^{ab}	23 37^{ab}	1608^{ab}	—
24 38^{cd}	23 37^{cd}	1608^{cd}	29 37
210* (L 1–3)	—	—	29 38, 38½
210* (L 4–7)	—	—	29 39½–40½
210* (L 8)	—	—	29 41
24 38^{ef}	23 38^{ab}	1609^{ab}	—
24 39^{ab}	23 38^{cd}	1609^{cd}	29 41½
24 39^{cdef}	23. 39	1610	29 42½
24 40	23 40	1611	29 43½
211*	—	—	29 44½
24 41^{abcd}	23 41^{abcd}	1612	29 45½
24 41^{ef}	23 41^{ef}	1613^{ab}	29 46
24 42^{ab}	23 42^{ab}	1613^{cd}	29 47^{ab}
24 42^{cd}–44^{ab}	23 42^{cd}–44^{ab}	1614–1615	—
24 44^{cd}	23 44^{cd}	1616^{ab}	29 47^{cd}
24 45–46	23 45–46	1616^{cd}–1618^{ab}	—
24 47^{ab}	23 47^{ab}	1618^{cd}	29 48^{ab}
24 47^{cd}	23 47^{cd}	1619	29 48^{cd}
24 48–53	23 48–53	1620–1625	29 49–54
24 54	23 54	1626	—
24 55–56	23 55–56	1627–1628	29 55–56
212*	—	—	29 57–59
24 57–58	23 57–58	1629–1630	—
24 59–63	23 59–63	1631–1635	29 60–64
24 64	23 64	1636	29 72
24 65	23 65	1637	29 67
24 66	23 66	1638	29 71
24 67	23 67	1639	29 73
213*	23 68–69	1640–1641	29 74–75
24 68–69	23 70–71	1642–1643	29 76–77
24 70	23 72	1644	29 68

Crit. Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
24 71–74	23 73–76	1645–1648	29 78–81
24 75	23 77	1649	29 82=65
24 76	23 78	1650	29 66
24 77	23 79	1651	29. 69
24 78	23 80	1652	29 83
214* (L 1–2)	—	—	29 84
214* (L 3)	—	—	29 84½
24 79	23 81	1653	29 70
24 80	23. 82	1654	—
24 81^{ab}	23 83^{ab}	1655^{ab}	29 85
24 81^{cd}–83	23 83^{cd}–85	1655^{cd}–1657	—
24 84	23 86	1658	29 86
24 85–90	23 87–92	1659–1664	29 89–94
24 91–92	23 93–94	1665–1666	29 87–88
24 93–97	23 95–99	1667–1671	29 95–99
215*	—	—	—
24 98–100	23 100–102	1672–1674	29 100–102
216*	—	—	—
24. 101	23 103	1675	29 103
25 1–8	24 1–8	1676–1683	30 1–8
217*	—	—	30 9
25 9–10^{ab}	24 9–10^{ab}	1684–1685^{ab}	30 10–11^{ab}
218*	—	—	—
25 10^{cd}–12	24 10^{cd}–12	1685^{cd}–1687	30 11^{cd}–13
26 1–8	25 1–8	1688–1695	31 1–8
219*(subst 8^{cd})	—	—	—
26 9^{abcd}	25 9	1696	31 9
26. 9^{ef}	25 10^{ab}	1697^{ab}	31 9½
26 10–11^{abcd}	25 10^{cd}–12^{ab}	1697^{cd}–1699^{ab}	31 10½–11½
26 11^{ef}	25 12^{cd}	1699^{cd}	31 12
26 12–14^{abcd}	25 13–15	1700–1702	31 13–15
26 14^{ef}	25 16^{ab}	1703^{ab}	31 16^{ab}
26 15^{ab}	25 16^{cd}	1703^{cd}	31 16^{cd}
26 15^{cd}	25 17^{ab}	1704^{ab}	31 16½
26 16–18^{ab}	25. 17^{cd}–19	1704^{cd}–1706	31 17½–19½^{ab}
26 18^{cd}	25 20	1707^{ab}	31. 19½^{cd}
26 19–24	25 21–26	1707^{cd}–1713^{ab}	31 20½–25½
220*(subst 24^{cd})	—	—	—

Crit. Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
26 25–28^{ab}	25 27–30^{ab}	1713^{cd}–1716	31 $26\frac{1}{2}$–$29\frac{1}{2}^{ab}$
26 28^{cd}–29^{ab}	—	—	—
26 29^{cd}–33^{ab}	25 30^{cd}–34^{ab}	1717–1720	31 $29\frac{1}{2}^{cd}$–$33\frac{1}{2}^{ab}$
26 33^{cd}	25 34^{cd} = 35^{cd}	1721^{ab} = 1722^{ab}	31 $33\frac{1}{2}^{cd}$ = $34\frac{1}{2}^{cd}$
26 34^{ab}	25 35^{ab}	1721^{cd}	31 $34\frac{1}{2}^{ab}$
26 34^{cd}	25 36^{ab}	1722^{cd}	31 35
26 35–38^{ab}	25 36^{cd}–39	1723–1726^{ab}	31 36–39^{ab}
26 38^{cd}	25 40	1726^{cd}	31 39^{cd}
26 39^{ab}	25 41^{ab}	1727^{ab}	31 40^{ab}
26 39^{cd}–40^{ab}	25 41^{cd}–42^{ab}	1727^{cd}–1728^{ab}	31 $43\frac{1}{2}^{cd}$–$44\frac{1}{2}^{ab}$
26 40^{cd}	25 42^{cd}	1728^{cd}	31 40^{cd}
221*(subst 40^{cd})	—	—	—
26 41^{ab}	25 43^{ab}	1729^{ab}	31. 41^{ab}
222*	—	—	—
26 41^{c}	25 43^{c}	1729^{c}	31 41^{c}
223*	25 43^{d}–44^{a}	1727^{d}–1730^{a}	—
26 41^{d}	25 44^{b}	1730^{b}	31 41^{d}
—	—	—	31 $41\frac{1}{2}$
26 41^{ef}	25 44^{cd}	1730^{cd}	31 $44\frac{1}{2}^{cd}$
26 42–44	25 45–47	1731–1733	31 $45\frac{1}{2}$–$47\frac{1}{2}$
26 45–46^{ab}	25 48–49^{ab}	1734–1735^{ab}	31. $42\frac{1}{2}$–$43\frac{1}{2}^{ab}$
26 46^{cd}	25 49^{cd}	1735^{cd}	31 48
26 47–51	25 50–54	1736–1740	31 49–53
224*(subst 51^{cd})	—	—	—
26 52–56	25 55–59	1741–1745	31 54–58
225*	25 60–61	1746–1747	—
26 57	25 62	1748	31. 59
226*	—	—	31 $59\frac{1}{2}$
26 58^{ab}	25 63^{ab}	1749^{ab}	—
26 58^{cd}–59^{ab}	25 63^{cd}–64^{ab}	1749^{cd}–1750^{ab}	31 $60\frac{1}{2}$
26 59^{cd}	25 64^{cd}	1750^{cd}	31 61
26 60–66	25 65–71	1751–1757	31 62–68
27 1–8^{abcd}	26 1–8	1758–1765	32 1–8
27 8^{ef}	26 9^{ab}	1766^{ab}	32 $8\frac{1}{2}$
27 9–15	26 9^{cd}–16^{ab}	1766^{cd}–1773^{ab}	32 $9\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}$
27 16^{ab}	26 16^{cd}	1773^{cd}	32 $16\frac{1}{2}^{ab}$
27 16^{cd}	26 16^{ef}	1774	32 $16\frac{1}{2}^{cd}$
27 17–21^{ab}	26 17–21^{ab}	1775–1779^{ab}	32 $17\frac{1}{2}$–$21\frac{1}{2}^{ab}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
227*	26 21^{cd}–22^{ab}	1779^{cd}–1780^{ab}	—
27. 21^{cd}–24	26 22^{cd}–25	1780^{cd}–1783	32 $21\frac{1}{2}^{cd}$–$24\frac{1}{2}$
228*	—	—	—
27 25–27^{ab}	26 26–28^{ab}	1784–1786^{ab}	32 $25\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}^{ab}$
27 27^{cd}	26. 28^{cd}	1786^{cd}	—
229*(subst 27^{cd})	—	—	32 $27\frac{1}{2}^{cd}$
27 28^{ab}	26. 29^{ab}	1787^{ab}	—
230*(subst 28^{ab})	—	—	32 $28\frac{1}{2}^{ab}$
27 28^{cd}–29	26 29^{cd}–30	1787^{cd}–1788	32 $28\frac{1}{2}^{cd}$–29
231*	—	—	32 $30\frac{1}{2}$
27 30–36	26 31–37	1789–1795	32 $31\frac{1}{2}$–$37\frac{1}{2}$
232*	—	—	32 $38\frac{1}{2}$
27 37–40^{ab}	26 38–41^{ab}	1796–1799^{ab}	32 $39\frac{1}{2}$–$42\frac{1}{2}^{ab}$
27 40^{cd}	26. 41^{cd}	1799^{cd}	—
233*(subst 40^{cd})	—	—	32 $42\frac{1}{2}^{cd}$
27 41–42	26 42–43	1800–1801	32 $43\frac{1}{2}$–$44\frac{1}{2}$
234*	—	—	—
27 43–47	26 44–48	1802–1806	32. $45\frac{1}{2}$–$49\frac{1}{2}$
235*(subst 47^{cd})	—	—	—
27 48–49	26 49–50	1807–1808	32 $50\frac{1}{2}$–$51\frac{1}{2}$
236*	—	—	32 $52\frac{1}{2}$
27 50–55	26 51–56	1809–1814	32 $53\frac{1}{2}$–$58\frac{1}{2}$
237*(subst 55^{cd})	—	—	—
27 56–57^{ab}	26 57–58^{ab}	1815–1816^{ab}	32 $59\frac{1}{2}$–$60\frac{1}{2}^{ab}$
238*	—	—	—
27 57^{cd}–62	26 58^{cd}–63	1816^{cd}–1821	32 $60\frac{1}{2}^{cd}$–$65\frac{1}{2}$
239*	—	—	32 $66\frac{1}{2}$–$67\frac{1}{2}$
27 63–71	26 64–72	1822–1830	32 $68\frac{1}{2}$–$76\frac{1}{2}$
27 72^{ab}	26 73^{ab}	1831^{ab}	32 77
27 72^{cd}–73^{ab}	26 73^{cd}–74^{ab}	1831^{cd}–1832^{ab}	32 78
27 73^{cd}	26 74^{cd}	1832^{cd}	32 $78\frac{1}{2}$
27 74–78	26 75–79	1833–1837	32 $79\frac{1}{2}$–$83\frac{1}{2}$
27 79^{ab}	26 80^{ab}	1838^{ab}	32 84
240*	—	—	32 85^{ab}
27 79^{cd}–87^{ab}	26 80^{cd}–88^{ab}	1838^{cd}–1846^{ab}	32 85^{cd}–93^{ab}
27 87^{cd}	26 88^{cd}	1846^{cd}	—
241*	—	—	32 93^{cd}
242*	—	—	32 94

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
27 88–89^{ab}	26. 89–90^{ab}	1847–1848^{ab}	32 95–96^{ab}
243*	—	—	—
27 89^{c}	26 90^{c}	1848^{c}	32 96^{c}
244*	—	—	—
27 89^{d}–105	26 90^{d}–106	1848^{d}–1864	32 96^{d}–112
28 1^{abcd}	27 1	1865	3 1
245*	27 2^{ab}	1866^{ab}	—
246*	—	—	3 1½
28 1^{ef}	27 2^{cd}	1866^{cd}	3 2
247*	27 3^{ab}	1867^{ab}	—
28 2–3^{ab}	27 3^{cd}–4^{abcd}	1867^{cd}–1868	3 3–4^{ab}
28 3^{cd}	27. 4^{ef}	1869	3 4^{cd}
28 4–8^{ab}	27 5–9^{ab}	1870–1874^{ab}	3 5–9^{ab}
28 8^{cd}	27 9^{cd}	1874^{cd}	—
248*(subst 8^{cd})	—	—	3 9^{cd}
28 9–14^{abc}	27 10–15^{abc}	1875–1880^{abc}	3 10–15^{abc}
28 14^{d}–15^{a}	27 15^{d}–16^{a}	1880^{d}–1881^{a}	—
28 15^{b}	27 16^{b}	1881^{b}	3 15^{d}
28 15^{cd}	27 16^{cd}	1881^{cd}	3 15½
28 16–22	27 17–23	1882–1888	3 16½–22½
28 23^{ab}	27 24^{ab}	1889^{ab}	3 23
28 23^{cd}	27 24^{cd}	1889^{cd}	3 23½
28 24–25	27 25–26	1890–1891	3 24½–25½
28 26^{ab}	27 27^{ab}	1892^{ab}	3 26
249*	27 27^{cd}	1892^{cd}	—
28 26^{cd}	27 28^{ab}	1893^{ab}	3 26½
250*	27 28^{cd}	1893^{cd}	—
28 27–28	27 29–30	1894–1895	3 27½–28½
29 1	28 1	1896	3 29½
29 2^{ab}	28 2^{ab}	1897^{ab}	3 30
251*	28 2^{cd}	1897^{cd}	—
29 2^{cd}–3^{ab}	28 3	1898	3 31
252*	28 4^{ab}	1899^{ab}	—
29 3^{cd}–4^{ab}	28 4^{cd}–5^{ab}	1899^{cd}–1900^{ab}	3 32
29 4^{cd}	28 5^{cd}	1900^{cd}	3 32½
29 5–6	28 6–7	1901–1902	3 33½–34½
29 7^{ab}	28 8^{ab}	1903^{ab}	3 35
29 7^{cd}	28 8^{cd}	1903^{cd}	3 35½

Crit Ed	Bom Ed.	Cal Ed.	Madras Ed
29 8–9^{ab}	28 9–10^{ab}	1904–1905^{ab}	3. 36–37½^{ab}
29 9^{cd}	—	—	3. 37½^{cd}
29 10–11^{ab}	28. 10^{cd}–11	1905^{cd}–1906	3. 38½–39½^{ab}
253*	—	—	—
29. 11^{cd}–13^{ab}	28. 12–13^{abcd}	1907–1908	3. 39½^{cd}–41½^{ab}
29 13^{cd}	28. 13^{ef}	1909^{ab}	3 41½^{cd}
29. 14–16^{ab}	28. 14–16^{ab}	1909^{cd}–1911	3. 42½–44½^{ab}
29. 16^{cd}	28 16^{cd}	1912	3 44½^{cd}
254*	29 1–4	1913–1916	—
30. 1–4^{a}	29 5–8^{a}	1917–1920^{a}	3 45½–48½^{a}
255*	29 8^{bc}	1920^{bc}	—
30 4^{bcd}	29 8^{d}–9^{ab}	1920^{d}–1921^{ab}	3 48½^{bcd}
30 5^{ab}	29 9^{cd}	1921^{cd}	3. 49
30. 5^{cd}–6^{ab}	29 10	1922	3 50
30 6^{cd}	29. 11^{ab}	1923^{ab}	3 50½
30 7	29 11^{cd}–12^{ab}	1923^{cd}–1924^{ab}	3 51½
256* (L 1)	29 12^{cd}	1924^{cd}	—
256* (L 2)	29 13^{ab}	1925	—
30. 8–12	29. 13^{cd}–18^{ab}	1926–1930	3. 52½–56½
257*	29. 18^{cd}–22^{ab}	1931–1934	—
258*	—	—	3 57½^{ab}
30 13^{abcd}	29. 22^{cd}–23^{ab}	1935	3 57½^{cd}–58½^{ab}
30. 13^{ef}	29 23^{cd}	1936^{ab}	3 58½^{cd}
259*	29 24^{ab}	1936^{cd}	—
260* (L 1)	—	—	3 59
260* (L. 2–3)	—	—	3 60
30. 14	29 24^{cd}	1937^{ab}	3 60½
261*	29 25^{ab}	1937^{cd}	—
30. 15–16^{a}	29 25^{cd}–26^{abc}	1938–1939^{a}	3 61½–62½^{a}
30 16^{bcd}	29 26^{def}	1939^{bcd}	—
262*(subst 16^{bcd})	—	—	3 62½^{bcd}
31. 1–3	30 1–3	1940–1942	—
263*(subst 1–3)	—	—	5 1–3
31 4–11^{ab}	30 4–11^{ab}	1943–1950^{ab}	5 4–11^{ab}
31 11^{cd}	30 11^{cd}	1950^{cd}	—
264*(subst 11^{cd})	—	—	5 11^{cd}
31 12–14	30 12–14	1951–1953	5 12–14
31 15^{ab}	30 15^{ab}	1954^{ab}	5 14½

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
31 15cd	30 15cd	1954cd	5 15
31 16-23ab	30 16-23ab	1955-1962ab	5 16-[illegible]ab
31 23c	30 23cd	1962cd	—
265*(subst 23cd)	—	—	5 23cd, 2[illegible]½
266*	30 24-25	1963-1964	—
31 24-26ab	30 26-28ab	1965-1967ab	5 24½ 26½ab
267*	—	—	5 26½cd
31 26cd	30 28cd	1967c	5 27
31 27-31a	30 29-33a	1968-1972a	5 28-32a
268*	30 33bcd-34a	1972bcd-1973a	—
31 31bcd-42abcd	30 34bcd-45	1973bcd 1984	5 32bcd 4[illegible]
31 42e	—	—	—
269*(subst 42ef)	—	—	5 43½
31 43	30 46	1985	5 44½
31 44ab	30 47ab	1986ab	5 45
31 44cd-46	30 47cd-49	1986cd 1988	—
270*(subst for 45cd-46)	—	—	5 46 46½
31 47abcd	30 50	1989	5 47½
31 47ef	30 51ab	1990ab	5 48
31 48	30 51cd-52ab	1990cd-1991ab	5 49
31 49ab	30 52cd	1991cd	5 49½
31 49cd	30 53ab	1992ab	5 50
31 50-51	30 53cd-55ab	1992cd-1994ab	5 51-52
271*	—	—	5 53ab
31 52ab	30 55cd	1994cd	5 5[illegible]
31 52cd	30 56ab	1995a	5 53½
31 53-58ab	30 56cd-61	1995cd-2000	5 54½-59½ab
31 58cd	30 62ab	2001ab	—
31 59-60ab	30 62cd-63ab[illegible]	2001cd-2002	5 [illegible]½ -60½
31 60[illegible]	30 63cd	200[illegible]	5 61½ab
31 61ab	30 64ab	200[illegible]	5 61½cd
31 61cd	30 64[illegible]	2004ab	5 62
31 62-64ab	30 65-67ab	2004cd 2006	5 6[illegible]ab
31 64cd	30 67cd	2007	5 6[illegible]
32 1-12	31 1 12	2008 2019	[illegible] 1-1[illegible]
32 13ab	31 1[illegible]ab-15cd	[illegible]ab-2023[illegible]	[illegible]
32 13c-14a	31 15cd-1[illegible]a	[illegible]-20[illegible]a	[illegible] 13[illegible]-14a

*5

Crit Ed.	Bom Ed.	Cal Ed.	Madras Ed
32 14^{bcd}–16^{a}	31 14^{bcd}–16^{a}	2021^{bcd}–2023^{a}	—
32 16^{bcd}–18^{ab}	31 16^{bcd}–18^{ab}	2023^{bcd}–2025^{ab}	33 14^{bcd}–16^{ab}
32 18^{c}	31 19^{a}	2026^{a}	33 16^{c}
32 18^{de}	31 19^{bc}	2026^{bc}	—
32 18^{f}	31 19^{d}	2026^{d}	33 16^{d}
32 19	31. 20	2027	33 17
272*	—	—	33 18
32 20–21	31 21–22	2028–2029	—
32 22–27	31 23–28	2030–2035	33. 19–24
32 28–29	31 29–30	2036–2037	—
32 30	31 31	2038	33 25
273*	31 32–33	2039-2040	—
32 31^{ab}	31. 34^{ab}	2041^{ab}	—
32. 31^{cd}–33^{ab}	31 34^{cd}–36^{ab}	2041^{cd}–2043^{ab}	33 26–27
32. 33^{cd}	31. 36^{cd}	2043^{cd}	33 $27\frac{1}{2}$
App 1 (No 8)	32 1–39	2044–2082	—
33 1–2^{ab}	33 1–2^{ab}	2083–2084^{ab}	34 1–2^{ab}
33 2^{cd}	33 2^{cd}	2084^{cd}	—
274* (subst 2^{cd})	—	—	34 2^{cd}
275*	33. 3^{ab}	2085^{ab}	—
33 2^{ef}	33 3^{cd}	2085^{cd}	34 3^{ab}
33 3^{ab}	33 4^{ab}	2086^{ab}	34 3^{cd}
33 3^{cd}	33 4^{cd}	2086^{cd}	34 $3\frac{1}{2}$
33 4–10^{ab}	33 5–11^{ab}	2087–2093^{ab}	34 $4\frac{1}{2}$–$10\frac{1}{2}^{ab}$
276*	—	—	34 $10\frac{1}{2}^{cd}$
33 10^{cd}	33 11^{cd}	2093^{cd}	34 11
33 11–17^{ab}	33 12–18^{ab}	2094–2100^{ab}	34 12–18^{ab}
277*	33 18^{cd}	2100^{cd}	—
33 17^{cd}	33 19^{ab}	2101^{ab}	34 18^{cd}
33 17^{ef}	33 19^{cd}	2101^{cd}	34. $18\frac{1}{2}$
33 18–20	33 20–22	2102–2104	34 $19\frac{1}{2}$–$21\frac{1}{2}$
33 21^{ab}	33 23^{ab}	2105^{ab}	34 22
33 21^{cd}	33 23^{cd}	2105^{cd}	34 $22\frac{1}{2}$
33 22–25	33 24–27	2106–2109	34 $23\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}$
34 1–2^{abcd}	34 1–2	2110–2111	34 $27\frac{1}{2}$–$28\frac{1}{2}$
34 2^{ef}	34 3^{ab}	2112^{ab}	34 29
34 3^{ab}	34. 3^{cd}	2112^{cd}	34 30^{ab}
34 3^{cd}	34. 4^{ab} = 23^{ab}	2113^{ab} = 2132^{cd}	34 30^{cd}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
278*	34 23^{cd}	2133^{ab}	—
34 4^{ab}	34 $4^{cd}=24^{ab}$	$2113^{cd}=2133^{cd}$	34 31^{ab}
34 4^{cd}–12^{abcd}	34 5–13^{ab}	2114–2122^{ab}	34 31^{cd}–39
34 12^{ef}–13^{ab}	34 13^{cd}–14^{ab}	2122^{cd}–2123^{ab}	34 40
34 13^{cd}	34 14^{cd}	2123^{cd}	34 $40\frac{1}{2}$
34 14–16	34 15–17	2124–2126	34 $41\frac{1}{2}$–$43\frac{1}{2}$
34 17^{ab}	34 18^{ab}	2127^{ab}	34 44
34 17^{cd}	34 18^{cd}	2127^{cd}	34. $44\frac{1}{2}$
34 18–21	34 19–22^{ab-d}	2128–2131	34 $45\frac{1}{2}$–$48\frac{1}{2}$
34 22^{ab}	34 22^{ef}	2132^{ab}	34 $49\frac{1}{2}^{ab}$
34 22^{cd}–27^{ab}	34 24^{cd}–29^{ab}	2134–2138	34 $49\frac{1}{2}^{cd}$–$54\frac{1}{2}^{ab}$
34 27^{cd}	34 29^{d}	2139	34 $54\frac{1}{2}^{cd}$
34 28–29^{a}	34 30–31^{a}	2140–2141^{a}	34 $55\frac{1}{2}$–$56\frac{1}{2}^{a}$
279*	—	—	—
34 29^{bcd}	34 31^{bcd}	2141^{bcd}	34 $56\frac{1}{2}^{bcd}$
35 1–2^{ab}	35 1–2^{ab}	2142–2143^{ab}	34 $57\frac{1}{2}$–$58\frac{1}{2}^{ab}$
280*	—	—	34 $58\frac{1}{2}^{cd}$
35 2^{cd}	35 2^{cd}	2143^{cd}	34 59
35 3–11	35 3–11	2144–2152	34 60–68
281*	—	—	34 69–70
35 12–15	35 12–15	2153–2156	34 71–74
35 16^{ab}	35 16^{ab}	2157^{ab}	—
35 16^{cd}	35 16^{cd}	2157^{cd}	34 $74\frac{1}{2}$
35 17–23	35 17–23	2158–2164	34 $75\frac{1}{2}$–$81\frac{1}{2}$
36 1–10	36 1–10	2165–2174	35 1–10
36 11–12	36 11–12	2175–2176	35 11–12
282*	—	—	—
36 13–17	36 13–17	2177–2181	35 13–17
283*	—	—	35 18
36 18–19	36 18–19	2182–2183	35 19–20
37 1–2	37 1–2	2184–2185	36 1–2
37 3^{ab}	37 3^{ab}	2186^{ab}	36 $2\frac{1}{2}$
37 3^{cd}	37 3^{cd}	2186^{cd}	36 3
37 4–13^{ab}	37 4–13^{ab}	2187–2196^{ab}	36 4–13^{ab}
284*	—	—	—
37 13^{cd}–14	37 13^{cd}–14	2196^{cd}–2197	36 13^{cd}–14
37. 15^{abcd}	37. 15	2198	36 15
37 15^{ef}	—	—	36 $15\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
37 16	—	—	36 16½
37 17–19	37 16–18	2199–2201	36 17½–19½
285*	—	—	—
38 1–3	38 1–3	2202–2204	37 1–3
38 4^{ab}	38 4^{ab}	2205^{ab}	37 3½
38 4^{cd}	38 4^{cd}	2205^{cd}	37 4
38 5^{ab}	38 5^{ab}	2206^{ab}	37 4½
38 5^{cd}	38 5^{cd}	2206^{cd}	37 5
38 6–22	38 6–22	2207–2223	37 6–22
286*	—	—	37 23
38 $23–24^{ab}$	38 $23–24^{ab}$	$2224–2225^{ab}$	37 $24–25^{ab}$
287*	—	—	—
38 $24^{cd}–26$	38 $24^{cd}–26$	$2225^{cd}–2227$	37 $25^{cd}–27$
288*	—	—	—
38 27–30	38 27–30	2228–2231	37 28–31
39 1^{abcd}	39 1	2232	38 1
39 $1^{ef}–2^{abcd}$	39 $2–3^{ab}$	$2233–2234^{ab}$	38 $2–3^{ab}$
39 2^{ef}	39 3^{cd}	2234^{cd}	38 3^{cd}
39 $3–4^{abcd}$	39 4–5	2235–2236	38 4–5
39 4^{ef}	39 6^{ab}	2237^{ab}	38 5½
39 5–6	39 $6^{cd}–8^{ab}$	$2237^{cd}–2239^{ab}$	38 6½–7½
289*	—	—	38 8½
39 7–8	39 $8^{cd}–10^{ab}$	$2239^{cd}–2241^{ab}$	38 9½–10½
290*	—	—	38 11
39 9	39 $10^{cd}–11^{ab}$	$2241^{cd}–2242^{ab}$	38 12
39 10^{ab}	39 11^{cd}	2242^{cd}	38 12½
39 10^{cd}	39 12^{ab}	2243^{ab}	38 13
291*	39 $12^{cd}–13^{ab}$	$2243^{cd}–2244^{ab}$	—
39 11^{ab}	39 13^{cd}	2244^{cd}	38 14^{ab}
39 $11^{cd}–12^{ab}$	39 14^{abcd}	2245	38 $14^{cd}–15^{ab}$
39 12^{cd}	39 14^{ef}	2246	38 15^{cd}
40 $1–4^{abcd}$	40 1–4	2247–2250	39 1–4
40 4^{ef}	40 5^{ab}	2251^{ab}	39 4½
40 5–10	40 $5^{cd}–11^{ab}$	$2251^{cd}–2257^{ab}$	39 5½–10½
292*	—	—	39 11½–12½
40 11–15	40 $11^{cd}–16^{ab}$	$2257^{cd}–2262^{ab}$	39 13½–17½
293*	—	—	—
40 $16–21^{ab}$	40 $16^{cd}–21$	$2262^{cd}–2267$	39 $18½–23½^{ab}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
40 21^{cd}	40 22^{ab}	2268	39 $23½^{cd}$
40 22–31	40 22^{cd}–32^{ab}	2269–2278	39 24½–33½
40 32^{ab}	—	—	39 $34½^{ab}$
40 32^{cd}	40 32^{cd}	2279^{ab}	39 38^{ab}
40 32^{ef}	40 33^{ab}	2279^{cd}	39 $34½^{cd}$
40 33	40 33^{cd}–34^{ab}	2280	39 35½
40 34^{ab}	40 34^{cd}	2281^{ab}	39 36
40 34^{cd}–35^{ab}	40 35	2281^{cd}–2282^{ab}	39 37
40 35^{cd}–37^{ab}	40 36–37	2282^{cd}–2284^{ab}	39 39–40
40 37^{cd}	40 38^{ab}	2284^{cd}	39 38^{cd}
40 38	40 38^{cd}–39^{ab}	2285	39 41
294*(subst 38^{cd})	—	—	—
40 39–45	40 39^{cd}–46^{ab}	2286–2292	39 42–48
40 46^{ab}	40 46^{cd}	—	39 49^{ab}
40 46^{cd}–50^{ab}	40 47–50	2293–2296	39 49^{cd}–53^{ab}
40 50^{cd}	40 52^{ab}	2297^{cd}	—
295*	—	—	—
40 51	40 52^{cd}–53^{ab}	2298	—
40 52^{ab}	40 51^{cd}	2297^{ab}	39 53^{cd}
40 52^{cd}	40 $53^{cd} = 51^{ab}$	2299^{ab}	39 53½
40 53–55	40 54–56	2299^{cd}–2302^{ab}	39 54½–56½
296*	—	—	—
40 56–59^{ab}	40 57–60^{ab}	2302^{cd}–2305	39 57½–$60½^{ab}$
40 59^{cd}	40 60^{cd}	2306	39 $60½^{cd}$
41 1–6	41 1–6	2307–2312	39 61½–66½
41 7^{ab}	41 7^{ab}	2313^{ab}	39 67
41 7^{cd}	41 7^{cd}	2313^{cd}	39 67½
41 8–10	41 8–10	2314–2316	39 68½–70½
41 11^{abcd}	41 11	2317	39 71½
41 11^{ef}–12^{ab}	41 12	2318	39 72½
41 12^{cd}	41 13^{ab}	2319^{ab}	39 73
41 13–19^{ab}	41 13^{cd}–19^{abcd}	2319^{cd}–2325	39 74–80^{ab}
41 19^{cd}	41 19^{ef}	2326	39 80^{cd}
41 20–34^{abc}	41 20–34^{abc}	2327–2341^{abc}	39 81–95^{abc}
297*	41 34^{d}–35^{a}	2341^{d}–2342^{a}	—
41 34^{d}	41 35^{b}	2342^{b}	39 95^{d}
41 34^{ef}	41 35^{cd}	2342^{cd}	39 95½
41 35	41 36	2343	39 96½

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed.	Madras Ed
42 1–12	42 1–12	2344–2355	39 $97\frac{1}{2}$–$108\frac{1}{2}$
298*(subst 12^{cd})	—	—	—
42 13–21	42 13–21	2356–2364	39. $109\frac{1}{2}$–$117\frac{1}{2}$
42 22^{ab}	42 22^{ab}	2365^{ab}	39 118
42 22^{cd}	42 22^{cd}	2365^{cd}	39 $118\frac{1}{2}$
42 23–27	42 23–27	2366–2370	39 $119\frac{1}{2}$–$123\frac{1}{2}$
42 28^{ab}	42 28^{ab}	2371^{ab}	39 124
42 28^{cd}–29^{ab}	42 28^{cd}–29^{ab}	2371^{cd}–2372^{ab}	39 125
42 29^{cd}	42 29^{cd}	2372^{cd}	39 $125\frac{1}{2}$
42 30–33	42 30–33	2373–2376	39 $126\frac{1}{2}$–$129\frac{1}{2}$
43 1–7	43 1–7	2377–2383	39 $130\frac{1}{2}$–$136\frac{1}{2}$
299*	43 8	2384	—
43 8–9	43 9–10	2385–2386	39 $137\frac{1}{2}$–$138\frac{1}{2}$
43 10^{ab}	43 11^{ab}	2387^{ab}	—
300*(subst 10^{ab})	—	—	39 $139\frac{1}{2}^{ab}$
43 10^{cd}–12	43 11^{cd}–13	2387^{cd}–2389	39 $139\frac{1}{2}^{cd}$–$141\frac{1}{2}$
301*	—	—	39 $142\frac{1}{2}$–$145\frac{1}{2}$
43 13–24	43 14–25	2390–2401	39 $146\frac{1}{2}$–$157\frac{1}{2}$
302*	—	—	39 158
303*	—	—	—
43 25–26	43 26–27	2402–2403	39 159–160
44 1–$3^{a\,cd}$	44 1–3	2404–2406	40 1–3
44 3^{ef}	44 4^{ab}	2407^{ab}	40 $3\frac{1}{2}$
44 4–5^{abcd}	44 4^{cd}–6^{ab}	2407^{cd}–2409^{ab}	40 $4\frac{1}{2}$–$5\frac{1}{2}$
44 5^{ef}	44 6^{cd}	2409^{cd}	40. 6
44 6–7	44 7–8	2410–2411	40. 7–8
304*	—	—	40 9
44 8–12	44 9–13	2412–2416	40 10–14
305*	—	—	40 15–16
44 13–17	44 14–18	2417–2421	40 17–21
306*(subst 17^{cd})	—	—	—
44 18–22	44 19–23	2422–2426	40 22–26
44 23^{ab}	44 24^{ab}	2427^{ab}	40. $26\frac{1}{2}$
44 23^{cd}–24^{ab}	44 24^{cd}–25^{ab}	2427^{cd}–2428^{ab}	40 $27\frac{1}{2}$
44 24^{cd}	44 25^{cd}	2428^{cd}	40 28
44 25–30	44 26–31	2429–2434	40 29–34
44 31^{ab}	44 32^{ab}	2435^{ab}	40 $34\frac{1}{2}$
44 31^{cd}–32^{ab}	44 32^{cd}–33^{ab}	2435^{cd}–2436^{ab}	40 $35\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
44 32^{cd}	44 33^{cd}	2436^{cd}	40 36
44 33^{ab}	44 34^{ab}	2437^{ab}	40 36½
44 33^{cd}–34^{ab}	44 34^{cd}–35^{ab}	2437^{cd}–2438^{ab}	40 37½
44 34^{cd}	44 35^{cd}	2438^{cd}	40 38
44 35–36	44 36–37	2439–2440	40 39–40
44 37^{abcd}	44 38	2441	40 41
44 37^{ef}	44 39^{ab}	2442^{ab}	40 42^{ab}
44 38^{ab}	44 39^{cd}	2442^{cd}	40 42^{cd}
44 38^{cd}	44 40^{ab}	2443^{ab}	40 42½
44 39	44 40^{cd}–41^{ab}	2443^{cd}–2444^{ab}	40 43½
44 40	44 41^{cdef}	2444^{cd}–2445^{ab}	40 44½
44 41–44	44 42–45	2445^{cd}–2449^{ab}	40 45½–48½
44 45^{a}	44 46^{a}	2449^{c}	40 49^{a}
44 45^{bc}	44 46^{bc}	2449^{d}–2450^{a}	—
44 45^{d}	44 46^{d}	2450^{b}	40 49^{b}
44 46	44 47	2450^{cd}–2451^{ab}	40 50
44 47^{ab}	44 48^{ab}	2451^{cd}	40 50½
44 47^{cd}–48^{ab}	44 48^{cd}–49^{ab}	2452	40 51½
44 48^{cdef}	44 49^{cd}–50^{ab}	2453	40 52½
44 49^{ab}	44 50^{cd}	2454^{ab}	40 53
44 49^{cdef}	44 51	2454^{cd}–2455^{ab}	40 54
44 50–51^{ab}	44 52–53^{ab}	2455^{cd}–2456	40 55–56^{ab}
44 51^{cd}	44 53^{cd} = 56^{ab}	2457^{a} = 2459^{cd}	40 56^{cd}
44 52–53	44 54–55	2457^{cd}–2459^{ab}	40 57–58
44 54	44 56^{cdef}	2460	40 59
45 1	45 1	2461	41 1
45 2	45 2^{ab}	2462^{ab}	41 2^{ab}
45 3	45 2^{cd}–3^{ab}	2462^{cd}–2463^{ab}	41 2^{cd}–3^{ab}
45 4	45 3^{cd}	2463^{cd}	41 3^{cd}
45 5–24	45 4–23	2464–2483	41 4–23
46 1–5^{ab}	46 1–5^{ab}	2484–2488^{ab}	41 24–28^{ab}
307*	46 5^{cd}	2488^{cd}	—
46 5^{cd}	46 6^{ab}	2489^{ab}	41 28^{cd}
46 5^{ef}	46 6^{cd}	2489^{cd}	41 28½
46 6^{ab}	46 7^{ab}	2490^{ab}	41 29
46 6^{cd}	46 7^{cd}	2490^{cd}	41 29½
46 7–14	46 8–15	2491–2498	41 30½–37½
47 1–10	47 1–10	2499–2508	42 1–10

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
47 11–15	47 11–15	2509–2513	—
47 16–17^{a}	47 16–17^{a}	2514–2515^{a}	42 11–12^{a}
47 17^{b}–19^{abc}	47 17^{b}–19^{abc}	2515^{b}–2517^{abc}	—
47 19^{d}	47 19^{d}	2517^{d}	42 12^{b}
47 20^{ab}	47 20^{ab}	2518^{ab}	42 12^{cd}
47 20^{cd}	47 20^{cd}	2518^{cd}	—
47 21	47. 21	2519	42 13
308*	—	—	42 14
47 22–25^{abcd}	47 22–25	2520–2523	42 15–18
47 25^{ef}–26^{ab}	47 26^{abcd}	2524	42 19
47 26^{cd}	47 26^{ef}	2525	42 $19\frac{1}{2}$
47 27–38^{abcd}	47 27–38	2526–2537	42 $20\frac{1}{2}$–$31\frac{1}{2}$
47 38^{ef}	47 39^{ab}	2538^{ab}	42 $32\frac{1}{2}^{ab}$
47 39–41^{ab}	47 39^{cd}–41	2538^{cd}–2540	42 $32\frac{1}{2}^{cd}$–$34\frac{1}{2}$
47 41^{cd}	47 42^{ab}	2541^{ab}	42 35
47 42	47 42^{cdef}	2541^{cd}–2542^{ab}	42 36
47 43–45^{ab}	47 43–45^{ab}	2542^{cd}–2544	42 37–39^{ab}
47 45^{cd}	47 45^{cd}	2545	42 39^{cd}
309*	—	—	—
47 46–61	47 46–61	2546–2561	42 40–55
48 1–11^{abcd}	48 1–11^{abcd}	2562–2572	43 1–11
48 11^{ef}	48 11^{ef}	2573^{ab}	43 $11\frac{1}{2}$
48 12–19^{abcd}	48 12–19^{abcd}	2573^{cd}–2581^{ab}	43 $12\frac{1}{2}$–$19\frac{1}{2}$
48 19^{ef}–20^{ab}	48 19^{ef}–20^{ab}	2581^{cd}–2582^{ab}	43 $20\frac{1}{2}$
48 20^{cd}	48 20^{cd}	2582^{cd}	43 21
48 21–31	48 21–31	2583–2593	43 22–32
48 32^{ab}	48 32^{ab}	2594^{ab}	—
310*(subst 32^{ab})	—	—	43 33^{ab}
311*(L 1)	48 32^{cd}	2594^{cd}	43 33^{cd}
311*(L 2)	48 33^{ab}	2595^{ab}	43 $33\frac{1}{2}$
48 32^{cd}–34^{ab}	48 33^{cd}–35^{ab}	2595^{cd}–2597^{ab}	43 $34\frac{1}{2}$–$35\frac{1}{2}$
48 34^{cd}	48 35^{cd}	2597^{cd}	43 36
48 35–46	48 36–47	2598–2609	43 37–48
48 47^{ab}	48 48^{ab}	2610^{ab}	43 $48\frac{1}{2}$
48 47^{cd}	48. 48^{cd}	2610^{cd}	—
312*	—	—	—
48 48–49	48 49–50	2611–2612	43 $49\frac{1}{2}$–$50\frac{1}{2}$
App (No 7A)	—	—	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed.	Madras Ed
49 1–2	49 1–2	2613–2614	44 1–2
313* (L 1)	—	—	44 2½
313* (L 2–21)	—	—	44 3½–12½
314*	—	—	—
313* (L. 22–26)	—	—	44 13½–15½^{ab}
315*	—	—	—
49 3^{ab}	49 3^{ab}	2615^{ab}	44 15½^{cd}
49 3^{cd}	49 3^{cd}	2615^{cd}	44 16
49 4–22	49 4–22	2616–2634	44 17–35
49 23	49 23^{ab}	2635^{ab}	44 36^{ab}
49. 24^{ab}	49 23^{cd}	2635^{cd}	44 36^{cd}
49 24^{cd}	49 24^{ab}	2636^{ab}	44 36½
316*	—	—	—
49 25–28^{ab}	49 24^{cd}–27	2636^{cd}–2639	44 37½–40½^{ab}
49 28^{cd}	49 28	2640	44 40½^{cd}
50 1–10^{abcd}	50 1–10	2641–2650	45 1–10
50 10^{ef}	50 11^{ab}	2651^{ab}	45 10½
50 11–12^{abcd}	50 11^{cd}–13^{ab}	2651^{cd}–2653^{ab}	45 11½–12½
50 12^{ef}	50 13^{cd}	2653^{cd}	45 13
50 13–21^{ab}	50 14–22^{ab}	2654–2662^{ab}	45 14–22^{ab}
50 21^{cd}	50 22^{cd}	2662^{cd}	—
50 22^{ab}	50 23^{ab}	2663^{ab}	45 22^{cd}
50 22^{cd}	50 23^{cd}	2663^{cd}	45 22½
50 23	50 24	2664	45 23½
50 24^{ab}	50 25^{ab}	2665^{ab}	45 24
50 24^{cd}	50 25^{cd}	2665^{cd}	45 24½
50 25–26	50 26–27	2666–2667	45 25½–26½
51 1	51 1	2668	45 27½
51 2–3^{ab}	51 2–3^{ab}	2669–2670^{ab}	—
51 3^{cd}	51 3^{cd}	2670^{cd}	45 28
51 4–12^{a}	51 4–12^{a}	2671–2679^{a}	45 29–37^{a}
51 12^{bcd}	51 12^{bcd}	2679^{bcd}	45 37^{bcd}
317*(subst 12^{bcd})	—	—	—
51 13–15	51 13–15	2680–2682	45. 38–40
51 16^{ab}	51 16^{ab}	2683^{ab}	45 40½
51 16^{cd}	51 16^{cd}	2683^{cd}	45 41
51 17–21	51 17–21	2684–2688	45 42–46
318*	—	—	45 47

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
51. 22–37	51. 22–37	2689–2704	45. 48–63
319*	—	—	45. 64
51. 38–41^{ab}	51. 38–41^{ab}	2705–2708^{ab}	45. 65–68^{ab}
51. 41^{cd}	51. 41^{cd}	2708^{cd}	—
320* (subst. 41^{cd})	—	—	45. 68^{cd}
51. 42–44^{ab}	51. 42–44^{ab}	2709–2711^{ab}	45. 69–71^{ab}
51. 44^{cd}–46^{ab}	51. 44^{cd}–46^{ab}	2711^{cd}–2713^{ab}	—
51. 46^{cd}–48	51. 46^{cd}–48	2713^{cd}–2715	45. 71^{cd}–73
321*	—	—	—
52. 1–2	52. 1–2	2716–2717	46. 1–2
322*	—	—	46. 3^{ab}
52. 3–4^{ab}	52. 3–4^{ab}	2718–2719^{ab}	46. 3^{cd}–4
52. 4^{cd}	52. 4^{cd}	2719^{cd}	46. 4½
52. 5–9	52. 5–9	2720–2724	46. 5½–9½
52. 10^{ab}	52. 10^{ab}	2725^{ab}	46. 10
52. 10^{cd}	52. 10^{cd}	2725^{cd}	46. 10½
52. 11–15	52. 11–15	2726–2730	46. 11½–15½
52. 16^{ab}	52. 16^{ab}	2731^{ab}	46. 16
52. 16^{cd}	52. 16^{cd}	2731^{cd}	46. 16½
52. 17–25	52. 17–25	2732–2740	46. 17½–25½
52. 26^{ab}	52. 26^{ab}	2741^{ab}	46. 26
52. 26^{cd}	52. 26^{cd}	2741^{cd}	46. 26½
52. 27–34	52. 27–34	2742–2749	46. 27½–34½
323*	—	—	—
52. 35–39	52. 35–39	2750–2754	46. 35½–39½
53. 1–7	53. 1–7	2755–2761	47. 1–7
53. 8	53. 8	2762	—
324* (subst. 8)	—	—	47. 8
53. 9–11^{abcd}	53. 9–11	2763–2765	47. 9–11
53. 11^{ef}	53. 12^{ab}	2766^{ab}	47. 11½
53. 12^{abcd}	53. 12^{cd}–13^{ab}	2766^{cd}–2767^{ab}	47. 12½
53. 12^{ef}	53. 13^{cd}	2767^{cd}	47. 13
53. 13–16^{ab}	53. 14–17^{ab}	2768–2771^{ab}	47. 14–17^{ab}
53. 16^{cd}	53. 17^{cd}	—	47. 17^{cd}
53. 17–25	53. 18–26	2771^{cd}–2780^{ab}	47. 18–26
53. 26^{ab}	53. 27^{ab}	2780^{cd}	47. 26½
53. 26^{cd}	53. 27^{cd}	2781^{ab}	47. 27
53. 27^{ab}	53. 28^{ab}	2781^{cd}	47. 27½

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
53 27^{cd}	53 28^{cd}	2782^{ab}	47 28
53 28–31	53 29–32	2782^{cd}–2786^{ab}	47 29–32
53 32^{ab}	53 33^{ab}	2786^{cd}	47 $32\frac{1}{2}$
53 32^{cd}	53 33^{cd}	2787^{ab}	47 33
53 33	53 34	2787^{cd}–2788^{ab}	47 34
53 34^{ab}	53 35^{ab}	2788^{cd}	47 $34\frac{1}{2}$
53 34^{cd}	53 35^{cd}	2789^{ab}	47 35
53 35–37	53 36–38	2789^{cd}–2792^{ab}	47 36–38
53 38^{ab}	53 39^{ab}	2792^{cd}	47 $38\frac{1}{2}$
53 38^{cd}	53 39^{cd}	2793^{ab}	47 39
53 39–45	53 40–46	2793^{cd}–2800^{ab}	47 40–46
325*	—	—	—
53 46–47^{ab}	53 47–48^{ab}	2800^{cd}–2801	47 47–48^{ab}
53 47^{cd}	53 48^{cd}	2802	47 48^{cd}
53 48–53	53 49–54	2803–2808	47 49–54
53 54^{ab}	53 55^{ab}	2809^{ab}	47 $54\frac{1}{2}$
53 54^{cd}	53 55^{cd}	2809^{cd}	47 55
53 55–56	53 56–57^{abcd}	2810–2811	47 56–57
53 57^{ab}	53 57^{ef}	2812^{ab}	47 58^{ab}
53 57^{cd}–67^{ab}	53 58–67^{abcd}	2812^{cd}–2822^{ab}	47 58^{cd}–68^{ab}
53 67^{cd}	53 67^{ef}	2822^{cd}	47 68^{cd}
53 68–69	53 68–69	2823–2824	44 69–70
54 1–2^{abcd}	54 1–2^{abcd}	2825–2826	47 71–72
54 2^{ef}	54 2^{ef}	2827^{ab}	47 $72\frac{1}{2}$
54 3^{abcd}	54 3^{abcd}	2827^{cd}–2828^{ab}	47 $73\frac{1}{2}$
54 3^{ef}	54 3^{ef}	2828^{cd}	47 $74\frac{1}{2}^{ab}$
54 4–5^{ab}	54 4–5^{ab}	2829–2830^{ab}	47 $74\frac{1}{2}^{cd}$–$75\frac{1}{2}$
54 5^{cd}	54 5^{cd}	2830^{cd}	47 76
54 6–11	54 6–11	2831–2836	47 77–82
54 12^{ab}	54 12^{ab}	2837^{ab}	47 $82\frac{1}{2}$
54 12^{cd}–13^{ab}	54 12^{cd}–13^{ab}	2837^{cd}–2838^{ab}	47 $83\frac{1}{2}$
54 13^{cd}	54 13^{cd}	2838^{cd}	47 84
54 14	54 14	2839	47 85
54 15^{ab}	54 15^{ab}	2840^{ab}	47 $85\frac{1}{2}$
54 15^{cd}–17^{ab}	54. 15^{cd}–17^{ab}	2840^{cd}–2842^{ab}	47 $86\frac{1}{2}$–$87\frac{1}{2}$
54 17^{cd}	54 17^{cd}	2842^{cd}	47 88
54 18–20^{abcd}	54 18–20	2843–2845	47. 89–91
54 20^{ef}	54 21^{ab}	2846^{ab}	47 $91\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed.	Madras Ed.
54 21–23	54 21^{cd}–24^{ab}	2846^{ef}–2849^{ab}	47 $92\frac{1}{2}$–$94\frac{1}{2}$
54 24^{ab}	54 24^{cd}	2849^{cd}	47. 95
54 24^{cd}–28	54. 25–29^{ab}	2850–2854^{ab}	47 96–100^{ab}
326*	—	—	47 100^{cd}–101^{ab}
54 29^{ab}	54 29^{cd}	2854^{cd}	47. 101^{cd}
54 29^{cd}	54 30^{ab}	2855^{ab}	47. $101\frac{1}{2}$
54 30–32^{ab}	54 30^{cd}–32^{abcd}	2855^{cd}–2857	47 $102\frac{1}{2}$–$104\frac{1}{2}^{ab}$
54 32^{cd}	54 32^{ef}	2858^{ab}	47 $104\frac{1}{2}^{cd}$
54 33–36^{ab}	54 33–36^{ab}	2858^{cd}–2861	47 $105\frac{1}{2}$–$108\frac{1}{2}^{ab}$
54 36^{cd}	54 36^{cd}	2862	47 $108\frac{1}{2}^{cd}$
54. 37–40	54 37–40	2863–2866	47 $109\frac{1}{2}$–$112\frac{1}{2}$
55. 1–5^{abcd}	55 1–5	2867–2871	47 $113\frac{1}{2}$–$117\frac{1}{2}$
55 5^{ef}	55. 6^{ab}	2872^{ab}	47 $118\frac{1}{2}^{ab}$
55 6–8^{ab}	55 6^{cd}–8	2872^{cd}–2874	47 $118\frac{1}{2}^{cd}$–$120\frac{1}{2}$
55 8^{cd}	55 9^{ab}	2875^{ab}	47 $121\frac{1}{2}^{ab}$
55. 8^{ef}	55 9^{cd}	2875^{cd}	47 $121\frac{1}{2}^{cd}$
55. 9–21	55 10–22	2876–2888	47 $122\frac{1}{2}$–$134\frac{1}{2}$
327*	—	—	47 $135\frac{1}{2}^{ab}$
55 22^{ab}	55 23^{ab}	2889^{ab}	47. $135\frac{1}{2}^{cd}$
55 22^{cd}	55 23^{cd}	2889^{cd}	47. 136
55 23–29	55. 24–30	2890–2896	47. 137–143
55 30^{ab}	55 31^{ab}	2897^{ab}	47 $113\frac{1}{2}$
55 30^{cd}–32^{ab}	55 31^{cd}–33^{ab}	2897^{cd}–2899^{ab}	47 $144\frac{1}{2}$–$145\frac{1}{2}$
328*	—	—	47 $146\frac{1}{2}$
55. 32^{cd}	55 33^{cd}	2899^{cd}	47 147
55 33–34^{abcd}	55 34–35	2900–2901	47 148–149
55. 34^{ef}	55. 36^{ab}	2902^{ab}	47 150^{ab}
55 35^{abcd}	55 36^{cd}–37^{ab}	2902^{cd}–2903^{ab}	47. 150^{cd}–151^{ab}
55 35^{ef}	55 37^{cd}	2903^{cd}	47. 151^{cd}
56 1–10^{ab}	56 1–10^{ab}	2904–2913^{ab}	47. 152–161^{ab}
329*	—	—	47 161^{cd}, $161\frac{1}{2}$
56 10^{cd}–11^{ab}	56 10^{cd}–11^{ab}	2913^{cd}–2914^{ab}	47 $162\frac{1}{2}$
56 11^{cd}	56 11^{cd}	2914^{cd}	47 163
56. 12^{abcd}	56 12	2915	47. 164
56 12^{ef}	56 13^{ab}	2916^{ab}	47. $164\frac{1}{2}$
56 13	56 13^{cd}–14^{ab}	2916^{cd}–2917^{ab}	47 $165\frac{1}{2}$
56 14^{ab}	56. 14^{cd}	2917^{cd}	47 $166\frac{1}{2}^{ab}$
56 14^{cd}	56 14^{ef}	2918	47 $166\frac{1}{2}^{cd}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
56 15^{abcd}	56 15	2919	47. 167½
56 15^{ef}	56 16^{ab}	2920^{ab}	47. 168
56. 16	56 16^{cd}–17^{ab}	2920^{cd}–2921^{ab}	47 169
56. 17^{ab}	56 17^{cd}	2921^{cd}	47 170^{ab}
56 17^{cd}	56 18	2922^{ab}	47 170^{cd}
56 18–20^{ab}	56. 19–21^{ab}	2922^{cd}–2924	47 171–173^{ab}
56 20^{cd}	56 21^{cd}	2925	47 173^{cd}
57. 1–14	57. 1–14	2926–2939	48 1–14
57. 15	57 15	2941	48 15
57. 16	57 16	2940	48 16
57 17–36	57 17–36	2942–2961	48 17–36
330*(subst 36^{ab})	—	—	—
57 37–41	57 37–41	2962–2966	48 37–41
331*	—	—	—
57 42	57 42	2967	48 42
57 43^{ab}	57 43^{ab}	2968^{ab}	48 42½
57. 43^{cd}	57 43^{cd}	2968^{cd}	48 43
57. 44	57 44	2969	48 44
58 1–3	59. 1–3	3003–3005	49 1–3
58 4^{ab}	59 4^{ab}	3006^{ab}	49 3½
58 4^{cd}	59 4^{cd}	3006^{cd}	—
58 5–13	59 5–13	3007–3015	49 4½–12½
58 14^{ab}	59 14^{ab}	3016^{ab}	49 13
58 14^{cd}	59 14^{cd}	3016^{cd}	49 13½
58. 15–32^{abcd}	59 15–32	3017–3034	49 14½–31½
58 32^{ef}	59 33^{ab}	3035^{ab}	49 32
58 33–35^{abcd}	59 33^{cd}–36^{ab}	3035^{cd}–3038^{ab}	49 33–35
58 35^{ef}	59 36^{cd}	3038^{cd}	49 35½
58 36–40	59 37–41	3039–3043	49 36½–40½
59 1–8^{ab}	60 1–8^{ab}	3044–3051^{ab}	50 1–8^{ab}
332*	60 8^{cd}	3051^{cd}	—
59 8^{cd}	60 9^{ab}	3052^{ab}	50 8^{cd}
59 9^{ab}	60 9^{cd}	3052^{cd}	50 8½
59 9^{cd}	60 10^{ab}	3053^{ab}	50 9
59 10–19^{ab}	60 10^{cd}–19	3053^{cd}–3062	50 10–19^{ab}
59 19^{cd}	60 20	3063	50 19^{cd}
333*	—	—	—
60 1	61 1	3064	51 1

Crit. Ed	Bom Ed.	Cal. Ed	Madras Ed.
334*	—	—	—
60 2-3	61 2-3	3065-3066	—
60 4-5^{a}	61 4-5^{a}	3067-3068^{a}	51. 2-3^{a}
335*	—	—	51. 3^{bc}
60 5^{b}	61. 5^{b}	3068^{b}	51 3^{d}
60 5^{cd}	61. 5^{cd}	3068^{cd}	51 $3\frac{1}{2}$
60 6-7	61 6-7	3069-3070	51 $4\frac{1}{2}$-$5\frac{1}{2}$
60 8^{ab}	61 8^{ab}	3071^{ab}	51 8^{ab}
60 8^{cd}	61 8^{cd}	3071^{cd}	51 6-7^{cd}
60 9^{ab}	61. 9^{ab}	3072^{ab}	51. 7^{ab}
60 9^{cd}	61 9^{cd}	3072^{cd}	51. 8^{cd}
336* (L 1-2)	—	—	51. 9
336* (L 3)	—	—	51. $9\frac{1}{2}$
60 10-18	61 10-18	3073-3081	51 $10\frac{1}{2}$-$18\frac{1}{2}$
337*(L 1-4)	61 19-20^{abcd}	3082-3083	—
337*(L 5-27)	61 20^{ef}-31	3084-3095^{ab}	—
60. 19-25^{ab}	61 32-38^{ab}	3095^{cd}-3101	51 $19\frac{1}{2}$-$25\frac{1}{2}^{ab}$
60 25^{cd}	61 38^{cd}	3102	51 $25\frac{1}{2}^{cd}$
61 1-12^{abcd}	62 1-12	3103-3114	52 1-12
338*	62 13-14^{ab}	3115-3116^{ab}	—
61 12^{ef}	62 14^{cd}	3116^{cd}	52 $12\frac{1}{2}$
61 13^{abcd}	62 15	3117	52 $13\frac{1}{2}$
61 13^{ef}	62. 16^{ab}	3118^{ab}	52. $14\frac{1}{2}^{ab}$
61 14^{abcd}	62 16^{cd}-17^{ab}	3118^{cd}-3119^{ab}	52 $14\frac{1}{2}^{cd}$-$15\frac{1}{2}^{ab}$
61. 14^{ef}	62 17^{cd}	3119^{cd}	52 $15\frac{1}{2}^{cd}$
339*	—	—	52 $16\frac{1}{2}$
61 15-16	62 18-19	3120-3121	52. $17\frac{1}{2}$-$18\frac{1}{2}$
340*	—	—	—
61 17-24	62 20-27	3122-3129	52 $19\frac{1}{2}$-$26\frac{1}{2}$
61 25-27	62. 28-30	3130-3132	—
61 28-38	62 31-41	3133-3143	52 $27\frac{1}{2}$-$37\frac{1}{2}$
61 39-40	62 42-43	3144-3145	—
61 41-47	62. 44-50	3146-3152	52 $38\frac{1}{2}$-$44\frac{1}{2}$
341*	—	—	52 $45\frac{1}{2}$
61. 48-52^{ab}	62 51-55^{ab}	3153-3157^{ab}	52. $46\frac{1}{2}$-$50\frac{1}{2}^{ab}$
342*	—	—	52 $50\frac{1}{2}^{cd}$
61. 52^{cd}	62 55^{cd}	3157^{cd}	52. 51
61 53	62 56	3158	52 52

Crit Ed.	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
343*	—	—	52 53
61. 54–63	62 57–66	3159–3168	52 54–63
61. 64^{ab}	62 67^{ab}	3169^{ab}	52 $63\frac{1}{2}$
61 64^{cd}–65	62. 67^{cd}–68	3169^{cd}–3170	—
344*	—	—	—
345*	—	—	—
61 66–77	62 69–80	3171–3182	52. $64\frac{1}{2}$–$75\frac{1}{2}$
346*	—	—	—
61 78^{ab}	62 81^{ab}	3183^{ab}	52 $76\frac{1}{2}^{ab}$
347*	—	—	—
61 78^{cd}	62 81^{cd}	3183^{cd}	52 $76\frac{1}{2}^{cd}$
348*	—	—	52 77
61 79–85^{abc}	62 82–88^{abc}	3184–3190^{abc}	52 78–84^{abc}
349*	62 88^{d}–89^{a}	3190^{d}–3191^{a}	52 84^{d}–85^{a}
61 85^{d}	62 89^{b}	3191^{b}	52 85^{b}
61. 86–88^{ab}	62 89^{cd}–91	3191^{cd}–3193	52 85^{cd}–87
61 88^{cd}	62 92^{ab}	3194^{ab}	52 $87\frac{1}{2}$
61 89	62. 92^{cdef}	3194^{cd}–3195^{ab}	52 $88\frac{1}{2}$
61 90–93^{ab}	62 93–96^{ab}	3195^{cd}–3198	52 $89\frac{1}{2}$–$92\frac{1}{2}^{ab}$
61 93^{cd}	62 96^{cd}	3199	52 $92\frac{1}{2}^{cd}$
62 1–18	63 1–18	3200–3217	53 1–18
350*	—	—	—
62. 19	63 19	3218	53 19
62 20^{ab}	63 20^{ab}	3219^{ab}	53 $19\frac{1}{2}$
62 20^{cd}	63 20^{cd}	3219^{cd}	53 20
62 21–45^{abcd}	63 21–45	3220–3244	53 21–45
62 45^{ef}	63 46^{ab}	3245^{ab}	53 46^{ab}
62 46–50^{abcd}	63 46^{cd}–51^{ab}	3245^{cd}–3250^{ab}	53 46^{cd}–51^{ab}
62 50^{ef}–51^{ab}	63 51^{cd}–52^{ab}	3250^{cd}–3251^{ab}	53 51^{cd}–52^{ab}
62 51^{cd}	63 52^{cd}	3251^{cd}	53 52^{cd}
63. 1–12^{ab}	64 1–12^{ab}	3252–3263^{ab}	54 1–12^{ab}
351*	—	—	—
63 12^{cd}–25^{abcd}	64 12^{cd}–25	3263^{cd}–3276	54 12^{cd}–25
63 25^{ef}	64 26^{ab}	3277^{ab}	54 26^{ab}
63 26–27^{ab}	64 26^{cd}–27^{abcd}	3277^{cd}–3278	54 26^{cd}–27
63 27^{cd}	64 27^{ef}	3279^{ab}	54 $27\frac{1}{2}$
63 28–35^{ab}	64 28–35^{ab}	3279^{cd}–3286	54 $28\frac{1}{2}$–$35\frac{1}{2}^{ab}$
63 35^{cd}	64 35^{cd}	3287	54 $35\frac{1}{2}^{cd}$

Crit. Ed	Bom Ed.	Cal Ed	Madras Ed.
63. 36	64 36	3288	54 36½
64. 1–18^{abcd}	65. 1–18	3289–3306	54. 37½–54½
64. 18^{ef}	65 19^{ab}	3307^{ab}	54. 55
64. 19^{ab}	65. 19^{cd}	3307^{cd}	54 56^{ab}
64 19^{cd}	65 19^{ef}	3308	54. 56^{cd}
65 1–2^{abcd}	66 1–2	3309–3310	55. 1–2
65. 2^{ef}	66. 3^{ab}	3311^{ab}	55. 3^{ab}
65. 3^{ab}	66 3^{cd}	3311^{cd}	55. 3^{cd}
65. 3^{cdef}	66 4	3312	—
65 4–18^{abcd}	66. 5–19	3313–3327	55. 4–18
65. 18^{ef}–19^{ab}	66. 20	3328	55 19
65 19^{cd}	66. 21^{ab}	3329	55. 19½
65. 20–37	66 21^{cd}–39^{ab}	3330–3347	55. 20½–37½
352*	—	—	—
65. 38–41	66 39^{cd}–43^{ab}	3348–3351	55. 38½–41½
65. 42^{ab}	66. 43^{cd}	3352^{ab}	55. 42
65. 42^{cdef}	66 44	3352^{cd}–3353^{ab}	55 43
65. 43–47	66 45–49	3353^{cd}–3358^{ab}	55. 44–48
65 48^{ab}	66. 50^{ab}	3358^{cd}	55. 48½
65 48^{cd}	66 50^{cd}	3359^{ab}	—
65 49	66. 51	3359^{cd}–3360^{ab}	55 49½
353*	—	—	55 50
65. 50–63^{ab}	66 52–65^{ab}	3360^{cd}–3373	55 51–64^{ab}
65. 63^{cd}	66. 65^{cd}	3374	55. 64^{cd}
66 1–3^{abcd}	67. 1–3	3375–3377	56 1–3
66. 3^{ef}	67 4^{ab}	3378^{ab}	56 3½
66. 4–11^{ab}	67 4^{cd}–11^{abcd}	3378^{cd}–3385	56 4½–11½^{ab}
66 11^{cd}	67 11^{ef}	3386^{ab}	56. 11½^{cd}
66. 12–13^{ab}	67 12–13^{ab}	3386^{cd}–3387	56. 12½–13½^{ab}
66 13^{cd}	67. 13^{cd}	3388^{ab}	56 15½^{cd}
66 14^{ab}	67 14^{ab}	3388^{cd}	56. 13½^{cd}
66 14^{cd}	67 14^{cd}	3389^{ab}	56 14
66 15^{ab}	67 15^{ab}	3389^{cd}	—
66 15^{cd}	67 15^{cd}	3390^{ab}	56 14½
66 16^{ab}	67 16^{ab}	3390^{cd}	56 15½^{ab}
66 16^{cd}	67 16^{cd}	3391^{ab}	56. 16
66 17–19^{ab}	67 17–19^{ab}	3391^{cd}–3393	56. 17–19^{ab}
66 19^{cd}	67 19^{cd}	3394	56 19^{cd}

Crit Ed	Bom Ed.	Cal Ed	Madras Ed.
67 1–8^{abcd}	68 1–8	3395–3402	57 1–8
67 8^{ef}	68 9^{ab}	3403^{ab}	57. 8½
67 9 11^{abcd}	68 9^{cd}–12^{ab}	3403^{cd}–3406^{ab}	57 9½–11½
67 11^{ef}	68 12^{cd}	3406^{cd}	57 12
67 12–17	68 13–18	3407–3412	57. 13–18
354*	68 19^{ab}	3413^{ab}	—
355*	—	—	—
67 18^{ab}	68 19^{cd}	3413^{cd}	57 18½
67. 18^{cd}–21^{ab}	68 20–22^{abcd}	3414–3416	57 19½–21½
67 21^{cd}	68 22^{ef}	3417	57 22
67 22–26^{ab}	68 23–27^{ab}	3418–3422^{ab}	57 23–27^{ab}
356*	—	—	—
67 26^{cd}–33	68 27^{cd}–34	3422^{cd}–3429	57 27^{cd}–34
68 1^{ab}	69. 1^{ab}	3430^{ab}	—
68 1^{cd}–2^{ab}	69 1^{cd}–2^{ab}	3430^{cd}–3431^{ab}	58 1
68 2^{cd}	69 2^{cd}	3431^{cd}	58 1½
68 3–6^{abcd}	69 3–6	3432–3435	58 2½–5½
68 6^{ef}–7^{ab}	69 7	3436	58 6½
357*	69 8^{ab}	3437^{ab}	—
68 7^{cd}	69 8^{cd}	3437^{cd}	58 7
68 8–15	69 9–16	3438–3445	58 8–15
68 16^{ab}	69 17^{ab}	3446^{ab}	—
358*(subst 16^{ab})	—	—	58. 16^{ab}
68. 16^{cd}	69 17^{cd}	3446^{cd}	58 16^{cd}
359*	—	—	—
68 17–21	69 18–22	3447–3451	58 17–21
360*	—	—	—
361* (L 1–2)	—	—	58. 22
362*	—	—	—
361* (L 3–6)	—	—	58 23–24
69 1–33	70 1–33	3452–3484	59 1–33
70 1–2^{ab}	71 1–2^{ab}	3485–3486^{ab}	60 1–2^{ab}
70 2^{cd}	71 2^{cd}	3486^{cd}	—
70 3^{ab}	71. 3^{ab}	3487^{ab}	60 2^{cd}
70 3^{cd}	71 3^{cd}	3487^{cd}	60 2½
70 3^{ef}	71 4^{ab}.	3488^{ab}	60 3
70 4^{abcd}	71 4^{cd}–5^{ab}	3488^{cd}–3489^{ab}	60 4
70 4^{ef}	71. 5^{cd}	3489^{cd}	60 4½

Crit Ed.	Bom Ed.	Cal Ed.	Madras Ed.
70 5–25	71 6–26	3490–3510	60. 5½–25½
70. 26^{ab}	71. 27^{ab}	3511^{ab}	60. 26
363*(subst. 26^{ab})	—	—	—
70. 26^{cd}–27^{ab}	71. 27^{cd}–28^{ab}	3511^{cd}–3512^{ab}	60. 27
70 27^{cd}	71 28^{cd}	3512^{cd}	60 27½
70 28–30^{ab}	71. 29–31^{ab}	3513–3515^{ab}	60 28½–30½^{ab}
70 30^{cd}	71. 31^{cd}	3515^{cd}	60 31½^{ab}
70 31–33	71. 32–34	3516–3518	60 32½–34½
70 34^{ab}	71. 35^{ab}	3519^{ab}	60. 30½^{cd}
70 34^{cd}–35^{ab}	71. 35^{cd}–36^{ab}	3519^{cd}–3520^{ab}	60 35½
70. 35^{cd}	71. 36^{cd}	3520^{cd}	60. 31½^{cd}
364*	—	—	—
70. 36–54	71 37–55	3521–3539	60 36½–54½
70 55^{ab}	71 56^{ab}	3540^{ab}	—
70. 55^{cd}	71. 56^{cd}	3540^{cd}	60. 55
70 56	71 57	3541	60. 56
71 1–12	72 1–12	3542–3553	61. 1–12
72 1–5^{abcd}	73. 1–5	3554–3558	61. 13–17
72. 5^{ef}	73 6^{ab}	3559^{ab}	61. 18^{ab}
72 6^{abcd}	73 6^{cd}–7^{ab}	3559^{cd}–3560^{ab}	61 18^{cd}–19^{ab}
72. 6^{ef}	73 7^{cd}	3560^{cd}	61. 19^{cd}
72 7–31^{abcd}	73. 8–32	3561–3585	61. 20–44
72 31^{ef}	73. 33^{ab}	3586^{ab}	61. 45^{ab}
365*	—	—	—
72. 32^{abcd}	73 33^{cd}–34^{ab}	3586^{cd}–3587^{ab}	61 45^{cd}–46^{ab}
72 32^{ef}	73 34^{cd}	3587^{cd}	61 46^{cd}
72. 33^{abcd}	73 35	3588	61 47
72. 33^{ef}	73 36^{ab}	3589^{ab}	61 47½
72. 34	73 36^{cdef}	3589^{cd}–3590^{ab}	61. 48½
72 35^{ab}	73 37^{ab}	3590^{cd}	61. 49½^{ab}
72 35^{cd}	73. 37^{cd}	3591	61 49½^{cd}
72. 36–44^{abcd}	73. 38–46	3592–3600	61 50½–58½
366*	—	—	—
72 44^{ef}	73. 47^{ab}	3601^{ab}	61. 59
367*	—	—	—
72 45	73. 47^{cd}–48^{ab}	3601^{cd}–3602^{ab}	61 60
72 46^{ab}	73 48^{cd}	3602^{cd}	61. 60½
72 46^{cd}	73. 49^{ab}	3603^{ab}	61 61

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
72 47	73 49^{cd}–50^{ab}	3603^{cd}–3604^{ab}	61 62
72 48^{ab}	73 50^{cd}	3604^{cd}	61 62½
72 48^{cd}	73 51	3605	61 63
73 1–13^{abcd}	74 1–13	3606–3618	61 64–76
73 13^{ef}	74 14^{ab}	3619^{ab}	61 76½
73 14–15^{ab}	74 14^{cd}–15	3619^{cd}–3620	61 77½–78½^{ab}
73 15^{cd}	74 16	3621	61 78½^{cd}
74 1–12	75 1–12	3622–3633	62 1–12
74 13^{ab}	75 13^{ab}	3634^{ab}	62. 12½
74 13^{cd}	75 13^{cd}	3634^{cd}	62 13
74 14^{ab}	75 14^{ab}	3635^{ab}	62. 14^{ab}
368*	75 14^{cd}	3635^{cd}	—
74 14^{cd}	75 15^{ab}	3636^{ab}	62 14^{cd}
74 15^{ab}	75 15^{cd}	3636^{cd}	62 14½
74 15^{cd}	75 16^{ab}	3637^{ab}	62 15
369*	—	—	62 16^{ab}
74 16–17	75 16^{cd}–18^{ab}	3637^{cd}–3639^{ab}	—
74 18–19^{ab}	75 18^{cd}–19	3639^{cd}–3640	62. 16^{cd}–17
74 19^{cd}	75 20^{ab}	3641^{ab}	62 17½
74 20	75 20^{cdef}	3641^{cd}–3642^{ab}	62 18½
74 21–22^{ab}	75 21–22^{ab}	3642^{cd}–3643	62 19½–20½^{ab}
74 22^{cd}	75 22^{cd}	3644^{ab}	62 20½^{cd}
370*(subst 22^{cd})	—	—	—
74 23	75 23	3644^{cd}–3645^{ab}	62 21½
74 24^{ab}	—	3646^{cd}	62 22½^{ab}
74 24^{cd}	75 25^{ab}	3647^{ab}	62 22½^{cd}
74 25	75 25^{cdef}	3647^{cd}–3648^{ab}	62 23½
74 26	75 26	3648^{cd}–3649^{ab}	62 24½
74 27^{ab}	75 24^{ab}	3645^{cd}	62 25½^{ab}
74 27^{cd}	75 24^{cd}±27^{ab}	3646^{ab}±3649^{cd}	62 25½^{cd}
74 27^{ef}	75 27^{cd}	3650^{ab}	62 26
74 28–32^{abcd}	75 28–32	3650^{cd}–3655^{ab}	62 27–31
74. 32^{ef}	75 33^{ab}	3655^{cd}	62 32^{ab}
74 33–34^{abcd}	75 33^{cd}–35^{ab}	3656–3657	62 32^{cd}–34^{ab}
74 34^{ef}	75 35^{cd}	3658^{ab}	62 34^{cd}
74 35–37^{abcd}	75. 36–38	3658^{cd}–3661^{ab}	62 35–37
74 37^{ef}	75 39^{ab}	3661^{cd}	62 37½
74. 38^{ab}	75 39^{cd}	3662^{ab}	62 38

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
74 38^{cdef}	75 40	3662^{cd}–3663^{ab}	62 39
74 39^{ab}	75 41^{ab}	3663^{cd}	62 40^{ab}
74 39^{cd}	75 41^{cd}	3664	62 40^{cd}
75 1–31	76 1–31	3665–3695	63 1–31
76 1–4	77 1–4	3696–3699	64 1–4
76 5^{ab}	77 5^{ab}	3700^{ab}	64 $4\frac{1}{2}$
76 5^{cd}–6^{ab}	77 5^{cd}–6^{ab}	3700^{cd}–3701^{ab}	64 $5\frac{1}{2}$
76 6^{cd}	77 6^{cd}	3701^{cd}	64 6
76 7–14	77 7–14	3702–3709	64 7–14
371*	—	—	64 15
76 15–16	77 15–16	3710–3711	64 16–17
76 17^{ab}	77 17^{ab}	3712^{ab}	64 $17\frac{1}{2}$
372*	—	—	64 $18\frac{1}{2}^{ab}$
76 17^{cd}–20^{abcd}	77 17^{cd}–20	3712^{cd}–3715	64 $18\frac{1}{2}^{cd}$–$21\frac{1}{2}$
76. 20^{ef}	77 21^{ab}	3716^{ab}	64 22
76 21–22	77 21^{cd}–23^{ab}	3716^{cd}–3718^{ab}	64 23–24
76 23^{ab}	77 23^{cd}	3718^{cd}	64 $24\frac{1}{2}$
76 23^{cd}	77 24^{ab}	3719^{ab}	64 25
76 24–28	77 24^{cd}–29^{ab}	3719^{cd}–3724^{ab}	64 26–30
76 29	77 29^{cdef}	3724^{cd}–3725^{ab}	64 31
76. 30^{ab}	77 30^{ab}	3725^{cd}	64 32^{ab}
76 30^{cd}	77 30^{cd}	3726	64 32^{cd}
76. 31–35	77 31–35	3727–3731	64 33–37
77 1^{ab}	78. 1^{ab}	3732^{ab}	65 1^{ab}
373* (subst 1^{ab})	—	—	—
77 1^{cd}–3^{ab}	78 1^{cd}–3^{ab}	3732^{cd}–3734^{ab}	65 1^{cd}–3^{ab}
374* (subst 3^{ab})	—	—	—
77. 3^{cd}–6^{abcd}	78 3^{cd}–6	3734^{cd}–3737	65 3^{cd}–6
77 6^{ef}–7	78 7–8^{ab}	3738–3739^{ab}	65 7–8^{ab}
375*	78 8^{cd}	3739^{cd}	—
77 8^{ab}	78 9^{ab}	3740^{ab}	65 8^{cd}
77 8^{cd}	78 9^{cd}	3740^{cd}	65. $8\frac{1}{2}$
77 9–24	78 10–25	3741–3756	65 $9\frac{1}{2}$–$24\frac{1}{2}$
78 1–2^{ab}	79. 1–2^{ab}	3757–3758^{ab}	65 $25\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}^{ab}$
78 2^{cd}	79 2^{cd}	3758^{cd}	65 $27\frac{1}{2}^{ab}$
78 3^{ab}	79 3^{ab}	3759^{ab}	65 $26\frac{1}{2}^{cd}$
78 3^{cd}–6^{ab}	79 3^{cd}–6^{ab}	3759^{cd}–3762^{ab}	65 $27\frac{1}{2}^{cd}$–$30\frac{1}{2}^{ab}$
376*	79 6^{cd}	3762^{cd}	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal. Ed	Madras Ed
78.6^{cd}–8^{ab}	79 7–8^{abcd}	3763–3764	65 30½^{cd}–32½^{ab}
78 8^{cd}	79 8^{ef}	3765^{ab}	65 32½^{cd}
78 9–12	79 9–12	3765^{cd}–3769^{ab}	65 33½–36½
78 13	79 13	3769^{cd}–3770^{ab}	65 37½–39½
78 14	79 14	3770^{cd}–3771^{ab}	65 40½
78 15	79 15	3771^{cd}–3772^{ab}	65 38½
78 16–26^{ab}	79 16–26^{ab}	3772^{cd}–3782	65 41½–51½^{ab}
78 26^{cd}	79 26^{cd}	3783	65 51½^{cd}
78 27	79 27	3784	65 52½
79.1–9	80 1–9	3785–3793	65 53½–61½
377* (subst 9^{cd})	—	—	—
79 10–17	80 10–17	3794–3801	65 62½–69½
80 1–5^{abcd}	81 1–5	3802–3806	66 1–5
80 5^{ef}	81 6^{ab}	3807^{ab}	66 5½
80 6	81.6^{cd}	3807^{cd}	66 6
378*	—	—	—
80 7^{abcd}	81 7	3808	66 7
80 7^{ef}	81 8^{ab}	3809^{ab}	66 7½
80.8–11^{ab}	81 8^{cd}–11^{abcd}	3809^{cd}–3812	66 8½–11½^{ab}
80 11^{cd}	81 11^{ef}	3813	66 11½^{cd}
80 12–13^{ab}	81.12–13^{ab}	3814–3815^{ab}	66 12½–13½^{ab}
379*	—	—	—
80 13^{cd}–14	81 13^{cd}–14	3815^{cd}–3816	66 13½^{cd}–14½
380*	—	—	—
80 15–16^{abcd}	81 15–16	3817–3818	66 15½–16½
80 16^{ef}	81 17^{ab}	3819^{ab}	66 17
80 17^{abcd}	81 17^{cd}–18^{ab}	3819^{cd}–3820^{ab}	66 18
80 17^{ef}	81.18^{cd}	3820^{cd}	66 18½
80 18	81 19	3821	66 19½
381*(subst 18^{cd})	—	—	—
80 19–29	81 20–30	3822–3832	66 20½–30½
382*	—	—	—
80 30–33^{abcd}	81 31–34	3833–3836	66 31½–34½
80.33^{ef}	81 35^{ab}	3837^{ab}	66 35½^{ab}
80 34–35	81 37–38	3839–3840	66 37½–38½
80 36^{ab}	81.35^{cd}	3837^{cd}	66 35½^{cd}
80 36^{cdef}	81 36	3838	66 36½
80 37–43^{abcd}	81 39–45^{abcd}	3841–3847	66 39½–45½

Crit Ed	Bom Ed.	Cal Ed	Madras Ed.
80. 43^{ef}	81. 45^{ef}	3848^{ab}	66. 46
80. $44–45^{ab}$	81. $46–47^{ab}$	$3848^{cd}–3849$	66. $47–48^{ab}$
80 45^{cd}	81. 47^{cd}	3850	66. 48^{cd}
App I (Nos 9, 9A and 9B)	—	—	Adhys. 67–71
81 1–6	82 1–6	3851–3856	72 1–6
388*	82. 7^{ab}	3857^{ab}	—
81 7–8	82. $7^{cd}–9^{ab}$	$3857^{cd}–3859^{ab}$	72. 7–8
81. 9^{ab}	82. 9^{cd}	3859^{cd}	72. $8\frac{1}{2}$
81. 9^{cdef}	82. 10	3860	72. $9\frac{1}{2}$
81. $10–19^{abcd}$	82 11–20	3861–3870	72. $10\frac{1}{2}–19\frac{1}{2}$
81. 19^{ef}	82 21^{ab}	3871^{ab}	72. $20\frac{1}{2}^{ab}$
81 $20–21^{ab}$	82. $21^{cd}–22$	$3871^{cd}–3872$	72. $20\frac{1}{2}^{cd}–21\frac{1}{2}$
81. 21^{cd}	82. 23^{ab}	3873^{ab}	72 22
81. 22	82 23^{cdef}	$3873^{cd}–3874^{ab}$	72. 23
81. 23^{ab}	82. 24^{ab}	3874^{cd}	72. 24^{ab}
81 23^{cd}	82 24^{cd}	3875	72. 24^{cd}
81. 24–26	82. 25–27	3876–3878	72 25–27
82 $1–8^{abcd}$	83. 1–8	3879–3886	73 1–8
82 8^{ef}	83 9^{ab}	3887^{ab}	73. $8\frac{1}{2}$
82. $9–11^{abcd}$	83. $9^{cd}–12^{ab}$	$3887^{cd}–3890^{ab}$	73. $9\frac{1}{2}–11\frac{1}{2}$
82. 11^{ef}	83. 12^{cd}	3890^{cd}	73 12
82. 12–13	83. 13–14	3891–3892	73. 13–14
82 14^{ab}	83 15^{ab}	3893^{ab}	73 $14\frac{1}{2}$
82. $14^{cd}–15$	83 $15^{cd}–16$	$3893^{cd}–3894$	73 $15\frac{1}{2}$; 16
82 $16–20^{abcd}$	83 17–21	3895–3899	73. 17–21
82 20^{ef}	83 22^{ab}	3900^{ab}	73 22^{ab}
82 $21–22^{ab}$	83 $22^{cd}–23$	$3900^{cd}–3901$	73. $22^{cd}–23$
82. 22^{cd}	83 24^{ab}	3902^{ab}	73. $23\frac{1}{2}$
82. 23–26	83 $24^{cd}–28^{ab}$	$3902^{cd}–3906^{ab}$	73 $24\frac{1}{2}–27\frac{1}{2}$
82. 27^{ab}	83. 28^{cd}	3906^{cd}	73 28
82 $27^{cd}–31^{ab}$	83. 29–32	3907–3910	73. 29–32
82. 31^{cd}	83 33	3911	73 $32\frac{1}{2}$
82. $32–38^{abcd}$	83 34–40	3912–3918	73 $33\frac{1}{2}–39\frac{1}{2}$
82 38^{ef}	83. 41^{ab}	3919^{ab}	73. 40
82. 39	83. $41^{cd}–42^{ab}$	$3919^{cd}–3920^{ab}$	73. 41
384*	83. 42^{cd}	3920^{cd}	—
82 40^{abcd}	83. 43	3921	73. 42

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
82 40^{ef}	83 44^{ab}	3922^{ab}	73 $42\frac{1}{2}$
82 41^{ab}	83 44^{cd}	3922^{cd}	73 $43\frac{1}{2}^{ab}$
82 41^{cd}	83 45	3923	73 $43\frac{1}{2}^{cd}$
82 $42–43^{abcd}$	83 46–47	3924–3925	73 $44\frac{1}{2}–45\frac{1}{2}$
82 43^{ef}	83 48^{ab}	3926^{ab}	73, 46
82 44^{abcd}	83 $48^{cd}–49^{ab}$	$3926^{cd}–3927^{ab}$	73, 47
82 44^{ef}	83 49^{cd}	3927^{cd}	73 $47\frac{1}{2}$
82 $45–46^{ab}$	83 $50–51^{ab}$	$3928–3929^{ab}$	73 $48\frac{1}{2}–49\frac{1}{2}^{ab}$
82 46^{cd}	83 51^{cd}	3929^{cd}	—
82 47^{ab}	83 52^{ab}	3930^{ab}	73 $49\frac{1}{2}^{cd}$
82 47^{cd}	83 52^{cd}	3930^{cd}	73 50
385*	—	—	—
386*	—	—	—
83 $1–2^{a}$	84 $1–2^{a}$	$3931–3932^{a}$	74 $1–2^{a}$
83 2^{bc}	—	—	74 2^{bc}
83 2^{d}	84 2^{b}	3932^{b}	74 2^{d}
83 2^{ef}	84 2^{cd}	3932^{cd}	74 $2\frac{1}{2}$
83 3–4	84 3–4	3933–3934	74 $3\frac{1}{2}–4\frac{1}{2}$
387* (subst 4^{cd})	—	—	—
83 $5–17^{abcd}$	84 5–17	3935–3947	74 $5\frac{1}{2}–17\frac{1}{2}$
83 17^{ef}	84, 18^{ab}	3948^{ab}	74 18
83 $18–35^{abcd}$	84, $18^{cd}–36^{ab}$	$3948^{cd}–3966^{ab}$	74 19–36
83 35^{ef}	84 36^{cd}	3966^{cd}	—
388* (subst 35^{ef})	—	—	74 $36\frac{1}{2}$
389* (L 1–8)	84 $37–40^{abcd}$	3967–3970	—
389* (L 9)	84 40^{ef}	3971	—
389* (L 10–39)	84 41–55	3972–3986	—
83 $36–41^{abcd}$	84 56–61	3987–3992	74 $37\frac{1}{2}–42\frac{1}{2}$
83 41^{ef}	84 62^{ab}	3993^{ab}	74 43
83 $42–43^{abcd}$	84 $62^{cd}–64^{ab}$	$3993^{cd}–3995^{ab}$	74 44–45
83 $43^{ef}–44^{ab}$	84 $64^{cd}–65^{ab}$	$3995^{cd}–3996^{ab}$	74 46
83 44^{cd}	84 65^{cd}	3996^{cd}	74 $46\frac{1}{2}$
83 45^{abcd}	84 66	3997	74 $47\frac{1}{2}$
83 45^{e}	84 67^{a}	3998^{a}	74 48^{a}
390* (L 1–8)	84 $67^{b}–70^{abcd}$	3998^{b}–4001	—
390* (L 9)	84 70^{e}	4002^{a}	—
83 45^{f}	84 70^{f}	4002^{b}	74 48^{b}
83 46	84 71	$4002^{cd}–4003^{ab}$	74 49

Crit. Ed	Bom Ed.	Cal Ed	Madras Ed.
83. 47–49^{ab}	84 72–74^{ab}	4003^{cd}–4005	—
83. 49^{cd}	84 74^{cd}	4006^{ab}	74 49$\frac{1}{2}$
83. 50–57^{ab}	84 75–82^{ab}	4006^{cd}–4013	74. 50$\frac{1}{2}$–57$\frac{1}{2}^{ab}$
83. 57^{cd}	84. 82^{cd}	4014	74 57$\frac{1}{2}^{cd}$
391*	—	—	—
84 1–21^{abcd}	85. 1–21	4015–4035	74 58$\frac{1}{2}$–78$\frac{1}{2}$
84 21^{ef}	85 22^{ab}	4036^{ab}	74 79
84 22^{abcd}	85 22^{cd}–23^{ab}	4036^{cd}–4037^{ab}	74. 80
84 22^{ef}	85 23^{cd}	4037^{cd}	74 80$\frac{1}{2}$
84 23^{ab}	85 24^{ab}	4038^{ab}	74 81
84. 23^{cd}	85. 24^{cd}	4038^{cd}	74 81$\frac{1}{2}$
84. 24–25	85 25–26	4039–4040	74 82$\frac{1}{2}$–83$\frac{1}{2}$
84 26^{ab}	85 27^{ab}	4041^{ab}	74 84
84 26^{cd}	85 27^{cd}	4041^{cd}	74 84$\frac{1}{2}$
84 27–31^{abcd}	85 28–32	4042–4046	74 85$\frac{1}{2}$–89$\frac{1}{2}$
84. 31^{ef}	85 33^{ab}	4047^{ab}	74 90
84 32–33	85 33^{cd}–35^{ab}	4047^{cd}–4049^{ab}	74 91–92
84 34^{ab}	85 35^{cd}	4049^{cd}	74 92$\frac{1}{2}$
84 34^{cd}–35^{ab}	85 36^{abcd}	4050	74 93$\frac{1}{2}$
84. 35^{cd}	85 36^{ef}	4051^{ab}	74. 94
392*	—	—	—
84. 36^{ab}	85 37^{ab}	4051^{cd}	74 95^{ab}
84. 36^{cd}	85 37^{cd}	4052	74 95^{cd}
84. 37^{abcd}	85 38	4053	74. 96
84 37^{ef}	85 39^{ab}	4054^{ab}	74 96$\frac{1}{2}$
84 38–39	85 39^{cd}–41^{ab}	4054^{cd}–4056^{ab}	74 97$\frac{1}{2}$–98$\frac{1}{2}$
84 40^{ab}	85 41^{cd}	4056^{cd}	74 99
84 40^{cd}	85 42^{ab}	4057^{ab}	74 99$\frac{1}{2}$
84 41^{ab}	85. 42^{cd}	4057^{cd}	74. 100$\frac{1}{2}^{ab}$
393*	—	—	—
84 41^{cd}–44^{abcd}	85 43–46^{ab}	4058–4061^{ab}	74 100$\frac{1}{2}^{cd}$–103$\frac{1}{2}$
84 44^{ef}–46^{abcd}	85 46^{cd}–48	4061^{cd}–4063	74 104$\frac{1}{2}$–106$\frac{1}{2}^{ab}$
84 46^{ef}	85 49	4064	74 106$\frac{1}{2}^{cd}$
84 47–56^{abcd}	85 50–59	4065–4074	74 107$\frac{1}{2}$–116$\frac{1}{2}$
84 56^{ef}	85 60^{ab}	4075^{ab}	74 117
84 57^{abcd}	85 60^{cd}–61^{ab}	4075^{cd}–4076^{ab}	74 118
84 57^{ef}	85 61^{cd}	4076^{cd}	74 119^{ab}
84 58–59^{ab}	85 62–63^{ab}	4077–4078^{ab}	74 119^{cd}–120

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
84 59^{cd}	85 63^{cd}	4073^{cd}	74 $120\frac{1}{2}$
84 60–62	85 64–66	4079–4081	74 $121\frac{1}{2}$–$123\frac{1}{2}$
84 63	85 67	4082	74 125
84 64–66^{abcd}	85 68–70	4083–4085	74 $127\frac{1}{2}$–$129\frac{1}{2}$
84 66^{ef}	85 71^{ab}	4086^{ab}	74. $130\frac{1}{2}^{ab}$
84 67^{ab}	85 71^{cd}	4086^{cd}	74 $130\frac{1}{2}^{cd}$
84 67^{cd}	85 71^{ef}	4087	74 131
84 68–70^{abcd}	85 72–74	4088–4090	74 132–134
84 70^{ef}	85 75^{ab}	4091^{ab}	74 $134\frac{1}{2}$
84 71	85 75^{cd}–76^{ab}	4091^{cd}–4092^{ab}	74 $135\frac{1}{2}$
84 72^{ab}	85 76^{cd}	4092^{cd}	74 136
84 72^{cd}	85 76^{ef}	4093^{ab}	74 124
84 72^{ef}	85 77^{ab}	4093^{cd}	74 $125\frac{1}{2}$
84. 73	85 77^{cd}–78^{ab}	4094	74 $126\frac{1}{2}$
84 74^{abcd}	85 78^{cd}–79^{ab}	4095	74 144
84 74^{ef}	85 79^{cd}	4096^{ab}	74. $144\frac{1}{2}$
84 75–78^{ab}	85 80–83^{ab}	4096^{cd}–4099	74 137–140^{ab}
84 78^{cd}–79^{ab}	85 83^{cd}–84^{ab}	4100	74 141
84 79^{cd}–80^{ab}	85 85^{cd}–86^{ab}	4102	74 142
84 80^{cd}	85 86^{cd}	4103	74 143^{ab}
84 81^{ab}	85 84^{cd}	4101^{ab}	74 143^{cd}
84 81^{cd}	85 85^{ab}	4101^{cd}	74 140^{cd}
85. 1–2	85 87–88	4104–4105	74 $145\frac{1}{2}$–$146\frac{1}{2}$
85 3^{ab}	85 89^{ab}	4106^{ab}	74 147
85 3^{cd}–4	85 89^{cd}–90	4106^{cd}–4107	74 148–149^{ab}
394*(subst 4)	—	—	—
85 5–6^{ab}	85. 91–92^{ab}	4108–4109^{ab}	74 149^{cd}–150
85 6^{cd}	85 92^{cd}	4109^{cd}	74 $150\frac{1}{2}$
85 6^{ef}	85 93^{ab}	4110^{ab}	74 151
395*(L 1-3)	85. 93^{cd}–94	4110^{cd}–4111	—
396*	—	—	—
395*(L 4-7)	85 95–96	4112–4113	—
85 7	85 97	4114	74 152
85 8^{ab}	85 98^{ab}	4115^{ab}	74. $152\frac{1}{2}$
85 8^{cd}	85 98^{cd}	4115^{cd}	74 153
85 9–13	85 99–103	4116–4120	74 154–158
85 14^{ab}	85 104^{ab}	4121^{ab}	74 $158\frac{1}{2}$
85 14^{cd}–15	85 104^{cd}–105	4121^{cd}–4122	74 $159\frac{1}{2}$–$160\frac{1}{2}^{ab}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
85.16^{ab}	85.106^{ab}	4123^{ab}	—
85.16^{cd}–17^{abcd}	85.106^{cd}–107	4123^{cd}–4124	74.160½^{cd}–161½
85.17^{ef}	85.108^{ab}	4125^{ab}	74.162
85.18^{abcd}	85.108^{cd}–109^{ab}	4125^{cd}–4126^{ab}	74.163
85.18^{ef}–19^{ab}	85.109^{cd}–110^{ab}	4126^{cd}–4127^{ab}	74.164
85.19^{cd}	85.110^{cd}	4127^{cd}	74.164½
85.20–24	85.111–115	4128–4132	74.165½–169½
85.25^{ab}	85.116^{ab}	4133^{ab}	74.170
85.25^{cd}–26^{ab}	85.116^{cd}–117^{ab}	4133^{cd}–4134^{ab}	74.171
85.26^{cd}	85.117^{cd}	4134^{cd}	74.171½
85.27^{ab}	85.118^{ab}	4135^{ab}	74.172½^{ab}
85.27^{cd}–28^{ab}	85.118^{cd}–119^{ab}	4135^{cd}–4136^{ab}	—
85.28^{cd}–31^{abcd}	85.119^{cd}–122	4136^{cd}–4139	74.172½^{cd}–175½
85.31^{ef}	85.123^{ab}	4140^{ab}	74.176
85.32–34^{abcd}	85.123^{cd}–126^{ab}	4140^{cd}–4143^{ab}	74.177–179
85.34^{ef}	85.126^{cd}	4143^{cd}	74.180^{ab}
85.35^{ab}	85.127^{ab}	4144^{ab}	74.180^{cd}
85.35^{cd}	85.127^{cd}	4144^{cd}	74.180½
85.36^{ab}	85.128^{ab}	4145^{ab}	74.181
85.36^{cd}–39^{ab}	85.128^{cd}–131^{ab}	4145^{cd}–4148^{ab}	74.182–184
85.39^{cd}	85.131^{cd}	4148^{cd}	74.184½
85.40–45	85.132–137	4149–4154	74.185½–190½
85.46^{ab}	85.138^{ab}	4155^{ab}	74.191
85.46^{cd}	85.138^{cd}	4155^{cd}	74.191½
85.47–49^{ab}	85.139–141^{ab}	4156–4158^{ab}	74.192½–194½^{ab}
85.49^{cd}	85.141^{cd}	4158^{cd}	—
397*(subst. 49^{cd})	—	—	74.194½^{cd}
85.50–52	85.142–144	4159–4161	74.195½–197½
398*	85.145	4162	—
85.53–56^{ab}	85.146–149^{ab}	4163–4166^{ab}	74.198½–201½^{ab}
399*	85.149^{cd}–150^{ab}	4166^{cd}–4167^{ab}	—
85.56^{cd}	85.150^{cd}	4167^{cd}	74.201½^{cd}
85.57^{ab}	85.151^{ab}	4168^{ab}	74.202
85.57^{cd}–58^{ab}	85.151^{cd}–152^{ab}	4168^{cd}–4169^{ab}	74.203
400*	—	—	74.204^{ab}
85.58^{cd}–67	85.152^{cd}–161	4169^{cd}–4178	74.204^{cd}–213
401*	85.162–165	4179–4182	—
85.68–70	85.166–168	4183–4185	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
402*(for 68–70)	—	—	74 214–215
86 1–17^{abcd}	86 1–17	4186–4202	75 1–17
86 17^{ef}–19^{ab}	86 18–19	4203–4204	75 18–19
86 19^{cd}	86 20^{ab}	4205^{ab}	75 19½
86 20–24^{abcd}	86 20^{cd}–25^{ab}	4205^{cd}–4210^{ab}	75 20½–24½
86 24^{ef}–25	86 25^{cd}–26	4210^{cd}–4211	75 25½–26½^{ab}
403*	—	—	—
86 26^{ab}	86 27^{ab}	4212^{ab}	75 26½^{cd}
86 26^{cd}	86 27^{cd}	4212^{cd}	75 27
86 27–34	86 28–35	4213–4220	75 28–35
87 1–6	87 1–6	4221–4226	76 1–6
87 7^{ab}	87 7^{ab}	4227^{ab}	76 6½
404* (L 1)	—	—	76 7
404* (L 2)	—	—	76 7½
404* (L 3)	—	—	76 8
404* (L 4)	—	—	76 8½
87. 7^{cd}	87 7^{cd}	4227^{cd}	76. 9
87 8–15	87 8–15	4228–4235	76 10–17
87 16^{ab}	87 16^{ab}	4236^{ab}	76 17½
87 16^{cd}–17^{ab}	87 16^{cd}–17^{ab}	4236^{cd}–4237^{ab}	76 18½
405*(subst 17^{ab})	—	—	—
87 17^{cd}	87 17^{cd}	4237^{cd}	76 19
87 18–19	87 18–19	4238–4239	76 20–21
88 1–5	88 1–5	4240–4244	77 1–5
88 6–8^{ab}	88 6–8^{ab}	4245–4247^{ab}	—
88 8^{cd}	88 8^{cd}	4247^{cd}	77 5½
88 9–14^{ab}	88 9–14^{ab}	4248–4253^{ab}	77 6½–11½^{ab}
406*	—	—	—
88 14^{cd}–15	88 14^{cd}–15	4253^{cd}–4254	77 11½^{cd}–12½
89 1–7^{ab}	89 1–7^{ab}	4255–4261^{ab}	77 13½–19½^{ab}
407* (for 6^{a}–7^{b})	—	—	—
89 7^{cd}–11^{ab}	89 7^{cd}–11^{ab}	4261^{cd}–4265^{ab}	77 19½^{cd}–23½^{ab}
89 11^{cd}–12	89 11^{cd}–12	4265^{cd}–4266	—
408*(for 11^{e}–12^{d})			
408* (L 1)	—	—	77 23½^{cd}
408* (L 2)	—	—	77 24
89 13–15	89 13–15	4267–4269	77 25–27
90 1–10^{abcd}	90 1–10	4270–4279	78 1–10

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
90. 10^{ef}	90. 11^{ab}	4280^{ab}	78. 11^{ab}
409*(L. 1-9)	90. 11^{cd}-15^{abcd}	4280^{cd}-4284	—
409*(L. 10-12)	90. 15^{ef}-16	4285-4286^{ab}	—
90. 11^{ab}	90. 17^{ab}	4286^{cd}	78. 11^{cd}
90. 11^{cd}	90. 17^{cd}	4287^{ab}	78. 11½
90. 12-15	90. 18-21	4287^{cd}-4291^{ab}	78. 12½-15½
90. 16^{ab}	—	—	78. 16½^{ab}
410*(subst. 16^{ab})	90. 22^{ab}	4291^{cd}	—
90. 16^{cd}-18	90. 22^{cd}-24	4292-4294^{ab}	78. 16½^{cd}-18½
90. 19^{ab}	90. 25^{ab}	4294^{cd}	—
411*	90. 25^{cd}	4295^{ab}	—
90. 19^{cd}-21^{abcd}	90. 26-28^{ab}	4295^{cd}-4297	—
90. 21^{ef}	90. 28^{cd}	4298^{ab}	78. 19
90. 22-24^{abcd}	90. 29-31	4298^{cd}-4301^{ab}	78. 20-22
90. 24^{ef}	90. 32^{ab}	4301^{cd}	78. 22½
90. 25^{ab}	90. 32^{cd}	4302^{ab}	78. 23
90. 25^{cd}	90. 33^{ab}	4302^{cd}	78. 24^{ab}
412*	—	—	78. 24^{cd}-25^{ab}
90. 26-30^{ab}	90. 33^{cd}-37	4303-4307^{ab}	78. 25^{cd}-29
90. 30^{cd}	90. 38^{ab}	4307^{cd}	78. 29½
90. 31	90. 38^{cd}-39^{ab}	4308	78. 30½
90. 32^{ab}	90. 39^{cd}	4309^{ab}	78. 31½^{ab}
413*(subst. 32^{ab})	—	—	—
90. 32^{cd}-34^{ab}	90. 40-41^{abcd}	4309^{cd}-4311^{ab}	78. 31½^{cd}-33½^{ab}
90. 34^{cd}	90. 41^{ef}	4311^{cd}	78. 33½^{cd}
90. 35-39	90. 42-46	4312-4316	78. 34½-38½
90. 40^{ab}	90. 47^{ab}	4317^{ab}	—
90. 40^{cd}	90. 47^{cd}	4317^{cd}	78. 39
90. 41-46^{abcd}	90. 48-53	4318-4323	78. 40-45
90. 46^{ef}	90. 54^{ab}	4324^{ab}	78. 45½
90. 47^{ab}	90. 54^{cd}	4324^{cd}	78. 46½^{ab}
90. 47^{cd}	90. 54^{ef}	4325	78. 46½^{cd}
91. 1^{ab}	91. 1^{ab}	4326^{ab}	79. 1^{ab}
91. 1^{cd}	91. 1^{cd}	4326^{cd}	79. 2^{ab}
91. 2^{ab}	91. 2^{ab}	4327^{ab}	79. 2^{cd}
91. 2^{cd}	91. 2^{cd}	4327^{cd}	79. 2½
91. 3^{ab}	91. 3^{ab}	4328^{ab}	—
91. 3^{cd}	91. 3^{cd}	4328^{cd}	79. 1^{cd}

Crit Ed	Bom Ed.	Cal Ed	Madras Ed
91 4–16^{ab}	91 4–16^{ab}	4329–4341^{ab}	79 $3\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}^{ab}$
414*	—	—	79 $15\frac{1}{2}^{cd}$
91. 16^{cd}–18^{ab}	91 16^{cd}–18^{ab}	4341^{cd}–4343^{ab}	—
91 18^{cd}	91 18^{cd}	4343^{cd}	79 16
91 19–27	91 19–27	4344–4352	79 17–25
415*	—	—	—
91 28–31^{ab}	91 28–31^{ab}	4353–4356^{ab}	79 26–29^{ab}
91 31^{cd}–35^{ab}	91 33^{cd}–37^{ab}	4358^{cd}–4362^{ab}	79 29^{cd}–33^{ab}
416*	—	—	—
91. 35^{cd}–37^{ab}	91 31^{cd}–33^{ab}	4356^{cd}–4358^{ab}	79 33^{cd}–35^{ab}
91 37^{cd}–40^{abcd}	91 37^{cd}–40^{ab-cd}	4362^{cd}–4365	79 35^{cd}–38
91 40^{ef}	91 40^{ef}	4366^{ab}	79 $38\frac{1}{2}$
91 41–45^{ab}	91 41–45^{ab}	4366^{cd}–4370	79 $39\frac{1}{2}$–$43\frac{1}{2}^{ab}$
91 45^{cd}	91 45^{cd}	4371	79 $43\frac{1}{2}^{cd}$
92 1–8	92 1–8	4372–4379	79 $44\frac{1}{2}$–$51\frac{1}{2}$
92 9^{ab}	92 9^{ab}	4380^{ab}	79 52
92 9^{cd}	92 9^{cd}	4380^{cd}	79 $52\frac{1}{2}$
92 10–12^{abcd}	92 10–12	4381–4383	79 $53\frac{1}{2}$–$55\frac{1}{2}$
92 12^{ef}	92 13^{ab}	4384^{ab}	79 56
92 13	92 13^{cd}–14^{ab}	4384^{cd}–4385^{ab}	79 57
92 14^{ab}	92 14^{cd}	4385^{cd}	79 $57\frac{1}{2}$
92 14^{cd}	92 15^{ab}	4386^{ab}	79 58
92 15	92 15^{cdef}	4386^{cd}–4387^{ab}	79 59
92 16–18^{abcd}	92 16–18	4387^{cd}–4390^{ab}	79 60–62
92 18^{ef}–19^{ab}	92 19	4390^{cd}–4391^{ab}	79 63
92 19^{cd}	92 20^{ab}	4391^{cd}	79 $63\frac{1}{2}$
92 20^{abcd}	92 20^{cd}–21^{ab}	4392	79 $64\frac{1}{2}$
92 20^{ef}	92 21^{cd}	4393^{ab}	79 65
92 21–22^{ab}	92 22–23^{ab}	4393^{cd}–4394	79 66–67^{a}
92 22^{cd}	92 23^{cd}	4395	79 67^{cd}
93 1–10	93. 1–10	4396–4405	80 1–10
417*(subst 10^{cd})	—	—	—
93 11–17	93 11–17	4406–4412	80 11–17
94 1–4	93 18–21	4413–4416	81 1–4
418*(subst 4)	—	—	—
94 5–12	93 22–29	4417–4424	81 5–12
419*	—	—	—
94 13^{ab}	93 30^{ab}	4425^{ab}	81 13^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal. Ed.	Madras Ed
420*	—	—	81 14^{cd}
94. 13^{cd}	93 30^{cd}	4425^{cd}	81. 13^{cd}
—	—	—	81 14^{ab}
94. 14^{ab}	93 31^{ab}	4426^{ab}	81 15^{ab}
421*	—	—	81. 15^{c}
94 14^{cd}	93 31^{cd}	4426^{cd}	81 15^{d}–16^{a}
422*	—	—	81. 16^{b}
94. 15^{ab}	93. 32^{ab}	4427^{ab}	81. 16^{cd}
94. 15^{cd}	93 32^{cd}	4427^{cd}	81 $16\frac{1}{2}$
94 16–17	93 33–34	4428–4429	81. $17\frac{1}{2}$–$18\frac{1}{2}$
423*	—	—	81 $19\frac{1}{2}$–$20\frac{1}{2}$
94 18–19^{ab}	93. 35–36^{ab}	4430–4431^{ab}	81 $21\frac{1}{2}$–$22\frac{1}{2}^{ab}$
424*(subst 19^{ab})	—	—	—
94. 19^{cd}–22	93. 36^{cd}–39	4431^{cd}–4434	81 $22\frac{1}{2}^{cd}$–$25\frac{1}{2}$
94 23^{ab}	93. 40^{ab}	4435^{ab}	—
94 23^{cd}	93 40^{cd}	4435^{cd}	—
425*(subst. 23^{cd})	—	—	81 26
94. 24^{abcd}	93. 41	4436	81. 27
94 24^{ef}–25^{ab}	93 42^{abcd}	4437	81. 28
94 25^{cd}	93. 42^{ef}	4438	81 $28\frac{1}{2}$
94 26–30	93. 43–47	4439–4443	81 $29\frac{1}{2}$–$33\frac{1}{2}$
426*	—	—	81 $34\frac{1}{2}$
94 31–33	93 48–50	4444–4446	81 $35\frac{1}{2}$–$37\frac{1}{2}$
427*	—	—	—
94. 34	93 51	4447	81 $38\frac{1}{2}$
428*	—	—	—
94 35^{ab}	93 52^{ab}	4448^{ab}	81. $39\frac{1}{2}^{ab}$
429*(subst 35^{ab})	—	—	—
94 35^{cd}–36	93 52^{cd}–53	4448^{cd}–4449	81 $39\frac{1}{2}^{cd}$–$40\frac{1}{2}$
430*	—	—	81. 41
94. 37–44	93 54–61	4450–4457	81 42–49
95. 1–7	93 62–68	4458–4464	81 50–56
95 8–9	93 69–70	4465–4466	—
95 10–33^{ab}	93 71–94^{ab}	4467–4490^{ab}	81 57–80^{ab}
431*(subst 33^{ab})	—	4490^{cd}	—
95. 33^{cd}	93 94^{cd}	4491	81 80^{cd}
95 34–40	93 95–101	4492–4498	81 81–87
95 41	—	—	81 88

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
432*(subst 41)	93 102	4499	—
95 42–62	93 103–123	4500–4520	81 89–109
95 63–64	93 124–125	4521–4522	—
95 65–66	93 126–127	4523–4524	81 110–111
433*(subst 66)	—	—	—
95 67–70^{ab}	93 128–131^{ab}	4525–4528^{ab}	81 112–115^{ab}
434*(subst 70^{ab})	—	—	—
95 70^{cd}–78^{abcd}	93 131^{cd}–139	4528^{cd}–4536	81 115^{cd}–123
95 78^{ef}–81^{ab}	93 140–142	4537–4539	81 124–126
95 81^{cd}	93 143	4540	81 126$\frac{1}{2}$
95 82–83^{abcd}	93 144–145	4541–4542	81 127$\frac{1}{2}$–128$\frac{1}{2}$
95 83^{ef}	93 146^{ab}	4543^{ab}	81 129
95 84^{ab}	93 146^{cd}	4543^{cd}	81 130^{ab}
95 84^{cd}	93 147	4544^{ab}	81 130^{cd}
95 85–86^{ab}	93 148–149^{ab}	4544^{cd}–4545	81 131–132^{ab}
95 86^{cd}	93 149^{cd}	4546	81 132^{cd}
96 1–21	94 1–21	4547–4567	81 133–153
96 22	94 22	4569	81 154
96 23	94 23	4568	81 155
96 24–26	94 24–26	4570–4572	81 156–158
96. 27	94 27	4573	81 160
96 28	94 28	4574	81 159
96 29–32	94 29–32	4575–4578	81 161–164
96 33–35	94 33–35	4579–4581	—
96 36	94 36	4582	81 165
435*	—	—	81 166–167
96 37	94 37	4583	—
96 38	94 38	4584	81 168
436*	—	—	—
437*	—	—	81. 169
96 39–40	94 39–40	4585–4586	81 170–171
96 41	94 41	4587	—
96 42–45	94 42–45	4588–4291	81 172–175
438*	—	—	—
96 46–49	94 46–49	4592–4595	81 176–179
439*	—	—	—
96 50–51	94 50–51	4596–4597	81 180–181
440*(subst 51^{cd})	—	—	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
96 52–54	94 52–54	4598–4600	81 182–184
97. 1^{ab}	95 1^{ab}	4601^{ab}	82. 1^{ab}
97. 1^{cd}	95. 1^{cd}	4601^{cd}	—
97 1^{ef}	95 2^{ab}	4602^{ab}	82. 1^{cd}
97. 2^{ab}	95 2^{cd}	4602^{cd}	82. $1\frac{1}{2}$
441*	95 3^{ab}	4603^{ab}	—
97. 2^{cd}	95 3^{cd}	4603^{cd}	82 2
97 3–4	95 4–5	4604–4605	82. 3–4
97. 5^{ab}	—	—	82. 5^{ab}
97 5^{cd}–12^{abcd}	95 6–13^{ab}	4606–4613^{ab}	82. 5^{cd}–12
97 12^{ef}	95 13^{cd}	4613^{cd}	82 $12\frac{1}{2}$
97 13–27	95. 14–28	4614–4628	82. $13\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}$
98. 1–7	96. 1–7	4629–4635	83 1–7
98 8	96 8	4636	83. $7\frac{1}{2}$, 8
98. 9–19	96 9–19	4637–4647	83 9–19
98. 20^{ab}	96 20^{ab}	4648^{ab}	—
442*(subst 20^{ab})	—	—	83 20^{ab}
98 20^{cd}–22	96 20^{cd}–22	4648^{cd}–4650	83 20^{cd}–22
443*	—	—	—
App. I (Nos. 10 and 10A)	—	—	Adhys 84–85
99 1–2^{ab}	58 1–2^{ab}	2970–2971^{ab}	86 1–2^{ab}
99 2^{cd}–4^{ab}	58. 2^{cd}–4^{ab}	2971^{cd}–2973^{ab}	—
99 4^{cd}–10	58. 4^{cd}–10	2973^{cd}–2979	86 2^{cd}–8
99 11–14^{ab}	58. 11–14^{ab}	2980–2983^{ab}	—
444*	—	—	—
99 14^{cd}	58 14^{cd}	2983^{cd}	—
99. 15–22^{ab}	58 15–22^{ab}	2984–2991^{ab}	86 9–16^{ab}
445*(subst 22^{ab})	—	—	—
99 22^{cd}–24^{ab}	58 22^{cd}–24^{ab}	2991^{cd}–2993^{ab}	86 16^{cd}–18^{ab}
446*	—	—	86 18^{cd}–19
447*	—	—	—
99. 24^{cd}–25^{ab}	58 24^{cd}–25^{ab}	2993^{cd}–2994^{ab}	86 20
99 25^{cd}	58 25^{cd}	2994^{cd}	86 $20\frac{1}{2}$
99 26^{ab}	58. 26^{ab}	2995^{ab}	86 $21\frac{1}{2}^{ab}$
448*	—	—	—
99 26^{cd}	58 26^{cd}	2995^{cd}	86 $21\frac{1}{2}^{cd}$
449*	—	—	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
99 27–28^{ab}	58 27–28^{ab}	2996–2997^{ab}	86 $22\frac{1}{2}$–$23\frac{1}{2}^{ab}$
99 28^{cd}	58 28^{cd}	2997^{cd}	86 $23\frac{1}{2}^{cd}$
450*(subst 28^{cd})	—	—	—
99 29	58 29	2998	86 $24\frac{1}{2}$
99 30^{ab}	58 30^{ab}	2999^{ab}	86 25
99 30^{cd}–31^{ab}	58 30^{cd}–31^{ab}	2999^{cd}–3000^{ab}	86 26
99 31^{cd}	58 31^{cd}	3000^{cd}	86 $26\frac{1}{2}$
99 32–33	58 32–33	3001–3002	86 $27\frac{1}{2}$–$28\frac{1}{2}$
100 1–6^{abcd}	97 1–6	4651–4656	87 1–6
100 6^{ef}–12^{ab}	97 7–12	4657–4662	87 7–12
100 12^{cdef}	97 13	4663	87 13
100 13–17	97 14–18	4664–4668	87 14–18
100 18	97 19^{ab}	4669^{ab}	87 $18\frac{1}{2}$
100 19–21	97 19^{cd}–22^{ab}	4669^{cd}–4672^{ab}	87 $19\frac{1}{2}$–$21\frac{1}{2}$
100 22^{ab}	97 22^{cd}	4672^{cd}	87 22
100. 22^{cd}	97 23^{ab}	4673^{ab}	87 $22\frac{1}{2}$
100 23^{ab}	97 23^{cd}	4673^{cd}	87 $23\frac{1}{2}^{ab}$
100 23^{cd}	97 23^{ef}	4674	87 $23\frac{1}{2}^{cd}$
100 24–25	97 24–25	4675–4676	87 $24\frac{1}{2}$–$25\frac{1}{2}$
101 1–7	98 1–7	4677–4683	88 1–7
101 8^{ab}	98 8^{ab}	4684^{ab}	88 $7\frac{1}{2}$
101 8^{cd}	98 8^{cd}	4684^{cd}	88 8
101 9^{ab}	98 9^{ab}	4685^{ab}	—
451*(subst 9^{ab})	—	—	88 9^{ab}
101 9^{cd}–13	98 9^{cd}–13	4685^{cd}–4689	88 9^{cd}–13
101 14^{ab}	98 14	4690	88 $13\frac{1}{2}$
101 14^{cdef}	98 15	4691	88 $14\frac{1}{2}$
452*	—	—	88 $15\frac{1}{2}^{ab}$
101 15–16^{ab}	98 16–17^{ab}	4692–4693^{ab}	88 $15\frac{1}{2}^{cd}$–$16\frac{1}{2}$
101 16^{cd}	98 17^{cd}	4693^{cd}	88 17
101. 17–18	98 18–19	4694–4695	88 18–19
101 19^{ab}	98 20^{ab}	4696^{ab}	—
453*(subst 19^{ab})	—	—	88 20^{ab}
101 19^{cd}–20^{ab}	98 20^{cd}–21^{ab}	4696^{cd}–4697^{ab}	88 20^{cd}–21^{ab}
101 20^{cd}	—	—	—
454*(subst 20^{cd})	98 21^{cd}	4697^{cd}	—
455*	—	—	88 21^{cd}
101 21–27	98 22–28	4698–4704	88 22–28

*9

Crit Ed	Bom Ed	Cal. Ed	Madras Ed
456*	—	—	88 29^{ab}
101 28^{ab}	98. 29^{ab}	4705^{ab}	88 29^{cd}
101 28^{cd}	98 29^{cd}	4705^{cd}	88. $29\frac{1}{2}$
101. $29–45^{abc}$	98 $30–46^{abc}$	$4706–4722^{abc}$	88 $30\frac{1}{2}–46\frac{1}{2}^{abc}$
101. $45^{d}–48^{a}$	98 $46^{d}–49^{a}$	$4722^{d}–4725^{a}$	—
101 48^{b}	98 49^{b}	4725^{b}	88 $46\frac{1}{2}^{d}$
101 48^{cd}	98 49^{cd}	4725^{cd}	88 47
101. 49–51	98 50–52	4726–4728	88 48–50
101 52^{ab}	98 53^{ab}	4729^{ab}	—
457*	—	—	88 51
101 52^{cd}	98. 53^{cd}	4729^{cd}	88 $51\frac{1}{2}$
101 53–65	98 54–66	4730–4742	88 $52\frac{1}{2}–64\frac{1}{2}$
102. 1	99 1	4743	89 1
458*(subst 1^{cd})	—	—	—
102 2^{ab}	99 2^{ab}	4744^{ab}	89 $1\frac{1}{2}$
102. 2^{cd}	99 2^{cd}	4744^{cd}	89 2
102 $3–6^{ab}$	99 $3–6^{ab}$	$4745–4748^{ab}$	89 $3–6^{ab}$
102 $6^{cd}–8^{ab}$	99 $6^{cd}–8^{ab}$	$4748^{cd}–4750^{ab}$	—
102. 8^{cd}–20	99 8^{cd}–20	4750^{cd}–4762	89 6^{cd}–18
102 21^{ab}	99 21^{ab}	4763^{ab}	89 $18\frac{1}{2}$
102 21^{cd}	99 21^{cd}	4763^{cd}	89 19
102. 22–29	99 22–29	4764–4771	89 20–27
459*	—	—	89. $27\frac{1}{2}$
103 $1–3^{abcd}$	100 1–3	4772–4774	90 1–3
103 $3^{ef}–4^{abcd}$	100 $4–5^{ab}$	$4775–4776^{ab}$	90 $4–5^{ab}$
103. 4^{ef}	100 5^{cd}	4776^{cd}	90 5^{cd}
103. $5–8^{abcd}$	100 6–9	4777–4780	90 6–9
460*	100 10^{ab}	4781^{ab}	—
103 8^{ef}	100 10^{cd}	4781^{cd}	90 $9\frac{1}{2}$
103. $9–11^{abcd}$	100 11–13	4782–4784	90 $10\frac{1}{2}–12\frac{1}{2}$
103 11^{ef}–13	100 $14–16^{ab}$	$4785–4787^{ab}$	90 $13\frac{1}{2}–15\frac{1}{2}^{ab}$
461*	—	—	90 $15\frac{1}{2}^{cd}$
103 14–16	100 $16^{cd}–19^{ab}$	$4787^{cd}–4790^{ab}$	90 $16\frac{1}{2}–18\frac{1}{2}$
103 17^{ab}	100 19^{cd}	4790^{cd}	90. 19
103 $17^{cd}–18^{ab}$	100 20	4791	90 20
103. 18^{cd}	100 21^{ab}	4792^{ab}	90 $20\frac{1}{2}$
103. 19	100 $21^{cd}–22^{ab}$	$4792^{cd}–4793^{ab}$	90 $21\frac{1}{2}$
462*	—	—	90 22

Cut Ed	Bom Ed	Cal Ed	Mac
103 20–25^{abcd}	100 22^{cd}–28^{ab}	4793^{cd}–4799^{ab}	90 2
103 25^{ef}–26^{ab}	100 28^{cd}–29^{ab}	4799^{cd}–4800^{ab}	90 2
103 26^{cd}	100 29^{cd}	4800^{cd}	90 29
103 27–28^{a}	100 30–31^{a}	4801–4802^{a}	90 30
103 28^{b}	100 31^{b}	4802^{b}	90 31½
103 28^{c}	100 31^{c}	4802^{c}	90. 31½
103 28^{d}	100 31^{d}	4802^{d}	90 31½
103 29–30	100 32–33	4803–4804	90 32½–
103 31^{ab}	100 34^{ab}	4805^{ab}	90 34
103 31^{cd}	100 34^{cd}	4805^{cd}	90 34½
103 31^{ef}	100 35^{ab}	4806^{ab}	90 35
103 32–36^{abcd}	100 35^{cd}–40^{ab}	4806^{cd}–4811^{ab}	90 36–40
103 36^{ef}	100 40^{cd}	4811^{cd}	90 40½
103 37	100 41	4812	90 41½
463*	—	—	90 42½
104 1	101 1	4813	91 1
464*	—	—	91 2
104 2–5	101 2–5	4814–4817	91 3–6
465*	—	—	91 7
104 6–11^{ab}	101 6–11^{ab}	4818–4823^{ab}	91 8–13^{ab}
466*	—	—	91 13^{cd}
104 11^{cd}–12^{ab}	101 11^{cd}–12^{ab}	4823^{cd}–4824^{ab}	91 14
467*	—	—	91 15^{ab}
104 12^{cd}–14^{abcd}	101 12^{cd}–14	4824^{cd}–4826	91 15^{cd}–17
104 14^{ef}	101 15^{ab}	4827^{ab}	91 18^{ab}
468* (L 1)	—	—	91 18^{cd}
468* (L 2)	—	—	91 18½
104 15–18	101 15^{cd}–19^{ab}	4827^{cd}–4831^{ab}	91 19½–22½
469*	—	—	91 23½
104 19^{ab}	101 19^{cd}	4831^{cd}	—
104 19^{cd}	101 20^{ab}	4832^{ab}	91 24
104 20–23^{ab}	101 20^{cd}–23^{abcd}	4832^{cd}–4835	91 25–28^{ab}
104 23^{cd}	101 23^{ef}	4836^{ab}	91 28^{cd}
104 24–25^{ab}	101 24–25^{ab}	4836^{cd}–4837	91 29–30^{ab}
104 25^{cd}	101 25^{cd}	4838	91 30^{cd}
104 26^{ab}	101 26^{ab}	4839^{ab}	91 31^{ab}
104 26^{cd}	101 26^{cd}	4839^{cd}	—
104 27^{ab}	101 27^{ab}	4840^{ab}	91

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
104 27^{cd}	101 27^{cd}	4840^{cd}	91 $31\frac{1}{2}$
104 28–29	101 28–29	4841–4842	91 $32\frac{1}{2}$–$33\frac{1}{2}$
105 1–62	102 1–62	4843–4904	92 1–62
470*	102 63	4905	—
106 1–5	103 1–5	4906–4910	93 1–5
106 6^{ab}	103 6^{ab}	4911^{ab}	93 $5\frac{1}{2}$
106 6^{cd}–7^{ab}	103 6^{cd}–7^{ab}	4911^{cd}–4912^{ab}	93. $6\frac{1}{2}$
106 7^{cd}	103 7^{cd}	4912^{cd}	93 7
106 8–20^{abcd}	103 8–20	4913–4925	93 8–20
106 20^{ef}–23^{ab}	103 21–23	4926–4928	93 21–23
106 23^{cd}	103. 24^{ab}	4929^{ab}	93 $23\frac{1}{2}$
106 24–25^{abcd}	103 24^{cd}–26^{ab}	4929^{cd}–4931^{ab}	93 $24\frac{1}{2}$–$25\frac{1}{2}$
106 25^{ef}–26^{abcd}	103 26^{cd}–27^{abcd}	4931^{cd}–4932	93 $26\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}^{ab}$
106 26^{ef}	103 27^{ef}	4933	93 $27\frac{1}{2}^{cd}$
106 27–34	103 28–35	4934–4941	93 $28\frac{1}{2}$–$35\frac{1}{2}$
471*	—	—	93 $36\frac{1}{2}^{ab}$
106 35–36^{ab}	103 36–37^{ab}	4942–4943^{ab}	93 $36\frac{1}{2}^{cd}$–$37\frac{1}{2}$
106 36^{cd}	103 37^{cd}	4943^{cd}	93 38
106 37–38	103 38–39	4944–4945	93 39–40
472*	—	—	93 41^{ab}
106 39^{ab}	103 40^{ab}	4946^{ab}	93 41^{cd}
473*	—	—	93 $41\frac{1}{2}$
106 39^{cdef}	103 40^{cd}–41^{ab}	4946^{cd}–4947^{ab}	93 $42\frac{1}{2}$
106 40^{ab}	103 41^{cd}	4947^{cd}	93 $43\frac{1}{2}^{ab}$
106. 40^{cd}	103 41^{ef}	4948	93 $43\frac{1}{2}^{cd}$
106 41–42	103 42–43	4949–4950	93 $44\frac{1}{2}$–$45\frac{1}{2}$
474* (L. 1–4)	103 44–45^{abcd}	4951–4952	93 $46\frac{1}{2}$–$47\frac{1}{2}$
474* (L 5)	103 45^{ef}	4953	93 48
107 1–6^{ab}	104 1–6^{ab}	4954–4959^{ab}	94 1–6^{ab}
475*	—	—	—
107. 6^{cd}–15	104 6^{cd}–15	4959^{cd}–4968	94 6^{cd}–15
476*	—	—	—
107 16–17^{ab}	104 16–17^{ab}	4969–4970^{ab}	94 16–17^{ab}
477*(for 16^{c}–17^{b})	—	—	—
107 17^{cd}	104 17^{cd}	4970^{cd}	94 17^{cd}
478*	104 18^{ab}	4971^{ab}	—
107. 18^{ab}	104 18^{cd}	4971^{cd}	94 $17\frac{1}{2}$
479*	—	—	94. $18\frac{1}{2}^{ab}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
107 18cd–20abcd	104 19–21ab	4972–4974ab	94 18½cd–20½
107 20ef	104 21cd	4974cd	94 21½ab
480*	104 22	4975	—
481*	—	—	—
482*	—	—	94 21½cd
107 21–22ab	104 23–24ab	4976–4977ab	94 22½–23½ab
107 22cd–23	104 53cd–54	5008–5009ab	94 23½cd–24½
483*	104 55	5009cd–5010ab	—
484* (L 1)	—	—	94 25
484* (L 2–3)	—	—	94 26
107 24	104 56	5010cd–5011ab	94 27
485*(subst 24cd)	—	—	—
107 25	104 57	5011cd–5012ab	94 28
486*	104 58	5012cd–5013ab	—
487*	—	—	94 29
107 26–27	104 59–60	5013cd–5015ab	94 30–31
107 28	104 61ab	5015cd	94 32ab
107. 29ab	104 61cd	5016ab	—
107 29cd–34abcd	104 62–67ab	5016cd–5021	94 32cd–37
107. 34ef–36ab	104 67cd–69ab	5022–5023	94 38–39
107 36cd	104. 69cd	5024ab	94 39½
107. 37–38	104 70–71	5024cd–5026ab	94 40½–41½
107 39ab	104 72ab	5026cd	94 42
107 39cd–40ab	104 72cd–73ab	5027	94 43
107 40cd	104 73cd	5028ab	94 43½
488*	104 74ab	5028cd	—
489*	—	—	—
107. 40ef	104 74cd	5029ab	94 44
107. 41–48	104 75–82	5029cd–5037ab	94 45–52
107 49–53ab	104 24cd–28abcd	4977cd–4981	94 53–57ab
107 53cd	104 28ef	4982ab	94 57cd
107 54–55ab	104 29–30ab	4982cd–4983	94 58–59ab
107 55cd	104 30cd	4984	94 59cd
107 56–58	104 31–33	4985–4987	94 60–62
490*	104 34	4988	—
107 59–62	104 35–38	4989–4992	94 63–66
491* (L 1–2)	—	—	94 67
491* (L 3)	—	—	94 67½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
107. 63–66^{ab}	104. 39–42^{ab}	4993–4996^{ab}	94. 68½–71½^{ab}
107. 66^{cd}	104. 42^{cd}	4996^{cd}	—
492*(subst. 66^{cd})	—	—	94. 71½^{cd}
493*	—	—	—
107. 66^{ef}	104. 43^{ab}	4997^{ab}	—
494*(subst. 66^{ef})	—	—	94. 72½^{ab}
107. 67^{abc}	104. 43^{cd}–44^{a}	4997^{cd}–4998^{a}	94. 72½^{cd}, 73^{a}
495*(subst. 67^{abc})	—	—	—
107. 67^{d}	104. 44^{b}	4998^{b}	94. 73^{b}
107. 68	104. 44^{cd}–45^{ab}	4998^{cd}–4999^{ab}	94. 74
107. 69	104. 45^{cd}	4999^{cd}	94. 74½
496*	104. 46^{ab}	5000^{ab}	—
107. 70–71	104. 46^{cdef}–47	5000^{cd}–5002^{ab}	94. 75½–76½
497*	—	—	94. 77½–78½
107. 72–73^{ab}	104. 48–49^{ab}	5002^{cd}–5003	94. 79½–80½^{ab}
107. 73^{cd}	104. 49^{cd}	5004^{ab}	—
498*	104. 50^{ab}	5004^{cd}	—
499*	104. 50^{cd}	5005^{ab}	—
107. 74	104. 51	5005^{cd}–5006^{ab}	—
500*(for 73^{e}-74^{d})			
500* (L. 1)	—	—	94. 80½^{cd}
500* (L. 2)	—	—	94. 81
500* (L. 3)	—	—	94. 84^{ab}
107. 75$^{a\ cd}$	104. 52	5006^{cd}–5007^{ab}	94. 84^{cd}–85^{ab}
107. 75^{ef}	104. 53^{ab}	5007^{cd}	94. 85^{cd}
107. 76–77^{abcd}	104. 83–84	5037^{cd}–5039^{ab}	94. 82–83
107. 77^{ef}	104. 85^{ab}	5039^{cd}	94. 85½
107. 78–81^{ab}	104. 85^{cd}–88	5040–5043^{ab}	94. 86½–89½^{ab}
501*	—	—	94. 89½^{cd}
107. 81^{cd}	104. 89^{ab}	5043^{cd}	—
107. 82^{ab}	104. 90^{ab}	5044^{cd}	—
502*(subst. 82^{ab})	—	—	94. 90½^{ab}
107. 82^{cd}–85	104. 90^{cd}–93	5045–5048^{ab}	94. 90½^{cd}–93½
503*	—	—	—
107. 86^{ab}	104. 94^{ab}	5048^{cd}	94. 94½^{ab}
107. 86^{cd}	104. 94^{cd}	5049^{ab}	—
504*	—	—	94. 94½^{cd}
107. 87^{ab}	104. 95^{cd}	5050^{ab}	94. 95½^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
107.87^{cd}	104.95^{ab}	5049^{cd}	94.95½^{cd}
107.88–89	104.96–97	5050^{cd}–5052^{ab}	94.96½–97½
107.90^{ab}	104.98^{ab}±89^{cd}	5052^{cd}±5044^{ab}	94.98½^{ab}
505*	—	—	—
506*	—	—	—
107.90^{cd}–104	104.98^{cd}–112	5053–5067^{ab}	94.98½^{cd}–112½
507*(L 1–2)	—	—	94.113½
507*(L 3)	—	—	94.114
107.105^{ab}	104.113^{ab}	5067^{cd}	94.115^{ab}
508*	—	—	94.115^{cd}
107.105^{cd}	104.113^{cd}	5068^{ab}	94.115½
107.106^{ab}	104.114^{ab}	5068^{cd}	94.116½^{ab}
509* (L 1)	—	—	94.116½^{cd}
509* (L 2)	—	—	94.117
107.106^{cd}–107^{ab}	104.114^{cdef}	5069	94.118
107.107^{cd}	104.115^{ab}	5070^{ab}	94.118½
107.108	104.115^{cd}–116^{ab}	5070^{cd}–5071^{ab}	94.119½
107.109^{ab}	104.116^{cd}	5071^{cd}	94.120
107.109^{cd}–110^{ab}	104.117	5072	94.121
107.110^{cd}	104.118^{ab}	5073^{ab}	94.121½
107.111–115^{ab}	104.118^{cd}–122	5073^{cd}–5077	94.122½–126½^{ab}
510*	—	—	94.126½^{cd}
107.115^{cd}	104.123^{ab}	5078^{ab}	94.127
107.116–118	104.123^{cd}–126^{ab}	5078^{cd}–5081^{ab}	94.128–130
107.119^{ab}	104.126^{cd}	5081^{cd}	94.130½
511*	—	—	94.131½^{ab}
107.119^{cd}	104.127^{ab}	5082^{ab}	94.131½^{cd}
107.119^{ef}	104.127^{cd}	5082^{cd}	94.132
107.120–121	104.128–129	5083–5084	94.133–134
512*	—	—	94.135–136^{ab}
107.122^{ab}	104.130^{ab}	5085^{ab}	94.136^{cd}
107.122^{cd}	104.130^{cd}	5085^{cd}	94.136½
107.123–124^{ab}	104.131–132^{ab}	5086–5087^{ab}	94.137½–138½^{ab}
107.124^{cd}	104.132^{cd}	—	94.138½^{cd}
107.125–126	104.133–134	5087^{cd}–5089^{ab}	94.139½–140½
513*	—	—	—
107.127–132	104.135–140	5089^{cd}–5095^{ab}	94.141½–146½
514*(subst 132^{cd})	—	—	—

Crit Ed.	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
107 133^{ab}	104. 141^{ab}	5095^{cd}	94. $147\frac{1}{2}^{ab}$
515*	—	—	—
107. 133^{cd}	104 141^{cd}	5096^{ab}	94. $147\frac{1}{2}^{cd}$
107 134^{ab}	104 142^{ab}	5096^{cd}	94. $148\frac{1}{2}^{ab}$
516*	—	—	—
107. 134^{cd}–135	104 142^{cd}–143	5097–5098^{ab}	94 $148\frac{1}{2}^{cd}$–$149\frac{1}{2}$
107 136^{ab}	104 144^{ab}	5098^{cd}	94. $150\frac{1}{2}^{ab}$
517*	—	—	94 $150\frac{1}{2}^{cd}$–$151\frac{1}{2}$
107 136^{cd}	104 144^{cd}	5099^{ab}	94 152
107 137	104 145	5099^{cd}–5100^{ab}	94. 153
518*	—	—	94 154^{ab}
107. 138^{ab}	104 146^{ab}	5100^{cd}	94. 154^{cd}
107 138^{cdef}–141	104 146^{cd}–150^{ab}	5101–5104	94 155–158
519* (L 1–4)	—	—	94 159–160
519* (L 5)	—	—	94 $160\frac{1}{2}$
107 142–143^{ab}	104 150^{cd}–151	5105–5106^{ab}	94 $161\frac{1}{2}$–$162\frac{1}{2}^{ab}$
520*	—	—	94 $162\frac{1}{2}^{cd}$
107 143^{cd}–144^{ab}	104 152	5106^{cd}–5107^{ab}	94 $163\frac{1}{2}$
107 144^{cdef}	104 153	5107^{cd}–5108^{ab}	94. $164\frac{1}{2}$
107 145–148^{ab}	104 154–157^{ab}	5108^{cd}–5111	94 $165\frac{1}{2}$–$168\frac{1}{2}^{ab}$
107 148^{cd}	104 157^{cd}	5112	94 $168\frac{1}{2}^{cd}$
521*	—	—	94 $169\frac{1}{2}$
108 1–5^{ab}	105 1–5^{ab}	5113–5117^{ab}	95 1–5^{ab}
522*	—	—	95 5^{cd}
108 5^{cd}	105 5^{cd}	5117^{cd}	95 $5\frac{1}{2}$
108 6–10^{ab}	105 6–10^{ab}	5118–5122^{ab}	95 $6\frac{1}{2}$–$10\frac{1}{2}^{ab}$
523*	—	—	95. $10\frac{1}{2}^{cd}$
108 10^{cd}	105. 10^{cd}	5122^{cd}	95 11
108 11–13^{ab}	105 11–13^{ab}	5123–5125^{ab}	95 12–14^{ab}
524*	—	—	95 14^{cd}
108 13^{cdef}	105 13^{cd}–14^{ab}	5125^{cd}–5126^{ab}	95 15
525*	—	—	95 16^{ab}
108 14–19^{ab}	105 14^{cd}–19	5126^{cd}–5131	95. 16^{cd}–21
108 19^{cd}	105 20	5132	95 $21\frac{1}{2}$
109 1–14^{ab}	106 1–14^{ab}	5133–5146^{ab}	96 1–14^{ab}
526*	106. 14^{cd}	5146^{cd}	96 14^{cd}
109 14^{cd}	106 15^{ab}	5147^{ab}	96 $14\frac{1}{2}$
109 15–16^{ab}	106 15^{cd}–16	5147^{cd}–5148	96 15, 16

Crit Ed	Bom Ed.	Cal Ed	Madras Ed.
109 16^{cd}	106 $17^{ab}=19^{ab}$	$5149^{ab}=5151^{ab}$	96 $16\frac{1}{2}$
109 $17–18^{ab}$	106 $17^{cd}–18$	$5149^{cd}–5150$	96 $17\frac{1}{2}–18\frac{1}{2}^{ab}$
109 18^{cd}	106 19^{cd}	—	96 $18\frac{1}{2}^{cd}$
109 $19–22^{ab}$	106 $20–23^{ab}$	$5151^{cd}–5154$	96 $19\frac{1}{2}–22\frac{1}{2}^{ab}$
109 22^{cd}	106 23^{cd}	5155^{ab}	96 $22\frac{1}{2}^{cd}=29^{cd}$
109 $23–25^{ab}$	106 $24–26^{ab}$	$5155^{cd}–5157$	96 $23\frac{1}{2}–25\frac{1}{2}^{ab}$
109 25^{cd}	106 26^{cd}	5158^{ab}	96 $25\frac{1}{2}^{cd}$±27
109 26^{ab}	106 27^{ab}	5158^{cd}	96 $26\frac{1}{2}^{ab}$
527*	—	—	96 $26\frac{1}{2}^{cd}$
109 26^{cd}	106 27^{cd}	5159^{ab}	—
528*(subst 26^{cd})	—	—	—
109 $27–28^{ab}$	106 $28–29^{ab}$	$5159^{cd}–5160$	96 $28–29^{ab}$
109 28^{cd}	106 29^{cd}	5161^{ab}	—
109 29–34	106 30–35	$5161^{cd}–5167^{ab}$	96. 30–35
109 35^{ab}	106 36^{ab}	5167^{cd}	96 $35\frac{1}{2}$
109. 35^{cd}	106 36^{cd}	5168^{ab}	96 36
109 36^{ab}	106 37^{ab}	5168^{cd}	96 37^{ab}
529*	106 37^{cd}	5169^{ab}	—
109 $36^{cd}–43$	106 $38–45^{ab}$	$5169^{cd}–5176$	96 $37^{cd}–44$
109 44	106 $45^{cd}–46^{ab}$	5177	—
109 45	106 $46^{cd}–47^{ab}$	5178	—
109 46^{abcd}	106 $47^{cd}–48^{ab}$	5179	96 45
109 46^{ef}	106 48^{cd}	5180^{ab}	96 $45\frac{1}{2}$
109 $47–52^{ab}$	106 $49–54^{ab}$	$5180^{cd}–5185$	96 $46\frac{1}{2}–51\frac{1}{2}^{ab}$
109 $52^{cd}–53^{ab}$	106 55	$5186^{cd}–5187^{ab}$	96 $51\frac{1}{2}^{cd}–52\frac{1}{2}^{ab}$
109 53^{cd}	106 $56^{ab}=54^{cd}$	$5187^{cd}=5186^{ab}$	96 $52\frac{1}{2}^{cd}$
109 53^{ef}	106 56^{cd}	5188^{ab}	96 53
109 $54–56^{ab}$	106 $57–59^{ab}$	$5188^{cd}–5190$	96 $54–56^{ab}$
109 56^{cd}	106 59^{cd}	5191^{ab}	—
530*	—	—	96 56^{cd}
109 $57–67^{ab}$	106 $60–70^{ab}$	$5191^{cd}–5201$	96. $57–67^{ab}$
109 67^{cd}	106 70^{cd}	5202	96 67^{cd}
109 68–69	106 71–72	5203–5204	96 68–69
110 $1–3^{ab}$	107 $1–3^{ab}$	$5205–5207^{ab}$	97 $1–3^{ab}$
110 3^{cd}	107 $3^{cd}=4^{cd}$	5207^{cd}	97 3^{cd}
110 4^{ab}	107 4^{ab}	5208^{ab}	97 4^{ab}
110 $4^{cd}–6$	107 $5–7^{ab}$	$5208^{cd}–5210$	97 $4^{cd}–6$
110 7^{ab}	107 7^{cd}	5211^{ab}	97 $6\frac{1}{2}$

Crit Ed.	Bom Ed	Cal Ed.	Madras Ed.
110 7^{cd}	107 8^{ab}	5211^{cd}	97. 7
110 8–9	107 8^{cd}–10^{ab}	5212–5213	97. 8–9
110 10^{abcd}	107 13	5216^{cd}–5217^{ab}	—
110 10^{ef}–11^{ab}	107 10^{cd}–11^{ab}	5214	97. 12½
110 11^{cd}	107 11^{cd}	5215^{ab}	97 13
110 12	107 12	5215^{cd}–5216^{ab}	97. 14
531* (L 1)	107. 14^{ab} = 17^{ab}	5217^{cd} = 5220^{cd}	—
531* (L 2–4)	107 14^{cd}–15	5218–5219^{ab}	—
110 13	107 16	5219^{cd}–5220^{ab}	97. 10
110 14^{ab}	107 17^{cd}	5221^{ab}	97 10½
110 14^{cd}–15^{ab}	107 18	5221^{cd}–5222^{ab}	97 11½
110 15^{cd}	107. 19^{ab}	5222^{cd}	97. 14½
110. 16	107 19^{cd}–20^{ab}	5223	97 15½
110 17–19	107 20^{cd}–23^{ab}	5224–5226	—
110 20–21^{ab}	107 23^{cd}–24	5227–5228^{ab}	97. 16½–17½^{ab}
532*	—	—	—
110 21^{cd}–30	107 25–34^{ab}	5228^{cd}–5237	97 17½^{cd}–26½
110 31^{ab}	107. 34^{cd}	5238^{ab}	97 27
110 31^{cd}	107 35^{ab}	5238^{cd}	97 27½
110 32–33	107 35^{cd}–37^{ab}	5239–5240	97 28½–29½
110. 34^{ab}	107 37^{cd}	5241^{ab}	97 30
110. 34^{cd}	107 38^{ab}	5241^{cd}	97 30½
110 35–36	107 38^{cd}–40^{ab}	5242–5243	97. 31½–32½
110 37^{ab}	107 40^{cd}	5244^{ab}	97. 33
110 37^{cd}	107 41^{ab}	5244^{cd}	97 33½
110 38–39^{ab}	107 41^{cd}–42	5245–5246^{ab}	97. 34½–35½^{ab}
110 39^{cd}	107 43^{ab}	5246^{cd} = 5252^{cd}	97. 35½^{cd}
110 40–41^{ab}	107 43^{cd}–44	5247–5248^{ab}	97. 36½–37½^{ab}
110. 41^{cd}	107 45^{ab} = 51^{cd}	5248^{cd} ± 5255^{cd}	97 37½^{cd}
110 42^{ab}	107. 45^{cd}	5249^{ab}	97 38
110 42^{cd}–43^{ab}	107 46	5249^{cd}–5250^{ab}	97. 39
110 43^{cd}	107 47^{ab}	5250^{cd}	97. 39½
110 44^{abcd}	107. 47^{cd}–48^{ab}	5251	97. 40½
110 44^{ef}	107 48^{cd}	5252^{ab}	97. 41
110. 45–47^{ab}	107 49–51^{ab}	5253–5255^{ab}	97 42–44^{ab}
110 47^{cd}–51^{abc}	107 52–56^{a}	5256–5260^{a}	97 44^{cd}–48^{abc}
533*	—	—	97. 48^{d}–49^{a}
110 51^{d}	107. 56^{c}	5260^{b}	97 49^{b}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
110 52–54^{ab}	107 56^{cd}–58	5260^{cd}–5262	97 49^{cd}–51
110 54^{cd}	107 59^{ab}	5263^{ab}	97 51½
110 54^{ef}	107 59^{cd}	5263^{cd}	97 52
534*	—	—	—
110 55–56^{ab}	107 60–61^{ab}	5264–5265^{ab}	97 53–54^{ab}
535*	—	—	—
110 56^{cd}–64^{abcd}	107 61^{cd}–69	5265^{cd}–5273	97 54^{cd}–62
110 64^{ef}–66^{abcd}	107 70–72^{ab}	5274–5276^{ab}	97 63–65^{ab}
110 66^{ef}–67^{abcd}	107 72^{cd}–73	5276^{cd}–5277	97 65^{cd}–66
110 67^{ef}	107 74^{ab}	5278^{ab}	97 66½
110 68–87	107 74^{cd}–94^{ab}	5278^{cd}–5298^{ab}	97 67½–86½
110 88^{ab}	107 94^{cd}	5298^{cd}	97 87
110 88^{cd}–89^{ab}	107 95	5299	97 88
110 89^{cd}	107 96^{ab}	5300^{ab}	97 88½
110 90–93	107 96^{cd}–100^{ab}	5300^{cd}–5304^{ab}	97 89½–92½
110 94^{ab}	107 100^{cd}	5304^{cd}	97 93
110 94^{cd}–95^{ab}	107 101	5305	97 94
110 95^{cd}	107 102^{ab}	5306^{ab}	97 94½
110 96	107 102^{cd}–103^{ab}	5306^{cd}–5307^{ab}	97 95½
110 97^{ab}	107 103^{cd}	5307^{cd}	97 96
110 97^{cd}–98^{ab}	107 104	5308	97 97
110 98^{cd}	107 105^{ab}	5309^{ab}	97 97½
110 99–100^{ab}	107 105^{cd}–106	5309^{cd}–5310	97 98½–99½^{ab}
110 100^{cd}	107 107^{ab}	5311^{ab}	—
110 101^{ab}	107 107^{cd}	5311^{cd}	97 99½^{cd}
110 101^{cd}	107 108^{ab}	5312^{ab}	97 100
110 102–104	107 108^{cd}–111^{ab}	5312^{cd}–5315^{ab}	97 101–103
110 105^{ab}	107 111^{cd}	5315^{cd}	97 103½
110 105^{cd}–106^{ab}	107 112	5316	97 104½
110 106^{cd}	107 113^{ab}	5317^{ab}	97 105
110 107	107 113^{cd}–114^{ab}	5317^{cd}–5318^{ab}	97 106
110 108^{ab}	107 114^{cd}	5318^{cd}	97 106½
110 108^{cd}	107 115^{ab}	5319^{ab}	97 107
110 109–111	107 115^{cd}–118^{ab}	5319^{cd}–5322^{ab}	97 108–110
110 112^{ab}	107 118^{cd}	5322^{cd}	97 110½
110 112^{cd}	107 119^{ab}	5323^{ab}	97 111
110 113–115	107 119^{cd}–122^{ab}	5323^{cd}–5326^{ab}	97 112–114
110 116^{ab}	107 122^{cd}	5326^{cd}	97 114½

Crit Ed	Bom Ed	Cal. Ed	Madras Ed
110 116^{cd}–117^{ab}	107 123	5327	97 $115\frac{1}{2}$
110 117^{cd}	107 124^{ab}	5328^{ab}	97 116
110 118–122^{ab}	107. 124^{cd}–128	5328^{cd}–5332	97 117–121^{ab}
110 122^{cd}–123^{ab}	107 129	5333	—
110 123^{cd}	107. 130^{ab}	5334^{ab}	97 121^{cd}
110 124^{ab}	107 130^{cd}	5334^{cd}	—
110 124^{cd}	107. 131^{ab}	5335^{ab}	97 122^{ab}
110 125	107 131^{cd}–132^{ab}	5335^{cd}–5336^{ab}	—
536*	—	—	—
110 126^{ab}	107 132^{cd}	5336^{cd}	97. 122^{cd}
110 126^{cd}–127	107 133–134^{ab}	5337–5338^{ab}	—
110 128^{ab}	107 134^{cd}	5338^{cd}	97 123^{ab}
537*	—	—	97 123^{cd}
110 128^{cd}–129^{ab}	107 135	5339	97 124
110 129^{cd}	107 136^{ab}	5340^{ab}	97. $124\frac{1}{2}$
110. 130–131	107 136^{cd}–138^{ab}	5340^{cd}–5342^{ab}	97 $125\frac{1}{2}$–$126\frac{1}{2}$
110. 132^{ab}	107 138^{cd}	5342^{cd}	97 127
110 132^{cd}	107 139^{ab}	5343^{ab}	97 $127\frac{1}{2}$
110 133–135^{abcd}	107 139^{cd}–142^{ab}	5343^{cd}–5346^{ab}	97 $128\frac{1}{2}$–$130\frac{1}{2}$
538*	—	—	—
110. 135^{ef}–137^{ab}	107 142^{cd}–144^{ab}	5346^{cd}–5348^{ab}	97 $131\frac{1}{2}$–$132\frac{1}{2}$
110. 137^{cd}	107. 144^{cd}	5348^{cd}	97 133
App I (No. 11)	—	—	Adhy. 98
111. 1–5	108 1–5	5349–5353	99 1–5
111 6^{ab}	108 6^{ab}	5354^{ab}	—
539* (subst. 6^{ab})	—	—	99 6^{ab}
111 6^{cd}–21	108 6^{cd}–21	5354^{cd}–5369	99 6^{cd}–21
App I (No. 12)	109 1–17	5370–5386	—
App I (No 12A)	110 1–10	5387–5396	—
112 1–9	111 1–9	5397–5405	100 1–9
112. 10^{ab}	111. 10^{cd}	5406^{cd}	100 10^{ab}
112 10^{cd}	111 11^{ab}	5407	100 10^{cd}
112 11–12^{ab}	111 11^{cd}–12	5408–5409^{ab}	100 11–12^{ab}
112 12^{cd}	111. $13^{ab}=10^{ab}$	$5409^{cd}=5406^{ab}$	100 12^{cd}
112. 13^{abcd}	111 13^{cd}–14^{ab}	5410	100 13
112 13^{ef}–14^{abcd}	111 14^{cd}–15	5411–5412^{ab}	100 14–15^{ab}
112 14^{ef}–22	111 16–24^{ab}	5412^{cd}–5420	100 15^{cd}–23
112 23^{a}	111 $24^{c}=26^{a}$	$5421^{a}=5422^{c}$	100 24^{a}

Crit Ed	Bom Ed.	Cal Ed	Madras Ed
540*	111. 24^{d}–25	5421^{bcd}–5422^{ab}	—
112. 23^{b}	111 26^{b}	5422^{d}	100 24^{b}
112 23^{cd}	111 26^{cd}	5423	100 24^{cd}
112 24–29^{abcd}	111. 27–32	5424–5429	100 25–30
112. 29^{ef}	111 33^{ab}	5430^{ab}	100 $30\frac{1}{2}$
112 30^{ab}	111 33^{cd}	5430^{cd}	100 $31\frac{1}{2}^{ab}$
112 30^{cd}	111 33^{ef}	5431	100 $31\frac{1}{2}^{cd}$
112 31	111 34	5432	100 $32\frac{1}{2}$
541*	—	—	100 $33\frac{1}{2}$
112 32–36^{abc}	111 35–39^{abc}	5433–5437^{abc}	100 $34\frac{1}{2}$–$38\frac{1}{2}^{abc}$
542*	—	—	—
112 36^{d}–38	111 39^{d}–41	5437^{d}–5439	100 $38\frac{1}{2}^{d}$–$40\frac{1}{2}$
112 39^{ab}	111 42^{ab}	5440^{ab}	—
112. 39^{cd}	111 42^{cd}	—	—
543*(subst 39)	—	—	100 $41\frac{1}{2}$
544*	111 43–45	5440^{cd}–5443^{ab}	—
112. 40–44^{abcd}	111 46–50	5443^{cd}–5448^{ab}	100 $42\frac{1}{2}$–$46\frac{1}{2}$
545*	111 51^{ab}	5448^{cd}	—
112 44^{ef}	111 51^{cd}	5449^{ab}	100 47
112 45–47	111 52–54	5449^{cd}–5452^{ab}	100 48–50
112 48^{ab}	111. 55^{ab}	5452^{cd}	100 51^{cd}
112 48^{cd}	111 55^{cd}	5453^{ab}	100 $51\frac{1}{2}$
112 49^{ab}	111. 56^{ab}	5453^{cd}	100 51^{ab}
112 49^{cd}	111 56^{cd}	5454^{ab}	—
112. 50–51	111 57–58	5454^{cd}–5456^{ab}	100 $52\frac{1}{2}$–$53\frac{1}{2}$
546*	111 59–60	5456^{cd}-5458^{ab}	—
112 52–56	111. 61–65	5458^{cd}–5463^{ab}	100 $54\frac{1}{2}$–$58\frac{1}{2}$
547*(subst 56)	—	—	—
112 57–58	111 66–67	5463^{cd}–5465^{ab}	—
112 59^{ab}	111 68^{ab}	5465^{cd}	—
548*	—	—	100 $59\frac{1}{2}^{ab}$
112 59^{cd}–63^{ab}	111 68^{cd}–72^{ab}	5466–5469	100 $59\frac{1}{2}^{cd}$–$63\frac{1}{2}^{ab}$
112 63^{cd}	111 72^{cd}	5470^{ab}	100 $63\frac{1}{2}^{cd}$
549*(subst 63^{cd})	—	—	—
112 64–65	111 73–74 ±89^{cd}–91^{ab}	5470^{cd}–5472^{ab} ±5487–5488	100 $64\frac{1}{2}$–$65\frac{1}{2}$
112 66–68	111 75–77	5472^{cd}–5475^{ab}	100 $66\frac{1}{2}$–$68\frac{1}{2}$
550*	—	—	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed.	Madras Ed.
112 69^{ab}	111 78^{ab}	5475^{cd}	100. 69$\frac{1}{2}^{ab}$
551*	111 78^{cd}	5476^{ab}	100. 69$\frac{1}{2}^{cd}$
112 69^{cdef}–71	111 79–81	5476^{cd}–5479^{ab}	100. 70$\frac{1}{2}$–72$\frac{1}{2}$
552*	—	—	100 76$\frac{1}{2}$–77$\frac{1}{2}$
553*	—	—	—
112 72–74	111 82–84	5479^{cd}–5482^{ab}	100 73$\frac{1}{2}$–75$\frac{1}{2}$
554*	—	—	—
112 75–79^{ab}	111 85–89^{ab}	5482^{cd}–5486	100 78$\frac{1}{2}$–82$\frac{1}{2}^{ab}$
112 79^{cd}–82^{ab}	111 91^{cd}–94^{ab}	5489–5491	100 82$\frac{1}{2}^{cd}$–85$\frac{1}{2}^{ab}$
555*	—	—	—
112 82^{cd}	111 94^{cd}	5492^{ab}	100. 85$\frac{1}{2}^{cd}$
556*	111 95^{ab}	5492^{cd}	—
112 83^{ab}	111 95^{cd}	5493^{ab}	100 86
112 83^{cdef}–85	111 96–98	5493^{cd}–5496^{ab}	100. 87–89
112 86–88^{ab}	111 112–114^{ab}	5509^{cd}–5511	100 90–92^{ab}
557*(subst 88^{ab})	—	—	—
112 88^{cd}–93^{abcd}	111 114^{cd}–119	5512–5517^{ab}	100. 92^{cd}–97
112 93^{ef}–94^{ab}	111 120	5517^{cd}–5518^{ab}	100. 98
112 94^{cdef}	111. 121	5518^{cd}–5519^{ab}	100 99$\frac{1}{2}$
558*	111. 122–123^{ab}	5519^{cd}–5520	—
112 95^{ab}	111 123^{cd}	5521^{ab}	—
112 95^{cd}	111. 99^{ab}	5496^{cd}	—
112 96^{ab}	111 110^{cd}	5508^{ab}	—
112 96^{c}	111 111^{a}	5508^{c}	100. 98$\frac{1}{2}^{a}$
559*	111 111^{bc}	5508^{d}–5509^{a}	—
112 96^{d}	111 111^{d}	5509^{b}	100 98$\frac{1}{2}^{b}$
112. 96^{ef}	111 99^{cd}	5497^{ab}	100. 100
112 97^{ab}	111 102^{ab}	5499^{cd}	100 102^{cd}
112 97^{cd}–98^{ab}	111 101	5498^{cd}–5499^{ab}	100 101^{cd}–102^{ab}
112 98^{cd}	111 100^{ab}	5497^{cd}	—
560*(subst 98^{cd})	—	—	100. 101^{ab}
561*	111 100^{cd}	5498^{ab}	—
112 99^{a}	111 102^{c}	5500^{a}	100 103^{a}
112 99^{bc}	111 102^{d}–103^{a}	5500^{bc}	—
112 99^{d}	111 103^{b}	5500^{d}	100 103^{b}
112 100^{ab}	111 103^{cd}	5501^{ab}	100 103^{cd}
562*	111 104–105	5501^{cd}–5503^{ab}	—
112 100^{cd}	111 106^{ab}	5503^{cd}	—

Crit Ed	Bom. Ed	Cal Ed.	Madras Ed.
563* (for 100^{cd})	—	—	100 104^{ab}
564*	—	—	100 104^{cd}
112 101	111 106^{cd}–107^{ab}	5504	—
112. 102–103	111 107^{cd}–109^{ab}	5505–5506	100 105–106
565*	111 109^{cd}–110^{ab}	5507	—
112 104–109^{ab}	111 124–129^{ab}	5521^{cd}–5526	100 107–112^{ab}
566*	—	—	—
112 109^{cd}–111^{cd}	111 129^{cd}–131	5527–5529^{ab}	100 112^{cd}–114
112 111^{ef}–113^{ab}	111 132–133^{abcd}	5529^{cd}–5531^{ab}	100 115–116
112 113^{cd}	111 133^{ef}	5531^{cd}	100 116½
113 1^{abcd}	112 1	5532	101 1
113 1^{ef}	112 2^{ab}	5533^{ab}	101 1½
567*	112 2^{cd}	5533^{cd}	—
113 2–3	112 3–4	5534–5535	101 2½–3½
568*	112 5–6	5536–5537	—
113 4^{abcd}	112. 7	5538	101 4½
113 4^{ef}	112 8^{ab}	5539^{ab}	101 5
113 5–6	112 8^{cd}–10^{ab}	5539^{cd}–5541^{ab}	101 6–7
113 7	112. 10^{cdef}	5541^{cd}–5542^{ab}	101 8
113 8–13^{ab}	112 11–16^{ab}	5542^{cd}–5547	101 9–14^{ab}
569*	—	—	101 14^{cd}–17
113 13^{cd}	112 16^{cd}	5548^{ab}	—
113 14–19	112 17–22	5548^{cd}–5554^{ab}	101 18–23
113 20^{ab}	112 23^{ab}	5555^{ab}	101 23½
570*	—	—	101 24½
113 20^{cd}	112 23^{cd}	5554^{cd}	—
113 21	112 24	5555^{cd}–5556^{ab}	—
113 22–28^{ab}	112 25–31^{ab}	5556^{cd}–5562	101 25½–$31\frac{1}{2}^{ab}$
113. 28^{cd}	112 31^{cd}	5563	101 $31\frac{1}{2}^{cd}$
114 1–11	113 1–11	5564–5574	102 1–11
115 1–6^{abcd}	114 1–6	5575–5580	103 1–6
115 6^{ef}	114 7^{ab}	5581^{ab}	103 7^{ab}
115. 7	114 7^{cd}	5581^{cd}	103 7^{cd}
115 8^{ab}	114 8^{ab}	5582^{ab}	103 8^{ab}
571*	114 8^{cd}	5582^{cd}	—
115 8^{cd}–9^{ab}	114 9	5583	—
572*	—	—	103 8^{cd}–9^{ab}
115 9^{cd}	114 10^{ab}	5584^{ab}	103 9^{cd}

Crit Ed	Bom. Ed	Cal. Ed.	Madras Ed.
115 10^{ab}	114 10^{cd}	5584^{cd}	103 $9\frac{1}{2}$
115 10^{cd}	114 11^{ab}	5585^{ab}	103. $10\frac{1}{2}^{ab}$
573*	114. 11^{cd}	5585^{cd}	—
115 11^{ab}	114 12^{ab}	5586^{ab}	103. $10\frac{1}{2}^{cd}$
574*	114 12^{cd}	5586^{cd}	—
115, 11^{cdef}	114 13	5587	103. $11\frac{1}{2}$
115 12–13	114 14–15	5588–5589	103. $12\frac{1}{2}$–$13\frac{1}{2}$
575*	—	—	103 $14\frac{1}{2}$
115 14^{abcd}	114 16	5590	103. $15\frac{1}{2}$
115 14^{ef}	114. 17^{ab}	5591^{ab}	103. 16
576*	—	—	103 17
115. 15^{ab}	114 17^{cd}	5591^{cd}	103. 18^{ab}
115 15^{cd}	114. 18	5592^{ab}	103 18^{cd}
115. 16^{ab}	114. 19^{ab}	5592^{cd}	103. 19^{ab}
115. 16^{cd}	114 19^{cd}	5593	103 19^{cd}
116. 1–13	115 1–13	5594–5606	104 1–13
116 14^{ab}	115. 14^{ab}	5607^{ab}	104 14^{ab}
116 14^{cd}	115. 14^{cd}	5607^{cd}	—
577*	—	—	104. 14^{cd}
116. 15–18	115 15–18	5608–5611	104 15–18
578*	—	—	104 19^{ab}
116 19^{ab}	115. 19^{ab}	5612^{ab}	104. 19^{cd}
116 19^{cd}	115 19^{cd}	5612^{cd}	104 $19\frac{1}{2}$
116 20	115 20	5613	104 $20\frac{1}{2}$
116 21^{ab}	115 21^{ab}	5614^{ab}	104. 21
116 21^{cd}–22^{ab}	115 21^{cd}–22^{ab}	5614^{cd}–5615^{ab}	104. 22
579*	—	—	104 23^{ab}
116 22^{cd}	115 22^{cd}	5615^{cd}	—
116 23	115 23	5616	104 23^{cd}–24^{ab}
116. 24	115 24	5617	—
580* (subst 24)	—	—	104 24^{cd}, $24\frac{1}{2}$
116 25–27^{ab}	115 25–27^{ab}	5618–5620^{ab}	104. $25\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}^{ab}$
116 27^{cd}	115 27^{cd}	5620^{cd}	—
581*(subst 27^{cd})	—	—	104 $27\frac{1}{2}^{cd}$
116. 28^{abcd}	115. 28	5621	104. $28\frac{1}{2}$
582*	115 29^{ab}	5622^{ab}	—
116 28^{ef}	115. 29^{cd}	5622^{cd}	104 29
583*	115 30	5623	104 30

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
116 29–32	115 31–34	5624–5627	104 31–34
116 33–36	115 35–38	5628–5631	104 36–39
584*	—	—	—
116 37	115 39	5632	104 40
116 38	115 40	5633	104 35
116 39–41	115 41–43	5634–5636	104 41–43
116 42^{ab}	115 $44^{ab} = 54^{cd}$	$5637^{ab} = 5647^{cd}$	104 44^{ab}
116 42^{cd}–50^{abcd}	115 44^{cd}–52	5637^{cd}–5645	104, 44^{cd}–52
116 50^{ef}	115 53^{ab}	5646^{ab}	104 $52\frac{1}{2}$
116 51	115 53^{cd}–54^{ab}	5646^{cd}–5647^{ab}	104 53, $54\frac{1}{2}$
585*(subst 51^{cd})	—	—	—
116 52	115 55	5648	104 54
116 53–56	115 56–59	5649–5652	104 $55\frac{1}{2}$–$58\frac{1}{2}$
586*	—	—	—
116 57	115 60	5653	104 $59\frac{1}{2}$
116 58^{a}	115 61^{a}	5654^{a}	104 60^{a}
116 58^{bc}	115 61^{bc}	5654^{bc}	—
116 58^{d}	115, 61^{d}	5654^{d}	104 60^{b}
116 59–60	115 62–63	5655–5656	104 61–62
116 61–63	115 64–66	5657–5659	—
116 64–66^{abcd}	115 67–69	5660–5662	104, 63–65
116 66^{ef}	115 70^{ab}	5663^{ab}	104 66^{ab}
587*	115 70^{cd}–71	5663^{cd}–5664	—
116 67	115 72	5665	104 66^{cd}–67^{ab}
588*	115 73^{ab}	5666^{ab}	—
116 68^{ab}	115 73^{cd}	5666^{cd}	104 67^{cd}
589*(subst 68^{ab})	—	—	—
116 68^{cd}–69	115 73^{ef}–74	5667–5668^{ab}	104, 68–69^{ab}
590*	115 75	5668^{cd}–5669^{ab}	104 69^{cd}
116 70^{ab}	115 76^{ab}	5669^{cd}	—
116 70^{cd}	115 76^{cd}	5670^{ab}	104 $69\frac{1}{2}$
116 71–73^{abcd}	115 77–79	5670^{cd}–5673^{ab}	—
591*	115 80–82^{ab}	5673^{cd}–5675	104 $70\frac{1}{2}$–$72\frac{1}{2}$
116 73^{ef}	115 82^{cd}	5676^{ab}	104 73
592*	—	—	104 74^{ab}
116 74–75^{ab}	115 83–84^{ab}	5676^{cd}–5677	104 74^{cd}–75
116 75^{cd}	115 84^{cd}	5678^{ab}	104 $75\frac{1}{2}$
116 76^{ab}	115 85^{ab}	5678^{cd}	104 $76\frac{1}{2}^{ab}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed	Madras Ed.
116 76^{cd}	115 85^{cd}	5679	104 $76\frac{1}{2}^{cd}$
117 1–2	116. 1–2	5680–5681	105. 1–2
117 3^{ab}	116. 3^{ab}	5682^{ab}	—
117. 3^{cd}	116. 3^{cd}	5682^{cd}	105 $2\frac{1}{2}$
117. 4–5	116. 4–5	5683–5684	105. $3\frac{1}{2}$–$4\frac{1}{2}$
593*	116. 6	5685	—
117. 6–8^{ab}	116 7–9^{ab}	5686–5688^{ab}	105 $5\frac{1}{2}$–$7\frac{1}{2}^{ab}$
594* (L 1–5)	—	—	105. $7\frac{1}{2}^{cd}$–$9\frac{1}{2}$
594* (L 6)	—	—	105 10
117. 8^{cd}–9^{ab}	116 9^{cd}–10^{ab}	5688^{cd}–5689^{ab}	105 11
117. 9^{cd}	116. 10^{cd}	5689^{cd}	105 $11\frac{1}{2}$
117 10–12	116. 11–13	5690–5692	105 $12\frac{1}{2}$–$14\frac{1}{2}$
117. 13–14^{ab}	116 21^{cd}–22	5700^{cd}–5701	105. $15\frac{1}{2}$–$16\frac{1}{2}^{ab}$
117 14^{cd}–17	116 14–17^{ab}	5693–5696^{ab}	105 $16\frac{1}{2}^{cd}$–$19\frac{1}{2}$
595*	—	—	105 $20\frac{1}{2}^{ab}$
117. 18–19^{ab}	116 17^{cd}–18	5696^{cd}–5697	105. $20\frac{1}{2}^{cd}$–$21\frac{1}{2}$
117. 19^{cd}	116 19^{ab}	5698^{ab}	105 22
117. 20–21	116 19^{cd}–21^{ab}	5698^{cd}–5700^{ab}	105 23–24
117. 22–38^{abcd}	116 23–39	5702–5718	105 25–41
117 38^{ef}	—	5719^{ab}	105 $42^{ab} \pm 42^{cd}$
117. 39–40	116. 40–41	5719^{cd}–5721^{ab}	105 43–44
596*	—	—	—
117. 41^{ab}	116. 42^{ab}	5721^{cd}	105 45^{ab}
117. 41^{cd}	116 42^{cd}	5722	105 45^{cd}
118 1–2	117 1–2	5723–5724	106 1–2
118 3^{ab}	117 3^{ab}	5725^{ab}	106 3^{ab}
118 3^{cd}	117 3^{cd}	5725^{cd}	106 $3\frac{1}{2}$
118 4^{ab}	117 4^{ab}	5726^{ab}	106 $4\frac{1}{2}^{ab}$
118. 4^{cd}	117. 4^{cd}	5726^{cd}	106 $4\frac{1}{2}^{cd} = 3^{cd}$
118 5–10^{abcd}	117. 5–10	5727–5732	106 $5\frac{1}{2}$–$10\frac{1}{2}$
118. 10^{ef}	117 11^{ab}	5733^{ab}	106 $11\frac{1}{2}^{ab}$
118. 11^{abcd}	117. 11^{cd}–12^{ab}	5733^{cd}–5734^{ab}	106 $11\frac{1}{2}^{cd}$–$12\frac{1}{2}^{ab}$
118. 11^{ef}–21	117 12^{cd}–22	5734^{cd}–5744	106. $12\frac{1}{2}^{cd}$–22
118 22^{ab}	117 23^{ab}	5745^{ab}	106. $23\frac{1}{2}^{ab}$
118 22^{cd}	117 23^{cd}	5745^{cd}	—
597*(subst. 22^{cd})	—	—	106. $23\frac{1}{2}^{cd}$
118 23–25^{ab}	117 24–26^{ab}	5746–5748^{ab}	106 $24\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}^{ab}$
598*	—	—	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
118 25^{cd}–28	117 26^{cd}–29	5748^{cd}–5751	106 $26\frac{1}{2}^{cd}$–$29\frac{1}{2}$
119 1–3	118 1–3	5752–5754	106 $30\frac{1}{2}$–$32\frac{1}{2}$
119 4^{ab}	118 4^{ab}	5755^{ab}	106 33
119 4^{cd}–7^{ab}	118 4^{cd}–7^{ab}	5755^{cd}–5758^{ab}	106 34–36
119 7^{cd}	118 7^{cd}	5758^{cd}	106. $36\frac{1}{2}$
119 8^{ab}	118 8^{ab}	5759^{ab}	106 37
599*	118 8^{cd}–9	5759^{cd}–5760	—
119 8^{cd}	118 10^{ab}	5761^{ab}	106. $37\frac{1}{2}$
600*	—	—	—
119 9	118 10^{cd}–11^{ab}	5761^{cd}–5762^{ab}	106 $38\frac{1}{2}$
601*	—	—	—
119 10^{ab}	118 11^{cd}	5762^{cd}	106. $39\frac{1}{2}^{ab}$
119 10^{cd}	118 11^{ef}	5763	106. $39\frac{1}{2}^{cd}$
602*	—	—	—
119 11–16^{abc}	118 12–17^{abc}	5764–5769^{abc}	106 $40\frac{1}{2}$–$45\frac{1}{2}^{abc}$
119 16^{d}–18^{abc}	118 17^{d}–19^{abc}	5769^{d}–5771^{abc}	—
119 18^{d}	118 19^{d}	5771^{d}	106 $45\frac{1}{2}^{d}$
119 19^{ab}	118 20^{ab}	5772^{ab}	106 46
119 19^{cd}–20^{ab}	118 20^{cd}–21^{ab}	5772^{cd}–5773^{ab}	106 47
119 20^{cd}	118 21^{cd}	5773^{cd}	106 $47\frac{1}{2}$
119 21–23	118 22–24	5774–5776	106 $48\frac{1}{2}$–$50\frac{1}{2}$
120 1–9^{ab}	119 1–9^{ab}	5777–5785^{ab}	106 $51\frac{1}{2}$–$59\frac{1}{2}^{ab}$
603*	—	—	—
120 9^{cdef}	119 9^{cd}–10^{ab}	5785^{cd}–5786^{ab}	106 $59\frac{1}{2}^{cd}$–$60\frac{1}{2}^{ab}$
120 10^{ab}	119 10^{cd}	5786^{cd}	106 $60\frac{1}{2}^{cd}$
120 10^{cd}	119 11^{ab}	5787	106 61
120 11^{ab}	119 11^{cd}	5788^{ab}	106 62^{ab}
604*	—	—	—
120 11^{cd}–12^{abcd}	119 12–13^{ab}	5788^{cd}–5789	106 62^{cd}–63
120 12^{ef}	119 13^{cd}	5790^{ab}	106 $63\frac{1}{2}$
120 13	119. 14	5790^{cd}–5791^{ab}	106 $64\frac{1}{2}$
605*	—	—	—
120 14^{ab}	119 15^{ab}	5791^{cd}	106 $65\frac{1}{2}^{ab}$
120 14^{cd}	119 15^{cd}	5792	106 $65\frac{1}{2}^{cd}$
121 1–5	120 1–5	5793–5797	107 1–5
121 6^{ab}	120 6^{ab}	5798^{ab}	107 $5\frac{1}{2}$
121 6^{cdef}	120 6^{cd}–7^{ab}	5798^{cd}–5799^{ab}	107 $6\frac{1}{2}$
121 7	120 7^{cdef}	5799^{cd}–5800^{ab}	107 $7\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal. Ed.	Madras Ed
606*	—	—	107 $8\frac{1}{2}^{ab}$
121 8^{ab}	120 8^{ab}	5800^{ab}	107 $8\frac{1}{2}^{cd}$
121 8^{cd}	120. 8^{cd}	5801	107 9
121. $9\text{–}10^{abcd}$	120 9–10	5802–5803	107 10–11
607*	120 11^{ab}	5804^{ab}	—
121 10^{ef}	120 11^{cd}	5804^{cd}	107. $11\frac{1}{2}$
121 $11\text{–}12^{abcd}$	120 12–13	5805–5806	107 $12\frac{1}{2}\text{–}13\frac{1}{2}$
121 $12^{ef}\text{–}14^{abc}$	120 $14\text{–}16^{a}$	$5807\text{–}5809^{a}$	107 $14\frac{1}{2}\text{–}16\frac{1}{2}^{a}$
608* (L 1)	120. 16^{b}	5809^{b}	107 $16\frac{1}{2}^{b}$
608* (L 2)	120. 16^{c}	5809^{c}	—
121 14^{d}	120 16^{d}	5809^{d}	—
121 15^{ab}	120 17^{ab}	5810^{ab}	107 $16\frac{1}{2}^{cd}$
121 15^{cd}	120 17^{cd}	5810^{cd}	107 17
121 16–22	120. 18–24	5811–5817	107 18–24
609*	120 25–26	5818–5819	—
610*	—	—	107 25
121 23	120 27	5820	107 26
122. 1–8	121 1–8	5821–5828	107 27–34
611*	121 9	5829	—
612*	—	—	107 35
122 9–12	121 10–13	5830–5833	107 36–39
613*	—	—	107 40
122 13–16	121 14–17	5834–5837	107 41–44
123 1^{ab}	122 1^{ab}	5838^{ab}	107 $44\frac{1}{2}$
123. $1^{cdef}\text{–}2^{abcd}$	122 $1^{cd}\text{–}3^{ab}$	$5838^{cd}\text{–}5840^{ab}$	107 $45\frac{1}{2}\text{–}46\frac{1}{2}$
123. 2^{ef}	122. 3^{cd}	5840^{cd}	107 47
123 $3\text{–}4^{ab}$	122 $4\text{–}5^{ab}$	$5841\text{–}5842^{ab}$	107. $48\text{–}49^{ab}$
614*	—	—	—
123 $4^{cd}\text{–}14$	122 $5^{cd}\text{–}15$	$5842^{cd}\text{–}5852$	107 $49^{cd}\text{–}59$
123 15^{ab}	122. 16^{ab}	5853^{ab}	107 $59\frac{1}{2}$
123 $15^{cd}\text{–}17^{ab}$	122. $16^{cd}\text{–}18^{ab}$	$5853^{cd}\text{–}5855^{ab}$	—
123 17^{c}	122 18^{c}	5855^{c}	107. $60\frac{1}{2}^{a}$
615*	—	—	107 $60\frac{1}{2}^{b}\text{–}63\frac{1}{2}^{c}$
123 $17^{d}\text{–}19^{ab}$	122 $18^{d}\text{–}20^{ab}$	$5855^{d}\text{–}5857^{ab}$	107 $63\frac{1}{2}^{d}\text{–}65\frac{1}{2}^{ab}$
616*	—	—	—
123 19^{cd}	122. 20^{cd}	5857^{cd}	107 $65\frac{1}{2}^{cd}$
124. 1–3	123 1–3	5858–5860	108 1–3
124 4–8	123 4–8	5861–5865	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
124 9–15	123. 9–15	5866–5872	108 4–10
617* (L 1)	—	—	108 11^{ab}
617* (L 2)	—	—	—
617* (L 3-7)	—	—	108 11^{cd}–13
617* (L 8)	—	—	108 $13\frac{1}{2}$
124 16–18^{ab}	123 16–18^{ab}	5873–5875^{ab}	108 $14\frac{1}{2}$–$16\frac{1}{2}^{ab}$
618*	—	—	108 $16\frac{1}{2}^{cd}$
124 18^{cd}–19^{ab}	123 18^{cd}–19^{ab}	5875^{cd}–5876^{ab}	108 $17\frac{1}{2}$
124 19^{cd}	123 19^{cd}	5876^{cd}	108 18
619*	—	—	—
124 20–22	123 20–22	5877–5879	108 19–21
App I (No 13)	—	—	Adhy 109
125 1–6	124 1–6	5880–5885	110 1–6
125 7^{ab}	124 7^{ab}	5886^{ab}	110 $6\frac{1}{2}$
125 7^{cd}	124 7^{cd}	5886^{cd}	110 7
125 8–10	124 8–10	5887–5889	110 8–10
125 11	124 11	5891	110 12
125 12	124 12	5890	110 13
125 13	124 13	5892	110 11
125 14–16	124 14–16	5893–5895	110 14–16
125 17–18^{ab}	124 17–18^{ab}	5896–5897^{ab}	—
125 18^{cd}	124 18^{cd}	5897^{cd}	110 20^{cd}
620*	—	—	—
125 19–21	124 19–21	5898–5900	110 24–26
621*	124 22	5901	—
622*	—	—	110 27–32
125 22–24	124 23–25	5902–5904	110 17–19
623*	—	—	110 20^{ab}
125 25–27	124 26–28	5905–5907	110 21–23
125 28	124 29	5908	110 33
624*	—	—	—
125 29–30	124 30–31	5909–5910	110 34–35
125 31	124 33	5911	110 36
125 32	124 32	5912	110 37
125 33–35	124 34–36	5913–5915	110 38–40
125 36–37	124 37–39	5916–5917	—
125 38	124 40	5918	110 41
App I (No 14)	Adhys 125–134	5919–6198	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
App I(No 14A)	Adhys 135–136	6199–6243	—
App I(No 14B)	Adhys 137–138	6244–6287	—
App I(No 15)	—	—	†Adhys 111–137
126 1–50	139 1–50	6288–6337	
127 $1–6^{abcd}$	140. 1–6	6338–6343	
127. $6^{ef}–7^{abcd}$	140 $7–8^{ab}$	$6344–6345^{ab}$	
127 $7^{ef}–9$	140 $8^{cd}–10$	$6345^{cd}–6347$	
127 10	140 11^{ab}	6348^{ab}	
127 $11–24^{ab}$	140 $11^{cd}–24$	$6348^{cd}–6361$	
625*(subst 24^{ab})	—	—	
127. $24^{cd}–25^{ab}$	140 25^{abcd}	6362	
127 $25^{cd}–39^{ab}$	140 $25^{ef}–39^{ab}$	6363–6376	
127. 39^{cd}	140 39^{cd}	6377	
127 40–51	140 40–51	6378–6389	
128 $1–52^{abcd}$	141 1–52	6390–6441	
128. 52^{ef}	141 53	6442^{ab}	
128 $53–59^{ab}$	141 $54–60^{ab}$	$6442^{cd}–6448$	
128 59^{cd}	141. 60^{cd}	6449	
129 $1–34^{abcd}$	141. $61–94^{abcd}$	6450–6483	
129 34^{ef}	141 94^{ef}	6484	
129 35–55	141 95–115	6485 6505	
130 1–3	142. 1–3	6506–6508	
‡627*	—	—	
130 4–45	142 4–45	6509–65 0	
130 $46–47^{ab}$	142 $46^{cd}–47$	$6551^{cd}–6552$	
130 47^{cd}	142 $48^{ab}\pm 46^{ab}$	$6553^{ab} \pm 6551^{ab}$	
130 $48–50^{abcd}$	142 $48^{cd}–51^{ab}$	$6553^{cd}–6556^{ab}$	
130 $50^{ef}–55^{abcd}$	142. $51^{cd}–56$	$6556^{cd}–6561$	
130 $55^{ef}–56^{abcd}$	142 $57–58^{ab}$	$6562–6563^{ab}$	
130 $56^{ef}–57$	142 $58^{cd}–59$	$6563^{cd}–6564$	
131 $1–27^{abcd}$	143 1–27	6565–6591	
131 $27^{ef}–33^{abcd}$	143 $28–34^{ab}$	$6592–6598^{ab}$	
131. $33^{ef}–58$	143 $34^{cd}–59$	$6598^{cd}–6623$	
132 $1–5^{ab}$	144 $1–5^{ab}$	$6624–6628^{ab}$	
132 $5^{cd}–10^{ab}$	144 6–10	6629–6633	

† Adhys 126–134 of the Critical Edition substituted by adhys 111–137 in the Madras Edition. Although the contents are similar, verse by verse correspondance is not possible.

‡ 626* erroneously omitted.

Crit Ed	Bom Ed.	Cal Ed	Madras Ed
132 10^{cd}	144 $11^{ab}=5^{cd}$	$6634^{ab}=6628^{cd}$	
132 11–12	144 11^{cd}–13^{ab}	6634^{cd}–6636^{ab}	
132 13	144 13^{cd}–14^{ab}	6638^{cd}–6639^{ab}	
132 14–15	144 14^{cd}–16^{ab}	6636^{cd}–6638^{ab}	
132 16^{abcd}	144 16^{cd}–17^{ab}	6639^{cd}–6640^{ab}	
132 16^{ef}–50	144 17^{cd}–51	6640^{cd}–6674	
132. 51–52	144 53–54	6675–6676	
132. 53	144 52±55	6677	
132. 54–58	144 56–60	6678–6682	
133 1–43^{abcd}	145 1–43	6683–6725	
133 43^{ef}–44^{abcd}	145 44–45^{ab}	6726–6727^{ab}	
133 44^{ef}–63	145 45^{cd}–64	6727^{cd}–6746	
628*	146 1	6747	
134 1–7^{abcde}	146 2–9^{a}	6748–6755^{a}	
629*	146 9^{bc}	6755^{bc}	
134. 7^{f}	146 9^{d}	6755^{d}	
134 8–33^{ab}	146 10–35^{ab}	6756–6781^{ab}	
134 33^{cd}	146 35^{cd}	—	
134 34	146 36 ±39^{cd}–40^{ab}	6783	
134 35	146 37±41^{abcd}	6784	
134 36	146 38	6781^{cd}–6782^{ab}	
134 37^{ab}	146 39^{ab}	6782^{cd}	
630*	146 40^{cd}	—	
134 37^{cd}–42	146 41^{ef}–46	6785–6790^{ab}	
—	—	6790^{cd}	
134 43–57	146 47–61	6791–6805	
App I (No 16)	Adhys 147–148	6806–6935	—
App I (No 17)	—	—	Adhy 138
135 1–13	149 1–13	6936–6948	140 1–13
631*	—	6949	—
632*	—	—	140 14–15
633*	—	—	—
135 14–141	149 14–141	6950–7077	140 16–143
135. 142	149 142	7078	140 144
634*(subst 142)	—	—	—
635*	—	—	—
636*	—	—	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
637*	—	—	—
638*	—	—	—
639*	—	—	—
640*	—	—	—
App I (No 18)	Adhy 150	7079–7161	—
136. 1–6^{ab}	†152(51) 1–6^{ab}	7162–7167^{ab}	141. 1–6^{ab}
641* (subst 6^{ab})	—	—	—
136 6^{cd}–18	152(51) 6^{cd}–18	7167^{cd}–7179	141. 6^{cd}–18
136 19^{ab}	152(51) 19^{ab}	7180^{ab}	—
642*(subst 19^{ab})	—	—	141. 19^{ab}
136 19^{cd}–21^{ab}	152(51) 19^{cd}–21^{ab}	7180^{cd}–7182^{ab}	141 19^{cd}–21^{ab}
136 21^{cd}	152(51) 21^{cd}	7182^{cd}	—
136 22^{ab}	152(51) 22^{ab}	7183^{ab}	141. 21^{cd}
136 22^{cd}	152(51). 22^{cd}	7183^{cd}	141 21½
136 23	152(51) 23	7184	141. 22½
137 1–6	153(52) 1–6	7185–7190	142 1–6
137 7^{ab}	153(52) 7^{ab}	7191^{ab}	142 6½
137 7^{cd}	153(52) 7^{cd}	7191^{cd}	142. 7
137 8^{abcd}	153(52) 8	7192	142 8
137 8^{ef}–9^{abcd}	153(52) 9–10^{ab}	7193–7194^{ab}	142 9–10^{ab}
137 9^{ef}–11^{abcd}	153(52) 10^{cd}–12	7194^{cd}–7196	142 10^{cd}–12
137. 11^{ef}–12^{abcd}	153(52) 13–14^{ab}	7197–7198^{ab}	142 13–14^{ab}
137 12^{ef}–23	153(52) 14^{cd}–25	7198^{cd}–7209	142 14^{cd}–25
137 24^{ab}	153(52) 26^{ab}	7210^{ab}	142 25½
137 24^{cd}	153(52) 26^{cd}	7210^{cd}	142 26
137 25–26	153(52) 27–28	7211–7212	142 27–28
138 1–18	154(53) 1–18	7213–7230	143 1–18
138 19^{ab}	154(53) 19^{ab}	7231^{ab}	143 18½
138 19^{cd}	154(53) 19^{cd}	7231^{cd}	143 19
139 1–8	155(54) 1–8	7232–7239	144 1–8
139 9^{ab}	155(54) 9^{ab}	7240^{ab}	144 8½
139 9^{cd}	155(54) 9^{cd}	7240^{cd}	144 9
139 10–11^{ab}	155(54) 10–11^{ab}	7241–7242^{ab}	144 10–11^{ab}
139 11^{cd}	—	—	144. 11^{cd}
643*(subst 11^{cd})	155(54) 11^{cd}	7242^{cd}	—
139 12–15^{abcd}	155(54) 12–15	7243–7246	144 12–15
139 15^{ef}	155(54) 16^{ab}	7247^{ab}	144 16^{ab}

† Bom. ed erroneously om. adhy 151 in counting

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
139 16	155(54) 16^{cd}	7247^{cd}	144 16^{cd}
139 17^{abcd}	155(54) 17	7248	144 17
139 17^{ef}–18^{ab}	155(54) 18	7249	144 18
139 18^{cd}	155(54) 19^{ab}	7250^{ab}	144. 18½
139 19^{abc}	155(54) 19^{cd}–20^{a}	7250^{cd}–7251^{a}	144 $19½^{abc}$
644*	155(54) 20^{bc}	7251^{bc}	—
139 19^{d}	155(54) 20^{d}	7251^{d}	144 $19½^{d}$
139 19^{ef}	155(54) 21^{ab}	7252^{ab}	144 20
139 20–23	155(54) 21^{cdef}–24	7252^{cd}–7256^{ab}	144 21–24
139. 24^{ab}	155(54) 25^{ab}	7256^{cd}	144 24½
139 24^{cd}	155(54) 25^{cd}	7257^{ab}	144 25
139 25–29^{ab}	155(54) 26–30^{ab}	7257^{cd}–7261	144 26–30^{ab}
645*	—	—	—
139 29^{cd}	155(54) 30^{cd}	7262^{ab}	144 30^{cd}
646*	—	—	—
139 30^{ab}	155(54) 31^{ab}	7262^{cd}	144 30½
139 30^{cd}	155(54) 31^{cd}	7263^{ab}	144 31
139 31^{ab}	155(54) 32^{ab}	7263^{cd}	144 32^{ab}
139 31^{cd}	155(54) 32^{cd}	7264	144. 32^{cd}
140 1^{ab}	156(55) 1^{ab}	7265^{ab}	145 ½
140 1^{cd}	156(55) 1^{cd}	7265^{cd}	145 1
140 2–14	156(55) 2–14	7266–7278	145 2–14
140. 15^{ab}	156(55) 15^{ab}	7279^{ab}	145 14½
140 15^{cd}	156(55) 15^{cd}	7279^{cd}	145 15
647*	—	—	145 16^{ab}
140 16^{ab}	156(55) 16^{ab}	7280^{ab}	145 16^{cd}
140 16^{cd}	156(55) 16^{cd}	7280^{cd}	145 16½
140 17–20	156(55) 17–20	7281–7284	145 17½–20½
140 21^{ab}	156(55) 21^{ab}	7285^{ab}	—
140 21^{cd}	156(55) 21^{cd}	7285^{cd}	145 21
140 22–26	156(55) 22–26	7286–7290	145 22–26
141 1^{ab}	157(56) 1^{ab}	7291^{ab}	146 ½
141 1^{cd}	157(56) 1^{cd}	7291^{cd}	146 1
141 2–4	157(56) 2–4	7292–7294	146 2–4
141 5^{ab}	157(56) 5^{ab}	7295^{ab}	146 4½
141 5^{cd}	157(56) 5^{cd}	7295^{cd}	146 5
141. 6–7^{ab}	157(56) 6–7^{ab}	7296–7297^{ab}	146 6–7^{ab}
141 7^{cd}	157(56) 7^{cd}	7297^{cd}	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
141. 8^{ab}	157(56) 8^{ab}	7298^{ab}	146. 7^{ab}
141. 8^{cd}	157(56) 8^{cd}	7298^{cd}	146. 7½
141. 9	157(56) 9	7299	146. 8½
141. 10^{ab}	157(56) 10	7300^{ab}	146. 9½^{ab}
141. 10^{cd}–11	157(56) 11–12^{ab}	7300^{cd}–7301	146. 9½^{cd}–10½
141. 12^{ab}	157(56) 12^{cd}	7302^{ab}	146. 11
141. 12^{cd}–14^{ab}	157(56) 13–14^{ab}	7302^{cd}–7304^{ab}	146. 12–13
141. 14^{cd}	157(56) 14^{cd}	7304^{cd}	146. 13½
648*(subst. 14)	—	—	—
141. 15^{ab}	157(56) 15^{ab}	7305^{ab}	146. 14
141. 15^{cd}	157(56) 15^{cd}	7305^{cd}	146. 14½
141. 16	157(56) 16	7306	146. 15½
649* (subst. 15^{c}–16^{b})	—	—	—
141. 17–18^{ab}	157(56) 17–18^{ab}	7307–7308^{ab}	146. 16½–17½^{ab}
650*	157(56) 18^{cd}–21^{ab}	7308^{cd}–7311^{ab}	—
141. 18^{cd}–21^{abcd}	157(56) 21^{cd}–24	7311^{cd}–7314	146. 17½^{cd}–20½
141. 21^{ef}	157(56) 25^{ab}	7315^{ab}	146. 21
141. 22–24^{abcd}	157(56) 25^{cd}–28^{ab}	7315^{cd}–7318^{ab}	146. 22–24
141. 24^{ef}–25^{ab}	157(56) 28^{cd}–29^{ab}	7318^{cd}–7319^{ab}	146. 25
141. 25^{cd}	157(56). 29^{cd}	7319^{cd}	146. 25½
141. 26^{abcd}	157(56) 30	7320	146. 26½
141. 26^{ef}–27^{ab}	157(56) 31	7321	146. 27; 28^{ab}
651*	—	—	—
141. 27^{cd}–29^{ab}	157(56). 32–33	7322–7323	146. 28^{cd}–30^{ab}
141. 29^{cd}	157(56) 34	7324^{ab}	146. 30^{cd}
141. 30^{ab}	157(56) 35^{ab}	7324^{cd}	146. 31^{ab}
141. 30^{cd}	157(56) 35^{cd}	7325	146. 31^{cd}
142. 1^{ab}	158(57) 1^{ab}	7326^{ab}	147. ½
142. 1^{cd}	158(57) 1^{cd}	7326^{cd}	147. 1
142. 2–6^{abcd}	158(57) 2–6	7327–7331	147. 2–6
142. 6^{ef}	158(57) 7^{ab}	7332^{ab}	147. 6½
142. 7–8	158(57) 7^{cd}–9^{ab}	7332^{cd}–7334^{ab}	—
142. 9–12^{ab}	158(57) 9^{cd}–12^{abcd}	7334^{cd}–7337	147. 7½–10½^{ab}
652*	158(57) 12^{ef}	7338^{ab}	147. 10½^{cd}
142. 12^{c}	158(57). 13^{a}	7338^{c}	147. 11½^{a}
653*	158(57) 13^{bc}	7338^{d}–7339^{a}	147. 11½^{bc}
142. 12^{d}–13^{ab}	158(57) 13^{d}–14^{a}	7339^{bcd}	147. 11½^{d}–12½^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
142 13^{cd}	158(57) 14^{cd}	7340	147 $12\frac{1}{2}^{cd}$
142 $14–17^{abcd}$	158(57) 15–18	7341–7344	147 $13\frac{1}{2}–16\frac{1}{2}$
654*	158(57) $19–21^{ab}$	$7345–7347^{ab}$	—
142 17^{ef}	158(57) 21^{cd}	7347^{cd}	147 17
142 18–23	158(57) 22–27	7348–7353	147 18–23
143 $1–7^{a}$	159(58) $1–7^{a}$	$7354–7360^{a}$	148 $1–7^{a}$
655*	159(58) 7^{b}	7360^{b}	—
656*	—	—	—
143 7^{b}	159(58) 7^{c}	7360^{c}	148 7^{b}
657*	159(58) 7^{d}	7360^{d}	—
143 7^{cd}	159(58) 8^{ab}	7361^{ab}	148 7^{cd}
143 7^{ef}	159(58) 8^{cd}	7361^{cd}	148 $7\frac{1}{2}$
143 8–12	159(58) 9–13	7362–7366	148 $8\frac{1}{2}–12\frac{1}{2}$
143 13^{ab}	159(58) 14^{ab}	7367^{ab}	—
658*(subst 13^{ab})	—	—	148 $13\frac{1}{2}^{abc}$
143 13^{cd}	159(58) 14^{cd}	7367^{cd}	148 $13\frac{1}{2}^{d}–14\frac{1}{2}^{a}$
143 $14–15^{a}$	159(58) $15–16^{a}$	$7368–7369^{a}$	148 $14\frac{1}{2}^{cd}–15\frac{1}{2}^{abc}$
143 15^{b}	159(58) 16^{b}	7369^{b}	148 $14\frac{1}{2}^{b}$
143 15^{cd}	159(58) 16^{cd}	7369^{cd}	148 $15\frac{1}{2}^{d}–16\frac{1}{2}^{a}$
143 16	159(58) 17	$7370^{cd}–7371^{ab}$	148 $16\frac{1}{2}^{bcd}–17\frac{1}{2}^{a}$
659*	159(58) 18^{ab}	7370^{ab}	—
143 $17–22^{ab}$	159(58) $18^{cd}–23$	$7371^{cd}–7376$	148 $17\frac{1}{2}^{b}–22\frac{1}{2}^{c}$
143 22^{c}	159(58) 24^{a}	7377^{a}	—
660* (subst 22^{c})	—	—	148 $22\frac{1}{2}^{d}–23\frac{1}{2}^{a}$
143 22^{def}	159(58) 24^{bcd}	7377^{bcd}	148 $23\frac{1}{2}^{bcd}$
143 $23–25^{ab}$	159(58) $25–27^{ab}$	$7378–7380^{ab}$	148 $24\frac{1}{2}–26\frac{1}{2}^{ab}$
143 25^{c}	159(58) 27^{c}	7380^{c}	—
143 $25^{d}–26^{abc}$	159(58) $27^{d}–28^{abc}$	$7380^{d}–7381^{abc}$	148 $26\frac{1}{2}^{cd}–27\frac{1}{2}^{ab}$
143 26^{d}	159(58) 28^{d}	7381^{d}	—
661*	—	—	148 $27\frac{1}{2}^{cd}$
143 27–33	159(58) 29–35	7382–7388	148 $28\frac{1}{2}–34\frac{1}{2}$
143 34^{a}	159(58) 36^{a}	7389^{a}	148 $35\frac{1}{2}^{a}$±$35\frac{1}{2}^{b}$
143 34^{bcd}	159(58) 36^{bcd}	7389^{bcd}	148 $35\frac{1}{2}^{cd}–36\frac{1}{2}^{a}$
662*	—	—	148 $36\frac{1}{2}^{b}$
143 35^{ab}	159(58) 37^{ab}	7390^{ab}	148 $36\frac{1}{2}^{cd}$
143 35^{cd}	159(58) 37^{cd}	7390^{cd}	148. 37
143 36^{ab}	159(58) 38^{ab}	7391^{ab}	—
663*(subst 36^{ab})	—	—	148 38^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed.	Madras Ed
143 36^{cd}–39^{ab}	159(58) 38^{cd}–41^{ab}	7391^{cd}–7394^{ab}	148 38^{cd}–41^{ab}
664*	—	—	—
143 39^{cdef}	159(58) 41^{cd}–42^{ab}	7394^{cd}–7395^{ab}	148 41^{cd}–42^{ab}
143 40^{ab}	159(58). 42^{cd}	7395^{cd}	148 42^{cd}
143 40^{cd}	159(58) 42^{ef}	7396^{ab}	148 42½
143 41–42^{ab}	159(58) 43–44^{ab}	7396^{cd}–7397	148 43½–$44½^{ab}$
143 42^{cd}	159(58) 44^{cd}	7398	148 $44½^{cd}$
143 43	159(58) 45	7399	148 45½
143 44	159(58) 46	7400	—
665*(subst 44)			
665* (L. 1–2)	—	—	148. 46½
665* (L 3)	—	—	148 47
666*	—	—	149 1
144 1–2	160(59) 1–2	7401–7402	149 2–3
667*	160(59) 3^{ab}	7403^{ab}	—
144 3^{ab}	160(59) 3^{cd}	7403^{cd}	149 3½
144. 3^{cd}	160(59) 4^{ab}	7404^{ab}	149 4
144 3^{ef}–4^{ab}	160(59) 4^{cd}–5^{ab}	7404^{cd}–7405^{ab}	149 5
144 4^{cd}	160(59) 5^{cd}	7505^{cd}	149. 5½
144 5	160(59) 6	7406	149 6½
144 6^{ab}	160(59) 7^{ab}	7407^{ab}	149 7
668*	160(59) 10	7407^{cd}–7408^{ab}	149 8
144. 6^{cd}	160(59) 7^{cd}	7408^{cd}	149 8½
144 7–8	160(59) 8–9	7409–7410	149 9½–10½
144. 9	160(59) 11	7411	149. 11½
144 10–12^{abcd}	160(59) 12–14	7412–7414	149 12½–14½
144 12^{ef}	160(59) 15^{ab}	7415^{ab}	149 15
144 13–14^{ab}	160(59) 15^{cd}–16	7415^{cd}–7416	149 16–17^{ab}
669*	160(59) 17^{ab}	7417^{ab}	—
144 14^{cdef}	160(59) 17^{cd}–18^{ab}	7417^{cd}–7418^{ab}	149. 17^{cd}–18^{ab}
144 15	160(59) 18^{cd}	7418^{cd}	149. 18^{cd}
144. 16–18^{ab}	160(59) 19–21^{ab}	7419–7421^{ab}	149. 19–21^{ab}
144 18^{cd}	160(59) 21^{cd}	7421^{cd}	—
670*(subst 18^{cd})	—	—	149. 21^{cd}
144 19–20^{abcd}	160(59) 22–23	7422–7423	149 22–23
144 20^{ef}	160(59) 24^{ab}	7424^{ab}	149. 23½
144 21^{ab}	160(59) 24^{cd}	7424^{cd}	149 24
144 21^{cdef}–32	160(59) 25–36	7425–7436	149 25–36

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed.	Madras Ed
144 33^{ab}	160(59) 37^{ab}	7437^{ab}	149 36½
144 33^{cd}	160(59) 37^{cd}	7437^{cd}	149 37
144 34^{abcd}	160(59) 38	7438	149 38
144 34^{ef}	160(59) 39^{ab}	7439^{ab}	149 38½
144. 35–36^{abcd}	160(59) 39^{cd}–41^{ab}	7439^{cd}–7441^{ab}	149 39½–40½
144 36^{ef}	160(59) 41^{cd}	7441^{cd}	149 41
144. 37	160(59) 42	7442	—
144 38–39^{abcd}	160(59) 43–44	7443–7444	149 42–43
144 39^{ef}	160(59) 45^{ab}	7445^{ab}	149 43½
144 40–43	160(59) 45^{cd}–49^{ab}	7445^{cd}–7449^{ab}	149 44½–47½
144 44^{ab}	160(59) 49^{cd}	7449^{cd}	149 48
144 44^{cd}	160(59) 50^{ab}	7450^{ab}	149 48½
144 45–51^{ab}	160(59) 50^{cd}–56^{cd}	7450^{cd}–7456	149. 49½–55½^{ab}
144 51^{cd}	160(59) 56^{ef}	7457	149 55½^{cd}
145. 1–4	161(60) 1–4	7458–7461	150. 1–4
671*	—	—	150 5^{ab}
145 5^{ab}	161(60) 5^{ab}	7462^{ab}	150 5^{cd}
145 5^{cd}	161(60) 5^{cd}	7462^{cd}	150 5½
145 6–9	161(60). 6–9	7463–7466	150 6½–9½
145. 10^{ab}	161(60) 10^{ab}	7467^{ab}	150. 10
672*	—	—	—
145 10^{cdef}-11^{cd}	161(60) 10^{cd}–12^{ab}	7467^{cd}–7469^{ab}	150 11–12
145 11^{ef}	161(60) 12^{cd}	7469^{cd}	150 12½
145. 12–23	161(60) 13–24	7470–7481	150 13½–24½
673*	—	—	—
145 24–25	161(60) 25–26	7482–7483	150 25½–26½
145 26^{ab}	161(60) 27^{ab}	7484^{ab}	150 27
145 26^{cd}	161(60) 27^{cd}	7484^{cd}	150 28^{ab}
674*(subst 26^{cd})	—	—	—
145 26^{ef}–27^{abcd}	161(60) 28–29^{ab}	7485–7486^{ab}	150 28^{cd}–29
145 27^{ef}–28^{ab}	161(60) 29^{cd}–30^{ab}	7486^{cd}–7487^{ab}	150 30
145 28^{cd}	161(60) 30^{cd}	7487^{cd}	150 30½
145 29^{ab}	161(60) 31^{ab}	7488^{ab}	150 31
145 29^{cd}	161(60) 31^{cd}	7488^{cd}	150. 31½
675*	—	—	—
145 30–36	161(60) 32–38	7489–7495	150 32½–38½
676*	161(60) 39^{ab}	7496^{ab}	—
145 37–39^{abcd}	161(60) 39^{cd}–42^{ab}	7496^{cd}–7499^{ab}	150 39½–41½

Crit Ed.	Bom. Ed	Cal Ed	Madras Ed.
145 $39^{ef}-41^{ab}$	161(60) $42^{cd}-44^{ab}$	$7499^{cd}-7501^{ab}$	150 $42\frac{1}{2}-43\frac{1}{2}$
145 41^{cd}	161(60) 44^{cd}	7501^{cd}	150. 44
146 1–8	162(61) 1–8	7502–7509	151. 1–8
146. 9–11	162(61) $9^{cd}-12^{ab}$	$7510^{cd}-7513^{ab}$	151 9–11
146 12^{ab}	162(61) 9^{ab}	7510^{ab}	151. 12^{ab}
146 $12^{cd}-15^{ab}$	162(61) $12^{cd}-15^{ab}$	$7513^{cd}-7516^{ab}$	151 $12^{cd}-15^{ab}$
146 15^{cd}	162(61) 15^{cd}	7516^{cd}	—
677*(subst 15^{cd})	—	—	—
678*(subst 15^{cd})	—	—	151 15^{cd}
146 16^{ab}	162(61) 16^{ab}	7517^{ab}	151 16^{ab}
146 $16^{cd}-17$	162(61) $16^{cd}-17$	$7517^{cd}-7518$	—
146 18^{ab}	162(61) 18^{ab}	7519^{ab}	151 16^{cd}
146. 18^{c}	162(61) 18^{c}	7519^{c}	151 $16\frac{1}{2}^{a}$
679*	—	—	—
146 18^{d}	162(61) 18^{d}	7519^{d}	151 $16\frac{1}{2}^{b}$
146 19–24	162(61) 19–24	7520–7525	151 $17\frac{1}{2}-22\frac{1}{2}$
146. 25^{ab}	162(61) 25^{ab}	7526^{ab}	151 23
146. $25^{cd}-27^{ab}$	162(61) $25^{cd}-27^{ab}$	$7526^{cd}-7528^{ab}$	151. 24–25
146 27^{cd}	162(61) 27^{cd}	7528^{cd}	151. $25\frac{1}{2}$
146 $28-29^{abcd}$	162(61) $28-29^{abcd}$	7529–7530	151. $26\frac{1}{2}-27\frac{1}{2}$
146 29^{ef}	162(61) 29^{ef}	7531	151 28
147. $1-5^{abcd}$	163(62) 1–5	7532–7536	152 1–5
147. 5^{ef}	163(62) 6^{ab}	7537^{ab}	152 $5\frac{1}{2}$
147. 6^{abcd}	163(62) $6^{cd}-7^{ab}$	$7537^{cd}-7538^{ab}$	152 $6\frac{1}{2}$
147. $6^{ef}-7^{ab}$	163(62) $7^{cd}-8^{ab}$	$7538^{cd}-7539^{ab}$	152. $7\frac{1}{2}$
147. 7^{cd}	163(62) 8^{cd}	7539^{cd}	—
680*(subst 7^{cd})	—	—	152 $8\frac{1}{2}^{ab}$
147. $7^{ef}-8^{ab}$	163(62) 9^{abcd}	7540	152 $8\frac{1}{2}^{cd}-9\frac{1}{2}^{ab}$
147 8^{cd}	163(62) 9^{ef}	7541	152 $9\frac{1}{2}^{cd}$
147 $9-15^{ab}$	163(62) $10-16^{ab}$	$7542-7548^{ab}$	152 $10\frac{1}{2}-16\frac{1}{2}^{ab}$
681*	—	—	152. $16\frac{1}{2}^{cd}$
147. 15^{cd}	163(62) 16^{cd}	7548^{cd}	152 17
147 16–19	163(62) 17–20	7549–7552	152 18–21
147. 20–22	163(62) 21–23	7553–7555	—
147 $23-25^{ab}$	163(62) $24-26^{ab}$	$7556-7558^{ab}$	152 $22-24^{ab}$
682*	—	—	—
147 25^{cd}	163(62) 26^{cd}	7558^{cd}	152 24^{cd}
148 $1-3^{ab}$	163(62) $27-29^{ab}$	$7559-7561^{ab}$	152 $25-27^{ab}$

Crit. Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
148 3^{cd}	163(62) 29^{cd}	7561^{cd}	—
148 4^{ab}	163(62) 30^{ab}	7562^{ab}	152 27^{cd}
148 4^{cd}	163(62) 30^{cd}	7562^{cd}	152 27½
148 5-8^{abc}	163(62) 31-34^{ab}	7563-7566^{abc}	152 28½-31½^{abc}
683*	—	—	—
148 8^{d}-13^{ab}	163(62) 34^{d}-39^{ab}	7566^{d}-7571^{ab}	152 31½^{d}-36½^{ab}
684*	—	—	152 36½^{cd}-40½
148. 13^{cd}	163(62) 39^{cd}	7571^{cd}	152 41
148 14-15^{abcd}	163(62) 40-41	7572-7573	152 42-43
148 15^{ef}	163(62) 42^{ab}	7574^{ab}	152 43½
148 16	163(62) 42^{cd}-43^{ab}	7574^{cd}-7575^{ab}	152 44½
148 17^{ab}	163(62) 43^{cd}	7575^{cd}	152. 45½^{ab}
148 17^{cd}	163(62) 43^{ef}	7576^{ab}	152 45½^{cd}
148 18-23	163(62) 44-49	7576^{cd}-7582^{ab}	152 46½-51½
685*	—	—	—
148 24-26^{a}	163(62) 50-52^{ab}	7582^{cd}-7584	152 52½-54½^{ab}
148 26^{cd}	163(62) 52^{cd}	7585^{ab}	—
148 27^{abcd}	163(62) 53	7585^{cd}-7586^{ab}	152 54½^{cd}-55½^{ab}
148. 27^{ef}-28^{ab}	163(62) 54	7586^{cd}-7587^{ab}	152 55½^{cd}-56½^{ab}
148 28^{cd}	163(62) 55^{cd}	7587^{cd}	—
148. 29^{ab}	163(62) 55^{ef}	7588^{ab}	152 56½^{cd}
148 29^{cd}-33	163(62) 56-60	7588^{cd}-7593^{ab}	152 57½-61½
686*	—	—	152 62½^{ab}
148 34^{ab}	163(62) 61^{ab}	7593^{cd}	152. 62½^{cd}
148 34^{cd}	163(62) 61^{cd}	7594^{ab}	152 63
148 35-36^{ab}	163(62) 62-63^{ab}	7594^{cd}-7595	152 64-65^{ab}
148 36^{cd}	163(62) 63^{cd}	7596	152 65^{cd}
App I (No 19)	—	—	—
149 1	164(63) 1	7597	153 1
687*	—	—	—
149 2^{abcd}	164(63) 2	7598	153 2
149 2^{ef}	164(63) 3^{ab}	7599^{ab}	153 3^{ab}
688*(subst 2^{ef})	—	—	—
689*	164(63) 3^{cd}	7599^{cd}	—
149. 3^{ab}	164(63) 4^{ab}	7600^{ab}	153 3^{cd}
149 3^{cd}	164(63) 4^{cd}	7601^{ab}	153. 3½
149 4-6^{abcd}	164(63) 5-7	7601^{cd}-7604^{ab}	153 4½-6½
149 6^{ef}	164(63) 8^{a}	7604^{cd}	153 7

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
149. 7^{ab}	164(63) 8^{cd}	7605^{ab}	153. 8^{ab}
149. 7^{cd}	164(63) 9^{ab}	$7605^{cd} = 7600^{cd}$	153. 8^{cd}
149. 8	164(63) 9^{cd}–10^{ab}	7606	153. 9
149. 9	164(63). 10^{cdef}	7607	153. 10
149. 10–13	164(63) 11–14	7608–7611	153. 11–14
150. 1–5	165(64). 1–5	7612–7616	154. 1–5
690*	—	—	154. 6
150. 6–9^{abc}	165(64) 6–9^{abc}	7617–7620^{abc}	154. 7–10^{abc}
691*	—	—	154. 10^{d}, $10\frac{1}{2}^{a}$
150. 9^{d}	165(64) 9^{d}	7620^{d}	154. $10\frac{1}{2}^{b}$
692*	165(64). 10–15	7621–7626	—
693* (L. 1–2)	—	—	154. $11\frac{1}{2}$
693* (L. 3)	—	—	154. 12
App. I (No. 20)	—	—	—
694*	166(65). 1	7627	—
151. 1	166(65). 2	7628	—
695*	166(65) 3	7629	—
151. 2	166(65). 4	7630	—
696*(subst. 1–2)	—	—	139. 1–2
697*	166(65). 5–7	7631–7633	—
151. 3–4	166(65). 8–9	7634–7635	139. 3–4
698*	—	—	139. 5^{ab}
151. 5–13	166(65). 10–18	7636–7644	139. 5^{cd}–14^{ab}
699*	—	—	—
151. 14–21	166(65) 19–26	7645–7652	139. 14^{cd}–22^{ab}
151. 22^{ab}	—	—	139. 22^{cd}
700*(subst. 22^{ab})	166(65) 27^{ab}	7653^{ab}	—
151. 22^{cd}	166(65) 27^{cd}	7653^{cd}	—
151. 22^{ef}–24^{ab}	166(65) 28–29	7654–7655	139. 23–24
151. 24^{cd}	166(65). 30^{ab}	7656^{ab}	139. $24\frac{1}{2}$
701*	—	—	—
151. 25–27^{abcd}	166(65). 30^{cd}–33^{ab}	7656^{cd}–7659^{ab}	139. $25\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}$
151. 27^{ef}–28^{ab}	166(65) 33^{cd}–34^{ab}	7659^{cd}–7660^{ab}	139. $28\frac{1}{2}$
151. 28^{cd}	166(65). 34^{cd}	7660^{cd}	—
151. 29^{abcd}	166(65). 35	7661	139. $29\frac{1}{2}$
151. 29^{ef}–30^{ab}	166(65) 36	7662	139. $30\frac{1}{2}$
151. 30^{cd}	166(65) 37^{ab}	7663^{ab}	139. 31
151. 31^{abcd}	166(65). 37^{cd}–38^{ab}	7663^{cd}–7664^{ab}	139. 32

Crit Ed	Bom Ed.	Cal Ed	Madras Ed
151 31^{ef}	166(65) 38^{cd}	7664^{cd}	139 32½
151 32–34	166(65) 39–41	7665–7667	139 33½–35½
151 35^{ab}	166(65) 42^{ab}	7668^{ab}	139 38½^{ab}
151 35^{cdef}–36	166(65) 42^{cd}–44^{ab}	7668^{cd}–7670^{ab}	139 36½–37½
151 37–39	166(65) 44^{cd}–47^{ab}	7670^{cd}–7673^{ab}	139 38½^{cd}–41½^{ab}
151. 40–42^{ab}	166(65) 47^{cd}–49	7673^{cd}–7675	—
151. 42^{cd}–43	166(65) 50–51^{ab}	7676–7677^{ab}	139 41½^{cd}–42½
702*	—	—	139 43½^{ab}
151 44–45^{ab}	166(65) 51^{cd}–52	7677^{cd}–7678	139 43½^{cd}–44½
703*(subst. 45^{ab})	—	—	—
151 45^{cd}	166(65) 53^{ab}	—	139 49½^{cd}
151 46^{ab}	166(65) 53^{cd}	7679^{ab}	139 45½^{cd}
704*	166(65) 54^{ab}	7679^{cd}	—
151. 46^{c}	166(65) 54^{c}	7680^{a}	139 46½^{a}
705*	166(65) 54^{d}–55^{a}	7680^{bc}	—
151 46^{d}–48^{ab}	166(65) 55^{b}–56	7680^{d}–7682^{ab}	139 46½^{b}–47½
151 48^{cd}	—	—	139 45½^{ab}
706*	—	—	—
151 49–50^{ab}	166(65) 57–58^{ab}	7682^{cd}–7683	139 48½–49½^{ab}
707*(subst 50^{ab})	—	—	—
708*	166(65) 58^{cd}–59^{ab}	7684	—
709*	—	—	—
710*	—	—	—
151 50^{cd}	166(65) 59^{cd}	7685^{ab}	139 50½^{ab}
711*	166(65) 60–61	7685^{cd}–7687^{ab}	—
151 51^{ab}	166(65) 62^{ab}	7687^{cd}	—
151 51^{cd}	166(65) 62^{cd}	7688	—
712* (subst 51)	—	—	139 50½^{cd}, 51
After 712*, lines	—	—	139 52–55,
1–12	—	—	55½
713*	—	—	—
714*	167(66) 1–4^{ab}	7689–7692^{ab}	—
152 1^{abcd}	167(66) 4^{cd}–5^{ab}	7692^{cd}–7693^{ab}	154 13
152 1^{ef}	167(66) 5^{cd}	7693^{cd}	154 13½
152 2	167(66) 6	7694	154 14½
152 3^{ab}	167(66) 7^{ab}	7695^{ab}	154 15
152 3^{cd}	167(66) 7^{cd}	7695^{cd}	154 15½
152 4	167(66) 8	7696	154 16½

Crit Ed	Bom Ed	Cal. Ed.	Madras Ed
152 5^{ab}	167(66) 9^{ab}	7697^{ab}	154 17
152 5^{cd}	167(66) 9^{cd}	7697^{cd}	154 $17\frac{1}{2}$
152 6–13	167(66) 10–17	7698–7705	154 $18\frac{1}{2}$–$25\frac{1}{2}$
153 1–5	168(67) 1–5	7706–7710	155. 1–5
715*	—	—	—
153 6^{ab}	168(67) 6^{ab}	7711^{ab}	155 $5\frac{1}{2}$
153 6^{cd}–9	168(67) 6^{cd}–9	7711^{cd}–7714	155 $6\frac{1}{2}$–$9\frac{1}{2}^{ab}$
716* (subst 9^{cd})	—	—	—
153 10–11^{ab}	168(67) 10–11^{ab}	7715–7716^{ab}	155 $9\frac{1}{2}^{cd}$–$10\frac{1}{2}$
153 11^{cd}	168(67) 11^{cd}	7716^{cd}	155. 11
153 12–15^{ab}	168(67) 12–15^{ab}	7717–7720^{ab}	155 12–15^{ab}
717*	—	—	—
153 15^{cd}–16^{ab}	168(67) 15^{cd}–16^{ab}	7720^{cd}–7721^{ab}	155 15^{cd}–16^{ab}
153. 16^{cd}	168(67) 16^{cd}	7721^{cd}	—
718*(subst 16^{cd})	—	—	155 16^{cd}
153 17^{ab}	168(67) 17^{ab}	7722^{ab}	155 17^{ab}
719*	—	—	—
153 17^{cd}–37	168(67) 17^{cd}–37	7722^{cd}–7742	155 17^{cd}–37
720* (L 1-2)	168(67) 38	7743	155 38
720* (L 3)	—	7744^{ab}	155 39^{ab}
720* (L 4)	168(67) 39^{ab}	7744^{cd}	155. 39^{cd}
153 38	168(67) 39^{cd}–40^{ab}	7745	155 40
153 39^{ab}	168(67). 40^{cd}	7746^{ab}	155 $40\frac{1}{2}$
721*	—	—	—
153 39^{cd}–40^{ab}	168(67) 41	7746^{cd}–7747^{ab}	155 $41\frac{1}{2}$
722*	—	—	—
153 40^{cd}–41^{ab}	168(67) 42^{abcd}	7747^{cd}–7748^{ab}	155. $42\frac{1}{2}$
153 41^{cd}	168(67) 42^{ef}	7748^{cd}	155 43
153 42–43	168(67) 43–44	7749–7750	155 44–45
723*	168(67) 45	7751	—
153 44–49^{ab}	168(67) 46–51^{ab}	7752–7757^{ab}	155. 46–51^{ab}
724*	—	—	155 51^{cd}
153 49^{cd}	168(67) 51^{cd}	7757^{cd}	155 $51\frac{1}{2}$
153 50	168(67) 52	7758	155 $52\frac{1}{2}$
154. 1–2	169(68) 1–2	7759–7760	156 1–2
154 3^{cd}	169(68) 3^{ab}	7762^{ab}	156 $2\frac{1}{2}$
154 3^{cdef}	169(68) 4	7761	156. $3\frac{1}{2}$
154. 4^{abcd}	169(68) 5	7763	156 4, 5^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed.	Madras Ed
154 4^{ef}	169(68) 6^{ab}±3^{cd}	7764^{ab}±7762^{cd}	156 5^{cd}
154 5	169(68) 6^{cd}–7^{ab}	7764^{cd}–7765^{ab}	156 6
725*	169(68) 7^{cd}–8^{ab}	7765^{cd}–7766^{ab}	156. 7
154 6–8^{ab}	169(68) 8^{cd}–10	7766^{cd}–7768	156 8–10^{ab}
726*	—	—	—
154 8^{cd}	169(68) 11^{ab}	7769^{ab}	156 10^{cd}
154 8^{ef}	169(68) 11^{cd}	7769^{cd}	156 $10\frac{1}{2}$
154 9–10^{abcd}	169(68) 12–13	7770–7771	156. $11\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}$
154 10^{ef}	169(68) 14^{ab}	7772^{ab}	156 13
727*	—	7772^{cd}	156 $13\frac{1}{2}$
154 11–18	169(68) 14^{cd}–22^{ab}	7773–7780	156 $14\frac{1}{2}$–$21\frac{1}{2}$
154. 19^{ab}	169(68) 22^{cd}	7781^{ab}	156 22
154 19^{cd}–20^{ab}	169(68) 23	7781^{cd}–7782^{ab}	156 23
154. 20^{cd}	169(68) 24^{ab}	7782^{cd}	156. $23\frac{1}{2}$
154 21–31	169(68) 24^{cd}–35^{ab}	7783–7793	156 $24\frac{1}{2}$–$34\frac{1}{2}$
154 32–34	169(68) 35^{cdef}–37	7794–7796	156 $35\frac{1}{2}$–$37\frac{1}{2}$
728*	—	—	—
729*	—	—	—